

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा
प्राज्ञपाठशालामण्डलत्रयमाला

मीमांसाकोषः

पञ्चमो भागः
(प-च)

संपादकः
केवलानन्दसरस्वती

मार्गशीर्षः कृष्णः १० भौमघासरः शकः १८८२.

Prājña Pāṭhashālā Maṇḍala Grantha Mālā

MĪMĀṂSĀKOṢAḤ

Part V

+

Edited by

Kevalānandasaraswatī

1960]

[Rs, 30

(All rights reserved)

PRINTED BY M. S. SATHE, AT THE PRAJNA PRESS, WAI (SATARA)
&
PUBLISHED BY M. S. SATHE, FOR PRAJNA PATHASHALA MANDAL, WAI (SATARA)

Price Rs. 30

भारतसंघराज्यसुख्येन राष्ट्रपतिना

श्रीराजेन्द्रप्रसादेन

अयं पञ्चमो भागः स्वकारकमलेन

प्रकाशितः ।

मार्गशीर्षः कृष्णः १० शकः १८८२

अनुक्रमणिका

प्रस्तावकस्य निवेदनम्

श्रीकेशवानन्दयतेश्वरिसारः १-६

ग्रन्थादिसंक्षेपाक्षराणि तद्विवरणं च १-१४

सीमांसाक्षोपः २४०१-२९९५

प्रकाशकस्य निवेदनम्

मीमांसाकोषचतुर्थभागस्य प्रकाशनानन्तरं पञ्चमभागप्रकाशनपर्यन्तं धर्मत्रयात्मको दीर्घः कालो व्यतीतः । तत्कारणं च गुरुचरणनिर्मितलेखस्य पुनः संस्कारः कर्तव्य आसीदिति । श्रीदुर्गारामशास्त्रिणा उपाध्ये इत्युपनाम्ना एतत् पुनःसंस्करणकार्यमङ्गीकृत्य अस्य भागस्य पर्याप्तो गुरुलेखः श्रीरङ्गनाथशास्त्रिणा वारंवारं दर्शितपद्धत्या परिशोधितः ।

अस्य पञ्चमभागस्य यथापूर्वं मुद्रितपरिशोधनं च सूक्ष्मेक्षिकया धर्मकोशस्य कार्यकारी-संपादकेन श्रीरङ्गनाथशास्त्रिणा निर्वर्तितम् । श्रीरङ्गनाथशास्त्रिणः एतादृशकार्यनिर्वर्तन-सामर्थ्ये गुरुचरणानामपि विश्वास आसीत् । न्यूनाविरिक्तदोषपरिहाराय गुरुभिस्तेन सह पुनःपुनः विमर्शोऽपि कृतोऽस्ति । गुणवत्तासंपत्तादेव श्रीरङ्गनाथशास्त्रिणश्चित्तसमाधानमि-त्यस्माकमपि चिरकालीनोऽनुभव इति तस्मिन्विश्रभ्य धर्मकोशकार्यमपि वयं संचालयामः ।

अधिकरणादिसंख्या— पञ्चमेऽस्मिन् भागे भाष्याधिकरणानि ९९, संकर्षाधिकरणानि ४३, कैवलनन्दीवृत्त्यधिकरणानि १३४, तौतातिताधिकरणानि २५, न्यायाः १२७, लघुसिद्धान्ताश्च ४४८४ भवन्ति ।

अथ प्रथमभागमारभ्य भाष्याधिकरणानि ६९८, संकर्षाधिकरणानि २२७, कैवल-नन्दीवृत्त्यधिकरणानि ५९०, तौतातिताधिकरणानि ६१, न्यायाः १०३२, लघुसिद्धान्ताश्च १७६४७ इति ।

मार्गशोधः कृष्णः १०
शकः १८८२

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः
अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य
मुख्यसंपादकश्च धर्मकोशस्य

अस्य कोशस्य कर्तुः

श्रीकेवलानन्दयतेश्वरित्रसारः

शान्तस्वान्तो योगजादात्मधर्मात्
सिद्धस्तन्त्रं तारयन् जैमिनेर्यः ।
धन्यं धीरं धारिणं मोक्षलक्ष्म्याः
श्राद्धाचार्यं केवलं तं प्रणौमि ॥

अत्मद्वारुः श्रीकेवलानन्दस्वामी 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् गामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥' (भ. गीता ८।१३) इति भागवतं सिद्धान्त-
मनुसृत्यान्तकाले अपुनरावृत्तिमाकाङ्क्षन् अक्षरं ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोद्धारमुच्चारयन्
तद्वक्ष्यं भगवन्तमनुस्मरन् स्वीयं विनश्यरं देहं परित्यज्य यामेश्वरं परमं पदं प्राणयो शक्ये
१८७८ फाल्गुने शुक्लपक्षे सप्तम्याम् । तेन मीमांसाकोपो विरचितः संन्यासाश्रमप्रवेशान-
न्तरमेव । 'ब्रह्मचर्यादेव प्रजनेत्' इति जाबालश्रुतिमनुसंधधानेन चतुष्पञ्चाशत्तमे वयसि
ब्रह्मचर्यं समाप्य स्वयंस्थापितसंस्थायाः 'प्राज्ञपाठशाला' इत्यभिव्यायाः कार्याद्विरम्य
संन्यासाश्रम आश्रित आसीत् । परिव्रज्याया अङ्गीकरणोत्तरं अन्तिमोच्छ्वासपर्यन्तं
त्रय्यर्थचिन्तनपरेण धर्मब्रह्मपरे उभये पूर्वोत्तरमीमांसे विमृश्य विधिविपूर्णागुपकाराद्य
(१) पदसूची-सूत्रसूचीसहितः अधिकरणसंज्ञाविमर्शयुक्तः पाठभेदचर्चान्वितः जैमिनीय-
मीमांसासूत्रपाठः (मुद्रितः), (२) मीमांसाकोपः (क्रमशः मुद्रणयन्त्रस्थः), (३)
कौपीतकिब्राह्मणारण्यकविषयकोपः (मुद्रितः), (४) ऐतरेयब्राह्मणारण्यकविषयकोपः
(मुद्रितः), (५) तैत्तिरीयमन्त्रसूची (अमुद्रिता), (६) तैत्तिरीयशाखाविषयसूची
(अमुद्रिता), (७) सत्यापाठसूत्रविषयसूची (अमुद्रिता), (८) शांकरभाष्य-
परिभाषाकोपः (अमुद्रितः), (९) अद्वैतसिद्धेर्मराठीभाषान्तरम् (अमुद्रितम्), (१०)
नव्यवेदान्तपरमाणुमाला अद्वैतसिद्धवन्तर्गतसिद्धान्तवाक्यकोपात्मिका (अमुद्रिता) इत्येते
ग्रन्थाः प्रणीताः । तेन प्रणीतानां अमुद्रितानां ग्रन्थानां हस्तलिखितानि प्राज्ञपाठशाला-
मण्डलसंस्थायाः संग्रहे सुरक्षितानि स्थापितानि सन्ति । तेषां मुद्रणं प्रकाशनं च द्रविण-
लाभानुकूल्ये सति कर्तुमिच्छामः । एतन् सर्वग्रन्थप्रणयनं तेन विनैवान्येषां धनादिरूपं
साहाय्यं निर्वर्तितम्, धनपरिग्रहं चान्तनिगारणमिव प्रव्रज्याश्रमानुसारेण मत्वा ।

कौमारवस्थापारभ्य संन्यासाश्रमस्वीकरणकालपर्यन्तमपि देहभारणमात्रपर्याप्तं भैक्ष-
ममृतमिष मत्वा जीवितयात्रा तेन निर्वाहिता । यौवने एव संन्यस्तसंकल्पस्य तस्य बाह्य-
लक्षणपरिवर्तनरूप एव संन्यासपरिग्रह आसीदिति तस्य ब्रह्मचर्यावस्थाचरित्रं सूचयति ।
तस्य चरित्रसारकथने नात्रानवसरदोषः प्रसरति इति नत् संक्षिप्य कथयामः ।

केवलानन्दसरस्वतीति तस्याभिधा संन्यासाश्रमीया, न पितृकृता । पितृकृतं तन्नाम च नारायण इति । कोङ्कणप्रदेशे कुलवामण्डले रोहे इति राजकीयोपभागे मुहकोलीमामे शके १७९९ मार्गशीर्षपुष्यपक्षे चतुर्थ्यां प्रातः एकादशवादनसमये चित्पावनाख्यायां ब्राह्मणोपजातौ प्रसिद्धे मराठे इत्यभिहिते कुले सदाशिवारविपुः पार्वत्या मातुश्च नारायणरथ जन्माभूत् । पितुः सदाशिवस्य द्वियोधोपजीविकाऽऽसीत् पौरोहित्यं कृषिकर्म चेति । वयसो दशमवर्षपर्यन्तं पितृभ्यां वात्सल्येन परिपालयमानो गौरस्तत्रकनकमकमान्तिः सुकुमारो दृढाङ्गश्चायं बालो नारायणः प्राथमिकीं शिक्षां लेखनवाचनगणितरूपां संध्यावन्दन-देवपूजास्त्राध्यायादिब्रह्मकर्मसहितां पितुरेव प्राप्तवान् । भगवद्भक्तिपरायणौ मातापितरौ ईश्वरभजनप्रणियानपरं धर्मं भागवतोत्तममुनीनां चरित्ररुचनद्वारा बालायैव पुत्रायोपदिदि-
शतुः । एकादशे वयोवर्षे गुरुकुलमासाय प्रोत्साहितो नारायणः अलीबागनगरं समागमत् । देवोपनामनः केशवशास्त्रिणः गृहे वर्षद्वयम्, लोण्डे इत्युपनामनः दामोदरशास्त्रिणश्च गृहे वर्षपट्कमुपित्वा संस्कृतसाहित्यम्, किञ्चित् पाणिनीयं व्याकरणम्, हरिकीर्तनपद्धतिम्, संगीतं च नारायणोऽधिजगाम । नारायणः अस्मिन्नष्टवर्षात्मके काले गुरुगृहे बसन् गुरोः कृते गृहसंमार्जनम्, पाकनिष्पत्तिः, गोदोहनम्, पाकादिपात्रशोधनम्, गुस्ततुत्र-पत्न्यादीनां वस्त्रधावनम्, गृहोपकरणव्यवस्थापनम्, आपणात् गुरुकुलोपयोगिक्रीत-
यस्त्वाहरणं इत्यादीनि कर्माणि शरीरायासमपरिगणय्य अकृतज्ञैर्गुरुसंबन्धिभिः परिचर्या-
न्यूनतान्त्रेभिः कृतमपिश्लेषं चोपेक्ष्य गुरोस्तत्संबन्धिनां चित्तप्रसादानाय निरवर्तयद्-
ध्ययनमात्रकामः ।

दामोदरशास्त्रिणः संनिधौ संस्कृतविद्यामधिगम्याप्यपरितुष्टः उच्चतरशास्त्रतरमधि-
जिगमिपुर्नारायणः सातारामण्डलस्थं वाईनगरं प्रति प्रस्थितः । शके १८२० आश्विने
मलमासे प्रथमसप्ताहे कृष्णातीरस्ववाईनगरमागम्य बहूनां गुरुणां संनिधौ वेदान्
शास्त्राणि चाधीतवान् । ऋग्वेदे मेणवलीकरोपनामनः विष्णुशास्त्रिणः, यजुर्वेदे रामडे
इत्युपनामनः बाल्मभट्टान्, व्याकरणं करन्दीकरोपनामनः विष्णुशास्त्रिणः, नव्यन्यायश्च
हेम्वेकरोपनामनः बालशास्त्रिणः अधिगतः । मेणवलीकरः विष्णुशास्त्री पुस्तकमनाश्रित्य
ऋग्वेदस्य समग्रस्य साङ्गस्य पदक्रमजटाधनादिविहितयुक्तस्य कण्ठत एव पठने समर्थ
इति भारते कारीतो रामेश्वरपर्यन्तं विश्रुत आसीत् । रामडे बाल्मभट्टः कण्ठतो
धनान्तयजुर्वेदाध्यायी श्रौते स्मार्ते च कर्मणि निपुणो धर्मशास्त्रे निष्णातमतिरासीत् ।
हेम्वेकरः बाल्मभट्टः पुस्तकमनवलम्ब्य शिष्येभ्यो व्याकरणं महामाप्यपर्यन्तम्, न्यायं
च गादाघरीपर्यन्तमध्यायपद्कुण्ठितमतिः । स खलु श्रीमद्भागवतपुराणस्य कथासरि-
स्तागरस्य मध्ययुगीनभगवद्भक्तप्रणीतमराठीकाव्यानां च संगमर्तोऽधिवक्ता चाऽऽसीत् ।
वेदशास्त्रनिष्णातधिपणो महापण्डितोऽप्यसौ पत्नीदुहितृसहितो गृहाश्रमे वसन्नपि
ऐहिककाममुक्तः स्थिरमतिः परित्यक्तसर्वपरिग्रहः असंप्रहृशीलोऽयाचनेन कामादपि
दातुरेकहजीविकां लब्ध्वैव परिसंतुष्टोऽयाचकवृत्त्या जीवन्नायुत्सवहत् । पण्डितोऽपि

चालैः पामरैश्च जनैः सह संत्यापरुचिर्नित्यस्वाध्यायशीलो भगवत्प्रधानपरायणो जिजीव
चयमो व्याधिकसप्ततिवर्षपर्यन्तम् । ततः प्रेगावङ्कनिमित्तेन चैमं लोकं विजहौ ।

अतीरमनोबुद्धियत्नसंपन्नोऽव्याजेन धर्माचरणशीलो गुरुपरिचरणपरो भगवच्छरणो
नारायणशास्त्रीत्वभिधानेन लोके निर्दिश्यमानो वेदवेदाङ्गान्यधीत्य पाणिनिकणादाक्षपाद-
प्रणीतनयानधिगच्छन्नपि सर्वेषा अपरावियेति मन्वानः ऐहिकागुप्तिकजीवनस्य क्षयिष्णुवां
पश्यन् तस्मिन्विरज्यमानो मुमुक्षुः श्रुतयिनयसंपन्नं साधुशीलं युवानं योगपट्टाभिपिक्तं
संसारदुद्धिधीर्षु वेदान्तपारंगतं प्रज्ञानन्देति चिन्त्यातं गुरुमुपशिक्षिये त्रयोविधे चयो-
वर्षे । नारायणशास्त्री स्वात्मचरित्रलेखे अस्मिन् संदर्भे लिखिति— “ इतः परं सद्गुरोः
परमहंसस्य प्रज्ञानन्दस्य स्वामिनः संपन्चे किञ्चिद्वेदनीयम् । कथं वा तत्संबन्धे वास्तुतो
लेखनं समभवति ? ‘ यतो वाचो नियतन्ते ’ इति कृत्वा । ‘ तथापि स्मर्तृणां धरद् परमं
मद्ब्रह्मसि ’ इति लेखनीयं किमपि । गुरोः पूर्वाश्रमनाम कृष्णशास्त्रीति । गौरीशंकरपुत्रः
परांजयेकुलोत्पन्नः स भ्रातृत्रयसंपन्न आसीत् । विद्याहानन्तरमचिरात्तत्तत्तथाः पत्न्याः
भरणात्पुनर्विधाहमकृत्यैव स्थितः कृष्णशास्त्री । कृष्णशास्त्रिणः कुले स्वाव्यवहितत्रिपुररुपपर्यन्तं
वेदस्य श्रौतयज्ञस्य धर्मादिशास्त्रस्य च प्रावीण्यं अग्निहोत्रानुष्ठानं च प्रायसत । स्वयं
कृष्णशास्त्रिणा स्ववेदशाखा, श्रौतयाज्ञिनी, ज्योतिषोमसामगायनम्, संस्कृतभाषा-
व्युत्पत्ता चाधिगता आसीत् । नदात्वे च वाईनगरे प्रसिद्धयोः संन्यासिनो भूमानन्द-
रामानन्दयोः वेदान्तपाठकयोः सविधे ज्ञाङ्करं प्रस्थानत्रयभाष्यं कृष्णशास्त्रिणा श्रुतम् ।
तत्समनन्तरं प्रस्थानत्रयभाष्याध्यापने द्वारकास्थ्यदेवालये गीताभाष्यमारभ्य कृष्णशास्त्री
प्रवृत्तः । पञ्चाधिकत्रिंशत्तमे वयसि शके १८१३ संन्यासाश्रमं प्रविष्टः । रामानन्दशिष्यः
ब्रह्मानन्दनामा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजितो महाविरक्त आसीद्वाईक्षेत्रे । तस्मात् संन्यस्तेन
कृष्णशास्त्रिणा योगपट्टः स्वीकृतः प्रज्ञानन्देत्वभिवा च भ्रामा । वाईग्रामविभागे
गङ्गापुर्वा कृष्णातीरस्थप्रन्तरायतारसमीपे धर्तमाने मुरलीधरमठे स्थित्वा प्रज्ञानन्द-
स्वामिना वेदान्तप्रवचनमारब्धम् । ज्यतीति कियतिचित्तमये प्रज्ञानन्देन दातारमठ आश्रितः ।
स्वामिना एतत्स्थलं पुनः परित्यज्य दातारमठान् पश्चिमायां दिशि अव्यवहितस्थितस्य
भद्रप्रायस्य द्विद्विकृष्णशास्त्रिस्वामिकस्य गृहे वेदान्तप्रवचनं नित्यं पुनः प्रवर्तितम् । ततः
पुनः कालान्तरेण तदपि स्थानं त्यक्त्वा दातारमठादामेय्यां दिशि नवीकृतस्य मारुतिमन्दिरस्य
द्वितीयतले प्रस्थानत्रयमपाठयद्देहावसानपर्यन्तम् । तयं प्रत्यहं तत्र प्रणामार्थमगच्छाम । ”

“ एकदा एकादश्यां तिथौ भाष्यपाठश्रवणैच्छावगात् प्रज्ञानन्दस्वामिनः सनिधावह-
मगमम् । ‘ नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च । यो नश्छेद तश्चेद नो न वेदेति
वेद च ॥ ’ इत्येतत्केतोपनिषद्ब्रह्मचनभाष्यस्य प्रवचनं गुरुणा समापितं पाठान्ते । अध्या-
त्मानुभवसारभूतं वाचयमेतत् । ब्रह्मानुभवस्वरूपाधिष्ठाकरं माहात्म्यमस्मिन्वाचयेऽस्मि ।
अतमानुभवानुप्राणिते भाषणे प्रवीण आसीत्प्रज्ञानन्दस्वामी । नारायणशास्त्री तस्य लक्ष्य
आसीत् । एतादृशाः इयेना इत् अप्रमादेनैव स्तूयधेधिनो लक्ष्यान्वेपणे कुशल भवन्ति ।
विद्वो लक्ष्यः कल्याणमृच्छति । मम स्वामी बहुमानेन मां निर्दिशति स्म । अहं

आ शैशवाद्देशान्तानुकूलचित्तवृत्तिपसम् । तत्केनोपनिषद्वाक्यप्रवचनं श्रुत्वैव नारायण-
शास्त्रिणः बुद्धिस्तन्मयी जाता । 'वाक्याद्देवापरोक्षधीः' इति सद्गुरुरूपेण फलिता ।”

“काशीवो रामेश्वरपर्यन्तं मत्स्वामिनः शरीररूपाप्यप्रवचनरत्यातिः प्रसूताऽऽसीत् ।
वह्यो विद्वांसो वाईनगरमागत्य मत्स्वामिनो दर्शनं तत्प्रवचनश्रवणं च कृत्वैव प्रति-
न्यवर्तन्त । रात्रौ एकान्तसमये सामानि गायन् 'विट्टल विट्टल, जय जय विट्टल' इति
भगवन्नामसंकीर्तनं वा कुर्वन् मत्स्वामी ईश्वरप्रणियाने रत आसीत् । वाईमामे द्वेगोपद्रव
वद्भूतः शके १८२६ आश्विने मासि । तस्मिन्नेव मासि शुद्धाष्टम्यां त्रिथौ द्वेगसंसर्गदोषान्
त्रिदोषप्रसमिमं देहं हित्वा मम स्वामी ब्रह्मण्यनन्ते लीनः । तदनन्तरं शके १८२७
संवत्सरमारभ्य शांकरगीवोपनिषद्ब्रह्मसूत्रभाष्यप्रवचनायाहं प्रवृत्तः ।”

“स्वाध्यायप्रवचनयोस्तपस्येव च आयुः क्षपणीयं इति अहं निरर्दीयरं वयसः
त्रयोविंशतितमे वर्षे शारीरिकम्, मानसिकम्, बौद्धिकं च बलमनुकूलमिति मत्वा ।
गृहाश्रमो नावलम्बनीय इत्यपि निरचिनयम् । विना द्रव्यार्जनं न गृहाश्रमः कर्तुं पार्यते,
द्रव्यार्जनं च प्रायः सव्याजपूजया लाडूगुलचालनेन स्वाभिमानराहित्येन च दोषेण विना
कर्तुं न पार्यते इत्यहमदर्शम् । अतिदुःसहं पारतन्त्र्यम्, तस्मिन् स्वोन्नतिर्न शक्येति वारंवारं
अनसि. प्रत्यज्ञासि च यावज्जीवं मिश्रया वर्तिष्य इति । त्रयोविंशतितमं वर्षमारभ्य त्रिपञ्चा-
शद्वर्षपर्यन्तं संन्यामप्रदशिक्षणायपि अध्यापनं तप इति मत्वा निरवर्तयम् । स्नानं संख्यां
योगाभ्यासं तृतीयप्रहृषणै मिश्रं भोजनं निद्रां च विहाय मम सर्वः कालोऽध्ययना-
ध्यापनयोर्व्यतीतः । मध्ये मध्ये प्रसङ्गानुसारेण सामाजिके राजकीये चान्दोलनेऽपि
किञ्चिन्कार्यं मया कृतम् ।”

अयमंशः अस्मद्गुरोः केवलानन्दस्य मराठीभाषायां लिखितास्वात्मचरित्रादुद्धृत्यात्र
संस्कृतेऽनूय च निवेशितः ।

ईश्वरीयस्मरे १९०१ अस्मद्गुरुणा अध्यापनं प्रारब्धं गोडबोलेकुलनाम्नः सर-
स्वमट्टम् गृहे स्थितिं लब्ध्वा । त्रयश्चत्वारो वा विद्यार्थिनः संस्कृताध्ययनार्थं प्रथममागताः ।
वर्षपरञ्चक्रादुत्तरं तेन गोडबोले-गृहं त्यक्त्वा गङ्गापुर्यां कृष्णातीरस्थप्रस्तरचट्टसनिधौ
वर्तमाने स्वगुरुस्थाने निनामार्थनेत्य प्राज्ञमठस्यास्य संस्कृतपाठशाला स्थापिता । अस्यां
पाठशालायां मामान्यत्रस्त्रिंशत्संख्यायां विद्यार्थिनो न्ववसन्, पञ्चमहाकाव्यानि, वैष्णव-
भागवतम्, ध्याकरणम्, वेदान्तम्, न्यायम्, धर्मशास्त्रमन्यानि च दर्शनानि
अर्पयन् च । उत्तमश्रेणीप्रविष्टाले प्रथमश्रेणीयान् निद्यार्थिनः अपाठयन्
आचार्यैर्द्वयभागं लब्धुम् । एतेऽध्ययनाध्यापनयोः रता विद्यार्थिनः क्रमशः शिक्षिताः
अध्यापनकार्यमौगलमपि प्राप्नुवन् । दीपादीवान्तरमिदं आचार्यादन्य आचार्योऽनया
शिवाश्रमालया प्रादुरभूत् । भारतीयप्राचीनपद्धतिमनुस्यूयं प्राज्ञमठे शिक्षार्थिधरानुसृतः ।
परन्तु कण्ठो दाढयेन पाठयाणस्य महिमा प्राचीनपद्धत्यां यावता आप्रदेष्य घृत्

आसीत्तानामग्रहः अस्मदाचार्येण नावलम्बितः । अतः कण्ठतः कोपधारणं परित्यक्तम् । कोपपाठस्थाने अन्यत्साहित्यं कण्ठतो धारणार्थमभ्यापनविषयेषु निवेशितम् । काश्चिदासा-
दिपुत्रभ्यमानोत्तानगृह्णारोऽपि पाठश्रमिषयक्रमाद्वर्जितः । केचिदाधुनिका अपि विषया
इतिहासमूलकलौकिकसाहित्यपदार्थविज्ञानादयः पाठयक्रमे निवेशिताः । लौकिकव्यवहारे
आधुनिकपश्चिमदेशोद्भूतसंस्कृतेषु ज्ञानमायश्यकमिति हृदि निधाय तद्विषयाणि
पुस्तकानि च पाठयक्रमेऽन्तर्भावितानि । शास्त्री धर्मोपदेशकश्च परमानन्ददेशकाल
परिस्थितिज्ञो यथा भवेत्तथाविवः शिक्षाक्रमोऽसमदाचार्येण नारायणशास्त्रिणा स्वसंस्थायाः
कृते अज्ञीकृतः ।

प्राज्ञमठः प्राज्ञपाठशालायां यथा प्राप्तस्वदत्रानसरप्राप्तं कथ्यते । 'समर्थविद्यालयः'
इति नाम्ना निश्चिता राष्ट्रीयपाठशाला पुण्यपत्तनमण्डलस्य तथेगानदाभाडे 'ग्राम-
'संनिहितवने स्थापिताऽऽसीत् विष्णुं गोविन्दपुत्रं विजापूरकरकुलोद्भवं पुरस्कृत्य कैश्चित्
स्वदेशं वैदेशिकवारतन्त्रयादुद्दिधीर्षुभिराधुनिकशिक्षितैः । ईशवीये १९१० वत्सरे
त्रिटिशप्रभुभिः 'समर्थविद्यालयः आङ्ग्लसम्राजः विरोधं त्रिटिशप्रभुत्वस्य विरोधं च
राष्ट्रीयशिक्षामिषेण अध्यापयति' इत्यपरधमारोप्य विध्यसितः । तत्रज्ञा. कतिपया, प्रौढा
विद्यार्थिनः प्राज्ञमठमागत्य राष्ट्रीयशिक्षाप्रणाल्याः पुनः प्रवर्तनार्थं वेदान्ताध्ययनार्थं च
न्यवसन् । स्वदेशनिर्मितमात्रस्तुर्यणं परदेशनिष्पन्नस्तुरिहृष्कारः स्वराज्यार्थप्रयत्नो
राष्ट्रीयशिक्षाप्रवर्तनं चेति चतुर्विधं कार्यक्रममाहृत्य वर्तितकथमिति एतेषां विद्यार्थिनां
समुद्दिष्टमासीत् । तेषु कनडेकुडनामा दिनकरशास्त्री, द्विवेकरकुलनामा महादेवशास्त्री
च राष्ट्रीयशिक्षाप्रणाल्या प्राज्ञमठे अध्ययनं प्रवर्तनीयमिति मनसि निधाय मुख्याचार्य
नारायणशास्त्रिणं प्रति साहाय्यमकुस्वाप् । ईशवीये १९१६ वत्सरे सप्टेम्बरमासे
शके १८३६ सवत्सरे आश्विने मासि विजयादशम्या प्राज्ञमठस्य प्राज्ञपाठशाला इति
नामकरणं कृतम् ।

विद्यार्थिनां यत्र विद्याधिगमस्तत्र जीवनम्, न प्रातिस्निके गृहे वासः पाठ-
शालायां च अध्ययनमित्येवं नियम अस्याः पाठशालायाः कृते विहितः । विद्यार्थिनां
वसतिगृहे प्रातरारभ्य रात्रौ शयनपर्यन्तं विद्यार्थिना विविवाचरणस्य विशिष्टा पद्धति-
रप्यनुशासिता । सा यथा—प्रातः उप काले प्रनोधनसमनन्तरं प्रातः स्मरणीयस्य वैदिकस्य
सूक्तस्य, देवतास्तोत्राणां राष्ट्रभक्तिभारान्बितगीतानां च सर्वविद्यार्थिभिर्निर्णयतममय
उत्थितैरेकमात्रयाच पठनम्, दन्तनायनादिशौचक्रिया, शीतोदकस्नानम्, संध्याबन्दनम्,
सूर्यनमस्कारादिव्यायामः, शिक्षकाणां शिष्याणां च सामूहिकीं प्रार्थना, मध्याह्नभोजन-
समयपर्यन्तं माध्यमिकशिक्षाकार्यक्रमातुसारेण उच्चशिक्षाक्रमानुसारेण च पर्यभेदेन पाठ-
ग्रहणम्, सर्वेषां सहभोजनम्, मध्याह्ने भोजनोत्तरं विश्रम, पुनश्च पाठग्रहणं सध्या-
समयपर्यन्तम्, सध्यासमये शारीरव्यायामपरा क्रीडा प्राद्वणे व्यायामगृहे वा,
सार्थसंध्याबन्दनम्, रात्रिभोजनम्, स्वाध्यायः, शयनं च इत्येवप्रकारेण विरामदिवस-

व्यतिरिक्तेषु दिवसेषु अध्यापकानामध्याप्यानां च कालविभागेन कार्याणि क्रमनियतानि कृतानि ।

वैदेशिकाङ्गलराज्यपारतन्त्र्येण समुत्पन्ना ये दोषाः स्वात्मविश्वासनाशः, प्रहाहानिः, ऐक्यभावनालोपः, परानलन्वनमित्यादयस्तेषां समूलमुत्पन्ननकरी, भारतीयानां स्वधर्मेण स्वपरंपरागतसंस्कृतौ शश्वन्नीतिधर्मेण च विवेकयुक्तश्रद्धोत्पादिका या सा राष्ट्रीयशिक्षेति व्याख्याता प्राज्ञपाठशालासंस्थापकैः । पारतन्त्र्येण मृतप्रायस्य राष्ट्रस्य संजीवनं यथा स्यात्तथा नवीनानां विचारणां प्रवर्तका देशकालपरिस्थितिभेदानुसारेण परंपरापरिवर्तनाय विवेकयुक्तद्विवाद्माश्रिताः भगवद्भक्तेः राष्ट्रभक्तेश्च समन्वयकारिणा दृढशुद्धभावेन समुपयुहितचिन्ताः शीलवन्तोऽन्धपरंपराविध्वंसिनः परंपरागतसंस्कृतिमूलत्वचानामेव संरक्षणाय संनद्धाः पण्डिता धर्मोपदेशका नागरिका एव पारतन्त्र्येण विपन्नस्य दुर्बलस्य भारतराष्ट्रस्य समुद्धारण्य प्रभवेयुरिति तादृशनागरिकनिर्माणमेव राष्ट्रीयशिक्षोद्देश इति समुद्योपितो राष्ट्रीयशिक्षासिद्धान्तः प्राज्ञपाठशालासंस्थापकैः । आङ्ग्लप्रणीतशिक्षापद्धति-वैदेशिकराज्यसेवकनिर्माणयन्त्रमिति सा पद्धतिर्हेया, परन्तु आङ्ग्लभाषासाहित्यान्वर्गतज्ञान-विज्ञानकलाः सर्वथा संप्राहाः, यतः पाश्चात्त्यज्ञानविज्ञानकलानां परिप्रद्वैणैव बलशालिनो नवजीवनसंपन्नस्य भारतराष्ट्रस्योदयः संभवति, नान्यथा इति तेषां निश्चय आसीत् । किञ्च या हि आपुनिकविद्याकलासंस्कृतिविमुक्तानां भारतीयपरंपरागतपूर्वतनाचारविचारानेव सारसर्वस्वं मन्वमानानां 'सामाजिकरूढिरेव पवित्रा कल्याणकारिणी, तद्द्विरोधः पापावहः' इति श्रद्धावतां मार्गेण न भारतः समुन्नतिपथं प्राप्नुयादित्यपि तैर्निर्णीतमासीत् ।

प्रथमजागृति-कामहायुद्धोत्तरं भारते राष्ट्रस्वातन्त्र्यप्राप्तये परंपरागतसामाजिकरूढि-परिवर्तनाय च आन्दोलने प्रवृत्ते, ययोरान्दोलनयोर्महात्मा गान्धी प्रधाननेताऽभवत् । प्राज्ञपाठशालाशिक्षकाः शिष्याश्च राष्ट्रीयस्वातन्त्र्यान्दोलने सामाजिकधार्मिकपरिवर्तना-न्दोलने च माहात्म्यं नेतृत्वं चाऽऽचरितवन्तः । नारायणशास्त्रिणा तच्छिष्यमहादेव-शास्त्रिणमणगास्त्रिभ्यां च सामाजिकपरिवर्तनान्दोलने मुरयतः धार्मिकानां सभासु सामाजिकपरिवर्तनस्य धर्मशास्त्रग्रन्थानालोचय तर्कपरियुहितं समर्थनं कृतमिति परिवर्तनवादिपक्षः अपरिवर्तनवादिरूढिनिष्ठपक्ष इति पक्षद्वयं संस्कृतपण्डितेषु समु-द्भूतम् । धार्मिकसामाजिकसंस्थासु आचारमार्गे च परिवर्तनं न मूलतो धर्मविघातकम्, प्रत्युत धार्मिकतत्त्वमामर्ष्यदृष्टये एव प्रभवति इत्येयंविधां विचारसरणीमनुसृत्य परिवर्तनवादिपक्षे बहूयो विद्वान्सी महाराष्ट्रे प्रविष्टाः । धर्मगाखेतिहासकारः बाणे इत्युपाह्वः वामनसूतः पाण्डुरङ्गः, इतरित्युपाह्वः लक्ष्मणपुत्रः केशवः नागपूरस्वः, पाठकः श्रीधरशास्त्री, चित्रावः सिद्धेश्वरशास्त्री, मिडे सदाशिवशास्त्री, चापेकरेत्युपाह्वो गोविन्दपुत्रो नारायणः, कोगरे रघुनाथशास्त्री इत्यादिभिः धर्मशास्त्रविद्भिः पण्डित-मैट्रिकत्रयचारित्रसुपरिद्यापदावचित्तस्य नारायणशास्त्रिणो नेतृत्वं स्वीकृत्य धार्मिकेषु सामाजिकेषु चाचारेषु आपुनिककालमनुसृत्य परिवर्तनमपरिहार्यमादरणीयं चेति दृष्टोप्य परिवर्तनान्दोलनं प्रचारितम् । हिन्दुसमाजगतानां जातीनामुपजातीनां च

परस्परं सहभोजनं विवाहश्च संमतः कृतोऽनेन परिवर्तनपक्षेण । गांधीमहात्मना प्रवर्तित-
 वास्पृश्यवोच्छेदनान्दोलनोपोद्बलमायैतैः पण्डितैरावेदितम्— अन्यज्ञा इति स्मृतिशास्त्रे
 निर्दिष्टानां जातीनामस्पृश्यता, चातुर्वर्ण्येन परम्परया समाचरिता सर्वेण हिन्दुसमाजे-
 तोच्छेद्येति । उपनयनविवाहादिसंस्काराः सर्वैर्हिन्दुभिः वैदिकमन्त्रैः गृह्यसूत्रानुसारेण
 कार्याः इत्यभ्युपगतमेतेन धर्मपरिवर्तनवादिपक्षेण । तेषां संस्कारकर्मणां, दीर्घविचारं
 परिहाय यथा अनुष्ठानं, कर्तव्यं तथा संक्षिप्ता पद्धतिरपि नारायणशास्त्रिणा प्रणीता
 संन्यासाश्रमप्रवेशानन्तरं केवलानन्देऽस्यमित्यां प्राप्तेन ।

सत्तावनमतावलम्बिनोऽपरिवर्तनवाद्पक्षीयाः पण्डिताः स्मृतिपूपलभ्यमानानां ज्ञात्या-
 द्याचारधर्माणामदृष्टफलकत्वान्मनुष्यबुद्ध्या परिवर्तनं न सहन्ते । अदृष्टफलकार्यकारण-
 भावो मनुष्यबुद्धेरगम्य इति निर्धार्य स्मृतिशास्त्रेषूपलब्ध्यानां परस्परविरुद्धवचनानां पूर्व-
 मीमांसोक्तपद्धत्या विरोधपरिहारं भिन्नस्मृतीनां समन्वयं च स्थापयन्ति, सर्वेषां स्मृत्यवि-
 रोधितां कुलधर्मदेशधर्मजात्यादिधर्माणां रुढिलीकृतानामपि सनातनत्वमपरिवर्तनीयत्वं च
 मन्यते । एतद्विरोधेन परिवर्तनवादिपक्षः पूर्वमीमांसोक्तपद्धत्या विरोधपरिहारेऽपरिदुष्यन्
 ऐतिहासिकपद्धतिमङ्गीकरोति, ज्ञात्याद्याचारपरिवर्तनं च समर्थयति— यथा युगे युगे
 ऋषिभिर्वा जिष्टैर्वा जनैर्वा तत्तद्देशकालपरिस्थितिविशेषानुसारेण लोकहितार्थमनुष्ठानशक्ति-
 भेदमधिकारभेदं चावेक्ष्य परम्परागता धर्माचाराः परिवर्तिताः नवीनाश्च प्रवर्तिताः,
 तथा अधुनाप्याधुनिकैर्विद्वद्भिः सद्भिः परिवर्तनीयाः प्रवर्तनीयाश्चेति ।

अमद्गुरुचरणैः परिवर्तनवाद्पक्षसमर्थनाय ऐतिहासिकपद्धतिरङ्गीकृता । ऐति-
 हासिकपद्धतिसमर्थनाय धर्मशास्त्रप्रमाणानामन्वेषणप्रवृत्तात् वेदस्मृतिपुराणानां वचन-
 संग्रहः साकल्येन कर्तुमिष्ट इति विचार्य धर्मकोशाकार्यालयं ब्राह्मपाठशालामण्डलसंस्थाद्वारा
 स्थापितवन्तः ईशवीये १९२७ तमे वत्सरे केपाञ्चिदन्तेवासिनां साहाय्येण । ईशवीये
 १९३१ तमे वत्सरे एतद्धर्मकोशकार्यस्य प्रत्यवायपरिहाराय ऐकान्येण निर्वर्तनाय च
 संकल्पितम्— यत् माध्यमिकशिक्षाशाखा ब्राह्मपाठशालाङ्गभूता न रक्षणीया, चित्त-
 विक्षेपहेतुत्वादल्पफलत्वाच्च । अल्पफलत्वं च माध्यमिकशिक्षाया हि च लक्ष्यः प्राचीन-
 भारतीयसंस्कृतितत्त्वरक्षणानुरोधेन राष्ट्रीयशीलशालिनो नागरिका निर्मातव्याः इति
 तमुद्देशं श्रद्धानाः शिक्षका न लभन्ते माध्यमिकशिक्षानिर्वाहार्थमिति । अतः
 माध्यमिकशिक्षाशाखाकार्यमितः परं नाङ्गीकरणीयमिति । इदं नारायणशास्त्रिपादानां
 मर्मं नाहृतं तत्सहकारिभिरन्यैः संस्थाकार्यवाहैः । अतः ब्राह्मपाठशालामण्डलसंस्थायाः
 अध्यक्षपदं सदस्यत्वं च सर्वथा परित्यक्तमाचार्यचरणैः । ततश्च ते शके १८५३ विजया-
 दशम्यां (ईशवीयाब्दे १९३१ तमे अक्टोबरमासे २२ दिनाङ्के) प्रातः परिस्राजकाश्रमं
 प्रविष्टाः ।

ब्राह्मपाठशालासंस्थापपञ्चात्रिवृत्तेषु गुरुचरणेषु संस्थायाः सर्वः कार्यभारः मधि-
 न्यस्तः ब्राह्मपाठशालामण्डलकार्यकर्तृभित्तदध्यक्षपदं मह्यं दत्त्वा । माध्यमिकशिक्षाशाखा

वत्सष्ट्या इत्येतत् गुरुचरणमतं युक्तमासीदिति मया वर्षत्रयादूर्ध्वं स्वीकृत्य तच्छास्त्रा-
 कार्यं सर्वोपार्थक्यमत्वेन विरमितम्, धर्मकोशकार्यं संस्कृतविद्याशिक्षाकार्यं च अनुवर्तित-
 मवापयत् । गुरुचरणाश्च तदुत्तरं परित्राजम्भयस्यायामैकग्रन्थेण जैमिनीयवादरायणीय-
 सीमांसयोर्मनने, तदनुसंधानेन ग्रन्थलेखने, ब्रह्मचिन्तने, ध्यानयोगाभ्यासे च चिरं स्थिताः ।
 प्राप्ते च प्रयाणसमये दीर्घकालं निरन्तरं निरन्तरायं च जपितस्य प्रणवस्यैकाक्षरब्रह्मणो
 व्याहारमुच्चैः कृत्वा केरले ब्रह्मणि लीनाः । तैः प्रणीतग्रन्थातां मुद्रणप्रकाशनकार्यस्य
 कर्तव्यतां प्राज्ञपाठशालामण्डलसंस्थया गुरुचरणानामृणापाकरणाय स्वीकृताऽस्तीति ।

तस्यैतस्य गुरुचरणचरित्रसारस्य संक्षिप्य निवेदनं परिसमाप्यते ।

रुद्रमणशास्त्री जोशी

अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य

चाई नगरी

ग्रन्थादिसंक्षेपाक्षराणि तद्विवरणं च ।

अद्वैत—अद्वैतसिद्धिः श्रीमद्युक्तेन्दुसरस्वतीप्रणीता मोहमय्या निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

अद्वैत. चं —अद्वैतसिद्धेः टीका लघुचन्द्रिका ब्रह्मानन्दी नाम ।

अलंकार —भाट्टालंकारः नाम मीमांसान्यायप्रकाशस्य टीका वनन्तदेवविरचिता । चौखम्बाया १९२१ सने मुद्रिताः ।

आचारमयूखः—श्री. व. र. धारपुरे प्रकाशितः, मुम्बई ।

आपद्य—आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । प्रश्नः, कण्डिका, सूत्र इति अङ्गत्रयम् ।

आपस्तम्बाचार्यः—पण्डितः कल्पवृक्षकारः ।

आभरणम्—शाकरशारीरकमन्थस्य टीका । अभ्यास-पाद-सूत्राङ्काः । क्वचित् तृतीयोऽङ्कः अपिकारणस्य ।

आर्षेयब्राह्मणम्—सामवेदीयम् ।

आश्व. गृ — आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, तत्रत्या नारायणवृत्तिस्य ।

आश्व. श्रौ — आश्वलायनश्रौतसूत्रम् । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे मुद्रितम् ।

इ— इत्यादि ।

उपदेशसाहस्री— श्रीशंकराचार्यप्रणीता । रामवीर्यः टीकाकारः । प्रकरणश्लोकाङ्कौ गद्य पद्य च ।

ऋजु— ऋजुविमला नाम शाबरभाष्यप्रत्यक्षानन्तराया. प्रामाण्यवृद्ध्याः टीका श्रीशालिक-नाथप्रणीता । चौखम्बाया १९२९ सने मुद्रिता ।

ऋसं— ऋग्वेदसंहिता । मण्डलम्, सूक्तम्, ऋ इत्यङ्गत्रयम् ।

ऐत्रा— ऐतरेयब्राह्मणम् । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् । अभ्यासः, खण्डः, सूत्रं इत्यङ्गत्रयम् ।

ऐत्रासा— ऐतरेयब्राह्मणस्य साम्यप्रणीतं भाष्यम् । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् ।

कठोप— कठोपनिषत् ।

कणादसूत्रम्— वैशेषिकदर्शनम् । अभ्यास-आह्निक-सूत्राणामङ्काः ।

कणिका—न्यायकणिका विधिविवेकस्य टीका वाचस्पतिमिश्रप्रणीता । काशी मैट्रिकहॉल-मुद्रणालये १९०७ सने मुद्रिता ।

कर्क—कर्काचार्यः, कान्यायनश्रौतसूत्रस्य भाष्यकारः ।

कल्पतरु — धामस्या. टीका । अमलानन्दसरस्वतीप्रणीता, १९१७ सने मोहमय्या निर्णय-सागरे मुद्रिताः । अभ्यासः, पादः, सूत्र इत्यङ्गत्रयम् ।

कस्तूरि—कस्त्रिरज्ञाचार्यविरचिता जैमिनिसूत्रवृत्तिः । १९०८ स्ने मैसूरनगरे मुद्रिता ।
सा च भाट्टदीपिकापुस्तके एव मुद्रिता ।

कातीयसूत्रम्—काल्यायनभौतसूत्रम् ।

काशीखण्डः—स्कन्दपुराणान्तर्गतः । रामानन्दः टीकाकारः । अध्याय—श्लोकाद्धौ ।

कासं—काठकसंहिता ।

कुं, कुन्डूलम्—अश्वरामीमासाकुन्डूलवृत्तिः श्रीवास्तुदेवदीक्षितविरचिता श्रीरङ्ग—वाष्पीविलासे
मुद्रिता । अध्याय, पादः, अधिकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

के—केवलानन्दसरस्वती । तत्कृता जैमिनिसूत्रवृत्तिश्च ।

कैयटः—व्याकरणमहाभाष्यस्य टीकाकारः । काश्या मुद्रितः ।

कौ., कौस्तुभ—मीमांसाकौस्तुभः खण्डदेवप्रणीतः । चौगम्बाया १९३९ स्ने मुद्रितः ।
अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयं पृथङ्कथम् ।

कौत्रा—वीपीतत्रिकाज्ञानम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९११ स्ने मुद्रितम् ।

कण्डिका—अद्वैतसिद्धेः टीका ब्रह्मानन्दी नाम । निर्णयशागरे मुद्रिता ।

जै—जैमिनिसूत्रज्ञानदशकशष्ठी । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

जैत्रा—जैमिनिसूत्रज्ञान सामवेदीयम् ।

दुप्—दुपदीका नाम वार्तिकं कुमारिलभट्टप्रणीतम्, पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे शास्त्रभाष्येण सह
१९३३ सनादौ मुद्रितम् । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

तत्त्व, तत्त्वप्रकाशिका—परिभाषेन्दुशेखरटीकायाः भूतेः टीका । २००२ संवति
काश्या मुद्रिता ।

तत्त्वत्रोधिनी—विद्वान्तकौमुद्याः टीका निर्णयशागरीया १९२९ स्ने मुद्रिता ।

तन्त्ररत्नम्—दुपदीकायाः पार्थसारथिप्रणीता टीका । लिखिता । अध्यायः, पादः, अधि-
करणम्, सूत्रं चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

ताण्डह्य—ताण्ड्यप्राज्ञान पञ्चविंश नाम । अध्यायः, खण्डः, सूत्रं चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

ताण्ड्यसा—ताण्ड्यप्राज्ञानस्य सायणप्रणीत मास्यम् ।

तैत्ति—तैत्तिरीयसंहिता । काण्डम्, प्रयागः, अनुवाकः इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

तैत्तिंसा—तैत्तिरीयसंहितायाः सायणभाष्यम् ।

तौवा—तौवातितमन्त्रिलकः भरद्वाजप्रणीतः मीमांसामूलवृत्तिरूपः अधिकरणरत्नवाक्यकः ।
काश्या मुद्रितः ।

नीतिमयूरः—श्री. ज. र. चारुते—प्रकाशितः, मुम्बई । पृष्ठाङ्कः ।

निरुक्त—वाल्मीकिप्रणीत निरुक्तम् । अध्यायः खण्डश्च ।

नृ. पृ. सा—नृसिंहपूर्वतापिन्याः मार्षं शास्त्रम् ।

न्यायनि—न्यायनिर्णय नाम शास्त्ररचयितृभाष्यस्य टीका आनन्दगिरिप्रणीता । अध्याय—
पाद—सूत्राङ्कः ।

न्या. भाटा—न्यायरत्नमाला पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । चौगम्बायां मुद्रिता ।

न्या. सू—न्यायदर्शनसूत्रम् । अध्यायः, आह्निकम्, सूत्रं इति त्रयोऽङ्कः ।

पं— पङ्क्तिः ।

पञ्चिका— प्रकरणपञ्चिका श्रीशालिक्रमाद्यप्रणीता प्रभाकरमजानुसारिणी । अनेकप्रकरणात्मको ग्रन्थः । चौलम्बायां मुद्रितः ।

पराक्रमः— उपक्रमपराक्रमः अप्यव्यधीक्षितप्रणीतः । लिखितः । पत्रम्, पृष्ठं इत्यङ्कनयम् ।

परि— परिभाषा । क्रमाङ्कः ।

परिभाषेन्दुः— परिभाषेन्दुशेखरः नायेद्यप्रणीतः । कात्या २००२ संवत् मुद्रितः ।

परिमल— भामत्याष्टीकायाः कल्पतरुः टीका । अप्यव्यधीक्षितविरचितः मोहमय्यां निर्णयवागरे १९१७ सने मुद्रितः ।

पा — पाणिनिः । अप्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कनयम् ।

पुरुषार्थचिन्तामणिः— श्रीविष्णुमठविरचितः । मोहमय्यां मुद्रितः ।

पृ— पृष्ठम् ।

प्र. पञ्चिका— प्रकरणपञ्चिका श्रीशालिक्रमाद्यप्रणीता । कात्या विद्याविलासयन्त्रालये १९०४ सने मुद्रिता ।

प्र. वि— प्रभाकरविजयः नन्दीश्वरविरचितः । कल्कितायां १९२७ सने मुद्रितः ।

प्रा. मयूखः— प्रायश्चित्तमयूखः । ज. र. धारपुरे— प्रकाशितः । पृष्ठाङ्कः ।

पाल— बालमीमाहाप्रकाशः नांकरभट्टप्रणीतः । कात्या विद्याविलासमुद्रयालये १९०२ सने मुद्रितः ।

विन्दुः— न्यायविन्दुः तत्त्वतुपालयवैद्यनाथप्रणीतः । मुम्बई गुजरातीमुद्रणालये १९६६ सने मुद्रितः ।

वृहती— शाबरभाष्यस्य प्रभाकरमजानुसारिणी टीका । नथ्यप्राभाकरमनमत्र । चौलम्बाया १९२९ सने मुद्रिता ।

वृहस्पतिः— बृहस्पतिस्मृतिः ।

बौध— बौधायनसमस्तम् । प्रश्नः पटलं सूत्रं च ।

ब्रह्म— ब्रह्मसूत्रम् । अप्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कनयम् । अङ्कचतुष्टये सति तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

सगी—मगवद्गीता । अप्यायः श्लोकश्च ।

भट्टसोमेश्वरः— तन्त्रवार्तिकटीकायाः न्यायसुधायाः कर्ता ।

भा— शाबरभाष्यम् । आनन्दाश्रमे मुद्रितम् । अप्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् । क्वचित् पृष्ठाङ्कः अधिकः ।

भाट्ट— भाट्टदीपिका नथ्यपीमासकराण्डदेवप्रणीता । मैसूर १९०८ सने मुद्रिता । अप्यायः, पादः, अधिकरणमिति अङ्कनयम् ।

भाट्टालंकारः— न्यायमीमांसप्रकाशस्य टीका अनन्तदेवविरचिता । चौलम्बायां १९२१ सने मुद्रिता ।

भामती— श्रीवाचस्पतिमिभाषणीता शाकरशास्त्रीकभाष्यस्य टीका । मुम्बई निर्णयवागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

भावनाविवेकः— मण्डनाचार्यप्रणीत काव्यां १९१३ सने मुद्रितः ।

भूतिः— परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका श्रीतात्याशास्त्रीपटवर्धनप्रणीता । काव्या २००२ संवत् मुद्रिता ।

मणि— भाट्टचिन्तामणिः गंगाभट्टविरचित । तर्कपादमात्रम् । चौलम्बाया १९०० सने मुद्रित ।

मण्डन— मण्डनमिश्रकृता भीमासानुक्रमणी । चौलम्बाया १९२९ सने मुद्रिता ।

मीमे— मीमांसाकोशः ।

माघ— माघकविवृत शिशुपालवधे नाम महाकाव्यम् । सर्गः, श्लोकः इत्यङ्कद्वयम् ।

मीन्या— मीमांसान्यायप्रकाशः श्रीआपदेवप्रणीतः । चौलम्बाया १९२० सने मुद्रितः ।

मीमांसाजीवरक्षा— प्रामाण्यमतनुसारिणी शालिकनाथप्रणीता । प्रकरणपञ्जिकापुस्तके अन्ते काव्या १९०४ सने मुद्रिता ।

मुरारिः— अङ्गलनिरुक्तिकर्ता । आनन्दाश्रमीये मीमांसादर्शने तृतीये भागे अन्ते १९३१ सने मुद्रिता ।

मेपातिथिः— मनुस्मृतेः भाष्यकारः ।

याज्ञ, याज्ञम्— याज्ञवल्क्यस्मृतिः । अध्यायः, श्लोकः इति द्वौ अङ्कौ ।

रत्न, तन्त्ररत्न— तन्त्ररत्नम् । पार्षसायथिमिश्रप्रणीतम् । टुप्टीकावार्तिकस्य टीका । लिखिता । अध्याय, पादः, अधिकरणम्, सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

रत्नमाला— न्यायरत्नमाला पार्षसायथिमिश्रप्रणीता । चौलम्बाया मुद्रिता ।

रत्नाकरः— न्यायरत्नाकरः श्लोकवार्तिकस्य टीका पार्षसायथिमिश्रप्रणीता । चौलम्बाया १८९८ सने मुद्रिता ।

रसायनम्— विधिरसायन अप्पय्यदीक्षितप्रणीतम् । चौलम्बाया १९०१ सने मुद्रितम् ।

रहस्य— माट्टरहस्य श्रीलण्डदेवप्रणीतम् । शब्दत्रोषविषयकम् । काञ्चीनगरे मुद्रितम् ।

राट्या— राट्यापनधौतसत्रम् । कलिकाताया १८७२ सने मुद्रितम् ।

या— तन्त्रवार्तिक आचार्यकुमारिलभट्टविरचित शास्त्रभाष्यस्य विवरणात्मकम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे भाष्येण सह १९११ सने मुद्रितम् । अध्याय, पादः, अधिकरणम्, सूत्र चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

वाक्यार्थ— वाक्यार्थमातृकावृत्तिः शालिकनाथप्रणीता । प्रकरणपञ्जिकापुस्तके एव अन्ते १९०३ सने मुद्रिता ।

वाघ— वासिष्ठधर्मसूत्रम् ।

त्रि— जैमिनीयन्यायमालाविसारः सायणभाषवाचार्यप्रणीतः । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९१६ सने मुद्रितः । अध्यायः, पादः, अधिकरणं चेति अङ्कत्रयम् ।

विट्टल— विट्टलेशी अद्वैतसिद्धेः चन्द्रिकाटीकायाः टीका । निर्णयसारे १९१६ सने मुद्रिता ।

८. विधि— विधिविवेकः मण्डनाचार्यप्रणीतः । काव्या मेडिकल्हॉलमुद्रणालये १९०७ सने मुद्रितः ।

वृ— भीमावात्सलवृत्तिः सुबोधिनी नाम रामेश्वरसूरिविरचितः । काश्वा मेडिकलहॉलमुद्रणालये १९२३ सने मुद्रितः ।

वैजयन्ती— महादेवकृता सत्यापादश्रौतसूत्रवृत्तिः । पुण्यवत्तने आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितः ।

वैद्यनाथः— शाररभाष्यीयतर्कपादस्य टीकाकारः । आनन्दाश्रमे १९२९ सने मुद्रिता वैद्यनाथी नाम ।

वैद्यनाथी— वैद्यनाथकृता शाररभाष्यस्य टीका ।

व्यवहारमयूसः— श्री ज. र. धारपुरे— प्रकाशितः मुम्बई ।

शंकर— शंकरभट्टकृतः भीमावात्सलसंग्रहः । काश्वा विद्यापिठासमुद्रणालये प्रकरणपञ्चिका-पुस्तकान्ते १९०४ सने मुद्रितः ।

शब्दकोस्तुभ — गद्योन्नीदीक्षितप्रणीतः ।

शाम्बा— शाकर भाष्यम् । अध्यायः, पादः, सूत्र चेत्यङ्कनसम् । चतुरङ्गलये तु तृतीयोऽङ्कः अधि-करणस्य ।

शंभौ— शाङ्खायनश्रौतसूत्रम् । अध्यायः, खण्डः, सूत्रं च । कलिकाताया १८८८ सने मुद्रितं सभाष्यम् ।

शा— शास्त्रदीपिका फार्मशास्त्रमिश्रप्रणीता । निर्णयसागरे १९१५ सने मुद्रिता । अध्यायः, पादः, अधिकरण चेति अङ्कत्रयम् ।

शास्त्रप्रकाशिका— बृहदारण्यकोपनिषच्छंकरभाष्यगतवार्तिकस्य आनन्दगिरिकृता टीका आनन्दा-श्रमे मुद्रिता ।

शेखर— परिभाषेन्दुशेखरः नामप्रणीतः । काश्वा २००२ संवति मुद्रितः भूत्यादिसहितः ।

श्राद्धमयूसः— श्री ज. र. धारपुरे— प्रकाशितः मुम्बई ।

श्रीकर— मन्त्रसूत्रमाधुकारः शैवमतानुसारी ।

श्लोका— श्लोकवार्तिक आचार्यकुमारिलभट्टविरचितम् । तर्कपादः । चौलम्बाया १८९८ सने मुद्रितम् ।

संक्षेप— संक्षेपकाण्डम् । भास्करभट्टप्रणीता भाट्टचन्द्रिका भाट्टदीपिका वा वृत्तिः । काश्वा मेडिकलहॉलमुद्रणालये १८९४ सने मुद्रिता ।

संक्षेपशास्त्रीरकम्— रामजीशेखरटीकासहितम् । अध्यायः, श्लोकः इति अङ्कद्वयम् ।

संग्रह— स्यापसंग्रहः । लिपितः ।

सत्यापादः— तैत्तिरीयद्विरण्यकेनिशाखीयकल्पसूत्र आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सत्याशौ— मन्वापादीय श्रौतसूत्रम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सदस्यं— सर्वदर्शनसंग्रहः ।

सना. ध. प्र— सनातनधर्मप्रदीपः । श्रीकुरुसुन्देकरमहाराजपेरितैः म. म. अनन्तकृष्ण-शास्त्रिभिः प्रणीतः ।

समयमयूख — श्री च र धारपुरे इत्येतै प्रकाशित , मुम्बई ।

साहस्री— मुक्तेशगौकिक पापसाहस्री । मुम्बई श्रीवेङ्कटेश्वरे मुद्रित शक १८३० । साहस्रपा
यो न्यायनम्नाङ्को निवेशित स एवास्माभि प्रदश्यते ।

सिद्धान्तकौमुदी— महोबीदीक्षितप्रणीता । निर्णयसागरे १९२९ सने मुद्रिता ।

सिद्धान्तचन्द्रिका— तर्कपादस्यशास्त्रदीपिकाया टीका रामकृष्णप्रणीता निर्णयसागरे १९१५
सने शास्त्रदीपिकया सह मुद्रिता ।

सु, सुधा— न्यायसुधा महोभोमेश्वरविरचिता राणकपरपर्याया तन्ववार्तिकस्य टीका चौतम्बाया
मुद्रिता । अत्र पृष्ठाङ्का एव केवलमूपन्यस्ता । यत्र च ' सु ३।७ पृ ' इति स्यात् तत्र सुधाया
तृतीयाभाषयस्य सप्तमाधमपादात्मके भागे ग्रथान्ते मुद्रिते पृष्ठ अमुक इत्यर्थे । तत्र भागे किल पृथगेव
अष्टौ मुद्रिता आवित आरम्य ।

सोम— सोमनाथी मयूखमालिका शास्त्रदीपिकायाटीका अर्थवादाधिकरणभारम्य द्वादशा
न्यायान्ता । निर्णयसागरे १९१५ सने शास्त्रदीपिकया सह मुद्रिता । अत्र अभ्यास, पाद, अधिकरण
इति अङ्कवयम् ।

मीमांसाकोषः

५

४ 'पक्षान्तैरपि परिहाय भवन्ति' । अन्वया कृत्वा दोष उक्तः, अन्वया परिहारः । दार्ढ्यपूर्वमसिद्धो यावज्जीवकाल इति कृत्वा दोष उक्तः । नैयमिक इति परिहारः । भा. ११।२।६।२०. * 'पक्षान्तैरपि परिहाय भवन्ति' इति महामाष्यं कर्तव्यम् । धर्म कैयटः- यथा द्रव्यपक्षे सत्त्वानां श्वस्कारम्भ, जीवित्पक्षे तु प्रत्याख्यानम् । इति । पक्षान्तैरपि० तार्त्तिककृता एवमुक्त इति विवरणम् । के * 'पक्षान्तैरपि परिहाय भवन्ति' । 'विभाषा क्वदस्ति' इति प्रैकल्पिकमैकश्रुत्य (धनुषे) अङ्गीकृत्य पक्षान्तैरपि० इति न्यायेन तत्रनास्तुदात्तनिपातनं करिष्यते इत्युक्तं भाष्ये । शब्दकौस्तुभः वृद्धिरदैच् ।

● पक्षेतरत्वं नोपाधिः, यावन्वयपक्षवत्प्राहृन्मनाभावत् । मणि. पृ. ३५.

● पक्षोच्येनैव प्रयोचनेन भवितव्यं इति न नियमः । वा. ३।८।१।३७.

● पक्षता अस्मात् सिद्धौ सत्या वा, सत्यानुमित्याप उभयापारब्धे या अनुमितेर्दृक्त्वा अनुमित्याविरहविनिश्चयाः सिद्धेरभावः । अनुमित्या च यादृग्वाद्दोषोच्यसत्त्वे अनुमितेः सा सा विवक्षिता । तेन 'प्रत्यक्षमित्तं वह्निज्ञानं जायताम्' 'आलोकेन वह्निरानं जायताम्' इत्यादीच्छासम्भ्रः । अत्राय निष्कर्षः- उक्तताप्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नताऽप्यविशिष्टतत्त्वपक्षताऽवच्छेदकविशिष्टमिच्छाविषयिका, अनुमितित्वमित्तप्रमितिविभाषकधर्माविषयकतद्विज्ञताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकत्वाप्रकाररूपे सति तदन्यलिङ्गताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गप्रत्यापकारिक, तद्विज्ञताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गानुमितित्वावच्छिन्नानुदेयकत्वे सति तद्विज्ञताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गानुमितित्वावच्छिन्नानुदेयिका, तद्विशिष्टलिङ्गकत्वाप्रकार-

रूपे सति तद्विज्ञताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकत्वाप्रकारिक- तद्विज्ञताऽवच्छेदकविशिष्टमिच्छाविषयिका या तदनुमित्या, तद्विरहविशिष्टलिङ्गकत्वाः पक्षता इत्यर्थः ।

अत्र 'उक्तताप्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नसाप्यविशिष्टतत्त्वपक्षताऽवच्छेदकविशिष्टमिच्छाविषयिका' इति निवेद्यात् 'पर्वते वह्नयनुमितिर्जायताम्' 'प्रत्यक्षान्तरिकज्ञानं जायताम्' पर्वते वह्निप्रत्यक्षम्, तद्व्याप्यपरामर्शं, विषयान्तरे च अनुमितिसामान्यभाष्यः, तत्र 'तार्त्तिकचिन्तनं जायताम्' इतीच्छादीनां समग्रः । 'अनुमितिरप्यमित्तप्रमितिविभाषकधर्माविषयक' इति निवेद्यात् अनुमितौ प्रत्यक्षत्वप्रमदशायात् 'पर्वते वह्निमान् इति प्रत्यक्षं जायताम्' इतीच्छया न संभ्रः । तद्विज्ञताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गानुमितित्वावच्छिन्नानुदेयकत्वे सति तदन्यलिङ्गताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकत्वाप्रकारिक इति निवेद्यात् धूमवायवच्छेदेन व्याप्यत्वपरामर्शदशाया इत्यवावच्छेदेन द्रव्यत्वावच्छिन्नलिङ्गानुमितित्वाया न संभ्रः । तद्विज्ञताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गानुमितित्वावच्छिन्नानुदेयकत्वे सति तद्विज्ञताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गानुमितित्वावच्छिन्नानुदेयकत्वे सति तद्विज्ञताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गानुमितित्वावच्छिन्नानुदेयिका इति निवेद्यात् 'धूमेन आलोकेन च वह्नयनुमितिर्जायताम्' इतीच्छया न संभ्रः । यत्र इत्यत्यस्य लिङ्गताऽवच्छेदकत्वा-नुदेयिणी 'द्रव्येण वह्नयनुमित्याम्' इतीच्छा, तस्याः समग्रः । तद्विशिष्टलिङ्गकत्वाप्रकाररूपे सति तद्विज्ञताऽवच्छेदकविशिष्टलिङ्गकत्वाप्रकारिका इति निवेद्यात् यत्र आलोकत्वस्य अवच्छेदकत्वानुदेयिणी 'आलोकेन वह्नयनुमित्याम्' इतीच्छा तथा न संभ्रः । तद्विज्ञताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकत्वाप्रकारिका इति निवेद्यात् 'पूर्वं शालीनपर्वतीवधूमेण वह्नयनुमितिर्जायताम्' इतीच्छया न संभ्रः । 'नोत्प्रपत्तेः स्वलोकावच्छिन्नैरिच्छासामान्यमूपायांकार्यैः । यूथैव बाल्यवर्षं विचिन्त्य चित्वा मयोपेक्षि एषुप्य-तस्या ॥' मणि. पृ. ३५-३७.

* पञ्चवत्— यथा पञ्चभाषापञ्चम्या मुद्क्ते इति पञ्चान्ताम् (शुक्ले कुण्डे) गम्यते । भा. १०।५। १४।५६.

* पश्चिणो नारितया इत्यधिकिद्गन्तम् । वागान्ते अस्थ अनुग्रामम् । भा. ५।३।१०।२६.

* ' ङु ' द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते च ' इत्यदिनेके रूपद्वय निरपिच्यते चेत् पङ्कप्रश्चालन-न्यायान् प्रसङ्गप्रतिषेधे गौरव स्यात् । तथापि कथं पङ्कप्रश्चालनन्यायो न स्यात् । (' प्रश्चालनादि पङ्कस्य द्युदस्यर्थान् वरम् ' इत्यस्यैव सङ्घेपण्योऽप्य न्यायः ।) न्यायानि. ३।२।६।२२ ब्रम् .

* सुप्तशब्दस्य सर्वपुण्यविपश्चलात् अग्निशेनादीना-मपि पुण्यान्नवत् किनाशकत्वात् पङ्कप्रश्चालनन्याया-पातात् आकरक्षणाऽपि तानि नानुष्ठानि इति प्राप्य विद्वान्त्यति । न्यायानि. ४।१।१२।१६ ब्रम् .

* पङ्कजादिशब्दानां प्रयोगान्वयसापकप्रश्चालनवात्या-शपीनवनविशतविपश्य दृश्यते । सु. पृ. ११००.

* पङ्कजशब्दस्य विशिष्टविपश्ययोगान्वयसाऽनुप-पत्त्या पञ्चलैत्र्यसंभवेनपङ्कजननविशेषनिमित्तन्यायधा-णात् व्यकथा । सु. पृ. ४०७.

* पङ्कितः । पादेयु अशराणि ८।८।८।८। ८। उदा० ' दानासः पृथुधरसः ' (ऊर्ध्व. ८।४६।२४) । के.

* पङ्कस्युत्तरा शिष्टम् । पादेयु अशराणि १०। १०।८।८। उदा० ' एवेन्द्राग्निम्यामहा ' (ऊर्ध्व. ५।८।६।६) । इत्येव विष्टुपूर्वां शिष्टम् । के.

* पङ्कितपानना. । ' आन्वा. सर्वेषु वेदेषु सर्व-प्रवचनेषु च । भोशियाश्च यत्रनाश्च विशेषा. पङ्कि-पाननाः ॥ ' (मह. ३।१८४) । सु. पृ. ३३०.

* पङ्कितपाननाः । मनुना पङ्कितपञ्चनमये ' यथा म्याकुश्टे वाव यथा मीमासतेऽप्यारम् । तद्गुणो पुण-धर्मागौ पङ्कितपाननायवनी ॥ ' इत्युक्तम्, तत् वेददेव उदन्त्य उदत्तम् । वा. १।३।८।२०.

* पञ्चन्यादिशब्दोच्चारणान् इत्योऽर्थाः गम्यन्ते-भासना-वाचस्पे-श्वं-सातपत्या-पुश्व-उपग्रह (परमे-

पदात्मनेपदत्व)—कालविदोषा. । तेषां तु कः शब्दः वोऽर्थात् इति विभागो न शक्यते । लक्ष्य चैतावत् योऽर्थाच्च गम्यते स शब्दार्थे इति । भावनायास्तावत् शब्दव्यतिरिक्त प्रत्यासक्त परत्यामः । समन्विति हि विनाऽपि भावनाया काऽस्यत्वादनः (वा. ३।४।४।१३ पृ. ११३.

* पचेः विकलेदनफलनाभिध्वजगणविप्रयोजकस्यापार-शाकित्य प्रसिद्धम् । सु. पृ. १२०५.

* पचयादेश्च स्वरूपेण बर्मसाकाङ्क्षत्वेऽपि अनिश्चयदराया अकर्मकत्वात् ओदनस्य पच्यते इति भावेऽपि प्रयोगः । रहस्य. पृ. ५१.

* पचयादिधानो. विकल्प्यादिपत्ते अनुकूल-व्यापारो च प्रत्येक शक्तिः, न विशिष्टे । व्यापारश्च व्याप्तियुः प्रयत्नः, फलकारिः शरीरगत चेद्वा च । अनुकूलत्वस्य सत्सर्गमार्गात्कल्पनत्वात् न तत्र शक्तिः । तावत्तु च व्यापारेषु पचतीतिप्रयोगः, तावत्तु प्रत्येकं शक्तिः । रास्यताऽनच्छेदं च तावदन्वयतन्मत्यम् । इति वैयाकरणः । मणि. पृ. १०४.

[' पञ्च'शब्दात्कालशब्दोऽपिदन्तसमाप्त्युत्तर 'पञ्चम'-शब्दो द्रष्टव्यः । के.]

* पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या. इति शशादीना पञ्चाना (शरा-शरवक- गोषा- कच्छ- सङ्गानाम्) कीर्तनात् अन्येषां मद्येण प्रतिपिच्यते परिचल्यका इत्यपमर्थो वाक्येन गम्यते । भा. १०।७।१।२८.

* पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति स्मृतिन्यायेन अनुगतविपरीतमापण्यप्रतिषेधः अर्थात्तिसिद्धः संप्रति । वा. १।३।८।२४ पृ. २५५ । यथा पञ्चनखा मन्वे पञ्चैव शरादयो भक्ष्या इति नियमे कृते ततोऽन्येषां श्वादीनामभक्ष्यत्व गम्यते, तथा गलादय एव साधवः इति नियमे कृते अन्येषामाशुजावागतिरित्यर्थः । सु. पृ. २६५.

* ' पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या. ' इव प्राक्तपरिसंख्या विशेषा स्मार्तां । धा. पृ. २५.

॥ पञ्चनिर्मिलितैः किं यज्जगतीह न साध्वते इति न्यायः । अपं पञ्चमिरैकप्रतिबन्धैः सर्वमेव साध्यते इति विवक्षायामतस्ततीति । साहस्री. ९४२.

• पञ्चाक्षरतद्धितान्नपदवृत्तं बोदनालिङ्गं अति-
देवकर्म ' अग्नीषोमीयमेकादशकपालम् ' इत्यस्य
प्राकृतस्य ' आग्रावैष्णवमेकादशकपालम् ' इत्येवंरूपेण
' वाकावृषिन्मैककपालम् ' इत्यत्रापि च । वाल.
पृ. १२०.

• पञ्चाग्निष्टोमः संस्थापणः अग्निष्टोमस्य पञ्चकृत्वो-
ऽन्यासेन वायमानो गणः । तत्र द्वादशाहस्य विध्यन्तः
संपत्कलिङ्गात् । द्योनाग्नि तु ज्योतिष्टोमादेव न द्वादशा-
हात् । वि. ८।३।४-६.

• पञ्चातुगानमध्ये कामन्य बन्धकम् । वाल.
पृ. ७२.

• पञ्चावत्तं अवदानं जामदग्न्यादीनाम् । (मीको.
पृ. ६९२ । संकर्म. २।२।६. • पञ्चावत्तं जमदग्नीनां
इति द्योनागानेन भवति । भा. ६।७।१२।२८. • पञ्चा-
वत्तं मृग्याम् । वा. १।३।७।१०. • पञ्चावत्तैव
वषा, पशुपि चतुरवत्तौ यजमानः । भा. १०।७।१९।६४.

• पञ्चावत्ते अवदाने तृतीयं पञ्चावत्तुत्तरावदा ।
(मीको. पृ. ६९३ द्रष्टव्यम्) । संकर्म २।२।९.

• पञ्चावत्ते अवदाने पञ्चममभिघारणात् प्रावेध ।
(मीको. पृ. ६९४ द्रष्टव्यम्) । संकर्म. २।२।८.

• पञ्चावत्ते अवदाने पञ्चममीपयश्चैव । (मीको.
पृ. ६९४ द्रष्टव्यम्) । संकर्म. २।२।७.

• पञ्चावत्तता अग्नीषोमीये पशौ वषायाग्निव दृढ-
काद्यङ्गेषु । (मीको. पृ. १२० अग्नीषोमीये पशौ
इत्यत्र द्रष्टव्यम्) । भा. १०।७।२।७२-७३.

• पञ्चावत्तचिन्. ' जामदग्न्या वत्सविदा वाष्टि-
पेणाश्च ते श्रवः । पञ्चावत्तचिन् एवान्ये सर्वे चतु-
रवत्तचिन्. ॥ ' गोमिलगुह्ये - ' जामदग्न्या वत्सविदा
वाष्टिपेणाश्च ये च । मार्गवत्सवावना और्जाः पञ्चा-
वत्तचिन् ईरिताः ॥ ' । वि. टिप्पणी च १०।७।२०.

• पञ्चावत्तस्य नास्ति आर्येवरणविदिष्टकर्मोपिश्चर
इति वैमिनिमतम् । अस्ति तस्याप्यपिश्चर इति ऋष्यन्तर-

मतम् । पञ्चावत्तेनापि कर्मणि श्रियन्त एव उक्तापि
इति मतान्तरम् । भाट्ट. ६।१।१११.

• पञ्चोद्भोपात्त्वानम् । इन्द्रस्य त्रष्टुपुत्रवधात् तेजो
प्रममादिशब्दं, बलं वायुम्, स्पमाधिनी, अर्धमागमन्य-
तिङ् । ततः पाण्डुपत्न्या कुन्त्या चर्मण तेजो निक्षिप्तं
शुविष्टिरोऽभवत्, वायुनिक्षिप्तं बल मीमः, इन्द्रनिक्षिप्तं
देहाधर्मर्जुनः, अधिष्ठा मध्या निक्षिप्तं रूपं नकुलशब्द-
देवौ । इति पञ्चापि इन्द्रावत्तवमद्वितित्वात् इन्द्रा एव इति ।
सु. पृ. ७।३.

• पञ्चोकथ्यः उवप्यस्तोत्रेण प्रवह समाप्यमानस्य
यागस्य पञ्चकृत्यः करणे वायमानो गणः । तत्र द्वादशाह-
विध्यन्तः संयत्कलिङ्गात् । स्तोत्राणि तु ज्योतिष्टोमादेव
प्राद्यानि, न द्वादशाहात् । वि. ८।३।४-६.

• पञ्चोकथ्यादिषु उन्मथ्यादिगणना स्तोत्राणामर्ति-
देशः । भा. ८।३।४।१०-१२.

• पञ्चोकथ्यादिर्मंथामणेषु द्वादशाहवर्गाणां प्रति-
देशः परन्तु उवप्यस्येत् । भा. ८।३।४।८-९.

• ' पञ्चकृत्यः त्रिर्वा अहो सुदृजे ' इत्यपि कर्तव्ये
पशौ कारकविमक्तित्वा विनियोजनी श्रुतिः । वाल.
पृ. ४५.

॥ पञ्चकौशावतरणन्यायः । अपं सुतिमानसिद्ध-
त्वात् लौकिक. । साहस्री. ८१५. • पञ्चकौशावतरण-
न्यायः (१।१।६।१२ त्रयु.) प्रतिद्वो द्वि स्व्यरुचवी
-शा नाचन्द्रादिन्वा नो लौके, पञ्चकौशावतरणन्यायश्चौत्तर-
चीमासायाम् । अष्टकौत्तुमः स्फोट. (तत्र वाक्यं तु
स्व्यरुचवीन्याये द्रष्टव्यम्) ।

• ' पञ्चदशान्याज्यानि मरुति ' इत्यत्र (१।४।२)
रुतिपरित्यागेन कर्मादिब्रह्मनेपलाश्रयणम् । वाक्यायं.
पृ. २०. • पञ्चदशोऽदितिवानः वीर्यकामस्य । काशीये ।
वाल. पृ. ३४. • पञ्चदशः श्लोमविरोधः । अपं
शब्दः पञ्चदशसंख्याक्यवरुणगुणविभावकः । वि. १।४।३.
• पञ्चदशः श्लोमविरोधः अष्टम्ये द्वितीयेऽहनि इत्यादी ।
७।३।१०. • पञ्चदशः श्लोमविरोधः ज्योतिष्टोमे । ५।३
१५. • पञ्चदशस्य श्लोमस्य विष्टुतिरेवम्, प्रथमाष्टौ

प्रथमाया ऋचस्विष्टरम्याः । द्वितीयाहृती मध्यमाया,
तृतीयाहृती तु उत्तमायाः इति । १।४।३।

● पञ्चदशरात्रे नाहीनः किन्तु सन उपाधिचोद
नात् ' ये एव भूतिर्वाग्मिश्चन्ते एन पञ्चदशरात्र-
मुपेयु ' इति । भा. ८।१।६।२९-३२. ● पञ्चदशरात्रः
स्वरूप. उपाधिचोदनत्वात् ' अन्यत्रतोऽतिरात्रस्तेना-
हीनः ' इत्यहीनत्वोक्तिस्तु स्तुति. । तथा च तत्र सत्रधर्मा-
विदेश. । अन्यत्रतोऽतिरात्रव्य अहीनलिङ्गम् । उभयतो-
ऽतिरात्रव्य समलिङ्गम् । वि. ८।१।६. ● पञ्चदशरात्रे
अग्निद्वेकाह. प्रथममहः । ततो ज्योतिर्गौरयुः इति
म्यहः । परिशिष्टानि एकादशाहानि द्वादशाहपट्टलीनि ।
भा. १२।१।७।२२. ● पञ्चदशरात्रे अग्निद्वेकाम आग्नेयी-
मुनस्यथाप्रवर्तक ज्योतिरगिनिनाम्ना ऐन्द्रीमुनस्यथाप्रवर्त-
केन वाच्यते । घाल पृ. १३२. ● पञ्चदशरात्रे
प्रथमादे मुन्याकालीनमुनस्यथा आग्नेयी, चतुर्दशमु अह तु
च ऐन्द्री । तस्याः म्यह मेदैरैगानुव्रजानात् । ' उपस
स्यर्जना तु मुनस्यथा प्रथमादेऽमि ऐन्द्री एव कार्या
भूयगामनुव्रजान् ' इति भाष्यमन्तम् । (प्रथमादे उमे
अपि मुनस्यथे कर्त्तव्ये इति शा भाट्ट च) । वि.
१२।२।७. ● पञ्चदशरात्रे या तावत् वसतीवरीप्रहोत्तर
काल मुनस्यथा, सा प्रतिदिक्च विपये (तत्काल
स्वातन्त्रेण • ११।३।११।२३ अभ्यन्त्ययात्) यथादेवत
च अर्पयति आग्नेयी । अन्येषु ऐन्द्री । या तु आति-
प्याऽन्ते उपसन्तु च मुनस्यथा, तस्मात् देवतान्स्कार-
कयात् निगदन् यथादेवतमेव तत्रमेद. । नामि तन्नेव
होपारणम् । तस्मात् द्वे अपि मुनस्यथे आह्वानये ।
दुपु. १२।१।७।२२. ● पञ्चदशरात्रे सगामकशदशाह-
धर्मात्म्यविदेश. । (मीमे. पृ. २१२ द्रष्टव्यम्) ।
भा. ८।१।६।२०-२२.

● पञ्चदशरात्रप्रथमे अग्निः मुनस्यथा ऐन्द्री
एव कार्या भूयगामुव्रज । भा. १२।१।७।२२.

● पञ्चदशरात्रप्रथमम् ' अग्निः अग्निद्वेकामोः,
मिथ, वसन्त उदरनीचोऽभिपन्न. ' इति । वि.
८।१।६.

● पञ्चदशसप्तदशदिपदानां अन्यासत्वात्पञ्चद-
शदिविशिष्टकृत्स्नमुपदे शक्ति. । मणि पृ. १६४.

● पञ्चदशसप्तोमे आहृतगानम् । आहृतगान नाम
ऋचागाहृत्वा संख्या च पूर्णते वाहृक् सामगानम् ।
वि. ५।३।४.

● पञ्चनरानां मध्ये पञ्चैव भगवा. इति नियमे
वृते ततोऽन्येषा आहीना अभवथत्वं गम्यते । सु.
पृ. २६४.

● पञ्चरात्रे चयन वर्तुं शक्यते । भा. १०।५।
२३।७८

● पञ्चशरावः ओदन ऐन्द्र, दशै एफरोहनार्थे
द्वयोर्वाप वा दोह्योर्नरि प्रापञ्चितम् । वि. ६।४।६, तत्र
द्रव्यदेवताविशिष्ट कर्मान्तरम्, न तु द्रव्यरूपो दोहस्य
प्रतिनिधि. । ६।४।९, तत्र कर्मान्तरमपि पयोऽन्तरेण
दध्यन्तरेण चानुष्ठीयमानस्य दर्शय्यान्तम् । ६।४।१०.

● पञ्चशरावः ओदनः । पञ्चशरावा परिमाणमस्य
इति ' तदस्य परिमाणम् ' इति (परिमाणार्थकः उभू)
तद्विधायै विवक्षिते ' तद्विधायैऽतत्पदसमाहारे च '
(तद्विधायै विषये उत्तरपदे च पततः समाहारे च वाच्ये
दिकसंख्ये समाच्येते) इति समाने तत्र उपस्य
आर्हीयस्य उभू-प्रत्ययस्य ' अभ्यर्षपूर्वविशोर्गुः ' इति लृकि
पञ्चशरावशब्दो निष्पन्नः । मोम. ६।४।९.

● पञ्चशरावतु द्रव्यधृतेः प्रतिनिधिः स्यात् ।
६।४।९।२८ ॥

दर्शपूर्णमासयो ' यज्ञोत्सव हरिगर्हिनाऽत् ऐन्द्र
पञ्चशरावमोदन निर्वपेत् ' इति धृत पञ्चशरावः
गानाप्यहविषः प्रतिनिधिः स्यात् । निरापि द्रव्यस्य
धृते. धरणात् । कर्मान्तरविधिषो ह द्रव्यदेवतासंज्ञयो
वाच्यत्वं विधीयते । वाक्याप्य धुनिर्नन्द्री इति पूर्व.
पञ्चः । दुपुः पञ्चशरावविषये नत् पूर्वमुक्त तत्रैव
विशेषानामत्रोच्यते इति सूचनार्थं ।

चोदना या द्रव्यदेवताविधेरवाच्ये हि । २९ ॥
पूर्वस्य धृतेः प्रथ शब्दान्नेन निराप्य शिष्टानमाह ।
गानाप्य' प्रतिनिध्या चोदना कर्मान्तरविधि. स्यात् ।

द्रव्यदेवताविधेः । 'ऐन्द्रं पञ्चशरावम्' इति द्रव्यस्य देवतायाश्च विधेः सङ्गत्वात् । ननु ऐन्द्रमिति खानाय्य-देवतयोः इन्द्रमऐन्द्रयोस्तु वादः स्यात् । नैवाह । अत्रान्ये हि यस्मात् ते देवते । पञ्चे प्राणयोः इन्द्रमऐन्द्रयोः ऐन्द्रं इति इन्द्रदेवेन वचनं गक्यम् । तस्मात् पञ्चशरायः कर्मान्तरं इति सिद्धान्तः । के.

● पञ्चशरावन्ध्यायः । आर्व्यधिकरणम् । आर्वि-
न्ध्यायः । हविर्घतिन्ध्यायः एकमेव । (मीको. पृ. १९९
द्रव्यम्) । भा. ६।४।६।२२-२३. ● पञ्चशराव-
न्ध्यायः द्विविधः । तत्रायः किमुमयातीं पञ्चशरायः उत
अन्यतरातांषि इति (६।४।६।२२-२३) । द्वितीयस्तु
किं आर्विशेदप्रतिनिधिकेनामावास्तवकार्णा एव सापत्नं
विधीयते, उत कर्मान्तरं हविर्घतिनिमित्ते चोद्यते इति
(६।४।९।२८-२९ अत्रमत्रं 'पञ्चशरावस्तु') । तृतीयो-
ऽपि ६।४।९।३०-३१ 'स प्रत्यागनेत् स्यानात्' इति ।
अथ पञ्चशरावन्ध्यायस्य द्वात्रिंशत् साधिता । के. ● पञ्च-
शरावन्ध्यायः । पञ्चशरावनिर्वाहः कर्मान्तरं हविर्घतां ।
भा. ६।४।९।२८-२९. ● पञ्चशरावन्ध्यायः (६।४।
६।२२-२३) । समक्षपञ्चशरावन्ध्यायः । पूर्ववर्षाभित्वा-
भिमिच्छावत्स पञ्चशरावन्ध्यायानुवादेऽपि... । सोम.
६।४।८. ● समक्षपञ्चशरावन्ध्यायेन अन्यतरानुगममात्र
निमित्तम्, इति प्राप्ते । भा. ६।४।८.

● पञ्चशरावन्ध्यायः हविर्घतिनिमित्तकः दसंस्था-
द्रव्यम् । (मीको. पृ. २०।१९ द्रव्यम्) । भा. ६।४।
२०।३०.

● पञ्चशरावन्ध्यायस्य अपनवविषयभावादेव कर्मा-
न्तरम् । भाट्ट. ६।४।९. पृ. २८०.

● पञ्चशरादीयः पञ्चाहनिर्घोषः अर्हीनः । स च
पञ्चतु योपेतुदेवः । प्रथमे वर्षे विजगत्प्रथमपुत्राया-
ममागन्ध्या (प्रायः व्याकिनामावास्यायाम्) समदश
अल्पपक्षः स्वीयवर्षः, सप्तदश उद्योगश्च विश्वित्वाः ।
तेषु पूर्वमित्तेषु प्रोचिक्तेषु च सन्तु स्त्रीपुत्राणामात्मनं
सुंपयस्तादुत्तमं नाश्राणं पुनर्दितीये हृत्वीये चतुर्थे च
सन्तरे तथैवानुगममात्राय पश्चात्प्राप्तये ' श्रीश्रीनेत्रैक-
विंशतिसंज्ञामेव पञ्चोचनेऽहनि' इति । तत्र यत्त-

चतुष्टयगतानु धमावास्यासु योऽयं पञ्चाहकृत्वान्,
तत्र कर्मशेषत्वाय एव नोक्त्याः । ' श्रीश्रीनेत्रैकस्मिन् '
इत्यादि तु संख्या-कालत्वानुगम्यविशिष्टं कर्मान्तर-
मेवेति सिद्धान्तः । वि. १।१।२।१३.

● पञ्चशरादीयास्तथेति चेत् । १।१।२।१।२।४ ॥
इत्येनादशाधिकरणे प्राजापत्योत्सर्गवत् उक्षामसि उत्सर्गः
संस्कारनिर्घोषः इति प्राप्ते, संस्कारनिर्घोषे सति ' श्रीश्री-
नुत्सर्गः एकैस्मिन्नहनि आलमेवत् पञ्चोत्सर्गः' इति प्राप्ते
कर्माणि अनेकानुगमिषानात् कर्माभेदापत्तेः, नवमोपान्य-
न्धुवादितात्पर्योऽर्गवत् कर्मशेषनिर्घोषे ' न चोदनेकवाक्य-
त्वात् ' (५५) इति सूत्रेण सिद्धान्तविधायां ' संस्कारणां
च दर्शनात् ' (५६) इति सूत्रान्तरेण प्रातिवर्ष्यं संस्कार-
नुवाददर्शनात् कर्मकथे च द्रव्याभेदेन पुनः पुनः संस्कार-
गर्भत्वात् प्रतिवर्ष्यं कर्मवर्षाभिः अवसीयते इत्युक्त्वा,
ननु नवनमेतद्विधायित इत्याशङ्क्य ' पूर्वमि करोति '
' पूर्वमित्तेषुानुत्सर्गति ' इत्यनेनाप्यविधौ नावर्षभेदापत्तेः
यत्ततरीषु च प्रकृतिप्राप्तानुवादत्वात् तत्राहर्षयैव उत्र-
स्तापि अनुवादतैव न्याया इति भाष्यकृत्यथैव । सु.
पृ. ७।११.

● पञ्चशरादीयास्तथेति चेत् । १।१।२।१।३ ॥
५४ ॥

' मासदीयः पञ्चशरादीयाः, यः क्षमयेत् बहुः
स्यामिति स एतेन वजेत् ' इति महर्षेयताकः
पञ्चतु वारस्तु क्रियमायः पञ्चाहः अर्हीनः उक्तः ।
तत्र भूषते ' वैशाखमम्यावस्यन्तम् (विद्यासप्तम्यत्र-
पुक्तायामम्यावासां प्रायः आधिपत्याम्) मासदीयः
पितृणां अर्घवीता उपाकोति ' ' वज्रदण्डं पृथीनुत्सर्गः,
तान् पूर्वमित्तेषुानु प्रोचिक्त्वान्, इत्यत्र आलम्बने, प्रेतरानु-
त्सर्गति ' इति । तत्र चिकन्धाः पितृणां वस्तुतः अत्र-
वीतः व्यग्रताः । पृथीन् नानानर्णान् सुदान् अल्प-
परोरन् वा मन्मेदेन । प्रतिवर्ष्यं सप्तदश विपरीं गावः
आलम्बन्त्याः, सप्तदश उद्योगश्च पूर्वमि कृत्वा प्रोक्ष्य
उत्सर्गः । पञ्चमे तु वर्षे गावः पूर्ववत् आलम्बन्त्याः,
उद्योगस्तु आलम्बयथा एव, परतु चतस्रसु पुत्रासु वप-
त्वा, पञ्चम्यां तु पञ्च आलम्बन्त्याः । इति सिद्धान्ते ।

पूर्वपक्षे तु पञ्चस्वपि संवत्सरेषु भूमिना उद्योग, तत्र आदितश्चतुर्षु संवत्सरेषु केवलं पर्यामिकरणं प्रोक्षणं च पुनः पुनः वर्षेभ्यः । पञ्चमे वर्षे तु आलम्भः । तत्रातर्क्यन्तं च वे प्रतिपालनीयाः । इति विद्वेषः । अथ मृत्युर्ध उच्यते । पञ्चशादीयाः उद्योगः तथा प्राजापत्यपशुनत्स्युः । प्राजापत्या यथा आद्यै उच्यन्ते पश्चात् बालस्यन्ते तथा उद्योगोऽपि आदितश्चतुर्षु वर्षेषु उच्यन्ते पञ्चमे वर्षे आलम्भः । तथा च संस्कारप्रतिषेधः इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

न, चोदनेकवाक्यत्वात् । ५५ ॥

सिद्धान्तौ आह । न संस्कारप्रतिषेधः । किन्तु कर्मशेषप्रतिषेधः । चोदनेकवाक्यत्वात् । 'सतदस्य मास्वी-स्याकरोति' इति कर्मचोदना, तथा 'सतदस्य पृथ्वीनुक्ष्णः' इत्यस्य एकवाक्यत्वम् । उद्योगदेकेन अनेन वाक्येन चतुर्विंशत् कर्मणि चोदन्ते प्रतिवर्षम् । तत्र सतदस्याना पर्यामिकरणान्ते उक्तार्थाः क्विप्ते । सतदस्य यथाग्रहृति क्रियते । तस्मादाप्यनत् कर्मशेषप्रतिषेधः इति सिद्धान्तः ।

संस्काराणां च दर्शनात् । ५६ ॥

चतुर्विंशत्वा पशुना पर्यामिकरणं प्रोक्षणं च । तत्र सतदस्याना स्वीकृत्यानालम्भः उच्यते चोत्सर्गः इति चतुर्षु वर्षेषु, पश्चमे तु वर्षे उद्योगमालम्भः इति संस्कारा इत्यन्ते पुनः पुनः । तत्र उद्योगमादे तु पुनः संस्कारो व्यर्थः । तथा च संस्काराणा दर्शनात् अन्ये उद्योगः इति प्रतीयते । तथा च कर्मशेषप्रतिषेधः, न संस्कारप्रतिषेधः इति सिद्धान्तः । के.

● पञ्चशादीये आदिमेषु चतुर्षु संवत्सरेषु सत-दयोद्योगः पर्यामिकरणप्रोक्षणान्या समापनीयाः । के. ११२।११५४, ● पञ्चशादीये उद्योगमुत्सर्गः कर्मशेष प्रतिषेधः न तु संस्कारकर्मप्रतिषेधः । प्रतिवर्षमन्वये उद्योगः । या. ११२।११५४-५६, ● पञ्चशादीये उद्योगवाक्ये कर्मशेषप्रतिषेधात् प्रतिवर्षवत्सरा भिन्नानामेते-क्षणान्नसन्म् । ११२।११५४.

● पञ्चशादीयाधिकरणम् । पञ्चशादीये आदिमेषु चतुर्षु संवत्सरेषु सतदयोद्योगः पर्यामिकरण-

प्रोक्षणान्या समापनीयाः । पञ्चशादीये उद्योगवाक्ये कर्म-शेषप्रतिषेधात् प्रतिवर्षवत्सरा भिन्नानामेतेक्षणान्नसन्म् ॥

पञ्चशादीयास्तथेति चेत् । ११२।११५४ ॥

भाष्यम्-- अस्ति पञ्चशादीयः व्यहीनः 'मास्-

वीपः पञ्चशादीयः, यः कामयेत बहु, स्वामिति, स एतेन दजेत' इति । तत्र श्रूयते 'वैशख्याममावास्याया (विशाखायुक्तायाममावास्यायाम्) सतदस्य मास्वीसि क्त्वा. (निवत्सयः) अप्रवीताः (अप्रवृत्ताः) उपा-करोति' इति । 'सतदस्य पृथ्वीनुक्ष्णः (नानावर्णान् शुद्धान् अलस्यरीरान् वा), तान् पर्वमिश्रितान् प्रोक्षितान्, इतराः (निवत्सः) आलम्भन्ते, प्रेतारान् (उक्ष्णः) उच्यन्ति' इति । ततः संवत्सरे राजीनाः (कर्मलसदस्य-वर्णाः) आनयन्ति, ताश्चोक्ष्णः, तान् पर्वमिश्रितान्, इतरा आलम्भन्ते, प्रेतारानुच्यन्ति' इति । (अन वौधा-पनश्चोत्सर्गम् १८।११ प्रकरणान्तरं सविस्तरं द्रष्टव्यम् । आश्वलायनधौने च ११।२।२९-३०) तत्र सैन चित्वा तिसृशामुत्सर्गः आरम्भ्यत्वात् कर्मशेषप्रतिषेधः, अथवा प्राजापत्यत्वात् संस्कारकर्मप्रतिषेधः । तेषां च मुन्याषु प्रति-प्रसवाः, 'नीस्वीनुक्ष्ण एनैःप्रश्मिन्नहृत्यालम्भन्ते, पञ्चोत्सर्गे' इति । यदि कर्मशेषप्रतिषेधः प्रतिवर्षमन्वये उच्यन्ते, अथ संस्कारप्रतिषेधः, ततस्ते एव पञ्चवर्षाण्युपपद्यन्ते, पुनः पुन संस्कारकृते । अन्त्यासु मुन्यान्वाल्भन्ते इति । किं तत्र प्राप्तम् ? पञ्चशादीयास्तथेति चेत् । इति चेत्परमिति । नय पञ्चशादीया इति । पञ्चशादीयायानया, यथा अन्तलयः प्राजापत्याः, संस्कारप्रतिषेध इत्यर्थः । एवं प्रहृतप्रत्ययो भवति । स एवमनुग्रहीष्यते । इतरथा प्रहृत हानमप्रहृतप्रत्ययश्च भवेत् । एव च ताश्चोत्सर्ग इत्यपेक्षा-वचनं युक्तं मणियन्त्रीनि । प्रायश्चित्तविधानं च, 'यदि भूतः वागो वा भवेत् बहुहंसत्व चर्च निर्वपेत्, यदि म्रियेत् पापय चरम्, यद्यप्यीदेषैर्कृतं चरम्' इति । निश्चयानामेतेषां निमित्तान्युपयेत् । तस्मात् संस्कार-प्रतिषेधः ।

दुष्-- 'सतदस्य मास्वीसिक्त्वाः अप्रवीता उपा-करोति । सतदस्य पृथ्वीनुक्ष्णः' इति पूर्वसु विहायनीयु या देवता, सा अश्रानुपमते (उच्यते) । तस्मात्

श्रयदेवतासंयोगात् चतुस्त्रिंशत् कर्मोपेतानि (अनेन वाक्येन विधीयन्ते । तत्र पञ्चत्-) द्वितीयं वाक्यम् । 'तान् पर्यागच्छान् प्रोथितान्, इतर गानगन्ते, प्रेत्या-नुसृजन्ति' इति । तत्र तान् इति प्रकृषाः (उच्चाणः) परामृश्यन्ते । इतराशब्देन (क्षीणिनेन) वल्गव्यं उच्यते । तारां (आलम्भानुशावचनेन लक्षणया) विश-स्मान्नि कृत्स्न चोदयन्ते क्रियते । अत्राणामु उदेह एव नास्ति । 'प्रेतरानुसृजन्ति' इत्यनेन (पुल्लिङ्गेन) अन-ट्वाह उच्यन्ते । तेभ्येव उदेहः किं पर्यागच्छान्ताङ्ग-रित्या अनङ्वाहः एकवाक्यता गत्या चोदयेन भङ्गानि न गृह्णन्ति, यथा आरम्भाः, उत प्राज्ञाप्यानामिव प्रातः-सवनकाले संस्काराणां प्रतिषेधः इति । किं तावत् प्राप्तम् । संश्रयाणा प्रतिषेधोऽयम् । अस्मिन् काले अनङ्वाहा-वाक्यमाद्येन न कर्तव्याः संस्कारा इति । यथा प्राजा-पत्यानाम् । 'श्रीश्रीगुणः एकैकस्मिन्नह्ने आरभेत' इति (पञ्चमु) सुखात् प्रविशतः । यथा 'ब्रह्मसामिना-कालमेत' इति । कर्मशेषप्रतिषेधे तु 'तंस्तान्' इति च कर्मोपर कल्प्येत प्रतिषेधकयम् । 'श्रीश्रीन्' इति च । तत्र बहु अर्थे कल्प्येत । संस्कारप्रतिषेधे तु तेषा-मेव (अनङ्वाहम्) द्वितीये (संश्रये पर्यागच्छान्ताङ्ग) संस्कारमात्रं विधीयते, न याग इति ।

न, चोदनेकवाक्यत्वात् । ५५ ॥

भाष्यम्- नैतदेवं संस्कारप्रतिषेध इति । कथं तर्हि ? कर्मशेषप्रतिषेधः । युताः । चोदनेकवाक्यत्वात् । 'सप्तदश मास्त्रीरुपाकरोति' इति कर्मचोदनेया, श्रयदेवतासंस्कारात् । तथैकवाक्यमेतत् 'सप्तदश पृथ्वीनुक्ष्णः' इति । कर्म वाक्ये ! सप्तदश पृथ्वीनुक्ष्ण इत्येतत्वात्परिसमाप्तम् । तदुत्तरैष्यथा परिसमाप्त्ये, मास्त्रालम्भते इति । एवं सति अनु-पद्मोऽनर्थं गणयति । तथा च समानादानभेदे । किञ्च-च्ये चोदनेकवाक्यत्वादिति । अह । यदि अतो अयं शेषत्वेनापैरफो उतोऽनुपद्मः । अथायं तस्य, तत एकवाक्यम् । इदं तस्य शेषत्वेनापैरुत्तरा-महे । एतस्मान् शुभम्, यद्यं तस्य शेषः स्यात्, नास्त्रापस्य । तच्छेषत्वे व्यपेक्षामात्रम् । इत्यानापेक्ष अन-पद्यन्ते च । अथेन व संश्रयेत् । सप्तदश पृथ्वीमास्त्री-

रुपाकरोति, सप्तदश च पृथ्वीनुक्ष्ण इति चार्थो न बन्धः । प्रचयादेव सम्भेत् । तस्मादेवेनानेन वाक्येन चतुस्त्रिंश-देतानि कर्माणि चोच्यन्ते । तेषां सप्तदशाणां पर्यागच्छान्तः-उपर्याः क्रियते । सप्तदशसु यथाप्राकृति । एतनुत्तरास्वपि चोदनासु । न चोत्तराणां कर्मोपेते उपयोगो युज्यते । अस्त्रकात् यातयामत्वाच्च । तस्मादारभ्यन्त् कर्मशेषप्रति-षेधः । अन्ये चान्ये चोच्चाणः । पूर्वेषामुत्तराणामभावात् प्रकृतान्तरम् । प्रायश्चित्तमप्युपाकृतानां प्रागुत्तरात् । अपेक्षावचनमपि तेषामभावात् अन्यन्त् नाटयानेवापेक्ष्यं भवेत्, पृथ्वीन् मादनांश्च । यथा तामेव यथागृह्यं व्यहं पिनतीति । तान्येवौपधानि, स एव निश्चितिरिति ।

दुम्- 'सप्तदश मास्त्रीः पृथ्वीरुपाकरोति' इति श्रयदेवतासंयोगात् यागचोदनेषां । 'सप्तदश पृथ्वीनुक्ष्णः' इत्यस्य सापेक्षलासिपत्नाट्प्रीकारणेन भवितव्यम् । तत्र 'मास्त्रीरुपाकरोति' इति मनसि विपरिवर्तमानेनैव निराकट्प्रीकारणो । अन च द्रवी, गतिः । यदि वा अनङ्वाहः प्रति 'मास्त्रीरुपाकरोति' इत्यनुपपद्यते । अथवा 'मास्त्रीरुपाकरोति' इत्येतद्व्यति अनङ्वाहो नीकते । त्मान-ङ्वाहः सापेक्षाः । परिमलेव शणे निहायस्यः सत्रच्यन्ते, तस्मिन्नेव अनङ्वाहोऽपीति । एवं परस्परप्रोक्षितः संश्रयो भविष्यति, एकवाक्यत्वं च । इतराणं पूर्णसिन् वाक्ये निराकट्प्रीकृतस्य पुनराकट्प्रीकृत कल्पनीया । ततः पुनः संश्रयः 'तस्मात् एवैनं वाक्येन चतुस्त्रिंशत् कर्माणि विधीयन्ते' (इति भाष्यं किञ्चिदक्षरभेदेन) । ननु पूर्वपञ्चवाक्ये चतुस्त्रिंशत् कर्माणि एकवाक्यत्वं विच्छेद्येव, कर्मशेषप्रतिषेधम् (तु) नेच्छति (किन्तु 'पर्यागच्छान्ताङ्ग' इति संस्कारप्रतिषेधविच्छेदित प्राजापत्यान्) । न च अनेन (आप्यन्तारायेण-गात्या-नेन) सः (पूर्णपञ्चवादी) निराकरोति । तस्मात् कर्मशेषत्वं व्याख्येयम् (एकवाक्यत्वात् इति सूत्रम् । उच्यते-) मानासत्वेपु चः सत्सत्प्रतिषेधः, सः 'ब्रह्म-शान्नालम्भते' इत्यस्य (प्रतिप्राप्तवशात्कस्य) साम-व्यात् । अस्मिन् सति अनुनाशो वा (संस्कार-) प्रतिषेधो वा 'पर्यागच्छान्ताङ्गान्ति' इति । इदं तु ('श्रीश्रीन्' अन्वहमात्ममेव, पञ्चोत्तमोऽहो' इति

वाक्येन) न दक्षयः मुत्यावाले प्रविषद्यः कर्तुम् । अत्र (हि) यत् आलम्बते, तान् पञ्च, ताश्च अन्त्ये-
ऽहनि इति (गुणपरत्वे सति अर्थद्वयस्य विधानात्) वाक्यभेदः स्यात् । एवं ' श्रीश्रीन् ' इत्यरि योज्यम् । तस्मादेतन् मुत्यावालिङ्गं कर्मान्तरम् (तदा च अपूर्वं स्यैव विधानात् एतद्व्यक्तता भवति इति सूत्रार्थः । व्याख्यानान्तरमाह—) अरि न दस्य (मने) सत्कारः प्रतिविध्यते, तस्य द्वितीये सत्त्वरे पर्यधिकरण न प्राप्नोति (वृत्तग्यात् । तेन) तत् तावत् विधातवम्, उत्तमंश्च (विधातयः) तत्र (अर्थभेदात्) वाक्य-
भेदः विश्वामेदश्च (पर्यमित्तान् इत्यत्र स्वात् ।) एकत्र (अल्लतरीपु) प्रहृन्निप्रसन्नमूल्यते (पर्यधिकरणम्), अन्यत्र (अन्नदुल्ल प्राणेषु पर्यधिकरणत्वं कृतव्यात् पुनःप्राप्तेः पर्यधिकरणन्तरम्—) अप्रसन्नं विधीयते । सद्दुश्चरितस्य एतदन्वयम् ।

संस्काराणां च दर्शनात् । ५६ ॥

भाष्यम्— सत्कारश्च प्रतिवर्षं दर्शयति ' तान् पर्यमित्तान् प्रोक्षितानितरा आलम्बन्ते प्रेतगतुत्सृजन्ति ' इति । ननु वचनमेतद्विषयवीति । न, वाक्यभेद-
प्रसङ्गात्, पर्यमिसरण करोति, पर्यमित्तवाधोलूबन्धीति । अपि च वत्सवरोपमुष्णा च युगपत् पर्यमिसरणं भुज्यते । तद्वत्सवरोपु प्रहृतितः प्रातस्त्वादनूर्णे । इतरेषु अप्रातस्त्वादिधीयते, एतन्नोपपद्यते । सत्सु सारोरेषु एतदुभयं न युज्यते । यागे च सत्सु । तस्मादुभयं यागः ।

सौम—प्राज्ञापत्यमिवेति दृष्टान्तसंगतिः । सूत्रार्थ-
रतु— पञ्चशारदीयपदकोऽपि प्राज्ञापत्यत् उक्तव्यन्ते इति । १२.

वि— ' उद्योत्सोः विमुक्तर्षस्त्यगो वा, ऽऽद्योऽन पूर्वयत्), अन्वहान्विवृत्तनाहप्रञ्चत्वयोर्विधौ ॥ वाक्यभेदात् विरिष्ठानामन्त्येवा कर्मणा विधिः । तस्मा-
दारम्भ्यचोपलया उत्तरं इत्यन्तम् ॥ '

भाट्ट— पञ्चशारदीये नाम अहीनः पञ्चाहः ' यः कामयेव बहुः स्यामिति, स ख्येन सजेत ' इति ऋते विनियुक्तः । तत्र वैशाखशामवास्यानाम् ' सप्तदश

मास्तीस्त्रिनमसा अपरवीता उपावरोति, सप्तदश पुरन्-
रक्षः, तान् पर्यमित्तान् प्रोक्षितान्, इतर आलम्बन्ते, प्रेतगतुत्सृजन्ति, ततः संवत्सरे राजीना आनयन्ति, वाश्वेनोष्णस्नान् पर्यमित्तान् ' इत्यादि पूर्वपत् । तृतीये नतुपे च संवत्सरे स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्रीपरत्वा सामस्त्ये-
नानुष्ठानं उक्त्वा च पर्यमित्तानामुत्सृजनमुक्त्वा पञ्चमे संवत्सरे दीक्षित एव ' उक्ष्णस्त्रीन्वीनन्वहमाहमेत पञ्चो-
त्तमेऽहनि ' इति श्रुतम् । निवन्ताः निवत्सराः, अपर-
वीताः अन्नगताः, पृथ्वीः अल्पगरीराः, राजीनाः राजीना-
कर्णाः (राजीव कमलम्) । अत्र स्त्रियोऽपि गाव एवेति केचित् । अत्रोपवाक्ये मास्त्वानिति निपरिगतस्य उपा-
करोति इत्यस्य चानुपह्नात्तदपि वाक्यान्तरम् । अस्मिंश्च वाक्ये यथा कर्मभेदः सत्त्वया तथा नौतन्ते निरूपितम् । अत्र च ' उपावरोति ' इत्यस्य एकस्त्वेन स्त्रीषु पुरोषेषु च सवन्पादेकमेवेद वाक्यं ऋतुविशेषकर्मणा विधायकमिति भाष्यकारः । वाक्यान्तरत्वं तु तुल्यमित्युक्तपदवाचनः । तत्र किं उक्तं ये एव प्रथमे संवत्सरे पर्यमित्तान् उपायाः, तेषामेव द्वितीयादिसंवत्सरेषु पर्यमित्तानादि कृत्वा पञ्चमे संवत्सरे तेषामेव चतुर्थेषु मुत्याहं भयागा श्रयाणामालम्ब. पञ्चाना चोत्तमेऽहनीन्त्येः प्राज्ञापत्य-
नामित् आलम्बोत्कर्षः । उह प्रथमादितरेषु अन्येषामन्त्ये-
पादुक्षा पर्यमिसरणान्ताङ्गीरिति विधानेन आरम्भवात्स्वी-
वतादितवत्तनैव समाप्तिः, पञ्चमे वर्षे तजन्त्यासु अन्येषा-
नेवालम्बः । इति चिन्तायाम्, व्यपरात् तेषामे-
लम्बोत्कर्षे. प्राज्ञापत्यत् । वचनास्य पर्यमित्तानामपि पुनःपुन पर्यमिसरणादिः, तच्छब्दबलेन पूर्वोपाकृतानामेव प्रथमगान् । उलूनातिन्तु आलम्बोत्कर्षादिन प्राप्नोऽनूयते । इति प्राप्ते. प्राज्ञापत्यत्वादेन ' नौक्षीनन्वहम् ' इति चानेकार्यविधाने वाक्यभेदात् गुणात् कर्मान्तरात्प्येतीतानि विधीयन्ते, न तत्र आलम्बोत्कर्षः । एतम् ' पञ्चो-
त्तमेऽहनि ' इत्यत्रापि अनेकार्थविधिर्नोभ्यः । अत्र एव ' पञ्चोत्तमेऽहनि ' इत्यत्र उत्तमेऽहनि पञ्चत्वविधौ अवशिष्टानां द्वैतरानां ' सम स्यादभुतत्वान् ' इति न्यायेनैव अन्वह कथाः प्राराणा प्राप्तेः ' श्रीश्रीनन्वहम् ' इत्यनुवाद इत्यपादात् । ' पञ्चोत्तमे ' इत्यनेव प्रास्तालम्बा-

मुग्धेन कालसंज्ञोभयविधाने वाक्यमेवात् । उक्तमाह-
देनेन पञ्चन्मानविधाने विशिष्टोदेनारामस्वैवाभयत्वे
प्रमाणभावाच्च । अतः कालसंज्ञोभयविशेषमन्तराण्ये-
वैतानि सम्यग् वाक्यद्वयेन विधीयन्ते । उक्तोत्कर्ष-
विषयमावात् प्रथमादिवर्षेषु मित्रभिन्नान्येवैतानि कर्माणि
पर्यंत्रिकरान्तर्गुविशिष्टानि देयतापदानुपपन्नेषु विधीयन्ते ।
अतश्च प्रतिवर्षं पञ्चमेदः । पञ्चमे च पर्यंत्रिकरणान्ताद्वा-
नामावृत्तिः । तन्वृत्तश्च स्यक्तिकेभेदोऽपि वनातीत्यार्यैकः
एव शृभिषादिगुणमाप्सव्यो न विद्यन्ते । १२.

‘ सपहन- ‘ इत्याजयं त्यहीने रयात् । ’ श्रीखीन्
इति विहित अपूर्वमेव ।

शंभर- ‘ स्नात् पञ्चशरदीये सा । ’ नर्मभेदः ।

● पञ्चसंचराणि चातुर्मास्येषु वैश्वदेये पूर्वणि
आश्वयदीनि पञ्च हवींषि कर्षव्यसु संचरन्ति इति पञ्च-
संचराणि इत्युच्यन्ते । (‘ आश्वयमशकवालं निर्वपति,
सौमं चरम्, सावित्रं द्वादशशराम्, शरस्वतं चरम्,
पौषं चरम् ’ इति विहितानि आदिमानि पञ्च) । भा.
७।१।१७.

● पञ्चसंचरैर्यववादातिदेशः संनिधानात् ।
७।१।१७ ।

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पूर्वणि ‘ आश्वयमशकवालं
निर्वपति, सौमं चरम्, सावित्रं द्वादशशराम्, शरस्वतं
चरम्, पौषं चरम् ’ इति पञ्च हवींषि पञ्चसंचराणि
नाम सार्धंवादाकर्षवैरिहितानि । परगणधाम्येषु तु
केचनानि हवींषाम्नाय तत्र वैश्वदेविकं ब्राह्मणमति-
दिष्टम् ‘ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि, यद्ब्राह्मणानि
इत्यपि ’ इति । इतराणि वैश्वदेविकानि । तत्र किमर्थवाद-
भाष्यशायमतिदेशः उक्त सार्धंवादकस्य सविधिकस्य
कृत्स्नस्य द्वाण्डस्येति । तत्र पूर्वपक्षमाह । पञ्चसंचरैरु
गामेभ्योपि पञ्चसु हविषु वरुणप्रधारणेषु अर्थवादाति-
देशः वैश्वदेविकस्य केवलस्य अर्थवादस्यैव अतिदेशः
स्यात् । संनिधानात् । अर्थवादस्य विष्येकवाक्यतया
संनिहितत्वात् । चातुर्मासि पूर्वसु संचरन्ति उपतिष्ठन्ते
इति संचराणि, तानि च पञ्च हवींषि ।

सर्वेस्य वैश्वदेवस्येति १८ ॥

वरुणप्रधासेषु ‘ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि
यद्ब्राह्मणानीनामपि ’ इति वाक्येन वैश्वदेवपर्वगतस्य
सार्धंवादकस्य सविधिकस्य द्वाण्डस्य उर्थस्य अतिदेशः
स्यात्, न तु अर्थवादमात्रस्य । ऐक्यान्वयात् । एक
एवायं ‘ ब्राह्मणं ’ इति शब्दः विधीना अर्थवादाना च । स
यथा अर्थवादानु गच्छति तथा विधीयते । एकः दान्यो
येषां ते अर्थवादा विषयश्च ऐक्यान्वयः, तेषां मात्रः
ऐक्यान्वयम् । ऐक्यान्वयात् सर्वस्य काण्डस्य अतिदेशः
स्यात् । याशब्दः पूर्वपक्षव्याप्ट्यर्थः ।

लिङ्गदर्शनाय । १९ ॥

वरुणप्रधारणेषु पञ्चसंचरैरु वैश्वदेवपर्वगतस्य सार्ध-
वादस्य सविधिकस्य सार्धस्य द्वाण्डस्यातिदेशं दर्शयति
लिङ्गम् । ‘ निरासहृत्तयो हुयेरन्, वाजिनो यवन्ति,
आहृतीनां संपत्ये विधानात् ’ इति वरुणप्रधासेषु निरास-
हृत्तयोर्दर्शयति । अङ्गप्रधानविष्यन्तिदेशे कस्येव उक्त-
निहाते ब्राह्मणनामौ, अथौ हवींषि, नन प्रत्याः, नन
अन्यान्म, सिवट्टत्, वाजिनहोसश्च इति लिङ्गदर्शन-
मुपपन्नं भवति । यदि किंचनो नातिदिश्येरन्, तत् नोप-
पद्येत । तस्मात् विषयोऽपि अतिदिश्यन्ते ।

विहितान्नातेरेति चेत् । २० ॥

पूर्वपक्षी द्वाङ्गने । वरुणप्रधासेष्वपि वैश्वदेविकाः
केचित् भर्मा विधीयन्ते । यथा ‘ अग्निं गमन्ति, प्रसुको
भवन्ति ’ पुष्पितानि हवींषि भवन्ति इत्यर्थः । तेषामति-
देशेन विहिताना पुनराश्रमनमेव स्यात्, यदि विधी-
नामतिदेशः स्यात् । तस्मात् विहितान्नात्वात् न विधी-
नामतिदेशः, तन्नु अर्थवादानामेव केवलनामिति ।
इति चेत् ।

नेतरार्थत्वात् । २१ ॥

तत्र, इतरेष्वपि । ‘ अग्निं गमन्ति ’ ‘ प्रसुको
भवन्ति ’ इत्यादयो विषयः इत्यर्थः दक्षिणतिहागानुष्ठेय-
मास्त्याख्यहविर्घाः, तस्मादेतत् शक्यं विधीनामनति-
देशस्य । तस्मात् विधीना च अर्थवादानां च वरुण-
प्रधासेषु अतिदेश इति सिद्धताः । के.

● पञ्चसंचरेयु वारणप्रपासिकेयु वैश्वदेविकर्णार्थवाद विधियुक्तप्रवृत्तिदेशः । भा. ७।१।३।१७-२१.

● पञ्चहोत्रा हविरभिर्मयन अमावास्याकाम् । (पञ्चहोत्रमन्त्रश्च 'अग्निहोता पञ्चहोत्राणाम्' इत्युक्तत्वात् 'अग्निहोता । अधिनाध्यर्षु । व्यष्टाऽशीत् । मित्र उपवक्ता' इति मन्त्रः) । भा. ८।१।१५।२६.

● पञ्चहोत्रचतुर्होत्रकृत्वाभ्यामभिमयनं अर्घ्व-प्रयुक्तम्, न समुदायप्रयुक्तम् । भा. ९।१।५।११-१९,

● पञ्चहोत्रचतुर्होत्रमन्त्रयोः दशपूर्णासासहविरभिर्मयन-करणभूतयोः सौर्षिकयोः विकल्पः । ८।१।१५।२६.

● पञ्चमेऽध्याये । 'इहेदानीं क्रमनियमलक्षण-मुच्यते । तत् ध्रुवस्यपाठमृत्तिकाश्रयमुच्यतेः यदने । ध्रुवादीनां च बन्धनम्' । भा. ५।१।१।११.

वा-- ध्रुवस्यपाठकाम उपदेशमिषया एव । प्रवृत्ति-पाठमुच्यतेक्रमेण कतिदेशविषया अपि प्रथमम् । पदार्थाः । कर्वां गुणभूतः । तस्य प्रतिप्रधानमनुष्ठान कुर्वत. क्रम. सिद्ध एव । क्रमनिबन्धस्तु चिन्त्यते ।

वि-- 'ध्रुवादिभिः क्रमलक्ष्य विद्योपो वृद्ध-वर्धने । ध्रुवादेर्गोत्रा चेति पञ्चमाध्यायपादप्रः ॥' पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे ध्रुवस्यपाठादिभिः क्रमो निरूपितः । द्वितीये वाजपेयमतेषु पञ्चषु एतैरुपमं समापन इत्यादिक्रमविशेषः । तृतीये पञ्चप्रवावादीनाम्भवननेन देकादस्य इत्यादिवृद्धिः, अदाप्रभ्रवचिन्विगोरानुचि. इत्यादिः वृद्धयभावः । चतुर्थे क्रमनिष्पन्नानां ध्रुवस्य-पाठार्थानां प्रवृत्त्यर्थभावः । प्रवृत्त्यानां श्लोक. १७.

'द्वितीयादिश्रेयोः प्रोक्तः भेदशेषप्रयुक्तिभिः । अनुष्ठेय-मनुष्ठानक्रमः पञ्चम ईवति ॥' वि. ५।१।११.

माट्ट-- तदेवं अह्नप्रधानसाधारण्येन प्रवेत्तस्यै निरूपिते अधुना प्रयोगाशित. क्रमो निरूप्यते । एषादशो हि अर्थाणां प्रथानानां च एतेनैव प्रयोगविधिना विधान मिति वक्ष्यते । अतश्च एतद्विधेयवैशेष्येन सर्वसाहित्यस्य विहितत्वात् एतेन क्रमं सुगमत् सर्वकल्याणशोभेः अत्रयमविनि करिमाश्चुत् क्रमे निष्पन्नानि भुवि-अर्थ-पठन-स्यन-मुच्य-प्रवृत्त्याख्यानि पट्ट प्रमाणानि निरूपयिष्यन्ते । ५।१।११.

पञ्चमेऽध्याये -- मित्रयवोपरिच्छीतानां पौर्वांस-मायं प्रवृत्त्याश्रितमितम् । ध्रुवद्वितीयप्रवृत्तिसाधारण्येन पौर्वांसमेव ध्वजायार्थः इत्यपि ध्येयम् । ५।३।१.

● पञ्चमलकारः प्रतिषेधे श्रौते यथा 'न संतृणसि' 'दीक्षितो न जुहोति' । बाल. पृ. ४०, ● पञ्चम-लकारः विधौ श्रौते यथा 'समिधो यजति' । सार्धे यथा मनुः (२।२९) 'महान्मित्रसंवात् पुंजे वातस्मिं विधीयते ।' 'महायज्ञश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीय क्रियते तनुः ।' (२।२८) इति । पृ. ४०.

● पञ्चमलकारस्य तु वर्तमानापदेशेन संतिप्रथम् । पा. १।२।२।२२ पृ. १३६.

● पञ्चमी (माट्टचिन्तामणिसिद्ध) । अपादानञ्च पञ्चमर्थः 'अपादाने पञ्चमी' (पा० २।३।२८) इति सूत्रात् । अपादानञ्च च परस्मैनेतक्रियाजन्यविभागा-अवयवम् । विभागेतुक्रियानाश्रयत्वे सति विभागश्रयत्वं इति तदर्थः 'प्रुममपलेऽपादानम्' (पा० १।४।२४) इति सूत्रात् । अपाद्यो विच्छेदः विभागावेषोगादिशब्द-वाच्यः । अन्यस्य विभागविशेषादिक्रियाश्रयस्य विन्ना-यादौ सति विभागविशेषोगाश्रयत्वेन भुव रिषत् विभाग-विशेषादिनिरूपणमिति यावत्, तदपानमिति सूत्रार्थः । यथा 'वृक्षात् पणं पतति' । अथ.सयोगानुवृत्तक्रिया पतेरर्थं अथ सयोगप्रयोगविभागानुवृत्तक्रिया वा । एव च अथ.सयोगानुवृत्तक्रियानाश्रयत्वे सति तादृश-क्रियाजन्यविभागश्रयत्वात् वृक्षस्य अनादानत्वम् । इत्थं च तद्वद्वत्त्वार्थताऽन्येदेककल्पनात्मिकासाधारण्ये सति तादृशक्रियाजन्यरूपनिरूपकत्वं तादृशक्रियानिरूपकत्वं च इति निष्कर्षः । एव चौरात् व्यामात् (वा) विभेति, चौरात् शब्दे, अप्यनन्तात् पराज्ज्वले, यवेभ्यो वा वारवति, मातुर्निष्ठीयते, उषाम्यायवधीते, ब्रह्मणः प्रजाः प्रजावन्ते, हिमगते गङ्गा प्रमथति इत्यादौ मञ्जदिहेतु-चौरायाभादीनाम् 'मौनाभ्यानां भयहेतुः' (पा० १।४।२५) 'परजेजोदः' (पा० १।४।२६) 'वाल्पाया-नामीप्सितः' (पा० १।४।२७) 'अन्तर्षो येनादर्शन-मिच्छति' (पा० १।४।२८) 'आस्वातोयोयो' (पा० १।४।२९) 'अनिर्कृतः प्रवृत्तिः' (पा० १।

५।३०) 'शुभः प्रमथः' (पा० १।४।३१) इत्याद्या-
नुशासनिकं मुख्यमेव अपादानत्वम् । अत्र च अप-
दानानुसङ्गक्रिया विभेतेरर्थः । तदनुसङ्गरथं जायते ।
व्यतिजनकक्रिया पराजयते । दूरदेशयोगानुसङ्गक्रिया
वारयते । दर्शनाभावानुसङ्गक्रिया मीळीयते । शुभमुद्यो-
त्तानुसारणानुसङ्गक्रिया अधीते । उत्पलानुकूलक्रिया
जायते । प्रसन्नजनकद्वयादिक्रिया प्रपूर्वकमवतेरर्थः ।

वदनाश्रयते इति तत्तत्क्रियानिरूपकत्वात् । भौत-
गर्ना म्नादेः । इत्याद्यनुशासनानां अपादानरूपकत्वात्,
न तु पञ्चम्या उपपदविभक्तित्वनोपपत्ता इति वैया-
करण्याः भौमांसकाश्रय । अन्वयादेः निरूपकत्वाभावात्
नापादानत्वम् । अत एव 'आख्यात् विभेते' इति न
प्रयोगः । यदि 'वचान् विभेते' इति प्रयोगः, तदा घन
पदस्य वनविभक्त्याप्रादौ लक्षणा । 'पञ्चादवयति' इत्यादौ
विभागप्रयोजकक्रियाऽनाश्रयत्वं तत्क्रियारूपस्य अष्टौभागास्त
अपादानत्वम् । नैयायिकास्तु विभागाश्रयत्वमेव अपादा-
नत्वमिच्छन्तः 'व्याघ्रात् विभेते' इत्यादौ लक्षणस्य प्रयोगं
क्रियान्ताकारणेन वा उपपदविभक्तित्वमिच्छन्ति । एवम्
'घाषतोऽश्नात् पतति' इत्यत्र अश्वस्य उक्तक्रियाश्रयत्वे-
ऽपि तथा विभागेतुल्याभावात् अपादाननोपपत्तिः । न
चैवम् 'मिषानोपोऽपसरति' इत्यत्र मेघस्य वधमपादान-
त्वम्, उभयकर्मविभागास्त ऐवमेव लज्जकक्रियाना-
श्रयत्वाभावात् इति वाच्यम् । विभागाजनकक्रियामेदात्
एकक्रियामादाय अपादानत्वम् । 'अन्वयन्मात् अप-
सतः' इत्यत्र उभयकर्मविभागास्त ऐवमेवऽपि तत्तजनक-
क्रियामादाय परस्परस्य तदनाश्रयत्वोपपादनात् । 'वृषात्
वध पतति' इत्यत्र पतनक्रियाचान्तर्यकत्वस्य संगमनीयम् ।
न चैवम् 'वृषात् स्पन्दते' इत्यापत्तिः । 'यद्विचरितः,
एव्यावलिङ्गः' इत्यादिवत् इत्येतात् । केचित्तु पद्ममी-
वन्नापादानत्वगोचरे द्वितीयाया असाधुतात् इत्याहुः ।
'मन्यहवात् निन्दुत् विरोधते' इत्यत्र 'निन्दुम्' इत्य-
प्याहारेण उपपदविभक्तिः । एवं अन्यदिपदस्यमिन्त्याहो
ऽपद्ममी उपपदविभक्तिः, 'अन्यादिपदस्यैदिहृद्यन्ता-
न्वृत्तापदावाहियुक्ते' (पा० २।३।२९) इति धूनात् ।
अन्यपदेन अन्यार्थवैतरीदिपदस्यम् । 'कृष्णादन्य-

स्तिप्रति, आषाद् वनात्, कृष्णादितरः, ऋते कृष्णात्' ।
कालदेशसममित्याहारे 'शामात् पूर्वः, चैवत् पूर्वः' ।
अन्वृत्तपर्यं प्राक्प्रत्ययादिपदम् । तत्सममित्याहारे
'शामात् प्राक्' । आन्वृत्तप्रत्ययान्तदक्षिणा (पद)सर्गम-
व्याहारे 'दक्षिणा शामात्' । दूरवाचक-आहारेपरसममि-
व्याहारे 'दक्षिणाहं शामात्' । अत्र एवम्पर्यैरत्र उप-
पदार्थान्वयः । इदं च प्रभृत्यादिपदानामुपलक्षणम् । मयात्
प्रभृति, आरम्य । श्रमात् बहिः । एष किना-वृषगि-
त्यादिपदस्यमित्याहारे द्वितीयातुतीयाभ्यां विकल्पितः ।
पद्ममी उपपदविभक्तिः । एवं दूरपदिकार्थैकपदसममि-
व्याहारे द्वितीयापद्यीत्यां विनसिता पद्ममी उपपद-
विभक्तिः, श्रमस्य श्रामात् श्रमं दूरं, अन्तिकेन
इति । मणिः ५ १४०-१४२.

● पद्ममी (भाट्टहृत्स्वगा) । पद्ममी अपि भावना-
यामेव अन्वेति । तदर्थेयं 'अपादाने पद्ममी' (पा०
२।३।२८) इति सूत्रात् अपादानरूपः । तत्र 'ध्रुव-
मनादेऽपादानम्' (पा० १।४।२५) इति सूत्रनिरूपम् ।
तथाहि । अपादे विभागे, प्रवं निश्चलं किञ्चानाश्रयं
यत्, तात् अपादानसंज्ञं स्यादिति सूत्रार्थः । तथा च
क्रियानाश्रयते इति क्रियाजन्यविभागश्रयत्वं अपादान-
त्वम् । सति चेदम् 'वृषात् एष पतति' इत्यत्र वृषो
पतनक्रियानाश्रयत्वात् पतनक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वात् ।
अत्र च उदात्तानि ष्टे षणं च अतिप्रसङ्गाकारणं
बलवत् । क्रियानाश्रयत्वं च यद्यपि सामान्यतो न
क्रियाव्यतिश्रमेऽप्रतिषेधोऽस्ति । प्रतिषेधोऽसामान्यतमेवैवौ
पतनव्यतिषेधं द्वित्याद्यवच्छिन्नप्रतिषेधोऽसामान्यतमेवैवौ
'स्वसात् पतति' इति प्रयोगापत्तेः । प्रकृत्यर्थेऽप्यच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतिषेधोऽसामान्यतमेवैवौ च 'ऋणात् पतति'
इत्यस्य अत्रापत्तेः पतनव्यतिषेधं द्वित्याद्यवच्छिन्नमेवैवौ-
भावात्, तथापि शक्यवर्थताऽप्यच्छेदकाश्रयव्यतिश्रमेद-
व्यक्तिवावच्छिन्नप्रतिषेधोऽसामान्यतमेवैवौ क्रियाव्यतिश्रमेद-
प्रतिषेधित्वं निर्वान्यम् । तत्र पतनव्यतिषेधोऽसामान्य-
निरूपितपदिकव्यतिश्रमेवैवौ क्रियाव्यतिश्रमेऽसामान्य-
तमेवैवौ इति, अत्र क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वोपा-
दानम्, इति न वृषात् पतति षणं 'वर्षात् एष पतति'

इति प्रयोगः । अत्र विभागः परसमवेतत्वं च विभक्ति-
 शक्यम् । तत्र च प्रत्ययैर्बुधो विभागो पदार्थकदेशे
 भेदे च समवेतत्व-प्रत्ययैर्ताडवच्छेदकाभयविभागाभ्रवी-
 भूतान्प्रतिवाञ्छिन्नप्रतियोगिताकत्वससर्गाभ्या अन्येति ।
 विभाग, परसमवेतत्वं च जनकत्व-स्वरूपसम्भाम्ना
 पतनरूपत्वर्थे अन्येति । तथा च वृक्षसमवेतविभाग-
 जनकत्वस्वरूपप्रत्ययैर्ताडवच्छेदकाभयविभागाभ्रवीभूत-
 यत्तिन्वाञ्छिन्नप्रतियोगिताकत्वससर्गाभ्या वृक्षवद्धेदाभ्रय
 समवेतपतनाभ्रय पर्णमिति शाब्दशेष । अत्र प्रत्ययै
 तावच्छेदकाभ्रययत्तिन्वाञ्छिन्नप्रतियोगिताक
 त्वस्यैव प्रत्ययैर्व्यत्य वृक्षस्य पञ्चम्यर्थे भेदे ससर्ग
 लोचै वृक्षात् पतति पर्णे ' पर्णात् पतति ' इति प्रयोगा
 पत्ति, तथतनस्यापि प्रत्ययैर्ताडवच्छेदकर्त्तृवाभ्रय
 यत्किञ्चिद्दुदासीनपर्यन्तयत्तिन्वाञ्छिन्नप्रतियोगिताकमेदव
 त्तमानपर्यन्तित्वात्, पतमानपर्यन्तित्तिविभागजनकत्वाच्च ।
 अत तद्दुदासीनपर्यन्तप्रत्ययैर्व्यत्य भेदेन सह अन्ये
 संसर्गपट्टकवृक्षी पतनजन्यविभागाभ्रयत्व विशेषणमिति
 केचिन्नैयादिकनव्या । अन्ये तु (इत्याहु इति
 दूरेणान्वय) गुरुभूतससर्गपट्टकयुत्पत्तिवितोषकल्पनाया
 गौरवापने क्रियाऽनाभ्रयत्व न विभागाविशेषे-
 प्रतियोगित्यम्, किन्तु क्रियत्प्रतियोगिकमेदाभ्रय
 रत्वम्, तदा क्रिया प्रतियोगिताऽवच्छेदिना । भेदश्च
 अमावीपरिशोषकसुत्रयेनैव अपादानवृत्तिः । तत्र
 उदासीनपर्यादावपि, इति तद्दुदासीनपर्यन्त विशेष्यत्वम् ।
 तथा च अस्मिन् पक्षे विभागो भेदश्च पञ्चम्यर्थः । तत्र
 च आद्येकतया प्रत्ययार्थान्वयः । तयोश्च जनकत्वप्रति
 योगिताऽवच्छेदस्त्वोभयतःसर्गं वात्पर्यन्तत्वम् । वृक्षवृत्ति
 विभागजनकवृक्षनिष्ठमेदव्यतिरेगीगिताऽवच्छेदकपतनेत्यादि-
 शाब्दशेषः । अत्र च ' आमादागच्छत् व्यक्षात् पतति '
 इत्यत्र अश्रमागमो गमनपतनापादानन्वयानुत्पत्त्ये लक्षणे
 त्रिदाशिनोपरिवशा इत्यथा । तेन यत्किञ्चिद्विभागजनकत्वेन
 सन्नित्मेदप्रतियोगिताऽवच्छेदस्त्वेन च यत्किञ्चिद्वि
 क्षित, तत्र तत्किञ्चिद्विभागजनकत्व इति निश्चयः । उक्तश्च
 पतनस्य अश्वे एव, गमनस्य च आमे एव अगादान-
 त्वमिति सिध्यति । अत एव ' परस्परस्मात् मयौ

व्यपसतः ' इत्यत्र उभयकर्म्मज्ञविभागखले विभागस्य
 एकरत्वेऽपि तत्तत्किञ्चिद्विभागान् व्यादास्यैव तदनाश्रयस्य
 उदपादानत्व निर्वचनीयम् । विवक्षापदोपादानेन च यदा
 नोक्तस्यैव विवक्षा, अपि तु अत्रयथावयवविभागस्यैव
 विवक्षा, तत्र ' वृक्षस्य पर्णे पतति ' इत्येव प्रयोगः, इति न
 तत्र अपादानत्वप्रसङ्गः । यत्पदं च पत्यदाभिवेयपरम् ।
 तेन ' वृक्षात् तस्मिन्नेन वृक्षे पर्णे पतति ' इत्यत्र यत्तन्म-
 न्तपदाभिवेयत्वनिश्चितस्य नापादानत्वम् । न चैतन्मपि
 ' वृक्ष त्यजति ' इत्यत्र ' स्पन्दते पर्णम् ' इत्यत्र च वृक्षे
 अपादानत्वप्रसक्तिः, क्रियाजन्यविभागभ्रयत्वात् क्रिया-
 नाश्रयत्वाच्च इति दाच्यम् । वृक्षे अपादानत्ववत्सोऽपि
 वृक्षीयस्य कर्मसंज्ञा कर्माश्रयत्वस्येन त्वागतकर्मत्वस्यापि
 तत्रान् द्वितीयोत्पत्ते पञ्चम्यप्रयोगात् । ' स्पन्दते पर्णम् '
 इत्यत्र ' आसनात् चलितः, रात्र्यात् चलितः ' इतिक्
 ' वृक्षात् स्पन्दते ' इत्यस्यापि इत्यत्वात् । अत एव
 ' स्पन्दते ' इत्यथापादानत्वायानुत्पत्त्यर्थम् ' क्रियापद सक-
 र्मकृपातुपरम् ' इति केषां चित् समाधानमाशङ्क्यम् ।
 ' वृक्ष त्यजति ' इत्यत्र एवमनिकाराणाच्च । अथवा उभ-
 यत्र अपादानत्वकस्यानुत्पत्त्ये धात्वर्थेताडवच्छेदककर्मिगत्व
 विभागविशेषण नाप्यम् । लजेहि विभागानुक्तौ व्यापातो
 वाच्यः । अतो विभागस्य धावर्थतावच्छेदकत्वात् तद्विद्व-
 विभागाभ्रयचाभावेन न वृक्षे अपादानत्वप्रसङ्गः । स्पन्दते-
 श्च धात्वर्थताऽवच्छेदककृपाभावेन तद्भेदस्य अप्रतिद्वया
 तादृशविभागप्रतिद्वे नापादानत्वप्रसक्तिः । अथवा
 ' यत्किञ्चिद्विभाग ' इत्यप्रहाय ' यत्किञ्चित् ' इति लक्षणे
 विवक्षितम् । ' वृक्ष त्यजति ' इत्यत्र वृक्षमिच्छे विभागो
 विवक्षितः । न तु वृक्षनिरूपित इति भातिप्रसङ्गः ।
 ' वृक्षात् पर्णम् ' इत्यत्र च प्रत्ययैर्व्यत्य निरूपितत्व विभागो
 ससर्गः । तथा च वृक्षनिरूपितविभागजनक वृक्षनिष्ठमेद
 प्रतियोगिताऽवच्छेदकं पत्न पतन इत्यपि शाब्दशेषः ।
 ' स्पन्दते ' इत्यत्र अपादानत्वसाराण्य क्रिया सकर्मिकैव
 लक्षणे विवक्षितः । ' आसनात् चलितः, रात्र्यात् क्षीयते
 पशु ' इत्यादयः प्रयोगास्तु यत्रयथावयववित्त्वरूपस्य
 र्थमादाय नैया इत्याहु (अन्ये तु इति प्राकत्वेना
 न्वयः) । यथाकरणान्वया अपि केचिदेवम् । यस्तुतस्तु

शुद्धरुद्राशयताऽन्येदृक्मेदेन अनेकराक्षिकरूपनापेक्षया
 प्रकृत्यर्थस्य पञ्चम्यर्थस्याप्येव्युत्पत्तिश्च यम् ' पञ्चम्य-
 र्थस्य च धात्वर्थाद्धान्येव्युत्पत्तिश्च इति कल्पनापेक्षया
 च अनुपगत्यहोरात्राधिकृतया अपादानत्वं अण्टो-
 पाधिरुपमेकं धर्मं निरुक्ताभादानत्वसम्भाषणं कल्पयित्वा
 तत्रैव पञ्चम्याः दाक्षिण्यविशेषात्तस्मिन् प्रकृत्यर्थान-
 न्यथाप एवम्, तस्य च आण्टात्ताभिन्यथाप एका
 व्युत्पत्तिरुत्पत्तिरुत्पत्तिम् । प्रकृत्यर्थस्य च तत्र आपेय-
 तया अन्वयः । तस्य च स्तनिक्यप्रकार्यात्तुल्यव-
 सस्येव ह्यनौ अन्वयः । तदेव प्रकृत्यर्थस्य अपा-
 दानस्य पञ्चम्याः शान्तम् । यत् तु ' यथात् विभजते '
 ह्यपि विभागतन्वविभागश्चपत्वाभावात् नोक्तापादानत्व-
 समतः, तत्र लक्षणाया स्वरूपसङ्गतिशेषस्य अनधिक्यं
 पञ्चम्यर्थः । तत्रापि आपेय विभागे, भ्रुतमभिमूत
 अपादानसङ्घं स्यात् इति वाक्यपूर्व्यादौ सूत्रं व्याख्यातम् ।
 कथं चिन्नात्तत्तत्सङ्घे मायनाऽन्वयः । वृद्धनिष्ठा-
 पश्चान्तिरुपविभागानुसृत्युत्पत्तिः कर्तृवृत्तिः इति शब्द-
 बोधः । तस्मिन्प्रविभागावधित्वाय तस्मिन्प्रभागाय न
 ' न्यम्नात् विभजते ' इति प्रयोगः । सर्वेषुपि पूर्वोक्तेषु
 अर्थवित्त्वमेव पञ्चम्यर्थः । तस्य च क्वचित् धात्वर्थजन्य-
 विभागादरक्तः अन्वयः, क्वचित् धात्वर्थद्वारकः इत्यपि
 वा सुतवम् । ' क्लृप्तकश्च विद्योते त्विभुत् ' इत्य-
 र्हात् तु निःसङ्गस्य विद्योतनं स्वरूपा सुतेरर्थः ।
 तत्र एवदेशे निःसङ्गे पञ्चम्यर्थान्वयः । एवं ' कुत्सात्
 पचति ' इत्यत्रापि आदानस्य पाकः पच्यर्थः । अहाने
 च पञ्चम्यर्थान्वय इति परदीयाः । तस्मिन् तु लक्षणाया
 एवदेशस्य च प्रमत्ताभावात् पञ्चम्यर्थः अपादानत्वा-
 दिरेव तस्मिन्प्रतिष्ठापितः । एतानि च विद्योतनानुसृत्यससङ्घेण
 कल्पन्वमी । ' कुतो भगवत् ' इत्यादौ मन्त्रे ' पादलिपुनात् '
 इत्यादौ च ' आगतः ' इत्यप्याहारेण अन्वयो
 बोधः । यत् ' तुल्यव्यवहारप्रमादायानां सुसंस्थानम् '
 इति कर्तिक एतेषां योगे पञ्चमी नाम्ना इत्यर्थकम्, तत्र
 एतदधिकानुसृतम् । अतः ' पापात् सुगुणैरेव विभक्ति,
 धर्मात् प्रभावात् ' इत्यादौ पञ्चमी । अत्र आदे विन्दा
 भावार्थः । तत्र विगतम्, पञ्चम्यर्थो विपत्तिवत्, प्रकृत्य-

र्थश्च निरूपितत्वससङ्घेण तत्र भवेति, तत्र स्वाभयवि-
 गानवत्सङ्घेन आख्यातार्थे आशयत्वे । द्वितीये कर्णा-
 नन्तर अन्वय धात्वर्थः, पञ्चम्यर्थः पूर्ववत्, आख्या-
 तार्थः आशयत्वम्, पञ्चम्यर्थस्य च वृत्तिद्वारात् अन्वयः ।
 पापविषयकत्वनन्तरकाळीनपापविषयककृत्यमात्राश्रयत्व-
 मिति शब्दबोधः । तृतीये पञ्चम्यर्थो विपत्तिवत्त्वमेव,
 अत्रापि धात्वर्थः, आख्यातार्थः आशयत्वमेव ।
 स्वाभयानवधानवत्त्वं आशयत्वे पञ्चम्यर्थस्य संसर्गः ।
 एवम् ' मीनायोना भवेत्तुः ' (पा० १।४।२५)
 इत्यनुसृत्यात् मन्त्रार्थात् आख्यातार्थात् च धात्वन्ना योगे
 भवेत्तुः अपादानसङ्घः स्यात् इत्यर्थकात् ' चोरात्
 विभेति, चोराद्विभक्तं नापते ' इत्यत्र पञ्चमी । अत्र
 हेतुमत्तं पञ्चम्यर्थः । आद्ये भणं धात्वर्थः । द्वितीये
 भयाभावात्तुल्यो-पापात्, न तु भयाभावात्तुल्यं कैश्चि-
 द्भुक्तम्, तथात्वे धनैक्यत्वेन धात्वर्थताऽवच्छेदक-
 फलाभावेन तदाश्रयत्वसङ्घेनानुपपत्तेः । अत्रमन्त्रे
 तु व्यापारस्य भयाभाव एव कर्म इति तदुपपत्तिः ।
 आख्यातार्थः आशयत्वम् । स्वाभयधात्वर्थसङ्घं तत्रैव
 सङ्घः । चोरेणैकभयाश्रयत्वम्, चोरेणैकभयाभावात्तु-
 ल्यव्यापाराश्रयत्वमिति शब्दबोधः । ' कस्य विन्वति
 देवाश्च जातयेमस्य मयुरे ' इत्यादौ तु ' कस्य मयुरे '
 इत्येव समुदासप्रतिषेधसङ्घेन भावनाऽन्वयात् पञ्चमी । न चैवं
 समुदासमेव अपादानत्वापत्तिः, परस्य आश्रयणसङ्घा-
 नात् । अधिष्ठातावाचिरक्षाया तु श्रयत्तेः । एवं
 ' परावेरलोढः ' (पा० १।४।२६) इति सूत्रात् परावे-
 र्णातोर्गे अतः प्रोक्तसङ्घः अपादानसङ्घः स्यात् इत्यर्थकम्
 ' अध्ययनात् परजपते ' इत्यत्र पञ्चमी । अत्र धात्वर्थः
 अनिश्चम्, पञ्चम्यर्थो जल्पत्वम्, अध्ययनजन्यनिश्चय-
 त्वमिति शब्दबोधः । ' यन्त्वं परजपते ' इत्यत्र तु धात्व-
 निश्चयनिश्चयानुसृत्याश्रयत्वमिति शोधात् द्वितीया ।
 केचित्तु अवहत्त धात्वर्थः ' अवहत्त न उदते ' इति निश्च-
 रणात् इत्यात् । एवम् ' धारणात्तस्मिन्निश्चयः ' (पा०
 १।४।२७) इति सूत्रात् धारणात्तस्मिन्ना योगे द्वितीयोऽर्थः
 असादानसङ्घः स्यात् इत्यर्थकात् ' यनेमो वा नारथि '
 इत्यादौ पञ्चमी । अत्र पञ्चम्यर्थः प्रतिषेधोक्त्यम्,

द्वितीयार्थो वृत्तिवत्, घात्वर्थश्च विनाशानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापार, यनश्च आख्यायार्थ, पञ्चम्यर्थस्य स्वरूपप्रतिबन्धाद्यधित संसर्गं, द्वितीयार्थस्य घात्वर्थताऽवच्छेदकभूतव्यापारामावधारक । तथा च वागप्रतिरोधिक विनाशानुकूले मक्षणादिरूपो यो व्यापार, तस्य गोभूति योऽभाव तदनुकूलव्यापारानुकूल कृति देवदत्तवृत्ति इति शेष पर्ययसित । अत्र च यानां वस्तुत ईप्सितत्वात् पञ्चमी । न चैव गोरपि ईप्सितत्वात् पञ्चम्यावात्, तस्या इप्सिततमप्येन कर्मत्वोपपत्ते । एतदर्थमेव हि 'कृतुर्दीप्सिततमम्' (पा० १।४।५९) इत्यत्र तमग्रहण इत्युक्तं बोद्धुमे । घात्वर्थताऽवच्छेदकभूतस्य विनाशानुकूलव्यापारव्यस्य गोमात्रवृत्तिवात् तत्रैव द्वितीया । एव 'व्याद घ वारयति' इत्यत्र वृत्तिव पञ्चम्यर्थ, फतानां व्यापारामाभावानुकूले व्यापारो घात्वर्थः । तथा च रूप वृत्ति अथ प्रदेशावच्छिन्नयोगानुकूलक्रियाव्यक्तं पत नम्, तदनुकूले य अच्युत्ति व्यापार तदभावनुकूले यो व्यापार तदनुकूल कृति चैववृत्ति इति बोध पर्यय सित । एवम् 'गुप्तेम्य आतप वारयति' इत्यनापि शुष्नीमानानुसूयावाराभावानुकूलव्यापारो घात्वर्थः । पुष्पवृत्तिशुष्नीमागतनुकूलव्यापाराभावो य आतपनिष्ठ तदनुकूल- इत्यादि पूर्वोक्तं बोध । 'अग्राण्यक वारयति' इत्यादौ कल्पव पञ्चम्यर्थ, दाहानुकूल- इत्यादिपर्ययः । न चैवमनुगम । अनुभवानुगमेन लक्षणा यामननुगमस्य अदोषवात् । यदेभ्यो गा वारयति अन्यथा भयविष्यति, वृषादघ वारयति पातप्यति, गुप्तेम्य आतप वारयति शुष्नापि भविष्यति, अग्रे मोगव वारयति दग्धो भविष्यति इति प्रसोजनस्य भेदेन विवरात् । अन्ये तु अनुगमासिका सर्वत्र सयोगजनक व्यापारमावस्व कमकारकवृत्ते अनुकूले यो व्यापार ए एव घात्वर्थः । वृत्तिश्च च पञ्चम्यर्थ इत्याह । तत्र, 'यदेभ्यो गोरवो वारयति, यदेभ्य कर्मणिक वारयति' इत्यादौ अनुगमानुपपत्ते । ननु 'वारयति'नामीप्सित' (पा० १।४।२०) इति ह्ये न तावत् ईप्सिते वारयतिप्रियायोगे एव अवादानत्त नियम 'इष्टाद्वात् अग ददाति' इत्यादौ तदभावे

अपि दर्शनात् । नापि वारयत्यर्थयोगे ईप्सित एवेति नियम, ' सर्पात् वारयति, गङ्गानानात् वारयति' इत्यादौ अनीप्सितेऽपि दर्शनात् । इति चेन्न । निवार्य निवारणाचरस्य ईप्सित इति तदर्थत् । सर्पादतो हि निवारकस्यापि पुरोवृत्तिवादिना निवार्यस्य इष्ट एव । गुप्तेम्य आतप वारयति इत्यादौ निवार्यस्य अचेतनत्वात् निवारकग्रहणम् । अथवा घात्वर्थताऽवच्छेदकभूतस्य विनाशानुकूलव्यापाराभावस्य फलस्य यत् फल विनाशादि, तत्सन्निहितेन प्रवृत्तस्य यनादे तद्विपरीतत्वेन निवारकेच्छाविषय इति तदर्थ इति न कश्चित् शिरोध । यस्तुतस्तु बहुधा एतानि सर्वाणि सूत्राणि भाष्यसारेण प्रत्याख्यातानि । तस्यायमाशय । 'ब्रुवमगमे' इति सूत्रे हि न वस्तुत एव क्रियाव यो विभागोऽभिधेत्, अपि तु तार्किकेऽपि यदि इय क्रिया न स्यात् तदा कमकारकेण अवादानस्य सवच स्यात्, क्रियया तु स निवारित इति तदभावे जनित इति । तदपि शयमेव च अपायपदम् । आवश्यक च एतादृश व्याख्यानम् । अस्तुत्यादेव चोरात् पत्नयति 'इत्येतदर्थम् । ततश्च तत्पूर्वमेव यनादेरपि अवादानत्त- सिद्धया मूशन्तद्वैयर्थ्यमिति । न चैव गवादेरपि तादृशभावाभ्यवत्वात् अवादानत्तापत्ति, ईप्सित तमत्वादिप्रसक्तकर्मस्य परत्वेन अवादानत्तसंज्ञा वाधान्, सैपरात्वेन विवक्षाया इष्टापत्तेश्च । न च विवक्षाया उभयो अवादानत्तापत्ति, वारयते सकर्मकत्वेन अयतस्य कर्मविवक्षाया आवश्यकत्वात् । एवम् 'अन्तर्धौ वेगद्वर्गमिच्छति' (पा १।४।२८) इत्यनेन अन्तर्धौ व्ययाने सति य इत्तकस्य अगमो दर्शनस्य अभावमिच्छति, तत् अवादान स्थात् इत्यर्थेन 'मातृ निष्ठीयते वृष्य' इत्यादौ पञ्चमी । अत्र च प्रत्यशा भावेच्छापूर्वक प्रत्यक्षविरोधिव्यापार धात्वर्थः । वृत्ति च पञ्चम्यर्थं धात्वर्थताऽवच्छेदके प्रत्यक्षे अचेति । विरोधिव तन्मन्त्रोक्तिर्न कर्माभावादानुकूलम् । इतिराद्यत्तस्य । तथा च मातृवृत्तिस्त्वेषयकप्रत्यक्षा भावेच्छापूर्वकं च प्रत्यक्षयन्त्रोक्तिर्न कर्माभावादानुकूलव्यापार तदनुकूलकृति वृष्यवृत्ति इति शाब्दबोधः ।

स्युलत्तिब्रह्मेण च प्रत्यक्षे कृण्विपयत्वस्य बोधाः पाठिभिः । एवं नियमपूर्वकविद्यातीक्ष्णरे वक्ता अगदानसंज्ञः स्यात् इत्यर्थेन 'आख्यातोषयोगे' (पा० ११४२९) इति सूत्रेण 'उपाध्यागादधीते' इत्यत्र पञ्चमी । अत्र उपाध्यागोक्त- साठीनं अनभ्यलोधारणं चात्वर्थः । वृत्तिर्न पञ्चम्यर्थः । इदमपि सूत्रं भाष्यकारेण प्राभास्यातम् । उचारणक्रिया- जन्वदाश्चनकस्ववर्तमानजातीयदान्दानां उपाध्यागमुपाधिः- सूत्रत्वेन उपाध्यागस्य क्रियाजन्यविषयग्राह्यत्वात् 'ध्रुव- मपाये' इति सूत्रेणैव तत्सिद्धेः । न च एवंविधस्य विभागस्य मुक्ताविभागत्वाभावात् नैकविधत्वं अपादान- त्वस्य इति वाच्यम् । गणाविधाना एवञ्जातीयकगणा- मगदानन्वयानां ध्यापकीभूतारण्योपाधिरुपादानत्वे एव तावत्वात् । अत्र एव एवंविधाः प्रयोगाः सन्ते शक्ता एव इत्यपि शक्यं वक्तुम् । तन्वयानन्वेयं च प्रत्याख्यानसक्यम् । उक्तविधतत्सद्रूपेण निरुद्धकथया नोवसिद्धरूपेण तत्- स्वरूपाणि इति मत्या अस्माभिः अन्यैश्च तत्सवरूपाणि व्याख्यासन्ते । एवं ज्ञानमानस्य हेतुः अपादानांशः स्यात् इत्यर्थेन 'जमिर्कुरुः प्रकृतिः' (पा० ११४३०) इति सूत्रेण 'ब्रह्मणः प्रज्ञः प्रजायन्ते' इत्यत्र पञ्चमी । अत्र ज्ञानार्थं पञ्चम्यर्थः । स च स्वाश्रयवृत्तुत्पत्तिकत्वसंज्ञकेन आख्यातार्थे आश्रयत्वे अन्वयेति । अत्र हेतुत्वमुपादान- निमित्तोपसंख्यारण्येन विवक्षितम् । तेन 'ध्रुवात् प्रज्ञेदो जायते, मुदो घटो जायते' इत्यादौ पञ्चमी । ब्रह्मणस्तु उभयरूपत्वात् पञ्चमी । एवम् 'ध्रुवः प्रभवः' (पा० ११४३१) इत्येतेन भवनस्य प्रवर्धविधित्वात् इत्यर्थे कर्ता, तस्य सः प्रभवन्नप्रतियोगी, सः अपादानसंज्ञः स्यात् इत्यर्थेन 'हिमवतो गङ्गा प्रभवति' इत्यत्र पञ्चमी । अत्र प्रवर्धः संयोगध्वंसप्रशान्तव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वम् । धारत्वं श्रैतत्वगीयभारत्वं परंपरसंभूतयोगध्वंसवर्तमानसूलीनः तादृशभूतयोगः । प्रतियोगित्वं पञ्चम्यर्थः । तत्र च प्रवर्धार्थसंयोगात्प्रक. आख्यातार्थान्वयः । आख्यातार्थः आश्रयत्वम् । धात्परवर्धार्थभूतसंयोगेणैव गङ्गापूर्वत्वं च स्युत्पत्तिरवगम्यम् । तथा च हिमवत्प्रतियोगीरुगङ्गा- संयोगध्वंसप्रशान्तव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वस्यगीयभारत्वं परंपर- 'दू-गङ्गा-संयोगध्वंसवर्तमानकाठीनतादृशभूतयोगाश्रयत्व

गङ्गावृत्ति इति बोधः पर्यवसितः । अत्र वैकुण्ठसंयोग- पञ्चम्योक्तं तादृशभूतयोगस्य आश्रयस्य जायमानत्वा- 'वैकुण्ठात् भुवि प्रभवति गङ्गा' इतिप्रयोगापत्तिः, अतः अव्यवहितेति । काशीसंयोगध्वंसप्रशान्तव्यवहितोत्तरक्षणे उक्त- भूतयोगयोगानां केयां विद्यापमानत्वात् 'काशीतो गङ्गा भुवि प्रभवति' इतिप्रयोगापत्तेः तादृशसंयोगध्वंसवर्तमान- काठीनेति । एवं च आश्रयस्य तादृशसंयोगस्य तद्व्य- पदितपूर्वसंयोगवृत्तिरैकुण्ठसंयोगध्वंसप्रशान्तव्यवहितोत्तरत्वात् 'वैकुण्ठात् प्रभवति' इतिप्रयोगापत्तेः अनिवारणात्प्रवर्ध- र्थसंयोगध्वंसप्रशान्तव्यापि आख्यातविशेषणं देयम् । वस्तु- तस्तु 'वैकुण्ठात् भुवि प्रभवति' इतिप्रयोगस्य इशास्यैव परिहृतौ शक्यत्वात् न तद्विचारणाय पदद्वयदानम् । एवम् 'त्वत्त्वत्वे समस्यधिकरणे च' इत्यनेन (वार्तिकेन) अर्थाध्याहारदिना गम्यमाने स्ववन्नकर्मणि अधिकरणे वा पञ्चमी स्यात् इत्यर्थेन 'प्रासादात् प्रेक्षते' इत्यादौ पञ्चमी । 'प्रासादादाद्य प्रेक्षते, प्रासादे स्थित्वा प्रेक्षते' इत्यादौ । अत्र कर्मत्वं अधिकरणत्वं वा पञ्चम्यर्थः । तस्य च स्वरूपकाशेदृष्ट्यादिभावनेत्काळिकत्वादि- संयोगेण प्रेक्षणभावनासामान्यः । न च गम्यमानक्रियायाः कथं सपरिपटकत्वम्, 'करमात् एवम् ? नयाः' इत्यादौ आगतादिपदाध्याहारस्य सम्प्रमानक्रियायाः विशेष्यत्वाद्यु- पपत्तौ ससंघर्षरूपस्य सुतद्यमुपपत्तेः । एवं 'यत आख्य- कालनिदानं तत्र पञ्चमी' 'तत्कादप्यनः प्रथमामममयी' 'पाल्वात् तमसी च वक्तव्या' इत्यादिवाक्येभ्यः 'वनात् प्राप्नो योजनं योजने वा, कर्तिकया आग्रहाण्यां मासे' इत्यादौ पञ्चमी । अत्र अवधित्वं पञ्चम्यर्थः । अनानधिक- गीजनपरिमितदेववृत्तिर्भावः इति बोधः फलितः । प्रथमार्षोऽपि अधिकरणत्वमेव । एवम् 'अन्य-आरात् -दतर- कने-दिक्शब्द- आश्रयत्वरुप-आन्-आहि- सुक्ते' (पा. २।१।२३) इत्यनेन एभिः शब्दैरेव पञ्चमी इत्यर्थेन 'कृष्णादन्वः' इत्यादौ पञ्चमी । प्रतियोगित्वं चात्र पञ्चम्यर्थः । तस्य च स्वरूपकालीन्याभावद्वय- परपरस्य अध्याहृतास्वाभाव्ये अन्वयः । अन्य इत्यर्थ- मह्यं इति सूत्रनाये पृथक् इतमदोषन्यासः । अत्र एव 'कृष्णादितरः, कृष्णम् पृथक्' इत्यपि इत्यत्रम् । न चैवं

‘घटः पटो न, घटस्यान्योन्याभावः, घटस्य संयोगाभावः, पटस्य तादात्म्याभावः’ इत्यादावपि पञ्चम्यापत्तिः, ‘घटात् विभागाः, घटात् भेदः पटस्य’ इत्यादावपि धर्ममात्रवाचित्वेऽपि पञ्चम्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । धर्मिष्विषयावर्गाणि ‘घटस्यान्योन्याभावात्’ इत्यादौ तदापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च इति याच्यम् । पञ्चम्यर्थे हि प्रतियोगित्व स्वस्वरूपकभेदादिषु तदपत्तौ असम्भवे आसन्नानापूर्त्तव्यौ । तत्र च भन्वादिपद संसर्गतात्पर्यग्रहणम् । परमते तु तदुपस्थापिते भेदादौ एव अन्वयः इति विशेषः । तदिह भन्वादिपदैः भेदादेर्विशिष्य भेदादादिना उपस्थितत्वात् युक्त त्तोमे पञ्चमी । अन्योन्याभावादिपदैस्तु अन्योन्यादिपदाच्यतादात्म्याद्यभावत्वेन शेषात् न त्तोमे पञ्चमी । तत्रोऽपि लाघवेन अभावत्वेनेव वाचकता, न तु भेदादादिना अनेकवक्तिव्यवस्थाऽऽपत्तेः । अत एव ‘तदन्वयविक्रमदत्तदभावत्वे तु नञ्’ इत्युदाहरणमपि न वृत्तिपत्र अन्वयम्पत्त्यात् । अत्रो विशेषबोधः सममिव्याहारविशेषादिना इति न तत्रापि पञ्चमीप्रसक्तिः । अत एव ‘घटात् पृथक्त्वम्’ इत्यादिप्रयोगो निरपवादः । न चैवम् ‘घटः पटो न’ इत्यादौ पञ्चम्यापत्तावपि पञ्चम्यापत्तिर्वापि इति याच्यम् । ‘नियतप्रयोगो हि केचिदभ्यसः’ इत्यनुशासनान्तरेण तदानवचेः । ‘नेच विभागा’ इत्यादिभाष्यप्रयोगाच्च । ‘वनादारत् आमः ऋते कृष्णाच्च किञ्चित्’ अत्रापि प्रतियोगित्वं पञ्चम्यर्थः । यस्तु ‘पुराणधनमृते’ (गुणदत्तः) इति प्रयोगः, सः ‘ऋते द्वितीया’ इति चान्द्रमूत्रादय गन्तव्यः । दिशि दृष्टः दान्दो दिक्शब्दः । तेन अत्र लक्षणया देवहालादिना योगे पञ्चमी इत्यर्थः । ‘पूर्वो ग्रामादेशः, चैत्रार्थः फाल्गुनः’ इत्यादौ । अत एव व्यववाचयित्वा योगे न, ‘पूर्वं वायस्य’ । अञ्चूररपद्योगेऽपि ‘ग्रह् प्रयक् का ग्राम्नात् । आचरोगेऽपि ‘दक्षिणा ग्राम्नात्’ । आहियोगेऽपि ‘दक्षिणाहि ग्राम्नात्’ । एवम् ‘वर्तित्रयः प्रथमि’ इति भाष्ये प्रयोगात् प्रभूत्वर्थयोगेऽपि पञ्चमी । ‘मयात् प्रमुत्ति सेयो हरिः’ एवम् ‘अपरिविहरिः पञ्चम्या’ (पा. २।१।१२) इति छत्रविविधतामर्त्वात् बहियोगेऽपि सा ‘ग्रामात् बहिः ।’

एवम् ‘पञ्चम्यापत्तिरिति’ (पा. २।१।१०) इति सूत्रात् एतैः कर्मप्रवचनीयसंज्ञकैरिति पञ्चमी इत्यर्थत्वात् ‘अप हरेः संगात्, परि हरेः सगात्, आ मुक्तेः सगात्’ इत्यादौ पञ्चमी । अत्र ‘अपरि वरुने’ (पा. १।४।८८) इति सूत्रात् अनयोः कर्मप्रवचनीयसज्ञा । अत एव वरुनार्थकापपरियोगे एव पञ्चमी, लक्षणाद्ययोगे तु द्वितीयेव इत्युक्तम् । आट्टुत् ‘आट्ट मर्त्वावचने’ (पा. १।४।८९) इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसज्ञा । वचनश्रृङ्गात् अभिविभावपि । एवम् ‘प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्’ (पा. २।१।११) इति सूत्रात् एतदर्थककर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमी इत्यर्थत्वात् पञ्चमी । स च ‘प्रति. प्रतिनिधिप्रतिदानयोः’ (पा. २।४।९२) इति सूत्रात् शतरेव । ‘प्रयुम्नः कृष्णात् प्रति’ कृष्णप्रतिनिधिरित्यर्थः । मुष्णानावे यः तन्महश्च उपादीयते, स प्रतिनिधिः । प्रतियोगित्वं च अत्र पञ्चम्यर्थः । प्रतिदानमुदत्तस्य प्रतिनियतान दानजन्योपकारप्रत्युपकार इति यावत् । ‘तिलेभ्यः प्रविचच्छवि मापात्’ । अत्र कर्मत्व पञ्चम्यर्थः । तस्य च निपातोपात्तदानभावनाया अन्वयः । तथा च नितकर्मदानभावनाजन्योपकारप्रत्युपकारजननीभूता मापकर्मिणा दानभावना नैववृत्तिः इति शब्दबोधः । एवम् ‘अकर्तृक्ये पञ्चमी’ (पा. २।१।२४) इति सूत्रात् कर्तृवचिनं वत् ऋण हेतुभूतम्, ततः पञ्चमी इत्यर्थत्वात् ‘कण्ठात् वद्, शगात् वद्’ इत्यादौ पञ्चमी । अत्र हेतुत्व पञ्चम्यर्थः । श्वमिह उच्यते चार्थमापन्त्यात् ऋणरूपमेव । तस्य कर्तृत्वे तु ‘शनेन वन्धितः’ इत्येव तर्तवैव । अत्र हि भिन्नत्वात् वन्धनप्रयोजके ऋणे हेतुत्ववत् ‘वधयोजनो हेतुश्च’ (पा. २।४।५५) इति चकारेण कर्तृत्वाया अपि कृष्णात् कर्तृत्वावचयकतया तृतीयान्तत्वमेव । एवम् ‘विभागा गुणेऽपि यात्’ (पा. २।१।२५) इति सूत्रात् गुणे हेतौ अस्वील्लिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् इत्यर्थत्वात् ‘जाड्यात् नाड्येन वा वद्. द्यन विकल्पेन पञ्चमी । गुणत्वाभावे स्त्रीलिङ्गे वा ‘फनेन कुलम्, बुद्धया मुक्ताः’ इत्यादौ तृतीयैव, ‘हेतौ’ (पा. २।१।२३) इति सूत्रात् । गुणत्व चेह परतन्त्रत्वमावन् । तेन ‘वह्निमात् धूमात्’

इत्यादौ पञ्चमी । ' नादीह घटः अनुपलब्धेः ' इत्यादौ स्त्रीलिङ्गे तु पञ्चमी ' बाहुलकं प्रकृतैस्तदनुच्छेदः ' (पा. २।३।११ पा.) इति चार्थिप्रयोगानुसंधेयम् । एवम् ' पृथग्विनामानाभितृतीयाऽन्यतरस्याम् ' इति सत्रात् एभिर्भोगे तृतीया यात् पञ्चमी-द्वितीये च इत्यर्थेकात् ' पृथक् आमात्, प्राणेण आमं वा ' इत्यादौ द्वितीयातृतीयाभ्यां विकल्पेन पञ्चमी । एवं विना-मानयोगेऽपि । अत्र प्रतियोगिनं सर्वविधकल्पः । तत्र द्वितीया सनिहितारभदेव अनुवर्तते, पञ्चमी तु मण्डूकच्छादा अनुवर्तनीया, भाष्यदृष्टा तथैव व्याख्यातयात् ।

एवम् ' कणो च स्तोत्रालपहूच्छ्रुतिपदस्वास्तवचनस्य ' (पा. २।३।३३) इति सत्रात् एवम् कणो तृतीयापञ्चमी स्थाता इत्यर्थेकात् ' स्तोत्रेण सोऽत्राद् मुक्ताः ' इत्यादौ तृतीया चह पञ्चमी । कणत्वं पञ्चमर्थः । द्रव्यरूपसत्त्ववचने तु ' स्तोत्रेण विषेण हतः ' इत्यादौ तृतीयैव । एवम् ' दृग्भित्तसंभेयो द्वितीया च ' (पा. २।३।३५) इति गृह्यार् एवो द्वितीया, चात् पञ्चमीतृतीये इत्यर्थेकात् ' आमस्य दूरं दुरात् दूरेण वा ' इत्यादौ द्वितीयातृतीयाभ्यां चह पञ्चमी । प्रातिपदिक-मात्रेण विधिवत् । न तु अत्र विभक्त्यर्थेऽन्यः कश्चित् । इह समाम्नि ' साम्प्रथिकरणे च ' (पा. २।३।३६) इति सूत्रे चकारेण ' दूरान्तिकार्थेभ्यः ' इत्यनुकर्षणात् । तेन ' सामस्य दूरेऽस्ति ' इति प्रयोगोऽपि नानुपपन्नः । अत्र अत्यवचनस्य अनुवर्तनात् सत्त्ववचनत्वे न एतद्विभक्त्युद्गमनिवन्धः । सत्त्ववचनत्वं चेह सामानाधिकरन्धेन प्रातिपदिकार्थविशेषणम्, तेन ' दूरः पन्थाः ' इत्यादौ दूरस्यस्य एवो विशेषणत्वेन तद्विभक्त्येव विभक्तिः । यद्यपि च असंगते विशेषणामामि आंशुत्वात्तैव अन्यथा, तथापि यत्र दूरवविशिष्टाभेदः संसर्गपटवः तत्र प्रथमा, यत्र दूरत्वापात्ता संसर्गपटिष्ठ, तत्र विभक्तिलक्ष्य इति न कोऽपि विरोधः ।

कृ सिद्ध पञ्चमर्थः सर्वत्र भावनाऽन्यथी इति । ख.स. श्र. ११२-१२६.

मी. खे. ३०४

॥ पञ्जरचाळनन्यायः । ' न यत्पुत्रिये ' इत्यधिकरणपूर्वपञ्चम्यानेऽयम् । संग्रहः । * पञ्जरचाळनन्यायः । यथा रथकनैर्दग्भिः पश्चिमिरेकक्रियोत्पादनेन पञ्जरचाळनं क्रियते, तथा दशभिरिन्द्रियैः प्राणरूपैकक्रियोत्पादनेन देह-चाळनं क्रियते इति भावः । साहस्री. ४१. * पञ्जर-चाळनन्यायः । ननु पञ्जरचाळनन्यायेनैतद्व्यप्यति । यथा एकपञ्जरवर्तिनः एकादश पश्चिमः प्रत्येक प्रतिनियत-व्यापाराः सन्तः संभूयैते पञ्जरं चाळयन्ति । एवमेक-शरीरवर्तिनः एकादश प्राणः प्रत्येक प्रतिनियतलक्ष्यः संभूयैका प्राणरथा वृत्तिं मत्तिलक्ष्यन्ते । ज्ञानान्य. २।४।५।९ वध.

॥ पञ्जरमुक्तापश्चिचाळनन्यायः । यथा पञ्जरान्मुक्ताः पश्चिमः सद्योर्ध्वमेव चलन्ति, एवमेव जीवो देहात् मुक्ताः रुदोर्ध्वमेव गच्छति इति च एव तस्य मोक्ष इति दिग्दर्शकदेशिनो मन्यन्ते । साहस्री. ९.

॥ पञ्जरस्यसिंहन्यायः । यथा— ' स्नेहननुनयैः पशैर्बद्धः सतानरत्नमिः । पञ्जरस्यो यथा सिंहः समर्थः ' इति वगीकृतः ॥ ' इति । साहस्री. १३०.

* पटः गवति इति पट उवपत्ते इत्यर्थः । निरा-कादृश च पदद्वयम् । यदा न तस्मिन्नेव ' रक्तः ' इत्यवर-श्रव्यो, तदा रक्तस्यैव भवतीत्यर्थः । भवति च रक्तं प्रति आकाङ्क्षा । भा. १।२।१।७ प्र. ११०, * पट-मभिनवं दृष्ट्वा (तस्य अनित्यता गमते) । न चैवं क्रिदमागमुदबध्वान् । अथ चानित्यमवगच्छति रूपमेव दृष्ट्वा । तनुव्यतिपन्ननित्योऽयं तनुव्यतिपन्नविनामात् तनुविनाशाद्वा विनश्यतीत्यवगच्छति । १।१।६।१२, * ' पटं क्व ' इति पटयनसंबन्धो विशेषोऽनवगम्यते । ' पट दीर्घं यव ' इति पटस्य दीर्घता विद्योक्ते, दीर्घानन्द-प्रयोगात् । २।३।५।१४. * ' पटस्य सुहृ इत्यत्र निष्कृतो गुण आश्रितः । पटः सुहृ इति तत्र द्रव्यलीनो-ऽभिधीयते ॥ ' तिङ्गसंज्ञाविक्रमः स्वाश्रयद्वारेण उप-गम्यते । वा. ३।१।६।१२ प्र. ६८५.

॥ पटाच्छादनन्यायः । विक्रययोर्हि श्रुतिमृत्योः विकल्पप्राज्ञेन अवश्यं करणीये अन्वयप्रमाणत्वे नावत् श्रुतो पटाच्छादनन्यायेन कल्पयितुमारभ्यते, तावत् स्पृष्टौ

स्वस्वाभयं क्लृप्तमेवोपलभ्य सद्यश्चेदे न कदाचिदपि
अभूत्प्रामाण्यात्परोपकृत्यतोपपत्तिः । या. १।१।२।३
पृ. १८०.

• पणः घृतम् । शतस्य पणते । मणि पृ. १२६.

• पणलभ्यं हि न प्राहः क्रीणाति दशभिः
पणैः ।' इति न्यायः । मेधातिथिः २।७९.

• पतङ्गदीपकन्यायः । यथा पतङ्गाख्य. कीट
विशेष. स्वप्रीतिपात्रदीपके निजाङ्गदाहकृत्वत्वेऽपि तत्र
पतन प्रीतिवन्मात्रतो नो जहति, तथा यस्मिन्स्य
व्यवहारः । साहस्री. ३२६.

• पतञ्जलिः मन्वादिमानः प्रमाण्ये । वि.
१।३।९.

• पतन्तमनुधावतोऽपि गत इति न्यायः । यथा
पतन्त कथञ्चिज्जालिनि.सुलोडुपि गच्छन्त पक्षिणमनु-
धावतो लौगन्तकस्य द्वादशेऽपि पक्षी गतः, तथा प्रकृतेऽपि ।
किञ्च, प्रकृतन्यायेन हरीहरदेरेकद्वन्द्वान्वाच चेत्तर्हि तत्र
न्माहुरन्मपरपुराणादिभित्तनिन्दा न स्वात्, दृश्यते च
छा, तथा च तदन्यथानुपपत्त्या साम्यमपि दुर्लभ
शेकलस्य का ऋषेति धारिनः शङ्ख । साहस्री. १३५.

• पतन्तमनुधावतो बद्धोऽपि गतः (पथी) इति न्यायः ।
संभटः.

• पतनान्ताः समुच्छ्रया इति न्यायः । यथा
ये परमूर्ध्वं गच्छन्ति तेषां पातोऽप्यवस्यम्भवीति विषये
प्रकृतन्यायसन्तार इति संशेषः । साहस्री. १३६.

• उरौने पक्षीर्जाया भिन्वे । नैरा वद्वृ पतीम् ।
या. १।३।१९ पृ. २२१.

• पतैः (पतैर्वर्तैः) अर्थः अव.संयोगानुसू-
क्रिय, अव.संयोगप्रयोजकविभागादनुसूक्रिय वा अर्थः ।
मणि. पृ. १४०.

• पतिवराण्ययः । यथा स्वपराग कन्या अन्वो-
स्यन्तत्र सर्वोत्तमत्वेनाभिमत यममीष्टतमत्वेनारत्ने, न
ततोऽन्यत्रामोष्टनमात्रमिति पुरुते, तथा प्रकृतेऽपीति ।
साहस्री ३८९.

• पतिशब्दः सर्वेषु भाषिष्ये प्रयुक्तः आ-
दिभदत भा च कुम्परीम्भः । भा. १।३।१२।३३.

• पतिनयाजनं लोभादङ्गीकृत्य यो याजविष्यति,
तदपेभम् 'ब्रह्महा व्यश्मेषेन यजेत' इति विधानम्,
न तु तद्विधानान्यथाऽनुपपत्त्या याजनमितरेषामपि
विहितमिति कल्पते । या. ३।४।१०।२८ पृ. ९६०.

• पत्नी इति हि यस्य स्वामिनोऽनुवन्दे । न
क्रीता । पत्नीति सवन्धिशब्दोऽयम् । भा. ६।१।४।१७
पृ. १३६२. • पत्नी दर्भमय वासः परिष्वेते अहर्तं
च । महाप्रते । वि. १०।४।८. • पत्नी पारिष्वेकस्ये
(इति गौम. प्रयोगः इति पूर्वपक्षः) । (पारिष्वेक
एहगद भाग्वदिकम्) । भा. ६।१।४।१९, • पत्नी
महाप्रते दर्भमय वासः परिष्वेते, तस्य प्राकृतेन अहत्त-
वाससा समुच्चयः । १०।४।११३-१५, • पत्नी

स्व(घन)क्री श्रुत्यतुरोधात् । ६।१।४।२०, • 'पत्नयः
उपग्रायन्ति' इति माहात्मनिकं धर्म संवत्सरस्ये दर्शयति ।
तेन गवामपनविष्यन्त. संवत्सरस्येणु । ८।१।११।१८,

• पत्नय उपग्रायन्ति पिच्छोलमिः काण्डवीणादिभिः
आपातलिङ्गभिः । महाप्रते प्राकृताना ऋषिवाजा उप-
गात्तणा पत्नीभिः समुच्चयः । दुन्दुभीना वादिनरूपाणां
इदमुपगानम् । काण्डवीणादिभिः वादिनमेव वा उपगान
इदम् । १०।४।१।८-९, • द्विपत्नीको बहुपत्नी-

कश्चापि यज्ञमानोऽति । १।३।६।२१, • 'पत्नी
सन्ध' इति पत्नीशब्दः द्विपत्नीके वदुपत्नीके वा प्रयोगे
नोहितस्य । १।३।६।२०, • 'पत्नी संनध' इत्यत्र
द्विवदुपत्नीरूपप्रयोगे मित्रुणापि एकवचनस्य नोहः ।

(मीको. पृ. १२२८ इत्ययम्) । १।३।७।२२, • पत्न्या
द्वितीया विना यज्ञमानेन घनस्य त्यागो नैवावकल्पते ।
६।१।४।१७, • पत्नीनिरुपगानकर्त्रीभिः कृत्विज्जा
मुपगाने समुच्चयो महाप्रते । १०।४।९ (मीको.
पृ. ११४२ इत्ययम्) । • पत्न्याः निषिद्धस्य अप्य-

यनस्य पुनः प्रष्वेते न किञ्चिदति प्रमाणम् । भा.
६।१।६।२४, • पत्न्या. योगे खवदुत्तन्नत्रयोदा-
वेनाविकार । ६।१।६।२४. मीको. पृ. १४८९
'केवादमभुन्याय' इत्यत्र इत्ययम् । • पत्न्याः व्रत-

श्रयण दधिणोऽपि आम्नातम् । यदा वामपदोपात्
मात्र व्रतकार्ये उपादीपते, तदा तत्र दक्षिणाय अपदि-

तन्मम् । ज्योतिष्टोमै । भा. १२।२।१।७. * पत्न्याः दमधुणाममावात् वैशानादपि न वयनम्, साहित्यं चिचिहतत्वात् । ('केशधमधु वपते' इति ज्योतिष्टोम गतसःकापिपवकामिदम्) । भाट्ट. ६।५।२०.

* पत्न्यधिकरणम् । ६।१।४, १।३।६. (महा विद्वाराधिकरणं पत्नीसंनहनन्यायक्षोभयमपि पत्न्यधिकरणशीर्षकेण उच्यते) । ' महाधिनाराधिकरणम् ' ' पत्नीसंनहनन्यायः ' इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

* पत्न्यधिकरणे (६।१।४।१७-२१) पत्न्या अपि पतिपते स्वस्वमुक्तमिति । तस्या अपि तदि पत्या सह विभागो भवेद्यदि शाब्दस्तु निषेधो न स्यादिति चेत्, न, ' अथनान्नप्य एवैते भार्या दास्यन्त्या मुतः । ' इत्यादिना तस्या अवरोधेरित्यवेदि । पत्न्यधिकरणं तु इत्यान्तरे सत्त्वेन अधिधारसिद्धौ । न तु अधिकरणेन योपिदधनत्वंवचनवाचः । तस्य न्यायत्वेन वचना- वापनत्वात् । यियाद्चिन्तामाणिः पृ. २५४-२५५.

* यः पत्न्यधिकरणे (पत्नीसंनहनन्याये) पूर्वपदः स इह (अग्निगुरैपगतस्य प्राप्ते इति परस्य अवशीपोमीय सन्नीपयोः समानविधित्वपक्षे न विकारः इत्यधि- करणे) पूर्वपदः । फः सिद्धान्तः स इह सिद्धान्तः । उह इति पूर्वपद. । अविधार इति सिद्धान्तः । भा. १।३।८।२२.

* पत्न्यवैक्षितेन यजमानावेक्षितेन चाग्येन होम उच्यते, उमानवराग्याने वैशुप्यम् । तस्मात् संतपोः सहाविसर. । भा. ६।१।४।७.

* पत्नीद्वयं एकस्य संभवति न वेति विचारे प्राप्ते उक्तम् " स्यै न स्मृतिः ' धर्मं चाप्ये च धर्मं च नास्तिचरितया ' इति, ' धर्मप्रजासंपन्ने हरे नान्या कुर्वति ' इति च । परमिदमपि स्मरति एष ' अन्यतरा- प्रायेऽप्या कुर्वति ' इति । ' तस्माद्यस्य न धर्मसंपदा, न प्रजासंपदा वा पत्नी योऽप्या कुर्वति ' इति । ' सोमयो न द्वितीया ज्ञापामन्प्रपद्यते ' (' सोमपाने न द्वितीया चाग्रमन्प्रपद्यते ' इति च) द्वितीयापि जाया दरंपति " । इति । पत्नीसंनहनाधिकरणगदौ बहुवचनी- क्तवं स्त्रीरूपेण च विचारः इतः । कै.

* यत्र चान्यनाभिपाननिप्रतिपत्तिः तत्र पातन्त्यायः । यत्र त्वेक एव मन्त्रः तत्र पत्नीन्यायः । ' पक्षिने स्याः ' इति यथा । टुप्. १।३।६।२०. * पत्नीन्यायेन एकवस्य प्रत्येकव्यभिप्रायेणोपि उपपत्तिः (अग्निगुरौ पद्मगणे ' अस्य पदो निषवत् ' इत्यम्) । कै

* पत्नीरहितस्य ऋतुप्रयोगः अनाचारः । धा. १।३।३।७ पृ. २०४.

* पत्नीशब्दं बहुस्वामिन्या सृपन्ति एवं यजमान- शब्दमपि । [सारत्वीति- 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (पा. ४।१। ३३) इत्यादिदेति शेषः । यजमानशब्दमसीति- स्वामिनि सारत्वीति पूरणम् । ' स्वारेतजितः कर्मभिप्राये क्रिया- फले ' (पा. १।३।७२) इतिस्मृत्या वर्तुगतक्रिया- फल्यान्यासनेनदन्तत्वात् यजमानशब्दस्य इति शेष. । रत्न.] । टुप्. ६।१।४।७ पृ. १३६१.

* पत्नीसंनहनं ज्योतिष्टोमाग्नेष्टिपु वृषक् न कर्म भौमिकर्मनहनेन प्रमद्वसिद्धत्वात् । वि. १२।१।३३.

* पत्नीसंनहनेन सौमिकेन प्रमद्वसिद्धिः सौमिकेदि- पश्चादपि पत्नीसंनहनस्य दामिकस्य । १२।१।३३. ' प्रमद्वसिद्धिः सौमिकेन ' इत्यम् द्रष्टव्यम् ।

* पत्नीसंनहनन्यायः । दर्शपूर्वमागतयोः क्रियतु- पत्नीके प्रयोगे ' पत्नी संनह ' इत्यम् एकवचनस्य गौहः ।

अपूर्वे त्वधिकारोऽप्रदेशात् प्रतीयेत । १।३।६। २१ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्वमागतयोः प्रोक्षणोत्तरा- दयेष्वावर्दिभवणादय, क्षुप च क्षुपश्च समुद्धि, पत्नी संनहऽऽप्येनेदेहि ' इति । तत्र पत्नी संनहोपि चिन्तते । अरित हि यजमान एकवचनीसो बहुवचनीकश्च । तत्र सर्वस्य प्रयोगमधिकृत्य पत्नीशब्द उद्योतः इत्येत् न पाशा- विकरणेनैव (१।३।४) निर्णीतम् । इत् तु संरिद्यते किं द्विकानीके बहुवचनीके च प्रयोगे ऊहितस्य पत्नीशब्दः, कत नेति । किं प्राप्तम् ? अधिचानासंतान्मनाशा ऊहि- तस्य इति । एवं प्राप्ति, ह्यसः । अपूर्वे तु अग्रवृत्ति- पूर्वके कर्मणि, अविहारेण प्रयुज्येत । कुतः ? ईकारान्न हीद पत्नीमाश्रय वाचकम् । तत्र द्विपत्नीके बहुवचनीके

च प्रयोगे पत्नीगन्धे उपादीयमाने द्विवचन बहुवचन च सामर्थ्यान् प्राप्नोति संगहनसवच कर्तुम् । समानान सामर्थ्यात्तु एकवचनेन नियते । न चान द्विव बहुत्व वा विवक्ष्यते, लक्षणत्वेन हि पत्नीशब्दस्य ध्वज्यात् । न चैकपत्नीशब्दत् प्रयोगात् द्विरहुपत्नीके प्रयोगेऽतिदेशो भवति । यथा तन सख्योक्ता, तद्वदिहापीति । तस्माद-
विकारण पत्नीशब्दस्य प्रयोग । अथपि कथञ्चिदेकत्व विवक्ष्यते, तथापि द्विरहुपत्नीके प्रयोगे सप्रतिपत्त्यन्तका देकवचनार्थमेकवचनम् । तदनेकपत्नीके प्रयोगे अविकर-
मित्यविकारण प्रयुज्यते इति ।

दुष्— यदि पत्नी प्रतिपदिक प्रधान मन्त्र, अत एकद्विरहुपत्नीकेषु प्रयोगेषु प्रतिपदिकार्थोऽस्ति इति तदसौन विभक्तिरपि एकवचन निष्पत्ति आहृतिवत्त्वाऽस्मिन्नाय स्यात् । अय विभक्ति प्रधानम्, ततो यत्र सा स्वार्य ऋनते, तत्रैव पर्यस्तित् प्रातिपदिकार्थ, इति द्विरहुपत्नीके भव एव न स्यात् । श्लेषेणो पद्यो किं न्यायभिलेखत् पद्माधिकरणे वर्णितमिति यथाप्राति पदिकानुरोधे वचनमिति । 'अथापि कथञ्चिदेकवचन विनक्षितम्' (इतिमाप्सव्य भवमप्ये -) अट्टार्थ-
मेकवचनमुच्चारितम्, न समवेतसमव्याभिधानार्थम्, द्विरहुत्वस्थानभिधानात् । यत्र चाप्याभिधानविधि पत्तिमान् पाठान्याय । यत्र चैक एव मन्त्र, तत्र पत्नी-
न्याय, 'पवित्रे ह' इति यथा । ननु पवित्रो र्पादीयमानावादिचक्षित इत्यम् । र्पादीयमाना वा 'पवित्रान्यामुपुनरति' इत्यादी नरोरिति । न वय इत्य विवक्षा शरत्पाम । किं तर्हि ! समवेत वदति न वदतीति । समवेतवचनव उहो विवक्षित प्रयोगेन मिति ।

सोम— पूर्ववैश्वयेण उपायान् सगति । अत्र प्रतिपदिक निर्वाप प्रवन्ते, वचन तु एकपत्नीकप्रयोगे इत्यर्षेणरतीयाध्वज्यामयुक्तम्, प्रहृतिप्रत्यययो सप्तशुचि निम्नात् । समग्रिह द्विवचनबहुवचनप्रयोगमिच्छता प्रतिपदिक वचन च उभयमपि एकपत्नीकप्रयोगमि प्रायेण आम्नान इति तस्य प्रवृत्तित्वम्, इतरपोस्तादि सूचित्वा चार्थित्य मुख्य एतेहो वक्ष्य । स च न

संभरति, प्रयोगाणा समानविधित्वात् इति सिद्धान्त । सूत्रार्थगु- अपूर्णे प्रहृतौ 'पत्नीम्' इत्यन्य अविकार, अयदेशात् सामानविधेन अनतिदेशात् प्रतीयत इति ।

वि-- 'पत्नीमिति द्विपत्त्यादायूय नो वो, लजे-
ऽयंत ।, नोपदेशस्य सामान्यादतिदेशाप्रवृत्तित् ॥'
तस्मादन नास्त्यह ।

भाट्ट— अत एव दक्षुर्णमासयो 'पत्नी सनद्य' इत्येकवचनान्तो मन्त्र एकपत्नीप्रयोगे इव द्विरहु पत्नीकप्रयोगशेरी अविकारेणैव प्रयोग्य । न च लिङ्गैकपत्नीकप्रयोगे एव मन्त्रोऽह द्विरहुपत्नीक-
प्रयोगोल्हृदनातिदिश्यते इति युक्तम् । प्रयोगो परस्पर प्रवृत्तिविनाशभावे प्रमाणाभावात् । लिङ्गस्य वक्ष्यमाणरीत्या सर्वताधारणत्वात् । यत्र हि उपदेशा ख्यप्राप्तप्रमाणस्य एकमानविषयत्वं अन्यत्र च कार्य मुपेनातिदेशत प्राप्ति, तत्रैवोह, न तु प्राप-
प्रमाणस्य सर्वविषयत्वे । अत्र च पात्रायावेन प्रातिपदिकादिलिङ्गस्य सर्वविषयत्वोपपत्तेरेकवचनानुरोधेन सकोचोपागात् नास्य प्रापक्रमणस्य एकपत्नीप्रयोगमात्र विषयत्वम् । न च ननुप्रसूता समानविधानत्वद्वारा चिन्तयाम् 'प्रस्मै' इत्यन्य लिङ्गानुरोधेन मेपीवर्जे सकोचत् इहाप्येकवचनानुरोधेन मन्त्रसकोचोपपत्तिरिति वाच्यम् । यिना वारण पुलिङ्गस्य लक्षणाया प्रमाणा भावेन तत्र सकोचोपपत्तवमि प्रवृत्ते सकोचे प्रमाणा भावात् । ननुन द्विरहुपत्नीकप्रयोगे एकवचनस्य लक्षणा, प्रत्येक यक्तिगतैकत्वामिप्रायेण तदुपपत्ते । सौभर हि 'गुत्रा घण' इत्यादी शुङ्गुमस्य प्रत्येकवृत्तिवेनान्वय, तथैकवचनामिहितस्य एकवचनस्य प्रत्येक यक्तिवृत्तिले नान्वये न वाचित् छति । न चैवम् 'बहुषु बहुवचनम्' इत्याद्यनुशासनस्य निर्विषयत्वापत्ति, बहुत्वस्य शब्द शेषविशेषात् तदुपपत्ते । न चैवम् 'प्रसूता सजेत' इत्यादी द्विशिष्यप्रहृणोऽपि वाधकनापत्ति, प्रथममति नमे कारणभावेन एकवचनस्य ऐच्छिकपश्चान्नात् पात्रुचि फलवचोपपत्ते । अतश्च द्विरहुपत्नीकप्रयोगे एकवचन-

न्तमैव मन्त्रस्य प्रयोगोपपत्तेर्न तत्रोद्यः, न वा 'श्रीहीणा मेघ' इतिवत् लोपः इति सिद्धम् ।

मण्डन— 'पत्नीपदे सनहन्याय नोद्यः ।'

शंकर— 'नोद्यः पत्नैक्यवान् मनुः ।' मनुः मनुः ।

* पत्नीसंनहनमन्त्रे द्विपत्नीके बहुपत्नीके वा यवमाने सवधि पत्नीद्यव्यस्य नारजूहः प्रकृती । वि. १।३।६, * पत्नीसंनहनमन्त्रे विद्वन्वापि विद्वदुपलोक-यवमानप्रयोगे पत्नीशब्दे नारजूहः । १।३।७.

● पत्नीसंयाजा इति कर्मनामनः बहुतिः तृतीय-ऽऽहुती देवपत्नीना देवतायात् तद्वाप । वि.३।३। १०, * पत्नीसंयाजा इत्यन 'योमं यजति, त्वष्टार यजति, देवाना पत्नीयंजति, अग्निं यजति यजति' इति सोमाद्य. पत्नीशब्देन सृष्टिन्यायेन विवक्षिता । कु. ३।३।१५।१८. * पत्नीसंयाजाः गार्हपत्ये भवन्ति । 'गार्हपत्ये पत्नीसंयाजाः जुहोति' इति युवेः । वि. १०।८।८, * पत्नीसंयाजान् वरुणप्रगसेपु अर्क्युः प्रतिप्रसादा च पृथक्पृथक् जुहुनासम् । १।१।२।११, * पत्नीसंयाजानामुपरि फलीकरशोभाप्रायधिक्रहोम-कमलोद्वापनैः इष्टि. रामाश्वते । १०।७।२२. * पत्नी-संयाजाना वरुणप्रपत्तेषु विराष्टुत्तः । १।१।२।११. 'वदय-प्रगसेपु पत्नीसंयाजानाम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पत्नी-संयाजाना हारयोजनोत्तरव्य द्वादशानि । के. * सतिष्ट-यजुःपत्नीसंयाजानां पशुकप्रयोगनिधिविहिताना क्रमः व्यवधायकमायविशिष्टप्रकृतिद्वयोर्नपदादेव सिध्यति । पाट्ट. ५।१।१२५. * पत्नीसंयाजेषु अग्नीषोमीयपशु-गतेषु विकल्पयातवापन्या' भिन्मयेन पुनर्विधेयविरतासंख्यात् अर्थकर्मत्वमेव । वि. १२।१।१५. * पत्नीसंयाजेषु वाधुतप्रत्याभ्रुतमणववट्टकारभिमन्त्रेष्वेव उपाशुनाम् । संकर्म. ४।३।१५. मीको. पृ. १२०८ 'उपाशुना-पत्नीसंयाजेषु' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पत्नीसंयाजेषु कपालभिहोमे (कपाले आहुतिपते) वैशानरो द्वादश-कपाल प्रायश्चित्तम् । 'तस्य एकहयानो गौरक्षिणा' इति भाष्यम् । * तस्य एकहयानो गौरक्षिणा' इति विसरः । सा., गा.द. विस्तरनदेव । इदं च दानं कलौचित् द्रेण्याय,

न च्छ्रित्यजे । इदं वाद्यधर्मम् । के. १०।२।१६।४७. * पत्नीसंयाजेषु वाधनी दर्शपूर्णमासपूर्वकं चोदकपर-परया पशुण्य प्राप्ता । के. * पत्नीसंयाजेषु वाधनी हविष्ट्वेन विधीयते । सा संभवति दर्शपूर्णमासयोः श्रौत्याऽग्निं भारीयमाना । नाशौ पशुं प्रयोक्षते । तस्मात् नाशौ पशौ उक्तव्यते । आयेन चैवं विकल्पते । के. ३।३।१०।२०-२३. * पत्नीसंयाजेषु वाधनीना विकल्प. ऐकादशिनारिपशुगणेषु । १।२।१।६. मीको. पृ. १३०९ 'ऐकादशिनारिपशुगणेषु पत्नीसंयाजेषु' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* पत्नीसंयाजाङ्गमेव आज्येडा । संकर्म. ४।३।१६. मीको. पृ. ८८३ 'आज्येडा' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* पत्नीसंयाजाङ्गभूतेन आज्येन सह विकल्पमाना वाधनी दर्शपूर्णमासयोः । वा. ३।३।१०।२३, 'आर्ध्वेन पत्नीसंयाजा इत्यन्ते' इति शाकान्तविविधेः इति कुतू-हलम् । ३।३।१५।२०.

* पत्नीसंयाजाधिकरणे (३।३।१०।२०) 'पत्नी-संयाजान्वाहानि सतिष्ठन्ते' इति द्वादशाहिकं वाक्य नियमविधिलयवासुकरात् शशुत्तमादहः पत्नीसंयाजा-न्तर्लनविधायकं इत्यङ्गीकृतम् । रसायनं. पृ. ७५.

* पत्नीसंयाजान्वाहान्युत्तमाहर्षवर्गमहर्षिणे द्वादशाहे । १।१।९. मीको. पृ. ७६१ 'अहर्षिणे द्वादशाहे' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पत्नीसंयाजान्वाहान्य द्वादशाहे उत्तमाह-र्षवर्गम् । मा. ५।१।९।२५-३२, * पत्नीसंयाजान्तर्व्यं द्वादशाहिकानाम्वाहा सामन्त्येन । विशेषेण तु दशमव्याहो मानगन्तत्वा उच्यते 'पत्नीः संयाज्य प्राज्ञ उदेत्य मानसाय प्रवर्षन्ति' इति । १०।३।१३।४४.

● पत्नीसंयाजान्तर्व्यं सर्वेषामविशेषात् । १।१। १।२९ ॥

द्वादशाहे अहर्षिणे 'पत्नीसंयाजान्वाहानि अहानि सतिष्ठन्ते' इति श्रुते । अत्र किं सर्वेषामह्य पत्नी-संयाजान्वाहान्यम्, उत प्राशुत्तमात् दशममहः वर्जयित्वा इति विचारे पूर्वपत्रमाह । स्वेषामह्य पत्नीसंयाजान्वाहान्य

स्यात्, अविशेषात् 'पत्नीसंयाजान्त्वहानि' इति अविशेषेण अवगात् । तस्मात् सर्वेषाम् ।

लिङ्गाद्वा प्रागुत्तमात् । ३० ॥

वाशब्दः पूर्वपक्षपावृत्तौ । यदुक्तम्, द्वादशादे अहर्गणे पत्नीसंयाजान्त्वर्थं सर्वेषामहामिति, तत्र । किन्तु प्राग् उच्चमात् अन्तिमान् अहः पत्नीसंयाजान्त्व स्यात्, लिङ्गात् । 'पत्नीसंयाजान्त्वहानि सतिष्ठन्ते, न बहिर्गुरुप्रहरति, असंस्थितो हि तर्हि यतः' इति लिङ्ग यस्मिन्नहानि यतः न संस्थितः समाप्तो भवति, तस्मिन् पत्नीसंयाजान्त्वा दर्शयति । समाप्तश्च अन्त्ये अहनि । तस्मात् असमाप्तेः पत्नीसंयाजान्त्वायाश्च सामानाधिकरण्यात् । असमाप्तिस्य प्राक् उच्चमात् अहः । तस्मात् प्रागुत्तमान् पत्नीसंयाजान्त्वा इति सिद्धान्तः ।

अर्थवादे वा, दीक्षा यथा तर्ह्यसंस्थापनस्य । ३१ ॥

द्वादशादे अहर्गणे पत्नीसंयाजान्त्व सर्वेषामहामिति पुनः पूर्वपक्षी आह । वाशब्दः सिद्धान्तपक्षं न्यायवर्तयति । 'पत्नीसंयाजान्त्वहानि सतिष्ठन्ते, न बहिर्गुरुप्रहरति, असंस्थितो हि तर्हि यतः' इति यत् लिङ्गमुक्तम्, सः अर्थवादः पत्नीसंयाजान्त्वान्त्वार्थः । सतिष्ठन्तेनेत्येवाह सु असंस्थापनं पत्नीसंयाजान्त्वान्त्वार्थम् । यथा दीक्षा दीक्षाविषयकम् 'वस्त्रपाशाभ्यां वा एषोऽभिधीयते (बध्यते) यो दीक्षितः । व्यहोरादे वै वस्त्रपाशा । यदियं संस्थापयेदनुमुद्यो वस्त्रपाशाभ्यां स्यात् । नक्त सत्याप्यो वस्त्रपाशाभ्यामेवोन्मुच्यते, व्याकनोऽदृष्टावै' इति दीष्टोन्मोचनचन नक्षत्रस्थापनस्य अर्थवादः । एतमेतत् चिरेण संस्थानमालोच्य असांस्थितजननं भवति । तस्मात् प्रागुत्तमात् पत्नीसंयाजान्त्वा किन्तु सर्वेषामिति ।

स्वाद्याऽनारभ्यविधानादन्त्ये लिङ्गविरोधात् । ३२ ॥

पूर्वपक्षिणा उक्तं निरस्तितुं वाशब्दः । स्यादेव प्रागुत्तमान् पत्नीसंयाजान्त्वा । तस्याः उत्तममक्षरान्तरं विधानात् । 'पत्नीसंयाजान्त्वहानि सतिष्ठन्ते' इति सामान्येनेकम् । अन्त्ये अहनि तु असंस्थितत्वरूपस्य

लिङ्गस्य विरोधात् । तत्र हि संख्या भाव्यमेव । कुतूहले तु लिङ्गशब्दोऽत्र न्यायपर एव स्वीकृतः । अन्त्ये अहनि न्यायविशेषात् पत्नीसंयाजान्त्वाया न प्रवृत्तिः इति सूत्रानुवर्था उक्तः । न्यायश्च माथ्ये- 'पत्नीसंयाजान्त्वहानि सतिष्ठन्ते इति, नैतदुक्तं भवति, सतिष्ठन्तेत्ये इति । संतिष्ठन्ते नानुष्ठीयन्ते कर्तव्यापार एषु उपरमति इति । तेषु सत्क्रियमाणेषु अहःसु अवश्यं कर्मसंभित् पदाथे अवस्थापनं अवश्यं अपरस्थापनं पदार्थां अनुष्ठातयाः । अनियमे प्राप्ते पत्नीसंयाजान्ते संस्थाप्यं इति निश्चयः । तत्र अन्त्ये नास्ति । तत्र तु यत्पुच्छान्त्वा भवति । तत्रैव च पूर्वेषामपि अहानि यत्पुच्छान्त्वा प्रासङ्गिकी सिद्धा भवति' इति । तस्मात् प्रथमस्यात् पत्नीसंयाजान्त्वा, न्यायेन प्राप्ते लिङ्गदर्शनमुक्तम् 'असंस्थितो हि तर्हि यतः' इति । के.

● **पत्नीसंयाजोत्तरं द्वादशाहगताना दगमातिरिक्तानामहा विद्यतः । अवदीष्ट हारियोजनादि बहिःप्रहरणान्तं कर्म द्वादशेऽहनि पत्नीसंयाजोत्तरं कर्तव्यम् । वि. १।१।१०. ● पत्नीसंयाजोत्तरं हविष्कृतं पत्न्याः विशर्गा, न प्रक् । के.**

● **पत्नीसंयाजगतकृपालभिर्होमनिमित्तकवैश्वानरोद्यो देव्याय दानं अदृष्टव्यम् । १०।२।१६. (मीको. घ. २।१०० इत्ययम्) ।**

● **पत्नीसंयाजान्त्वाय. (पत्नीसंयाजेषु स्तुवापत्नी हविः । सा च आग्नये विकल्प्यते दर्शनपूर्वमासयोः) । १।३।१०. (मीको. घ. १७५५ 'साधनान्यायः' इत्यत्र इत्ययम्) ।**

● **पथितृत् । 'अग्नये पथिकृते पुरोवाचमशान्तरालं निर्वपेत् यो दग्धपूर्वनामयाजी सन् अमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपातयेत्' इति नैमित्तिकं निमित्तचन्द्रावै कार्यम् । वि. ५।३।१२.**

● **पथ्यं बहुत्वोऽपि वरितयं भवति, न पुनस्कृता महान् दीघः । ग्रन्थगौरवमथेन पुनर्दक्तं नेच्छन्ति । अधीष्टेषामु विन्यतः पुनः पुनरभिधीयमानं बहु मन्यन्ते एव । भा. ५।१।५।११३.**

• पदं अन्तिशुभनिमित्तं वाक्यार्थमुपवचनमित्यु-
मल भवति, न दूरादर्थविष्टमानम् । अत्रोच्यते । ज्व-
हितमसि हि, परपुत्र स्वपचायकम्, आनन्तयेण मनसि
विपरित्तमानं अन्तेन भवति विशेषमुपवचनमित्युम् ।
यथा ' इतः परयसि वाच्यते दूरे जात यनस्पतिम् ।
त्वा ब्रवीमि निशादप्रधि या मिनसि जद्रवम् ॥ '
इति । अत्र ' इतः परयसि ' इति शब्दो बुद्धौ भवति ।
स दूरे जातं यनस्पतिं इत्येतैः (इत्येवमादिभिः) पदै-
र्व्यवहितेन अद्रव्य इत्यनेन शब्देन, स्ववचापकत्वयोच
संबन्ध्याः सक्रयते । अर्थात् दर्शकत्वेन हेतुना व्यव-
हितान्वयि वचनानि संबन्धन्ते । यानि पुनः अर्थतो
शब्दमर्थानि, तानि आमन्तार्यैः सति न परस्परैण
सम्बन्धमर्हति । यथा या पिनधि अद्रव्य इत्येवमादीनि ।
भा. ४।३।५।१६।

• पदमभ्यधिकभावात् स्मारकाज्ज विशिष्यते
इति न्यायः । श्लो. वा. मन्वपरिच्छेदे १०७ । तत्त्वं-
पदत्वध्यायाभिधेदे अन्यतरपदैवध्यायमिति चङ्गोच्छेदाय
मार्तते । अथार्थयोषे प्रमात्तत्पदादकत्वा पदान्तरत्वात्पत्त्यं
वोध्यम् । संमहः. • यथा हि स्मारकाः सवन्धि-
र्णानादयः अनधिकविषयाः तथैव पदमपि अनधिक
विषयानुत्पत्तत्वात् अप्रमाणमिति । रत्नाकरः .

• पदम् (' पदे ब्रूतेति ' इति वाक्यस्य)
उपचिवाक्यादिषु । उपचिवाक्यपक्षिष्टेन वाक्यान्तर-
शिष्टं वाच्यते । तस्मात् आह्वयनीयत्वः । वा. ६।१।
४।१३. • पदनेकेन संबद्ध सत् निराकार्यस्य भवति,
न तदपरागापि संबन्धमर्हति । भा. ४।३।६।१४.
• पदं गकाराद्यैः, स एव शब्दः, गान्त्वत् न्यति-
रिक्तमस्ति । ब्रूहीत्. घृ. १२३. • पदं चतुर्विधं कृतं
चौगिकं गोरकृतं चौगिककृतं च । समुदायकत्वा
अर्धप्रत्यायकत्वं कृतत्वम् । अवयवकत्वा अर्धप्रत्या-
यकत्वं चौगिकत्वम् । समुदायकत्वा अवयवकत्वा
च एकार्थप्रत्यायकत्वं योगकृतत्वम् । तथैव भिन्नार्थ-
मवाचकत्वं चौगिककृतत्वम् । यथा पटः, चिन्मः,
पद्मजम्, मण्डपः इत्यादिशब्देषु । पट्कजपदात्
पद्मजनिर्कृतत्वपदत्वोपप्रकारोऽस्तिपतेरातुमविकल्पत्वात्,

अन्यथा पट्कजपदात् नोकादिसोषोऽपि स्यात्, अतो
योगरूढिरावदवकी । अथ के चित् । पद्मजादिपदाना
शैमिकत्वमेव, पद्मजपदात् अर्थवचनकत्वा पराविशेषोक्तं-
पद्मजनिर्कृतत्वमानप्रकारकत्वेन पदस्मरणकारकयोधा-
भावात् । न च एव पद्मजपदात् कुमुदमेवशिवित्येवक-
पद्मजनिर्कृतत्वप्रकारकयोधापत्तिः इति वाच्यम् । पूर्वतर-
प्रयोगत्वप्रकारकज्ञानस्य तत्पदजन्यशब्दयोषे हेतुत्वाद्भि-
कात् । यदा पद्मजनिर्कृतत्वनिष्ठप्रकारतामिदरूपितवित्तो
ध्यानासंग्रहेन पद्मजपदात्पदशक्तिग्रहणत्वशब्दयोषे प्रति
समवायसंबन्धेन पदमत्वस्य, पदममानवृत्तिविषयत्वाया
वा, पदममानवृत्तिविषयतासंग्रहेन ज्ञानस्यैव दो हेतुता-
दृष्टीकात् नोक्तातिप्रसङ्गः, न वा शूभाभाविपदत्वोधा-
तुपपत्तिः इत्याहुः । कश्चित् कुमुदादौ प्रयोगस्तु लक्ष-
णिकः । यद्यपि योगक्याङ्गीकारेऽपि इव वक्षणा तुल्या,
तथापि श्वन्यताऽवच्छेदकानुपपत्तिव्यवर्गेण सप्रणपेक्षया
तदनुपपत्तिप्रयोगे लक्षणा लयीवती । लक्षणं च तेन रूपेण
अन्वयमानवृत्तानम्, न तु स्मरणमसीति । एवं चौगिक-
कृतं गण्यपदिपदम् । योगेन कृत्वा च भिन्नार्थन्याय-
कत्वात् । योगविषया कृतेः प्राक्त्वमपि एवद्विपरमेव ।
अत एव रथकारादिवाक्ये सौघान्यनपरपर्यायिकमुत्प-
त्तान्यन्तरग्रहणमेव सिद्धान्तमिच्छते । इति विक् । मण्डि.
घृ. ७८-७९. • पद परिपूर्णं पदान्तरमाकङ्क्षति, ततो
वाक्य मयति । भा. १०।३।१४।४४. • पदं प्रकृति
प्रत्ययसमुदायाः, नामयः । वा. ३।१।७।१४. घृ. ७१९.
• पदं यत् केनचित् पदेन संबन्धते विशेषणत्वेन न तत्
पदान्तरेण सह संकषमर्हति सङ्गुह्यतिताम् । यथा
भार्गा राक्षः पुरुषो देवदत्ताय इति भार्गवितोषणत्वेन
उच्चार्यमाणे राक्ष इति शब्दः न पुनः पुरुषशब्देन
संबन्धते इति । भा. १०।७।८।१६.

• पदं सङ्घेन अमरस्य पेटवमं गिरीपपुष्पं न
पुनः पतत्रिय इति न्यायः । देवत श्रुतं गिरीपपुष्पं
अमरस्य भङ्गस्य पदं पदसिद्धिं सहेत पतत्रियाः पुनः
पक्षिस्तु पदं न सहेत इति । कुभासंभवे ७० ५,
श्लो० ४ । अत्रिसीदुमार्थविशेषः प्राग्भववर्ततीति ।
साहस्री. १५४.

● पद सामान्यवृत्ति, वाक्य विशेषवृत्ति । मा ३।१।६।१२ पृ ६८९ ● 'न चाप्युक्तस्यैव पद द्विन्विद्यकत्वम् ।' श्लो वा शब्दपरिच्छेद २५ ● न चैक पद विशेषण प्रति उद्देशक स्रोत प्रति (अन्य प्रति इति) विधायक भवितुमर्हति, वचनयनि मेदात् । मा १।४।१।३ पृ ३३२ ● पदानि नित्यानि । मणि पृ ४४ ● पदानि विविनयाकर्तानि एकनेकार्थप्रतीते । तथा एषामर्थरूपन कदाचित् पदेनैवान्येन क्रियते, कदाचित् वाक्येन । तेनापि एकै नाननेन वा द्विपदेन बहुपदेन वा इति वैचिन्त्यम् । तथा क किं ? कोक्ति । क औपम्य ? उपगोरपत्यम्, उपगुना वा स्वकाद्ययामुत्पादित । तथा पचव्रीह्युक्ते पाक परमात्मिक एव कर्ता पूर्वापरामृत वनमानकाले निर्वर्तयति इति कथ्यते । न चैन वययता वाक्यभेद प्रत्ययते, न वा अद्यया यत्न व्यपनसीयते । वा २।१।१।१७ पृ ४२१ ● पदानि ध्वस्त व्यपनमिदधति वाक्यम् । मा । यत्रति च न सहस्राना कश्चिन् एकोऽभिषय, तथापि गम्य मानामिप्रयेगोक्तम् । अथवा एकस्वस्वमात्रप्रयुक्ततया स्यात्तन्मापादितानि यत्र स्वार्थमभिधेयति, तदा तद् भूतायेन अन्ति वाक्यत्व प्रविष्यते इति । वा ३।६।७। १४ पृ ८२४ ● पदानि स्वार्थेष्वपि व्यापियमाणानि वाक्यार्थप्रतिपत्तिमुपक्रमन्ति, न पुन प्रत्यस्तानितपद विभाग अन्त्यामेव वाक्याये वन्तीति तद्भूताधिकरणे वक्ष्यते । ऋजु पृ १४२-१४३ ● पदानि हि स्व स्व पदार्थमभिधाय निवृत्तव्यापराणि । अथदानीं पदाया अवयवा मन्त वाक्याये गमयन्ति । मा १।१।७।२- पृ ९६ ● समूहावयवान् पदानि विभागे परस्पर मानाद्भुक्ति न तु एषानेकार्थं प्रतिपदमर्थमेदात्, समूहस्य च पृथगयान्तरप्रसिद्धे । वा २।१।१।४।६ पृ ४४६ ● पदेन (एवहायवा पदेन) आहव नीयो वाच्यते । वाल पृ १३२ ● 'पूर्वात्तुभूत एवार्थं मन्ते प्रथम पदान् ।' वा १।४।१।२। २३ पृ ३७८ ● पदेभ्य एव पदार्थमन्य पदार्थेषु वाक्यार्थं । मा १।१।७।१६ ● पदस्य

कल्पस्यापि अभिधानकरणत्वम् । सु पृ ६९७ ● पदस्य वारकविभर्ताना च विनियोगकत्वम् । वा ३।१।७।१३ पृ ७०० ● पदस्य परिपूर्णस्य पदान्तरयोग । एकदेशमिच्छये च सामर्थ्याभावात् । ३।५।१।०।३१ पृ. १००७ ● पदस्य सर्वस्यैव पदान्तरस्यैव सति च शब्दाहते तृतीयेन पदेन सत्या गतौ समिहितेनापि सवधो न युक्त । नहि भवति मया रात्र पुत्रो देवदत्तस्य इत्यन रात्रा पुत्रपरिदोषणम् । अथवा तु गतौ उपादेशक अनेकस्यापि प्रधानन सवधोऽवकल्पते व्यरहितेनापि । स्वयधानादर्शो बलीयानिति । मा ६।१।६।१२३ पृ. १४४५ ● पदस्य स्वार्थसमाप्तस्य पदान्तरान्वयो न भवति । सु पृ ७२४ ● पदस्य हि आकृतिनिर्मा एकोऽर्थो भवेत्, न तु तदवयवाना वर्णाना प्रकृतिमन्यवयोर्वा विभागे साकृद्भूतम्, अथप्रत्यायनशक्यमाभात् । वा २।१।१।४।६ पृ ४४६ ● पदयो एकवाक्यत्वत्वे पौवापयैऽपि पदायतिविनोर्त्रापयायोगे । सु पृ १०२१ ● पदानामावायोद्देशागत्या पदार्थमात्रमगम एव कार्य- तया अवसिति (इति एकदेशिमन्तम्) । ऋजु पृ १४१ ● पदाना इतरपदार्थान्विते शक्ति । इतरपदायश्च तत्त नमित्याहारेण विशेषण अननुगत एव । एव च आका- दृशित-शोष्य-समिहितार्थमिधावयवाना पदाना वाक्याय- प्रतिपादक्य इति के चित् । तत्र । मणि पृ १७२ ● पदानाम् । यत्रापि आवायोद्देशागत्या पदाना शक्ति- निधाया, तथापि तथाव्यहारेण युक्त । व्यहारेणश्च वाक्यस्यावयव एव हदस्ये । तद्विपयेन च शब्दस्यापि शक्ति कल्पयितु युक्त । तेन वाक्यार्थस्य प्रधानभूतस्य अनेकापदानुपचलान् कृतुव्यपभूतायावगति कारणत्वेन आवायोद्देशागत्यामरसीयते । तेन नातरावकी पदार्था वगति । काये तु सवपदानामपि वाक्यायावगतिरेव । ऋजु पृ १४१. ● पदानां लौकिकाना क्त्वा न वेदा देव पूर्वोत्तापदस्य चमनवेश्य शक्यतेऽर्थोऽप्यनगतम् । मा ३।१।७।१० ● पदाना वाक्यार्थान्गतेत्यन् न कार्यमस्ति । वाक्त्वा सा वाक्यार्थान्गति सा प्रथम- शरणेऽपि भवति । वाक्यादि सा भवति, नैकस्यात् पदान् । न च वाक्यस्य द्वितीयश्रवणापक्षा ।

शुजु. घृ. १५१. * पदाना वाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थ-
त्वात् श्रौतेनायमेव वाक्यार्थप्रतीत्यनुपयोगे लक्षणिकार्य-
तात्पर्यं युक्तम् । सु. घृ. १३८५. * पदाना संहताना
न कश्चिदेकोऽनियेयः । वा. ३।३।७।१४ घृ. ८२४.

* पदाना समुदायो न प्रत्यायक इत्युक्तम् 'कर्मभूताना
क्रियापेन समाहायः' इत्यत्र । भा. ५।१।४।५. * पदाना
साकाङ्क्षत्वात् निये. न्तुनेश्चिक्याक्यत्वं भवति । १।२।

१।७ घृ. ११७. * पदाना तापनामेव प्रयोगः कर्त्तव्यः ।

वि. १।२।९. * 'पदे जुहोति' अयं विशेषविधिः

अदृष्टार्थः । वाच. घृ. २१, काल्यैः । घृ. १५. * 'पदे

जुहोति, कर्मणि जुहोति' इति आहवनीयाववादः ।

संकर्ष. २।५।१४. मीको. घृ. १०२१ 'आहवनी-

याववादा' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पदे वर्गाना वाक्ये न

पदाना एकार्थप्रतिपादनकार्यंकारिणम् । सु. घृ. ६९३.

* पदेषु ग्गारिका अनुमाविका चेति शक्तिद्वयम् ।

तत्र ग्गारिका ज्ञाती । अनुमाविका कार्यान्विता ।

इति प्रागाकराः । मणि. घृ. ८९.

* पदान्तरेण पदान्तरस्य स्वाभाविकव्यक्तिभारोऽन

भारलन्तपानुत्पत्तकत्वम् । सु. घृ. १०८१. * 'पदा-

न्तरस्य पारापर्यादात्वात् योऽपि मन्यते । वाक्यम्,

प्राधान्ययोगेन ज्ञानार्थे चापि भावनाम् ।।' (शं. वा.

शक्याधिकरणम् घृ. ८६३) इति भाष्येवस्य वाक्यतो-

दघोषः । घृ. ११८६.

* पदान्तरगतार्थमहणनिमित्तः काक्यभेदः । वा.

१।५।२।३ घृ. ३३०.

ह्रं 'पदावधारणोपायान् बहुनिच्छन्ति सूर्यः ।

कर्म-न्यूनाविरिक्तत्व-स्व-वाक्य-श्रुति-समृतीः ॥ '

इति न्यायेन अर्पदेशादिभेदो भविष्यति इत्याहङ्क्य,

आह 'स्वरादयश्च' इति । सु. घृ. ३७५. * 'पदाव-

धारणोपायान् बहुनिच्छन्ति सूर्यः । कर्म-न्यूनावि-

रिक्तत्व-स्व-वाक्य-श्रुति-स्मृतीः ॥ ' (श्लोकावधिकं

वाक्यधिकरणे । ८३, १।१।७।२४-२६ इदमेव

कर्मभूताधिकरणम् ।) अण-यज्ञादिषु क्रमोदात् अयां-

न्तरवाक्यवशात् । ब्रह्मब्राह्मणादिषु न्यूनाविरिक्तत्वात्

अर्पदेशो न्येकत्र एवावगतः । पूर्वपदप्रतिस्वरत्वे बहु-

मीशर्पित्वं अन्तोरात्तत्वे स्वार्थवृत्तित्वात् स्वरपदवगम्यते ।

शा. १।३।१० घृ. ४९-५० । सोम- पचते इति

पदं नामपेकत्वेन आख्यातत्वेन च संभाष्यमानम्

'भोक्तुकामः पचते' इत्यात्वात्प्राप्तम्, 'पचते वक्षिणी

देहि' इत्यत्र शान्तं नाम इति च पदान्तरसम-

भिन्याहापत्तिश्चीयते इति पदान्तरसमभिन्याहाररूपवाक्यं

पदमेवत्वगमोपायः । श्रुतिपदेन प्रथमन्तात्स्वपातपदयोः

मात् सामानाधिकरण्यं तद्विद्ययितम् । तेन 'यातः पुन-

यमाति' इत्यत्र आयाति इत्यात्वात्तदवधानानाधिकरण्यत्वात्

यातः इति कर्त्तरि निष्ठायां प्रथमन्तं नाम इति, 'यातो

देवदत्तपशदत्तौ' इत्यत्र द्विवचनान्तनामापदसामानाधिकर-

ण्यात् यात इति आस्वाते इति निश्चीयते इति सामाना-

धिकरण्यं पदमेवज्ञानोपायः । काशिकादीक्याया तु 'उज्रिदा

यजेत' इत्यत्र उज्रिच्छब्दः तृतीयान्तश्रुतिवत्त्वात् भावना-

करभूतकर्मपर एव न तु रामिनादिपरः इति निश्चीयते

इति अर्थविशेषावच्छिन्नपदभेदः तृतीयया भ्रूया भवनीयते

इति भ्रुतेः पदभेदज्ञानोपायत्वमुक्तम् । 'अथस्त्वम्'

इत्यत्र अथः इति पदं नामत्वेन संभाष्यमानं देहोच्छून-

ताल्लक्षणाविवक्षितार्थेनाप्याय व्याकरणस्मृत्या लुकि 'दुभोवि

गदितुद्भवोः' इत्यस्य मध्यमपुरुषैकनचनान्तं आख्यातं

निश्चीयते इति व्याकरणस्मृतिः पदभेदज्ञानोपायः ।

* पञ्चविना विशेषविहितेन ज्योतिष्टोमादौ सामान्य-

विहितहवनीयादेर्वाचः । मीको. घृ. १८३९ 'ज्योति-

ष्टोमादौ पञ्चविना' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । भा. १०।८।

८।१६.

* पदोपस्थापितपदार्था वा पदत्वव्यवधारणानं वा

वन्वप्रमाणम् । सोम. १।२।१ घृ. ८.

* पदैकदेशस्य फलोः पदान्तरज्ञानेननुपयोग्यत्वात्

विशयारूपस्य ननुवदेनान्ये एतौ शशाग्रसा मलण-

मशुक्तिमन्त्र नियेषो विधेयः 'न कलत्रं भक्षयेत्' ।

वि. ६।२।५.

* पदैकवाक्यत्वा विधेयवादीनामिति । वाक्यैक-

वाक्यत्वात् तु विद्यते । वि. १।२।१.

* पदकर्म गवानयनस्य न प्रयोगक इत्यु प्रप

एव प्रयोगकः । पदकर्म च शोभककार्ये नीयमनाया

गोः सप्तमपदस्थाने पाठसु आत्वेन आहुति विधाव
पास्तु रक्षीत्या तैः पास्तुभिः हविर्धानशकटयोः अक्षस्य
अञ्जनम् । वि. ४।१।१०.

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदजातं सर्वं मिलित्वा वाक्यार्थे प्रतिपादयति
इति वैधाकरणदर्शनम् । ऋजु. घृ. १४२.

● पदद्वयान्ययत्वापाठः पदद्वयसमन्विताहारलभ्यः ।
सु. घृ. ८५२.

● पदन्यायः । मीको. घृ. १० ' अक्षाम्यञ्जन-
न्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५. ● पदन्यायः ।

(अयमेव पदकर्मान्यायः ।) ' अयमीदम् ' इत्यत्र
ईशगतान्त्व्य प्रति पदवनीति प्रकृतो जीव एव पद-

न्यायेन प्रविशोपगतया संभवते । अद्वैत. १।२६।१२५,

● पदव्यायः । ' पदे ब्रह्मेति ' इत्यत्र ' एकहायन्या सोम
त्रीशति ' इत्युपनिषत्ता एकहायन्येव संभव्यते, न तु यत्
किञ्चित् । २।२५।१५.

● पदपङ्क्तिः । गायत्री । पाठेषु अक्षराणि ५।५।
५।५।६ । उदा० ' आग्निदे वयः ' (ऋष. ४।१०।

५) । किंवा ५।५।५।५।६ उदा० ' अग्ने तमघः '
(ऋष. ४।१०।१) । के.

● पदपदार्थो शब्दे लौकिको तावैव वैदिकावरि ।
रत्नना-आत्मना, ब्राह्मणासः- ब्राह्मणाः इति आचिन्तो

विशेषस्तु व्याकरणस्तु हातव्यः । वि. १।१।१०,

● पदपदार्थयोरेव इद्व्यवहारादिना संवतिर्गच्छते ।
(वाक्यवाक्यार्थयोस्तु न पृथक् संवतिर्ग्रहणम् ।)

वाक्ये तु आकाङ्क्षायोग्यतासन्निविधत्वात् स्वायं प्रति-
पादयति । १।१।७.

● पदवचार्थसंबन्धो नित्यः । औत्पत्तिकस्य
शब्दस्वार्थेन संबन्धः । मा. १।१।५।५.

● पदपदार्थसंबन्धादिषु पुरुषसंख्याभावेन
समानो वेदः प्रमाणम् । मोम. १।१।१ पृ ६.

● पदपदार्थसंबन्धज्ञाने आर्षप्रसिद्धिविधेयाम्भवे
श्लेच्छप्रसिद्धिरपि आदरणीया । नेम इति अर्थम्, पिकः
कोटिः, तामसं पत्र इति श्लेच्छप्रसिद्धया ग्रहणम् ।
वि. १।१।६.

● पदपांसुनाशे पास्तवरेण हविर्धानशकटयज्ञानं
कार्यम् । न तु तदर्थं पुनः सोमकवण्याः गोर्धनम् । के.
१।१।१।१३.

● पदपांसुनाशे पास्तवरेण हविर्धानशकटयज्ञानं
कार्यम् । न तु तदर्थं पुनः सोमकवण्याः गोर्धनम् । के.
१।१।१।१३.

● पदपांसुनाशे पास्तवरेण हविर्धानशकटयज्ञानं
कार्यम् । न तु तदर्थं पुनः सोमकवण्याः गोर्धनम् । के.
१।१।१।१३.

● पद्मेदावधारणोपायत्वेन प्रकृतिप्रत्ययान्वाल्यान-
स्फुटिरपि दृष्टा । (' पदावधारणोपायान् ' श्लो. वा.
१।१।७ पृ. ८९६ इति नातिशयम्) । सु. पृ. ८३३.

● पद्माव्ययदोषयोर्न्ये पदे एव दोषरूपत्वा
उचिता । मीन्या.

● पदविचारः । पदग्रानस्य च द्वैधी करणत्वा ।
नरमपदस्य सर्वपदस्मृतिहेतुसंस्कारोद्देशकतया लक्षणा-
कस्य च शक्तपदस्मृतिहेतुसंस्कारोद्देशोपकृतया स्वायौन-
स्थितिव्यवृत्त च । अन्येषां तु स्वायौनस्थितिव्यवृत्त इति ।
तत्र तद्दोषाद्भविष्या यत्पदज्ञानजन्यत्वं पदाशेषस्थिति-
द्वारा च यत्पदज्ञानजन्यत्वं शाब्दश्लेषनिष्ठम्, तदन्य-
तरसंभवेन पदज्ञानविशिष्टपदोपस्थितित्वादिना पदवि-
शान्दे हेतुत्वम् । लक्षणिकपदस्य अनुभावकत्वा-
भावात् तत्समुदायपदस्यैव शाब्दश्लेषहेतुत्वात् इति
के चिन् । पदं च आतुपूर्वोक्तिविशेषवर्णनमुदायः ।
आतुपूर्वी च शक्तताऽन्यच्छेदिका । सा च उपग्रामाव-
विशिष्टपदकत्वा, धनादाविशिष्टपदकत्वा वा । वर्णाना
निर्यात्वे तु अन्यनहितोचरत्वसंभवेन घटानविशिष्ट-
ज्ञानविषयत्वादिरुता (आतुपूर्वी) । ' वृत्तिवृत्तं
पदम् ' इति वैयाकरणः (पा. १।४।१४) । शक्त पद
इति तु पुक्तम् । इदं तु बोध्यम् । पदग्रानस्य घटशाब्दे
केनरूपेण हेतुत्वम् इ न तावत्पदज्ञानत्वेन, व्यभिचारत् ।
नापि घटपदज्ञानत्वेन, कलशपदादि घटशाब्दे व्यभिचा-
रात् । किन्तु पदग्रानपदज्ञानत्वेन, न तु वृत्तिमत्पदज्ञान-
त्वेन, वृत्तित्वस्य शाक्तिव्यवृत्ताऽन्यतरामंतसा गौरवात् ।
तेन लक्षणिनस्य अननुभावकत्वम् । अत एव यत्र
सार्थाणि लक्षणियाणि, तदाक्यं भूत्वेव । ' गङ्गाया
धोपः ' इत्यादौ तु यत्रिचिच्छिच्छकपदमादाव अन्ययातुभव
इति संप्रदायः । वस्तुनो वृत्तिमत्पदज्ञानत्वेन, घटपद-
ज्ञानत्वेन, भ्रष्टसारकपदज्ञानत्वेन, अतःतः शाब्दत्वाव-
च्छिष्टे पदज्ञानत्वेन वा हेतुत्वम् । तत्पदजन्यपदाशेष-
स्थितिरूप-न्यायभावेन न व्यभिचारः । तेन लक्षणिक-
स्यापि अनुभावकत्वं पुक्तम् । इति दिक् । मणि. पृ. ७३.

● पदविधिः । ' समर्थः पदविधिः ' (पा. २।

१।१) । पदयोर्विधिः पदविधिः, तथा सुवृत्तिविधिपि
पदत्वपादको विधिः पदविधिः । बाल पृ. १५०.

● पदविषयं मौलिकिकत्वं मन्थने मीमांसकाः ।
वृहती. पृ. १०३.

● पदशक्तिः । ननु शक्तपदज्ञानत्वेन हेतुता इत्यु-
क्तम् । तत्र केयं शक्तिः इति चेत् । अथवाधानेन शब्द-
जन्यमवीतनुकूला वृत्तिः शक्तिः । अथवाहितत्वं च
अर्थांतरप्रतीत्यद्वारकत्वम् । इदं च लक्षणावधारणाय ।
तादृशचेष्टावधारणाय च अवशिष्टम् । सा च ' असत्त्वं
पदात् अवयवार्थो बोधस्य ' इत्याकारिका ईश्वरेन्द्रा इति
न्यायविद्ः । पदापान्तरं इति मीमांसकाः । अस्या
एव ' सफेतः ' इति श्ववहारः, साक्षाच्छब्दजन्यार्थ-
प्रतीतिवहकप्रतिष्ठानविषयत्वं वा । वैयाकरणास्तु बोधक-
त्वेन शक्तिः । एवं लक्षणिकारथेऽपि शक्तिरेव ।
अत एव ' सर्वे सर्वार्थनाचकाः ' इत्याहुः । मणि.
पृ. ७३-७४. ७ पदशक्तिः व्यक्तौ, न तु भाक्तौ ।
आकृतावेव शक्तिः, व्यक्तिस्तु क्रियाऽन्यकाले उपलब्ध-
णीया । ' दानेनचितं चिन्तीत ' ' श्रीहीनवदन्ति ' ' पशु-
माऽमेत ' इत्यादी । वि. १।३।२० वर्णक २.

● पदश्रुत्यपेक्षया कारकश्रुतेः उपजीवकत्वेन
दौर्गत्यम् ' सोमेन यजेत ' इत्यादौ । शोषामेकत्रे इदम् ।
शौ. ३।३।७।१४ पृ. ३५०.

● पदश्रुतिशब्दः क्रयपश्रुतिव्यञ्जेन । सु. पृ. ९२.

● पदसंयम्य पदापान्तरिकोपार्थवचिता तद्भूतापि-
करणे निरुक्ता । सु. पृ. ६८४.

● पदसमुदायस्य च पृथगर्थो नास्तीत्युक्तम् । भा.
२।१।१।४४ पृ. ४४६.

● पदसमूहः एकदेवादिना साक्षाद्दृष्टः न पदांतः
न्यत्ने प्रयोगजाय । नैवम् । भवति हि नश्चित् पदसमूहः,
योऽर्थवादेभ्यो विनाऽपि विदधाति क विदपम् ।
भा. १।१।१।१ पृ. १०७.

● पदरफोटः ' वाक्यार्थे शक्तिः लक्षणा वा ' इति
चिन्दी ब्रह्मणः ।

● पद्दहोमः सोमन्यार्थैश्चैवैवत्या नीयमानाया दैवात् प्राणि सप्तमपदाते प्रावण्येयं कार्यं । अत्राम्यत्र नार्थे तु के चित् पावको प्राणाः । यथाशक्तिप्रयोगे तु आहवनीये निरधिकरणक एव वा इत्यन्वदेतात् । माहृ. ४।१।१०.

● पदातिन्यायः । यथा बुद्धिद्वयपरपर्याय-चतुरङ्गाख्यक्रीडने पदातिर्ऋतुमागौ चल्न् हनना वसरे वज्रमागंमुरोक्तयेति । तथा चोक्तम्- 'ऋतुना पया चल्नापि हनने यना गतिं कल्पयन् । बुद्धि-कल्पयन् ऋतुं पदातिरिव दुर्जनो श्रेयः ॥' इति । माहृसी. १७०.

● पदार्थः आचमनम्, पदार्थानां च गुणः क्रमः । न च गुणानुरोधेन पदार्थो न कर्तव्यो भवति । अपि च प्रातः पदार्थानामुत्तरकालं नम आपतति । यदा पदार्थः शश्रोति, तदा नम एव नाति, केन तद् विरोधो भवित्यतीति । मा. १।३।१।० पृ. १९९. ● पदार्थः श्रान्तानुरोधेन नान्यथात्वमनुपगच्छेत् । प्रयोगाद् हि कालः पदार्थानामुत्तरकालः । अतो न कालानुरोधेन व्ययवित्त्याः पदार्थः । १।३।३।७. ● पदार्थं पदै-तरायेऽवगते अवधार्यते तदुत्तरकालं वाक्यार्थः । उपु. ६।१।१।१ पृ. १३४६.

● 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थेऽकदेऽनेन' इति न्यायः । 'अमहात्मानं' इत्यत्र आठेपितृष्वस्य महत्त्वस्वरूपे अन्वये एकदेऽप्यन्वयात् 'पदार्थः०' इति न्यायानुरोधः । महत्त्वविशिष्टे तु तस्यान्तरात् अन्वयो नास्ति । तथा च वाचकत्वपक्षे अन्वयानुपपत्त्या (नन) शोतकत्वमनुपपद्यते । तत्रप्रकाशिका. पृ. ८५. ● 'पदार्थः पदार्थेन अन्वयेति, न तु तदेकदेऽनेन' (इति न्यायः) । ऋद्वस्य राजः पुराः इत्यर्थे ऋद्वस्य राजपुत्र इति न भवति समासस्य विशिष्टकार्यप्रतिपादकत्वात् तदेकदेऽनेन राजदेवेन ऋद्वपदस्य अन्वयार्थभवात् 'पदार्थं पदार्थेन०' इत्यन्वयात् । कु. १०।८।१।१। अन्वयपदार्थः व्यतिन्यायः । संग्रहः. ● पदार्थः पदार्थेनान्वेति न पदार्थेऽकदेऽनेनेति न्यायः । अत्र न्याये मुक्तावस्था

लक्षणान्तरणे निर्दिष्टः । तपति यदि एकदेऽन्वयो न स्वीक्रियते तदा 'गम्भीरया नद्या घोषः' इत्यादौ नदीपदस्य गम्भीरनदीवरे लक्षणा, गम्भीरपदं तु तात्पर्यग्राहकमिति । साहृसी. २६५.

● पदार्थः पदार्थवर्मात् प्रकलः । यथा- स्तर्तमपि आचमनं पदार्थः, श्रौतादपि वेदवेदिक्रमात् घर्मात्, प्रकलः । इति वेदवेदिकरणमध्ये क्षुतादौ सति स्मृत्युक्तं आचमनं कार्यम् । वि. १।३।४. ● पदार्थो हि वाक्यार्थस्य मूलम् । नास्य दृक् सिद्धिरिति इति । तदुक्तम् 'तद्भूतानां क्रियायान् समाधायोऽर्थस्य तद्वि-मिचन्यात्' इति । मा. १०।७।१।२९. ● पदार्थोः (विज्ञो) अष्टशोषत्रयः प्राप्यन्ते । उपु. १०।१।२।४. ● पदार्थोः अगमताः सन्तः वाक्यार्थं गमयन्ति । सिद्धिदार्थप्रत्ययश्च वाक्यार्थः । मा १।१।७।२५ पृ. ९६. ● पदार्थोः उपकारुष्टभावेन कल्पन्ते । मीन्या. ● पदार्थोः इत्यागुणकर्मसामान्यसमावायव्यक्त-मावाः सन्तः । सत्यादपि गुणादिद्विचिन्वात् पदार्थान्तर-मित्यन्ते । मणि. पृ. २२. ● पदार्थो यस्मिन् वेदे आज्ञाताः तस्मात्प्रायेण पुष्टेण क्विन्ते । मा. ३।८।३।३. ● न चाप्रसिद्धाः पदार्थाः वाक्यार्थे निष्पाद-यन्ति । वा. २।१।१।२३ पृ. ५३२. ● संकेतानुरोधे-रेव पदैः वैदिकाः पदार्थाः प्रतिपाद्यन्ते । शा. १।१।८. ● पदार्थेभ्यो वाक्यार्थः प्रतीयते । मा. १।१।७।२६. ● पदार्थस्य उपस्थानं प्रयोगशब्दे । मन्त्रेणोपस्थितः पदार्थः कर्तव्य इति विज्ञायते, तदर्थस्य मन्त्रस्य आम्नान-सामर्थ्यात् वचनात् । १।३।१।०।२५. ● पदार्थस्य शास्त्रप्रसिद्धस्य सामान्यम्, न म्लेच्छप्रसिद्धस्य । के. १।३।५. ● पदार्थस्य स्मरणे प्रकृतौ सर्वत्र उपायव्यवृष्टयं प्रयक्तम्— ब्राह्मण-पद-मन्त्र-मूलोपप्रशाराः । उपु. १०।३।२।१५ ● पदार्थानामुपकारक- कालः प्रयोगा-द्रजन्तात् । मा. १।३।३।७ पृ. २००. ● पदार्थानां च तलेऽवगतेऽन्वयेन शान्द्रोधे अन्वयबोधः । तदुक्तम् । 'ब्रह्मा तुमानं विद्यतः कपोताः तले यथाऽनीं सुगन्धं पतन्ति । तथैव सर्वे सुगन्धं पदार्थाः परम्परेष्वन्वयि-नो भवन्ति ॥' इति । मणि. पृ. ७०. ● पदार्थानां डात-

कालानां पञ्चत्वा नियमः स्यात् । भा. ५।१।१२।२५.
 * पदार्थानां परस्परान्वयाकाङ्क्षापर्यवसानेऽपि वाक्यार्थानां परस्परान्वयापेक्षया अन्यथो न विद्मः । सु. घृ. ६२५. * पदार्थानां प्राप्तिनासुचकारणं क्रमः आपत्तिः । यदा पदार्थः प्राप्नोति तदा क्रम एव नास्ति । भा. १।३।३।७ घृ. १९९. * पदार्थानां वाक्यार्थे प्रामाण्याभ्युपगमः । शा. १।३।१ घृ. ८. * पदार्थानां वाक्यार्थावयवमूलत्वम् । वैद्यनाथी. १।१।७।२५ घृ. १६. * पदार्थानां वाक्यार्थप्रतीतौ कणत्वम् । वाख. घृ. ७०. * पदार्थानां शक्तिमात्रेण्य कर्मसु विनियोगः । १।२।१४. 'शक्त्यधिकरणम्' इत्यम उच्यते । * पदार्थे तदनुष्ठाने च यथा वेदः प्रयोगं तथा पदार्थादिक्रमेऽपि वेदः प्रमाणम् । वि. ५।१।१.

* पदार्थातिदेशशक्ये शालातिदेशपक्षे वा तद्देशात् वेदो भवेत् । आ. ३।६।१।८.

* पदार्थानुसमयः अनेकेषु प्रमाणेषु संनिपातिताम् । भा. ५।२।१।१६-२. * पदार्थानुसमयः अल्पाश्रयतिग्रहे श्रवणदायनि, सूत्रोऽश्रयतिग्रहे तु कण्डानुसमय एव । निर्वाहार्थे तु उभयत्रापि पदार्थानुसमन एव । सोम. (वाक्यम्) ५।२।२. * पदार्थानुसमनः अहीनेषु बहुवचनान्तेषु अह्वये-भम्पद्वृत्ते-वपति-पावयतीनाम् । कै. ५।२।२. * पदार्थानुसमयः आग्नेयस्त्रीपौर्णमासनिर्वाहयोः । कै. * पदार्थानुसमयः एवमित्यु प्रथमं धर्मं कृत्वा द्वितीये नामेव धर्मं कृत्वा तृतीयस्यैव त एव धर्मः कार्यः । पुनः अन्यो धर्मः प्रथमे द्वितीये तृतीये कार्यः । एवमेवापरे धर्माः कार्याः । एवं पट्टिकारिपेपणगवायेन यमांशा र्थिषु अनुष्ठान पदार्थानुसमयः । यथा प्राजापत्यपशुषु उपाकरणोदयः संस्काराः । कै. ५।२।१. * पदार्थानुसमयः प्रवृत्तिक्रमविचारण्य चीजम् । भाट्ट. ५।२।१. * पदार्थानुसमयः प्राजापत्यपशुनां संनिपात्योपकारकेषु । कै. ५।२।१।१६-३. * पदार्थानुसमयेन प्राजापत्यपशुनानुष्ठानम् । वाक्येषु चतुष्कालेषु तु कण्डानुसमयेन धर्मोऽनुष्ठानम् । वि. ५।२।१-२.

ॐ पदार्थानुसमयन्यायः । प्राजापत्यन्यायः । अनेकप्रमाणेषु संनिपातिता पदार्थानुसमयः ॥ संनिपाते प्रधानानामिकैकत्रय गुणानां सर्वकर्म स्यात् । ५।२।१।११॥

भाष्यम्— वाक्ये 'समदश प्राजापत्यान् पशुनात्मते' इति श्रूयते । अग्नीषोमीये च पशौ पशुधर्माः समाप्राप्ताधोदकेन प्राप्ताः । तेषु संशयः किमेकस्य आदित आरभ्य धर्मान् सर्वान् कृत्वा द्वितीयस्य पुनरदित उच्यते इत्यादि-अथ प्रथमकालत्वं सर्वेषां कर्तव्यतात्वं द्वितीय इति । किं प्राप्तम् ? एकैकस्य सर्वे व्यपकर्षयितव्या इति । कुतः । प्रधानासत्तेरनुग्रहम् । इतरथा प्रधानासत्तिवि-प्रवृत्त्येव । यथा बहुवच्येषु प्रतिगृहीतेषु ये पुत्रोऽशकः तेषु नैकजातीयानुसमयः, एवमिहापि ।

दुष्पु— (किमेकस्य इत्यादि भाष्यं आरादुपकारक-नपि विषयीकरोतीति मन्वा व्याह—) आरादुपकारकेषु भेदेन क्रियमाणेषु सीर्वादीनामिन तत्रभेदः (प्रयोग-भेदः) स्यात् । (उच्यते 'वैश्वदेवो कृत्वा प्राजापत्यैश्वर्यन्ति' इति उह्यप्रयोगविधानं विदुष्यते) तस्मात् संनिपात्यो-पकारक उदाहरणम् । (पूर्वपञ्चमाह—) प्रधानकालत्या-द्विज्ञाना एकैकस्मिन् गुणकण्डगपशुष्व्यात् । इतरथा हि पदार्थानुसमये (एति) प्रधानान् विप्रकृत्येत् (प्रवृत्तौ च पूर्वसत्त्वात् (उपाकरणम्) पदार्थान् उच्यते : (अनु-ष्ठितः) एवमित्यादि (कण्डानुसमयेन भवितव्यमिति) । सर्वेषां वैकजानीयं कृतानुपूर्व्यात् । २ ॥

भाष्यम्— एकजातीयानुसमयः कर्तव्यः । किमेवं भविष्यति । महत्त्वमनुग्रहीयते । तल्लहलं श्रूयते, वैश्व-देवो कृत्वा कण्डमिभन्वीति । एकस्मिन् प्राक्ते पशुनां प्रच्छादः । नन्वेवं सति पूर्वसं पदार्थस्योत्पत्तौ पदार्थः पशुनात्म-नापारेण व्यवर्षीयते, नैव दोषः । एवमपि कृत-मेव आनुपूर्व्यात् । योऽगौ पशुन्तरे व्यपारा, स एतस्यैव न पदार्थान्तरम् । पदार्थान्तरेण व्यवर्षानं भवति ।

दुष्पु— सर्वेषां वैकजानीयं कृतानुपूर्व्यात् । (लिखिते स्तने चैवं पाठः) । यदि एकैकस्मिन् गुणकण्ड-मपशुन्ते, तथा सति उह्यप्रयोगात् ('प्राजापत्यैश्वर्यन्ति' इति विदित्वा) सर्वैकैकैकं कृतानुसमयितव्या इत्येवम्

(अवयवमनानम्) भाष्ये । तस्मात् पदार्थानुसमनः । प्रकृतौ पूर्वपदार्थं कृत्वा उत्तरः कार्यः, इत्येतान्दमि-
सहितम्, न तु अनन्तरमेवेति । अर्थात् एकस्वान्तु पशोः
आमन्त्रेण संवाचम् । इह तु (कट्टागम्) सहसाचात्
पदार्थान्यासः अवयवमभावी । द्वितीयः पदार्थः इहापि
(प्रकृतिकत्) गतेन (प्रथमपदार्थेन) पशुंस्त्वादिकः
निपत्ते । तस्मात् पदार्थानुसमनः । स्थिते एतस्मिन्
प्रकृतिरनस्य [प्रथमपदार्थेऽस्य] आरम्भः ।

कारणाद्भ्यावृत्तिः । ३ ॥

भाष्यम्— अथ बहुषु पुरोडासोपु
नैकजातीयानुसमनः' इति । तत्प्रातिहर्षनम् । अनोच्यते ।
सुक्तं त्व, यन् अग्रादन्वावृत्तिः । एतन्जातीयानु-
समने हि क्रिन्नागे सहस्रस्यविश्रपणे कृते प्रथमः
शुभेत् । तस्य च प्रथमं न शक्यते कर्तुम् ।

ट्टुप— (पूर्वकृतकृदन्तवैदम्भप्रदर्शनायै नृसमनु-
मापितनाडिगति-) न दृष्टान्तो युक्तो नापि परिहारः ।
(तथाहि,) अश्वप्रतिपदे (निमित्ते) चतुष्काण्डा विधी-
यन्ते । ' नावतः ' इत्यनेन अश्वेनका उच्यते, ' वाचतः '
इति पुरोडासोपका (' वाचतोऽश्वात् प्रातिवृक्षीयान्, वाचतो
वाग्वाधतुष्काण्डान् निर्दिशन् ' इत्यत्र) । एतन् निमित्ते-
यत्ता, अग्नये नैमित्तिकेयत्वा । ' वाग्वाग् ' इति देवता
सर्वतो विधीयते । कर्त्तव्यं अत्र (एषा इति रत्ने)
साहित्य विधीयते (चतुष्काण्डानाम्) । तस्मात् मित्रा
श्वैरा प्रयोगः । ऋत्वरघास्तु एकः (ऋत्वरघ्न एव
केवलमेव न प्रयोगः) । यथा प्रनाशानुनाशाना (एक
ऋत्वरघ्नप्रयोगेनानामपि) न तन्वेवेति कर्त्तव्यता (किन्तु
प्रनाशानु समाथ्य अनुयायप्रयोगः) एवमिहापि । (यथा
तु ' प्रनाशानुनाशाना तन्वेवेति कर्त्तव्यता ' इति पाठः, नन्
न पठ्यते, वेगामामार्थः, इति कर्त्तव्यताप्येते न नृत्वरघ्न
उच्यते, यथा प्रनाशाना मित्रप्रयोगगमपि एक एव
ऋत्वरघ्नः प्रयोगेन भवति, एवमिहापि इति नैतावता
प्रयोगैक्यमिति) । वाग्वाग् इत्यनेन साहित्यमिति चेत्,
त्त्र । देवता हि अनेनोच्यते (न तत्र बहुत्व विनशितम् ।
किञ्च वाग्वाग्निव्यञ्ज-) बहुषु भूषणानि (विशदितं)
सगमेदं कुर्यात् यथा प्राचर्यकामिति । तत्र दृष्टमिन्

अश्वप्रतिपदे श्वसो वाग्वाग्वाः प्राप्नुवन्ति । (किञ्च,)
एनरपि नैकस्ति साहित्यम् (साहित्याभावात् तान्
अग्निनुसमनः, न पदार्थानुसमनः प्राप्नोति इति न
चोत्रप्रातिहार्यो उभापि उभयो) । तस्मात् वचनान्तर-
मेवा साहित्यप्रतिपादकं दृष्टयमिति ।

आ— ' एकैको हि पशुः स्वाह्वान्यव्यपेता-
न्यपेक्षते । चोदकोऽप्येवमेवातः काण्डानुसमयो
भवेत् ॥ ' उच्यते । ' वचनेनैकवाच्यत्वं पशुनामिह
चोदितम् । न तन् प्रयोगरचनासोदकाद् वाऽपि
वाच्यते ॥ '

सोम— पूर्वमिन् पदे भूयादितिः प्रमाणोः क्रमो
निमित्तः । इह तु यथावत् पूर्वोत्तरमागवयम् क्रमं
न्वीकृत्वं प्रयोगविधिं, अनुत्तरगतानुस्वरूपनिरूपणन्यायो-
पबृंहणेन क्वचित् पदार्थानुसमनं यद्भवति, क्वचित् काण्डा-
नुसमन इति भूयादिप्रमाणगमप्यस्यै क्रमस्य विरोध-
पर्यवसानानुयायानात् पादान्तरत्वेमानन्तर्यं च । अर्थं
पदार्थगमः । अनुसमनः पश्चात् संगतिः । अत्र भाष्ये
' अरणादन्वावृत्तिः ' इति सूत्रं बहुषु पुरोडासोपु
यथा काण्डानुसमनः, एवमिहापि इति पूर्वपशोः कृदन्त-
वैदम्भप्रदर्शनायै न व्याख्याय अधिकरणात्प्रत्ययानाडि
न्याय्यात् । सूत्रार्थस्तु— प्रधानानां समित्यो साहित्ये
एकैकस्य पशोः गुणानां भवन्तं सर्वेत्वेन कार्त्स्न्येन सर्वत्र
त्रिया स्यादिति ।

वि— ' वाचनेये क्रिमेकैक्यस्यै सर्वसमापनम् ।
उभेपु वैकैक्यमन्, आगः साहित्यसिद्धये ॥, वचनात्
पशुसाहित्य प्रयोगेक्या तु कल्पते । यन्साहित्यमेतत्
सिद्धान्तेऽपि न हीयते ॥ '

भाट्ट— यान्तिकेया प्रधानानामप्रनाश वैकैक्य-
विधिनोऽस्यत्वात् साह्वाना साहित्यारगमः, न वदार्थान्
मात्प्राचर्यन्यादी क्रिमेकैक्यस्य प्रधानस्य समित्योऽन्यथा-
द्व्यङ्ग्यं कृत्वेतरस्य कर्त्तव्यमित्येवं काण्डानुसमनः, अथवा
एकैक्यमेकैक्यस्य कृत्वेतरस्य कर्त्तव्यमित्येव पदार्थानु-
समन, इति चिन्तयाम, प्रधानपशुसमयतपुहायदृष्टिकः
परस्परसाहित्यानेव तत्रावगतिशोऽनाराधनामेकैक्यमन्
पशो भानवाश्च काण्डानुसमन एव । एकत्रोक्तं

तु आराहुपकाराङ्गामिप्रयोगेति न कश्चिदितोषः । इति प्राप्ते, प्रत्यक्षवचनेनैकस्मिन् काले साङ्गानां सर्वेषां प्रयोग-विधानात् प्रधानसाहित्यवदन्नेष्वपि साहित्यावयवमात् एकै-कान्नेन सर्वप्रधानानां युगपदुपकर्तव्यमित्यर्थानुसमेनेकमुपा-करणाख्यमङ्गं सर्वप्रधानां कृत्वा नियोजनं कार्यम् । प्रधान-प्रत्यासक्तिस्तु प्रत्यक्षवचनावगतोक्तसाहित्यानुसारेणैव कल्प-नीयम् । उपाकरणानन्तरमेव च नियोजनमिति उपा-प्रवृत्त्येवानुष्ठानम् । आहुतानाहुतव्यं तु प्रधानसाहित्या-नुसारेणेति न कश्चिदितोषः । अतः पदार्थानुसमयः । प्रवृत्तिक्रमविचारस्त्वेतदधिकरणोत्तरं द्रष्टव्यम् ।

महजन— 'क्रमः पदार्थेषु शुभे पश्याम् ।'

शंकर— 'पदावौऽनुसमीयते ।'

● पदार्थानुसमयन्यायः । (५।२।१।२-३ ॥)
न्यायस्वरूपम् 'प्रत्यक्षवचनेन (' प्राजापत्यैश्चरन्ति ')
एकस्मिन् काले साङ्गानां सर्वेषां प्रयोगविधानात् प्रधान-साहित्यवदन्नेष्वपि साहित्यावयवमात् एकैकान्नेन सर्वप्रधा-नानां युगपदुपकर्तव्यं इत्यर्थावगमः' इति । उदा-हरणम्— प्राजापत्यशुभं एकं उपाकरणाख्यमङ्गं सर्व-प्रधानां कृत्वा नियोजनं कार्यम्, एवं सर्वत्र । तथा चाप एकैकमङ्गं एकैकस्य कृत्वा नियोजनं कार्यं इत्येवं पदार्थानुसमयः । इति । के.

● ' पदार्थापेक्षया पदार्थगुणः क्रमादिर्दुर्गलः ' इति शिष्टाकोपाधिकरणनामस्य स्वरूपम् । के. १।३।४। ५-७.

● पदार्थवत्ता न चेत् चित् प्रमाणेन परिच्छिद्यते । वा. १।३।१।० पृ. २००.

● पदार्थकदेसोमान्त्रयोः व्युत्पत्तिवृद्धः । सोम. ३।१।९.

● पदार्थक्रमः अवर्तते । भा. ५।१।२।२.

● पदार्थपूर्वकत्वाच्च वाच्यमित्यस्य, नाटशोऽर्थः पदव्यवधानवगतः, तादृश एव उच्यते एतेन संबध्यते । डृप्. ६।२।३।४ पृ. १३९९.

● पदार्थप्राप्तिः उपकरणमन्वेन । भाट्ट. १।०।१।९ पृ. २०५.

● पदार्थप्रावल्याधिकरणम् । वि. १।३।३.
' शिष्टाकोपाधिकरणम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ।

● पदार्थप्रावल्यान्यायस्य (१।३।१।५-७) स्वल्पं
' अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरवानपदा जनाः । दुर्गैरपि
जाप्यन्ते पुत्रैः पार्थिवाधितैः ॥ ' । वा. ३।३।०।१४
पृ. ८४१.

● पदार्थमूलतया वाक्यार्थप्राप्त्याप्यम् । भा.
१।१।०।२४-२६.

● पदार्थसंवेदात्तावत् पहो बृहस्पयपहारादेव
निवर्तते । शेषाश्च विगमनिश्चयकल्पसन्तर्हामि-
युक्तेभ्यः, सर्वेशमर्थप्रतिपादनपरत्वात् । वा. १।३।८।२४
पृ. २६६.

● पदार्थसामर्थ्यजनितो हि वाक्यार्थो भवति ।
भा. ५।१।१।१।२१.

● पदार्थस्मरणशब्दोपयोः समानप्रकारकत्वं तदा-
दिभिन्नपदेषु । इति के चित् । अन्ये तु तदादेर्दन्व-
दिनेव शक्तिरिति नानार्थैरेव श्लाहुः । मणि. पृ. १६१.

● पदार्थपरिधिततोऽन्यायः । उक्तं च— ' पदपर-
स्मितं तोयं वत्ते मुक्ताफलधिपम् । महाजनस्य सपरैः
कृष्णोन्नतिक्रमकः ॥ ' इति । साहस्री. ८०७.

● ' यथा च पद्यारागादीन् काव्यकृष्टिक्रमभितान् ।
परीक्षक विजानन्ति, (राजानां) साधुत्वपररे तथा ॥ '
वा. १।३।८।२७ पृ. २८२.

● पनसोडुम्बरादिवत् इति न्यायः । अयं
कश्यपसहित्यायुदाहृतः । तथाहि, ननु कश्चिन्नो-
द्वर्गं विनापि गर्भसंभोगे दृश्यते, कश्चित् कस्यपि
स्वसि गर्भाऽनुपलम्भः इति । नैव दोषः, गर्भधारणं
हि रकोविना न भवतीत्येवाव्याप्तिः, तत्र कश्चित्
प्रकृतं कश्चिदपकृतमन्तरेऽवलिप्यते । तत्रककटेऽपि स्वसि
अन्तर्गतजस्सत्वात् गर्भधारणसंभवः, अतः प्रागुक्तदोषा-
भावः । अत आह ' वर्षादादाकादूर्ध्वं पदि पुष्यं बहि-
र्नैहि । अन्तः शुष्यं भवत्येव पनसोडुम्बरादिवत् ॥ '
इति । साहस्री. ५२४.

• 'पन्पाकुलायमतिमाश वृक्षा ।' (व्यसंवाद-
मात्रस्य अतिदेशे उदाहरणमिदमुक्तम् - के) । भा
७।।३।१७

• पय एव आग्निश्च वैश्वदेवहवि , दधि तु
संस्कारक इत्यश्वमे (८२।४) । के • 'पयो वा
तत्राग्रानवात्' (८।२।४।२२) । यदि वात्र पयो वैवता
संज्ञेऽपि, उक्तो विद्योपातिदेश सिध्यति 'पयो वा०'
इति । ट्पु ४।१।१।२३ • नित्य हि उपसर्गनीयत्
भोक्त्रे पय प्रचरति । ननु केवलमपि लोके पय
उपसृजते । उच्यते । कारणात् केवलाशनम् । अत्र
औषध का यस्य स केवल पय उपसृज्यते । न तु एतत्
प्रचरम् । भा १।४।१।३८, • 'पयसा जुहुवात्'
इति विधि , ' अतिव्यवात्वा ' इत्यादिसर्वेवाद्
अतिहोमे । १०।८।४।७, • पयसा दध्ना वा चये
अपन त्रियते (त्रियते च दधिपयोस्य अपनम्) ।
१।४।१।४५, • 'पयसा मैत्रावरुण श्रीयति'
इति वचनान् मैत्रावरुणस्यैव पयसा अग्रप न सर्वेषाम् ।
३।६।१।३२, • पयसा सनात्यन्तस्य धर्मापामति
देशोऽग्नीषोमीययो । ८।२।३।१५-१८ • पयसि
अतिनिवहश्चपयोर्भे प्रदेयपमा नानुश्रेया प्रायणीये ।
१।४।१ मीको पृ १०९ ' आदित्यपयोऽधिस्रगम्'
इत्यत्र दृश्यम् । • पयसि आश्वये सनात्यन्तस्य विध्यन्ते ।
भा ८।१।१।२४ • पयसि आश्वये सनात्यन्तयो
धर्मगणनवातिदेश । ८।१।१७ मीको पृ २०१
' अतिदेश ऐन्ते० ' इत्यत्र दृश्यम् । • पयसि चर
ज्योतिष्टोमे प्रायणीये । तत्र पयसि प्रणानार्था धमा न
कर्त्तव्या । भा १।४।१।२२-४० • पयसि दध्नी
च पशुधमेद्रे प्रदेयधर्मान न भवेयु । अपनार्थे तु
प्राणीतापना भवेयु । के १।४।१।४३-४४ • पयसि
दध्नी च प्राणीतापनानुष्ठान चत्नास्यतिदेशौ । भा
१।२।१।४।४-४६, • पयसि दध्नी च प्रदेयधर्मानुष्ठान
चत्नास्यतिदेशौ । १।४।१।४।४-४२, • इत्यर्थे
दध्नी पयसि च प्राणीतापनां शक्ये उरुजुनन्ति ।
३।१।१।४।४ पृ ७१६

• पयजादिषु मैत्रावरुणादिश्रेयु अपनार्थेयु प्रदेय
धर्मानानुश्रेया - ज्योतिष्टोमे । १।४।१२ मीको
पृ. १८२४ ' ज्योतिष्टोमे मैत्रावरुणादि० ' इत्यत्र दृश्यम् ।

• पयोव्रता सुपग्रहाश्च सौत्राभग्न्याम् । ' उच्ये-
ऽत्रो पयोव्रतान् जुहति, दक्षिणे सुराग्रहान्' । वा
३।५।३।१४

• पयोद्रव्यकृत्य इष्टिप्रकृतिलिङ्गम् । घाट
पृ ११९

• पयोधर्माणा सनात्यन्तानामतिदेश वैश्वदेव
पूर्वगतमित्यापाम् । ८।२।४ मीको पृ २२२
' अतिदेश वैश्वदेया० ' इत्यत्र दृश्यम् ।

• पयोधर्मातिदेश आग्निष्ठाकाम् । पयोविहार
आग्निष्ठा । भा ८।२।४।१९-२३

• पयोविहार अग्नीषोमीय पशु, न दधि
विहार । भा ८।२।३।१५-१८

• पयोव्रत अपरगनादौ अजीगणमवे न कर्त्तव्यम्,
अन्यथा कर्त्तव्यम् । वि ६।८।८, • पयोव्रत ब्राह्मणस्य
कथितस्य - ज्योतिष्टोमे नत्वर्थम् । ४।३।४ • ' पयोव्रत
ब्राह्मणस्य यथागू यजन्त्यस्य आग्निष्ठा वैयस्य' अथ
कर्तुं वाचनिकत्वत्वात्विधि । घाट पृ १८ • पयो
व्रत यथागूव्रत इत्यादि अन्यस्मिन् मन्त्रे सत्यनि कर्त्तव्यम्,
अन्यथा न यजग्नीयमपूर्वार्थेवात् । वि ६।८।७

• पयोव्रतादि - ज्योतिष्टोमे अपरगने न नित्यम् ।
६।८।९ मीको पृ १७८५ ' ज्योतिष्टोमे अपर० '
इत्यत्र दृश्यम् । • पयोव्रतादीनि - ज्योतिष्टोमे नित्यानि ।
भा ६।८।८।२८ मीको पृ १८४३ ' ज्योति
ष्टोमादिषु पयो० ' इत्यत्र दृश्यम् । • पयोव्रतादीना
गौमिनेन - ज्योतिष्टोमे प्रायणीयादिषु दासिकारण्याशनस्य
प्रवृत्तिसिद्धि । भा १।२।१।४।३०, • पयोव्रतादे
रतिदेशिकस्य पृथक्पठनोपरिष्ठमन्वयजनन न वाप
किन्तु उद्गपन । १०।४।१।११-२ वर्गक १ • पयोव्रता
दीना कर्त्तव्या । ४।३।४ ' प्रतापिहरान्' इत्यत्र
दृश्यम् ।

● पयःसक्तुधानादियु प्रदानधर्मा नानुष्ठेया ज्योतिष्टोमे 'पयश्च मैत्रावरुणं श्रीणाति' इत्यादी । भा. १।४।१२।४५-५०.

● पयोहोमन्यायः । भा. १०।८।४।७. अयमेव अर्चिष्यवागुरवाया । शीको. दृ. १७५९ 'अर्चिष्यवागुरवायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● गवामपने, पयोहोमन्यायेन तत्र वीर्यमातीवाक्यस्यै 'चिन्वापूर्णमासे दीक्षेत् कुपं वा एतत्सर्वतरसं यच्चिन्वापूर्णमासः' इत्यादौ चैश्वः स्रुत्वात् चैत्री एव दीक्षाकालः । इत्यादिः पूर्वपक्षः । माह. ६।५।१०.

● पयोहोमविधेरर्थवादः अर्चिलनरागहोमवाक्यम् । भा. १०।८।४।७.

● पयस्या पयसि प्रमत्ता आमिषा । तैसा. २।३।१३।२. ● पयस्यां मैत्रावरुणपने निदधाति ज्योतिष्टोमे । सवनीये विवमानायाः एवायं एकदेशसंयोगो न तु कल्पतः । भा. ३।८।१८।३३.

● पयस्यायाः सवनीये पूर्वविद्याया एवैकदेशः मैत्रावरुणपने निषेधः ज्योतिष्टोमे, न तु नियानार्थमपूर्वपक्षोत्पादनम् । वि. ३।८।१९. ● पयस्यायां प्रणीतानामभवेनः । 'पुषेडाशामावे प्रणीतानामभावो यथा पयस्यायाम्' । भा. ४।२।५।१५.

● परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् । १।१।८।३१ ॥ इत्यनेन न्यायेन धर्मस्यैव शब्दात्कारित्वम्, प्रवाहणिस्यैव च प्रकरणं महति इति न्यूनतिसमिहित्य नित्यतासुपरवाहीनारः । कौ. १।२।१।१८ दृ. ३८.

● परेणावेदनात् दीक्षितः स्यात् सर्वैर्दीक्षामिसंबन्धात् । ५।३।१२।१२९ ॥

ज्योतिष्टोमे 'दग्धेन दीक्षयति' इति दग्धेन दीक्षां निर्वर्तयति इति दग्धो दीक्षार्थः उक्तः । आत्मावैश्वोऽपि दीक्षार्थः । तत्र किं तर्जनीक्षितो भवति इत्यत्रो द्यन वा दीक्षितो भवति इति विचारे पूर्वपक्षमाह । परेण मध्यपूर्वाभावेदनात् 'अर्चिष्यवागुरवायाः' इति निर्देशात् ऊर्ध्वं यजमानो दीक्षितः स्यात् । तर्जनीः आत्मावैश्वेन पुष्टेरासेन, दग्धेन मेघस्य कृष्णाग्निनेन नी. को. ३०६

इत्यादिना च दीक्षाया अमिसंबन्धात् । तत्रैव भावेदनी-त्तरं दीक्षितत्वम् । दीक्षितत्वे च सिद्धे 'दीक्षितो न वदाति, न ब्रुवति, न पचति' इत्यादीनि दीक्षितत्वतानि प्रतिपत्तव्यानि । अत्र तत्राह— 'आवेदनात्' इति पञ्चमीसिद्धौ कनः कर्तव्यः उक्तवाक्याप्येतत्त्वज्ञाननिधिना भगवता मदायिणा प्रयुक्तत्वात् । तस्मात् 'एनवा द्वितीया' इत्यत्र पञ्चम्यापि दृश्यते इति वक्तव्यम्' इति । एतन्मते आवेदनात् परेण इत्यन्वयः । आवेदनीत्तरमित्यर्थः । परेण इति धनचक्रामन्ययम् ।

इत्यन्ते वा तदर्था इतिशेषार्थसंबन्धात् । ३० ॥

पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्तं वाद्यन्वेन निरस्य सिद्धान्तमाह । इत्यन्ते दीक्षितः स्यात् । हि वसन्तत् तदर्था दीक्षार्था वा इतिः । दीक्षया च दीक्षितो भवति । 'दग्धेन दीक्षयति' इत्यादी तु अविशेषार्थसंबन्धात् । अविशेषेण क्रियाविशेषदग्धेन अर्थेन दण्डादिरूपप्रत्येक संबन्धात् न तेन दीक्षोत्पत्तिः, क्रियात्मत्वाभावात् । तस्मात् इत्यन्ते एव दीक्षितत्वम् । तत्र आरभ्य च दीक्षितत्वतानि । 'अविशेषार्थसंबन्धात्' इति कुत्रह्युक्तेऽपि उक्त एवार्थः ।

समाख्यानं च तद्वत् । ३१ ॥

दीक्षणीयथ इत्येव दीक्षितत्वम्, न दण्डाग्नि-मेतत्त्वदिना इति सिद्धान्ते हेतुवन्तरपरं सूत्रम् । इति-दीक्षाशौ, इत्यन्ते च दीक्षितत्वम् दीक्षितत्वतानां च भवति । तस्मात् समारम्भानां दीक्षणीया इति समाख्या, तद्वत् पूर्वश्लोकात्तद्वत् इत्यन्ते दीक्षितत्वसाधकम् । दीक्षयितुं दीक्षासंपन्नं कर्तुं योस्या दीक्षणीया इति हि तत् समाख्यानम् । तत्र दीक्षणीयथ इत्यत्र दीक्षितत्वे संभ्रति इति उपपद्यते ज्ञानार्थः । तस्मात् दीक्षणीया इति समाख्याऽपि इत्यन्ते दीक्षितत्वं इत्यत्र पक्षस्य ताविका । तस्मात् इत्यन्ते दीक्षितः स्यात् । के.

● परेणावेदनात् (दीक्षितः स्यात् सर्वैर्दीक्षाऽमिसंबन्धात् । ५।३।१।१२९) इत्यधिक्रमे तत्राहने उक्तम् 'आत्मावैश्वेनो वाकनेन दीक्षिष्यन्नागदग्धमिष्याहारेण दीक्षार्थः' इति । याव. दृ. ४०. ● परेण

पूर्व बाधते वीर्त्तपर्वेण विरोधे । अग्रमन्त्राधः । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०.

• ॐ परेषां प्रतिपेधः स्नान् । १०।२।३२।७२ ॥

साधक्ये सोमे 'उलेवाही यूषो भवति' इत्युक्तम् । तत्र गलेवाहीत्यात् परेषा अन्येषा यूपधर्माणा जोर्यं तत्र उच्छ्रय इत्येवमादीना प्रतिपेधः बाधः स्यात् । ते न स्वर्ग्याः । इति सिद्धान्तः ।

विप्रतिपेधाम् । ७३ ॥

तत्रैव हेतुन्तरमाह । तेषु धर्मेषु कृतेषु उलेवाल्पाः विप्रतिपेधः कुतो भवेत् । यत् काष्ठं रले महीवर्द्ध-वारणप्रवृत्तं सा उलेवाद्यै । सा तादृश्येवोपादादाया । तद्वर्णे क्रियमाणे सा विनश्येत् । जोषां तु भ्रष्टावसर मेव । निराशैव च उलेवाही, पुनर्निगमन धर्मम् । एवमुच्छ्रयणम् । तस्मात् उलेवाल्पा तद्वर्णादयो धर्मा न कर्तव्याः । के.

ॐ परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत्स्यात् तदादियु । १०।१।१९।६७ ॥

ज्योतिष्टोमे 'आश्विनाग्रान् गृहीदादासयाविनः' 'शुक्राग्रान् गृहीदादनिचरतः' 'मन्थग्रान् गृहीदादमि-चर्ममाणस' इति ऐन्द्रवायवात् परे ग्रहाः कामाय भूयन्ते । तेषु ऐन्द्रवायवात् परेषु च अरेषु अग्रशब्दः पूर्ववत् स्वकमस्त्वैव बोधकः, तदादियु सस आदौ येषा तदुत्तरेषा ते तदादयः, तेषु तदादियु अग्रशब्दः स्यात् । यत्रा गृह्या गारुषी गमन्य पाठक्रमेण सिद्धा तन्नेन अनूट सस ग्रहो फलाय विधीयते, न तु अत्रता विधीयते । तेन स्वस्वस्थानस्थितानामेव आश्विनादिग्रहाणा तत्तत्फलार्थता स्यात् इति पूर्वं पठः ।

प्रतिकर्षो वा निराशैर्नामस्य तदसंयोगात् । ६८ ॥

वाद्यन्तः पूर्वपठ्याहृत्ये । आश्विनाग्रवाग्रानाग्रान् मन्थग्रानाः कामाय भूयन्ते । तत्र आश्विनादीनां न स्वस्थानस्थितानामेव कामार्थता, किन्तु तेषा ऐन्द्रवाय-वात् प्राक् प्रतिकर्षः कर्त्तव्यः फलय । निराशेन अग्रस्य निर्यर्था वा पाठसिद्धा आश्विनादीना भ्रष्टत्वात्प्याः तद-संयोगात् त्रैव कामायविनिराशादिफलैः अहंयोगात्

सयोगाभावात् । ततश्च स्वस्थानस्थितत्वेन वा इत्यधि-दमता सा निर्यर्था । अभिवातादिफलार्था च सा अग्रता, सा ऐन्द्रवायवत् प्राक् प्रतिकर्षेण सेरत्यति । तस्मान् विटिउफलयर्थे आश्विनादीना ऐन्द्रवायवात् प्राक् प्रतिकर्षः इति सिद्धान्तः । अत्र न पूर्ववत् ग्रहविधिः, किन्तु अग्रशब्दा एव विधिः इति मन्तयम् ।

प्रतिकर्षं च दर्शयति । ६९ ॥

ज्योतिष्टोमे कामविशेषाय आश्विनाग्रता शुक्रमग्रा मन्थग्रान् च भूता । तत्र आश्विनादीना ऐन्द्रवायवात् प्राक् प्रतिकर्षः सिद्धान्तो उक्तः । तत्र लिङ्गमाह । लिङ्गं धाराग्रेषु सर्वादिषुः आश्विनादीना प्रतिकर्षं दर्शयति । 'धारेयुक्तम्, यं कामाय गृहीतुः, ऐन्द्रवायव गृहीत्वा सादेत, अथ त सादेत, य कामाय गृहीतुः' इति । इदं लिङ्गं कामाय गृहीते कार्यमाणे ऐन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति । तस्मात् कामार्थांता ग्रहणा ऐन्द्रवायवात् प्राक् प्रतिकर्षः इति सिद्धान्तः । के.

• परकृतिः अर्थवादः 'इति ह साह वट्कु-वर्णिं, मापानेव मग्न पचत' इति । वास. पृ. ५००.

• परकृतिः एककर्तृनोपाख्यानम् । 'इति ह साह वट्कुवर्णिः मापान् मे पचत' इत्यादि । भाट्ट. ६।७।११. • परकृतिः मन्त्रः 'विप्र इदानी रावका इत्यन्ये यके सरस्वतीमनु । परैर्यहव तनन्दि वृष्टया सहस्रमयुता ददत् ॥' (श्रु. ८।१।१८) । अत्र हे रावकाः राजानः, निचे नाम राजा, इत् इति निक्षये । स एव सरस्वतीमनु तद्वेदो यके अन्येके यस्मिन्कस्मिंश्चित् अन्यस्मिन् देशे गवा सहस्रम्, अनुता अपुतानि च ददत् इत् देवो एव । वृष्टया तनन्त् तन्वत् पञ्चम् इव । हेः प्रमिद्धे । वास. पृ ६१-६२.

ॐ परकृतिपुष्पकल्पे मनुष्यधर्मः स्यादर्थाय अनुकीर्तनम् । ६।७।१२।२६ ॥

'इति ह साह वट्कुवर्णिं, मापानो पचत, न वा एतेषा हविर्गृह्णन्ति' इति एककर्तृकृत्यान्तरयनरूपाया परकृतौ उच्यते इति मग्नमण्युक्तम् । 'उच्यते हे सः पूर्वं समाग्रम्, तात् ह अनुप रथादि निरञ्जु.' इति बहुवचनकृत्यान्तररूपापरे पुण्यस्ये उच्यतेः सः

शमतमनिष्टमित्युक्तम् । परकृतिश्च पुराकल्पश्च अत्रयोः समाहाः परकृतिपुराकल्पम् । तत्र कथित धर्मजातं तेन शब्देनोक्तम् । तथा च परकृतिपुराकल्पस्यो धर्मः मायमहाणादिः मनुष्यधर्मः गामकर्तुः, मनुष्यस्य धर्मः स्यात् । हि वस्मात् धर्मस्य अनुकीर्तनं कथनं अर्थाय प्रयोजनायैव । तस्मात् उपवसथाद्यो मायमहाणं वर्तौर्वाण्यैः अन्यैरपि मनुष्यैः कर्तव्यं इति मायमहाणस्य विधिरामम्, नार्थवादः इति प्रथमं. पूर्वपक्षः ।

तद्युक्ते च प्रतिषेधात् । २७ ॥

परकृतिपुराकल्पोक्तधर्मो उपवसथे मायमहाणादी तद्युक्ते विहितमनुष्यधर्मत्वयुक्ते सत्वेव प्रतिषेधात् 'तत्तथा न कुर्वीत्' इत्यादिप्रतिषेधस्य सफलत्वात् मायमहाणादेर्मनुष्यधर्मत्वेन विधिरैव स्यात् इति पूर्वपक्षे हेतुवन्तरमाह सूत्रम् । हेतुवन्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । कुतूहले तु इदं पृथ 'विधौ तु वेदसंयोगात्' इति सूत्रोत्तर एतेन निरास्येन पठितम् । व्याख्या च इत्यम्— वाजपेय्यस्त्रयो वाजलदेय-शास्त्राया विधिः, पञ्चमस्य, ज्ञतः । पञ्चमले आश्रय-मैन्द्रास्यैन्द्रमिति श्रीन् ऋतुपशूत् उपाहृत्य मार्करी नशा-मुपाकरोति सारस्वती च मेरीं सारस्वत च मेघमुपाहृत्य सतेश्च श्रवणस्यान् पशून् उपाकरोति । पर्याप्तिकाण्येते आरम्भयत्तान् पूर्वानात्मन्ते, सारस्वतप्रभृतीन् उच्यन्त धारयन्ति । माष्यदिनाथ सवन्तर माष्येने उच्यन्तपयि नशासामिन् उपाहृते सारस्वतप्रभृतीनुचयान् आत्मन्ते । 'तेषामसमिधारिताभिर्व्यापामि, प्रवर्तन्ति । सारस्वतस्य यस्या प्रचर्य समवदाय प्राजापत्यव्यापामिः चरति । हारियोजनेन प्रचर्य सारस्वतप्रभृतीनां हृदयदिदैरते प्रवर्तन्ति । तद्यथेष्टा दन्तुवासा भवन्ति, अच्येष्टे सुनौ अथेष्टाः हविर्मिः प्रवर्तन्ति । तदु तथा न कुर्वीत् । इत्येति (सन्ति) यः पृथ यज्ञे यदेव कुर्वन्ति । तस्मात् यत्रैव पूर्वेषां व्यापिश्चर्ये, तदितरेषां व्यापिश्चर्ये, यत्रैव पूर्वेषां हविर्मि, तत्रैव तेषां हविर्मिश्रयेयुः' इति । अथ यच्छब्द-युक्ते वाक्ये श्रमस्य पञ्चकल्पस्य प्रतिषेधो भवति । ए च प्रसक्तस्यैव भवति । तस्मात्तत्रैव धनजातीयो विधिरैव स्यात्— इति । उक्तकुतूहलोको निरयः किमिच्छित् इत-

प्ये ५।१।१।१-१४ इत्यत्र दृश्यते, न तु सर्व एव । वाक्यासरारिपायी प्रायः सर्वा अन्यैश्च च दृश्यते ।

निर्देशाद्वा तद्धर्मः स्यात् पञ्चावचत्वात् । २८ ॥

परकृतिपुराकल्पोक्तः उपवसथे मायमहाणादिधर्मः शृणिकुलोत्पन्नवर्तुवत् सर्वमनुष्याणां धर्मः विधिः स्यादिति प्रथमपूर्वपक्षे सूत्रद्वयेन प्राप्तं वाजपेयेन निरस्यत् अन्यं पूर्वपक्षमाह । वाणिशब्देन निर्देशात् शृणिकुलोत्पन्ना-नेव तद्धर्मः, ए चासौ धर्मश्च तद्धर्मः मायमहाण-रूपो धर्मः स्यात्, न तु शृणिनिष्ठमनुष्याणाम् । पञ्चा-वचत्वात् । 'पञ्चारच जमदग्नीनाम्' इति यथा जमदग्नि-गोत्राणामेव पञ्चावचं भवति, नान्येषां वदत् । व्यप्या निर्देशात् शृणिगोत्रनिर्देशात् तद्धर्मः तेषां शृणीनां शृणिगोत्रेयन्नामैव धर्मः स्यात् इति शब्दार्थः ।

विधौ तु वेदसंयोगादुपदेशः स्यात् । २९ ॥

'मायानेव महा पचत्' इत्यर्थवादे वाणिजितयोगात् विधौ तदनुमितविधौ शृणिजितव्यसद्वत्या सन्नेपमेव मनुष्याणामुपदेशः स्यात् मायप्राकल्पः । परकृतिपुराकल्प-मिति प्रथममुत्रै केवलं विधिपक्ष उक्तः । न तु तत्र फेयां मनुष्याणामित्युक्तम् । इति न पुनश्चिकिः ।

अर्थवादे वा विधियोपेत्यान् तस्मात्प्रितानुवादः स्यात् । ३० ॥

परकृतिपुराकल्पोः 'इति ह म्माह द्रुवोर्वाणीः मायान् मे पचत्' इत्यादौ मायप्राकृतिविधिः, शृणिकोत्रा-णामेव विधिः, मनुष्यमात्राणां च विधिः इति पूर्वपक्ष-प्रथमनिरासार्थः वादात्तः । 'आरम्भमेवाग्नीषान्' इत्यस्य विधेः 'इति ह म्माह' इत्यादिः शेषः । विधियोपेत्यात् अर्थवादः स्यात् । 'हृदयतरेवासिषु निर्गम्य निर्वैरेत्' इत्यस्य विधेः 'उत्पदैर्' सः पूर्वं समाजसुः, तान् ह अमुम रक्षासि निचक्षुः' इत्यत्र शेषः, तस्मात् सोऽप्यर्थवादः । तस्मात् अर्थवादजातः चः नितानुवादः स्यात्, न विधिः । इति सिद्धान्तः । के-

* परकृतिपुराकल्पा अर्थवादः । (तत्र एक-कृद्विकृत्यास्त्वान् परकृतिः । अनेककृद्विकृत्याप्यान् पुर्ण-कल्पाः इति वदन्ति) । भा. ६।१।१।२।२६-३०.

ॐ परकृतिपुराकल्पाधिकरणम् । मापपाकाधि-
करणम् । परकृतिपुराकल्पाः अर्थवादाः ॥

परकृतिपुराकल्पं च मनुष्यधर्मः स्यादर्थाद्य-
स्तुकीर्तनम् । ६।७।१२।२६॥

भाष्यम्— इह परकृतयः, पुराकल्पाश्चोदाहृत्यम् ।
यथा ' इति ह स्माह बटुकूर्वाण्यिमां पान्ते पचत, न
वा एतेषा हविर्गृह्णन्ति ' इति । पुराकल्पः, ' उल्लुके
स पूर्वं समानमुत्तान् इ अमुष रक्षाणि निजन्तुः '
इत्येवमादयः । तेषु संदेहः भिन्नेते मनुष्यधर्मा विषयः,
उत तद्रोगाणाम् । अथवा अर्थवादा इति । किं
वाच्यं प्राप्तम् ? मनुष्यधर्मा विषयः इति । कुतः ?
अर्थान् प्रयोजनाय अनुकीर्तनमेतद्वदति । कर्तुंमनुष्य-
संबन्धकीर्तनेन क्रिया प्रशामा भवति । प्रशस्त च
प्रतिपाद्यम् । स एष विधिरेव अनेन प्रकारेण । अतः
परैरपि मनुष्ये कर्तव्य इति गम्यते ।

तद्युक्ते च प्रतिषेधान् । २७ ॥

भाष्यम्— एववातीयकस्य विषेः प्रतिषेधो भवति,
तत्तथा न कुर्यादिति । प्रसक्तस्य च प्रतिषेधो न्याय्यः ।
तस्मादपि विषय इति ।

निर्देशाद्वा तद्धर्मः स्यात् पश्चावत्तवत् । २८ ॥

भाष्यम्— मनुष्यधर्मोऽयं विधिरेवजतीत्यक इति
शक्यते । तत्र तु विशिष्टगोत्राणां निर्देशान्तेपमेव धर्म
इति गम्यते । कृत्या इव कर्तव्य इति ज्ञायते । स च
विशिष्टगोत्राणां भ्रूयते । तस्मात् तद्रोगाणामेव कर्तव्यः ।
पश्चावत्तवत् । यथा ' पश्चावत्तवत् बमदमीनाम् ' इति
तद्रोगाणामेव भवति, एवनिहापीति ।

विधौ तु वेदसंयोगाद्बुपदेशः स्यात् । २९ ॥

भाष्यम्— बुपदेशोऽपि पक्षो न्यायवर्धते ।
विधौ एतेषामुपदेशः स्यात् । विधौ वेदेन स्तुतिनिर्देशः
कृतः । न विष्णुश्रये पुपदे । पुपप्रहणं विधिप्रसंसा-
यम् । विधिरिति क्रियामाह । एतस्माः क्रियायां मानो
यस्मादनेन पुपदेण क्रियते तस्मात् साधुरिति । न
त्यत्र पुपयः क्रियासंबन्धेन निर्दिश्यते किन्तु स्रोतव्य-
त्वेन । कुत एतत् ? स्तुतिपदस्यन्यप्रकारमावात् ।
अपि च क्रियानिर्देशो भ्रुवा विधानम्, त्रिप्रापुष्य

संबन्धनिर्देशो वाक्येन । तच्च दुर्बलम् । तस्मात्
पुपमानस्य विधानं प्रसोति, न तद्रोगाणामिति ।

अर्थवादो वा विशिष्टोपत्वात् तस्मान्नित्यानुवादः
स्यात् । ३० ॥

भाष्यम्— एषोऽपि पक्षो वसन्धद्विनिवृत्तः ।
नाच तद्गोत्राणां विधिः, न मनुष्यमानस्य वा विधिः,
विधिरेव वेति । अर्थवादस्तु । कुतः ? विशिष्टोपत्वात् ।
अन्यं तत्र विधिमामवन्ति । परकृत्युदाहरणे तावत्,
' तस्मादारण्यमेवाश्रीयात् ' इति । पुराकल्पोदाहरणे,
' यहपतेरेवाग्निमु निर्मेष्य निर्वेपेत् ' इति । न च
इयोर्विध्योरेकवाक्यमात्रोऽस्ति । विधिना हि संबन्ध
मानयोः परकृतिपुराकल्पवचनयोरेत्या वचनव्यक्तिः ।
अन्या तु स्तुत्यर्थप्रवृत्तयोः । न चोपमं बौगप्येन
एववति । तस्मादर्थवाद इति ।

शा— कृत्वाचिन्त्या अधिकारश्चिन्त्यते । अर्थवादो
वेति कृत्वाचिन्तोद्घाटनम् ।

सोम— अपांमितस्यद्वन्द्वत् इहारी भाविशेष इति
प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थतु— परकृतिः पुराकल्पः
इदं त्रयमपि मनुष्यधर्मः मनुष्यधर्मत्वेन विषये स्यात् ।
तथा मति तर्कानेन प्रयोजनाय भवतीति ।

वि— ' मायान् मे पचतेत्वेद् वाग्निष्वेवाग्निष्वे
वा ।, उतेर्विधेश्च तौ पक्षौ, कृत्वाचिन्ताऽर्धनादतः ॥ '

आह— दर्शपूर्णमासयोः ' इति ह स्माह बटुक-
र्वाण्यिमां पान्ते पचत ' इति श्रुतम् । इदं चैककर्तृकोष-
ख्यानपरत्वात् परकृतिः । अयं स्यात्प्राज्ञानविधेः शेषः ।
बहुकर्तृकोषख्यानपरं च वाक्यं पुराकल्पः सन्ने ' उल्लुके
सह पूर्वं समानमुत्तान्, तानमुष रक्षाणि निजन्तुः '
इति । अथ च ' यहपतेरेवाग्निमु निर्मेष्य निर्वेपेत् '
इति निर्मेष्याग्निर्दत्तार्थानुल्लुकेः उल्लुकेसर्वाभिन्दक, सत्
तद्विधेः शेषः । न तु स्वतन्त्रो विधिरित्यौद्वयवाचिकरणे
निगीतमेव । परकृत्युदाहरणे तु यदा विधिस्तदा कृत्वा-
चिन्त्या विचार्यते । कृत्वाचिन्त्यावाचिकारिबुद्धार्थमासे-
द्देशेन तत्कर्तृसंस्कारार्थतया वा मापपाकाविधिरिति तद्वत्
एव मापपाकाधिकारो वैश्वानिचितकसत्तद्वत्त्वत् । नन्य
प्राच्यवत् इण्यिगोत्रवत् दुर्बलम्, येन तत्कल्पविधेः

सामान्यविषयत्रं स्यात् । इति प्राप्ते, स्तुत्युपायत्वेनो-
पात्तस्य दृष्टिगोचरत्वात् विषयेमापाकविशेषणवत्कल्पने
प्रमाणत्वात् मापयकमात्रविधानेन सर्वाधिकारः । ११.

मण्डन-— 'मापयकवचः स्तुतिः ।'

शंकर-— 'मापयके विचिन्तित ।' १४. 'सर्व-
पूर्णां विज्ञे तू हः ।' १५. यथान्तरमिदमिति टिप्पणी ।

● परकृतिरूपार्थवादात्सं एककर्तृकोपाख्यानम् ।
वाच. पृ. १२.

● परकृतिरूपोपाख्यानार्थवादकल्प्यः विधिः
यथा 'ताभ्यामेवमशीधेमीयमेकादशकृत्वात् पूर्णमासे
प्रायच्छत्' इति । इन्द्रस्व उपाख्यानमिदम् । वाच.
पृ. १२.

● परतन्त्रोपजीवीन्येतानि (हविषानि ध्येयक-
गुणकानि ऐष्टिकानि कर्माणि) यथाऽर्थस्मिन् परतन्त्र-
मुपजीविषुमर्हन्ति, यथा पाशुनाम् प्रमाजन् अन्यकाल-
नपि पशुपुरोदाशः उपजीवति, इति पूर्वपक्षः । भा.
१२११७११५.

● परतत्सं अप्रामाण्यस्य मापयकज्ञान-कारणदोष-
ज्ञान-विर्धनादज्ञानैर्ग्राह्यत्वम् । वाच. पृ. ६. ● परतत्सं
अप्रामाण्यस्य शानकज्ञान-कारणदोष-विर्धनादज्ञानतत्त्वन-
त्यम् । अयापार्थरूपाप्रामाण्यस्य च तत्तत्त्वम् ।
कु. १११५५.

● परदारभियोगः अनाचारः । वा. ११११३७
पृ. २०३.

● परनिमित्तकप्रायश्चित्तानुष्ठानम् (परं परम्भ-
द्रन्तं निमित्तं कथं प्रायश्चित्तम्, तस्मान्नुष्ठानमित्यर्थः)
अपच्छेदपूर्वपर्यं । भा. ६१५११९५४.

● परपक्षस्तान्यापत्तिरेव नोपपत्तिः । तस्य च तत्र
च उभयोरेव अन्वयेन पर्युत्थोक्तम् । वा. ११११२५
पृ. ४०४.

● परप्रव्रजे अन्यधर्मविवेकव्याप्यम् । वा.
१११११६ पृ. ८६४.

● परप्रत्यायनार्थो वाच्यप्रयोगो यकृत्वात् ।
वा. ११११४१६ पृ. ४४४.

● परप्रावल्यान्यायः, पूर्वदोषैस्त्वन्यायः, पौर्वा-
पर्यन्यायः, पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायः, अपच्छेदन्यायः
इत्येकमेव । भा. ६१५११९५४. मीको. पृ. ४९५
'अपच्छेदन्यायः' इत्यत्र दृश्यम् ।

● 'परमतमप्रतिपिद्धमतुमत्वं भवति' इति
न्यायात् इति योगशास्त्रप्रविद्धा मनसः पञ्च वृत्तयः
परिरुद्धन्ते, 'प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतयः'
नाम । शांभा, २।४।१२ ब्रू.

● परशब्दः परत्र प्रयुक्तः सन् तद्वर्तमानतिविराति
इत्युक्तम् । भा. ७।४।१८, ● परशब्दः परत्र स्रोतुमापि
न वर्तते । वा. १।४।१२।१२-१ पृ. ३५५. ● पर-
शब्दस्य परवृत्तौ तद्वद्भावो गम्यते । स यत्र विशाखे
भवति, तथादृष्टे, यथा 'सिंहो देवदत्तः' इति ।
एव यत्रिजात, एव निर्वाणते, 'यथा यमी गृष्टिगण्डाः
विहाः कियन्ताम्' इति । भा. ७।१।११.

● परशारदाविहितं स्वशास्त्रविहितेन वाच्यते, अर्धं
अप्राप्तत्वात् (यथा उचितद्वौमादि अनुचितद्वौमादिना) ।
वा. २।१।३१४ पृ. ८६०.

● परसिद्धेन परे बोधनीयः इत्यस्मिन्नेने विरोधा-
भावात् अपरतिपिद्धत्वमुक्तम् (मनसो वृत्तिपञ्चकस्य
योगशास्त्रमिदम्) । न्यायनि, २।४।१।१२.

● परस्वत्यापादनं नाम दातृत्वापार एवागौ । वा.
१।४।१०१२८ पृ. ९६०, ● परस्वत्यापादनात् माहू
दानविपानं न परंनस्यति, इति प्रतिग्रहमाश्लेषि ।
१।४।१०१२८ पृ. ९२९.

● परकीयैः परार्थैर्लक्ष्यप्रमाणैः न राशिकाभिज्ञौ
सिद्धेपकरीकरणद्वौमौ उद्वेगमेव जनेविश्रोमे । ड्रु.
५।१।१५।२८. ● परकीयस्य दानं नावकत्वते ।
भा. १।२।१५।१७ पृ. ७९६. ● परकीयस्य द्रव्यस्य
ज्ज्ञौ विनियुक्तस्य अन्वये विनियोगान्नोच्यम् ।
सु. पृ. ९२८.

● परमाणुः । अणोरनुपलम्भ इत्यर्थोऽयम् । बदेव
अनन्तमितं म्युक्तमीश्वरमेव तदेव परमाणुमाच्यन्ते,
तदेववातुपलम्भान् तत्कल्पनादिननुपपत्तेषु । इत्यमाना-
च्यवन्त्य च स्वकीयसः तैरेव लोकीयोभिः (मनुष्यैः)

आरम्भसंभवान्, अमहत्तोऽपि च गुणादेश्चाङ्गुपत्वान् न महिमगुणशालिता तदेतु । तदेकार्थसमागमस्य वा तदेतत्त्वे व्यगुक्तस्य अप्रवृत्तप्रसङ्गं स्यात् । तदभावात् परस्परपक्षोभप्रकरणत्वे वा व्यगुक्तस्य च गुणादेश्च एकैककारणशालिनो, अचाङ्गुपता स्यात् । परस्परपक्ष कारणत्वे तु द्वितीयस्यापि प्रसरस्य संभवो दुर्वार । भवतु वा स्वभानविशेष एव चाङ्गुपत्वे हेतुरेक इति (चाङ्गुपत्वे) न परिमाणतो नियमोपपत्तिः । कणिका पृ ११७ * परमाणव । 'मीमांसकैश्च नावश्यमिभ्यन्ते परमाणवः । यद्देशेनोपचक्षस्य मित्यात् कल्पयेद्भवान् ॥ समूहस्य प्रत्ययमहदस्यै परमाणुमि । योऽपह्नुते शश- र्वापि सोऽभाव शृङ्गो बवेद ॥ समूहपरमार्थत्वे स्थिते तदिष्टद्वितुक्ता । इति नामत्वगम्येत् परमाण्वस्तिता पुन ॥' श्रोत्रोवा अनुमानपरिच्छेदे १८३-१८५. * परमाणुपु व्याप्यवृत्तिः संयोग, अङ्गीक्रियते । तत्त द्वेषस्य अवच्छेदकत्वसंभवेन अचाङ्गुचित्तिसंयोगस्यापि नष्टुपपत्ति इति कारिका.) मणिः ६ ४६.

० परमाणुसमर्थनम् । सप्रति परमाणुसद्भाव साध्यते । अल्पपरिमाणप्रकारतस्य कचिद्व्यभिक्तं परिमाणानसत्त्वत्वात्, महत्परिमाणानसत्त्वत्वात् । नित्य- श्चासौ अवधिमुक्तं, अनित्यत्वे तस्यापि कारणत्वानेना- नविवक्ष्यप्रसङ्गात् । यथासौ अवधिः स परमाणु- रिति । तथा व्यगुक्त प्रत्यक्षस्वपरिमाणदल्पतरपरिमाण- कार्यद्रवारस्य कार्यद्रवत्वात्, पटादिवत् । तथा द्यगुक्त स्वावयवकार्य सावयवत्वात्, घटादिवत् इति । ननु द्व्यगुक्तमपि कार्यद्रवारस्य स्यात्, कार्यद्रवत्वात्, पटादिवत्, अथे न नित्यत्वपरमाणुसिद्धिः । नैवम्, महत् कार्यद्रवस्य कार्यद्रवारस्यत्वम् । तर्हि तदेव दस्य कारणत्वं दृष्टमिति न द्व्यगुक्तस्य कारणत्वमपि सिध्यति । तथापि यदि कार्यद्रवादेव कारणत्वमनुधीयेत्, तर्हि कार्यद्रवादेव कार्यद्रवारस्यत्वमप्यनुमीयताम्, क पश्चात्तदेतुः । नैवम्, द्व्यगुक्तस्यापि कार्यद्रवारस्य वे, तस्यापि कार्यद्रवारस्यत्वप्रसङ्गेन अनसत्त्वा प्रसज्येत । अथ क्वचित् कार्यद्रवारस्य न आधीयेत्, तर्हि प्रथमस्य तथा- भावे कः प्रदेयः ? इति स एव परमाणु । अनरत्वात्

मपि को दोष इति चेत्, अयमेव दोष, सर्वपामव- यविना स्वावयवपरंपरया कचिदपरिनिष्ठितत्वादनन्ताव यवप्रसङ्ग । भवत्विति चेत् तर्हि सर्वपमहीपरंपरोपि तुल्यपरिमाणत्वं प्रसङ्ग, अवनवात्परंपरायवमहत्त्वमप्यो हि सर्वनावयविना परिमाणत्वं महत्त्वमप्यस्य, अनन्ता- वयवत्वे तु संपेदोऽप्यनन्तावयव, पूर्वतोऽपि तथैवेति नुन्यपरिमाणत्वमपरिहाममेव, अतोऽनवस्थादितोपपन्नेन द्व्यगुक्तस्य न कार्यद्रवारस्यत्व दक्ष्यानुमानम् । ननु कार्यस्य कारणद्रव्यानुमानमप्यनवस्थासंज्ञेनैव न पठते । नैवम्, अन्यतरव्यापितिरव्यागे प्रसङ्गे कार्यद्रवारस्यत्व- मेव परित्याग्यम्, न तु कारणत्वमानवाप्ति, तस्या अवश्यमभाविन्यात् । तथाहि, कार्य कारणवदिति सामान्य- व्याप्तिमङ्गीकृत्य तत्कारणमपि कार्यरूपमेवेति द्वितीकनु मानेन साध्यते, अत सामान्यनुमानविरोधे तदुपजीक विदोपानुमान ते परित्याग्य स्यात्, न त्वमपेरोपि परित्याग । भवतु, द्व्यगुक्त परमाणुक्त बोधयपि नाधीयताम्, आद्यमेव प्रत्यक्ष महिमगुणशाल्येकार्थव- र्थविव्यति, परमाणुशकानुमानमपि सिद्धसाधन भवतु । नैवम्, विज्ञत्यासहत्वात् । तत् किं आद्यप्रत्यक्ष सावयव मनिव्यम्, उत निरवयव नित्यम् ? यदि सावयव- मनिव्यम्, तदा तस्यावयवत्वेन कारणत्वेन च द्रव्या- न्तरानुमानमसङ्गीकृत परमाणु । निरवयव नित्यमित्या श्रीयमणो उत्तरोत्तरानवयवानित्यकार्यद्रवस्य कारणत्व न स्यात् । यत्तु परादि कार्यद्रवारस्य विच्छादि तसत् सावयवमनित्य च दृष्टम्, निरवयवस्य नाशशब्दे- र्द्वारस्यत्वमपि न दृष्ट अतो निरवयवमित्येनाप्रत्यक्षो- गोत्तोत्तरकारणमपे न सिध्यति । अथ सत्यपि तथा दृष्टेः उत्तरोत्तरकार्यद्रवमन्वयवचित्त्वत्त्वं नित्यमन्वयवत्त्वं कारणमिति कल्पयेत्, तर्हि परमाणुरपि मित्यो निरवयव एव कारण भवतु, द्व्यगुक्तमपि नित्यद्रव्यकार्ये भवत्विति तुल्यत्वम् । ननु अस्माकं दृष्टविकृतिरनिरवयवत्वं कार्यद्रवमनाधिकारणत्वे कल्पमानेऽपि समकर्मप्रतिपक्षे आद्यप्रयच्छे धर्ममात्रमेव कर्तव्यम्, तव तु द्यगुक्त- परमाणुरूपमिदं सत्यं वृत्ता एव निरवयवनिष्कारण- धर्मकल्पनमपीति न तुल्यत्वम् । सत्यम्, दृष्टत्वस्य

आद्यप्रत्यक्षे न विद्वद्भर्तृरूपनमुचितम्, कल्लहानि-
प्रसङ्गात् । अल्लहस्य परमाण्वधिकमेव कथ्यते, अतः
कल्लहानिपरिहारेणानल्लहस्यमेव न्याय्यम्, इतरथा
पूर्वतद्भूमस्य कारणत्वेनाधिकत्वेन साधकमस्तीत्यन्य-
नुमानोच्छेदप्रसङ्गः । अथ भूमजादीयान्कमित्कण्ठस्वाव-
गतत्वात् कल्लहानिप्रसङ्ग इति चेत्, तर्ह्यपि
द्रव्यस्य सावयवमित्यवयवभावस्य कल्लहत्वात् तदपरिहा-
रकल्लहानिः समैव । एव निश्चाद्यन्त्रिवादिष्यपि
त्यावदानुमान न स्यात् । अत एवेकम् 'प्रमाणवत्-
कल्पयति मुखहूनि' इति । अतः कार्यद्रव्य सम-
वायिकारणवत् इत्येतानदेवानुमातयम्, न महत्कार्यं च
कारणवत्, नापि कार्यद्रव्यत्वमिति । किञ्च कार्यद्रव्य-
कारणवदिति सामान्य वाच्युपजीवनेन 'महत्कार्यद्रव्य-
कारणवत्', 'कारणमपि कार्यद्रव्यमेव दृश्यम्' इत्यादि
निवेद्यम्, तथा च सात महत्त्वादेव्यतिरेकाभावात् प्रयो-
ज्यम् न सम्भवति । तथाहि, इतरसायदीक्षमवेऽपि न्य
व्यतिरेकात् कार्यद्रव्यत्वे दृष्टः, तस्यैव धर्मस्य प्रयोज-
कत्वम्, अत्र तु कार्यत्वे कल्पि महत्त्वादिधर्माभावात्
कारणत्वत्वाभावात् क्वचिदपि न दृष्टः, अतः कारणवदित्ये-
तदेव प्रयोजकम् । किञ्च कार्यद्रव्य कार्यद्रव्याख्यमित्तीय
व्यासिद्धयोरेपि यादित्योर्धर्मिन्वाराणी, तत्र तु अद्य-
प्रत्यक्षे उत्तरकार्यारम्भके व्यभिचारः, मम तु परममहत्त्व-
कार्यत्वं व्युत्पन्नत्वं दृश्यकृत्सिद्धिः, दृश्यकृत्कार्यत्वं
परमाण्वसिद्धिः । ननु परमाणवत्कण्ठकमेवधारमताम्,
विपन्नार्द्रता दृश्यकारण्येण ? नैवम्, महत्त्वः कार्यद्रव्यस्य
अव्यभिचारिकत्वद्रव्यान्तपरममत्त्व दृष्टमिति तदनुवारेण
व्युत्पन्न्य कार्यद्रव्यमेव धारणनमुमेयम्, विशेष्यगो-
परित्यागव्योगात्, परमाण्वस्य नित्या इति न वैक्यु-
कारणम् । ननु अनित्याः परमाणवः मूर्तत्वात्, पञ्च-
दिशत्, तथा साधक्याः परमाणवः मूर्तत्वात् यथादिवत्,
तथा अनित्याः सानन्याः परमाणवः सर्वदिक्चंबन्त्वात्,
यथादिवत् इत्येतिर्निराकृताः परमाणवः कथं मिथ्यन्ति ?
सिध्यन्त्येव वैरेल वेदाभिः । एतेषा देवता पञ्चधर्मव्य
विना हि न हेतुत्वमिति एतेषा पञ्चवृत्तित्ताऽऽदिसाधक-
प्रमाणैरेव परमाण्वोऽपि सिद्धा भवन्ति, अन्यथैतेषा

हेतुत्वमेव न स्यादिति भावः । तथाहि, तत्र पञ्चीकृताः
परमाणवः सिद्धा अविद्धा वा ? यदि सिद्धाः, तदा
धर्मिणाहकप्रमाणत्वात् वाधितनियया हेतवः । अथा-
विद्धाः तर्हि आश्रयासिद्धत्वादेव न साधुतासधकाः । अथ
प्रसङ्गापादनमुखेन हेतवः साव्य साधकवन्ति, तर्हि पञ्च-
भूतपरमाण्वङ्गीकारेण नैतत् प्रसङ्गः, तथापि धर्मिणाहकसाध-
एव । अनङ्गीकारेणेति चेत् उदासि पूर्वोक्ताश्रयासिद्धि-
साधकस्यैव । प्रसङ्गापादनमपि नानुमानविलक्षण प्रमाणम्,
किन्तु अनुमानस्यैव प्रयोगभेदानाम्, साधनदूषण-
लक्षणाभ्यरि तन्मेवेति न विशाऽन्तर प्रसङ्गापादनमिति
उद्वेगुपरसम् । अयं तु नित्यज्ञान्यवादः प्रसङ्गापादनप्रस-
ङ्गवृत्तिकारणत्वपक्षे च तुल्यः । अतः परमाणुकारणत्वादे ये
दोषान्ते धर्म्यमपि समाना इत्युच्यन्ते । प्रवि,
पृ. ४३-४६.

* परमात्मा, 'तत्त्वितुर्दृश्यम्' इति अर्थ-
विश्रन्तच्छब्दवाच्यब्रह्माख्यपरमात्माभिधायिन्य गायत्र्या
अस्तिन्यमाणेन वारिणा इत्यते । सु. पृ. १०१०.
* परमात्मा त्वेच्छया परमार्यत एव न्येमादि बनपति ।
'इन्द्रो माशामिः' इत्यादिश्रुतिस्तु प्रसङ्ग्य अनित्यत्वं
बोधयति, न निष्पत्त्यादि इति के चित् । मणि,
पृ. ५०. * 'तथा न्येमशरीरोऽपि परमात्मा श्रुतौ
श्रुतः । इत्यने वारिणा नित्यं यः एव ब्रह्मेति बोधितः ॥'
वा. ३।१।५।१३ पृ. ७०२, * 'शब्दमज्ञेति
यच्चैव शास्त्रं वेदाव्यमुच्यते । तदप्यधिष्ठितं सर्वमेतेन
परमात्मना ॥' ३।१।७।१३ पृ. ७०३, * परमात्मनः
एव वेदान् स्वार्थप्रतिपादने नियतं वेदाख्येनाधिष्ठितं
स्यैव क्षेत्रज्ञत्वदेवत्वात् नित्यज्ञानत्वोपपत्तिः । सु.
पृ. १०११, * परमात्मनः कर्मकण्ठोपयोगार्थं देहा-
नधिष्ठानेऽपि वार्त्कारणप्रतिनियमसिद्धये सर्वेव धरातः
सैतनाधिष्ठानकरणात्, परमात्मनोऽपि 'क्षेत्रज्ञं चापि मा
विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।' इति देहाख्येने शत्रुत्वाख्य-
क्षेत्रज्ञत्वसमृतेः वेदेऽपि अधिष्ठानत्वोपपत्तिः । पृ. १००८,
* परमात्मनः महत्त्वमधिष्ठितस्यैव आनेच्छादिमन्त्रम्
'पञ्चधातून् स्वथ पञ्च आदत्ते युक्तवत् प्रभुः ।' इत्यादि-
रभूत्यालोचनेन अवश्यायते । पृ. १००९.

• परमात्मप्राप्त्यवस्था । अपुनरावृत्त्यात्मकपरमात्मप्राप्त्यवस्थाकल्पनम् 'स खल्वेव वर्तयन् यावदाद्युप ब्रह्मलोचमभित्पद्यते न स पुनरावर्तते' इति, न तत्कार्यवादत्वम् । वा. १।३।८।२७ पृ. २८८ .

• परमापूर्वं अत्रार्थं प्रकानापूर्वं समुदायापूर्वं इति अपूर्वावान्तरमेव । वि. २।१।२, • परमापूर्वं साक्षात् स्वर्गादिफलजनकम् । इदमेव फलापूर्वमित्युच्यते । २।१।२.

• परमापूर्वप्रयुक्तं न भवति आतीतोमीय प्राग्भागातीतपदार्थकर्मस्य उपाश्रयत्वम्, किन्तु तत्तत्पदार्थकन्यावान्तपदार्थप्रयुक्तम् । भा. १।१।३।२०-२५.

• परमेश्वरः । अचिन्त्यशक्तिपरमेश्वरतात्कृतकसृष्टिप्रत्यादिक्मान्यति इति वार्तिककारैः वैदिकशिरोमणिमि प्रयञ्जितम् । अनीश्वरवादिनस्तु प्रामाण्यपदो वैदिकैरनाहृत्याः । कु. १।२।१।१८.

• परनेष्टि साम अनुक्तम् । वाल. ५ ७२.

• परम्परविदेशान् लिङ्गातिदेश प्रबल. । लिङ्गातिदेशादपि नामातिदेश. प्रबल, शीप्रतुद्धिहेतुत्वात् । तेन कौण्डिनीनामयनगताग्निहोत्रश्रवण प्राबलिते एव न शालामुखीये । वि. १२।१।६

• परस्तादनुपपन्नेषु विशिष्यया 'अथैष ज्योति.' 'अथैष विश्वज्योति.' 'अथैष सर्वज्योति.' 'एतेन हृत्सादक्षिणेन यजैत' इति । अत्र 'एतेन' इत्यादि पूर्ववाक्ययोगि अनुपपन्ते । वाल ५ २८

• परस्तादनुपपन्नम् 'चित्तवित्तस्वा पुनातु वाक्मरित्स्वा पुनातु देवस्त्वा सवितोरमुनात्सच्छिष्टेषु षविमेण वशे. सूर्यस्य रश्मिमिः ।' इति । वाल. ५ ६०.

• परपरैकमक्यतासामर्थ्यान्मकान् लिङ्गान् अर्थाभिधानकारुण्ये लिङ्गं कर्त्वीयं लिङ्गयोर्विरोधे । 'स्येन ते बदनं कृणोमि' इत्यत्र । वा ३।३।७।१५ पृ. ८५०.

• परस्परविरोधे द्वि न प्रकारान्तररिधितिः । नैकत्वाऽपि निरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधत्व' ॥' इति न्याय. । न च त्रयमात्रमात्र प्रसक्तः समक्षि,

परस्परविरोधे हीति न्यायेन व्याकृतस्योद्भटत्ववदिति तत्रैव (एव्यदर्शनसंभेदे) गौडे । साहस्री ६१६.

• परस्मैपदं विनिर्गोचरी भुतिर्वया 'यदि वामयेत वयंक. पञ्चमः स्यात्तैच. सद्यो विनुयात्' अत्र परस्मैपदस्यैव अन्त्युपायात् परस्मै. भूकते, तथा मुत्या तत्सामानाधिकरण्या कामयतेर्भाष्यते । वाल. ५. ४१.

• परस्त्वान् । 'ईशानाय परस्वत् आत्मेत' इत्यत्र परस्वच्छन्देन आख्या. पञ्चविधोपा उच्यन्ते । वि ३।४।१३.

• परस्वदागे पर्यधिकरणान्ताद्वरीतिविषयनेन बहुत्वाद्भ्रप्रतिषेध (अक्षमेवे) । भा. १।४।१३।५१-५५.

• 'पराक बहिष्पयमानेन स्तुवन्नि' अत्र परकृशब्देन पाठकर्मो बोधयन्ते, तेनात्मात्प्रातिषेध. । वि. १०।५।७, • पराचीनिः अतुक्कमेणान्तामिः कर्मिः । १।४।३.

• पराकृशब्दः अनन्यासे 'पराची. सामिषेनीत्वाह' । अनन्यस्ता सामिषेनीत्वाहेति । (पूर्वपक्षे इदमुक्तम्) । भा १०।५।१०।४५। दिग्देशकालवचनो हि परकृशब्दो भवति । यथा 'पराङ्मन्यावेवात् पुनरुद्घाति' इति कालशरयो पञ्चमी, नापादाने । १०।५।१०।४७

• पराजयते ग्लानिजनकक्रिया अर्थ. । मणि ५. १५०

• परामर्शं यदि पश्चविशेष्यक तदा तद्विशेष्यैव अनुमिति । हेतुविशेष्यके तु साध्यविशेष्यका इति मणिवृत्तं (गङ्गाय) । उभयविशेष्येण पश्चविशेष्यकैव इति नञ्या (अत्र धूमलिङ्गकपर्वतपक्षकत्राद्विशेष्यकानुमिति मयि धूमपरमर्षयत् हेतुत्वम् । धूमलिङ्गकत्व स्वाध्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन धूमशानवर्तनम् । अपनहितोत्तरत्व च धूमशानाधिकरणक्षणव्यसाधिकरणक्षणध्वसानाधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणत्वरूपम् । तेन अपेक्षातुदफालनकपरमर्षसंग्रह । एव सत्त्वतमसदाना कारणत्वमि । ननु सर्वेषु परमर्षेषु अनुमितिनाशतोऽनच्छेदकत्वात् परमर्षत्व खाति किमिति नाभ्युपेक्षते । चाद्युत्तरादिना

संस्कृ इति चेत्, तर्हि तस्मा ज्ञातो मानसकल्पवाच्यता अङ्गीकार्या । चाक्षुषपरामर्शानन्तरं ज्ञापमानादामनुमितौ सर्वोचितकारणस्य प्रत्ये मानसत्वमसौक्यत्वेन समयात् । न च चाक्षुषसामान्याः मानसप्रतीकप्रत्ययेन तदानीं मानसोत्पादासम्भवा इति वाच्यम् । फलवलेन चक्षुर्वैशाम्भावेन चाक्षुषसामान्यभावस्य सत्यात् ।

अत्र परामर्शस्य स्मृतिरूपवाच्यम् । चाक्षुषादिपरामर्शोत्पत्तौ तदनुमितौ मिमित्येव मयतः इव स्मरणरूपपरामर्शकल्पनात् इति । एवं च स्मरणस्य संशयामकत्वामायेन संशयानन्तरं अनुमित्युत्पादनासंभवान् । विशेषतः परामर्शकारणतायां निश्चयवत्स्य अप्रवेशेन वास्तव्यत्वं इति चेत् । चाक्षुषादिपरामर्शोत्तरं उपचयमानानुमितिरूपले स्मरणानुसंगपरामर्शकल्पने तदन्यत्संस्कारकल्पने च अतिगौरवापेक्षे । अनुमितिविजनकताऽवच्छेदकतातेः संशयान्तरुमानसकल्पवृत्तयकल्पनेन संशयानुसंगपरामर्शादनुमित्याद्यादानासम्भवेन विशेषहेतुताया निश्चयत्वप्रवेशस्य इत्यस्यात् । सगृह्यत्वमनामकल्पपरामर्शोत्तरं एकानुमितौ तद्व्याप्यवशापरामर्शात्तरकल्पनेन समुदाशम्भनात्मकपरामर्शो अनुमितिविजनकताऽवच्छेदकजातिर्द कल्पने । अतो न तत्र द्वितीयाऽनुमितिः । तस्मात् परामर्शस्य ज्ञातिः इति चेत् ।

अत्र के चिन्, उक्तानयेन इष्टहेतुतामानादी प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकौजायास्यापि मानसकल्पनाप्यत्वेन सिद्धया इष्टसाधनरवादिपरामर्शविशेषे प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वैनात्वेन संकल्पवद्भात् । न च प्रवृत्तिजनकताऽवच्छेदकत्वैजानं चाक्षुषत्वस्याप्यत्व इति वाच्यम् । परामर्शत्वस्य चाक्षुषत्वादिवाच्यत्वेन विनिगमवाचिग्राह् । अतो न परामर्शस्य ज्ञातिरित्याहुः । अत्र गौतमीयाः, बह्व्याद्यनुमितौ बह्विध्याप्यलोकावात् पर्यतः । इत्यादिविशिष्टपरामर्शस्यैव हेतुत्वम्, न तु आलोको बह्विध्याप्यः, आव्येकत्वान् पर्यतः इति ज्ञानद्वयस्य गौरवात् । यत्र च ज्ञानद्वयादनुमितिः, तत्र विदिशप्रज्ञानकल्पनात् न व्यभिचार इत्याहुः । सीमासंज्ञस्तु, बह्विध्याप्यधूममान् पर्यतः इति विशिष्टपरामर्शस्य हेतुत्ववादिनये व्याप्यदेशे निश्चयस्य निवेशस्य पूर्वतोऽपि निश्चयत्वं निवेशनीयम्,

तथा न निश्चयस्य तदभावोपकारकत्वस्वरूपवदुत्तरस्यद्वयं परिचितत्वेन तेषां परस्परविशेषविशेषत्वमात्रे विनिगमनाद्विश्लेषेण आर्यकारणभावबहुत्वम् । ज्ञानद्वयवादिनये तु ज्ञानस्य भिन्नतया निश्चयत्ववैशेष्येऽपि न विषयो विनिगमनाद्विरहः । तत्र अक्षयं इत्याहुः । न च परामर्शवादिनये व्याप्यवच्छिन्ना या हेतुनिष्प्रकारता तस्मिन्सिद्धतत्त्वत्ववच्छिन्नविशेष्यताकालिनिश्चयत्वेन हेतुत्वकल्पनेन व्याप्यदेशे निश्चयत्वनिवेशेन नोपदाशतं गौरवं इति वाच्यम् । बह्विध्याप्यदेशे निश्चयत्वविशेषे बह्विध्याप्यो धूम इति विशेष्यताऽवच्छेदकप्रकारकानिर्णयकाले 'व्याप्यप्रज्ञानकारकं ज्ञानं जायताम्' इतीच्छास्त्रे व्याप्यदेशे मन्वाक्यमकल्पवाचिवाचिशिष्टवैशिष्ट्ययोरोत्पत्तौ वाच्यताभावः । तथा च तादृशज्ञाने व्याप्यदेशे निश्चयत्वनिवेशेन गौरवतदवत्त्वात् । न च तादृशज्ञानस्य आह्वयत्वेन न तस्मादनुमित्याजनिः । आह्वयपरामर्शात् अनुमित्यापत्तिवारणार्थं अनाह्वयत्वनिवेशस्य आवश्यकत्वात् इति वाच्यम् । अनुमितिविजनकताऽवच्छेदककोटी अनाह्वयत्वस्य अनुगतस्य अशक्यनिर्वचनत्वेन तद्व्यक्तिकविक्रान्तताया तथात्रिचान्नचित्तावाच्यिष्ठप्रमेयकूटस्य अनुमितिविजनकताऽवच्छेदककोटी निवेशप्रमेयस्य व्याप्यदेशे निश्चयत्वस्यैव तर्कवदत्त्वात् । तथा च गौरव तदवश्यं इति दिक् । मणि. पृ. ३७-३९.

● परार्थमनुमानं प्रतिज्ञावयवप्रयोगेण परस्य साध्यज्ञानजनकम् । मणि. पृ. ३९. ● परार्थमनुमानसामान्यतोऽह्य विशेषतोऽह्य चेति द्विविधम् । धा. ल. पृ. ८.

ॐ परार्थान्येको यजमानतणे । (१२।४।१। ३९) इति न्यायेन औदुम्बरीसंमाननवत् यत्कस्य चिन् अगिपु कृतमपि कर्म सर्वेषां फलित्यति । पूर्वपद्यः । (-प्रायेणैको इति कश्चित् पाठः ।) सोम. ६।१।८.

ॐ परार्थान्येको यजमानतणे । १२।४।१।३९।। अने अहीने वा यजमानता यणे सति यानि परार्थानि कर्माणि करवर्थाणि शुक्रान्तरम्प्य औदुम्बरीसंमाननं

ह्यार्थानि, तानि एक एव दबमानः कुर्वन्, न सर्वे कुर्वन् । इति सिद्धान्तः । के.

● 'परार्थान्येकेन क्रियेरन् ।' (स्या. श्रौ. १।१।४१) । गार्हपत्योपस्थानं आरद्रुपकारकं कर्माणि प्रविशन्ति आनन्ते । 'परार्थान्येकेन क्रियेरन्' इति न प्रवर्तते । तस्य न्यायस्य परार्थकर्मनिषेधत्वात् । वैजयन्ती. १।७।१८. * 'परार्थान्येकेन क्रियेरन् ।' 'पत्नी यदि नन्वाद्ये सर्वे वृथिव्याम्' । (स्या. श्रौ. ३।७।१०२) । सर्वत्राणं प्रतिपत्ति आहूति-निराकारम् । 'परार्थान्येकेन क्रियेरन्' इति न्यायस्य परार्थे एकसंस्कारे प्रवृत्तिः इति मा भूत् । अपि तर्हि (किन्तु) स्वार्थे यत्र भवति एकरूपे चादृशार्थेऽपि स्योनि । तथा च एकरूपे पत्न्या सिध्यति निवन्तम् । वैजयन्ती.

● 'परार्थे स्वर्षे(षो)सामान्यम्' (१।२।१४।४२)

इति (उपक्रम्य ' क्रियेरन् वा ' इति) वक्ष्यति, निना-
ऽपि तादर्थ्येन अभ्युदितेऽप्या दधिपत्नयोः तद्रुपकारमाश-
र्यमानान् प्रणीताधर्मप्रातिर्भवतीति । वा. ३।७।१६.

● परार्थे स्वर्षोसामान्यं संस्कारस्य तदर्थ्यत्वात् ।
१।२।१४।४३॥

' त्रि वा एतं प्रवृत्तं पशुनिरर्षयति वर्षन्त्यस्य
भ्रातृत्वं यच्च हविर्निदत्त पुरासाक्षत्रमा अस्युदेति ।
तत्रैवा तद्गुणान् विभजेत्, ये मन्थमासान्मये दाने
मुतेऽद्यमहाकपाल निर्वपेत्, ये सावित्रास्तान्द्राप
प्रदाने दधक्षरन्, ये क्षोदिशास्तान् विण्णवे सिषि
विष्टान् मुते चरन्' इति प्रवृत्तपशुणा अभ्युदयेष्टिया
म्नात् । तत्र मुते दधनि च प्रणीताधर्माः कर्तव्या न वेति
निर्कारे पूर्वश्रमाह । तुयन्तः कर्तव्यवामानमुचकः ।
परार्थे चरणा सह प्रदानार्थे, मुते दधनि न प्रणीताधर्मा
न कर्तव्याः । दधिपत्नयोः प्रणीताधिः सह अर्षोसामान्य
अर्षोसामान्यामात्रो भवः । संस्कारस्य उपपन्नकैः तदर्थ-
व्यात् अर्षणार्थं वात् । प्रणीताधर्माः अर्षणार्थाः । दधिमुते
तु न अर्षणार्थे किन्तु अर्षणार्थे, तस्मात् तत्रै. प्रणीता-
धर्मा उपपन्नदयो न कर्तव्या इति पूर्वं पठ. । अत्र
इति ' परार्थे स्वर्षे' इति तृतीयात्. पाठः । इति

' परार्थे न स्वर्षे' इति सम्यन्तः, यथा आनन्दाश्रमीये
मूलपाठे । आनन्दाश्रमीये एव तु ३।७।११/ सूत्रीये
प्रातिके. " परार्थे स्वर्षोसामान्यम्' इति वक्ष्यति " इति
मुद्रितम् । तत्र नन् नाति । चौपचान्वायमुवायामित्देव
वातिन्म् " परार्थे स्वर्षोसामान्यम्' इति पूर्वपशुपशुप
वक्ष्यति इति उपक्रमार्थेतिवशात्पुपमेन व्याख्येयम् " इति
प्रत्येन विवृत्तम् । मुते तुयन्तस्य विद्यमानत्वात् न-
वन्तस्य पृथगपेक्षा नास्त्येव । अथ 'अर्षोसामान्यम्' इति
मुवात्. पाठ एव स्वीकार्यः तथा च तन् पदं मन्थे
' नहि प्रणीताना दन्धश्च अर्षोसामान्यं किञ्चिदति ' इति
विवृत्तम् । श्लेषं माध्यानुवारी मुवात्. पाठः स्वीकृतो-
ऽस्माभिरन । अस्यदीपनीमासादर्ये स्वीकृतः पाठस्तु
परिवर्तनीयः ।

क्रियेरन् वाऽर्थनिवृत्तेः । ४४ ॥

पूर्णपक्षं वायव्यो व्यावर्तयति । दधिपत्नयोः प्रणीता-
धर्मा उपपन्नादवः क्रियेरन् कर्तव्याः । अर्थनिवृत्तेः
अर्थस्य चरुश्रमस्य निवृत्तेः निष्पन्नत्वात् अर्षणनिष्पत्त्य-
पगमात् । 'मुते चरु दधन् चरुम्' इत्युक्त्या शयते एतन्
मुते दधनि च चरुः अर्षणमिति । चरु समनेतन्मुते
तयोः प्रदानं स्वाहात् । न तु तयोर्विधानं प्रदानार्थं
किन्तु अर्षणार्थमेव । तस्मात् अर्षणार्थान् प्रणीतास्तु ये
धर्मा उपपन्नादपत्ते दधिपत्नयोः कर्तव्याः एवेति
सिद्धान्तः । के.

● परार्थानुमाने न प्रकाशयकाः किन्तु नय एव ।
' उदाहरणपर्यन्तं द्रोदाहरणादिकम्' । बाल. पृ. ८.

● परार्थत्वं शेषलक्षणम् । ' यस्तु अस्तं
परार्थः, त वय शेष इति ब्रूमः' । मा. ३।१।२।२
पृ. ६५.९ ● परार्थत्वाद्गुणानाम् । (१।२।१०।
१६) पूर्वेण एवमुत्पन्नमपि संभवति (तथा च
' निषेधानार्थेऽन्वयः परार्थत्वाद्गुणानाम्' इत्येवमुत्पन्न-
व्याख्येयम्) । वा. १।४।१।१६.

● परानपनं तद्वत्त्वं श्रुते अकृतस्य हविषः
प्रशेषः । मोम. १।१।३०.

● परिः समन्तार्थः । ' औष्ठुम्हरी परिवेष्टयित्वा ' इत्यत्र परिः समन्तार्थः सर्वतो देगवेष्टनं ब्रूते । सु. घृ. १६०.

● ' परिकल्पितोऽपि मरणाय भवेदुत्तरो यथा न तु नभो मलिनम् ' । जीयकरिपकपद्येऽपि तादृक् (जीवपरकत्वादि) धर्मनिदिष्टत्वेन कल्पनेन तस्य (ईश्वरस्य) भ्रमवितृत्वानुपपत्तिः, ' परिकल्पितोऽपि० ' इति न्यायात् । अद्वैत, प्रतिबन्धकनिराकरणे घृ. ५०४.

● परिक्रयः अन्यद्वे कर्मणि स्वयंकर्तृत्वापादन-सामर्थ्यात्मकः । सु. ३।८।१ घृ. ५३. ● परिक्रयः अन्यार्थायः इह (धीमे) चोदकेन प्राप्तः यन् न कर्तव्यः । भूतादेः श्रुतिवन्नः तोमायेंन परिक्रयेण । तस्मात् (तोमाङ्गवीर्यगोचरऽऽविधु) अन्वयार्थो निवर्तते । भा. १।२।१६।३३.

● परिक्रयः श्रुतिवजा याज-सार्थं कर्म । वि. ३।८।१. ● परिक्रयः श्रुतिवजां छन्देषु नास्ति । भा. १०।२।११।३६-३९ ● परिक्रयः श्रुतिवजा स्वामिकर्म । श।८।१. मीको. घृ. १२५२ ' श्रुतिवजा परिक्रयः० ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● परिक्रयः श्रुतिवजां कर्मणि, यत्र यत्र न, यथा ' य एतामिष्टका उपदध्यात् स नीन् वरात् दद्यात् ' इति (स्वयमावृणा-नियवकनिवन्) । भा. ३।८।१।२.

● परिक्रयश्च तादृष्योत् । १०।२।११।३६ ॥ चशब्दो वरणद्वन्द्वार्थः । तत्र वरणवत् परिक्रयोऽपि न कर्तव्यः, दक्षिणा न देया । तादृष्योत् सर्वेषामेव स्वार्थत्वात् । समे हि समे यगमालाः, तत्र कः कश्चै किमर्थं दक्षिणां दास्यति । तस्मान् समे न परिक्रय इति सिद्धान्तः ।

प्रतिषेधश्च कर्मवत् । ३७ ॥
स्ये गन्धदयः प्रतिषिष्यन्ते ' नद्यन्न गौर्दीपते, न चायो न हिरण्यम् ' इति । प्रतिषेधश्च प्राप्नो सदातुप-पद्यते । कर्मवत् इति मनुवर्षं न पतिः । तथा च सने यस्मात् केया चिन् दक्षिणात्वेन प्रतिषेधः, तस्मात् कर्मन् श्रुतिविद्येतरदक्षिणादानरूपकर्मविशिष्टं कर्म भवति इति प्रतीमः । अतश्च सने परिक्रयः कर्तव्य इति पूर्वः पथः ।

स्याद्वा प्रासर्पिकस्य धर्ममात्रत्वात् । ३८ ॥
वाराभ्यः पूर्वेषुनिवारणार्थः । वराप्रकरणे योऽयं श्रावितानस्य प्रतिषेधः, स प्रासर्पिकस्य स्यात् । प्रासर्पिकेभ्योऽपि शास्त्रीयदानस्य प्रतिषेधोऽयम् । प्रास-र्पिकदानस्य तु धर्ममात्रत्वात् । धर्मार्थं तत् । तस्मात् तत्प्रतिषेधपक्षेन सने परिक्रयविधिर्न भवितुमर्हति । प्रसर्पकाः नाम प्रसर्पन्ति वशमण्डपेषु तत्रतत्र । यद्ये अर्थसंशये निर्वाणकः । यशार्थंशालेभविद्याः विद्वांसः शिष्टा ब्राह्मणाः विप्रश्रुतवः । प्रसर्पकेभ्यो वीपते इति प्रासर्पिकम् । (ज्योत्स्ना १०।१।१०) । सिद्धांत्येक-देशिना इवमुक्तम् । मुल्यनिदान्ती तु उत्तरपक्षे वक्ष्यति ।

न दक्षिणाशब्दात् तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् । ३९ ॥

' नद्यन्न गौर्दीपते, न चासः, न हिरण्यम् ' इति प्रतिषेधः न प्रासर्पिकस्य दानस्य । दक्षिणाशब्दात् । ' अदक्षिणाणि सत्राणीत्याहुः, न ह्यन्न गौर्दीपते, न चासो न हिरण्यम् ' इति । दक्षिणाशब्दश्च परिक्रयार्थो भवति । प्रसर्पकेभ्यो दानं तु न दक्षिणा नाम । तस्मात् परिक्रया-र्थत्वेन दानस्य प्रतिषेधोऽयं न प्रासर्पिकस्य । तस्मात् नित्याशब्दस्यैव अनुवादोऽसौ ' न छन्देषु दक्षिणा ' इति । तस्मात् सने नास्ति परिक्रयः इति सिद्धान्तः । के.

● परिक्रयश्च तादृष्योत् । यदि च अदृष्टमृत्तिकव वरणमरणाभ्या जल्पेत, ततः छन्देषु यत्रमानेषु तन् अश्रावणार्थं तद्दिशोवाञ्च अन्वयार्थो दोषाशाक्येऽनृच्छन्ते इति वराभरणे कर्तव्ये स्याताम्, तत्र ' वरणमृत्तिका० ' ' परिक्रयश्च० ' इति च विक्ष्यते । भा. ३।७।१६।३३ घृ. २०९८. ● परिक्रयो ज्योतिष्टोमे द्वादशघातम् (११२), वर्गपूर्वमाहवकोः अन्यार्थायः । स च परिक्रयः स्वामिकर्म । वचनात् कर्त्तव्यकर्मणि यथा ' य एतामिष्टकमुपदध्यात्, स नीन् वरात् (चहु-नीयाः गाः) दद्यात् ' इति । भा. ३।८।१।१-२. ● परिक्रयः नियते काले श्रुतियामेन भूतकृदानेन वा मनुष्यस्य शक्रदादेयां पदादेयस्य स्वीकारः । के. ● चिन्नीकितं कुर्वीकस्य सदाशान् उपश्रानस्य अर्थं

॥ परिह्वलापवादविषयं ततः सप्तमोऽभि-
निविशते इति न्यायः । प्रतिक्रम्य मित्राना सर्वेषा
लक्षणाना तन्नेगोधारणम् 'इको यणचि' इति, ततश्च
इनामपि गत्यर्थतो निमित्तत्वप्रतिपादनम् । न चैवं
श्रीग. इत्यादौ यणप्रवृत्तः, व्यक्तिमशो 'विप्रतिषेधे परमेव'
इति नियमबलेन तद्व्याक्तिविषयकतास्यैव विरह-
कृत्यनात् । पद्यमपवादविषयेऽपि मुश्चिषो इत्यादौ बोध्यम् ।
परिह्वलापवादविषयं ॥ इति न्यायात् । शब्दकोस्तुभः
हपचरद्

• परिकरवन्धः । निवीतं के चित् परिकरवन्ध-
स्यसिन् । स च सर्वैर्कर्मणु बन्धप्रताकरत्वात् प्राप्तः ।
इति पूर्वपक्षे । या. ३।४।३।२.

• 'परिमहपरित्यागाविच्छानिच्छापले रिषते ।'
पौष्येषु वाच्येषु परिमहापरिमहौ फलबन्धेन प्रकृतौ ।
या. ३।१।७।१२ इ. ७००.

• परिप्राहः वेदेः दगतिौ 'स्प्येन वेदिं परि-
लिप्तम् परिप्राहति' इति विहितः । वि. १०।१।१.

• परिचक्षा निन्वा । सोम. ७।३।१०.

• परिचराः नाम कथविशोपाः । 'अरण्यराजरा
नाम शारिन्ः, तेषा परिचरेयु स्मृतिरूप ब्राह्मणं
भवति ।' भा. ७।१।१।८.

• परिचोदना शङ्का । सा च परिचोदना वा स्वपथ
या स्थापयति परपथं वा दूषयति । डृप्. २।१।१।२।६.

• परिचोदनानां षष्ठीना मध्ये परिचोदनापरिहारकाले-
ऽपि पूर्वपरिचोदनापरिहारः भवत्येव । या. ३।३।७।१४
इ. ८२७.

• परिणयः । केयु चित् दक्षिणदेशेषु मातृलज्ज
दुक्षितं शिक्षः परिणयति । सोऽयमाचारः प्रमाणम्,
शिक्षाचारत्वात् होडावाप्याचारत्वात् इति चेन्न, स्मृति-
विदम्बनेन कालत्वभावविश्वत्वात् । तस्मात् ईदृशस्य
आचारस्य अप्रामाण्यम् । वि. १।३।५. वर्णकं ३.

• परिद्वानाधिकरणम् । भा. ३।४।९।१७. भीको.
इ. ६७७ 'अवकीरणन्यायः' इत्यत्र दृश्यम् ।

• परिहंरणं यूपधर्मः, 'अस इहं धर्मं इदंति मैका-
चरणदण्डेन समभूमि परिहंरणम् (द्वीकरणम्)
कृत्वा' इत्युक्तत्वात् । वि. १०।२।३१.

• परिदेवनमन्त्रः 'अन्वे अन्विकेऽम्बालिके न
मा नपति कश्चन । सद्यस्त्यश्चकः सुमद्रिका कामीन-
वाशिनीम् ॥' इति । वाल. पृ. ५९.

• परिदेवनरूपः अर्थवादः 'ये मामबुधन्त, ते
मा प्रत्यबुधन्त' इति । वाल. पृ. ५०.

• परिदेवनरूपः अर्थवादः 'आहितमिवा एष
एव नाग्निहोत इहोति, न दशार्जुणमासौ यजते, या
आहुतिमाशो देवतास्ता अनुभ्याग्निनीः क्रूरोति । इदं
याचञ्जीवाधिकरणे वार्तिके । वाल. पृ. ५०.

• परिधानीयं कर्म अन्तिम अन्त्येष्टिरूपं कर्म ।
योग. १।१।१।३३.

• परिधिः अग्निना संवध्यते, अग्निर्हविषा । भा.
१।२।१।१।२७. • परिधिः अद्भुतलीवत् अग्नीवत्
भवति । उत्तरेणा वा स्वविश्रो भवति प्राणकेयु चतु-
र्मास्येषु । वि. १०।३।३. • परिधिः दग्नि अग्निपरि-
धानार्थं इत्यमुच्यते । या. २।१।४।१२ इ. ४१४.

• परिधिः नितकसंख्याप्रयुक्तो न भवति ('श्रीन्
परिधीन्' इति मन्त्रे) दशपूर्वमासवो, किन्तु अर्ध-
प्रयुक्तः । भा. ९।१।१।११-१९.

॥ परिधिर्धर्मत्वाद्भयधर्मा स्यात् । १२।२।
१०।२६ ॥

पशुपशु चतुर्मास्येषु 'परिधौ यदुं नियुङ्गीत' इति
भुवम् । स परिधिः उमयधर्मा परिधेः धर्मः यूपस्य
धर्मश्च विशिष्टः स्यात् । स हि धर्मः द्वयोरग्रे भवेति
अग्नेः परिधानम्, पशोश्च प्रतिभन्वम् । तस्मात् अविदग्धा
उभये धर्माः वर्तन्त्याः । इत्थमनहर्नं संभावनं बुद्ध्या
अहर्नं अग्न्याभयगं इति परिधिधर्माः, यवमतीमिर्दिः
मोक्षण अन्नं परिणवाण इति धूपधर्माः । इति सिद्धान्तः ।
के.

• परिधिः । परिधीवतो अग्निः तदापगतं वा वैः
इति, परिधीवतो इति या, परिधिशब्दो नौमिकः । दशार्शो
अक्षयस्य सार्धवित्तिपरिमिताः दीर्घाः अद्भुतप्रमाणस्थूणाः

लक्षणवदव्यभिचारेण अपये परिधादावपि प्राप्त्युपपत्ति ।
उच्छ्रयणनाम पर अर्थलोपादिना नियतते । न चैव
'युपायान्वमानाय' इति मन्त्रे ऊहापतिः, भवन्मने-
ऽपि समानत्वात् । 'परिधये अन्वमानाय' इत्याद्यह-
स्तेष्वप्यन्यैव सुपरिहरत्वाच्च । सूत्रस्योहपरत्वेनापि
व्याख्यानसंभवात् । १२.

मण्डन— 'परिधिवैपथमभाक् ।' २०.

शंकर— 'परिधौ यूपधर्माः स्युः ।' २४.

● परिधौ यूपपरिष्पुभयधर्माभ्यामविद्वद्दाना चानु-
मात्स्येषु पाशुकेषु अनुष्ठानम् । १२।२।१०. मीको.
पृ. १६१२. 'चातुर्मात्स्येषु पाशुकेषु०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
● परिधौ स्वधर्मविरोधे यूपधर्मा नानुष्ठेयाः पाशुकेषु
चातुर्मात्स्येषु । १२।२।१।२७-२९. मीको. पृ. १६१२
'चातुर्मात्स्येषु पाशुकेषु' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● परिध्यधिकरणम् । चातुर्मात्स्यषट्के मीको.
पृ. १६१२ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● परिधिधर्माः इभ्रसनहनम्, संमार्जनम्, जुहा
अन्नन 'वसुरसि' इत्येवमादिभिः (मन्त्रे), अग्न्या
श्रावणम्, सत्वकत्वम्, उपश्रयत्वं च । भा. १२।२।
१०।२६.

● परिधिप्रहरणं परिधीना आहवनीयामौ प्रक्षेपः ।
'अनुच्यमाने धयुषाके, आहवनीये परिधीन् प्रहरति ।'
वि. १०।७।१२.

● परिधिमन्त्रगतच्छन्दसामेव व्यतिक्रमो ध्युदे
द्वादशाहे, न तु परिधीना सहात् व्यतिक्रमः । भा.
१०।५।२६।८८.

● परिधिरुपगुणस्य पशुनियोजने विधान
शौमिकेषु चातुर्मात्स्येषु । भा. १०।३।३।१८-२२

● परिधीयन्ते अग्निः तदायनं वा यैः इति, परि
रमन्तात् धीयन्ते इति वा परिधिशाब्दो यौगिको द्रव्य-
वाची । बाल पृ. १६६.

● परिधिसंमार्जने मन्त्र सङ्कलनीय अपूर्व-
प्रयुक्तान् । न मन्त्र परिधिपुक्तः (१।१।५।
११-१९) । के.

● परिष्पुपात्रेण सेनेन धिष्णम्याचारण ज्योतिष्टोमे ।
संकर्य. ३।१।१९. मीको. पृ. १८२१ 'ज्योतिष्टोमे
शोमेन०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● परिभाषा. काश्चित् संशयन्ते । व्याकरणे यथा
साक्षात् महाभाष्ये एव सूक्ष्म परिभाषा उक्ताः, न तथा
गीमाहाया भाष्यादिषु प्राचीनेषु भाट्टदीपिकादिषु चाऽर्वा-
चीनेषु ग्रन्थेषु परिभाषा नाम का विद्व्युक्ता । न्यायस्य
नानाविधा उक्ताः । तथापि भाष्यादौ दृष्टानि कानि
चिद्व्यक्त्यानि परिभाषायात् शयमानानि उपलब्ध परि-
भाषात्वेन अस्माभिरसि प्रकृतस्य अपि निवेदयन्ते । न च
सूयसाऽन परिभाषात्वं परीक्षितम् । संग्रहश्च वर्णक्रमेण ।

● अर्कन्यानामिति कर्तव्यतया नास्ति संशयः ।
भा. १।१।१।११, ● अङ्गाङ्गमपि 'तस्य' इति गन्तव्ये
यक्तुम्, यथा 'आज्ञेयस्य यूप' इति । ८।१।३।१०,
● अङ्गुणविरोधे प्रधानगुणो बलवान् । १२।२।१।२५,
● अनुवावरूपत्व सति संज्ञे न प्राधिक्यम् । १२।४।
३।७, ● अनुष्ठेया किंचा प्रतीता स्वी कारकाणि
प्रत्यापयति । ३।४।४।१३ पृ. ९२३-२४, ● अन्तर्ज-
वहिरङ्गयोरन्तरङ्ग बलीय । १२।२।१।२७, ● अन्याय-
क्षानेच्छासंत्वम् । (एकस्व शब्दस्य अनेके धर्माः
इति न युक्त इत्यर्थः) । १।३।१।३०. ● अन्यायसा-
नेकशब्दत्वम् । (एकलार्थस्य वाचका अनेके शब्दाः
इति न युक्तमित्यर्थः) । सूत्रं १।३।८।२६. ● व्यर्थ-
रूपविरोधे अर्थ प्रत्ययवर्तनम् । (अर्थ. प्रयोजनम् । इत्य
प्रयोजनमाधानम् । तयोर्विरोधे प्राप्ते अर्थ. स्वीकार्यः ।
तद्विर. पदन्वयेन व्यमनर्थश्चेत् स न ग्राह्यः, तत्समर्थः
कदर. प्रतिनिधिग्राह्य अर्थानुमागत इति) । भा. ६।३।
१९।३९. ● अक्षाधारागुणवचने अधिकानमन्त्रतोषैव
गुण. संपादितो भवति । द्रुप. १०।२।२९।६८.
● आख्याते अनुशोभिहृत्तिष्टयावचनमेव, न तु प्रति-
शोभिहृत्तिष्टयावचनम् । रद्वस्य. पृ. ९५. ● 'आशये
प्रज्वलने तदाश्विनमपि प्रवर्तते ।' यथा पटे आहृत्य
माणे तदाश्विन विममप्याहृत्यं । यथा च चमसः
प्रवर्तते । यथा व 'त्वादिर नीर्षवामाय यूप कुर्वाद्'
इति । भा. ८।१।१।४।२३. ● कुदमिहितो भावो द्रव्यवद्

भवति । वा. ३।३।६।१२ पृ. ६७६, * 'गुणै स्वस्वतो
 'धर्मैः प्रवान्नास्तोऽपत् । यत्र स्यात् तत्र विद्येयं शुण्धमस्य
 वाचनम् ॥' ३।३।२।९, * 'गुणवचनाया आश्रयतो
 लिङ्गवचनानि भवन्ति । गुणवचनं इति न गुणामिधान
 भावेणोच्यते । किं कर्हि ? गुणमुक्त्वा यो द्वये वर्तते ।
 ३।३।६।१२ पृ. ६८२, * 'सोदनागतं लिङ्गं प्रापकम्,
 मन्वगतं प्राहस्य भोगकम् । भा. ८।१।१६।३।
 * 'तुल्यकार्यं तुल्यमातीर्थं तुल्यस्य चाधकं भवति' ।
 तव हि राजसूत्रचोदनातो यत्र न्यत्र प्राप्तं प्रकृतित्वात्पत्नम्,
 तत्र दत्तस्य विधायमानं सामान्यात् आतिदेशिकत्वात्
 पक्षत्वं वाचते, न जतिम्, मित्रकार्यत्वात् । पूर्वपक्षे । वा.
 ३।५।१०।५२, * 'देवतात्मानस्य देवतामान्यात् शब्दवत्,
 अन्तरङ्गत्वात् । तेन हविर्गणविशेषत्वात्प्राप्तौ प्राकृति-
 कादीषोमीयविष्यत् एव । भा. ८।३।१२, * 'द्रव्य-
 संस्कारविधेये द्रव्यम् । (अन्वयोविधेये द्रव्यमादर्शयम्)
 रश्मिः तद्विचारित्वात्सामय्योऽपि पशुव्यनवमय्यैवेत्
 स एव शब्दः, न संस्कारादिसमयोऽपि बदरः) । सूत्रं
 ६।३।१८।३८, * न अन्ययोक्तोऽर्थः अन्यस्य भवति ।
 नहि यदेवदत्तस्य सामान्यदत्तादिकम्, तत्रकदत्तस्य
 भवति । भा. ७।१।१।१, * न अविहितमङ्ग भवति ।
 ३।५।४।१३ पृ. ९४१, * नाधिदो ट्याप्तो भवति ।
 वा. १।१।७।२३ पृ. १६६६, * 'नास्ति दृष्टे-
 ऽनुपपन्नं नाम' । दृष्टा वाच्यं वृद्धेन्दः (शब्दार्थम्)
 प्रतिशयमानाः । वा. १।१।५।५ पृ. ५८, * न
 आनुमानिक प्रत्यक्षं वाचते । ७।५।२।१०, * न गुणः
 आहृष्यमाणो गुणिनाकर्षति अतादप्यीत् । वा. ८।३।
 १३।२०, * 'न चोभयस्य दोषमेकस्यो दोषो विचार-
 यत् । ३।५।४।१३ पृ. ९१८, * न द्वयोर्नाम्नोः
 संबन्धोऽस्ति । द्रुप्. १।१।१।१० । निम्नाधर्मत्वात्
 संबन्धानाम् । रत्न. * न द्वयोर्विधीयमानयोः परस्पर-
 संबन्धो भवति । भा. १।१।१।३, * न युगपत्
 भुक्तिव्यग्राह्युपयोगित्वमवकल्पते । वा. ३।५।४।१२
 पृ. ९०७, * न विभक्त्यानी युगपत् संभवतः । भा.
 १।१।१।१९, * न दक्षयः पर्यनुभवन्ते । वा. ३।५।
 ५।१३ पृ. ९।५, * न सामर्थ्यमप्येव वाच्यताहते

(कचनाहते) पित्तियोगो भवति । भा. १।१।१।५
 ४०, * न सामर्थ्यादिकत्वे (संनिपत्योपकारकत्वे)
 संभवति आरादुपकारकत्वेना युक्ता । वा. ३।५।४।१२
 पृ. ९०२, * नहि अन्नपर्यायः प्रवानानि संक्रमन्ति ।
 ३।३।२।९ पृ. ८११, * नहि एकस्य शब्दस्वानेकार्थता
 यत्ना गतो ग्याय्या । (अन्यप्राप्यं वाचनेकार्थत्वम्) ।
 भा. ८।३।६।२२, * नहि कर्मणि उपकल्पते तद-
 त्ताम्य कर्मान्तगमात्कृतं युक्तम् । संकर्म. ३।१।७.
 * नहि द्वयोर्विधीयमानयोः संबन्धोऽस्ति । भा. १।१।
 ३।१।३ । अयुक्तमिदं द्रुपगम् । अस्यादीनामन्ययं
 द्रुपगप्रकारः स्यात् । वहीनांक्षायमेव न्यायः यत्
 भावनया स्वेषा संबन्ध इति, इतरेतरसंबन्धस्तु धार्यः ।
 द्रुप्. * नहि यत्किञ्चिदर्थं यत् कल्प्यते तेनैव तद्व्या-
 ष्यत्वात्, कल्पकामानेन आत्मनोऽप्युक्तत्वमथङ्गात् ।
 (उपजीव्यतिरोधस्य अयुक्तत्वम्, अस्मिन्तत्परिभाषा च
 एतादृशो एव) । सु. पृ. ३२, * नहि विधीयमानस्य
 विशेषणं भवति । यत् क्षणं विशेषणमपि अविधीयमानं
 न भवति । न च द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परसंबन्धो
 भवति । भा. १।३।१।३, * नहि सविशेषणाना
 वृत्तिर्भवति, न तदवधि वृत्तस्य विशेषणं प्रदुश्यते ।
 १०।४।१५।३६, * नैमित्तिकी चिकीर्षा नित्या चिकीर्षा
 भवते । १२।३।१।३।३३, * 'पञ्चान्तैरपि परिहाय
 भवन्ति' । अन्यथा कृत्वा दोष उक्तः, अन्यथा
 परिहाय । दार्ढ्यपौर्णमासिको नावशीघ्रकालः इतिकृत्वा
 दोष उक्तः, नैमित्तिक इति परिहायः । पञ्चान्तैरपि
 परिहाय भवति । १२।३।५।२०, * 'पूर्वावगायिनश्च
 शरीयासो लक्षणावहायिभ्यः' । तस्मात् प्रकृतिः पूर्वं
 प्रदुश्यते (इदं पूर्वपक्षे) । १२।२।१।३।३३, * प्रकृति-
 प्रत्ययौ प्रत्ययार्थं च नूतनयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन ।
 सु. पृ. १३७१, * प्रवानसंविधौ शुणः शिष्यभाषः प्रति-
 प्रवानपुरविद्यो भवति । वा. ३।५।४।१२, * यत्तस्य-
 यत्तस्य भूतं न-काणोपदिश्यते । भा. १।१।५।९,
 * यत्र विधीयते तस्य स्तुतिः, यस्य स्तुतिर्न तस्य
 विधानम् । विधियैव स्तुत्येषायाः कृतात्वात् । वा. ३।५।
 १।३३० पृ. ९६४, * 'यत्प्रकृत्या यो विचारः उच्यतेतो

स एव बुद्धित्वे भवति ' इति बुद्धित्वस्यमताधिकरण
 प्रयत्नेन चतुर्धरकणधिकरणस्य सगति । सु पु १००३२
 * ' यत्न यो धर्मं प्रायेण दृष्ट, स तस्माद्दृश्य-
 मानोऽपि अनुमीयते ' । यथा च पत्तगान् प्रायेण
 करोति, अन्यस्मिन्पि परार्थकरणे स एव संभावते । भा
 ८।४।१२८, * लिङ्गे अविधिविहितेऽपि लिङ्गविशेष
 निर्देशोऽनुवादभूतो भवत्येव । यथा शुद्ध पुमान्, शुद्धा
 स्त्री शुद्ध नपुंसकम् । शुद्ध एक, शुद्धौ द्वौ, शुद्धा
 बहव इति । शुद्धा शारीरमानय इति । यत्रपि शाब्दाद्या
 नवन न विधीयते शुद्धमानसंबन्धमाश्रयवित्त्वा भवति ।
 न तत्र लिङ्गेन विशेषण नियते । तथाप्यनुवादभूत
 स्त्रीलिङ्गानिर्देशो भवत्येव शुद्धमानयेति । १।१।१।३३
 * ' विप्रतिपत्तौ हविषा निवस्येत ' । हविर्विववयो
 जिप्रतिपत्तौ हविषा विष्यते निवस्येत । सूत्र ८।१।१७।
 ३३ * विशेष्य बुद्धौ संनिहित भवति, न विशेषणम् ।
 तत् विशेष्य विशेष्य निवर्तते । ' राजजुहव पूज्य ' ।
 इपुक्ते पुरष पूज्यो गम्यते न राजा । एतम् 'दिद्र पय'
 इपुक्ते हविर्बुद्धौ संनिधीयते न देवता । भा ८।१।१७।
 ३४, * शब्दाधीनविशेषे अमित्युक्तोपदेश प्रमाणम् ।
 ८।२।५।२४, * शब्दलक्षणं कर्मणि यथाशब्दार्थं
 षडिति । १।१।४।२६, * ध्वन्यर्थे सम्भवति न
 वाक्यार्थो प्राप्नोति, श्लथर्थस्य मुख्यत्वात् । १।१।१।३३,
 * संयोगिनोऽवतत दृश्यमान इत्यमदृश्यमानमपि
 अनुमानान् बुद्धौ संनिषाययति । यथा अग्निहोत्र
 इत्यभिधान कौण्डिणायामानर्त्तं श्रुत्वा नैयमित्यग्नि
 होत्रधर्मान् बुद्धौ संनिषाययति । ८।१।२।२, * ' सङ्घत्
 क्रियया तृते शब्दार्थं ' इति न त्सादम्यास व्यभि-
 चरन्ते सर्वैक्यव्यवहृतयः । १।१।१।१२८ * शमात्
 शास्त्रापि विशेषविधिविषय परिद्वय प्रकृते । या
 १।२।८।२९ पु ७७४ * हविर्गुणशाम्बात्वाद् हवि
 सामान्यं बलवान् । शतवृष्ये हविर्गते वैद्यत्र चक्षुसन्ध
 बलवान्, गुणभूतमात्र्य दुर्गलम् । भा ८।१।१।२।३९
 * परिभोजनीय नाम बर्हि । तत् यदिति विपुत्री
 च कर्तव्ये, न तु वेदिस्यारणात् बर्हिषा । दर्शपूर्ण
 मासयो । भा ३।८।१७।३३ * परिभोजनीया

शास्त्रीयत्वनदिहाकाररहिता (याने उपयोऽयमाना)
 दर्मा । (तादृशदर्माणां मुष्टिरपि ' परिभोजनीया'
 इत्युच्यते) । दर्शपूर्णमासयो पवित्र परिभोजनीयदर्मे
 मपादनीयम् । वि ३।८।१८
 * ' परिमाणमपि त्वार्थमवित्तरणसिद्धये ।
 स्वयमालोच्यते प्राज्ञै र्मार्तै सह तद्विष्यते ॥ '
 न केन चित् प्रमाणेन पदार्थवत्ता परिच्छिद्यते । तत्र
 यदि तेन विना अर्थे समस्तपदार्थस्मृतिहेतवे न स्यु,
 तत् एतदप्येक कारणमिति परिमाणमपि स्याप्येन । तस्मा
 मपि तु अवस्थाया यथा श्रौतस्मान्परिमाणमनमाप्य
 कमाश्वार्थव्यन्तापारितपदार्थगतपरिमाणावधारण आश्रीयते,
 तथा स्मृत्युत्पत्तयव्यन्तावधारणपरिमाणमाश्रयिष्यते इति
 निर्दोषम् । वा १।३।३।७ पु २०० * परिमाण
 नाम प्रयोऽप्यवधारणस्य तपदार्थनिर्दिष्टप्राकारगतम् ।
 तच्च किं बन्धित् पदार्थो विस्तृत किं वा सर्वमनुष्ठित-
 मिति सद्यपिनिराकरणाय प्रयोगविधिकेपरिमाण स्वीकरोति,
 अवहादपि प्रयोगविधिगाम्यम् । कु १।३।४।५.
 * परिमाण रूपस्य पञ्चरतिनादि तपर बर्हिषा
 शेयम् । सकर्ष १।४।८ ' यथादी पञ्चानलित्वादि '
 इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * ' शास्त्रेण हि पदार्थानां परिमाण
 विधा गतम् । नयेन्त्वाऽऽशुनिर्माणस्य ॥ '
 वा १।३।३।६ पु १९७, * क्रमरूपपरिमाणानि
 समस्तपदार्थप्रमेत्येन निश्चितानि । १।३।३।२ * परि
 माणस्य द्वावन्तौ पारिमाणव्यस्य परममह्य च । तत्र
 अन्यन्ताव्यस्ये घटमान परमाणु अन्यतमह्वले च
 कर्तमान व्योमादिक अन्य इत्युच्यते । रानाकर .
 अनुमानपरिच्छेद श्लो १७७
 * परिच्छेद वेदे दर्शपूर्णमासयो । ' सत्येन वेदिं
 परिच्छिन्नं परिच्छति ' । अथ परिच्छेद राजसूये
 मैत्राबर्हस्यवे नास्ति । तत्र हि ' स्ववृत्ता वेदिर्भवति ' ।
 वि १०।१।१
 शु परिवष्यहोमयो ' अभित् पुष्टेऽशौ ' इति
 पूर्वोत्तरालयात् ॥
 ' स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्य स्वाहेत्यभितो यथा
 जुहोति ' ; ' पुनरुर्वा सहस्येत्यभित् पुष्टेऽशौः ।

जुहोति ' इत्यादी अभितो, इत्थं निषेहीसादाविच
देशवादः, अभित इत्यस्य प्रार्तमंत्रान्विति पदे द्वितीया-
विधानात् यथा वया पुरोडासाश्च भक्ष्यन्ते भवति तथा
जुहयदित्यर्थः । इति प्राप्ते, कर्मण एव पूर्वं प्रकान्ततया
वयापदस्य तद्द्रव्यकयामपरत्वात् तत्पूर्वापरकाशरादोऽ-
यम् । न च लक्षणा दोषः, ' अभिन्मगो ' इति
स्मृतौ च तदनुसरेत् । किञ्च अभितःपदस्य उभयवतः
इत्यर्थकस्य देशवादे कतरयोर्द्विदोर्महणम् ? अनिष्को
विकल्पापत्तिः । कालनादे, तु पूर्वापरयोर्द्वेनैरेतौपरिभेदेन
क्षतिः । अत एव ' देवेभ्यः स्वादेरुपरिधात् ' इति
शुभ्यन्तरे भ्रताः पाठवादः । संकर्म. १।१।१००.

• परिवर्तिनी नाम त्रिवृत्स्त्रोमस्य विवृतिः । सा च
एवं आश्रावणे । ' तिसृभ्यो द्विकरोति न पचपीभिः,
द्विसृभ्यो द्विकरोति च पचपीभिः, तिसृभ्यो द्विकरोति
च पचपीभिः, परिवर्तिनी त्रिवृत्ते विवृतिः ' इति ।
पचपीभिः अनुक्रमेण आश्रावामिः । तिसृभ्य इति
तृतीयायै पञ्चमी । द्विकरोति गायति । वि. १।४।११.

• परिव्रासनं शाखायाः अग्रार्थवेध, न सूत्रार्थ
दर्शपूर्णमासयोः । परिव्रासनं छेदनम् । के. (भा. ४।२।
३।८-९) । • परिव्रासनस्य (शाखायाः) घत्तापा-
करणदि प्रयोजकम्, न रूपास्तोपधान दर्शपूर्णमासयोः ।
के. (भा. ४।२।३।८-९) .

• परिवीथ्य वेष्टापिण । वेन्त् संवरणे म्यादिः ।
के.

• ' परिवीरसि ' इति रूपपरिव्याणकरणमन्त्रं
होता पठेत्, कौण्डपाणिनामरुनेऽरीशोमीय पशौ ।
के. (वि. ३।८।११) .

• परिव्याणमिष्ठे द्राम्या द्राम्यामेध रथानाम्या
कमेण । संकर्म. १।४।१३. मीको. ७. ७८ ' अमिष्ठे
द्राम्या द्राम्याम् ' इत्यत्र द्रव्याम् । • परिव्याणं
' आशिनं ग्रहं ग्रहीत्वा० ' इत्यादिकाक्ये पुनः श्रुतं यु-
ष्टंकारार्थम्, न पञ्चसंस्कारार्थम् । के. (भा. ४।४।१६) .
• परिव्याणं द्वितीयम् ' त्रिवृत्ता रूप परिवीथ्य ' इति
सकृत्तरे पशौ विरपाति । शाल. ५. ६४. • परिव्याणं
यूपस्य रथानया वेष्टनम् । के. • परिव्याण रथनाद्वयेन

युगपत् यूपैकादशिन्यामपि । संकर्म. १।४।१४.
' यूपैकादशिन्यामपि रथनाद्वयेन. ' इत्यत्र द्रव्याम् ।

• परिव्याणान्ते अजनादि परिव्याणान्ते काण्डम्,
यूपस्य पतेनाजानं समुच्छ्रयणं व्यज्यत्समूहान् मूलपरिहर्षणं
रथान्नापरिव्याण इति । तत्रानेकः पदार्थः, तेन अन्त-
रमयः यूपैकादशिनोपस्ते । वि. ५।२।५.

• परिव्याणकरणक्रियमाणानुवादिनोः ' परिवी-
रसि ' युवा सुवासाः ' इति मन्त्रोः क्रमात् अग्नी-
योगीशपरिव्याण इत्येव प्राप्ते त्रिवृत्तं रथनीयार्थद्वितीय
परिव्याणद्वयमपि । लिङ्ग क्रमात् बलवत् । वा.
३।३।७।४४ पृ. ८३७.

• परिव्याणकरणक्रियमाणानुवादिपरिवीरसि-
परिवीतपदस्यपरितरिक्तपदानाम् ' युवा सुवासाः० आगात् स
उ श्रेयान् ॥ ' इत्येवमाद्योना लिङ्गत्रिभिवृत्तक(परिवीरसि)-
परिवीतपदेकवाक्यत्वात् रथनीयपरिव्याणे विनियोगः ।
यान्त्र क्रमात् बलीयः । वा. ३।३।७।१८ पृ. ८३७.

• परिव्याणम्यायः । इत्यभ्यन्तरे इति म्यायः ।
वृण्डपाणिनामरुने होत्र अप्ययुक्तं परिवीरस्योति मन्त्रः
पठनीयः ॥

विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषोपादितरमन्त्र-
स्तोत्रां यतो विशेषः स्यात् । ३।८।१०।२१ ॥

भाष्यम्-- अस्ति ज्योतिषोमे पञ्चरुनीयोमीयः ।
तस्य यूपस्य परिव्याणे मन्त्रो एकः अप्यर्थोः ' परिवी-
रसि ' इति करणः, अपरो होतुः ' युवा सुवासाः ' इति
किन्निमाणानुवादी । तयोश्चोदकपरंपरया कुण्डपादिना.
मयत्तं श्रामयोः भयति संदेहः । कः पुनरगौ ? तत्र
प्रतिवृत्तमात्र आम्नातः ' यो होता सोऽप्ययुः ' इति ।
किं कस्यं आभ्यर्थ्यं होता कुर्यात्, किं होतुः कि-
माणानुवादिनं इति । किं श्रामम् ! अनियम इति । इति
प्राप्ते, उच्यते । विप्रतिषेधे करणः स्यात् आभ्यर्थ्यः
' परिवीरसि ' इति । न क्रियमाणानुवादी होतुः ' युवा
सुवासाः ' इति । जुहः । सन्नामविशेषान् द्वौ तत्र
समवायो, होतुओदकेन हीयेतु, प्रत्यक्षमवघेने आभ्य-
र्थयेतु ' यो होता सोऽप्ययुः ' इति । एव प्रत्यक्षमभ्यर्थोः
कार्यं चोचते । प्रत्यक्षं चातुमानान्. बडीपः । वस-

दाध्वयैव करण परिवीरसि इति होज कुर्वात्, अय हौन विरुद कः कुर्वात् ? 'इतरमन्वस्तेषा यसो विनेपः स्यात्' अन्यो होतृपुरुष एव स्यात्, यस्मात्प्राप्तता, प्राधान्य-विशेषो वा ।

वा— 'परिवीरसि' 'युषा युवासाः' इत्येतयोः करणक्रियमाणानुवादिनोः अन्वयैणा होत्रा च युगपत् प्रवृत्तौ प्रयुक्तयोः कुण्डपायिनामयने होत्राध्वयैवयोः एक-कर्तृकत्वादायोक्तोः अवयवावहेये अन्वयसिन्, कतरः प्रतिशयता इति संदेहः । तन्निमित्तमः प्रप्राप्ति । यदा होतुः सिद्धस्वरूपस्य आप्त्यवविधानात् अजहस्वधर्म-तथा हौमः एव युक्तः (मन्त्रः) । इति प्राप्ते, अमि-थीयते । एतस्मिन् विप्रतिषेधे करणः प्रयोक्तव्यः । युतः । समवायविशेषात् । केचिदाहुः प्रधानप्रवातासिः समवायविशेष इति । बहिरङ्गो हि आरादुपकाररूप-स्यात् क्रियमाणानुवादी, करणानु अन्तरङ्ग इति । तद्-कारणम् । यदि हि प्रधानकारेण अत्रेणु चर्ता अवतरेत्, ततः गमिर्कर्मविपक्षौ उपपुन्येपाताम् । स तु समाख्यया चोदकेन च प्रधानेण अत्रेणु च अविशेषेण लक्ष्यते । न च कश्चित् अत्रेणुविरोक्त्यायः, तस्योरङ्गवाविशेषात् । न च समिपासित्वेन क्रियाऽन्तरगतमाद्युपकारित्वं दुर्बल-क्रियते । न चायत्पूर्वाव अरादुपकारकः । क्रियमाण-परिव्याणग्न्यलविच्छेदेन दृष्टस्कारबननात् । तस्मात् आनुमानिकात् हौमसंख्यात् प्रत्यक्षत्वेनैव आप्त्यवयवस्य समवायस्य विशेषो मवति । नयम् ! श्या इव वचन-व्यक्तिः, यदुत होत्रादयः श्रुतिवृत्ताः अप्त्यव्यतिशब्द-सहितेषु कर्मणु विधीयन्ते । तत्र हौमसकथो होतृगानु-मानिकः आप्त्यवयवकथो प्रत्यक्षः । यत् अजहस्वधर्म एव होत्र आप्त्यवयवेण सवप्यते इति, धवप्येत यदि तदयोगनानाकृतमेव अस्व होतृत्वं भवेत्, यदि वा हौम प्रति अप्त्यवयवधीयते, होत्रा बोहिदस्य अप्त्यवयवमविधि-भवेत्, न तु तद् सर्वमिति । होत्रा हावत् योग्यतामाने-गावधारितः लक्ष्यसि च कर्मनिमित्तरदे न्यत्यानि सदृशसि तदुपलक्षणं वरिष्पन्ति । न च हौम प्रति अप्त्यवयवविधिह, होत्रमनुशब्दयोः अत्यन्तविभिन्नपुरुषवचनयोः मुख्य-सामानविभिन्नस्याभावात् अन्यतरस्य अवयवकल्पनीये

सकलावृत्तत्वे विशेषनिमित्तत्वाल्लक्षणाकल्पनायाः प्रयोगे-वास्ति होतृशब्दे भिद्विदसि कल्पनाधीन न पदधमः । तेन 'मुख्य वा पूर्वचोदनात्' इति तं स्वाम्यवृत्तमेव गृहीत्वा अप्त्यवयवशब्दः कर्मलक्षणायैः अप्त्यवयवीयते । तनामि तदुद्दिश्य होत्रा विधीयते । तदि कल्पयैत्वेन प्रयोजन-वत्, न तथा कर्ता । प्रधानं च एवंचातीत्यत्रेणु उद्दिश्यते । तत्रश्च युगभूतो होत्रा उपादीयमानः, यः प्रवलाविधेयी धर्मः, सन्मानयुक्तः एव सवभ्यते । यदि तु होतुः आप्त्यवयव विधीयते, ततस्मात् कर्माविरुद तत् प्रवर्तते, इति न किञ्चिदपि हौम हाप्येत् । अप्राकृतकवृत्तकारव-प्रसङ्गाच्च आप्त्यवयवस्य, नैवं सवन्ध, इति पश्चात्तर-मथलभितम् । तस्मादाप्त्यवयवसन्नध एव प्रत्यक्षः प्रधानं च इति सिद्धम् ।

अत्र चोद्द्यन्ति । नैवाय अन्यतरस्यापि मन्त्रस्य होतृसकथो माधितव्यः । युक्तः ! 'एककालप्रयोगे हि विरोधो मन्त्रयोर्भवेत् । करणः प्राक् क्रियातन्तु, परतश्चेतरः स्थितः ॥' करणस्य हि 'मन्त्रान्तेन कर्मादिसनिपातः' (१२।१।१०।२०) इत्यनेन न्ययैः प्राक् परिव्याणत् प्रयोगः । क्रियमाणानुवादिनस्य तस्मिन् क्रियमाणे । तेन द्वापि प्रयोजे समर्प्यो होतेति । नैतद्वास्ति । क्रियमाणत्वा नाम सकल्पादेः कारक्यचलनात् प्रकृति आ समाप्तेः । अतश्च पूर्वपादार्थसमाप्त्यैव पूर्व-स्थापित चेत् परिव्याण वर्तते, स एव दीर्घः समसः क्रियमाणानुवादिनः कालः । एवमपि करणस्य तादृशदेव प्राक् प्रयोगात् कर्तव्येति इति यद्युच्येत, तत्र । न हि 'परिवीरसि' इत्ययम्, संकल्प्य रचनाऽऽदानं सनिहितं वा रूपं व्यववहकियमाणानुवादिनं वा परिव्याणं शब्देति प्रकाशयितुम् । तस्मात् प्रधानक्रियाऽऽरम्भे एव पूरसमीप-स्थेन प्रयोक्तव्यः । ननु एवमपि दीर्घकाले कर्मणि एकदेशे करण एकदेशे च क्रियमाणानुवादिनं प्रयुज्जानो न विरोत्स्यते । कथं न विरुप्यते । यदा 'युषा परिशीय-माणानुवादिन' इत्यनेन पाठस्यानु करणः, प्रैषसामर्थ्याच्च इत्यत्रे युगपदेव भाष्यते, न च त्रिषैवदेशे नियमाणानु-वादिनः प्रयोगः ह्यस्ति प्रमाणम् । स हि रचनाऽऽ-दानानन्तरं प्रयुक्तेन प्रियेण प्रयोक्तव्यः दीर्घत्वात् आ परि-

ध्यागमयते: कालमवगच्छति । तदन्तरात् च आभ्यर्षवः
 आप्तो न कथं चित् आतिरोधेनापत्तिवते । ननु च
 युगपत्काला बाध्यां एककर्तृत्वं वा, इति वरं पर्या-
 प्राप्तेर्नैषधत्वात् काल एव बाधितुम्, नान्ताद्वा: कर्तृसंख्य
 इति । भवेदेतदेवम्, नहि प्राकृतकालं बाधमानौ मन्त्रौ
 स्वकार्यान् प्रच्यवेयात्तम् । तयोस्तु य एव कालान्तरे
 प्रकृतः स एव स्वसामर्थ्यात्प्रायात् अर्धान् प्रच्यवते ।
 सोऽयं लिङ्गविरोध आचयते । ननु च 'यो होता सोऽ-
 ध्वर्युः' इत्यनया भुक्त्वा लिङ्गं बाधयेत् । बाधयेत् यदि धृतिः
 स्यात् । नाक्यं त्विदं तदपि लक्षणया । न हि अत्र कस्य
 चिच्छब्दस्य भवनादिदं गम्यते हीनाध्यर्षवे धमानकर्तृके
 इति । किं तर्हि ! होमध्यर्षुणान्दलामानाधिकरण्यात् ।
 सर्वत्र चैव सम्यगे वाक्यलक्षणा इत्युक्तम् (३।१।६) ।
 तथापि च अध्वर्युनाध्वस्य कर्मलक्षणार्थत्वात् विग्रहयता ।
 ननु लिङ्गमन्वेत् चोदकप्रवेक्षित्वात् विग्रहयतर मवेत् ।
 वाक्यं हि अर्धविग्रहार्थात् लिङ्गेन बाधयेत् । स चेह
 विपरीतोऽर्धविग्रहः । न हि चोदकेन अप्राप्तयोर्मन्त्रयोः
 एककालप्रयोगत्वात् गम्यते । तस्मादेककर्तृत्वमेव वक्ष्यते
 इति । उच्यते । सप्तमिह चोदकानीकरणम्, तत्तु
 मन्त्रलक्षणे, न लिङ्गे । प्रयोरपि स तद्विशिष्टम् । प्राप्ते
 तु मन्त्रद्वये, लिङ्ग औपदेशिकेनविनिर्दिष्टम् । स्मादेतदेवं
 यदि चोदकः प्रापयेत् । स तु मन्त्रस्यवाक्यादिप्रसमान-
 कर्तृत्वविरोधिमन्त्रद्वयं प्रापितुमेव न शक्यति । यद्यपि
 हि वाक्यं लिङ्गस्य मन्त्रे, चोदकस्य तु स्वल्पप्रापणे पश्चात्
 भाविनमपि विरोधमालोच्य भक्त निरोधं कर्तुम् । ततः
 लिङ्गमूलत्वात् लिङ्गस्य दुर्बलता इति । उच्यते ।
 सर्वं हि विरोधवेत्तया बाधयेत् । न च धनवशतो विरोधो
 सायकारणे मधित्वमर्हति । तदिह चोदकप्रातिवेद्यत्वात् न
 ऋक्षिरपि निरोधो ऽवकते । एतु प्राप्ते विरोधः, तत्र
 लिङ्गं प्राप्तरं इत्युक्तमेव । यदि चात्र द्वयोरपि समान-
 कर्तृत्वं शक्येन विधीयेत, ततोऽपि यत्कस्य वक्ष्यते-
 मुन्नाभ्येत । इह तु आभ्यर्षवस्य होम सह सद्यो
 विधीयते, न होमस्यापि । स हि चोदकेन प्राप्नोति ।
 तेन यदि प्रायश्चाददेतस्य वाक्यत्वम्, ततः समास्वा-
 क्तमेव क्रियमाणानुवादिनो होवृषंभवापन्नम् । एवं

च गति लिङ्गवाक्ययोरपिरोधात् न किञ्चिदपि बाधियते,
 आभ्यर्षवप्रयोगश्च कस्यचित् । यथा तु लिङ्गवक्ष्यवस्य-
 नाशितमर्हति, तथा आभ्यर्षवो अनिष्टमानयेत् । यो हि
 अस्य वाक्यस्य विषयः स बाधयेत् । न चास्य होम-
 होवृषंभवो विषयः । कस्तर्हि ! होमाऽऽध्वर्युसंख्यः ।
 ततश्च यथासंख्येव प्रयोगः स्यात् । तस्मात् समास्वा-
 क्तमेव भातिदेशिकं संख्यं बाधित्वा समवायविरोधात्
 कस्यः प्रयोज्य इति सिद्धम् ।

शा— एवं प्राप्ते, धनः— 'प्रत्यक्षवचनान् प्राप्ति-
 होतुराध्यर्षवेणु हि । होमिषु चोदकात्, धार्यं
 चोदकाद्भवत्तम् ॥' (प्राप्तिप्रसन्नमन्त्र नियच्छे)
 यस्तु 'सद्ये होमादपि न सन्ति, तदभावात् होमादिषु
 चोदकतः प्राप्तिः ' इत्याह, यस्य 'हीनेण होतृश्रोदकात्
 समवायः ' ['शौ उत मन्त्रायौ, होतृश्रोदकेन होमिषु'
 इति तु भाष्यरङ्गिताः] इति भाष्यविरोधः । तत्रं हि
 कुण्डप्रापिराममनम् । एतस्मिन् हि (सूत्रकारः) ' एते
 योषाधिच्छेदनात् ' इति किञ्चैयम् ' यो होता सोऽध्वर्युः'
 इति वचनेन किं विधीयते? नहि होमाऽऽदि, योऽध्वर्यु-
 कार्थं विधीयते । अथ होमप्रत्यर्षवंच च एकः कर्ता
 कुर्यात् इत्येतात्क विधीयते, तदा समवायसि प्रत्य-
 यचनादिप्रत्येन तुल्यत्वात् आभ्यर्षवस्य वक्ष्यत्वं न
 स्यात्, इत्यधिकरणविरोधः । 'प्रत्ययविधानादिष्टम्' इति
 च निरुधत्तप्रत्ययो विवक्ष्यते । इत्यास्ता तावत् ।

सोम— सूयार्थस्तु— विधेये होता करणमन्त्रं
 ज्ञ्यात् प्रत्यक्षवचनकृतत्वमवाये आनुमानिकपेक्षया
 विशेषतद्भावात् । न चैतावता किममाणानुवादिनः
 परित्यागः, किन्तु तन्मध्ये ज्ञ्यात् सोऽपि न सर्वः, किन्तु
 तेषामृषिर्वा मध्ये यस्य मैत्रावरुणादेः प्राधान्यविरोधो
 होमप्रायश्चादलक्षणोऽस्ति स प्रयान् इति ।

वि— 'यो होताऽध्वर्युष आदिताभ्यर्षवमा-
 चरत् । होमं कुर्यात् वा, स्यादेत्यभावात् कर्तव्यं तत् ॥,
 होतृको युगपत् कर्मद्वयं कर्तुं नहि मनुः । त्यजेचोदकः
 प्रातं होम वाचनिकार्थकम् ॥'

भाट्ट— देवो ष्वी यूपपरिष्वाणे आभ्यर्षवः फरप-
 मन्त्रः 'पतिविरसि' इत्ययं भुक्तः । तथा 'युवा

हुंवासाः' इत्यं क्रियमाणानुवाची होनेऽपि । तौ च द्वावपि 'यूयाव परिधीयमाणावानुवृद्धि' इति प्रैवक्यात् एतदुत्तरपाठाच्च प्रैपाग्यवद्विदोत्तराखणे एककालीनौ । साङ्गपरिध्यागभावनाकरणसमानकालीनत्वाच्च क्रियमाणानुवाचिन्नाविरोधः । होमविकृतौ च कुण्डपायिनामयने तथैव शस्तौ । तत्र च 'यो होता सोऽध्वर्युः' इति श्रुतम् । तस्य च सत्त्वात् तत्र च आनतिप्रयुक्तवरण-जन्यहोतृत्वाध्वर्युत्वादेरनल्पभावेन अभावात् 'यो होमा' इत्यत्र होमध्वर्युपदान्या तत्कार्यलक्षणा कार्यद्वयेऽपि एककर्तृकत्व विधीयते । अतश्च औपदेशिकैककर्तृकत्व-कालेन प्राङ्गौक्यालकत्वनाशात् प्रथमतः कणमन्त्रः पश्चादपरः इत्याद्यः पक्षः । श्रोतृत्वादेः अप्यत्राद्य-माननिमित्तकत्वस्य स्थापितत्वात् सत्रेऽपि तत्समवेन परद्वये कर्मलक्षणाया प्रमाणाभावात् जघन्ये एवाध्वर्युपदे तच्छृणामन्त्रीत्य आध्वर्यवपदान्यानां होतृसंस्कारकत्वेन विधानम् । अप्राकृतकार्येभ्यश्चरित्वापत्तेः होतृपदे कर्मल-क्षणापत्तेश्च होतैव वा कर्तृत्वत्वेन विधीयते । तथापि तु 'परिधौ पशुं नियुञ्जीत' इत्यत्र परिधिकाविरोधेनेव होतृत्वाविरोधेनेव कर्तृत्वविधानात् होमः क्रियमाणानु-यागेव तेन प्रयोक्तव्यः, अपरस्तु तेन आद्यान्तरे अन्येन वा तदुपयोगे तस्मिन्नेव काले प्रयोक्तव्यः । इति प्राप्ते, पुण्डरीकप्रालम्बत् अग्निपरिधेनार्थस्यैव परिधेः पशु निरोधेने विनियोगात् मुक्तं परिधिप्रमाणा एवकत्वादीनां प्रावच्यम् । मध्ये तु अध्वर्यवपनिमित्तहोतृत्वेनैव आध्वर्युर्वै विनियोगात् होतृकार्यस्य प्रयोक्तव्यकल्पने प्रमाणाभावात् आध्वर्यवस्य करणत्वेन प्रत्युपकारकावगत-शेषित्वेन प्रावच्यत्वात् नातिदेशिकसमाख्याप्रमाणवक्रिय-साणानुवादिनः श्रायम्यम् । न वा कालान्तरे तस्य होमा पाठः, 'स उ शेषान् भरति' इति लिङ्गावगतक्रिय-साणानुवादिरेवप्राधारतेः । नापि कणमन्त्रा यवहितोत्तर-खणे होमा तस्य पाठः, 'यूयाव' इत्यादिप्रैने होतुः कर्तृत्वेन प्रैपायं तदसंभवत् । अतः तस्मिन् तत्काले एव होतृपुत्रोऽप्यः कश्चिद् अन्वरजः अर्धादिः कर्ता । तस्य कार्यान्तरस्याप्यौ तु बहिर्होऽपि ।

मु— क्रियमाणानुवादिनः कः कुर्यात् इत्याशङ्कोत्तर-त्वेन ऋत्विजा मध्ये यस्य मुख्यप्रत्यासत्त्यात्, प्रत्य-सत्रस्य स्वर्गमणि व्यापृतत्वे यस्य अध्यापृतत्वाख्ये वा विशेषः स प्रत्युञ्जीयात् इत्येवम् 'इतरमन्त्रः' इति सूत्रे उपरर्षेयान्ध्याये अन्येत्यादि भाष्यम्, कुण्डपायिनामयने अर्च्छावार्त्तापरत्याया होमावाः उद्गातृकार्यत्वात् प्राव-सोनीयायाश्च प्रसोतृकार्यत्वात् अर्च्छावाक्यमनुदभावेन मैत्रावहण्यतिरिक्तहोतृपुत्र्याभावात् प्रष्टोतुपयोगानुपपत्तेः इत्याशयप्रदर्शनमनार्थत्वात् उपेक्षितम् ।

मण्डन— 'अध्वर्युमन्त्रः करणो विरोधे ।'
शंकर— 'विरोधे करणं होता ।'
* परिज्ञात् ब्राह्मण. वानप्रस्थः इति धर्मभेदाद् संख्यान्यवस्था । मा. ८.२.१५.२५.

॥ परिधेपन्यायः । उक्तान्य. परिशेषः, तस्य न्यायः रीतिः । संग्रहः.

* परिपद् । यत्र दक्षिणायाः यस्य यावान् मागः आम्बति, स्वयमेव यवमनेन विभज्य तस्य तावान् कल्पयितव्यः (भागः) उत परिपदैव विभज्यते इति संदेहः । यजमानेनैवेति सिद्धान्तः । यदि च परिपद् प्रति उच्येत, परिपद्य विभज्येत, न स्वाग्निना सह अग्नियन्त । तत्र परिपद्य एव नामविष्यत् । मा. १.०.३१.१२.११ ।

* परिसंख्या इति परैर्वर्तनार्थत्वात् तद्विषया बुद्धिरभिधीयते (वर्जाकरो बुद्धिः परिसख्या) । साऽपि गर्दभस्तानाया आदाने वा स्यात् मन्त्रे वा । तमस्या विदोषी । विधिपरः सन् न शक्यते इति स्वार्थे चङ्गात् । परस्य च वाक्यस्य ' गर्दभस्ताना न ' इत्यन्तर्ये कल्पते । प्रातः च रुपादयोऽत्र मन्त्रमादानं वा ज्ञेयम् । इति पूर्वपक्षे । वा. १.१.४.३१-१. * परिसंख्या ' इमान्-एत्यात् एयानमृतस्त्वेष्यश्चाग्निपानीमास्तु ' एतादृशेषु उदा-हरणेषु निर्दोषा प्रवर्तते । प्रवर्तित्वे चैतत् वार्तिककारैः 'समान्यप्रायश्चित्तं वाक्यात् यज्जुनामिषात् । भुत्या प्रातिविरोधे च परिसंख्या तदाश्रया ॥ निर्दोषत्वं हि तत्रास्या विधाने सति लभ्यते ॥ ' (वा. ३.१.३.१४.४. ३१.०) * रूपमण्डपस्य भुजिर्वाचसु कल्पते । तावत् प्रायश्चित्तं भुत्या विधिः शीघ्रं समाप्यते ॥ अथात-

विचिरेवाचमते । मन्वस्य निश्चितः । परिसंख्या
 फलेनोक्ता न विशेषः पुनःश्रुतेः ॥ ' (विशेष-
 पुनःश्रुतेः इति मूले । वा. पृ. ७२१) । ' अश्व-
 श्रुत्यैव शीघ्रत्वात्प्रत्यये । प्राग्निहिते सति । निघ-
 कादृशीकृतान्वाये तथा प्रवरणिन्यसि ॥ लिङ्गप्रकरणद्वारा
 भुक्तिर्नैवाभिधीयते (नैवानुमीयते इति मूलपाठः) ।
 तस्यामपर्मिताया च (तस्यामप्रातिताया च इति मूल-
 पाठः) मन्वप्राप्तिर्न गर्दमे ॥ ओऽपमाभागको लोके
 यदभेन दृढं पुष । तत्पश्यात् गर्दमः प्राप्तुं केनो-
 पायेन शक्नुवात् ॥ (वा. पृ. ७११-१२) प्रयोजनं
 विधेः किं स्वदशैति तु निलुपणे । न गर्दमाभिधानात्तः
 पदमन्वजिचतंनान् ॥ (वा. पृ. ७११) । यद्यत्-
 रथनायासि फेयलाप्रानुमितिर्दाम् । प्रथमश्रुतिवत् कुर्यात्
 ततः सा स्यादर्नायिका ॥ लिङ्गातुमितया ध्रुव्या प्राप्नुया-
 द्दधनाद्धमे । स मा प्रापत् तयेत्येवं प्रथमस्य त्वरते
 (त्वरिता इति मूलपाठः) श्रुतिः ॥ ' (वा. पृ. ७१२)
 इति । प्राप्तपरिसंख्यायां विद्वान्प्रत्ययिण्यश्च वार्तिककारिः
 अग्नौमेदाहरणे रिषत्वा स्पष्टिरेकमुद्येन प्रदर्शितः ' यदस्य
 विनिमुक्तस्य प्रथमस्य स्थान् पुनःश्रुतिः । ततश्च
 परिसंख्यानात् प्रथम्येत विशेषता ॥ यदि (यदा
 इति मूले पाठः) तु प्रागिदृशत्वात् सामान्यविनि-
 शेषणम् । नैवासि श्रुतिर्मेति (नैम चेच्छ्रुतिरस्तीह
 इति मूले पाठः) न प्रप्राप्तिर्निदोषता ॥ ' (वा.
 पृ. ७१२) इति । (अथ मूलपेक्षया श्लोकानां पाठभेदः
 क्रमभेदश्च कृतः । स तु विवक्षितार्थस्य स्पष्टीभावाय
 स्यादिति भाति के.) । रसायनम्. पृ. १६८-१६९.
 * परिसंख्या । उपपत्ताती एकविधेः परिसंख्यास्य
 चान्यत्पम् । सु. पृ. ९६. * परिषत्पथा । 'तम चान्यत्र
 च प्रोक्ते परिसंख्येति कीदृशे' । यः पुनः प्राह्निषोभात्
 तम चान्यत्र च प्राप्नुवात् इति संभाव्यते, यत्र वा यत्र
 अन्यत्र, सा परिसंख्या । यथा अत्रैव उदाहृते (इमा-
 मद्यन्तु रसानुमृतायेनश्रामिचानीमादत्ते इति) यथा च
 यदगोर्धये पशमे पथे । अथापि च न प्राप्ते सति एषा
 प्रथमैते, प्रापकस्य शास्त्रस्य अंतुमितत्वात् । कथं तर्हि ।
 परि एतन्नस्यं नामनीयत्, तत्र एतं प्राप्यदिति ।

सर्वस्य प्रत्ययस्य वाक्यस्य नानुमानिकत्वात्परिवर्तमानं
 फलमिष्यते । किं हि देन पठितेन यस्य अन्यतोऽपि अर्थः
 सिष्यति, तदपि गर्दभरथानानिदुष्टिः फलं कल्पते । तेन
 एवं कल्प्यते, कृत्वाविन्यायाने यदि नाम एव वाक्यं
 न भवेत्, ततः कीदृशमनुष्ठानं स्यात् । तत्र मन्वप्राप्ति-
 स्तावत् एकात्नेन सिष्यते अशामिधान्त्वम् । तदवैव तु
 गर्दभरथानाद्यामपि प्रथम्येत । यदा तु अनेन वाक्येन
 प्रत्यक्षेण नैराकाङ्क्ष्यात् अविशेषविनिशेषणमर्थवाक्यानु-
 मानं निषिद्धम्, तदा केवलश्रामिधानीविषयत्वसिद्धिः
 इति अपौनयकत्वात् अर्थवद्वाक्यम् । वा. १।२।७।३४.
 * परिषत्पथा दोषमपदुष्टा । स्वाधैत्यामः, अन्वाधै-
 स्तीकारः, प्रातःपथैति दोषमयम् । के. * परिसंख्या
 दोषमपदवी अथि षष्ठित् स्वीक्रियते । सति हि गत्यन्तरे
 तेषां दोषमम् । वि. १।७।२. * परिसंख्या द्विविधा
 श्रौती लासगिकी चेति, 'अथ शेषावशन्ति' इत्यत्र
 श्रौती, एषकारेण पञ्चमानतिरिक्ततोऽस्माद्भूतेरपि.
 घानात् । 'पञ्च पञ्चनत्त भवथाः' इत्यत्र तु लासगिकी,
 इतानिदुष्टिवाचकप्रथमाभावात् । मीन्या. * परिषत्पथा
 न भवति बालदानमन्वाणा ज्योतिष्टोमे । संकर्ष.
 २।२।४. मीको. पृ. १८२६ 'ज्योतिष्टोमे यत्रमानं
 मन्वाणाम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * परिसंख्या । पशो
 हृदयादीनामेव अवदानसंवाक्यत्वात् श्रुपमाणानां हवि-
 श्वेन तदित्युक्तपदानां हविष्वस्य । १।७।१९. 'हृद-
 यादिन्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * परिषत्पथा मृत्पथा
 अन्यनिदुष्टिकल्पविधिरुक्त । अन्यनिदुष्ट्यात्पथलिका तु
 गौरी । सु. ३।७।१६ पृ. ३२. * परिसंख्या । 'अथ
 सामान्यतः प्राप्यत् विशेषे श्रुते पुनः । परिसंख्येयते
 तम् . . ॥ ' तत्र नानावाक्यत्वे सत्येव भवति । धा. ३।
 १।७।१४ पृ. ७०९. * परिसंख्या, यथा देवदत्तपत्र-
 दत्तविष्णुमिमा भोज्यतामित्युक्त्वा 'पञ्चम्या विष्णुमिमा
 भोजयितव्यः' इति । तत्र न भोजनं विधीयते,
 प्राप्तत्वात् । अन्येना तु (पञ्चम्याम्) निदुष्टि-
 विधीयते । हृपृ. १।७।१९।२८. * एषादशभिरङ्गः
 इतोपामदाना परिसंख्या अग्नौधोनीये पशो । भा.
 १।७।२।३-९. * न, च परिसंख्या, सामान्य-

विशेषमेदुपपादानात् । यदि हि सामान्येन इदं लक्षणम्
(' अर्थकत्वादेक वाक्यम्० ' इत्यादि एकवाक्यता-
लक्षणम्) क्वचिदभिधाय पुनः केवलीद्वेषेयसंबन्ध-
मुच्येत, ततः परिसंख्यावचनेन वैदिकप्रामिद सायत्
न भवति इत्येतावन्मात्रं गम्येत (इदं पूर्वपक्षे) ।
घा. २।१।१४।१६ पृ. ४४४, * ' नियमः परिसंख्या
वा न व्यावर्त्याद्विनेष्यते ' । १।१।८।१७ पृ. १८२,
* ' सामान्यप्रणयान्ना वाक्यायनामुपानिस्तत् । शुक्ल
प्रतिविदेशे च परिसंख्या तदाश्रया ॥ निदोषत्व हि
तत्रास्या विधाने सति लभ्यते । कल्पत्वेन हि तस्यैषा
कल्पसादाश्रयिते फलात् ॥ ' समानवाक्यपर्यवभागा-
वस्तिगतातिपरिष्कारात् - सर्वग्रहसंगणकज्ञानप्रत्याख्यानानेन
तदधीनात्मनाभप्रत्ययप्रतिपाद्याः परिसंख्यायाः विद्वेष-
त्वमपरिहार्यम् । ३।१।७।१४ पृ. ७१०. * हृदयादी-
नामेव अवदानसंबन्धितया श्रूयमाणानां हविष्वेन
तदिदंवाच्यवाना हविष्ववस्य परिसंख्या अग्नीषोमीवे
पथे । हृदयादिनामः प्रथम्यः । भा. १।०।२।२-९,
* परिसंख्याया प्रतिषेधः स्यात् । यथा ' पञ्च पञ्च-
नामा भक्त्वाः ' इति द्वाध्यादीनां पञ्चानां कीर्तनात्
अन्येषां मन्त्राणां प्रतिषिष्यते इत्ययमर्थो वाक्येन
गम्यते । १।०।९।२८. * परिसंख्यायाः तत्र हि तत्
(दोषत्वम्) परित्तुं शक्यते, यत्र परिसंख्यायमान-
प्रामिशास्त्रमन्त्रमनुष्टोत्राद्युप वर्तते । घा. ३।४।१४।४१
पृ. ९७९, * परिसंख्यायां विदोषत्वमदोषः । ' सर्वत्र
हि द्वयोः संबन्धे कृते तत्सक्य संसर्गश्च प्रतीयते अन्य-
निवृत्तिये । क्वचिन् विधिर् प्रयोजनस्यैव विवक्ष्यते ।
सक्यसंसर्गासंभवे च बलादेव विधिः इतरनिवृत्ति-
प्रयोजने भवति । अन्यश्च विदोषत्व अदोषः स्वायंभु
प्रतत्वेनैव हेयत्वात् प्रतीयते च परांपस्यापरिग्रहे
विधानार्थक्यत् । ३।०।१६।३३ पृ. १०९५. * परि-
संख्याया स्वार्थहानिः परार्थकल्पना प्रातश्चाश्रय । भा.
३।१।३।८.

* परिसंख्यायार्थनिर्देशं श्रयणं अङ्गिरसा दिशने
' त्रैलोक्यं पूर्वेद्युर्मवति पौडस्युत्तरे ' इति, यदेतत्
द्विरास्य उत्तरे गच्छते, एतत् अङ्गिरसा दिशस्य गच्छते

नान्यत्रेति । इदं वृत्तिकारमतम् । भा. १।०।१।३।
५३-५४.

* परिसंख्याविधिः उभयस्य युगपत्प्राप्ते इतर-
व्यावृत्तिपरो विधिः । यथा ' पञ्च पञ्चनगा भक्त्वाः ' ।
इदं अरक्षनसमक्षणनिवृत्तिपरम् । भीम्या. * परिसंख्या
विधिः चतुर्विधः- जातिविधिः द्रव्यविधिः गुणविधिः
क्रियाविधिश्च । पुनरपि द्विविधः शेषपरिसंख्या शेषपरि-
संख्या चेति । पुनर्दोषा साम्ये आर्था चेति । तत्र आर्थी
द्विविधा प्रातरिसंख्या अप्रातरिसंख्या चेति । पुनर्द्विविधा
कृत्वयां पुरायां चेति । पुनर्द्विविधा दृष्ट्यां अदृष्ट्यां
च । तत्र इतरनिवृत्तयः तत्रैव अदृष्टार्थ एव । विधेयाद्यन्तु
क्वचित् दृष्टार्थः क्वचिददृष्टार्थः । पुनर्द्विविधा नियमेन
तत्र चान्यत्र च प्राती, अनियमेन तत्र चान्यत्र च प्राती
इति । घा. पृ. २४-२६, * परिसंख्याविधिः नियम-
विधिना वाच्यते । पृ. १४३. * परिसंख्याविधिः प्रायेण
विनियोगविषय एव । मणि. पृ. ९९.

* परिसंख्याविधिविषेचनं मज्जिक्तम् ' विधिः
त्रिविध ' इति विन्दी मणिप्रत्ये प्रकृतम् । के.

* परिसंख्याव्यावर्तितविषयः अन्यनुशासितविषय
' पञ्च पञ्चनगा भक्त्वाः ' इत्यनेन व्यावर्तितानां मात्रासा-
दीनां अन्यनुशासितविधिः ' प्राणात्म्ये ' इत्यादिः (सर्वा-
न्प्राणमतिश्च प्राणात्म्ये तदर्शनात् । ३।४।२८ इत्.) ।
घा. पृ. १७, * परिसंख्याव्यावर्तितविषयः प्रतिप्रक-
विधिः भद्रतोमेश्वरमनेन पञ्चोमाधिकरणे ' एकदश वै
शोःवदानानि ' इति परिसंख्या । तथा अद्वागन्तराणि
व्यावर्तितानि इति त्रिष्टुभ्यपि शेषकार्यं व्यावर्तितान्येव ।
तत्र ' व्यट्पैः स्विष्टकृन् यतति ' इति अद्वागन्तेषु
श्रयाणां प्रतिप्रभवः । पृ. १६.

* परिसंख्याशाब्दवाच्यायाः बुदेरपि प्रवर्तन-
कृत्वाः विहितान्युपगमः । सु. पृ. ९०.

* परिसंख्यासूत्रे ' कण्वरधरं प्रकृतावान्तरापूर्वे-
ष्वेव कण्वरधरयोनिबन्धुगुणमिषानानां विषानोरपणेः
हिरण्यगर्भमन्त्रान् अङ्गान्तराकल्पनात् कर्तावनीकृते
बृहद्रथनरथमंप्राप्यविशेषः ' इत्युक्तम् । कौ. १।४।३।३
पृ. १९५.

* परिसामानि परितः सामानि । अकथ्यवामानि अनुप्रख्यादितसामानि च । सु. घृ. १९८२.

* परिहरणं युगपत् ब्रह्ममहाणा द्यतकृष्णलक्षणे । भा. १०।२।१।१५.

* परिहारः (समर्पणम्) ब्रह्मणे हर्षमहाणा पुरुषानन्देभ्योऽपनीय द्यतकृष्णलक्षणे । भा. १०।२।१।१५। १८-१९.

* लोकानकगत विनेक कुर्वन्ति परीक्षकाः । सु. घृ. ५६२. * नहि ययावताम्युपगमात् अन्य-
तिष्ठित् साधोयः परीक्षकाणाम् । वा. १।२।१।१ घृ. १०६-१०७.

छु परुषिदिताधिकरणम् । दिग्विमागाधिकरणम् । परुषिदितादीनामनुवादः ।।

परुषिदितापूर्णवृत्तिद्वयं च तद्वत् । ३।४।३। ११ ।।

भाष्यम्— दृष्टपूर्वमाद्ययोराम्नातम् ' इत्यरुषिदितं तदेवाम्नात्, यदन्तरं तन्मनुष्याणाम्, यत्सम्यक् सतिपुरुषम् ' इति । तथा ' यो विदुषः स वैश्वतः, योऽद्वृतः स रीदः, य. द्वृतः स देवतः । तस्माद-
विदहन्त प्राग्वित्तयं संदेवावाप ' इति । ज्योतिष्टोमे श्रूयते— ' यत्पूर्वं तन्मनुष्याणामुपर्यथो देवानामर्थः पितृ-
णाम् ' इति । तथा ' ह्यं देवानां मनुषु पितृणां विषक मनुष्याणाम् ' इति । तत्र मनुष्यसंपदेषु रीदे च संदेहः किं मनुष्याणां धर्मा विषयः, उत कर्मधर्मा अनुवादः । अथ यत्कर्मणे मनुष्यप्रधानं रीदं च तत्र विरोधः, उताऽऽतिथ्ये, उतायंवाद इति । किं तावत् प्राप्तम् ? एतान्त्वमि तद्वत् । यो निवीते पूर्वः पशः, स एतेषां पूर्वः पशः । यो मत्पशः, स मत्पशः । य. सिदान्वाः, स एव सिदान्वाः । अथैवान्वात् मनुष्यसंबन्धाय विषयो मनुष्यधर्मार्थ इति पूर्वः पशः । उपरि मूढे च अनिय-
मात् व्याघ्रम् । असूतं येगदन्वात् रीदम् । पूर्णोऽपि स्थलात्वात् लाघवम् । एव आयुतं शिरसि निहितं मनुष्याणां शिरसरोमेन । अथैवात्वात् अनुवादः इत्युच्यतेः पशः । निधिः कर्मधर्मप्राप्तात् समाख्यानात् च कर्मधर्मः इति पशः । अन्वाद्यर्थे दक्षिणाद्यु च इति वाक्यवक्तव्यग-
नी. को. २०९

नुग्रहात् पशः । आदिव्ये इति वक्त्रभेदप्रसङ्गात् । अर्थ-
वादः इति प्रकरणत् परिधाना एकावकथन्यादिति । ' पूर्वं
प्रति कुनाति ' ' उपरि विल्लत् गृह्णाति ' ' नवनीते-
नाम्यदुक्ते ' ' अविदहन्त अप्रथिततयम् ' इत्यभि. छह
एवामेकवाक्यमात्रकः । तस्मात् एते न विषयः (किन्तु)
अर्थयादाः इति ।

द्या— दिग्विमागपरुषिदितवृत्तादीनां निर्वीताधिकरण-
वत् सर्वे प्रकारं अवगमयित्वा या. । का पुनरत्र अद्वयत्वा
शब्दा व्यापत्तवित्तुमविदेशः क्रियते ? किमर्थं वा अधि-
करणद्वयमाश्रम्यते ? तदुच्यते । ' पुराणस्यस्यल्लेगं नजल-
यत्तुमदिगा । दिग्विभागस्य सवन्वात्रिवीताद्वयतामतिः ॥
इतेषां तु पश्यन्तस्तन्वेऽपि फलोदयः । पुरुष प्रति
विष्यदस्तत्क्रियाऽन्तर्गतान्ननाम् ॥ ' स्वाभाविक दिवादीनां
वर्षक्रियाऽह्नात् न निवोत्तपदपूर्वं निघातन्वम् । तत्र
मनुष्यमन्वेऽपि नियमकत्वमाशक्यत्वमेव, न क्रियाफल-
कत्वना । तदपि च लौकिकीनामेव क्रियाणां अप्रियतमा-
पनं अनेच्छावशात् कल्पते, नान्यत् स्वपरि । तेन एव-
मापाति — ' यावत् किञ्चित् मनुष्याः स्वार्थं कर्म अनु-
निष्ठन्ति, तत्र प्रतीची उदीची च अङ्गं भवति । यावच्च
दमंलकनम्, तत् अन्तरं कर्तव्यम् । यावत् मीयते,
तत् पूर्णं भातव्यम् । यावच्च स्नेहकर्मम्, तत् सर्वं
विद्येनेन नवनीतेन निषक-आयुतशब्दवाच्येन कर्तव्यम् ।
वैश्वतरीद्वयोश्च विदुषाव-अप्राचये कर्तव्ये ' इति । तेन
अशापि पूर्वतुल्यं सधयितयं ह्यारभ्ये ।

तत्र मनुष्यधर्मः ' शब्दस्य उत्पत्तात्वात् ' (३।४।
१।१) इति विनाऽपि पृथीनिर्देशात् ' अयकन्त ' इति
मनुष्यसंबन्धात् तादर्थ्यम् । इत्येते पृथी एव । तथा
' अपदेशो वा ' (३।४।१।२) इति लौकिकतां प्राप्ति-
रभिधीयते । पूर्वलि हि पृथक्ता आदित्यं कृत्वा सुप्त
व्यापिदन्ते इति प्रतीचीप्राप्तिः । तथा अन्तरालकन-पूर्णयोः
अप्रदलताभ्यत्वात् प्राप्तिः । तथा विदुषे कुणत्वात् एक-
वर्षनिर्णयत्वात्पृथीनिर्णयव्यपत्तिः । अयुते न रोषद-
त्वात् रीदता । निषोक्तस्तु अज्ञातोः सर्वत्र नियमनिधिः ।
प्रकरणसमाख्यायां च कर्मधर्मः । सर्वप्रमाणानुसारायै
प्रकरणे मनुष्यधर्मान्ते निषेधः । वाक्येन प्रकरणसमाख्ययोः

याथात् षडकल्पनामद्यञ्च भ्रातिर्यादौ निवेच. । तेनापि
 तद्दृष्टं सन्नन्वयमायाभावात् प्रकरणे समभिनश्च अनुत्कर्षान्
 (१।२।२।२४) प्राचीनविधौपत्रवाच्य अर्थवाद. इति
 सिद्धान्त । 'सम्पक्श्रुतयथाविदितविषय-अन्यविषय-
 स्तुतिविवेकसिद्धि. । ('सम्पक् श्रुत यथाविदितः अनु-
 वाद्यश्च विषयो यस्याः सा सम्पक्श्रुतयथाविदितविषया
 स्तुतिः । अन्यः उक्तविपरीतः विषयो यस्याः सा
 न्नुतिः, अन्यविषया । सम्पक्श्रुतयथाविदितविषया
 चासौ अन्यविषया चासौ इति विशेषणोपपत्तयः
 धर्मधारय. । सा चासौ स्तुतिश्च । विवेकेन सिद्धि.
 विवेकसिद्धि. । तादृगस्तुतेः विवेकसिद्धिः इति
 विग्रह । तत्र सम्पक्श्रुतत्वं स्वसन्नविषयनिवृत्तत्वेन श्रुत-
 त्वम् । यथा ' यथा प्रतीची उदीची मनुष्माण्डुविता,
 तथा प्राची देवानाम् ' इत्यत्र । विवेकश्च- ' निरीतोदा-
 हरणे यदि औचित्येन स्तुतिः, ततोऽनापि औचित्येन ।
 यदि तत्र विषयैषण स्तुतिः अत्रापि विषयैषण ' इति ।
 इति सुधासंक्षेप. । अत्रे अक्षरः सुधा यथा
 " विदग्धोदाहरणे वा ' विदग्धादानवयो. काण्ड्येगोमद-
 त्वापादकत्वेन अप्रायस्त्वात् अविदहनश्रयणनेव प्रारम्भम्'
 इत्येवरूपत्वेन औचित्यविषयपरकत्वामावात् विदग्धो-
 दाहरणात् विवेकेन उदाहरणान्तरेण इदंभा. स्तुते.
 सिद्धि. । " इति ।)

मोम- (विम्विभातापद्विदितविषययो) अति-
 देयाविशेषेऽपि विम्विभातस्य ' अमज्जन ' इत्याख्यातेन
 विविक्तवत्त्व इतिप्रतीतिः प्रतीतिः विम्विभ्रान्तितारतम्यात्
 अविक्तवत्त्वमप्यौषोर्षोर्षो बोध्यम् । सूत्रे परुषिपिट
 इति वाक्यानुकरणत्वात् अल्लुक्, विदग्धशब्दः स्वगृतोप-
 लक्षणाथैश्च ।

वि- " परुषिपिटनमित्तवृत्तवा बहिपस्तु समू-
 ताम् । पून देव मस्तु विन्नामित्तवृत्तया नवनीतकम् ॥
 यो विदग्ध स इदुक्त्वा पुषेबासस्य पक्ताम् । स्तौति
 पूर्वोत्तये पशौ योजनीदौ निवोतकम् ॥ '

भाट्ट- दर्शपूर्णमासयोः ' एवं प्रति शुनाति'
 इत्यादिविधेः ' यद् पक्षि दि(त)न तदेमातम्,

यदन्तरं तन्मनुष्माणाम्, यत् समूल तत्पितृणाम् ' इति
 शेषः । तथा सोमे ' यत् पूर्णं तन्मनुष्माणाम् यदुपर्यर्षोऽत्र
 देवानाम् ' इति ' उपरि निलदृश्यद्वाति ' इत्यस्य विधेः ।
 तथा तत्रैव ' नवनीतेनाम्यद्दुके ' इत्यस्य ' दूत देवाना
 मस्तु पितृणा निष्पत्त मनुष्माणाम् ' इति । तथा दर्शपूर्ण-
 मासयोः ' अविदहता (श्रययितव्य) दूतद्वय. ' इति
 विधेः ' यो विदग्ध स नैर्कृतः ' इति । तत्र मनुष्पसपुके
 क्रियाविशेषस्य लवनादेष्टानादानात्, तत्र च लवनावा-
 यवच्छेदेन अन्तरात्वादिगुणानां नित्यप्राप्तयमानात्
 विष्वन्तरकल्पनया तत्र ब्रह्मिधानम् । न च फलरूपत्वा,
 ' तद्यमैवाद्यो मनुष्परात्र आगते ' इत्यादौ, ' नवन दक्षिणं
 दीक्षित. पूर्वमाद्दुके ' इत्यादौ च शतशलाखा अङ्गीभापत् ।
 अन्यथा वत्तरःश्रुतीनां तत्तदर्थवाद्येभीतपिधिमूलकत्वानु-
 पपत्ते. । ' यो विदग्धः ' इत्यत्र तु विदग्धनिर्कृतिदेवतो-
 मयसंन्यस्य अप्राप्तत्वात् विष्वन्तरकल्पनाया नैव किञ्चि
 हाशङ्कम् । इति प्राप्ते. ' पक्षि दि(त)नम् ' इत्यत्र
 वित्तपदस्य पक्षिकल्पनपरस्य ' अन्तरा ' इत्यत्रानुपेक्षेण
 तदर्थेपरत्वे विकल्पप्रसङ्गात्, अर्थान्तरात्वे वैरुपा-
 यते. अनुपद्वारयोगेन अस्वाहाकारवचनम्भावात्, ' पद-
 न्तरा ' इति यच्छब्दयोगेन च लेखयत्तयादिसिद्धि-
 न्तरात्वन्यथैकमुद्दिश्यैव मनुष्पसंन्यस्य स्तुत्यर्थपुरदेष्ट-
 प्रीतिः नैविकल्पान्तवाच्येनैव व्यनतात्वव्याप्राप्तीते, तस्य
 च तद्व्यवृत्तौ नित्यप्राप्तया न विष्वन्तरकल्पनम् । ' नवनं
 दक्षिणं दीक्षितः पूर्वमाद्दुके कर्त्तव्यं हि मनुष्मा आङ्गते '
 इत्यत्र तु मनुष्पनेनाङ्गनत्वावच्छेदेनैव सत्यपूर्वकत्वस्य
 स्तुत्यर्थसुधारानात्, तादृशस्य च नित्यप्राप्तयभावेन
 विधिकल्पकत्वमिति विशेषः । यादृशस्य हि स्तुत्यर्थसुधा-
 दानम्, तादृशस्य नित्यवदप्राप्ती विधिकल्पन नाम्भ्यः ।
 अत्र एव ' यो विदग्ध. ' इत्यादौ विदग्धत्वनिर्णयार्थं
 तस्य कर्मानर्हत्वपक्षकनिर्कृतिसंन्यस्य उद्वेष्टाविषया
 संवीर्तनात् निर्कृतिसंन्यस्य ' त यत्र निर्कृतिर्गुह्यति '
 इत्यादौ कर्मानर्हत्वप्रयोजनकत्वावगतेः, उद्वेष्टाया च
 उद्वेष्टितार्थस्य प्राप्तयभावेऽपि धातिविद्यत्वात्, निर्कृतेः
 रक्षोपिपत्तिनेन देवानर्हपक्षकत्वस्य प्रमाणान्ताप्राप्तत्वाच्च
 न विधिकल्पकत्वम् । न हि अयं देवतातद्विदाः, येन

तस्या अग्रतस्त्राहिभिः कल्पयेत् । निन्द्यासि संन्यसामान्ये-
नासि तदुपपत्तेः । अतो नैते विध्यन्तरकल्पकाः ।

भण्डन— 'पूर्णादितन्ने दिहितं जवाय ।' ३.

शंकर— 'पूर्णादि च तत्र र्यात् ।' ९.

(तदत् निर्वातवत् ।)

• ॐ परुषिदितपूर्णाद्युतविदग्धं च तद्धत् । ३।४।
३।१।१।

• दशैर्पूर्णमासयोः 'यत् परुषि दितं तदेवानाम्, यद-
न्त्या तन्मनुष्याणाम्, यत् समूलं तत् पितृणाम्' इति
श्रुपते । तथा 'यो विदग्धः स नैर्ऋतः, योऽद्युतः स
रौद्रः, यः द्युतः स देवस्यः । तस्माद्विदग्धा श्रपयिष्य
सदेवताय' इति च । ज्योतिष्टोमे न भूयते— 'यत् पूर्णं
तन्मनुष्याणाम्, अर्णवैर् देवानाम्, अथः पितृणाम्'
इति, तथा 'धृतं देवानाम्, मत्तु पितृणाम्, निष्पन्नं
भूतुष्याणाम्' इति । तन् मनुष्यसंबन्धेपु रौद्रे च विचार ।
तत्र विषयः इति पूर्व. १७. । परुषि पर्वणि दितं छिन्न
बाहिः, पूर्णः सोमसोऽन प्रदक्षमसो या, धृतं यत्
इत्योक्तत् आगम्यम्, विदग्धः अग्रेरुपपत्ता द्युतक्षरः,
एतेषा समाहारः । पर्वण्येदितपूर्णंश्रुतविदग्धं च इत्यम्,
सदशोषक वाक्यब्रह्मत्, तदत् दिव्यमग्न्याक्यवत्
न विधि किन्तु अर्थात् । 'पर्वं प्रति कुनामि'
'उपरि शिञ्जन् गृह्णाति' 'नवनोतेनाम्यदृके'
'अविदग्धा अपयितयम्' इत्येते विधितान्तेः एक-
वाक्यत्वात् प्रकरणात् । तस्मादेते न विषयः, किन्तु
अर्थान्ता इति सिद्धान्तः । 'परुषि' इति पर्वं सर्वैरु
पुण्यमुद्रितम् । तदुक्तम् । तत्र सोमनापी-हृत्वाद्येव्ये
'परुषिदिनमिति वाक्यानुकरणात् अरुक्तु' इति ।
भौतान्दार्थ्यत्— परुषि पर्वणि दिनं राशिवत् । अन्त्या
नूपवर्णोर्म्ये (इति सोम.) । विदग्धः अग्नेः कृष्ण-
विष्णवेन क्षामः । अद्युतः अणकः । के.

• परोक्षान् प्रत्यक्षं बलीयः । 'धामान्येन यत्
प्रमोति, तत् परोक्षं, लक्षणा । यत् विरोधेण तत् प्रत्यक्षं
श्रुत्या । श्रुतिश्च लक्षणा बलीयसी, प्रवक्ष्य च
परोक्षत् । मा. ३।१।३।१०.

• परोक्षत्वं साक्षात्करोमि इत्येतादशविपयतादाहलि-
शानाविपयत्वम् । मणि. पृ. १।१६.

• 'यथा च अर्थादाक्षिप्यमाल औनेन विपत्यते, तथा
परोक्षपृच्छाऽपि । वा. ३।२।१।२।२९. पृ. ५६६.'

• परोपकाराय प्रयत्नहाणानि च, न वर्मान् इत्ये-
वान्गम्यते । तथा च दर्शनम्, धन्वनिव प्रया अस्मि
इति (यथा धन्वनि विस्दके कृता. प्रयाः परोपामुप-
कुर्वन्ति, एवं त्वम् ।) । भा. १।१।२।२. पृ. १६६.

• ॐ परोपकाराय सतां विभूतयः इति न्यायः ।
यत्र परोपकारविषया, तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । उक्तं च
'परिनिर्मम्य वावालादिदमेव सुनिश्चितम् । नोपकारात्
परं पुण्यं नापकाराद्य परम् ॥' । साहस्री. १०००.

• परोपकारश्रुतेः सर्वसाधारण्यम् । सु. पृ. १२७.

• ॐ पर्वण्यन्यायः । यथा पर्वण्यो बलेऽपि वर्षति
इत्येऽपि वर्षति । एत विवक्षया प्रवर्ततेऽय न्यायः ।
अयम् 'इहो शब्' पा. १।२।१६ इति पृथग्नाम्ये-
ऽभिहितः । तथा— इतकारि मन्त्रे शान्तं पर्वण्यवत् ।
तद्यथा पर्वण्यो वाक्पूजं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति इति ।
किञ्चाय म. गी. अ. ९-श्लो. ९ टीकाया गौलकण्ठ्या
व्यवहृताः । तथाहि— 'उदासीनवदासीनम्' इति ।
यथा पर्वण्यो शीघ्रविरोधेषु राम केषु चित् द्वेषं वाकृत्वा
उदासीनः सन् वर्षति, एवमीश्वरोऽपि गुण्यवत् इयं
पामिषु द्वेषं चाकुर्वन् जातृत्वतीनि प्रोक्तमिति ।
साहस्री. ६१६.

• पर्णता प्रहूपरिष्यत्कल्पपूर्वार्था, न तु छह-
यत्साम्या । सोम. १।१।२।२.

• पर्णादादीनामनारम्भाधीताया प्रवृत्तौ निवेशः,
विह्वलौ तु अतिदेशेन मासिः । विन्दु. ३।६।१.

• ॐ पर्णतान्यायः । (३।६।१) । अत्र प्रवृत्तयंता
वन्ता । अत्रिभ्रण तु मीक्रे. पृ. ३७३ 'अन्तर्या-
धिकरणम्' इत्यत्र दृश्यम् । के. • पर्णतान्याय ।
(४।३।१) । अत्र फलमुक्तिर्यथा इत्युक्तम् । के.
'वर्णमयीन्यायः' इत्यत्रानि दृश्यम् । • अन्तर्याय-
शतौतासंस्कारांमज्ञानं च 'तदुत्पत्तिविरोध्यानि, अतः

कथं तस्य ऋत्वद्गता पर्णतान्यायेन भवेत् । आभरणं ।
३।४।१।२-३.

● न च शुभकामाना विद्वतौ व्यग्रहृत्तिः, वपट्वारस्य
'एष नै उखद्व्यः प्रजापतिः यद्ये मन्वायनः' इत्य
नारम्याधीतवचने शाखाशौद्धेनेन विधानात् पर्णता-
न्यायाभावेन षट्त्रिंशद्विंशतिषाधारणेन उपदिष्टतया
विद्वत्तावमि षट्त्रयगुणनाम्नाऽप्युपपत्तेः । भाट्ट. १०।
२।२३

● पर्णतावाक्ये अयमिचरितिक्षेपस्यासितम्पु
लक्षणा विधौ अङ्गीकृत्य वाक्यतोपस्य प्रागल्भ्यलक्षणाऽपि
अङ्गीकर्तव्या । परिमल. ३।३।२।४२ बन्.

● 'पर्णन्यायोऽतिदिष्टे स्यात्' । पर्णशक्यात्
पर्णतायाः यावत्कृतमवेदो जुहुर्द्वारम् । ता च जुहुः
ऋत्कालेन विहित्य मिद्विपु कर्मशक्तिरिष्यते । वि
३।७२०.

● पर्णमयी जुहुः (पर्णमयी वलाशाफाडवत्या) ।
भा. ३।२।१।१.

● यत्रिसत्रथले (४।३।८।१७-१९) प्रकाशन्तरेण
फलाकाटकाया अक्रान्ते, अगम्या स्तुतिसमर्पकत्वेकार्य-
वादस्य फलसमर्पकत्वम्, तदुपस्थात्पर्णतादीना तु ननुप-
कारेण फलकारणत्वात्ने. नागतिकल इति प्रतिपादनार्थे
पर्णमयधिकरणम् । के. ● पर्णमयधिकरणे

अनापशोकधनगादीना प्रसकार्यत्वेन उपात्ताना फलत्वा-
भावः वक्ष्यते । सु १।१।१।७. ३. २५, ● पर्णमय-
धिकरणे तीर्षेमाने (तीर्षे एव समानाना भवति
इति) फलधुते. फलसमर्पकत्वपूर्वपक्ष निराकरिष्यते ।
पृ. १४६५. ● पर्णमयधिकरणे शास्त्राद्यविचारः ।

श्रीदुम्बरे तु शापनाशद्वारा । के. (शा. १।२।२) ।

● अनापशोकधनगादीना फलत्वेन प्रतिपादन न संभवति
'स्वर्गकाम.' इत्यादिक्त् कामशब्दस्यैवाभावात् इति
पर्णमयधिकरणे वक्ष्यते । सोम. १।२।२. ● श्रीदु-
म्बरेवादेः स्यार्थत्वेनै नैताकाङ्क्षं यत्रिसत्रवत् फलान-
पेक्षत्वाद् इति पर्णमयधिकरणे वक्ष्याम । कै. १।२।२।
२२. ● कर्मिपदमिषेयसममि याहाराभाप्रमाणतम्य च
शास्त्रतम्य पर्णमयधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात्

फलत्वभावेन पुत्रवादीना कर्मप्रवृत्तिकारणत्व नास्ति ।
सु. पृ. ४९०. ● न चैवविधेन कामशब्दरहितेन शक्यते

फलं प्रतिपादयितु इति पर्णमयधिकरणे वक्ष्यामः
(४।३।१।३) । शा. १।२।२. ● प्रथज्ञात् यज्ञप्रतिपादनं
पुरोडाशप्रयत्नस्य फलत्वेन कीर्त्तने स्तुत्यर्थं वेति जिज्ञासितु
व्याचष्टे । एव तु मान्यवर्गिकफलत्वस्वप्नभवेन यज्ञप्रति-
प्रयत्नस्य फलत्वानुपात्तात्, पर्णमयधिकरणे निराकृत्यत्वेन
च जिज्ञासाऽनुपपत्तेः अपरितोपात्त मन्वाभिप्रेषणे

व्याचष्टे । सु. १।२।४।३५ पृ १०७, ● मान्यवर्गिकफल-
त्वानुपपत्तेन यज्ञप्रतिप्रयत्नस्य फलत्वानुपात्तात् पर्णमय-
धिकरणे निराकृत्यत्वेन न जिज्ञासाऽनुपपत्ति । पृ १०७.

● वेदाध्ययनमात्रस्य यत् फलान्मानमिष दृश्यते 'यद्य
कृतमधीते तेनेतोनास्येष्ट भवति' (तैत्ति. २।१५.) इति
वस्थापि चतुर्थदृष्टीपाद्ये पर्णमयधिकरणे अर्थवशात्
वक्ष्यति । वैद्यनाथी. १।१।१।१४.

● पर्णमयधिकरणन्यायः अर्थवादकल्प्यफल-
विषय । सु. पृ. ८७३. ● पर्णमयधिकरणन्यायेन

पूर्णाहुतेराधानाद्भूतकर्मरूपत्वात् प्रयाजादिवत् प्रयोजनान-
नेषत्वम् । कै. १।२।१।४. ● 'य सत्राय दीक्षिताना
मिषेत अपि तस्य फलम्' इति फलरूपोऽपर्यवर्द्ध
पर्णमयधिकरणन्यायात् । रत्न ६।१।१।२५.

● पर्णमयधिकरणमिद्विः अमिषयत्नस्य फलवद-
फलविचारः । सु पृ ९४६.

● पर्णमयधिकरणसूत्रे एव 'सादिर कीर्ष-
कामस्य यूप जुयात्' इत्येवमाद्यावा फलप्रधानायां भुतौ
फलमुच्यते इति वदता सूक्त्या कामपदयुक्त्या भुतौ
फलत्वं वक्ष्यते । सु पृ. १४६८.

● अनारम्याधीतत्वात् उपात्तीना वाक्यात् ऋ-
त्संन्य एव सिध्यति, न फलसंन्य इति वक्तुं पर्ण-
मयीत्वाद्वादाहति । एतन् पूर्वपक्षे । कल्पतरु.
३।३।२७।४२ बन्.

● पर्णमयीत्वं ऋत्वर्थम्, न उपसार्थमपि, अनाप-
शोकधनग तु अर्थवादः । भा. ४।३।१।१-३.

● पर्णमयीत्वस्य ऋत्वर्थक्ये वाक्येन । वि. ४।३।१,
● पर्णमयीत्वस्य फलधनसमर्पवादः । ४।३।१.

• ० सा च फलश्रुतिः ('यस्य पौर्णमयी० न स पापं श्लोकं शृणोति ') न फलपत्र फलपत्रवर्षेत्वात् पौर्ण-
त्यदेः फलपत्रत्वान्नोगात् । अतः सा वर्षायाद् एवेति
पौर्णमयीत्याधिकरणे (४१३।११) स्मर्यमितम् ।
तथा आत्मज्ञानेऽपि फलश्रुतिर्येताद् एव स्यात् इत्याह
(पूर्वपक्षी) । न्यायनि. ३।४।१२ अस्.

ॐ पौर्णमयीत्यायः । वर्षान्तायः । (फलश्रुतिः
अर्थवादः) ॥

द्रव्यसंस्कारपौर्णसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः
स्यात् । ४१३।११ ॥

भाष्यम्— यस्य तादिरः सुतो भवति स छन्द-
सामेव स्तोत्रमवति सरसा अस्याऽऽहुतो भवति ।
'यस्य पौर्णमयी जुहुर्मवति, न स पापं श्लोकं शृणोति'
इति । 'यस्याऽऽश्वत्थुमगद्ववति ब्रह्मोवास्याजमव-
रुचे' । 'यस्य वैरुह्वती प्रुवा भवति प्रत्येवास्याऽऽ-
हुवस्तिवदनि अयो प्रैव जायते' 'यस्यैवंस्थाः सुचो
भवति सर्वाण्येवेनं रूपणि पशुनामुपतिष्ठन्ते, नास्वाप-
रुपमात्मजायते' इति । तथा ऋषीतिश्रीमे संस्कारे फल-
श्रुतिः 'यदाहुके चतुरैव प्रादुष्यस्य वृद्धो' । तथा
'केदारमधु यस्ते, दतो वाषां, नत्तानि निहन्ते, स्नाति,
मृत् वा एषा तगोभ्यं वाऽस्येतदश्वानि शमलं तदे-
षोपहते मेभ्य एव मेधमेयमुरैति' । कर्णणि फलं श्रुते
'अमीयू वा एतो मजस यदाफरो' 'चक्षुर्णी वा एतो
पश्यन् यदाग्यमागो' 'यदावावानुवासा इत्यन्ते वयं
वा एतद्यस्य फियते वयं यममानस्य प्रादुष्यस्यामि-
भूदे' इति । अथ संदेहः । किमिमे फलविषय उतायै-
यावा इति । किं ज्ञानम् ! फलविषयः, प्रशुक्तिविशेष-
कत्वात् फलविषेः । 'यथा तादिर चीर्षेकामस्य यं
कुर्णात्, पलायं श्रद्धतर्चवत्कामस्य, वेद्यमप्रायकामस्य'
इति । यथेते फलविषय एतनिहारि द्रष्टव्यम् । एवं प्राप्ते,
मूमः । फलार्थवादः इति । इतोः । पयर्णेत्यात् । फलव-
र्णितेति । सुतः प्रदाने गुणभूता, उपमदुपभाषे,
मुता आग्यभाषणे, भङ्गलवनादि च यममाने, आधरा-
वाग्यभाषणे प्रशान्तुयावाध आग्नेयिदु । यदि फलेऽपि
गुणभावः स्यात्, अन्यत्रोपरिष्टाकामन्वय पुनर्गुणाव

उपदिष्ट इति प्रतिज्ञायेत । न चैतन्न्याय्यम् । पयर्णेत्य हि
गुणभावः । फलार्थत्वा चैषां याम्नेन, जुहा जुहोति - जुहा
होमममिनिवेतयतीति । इयं सर्वत्र । तस्मात्तै
पुण्यार्थाः ।

दुपू— अयापक्षेकश्रवणार्थिन उपायमभिविच्यतेः
पौर्णमयीत्वमुपायत्वेन विधीयते । जुहाश्च जालाकाङ्क्षयां
पौर्णमयीत्वं परिच्छेदकत्वेन विधीयते । तत् (पौर्णमयी-
त्वम्) उभे अपि निरुक्तद्वितीयं शक्योतीतुमाम्या
संयन्स्यते । 'एकना रूपकने संयोगगुणकनम्' इता-
नास्याधीताः (पौर्णमयीत्वादि) जातिविशेषाः क्रत्वर्थाः
पुण्यार्थाश्च, यथा प्रादिरुतादयः । अथवा 'जुहा
जुहोति' इति प्रकृत्ये जुहुर्मविति 'न स पापं श्लोकं
शृणोति' इत्यनेन पुण्यार्थतया विधीयते । सा च
साध्यसाधनत्वान्नोपपद्यते इति वर्तमानापदेशस्यापि
विधापिक्ता शक्तिः कल्पते । भवतिश्च भावशक्तित्वश्रवणार्थ
इति । 'यदाहुके' इत्येवमादिभ्यन्वेवं योज्यम् ।

एवं प्राप्ते, मूमः । जुहा क्रत्वर्थतया विधीयमानायाः
यदिदं तत्कर्ममेषोऽर्थवादः स्थापकत्वेन । विश्विदित्कर्म-
गत्य कल्पयितुम् । यथा प्रणयनं अमूर्त्ततादिसिद्धं सु-
माभिरा जातितो गुणभामनाऽपि नास्ति, आधवशक-
दिरिवर्तमानत्वात् । जुहुवश्च इति चेत, द्रव्यत्वात् ।
औदासीन्यन्यायनसो ध्याशयः । क्रिया च तथा, न द्रव्यम् ।
दीपमानोऽपि (आशयः) याक्त्वेन दीयते । तत्र याक्त्वं
भेदः । स चाऽऽप्रयान्तामपेक्षते । न चाऽऽभवो विपरि-
वर्तते । तस्मादवगतकर्मवर्मां जुहा जातिपरेषामागार्थं
(तदङ्गत्वेन) जातिविधीयते । तस्मात् विधीयमानाया
फलश्रुतिरर्थवादः, पयर्णेत्यात् ।

उपपद्येत्यान्वयमानत्वान् । २ ॥

भाष्यम्— कपोच्येत । पुण्यमपि प्रति गुणभाव
उपदिष्टः 'यस्य पौर्णमयी जुहुर्मवति, न स पापं श्लोकं
शृणोति' इत्येवमादिभिर्वाक्यैरिति । तत्र न । कस्तात् !
वत्पचोत्तरत्वानत्वात् । न तत्र पौर्णमया जुहा अयाप-
श्लोकधनं क्रियते इति शक्तिश्च्येद आह । एतावत्
श्रुते, यदाहो भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति ।
एतावदन शब्देन शब्देन, यत्पेनन्तथा जुहुवस्म-

पापश्लोकभ्रवणमिति । तत्र बुद्धा तत्र क्रियते बुद्ध्वा
 तदुपति नैतच्छब्द आह । ननु अनुमानादेतद्रूपते ।
 भ्रुवं, पाल्यया, बुद्धा वतिक्रयने, यत्तस्याया सत्या
 तद्भवतीति । अत्रोच्यते । नैवंजातीयक कार्यकारणत्वे-
 ऽनुमानं भवति । कार्यकारणसंबन्धो नाम स भवति,
 यस्मिन्सति यद्भवति यस्मिन्नास्ति यन्न भवति । तत्रैव
 कार्यकारणसंबन्धः । इह तु तद्भावे भावो ज्ञातः, नाभावे-
 ऽभावः । यस्य पाल्यगी न भवति तस्यापापश्लोक-
 भ्रवणं नास्तीति नैवंजातीयकः शब्दोऽस्ति । तेन न
 सिद्ध्योक्तोऽवगम्यते, तेनेदं क्रियते इति । लक्षणमेतत्पुरुषस्य
 गम्यते । तस्मान्ननुमानम् ।

अपि च, यस्यापि बुद्धः पाल्यशी भवति तस्यापि
 पापश्लोकभ्रवणं भवति । कथमवगम्यते ? प्रत्यक्षतः ।
 ननु एवं स्यादग्निहोत्रेणैव फलं न स्यात्ते । न हुतमात्रेण
 फलं दृश्यते इति । नैष दोषः । न हि तत्रोच्यते तावन्नैव
 फलं भवतीति । इह तु वर्तमानाया बुद्धसत्ताया वर्तमानस्य
 पापश्लोकभ्रवणस्य श्रुतिबोधः । तस्मात् तत्रानुमानम्,
 इदं कार्यमिदं कारणमिति । अग्निहोत्रादियु तु शब्देनैव
 कार्यकारणसंबन्ध उच्यते । तस्मात्तत्र तत्कालेऽदृश्यमानेऽपि
 फले कालान्तरे फलं भविष्यतीति गम्यते, न त्वेवजाती-
 यकेषु । तस्माद्यैवंजातीयकेभ्यः फलमस्तीति । ननु 'यस्य
 पाल्यशी बुद्धमवति न स पापं श्लोक घृणोति' इत्येवमुक्ते
 तत्र एव तत्फलं भवतीति गम्यते । तस्माद्दहापि कालान्तरे
 फलं भविष्यतीति । उच्यते । फलं गम्यते । प्रमाणं तत्र
 किमिति विचारयामः । न तावत् प्रत्यक्षम्, नानुमानम्,
 नेतरद् दृष्टविरवप्रमाणानादि । नो गत्वपि शब्द इत्ये-
 तदुक्तम् । यावत्कार्योऽपि पदार्थोऽस्ति ततो भवति नान्यथा ।
 एतदुक्तम् 'तद्भूतानां क्रियापेन सनाभ्यायोऽप्यस्य
 सतिनिश्चत्वात्' इति । ननु तदप्रमाणमूलत्वात् निष्का-
 विज्ञानमेतत् । लौकिकेषु तु वाक्येष्वेवं गम्यते । तानि
 हि किन्तेऽर्थे प्रयुज्यमानान्यप्याहार्ये परानि गौणानि
 विपरिणतस्यवहितार्थानि च प्रयुज्यन्ते । तस्मात्तत्रादृश्यात्
 वचनगाम्येयस्येषु भवति तत्तत्तो निष्काशययः,
 यथा मृगतृणादिषु । अति च परमानानादेवोऽयम् । न
 चायमर्थो वर्तमानः । तस्मात्तत्र ग्यादिस्युतादिशब्दावे

तत्फलं भवेत् । तदेवमापत्ति । खादिरादौ सति भवति
 तत्फलं नापि भवति । असत्यपि भवति या न वेति ।
 नैवं विशायेत कुतस्तत्फलमिति । तस्मादेवंजातीयकेष्व-
 रितेषु न कश्चित् प्रवृत्तिर्न कुतश्चिद्वृत्तिरिति आनय-
 न्यमक्रियार्थत्वात् । अर्थवादे तु सति भवति प्रयोजनं
 तदिरादे. सुषादियु क्रमांशेषु प्रयोजनस्यु । यदेषा
 क्तु प्रति प्रयोजनवत्ता न स्यात्त एतदेव फलं कथा
 चित् शब्ददृश्या भवेद्वा न वेति विचार्येन । सति तु
 पाठस्यै नैव का निश्चिच्छब्दप्रवृत्तिराश्रयितुं शक्यते ।
 केमर्थे हि न कथ्यते । तस्मादेवंजातीयका अर्थवादाः ।
 अर्थवादत्वे चावर्तमाने लक्षणाया वर्तमानः शब्दः प्रशस्तार्थे
 उपपत्स्यते ।

दुर्गु— उत्पत्तेश्चातत्पथानत्वात् इत्यनेन साध्य-
 साधनसंबन्धं निराकरोति । न चातिनापि बुद्धविधीयते
 साधनतया । कुतः ? शब्दाभावात् । अर्थवादे विधायक
 इति चेदेवं साध्याभावः । उभयपरत्वे वाक्ययौदास्ये ।
 तदुक्तम् 'विधौ च वाक्यमेवः स्यात्' इति । राधिन-
 वदिति चेत् । उच्यते । तत्रार्थान्तराभावाद्युक्तम् । इह
 त्वर्थान्तरमस्ति कृत्पकाटः । बुद्धा अयापश्लोकभ्रवणं
 क्रियते इति शब्दात्तावत् सवधो नास्ति । यस्य पूर्णमयी
 बुद्धस्तासापापश्लोकभ्रवणमिति, न चैतत् प्रत्यक्षेण गम्यते ।
 स्याच्चरितव्यादानुमानम् । तस्मात् क्रतुमरुधात् न
 पुष्यार्थता ।

फलं तु तत्पथानायाम् । ३ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम् 'यथा स्वादिरे वीर्य-
 कामस्य युषं बुर्गात्, वैश्वानरात्कामस्य, पाल्याया ब्रह्म-
 बर्चसकामस्य' इति । युष्ं तेषु । विधिविभक्तिः
 बुर्गादिति वीर्यगादिरसंबन्धस्य विधाधी । न च वर्त-
 मानावदेदानी । तस्मात् तत्राविरोध इति । एवं हि पद-
 साक्यार्थत्वाविरिदः श्लोकं आमन्त्रि— 'कुर्यात् क्रियेत
 कर्तव्यं भवेत् स्यादिति पद्यम् । एतत् स्यात् सर्वेषु
 निघं विधिलक्षणम् ॥' इति । विधिविभक्तिः हि
 विधाधिका शिष्टं मन्पनानात् एवं समापनन्ति । अस्ति
 धातु विधिविभक्तिः । तस्मात्तत्र पूर्णममेतदिति ।

दुष्— (साध्यसाधनत्वप्रतिपादनप्रधानायां ध्रुवी युक्तं क्लृप्तेति तत् न्यायवृत्ते—) ग्रादिशरीरानां नृमय संयोगात् युक्ता उभयार्थता ।

सोम— 'क्लृप्यर्थपुत्रार्थयोर्विजाता' इति सूत्रे प्रथमोपागकत्वर्थपदसूचिता क्रतुप्रयुक्तिः पादत्रयेण विचारिता । इदानीं चरमोपात्तपुत्रार्थपदसूचितकल-प्रयुक्तिर्विचारये इति पादान्तत्वे आनन्त्ये च बोध्यम् । सूत्रार्थस्तु— यत्र पर्ममयीति द्रव्ये यदाहूके इति तस्मिन्ने यत्पराभा इत्यन्ते इत्यर्थस्मरणे च फलश्रुतिः अर्थवादः तेषां क्रयार्थान् इति ।

वि— 'शुद्धः पर्ममयीत्वेन न पापश्रुतिरञ्जनात् । वैरित्प्राप्त्यन, यमं प्रयाचै, पुत्रमाय किम् ॥ जनने वाऽग्निमे मानात् क्लृप्य न हि साध्यत । विमाति क्रवने तस्मादर्थवादः फल भवति ॥'

माह— अनारम्य 'यस्य पर्ममयी जुहुर्भवति, न पाप शोफ शृणोति' इति श्रुत द्रव्यम्, सोमे 'यदाहूके चतुरेव भ्रानुवत्स वृहोके' इति श्रुत संस्कारः, 'पत्रपात्रानुवादा इत्यन्ते यमैः तज्जाय क्रियते यमं यजमानाय भ्रातृयाभिभूतै' इति श्रुत यमं च नापाप-श्लोकवर्णादिरूपफलार्थे कामशब्दाद्यभावेन वर्तमानाप-देशस्य फलपरत्वानुपपत्त्या अर्थादात्वधौदम्पराधिकरणे साधितवत् । न च स्तुतिपरत्वात्तस्य लक्षणया फलपर-त्वम्, एकस्वार्थद्रव्यपरत्वे वाक्यभेदात् । न च रात्रिहन-वंदुपरिचयत्वेन कामपदश्रुतपरान्तरकल्पनाया फलपरत्वम्, तद्विद्वि चाक्यादिप्रमाणेन शुद्धार्थवन्त्यावगततया फल-साध्याविषयात् । न च कर्मोदाहरणे प्रकल्पनात्म्यकत्वर्थ-त्वापेक्षया स्वार्थयोपरिचयप्रत्यपदकल्पनागामेव वैमृध-वद्भाष्यमिति वाच्यम्, विजातीयकल्पकल्पनात्, वस्तु-क्रतुपरत्वात्स्यैव फलवैचिष्यात् । इत्यत्र एव हि प्रकल-प्रमाणोपरिचयताद्भ्रष्टावश्यपुत्रवृत्त्याद्व्ययगोचरैर् बुर्बलमि-वाङ्मयानुताद्भ्रष्टण मिश्रितं नस्तत्त्वभागेन । अतो नैते फलप्रयुक्ता उभयप्रयुक्ता वा । अपि तु क्रतुप्रयुक्ता एवेति फलकामनायामवस्थान्प्रयुक्त्या । औदृश्याधिकरणसिद्ध-रथाप्यस्वार्थस्य प्रयुक्तरूपप्रयोजनसूचनार्थं पुत्रशक्तिः ।

मण्डल— 'द्रव्यादिफलवाक् स्तुत्ये ।'

शंकर— 'द्रव्यादी न फलपत्ता ।'

● पर्ममयीन्यायेन 'शोभतेऽस्य सुयं यं एवे वेद' इत्यस्य फलपरतासंभवेन अर्थवादत्वं सिद्धान्त्यते । कौ. १।२।१।३. ● उपाजन्तु फलश्रुतिः पर्ममयीन्यायेन अर्थवादत्वोपासनाया कत्वर्थत्वेन समुद्ययनियमः इति आद्याङ्गा । भा. मा. २।३।३।६।१ वच्.

● वेदान्तप्रतिपाद्यम्यात्मनः पारार्थ्यकत्वमिचारयो-रमायात् इह पर्ममयीन्यायार्थानुमेयेण तदुच्चीचनार्थे अभिप्रयुक्तिरिन्द्रादिचर्गनमित्येव व्याख्यातुं युक्तम् । परिमल. १।४।१।३ वच्.

● 'एतदुपोऽन्वयार्थम्' इति टीकाग्रन्थः स्वयम्-स्वतन्त्रस्याचारदेः पर्ममयीन्यायप्रापकमपेक्ष्य उन्नेपु-परत्वेन व्याख्यातुं न युक्तः, किन्तु देहातिरिक्तस्य वेदान्त-प्रतिपाद्यस्यात्मनः पारार्थ्यभावात् 'अव्यभिचारक्रतु-संज्ञत्वानावाच इह पर्ममयीन्यायस्य अनुन्नेपप्राप्तौ आचारदिक्रमपेक्ष्य तदुन्नेपपरत्वेन व्याख्यातुं युक्तः । इति आद्याङ्ग । परिमल. १।४।१।३ वच्.

● न तावदार्यतादिकं फलं (सोमे दधिग्रहस्य) पर्ममयीन्यायपरिरोधात् । माह. ४।४।५.

● पर्यभिक्करणं गुणकर्म, न प्रदानकर्म । भा. २।१। ४।५-१२. ● पर्यभिक्कर च दर्मज्ञातया निः प्रदधिणी-करणम् । वि. ३।६।७. ● पर्यभिक्करणा पुत्रोदाधारणः । मदी पशौ इत्येते, 'आहवनीयादुल्लुकेन पशु पर्यभि करोति' इति । भा. ८।१।२।१२.

● पर्यभिक्करणात्ताद्वरीतिः उपकरणभारम्य पर्यभि-करणान्तानि यानि पशोरहृत्मानि तेषामेकः समुदायः इति । 'पर्यभिक्कृतं यानीयतमुल्लुञ्जति' अथ वा रीतिः । वि. ३।३।८.

● पर्यभिक्करणात्ताद्वरीतिविधानेन तदुत्पाद-प्रतिषेध. अक्षणे च परस्वयणे । भा. १।४।३।३।५-५५.

● पर्यभिक्करणात्पशुपश्वस्य स्वाहृत्पश्वतन्त्रस्य 'पर्यभि-कृतं पश्वीयतमुल्लुञ्जति' इति । पर्यभिक्करणे चरन्मावीनि अर्जानि तु नानुदेयानि । वि. ३।३।८.

* ' पर्यमिद्धत पानीवतमुत्सृजन्ति ' इत्यत्र पर्यमि
करणात्त्वस्य गुणस्य विधि । वि २।३।८

॥ पर्यमिद्धतानामुत्सर्गो नादध्मंसुपधानवत् ।
१।४।१३।११॥

अधमेपे ' ईशानाय परस्वत आत्मने ' इति प्रकृत्य
' पर्यागिद्धतानामुत्सृजन्ति ' इति भ्रूयते । अय
आरण्यनामालम्भ उत्सर्गार्थे एव, उत पर्यमिद्धतान्ते
संस्वने संसृत्य उत्सृज्या इति कर्मशेषप्रतिषेध इति
विचारे पूर्वपक्षमाह । पर्यमिद्धताना आरण्याना उत्सर्गे
भ्रूते आलम्भस्य तादर्थ्यं तदर्थत्व वहिर्नि साण्यरूपो
त्सर्गाथैत्व प्रत्येत यम् । उपधानवत् । यथा अग्निचयने
' एतत् सख साक्षादन्न च एष चर्ष्य एतमुद्घाति ' इति
उत्सर्गार्थे एव च उपादीयते । एवमप्यापि उत्सर्गार्थे
एव आलम्भ कर्तव्य इति ।

शेषप्रतिषेधो वाऽर्थान्नावादिदान्तवत् । ५२ ॥
कर्मशेषप्रतिषेधोऽयम् । उत्सर्गार्थे आलम्भो विधीयते
इति पूर्वपक्ष यावत्सर्गो वाद्यवत् । कर्मशेषप्रतिषेध
अर्थान्नावात् । उत्सर्गार्थे आलम्भे अर्थान्नावात् आलम्भ
याक्यम् निष्पद्योन्नत्य स्यात् । ' ईशानाय परस्वत
आत्मने ' इति वाक्यमन्तर्भक्तं भवेत् । तस्मात्
आलम्भमन्वनेन दानमेव विधीयते । पर्यमिद्धतानिति
वचन अङ्गात्प्रतिषेधार्थम् । इदानीन्तम् । ' इदानीन्ता
आतिष्या सतिष्ठते ' इति इदोत्तरागामद्गन्ता प्रति
षेधसाम्बन्धम् । तस्मादीशानवाक्येण विधि उत्सर्गमन्वनेन
शेषकर्मप्रतिषेधार्थम् ।

पूर्ववत्पक्षे अङ्गस्य संस्थापयतीति चाप्रयुक्ते
नोपपद्यते । ५३ ॥

यथा अधमेपे ' ईशानाय परस्वत आत्मने ' इति प्रकृत्य
' पर्यमिद्धतानामुत्सृजन्ति ' इति भ्रूयते, तथा ऐश्वर्याया ' नाहू पादनीकामालम्भते ' इति प्रकृत्य
' पर्यमिद्धत पानीवतमुत्सृजन्ति आत्येन शेष सन्धायपति ' इति भ्रूयते । इदं वागद्वयं सट्टम् ।
तत्र आत्मन्यवस्थापनार्थेण पादनीकवापुवाग
मुत्सर्ग, देवतागम्यम् । तत्र अन्वयते अन्वयते यगे
' शेष संस्थापति ' इत्यत्र ' संस्थापति ' इति,

' शेषम् ' इति च शब्द नोपपद्येत । शब्दस्य पूर्व
वत्त्वात् प्रयुक्तिपूर्वकत्वात् यागप्रयुक्तिपूर्वकत्वात् । प्रकृते
ईशानवाक्ये यदि यागविधि पर्यमिद्धतान् च पर्यमिद्धताना
दुत्सर्गाङ्गप्रतिषेधक स्यात् तदैव तुल्यश्रुतित्वात् पानी
वतवाक्ये तदुत्तरपर्यमिद्धतान् च वा नीवतपदावस्य पर्यमिद्धतानो
त्सर्गाङ्गभावात् ' आत्येन शेष संस्थापयति ' इति कर्मा
न्तरविधानं च उपपद्यते । एव च ईशानवाक्ये याग
विधि पर्यमिद्धतान्वाक्ये च कर्मशेषप्रतिषेधार्थे इति
सिद्धम् ।

प्रयुक्तेष्वेहहेतुत्वात् प्रतिषेधे संस्काराणामकर्म
स्यात् तत्कारितत्वाद् यथा प्रयाजप्रतिषेधेऽग्रहण
माज्यस्य । ५४ ॥

आलम्भ उत्सर्गार्थे एवेति पूर्वपक्षे दोषमह
सिद्धान्ती । यदि पशुद्रव्यस्य उत्सर्गे एव विधीयते
तत संस्काराणा उपकारणादीनामपि अकर्म स्यात् प्रकृते
उत्सर्गाङ्गप्रतिषेधहेतुत्वात् । यागप्रतिषेधे यागभावे
किमिति संस्कारा क्रियेरन्, तेषां तत्कारित्वात्
यज्ञकारित्वात् । प्रतिषेधे संस्काराणां प्रकृतेष्वेहेतुत्वात्
तत्कारित्वात् संस्काराणामकर्म स्यात् । यथा उपपद्यते
' अप्रयानात्वात् अननुवाजा ' इति प्रयाजप्रतिषेधे प्रयाज
र्थस्य आगम्यस्य अग्रहणं ग्रहणं न क्रियते, तथा याग
भावे यागार्था संस्कारा अपि न क्रियेरन् । न चेद
युक्तम् । तस्मात् ईशानवाक्ये यागविधिरेव स्वीकर्तव्यं,
संस्काराश्च कर्तव्याः । शेषकर्मप्रतिषेधस्तु उत्सर्ग
विधानात् ।

क्रिया वा म्यादपच्छेदादकर्म सर्वज्ञानं स्यात् ।
५५ ॥

' पर्यमिद्धतानामुत्सृजन्ति ' इत्यत्र यदि यागस्य
अकर्म स्यात्, तदा सर्वज्ञानं सर्वस्य संस्कारादि
क्रियामाश्रयैर हानं त्यागं स्यात् । तथायुक्तम् ।
तस्मात् अग्रच्छेदात् पर्यमिद्धतान्वाक्यस्य म्यादप्ये
दात् विहितदौक्येरेतेन इत्यप्यस्यागम्यस्य यागस्य पर्यमि
द्धतान्वाक्ये च संस्काराणावस्य क्रिया अनुष्ठानं स्यात् ।
तस्मात् ईशानवाक्येन यागविधि उत्सर्गमन्वनेन च

कर्मोपानुष्ठानप्रतिषेधः इति सिद्धान्तः । अत्राहः पञ्च
न्तस्माद् । के.

* 'पर्यभिङ्गतानामुत्सर्गो' (१५१/१३५१) इत्यत्र
पर्यभिङ्गतानुवादेन कर्मोपनिषिद्धिः उत्सर्गानुवादेन वा
पर्यभिङ्गनापिषिद्धिः इति चिन्तयिष्यते । सु. पृ. १२७.

ॐ पर्यभिङ्गतानामुत्सर्गो प्राजापत्यानां कर्मो-
त्सर्गः, श्रुतिभाषान्याद्वारण्यवत्, तस्माद् ब्रह्म-
साम्नि चोदनाप्रयत्नं स्यात् । १११/१२१५१ ॥

वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रहृत्य भूयते— 'तान्
पर्यभिङ्गतानुत्सृजन्ति, ब्रह्मसामिन् आलभन्ते' इति ।
अत्र पर्यभिङ्गतानां प्राजापत्यानां पञ्चापनिवेनाङ्गना
पशूनां उत्सर्गो भूयमाणे कर्मोत्सर्गः । कर्मण एव उत्सर्गः
प्रत्येत्यः । आत्पशून् श्रुतिभाषान्यात्, अश्वमेधे तथा
'पर्यभिङ्गतानानुत्सृजन्ति' इति श्रुतिः तस्मान्नैव
प्रकृता वाजपेयगतः भूतिः । एव श्रुतिनामान्यात् आत्प-
वत् प्राजापत्यानामापि कर्मोत्सर्गः । यस्मात् पूर्वं कर्मोत्सर्गो
तस्मात् ब्रह्मसामिन् ब्राह्मणाच्छसिगामकाले चोदनाप्रयत्न-
कर्मन्तरं चोदना स्यात् । पूर्वं सप्तदश पशवः
उत्सृष्टाः ब्राह्मणाच्छसिगामकाले च अपरे सप्तदश
पशवः आलभ्यन्ते । इति पूर्वः पक्षः ।

संस्कारप्रतिषेधो वा, वाक्यैकत्वे प्रहृ-
सामान्यात् । ५२ ॥

सिद्धान्ती आह । नात्र कर्मोपनिषिद्धिः किन्तु संस्कार-
प्रतिषेधः प्रजापत्याणां संस्काराणां तदानीं प्रतिषेधः
वाक्यश्लेषेण च ब्रह्मसामकाले प्रतिषेधः । कृतकामान्यात्
शतौरेकत्वेन 'पर्यभिङ्गतानुत्सृजन्ति' इत्यस्य 'ब्रह्म-
याम्यान्तन्ते' इत्यस्य च वाक्यैकत्वे सति संस्कार-
प्रतिषेधः प्रत्येत्यः । येषामेव पूर्वसूक्तार्थस्तेषामेव
परस्मात् आलम्बः । तस्मात् आलम्बोत्सर्गः ।

यपानां चानभिषारणस्य दर्शनात् । ५३ ॥

संस्कारप्रतिषेधे हेतुवन्तराहा सिद्धान्ती । यानां
अनाभिषारणस्य अनाभिषारणभावस्य दर्शनात् संस्काराणां
प्रतिषेधो ज्ञायते । 'कस्या वा एतर्हि यथा यदनभि-
ङ्गता, ब्रह्म वै ब्रह्मनाम, यद् ब्रह्मणाम्यान्तन्ते तेना-
लम्बः, तेनाभिङ्गताः' इति । कस्या रक्षा । यदि
नी. को. ३१०

संस्कारप्रतिषेधः ततो जुह्वः स्वनीयप्रचारेण रेचितत्वान्
प्रयाजशेषो नास्ति, तदभावात् अनाभिङ्गत्वात् युष्यते ।
यदि तु कर्मप्रतिषेधः स्यात् ततो ब्रह्मसामिन् आलम्बः
कर्मन्तरे तत्र प्रयाजाः पुनरिज्येरन्, तेषां शेषः स्यात्,
तेनाभिषारणं स्यात् इति अनाभिषारणं नोपपद्येत । उक्त-
संस्कारप्रतिषेधः, तस्मात् प्राजापत्यानां पशूनां ब्रह्मसाम-
काले आलम्बोत्सर्गमात्रविधानमिति सिद्धान्तः । के.

* पर्युद्योगो नाम स भवति, यः स्वयं
साधयति विपक्षस्य च प्रतीपमाचरति । भा. ३।१।६।३
पृ. ६९४.

* पर्यायः । नहि नो गल्पयायः स तेनैव सह
प्रयुज्यते । वा १।२।।।१२ पृ. ३२७. * दशपूर्ण-
गामादीनां सर्वकामार्थता पर्यायेणेति निर्णयः । एतः
प्रयोगः एकस्मै ज्ञाय, अपरः अपरस्मै । भा.
४।३।१।२५-२६. * पर्यायाणां रहस्योक्त्याय
आनर्थक्यात्किमुक्तत्वात् पर्यायत्वस्य अपर्यो-
जकत्वम् । सु. पृ. ५६०.

* 'पर्यास इति चान्ताख्या' (५।३।४।८)
अन्तिमस्तुचः पर्यासः । ज्योतिषोमे वहिष्पतमाने 'पव-
नागस्य ते कवे' इति वृचः पर्यासः । वि. ५।३।४.

* पर्यासोत्तरकालता वहिष्पतमाने आगन्ता
स्तोमायाम् । साध्यदिनाभिव्यक्तमानयोस्तु साध्यदिन्वेव
निवेशः साम्नाम् । भा. ५।३।४-५।७-१४.

* पर्यासशब्दश्चान्तवचने लोके दृश्यते, यथा
श्यापर्यासः नरोपर्यासः इति । भा. ५।३।४।८.

* पर्युदस्तप्रतिप्रसवविधिः (भट्टश्लोकेश्वरमते) 'न
प्रथमस्ये प्रयुज्यन्तात्' इत्यस्य पर्युदास्तत्वात् तद्विप्रसवः
'अग्निश्लोमे प्रयुज्यन्ते' इति । बाल. पृ. १६.

* पर्युदासः अन्तर्व्यजोक्त्यायंभावः इति
'विधीनामेकदेशः स्यात्' इति स्वयं अविश्लेष्य
दशमे (१०।८।१।४) सिद्धान्तिम् । बाल. पृ. १६.

* पर्युदासः अनुष्ठानमहापितृयज्ञयोः येयज्ञामहस्य हो-
वरकल च । भा. १०।८।१।४-४. * पर्युदासोऽर्थं न
निषेधः 'नेषेतोदन्तनादित्यम्' इति । प्रजापतिब्रह्मण्डे ।
के. ४।१।३।३-६. * पर्युदासः कर्तव्यत्वात्कर्मव्यवहारीः

उदासीनः । वाल्म. पृ. १९. * पर्युदासः ज्योतिष्टोमे
पुरवार्यदानपात्रहोमाना दीक्षितकर्तृत्वेन । भा. १०।८।
७।१२-१५. * पर्युदासः तदन्यमाश्रयोचनायोः । सु.
१।२।२ पृ. ८. * पर्युदासः दीक्षितस्य दानहोमपात्र-
प्रतिषेधः । भा १०।८।७।१२-१५. * पर्युदासः
नानुवाजेषु इत्यादौ । प्रतिषेधे सति शास्त्रस्य भ्रान्तिः
कल्पनीया, त्रिकल्पपतेः । द्विगृह्यकल्पना च । प्रतिषेधा
दग्निपाया कोऽप्युपपत्तौ भवतीति, विधौ क्रियाम् ।
तस्मात् पर्युदासः । तत्र लक्षणा केवला, नादृष्टकल्पना ।
अदृष्टकल्पनायाश्च लक्षणा व्यायमी । ढुपू. १०।८।१।४,
* पर्युदासः नानुवाजेषु इत्यादौ । ' समर्थः पदविधिः '
इति समर्थयोः समाह । सामर्थ्ये च यदि लिङ्गसंख्या-
दिभिं नापेक्षते राजवद्भ्यः ततः स्यात् । ततः पुरुषेण
समर्थते । तस्मात्सिद्धसंख्यावियुक्तः श्रद्धागणः समासे
अपरायो गम्यते, प्रतीतेः द्वयत्वात् । एव सत्येकः
अर्थः । तस्मात्पुनरेतन्ममः कर्तृपः । उगयोऽनुगमा-
द्राक्ये पर्युदासः सिद्धः । १०।८।१।४. * पर्युदासः
' नापेक्षं वृणीते ' इति महापितृवये । भा. १०।८।१।
१-४. * पर्युदासः ' न होतार वृणीते ' इति महापितृवये ।
१०।८।१।१-४. * पर्युदासः ननर्षं अन्योप्याभावः ।
तद्विचित्र्ये सति तस्मात्पर्युदासः । के पर्युदासो
नामाविधः । सीमास्वाचारप्रसारो सूत्रमतया विवेचितः ।
तत्र सर्वे ' पर्युदासविधिः ' इति विन्दी ब्रह्मम् । के.
* पर्युदासः पुरवार्यदानपात्रहोमेषु शीक्षितकर्तृत्वस्य ।
' ०।८।७. श्रीको. पृ. २३-२३. ' नदीक्षिताधिकरणम् '
इत्यत्र दृष्टम् । * पर्युदासः भावनाऽतिरिक्ते
नम्रः संवन्धात्, ' नेष्टेनोचान्तमादित्यम् ' इत्यत्र ।
भाट्ट. ४।१।३. * ' न कलत्रं भक्षयित्कम् ' इति मम तु
पर्युदास एव । उपश्लेषरक्षणाय धृत्वा मध्यते. कर्तव्यता
तयोः विदधानि । नवारथ कर्मन्पवहितत्वात् न कर्मन्-
त्ववचनेन संबन्धते । तस्मात् प्रत्युतः अन्येन संबन्धमानः
पर्युदासो भवति । तत्र नाप कलत्रेन संबन्धते । किं
कारणम् ! अगमस्तत्वात् । मुन्यन्तयोः समासे सति
पर्युदासो भवति, नागमामे । अतस्मात्पर्युदासो
प्राप्तुना संन्यते । तत्र सुकन्तव्याभागाभावात् समासो

नास्ति । तस्मात् अभक्षणं कलत्रादिविशिष्ट फर्णापिना
कर्तव्यम् । ढुपू. ६।२।५।१९. * ' न केतारिणो दराति '
इति नावं प्रतिषेधः किन्तु पर्युदासः । तत्रकारथ
दशमे (१०।८।१९) ' येमजामहे ' इति मनोदाहस्येन
स्युन्पादयिष्यते । तत्रखेन (पर्युदास-) न्यापेन अंश
पर्युदासे सति अक्षयतिरिक्त सर्वेषु देवमिति द्वि-
निषेधयोः एकवाक्यतात्वात् नास्ति अक्षस्य पाणिभूमि
दानम् । वि. ६।७।३. * नन्यदसमिवाह्यतप्रतोः
स्वविक्रदापे लक्षणा यत्र वाक्ये, स पर्युदासः । वृ.
६।२।५।२९. * पर्युदासेन प्राप्तं वाक्यते । बाळ.
पृ. १३१. * पर्युदासे तदन्यमानघपोच । सीम्बा.
* पर्युदासाधिकरणे (१०।८।१) ननर्षस्य
लाक्षणिकत्वमुक्तम् । व्याख्यार्थः पृ. २०. * श्रुत्यन्तस्त्यो
विदोषः श्रुत्यन्तरे अनाश्रितत्वेन विकल्पः सर्वत्र स्यात्,
म चायुक्तं सत्या गतौ इति पर्युदासाधिकरणे स्युग-
दितम् । न्यायनि. ३।३।१६।२७ ब्रह्म.
* ननु ' मृदमृद० ' (पा. १।२।७) इत्यत्र. यथा
' न कवा सेट् ' (पा. १।२।१८) इति निषेधनिषेधत्वं
तद्वत् सगुणवाचकानामपि निर्गुणाक्यवाचकत्वं किं न
स्यादिति चेन्न । दृष्टान्ते पर्युदासाधिकरणन्यायेन
मृदमृदत्वादिदत्तप्रतिहितसेत्स्वाप्यन्यत्विनिषेधरूपत्वेन
एकाक्यताया वाक्यभेदेन निषेधनिषेधकत्वान्पनम् ।
अद्वैत. २।४।१५९-१६१.
* ' दीक्षितो न सुहोति ' इत्यत्र चोदकप्रारम्भ-
होमप्रतिषेधे पर्युदासाधिकरणपूर्वपर्युदासायेन अनि-
वार्यो विकल्पः । परिमल. ३।३।५।२६ ब्रह्म.
* पर्युदाससंन्यायः । येयजामहन्त्यायः । अनुवाक-
महापितृवृषयोः देवजामहोत्तरणयोः पर्युदासः ॥
प्रतिषेधः प्रदेदोऽनारभ्यविधाने च प्राप्तप्रति-
पिद्धत्वाट्टिकल्पः स्यात् । १०।८।१।११ ॥
भाष्यम्— प्रतिषेधः श्रयते चोदनेन प्रतिष्ठे कर्म,
अचिदनाम्यगादेन प्राप्ते । चोदनेन प्रतिष्ठे महापितृवृषे,
' न होतार वृणीते नाऽऽपेक्षम् ' इति । तथा अनारभ्य-
वादेन प्राप्ते ' आश्रावयेति चतुरस्रम्, अथ शौच-
दिति चतुरस्रम्, यजेति द्वयस्रम्, ये यजामहे इति

प्रजाशरम्, इयसरो वपट्छात्, एष वै प्रजापतिः स्म-
 दशो षोडश्यात्त्वः' इति । ततः 'नानुयाजेषु
 येषामहं करोति' इति । तदापमर्यैः संदायिकः किं
 प्रोक्तं नारम्यवाद्योः प्रतिषेधः, च व विकल्पः उत पर्यु-
 दात्' इति । किं प्राप्तम् ? विकल्प इति, प्राप्तिप्रतिषेधयोः
 प्रमाणवत्त्वात् । तयो हि प्राप्तिप्रतिषेधौ प्रमाणवन्तौ ।
 प्राप्तिस्वात्त्वत् प्रमाणावन्ती महत्परितुष्येन यजेत प्रकृति-
 यदिति । तथा, 'एष वै प्रजापतिः उत्तदशो षोडश-
 यन्तः' इति भवति वाक्यं प्राप्तेः प्रतिषेधमनपेक्ष्यमाणं
 प्रमाणभूतम् । तथा प्रतिषेधः प्रमाणत्वात् 'न होतात्
 हृषीते, नाऽऽर्षेभन्, गृह्योरेवैनानुहृषवति' इति । तथा,
 'नानुयाजेषु येषामहं करोति' इति । सर्वेषु यज्ञेषु
 येषामहं कृत्वा प्राप्त, न करोत्यनुयाजेष्विति प्रति-
 षिष्यते । 'येषामहं कर्तव्यः' इति वचनात् सषेयज्ज-
 महंकाः प्रयोगः कदाचित्ति गम्यते । 'न कर्तव्यो ये-
 यज्ञमहः' इति वचनादयेषामहंकाः प्रयोगः फलशान्तिरिति
 गम्यते । उभयोः प्रमाणत्वाद्दुर्भवषाऽपि फलशान्तिरिति
 तस्मात् विकल्पः । एवं होजपैयवरणेषुऽपि । तस्मात्
 प्राप्तप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः स्यात् ।

दुष्- :- न होतात् वृषीते 'नानुयाजेषु ये-
 यजामहं करोति' इत्यत्र पूर्वः पक्षः । अयं ननु शुक्ला
 कर्तव्यत्वा प्रतिषेधति । ये धातुनामनी, ते अपि तामेन
 विरोधकतः । एवं सर्वानि पदानि स्वार्थवृत्तानि भवन्ति
 प्रतिषेधे । पर्युदात्ते तु लक्षणवृत्तानि भवन्ति, यथा
 'अत्राज्ञागमनप' इति अत्र ननु अज्ञागमनं च अन्यस्य
 (अग्निवादे) लक्षणार्थमुच्यते (न स्वार्थम्) । एव-
 मिदोपि ननु दान्द. अनुवाजगमनश्च अन्यस्य वजो-
 र्ध्वणाथौ उच्चार्येवाताम् । तस्मात् पर्युदात्ते न गृहीतव्यः ।
 ननु प्रकृतिषेऽपि पर्युदात्तफलं (अतिकल्पणम्) भवत्येव,
 यथा 'ददि ब्राह्मणेभ्यो दीयन्तं नक्त कौण्डिन्याय'
 इति । अत्र ब्राह्मणजातिर्दैनैरुपात्त, तदुपपत्तिरिति व्यक्तितः
 (न वजोपात्ता) । कौण्डिन्ये तु उपात्ता (स्यादिति) ।
 तत्र यत् क्षपदानं अवर्णं (ब्राह्मणपदवाच्यव्यतिरिक्त-
 त्वकथुद्देशेन विधीयमानं व्यक्षणात्) कौण्डिन्ये प्राप्नोति,
 तत् पणम (कौण्डिन्यपदोपात्तव्यतिरिक्तोद्देशेन विधीय-

मानेन धौतेन) तदुदात्तेन (विरोधात्) वाध्ने ।
 एवंमहापि यज्ञसामान्यं ('यज्ञेषु येषामहं करोति'
 इति) वर्णोपात्त, विरोधो लक्षणया । 'नानुयाजेषु'
 इति वर्णोपात्त एव (यज्ञ-)विरोधः । तत्र (विरोधे)
 श्रूयमाणः प्रतिषेधः (शाब्दत्वेन) सामान्यं (लक्षण-
 यत्वात् प्रवर्तमानं) बाधते । चोदकस्तु अश्रूयमाणः
 (एव) कल्पनीयः । कल्पितोऽपि (अथो) अज्ञानि
 सामान्येन व्रतीति । (तेन) 'न होतात् वृषीते' इति
 (उक्तत्) विरोधेण श्रूयमाणं उपमितकल्पितसामान्य-
 प्राप्तिं बाधते । (इति दूरीकारितो विकल्पः) । उच्यते ।
 नकारः (अय) निवृत्तिरपीति । सा च (निवृत्तिः)
 प्रवृत्तिमन्तरेण न संभवति । (सा तु) सामान्यशास्त्रेण
 वा यजेत् विरोधशास्त्रेण वा । (ततः किं ? इत्यत्र
 आह-) यदि अनुयाजेषु येषामहं (विहितः)
 न स्यात्, प्रवृत्तिरेव (अत्र) न स्यात् । (नक्षत्र
 पिनाः शास्त्रेण सातः प्रवृत्तिः संभवति) । एव च
 प्रतिषेधस्य आनर्पेक्ष्यमेव स्यात् । (पुनश्चोदयति-) यथा
 तर्हि 'ब्राह्मणे न हन्तव्य' इति (प्रवृत्त्यधीनोऽपि
 प्रतिषेधः, तामेकान्तेन बाधते) एवं (अत्रापि प्रतिषेधेन
 प्रवृत्तवार्थो) भविष्यति । (परिहरति-) नहि ।
 (कुतः ? तत्र हि) अर्थात् हननं प्रातं (यथेच्छं)
 कुर्वी न चेदिति । (तत्र) यदा करोति, तदा प्रतिषिष्यते
 (न हन्तव्यः इति । किन्-) तत्र अर्थात् प्रातस्य
 शास्त्रेण नित्यवाधः (युक्तः) । इह (तु) द्वे (अपि)
 शास्त्रे । तेन द्वे अपि प्रहीतव्ये । तयोः (च) विरोधात्
 विकल्पः । नोदकोऽप्येवमेव । अपि चैकस्य (शास्त्रस्य)
 फलवत्त्वात् प्रमेया, अपस्तस्य (तु) निवृत्तिः । तस्मात्
 (मित्रविषयत्वात्) न वाध्यवाधकभावः (पटपट-
 बुद्धिनत्) । तस्मात् विररपः । न चेदं (प्रतिषेधपक्षे
 विकल्पामिचानं) पूर्वपक्षोक्तिमानं (किन्तु पारमार्थिक-
 मेव) । तथा च सूत्रमध्यकारो आहः
 'सर्वप्रतिषेधो वाऽसंयोगात् पदेन स्यात्' (१।४।
 १।२१) इति । तत्र (हि प्रत्यय-) वचनेन
 प्रतिषिष्यते । ('न चतुर्विधवदिति प्र्यात्' इति ।)
 आनुमानिकी प्राप्तिः प्ररणाभ्यानात् । (तयापि)

तत्र विकल्प (एव सिद्धातयेन) अमुपगत (दुर्बलाऽपि प्राप्ति तदधीनामप्येन प्रतिपत्तेन तुल्यस्तेति । ननु तत्र आनर्थक्यात् पाठस्य पुनो मन्त्राङ्गीकार । इह तु सामान्यचोदकयो विपयान्तरे ऽप्यवकाशासमवात् नानर्थक्यम् । अत आह—) नानर्थक्येन (प्रमाणेन तत्र ऋच अङ्गीकार । कुत !) आनर्थक्ये हि परिहारेण कारणेनोपादाने । तस्मात् युक्तो विकल्प ।

अर्थप्राप्तवदिति चेत् । २ ॥

भाष्यम्— इति वेदवगम्यते विकल्प स्यादिति । तत्र । अर्थप्राप्तस्यात् । तद्यथा लोकेऽर्थप्राप्ते यत्र प्रतिपद्ये भवति ' न विप महयितयम्, न सर्पाया हगुल्लिटेया, न कण्ठक पादेनाधिष्ठेय ' इति, अत्रिगैव तस्मात्प्रत्य भवति, न विकल्प तत्र मन्त्रामदे विधिप्रतिपद्ये प्रतिपद्ये क्लीयामिति । प्राप्ते हि विधौ प्रतिपद्ये भवति । येन च नाम प्राप्त यदुच्यते तत्स्य वाचक भवति । तस्मादत्रिगैवमुपायेषु वेपजामहस्य, महामितुष्ये च होनापेयवरणस्येति ।

न तुल्यहेतुत्वाद्भय शब्दलक्षणम् । ३ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । तुल्यो हि हेतुर्हि प्राप्ते प्रतिपद्येभ्य च । तस्मात् शब्दलक्षणम्, प्राप्तिरपि पति पद्योऽपि । प्राप्तिरपि प्रतिपद्ये प्राप्ते, प्रतिपद्योऽपि प्राप्ते प्राप्तायाम् । लोके पुनरुपमयैलक्षण प्रत्यक्षतो गम्यमान गुणदोषकम् । तत्र विधिप्रतिपद्येवचोर्षतरे गुणवान् सोऽनुप्रीचते । न तु शब्दलक्षणे गुणदोषो शक्यते भवगन्तुम् । तस्मात् शब्दलक्षणेन प्राप्त तत्तदुभयमव धाते । उभौ च प्राप्तिप्रतिपद्यौ प्राच्युत । तस्माद्विकल्प स्यात्तरेति ।

अपितु वाक्यशेषे स्यादन्याप्यत्वाद् विकल्पस्य विधीनामेवदेश स्यात् । ४ ॥

भाष्यम्— अपिचित्ति पक्षपात्रुति । वाक्यगेय स्यात् प्रतिपद्ये प्रवेदानारम्भविधानयो । नैवमभिसंबध, अनुवाजेषु वेपजामहो न कर्तव्य इति । कथं तर्हि ? ननुवायेष्विदं नशब्दोऽनुवाजशब्देन सह संबध्यते, न करोतिना । किमत्रो यथेवम् ? ननुवाजेष्वित्येतत्

दपरिपूर्णे वाक्यम्, तत् साकाङ्क्ष पूर्ववाक्यैकदेशेन समन्वयते । यदेतत् ' वेपजामह करोति ' इत्युक्तम्, तानुवाजेषु । यावद्भुक्त स्यात् अनुवाजवर्जितेषु यजन्ति वेपजामह करोतीति । तस्माद्विधेरेव पर्युदासनायाजः, नास्ति प्रतिपद्ये इति न विकल्पो भविष्यति । महापितृ वरेऽपि प्रवृत्तिरहितवचनात् होनापेयवरणमिह कर्तव्य प्राप्तम् । तदुच्यते प्रवृत्तिवत् कर्तव्यं चरणं यजति चेति । नशब्दोऽत्र वृणीतेर्येन संबध्यते । प्रत्यशार्थेषु अनुवाद । यदत्र प्रवृत्तिवत् कर्तव्यं यत् करणं यजति चेति । किमर्थं पुनरनुवाजेऽनुवाजशब्देन च नशब्दं संबध्यते इति । उच्यते । अथाप्यत्राद्विकल्पस्य । अथाप्ये हि विकल्प । कथम् ? इह यत्रातिषु वेपजामह करोतीत्युच्यते । यदेव मन्त्रागम्यते, न शक्यं न विना वेपजामहेन यद्विदितमि निर्बर्तयितुम् । तत्र प्रतिपद्येवचनमनर्थकम् । प्रतिपद्ये ऽपि विज्ञाने विधिवचनमनर्थकम् । तस्मात् वाच्यो विकल्प । नच यतरस्य विधेरानर्थक्यप्रसङ्गाद्विकल्प आश्रयणीयो भवति । उच्यते । यनाप्यतरदानर्थक्यमापद्यते, कल्पेतापि नत्र विकल्प, यत्र न केन चिदपि प्रकारेण यवता संभवति । इह त्वनुवाजसंबधवर्षुशसोनापेयवत् । तस्मात् विकल्प । आह । नन्वनुवाजशब्दयो नान्दस्य स्यात् प्राप्तेति । नित्यो शब्द नशब्दस्य सुच्यतस्येन समास इति वार्तिककारो भववान् स्यात्वायनो मयते स्म । ' वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् ' इति । नेति भगवान् पाणिनि । स हि, ' निमाया ' इति प्रकृत्य ईदंश नमानमुक्तवान् । सदादित्वाच्च पादिनेर्वचन प्रमाणम् । असदादित्याच्च कल्पयनस्य । असदादी हि विद्यमानमन्वयुत्पत्त्यम् ब्रूवात् । तस्मात् पर्युदास इति ।

दुष्— प्रतिपद्ये (सति) शास्त्रस्य आन्वि कल्प नीया, विकल्पापत्ते । द्विरदृष्टकल्पना च । प्रतिपद्या दत्रिचाया वीऽप्युपकारो भवतीति, विधौ किञ्चनम् । तस्मात् पर्युदास । सत्र लक्षणा केवला (नादृष्टकल्पना) । अदृष्टकल्पनायाश्च लक्षणा ज्यायसी । ननु ' अर्थकवात् ' (२।१।१४।४६) इत्ययं यायेऽत्र नास्ति, येनैक वाच्यता स्यात् । उच्यते । सत्यमय ग्यायो नास्ति । किन्तु (यथा) ' दप्ना जुहोति ' इति होम पूर्वेषु

वाक्येन प्राप्तो विपरिवर्तते । तत्र दधि विधीयते, भवति चैकान्तमयम् । एकमिहापि, येषामहं विपरिवर्तमान-
मन्तु पर्युदासार्थो विधीयते । पर्युदासस्थले घृमगा-
ह्यतधपणात् परैकभाष्यत्वाद्यर्थमेवऽपि वाचनैकवाक्यत्वं
संभवत्येव । (तथा चोदकेऽपि यत् प्रकृतिवत्पितृपक्षेन
यजेत तद्वरणवर्द्धमिति । अथवा येषामाहः सामान्येन
प्राप्त्यमाण एवानुवाक्यवाक्येन विधीयते (वस्तुवाक्येन
येषामाहं करोतीति) । पितृपक्षेनैवमेव । अत्र ग्रन्थः
' नन्तुपानसंक्षेपे नन्वस्य समासः प्राप्नोति ' इति ।
पर्युदासस्थले समासः स्यात् । न चान् समासः
(येन पर्युदासः स्यात्) । तस्मादिहस्य एवाऽऽ-
श्रीयते । उच्यते । ' मिभाषा ' इति (अनेन) समालो-
काय या भवति । यदि समासलक्षणमेवाऽऽश्रीयेत्,
सातः पुरुषः इति अपप्रयोगः स्यात् । तस्मात् राज्ञः पुरुष
इत्यपि साधु, राजपुरुष इत्यपि, समयोरप्यनुगमात् ।
क्यानुगमो नास्ति तत्रासाधुः प्रयोगः, यथा चाधीति ।
तेनास्यसि समासे च एवार्थः, समसिऽपि । तेना-
समासत्वमदोषः । ' नित्यो ह्यस्य ननः मुक्तसंक्षेपे
समासः ' इति । सोऽभिप्रायः ? मिभाषचित्तौ
वाक्यसमासौ । वाक्येन पुंलिङ्गैकवचिद्विभक्तस्य पुरुषः
प्रतीयते । समासे तु न ज्ञायते किं द्वयोः पुंलोरव बहुला-
श्रुत स्त्रिया उत नपुंसकस्येति । तस्मात् (वाक्यसमासौ)
नैकार्थौ । गोशब्दे लोकोऽर्थः प्रतीयते । तत्र यस्यानुगमः
स साधुरितोऽपभ्रंशः । (यथा गोपीशब्द आचरने
अर्चुर्न सहादिति) । अत्र राजपुरुष इति लिङ्गैकवा-
चित्तौ वाक्ये नित्यं समास एव साधुः । तन्तुके उक्तः
पुरुष इति वाक्यमेव । अत आह ' वाचनानामर्थक्यं च
सम्भावसिद्धत्वात् ' इति । तेन पर्युदासो नास्ति, समासा-
माकात् । अत्रोच्यते । ' समर्थः परविधिः ' इति
समर्थयोः समासः । सामर्थ्यं च यदि लिङ्गान्तरिकं
नापेक्षते, राज्यान्वद्वयः स्यात् । ततः पुरुषेण समस्यते ।
तस्माद्विभक्त्यावित्तुक्तः (धूमपाणः) समासे अवयवार्थो
गम्यते, प्रतीतेस्तुत्यात् । एवं ह्यनेनोऽर्थः । तस्माद्-
भयोरनुगमः कर्तव्यः । अन्योऽन्यानुगमादक्ये पर्युदासः
सिद्धः ।

शा— ' तत्र ह्युत्तर्यद्यमाय प्रतिपेक्षोऽन्यथा
पुनः । पदद्वयमपि ह्यन्यपरत्याह्वयणा भवेत् ॥ '
इति प्राप्ते वृत्तः । ' यत् एव विकल्पोऽयं प्रतिपेक्षे
प्रसज्यते । अतस्तत्परिहाराय पर्युदासाश्रयो
वरम् ॥ '

सोम— एतमस्यष्टोः अर्थलोपप्रत्याम्नाननिवन्धन-
वापयोः निरूपणानन्तरं अतिस्यष्टस्य प्रतिपेक्षनिवन्धन-
वापस्य अस्मिन् वादे प्राधान्येन निरूपयामिति पाद्वा-
न्तात्त्वमानन्तरं च । सूत्रार्थस्तु— प्रवेशे चोदकेन
आपेक्षरणात्तदेव येषामहस्य अनारम्यविधाने च सति
' नार्थेयम् ' ' नानुवाचेषु ' इति नन् प्रतिपेक्षार्पकः ।
ततश्च विहितप्रतिपिद्वन्तात् विकल्पः इति ।

वि— ' नार्थं न च होतारं नानुवाचेष्वितीह्ये ।
विकल्पः पर्युदासो वा, स्यादाद्यो वचनद्वयात् ॥,
अन्वाध्यन्ताद् विकल्पस्य चिच्छंभः सा निपेक्षणीः ।
तेनानुवाक्यव्यञ्ज्यदर्शं पर्युदास्येति ॥ '

भाट्ट— तदेवमर्थलोपात् प्रत्याम्नानास्य वाधो निरु-
पितः, प्रतिपेक्षारिदानीं निरूप्यते । महामित्यवैऽति-
देवप्रातस्य होतृवरस्य प्रतिपेक्षः श्रुतः ' न होतारं
इतीति ' इति । तथा अनारम्यार्थातस्य ' आश्राप्येति
चतुरशरम्, अस्तु श्रौष्येति चतुरशरम्, यजेति
द्वारम्, ये यजामह इति पञ्चाशरम्, द्वाष्टो वपट्टारः,
एव च सतदस्यः प्रकापविवर्द्धमन्वापयतः ' इति यजमानो-
द्देशेन विहितस्य येषामहस्य ' नानुवाचेषु येषामहं
करोति ' इति प्रतिपेक्षः श्रुतः । तयोः किं नित्यं होतृ-
वरणादिनापकर्तव्यं उत विकल्पेनैव सिन्ध्यायाम्, न तावदर्थं
' होतृवरणान्तरिकं प्रकृतित्वं कुर्यात् ' ' अनुवाक-
व्यतिरिक्तेषु च स्पष्टो येषामहः कर्तव्यः ' इत्येवविधः
पर्युदासः, अत्यन्ताभावव्यञ्जिनो ननः प्रधानभूतभावना-
न्वयसमर्थं अन्योन्याभावव्यञ्जितमङ्गीकृत्य तुणभूतवाच-
र्थान्वयाङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । अन्योन्याभावसंज्ञकस्य
ननदाइति पक्षार्थो लक्षणापेक्षः । अतः प्रतिपेक्ष
एवापम् । तस्य च प्राप्तिपेक्षत्वात्, प्राप्तं प्रकृतं
आखीयन्तात्, द्वाष्टप्रातस्य चानन्तरं चापेक्षयोगात् अगत्या
प्रत्याग्राह्यवदिकल्पः । ननु प्रतिपेक्षस्य प्राप्तिपेक्षान्वे

किं बीजम् । न तावदभावहानस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात्
 प्रतियोगिप्राप्त्यर्थं तत्, येयञ्चामहोरिम्पस्य प्रतियोगिनो
 अन्वयात्प्रतिप्रसिद्धयभावेऽपि यगान्तरेषु प्रसिद्धत्वात् ।
 नह्यनुकूलिनि प्रतियोगिप्रसिद्धिरभावशेषे कारणम्, ह्ये
 वद्विप्रसिद्धयभावेऽपि ह्ये वद्विर्नास्तीति शेषस्यानुम-
 विक्रयात् । अत एवोद्देश्यप्रसिद्धयर्थमेव प्राप्तिप्राप्त्यव-
 मित्यप्यप्राप्तम्, निषेधाधिकारे प्रतियोगिननुहिदयानु
 योगितृत्विचयर्थस्यैव विषेयत्वात् । न च तथापि प्रयत्न
 पुराणनिष्ठप्रशोदनकत्वात् निषेधस्य प्रवत्यभावे
 वैश्यापत्तेः, तत्परिहारायै प्रान्त्यपेक्षलभिति चाच्यम् ।
 निषेधाभावे सामान्यशास्त्रेण प्रान्त्या आहवनीयशास्त्रेष्वेव
 पददोमे आहवनीयस्य अनुयाजादियु येयञ्चामहोदीना
 प्रसक्तत्वात् । अतश्च यथैव पदशास्त्र सामान्यशास्त्रस्य
 तात्पर्यग्राहक उक्तं वस्य तदातिरिक्तविषयता वस्यपति,
 एव निषेधशास्त्रमपि सामान्यशास्त्रस्य तदातिरिक्तविषयत्वे
 तात्पर्यग्राहकत्वादेव कार्यम् । न च सामान्यशास्त्रान-
 लोचनेऽपि पदशास्त्रस्य पदविषयकत्ववत्त्वं निषेधशास्त्रस्य
 प्रसक्त्यभावेन शब्दशोधात्मकत्वम्, पदशब्दशोधापदेव
 प्रतियोगिप्रसिद्धिमात्रेणानुयोगितृत्वभावविषयकत्वात्प्रयो-
 पत्तेः । अतश्च प्रान्त्यप्राप्त्यस्य निषेधोपपत्तेः न प्राप्तेः
 शास्त्रीयत्वेन विकल्पः । इति चेन्न । सकल्पात्काम्यित-
 भावनारूपाव्यापत्तये एव प्रतियोगितासम्भोगे नस्यभावा-
 ख्योत्सर्गोक्तत्वात् अन्वयाजाधिकरणकयेयञ्चामहोदीना
 कृतोरेव प्रतियोगितया तत्प्रसिद्धिं विना शब्दशोधात्मकत्वे-
 नेत्याम् तत्प्राप्तिप्राप्तत्वात् । नहि कल्पनास्य प्रतियो-
 गिता संभवति । अतश्च कारकविशिष्टायास्तत्रावयवभावे
 विनिर्गमनाभिहातुं सर्वविशिष्टाया एव तत् । अत एव
 न येयञ्चामहोदीनास्यैव प्रतियोगित्य ननः प्रधानभूताख्या-
 स्तार्थान्वयसंभवे गुणभूतनदन्वयस्थान्याप्यतत्वात् । अत एव
 यत् 'ह्ये वद्विर्नास्ति' 'नास्त्यरिक्ते न दिवि' इत्यादी
 तदाय तत्रावयवा यदाकारेण प्रतियोगित्वमन्वीकृत्य
 तदुद्देशेनैवानुयोगितृत्वभावाभिधानम् । यत् तु न बाध-
 क्तं निष्पन्नकृतोरेव प्रतियोगित्वात् तदुद्देशेनैवानुवमान-
 सिद्धिः । अत एव प्रतियोगिप्रसिद्धयर्थनिषेधोद्देश्यप्रसिद्धय-
 र्थमपि प्राप्तिप्राप्त्यस्य, निषेधस्य तदातिरिक्तेण शब्द-

शेषस्यैवाजननात् । ना च प्राप्तिः क्वचिद्वागतः,
 क्वचित् शास्त्रतः । आद्या 'न कलङ्क मधयेत्'
 इत्यादी । अन्त्या प्रकृते । सा च प्रमाकूपैवेति शुको
 विकल्पः । नहि भ्रमात्मकप्रतिनिदिमादाय तत्सम्भ- ।
 निषेधशास्त्रानलोचने सामान्यशास्त्रमात्रालोचनेन प्रम-
 संभवेऽपि निषेधशास्त्रस्यैव प्रथमालोचने विशेष-
 दर्शनसन्वेन सामान्यशास्त्रतो भ्रमानुपपत्तेः, वस्तुत-
 स्त्वादृशप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धय तदुद्देश्यकत्वात्प्रामाण्य-
 पत्तेश्च । न च यस्य सामान्यशास्त्रमात्रालोचनेन
 भ्रमात्मकेश्चक्षणताज्ञानादनुकूलजेयु येयञ्चामहोदीना
 तत्पुराणीयकृतोरेव प्रसिद्धया, अनुयाजाधिकरणकथेयशा-
 महोदीनात्वेन प्रतियोगित्वात् सदाभावविषयकप्रयोगपत्ति-
 रिति चाच्यम् । एतदात्मनि तत्पुराणीयकृत्यभावस्य
 स्वतः सिद्धत्वेन उद्देशो विधिवैवर्थात्, पुराणान्तरीय
 कृत्यभावस्य एतत्पुराणीयनिवारणत्वात्प्रोक्तत्वात्प्रपत्तेश्च ।
 अभावे तद्योग्यत्व हि निवारणत्वेनाभिष्टसाधनता-
 ज्ञानस्य अभावप्रतियोगिभूतकृतिसामग्रीविपत्कत्वम् ।
 न चान्यदीयकृतिसामग्री बलवदनिष्ठानुबन्धित्वज्ञान-
 भावरूपा अन्वयदीयानिष्टसाधनत्वशानात् विपत्पत्तेः ।
 अतश्च एतदात्मनिष्ठकृतिसामग्रीस्यैव एतदात्मनिष्ठ-
 निष्ठानुबन्धित्वज्ञानानु निवर्तनीया । सा च निषेधस्य
 प्रथमालोचने विशेषदर्शनवत्त्वात् प्रमाप्रतिभ्रम
 समनसि । तत्र प्रकृतिस्तु प्रतियोगिभूता अप्रसिद्धिः ।
 अतोऽवश्यं निषेधशास्त्रस्य प्रथमालोचनेऽपि तदोद्देशित-
 प्रतियोगिप्रसिद्धयर्थं सामान्यशास्त्रमालोच्यैव अनुयाजाधि-
 करणकथेयञ्चामहोदीनात्प्रसिद्धयर्थोत्सर्गत्वेरेव सामान्य-
 शास्त्रप्रमितया प्रतियोगितामन्वीकृत्य निषेधशास्त्रार्था-
 वधारणा इत्यन्वीकृत्यम्, अतश्च सामान्यशास्त्रप्रमित-
 व्याप्यन्त बाधयोगात् विकल्पो पुन एव । तदा हि
 सामान्यशास्त्रेण येयञ्चामहोदीनात्प्रसिद्धयर्थोत्सर्ग-
 सादाप्यजनकत्वानुमानात्, निषेधेन च कल्पभूताधिवा-
 भावे येयञ्चामहोदीनावेऽपि इतराङ्गे, सादाप्यजनकत्वस्या-
 गुणमत्वात् तन्मयोर्बहोभागत्वात् अविधेय । यद्यप्य-
 निषेधे तु रागेण कल्पभूताधिवादी इष्टसाधनतासम्भोगेन
 प्रततायाः कल्पभूताधिवादी इष्टसाधनतासम्भोगेन
 निषेधशास्त्रे

• पर्युदासविधिः षोडशविधः - १ प्रहृतिगणराजदुप-
कारिपर्युदासः २ विद्वतिगतोपदिष्टराजदुपकारिपर्युदासः ३
विद्वतिगणराजविद्विष्टराजदुपकारिपर्युदासः ४ अपूर्वकर्म-
गणराजदुपकारिपर्युदासः ५ प्रहृतिगणसंनिवायदृष्ट्यापंपर्यु-
दासः ६ प्रहृतिगणप्रतिपत्तिचिन्तितिरिक्तदृष्ट्यापंपर्युदासः ७
प्रहृतिगणदृष्ट्यापंपर्युदासः ८ अपूर्वकर्मगतसंनिवायदृष्ट्यापंपर्यु-
दासः ९ अपूर्वकर्मगत
प्रतिपत्तिचिन्तितिरिक्तदृष्ट्यापंपर्युदासः १० अपूर्व-
कर्मगणदृष्ट्यापंपर्युदासः ११ विद्वतिगतोप-
दिष्टदृष्ट्यापंपर्युदासः १२ विद्वतिगतोपदिष्टदृष्ट्यापंपर्यु-
दासः १३ विद्वतिगतोप-
दिष्टदृष्ट्यापंपर्युदासः १४ विद्वतिगणराज-
विद्विष्टदृष्ट्यापंपर्युदासः १५ विद्वतिगणराजविद्विष्ट
दृष्ट्यापंपर्युदासः १६ विद्वति-
गणराजविद्विष्टदृष्ट्यापंपर्युदासः । उदाहर-
णानि तु मृगाणि । (अथैव पर्युदासप्रकरणे क्रि-
तनिषेधस्य सन्निवेश्य निषेधः षोडशविधो ज्ञेयः ।) ।
पृ. २०. • पर्युदासविधौ न सन्तं पर्युदासकथा,
तथाप्येव आन्नादन्नपानन्यगच्छते । अथि तु आन्नादन्न-
सत्ते वाङ्मैत्राण्यन्यदपि । माहृ. १०।८।२.

• पर्युदासस्योक्तं नमः उमाशनिषमः कात्यायन-
मतेन । 'अशरणां आशरति', 'अथमं करोति'
इत्यादी । के. (नि. १०।८।२).

• पर्युदासं दूषयन् । 'असन्नि त्वा क्षयधनिम्'
इति प्रथिता पाशुमि. पर्युदासं (कल्पसूत्रम्) । अथदे
दूषयन्ति मूले पाशुमि. परित. उच्यते । नि.
१०।२।३३, • पर्युदासं दूषयन्तः पर्युदासं दूषयन्ते
एव तन्नेषुपुत्रैः । ११।३।४.

• पर्युदाससंस्काराणां (सप्तके) एते-
ष्वपि अनुग्रहः । मा. १०।१।३१।३. मीश्रो.
पृ. १०।३६ 'मलेनाया पर्युदासि' इत्यत्र दृश्यते ।

• पर्वणि नाच्येयम्, अम्पनयमौष्यं न प्रयोग-
यम्, तेन पर्वणि अन्नाद्येऽपि कर्मणि मन्वा' पटनाया
एव । मा. १२।१।१।१८-१९. • पर्वणि प्रातर्पि-
होत्रे हुवे पश्चात् दस्युर्मासाद्ये अग्निद्वन्द्वान्वाधान

क्रियते । अनेद्वन्द्वे 'वाचा त्वा होवा' इत्यादिः
अग्निहोत्रोद्वयमन्यो नास्ति । वि. १।४।९.

• पर्वकाण्डकर्मचयस्योः दीक्षासुव्ययस्ये शुभा
पर्वस्ये, दीक्षा अपरंग्यसि । ज्योतिषोमे । भा.
१।२।१।१।१५.

• पर्वद्वन्द्वः आग्नेयादिनिक्रमराः, प्रकरणवद्यत् ।
मान्युत्पत्त्या क्रियन्ते, पिप्लवे दीक्षते अस्मिन् इति-
करणसुव्ययस्य तु कल्प्याचष्टे । वि. १।२।१८, • पर्व-
द्वन्द्वः 'सुव्येयं पार्वणौ जुहोति' इत्यत्र आग्नेयादिनिक्र-
मस्यराः । १।२।१८. • पृगातेः पर्वद्वन्द्वः । पृगादिषु
दाने प्रसिद्धः । दानानि च (दस्युर्मासयोः)
समुदायाः । भा. १।२।१८।१३.

• पर्वसंधिः तन्मध्ये प्रहृतिचयः ॥

अथिक्कालस्यत्वेन साङ्गयोगमाननाप्यतत्त्वामनेन
वत्परांतये सम स्वादिति न्यायेन तपूवैषमभावे-
समनोरासेपात् । 'संशिमिते मनेत' इति श्रुतेषु दवेव
अथिरपरम्ये रात्रौ वा पठति ततः पूर्वं पठिक्कालस्य
वत्पश्चाद् पठिक्काले इति समापयेत् । इति प्राप्ते,
इति-क्काले वचनाद् व्यतिष्ठेते । 'पूर्वतुराग्निं श्रुति
उचरत्तद्वेत्तदा यजते' इति वचनेन प्रयोगस्य दृष्ट-
व्यस्यारगमान् । 'पूर्वा पौर्णमासीमुत्तरवसेदिति पैश्व-
सुचयमुत्तरवसेदिति कौशिकं वा पर्युदासस्युत्तरं'
इति वीरीरकिक्रान्तमे (३।१) सुवैश्वानर पठेत्.
इत्यनेनावर्तनात्परो रात्रौ वा यदि अथि' शेषेण
तथा पौर्णमासी तस्यामन्वाधानमित्युक्त्वा ततः परेदुर्ग
इत्युक्तं भवति । अत्राने ततः पूर्वं वा यदि अथिः
शेषेणान्ति नोपपत्त्याहं, किन्तु पूर्ववैश्वानरा अथिदिन
एव इत्यनि व्यतिष्ठेते । तेन अथिनमितः इत्यस्य विदु-
द्विष्टिमन्त्रे यथा अथिः पठति तथा तत्रं प्रक्रमेदियम् ।
आवर्तने यदा अथिः पर्वप्रतिद्वन्द्वेदित्यादीनि प्रतिद्व-
प्रविष्टाया यदि चैष्टिः समाच्यते इत्यादीनि च शेषेण
गार्गादिवचनानि एवमेव विद्वन्ति । संक्रम-
३।१।२.

॥ पर्वताधित्यकान्यायः । यथा 'अधित्यकान्याय-
सिव पातुमप्या लोभद्रुमः सानुमतः प्रवृद्धम्' इति
रघुवरी । साहस्री. २११.

॥ पर्वतोपत्यकान्याय. १ 'अगकदेरामना मूमि
रुर्थमधित्यका' इति कोशात् । साहस्री. २१२.

॥ पलाशशाखाऽऽहरणम् 'अत् प्राचीमहरेत् वेव-
लोकमभिवेत्' (तैत्र. ३।२।१) इत्यादिनोक्तम् । तत्र
प्राचीराब्देन वृषस्य प्राचीदिक्त्वा शाखा स्थलीया,
न तु दिग्घे वाच्या । वि. ४।२।२, ॥ पलाशशाखा-
ऽऽहरण वत्सापातराशत्रम् । ३।६।८.

॥ पलाशशाखाछेदने रोह्वर्मः । स न सायमात-
रुभयवैहार्थः । वि. ३।६।८, ॥ पलाशशाखाछेदने
विध्यादिविहितम्, न तु विष्यन्वकिहितम् । ३।१।२,

॥ पलाशशाखाछेदने 'इमे एव' इति मन्त्रः ।
अत्र छिनत्रि इत्यव्याहारः, 'इमे त्वेति छिनत्रि'
इति छेदने विनियोगात् । अथवाप्यत्र अत्राय धोः
पलाशशाखे त्वाः छिनद्वि इति मन्त्रार्थः । २।१।१५.

॥ पलाशशाखासामार्जने 'ऊर्जे त्वा' इति मन्त्रः
'ऊर्जे त्वेतनुमाष्टि' इति विनियोगात् । ऊर्जे रसाय
वसाय वा त्वाप्तनुमाष्टि इति मन्त्रार्थः । अनुमार्जने
पक्लङ्गवृक्षकारिणि कारणम् । वि. २।१।१५.

॥ पवनराहनन्यायः । अवभक्त्वस्तुनि व्यर्थ-
प्रश्नकरणे अथ प्रवर्तते । नहि यष्टधादिना पवनस्य
ताडन सकल भवति । साहस्री. ६६७

॥ पवमानाः ज्ञातिता. (ज्ञानिशान्तोपका.) अग्नि-
प्रेक्षणीषम् । भा. १।०।४।१।२१-२२, ॥ पवमाने एव
शागदिने आग्निं च विष्टुद्विष्टुदस्तोमकृत्वा सामा-
यापोद्वापो । १।०।४।१।२१-२२, ॥ पवमाने रथर
करोति, आग्निं वृहत् । विअधिति उपवेष्टे । १।०।६।
५।१२.

॥ पवमाने स्वातां तस्मिन्नायापोद्वापद्दर्शनात् ।
१।०।४।१।२११।

विष्टुद्विष्टुदस्तोमकेषु क्रतुषु साम्ना आयापोद्वापो
यवप्राप्तिं च स्तोत्रे पवमानेष्वेव वा इति विनारे
सिद्धान्तमहः । आयापोद्वापो आग्निं माध्यदिने च
नी. नो. ३११

पवमाने स्वाताम् । तस्मिन् पवमाने आयापोद्वापोः
दर्शनात् । 'श्रीणि ह वै मङ्गल्योदराणि गायत्री वृहत्य-
नुष्टुप्, अथ शेवावपन्ति, अत एवोदपन्ति' इति श्रुती ।

वचनानि स्वपूर्वत्वात् । २२ ॥

विष्टुद्विष्टुदस्तोमकेषु क्रतुषु साम्नामायापोद्वापो
पवमाने स्तोत्रे एवेत्यत्र पूर्वं विष्टुमुक्तम् । वचनप्रत्य-
याम्, इति चेदुच्यते । तुः शब्दा निरस्पति । विष्टु-
रूपानि यानि उक्तानि, तानि वचनान्येवोक्तानि । तद-
र्थस्य अपूर्वत्वात् अन्यतः अत्रात्वात् । ततश्च श्रुत्य-
वचनापेक्षा नास्ति । तानि च 'श्रीणि ह वै यक्ष्योदराणि
गायत्री वृहत्यनुष्टुप् । अथ शेवावपन्ति, अत एवो-
दपन्ति' इति । के

॥ पवमानोद्योक्तस्यो. आग्रयणानाना साम्ना
गायत्रीवृहत्यनुष्टुप् विवेकाः, न तु अन्ते विष्टुदस्तोम
कृत्वे । भा. ५।३।५।१३-१४, ॥ पवमानोद्योक्तस्योः
विष्टुदस्तोमकले साम्नामायमः इति वक्ष्यते (१।०।५।
५।१६) । ५।३।५।१३.

॥ पवमानान्यपृष्ठादिस्तोत्रेषु रथर-वृहत् पैरूपादि
साम एकस्यामेव ऋचि न गातव्यम्, किन्तु 'एव साम
द्युचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इति वचनात् द्युचे एव साम
गातव्यम् । वि. १।०।६।१.

॥ पवमानेष्टयः । 'अग्नये पवमानाय स्याकफाल
नियेधेत्, अग्नये पावकाय, अग्नये द्युचये' इति आधारे ।
भा. ३।६।४।१, ॥ पवमानेष्टयः अग्न्यङ्ग आधान-
सिद्धेष्वेवाग्निषु सौत्तगमविश्वक्रुपजेमिगया सत्स्वर-
विशेषावायका संमार्गत्वात्, आग्रयणे । पवमानेष्टयः
आयागङ्ग वृहस्पतिवपत्वात्, अग्नीना रथापिञ्ज इति
वार्तिकमत्रम् । के. (माष्ट. ५।३।१५) । ॥ पवमानेष्टयः
अग्निमकारणार्थं श्रुत्युक्तम् (३।६।४) । भा. ३।६।
६।१७ ॥ पवमानेष्टयः आधानान्वयवहितसोमनुष्टुप्तेऽपि
योगात् प्राग्नेय कर्तव्यं, अग्निमस्कारकत्वात् आधानाद्र-
त्वादेव वा । के. (इष्ट. ५।४।३।५-९) । ॥ पवमानेष्टयः
आधानमायवस्तुषु अग्निषु कर्तव्यः, न पवमानेधि-
संस्कृतेषु । वि. ३।६।६. ॥ पवमानेष्टयः इष्टिसंस्वार-
संज्ञिता प्रकृतिरपेक्षन्ते, अधिदिहात्वात् तस्यानुरस्थाया

पवमानेष्टीनाम् । भा. ३।६।११७०. * पवमानेष्टयः
केनलाघानमरुद्वेऽप्री । ३।६।६. मीको. पृ ९२४
'आधाने पवमानेष्टयः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पवमानेष्टयः
दर्शपूर्णमासविज्ञानि । वि ३।६।८. * पवमानेष्टीः
कृत्वा अग्निहोत्रादीनि कर्माणि प्रतिपचयानि, न तु
आहितमानेषु गमिषु । 'न द्विजं दातु अम्यादध्यात्'
इत्यादीनि वतानि तु आहितमानेष्वेव कर्तव्यानि ।
भा. ५।३।१।२१-२५. * पवमानेष्टी कृत्वा
सर्व्वेष्वग्निषु अग्निहोत्रादीनि निवतानि, ऐन्द्राग्रादीनि
च अनिपतानि कर्माणि कर्त्तव्यानि । ५।३।१।२१-२५.
* पवमानेष्टिभिः समुच्चियैवाधानमनुव्यादकम् ।
वि. ५।३।१९.

* 'पवमानेष्टेः प्राक् यजुषा होमो न सर्व्व-
संततः' इति न्यायः । आधानाद्भूत्वाग्निहोत्रार्थैवादेश-
मीमांस्यः पत्य न्यायश्च विप्रतिषेधान् । अत्र 'पवमानेष्टेः'
इति न्यायविप्रतिषेधो ज्ञेयः । वृ. ५।३।१।२१-२५
* पवमानेष्टीनां देवा प्रयोगः नाम्नो निलाश्रैति । तत्र
वाच्यत्वे प्रथमेष्टिः एषा, उत्तरशेषोक्तम् । नित्यत्वे तु
लिख्यमापि तन्मा । के (वि. १।१।८।८) । * पव-
मानेष्टीना मय एव करणं सोमसाधानेषु । सोमेनायश्च-
माणस्तु तु संवत्सरादिनाल । भाट्ट. ५।१।३. * पव-
मानेष्टिषु अग्निहोत्रहवणी निगमिषु वाच्यते । घाल.
पृ. १३२ * पवमानेष्टिष्वग्निहोत्रहवण्यभावेऽपि निर्वाधे-
ऽनुष्ठेय । १०।१।२।३. मीको. पृ. १५९२ 'गुण-
लोपन्वायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पवमानेष्टिषु आत्य-
भागयोः गुणत्रयसद्वदशित्तयैव देवतागदस्वामिधानं
कर्त्तव्यम् । १०।१।५।३०-३१. मीको. पृ ९२६
'आधाने पवमानेष्टिषु' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पवमाने-
ष्टिषु आत्यभागदेवौ न सजुगौ । 'दृष्वन्वान् (वुष्पवान्)
आग्नेयः कार्यं, पानकवान् सौम्यः' इति तु मन्त्रपरम् ।
(अत्र कल्पमन्त्रम्— "अग्निं स्तोत्रेण बोधय" इत्याग्नेय-
स्वाग्न्यमासस्य पुष्टेऽनुयास्या मवति, 'अत्र आयपि
पवने' इति सौम्यस्य " इति ।) वि १०।४।१७.
* पवमानेष्टिषु केवलस्यैव निवर्त्तयत्वात्कार्यत्वम्, न
तु अग्निहोत्रहवणीरूपगुणसहितस्य । सोम. १०।१२।७.

* पवमानेष्टयधिकरणम् । न चैवं आरम्भ
णीयाया अन्वा आरम्भणीया इत्यनवस्था स्वादिशि
वाच्यम् । 'वावतीः शक्युवात् कर्तुं यमिचञ्चिनि
तावतीः कुर्वती नानवस्था स्यात्' इति पवमानेष्टयधि-
करणपूर्वपक्षोक्तप्रकरणे अनवस्थाऽभावात् । सोम.
१०।१।४.

* पवमानेष्टयादिषु देवतानिद्रगुणाचिद्वत्स्यमि
त्सागरी प्रयोगः । १०।४।१।४।२६-२९ 'पावक-
मिन्यायः' इत्यत्र अधिपत्रण द्रष्टव्यम् ।

* पवमानेष्टयाधानादीनां (आधानगतपवमाने-
ष्टयादीना) रथेनाङ्गानामपि न दनिनवनीताम्यत्वा ।
के. (माट. ३।८।२१).

* पवमानेष्टिन्यायः । आधानं अम्यर्थम् ।।
इष्टयर्थमन्यायेवं प्रकरणान् । ३।६।१।११ ।।

भाष्यम्— सन्ति पवमानेष्टयः 'अग्रये पवमानाग-
ष्टकपाल निर्व्वेपेत, अग्रये पावकाय, अग्रये शुचये'
इति । तासां प्रकरणे समाज्ञातम् 'ब्राह्मणो वसन्तेऽग्नि-
मादधीत' इति । तत्र सदेहः, किमन्यायेव पवमाने
ष्टयर्थम्, उत नेति । किं प्राप्तम् ! इष्टयर्थमिति । युव. ।
प्रकरणत्वात् । तासां प्रकरणे श्रूयते, अतस्तदर्थम् ।

घा— अनारम्भ्यवादप्रस्तावेन अन्यायेत्यस्य प्रथम
तावत् अनारम्भ्यवादत्वमेव प्रतिपात्रते । प्रकरणेन तावत्
पवमानेष्टयर्थमेव प्राप्नोति । अत्र तु शुद्धाम्यर्थत्वम् ।
अतः 'प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य सस्कारो द्रष्टव्यः'
(३।४।५।१५) इति द्रष्टव्यमभिप्रेतवत्त्वात् भुक्ति-
वाच्यप्रकरणे. अतिक्रमे. इष्टयर्थान्यर्थमेव अवशङ्कते ।
शुद्धाम्यर्थत्वे च निष्पत्तीजननत्वात् तद्व्यतिरेकैव अन्व-
यानमहृषणामर्थम् । तस्मात् इष्टयर्थं सामान्याभिधानम् ।
अपि च प्रकरणादेव पवमानेष्टिविषय द्रष्टव्यम् ।

न वा तासां तदर्थत्वात् । १२ ।।

भाष्यम्— पवमानेष्टयो हि अम्यर्थाः । वरि
अग्नि. इष्टयर्थं स्यात् तत्तदर्थं अन्यायेवमिष्टीनाङ्ग-
कुर्यात् । निष्कणालु इष्टयः । तदर्थं अन्यायेव नपि
निष्कलं स्यात् । कथं पुनरम्यर्थात् पवमानेष्टीनाय,
निष्पत्तीजननत्वादेव । प्रयोजनत्वाच्च अग्नीनाम् । भाव-

यित्वा अवीष्य. भूतानामग्नीनामथेन क्रियरेत् । तन्मात्
अन्याधेयं न पवमानेष्टयथम् ।

वा— यदि आग्न्युपकारकमाधानं भवेत्, ततः
प्रक्रणात् इष्टयथमिति गम्येत । वाक्यसंयोगात् द्वितीया-
निर्दिष्टाग्निहोत्रकार्यमेतत् । एवं च सति यदि अग्नयः
पवमानेष्टयथा भवेद्युः ततः उद्दारेण आधानमपि तदर्थं
भवेत् । तस्त्वं निष्कृष्टत्वात् अन्यथा इत्युक्तम् ।
अतश्च 'गुणानां च पर्यायत्वात्' (३।१।१२।१२)
इत्यनेन परस्परानङ्गत्वम् । नहि द्वितीयाश्रुतिः प्रकरणेन
साध्यते ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १३ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं च दर्शयति तथा अन्यथाः
पवमानेष्टयः इति । किं लिङ्गम् ? 'जीर्षति वा एष
आहितः पशुर्वदति; तदेतान्येवाग्न्याधेयस्य हवीषि
सकसरे निर्वरेत्, तेन वा एष न जीर्षति, तेनेनं
पुनर्नवं करोति, तत्र हृष्येत्' इति ।

वा— 'तेनैव पुनर्नवं करोति' इति च अग्नि-
संस्कारमेवा दर्शयति ।

सोम— प्रयोजनं पूर्वपक्षे आधानस्य स्वर्गाय-
पवमानेष्टयथैवेन अग्निहोत्रदशंपूर्णमासादित्वा आधानवृत्तस्य
कस्य चिदुपकारस्याभावात् विनाऽपि आधानेन अग्नि-
होत्रादयः कर्तव्याः । सिद्धान्ते तु आधानस्य अग्नयथं-
त्वात् अग्निर्गर्हिना अग्निहोत्रानुष्ठानाद्यभावात् आधानान-
न्तराद्येव अग्निहोत्रादयः कर्तव्या इति ।

वि— 'आधानं पवमानादैरिष्टेन न वा भवेत् ।,
अग्नीनामिष्टेष्वनन्तरं तद्व्याप्तस्य तदङ्गत्वात् ।, अनारम्य
दिशान्तात् नान्न कस्य चिदादितिः । अन्यथैवेत्यत्
तत्समोष्टिमयत्त्वात्प्रतिज्ञेना ॥ '

भाट्ट— अग्नीनामग्निदेशेन पवमानेष्टयङ्गत्वाद्यगमात्
त्संस्कारत्वेन विहितस्य आधानस्यापि प्रकरणसहजन-
वाक्यात् पवमानेष्टिसाधनीभूताग्निहोत्रकारकत्वेन विनि-
त्युक्तस्य पवमानेष्टयङ्गत्वम्, पवमानेष्टेना विश्वजिन्यायेन
(४।३।५) फलकत्वात् । इति प्राप्ते, आधानस्य किं
अन्युपादकत्वं उक्तं समाग्रादिवत् अग्निहोत्रविशेषमात्र-
जनकत्वम्, उभयथाऽपि तन्मते अग्निहोत्रादित्वा आह

वनीयात्तुपादकाभावात् अतिदेशत्वेपासभवः । अतः
अग्निहोत्राद्यङ्गभूताहवनीयाद्युपादकमेव आधानम् । पव-
मानेष्टयोऽपि अन्यङ्गभूताः फलवद्वाधानाङ्गभूता एव वा
प्रकरणात् । तत्र च पवमानेष्टिषु अतिदत्तत्वात् अत्रोत्त-
देशत्वेनाभावात् । प्रयोजनम्— पवमानेष्टिषु पूर्वपक्षे
अन्तरमग्नीषा, सिद्धान्ते प्रधानारम्भत्वात् न
इत्यादि ।

मपहन— 'नाधानमङ्गं सत्तु पावमान्याः ।'

शंकर— 'आधानं नेष्टयथमिति ।'

• अनारम्यणीषाया तु तृतीयोक्तपवमानेष्टि-
न्यायेनापि न अनारम्यणीषा । भाट्ट. १०।१।४.

• पवमानेष्टिसंस्कारः अग्निप्रयुक्तः, न दर्शपूर्ण-
मासप्रयुक्तः । भा. ३।६।६।१०.

• पवमानप्रथाविषयेषु अन्यानेहमन्त्रेषु व्यूहद्राद-
शाहयतेषु छन्दोयतिक्रमः श्रुतः । स न छन्दःप्रदायैषु,
किन्तु मन्त्रशब्देष्वेव कार्यैः । प्रादुर्लभ्य 'गायत्र-
च्छन्दाः' इत्यस्य स्थाने 'जगतीछन्दाः' इति वक्तव्यम्,
'त्रिष्टुप्छन्दाः' इत्यस्य स्थाने 'गायत्रच्छन्दाः' इति,
'जगतीछन्दाः' इत्यस्य स्थाने 'त्रिष्टुप्छन्दाः' इति
वक्तव्यमित्यर्थः । वि. १०।५।२६.

• पवमानमन्त्राः 'ध्येनोऽसि गायत्रच्छन्दाः,
सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दाः, सवाऽसि जगतीछन्दाः । अद्य
त्वाऽऽरमे स्वस्ति मा न पाय ॥' इति । अन्वारोह-
मन्त्रा एते । भा. १०।५।२६।८८.

• पवमानतोत्रं त्रैषा, मात.सवने बहिष्णवमानम्,
माध्यन्दिनसकने माध्यन्दिनपवकनम्, तृतीयसकने च
आर्भणपवमानम् । वि. ९।२।६ वर्णकं २.

• पवमानहवीषि आग्न्याधेयप्रकरणान्तात्तान्यपि
वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा अत्रेयं गुणभूतानि भवन्ति ।
भा. ३।१।१२।२२. • पवमानहवीषियपि प्राकृतिकेन
'यद्यहवनीये ह्यजति' इति वाक्येन अन्यथैतैरेव
विनियुज्यन्ते, आधानं अन्यथैतया निरपेक्षेण वाक्येन
यद्यपि विहितं कथारि— इत्युक्तं वृत्तये । रत्न. ५।३।९।
२२-२५. • पवमानहवीषि नाधानाङ्गं इति भाष्यपत्रम् ।
वाधानाङ्गं इति वार्तिकमतम् । के. • पवमानहवीषि ।

पर्यग्निकरणाच्च । १२ ॥

पूर्वपक्षे तृतीयं हेतुमाह । 'आहूतवीयादुल्लुक्ं शशीत्या तेन पशुं पर्यग्निं करोति' इति पशोः पर्यग्नि-
करणं ध्रुतम् । तत्र पुरोडाशार्थम् । तस्मात् पशुः
पुरोडाशीकारः ।

मानाप्यं या तत्प्रभवत्वात् । १३ ॥

पूर्वपक्षं तृतीयपेण प्राप्त वाचन्येन निरखं यत्पशु-
सिद्धान्तमाह । सामान्य पशोः प्रकृतिः स्यात्, न
पुरोडाशतः । सामान्यविकारः पशुः । तत्प्रभवत्वात् ।
प्रभवति अस्मादिति प्रभवः । तच्छब्देन पशुनिर्दिश्यते ।
च. प्रभवः यत् तत् तत्प्रमये तादृशत्वात् । पशुरपि
पुरोडाशे, सामान्यमपि पशोरुच्यते । इति उभयोः
पशुप्रभवत्व सामान्यम् । हविःसामान्यं च देयता-
सामान्यात् बल्यत् इत्युक्तम् (८।१।१७।३२-३४) ।
तस्मात् तत्प्रभवत्व निर्णायको हेतुः ।

तस्य च पात्रदर्शान् । १४ ॥

सिद्धान्ते हेत्यन्तरमाह । तस्य सामान्यस्य यत् पात्रं
उपा नाम, सामान्य पात्रप-पशौ दर्शनात् सामान्यविकारः
पशुः । 'यदि पशुस्तथा पचेत्' इति च पात्र-
दर्शनम् । तस्मात् अग्नीषोमीयः पशुः सामान्यविकार
इति सिद्धान्तः । के.

• पशुर्मुखः । न हि यमि निर्वर्तयति । भा.

१।२।१।१२७.

ॐ पशुः सधरकालः, न ब्रह्मकालः ॥

निरुद्धपश्चादिषु उत्तरवेदेः काले ब्रह्मकालस्य हारूपे वा
स्यात् चोदकानुब्रह्मत् । इति प्राप्ते, 'सहवा उपत्वा
येशमभश्नि आगो समारोष्य निर्मथ्य उद्वकाय' इत्या
दिना सप्तस्कारस्य वाचनिकत्वात् अतिदेशाच्च ।
अत एकोत्तरवेदा गमिहोत्रस्य करणप्रकृतिः । देवान्
कर्माय उक्तपै तु हया प्रथमौ, तत्रैव करणमिति कल्पः ।
संक्षेपं. ३।२।२७.

• पशुः सानागविकारोऽपि ह्यु न दप्नो विकारः,
किन्तु पयसो विकारः । सधरकालसामान्यात् पशान-
न्त्याय । भा. ८।२।३।१५-१८. • पशुः सागव-
द्वप वाचकणम् । भाट्ट. १।७।१. • पशुः हृदयादी-

व्यामयुक्तः, न तु शकृतसम्पन्नावलोहितनिरग्नमयुक्तः ।
भा. ४।१।१२।२७ • पशवः इष्वश्च अग्निरोमानु-
ग्रामान् प्राक् अनुग्रान् शक्यन्ते । के (वि. ७।३।१४) ।
• पशवः औष्यत्तिकेन विद्यमाने संव्यवहारेषु संख्या-
यन्ते 'पञ्चमिरशैः क्रीतः', 'पञ्चमिर्गोमिः क्रीतः'
इति । न मीमांसवीनामौष्यत्तिकेन विभागेन सम्यवहारेषु
संख्या संमित्येते । निगद्यमिमासा मानमिमासा वा
भवति । नहि भवति पञ्चमिर्गोमिः क्रीत इति । पञ्चमि-
र्नाशाणामाऽपैः क्रौर्गैर्वा कुड्वेषैर्वा गतीभिर्वा इति
भवति । भा. १०।३।१।१।५. • पशवस्यैव आम्नात्ता
वर्गानिष्टोमे अग्निरोमस्ये अग्नीषोमीयः सर्वतैवः अनु-
बन्धयति । वा ३।६।७।१८. • पशवो निरुद्धादयः
सोमात् प्रागपि कर्तुं शक्यन्ते । रत्न. ५।४।८।२५.
• पशवः प्राजापत्याः सतदा वाचयेवे । तेषां चोदक-
प्राप्तयेवाधिकतुपशुमिः नमुचयः । वि. १०।४।४।
• पशवः सधरकाले 'सह पशुनालभते' इति सह
विहितः । तत्र पशुप वेदि-उत्तरवेदि-दूपाः सास्त्रीय-
संस्कारनिरपेक्ष गृह्यन्ते 'साधयेत्पूर्व वेदिः (उत्तर-
उत्तरवेदिः) उत्तरेयादी यूपः' इत्यादिबलयनः (१।७।
१२-१४) । ते च पशवः अग्नीषोमीयपशोः मिश्रिताः ।
१०।१।५. • पशुनाग्नीषोमीयं प्रोक्षति 'अद्वयत्सवौ-
पयोम्यो जुष्टं प्रोक्षामि' इति ज्योतिष्योमे (भा ८।२।
२।११. • 'पशुमात्मेत' इति एकत्र विवक्षितम् ।
पश्वेकवाचिकरणम् । वि. ४।१।५. • 'पशुमात्मेत'
इति वाचन कर्मणो विधायकम्, न तु अनुवादकम् ।
पशुमोमाधिकरणम् । २।२।६. • 'पशुं संश्रयति'
आ प्रतिप्रसवतिविधिः दार्ढ्यः । वाल. घृ. २।१.
• पशुम् । 'वन्ते स्यामार्क्रीन् शुभमानाभमते' ।
भा. ८।१।८।१५. • 'पशुना' इयं सुब्रह्मैकवदस्य
विनियोकुन्नी श्रुतिः । वाल. घृ. ४।१-४२. • 'पशुना
यजेत' अत्रोपादेयस्यैवादिगता संख्या विवक्षिता । के.
(भाट्ट. ८।१।५) । • 'पशुना यजेत' इत्यत्र विभक्त्यु-
पाससंख्यायाः प्रातिपदिकान्ये प्रति पदश्रुत्या योग्यतास्य-
ल्लिङ्गेन च विशेषणत्वमवयवम् । भाट्ट. ४।१।५.
• पशोरग्नीषोमीयस्य पर्यग्निकरणं ज्योतिष्योमे 'आइव-

नीयादुल्लुकेन वसुं पर्वणि करोति' इति । भा. ८।२।
२।१२. * पशोरेकान्वये हवींषि, न तु इत्यन्यः पशुः ।
वि. १०।७।२. * पशोरेकान्वयः । हृदय विद्वा वक्षः
दोषो पार्श्वे गुदं अंशो शिरः अन्तः अपरखण्डिनी ।
भा. १०।७।१-२।२-६. * पशोरेकान्वये केन चित्
काष्ठेन वावे स्वरोनावादी । भाट्ट. ४।२।१. * पशोः ।
अथकीर्णगोर्लौकिकश्री अनुष्ठानम् । भा. ६।८।४।२२.
* पशोः आग्नेय्य प्रथमगुणकर्णम्, न तु अग्नी-
षोमीयस्य सादरके । रत्न. ५।८।६।१३. * पशोः
एकैकस्मिन् पार्श्वे त्रयोदश त्रयोदश वङ्कयो भवन्ति ।
वङ्क्यः पर्वतः पार्श्वीयानि । के.

॥ पशोरेकहविष्यं समस्तचोदितत्वात् । १०।
७।१।२ ॥

चोदिहोमदौ अग्नीषोमीयादेः पशोः एकहविष्यम् ।
एक च तत् हविश्च एकहविः, तस्य भावः एकहवि-
ष्टम् । इत्यनः पशोरेक हविः, न तु प्रत्यङ्ग हविर्भेदः ।
समस्तचोदितत्वात् समस्तस्य पशोः अग्नीषोमीयं
चोदितत्वात् ' अग्नीषोमीयं पशुमालभते ' इति ।
तस्मात् इत्यनः पशोरेक हविः । तस्मादेव प्रदानार्थ-
मादेव पुष्टेः साग्निव्यः । इति पूर्वः पक्षः ।

प्रत्यङ्गं वा, प्रहवद्वानां पृथक्प्रकृतपतत्वात् ।
२ ॥

वाचस्प. पूर्वपक्ष स्यावर्तयति । न इत्यन्यः पशोः
एवं हविष्यम्, किन्तु प्रत्यङ्ग हविष्यम् । हृदय-
दीनामद्गना पृथक्प्रकृतत्वात् पृथक् हविष्येन
प्रकल्पनं चेत् तानि अग्निं पृथक्प्रकृतत्वात्, तादा
त्वात् । ' हृदयदीनामन्वति, विद्वाया अन्वति,
वक्षोऽन्वति ' इति अद्वाद्वात् पृथगन्वयः श्रूयते ।
तस्मात् परवाङ्गित्वात् श्रूयस्य हृदयदीनि हवींषि ।
तेभ्योऽवदानं प्रदानम् । प्रहवत् । यथा होमे ' पेन्द्र
वापनं गृह्णाति, मैत्रवरुणं गृह्णाति, आश्विनं गृह्णाति '
इति पृथक्प्रकृतत्वात् होमस्थे हविः न होमलक्ष्य,
तद्वत् । तस्मात् प्रत्यङ्ग हविर्भेदः इति सिद्धान्तः । के.

* पशोरेकहविष्यं समस्तचोदितत्वात् । इति
मूत्रेण ' अग्नीषोमीयं पशुमालभते ' इति कश्चित्तेन अष्टा-

कषाब्जदिवत् समस्तपशोः देवताऽन्वयान् प्रदेशकत्वात्
हविष्यप्राप्तयेः समस्तप्रदाने पूर्वपक्षिते, ' प्रत्यङ्गं वा
प्रहवद्वान्ना पृथक्प्रकृतत्वात् ' इति सूत्रेण पशु
स्वरूपस्य विशलेने नाशिकत्वात् प्रदेशत्वानुपपत्तेः पृथक्-
कल्पितेभ्यश्च हृदयादिभ्यः अवदानविधानात् तद्विधे
कस्य देवताऽन्वयस्य साक्षादवभावात् अगत्या व्य-
हितविपत्त्वावगतेः प्रत्यङ्गं हविष्येन अवदानं सिद्धान्त
पिप्यते । सु. पु. ७।९९. * पशोरेकहविष्यम् (१०।
७।१।२) इत्यन उक्तपिप्यति (कथा) किं समस्त-
प्रदानव्यम्, उत प्रत्यङ्गम्, उत एकस्मात् अपवा
हृदयादिभ्यः परिगणितेभ्यः इति । वा. २।२।६।१९
६. ५२७. * पशोः एवमद्वाङ्गानि हविः । तानि च
' १ हृदयम्, २ विद्वा, ३ वक्ष, ४ वङ्कत्, ५-६ वृषो
(वृषयो इति कश्चित्), ७ राय दोः, ८-९ उमे पार्श्वे,
१० दक्षिण श्रेणिः, ११ गुद वृत्तीय (गुदवृत्तीयोऽन्व.)
इति देवतावदानानि ' (अथ वङ्कत्-शब्दस्थाने ' तानि ' इति
इति पाठः भाट्टे. ' दक्षिणोऽन्वः, सत्या श्रेणिः, गुद
वृत्तीय इति सौमिष्टवृत्तानि ' इति कस्यमूक्याः । ' होमः
पूर्वापार्श्वेण समवर्तति, गुदस्य मन्वतः, श्रेण्योऽन्वतः '
इति श्रुतिः) । वि. १०।७।२. * पशोः कालः
' य इष्टया पशुना सोमेन वा दजेन सोऽप्रवात्पया
पोर्णमास्थ वा यजेत ' इति । भा. १२।२।१।२५.
* पशोर्द्वर्षहकाल्ये प्रावहिते एव अग्निहोत्रपात्रं ।
संक्षेपं. ३।२।२५ मीको. पु. ९५ ' अग्निहोत्रपात्रं.
पशोः ' इत्यन द्रष्टव्यम् । * पशोः पञ्चावदानत्वम् ।
पञ्चावदानत्वं हि पशोः श्रूयते । भा. १०।७।२।५.
* पशोः प्रदेशपृथक्त्वमेव, न तु साक्षात् प्रदेशत्वम् । इति
पञ्चपरा एव अग्निदेशप्राप्तयोनायकाः । अन्वयेष्वेव
च पशोर्भर्ता । भाट्ट. १०।७।२. * पशोः वा देवता,
देव पशुपुष्टेः साग्निव्यः । के. * पशोः विश्वेभ्यः
हृदयदीनां निष्पत्त्यर्थम्, न जापन्याः । भा. १२।२।१।
२३. * पशोः वैशेषिको वन्तः । सूत्राचार्यैः ' अग्नि-
मन् ' इति । आधानसामप्योक्तिरौऽप्यौ, स च गैश्व-
रस्येन वक्तव्यः । मैत्रवरुणस्य पशो अस्ति, पुष्टेः साग्नि-
नादि । १२।२।१।२।२१. * पशोः सवतीपक्ष पर्यायः-

मतिदेशः, ऐकादसिनेषु पशुषु । द्वैरान्वयस्य दर्शनात् ।
 ८।१।७।१४, * पशोः स्वर्णा बन्धनं स्वरोक्षपत्ति
 प्रयोक्वति । 'स्वर्णा पशुमन्त्रि' । ४।४।१२।०।२५-२८.
 * पशोः हृदयाद्यवदानकर्तृत्वं अन्वयोः प्रतिप्रस्थातुर्वा
 इति पक्षद्वयम् । पक्षद्वयेऽपि प्रतिप्रस्थातुः इडाभक्षो
 नास्तीति भाट्टदीपिका विज्ञातः । प्रतिप्रस्थातुर्कर्तृत्वनपक्षे
 तस्य यक्षोऽस्ति इति शाब्दीयिका । के. * पशोः हृदया-
 द्यवधेयस्य एव ह्यवदानं एहीत्या हूयते । श्रा. १।७।११.
 * पशोः हृदयादिरूपहविषप्रकृतितया यानाङ्गत्यम् ।
 यत्र विशासनम्, तत्र पशुः प्रकृतिद्वयम् । मीन्या,
 * पशुनामैकादशिनाना प्रायणीश्वेदनीययोः विमज्य
 (५+६) अनुष्ठानम् । मा. १।०।६।१।६-१२,
 * पशुना कम्पाना धीम्यादीनानुष्ठाने पाठक्रमो न
 निगमकः, यथाकारं तु अनुष्ठानम् । ५।१।१२।
 ३२-३६, * पशुना श्रवणा रूपरत्नमन्त्रिणोमे । 'रूप-
 न्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ११।३।३।३-४,
 * पशुना प्राजापत्यानां प्रदत्तामरुते आठम्भोत्कर्ष-
 मानपिधानं वाजपेये । ११।२।१२।२।१-५३. * पशौ
 अग्नीषोमीये 'अभ्युत्थी' होत्रे हृत्ति' इत्युक्त्वा
 अभ्युत्थ्या होत्रः श्रुत्स्वत् इडाभागस्य विवृत्तिः । भाट्ट.
 १।७।४. [अग्नीषोमीये इति पदं प्रतिविन्दु अनु-
 वर्तते इति ज्ञेयम्] * पशौ अग्निषोरोपैत्तिमिरुतैः
 विष्टहृत्वागानुष्ठानम् । भा. १।७।३।१०-११,
 * पशौ अनूराजीवपुत्राज्यधारणार्थं पात्रं प्रयाजाज्य-
 पापात् पृषन् प्राप्नुम् । पात्रभेदव्यायः । ५।२।८।१६.
 * पशौ इडाभक्षः 'दक्षिणतो निषाप प्रतिप्रस्थाता
 अवयति' इति प्रतिप्रस्थापरादानपक्षे प्रतिप्रस्थातुरपि
 अस्ति । अण्युत्थं अवयानमितिपक्षे तु नास्ति इति
 शार्दूलशर्मिः । तस्मिन्समिति, यदि तु याजिकाना तथा
 आचरणम्, तदा भक्षोत्तरकाशीन. प्राहुः कश्चित्
 पदार्थः अनुगम्येव इति च उक्तवदेव । के. (भाट्ट.
 १।७।८) । * पशौ इडाभक्षे 'वनिष्ठुमग्नीषे' इति
 पत्तिवृत्ता अग्नीषः तदितारमणस्य वायः । वि. १।०।
 ७।५. * पशौ शार्दूलशर्मिणाक्षितो विध्यन्, उद्भिदशंनान्,
 ' एकादश प्रजावान् भवति, एकादशानुयावान् '

'सौचमाकारमाचार्यं बुद्धा पशुमन्त्रि' इति, द्रव्य-
 देवतारूपस्यकचोदेनत्याय । मा. ८।१।५।१२, * पशौ
 पर्मेषान् निर्मन्थ्योऽग्निरग्नातः ' निर्मन्थ्येष्टकाः
 पचन्ति' इति । ७।३।७।१८. * पशौ 'पत्तिरारि' इति
 इति करणमन्थेण अभ्युत्थंस्व परिग्याषं करोति । तत्
 परिग्याषं होत्रा 'युवा युवासाः' इति मन्थेण अनुवदति ।
 वि. ३।८।११. * पशौ प्रतिप्रस्थातुर्भक्षतारः ज्योति-
 शोमे । मा. १।७।८।२२-२३, * पशौ मैत्रावरुणस्य
 अस्ति इडाभक्षः । १।०।७।१८-१९, मैत्रानुवचन-
 रूपकर्मद्वयकचोदेऽपि तस्य स द्वौ भागौ, किन्तु एक एव ।
 ७।२०-२१, * पशौ मैत्रावरुणस्य श्रेयान्तानुवचनेष्वेव
 कर्तृता ज्योतिशोमे । श्रेयानुवचनपिकरणम् । ३।७।
 २।४३-४५, * पशौ वनिष्ठुः अग्नीषः प्राहुःकचने-
 डाभक्ष निवर्तयति ज्योतिशोमे । वनिष्ठु-अधिकरणम् ।
 १।७।५।१७, * पशौ वायमस्य पशुपुरोडाशहविष्क-
 वाहानवति विमयः । ११।३।८।१६, * पशौ अग्नी-
 षोमीये (इदं पदं उत्तरत्र नातुवर्तनीयम् ।)
 विहितैः एकादशप्रजाभिः प्राकृताङ्गान्ताया न वाय.
 शोमे । १।३।१।१-१२.

ॐ पशौ अग्नीषोमीये शमिता ऋत्विग्भ्यो
 न मित्रः ।।

शमिता च शब्दभेदान् । ३।७।३।२८ ।।
 भाष्यम्-- अस्ति शमिता 'शमितारतुपनयीत'
 इति । स किं संकीर्तितानाम् (ऋत्विक्त्वाम्) अन्यतमः,
 उत अन्यस्तेभ्यः इति । किं प्राप्तम् । तेषां वरुणे
 उकीर्तनात् तेषामन्यतमः । इति प्राप्ते, उच्यते ।
 शमिता न शब्दभेदात् । शब्दो मित्रवे । एवञ्चनेन
 इदं कर्म कर्तव्यमिति । तस्मात् एवंसंज्ञकः उत्पाद-
 यितव्यः । अतएव उकीर्तनात् उल्थाविबुद्धिः गम्यते ।
 तस्मादन्यः शमिता स्यात् । अपि च 'स्लोमा नापं
 वैकर्तमं च शमिनुः । तद् माहात्म्य दद्यात्, यत्रमाहात्म्य
 स्यात्' (अथ ऐवा. 'अपे नैव वैकर्तमं क्लोपा च
 शमिनुः' इति पाठः प्रथमशब्दे) तद्माहात्म्य इत्यादि
 तु गम्यतम् । ३।१।२) इति अत्राह्वानाद्या भवति ।
 छा ऋत्विग्भि नोपपद्यते ।

धा-- शमिता च शब्दमेदात् ॥ (वार्तिककारेण सूत्राद्यत्रात् कृतम्) ।

प्रकरणेणाद् योत्पत्त्यस्ययोगात् ॥ २९ ॥

भाष्यम्— सत्य सत्याविषुदिरागम्यते, न तु उत्पद्यमानेषु । या तु अनुत्पत्तिस्तेषु गम्यते, तत्र एकस्य कर्ममेदात् (३।१।१।२३) इत्येकमपि अवकल्पते । यत् उक्त अत्राहाणायाङ्गा भवतीति, यजमानामिन्द्रियाणां ' यदि अत्राहाणौ यजमान स्यात् ' इति । ननु ' यदि अत्राहाण स्यात् ' इति प्रश्नः शमिता सञ्च्यते । उच्यते । शमयति (शतरोप्याण नारयति सञ्चयतीत्यर्थः) इति शमिता । यौगिक एष शब्दः प्रकृतोऽपि अवकल्पते । शामिनमपि आध्वर्यवेऽस्मान्मानान् अध्वर्युणा कर्तव्यम् । तस्मात् शमनात् अध्वर्युं शमिता । एव एति अप्रकृतो यजमान सञ्च्यते ।

या - उत्पत्तिगतः समाख्या मेदिका भवति । न चेष त्दृता । तेन एकस्य कर्ममेदात् ' इत्येवमेव भवति । नन्वध्वर्यादिषु च प्रियमाणेषु ' शमिता पशु वष्टे ष्कति ' इति अत्राहाणैर्द स्यात् । नैष दोषः । य एव कश्चिदयाहृत, स एव ऋहीष्यति । न च तदा सचाध्वर्युपुरुषाणां सर्वोत्थना वा व्यापारो विद्यते । तदेतद् वक्ष्यति इत्यस्यस्तथा यतो विशेषः स्यात् ' इति । मान्यभावाच्च ' यत्राहाण स्यात् ' इति लिङ्गनशापदम् । अतो वनात् यजमानविषयः कल्प्यते । (' यत्राहाण स्यात् ' इति वाक्यस्य) यजमानप्रकरणान्मानाच्च शामिनस्य न कश्चिद् अत्राहाणविषयस्य विशयते । हिंस्रत्वात् ब्राह्मणे नेच्छेत् इति चेत्, दुर्लभ्येतेन अत्राहाणस्यापि । ए हि मद्रतीशर सुतरा प्रत्यवैति । तेन यथैव सुप्रदि कश्चिदग्निच्छन् वाप्यते (शामिनम्), तन्नैव सो दानादिवर्षाहृत (वार्त्विज्यम्) वरिष्यति सोऽनुग्राह्यति (शामिनम्) इत्यविरोधः । एतेनैव हेतुना आर्त्विज्यं निर्यते ।

सोम-- सजामेदात् प्रासान्त्वत्वापवादत् सगति ।

वि-- ' तेभ्योऽन्य शमिताऽन्यो वा, अन्य हातापृथक्त्वान् ।, वरणभावात्ते नान्यः सजामेदात्तु यौगिक ॥ ' यद्यपि ' शमितार उपेतन यजम् ' इति

मन्व अध्वर्युकाण्डे पठितः, तस्मात् ' परवर्ततेऽध्वर्युं पशो संश्रयमानान् ' इति अवयवो परावृत्तिश्रवण्य अध्वर्युपुरुषा प्रतिग्रहाशब्दः शमितारः ।

भाट्ट-- पशौ ' शमितारः शमयति ' इति भूत शमिता तु वरणमेदान्मानानात् सत्यपि संश्रयमेदे वैगिकत्वेन प्रकृतोऽपि ऋत्विक्षु अत्रुत्विक्षु वा वृत्तेषु तस्या उपपत्तेर्नात्य । तन्नाप्यध्वर्यो ' परावृत्तेनेऽध्वर्युं पशो संश्रयमानान् ' इति वचनेनाहामन्वार्त्वात् तत्पुरुषः प्रतिग्रहात् संश्रयते । न च तत्र हिंसादोषमिषा अप्रवृत्तिः । दक्षिणादिरोमेन तदहोकारेण प्रमुपुपत्तेः । अत एव त्विज्यं निन्दन्ति । ब्राह्मणस्य च शामिनविषये कनौ पृथङ्निषेधो दोषाधिक्यज्ञापनाय । अत एव कनौ शामिने ब्राह्मणान्मेन सूत्रेण विचाराणे ' होमन शमिनुस्तद्ब्राह्मणस्य द्यात् यत्राहाण स्यात् ' इति वचनं सगच्छते एव । अत्राहाणपदं यजमानपरमिति तु प्राञ्जः ।

मण्डन-- ' शमिताऽध्वर्युरेव स्यात् । '

शंकर-- ' ऋत्विज्यस्य शमितारः नाम । '

* पशौ अग्नीषोमीये हृदयाद्यज्ञेष्वपि वषावत् पशौ वनत्वमेव । मा १।०।३।०।३२-३३

पशोवनालम्माहोहितशतोरकर्मत्वम् । ४ । १।१२।२७ ॥

अग्नीषोमीयपशो हृदयादिशयः प्रयोजकः, उन शतुत्संभवाद्यनेहितनिरसनेऽपि प्रयोजके इति विकारो सिद्धान्त्येनम् । पशौ पशुपाणे लोहितस्य शतुत्संभवाद्यनेहितशतुत्सो लोहितनिरसनाद्यनेहितप्रयोजके अवर्तव्ये अप्रयोजकत्वम् । कुत ? अत्राहमात् लोहितनिरसनाद्यनेहितशतुत्संभवात् । हृदयादिशयः प्रयोजके हि आलम्भः । तस्मात् हृदयादिवाग एव पशोऽलम्भस्य प्रयोजकः । के

* ' पशोवनालम्माहोहितशतुत्सोरकर्मत्वम् ' इत्यपि करणे प्रवानपूर्वकात् प्रतिपत्तिः ' शतुत्संभवात् ' इत्यपि ' लोहितं निरस्यति ' इत्युक्ता । बाल ८ ८२ * पशौ अनुवाजा एकादश । तत्र प्रथमानुवाचस्य आद्याध्याये दशमश्लोके अन्वयात्, द्वितीयस्य अष्टमपर्यन्तं पशु

प्रत्ययम्याः, तृतीयास्य नवमैकादशौ इति । भाट्ट.
५१२।२.

ह्रीं प्रधानपीति चेत् । १०।१।१।१९ ॥

‘अग्नीषोमीत्यस्य यथा प्रथमं अग्नीषोमीयं पशु-
पुरोडाशमनुनिर्दिशति’ इत्युक्तः पशौ पुरोडाशः अपि
आज्यभागवत् आराहुपकारकः स्यात्, न देवता-
संस्कारार्थः । इति चेत् पूर्वपक्षी भूयात् ।

न, तद्भूतवचनात् । २० ॥

अग्नीषोमीत्यस्यपुरोडाशव्यागः न आराहुपकारकः
त्रिन्तु पशुदेवतायाः संस्कारकम् । न च पशौ अन्त्रा
देवता पुरोडाशो चान्या, त्रिन्तु एतैव, ‘यद्देवत्वः
पशुः, तद्देवत्वः पशुपुरोडाशः’ इति तद्भूतवचनात् ।
तस्मिन् पशौ भूतः त्रिप्राप्तो यो देवताविशेषः
तस्यैव पशुपुरोडाशोऽपि चक्ष्णात् । तस्मात् सैव देवता,
पुरोडाशव्यागश्च तस्मात् संस्कारकम् इति सिद्धान्तः ।

किद्गदर्शनाच्च । २१ ॥

पशुपुरोडाशव्यागः पशुदेवतायाः संस्कारकम् सन्नति-
पशुदेवतासंस्कारकस्य मन्त्रलिङ्गस्य दर्शनात् । ‘इन्द्राव
वज्रिणे नृपसमाह्वये’ इत्यस्य पशोः पुरोडाशस्य व्रजे
‘इन्द्रं स्तुहि वज्रिण स्तोमशुभम्’ । ‘स्तुहि शूर वज्रिण
सुप्रवित्तम्’ इति वागवानुवाक्यादयं समाह्वानम् ।
सुं संस्कारपक्षे युज्यते । तस्मात् पशुदेवतासंस्कारार्थः
पुरोडाशव्यागः इति सिद्धान्तः ।

शुणो वा म्यान् कपालवद्, शुणभूतविवाचय ।
२२ ॥

पाण्ड्यः सिद्धान्तस्य व्यावर्तनम् । पुरोडाशदेवता
शुण पशुभावे पुरोडाशव्यागे च शुणः म्यान् । कपालवद्,
यथा कपाल भ्रगोऽपि शुणोऽप्यपेऽपि च शुणः तद्वत् ।
शुणभूतविवाचयः शुणभूतविवाचयत् अग्नीषोमी पशु-
व्यागे पुरोडाशव्यागे च शुणभूतौ । स्य आराहुपकारक
भूतव्येन पुरोडाशव्यागस्य विकारत्वात् कपालवर्त्म-
कारित्वात् । चकारो दृष्टान्तायः, शौशामन्या आशिन-
कारकतुल्यमदेवतास्य पशुपुं पेंद्रवारपकारिणः पुरो-
डाशः पशुपकारकान् मोहयत्ये, तस्मात्तस्मात्पशुपकार-
कत्वमेव । संस्कारपक्षे तु कपालवत् । तदन् अत्रापि

श्री. धो. ३१२

पुरोडाशव्यागस्य आराहुपकारकत्वम् । प्रधानभूतशौची-
षोमशोः शुणस्य विकारमिति भावः । इति पूर्वः पक्षः ।

अपिवा श्रेयभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत
स्वाहाकारवत् । २३ ॥

स्यमासपूर्वपक्षव्याहृत्यर्थः अपिवाशब्दः । श्रेयभूत-
त्वात् देवतायाः यामश्रेयभूतत्वात् पशुपुरोडाशः तत्संस्कारः
तस्याः पशुदेवतायाः संस्कारः श्रेयीयेत । स्वाहाकारवत्,
यथा स्वाहाकारः पशुप्रधानवत्स्यः स्वाहाकारव्यागः स्वव
निष्प्रयोगतः सन् देवतासंस्कारः प्रतीयते तद्वत् । तस्मात्
पुरोडाशव्यागः संस्कारकम् ।

अङ्गानामर्थसंयोगान् । २४ ॥

पशुपुरोडाशव्यागः पशुदेवतासंस्कारकम् । अङ्गाना-
मर्थेन प्रयोगेन समेग इह सम्यक् वाच्येन । तेन
नाराहुपकारकम् । आराहुपकारकस्यः सामनायिकानि
अङ्गानि वरीयासि भवन्ति इति । तस्मात् संस्कारकम्
पुरोडाशव्यागः ।

व्यूहवचनं च विप्रसिध्पशौ तद्दर्शित्वात् । २५ ॥

शौशामन्या पशुपुरोडाशदेवतानां विप्रसिध्पशौ स्या
व्यूहवचनं व्यूहवचनं तदर्थत्वात् व्यूहोपे पशुशौ,
तदर्थत्वं देवतासंस्कारार्थत्वमङ्गीकृत्य उपपद्यते । ‘वद्रे
शौशामन्या व्यूह तदस्याः समूह यदन्यदेवताः पशु-
पुरोडाशा मयानि अन्यदेवताः पदावः’ इति । इदं च
पशुपुरोडाशस्य संस्कारकत्वे पशोपपद्यते । तस्मात्
संस्कारकम् पशुपुरोडाशः इति सिद्धान्तः ।

शुणोऽपीति चेत् । २६ ॥

पूर्वपक्षी जाह । शुणोऽपि व्यूहवचनमुपपद्यते इति ।
शुणदेवेन आराहुपकारकत्वरमुच्यते । पुरोडाशव्यागे
शुणोऽपि आराहुपकारकत्वे स्वीकृत्येऽपि व्यूहवचनमुप-
पद्यते, व्यूहत्वे सत्येव व्यूहवचनस्योक्तौ । इति चेत्
पूर्वपक्षी भूयात् ।

नासंज्ञानान् कपालवत् । २७ ॥

पशुपुरोडाशव्यागस्य आराहुपकारकत्वेऽपि शौशामन्या
व्यूहवचनं उपपद्यते इति चेत् । कपालवत्, यथा एतेन
कपालेन शुणोराशे मिश्रमाणे अन्यस्य कपालस्य वा
चिदागिनीसिद्ध, तथा अन्यया देवताया पुरोडाशव्यागे

त्रियमणो पञ्चभागदेवतायाः अचहानान् एहानस
हानेभयात् । पञ्चदेवतायाः सस्काररूपपुरोडाशयोगो
अन्या देवतया कृते स्मरारूपस्कारलोपात् व्युद्भवचन
उपपद्यते इति भावः । एष च सौत्रामण्या व्युद्भवचन
अन्यत्र पञ्चभागो पुरोडाशयोगो च एकेव देवता भवतीति
विद्मद्वेन भवति इति पुरोडाशयोगः पञ्चमपीठदेवतायाः
संस्कारकर्मण इति सिद्धं भवति ।

प्रहाणा च संप्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात् ।
२८ ॥

सौत्रामण्या संप्रतिपत्तौ संप्रतिपन्नदेवताकेषु ग्रहेषु
तद्वचनं पुरोडाशवचनं भवति ' नैतेषां प्रहता पुरोडाशा
विप्रत्नेः प्रहपुरोडाशा एते पशवः ' इति । वस्तुतस्तु न
सात् न पुरोडाशा विवन्ते, विप्रतिपन्नदेवताकैस्तु
संस्कारमावनालोच्य एवमुच्यते- प्रहा एषा पुरोडाशा
इति । तदर्थत्वात् देवतासंस्कारार्थत्वात् पुरोडाशानामिव
प्रहाणाम् । तेन शक्यते यत्र साक्षात् पुरोडाशा एव
भ्रान्ति तत्र ते पञ्चदेवतासंस्कारार्था इति । तस्मात्
संस्कारार्थं पञ्चपुरोडाशः ।

प्रहाभावे च तद्वचनम् । २९ ॥

सौत्रामण्या आधिनस्कारज्ञौत्सामान् पञ्चभागान्
विधाव नेषां प्रहपुरोडाशाश्च विधाव बाह्यस्य चतुर्थं-
पञ्चभागो विहितः । अथ च पुरोडाशयोगेव पञ्च ' न
शेतस्य प्रह पञ्चानि ' इति श्रुत्वात् । एष चान् प्रहा-
भावे प्रहस्थाभावे तद्वचनं पञ्चपुरोडाशवचनं पञ्चभागो
पुरोडाशप्रहापन्तरयागस्य संस्कारकर्मत्वे लिङ्गम् ।
तस्मात् पुरोडाशो देवतासंस्कारार्थः ।

देवतायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन दर्शयति ।
३० ॥

' अग्निम् वामेभ्य पशव आलभ्यते, कामा वा
अग्रय, आग्नेयाः पुरोडाशा भवन्ति आग्नेया हि पशवः '
अत्र पशुदेवतायां अग्निनात् पुरोडाशानामपि देवता
अग्निरेव इत्याह । ततश्च देवताया पञ्चदेवताया
पुरोडाशदेवताहेतुत्वं प्रसिद्धं तेन धावयेन दर्शयति ।
तस्मात् पुरोडाशः पञ्चदेवतासंस्कारः ।

अविरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः श्रुतवद् गुणभूत-
विकारः स्यात् । ३१ ॥

यदुक्तम् (२२) गुणभूतयोर्धर्मः प्रधानभूतयोर्गो-
पेभ्योर्न स्यात् इति, तत्रोच्यते । अग्नीषोमीपञ्चपुरोडाशो
अग्नीषोमी प्रधानदेवते । पूर्णनालयागे तु अग्नीषोमी
वामाङ्गम् । एव च गुणभूतयोरेपि अग्नीषोमीयोर्धर्मः एव-
पुरोडाशो प्रधानभूतयोरेपि सत्ते उपपद्यन्ते । तदाह उप-
पत्तिः धर्माणामुपपत्तिः अविरुद्धा न विरुद्धा । अर्था
पत्तेः अर्थस्य प्रयोजनस्य आपत्तेः प्राप्तेः विद्वान्-
दित्वात् । एतवत् । यथा अन्युदितेष्टो ' शृते चरम् ,
दधश्चरम् ' इति दधियुक्ते प्रदानार्थत्वात् प्रधानभूते अपि
गुणभूत मणीताकार्ये लभेते । तस्मात् पञ्चपुरोडाशा यैर्ध-
मात्तपुरोडाशस्य गुणभूतस्यापि विकारः स्यात् । प्रधान-
मपि क्वचित् गुणभूतस्यापि धर्मान् लभते इति वचन्य-
मन ।

स त्वर्थं स्यादुभयोः श्रुतिभूतत्वाद्, विप्रति-
पत्तौ वादप्याद् विकारत्वम् । ३२ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा देवतास्यनाविभ्राना पुरोडाशना
नीनामणीप्रकरणत् उत्कर्षं प्राप्तेतीति (२२) ।
तत्रेदमुच्यते । स धाम् इत्यर्थः देवतासंस्कारार्थं
छिद्रापिधानार्थश्च । उभयोः अर्थयोः श्रुतिभूतत्वात्
श्रुतकत्वात् । विप्रतिपत्तौ विप्रतिपन्नदेवताकेषु पुरो-
डाशेषु तादर्थ्यात् छिद्रापिधानार्थत्वात् विकारत्वं प्रकरणे
एव । न प्रकरणादुत्कर्षः ।

तस्याप्युक्तमर्थवादत्वम् । ३३ ॥

पञ्चपुरोडाशस्य पञ्चछिद्रापिधानार्थं न यदुक्तं
विद्वान्तिना, तस्मापि अर्थवादत्वमुक्तम् । ब्रह्मद्वेने
जातस्य पशो छिद्रस्य पुरोडाशेन अपिधानं प्रत्यर्थं
विरुद्धम् । तस्मात् छिद्रापिधानोक्तिः पुरोडाशास्तुत्वार्था
इति । इति पूर्वपक्षिणः भङ्गा ।

विप्रतिपत्तौ तासामाख्याविकारः स्यात् । ३४ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा छिद्रापिधानार्थवत्त्वं अर्थवादत्व-
मिति । तत्रोच्यते । तर्हि प्रकरणान्तरेण सौत्रामणीप्रकरणत्
पुरोडाशानामनुत्कर्षं उच्यते । माऽस्तु छिद्रापिधानार्थत्वेन
अनुत्कर्षसिद्धिः । तद्यथा । अधिनी सरस्वती गुणाम्

च पशुदेवताः । इन्द्रः यरुणः सविता च पुरोडाशदेवताः ।
 एव सौमाम्या देवताना विप्रविषयो सत्ता तासा
 पशुदेवताना याः आख्याः तासा विचारः स्वात् ।
 पशुदेवतावच्चक्रादना पुरोडाशदेवतात्रयशब्दाः
 आख्याविकारः स्वात् । तत्र इन्द्रः मुनामा पशुवाचैव
 इति इन्द्रशब्दस्य मुनामा इति विकारः । सत्यतीशब्दस्य
 विकारः सप्रिताशब्दः । अश्विनोशब्दस्य चरणशब्दः ।
 एवं च पाशुव्य एव देवताः पौरोडाशिक्यः स्युः इति
 प्रकरणान् नोक्तवैः । तस्मात् पुरोडाशशयः सस्कारार्थैः ।
 अन्यासो या प्रयाजयदकदेशोऽन्यदेवताः ।
 ३५ ॥

सौमाम्या पशुदेवताना आख्याविकाराः प्रपुरोडाश-
 देवतारब्दाः इवुत्तम्, तन् अपरितोषान् वायशब्दो
 न्यश्वर्तवति । न आख्याविकाराः । संस्कारपक्षस्तु अन्यथा
 अत्रकल्पते । पशुपुरोडाशः पशुभागस्य अन्यास एव
 पशुदेवतासंस्कारार्थः । सौमाम्या तु ब्रह्मणामेकदेशः
 अन्यदेवतोऽपि स्वात् प्रयाजान् । उच्यथा पशौ चोदयेन
 प्रशाना प्रयाजानां पञ्चानस्य स्थाने एकशब्दात् विधीयते ।
 तत्र अन्त्यासगन्तरेण नावकल्पते इति अन्यस्ये प्रयाजाः ।
 वेपामेकदेशः अन्यदेवताः प्रवृत्तिस्तु सतिशब्दादिदेवताः,
 अपरः एकदेशस्तु अन्यदेवताः दुरः उपासनत्वा
 इत्येवमारिदेवताः । तदत्र सौमाम्या पशुदेवता पशु-
 पुरोडाशे चोदयेन प्राप्नोति पुरोडाशस्य द्रव्यम् । तत्र
 पशुदेवतायाः द्रव्यान्तरं प्रहो विधीयते, पशुपुरोडाशस्य च
 द्रव्यम् देवतान्तरं इन्द्रशक्त्यादि विधीयते, यागस्तु
 अनिह्य एवावतिष्ठते । न च यागः यन् पुरोडाशं चेति
 इत्यदसं संपादयितुमन्यकल्पते । तस्मात् पशुपुरोडाशना-
 पशुदेवतायाः संस्कारकर्म नापदुष्कारक इति सिद्धान्तः ।
 के.

● पञ्चायतीति चेत् । अनेदं चिन्तते । 'अश्वि-
 पोनीकस्य वरुणा प्रवरं अग्नीपोमीं पशुपुरोडाशमनु-
 सिर्वपति' इति अग्नीपोमदेवतासंस्कारार्थतया विहितः
 पुरोडाशभागः भूतभागसाम्यागार्थे एव, उा मान्य-
 इमणान्यगार्थे. एव, उा उमणार्थोऽपि इति । तत्र
 उमणार्थोऽयं तन्मन्त्रार्थतया अग्नीपोमदेवतायाः उमपय

कृतात् इत्याद्यः पक्षः । द्वितीयस्तु वषामागाम्यागार्थः
 एव संस्कारार्थदेवतायाः उमपय सर्वेऽपि 'वाचपैर्येनेष्वा
 बृहस्पतिश्चनेन यज्ञैत' इतिवत् 'गुल्याय पौर्णमासी
 वैमृचमनुनिर्वपति' इतिवत् वाचयेन वषामागाम्यास-
 मानार्थतानगमात् इति । उच्यते । पुरोडाशभागसत्वात्
 यानवादेव अग्नीपोमदेवतासंस्कारार्थे. । तत्र वषामागस्य
 वाक्यादेव अग्नीपोमदेवतासुभेदेवप्रतिशेषणमे स्वतन्त्रो-
 हेत्यत्वे वा वाक्यभेदापत्तिः । वृहस्पतिश्चवैमृचयोगस्तु
 नायं शेषः । तस्मात् न मायज्ञवागाम्यागार्थमेव ।
 तत्रोपपत्तिः । सतिपत्योपकार्ये वागापूर्वं प्रयानोक्त्यपूर्वं
 एव व्याप्रियते इति हि मार्षमित्रम् । इतिदेव तु
 अगत्या तदुत्तरान्येव प्रयानापूर्वस्य धारणे व्याप्रियते
 इति कल्पते । तदिह भाववृत्त्यागाम्यासापूर्वोक्तौ
 पुरोडाशभागपूर्वस्य व्यापारसमये उत्पन्नवाक्यागाम्यासा-
 पूर्वधारणे व्यापारकल्पना न संभवति । तस्मात् पुरो-
 डाशभागोऽपि उमप्रधानवत् पशुपुरोडाशसंस्कारार्थ
 एवेति । सिद्धान्तस्तु- प्रनरणावगतोपागार्थतन्त्रेण
 श्रौतयोगमास्तुपशुपशुदेवतासंस्कारार्थवाचकपञ्चाशदुपम-
 स्तोपूर्वस्य धारणात्, अनुत्पन्नस्य च उत्पत्तिः इत्य-
 विरोधात् उमगाम्यागार्थत्वमेवेति । बा. ध. ८३-८४.

- पशौ 'आज्येन यूपयति' इति आज्य दर्शपूर्ण-
 माहगतस्यचर्मणा न ग्राहकम् । भा. ७।१।३।१८,
- पशौ आज्यभागप्रतिषेधः अर्षयाद. । १०।८।२।५.
- 'पशुनाज्यभ्रातान्यासः' इत्यत्र इत्यम् ।

५ पञ्चो उत्तमप्रयाजाथर्मवि सुगादापनसंप्रत्य
 सापृत्तिः ॥

पशौ उमप्रधानस्य कान्त उत्कर्षात् सञ्ज सुगा-
 दापनमन्त्रस्य 'पृत्ततीमन्त्र्यो सुचमात्सस्य' इत्यादेः
 प्रयुक्तत्वेन तावदेव व्यापारोः प्रैषाथप्रतिवत्संस्कारात्
 पुनः नवमन्त्रावृत्तौ सुगादापनमन्त्रस्य द्रव्येण ।
 इति प्राप्ते, प्रैषमन्त्रितर्कस्यास्य कर्मशब्दत्वेन वा-मन्त्रेण
 कर्मणे मेदे सति तद्वद्वान् प्रैषोऽप्यावर्तते । 'आग्निं
 प्रातस्वन्त मत्र' इति वाग्यार्थमैव सापृत्तिर्दृश्यन् ।
 संघर्ष. ४।१।१०.

* पशौ उभयत इष्टिपक्षवत् अन्यतरत इष्टिपक्षोऽप्यस्ति । सकर्ष ३।२।२३

॥ पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ ८।१।५।१२ ॥

अग्नीषोमीये पशौ च इष्टिषु इव दास्यपौषेणामिह एव विध्यत स्यात् । 'एकदश प्रयजान् यजति, एकदश जुवाजान्' इति, 'सौचमाधरमाधार्यं जुहा पशुमनक्ति' इति च लिङ्गम् । 'देद्र पय' इति दर्शे 'अग्नीषोमीय पशु' इति च पशौ द्रपदेवतावचनम् । के

॥ पशौ च सपुरोडाशे समानतन्त्र भवेत् ॥ ११।३।८।१८ ॥

अग्नीषोमीये पशौ पशु पुरोडाशस्य । ननु तृणित्वा ह्यनकाले वाग्निर्सर्गं पौरोडाशिके एव हविष्कृदाह्वानकाले न पादुके इति सिद्धान्तः । तदाह सपुरोडाशे पुरोडाशेन वक्ष्येते सपुरोडाशे पशौ समानतन्त्र भवेत् समान एकमेव तत्र भवन् । तस्मात् सर्वतन्त्रान्ते पौरोडाशिके आह्वानकाले वाग्निर्सर्गं स्यात् । इवा कितेयम् । नाग्निं पशौ हविष्कृत् । के

॥ पशौ तु सशृते विधानात् सर्तीय सयनिकेषु स्यात् सौम्याश्विनयोश्चापवृक्तार्थं स्यात् ॥ १२।२।४।१२ ॥

सर्तीयश्वनिकेषु वृष्टीने भवने गनेषु पुरोडाशेषु सौम्याश्विनयो सोम्ये चरी आश्विने द्विकाले च हविष्कृत् भेदेन आहृतया स्यात् । पशौ सशृते पशुधरणोत्तर एतेषां विधानात् । तस्मिन् काले च पादुकी हविष्कृत् अयवृक्तार्था, अयवृक्तं समाप्तं अयं कार्यं यथा सा । समानकार्यं वात् रहङ्गुत्थार्यं सा यत्ताडभृत् । तस्मात् पुनरुह्यताम् । इति पूर्व पक्षः । दुधन्द् पूर्ववैश्वस्यार्थम् ।

योगाद्वा यज्ञाय तद्विमोके विसर्गं स्यात् ॥ १३ ॥

तृतीयवचनमप्युरोडाशार्थं सौम्यवर्षेण आश्विनद्विकालार्थं च हविष्कृत् पुनर्नाह्यताया । तेन कुर्यात् त्रिविधानं वात् । ननु वृतायां सा । न वृतायां, यज्ञाय योगात् यज्ञाय पशुमभाय आदावेव तस्या योगात् । तद्विमोके यजविमोके सति तस्या विसर्गं स्यात् न प्राक् । तस्मात् भेदेन नाह्वान इति सिद्धान्तः । के

* पशौ दैवतस्विष्टकृतयोरवदान समञ्जसम् । सकर्ष २।२।१८ मीषौ पृ ६६३ 'अवदान समञ्जसम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पशौ 'नास्योरवर्षति, न दितस नामकस्य नापरसकस्यो' इति वेद्या चिद्विधानमवदाननिषेधः । भा १।७।२।६, * पशौ 'न तौ पशौ करोति, न सोमे' इति आज्यभागप्रतिषेधः अर्थसाद, न यमुदास । सोमे तस्य नित्यानुवादः । १।७।२।६, *

पशौ पानोवते 'आज्येन शेषं सहायपति' इति वाक्येन कर्मात्तपिधानम् । (न तु उत्सृष्टस्य पालीजतस्यैव आयेन समाप्तिः) । १।४।१।५।६-६०

* पशौ पुमवादि किङ्ग विवक्षितम् । ४।१।६।१७ 'लिङ्गाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ॥ पशौ पुरोडाशस्य शालामुखीये एव धरणम् ॥

पुरोरेव पशुतन्त्रान्तरं पतिन् पुरोडाशाख्यारि प्रवृत्तिं त्वेन शामिन एव धरणे प्राप्ते, शालामुखीये एव स्थत् । तस्य ग्राहयसाहवर्नीयोभयसम्भवात् । पुरोडाशो नोदयेन उभयोर्विकल्पेन प्राणेषुऽपि सम्भक्ति अविरोधेन विधिद्वयानुवृत्तेऽयतस्वग्राहयानुचितं वात् । सकर्ष ३।२।२६

॥ पशौ प्रथमेष्टिपक्षे इष्टधर्मं प्रणीतं एवाहननीयं पथधर्मं सार्वं पार्थ ॥

पशौ उभयत इष्टिपक्षवत् अन्यतरत इष्टिपक्षोऽप्यस्ति । तत्र प्रथमत इष्ट्यभावे पशौ एवाहवनीयधरणेन भवतीत्यविचारम् । तद्वैकल्प्याय प्रथमेष्टिपक्षेऽपि तथैव स्यात् । इष्टौ प्रणीतस्य इष्टधर्मं लौकिकतन्त्रम् । इति प्राप्ते देवतापरिग्रहस्तसम्भारस्य साङ्गधर्मणो एवापनयात् रीन्गीयाहवनीयवत् ऐहिक एव आऽन्तर्धार्यं । सकर्ष ३।२।२३

* पशौ प्रयाजा एकदश । ननु प्राकृतिकस्य प्रसङ्गेषु चतुर्थोत्तमप्रश्नान्तरेण चतुश्चतुर्विंशतिः । उभयत्र अस्यास्य च प्राकृतदेवतासाय लभ्यतां च तदेवताप्रधानमित्ययदेतत् । साह ५।३।१२ * पशौ 'वर्धिया धूपायमनस्तृणति' इति । इदं वर्धितं दार्यं पौषमासिकवर्धितं नो न यजति । भा ७।३।७।१८, * पशौ बहुदेवत्वे अग्निगुणैयातस्य एकवचनान्तं

॥ पशौ प्रयाजा एकदश । ननु प्राकृतिकस्य प्रसङ्गेषु चतुर्थोत्तमप्रश्नान्तरेण चतुश्चतुर्विंशतिः । उभयत्र अस्यास्य च प्राकृतदेवतासाय लभ्यतां च तदेवताप्रधानमित्ययदेतत् । साह ५।३।१२ * पशौ 'वर्धिया धूपायमनस्तृणति' इति । इदं वर्धितं दार्यं पौषमासिकवर्धितं नो न यजति । भा ७।३।७।१८, * पशौ बहुदेवत्वे अग्निगुणैयातस्य एकवचनान्तं

मेवमदिसादस्य दिवचनात्वेन विख्याः । १।२।१३।४२-
४३. मीनो. वृ. ३४० 'अङ्गिप्रपिगतस्य मेवपति
शब्दस्य' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पशुौ यागसाधनत्वेन
कोदिते हृदयाधेनादधानयानप्रकृतित्वेन पशुना यागः
कापयित्वा इति वाक्यान्तराद्यान् अत्रगम्यते । वा
१।२।१२१ वृ. ५२४. * पशुौ लौकिके रूपस्यै
मुद्रयापे प्रायश्चित्तम् । तत्र 'यदि एक यूपसुपशुतोत्
एव ते वायो इति ब्रूयात्, यदि दो एतौ ते वायू इति,
यदि बहून् एते ते वायवः' इति विशेष । भा. १।
३।३।५. * पशुौ वया चतुरासिनोऽपि पशुान्त्वेन
'यद्यपि चतुरस्री यजमानः, पशुान्त्वेन वया कार्या'
इति वचनात् । * आद्ये हिरण्य वया हिरण्य द्यान्वम्'
इति पशुान्त्यम् । पशुर्द्धं च पशुान्त्यम् । वि.
१०।३।२०.

॥ पशुौ वरुणप्रघासेषु च ब्राह्मणमुत्सीयोऽस्ति ॥
पशुौ वरुणप्रघासेषु च प्रकृतित्वात् ब्राह्मणत्वात् ब्राह्मण-
मुखीयो न स्यात् । इति प्राप्ते, वैदेषिभिरिदं प्रकृत्येन ।
अन एव वरुणप्रघासेषु ब्राह्मणत्वेन ब्राह्मणमुखीयो नस्ति
योषाधनमेव इत्यपीति स्वस्वत्वात् । संकर्म. ३।२।२८.

* पशुौ वाक्ये विहितेनायमेत्येव प्राकृत्यान्तरपथा
न शब्ध. । भा. १०।३।१।१९-२२. * पशुौ वाक्ये
श्वेतागम्य निवमविधि. 'वाक्यं श्वेतमाग्नेन' इति ।
वि. ४।३।१०. * पशुौ वाक्ये हिरण्यमर्ममन्त्रयो-
चयकोर निवेग. । भा. १०।३।२।१३-१७. * पशुौ
वाक्यादौ मनोवाक्याः अनिहृत एव प्रयोक्तव्य. ।
१०।३।२।१८. * पशुौ विघ्नपकारित्वात्पशुान्त्वेनवा
अत्रपशुना हविष्ये मति 'आग्नेयमग्निशेम आहमते'
इति भुजस्य देवदेवतेन स्वागम्य यथादिव्येव
परंपरायात् 'यथा प्राग्.वर्तने प्रचरन्ति, अत्रै-
गुवीधमने' इति वृक्त प्रचारविप्रवर्तिविधिः ।
सोम. १।३।१४. * पशुौ वृत्तंयत्रेव लोहित-
निरवन च पशुलामस्य न प्रयोक्तव्ये । १।३।१२.
'वृत्तंलोहितपिच्छत्' इत्यत्र इदमपिच्छत् द्रष्टव्यम् ।
* पशुौ 'सं ते प्राप्ते कर्तव्यं गच्छताम्, धनदानि
यदौ., सं वदन्तिपरिभ' इत्यत्र दिव्यपरिमये

गच्छता इत्यत्र नालुपन्नः, गच्छता इति दिव्ये,
गच्छता इति तुर्हीये व्यापारत्वेणम् । वि. २।३।१८.
* पशुौ संवत्सरोमे निव. । भा. ६।८।८।२८,
* पशुौ वरुणये पशुपुरोहाद्य. कर्तव्यः । १।३।२।
८-१०, * पशुौ (सामिदेवीनाम्) वाहदये श्व
मागे न दास्यीर्नगासिनी प्रवृत्तिः । (पाञ्चदशम्)
तत्र विप्रतिषिष्यते, वाचनेक्यात् सातदस्यत्स । ८।४।
४।१४. * पशुौ सोमागौणे यूपः श्रौतुम्बर एतौपदिहः ।
अतिदिष्टस्य तु न्यादिरस्य वाचः । वि. १०।३।१८,
* पशुौ सिष्टद्विषारः पठित. 'श्रुतदानेन वनसति
यजति' इति । तत्र सर्वेषु सिग्नेषु वयो वनसति-
दानेनैव वक्तव्यं, न पर्यायवन्देन । १०।३।१८, * पशुौ
(श्वीधोमेमे) हृदयाधेनामेव अवदानमग्निवया श्व
मागाना हविष्येन इत्यत्रपशुना हविष्यपरिसंख्या ।
'हृदयाधेनाय.' इत्यत्र इदमपिच्छत् द्रष्टव्यम् । भा. १०।
३।२।३-९. * पशुषु अतिदेवस्यमि प्रकृतिलिङ्गानि
आत्मवित्तस्य श्रिष्टवन्तः तुभ्यःकृण्वन् पशुगम्य-
मित्यादीनि । वाल पृ ११९. * पशुषु ऐनादग्निषु
सर्वावपशुवर्माविदेव । भा. ८।१।३।१४. * पशुषु
नगाजार्थेषु कुम्भीश्वरपाशधरणीना न तन्वम्, पशु-
वैपस्यात् । ११।८।१०।४०-४१. मीनो वृ. १९३६
'तन्व न कुम्भी' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पशुषु भिन्न-
देवतानेषु एवजार्थेषु कुम्भीश्वरपाशधरणीना कथम् ।
११।४।१।३४-३९. मीनो. वृ. १२०६ 'इन्द्रस्यि-
नेषु पशुषु' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पशुषु पूषे गादिर-
स्य निवमविधि. कावसेपे । भा. १०।३।१६।१९-२७.
* पशुषु वाजयेपशुवाक्येषु अमिच्छरथाय प्रयाव-
सेपशुलोक्याने न कर्तव्ये । वि. ४।३।१४. * पशुषु
सर्वावागिषु आग्नेयेनीदस्य पशोर्विच्छन्तः, आत्मवि-
नोदनासामायात् पशुवकोदनासामान्याय । भा. ८।१।
६।१३. * पशुषु सोमाग्नेषु सोमाग्नेया वाधिधेदेः
प्रवृत्तिदिः । १२।३।३।८-९.

॥ पशुर्द्धं रचना स्यात् वदामे विद्यानात् ।
१।३।१।२२॥
पशुर्द्धेने 'आग्नेयं ब्रह्मं रक्षीत विवृता यूरं

परिवीय आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति' इति श्रूयते । इयं रचना किं पद्वद्भम्, उत यूपाङ्गमिति विचारे पूर्वपक्षमाह । रचना पद्वद्भं स्यात् । कुतः ? तदागमे पद्वद्भामे पशुपाकरणे प्राप्ते रचानाया विधानात् । उत्पत्ति-वास्ये रचानायाः पशुना संबन्धः श्रूयते । तस्मात् पद्वद्भं रचना ।

यूपाङ्गं वा तत्संस्कारत्वात् । २३ ॥

विद्वान्वयमि । रचाना न पद्वद्भम्, किन्तु यूपाङ्गं स्यात् । तत्संस्कारत्वात् यूपाङ्गस्वरूपत्वात् रचानायाः । रचना हि यूपस्य यावती तावती ब्रह्मिन्मो माना संबन्धवति । तस्मात् यूपाङ्गं रचना ।

अर्थवादाच्च तदर्थवत् । २४ ॥

विद्वान्ते मन्त्रार्थवत्स्वरूपहेतुवन्तप्रतिपादनायै सूत्रम् । चक्रात् समुच्चयार्थः । तत् अर्थवत् इति व्यस्येन छान्दसं नपुंसकत्वम् । रचानायाः यूपाङ्गत्वे सति ' युवा युवासाः परिनीत आग्नात् स उ भेगात् भवति ज्ञानमानः । वे धीरात्, कवय उच्यन्ति स्वाधो मनसा देवयन्तः ॥ ' इति तत् स. मन्त्ररूपः अर्थवादः अर्थवत् अर्थवान् ज्ञानार्थं स्यात् । मन्त्रार्थस्तु— युवा परिवीतः रचनया वेष्टितः सन् युवासाः शोभनवस्त्रवानिव आ अग्नात् आगतः रिपतः । स उ एव ज्ञानमानः श्रेयान् भवति । वीरत्, धीराः धीमान्, स्वध्वः शोभना आ समन्तात् धीर्येया वे स्वाध्वः मनसा यूप देवयन्तः देव आदित्यमिव मन्यमानाः कवयः विद्वांसः ऋत्विज उच्यन्ति उच्यन्ति । इति यूपस्य स्तुतिः । के.

● पञ्चङ्गं त्वत् । भा. ४।४।१०।२५-२८.

● पद्वद्भं नुष्ठितप्रधानादिभिरेव पशुपुरोडाशस्य अपि उपकारसिद्धेः तदर्थे पृथग्दानुष्ठानं न कर्तव्यम् । १२।१।१. ' पशुपुरोडाशाधिकरणम् ' इत्यत्र प्रष्टव्यम् ।

● पद्वद्भृतिः । अवदानानि हवीषि वागसाधनानि न पश्वाहृतिः । सा हि अवदानप्रवृत्तिद्वय विधिपन्ती प्रवृत्तौ प्रधानस्य उपवृत्तवती इति विद्वानपि अवदान-प्रवृत्तिद्वय विधिपन्ती प्रधानस्योपकरिष्यति । भा. २।१।०।२१.

● पद्वद्वावौ तामिषेभ्यादिप्राकृतैतिकर्तव्यतादुष्टानम् । वि. १०।३।१.

● पदवादिफलं गोदोहनादीना प्रयोजकम्, न क्रतुः । के. (ऋट्. ४।३।१.)

● पश्वादिविकृतौ उपदिष्टैरेकादशप्रयाजादिभिर्ज्ञैः प्राकृताङ्गान्तराणां न बाधः । भा. १०।३।१।१-१२.

● पश्वालम्भो यागार्थमुत्पन्नः तदर्थमेव च अनु-धीयमानो लोहित-शक्त्वर्मणोरपि उपकरोति । भा. ११।१।१।११ पु. २०९६. ● पश्वालम्भस्य लोहित निरसनं न प्रयोजकम्, किन्तु प्रतिपत्तिः अग्नीषोमीये पशौ । भाट्ट. ४।१।१२.

● पशुद्वयेन गोदोहनं विधीयते इति पशुप्रयुक्तमेव गोदोहनम् । तच्च स्वतन्त्रकामनायामेव कर्तव्यम् । भाट्ट. ४।१।१२ वर्णक ३.

● पद्मेकत्वाधिकरणम् । तदागमन्यायः । अग्नी-षोमीय पशु इत्येकत्वं विनश्चितम् ॥

तत्रैकत्वमयत्साङ्गभूतमर्थस्य गुणभूतत्वात् । ४।१।५।११ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुःश्रीषोमीयः, ' यो श्रीशिले बध्नीषोमीयं पशुमात्मन्ते ' इति । तत्र (श्रीशिलोमानयनार्थं शक्ते-) ' अननुवाहौ युनक्ति ' इति । तथा अक्षपेधे ' वन्ताय ऋषिज्ञानरात्मभे ' इति । तत्र चचेह, किं विपक्षितमेकस्य द्वित्रं बर्तुं च, उत अविपक्षितमिति । तत्र एकत्वमयत्साङ्गभूतम्, न विपक्षितमिन्यर्थः । अर्थस्य गुणभूतत्वात् । न आत्मन्तस्य गुणभूता संख्या नियोजनस्य वा । कस्य तर्हि ? पशोः अननुवाहो. ऋषिज्ञाना च । विभक्तिर्हि श्रुत्या प्रातिपदि-काथेगत संख्यायै ब्रूते । वाक्येन सा यथाङ्गं ब्रूयात् । वाक्याच्च श्रुतिर्ब्रूयीसी । तस्मात् यथाङ्गं विवक्षितमिति । आह, मा भूत् यथाङ्गम्, पशुदोहनादङ्गं विवक्षितं तथापि इति । उच्यते, न पश्वादीनामङ्गं विवक्षितं तथापि इति । उच्यते, न पश्वादीनामङ्गं उक्तेनानुक्तेन वा विवक्षितं प्रयोजनमस्ति । यथाङ्गं हि अविपक्षेन प्रयो-जनम् । विपक्षेऽपि डि पश्वाङ्गे अविगुणः एव कर्तु-र्मवति । यथाच परम्, न पश्वादेः । तस्मात् पश्वादेर्गुणेन

अज्ञातेन ज्ञातेन वा न किञ्चिन् प्रयोजनमस्तीति न तत् विवक्षितम् । यदि प्रयोजनवत् तद्विवक्षितमित्युच्यते ।

दुष्— तनेरुवमपशोऽङ्गमप्यस्य गुणनूतात्वात् ॥ अदयो गुणः पदान्तरोपशोकात् (अरुणापदेन उमाचनकात्) भवति क्रियार्थः । एरुवमप्य विभक्तिभ्रुत्या प्रातिपदिकार्यत्वात् न क्रियायेता । (क्रियायेता याप्येन स्यात् इत्यविभं आनन्दाधर्मीये, वेदं ल्ते) । ' पशोर्दी- नामान्न विवक्षितम्, तयापि ' इति (भाष्यस्य) अन्तर्गीतमिच्छव्ये सद्गुदुचरिताभिप्रायः परिचोदयति (अन्तर्गीतेरुवस्य पशोः क्लिनासंकेपात् एकराविशिष्ट- पशुविशिष्टो वागः सद्गुदुचरितेन विभिना वार- वतीपविशिष्टं करोति इत्यर्थः) । अत्रत्य (रागा- ज्ञस्य पशोः) यदुपकारकम् (एकरत्वम्) भवति, (तत्) प्रगाह्याऽपि (प्रथितायाः) क्रियाया वापि उपकारकम् । ' न पशोदीनामप्येन उक्तेन अनु- सनेन वा किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् ' इति (परिहार- भाष्यम्—) सोऽभिप्रायः ! ' पशुसंख्ययोः संख्ये अस्मिन् विवक्ष्यमाने क्रियापरयोः संख्यो नास्ति ' (इति आनन्दाधर्मीये पाठः । ' संख्ये एवस्मिन् शणे प्रातिपदिकार्येन संख्याकारणयोः युगपत् विशेषण- स्वेन एति क्रियापशोः संख्यो नास्ति ' इति लिखिते ल्ते च पाठः) । क्रियापशुसंख्योत्तरकालं पशुसंख्ययोः संख्ये युद्ध एव पशुः (क्रियाया) संरप्येत (न संख्याविशिष्टः, ततश्च पशुमात्रेण यागस्य समुपलब्धात् संख्याऽनादयः स्यात्) । तन्संख्ये सद्गुदुचरितत्वात् (पशुसंख्येय युगस्येय) पशोः स्वरूपपर्येता स्यात् । (विरुद्धविपरीतव्यभिचारेण तत्) यागस्य सगुणा- मिच्छायाति वैशुगतायाकात् संख्याऽनादयः स्यात् इति यो रोपोऽभिहितः) च दोषः कर्मवचन्येऽपि तद्वस्य एव (ध्रुव्यादिरोपसादस्य एव इति तु लिखित- मुद्रिणयोः पाठः अनुक्त एव) । तस्मात् न क्रियाऽङ्गं संरप्येति । अत एव अविप्रायात् माप्यस्यः—) आह— ' यथादेन हि अदिरयेन प्रयोजनम् । विरयेऽपि परात्पदे (इति माप्यनुगुणी रजपाठः) अतिगुण एव भवति ३१ ।

एकश्रुतित्याच्च । १२ ॥

भाष्यम्— भवति च किञ्चिद्वचनम्, येन विज्ञायेते न तद्विवक्षितमिति । ' यदि होममपहरेपुरेकां वा दक्षिणां दद्यात् ' इति । यदि हि विवक्षितं येनेत् न ' एहम् ' इति व्रयात्, गां इत्येकवचनस्य विवक्षितत्वात् । तथा ' अवी द्वे ' ' वेत् द्वे ' इत्यत्रापि ' द्वे ' इति वचनं शपकम् । अविवक्षितम् ' अवी ' इति द्विजमिति । ' शौन् लक्ष्यान् ' इत्यत्रापि ' शौन् ' इति वचनं लिङ्गम् ' लक्ष्यान् ' इति बहुवचनमविवक्षितमिति ।

प्रतीयत इति चेत् । १३ ॥

भाष्यम्— एवं चेत् पदस्य, अविवक्षिता संख्येति । तत्र प्रतीयते हि संख्या आख्यातवचनस्या- द्भूता । यथा ' पशुमानय ' इत्युक्ते एक एवापीयते, ' वद् ' इति द्वे, ' पशून् ' इति बहुव- चनातीर्यते । यश्च प्रतीयते च शब्दायः । तस्मात् वक्ष्यते अद्भूता संख्या इति शब्दात् गम्यते । न च शब्दात् शरन्तानं ऋते कारणात् अविवक्षितं भवति ।

नाशब्दं तदममाणत्वात् पूर्ववत् । १४ ॥

भाष्यम्— नैवदेवम् । एवं प्रतीयते, न तु अयं शब्दार्थः । व्यामोहादेया प्रतीतिः । सुत एवम् ! पाक्यादि यत्नामिच्छव्यमाने । पाक्यं च श्रुत्या चाप्यते । तस्मात् अशब्दाद्येऽप्य एते एकरवतीति । अशब्दाद्येऽपि हि प्रतीयते । यथा पूर्वं पापतीति, च पूर्वः इत्युच्यते अयापरोऽस्ति । तेन पूर्वः इत्युक्ते अपरो गम्यते । न तु ' अपरो पावति ' इति अत्रणात् प्रतीयते । एवमिहापि ' पशुम् ' इत्येकवचनं गम्यते, न तु यथे ! यथैव हि पूर्वः इत्युक्ते अपरो गम्यते एव केन्यम्, न तु च विधीयते कस्मिंश्चिदर्थे । एवमिहापि संख्या प्रतीयते एव केन्यम्, न तु कर्तव्यतया यथे विधीयते न यथे । कथं न यथे विधीयते इति चेत्, विषयकत्वाभावात् । आगम्यतदप्ये विषययोः प्रतीयतीति । एवमपि नोपस्यते । इत्यदेयतासंख्यस्य च विषयकः सन् ' आत्मने ' इति न संख्यासंख्येयसंख्येय विषयमर्हतीति । नियेन हि तथा वाच्यम् । तस्मादविवक्षिता संख्येति ।

शब्दबहुपलभ्यते तदागमे हि तद् दृश्यते
तस्य ज्ञानं यथाऽन्येषाम् । १५ ॥

भाष्यम्— तुशब्द पक्ष व्याप्यति । नैतदस्ति,
न यत्र सरया शब्देन श्रूयते इति । आख्यातवाच्ये ह्यर्थे
उपलभ्यते । लोके 'पशुमानय' इत्येकवचने सति,
एवंपशुविशिष्टमानयनं प्रतीयते । पशु आन्वयेति द्वित्-
विशिष्टं गम्यते । तत्र हि एकवचनैति, द्वित्वमुपजायते ।
यस्य चागमे यदुपजायते स तस्मात् इति गम्यते । तस्य
ज्ञानं यथा व्ययेषा शब्दानाम् । 'अश्वमानय' इत्युक्ते
अज्ञानयनं प्रतीयते, 'गामानय' इति गवानयनम् ।
तत्र अश्वोऽपीति गौक्षीपनायते । तेन ज्ञायते, अश्व
शब्दस्य अश्वोऽर्थ, गोशब्दस्य गौरिति । यदुक्तम्,
'श्रुत्वा वाक्यार्थो वाप्यते' इति । उच्यते । न श्रुति
मूले वाक्यार्थो नास्तीति । केवलं तु प्रातिपदिकार्थगता
सत्यामाह । तादृशी सरया वाक्येन यत्रे विधीयते ।
प्रातिपदिकार्थो हि आख्यातवाच्येन संबध्यते विभक्त्य-
र्थोऽपि । तथाहि, तद्विशेषणविशिष्ट आलम्बो गम्यते ।
तत्र एकार्थत्वात् एकवाक्यमवकस्यते । पशौ हि सरयाया
विधीयमानाय एक आख्यातवाच्ये न शक्तुयान्
आख्यातार्थं विधातुं सरयासत्येवमवचनं च । तस्मान्
यत्रे विवक्षिता संस्येति ।

दुप्— विभक्तिर्हि द्विप्रसरणप्रतिपदिकार्थानां
(त्रयामामपि) ध्रुयैव त्रियार्थनामाह । त्रिया साध्या,
साधनं तत्परिच्छेदकानि च द्विप्रसरयादीनि अपेक्षते
(त्रियामपि सर्वाणि करणानि अपेक्षते) अतः सर्वं
विशेषणविशिष्टा त्रियैव विधीयते । तत्र (विधि)
प्रत्यय पूर्व विशेषणे व्यापियते अवधाऽनुपपत्त्या
(कथमनुपपत्तिरुदाह—) नहि अस्तीति विशेषणा विशिष्ट
श्रुति इति । (अस्तु नाम वाक्येन त्रियार्थत्वम्,
तथापि न दोष श्रुतिवाक्ययोरेवोपपत्त्यह—) पक्षेक
त्वयो उपपत्त्यहणया (उपपत्त्यहणया) श्रुत्या
विशेषणविशेषणमात्रं एवावगम्यते, न तु तादृश्यम् । अतः
(श्रुतिनाकस्यो) एवविषयोपनिषात्ताभावादविशेषो ।
तस्मादाह (भाष्यकार) न श्रुतिमूले वाक्यार्थो नास्तीति ।

तद्वचं लिङ्गदर्शनम् । १६ ॥

भाष्यम्— निमित्तं ? (किं लिङ्गम् ?) 'कर्णा
वाच्या, अवलिता रैश्रा, नभोरूपा पात्रेण,
नेषामैन्द्रागो दशम' इति (कर्णा लिङ्गकर्णा । जम्वा
यमदेवताका । अवलिता गविष्ठा रुद्रदेवताका ।
नभोरूपा नीलवर्णा पर्जन्यदेवताका इति शब्दार्थः) ।
यदि त्रिच विवक्षितम्, तदा ऐन्द्रागो दशमो भवति ।
तथा 'कृष्णा मौमा, धूम्रा आन्तरिक्षा, वृहथो
दिव्या शबला वैश्रुता, निष्कालारका' इति
प्रकृत्याह 'अर्थमानानां वैतद्वचम्, यत् पञ्चदशिन'
इति । तस्मादपि पश्यामो विवक्षिता सप्येति ।
पञ्चत्तम्, 'एश्रा याम्' इत्यविषया दर्शयतीति,
अत्रोच्यते । गोसख्यासंबन्ध विधातुमेतदुच्यते ।
इतरथा हि गोदक्षिणासंबन्धो विहितो गम्यते । तस्मान्
विवक्षितोऽपि वाच्यमतत् । 'अवी दे' 'धेनु ह'
'श्रीनु रूपायान्' इति चातुवादा ।

दुप्— तद्वचं निङ्गदर्शनम् ॥ 'गोसख्यासंबन्ध
विधातुमेतदुच्यते । इतरथा गोदक्षिणासंबन्धो विहितो
गम्यते' (इति परिहारभाष्यमनुभाष्य व्याचष्टे—) 'गा
दक्षिणा दद्यात्' इति तावत् श्रूयते, (तत) अश्वादीनां
परिसंख्या स्यात् । (चोदयति—) संख्यैव निधीयते, न
तु गौ, इति चेत् नत्र । सरयाविधाने हि सति गो
संख्ययो संबन्धो विधातव्यः । तद्विधाने च क्रिययामनु
प्रवेशे तत्र अत्यन्तं वाक्यं स्यात् (नात्र श्रुतिलेश
कश्चिदित्यर्थः) । तस्मात् 'यत् दक्षिणा दद्यात्, तत्
गाम्' इतीयं वचनं सङ्घट्टयते श्रुत्यनुग्रहात् । इत्यत्र तु
यामुदित्य सरयाविधिरिति शक्यते । (चोदक आह—)
एतदपि (समाधानम्) यद्वा तद्वा (न युक्तमित्यर्थः) ।
कस्मात् ? त्रियावातेव सरया न विधीयते, केन
गोसंख्यासंबन्धो विधातव्यः (स्यात् । एकदेवता
समापत्ते—) उच्यते । सरया हि विधीयमाना संख्येय
शरीय (क्रियाया) साधनं भवति । तत्र बहुनि संख्येयनि,
सा न ज्ञायते कस्य परिच्छेदिकेति । (चोदक आह—)
अश्वादीनामुत्पत्तौ (दक्षिणोपनिषात्तये एकवच—) सरया
विधाते (अतः पौनरुक्त्यात्) तत्र न निवेश्यते । गार्

तु न विद्यते । (एतदेवां आह-) गाममपि द्वापरागतं
विद्यते (अस्तत्र तद्विषयोपचय निरूप्यते । चोदक आह)
चोदयेन चेत् (चोदयेन वा द्वापरागतप्रति., नैमित्ति-
कस्य स्मिन्निमित्तत्वात् औपदेशिनेन एकत्वेन प्रथा-
प्राप्यते इति चेत् इत्यर्थः । एतदेवां आह-) श्वरेणामपि
(अश्वदीनाम्) चोदनेन (एकत्वप्रति. । चोदकः
स्वामिप्रायं स्वोरयति-) तेषाम् (अश्वदीनाम्)
एकव्युत्तानाम् (चोदनादेव प्राप्ते) अनर्पिता (औप-
देशिणि एतन्नउच्यते) इति चेत् । (एतदेवमपि स्वामि-
प्रापमाह-) उच्यते । इवम् (औपदेशिणि सहा)
प्रयत्नत्वात् शीमम् (अन्यत्वात्प्रमाणाया) प्राप्नोति (इति
नानर्पिता : या तानिदेविकी) सा अनुगतः । (इदं
मेकदेशिहमापानं नातीन हृदयभूमिमिति अन्यथा समा-
धत्ते-) अथत्त (यदि) औरेण केरुण (दक्षिणाया)
प्राप्नोति, तदा गोविधानमुच्यते (स्वान् आनयेत्त्वात् ।
न लेखदक्षि) प्राप्नोति हि अन्यत्वात् (अश्वदि-
ष्टयाणि) । तस्मात् नालीदम् ' गौर्न विधीयते,
सत्येन विधीयते ' इति । अतो नियमत् (आरभ्यम्)
परिगम्या एवम् । अन्वेषाम् (अश्वदीनाम्) तत्र
वृत्त्यर्थमाह ' एका गाम् ' इति ।

तथा च लिङ्गम् । १७ ॥

माप्यम्-- एव च वृत्ता समानश्रुतिके लिङ्गमपि
निश्चितं मतिर्यति । तत्रैव दर्शनव्युत्पत्ते ' वसन्ते
प्रातरुपेयी हृद्यदीनामालम्बते, शीमे नान्दिने हिंसी-
मैत्रीम्, धारयपक्षे श्वेता वाह्यस्वाम् ' इति । तेन
श्रुते- ' गर्भिनो भवति ' इति । गर्भः श्वीणा सुग ।
तेन त्रियो दर्शयति इति मतिर्यति । तथा ' अधः
कणभो वृद्धिरेत. सुहर. ' इति, ' वे प्राजावप्याः '
इति । तेन श्रुते- ' मारुत भवति मेन्द्रिकाराय ' इति ।
सुफरय पुला सुगः । तेन पुंश्रुति दर्शयति इति ।

भा-- उपवेश्युपदेशादिगर्भिनस्वमिच्छित्तरा-
दिहा संस्था किमपराद्य अविरथिता, उन यथाद्य
विरथिता ही संस्था । तत्र ' श्रुत्या पर्यवृत्ता
तस्या समानपदरूपया । पदान्तरव्यथागाङ्गभावे
यावथाप्यतीयते ॥ दुर्बलं च श्रुतयोक्तमित्य-

नी. धे. ३१३

यज्ञाहमेकता । तदभावे च यज्ञावैगुण्यात्तद-
वियञ्जितम् ॥ ' उच्यते । ' समानप्रत्ययत्वेन
कारकेणानुसारात् । क्रियायै नीयते संस्था न
पदवृत्तं पदाद्भवेत् ॥ ' उक्तं च ' यथा पदवृत्तमेकत्वं
पदधुत्या प्रतीयते । समानप्रत्ययधुत्या वलीयस्या
क्रियाहता ॥ ' इति ।

सोम-- यथा ' रफेन सदन्वि ' इत्यादिधुत्या उद्भ-
वायथाना यज्ञाद्युत्पत्तयेन न यथार्थम्, तथा अथापि
पदधुत्या पथयस्य एतत्तस्य न यथार्थमिति प्रत्य-
स्थानात् समानिः ।

वि-- ' पशुताम्य इत्यन परैक्ये यज्ञानुष्ठा ।
नाप्यस्ति या, उडव. म्पदे ध्रुत्या पश्चद्गतमतेः ॥ ,
आहौ स्वप्रयत्नेषां अष्टप्रतरकारके । योगः ततो पशो
चेति क्रमे यथाहृत्गोत्रिता ॥ '

भाट्ट-- ' पशुता यजेत ' हृत्गौ यन उपादेश-
पश्चाद्विगत सहा विभक्त्युत्पत्ता, वा किं विवक्षिता
न वेति चिन्तायाम् ' समप्रदानानि नामानि ' इति
सूत्र्या प्रातिपदिकार्थशब्दादे. विभक्त्युत्पत्तसहाविशेषानु-
रूपसमसमस्य विभक्त्युत्पत्तसहायाः प्रातिपदिकार्थ
प्रति पदधुत्या योग्यतास्परिहृतेन च विशेषतत्त्वात्पत्तान्
वाक्योपनिगन्तव्यतावपत्तेः तदभावेऽपि क्रियाया औ-
गुण्यात् न विनयिता संख्या । न च एतद्भादेः पद-
न्यवेऽपि तद्विभक्तिर्येन पशो. नाशानुष्ठाप क्रिया-
धन्यात् लोहितोष्णोपादिभ् पशुविशेषणत्वापि विरु-
पत्तिः । सत्यान्वयत्वेनो. विभक्त्या युक्तव्युत्पत्तानेन
सत्याया. प्रथमत पश्चदमविधाय पश्चात् विविधस्य
पशो. नाशानुष्ठापिपाते विरम्यथाकारावतेः । न च
तथाऽपि सत्यायाः पदधुत्या पथयस्यारगीनाकम् सुग-
पश्चद्विगतस्योपादेय विरुद्धत्वात् प्रथमत. सुहरय
पशोः कारानुष्ठापनस्यैह्य पश्चात् संख्याया. पथयसा-
हृत्कारे तत्रानि विरम्यथावत्तति. इति दाह्यम् ।
तथापि भाट्टानुत्पत्तकारकविशेषणविशेषणस्य अत्रमत्ता-
पदस्येते मारुताश्चयनुत्पत्तमनेन अविपरीतपत्तेः ।
इत्यथा आरभ्यत्यति आनुशासनिभमप्ये'धयत्त
एतद्व्यती प्रथेय विशेषण तैवतौ प्रथमतः क्रियाऽन्वय-

मभ्युपगम्य पाठिकैकहापनीधरवसिद्धान्तमहापते ।
 अत्र च गौडिहादे मानान्त्वित्सारकविशेषविशेषो-
 पणवेऽपि समस्तपदत्वात् न धत्ते । वारन्तीयादेस्तु
 क्त्वाद्यन्धोक्तमानायागोत्रं अन्वय इति न का चिद्
 इति । अत्र एव सोमाख्यादीनामपि न प्राथमिको
 घात्वर्थान्वय । अस्मिन् मानान्त्वय एव इत्युप-
 नतनय । किञ्च न प्रत्ययार्थस्य एकस्य प्रकृत्यर्थं पशु
 प्रति प्रसारता, प्रत्ययार्थघात्वर्थमहापते । अस्मिन्
 पशोरेव करणं प्रतीयं एतत्प्रत्ययं प्रसारता ।
 अतश्च एकस्य करणत्वान् विधेयभावनाया
 मयसरात् अविश्रुता । इति प्राप्ते, पशो करणत्वे
 एदान्यथे न तु एकत्वेऽपि, प्रमाणाभावात् । अतश्च
 पशो तद्द्वारा भावनाऽन्वयस्य संख्याया अपि उलीयसा
 समानामिधानधुन्या आनेयत्वेन समानाधिकरण्येन वा
 प्रथमतः कारकान्वयस्यैव अङ्गीकारात्, पश्चाच्च पदश्रुत्या-
 दिना आनेयत्वमन्वयेन पक्षन्यस्योपपत्ते निरुक्तानुत्पत्तौ
 भावनासम्भित्वात् विवक्षितत्वम् । न च एव ' यदि
 सोममहारेयुरेका सा दक्षिणा दद्यात् ' इत्यादौ एकपद-
 वैपर्ययम्, गामिन्यनेनैकत्वविधानोपपत्तेरपि वाच्यम् ।
 एकविधिवत् गोवविशेषं प्राग्दक्षिणाऽनुनादेन
 ' घेतुर्दक्षिणा ' इतिविधिश्रुत्यैवकारकत्वविधानेन आपयो
 द्वादशशतसंख्यान् सामान्यनिहितशास्त्रीनामपि वाच-
 यप्रदानं तत्रिहृत्वा दानाश्रितस्य एतत्त्वस्यैव गोवद्वेदेन
 विधानार्थं एक्यहोपपत्ते । अतो विनशितैव सत्त्वा ।
 यत् एव ' वर्णां गाम्या, अरलिता रीया, नमोऽस्या
 पार्जया, तेषामेवद्रो दयम् ' इति दयमात्रदर्शनं
 सुरपद्यम् ।

मण्डन — ' पदवेकत्वविश्रुता न्यात् । ' ७

शुद्ध — ' पदवेकं तु सागम्यम् । ' ८.

● पदवेकत्वाधिकरणे (४११५११-१६)
 वारक्यापात्य वक्ष्यते । तु २१२१६, ● एकपदे
 वचनाद्युक्तसंज्ञाऽन्वयान् समानामिधानधुन्या काले
 एव इति पदवेकत्वाधिकरणे वक्ष्यते । कौ १११
 ७१४ वृ १७७ ● ' पशुना यत्ने ' इत्यत्र प्रत्यय-
 प्रदानाद्युक्तमात्रेण उपादेयसंज्ञाऽऽज्ञाह्युत्पत्तौरेण एकच

विश्रुता आत्मयत्नी एव इति वक्ष्यते परस्परविश्रुते ।
 कम्मूरी १११७११-१५.

● यत्तु कालिके अपचयस्य अश्रितान्तरकारणत्वे
 अभ्युपगम्य उभयत्र (' अत्येवृत्तान्त्वयपिनोति ') विशेष-
 णान्वित्वा इत्युक्तम्, तत् विनियोगमद्वे प्रथमाभावात्
 अविश्रुतवशादनन्तं सुपदत्वात् उपेक्षितम् । ' पशुना
 यत्ने ' इत्यादौ तु उपादेयत्वात् पदवेकत्वाधिकरण-
 न्यायेन विश्रुता इति विशेष । कौ. १११७११-१५

● अत्र एव पदवेकत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन
 मुख्यविशेषभूतभावनाविशेषणीभूतान् रेवतीपु विशेषण-
 विधिवन्वयान्तरात् तासामान्वित्वा इत्यपि अनापद्यत्वम् ।
 मुख्यविशेषभूतभावनाविशेषणं कामवेऽपि कृत्वाऽप्येव
 मानविशेषणत्वस्य सत्त्वेन पदवेकत्वाधिकरणपूर्वपक्ष-
 न्यायाविपक्षत्वात् । यत् त्रिद्विधत्वात् कारकत्ववशात्
 भावनाऽन्वये व्युत्पत्तिविद्ध, तत्र तेषां तदन्तरेण
 द्रव्यान्वये, विशेषणविशेषणत्वात् न विधिवत्त्वा इति
 तद्विषयोऽप्येव न्याय । न तु यथापि कारकातिरिक्तं
 सर्वत्र समानात्वे द्रव्यान्वयवशात् अपि भावनाऽन्वय-
 व्युत्पत्तिः । कौ २१२१२१६ वृ २९०, ● न
 पदवेकत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन देवताया अविश्रुता,
 तद्वत् इह प्राथमिकभावनाऽन्वयस्य सद्वित्तमद्वयेन
 व्युत्पत्तत्वात् । २१२११५ वृ १७४, ● पदवेकत्वा-
 धिकरणपूर्वपक्षन्यायेन सत्याविशिष्टव्यवधाने सरस्वत्या
 अविश्रुताऽऽपत्तिरित्याशङ्का । ११५२१६ वृ १०९,
 ● यथापि सन्ना प्रथमत एव वास्तव्ये कर्मत्वेन अन्वय
 अक्षमती तथा सति पदवेकत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन सत्त्वं
 नामविश्रुतस्य, तथापि मानायागोत्रं शोनाविश्रु-
 तत्त्वात्तत्त्वेन कर्मत्वे अन्वये वास्तव्य इत्यवगन्तव्यं ।
 २१२११९ वृ ७७ ● पदवेकत्वाधिकरणपूर्वपक्ष-
 न्यायस्यापि त्रिकान्तरेण एवैतुक्तविश्रुताऽऽज्ञान्तेन
 अनायादुपस्थात् । सु पु ८६६

● ' न श्रुतिविद्ये वाक्त्वाये नैति ' (घेतुः तु प्राति-
 पदिनास्येवना स्यात्माह । मा ४११५११५) इति
 पदवेकत्वाधिकरणमाप्यविशेषणमाद्युक्तं एकमि-
 धानभुनिरलीयत्वेन एतदुपादानं धुत्वगतद्रव्यार्थत्वं

वाचाद्यं तत् मायं इत्येवं विशेषरिहारः । सु. पृ. १३८०.

● 'प्राज्ञापश्यान् पशुकाममे' इत्यत्र पदद्वयेऽपि बहुत्वस्य, प्रथमतः करणत्वेन अविधत्स्यापि पाठिकः पश्चात्पदद्वयेण अन्वयः पश्वेकत्वाधिकरणवक्ष्यमाण-न्यायेनात्मन्वये, न तु देवतात्त्वविशिष्टद्वयेण । यौ. १११।७।२० पृ. २३७.

● पदवेकत्वादीनां कथं तर्हि अङ्गत्वम् । उक्तं हि पशोः उपादानसोपत्वम् । प्रयुक्तिद्वयं च तत् । तदपि नैन प्रयुक्तिद्वयम् । किं तर्हि ? विनियोगजनमेव । ननु विभक्तिभिः प्रातिपदिकार्यो विनियुज्यते, न पुनः एक-त्वादयो विभक्त्ययोः । सर्वं न विनियुज्यते । न पुनः विनियुक्तोपादानेऽपि नावगम्यते विभक्तिभिः । विनियुक्तस्यैव एकत्वादयो विभक्तिरिभिव्यक्ते, अर्धवत्पर्यय अनवगमात् । तस्मात् युक्तमुपादान-सोपत्वयोरेकत्वादेः । नृद्विती. पृ. ३-४ । अत्र ऋजु-विमद्वय-- अत्रायमाशयः । विमदस्य वापन् प्रातिपदिकार्यो विनियुज्यते । विनियुक्तोऽथो उपा-दात्तः । न च अनर्वाच्यस्य उपादानं संभवति । तेन अनन्वयेवकाङ्क्षायां यदीतावद्विशेषैरुल्लारिकमेव तदवच्छेदकं यजते । तेन यत् पूर्वमपि विनियुक्ते प्राति-पदिपरिभाषाने संख्याऽऽदिक्रमासीत्, तदुपादानेन विनि-युक्तपर्यादिस्यं प्रियते । विनियोगान्तु तस्य तात्पर्येनैव । यथा पर्णात्वादयोः ऋजुविनियुक्तद्वयविशेषेण विनियुक्तस्य-तया प्रायज्ञानि । विनियुक्तस्यता तु तत्र लुब्धादीनां अयमिच्छितरतुसंभवात् उद्धितधुत्वेन, इह तु उपा-दानात् इति विशेषः । इति ।

● पश्वेकत्वन्यायः । ४।१।५ ११-१६. 'पश्वे-नत्वाधिकरणम्' मीमे. पृ. २४९४ इत्यत्र दृष्टयम् ।

● पदवेकत्वविवक्षाधिकरणे (४।१।५) न कारकविशेषणान्तं गुणानां कारकविभक्तिः, किन्तु कारकत्वादेव इति वस्तुते । या. ३।१।६।२२ पृ. ६८८.

● पश्वेकत्वविवक्षाऽधिकरणन्यायेनैव द्रव्यवि-माह- 'यद्वत्तत्पलम्बते' (४।१।५।१५) । यथैव दगावविशेषः ध्रुवः (संभारः) नान्येन क्रियते,...

तथा (आत्मन्) एकस्य ध्रुवः, ज्ञानेभ्यः कर्तव्यः ' (या. ३।१।७।१४ पृ. ७०४-७०६) । सु. पृ. १०१४.

● पश्वेकत्वादिश्यां अत्रियुगैरेव केषपत्तिवदः एक-वचिनदः निवर्तते, द्विवचिनदश्च उचितव्यः, उतौ न विकल्पः । सा. ९।३।१४।४३.

● पशुकामः अमिष्टुति रेवतीपु वारजन्वीयं अग्नि-शोमसाम वृत्त्या यजेत । भा. २।२।१।२।२७, ● पशु-कामः अष्टपदेन यजेत । * तस्य विध्वजिदमिद्विनी अग्निशोमो अग्निः, उपयतो ज्योतिर्मस्ये पवहः (ज्योति-र्गोऽयुः आयुर्गोऽयैति इति) पशुकामो ह्येतेन यजेत । १।२।१।१।१६, ● पशुकामः उक्त्वं यद्धीयात् । ३।३।१।१६।४३, ● पशुकामः वानप्रस्थापीथेन यजेत । १।२।१।५।५, ● पशुकामः शोमपोषणं यद्वं निर्येत् नेमपिष्टम् । ३।३।१।५।४२, ● पशुकामस्य गोदोलेनैव अथ प्रणयनं दर्शपूर्णमासयोः । ४।३।२।४. ● पशुकामस्य चातुर्मास्य-प्रयोगे चतुष्टयमासिपर्यन्तं वैधवेपैवैवाभ्यस्य अथ वरुणप्रवाशाशोनिपर्वाणि अनुतिष्ठेत् । सूक्त्यः ३।१।२४. मीमे. पृ. २६८७ 'चातुर्मास्यानां पशुकामः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● पशुकामस्य ध्रुवायां पञ्चापप्रद्वयम् । सूक्त्यः ३।२।१।२. 'सप्तदशान्यानि पशुकामस्य' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● पशुकामस्य प्राजापत्यः अजस्तपुः । 'यः प्रजाकामः पशुकामः म्यात् स एतं प्राजापत्यमर्जं त्परगालमेत' । वृषः बृहस्पतिः । के. ● पशुकामस्य विश्वजिदमिद्विनः कालीये तक्तः । वास. पृ. ३४. ● पशुकामस्य पद्विनियमित्तुनृत्वात् रामिवेनीः दर्शपूर्ण-मासयोः । भा. १०।१।८।२७.

● पशुकामेष्टिः 'अवयो दाते पुरोडाशमयक्यालं निर्येत्, इन्द्राश्च प्रदाये पुरोडाशमेन्द्राश्चपातम्, इधि मधु घृणामयो घानातलसंसृष्टं प्राजापत्यं पशुकामः' इति विहितम् । (तैम. २।३।२।८ 'अवयो.....इधि मधु घृतमापो घाना भवन्ति... प्राजापत्यं यजति...' इत्याकारकं वाक्यम्) । तत्राप्यमागयोः पुरोडुनामने कर्त्तव्यत्वादेव कर्त्तव्ये न इष्टवन्तौ, भूयशामनुग्रहात् । वि. १।२।२।७ वर्षिकं २, ● पशुकामेष्टिः 'यः पशुकामः

भ्यान् सोऽभावात्सामिप्रया वसानमदुर्मात् ' ' दे
न-वमा ग्नुस्तानमपे दने पुरोटाशमकपाल कुर्वात्,
ये स्वविद्यास्त्रानि द्वाय प्रशाने दधनि चरम् वेऽगिग्रा
स्वात् विण्णं विमिथिद्याय श्रुते चरम् ' इति । अस्मिन्
अपूर्वे कर्मणि दधिपवसो प्रणीतावर्मा एव चर्मा,
न तु वत्सापाकरणादय प्रदेयवर्मा । १।४।१२
* पशुकामेष्टौ दधिपवसो प्रदेयवर्मा नानुश्रेया ।
१।४।११ मीको पृ २००८ 'दधिपवसो पशुकामेष्टौ'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* पशुगणाय 'वसते ल्बलाम्नीत् उपमानात्तमेव' ।
तथा 'मैत्र शेतमात्मेत वारुण कृष्णमया चौषधीना च
सधावनायकाम् ' इति । अत्र ऐस्रप्रशिनाना विच्यत,
नामीषोमीयस्य । सा ८।१।८ १५ * पशुगणस्य
प्रकृति एकदशिनी, एकदशिन्या प्रकृति सर्वोपपशु,
सन्नीवपशो प्रकृति अशीषोमीय, अमीषोमीयस्य
प्रकृतिरिष्टि । वि ८।१।५-८ । तत्रापि सानान्यम् ।
८।१।२ । तत्रापि पव एव, न दधि । ८।२।३

* पशुगणे अग्निगुणैरे एकधाचन्द्रस्य यावन्नचमभ्यात् ।
१।३।११ मीको पृ १२७८ 'एकधाऽचिन्नम्'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पशुगणे अग्निगुणैरे समस्त

बहूनीवत्ताप्रसाधानाथे समत्तेन वचनम् । १।४।१
मीको पृ ३४६ 'अग्निगुणैश्च पशुगणे समस्त'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पशुगणे अग्निगुणैश्च समत्तेन
वचनमप्यन्तुपदिशाना गोह । १।२।१०।१८
मीको पृ ३४३ 'अग्निगुणैश्च समत्तेन' इत्यत्र
द्रष्टव्यम् । * पशुगणे उपवाजवाधनाना गुदाना समुच्चय ।

१।२।१।८ मीको पृ ११५८ 'उपवाजगुणसमुच्चय
न्याय' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पशुगणे एकस्मिन् पशो
नष्ट दुष्टे वा एक एव पशुपवर्तते, न गण । भा
२।२।७।२१, * पशुगणे एकैवैवनाथे दैवतावदानादिना
पदार्थानुसमम् । ५।२।१।१०-१२, 'वाजपेये प्राजा
पत्यपशुपु' इत्यत्र अधिष्ठाण द्रष्टव्यम् । * पशुगणे

एकदेवताये यथाहोमनात् तन्म । १।२।५।२५
'वशादीमया' इत्यत्र अधिष्ठाण द्रष्टव्यम् । * पशुगणे
एकदैवत्ये साहित्यवपत्तये समानजातीयै समानजातीय

नामनुसमम् दैवतैर्देवतानामिवैव कर्तव्यम् । ५।२।१।
१०-१२

पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीना विमुत्वात्
तन्त्रभाव स्यात् । १।१।१।८।२३ ॥

पशुगणे वाजपेये प्राजापत्येषु पशुपु इत्यादौ कुम्भ
अनद्वन्द्वश्रपणार्थात् कुम्भ्या, शूलस्य हृदयगुणस्य
वपाश्रपण्याश्चेति कुम्भीशूलवपाश्रपणीना तत्रभाव
स्यात् तत्र स्यात् । एका कुम्भी एक शूल एकैव वपा
श्रपणी च । प्रभुत्वात् एकैकस्य कार्यकर्मयन्तात् । इति
सिद्धान्त । के

* पशुगणे वाजपत्या पत्नीसवाजन दशगुणमासपूर्वक
चोदकपरम्पराया प्रथमम् । भा १।२।४।६।१०

पशुगणे तस्यतस्यापवर्जयेत् पश्येत्तयात् ।
५।२।६।१० ॥

वाजपेये प्राजापत्यपशुना सप्तदशाना मध्ये प्रथम
त्वन स्वीकृतस्य पशो दैवतानि सौविष्टकृतानि ऐडानि
च अवदानानि अवदान ततो द्वितीयस्य तत्सत्तीपत्य
इतिगृह्या विधिधानि विधिधायापि अवदानानि अव
देधानि, अथवा सर्वेषां पशुना आदौ दैवतान्यनुदानानि
तत्र पुन सर्वेषामेव सौविष्टकृतानि, तत्र पुन सर्वेषां
ऐडानि इडासवधीनि अवदानानि अवदेधानि इति
विचारे पूर्वपक्षमाह । पशुगणे प्राजापत्यादौ तस्यतस्य
एकैकस्य पशो अपवर्जयेत् एकैकविद्यस्य अवदानवदस्य
समाप्तिं कुर्वन्ति । पश्येत्तयात् मत्सेकस्मिन् पशो पशुता
विव पश्येत्तस्य तुल्यत्वात् ।

दैवतैर्वैकृत्यान् । १।१ ॥

सिद्धान्तमाह । दैवतै इत्युपलक्षणम् । दैवतै
सौविष्टकृतै एडेअ अवदाने अनुत्तमम् कर्तव्यम् ।
सप्तदशानामपि पशुना दैवतानि अवदानानि अवदाप
होम कार्यम् । तत्र सर्वेषां सौविष्टकृतानि अवदानं सिद्ध
श्रद्धाम कर्तव्यम् । तत्र सर्वेषां ऐडानि अवदानान्य
चदाव शेषकार्यं कर्तव्यम् । एकैकस्यान् इत्यत्र इति
नुवृहन्त्यो एकैकमत्वात् इति पाठ । अर्थस्तु न एव ।
सप्तदशानामपि पशुना साहित्येके एकैकर्मतन्मवर्तीकते
इति पदार्थानुसमम् एवाथ न काशानुसमम् ।

मन्त्रस्य चार्थवत्त्वात् । १२ ॥

सिद्धान्ते हेतुस्तथै स्तम् । चरारः सशुचये । मन्त्रस्य ' तं ह्यग्ने प्रथमो मनोत ' इति मनोतामूक-रुत्स्य तन्नेषानुवचनेन राधाकारुपकृतत्वात् । अन्यथा हि प्रतिपद्य पुन पुनः पाठः प्रवच्येत । तस्मात् पदार्थावु-समप्येतेति सिद्धान्तः । के.

● पशुगणे मिसदेवकके वयाहोमाना कन्मभेदः । ११ ।

२।६।२६. मीको. पृ १३०८ ' ऐकादशिनपशुगणः ' इत्यत्र श्रृण्वम् । ● पशुगणे विभिन्नदेवताके यत् चोदशविरोधः, तत्र अरदानमय (वैकुण्ठ-सौमित्रव-एडेति) होम च एकस्य ह्यवा परत्वात् अस्मानपूर्वक-प्रदानान्तरं कार्यम् । स्वित्कृद्विद्यामन्त्रेण तु तत्रैव । वस्तुतस्तु दैवतादानस्त्वपि प्रमानानुपबन्धोपपत्तेः विभिन्न-देवतास्त्वन्तेऽपि दैवतारदानादिप्रदानान्तेन अनुग्रहमयः । भाट्ट. ५।२।६. ● पशुगणे (एकपूर्वके-भाट्ट) स्वरोः यावत् सर्वपञ्चजनं चारणम्, सर्वपञ्चनां चाञ्जनम् । सोम. ४।४।१०. ● पशुगणेषु ऐकादशिनपशुषु पत्नीसुयाजेषु जाननीना विरुध्यः । १२।१।६. मीको. पृ १३०९ ' ऐकादशिनपशुगणेषु ' इत्यत्र श्रृण्वम् । ● पशु-गणेषु ऐकादशिनपशुवर्णाणामनिवेशः । भा. ८।१। ८।१५. मीको. पृ. २१३ ' अनिदेशः पशुगणेषु ' इत्यत्र श्रृण्वम् ।

● पशुगणत्वं पशुपट्टितिलिङ्गम् । याज्ञ. पृ. १।१९.

● पशुगते निर्गन्त्ये चकनगतमिर्गन्त्यस्यद्वयो वर्मान् नातिदिशति । निर्गन्त्यायः । भा. ७।३।७।१८.

● पशुगतव्यूपाञ्जनाय्ये दर्शपूजोऽयमगतायनासा धर्माया नातिदेशः । भा. ७।३।७।१८.

● पशुगतव्यूपाञ्जनाय्ये दर्शपूजोऽयमगतायनासा धर्माया नातिदेशः । भा. ७।३।७।१८.

॥ पशुचोदनायमनियमोऽविशेषात् । ६।८। १०।३० ॥

ज्योतिष्ये ' अग्नीषोमीय पशुगणमेत ' इत्यत्र पशुचोदनाय पशुविषो मति अत्रे वा अनइवान् वा अश्वो वा अन्यो वा कश्चित् इति अनियम-त्वात् । अविशेषात् । पशु इत्यत्रम्, पशुविशेषात्

नोक्तः । तस्मादनियमः स्यात् इति पूर्वः पद्यः ।

छागो वा मन्त्रगर्णात् । ३१ ॥

पूर्वपक्षे मन्त्रेण प्राप्तं वाद्यन्वेन निरस्त्यन् सिद्धान्त-माह । अग्नीषोमीय पशुः नियमेन छाग एव स्याच्चान्यः । ' छागस्य वषाया भेदसोऽनुग्रहः ' इति अनुवचनमन्व-यर्णात् । तथा च मान्त्रवर्णने इत्यनियमविधिः ।

न, चोदनाविरोधात् । ३२ ॥

अग्नीषोमीयः पशुः मन्त्रगर्णात् छागः इति न त्रिगन्तुं यत्नयते, चोदनाविरोधात् । ' अग्नीषोमीयं पशुगणमेत ' इति चोदनागतपशुष्वदस्य पशुत्वमर्थः । अन्यो मन्त्रगणैर्न निरस्यते छागः । चोदना च मन्त्रगर्णात् नश्यती । तस्मात् छागनियमः इति पूर्वश्लिषः शब्दाः ।

आर्षेयवदिति चेत् । ३३ ॥

' अग्नीषोमीय पशुगणमेत ' इत्युक्तं पशुगणम्, छाग प्रकल्पितं विवञ्चितमिति सिद्धान्ती दृष्टान्तेन शङ्कते । ' आर्षेयं शृणोते नीम् शृणोते ' इति सामान्याऽपि श्रुतिः पिष्वेयवतिष्ठते नान्यान् अपेक्षते । एवं आर्षेयमिव आर्षेयगत् पशुत्वमपि छागे एवावतिष्ठते, नान्यान् पशु-न्येक्षते । इति चेत् ।

न, तत्र ह्यचोदितत्वात् । ३४ ॥

पूर्वपक्षो आह । न आर्षेयगत् पशुत्वस्य छागे पर्यन्-स्यन्म् । तत्र छागे हि यस्मात् अचोदितत्वात् चोदित-त्वाभावात् । पशुत्वं चोदितम्, छागो न चोदितः । तस्मादनियमः ।

नियमो वैकार्यं ह्यर्थभेदाद् भेदः, पृथक्त्वेना-मिधानात् । ३५ ॥

पूर्वपक्षिन् वाद्यन्वेन निरस्त्यन् सिद्धान्ती आह । अग्नीषोमीयस्य पशोः छागत्ये नियम एव । हि यस्मात् ऐकाय्ये पशुगणस्यवयोः । चोदनाया पशुमित्युक्तम्, मन्त्रगणै च छाग इत्युक्तम् । पशुमिति सामान्यम्, आगा-दयो विशेषः । सामान्यविशेषयोश्च ' पशुस्यगः, पशुस्युः, पशुर्नैः, पशुस्यः ' इति सामान्यधिकृत्यम् । एव सति छागमन्त्रगणैः पशुचोदनाया न विरोधः । तस्मात् अग्नी-षोमीयः पशुः छाग एव । यत्र तु पृथक्त्वेन परस्पर-विरोधेव अस्मिन्ना त्थाननं पृथक्त्वेन अस्मिन्नात्

अर्धभेदः स्यात् । अर्धभेदाच्च मन्त्रलिङ्गविषयर्धयोः भेदः स्यात् । यथा ऐन्द्र्या ऋचा गार्हपत्योरस्थाने । मृत्ते तु पृथक्त्वानामिषानामावात् अर्धभेदाभावः । अर्धभेदाभावाच्च मन्त्रजोवनयोर्न भेदः । तस्मात् छग एव पशुः । अनियमो वाऽर्थान्तरत्यादन्यत्वे व्यतिरेकशब्द-भेदाभ्याम् । ३६ ॥

पुनः पूर्वपक्षी आह । अनियमः अग्नीषोमीयः पशुः छग एवेति न नियमः । यावच्च नित्यमन्यागुत्थयो । अर्थान्तरत्यात् पशुत्वात् छगल पदार्थान्तरम् । तेन पशुश्छग एवेति निवृत्तुं न शक्यते । अन्यत्वं पदार्थान्तरत्वं च व्यतिरेकशब्दभेदान्नाम् । व्यतिरेकात् शब्दभेदाच्च । यद्यपि छगः पशुरेव उच्यते न सर्वैः पशुः छग एव, यथाश्वादेरपि छगमिन्नस्य पशुत्वात् । ततश्च पशुच्छगयोः व्यतिरेको भेदः । छगः, पशुः इति अयथाय-शब्दभेदश्च भवति । नहि एते पर्यायौ । तस्मात् अग्नीषोमीयः पशुः छगो वा अन्यो वा अनियमेन शक्यः ।

न वा, प्रयोगसमवायित्वात् । ३७ ॥

सिद्धान्ती पुनरुह । न अनियमः । कुतः ? प्रयोगसमवायित्वात् मन्त्रवर्णस्य प्रयोगे समवेतत्वात् । तथा च छगस्यैव नियमः स्वीकर्तव्यः । न च चोदनाविरोधः । पशुच्छगशब्दयोः सामानाधिकरन्त्येन एकःश्रवणत्वोक्तत्वात् ।

रूपालिङ्गाच्च । ३८ ॥

अग्नीषोमीयः पशुः मन्त्रवर्गात् छग इत्युक्तं सिद्धान्तिना । पूर्वपक्षी तु भूते, मन्तु छगः । छगशब्देन तु अश्व एव भाद्रः । रूपात् आख्यारूपात् योगादित्यर्थः । जिदेः गणेश छगशब्दः प्रसिद्धः । यश्च छिन्नगमनः अश्वः स छगः स्यात् । लिङ्गाच्च । छगशब्दः पुलिङ्गः अश्वशब्दश्च पुलिङ्ग एव । एवं रूपालिङ्गाम्ना छगः अश्वः स्यात् इति ।

छगो न पर्यायित्वा रूपालिङ्गाभ्याम् । ३९ ॥

सिद्धान्ती आह । रूपालिङ्गाम्ना छगो पर्यायित्वात् न शक्यते । गमनच्छेदनकर्मणः आख्या पर्यायित्वात् । छगशब्दे रूपालिङ्गाम्ना गमनच्छेदनकर्मणः आख्या मन्त्रेण इति पूर्वपक्षिणा उक्तम्, तत्र युक्तम् । नहि

छगशब्दः छिन्नगमनवचनः । समुदायो ह्यगो पृथगर्थान्ते प्रसिद्धः । नातो अवयवप्रसिद्ध्या चाधितत्वं, योगाद् रुढेर्नलीयस्वात् । तस्मात् नाश्वरछगः । मुञ्चेधिनीहृत्तौ तु “ छगो न कर्म आख्यारूपलिङ्गाम्ना ” इति पदच्छेदे स्वीहृत्य ‘ छगो नैव कर्मयोगः । आख्यारूपं रुद्रिशक्तिः, लिङ्गं पुलिङ्गं साम्नाम् । रुद्रिपौगमपहृति इति न्यायात् योगशक्तेरप्रवृत्तिः इति भावः ” इति आख्यातम् ।

रूपान्गान्यात्र जातिशब्दः स्यात् । ४० ॥

ननु छगः छगल, वत्सः एते शब्दा वयोवचनः । तेन अश्वोऽपि वयोवचनो भविष्यति, इति छगः अश्व एव स्यात् इति चेत् । आह सिद्धान्ती । न अश्वः छगः । छगशब्दो यद्यपि वयोवचनः तथापि अजजातिगत वयः वदितुं शक्नुयात्, नाश्वजातिगत वयः । रूपान्गान्यात्र छगत्य रूपं छगलं अश्वस्य अश्वत्वम् । रूपान्गान्यात्र न छगशब्दः अश्ववचनः । किन्तु छगशब्दः वातिशब्दः स्यात् छगत्वञ्चातिमाभय वयो वदेत् । अत आग्नीषोमीयः पशुः छगो नाश्वः किन्तु अश्व एव ।

विकारो नौत्पत्तिकत्वात् । ४१ ॥

ननु अश्वशब्दस्य विकारः छगशब्दो अश्वशब्दः । अश्वशब्दस्य निश्चिन्नेन्द्रोभावोति किञ्चिदन्वयेन । तस्मात् अश्वोऽपि अश्व । अश्वश्च छगः । उच्यते । न विकारः अश्वशब्दः अश्वशब्दस्य । औत्पत्तिकत्वात् । औत्पत्तिवो नित्य एव नागिनान्मोः सक्रयः । नहि एकः शब्दः अन्याय मन्दरय विकारः समन्वितः । तस्मात् अग्नीषोमीयः पशुः छगः अश्व एव नाश्वः ।

स नैमित्तिकः, पशोर्गुणतयाचोदितत्वात् । ४२ ॥

ननु छगशब्दः छिन्ननिमित्तः स्यात् । एवं भूत्वे- ‘ गुपिषे वा एताहं पशुं, यहिं यमामुनिगदति ’ इति । अग्राह सिद्धान्ती । पूर्वपक्षान् न इति पदं अनुवर्तते । सः छगशब्दः न नैमित्तिकः न छिन्ननिमित्तकः । पशोः छिन्नपस्य गुणस्य अचोदितत्वात् । ‘ अयमं पशुं माल्भेन ’ इति हि वीदते । तस्माच्छिन्नः पशुः । न

च अयवप्रतिदद्या समुदायवर्तिनांभ्यते इत्युक्तम् । तस्मात् अग्नीषोमीयः पशुः अन्नदद्या एव ।

जातेर्वा तस्माद्यवचनार्थवत्त्वाभ्याम् । ४३ ॥

शब्दः अवधारणाया इति भाष्यम् । अयवशब्दः जातेरेव वाचकः । 'विधेया देवानामुत्सृणा उपश्रान्ना मेवाणा वपाना मेदसोऽनुवृहि' इति जातिप्राये उपाशब्दस्य वचनान्, समुदायस्य अर्थस्तकम् । तस्मान् अग्नीषोमीयः पशुः अन्न एव नाश्नादिः इति सिद्धान्तः । के.

• पशुचोदनायामनियमोऽविशेषान् । इति शाप्ताऽन्तरीयाणामधिकविधीना उपसंहारस्यानित्यत्वादेव पशुन्त्यापिकरणमर्थवत् । अन्यथा 'अज्ञोऽग्नीषोमीयः' इति शाप्ताऽन्तरीयविशेषवचने प्राप्ति तदधिकरणानुन्नेपमवज्ञान् । कु. ३।१।१५।२७ पृ. २७७.

• पशुजापनीयाकथन्यायः (३।३।१०) । अनेन न्यायेन इतरेनिवृत्तिर्भवति । संकर्म, १.५।१।८. मीको. पृ. १७५५ 'जापनीत्याय.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• पशुतन्त्रविप्रकर्षन्यायः । (वा. पृ. ६०६ 'अन्यथा तु पशुतन्त्रविप्रकर्षन्यायेन सकृत् इत्येव उपकुर्षा') ॥

पशौ तु चोदनेकत्वात् सन्त्रस्य विप्रकर्ष. न्यात् । १।१।२।१९ ॥ (इष्टिगजत्वाधिकरणस्यविदम्) ।

भाष्यम्— वदुक्त पशुत् इति (यथा पशौ निचक्रालेऽग्नि एकर्शेऽनु 'वपया प्राठ.स्यने चरन्ति, पुशोहामेन माभ्यदिने, अदग्नौऽनुतोयमन्ने' इति गार्हपत्यामशुचित्मर्तवित् सङ्घ- इत्युक्त पूर्वपक्षिणा) । तत्र ब्रूम । पशौ युक्ता सङ्घत् अज्ञाना क्रिया, तत्र हि एकमेव तन्त्रम् । केवल प्रवारस्य वचनात् विप्रकर्षः । धेस्य द्व चोदनेकत्वात् । एका तत्र चोदना 'आधिनं प्रद गृहीत्या विवृता यूप परिवीथ आधेयं सवनीय पशुपारशोभि' इति । कर्मचोदनाया हि व्यहाना नष्टम्, न प्रवारचोदनायाम् । तदेव हि प्रवान विप्रष्टञ्जलिन प्रवारद्वयेन निवेत्ते, तदर्थानि च

कृत्स्न्यन्नाग्नि । तेषा पुनः क्रियाया हेतुर्नास्ति । तस्मात् विषम उपन्यायः । अत्र सुधा-- (पृ. ७७९) पशुपुरोडाशाङ्गप्रकाराणा कारभेदेऽपि अज्ञानावृत्तिवत् इहापि अनावृत्ति. इत्यागङ्क्य एकस्य कर्मणः प्रकृमात् प्रेम्ति आत्मात्तेः एककालत्वात् सवनीयपशोश्च ऐक- कर्म्यात् प्रयोगादयस्य तन्त्रस्य विप्रकृतकालत्वेऽपि अज्ञानावृत्तिर्युक्ता इति वैषम्य वक्ष्यमाण दृष्टान्तितम् (५०६ पृष्टे वातिककारेव) इति ।

• पशुत्रयार्थः स्वयः तत्र अग्निष्टोमे । १।१।२। ५।१०-१४. मीको. पृ. ७२ 'अग्निष्टोमे पशुत्रयार्थः.' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• पशुत्रयार्थयूपसंस्काराणा तन्त्रमग्निष्टोमे । १।१।३। ५।५-९. मीको. पृ. ७४ 'अग्निष्टोमे पशुत्रयार्थयूप- संस्काराणा.' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• 'पशुवान्वयेऽपि गवाद्दे छागत्वव्यति- रेकात् अर्थेक्ये च पशुः छागः इति अद्भुभेदानर्थ- क्यापत्तेः' इत्यनेन (६।८।१०) वक्ष्यमाणेन न्यायेन .. । (स्पष्टार्थो न्यायः) । सु पृ. १४४३.

• पशुद्वयवत्यां विवृती पशिकथयानाहुत्सामि- थाकिनौ मन्त्रौ द्विवचनान्तेन ऊहितव्यौ । १।३।४। १०-१४. 'पाश्वन्वाय.' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• पशुधर्माः उपाकरणम्, उपतननम्, अस्त्रया वन्ध., यूपे विषोजनम्, नवनम्, संज्ञापनम्, विशुचव- मित्येवकादयः । भा ३।६।७।१८. • पशुधर्माः सौत्या- दह प्राचीने औपवसव्येऽग्नि विष्णवनिर्वाण्यदुर्जन्मा- म्नाता । अग्नीषोमीयस्य च तदेव स्यान् इति गनि- किना पशुधर्मा अग्नीषोमीयपशुना तत्रयन्ते, सवनीयात्- वन्धयैस्तु चोदकत् । वि. ३।६।७. • पशुधर्माणांम- षोरोमीयाज्ञत्व अनुज्ञानसाधैर्यस्यात् कनात् । ३।३। ५।१२. मीको. पृ. १५०९ 'कर्मधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । • पशुधर्माणां वाजपेये प्राजा- पत्यपशु पदाधत्तुसमयः । (पदार्थातुसमन्यायः मीको. पृ. २४३७) । ५।१।१।१-२.

ॐ पशुधर्माधिकरणम् । अग्नीषोमीयधर्माः पशु-
धर्माः ॥

तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणादिज्ञेयात् ।
३।६।७।१८ ॥

भाष्यम्— ज्योतिषेने पशुधर्माधर्माः 'सो
दीक्षिते यदग्नीषोमीयं पशुमाह्वये' इति । तथा च
नौषोऽनुकल्पश्च । सन्ति च पशुधर्माः उपांशुधर्मः,
उपानयनम्, अश्वशयनम्, यूपे निरोधन नयन सज्जन
विश्रान्तं इत्येवमादयः । ते किं सर्वेषां अग्नीषोमीय-
धर्माधिकरणेष्वप्यनाम्, एतन् अग्नीषोमीयस्य सज्जनीयस्य
च, अत एव अग्नीषोमीयस्येति । किं प्रामाण्यं ? अविज्ञेयात्
धर्मसंज्ञानम् । कथमविज्ञेयः ? ज्योतिषोमप्रकरणे सर्वो
पदानः समाप्तताः । उत्तररत्नामृतत्वात् सर्वे पशुधर्माः
संगच्छन्ते । न चैषा न च कश्चिद्विशेषः । एवं प्राप्ते,
ब्रूमः । सज्जनीयस्यै धर्मा भवेत् । इत्यत्र सर्वेषां पशु-
विधिः स्यात्, यदि प्रकरणे विशेषो न भवेत् । भवति
तु प्रकरणे विशेषः । सज्जनीयानां प्रकरणे पशुधर्माः समा-
प्तताः । 'आग्नेयः पशुधर्मोम आत्म्यः, आग्नेयो
हविःश्रोमः' । 'ऐन्द्राग्रः पशुधर्मश्च आत्म्यः, ऐन्द्राग्रानि
हविःश्रोमि' । 'ऐन्द्रो बृषिणः पौष्टशिव्यात्म्यः, ऐन्द्रो वै
बृषिणैरः पौष्टशी' । 'सात्वन्वी मेप्यतिष्ठन् आत्म्या,
साम् वै सत्वन्वी' इति प्रश्न्य पशुधर्मा आत्म्या ।
तस्मात् सज्जनीयस्य प्रकरणत्वं भवितुमर्हति ।

चा— इदानीं सज्जन प्रकरणेन मह पूर्वं विशेषो-
विशेषो विन्त्ये । ज्योतिषेने अग्निषोमप्रकरणे पशुः
पदान् व्याप्राक्तः अग्नीषोमीयः सज्जनीयः अनुकल्पश्चेति ।
ते सर्वे कथमन्वेषधर्मनोपेक्षन्ते । तथा औरसव्ये अहनि
अग्नीषोमप्रकरणोत्तररत्नामृत उपांशुधर्मः पशुधर्मा
पदच्छन्ते । तेषु चतुर्षां संदेहः किं प्रणामानि पशुधर्माधर्मेण
आह्वयन्ते, अथ सज्जनीयधर्मेण, अथ सज्जनीयधर्माधि-
कार्येण, अथ ऐन्द्राग्नीषोमीयधर्मेणवेति । किं प्रामाण्यं ?
एतन् 'नयनस्य धर्मः' (१९) इत्येवमादिप्रमाणस्यैव
अमूल्यत्वात् पूर्वस्य ह्येति सर्वाणां । इति । यदि तु
असमेता पशुः सर्वेषां परिश्रमेण, एतः उत्तररत्नामि अम्

गतान्येन भवेत् । यदा पूर्वमेतौनैर्वा शीतत्वं प्रतिज्ञायते
तदा विमनेन 'सामाद्य पूर्वस्य' इति । प्रस्त-
विभागादेव हि पूर्वस्यादि सिद्धिः । श्रुत्वेनेपा (२०)
इत्यपि प्रकरणानाम् अथनेन अमतिशक्तत्वेन सज्जनीयधर्माणां
व्याप्यमाना कथं सज्जयेत् । एव तदनुगारि
त्वात् उत्तररत्नामृतसंगतिः । अथवा शीते एव
पूर्वस्ये केन सज्जनीयधर्मेण अत्यन्तं द्वितीयं एव इत्यत्र
'श्रुत्वेनेपा' इत्यादि सज्जनीयधर्मः । तेषु मान्यत्वेण
नाशितम् । सर्वाणां पशुः सुगमसूतः क्रियते । नूनं
पशुधर्मसंज्ञे तु तत्संगतधर्मं अमूल्यत्वात् सर्वेषां सूतारस्य
सूत्यद्वयत्वात्प्राप्यति । तस्मादाद्यः एव सुगमः पशुः ।
तस्योपपत्तिः, पशुधर्मा हि ज्योतिषोमप्रकरणे केन चिदपि
पशुविशेषेण अगुच्यतः भूयन्ते । कथम् ? 'एतद्देवो
हस्तुष्टानं वायवात् दैत्यस्य यद्यपि । तथागुत्वसि-
देवोऽस्य प्रक्रिया क्रयसन्निधौ ॥' वायवात् हि सौम
धर्मस्यैव अग्नीषोमीयः समाप्ततायेत । तस्य च यद्यपि
वचननामध्यात् पशुधर्मस्यैवऽनुष्ठानं भविष्यति, तथापि
प्रकरणेन नैव व्याप्यतम् । सर्वे (प्र) कर्णानामुच्यन्ते-
देवाननिर्वात् । सज्जनीयानामपि सुव्याकाशभूयसि
वाक्यम् । औपनरुच्ये तु गुणधर्मो भूतिः । न च तदा
प्रकरणं माति । अनुकल्प्य तु दूरस्यैव, सौमन्ते वि-
शेषज्ञानम् । तस्मादाद्यत्वात्प्रकरणस्यैवस्यैवोपांशुधर्मा अग्नी-
षोमने ज्योतिषोमप्रकरणेन अग्नीषोमीयस्य स्थानं हि
वृष्टायै वापित्य ज्योतिषोमधर्मात्कारदेवे इत्येतत्सत्येन ।
तस्य च सोमस्यत्वात्प्रात् न पशुधर्मे । विश्वि प्रथोत्तरम्,
इति 'आनयं कथयत्तद्देवो' (३१।१५।१८) इत्येव आग्नेयो-
वाक्यस्य । अद्भुतनिरोधात् विव्यदि (पशुधु) अ-
सति । सज्जनी तद्भुत्वे शोष्यत्वाभावात् न दीर्घादि-
ऽऽदि अस्तरणम् । तस्यपि च योग्यत्वे सामान्यत्वात्-
प्रमाणत्वं न नदनप्रयत्नात् । तस्मात् प्रमाणं सज्जन
विधेयम् । इति प्राप्ते, अग्नीषोमीयते । स्यादेतदेवम्,
यदि ज्योतिषोमप्रकरणे प्रकरणादिज्ञेयः स्यात् । अस्ति तु
विशेषः सज्जनीयानां औरसव्येऽहनि उपपत्तिः । 'अग्नेन
नयनस्योम आत्म्ये' । 'ऐन्द्राग्रमुच्ये द्विचर' ।
इति इति हि पशुधर्मस्यैव सज्जनीयस्य स्यात् ।

तस्मान् केनन्तनीयार्था एव । (इति द्वितीयः पूर्व-
पद्यः) ।

स्यान्नाथ पूर्वस्य ॥ १९ ॥

भाष्यम्— यत्कं प्रकरणात् सवनीयार्था इति,
एतत् पशुधर्मः । क्रमाच्च अमीपौमीयस्य । तस्य हि क्रमे
औपवसत्येऽङ्गि समाम्नात् । एसात् इपोरपीति ।

या— वय पुनरिदं श्रुतिलिङ्गाधिकरणम्— (१३।
७) विपरीतमभिधीयते । नहि तत्र एषमिष्ट प्रकरणात्
विदेजनादथो राजन्यार्थाः रथानाचामिपेचनीयार्था इति ।
तथा श्रुत्या ऐन्द्री गार्हपत्यायां, लिङ्गो न इन्द्रार्था इति ।
युक्तं तत्र प्रकरणात्मानेन ऋतिस्य प्रमायेन निरा-
कार्दशीदृते जप्यप्रमाथानुष्ठानात् समुचमानाश्रयणम् ।
नहि अत्र पुनः कस्यनया विना, शेषस्य न शिञ्जित्
स्थितिः । नापि शेषिणाभिज्ञान्यार्थानाम्, उपायान्त-
रेणापि स्मृतिसिद्धेः । इह पुनः सर्वत्र सवनीयस्यवत्त्वात्
धर्माणां नैराकार्ये, अमीपौमीयस्य पशुधर्मोपेक्षा सिद्धय-
मायान् प्राप्स्यन्वत्प्रत्यय कस्यनीयम्, उभयोरपि प्रति-
पत्तेः । न चैतस्य नदा दशपूर्वमात्मकृतिव्य भवेत् ।
यो हि प्रवृत्तिभूतः पशुधर्मः, स दर्शपूर्णमासखित्तारो
भवति । इतरे तु प्राणिश्रव्यत्तत्प्रमाथानात् तदि-
कार्यः । तत्र किं सवनीयार्थाः, तत्र साहचर्याप्रमथेण
अतिदेशेन अमीपौमीयो यत्कति, अथ उपदेशमथेन
केन चिदिति, उपदेशान्तर्गतत्वात् क्रमेण चिनिषेणो
युक्तः । पशुधर्मोपदेशप्रत्ययस्य हि अतिदेशः कल्प्यते ।
तस्मात् यथैव अल्पेन उपदेशातिदेशाभ्यां प्रवृत्तिविरुद्ध-
स्यैव यागप्रमथं व्यापारस्य, तथैवेह खानप्रकरणाम्ना-
सुभयार्थत्वम् । अनुकुर्यात्पशुत्वं गर्वोपदेशमायान् अवि-
देशेनैव प्रतिर्भविष्यति । तस्मात् अनुकुर्यात्स्य सूक्ष्मः ।
यस्यैवैषां तत्र प्राक्श्रुतिर्गुणार्था ॥ २० ॥

भाष्यम्— एतेषां प्राणिनां च सवनीयानामाज्ञा
नम् । तस्यैव इत्येषां गुणार्था पुनःश्रुतिः । नः पुन-
रुक्तौ चर्षा एता श्रुतिः । उच्यते । पशुधर्मस्यैव
' यथा वै मन्थोऽविदितो जनमायुवते, एवमेतेऽप्रहाय-
माना जनमवपुवते ' इत्यविज्ञाने शेषमभिधाय, एभिः
पय सवनीयानि पशुमन्ति इति प्रथमप्रमथेण व्यापारान्ते

गुणो विधीयते । तदथां एषा श्रुतिः व्यापारान्ते एव-
वाक्यत्वात् । किन्ततो यदेवम् । न सवनीयानां प्रकरणेन
पशुधर्माः, क्रमादमीपौमीयार्था एवेति । किं पुनः तत्
श्व आसन्नम् ! ' आशिनं ब्रह्मं गृह्णीता विवृता यूप
परिधीय आयेन सवनीय पशुमुपाकरोति ' इति ।

या— यत्कं स्यात् अमीपौमीयार्था इति एतात्
गृह्णीतः । यत् प्रकरणात् सवनीयार्था इति, एतत्
यूपामदे । कुतः । ' गुणार्थोपवसत्येऽङ्गि सवनीय-
पुनःश्रुतिः । उत्पत्तिः प्रक्रिया चैषामाभिज्ञानप्रहणो-
त्तरा ॥ ' ' आशिनं ब्रह्मं गृह्णीता विवृता यूपं
परिधीय आयेन सवनीय पशुमुपाकरोति ' इति हि
सवनीयानामुत्पत्तिः । ' श्वः ' इति च औपवसत्ये महानि-
मित्त्यः मुखा धवीति । ' कः पुनरुक्तः ' इति स्ववाक्ये
संयोगाभावात् पृच्छति (भाष्ये) । तद्वर्षयति । सर्वान्
सवनीयान् अनुक्रम्य निन्दा प्रथमे ' यथा वै मन्थः '
इति । यथा वै किञ्च मन्थः जले विचिन्तन् अनवधारित-
मतिः प्रेषकजन अवलुप्तुदे ' किमितो मनः किमगतः '
इति । एवमेवैते पशवः क्व किञ्चत् इत्येवमप्राप-
मानाः कर्तुंजनं अवपुवन्ते । तेन पशुधर्मो न तावत् एव-
मर्थम्, न पिशानार्थमिति गन्वते । साऽपि निन्दा प्रस्तः
प्रथमोपत्तेन नीता । तदेभिः पशुभिः सवनीयसमाह्वयैः
कथं सवनीयानि पशुमन्ति वर्तयन्ति इति । सोऽपि
प्रतिप्रकारविध्यन्तरशेषत्वं प्रतिपद्यते ' यथा ज्ञातं सन्ने
चरन्ति ' इति । तस्मात् एतद्गुणार्था इव पुनः श्रुतिः ।
न न सा प्रकरणेऽङ्गि करोतीति । किं पुनः तत् श्व
आसन्नमिति । आशिनं ब्रह्मणन्वयगुणार्थत्वात् तदपि
नोत्पत्तिजन्यमिति मन्थते (यथा) । भाष्यकारेण
केनस्य आयेस्य श्व अवज्ञानं दर्शितं नैतरेषाम् । तत्र
के चित् आहुः, प्रदर्शनस्यैवात्म्य आयेवज्ञानं अवि-
बुधितत्वात् सवनीयमिति मन्थयन्नेन इति । वाक्यान्तरपि
एवमपि दृष्टवानि इति खड्यते । सर्वथा तु केवलमप्य-
प्रदर्शनमेवोक्तम् । यत्रपि हि वेदप्रदीनानामौपवसत्ये
एतेष्वपि तेषामनिश्वोत्तरमस्थार्थत्वात् नैव
शक्तिः निव्ययदानात् पशुधर्मान् प्रदीयम्, इति
अमीपौमीयस्यानयेन बलीयः स्यात् । यत् निव्ययत्वेन

अह्वयसमर्थं तस्य प्रकरणाभाव उक्त एव । तस्मात् सजनीयार्था इति ।

तेनोक्तदृश्य कालविधिरिति चेत् । २१ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति क्रमादग्नीषोमीयार्था एवेति । प्रकरणात् सजनीयार्था । पूर्वैर्गुरवाम्भान विधानार्थम् । आश्विनमास्य कालगुणविधानार्थम् । कथम्, तेन वषा प्रचारेणोक्तदृश्य काल एव विधीयते । प्रातः मनने वषाप्रचारे नोदिते सति पश्चात्प्रमोदसि तत्रैव प्राप्नोति । तत्र अल्पनियमे प्रातः ' आश्विन ग्रह गृहीत्वा ' इति कालमात्र विधीयते । ' त्रिभुवा यूष परिवीय उपाकरोति ' इत्यनुवाद । इतरथा परिव्ययस्य काले विधीयेत उपाकरणस्य च । तत्रानकगुणविधानात् वाक्य भिद्यत । तस्मात् सजनीयार्था पशुधर्मा इति ।

वा-- इदानीं कतमं सजनीयानामुत्पत्तिवाक्य इत्येव स्मरिषानाधीनाधिकरणोक्तिः । तत्र पूर्वपक्षवादी आह, इति चेत् सजनीयप्रकरणभावा मन्थने, तदुक्तम् । कुन । ' सजनीयान् पुरोत्पाद्य वषामुत्पद्य वाक्यतः । तत्राप्यनियमे प्राप्ते वद्विद्वेषो विधीयते ॥ ' वषा प्रातः मनने प्रचरन्ति ' इत्यनेनैव वचनेन उक्तं प्रधाने, प्रधानोदेत्वाद्भान्ना अवाकराणांदिष्वपि उक्त्येषु, कां निषव प्राते सति, आश्विनग्रहान्तरं विधीयते । तेन तदेव गुणार्थे भवति । इतरथा हि वाङ्मय भिद्यत । परिचार्योपाकरणयो कालविधानात् द्रव्य देवतयुक्त्य च यागस्य विधे । ननु च अतिदेव प्रतमं परिमाणम्, तस्मिन्नेव काले आगे विधीयमाने अनुयेन । मह्यमतिदेशेन प्राप्तम्, न तु तानीं क्रियते । पूर्वभाष्येण ' तलागस्तु ' (१११३१५६) इत्येव अग्नीषोमीयस्य उपाकरणेन उक्तोपदेदे । यत्र तर्हि याग रणदेव प्राप्त नियमानमनुयत । न शक्य तदनुवादितुम्, अन्वयमिहानात् । तत्राम अन्वय प्राप्तमनुये, यत् सादृश्येण प्राप्त प्रयमिहाये । न च पूर्वैर्गुण काल आश्विनग्रहोत्तरकाल वर्तमानत्वेन अनुवादो भवति । नहि तदाऽपि परिव्ययति । न च पूर्वैस्तस्य पश्वं कृतदिशम्भनम् ईदृशेन शब्देन अनुवाद । पूर्वोत्तरकाल कर्माधिकरणं चिह्नतत्वात् । एव तर्हि अस्माद्राकात्

प्रातमनूयताम् ' स आश्विन ग्रह गृहीतः उपनिष्कृत्य यूष पारयति ' इति । तदपि नास्ति, प्रत्यमिहाना भावादेव । यदेतत् अप्राकृत सजनीयपरिचारणम्, एतत्त गुदस्य श्रजगात् रतनान्वाश प्राकृतपरिचारणवचनत्वात्, येनकनचित् वान प्रभूतिना करणे सति निवृत्तानुवादो न प्रप्नोति । तत्र अनेकार्थविधानात् वाक्यमेव । यदा च एव माध्यमम् । ' इतरथा हि परिकणस्य कालो विधीयेत ' यस्मिन्चित्त्वेन उपाव निवृत्त द्रव्यम्, कालो विधीयेत । ' उपाकरणस्य च ' इति उपाकरणकालो द्रव्यदेवताविधिश्च च कर्म विधीयेत इत्यर्थः । तस्मात् अस्य गुणार्थत्वात् अस्ति पूर्वैर् सजनीयाना प्रकरणमिति ।

नैकदेशत्वात् । २२ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । अग्नीषोमीयार्था एवेति क्त्वात् । आश्विनकाल इत्यन्तान विधानार्थम् । गुणार्थे एतस्मिन् वाक्य भिद्येत, न विधानार्थे । नहि वषा प्रचारेण उक्तदृश्य कालविधि समन्वित । एकदेशो हि वषाद्रव्यम् । तेन सजिपानिनो वषातस्कारणम् उक्त्यर्थे नोपाकरणम् ।

वा-- (अत्रोच्यते,) यदा हि पूर्वैर्गुण साहचर्य सजनीयानामाम्भानम्, तदा तत्रैव सजनीयमाने प्राप्ते, पचनान् वषाप्रचारादिमान उक्त्यन्ते नोपाकरणार्थमिति । ' तदादि काऽश्विनवर्षात् ' (५१११६२२४) इति वै वषाहोमोत्तरकाल पदार्था, तत्सजिपानित्वे वा तत्रा शस्य उक्त्यर्थो भवेत्, न प्राग्माविशामुत्तरकालार्थानाम् । यानि च अस्तकालानि अत्रानि तेषा प्रधानकालव्य वक्ष्यते (१११११११) । परलक्षणानि तु अवधारित पूर्वैर्गुण कालत्वात् न प्रधानकाल गच्छन्ति । तलात् वषा प्रचारेण मनुदृश्यस्य अनेनैव वाक्येन उक्त्यर्थं कर्तव्य । तत्रा गुणार्थे सति अनेकार्थविधानात् वाक्य भिद्येत । उत्पत्तिवाक्ये न दोषः । तस्मादेतत् उत्सवार्थमिति । न तु इह माध्यमकरणे विधेयानेकार्थत्वं दृष्टमित् । एवमेव तु ' गुणार्थे एतस्मिन् वाक्य भिद्यत ' इत्यभिहितम् । शक्यस्तु इह पूर्वैर्गुण प्राप्तेवाकरणात्कर्पमानविधानात् वाक्यमेव परिहर्तुम् ।

तत्र के विदेव संमर्षन्ते । “ यथा किल
 ‘ आग्नेया आशीतम् ’ इति ज्योतिषोक्तसंख्ये तद्विशेषे
 च विधीयमाने अनेकार्थतमुक्तम्, एतन्निह यथाप्रकारेण
 अनुद्वन्द्वस्य रूपाकारणस्य उत्कर्षस्य कर्त्तव्यः उद्दिशेषश्च
 इत्यनेकार्थत्वम् ” इति । न तु इदमाग्नेयीतावपसदृशम् ।
 तत्र हि संख्यविशेषपरं विधौ सामान्यसंख्यप्रतिमन्वतः
 अपेक्षानागे कस्य चिदाग्रेयस्य तत्त्वद्रावात् इतरविषय-
 सामान्यसंख्यं प्रति नान्यथाऽनुपपत्तिः क्षीयते । अतस्तद्व-
 वेदेन अनन्युक्तं तद्विधिं कल्पयतां याक्यमेदो भवति ।
 न तु इह तद्वक् प्रतिपद्यते । यतः सामान्येन उत्कर्ष-
 प्राप्तिं दृष्ट्वा विशेषपरस्य अयोरपिप्रयोगः कल्प्येत ।
 तत्रापि चेतदर्थमात्रं नाधिनी प्रतिपद्यभूता सामान्यप्राप्तिः
 नाभविष्यत् । नान्येनाप्रधानार्थं निरूपयिष्यत । प्राप्तेऽपि
 कर्मणि एकपदोच्चारणे कर्मविधिः शोणपशुदाहरणैः तन्तत्र
 प्रतिपादितः । तेन यत्रापि ‘ आश्विनं ग्रहं खीला ’ इत्य-
 नेन द्रवमपि प्रातःसवनं आश्विनश्वेनरकारत्वं च विधी-
 येत, तथापि विधायकस्य एकपदानुसारात् ‘ तस्यन्योप-
 विष्येत ’ (२।१।३।६) इत्येतद्रूपतिर्नास्ति, किमुत
 अनेकविधाने ऋषिविच इतरसिद्धेः । अत एव भाष्यकारेण
 अनेकविधिरूपे अभिहितम् ‘ न चानेदोऽर्थः परस्पर-
 श्रयश्चेति शक्यो विधातुम् ’ इति । आश्विनं ह्यग्नौ यथा
 संख्यानामर्थानां एकस्मिन् विहिते, अन्ये विनैवायत्नेन
 प्राप्नुवन्ति । तेन यदि एकस्मिन् विहिते अर्थान्
 अपेक्षहृत्परमप्राप्यते न कश्चित् विशेषो विवेचयानो
 वा दृश्यते इत्याश्रीयते । तत्र तु भग्नधाऽप्युपपत्त-
 यान्तरमेव एको निरूपकलोपायः । न चेद्विहितं च एको
 एवैव विधिः न्युत्पाद्यत नवनमन्त्रो अह्वला आश्विन
 श्रवणानन्तरं विद्विष्यात् । तस्माद्रोषः । न चैव तु एव
 दोषः, यस्य अनेकश्रयैरेवाविद्विष्टकर्मविधानम् ।

अपि न योतिषोयस्युत्पादान्तरानविशेषकान्तरयोगः
 परतः इत्यनीयः । सर्वेषु च उत्कर्षपर्येण सामान्य
 विशेषपरः अनेकविधिशेषोऽस्ति इति प्रामाण्यं गुरुविष्य-
 र्त्तत्वात् कर्मन्तर्गतमित्युक्तम् । तत्रापि ‘ माहेन्द्रस्य
 श्वेधं प्रति अभिपिच्यते ’ इत्यत्र अभिपेक्षनीयस्य माध्य-
 दिनस्य माहेन्द्रस्तोत्रकालविधेः अनेकार्थत्वम् । एकम्

‘ तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ति ’ इत्यादिष्वपि योजनीयम् ।
 अपिच एकस्मिन् पदार्थे अनुश्रयमाने विधीयमाने च
 अर्थान्तरं द्वेषा आपद्यते, किञ्चित् प्रयजान्तरसाध्यं
 किञ्चित् तदनुत्पाद्यम् । यथा भक्षविधौ ब्रह्मादयः
 श्रुतिश्च । तत्र यत् प्रयजान्तरसाध्यं न च तस्मिन् अह्वे
 विहितकरणं शक्यमित्युपायाने । तत्र अर्थापत्तिरन्यं
 विधिवान्तरन्तरं कल्प्यते । या च यावत् न च शास्त्रीया
 सा अयमतिर्मात्रा । यत् अनुत्पादि बहुभिः पुरुषस्य
 शास्त्रस्य च व्यापारान्तरमन्तरेणैव सिध्यति, न तेन कश्चित्
 व्यापारो भवति । न चेद् आश्विनश्रवणानन्तरं विधीयमाने
 अनुश्रयमाने वा न्युत्पाद्यतः सवनादेरुक्तस्य भेदेन व्यापारि-
 तयम् । तेन नात्र कश्चित् उत्कर्षसामान्यं विधायते ।
 श्रुतमात्राश्विनश्रवणार्थमाने विहिते यदि तदनुत्पाद्यतात्
 गुणा-प्रातःश्रवणश्रवणविशेषोपमूर्तनादिकाक्षणत्वनिर्ग-
 काहृत्त्वस्यस्यनादयः प्रमत्तन्ते, किं किञ्चित् ? । अर्थिच
 ‘ मिश्रप्राप्तम् ’ इत्यत्रापि श्रवणश्रवणानन्तराद्युत्पाद्य-
 याव्यभेदः स्यात् । अतः पूर्वेषुः प्रातस्य व्यापारस्य
 काठान्तरमात्रं आश्विनश्रवणानन्तरं विधीयते इत्यदोषः ।

अन्ये तु द्वयोः परिष्कारोपाकरणयोः उत्कर्षात्
 याव्यभेदं समर्थयते । तदपि तु उपरिहृतम् ।
 केवलपरिष्कारोत्पत्तिर्देवैः ‘ तदादि वाऽस्मिन्संख्यात् ’
 (५।१।२।२५) इत्येवमुपाकरणोत्पत्तिर्देवैः ।
 तत्र एतन् स्यात्, ‘ प्रकृतिप्राप्तो धर्मः उच्छ्रान्तमात्रः
 तदागुत्तर्यं करोति नापूर्वः ’ इति । तद्वदुक्तम् ।
 ‘ इत्येवमुत्पत्तौ पूर्वेषुम् ’ (५।२।१०।२१) इत्यत्र
 अप्याह्वानामपि विदेवनादीनामस्मिन्संख्यात्नेन ‘ तथा-
 ऽपूर्वेषुम् ’ (५।१।२।२५) इत्यस्य विधिप्रतिपत्तय-
 न्युत्पाद्यतात् । अथवा ‘ च आश्विनं कर्म ’ इत्ये-
 तद्वद्विष्कारोत्पत्त्यान्तरगुत्तरात् अथान्यदेव इति ।
 अथोच्येत, अविशेषितसाधनकरणात् तत्र निःसुवाद्युत्पादो
 न संभवीति, तदनुक्तम् । एवं हि विद्वान्तवायसि
 पूर्वपत्रादिना चोदितः तत्र परिष्कारे वदधति (याना-
 साधारण्यधिकरणे) गोऽस्यापि भविष्यतीति । ननु च
 तस्य अर्थापत्तिविधाताऽनेकार्थविधिपरपद्यते नास्तीति ।
 नैव विशेषः । यत्र हि एकस्मिन्विशेषपरमनेकमुत्पाद्यते,

तत्र तद्दारेण तद्विधिं सुकृम इति विशिष्टविधानं
न्याय । यत्र पुन स्वविद्योपकारविशिष्टा क्रिया विधीयते,
वाक्यान्तरात्प्रत्यक्षं त्रियायन्तस्य विरोधणम्, तत्र अत्ररु
कर्मनीयो विधिमात्रम् । देवतादिविशिष्टे हि यागो
विधीयमानः स्वविद्योपयोगेन आक्षेप्य समर्थ, नाविधीय
मानपरिचायाविरोधणम् । तेन अपूर्वकर्मविधिष्वपि एत
द्विद्वेष्यम्, कतरत् तद्विरोधणम्, कतरत् अन्यविरोधा
मिति । तस्मादयमुपपन्नमाकलत् नैकस्य चोदमित् य ।
तत्राप्यत्र सिद्धान्तमादिना उभयो परित्यागयो साधारणो
रथना इति परिहायो वन य । वक्ष्यति हि ' राना न
लिङ्गदर्शनात् ' (३।६।१०।३१) इति । यत्र एतस्य
यूपस्य परियागम्, तस्यैतस्य एषा वाक्येन विहायते ।
तथा प्रज्ञानुवादात् न वाक्यभेदः । अथवा यत् ' निवृत्ता
यूप परिसीय उपाकरोति ' इति पूर्वोक्तं प्राग् उपाहरणस्य
परियागानन्तरमन्यु आभिनन्दनप्रदानं तर्पे विधीयते । इ
न वाक्यभेदात् स्वसहितकल्पनाश्रयणम् ।

तस्मात् एव वर्णते । अस्य तात्त्वं सनीयानानेवे
नोत्पत्ति, एवेन च गुणो विधातय (तत्र पूर्वोक्तं
स्तस्य तावत् न वक्षित् उत्पत्तिवाक्यत्वे हेतुरस्ति । ननु
इतस्तथापि नास्ति । यद्यपि एव तथापि विकल्पसमुच्चना
स्यमात्रं न विदितोपण अन्यतरस्मिन्नाभिविद्ये विद्येपो
ऽभिधीयते । पुरस्तात् एतदेव स्थितम्, यथा ' उपा
देवो गुण विरोहितकर्मानुगदेन शक्यो विधातुम्, नानु
पादेव ' । उ हि कुण्डपायिनामयने होमस्येव बलात्
कर्मनिष्ठत्वमापादयति । तदिह यथाप्रचार उपादेव
मुयाकालस्यतनीयानुगदेन शक्यो विधातुम्, किं पुन
प्रत सनभुला तदेवसनीयप्रयागमिहाते सति । श्वस्तन
पुनरासने निरर्तितप्रेतेजनत्वात् आश्विनसहस्रेण सह
अर्नाद्रिष्वकामागात् कालोयै सयोगे तस्यानुगदेयत्वात्
कर्मविरोधे निष्पन्नपक्षे अत्ररु कालोदेवेन कर्म
विषयम् । अथापि आश्विनं प्रति अङ्गत्वेन विधि,
तथापि अङ्गिन अनुगदेयकत्वात् एषैव ष्वनयति ।
अतश्च गुणपरिप्यनुपपत्ते अवश्य प्रकरणान्तरस्यायेन
उपचितिविधे अन्वेन अन्तरेण अप्रतिवचान् उत्पत्तौ
अन्तर्भागाया कर्मान्तरं स्यात् । तेन अस्य तावत्

कालपेक्षया उपादकत्वं सिद्धम् । अतश्च इतस्य परि
शेषसिद्धं गुणविधित्वम् । न हि तस्य किञ्चिद्वेद
कारणम् । अत्र एव यथाप्रचारेण उक्तयोऽस्ति नास्ति
इति विचारितम् । सति हि यथाप्रचारण उक्तयोऽस्ति
प्रातः सवने विपस्थिते वाह प्रति उपादानं प्रत्यभि
ज्ञानात् कल्प्यते । यथोक्तम् ' सनिधौ त्वविभागात् '
(२।३।१३।२६) इति । काले च कर्मणि विधीयमाने
प्रत्यक्षं सनिवृत्तयोऽप्ये व्यापारो भविष्यति । यथाप्रचार
कालस्य पुन सनीयोत्पत्तिक्रियात् त्रियाऽ तद्विरोधण
त्वात् दुष्पक्षिणावो विशिष्टविधि इति वाक्यभेदं स्यात् ।
अस्तपक्षे पुन यथा एकाकयत्वा भवति तथोक्तम् ।
एव च परियागस्यापि प्रकरणस्य अङ्गभाव इहेतु
वदिष्यते । अथवा पुन विप्रवृत्तरेण नमोपे प्राति
मपेक्ष्य अनुप्यत । तस्मादप्येव उत्पत्तिविधि ।

यत्र पुनपरिमन् पक्षे भाव्यकारण्य वाक्यभेदो
पयाय ? उच्यते । ' कर्मणो भेद एवाय वाक्य
भेदोऽभिधीयते । सन्ध्ये त्वेकान्यत्वमर्थार्थकत्वे
ऽपि गम्यते ॥ ' ' वाक्य भिन्न ' इति । न तेन
एकान्यतामिवात् यथा ' कर्तुंगुणे तु कर्मसमवाया
द्वयभेदं स्यात् ' (३।१।१०।१९) इत्यत्र अतस्मि
त्पक्षणे वाक्यभेदे परस्परसमवायिभावोक्तम् ।
' साकादृशं त्वेकवाक्यम् ' (३।१।१०।२०) इत्यत्र च
संनघमानामिप्रायम् । तथेह उक्तव्यत्वे सति तदेक
वाक्यता याति, न गुणयो इत्युच्यते ।

अथेनेति चेत् ॥ २३ ॥

भाष्यम्— आह । अथेन किं उच्यते वागो
विधीयते । ' मुष्टिना पिबाव वपोदरणमासीत आवा
होमात् ' इति श्रुते । पूर्वोक्तयोर्द्वयं मुष्टिना विषय
न शक्युत्वात् एषावत कालमासीनेन अवस्थापुनः,
अन्यस्मादाहारविहारादय तेन कर्तव्या इति ।

न, श्रुत्यनिरक्तिर्येवात् ॥ २४ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । मुष्टिविप्रतिषेधे भवेदेशम् ।
न च ध्रुविप्रतिषेधे । वृणमुष्टिना पर्यमुष्टिना वा
पिपायिष्यते । ननु आस्ते इत्युपवेदने भवति । नवस्य
उपवेदने एव, औदासीन्येऽपि दृश्यते । तथा ' यद्वापि

परिरक्ष आस्ते, शेयाणि परिरक्ष आस्ते' इति अदुप-
वेदानेऽपि भवति व्यापारमित्यौ । इहापि दृग्मृष्टिना
पर्ममृष्टिना च विषय आनगद्येमात् उदासिष्यते ।
तस्मात् आश्विनश्राद्धमानानं विधानार्थम्, न सन्नीषाना
प्रकरणे पशुधर्माः । तस्मात् सन्नीषार्थाः ।

भ्यानात् पूर्वस्य संस्कारस्य तदर्थत्वात् । २५ ॥

भाष्यम्— नास्ति सन्नीषाना प्रकरणम्, ह्येते
सति पूर्वोत्त हेतुना स्थानेन पूर्वस्य अग्नीषोमीयस्य
भविष्यन्तेति । संस्कारोऽयं पशुधामप्रसूक्तः, न ज्योति-
षोमप्रसूक्तः । ज्योतिषोमप्रसूक्तत्वे न विरोधः पशुना
स्यात् । पशुधामा अपि हि धर्मान् प्रोक्तुमपूर्वत्वात्
समर्थाः प्रकरणन्तश्च । तस्मात् क्रमात् अग्नीषोमीयधर्मा
ऽपि ।

वा— सर्वे सन्नीषमस्त्रण निरुद्धस्य पूर्वोक्तैरेव
हेतुना सिद्धान्तं निगमयति । यदा अज्ञानप्रकरणेन
अनाध्यमानं स्थानब्रह्मणैव महत्प्रकारेण सर्गार्थप्रति-
पादनाय अस्तिरच्यते, तन्निरुद्धत्वमन्त्रस्यन्दः (२५
मूलस्यः) । यत्रपि प्रकरणे रथानात् अच्यते, तथापि
अध्यापनानुसन्धानयोगेन सिद्धान्तप्रतीतिरप्य एव अत्र
बलीयान् विशासते । योग्यतया हि पशुधर्माः पशुधाम-
मनेच्छन्ते, न शोपयानम् । न च अनपेक्षिताः प्रकरणेन
प्रहीतुं शक्यन्ते । तद्व्यापारणेन च अत्र विप्रहृष्टतरः
भुवोऽर्थः । न च पशुधर्माणां शब्दात् विना,
आनधर्मकान्द्राध्यायोऽस्ति शक्यम् । तत्तु न अविहित
धर्मान्तरः जानाद्ध्य एव अग्नीषोमीयः प्रदेशान्तरात्
इह आनीयमानः सन्निहितान् धर्मान् प्रकरणेनैव
गृह्णाति इति न नक्त्य स्थानभेदेन । नैष दोषः । यत्र
हि प्राकृतैरेतयोः पूर्वमागाया विश्वतो तन्मज्येऽप्युवांषि
कामि चित् प्रविश्यते तत्र विश्वतो प्रकरणप्रद्वयं
भवति । अत्र प्रदेशान्तर उपरतः अग्नीषोमीयः प्राकृतै-
स्त्वात् निष्पतितद्वैः नन्दोपनारैश्च निरुदाद्शीङ्गानाः ।
ततः इहानीतः सन् अनन्यप्रयोदनात् धर्मान् जानाद्ध्यान्
पश्यन् अनुमितकधर्माः शक्यन्ते । स्थानस्य च
एतदेव लक्षणम्, बहुल धर्माणां जानाद्ध्यन्नेन प्रधानस्य
जत्याय वधमानं लक्षणम् । तस्मात् सूक्त स्थानात् इति ।

लिङ्गदर्शनात् । २६ ॥

भाष्यम्— इतश्च पशुधामः अग्नीषोमीयार्थाः पशु-
धर्मा इति । कुतः ? लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गमस्मिन्नर्थे
भवति ' वषया प्रातःपवने चरन्ति, पुरोडाशेन या-
चरिणे सवने' इति पशुपुरोडाशं दर्शयति । इतरथा गमान-
विधानेषु सर्वेषु पशुषु अग्नीषोमीयैरेतयोः संस्कारार्थः सन्
पुरोडाशः सामर्थ्यात् अग्नीषोमीयस्य भवेत् न सन्नीषस्य,
तयोर्देवतयोः अभावान्, दर्शयति च । तस्मात् अग्नी-
षोमीयार्था इति ।

वा— सर्वेषां द्वेषोर्ना समानविधानत्वे सन्नीषे
पशुपुरोडाशदर्शनं नोपपद्यते । पुरोडाशस्य हि देवता-
संस्कारार्थत्वं वक्ष्यति (१०।१।१२०) । स च लिङ्गात्
अग्नीषोमायेन संस्कर्तुं शक्योति, नास्तिम् । न च समान-
विधानत्वेन कदाः सिद्धान्तरत् संभवति । तस्मात् पुरो-
डाशदर्शनात् आविष्टेयिकाः सन्नीषस्य धर्मा इति ।

अचोदना गुणार्थेन । २७ ॥

भाष्यम्— इदं प्रोक्तं सूत्रम् । आह, ननु लिङ्गा-
विधानार्थः पशुपुरोडाशः । नैति द्रुमः । अचोदना
गुणार्थेन । तस्य लिङ्गाविधानार्थेन न चोदना, अर्थावादः
स शक्यम् । तस्मात् देवतासंस्कारार्थः । तस्य
अग्नीषोमीयार्थे सन्नीषे पुरोडाशस्य दर्शनमुपपद्यते, न
साधारण्ये । तस्मात् अग्नीषोमीयार्थाः पशुधर्मा इति ।

वा— मत्र देवतासंस्कारार्थाः सन् न प्राप्नोति, न
तु अर्थं वेत्त्यस्तदर्थः । किं तर्हि ? ' सुपिते वा
एतहि पशुः ' इत्युक्तस्य लिङ्गाविधानार्थेऽपि । अतश्च
विनाऽपि देवताम्, सन्नीषस्य लिङ्ग विधानं पुरोडाशः
परिष्यते । तेन समानविधानत्वेऽपि अद्योयः शक्यो
सूत्रेण उक्तत्वात् । न लिङ्गाविधानार्थेन अस्य चोदना ।
विधिविधानात् हेतुव्यभिचयाना च एववादीयाना
अर्थवात्त्वेन उक्तत्वात् (१।२।२-३।१९-३०) ।
नहि लिङ्गाविधानं क्रतुना उपेक्षितम्, नापि पुरोडाश-
योगे कृते ह्यप्यते । तस्मात् नैकत्वं प्रोक्तं इति
यथोक्तस्य लिङ्गदर्शनं सिद्धम् ।

शा— एतं प्रकरणस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोधविचार
समाहृत्तक सनाय (३।३।८-३।६।६), अनुगत

स्वोक्तापकं न स्यात् ततो महाप्रकरणरिच्छीजानामेषा
आनयंनकनद्भ्रयायेन (३।१।१५) भवेत् सर्वत्रधर्मत्वम्,
न तु एतदस्ति, स्वानेन अग्नीषोमीयाप्येतात् । तेन
त्रिदशमीतोमीये उपदेशः, अन्यत्र तु अनिदेश इति ।
सामानविष्यप्रयोजनं दशमादौ स्पष्टम् ।

मण्डन— 'धर्मान्तु वैश्वस्य पशोः सर्वापात् ।'
सन्धेयान् समीप्यात् ।

शंकर— 'पशुधर्माधिकरणम् ।'

● पशुधर्माधिकरणे (३।१।१।१८-२७) क्रमस्य
प्रकरणविशेषरहितरेण पशुधर्माया दैवधर्मत्वे वक्ष्यमाणः
अनुष्ठानदेशलक्षणोऽपि क्रमः विनियोगहेतुत्वेन सुदेशो
मरिच्यति । के.

● पशुधर्मतां स्तदशारत्निताया. यूपद्वारा याजयेये ।
३।१।१।१८.

● पशुनियोजनं परिषो गुणविधि । पशुनपगम.
दृष्टं प्रयोजनम् । महान् परिषिः कर्त्तव्यः । सौमिषेषु
चानुर्गन्धेषु । भा. १०।३।३।१८-२२. ● पशुनियोजन
यूपधर्मं चातुर्मास्येषु (पशुमस्तु) परिषो कर्त्तव्यः,
'परिषो पशुं निवृत्तवित्' । वि. ५।२।१२२ । परिषि
आय मय्यम. स्यात् । अयं तद्विशेषोऽप्यौ न
कर्त्तव्यौ । अथनायस्युत्तु कर्त्तव्यः । मेषे व 'यूपधर्म-
मानाय' इत्येव प्रकृतं न तु 'परिषयेऽप्यमानाय'
इति । ५।२।१२२.

● पशुन्यायः । पशेकृतवितरणम् । ५।२।१।
१३-१६.

● पशुपुरोडाशः दार्शपूर्णसिद्धिमात् अग्नीषोमीयात्
पुरोडाशात् विध्यत एवमिति । ड्रुप. १२।२।१।११.
● पशुपुरोडाशः देवनाभ्युपगच्छेत्तुर्गन्धेषु । १।१।३.
मांको. वृ. १०।१५ 'आभन्त्यप' इत्यत्र दृश्यम् ।
● पशुपुरोडाशः देवनाभ्युपगच्छेत्तुर्गन्धेषु 'अपि वा
नेपमन्त्रान्' (१०।१।१।१३) इत्यत्र । (सम्प्रार.
सात्त-विशरण । तेन एवमिति) । भा. १२।२।१।११,
● पशुपुरोडाशः पशुनाभ्युपगच्छेत्तुर्गन्धेषु ।
१०।१।१।१५, ● पशुपुरोडाशः पशुनाभ्युपगच्छेत्तुर्गन्धेषु
भक्तान्तरादि उपदेशः । १२।१।३।१५. ● पशु-

पुरोडाशः दार्शपूर्णसिद्धिमात् सामानविष्यत्वात् पशुधर्मात्
मन्थे अग्नीषोमीयप्रकाराद्यैः देवतान्तरे न प्राप्नोति । वा
३।८।१२६।११. ● पशुपुरोडाशः सर्वनीये पशौ मरि
कर्त्तव्यः, देवनाभ्युपगच्छेत्तुर्गन्धेषु । १२।२।१।१८-१०.
'सर्वनीये पशौ' इत्यत्र दृश्यम् । ● यदेक्यः पशुः
तदेक्यः पशुपुरोडाशः । भा. १०।१।१।१२०,
● सौनामण्या आशिन-सारखत-सुनामदेवतात्रेयु पशु
रेन्द्र वाद्य-साविनाः पशुपुरोडाशाः । १०।१।१।१२२.
● पशुपुरोडाशस्य अग्नीषोमीयादिसमन्विनः इति
शालामुखीये कर्त्तव्यम्, न तु सामिने । १२।१।१।१२.
● पशुपुरोडाशे (अन्यतः अल्भ्योपकारः) आग्न
मागाद्यः कर्त्तव्यः । ('न तौ पशौ करोति' इति
तु पशौ निषेधो न पशुपुरोडाशे) । १२।१।२।१०.
'पौरोडाशिकान्यमाग्न्यायः' इत्यत्र दृश्यम् । ● पशु-
पुरोडाशेषु पशुवैस्तुयाजैः प्रशस्तविधिः अनुयाजानाम् ।
वि. ५।१।१२५.

● पशुपुरोडाशाद्वेदमन्त्रोत्तरमेव पिष्टलेखनी-
कराहोमी, न तु अनुयाजैः सहोत्तरः । ५।२।१।१८.

● पशुपुरोडाशाद्गन्धप्रचाराणां बालमेदेशेऽपि अग्ना
नानुत्तः । सु. वृ. ७७५.

● पशुपुरोडाशाद्गन्धपिष्टलेखनीयाने ताने नियमेऽपि
नेत्रस्वेनागोरमिषानम् । भा. १०।१।१।१८।१६-१०.
मीको, वृ. १०२ 'अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशान्विष्टलेखनी'
इत्यत्र दृश्यम् ।

● पशुपुरोडाशाधिकरणम् । अग्नीषोमीयपशुपुरो-
डाशे पात्रक्रमेण कत्र प्रकथ्यते ॥

तन्त्रिसमवाये चोदनात्. समानानामैकतन्त्र-
मनुष्ठयेषु तु भेदो विविचक्रमेणोदध्यात्, सार्वभ्यं
श्रुतिबालनिर्देशान् । १२।१।१।११॥

साध्यम्— अग्नीषोमीये पशौ पुरोडाश. 'अग्नी-
षोमीयस्य पशवः प्रवर्षाग्नीषोमीय पशुपुरोडाशमैकतन्त्र-
निर्वर्षेत्' इति । इति तस्य वृत्तत्वेन अग्नादि कर्त्तव्यं,
एव समि पशौ इत्यदि तन्त्रानुसृत्येदीति । एव
सूत्रेणैवैकम् । 'तन्त्रिसमवाये . बालनिर्देशान्' इत्यत्र
शापरतो पदमेवम् । यथा दार्शपूर्णसिद्धिमात्तुर्गन्धेषु

पूर्वः, विष्टद्वन्द्वित्तरः । येषां प्रधानानाम् । तानि तन्वीणि प्रधानानि । तेषां तु समुदाये एकदेशनाजकर्तृत्वे, चोदनातः प्रधानानां एकदास्यचोदितानां एकतन्त्रत्वं भवति । यथा दर्शपूर्णमासयोः, यथा च विन्ध्यामिश्रे । अतुल्येषु तु भेदः स्यात् । यानि तु चोदनातो न तुल्यानि नानाकल्पैश्चोदितानि, तेषु तु भेदः स्यात् तन्व्यम् । यथा अत्रैव 'अग्नीषोमीयं पशुमान्मेत', 'अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशरूपालं निर्वपति' इति । किं कारणम् । विधिप्रक्रमतादर्यात् । विधिर्विधान तदज्ञाना प्रभोगः, तस्य प्रक्रमः तदर्थां प्रवृत्तिः । विधिप्रक्रमतादर्यं विहायत्वे, अथ यक्षयः विधिप्रक्रमः, न पुरोडाशार्थं इति । कथं पुनः पक्षयैस्तं विधिप्रक्रमस्य । तादर्यं श्रुतिपालनिर्वेद्यात् । श्रुत्या तत्र कालो निर्दिश्यते । अग्नीषोमप्रणवनादनन्तरं पशोः कालः । तत्र हि तस्य चोदना । यथापचारपूर्व्यं पुरोडाशस्य कालः । पशोरत्यसरे शो विधिप्रक्रमः स वैरजः पशुर्थो विहायत्वे पुरोडाशात्या-प्राभवान् । अतस्तस्य रूपकं तस्य कर्तव्यम् । हिङ्गं च पक्षयणां तन्व्यं दर्शयति । 'यदेकदशप्रनाजान् यजति पशुमेव तत् पशुमनि, येदेकादशानुवाजान् यजति पशुमेव तदनुवाजति' इति । एतन्नाकारणान् अरवारणं रिजयते, पशुमेव, न पुरोडाशमिति ।

दृष्टम्— तन्विक्रमवाये ... निदनात् ॥ (अग्नी-षोमीये पशौ) 'अग्नीषोमीयस्य वयसा प्रचर्वाग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशरूपाजं निर्वपति' इति (श्रुते) । तत्र राशयः किं तस्य (पाशुकैभ्यः अङ्गैभ्यः) दृष्टमङ्गानि कर्तव्यानि, उत यानि पशोः (अग्नें हुतानि) अङ्गानि, तानि (एव) तस्यापि उपभुञ्चिकं प्रशङ्कनं इति । ततः एतत्सिद्धयर्थं प्रशङ्कोऽस्ति नास्ति इति निश्चयने । (तत्र पूर्वः पञ्चः) जानि प्रगङ्ग इति । कुतः ? (उत्तरत्वेन सत्त्वं योजयति -) तन्विक्रमवाये (यथासौ भर्मयाम स्तनम् । स येषाम्, ते तन्विणः, तेषाम्-) प्रधानानां (आग्नेयशीषोमीयानां पशुपुरोडाशादीनां च) समवाये (एकदेशनाजकर्तृत्वे गति) चोदनातः प्रधानानामेक-कल्पत्वं । यानि एकचोदनायां चोदयन्ते (एकया प्रधान-चोदनायां सह चोदयन्ते,) तेषां प्रधानतन्व्यत्वम् । यथा

मी. श्रौ. ३.१५

दर्शपूर्णमासयोः, यथा च चित्राणामिष्टौ (दध्यादीनाम्) । अतुल्येषु तु भेदः स्यात् । यानि पुनः (प्रधान-) चोद-नातो भिद्यन्ते, तेषां भेद एव यथा दर्शस्य पूर्णमासस्य च । तस्मात् द्विक्रमत्वात् कर्मणा कृतियः प्रकारो नास्ति । (एवं सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृतो योजयति । पशु-) पुरोडाशः (दर्शपूर्णमासिनात्) अग्नीषोमीयात् (पुरोडाशात्) विध्यन्ते यद्वादि, पशुपि सान्त्वयत् । एतावानतिदेशस्य व्यापारः । (तत्र) तयोः (पशु-पुरोडाशयोः) भिन्नचोदितत्वात् न तन्वम् । लोके तु सुकः मण्डः प्रत्यक्षगम्यत्वात् (अकारस्य) । अत्र परि-चोदते, चित्रेष्टिः अतुल्यत्वात् (तन्वित्वेन बहुवागा-भावात्) कथम् ? 'दधि मधु पूर्वं घाना उदकं तण्डुलाः, तत् सद्यश्च प्राजापत्यम्' इति (अत्र) तत् इत्येक-वचनान्तं सर्वनाम समुदायत्वेन व्यवहृते एकवचना-न्तेनैव । यदि दध्यादिभिः सञ्चयेत्, बहुवचनान्तं स्यात् (तानि इति) वीषा या (तच्च इति) , न च वीषा श्रुते, न बहुवचनम् । तस्मात् ससद्वान्त्वेन (एव) मकथः । एतदस्य च (तच्छब्दनिर्दिष्टम्) प्रजापतिशब्दयः (प्राजापतिशब्देन शब्दयः) । सद्यश्च चैकं नस्तु । तस्यत् (द्रव्यदेवताक्यात्) एक एव यामः, कुनमन्वम् (इति) । अत्रोच्यते । दध्यादिभिः (एव सर्वनाम) सञ्चयेते (न तु ससृचन) । निर्दिष्टस्य हि प्रतिनिदेशकं सर्वनाम (भरति), निर्दिष्टानि (चैह) दध्यादीनि प्रथमया निमक्या । अतस्तान्येव शब्देषाञ्चानि (साकाङ्क्षाणि) परिपत्तप्रानानि सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यते, न तु केन चित् शब्देन (दध्यादि-) ससृचो निर्दिष्टः यः सर्व-नाम्ना प्रतिनिर्दिश्यते (तस्मात् तेषाम्नेव निर्देशः) । अथ यदुक्तं दध्यादिमक्ये बहुवचनं प्राप्नोति वीषा वेति । अत्रोच्यते । सर्वनामप्रातिपदिकस्य (हि) निर्दिष्टप्राति-निर्दिष्टत्वे यक्तिः, नवनमस्य तु एकत्वप्रतिपदिकत्वम् । तस्माद्दर्शयोर्विधेयः । तत्र प्रथमोपनिषत्तात्, सिद्धसंख्ययोश्च तदर्थत्वात् (प्रातिपदिकार्थत्वात्) यथाश्रुतं प्रातिपदिक-यक्षीमः । अत्रकालमावित्वाच्च सिद्धमस्योपनिषदौ (तुष्ता) । योऽयं 'शुणे तन्व्यान्वचनैरवेद्यत्वात्' इति (पाठन्यायः १.३.१५/१६) स एतावानपि न्यायः ।

अथवा एकदेवत्वत् लक्षणया लक्षितलक्षणया वा उपपन्नमेववचनं लिङ्गं च । (ननु लक्षणैव दोषः इति खेचनान्-) सर्वत्रैव लक्षणया ऽङ्गसत्त्वे प्रकृते । (तथाहि वृषः वृषो इत्यदौ) प्रातिपदिकं जातिं वृत्ते, लक्षणया तु रूपम् (तत्र न च लिङ्गमख्यं गम्यते) ।

गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यात् । २ ॥

भाष्यम्— अपि च पाशुपतः प्रधानतयाजः गुणतः कालश्च विकृता । एकदशसख्याः पशो उभयेऽपि । पञ्चभिश्च प्रयादं । त्रिभिरनुयाजैः पुरोडाशस्य कार्यम् । तथा प्रपदाभ्येन अनुयाजाः पशोरिष्यन्ते, केषुतेनाभ्येन च पुरोडाशकार्यः । काञ्चविकारोऽपि, आसभे हविषि पौरोडाशिकैः । न्याजैर्भक्तित्वम्, यामुकास्तु तिष्ठति पशो वर्तन्ते ' तिष्ठन् पशुं प्रवर्तन्ति ' इति वचनात् । उभयेऽपि पुरोडाशस्य पृथक्स्त्वेनाक्रियमाणः न पथाकृतं संपादितं भवेद्यु । तस्मादपि तन्त्रभेदः ।

दुष्— इत्थं नसि प्रष्टव्यं । यत् कालगुणविकृताः प्रयज्ञानुप्रभा पशो । तेऽन्यस्य नोपकुर्वन्ति ।

तन्त्रमध्ये विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात्, तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात् । ३ ॥

भाष्यम्— अथवा नैव भेदेन पुरोडाशस्य तन्त्रं कर्तव्यम् । किं तर्हि ? मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात् । पाशुपत्त्वेन तन्त्रं पुरोडाशस्योपपुरोडाशः किं कारणम् ? तन्त्रमध्ये विधानात् । पाशुपत्स्य तन्त्रस्य मध्ये पुरोडाशो विशिष्टः ' अग्नीषोमीयस्य वरया प्रचर्य अग्नीषोमीय पञ्चपुरोडाशाद्येनानुयाजकालं निर्वपन्ति ' इति । किमतः । तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वं भवतीति । तन्त्रस्यार्थः तन्त्रार्थः अत्रैवैव उपकारः, सोऽत्रा विशिष्टः पशोः पुरोडाशस्य च हविर्वाताविलोचनम् । पदावपि क्रियमाणान्यद्वापि पुरोडाशस्य सनिहितानि । संनिधानाच्च पशोरनुपकुर्वन्ति प्रदीपकात् । यथा प्रासदे कृतः प्रदीपः मनिधानात् शस्त्रमार्गेऽपि उपकरोति । विषम उपन्यासः । स एतत् प्रयत्नेन शायते । अथ पुनः अप्रत्यक्षः अज्ञोपकारः कथं चकथो विशादुमिति । अप्रत्यक्षेण शस्त्रद्वयः, शस्त्रद्वययाद्भवन्ते । शस्त्रं चेदं दर्शपूर्णमासपञ्च कर्तव्यमिति इति । तद्वचेत् कृतानि किमिति

नोपकरिष्यन्ति । दर्शपूर्णमासयोः स्वपदानैः एकदेशकात् कर्तृकापि क्रियमाणानि उपकृतानि, इहापि तथा विधानेन क्रियन्ते, तस्मादिहापि तद्वदेव उपकुर्वन्तीति विज्ञायते । आह, नेह तद्विधानि । दर्शपूर्णमासयोः स्वप्रधानान्युद्दिश्य कृतान्यद्वापि, इहापि तद्वदेव कर्तव्यानि । न च पुरोडाशमुद्दिश्य इहै क्रियन्ते । किं तर्हि ? पञ्चम । तस्मात् पुरोडाशस्य न प्रकृतित्वं कृतानि भवन्तीति । उच्यते । प्रकृतौ न शाब्द उद्देशः । नहि तत्र भूयते प्रधानान्युद्दिश्य अद्वापि कर्तव्यानीति । किं तर्हि ? अर्थात् क्रियन्ते, तथा तत्र चिकीर्षित्वत्वात् । न तदपि कृतं चोदकेन प्राप्यते । यत् कारणम्, विध्यन्तस्य तन्त्रवैश्यात् । तेन यत् पठितम्, तत् प्राप्यते, न पठितं यत्तम् । तस्मात् अनुद्दिश्यापि क्रियमाणानि प्रकृतित्वं कृतानि भवन्ति । एष सिद्धा प्रकृतदुपकारनिर्वृतिः । ननु एव सति तन्त्रलक्षणात् अविशिष्टमेव भवति, न एतत् तन्त्रमेव साधारणम् । इह तु अन्यकृत एतेः सारं । नोऽपि न साधारणं । अन्यकृतोऽन्यस्य भवति ।

दुष्— अस्ति प्रष्टव्यं, तस्य विषयो निरूप्यते । अन्यस्य तन्त्रे प्रवो यदन्वत् (उरयधर्मरूपम्) आपतति कर्म, तस्य कर्मणः (पूर्वभाषिकर्मणः) वा इतिवर्तव्यता (प्रकृता) सा प्रभवति । यथा पशोः प्रवते पुरोडाश आपतति, तस्य पाशुपती इतिकर्तव्यता प्रभवति । कथम् ? तदुच्यते । भावयेत्, किम् ? पशुपकारम् । येन ? पुरोडाशानुयाजेन । कथमिति अनेन (कथमनेन) शस्त्रान्तो प्यापार (अभिलषित) । स च उपनिषत्तन्त्रेण प्रापणेन (पौर्णमासिकस्य) अग्नीषोमीयस्य यो यागस्तो वदापारः (प्रयाजदित्रयदृष्टादृष्टोपकारवत्सात्पादनास्यः) तं (प्रत्यवेचता-) सादन्वेन आशाङ्कति । तत्र यदेतत् अग्नीषोमीययागगतथापारविज्ञोपनिषत्तन्त्रमन्त्रस्य सिद्धम्, तदुपनिषत्तन्त्रेण उत्पत्तिः (प्रथमतोचनत्वात्) तस्य च व्यापारस्य यत् इत्येव (पञ्चपुरोडाशप्रापणेन) संबन्धकरणम्, सा प्राप्तिः (विनियोगः) । इहापि चेमी (उपनिषद्विनियोगस्तु) यागस्य व्यापारविज्ञोपनिषत्तन्त्रेण चोदकत्वात्परी । तत् उच्यते तदुपनिषत्तन्त्रेण । (उपनिषद्विनियोग-) ' उप ' इति समीपे कथं

(अनुग्रहम्) ' सम् ' इति (तस्य नागाविधाङ्गुल्य प्रकाशस्य) साकल्येन ग्रहणम् । एष प्रयोग-
वचनस्य व्यापारः । (प्रकृते आह—) सः (प्रयोग-
वचन) इह पाशुकेन प्रयोगवचनेन (समीपे—)
कृतस्यात् न भूयः पौरोडाशिकः समीपे क्येति । तस्मात्
पौरोडाशिकः प्रयोगवचने लुप्यते । एष प्रसङ्गः । कथं
पुनरिदमवगम्यते, पाशुकः प्रयोगवचनः (प्राकृतगुणकार
पुरोडाशास्यापि) समीपे क्येतीति ? (उत्तरम्—)
' अग्नीषोमीयं पशुमाउभेत ' इत्येतस्मादेव अवगम्यते ।
कथम् ? (उदाह । अस्य चात्रयस्यावमर्षः—) भावयेत् ।
किम् ? ज्योतिषोपेकारम् । (अचान्तरोपकारसमीपेमीया-
पूर्वमित्यर्थः) । केन ? पशुभागेन (कथमिति (अंशेन)
इति कर्त्तव्यता मन्व्यते । तत्र यस्मिन्नेव क्षणे ज्योतिषोपे-
कारो न कर्त्तव्यः प्रतिरथते, तस्मिन्नेव क्षणे कर्णेन
(पशुभागेन) भावयेत् । तस्मिन्नेव च (क्षणे) इति-
कर्त्तव्यता कथमनुस्यूती (भाव्यमानेन) संभवति ।
तस्मात् प्रयोगवचनेना तुल्यकालत्वम्, मन्वन् ज्योति-
षोपेकारो कर्णेन इत्य भावयेदिति । (किमिति तुल्य-
कारता ? अत आह—) यदि च भूतो भविष्यति (वा)
भावे कर्णेन कर्त्तव्यते स्थितात्, एकोस्तेन (सह)
संभव एव न स्यात् । तत्र यद्यपि उपकारस्य (भाव्यस्य)
कालो नावधार्यते, तथापि (प्रमाणमेककाल—) संव्यात्
कर्णेन कर्त्तव्यताकालेन परिच्छिद्यते । पशोश्च दीर्घकाल-
त्वात् तन्मन्वन्पातो पुरोडाशः समीपे कृत्यात् (नर्दित्वा
कादिबन्धान्) उपकारम् (प्रयाजादिक्रयानि) अपूर्वाणि
च पाशुकेन प्रयोगवचनेन उपसृज्यति (स्वीकरोति
प्रयोगवचनेन समीपे कृतानौत्सवः) । न तु स्वयं
(इत्यवचनेन) समीपे क्येति । यानि च तेन (पाशुकेन)
न समीपे कृतानि तानि (आद्यवभाषावहृन्पादीनि)
पृथगुपसृज्यति (कथमित्याह—) ' न चेदन्वेन, मिष्टा, '
इति न्यानात् वेदन्वेन न विहितः (श्वार्थाः) तान्
विदधानि ।

विकाराच्च न भेदः स्वादृश्यत्वाविकृतत्वात् ॥ ४ ॥

भाष्यम्— अथ पशुकं गुणकारविकाराच्च तन्-
भेदः स्यादिति, तत्र श्रुतः । विकाराच्च न भेदः स्यात्

अर्थस्याविकृतत्वात् । अर्थः अङ्गजनित उपकारः, स न
विकृतः, यो दृश्यपूर्णमाद्योः स एव । कथं ज्ञायते ?
तदुच्यते । प्रयाजानुयाजस्तावदेते दार्शोपीर्मासिकाः ।
तत्र प्रयाजानुयाजशब्दौ प्रकृतौ । ते च चोदकेन इह
प्रसङ्गः संनिहिता विद्यन्ते । प्रकृतमाशिव्यं च शब्दस्य
न्याय्यम् । न चैकः शब्दः अनेकार्थो युक्तः । तस्मात्
दार्शोपीर्मासिकात्वे । तदुपकारोऽपि एषा दार्शोपीर्मा-
सिका एव । न हि तेषां प्रकृतः । यदि च प्राकृत-
गुणकारम् उपकारान्तरं प्रकृतं, ततः अप्राकृतकारकत्वात्
नैव चोदकेन प्राप्येरत्, अपूर्वा भवेत्तुः । यथा उभे
गौशुलशादिभिरन्यङ्गनम् । अप्राप्तौ वा अनेनैव प्रयाजा
विधीयन्ते, अनेनैव तेषां विकार इति, तत्र दिक्कृत
शब्दः स्यात् । न च सङ्ख्येष्टरितः शकनोत्पद्यर्थं
विद्यात्तुम् । अपूर्वत्वे च एतेषां प्राकृता अपि चोदकेन
प्राप्येरत् । तत्र वैश्वदेवे विंशत्युपसृज्यमाना न युज्यते,
' न च प्रयाजाः, न्वानुयाजाः, इत्यान्वभाषौ, श्रौ-
हृतीषि, अग्रये समवद्यति, वामिनो यजति, व्याट्टनीता
सपर्यै त्रिगन्धाप ' इति । एतन्मात् गुणविकारेऽपि अवि-
कृतः प्राकृतः अङ्गोपकारः । तदुच्यते एव पुरोडाशास्यापि
उपसृज्यन्ति इति न गुणकारविकारेऽपि कल्पयेदः । तदानीं
त उभौ प्रार्थयेते पशुः पुरोडाशश्च । उभयोश्च प्रकृतिकत्
क्रियते अङ्गनि । तस्मात् सङ्ख्येष्टत्वात् एव उभयोश्च
कुर्वन्ति । विकार इदानीं किमर्थः ? पर्यर्थः । पाशुकेषु
हि प्रयाजानुयाजेषु श्रूयते । न च पशोः पुरोडाशास्य च
साधारणान्यङ्गानि । पाशुसाम्येव सनिधानात् पुरोडाशास्यापि
उपसृज्यन्तीत्युक्तम् । अपि न एतदन्वयेनापि इत्यामाना
अनुयाजाः श्रूयन्ते इत्य भवन्ति । न हि एतत्
आन्वयव नावप्यति । यद्य शरीरेण भोजनमुदितं भवति,
नदि नयै सशर्करं दीयते, न कृशित् विशेषो भवति,
सर्गर्कमपि तत् पशु एवेति । तथा य एतद्वद
प्रयाजात् यजति, यजत्यसौ लयन्तारान् प्राकृतान् पशु ।
येऽप्यविकारः पशुः न शरीरगमनैः पशु प्राकृत नश
भवन्ति । एव विप्रति अपि पशौ त्रिवमणा प्रयाजाः
कृता एव पुरोडाशास्य भवन्ति । कमस्तेषां प्राकृतो
हापितः, गुणकार न क्रमः, न च गुणानुसृज्य

प्रधानस्य वृत्तिर्बुद्ध्या । न च पशुशक्तिं प्रधानम् ।
कामं क्रमविपर्यायनिमित्तं प्रायश्चित्तं भवेत्, नाहुति ।
प्रायश्चित्तं तर्हि कर्तव्यम् ! क्रियते, ' अथाग्नेः इति
सर्वप्रायश्चित्तं जुहोति ' इति । प्रासङ्गिकत्वाद्वा प्राय-
श्चित्तभावः । तस्माद्विरोधः ।

दुष्— अथ यदुक्तम्, द्रव्यस्त्वात्कालमेवान् न
प्रसज्यते इति, तदुच्यते । सर्वः कथम्भान् उपनार-
मान्नाहुति, त तु चोदकः सादरेण उक्तयति प्रायश्चित्तं
च । उक्तयति प्रायश्चित्तं च प्रयोगान्वयः उपसर्गह्यति ।
ते च (उपनार.) शास्त्राभ्यन्तरेण न समरन्ति, इति
शास्त्राग्रगण्यत्वात् प्रायश्चित्तं च करोति (शास्त्रग्रहणं पदार्था-
नामपि उपलक्षणम्) । पूर्वैव प्रयोगान्वयेन उपसर्गहः ।
तद्विह पाशुके चोदकप्रयोगान्वयेन सर्वे (इदं) कुर्वतः ।
पौरोडाशिकम् चोदकः उपसर्गप्राप्ती करोत्येव । प्रयोग
वचनान्मु पाशुकेन प्रयोगान्वयेन उपसर्गहीनत्वात् न पुत्र
गुणसंगृह्णाति उपकारान् । न चेदुपसर्गह्यति, ते पदार्था
एवात्र (पुरोडाशे) न सन्ति (न कर्तव्या इत्यर्थः)
नतस्त पदार्थानां गुणः । तस्मादाग्निं वैगुण्यम् । न च
संख्याभेदेन इत्यभेदेन वा अपूर्णान्तरं भवति । किं तर्हि ?
प्राहुतीं सख्यं (पञ्च वरुणा) प्राहुतं च द्रव्यं (केवल-
मान्यम्) अपत्नीयते । उपकारस्तु स एव (स्विन् ।
एवं कालभेदेऽपि न दोष इत्याह—) प्रजावोपकारश्च
आदी ये उपनरन्ते, ते च आसन्ननिर्गुणेः (फलभूत
पशुपूर्वनिर्गुणत्वम्) विद्यन्ते । विद्यन्ते चेत् अशेष
एव कालभेदः । (तस्मादाग्निं प्रसङ्ग इति) ।

एतेषां चाशक्यत्वान् । ५ ॥

भाष्यम्— एतेषां चाशक्या अशक्या भेदेन क्रिया ।
यथा वेदेरन्तुद्वयस्य प्रयोगान्तरत्वेति । वेदिः कृता
अनवबुद्ध्या तिष्ठति । सा न शक्या कर्तुम् । नहि अर्थः
कृतः सन् कर्तुं शक्यते । अथोच्यते, अथवा करिष्यतीति ।
आहोपुस्यिकं स्यात् । तिर्यग् चाली भवेत् । तन दिक्कृत
मृद्येन । विहारपुस्यिकं चाश्वत्थानापरं तत्र । एकदेश-
कालकृतं स्वमन्त्रप्रयोगानाम्' इति स्थितो न्यायः प्रत्युद्-
भियेव । एवमन्तुद्वयं तदाहवनीयनिर्गुण्यम् । उक्त-
द्वयमेव च निर्वर्तितोऽसौ । न च निर्वर्तितः शक्यो

निर्वर्तयितुम्, यथा कृतः कर्तुम् । अथोच्यते, अथ-
निर्वर्तयिष्यतीति । न तस्मिन्ननुपगते द्वितीयस्य अह-
वनीयोऽस्ति । यत् वारणम्, गार्हपत्याहवनीयो उपा-
वेकस्यौ । आहवनीयेऽप्यस्ति परिशिष्टो गार्हपत्यो
भवति । यथा सर्वसाधारणान् प्रौढाग्यान् उपसर्गान्त्वमे-
ऽप्यस्ति परिशिष्टमन्यदेवदार्यं भवति । विहागपुस्यिकं
च पूर्वैवदाशक्यते । तत्र पूर्वोक्ता एव दोषाः । तथा सर्वं
सद् गृहीतम्, न तत् पुनश्चोदकं शक्यते गृहीतुम् ।
अनुसृष्टं च तत्र प्रधानागर्गत् ।

एकस्मिन् च दर्शनम् । ६ ॥

भाष्यम्— एतस्मिं पशोः पुरोडाश्या च दर्शयति
' मध्येऽग्नेरग्याहुतीर्जुहोति, पुरोडाशाहुतीः पशुहुतीश्च'
इति । नान्तुद्वयस्य भेदः । तस्मात् पाशुके तत्र पुरो-
डाशे प्रसज्यते इति ।

ज्ञा — सहस्रद्विगुणमपि अङ्गं नह्या प्रधानानमेक-
देशकालमूर्तत्वात् शक्योति उपकर्तुं इत्येत् तन्वत्सोक्त-
मुपजीय किमथवाग्निपौरोडाशे वा एवं भवति, उत्र
' असे इममुद्गानम्, नासौ ' इत्येवं गृह्यभाष्येऽपि
विशेषे अन्यायेऽपि अनुष्ठितमपि अङ्गमन्त्रमपि देश-
कालभेदे शक्योपुपकर्तुम्, न तदर्थेन पुनस्तुद्गानमिति
चिन्त्यते । इति तन्वत्प्रश्नोर्होत्रमुपचा । तत्र ' अङ्गानि
पशुकाद्यनि पदार्थानीत्यसंगम्यम् । अनारगते पुरो-
डाशप्रकारे नहि तदर्थता ॥ अन्याथानुष्ठितं चार्हं
नह्यमन्त्रोपनारकम् । तदर्थेन कृतं चैव तथा
प्रवृत्तिर्विदानीम् ॥ ' किञ्च ' विधीयमानं बालाद्यौ
कर्म साह्यं विधीयते । स्वकालेऽतः पुरोडाशः कार्यः
सर्वाङ्गसगतः ॥ गुणकालकृतं चापि वैगुण्यं भाष्य
इरितम् । तेनापि न प्रसङ्गोऽस्तीत्येवं प्राप्तेऽभि-
धीयते ॥ वितते पाशुके तन्त्रे सनातिमागते
सति । मध्ये पतन् पुरोडाशास्यस्यमुपजीयति ॥
चोदकेन पुरोडाशे यो विध्यन्तः समर्थतः ।
ऐष्टिकः स पशुभेव विततो दृश्यते यदा ॥ तदा
तेनैव संतुष्टः पुरोडाशविधिः स्वयम् । प्राहृतानां
पदार्थानां न करोत्युपसर्गहम् ॥ ' तस्मादति
प्रसङ्गः ।

सोम—सुमार्यन्तु—साधारणद्रव्यमात्रा समयाये एकदेशावाकम्पने एति जनि एकचोदनाचोदितानि व्यापेयादीनि तेगामेव ऐक्यम् स्यात्, मित्रचोदनाचोदिते तु पद्मपुराणसाधिये अज्ञानान्तस्त्वं श्रुत्वा अज्ञीयोमीयप्रमपनानन्तरलक्षणफलनिर्देशेन पञ्चपञ्चाङ्गपुरोडाशाद्यै क्तवमेवः स्यात् इति ।

वि— 'पदराशिश्रितानि पुरोडासा उपक्रिया । अस्ति वा, विष्यभावात्, ह्यर्पतस्त्वप्तु लोवनम् ॥ '

भाट्ट— 'वाग्नीषोमीयम्' निर्वपति' इति श्रुते अग्नीषोमीयपद्मपुराणद्रव्यभूते साधित्वाग्नीषोमीयवागम्यतिरेके पद्मपुराणसाध्याये किं पाशुपानि प्रयाजावर्णन्यानि प्रकथ्यन्ते, उन मेदेनानुप्रीयन्ते इति चिन्तायाम्, न तात् पौरोडाशिनिकं चोदक प्रयोगविधिं च प्रयाजांगोदेषि अभ्युक्त्याम् येथलमनुष्ठानप्रत्यक्ष एवाभ्युत्थानं शक्यम् । प्रयोगमिथिना वषाप्रचारोत्तरवर्षादिप्रतिष्ठानपुरोडाशयाग-प्रयोगविधौ तत्र पूर्वोक्तप्रयाजादीनां यथास्त्वित्त्वेन उपनसत्कानुपपत्तेः । यदि तु नात्र वाग्नीषिः, अपि तु पद्मपुराणसाध्यायसाध्याङ्गानुष्ठानसाध्यादेव्यात् वाक्यादेव या पञ्चज्ञानाङ्गौ तत्रयोगेनत पतितानुष्ठाननिन्देः अयं भ्रमविशिरेव इत्युच्येत, तथापि पुरोडाशयागार्थं प्रयाग-निधिर्नानुष्ठानितानां साधनाप्रमाणानां असाधारणे वैगुण्य-पक्षितियावैव । यत्र हि पञ्चज्ञानाः पुरोडाशाज्ञाना च न वैलक्षण्यम्, तत्र सङ्कल्पे वैगुण्यमात्रोदेषि कत्रलक्ष्यै-धापत्तेः न प्रयाजापत्तेः । यत्र वैलक्षण्यम्, यथा पशौ एकादश प्रयाजाः तिष्ठति च पशौ पृथग्ज्ञानानुयाजाः एकादश वेद्युयाजान्तरयुजाः, पुरोडाशे तु प्रयाजाः पक्ष इतिउषादन्नेनरभादीनाः, अनयाजाश्च शुद्धाङ्गेन प्रयः इत्यादि । तत्र निरुक्तदिसव्यायाः चोदनेनाज्ञायासां प्रयोगमिथिना चातुष्टाने कथं पुराणसाध्यादेवोक्तानुष्ठाने वैगुण्यमापत्तिः ? (अतोऽन्वयं प्रयज्ञादिना तद्वत्ते शास्त्रस्यैव न ध्यायारः इति अभ्युत्थानत यम् । अस्तु तर्हि तस्यो चोदकस्त्वोदेषि प्रयोगमिथिनेवः । तथात्वे पुरोडाशोदेषप्रवृत्तयुत्तरपशौ प्रयाजाङ्गानुगुणा प्रयाजादेः कारणात्तानामेव पुरोडाशाङ्गानामपत्ता चोदकवैगुण्यत् । प्रयाजाङ्गानुष्ठानस्य पददेशव्यपत्तेन पुरोडाशादियकत्वा-

भावात् । अथ पुरोडाशयागानुगुणानामेव प्रयाजादेः इति कर्त्तव्यत्वेनान्यथायत्तद्व्याप्युच्येत, तथापि अनुष्ठानमात्रोदेषि अङ्गवशोपकातिदेशस्वीकर्ते कुण्ठित्यु अन-थातामिदेषापत्त्या प्रयाजाङ्गानामपत्तेः । अथ उपनस-पृथग्भावेन पदार्थानामतिदेशात् उपनसालोपे इव अन्यत् उपनसालोपेऽपि न पदार्थोदेषेव । उपनसस्य तिद-त्वेन जननादेशाऽप्येव तदसौ अतिदेशकत्वेन प्रयाजा-भावात् । अत एव पुरोडाशानिदेषेन प्रयाजादिङ्गो विज्ञातव्योपनस एव अतिदिदेशे, न तु तस्मिन्प्रयाजा-दिङ्गमपि । अतश्च पदार्थं क्रियमाणप्रयाजादिभिरेव नादृशविज्ञातव्योपनसस्य लक्ष्यत्वात् तत्रैव पुरोडाशयागो-देषि योग्यताङ्गनरूपकरोपत्तेः प्रयज्ञानिरोधः । अत एव कारुण्यव्यवहारान् न वैगुण्यमपि । पदाज्ञादीना-मेवानतिदेशेन कष्टप्रभावेन तेषां सुतरामतिदेशात् । इति चेत्, तथात्वेऽपि पद्मपुराणोदेषेन अनुष्ठान-प्रयाजादिङ्गानुष्ठानां पद्मपुराण प्रत्येव क्लेशव्यपत्तया पुरोडाशयागोपनसकानुपपत्तेः । अन्यथा स्वर्गोदेषेन अनुष्ठानदर्शपूर्णमासादितः पुनस्तृषणादेरपि उत्पत्त्या-पत्तेः । अथ परवर्षे जिन्मागयथाजापदैः पुरोडाशोप-कारणात्तानुपपत्तेः तदप्ये मेदेनानुष्ठानि प्रयाजादीनि, न च 'एकादश प्रयाजात् यवति' इत्यादिना अङ्गप्रमाणसाधारणप्रयाजापुरोदेषेन एकदशत्यादिविधानात् सङ्कल्पितैरेव तैः तन्नेव उभयोपनसोपपत्तिः । 'एकादश प्रयाजात् यवति, पद्मेन तन् प्रयजति' 'एका-दशानुयाजात् यवति, पद्मेन' 'तद्वत्प्रयजति' इत्यादिना एकादशत्यादयमा पदार्थानुष्ठानप्रयाजावैगुण्यत्वेन स्वमाणाविशेषतया तन्कारणोपपत्तिः । इति प्राप्ते, तस्यम् । एकादशत्यादिसुगुण्य प्रयाजादिकं पदवर्षमेव । तत्रैव तु पद्मपुराणानुष्ठानार्थेन पुरोडाशयागस्य प्रयज्ञेन उपनसालोपेः न पृथक् तदर्थमनुष्ठानम् । अत एव प्रयज्ञस्यैव अन्यत् सिद्धोपनसभावात् पुरोडाशयागो-देषिथिनामेव नोपनसजनरीभूतं प्रयाजादिङ्गानुष्ठानोपपत्ति, न वा तद्व्यपत्तेन तदतिदेशात् प्रयोगमात्राभावात् । अत एव उपनसालोपे एव अतिदेशः । न च तैः पद-पूर्वात्तुल्योग्यतायावन्तैव जनसम्, पुरोडाशापूर्वत्किञ्च-

यौग्यताया अपि सामग्रीसत्त्वेनोत्पत्तौ वाच्यमावात् । नहि एकं कारणं युगपत् क्रमेण वा एकमेव कार्यं जनयति इत्यन निषामकप्रति, एकस्यैव घटस्य युगपत् क्रमेण वा रूपससयोगाद्युत्पादकत्वं दर्शयान् । कामोदेतेन अनुष्ठितदर्शपूर्णमासकन्यापूरान् नित्यप्रयोगीयपापघपय्यापि रूपमनेत्र । सामग्रीमेदस्य प्रवृत्तेऽपि समानत्वाच्च । एकस्मात् कारणत् युगपत् एककार्पादाऽवच्छेदका-
च्छिन्नस्य एकस्यैवोत्पत्तिः । इतरथा घटद्वयोत्पत्तिरपि युग-
पदाप्येत । अत एव 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यादौ अर्पणदोषात्तत्रामाशान्दनुपेक्षेण प्रवृत्तिप्रयोगात्तत्रामानाशि-
यत्स्यैव उदेरन्ताऽवच्छेदकरतेन स्थापितत्वात् तदा
च्छिन्नस्यैवैवैव युगपदुत्पत्तिः, नामैकस्य । न च तर्हि
क्रमेण क्त्वोत्पत्तिरस्य, पूर्वोत्पन्नकार्येण अपूर्वस्य नासौ
उत्पत्तयेत्यौ अपादकत्वात् । न चैव इहापि प्राय
निवेदेन पुरोडाशापरस्मापूर्वेण प्रकाशादिजन्यादक्षाना नायात्
पाश्चात्तन्मपस्मापूर्वोत्पत्त्युत्पत्तिः, एवमेव उदेरन्ता-
ऽवच्छेदकाराच्छिन्नस्यैव अपूर्वतन्मवसरानीकारात् । अतो-
ऽन कारान्तरोत्पत्तौ न किञ्चिद् वाचक इति युक्त एव
प्रवृत्तः । युगकालादिभूत वैशुभ्यं द्व तत्रैव निरस्ताम् ।

मण्डन— 'अत्र पुरोडाश उच्यते पशुस्यम् ।'

अंकर— 'चिन्ताया मित्रमन्ता ।' १. 'पशुद्वानि
प्रवृत्तन्ते ।' २. (अत्र प्रथमाधिकरणत्वेन यत्रिष्टि
त्वं, 'वैपा तु समगाने एवदेशकालकर्तृत्वे चोदनातः
समानानामेकमाक्यबोधिताना एकत्वत्वेन भवति ।
यथा दर्शपूर्णमासयोः । यथा च चिन्तायामिष्टौ' इति
भाष्यानुकारेण चित्रोद्ग्रहणं गृहीत्वा चक्रमष्टौ, किञ्चि
दुक्तमिति ज्ञेयम् । के.)

● पशुपुरोडाशादयः अन्तर्परिचयैः उक्तविधनायाः
न स्वाहान्यसम्बन्धनि, न च तद्वान्या किञ्चिदौगुण्य
भवति इति प्रथमद्वयणे (१२) प्रतिपाद्यते । वा.
१।६।१।१०-५. १०-३६. ● पशुपुरोडाशादयः आश्रयिणः
पदार्थाः अष्टशर्वाः, न द्व देवतापस्कारार्थाः ।
देवताऽऽशक्तान् देवतागत तदूर्वमिति सम्भवे । मा.
५।१।५।१८-२०. ● पशुपुरोडाशादीनि हविर्निर्वातः
हविर्वातकदास्या भिन्ने शक्ये, न तु हविर्वातकदास्यो

त्पत्तरसिन् । १२।१।७।१४-१६. मीचो. ५. १७८९
'ज्योतिष्टोमे इष्टयादौ.' इत्यन द्रश्यम् । ● पशु-
पुरोडाशाद्यौ देवतादेः गुणत्वेन प्रवीत्यपि प्रोक्ता
वाह्याया प्राधान्यविष्यते । माट्ट. १।४।८ ५. ३१८.

● पशुपुरोडाशतन्त्रस्य प्रवृत्तः अविचक्षणे अत-
निर्वाप्येयु देवमुखा हविर्वापि । १२।१।१।१-८.
मीचो. ५ ३८३ 'अनुनिर्वाप्याधिकरणम्' इत्यन
द्रश्यम् ।

● पशुपुरोडाशता च (सोमामय्याम्) इहान
श्रवणे— 'नेतेया पशुता पुरोडाशा विद्यन्ते, श्रुपुरोडाशा
मेते पचनः' इति । (पशुदेवतान्तः पुरोडाशा न
सन्ति, अन्तदेवतास्य सन्त्येव) । मा ८।१।११.

● पशुपुरोडाशान्यायः । अग्नीषोमीनपशुपुरोडाश-
यागः पशुदेवतास्यकारकः ॥

पशानर्पाति चेत् । १०।१।९।१९ ॥

भाष्यम्— अत्र ज्योतिष्टोमे पशुश्रीषोमीय ।
'आ सोम बहन्त्याग्निना प्रतिविष्टन्ति, तौ समन्तौ पर-
मानमभि समन्तो वरुणशाशान्वा वा एयोऽमिर्वाते,
यो दीधितो यदग्नीषोमीय पशुमालन्ते, वरुणशाशान्मेनेव
मुच्यते' इति । तत्रेद समाभनन्ति— 'अग्नीषोमीनस्य
वपवा प्रवर्तं अग्नीषोमीन पशुपुरोडाशासमनुनिर्वपेति'
इति । तत्र उदेहः किं पुरोडाशायागः आरुद्रुपकारकः,
उत देवतास्यकारकं. इति । किं तान् प्राप्तम् । तत्र
प्रयाजाविरूपो पचयितोऽपि हेतुः केन विरारो
विशेषेण पुनरनुप्राप्यते इति पुनरपदिरन्ते 'पशवर्पाति
चेत्' । इति चेत् परस्मिन् विनारुद्रुपकारको देवतास्यकार
इति, पशानपि आरुद्रुपकारकः स्यात् । एतद्धि कर्मा
प्रसिद्धं चान्म् । अग्नीषोमीयमिति च गुणभूतदेवत्व-
तद्धितस्यैव भवति । पशवर्पाति तदित एव शब्दो
वाच्यरोपेण वच्यता एतन्नवचनो व्यपदिरन्ते, न
निवोगस्तद्वचनः पशुपुरोडाशो । अतः प्रसिद्धेः अश-
रुद्रुपकारकम् ।

दुष्— यस्य प्रचानभूता देवता तस्य धर्मा एव न
प्राप्नुवन्ति । तत्र 'अनिर्वातः विश्वद्वृत्' इति दर्शन
नोपरयते । कथं (धर्मा) न प्राप्नुवन्ति । उच्यते । विश्वो

सादस्येन धर्मप्राप्तिः विवर्तशयोस्तु अमीधोमयोः (कर्म धर्मजाति । इयमिप्राय. क्वक्वा स्वज्ञतीथ । किं वैवर्तस्यमित्याह—) प्रकृतौ शुभमृतयोः (अमीधोमयोः) धर्मा विहितः, विवृतौ मयानमृतयोः इति विवर्तदणम् (वैवर्तदणमित्यर्थः) । अयमिप्राय. परिचोदयत ।

न, तद्भूतध्वजनात् । २० ॥

भाष्यम्— नेति प्रतिषेधकं शब्दः । ' आ सोम यद्गन्धि, अग्निना प्रतितिष्ठन्नि ' इत्यर्थेनादवचन एषः । यदर्थेनादवचनात् अन्वा पशौ देवता, अन्वा पुरोडाशः यामो इति गम्यते, अर्थेनादवचनादेष तैषेव्यध्वजनात् । एव द्वाह— ' यदेवत्य. पशु. तदेवत्याः पशुपुरोडाशः ' इति । तस्मात् अर्थेनादवचने देवतासंस्कार इति गम्यते ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २१ ॥

भाष्यम्— इत्यथ परवाम. संस्कारान्तं पशुपुरो-
डाश इति । कृतं लिङ्गमपि एतमर्थं दर्शयति ।
' इत्यथ वज्रिणे वृषागप्राक्गोत ' इत्यस्य पशोः पुरो-
डाशस्य ऋते संप्रतिपन्नदेवताक वाचनात्पुरोडाशकवाद्भ गमना-
न्नात्तम् । ' इत्यं स्तुद्धि वज्रिण स्तोमनृशम्, स्तुद्धि शूर
वज्रिण गुप्तैतम् ' इति च । तन् संस्कारपक्षेऽयकल्पते
नन्वप्या । तस्मात् पशुदेवतासंस्कारार्थः पुरोडाशप्राय
इति ।

गुणो वा स्यात् कपालवद् शुभमृतविकाराच्च ।
२२ ॥

भाष्यम्— विशेषविकाराणां पुनहामेय हेतु अन्य-
दिमति । वागन्धेन पक्ष न्याकर्षयति । गुण स्यात् देवता,
एवमाद्यदुपकारकवृत्तिविरुषीधने । अनेकगुणभावस्य
कपालवत् भविष्यति । यथा कपाल श्रयणेऽपि तुपोप-
यन्नेऽपि । एव अमीधोमयपि अमिधौ पशुशयने पुरो-
डाशयामो च शुभमृतौ भविष्यत । एव च तनि दार्ढ्यं
वैर्गोमालिकतो अमीधोमयोर्गुणभावेन यामो द्वाग्भूतयोः
धर्मः आम्नात्, इह शुभमृतयोरेवाविरोधेन भविष्यति ।
इत्यप्या प्रधानमृतयोः अन्वकार्ययोर्न मानुषान् ।
दृष्ट्वे च अनिष्टता. स्वियङ्गमिति । तस्मादपि आरा-
दुपक्रिये । अपिच औत्तम्या आश्विनमासवत्तनुनाम-

देवतायेषु पशुषु ऐन्द्रकारणसामिप्रः पुरोडाशाः पशु
प्रवर्तणानोरकृष्णते । संस्कारस्यै उक्तमेवम् । लिङ्गापि-
धानार्थतायाश्च उक्तमर्थेनादवचम् । तस्मादपि आरादुप
क्रिये ।

अपिवा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत
स्वाहाकारवत् । २३ ॥

भाष्यम्— अपिधेति पशुव्यावृत्तिः । नागदुप-
कारकं कर्म । तत्संस्कारः प्रतीयेत देवतासंस्कार
इति । कुतः । गोपशुतवत्सु देवतायाः प्रयोजनवचम् ।
तस्माद्यथा स्वाहाकारवर्तिनिप्रयोजन इति देवतासंस्कारः
प्रतीयेत एवमिहापि ।

अङ्गानामर्थसंयोगात् । २४ ॥

भाष्यम्— अनेन श्रौतवेने संयोग इह गम्यते
वाक्येन । तेन नागदुपकारकम्, आगदुपकारकम्. साम-
वायिकान्यङ्गानि यरीयासि भवन्ति इति । यदुक्तं गुणमृत-
देवतावेन तादृजशब्देन निर्देश इति, प्रधानमृतदेवता-
वेनापि एवचातीयनेन शब्देन सस्ये विधीयमाने
निर्देशो भवति । अपिच दृष्टकार्यमदृष्टत् वलीय. । तस्मात्
संस्कारकर्मैति । (यथापि इदं दुपकृतवचने ऋषि गोप-
लन्धने, तथापि भागवत्स्वरव्यक्तं घृद्ययेवेति सिध्यति इति
अस्माभि पृथक् कृतमिधि शेषम् । के.)

व्यूहवचनं च विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात् । २५ ॥

भाष्यम्— इत्यथ संस्कारकर्मैति । मौषामण्या पशु-
पुरोडाशदेवताविप्रतिपत्तौ व्यूहवचन देवतासंस्कारे एषा
यमरपणे । ' यै तौषामण्या व्यूह उदस्या, समृद्धम्,
यदन्वदेवत्या पशुपुरोडाशा भवन्ति, ' अन्वदेवत्याः
पशवः ' इति ।

गुणोऽपीति चेत् । २६ ॥

भाष्यम्— एव चेत् परवर्ति संस्कारपक्षे व्यूह-
वचन अन्वकल्पते इति । तत्र । संस्कारपक्षेऽपि व्यूह-
वचन नावकल्पते । नहि तत्र विद्वित् व्यूहम् । विप्रति-
पन्नदेवतावैरेव पुरोडाशौ तत् कर्म समृद्धत्वं भवति ।
एव द्वाह— ' यदन्वदेवत्याः पुरोडाशा भवन्ति अन्य
देवत्या पशव इति तदन्व समृद्धं भवति ' इति ।
यशोभयोः पशुवैर्गोः, न तमेव शोचो भवति । यथैव

हि सक्त्वापक्षे व्युद्वचनप्रयत्नात्. एरमिनरसिन्धुपि पक्षे अर्थकादो भविष्यति ।

नासंद्धानान् कपालान् । २७ ॥

भाष्यम्— नैवेद्येषु । भार्गवे पक्षे न किञ्चिदपि हीनम् । यथैव एकेन कपालेन तुरेषु उपमानेषु अन्येषां कपालानां न किञ्चिद्विहीयते, एवमन्यथा देवतया पशुपुरोडाशायामो निर्वन्मन्त्रे न किञ्चित् पशुदेवताया हीयते । तत्र व्युद्वेदे एव व्युद्वचनं भवति । मदीये तु पक्षे देवताप्रसादनमङ्गलम् हीयते । अन्यदेवदुष्पक्षे च व्युद्वचनं सम्भूतं भवति । अर्घ्ये तु व्युद्वचने उच्चारिते न शब्दाद्यो गृह्यते इति ।

प्रहाया च संप्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वान् । २८ ॥

भाष्यम्— इत्यथ संस्कारकर्मोति । सौनाम्या च प्रतिपन्नदेवतानेषु मेषेषु तद्वचनं भवति पुरोडाशचननम् । 'नैवेद्या पश्या पुरोडाशा विप्रन्ते ऋतुपुरोडाशा ऋते पशवः' इति । न तानत्र नियन्ते । निप्रतिपन्नदेवतानेषु संस्कारप्रमाणलोच्य एवमुच्यते । प्रहा एषा पुरोडाशा. 'ऋतुपुरोडाशा ऋते' इति । किं तेषां पुरोडाशैः सामान्यम् । यदेते देवत्वसंस्कारयोः । यदि पुरोडाशा अपि देवतासंस्कारयोः, एतन्नेतदवस्यते । तस्मात् संस्कारपक्षे एव श्रेयान् ।

प्रहाभावे च तद्वचनम् । २९ ॥

भाष्यम्— एष श्रूयते 'नैवेत्य पशोर्ग्रहं गृह्णन्ति पुरोडाशचनेन पशु' इति पशुपुरोडाशचनसाहेतुत्वं प्रहाम्भनं नृणाम् ऋतुपुरोडाशयोः एकार्थतां दर्शयति । तत्र ग्रहणं देवतासंस्कारार्थतां निराकरोति । यदि पुरोडाशोऽपि देवतासंस्कारार्थः, एवमेतदवस्यते ।

देवतायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन दर्शयति । ३० ॥

भाष्यम्— इत्यथ पश्यामः संस्कारकर्मोति । एष सामान्यो— 'अग्निं कामेभ्यः पशव आण्मन्ते, कामा वा अग्नेः, आग्नेः। पुरोडाशा भवन्ति, आग्नेः। हि पशवः' इति । पशुदेवताहेतुत्वं पुरोडाशान् श्रुत्वा देवतासंस्कारार्थतां पुरोडाशानां दर्शयति ।

अतिरुद्धोपपत्तिर्यापत्तेः शृतान् गुणभूत-
विचारः स्यान् । ३१ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं गुणभूतयोर्ममं प्रथानभूतने-
प्रीपीमीमीं ग्यादिति । उच्यते । अतिरुद्धा प्रथानभूत-
पोरपि अमीपीमनेर्धर्माणांमुपपत्तिः । कुनः ? अर्थापत्ते । प्रथानभूतापरि प्राकृतं कार्यं यागनिर्वृत्तिं बुजाणौ हा-
भूतौ इति धर्मैर्गोभ्येते शृतान् । यथा 'शृते चरम्' 'दशध्वरम्' इति प्रथानर्थे दक्षिणते प्रणीताकारे बुजति इति धर्मैर्गोभ्येते । न च दोषो भवति ।

स द्वयमः स्यादुभयोः श्रुतिभूतत्वाद् विप्रतिपत्तौ तादर्थ्याद् विकारत्वम् । ३२ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं ऐन्द्रनाभ्यामिन्द्र-
पुरोडाशानां सौवामाणीप्रश्नानात् उक्तमः प्राप्नोति । तदेवमुच्यते । स द्वयमो यागो देवनाभस्तद्वयमः टिड्गि-
यानार्थश्च । तन्मन्त्रेष्वेवो. श्रुतिभूतत्वात् । अतो विप्रति-
पन्नदेवताकेषु टिड्गिपिधानार्थतया प्रश्नानादुक्तमो न भविष्यति । तद्विकारगत एवाव विकारो भविष्यतीति ।

तस्याप्युक्तमर्थपादत्वम् । ३३ ॥

भाष्यम्— इति यदुक्तम्, तदेवमुच्यते ।

विप्रतिपत्तौ तास्मादाप्याधिकारः स्यान् । ३४ ॥

भाष्यम्— एत तर्हि अनेन प्रश्नारेण प्रश्नानादु-
क्तमं. । देवतासंस्कारस्तान् प्रश्नानादुक्तमं न शक्यते वाचयितुम् । तत्र सौनाम्या संप्रतिपन्नदेवताया एव चोदकेन पुरोडाशा. प्राप्ता । तत्र इन्द्राद्यं चन्ना. पशुदेवतानामेव वाचना. । कथम् ? एकदेशा हि तेषां-
निमे वर्गान्तरसहितान् उच्चारिता इति गम्यते । यत्कृत्यति हि एकदेशा. समुदायिनः समुदायनमन्याम् समुदायार्थं गमयितुम् । यथा गान्धर्व. । यथा च सरस्वतीदेवताके निगदे 'सरस्वति देवनिदेशे निर्वह्यं प्रजा निश्च्य वृषपथ्य मायिनः ।' (ऋग्वे. ६।६।१२) इति वृषपथ्यो वृच्छव्यापं गमयति । किमर्थं पुरोडाशं कल्पते ? यो देवतान्तराणि पशुदेवतासंस्कारार्थं यगेषु प्रत्याप्यमानानि अन्वयंयानि मन्त्रेषु । तस्मान् पशुदेवतानां आत्यन्तविकारः पुरोडाशदेवताया इति ।

अन्वयासो वा प्रयाजघदेकदेशोऽन्यदेपलः ।
३५ ॥

भाष्यम्— छस्त्रारण्ये एव वाशब्दो युक्तिं व्याव-
र्त्तयति, न पशुम् । न वा आध्याविकारः । संस्त्रारण्ये
अन्वयाऽनुपपन्नमाने आत्माविकारा भवन्ति । अनाख्या-
दिकारेण्यपि संस्त्रारण्यः अव्यस्यते एव । कथम् ?
अथत एव पुरोडाशयोगस्य भविष्यति । तत्र हि चोदनेन
पशुदेवता न प्राप्नोति पुरोडाशाश्च । पशुदेवताया अन्वय-
द्वयं विधीयते ब्रह्मः । पुरोडाशान्वया देवता । यागस्तु
अविवृत एव तिष्ठति । न पशुदेवतासम्बद्धैव फलैः यो
ब्रह्मब्रह्म । तदुभयमपि अनन्यस्ते यागे न ममवति
इति अर्थावयवस्यै जागः । तस्य एकदेशः अन्यदेकलः
प्रयाजात् । तथापि पशौ पशानां प्रयजानां चोदनेन
प्राप्तानामेकादशस्य विधीयते । सा च अन्तरेणाम्यस्य
नावकल्पते इति अन्वयते प्रयाजाः । तेषामन्यस्यमानानां
एकदेशे अन्या देवताः । इत्युक्त्वा कान्तं इत्येवमादयः ।
छस्त्रमिहापि अन्वयाः पुरोडाशयोगस्य । तस्मादनुक्तैः
संस्त्रारण्येऽपीति ।

तुम्— अस्या (सौवामण्याम्) नोदकेन पशुदेवता
(पशुपुरोडाशयोगे) प्राप्नोति, पशुपुरोडाशश्च । तत्र
पशुदेवताया इत्यान्तरम् (ब्रह्मः) विधीयते, पशुपुरो-
डाशस्य च देवताऽन्वयम् (इन्द्रादि विधीयते) । यागस्तु
अविवृत एव (अवतिष्ठति) यथाऽभ्युदितेष्ट्याम् । वा
(यागः) अव्यस्यते यथा सोमशमः ।

इमे मृतभाये अयुक्ते । अस्या सौवामण्या
(प्रधानभूता) पशुयाग आश्रयन्ते, देवतामकारादरेण
च (तेषु चोदनेन) पशुपुरोडाशाः प्राप्नुवन्ति । तत्र
कल्पनिकोऽय देवताविधिः । तस्मात्प्राप्तुम्नार्याः (पशु-)
पुरोडाशयोगाः वचनसामर्थ्यतः (भवन्ति) । यो ब्रह्मो
देवतामनुदः, न पशुपुरोडाशयोगेन न वचयते । कथम् ?
अविपरिवर्तमानात् । कथमविपरिवर्तितः ? अविधानात् ।
कथमविधानम् ? (वचनम्-) अत्र (विवृती) अ-
कार्य इतिदिश्यते (न पदार्थाः,) यत्र (तु तेषाम्)
प्रकरणम्, तत्र विपरिवृत्तिः । तत्र ब्रह्मणै (एव) ।
अभ्युपेतं ब्रूमः । अस्तु (नाम पुरोडाशयोगस्य इह-)

प्रकरण विपरिवृत्तिश्च, तथापि (ब्रह्मदेवतामकारेण)
न सवप्यते (प्रमाणमाकार) नैतत् सोमशमिना इत्यम् ।
तत्र (' सोमैव यवैत ' इति) सोमशमिच्छिते यागे
विधीयते (ऐन्द्रवायवादीनि च) ब्रह्मणानि सोमशम-
द्रव्यस्य संस्काराणि । तानि (च सर्वानि) ब्रह्मणानि
प्रकरणेन गृह्यन्ते । अर्थात् तत्र यागाम्नासः । इह (तु
पशु-) पुरोडाशस्य ब्रह्मदेवताया वा न वक्ति संस्त्रारः
(क्रियते) । तस्मात् यागान्वयम् (इत्यम्) । ननु
अभ्युदितेष्टिवत् भविष्यति । नैतत् (अभ्युदितेष्ट्या)
तुल्यम् । तत्र निमित्ते (चन्द्राम्युदये सति देवता-)
विभागो विधीयते, यागस्तु विद्यते एव । न तु इह तथा
(विभागवचनम्), येन अभ्युदितेष्ट्या तुल्यं स्यात् ।
ननु पत्यस्यः पुरोडाशयोगः (कथम्, इत्यर्थः), आनु-
मानिकस्तु (कथयस्तु) ब्रह्मदेवतासंभवेन (यागः) ।
तस्मात् (इत्यनुमानेन) यागान्तरम् (कल्प्यम्) ।
नैतदेवम् । यदि तस्मिन्नेव यागे येन निवृत्त प्रकारेण
निवृत्तः स्यात्, तथा यागान्तरं न कल्प्येत (न तु
सम्यग्नि निवेशः) यदि च प्रत्यक्षे यागे गति आनु-
मानिको न कल्प्येत (तत्र,) वीक्षाणीकवीनि अधमेनापि
मन्वेतुः । यदि च (सौवामण्याम्) एकैव यागः, तथा
(सति) एक एव विवृत्तः प्राप्नोति । (चोदयति-)
देवान् इत्ये (अन्वयार्थः— यागभेदेऽपि समानवन्-
त्वात् प्रयाजादयः सन्दिह वर्तमानाः, इत्यकारणयोगेन तु
आयुक्तिः । ते चैकस्मिन्पि यागे इत्यभेदात् आवर्तन्ते
एव इति काऽत्र अनिष्टापि इति) । इत्युक्ते ।
तत्र एकस्य (एव प्रत्यक्ष) संस्त्रारः प्राप्नोति, द्वितीयस्य
(तु इत्यन्वय) चोदक एव न (प्राप्नोति । विवृ-)
एकस्य (एव) च प्रधानं भवति, द्वितीयं तु प्रोक्षणा-
दियत् अदृश्यं (प्राप्नोति) देवतपोस्तु यदि (एकन)
निवेशः (स्यात्) विकल्पेन स्यात् । (यत्र प्रयाजवत्
एव यागोऽन्यस्त' देवताऽन्तरेण युज्यते इति, तदपि
न तुल्यमित्याह-) प्रयाजानुवादेन वा संख्या विधीयते,
(अतः) तत्र यागान्तराद्यद्वैव नास्ति । (इह तु
यागान्तरमिति वैपर्यम्) । [आन्वयाश्रमैः इत्यु-
दीक्षायादस्तु त- नखलेन न सगतः इति न स्वीह्येन ।]

शा— अग्नीषोमीये पशो पशुपुरोडाशः किं पशो-
राहुपकारकः, उन पशुदेवतासकार इति षडेह आग-
दुपकारक इति श्रुतम् । नैसम् ' दृष्टे स्मरणसंस्कारे
सति नादृष्टकल्पना । पशुषर्षभैश्च संदर्शान् तदङ्गत्वं
सुनिश्चितम् ॥ '

सोम— पूर्ववदिहापि देवताऽन्तरत्वात् अक्षकार-
कत्वं इत्युच्यतेः संगतिः ।

वि— 'उपनादी सृष्टिनिर्वा पुरोडाशः पश्वरितः
(पशो उदितः उक्तः) । तदितोक्त्वा द्रवोर्देवमेदाहुप-
कृष्टमता ॥, सदस्याभिश्चितेऽङ्गत्वे दृष्टोऽर्थः स्मृति-
सङ्गतिः । देवान्तर चेद् विहृतावग्नीषोमनिर्तनम् ॥ '

भाट्ट— दैष्टे ' अग्नीषोमीयस्य वपया प्रवर्षाग्नी-
षोमीय पशुपुरोडाशमनु निर्वर्षति ' इति श्रुतः पशुपुरो
डाशमयागोऽपि नोद्देशानेन पशुदेवतासंस्कारः, उभयत्र
तदितान्निर्देशाविशेषेण उभयोरपि आराहुपकारकस्या-
सामान् । न च पशुयाम्यस्य ज्योतिषेमाङ्गत्वेन फल-
वत्त्वात् अस्यैव तदीयदेवतासंस्कारकत्वमिति वाच्यम् ।
सोमप्रकल्पाविशेषेण तत्रापि त्रिनिवामनातिरिक्त्वात्, पशु-
पुरोडाशसामान्यायाः परब्रह्मकलेन लुत्तरफलकत्वेन वा
उपपत्तेः । न च वयाऽन्वासामप्राङ्गव तत्राप्यभिप्रेतम् ।
अन. पूर्वाब्द आरहुपकारक एवायम् । एव च सौम्य-
मया आधिनकारकत्वमुभयमदेवताकेतु पशुपु ' ऐन्द्र-
काशमविनाः पुगेडाश मवन्ति ' इत्यादिना अपूर्णा
रिषीयनता नोत्कृष्ट ममन्ति । इत्यथा यत्र तदेवयाः
पशुयागाः दयोत्कर्षापत्तिः । इति प्राप्ते, वाचमिहपशु-
यागधर्मसदृशत्वात् अस्य तदङ्गत्वात्तः तदीयदेवता
संस्कारभ्रमनेव । अत एव पशुपुरोडाशसामान्याऽपि
परब्रह्मत्वेनैव उपनया, इति न तत्त्वं वयाऽन्वासामप्रा-
ङ्गत्वात्संगति आराहुक्त्वा । पशुप्राश्यापि स्ववाक्ये श्रुत-
त्वात् न वयाऽन्वासामे वैमृष्यवत्यावाङ्मुष्टिः । अतश्च
' वयना प्रवर्षे ' इत्यत्र काश्यायं एव सवोगं प्रमायो
वा इत्यन्वदेत् ।

यतु सौम्यामया अन्वदेनाङ्गान् उक्त्वाऽतिरिचिर्नि,
द्वय । इत्यादिदेवत्वरश्चतु न्यासादेव (' देवत्वं पशुः
तदेवत्य. पुगेडाशः ' इति न्यासान्) तद्वदेवत्पुगेडाश-

सिद्धेः विधिवैयर्थ्यात् । अतश्च तत्राश्वे न पशुपुरोडाश-
यागोद्देशेन देवताऽन्ताद्यविधिः, तथापि पुगेडाशदे
वद्देवत्वरश्चतुःश्लेषऽऽपत्तेः । किन्तु पुरोडाशोद्देशेनैव
अभ्युदितेऽपि । तत्र च अग्रापेक्षया योग्यतैव
पशुपुरोडाशयागस्यैव अतिदेशप्रतिषेध संभवः, अन्यस्य
पुरोडाशयकत्वात्तान्तात् । अतस्त्वस्य कायंश्रुतत्वेन
प्राप्तस्यापि वाचनिकदेवताऽन्तासन्त्यात् प्राक्तनसंगमन
वापेऽपि तस्य अग्राह्यत्वात्तान्तरव्यवस्था तत्रैव निवेद्य
नोक्तम् ।

यानि तु सौम्यामयीप्रकरणे एव उत्तरस्युदेवत्वरि
' आधिन मृदाति ' इत्यादिना सुरापुरोडाशमि
प्रहृणानि विहितानि, तेषु ऐन्द्रनायवादिप्रहृणेष्विव अग्रा-
पेक्षाया अतिदेशप्रतिषेध पशुपुरोडाशयागे एव देवता
विशिष्टप्रहृणस्मृत्यविनियोगविधिः नान्यत्र, आधिना-
दिदेवत्यावस्य अन्यत्र असम्भवात् । प्रधानतुत्तरश्रुतये
च तत्पत्तिशिष्टपदव्यवस्थेन द्रव्यान्तरनिवेशात्तुपपत्तेः ।
अतो विभिन्नद्रवदेवतसंभवत्वात् उच्यतेऽत्रापि
प्रवर्षासंस्कारवत्येन पशुपुरोडाशयागस्य अन्वयः
संगतः । तत्र च आधिनादिदेवत्यस्य प्राकृतमेव कायं,
ऐन्द्रादिदेवत्यस्य तु (अन्यथादिदेवत्यस्य, इन्द्रादिदेवत्यस्य
तु इति पाठश्च सुक्तः) अग्रकृत इति सूत्रमाश्व-
कारयोरभिप्रायः । धार्मिककारस्य तु न तत्रैव सु-
ऽऽदिशस्य पशुपुरोडाशे विनियोगः समीचीनः, तस्य एव-
दिप्यमात्रे देवताऽन्तव्यवस्थेन आधिनादिदेवत्यस्य
तत्र प्रकृतौ विहृतौ वा अप्रसिद्धेः । वक्ष्यमाणस्या तत्र
पुरोडाशयकत्वस्यापि औपदेशिकत्वेन तुऽऽदिशस्य
निवेशानुपपत्तेश्च । नापि अतिदेशप्रतिषेधविनियोगः,
तत्र अङ्गमन्वत्तदेवताऽवशेषेन प्रहृणाङ्गभूतदेवतायाः
प्रसङ्गेन उपकारकत्वानुपपत्तेः । अतो गुणात्कर्मान्तेनैव
प्राकृतपशुपुरोडाशयागस्यैव दर्शपूर्णमासपृथक् विधीयते ।
न चैवमाकृतमन्वयेन देवतामत्पेऽपि स्वाहात्प्रादि-
मन्त्रेण दाढ्यांयै पुनः स्मरणम् पशुपुरोडाशमयापि पुनः
स्मरणमिति, प्रकृतौ आम्नानाश्रुतयेव तथा कल्पनेऽपि
विहृतौ आधारमन्त्रेण प्राकृतमन्त्रवाक्यस्यैव इहानि पशु-
पुरोडाशमाशेषरतैः । ननु एव पशुपुरोडाशस्य तैश्च

मण्णाम्प्रातेः कथं तत्र देवदिविद्वत्तान्ताविधिः, कथं चित् प्राहायानि ना उपकारपृष्टप्रभावेनैव पदार्थप्राप्तेः । प्रकृते च देवतान्तरविधानेन प्राङ्गोपकारस्य वस्तुतः अनति-
देवान् तदुत्प्रभावेन पशुपुरोडाशभागस्य अतिविशेषमवात् कथं तत्र देवतान्तरविधिः इति चेत्, अत एव ऐन्द्रादि-
वास्ये इत्येवताविधिः प्राङ्गतपशुपुरोडाशभागस्यैव गृह-
मेधीये 'आन्वभागी यन्ननि' इतिवत् अग्राहृतकार्वाण-
तवा विषेयवा(न)हीकावात् । न च तद्वदिह पशुपुरो-
डाशभागात्प्रैव प्रत्यभिशाऽभावः 'यत्रै नौनामन्या व्युद्धं
तदेव गमुद्धम्, यवमदेवताः पशुपुरोडाशाः अन्व-
देवत्याः पशवः' इत्यर्थवादस्यैव प्रत्यभिशासक्यात् ।
अत अग्राहृतकार्वाणै एव पशुपुरोडाशाः, सुवाऽऽरियानास्तु
कर्मान्तरमेव प्राङ्गतकार्यपशुम् । अत एव 'नेतेषा
पशुना पुरोडाशा निष्कृते, प्रहपुरोडाशा षोडशयः'
इति चिन्तमये पुरोडाशाः तन्मन्त्रदेवतास्मरणानि न
वियान्ते, अपि तु गृहन्त्यान्वेष्ये तानि इति व्याख्येयम् ।
मण्डन-— 'पशोः पुरोडाश उरुत्करोति ।'

शंकर-— 'नैवं पशुपुरोडाशाः ।' ११. (उनिपाती) ।

• ज्योतिशोमे 'मोषे ष्याति' इत्यन तौषेस्तानस्य
प्रतरणादेव आरहुपकारक्य प्राप्त पशुपुरोडाशान्यायेन
दृश्यमानमन्त्रार्थवन्लिङ्गेन बाधित्वा कनुपुष्यधर्म-
त्वम् । भाट्ट ३।१।९,

• पशुपुरोडाशगयागः । इद दृष्टादृष्टोभयार्थ इत्य-
संस्कारक एतिस्योपकारक श्रव्यर्थे प्रथुचिरुप वैदिक
धर्म । बाल. पृ. ८३-८४. • पशुपुरोडाशभागा. पशु-
दागीयदेवतासंस्कारकः । १०।१।१।९-३५. मीको.
पृ. २५१८ 'पशुपुरोडाशगयागः' इत्यत्र दृष्ट यम् ।

• पशुपुरोडाशभागविधिः प्रसङ्गी पशुश्रव्य प्रयाजादेः
न्योपकारिणोऽपि अप्रयोषकः । बाल. पृ. १०८.

• पशुपुरोडाशयागादिः क्रियाया एवमथ. सनि-
परयोपकारित्यसमो अनपेक्षितानेनादृश्यपनाऽऽपादकस्य
आरहुपकारित्वस्य अनुत्तमैव । सु ३।७ पृ. ९७.

• पशुपुरोडाशशानं वनाप्रचारत् पत. । अङ्गै-
रपि तस्य तत्त्वान्तरैव भवितव्यं प्रवान्देवत्वान्तेषाम् ।
भा. १२।१।२।५.

• पशुप्रकृतिलिङ्गानि आत्मविवरणं प्राणिव्यक्तत्वं
सुन्याकारत्वं पशुगणत्वमित्यादीनि । बाल. पृ. ११९.

• पशुप्रभवभाषातिमत्-द्रव्यत्वं इष्टिप्रकृतिलिङ्गम् ।
बाल. पृ. ११९.

• पशुप्रयुक्तं गोबोहनं स्वतन्त्रपशुकामनायामं च
कर्तव्यम् । भाट्ट. ४।१।२ वर्णकं ३.

• पशुप्रयोजकत्वं शङ्खलोहितयोर्नास्ति अग्नीयोमीये
पशौ । ४।१।१।२।२७.

• पशुप्रयुक्तः ज्योतिष्टोमोपकारकः । वा. १।२।१।४.

• 'पशुप्रयुक्तस्य यत्रज्योः पङ्कजत्विचः' इति कर्तव्या
नियमविधिः । अर्थापत्त्या तु प्राञ्चिकीं प्रातिः (अप्यर्तुः
प्रतिप्रसृता अस्मा होता आसीमः मैनामन्त्रश्च) । वि.
४।२।९. • पशुप्रयुक्तेषु सर्वेषु सर्वेषु च नारिष्टोमाः,
तेषु च स्वाहाचारः । भा. ८।२।५।१८.

• पशुप्रयुक्तयात्री सर्वान् लोकानन्विययति । भा.
१।२।१।८.

• पशुमन्त्रि श्रीणि सवनानि कर्तव्यानि । तेषां
वचनम् 'वयवा प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशेन मार्थ-
दिने सवने अद्वैस्तुतीयसवने' इति । द्रुप. १।२।२।
१।३२. • पशुमत्सु अक्षुर्मात्स्येषु परिषिक्तमयधर्माः ।
तेन यूपपरिषिक्तमन्त्रिरोषे परिषिक्तं एव कर्तव्यः, न
यूपधर्माः । सत्वकृत्यम् उपशयत् न परिषिक्तः । सू-
धर्मश्च नक्षत्रम्, उच्छ्रयम्, निपनमिति । १।२।१।
१।२७-२९. • पशुमत्सु चानुर्मात्स्येषु परिषि. परिषि-
धर्मा यूपधर्मा चेति उभयधर्मा स्मन् । तत्र अविष्यदाः
यूपधर्मा यवमनीमिः अग्निः प्रोक्षणम्, अज्जनम्, परि-
षिक्तमिति । परिषिक्तधर्माः इधमत्तनहनम्, समार्जनम्,
शुद्धा अज्जनम्, अम्नाश्रावणमिति । १।२।१।२।२६.

• पशुमत्सु चानुर्मात्स्येषु 'परिषौ पशु निजुञ्जित' इति
यूपधर्मः । पशुमन्त्रिभवनं परिषौ कर्तव्यम् । १।२।१।२ ।
परिषिक्तान् मध्यमः सृष्टः । परिषेव्य सतपोऽत्रयौ न
कर्तव्यौ । अज्जनादयस्तु कर्तव्या एव । प्रैरे तु 'यूपमा-
क्यमानाव' इत्येव दृष्टान्, न तु 'परिषेव्येऽव्यमानाव'
इति । वि. १।२।१।३.

● पशुधाम वषापुरोडाशाद्रमचारमक । सु
 पृ ६० ● पशुधामेषु मनोनामन्त्र अग्निदेवस्य एव,
 न तत्र पशुदेवताया उह । मनोनामन्त्र । १०।४।
 २।१४३.

● पशुधामदिनेऽपि अग्निहोमहोम सप्ततन
 नीचरवेदिके, देवात् पशुधामे उच्यते तु औचरवेदिके
 एव । सङ्घर्ष ३।१।२४ मीको पृ ८६ ' अग्नि
 होमोम ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पशुधामप्रमाधिग्रणे (पशुधामाधिग्रणे २।२।
 ६।१७-२०) न्यायोरोद्रलिनचनस्य न्यायविच्छेद
 वननत प्राप्तस्य माध्यकारैव वर्णितम् । सङ्घर्ष
 २।२।१९

● पशुधाम् । यथा पशो मित्रकलेषु अपि एक
 देशेषु ' वषा प्रातः सप्तने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्य
 म्दिन, अग्नेस्तृतीयसप्तने ' इति न अज्ञानामाहुतिर्मनति
 तदत् । १।१।२।३।१४ । यथा पशो साप्तदशे श्रुयमाणे
 न दार्शनीयमाहिर्षा नत्र प्रभृतिभिर्प्रतिपिप्यन्ते, वाचविक्र-
 म्वात् साप्तदशस्य । भा. ८।४।१५।१४

● पशुधामविष्णु ' वाचश्रुयिवा धेतुमात्मने, माघ्न
 यन्म्, वेद्रमुपमम् ' इत्यत्र गोत्तकादिमन्त्र एवेति
 पद्ये, न तु अज्यवर्जाय । १०।२।२९।२९
 (धेतु नराग्रविद्या । अग्नेइवकादिपशुधामिप्रतियोगिन
 माना च पुत्रश्च पिता च धेतु-कस्य-कस्यमन्त्रेण
 प्रकाः । ते च गोत्तकादिमन्त्र इयुक्तमेव । के) ।

● पशुधाम आग्निवचन गृह्णति पुन्तरिति
 होमो चतुर्षुऽपि द्रव्यसोम उच्यते । भा २।२।
 ६।१७

● पशुधामस्य मित्रकलेद्रव्येन मित्रमपि
 पुत्रिद्रव्यैव प्रयोगे । मु पृ १४।४

● पशुधामेषुपशोने षड् उच्यतेऽप्युच्यते तदुच्यते
 मिष्य न भिन्नतया, किन्तु सिद्धानि पूजितान्यम् ।
 सङ्घर्ष २।१।४

● पशुधामस्यनमाश्रुयमाणेषु सङ्घर्ष । सङ्घर्ष
 १।१।१० मीको पृ ३६० ' अग्नाग्नयवेदः ' इत्यत्र
 इत्यत्र ।

● ' पशुधामदशत्वस्य न योग्यवत्तया विना ।
 सिद्धिस्तीति चाप्येन सिद्ध सदिग्धनिर्णय ॥ ' वा
 ३।१।१।१ पृ ६५०

● ' पशुसजनीयेषु विकल्प स्यात् ' इत्यत्र द्रव्ये
 उच्यते— सजनीयपशौ मैश्वररूपकर्तृणात् ' अग्नित्र
 होतारमद्वेषीताय सुनासुनी यजमान ' इत्यमीनी
 यात् अनतिविद्यात् (अतिविद्यात्) सूक्तान्येवैव
 तन्निगि सजनीयविविधाना नैनाचरणरहिताना प्रवृत्तेन
 कास्ति मन्त्र कर्तृतश्च विशेषग्रहणमिति इति । बाल
 पृ १४८.

● पशुसजनीयेषु विकल्प स्यात् वैहृत्क्षेत्रे
 दुग्धयोरश्रुतिभूतत्वात् । १।२।१।२।३०॥

पशुसजनीयेषु सजनीयेषु पशुपुरोडाशेषु
 च प्रवृत्ते विकल्प स्यात् । पञ्च प्रशाशा एसादश प्रशाशा
 वा वाया इति भाव । वैहृत्क्षेत्रे पशु वैहृत्क्षेत्रे
 पुरोडाशा तत्र इत्यम् । वस्तुनस्तु वैहृत्क्षेत्रे एव ते सर्वे
 न सद्यः । कुतो वैहृत्क्षेत्रे सर्वे । उच्यते पशुपुरोडाशेषु
 अश्रुतिभूतत्वात् अज्ञाना अश्रुते अश्रवणात् । चोदक
 यदीनाद्रस्यगुग्धयो । तस्मात् पशु सजनीयपुरोडाशाश्च
 इत्युभयोर्मध्ये कस्य प्रवृत्त कश्च प्रवृत्ती इत्यत्र विज्ञान
 इति पूर्वं पद्य ।

याशुक वा, तस्य वैशेषिकज्ञानान्, तदनर्थक
 विज्ञान्ये स्यात् । ३१॥

वाचस्पदे विकल्पपूरणस्य न्यायमिति । याशुक तत्र
 सजनीयपुरोडाशेषु प्रवृत्तते, न विकल्प । तस्य पशो
 वैशेषिक धन आश्राय एतन्नकारैः । किन्त्ये ३
 एति तत्र वैशेषिकधर्मज्ञाने अथवा क स्यात् । आश्राय
 धर्मज्ञाने निवृत्तौ । तस्मात् याशुक तत्र पुरोडाशेषु
 प्रवृत्तते इति सिद्धान्तः ।

पशोश्च विकल्पसंज्ञान्प्रमये विद्यानात् । ३२॥

इत्यत्र याशुक तत्र पुरोडाशेषु प्रवृत्तते इत्यत्र ।
 यथा तत्रस्य विज्ञानं अश्रुते - ' वषा प्रातः सप्तने
 चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यमदिन सप्तने, अग्नेस्तृतीयसप्तने ' इति । तत्र तत्रस्य मध्ये सजनीयपुरोडाशेषु विज्ञाने

अतएव पाशुकं तत्रं पुषेडासोषु प्रथमभूते, न विकल्पः इति सिद्धान्तः । के.

● पशु- (अग्नीषोमीय-खनीय)साधारण्यं रजसा-धर्माणाम् । ३।६।१०।३१.

● पशुसोमयोः प्रदेयप्रकृतित्वेनैव आवनता । सु. ट. ७९७.

● पशुसोमाधिकरणम् । 'अग्नीषोमीयं पशु-मूलभूते', 'लोमेन यजेत' इति आलभन यागश्च अपूर्वं कर्म विधीयते ॥

द्रव्यसंयोगोद्भावात् पशुसोमयोः प्रकरणे ह्यन-यको द्रव्यसंयोगो नहि तस्य गुणार्थेन । २।२।६। १७ ॥

भाष्यम्— एतद्विधेरेव भ्रूयते— 'यो वंशितो यदग्नीषोमीय पशुमालभते' उति । तत्रेदमनगति 'हृदय स्वप्नेऽव्यति अय जिज्ञाषा अथ वक्षसः' इति । तथा 'लोमेन यजेत' इति, तथा 'ऐन्द्रवायव गृह्णाति', 'मैशवषण गृह्णाति', 'भाधिन् गृह्णाति' इत्येवमादि । न च सद्यः, किमवग्रतिगृह्णातिनोदिताना कर्मणामेव आचरन्तिवती सनुदायव्य अतुवदितारी, अथ अपूर्वयोः कर्मणोर्विधातारौ इति । किं तावत् प्राप्तम् । सनुदायव्येति । कुतः ? ये इमे आचरन्तिवचतिभ्या कर्मणी विधीये यत्तामिति चिन्त्यते, पूर्वमेव ते अवर्तितगृह्णातिभनमव-गमिते । न च अवगमितोऽर्थो विधीयते । हृदयदीप्तु 'पशुपान्देन अनुवदति, सोमशन्देन च रयम् । तस्मात् 'सोमेन यजेत' इत्यनुदादो यचति । यजेत स्वर्गकामो नरन्ते नरन्ते इति कश्चुणसकभाष्ये । 'पशुमालभते' इति च आलभतिव्यीषोमसङ्कल्पे । अरि च 'दशै-तानध्वरुं प्राण सन्नेन प्रतान् गृह्णाति' इति समुच्चो हृदयते । तथा 'भाधिन्ने दशमो गृह्णाते तृतीये हृयते' इति च क्रमः । यदि च अपूर्वो वागौ विधीयते, तत्र ऐन्द्रवायव्यादिभिर्देव्या विधीयेरम्, ता दक्षार्याः सत्यो विकल्पेरेत्, यथा 'रादिरे व्रताति' 'पालानो बभ्राति' 'सैहिकके बभ्राति' इति । तत्र क्रमसमुच्चय-दशमे नोपपद्येयानाम् । अथ पुनरस्मिन् नमुदायवचने चवागौ सन्त्येतदप्रकृतं भवति । तस्मात् सनुदाया-

नुवादी । एवं प्राप्ते, द्रूमः । अपूर्वयोः कर्मणोः विधानचोदने पशुसोमयोः । कुतः ? सोमशन्दः क्षीरिण्या लताया प्रतिदो न स्ते । आकृतिवचनो हि सोमशन्दो न व्यक्तिवचनः । तथा दृष्टिभि पुच्छति लोमशो चतुष्पादि द्रव्यविशेषे पशुशन्द आकृतिवचनसुपचरति । न च एवमाकृतिहृदव्याः प्रकृता वागा विधाने, येषा-मिन्ने सनुदायव्यानुवदितारौ भवेयानाम् । ननु पशु-विकारो हृदयदिः पशुशन्देन अग्नीषोमसबन्धार्थमनुवृत्ते । नैतदेवम् । पशुषोमीयो नरति इत्येतावदुच्यते, नाथ प्रकृतौ हृदयदिः पशुरिति । तत्र यदि लौकिकस्य पशुशब्दस्य, ततो मुख्यः पशुशब्दः । यदि हृदयदिः, ततो जन-यो विकारवचनेन । तथा सोमशन्दोऽपि विकारमन्वेषेन अनुवादः स्यात् । तस्मात् अपूर्वं कर्मणी विधीयेयता जानुवादी । अथ ऐन्द्रवायव्यादिषु प्रकृतोषु यामेषु स्या विधीयेतेति । उच्यते । न सा वाग्या वाचनेन ऐन्द्रवायवी ज्ञानम् । श्रुत्या हि रवः ऐन्द्रवाचनः । तस्मात् द्रव्यसंयोगवचनः प्रकृतोषु यामेषुपि सत्यु विधातुं अनु-वदितु वा न व्यास्तुक्त् अनर्थकः स्यात् । तस्मात्पूर्व-कर्मणी विधीयेयात्कम्, न प्रकृतानामनुवादी इति ।

वा— पशोः दुष्प्रतिपादनतरत्वात् पूर्वाभिधानम् । द्वौ चात्र शब्दौ सनुदायानुवादत्वेन आगच्छन्ते पशु-शब्दः तदग्नीषोमसंक्रान्तानुमितवश्च यजिः । ईदम् हि एन्द्र-वाचनं आनुमितिकेदंजनिष्यत्कम्, यत् 'अग्नीषोमीयेण पशुना यजेत' इति । तत्र किं हृदयादीना पशुशब्द-अनुवाद-अवगम्यनुमिताना यागाना च यजिः, उत अपूर्वं, पशुः वागश्च विधीयते, तत्र इत्येते गुणविचनः इति सदित्यते । तथा ऐन्द्रवायव्यादिवान्यैः द्रव्यदेवता-सबन्धानुमितेना वागाः नरत्वश्च सोमशः किं यवतिषोम-सबन्धमनुवृत्ते किञ्च द्रव्यपुता कर्म विधीयते इति । 'किमवग्रतिगृह्णातिभ्या चोदितानाम्' इति (भाष्यम्) । अनयोः यागयथीयतामालात् तन्मन्वानु-मिताना तद्वताव्यतपयवविहिताना वा इत्येतद्वदर्थानर्थं उद्गाथम् । आउभक्तिरपि च तन्मुमितवशुपचरार्थः । अथवा अत्रशौ नैव वागानुवादः श्रुत्युक्त्यस्यते । कथं तर्हि ? तदाधितस्य सत्यसंनय आलभतिनुवादः तद्-

द्रोणैव च प्रत्यवदान देवतासंयोगान्, तावता च यागाना-
मनुमानम्, उत पशमयुक्तः एको यागोऽनुवीयते इति ।
तथा सोमेऽपि अयमेव यागो यदेवलोहेरीन इत्यग्रहण-
मिति । तथा कति यथाभुतेनैव भास्वेण सदेहोपन्यासः ।

तत्र पौर्णमासीवदेव समुदापातुवादात्वम् । तथाहि
' यथाऽऽग्नेयादिवाक्यानां न प्राग् यागानुमानतः ।
स्वार्थपर्यवसायित्वं तथा सोमेऽपि गन्यतम् ॥ '
नहि ऐन्द्रयावथ इत्यदिद्वन्द्वदेशतासयोगः अननुमिते यागे
निराकाङ्क्षी न भवति । न च अयसिपूर्णे वाक्य वाक्या-
न्तरमाकाङ्क्षति, येन अनुमानवैलम्बात् ' सोमेन वजेत '
इत्ययमनुमतिरीत् । एतद्विहितस्य वा देवताविरहात्
अरूपस्य सप्तसैः देवता विधीयते । यदा तु तैः करिषतो
यज्ञि, तदा नैव चागम्य यागान्तर रूप भवति इति
वशात् प्रवृत्तानुवादात्वमपघते । यश्चात्र पक्षे विशिष्ट-
विधाश्रयणदोषः स भक्तपक्षेऽपि अविशिष्टः, सोम-
द्रव्यमयागविधानात् । अरि च, तत्र इह च, ऐन्द्रयाव
वादिवाक्येषु च । मपक्षे तु तेष्वेव केदलेषु इति विशेषः ।
निच, ' यादृशं द्रव्यसंबन्धं भवान् कर्म विधि-
त्मति । नादृशरथाविधेयत्वमनन्तरमुदाहृतम् ॥ '
एकत्रैव ईदृशे शुणे धूमण्ये विविचिन्तितः सकामति इति
अग्निहोत्रे (१।१।५) अगिहितम् । अतो न कर्मानु-
वादादुक्तिरिति इत्यनुवादाव वजे । तत्र सोमशब्देन
द्रव्यमेव गृह्णातिना गामान्याजित निवच्यते ।
अथवा ' सोम ऋणिति ' ' सोममग्निप्रणोति ' ' सोम
पावयति ' इत्यादिभिः प्राक्कारिणैर्गुणवाक्यै सोमसंब-
न्धितै र्हातिचोदना, प्रवृत्ता, इति सोमो न
विधीयते । ततश्च स्वाभाधिकरणण्युक्तयागामानाधि-
करणत्वात् ' तत्प्रत्यय चागवात्त्वम् ' (१।१।३।६) इति
नामधेयो भवति । ननु ज्योतिष्टोमः इत्यपट नामधेय-
मस्त्येव । यदि ददमति आवगम्यते कि नो वाच्यते ? तथा
च याविक्राना न्यवेष्टारोपु नामद्रव्यमुपलभामवे । समस्त-
वाक्यानुवादस्य तु तदेव प्रयोगनम्, यत् प्रयोगवाक्य-
वैतव्येवजनन नाम । तस्मादनुवाद इति । भवेद्व-
द्रव्येदेवतासयोगादेवम्, यतो तु ' वन्यमानमेत ' इत्येव-
स्तद्वेन देवतापरितद्वदादिद्वयमात्रसंयोगिना अवच-

तिना कथ यागविधानम्, कथ वा हृदयाद्यनुवादः पशु-
ग्रहणेन इति वक्तव्यम् । उच्यते । ' यथैव पशुसामान्ये
मन्त्राच्छानः प्रतीयते । तथैव हृदयादीनां ममासौ
प्रवृत्तिर्मतः ॥ ' हृदयादिभिः प्रवृत्तिद्रव्ये अपेक्षिते
मन्त्रवर्णाच्छाने कल्पे तदन्तर्गतं पशुत्व तादृश्यते । तत्र
तु देवताया विहिताया यागो विधीयता नाम । अपत्र
' सानाम्य वा तत्रमवत्वात् ' इत्यनेनैव न्यायेन अप
मवद्यतिः साक्यात् सानाम्यत्वचक्षिप्रवृत्तिः । स च दर्श-
पूर्णमालयागद्रव्यस्कारार्थः प्रसिद्धः । तत्र यदि हृदयादीनि
यागद्र-याणि, ततः तत्सयोगमाङ्घ्रि भवन्ति, नाप्यथा ।
तेन यथैव पूतीकानामभिपक्षसंबन्धे भवमाणे तदहंत्वा
न्यथाऽनुपपत्त्या यावत्सगति अश्रयमाणोऽपि गच्छते, तथा
अनेत्युपेक्षयमाणे यागमनुमाव तदनुपपत्तयवर्गोऽप्यस्तीति
गम्यते, तथा अनुमिताना च प्रतिद्रव्यमवस्थिताना तनु-
दायोऽनुवृत्ते । मादावरणश्चाप तत्रापि आनुमानिकयागान्यु-
पगम इति न एवेन असत्सद्वैर्वच्यन् । सोमवर्गक्ये
गुल्यार्चना इन्द्रवास्यादीना विकल्पे नति क्रमसमुच्चय
दर्शनं नोपपद्यते । पर्य, ' वथैकधर्मनार्थत्वात्पलाज
खदिरादयः । तत्संबन्धे विकल्पन्ते यागेऽस्मिन्
देवतास्तथा ॥ ' मम तु भिद्ययागविषयत्वात् देवताता
यागाना च अदृष्टार्चना युगपदेकचन्द्रेन पक्षे निधानत्
उपपरम्यते । पशावपि ' हृदयस्वोप्रेऽवद्यति, अप
जिह्वावा.' इति प्रकदर्शनम्, ' एकापरा वै पशोऽप्यदानानि '
इति न समुच्चयदर्शनं सदपि नोपात्तम्, एकापरात्वेऽपि
समन्तचक्षुसापत्वेन तदुपपत्तेः । नहि हृदयादिपु अरुण-
क्षीयमनेप उत्पत्तिवाक्यभूतेन समस्तेन पशुना इष्ट स्यात् ।
यन्मात्र तत्र वचनान्तःकरोनापनोयते, तन्मात्र विधिरिचन
संबन्धे यद्वय इति न्यायः । सोमे तु नैव समस्तचोदतो-
स्त्येति अस्ति इति उदाहिकते । तस्मात् समुदायानुवादी ।
इति प्रति, अग्निवीयते । ' प्रवृत्तप्रत्यभिज्ञानं वाक्ये
यत्रोपलक्ष्यते । तत्र स्वादानुवादात्वं न चात्रैवं
प्रतीयते ॥ ' यदि पौर्णमासीवत् अदोषरूपप्रतिभिन
भवेत्, तत्रोऽनुवादः कल्प्यते । यदि वा यजिमानस्य
अनुवादात्प्रतिभ्यते, ततः परित्यक्तविशेषोऽनुवाद इत्यव-
चायते । अत्र पुनः प्रवृत्ता हृदयादिद्रव्यका रसद्रव्यकाश्च

यागः । इमौ न पशुसोमद्रुमौ । न चैत्र सति प्रथमि-
शतमसि इत्युवाचवाचसपतिः । तत्र एतन् स्यात्
विशारुषु प्रकृतिरुपचायार्त्तं ह्ययारिष्येन स्ते च पशु-
सोमसाम्ने वल्धैते इति । तन्न, त्रिना कारणेन लक्षणा-
ऽनाश्रयणात् । विस्पष्टे हि पर्यन्दसामानाधिकरन्धे सति
अनन्यथासम्भवे च अत्रयवृत्तिः शक्यो भवति । न
चैत्रहुमयमन्वास्ति । तस्य हि सुहृत् पशुसोमद्रव्यं यागा-
न्तरं विधातुम् । न च प्रहृतेषु अनिर्वाशमानौ एतौ
साम्ने नोपपद्येते । तेन यद्यपि तावत् अवयानिगूळानिन्या
लोदिता यागाः, तथापि कर्मन्तरप्रवृत्तः । कस्मात्
तेष्वेव धागेषु स्वस्थप्रकृत्येषु पशुसोमो न विधीयते,
तन्मह- 'श्रुत्या हि रस एन्द्रवायवः' इति । पशु-
स्तावत् देवतानिधिराश्रयत् अतएतित्त्राने सति अयस्य
एव विधातुम्, इति नैव उपन्यस्यते । सोमन्ताऽपि
वाक्यविशेषा श्रौतसंविदेषु सति न सवप्यते । कथं
पुन अनुवाचकसंविदेषु ऐन्द्रवायवविधिषु रसस्य
श्रौतत्वम्, अधिपारल्प्यो वाधौ, ततश्च वाक्यप्रज्ञा
स्यैव प्रतीयसी ध्यात् । उच्यते । 'श्रुत्यैव द्रव्य-
सवयो देवतातादितैः कृतः । अधिकारेण तस्यैव
केवलेष्टा विरोप्यता ॥ ' गुणश्चापूर्वतयोर्ग' इत्यत्राधि-
कणो विन्देणभिभाष्यते । यथा नदितश्रुत्या वाक्य-
प्ररणादिभ्यस्तस्य विनापत्यैव अयम-शब्दतात्पर्य
देवतासवयो कृते कोऽसौ ब्रह्मविशेष इत्येवाया वाक्य-
प्ररणादिभिः उच्यते केवला, न तु तैरेव देवता-
सव्य इति ।

त्रिच 'उत्पत्तिवादन्यादिष्टश्च रसो, वाक्या-
न्तराह्ना । प्रकृततापेक्षिणस्तेन दुर्बलैषाऽभ्याम्यते ॥'
तत्र च गुणादपि ते मेद प्राप्नोति । शक्यपरिहार तु
शेदम् । कुत ? 'सर्वेषामष्टाकपादादौ श्रौतेऽपि सति
वाक्यतः । श्रीवाद्यो विधीयन्ते तत्रा सोमो
विधास्यते ॥' विधीयमानं हि दुर्बलं विरुद्धं शक्यते
ननुगुणम् । अनुगुणश्च सोमो रसस्य प्रकृत्यपेक्षिणः
शब्दस्यैव सन्त्यात् । तथाच 'आसोऽष्टाकपादः' इति
श्रुतिविहितेऽपि अशरत्वात् सति श्रीहिरण्यौ विधीयमानौ
न विरुध्यते, पुनैवासापेक्षितवृत्तिस्तत्वात् । नहि श्रीहीन-

पशुत्तं त्रष्टाकपादं न करोति । तेन चात्र न कर्मान्तरत्वात् ।
तथाऽत्र न सोमो छत्रमाणे रसः परित्यक्तः इत्यपि-
वात् पूर्वनेत्र सभान् न गुणो मेदकः त्वात् । अपि च
सिद्धान्तेऽपि एतत् त्वमम् । अनभिपुतकत्वाऽऽवगान-
नन्धुरगमात् । तत्र यथा तत्र रसप्रकृतिर्मेता भवति,
तथा पूर्वपक्षेऽपि मनिष्पति । अपि च विरुद्धतर तत्रा-
प्यते । कथम् ? 'उत्पत्तिवचनान् मिद्धा क्त्वा
चेयागसाधनम् । न सा धाम्यान्तैः पश्चाद् रसो-
भधितुमर्हति ॥' रसस्य प्रकृत्या विना निरपत्यभावात्
आसृष्टितः प्रकृतिरसस्यो वाक्यान्तरेणापि किमनागो
न विरुध्यते । प्रहृतेषु अपि कृत्या एव सामर्थ्यादस-
पेक्षिता विकाशपत्तिः उत्पत्तिवाक्यविरोधितो न युक्ता
वाक्यान्तैः कर्तुम् । तस्मात् श्रीक्षिपयगुद्रादिक्रान्त
अनुदाट्यैव गुणविधिलं सगुदागानुवादमानं निता-
कायम्, प्रणौ तन्मन्त्रेणापि सिद्धे । सोमे तु श्रीक्षि-
वान्तरुत्पत्त्यामह्नामपिका नियक्तौ उत्तर सूत्रं प्रकौ-
तयम् ।

अथवा मङ्कलैव पूर्वोपपत्ति उत्तरैव निर्णयः ।
पूर्वमनेन वा पूर्वपक्ष परिग्रह्य उत्तरं तु सूत्रं गुणव-
स्तानञ्चस्यत् उत्तराथे सोमविनश्यम् । कथं पुनः
द्रव्यसंयोगात् इत्यनेन पूर्वपक्षोऽनिर्णीयते । तदुच्यते ।
'हृदयसाम्रेऽप्यति' 'एन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्येताः
किं द्रव्यादिवत् गुणार्थाः श्रुतव्य, ततश्च उत्तरयो-
रुपधिनोदनार्थवत्, उत एता एव कर्मबोदना
इति । किं प्राप्तम् ? नैताः पूर्ववत् गुणार्थाः पुन-
श्रुतव, किन्तु उपविचोदनाः । कथम् ? प्रस्तानोगात्
हृदयादिद्रव्ययोगात् तैरेव वाक्यैः बोदना पशुसोमयोः ।
किं कारणम् ? इतरथा हि प्रकृत्येन हृदयादिष्वयोगो
यागान्नव प्रकृत्येत् । न चासौ तस्य गुणाधेन छत्रमिति,
उत्पत्तिवाक्यशिष्टमनुष्ठाविरोधात् । अथवा पूर्वोक्तं
न्यायेन अन्यत् एव पशुसोमयोः सिद्धान्तं असिन्
प्रकरणे पुनरर्थको द्रव्ययोगोः लक्षणो भवेत् । मम तु
सोमसन्दो नामनेयम्, अश्रीष्टोमीपात्रक्य च देवता-
विज्ञानार्थिनि न किञ्चिदनर्थकम् । तस्मात् व्यग्रति-
गृह्णतिगुणैव वागोत्तचित्तोदना स्यात् ।

अचोदकाश्च सस्कारा । १८ ॥

भाष्यम्— एष तावद् प्रवृत्तौ सत्वसि नानुजादौ इयुक्तम् । अथेदानीं प्रवृत्ता एव याग न सती युज्यते । कुत ? अचोदका सस्कारा । न च ऐश्वर्यादिभिः यागा विधीयन्ते । तेन ब्रह्मण्युपकल्पनमात्रं दृशार्थम् । उपकल्प्यमाने तु देवतासङ्कीर्तनमदृष्टाय । अतः ' ऐन्द्र वापन गृह्णाति ' इति इन्द्रवापुष्या संकल्पयति इति एतावत्तु भवति । तत्र यागमन्तरेण सत्त्वयज्ञि श्लेषेण युज्यते इति याग कल्प्येत । स एवासातो यागो यस्मिन् सति सत्त्वोऽनकल्प्येत । तस्मात् ' ऐन्द्रवापन गृह्णाति ' इत्येवमादिभिः यागा विधीयेयन् । प्रवृत्तानां यागानां मगधात् न समुदायमन्त्रो यजति । तथा आत्मभक्ति शब्द इति ।

या— नैव एतौ समुदायानुजादौ, 'चोदना वाऽप्रवृत्तत्वात्' (२।१।४।१०) इत्येतस्मादेव हेतोः । कथं प्रवृत्ता न संभवति । यत्र अवशतिशुद्धतय न सागानां चोदना, किं तर्हि ? सस्कारमात्रविषय, तस्मान्पर्यन्तं सानात् । तस्मान्पर्यन्तं सागिणि कस्यै नियममाणात्त्वात् न अभ्युत्पन्नाकल्पनं शक्यम् । एव हि सत्त्वयमानं कल्प्येत, ' देवतोद्देशेन गृहीतं द्रव्यं न यावत् सागेन सत्त्वयते न तावत् वेदेन दृश्यं कृतं भवति ' इति । तत्र यत्रैव अयथाऽनुपपत्त्या वाग कल्पयितुमारभते तदेव सनिहितं प्रपञ्चो वनि अविशेषात् यस्मात् द्रव्यदेवतामयोगात् उपपादयितुमुपचित्त्वात् सावान्तरकल्पनप्रमाणं निरुणद्धि । तस्मिन्नाश्रयितं कस्य समुदायानुजादौ भविष्यति ? । यदुक्तं आग्नेयादिवत् नापरिकल्पितं यदौ वाक्या तदुपपद्येति । तत्र ब्रूम । ' पुत्र्यापारम्भयोगेन वाग्य सर्वत्र पूर्णते । तद्व्याप्ये त्वपूर्णत्वं तद्व्याप्ये वाक्य सगति ॥ ' ' आग्नेयेऽष्टाकपाले भरति ' इति न यागायनं पुत्र्यापारं प्रदीयते इति प्राक् तदनुमानात् अपरिपूर्णं वाक्यम् । इह तु ' एन्द्रवापन गृह्णाति ' इति ब्रह्मण्यभावात् प्राग्भो निवृत्तः । तत्र प्राग्भो यत्र नुमानात् अस्ति त्रिविधः इति कल्प्यते वाक्यम् । इदं तु अन्यत्, यत् तत्र परमसि किञ्चिदपेक्षते । सर्वत्र हि वाक्य स्वार्थे परंपरिने अथान्तरापेक्षा न

ब्रह्मणि, न च तावत् तदन्तर्मातं भवति । या तु अथो अपेक्ष, सा वाक्यमन्तरेण पूर्णयित्वा इत्यव्ययान्तरं न वाक्यान्तरसम्बन्धं न सङ्गते । तेन यद्यनुमानवैलाभा प्रति वाक्यम् ' सोमेन यजेत ' इत्यग्न्योपस्थानं न विरुध्यते । ' आग्नेयोऽष्टाकपालः ' इति तु भवते अपुरुषयापरात्मकत्वात् प्राक् यजे न निश्चितं विहितं न निश्चितं प्रतिषिद्धम्, इति अत्रमात्रं वाक्ये, वाक्यान्तरे वाग्ये विहिते यज्ञि अनुमीयमानं न वाक्यान्तरगतं सम्बन्धे इति वैयर्थ्यम् । अथ यदुक्तं तत्प्रतिषिद्धयोः पशुसोमयो न वाक्यान्तरगता विषयपरिचर्या इति, तत्र ब्रूम । ' द्रव्येणात्यन्तभिन्नत्वेन सह चिन्त्यं वरावलयम् । इन्द्रयादिरसद्वारमङ्गल्यं पशुसोमयो ॥ ' यद्यत्र अत्रैतत्तिसौ पशुसोमौ परित्यज्य अत्यन्तवतिरिक्तं निश्चितं द्रव्यं विधीयते, ततो विरोधः स्यात् । इह तु पशुसोमं इन्द्रयादिवाराणं यागं माप्यते, सोमेन च स्वदारेण । न च इतिवर्तयतायनये कश्चिद्विरोधः । पशुसोमौ हि यागसाधनत्वेन चोद्यमानौ इतिवर्तयतामाकाङ्क्षत । तत्र च स्वद्वयादिनिष्पातिसद्वारेण इत्येव कथंभावेन पूर्णते । तेन अनुप्राह्वयत्वात् न तावत्परमे विरोधापत्तिः । यत्तु प्राग्भो यज्ञे कथयतिवाचसरेण प्राहृत्वात् इह इन्द्रमयोगोऽन्येकं इति । तत्रापि ' अचोदकाश्च सस्कारा ' इत्युक्तम् । नहि ते त्रिधयः सोमस्य प्रयोगां चोदका । किं तर्हि ! तयोरेव सस्कारकाः । तेन चोदितस्य द्रव्यस्य यथावयञ्चित् उपादानेन वागसापत्नत्वे प्रत्येको क्रमोपात्तौ न अभिप्रेत्यादिभ्यस्तृतेन च साधयितुमिति विधीयते । न च मानुसास्वात्मना विहितस्यागमप्रपञ्चतामर्थम्, पशुसोमं विहितस्य तु श्वेदहापनयनमनुमुपयुज्यते । न चाप्यति एकान्तेन यागमनुमापयति, विनाऽपि तेन गण्डनापानवाग्ये वेदे चोपपत्तः । इन्द्रवेदतामयोगान्तु न कथञ्चित् वागादित्वात् विध्यति इत्यनुमानवैयर्थ्यम् । न च सानाया यज्ञि प्रवृत्तौ चोदितं, अर्धं गृहीतत्वात्, यत्सद्वयं प्रातिरिपि स्यात् । न चास्य यागद्रवायत्वं इतिवचनं यत्, येन तद्विहितं यजेत । न च ईश्वरोऽप्ये सामाचोदयत् प्रवृत्तते । पूर्वाभाषिणः प्रवृत्तमन्त्रमन्त्रोक्तं वाक्यप्रकरणायां तावत्परिधानं इत्युक्तमन्त्रात् । सोमवाक्येऽपि निश्चितं

विषी प्रत्यक्षोपात्ते उचि अनुमानिगतसमादादेन अतुल्य-
त्वम् । न च ऐन्द्राणाप्रादिकाद्येऽपि अद्याप्यान्दि-
वाक्येभिर्युगप्राकत्वैऽपि वाच्यमेव । कुतः ?
' विधेयानेकभावेऽपि देयताग्रहणात्मना । क्रिया-
ऽन्तरप्रसादेन विशिष्टविधिसंभवः ॥ ' गक्त्रो हि
इन्द्राणादिशिष्टग्रहणभावनाभिः व्याश्रयित्वा । अर्थे
प्रति वा ग्रहणे समाक्षोपात्तैरेवतानिधानमानमधिरुद्धम् ।
प्रकरणस्य अर्थप्रयत्नकथः, इति युगप्राकत्वैऽपि
अद्योपः । तस्मात् एषा संकल्पवत् अन्त्यो वागम-
पेक्षमणान् अतिरुद्धोऽन्वयेन वागविधिः । एवं च नति
ज्योतिशोमेन इत्येकाननं सुप्रयोगे भवति । न च सोम-
गव्यः वनेभेन अनर्थं द्वितीयाभनं प्रविशत्यते ।
न च आग्निविशेषोपपन्नवदव्यः समन्वयवत्तु ०८ः
अनर्थः आर्धने भवित्यति । तेन चोदना पशुसौमयो
इति विदम् ।

तद्देवान् कर्मणोऽभ्यासो द्रव्यपूयक्याद्-
नर्थकं हि न्यान् भेदो ज्ञयगुणीभावान् । १९ ॥

भाष्यम् — एषो वृत्ता कथा दशमे पुनरु-
क्तमिष्यति । सोमे इषानी वर्तते, वषं प्रमत्सुवशविति ।
इन्द्राणायाः देवता नैव श्रूयते, इन्द्रगुण्यस्य वागो
निर्वर्तयित्वा, मिश्रायणस्या वागो निर्वर्तयित्वा इति ।
यदि एतन्मोष्यत वाग प्रति देवता न्यवस्थियन्त ।
केवलम हि देवता तदा वागो निर्वर्तते इति विहित-
मभिरिष्यत् । अथ पुनरिषा अदृश्ये ख्यातिसम्भारं
प्रति देवता विधीयते, तत्र इन्द्रगुण्यस्यात् अग्नौ
मिश्रायणवत्त्वः, तेन यज्ञोत्तुत्तादृशत् अदृश-
वत्त्वत्वावर्तते । एतन्मोष्यति ग्रहणेषु । तस्मात् कृ-
ष्यः । ग्रहणे च मिश्रायणमार्गेषु ऊर्ध्वगतेषु प्रादेय-
मार्गेषु मिश्रायणमार्गेषु वरकालेषु संरुह्यस्य इय-
मुष्टिपरिमितस्य इन्द्रस्य शोभस्य नावकल्पते । वापि
वाचसंभ्ये, तथापि मिश्रायणमितिना देवताना विकल्प-
पथे तावत् प्रयोगवचनो मा वापि इति अन्तरग्रहणमेव
न्यायम् । इन्द्रस्यग्रहणे हि तदेव इन्द्रगुण्यस्य संकल्पित
वदेष मिश्रायणस्या इति वाचकत्वेन । तस्मात् कल्पन-
भेदात् पृथगपदिशतः सौमः नामादेवतादेव नैवमेव

उच्यतेः कर्तुम् । न च अस्मिन् देवतायां देवतास्यः
पृथक्ते अकल्पयितुम् । तस्मात् अस्मिन् वषाकल्पित्वा
देवता यज्याः । तासु चैन्द्रमनासु ' ज्योतिशोमेन
पञ्चे ' इति श्रुते वागो निर्गृह्य एव भवति, न देवता-
नेत्याकाङ्क्षति । इत्यनेन च दशमुष्टिना सोमेन वागः
श्रुतः, सोऽस्मिन् अस्यासे नावकल्पते इति अर्थान् च
गुणो भवित्यति इति अभ्यसितयो वागः । नहि
अन्यथाः सर्वाभिरित्वाभिः सर्वां च सोमेन संकलो
भवित्यति । तस्मिन्कल्पनात् क्रमसमुच्चयो सुतावेन
भवतः । तस्मात् नतोर्ध्वेन युज्यते एवेति ।

वा— नमस्तुवाचनोः पत्नी अपरिचोदितवत्ता वृत्ता
कथा । पशोरकहविष्टं (१०१७।१।१) इत्यत्र उक्त-
मिष्यति । किं समासादवज्ञातवत्, उच्यते प्रथमम्, उक्ते-
स्तात् अथवा हृदयमित्यः पारंगमित्येव उचि । सोमे
शु परिचोदनापरिहारः अभिधीयते । ' वाच्येन यदि
शामस्य श्रूयेत् देवताः पृथक् । व्यकृतिपच्यन्त,
धर्मास्तु युगपथापसंगताः ॥ यत्र वाच्येन संवन्धो
निरपेक्षेण योज्यते । तत्र तुत्यायार्थवित्वात्प्रोपन्नः
समुच्चयः ॥ ' यदि ऐन्द्रगव्येन पञ्चे, इन्द्रगुण्यस्य
वाग निर्वर्तयेत् इति वा श्रूयते तत्रः अनोन्पनिर्पेक्षे-
धर्माः तुत्यायार्थेन ज्ञापयाना विरल्यमानो भवेयुः ।
इमाः पुनर्वैश्वानराः श्रुताः प्रकरणेन वागमन्वयं प्रवि-
पद्यन्ते । न च प्रकरणमार्गः पर्यायः (सः १), येन
अनोन्पनिर्पेक्षाः मनभ्येत् । एवंग्रहणेषु हि युगपत्
इतिनो कल्पनेन यहीतेषु तद्वदा देवताः तन्मनेनाप-
वसन्त्यः प्रवर्गिणा वागेन आगच्छिताः युगपदेव
उच्यन्ते । तत्र नाम विवन्धो युज्यते, यत्र इतरेतरनि-
पेक्षा समादाये निरुज्यते । किं कारणम् ? ' प्रत्येकं हि
समर्थत्वं वाक्यादेवावधारितम् । सापेक्षत्वे निपेक्षे-
तेत्यर्थं सर्वं विकल्पते ॥ ' न विह प्रत्येक ज्योतिशोम
निर्नेतव्यमर्थे इन्द्राणादीनामनगन्त्रे, तद्विनि-
वोजकतायात् । तथापि च प्रत्येकं वागनिर्वर्तकत्वमर्थे
तद्विधेय-ज्योतिशोमनिर्गृह्यः यथावचन निशान्ते इति नैव
सर्वेक वृत्तायत्वम् । प्रत्येकं वृत्तायार्थं मीढिषवादेनो
विकल्पते । वाच्यगुणोमेनो हि न वल्सन्तरेवताः

स्वन्स्वेन वाचयेन विनियुष्यते । ननु ' ऐन्द्रवापव
 य्हाति ' इति वाचयमेव विनियोजकमुपलभ्यते । अतश्च
 ' मैत्रावरुणम् ' इत्यस्य पूर्वनिर्देशमेव देवताविधि
 सामर्थ्यं विज्ञापते । सत्यम्, ग्रहण प्रति अत्रोच्यते
 निधीयते । न तु तत्रैकार्यत्वम् अदृष्टार्थत्वात् । कथम्
 दृष्टार्थत्वमिति चेत्, उच्यते । ' पूर्वं प्रधानस्य बद्ध
 सत्कारे श्रूयते यदि । तद् दृष्टार्थं विना तेन, यदि
 वाऽसौ न सिध्यति ॥ ' यदि हि प्रथम यानेन
 एकदा सत्यो देवता निर्वापावाहनादिविधिवत्
 ग्रहणेषु पुन श्रूयेत्, यदि वा तामिर्विना
 ग्रहणमेव न निर्वैत ततस्तत्र अथवा दृष्टार्थं अना-
 वातन्मृतिरूपेण कल्पेत । न तु इन्द्रवाच्याय प्रथम
 प्रयोक्तेश्चेन श्रुता । नापि तदभावेन ग्रहण सिध्यति ।
 तत्र एव सत्यपि यत् देवतायुक्त ग्रहणं कर्तुं यमिति
 श्रूयते तत्र अदृष्टाहते न विशिष्ट प्रयोजनमस्ति । ननु
 च योगस्यैवा देवता भविष्यतीति वा वा विनाऽपि
 प्रथमविनिषेधेन तद्विपरिवृत्त्यर्थेयं विशयने । नैत
 दस्ति । कुत ? ' सर्वेषां विधिवैत्याया प्रयोजन
 मपेक्ष्यते । तद्वैत्यायामत कल्प्यो दृष्टादृष्टार्थं
 निर्णय ॥ ' ऐन्द्रवापव य्हाति ' इत्येतद्रावप्रवृत्तिकाले
 ' किं प्रयोजनम् ' इत्यपेक्षा भवति । तत्र यद्यपि प्रकरणवशात्
 इतिवर्तयतात्मकस्य ग्रहणस्य सागत्यं कथमपि भवति
 इत्यवधारयते, तथापि देवतानामवयवमुक्तत्वात् अक्रिया-
 रूपत्वाच्च न प्रकरणेन सागर्भ्यं विशयते इत्यवश्यं
 सागर्भ्यं धर्मिपेशं तावत् ग्रहण प्रति प्रयोजन कल्प्य
 इति अदृष्टवर्षनसायने । तस्मिंस्तु शास्त्रवैत्याया
 अनधर्मि, यदि अनुष्ठानकाले ह्यपि अनुनिष्ठादि
 मन्त्रि, वेन तात्रियायते । न तु तेन शास्त्रमूलि प्रति
 बध्यते । तेन प्रतिवाचय देवतानामोनामदृष्टार्थत्वात्
 समुच्चय । तत्र ' न च वसमिर्षवचेन क्रियते
 तत्सन्नाथासंख्येन ' इत्यनेन न्ययेन (भा २।२।२।२
 पृ ७४२) मेदेन श्रुता देवता ग्रहणसंबद्धा
 नोपरयत यदि ग्रहण नास्येति इति प्रतिदेवत सोमो
 प्रहीतय । एष ज्वर स्याथ - तद्रेदात् देवता
 संयोगमेदात् ग्रहणसमर्थं क्षम्याम देवतास्युक्तमहा

संस्कार्येष्ट वृष्टयववात् अनर्थक हि सयोगान्तरश्रवणमेव
 नुष्ठीयमानमनर्थकं स्यात् । तेन ग्रहणस्य मेद सत्यार्थं द्रव्य
 प्रति गुणभावात् । एतदेवमवन्ति ग्रहणानि यागप्रणमाय
 कदात् न वागदते देवतायै द्रव्यं सत्कर्तुं शक्नुवति
 इत्येवमपेक्षिते मविष्यति कश्चिदायम्, य एतानि द्रवाणि
 देवतास्य अवाप्नुवन्तीति । यतोऽपि च अवि
 दितदेवताक श्रुतिविज्ञवाच्यै देवतामन्मान प्रक
 रणस्य च ईदने यस्तुनि अक्रियात्के यापायभावात्
 ग्रहणेषु तावत् विनियोजक भवति । तानि च अपर्याप्त
 विधानात् भिन्नादृष्टमन्त्रिधत्वाच्च युगपात् य्हाते तद्रेते
 देवतानामपि समुच्चयसिद्धि । ननु प्रकरणगृहीतानामपि
 एकधर्माना पुरोडाशविभागमन्त्रभूतीनामिष्यत एव
 विकल्प । सत्यमिष्ट, न तु तत्र प्रकरण केवलं श्रियते ।
 विज्ञानमित्या श्रुत्या प्रत्येक विभागान्तरं विज्ञाते दर्श
 पूर्णमन्त्रविभागार्थत्वमत्र प्रकरणान्तरमिति, विभागान्तरेऽपि
 यानर्थक्यात् । तत्र यद्यपि दर्शपूर्णमासौ समुच्चयेन
 य्हाते, तथापि न विभागान्तरनिर्देशयो सामर्थ्यमस्ति ।
 यच्च ह्यत् तत् विकल्पार्थत्वात्कदाचिद्, न समुच्चयस्यम् । ईदं
 पुनर्विपरिणेतत् । यान्येव हि द्वाराणि प्रवृत्तानि तेज्वेन
 देवता समुच्चिता । तत्र प्रत्येक ग्रहणयोगोऽपि ह्य
 समर्पणवशेन प्रवर्तमान किमिदानीं करिष्यति ! । ननु
 ग्रहणानामपि प्रत्येक द्रव्यप्रवृत्त्यन्येषां वेज्जसामरणेन च
 प्रधानोपकारसामर्थ्यमस्ति इति विभागान्तरं विकल्पेन
 मवितयम् । भवेदेवम्, यदि पूर्वं नानादेवता यागे
 ऽवगत स्यात्, ततस्तदर्थोऽयं द्रव्यकल्पनमेव इत्यत्र
 गम्यते न तु असौ एवमवगत इति प्रकृत्यनमेव
 म्मान अदृष्टाय विशयते । अत्रय च युगात् प्रक
 ल्यमानि चेत् श्रुति । नहि एकस्मिन् प्रवृत्त्येन युगपत्
 पवशिन वा देवता एकस्यपि तु शक्नुते । योगस्य
 तावत् क्रमवर्तिता यावा नैव शक्यम् । अदेवताभूत
 एव समुच्चय संकल्पित स्यात् । नहि इन्द्रवाच्यादि
 समुच्चये देवतात् वेन चिदुक्त प्रतिबन्धेनैतदस्ति
 प्रत्येक प्रवीयमानत्वात् । न च क्रयोदेव । कथम् !
 ' द्रव्यस्य गृह्यमाणस्य देवतोद्देशोदना । न चैका
 देवता मुक्त्या तदुद्देशस्य सम्भन ॥ ' यदि तु

प्रागूर्णं वा प्रहणात् उदरौत् अचोदितमेव कुर्यात् ।
 किञ्च ' एतस्या इति संकल्प उदेशोऽत्रामिधीयते ।
 अन्यमिन्द्र क्रियमाणे च पूर्वस्त्र विपद्यते ॥'
 यद् इत्थं इन्द्राद्युभ्या दातमिति संकल्पितम्, तस्य
 तदुक्तप्रापकत् अनीगो यज्ञमनः कथमिय यथाति
 मिवावरणाभ्यानेतदेव इति ? । तत्रैतानुद्दिश्य देवतात्तर
 समवेदे क्रियमाणे पूर्वदेवतात्तर तद्ग्रह्यमान्छिन स्यात् ।
 पूर्वसंक्रयानेननेन वा नैवोत्तरः यारमाथिर्त्वं प्रतिपद्येत
 इति अन्तस्यव्यवहारमात्रमेव अनुशीयेत्, न चोदनायम् ।
 तेनावय्य चावदेवत् प्रहणभेदः कर्तव्यः । किञ्च
 ' शक्यन्ते चामहूरीतेऽपि यत्र कचिदवस्थिते ।
 द्रव्येऽसिन् वेद्यतोहेपुमित्यदृष्टार्थता विधेः ॥'
 देवतोद्देश्यस्वरसायात्मनो हि यागः, शक्यते च पू-
 षानावात्मनोनापि सोमेन क्रयोनरकाल वा सर्ववस्थाभित्युत्ते-
 नापि निर्वर्तयितुमिति अत्रोपोत्तरस्वरविधानमदृष्टार्थम् ।
 यत्र तु पुरोडाश्यादि द्रव्यं चोच्यते तत्र पाच्यत् अ-
 हन्त्यादिविधानम्, तदर्थं तद्विषयवर्थात्वात् उद्योग्यं
 भवति । न च प्रहचमत्तयेन सोमेन यष्टव्यमिति
 उदरस्योदना, एतामानवर्षकृतात् । तेन अतस्तीया-
 दृष्टभेदेनिर्वाह्यमपि महयानि समुपेतानि । ' दृष्ट
 मुधीर्मनोते' इति च प्रकृते परिमाणं भुवम् । अतः
 ' क्षोमेन पनेत' इत्येनहचमत्तयेन विरोधते ' वरासृष्टिना
 सोमेन पनेत' इति । स च निपत्परिमाणेन
 उदनेनामिपुत्र अल्पपरिमाणेषु मितेषु महचमत्तेषु न
 प्रहणभेदमन्तरेण शक्यन्ते प्रशीतु इति भेदेन गृह्यते ।
 तथाऽन्यथेन न यागो निर्वर्तयितव्यः । सोऽपि अन-
 भक्तः तथाऽन्यथिन न शक्यतेति सर्वे संभावयितुम्,
 इति प्रयोजनवरोन अभ्यव्यये । तेन तत्रापि स्रवम् ।
 तद्देवात् प्रकल्पितसोमभेदात् प्रयवर्षेण, अन्त्या-
 श्चोक्तद्वयपुष्यकारात् अत्रोपमस्यमान अनर्थकं स्यात् ।
 अतः उपरौ सङ्गं भूतस्यापि चाकान्तप्रकल्पि-
 तव्यसौमिनिकद्रव्यसुक्रवरोन अनुष्ठानमेवः । तदिदं
 मन्त्रस्य चयाप्यतीतमेव दातव्यम् । पुनरेवीकरणे पूर्वकृत-
 प्रहणभेदेवैष्यैमसद्भात् । न च यथासकल्पिताः स्वेर्नागे
 देवताः सचयेन् । न च सागजाते सर्वाः सकल्पयितुं

शक्यन्ते, येनाम्नासमौते, सगोदेशेन सकृदेन सर्वे द्रव्यं
 मिथीकृतं दायेत । तथाऽपि च भागनकर, प्राप्नोत्येव ।
 प्रकल्पिते च भागनामान्ते पचनार्हते अवश्य परिहार्यं
 सकरापत्तिः । तस्मात् यथासकल्पितस्य प्रदानात् सर्व-
 देवतस्यमुद्यये सति उपपन्नमेतद् ' दशैतानभ्युः प्रातः-
 सवने प्रहान् एखाति ' आश्विनो दशमो एखते ' ' तं
 तृतीयं जुहोति' इति । तेन गिहनेककर्मत्वम् ।
 प्रयोजनं पूर्वपक्षे सोमनिकारेषु एकैशैव ग्रहस्य धर्मैः
 सकृदनुष्ठानेन भवितव्यम् । विद्वान्ते तु प्रकृतिद्रव्येणा-
 नुष्ठानमिति ।
 सस्कारस्तु न सिद्येत परार्थत्वाद् द्रव्यस्य
 गुणभूतत्वात् । २० ॥
 भाष्यम्— यदपुन्येन यथा ' खादिरे वप्यति',
 ' यागो वप्यति' इति खादिदश, संस्कारे विवक्ष्यन्ते,
 तद्वत् देवता विवक्ष्ययिष्यन्ते इति । तस्य नैव युक्तम् ।
 तत्र संस्कारमनिर्वर्तयितुं खादिदशस्य श्रूयन्ते । यदि
 च इन्द्रकास्या अपि ग्रहदेवताः यागभयनिर्वर्तयितुं
 श्रूयन्त, तत अत्रापि विवक्ष्यन्त्यात् । न तु एता
 यानो भूता । तस्मात् समुचीयेषु ।
 शा— ' ऐन्द्रचायवमित्यादिद्रव्यदैवतसंगतेः ।
 याग एव विधातव्यो गृह्णाती नहि देवता ॥'
 देवा पूर्वं पक्षः, सोमवर्षेण द्रव्यं विधीयते, प्रकृति-
 द्रव्यं वा नामधेयं वेति । सर्वथाऽपि आलमतिप्रकृती
 यतुदावातुवायः । इति प्रतेऽभिधीयते । ' द्रव्यान्तरेण
 संयोगान्नानुवादोऽवच्छ्रयते । तेन यागविधी एता-
 दन्त्ये गुणविधायिनः ॥'
 सोम— दशादिवाक्येषु गुणानुष्ठानिकत्वात् न
 कर्मविधिः, विन्तु कर्मातुवादेन गुणविधिः, इत्युक्ते तददेव
 पशुक्षेमवाक्योपरि न कर्मविधिः इति प्रत्यवस्थानात्
 संगतिः । यत्र दशादिवाक्येषु कर्मविधिकात्वेन अग्नि-
 होनाश्वरवाक्ययोः अनुवादमावेऽपि हृदयादि-मेन्द्रागप-
 यादिवाक्येषु कर्मविधयवशम्भवेन पशुसोमवाक्ययोः
 अनुवादो भवति इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः ।
 प्रयोजनं पूर्वपक्षे ऐन्द्रचायवादिवाक्यानां यागविधा-
 यकत्वे तस्य यागस्य स्वाभेदात् विन्तुसुक्रदेवताकल्या-

भावलक्षणान्यतरसामान्यं विश्वजिदादिभिर्न 'अथत्तातु तु सोमस्य' इति न्यायाप्रवृत्तिः । सिद्धान्ते तु तत्रप्रवृत्तिः । पशुसहस्रेषु तु पूर्वशेषे सममेदात् विहृतिषु एकस्यैव यागस्य इतिकर्तव्यतात्ते हृदयादिना तु एवेन यागः, सिद्धान्ते ह्येव । यदा पूर्वशेषे 'तारस्वत मेयम्' 'ऐन्द्र-मुपमम्' इत्यादिषु विजघनादिकमङ्गलानां श्रुतयेयादि वातायेन द्रवेषे अधिकृतैरेव यागः कर्तव्यः । विहृतिषु विजघनादीनामनुपदिष्टान् अभिषन्नादिपिषिषिषोपत्ति-शिषि ल्या न रक्षीकृतं एकपदे द्वादिप्रत्येन परपरऽऽश्रणे श्रुतिपिषेकस्योक्तत्वेन कन्धायेन मेघपूपादि-ध्वनि श्रुतमेपादिनातीवसाधनत्वविरोधप्रसङ्गेन विजघनादीनां चोदकत प्राप्यसुमप्रात् । सिद्धान्ते तु प्रकृतायेन निरुतायापि परपरऽऽश्रणेऽपि श्रुद्रन्यस्य अनियेवात् चोदकानुसारत् हृदयादिभिः याग इत्यादि ऊग्रम् ।

सूत्रार्थतु— पशुसोमाधिक्ये क्वान्तरसोमात् कर्म-चोदनाप्रकरणे प्रवृत्तद्वयैन्द्रमनादिकाक्यविहिते जागे सति हि पशुसोमाधिक्ये द्रव्यसंयोग अनर्थकः स्यात्, नाहि तस्य गुणार्थेन समन इति ।

वि— 'यज्यालमर्तात्वेतागुमारी विधी उत ।, खान्तरप्रतीत्याम्ना विहितेऽप्येऽनुवादिनी ॥, नानु-वातेऽप्येवादे यत्तल्लोको निषि । इत्येव सोम-संस्काराऽऽदने पशुसंस्काराः ॥'

भाट्ट— 'अथीषीमीन पशुमाल्मेत' इति श्रुतम्, तथा 'सोमेन पचते' इति च । तत्र आग्निविप्रकार-आग्निमसत् न पूनान् कर्माविधिम् । अपि तु सन्नु-दाशानुत्तरदेवैः । कर्मप्राप्तिस्तु परौ 'हृदयस्थाप्रेऽनुपति, अप निदावा' इत्यादिभिः । जन हि खलनसिद्धिपशु-खाये शाने हृदयादीनां साधनत्वानुसन्ते न वदुद्दनेन अरदानाम्बन्धकारविधिः । अतो निहितानां हृदयाग्र-दानानां पशुमनद्रव्यवृत्तवर्तमानत्वाद्देव्यात् सान्नाय्याव-खनप्रवृत्तिच्छरकर्मणे सन्नाय्यवदेव हृदयादीनां याग-साधनस्य पूर्तीचानुमानात् यावद् हृदयादिषां एव विधीयन्ते । ताश्च लक्षणया आत्मप्रतिना अन्तः अर्ध-धोमदेवता निर्धीयन्ते । पशुपद च हृदयादीनां सामप्रवृत्ति-श्रवस्य मंत्रसर्गात् प्रातः सन् लक्षणया हृदयादिपरम् ।

अथना हृदयादिकाक्यविहितानदानादिसत्यस्यानेन आग्नि-तिना एकस्य अन्तः पशुसम्बन्धितहृदयादीनां प्रत्येक-देवताश्रयणं ह्येव वातान्ते यागा देवतामन्त्रकर्मिणा-तेनैव विधिना विधीयन्ते । सर्वथा पशुपद सन्नुसन्नु-वाद । तथा सप्रेऽपि 'ऐन्द्रयायन यद्वाति' 'मैना-वदग यद्वाति' इत्यादियाक्यैः द्रवदेवतामन्त्रानुमित-पराविधानं ग्रहणं देवताऽऽन्वयानुपपत्तः । इयं च 'अप्या धारया यद्वाति' इति प्रकृतं वाराश्रयणं इव-द्रव्यं तद्विदितोमाचम् । सोमवाक्ये तु तद्व्यवहितेन सोमच्छ-विधिं वीहिवन् । 'सोममभिपुगोति' इत्यादिसंस्कार-विध्यन्ययाऽनुपपत्तयैः वा 'अप्यस्यै इत्याने' इतिवन्-सोमप्रकृतं सोमपद नामधेयम् । सर्वा यानि सन्नुप-तुवाद । तत्रमेव चान्तिव पदे सोमद्रव्यजागमन्त्र-तुवादान् अन्नुतगन्ध्यागानि पन्सवचः । ज्योतिशेनर-च वैश्वदेवत् गौगम् । समुदाशानुवादाभावे हि वदसां-सन्नुपदलक्षणमेव यामाना पन्सवचारति । तेषामेव-ज्योतीरूपसोमसवचात् । सिद्धान्ते तु यागस्यैक्यत्वा-पन्सवचस्यपनिना अम्यसत्प्रजापते विनातीमशय-त्वान्तिरस्यैव पन्सवचः । ज्योतिशेनरदे वदनीसंस्तु-खसवप्यन्ववृत्तसमुदाशयवत्स्य । अतः समुदाश-तुमारी एतौ । इति प्राप्ते, पशुपदे हृदयादिद्वयाया-प्रमाणभावात् तत्रैव विशिष्यपानिधिः । हृदयादिवाक्यैश्च-हृदयागुद्देनेन संस्कारमानम् । पशोश्च न सत्तत्-हविष्वेव विधानम् । किन्तु विजघनादानादिकिषिष्य-तादरयैष्यकानुपेयेन हृदयादिप्रवृत्तिदेवैः । करणस्य-साक्षादिव परपरकाऽपि तात्पर्याहके सति उपपत्तः । अत-एव अतिदेवप्राक्तमनसं चोऽपि हृदयादीनां हविष्व-सिद्धमर्थं तदितरङ्गानां हविष्यपरीसंस्कार्यैश्चेति वौत्स्ये-द्वयम् । सोमेऽपि न ऐन्द्रयावकादिकाक्ये यानिधिः, गौरान् । किन्तु देवताविशिष्टपशुस्यैव तद्विदितेव-द्रव्योद्देनेन विधिः । समसति च देवतात्वस्य निरूपकता-मन्त्रेण सत्त्वे वैशिष्ट्यानुपेऽपि प्रहणकालीनेवाद्य-कर्माग्निगन्धुचित्पचनेन ग्रहणे वैशिष्ट्यम् । अत-देवतायां प्रहणकालीना अपि यामापेयायां सोमस्य-विहितकालेन देवताऽपेक्षस्य उपपादकत्वमात्रकत्वत्वात्

क्षयम् । सोमपद् तु सक्ताविष्ण्वरथाऽनुपस्था समन-
स्थासिद्धेऽपि सक्त्याहुनिहृतःसोमनियमार्थे न विर-
च्यते । यथा न एत उचि प्रहृणाना समुच्चये जागल्य च
प्रतिग्रहणमाहुसिः तथा सर्वं सौष्टुमे एत निरूपितम् ।
प्रयोजनं पशुभिरै हृदयादिकागालान्नप्रकृतेत्वात्
नैकादशावदानगणप्राप्तिः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते सा इति
दृष्टम् । सोमे नायकत्वसिद्धिरिते ।

मण्डन— 'सोमेन (इत्यत्र) वागविधिम्य गुणे
प्रहोकिः ।'

शंकर— 'पशुसोमबोद्धथा' (यज्ञविधि. याग-
विधि.) :

● पशुसोमाधिकरणं अन्वासापकावलेन उरियतम् ।
श्रौ. २।२।७।२० ष्ट २३२, ● पशुसोमाधिकरण
आपारमिहोमाधिकरणमनुदाहरणम् । २।२।६।१७ ष्ट
२०७ ● वीर्यमास्त्रधिकरण (२।२।३)पनाद् पशुसोमा-
धिकरणम् । वा. २।२।१।१. ● पशुसोमाधिकरणे
भट्टसोमधरेण शेषपरिसरलोदाहरणमुक्तम् "न्यायान्
सर्वाव्ययमासवारी 'पञ्चादश वै पशोरवदानानि' इत्यस्य
अनन्यपकानन्यान् अयमन्तपरिसरान्याऽर्थवत्वाभ्युप-
गमेन दायमिक सिद्धान्त." इति, (१०।७।१।२-२)
तदेतदस्मिन् दशमे 'पशोरिवहृदिश्वम्' इत्यनेऽस्मिन्
ऽधिकरणे दूषितम् । मिथ्या हि तत्र अथ्य 'विद्विरयति'
इति सन्धानिनिना एकादशकामेनाहुः । यदि पर
हृदयादिसाकपानानेन 'दशामण्डनम्' इतिरद् फन्त्.
परिसरव्यहृत तन्त्रयमाप्यष्टदुकः कर्म, तदपि विगमनेऽपि
पशुमन्निष्ठानाद् हृदयादिसाकपानाभावे पशोरिव मृषात्
पूर्वोपांश्च सृष्टवदानं प्राप्नुयान् नाग्नयेभ्यः इति
निरस्तम् । यत् तत्र मिथेः पशोर्विगमनेन साधनरा-
योणात् सर्वानयनेऽप्येवदानप्रशक्तिकत्वात्, का त्पातत्र एव
श्लुका तनेन (अस्मानिः) । तदुक्त आह्वयधिकरण-
कार्तिके (ष्ट. ३०५।५) 'परमरिपु अपनीतज्ञेऽपु
विशेषेऽपुद्रवमाणात् सामान्यरूपेण निगलनादिविशिष्टा
उद्विदंश्च' इति । बाल ष्ट. २८-२५, ● पशुसोमा
धिकरणे रासस्यैव निमित्तुक्तदोहादोहोद्योवचारकथा
'कल्पमात्मे' इत्यत्र आहम्मतस्सापर्यगमिति भय

देवः । ष्ट. ८२. ● न च पशुसोमाधिकरणे पशु-
सोमयोः प्रगाडया वाग्यकारकत्वं कथमुक्तमिति वाच्यम् ।
तत्र प्रकृतिविहृतयोः अयन्तानतिरिक्ततया हृदयादिगण-
सोमरसात्मना साक्षादेव पशुसोमयोः यागकारकत्वसमवेऽपि
आरादुपकारकस्य तोत्रस्य याने कारकत्वात्तथात् । कु.
२।२।१२।२७, ● पुष्टसोममेकमेक इति पक्षद्वय
सद्भावात् एकमिति पशुसोमिभ्य अज्ञानतोवात् प्रधावा-
युक्तिवराहता, बहुयामसमुच्चये एवेदमुदाहरणम्, न तु
एकस्य वागव्यज्ञानतोपाक्रमपक्षे, इति शङ्का पशुसोमाधि-
करणे सोमोदाहृत्यापिपयसिदान्त दर्शयन् परिहरति ।
परिसर. ३।२।२।७ मसू. ● प्रमाणान्तरेण अर्धदिना
संभारव्याप्तिसमना तत्तद्ब्रह्मणा तत्तद्देवतासंयोगाना च
तत्तद्विधिमिः पुनर्विधानस्य आरादुपकारकविषया कृतयै-
फलक्य पशुसोमाधिकरणे सौष्टुमे व्यवस्थापितम् ।
भाट्ट. १०।५।१७. ● 'सोमेन यजेत' सोमपदसु-
वादाहा तु प्रकृतियोगोविधिव्यवनाप्यवृत्तकत्कृतवा-
ऽपि विष्णुपत्तौ अनुदादवे वैयर्थ्यापत्तेः पशुसोमाधि-
करणे एव निरस्ता । श्रौ. ३।२।१।७।३८. ● 'हृदय-
स्याप्रेऽवयति' इत्यादीनि हृदयादिसाकपानि तेषामवदाना-
खस्तन्कारवैविध्यं हृदिष्वव्येषकानि सन्ति इतरेषा
हृदिष्वपरिसरसंघातानि इत्युक्तं पशुसोमाधिकरणे
सौष्टुमे । भाट्ट. १०।७।२.

● देन्द्रवाचमदिश्वयो वागानामबोद्धकाः, यतो ब्रह्म-
लक्षणसम्कार एवात्र योगते इति पशुसोमाधिकरण-
गुणसूत्रार्थः (२।२।६।१८) । सोम. १०।६।१३.

● पशुसोमाधिकरणन्यायः । (पशुसोमाधि-
करणेका युक्ति) । साहस्री. ८६६.

● पशुसोमाधिकरणव्युत्पादितः यज्ञेऽप्यवर्त्म-
निधिः । सु ष्ट. ९३२.

● प्रजाजान्यासतद् ग्रहान्यसेष्यपि अनुग्रहमेर-
चोदनाया धर्मग्रहणगतानुर्वनेनात् पशुसोमाधिकरणसू-
पक्षान् सिद्धान्तेऽपि बोधानिरेपु एकस्यैव ग्रहस्य
धर्म. सृष्टवदानेन च भक्तिाय इति ग्रहनिष्पानुग्रह
पशुसोमाधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनं न सेष्यति ।
सु, ष्ट. ७१८.

• पञ्चादास्रात पूर्वाश्रातेन बाध्यते यथा अध्वर कत्याया आसावैषणपद्मादशकपालस्य ऐन्द्रामविचारवात् आसावाभ्यस्तन्नेन संस्वत्या अध्वर्यमागाया श्रात यौष- भासतन्त्रम् । वाल. घृ. १४१.

• 'पश्य मृगो घावति' इत्यादौ पश्य इत्यस्य कर्मांश्वन विना शब्दबोधजनकत्वात् युक्तो घावन भावनायाः कर्मत्वेन तस्य भन्त्वव । रक्षस्य. घृ. २४.

• पाकः अन्वाहार्यस्थानापदेशेति क्त्वे नानुष्ठेय आश्रयणे । १०।३।८।३६, • पाकः अन्वाहार्यस्थाना पत्रे वासति नानुष्ठेय आश्रयणे । १०।३।९।३७.

• पाकः कृष्णरेपु औष्ण्यन्वय कर्ष्ये । १०।२।२. मीको. घृ. १४७५ 'कृष्णरेपु मुष्ण्यपाकाश्रमवात्' इत्यन द्रष्टव्यम् । • पाकः कृष्णरचने 'पृषे श्रपयति' इति प्रत्ययशिष्टत्वात् अदृष्टार्थं. कर्त्तव्यः । १०।२।१।१२-२

• पाकः नाम 'येय तण्डुलाना विह्लितिः' इति महाभाष्ये विद्वेदनस्य शकत्ववैजिकः । विविलतिफलस्य ऋषि श्रवणादित्यादाभसमूहस्य पयिवाच्यत्वम्, नापि- भयणादिमाश्रय्य षकैकस्य इत्येवमर्थत्वेन 'विविलति. पावफलम्' इति प्रबोद्धनशब्दार्थशब्दाभ्युपगमेन मान्य ध्वरयेवम् । सु. घृ. १४३४. • पाक. लोषं चरोः स्थाकाभेन । १०।१।११. 'लौषं चरो पाक.' इत्यस्य द्रष्टव्यम् । • पाको हविर्भूतस्य मरुत्स्य नियतः । वि. १०।७।२

• पाकस्य चात्रवारितत्वात् । १०।३।९। ३७।।

आश्रयणे 'पाको दक्षिण' कृता । तत्र दक्षिणस्य पाको न कर्त्तव्यः । पाकस्य हि अन्वाहार्ये अन्नकारित रत्वात् । अन्वाहार्यो हि धोदनः अन्नम् । तेन पाकः कर्त्तव्यः । न हि पाक विना अन्न भवति । वासपु नानम् । तत्पानात्त्र पाको न कर्त्तव्यः । इति सिद्धान्तः । के.

• पाकस्य पुराणस्य दीक्षितकृतं पुराणस्युदाय. ज्योतिषेभ्यो । नदीधर्माधिकारम् । १०।८।७।१२-१५.

• पाकातिक्रियाकर्मेणः ताडुलादेः क्रियान्वयति- यथाश्रयत्वदर्शनात् कर्मत्वेन शानतिक्रियाकर्मेणोप्री क्रियान्वयतिराथाश्रयत्वमनुमीयते । सु घृ. ६६१.

• पाकभेदात् नानाजातीयेषु पशुषु कुम्भ्यादीना भेदः । ११।४।१०।४०-४१, मीको. घृ. १९३६ 'तत्र न०' इत्यन द्रष्टव्यम् ।

• पाकयज्ञः पाक निर्वर्त्य क्रियमाणो यज्ञः । सकर्ष. २।४।१०.

• पाकयज्ञेषु 'द्विर्जुहोति, द्विर्निमार्ष्टि, द्वि प्राश्रानि, उत्सृज्याचामति, निर्लेदि' इति धर्मा भवन्ति ।।

पाकयज्ञकरणकभावनायाः कथम्भावनाकाङ्क्षावामाशेषे लभ्ये समितानिभिरेव अज्ञानामिय आकाङ्क्षाविहृति । इति प्राप्ते, 'द्विर्जुहोति, द्विर्निमार्ष्टि, द्वि प्राश्रानि, उत्सृज्याचामति, निर्लेदि' इति प्रकरभिनः शेषित्वेन विहिता अपि धर्माः. पाकयज्ञेऽपि नानुष्ठुः । 'यज्ञेभ्यो नालभेत वायव्यस्यैव शिर उपदध्यात्' इत्येकस्मा एव ध्रुतेः पञ्चशीर्षादिविविक्तवायव्यशीर्षोपधानोभवत्पश्चन दर्शनात् । सकर्ष. २।४।१२.

• पाकयज्ञशब्दः दर्शिहोममाश्रवाचकः ।। पाक निर्वर्त्य क्रियमाणो यज्ञ इति व्युत्पत्त्या होमश्राना न्यनिविलयावपरोऽय शब्दः । इति प्राप्ते, 'यदै ऋतु- मस्याना पाकयज्ञ तैर तदेया पशय गृहमेधौषो हेमो पाकयज्ञो न इत्सा बर्हिर्भेनति न सामिधेनीरन्वाह न प्रपन्ना इत्यन्ते' इत्यादिना ऐष्टिकज्ञाना अभवावशेषेन दर्शिहोममाश्रवाचकः । सकर्ष. २।४।१०.

• पाकयज्ञशब्दः नाद्रुतिपर्यायः ।। पाकयज्ञशब्दस्य आहृत्यादिसम्बन्धत्वात् मन्तव्योऽ- तापात्तयेन पाणमन्नचनत्वे प्राप्ते, 'मनुरे पाकयज्ञेन आसीत् न इमन्मिनर यममररत्' इत्यादिना कर्षणोपेण पतियवाद्रुतिष्वेन शक्तिप्रहात् न आद्रुतिपर्यायः । सकर्ष २।४।९.

• पाकयज्ञशब्दः लौषिकहोमानामेव वाचकः ।। दर्शिहोमश्रानितोपात् लौषिकहोमश्रानिभ्यश्च न विद्यतां वाचकः । इति प्राप्ते, लौषिकानामेव दर्श-

होमानामेव वाचकः । 'निषीत्ता पाक्यतः, उशीनघणा पाक्यतः' इत्यादेः स्मार्ते एव ध्वजहारस्य दर्शनात् । 'यदाऽन्यास इवियः सुन्यत्रति, सर्वमेतद्रूपी सुहोति' इति विधाय 'अथ कस्मात् द्विर्होति' इत्यादिना 'तदस्य पाक्यत्वस्यैव' इत्यनेन द्विर्होमादिनिर्लेहानन्त-पद्ययोः पाक्यगीयाः अत्र किमिति किमन्ते इत्याक्षेपेण वैदिकतामेवा न पाक्यरता इति धननाच । संकर्म. २।४।११.

● पाक्यहोमयोः (यरागूपाक्यहोमयोः) अर्थतः क्रमः । ५।१।२।२.

● पाक्यहोमदानानां दीक्षाकालोत्कर्षः । ६।५।१।०। ३८-३९. मीको. घृ. २।१०८ 'शोकोत्कर्षे' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पाचकादिशब्दाः न शक्तिवयाः, किं तर्हि ? शक्त्यन्तरयोगित्यात् शक्तिमत्तयाः । वा. ३।४।१।१३ घृ. ९।१४.

● पाञ्चदशयं सामिपेनीनां ब्राह्मण्यन्वयविषयं दर्श-पूर्णमासयोः । सातदस्यं तु विह्वलितु वर्षानघोधारणम्, वेदस्य च दर्शपूर्णमासयोरेषि । ६।६।७।३६-३९. मीको. घृ. २८१ 'अधिरारः अप्परकस्यादिषु' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● पाञ्चदशस्य नित्यस्य, वैश्वानिमित्तकस्य च सातदस्यप्रतिश्राद्धेन काम्येन (सामिपेनीनाम्) एकविंशतित्वेन शयः । घा. घृ. १।२३.

● पाञ्चरात्राचारसामानां वैदिकविषयव्यापारगमप्रचुर-त्वात् सर्वैषेकप्रमाणम् । कु. १।१।३।४.

● पाञ्चसांख्यसरिकावृत्तापि चातुर्मास्येषु वैश्वान-रपरान्त्यचाहोतृशोभासा सद्भुदेशुत्तुक्रम् । संकर्म. ३।१।२१. मीको. घृ. १६९२ 'चातुर्मास्येषु पाञ्च-सांख्यसरिकावृत्तौ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पाञ्चानां बत्सरिकपक्षोऽपि चातुर्मास्येषु । संकर्म. ३।१।२९. मीको. घृ. १६९१ 'चातुर्मास्येषु पाञ्च-सांख्यसरिकपक्षे' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पाठ्यरत्नपुण्ड्रे वेदमनि धामिकजागरणं इति न्यायः । पाठ्यरथैः । धामिकः प्रहरजः ।

प्रयोन्ननाऽनुपलुक्तवैलपामयमवततीति रण्डने स्पष्टः । साहस्री. ६७२.

● पाठनमन्वरेण निपद्यथानां नोपपत्तिः । वि. ३।८।४.

● योऽपि हि सुभ्रान्मयुरां गत्वा मयुषयाः पाठ्य-पुत्रं प्रब्रति, तोऽपि सुभ्रात् पाठ्यपुत्रं शति इति शक्यते यदिगुम् । इति भाष्योक्तपाठ्यलिपुत्रगमनन्यायेन 'देजः परम्या देवतायाम्' इति निर्देशः प्रसङ्गविद्वत्ता-मानेऽपि उभयान्तयः । आभरणम्. ४।२।१।१५ मत्त.

● पाठः कर्म कस्यत् वस्तुयामर्थे अनृत्यस्यैव मत्तयति । वि. ५।४।१. ● पाठः क्रमनोपनं प्रमाणम् । मणि. घृ. १३, घा. घृ. ८. ● पाठः न क्रमव्याभि-पायकः, किन्तु अन्यथाऽनुपपत्त्या कर्म कस्यति । वि. ५।४।१. ● पाठः मित्रप्रयोगविधिप्रियग्रहस्थले वारायणदौ उपयुज्यते । भाट्ट. ५।३।१२. ● पाठं बाधित्वा भुवाम्यौ कर्म निवच्छतः । वि. ५।४।१. ● पाठस्य स्मारकक्रम-विषयेन क्रमनियामकत्वम् । भाट्ट. ५।१।९.

● पाठयोर्मन्त्रब्राह्मणगतयोर्मन्त्रपाठो बलीयान् (भाट्ट.) ॥

मन्त्ररत्न विरोधे स्वात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् नसादुत्पत्तिदेशः सः । ५।१।९।१६॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोरेषेयं पूर्वं मन्त्रपाठः, उत्तरो ब्राह्मणस्य । तत्र संवेद. कथमः पाठो बलीयानिति । उच्यते । अविद्यमः । निषनकारिणः शास्त्रव्याभावादिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । मन्त्रपाठो बलीयान् । कुतः ? प्रवेद-रूपसामर्थ्यात् । प्रयोगस्य मन्त्रस्य रूपसामर्थ्यम् । तदस्य सामर्थ्यम्, येन मन्त्रः प्रयुज्यते । तस्य च प्रयुज्यमानस्य क्रमो दृष्टाय भवति । ननु च ब्राह्मणपाठमपि तदेव प्रयोजनम् । उच्यते । उत्तरनिदेशः सः । अपरमपि तस्य प्रयोजनं कर्मोत्तरार्थं भविव्यति ।

दुप्य— मन्त्ररत्न विरोधे स्वात् ॥ आग्नेयस्य पूर्वं मन्त्रपाठः (उत्तरो ब्राह्मणस्य), अग्नीषोमीयस्य तु पूर्वं ब्राह्मणपाठः (मन्त्रपाठस्तुत्त) । तत्र ब्राह्मण-पाठात् किमग्नीषोमीयस्य पूर्वं भवति, उत मन्त्रपाठात् आग्नेयस्येति (उति मन्त्रब्राह्मणपाठयोर्बलान्तरं चिन्तयते) ।

किं प्राप्तम् ? पूर्वं मन्त्रः उत्तर (मन्त्र पाठेन प्रत्यक्षे-
णैव) उपस्थापयति । (यथा) ' समिधो यजति ' इति
समाप्यमानं तन्नुपगतमुपस्थापयति । अतो द्वयोरपि
समाप्तापवादयोः प्रत्यक्षत्वात् अनियमः । इति प्राप्ते,
(ब्रूमः) । मन्त्रपाठो बलीयान् । कृतः ! (ब्राह्मण-
पाठस्य विग्रहत्वात् । तथाहि,) ' समिधो यजति '
इत्यनेन पदार्थो विहितः । स. अनुष्ठानवेलायां येन
वाक्येन विहितः, तत् वाक्यं स्मारयति । तेन वाक्येन
स्मृतेन अनुष्ठानवेलायां स पदार्थं स्मारितः सन् अनु-
ष्ठायते, (अनुष्ठानश्रावणे श्रुतित्वेन) द्वितीयं पदार्थं न
स्मारयति (अर्थात् प्रन्यानेश्वरूपेण पौर्यायस्य अनर्थ-
कत्वात्) । किं तर्हि ! अनुष्ठानोत्तरकालं योऽप्यौ
कृतः पदार्थः, तमालोचयति । स चालोच्यमानः येन
(समिधो यजतीत्यनेन) ब्राह्मणरण्डकेन विहितः,
तत् स्मारयति । तच्च (स्मृतम्) स्वादुत्तरं ब्राह्मण
रण्डकम् (तन्नुपगतं यजति इत्येवम् ब्राह्मणरण्ड-
कम्) स्मारयति पाठ्यात् । तत् ब्राह्मणं पुनः
पदार्थं विदधाति (पुनः शब्दः पुनः-उपस्थापकः) ।
अनुष्ठानवेलायां तत् (ब्राह्मणम्) स्मारननपेक्षितं यम् ।
अथ (मन्त्रपाठान् ब्राह्मणपाठे) विग्रहर्षः । मन्त्रः पुनः
(अन्तः ३३ प्रथममानः) परिहृयमानः उत्तरं मन्त्रं
पशुंस्थापयति । स च (उत्तरो मन्त्रः) पशुंस्थाप्य-
मान उत्तरं पदार्थं पशुंरस्थापयन्नेन पशुंरस्थिते । तस्मात्
तत्र (भागोचर-) अपेक्षाऽनानात् नास्ति विग्रहर्षः ।
' उत्पत्तिदेशः स. ' इति (दूषादास्य अयमर्थः—)
पूर्वं पदार्थो विहितः, उत्तरं पदार्थो विहितः इति
निर्घान्मानानां यः क्रमः, तेन अर्थवत् ब्राह्मणपाठक्रमः,
नानुष्ठानक्रमेणेति । (तस्मात् मन्त्रक्रमो बलीयान्) ।

श्री— ' विधिक्रमयलीयस्त्वस्तुत्यत्तावव्यपा-
णान् । उत्पन्नेषु नियुक्तेषु मन्त्रे मन्त्रक्रमो भवेत् ॥,
नेरं स्मृतिव्रत्तमेणैव अनुष्ठानक्रमो भवेत् । स्मारक-
श्रमत्तश्रापि स्मृतीनां श्रम इत्यते ॥ मन्त्राश्चानन्य-
क्षाप्यवान् स्मृत्यां विषयः पुनः । विधिनेरं कृतार्थ-
त्याप्रापदस्य स्मारका मताः ॥ ' तस्मात् मन्त्रक्रमे-

वानुष्ठानम्, तदमाने तु विधिरपि स्मारकः इति तत्रैव
तत्रमस्य प्रामाण्यम् ।

सोम— प्रथमवगतत्वात् यथा पूर्वमेव पाठक्रमश्च
प्रान्त्यमेव इहर्षान् प्रत्यवस्थानान् संश्रितः । सू-
र्धस्तु— मन्त्रब्राह्मणक्रमविधौ मन्त्रपाठनमात् पदार्थक्रम-
स्यात् प्रयोगलक्षणात् मन्त्रस्य प्रयोगपदार्थत्वात्
सामर्थ्यात्, ब्राह्मणपाठस्तु उत्पत्तिदेशः इति न प्रयोग-
काले स्मृत्युपयुक्तः इति ।

वि— ' अग्नीषोमीय आश्रेवात् पूर्वो नो ज, ऽऽ
पूर्वता । ब्राह्मणक्रमतो, मैत्र मन्त्रक्रमश्चित्तव ॥
स्मृतिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः । प्रागस्य ब्राह्मण-
स्यास्ति विधिनाऽपि कृतार्थता ॥ '

भाट्ट— पाठयोस्तु मन्त्रब्राह्मणयतयोर्मन्त्रपाठो बली-
यान्, न तु ब्राह्मणपाठः, तन्तोत्पत्तिविधिविधौ विधि-
त्वेन प्रथमोपस्थितत्वेऽपि पाठस्य स्मारकत्वविधौ
क्रमनियामकत्वोक्तेः, मन्त्रवत्त्वे च तस्यैव स्मारकत्व-
विधानोपयुक्तस्य समर्थस्य च विधेः स्मारकत्वमात्रं
मन्त्रपाठनम् एव बलीयान् । तेन चान्यऽनुशास्त्रादि-
मन्त्रपाठनमात् आश्रेयस्य प्रथमानुष्ठानम्, पशु-
उपासुश्रावणेत्तरमग्नीषोमीयस्य । न तु ब्राह्मणपाठक्रम-
दग्नीषोमीयस्य प्रथमम्, पशुउपासुश्रावणेत्तरमाश्रेयस्य ।
अथ एव तत्र पाठक्रमं स्थाप्यात्तादाशुपयुक्तः ।

मण्डन— ' मन्त्रक्रमो बली तव । ' मन्त्रब्राह्मणयत-
विधौ । ११.

शंकर— ' विधिपाठान्मन्त्रपाठः । ' बली । ११.

• पाठे आनुमानिको विधिः प्रत्यक्षेण विधि-
वाच्ये । भा. ८।४।५।१६.

• पाठाधिकरणे ब्राह्मणस्य स्मारकत्वं विधान-
केतुमपार्थक्यं वक्ष्यते । सु. ४ ६६६.

• पाठादीनां त्रयापेक्षया त्रियामकत्वं तत्रैव, एव
एवमप्येवमिधिरिग्रहं अनेकेषाम् । भाट्ट. ५।१।१०.

• पाठोपस्थितस्य क्रमस्य विधिनो ब्रह्म-
रन्ध्रस्य अन्तरे अर्थमेव प्रयोगविधिना प्रयोगविधानम् ।
भाट्ट. ५।१।१०.

● पाठक्रमोऽपि पदार्थबोधकवाचकानां पदार्थक्रम-
नियामकः । पदार्थबोधकत्वं च क्वचित् अनुष्ठेयपदार्थ-
बोधकत्वम्, क्वचित् तत्त्वव्यवस्थित्यर्थेयतादिवोधकत्वम् ।
तेन च विवियेतापि अनुष्ठेयपदार्थक्रमनियमः । भाट्ट,
५।१।४, ● पाठक्रमः अर्थक्रमेण वाच्यते 'अग्निहोत्रं
ब्रह्मेति, यवाग् वचति' इत्यादौ । ५।४।१. ● पाठक्रमः
आतिदेशिकः औपदेशिनमुख्यक्रमात् घटवान् । ५।१।
१०।१७-१८. ● पाठक्रमः उपदेशविषयः एव ।
दृष्. ५।१।१११ पृ. १२८७. ● पाठक्रमः स्यात्प्र-
तुष्टाने न नियामकः, किन्तु यथाकामानुष्ठानम् ।
५।१।१२।१२-३६. ● पाठक्रमः चोदकाधितरत्वा
द्वितीयान्, मुख्यप्रवृत्तिक्रमौ तु प्रयोगवचनविधित्वात्
दुर्लभौ । दृष्. ५।१।१०।१८, ● पाठक्रमः मूल्यक्रमः,
मुख्यक्रमात् अनुमानिकः, तेन पाठक्रमो मुख्यक्रमात्
वच्यमान् । तेन दर्शपूर्णमासयोः आख्यनिर्वाचः पूर्वं न
कार्यं, अग्नीषोमीयनिर्वाच एव आख्यात् पूर्वं कार्यः ।
५।१।८।१५.

॥ पाठक्रमः मुख्यक्रमापेक्षया वलीयान् ॥

प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वाद् यथाक्रमं प्रतीयेत ।
५।१।८।१५ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः पूर्वमीयधर्माः समा-
ज्ञाताः, तत्र आख्यस्य । तत्र उपदेशः किमग्नीषोमीय
धर्माणां मुख्यक्रमेण पूर्वमात्रस्य धर्माः कर्तव्याः, उत
यथापाठमिति । मुख्यक्रमात्प्रतिष्ठेण आख्यस्य पूर्वम् । इति
प्राप्ते, द्रुम् । प्रकृतौ यथापाठं प्रतीयेत । स्वशब्दो हि
तेषां पाठक्रमः । सोऽन्वया निष्कर्षणे वाचितः स्यात् ।
सहस्रव्यं पुनरुपसंहारका प्रयोगानन्दः स्वक्रमेण पदार्थो
सन्निवृत्तप्रमाणे न वाचितो भविष्यति । अस्मिन् पाठक्रमो
स्यत्यर्थः 'साध्याहोऽन्वयेत्यर्थः' इति । मुख्यक्रमो
प्रयोगवचनैव्यापकता सूक्ष्मा ।

दृष्— (इह तावत् पूर्वाधिक्यणापवादरूपेण
विद्वान्तामभिधातुं मुख्यपाठोर्वैश्वर्यं चिन्तते) । आख्य
निर्वाचः इहोदाहरणम् । पूर्वेण न्यायेन तथैव (मुख्यक्रमेण
अनुष्ठाने) प्राप्ते अपवाद आत्मनोः । पाठक्रमेणानुष्ठान
स्वाभ्यासेन (अन्यानपेक्षतया) अवगतत्वात् प्रलक्षम् ।

मी. नो. ११८

(मुख्य अनुमानिकः । कल्पना वा विस्मृत्ये इत्याह—)
सह पदार्थाः कर्तव्याः इति पदार्थेषु अर्थं धर्माः सहस्रं
नाम (अपेक्षितः) । तत्र प्रयोगवचनेन सहस्रत्वमव-
शेष्यते । सहस्र (च) अवशेषवत् अन्यथाऽनुपपत्त्या
क्रममनुमापयति प्रधानात्मनै (प्रधानाद्यतिविद्वेष्यम्) ।
तत्र (अत्रेतु) पत् अक्षुब्धमानुमानम्, तत् प्रवृत्तेण
(पाठ—)क्रमेण वाच्यते । ततो यथा— (पाठ—) क्रमं
व्यवस्था । (भाष्य व्याचष्टे—) मुख्यक्रमे प्रयोगवचनेन
एकत्रयवता सूक्ष्मा, अक्षुब्धः क्रमः कल्प्यते इत्यर्थः ।

शा— 'तत्र मुख्यक्रमादाख्यनिर्वाचस्य पुरः
क्रिया । पाठतत्त्वौपमत्वेय प्रथम्यमनपेक्षतः ॥'

सोम — पूर्वाधिक्यणोक्तप्रधानप्रत्यागस्तुप्रहात्
मुख्यक्रमः युक्तः । अत एव संगतिः । सूत्रार्थस्तु— प्रकृतौ
यथाक्रमं यथापाठक्रमं निर्वाचक्रमः प्रतीयेते, पाठक्रमस्य
स्वशब्दत्वात् अज्ञातक्रमकथनस्यैतथा प्रवृत्तेण हादित्य-
वाधादिति ।

वि— 'उपसृष्ट्यात् पूर्वोऽग्नीषोमीयकेऽवचा ।
धर्मात्प्रधानं (ने), आख्योऽनु मुख्योस्तादाशकत्वात् ॥,
युक्तमौपपधर्माणां प्राथम्यं पूर्वपाठतः । पाठक्रमसा-
विष्मत्तादाख्यकथनस्तु पक्षिणाः ।'

भाट्ट— तदेवं पत् प्रमाणानि निरूपितानि । तेषां
चात्वाधिकरणोक्तक्रमेण पारदौर्लभ्यं द्रष्टव्यम्, न तु सूत्र-
क्रमेण । तत्र श्रुतिविरोधे अर्थस्त्वैव अन्यथाकथनतात्
दीर्घत्वम् । अर्थविरोधे पाठस्य वक्ष्यते । एष वैकृतपाठ-
विनेने प्राकृतस्थानवाधोऽपि । प्राकृतकथनस्थानविरोधे
प्रधानप्रयोगिण्यभिधातुमुख्यक्रमस्य दीर्घत्वमपि तथैव ।
मुख्यक्रमविरोधे पठनिक्रमस्य दीर्घत्वमपि तथैव ।

तदिह पाठक्रमस्युक्तमनयोः बन्धनं चिन्तते ।
दर्शपूर्णमासयोः आपेक्षोदाहृत्याग्नीषोमीयव्युत्पन्नस्य
आख्यव्येष्टाहृत्याग्नीष्य प्रथमं निर्वाचः, पश्चात्प्रीणीय-
क्रमस्य । पाठक्रमात् विपरीतः क्रमः । तत्र पाठस्य
साधारण्यव्युत्पत्तिव्येन प्रत्यक्षत्वात् श्रीश्रोत्रमिषोश्च कथ-
वचनम् । मुख्यक्रमस्तु मुख्यविरोधं प्रमाणां केनापि प्रमाणो-
नाशकस्य तदपेक्षया तत्ताद्विषयमपेक्षे कल्पयन्तो
विलम्बित इति दुर्लभः ।

मण्डन— 'मुखात् पाठक्रमो वृत्तिः ।' १०.

शंकर— 'पाठो मुख्यक्रमो वृत्तिः ।' ११.

● नैमित्तिको हि पाठक्रमः. इतर पाठक्रम बाधित्वा निविशते । टुप्. ५।१।१६।१९, ● पूर्वः पदार्थः समाप्तमान. उत्तर बुद्धौ अभिनिवस्यति इत्यत्र पाठक्रमः बाधते । ५।१।१६।१३, ● यत्र आनुपूर्व्येण पदार्था निधीयन्ते स पाठक्रमः । यथा 'हृदयस्थामेडवद्यत्रय विज्ञाया अप्य वक्ष्यते.' इति । ५।१।११। ५.१२८९. ● पाठक्रमेण एव ऋचः आगमयित्वा. आगमेन सख्यापूर्णे, एकविंशे विगवे दशविंशे चातिराने । भा ५।१।१६।१३. ● पाठनमेव स्थानक्रमो बाध्यते । यथा— सविन्होम—उवाचभरणगपूर्वपदार्थात् विषय वीक्षणिया-ऽऽदयः प्राहृत. सगुणा. धृताः । तत्र प्राहृतेन वीक्षणिया-प्राचीनेन पदार्थेन उच्यन्तान् वीक्षणियादीना स्थानेन प्रागनुष्ठाने तत्र. प्राहृ पाठः सविन्होमादेः न स्यात् इति (पाठक्रमेण स्थाननमो बाध्यते) । इदं 'प्राहृताष पुस्तायत्' (५।१।११) इत्यधिकरणे उच्यते । वाळ. ५ १३७.

● पाठनमादर्थनमो वलीयान् इति न्यायः । यथा— 'अनड्वाहमुदहारि या दृ इति सिन्हा कुम्भ भगिनि साचीनमभिधान्तमद्राष्ट्री.' इति । तस्य यणैष्ट ममिमन्त्रो भवति, उदहारि भगिनि वा दृ कुम्भ हरसि दिरत्सा, अनड्वाह साचीनमभिधान्तमद्राष्ट्रीरिति । अत एव 'आनुपूर्व्येण सनिक्रियाना यणैष्टमभिसम्पत्' इति न्यायोऽप्यत्रस्त्यतीति । 'न पदान्त०' (पा १।१।५८) इति मन्महामाध्यैयैयटयो. स्पष्ट । साहस्री ५९९. ● 'पाठक्रमादर्थ०' इति न्यायेन 'मुमुक्षुना जा स मगमि' 'अदित्ये रास्ताऽसि' इति मन्मद्वयत्रय मन्त्रादेन विनियोगः कवे र्दक्षित । वैसंसा. १।१।२।२. ● 'असिद्ध बहिरङ्गमन्त्रादे' इति परिभाषाया बहिरङ्गप्रथमोपरिधत्वापि 'पाठक्रमादर्थनमो वलीयान्' इति न्यायेन प्रथममन्त्ररूपपदार्थे विवियतन्ति । भूति ५. १६८.

● पाठनमात् यथासंख्यरूपात् दशमिन्त्रो मध्यमूर्ती मध्यवर्तिन. उपाधुवाचस्याङ्गम् । १।१।५. मीको.

५ १५.०९ 'क्रमाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● पाठ-क्रमस्य श्रुत्यर्थनमाग्या बाधः । क्रमसोपाधिकरणम् । ५।४।१।१.

● पाठक्रमाधिकरणम् । पाठनमन्वाय. । प्रवाशेऽु पाठनमो निधामकः ॥

क्रमेण वा नियम्येत इत्येकत्रये, तद्गुणवत्त्वात् । ५।१।१।४॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमाससोयाम्नातम् 'सन्निधौ यजति, तन्नपात यजति, इडो यजति, बर्हिर्वरति, स्वाहाभार यजति' इति । तत्र संदाय क्रिमनियतेनैव क्रमेण एषामनुष्ठानम्, उत यं पाठनम्, स एव नियम्येत इति । किं प्राप्तम् ? नियमकारिण शास्त्रसा-मायात् अनियम इति । एवं प्राप्ते, द्रूमः । क्रमेणैव नियम्येन एकस्मिन् क्वाविति । इतः । तद्गुणवत्त्वात् । तद्गुणवत् हि गम्यते पदार्थानाम् । यथा 'स्नायात् अनुष्ठाम्येत् भुञ्जीत' इति च क्रमेणानुष्ठानमकामते वाक्यात् पदार्थानाम् । यथा च अदृष्टार्थेषूपदिश्यमानेषु कश्चित् वृथात् 'देवाय धूपो देयः, पुष्पाभ्यन्तरितयानि, चन्दनेनानुलेनय, उपहारोऽग्नौ उपहर्तय, एव कृते देयमुच्यति' इति । तन्मय प्रतिवृत्ते— 'नैतदेयम्, न प्रथम धूपो दातय, प्रथम पुष्पाभ्यन्तरितयानि' इति । एत मन्वते धूपदानस्य प्राथम्यत्रनेनोक्तमिति । तस्मात् वाचनिक एवामेव नम इति ।

अशाब्द इति चेत् स्माद्वाक्यशब्दत्वान् । ५॥

भाष्यम्— इति चैत्यस्त्विति, अवैय गम्यमाने अशाब्द एव क्रम । कथम् ? पदार्थपूर्वको वाचशब्दः । पदेत्यत्र पदार्था एवावगम्यन्ते न क्रम । स्वादेतदेवम्, यदि पदाना समूहस्य श्रवण प्रत्यापकमर्थस्य स्यात् । न तु समुदायः प्रत्यापक इत्युक्तम्, 'बद्धभूताना क्रिमणैव समाश्राय' इत्यत्र । तस्मान् क्रमस्य वाचकशब्दाभावात् व्यामोह एव क्रमोऽवगम्यते । एव पूर्वसंचितनुब्रवीष्यते । इतरथा सऽपि विप्रवृथेत घटीकन इव । दर्शयिष्यति च 'हृदयस्थामेडवद्यति, अत्र विज्ञानाः, अप्य वक्ष्यते.' इति । यदि नियामक पाठक्रमस्यतो न विद्यतयमेवत् । निधामने हि पाठक्रमे पाठनमादेव प्राप्नुयात् ।

अर्थदृष्टे वाऽनुमानं स्यात् क्रमेणैव परार्थ-
त्वान्, स्तेन स्वधेन संवधस्ताम्नान् स्वशब्द
मुच्येत । ६॥

भाष्यम्— एवास्त्वं क्रीं एकावात् वरुः अनेक-
स्मिन् पदार्थे अर्थदृष्टत्वात् क्रमस्य । तथैव एव कर्मो
नियम्येतानुमानेन । कुतः । परार्थतादेदस्य । परार्थो हि
चेद्ये यद्यनेन शक्यते कर्तुं तन्मैतन्मै प्रयोक्त्रनापैव
समान्नाप्ये । शक्यते चाग्नेन पदार्थो विधातुम्, शक्यते
च क्रियाकले प्रतिपत्तुम् । तस्मादेदः पदार्थोश्च विधातु-
मुपादेव, क्रियाकले च प्रतिपत्तुम् । न गम्यते विशेष-
विधातुमय समान्नाप्ये न प्रतिपत्तुमिति । अगम्यमाने
विशेषे उभयार्थद्वयदीयते इति गम्यते । प्रतिपत्तु चाग्नेन
क्रमेण शक्यते नान्येन । अत एव च वृत्ता पाठक्रमप-
चारे विनष्ट इत्युच्यते । इतरथा हि यत्स्य प्रयोगं
तस्मिन्निर्वर्तमाने एव किं नष्टं स्यात् । अदृष्टं वक्ष्येद,
तच्चान्याप्य दृष्टे मति । तस्मात् स्वशब्दः नमः । य एव
पदार्थानां वाचकः शब्दः स एव क्रमस्यापि ।

दुष्— 'स्वाभ्यामोऽप्येनयः' इति (वाक्यस्य
तावदनमर्थः) स्वाभ्यावाप्ययनेन मापयेत्, (तप)
विमिक्षि (मान्यविशेषादेशात्) तप विश्वविद्वत् क्लृप्तं
न कल्प्यते, न च शनिप्रश्नयोगेन अर्थवादात्. फल्म्
(कल्प्यम्) । भवितव्य न फलेन । तस्मात् स्वाभ्यावा-
प्ययनेन यद्वशोभ्यते, तदन फल्म् (कर्माविशेषनमेव
दृष्ट फल्मित्यर्थः) । पदार्थोश्च अननुद्धा अनेन
नेष्यते (वेपोम्) क्रमश्च । तस्मात् यथा पदार्थं
स्वरूपमननुद्धामनुभवते, एव क्रमोऽपि अननुद्ध
एव । अत स्वाभ्यायेन पदार्थज्ञान भावत्येत् नमश्चान
चेत्सार्थं । तस्मात् स्वशब्दः (क्रम. प्रतीयते) ।

नया चान्यार्थद्वयेनम् । ७ ॥

भाष्यम्— एव चान्यार्थं दर्शयति, 'स्वस्तस्मन्नुत्था
उदधानि । व्यस्यन्तं पोटशिनं शवति' 'आधिने
वसामो दृष्टते । तं वृकीयं लुहोति' इति । यदि
अनियमेनोपपन्नं नष्टं च, व्यस्यन्तं च नमनार्थकं स्यात् ।
नहि कथञ्चिदस्यत्वत् इति । तथा आधिनेश्च वृकीयस्य
होभातुवाद्ये नावकत्वेव, यदि पाठक्रमेणानियम इति ।

तथा 'अभिचरत्वा प्रतिनेमं होतयम् । शरणनेवात्स्य
प्रतीचः प्रतिषेति' इति फलिम् प्रतिनेमं निदृषदनुलोमं
दर्शयति । तदुपपद्यते यदि पाठक्रमेण प्रयोगः । इतरथा
सर्वमनुलोमं स्यात्, प्रतिलोमदर्शनं नोपपद्येत । तथा
चतुर्थोचमसोः प्रतिगमानपतीत्युक्ते, सति 'अतिहायेदो
वहिः प्रति समानयति' इत्युच्यते । तेन ग्रहणशक्यता
दर्शयति । सा पाठक्रमे नियामके अवश्यस्यते ।

शा— अनियमः इति प्राप्ते, व्रमः । 'यथापाठ-
मनुष्ठानं तथैव प्रतिपत्तितः । स्मृति. प्रयोगवेलायां
वाक्यैरेव च कर्मणाम् ॥'

सोम— पूर्ववत् अनियमः इति प्रत्यवसानात्,
श्रुतार्थानां चपन्वप्रमाणान्ना संगतिः । सूत्रार्थतु-
एकप्रमुगतत्वे पाठक्रमेणैव अनुष्ठानं नियम्यते 'गन्धो देवः,
पुष्पाणि देवानि' इत्यादौ पाठक्रमस्य पदार्थक्रमोपेक्ष-
तया गुणत्वावगमनात् इति ।

वि— 'प्रयत्नेषु क्रमेणोक्ति विद्यते वा, न विद्यते ।
श्रुत्यर्थमाप्तौ, मेव क्रमः पाठान्त्रियम्यताम् ॥'

भाट्ट— पदार्थशेषकृशक्यराठक्रमोऽपि पदार्थक्रम-
नियामकः । न च विधीना तत्तावदाप्येविधाकक्यवात्
क्रमस्य च स्वाभ्यावाक्यसिद्धयर्थेनैव अध्यापनविद्युपयुक्त-
त्वात् पदार्थक्रमनियामकत्वम्, पदार्थानामनुष्ठानकाले
स्मारतापेक्षाया मन्वादीनामुपस्थितत्वेन स्मारकत्वनिपमात्
तत्क्रमेणैव अनुष्ठानक्रमनियमोपपत्तेः । अत एव यत्र
मन्वाश्रानम्, तत्र तत्क्रम एव नियामकः । यत्र तु न
वत्, तत्र विधायकत्वेनोपयुक्त्यापि विधेयाक्यत्वैव
उपस्थितस्य स्मारकत्वेन नियमात् तत्क्रमस्यापि पदार्थ-
क्रमनियामकत्वम् । पाठोपस्थितस्य च क्रमस्य विनि-
योक्तव्यक्यकल्पनया अज्ञत्वेऽन्यत्वे प्रयोगविधिना प्रयोग
विधानम् । लक्षणे पदार्थशेषकृत्व च फलिदनुष्टेयपदार्थ
शेषकत्वम्, इच्छिन्नं तदर्थभेदयदेवतादिशेषकत्वम् ।
तेन च द्विविधेनापि अनुष्ठेयपदार्थक्रमनियमः । अत एव
देवताशेषकृत्वपाठोऽऽदिक्रमादपि यागक्रमः । अत पाठो-
ऽपि क्रमनियामकः अपेक्षितत्वात् । अत एव यत्र न
क्रमोपेक्षा यथा ताजान्यादौ एकप्रयोगविधिपरिदोऽपि
सप्रतिपत्तेरदेवताशेषेन सहानुष्ठानात्, यत्र वा भिन्न-

प्रयोगविधिरिग्रहो यथा तत्तत्साम्प्रकर्मणाम्, तत्र न पाठो नियामकः । तत्र तु स्वाध्यायत्वसिद्धयर्थे एतेषु सुव्यने इति द्रष्टव्यम् ।

मण्डन— 'समिधारी क्रम पाठात् ।' ५

शंकर— 'पाठकृमात् क्रमश्च स्वात् ।' ६

* पाठक्रमन्याय । ५।१।४।४-७ । पाठक्रम-
न्यायानुसारेण प्रथमक्रमप्रधानप्राक्संस्मृतिद्वारा प्रथमहवि-
शेषस्यैव प्राक् स्मृतिः । सु ५ १५४२.

* पाठसादेय्य विधिषु— यथासत्स्वपाठ यनिधि-
पाठश्चेति । ऐन्द्रब्राह्मिणीनां काम्ययानुजाक्यानां
चाङ्गाङ्गिभावः, यथासत्स्वपाठात् । वैकुण्ठान्ना विद्वत्पर्यन्त
सनिधिपाठात् । मीन्या

* पाणिनिना नार्थानुशासनं कृतम्, किं तर्हि ?
यथा लोके अवस्थितोऽर्थस्तथासिद्धस्य शब्दानुशासनं
कृतम् । वा ६।१।६।२२ पृ १३७५

* पाणिनिकालायनपतञ्जलयो व्याकर्तारं मया
दिष्टमाना । वि १।३।९

* पातञ्जल ईश्वर जगत्कारण मन्त्रे । (इ-
दित्यम् । के) । सु ५ १३१

* 'पालीरतमुल्लुञ्जति' इति न कर्मान्तरम्, पूर्वं
स्यैव उल्लुञ्जितव्येन अवच्छेदो विधीयते । उन्मार्गान्त
मेवेद पशुमर्म । २।३।८।१९. * पालीरत इह आत्र
यजन् उपगुप्तज्ञेयं शब्दति । भा ३।२।१३।३३

* पालीरतस्य पशो पर्यगिरणान्तव गुण 'पर्यगि-
कृत पालीरतमुल्लुञ्जति' इति । त्रि २।३।८

॥ पालीरते तु पूर्वत्वावच्छेदः । २।३।८।
१९ ॥

एवम् पालीरत विधावाह— 'पर्यगिरणं पालीरतमुल्लु-
ञ्जति' इति । तत्र सदेहं किं स्वाध्याय पर्यगिरणस्यैव उल्लुञ्ज-
विधीयते, उत तस्मात्प्रागन्तरमिति । आग्न्मनिर्वारयो
प्रस्तुदाहणस्येन यन्निमदभिधानं निरुद्धत्वेदानीं प्रकृतो-
दादृशेऽपि यन्निमदभिधानं निराक्रियते । अत्रापि पूर्वं
पश्चिगोऽभिधेयि — यद्यपि 'स्वाध्यायं पालीरतमुल्लुञ्ज-
यति' इति, तथापि पूर्वं गुणविधानसामवात् कर्मान्तर

विधिरेवायम् । तथाहि, न तावत् पूर्वमित्त्वं यत्ने
विकल्पेन पालीरतशब्दोपनीता एषा देवता विधीयते,
उत्पत्तिशिष्टदेवताऽवरोधात् । नापि पर्यगिरणम्,
अतिदेशप्राप्तत्वात् । नाप्युल्लुञ्ज, उल्लुञ्जक्येनोत्पन्न
त्वात् । तेन वायं शवाक्यवत् पालीरतशब्दोपनीतव्य
देवतान्वयार्थमनान्तोऽयं विधिः करिष्यतश्चिराच्छ्रुति
पाद्य यामान्तरमेव द्रव्यदेवताविशिष्ट देवतागुणतामन्त्रे
पूर्वभागप्रतिक्रमम्, अग्नीषोमीयप्रतिक्रमेन वा निदयति
इति । एव प्राप्ते, अधिधीयते । भवेदेव यदि प्रकृतगुण
विभिन्नं सम्यत् । तत्र यत्पर्यगिरणं गुणा न शिधीयते तथापि
पर्यगिरणतामि अङ्गात्वेन अत्र विधान्यते । तथाहि,
कथम्मानाकाङ्क्षी स्वाध्यायप्रयोगवचनं प्रकृतौ वन्तोपकार-
ण्यज्ञानि अपेक्षमाण पर्यगिरणशब्दोपनीतान्वये तद्वत्तमि
अङ्गानि औपदेशिकानि गृहीत्वा चरितार्थो नातिदेश
कल्पयानि अङ्गान्तर्गण्यपेक्षते । ननु 'इदंज्ञाना आश्रित्या
उत्पद्यते' इत्यादिवचनानं पर्यगिरणान्ताङ्गप्रतिपादक
शब्दोऽस्ति । अतः कथं तदन्ताङ्गविधानम् ? उच्यते ।
पर्यगिरणशब्दो हि निर्गुणत्वयाम्प्रतिद्वयपर्यगिरणविशिष्ट
द्रव्यवादेन । तत्र पर्यगिरणं पूर्वज्ञितु कृतत्वेन प्रकृतौ
निर्गुणम्, तेन पर्यगिरणोऽयं प्रकृतवन्देनाप्रतिपादित
मत्र अङ्गान्तर्गण्यपेक्षयति । स पत्रात्र उन्मत्तत्वात्स्यवर्तिना
विधिना उल्लुञ्जानुवादेन विधीयते नैवेत्सर्ग । विधि-
प्रत्ययमनिधिशेषेण माप्यकारेणोक्तम् 'उल्लुञ्जो विधी-
यते' इति । न च वाच्यम् 'अतिदेशतोऽपि प्राप्स्यत
किं विधिना' इति । उच्यते यत्र उल्लुञ्जक्येन विधिः
रथात् । न चैत्र इति परिसङ्ख्या, अतिदेशप्राप्ते प्राप्तेन
विधिप्राप्ते । नापि वाच्यम् 'वदुल्लुञ्जति तत्पर्यगिरणं
मिरोत्पत्तवैत वाक्यसमसौ पुत्र पक्षीवन्तमिति विदोपणे
विशिष्टानुवादात् वाक्यभेदः स्यात्' इति । यतो नोदेह्य
विशेषणं पालीरतशब्दार्थं, विनाऽपि विशेषणं प्रत्ययभेदे
पर्यगिरणविधिः स्थाप्यन्थात् । किञ्च निघण्टुवादे
ऽयम् । अनुवादात् यत्र यद्यपि अत्यन्तमेव नास्ति,
तथापि मिश्रतद्विद्वान्प्रतिपादितदेवतयो समुच्चये एकेनापि
तद्विद्वान्प्रतिपादितेन तदभिधानं शक्यम्, नत्वेतद्विद्वान्प्रति-
पादयित्वाप्यो समुच्चयदेवतयोऽपि नोपपत्तेरिति

आपत्तये प्रकृतप्रथमिशाद्योतनयेव प्रयोजनम् । अतः प्रसङ्गप्रथमिशाने त्वाष्ट्रस्य एव परमधिकरणान्ताद्गतीवि-
विधानमिति सिद्धम् । तदुक्तम् — 'प्रकृतप्रत्यभि-
ज्ञानान् प्रयोगोऽन्योऽवगम्यते । परमधिकरणान्तात्
तरितलङ्घनीतिर्विधीयते ॥' इति । (वा.प्र.६.०७) ।

नन्वेव एति पृथगेषीयेन सहास्यं को विरोधः ?
उच्यते, अत्र देवताऽभिधानं निराकृत्य गुणविधिल-
घ्युत्पादनेन च एव न्यायः शिषीक्रियते इति नातुपरम
विधिम् । प्रयोजनम्— पूर्वेषु वैतल्पवनीवदेवताक-
याणान्त्यनुष्ठानम् । सिद्धान्ते नेति । सूत्रं तु पालीवने
पालीवनेपुत्राणये पूर्वपत्नानुपदेशेनैव प्राकृतार्थमवत-
सेमनात् परमधिकरणान्ताद्गतीरिक्तानामरच्छेदः फले
शिवेरित्यर्थः । तौना ।

॥ पालीवने तु पूर्वत्वाद्वच्छेदः । २।३।८।
१९ ॥

त्वाष्ट्रं पालीवतं विधाय 'परमिहूतं पालीवतमु-
न्वृजति' इत्युच्यते । अथ किं त्वाष्ट्रस्य परमिहूतस्य एव
उत्सर्गो विधीयते उत तस्माद्वागन्तरम्, उन्वृजतिरपि
यत्रैरभिधानेन वा, उन्वृजतिः गुणविधिः, उत कर्मा-
न्तर इति विचारे नानातरमेति पूर्वेषु सिद्धान्त-
माह । गुणः पूर्वेषु स्थावर्तयति । पालीवने 'परमि-
हूतं पालीवतम्' इति वाक्ये न कर्मान्तरविधिः ।
किन्तु पूर्वेषु प्रकृतप्रथमिशानात् परमधिकरणान्ताद्-
कलापविधानेन उततरज्ञानामरच्छेदः निवृत्तिरुक्ता ।
तस्मात् पूर्वस्य कर्मणः अरच्छेदः परमधिकरणान्ताद्-
कल्पाने परिक्रमातिः उन्वृजतिवाक्येनेत्या इति
सिद्धान्तः । के.

॥ पालीवने तु पूर्वपत् । ३।२।३।३३३ ॥
अग्निगोमे प्रावःसर्गे ऐन्द्राशरमेशवराधाधिनाः
दिदेवत्या प्रहाः सन्ति । तेषु तुतेषु तद्वयाः शेषाः
आदित्यमाशरामनीयन्ते । अग्नि च तृतीयायवने
आरिष्यद्दः । च च शरोरं हूयते । अग्नि च तृतीया-
यवने आमरणमृगविधिः । 'चवृम्यो पाराम्यः आम-
र्यं यजति' । आमरणमृगद्विष्ये द्वितीयां शर्यां करोति'
' आरिष्यन्नाश्याः तृतीयां ' आदित्यमृगपादान्

चतुर्गाम्' इति । तदेतस्मात् आमरणमृगत् पालीवतव्रत-
मृगमाश्रयन्तम् 'आमरणमृगत् पालीवतं यजति' इति ।
अथ तस्मिन् पालीवने हुते तच्छेदे मृगमागे मृगमन्त्रे
कथं देवताविधेयः कर्तव्यः इति विचारे पूर्वपत्तमाह ।
पूर्वपत् परमधिकरणसिद्धान्तान्तरं पालीवने सोममहे
सर्वेषां देवतानामुपलक्षणं कर्तव्यम् 'वाय्विहूतवायुमिमा-
वराधाशर्यादित्यपत्नीवर्षातस्य' इति पठनीयम् ।

प्रहणाद् वाऽपनीतः स्यात् । ३४ ॥
वाच्यः परमधिकरणसिद्धान्तैरप्यं स्त्वयति । पुनर-
म्युतीताद्यस्यैव उत्रपत्नेन मिमावराधादिदेवताऽन्तर्यर्थतया
तत्तद्व्याप्यापि ऐश्वरीयस्य मिमावराधादिदेवताऽन्तर-
सन्त्याभावान् न पूर्वदेवताऽपत्तयः इति युक्तम् । 'आम-
रणमृगत् पालीवतं यजति' इति पालीवने तु द्विदेवता-
विशेषसंश्रयान् आमरणमृगत् यत्रमागम्य संमृष्टरूपेणैव
पालीवतपदेवताऽन्तर्यर्थतया प्रहणात् पूर्वेषुः पूर्वदेवता-
संक्रमादपनीतः स्यात् । तस्मात् पालीवतशेषमृगमन्त्रे
'पालीवतशेषस्य' इत्येवोक्तः । के.

॥ पालीवने त्वदुत्तरन्ता । वा. ३।१।१५।२६ ।
'परमिहूतं पालीवतमुन्वृजति' इत्यत्र पालीवच्छब्दस्य
पद्मपल्लवापर्यन्तत्वात् त्वदुत्तरादः 'पालीवनेतुपुर्वत्वा-
द्वच्छेदः' (३।३।८।१९) इत्युक्तोक्तः । सु. पृ.
१०७३.

॥ पालीवने पशौ 'आग्नेयेन शेषं संस्थापयति'
इति वाक्येन कर्मान्तरविधानम् ॥
आग्नेयमंस्था प्रतिनिधिः स्याद् द्रव्योत्तराणात् ।
९।४।१४।१६ ॥

भाष्यम्— 'परमिहूतं पालीवतमुन्वृजति' इति
प्रकृत्य भूते 'आग्नेयेन शेषं स्थापयति' इति ।
तत्र मदेह किमाग्यं पूर्वस्मिन् (कर्मणि) प्रतिनिधी-
भूतम्, अपत्र आम्रव्रकं पूर्वस्मात् कर्मान्तरं विधी-
यते इति । किं प्राग् ? प्रतिनिधिरिति । कुतः ?
पालीवतमिति प्रपञ्चयते । उन्वृजति इति तत्रैव उन्मर्गः
भूयते । शेषं इति उन्वृजितम् विद्यमानं गम्यते । तत्र
आग्नेयेन स्थापयति इति पशोः शेषं आग्यं भूतं भव-
तीति । ननु पूर्वकर्म परिसमाप्तमित्युक्तम् । अत्रोच्यते ।

द्रव्योत्सर्गचने प्रत्यक्षे, शोषघन्दे वा अपरिहते पुन रत्नमात्र पूर्वकर्म इत्याद्युच्यते । तस्मात् प्रतिनिधीयते आग्न इत्याद्याहुमाहे । सस्थापयति इति चापूर्वे नोपपद्यते ।

समाप्तिवचनान् । ५७ ॥

भाष्यम्— इवक्षाद्याहुमाहे । समानिचनमिदं भवति 'सस्थापयति' इति । तेन मन्वामहे यत् पूर्वं पशुना आरब्धम्, तत् उत्सृष्टे पशौ आग्नेन परिष्कारयन्ते इति । अपूर्वकर्मण कर्मण उपमानस्य आरम्भ एव वक्तव्यो भवति । यत्रचु अनभिषाद्य आरम्भ परिष्कारातिरेच्यन्ते, ततोऽव्याज्याम पूर्वैवैव परिष्कारातिः, नापूर्वं कर्म चोच्यते इति ।

चोदना वा, कर्मोत्सर्गादन्येः स्याद्विशिष्टत्वात् । ५८ ॥

भाष्यम्— कर्मोत्सर्गचोदना वा । कुतः । पूर्वस्य कर्मणः परिष्कारत्वात् । ननुक्त द्रव्योत्सर्गे शोषचने वा अपरिहते पूर्वकर्मणः असमाप्तिरागच्छन्ति भवति । अपोच्यते । इदं इत्यपि परिहिते । सस्थापयति इति प्रकृत्येन पालीवतवन्देन सज्यते । तनायमर्थः, 'पालीवत सस्थापयति' इति । स एष यामो विधीयते । सपूर्वश्च स्थापयतिः प्रयुज्यते । अत्रस्य कश्चित् यानु, सपूर्वो मानवावचनस्य प्रयोजक इति । तथा विरुद्धो मानवावचनस्य मानवाया अर्थश्रुतः । सस्थापयति अरुमतिरित् प्रयुज्यते, शोषघन्दैश्च एव सादरयान् प्रयुज्यते । द्रव्योत्सर्गश्च अविरुद्धः एव यामो उच्यमाने । तस्मात् यथा अन्ये निर्वन्धाद्यश्च कर्मोत्सर्गविधाने भवन्ति, एव तैरविशिष्टत्वात् संस्थापयतिरपि मरितुमर्हति ।

अग्निज्यां च वनस्पतेः प्रसिद्धां तेन दर्शयति । ५९ ॥

भाष्यम्— प्रसिद्धां वनस्पतेरग्निज्या अत्र एव दर्शयति । कथम् ! 'यत् त्वशरं च वनस्पति (निवाया) नृशरहृषि, अप वैतो यरवधि, त्वाक्षी नमर्ग प्रयातेः, कान्तपत्या दशमी । अक्षैरैतो इतो निघण्टु' इति अत्राश्वमेधे भूतस्य भूतं वनस्पतीं यथा अमान दर्शयति । नोपपरिष्कारात् सन्नाम् 'वनस्पतिं ज्ञोति'

इति वनस्पतीं ज्ञोति । अथ परिसमाप्तं पूर्वं कर्म, ततो ज्ञात् स्यात्, तत्र अमानदर्शनमुपपद्यते, तस्मात् पूर्वकर्म परिष्कारमात्रम् । इदमपि कर्मोत्सर्गमिति ।

संस्था तदेवतत्वात् स्यात् । ६० ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम् 'सस्थापयति इति च-पूर्वं नोपपद्यते' इति, तत् परिहृतं यम् । अत्रोच्यते । असस्थाया सस्थापचनमेतत् । तदपि पूर्वं पालीवतमिति समानदेवतत्वात्, समाप्तिस्मरणं ज्ञायते । तत्र तु पालीवतमागच्छम्, इह परिसमाप्तमिति । स एष सादरयान् सस्थापयति इति शब्दः, अत्रवत्ये इति ।

सौम— पूर्वाधिकरणे 'आग्नेन शोष (स)स्थापयति' इति लिङ्गदर्शनेन प्रसक्तम् । तत्र च यथान्तविधिने एव तस्य लिङ्गत्वमुपपद्यते इति तस्य यथान्तविधिने समर्थत्वात् संगतिः । सूत्रार्थगतः— 'आग्नेन शोष (स)स्थापयति' इत्यत्र आग्न प्रतिनिधिः स्यात् पशुत्रयस्य उत्सृष्टत्वेन कर्मणो द्रव्योत्सर्गादिति ।

त्रि— 'आग्नेन शोषमित्युक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिभेदः । कर्मोत्सर्गं वा, ऽपिमास्याग्नेशोषस्थापनोक्तिभिः ॥, अत्राग्निज्या समाप्तत्वाद् देशतोपत्युत्पन्नत्वात् । कर्मोत्सर्गः कश्चित्तु याम आत्ममनादिवत् ॥'

भाट्ट— पालीवतवाक्ये पुनरुक्तेषु । तत्र हि 'यं मिहृतं पालीवतमुत्सर्गं' इत्युक्त्वा 'आग्नेन शोष सस्थापयति' इति श्रुतम् । अपूर्वत्वे हि शोषस्य ऽपि पद्यते. पर्याप्तिकरणवाक्ये पर्याप्तिकरणाय दक्षितोत्सर्गैश्च प्रधानवाक्यवत् यथा अपट्टप्य विधीयते । तत्राग्रे च विवाहनादिपदाधेलेपेऽपि अन्त्याहुतेने प्रमाणाभवात् शोष यत् स्थिष्टद्रव्यानादि, तत् आग्नेन संस्थापयति इति विधीयते ; यद्यपि च प्रयाज्यो आग्न प्रतन्ते, तथापि स्थिष्टद्रव्यपतियागशो आग्नेविधिर्न निरूप्यते । न च विवाहनाभागादेव स्यादाश्वत्थान् 'यस्य सर्वं हि हरीषि' इत्यनेन स्थिष्टद्रव्यस्य आग्न्यमिति शब्दप्रा, नापारिनिमित्तानावेन तस्मात् । विवाहनाद्य अत्र प्रयाज्याकारणेन स्यादर्थमपि प्राच्युत्सर्गोचः । वनस्पती यामशो आग्नेविधेरपि उत्सर्गोचः । नहि अत्र कर्मोत्सर्ग इति प्रमाणमस्ति, प्रयुत शोषोत्सर्गपदोत्पत्तिः ।

इति प्राप्ते, 'यत् त्वष्टा च वनस्पति (च) आया-
ह्यसि अय वैतो वशसि' इति पृष्टे 'एवाग्नी नवमी
प्रयागेव्या, वानस्पत्या दत्तमी, अनेवैतो दृष्टौ विद्यात् ।
इति वनस्पतिशामस अङ्गान्तरेण अनुग्रहवचनेन अभावा-
वगनेः, तस्य च अपूर्वत्वमन्तरेण अनुपपत्तेः न पूर्व-
वास्ये प्रधानापम्यैश्वर्यविधिः, असितु तदन्ताद्द्वारीति-
विधिरेव अपूर्वत्वव्यक्तः । २४सि चाकिनम्मापस्य वन-
स्पतिशामस्य देवताऽऽवाहनमपि नैव प्राप्नोते, तथापि
मिदन्निरदेशान्वापऽनुपपत्तौ आवाहवविधिकल्पना ।
एतदुक्तु प्रधानदेवतायादेवाहाहनाविरोधः, प्रष्टेपामावा-
मिप्रायेण च नवम्या अनुग्रहोक्तिः । अतश्च पूर्वकर्मणि
शेषाभावेन आश्रयिषाननुपपत्तेः गुणात् कर्मन्तरमेवेदं
आम्यद यत् अनुपपत्तलोवेदवसं उपाश्रयणव्यवहृतिकम् ।
दोषवशादाव्यौ तु पूर्वस्य कर्मणः असमाप्तप्रयतया
कथञ्चित् अनुवादकारिति । मिदन्निविधि रूढः । १३.

मण्डन-- 'संस्तान्येन पृथगुपाणिः ।' १४,

शंकर-- 'आन्यदोषवचस्यसि ।' यामः । १५.

● पाल्नीवताधिकरणम् । ३।२।१३।३-३४.
'पूर्वदेवतानुपलक्षणधिकरणम्' इत्यन द्रष्टव्यम् ।
● पाल्नीवताधिकरणम् । २।३।१।१९. मीको. पृ. १९६०
'लाङ्घ्याल्नीवताधिकरणम्' इत्यन द्रष्टव्यम् ।

● (देवताकर्तृक) स्त्रीकाराद्गीकरणवश्यमस्त्वं पाल्नी-
वताधिकरणाद्गौ उपादितम् । कौ. ३।२।१।८।४०.

● विधिसत्य नि.सदित्यस्य पाल्नीवतपदस्य देवता-
पदस्योपपत्तेः सामानुमापकत्वं इति पाल्नीवताधिकरण-
पूर्वपञ्चन्यायसत्त्वम् । कौ. ३।३।८।१९ पृ ५५.

● पाल्नीवतपदस्य याज्यमन्तः 'ऐमिरो सत्यं
यागसाद्' इति । भा. ३।२।१५।३०. ● पाल्नीवत-
महस्य छेपमन्तः 'अमाश्ह पत्नीवाश्ह यदूर्वेन
रय्या छेप पित्र स्वाहा' इति । वि. ३।२।१४.

● पाल्नीवतप्रदे पत्नीवतोऽन्यदक्षणीयः नान्यदेवता ।
पा. ३।२।१।३।३-३४.

● पाल्नीवतमश्रुणाधिकरणम् । पाल्नीवतमश्रुण्ये
पूर्वदेवा इन्द्रादयो नोपपञ्चगीयाः, कित्तु 'पत्नी-
वतीवस्य' इत्येन पठनीयम् । (कृत्वाचिन्ता)

यस्तदस्तु 'इन्द्रपीतस्य' इत्येव पठनीयम् । कै.) ।
३।२।१।३।३-३४. 'पूर्वदेवताऽनुपलक्षणधिकरणम्'
इत्यन द्रष्टव्यम् ।

● पाल्नीवतयागो साक्षात् मशुरेवद्वयम्, न तु
द्वयवापीनि 'पर्यधिकृतं पाल्नीवतामुत्सृजन्ति' इति
उत्सर्गाविधानात् । मीन्या.

● पाल्नीवतसोममश्रुणे अर्पित्यता देवाना नोप-
लक्षणम् । कृत्वाचिन्ता । ३।२।१५. मीको. पृ. १९६०
'निरादधिकरणम्' इत्यन द्रष्टव्यम् ।

● पाल्नीवतसोममश्रुणमन्त्रे ('पत्नीवत्सृपीतस्य'
इति) स्वयुनोपलक्षणम् । (कृत्वाचिन्ता) । ३।२।१४.
मीको. पृ. १९८९ 'स्वयधिकरणम्' इत्यन द्रष्टव्यम् ।

● पात्रं अनुपपत्तयैवदव्यपारणार्थं प्रयाज्यव्यास-
हित्त अग्नीषोमीये पत्नी । ५।२।८।१६. ● पानं प्रयाज्येप-
धारणार्थं शेषधारणं च वाहयेयमद्यत्र शान्त्यमद्युत्पत्ताऽमि-
धारणार्थं न कर्तव्यम् । ४।१।१४. ● पान वारण्यैकद्वय-
दिव्यं दद्यात्पूर्वमासादिउदयेशु विनिघुष्यते । वि.

३।१।२. ● पवित्रं हि शोभः, न तस्मिन् मन्धिते पात्रं
व्यापयते । तन चयस्तेन दान्यते होद्यम् । भा. ३।५।
७।२२. ● पात्राणि 'आश्विमिभिर्भिरदन्ति यत्
पानैश्च' इति यज्ञपामाणा प्रतिपत्तिः । 'दक्षिणे प्राणौ

सुहृत्सासादयति' । ततश्च यज्ञपामाणि प्रथमप्रयोगेनारभ्य
आमरणान्तं पापाणि । इति पुनः पुनः प्रयोगान्तरेण
वान्येव प्रयोक्तव्यानि । वि. १।१।३।१३. ● पात्राणि

एकस्मिन् प्रयोगे प्रयुक्तान्यपि पुनः प्रयोगान्तरे प्रयोगा
नर्हाणि न मनन्ति । प्रश्नास्य ऋद्धाणि । १।१।३।१२ ।
तान्येन पात्राणि प्रश्नास्य पुनः पुनर्माणाणि, न तु
इच्छया मन्दः । अन्येदिपुनर्यं नद्वाराभ्यामन्यवत्त्वात् ।

१।१।३।३. ● 'पात्राणि तु ब्रह्मेणैव यजमाने हृष्य
मृते' अयं क्रियाश्रितिनिधिनियमविधिः । चाख. पृ. २३.

● पात्राणि सने साधारणानि पृथगेव कर्तव्यानि । ६।२।
६।३३-३४. ● पात्रैः ऐश्वर्यैरेव शोभन्त्योः सरणीय-
पुरोधयादीना च ऽप्योक्तिमे होमः, न तु तीर्थैः

चमकारिभिः प्रहृष्टिदिः । १।२।१।१।१-१३,
● पात्राणां प्रयाज्यवराज्येन प्रश्नादापानान्प्रवचनः ।

सु. घृ. १०६१. * पात्राणां दक्षिणामाघानमारन्वैव
 शान्तरुण धारणं कर्तव्यम् । ११।३।१५. * पात्रे
 एकस्मिन् बहूमिः सोमभक्षणे होतुः प्रथम भक्षः ।
 ३।५।१३।३६-३९.

* ऋ पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्धोमार्थत्वात् । १२।
 १।४।१०॥

. सोमे यानि दक्षिणामाघानप्रवृत्तानि कर्माणि यथा
 शक्नीयः यद्युः, सवनीयाः पुरोडाशाः, सौम्यश्चरु इति,
 तेषां होमः दक्षिणैः पात्रैः कर्तव्यः । पात्रेषु च वेद्या
 मित् प्रसङ्गः स्यात् । यथा सौमिक्या वेद्या दक्षिण्य
 प्रसङ्गः, तथा सौमिकैः पात्रैः दक्षिण्यमात्राणां प्रसङ्गः ।
 होमार्थत्वात् सौमिकान्यदि पात्राणि होमार्थानि ।
 तस्मात्तैः सिद्धिः इति पूर्वः पक्षः ।

न्याय्यानि वा प्रयुक्तत्वात्प्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् ।

११ ॥

समे यानि दक्षिणामाघानप्रवृत्तानि कर्माणि, तेषां
 होमे दक्षिणामाघानि पात्राणि प्रयुक्तुं न्याय्यानि ।
 दक्षिणैः पात्रैः तद्वदो होम कर्तव्यः । प्रयुक्तत्वात्
 सौमिकान्यात् प्राक् आग्यासादानान्यम् प्राकृतस्य तन्त्रस्य
 प्रशान्तत्वात् 'अथ यद्गृहीत्या न्याय्यानि सोममासाद्
 येयुः अप्रपन्ति यजमानम्' इति वक्तव्येन । अप्रयुक्ते यदि
 दक्षिण्य पात्र प्रयुक्तं न स्यात् तदा सौमिकैः पात्रैः
 दक्षिण्यमात्राणां प्रसङ्गः स्यात् । तानि तु अन
 प्रयुक्तान्देव पूर्व इति दक्षिणैरेव सवनीयपुरोडाशादि
 होमः स्यात् इति सिद्धान्तः । के.

* पात्रेषु दक्षिणामाघानप्रवृत्तानि कर्माणि यथा
 शक्नीयः यद्युः, सवनीयपुरोडाशादीन्
 चरुहोमयोः सौमिकैः पात्रैः प्रसङ्गः । ज्योतिष्टोमे ।
 १२।१।४।१०-११.

* पात्रापात्रविचारतु घेषुपद्मगयोरिव, इति
 न्यायः । यथा - 'यथाशक्त्यान्ते धीर धीरुष्यजाते
 विदम्' इति । गार्ग्युज गार्ग्यनि धीर ददति । तर्वाक्ष
 धीर विदन्ति विरं ददति । एव शक्याः पात्रापात्रविचारः
 कर्तव्य इति भावः । सादृशी. ७५७.

* पात्रन्यायेन प्रपन्नगणेशया संमार्गांस्तु भेदेन
 कर्तुं शक्यत्वात् न प्रसङ्गोपपत्तिः (पात्रभेदव्याय एवायम् ।

५।२।८।१६) । तौ. २।१।५।१२ घृ. ८५, * न च
 एवमपि पात्रन्यायेन हविरासादनस्य कार्यं
 पृथगनुपेयत्वात् न प्रसङ्गोपपत्तिः, कर्तृप्रचारायंमनुष्ठितेनैव
 सौमिकनेदिकरणेन अदृष्टमित्येवावच्छिन्नत्वात् सवनीयप्रयत्नेन
 रूपाया वेदे. सिद्धत्वात् ऐधिकनेदिकरणनिवृत्त्या प्रसङ्गोप-
 पादनत् । २।१।५।१२ घृ. ८५-८६.

* सान्यायपात्रप्रोक्षणे 'शुभ्रध्वम्' इत्यादिभिर-
 मन्निधिपाटात् विनियुज्यते । वि. ३।३।५

* पात्रभेदव्यायः । पात्रन्यायः । अग्नीशोमे
 परौ अनुयाजायस्य पृषदाज्यस्य धारणार्थं पात्रं भिन्नम् ॥
 विकारे त्वनुयाजानां पात्रभेदोऽर्थभेदात् न्यात् ।
 ५।२।८।१६ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुश्रीरोमीयः ।
 तत्र भूवते 'पृषदाज्येन अनुयाजान् यजति' इति ।
 तत्र सदेहः किं प्रयाजानुदाजानामेकं पात्रं आनस्य
 पृषदाज्यस्य च धारणार्थम्, उत भिन्नते । किं प्राक्तम् ।
 एकमिति । कुतः ? प्रकृतौ एकम् । प्रवृत्तिविदित्वा एतेन
 भवितव्यम् । एवं प्राप्ते, द्रूमः । पात्रभेदः स्यात् ।
 कुतः ? अर्थभेदात् । शुद्धस्य प्रयाजा अर्थः, पृषदोऽपि
 अनुयाजाः । पृषदि एवमाणे प्रयाजानां वैशुष्यम्, सुदे
 अनुयाजानाम् । न च एकस्मिन् पात्रे विधिकं शक्यं
 कर्तुम् । मर्यादायामपि नियमाणायां प्रदीयमानं समृज्यते ।
 अपि च आकारभेदात् उपभूतं उपभूतं विद्वेत्ते ।
 पाणिमात्रपुण्यं हि ना एकपुष्करं च । अथोभेदे
 पृषदाज्यमपि आज्यमेव इति मिथत्वं न दोषोपेति ।
 नैतदेवम् । प्रकृतौ उपयन्त्रविक्षमयोः प्रसोन्ननेत्वात् एव
 आज्यस्य अपरणं द्रव्येणाससंगः । एव चेत् अनुपपन्नम्,
 यत् प्रयाजाः पृषदाज्येन इत्येतदिति । अपि च एव
 एति अन्यत् हविरः वा विन्माला अनीयते । न च
 धारणं प्रयाजार्थं एतदिति अनुयाजायैः प्रीतुम् । प्रकृतौ
 एककालं ग्रहणम् । इहापि एककाल्येन कर्तव्यम् ।
 तस्मात् पात्रभेद इति ।

दुष— (पूर्वपठनाह—) प्रकृतौ उपभूतं एवम्
 (' अष्टाशुभ्रमिति एकाति ' इत्युपादेशवत्त्वात्) इति
 धितमिति (हेतोः) तत्रैव पृषदाज्यस्य प्रसोन्नने

कालान्तरे । तत्र यथा सत्यपि प्रधानात्कवे अज्ञाना
 कृद्विषयत्वादिपरम् , न तु विप्रकर्षणोपात् कर्तृत्वसमा
 दीयते, एतन्मात्राप्रदाश्रयोर्भेदोऽपि नैव पानान्तरमुपा-
 देयम् । (तदेवन्कान्तुप्रकारं तु विप्रकर्ष एवाङ्गीकर्तव्य
 इति) एवं प्राप्ते, द्रवम् । यथैव हि यज्ञो एतद्वानता
 निरक्षिता एतदेवकालम् । इह तु (यत्र द्रवमेवत्
 उभयानुद्धारणमत्र) ऐक्यत्वं निरक्षितम् (नैक
 पानम्) । किं चराम् ' प्रयाजान् गुरुमाण मन्-
 मासगणनरुद्रमात् अनुयाजान्यग्रहणमुपस्थापयति । (एव
 कालं निरक्षितमपि पानैकरामिह शक्यते इति
 सिद्धान्तिवम् । प्रतान्तरमाह-) अथवा, ' अद्यपुपमति
 यज्ञाति ' इति अष्टयुक्तोक्तस्य (चतुर्ग्रहणद्रव्यं वेदस्य)
 वाक्यान्तरात् (' यदुपमति, प्रयाजानुयाजेन्यन्म् ' इत्यनेन)
 प्रयाजानुयाजेन्यन् कृतं, न तु उभयम्
 (प्रयाजानुयाजेन्यन्) विधीयते (नरा तदेकस्यम्) ।
 अर्थेन्या तु सा (यत्रकचम पाने प्रदीतये सति
 सुदुभ्रयो व्यापन्तराश्रये व्यावृत्तात् अयातुता
 उपस्य् अनूयते) । न च अप्रप्राप्त विरक्षितमित्युच्यते ।
 उस्मात् विरक्षितान् द्रवयो अर्थात् पानमेव । (अर्प
 विचार प्रमत्तश्रेणे कथयुनिपवित्र अत आह-)
 पूर्वोक्तवयो क्रमान्तरनेन उपनिपात् । (पूर्वपक्षे
 प्रयाजोमानन्तर इवदायग्रहणम्, सिद्धान्ते तु प्राङ्ने
 एव स्थाने इति) ।

शा— किं कालभेदेन वर्यामिणोपमति प्रयाजात्
 अनुयाजपरदाय च द्वयं प्रदीतं यम्, उत्र एवकाले
 पानभेदेनेति चिन्तये । तत्र ' पदार्थेत्याम् श्रुतत्वात्
 पानैकत्वम् समम् । गुणतयात् पाठरुन्वयव्यान्
 क्रममात्रं तु वाच्यते ॥ ' तत्र एकस्मिन्नेव पाने
 प्रयाजात् प्रथमं गृहीत्वा प्रयाजेषु द्वितीये एवात् एवगान
 प्रदीतव्यम् । इत्येव प्राप्ते, उच्यते । ' उभयोर्भेदणाद्-
 रान् पानैरव्ययं प्रमस्य च । विरुतौ घातुमानिन
 प्राप्तेस्तुक्तं यत्नरुत् ॥ ' तथा च व्यापग्रहणमपि
 एव पानान्तरस्य इवदानं प्रदीतव्यम् । ७.

सोम— पूर्वम् उद्धारणैक्यत्वात् इह उभयभेदेन
 इति प्रयाजत्वानात् समाति । सूत्रार्थस्तु— विरारे एवौ
 अनुयाजानामर्थमेव द्रव्यमेवम् पानभेदं स्थितिः ।

नि— ' प्रयाजानुयाजसिद्धये पानैक्यस्तु मितता ।,
 एतोपस्य् द्रवोरेषं दृष्टातो विरुतौ तथा ॥ विरुतौ
 पानभेदोऽहं गुणानुपपदाययोः । एकपाने ग्रहायके-
 र्द्वैक्यं प्रकृतौ द्वयो ॥ ' तस्मात् एवम् पानम् ।

साह— देहे परौ अनुयाजानाम् ' वृषदायेनाम्-
 याजान् यज्ञेति इति वृषदायं श्रुतम् । प्रयाजानां तु
 शुद्धयेवायं प्रक्षिप्यते । प्रकृतौ च उभयौ एकस्मिन्नेव
 पाने प्रयाजाद्भूतं चतुर्गृहीतं गृहीतम् । तस्मिन्नेव काले
 अनुयाजार्थं चतुर्गृहीतं गृहीतमासीत् । अत्रापि तेषां
 ग्रहणे प्रयाजायस्य दक्षिणमार्गेण उभयवर्तितेक्षणयो अद्य-
 यंतप्रवर्तनेन अत्राहुतकार्यकारितापत्ते समान्यनेनेत्या
 प्रयाजादस्य न्यूनत्वात्तथम् । अतोऽत्रैव पानैरनुयाज
 क्रमो वाच्यता निरगतं वा इति चिन्तयाम्, पानैकं यस्य
 क्षुत्रात् पदार्थेराश्रयं वापानुपपत्ते अन्वयेन मन्वाश्र
 क्तव्यत्वेन पदार्थगुणत्वेन च दौर्न्यात् क्षिप्यतोपधिकरण-
 न्यायेन (१३३१०-६) वाच्यं । एवम् ' अद्यपुपमति ' इति
 दत्तेतद्वाक्यात्पन्तुभद्रयथाहितान्त्वन्वयैककालत्वस्या-
 पि वाप । न च प्रकृतौ तयोः कल्पकल्प्यादिना उलाके-
 ऽपि विरुतौ अतिदेसेन प्राप्तोक्तयोः समानान्त्रं कालम्
 मिति शङ्क्यम् । कल्पकल्प्यादिरूपमालात्तस्य विरुतौ
 असंभवेऽपि पदार्थकल्प्यादिरुत्तन्वात्तस्य विरुतारपि
 निराम्कलोपयते । अत्रापि विरुतौ निरामकालतापत्ते
 पात्रत्वमपि उगमस्य तस्यैवमपि चरौ चोपपत्त्या
 मुष्टिनिश्रायस्यपत्रयस्येव निरामकता । जत तस्मिन्नेव
 पाने अनुयाजपरवेणेषां वृषदायग्रहणम् । इति प्राप्ते,
 पानैकत्वस्य पदानलोऽपि अनुप्रेतव्यार्थमाश्रयैत्तिक्रमस्य
 तदमेत्याभावात्, प्रयुतं साक्षात्पृष्टान्द्रभूतत्रमकाल-
 यारेणया प्रयाजद्रभूतयामाद्वैरत्वस्य अद्रगुणवियेधकायेन
 दौर्न्यात् तरेव उभयद्रूप संघाय शुद्ध दक्षिणवृत्तं च
 चतुर्गृहीतम् कथम् ।

मण्डन— ' मित परौ स्यात् वृषदायपानम् । '
 शंकर— ' वृषदाये पानभेद । '

* प्राची त-त्रैगैत्रा खड्मये नानावीजेषौ । भाट्ट.
५।२।७ * पाञ्चाम् 'स्योन ते सदनम्' इत्यादिपूर्वा-
र्थरूपमन्त्रेण आग्नेन पुरोडाशस्य सदनं कृत्वा 'तस्मिन्
सौद' इति मन्त्रेण पुरोडाशासादनं कार्त्तम् । वि. ३।३।८.
* पाथिङ्गवादीनां नैमित्तिकानां यगानां पाठक्रमो
न नियामकः, किन्तु यथानिमित्तमनुष्ठानम् । ५।३।१२.

* पाथिङ्गनीतिद्वैधेयानिरेष्टिर्वां दशस्य पूर्णमासस्य वा
स्यकाले अकरणे प्रायश्चित्तं विकल्पेन । १२।३।५।१६.

* पादनिवृत्तं गात्रनी । पादेषु अक्षराणि ७।७।७।
उदा० 'त्वावतः पुरुबसो' (कर्म. ८।५।११) । के.

* पादप्रथयेनेन ब्रह्मसामगानं गगमयने । वि
९।२।६ वर्णकं ४.

* पादव्ययस्था ऋधु अर्यं बसितेऽर्थे हुत्तरसोने ।
घा. २।१।१०।३५.

* पादसंगतिः । पादना ऐकार्थनियमभावात्
नावदन सर्वेन पादसंगतिः अपेक्षणीया । एकप्रकरणगतना
दु अधिकरणानां प्रवरणप्रतिपादिकाप्यन्तर्नयाय प्रकरण-
संगतिः अन्वयापेक्षणीया । सु. पृ. ३७०.

* पादिनः ऋत्विजवः । पादोऽस्ति प्रत्येकं येषां
दक्षिणायाश्चतुर्धाः ते पादिनः । द्वादश गावः पूर्णा
दक्षिणा, तत्पादः तिस्रो गायः । उब्रेता अध्वर्योः,
पोता ब्रह्मणः, आबस्तुन्, होतु, सुवद्रास्य उद्रातुः,
एते पादिनः । वि. १०।३।१२३.

॥ पानव्यापश्च तद्वत् ॥ ३।१।१२।३२ ॥

'संभेद्र चरु निर्वेत्तुं स्वामाकं सोमशामिनः'
इति श्रूयते । अथ चरु, किं लौकिके सोमवमने यत्
शमरुत्वेण दग्गानेषु वा घातुसाम्याय अतो वमने सोमे
सति बरा चित्तं जायमाने, मित्रा ज्योतिष्टोमे तदिहन्ति
वा सोमं पीते जायमाने वमने स्यात् इति विचारे पूर्वं
पञ्चमाह । पानन्यापत् यदि पीतस्य सोमस्य न्यापत्
वमनं स्यात् लौकिकविषयम्, तदा इव दशमाक्षेष्टिः
स्यात् । नदत् अवप्रतिषेधेऽप्युल्लेखनम् । लोके घातु-
साम्यायंभोसेने सोमे वमनेन विनष्टे घातुसाम्यं न
स्यात् । इन्द्रिपचरुहानिः स्यात् इति लौकिके सोमवमने
दोषः स्यात् । वैदिके तु न दोषः स्यात् । तत्र हि

'दोषः पातय.' इति शास्त्रात् चोदिते निष्पादिते
यद्यपि वयते तथापि कृतः शास्त्रार्थः इति न दोषः
स्यात् । तस्मात् लौकिकस्य सोमपानस्य ध्यादि कर्त्ते
सोमेन्द्रश्वरः स्यात् इति पूर्वं पठः ।

दोषान्च वैदिके स्यादर्थाद्वि लौकिके न स्यात् ।
३३ ॥

पूर्वपक्ष एतेन प्राप्तं दुशब्देन निरस्यन् विद्वान्-
माह । वैदिके सोमपाने वमने सति सोमेन्द्रश्वरः सख
लौकिके । दोषात् वमने दोषश्वरणात् 'इन्द्रियेण वा
एष मीर्षेण धृष्यते यः सोमं वमति' इति । लौकिके
हि सस्मात् अर्थात् घातुसाम्यं प्रयोजनमभिप्रेत्य सोम
पाने कृते, सत्यपि वमने न दोषः स्यात् । वमनस्यैव हि
तं पिबन्ति लोके । तस्मात् लौकिके सोमेन्द्रश्वर
स्यात् । वैदिके दोषात् चरु, लौकिके तु दोष एव
नास्ति इति सिद्धान्तः । के.

* पानव्यापदि वैदिकस्य पीतसोमपानस्य कर्त्ते
एव सोमेन्द्र इत्यामाकश्वरः प्रायश्चित्तम्, न लौकिकम् ।
३।१।१२।३२-३३ । स च यत्रमानस्यैव वमने, न
ऋत्विजः । ३।१।१३।३४-३६.

* पानव्यापदधिकरणम् । 'वमनाधिकरणम्'
द्रष्टव्यम् । ३।१।१२।३२-३३.

* पापमनि अप्रतिशब्दात् प्रतिशुद्धतः वैदिकेऽपि
प्रतिशब्दे । भा. ३।४।१०।१८. * पापान्निर्वर्तयति
प्रतिषेधः । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९११. * पापान्नि-
वृत्तस्य प्रायश्चित्तश्वरणात् । सोम. ६।८।४.

* 'पापक्षयो हि शुद्धत धर्मयोग्यत्वमेव वा ।' वा
३।१।२। पृ. १८५.

* पापक्षयकस्तुष्कारादिदोषार्थं प्रयुज्यते दशरिक्त
मेदनहोमादिकं च । बाल. पृ. १०७

* पापफलं हि (कर्म) अकर्तव्यम् । भा. ३।८।
१०।२८. * विधेयं कर्म पापफलं न समवति । वा
३।४।१०।२८ पृ. ९५८.

* यदा इन्द्रिवादिमायापामिहरी स्वच्छन्दकलना
तदा पारस्वीधर्मव्यवहारीमकादिमायास्तु किं निरुक्तं किं
प्रतिपात्यन्ते इति न विप्रः । घा. १।३।५।१० पृ. २३६.

• यदान्तराधर्ममूलपश्चाद्भागान्त्वेदकत्वेन ज्योति-
शोमस्य पार्यवत्या उपादानात् 'पारार्थ्ये चैक
इत्येते' इत्यनेन न्यायेन एकस्यैव ज्योतिशोमस्य
श्रावणपश्चात् नैतद्व्रतेन सर्वशागत्सामां श्रावणहाना
ज्योतिशोमपश्चाद्भागवतिः । सु. पृ. १८३.

• पारिप्लवत्वम् । पारितः प्लवन्ते इति परिप्लवः ।
ते एव पारिप्लवः । वैषा भावः पारिप्लवत्वम्,
अन्यस्या इति यावत् । सौम ७।१।२.

• पारिपद्व्यायः । 'समया परिपद् गोष्ठी सम्या'
इत्यभिधानात् परिपदि समया वायुः पारिपदः सम्यः ।
तेषामेकस्मिन् मूत्रेऽपि अग्निशैश्वर्यनिर्वाहो यथा
भवति, तथा प्रकृतेऽप्यन्यैः । साहस्री. १५.

• 'पार्ष्णिवावयवमायाः शेषतोनायतप्रहात् ।
अरयुनादयो देहा दृष्टा भुनि चतुर्विधाः ॥' वा.
३।१।७।३ पृ. ७०२.

• पार्युदमं राजन्स्य ब्रह्मणाम कुर्वाणु । मा.
६।१।७।१८ इति श्रावणाद्ये मवति वचनम् । ६।६।३।
१७ । इति ज्योतिशोमे नैमित्तिकमेव नित्यम् । ४।३।
२।४. (वस्तुतस्तु इदं वचन ब्रह्मणाद्ये एव, ज्योतिशोमे
नौषण ब्रह्मणाम, न तु ब्राह्मिन्द्रादीनि तत्र श्यन्ते ।
भाष्यतरेण ज्योतिशोमश्रावणमात्रेण कृमिभिति तन्व-
रत्नादौ स्पष्टम्) । • पार्युदमं काम अश्वमेधे समा-
म्वजते । टप्. ६।१।७।२८.

• पार्ष्णी क्षेमो सुवेण जुहोति 'सुवेण पार्ष्णी
जुहोति' श्लुक्तरणम् । या. ३।६।१।३.

• पार्वणव्यायः । पार्वणहोमयोर्निह्नौ नाति-
देवः ॥

पार्वणहोमयोग्यप्रवृत्तिः समुदापार्षसंयोगात्
तदमीत्या हि । १।२।१।८।५०॥

भाष्यम्— स्तो दशैर्पूर्णमाशे । तदेदं समामनन्ति
'सुवेण पार्ष्णी जुहोति' इति । सौमस्यु वैरुतेषु
वर्मसु भवति स्पेह, किं तेषु पार्वणहोमो कर्तव्यो, न
वेति । तत इदं तावत् परोक्षम्, किं कालामीत्या
पार्वणहोमो दत समुदापामीत्येति । कालामीत्याया
वशेः प्रवृत्तिः । समुदापामीत्यायामप्रवृत्तिः । कुतः

समाय. । तमयत्र प्रसिद्धे । तमयत्र हि पर्वणव्यो
लोके प्रसिद्धः, काले समुदाये च, आ हिमात् आ न
कुमारान्यः । किं तावत्प्राप्तम् ? कालामीत्येति । ततः
कालगत प्रसिद्धिर्नैवार्थवती । एवं प्राप्ति, द्रूमः ।
पार्वणयोर्वैरुतेषु कर्मस्वरूपवृत्तिः । कुतः ? समुदायार्थेस्यो-
गात् । तव. समुदाये प्रसिद्धिर्नैवार्थवती । काले प्रसिद्धिं
परिहरिष्याम इति । अतः समुदायवाचित्वात् पर्वणव्यस्य
समुदायस्यागिष्यत्वात् वैरुतेष्वप्रवृत्तिरिति ।

कालमेवेति चेत् । ५१ ॥

भाष्यम्— इति शेषस्यपि, कालस्य पर्वणव्यो
नावकः, तस्मात् कालामीत्येति । तद् परिहर्तव्यम् ।
श्रावणान्तं नूनम् । प्रवृत्तेन विशेष्यते ।

(अत्र आनन्दाधर्मोदे 'प्रवृत्तेन विशेष्यते' इति
उक्तत्पुस्तक्य अवतरणार्थेन सूत्रात् प्राग् मुद्रितम् । बीज-
नन्दोमे विवलयुगीये च 'परेण विशेष्यते' इति पद्वृत्तिः,
सा च पूर्वस्यभाष्यान्ते लिखिता ।)

नाप्रकरणत्वात् । ५२ ॥

भाष्यम्— नास्ति कालस्य प्रवृत्तम् । अस्ति तु
समुदायस्य । तस्मात् प्रवृत्तेन विशेषेण समुदायवाची
श्रवते, न कालवाची । सदाह । न प्रवृत्तेन शक्यते
पर्वणव्यस्य कालावतिता वाचितुम् । दुर्बलं हि दिङ्मात्
प्रवृत्तम् । उच्यते । नयन्मयत्र पर्वणव्यो वर्तते ।
यदि कालवचनः, तत्सकत्वात् समुदाये गम्यते । यदि वा
समुदायवचनाः, तत्सकत्वात् काले । अन्यत्पवचनो युक्तः,
नोभयवचनः । तत्र समुदायवचने कल्पमाने प्रवृत्तमनु-
वृत्तं भवति । अपिच, युगतेः पर्वणव्यः । प्रणतिश्च
दाने प्रसिद्धः । वानानि च समुदायः । तस्मात् समुदाय-
मीत्या । एवं श्रावणपक्षप्रसिद्धितुच्छता भवतीति ।
तस्माद्वैरुतेषु पार्वणयोः प्रवृत्तिः ।

मन्त्रवर्णाच्च । ५३ ॥

भाष्यम्— मन्त्रवर्णाच्च पदवदनुवादे भवित्यति ।
'कर्मं याजिनं चर्षं पूर्णमासं यवामदे' 'अमावास्या
सुभगा सुशोना' इति च । तस्यादपि समुदायमीत्येति ।

तद्भावेऽग्निमदिति चेत् । ५४ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, यदुत वैद्वेत्तेऽग्निमदिति । तदभावेऽपि, यद्यपि समुदायनचनोऽयम्, न च वैद्वेत्ते ष्वशमस्ति समुदाय, तथापि पाषण्होमौ भवेतामेव । कुत ? अथा एषाग्निदिका देवता मयिष्यन्ति । समुदायो वा अस्मिन्निद्वेत्तेऽपि यथ्यते सौर्यानुबन्धाराभेन । यथा 'अग्निमत्र आग्रह' इति सनिद्वित व्यसनिद्वितो वा अग्निमत्राराभेन आग्रहते । एवमिहापीति ।

नाधिकारिकत्वान् । ५५ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । आधिकारिकं हीद वचन आधिकार मन्त्र, यस्याधिकारस्तस्य गुण विदधातीति । आग्नेयादीनां चाधिकार । ते चान् देवता । तेषां होमो देवताय । एव यत्र सा देवता नास्ति, तत्र तदर्थे होमो न करिष्यते । तस्मात् पार्वणहोमयोर्वैद्वेत्तेभ्यो निवृत्तिः ।

(वे-७-७-७५ इति पट् सूत्राणि भाष्ये एतादृशं करणत्वेन व्याख्याय उत्तरे द्वे (७६-७७) मूले अधिष्ठाणात्त्वेन व्याख्याते । वार्तिककरणे तु वत् दूषयित्वा प्रकृताधिकरणप्रदोन्नमनिपादनपरत्वेन ते सूत्रे व्याख्याते । तत्र वार्तिकं अत्र वा अधिष्ठाणे निवेश्य उत्तरस्मिन् भाग्यकारीयाधिकरणे वा निवेश्य इति सञ्ज्ञे पठिता वचम् । परन्तु 'पाषण्होमयोगं वररश्मैव' इत्युच्यधिकरणे एव निवेशितमस्मादिति तत्रैव श्रूयम् ।)

शा— 'सुवेण पार्वणौ उहोति' इति तद्विद्विश्रुत्या परदेशनौ होमो ऋि विवृत्तितु अतिदिश्येते, नैति यद्यपि । (तदर्थं च ऋिनाद्युक्तकारनौ होमो, उत सस्तायसौ इति, तदर्थं च ऋि पर्वण्यत्र वाच्यचन, उत आग्नेयादिमनुदायगर इति चिन्ता ।) तत्र 'काले शब्दस्य मुख्यत्वान् काल्यामीज्येह मन्यते । (विद्वान्तमाह-) पृष्णातेर्दानकर्मत्वान् कर्मण्यपि च मुख्यता ॥' पृष्णातेर्दानकर्मणं पर्वण्यत् । स च दीपते अस्मिन् इत्यधिकरणानुसृत्या कालेऽपि मुख्य, मान् म्युदत्ता कर्मण्यपि ।

सौम— सूत्रार्थस्तु— पार्वणहोमनोर्विवृत्तितु अग्रहृत्ति, परशब्दस्य कर्मसमुदायार्थपरत्वात् । तन्नात् तद्भीष्यति ।

वि— 'सौर्यादी पार्वणौ होमो' म्ते न वा, इत्युदेवमै । सा, सपदेवकौ स्यादधिकारस्तत्र तत्र तौ ॥' ('कर्मणं नाग्निं वा पूर्णमात्रं यथाभवे' इत्यदि पूर्णमासगतपाषण्होममन्त्र । 'अग्रामस्य मुमगा सुवेण धेतुरिणं भूय आष्यायमाना' इत्यादि दशमंशतयगहोममन्त्र ।)

भाट्ट— दशपूर्णांशस्यो 'सुवेण पार्वणौ होमो उहोति' इति भूतम् । तत्र सत्यधिरं कर्मद्वयं सुमवे देवताविशिष्टं विधीयते । न च हवि समग्नियादागमात्पनाय देवतातद्वित, सन्धसामान्यनाग्निं एव योग्यं देवतापरत्तोपपत्त । तद्विद्वे होमद्वयं विवृत्तावतिरिक्तं न वेति चिन्तानाम्, प्रवाजद्वित्देशसम्भवं । न च पर्वण्यश्वत्थकर्मसमुदायस्यैव देवताभूत्स्य उद्वसरो सस्कापत्, तस्य च विवृतौ अभावात्तद्विदेश, पर्वण्यस्य काले मुख्यतया कर्मणो लक्ष्यगङ्गीकारे प्रमाणमात्रत् । अतोऽत्र कालस्यैव देवतात्वान्, तस्य चासक्तायंवात् आण्टुपकारकयोस्तयोर्भुक्त एवातिदेश । यदि तु कालस्यापि कमाद्गतयोपयोगात् स्मृतिरन्तेन यदीं स्मृत्यापि पुनरावृत्तिरुक्तमभावात्तन्निमित्तमाभ्यापारिहृत्यैव वनदेव स्वरगोरपत्ते सामायािकत्वात्कालात्कालस्यैव कत्वमिष्येत, तथापि विवृतौ तत्कालीनायामतिदेशो वाचकमात्रात् । अन्यकालीनायामपि पर्युपरोडाशारिकत् उद्देशातिदेशोपपत्तेर्न कश्चित् धानि । अस्तु हा पर्वण्यस्य पृष्णातेर्दानाधिकारत्वात् अधिष्ठाणात्सुखतया काल्यापिचिन्तय भावयुत्सवा कर्मवाचित्वात्पि सन्नात् प्रकृत्याकर्मणं तमेव, तथापि पर्वण्यश्वत्थस्यापि आग्रामसिद्धतात्पर्यं निवृत्तानपि देवतात्परसमादादुपकारकरो अनयोर्तिदेशो न किञ्चिन्नपक्त् । यदि तु सनिपन्नोपकारकत्वमात्रं देवतासंस्कारकत्वमिष्येत, तथापि पर्वण्यस्य दानत्वपरपयाप्य प्रत्येकमाग्नेयादिब्रुचितया समुदायवृत्तित्वामादात्पवसापनत्वेन रूपेण आग्नेयादीनां प्रत्येकमेवोद्देश्यताव गते हविर्गमिमर्शनं वचन् विवृतावतिदेशोपपत्ति । न च

तत्र शब्दत एव हनितामुदेन्यत्तानामनेः उदेन्यसाहित्यस्य चाविशिक्षितत्वात् मुक्तोऽतिदेशः । प्रकृतं तु तद्धितशब्देन देवत्वत्वेन एतेषामुपगमात् साहित्यविवक्षोपपत्तेः । सत्यपि वैशुष्यव्ययनेोदेन्यत्तानामन्वयत्वत्कल्पनया आग्नेयादीनामन्येकमुदेन्यत्वे उपादेयत्वाद्वाया विरक्षितसाहित्यानामादेयादीनामेव देवत्वत्प्राप्त्यात्, विह्वलौ च तेषामनुपयोगिहोने समन्वयदानुपपत्तेर्देवतासम्भारकरोः पार्षणहोमशोभतिदेशः इति वाच्यम् । उदेन्य सामान्यानुतेषामेवानीनामनुपसाधकत्वेनैव रूपेण देवतात्वान्तरे विह्वलान्तिदेशोपपत्तेः । इतरथा म्नाह्यमरपञ्च पुणेवाजापति अग्नीषोमत्वादिनैव देवतात्वापत्तेर्नौर्ण्यनीचदी तेषामन्तिदेशानापत्तिः । इदं च सर्वं तद्धितस्य देवताविषयकत्वात्प्रतीतिहोमेषु । यस्तुतस्तु विशिष्टविधौ गौरान्पत्तेः, हनि सममिन्वत्प्राप्त्यामेव च देवतातद्धितत्वानिश्चयत् एवंगे मसौ परिसम्भारस्यै च इलेमगपि तद्धितोपसत्तेषोपवात्तस्यै तद्व्यवहारव्ययोगात् न्यय देवतात्वेन । मन्वराग्नेदेर द्व क्रमानुगतानुगमात् देवताप्रतिविद्धेः पार्षणशब्द नामधेयमेव । अत एव शान्तिज्ञानो 'क्षयम वाञ्छित पय पूर्णमास यजामहे' 'अमावास्या सुभगा सुतोम' इतिमन्त्रगतपूर्णमासमावास्याद्यद्वयोरैव त्यागनेरुपासुदेगः, न तु पर्वशब्दस्य । पूव न तन्तुपूर्णमासामास्याद्यद्वयो वाछे प्रयोगाभावात् मन्वरापार्षणोचनया कर्मपरस्तान्तरेः एकैकस्य आग्नेयादिनिष्कल्पात्कल्पेऽपि पूषोक्तरीत्या पशुपुरोवायादिकन् नौवाशत्रातिदेशो नापनाभात् । ननुदेवतास्य प्रशोबक सन्ने पाप्पुत्तदेवतेषोपनीयित्यागसो स्वरूपेण आग्नेयादेर्देवत्वत्त समरति । अतो येनैव अपूर्वतापनविशेष रूपेण उदेष्टात् प्रति सत्कल्पता, तेनैव रूपेण त्यागः प्रति वैचतानमिति युक्त एव पशुपुरोवायादेरिव पार्षण होमशोभति अतिदेशः । एव वैशुष्येऽपि वैनेर रूपेण अपूर्वतापनविशेषपरत्वादिना पार्षणस्या उदेष्टत्वात्, तेनैव रूपेण उदात्तात्प्रतिशोभितं दृष्टापरत्वात्, न तु समुदितमपरादिस्वप्नेषु उदेष्टत्वात्पञ्चेऽक्रोशौ साहित्यसमोपवादेऽपि अविशिक्षितत्वात् युक्त एव वैशुष्यस्यापि विश्ववतिदेशः । अस्तु वा तनोदेष्टत्वात्पञ्चेऽक्रोशौ

साहित्याद्यविज्ञायामनुचरत्वात्प्रतिशोभित्वे उदादेयत्वात् 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ठा' इतिक्त् विवक्षा । अतश्च होमे विश्वरुचरत्वात्प्रकृतत्वात् शोभादीनि शीर्षमास्तुनरत्वाभावात् नातिदेश्यत्वात् । अन्वारम्भविषया तु साहित्यादेरविवक्षा दर्शपूर्णमासस्य उदेष्टत्वात्पञ्चेऽक्रोशौप्रविष्टरामाणादिति युक्तसत्त्वा अतिदेशः । प्रकृते पार्षण होमशोस्तु आश्विनिसंवेले पशुपुरवेनोपनीयित्वात् स्वरूपेण आग्नेयादीना देवतात्वानुपपत्तेर्युक्त एवातिदेशः ।

यानु समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वात् पार्षणहोमशोः, विह्वलौ न गौपादौ तदमानाङ्गत्वविषय इति । ननु, एवमपि वैश्वेदेवादिपदेभि तत्त्वत्वेन अतिदेशोपपत्तेः । प्रपानादेरपि उद्वयुनत्वेन शोषदात्तातिदेशोपपत्तेः । नहि प्रपानादीनामप्युत्तौ परमापूर्वप्रयुक्तस्य, द्विष्करणोपपत्तेः । अपितु समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वमेव । अथ तस्य प्रयोगकृता न समुदायापूर्वत्वेन, अपितु अथवापूर्वापरवृत्तिपूर्वत्वेनेति तेषा शोषदावतिदेशः, ततः फर्षणहोमशोरपि तुल्यम् । इति प्राप्ते, सममेवम्, तथापि वेद्यामपि याज्ञिकानां विह्वलौ पार्षणहोमानुगमात्, आन्वारस्यै प्रकृतौ साहित्यस्य आग्नेयादेरुदेष्टत्वात्पञ्चेऽक्रोशौ विवक्षा, न तु शीर्षमादिदिव्यवस्था इत्येवविधानत्पर्यव्राह्मणत्वानुगतत्वात्, तत्र च विह्वलौ अमानाङ्गत्वविदेरः पार्षणहोमार्थत्वम् । अत एव नव्यारेण तत्रविह्वलिपशुदास्येवामन्वश्रुतिबन्धना, गौरवापत्तेः । न्यूत्पन्ध्याचरत्वेव उररोहृत्य समुदायायंतत्त्वहेतुद्वयत्वा व्याख्येयानि । १७.

- मणहन— 'पार्षणी वैह्वे न सः ।' २५.
- शंकर— 'पार्षणान्तिदेशानम् ।' २९.
- पार्षणश्यालीपाके नैविकीतिर्नन्यता । भा. ७।१।२२.
- पार्षणश्यालीपाकादीनि कर्मणि नैविकानि । तेन निर्दिष्टमायत्त ओरुक्तोऽपि । न तानि आहर्णोपे प्रत्येत् । भा १२।१।११-३
- पार्षणहोमौ विश्ववितिपु न भवतः ॥
- 'पार्षणो जुहोति' इति होम कालमीमा, इति प्राप्ते, कर्मांशोचैव । तेन विश्ववितिपु शीर्षमास्त्यत्वात्तरत्वात्

एकमुदायानामवे न तस्मिन्कारकहोमातिदेश इति नावामिकप्रयोजनम् । सकर्षे २।२।३

होमं पार्वणहोमयोरन्वयवस्त्वेष तत्तत्समुदाययोपकारकस्य दर्शपूर्णमासयोरनुष्ठानम् ॥

उभयोरपिशेषात् । १।२।१९।५६ ॥

भाष्यम्— इदमिदानीं भेदिकते । किमुभौ होमौ पौर्णमास्याममावास्याया च, तत्र पौर्णमासीहोम पौर्णमास्या अमावास्याहोम अमावास्यायामिति । किं प्राप्तम् । उभावापि उभयत् । कुत ? उभयौहिं प्रकरणे उभावापि अस्मिन् । उसादुभयत् भवितुमर्हति ।

यदमीज्या वा, तद्विषयौ । ५७ ॥

भाष्यम्— वादाद् अथ ध्यावर्तयति । नैतन्निति, उभयमुपपद्येति । यदमीज्या, स तत्र भवेत् । तस्य हि स उपपत्क । अनुपकारक इत्यस्य । न च अनुपकारक कर्तव्य । समुदायप्रधानौ अत्र होमौ इत्युक्तम् । तस्मात् यदमीजा, तद्विषयौ भवेतामिति ।

टिप्— (अत्रानन्तरम् 'उभयोरपिशेषात्' इत्यादि सूत्रद्वयम् । तत् अविकरणात्तस्मिन् [इवद्याव्ये वातिक मनुसुल] माध्यकरिष ध्यायताम् । नदाक्षिपति—) 'उभौ होमौ पौर्णमास्याममावास्याया च' इत्येतदुपपत्कम् (अविकरणात्तरकरण पूर्वपठनमवात् । तदाह—) यदा समुदायस्य सकारणौ होमौ भवताम्, तदा य पौर्णमासीभिः (मन्त्र) , स पौर्णमास्यामेव प्राप्नोति, इत्यरोऽपि (अमावास्यालिङ्ग) , सोऽपि तत्रैव (अमावास्यामेव प्राप्नोति) इति नास्त्यनियम (अनियम प्रसङ्ग । अथ स्वमतेनाह) तस्मादन्यथा वर्णने । (प्रायश्चित्तवाचिककरणस्य ९।२।१८) प्रयोजनसूत्रे एते । यदि पर्यायत् कालचन, तथा गति कालस्य अस्मत्कार्यत्वात् आरादुपकारकौ स्वाताम् । कथम् ! यत्रपि कालस्य र्नाशिता भवद्यत्वे तथापि सङ्घट्टेव (आदौ स्मृत्या) वेदिते (काले) कर्म प्रस्तुयते । न तस्य न्यून्युत् स्मृत्या प्रयोजनम् (येन कर्मन्ये स्वयंते) । तथा अन्त्यायज्ञानि भूयोभूय सकारकमपेक्षते, नैव बाल । तस्मात् कालचयेनैव पूर्वमन्त्रे (गति) अदृष्टार्थो होमो प्राप्नुत । अत आह (माध्यकार

पूर्वाधिकरणे) 'कालमीज्याया विकृतिषु प्रवृत्ति' इति । (वैवृतेषु इति रतपाठ । बन्तुतस्तु एतादृशी एवति माष्ये नोपलभ्यते । तत्र सदायमाष्ये 'कालमीज्याया तयो प्रवृत्ति' इति ५१ सूत्रे सिद्धात् माष्याते च ' वैवृतेषु अप्रवृत्ति' इति) । न च प्रकरणादुद्दिष्टं कालस्य सस्कारकौ कर्येते, परं कल्पनाभयात् । तस्मात् यदि कालचन पदस्य (पूर्वपक्षे), तथा गति (आरादुपकारकौ स्वाताम्) आरादुपकारकत्वात् न लिङ्गेन ध्यन्त्या कर्तव्येति । अत आह (सूत्रकार—) उभयो (पूर्वयो पूर्वपक्षे स्वताम्) अपिशेषात् इति । (सिद्धात्ते तु—) समुदायप्राचकत्वेन तस्य (समुदायस्य) सकारणत्वात् भवति व्ययस्थानरणे लिङ्गम् । अत आह— 'यदमीज्या वा तद्विषयौ' इति ।

सोम— पूर्वोक्तौ एव विशेषविचारात् सगति । कालमीज्यापक्षे उभयो पूर्वयो उभयपि होमौ स्वाताम्, आरादुपकारकत्वेन लिङ्गेन विशेषामिदं इति 'उभयो रविशेषात्' इति सूत्रं पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनकथनपरम् । 'यदमीज्या वा तद्विषयौ' इति सूत्रं च यस्य समुदायस्य यत्र सकारणत्वसम्भवं, तद्विषयो होमस्य इति सस्कारणत्वात् व्यवस्था इति सिद्धान्तप्रयोजनकथनपरम् ।

वि— ५७ सर्वाणो उभयोहोमौ न वा, प्रस्तुष्यन्तौ । सर्वाणां, बुधनामत्र भेदादेतौ चरन्त्यौ ॥

भाट्ट— सरयया इत्येवमेवमेव एतद्व्यवस्थायाः कर्म इत्यप्यापि मनिधानात् अत्रात्तरप्रकरणेनाह एवैकमत्र प्रति शेषित्वावगते कर्मद्वयस्यपि पूरणानन्देवतावत्तया तस्य स्कारकत्वम्, अमावास्यादेवताकृतया नामावस्थासस्कारकत्वम् । प्रधानद्वयानुरोधेनैव मन्त्रद्वयस्यापि तत्राज्ञावृत्तिः । एकपदोपादानावगतकर्मद्वयसाहित्यत्वाच्च सङ्कृतस्यपि पुन स्मरणम् ता चतुर्मि' इतिवद्वातुपपत्तम् । नहि अत्र यथात्रम पाठ येनैकस्य कर्मण एक एव मन्त्रो भवेत् । एकपदोपादानानु उभयोरपि उभयानुत्पत्तम् । अत एव नात्र सूत्रकारविभवात्वाच्च । इति प्राप्ते, समसत्वाद्वाप्रधान विषये यथात्रममेव सत्रञ्च इति न्यायस्योत्पत्तिरन्त्यात् एकस्य प्रधानस्यैवैतैव मन्त्रेण निराहृत्यत्वाच्च, अश्रुतमत्रावृत्तिकल्पने पुन सस्कारकत्वाद्वाव्यवस्थे च

प्रमाणपावात् एकस्य एकसंस्कारार्थमेवेति प्रयोजन-
वशाद्भिर्भाषः । १८.

मण्डन— 'पर्वणेशो व्यवहितौ ।' २६.

शंकर— 'पवस्योन्ना पार्वणयोः ।' ३०.

● 'पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः' इति विनोयानि-
वेगापवादः फञ्जियमर्हृत्वसमुदापपत् अद्यमे एव वक्त-
व्योऽपि कथञ्चित् प्रसङ्गान् नवमे उक्तः । प्रमेयं तु
आद्यमेवमिति इदमे तत्र किञ्चित् विन्यसे । 'सुवेण
पार्वणौ जुहोति' इति नख्यस्य नगमेदात् द्वौ पर्वणेशौ
होमौ विधीयते । तत्र पर्वणेशः पृणतेर्दानिकमणो
निपन्नः वसैवचनः । तेन कर्मैव देयता । सा च
स्पर्णाकरेण सस्पर्शा । तत्र यदि एवैते होमः
पटुर्मदेवत्यः स्यात् ततः अत्रियमानकर्मोरो अहृद्यार्थता
आपयेत् । तपरिहृणाय एक. पौर्णमासीदेवत्यः अन्तर
अम्रवास्यादेवत्य इति कल्पते । तेन प्ररक्षणविशेषेऽपि
सक्तकल्पवायेन संस्कारेणैव व्यवस्था । सौर्वादी च
संस्कार्यस्य समुदायस्याभावात् नातिदेशः इत्यधिकरणार्थः ।
बाल. पु. १२१-१२२.

॥ पार्वणहोमयोस्त्यप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयो-
यात् तदमीज्या हि । १।२।१।८।५० ॥

दार्शपूर्णमासयोः ममादनन्ति 'सुवेण पार्वणौ जुहोति'
इति । यतो पार्वणहोमौ सौर्वायितु विकृतिषु स्थिता न
चेति विचारः, पार्वणहोमौ कालमीज्या समुदायमीज्या
या इति च विचारः । कालं अमित्यय इत्या यागः
कालमीज्या । समुदाय पौर्णमासश्रावणं अम्रवास्या-
यागस्य चामित्यय इत्या समुदायमीज्या । तत्र सिद्धा-
न्तमाह । पार्वणहोमयोः 'ऋषभं बलिजं वयम्' इति
मन्त्रेण पौर्णमासे सुवेण आश्वहोमः 'अमावास्या
सुभगा सुदोषा' इति मन्त्रेण अमावास्यायामे सुवेण
आश्वहोम इत्येवौ पार्वणहोमौ नाग । तयोः सौर्वादी
विकृतौ अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्न स्यात् । समुदायार्थसंयोगात्
पौर्णमासमन्त्रेण दार्शिकमन्त्रेण च समुदायकल्पेण अर्थेन
पार्वणहोमयोः सयोगात् सन्नधात् । हि वक्तव्यं पार्वण-
होमौ तदमीज्या च समुदायं अमित्यय इत्या यागः ।
तस्मात् विकृतौ पार्वणहोमयोर्नातिदेशः इति सिद्धान्तः ।

वाक्येति चेत् । ५१ ॥

पार्वणहोमयोः समुदायमीज्यात् सौर्वादे विकृतौ
नातिदेश इति सिद्धान्ते उक्तं पूर्वपक्षी आह । कालस्य
पर्वणशो वाचकः, इति कालमीज्या पार्वणहोमो ।
तस्मात् पर्वणशे कियमाणे सौर्वादे तयोर्तिदेशः
स्यात् । इति चेत् ।

नाप्रकरणत्वात् । ५२ ॥

पूर्वपक्षसङ्गा निषेधति सिद्धान्ती । नेमौ काल-
मीज्या । कालस्य अप्रकरणं वात् प्रकरणेन समुदायवाची
पर्वणशो एवमेव न कालमीज्या । अपिच पृणतेः पर्व-
णशोऽयम् । पृणतिश्च दाने प्रसिद्धः । दानानि च
समुदायौ । तस्मात् समुदायमीज्या पार्वणौ होमो ।
तस्मात् विकृतौ पार्वणयोः प्रवृत्तिः ।

मन्त्रवर्णनात् । ५३ ॥

'ऋषभं बलिजं वयं पूर्णमासं यज्ञाग्ने' 'अमा-
वास्या सुभगा सुदोषा' इति मन्त्रवर्णनात् पूर्णमासा-
मानासश्रावणाया पविषमानाधिकरणशब्दो पार्वणहोमयोः
समुदायमीज्यात्वानामः । न तयोः कालमी-पदा ।

तदभावेऽभिप्रेदिति चेत् । ५४ ॥

पूर्वपक्षी आह । तदभावे सौर्वादे तस्य आग्नेयादि-
समुदायस्य अभावोऽपि सौर्वादे असनिहितयोःपि पार्वण-
होमयोः अनुष्ठानं स्यात् । अभिवन् यथा 'अभिमत
आवह' इत्यानाहवनिपदे असनिहितोऽप्यग्निः आवा-
हते । एवमित्यपि असनिहितयोःप्यनुष्ठानम् । इति
चेत् ।

नाधिकारिकत्वात् । ५५ ॥

पूर्वपक्षिणा उक्तं निषेधति सिद्धान्ती । न असनिहि-
तयोः अनुष्ठानम् । नाधिकारिकत्वात् आधिकारे भयत्वान्
पार्वणयोः । आग्नेयाधिकारे हि नो पठितौ । नस्मात्
सौर्वादे विकृतौ पार्वणहोमयोर्न प्रवृत्तिः इति सिद्धान्तः ।
के.

● पार्वणहोमयोः स्वाहाकारस्यार्थवत् प्रवृत्तायेन ।
भा. ८।४।५।१५.

● पार्वणहोममन्त्रौ । 'ऋषभं बलिजं वयम् ।
पूर्णमासं यज्ञाग्ने । स नो वेहता सुवीर्यम् । रायस्योर्णं

सहस्रिणम् । आश्वत्थं सुराधसे । पूर्णनाशाय स्वाहा ॥ ' (तैत्ति. ३।७।१।१२) इति पूर्णनाशे । 'अमावास्या सुभगा सुशेवा । चेतुरिध भूय आष्यापमाना । सा नो दोहता सुवीर्यम् । गयस्पोय सहस्रिणम् । अमानाय स्वाधसे । अमावास्यायै स्वाहा ॥' १४ । इत्यमावास्या-याम् । अत्र प्रथमवाक्यद्वयेन एकमर्घ्यं कृत्वा अन-नारवाक्यवचनेन उत्तरार्धेनैव इत्या होमकाले मन्त्रौ प्रयोक्तव्यौ । प्रतिमन्त्रे च होमार्थेनैवैकं स्वाहाह्नत जावर वेदमार्गेणैव मयोनिह्नुम् । मन्त्रौ तु षड्द्विचन्द्रस्वी पञ्चपदावेव । के.

● पार्थिवबोधः सादृशोपपदद्वयप्रमि याहारे आ-शोपालङ्घन तदर्थेयो सादृशोऽन्वयोऽवगम्यते तादृगस्यैव तदर्थेयो अन्यान्वय गुणसौ पार्थिवबोधविपर्ययम् । अत एव अश्वैकहाननीरुत्ते परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावा एव पार्थिवबोधविपर्ययः । भाट्ट. १।७।२२.

● विशिष्टवर्गविकल्पेऽपि विशेषणानां पार्थिव-सवन्धवाचनम् । सहकारिताभावेन च पार्थिवसवन्धा योगः । कै २।४।२।१०.

● पार्थिवान्वयन्यायः । (अह्नाधिकरणोक्तोऽयम्) । नमप्रकरणाभ्यां स्वोवाङ्गत्वेनावगतत्वात्पूर्वा अभिर्थात् कृत्वं साम तद्द्वारा स्तुति निर्वर्तयितुं शक्तमिति श्रुतस्तुत्यर्थैस्त्वनिर्वृत्तानुष्ठानविशेषनाभाक् पार्थिवान्वयेन स्तुत्यर्थानुं ऋक्षु अववर्तति । रसायनम्. ४. ६९

● 'पालाशे ब्रह्मवर्चसामस्य' सूत्रं कुर्वन् इति कृत्विति । भा ४।३।१।१. ● 'पालाशे वप्याति' 'सादिरे वप्याति' 'रोहिते वप्याति' । एताभ्याः सन्तो विकल्पन्ते सादिराद्य. । २।२।६।१७.

● 'पावकाग्निनयेनात्र वक्तव्ये मृगुणाविमौ' (अग्नीउरुते) । वि १।०।४।१९.

● पावकाग्निन्यायः । मित्रौ देवताभिर्गुणानां चि-दस्यापि त्यागदो प्रयोगः ॥

प्राट्टनस्य गुणश्रुतौ मृगुणेनाभिधानं स्यात् । १।१।१।१।२६ ॥

भाष्यम् - अस्त्याजानम् 'य एव विद्वानपि मापते' इति । तत्र परमाणुहर्षेण श्रूयते 'अग्ने पवमानायाशकृपाल निर्वपेत्, अग्ने पात्र्याय, अग्ने सुचये' इति । तत्र सहाय. त्रियते किं सगुण अग्ने रमिधानं कर्तव्यम्, उत निर्गुणमिति । किं प्राप्तम् ! प्राट्टनस्य निर्गुणस्य सगुणेनाभिधानं कर्तव्यमिति ।

अविकारो वाऽअर्थदानपायात्स्याद् द्वयवत् । २७ ॥

भाष्यम्-- अविकारो वा स्यात् निर्गुणमभिधानम् । इत 'अर्थदाननमायात् । एव शब्द' अर्थश्च अनपेनो भवति । य एवासावपि, स एव पवमानः पावकः शुचिश्च । वा देवता निर्वप्या, वा निर्वप्यैव भवति अस्त्यपि गुणवचने । द्रयवत् । यथा 'सा वा एवा सर्वदेवत्या यदा वशा, वाक्स्यामात्मैत मृत्सिम' इति । अत्रावशात्तन्वेन चोदिते कर्मणि टाग्राह्यत्वेन वाचिणु निगमा भवन्ति । अर्थ- शब्द अनपेत इति इत्या । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् निर्गुणेनाभिधानं कर्तव्यमिति ।

आरम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्याद-र्थस्य श्रुतिसमवायित्वादवचने च गुणशासनं मनर्थकं स्यात् । २८ ॥

भाष्यम्-- अथवा चोदितेन श्रुतेनाभिधीयते । इत । आरम्भासमवायात् । नहि आरम्भेण देवता कर्मणि समरैति । न त्वेन रूपेण देवताया कर्मणि साधनत्वात् इत्युक्तम् । यदि हि रूपेण समवेयात् तथा तति अभिधानेन पवमन्नेऽपि प्रत्याप्यते इति गुणमि-धानं न त्रियते । कथं तर्हि साधनभावात् ? श्रुतिसमवायि-त्वात् देवतास्य । देवताशब्दस्य च हविषश्च संकथः साक्षादुच्यते । अथ शब्दस्य संकथं स मन्त्रो वदितव्य । एवमथै संकथं कृतो भवति । यदि च गुणमिधानं न त्रियते गुणशासनमनर्थकं स्यात् । एवमर्थे हि तत्र शब्द उच्चार्यते, कथमथै कर्मणि सवप्येतेति । तत्र यदि गुणो न समधीयात् गुणवचनवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् सगुणे-नाभिधानं कर्तव्यमिति ।

द्रव्येऽप्यारम्भगमित्वावृथेऽधिकारे सामर्थ्यात् ।

२९ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं द्रव्यवदिति, 'सा वा एषा अर्थादेयता यदत्रा वशा, तद्यथासाधनेन भूतिकाः' इति, अत्रात्राशब्देन चोदिते कर्मणि अत्राशब्देन निगमा वाचिषु भवन्ति इति यदुक्तम्, तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । युक्तं द्रव्येषु आरम्भसमावाप । रूपेण समवायं गच्छति द्रव्यम् । तत्र अत्राशब्देन वाऽसौ आख्यायति इति वशा इति अवशा, तत्र सा अर्थमपीकते इति गम्यते । तस्मात् अग्रे साधने सति अधिकारेऽप्यर्थे वचनसामर्थ्यं सुपपद्यते इति विना गुणवचनेन अविधानं स्यात् चोदका मुद्राया । इह अर्थमन्वयार्थात् अवश्यं चोदकतास्त्व विहाय कर्तव्यं इति ।

शा— तत्र सत्यः तद्वाचिषु निगमेषु किं एक एवात्रिंशद्व्यो वक्तव्यं, निगमेषु त्र्यद्वौ वक्तव्यौ 'अत्रादे पत्रमात्रात् निर्मेषामि' 'अग्निः पत्रमात्रमावह' 'अग्निः पत्रमात्रमावहनुमितिर्नान्येभ्यः' इति । 'तत्रैकेनार्थ- निर्देशसिद्धेर्नोपारणं द्वयोः । न चाग्निशब्द एवैक- शब्दोदकानुमदो भवेत् ॥' स्यादेव यदि प्रथमार्थे विहाय पश्चात्-उच्चारणं स्यात् । शब्द एव तु भाषना- शब्देन विधीयते इत्युक्तम् । तस्मात्तुभयोर्विधानात् उभौ वक्तव्ये ।

सोम— सिद्धे विभिन्नशब्दोक्तौ क्रमेण एव उत अत्रोऽपि इति विशेषविचिन्तनात् संगतिः । सूत्रार्थानु- षङ्गतात्प्राये पात्रादिभूतौ तच्छब्देनाभिधानं स्वादिष्टि ।

वि— 'निगमे पात्राशब्दो. विषयि. स्यादर्थो- भयम् ।, अग्निशब्दोदकतो, मैत्र वैशोऽग्निः, सगुणो यतः ॥' तस्मात् अग्निशब्दः पात्रादिशब्दश्चेत्तुभयं पठनीयम् ।

भाट्ट— अर्थस्य देवतात्वपक्षे शब्दस्य वा देवता स्वपक्षे यथासंभवं शब्दपक्षेनेत्युच्यते, यथा 'अत्रादे वृत्तिकार्याः' इत्यादौ तत्र शब्दोपेयत्वात्पादानेन यदुच्यते तत्रैते उभयोपि तामो आवाहनादिमन्त्रेषु वा उच्चारणं निर्विवादमेव । कम तु प्राङ्गुण्यं तत्रात्रा- पत्राया वा वक्षिन् गुणं भूतं, 'अत्रादे दात्रे' 'अत्रादे पत्रमात्रा' इत्यादौ तत्र किं गुणमात्रं पदमिति

मी. शं. ३२०

एवावकाले आवाहनादिनिगमेषु च प्रयोक्तव्यम्, न वेति चिन्तायाम् 'सा वा एषा अर्थादेयता यदत्रा वशा वाच्यमात्रमेत' इत्यत्र प्रकृतिसमाश्रये वशात्वगुण- विधानेऽपि न तस्य 'अत्रादे वशाः' इति मन्त्रे वशात्वगुणप्रकृतान्तरार्थे तदप्ययोगः । एवमिहापि विहिते- ऽपि अर्थस्य देवतागुणे तदप्युच्यते प्रयोजनाभावात् न तद्वाचकं पदं एवावकाले आवाहनादिमन्त्रेषु वा उच्चार- णीयम् । इति प्राप्ते, वशात्तुगुणस्य स्वरूपेण क्रियाऽ- न्वयवत् इह देवतागुणस्य स्वरूपेण क्रियाऽन्वयमाभावात् तद्वाचकशब्दस्यापि अत्राशब्दे निधिवैयर्थ्यात्पक्षेः अर्थादेयता- पक्षेऽपि तद्वाचकपदपक्षेण आशङ्क्यक एव । शब्दस्य देवतात्वपक्षेऽपि सुतराम् । यत् तु द्वयोः पर्यायतां पुत्राणा- दिपथालोचनया एकस्यैव विशिष्टार्थवाचकत्वात्, यदात्र तु सामान्यवाचि, यथा 'अत्रादे पात्रकाय' इत्यादौ वाचकशब्दस्य अत्रिपथोपपन्नवित्तिवाचित्वात्स्य पुत्रा गादौ प्रसिद्धत्वात्, तत्र पात्रकादेवैव विशिष्टार्थप्रतीति- सिद्धौ अत्रिपदप्रयोगो यद्यपि अर्थस्य देवतात्वपक्षे तथा नोपपादयितुं शक्यं, तथापि शब्ददेवतात्वस्यैव पूर्वं साधितत्वात् तत्रापि पदद्वयप्रयोगो नागुक्तः ।

सुपहन— 'सगुणा देवता वाच्या ।' १७.

शंकर— 'सगुणाया गुणस्यपि ।' १७. सगुणाया देवताया विहिताया गुणस्यपि विशिष्टशब्दः वक्तव्यः स्यात् ।

* पात्रादे इत्यप्यौ शब्दार्थे क्रियमाणे 'एवविंशत्या दर्भविष्णवे. वाययति' इत्युत्तरात् द्विवद्वचनयान्ते एकविंशतिसंख्याया अनुत्तमयः । के. (भा. ५.१२।३। ४-५).

॥ पाशाधिकरणम् । अग्नीषोमीये पक्षे पादोक्त- पाशावहृत्वाभिवाचिनोर्मन्त्रयोर्विहितः ॥ (पाशाधिकरणम् (९।३।५), पाशाध्यायः (९।३।४) इति द्वे अधिनरणे । तत्र पाशाधिकरणे विहितः साधितः, वाच्यत्वे तु उह. साधितः । तस्मात् साधिततया उपयोगो ज्ञातव्यः । के.)

विप्रतिपत्तौ विकल्प स्यात् समत्याद्, गुणे
रन्यायकल्पनैकदेशत्वात् । १३।१५।१५ ॥

भाष्यम्— अस्ति पशुधर्मोमीय 'यो कश्चिन्ने
यदमीधर्मोय पशुमालभते' इति । तत्र पशुधर्मविधायी
('अदिति पाश प्रमुमोक्त्वेनम्' तैत्ति ३।१।११११)
पाशबहुत्यामिधायी च ('अदिति पाशान् प्रमुमोक्त्वे
त्तन्' मैत्र १।२।१०८, काठ ३।०।४६) मात्रै
समाप्नोती । तयो विधेयतामिधायी प्रकरणे निधायते,
बहुत्यामिधायी प्रकरणबहुत्वत्पत्ते, उत उभावपि प्रकरण
मभिनिमित्तोते इति । इत् प्रातम् । बहुत्यामिधायी
उक्त्यर्थ इति । युत ? बहूना हि स पाशाना मोचक ।
न च प्रकरणे ऋच पाशा सति । तस्मात् प्रकरणे
असंप्रमाणे यत्र बहव पाशास्तत्र नीचेत् । यथा 'युव
हि स स्वपंती श्रुते द्वयोवबमानयो प्रतिपद कुर्वात्'
इति । 'एते असंप्रमित्तव इति बहुषो यत्रमानेभ्य
प्रतिपद कुर्वात्' इति प्रतिपद्विधानमुल्लिख्यते । यथा च
शैब्यस्यनिष्ठात्पशुधर्मविधायी पाशानुम न्यामि उल्लिख्यते,
एव पाशबहुत्यामिधायीति । एष प्राप्ते, द्रूम ।
विप्रतिपत्तौ एतत्प्राप्ते, का विप्रतिपत्ति ? यत् प्रह्लावेक
पाश, पाशबहुत्यामिधायी च मन्व, एतस्य
विप्रतिपत्तौ किं मन्व उल्लिख्यते, मति । उच्यते ।
नेत्कर्मण्य । ननु प्रह्लावायो मन । उच्यते । तेन सः
विप्रत्यो मपिष्यति । युत ? पाशानिपदिकायस्य प्रह्लावै
निप्रमानतगुत्कर्षो न न्याय्य । ननु गृहपाशवचन एष
मन । प्रह्लावो त्रेक पाश । तस्मात्तत्र न समवर्तीति ।
उच्यते । बहुत्याम्यौ पाशान् वदन् बहुत्यामिधायान् द्रव
प्रकाशपत्तेन । यदि न प्रह्लावेत्, न पाशविशिष्ट
बहुत्वं गम्येत । प्रह्लावपति चेत्, तावत् न प्रयोजनम् ।
तस्य तु मोचनं किञ्चे, न बहुत्वत्, पाशास्तेर्वा ।
समाप्तय प्रकाशनं कर्तव्यम् । तत्रातिप्रदिशेन कारिष्यते,
नेत्कर्मण्ये । अथैष्यते । अल्पेन हि एतन्नचान्त प्राति-
पदिकम्, तत् तस्य प्रकाशनं करिष्यतीति । अतोऽप्ये ।
न हीद तस्मादन्वत् । यत्रचरचनात् प्रातिपदिकं नेत्क-
र्मण्ये, प्रकरणेतिष्यते, सिद्धसाधनमुक्तपन्तदेवेदमिति ।
ननु चहृत्परस्य बहुपाशप्रयोगे अभयत्वात्, तस्माद्

कर्मण्यम् । तदुत्कर्मण्येकदेशत्वात् प्रातिपदिकमुत्कर्षं
तीति । उच्यते । गुणे त्वयायकल्पना म्यादिति, न
प्रधाने । गुणश्च विभक्त्यर्थे । प्रधानं प्रातिपदिकार्थे ।
प्रातिपदिकार्थविशेषो विभक्त्या अभिधीयते । मति प्राति-
पदिकार्थे विभक्त्यर्थेन भवितव्यम् । न च विकृतौ प्राति-
पदिकमस्ति । अन्तरन्यापि अभिहितं प्रकृति प्रविगति,
किमत्र पुन प्रकृतावेव अभिहितम् । तस्मात् यत्र
प्रातिपदिकार्थं, तत्र विभक्त्यर्थो भविष्यति । ननु
निकृतौ अपि चोदनेन प्रकृतं प्रातिपदिकम्, प्राति-
पदिकार्थश्च उच्यते । आदम् । विकृत्यस्तु चोदक ।
बहुवचनसमर्थकं प्रातिपदिकं चोदको नेत्कर्मण्येति । तस्मात्
प्रातिपदिकमेकदेशत्वात् बहुवचनमानस्यतीति । न च
प्रकृतौ अनर्थकमेव बहुवचनम्, पाशाहृतिवत्स्य हि तद्
मोचने वचनबंधनं करोति । तस्मात् गुणे बहुवचने
अवश्यकल्पना, न प्रधाने प्रातिपदिकार्थे इति । किं पुन
स्याध्यम् ? यत् बहुवचनं गम्यमानमविवक्षितमित्युच्यते
तत्कर्मण्यताम्, न तु प्रकृतौ प्रातिपदिकस्य प्रातिपदिका-
र्थनिधानमन्याय्य कल्पयितव्यम् । अथ हि गुणस्य
अवचनमेव वैश्वं बहुवचनम्, रमिधानाभावात् । तस्मात्
प्रकृतौ बहुवचनात्तस्यैव निवेश इति ।

प्रकरणविशेषोपाच । १६ ॥

भाष्यम्— प्रकरणविशेषोपाच एतदध्यरणीयते, प्राति-
पदिकं बहुवचनमाकथयति, न प्रातिपदिकं बहुवचनेने-
त्कर्मण्ये इति । प्रकृतौ हि प्रातिपदिकार्थो विद्यते अस्ती
धोमीये पशौ । बहुवचनार्थो विकृतित्पु । तस्मादपि बहु-
वचनात्तस्य प्रकृतौ निवेश इति ।

उत्कर्षो वा द्वियज्ञवत् । १७ ॥

भाष्यम्— इति युक्तं तत्र परिहृत्यम् ।
अर्थोभासात्तु नैव स्याद् गुणमानमित्यतः । १८ ॥
भाष्यम्— (तत् परिहृत्ये) । युक्तं यत् प्रति-
पदिकानुमुक्त्ये, नामि प्रकृतौ पञ्चमानदिव्यं यत्रमान-
रुत्वं वा । तत्र न भवेत् विपच एतयो प्रतिपदो ।
इह तु गुणमानं बलि बहुत्वम् । अथ न बहुवचनस्य
प्रयोजनम्, मुचिना संबन्ध । न चानेकप्रयोजनमन्य
तमेन प्रयोजनं न प्रयुज्यते । नहि, उक्तं प्रकाशनेन

अशुच्यमाना ममना न प्रयुजते । तस्माद्विषम प्रति-
पन्नयामिदमिति ।

द्याधोस्तथेति चेत् ॥ १९ ॥

भाष्यम्— अथ बहुकर्म, द्याधोऽपि यदीना-
मनुमानानां यथोत्तरं, तथा अस्येति । तत् परिहर्त-
व्यम् ।

नेतृपत्तिशब्दत्वान् ॥ २० ॥

भाष्यम्— नैतदनुमन्यणेन तुल्यम् । नहि दर्श-
पूर्णमासवैवाङ्गिभूमिव्यादीनामुत्पत्तौ शब्दोऽस्मि ।
अस्ति त्रिह्र पाशम्योत्पत्तौ शब्दः । तस्माद्विषममनुम-
नेनेति ।

आ— एकस्मिन् बहुवचनस्य असम्बन्धार्थत्वात्
उक्त्यै प्राप्ते, अभिधीयते । 'प्रकृत्यर्थस्य पाठास्य
विभक्त्यर्थस्य कर्मणः । उभयोः प्रकृतौ भानान्नो-
त्कर्षोऽस्वायकत्वप्यते ॥'

मोक्ष— बहुवचनान्तमन्त्रस्यापि प्रकृतिनिवेशस्य
पूर्वोक्तोहर्निर्वाहस्य चिन्तनात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु—
अनुष्ठेयप्राप्त्यै एकस्मात् मन्त्रस्य बहुवचनविधायाश्च
विभक्तिगतौ विरोधे सति न मन्त्र उक्तव्यः, किन्तु एक
वचनान्तेन सह अन्य विफलयः स्यात्, उभयोपि
पादाविशिष्टकर्मप्रतिपादकत्वेन समत्वात् । गुणे तु बहु-
वचने अन्यागम्यगमना । तत्रैव एकदेशमनुवचना-
श्लेषेण मोक्षं, इति ।

वि— 'उत्कृष्टयो न वा मन्यो बह्वर्षो, ऽस्यत-
न्वत् । उत्कृष्टो, न विरुष्योऽग्रे गुणे तस्यावहरत्मा ॥'

भाट्ट— बहुवचनान्तमन्त्रस्य दैक्षे एव निवेश
मन्त्रीत्यत्र विद्वानौ उक्तव्यविवक्तः । (१।३।४ इत्यत्र) ।
ए एव तु इह चिन्तने, किं बहुपक्षिकाशुक्लवर्णः,
अन दैक्षे एव निवेशः इति । तत्र बहुवचनान्तमन्त्रात्
अनुष्ठानशब्देदशब्देवैव पूषाऽनुमन्योदिह विद्वानु-
त्तरं । न च तद्वत् सामान्यस्वरूपवैधर्म्यमात्रमात्र-
योक्तिशोभमहात्म्यप्रसौव्य आनर्थक्यतदन्वयानवच्छेदात्
श्रुतेषुपु आमान्यस्वरूपवैधर्म्यं सत्वात् । न च एवमपि
पादाप्रतिपत्तिरस्येव पादास्य, द्वितीयाऽर्थस्य कर्मणस्य,
प्रमोचनमात्रमात्रस्य प्रधानभूतायाः, दैक्षेऽपि संभवेन

तत्प्रतिपादकत्वानां लिङ्गविरोधाभावेन अनुष्ठानशब्देव्या-
दिगणे प्रमाणाभावात् न गुणभूतबहुवचनमानुषोपेन
उत्कर्षवत्त्वना युक्ता इति वाच्यम् । अनेकैपामपि
पदानां एकत्रीकारदिपदानुषेन व्रीहिसंप्रयोगे एव चर्कोच-
त् उत्कर्षवत्त्वनापत्तेः । इतरथा एकपूषादनुषेन
इतरपदानामुत्कर्षानावत्तेः । गुणभूतलिङ्गानुषेन प्राति-
पदिकादेः मेयीनं चर्कोचत् गुणभूतवचनानुषेनापि
तदुत्कर्षोपत्तेः । प्रातिपदिकार्थस्य लिङ्गसंख्यादेरपि
कारके एवमन्वेन प्रातिपदिकार्थं प्रति मङ्गलादेशुषे
प्रमाणमावाच्य । एवं च एकवचनान्तप्राशमन्त्रेण
विरुष्योऽपि अष्टोपदुष्टे न मन्वेत् । इति प्राप्ते,
नानोत्कर्षः गुणभूतबहुवचनानुषेन प्रधानभूतानां कृ-
नाशुषे प्रमाणाभावात्, विभक्त्युपात्तलिङ्गसंख्याऽन्वयि-
तरूपसंख्यामात्रादनुषेन पाठितान्वयवेलाया लिङ्ग-
संख्याऽऽदेः प्रातिपदिकार्थप्रधान्येनैव अन्वयः । न
चैव लिङ्गाद्यनुषेन प्रधानभूतबहुवचनानुषेनान्वय-
पनि, गुणभूतानुषेन प्रधानभूतस्य संकोचेऽपि प्र-
कादिगणप्रसङ्गेन उत्कर्षे प्रमाणाभावात् । सकोचे तु
अपञ्चनीयतया नान्तरीयसंनिधिगणेषु उत्कर्षे नान्त-
रीयकन्याभावेन तद्व्यस्य अन्वयव्यवहारः । पूषादिपदानां
ऽ गुणचामाभावात्, तद्व्यतिरेकेण इतरपदानां प्रतीप-
योग्यप्रतिपादकत्वाभावात् उत्कर्ष इति वैषम्यम् ।
प्रकृते तु पशुपतकर्मकोमोचनयानुपनाशतन्त्रैः उ-
योपिन्नात् सहाय्याः स्वरूपेण प्रसाधनानुषेनानु-
मन्त्रावाचनरूपवैधर्म्यविरहाद्यै तत्र पादासंख्याप्रसा-
दोपयोग्यरूपनेऽपि नेतृपदानां तद्व्यतिरेकेण प्रकृतौ-
पयोग्यप्रतिपादकत्वमिति विरोधः । अत एव बहु-
वचनम् 'सुषा सुष्टुह' (७० । ७।३१९) इत्येव
स्ववचनबहुवचनभूतसामान्यवचन्यस्वरूपावस्थिति-
त्यस्यैव एकत्वप्रधान्येनैव । एव च ऋगुपत्यात्
त्रिषमसिष्टेऽपि विरुष्यो न दोषव इति ज्ञेयम् ।
इतरथा उत्कर्षवत्त्वेऽपि एकवचनान्तमन्त्रस्यैव ऊर्ध्वे
बहुवचनान्तमन्त्रस्यापि ऋगुपत्यात्पि बहुवचनान्तमे-
वत्तेः तत्राद्यत मन्त्रव्यवहारविहितरूप मन्त्र स्यात् ।

मणहन— 'द्वौ चापि मात्रौ प्रकृतौ निविष्टौ ।'
 शक्र— 'बहुपाशार्थं प्रकृतौ ।'
 * 'पत्नीं सनद्य' इति चित्तने । अग्नि हि
 यजनान् एकाल्नीको बहुपत्नीकश्च । तत्र सर्वस्य प्रयोग
 अधिकृत्य पत्नीशब्द उच्यते इत्येकं पाशाधिकरणे
 नैनं निर्णीतम् । भा १।१।६।१० * प्रकृतौ बहु
 वचनस्य अस्मत्प्रत्ययत्वे विद्वत्तावपि अविद्वत्स्यैव
 प्रयोग इति नवमे पाशाधिकरणे सिद्धम् । श्राद्ध
 मयूत्र पृ ७९ * यदि पत्नीप्रातिपरिदिकार्यं प्रधान
 कर्तव्यं, तत्र एकद्विवहुपत्नीयेषु प्रयोगेषु प्राति
 परिकार्योऽस्तीति वदन्ते विभक्तिरपि एकवचन निष्पत्ति
 भ्रननेमान् आहृषिष्यत्वात्प्रियायम् । अस्य विभक्ति
 प्रसङ्गम्, ततो का स स्थाप्ये लभ्यते, तेनैव पूर्ववसित
 प्रातिपरिकार्यं, इति द्विरुपनीते मात्र एव न स्यात्,
 इत्यतो पश्यते किं 'पश्यत्येव' पाशाधिकरणे
 वर्णितम् । टुम् १।१।६।१०

* पाशाधिकरणन्यायेन 'गुणे लत्यायुःकल्पनेक
 देशरत्नम्' इति प्रातिपरिकार्यप्रथायां ननु एकस्मै एव
 उदाने चमले दत्तय श्रवते । तस्मादेको भवेत् ।
 या ३।१।८।२३ * पाशाधिरणन्यायेन द्विवचनस्या
 प्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपरिकार्यप्रथायां कल्पोमिनामेव
 वा अनयोरेव वा द्विरस्यापि कदाञ्चिदुपपत्ते फल
 सवध, न तु पण्यमेव आशपाटीनाम् (इदं पूर्व-
 पठे) । भाट्ट ३।२।६, * पाशाधिकरणन्यायेन बहुवच-
 नानिस्तिस्वन्मन्त्रस्य (उत्तरमन्त्रस्य) प्रथेकवृत्ति
 प्रतीते बहुवचनस्यापि तदनुरोधेन पूजापर्यवेन स्यात्प्रधान
 इत्यन्वयम् । १।१।६।१९ * पाशाधिकरणन्यायेन लक्षणा,
 साधुनामेव आश्रयनिष्ठया वा लिङ्गस्यैवावयोरप्यसौ
 प्रातिपरिकारे कणात्तदापदकर्मम् । कौ ३।१।६।१२
 पृ १२७ * पाशाधिरणन्यायेन लिङ्गस्यैवोपि
 सामानाधिकरण्येन पाठितौ जातिगुणसवध । भाट्ट
 १।१।१० * अत्राने निश्चयिते 'अव्यय्याद्देव्य
 कर्तारव परिपत्ते' इति एतन्नचनस्य पाशाधि
 करणन्यायेन बहुलक्षण्यस्यैव उत्तरसौ प्रातिपरिको
 पदेशस्य उपरिपर्ययान्नाश्रयणवर्ततेवे प्रमाणाभावात्

इति प्राप्ते । १।२।३।३, * आश्रयदीना लक्षणा विद
 द्वावपिहितयोश्च कर्मणो काव्ययोगस्य अधिशेषात्
 दर्शयुष्मात्स्येन अशेषोपरच, द्विवचनस्य च पाशाधि
 करणन्यायेन बहुलक्षण्यस्यैव निश्चयस्येव प्रमाणा
 मेव कर्मत्वघोषपत्ते न पण्यमेव च । कौ ३।२।
 ३।३ पृ १६९ * 'एते असुप्रमिन्दस्य इति बहुवचो
 यजमानेस्य' (प्रतिपद कुर्वात्) । अन फसाधि
 करणन्यायेन लिङ्गानुसारेण शक्यत्वात्तदुपपत्ते व्यययानु
 शासनेन पुत्रिङ्गस्य स्त्रीरुपरत्वावगते पत्नीबहुत्वे
 द्वितीयो मन्त्र इति पूर्ववत् । भाट्ट ३।१।९, * अह
 मस्मादि' इत्यन गुणसूतेकनचनानुसारेण प्रत्यये करण
 त्व'समाज्ञीकारस्य युगवत् वृत्तिद्वयविकारेवैकल्यादेश्च
 'आश्रयत्वात्, तन् व भवुशब्दे एकजनने तन्निष्पे
 पाशाधिकरणन्यायेन लक्षणाभावात् । ३।१।७, * द्वे
 कस्यापि लक्षणात्तदाभावात् तदुपपत्तेभ्यां तस्य प्रस
 र्त्तम् । यदि पर एकवचनस्य (स्योपेय मादेव्रस्य
 स्रोत्रनुपाकरोति) द्विवादी लक्षणा उत्पद्येत, तथापि
 तस्या जपपैकवचननिष्ठत्वात् पाशाधिरणन्यायेन
 अत्रोपपत्त्या तदुपपत्तेभ्यां प्रकल्पमेव । १।०।४।२,
 * न चैवमपि ऊहितमत्रपाठमानस्य प्रयोजनतागमेऽपि
 यदि द्वौ' इत्यादिविनियोगप्रयोजनाभाव देशस्यनिधि
 पठिताना प्रवृत्तानामेव पाशाधिकरणन्यायेन तत्रैव विकल्प-
 प्रसृतौ उत्कर्षसिद्धयर्थेऽस्यात् । इति प्राप्ते ('यद्येकं यूप
 सुपाशुते' इत्यादियानुप्रतिषेधकनिर्दिष्टम्) । १।३।१ * न
 न दशगुणमात्रायादिविकल्पस्य कालोमित्यु प्रसिद्धावस्तु
 ऽपि द्विवचनस्याप्रसिद्धे, कस्य तस्य यद्यप्येकैकव
 इति वाच्यम् । प्रातिपरिकार्यप्रतिषिद्धते पाशाधिकरण
 न्यायेन द्विरचनानुसारेण तत्प्राणात्तदुपपत्ते । कौ २।२।
 ३।३ पृ १५५ * नरनाश्रयण पश्यन्तो अधिरण्ये
 अभिसुग्रीषे पुत्रस्तुमादायपि निषेधममसात् न लक्षणा
 आश्रिता इह तु यजमानद्वित्यस्य प्रकृतौ सर्वथा निषे-
 धनासमसात् पाशाधिकरणन्यायेन लक्षणेन युक्त । भाट्ट
 ३।३।९ लिप्यां, * 'वृष्टैरसिद्धो' इत्यन पाशाधि
 करणन्यायेन बहुवचनानुसारेण पृष्ठातिनादिने गोष्पत्नी
 कस्यैवयुक्तत्वात् बहुवचनेन एकत्वादि लक्षणाया च

नाङ्गलया ज्योतिषोमयुष्टविधिरेवायम् । इति प्राते । ७।३।
 १२. * युष्टप्रातिपदिकस्य गौणायकत्वान्नेत्याया पाशाधि-
 करणन्यायेन बहुवचनस्य एकवचनक्षयथा स्तोत्रमन्त्रयोप-
 पत्तौ तदमात्राभावात्क गौणताकल्पन नोपपत्तिम् । कै.
 १।४।३।३ पृ २१४. * 'प्रासा अग्निं भरत' पुञ्जि-
 ङ्गस्य मेध्यामममर्धत्वेऽपि अस्मै इति प्रातिपदिकार्धचतुर्थ्य-
 र्थयोः प्रधानभूतयोः मेध्या समन्वयत्वात् पुञ्जिङ्गस्य च गुण-
 भूतस्य पाशाधिकरणन्यायेन निर्देशमात्रार्थत्वात् समस्तस्य
 मन्त्रस्य प्रकरणात् मेध्यावचनस्य अविवक्षितम् । इति
 पूर्वपक्षे । भाट्ट. १।१।१६, * 'प्रोद्गातुवाम्' इत्यन
 पाशाधिकरणन्यायेन उद्गातौपैः. पिनेत् उद्गातृशब्दस्य
 प्रत्युत्प्रेरणेण उद्गीभापरर्षावसामद्वितीय (तृतीय) भागो-
 द्दानकर्त्तरि रुदत्वात्, गुणभूतबहुवचनानुरोधेन रवदुक्ताय
 निविधाया अपि अन्यायकत्वनाया पाशाधिकरणन्यायेनान-
 तुपपत्तौ, इति पूर्व. पञ्च. १।२।१६ पृ. ७, * विक्रमौ
 द्विवहुपत्नीकप्रयोगयोः एकवचनस्य प्रमाणान्तरमनक-
 धृतस्यैकवचनस्यैकप्रयोगविषयेऽपि पाशाधिकरणन्यायेन
 प्रवृत्त्ययति । १।३।७.

● विभक्त्यर्थे यत्नत्या नामार्थस्य विरोधनान-
 सभवं । अन्याथा प्राशाधिकरणविरोधात् इति
 चेत् । चन्द्रिका, पृ ४५०.

ॐ पाशान्यायः । पशुद्वयवत्या विक्रमौ पाशैकत्वपाश
 बहुवचनविधायिनौ मन्त्रौ द्विवचनान्तेन ऊहितकौ ॥
 [पाशाधिकरणम् (१।३।१६) पाशान्यायः (१।३।४)
 इति द्वे अधिकरणे । तत्र पाशाधिकरणे निवृत्तः साधितः,
 पाशान्याये तु उह- साधितः । तस्मात् साशधानतया
 उपयोगो नास्त्य । कै.]

अन्यातरस्यविकारेणाष्टप्रतिधातित्वात्विद्योपाद्य
 तेनास्य । १।३।४।१०॥

भाष्यम्— अस्मि पशुद्वयोमीया 'वो वीकितो
 यस्मीयोमीय पशुमाउभवे' इति । तत्र पाशैकत्वाभि-
 धायी म न. 'अस्मि पशु पशुमोस्त्वेनम्' (वैश्व.
 ३।१।११११) । तथा पाशाद्वयत्वाभिधायी 'अस्मिः
 पाशात् पशुमोक्त्वेत्' इति (मैत्र. १।१।२०८,
 कर्ष. ३।०।४५) । प्रह्वौ तयोः समुच्चय वक्ष्यति

(उत्तराधिकरणे) । अस्मि द्विवचनित्वात् 'मैत्र श्वेत-
 मालयेत्, पाशं कृष्या अथा चौपधीना च श्वयो अन्-
 कायम्' इति । तत्र चोपधेन पाशाभिधायिनौ मन्त्रौ
 प्रह्वौ । तयोः सहाय कि बहुवचनान्तः अविकारेण
 प्रवर्तते एकवचनान्तस्य निवृत्तिः, उच बहुवचनान्तो
 निवर्तते एकवचनान्त ऊहितया, उत उभयोरपि प्रवृत्तिः
 अभिधानप्रतिपत्तिश्च, उत एकवचनान्त ऊहितयो
 बहुवचनान्तोऽपि न निवर्तते । किं प्राप्तम् । अन्यायस्तु
 अविकारेण । अन्यायविगदः बहुवचनान्त- अविकारेण
 प्रवर्तते, एकवचनान्तो निवर्तितुमर्हति । कुतः ! नास्य
 एकस्मिन् पाशे प्रवर्तमानस्य दृष्टः प्रतिपातः । यथैव
 एकस्मिन् पाशे प्रवर्तते तथा द्वयोरपि प्रवर्तितुमर्हति ।
 नासौ एकस्य वचनको न द्वयोः । एवमाप्यभेदोऽनुच्छेदो
 मविधाति । इतरथा किं ऊहामने यथायुक्तं मन्त्रो न
 कृतः स्यात् । न द्वयोः पाशयो एकस्मिन् पाशे कश्चित्
 द्विगोऽस्ति । तस्मादविकारेण बहुवचनान्त. प्रवृत्तये,
 एकवचनान्तस्य निवृत्तिरिति ।

दुम्— 'तयोः समुच्चय वक्ष्यति' (इति भाष्य-
 मनुपवचनम् । नहि समुच्चयो यद्यते । अत आह—)
 प्रह्वौ उभयोरनिवेदा इत्यर्थे. (अङ्गत्प्रतिपाद्य समुच्चय-
 वचन न प्रयोगातीत्यायपित्यर्थः) । ननु अय पाशमन्त्रः
 (पाशोन्मोचनस्य) करणत्वात् (द्वयोरपि पाशयोः)
 पवयिण स्यात् । (तेन उभयोरपि मन्त्रयोः) नाप्ये
 ऊहेन । (परिहरति—) जगोऽय पाशोन्मोचनकाले,
 क्रिप्रमाणानुवाच्य वा (न तु करणः । अस्मिन्ने मन्त्रयोः
 सनावेशे कथमिदमधिकरण विनिर्दितात् आह—) अर्थाच्च
 उत्तरस्यात् (अधिकरणात्) उत्तरमधिकरणम् (इदम्) ।
 प्रह्वौ विचारितव्या विक्रतेरिष्यतः ।

विकारो वा तदर्थन्यात् । ११ ॥

भाष्यम्— वाच्यम् पशु 'यावत्तवति । विकारो वा
 स्यात् । एकवचनान्त ऊहेन प्रवर्तते, बहुवचनान्तनिवृत्ति-
 रिति । कुतः । तदर्थत्वात् । यौ पाशौ विक्रमौ वचन्म्यौ,
 तौ च प्रयोगान्नानुब्रह्मन्तौ यौगयवेन, न पर्यायेण । तत्र
 न गम्यते विशेषः, पाशान्ते उच्यते कस्य पाशास्म-
 निषान कस्य नेति । अविद्योपात् द्वयोरपि पाशायोः ।

तत्र तयो कमत्यामित्तवच द्वितीयादिवचनमेव शक्नोति
वदितुम्, नान्यत् । तस्मात् द्विवचनमूहेत । बहुवचनमेक
वचन च निर्वतितुमर्हत् इति ।

अपित्वन्यायसवन्धात् प्रकृतवत् परेष्वपि
यथार्थं स्यात् । १२ ॥

भाष्यम्— अपितु इति पक्षो व्याख्येयते । न बहु
वचन नियत्येते । तथा प्रकृतौ बहुवचनान्त एकरचनान्त
च प्रकृतम् । अथायसवन्धात् बहुवचनान्तम् । एव
विहृतावपि एकरचनान्त द्विवचनात्प्रसूत । अथाय
सवन्धात् बहुवचनान्त प्रकृतम् । यदि प्रकृतौ प्रातिपदिका
थमान पक्षे प्रकाशितम्, निहृतावपि तत् पक्षे प्रकाशयि
तयम् । अय बहुवचनात्तेन एकत्वमुक्तम्, इहापि
बहुवचनात्तेन द्वित्व वक्तव्यम् । तस्मात् अभिधान
विप्रतिपत्ति कर्तव्येति ।

यथार्थं त्वन्यायस्याचोदितव्यात् । १३ ॥

भाष्यम्— तुवाब्दस्यपि पक्ष व्याख्येयते । नामि
धाननिर्घनेपनि कर्तव्येति । किं तर्हि ? यथार्थं द्विवचन
गूहितम् । बहुवचनमेकवचन च निर्वर्तयताम् । तदि
द्विधाशामिवादिन पाशदाब्दात् पर बहुवचनमेकवचन
वा न शक्नोति कमसवच वदितुम् । लोको हि शब्दाव्या
वगमे प्रमाणम् । न च लोके द्वयोरर्थयो बहुवचनात्
एकरचनात्ते वा प्रवर्तमानो दृश्यते । तस्माद्द्वेन
द्वयो पादयो बहुवचनात् एकरचनान्तो वा प्रयोक्तव्य ।

छन्दसि तु यथादृष्टम् । १४ ॥

भाष्यम्— क्व प्रकृतौ एकस्मिन् पादो बहुवचनात्
इति चेत्— (छन्दसि तु यथादृष्टम्) । यावद्दर्शन
प्राप्त्यय अन्युपगन्तव्य छन्दसि, न दर्शनमविक्रमितवम् ।
यो हि दर्शनमविक्रम्य अन्यदपि कल्पयेत्, न तेन
छादत्त इत् स्यात्, न लौकिकम् नापि लज्जणसिद्धम् ।

यदुक्तं चोदकेन धमिधानविप्रतिपत्तिश्चोचते इति,
नैतदेवम्, अथायस्याचोदितव्यात् । (नमोदशसूत्र
वपनोऽयं तत्र न व्याख्यात, स इदानीं व्याख्यायते ।
'यथायं तु' इति प्रथमावयवस्य तत्र व्याख्यात ।
एव च प्रयोदासूत्रकारस्यानये चतुर्विधे स्य स्यात्वात्
मिति विचित्रैर वचिन् व्याख्यापद्वितीभाष्यकाराणाम् ।

के) नहि चोदक अथाया अभिधानविप्रतिपत्तिमि
पापयति । किं कारणम् ? प्रकृतौ एकत्वात् पाशस्य शुक
त्याच बहुवचनान्तस्य, प्रत्यक्षा अभिधानविप्रतिपत्ति ।
केयमभिधानविप्रतिपत्तिनाम् ! यत् अथयाऽभिधानम्,
अन्यथाऽभिधेयम् । न च प्रकृतौ एकस्मिन् बहुवचनात्
प्रयुक्त अभिधानविप्रतिपत्ति कर्तुम्, किं तर्हि ! यत् तेन
शक्यते, तत् कर्तुम् । किं चानेन शक्यते ? अस्मिन् द्वि
प्रयोगे अथमन्विच्छन्तो यदगम्यते तदथ शब्द इत्यं
धारयाम । यस्याव पाशदायस्य मोचनेन सवचोऽवगाथो,
तदर्थता शब्दस्य मवितुमर्हति, नैकत्वेन बहुत्वेन वा
प्रयोक्तव्यम् । इदं तु विहृतौ पाशास्य च पाशास्य च यौ
पद्येन मोचनेन सवचो वदितव्य । बहुवचन च द्वौ
पाशाशोरयाव्यम् । कर्माभिधाने इह पुनर्न प्रयोग सिद्ध ।
किन्तु प्रयोग एव चिन्त्यते क शब्द प्रयोक्तव्य इति ।
तत्र प्रयोगे अस्मदायत्ते निमित्ति अवाचक प्रयोक्तव्ये
विद्यमाने वाचके । न चाय द्वयो छादसि द्यो बहु
वचनात् । लोऽयं मात्र प्रयुज्यमान अपभ्रष्ट एव
स्यात्, न छादत् । न च बहुवचन द्वित्वप्रगर्भा
रूप्यते लौकिके वैदिद्ये वा । न च अभिधित्स्थिते शिबे
द्वयोर्बहुवचन भवति । तथाथा देवदत्तशब्दस्य
कतय इति देवदत्तशब्दस्यद्वयदेवदत्त इत्यं शब्द
न विभक्त्या अभिधास्यते, तथापि द्विवचनमेव भवति
न बहुवचनम् । तस्मात् विकृतौ ऊहितं यमिति ।

सोम— प्रधानभूतप्रकृत्युद्धचिन्ताऽनन्तर गुणवत्
वचनोद्दिष्टान्तरत् सगति । अनेदं चिन्त्यम्— पाशं
मनस्य पाशो मोचनकरणेन द्वयोरपि पाशयो युगल
न्योचश्चिन्तुमशक्ययेन यद्विशिनैसि पदपिण प्रयोगस्त्वोक्त
त्वेन च पर्यायेण प्रयोगवत्या युगपत् पाशद्वयमभिधानस्य
अनपेक्षितत्वेन कथ ऊहोदाहरणवत् । न च क्रियमाण
न्यादिवमेवास्य न कारणमस्त्वम्, अत तन्नाभिधान
समयात् ऊहोदाहरणत्वं पुत्रमिति वाच्यम् । तथा
कति द्वादशे क्रियमाणानुवादिना समुच्चयप्रतिपादनेन प्रकृतौ
द्वयोरपि समुच्चयप्रसङ्गात् । न च इत्यापि, अत एव
मध्ये तयो समुच्चय वक्ष्यति इत्युक्त इति वाच्यम् ।
प्रकृतौ उभयोर्निवेदोऽस्ति इत्येतदभिप्राय आन्यम्, न तु

एकस्मिन् प्रयोगे उभयोः समुच्चयः इत्यभिप्रायम्, इति दृष्ट्यासातन्त्रयोः न्यायस्यातलेन सूक्तकारप्रतिपत्तेः । यथायथं ऊहेन अनूनेन च विकल्पेन प्रयोगः इति मूल-
ग्रन्थानुसारेण ग्रन्थकारस्यापि (शास्त्रदीपिकाकारस्यापि)
विकल्पस्यैव समतन्त्राच्च । उक्तपथिकरणे सूक्तकारस्याप्याह
' विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् ' इति । अत्र एव च
तन्त्रत्वे द्विर्वाच्यत्वस्यैव प्रयोगो. अनुग्रहे विशेषाभावेऽपि
न्यायप्रवात् चतुर्थस्य एव स्वीकृत इत्युक्तं संग्रहते ।
अन्यथा द्विर्वाच्यस्यै बहुवचनान्त्याप्रवृत्त्या एकस्यैव
मन्त्रस्य प्रयोगः । चतुर्थस्य तु द्वयोः समुच्चयेन प्रयोग
इति अनुग्रानविशेषनभावात् अयुक्तमिदं तन्त्रतन्त्रनाक्य
स्यात् । एतेन जपमन्त्राश्चपरेनापि ऊहोद्गाहरणत्वं निर-
क्षम् । तथापि समुच्चयपरिहारात् जपमन्त्रत्वे दृष्टार्थत्वेन
अविनाशितार्थतया सर्वथा ऊहोद्गाहोद्गाहोत्तं । तस्मात्
ऊहोद्गाहोद्गाहोत्तमन्त्रत्वेऽप्य इति) सूत्रार्थानु-
अन्यायनिगदो बहुवचनान्तः अविकारेण प्रयोगम्,
एकस्मिन् बहुवचनस्य प्रतिपत्तदर्शनात् द्वयोर्बैकस्यान्
विशेषाभावात् ।

त्रि— ' पाश पाशान् द्वयोः परस्परौघे मन्त्रोऽप्या
इयम् । एकैकत्वे द्वयोः किमेकस्योहोऽप्या द्वयोः ॥
एतेनैव इत्यर्थान्तरैरेवो मन्त्रस्योऽपि च । अविकारेण
वदथै एकार्थः उभयापत्तः ॥ प्राश्नत्वात्तुमावृत्त्य एवार्थो-
ऽन त्रिवक्ष्या । सहस्रोऽस्युहनीयोऽन द्वयोः शक्ते-
रन्वसितः ॥ '

भट्ट— उक्ते एव प्रयोगप्रयोगेने अनुमन्त्रव्य-
गमनात् । ' भवितिः पाश प्राणोन्नेतत् ' इत्येक-
वचनान्त्येयम्, ' भवितिः पारान् प्रमोकोक्तेतम् ' इति
बहुवचनान्त्येयम् । तत्र अन्त्यस्यापि विकल्पेन एक-
पाशिकाशयेव प्रकृतौ निवेश इति वदते । तदेतन्मन्-
त्रं द्विर्वाच्यतायाः विकृतौ अतिदेशेन प्राप्तम् । तत्र एक-
वचनान्त्यस्य तावत् प्रकृतौ समावेततया पाशमन्त्रा-
प्रकाशकत्वात् द्विवचनेनेह इत्यविवादमेव । न च प्रति-
पाशान्यायवृत्तेः अनुहः शङ्कन्, अस्य अनुमन्त्रगमन-
त्वेन तन्त्रेणैव प्रयोगात् । बहुवचनस्य तु प्रकृतौ अनाम-
वैतार्थकत्वेन अदृष्टार्थं साधुनामं वा प्रयोगात् विकृतौ

अनुहः । अस्तु वा उक्षणयाऽपि अर्थप्रकाशकत्वे सम-
वृत्तिं साधुनामार्थकत्वस्य अन्वयव्यत्वात् बहुवचनस्य एक-
राज्यतावकत्वम्, तथापि स्वगमन्याश्रयवचनव्यवस्थाव्यति-
दृष्टिर्वाच्यार्थकत्वेन प्रकृतौ एकत्वलक्षणया इव विकृतौ
द्विवचनलक्षणया अपि तत्रवादानुहः । न चेय (उक्षणया)
निषिद्धा, ' सुधा सुदुक् ' इत्यनुगागनेनैव विहितत्वात् ।
न च ' दृष्टानुविधिच्छन्दसि ' इत्यनुसामनात् प्रकृतौ
अस्य दृष्टत्वेन एकत्वलक्षणकत्वेऽपि विकृतौ अदृष्टत्वेन
द्विवचनलक्षणकत्वात्तुपपत्तिः इति वाच्यम् । प्रकरणेन प्रकृतौ
दृष्टत्ववत् अतिदेशेन विकृतौवपि दृष्टत्वात् । इतरथा
उक्तार्थेणापि अस्य मन्त्रस्योपपत्तेः एकत्वस्यापि उल्लापऽना-
पत्तेः । अतो द्विर्वाच्यतायागपि विकल्पेन द्विवचनवत्
बहुवचनप्रयोगः । इति प्राप्ते, सत्यं निश्चयवचनेन द्विव-
चनस्यास्यभावः, तथापि सा किम् ' सुधा सुदुक् ' इत्यनु-
शासनमिष्टप्रतं निरुद्धश्रवणं वा स्यात्, गङ्गाया चोप
इतिवत् सामतिकी या । नायः, अनुशासनस्य ' दृष्टानु-
विधिच्छन्दसि ' इत्यनेन यदेव पाठस्यदर्शनं तदियत्-
त्वेनैव निश्चयत्वात् । अन्यथा वैदिकप्रमाणप्रसिद्धमन्त्रस्य
दृष्टत्वस्यैव विश्वविति सर्वगमनपदे ऊहोद्गाहो च छान्दस-
विधिप्रवृत्त्यापत्तेः । अतद्व्यञ्ज्यस्यैवः पठित्वा-विषय-
त्वात् विकृतौ अतिदेशेनैव अप्रकृतेः नानुशासनिक-
निरुद्धश्रवणं द्विवचनस्य द्विवचनस्य द्विवचनस्य
विषयभूतेऽपि बहुवचनस्य लक्षणऽङ्गीकारे अनुशासन-
वैषम्यार्थः । अस्तु वा सा, तथापि प्रकृतौ यथा वृत्त्या
एकत्वोपस्थितिः, न उक्ता विकृतौ द्विवचनस्थितिः, इति
मात्रानुचित्वापात्तरादर्थ्यं बहुवचनस्यापि वापि द्विव-
चनस्यैवकार्यार्थत्वेनेन शक्यद्विवचनस्यैवपाठव्यवस्थायाः,
' स्वाधीने शब्दपयोगे किमियत्कल्पकं पदं प्रयोगस्यामहे '
इति न्यायात् । अत्र एव द्विवचनस्थितिसर्पे अङ्गुलिनिवा-
सोऽपि अनाद्यद्वयम्, मन्त्रपदान्ततायागपि अर्थबोधक-
त्वानापत्तेः । अत्र एव बहुवादाकस्यै बहुवचनप्रयोगेऽपि
न तस्य मान्यम् । प्रकृतौ निरुद्धश्रवणं एकत्वप्रनाशके
एव तन्मिन् मन्त्रत्वात् । इह शस्यता बहुत्वप्रनाशके
तस्मिन् मन्त्रत्वानुपपत्तेः ।

प्रेयाणामाह्वानात्, वेपा च लिङ्गान् आन्वभागमाना
 ह्वानान् आन्वभागकोरपि कण्यवतीति । शिहितप्रतिषिद्ध-
 त्वात् विकल्प इति । अतः सिद्धम् 'न तौ पशौ करोते'
 इत्यर्थे प्रतिषेधः इति । तदर्थेनाद्य 'न सोमे' इति ।
 यथा सोमे आन्वभागी भ्रष्टविदो तथा पशारापि इति
 सिन्धा । नहि अयं सोमे आन्वभागात्प्रतिषेध पशुश्लो-
 का समग्रति, सोमस्याप्युपलक्षेन तत्र आन्वभागात्प्रतिषेध-
 साक्षात् । न च सोमाद्भ्रष्टराशेषासाऽऽदियु प्रवृत्ता-
 ष्यमात्तर्युतास, तथात्वे तत्र एव पशारापि तल्लिङ्गे-
 'न तौ पशौ' इत्यस्य वेपशब्दः । पूर्वप्रतिषेधैकवाक्यत्वे
 समग्रति वाक्यभेदस्य अन्वयस्य साधः । अतोऽन आन्व-
 भागात्पशुमात्रप्रतिषेधित्वात् । अन्वयः सोमे प्राप्त एव
 सिन्धाऽर्थमन्यते । प्रतिषेधो च तदर्थपूर्वप्रवृत्तौ प्रसिद्धः,
 इति लिङ्गस्य 'नात्तरिषे न इति' इतिङ्गं त्रिष्य-
 तुसादत्तम् ।

अण्डन— 'न सोमे इति सुभुक्तिः ।' सुभुक्तिः
 अपेक्षः । (सुभुक्तिः इति षाठ्ठुत्तुलः ।)

शंकर— 'न तौ पशारापि न सा ।' (सा पूर्व-
 दासता) । २ 'न सोम इति तु स्तुतिः ।' ३.

● प्रवृत्तितः प्राणानामतिमादाणां निवृत्त्युक्तये प्रति-
 षेधे पाशुहान्यभागन्यायेन विकल्प्यात्तः पूर्वदासपद-
 दशाध्ययनीयः इति पूर्वपद्यः । संसर्पः ३३६.

● पाशुहान्यत्रस्यैव सवनीयपूर्वोदासिषु प्रवृत्तः ।
 १२।३।१२।३०-३२. 'सवनीयादित्याय' इत्यत्र
 द्रष्टव्यम् ।

● पाशुहान्यप्रयोगविधिनिर्दिष्टानां समिष्टयत्तुपत्ती-
 मयादाना क्रमः व्यवस्थासमाप्त्यतिष्ठतिप्रवृत्तिप्रवृत्तौर्वा-
 पस्यतिभक्ति । भाट्टः ५।१।१५.

● पाशुहान्यस्यस्य षोडशसिद्धिभिरुपस्थापनस्य
 विवर्णः । ११।१।१८।१८. मीमां. ४ १२२ 'अग्नी-
 सोमीये पशौ वाग्मिभ्यः' इत्यत्र इत्यत्रम् ।

● पापामिष्टकान्यायः । यथा इष्टकानेद्यथा
 पापामिष्टकानिदन्तम्, तथा प्रवृत्तेऽपि । अत्र न्यायः
 वेपस्याधिकारविषयः (अयमनेष्टस्याप्येष्टया स्व-
 वेपस्याधिकारः) बोधः । माहेश्वरी. ११२.

● 'पिकमालनेत' इत्यत्र पिकः कोकिलः, अनाय-
 प्रविदेः । वि. १।३।१६.

● पिकनेमाधिकरणम् । आपयन्नेच्छाधिकरणम् ।
 क्वचित् म्लेच्छप्रतिषेधार्थं प्राणणम् ॥

चोदितं तु प्रतीयेताविरोधान् प्रमाणेन । १।३।
 ५।१०॥

भाष्यम्— अथ यान् शब्दान् आवां न कस्मिं
 क्षिदर्थे आचरन्ति, म्लेच्छास्तु कस्मिंश्चित् प्रयुञ्जते, यथा
 पिक-नेम-सत-तामसादिभ्यः । तेषु सदैहः किं
 निगमनिकृत्वात्तरणानेन घातुनोऽर्थः कल्पयित्तुः,
 उत यत्र म्लेच्छा आचरन्ति स शब्दार्थे इति । शिष्टा
 नास्त्य प्राणण्यमुक्तम्, नास्तिऽस्तुतेः । तस्मात्सिद्धादि-
 कतेन अर्थकल्पना । निगमनादीनां नैवार्थवत्ता मतिष्यति ।
 अनामिद्येयथ शब्दात्तेषु अविष्टाणाम्, अमिद्येयत्वेरे-
 पास । तस्मात्तदुत्तरेऽर्थे पत्युक्तिक इति । एवं प्राप्ते,
 द्रूमः । चोदितमदिष्टैरपि शिष्टानस्मान् प्रतीयेत, यत्
 प्रमाणेनाविद्वद् तदवगम्यमानं न न्याय्यं त्वणुम् । यत्
 शिष्टाचारः प्रमाणमिति, तत् प्रवृत्तान्तरेऽर्थे । यत्
 अमिद्युक्ताः शब्दात्तेषु शिष्टा इति । ततोऽन्ये । अमि-
 द्युक्तगतः पक्षिणां योग्ये कल्पने च म्लेच्छाः ।
 यत् निगमनिकृत्वात्तरणानामर्थेऽप्येति, तत्रैवार्थवत्ता
 मतिष्यति, न यत्र म्लेच्छैरपि अयमत्र शब्दात्तः । अपि च
 निगमादिभिरर्थे कल्पमाने अयमस्मिन् शब्दार्थे भवेत्,
 तत्रानिश्चयः स्यात् । तस्मात् पिक इति कोकिले प्रवृत्तः,
 नेनोऽर्थम्, नामस्य पद्यम्, सत इति अस्मान् पद्यम्,
 परिमण्डल इतिऽस्तुम् ।

षा— 'ये शब्दा न प्रसिद्धाः स्मृतार्थान्त-
 निरासिनाम् । तेषां म्लेच्छप्रतिषेधार्थां प्राणो
 वेति निश्चिन्त्यते ॥' तथा 'निकृत्तव्यात्रियाद्वाप
 प्रतिषेधः किं वलीयती । समुदायप्रतिषेधार्थां
 म्लेच्छस्यैवाप्यथा भवेत् ॥' म्लेच्छप्रतिषेधार्थां
 दोऽर्थेऽपि समुदायप्रतिषेधेन स्वस्वगतो न शक्यो
 प्रतिभाति । 'तत्र प्रयोच्यतेऽर्थेऽन्यथाऽप्यत्र चोद्यते ।
 इति तु (तु) न्याय्यत्वं युक्तं ज्ञानुमित्यत्र चिन्त्यते ॥

तथा. ' निरुक्तव्याक्रियाद्वारा किं शास्त्रस्था बली-
यसी । किं याऽवयवविश्लेषजननात् सैव दुर्बला ॥
एवं नानोपपत्तित्वान् संवेद्वे, तावदुच्यते ।
निरुक्तव्याक्रियाद्वारा प्रतिपत्तिर्बलीयसी ॥
शास्त्रस्था वेदन्तेनासौ कल्प्याऽपि हि यलीयसी ।
सन्मूलम्य प्रमाणत्वं साध्यस्यापि चरं श्रितम् ॥
न सिद्धमप्यसन्मूलमाश्रयेण हि दूषितम् । कथं
वेदगतैः शब्दैर्मलेच्छस्योऽर्थः प्रतीयते ॥ येषां
दर्शनमात्रेऽपि वेद एव न पठ्यते । संभावाऽपि
च न म्लेच्छेः सहाय्यवर्तवासिनाम् ॥ तत्र तेषु
प्रसिद्धोऽर्थः कथमार्यैः प्रतीयताम् ॥ एवं च सति
यस्यापि प्रसिद्धिर्नोपलभ्यते ॥ तस्यापि म्लेच्छ-
देशेषु सर्वेष्वन्वेष्यतां श्रेते । तत्रश्च निगमादीनां
न कश्चिद्विषयो भवेत् ॥ अतन्म्लेच्छदेशांश्च कः
सर्वानुपलभ्यते । य एव स्यान्ननिवृत्तत्र शङ्का
प्रसज्यते ॥ अन्तेषु हि वेदेषु कः सिद्धः फवेति
गम्यताम् । निगमादिवशाभावा धातुतोऽर्थः प्र-
कल्पितः ॥ द्वित्रैः प्रहःसु बाध्यते प्रयोगान्म्लेच्छ-
चोदितान् । म्लेच्छाचाराप्रमाणत्वमय त्वप्यव-
सीयते ॥ आर्यावर्ते ततः शास्त्रा प्रसिद्ध्यन्वेषण-
क्रिया । तस्याश्चात्येन कालेन सदसद्भावनिर्णयः ॥
तत्रश्च निगमादीनां सुव्रातः स्वार्यगोचरः ।
तस्मात्सदर्थवत्तत्र म्लेच्छाचाराप्रमाणात् ॥ धर्मं
चानादरात्तेषां भ्रश्येतावोऽपि शब्दवत् । न चास्ति
संस्कृत. शब्दः कश्चिन्म्लेच्छाप्रमाणे ॥ संस्कृत-
प्रतिरूपा हि तद्भाषाऽर्थान्तरं स्थिता । न चा-
धाचनरूपाणां वाचकत्वं कथं चन ॥ आर्याश्च
म्लेच्छभाषाभ्यः कल्पयन्तः स्वकं पदम् । पदान्त-
राश्लेषेते कल्पयन्ति कदा चन । न्यूनाशरं कदा
चिद्य प्रक्षिपन्त्यधिकशक्षरम् ॥ तत्रश्च प्राविदादि
भाषाकमेव तावद् व्यवहृतान्मभाषावदेषु स्वतन्त्रानि
निष्पीयचपातिरूपानिः स्वभाषातुक्त्वावर्थाद् प्रतिपत्त-
मावा दस्यते । तद् यथा ' ओदनं चोर् ' इत्युक्ते चोरस्य-
वाच्य इत्यपि । ' फणानमनर् ' इत्युक्ते अतः इति नव-
क्रिया भावः कथं दुस्तान्वादतः एव कथा इति । तथा

पापशब्दं वकारान्तं सर्ववचनमकारान्तं कल्पयित्वा सत्य
पाप एवासायितं वदन्ति । एवं माशब्दं स्त्रीवचनं
मात्रेण कल्पयित्वा सत्यमिवाहुः । वैशब्दं च रैफान्त-
शुद्धवचनं वैरिशब्देन प्रयाम्नायं वदन्ति । सर्वं सर्वस्य
क्षुधितस्यास्यै प्रवर्तनाद्वदं वैरिकायै प्रवर्तते इति ।
तथा द्रविडादिभाषाजानीदृशी स्वच्छन्दकल्पना, तदा
पारसीवरंयदनरौमवादिभाषासु किं विकल्प्य किं प्रति-
पत्त्यन्ते इति न विद्य । ' नसाम्मलेच्छप्रसिद्धं यत्
पदमार्यैर्विकल्प्यते । न कश्चित्तत्र विश्वातो युक्तः
पदपदार्थयोः ॥ निरुक्तव्याक्रियाद्वारा यन्मर्थः
परिगम्यते । पिकनेमादिशब्दानां स पदार्थो
भविष्यति ॥ ' इति प्राप्तम् ।

' एवं प्राप्ते, यदाभोऽत्र पदं निपुणदृष्टिभिः ।
विज्ञायेतायिनष्टं यन् तत् तदर्थं भविष्यति ॥ '
वैशब्दमापभ्रंगपरानि हि विच्छुतिभूयिष्ठानि न गम्यन्ते
भिविक्तम् । ' यत्तु वेदतद्वेषु पदं दृष्टमविच्छुतम् ।
म्लेच्छभाषासु तद्रूपमर्थं क चन चोदितम् ॥
तत्रयैव प्रतीयते प्रमाणेनाविरोधतः । पिकनेमादि
तदर्थेयं निपुणैरवधारितम् ॥ चोदितं तुपविष्टं वा
प्रयुक्तं वा क्रियागतम् । म्लेच्छैरव्युक्तं पश्चादायै-
ह्येमापिकैः कचित् ॥ तादृशं तु प्रतीयते ग्रामाण्ये-
नेति निश्चितम् । न तद्वर्मप्रमाणेन वेदारायेन
विरुध्यते ॥ ' अथिन ' पदार्थपदसंबन्धज्ञानापोह-
प्रवर्तनात् । प्रसिद्धिवत् तत्रस्या वाक्यार्थायानु-
गम्यते ॥ पिकदिशब्दार्थं वा म्लेच्छैर्येद्यधारि-
तम् । अपिरोधान् प्रमाणेन तद्विवादेनोदितम् ॥
चोदितं वा प्रमाणेन वेदेनेत्यस्य संगतिः । अर्थं.
सहाविरुद्धत्वात् तस्य तीरप्येक्षणत्वात् ॥ ' यथेन
ज्ञेयादयः पधनरा वेदे चोरिताः सन्तः अन्वर्गादिभिः
स्वमहाकामानर्थात् नित्यं ये प्राविष्यतिभुक्ताः ,
तेभ्य एवार्थार्थं विविद्यन्ते, यथा न निषादेष्टकम्,
' कृष्टं दक्षिण ' इति मिहिते ये एतेन धरहन्ति, तेभ्य
एवार्थतयं गहता दीपने, तपेह पिकनेमतमरत्वारिचोदिन
यत् वेदादकारान्तेनिश्रुतिभ्यश्चाप्रतीयमानं म्लेच्छेभ्यो
ऽपि प्रतीयते लोकाप्रमाणनिवृत्तार्याम्युपयुक्तविरोधात्

६।८।१।८. * पिण्डपितृयज्ञः दशैष्टपभावेऽपि कार्यः
दर्शविकारेषु च नातिदेशोऽप्य । भाट्ट. ४।४।८.

ॐ पिण्डपितृयज्ञः वर्षदिनेऽपि स्वकाले एव ॥
अमावास्याया पिण्डपितृयज्ञोत्तरगेन दर्शैष्टित्य प्रमा-
नत्वम् । सोमभागे दर्शपूर्णमाशोत्तरत्वरैव ' दर्शे
पितृयज्ञोत्तरस्य असम्भवेव प्रथम निरूप्यताम् ' इति
पितृयज्ञविवरणार्थं कादेनात्ममिन्द्रात् । ' यपितृयज्ञः
पूर्वेषु कथ्येति, पितृयज्ञ एव तत्रय निःश्रीय यजमानः
प्रतृते ' इति श्रुतेश्च । अत एव ' प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽ-
न्यमाहुदनीयं प्रणयति ' इति विहितं प्रणयनमपि पितृ-
यज्ञान्नेन । षष्ठ्यद्वात्वे अग्रं. पंचसु. कर्मपर्वणे एव तद-
पनयेन पितृयज्ञस्त्वाम्यभावापत्तेः । न च निःश्रीयत्
द्रामिकप्रणयनोपसर्पन्तम्, पितृयज्ञस्यापूर्वत्वात् । न वा
ऐष्टिकानामिदं सौमिप्रणयनेनैककर्मम्, तस्य दर्शान्द्र-
त्वात् । प्रणयनस्य पितृयज्ञस्यैव तु तदपर्वणं दर्शार्थं पुनः
प्रणयनस्यद्वात्, हुत्वा इति क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वसाम्प्रदानपर-
त्वेन अपराद्धे एव प्रणेतुमुचितत्वात्, यचनादपर्वणं वा ।
तस्मात् पितृयज्ञं समाप्यैवान्वाधानम् । इति प्राप्ते,
पूर्वाह्णपराह्णान्मिहितयोः अन्वाधानपितृयज्ञयोः कालाति-
व्रमात्रोपात्तं प्रणयनस्यापराद्धे करणे प्रातरग्निहोत्रं हुत्वे-
त्यस्य अनतिप्रयोजनकत्वापत्तेः, पितृयज्ञस्यापूर्वत्वेऽपि
दर्शिनःप्रणयनेन प्रश्नानुपसर्पन्तित्वात्, प्रणयनविध्यनन्तरं
दर्शान्द्रानुपसर्पन्तित्वान्नेन च ऋत्विज्जन्तुसंदिग्ध-
त्वान् दर्शनानुपसर्पन्तित्वेव स्वकाले पितृयज्ञः । पूर्वं
सुरिति वचनो यस्याप्येवार्थवादस्य च प्रधानसामामि-
श्रायणोपपत्तेः । संकर्म. १।१।१९.

* पिण्डपितृयज्ञः न दर्शान्द्रम् । अथ स्वर्गार्थं इति
मूलानुशासनम् । पञ्चतण्डुलं नित्यं एजायम् । भाट्ट. ४।
४।८. * पिण्डपितृयज्ञः यदि पौर्णमास्यानायाज तदा
अनन्तप्राथम्यानायाजो कर्तव्यः, कुण्डपाणिनामयने
' माघ दर्शपूर्णमाशस्या यजेत ' इत्यत्र न कर्तव्यम् ।
भा ४।४।८।२१, * पिण्डपितृयज्ञः सकृत् । ४।३।४।
१०-१२, पिण्डपितृयज्ञः एकपञ्चम्, न सर्पार्थः । ४।
३।६।१३-१४, पिण्डपितृयज्ञः स्वर्गफलकः । ४।३।७।
१६-१६.

ॐ पिण्डपितृयज्ञः सिनीवालीकुङ्कोः संनिपाते
उत्तरसिम्बु दिन कार्यः ॥

यदा सिनीवाली कुङ्कोति द्वे अग्नि क्रमेणापततः
तदाऽपि पूर्वाभिर्दक्षजन्तुयनेन पूर्वदिग्मेघे पर्वणि पितृयज्ञे
प्राप्ते, परिमन्त्रेवेत्युच्यते । ' यदहरेषु पुरस्तात् इदपते
तदहर्दद्यात् ' इति ' यत् पितृयज्ञः पूर्वेषुः ' इति ' अत-
सद्धे इदानी ' इति वचनस्यैकवाक्यतया लक्ष्यस्य चन्द्र-
दर्शनापराह्णविशेषणद्वैतपविशिष्टामावास्याकायस्य द्वैत-
त्वात् । चन्द्रदर्शने ' अमावास्यानामपराद्धे पिण्डपितृ-
यज्ञेन चर्तनम् ' इत्येकस्मिन्नेव वाक्ये विशिष्टकालविधि,
प्रतीक्षाविषयतया उपादेयत्वाच्च न विशेषणोपरिवक्ष्येति
तु भाष्ये स्थितम् । न च पूर्वदिने चन्द्रदर्शनाभावस्यैव
परदिनापराद्धे अमावास्याया अमावादन्यतरपरित्यागा-
वश्यकत्वे यत्पूर्वदिने वचनानुशास्ये चन्द्रदर्शनस्यैव
ज्ञानं युक्तमिति वाच्यम् । ' वा तिथिं समनुशास्योदय
याति दिवाचरः ' इति स्मृत्या परदिने अमावास्यायाः
पूर्णतोत्तेः । अपराद्धे सर्वाचन्द्रदर्शनस्यैव सति कर्तव्यम् ।

ननु ' पिण्डान्वाहार्पणं श्राद्धं क्षीणे राजर्षिं शस्यते '
इति स्मृत्यन्तरेण चन्द्रदर्शनपदस्य चन्द्रक्षयेपलक्ष्यत्वेन
व्याख्यानात् चन्द्रक्षयस्य च ' आद्यैर्मन्त्रे चतुर्दशः
क्षीणे गवति चन्द्रया । अमावास्याऽऽश्रमो च पुनः
निल भवेत्तु ॥ ' इति स्मृत्या चतुर्दशीपुनःप्रातराया-
मेवोपलक्ष्यतात् सिनीवाल्यामेव पितृयज्ञः, अत एव ' यद-
हस्येव चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वीत ' इत्यादि-
वचनैरंशान्तर्यामि काले चन्द्रदर्शनस्य विशेषणत्वात्
तुल्यन्यथेन परदिने तदनुष्ठाने प्रसक्ते ' पश्चान्तं कर्त्तुं
निर्वर्त्य वैश्वदेव च सक्रियः । पिण्डयज्ञं वाः कुर्वा-
न्वचोऽन्याहार्पणं पुनः ॥ ' इत्यादिना अन्वाधानपितृयज्ञ-
आह्वाना एव सर्वं पत्राविधानात् अन्वाधानसकस्यैकचन्द्र-
दर्शनपदं चन्द्रक्षयेनैकमेवेत्युक्तं कर्मवैधीने इति
चेन्न, न । ' अर्वागच्छामयस्य द्वितीया तु प्रदरयेत् ।
तत्र याम न कुर्वीत सर्वं देवा पारमुच्युः ॥ ' इति
वचनेन हाय चन्द्रदर्शनविशिष्टप्रतिगदि प्रश्नस्यानिष्टे-
दुपयोपि चन्द्रदर्शनस्यावश्यकत्वे द्यहकालत्रियमाणयोः
अङ्गप्रधानयोस्तदसंभवे अङ्गपुण्यविशेषन्यायेन अन्वाधाने

एव ददाधम्य युक्तत्वात् । अत एव ' तद्वैके दृष्या उपपत्तन्ति ' इति श्रुतिः दृश्यमानेऽपि कदा चिरचिति गोमिलश्च । पितृवदस्य तु ' यदहोप पुस्तान् पश्चच्च ददयते ' इति श्रुत्यन्तरेण कुङ्गामेव विधिष्य विधानान् स्मृत्या धीगचन्द्रोपलक्षकत्वेन न्याह्या युक्ता, अपितु अमाद्याम्बापरम्यैर मृगांचन्द्रमणोः सतिर्कार्यपत्त्वं पञ्च दद्यात्वाधिकरणसिद्धं मृतोक्तं युक्तम् । न च ' यदहः पश्चात्प्रमा अम्युदेति तदहर्षन्न इमंल्लोकानमिजयति ' इत्यादिश्रुतिभिः चन्द्रदर्शनदिने यागनिषेधस्मृतेरपि बाधोऽस्तु इति वाच्यम् । चन्द्रदर्शनदिनं प्रयत्नानि तददर्शनात् प्रदत्तात्तात् हीनमेवेति तस्या बर्हिन्मन्वेयुक्त-स्तुतेः हीरविशिष्टोपलक्ष्य चन्द्रादर्शनदिने यागविशि-ष्टोपलक्षेनापि अस्यायथादत्त्वोपपत्तेः, अमावास्याऽष्टमास्त-प्रभूति चन्द्रोदयस्य साद्यादुदितमानस्य लोकेदर्शनात् श्रुतिमूलोपलक्षेणः इति के चित् । तस्मात् सिनी-पत्न्यामन्यापानं कुङ्ग जगोत्तरं पितृयज्ञः । यजानार्थ-वादादिश्च पूर्णशोः पर्वप्रतिपद्योत्सवः । संकर्म. १।२। १०.

• पिण्डपितृयज्ञस्य अतिप्रणीतस्य विहितस्य आह-वनीकानपिद्वयस्य । सु. ५ ७८०.

• पिण्डपितृयज्ञे अनाहिताग्निना अतिप्रणीत औपासने वा उपयोयः ॥

' यदन्तरिक्षम् ' (-पृथिवीसुत वां यन्महतरं पितरं च विहितम्) इति मन्त्रेण गार्हपत्यस्योपन्यासं पितृयज्ञे विहितम् । तच्च आहिताग्निर्गृह्णात् प्रवृत्तः अनाहिता-ग्निर्गृह्णात्पितृयज्ञे प्रायं इति वदयं गार्हपत्य उत्पत्तीयः । प्रवृत्ते होमार्थप्रद्रेः उपस्येयस्य भिन्नत्वात् । इति प्राप्ते, संवत्सरोपनिषिद्धस्यैव गार्हपत्यत्वात् तादृशस्योत्पत्तये च अनाहिताग्निरभिव्रान् प्रवृत्ते आधिक्यस्य भेदस्य बोधकेन अनाहिदेरात् आपन्ननामभेदेऽपि गार्हपत्य-वधिष्यन्मोरेपेदात् ' यन्मन्त्रेण प्रद्वयते तमेवोपनिषेत् ' इति यचनाच्च अतिःप्रणीतस्य औपासनाप्रसंगं उन्वयान् । संकर्म. १।२।१५.

• पिण्डपितृयज्ञे अनाहिताग्नेरेव्यधिकारः ॥

अग्निताप्येषु दर्शपूर्णमासादिपितृय पितृयज्ञेऽपि अना-हिताग्नेर्नाधिकारः । यत्तु धूपने ' अप्यनाहिताग्निना कार्य-मेव, इदं विन्मे वृत्तम्, इदमविपत्, इदं चिच्छब्दयाम, पितरंश्चिन्माऽऽवेद्यन्ति ' इति, तदनाहिताग्निनाऽपि पत-ल्लर्कस्यम्, किं पुनराहिताग्निना, इत्येवमर्थवादत्वेनापि उपपन्नम् । इति प्राप्ते, अवपारणार्थेन अपिशब्देन कृतोप्यमेवेति स्पष्टविधिना च अनाहिताग्नेरपि अधिकारा-वगतेः इतरथा एव तत्रार्थवादः । संकर्म. १।२।१२.

• पिण्डपितृयज्ञे उपस्थानमन्त्रस्य गार्हपत्यपद-लोपः (आहिताग्नेरुपि) ॥

तस्मिन्नेव मन्त्रे ' अग्निर्मा तस्मादेनयो गार्हपत्यः प्रमुच्यते ' इति गार्हपत्यस्यान्तरस्य अवमप्येत्यर्थत्वेऽपि मन्त्रानुब्रह्मावधिकारेण प्रयोगे होमविकरणत्वेन संस्कार्य-त्वात् गार्हपत्यपद अवपीय आगतस्य्यारप्रलोपस्यै उदे वा प्राप्ते, गार्हपत्यस्यमानं लुप्यते, ताकमानस्य अद-निकावचनत्वात् । उरनिष्ठेय इत्यामतेपदेन मन्त्रस्य करणत्वेन प्राप्तेः, प्राह्वयस्य ताव गार्हपत्यपदपिनितुंका-स्यैव समवेतार्थकत्वात् । अग्रेः अट्टयुक्तस्य अन्वयन्त-रेण मन्त्रान्ताकाभावेन पदान्तरलोपसंभवात् । अत एव ' न देवताऽदित्यन्धिकारम् ' इति पात्रे न्यायः सगच्छते । दृष्टव्यपदलोपितमन्त्रस्यैव लोप इति वाचिकस्यः प्राचिनस्तु पितृय एव । संकर्म. १।२।१५.

• पिण्डपितृयज्ञे विशेषाणा अन्कोऽसिद्धेः तेषाम-भावे च विषेयानुपपत्तेः तद्विशेषाभिधाविगच्छ कल्पना (तद्विशेषाः विधियोगविधाप्रयोगाः) । कणिस. ५. ३८० • पिण्डपितृयज्ञे ' समूले बर्हिर्भवति ' इति दर्शनां मन्त्रव्यवसुक्तम् । तस्त्वुत्पत्ते च ' यत् वरुणि रितं तद् देवानाम्, यदन्तरा तन्मनुष्याणाम् ' इत्यनुवाकः । पदविदित्वाधिकरणम् । १।२।१।१५.

• पिण्डपितृयज्ञाधिकरणम् । पिण्डपितृयज्ञ-न्यायः । पिण्डपितृयज्ञः प्रवृत्तार्थे न दर्शयाम् ॥

पितृयज्ञः स्वकालवादनङ्गं स्यात् । ४।४।
८।१९ ॥

भाष्यम्— अस्ति आमाकारये कर्मणि पितृयज्ञः
' अमात्राभ्यावाभनराहे पिण्डपितृयज्ञेन चरति ' इति ।
तत्र कथञ्च. विनामानास्त्वस्य कर्मणः पिण्डपितृयज्ञोऽङ्गम्,
उत्पन्नङ्गमिति । किं प्रसङ्गः ? अङ्गम्, फलज्ञस्यैवाधानात्
निश्चयनचरणात् । आह, ननु फलफलनिर्वायकत्वं तदङ्ग
मिति । फलस्यैवं फलमेव स्वर्गेणेति । उच्यते । सत्यम् ।
अनायास्याना एकावकाशेनाद्य नक्षत्रः स्वर्गं. कल्पयितु-
मिति । आह. कालवचनस्यात्र कर्मणैकवाक्यत्वं सं-
भार्यमिति । उच्यते । एतद्व्याजस्यैवाधानात्कथयता
संभारति । स्वर्गे कल्पये न लक्षणा, न श्रुतिः ।
एवं चास्मन्मते, ' कल्पितृयज्ञः पूर्वैः कथ्यते, पितृयज्ञ-
एतन्न निश्चयि चरमानो देवेभ्यः प्रलुते ' इति ।
अमात्राभ्या प्रति पिण्डेषु प्रसिन्नि च श्रूयते । तस्मात्तदङ्ग
भूतमिति । एवं प्राप्ते, द्रूम. । पितृयज्ञः स्वकालवा-
दनङ्गं स्यात् । अतद्भूत. पिण्डपितृयज्ञः । कर्मात् ?
स्वकालव्याज. स्वस्यामिदितेन कालेनाभ्यं कथञ्च, न
कर्मणा कथितेनेति । यथा ' दशपूर्णांमालाभ्यामिदं सोमेन
यजेत ' इति । यथा ' पुरस्तादुपसदा सोमेन चरति ' इति ।
अत्र काले एतस्य मुख्यः शब्दो न कर्मणि । कर्मणि
लक्षणा । श्रुतिश्च लक्षणाया पर्यवस्यति । यद्येक एतद्व्याज
कर्मणोऽत्र न भविष्यतीति, तत्र न । कर्मात् ? अनुवाद-
हे सत्यं न्यायान्, न विरोधे । विविधाकारम् । तस्मात्त-
मात्राभ्याङ्गमेव सत्यम् । एतस्मिन् काले हे कर्मणि
पर्यवस्यति इति ।

टिप्पणी— पितृयज्ञः स्वकालवादनङ्गं स्यात् ॥ (विद्वान्त-
नट-) ' अमात्राभ्यावाभनराहे ' इति सामानाधि-
करणम् (अत्रयस्येते) । तस्य कालवचनत्वे (सति)
उपसदते । इत्यथा अनायास्याङ्गत्वेन आहोपादीनि
उच्येत् । तेषामङ्गत्वेन पिण्डपितृयज्ञे निर्धारणे (विधी-
येत) । तस्य अत्राहः काल. (निर्धारणे) इत्यनेन द्वारेण
सामानाधिकराम्यं कीदृशमपि स्यात् (न स्यादित्यर्थः) ।
किंवा वेप (वैश्विदिङ्गमद्राद्यं शान्तानाधिकरणम्)
कल्पना (न संभवति) । तस्मात् (कालवचनत्वात्)

अमात्राभ्यावाभनराहे (काले) निमित्ते फलव कर्मं विधीयते ।
(तस्मात् फलप्रयुक्तः पिण्डपितृयज्ञः, न क्रतुप्रयुक्त इति) ।
तुल्यवच्च प्रसंख्यानत्वात् । २० ॥

भाष्यम्— तुल्यवचनान्यैः प्रधानैः प्रसख्यायते ।
' चत्वारो वै महायज्ञाः अग्निहोतृयज्ञः, दशपूर्णांमालो,
ज्योतिषोयज्ञः, पिण्डपितृयज्ञः ' इति महायज्ञैस्तुल्यवत्
प्रसख्यायते । काऽस्य महायज्ञत्वात् स्यादन्त्य. फलव-
चानाः । तस्मात्तदङ्गम् ।

प्रतिषिद्धे च दर्शनान् । २१ ॥

भाष्यम्— इदं शान्तद्वयम् । प्रतिषिद्धे हि आमावासे
पिण्डपितृयज्ञं दर्शयति । ' पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृय-
जान् नामात्राभ्याम्, हत्वा भ्रातृयजममावास्या यजेत,
पिण्डपितृयज्ञेनैवामात्राभ्याम् प्रीणाति ' इति । अतन्ना-
ममात्राभ्याया पिण्डपितृयज्ञं दर्शयति । तदत्रङ्गत्वे उपपद्यते ।
तस्यैवपि नात्र पिण्डपितृयज्ञ इति ।

इति प्रयोजन विवक्षाः । यदि पौर्णमास्यामाधानम्,
ततोऽनन्तरमाधानमावास्याया न निश्चये, यथा पूर्वपक्षः ।
यथा तर्हि सिद्धान्तस्यैवा कर्तव्यः । इदमत्र प्रयोजनम् ।
कुण्डपातिनामयने ' मासत्रिहोतृ लुहोति ' ' मास
दशपूर्णांमालाया यजेत ' इति । यथा पूर्वः पक्षस्यैव
कर्तव्यः पिण्डपितृयज्ञः । यथा सिद्धान्तस्यैवा न कर्तव्य
इति । श्लोकमनुवादहेतुनि ' आधानं पौर्णमास्यां चेद्
युक्ते दर्शं करिष्यते । अनङ्गं पितृयज्ञश्चेत् सत्रे च
न करिष्यते ॥ ' इति ।

शा— (सिद्धान्तमह-) ' नैवं माघारणत्वेऽपि
सामानाधिकरण्यतः । कालनाचिन्त्यमेव स्यात् तस्मा-
त्पेक्षाश्च कर्मणि ॥ ' यद्यपि तावत् (कर्मकालोः)
सामान्य अत्रावत्स्यैवाहः, तथापि अत्राहसामानाधि-
करण्यत्वात् कालवचनमप्यवसीयते ।

सोम— पूर्वम् (पृथ्वितिरित्यत्र) अयं गतोऽस्मीति
स्तात् फलस्य अत्र नैवैवित्यर्थम् । प्रकृते तु अयन्ता
नुपस्थित फल कर्मणोश्च इत्युक्त इति वैश्वेनेन प्रसङ्ग-
स्तान् संसतिः । मूर्धापेक्षु- अमात्राभ्यावादनस्य
कालवचनत्वेन स्वस्यामिदितेनाहोतृयज्ञेन पितृयज्ञे

नाहं स्वादिति । प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे दशविकारेषु प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तु न प्रवृत्तिः ।

वि— 'ब्रह्मज्ञं स्वाहा वा पिण्डपितृयज्ञः', इती द्विष्टः । अमावास्याव्यक्तितो, मैत्रं तद्व्याजितोः पुनर्धनम् ॥ '

भाट्ट— अतारभ्य धृतम् 'अमावास्यायामपराहे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' इति । तस्मात् पिण्डपितृयज्ञो दशैष्टयज्ञम्, अमावास्यायामपरेण कर्मवाक्यानां 'तय जवान् जुहुयात्' इतिवत् वाक्यादर्शाद्भक्तप्रतीतेः । यद्यपि चाप्यं कालेऽपि मुख्यं, तथापि फल्यस्वनाभियोगेन कर्मपरत्वमेव युज्यते । यन्तुयन्तु यद्यपि फल एव मुख्यः कर्मणि तत्रोपाधिकदृष्ट्या, प्रवृत्ते च कालपर एव, अपराहसामानाधिकरण्यात्, तथापि 'तस्मात् पितृभ्यः पूर्वैःतुः कियते' इति वाक्ये दशैष्टयपूर्वकालध्वज्यात् वेद्युधन्यायेन दशैष्टयस्त्रिदशत्तदङ्गताम् । इति प्राप्ते, अमावास्यायामपरेण कर्मवाक्यानां मार्गेण नियतम् । लक्षणा तु प्रमाणाभावात् कालाप्रमाणाधिकरणविरोधाच्च दूतोऽप्यस्त्वैव । पूर्वैःतुर्वाक्यमपि हेतुत्वमस्तिज्ज्वलनं तदवतिथोक्तिफलमं विवक्षते, जपि तु विधिद्वैते पूर्वैःतुःकालम् 'यथाऽस्य क्वचित्थाति मितस्त्राप्रुपासते' इति प्राप्तमन्त्रं देवतामामम् । के चित्तु द्वैवे चन्द्रदर्शनात् पूर्वैःतुःरिति व्याख्याय फल्यधर्मणि परेषुः पितृयज्ञमनुनिमित्तम् । सर्वथा न दर्शानं पितृयज्ञः । एवं च 'पौर्णमासीमेव यजेत श्रगृपरात्रामान्याम्, ह्यना भ्रातृयवमावास्याय यजेत, पिण्डपितृयज्ञेनैरामायास्वाया प्रीणाति' इति दशैष्टयमात्रेऽपि पिण्डपितृयज्ञदर्शनं संगच्छते । एतद्वहेनैव च 'पितृभ्य एव तन्त्रं निश्चीय यवमानः प्रतदुते' इत्यादिपिण्डपितृयज्ञार्थादे यथोक्तिकतापि न शक्तिः ।

यत्तु 'न दशैतं किना श्राद्धमाहोतारोद्विजन्मनः' । इति मनुयवनम् (मनु. ३।२८२), तत् श्राद्धं वृष्ण पशुश्राद्धं दद्यात् अमावास्यायां किना आहोतारो न भवति अनाहोतारोरेव तिष्ठन्तरेष्विति व्याख्येयम् । न तु दशैतं दशैष्टं किना श्राद्धं पितृयज्ञो न भवतीत्येव व्याख्येयम्, दर्शनादेः पशुणां प्रमाणाभावात् । तेनायं स्वार्थं इति मूल्यानुयायिनः । यन्तुयन्तु अक्षरेण अहोतारोम-रुपनाभिधत्तस्य आप्त्यन्मादिभिः सरणात् ज्योतिष्टोमः-

दिकृतमित्युत्पन्नप्रणनाच्च मित्य एवायम् । प्रयोजनं दर्शामावेऽपि करणम्, तद्विकारेषु च नातिवेशः । यत्तु भाष्यकारेण पौर्णमास्यामात्रेण कृते अग्निमावास्याया दशैष्टयमात्रत्वं पूर्वपक्षे अक्षरमित्युक्तम्, तत् तद्विश-रानिषु पवमानेष्टियथे आघानोत्तरदिने पौर्णमासकाल-भावे च श्रेयम् । यदा तु तदुत्तरदिने कालकञ्च पौर्ण-मासस्य, तदा आघानदिने एव त्रेष्टिं यान्तात्तन्मणीयं पौर्णमासस्यान्वाधानं कृत्वा श्रेयते पौर्णमासेनेष्ट्या अग्निपदशैष्टयज्ञवैरे पितृयज्ञतुष्टाने न कश्चिद्विरोधः ।

मण्डन— 'दशयजनेन शुचः पितृयज्ञः' ।

शंकर— 'पितृयज्ञो न दर्शानम्' ।

* पिण्डपितृयज्ञन्यायः । 'अमावास्यायामपराहे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' इत्यनानारभ्याधीतवाक्ये ध्रुवः पिण्डपितृयज्ञः क्रतुर्यं । युक्तार्थो वा इति सग्ये कर्म-वाच्यमावास्यायामपरेणमिवाहायत् तदङ्गताम् । यद्यपि कालस्यापि साधारणोऽयं शब्दः, तथापि फल्यस्वनापरि-हास्य कर्मवाच्येन । अत्र क्रतुर्यः इति प्राप्ते, सिद्धान्तः । कालकर्मसाधारणोऽपि अमावास्यायामपरेण अपराहस्य-यमानाविहितः इति कालपर एव । न च साधारण्यम्, काले रुदतात्, कर्मणि च तत्संयन्नेन लक्ष्यिभवात् । तस्मात् स्वर्गकलः पिण्डपितृयज्ञः । फल्यपरत्वं १।१।४ पृ. ११२ त्रपु.

* पिण्डपितृयज्ञहोमो दशैष्टियं दशैष्टयमात्रवर्हिर्धर्मो न भवन्ति । भा. ३।७।१।२-४.

पिण्डपितृयज्ञहोमो दक्षिणामौ, नाहयनीचे ॥ पितृयज्ञे एव दक्षिणामौ अतिव्यापि हविषः आहय-नीचे एव होमः, गार्हपत्ये अतिव्यापि तथा दर्शनात् । 'यदाहवनीये तुरीति' इति वाक्यस्य वाक्ये मानाभावात् 'दक्षिणांशैरेकेल्लुक् धृपापत् उदरति' इति यवनात्यरेण प्रणीतामेरेपि सत्त्वात्, तस्य च पशो अतिप्रणीतान् दशार्थताय तनेव वा होमः । इति प्राप्ते, 'यस्मिन् अक्षरपति तस्मिन् द्युतेषु' इति यवनेन विद्वान्, प्रणीतस्य तु आहवनाहोद्विनिःशरणेन लो भिष्यन्तात् । अत एव तस्यादशैष्टयमपि न द्रव्यति, 'ये स्यापि

पितृयज्ञ. स्वकालत्वादनङ्गं स्वात् ॥ ४।४।
८।१९ ॥

भाष्यम्— अस्ति आमावास्या कर्मणि पितृयज्ञ-
' अमावास्यानामपराह पिण्डपितृयज्ञेन चरति ' इति ।
नत्र सद्यः विमानावास्या कर्मणः पिण्डपितृयज्ञोऽङ्गम्,
अनामङ्गमिति । किं प्राप्तम् ? अङ्गम्, फलसन्निधानम्
नित्यवचनाच्च । आह, ननु फलसन्निधावप्यत्र तदङ्ग
यदिति । फलघोटे कल्पेत स्वर्गेणेति । उच्यते । सत्यम् ।
अमावास्याया एकाग्रतयात्र शक्यं स्वर्गः कल्पयितु-
मिति । आह । कालवचनत्वात् कर्मणैकशक्यत्वं सं-
भरतीति । उच्यते । लक्षणयाऽपि तावत्कर्मैकशक्यता
संभवति । स्वर्गे कल्पे न लक्षणा, न श्रुतिः ।
एव चापनन्ति, ' यदपितृयज्ञं पूर्वेषु करोति, पितृयज्ञ-
एतन्न निष्पीय यजमानो देवेभ्यः प्रतुते ' इति ।
अमावास्या प्रति निष्कृतं प्रनति च श्रुते । तस्मात्तदङ्ग
भूतमिति । पर्यं प्राप्ते, ज्ञानः । पितृयज्ञ. स्वकालत्वा-
दनङ्गं स्वात् । अत्रङ्गभूतः पिण्डपितृयज्ञः । क्रमात् ?
स्वकालत्वात् । स्वकालाभिहितेन कालेनाप्य सनन्यः, न
कर्मणा लक्षितेनेति । यथा ' दशपूर्णांमासाभ्यामिदं सोमेन
वचेत् ' इति । यथा ' पुरस्तादुपसदा सोमेन चरति ' इति ।
अत्र काले एतन्न मुख्यं शब्दो न कर्मणि । कर्मणि
लक्षणा । श्रुतिश्च लक्षणाया कर्तव्यती । वक्षोक्तं लक्षणया
कर्मैकशक्यता भविष्यतीति, तत्र न । क्रमात् ? अनुवादे
हि लक्षणा न्याया, न विद्ये । विद्विषायम् । तस्मात्त-
मावास्याकर्मणा सवन्व । एकस्मिन् काले द्वे कर्मणां
परस्परैकत्ववदे इति ।

दुष्— पितृयज्ञ. स्वकालत्वादनङ्गं स्वात् ॥ (सिद्धान्त-
माह—) ' अमावास्यानामपराह ' इति सामानाधि-
करणम् (अत्रगम्यत्वे) । तत्र कालवचनत्वे (एते)
उच्यते । इत्यत्र अमावास्यावचनेन आत्रेकाश्रयि
उच्येत् । तेषामन्वयेन पिण्डपितृयज्ञो निष्पीयते (विधी-
येन) । तन्न अपराह कालः (निष्पीयते) इत्यनेन द्वारेण
सामानाधिकरन्थं कीदृशमपि स्वात् (न स्पष्टित्यर्थः) ।
सिद्धा चेप (वैदपिडरत्नद्वारा सामानाधिकरण्य-)
कल्पना (न समप्रति) । सामात् (कालवचनत्वात्)

अमावास्यावचनार्थे (काले) निमित्ते कालव कर्म निष्पीयते ।
(उष्मात् फलप्रयुक्तः पिण्डपितृयज्ञः, न क्रतुप्रयुक्त इति) ।

तुल्यवचनं प्रसक्त्यानात् ॥ २० ॥
भाष्यम्— तुल्यवचनार्थे प्रधानैः प्रवक्ष्यामहे ।
' चत्वारो वै महायज्ञाः अग्निहोतृयज्ञः, दशपूर्णांमासौ,
ज्योतिषोमः, पिण्डपितृयज्ञः ' इति महायज्ञैस्तुल्यत्वात्
प्रसक्त्यायते । वाऽस्य महायज्ञता स्यादन्यत्. पश्य-
चाय । तस्मादनङ्गम् ।

प्रतिपिण्डे च दर्शनात् ॥ २१ ॥
भाष्यम्— इतश्चानङ्गम् । प्रतिपिण्डे हि आमावास्या
पिण्डपितृयज्ञं दर्शयति । ' पौर्णमासीमेव वजेत् भ्रातृय-
जान् नामावास्याम्, हत्वा भ्रातृयजन्ममावास्यायां वजेत्,
पिण्डपितृयज्ञेनैवामावास्यायां प्रीणाति ' इति । असत्या-
ममावास्यायाः पिण्डपितृयज्ञं दर्शयति । तदनङ्गत्वे उपपद्यते ।
तस्मादपि नाङ्गं पिण्डपितृयज्ञ इति ।

किं प्रयोजनं चिन्तया । यदि पौर्णमास्यामाधानम्,
ततोऽनन्तरतया ममावास्याया न निष्पद्ये, यथा पूर्वपक्षः ।
यथा तर्हि सिद्धान्तमाहा कर्तव्यः । इदमत्र प्रयोजनम् ।
दुष्कृतानिनामकने ' मासमग्निहोतृं लुहोति ' ' मास
दशपूर्णांमासाभ्यां वजेत् ' इति । यथा पूर्वः पश्य-
चान्यत्. पिण्डपितृयज्ञः । यथा सिद्धान्तमाहा न कर्तव्य
इति । श्लोकमप्युदाहरति ' आधानं पौर्णमास्यां चेद्
वृत्ते दर्शं करिष्यते । अनङ्गं पितृयज्ञश्चेत् मन्त्रे च
न करिष्यते ॥ ' इति ।

मा— (सिद्धान्तमाह—) ' नैत्रं साधारणत्वेऽपि
सामानाधिकरण्यतः । कालत्वाच्चिन्त्यमेव स्वात् तस्मा-
त्पेक्ष्य कर्मणि ॥ ' यत्रापि तावत् (कर्मकालयोः)
साधारणं अमावास्यामन्दं, तथापि अपराहसामानाधि-
करण्यत्विषया कालत्वाच्चिन्त्यत्वात् ।

सौम— पूर्वनं (पृथगितिरिच्य) अयंवाटोपनीत
तान् फलस्य अत्र नैमित्तिकत्वम् । प्रवृत्ते तु अत्यन्ता
नुपस्थितं फलं कर्तव्यं इत्युक्तं इति वैपरीत्यं प्रत्य-
क्षानात् सगतिः । सूत्रार्थस्तु— अमावास्यावचनस्य
कालत्वाच्चिन्त्येन स्पष्टाभिहितकालोपिस्वात् पितृयज्ञो

सिद्धान्तस्तु वर्तते अथवाविपादनात्मनविधिभिर्विरोधित्वेन अकर्मव्यवप्रतिपादनात्मनः कर्मिण्ये च प्राप्ति विकल्पापत्तेः तस्यपरिहायस्य पशुंदासोऽत्र अङ्गीक्रियते । तस्य विषय-समर्पणेन अतुङ्गलया विक्रयानोसङ्घटनान् कर्मन-संकोचनार्थोपगृह्यात् तदन्यमात्मसंकोचार्थस्य पशुंदासस्य स्य वैलयाय इति । सु. पृ. ८.

॥ पिचं यदि शर्करत्या क्षान्यति, कोऽर्थः पदोलेनेति न्यायः । स्वल्पप्रवनेन कार्यसिद्धौ बहु-प्रयत्नान्तर व्यर्थमिति विषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति । अत्र पशोलाभनेन पशोरपन गृह्यते, तस्य शततुलात्वात् । उक्तं च ' पशोऽपत्र शित्तत्र मूत्र तस्य विरेचस्मृ । फल तस्य निक्षेपत्र नाडी तस्य कफागहा ॥ ' इति । साहस्री. ७१९.

• पित्र्यधर्मस्य पीतयस्य चातुपरस्त्रीना गङ्गासातो ररिममधुपाना पित्र्यायनानामपि गङ्गासाते. गङ्गाचतुष्क-सद्व्यापनिमित्तारोपदर्शनात् सादृश्यादिना केन पितृ-धर्मस्य आरोपे भवति । सु. पृ ५०८.

• पित्र्याणि कर्माणि अपराधे अपराहे । ६।८। ६।२५ • पित्र्याणां अग्नि कथयान्दन् स्त्रियद्देवता आवापिस्त्रियद्देवता । तत्र उक्तमान्वायेऽपि ' देवो अग्नि. कथयान्दन्ः स्त्रियद्देवता मन्त्र कृति ' इति मन्त्रे उक्तं, न्याये च तदेतोल्लेखः कर्तव्यः । साहित्यस्तु एव न कुर्वन्ति । तत्र मूलं नित्यम् । नाट. १०।६।

२०. • पित्र्याग्निद्वौ ' मित्र्यरयो लोकार्त्त ' इत्युत्तर-परिपरिधानमत्र. वाक्येनेयिना कर्मनेने ' मित्र्या-वर्गौ तत्र पुरस्तात् ' इत्युच्यते । तथा आहवनीया वेद्ये ' मूर्धस्ता पुरस्तात् पातु ' इति प्राश्नो मन्त्र. ' मूर्धस्ता दक्षिणत. पातु ' इत्युच्यते । सप्रदायमते एव अत्र मन्त्रयेऽपि उक्तो नास्ति । वाल पृ १२७. • पित्र्याणां शान्तासु हन्ति पूर्य कर्तव्या । हन्ति कृत्वा पाकः कार्ये । १०।१२।८।७५.

• पित्र्येष्टौ निषण्णत्वा कर्मन्वेऽपि अनुसक्या द्यम् । सु. पृ. १०६४.

॥ मित्र्यकर्मणामपरपक्षादिः काठ ॥ इतरेषु तु पित्र्याणि । ६।८।६।२५ ॥

भाष्यम्-- आदादादि अपराधे अपराहे च, स्मृतिरूपान्वायदर्शनात् । (भाष्यकारेण न व्याख्यातमिते दुप्रीका, तस्मान् अथ क्रम्ये न मायकारम्येति भाति) ।

द्वय- पित्र्याणि (कर्माणि कानि चित्) एतानि-उदकवर्षणमहस्य. (कार्ये न दक्षिणायनादिकं कार्त्त-पेक्षते) । पिण्डपितृयज्ञ अमानवात्म्याम् (सर्वस्याम्) । उभयो. पथयो. आदात् (चन्द्रसूर्योपरागनिमित्तम् । नित्यं च द्रव्यदेशनादागसमिधानवशाच्च विहितम्) । पित्र्या चातुर्मास्यकारा (महापितृयज्ञाख्या साकनेष-काले) पौर्णमास्याम् । (नाम अपरपक्षकालसंग्रह) । तानि न निदोगत इतरेषु (वैकाले इतरेषु । यथासमय एव इतरेषु तेषु वा कर्तव्यानि) ।

(वि- इदमधिकरणं नास्त्येव । आट्ट- इदं अधिकरणं पूर्वधिकरणे एषान्ताभिविक्तम् ।)

मण्डन- ' विष्य कर्माणापराहादिकाले । ' शंकर- ' विष्य वृणोऽपरागणे । '

॥ पिपीलिकामिर्मन्थानिगिरिधिलेपनन्यायः । यथा आहु - ' अश्वत्थ मन्थानिगिरिं पर्षन्मिपिपी-लिक्वा ' इति । अश्वत्थयोपन्यासे अथ प्रवर्तते । साहस्री ८७९.

॥ पिपीलियागतिन्यायः । यथा पिपीलिका वृक्ष-शिरःस्थितामधुस्रक्करणात्वादेन इत्येवमात्रा तत्रापि महा-यानेन गच्छन्ती कालान्तरे तदसमरथयाम्यादत्ते, तथैव अशनी पुरुष. श्रुतिस्मृतिपुराणविहितकर्मोपायनाविमार्ग-संवातमुद्धान्त.करणतया च मान्तरेषु कदा चित् प्राशुपूर्प-शालोऽवश्यं मन्थानन्मनुभवतीति । साहस्री. ५१७.

• पिपीलिकमध्या अनुष्ण् । पादेषु अयस्यमि ११।८।१२ । उदा० ' पापु मन्थन् ' (कर्म. १।१२।१ ।) के. • पिपीलिकमध्या दग्निन् । पादेषु अयस्यमि ११।६।११ । उदा० ' हरी दन्तं मधुबन् ' (ऋ. १. १०।१०।५।२) । के. • पिपीलिकमध्या वृहती ।

प्रतिमुद्धमानाः' इति मन्वे तस्य रजोऽहननार्थत्वं-
श्रमात् । संकर्म. १।२।११.

॥ पिण्याक्याचनार्यं गतस्य सारिकावेत्तदान्
त्वाभ्युपगम इति न्यायः । सर्वदर्शनग्रन्थे पूर्णप्रलम्बे
अर्थ न्यायः । साहस्री. ७०९.

● पिता पितामहः सोम न विवेत् इति (मायम्) ।
पितुः पितामहस्य वा अयोऽनसत् मान्यश्रीर्निमित्तत्वे-
नोप्यननं सहित्वापिबद्धा सिद्धम् । वा. ३।१।६।१२
५. ६९६. ● पिता वार्यके पुनरुत्तरीति । तथा च
' वृद्धो च मातापितरौ राज्ञी भार्या सुतः शिशुः । अप्य-
कार्यस्य कृत्या भवत्या मनुजर्षी ॥ ' इति स्मृतिः ।
दे. ● 'पिता पितर वा सञ्जानीते' इव कर्मणि तृतीया
कारद्धिमितिभ्या त्रिभ्योऽन्वी श्रुतिः । बाल ५. ४४.
॥ पितृमुत्तृप्ततन्वयन्यायः । पिता यथा
सामन्वयं बालमनुसृत्य वर्तते, तथा विदुषा अहो बहोऽ-
नुसृत्य । संप्रदाः.

● पित्रादीनामभेदस्य विक्रमिति सर्वम्बदाने ।
नहि पित्रादीनां यकथते स्वयं परिच्यक्तुम् । न चैव
न्यायं च पितृदेना परिचारक्यम् । भा ६।७।१।
१-२.

● पितृयज्ञे पुथाण लोके समनिमगो दृष्टः । नि.
१०।१।१३.

● पित्रापुरन्यायः । तत्रया स एव कं चित्काले
पिता भवति, क चित्काले पुत्रो भवति । एव गृह्णतेऽपि
शेषमिति ' वरिणभिति निरिष्टे पूर्वम् ' (वा. १।१।
६६) इति सूत्रमात्रे षट्म् । साहस्री. ६०७.

● पितृमातृमातुलादयः त्वसद्व्यभिचारिण्यचक्र-
शब्देन यथा नुष्पन्ति न तथा स्वनामप्रज्ञेनेन, मयुत
कुप्यन् एव । रि. १०।१।१४.

॥ पितृयज्ञः दत्तकाल्यादुत्तं स्यात् । शशु
८।१९ ॥

' अनात्मस्वनामराष्ट्रे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति ' इति
श्रुत्म् । अत्र पिण्डपितृयज्ञः किं अनात्मस्वस्य धर्मकः
अहम्, वा मेति विचारो अनात्मस्वसायाङ्गं पिण्ड-
पितृयज्ञः इति उच्यते पूर्वस्य विज्ञानवति । पितृयज्ञः

पिण्डपितृयज्ञः अनात्मास्वायागम्य अतदन्, न अहं
स्यात् । स्वशाल्वान् । स्वः स्त्रीयः कलो यस्यासौ
स्वकाल, भ्रमाल्वान् । अनात्मास्वैन अस्य स्वः
काय. । उनाय विहितः । अनात्मास्वायागम्योऽपि
यद्यपि चैव शिथिः, तथापि एवसिन् काळे द्वे एते
कर्मणी परस्परं असंबदे । तस्मादनङ्गम् ।

तुल्ययथ प्रसंरयानान् । २० ॥
पिण्डपितृयज्ञः स्वयमान एव, न अनात्मास्वाया अह
इति सिद्धान्ते हेतुत्वात्परं सूत्रम् । इत्यैर्महावै. तुल्य-
निय पिण्डपितृयज्ञस्य प्रसंरयानं परिमाणं इदम्
' चतस्रो वै महायज्ञा अग्निहोत्रम्, दशपूर्णमासौ,
पञ्चोत्तरोमः, पिण्डपितृयज्ञः ' इति । तुल्यता च फल-
वचना स्वयमान्यम् । तस्मात् नादम् ।

प्रतिपिद्वे च दर्शनात् । २१ ॥
पिण्डपितृयज्ञः स्वयमान एव नामात्मास्वायागम्याह
इति सिद्धान्ते तुदीयदेवप्रतिपादनार्थं सूत्रम् । प्रतिपिद्वे-
ऽपि आनात्मास्वे कर्मणि पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानस्य दर्शनात्
पिण्डपितृयज्ञो नामात्मास्वायम् । किञ्च यदा पौर्णमास्या-
मासानं तदा अन्तरहितायामनात्मनाया त्रिषो अना-
त्मास्वायागो न भवति, पिण्डपितृयज्ञस्तु भवति । तस्मात्
नामात्मास्वाह पितृयज्ञः । के.

● पितृयज्ञे अविदेशप्रमम्य होतृमगम्य ' न होता
हृयति ' इति निषेधः श्रूयते । अत्र ननु पर्युदासार्थ-
त्वेऽपि विकल्पः स्वयरेहायं । तथापि पर्युदासार्थत्वात्कि-
चापेक्षान् । अन्यथा ' न शौभेऽन्वरे ' इत्यन्यपि
पर्युदासत्प्रमाणं । किञ्च अन्यत्र एव उदन्त्ये प्राप्तेः,
उदन्त्यमाभ्रकोचापेक्षे च पर्युदासोपरहृयोमेदापेक्षेः न
पर्युदासाख्यविषयतयोपरतिः । तस्मात् प्रतिषेध एवायम् ।
तत्र च विहितप्रतिषेधत्वात् विकल्पः इति । तत्र
प्रतिक्रमेणैवैवपि सुप्रमाणविनिषेधान् विरोधनिश्चयान्
वर्तयस्व स्यात् इत्याद्यत्र विरोधनिषेधानि निषेधेन
आत्मनामाशोभापेक्षेः आनात्मस्वम्यापि विषेः स्वविष-
यादन्तेऽनुसङ्गत्वात् अनन्तान्म्य च दायम्य अन्त-
कथायोगान् विष्णो दुष्पारिहृ. इत्युक्तम् ' न तुल्य
देवतादुमं यदन्वयम् ' (१०।८।१३) इति ।

प्रयोगजा ॥ तत्र किं तुल्यता युक्ता किमेकैव
 वलीचमी । समा विप्रतिपत्तिः स्याद् दृष्टार्थ-
 व्ययहारिणाम् ॥ आद्योक्तावद्विशिष्येऽत्रदृष्टार्थेषु
 कर्मसु । दृष्टार्थेषु तु तुल्यत्वमार्थम्लेच्छप्रयो-
 गिणाम् ॥ 'सर्वो हि शब्दः अर्थप्रवाक्यार्थं प्रमुञ्चते,
 अर्थश्च संयवहाप्यकिद्वयमभिधीयते । ' तत्र अन्य
 विशिष्टरथ म्लेच्छेष्वर्थान्तरमिषा । तत्रापि तस्य
 सामर्थ्यमनाद्येव प्रतीयते ॥ यथैव ह्यारोग्येऽर्थे
 संपन्धानादितामितिः । म्लेच्छानाम्ये तथैव स्याद्-
 विशिष्टं हि कारणम् ॥ न प्रयोगावधिलक्ष्य म्लेच्छे-
 ष्वपि हि दृश्यते । अन्तारोर्थमन्त्योश्च विश्लेषो
 गम्यतां कथम् ॥ यथा च म्लेच्छदेशेऽपि धूमो-
 ऽप्रेरक्योचकः । एवं स्वार्थं प्रयोगात् वैरिष्टः शब्दो-
 ऽपि वाचकः ॥ तन्मात्पीत्वादिशब्दानां वृक्षहस्ता-
 दिशेषने । समा विप्रतिपत्तिः स्यादर्थम्लेच्छ-
 प्रयोगतः ॥ इति प्राप्ते, अभिधीयते । 'शास्त्रसा वा'
 इति पूर्ववदेव शक्यमन्यायाश्च योजनीयः । (गन्दाप-
 यशब्दा अर्थापभ्रशस्त्रान्युपपत्तेः न प्रतीतिप्रयोगानेन
 एकान्तत संयोगमर्थानां एकस्माच्छब्दात् प्रतीयमानानां
 वाच्यत्वनिर्णयः संभवति इति कल्पनात्प्रमाणं एवस्यैव
 वाच्यत्वे निर्णयि, कल्पैश्च इत्येखायां साञ्ज्याना
 अभिषेकामिनोगविशेषात् तदप्रयोगवशेन शक्यत्वावधारणं
 इति ग्याख्यात्तरमाह-) किञ्च 'यथा साध्यनुत्प-
 त्त्वात् प्रमादाशक्तिष्वपि । जायते वाचकभ्रान्ति-
 स्तथैव म्लेच्छभाषिते ॥ ' शब्दापभ्रशब्देव गौण-
 शब्दादिप्रयोगनिमित्तं अर्थापभ्रशा मनन्ति । ते
 नास्त्वहैरेव अविश्रुतार्थमित्यानिमित्तपुन्यादिभिः शक्यन्ते
 शब्दसाधुकाराणामन्यादिव तत्प्राप्तिमि विवेकानुम् ।
 अभियुक्तानभियुक्तानयोश्च अभियुक्तानां नान्यत् इतरस्य
 सुलभापवादवात् । ' अतः शास्त्राभियुक्तवादाद्योर्वर्त-
 निवासिनाम् । या मतिः सैव धर्माङ्गशब्दार्थत्व-
 प्रमा मता ॥ ' एतेन आद्योर्वर्तनिवासिगम्येऽपि
 ' अभियुक्तारा वेद्ये बहुशास्त्रार्थवेदिनः । तेतं यत्र
 प्रयुञ्जीत् सतोऽर्थसत्त्वतो भवेत् ॥ ' वा.
 ११।४।९ पृ. २।९-२२०.

शा- लोकप्रसिद्धिगम्यत्वात् शब्दार्थस्योभयो-
 रपि । समा विप्रतिपत्तिः स्याच्छब्दाभ्यां हि वल-
 यत्वम् ॥ ' इति प्राप्ते, दूमः । ' प्रतिपादकतामात्रं
 म्लेच्छेष्वप्यवगम्यते । अभिप्लुतस्तु शब्दार्थः
 शिष्टेष्वेवावधार्यते ॥ ' १।३।९ शर्षकं २.
 सोम- प्रयोजनं पूर्वशब्दे हस्तिनोऽपि पीलुशब्दा-
 र्थत्वात् हस्तिशब्दकत्वमिप्रायेण पीलुशब्दप्रयोगस्य अप-
 शब्दप्रयोगत्वाभावात् आहितिः अपशब्दप्रयोगनिमित्तं
 प्रागधिकृतं न मनति, सिद्धान्ते तु भवति इति । भव-
 देवस्तु ' वेत्तीदुम्बरी वैश्वल्य दण्डे ' इति यौतमस्मृतौ
 हस्तिमवालिशब्देन गृह पीलुशब्दस्य विकल्पः पूर्व-
 पक्षे, सिद्धान्ते तु पीलुशब्दस्य एव इत्याह ।
 भाट्ट- प्रयोगरूपाशब्द वन आर्षम्लेच्छयोः पर
 स्परमर्थक्यप्रतिपत्तिः, यथा पीलुशब्दस्य वृक्षविशेषे आर्षा-
 श्यात्, अन्येषां हस्तिनि । तत्र तुल्यव्यय श्ववहारे
 आर्षाणामिव म्लेच्छानामपि, अभियुक्तत्वाविशेषात्
 अल्प्यकारस्य उभयत्रापि उगानत्वात् । इति प्राप्ते,
 अभिधीयते । शक्यताऽवच्छेदकमेवेन अनेकराक्ति-
 कलनापसङ्गात् एकैव शक्तिर्नोभवन । न च विनि-
 गमनाविरहः आगमिद्वेषेरेव नियामत्वात् । आर्षा हि
 शब्दकमधिगम्यप्रमाणमर्थयोः अभिप्लुतिलिङ्गया शब्दार्थ-
 तस्य विविच्य परिपालयन्ति, न म्लेच्छाः, दृष्टार्थव्यव-
 हासस्य यथाकथञ्चिदपि मिद्वेः । अतः तमसिद्वेषा
 व्युत्थितेरे एव शक्तिः । गन्धजीतिस्तु लक्षणा
 शक्तिभ्रमाद्र ।
 यत्र तु नियामकाभावः तत्राऽगत्या अज्ञादिशब्देषु
 उभयत्रापि शक्तिः, आर्षाणामेवोभ्यनपि प्रयोगात् ।
 तत्रापि करानिदानमप्योपस्य नियामकता । ' वनाश
 ओषधयो भ्यागन्ते अथेते मोदमाना इतोच्छ्रित्ति ' इत्य-
 नेनैव वदशब्दस्य दीर्घरूपविशिष्टे शक्तिः, त्रिपटुषु तु
 लक्षणा प्रयोगः । १।३।४.
 शंकर- ' पीलुशब्दार्थस्येऽन्तः । ' ।
 ॥ पीलुपत्रफलन्यायः । यथा पीलुशब्दस्य पत्रमपि
 बहुधाति फलमि न मधुरमपि । इत्योः पत्रफलयोः पीलु-
 शब्दत्वात् साम्यमिति ततः । अर्थं च अन्यनार्गगतमूर्त-

पादेयु अक्षरणि १३।८।१३ । उवा० 'अभि वो वीर'
(कस ८।४६।१४) । के

* नहि स्मिन्मस स्नेहन शक्यं कर्तुं पिष्टस्य वा
पेषणम् । भा १।२।२।३.

* पिष्टनिर्वृत्तिपर्यन्तं पेषणं अभ्यसितव्यम् । यदि
महुदेव उपलभ्या प्रकषेणकर्मणे कृत्या उत्सृज्येत पदेना
कार्यं तत्रैव निर्वप्येत । भा १।१।१।१२७

॥ पिष्टपेषणन्याय । यत्र निष्कस्य क्रिया तस्या
प्रवृत्तिः । साहस्री ३०१ * नहि अविद्रान् विहितो-
ऽसि इत्यत्रय तावद्ग्रीषा आभीषा पदार्था क्रमेव
कर्मप्रक्रमादवगत्या । तत्र प्रैष पिष्टपेषणन्यायेन
अर्थे ज्ञापयितुं अशक्तुं अदृशार्थो भवति । वा
१।२।४।१२१-३

* व्रत चोपेतमनुत्सृष्टं पुनरुपेतुमशक्यम् । उपेय
मानं च पिष्टपेषणवद्विद्विन्करं स्यात् । भा. १।२।४।
५।१६

* पिष्टलेपफलीकरणहोमौ नाम, ह्यपदुपलक्षपाल
द्विषु आश्लिषो य पिष्टलेप, तमुदपूर्य लुहा चतुर्भुजोते
आग्ने प्रक्षिप्य दक्षिणामौ जुहोति, फलीकरणशब्देन
सण्डुलकण्ड उच्यते, नानपि तथा जुहोति इति । वि
५।१।१५ * पिष्टलेपफलीकरणहोमौ पशुपुषोरागद्वेवा-
भस्यपोत्तरमेव ज्योतिष्टोमे, न तु अनृशार्थे सहोत्कर्षे ।
५।१।१५ * पिष्टलेपफलीकरणहोमौ प्रतिपत्तिर्होमौ ।
प्रतिपत्तित्वात् अपरोबद्धे एव निर्वपणार्दाना धर्मत्वात् ।
भा ८।४।५।२७ * पिष्टलेपफलीकरणहोमयो
दाक्षिण्यमिक्रमे नोक्तं अनुवाक्ये कर्षेऽपि । ५।१।१५

मीको पृ २०९६ 'दाक्षिण्यमिहोमानरकरादि
करणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
* 'पीपिवासं सम्यत्' इति याज्यानुवाक्ये
पुदेक्य होमकार्ण्डे कीदेवत्यात् पश्चात् पठिते, चिन्नावागे
पञ्चमहविष । वि ५।१।१७

॥ पील्वधिकरणम् । (१।३।४।९ या पृ
२१९-२२० 'शास्त्रस्य वा०' इति सूत्रे) । अतो
ऽन्यथा एतदधिकरणं वर्णयते । अविद्यमानाक्यतोष
आर्षंश्लेच्छप्रयोगविप्रतिपत्तिभाजं पील्वदिशब्दा एव

अनोदाहणम् । आर्षा हि पील्वशब्दं हृद्यविदोमे प्रयुञ्जते ।
तदाह गौतम - 'पैल्वोदुम्बरी वैश्वस्य दण्डौ' इति ।
श्लेच्छास्तु हन्तिमि । तत्र धरेह किं त्रयोपि पील्व
शब्दाभिधेयत्वम्, उतान्यतरस्याऽभिधेयत्वं अन्यतरस्य
गौतममिति । अत्राय पूर्वपक्षिणोऽभिपत्तिं समावेता
वर्षा पील्वशब्दात् प्रवीयेते । प्रतीतिश्चोपपन्नपि शक्ति
कल्पयति, विरोधाभावात् । न च छैषि श्वाशब्दार्थेऽप्यहारे
आर्षंश्लेच्छकृतं कश्चिद्विरोधोऽस्ति । नहि षण्दिजातीयेषु
आर्षा एव परं षण्शब्दं प्रयुञ्जते, न श्लेच्छा इति शक्यं
वक्तुम् । तसादेवविधेयुः शब्दार्थेऽप्यहारेषु वेदविशेषा
भावेन आर्षंश्लेच्छोविप्रतिपत्तेः समत्वात् पील्वदि-
शब्दानामुभयवाक्यत्वमिति । एव ग्राप्ते, अभिधीयते ।
आर्षाणामेव प्रसिद्धिर्नृणीयसी । शास्त्रस्य हि ते परमा
धिकशास्त्राधानुष्ठानाय पारमार्थिकमेव शब्दादेवमवधार-
यन्ति । तेन येव आर्षाणामनादिशब्दाधिक्यधारणपरमपरा
सैव वाच्यवाक्यत्वभावधारणे प्रमाणम् । श्लेच्छाना इ
वाऽच्छिकं पदद्वारिणा पारमार्थिकशब्दायैतत्स्वनिष्पन्नान-
भिज्ञाना हन्तिगोचरत्वेन आर्षप्रयुक्तपील्वशब्दायैवृष्ट
स्मृत्ववश्यामलजसादरयात् गाणपील्वशब्दाथपणेन मुख्य
स्वभ्रमादेव शब्दस्य व्यन्हारोपपत्तौ न पारमार्थिक
शब्दाणां 'पश्वानाम् । बहुकाम् - 'अभियुक्तवयं ये
बहुशास्त्रार्थदर्शिनः । वेते यत्र प्रयुञ्जीमस्व समोऽथस्तं वतो
मवेत् ॥' इति (वा पृ २२०) । तस्मादार्षप्रसिद्धि-
रेव शब्दपरिपकारणे प्रमाणम्, न श्लेच्छप्रसिद्धिरिति ।
प्रयोजनम् - 'पैल्वोदुम्बरी वैश्वस्य' इत्यत्र
हन्तिमवास्तिदण्डेन सह पील्ववृष्टदण्डस्य विफल्य पूर्व-
पक्षे । सिद्धाते तु पील्ववृष्टदण्ड एव । सूत्रं तु ये
'शास्त्रस्य' तेषामेव प्रसिद्धिर्नृणीयसी । तेषामेव
शास्त्रार्थानुष्ठानाय शब्दाधेनिष्पत्तेः 'निमित्तत्वात्' इति ।
वौता

॥ पील्वधिकरणम् । आर्षंश्लेच्छप्रयोगविप्रतिपत्ति
वत्तानुत्पन्नम् ॥ ('शास्त्रस्य वा०' इति सूत्रेते) ।
या - 'तस्मादन्यदुदाहृत्य विचार्यमिदं गीष्ट-
शम् (यस्मात् साश्लेच्छोदाहृत्यानि न युक्तानि तस्मात्
इत्यर्थ) । यत्र विप्रतिपत्तिं न्यादायंश्लेच्छ-

प्रयोगजा ॥ तत्र किं तुल्यता युक्ता किमेकैव धरतीयसी । समा विप्रतिपत्तिः स्याद् दृष्टार्थ-
व्यवहारिणाम् ॥ आर्यातावद्विशिष्येरप्रदृष्टार्थेषु
कर्मसु । दृष्टार्थेषु तु तुल्यत्वमार्थम्लेच्छप्रयो-
गिणाम् ॥ ' सर्वो हि शब्दः अर्थप्रत्यायनार्थं प्रयुज्यते,
अर्थश्च संबन्धहारप्रसिद्धयर्थमभिधीयते । ' तत्र यस्य
विशिष्टस्य म्लेच्छेष्वर्थान्तरामिधा । तत्रापि तस्य
सामर्थ्यमनाद्येव प्रतीयते ॥ यथैव ह्यर्थगम्येऽर्थं
संघन्यानादितामतिः । म्लेच्छगम्ये तथैव स्याद्-
विशिष्टं हि कारणम् ॥ न प्रयोगावधिस्तस्य म्लेच्छे-
ष्वपि हि दृश्यते । अनाद्योर्गण्यस्तोश्च विशेषो
नाम्यतां कथम् ॥ यथा च म्लेच्छदृष्टेऽपि धूमो-
ऽग्नेवबोधकः । एवं स्तार्थे प्रयोगात् तैरिष्टः शब्दो-
ऽपि याचकः ॥ तस्मात्पील्वदिशब्दानां बृहत्तुल्या-
दियोगेन । नमा विप्रतिपत्तिः स्यादार्थम्लेच्छ-
प्रयोगत् ॥ ' इति प्राप्ते, अभिधीयते । 'नास्त्वस वा'
इति पूर्ववदेव चकलूत शकसा योननीया । (शब्दाप-
त्रयावच अर्थाप्रक्षयात्पुपत्तेः न प्रतीतिप्रयोगात्तेषां
एकान्तरं सर्वेषामर्थानां एकस्मान्म्लेच्छात् प्रतीयमानानां
वाच्यत्वनिर्णयः संभ्रान्ति इति कल्पनालपत्वात् एतद्वैच-
वाच्यत्वे निर्णयि, कस्यैकस्य इत्यपेक्षायां शास्त्रस्याना-
अभिधेयान्नियोगविशेषात् तन्मथोपबन्धेन वाच्यत्वावधारणं
इति व्याख्यान्तरमाह-) किञ्च ' यथा साध्यतुरूप-
त्वात् प्रमादायाक्तिजैव्यपि । जायते वाचकभ्रान्ति-
स्तथैव म्लेच्छभाषिते ॥ ' गन्दापन्नगवदेव गौग-
शास्त्रादिप्रयोगनिमित्ता अर्थाप्रक्षता भवन्ति । ते
शास्त्रसंज्ञेन अविच्छेदावधिप्रतिमित्तपुण्याधिभिः शक्यन्ते
सास्वसाधुकार्यार्थकाध्यादिव तत्परीक्षिभिः विवेकतुम् ।
अभियुक्तानमित्युक्तज्ञानमोक्ष अभियुक्तज्ञान चलन्त इतरस्य
सुदभापवादत्वात् । ' अतः शास्त्राभियुक्तत्वादाचार्यवर्त-
निवाभिनाम् । या मतिः सैव धर्माद्दृशब्दार्थत्व-
प्रमा मता ॥ ' एतेन आर्यावर्तनिवाक्तिमत्वेऽपि
' अभियुक्ततरा येन बहुशास्त्रार्थवेदिनः । तेते यत्र
प्रयुञ्जीस्य समोऽर्थैस्त्वत्त्वतो भवेत् ॥ ' वा.
११।४।९ वृ २१९-२२०.

शा- लोकेप्रसिद्धिगाम्यत्वात् शब्दार्थस्योभयो-
रपि । समा विप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रार्थे हि वटां-
गलम् ॥ ' इति प्राप्ते, द्रूमः । ' प्रतिपादकतामात्रं
म्लेच्छेष्वप्यवगम्यते । जधिप्लुतरत्तु शब्दार्थः
शिष्टेष्वेवावधार्यते ॥ ' १।३।९ वर्णकं ९.

सोम- प्रयोजनं पूर्वपक्षे हस्तानोऽपि पीलुसन्दा-
धेनात् हस्तिवाचकत्वाभिप्रायेण पीडुशब्दस्योपस्य अप-
सन्धप्रयोगलाभात्वात् आहितिः अपतन्म्लेच्छप्रयोगनिमित्तं
प्रायश्चित्तं न भवति, सिद्धान्ते तु भवति इति । भव-
देवस्तु ' पीलुशुभ्ररी वेदस्य दम्बो ' इति गौतमस्मृतौ
हरितमवास्त्रिदण्डेन सह पीडुशुभ्रदण्डस्य विकल्पः पूर्व-
पक्षे, सिद्धान्ते तु पीडुशुभ्रदण्ड एव इत्याह ।

माट्ट- प्रयोगस्वाचारस्य यत्र त्वार्थम्लेच्छयोः पर-
स्परमर्थविप्रतिपत्तिः, यथा पीडुशब्दस्य बृहद्विशेषे आर्या-
णाम्, अन्येऽत्र हस्तिणि । तत्र तुल्यत्वव्यं व्यवहारे
आर्याणांमिथ म्लेच्छजनानामपि, अभियुक्तत्वाविशेषात्
अत्रप्यम्तरस्य उभयभाषि तमानत्वात् । इति प्राप्ते,
अभिधीयते । शक्यताऽवच्छेदकभेदेन ननेकवाचि-
कल्पनाप्रसङ्गात् एकैवैव शक्तिर्नोभयत्र । न च विनि-
गमनाधिरहः आपत्तिदेहेरु निवामकत्वात् । आर्या हि
शब्देऽस्त्वमधिगम्यवर्तार्थयोः अविच्छेदित्विच्छया शब्दार्थ-
त्वं विविच्य परियाच्यन्ति, न म्लेच्छत्र, दृष्टार्थव्यव-
हारस्य यथाकथञ्चिदपि सिद्धेः । अतः तपमिदृशा
वृत्तविशेषे एव शक्तिः । गन्धप्रतीतिस्तु लक्षणया
मत्तिभ्रमाद्वा ।

यत्र तु निवामकभावः तत्रऽगत्या अशादिगम्येषु
उपवनाति शक्तिः, आर्याणामेतेष्वेवमन्यानि प्रयोगात् ।
तत्रापि कदानिद्राव्यवहारेण निनागकृता । ' पशान्ता
व्योपवयो म्लयन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति ' इत्य-
नेनेव यत्रशब्दस्य टीर्थेऽक्षविशिष्टे शक्तिः, त्रिगद्यूत उ
लक्षणया प्रयोगः । १।३।४.

संक्षर- पीलुशब्दार्थत्वाऽऽप्यतः । १ । ८.
॥ पीलुपत्रफलन्यायः । यथा पीडुशुभ्रस्य पत्राणि
पट्टकानि कल्पन्ति न मत्तुराणि । द्वयोः पत्रफलयोः पीलु-
न्यायत्वात् साम्यमिति तर्कः । अथ च अत्यन्तसमागतमूर्ते-

पादेपु अद्यत्पि (३/८)३३ । उदा० ' अमि वो वीर' (ऋत् ८/४६।१४) । के

• नहि स्निग्धस्य स्नेहनं शक्यं कर्तुं पिष्टम्य वा पेयम् । भा. १/२।२।३.

• पिष्टनिर्वृत्तिपर्यन्तं पेयम् अत्यन्तव्यम् । यदि सृष्टदेव उपलया प्रकंपगावर्षणे कृत्वा उत्सृज्येत यदेपा कार्यं तत्रैव निर्वर्त्येत । भा. १/२।१।१०.

• पिष्टपेयणन्याय । यत्र निष्फणं क्लिप्तं तत्रान्यं प्रवृत्ति । साहस्री ३०१ • नहि अग्निं विहितोऽस्ति ह्यनस्य वारदमीषा आनीया पदार्था प्रागेव कर्मप्रमादवगन्तवा । तत्र प्रैप पिष्टपेयणन्यायेन व्यर्थं शपयितुं अशक्यन् अद्यथो मनति । वा. १/२।१।३१-३.

• व्रतं चोपेतमनुष्णं पुनश्चेत्तुमशक्यम् । उपेयमानं च पिष्टपेयणवृत्तिश्चित्तरं स्यात् । भा. १/२।४।१६.

• पिष्टलेपनीकरणहोमौ नाम, हृत्पुत्रपल्लपालदिपु आश्रये वा पिष्टलेप, तद्गुह्यं च। चतुर्गृहीते आग्ने प्रथिय दक्षिणामौ जुहोति, पत्नीकरणवन्देन तद्गुह्यं उच्यते, तानपि तथा जुहोति इति । वि. ५।१।१५ • पिष्टलेपनीकरणहोमौ हृत्पुत्रेदाश्रयेण मउगोतस्वेन ज्योतिषे, न तु अत्रानै सहोत्सर्ग ।

५।१।१५ • पिष्टलेपनीकरणहोमौ प्रतिपत्तिस्मृतेः । प्रतिपत्तित्वात् अप्रयोवन्नै एव निर्वपणार्थना धर्मज्ञान् । भा. ८/४।१।२७ • पिष्टलेपफलीकरणहोमयो

दक्षिणामित्रो नोत्सर्गं अनुयाजोत्सर्गोऽपि । ५।१।१५ मीमो ४ २०.९६ ' दक्षिणामित्रहोषानवर्षाधिफलम् ' इत्यत्र प्रष्टव्यम् ।

• ' पीपिप्रासं सत्यत् ' इति श्रग्वन्तुगको पुदेवत्तं छैनफण्डे र्खीदेवन्व्यं पश्चात् पठिते, चित्रायामे पञ्चमहृदिप । वि. ५।१।१७.

• पील्वधिकरणम् । (१/२।४।९ वा पु. २१९-२२० ' शम्भवा वा० ' इति पृथक्ते) । अग्नौऽन्याया एतदधिकरणं वग्नेरे । अविद्यमानानवस्योषा आर्यंभेच्छप्रयोगविप्रतिपत्तिभाज पील्वदिशब्दा एव

अनोदाहरणम् । आर्या हि पील्वशब्दं वृद्धविशेषे प्रयुञ्जते । उदाह गौतम - ' पैल्वौदुम्बरो वैश्वस्य दग्धौ ' इति । श्लेच्छस्तु हस्तिनि । तत्र सदेहं किं द्वयोरपि पील्वशब्दाभिधेयत्वम्, उतान्यतरस्याऽभिधेयत्वं अन्यतरस्य यौगल्यमिति । अत्राप्यपूर्वपश्चिमोऽभिधेय उभावैतवर्थौ पील्वशब्दात् प्रतीयते । प्रतीयतिशोमवनापि शक्तिवत्यवति, विशेषाभावात् । न च लौचि कृत्वायं यन्हारे आर्यंभेच्छकृत्वा अग्निदोषोऽस्ति । नहि धर्गादिवातीयेषु आर्या एव परं घृशब्दं प्रयुञ्जते, न श्लेच्छा इति शक्यं वक्तुम् । तस्मादेवविशेषे शब्दायं यन्हारेषु वेदविशेषाभावेन आर्यंभेच्छयोर्विप्रतिपत्ते समत्वात् पील्वदिशब्दानामुभयमाचक्षत्वमिति । एष प्राप्ते, अभिधीयते । आर्याणामेव प्रसिद्धिर्विधीयसी । शास्त्रज्ञा हि ते पारम्परिकशास्त्रार्थानुष्ठानाय पारम्परिकमेव शब्दायंमन्त्रायन्ति । तेन वेप आर्याणामनादिशब्दायंमन्त्रायणपरम्परायैव वाच्यमाचक्षन्मन्त्राधारणे प्रमाणम् । श्लेच्छानां तु शब्दच्छिन्नहोमेषां पारम्परिकशब्दायंमन्त्रनिष्पादनमिहाना हस्तिगोचरत्वेन आर्यमनुष्णपील्वशब्दस्य वृद्धस्थूलवस्यामलवसादसत्वात् गाणपील्वशब्दाश्रयणेन मुख्यत्वमन्त्रादेव शब्दस्य व्यवहारोपपत्तौ न पारम्परिकशब्दायंमन्त्रायणम् । वक्तुम् - ' अभिपुत्रतया वेपे वृद्धाकार्यदर्शिनः । तेषु यत्र प्रयुञ्जीरन्, तेषोऽर्थसत्त्वज्ञे भवेत् ॥ ' इति (वा पु. १२०) । तस्मादार्यमितिद्विरेव शब्दायंमन्त्रायणे प्रमाणम्, न श्लेच्छप्रसिद्धिरिति ।

प्रयोजनम् - ' पैल्वौदुम्बरो वैश्वस्य ' इत्यत्र हस्तिभवासिदप्येन सह पील्वशब्दस्य विवला पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु पील्वशब्दस्य एव । सूत्रं तु वे ' शम्भवा ' तेषामेव प्रसिद्धिर्विधीयसी । तेषामेव शम्भवायंमन्त्रायणं शब्दायंमन्त्रायणे ' मिमित्तात् ' इति । तौवा

• पील्वधिकरणम् । आर्यंभेच्छप्रयोगविप्रतिपत्तिव्यन्तचित्तम् ॥ (' शम्भवा वा० ' इति सूत्रान्ते) । वा - ' तस्मादन्यदुदाहरणं त्रिवार्यमिदमीदृशम् (यस्मात् मापोक्तोदाहरणमिति न युक्तमिति तस्मात् इत्यर्थे) । यत्र विप्रतिपत्ति स्यादार्यंभेच्छ-

सति तच्छेषत्वाद्देन सर्व एवेन्द्रमित्रावरणादय उर-
लक्षणीया इति ।

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् । ३१ ॥

अनाय पूर्वपक्ष । यद्यपि नमतेष्वैन्द्रोपलक्षणमस्ति,
तथापि मित्रावरणोद्देशेन प्रथितसससर्गादिबन्धापन्नो रसः
हृत्तन एव मित्रावरणाधीनत्वप्रवाधावकाश्यामपनीतेन्द्र-
सन्धेः प्रधानतः मित्रावरणार्थ एव जातः । तेन एव
न्द्रसन्धेस्त्यापनीतत्वात् प्रकृतौ चापनीतदेवतासम्बन्धानु-
पलक्षणान् नेन्द्र उपलक्षितः, किन्तु मित्रावरणात्वेन ।
तेन इन्द्रसन्धान्यात् नेन्द्र उपलक्षणीय इति । एवं प्राप्तं,
अभिधीयते ।

अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात् । ३२ ॥

अयमस्मिन्नायः । भवेदेव शरीन्द्रसन्धेऽपनीतो
भवेत् । देवतान्तरसम्बन्धे हि पूर्वदेवतासन्धो नाप-
नीतः । देवतान्तरसम्बन्धश्च द्रौणदृष्टशादभ्युत्थीयमानस्यैव
सोमस्यस्य । तस्यैव अग्रहणेलाया देवतान्तरसन्धेरन
शक्येण प्रतिपादितत्वात् । यथापद्यतेत्येव द्रपस्य
देवतोद्देशेन त्वाणात् । आश्रावणव्याश्रावणयोगेपि तदर्थं
समेतः । तदुक्तम्— 'देवतां यां यदुद्दिश्य द्रव्यं
स्यत्वेन गृह्यते । तस्यास्तदेव संसन्धि नान्यत्त-
न्मध्यपालस्यि ॥' इति (वा, पृ ७९०) ।

तेन यद्यपि सर्वगिन्द्रत्वेन द्रपस्य विभागे नाप-
रभ्यते, तथापि द्वालयत्वर विभागात्प विद्यमानत्वा-
दिन्द्रसन्धेऽर्थात्तस्य यवनमन्तरेण मित्रावरणात्पत्वेनेन
सस्यस्यिमुममनस्त्वादानेन संबन्धोऽपनीत इति इन्द्र-
सन्धेऽप्यापि विद्यमानत्वात् सोऽनुपपन्नवित्त इति ।
तस्मात् 'इन्द्रमित्रावरणपीडन्य' इत्येवमूहः कर्तव्य इति ।

तेन प्राङ्गतपदेशादरेण तस्य स्थाने पदात्तनिषेधः एव
कृतः । 'इन्द्रमित्रावरणपीडन्य' इति तु प्रयोगे प्राकृत
मिन्द्रपद विद्यते एवेति कश्चिद् । उच्यते । इन्द्रमित्रा
वरणात्पयोमिन्द्रत्वाद्देवेन सन्धेः अनापनीत्यापि प्रयोगो भवेत्,
न नैवेचितः । तत्र इन्द्रोपलक्षणान्धेन्द्रप्रदत्ताने मित्रा
वरणादिपदेशो नैव युक्तः । किन्तु सोपनीतमिश्रत्वात्
तन्वे अनुपयोगेपि तन्नेनैव प्रयोगः । तत्रैतत्पदाना
सम्बन्धत्वात् भवतु तन्नेोच्चारणम् । देवतावचकस्य

तु यथावस्थितेन्द्रपदव्यवहितमित्रावरणपरस्यैव मित्रत्वेन
नन्वेोच्चारणसम्बन्धात् कथितानुद्दिष्टपदयोः आहृत्वमेवोच्चारण-
मिति न दोषः । तेनेन्द्रमित्रावरणादीन् गन्धर्वादीन्वेवत्स्य
एव मन्त्रप्रयोग इति सिद्धम् । कुत्वाचिन्नाधिकर-
त्वात्तत्र पृथक् प्रयोगनम् । सूत्रं तु इन्द्रायस्य सोपस्य
मित्रावरणार्थमग्रहणे तत्र इन्द्रस्य देवतायां अनापायः
स्यादिति । वीवा ।

इन्द्रो पुनरभ्युत्थितेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विसोप-
त्वात् । ३२।१२।३० ॥

अन्ति ष्योतिदोमे दश चमसाः । तत्र मध्यतः ऋग्निः ।
होगृजसोद्गातृयनमानाना वैकक्षिरकसदस्युक्त्वात्ना चमसाः
पञ्च, मैत्रावरणान्नाञ्चसिधोतुनेषु च्छन्नाकाशीप्राणा होम-
काणा च षट् । एते प्रातः सकमे शुक्लामनियप्रह्वचारे
अच्छावाकसदस्यचमसत्वे नय चमसाः प्रथममिन्द्राय
हूयन्ते । तच्छेषेषु सन्धेवामसिधेषु पुनरपि द्रौणकत्वात्
सोमद्वितीय मित्रावरणादिदेवतास्यो हुता तेषु चमसेषु
हुतसोपः, सोमः मध्यते इति स्थितिः । तत्र मध्यमन्ये
'इन्द्रपीतस्य' इति पदस्य स्थाने 'मित्रावरणपीतस्य'
इत्येव रीत्या मित्रावरणादय एव केवलय देवता इन्द्रसहित
उपलक्षणीयाः, अत इन्द्रसहितः 'इन्द्रमित्रावरणपीतस्य'
इत्येव पूर्वहोमदेवता इन्द्रोऽपि च उपलक्षणीयाः इति
विचारे सिद्धान्तमाह । ऋग्निषु चमसेषु इन्द्राय हुतेषु
मित्रावरणादिप्रदानार्थं तच्छेषोपरि पुनरुत्थिताः सोमाः
पुनरभ्युत्थिता । तेषु पुनरभ्युत्थितेषु चमसेषु मध्यमन्येषु
इन्द्रस्य मित्रावरणादीना च इति सर्वेषा उपलक्षण कीर्तन
कृतं कर्तव्यं । द्विसोपत्वात् मध्यमन्यस्य सोपस्य देवता
नेन्द्रोपयोगप्रदानमेवत्वात् ।

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् । ३१ ॥

विद्वाननुक्त वाचान्देन व्यावर्तयन् पूर्वार्थी आह ।
पुनरभ्युत्थितेषुमध्यमन्ये पूर्वस्य पुनरभ्युत्थयन्तात्
प्राचीतस्य इन्द्रस्य अनुपलक्षण उपलक्षण त्वाद्या न
कर्तव्यम् । कुतः ? अपनयन् मैत्रावरणात्पत्तप्रदान
देवतान्नामित्रावरणादीना संबन्धे कृते पूर्वपद इन्द्रस्य
अपनीतत्वात् प्राधिकात्वात् । तस्मात् मित्रावरणपीतस्य
इत्येव कर्तव्यम्, न तु इन्द्रमित्रावरणपीतस्य इति ।

अग्रहणाद्वासनपायः स्यात् । ३२ ॥

शिदांती पुनरह । वाशब्दः उक्तपञ्चनियसार्थः । पूर्वरोषस्य मिनाररुणादुत्तरदेवतासंघैर्नि अग्रहणात् वक्ष्यन्नाहो व्यमुत्थीतमानस्य करिष्यन्नागगाभ्यान्धारणात् । पूर्वदेवताया इष्टस्य अनयायः स्यात् अनायो काचो न स्यात् । तस्मान् पुनरुत्थीतगोमभवमान्ने इन्द्रमिनावरुणावस्य इति सर्वेषामुपलक्षणं कार्यम् । वृत्ताचिन्ता । के.

● पुनरभ्युत्थीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् । गोमस्य मध्यमायाम् इत्येवैवयोः रोषत्वात् रोषोरल्लक्षणार्थं कीर्तनार्थं प्रकृत्यते इत्येव प्रकृत्यन्तादिभिः करोतेत्येव (लक्षणान्ते) ख्युत्थोत्तोः । सु. वृ. ११४३-४४.

॥ पुनरभ्युत्थीताधिकरणम् ॥ ज्योतिषेणं होत्रकवमस्यममन्तेषु मिश्रवरादिभिः सह इन्द्रोऽपि उपलक्षणोः ॥

पुनरभ्युत्थीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् । ३२ । ३ । ३ ॥

भाष्यम्— एवं स्थितं तावदपरान्मिदम् । तत्र एतं सति चिन्तान्तरं वतिष्यते । सन्ति पुनरभ्युत्थीताः सोमाः, शुक्रप्रतिष्ठाचारं एव समनुवृत्ताः । तेषां होतृवर्षाचारं अनुसर्यन्तं च चतुर्भिर्मन्त्रैः कारिण्यचमयैः हुत्वा होषकाया चमयैः सहस्रहृत् वापृङ्कारे एव हुत्वा पुनः सन्नेष्वेव पाषेणु सोमोऽभ्युत्थीतः । एवं हि तत्राप्युः संश्रयति ' मन्त्रैः कारिणा चमया श्वरयो वापृङ्कारोऽनुसृष्ट्येते सुतुत । होमहाया चमया श्वरैः सहस्रहृत्वा शुभ्रमभ्युत्थीय उपासन्त्यम् ' इति । तत्र होमया नानादेवता यवन्ति । मैश्वरगणे मिश्रावरुणौ ' मित्रं वप हवामहे ' इति, आष्टवाह्वरी इष्टम् ष्टरुं रना इष्टम् इति, सोता मस्तः ' मन्त्रो यस्य हि स्ये ' इति, नेश स्रक्षार पन्वीश्च ' अये दन्वीद्विहः ऽऽरह ' इति, आग्नीजोऽग्निम् ' उषाराय (उषा अत्र दस्य तमै) वरास्राय ' इति । तत्र वैश्वदेवैः पूर्वाभिन्युवपृङ्कारे इष्ट इष्टः । पुनरभ्युत्थीय मिश्रवरुणाया देवता इष्टाः । शेषेऽपि मिश्रवरुणाया च । तत्र सदेहः किं प्रकृतदेवतायाश्च इष्टस्य मिश्रवरुणादीनां च उप-

लक्षणम्, उत इन्द्रो नोपलक्षयितव्य इति । किं तावत् प्रसन्नम् ? पुनरभ्युत्थीतेषु सर्वेषामुपलक्षणम् । इत्यात् ! द्विशेषत्वात् । चमसेचमसे तत्र इत्योः रोषः । प्रकृतौ वन्थे हुतं उच्छेपः तर्पात इत्युक्तम् । इहापि सदेवे वदितव्यम् । तस्मान् चमसेचमसे द्वयोः उपलक्षणम् ।

वा— एवं पूर्वपक्षे एवाधिकरणे वृत्ताचिन्तया ऊहविषयव चिन्तयति । हुतेषु चमसेषु सन्नेष्वेव अभ्युत्थीताः सोमाः पुनरभ्युत्थीता इत्युच्यन्ते । तेषां गुं यथा पुनरभ्युत्थीतानम्, ' मया च ऊहचिन्ताविषयता, तथा विमन्त्रं दर्शयति । सन्ति दृष्ट चमयाः । तेषां ये मन्त्र त. कारिणा अस्मादीना (ब्रह्म-होतृ-उद्गातृ-यवमानाना) चचारः, तैः होतुः वपृङ्कारमुवपृङ्कारयोः द्विदिः हुतम् । होत्रकचमसेषु (मैश्वररुण- आष्टवाह्वरि- षेणु-नेत्रु-अच्छावरु-आग्नीषा. होनकाः) सहस्रं वपृङ्कारं एव हुतम् । सर्वेषु च इन्द्रो देवता । तत्र चमसेषु सन्नेष्वेव सोम. अभ्युत्थीय हुत्वे । इत्यमचमन्त्यते ! तत्र सर्वे प्रैषेण दर्शयति (भाष्यकारः) । तत्र द्वितीये होमे होमकाः नाना देवता यवन्ति । मैश्वरवराः मिश्रवरुणौ ' मित्रं वपं हवामहे ' इत्यादिवाग्यामिरेव दर्शयति । तत्र यदा एते चमया हुत्वा भगवाणामानीयन्ते, तदा द्वीरो रोषो ददन्ते पूर्वहोमरोषश्च ऐन्द्रः, उत्तरश्च मिश्रवरुणादिदेवतः । तत्र उपलक्षणे निवृत्तयोः सदेहः किं प्रकृतदेवता अतिक्रम्येऽपि इन्द्रः उपलक्षयितव्यः उत्तरश्च मिश्रवरुणायाः ' इन्द्रमिश्रवरुणावस्य ' इत्येवम्, अत मिश्रवरुणाद्य एव (अत्र पुनः इष्टयन्त्रोऽपि सृष्टिः आनन्दाभनादौ, स चापुनः) वैचरा इति । कुतः सद्यः ? किं देवताऽन्तराचारोण पूर्वदेवतसंस्थः आनीतः, उत नैति । यदि अतानीतः, ततः वैचर- मिश्रवरुणादुपलक्षणम्, अथ अनस्मीतः, ततः इन्द्रोऽपि उपलक्षणोऽपि इति । किं प्रायम् ? शिदांतेनैव तानदुःश्रमः ' सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ' इति ।

अपनयाद्वा पूर्वस्यामुपलक्षणम् । ३१ ॥

भाष्यम्— अन्तर्गतं प्रकृतदेवतायाः रोषं मन्त्रा- महे । कुतः ? मिश्रवरुणादिभ्यः उपासन्त्या अस्माभासते । इत्येवम् ? उच्यते । मिश्रवरुणाद्यो ह्यन्ते । तेषां

आत्मापरोक्ष देवदत्तो मुञ्जानो यदि शेषं पूर्णं वा प्रयच्छति, पूर्णतो देवदत्तमुपलभ्यति देवदत्तशेषं मुञ्जे इति, नाऽऽद्यापि शेषम् । तस्मात् प्रत्यतदेवता इन्द्र उपलभ्यते इति ।

आ— आश्रावणस्याश्रावणादिभिः प्रदानकाले देवताऽन्तराध्यायात् अन्व इत्यस्य अपनीत्या पूर्वदेवता । न च प्रकृतौ अपनीतदेवतासंज्ञोपलक्षणं कृतम् । तस्मात् इहापि न कर्तव्यमिति ।

अप्रहणाद्वाऽनपायः स्वात् । ३२ ॥

भाष्यम्— न चैवमिति दृष्टो नोपलक्षणीयः इति ।

तस्यापि हि अग्रे शेषः प्रत्यक्षप्रमाणतेः । ननु अपनीतः इति, उच्यते, नागौ अपनीतयोः सङ्गं हुतान् चमत्वात् अग्नि श्रेयस्त्वत्वात् एवाति । उद्योयः चमसः एतन्न अन्वस्य उद्योयमानस्य । न च चमसस्यः होतृमुद्योयः (उद्योयः) प्रेषितो वा । यत्तु यथ्यमाणा देवताः प्रति आश्रायिताः इति, उच्यते, आश्रायते तत्र देवतात्म्यः, न तु इदं वा कर्त्तव्यं इति । तेन यत् होतृ पक्षितम्, तत् आश्रायितमिति गम्यते । न च आश्रावणवैतया देवताऽमिस्रणम् । यद्वत् देवताभिस्रणम्, तत् आश्रायते । तस्मात् अग्रे इत्येवैवः भवत्येव च । अतः सर्वेषामुपलक्षणमिति ।

इन्द्रादिनीया । नाम प्रयोजनं वक्तव्यम् । पूर्वाधिकरणस्यैव एतन् प्रयोजनमाश्रयति ।

धा— अथवा नापनीतमिन्द्रस्य देवतात्म्यम् । नुतः । ' देवतां यां यदुद्दिश्य द्रव्यं स्वात्वेन गृह्यते । तस्यान्तोदेव संवन्धि नान्यत् तन्मन्व्यपातपि ॥ ' शास्त्रलक्षणो हि देवतासंयत्नः आश्रयैव प्रहणवेत्यादेवताऽर्थात् प्रकल्पने । यथा प्रकल्पते, तदेव समाच्यते नान्यत् । इह च वचनात् शरीरेषु चमत्सेषु अन्वन् उत्तरदेवताऽर्थे द्रव्यं प्रतीक्यमिति गम्यते । तत्र चमत्सेषु अन्वन्तत्वेन उपपन्नः शेषः । यथा च प्रहणनेत्यात्मस्य देवताऽर्थेव नावयुक्तम्, तथा प्रदानवेत्याया यथागृहीत-होतृन् सद्विहितोऽप्यथैव अयत्नवित्तत्वात् देवताऽर्थो भवति । न वा अन्यं तदानीं सङ्ख्यान्तरमस्ति, वचना-माणात् । न च इतरार्थस्यैव प्रवृत्तात् उत्सृज्यते,

मी. को. ३२३

विमलवेद्यायां चकल्पितत्वात् । न च प्रदानकाले पुनः सन्त्यान्तरमस्ति । उक्त्यवधारितस्य पुनः चकल्पयितुम-शक्यत्वात् । न हि एकमेव द्रव्यमवलम्ब्य लयते । तस्मात् प्रदानकाले चकल्पोऽस्तीति । यद्यपि तावत् देवता प्रयत्नं मुञ्जति, तथापि हंस इगोदकात् क्षीरं पश्चात्तन्नेन वा शोभं त्रिष्विष्य मुञ्जति, किञ्च यदा उद्देवतामनोपकारिणी देवता पुनरभ्युत्थितास्यैव उद्दिश्यते, न पूर्वशेषस्य । तेन पुनरभ्युत्थिते दीयमाने पूर्वशेषः केवलमुत्सृज्यते, न तु दीयते । यस्तु महान्नेत्रेणा तदेकदेशः सञ्चितः, सः अनपनीतेन्द्रादधिकृतत्वात् तथैव उपलभ्यते इति ।

वि— ' उद्योयं यदयं तद्विच्यते न्यायस्येकं । इन्द्रे हुतेऽयं तच्छ्रेये होतृकैश्चमसिखिते ॥ सोमोऽभ्यु-धीय देवेशो हुतं तन्मन्वते तदा । इत्येव न तस्यो-च्यते वा, न शेषेऽन्याथेता यतः ॥, उद्योय एव सन्नेन न पूर्वो देवताऽन्तरः । अत इन्द्रस्य सिद्धयर्थं उद्योऽस्त्वन्तरैः यत् ॥ '

भाट्ट— सन्तमुद्योयेषु चमत्सेषु येदेवेषु वसेतु हुतेषु ये होतृभगाः प्रेतावच्छादीनां चमत्सः, तेषु अमर्षितेषु एव पुनः सोमोऽभ्युधीय देवताऽन्तरम्यो मित्र-पश्यादिभ्यो हुत्या मन्वते । तत्र पूर्वप्रदानदेवताभूत इन्द्रोऽपि उपलक्षणीयो न वेति चिन्तयाम्, उद्ययनकाले न देवताऽन्तरोद्देशः, येन उद्योत्सोयं तस्यवशात् पूर्व-शेषस्य पूर्वदेवताऽन्तरो नपेयात् । प्रदानकाले तु मन्व-त्स्यैव देवताऽन्तरसङ्गत्वात् पूर्वदेवतासङ्गत्वापनयप्रतीते-र्नोपलक्षणम् । इति प्राप्ते, उद्ययनकाले देवतात्मस्या-मावेऽपि समाप्त्यैव उपपन्नस्य करिष्यमाणाऽर्थात्त-प्रतीतेः पूर्वशेषस्य उपलक्षणेऽपि एतदर्थमेव प्रमाणाभावात् अनपनीतसङ्गत्वं पूर्वदेवताऽपि उपलक्षणीया ।

मण्डन— ' अन्यथापि बोद्धेत् पुनरुद्योतु । '

शंकर— ' प्रसिद्धा देवता नोद्वा । '

● पुनराधानम्, अन्तमये उद्ये वा अहवनीय-माहृत्योद्देवताऽपि एव न एवैव नरो । ६।४।८.

● पुनराधानं प्रायश्चित्तं अग्निहोत्रे उपमाग्निनामौ । ६।४।८. मीको. प्र. ९४ ' अग्निहोत्रे उपमाग्निनामौ '

इत्यन्ये इत्यन्यम् । ● पुनराधानम्, ' माग्धयः श्रीकामाना

पुनरादधीत', 'योऽशोनाशाय भाग्यव्यानि पुनराधानि वा जीवेत स पुनरादधीत' इति । भा १०।३।५।३०,
 * पुनराधाने दक्षिणा 'पुनरुत्थृत वासो दक्षिणा पुनरुत्थृतोऽनडुवात्' इति । १०।३।५।३० * पुनराधाने नैमिषिके श्रुत्या दक्षिणा याम्नापदिशिलाया एवादिदक्षिणाया वाच । १०।३।५।३०-३३ * पुनराधाने पुनर्निवृत्तो रथो दक्षिणा' । वि १०।३।५

॥ पुनराधेयमोदनवत् । ६।४।८।२६॥

अग्निहोत्रे धूयते 'यस्योभावप्री अनुगतौ अभिनिम्लोचेत् यस्य कऽन्धुरियात् पुनराधेयमेव तस्य प्रापश्चित्ति' इति । इदं प्रापश्चित्तरूपं पुनराधेयं ओदनवत् पञ्चशतवक्त्रं अन्यतरस्यापि अग्नेरनुगमने स्थात् न केवलं उभयोरैव इति पूर्वं पक्षः (श्रुत्यर्थेण यस्य आहिताग्ने उभौ गार्हपत्याहवनीयो अत्रा अनुयती शान्तौ अभिलक्ष्य, ज्ञानतया सतो इत्यर्थं । निम्लोचेत् अस्तमियात् आदित्य । यस्य च शान्तौ अभिलक्ष्य उदिकात् उदय प्राप्नुवात् आदित्य, तस्य प्रापश्चित् पुनराधानम्, इति ।

द्रव्योत्पत्तिर्बोधो । १७ ॥

पूर्वपक्षे मृगेण प्राप्त वाशब्देन निरस्सन् सिद्धात्माह । उभयो द्रव्योत्पत्ति उभयो द्रव्यो गार्हपत्याहवनीययो उपति प्रापश्चित्तम् । तथा च उभयोरनुगमने एव आपादेन उभयोत्पत्ति प्रापश्चित्तम् । न एकैकस्यानुगमने । अत्र उभयो इति पदस्य समासैकदेशे द्रव्यशब्दे अन्वयः । अथ उभयो गार्हपत्याहवनीययो अनुगमने एव द्रव्योत्पत्ति द्रव्यशब्दे आपादेन उत्पत्ति प्रापश्चित्तम् । अयत्तस्य दिनाशे आपादे कृते तु द्रव्योत्पत्त्यो ह्यपि किंदिशब्दे एकरमस्य उत्पत्तौ । तस्मात् नैमित्तिकं पुनराधेयं समुदावातगमने एव, न तु अयतरस्थानुगमने । के

* 'पुनराधेयमोदनवत्' इत्यत्र 'यस्योभावप्री अनुगतौ अभिनिम्लोचेदन्धुरियात् पुनराधेयं तस्य प्रापश्चित्तम्' इत्यत्र विधेयसामर्थ्यात् विमिषत्रिशेषणात् साहित्यनिबन्धा लम्बते इत्युक्तम् । बाल पृ १२२

* पुनराधेयन्यायेन (६।४।८ मीको पृ ९४ 'अग्निहोत्रे उभयाग्निनाशे' इति त्रित्री) विधेयसामर्थ्यानुगमेन उद्देश्यस्यकोचः । मुरारि पृ ११८०

* पुनरुक्तं ग्रथगौरवभवेन नेच्छति । भा ४।२।४।१३

* पुनरुक्तता न महात् दोषः । बहुहृतोऽपि पथ्यपरितय भवति । ग्रथगौरवभवेन पुनरुक्तं नेच्छति । अर्थोद्देश्येणु विभ्यत पुन पुनरभिधीयमानं बहु मन्थते एव । भा ४।२।४।१३

* पुनरुक्ति । उक्तस्य पुनर्वचनमन्यायम् । उच्यते । साधोर्वचनं बहुहृतोऽपि उच्यमानं न्याय्यमेव, असाधोऽपि सत्तदपि अवाच्यम् । आह, सत्तदचनेन ज्ञातस्य पुनर्वचने न प्रयोजनमतीति । उच्यते । भवति अस्मरणमपि प्रयोजनम् । भा ४।२।४।१३ वर्णकम् १

* पुनर्ब्रह्म अस्मिन् देहे स्वर्गस्य भोग्यमशक्यत्वात् अश्रुताऽपि अन्यदेहोत्पत्ति अर्थापत्त्या कल्प्यते । वि ४।३।१२

* 'पुनर्निवृत्तो रथो दक्षिणा' पुनराधाने । भगवन् पुन समाहितं पुनर्निवृत्त । वि १०।३।५

* पुन पदा । 'एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती वा पुन पदा' । बृहदधत्तयोराधारभूते प्रगाथे प्रथमा वा बृहती 'अभि त्वा धृर' इति, तस्य 'ईशानमिद्र तस्थुष' इति चतुर्थे पाद, न पुनर्गृहीता उत्तयाया ऋच पूर्वार्धेन प्रप्रथ्यते । तेन ता 'पुन पदा' नाम भवति । वि ९।२।६

* पुन श्रवणं निरुणं हतोरथामश्रुताना परिगल्पाकम् भवति । भा १०।७।२।४

* पुन धृतिपयोजनानि शुभविधि, परिकरक, अर्थवादस्य (स्तुत), अन्वयविधानम् । के

* पुन स्तोमस्य पक्षस्य । 'रथविधिने (गामतामनी) पुन स्तोमस्य पक्षस्य' 'अपविदितपत्य (ऋच) पुन स्तोमस्य पक्षस्य' । 'पुन स्तोमस्य सवनं सपथस्य द्वादश स्मृतम् । कस्या नवदशस्तोमाश्चित्तं सवने उभे ॥' (प्रातः सवनं नवस्तोमस्य, तृतीयसवनं दश

खोमरुम्, मध्यमं तु दृष्टव्यलोमकमित्यर्थः) । भा. १०।४।१०।२०.

* 'पुमान् देवदत्तः' इति पुस्तवागिन्नलिङ्गवात् देवदत्तः इति बोधः । इति वैयाकरणः । मणि. पृ. १२४. * पुमान् स्त्री नपुंसकमिति इत्यविशेषा द्वेते । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८१, * पुमांसो द्रव्य-यन्तः, न स्त्रियः इति पूर्वापक्षः । त्रिव्योऽपि द्रव्ययन्तः इति सिद्धान्तः । ६।१।३।१०-१६, * पुंसः एकस्यैवाधाने-ऽपिस्त्रियः सस्त्रीकस्य । ६।१।५।२२-२३, * पुंसः एकस्यैव स्त्रीव्यतिरिक्तस्य दशोपमं नासादावधिकारः । ६।२।२।३-१३, मीको. पृ. २९३ 'अभिनात्. दशोपमं नासादौ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पुंसः एवोपस्थानाद्यधिकारः न स्त्रियाः । वेदात्मभृत्यायः । ६।१।१६, * स्त्रियः पुंसो-ऽतिरिक्तयाः तस्मादुत्तरे बद्धीनांथा विन्दते नैत्र कलून पतीत्' इति यूपैकदशिन्याम् । वा. १।३।४।९ पृ. २२२.

* पुंविनिमयुने । आश्वश्रौ. ३।२।११। मिथुनमिति स्त्रीपुंसयोः समाहार उच्यते । अस्मिन् समाहारे पुंलिङ्गे-नैव ऊहः कर्तव्यः इति निवभ्यते । नारायणवृत्तिः .

* 'पुंयाकयेऽप्यन्वयोक्तत्वं यावन्नाम्येव गण्यते । तानयथाधृतं मुक्त्वा नाव्यथात्वपरिग्रहः ॥' वा ३।१। ७।१३ पृ. ६९९.

खुं विपयन्यायः । (पुमान् नीमः विपयः पटादिः एतौ यथा मित्रौ, तद्वत् जीवेभरावपि मित्रौ इत्यत्र एष न्यायः) । माहस्त्री. ८२१.

* पुंन्यादिदिङ्गस्य विवक्षा 'कुण्णपीयामालमते' 'अथ क्लामो वृत्तिः' इत्यर्थौ । ४।१।६।१७.

खुं 'पुरोऽप्यर्धुर्विभजति' इति देशवाद् एव ॥ 'अर्धित्वस्यो नाव्य निभजति होतर्वैत्र पोतर्वैत्र नेष्ट-यैत्र ब्रह्मन् यत्र अच्छावाक यत्र' इति प्रैरुप्याक वाचो विनाम विषय ध्रुवते 'वा पुरोऽप्यर्धुर्विभजति मैत्र-यणः पश्चात्' इति । अत्र पुरःप्रश्वाच्छब्दे देशवादी नाजन्तौ वा, उभयत्रापि विकृष्टत्वात् । तेन एकस्मिन्नेव देशे स्थिता अर्धयुग्मेवावधौ पूर्वापरकालमेदेन प्रैयान् विभज्य त्र्याप्तमेकस्मिन् वा काले प्राक्पक्षदेशमेदेन

सिक्ता । इति विवरूपे प्राप्ते, देशवाद एवायम्, आह-वनीय गच्छतीति प्रकृत्य एतादम्नानात् । षाटलिपुर्वं गच्छतीत्यादौ तदभिकल्पदेवस्योपसिद्धत्वात् । तेनोत्तर-वेयामभ्ययुः, सदसि मैत्रावरुणः प्रेषति । संकर्ष. २।३।१२.

* पुरोऽनुवाक्या इति समाख्या । पूर्वमनूच्यते इति पुरोऽनुवाक्या । आर्षोऽधिकः पूर्वगन्दो यागना-मपेक्ष्य भवति । भा. १२।४।२।४. * पुरोऽनुवाक्या ('अग्ने नय सुपथा' इति) मनोता च कृष्णमीयवोः परयोः आचरते कालमेदात् सीम्येन व्यवथात् । १।४।२०।५७-५९. * पुरोऽनुवाक्याः प्रैशान्तानि अनुवचनानि । न तु केवळ्य अनुवाक्याः । ज्योतिष्टोमे परवाचौ । घा. ३।७।२।४६ पृ. ११०७, * 'पुरोऽनु-वाक्यां प्रथमं श्रुत्वा' इति याग्यार्थम् । ३।१।५। १२ पृ. ७६०. * आसीनः पुरोऽनुवाक्यामन्वाह । भा. १०।४।२०।४२.

* पुरोऽप्याक्यं अग्निम् । पारेषु अक्षराणि १२।८। ८। आ० 'युजति हरी' (ऋष. ८।९।८।९) । के.

खुं पुरस्ताद्रेन्द्रवाचयस्याप्रस्य कृतदेशत्वात् । १०।५।२०।७०॥

ज्योतिष्टोमे फलविशेषाय श्रुताना आश्विनादिग्रहाना प्रतिकर्ष उक्तः । स प्रतिकर्षः ऐन्द्रवाचयस्य पुरस्तात्, न तु सर्वोदितः यतः कृतशिक्षा । अग्नस्य कृतदेशत्वात् । श्रुतौ शातो देशो यस्य तादृशत्वात् । एषोऽग्रस्य देशो विज्ञातो क्व उपारजन्तर्पमाभ्यामूर्ध्वं पुरस्तादैन्द्रवाचयस्य इति । तस्मात् ऐन्द्रवाचयान् पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति सिद्धान्तः । तुल्यधर्मत्वाच्च । ७१ ॥

ज्योतिष्टोमे फलविशेषार्थं श्रुतमाणा आश्विनाद्यग्रहाः ऐन्द्रवाचयस्य तुल्यधर्मत्वात् । तुल्यो धर्मो यथा ताः तुल्यधर्माः । तासां भावस्तुल्यधर्मत्वम्, तस्मात् । तत्र आरक्षसंयोगे दृश्यते तस्मात् आरक्षत्वात्कुर्यात् एतद्वत्ता विधीयते ।

तथा च लिङ्गदर्शनम् । ७९ ॥
ज्योतिष्टोमे फलविशेषार्थं आश्विनश्रुतमाणा विधी-यते, सा न आश्विनाद्यग्रहा ऐन्द्रवाचयान् अक् प्रलयेन,

• पुरपार्थकसिद्धित्वात्सप्ततसाधिकारः स्यात्
(६।२।१।१) इति पष्ठाधिकरणन्यायेन सन्निग.
प्रत्येक कृत्स्न फल लभन्ते । सु. पृ. ५५४.

• पुरपार्थकनिर्दिष्टत्वात् तस्यतसाधिकारः
स्यात् । ६।२।१।१ ॥

सन्नेषु एकप्रयोगनिर्वाहकं सतदंगपुरपनिष्ठ कर्तृत्व
व्याख्यवृत्ति स्यात् । तथा सति फलमपि सर्वेषां मिरिरत्वा
एवमेव स्यात् न तु प्रत्येक संपूर्ण इति उल्लेखे पूर्वपक्षे
सिद्धान्तनाह । तस्यतस्य प्रत्येकम्, अधिकारः ऋदि-
फलव्याप्त्यं कश्चिन्नो न स्यात् न तु सर्वेषामेकं व्याख्यवृत्ति
फलम् । अधिकारस्य पुरपार्थकसिद्धित्वात् । पुरपार्थक्य
एकस्य विदित्यंसात् स. पुरपार्थकसिद्धिः अधिनाः ।
एवपुरपार्थकसिद्ध्या अधिकारसिद्धिः । सनकर्तृत्वं च
प्रत्येक इतरस्यपक्षे न व्याख्यवृत्ति । फलमपि च
प्रत्येकमेव संपूर्णं न व्याख्यवृत्ति ।

अपिचोत्पत्तिसंयोगान् यथा स्यात् सत्त्वदर्शनं
तथा भावोऽविभागे स्यात् । २ ॥

सने सतदज्ञाना यजमानानामेव ऋत्विक्त्वेन प्रत्येकं
सनकर्तृत्वं इतरस्यपक्षे पृथक्पृथगेव । फलं तु संपूर्णं
एतेभ्यो लभ्यन्ते । अपिच नैतद्विरुद्धम्, यदेक कर्म
बहुभिः नियते इति, उत्पत्तिरयोगात् । ' ऋदिक्रामाः
सनमासीन् ' इति उत्पत्तिवाक्ये बहुवचनेन एकं सत्र
कर्मात् साकं अनेकेषां कर्तृत्वेन सयोग उक्तः । उत्पत्ति-
शिक्षादेव एकस्य कर्मणः अनेककर्तृत्वत्वेऽपि न विरोधः ।
यथा स्यात् सत्त्वदर्शनं अविभागे । यथा लोके रफलाङ्गला-
दिवहनरूपस्य कर्मणः अनिभागे एकत्वेऽपि शक्याना
अक्षरलीयदादीनां बहूनां प्राणिनां कर्तृत्वेन दर्शनं स्यात्,
तथा भावोऽविभागे स्यात् । तथा सत्त्वकर्त्तृत्वरूपस्य
कर्मणः अविभागे एकत्वेऽपि बहूनां कर्तृणां भावः
असिद्धं स्यात्, न विरोधः कश्चित् । विरोधसङ्ख्यापरि-
हारणं सिद्धान्तमूत्र द्वितीयमिदम् । अपिच इति हेतु
समुच्चये ।

सुधायां तु ' अपिचोत्पत्ति...तथा भावविभागे
स्यात् ' इति पाठः । व्याख्या चेत्यम् - (पृ. १६२-
१६३) ' ऋदिक्रामाः सनमासीन् ' इति वगिमादस्येन

बहुवचनेन ऋदिक्रामबहुवचनोक्तः प्रत्येकं ऋदिक्रामना
गमात् प्रत्येक अधिकारमुक्त्वा आख्यातयेन बहुवचने
कर्तृबहुवचनोक्तः प्रत्येक कर्तृरावगमादपि प्रत्येकसिद्धिः
इति उच्यते अनिर्वातकर्तृसंख्ये कर्मणि कर्तृबहुवचनोक्तः
इत्यनपेक्षेनोक्ते, प्रत्येककर्तृत्वे कर्मन्तरानर्थक्यं अद्यावत्
यथा सत्त्वस्व द्रव्यगमदेः युगात् बहुमिर्दशनं नान्य
नर्थक्यवापादकं तथा भावस्य कर्मणः विभागे पृथक्
न्यवेऽपि न कर्मन्तरानर्थक्यम् । इति । के

• पुरपार्थक्यव्योर्न्यायस्यो विकल्पः क्षार्थ
काम्येदीनाम् । वाल पृ. १५४.

• पुरपार्थक्यं नाम पुरपनिष्ठप्रत्ययानुगमनसिद्धि
विषयत्वम् । भाट्ट. ३।४।८. • पुरपार्थक्यं फलम् इमं
पदोपादानादेव गम्यते । वा. ३।१।३५. • पुरपार्थक्यं
स्वयंप्रथितसाध्याधीनानुग्रहजन्य इति तन्त्रले । का ।
इति कर्म यनात्वेन अग्नितत्त्वं फलार्थत्वं तद्विषयत्वं च
करणफलवृत्तिपुरपार्थक्यं इति शास्त्रदीपिकायाम् ।
तदपि न । किन्तु स्वयंप्रथितसत्त्वेषु स्वयंप्रथितानि स्वयंप्रथितेभ्यो
फलान्तरम् । स्वयंप्रथितत्वं च शास्त्रानधीनप्रधानत
ज्ञानजन्येच्छानियतत्वम् (स्वयंप्रथित देशविशेषरूपत्वयोः)
शास्त्राधीनप्रधानताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वम् (सुप्रतिष्ठे-
रूपत्वे) । भाट्ट. ४।१।२

• पुरपार्थदानपाकहोमानां दीक्षितकर्तृत्वरूपदर्शनं
प्रतिशोधने । (नरत्वर्थभिन्नानां प्रतिषेधः) । १०।४
७।१२-१५.

• पुरपार्थविषेधातिव्रमे पुढो नररूपतात्पर्य
प्रत्ययः । सु. पृ. १३९५.

• पुरपार्थभूयात्वं च विव्यारतके वेदे पुष्प-
प्रवर्तनशैक्यादिष्वेत् । वा. २।२।१३।२८ पृ. ५६५.

• ' पुरपार्थसमासत्वेः कार्यं नित्यस्य वाचकम् ।
विशेषतश्च सामान्ये, पूर्वप्राप्ते प्रवर्तनात् ॥ '
पुरपार्थसिद्धयर्थो हि सर्वः प्रवाहः इति तत्त्व्यावत्
वस्तु वदीयो भवति । वा. १।१।११।२१ पृ. ३९२ ।
सुधा- काम्यस्य नित्यतावत्त्वे अयमेव मुख्यो व्यापः
' नैमित्तिके तु प्रवृत्तौ ' (३।६।३।१०) इति तुवीन-
धिकरणे वक्ष्यमाण । पृ. ८८८. • ' पुरपार्थसमासत्वेः

काम्यं नित्यस्य वाचकम्' इति ग्यावात् (वा. १।४।१।११) काम्यो गुणः उत्तमिच्छियथेनापि शक्यते विधातुम् । सोम. १।४।११ प्र. ८३.

ॐ पुरुषकल्पेन वा विकृतौ कर्तृनिधयः स्वाद्, यज्ञस्य तद्गुणत्वाद्भावादिनिरान् प्रत्येतस्मिन् विधिकान्तर्न्यात् । ६।६।७।३६॥

पूर्वाभिन्ने सप्तदशकर्मसुप्रदयमुद्दिश्य यद् सप्तकर्म विहितं तव ब्राह्मणविशेषाणामेनाभिभारः इत्युक्तम् । अन तु ततो वैश्वानरं इति सूत्रनामं वागन्द्ः । यन तु पुरुषकल्पेन विधिः न समुदासत्पेन, एतैकं पुरुषमुद्दिश्य यः कर्मविधिः तत्र इत्यर्थः । एवं पुरुषकल्पेन पुरुषविशेषकर्तृकत्वेन निधीयमानाया विकृतौ अन्तरकक्षा व्यापणं पशु. इत्येवमादौ कर्तृनिधयः स्वाद्, वैश्य एव कर्ता नियम्येत । यज्ञस्य अन्तरकल्पदेः तद्गुणत्वात् सप्तदशकल्पानसामिधेनीगुणकत्वात् । इत्यग्नं प्रति अमावात् सामिधेनीसप्तदशस्य न वैश्यभित्नात् खडाण्यनिधयन् प्रति अमावात् । नहि तेषां सप्तदश सामिधेन्यो विहिताः । एतस्मिन् वैश्ये एव निधिहस्त्यात् । सामिधेनीसप्तदशविधेः कूलना संभवति, वैश्य एव एतन्कर्म कृत्स्नं कर्तुं समर्थाः । तस्मात् अन्तरकक्षादिषु तेषु यागेषु सप्तदश सामिधेन्यो विहिताः तेषु यागेषु वैश्यस्यैवाधिकारः न ब्राह्मणस्य राजन्यस्य वा इति पूर्व. पशुः ।

लिङ्गाद्येव्याविशेषवत् । ३७ ॥

तेषु यागेषु सप्तदश सामिधेन्य उक्ताः तेषु वैश्यस्यैवाधिकारो नान्यस्येति पूर्वपक्षे हेतुस्तस्माह । ' सप्तदशो वै वैश्य' इति सप्तदशत्वलिङ्गात् वैश्यस्यैव सप्तदशसामिधेनीषु यागेषु अधिकारः । चकारो हेतुसमवाये । इत्याविशेषात् । यथा ' वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत' इति वैश्यस्तोमस्यः इत्याविशेषः यागविशेषः वैश्यस्यैव एव सप्तदशमपि तस्यैव ।

न वा संयोगशक्यत्वाद्, गुणस्येव्याप्रधानत्वाद्-संबुद्धा हि चोदना । ३८ ॥

पूर्वस्य नृशब्दात्प्राधान्येन नित्यम् सिद्धान्तमाह । न वैश्यस्यैवाधिकारः, किन्तु अन्तरकक्षादौ प्रयाणमपि

वर्णानामधिकारः । संयोगशक्यत्वात् । पृथगेतौ सवोगौ । ' सप्तदश वैश्यस्य' इत्येकं वाच्यं दर्शपूर्णमासयोः वैश्य-निमित्तकं सामिधेनीनां साप्तदशं विधत्ते । ' सप्तदशाहु-मूयात्' इति तु नामान्तरं वर्णाभा प्रयाणमपि अन्तर-कक्षादिनित्यस्यैतथा चोदकप्राप्तपाञ्चदशकवापेन साप्तदशं विधत्ते । गुणस्य तु साप्तदशस्य इत्याप्रधानत्वात् साम-दशं गुणः यागप्रधानं, न कर्तृप्रधानः । हि यस्मात् चोदना विकृतियु सामिधेनीसप्तदशविधिः वैश्येन अश-युक्ता । साप्तदशविधिः इत्यप्या संयुक्ता, न पुरुषेषु वैश्यादिना इत्यर्थः । तस्मात् सामिधेनीसप्तदशस्यवतीषु इत्याहु नयाणमपि वर्णानामधिकारो न वैश्यत्वान्न इति सिद्धान्तः ।

इत्याद्यां तद्गुणत्वाद् विधेयेण नियम्येन । ३९ ॥

अन्तरकक्षाऽऽप्रयाणदियु सप्तदशसामिधेनीषु यागेषु वैश्यस्यैवाधिकारः इति पक्षं ब्रूयता पूर्वपक्षिण वैश्यस्तोम-द्वयान्तः प्रदधितः इत्याविशेषवत् इति पदेन । तद्वैश्य-माह लिङ्गमन्ती । इत्याया इत्याविशेषे वैश्यस्तोमे तु ' वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत' इतिश्रुत्या विशेषण निप-मोत वैश्य एवेति युक्तम् । तद्गुणत्वात् वैश्यस्तोमस्य वैश्यगुणत्वात् वैश्यकर्तृकत्वात् । अपरा वैश्यस्य वैश्य-सोमगुणत्वात् वैश्यस्तोमकर्तृत्वात् । वैश्यस्तोमस्य वैश्यकर्तृकत्वात् श्रुत्या निश्चयवित्यर्थः । अन्तर-कक्षाऽऽदियु तु न तथा इति प्रयाणमप्यधिकारः इति सिद्धान्तः । कै.

* पुरुषकारात् वैश्यस्य अधिक प्रमायः । सु. प्र. १३२.

* पुरुषकृतो न शब्दत्वात्वेन सप्तदशः । भा. १।१।८।२७.

ॐ पुरुषकेशलोमन्वायः । यथा पुरुषात् वेद-लोमानि संभवन्ति, तथा अश्वत्थमनतीह विश्वमिति कारारुणाभेऽमिहितम् । साहस्री. ७६९.

* पुरुषप्रणीतानि यानि शक्यानि तानि पुरुष-विनशापीनानचनत्वात् समस्यप्राधान्यमिवाप्यन्यप्रधान-न्तराग्यापानि भवन्ति । तत्र प्रतीतोऽप्यर्थः यत्रुत्तमि-

प्रेतत्वात् अविषका न्मेत । सा च देवा विजायते । यद्वा वक्तैव कथयति 'अथर ममेदमभिप्रेत प्रमादेन वा, तस्मादेतमात्रमिह न प्रहीतवम्' इति । यद्वा प्रमाणात्प्रलोचने अथवाऽर्थे अन्वधारिते वक्त्रनयेका श्रोतार एव अभिप्रायात्तर प्रमाद वा अभववशति ।
षा ३।१।७।१३ पृ ६९९

* पुरुषप्रयत्नस्य फलार्थता (स्वभावतः) । भा ६।१।१।११ पृ १३४६ * पुरुषप्रयत्नस्य फलोद्देश्यकस्य विजातीयस्य अप्राप्तत्वेन विषेयता । भाट्ट ६।१।१२

* पुरुषप्रवृत्ति । स्वतःपुरुषप्रवृत्ति द्विधा लोके दृश्यते । क्वचित् स्वेष्यत्वा अर्थेण स्वाय प्रवर्तते, क्वचिदप्येवमित 'अचायपेरितोऽह गा अन्वगमि न स्वेष्यत्वा' इत्यादि क्वश्चरदमंसात् । तथापि आचायपदि रपि अनिच्छन्त न शक्नोति प्रवर्तयितुम्, तथापि स्वार्थिकेच्छारहितमपि सिद्धान्तिक स्वप्रवर्तनाप्रलेन ह्यन्वगमत्वाय प्रवर्तयति इति सर्वसाक्षिकम् । तस्मात् स्वतःप्रवर्तनान्तरमाविष्यां प्रवृत्तौ आचायपे प्रवर्तना शक्येन प्रवर्तनत्वमवधीयते । सु पृ २९-३०

* पुरुषप्रेमा उच्चारणप्रेमाश्च यथायोग्य उदात्तादिभेदे षट्मुद्रुत्प्रेमादिभेदेष्वेतेष्वेतेष्वान् व्यनितिरोपात् उपाद्य चरि ताका । कर्मानु निष्ठा एव । वि १।१।६

* पुरुषवचनार्थानिश्चयात्, वक्तृबुद्धिनिश्चये चानुमानवम् । अर्थो हि न कारण वचनस्य, वक्तृ बुद्धिस्तु कारणस्य । कान्तस्तु कारणवगति अनुमान मेव । अनुमानमपि वीर्ययनावयवप्रत्ययाने व्युत्पन्नम् । ऋजु पृ २४ * पुरुषवचनात् विशतोऽयमनेनार्थ इति निश्चयो भवति । न पुन प्रमाणात्तरहृदिरुपजायते । वृद्धी पृ २६

* 'पुरुषशीर्षेणुपदधाति' (चयने) इति वचन सामर्थ्यात् शब्दतिरका स्थान स्मृतिविशतिपिदमपि विद्यते । भा ६।१।१२.

* पुरुषसम्प्राप्त पुरुष प्रति षट्प्रतिष्ठापकसमर्थं कुर्वन्ति, न यानिर्निर्युक्तिसमर्थम् । भा ३।७।२।६

* पुरुषसम्प्राप्तार्थो वाग्यम् । ३।१।१।४।२४
* पुरोडाश तनेपु कपालेपु अथ पाकायमपिशीयते, उपरि च अङ्गात् अन्तुब्रते । भा ६।७।४।१०
* पुरोडाशस्यनिर्देशे तद्युक्ते देवताभावात् । ५।४।६।१९।।

ब्राह्मणस्य आधान सोमपूर्व वा इष्टिपूर्वे वेति विकल्प उक्त । 'यदेवाद वीर्णमात्र हवि तत्तद्दि अनुमिर्वीपत्' इत्यनेन एकमेव हवि सोमादूर्ध्वमुत्कृष्यते इति च पूर्व सूत्रे उक्तम् । इदानीं किं तदेक हवि इति प्रश्नोत्तर माह । तदेक हवि अग्नीषोमीय पुरोडाश एव स्यात् । तुगन्देन इतरहविर्निरास । वेदत्प्राश्न केवलस्य वा सोमस्य पूर्वं अनिर्देशे निर्देशामात्रे सति तद्युक्ते अपिषुक्ते सोमे देवताभावात् देवताया देवतात्स्य व्यासङ्गपुत्रे भावात् सत्त्वात् अग्नीषोमीयपुरोडाश एव तदेक हवि सोमादूर्ध्वं उत्कृष्यते इति सिद्धान्त ।

इदं मूल पूर्वाधिकरणशेषेण च कार्यात् युक्तं शक्यं चेति मत्वा अस्मामितया 'चाप्राप्तम् । भाष्यस्यै सर्वत्र तु उत्तराधिकरणाद्यस्यैवैवेद व्याप्राप्तम् । तत्र एतादृशार्थस्तु स एव । अथतस्तु तु निदम् । तदित्याह । वीर्णमात्रगतस्य एकस्यैव हविष उत्कृतं सोमात् इति पूर्वमुक्तम् । तत्रेयमाणाद्वा । ननु अन्तु एकस्य हविष उत्कर्ष । स तु आग्नेयस्यैव स्यात् 'आग्नेयो वै ब्रह्मणे देयताया' इति अत्र पूर्वमुक्तत्वात् 'यदेवाद वीर्णमात्र हवि' इति अत्र सम्भवेन आग्नेयोऽपि प्रहीतु शक्य । तथा च आग्नेयस्यैव हविष सोमादुत्कर्षोऽन्तु इति । तथाह । पूर्व अग्नेयस्यैवैवैपि सोमोऽप्युक्त एव । प्रत्यय 'सोमेनेप्रा अग्नीषोमीयो भवति' इत्युक्तम् । तथा वेदत्प्राशमे अनिर्देशे सति, तद्युक्ते अपिषुक्ते सोमे देवताभावात् देवतात्स्य उत्कृतत्वात् अग्नीषोमीय पुरो डाश एव सोमादूर्ध्वं उत्कृत्य इति (सिद्धान्तस्यै विदम्) । तुगन्दे आग्नेयस्य केवलस्य निरासार्थे ।

आज्यमपीति चेत् । २० ॥
ब्राह्मणस्य आधाने सोमादूर्ध्वं एक हवि, तत्र अग्नी षोमीय पुरोडाश उत्कृत्य इत्युक्तम् । तत्रेयमाणाद्वा सूत्रेणोच्यते । एक अग्नीषोमीय हवि उत्कृत्यात् ।

परन्तु तत् आज्यमपि स्थान्, न पुरोडाश एव ।
उपाश्रयानाज्यमपि अग्नीषोमीय मन्थयेत् । इति चेत् ।

न, मिश्रदेवतत्वाद्देन्द्राभवत् । २१ ॥

न उपाश्रयानाज्यं उक्तं मन्थयेत् । तस्य मिश्र-
देवत्वान् । तद्धि अग्नीषोमीय वा प्राजापत्य वा वैष्णव
वा । यत्रपि यज्ञान्नः सोमान् प्राक् अग्नीषोमी यष्टं न
यन्नेति तथापि प्रजापति यस्वति विष्णु वा । तस्मात्
आज्यस्य अग्नीषोमीयत्वेन सोमाद्ध्यंमुक्त्वंऽपि प्राजा-
पत्यत्वेन वैष्णवत्वेन वा सोमान् प्रागपि समजत् उपाश्र-
यानाज्यस्य नोक्तत्वं तिन्तु पुरोडाशत्वेन । ऐन्द्रात्तन्वत् ।
'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इति चतुर्धाकरणे यथा आग्नेय-
घृद्येन ऐन्द्रात्तः पुरोडाशो न एष्यते, तस्य मिश्रदेवत-
त्वात् । तद्विनश्न षाष्ठाङ्गात्प्रत्यये । तथा आज्यमपि ।
तस्मात् उपाश्रयान्न. सोमान् नोक्तव्यम् । के.

● पुरोडाशः द्वित्रिषु प्रधानं शुभं । तत्राग्नेयादि-
प्रधानम् । षड्पुरोडाशं षड्देवतासंस्काररथो द्वितीयः ।
के. (वि. १।१।५.) ● पुरोडाशः न स्विष्टकृद्भाग-
प्रवेण्यः, तिन्तु आग्नेयप्राणप्रयुक्तः । ४।१।१२।१८-१२.
● पुरोडाशो मध्यमः यवमयः एव सैवातत्यागम् । भा.
१।०।१६।५-५७. ● पुरोडाशः यज्ञो ब्रूयते न
होमे । सोऽपि दानदानस्य विहितो न समस्तपुरोडाशास्य ।
समस्तस्य पुरोडाशास्य देवता प्रति उत्सृष्टत्वात् विनापि
यथेपात् अन्वलयवहारं ज्ञापयते निरवरागात् सोप-
सिद्धिः । वा. १।१।१।५।५१ घृ. १८३. ● पुरोडाशः
वाक्यः मिश्रत्वेन वाच्यते । वाल. घृ. १३२.
● 'पुरोडाशो शायवः' इत्यत्र एकस्य बहुता वा
द्योगेऽपि प्रायश्चित्तम्, न द्वयोरेव धाम्ने । के. (टुम्.
६।५।६।२३.) ● पुरोडाशाः सवनीयाः अनुसर्जनं निः
श्रुते । भा. १।१।२।१८. ● पुरोडाशाः सवनीयाः
मासपत्राः षट्संस्काररथेषु कर्तव्ये शास्त्रानामपने ।
वि. ३।८।२१. ● 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इत्यस्य
'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इति श्रवणं. उपसर्गाद्यर्थे ।
वाल. घृ. १७. ● 'पुरोडाशं पर्यग्निं करोति' इति
दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशशब्दः आतिशब्दः एष, न

मी. को. ३२४

संस्कारशब्दः । भा. १।१।७।१०, ● 'पुरोडाशं पर्यग्निं
करोति' इति पर्यग्निस्वरूपं शुभं कर्म, न प्रधानं कर्म । २।१।
५।१-१२, ● 'पुरोडाशं पर्यग्निं करोति' इति सर्वत्रैव
पुरोडाशान्, न तु एतन्मैत्र । एकवचनमपि यथैव ।
३।१।७।१३-१५.

● पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पुरोडाशयोक्त-
देशस्तच्छ्रुतित्वाद्द्वैत्यत्वोपपन्नम् । १।०।१।४।३५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'पुरोडाशाभ्यामेवाशोमयाजिनं याव-
न्नेत् याचेतो आग्नेयधैन्द्राम्भ, सोमस्येन तु सोमयाजि-
नम्' इति श्रूयते । अत्र पुरोडाशाभ्या इति वाक्यत्
अधिकृतानां अशोमयाजिनां पुरोडाशयोः तदर्थेऽत्र प्रवृ-
त्तौ । अशोमयाजिनः पुरोडाशाशोराधिकारः शशुपदेशः
प्रतीयते इत्यर्थः । तच्छ्रुतित्वात् तस्य अशोमयाजिन एव
'अशोमयाजिनं यावन्नेत्' इति श्रूयणात् । वैश्वस्तोमवत्
यथा 'वैश्वो वैश्वस्तोमेन यजेत' इत्यनेन वैश्वस्त्येन
वैश्वस्तोमे अधिकारः तद्वत् । तस्मात् 'दर्शपूर्णमाशाभ्या
स्वर्गकामो यजेत' इत्यस्य 'पुरोडाशाभ्यामेवाशोम-
याजिनं यावन्नेत्' इति वाक्यशोधः । अशोमयाजी
स्वर्गकामं पुरोडाशाभ्या यजेत इति । इति श्रवणः
पूर्वकम् ।

न त्वनित्याधिकारोऽस्ति, विधेर्नित्येन संबन्ध-
स्तस्माद्वाक्यशोधोपपन्नम् । ३६ ॥

वाक्यशोधस्य दूषयित्वा पश्चान्तस्मात् । अनित्या-
धिकारो न तु अस्ति । अशोमयाजित्वे हि अनित्यम्,
शोमयाजित्वे तस्य शोमयाजित्वात् । दर्शपूर्णमासौ तु
नित्यौ । तथा च अनित्यस्य अशोमयाजिनः सतः नित्य-
दर्शपूर्णमासाधिकारे न संभवति । 'दर्शपूर्णमाशाभ्या
यजेत' इति विधेः नित्येनैव सश्रवणः । तस्मात् एत-
स्मात् हेतोः अवाक्यशोधस्यं यत् पूर्वपक्षिणा वाक्य-
शोधोपपन्नं तत्र संभवति । किन्तु अशोमयाजिनः
स्वर्गकामस्य प्राकृतात्प्रैन्द्रार्थेनो कर्मान्तरपूर्ती आग्ने-
यैन्द्रायो विधीयते अधिकारो ।

सति च नैकदेशेन कर्तुः प्रधानभूतत्वात् ।
३७॥

‘पुरोडाशाभ्यामेवाधोमयाजिनम्’ इति ‘दर्शपूर्ण-
मासाभ्या यजेत’ इत्यस्य वाच्यशेषः इति पथ प्रत्या-
न्तरेण दूषयति । सति च काकयज्ञोपवी एकदेशेन
दर्शपूर्णमासैकदेशभूताभ्या पुरोडाशाभ्या कर्तुं असोम-
याजिनः संकथो वक्तव्यः, न च नोपपद्यते । अथवा
सति च वाक्यशेषत्वाभावे एकदेशेन पुरोडाशाभ्या कर्तुः
असोमयाजिनः संकथः उपपद्यते । कर्तुः प्रधानत्वात्
प्रधानत्वेन निर्देशात् । तस्मात् न वाक्यशेषत्वम्, किन्तु
कर्मान्तरविधिः ।

कृत्स्नत्वात्तु तथा स्तोमे । ३८ ॥

पूर्वसंधिषा उक्त वैदस्तोमदृष्टान्तं विषययति । स्तोमे
वैदस्तोमे तथा अधिकारश्रुतिशेषत्व युक्तम् । कृत्स्न-
त्वात् वैदस्तोमस्य । स हि न कस्य विदेकदेशः,
स्वतन्त्रत्वात् । उपलब्धत्वात् । पुरोडाशौ तु एकदेशौ न
फलदायकौ । तस्मान्नाधिकारशेषत्वम् । किन्तु कर्मान्तर-
विधिः ।

कर्तुं स्यादिति चेत् । ३९ ॥

न कर्मान्तरविधिः । किन्तु कर्तुं अङ्गकर्तुं यत्क-
चित् कृत्विच ‘पुरोडाशाभ्या अधोमयाजिनं याज-
येत्’ अप विधिः ग्यात् । स चाभ्युदगाय भविष्यति ।
इति तृतीयः पथः । इति चेत् ।

न गुणार्थत्वात्, प्राप्ते च नोपदेशार्थः । ४० ॥

नाङ्गकर्तुं कृत्विच उपदेशः । तस्य गुणार्थत्वात्
सुगभूतस्य अङ्गस्य अनुष्ठानार्थत्वात् प्रधानकर्तुं नमानस्य
सुगभूत एव कृत्विच् । न च तस्य विद्विन् फलम् । प्राप्ते
च ज्ञानेन अर्थसाते सति तदनुवाद उपदेशार्थो न
भजति । तस्मात् याजयितुमर्थात् । तस्मात् कर्मान्तर-
शेषे च विधिः ।

कर्मणोस्तु प्रकरणे तन्व्यायत्वान् गुणानां
लिङ्गेन कालशास्त्रं स्यात् । ४१ ॥

द्वयस्य कर्मान्तरपथं स्यात्कथंति । न कर्मान्तरविधिः
किन्तु कर्मणोः पुरोडाशकर्मणोः प्रकरणे प्रकरणं करणे
अनुष्ठाने लिङ्गेन ‘अधोमयाजिनम्’ इति अधोमयाजेन

विशेषलिङ्गेन कालशास्त्रं कामस्य शासनं विधानं स्यात् ।
सोमयाजकर्मणात् प्राक्काले पुरोडाशाभ्यामेव यजेत, न
सान्नाय्येन इति । गुणानां सोमयज्ञार्थीनां यो न्याय
उक्तः ‘अपिवा कल्पमानं स्याददर्शनद्विशेषस्य’ (४।
४।३।६) इति, तन्व्यायत्वात् सोऽपि न्यायः । तस्मात्
कायविधिः । कुतूहले तु- ‘पुरोडाशाभ्यामेव’ इति
परिसंख्यानस्य कर्ममेदस्य कर्तुं इति त्रयाणामपि गुणानां
निरासस्य वाच्यत्वात् विधेयान्तरत्वात् कालविधि
इत्युक्तम् ।

यदि तु सांन्याय सोमयाजिनो न ताभ्यां
समवायोऽस्ति विभक्तकालत्वात् । ४२ ॥

सुगच्छः कालविधिपथं निराशये । यदि सान्नाय्य
सोमयाजिनः निश्चितम्, तत ताभ्यां पुरोडाशाभ्या
आग्नेयैन्द्राभ्यां सान्नाय्यस्य समवायः नास्ति विभक्तकाल-
त्वात् पुरोडाशयोः कालं सोमयाज्यात् प्राक्कालं, सान्ना-
य्यस्य कालं सोमादूर्ध्वमिति । इति तदर्थं न कालविधे-
रपेक्षा सिद्धत्वात् । तस्मात् न कालार्थं श्रवणम् । किन्तु
कर्मान्तरविधेरिव ।

अपिवा विहितत्वाद् गुणार्थायां पुन श्रुतौ
संदिहे श्रुतिद्विदिवतार्थां स्यात् यथाऽनभिधेव-
त्तायाऽऽश्रयो दर्शनादेकदेश्यते । ४३ ॥

अपिवाशब्द कर्मान्तरपथं न्यावर्तयति । ‘पुरोडाशा-
भ्यामेवाधोमयाजिनं याजयेत् याजेतौ आग्नेयश्चैन्द्राश्रयः’
इत्यन आग्नेयस्य अनुवादः । अमावास्यायां गौर्णमास्या
च अविशेषेण विहितत्वात् । आग्नेयस्य पुन श्रुतिः
गुणार्थां ऐन्द्राप्रविधानार्थमनुवादार्थां इति स्वीकार्यम् ।
ऐन्द्राश्रयः तु अविशेषेण विधानाभावात् तस्य मन्दि-
रे नति प्रकृता श्रुतिः द्विदेवतयां द्विदेवतस्य ऐन्द्रापुरो-
डाशस्य विधानार्थां । तत्रापि अग्रवत्स्थायां तस्य प्राप्त-
त्वात् गौर्णकारत्या चाग्रत्वात् गौर्णमास्यामेव ऐन्द्राश्रय
विधिरस्यम् । ‘आग्नेयस्य विहितत्वात् तस्य पुन श्रुतौ
गुणार्थायां सत्याम्, द्विदेवतस्य च संदिहे नति द्वि-
देवतार्थां एव प्रकृता श्रुतिः स्यात्’ इति सौत्रध्वजाना-
भिरप्य । आग्नेयस्य तु एकदेशेन सत्प्रत्ययायीवादावपि
‘आत्यमाशाभ्यां प्रचरं आग्नेयेन पुरोडाशेन प्रचरति’

इति दर्शनात् पौर्णमास्यामपि विहितत्वाच्च प्रादिरस्त्येव इति प्रकृतायां ध्रुतौ उच्चारितोऽपि आग्नेयः यथा अनभिप्रेतः स्यात् विधेयत्वेन अभिप्रेतो न स्यात् तथा उच्चारितः । विधेयत्वेन नोच्चारितः, किन्तु ऐन्द्राग्रविधानार्थमवृद्धितः । तस्मात् आग्नेयश्चादुवादः ऐन्द्राग्रस्य तु पौर्णमास्यां विधिः इति पञ्चमः पञ्चः ।

विधिस्तु वादरायणः । ४४ ॥

नैतदेवम् । किन्तु काष्ठविधिरेव इति वादरायण आचार्यो मन्यते स्म । ' तद्गुंनवेदेन ' ' तपेद साहु-गोपायनाः सान्नाय्येवामोमयाजिनः ' इति अत्रोमयाजिनोऽपि सान्नाय्यं भूयते इति सोमात् प्रागूर्ध्वं च सान्नाय्यस्य काष्ठ एव इति तद्वैकल्पिकस्य ऐन्द्राग्रस्य सोमात् प्रागूर्ध्वं च प्रातौ प्राक्काष्ठ एव निष्पद्यते । तेन प्राग् गोमात् ऐन्द्राग्रसान्नाय्यप्रोर्विकल्पः । तस्मात् ऐन्द्राग्रस्य उभयोः काष्ठयोर्विधिः ।

कुतूहले तु " असोमयाजिनः आग्नेयैन्द्राग्रावन्द ' सान्नाय्येन तु सोमयाजिनम् ' इति सोमयाजिनः सान्नाय्यनिगमविधिः इति वादरायण आचार्यो मन्यते " इति सिद्धान्तपरं मूलमिदं व्याख्यातम् ।

' नैतदेवं आग्नेयेऽदुवादः ऐन्द्राग्रे विधिरिति । उभयोः कान्तविधिः स्यात् ' इति भाष्यात् आग्नेयैन्द्राग्रयोस्तयोः सोमात् प्राक्कनकाव्यविधिः इति सूत्रार्थो भाति ।

प्रतिपिद्धविधानाद्वा । ४५ ॥

सिद्धान्तमहं । सोमात् प्राग् प्रतिपिद्धस्य सान्नाय्यस्य सोमयाजिनः ' सान्नाय्येन तु सोमयाजिनम् ' इत्यनेन विधानात् तदर्शोऽयमनुवादः आग्नेयैन्द्राग्रयोः तस्मादुभयो-रनुवादः इति सिद्धान्तः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ४६ ॥

तथा च आग्नेयैन्द्राग्रयोः कर्मान्तरस्याभावे अन्यार्थ-दर्शनं भवति, ' चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते ऋग्यजुश्चाग्नेयासाग्नाम् ' इति । कर्मान्तरतोऽस्ती तु अथिवा आहुतयो मवेद्युः । तस्मात् उभयोरनुवादः इति सिद्धान्तः । के.

• ' पुरोडाशाभ्यामोमोमयाजिनं याजयेत् याजेतो आग्नेयश्चैन्द्राग्रश्च ' इति उभयोरनुवादः ' सान्नाय्येन तु

सोमयाजिनम् ' इत्यस्य स्तुत्यर्थः । १०।८।१५।३२-४६.

• पुरोडाशात् इग्यार्पात् वचनप्रामाण्यात् सिद्ध-दिव्यते यागश्च स भवति प्रतिपाद्यते च (प्रतिपत्तिः)

पुरोडाशः दर्शपूर्णमासयोः । भा. ३।१५।१५.

• पुरोडाशस्यापूयत्वात् कपालग्रहोष्मणा पाप्मो भवति ।

वि. १०।१।११. • पुरोडाशस्य अवदानं द्विरिव ।

उपस्तराणाभिधारणसहितस्य उ चतुरत्रसत्वं संपद्यते

' चतुरत्रसत्वं जुहोति ' ' द्विर्हविषोऽन्यथि । ' १०।८।१२.

• पुरोडाशास्य अवधानं मध्यात् पूर्वाचंच । कृत्स्नपुणे-

डाशागते च मध्यपूर्वाधिं अपादानत्वेन भूयेते, न तु

अवशिष्टभागगते । ततो मुखस्य हविषो नातो आर्ध्वं

प्रतिनिधाय यष्टयम् । ६।१।१. • पुरोडाशास्य आग्ने-

यस्य चतुर्धा कृतस्य निर्देशम् ' इदं ब्रह्मण. , इदं

होतुः, इदमध्वर्यो. , इदमग्नीच. ' इति मन्त्रैः यजमानः

कुर्यान्नाध्वर्युः । वि. ३।१।११. • पुरोडाशास्यैव

साहजं प्रचानभूतदागसाधनत्वं वारिकमतेन । भाष्य-

मतेन तु ह्यवदानस्य । सु. ५. २४. • पुरोडाशस्य

कपालेभ्यो व्युत्पुत्य वेद्या आरादानं क्रियते दर्शपूर्ण-

मासयोः । भा. १०।१२।०।५८, • पुरोडाशास्य

कपालेषु प्रथमं क्रियते दर्शपूर्णमासयोः ' उद्य प्रथम उद्य

प्रथस्य ' इति मन्त्रेण । १०।११।३०।५५, • पुरोडाशास्य

वात्. यथाप्रवागूर्ध्वम् । १२।१।११, • पुरोडाशास्य

कृतस्य दाहे एव प्रागश्चितम् । ६।४।१।१०-२१.

• पुरोडाशस्य चतुर्पार्श्वेषु आग्नेयस्यैव दर्शपूर्णमासयोः ।

न तु ऐन्द्राग्राग्नीषोमीययोः । ३।१।१५, तच्च महारथमेव ।

३।४।१०. • पुरोडाशस्य चतुर्पार्श्वेषु ब्राह्मणा एव

निर्दिश्यन्ते दर्शपूर्णमासयोः । ' ब्राह्मणानामिदं हविः

सौम्यानां सोमपीथिनाम्, नेहाब्राह्मणस्यासि ' इति ।

भा १२।४।१५।४६, • पुरोडाशास्य दर्शपूर्णमास-

ग्रहस्य कर्माणामतिदेशः सौत्राभ्यांगतसुप्रथेषु । ८।१।

१।१-९. • पुरोडाशास्य निवारणचालपेयस्यवनपिण्ड-

करणारिण्यादकविधिरनेन प्रवेगचाले निष्पादानव-

यमः । सु. ५. ७९८. • पुरोडाशास्य पाप्या वादनं

' उषिमन् सौदाभूते ' इत्याद्युत्तरार्पाभ्यम्भन्नेण कार्यम् ।

लिङ्गेन नाक्यस्य बाधात् । ' स्थीनं ते हृदन्म् ' इत्या-

दिना प्राथमे तु पाचामायेन सदन कर्तव्यम् ।
 वि ३।३।८, * पुरोडाशास्य पूर्वसिद्धस्यैव वाचक
 ऐन्द्राश्रयपात्रे निषेध ज्योतिष्टोमे । ३।८।१८
 * पुरोडाशास्य अणुणे ' य श्रुत स दैव ' इत्यनेन
 विधित्तस्य यथोचितपात्रस्य स्तुतये ' यो विदग्ध स
 नैकत, योऽमृत स गच्छ ' इत्यश्रुते । ३।४।३
 * पुरोडाशास्य प्रातःसवनीयानां तत्र प्रातःसवने
 एवप्रवृत्तये । इतरेषु पुरोडाशास्य अश्रयपात्रे
 प्रातःसवनीयानां वा तत्रमध्ये पतिता । भा १२।२।
 १२।३२, * पुरोडाशो अम्यह (साङ्गारमसारायेप)
 क्रियते दशपूर्णमासयो ' वैदेन मसता अङ्गारमम्य
 हति ' इति । १०।१।१८।५६, * पुरोडाशो अवन्वलय
 (जलद्वाराशेषणम्) नियते दर्शपूर्णमासयो ' दमं
 पिब्युत्पैमिञ्जल्याते ' । १०।१।१९।५७ * पुरोडाशो
 एस्मिन्नर वर्षशिक्षण पूर्वपक्षे, सर्वपुरोडाशो च वक्तव्य
 सिद्धान्ते । वा २।१।१।२२ पृ ४१५ * पुरोडाशो
 ऐन्द्रे आमस्य विध्यत । भा ८।१।१।७।३४,
 * पुरोडाशो जलेन शक्यता क्रियते दर्शपूर्णमासयो
 ' स ते तथा तन्न सृज्यता इति वि परिमार्ष्टि ' इति ।
 १०।१।१७।५५ * पुरोडाशेषु तृतीयसवन
 गतेषु पाशुकरं मेदेन हविष्कृदाह्वानाभ्य ज्योतिष्टोमे ।
 १२।२।१।१२-१३ * पुरोडाशेषु सवनीयेषु पाशुकरं
 तत्रत्यैव प्रवृत्त । १२।२।१।२।३०-३२ * पुरोडाशेषु
 सवनीयेषु सिद्धलेपकगैत्ररणहोमयो आग्निनाम्नादूर्ध्वं
 सुत्वष्ट्रेणुवाच सह नोरस, अनुपाजाना पदत्रयत्वात्,
 होमयो पुरोडाशापत्वात्, उभयो प्रयोगभेदेन मत्रया
 भावात् । वि ५।१।१।५ * पुरोडाशेषु सवनीयेषु
 सौमिहयानैर्ब्रह्ममैर् दार्शिकपाश्र्वा उह्वारीना प्रवृत्त
 सिद्धिनास्ति । १२।२।१।१०-११ * पुरोडाशासु
 सवनीयेषु हविष्कृदाह्वाने न कार्य ज्योतिष्टोमे । हृत्वा-
 चित्तयेम् । १२।२।१।११ * पुरोडाशेषु सवनीयेषु
 हविष्कृदाह्वानमत्र आरतनीय, न तत्रम्, का
 मेदात् । १२।२।१।११.

* पुरोडाशाभावे ऋतीतानामभाव यथा एवम्य-
 कात् । भा ४।२।१।१५.

* पुरोडाशाभिवाचनान्तस्य दमंऽन्यकर्ष । वेदेः
 पूर्वेषु कणोऽपि । ५।१।१२६

* पुरोडाशाश्लक्ष्ण नाम ' देवत्वा सकिता
 मन्वाऽनक्तु ' इति मनेन पुरोडाशाभिवाच्येण ह्येषेण ।
 सोम ५।१।१३.

* पुरोडाशाश्लक्ष्णस्यैव ' अग्नीऽग्नीन् विह्व, वहि
 स्तृणीहि, पुरोडाशानानक्तुः ' इति । वि ५।१।१३.

* पुरोडाशाश्रयदाने हस्त करण सामर्थ्यात् । वि
 १।१।२०

* पुरोडाशाश्रयण ज्योतिष्टोमे शान्तमुखीये
 कर्तव्यम्, न शान्तिने । १२।२।५।१२

* पुरोडाशाकपाल तुपोपवाप प्रति कारस्त्वने अह
 मपि न तत्रयो वम्, न च तदवाप्यम् । भाट्ट.
 ४।१।१

* पुरोडाशाकपाल पुरोडाशार्थे कपालम् । भा
 ४।१।१।२।२६ * पुरोडाशाकपाल अणुप्रयुक्तम्, न
 तुपोपवापप्रयुक्तम् । ४।१।१।२।२६

* ' पुरोडाश
 कपालेन तुपानुपपत्ति ' इत्यत्र तु पुरोडाशापत्तय उपा
 दानमेवाश्लिष्य भूतसत्रयोपपत्ति । सोम १०।२।१७

पुरोडाशाकपालन्याय । तुपोपवाप-
 न्याय । दर्शपूर्णमासयो कपाले न तुपोपवापप्रयुक्तम्,
 किन्तु
 अणुप्रयुक्तम् ॥

अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता सयोगस्य तन्नि
 मित्तत्वात्, तदर्थो हि विधीयते । ४।१।१।२।२६ ॥

माध्यम्यम्— दर्शपूर्णमासयो श्रुत्ये ' कपालेषु
 पुरोडाश अश्रयति ' इति, तथा ' पुरोडाशाकपालेन तुपा
 अनुपपत्ति ' इति । तत्र संदेह किमुभय कपालानि प्रयोक्त
 यति पुरोडाशाश्रयण तुपोपवापश्च, उत अणु प्रयोक्तम्,
 न तुपोपवाप इति । किं प्रामम् । विनिगमनाया हेतो
 रभावात् उभयम् । इति प्रश्ने, उच्यते । अर्थाभिधान
 प्रशोचनस्यद्वयगमिधान सत्य, यथा पुरोडाशाकपालमिति,
 पुरोडाशाश्रय कपाल पुरोडाशाकपालम् । कथमेतदवगत्यते ।
 पुरोडाशाश्रयान् तस्मिन् काले नास्ति, येन वर्तमान
 शं प कपालेन स्वयम् । तेनैव हेतुना न भूत् । स
 एव कपालस्य पुरोडाशेन भविष्यता सन्ध । भविष्यता
 सन्धश्च तन्निमित्तस्य मयति । तस्मात् पुरोडाशेन प्रयुक्त

क्व कपालम्, तेन तुषा उपवत्तया इति । एव च सति चरो पुरोडाशामाने यदा तुषानुपवपुं कपालमुपादीयते, न क्व पुरोडाशकपाल स्यात् । न चेत्, तेन तुषा उपवत्तया भवन्ति । तस्मान्न तुषोपवापः कपालानां प्रयोजनः । प्रयोजनं तु श्रवणमिति ।

दुपू- (सिद्धान्तमाह-) स्वप्रयोजनभाष्येन पुरो-
डाशकपाल निर्दिश्यते पुरोडाशस्य कपालमिति । सर्वमान-
स्योने पुरोडाशकपाल मुत्तम् । भूतमविध्यते (संयोग-
योर्मन्त्रे) भूते (सदाश्रीयमाणे) ल्यणा (स्यात् ।
कथमित्याह-) व्यासीत् अन्यस्मिन् काले (सयोगः) ।
मविध्यति (तु पयोने) नास्ति लक्षणा । (कथमित्याह-)
पानसादनमृष्टि प्रयोजनम् (पुरोडाशरूपम्) उत्प्रेक्ष्य
हासि (कपालानि) सायन्ते । तस्मात् वर्तते एव तेषां
प्रयोजनम् । उरमात् (लक्षणाऽभावात्) मविध्यतेव
सयोगेन यत् (यस्मात्) निर्दिश्य अन्यत्रोपदिश्यते,
तद् (तस्मात्) अप्रयोजकम्, परकीयत्वात् द्रव्यस्य ।
अवकाशकाले यत् तुषानिरुपेन तदिहोदाहरणम् । (तुष
निरुपेनयोदाहरणम्, न तु बाजसनेपिमिः सम्यग्भावात्,
प्रणीतानिनश्च न सर्वान्स्तुषोपवापः) ।

शा- ' तत्रोपवापशेषत्वं कपालस्य तृतीयया ।
निर्वादादमतः सोऽपि कपालस्य प्रयोजकः ॥ '
(सिद्धान्तमाह-) ' मत्स्यमस्ति त्वद्ब्रह्मम्, तथापि
त्वप्रयोजकः । पुरोडाशप्रयुक्तस्य कपालस्येह
चोदनात् ॥ '

सोम- पूर्वैरथैव प्रवचनानात् संगतिः ।
प्रयोजनं सर्वपक्षे नरूपमपि कपाल सपत्न्य देन तुषोपवापः
वर्तय, सिद्धान्ते तुषोपवापस्य कपालप्रयोजकत्वव्यवस्थानात्
न कपालेन तुषोपवापः, किन्तु हस्तेन । सूत्रार्थस्तु-
अर्थेन पुरोडाशप्रयोजनप्रयोजनेन सः अभिव्यक्तवान् यत्
पुरोडाशकपालादि तस्यापनक्त तुषोपवापादिकमापि
अप्रयोजकम् । न च कथं कपालस्य पुरोडाशसम्बन्धः,
सम्यक् तदभावात् इति वाच्यम् । मविध्यतिऽपि पुरो-
डाशेन तदुद्देशेन आसादनमाभात् सन्प्रयोजकः, तस्य
च तत्त्वस्य पुरोडाशमभिव्यक्तत्वात्, तदर्थेनैव सतः

कपालस्य तुषोपवापे विधानेन पुरोडाशप्रयुक्तत्वात्
कपालस्य इति ।

यि- ' अथं तुषोपवापश्च कपालस्य प्रयोजकौ ।
उक्तं प्रथममेवा, ऽऽशो वापार्थत्वात् तृतीयया ॥,
पुरोडाशकपालेति नाम्ना स्याच्छ्रवणार्थता । मयुक्तस्य
प्रयुक्तिर्नो तस्य वापे प्रसञ्जनम् ॥ '

भाट्ट- दर्शदूर्गमास्योः ' पुरोडाशकपालेन तुषा
तुषोपवति ' इति श्रुतम् । तत्र कपालस्य ' कपालेषु
पुरोडाश श्रवणमिति ' इति श्रवणे विनियुक्तत्वापि तृतीयया
तुषोपवापार्थत्वेनापि आधिक्यविशेषविधिना विनियोग-
द्रव्यप्रयुक्तताम् । न च पुरोडाशार्थकपालत्वेनैव तुषोपवापे
विनियोगात् तुषोपवापप्रयुक्तताम्, प्रकृतिकारमाया-
भावेन तादर्थ्यमात्रासाधनात् । पृथीकमापे च सन्प्रयोजन-
पार्थक्यं, तस्य च कपालत्वेनैव विनियोगेऽपि पुरोडाशार्थो-
पात्तत्वेनैव प्रसङ्गेन प्रकृतोपपत्तेः अनुवादत्वात् । यदि तु
प्रसङ्गलक्षणाभावात् तदादेयस्यैव प्रकृतप्रकृत्यस्य च ' तानि
द्वैतम् ' इत्यत्र निराकृतत्वात् न पुरोडाशकपालनिवृत्तः
इत्यागदन्त्येत, ततोऽस्तु नाम पुरोडाशसम्बन्धविशिष्टस्यैव
विधानम् । सत्प्रकृतं च तन्निवृत्तकपालत्वात्तद्विषयं, न तु
अप्रयोजकत्वमपि, सन्प्रकृताङ्गभावेऽपि अतिहोतृकर्मणो-
न्यायेन प्रधानभूतकपालाङ्गानुपपत्तेः चर्वादी तद्विषय-
भारस्यस्य अप्रयोजकत्वकालस्य असम्भवात् । इति प्राप्ते,
पुरोडाशसम्बन्धस्य प्रमाणात्तत्त्वस्य आलोचने तद-
नुक्तत्वस्यापि अवगमनेन पुनस्तुषोपवापविधिरपि तत्
प्रयुक्तत्वे । अतो न्यवसात् अकपालवर्गीनस्तुषोपवापः
पश्यतुक्तकपालोपवीकितया न कपालोपवादानादानयोः
मयोक्तः । निनगनशरीरानस्तु कपालव्यवस्थस्य प्रयोजकौ
भावात्वेन । उपादानस्य तु सोऽप्यप्रयोजकः । प्रयोजनं
चर्वादी न कपालविषयम् । अतिहोतृकत्वत्वात् तु वरुते ।

मण्डन- ' कपालं न तुषादिहम् । '
शंकर- ' अर्थाभिधानकर्तृन्म् । ' सौनपदेन अधि-
करणार्थं उक्तः । १५.

* पुरोडाशकपालेन इतिवच प्रयोजकद्रव्यतामिकावा-
भावात् (स्वतिरिपैव दृष्टान्तः) न मीहीणामपवाते
पुरोडाशकपालन्यायः । श्री. २।१।१।५ ५ ९८.

• पुरोडाशकपालन्यायेन निर्वापवक्ष्ये अग्निहोत्रं संवर्धित्वथक्त्वात् तत्प्रयुक्तत्वापत्तेः न निर्वापः अग्निहोत्रहृत्वाः प्रयोजकः । अत्र एव 'अग्निहोत्रहृत्वाया अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यत्र 'परिधीन् परिदधाति' इति-वत् पुरोडाशकपालन्यायामावात् अग्निहोत्रस्य प्रयोजकत्ववगतेः आग्निहोत्रप्रयोगे भूतत्वुत्पत्तेः अक्षभवेऽपि नाग्निहोत्रहृत्वाभावात् । भाट्ट. १०११२६. • 'परिधीन् समाप्ति' इत्यत्र परिधिश्चन्द्रेण परिधीयते अनेन इति व्युत्पत्त्या अग्निपरिधानोपलक्षितप्रयामिधानात् पुरोडाशकपालन्यायेन कालाग्राद्ययोश्चक्रवात् नोक्तप्रयोजनविधिः । कौ. २।१।५।१२ ट. ८५. • 'परिधी पशु नियुञ्जीत' इत्यत्र न परिधी व्युत्पत्त्या, उच्यते परिवेः पशुनियोजनं प्रति सत्प्रयत्नं अङ्गत्वे पुरोडाशकपालन्यायेन अग्निपरिधानप्रयुक्तस्यैव परिवेः पशुनियोजनशेषत्वेन तत्प्रयुक्तत्वाभावात् । इदं पूर्वेपक्षे । भाट्ट. ५।१।१२, • 'परिधी पशु नियुञ्जीत' इत्यत्र पुरोडाशकपालन्यायेन अग्निपरिधानस्थापनरूपपरिचितेनैव पशुनियोजनसाधनत्वावगतेः परिधानप्रयुक्तत्वावगतात् तद्वर्माणमेव कल्पन्तम् । १२।२।११, • यो नाम प्रयोगान्तरस्यैव रमणीयानि नानानि पात्राणि इमेत तस्मिन्साधनेन पूर्व-व्यागेनान्योपादानेऽपि न कश्चिदोपः स्यात्, दाहस्य पुरोडाशकपालन्यायेन चै. वैश्विदमि यश्चात्तैवपत्तेः । इदं पूर्वेपक्षे । ११।३।१३.

• न च तथापि क्रमप्रयुक्तविशिष्टैकहायन्या एव तच्छन्द्रेण परमर्थात् पुरोडाशकपालन्यायापात्तिः, तथात्वे फलभागेन (तस्याः पट् पदानि इति-) तच्छन्द्रेवैवर्थापत्तेः दाह एवहायनीसम्पमानपत्त्वाङ्गीकारात् (इति पूर्वेपक्षी) । भाट्ट. ५।१।१०.

• पुरोडाशधर्मोऽपि उक्तमयोः पिण्डयोः यथाप्रवृत्ति 'यथाभागं व्यावर्तयाम्' इति प्रयोगः ॥

अन्त्योपात्तराशिष्ठनिर्माणेऽपि हविर्बहुत्वभावाद्बहुहेन प्रयोगे प्राप्ते, यथाप्रवृत्ति अविहित एव मन्त्रः, पूर्व-हविषा व्यावर्तितत्वेन द्वयोरेव हविषीन्व्यवर्तनीयत्वात् । संकर्म. १।३।१९.

• पुरोडाशधर्मो देववर्तयाम् अन्त्ययोः पिण्डयोः देवताज्ञानार्थो न सर्वेषाम् ॥

पुरोडाशधर्मो एव देवताज्ञानार्थो विभागन्यायेन सर्वेषां हविषा स्यात् । इति प्राप्ते, महत्तः पिण्डादेवैकस्य हविषः नमेण पृथक्त्वात् यागक्रमदेव तच्चदेवता-ऽवधारणस्य वृत्ततादन्त्योपान्यपिण्डयोर्मध्ये कः पिण्डः किञ्चेत्य इति निर्धारणयोगात् दृष्टार्थो देवताज्ञानार्थोऽपि लयोरेव । संकर्म. १।३।२०.

• पुरोडाशधर्मो 'यथाभागं व्यावर्तयाम्' इत्युक्तः कार्यः ॥

यत्र बहूनां पुरोडाशानामेकः पिण्डः, तत्रापि 'यथाभागं व्यावर्तयाम्' इत्यविहित एव मन्त्रः प्रयोक्तव्यः, विभागस्य पिण्डद्वैधीकरणार्थत्वात् । इति प्राप्ते, 'व्यावर्तयाम्' 'भगो वो विभक्तु' इत्यादिरेत्या ऊहेन प्रयोगः, पिण्डद्वित्वेऽपि हविषा बहुत्वेन तेषां परस्पर-व्यावृत्तेरभिधेयत्वात् । संकर्म. १।३।१८.

• पुरोडाशचतुर्धाकरणं भक्ष्यार्थमेव । ३।५।७, • पुरोडाशद्वयश्च अतुषारः दर्शयुग्मेमागणो-अमोमपात्रिनः । (इव आग्नेयश्चैत्राश्वमेति) । १०।८।१।३५-४६.

• पुरोडाशधर्मः परमिक्तस्य अग्नीषोमीये पक्षी चोदकप्रातः (तत्र पुरोडाशस्य द्विचतुर्दशैः, पक्षीस्य व्याहृत्पक्षीस्युत्पत्तेः विज्ञेय) । भा. ८।२।३।१२,

• पुरोडाशधर्मः प्रोक्ता अग्नीषोमीयपक्षी चोदकप्रातः । तत्र 'अदभ्यस्त्वोऽग्नीषोमीयो जुष्टं प्रोक्षामि' इति मन्त्रः । ८।२।३।११. • पुरोडाशधर्माः पूर्वे वर्तन्त्या उपाश्रयान्वाच्यधर्माः पश्चात्, पात्रक्रमेणव्यात् । ५।१।८.

• पुरोडाशधर्माः - 'पेषणं यवनं जपन्तपश्चोपहितः प्रथा । मार्वनाभूहनन्वालातथा व्युद्धस्य सादनम् ॥' इति । (एतेषां चरी) वाच. । एते अपूपधर्माः । अपूपश्च नाम पुरोडाशः) । अत्र पेषणं चूर्णनम्, यत्र सयत्रं दिष्टस्य उरुकेन मिश्रणम् । तत्र संवापः उदकमिश्रणाय दिष्टस्य पात्रे प्रयोगः । तत्र. सलापत्रं कपालनामङ्गारेः प्रज्ञपनम् । उपहितः उपचात अत्राण्यु कपालस्थपनम् । प्रथा प्रपन्नं कपालेषु अवस्थापितस्य पुरोडाशस्य हन्-

संपन्नं च वैपु कपालेषु प्रसारणम् । मार्चनं श्लक्ष्णी-
कल्पम् । अम्युहृतं अष्पुहृतं भगना अङ्गीश्वर उपाया-
न्वदनम् । स्वाहाः दर्भपिन्डैः प्रव्याज्यम् । अमुहृतं
सादनं कपालेभ्यः पुरोडाशाख्यं पृथक्कृत्य अन्तर्दि-
श्वस्तानम् । वि. १०।१।११.

● पुरोडाशनिष्पादने श्रीहीमां ये श्रीहितनाख्य-
लक्षिता अंशाः तेषामेव मुख्यत्वस्यम् । तत्र श्रीहित-
नीवारोप्यन्त्येव । तत्र एव श्रीहीमां नीवाराः प्रति-
निधिः । अयमेव न्ययः कर्त्तव्यः प्रतिनिधिषु । वि.
६।३।११.

● पुरोडाशप्रकृतितया श्रीदिवसोर्विकल्पः, एकाय-
न्त्वात् । वि. १२।३।६.

● पुरोडाशप्रथमे द्वौ मन्त्रौ ' उद्य प्रथस्वति पुरो-
डाशं प्रथस्वति ', ' उद्य ते यदापतिः प्रयतामिति पुरो-
डाशं प्रथस्वति ' इति ब्राह्मणग्रन्था विनियुक्ते । तयोस्त्वेत्य-
निरपेक्षत्वात् विकल्पः, न सतुषयः । १२।३।१५.

● पुरोडाशप्रथमोच्चक्रव्यं स्मिष्टकृतो नास्ति दर्शपूर्ण-
मासयोः । ४।१।१३।२८-३२.

● पुरोडाशमन्त्रे ' श्रीहीमा मेध ' इत्यत्र नीवार-
ग्रहणे ' नीवारणा मेध ' इत्युक्तः कर्त्तव्यः । एतद् यत्र
त्रैश्वर्यहरेरच शिष्टितन्त्रग्रन्थः । नीवारणां प्रतिनिधि-
त्वेन ग्रहणे तु नात्युक्तः । के. (वि ९।३।१).

● पुरोडाशधर्माः देवतासंस्कार्यः । १०।१।१।
१९-३५.

● पुरोडाशविधिविधायक्यं साक्षात् च सांताये
स्तुत्यर्थम् । संकर्ष. १।२।४. ' सांताये पुरोडाश-
विधानाय ' इत्यत्र ब्रह्मण्यम् ।

● पुरोडाशविभागार्थानां एककार्याणाम् ' एषा वा
विभज्या, भगो वा विभजत, अर्धमा वा विभजतु ' इति
मन्त्राणां प्रयोगे विकल्पः दर्शपूर्णमासयोः । १२।३।
१३।२९ .

● पुरोडाशशकलाधिकरणम् । अतिश्रेयो ऐन्द्र-
चापशक्तिषु प्रकृतपुरोडाशशकलादीनामेव निधानम् ॥
अपनयस्त्वैकदेशस्य, विदमानसंयोगात् ३।८।
१८।३३ ॥

भाष्यम्— अतिश्रेयोमे श्रुत्वे ' पुरोडाशशकलमेन्द्र-
चापस्य चापे निदधाति, धाना आशिनचापे, पवस्वी
मैत्रायक्षणापाने ' इति । तत्र संशयः किमन्यत् एषां
किनेत्, उत प्रकृतस्य इति । किं प्राप्तम् ! पूर्वेण न्यायेन
अन्यत् इति । तत्रोच्यते । तत्र एकदेशत्वपदस्यः । कुतः ?
विद्यमानसंयोगात् । विद्यते हि तत्र पुराहाणो धानाः
पवस्था च । तस्यैव एव न्यायः, नान्यसंयोग इति ।
पुरोडाशादीनामेव संस्कारः, नैन्द्रचापवादीनाम् । कुतः ?
पुरोडाशदिग् द्वितीयदर्शनात् । प्रथमस्य एकदेशग-
नयेनोपकारः, नैन्द्रचापशक्तिसन्धेन । एव प्रकृतानुप्रदो
भविष्यति । तथात् प्रकृतस्योपदेशेन तत् क्रियेत । न
चात्रोपदिष्टोपदेश आद्यङ्गः अनेकतुगनायश्च । अन्येन
शकलेन होमः अन्यश्च प्रथियायते ।

वा— पुरोडाशधर्मादीनां सवनीयधर्माद्येवान् पूर्वैर्गैत्रं
न्यायेन ग्रहणधर्माद्यर्थमन्ते पुरोडाशशकलपदस्यः । इति
प्राप्ते, अस्मिधीयते । ' एकदेशशब्द च ' इत्येन अय-
मेकदेशशब्दाऽऽपत्तेः अन्यस्य च शकलस्य अगनात्
दानदानमापे च हुते शेषस्य प्रतिपाद्यानास्य दृष्टार्थत्वात्
दिलीपानिर्देशानुमहाय कथंदिशेयो इत्यते । तस्मात्तत्र
प्रकृतोपादानम् ।

वि— ' पुरोडाशस्य शकलमैन्द्रचापपानके ।
अपदभ्यात् पुरोडाशो नवोऽय सपनीयः ॥, निद्रस्य
यतनाथत्वात् नवं शेषस्य तत्किन्ना । सवनीयेन तत्
कार्यं संस्कार्यत्वात् द्वितीयवा ॥ ' १९.

भाट्ट— नोमे ' पुरोडाशशकलं ऐन्द्रचापपाने
श्रम्यति, आशिसा मैत्रायक्षणापे, धाना आशिनपाने ' इति
श्रुतम् । तत्र शकलपदस्य उच्यते किं पदस्य एकदेश-
कथित्वेन स्वतन्त्रपुरोडाशोपकरणप्रयोगेः प्रायः स्वनिष्क-
सवनीयपुरोडाशावपकरणं तावकिर्निवाद्यम् । आशिसा-
ऽऽदे उ तदभावात् ' पयसा मैत्रायक्षं श्रीणति ' इति
श्रुतम् । शकलमिच्छाऽऽदिवाहकस्येनोपदनी कल्याप्रति-
पत्तिवाचने सवनीयगततद्वाहकत्वे प्रमाणाभावः । इति
प्राप्ते, दिलीपया प्रस्तनस्य आशिसादिप्रतिपत्तिवाचनमात्
तदंशे औपदेशिका तथा अतिदेशिकप्रतिपत्तिवाचनः-

पतः प्रातः सवनिकसवनीयसंश्रितानामेव पुरोडाशादीनां प्रहणम् ।

मण्डन— 'घाना, पवत्या शकलश्च शेषात् ।'

२०.

शंकर— 'शकले प्रहृत्यहः ।' २२.

● पुरोडाशशब्दः ज्योतिषाची न तु सत्कारवाची । 'पुरोडाशेन मे माता प्रहेलक ददाति' इत्यादौ यथा । तेन श्रमिष्टोमे प्रपन्नं रीतिषु पुरोडाशौ पच्यन्तौ तूर्णी कर्तव्यौ । सोम. १।४।८. ● पुरोडाशशब्दः घाना-दिषु भक्तः संनिहितेषु प्रयुक्तो ज्योतिष्टोमे । भा. ३।८। २२।४५.

● पुरोडाशशब्दोपभक्षणं यजमानपञ्चमिहंतिभिरेव कर्तव्यम्, भक्षणमन्वज्जात् 'यजमानपञ्चमा इडा भक्षयन्ति' इति लिङ्गाच्च । के. (मा. ६।४।३.)

● पुरोडाशिनः अनिष्टप्रथमज्जाः । शान्भवे संवे 'वे पुनोडाशिनः से उपवसन्ति' इत्यत्र । भा. २।४।२।८ वृ. ६३४.

● पुरोरुक् सौभाग्या मुताग्रहेषु एका 'एका पुरोरुक् एका कान्त' इति । मा. ८।२।१।४.

● पुरोरुक्शाब्दस्य शक्यतमन्विरोधवाचित्वेऽपि इह ('तथा याम्या पुरोरुकोः' २।१।५।१९. इत्यत्र) दान्यानाहचवैण अनुशाक्यावाचित्वम् । सु. वृ. ६५५.

● पुरोहितः एकस्य राज्ञः एक एव उपादेयत्वेन भूयते 'पुरोहितं करोति' इति । एकत्वं विवक्षितम्, संस्कारान्दत्तात् पुरोहितशब्दस्य । भा. ६।६।२।१२.

● पुरोहितः । 'एतेन (कुम्भयेन योगेन) राजपुरोहिती सानुज्जगामो यजेयाताव्' । ३।३।९।१।७. ● पुरोहितो राज एव भवति नाग्नः । वि. ६।६।२. ● पुरोहितस्य राज्ञश्च भिन्नकृत्योर्महि दुग्णस्यसौ गृह्यधिकारः । ६।६।२.

● पुन्यत्रपलादन्वयायः । यथा पत्रपत्रं जलेन लिप्तं न भवति, तत्प्रमकलागमनादन्वयम् । यथोक्तम्— 'पत्रपत्रमिवाग्मज' इति । साहस्री. ७२४.

● पुष्टल्ल्याडन्यायः । नहना घृता मज्ये एकस्य प्रहाणार्थं प्रथितेन पुष्टेन व्युत्पेन इतरेऽपि शानो निर-

क्रियन्ते । तथा साख्यवादिनाकरणयुक्त्या इतरेऽपि वादिनो निरस्ता भवन्ति । तदुक्तम् 'एतेन सर्वे व्याख्याना व्याख्याताः' इति । संग्रहः.

● पुष्पवन्तोपकारन्यायः । 'एकयोत्तथा पुष्पवन्तो विधाकरनिशाकरो' इत्यमरः । पुष्पवन्ताशब्दो मत्तन्तः अत्रान्तोऽपि । 'पुष्प विक्रमने' । भावे घञ् । पुष्पः प्रकाशनादन्तावित्यर्थः । एतयोक्त्येति वचनात् पुष्पवन्त इति पुष्पवामिति या सूर्यशब्दो वा न वक्तव्यः । यथा गेदसी इत्येकयोक्त्या चावाशुधियातुच्येते इति । अत्रान्तपक्षे 'अव रक्षणे', 'वृविशिम्या जन्' ४०६ इत्यौगदिकल्पनेषु बाहुल्यात्प्रत्यये 'शोऽन्तः' (मा. ७।१।३) इत्यन्तादेशो अकन्त इति सिद्धम् । पुष्पस्य प्रकाशनात्तन्तो रक्षणे आधारविति वचन्त । घञ्प्रत्ययवत्त्वात् साधुः । 'रविशशिनौ पुष्पवन्ताव्यौ' इति 'घर्णीघरशिपररहितपुष्पवन्ताभ्याम्' इत्यादिनाममाहादि-प्रयोगदर्शनादिति । अत एव प्रकृतन्यायेऽपि पुष्पवन्ताभ्या कृत उपाकारः पुष्पान्तोपकारः । मज्यमपदत्वेपि मज्जा इति । यथा पुष्पवन्ताभ्या स्वस्वकाशादन्त्येभ्यो मङ्गल-दिग्देभ्यो द्रौढौ राशी दत्ता स्वयार्थं चैकैको राशिः स्थापितः, एवमुदाराशाना. परमेकामतया बहुभ्यो षट् दस्या किञ्चिदवशिष्टेनापि सन्तुष्य सर्वोपरि विराजन्ते । साहस्री. ८९५.

● पूजयतेः प्रीत्युत्पादनवाचित्वम् । सु. वृ. ७५०.

● पूजा पूजनीय प्रति गुणभूता छेके इत्यनेन । भा. ९।१।१।६. ● पूजा लैक्षिकः पदार्थः । टुप्. ९।१। ४।९ वृ. १६५५. ● पूजायाः प्रीत्युत्पादनत्वकल्पेन कर्तव्यत्वम् । सु. वृ. ७५०.

● पूजयानां प्रत्यक्षनामाग्रहणमयुक्तम् 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः' । वि. ३।७।४.

● पूतिक्रमाण्डन्यायः । अयं सर्वदर्शनसंग्रहे कैमिनीये । पूतिक्रमोऽनं दुर्गप्रतिपादकः । पूतिक्रमाण्ड-वत् अनेकसुकितपिक्तो वादोऽपि उच्यते । साहस्री. ७७४.

ॐ पूतीका सोमस्य प्रतिनिधि औत ॥
 धचनाद्यान्वाप्यमभावे तत्सामान्येन प्रवि-
 निधिरभावादितरस्य । ६।३।१३।३१ ॥

भाष्यम्— इदमानन्ति 'यदि तोम न विन्दे
 पूतीकानभिपुण्यात्' इति । तत्र सवेह विषयमभावे
 निमित्ते विधि, उक्त प्रतिनिधिनियम इति । किं
 प्राप्तम् ? अभावे विधिरिति । कुत ? विधानात् । नहि
 प्रतिनिधिविधीने । साध्यसिद्धये साधन स्वयमेवो
 पादीयते । इदं तु विधीयते । तत् कल्पान्तरस्येऽर्थव
 न्भवति । तस्मान् प्रतिनिधिरिति । एष प्राप्त, दूम ।
 प्रतिनिधि स्यात् । कुत ? विधौ हि साधने साध्य
 सिद्धयर्थं साधनान्तरमुपरीयते, श्रुतस्याभावात् । ननु
 अत्राप्यप्य पूतीका, अन्वादि सद्यन्तरमस्तीति । तदु-
 प्यते । धचनात् । नद्ये प्राप्ते, बहुषु वा अद्यदेषु
 पूतीका अत्यमदशा निर्गम्यते । कथम् ? तदि प्रसन्न
 कर्मावस्य न्वं यम् । तस्मान्साक्षात्पान्तरैरेव धचन
 प्रतिनिधेय द्रयान्तर प्राप्तमेव । प्राप्ते धचन न विधिरिति
 गम्यते । प्रारयानुवाकौ भवितुमर्हति । विषयमनुवाद
 इति चेत् । उच्यते । अद्यसादृश्याभावात् । उद्विधानार्थं
 मनुवाद । प्रयोजन फलोक्तम् । प्रतिनिधियक्षे सोम-
 तद्वशरूपेपादान् पूतीकविनासो । द्रयान्तरविधौ पूतीक
 तद्वशमुपादेयम् ।

सोम— प्रान्तेऽपि प्रयोगे धचनात् द्रयान्तर
 मद्रमिति प्रकृतस्यानात् संगति । सूत्रार्थस्तु— मन्-
 तद्वशालात् अत्राप्यपि पूतीकद्रव धचनात् प्रतिनिधि
 स्यात् धचनस्याभावेऽपि इतरस्य मुख्यभावात्
 तस्मान्प्रायेन प्रतिनिधिरिति ।

यि— 'सोमाभावे भवेत् पूतीविधि प्रतिनिधावुत ।
 निदाने, धचनादाद्यो, राषगात् तद्विषयम् ॥'

भाट्ट— 'यदि सोम न विदेत् पूतीकानभिपुण्य
 मात्' इत्येवै किं सोमाभावे पूतीकत्वेन रूपेण पूतीकामः
 विधानम्, उक्त प्रतिनिधिविधया पूतीकान्तसोमावयवाना
 नियम । इति चिन्तायाम्, प्रतिनिधिनियमे पूतीक
 पदस्य तद्वत्सोमावयवे लक्षणाऽऽपत्ते अभावे विधिरिवा
 प्यम् । न च नियमविधिलक्षणानुगोदेन तद्वत्प्रकरणमप्य

दोष, निपादरूपत्वविकरणान्वायेन अपूर्वविधिरौप्य
 कल्पमुच्यते । अभावे विधियक्षेऽपि प्रतिनिधिनियमस्य
 अयसिद्धत्वात् राषयस्य अस्मात्तेऽपि सत्वाच्च । नहि
 अत्र त्वमतेऽपि सान्त् प्रतिनिधिनियम । अपितु
 कृत । तत्र फल ममाप्यविधिमेव । किञ्च, सोमा
 भावे सुषट्वास्यान्वस्येन प्राप्ते मद्यद्वयाना पूतीकाना
 पक्षप्राप्त्यभावादेन नियमविषयानुपपत्ति । अत
 पूतीकत्वेन रूपेण पूतीकानामपि सोमाभावे विहितत्वात्
 तद्वशारे पूतीकान्तरमुपादेयम् । इति प्राप्ते, नामाये
 विधिरयम् । तद्यत्वे पूतीकत्वस्य तद्वचिच्छत्र यन्तद
 वयसान्तराणा च सोमावयवविजातीयाना कणत्ववत्पना
 गौरवापत्ते । प्रतिनिधिनियमे तु ब्रह्मसोमावयवनिध-
 क्तताऽऽभितोपादानकपूतीकपरिच्छेदकत्वेन यागद्वेषेन
 पूतीकवनिषममात्रविधानात् पूतीक यत्पर्ययाना याग
 कर्तव्यत्वाकल्पनात् लाघवम् । अत एव न लक्षणाऽपि ।
 'पूतीकानभिपुण्यात्' इत्यत्र तु तृतीयाया अथवप्राह
 द्वितीया यागप्रयोगकृतस्यैव निदकसद्यमेन लक्षणेऽपि
 न दोष । यद्यपि च तेन तत्रापेन पूतीकत्वस्य एत
 द्विपानाते न पक्षे प्राप्ति । पूतीकाना मन्तद्वयत्वेन
 सोमाभावे सुषट्वास्यान्वैव प्राप्ते । तथापि कर्मचोदनया
 वरिचद्विधिनियमिधिराजौ सद्यस्यायेन नियमरूपात्
 पूर्वमेव एतद्वचनप्रवृत्त्या नियमोपपत्ते । अत एव पूतीक
 यत्सोमावयवनिषमकृतपूतीकत्वनिषमकरणेऽपि न पूती
 काना सुषट्वाभावे उपदानम्, किन्तु सोमान्वाये एव,
 धचनस्यैव शीघ्रप्रवृत्तिकृतया निषमकत्वात् 'यदि
 सोमम्' इति अनुवादसामर्थ्याच्च । एव च पूतीकान्तरे
 सोमपूतीकैरेवमप्यत्र शाब्दम् । पूतीकत्वस्यापि वारणशो
 प्रवेद्यात् ।

यत्तु शाब्दविधाकमेतद्वयविषये सोमसद्यमेव
 प्राङ्गमित्युक्तम्, नन्त उरन्वितेधादुपेक्षितम् । तदभावे
 तु सोममात्रमुपयुक्त पूतीकान्तरेऽपि तद्वशमेव सोमा
 वयगाद्वयेन 'गुणतोषे च' (१०।२।१०।६१) इति
 न्ययेन बहुतरसोमावयवतानामेवावयवत्वान् । अभावे
 विधियक्षे तु सोमाभावे निमित्ते पूतीकान्तरेव अहत्वाच
 तद्वशमेवेति विशेष । अत एव यत्र मीमांसो तद्वचन

लेनेन नीवारप्रतिनिधिः तत्र नीवारत्वस्य अनङ्गत्वात्
उपचारे श्रीहिरण्यसंयोगादेव न तुमवसदवमित्यपि
कृतम् । अत एव गूले उपावधिप्रतिनिष्पाचारे
अधिकरणद्वयं कृतम् । तत्र मया स्पष्टत्वादुपेक्षितम् ।

मण्डन— 'पूतीनासु नियम्यन्ते ।'

शंकर— 'पूतीकश्च प्रतिनिधिः ।'

● पूतीकानां अभिपन्नसक्ये श्रयणागे तदहत्या-
न्यक्तानुपस्था यागसमिहिरश्रयमाणाऽपि गन्वते । वा.
२।२।६।१७ पृ ५११.

● पूतीकापचारे सोमवदस्य एव प्रतिनिधित्वम्,
न पूतीमदस्य । ६।३।१५।३२.

● पूतीकादिषु ध्रुत्वेषु प्रतिनिधिषु अग्नियव-
क्रपादिनिधित्वम् । ३।६।१५।१०.

● पूतीकामोमयोनिं वैकल्पिकत्वम्, किन्तु सोम-
भावे पूतीका एव प्रतिनिधिर्नाम्यत् । ६।३।१३।११.

● 'पूयति वा एतद्वचोऽक्षरं क्तेनदहति, तस्मा-
दहं भेदेत्' इति उद्दिष्टेभात् प्राङ्गनाम्नाऽनुताक्या
वृद्धिनेव. अथ विद्वत्सिगततिरिष्टदृष्टार्थसतिपातिनिष्पा-
निषेधः । बाळ पृ ३८.

● पूर्णाहुतिः अग्निहोत्राप्रङ्गभूतान्युपादकाधानाङ्गम् ।
सु. पृ. १६. ● पूर्णाहुति. सुप्ति चतुर्गुहीन गृहीत्वा

'सप्त वे अग्ने समिधः' इति मन्त्रेण होमः । स्वचित्
आज्यपःशाधिक्य मन्त्रन्तरं च । के ● पूर्णाहुतिम-

हृतवा नहि अग्निहोत्रादपः क्षिपन्ते । भा. १।२।६।५.

● 'पूर्णाहुतिं जुहोति' इति विषेः 'पूर्णाहुत्या सर्वात्
वामानाश्रोति' इति शेषः । पञ्चवचनं स्तुतिः
अभिप्रेतानेव च सर्वम् । १।२।१।१६. ● पूर्णाहुते-

रिप्रसङ्गात्कृतम् । वा. १।२।१।७.

● पूर्णाहुतिपशुश्रुतयोः उच्यते इतरकर्मानधिकारः ।
वा. ३।२।१।७. अत्र सुधा- अग्निहोत्राप्रङ्गभूतान्यु-

पादकाधानाङ्गमत् पूर्णाहुतेः । पशुश्रुतश्च अग्नि-
होत्राङ्गभूत अग्निहोमीयः ।

● पूर्णमासे पूर्वमासेष्वथ, पश्चात् अग्नीधोमीयन्-
नुयातम्, मन्त्रपाठस्य आरम्भत् । ५।१।९. मीमो.
पृ. २५.३५ 'पाठशोभेन्नाद्यकथनशोभेन्नापाठो बली-

यान्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● पूर्णमासे बर्हिष्यन्क्षितः
शलः 'बर्हिषा वै शौर्णमासे प्रतनुपयन्ति' इति

विधीयते । (प्रतोपायनं प्रतनुपयम्) । 'अमापयमाहं
बहुषर्षिभ्यं वनं प्रतयति' इत्यनेन प्रतन्त्य पूर्वं विधि-

त्वात् । भा. ६।४।१२।१४-३५. ● पूर्णमासे
बर्हिष्यन्क्षितः प्रतनुपेयात् । ६।४।१२. मीमो.

पृ. २०६० 'दशपूर्णमासयोः व्रते०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पूर्णमासे वार्त्स्नीयुगल्यम्, अमातास्याया वृषन्वतो-
युगले च आश्वमेधाङ्गम् । 'अग्निर्नुनामि', 'तं

होमामि' इति वार्त्स्नीयौ, 'अग्निः प्रनेन मन्मना',
'सोमगर्भाभिप्रा' इति वृषन्वत्यौ । वार्त्स्नीयधिकरणम् ।
वि. ३।१।१२.

● पूर्णमासयोगे शावत्प्रहरणं नास्ति तावत्पात्र
पराभावात् । वि. ४।२।४.

● पूर्णमासशब्दः सूर्याक्षरमशोभिप्रतर्पणवचनः ।
संक्षेप. ३।१।१. मीमो. पृ. २०७८ 'दशपूर्णमास-

शब्दो०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पूर्विका (अवहननकर्मा. कस्याभित् दाम्प्यदे-
नमित्) स्वाव्ययवले अरुहन्ति करोति, मायस्ते-

ऽवहन्तिमन्त्रमपीति, नासौ तेन मन्त्रेण तदभिषात
मन्त्यन्ति । भा. ३।२।४।३१-७.

● 'पूर्वं परमजातत्वादानाधिक्येव जायते । परश्वान-
न्वभोरसादात्र त्वापेनं सभनः ॥' अथारी श्रीमत्तत्वात्

प्रथमं प्रवृत्ते, लिङ्गादीनि प्रवर्तन्ते । तत्र यदि प्रवृत्तव-
सिद्धयर्थे पश्चात् प्रवर्तमानमपि लिङ्गं धुतिमनुगतमस्ति,

ततः सा तुल्यविषयनिविष्टा पूर्वाभिराधिता नात्पान
लभते इति मृगतुष्टिमादिष्विन मित्यात्व कल्पकत्वेव

जायमाना शापिका स्यात् । वा. ३।३।७।१५ पृ. ८५९.

● पूर्वं परेण ज्ञाप्यते शौर्णपेण विरोधे । अमासशेषः ।
३।३।७।१५ पृ. ८६०. ● पूर्वं घृमं प्रतिपद्यते पश्चा-

दमिम् । यश्च धूमप्रदयेनेव कृतार्थो भवति, नास्त-
वमित्पन्मत्रिष्वने । भा. ८।३।३०.

● पूर्वं हि अपत्रादा अभिनिविशन्ते, पश्चा-
दुत्सर्गा इति न्यायः । स्पष्टः । संवहः. , होरात्
परि० ६३ च.

* सप्तमिक्षणेपु च पुरस्तादुच्चारितस्य मन्वानुपुण्यात् । पूर्वनामोचनं भवति । वा. ३।१।१४।२४ पृ. ७४०.

* पूर्वः इति स उच्यते यस्मात्सोऽस्ति । तेन 'पूर्वो धेयति' इत्युक्ते अपरो गम्यते । भा. ४।१।५।१४.

॥ पूर्वैश्च तुन्यकोल्लयान् । १०।८।५।८ ॥

चलुर्मास्तेषु साकभेषु द्वितीयदिने व्यामकनामानः एककण्ठाः प्रुपेद्यादाः सहजो निहितः । तथा च 'स्यवापाहः' प्राक्तनो पञ्चमानस्य अमास्याः सखीकणः, तत्र एकपिहान्' इति (५।५।२) । तत्र 'अभिषार्या अनभिषार्या इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः' इत्युक्त्वा 'अभिषार्या एव' इति उक्तम् । तथा आपाने 'होतव्य-भ्रिहो न वा इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः' इति विचार्य 'तृणीमेव होतव्यम्' इति उक्तम् । अनापि पूर्वैः पूर्वाधिकणोदाहृतैः वाक्यैः तुल्यकारणत्वात् तुल्य-रूपत्वात् पूर्ववदेव निर्णयः प्रत्येत्यः । 'अभिषार्या एव' इति विधिः इतरत् सर्वं अर्थवादः । तथा 'तृणी होतव्यम्' इति विधिः इतरत् सर्ववर्षवाद इति । के.

॥ पूर्वान् परं बलीयः इति न्यायः । स्थकार्यः । संग्रहः .

* पूर्वैरिमन् पश्चति गवानपने स्थनीका निनिशते । सा निविशमाना अग्ने द्वे अहनी वर्जयित्वा भवति, तयोः ऐन्द्रवायव्यप्रवयाः प्रवधशान्नात् । इपु. १०।५।२५।८५ पृ. १९७९. * 'पूर्वयोः वर्षयोः (विप्रश्रितयोः) वेदाप्यविर्नं हतम्' इति 'ब्रह्महा द्वापदान्त्वानि' इति सामान्यविधेः पुरुषार्थः उत्संहार-विधिः । बाल. पृ. १७ .

॥ 'पूर्वावापेन नोत्पत्तिकृच्छरस्य हि सेत्स्यति' इति न्यायः । अनेन हि भ्रुवुककान्वाधिकरणकर्मोच्-नादेः पशुचिन्तयुक्तविषयतया विहितस्य सदोषवासादि-योषकचननर्षकोचकतया संकुचितवाक्यार्थस्य यथावद-गुणनेन सिध्यत्येव बधोक्तप्रादुर्भावजनिते दोष-मिति । माहस्त्री. ६१८.

* पूर्वोत्तमाग्निश्च कर्त्तव्यो बधस्य त्साग्निभ्यः । भा. १२।१।१३।२.

* पूर्वोत्तमेन पश्चादान्तेन वाक्ये । बाल. पृ. १४१.

* पूर्वोत्तरपदार्थयोः क्रम एव उदन्तत्ववदादित्त-निगमकः । तेन श्रोत्रिष्ठोमे अग्नीषोमीने पशो मसान्-न्तानामवकषे. वज्रीये च अनुवाजादीनामुत्कर्षः । सोम. ५।१।१२.

॥ 'पूर्वजन्मकृतं कर्म तदैवमिति कथ्यते' इति न्यायः । अष्टष्टविशेषो धर्मः । स च 'पूर्वजन्म०' इति न्यायेन पूर्वाजिनकर्मरूप देव वा भवतु अन्यथा, सर्वथा धर्माधर्मयोरनुभवेयावमेव न प्रत्यशरत्वम् । सता. ध. प्र. पृ. ७०.

॥ पूर्वदेवतातुपलक्षणधिकरणम् । पालीवते-द्रस्ये पूर्वदेवतातुपलक्षणम् श्रोत्रिष्ठोमे ॥

पालीवते तु पूर्ववत् । ३।२।१३।१३ ॥

भाष्यम्— अस्ति पालीवतो बधः, 'बहुवाशुप्राज्ञे आश्रयणात् पालीवतं गृह्णाति' इति । द्विदेवत्वाना शेषाः आश्रयणस्थानानामुपनीताः । ततः पालीवतो गृह्णते । अयं हुने पालीवते तन्त्रेये मन्त्रमाप्ते भवति सदेहः किं इन्द्रवायव्यदक्ष उपलक्षयित्वा न वेति । किं वाक्त् प्राप्तम् ? उपरक्षयित्वा याः । तेषामपि हि अग्नी शेषः, यथा प्रक्षिपदेवतथा इति ।

वा— पूर्वपवादायैमारम्मः । द्विदेवत्वाना ऐन्द्र-नागनीदीना शेषा आदित्यस्यास्या निधिष्यन्ते । तयोऽपि पुनः आश्रयणस्थानामागच्छन्ति । तत्रश्च पालीवतमर्हणं भूयते 'उपाशुप्राज्ञे पालीवतमाश्रयणाद् गृह्णाति' इति । तस्य हुतयोरे भङ्गमाणे पूर्ववदेव 'इन्द्रवाशुपलीवतीतस्य' एवमाशुपलक्षण कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षः ।

ग्रहणाद्वाऽपनीतं स्यात् । ३४ ॥

भाष्यम्— अपनीयो हि स शेषः इह, न बध-पूर्ववत् । तत्र हि पात्रलक्षणत्वेन संश्रियते, न सोमो प्रायत्वेन । इह तु 'आश्रयणात् गृह्णाति' इति श्लाघीय. सोमो निर्दिश्यते होतु यक्षमाणदैवता इति । ननु स्यात्प्रा आश्रयणः अनतमप्यथ, तत्र यत्र तस्यादाश्र-यणाद् गृह्यते, स पालीवतः । यत्तु तपात्कारं, नागौ पालीवत इति । उच्यते । आश्रयणोऽपवादगम् । तस्मात्

योऽपैति आग्रयण अनाग्रयणो वा, न सर्वं पानीवत ।
 आग्रयणाच्च एष सर्वोऽपेत । ननु अनाग्रयणादपि
 अपेत । नैष दोष । आग्रयणात्तावदपेत । तेनासौ पूर्वं
 देवतापि पौत इति न शक्यते यत्तुम् । वो हि
 इन्द्राण्यस्य सोमस्याग्रयण शेष , न इन्द्रापीत इति प्रकृतौ
 उच्यते । इहापि तददेव पूर्वदेवतायस्याग्रयणो वदित य ।
 ननु वोऽसौ पूर्वदेवताऽर्थे तस्यैवाप अवश्यम् । नैति
 श्रुम् । नहि हुतस्त्वानयो हव्यते । ननु प्रकृतवत्ते
 हुतस्त्वानयो न हव्यते । उच्यते । हुतहुतस्य समदायस्य
 उनावयव उपरस्थते तदेवतस्य । ननु इहापि समुदाय
 एव आसीत् तदेवस्य , तस्यैवापमवयव । नैत्युच्यते ।
 आसीरप समुदायस्तद्दय । इदानीं नकारयव अप
 देवयो जात । तेन समुदाय तदेवत्ययत्तयेन । आह,
 पूर्वदेवतापीतस्यासौ अवयव आसीत् तेन भूतपूर्वगत्या
 भविष्यति । उच्यते । प्रकृतौ न भूतपूर्वगत्या अभिधान
 कृतम् । इहापि उददेव न कर्तव्यमिति । अपिच इन्द्र
 देवस्य तत्र इन्द्रापीत इत्युक्तम् । अनपनीता च तस्य
 इन्द्रदेवता । अस्य पुन पूर्वदेवतासंबन्ध अपगत ।
 तस्मात्तत्र पूर्वदेवता (इन्द्रावस्थादय देवताद्वयानि)
 उपलक्षणीयेति ।

या— नैतत् पूर्वेण सहसम् । युत ? ' यस्य
 ग्रहणवेलाया सनिधि सोऽपनीयते । सहतेन हि
 सकल्प कर्तव्यस्तत्र चोद्यते ॥ ' आग्रयणप्राप्तं पु
 द्विदेवतेषु पनीयन्त्यन्तरक्षेत्रे । एत यद्यपि तावत्
 पत्नीय एव सकल्प तथापि प्रसङ्गविडिरनिवार्या ।
 विमुक्त यत्र सोऽपि सकल्पनीय क्षुत एव । तथाहि
 ' योऽपेत्याग्रयणान् सोम स पानीवत इत्यते ।
 शेषेभ्यं ततोऽपैति तेन सकल्पयते तदा ॥ ' यदा
 हि ' आग्रयण पालीवत कर्गति ' इति श्रूयते, तत्र
 अनिदिहो नि श्वनाग्रयणात् ' आग्रयणेन शेष यत्र
 धिन् सकल्पदपनीयते । अत्र पुन ' आग्रयणद्
 यदाति ' इति श्रूयते, न आग्रयणस्य आग्रयण इति वा ।
 तथा ' वृक्षात् पूर्णं पतति ' इत्युक्ते कइवजुरादिपत्र
 मपि प्रतीयते, वृक्षस्य अग्रदानमानोपश्रीपत्वात् । एव
 मिहापि आग्रयणात् अपेक्ष्य पनीयत्ववचनात्तम्,

नाग्रयणवत् । समानदेवाद्येश्च संपाताग्रयणयो य एव
 पैति स एव आग्रयणादपेत इति दृश्यते यत्तुम् ।
 तावदेह निमित्तम् । यत् तमिश्चात् अनाग्रयणादी
 अपैति, न तत्रापिपेदे विषो वा उपयुज्यते । नहि
 अनाग्रयणात् अपेत न पानीवत इति वचनमस्ति ।
 यदि वा अवयव स्यात्, ततो योऽपि आग्रयण
 ततोऽपैति, सोऽपि आग्रयणानाग्रयणोपेतत्वात् अपाली
 रत प्राप्नोति । तस्मात् आग्रयणादेव इत्यस्यान्यत्रात्
 अग्रयणकत्वाच्च अवयवमेवमाभिविज्ञाय आग्रयणात्
 यदपेत इति । तत्र सपागत्वापि अचिण्ड इति उपग्रह
 देवतात्तत्राधिकरणम् । न च पूर्वदेवतायवमनपनीय
 उत्तरतरेषोऽव्यक्तते इत्युपायत्त पूर्णकर्मोक्तवदत्ता
 लक्षणम् । ' ननु वोऽसौ पूर्वदेवताय , तस्यैवाप
 मवयव ' इति (भाष्यम्) भूतपूर्वगत्यामिषायम् ।
 आचार्यस्तु स्वयमेवैव अभ्युपगमयामासीति मन्वात्
 परिहसति तावत् ' नहि हुतस्त्वानयो हव्यते ' इति ।
 नहि हुतदन्वात् तस्या देवताया विद्यते तन्प्राणीकत्वात्
 इत्यभिप्राय । परन्तु अनुक्तव्यभिचारात् आह ' ननु
 प्रकृतवत् ' इति । सकल्पवेलाया तत्र देवता उपदेश
 इत्युक्तम् । इतर आह अत्राप्येवमेवासीत् इति ।
 सिद्धातनादी वदति एतदेव प्रकृतिविलक्षण इति । न च
 व्यभिक्तस्य तत्रोपलक्षणं कृतम् । इह तु स्फुटमपनीतव
 मुक्तम् । तस्मात् पनीयानेवोपलक्षणीय इति सिद्धम् ।

सोम— पूर्ववत् प्रत्यवस्थानात् संगति । प्रात
 राने ऐन्द्रतागव-मैतानस्य-भाधित्वा महा द्विदेवत्या ।
 तेषा होमनन्तर तृतीया शेषा आदित्यस्थानी प्राप्य
 तृतीयवचने आदित्यस्थानीत आग्रयणस्थालीं प्राप्नुवति ।
 वि— ' द्विदेवतोप आदित्यस्थाल्या आग्रयणाभि
 धाम् । स्थालीं प्रातस्तत्र पानीवतस्य ग्रहणे सति ॥
 तदग्रणे द्विदेवा किं तापे पानीवतेन वे । उपलक्षा
 न वा पूर्वव्यावेतासूपलक्षणम् ॥ अत्र आग्रयणात्
 पालीयानो नैतस्य विद्यते । आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पनीयानेन
 त्यस्यते ॥ '

भाट्ट— द्विदेवताभावे इत्यापवादीना शेषा आदित्य
 स्थाल्या भाष्यस्य ततोऽपि आग्रयणस्थालीनामस्त्विति ।

पालीवृत्तस्य आग्रयणम् गृह्यते । तस्मिन् भद्रमागे द्विदेवत्या अपि उपलक्षणीयाः पूर्वम् आग्रयणस्यैव पत्नी वदेवतासन्ध्यात् । इति प्राप्ते, 'पालीवृत्तमाग्रयणम् गृह्यति' इत्यपादानत्वभक्त्या तस्मादपेक्ष्य पत्नीवृत्तत्वम्, न तु आग्रयणस्यैव । आग्रयणस्य अनाग्रयणमपि उच्यते तस्मादपेक्ष इति, द्विदेवत्यास्यपि देवताऽन्तरसम्बन्धवन्तम्, भूतपूर्वदेवत्या च प्रकृते अनुपलक्षणानुपलक्षणीयाः (इन्द्रव्याजदयः) ।

मण्डन— 'पालीवृत्ते नु प्रदेक्ष पूर्वम् (देवतान्) ।'

शंकर— 'तया पत्नीवृत्ते प्रदे ।' (देवता नोऽपि) ।

● पूर्वदीर्घत्वव्यायः । एकवाक्यस्यानां पदानामन्योन्यज्ञानमपेक्षानोत्पादकत्वावसायात् एकवाक्यत्वमप्रापत्तेः अन्योन्यसापेक्षज्ञानोत्पादकत्वावसायात् पूर्वपदसन्ध्यान्धिरौपिणो ज्ञानस्य उत्तरेण पदेनानुत्पादितस्य बाधकत्वानुपपत्तेः नात्र पूर्वदीर्घत्वव्यायः समरति । सु. घ. १ । ७२.

● पूर्वदीर्घत्वव्यायः । ६।५।१९. मी. सो. घ. ४९५ 'अपन्तेऽन्यायः' इत्यत्र दृश्यम् ।

● पूर्वनिमित्तो हि उत्तरपदः उत्तरीनित्तस्य पूर्वपदः । भा. १।३।६।२७.

● पूर्वपक्षवादिना विद्वान्तज्ञानिनो प्रतिपेक्ष्यं न सति चिद्वि । वा. ३।१।३।६. घ. ६६३.

● पूर्वपक्षार्थक्रम एव प्रयोगविशेषवत्प्रधानत्वतु- एसीतोत्तरपक्षार्थक्रमनिमित्तं प्रमाणम् । अत्र पूर्वपक्षत्वत्व- गम्, उत्तरेऽपि तौल्यम् । (प्राकृतिकत्वमन्वायोऽयम्) । ५।१।५।८-१२.

● पूर्वपूर्वरथ प्रातस्यं श्रुतिलिङ्गादीनाम् । ३।३। ७।१४.

● पूर्ववान् अनुशासो भवति । (पूर्वमन्त्रि अन्व उत्तरम्, च पूर्ववान् उच्यते) । भा. ७।१।३।२ घ. १५२८.

● पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तस्मात्पूर्व समाप्तानये । १।४।१।१।७ ॥

'वैशानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुनरेवाचे' इति चातोष्ठिः भ्रूयते । तत्र 'यदष्टाकपालो भवति गान्धर्वैर्नं ब्रह्मरचनेन पुनानि, यत्रवकपालः निड्वैवास्मिन्तेजो दधाति, यदशकपालो विश्वैवासिन् अपार्यं दधाति, यदेकादशकपालः निड्वैवासिन् इन्द्रियं दधाति, यद् द्वादशकपालो जगत्सैवासिन् पश्य दधाति । यस्मिन् जाते एतामिधिं निर्वपति, पूत एव तेजस्वी अश्वद इन्द्रियावी मद्यमान् भरति' इति अष्टाकपालत्रयस्यः एकत्र द्वादशकपालवन्ताः कपालविकत्याः भ्रूयन्ते । ते अष्टाकपालाः किं गुणविषयाः, उचार्यवादाः इति विचारे पूर्वपक्षमाह । अन्यत्राप्यो गुणाः पूर्ववन्तः प्राक्कपालवन्तः मन्त्रादिना प्रज्ञाः । अतः नैषा अविद्योनादिराब्दाः अविधानार्थाः विधानार्थाः न भवन्ति । प्रकृते तु समाप्तानये अष्टाकपालादिराब्दसमूहे तत्रामर्थ्यं गुणविधानसामर्थ्यं स्यात् । तस्मात्प्रार्थवादाः, किन्तु गुणविषयः ।

अत्र सुधा- ये वैश्वदेवादिराब्दाः पूर्ववन्तः कक्वा-न्तरेण गुणविक्रिये कर्मणि पूर्वगुणत्वे तद्विद्वद्गुणान्त-मिच्छायाः, ते स्वगन्धस्येन गुणेन निरानाद्ये कर्मणि तद्विद्वद्गुणान्तरेण मिथान्तरात्तेः अविधानार्थाः । अष्टा-कपालादिराब्दानां तु समाप्तानयेनान् एतेषां चारणत्वात् एकवाक्यगतत्वात् उत्पत्त्यन्तद्विशेषविधेयोपानवगमात् वैश्वदेवशब्दस्य पूर्वपक्षे सामर्थ्यं तदेषामस्ति, यद्दु-ऽन्यविशिष्टेन उत्पत्तिशब्दस्य बाधसाधेकः, सोऽयं नास्ति इति गतार्थः ।

गुणस्य तु विधानार्थेऽवर्तगुणाः प्रयोगे स्यु-रन्वर्धना न हि तं प्रत्यर्पयत्ताऽस्ति । १८ ॥

पूर्वपक्षं दृष्टव्येन निरस्तम् किद्वान्तमाह । गुणस्य अष्टवादेः विधानार्थे चाक्ये स्वीकृते सति अतद्गुणैः वैश्वानरवागस्य गुणा न भवन्ति अत्रराज्यदः । तस्मात् ते प्रयोगे वैश्वानरगुणान्ते अनर्पणः स्युः । हि यस्मात् तं पुरोहार्थं प्रति यार्थं प्रति वा अर्थवत्ता सफलता नहि अस्ति । अर्थवत्तत्वे तु वैश्वानरवागस्य स्तुतिरप्यपवते । तस्मात् अष्टाकपालादयः अर्थवादाः इति सिद्धान्तः ।

तच्छेषो नोपपद्यते । १९ ॥

तत्राह पूर्वपक्षी । अष्टत्वादिकं तच्छेषः तेषां अष्टत्वादीनां अविहितत्वात् शेषः सावको वाक्यशेषो नोपपद्यते इति चेत् ।

अविभागाद् विधानार्थं स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् । २० ॥

अष्टाकपालादिकाणां द्वादशकपालाकपालशेषत्वमाह सिद्धान्ती । विधानार्थं विधीयते इति विधानं कर्मणि स्यात्, विधिविषयीयते द्वादशकपाले स्तुत्यर्थेन स्तुतिरूपेण प्रयोजनेन अष्टाकपालादिवादा उपपद्येरन् । अविभागात् विभागाभावात् द्वादशमु अष्टादीनामन्तर्भावत् । अतो द्वादशकपालस्य स्तुत्यर्थत्वेन अष्टात्वापरपद्येरन्ः उपपद्यते । सुधायां तु ' तत्सामीप्याच्च शक्यनुवन्ति अष्टादिशब्दाः तदेकदेशप्रतीतिं कर्तुम् ' इति वार्तिकानुसारेण अविभागाशब्दं सागीप्यवाची इत्युक्तम् ।

कारणं स्मादिति चेत् । २१ ॥

तत्राह पुनः पूर्वपक्षी । अष्टत्वादिकं ब्रह्मवर्चसादिफलस्य कारणं स्यात् । ' पूत एव तेजस्वी ' इत्यादिना फलमुच्यते । ' गायत्र्यैवेनम् ' इत्यादिस्तुतेः प्राल्तात्मिको विधिः । ' यदष्टकपाल ' इत्यादिभिः साधैवाद्देशैः प्रत्येकं विहितानां वपासत्त्वेन पूत एवेत्यदिभिः षड्-सप्तम्यः क्रियन्ते । तस्मात् विषयः । इति चेत् ।

आनर्थक्यादकारणं, कर्तुर्हि कारणानि, गुणार्थो हि विधीयते । २२ ॥

अनं ब्रह्मवर्चसादिफलसत्त्वेन अष्टाकपालादीनां यागानां विषयः स्यात्, न तु द्वादशकपालस्य अपस्तुत्यं स्तुतिः इति ' कारणं स्यात् ' इति मतेन पूर्वपक्षिणा उक्ते सिद्धान्तो आह । वैश्वानरमित्यारण्यं पशुमान् भवति इत्यन्तमेकं वाक्यम् । अष्टाकपालादिसावकोचान्तेन फलानि ' यस्मिन् जाते एतामिति ' इत्यादिना उपसहृताणि । तस्मात् अष्टत्वादिकं पुनश्चात्रब्रह्मवर्चसादिकृते अकारणकारणत्वेन त्रिधानानर्हम् । आनर्थक्यात् निष्फलप्रसङ्गात् । कथम् ? कर्तुं तेषु हि यस्मात् तानि कारणानि, पूतुपुनश्चात्परफलकारणानि भवन्ति । हि तस्मात् अष्टाकपालादिसावः न ज्ञानपेयाः, न कर्मणि शुभाविधिः,

नापि फलेषु गुणमिति, किन्तु गुणार्थः गुणेन स्तुतिरूपेण अर्थः प्रयोजनं यस्य न, वैश्वानरयाग एव विधीयते । तस्मात् अष्टाकपालादिकं अपस्तुत्यानुवादः अपर्णादः इति सिद्धान्तः । के.

ऋ पूर्ववन्तोऽविधानार्थान्तत्सामर्थ्यं समान्नाये । १।४।१२।१७ ॥

' वैश्वानर द्वादशकपालं निर्वपेत् पुने जाते, यद्दशकपालो भवति गायत्र्यैवेन ब्रह्मवर्चसेन पुनति, यत्रकपालसिद्धितैवासिन्तेषो दधाति, यद्दशकपालो विषयैवास्मिन् अत्राय दधाति, यदेकादशकपालसिद्धिभूयस्मिन् सिद्धिश्च दधाति, यद्द्वादशकपालो जगदीशस्मिन् पशुन् दधाति । यस्मिन् जात एतामिति निर्वपति, पूत एव (स) तेजस्यस्ताद ईन्द्रियाणी पशुमान् भवति ' इति कपालविकल्पाः श्रूयन्ते । तत्र सदेहः किमष्टत्वाद्ये गुणविषयः, उतापेयासा इति । अनं प्रभाकरणे संयतित्येभान् इत्यमपित्तरणमुपकर्णितम्— ' यद्दशकपालो भवति ' इत्यादीनां विहितस्मारकत्वाभावात् न मन्त्रवैतान्तर्यः, भावार्थान्नामनाधिकरण्याभावात् नानुपेक्षत्वेन, अष्टत्वादिसुगुणान्वयश्रेण्याभावात्साधनविधेः नापि गुणविधित्वेन । न च वैश्वानरयोः गुणविधानम्, तस्य द्वादशकपाल्याऽवहृदत्वेन सत्यन्तरविधानासम्भवात् । अष्टत्वादिना विधेयद्दशकपाल्यास्तुल्यभवात् नार्थेनादत्त्वेन । इति सर्वथा विधित्वाभावात् अप्रामाण्यमेव ' यद्दशकपालो भवति ' इत्यादीनाम् । इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अर्थेनादत्त्वेन यथाभाष्यमेवेति । तदयुक्तम्, वश्यभाष्यपूर्वपक्षस्याप्येनं गुणविधित्वेनैवान्वयसमत्वात् । इति यथावार्तिकमेव अविकल्प्य प्रस्तुते । गुणविधिप्रतिबोधिका नाममेवकं नित्यस्य, प्रवृत्तैवेदीनां गुणविधित्वमपि योगिकं अपेयादत्तं नित्यस्यते । अत्रायं पूर्वपक्षिणोऽस्मिस्यिः । ' वैश्वानर द्वादशकपालं निर्वपेत् पुने जाते ' इत्यत्र द्रव्यदेवताविशिष्टकर्मविधानान् द्वादशकपालविधानं तावत् व्यवस्थितमेव । नापि तदनन्तरश्रुतान् अष्टाकपालादीनामेकादशकपालपर्यन्तान् अन्यं गृह्णति । यत्रो न तत्रैव नानुपेक्षत्वेन अस्त्व गतिः, द्वादशकपाले कर्मणि अष्टाकपालानाम्, प्रवृत्तिनिमित्तः

भानात् । नापि अर्थवाद्देवेन, द्वादशकपालम् अष्टा-
कपालत्वेन म्बुलसमभात् । ननु द्वादशकपाले अष्टा-
कपाल उन्तर्गत एव, अतो नामधेयत्वमर्थवाद्देवं वा
भविष्यतीति । मैत्रम् । महासंख्यायामेकं उतिरिक्ता-
वन्तस्मक्याया अभवात् । अर्थेऽत्राद्रिज्या हि सत्या ।
नहि यावत् सत्येऽनपेक्ष्य द्वादशसंख्योत्पत्तेः,
सात एवमेव अष्टसंख्याऽप्युपपत्तेः । (यत् १)
संख्यान्तरेणैव न संख्यान्तरेण चिद्वैतमुद्भवन्त-
भावात् संख्यान्तरेणैव । नहि सत्या सत्तामतेषु
सत्येयमसंख्यन्ति, किन्तु सत्याऽन्तर-परच्छेदेनैव, इति
न द्वादशसंख्याया अष्टादशसंख्याऽन्तर्गति । किन्तु
संख्याऽन्तरेणैव त्रयोपान्यायिष्ठानानि पर सन्ति । न
चाष्टाकपालादिद्वादशेन अधिष्ठानानि अभिधीयन्ते, येन
यथाकथञ्चिदपि नामधेयत्वमर्थवाद्देवं वा भवेत् ।

अन्वयेत्यगदितान्पुच्यते । अन्तु वा महासंख्यां
भक्तस्मरणा, तथापि ' अष्टम् कपाले तु सष्टम् पुरो-
दासोऽष्टाकपाल ' इति संख्यानदिनोऽयम् । न च
द्वादशकपालात्कथं अष्टत्वम् द्वादशसंख्यापूर्वकचतुष्टय-
निरपेक्षम् पुरोदाससंस्कारार्थे कपालविशेषकत्वमयत्तम्,
किन्तु चतुष्टयापेक्षस्यैव तत् । यदपि अष्टकपालात्कथंऽपि
अष्टस्य चतुष्टयापेक्षस्यैवोपादानमस्मिन्नम्, न च तत्
संगति, सापेक्षत्वेन समासतद्वैतस्योत्पत्त्यसंभवात् । अथ
चतुष्टयनिरपेक्षस्य द्वादशकपालान्तर्गतस्याष्टास्य पुरो-
दाससंस्कारार्थकपालविशेषकत्वमुच्यते, तथा सति द्वादश-
कपालात्कथं तथातस्याष्टस्य प्राप्तत्वेन नामधेयत्वम्,
नाप्यर्थवादयम्, किं तर्हि ? गुणविधित्वमेव । तदुक्तम्
' यद्यप्यर्थमिनाऽस्त्येव महान्तरयास्यान्तरा ।
अपरिच्छेदकत्वात् नौसौ कर्मविशेषणम् ॥ '
(वा पृ ३४९) इति । तथा ' पूर्वज्ञानार्थयाचित्वे
नानवेयार्थवादते । अप्रामत्यादिहेतौ स्युर्थ्येदेष-
विकल्पवत् ॥ ' (वा पृ. ३४९) इति । न च
प्रकृत्य वैश्वानरगाम्य उक्तविशिष्टद्वादशस्मरणादत्वात्
कथं तत्राष्टादशसंख्युपनिशानमिति वाच्यम् । नसादेक-
सिद्ध चाक्यमनेनमस्याविशिष्टवैश्वानरगाम्येति वाच्यम् ।
अतः सर्वेषामेतेषां चिद्वैतत्वम् न कल्पके कथिदिशेप ।

एकशक्यविहितत्वेऽपि सत्यासमाकादेव च त्रिकल्पः ।
यस्यैव तु द्वादशकपालस्य विहितत्वात् पुनर्विधानं न
संगतिरिति तस्यैवत्वेन धीर्तन्मनुसादावर्षमेवेति । अतः पूर्व-
वन्तो ये त्रिविधपूर्वमर्थमभिधायति ते अविधानार्थाः, अतः
अष्टादशसंख्यायाः तन्नामर्थं विधानतामर्थमेवेति ।
एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

गुणस्य तु विधानार्थं तद्गुणाः प्रयोगे सु-
रन्वर्थकाः, नहि तं प्रत्यर्थं वाऽऽदि ॥ १८ ॥

अथमभिप्रायः । भर्तृदेव यदि उक्तविशिष्टद्वादशकपाल-
वस्ते वैश्वानरगाम्य अष्टादासो विधातुः शक्येत् । न च
एकशक्यत्वप्रतिन सर्वेषामेतेषां चिद्वैतत्वात् न द्वादश-
त्वेन अपेक्ष इति वाच्यम् । गुणविधौ सति एक-
वाक्यत्वसंभवात् । ' अर्थेऽस्त्येव वाच्यं तादाहृत्
चिद्विभवेन स्यात् ' (२।१।१६) इति गण्ट एक-
वाक्यत्वलक्षणम् । न चैकार्थत्वम्, परस्परविरोधाना
सत्यानामेकमात्रनाऽस्त्यित्याद्यसंभवात् । नापि विषय-
मानसाम्बाहुत्वम्, परस्परविरोधादेव अन्योन्यात्काङ्क्षाया
अभावात् । अतो न तावत् द्वादशकपालवैश्वानरगाम्ये
गुणविधानं संगति । नापि विपरिणतवैधानमपदानुपह्नेन
' अष्टाकपाले वैश्वानरो भवति ' इति गुणविशिष्टयागा-
नन्विधानम्, विपरिणतानुपह्नेनापेक्ष । अगत्या हि
विपरिणतानुपह्नेन क्रियते । अस्ति चार्थवादत्वेनैव
अत्र गतिरिति वक्ष्याम । तदुक्तम् ' वैश्वानरपदं नापि
यागायानानुपच्यते । विभक्त्यन्तरस्योपित्याज-
न्तरेऽस्मादनर्थकम् ॥ ' (वा. पृ. ३५०) इति ।
ननु एत तर्हि प्रकृत्य वैश्वानरगाम्याभित्य यथासत्य
पुत्रतादिफले अष्टादासो विधीयन्ताम्, ' गायथैवैत-
ब्रह्मचरसेन पुनाति ' इत्यस्य (इन्द्रादेः) अर्थवादत्वं
भविष्यति । मैत्रम् । ' वैश्वानर द्वादशकपाल निरपेक्ष-
पुरो जाते ' इत्युक्तम् अन्ते च ' यत् द्वादशकपाले
गति, यस्मिन् वात एतामिष्टि निर्वपति ' इत्युक्तमोप-
संहारस्यै द्वादशकपालकीर्तनात् द्वादशकपालविधानस्येक-
सिद्ध शक्यमयत्तम् । तत्रापि यदि ' गोदोहेन पशु-
कामस्य ' इतिद्विष्टाकपालादौ कामनोपपत्त्येन फलजन्य-
रुद्वेगसमायाम्येत, तदा वाक्यभेदः स्वीयित्येकपि,

हितु न चैवमस्ति । अतोऽयं न गुणकृतसंभवः । एकत्राक्यतात्वात् अर्थादादवमेवेति । नच द्वादशकपाले अष्टाकपालदेरभावस्योक्तत्वात् कथमर्थवादादवमिति वाच्यम् । यतः स्तुतिर्भवन्ती न यथाभूतायेर्तीर्तनेनैव भवति, सहा अस्या वाऽर्थेन स्तुत्युपपत्तेः । तदनापि द्वादशकपालसंस्कृतपुरोडाशसदृशो भागोऽस्ति इति सादृश्यनिबन्धने स्तुतिः, इत्यर्थवादनैरोपपत्तेर्न गुणविधानं हितु अर्थवादादवमेवेति । प्रयोजनम्, अष्टाकपालदीना द्वादशकपालेन सह विकल्पेनानुष्ठानं (पूर्वपत्रे) सिद्धान्ते तु नित्यं द्वादशकपालेन एवेति । सूत्रं तु गुणस्य तु विधानार्थं त्वष्टाकपालादिवक्तव्याना गुणविधिरख्ये सति तदुक्त्याः यागप्रयोगे अनर्थका भवेयुः । नहि तं यागप्रयोगं प्रति तेषां गुणान्तरमर्थरत्ताऽस्ति तत्र द्वादशकपालेनानुष्ठानादित्यर्थः । तौता.

● पूर्वमस्ये क्षीणे दीर्घानः (यवाः) प्रियङ्गवश्च भवन्ति । भा. १।१।४।९.

● पूर्वाह्नस्यैव प्रागेव वैदिकन्यापारकालत्वम् । सु. ट. १।१६३.

● पूर्वाह्नच्छायात्यायः । यथा दिनपूर्वाह्नच्छाया प्रथम महती पश्चात् क्षीणा, तथा खल्वस्य मैत्री ज्ञातयेति भाः । साहस्री. ३।३।.

● पूर्वाह्नमर्घ्यदिनादयः समस्तप्रयोगसत्ताः । वा. १।१।१६ ट. १९०.

● 'पूर्वेणुमासास्या वा वेदिं करोति' इति वेदिरप-
कृत्यमाणा हविर्भिवत्तं नापकर्षति । टुप्. ५।१।
१६।२९. ● 'पूर्वेणुमासास्या वा वेदिं करोति' इति
भावविपर्यय आर्षिकः प्यस्त्वः । यजु. ट. १९.

● 'पूया प्रथिष्टमागः' अत्र इत्यदेवतसोर्त्तमात्
याग. चरयते । वि. १।१।१०. ● 'पूया वा विम-
जतु', 'मगो वा विमजतु', 'अर्धमा वा विमजतु'
एषा मन्त्राणां पुरोडाशविभागो विकल्पः न तु समुच्चयः ।
१।२।१।१।२९.

● पूयाधिकरणम् । कौण्डिन्याधिकरणम् । १।१।
१।१।१४.

● पूयाधिकरणसिद्धान्ताक्षेपपरिहारः । गान्ध-
पादान्ये (१।१।१५।१९-४६) 'पूया प्रथिष्टमागः'
इत्यत्र अनारम्भाद्योते सिद्धान्तिन्तम् । मन्त्रे इति यावः
इति स्तुत्याया भव्यं स्वीकार्यं वा भागशब्दार्थः ।
एषश्च देवताऽधिरणम्यामेन (९।१।१।६-१०)
देवताविग्रहादिपञ्चरुपिणसेन भक्षयित्वास्वीकृत्वासम-
वात् तदुद्देशेन त्याज्यं भगवान्भवेन लक्ष्यते । तदुक्तम्
' देवता निष्कल्य नैव पेषणस्य प्रयोजिका ।
त्रपादानं च यागस्य भागशब्देन विद्यते ॥ मुर्या-
र्थासंभवाद्यागलिलक्षयिण्याऽत्र हि । श्रूयते भाग-
शब्दोऽर्थं नानुपादानमस्ततः ॥ ' (वा. १।१।१५.)
इति । तत्र नोदयन्ति, केनल्युपरोद्देशेन प्रथिष्टता न
विधेया लुक्प्रतिपत्तः पूण्यः श्रवणमिच्छामात्रेण श्रवणप-
स्थानेन आनर्थक्यायात्वात् । न च यागमनोद्देशेन
प्रथिष्टताविधिः, नित्यवत् पूण्योऽनुष्ठानस्य प्राग्यमात्रे-
नायोगान् । अतोऽयत्र यागविशिष्टपूरोद्देशेन पृथिविशिष्ट-
यागोद्देशेन वा प्रथिष्टता विधेया, तत्र च विशिष्टानुवाद-
दोषः । तत्र न परं ए एव कित्तु 'सङ्घैः स्निग्धव-
यजति' 'वपट्वत्' प्रथममत्र' इत्यादाविव एकमित्त-
वमासपदे उत्तरपदार्थोद्देशात् पूर्वपदार्थविधेयं एकत्रल-
ताभावात् समासविधातोऽपि स्यात् । न च 'यद्यप्ये च
प्रजापते च सार्थं जुहोति' इत्यादी 'क्षीमे वसतानवमि-
मादधीयाताम्' इत्यत्र च यथा सत्यमनुवादेन चरनानु-
वादेन च देवतायाः क्षीमस्य च विधौ प्रथमप्रकृतयोः
लुहोन्वधानशोरुतादायु विशिष्टानुवादोपपरिहारः, एव
पूयास्ये समवति अत्रकलापितत्वात् । तस्मादिह
विशिष्टानुवादकृत्यप्रयत्नेऽस्य कः परिहार इति ।
अत्र श्रूमः । तथा 'सोहितोन्वयान् क्रान्तिः प्रवर्तते'
इति उन्वयान्त्वमेव लौहित्य कृत्स्नश्च उद्दिश्य विधीयते,
अन्यथा वैरिकादिना हाहादेन कृदिवत् लौहित्यकल्प-
प्रवर्तते । समासेपास्तविशिष्टार्थविधौ वाक्यमेव श नास्ति,
लौहित्यमात्रपरश्च विधिर्भवति, 'उन्वयान्त्वः प्रवर्तते'
इति प्रकृतितः उन्वयान्त्वमेव । यथा वा 'एकं कामं तुचे
जियते स्तोत्रेयम्' इत्यादिना स्तोत्रोद्देशेन कर्मत्वमेव
निरदं विधीयते, अन्यथा स्तोत्रे एव हाहात्कल्प-

विधायत्ते. श्रीणि स्तोत्रमि क्रियेत् । यत्रपि च स्तोत्राणा-
मुत्त्वतो एकत्वं निरुच्यते, तथापि भाष्येण इव नित्य-
संख्या मयाद्येव, स्तोत्रावृत्तिश्च न क्रमावृत्तिं विना उप-
पत्ते इति ऋगावृत्तौ च स्यात् न तिरस क्वचः । तस्मात्
यादृशी ऋगवा नित्यसंख्या समासात् प्रतीयते, तादृश्येव
विधीयते, सख्यामानस्यैव विधीर्भवति । एव एववाक्ये-
ऽपि भागः स्याज्य हर्मोति वाक् । तत्राश्च समासान-
गतं हविर्गतमेव पेपय ष्वोदेदीन विधीयते पेपयमान-
परश्च विधीर्भवति । न च हविर्गतं पेपय अदेवताभूते
पूष्णि हविर्मासात् शक्यं कर्तुं इति पूष्णो देवतात्वा-
खेपेण देवताभूते एव पूष्णि पेपय विधीयते इति न
विशिष्टानुवादशेषः, न च समासैवैकशेषः इति
सर्वं सुखम् । इति पूषाधिकरणसिद्धान्ताखेपरिहरः ।
बाल. पृ. १०१-१०२.

॥ पूषातुमन्त्रमन्त्रन्यायः ॥

संस्कारक्यादपोदिते न स्यात् । ३।२।१।२ ॥

भाष्यम्— अथ बहुला पूषातुमन्त्रादीनामुत्त्वयो न
भविष्यतीति, सुचसोपामुत्त्वयोः । संस्कारतो हि मन्त्रः ।
सः अस्ति संस्कार्ये अनयोऽह. इति यत्रार्थवान् तत्र
नाप्यपिपते । न च कश्चिदेषो भविष्यति ।

धा— अनोदिते पूषादी दशपूर्णमासयो. च मन्त्र न
विनियुज्यन्ते, सुचमेव तत् । संस्कारस्य संस्कार्यपरत्वात्
लिङ्गेन च प्रवरणत्वात् । कथं पुनः एषामुत्त्वयाना
पैदिकैः कर्मभियोगः, कथं वा क्रूरङ्गसामान्यविनि
योगमन्त्रेण िङ्ग देवतायामेव वेवद्यया विनियोगक
मिति, तदुच्यते— 'वामातुमन्त्रादीनीति समाख्या
कृत्योयिनी । तस्माच्छकलतुर्येषेण प्रातिखदेवते
श्रौती ॥' वामातुमन्त्रमन्त्राणां हि एषा यामसंस्कारादौ
अनुपपन्नानां मागसामान्याङ्गत्वं गतवति । 'अतो
दिकोपचिन्वतामशक्येष्वेव्यनियोजनान् । शक्यार्थ-
विनियोगाय लिङ्गव्यापारसंभवः ॥'

कुन्तुलम्— 'पूषोऽह देवपुत्र्या प्र प्रभया च
पशुभिश्च जनिपीय' इति मन्त्रो हि पूष्णो देवतायाः
प्रशान्तान्तराङ्गसंस्कारजनकः । स च यत्र संस्कार्यस्तत्र

गच्छति । दशपूर्णमासयोस्तु न पूषा देवतात्वेन योदितः ।
....अत्र. पूषातुमन्त्रमन्त्रस्य विद्वतो उक्तयो युक्तः ।

• उपवीत सामिषेयवद् तदवान्तरपरकणात् (तच्च
संदेहो न ज्ञायते) इति प्राप्ते, निर्विद्विर्भ्यवधानात्
तोषणीतस्य सामिषेयवद्गता । न च पूषातुमन्त्रमन्त्र-
न्यायः (३।२।१।२), अथ हि उत्तरकालं बहूनि
वाचनिकानि, तत्र एकस्य पूषातुमन्त्रमन्त्रादेः पर-
प्रकरणसाम्यकस्य । यत्र तु विच्छेदकानि बहूनि उत्तर-
कालं न वाचनिकाद् स्वल्पम्, तत्र वाचनिकान्यस्य एव
अनारम्याघोक्त्यायेन अङ्गत्वोपपत्तेः न प्रकरणानुवृत्ति-
कल्पना । भाट्ट. ३।२।१।२.

• पूषातुमन्त्रमन्त्रानि दशपूर्णमासमकरणे अवबद्धा-
न्यसि न पुत्र्यात् प्रकरणं निच्छेदति । वा. ३।२।१।१।
२१ पृ. ७३३, • पूषातुमन्त्राणि लिङ्गप्रकरणविधौषे
उदाहृतानि । यावत् प्रकरणेन न वाक्यत्वं कल्पते, तावत्
लिङ्गेन श्रुतिः । तथा यावदित्यत्र प्रकृत्याग्नादिप्रकाशन-
सामर्थ्यम्, तावदिह विनियोगः इति शक्यः । ३।३।७।
१४ पृ. ८३६, • पूषातुमन्त्रेषु अपकर्मः पञ्च-
मादीना (देवतादिनाचिदावदानात्) । ३।२।१।१७.

• ननु यथावन्तरमह्यं तत् प्रकृत्यवसानात् अनार-
म्यकादरूपेण सर्वं विदधाति । तस्यैतत् पूषातु-
मन्त्रमन्त्रन्यायेनैव संस्कारे इति नार्थोऽधिकरणेन । वा.
३।२।१।२।२ पृ. ७३८.

• पूषादिपदानां गुणत्वमावात्, तद्व्यतिरेकेण
इत्यवदाना प्रकृत्येष्वेवप्रतिषेधकत्वाभावाच्च विद्वतो
उक्तयोः । भाट्ट. १।२।१.

• पूषातुमन्त्राः 'अवन्तको हि सः' इत्यादिवान्य-
शेषेय वैदिकप्रसिद्धया चार्थविशेषे स्वः, न तु पूषाति
इति ध्रुवताया अन्वयागमिवासी । मीन्या.

• 'पूषीयादित्रायमानाय तयान्' । कसं. १।
१।७।५ । भोज्यत्वं पशुमार्त्तं याचमावाय दत्तम् इति
विधिः । सु. पृ. ६७३.

• 'पृथक् चिति समादाय न विप्र गन्तुमर्हति'
इत्यनेन 'मृतातुयामन नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मासिदात्'
इति सामान्यप्रतिषेधस्य उपसंहारः । बाल. पृ. ३४.

• 'पृथक्त्वेनामिधानपोनिवेशः' ४।२।११।
 ३४ । अनत्यन्तपरस्परं तु 'तद्(समुदाय)द्वि-
 लानुसारिणे दर्शपूर्णमासशब्दौ तद्विपर्यौ भवतः' इति ।
 वा. २।२।३३ श्र. ४८१ । सुधा- शौर्गमास्यमास्य-
 शब्दोक्तसमुदायत्रित्वानुसारित्वादर्शपूर्णमासशब्दयोः समु-
 दायविपर्ययमिति । घृ ७३२. • 'पृथक्त्वेनामि-
 धानपोनिवेशः' । गगविशेषाणां फल्यत्वात् फल्यन्त्वस्यैव
 प्रथम्यापरपर्यायव्यत्ययान्तरात् सनिहितस्य फलस्यु-
 क्तस्य अङ्गत्वकारणमागित्वात् अश्रुतान्यफलान्वयकल्पने
 च गौरवापत्तेः आधाददीना अङ्गत्वैव युक्ता इति
 सूत्रार्थः । सु. पू. ७२२.

• पृथक्त्वनिमित्ता हि 'अथाज्या वै निगदा-
 ऋचैव यजन्तीति' उपदेशा भवन्ति । भा. २।१।१३।
 ४५.

ॐ पृथक्त्वनिवेशान् संप्रत्यया कर्मभेदः स्यात् ॥
 २।२।७२१ ॥

अस्ति वाजपेयः 'वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत'
 इति । तत्र प्राजापत्याः परावः 'समन्त प्राजापत्यात्
 पशुनष्टमते, सप्तदशो वै प्रजापतिः, प्रजापतेराप्यै,
 श्यामागन्तव्य एकरूपा भवन्ति, एतन्नेव हि प्रजापतिः
 समुद्भवे' इति । तत्र सद्विद्यते किं सप्तदशैतानि कर्माणि,
 अथवा सप्तदशपशुकर्मैकमेव कर्म इति । सपरिकरमन्यास-
 प्रमाण प्रतिपाद्य इदानीं सत्यानिबन्धन कर्मभेदो
 निरूप्यते । अत्रापि पूर्वापत्तिगोऽभिप्रायः— प्राजापत्या
 नित्यं देवा विप्रह्वाचन प्रतिभाति । प्राजापत्यश्च
 प्राजापत्यश्चेति तद्विद्वान्नामममेकशेषः । अथ पशुश्च
 पशुश्च पशुश्च परवः, प्रजापतिदेवता एषा ता. प्राजापत्या
 इति कृतैकशेषाणां प्रजापतिदेवतासम्बन्धः । तदुक्तम्
 'किं न्ययं तद्विद्वान्नामममेकशेषः श्रुतो भवेत् ।
 किं वा कृतैकशेषाणां पश्चात्तद्विद्वान्संगतिः ॥' इति ।
 (वा. २।२।७।२१ पू. ५२३) । तत्र कृतैकशेषाणा-
 मेव तद्विद्वान्गतिरिति युक्तम् । येन हि तद्विद्वान्त्वैक-
 शेषः क्रियते, तेन प्रजापतिपशुशेषोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयो-
 र्द्वेषोरेव वरणीयः, न च तत्र प्रमाणमस्ति । बहुवचन हि
 प्रमाणभेदशेषे । तत्र विशेषभूतप्रत्ययार्थयत्वेन प्रत्यक्ष

मुपलभ्यते, न तु विशेषणीभूतप्रत्ययवगतम् । तेन
 प्रत्ययार्थभूतानां पशुनामममेकशेषः प्रतीयते इति सप्तदशानां
 पशुना एकप्रजापतिदेवतासम्बन्धात् सप्तदशपशुप्रत्ययैकै-
 क्येति । तदुक्तम्— 'प्रत्ययार्थयत्तुत्वं हि प्रत्यक्षमुप-
 लभ्यते । तत्कृतं चैकशेषत्वमिति न प्रकृतौ
 भवेत् ॥' इति । (वा. २।२।७।२१ श्र. ५२३) ।
 एवं च सति कर्मैकशेषात् कल्पनात्प्रवृत्तं भवति । ननु
 एकश्यागपरत्वे अतिदेशात् एकदशैव एकादशावदानगणः
 प्राप्यते । तस्य च सप्तदशसु पशुषु यदि एकस्य
 अदानगणस्य सम्बन्धः, तदा पशुषु न स्यात् । अथ
 मिश्रितस्य, तदा षोडशसु पशुषु न स्यादिति कथमेक
 कर्मत्वम् । मैवम् । एव हि मन्यते, नायं साक्षात्
 यागधर्मः, किन्तु यागनामभूतपशुधर्मोऽथ षोडशरेण
 यागोपकारकः । तत्र यागोनापि स्वाभावनीभूतपशुशरेण
 आकाङ्क्षमाणः प्रतिपशु भेदेनैव अवदानगणः सम्बन्धते
 इति सप्तदशपशुप्रवृत्तः एक एव याग इति । एवं प्राप्ते,
 अभिधीयते । भवेदेव यदि कृतैकशेषाणां तद्विद्वान्त्वयो
 भवेत् । किं नर्हि ? तद्विद्वान्नामममेकशेषः । न
 च बहुवचनसम्बन्धात् प्रत्ययार्थस्य पशोरिव एकशेषो
 न प्रकृत्यर्थस्य प्रजापतेः, बहुवचनसम्बन्धात्प्रजापति
 वाच्यम् । मते ननु बहुवचनसम्बन्धयोग्यस्य हि तदभावेन
 एकार्थपरत्वात्प्रवृत्तं गमयति । न श्लेषवर्जितभूतायाः
 प्रकृतेः बहुवचनसम्बन्धयोग्यता समस्ति । तेनात्र बहु-
 वचनसम्बन्धाभावस्य अनिर्वायकत्वात् अवयव सदेहः
 किं कृतैकशेषैव प्राजापत्यसम्बन्धावमेकशेषः, अथवा
 प्रत्ययार्थभूतपशुशब्दस्य इति । तत्र वाक्यशेषगतप्रकृति-
 शब्दवशादेव निर्गमो भवति । प्रकृतौ हि एकशेषगतस्य
 एकादशावदानगणस्य एकश्यागनामममेकशेषवगतम् ।
 तत्र प्राप्येकं सप्तदशपशुगतस्य एकादशावदानगणस्य एक-
 श्यागलाघनत्वे सति न समवर्तीति प्रतिपशु यागभेदो-
 ऽवगम्यते । स च तद्विद्वान्नामममेकशेषस्य भवतीति
 तद्विद्वान्नामममेकशेषः इति निर्गमिते । यथोक्तम्— पशु-
 धर्मोऽयमेकदशावदानगणो न यागधर्मः । स च यागै-
 कत्वे सति अतिदेशात् प्रतिपशु समन्यते । तदुक्तम्,
 तत्र एकादशावदानगणस्यै नैकदशान्यतिश्रितियागो-

ऽभिधेत् । किं तर्हि । अत्रदीर्घे इति व्युत्पत्त्या एका दशावदेवप्रदेशेऽन्यत्रः । न चाद्यौ पशुधर्मः, पशु-संस्कारावभावात्, किन्तु यागवाचनत्वात् यागधर्मः । अतश्च एकयागत्वे एते प्रकप्रशुभ्रयदेकादशावदेयगण-संबन्धः, न तु एकप्रशुभ्रयदः । तथा यति एकधम् गतस्य एकादशावदानगणस्य एकयागवाचनत्वप्रतिपाद-कातिदेशावप्रसङ्गात् । तेन सप्तदशपशुता यागमाघनत्व-संबन्धे सप्तदशैव एते यागा इति सिद्धम् ।

एतत्तु भाष्यकारेण द्रव्यगताऽपि सत्या कर्मभेदिका इति प्रतिपादयित्प्रसङ्गम् । कर्मगतसत्या सत्त्वं श्रुतात् आख्यातत्वात् एकभवनाविधानात् कृतार्था, न भावना-भेदमात्रादवतीति भवनाभेदे प्रमाणाभावात् एकैव भावना विधीयते । ननु होमभेदादेव भावनाभेदो भविष्यति । होमभेदश्च 'सिद्ध आहुतीः' इति पृथक्-निवेशित्वात्वात्प्रकारादेव प्रतीयते । उत्कृष्ट भावनैकत्व-मिति ? मैत्रेयम्, प्रथमं तावत् स्वपदे एकैव होमभावनया प्रतीयते । पश्चात् पदान्तरसम्भवात्प्राप्त्यनान् सत्याभेदः प्रथमारगतैकत्वमाख्यातत्वेन 'एकादश प्रयाजान् यतति' इतिवत् अभ्यासेनैव उपपन्नत्वात् भावनास्वरूप-भेदमात्रादियुक्तमित्येवैव भावनेति । एवं प्रथमे, अभिधीयते । भवेदेव यदि उत्पत्तिमतेषां सत्या न भवेत् । तथाहि, 'सिद्ध आहुतीर्होति' इत्येतेन वाक्येन त्रिव्यतिशयो होमो विधीयते । न तु विहिते होमे प्रत्ययात् सख्यवत् वाक्यान्तरेण अत्र सख्यविधा-नम् । याऽपि ज्ञोतीतिपदान् एकत्वसत्या प्रतीयते, याऽपि न होमस्य, अपि तर्हि कर्तारिति कर्तृत्वमात्र-भिरूपेण स्यात्सति । तेन उत्पत्तिशिष्टनित्यवत्वात्कथो होमा । तत्र तेषां भेदात् तत्रतुल्यव्याख्यायां भावना विधीयन्ते इति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे सप्तदशपशुतामेकयाग-साधनत्वे असक्तत्वात् साधनाभावस्य पदार्थाद्युपानसमा-प्ते सप्तदशसु पशुषु धर्माद्युपानम् । तद्वत् सप्तकृते एक-स्मिन् पशौ विनष्टे धर्माङ्गसाधनत्वस्यापि नष्टत्वात् पश्चत्तरापादान् प्रथमतः पशुधर्मः कर्तव्य । सिद्धान्ते

तु यागभेदे प्रतिपन्न साधनताभेदात् एकस्मिन् पशौ नष्टे तन्मानस्यैव धर्माङ्गचित्तवैरोपमिति ।

सूत्रं तु— पृथक्त्वेन सह संख्या एकार्थनिवे-
शात् उत्पत्तिशिष्टया सत्याया कर्मभेदो भवेदित्यर्थः ।

तौता

॥ पृथक्त्वनिवेशात् संख्या कर्मभेदः स्यात् ।
२।२।५।१॥

शब्दान्तरेण अभ्यासेन च कर्मभेद उक्तः । इदानीं सख्यया कर्मभेद उच्यते । 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशु-नाकमन्ते' इति वाक्येभ्ये श्रुतम् । तत्र किं सप्तदश एतानि कर्माणि, अत्र सप्तदशगुणकमेव कर्मैति विचारे सिद्धान्त-माह । संख्याया कर्मणा भेदः स्यात् । संख्याया सह पृथक्त्वस्य निवेद्यात्पृथक्त्वैकार्थनिवेशात् । यत्र उत्पत्ति-वाक्ये 'सिद्ध आहुतीर्होति' इत्यद्यौ कर्मसमाना-धिकरणा, देवव्यतिशिष्टद्रव्यत्वमात्राधिकरणा 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशून्' इत्यादौ वा संख्या श्रुते, तत्र 'स्वाश्रयक्रमवेत्तवत्संस्कृतेन स्वाभ्यावाधिकं पृथक्त्वम्' इति नियमात् कर्मणो भेदः स्यात् । तस्मात् सप्तदश यागा एते इति सिद्धान्तः । के,

• पृथक्त्वनिवेशिनी हि सत्या अस्मिन् पृथक्त्वे अभ्यासेन कल्पते । यावति आश्रयभवे भेदस्य तावत्स्य अभ्यस्येत् । भा. ५।२।१।२.

• 'पृथक्त्वनिवेशित्वात् सत्याया कर्मभेदः स्यात्' इति वक्ष्यमाणन्यायेन सख्यया कर्मभेदः निश्चितः । कु. २।२।२।२ पृ १५९. • यदि 'पृष्टैः स्तुवते' इत्यु-त्पत्तिः स्यात् तत्र उत्पत्तिगतया बहुत्वसंख्या बहुनि-दृशानि स्युः । शा. ५।२।१५ । 'पृथक्त्वनिवेशि-त्वात्' इति न्यायेन इति भावः । सोम. ५।२।१५.

• 'पृथिव्यै स्वाहा' इति पृथिव्यै इत्यनेन देवतोच्यते । तदर्थं 'वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽसात्र प्रदीयते' इतीदं आह्वानम् । तत्र स्वाहाकारो निश्चयेन वषट्कारादिद्वार्षभम् । लुपु. १०।८।१०।२०. • 'न पृथिन्यामभिधेत्तय.' इति श्रुतिनिषेधः हिरण्यनिधानस्त्युत्पत्तिः, न प्रतिषेधनाशकम् । वा. ६।२।१।१८.

• 'पृषदाज्येन अनुवाजान् यजति' इति पृषदाज्या
 सुयो विधीयमानः प्रचनुवाबं मित्रो) भा. १०६।
 १७।६४, • पृषदाज्येनापि इन्मना अनुवाजाः
 आज्येना भवन्ति । नहि पृषदां आज्यत्र नामयति ।
 २२।१।६।४, • पृषदाज्येन चातुर्मास्येषु अनुवाजान्
 यजति । १०।४।२५।५०, • पृषदाज्येन वनस्पतिं यजति
 पत्नी । १०।४।१६।३२, • 'पृषदाज्ये सधुचयात्
 प्रहण्य गुणार्थत्वम् ।' पृषदासपादनाथं यजतिनेषु आज्यवशात्स्यैः
 प्रयोगः न पृषदाज्यवशात्स्यैः ॥

• पृषदाज्याधिकरणम् । चातुर्मास्येषु अनु
 वाजाददेवताप्रदानार्थाज्यनिमित्तेषु आज्यवशात्स्यैः
 प्रयोगः न पृषदाज्यवशात्स्यैः ॥

उभयपानात् पृषदाज्ये दध्नः स्यादुपलक्षणं,
 तिनित्तो पातव्यस्योपलक्षणात् । १०।४।२५।५१ ॥

भाष्यम्— सति चातुर्मास्यानि, 'चातुर्मास्ये
 स्वर्गं कामो यजेत' इति । तनुवाजान् प्रहृत्य समात्मन्ति
 'पृषदाज्येनानुवाजान् यजति' इति । अस्ति तु प्रहृता-
 वावाहनम् 'देवानाज्यपावाह' इति । तदिह चोदकेन
 प्राप्तम् । तत्र सद्यः, किमविकारेणऽऽवाहनं कर्तव्य-
 क्षुत ऊहेनेति । यदा ऊहेन, तदा किं आज्यपात्रं दधि
 पानिति कर्तव्यमुत दधिपानिति, अथवा पृषदाज्य
 पानिति । किं प्राप्तम् । दध्नोऽप्युपलक्षणं पृषदा-
 ज्यस्यापि । कस्मात् ? उभयपानात् । उभयं हि तत्र
 देवतामुद्दिश्य च्यवते । यत्र च्यवते, तत्र पीयते इति
 मन्त्रोक्तम् । यत्र पातयं तदुपमञ्चितं प्रहृत्य आज्य
 पानिति । इह आज्यस्यायं दधिसर्पिरी श्रूयते 'अथ
 पृषदान् यजति, इयं वा इदं सर्पिश्वैश्च दधि च, इदं
 वै मिथुनं प्रजननम्, मिथुनमेवैतत्प्रजननं जियते' इति ।
 इत्युच्यते दधि आज्येनोपायते । तस्मात्पुनश्च्यवत्यधिक-
 त्वम्, दधि च आज्यं चेति ।

न वा, पराश्रयत्वाद् यजपतिरत् । ५२ ॥

भाष्यम्— न वैतदिति तुल्यं दधि आज्येन
 प्रदानभूतमिति । इत्ये हि तत्र इत्यप्यज्येन, न याये ।
 यद्यो हि आज्येन विशेषं भूयते । तस्मात् भूतेऽप्य-
 प्रदानत्वम् याय प्रति गुणभूतं दधि स्यात् । नहि इत्ये
 भूतमायं यानो भूतं मन्तीति । दधिप्रहणे भूतमायं न
 वागायं भवति । तत्र भुव्या आज्यं च्यवत्, दधि

यजमानं ये च यजपतिं यजान्' इति । यजपतिर्मनु-
 प्याणा होतृणा प्रशंसार्थः, न स्वार्थे कीर्यते इत्यविकारेण
 प्रयुज्यते । न त्वान् यजमानान् प्रति आदरः । एव-
 सिद्धापि पातयं वापुःशगायं प्रयुज्यते, न स्वार्थम् ।
 तत्रैतेनापि येनयेनचिद्विहितः पातय इति कृत्या, न
 द्वितीयः प्रयोक्तव्य इति ।

स्याद् वाऽऽवाहनस्य वादध्यात् । ५३ ॥

भाष्यम्— स्यादध्न उपलक्षणम् । न यजपतिरनु-
 रथात् । यजपतिरज्यो हि न त्वार्थमुच्यते, इत्यात्स्य-
 र्थेन च उच्यते । आवाहनं पुनः सारणार्थम् । तत्र
 पात्राऽपि सर्तव्यं, पेशमिति । तस्माच्चोदकानुवाजाय पेश-
 न्तरमुपलक्षितं भवति ।

न वा संस्कारादध्यत्वात् । ५४ ॥

भाष्यम्— न वा इत्युपलक्षित्यम् । मत्कार-
 शब्दोऽत्र निश्चये आदरस्य, 'पृषदाज्येनानुवाजान्
 यजति' इति । पृषदाज्येन चिनेनेत्यर्थः । सन्कारेण हि
 मिश्रणे सरहृतं चिन्मन्त्रं भवति । ता च चिन्तानस्य
 प्रत्यक्षतो दध्युपादयति । तस्मात् परार्थं चिन्तनासंबन्धनायं
 न पातयम् । अतो नोपलक्षितं भवति ।

स्याद् वा, द्रव्याभिधानात् । ५५ ॥

भाष्यम्— स्याद् दधुपलक्षणम् । इयं हि दधि
 तुल्यमाज्येन प्रधानतुल्यमुपदिश्यते इत्युक्तमस्माभिः ।
 'अथ पृषदान् यजति, इयं वा इदं सर्पिश्वैश्च दधि च,
 इदं वै मिथुनं प्रजननम्, मिथुनमेवैतत्प्रजननं जियते'
 इति । किम् ? पृषदाज्यं यजते, सर्पिश्वैश्च दधि चेति ।
 नर्पिणा दध्या च वागः कर्तव्य इत्यर्थः । पृषदाज्यमिति
 न श्रयान्तरुच्यते । तस्मात् दधि अत्यन्तं च्यवति ।
 दध्नस्तु गुणभूतत्वाद्वाद्यज्यपानिगमात् । स्वरुणत्वं
 श्रुतेऽप्यप्रदानत्वात् । ५६ ॥

भाष्यम्— न वैतदिति तुल्यं दधि आज्येन
 प्रदानभूतमिति । इत्ये हि तत्र इत्यप्यज्येन, न याये ।
 यद्यो हि आज्येन विशेषं भूयते । तस्मात् भूतेऽप्य-
 प्रदानत्वम् याय प्रति गुणभूतं दधि स्यात् । नहि इत्ये
 भूतमायं यानो भूतं मन्तीति । दधिप्रहणे भूतमायं न
 वागायं भवति । तत्र भुव्या आज्यं च्यवत्, दधि

वाक्येनेति । त्रिमये तद्वै दय दधिप्रद्वेषणम् । दधनमनेन प्रत्ययविधेयत्वं मनतीति । तन्मन्त्रानामिगमासु । न दध्न उतउशन इत्येवमिति ।

दधि वा स्यात् प्रधानमाश्ले प्रथमान्तरसयोगान् । ५७ ॥

भाष्यम्— न वैतर्हि, आन्तानिगमा मन्त्रेषु रिदि, न दध्न उतउशन कर्तव्यमिति । दधिमन्त्रित्वेव कृत्यन्, दधेनात् प्रथमम् । कुत ? आत्वे प्रथमान्तरसयोगात् । प्रथमसयोगे दध्नस्यम् । अन्यसयोगोऽभिधायम् । 'यदि यतते यतत, द्विरस्तु' इत्यत्र कर्त्तृभिधारेण, ओषधेनो वै द्विरद्वय, ओषधिष्वेव पश्य प्रतियोग्यतीति । यदि प्रवृत्ति यत्ते, उक्तुप्रवृत्तान् दिरभिधारेण, दृष्टयैव पश्यमिधिवति' इति । उतउशन अन्तरन निधायितुं निश्चते । परथे नैग तत्र दध्नो न प्रहानात् । प्रहानेन अक्षयपि-कृत्यन्कार दध्नस्यतीति दध्नो कर्तते, तथा अमि धरन्तीति, न प्रहाननमभियारम् । अन्वेष आमि सुयेन अभियरदतीति गन्तरे सोऽन्य आत्त सुक्त इय न्यरिति । तत् उतउशनमिधारेण दध्नो दधि प्रथममूत् गन्तरे । आत्तमि तस्य गुणमूत् । तन्मन्त्र एवोऽन्वेषण कृत्यन्, नाऽऽस्त्यति ।

अपिवाऽऽप्यप्रधानत्वाद् गुणार्थे व्यपदेशे भक्त्या सम्भारोऽद् स्यात् । ५८ ॥

भाष्यम्— अपिवा नैतदेव दधि प्रथम लक्षितमिति । आत्तम प्रथमम्, तद्वि प्रोक्तम् वत्, वाक्यवत्त्वात् 'वृषणापनान्तुवाच्चत् यदिति' इति । यत्ततोऽन्तीते, तत्र इव निधायते, तत्वेनावत्त मति दधि शोचतीति । तत्र दध्नत् अक्षयत्वात् आत्तस्यमन्त्रोऽक्षयमन्त्रे दधिप्रद्वेषण, न तु संस्कृत्य प्रोक्तम् दध्न । प्रथमा तु विधया निर्वाचनना स्यात् । तथा च प्रोक्तम् । दृष्टिद तरान् मूत् । न च योगे दधि कृता भित्तुनद्वि वक्ष्यमाणम्, आश्ले क्षुत्प्रते प्रवर्धिति । तन्मन्त्रानामिगमासु-नेन । तत्र दधिप्रदा कर्त्तव्यीति । अपत्तवत्वात्त इत्येव उतउशनानि उतउशनानि तत्क उतउशनानि

स्युक्त । तथा अभिधारेण । तन्मात् सत्त् द्विरि त्वेतस्य गुणार्थे न्यदेशे मन्त्रोऽयं सम्भारोऽद् 'तत् स्तु' इति, अभियरति, ओषधिष्वेव पश्य प्रतियोग्यतीति, दृष्टयैव पश्यमिधिवति' इति च । तन्मात्, आन्तानिगमा एव भवेत्युक्ति ।

अपिवाऽऽप्यभिधारेणत्वात् तेन सादुपलक्ष्यम् । ५९ ॥

भाष्यम्— अपिधेति पश्यन्वृत्ति । न आन्तानिगमा मन्त्रेषु, दृष्टदाश्यामिति वक्तव्यम् । कुत ? आप्तनाधिकार एव मनति । दधिमन्त्रित्वेन कर्त्तते । तत्र यो गुण दध्नस्यते, तद्गुणस्यस्य सत्त्वस्य आश्लेयविदेशो भवति दृष्टदाश्यामिति । तथा 'यत्त स्यात्त्वं मुण' इति । तथा ह्यन्यत्रितमत्त दध्न सुपलक्ष्यम् । उतउशन च अभिधानामिधारेण दध्नो गन्तरे । तेन च अगतिर्नृत्ति भवति 'दृष्टदाश्यामिति गन्तरे' इति । तन्मादेवस्युत्तमिधारेण दृष्टदाश्यामिति ।

न वा स्यात्, गुणग्राहत्वात् । ६० ॥

भाष्यम्— नैतदेव सत्त् सत्त्वस्य वाच्यत्वं वा स्यात्तये वाक्य उतउशनमिति । सत्त्वस्यवाच्यत्वेन तत्र, स दध्नस्यो नोक्तदेवापगत । स गुण आत्ते मनतीति गन्तरे । कुत ? आत्तस्य सत्त्वो वाक्य । दृष्टदाश्याधिकरणम् । तत्रसा दृष्टत्त्त्, दृष्टमिति, दृष्टस्य इति । ततोऽक्षयित्वेन विधानामिधारेण गन्तरे । तन्मात्तदेव स उतउशन उतउशन । अतश्च आत्तस्यैवेन स्यात्, विधायित्वेन वा आत्तम् । आत्तस्यैवेन निर्वाचनो भवेति ।

मोक्ष— त्वात्तस्यो सुवर्धित्वेन देवत्वमिधारेण परत्वात्वात् अन्तरेऽपि निगमात्ता देवताऽधिकारत्वेन तत्र सत्त् उदे प्रकृत्यान्तरस्यस्य वाच इत्युत्तान्तरस्यमिति । सुवर्धित्वेन— दृष्टदाश्यामिति कति निगन्तु गन्तोऽपि उतउशन स्यात्, प्रहो वत्तस्यस्यस्य उतउशनस्यत्वात्, इह आत्तस्यो उतउशनो दृष्टदाश्यामिति वत्तवत्त्वात् इति । ६६.

वि— 'चातुर्मासातिरिक्तेषु निगमेष्वाज्यपानिति ।
त्रिक्रियैत न वाऽऽद्येऽपि क्रि म्याद् दध्याज्यपानिति ॥
दधिकानिति वा यद्येवं स्यात् शुद्धदान्यात् ।, द्रवद्रव्यो
स्तेराय म्याद् दधिमासहविशुद्धतः ॥ द्वितीयं स्यात्
तृतीयांशस्तु द्रव्यान्तरविधानतः ।, गुणो दध्ना चिप्र-
ताऽऽद्ये ततो विनियते नहि ॥' तस्मात् आश्रयस्यैव
द्रवरात् आश्रयशब्दोपेतं एव निगमाः पठितया ।
२७

भाट्ट— पशवो 'शुद्धदान्येनानुयायान् गजति'
इति श्रुत शुद्धदान्यं प्राकृतस्य द्रवस्य तद्रतनैरपेक्षस्य वा
निरतकं न वेति चिन्तायाम्, शुद्धदान्यमशुद्धदान्य
दधिस्या आश्रये द्रव्यान्तरे एव गणे अन्वयान्नोद्देशेन
विधीयमानं द्रव्यान्तरं प्राकृतान्यस्य निरतकम्,
तत्तस्याहनादिभ्येषु 'देवानामशनादाह' इत्यादिषु
'देवानाम्यशुद्धदान्यादाह' इत्युक्तंऽपि । अथवा
शुद्धदान्यशब्दस्य कष्टप्रायपरिमाणेनोपपत्तौ द्रव्यान्तरस्य,
तत्र चानिहितपदस्यैव कथनाया प्रमाणाभावात्,
शुद्धदान्यं शुद्धगुरित्वादिसिधोक्तकारेण नियते एव
शक्तिः, आश्रयस्य एतन्ने एव । तथापि तु 'द्विरुप-
स्तृणानि, द्विरभियारवति, बहिषी अन्तर्पाय दधि यश्चति'
इति शुद्धदान्यग्रहणे आश्रयस्य दधिसंस्कारव्योदस्तृणानि
धारणार्थेरेव अन्तर्गतं विधानं शुद्धदान्यपदं लक्षणाया
दध्येन विधत्ते, इति प्रथमाश्रयस्य प्राकृतान्यस्य नियतकम् ।
ततश्च 'देवान् आश्रयदधिकान्' इत्युह । पञ्चद्रव्येऽपि
आश्रयस्य प्रमाणावधारणपर इति । अथवा 'शुद्धदान्य
यश्चति, द्वय वा इदं सार्वंश्च दधि च' इति शक्यतोपायु
यायवु विधिच्छूतस्यैव दधिलक्षणगणने. एतन्नवन
स्यादि गनाहागमिप्रशपेनोपपत्ते उच्यतेरागमिप्रश
कास्य चोपनानामिफारतसंनिधयमोक्तमन्वयविधि-
परत्वेन संस्कारविधिरतसाम्भवादास्य दधि चोपपत्त्या
वादान् । तत्रश्च प्राकृतस्यापि आश्रयानैरपेक्षयैव पाय,
न रताश्रयस्य । कृद्भ भवन्तशेषवधारेन । न चास्मिन्
पक्षे यद्यतीतान्दस्य एकेनैव द्रव्येनोत्पत्त्यास्यैव दधियद-
प्रयोगे प्रमाणाभावं, अथ तस्यैव देवशक्यतासाधनं तस्य
द्रव्यस्यसाधनं दध्यापि अधिदेशेन तद्विदह पायपत्ती

भावात् । आश्रयवर्मांश्च पञ्चद्रव्येऽपि दधि अधिविष्टा ।
प्रथमपक्षे शुद्धदान्ये उच्यतेनादय इति विशेषः । इति
प्राप्तेः, शुद्धच्छुद्धस्य चिन्तरताविनो दधिलक्षणाऽऽपनेः
समाहारलक्षणाविधेयानेकत्वद्वयौत्वापादकपञ्चाङ्गीकरणं न
युक्तम् । अतः आश्रयोद्देशेन शुद्धतामानं विधीयते । एक-
प्रवृत्तान्यङ्गमिया वा शुद्धताविशिष्टाज्यस्यैव अतिदेश-
प्रसूचितः, पूर्वमदृशौ शुद्धतामानस्यो विधिः । शुद्धता
यौतवाक्यस्योपायुपेयं दध्ना, इति न क्वापि लक्षणा ।
उपसारागमिप्रशनादास्तु उपसंघोभवमतेनानुपायपरः ।
नहि उपसारागमिप्रशब्दः संस्कारकक्रियाया एव वाचकः
इत्यनं प्रमाणावधि, अत्रपातदिकत्वं संस्कारकस्य
प्रमाणावधिनत्वात्, प्रहते च तदभावात् । अतो लौकि-
कस्यैव दध्ना संस्कारकभावात्तदाश्रयस्यैव हविति न
कस्यापि वाच्यं कथ्ये वा ।

मण्डन— 'निगमाश्रयपानिति ।' २८.
शंकर— 'आश्रयान् स्यात् शुद्धदान्ये ।' २८.
● शुद्धदान्यमहणमाश्रयते एव पतन्त्यम् । शा.
५।२।७.

● शुद्धदान्यधारणार्थं शुद्धत्वं पानं आश्रयस्य च
शुद्धत्वं अग्नीषोमीये पयो । के. ५।२।१।१६.
● शुद्धदान्यशब्दः चिदान्यकधी । न हि शुद्धदान्यं
नाम द्रव्यान्तरं विशिदसि । मीन्या.

शुद्धदान्योदितिन्यायः । अप न्यायो यम पमादिविषये
यस्मान् पृच्छन्तो तस्मान् तन्मैव वस्तुमुपसंघर्षेऽपि
तत्र धर्मसिद्धिरुपयोगि तत्सम्पत्ते, तद्विषये प्रयत्ने । अत
च धर्मनिर्णये 'अथ सिद्धं दुहिते वा तर्कमप्येति प्राय-
श्चित्तस्युपायुक्तगणना लिङ्गते । अ च शुद्धाकोटिन्यायेन
वस्तुमवकशाऽपि स्वलोपाधिविषयवैरोच्यते' इति ।
साहस्री ५८७. (कस्तुरस्य 'शुद्धाकोटिन्यायः' एव अप
स्वारिति मतिमानि । तथा च भाष्यादिषु कष्ट, टीकारिषु
च त्रिनयनमुच्यन्ते । 'शुद्धाकोट' इत्येव कारित्तद्वि
मुकादिभिः इति निर्णयं प्रशस्यम् । तत्र च विशेषत
अभिधाने यम गौरवं अश्वत्थं च तत्र अरय प्रयोगे ।
मया माप्ये 'न तत्र च शुद्धाकोटेन तत्र तत्र उपरेष्टुमि
द्वयानुत्तम्' । अहनी इत्येवैवतानुत्तयेन प्रमाणा ।)

● पृष्ठं ज्योतिष्टोमे एकेन साम्ना साधितम् ।
 विहृतौ (गगामवने पृष्ठये पदहे) अग्नि एकेन साधि-
 तयं चोदकानुग्रहाय । भा. १०।६।३।५, ● बृहद्रथ-
 त्तो पृष्ठे (प्रथमाद्रिवचनम्) प्रथमस्य तुल्यत्वात्
 समानधर्मणो । १०।५।२।४।९. ● पृष्ठानि इति 'पृष्ठै-
 स्तुवते' इति हिहितकर्मनाम्पेय अथयप्रसिद्धया,
 तदर्थान् पृष्ठानि । भा. १।४।२।३ । 'तासां वायु. पृष्ठे
 व्यनतं' इति यसादप्य पृष्ठे सृष्टे रथतरादीनि जातानि,
 तस्मात्तानि पृष्ठानि इत्यर्थनादात् विशानम् । तप्रसृतिवाच
 वामदेव्यादिषु पृष्ठयप्रसिद्धिः । वा. घृ. ३।११-३।२२.
 ● पृष्ठानि भादेन्द्रस्तोत्रदीनि चत्वार्येन ज्योतिष्टोमे, न
 सर्वाणि पठन्ति । भा. ७।३।३।६. ● पृष्ठानि विश्वजिति
 पन्माने रथतरम्, आर्मेने बृहत्, वरुष होतुः, वैराज
 मैत्रावरुणस्य, रेवतं ब्राह्मणान्छयिनः, शक्रवरुणान्छा-
 वाकस्य । ७।३।३।८, ● 'पृष्ठैरुपनिष्ठते' इति चयने
 श्रूयते । तत्र पृथिवीसमुद्रादिव्यानाश्चो हिंजारादयो वा
 पृष्ठधर्मा न कर्तव्याः, त्रिभु वैमेनैरथस्तान कर्तव्यम् । पृष्ठ-
 शब्दोऽथ तद्योमन्मथरः । ७।३।१।४।३५-३६. ● 'पृष्ठे
 रथिष्ठते' इति पृष्ठशब्दः ऋद्धवमाचरुः । ७।३।१।४.
 मीमं. पृ. ३८ 'अग्निचयने पृष्ठैरुपनिष्ठते' इत्यत्र
 इत्ययम् । ● 'पृष्ठैरुपनिष्ठते' । ऐन्द्राधिकारस्य मीमं. तुमो-
 सन्यायेन दृक्कणस्य अग्निधानमेव प्रकृतमिन्द्रमैकं धातुना
 विधीयते तत्रैव पृष्ठदार्ढ्यस्य करणम् । (कौस्तुभोक्त
 सेन 'दृक्कणस्य अग्निधानमेव' इत्यादिना अनल-
 शब्देन प्रतिपादितम् । उदाहरणान्तरत्वात्तु वर्णानुपूर्वी-
 मेऽन्मात्रम् । इति न कौस्तुभशब्दे मनः खेदनीयम् ।
 के.) । भाट्ट. ७।३।१२. ● 'पृष्ठे. स्तुवते' ह्युपपन्नस्य
 पृष्ठं ऋच आम्नातः । 'अग्निं वा शरं नोतुम्.' इति
 आशा, तत्र रथतरं साम । 'तामिदि ह्यगमहे' इति
 द्वितीया, तत्र नृहत् । 'नथा गोश्विन आयुयन्' इति
 तृतीया, तत्र वामदेव्यम् । 'तं वो इममुवीपहम्' इति
 चतुर्थी, तत्र नौषधम् । 'अग्निं प्र वाः सुतपसम्' इति
 पञ्चमी, तत्र दैवम् । 'तपोभिर्गो विद्वत्सुम्' इति
 षष्ठी, तत्र कालेयम् । तत्र बृहद्रथतरकोर्निर्गम्य । एव
 नौषधरथेनयोर्नि विद्वत् । स च रथतरपदे नौषधम्,

बृहद्रथे दैवत इति व्योचिस्तः । तदैव ज्योतिष्टोमे
 नियमानि चरन्ति पृष्ठस्तोत्राणि । 'समदधानि पृष्ठानि'
 (मृकौ), 'एकस्मिन् होतु पृष्ठम्' 'निग्नं मैत्र-
 वराणस्य' 'समदधानं ब्राह्मणान्छयिनः' 'पञ्चदशमच्छा-
 वाकस्य' (विहृतौ) । कौ. १।४।३।२ घृ. १८९-१९०.
 ● 'पृष्ठे. स्तुवते' इति स्तोत्रं प्रधानकर्म, न गुणकर्म ।
 भा. २।१।५।१३-२९, ● पृष्ठस्य एवस्य पृष्ठकर्तौ
 निवेद्यः अन्येषां परिग्रामकार्ये । विश्वजिति सर्वपृष्ठे ।
 १।३।५।१३-१४, ● पृष्ठानां पण्या पाठशिक्षाना
 विश्वजिति सर्वपृष्ठेऽतिदिशः । ७।३।३।६-११. ● पृष्ठे
 (होतु) बृहते नियम. इच्छित् विहृतौ । भा.
 १।७।१६।५१-५७. 'वाग्देव्यादिविहृतौ वैकलि
 वाना०' इत्यत्र श्रयम् ।

॥ पृष्ठार्थेऽन्यद् रथंतरात् तद्योनिपूर्वत्वात्
 साहचार्थं प्रतिभक्तत्वात् ॥ १०।४।२२।४४ ॥

वैरथस्तोमे 'ऋण्यरथतरं पृष्ठं भवति' इति श्रूयते । तत्
 ऋण्यरथतरं कस्या सोमैव गेय इति त्रिचारे पूर्वपक्षमाह ।
 पृष्ठार्थे पृष्ठस्तोत्रार्थं यत् रथंतरात्तद्वन्तु ऋण्यरथतरं श्रूयते
 यत् 'अग्निं वा शरं' इति रथतरयोर्नो स्यात्, तत्रोनि-
 पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमे वा रथंतरयोर्निर्भवति तैव योनि-
 ऋण्यरथतरस्य इति तत्रोनिपूर्वकत्वं ऋण्यरथतरस्य । ननु
 वैरथस्तोमस्य ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात् बृहते योनावपि
 ऋण्यरथतरं स्यात् । न । बृहत्तमान. ऋण्य. ऋण्यस्य
 तस्य ऋचा प्रतिभक्तत्वात् भिन्नत्वात् । ऋण्यरथतरे रथतर-
 शब्दो धर्मनिमित्तः । तस्मात् वैरथस्तोमे ऋण्यरथतरं
 वाम रथतरतोने मेयं इति पूर्वः पक्षः ।

स्योनौ वा, सर्वाण्यत्वात् । ४५ ॥
 पूर्वपक्षं सूत्रमात्रं याद्यन्वेन परिहस्तं सिद्धान्तमाह ।
 ऋण्यरथतरं स्वयोनौ गेयम् । (पुनात. सोमकोरप
 इत्यस्मा इति कु.) सर्वाण्यत्वात्, सर्वविशेषात्रिष्टयस्य
 हि ऋण्यरथतरशब्दो ज्ञातकः । प्रस्तावोद्गीथयत्रिहायेपद-
 निपन्नत्वं सर्वस्य सस्तोमस्यरथतरस्य ऋण्यरथतर-
 मित्याप्या भवति । तत्र योनिरपि विशेष्यम् । तस्मात्
 स्वयोनौ गेयम् । इति सिद्धान्तः ।

यूपवदिति चेत् । ४६ ॥

कण्ठधरे रपंतरशब्दः रपंतरधर्मेषु मल्लु यूपवत् उपपद्यते । यथा यस्मिन् कण्ठे यूपधर्माः सन्ति तस्मिन् यूपशब्दः प्रसर्गते तद्वत् । इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

न, कर्मसंयोगात् । ४७ ॥

कण्ठधरशब्दः यूपशब्दप्रत्यय कर्मसंयोगात् न प्रवृत्तः । यूपशब्दे हि सकारयोगात् प्रवृत्तः । कण्ठधरशब्दस्तु न तथा किन्तु रुढोऽयं शब्दः । अतः स्रवणौ कण्ठ-रपंतरात् गतयमिति सिद्धान्तः । के.

● 'उक्तयो वैरूपशाम्, गोष्ठश्री वैरुजशाम्' इत्यादिषु 'पृष्ठार्धे वा प्रकृषित्वा संयोगात्' (१०।६। ६।१६) इत्यनेन न्यायेन वैरुपादेः पृष्ठशब्दप्रत्ययान्तरार्थत्वेन साम्नः पृष्ठशब्दार्थत्वात् दूरापास्ता सामन्तरार्थत्वात् । सु. घृ. ८९४.

● पृष्ठाकोटः । भरुणितानेकत्र यत्रनेत्रतिरीक्षणे पुनः पुनः शृष्ट कुटिलीकियते इति तस्मान्मनेन पृष्ठा-कोट्यभिधानम् । (साहस्रया त पृष्ठाकोटिशब्दः, अगो-ऽपि भिन्नः) । घा. २।१।७।३२. ● पृष्ठाकोटः पृष्ठस्य भागोऽ. यत्रतं अस्मिन् न्यापारे च पृष्ठाकोटः । सु. घृ. ६७०.

● कः पुनः पृष्ठदेशः ? ऊर्ध्वं माध्यदिनवर्षानात् प्राक् मैशान्तरकालम्., इदमन्तारालं पृष्ठदेशः । भा. १०।६।५।३.

● पृष्ठधर्मो. समाप्तधर्मा हिंसावयव, विशेषधर्माः 'रपतरे यस्तुवमाने पृथिवी मनसा भ्यायेत्, ब्रूहि तमुग्रम्' इत्येवमाद्यः । भा. ७।३।३।१५.

● पृष्ठभित्तपर्वोः उपपत्त्यभिपत्त्योः (उपात्ते, प्रपुत्रो बानो) प्राहृतयोः नेमिसिक्कयोः समवादिविद्वौ मानुग्रजम् । १०।१।६।१९-६१.

● पृष्ठशब्दः अक्षिपवनगती रपंतरादिसामोपेत-मन्त्रोपलक्षणः, न सौमधर्मो अपिदिशति । 'पृष्ठेय-मिदंते' इति । ७।३।१५. ● पृष्ठशब्दः ज्योतिष्टोमे माध्य-दिनसवनगतमोषविरोधाया नामधेयम् । वि. १।५।३.

● पृष्ठशब्दः 'पृष्ठेयमिदंते' इति ऋद्धन्नाचक्रः । ७।३।१५. ● पृष्ठशब्दः सौम्यर एव, न सामर. ।

सोम. ७।३।३. ● पृष्ठशब्दः सौम्यविरोधवाचकः । प्रगीतमन्त्रवाच्या स्तुतिः सौम्यम् । 'पृष्ठैः स्तुयते' इत्ययम् । वि. २।१।५. ● सप्तदशमि (सप्तदशतोम-कानि) पृष्ठानि इति पृष्ठशब्दः नामधेयम्, न गुण-विधिः । भा. १।५।२।३.

● पृष्ठशमनीयः ज्योतिष्टोमवितृतिभूतः 'सना-जुदवताय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेत्' । अयं न सनाहम् । तत्र सहस्रदक्षिणाऽपि लोपं नाहति । १०।२।२२. ● पृष्ठशमनीयः (उदवसनीयः) सप्तमप्युत्तर सन्निष्ठाभेदेदेव ऋत्विगन्तरस्यपादनेन कर्तव्यः, न सहस्र । १०।२।२३-२५।४१-४३.

● पृष्ठशमनीयेन वागेन सप्तमसि। सु. घृ. १९३९.

● पृष्ठशमनीये ऋत्विग्न्यो दक्षिणादान परिश्रयार्थम् । १०।२।२।४०-४१. ● पृष्ठशमनीये कर्तव्यं न सन्निष्ठा-मेव यजमानेन, किन्तु अथयमाना ऋत्विजः कर्तव्यः । तत्र सन्निष्ठापि ऋत्विग्वत्त्वेन केवलेन परिक्रमे न दोषः । के. (वि. १०।२।२२.)

● पृष्ठशमनीये सन्निष्ठाऽन्ये ऋत्विजः, न तु ते एव ॥

सत्रान्यानुत्विजो वृणीरन् । १०।२।१४।४३ ॥
भाष्यम्— अन्तर चिन्तान्तरस्य स्थं तावत् वर्ण-विप्यामः । अस्मिन्नेवोदाहरणे एतेऽर्धेः सामयिकः किं ते एव सन्निष्ठा ऋत्विजः, उक्तान्ये वा परीतया इति । किं मातम् ? ते एव । कुन. ! सगानकर्तृकता हि गम्यते 'उदवसाय यजेत्' इति । ये एव उदवसातारः, ते एव ऋतार इति भवति प्रत्ययः । यथैव वचन-प्रामाण्यात् चोदवसातारोऽकर्तृकता बाधित्वा बहुकर्तृकता भवति, एवं चोदवसातारमन्यान् ऋत्विजो बाधित्वा वचनप्रमाण्यात् ते एव भवितुमर्हन्तीति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । तथान्यान् ऋत्विजो वृणीरन् इति । नहि पृष्ठ-शमनीये न सनाहवसातार, न ऋत्विग्विष्ठीयत्वे । न वेदाहवसातारो चोदवसातारम् । न चापिदिशमर्तं भवति । न चान्ते हीने विगुणता वा चित् भवति । एतन्न च चोदवसातार अन्ये ऋत्विजः । अपि चाप्य-वाच्ये कर्मभिन्नान् विवक्षन्तम्, तापति ते एव ऋतारः ।

वदेत् उपमहविरोधादवगम्यते । न च ऋत्विजः प्रति
यागस्य कर्त्रभिप्रायं क्रियाफणम् । तस्मात् नास्मिन्ने ने
एव कर्तारः । प्रधानयोगे तावत् कर्तृनगच्छाम् ।
ऋत्विजः पुनरप्ये वरीतव्या इति ।

दुप्— ये एव उद्वहने कर्तारः, ते एव उद्व
हनीये विधीयन्ते । (यदि तु अन्येऽपि कर्तारः पृष्
थमनीयस्य मनेयुः, ततः) सामानाधिकरणं न स्यात् ।
(इति प्राप्ते,) उच्यते । प्रधानकारे हि (समानकर्तृ
कृत-) वचन (भवति ' यजेत् ' इति) नहि विरोधो
भूयते सादृशे पृष्ठशमनीयः कार्यः इति । वचना
भागात् किमिति चोदकभावो भवतीति । प्रधानकर्तृत्वेऽपि
(प्रधानभूतवचनान् वाच्यकर्तृत्वेऽपि) सामानाधिकरण्य-
सुपनयने एव । (तस्मात् अन्ये ऋत्विजो वरीतव्याः
इति ।)

वि— ' तर्त्विजः सभिः निगम्ये वा स्युर्,
स्युर्निगमः । त एव, यद्वेदेऽपि श्रीतरावृत्तिः
परे ॥ ' १

माट्ट— अनङ्गत्वे अङ्गत्वेऽपि वा उद्वहानसमान-
कर्तृकत्वानुषेधात् यजमानैरेव आस्मिन्ने कर्तव्यम् । न
च तस्य प्रधानमाताभिप्रायत्वेन उपपत्तिः, साङ्गे समान-
कर्तृकत्वश्रवणेन ' अप्यु वचभ्येन चरन्ति ' इत्याद्यौ
अङ्गिः अङ्गकर्तृत्वादेरेव औपदेशिकेन वचनानकर्तृ-
कत्वेन अङ्गभ्यसि ऋत्विजकर्तृकत्वत्वात्, दक्षिणादानस्य
अदृष्टार्थत्वेनापि उपपत्तेः । इति प्राप्ते, प्रयोगकर्तृत्वे
नापि प्रवृत्ताविव यजमानकर्तृकत्वोपपत्तेः अङ्गत्वे अन
ङ्गत्वेऽपि वा सौरीवाविव अतिदेशात्प्रकृतिकत्वभावे
प्रमाणाभावात् ; एव च दक्षिणाभुक्तिः आङ्गत्वेन
उपपत्तेः । १०१२१२३.

मण्डन— ' तयोऽप्ये स्फुरिहविजः । '

शंकर— ' (तमाधिकारः प्रत्येकं -) चेत् सहलं
तदस्मिन् । '

• ' अनाहुदवसाव पृष्ठशमनीयेन यजेत् ' इत्यत्र हि
उद्वहानसमानकर्तृकत्ववचनेन पृष्ठशमनीये वृत्तादे-
प्राप्तत्वात् शुक्ला साक्षिणाविरञ्ज । माट्ट. ५।१।२.

पृष्ठशमनीयन्यायः । उद्वहानीयस्य ऋत्विज-
नरस्यदानेन प्रत्येकं कर्तव्यम् ॥

तेषां तु वचनाद् द्वियज्ञान्तु सहप्रयोगः स्यात् ।
१०१२।१३।४२॥

भाष्यम्— इदमेतोदाहरणम् ' अनाहुदवसाव पृष्
थमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेत् ' इति ।
तत्रैषोऽर्थः समवितनः न सनाङ्गं पृष्ठशमनीयः इति ।
अथेदानीमिदं सदित्यते किं सहस्य तैस्मात् कर्तव्यम्, उत
एकैकेनेति । किं प्रातम् ? संहत्येति । तुतः । उतान्यत्वेन
योगे चोद्यमानस्य वृत्तास्य श्रवणात् । स चैवेकेन
क्रियेत, प्रहृत्त्वमयुक्तः प्रयोगो न स्यात् । द्वियज्ञान्तु ।
यथा ' एतेन राजपुणेहितौ सायुःशमनौ यजेयाताम् ' १
इति । यद्यपि राजपुणेहितौ पृष्ठशमेन श्रयेण, एकस्मिं
यजेयातामिति यागः उपादेस्त्वेन । योगे चैतत् कर्तव्यत्वं
भूयते, यजेयातामिति । तद्वत् पृष्ठशमनीयेन यजेत्
सिति । तस्मात् सहस्य पृष्ठशमनीयं प्रयुञ्जीरिति ।
एवं स्थितौ तावत् अपरं न स्थितम् ।

दुप्— (पृष्ठशमनीयेन) यजेत् इत्युपादेयत्वेन
शुन स्यात् वृत्तरचनस्य विषयः । ननु (दत्तेतर-)
निरपेक्षाः उद्वहने (कर्तारः) । तथैव स्थितानां च
(उद्वहनीय-) यागो विधीयते (यतः) स (अग्नि
परस्पर-) निरपेक्षागमोव । सत्यम् । यद्यपि उद्वहने
निरपेक्षाः, तथापि योगे लोपेक्षा. (भवन्ति) द्वियज्ञ-
वा । (यथा) राजपुणेहितौ फलं प्रति यजमानयुतौ
(परस्परनिरपेक्षौ) यागं प्रति (इ) गुणभूतौ (सापेक्षौ) ।
कथम् ? (उत्तरम्—) यागो हि विधीयमानः कर्तार
भागाद्धति । तत्र (योगे) सरसा श्रयते स्वपदगतौ
(यजेयाता इति । ततश्च सापेक्षाः कर्तारः ।) सैव (संख्या
यागाङ्गत्वेन) विधीयते (न तु कथा । कथं तर्हि
अनुग्रहमत्र आह—) कर्तृत्वमिति (उपमहविशेषात्)
क्रियाफले, अर्थात् क्रिया करिष्यति । देहत्वाद्यवस्थाया
दिवचनं विवक्ष्यते ; यदि च राजपुणेहितौ द्विवचनं
निरपेक्षार्थमुच्चार्येयाताम्, तथा सति याग प्रधानभूतं न
कथं कुर्यात् । अतस्त्रयोपयोगः (अनुत्वेन) विधीयते,
यथा ' मीत्यः स्तोत्रात् ' इति । अपिच पदपेक्षया

(अवस्थाप इति पदमनपेक्ष यजेत् इति पदाद्येचन-
वैभ्याम्) बहुवचनं विधीयते । तादृशं च पदान्तरेण
गृह्यते । तस्मात् विवक्षितं (योगे) बहुत्वम् ।
(उदनेन च) कापेक्षाश्च कर्तारः (योगे उदवसाने
कर्तारो भवन्ति) ।

एकैकदात्यविप्रतिपद्यात् प्रकृतेश्चसंयोगात् ।
४४ ॥

भाष्यम्— श्रितादुत्तरम् । तुमुच्चः पक्षंभावनेपनि ।
न पृष्ठशमनीयं संहृत् प्रयुञ्जीत् । किं तर्हि । एकैकदाः ।
कुतः ! अविप्रतिपेधात् । उदवसानेन हि पुरुषा लक्ष्यन्ते ।
ये सानुदवस्यन्तीति । तत्र चैत्रेऽपि उदवसात्
भवति । ये च उदवसानव्यधितस्तयोः योग इत्येकैकस्यापि
योगो विहितो भवति । न च केन चित् प्रतिपिष्यते ।
तस्मादेकैक्रेऽपि यजेत । ननु बहुतां प्रयोग उच्यते । तेन
एकैकस्थ न भवति । नैव दोषः । एकैकस्यापि न कार्यते ।
तेन चोदवसागम्यादेवैकः एव यजेतेति । आह । बहु-
संयुक्तः प्रयोगः एकैकेन न भवत्येव कर्तृमिति । एवमपि
न दोषः । नात्र बहुवचनं विधीयते । ये सानुदव-
सानवसनेपामेव योगः । ते च बहवः । तेषां बहुनामन
प्राप्तनामपदानुवादः । एकैकस्थेनापि च ते उदवसात्तारः ।
तस्मात्तेषां तेषां योगो भवित्यति । पथेगोदवसाने
तेषाममहतात्वा बहुवचनम्, एवं योगेऽपि अमहतात्वा-
मेव भवित्यति । अत्रोच्यते । न बहुवचनमनुवादः,
अप्याह तन् । नहि बहुवचनं योगे प्राप्तम्, यदनुशेय ।
सन्निधानीमेतेकमुदवसात्ताराः योगः, ते च बहव इति ।
उच्यते । बहुत्वं तेषामुदवसाने, न योगे ।

ननु दाक्षय्यामन्यार्थं योगेऽपि भवित्यति । नैयाह ।
पविष्ये हि पदं पदान्तरमात्रादुच्यते, तत्रैव वाक्यं भवति ।
अथ च योगः प्रायोगे बहुवचनेन संवदः । न तस्यामर-
स्यायां वाक्येन उदवसात्तारः प्राणाः । उवाचते तु तत्र
पहुत्वम् । ततो बहुवचनसंयुक्तः पदान्तरगतोऽपि उद-
वसानवेषधते । तस्माद्बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगः कर्तृकः ।
यथा शिष्ये तत्रेषु चेति । आह । नैवदेवम् । यत्र
केन चित् प्रयोगेणानुवादः संभवति, तत्रानुवादेऽपि
स्यात्, विधीयते । यद्यपि अपूर्वत्वादन्यत्र विधि-

न्यायाननुवादान्, तथाऽपि अनानुवाद एव बहुत्वस्य
भवितुमर्हति । तथाहि आगतकर्मणो बहूनां न कुतो
भवति । तत्र उद्यमेव प्रयोजनम्, इतरस्मिन् एषे बहु-
त्वस्य यागतकत्वेऽपि कल्पनीये स्यात् । तस्मादनुवाद
इति । (स एव ब्रूते आदेति—) आह । द्विपत्रेऽपि
तत्रैवमेव प्राप्नोति, सर्वेषु चेति । अत्रोच्यते । अन्त्येन
विशेषः । उदवसाय रजोप्राप्ति । 'राजपुरोहितौ यजे-
मानात्' 'ऋषिकामाः स्वभासीस्त्' इति । यत्र
कत्याऽन्तः शब्दो भवति, तत्र द्वौ प्रयोगौ गम्येते ।
समानाश्च कर्तारः अवकाशेन । तत्रोत्तरप्रागेवचनेन
केशचे घात्यर्थो विधीयते । उदाहरणः प्रायोगः, कर्तारश्च,
तादृशं च मत्स्या, एवं सर्वमेतद्घात्यय विष्पीपमाने प्रात-
नेवावृणते । द्विपत्रे तत्रेषु च घात्यर्थो विधीयते,
प्रयोगेऽपि, कर्तारः, उदात्तं च संस्येति, सर्वमेव तत्रा-
प्राप्तम् । नहि राजपुरोहितौ श्लेषे गमनोति प्रयोगं वदि-
द्वम्, तत्र च कर्तृत्वम्, उदात्तं संख्याम् । तथा ऋषि-
कामा इति । तस्मादेवंजातीयेषु संख्या आदेशेन
भूयते । अतो द्विपत्रादिषु नातुवादः । तेषु बहुत्वसंयुक्तः
प्रयोगः कर्तृकः । इह तु न तथा । तस्मादेकैकः पृष्ठ-
शमनीयेन यजेतेति ।

तुम्— इतरतामिरपेक्षा उदवसाने कर्तारः, अयं-
प्राप्तत्वात् उदवसानस्य, अभावात्वाच्च । यादृशाश्चेदव-
साने (कर्तारः), तादृशा एव पृष्ठशमनीये । तस्मात्
(तत्रापि) विवक्षितं बहुवचनम् । ननु राजपुरोहितवत्
(एवम् निरपेक्षाः इत्यत्र चापेक्षा भवन्ति) इत्युक्तम् ।
यजेत् इति च श्रुत्यैव (पदान्तरमनपेक्ष) बहुत्वं
गम्यते । सर्वं गम्यते, न तु विधीयते । कथम् ।
प्राप्तत्वात् (संख्यायाः) । कुतः प्राप्तिः ।
कत्याप्राणात् द्वौ प्रयोगौ गम्येते । ये च पूर्वैरितम्
प्रयोगे कर्तारः, त एवोत्तरस्मिन् (इत्यपि तत्र एव
गम्यते) । पूर्वैरितम् ताने (सप्तत्ययप्रयोगे उदव-
सानापेक्षे) इतरतरनिरपेक्षाः (ते) तादृशा एव उदव-
सिन् (प्रायोगे) । किं तर्हि विधीयते इत्यत आह—
क्रियाविशेषः अप्राणाः स एव विधीयते (न संख्या ।
बहुत्वं तु उदवसात्तारानुवादः इति) ।

सोम— ऋत्विगवाधवत् एककर्तृकत्वस्यापि अत्रापि इत्युक्तिर्यो सगति । सूत्रार्थस्तु— तेषां समिधा सह प्रयोग स्यात्, यजेत् इति बहुवचनत्वात् । यथा 'राजपुरोहितो यजेतावात्' इति द्विवचनत्वात् द्वियते सङ्गप्रयोग, तद्वत् इति ।

वि— 'सभूयैकेशो वाऽथ यजता, ऽऽथो बहु कित ।, द्विशागवद् बहुवच्यं प्रातिपत्येऽभ्यु सोम वत् ॥' सोमे ऋत्विगबहुवचत् । १४

भाट्ट— अनङ्गत्वेऽपि सदस्यैव करणम्, आख्यातो प्राक्तस्य बहुत्वस्य उपादेयवर्तुगामित्वेन सत्रराच्ये इति विवक्षितत्वात् । ऋषिञ्चिद् प्राक्तत्वेऽपि संहस्य प्रयोगे विद्वधर्थं 'सृष्टीस्वदधाति' 'सोमेन यजेत' इत्यादियत् विशिष्टविध्यभ्रीशरेण प्रयोजनविद्वधर्थं विध्युपपत्तेश्च । (खित तावदनर्णवित्ताम् । खितानुत्तरम्) न पृष्ठशामनीये सहाय प्रयोग बहुत्वस्य प्राक्तत्वेन अविषेत्त्वात् । उदवसाने हि अनेकेषां सत्रकर्तृणां कर्तृत्वं प्राप्तमेव । अतः तत्तत्प्रमाणकर्तृकत्वादेव पृष्ठशामनीयेऽपि लभ्यति । अतोऽप्य तावदनुवाद । इत्याप्रत्ययस्य हि पूर्वकालत्ववत् समानकर्तृकत्वमपि अनुप्राप्तनञ्ज्यात् वाच्यम् । न च अयथकालेन अन्य (इतर) भावसत्त्वत्वात् कस्याप्रत्ययसंभूतनिर्वाणा उत्तरक्रियापामचये पूर्वकालत्वसामानकर्तृकयोः संसर्गत्वेनैव योषोपपत्तेः न तपो नम्यातिरिक्ता शक्ति इति वाच्यम् । पदार्थानुशासनप्रवृत्तभाषिणादेः संसर्गादुदाहरत्यविरोधात् ।

विद्यं क्वाप्रवृत्तिभूतधार्यस्यैव उत्तरक्रियासंबन्धक्या च समीनात्पर्यग्राहक इत्युच्यते, अथवा क्वाऽर्थे भाव एव निरुक्तोऽन्यसदस्यैव उत्तरक्रियायामन्वेति, इति विवेकध्वम् । तत्र न तावत् आद्य, क्वाज्ञानत्वेनैव तात्पर्यग्राहकत्वे अर्थात्सकृत्स्यापि तात्पर्यग्राहकत्वे, तात्पर्यग्राहकत्वप्रकारज्ञानत्वेन तत्त्वे आरम्भाश्रयत्वे, एकरथादिशक्तद्वितीयाऽऽदेः कर्मत्वादिर्लक्षणतात्पर्यग्राहकत्वेनैव उपपत्तौ प्रातिपदिकार्थस्यैव कर्मतादिसंसर्गो क्रियापामचयापत्तेः कर्मत्वादेः द्वितीयाऽऽदेः शक्त्यनापत्तिश्च । अत एव नामस्य, सत्रयाया एव स्वस्मान्नापि करणकर्म्यादिर्लक्षणं क्रियाऽवशापत्तेः । अतोऽनुशासन

मलात् कर्मत्वादिशब्देन पूर्वकालतादृशेषु वाच्यत्वम् । भव्यत्वात्, तथापि न दोष । अतः तत्त्वतः यदनुवाद । एतेन पदेन अनेकेषामुपादाने प्रतीयमानकर्तृकादित्यपि न तावत् उदवसाने विवक्षितम्, निमित्तविरोधगत्वात्, एते संहस्य कर्तृत्वेऽपि तत्प्रयोगे साहित्यं निरनं कर्तृवाच । यो हि सयोगादिरूपो ग्याद्यन्वृत्तिधर्मं, तदभावमत्येकवृत्तिरेव, किमुत यदा एते बहुवचनानुरोधात् प्रत्येकमेव कर्तृत्वात्, कर्तृणा एव समुच्चयः, तदा तत्त्वमेव साहित्याभावे व मंदेह । आख्यातोपरात्तत्रवृत्त्यावगतसाहित्यं तु बहुतरस्याविशिनत्वे अविचक्षितमेव । उदवसाने हि यादृशा निरपेक्षा कर्तारः, तादृशा एव समानकर्तृकरत्वेन पृष्ठशामनीये अवगम्यन्ते । अतः प्रयत्नावगतनेरपेक्षारत्नेन न साहित्यविषयाः । न च नैरपेक्षानङ्गीकारेऽपि इत्यन्तोपरात्समानकर्तृकत्वविरोधात् बहुत्वस्य उदवगतसाहित्यस्य च विरक्षोपपत्तिः, विशिष्टविधिगौरवभयेन समवप्राप्तिकस्य बहुत्वस्य अनुवादानीकारात् । अत एव पृष्ठशामनीयमानविधानात् विषेर्लभ्यम् । न च संस्कारविषयक्याऽनुपपत्त्यादिना संभनत्प्राप्तिकस्यापि नोभादेः सत्रयात्रयादिरूपप्रयोगेन सिद्धयर्थं विशिष्टविध्याश्रयणवत् इहापि साहित्यविद्वधर्थं बहुत्वविध्याश्रयणमिति वाच्यम् । सोमादिपदगैर्यमिषा तत्र तथा व्याश्रयणेऽपि प्रवृत्ते बहुवचनस्य अवर्तनीयत्वात् अनुवादलोपपत्तेः । अत एवैकैक्येनैव पृष्ठशामनीय कार्यं, इति न तत्र प्राङ्गणकर्मत्ववाच ।

मण्डन— 'तमेकैक प्रवृत्तिर्' । त उक्तं यत्ति उदवसानीयम् ।

शंकर— 'तत्राधिकार प्रत्येकम् ।' तत्र उदवसाने * नैमित्तिकस्य च तावत्तत्रवृत्त्यादेः ('यावतोऽश्वात् प्रविष्टीरारत् तावत् ' इत्यन) पृष्ठशामनीयन्यायेन अभ्युदायगतत्वेनाविचक्षितत्वम्— इति वार्तिके । भाट्ट ५।१।२.

* पृष्ठशामानि, पृष्ठस्तेनैव गीयमानानि शानानि । वि १०।६।५ * पृष्ठशामानि पङ्क्तिं पृष्ठप पङ्क्तं सपयते । कै (वि १०।६।५)

● पृष्ठशुद्धौ हि साम विनियुज्यते रथंतरं पृष्ठं भवतीति । मा. १०।६।१।५.

● पृष्ठस्तोत्रयुग्मेषु वैरूपमेकमेव । तत्र महेन्द्रस्तोत्रस्थाने षोडशिति च वैराजम् । 'उक्तयो वैरूपसामा एक-यिद्यः, षोडशी वैराजसामा' । वि. १०।६।६, ● पृष्ठ-स्तोत्रं वैरूपस्तोत्रे कथ्यते रथंतरं नाम । प्रहृती पृष्ठस्तोत्रे विरक्षितयोर्वेहृदयंतरयोर्धर्माः, वैरूपस्तोत्रे विरक्षा विरक्षयेत्, अविहृदश्च समुचयेत् प्राक्षा इति भाष्यम् । उभये धर्मा विरक्षन्तेवैति वार्तिकम् । १।२।१६,

● पृष्ठस्तोत्राणि चतस्रिं सप्तदशस्तोत्राणि माष्यदिने सन्ने परमानानन्तरम् । तत्र रथंतरम् 'अभि रता ह्य' इति प्रगायकस्य प्रथमं सूक्तम् । तत्र पूर्वां बृहती उत्तरा पृच्छिः (सप्तपृच्छिः) । वामदेव 'कया नक्षत्र' इति द्वितीयम् । तत्र त्रिको गायक्यः । नौषध 'तं यो दसमुक्तौपहम्' इति तृतीयं प्रगायक्यम् । तत्र बृहती-पृच्छ्यौ (बृहतीसप्तपृच्छ्यौ) । कालेय 'तपोषिषो विददम्' इति प्रगायकस्य चतुर्थम् । तस्मिन् बृहती-पृच्छ्यौ (बृहतीसप्तपृच्छ्यौ) । तत्र प्रगायेषु प्रथमनेन वृक्षतन्नादानम् । १।२।१६ वर्षिकम् २. ● पृष्ठस्तोत्रे एव (द्वोः) बृहद्रथस्तयोः समुचियन् निवेशः सखे आपथिनी च गणे । १०।६।८।२४-२६. ● पृष्ठस्तोत्रे 'गोष्वे तमे युगम्' इति बृहद्रथंतरसामद्रपथाभ्याम् । तत्र च स्तोत्रसंज्ञकत्वात् सामोर्ध्वान् धर्मं परसा । १।२।१७. ● पृष्ठस्तोत्रेषु न्योतिषोमे बृहत् रथंतरं च विरक्षितं परन्तु वामधर्माः स्वस्तियः कर्त्तव्याः, न गृह्यः । बृहद्रथोः 'उषैर्वेगम्', 'पलत्रेयम्', 'बृहति स्तुपमाने मनसा रायुद्रं ध्यायेत्' इति । रथंतरधर्माः 'नौषैर्वेगम्, न गण्डत्रेयम्', 'रथंतरे प्रस्तरमाने मनीसयेत्' इति । वि. १।२।१५, ● पृष्ठस्तोत्रेषु सप्तदश-स्तोत्राः, सप्त विष्णुः, तिसृभिः एकया एवञ्च इति प्रगायक्यौ, एकया तिसृभिः एकया इति द्वितीयपृच्छौ, एकया तिसृभिः तिसृभिः इति तृतीयपृच्छौ इति । १।४।१.

● पृष्ठस्तोत्रमाधनतया वैरूपस्तोत्रे विहितस्य कथ्य-रथंतरस्य अर्चने 'पुनानः सोम' इत्यत्र गानम् ।

१०।४।२१।४४-४७, उक्तयोरपि स्वयंभुत्तरयोरिव, न रथंतरयुक्तयोः । १०।४।२३।४८-४९.

● पृष्ठयः पडहः इति नामधेयेन पडहसंज्ञकत्वात् महाप्रता प्राप्नोति गवामकने । जुषु. १०।५।२५।८५ पृ. १९८०. ● पृष्ठयः पडहः गवामकने प्रतिमासं सव्यरथानः आवर्तते । अतः तस्मिन्नावर्तमाने संस्था-निमित्तं रथभोजनमपि प्रतिमासमावर्तते । १०।६।११। ३१. ● 'पृष्ठयः पडहः, द्वौ स्वरासामनौ' इत्यत्र (अष्टम्ये) स्वरासाम्नोः गवामकनगतस्वरासामधर्मविदेशः स्वरासामनाम्ना । स्वरासामैकरुपात्प्रतिमासपितृणाम् । ७। ३।१०।२७. ● पृष्ठयः पडहः द्वादशाहे द्वितीयशनि पृच्छन्ति । वि. ८।२।५, ● पृष्ठयः पडहः द्वादशा-हगतः प्रहृतिः, यज्ञमवगमनस्य पृष्ठयः पडहो विष्णुः । १०।६।११, ● पृष्ठयः पडहः द्विषिः, भव-द्विषान्तः त्र्यक्षिणादिभेति । त्रिभु-पडह-सप्त-दश-एकविंश-त्रिंश-अत्रिंशोः स्तोत्रैर्युक्तानि पड-हानि इति त्र्यक्षिणात्तः । विपरीतक्रमेण तु सप्त-क्षिणादिः । तत्राग्रे द्वादशाहे गवामकने पूर्वं पडहि च । अन्त्ये तु गवामकने उत्तरे पडहि पृष्ठयं पडहे । १०।६।११.

● पृष्ठयस्य युगपद्विधेरेकाहयद् द्विमासत्वम् । १०।६।३।४ ।।

'पृष्ठयः पडहो बृहद्रथंतरसामा' इति श्रूयते । अनेन पृष्ठये पडहे दे सामनी उक्ते । बृह्य रथंतरं च खमनी यस्मिन् इति द्वादशमौ बृहृयैः । एतं च दगोः साम्नोः युगवत् विधेः पृष्ठयस्य पडहस्य प्रत्यहं द्विसामत्वं स्यात् । एकाहयत् तथा सखे सोषवे इत्यादौ एकाहे कौ द्विसामत्वं भवति तदत् । इति श्रूयते पडहः ।

विभक्तेः षाडमस्तविधानात् तद्विभागोऽवि-प्रतिविद्मम् । ५ ।।

पूर्वपद्यनिरुक्तयोः वाच्यम् । न प्रत्यहं उभयसामस्य किन्तु विभक्तेः सामनी स्याताम् । वेतु विरहं तु रथंतरम्, वेतु विरहं तु च बृहत् । अथमस्तविधानात् न सामस्योः साम्नोः विधानम् । 'पृष्ठयः पडहो बृहद्र-थंतरसामा' इत्यत्र बृहत् रथंतरं सानं बहिम्नं च. इति

विपयो बहुवीहिः, न तु दन्द्रगर्भो बहुवीहि । तद्विभागे
 तयोः बृहद्रथतरयो अहर्भेदिन विभागेऽपि बृहद्रथतरसामा
 इति शब्दः अविप्रतिपिदम् न विरुद्धः । यथा 'मान
 घृतेताभ्या देवदत्तो भोजयित्वा । इत्युक्ते अर्धमान
 घृतेन, अर्धमांसं तैलेन एवमपि शब्दोऽवकस्यते उच्यते ।
 किञ्च चोदकमपि एव अविप्रतिपिदम् । एव विभागे
 स्वीदते चोदकानुग्रहोऽपि स्वादित्यर्थः । तस्मात् प्रत्यहं
 एकैकनामनयेवेति सिद्धान्तः । के.

ॐ पृष्ठये रसभोजनमावृत्ते सस्थिते त्रय-
 खिनेऽहनि स्यात् तदानन्तर्यात् प्रकृतियत् ।
 १०।६।९।२७॥

द्वादशादिः त्रयस्त्रिंशन्तः पडहो भवति ।
 तस्य 'सस्थिते पृष्ठये पडहे मध्याद्ययेत् कृन् वा' इति
 श्रयते । अथ गवामयने आतुलोभ्येन प्रवृत्ते पूर्वं
 पश्चि न विचार्यता । प्रातिलोभ्येन प्रवृत्ते उत्तरे पश्चि
 तु आतुने पृष्ठये पडहे त्रयस्त्रिंशोऽहनि सस्थिते समाप्ते,
 तद्दिने एव रसभोजनं मधुभोजनं स्यात् । तदानन्तर्यात्
 प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशानन्तर रसभोजनं वृत्तम् । प्रकृतिव
 दिहापि । तस्मात् त्रयस्त्रिंशोऽहनि अनुष्ठानोत्तर रसभोजन
 कार्यं इति पूर्वः पक्षः ।

अन्ते वा, वृत्तबाल्त्वान् । २८ ॥

पूर्वपत्र साधनेन स्वावर्तयत् सिद्धान्तमाह— न
 चैतदस्ति नराज्ञानान्तर रसभोजनमिति । किन्तु पडहस्य
 अन्ते स्यात् । रसभोजनस्य वृत्तकारत्वात् 'सस्थिते पडहे
 मध्याद्ययेत्' इति चचनेन वृत्त विहितः । निश्चित, काशे
 यस्य तदहन्त्वान् । पडहान्तकारोऽस्य निश्चितः । प्राति
 लोभ्येन प्रवृत्ते च त्रयस्त्रिंशदादि निवृत्त पडहः ।
 तस्मिन् सस्थिते रसभोजनं स्यात् न त्रयस्त्रिंशान्ते । तस्मात्
 निवृत्तं पडहे समाप्ते मध्यादिभोजन इति सिद्धान्तः । के.

ॐ पृष्ठये पडहे अन्वतिप्राशस्य अतिदेस । १०।८।

११।२३-२८. ॐ पृष्ठये पडहे उपदिष्टेन मध्यशनेन अति
 दिष्टस्य पयोत्तादेः समुच्चयः । भा. १०।४।११-२
 वर्णनम् । १. ॐ पृष्ठये पडहे गवामयनगते पूर्वं पश्चि
 प्रथमे तृतीये पश्चमे साहनि रथस्य गतयम्, द्वितीये
 चतुर्थे पष्ठे साहनि बृहत् गातयम् । उत्तरे पश्चि च

प्रथमनृतीयपश्चमेषु बृहत्, द्वितीयचतुर्थेषु रथतर
 मिति । मोम १०।६।३. ॐ पृष्ठये पडहे गवामयनगते
 बृहद्रथतरयो प्रथमेकैकस्यैव अनुष्ठानम् । १०।६।३.

मीको पृ १५५० 'गवामयने पृष्ठये' इत्यत्र द्रष्ट
 यम् । ॐ पृष्ठये पडहे गवामयनगते सलोमे विलोमे
 वा अन्ते मध्यशानम् । १०।६।९. ॐ पृष्ठये पडहे
 चयनाग्निं कर्तुं शक्यते । भा. १०।८।११।२३-२८.

ॐ पृष्ठये पडहे नयस्त्रिंशारम्भणे अन्ते (सस्थिते) मध-
 यनं वृताशनं वा न तु त्रयस्त्रिंशोऽहनि सस्थिते । गवा-
 मयने उत्तरे पश्चि । १०।६।९।२७-२८. ॐ पृष्ठये
 पडहे द्वादशाहगते द्वितीयेऽहनि विवृद्धस्तोमके पश्चदतो

वहिभ्यवमाने युष्णवत्तुवागमः । बालश्र तस्य चोदक
 प्रातानुत्पपार्धस्योमेत्यम् । दि. ५।३।४. ॐ पृष्ठये
 पडहे द्वादशाहगते पृष्ठु अह तु ऋणेन रथतर-बृहत्त-
 वैरूप-वैराज-शाकर-रैवतानि सामानि गातवानि ।

भा १०।६।३. ॐ पृष्ठये पडहे द्वादशाहशुभगते
 सस्थिते दीक्षितानां द्रव्यचारिणामपि मध्यशनं ऋत्वं
 त्वान् कर्तव्यम् । १०।६।१२. ॐ पृष्ठये पडहे प्रत्यह-
 मैकैक इति पृत् सामानि- रथतरम्, बृहत्, वैरूपम्,
 वैराजम्, शाकरम्, रैवतं चेति । तैर्निष्पाद्यानि पृ

ष्टस्तोत्राणि । दि. ७।३।३. ॐ पृष्ठये पडहे प्रत्यह
 बृहद्रथतरयोर्द्वैकस्यैव अनुष्ठानं गवामयने । १०।६।३।
 ४-५. ॐ यदपि पृष्ठये पडहे अयते 'सस्थिते पडहे
 मध्याद्ययेत्' इति विहितमध्वरानेन प्राहृतपयोत्तस्य

तस्मिन्नहनि निवृत्तिमाशङ्क्य अहृष्टार्थत्वात् एव समुच्चय
 इत्युक्तम् (भाष्ये), तत् मध्यशनस्य देहवृत्त्यर्हत्वेन
 पयोत्तकार्यकारित्वानुपपत्तेः । पूर्वपशोरथानाभावानुत्पन्ना
 पयोत्तमावाच उपेक्षितम् । अस्तु वा तदपि इहो

साहस्यम् । भाट्ट. १०।४।२.

ॐ पृष्ठयगतेषु वक्ष्येपु अतिप्राशणा विकल्प, न
 पूर्वदत्तः । संकर्ष. ३।३।४. मीको. पृ. १८५
 'अतिप्राशणा पाठिकोक्त्येषु' इत्यत्र द्रष्ट यम् ।

ॐ पृष्ठपद्यहस्य कर्मान्तरवचनानेनावृत्तौ मध-
 यनान्तरस्यावृत्तिगवामयने । १०।६।११।३१. ॐ पृष्ठप-
 पद्यहस्य विजातीयपद्यहयवधानेन आवृत्तौ मध्यशन-

देरति आहृत्तिर्गोमयने । १०।६।११. मीको.
 घृ. १५५३ ' गवामयने विजातीय० ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● मृष्टपदहहान्ते गवामयनगते वैकल्पिकमय-
 नंतयुगाद्यनयोस्तुल्यम् । १०।६।११. मीको. घृ. १५५२
 ! गवामयने मृष्टपदहहान्ते० ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● मृष्टपदहहान्तौ सर्वपदहान्ते सकृदेव मध्व-
 चायनम्, न तु प्रतिपदहान्ते गवामयने । १०।६।१०।
 २९-३०. मीको. घृ. १५५४ ' गवामयनादौ मृष्टप-
 दहहान्तौ० ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● मृष्टपदहहान्तरयनरादिवाग्ना मध्वे वैकल्पिके
 होतुः मृष्टे निवेशो विधाञ्जितः । १०।६।१३-१४.

● पेटिका । १०।२।१२-७ इति सप्तम अक्षिरणेपु
 कृष्णवर्चस्त्रिविधे विचारः कृतः इति गणितकृष्ण-
 यनानि अर्था पेटिकाया मयन्तीति गणयनकारणेय
 कृष्णवर्षेतिहा ह्यनुकम् । यद्यपि ८।१।८ इत्यत्र १०।१।१
 ह्यप्रापि च कृष्णवर्षविचार एव तथापि मियदेसरत्वात् न
 पेटिकायामन्तर्भवत् ।

अथ क्वापेटिका । ४।३।१२-१५ इति चतुर्थे
 अक्षिरणेपु कटाप्रत्ययेन अद्वयं वा बोधयते कृद्धो वा
 इति विनासित्वात् सेव क्वापेटिका नाम ।

अथ तदिसद्विपेटिका । १।४।१२।२३ मृष्टम् पण्ड-
 पट्टं कृत्वा गौणवृत्तिमिसितानि विवेचितानि इति सेयं
 पण्डविपेटिकाभिहा तदिसद्विपेटिका नाम ।

अथ ६।३।८-२० इति षोडशसु अक्षिरणेपु
 प्रतिविधेरेव विचारः कृतः इति सेयं प्रतिविधेरेपेटिका
 मदी ।

अथ ३।२।९-१८ इति दशसु अक्षिरणेपु सोम-
 शेषमखयिष्यक एव विचारः इति सेयं दशाक्षिरणी
 मखयिपेटिका इति मन्यते ।

अथ ३।३।१० इत्यस्मिन् अक्षिरणे श्रुतिलिङ्गादीनां
 विनिर्देशप्रमाणाना भूयानेव विचारः कृतः इति सेयं
 भूयानेवपेटिका इत्युच्यते । मूयैक्येऽपि अशक्तपक्षी
 भूयानेवाक्षिरणानि इति ।

अथ १०।५।९-१८ इति षट्सु अक्षिरणेपु
 षोडशसद्विपयक एव विचारः इति सेयं षट्षिरणी

षोडशसद्विपेटिका इति प्रचक्षते । यद्यपि च ५।१।१८,
 १०।६।११ इत्यक्षिरणयोरेपि षोडशिन एव विचार-
 स्तथापि भिन्नदेसरात् तयोर्नाम्नां पेटिकायामन्तर्भाव
 मन्यन्ते ।

ननु तर्हि प्रथमोऽध्यायः प्रमाणपेटिका, द्वितीयः
 कर्ममेदपेटिका, तृतीयः शेषत्वपेटिका, चतुर्थः प्रयुक्ति-
 पेटिका, पञ्चमः क्रमपेटिका, षष्ठः अक्षिरणपेटिका,
 सप्तमाष्टमौ अतिवेद्यपेटिका, नवमः ऊहपेटिका, दशमो
 क्वापेटिका, एकादशः तन्वावापपेटिका, द्वादशः प्रसङ्ग-
 पेटिका, एव सक्रोऽपि परिचिन्तनीयम् । इति चेत्,
 सत्यम्, सग्रा हादग्रलक्षणी षोडशलक्षणी वा धर्मपेटिका
 इति यत्तन्मं स्यात् । किं बहुना विशक्तिप्रणी सर्वा
 श्रीमामैव कर्मशानेपेटिका इति वाच्यं स्यात् । न चेत्तत्
 मनोऽधमिति पूर्वोक्तमेव युक्तमिति । के.

● पेपणं गुणकर्म, तण्डुल्याः संस्काराः । वि. २।१।४.

● पेपणं द्विवेद्येयं दर्शयति ' अर्धे पिष्टं भरति अर्धम-
 पिष्टं द्विवेद्यत्वात् ' इति । वचनसिद्धमकरो भवति ।
 (सोमापौणे चरविदम्) । भा. ३।३।१५।४६. ● पेपणं
 नापूर्वजनक इष्टकृत्स्वात् । नियमो तु अपूर्णम् ।
 तेन च विवेक्यत् । वि. २।१।३. ● पेपणं पुष्टेऽद्यार्थ
 तण्डुलानां कर्तव्यम्, चरौ तु न कर्तव्यम् । शेषणेन द्वि
 पिष्टकं वा यत्तान्नां स्यात् गृह्णितं न चर । के. (भा.
 १०।१।१२।५०). ● पेपणं शोणं विद्वत्तौ निवेशनीयम् ।
 ३।३।१३, तदपि चरणेव । १४, तत्रापि पूर्णकदेवत्ये
 एव । १५. ● महाविषयधरे प्रथमं अरणेन धानाः संवाप
 पथात् तन्वुभावाय पेपणं कार्यम् । वि. १०।१।३४,

● पेपणाय. ह्यदि तण्डुलवापे ' घान्यासिं पिनुहि
 देवान् ' इति मन्थो विहितः । द्वाक्पनामयने तु
 ह्यदि पेपणाय मांभमावन्न- ' मांभमसिं ' (तसमसि
 इति युक्तम् । के.) इति मन्यन्ते । १।१।१३ वर्ण-
 कम् २. ● पेपणम्य आपिष्टनिर्वृतेरस्यातः । भा.
 १।१।५।२७, ● पेपणस्य ' तण्डुलान् पिनुहि ' इति
 नियमविधिः, नानुवादः (दर्शपूर्णमासयोर्विदम्) । ४।२।

१।२६. ● पेपणस्य वापः कौर्षे चरौ । १०।१।२७.
 ५२-५३. ' सौर्षे चरौ पेपणस्य वापः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पेपणस्य वापः कौर्षे चरौ । १०।१।२७.
 ५२-५३. ' सौर्षे चरौ पेपणस्य वापः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पेपणस्य वापः कौर्षे चरौ । १०।१।२७.
 ५२-५३. ' सौर्षे चरौ पेपणस्य वापः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पेयणस्य मन्वे न बाधो महापितृभ्यः । वि. १०।२। ३४ वर्णिकम् २, 'महापितृभ्ये धानासु०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● पेयणे दृष्टुपल्लोः समुच्चयः, परस्परविषयत्वात् । १२।१।४.

● पेयणान्तेन कृष्णप्रजिनाक्षरणादिना एकपदार्थेन अनुसमयः यत्रस्ये नानावर्णितौ । भाट्ट. ५।२।७.

● अक्षरग्रहणादीनां पेयणादिन्यायेन (पेयणावधानन्यायेन १।१।३ इत्यर्थः) अवान्तरन्यापारमात्रत्वात् अच्यपनकत्वं निरपकृतम् । ... विहितस्याभ्ययनस्य पुष्टोदायाद्योवपातवत् वाक्यार्थेनाभ्यासव्यापारणात् तदन्वारात्प्रतिनामशरग्रहणादीनां पेयणादिन्यायेन अवान्तरन्यापारत्वमात्रं युक्तम् । सु. ट. २३.

● कृष्णत्वर्ये यपणमात्राद्भूतस्य गार्हपत्यदेरपि पेयणादिप्रतिप्रसवान्तरविधिन्यायेन प्रातौ न क्रिञ्चित् वाचकम् । भाट्ट. १०।२।६.

● पेयणजन्यमपूर्वं नास्ति, किन्तु तेन इत्यसत्कारो छः । पेयणनियमजन्यं तु अपूर्वं स्यात् । वि. २।१।३.

● पेयणन्यायेन (१।१।३) कृष्णलेपु कार्या एव भक्षयन्मां मत्तश्च (चतुष्टुपाकारेण) । भाट्ट. १०।२।३.

● पैठराणां (पिठपाकवादिना नैषायिकानां) कार्यन्यायेन घटादीनि पच्यन्ते । वा. ३।१।६।३३ ट. ६८२.

● पैतृके कर्मणि (प्रेताग्निहोत्रे) दर्भानां दक्षिणाश्रयम्, देविवे तु कर्मणि श्रावणवत् उदराश्रय वा । वि १।४।४.

● पैपलादकं शाण्वन्तरम् । भा. २।४।२।८ ट. ६३१.

● पैलुकाः (वा. ३।१।६।१२ ट. ६८३) । पीलपाकवादिनः वैशेषिकाः । ते हि पीलुवाच्यपरमाशुषु पाकं वदन्ति, न अवयवमिति घटकापालादौ । के.

● पैलुदारवेण स्नेहेन माषदिने सवने अम्यङ्गते (पैलुदारवेण तृतीयसवने इति ताण्ड्यब्राह्मणे) एकोनपञ्चाशद्वासे अन्ननाभ्यञ्जनाभ्ये सने मुख्य्याम्, तेन शैल्योत्तिर्भवति । वि. १०।४।७.

● पैठीपानं क्षयिषस्य निषिद्धमेव, मनुषीक्षुपानं तु न निषिद्धम् । सु. ट. १९५, ● पैठीपानं वर्णव्रतस्यापि मनुना निषिद्धम् । ट. १९५.

● पीता पुनरुन्नीते 'मस्तो यस्य हि क्षये' इति मन्वेण मस्तो यत्रति, ततः सौमो मस्यते । वि. ३।१।२, ● पीता व्रतणः पुरुषः ऋत्विक् । चतुर्वर्गस्योऽयम् । अथ पादौ चतुर्धाशामाक् तिस्रो वा समते । 'तमुन्नेज दीक्षयति' । ३।७।१७.

● पीश्रीया इति समाल्यानात् समाख्यातपुराणेण कर्तव्यमिति शक्यते । भा. ३।७।२०।४१.

● पौण्डरीकाग्नि (सनालपुष्परूपाणि वनज्यनि) बर्हीपि भवन्ति मीद्रे चरी । भा. ९।३।२।३.

● पौण्डरीकः द्वादशाहमृत्तिकः, न ज्योतिष्टोममृत्तिकः । १०।६।१।७२. ● 'पौण्डरीकेण एवादशराशेण स्वारज्यकामो यजेत' । तत्र 'अयुतं पुण्डरीके दद्यात् अश्वहस्तेकादयम्' । सवदेव सा दक्षिणा दातव्या, न मन्वहम् । १०।६।१७. पौण्डरीकस्य अहःवर्धति ।

'अन्यासङ्गः पञ्चाहः षडष्ट्याङ्गवर्धितो द्वे सवने, षट्-निघमन्त्यम् । (आनन्दाश्रमीये तु 'षड्व्यः षडहः स्वादहस्त्रवर्धितो द्वे सवने षट्-निघमन्त्यः' इति सुदिकपाठः अद्यह एव । ट. ४८४) । चतुष्टोमोऽग्निष्टोमः ऋषद्वन्द्वोभाः, विश्वमिदं सर्वं तृष्टोऽविराजन् । इति सत्यापाठः । १७।८।३६ । भाट्टदीपिकायाम् (१०।६। १७) मानवस्य तु 'अन्यासङ्गः षडहः, त्र्यष्ट्योमाह, चतुष्टोमोऽग्निष्टोमः, विश्वमिदं त्रिव्यः' इति ।

अन सत्यापादमानवसूत्रयोः अग्निष्टोमस्य छन्दोमानां च पौर्वाश्रयं यतिनो भवति । अन्यासङ्गस्य स्वरूपं तु आश्र.भौ.ट्टौ (१०।३।४) उत्तम-न्यादि 'अन्यासङ्गस्वरूपमुच्यते । प्रथमस्याङ्गो द्वे सवने विदुस्त्रोमे भवतः, षडदशं तृतीयसवनम् । द्वितीयस्य षडदशो द्वे सवने, सप्तदशं तृतीयसवनम् । तृतीयस्य सप्तदशो द्वे सवने, एतद्विंशं तृतीयसवनम् । एवमुत्तरेष्वपि योग्यम् । एतन्मन्वाद्यतो भवति ।' इति ।

तथा च चतुर्थस्य एवविंशो द्वे सवने, त्रिंशं तृतीयसवनम् । षडमस्य विंशो द्वे सवने, त्र्यविंशं तृतीय-

सन्म । पश्यतु प्रयत्नितो दे सने पृथिव्य तृतीय
सन्मिति । के ॥ पौण्डरीके अश्वत्थस इति तु
प्रयत्नोपदेशात् । सामान्यप्रातर्निषेधज्ञात् न दोषो
विश्राप्ते (तेन ३३ न वारणेशि दाह) । धा ३।४।
१०।२८ पृ १६१ ॥ पौण्डरीके अश्वत्थस स्या
यादमनेन एकादशेऽहनि, माहोत्समानवमूनानुशरेण वा
दशमेऽहनि अग्निहोत्रे, अग्निष्टुप अह मु न गना दस
सहस्राणि इति विभज्य दशिया दातवा । तथा च स्या
पाह ' अन्वह दस सहस्राणि द्वात् । अश्वत्थस
मुच्यतेऽहनि ' इति (१०।४।३६) । मानव च ' अन्वह
त्रिद्वानि सहस्राणि द्वाति, चतुर्णामेऽश्वत्थस ' इति ।
मानवे सूत्रान्तरं च चतुर्णामेऽश्वत्थस पाठस्येव
दशम उक्त । के

ॐ पौण्डरीके गन्धायुतस्य अश्वत्थसस्य च
दशियाया प्रत्यह विभज्य वेद्योर्मध्येन उत्तरसा
दिशि नयनम् ॥

प्रत्यह सर्वसंस्कार , प्रकृतिपन् , सर्वासा सर्व-
शेषत्वात् ॥ १०।६।१८।६९ ॥

भाष्यम्— पौण्डरीके एकोदाहणम् । तैत्तिर्यु
सन्धिपण सृष्टेय परिष्कप इति । अस्ति तु प्रकृतौ
' माप्यदिने सने दशिया नीयते ' इति । तत्र मंत्र
किं सनासा कालस्यैव प्रत्यह नयनम्, उक्त सृष्टयनम्,
अपरा प्रविभज्य नयनमिति । किं प्राप्तम् ? प्रत्यह सनासा
संस्कार स्यात् । कुत ? प्रकृतिवत् । प्रकृतौ हि सकला
दशियागामिस्य काले कम्पृता । इत्यपि तददेव सना
संस्कारा इति । कथम् ? अहो प्राणायात् । सृष्टुण
भासाच दशियानाम् । सना एता गरीषामहा शेषत्वा ।
शेषभूत्स्य चाप्यस्य य सम्कार , स तेनेनाह्य प्रयुज्यते
इति । तस्मात् प्रत्यह संसंस्कार ।

एकार्थत्वाच्चेति चेत् ॥ ७० ॥

भाष्यम्— न चैतदग्नि, प्रत्यह संसंस्कार इति ।
किं तर्हि ? सृष्टेय संस्कार स्यात् । कुत ? एकापला
दशियानाम् । एह कापमाननम् । तासा न भवतादि
एकसासम्पृताः । प्रयत्न कापन् । एतन्निष्ठवि चाहनि
तत्पन्सासम्पृताः । दीपनाम्न सृत्तयोनाय इति सूत्र

संस्कारेण प्रयोजन नास्ति । तस्मात् सृष्टु सन्निषेध
इति ।

स्वादुत्पत्तौ कालभेदात् । ७१ ॥

भाष्यम्— न चैतदग्नि, सृष्टसंस्कार इति । किं
तर्हि ? प्रत्यहम् । कुत ? उक्तौ कालभेदात् । उक्तौ
दशियाना विविधकालप्रयथ भूयते ' तस्मान्निष्पद्यो
लोके माप्यदिने सने दशिया नीयन्ते ' इति । सर्वा
श्रैता सर्वेषामहा शेषभूता । तेषा न्नाहा माप्यदिनानि
सन्मानि मिथन्ते । तत्र च अगम्यापनविशेषत्वात्प्रत्य
माप्यदिने सने न संशिक्रियेत्, तस्यैव सत्कालेन
स्यात्, प्रयोगेनेत् । न चान्यत्र सत्कालमाणा अन्वय
संस्कृता भवन्ति । तस्माच्चेदेन सत्कालेनिति ।

विभज्य तु संस्कारो वचनाद् द्वादशाहयत् ।
७२ ॥

भाष्यम्— न चैतदग्नि, समस्ताना प्रत्यह संस्कार
इति । किं तर्हि ? विभज्य संशिक्रियेत् । कुत ?
वचनात् । द्वादशेऽहने प्रत्यह नयनादिसंस्कारो वचनात्
नियते । ' अन्वह शब्दात्प्रत्यह द्वाति ' इति । पौण्डरीके
द्वादशाहयत् इति, न ज्योतिर्गोमप्रकृति । उक्तान् परि
श्रवैस्त्वेऽस्ति गति वचनात् सैवेन संस्कार इति ।

ग्रा— प्रकृतौ माप्यदिने सने दशियानयन भूतम् ।
पौण्डरीके च अत्रुत गना अश्वत्थस्य च माप्यदिने
सने प्रत्यह नयनम्, उक्त एकादिनाहनि, अयथा
विभज्य प्रत्यह गना सृष्टय नेतव्य अश्वत्थस तु
एकादशे अहनि नेपमिति मध्य । विभज्य नयनमिति
शिदान्त ।

मोम-- पृथक् प्रत्यह कृत्स्ननयन न वाधनीय
मित्युत्पन्नात् सगति । सूत्रार्थानु- प्रत्यह सर्वश
नयन स्यात्, सर्वेषा तु कृत्स्नदशियाया शेषत्वात्,
सूत्रदृष्टौ ज्योतिर्गोम माप्यदिने कृत्स्नदशियाया
नयनस्य दशरात् इति ।

त्रि-- ' सृष्टु किं प्रत्यह काऽस्य नयन तप
चोचन । सत्य वा विभज्य, सृष्टु संस्कारविहितम् ॥
प्रतिप्राथम्येन चोदयत् प्रत्यह तत्र । सर्वे नर सर्वे-
दत्वाद्, विभज्य द्वादशाहयत् ॥ ' पौण्डरीके अन्य

दातम्' इत्यनेन प्राप्ताया दक्षिणायाः पुनस्तदङ्घ्रिनेन विधौ वैषम्यापत्तेः, सङ्घटिक्रियमाणत्वेन प्रनक्त्यायाः 'अन्वहम्' इत्यनेन आशुक्तिविधिः । इतरथा अक्षा विपरिसम्बन्धार्थत्वे अन्वह इत्यस्य आनर्थक्यापत्तेः । सा चाशुक्तिः न द्वादशशतस्य, तत्तन्मुत्सामाशेषकारकत्वात् एकस्मिन्नप्याहनि दीषमानस्य तस्य प्रयोगैक्येन मुत्सामाशेषकारकत्वाच्चस्यम्भावात् । अगितु तत्तद्यथो-
 मोदकान्तिकरूपव्यापारत्वात् द्वादशशतस्यसाधनस्यैव तत्पुत्रमावेन प्राप्तस्य बाधमङ्गीकृत्य सुन्यासमसंख्य-
 द्वादशशतसमुदायस्यैव दक्षिणात्वस्यनयः । साऽपि च दक्षिणा सर्वेयमेवाङ्गं तत्तद्यथोगीयकान्तिकद्वारा अङ्गं सत् तन्नेण सर्वेयानुत्पत्तिरिति । प्रत्यहं तु तदवयवस्य द्वादश शतं विमानं वचनादीपने इति विभागोऽनि तदङ्गं प्रहृत्तौ । तद्विह पौण्डरीकेऽपि तत्प्रधाने विहितसमुत्त-
 मध्वरहस्यमपि तत्तदङ्गं तत्तद्यथोगीयकान्तिकद्वारा तन्ने-
 पोवाङ्गम् । अतिदेशप्राप्तव्यवस्थितभागवत्वाच्च अवयवगो विभक्त्य प्रत्यहं देयम् । अत एव 'सपूर्वमयुतमध्वरहस्यं च प्रत्यहं माध्वदिनसन्नेने नेतव्यम्, अथवा एकस्मिन् चर्मिभिरहस्यै' इति पूर्वपञ्चदश मूलोक्त (१८।६९ सूत्र भाष्ये) उपेक्षितम्, अतिदेशप्राप्तविभागवाचे प्रमाणा माऽतः । तदर्थमधिकरणान्तररचना तु इत्यैव । (१७। ६९-६८, १८।६९-७२ इति भाष्ये) । स च विभागः न (तत्काले) धार्यमाणसिरीत्या 'प्रत्यहं गन्तां सख्यं अथ सख्यं रोजेनदत्तेऽहनि' इत्येपरुपः । मानससूत्रे 'अन्वहं विद्वत्तानि सख्यंसापि ददाति चतुष्टोमेऽक्षरहस्यम्' इति अक्षरहस्यस्य दशमेऽहनि विभागत्वात् । एव हि पौण्डरीके अह.स्रष्टि तेलोक्ता, 'एकादशशतेण पौण्डरीकेण येनैव पारमेष्ठिकागोऽव्यासश्च पदहः नवदशशतमा भ्युत्प्रेतोऽगिष्टोमे विश्वविदित्पार' इति । अतो दशमे-
 ऽहनि अक्षरहस्यं दत्त्वा अवगिष्टेषु गन्तां सख्यंसापि विभागः ।

- मण्डन— 'दक्षिणा सङ्घटतेः ।'
- शंकर— 'एका । पौण्डरीकस्य दक्षिणा ।' १८.
- पौण्डरीकवर्द्धिणि 'पुण्डरीकेः स्तुतीत रक्तैः'

इत्युहः कर्तव्यो मोद्रे चपौ । १।३।२।३. मीळो.
 पृ. १२२६ 'उहः रक्तपदस्य०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 ● 'पौरुषेयं कथं वस्तु विदेष्यात् शाश्वतो विधिः।' वा. १।३।८।२४ पृ. २७२. ● पौरुषेयं वाक्यं यतो लिङ्गं भूताम्, अत एव प्रत्ययितस्य नियमेन प्रमाणान्तपूर्वं कार्याभिव्यक्तौ वचनं सत्प्रयम् । तथा श्रोतु, इन्द्रिव-
 विषय भयप्रयित्तवचनमपि सत्यम् । यत्पुनः भयप्र-
 यितवचनं श्रोतुश्च न प्रमाणान्तरपूर्वस्य, न तत् सत्यम् ।
 ऋजु. पृ. २१. ● पौरुषेयः उहप्रत्ययान्तो गान्ताम् । १.२।१ वर्णकम् २. ● पौरुषेयेण वचसा न सर्वेण साक्षादर्थ एव प्रतीयते, पुरुषेच्छापस्त-
 वात् । अस्यार्थे अर्थे पुरुषा वाक्यानि प्रयुज्याना इत्यन्ते । तेन अर्थे प्राति विभवाभावात् तेभ्यः न अर्थसिद्धिः । वक्तुरभिप्रायं तु स्वप्नस्य सूत्रेणुः । स चाभिप्रायः प्रमाणपूर्वकश्चेत्, ततः तस्य प्रमाणस्य प्रमाऽविनागान्तात् तन्मुत्पेन वाक्यापि निश्चयानुमानमेव, तेन अनुमानस्थानं वाच्यः । अनुमानावसरेण प्रमाणान्तरदर्शनमनं काभ्यते, न पुनः कार्यं वस्तु इतिव्युत्पत्तौ इति तत्र वचनस्य अन्यापत्तात् । यत्र विषये यत् प्रमाणं प्रयुज्यते, तत्र तस्य वाचो भवति, न वचनस्य बाधोऽप्यर्थे प्रवृत्तिः, न तस्य प्रवृत्तिनिवामभावात् । ऋजु पृ. २१.
 ● पौरुषेयान्तरवचनात् 'एवमयं पुरुषो वे' इति भवति प्रत्यय, न तु 'एवमयमर्थः' इति । (वैदिकान्तु वचनात् एवमयमर्थ इति भवति प्रत्ययः) । विप्रवते हि एतस्यि कश्चित् पुरुषकृतात् वचनात् प्रत्ययः । न तु वेदनचनस्य मित्यात्वे किञ्चन प्रमाणमस्ति । भा. १।३।२।२ पृ. १७. ● पौरुषेये वाक्ये वाक्यमेदपरि-
 रोपः । ऋजु पृ. ७०. ● पौरुषेये हि वाक्ये प्रमाणा न्तराशेषेण व्याप्यम् । पृ. २४. ● पौरुषेयेषु वाक्येषु परिग्रहापरिष्कौ निरुद्धाविवक्ष्यो. फलत्वेन प्रजातौ । वा. ३।१।७।१३ पृ. ७००.

- पौरुषेयत्वमापयेन (वेदे यथाशुतादीपदस्य शतत्वे कल्पिते, अत्यन्तादीन्द्रियत्वात्) वा. १।३। १।७ पृ. ११२ तस्य इत्यौ. ● पौरुषेयत्वं न तावत् स्वतन्त्रपुरुषप्रतीकत्वम्, मारने अन्यातोः । नापि शब्द-

अन्यथावशात्तदर्थोच्यते नान्यथावशात्तदर्थम्, मारुतदो
अर्थमभात् । किन्तु तदुच्चारणेऽन्यथावशात् तदर्थ-
धीअन्यथावशात् सजातीयोच्चारणान्तरेणोच्चारितजातीयत्वं
या । स्तुतिपुराणस्य अवातिशयस्य सजातीयेति ।
मणि पृ. ७-८. * पौरुषेयत्वं पुरुषोक्तेः साप्रथमम् ।
सु. पृ. ५३२. * पौरुषेयत्वं वाच्यस्य नाम प्रमाणान्त-
रूपेणैवार्थप्रतीतिार्थान्वयनरतया प्रयोग, न वषादि
कार्यतः । ऋजु. पृ. १५.

* पौरुषेयत्वचक्षमां प्रमाणान्तरपूर्वतात्पर्यावयनरत्वेन
प्रमाणान्तररथात् चक्षयमेवदोषो रोष एव न भवति ।
ऋजु पृ. ३२.

* पौरुषेयवाक्यानां त्रिविधः स्वभावः । तत्रैको
यकरी उच्यमानवाक्यार्थज्ञानरत्नायधारणसामर्थ्यात्मकः ।
यथा आत्मनश्चक्षुषे (पूर्वपूर्व-) रक्तुमानद्वारा अर्थ-
निश्चयः । अनाज्ञाने तु मूलभूतवस्तुज्ञाने सम्यक्
ज्ञानत्वं दुर्घटं भवति तत्र अप्रामाण्यमेव इत्यपः
रुच्यते । यैद्यथावः, १।१।२।२ पृ. १६-१७ ।
* पौरुषेयवाक्येषु अर्थनिश्चयप्रतिष्ठा मूलावधारणद्वारे ।
१।१।२।२ पृ. १६.

* पौरोडाशिकमिति समन्तमेव दर्गपूर्णतावनाउ-
मभिधीयते । या. ३।३।७।१५ पृ. ८५५. * पौरोडा
शिकमिति समाख्याते षष्ठे सताप्यनमे 'गुरुधर
देव्याय इर्मणे' इति श्रुत्यनार्थो मन्त्रः समान्ताः । स
प्रथम्य धर्मीयस्त्वान् सानात्यवनाया श्रुत्ये विनि-
योक्तव्य, न तु समस्तमानेन पुरोडाशव्याख्या श्रुत्ये ।
या. ३।३।७।१५ पृ. ८५५. * पौरोडाशिकमिति
समान्यातं दर्गपूर्णमाश्रयणं वदितो मन्त्रः सायाणे
प्रथमो वर्णमानः क्रमेण च अनुष्ठीयित्वादिभिर्न अविनि-
सुत्रमानः पुरोडाशस्यैव न प्रापन्त्यात् प्राप्नुत् श्रुत्या
शान्तायैवशास्त्राङ्गत्वेन विधीयते ' इमे त्वेति शास्त्र
ज्जिति ' इति । (तेन श्रुतिः समाख्याया बलवती) ।
या. ३।३।७।१५ पृ. ८६६. * पौरोडाशिकानां
श्रेष्ठ्यादीनां शैमित्यदर्शयैवमादित्य न्तैतिशेमे मुखा-
याम् । ५।१।१।१।२५-२६.

ॐ पौरोडाशिकाख्यभागन्यायः । अङ्गभाग-
न्यायः । आच्यमाणादयः अन्यतोऽन्यथोपकारः पशु-
पुरोडाशे कर्तव्याः ।।

वैमित्तेः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ।
१।२।१।२।७।।

भाष्यम्— तस्मिन्नेव पशुपुरोडाशे चिन्ता ।
किमाङ्गभागी कर्तव्ये, उत नेति । आह । तत एतत्
परीक्षम्, किं प्रसङ्गेन चोदने बाध्यते, उत प्रयोग-
वचन इति । यदि चोदने ज्ञाप्यते, ततो न कर्तव्ये ।
अथ प्रयोगवचनः, ततः कर्तव्याविति । किं पुनस्त-
मुक्तम् ? चोदने बाध्यत इति । किं कारणम् ? अनु-
ष्ठातिः श्लोदकः, प्रयश्च प्रयोगवचनः, प्रयश्च चात-
मानाङ्गीय । दुर्बलस्य न वाचो न्यायो न च वर्त-
यते । एत चेन्न कर्तव्ये । चोदकेन हि तौ प्राप्ते-
याताम्, स चेह बाधिततत्रास्तीति । एवं प्राप्ते,
उच्यते । वैमित्तेरार्थावस्य मत कर्तव्ये आङ्गभागा-
विति । कुतः । एत परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः
स्यात् । यस्य स्वस्य तन्त्रस्य चाप्ये प्रतन्त्रमात्रज्ञो, तस्य
प्रतिषेधः स्यात् । यथा पौरोडाशिकानां वाच्यम् । यस्य
तु न विशिष्टवर्तीय कार्यमाच्यते, तत्रप्रतिषेधो न
युक्तः । यथा देवदत्ते यद्दत्तयानमाच्छेदे देवदत्तयानं
निगते, न यच्छास्त्रात् । न चेह आङ्गभागयोः कार्ये
विहितं वाच्यमात्रमाच्यते । तस्य प्रतिषेधो न युक्तः ।
तस्माच्चोपनिवृत्तिः । यत् प्रयश्चः प्रयोगवचन इति ।
नैतन्न प्रयोगवचनस्य प्रवृत्तिः । स हि अङ्गानुपपत्ती-
यात् । वाच्यैरेव चाप्ये पुरोडाशोऽङ्गान् । प्रयश्चेति
शब्द नञ्प्रयोगो यदिति । प्रकरणाभिहितमङ्ग प्रयोग
वचनेन यदने । न च पशावाङ्गभागी निषेधे, प्रति-
षिद्धयान् । 'तौ न शैत्येऽन्तरे न पशौ' इति । अवि-
चोक्तमेतत्, प्रयोगवचनः उदात्तानामाङ्गानां ग्राहकः ।
चोदकत्वात्तदप्ये ग्राहकश्च । तस्मात् स वच्यतः ।

दुष्पु— वैमित्तेः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ।
(भाष्यकारोपपत्तदहरण प्रदर्शनार्थमिति दर्शनयद्-)
अन्वेन (पशुपुरोडाशस्य वत् पशौ अविज्ञानवत्)
आङ्गभागनिर्गमशेषादि (तत्) कर्तव्यं न

शुणविधानाभात्कदेव न वैशुण्यमिति विशेष । यत्तु अस्मिन्धिकरणे मूले प्रयोगविधिमन्त्रीकृत्य चोदकलोपेन पूर्वपञ्चनरुणम्, चोदकाद्भोकारेण प्रयोगविधिमानलोपेन च सिद्धान्तकरणम्, तत् निर्गुणिकत्वात् प्रयोजनाभावाच्च उपेक्षितम् ।

मण्डन— 'तनायभागाप्रधिकं च किञ्चन ।' तत्र पशुपुरोडासे ।

शंकर— 'पुरोडासे त्वस्र तु ।' ३ प्रकृतौ असत् न प्रयुज्यते, तत् न प्रयुज्यते एव ।

* यदा तु निमित्तनिश्चय चतुर्धनरूपकाले तदा देवताऽऽवाहनं पौरोडाशिकाज्यभागन्यायेन (१२। १।२।७) कर्तव्यमित्युक्तं तत्राले । सोम १०।१।११ वर्णक ३

* पौरोडाशिककर्माद्यं हविष्कृदाह्वाने वाग्विसर्गं कर्तव्यं अग्नीषोमीये पशौ । ११।३।८ मीको पृ १२२ 'अग्नीषोमीये पशौ वाग्विसर्गं ०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* पौरोडाशिकशब्दं मन्त्रब्राह्मणयो अपठितत्वात् अत्रैदिकं न अत्राह्विभावः । स च शब्दस्य अवैदिकत्वेऽपि अनादिसंबन्धत्वात् विद्यमानस्मृतित्वाच्च प्रमाणम् । पौरोडाशिकशब्दोऽन्व वाचक इति नैतदतीन्द्रियम् । वा ३।१।७।१४ पृ ८५७

* पौरोडाशिकमन्त्राख्यातजगद्गणान्नागतानां प्रयाजादीनां समाख्यया पुरोडाशाभावात्तैले प्रति प्रकरणात् सनाय्येषोपायुजाकार्यत्वमपि सिद्धम् । प्रकरणं समाख्यया नञन् । वा ३।१।७।१४ पृ ८३७-८३८

* पौरोडाशिकहविष्कृदाह्वानं गले पाशुकराग्यमस्य विष्णुं । ११।३।८।१८

* पौर्णमासेऽष्टिगव्यीषोमीयहविष एव उक्तयोः ब्राह्मण्यं । आधार्म्येऽपि पूर्वैरत्नोऽमूर्त्तत्वोन्मुत्तु रिक्त्य एव ब्राह्मण्यमिति । रत्न ५।४।१।१५-१६

* पौर्णमासहविषं शब्देन अग्नीषोमीयपुरोडाशाद्यैरुद्दय तस्यैव ब्राह्मण्यं सोमादुत्कर्षं । उपायुजाकार्यमपि अग्नीषोमीयं ब्राह्मणेन सोमात् प्रादुर्न कर्तव्यम् । यन्तु ब्राह्मण्यं वैजन्तं वा कर्तव्यमेवेति न तस्यैव । वा ५।४।१।१९-२१

* पौर्णमासी आग्नेयोपायुजाकार्यीषोमीयान् ब्रह्म यागानां समुदायः । अग्नावास्या आग्नेय, ऐन्द्र त्वि ऐन्द्र पय इति त्रयाणां यागानां समुदायः । वि २।१।११. * पौर्णमासी न दर्शविकार, न वा दशं पौर्णमासी विकार । ५।१।११६ * पौर्णमासी सोमादूर्त्वं द्विपुरे दासा प्राक् सोमादेकपुरोडाशा । भा १०।८।१।८।२ * पौर्णमासी सोमात् प्राक् अग्नीषोमीयपुरोडाशादेव केकलाग्नेयपुरोडाशयुक्ता भवति । तत्र च उपायुजाशोऽपि वैष्णवं प्राजापत्यो वा कर्तव्यं । १०।८।१८

॥ पौर्णमासीमित्यत्र पौर्णमासीसमुदायविधिः ॥

('अग्नीषोमीयेण यजेत पौर्णमासीम्' 'अग्ना वास्याममिचरन्' इति प्राक्करणिक वाक्यद्वयम्) प्रथमं वाक्ये तु प्रकृत एव अग्नीषोमीयो वाग अवैदिकत्वं पृथग्भूत्य फलण्य विधीयते, द्वितीयविधिप्रकारे अतीव लाघवात् । तथा चैत्राक्षयताप्रतापत् मित्यक्त्याऽऽप्तः । इति प्राप्ते, समुदायवाचिपौर्णमासीपदवैयर्थ्यापत् उक्तं रीत्या चतुर्थ एव विधिप्रकारो युक्तः । सार्धं १।२।१०

* 'पौर्णमासी यजते' 'अग्नावास्या यजे' इत्येतौ शब्दौ प्रकृतानां कर्मणामनुवादितौ । नार्हूयौ विधानतः । २।२।१।३-८ * पौर्णमास्यां मन्त्रं पुरस्ताच्चतुरादे गममन्नस्य दीक्षा । ६।५।१।३०-३१ * पौर्णमास्यां अग्नीं महर्णार्थं गाला नोत्पादयित्वा । भा ५।२।४।१०-१३ * पौर्णमास्याममिचरित्वा (सोमस्य) चोदितत्वात् केवलस्य (सोमस्य) प्रकरणं मदेऽधिकरणे निराहृतम् । वा. ३।१।१।३।२३

॥ पौर्णमास्यामनियमोऽविशेषात् । ६।५।१। ३० ॥

'पुरस्ताच्चतुरादे दीक्षेन्' इति गवा मयने सध्रे भुता वा पौर्णमासीं हा कस्य मासस्य इत्यत्र अनियमः । पौर्णमास्यां कस्यां चित् ब्रह्मिन्तयाशामनियमं स्यात् । अविशेषात् विशेषस्य अनुकरणात् इति एक पूर्वपक्षः ।

अंनन्तर्यांशु चैत्री स्यात् । ३१ ॥

प्रथमपूर्वपक्षनिराकरणाय तद्वचनम् । न अनियमः
किन्तु चैत्री शौर्णमासी स्यात् चिन्तनसम्बन्धोक्तौ चैत्रमास-
गता । युताः । आनन्तर्याम् । उक्तवाक्यादनन्तर 'अशु-
मुग्धं वैषा शौर्णमासी सप्तसहस्र, या चैत्री शौर्णमासी'
इति श्रूयते । सदिग्धेषु चामयगोपात् इति न्यायेन या
शौर्णमासी चैत्रीति निश्चीरते इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

माधी वैशाखश्रुतेः । ३२ ॥

पूर्वपक्षद्वयं प्राप्तं वागम्येन निरस्वन् सिद्धान्तमाह ।
सा शौर्णमासी माधी माघमासस्य स्यात् । युताः ?
एकाहनाश्रुतेः । सोमकृते हि एकाहनाश्रुतिर्भवति ।
'तेषामेकाहनाश्रुतेः सपयते' इति । माष्याः
शौर्णमास्याः पुरस्ताद् चतुरद्वे दीक्षितार एकाहकाशा
माघशुक्लाष्टम्या ऋतः शक्यते कर्तुम् । तस्मात् माधी
शौर्णमासी इति सिद्धान्तः ।

अन्या अपीति चेत् । ३३ ॥

पूर्वपक्षी दृश्यते । अन्या अपि अष्टम्यः सर्वाः एका-
हका एव । द्वादश एकाहकाः । तथा च एकाहकाया
शुक्लाष्टम्या सोमकृतसंज्ञानाम्ये शौर्णमासीशब्देन या भे-
दित्वा शौर्णमासी प्राश्या भवित्यनेन । न चैत्री एव, न वा
माधी एव । इति चेत् ।

न, भाष्यत्वादेया हि लोके । ३४ ॥

सर्वा एव शुक्लाष्टम्यः अष्टम्यः इति पूर्वपक्षोक्तं
निरस्तवति । न सर्वाः शुक्लाष्टम्यः अष्टम्यं चतुराशो भवन्ति ।
सन्तु अष्टकाशब्दस्य भाष्यत्वात् । एषा हि एषा एष
माधी शुक्लाष्टमी लोके मुख्यः । मुख्यशौर्णमासी
संज्ञानाम्यः । तस्मात् माघशुक्लाष्टमी एव अष्टम्यं स्यात् ।
मीमांसकैर्न तु भक्तिरादिभिः पाठः स्वीकृतः ।
'य' तिष्ठितोपुस्तके तु भाष्यत्वात् इत्येव पाठः ।

दीक्षाऽपराधे पानुपहात् । ३५ ॥

गजमदनस्य शीघ्रा एकाहकाया यदि त्रिचेत तदा
तस्याः संमानः स्यात् । परन्तु 'चतुरद्वे पुरस्ताद्
शौर्णमास्याः' इति वचनेन शीघ्रा अन्यथा एव
उक्ता । तेन शीघ्रायाः अपराधः अन्यथाभावात् अष्टका
अष्टम्यः तदा । एतादृशे शीघ्रापराधे सति

मी. को. ३२५

अष्टकायाः अनुपहोऽप्युक्तः । 'तेषामेकाहकाया ऋतः
सपयते, तेन एकाहका न छन्द इत्यन्ति' इति
वचनेन एकाहकाया सोमकृतः कर्तव्यो भवति, तेन
च शीघ्राया एकाहकायाश्च संमान एव भवति, छन्दः न
कुर्वन्ति व्यर्थता न कुर्वन्ति इत्युक्तम् । अस्मात् अनुपह-
वचनात् एकाहकायाः श्रुत्या शौर्णमासी 'चतुरद्वे
पुरस्ताद् शौर्णमास्याः' इति शौर्णमासीशब्देन प्राश्या इति
सिद्ध्यति । सा च माधी शौर्णमासी एव नाम्ना इति ।

उत्थाने चानुपरोहात् । ३६ ॥

'चतुरद्वे पुरस्ताद् शौर्णमास्या शीघ्रेण, तेषामेका-
हकायाः ऋतः सपयते' इत्युक्ता शौर्णमासी माधी एव न
चैत्री इत्यत्र हेत्वन्तरादत्र सिद्ध्यति । एकाहकाया नाम
माघशुक्लाष्टम्या सोमकृतं कृत्वा सप्तम्यं गजमदनं नाम
छन्दं तस्मात् यत् उक्त्यामम्, तत् माघान्ते स्यात् । ततो
नातिदूरं वसन्तस्वारात्मकः, 'मीनमेधौ वसन्तः' इति पदत्रयेः
स्वीकारात् । चैत्रशौर्णमास्याः समन्तरागामिन्या कृत्वा-
ष्टम्या सोमकृते तु चैत्रान्ते उत्थानं स्यात्, स च वसन्त-
समाप्तिकालः । उत्थाननिषेधस्तु अपेक्षादृश्यं 'वातु-
निष्ठं श्लेषधरो वनापतयोऽनूतिग्रन्थि' इति । अत्र
सविणामुत्थाने सति तद्वत् श्लेषधिवनस्पतीनामुत्थानं
मुक्तम् । ओषधिवनस्पतीनामुत्थानं नाम प्ररोहः । स च
प्ररोहः वसन्तादौ भवति न वसन्तान्ते । एतस्मात्
ओषध्यादिप्ररोहवैधादात् शक्यते माघान्ते एव गवा-
मपत्तमासिस्तिरिति । अर्थात् गजमदनारम्भः, माघे
एव स्यात् । तेन 'पुरस्ताद् चतुरद्वे शौर्णमास्याः'
इति शौर्णमासीशब्देन माधी एव शौर्णमासी शब्दा न
चैत्री इति निश्चीरते । तदिदमुक्तं श्लेषः । उत्थाने,
गजामदनत् सविणा उत्थाने सति, अनु तस्मादनन्तरम्,
प्ररोहान् श्लेषधीना वनस्पतीनां न उत्थानात् उत्थान-
प्रतिषेधादात् शौर्णमासी माधी प्रवेति ।

अस्यां च सर्वलिङ्गानि । ३७ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरात् सूत्रम् । चकारः सपयते ।
आस्या माष्या शौर्णमास्या छत्राणि लिङ्गानि दुग्धते न
चैत्राम् । तथाहि, 'भार्तौ या एते मुंयन्तरागामिः'
शीघ्रान्ते, य एकाहकाया शीघ्रान्ते' इति । अर्थात्

यस्मिन् काले भवन्ति सन्धि. स आर्त. कालः । शीतेन च आर्ता भवन्ति । शीतं च माषे, न चैत्रे । तथा 'व्यन्त वा एते सवत्सरस्वामिर्दीक्षन्ते, य एकाष्टकायां दीक्षन्ते' इति । अयनपरिवृत्तिः स्वसागन्धेन उच्यते । अयनपरिवृत्तिश्च माषसायुनयोः, न चैत्रे । तथा 'अपो नाग्निनन्दन्तेऽवभृथमभ्यवयन्ति' इति । माषान्ते शैले सति अवभृथगमने अपामग्निनन्दनं न स्यात् । वैश्वे तु अग्निनन्दन्त. अवभृथगम्येयुः । एतेभ्यो लिङ्गेष्वो शयते माष्याः पौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुरद्रे रवगमपनस्य दीक्षा, न चैस्याः पौर्णमास्याः पुरस्तात् इति । के.

● पौर्णमास्याममावास्याया वा ऐन्द्रप्रादयो विवृतयः कर्तव्याः, 'य इष्टया पशुना सोमेन वा यव्यमाणः स पौर्णमास्याममाताम्याया वा यजेत' इति वचनात् । भा. ५।८।१।२२-२४. ● पौर्णमास्या आग्नेयादिषु देशकाल-कर्तृणामेकत्वादज्ञाना तन्नेणात्तानम् । १।१।१।१०. ● पौर्णमास्यामेकपुरोडाशयामपि उपास्यवाकः । १।०।८।१।८।६-७१. मीको. पृ. १।१५ 'उपास्यवाकः एवपुरोडाशावात्' इत्यत्र दृष्टयम् । ● पौर्णमास्यामेव उपास्यवाकः । तत्र च प्रजापतिः विष्णुः अग्नीषोमी च विकल्पेन देवता । १।०।८।१।७।५१-६१. ● पौर्णमास्या चतुर्दश आहुतयो ह्यन्ते, यथोदात्ता अमावास्यायाम् । (पञ्च प्रजाजाः द्वौ आग्नामो आग्नेवाग्नीषोमीषौ पुरोडाशौ उपास्यवाकः स्विष्टकृन्त्रथोऽनूयाजा इति चतुर्दश । अमावास्यायामुपास्यवाकामावात् आग्नेवः ऐन्द्रं सान्नाय इति प्रयोदश) । भा. ४।१।४।१०. ● पौर्णमास्या चतुर्दशो हवि-रग्निमर्शनम् । 'इषिवी होता' इत्यादिनो मन्त्रश्चतुर्दश । वि. ३।४४. ● 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' इति काण्व्य नियमविधिः, ननुवादः । भा. ४।२।१।२३-२४. ● 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' इति काण्वविधानेन अनेकेषां प्रधानानां साङ्गानां साहित्याव-गमात् तद्विवादाय पराशर्युक्तमः । मोम. ५।२।१. ● पौर्णमास्यां प्रगमनकाले ब्रह्मवर्णम्, अमावास्यायां पूर्वेषुः । भा. १।२।१।१।८।३९. ● 'पौर्णमान्या यजेत' इत्यादिना दर्शपूर्णमासधर्म्या सह ब्रह्मस्य धर्मयो

विधीयते, न कर्मान्तरम् । वि. २।३।१३, ● पौर्णमास्या वत्सापाकस्यायायाः शालाया अमावात् उपवेशाय शाला-च्छेदो न कर्तव्यः । अहारेषु कपालोपधानार्थं कस्य चित् काष्ठस्योपादानं कार्यम् । ४।२।३. ● पौर्णमास्या सूक-वाकस्य प्रयोगे पूर्णमासीदेवताना निष्करं अमावास्या-देवतानामनन्वयः । इतरत्र चैतरामम् । (तथा च इतरत्र इतरदेवतानां संकीर्तनमर्थमुक्तम्) । भा. १।१।३।१६।५३. ● पौर्णमास्या सोमात् प्राक् एकपुरोडाशानां वत्यामपि उपास्यवाकः स्यादेव । १।०।८।१।८. ● पौर्ण-मास्यां हविरग्निवासनोत्तरं वेदिकरणम् । वाल. पृ. १९.

● पौर्णमास्यतिपाते प्रायश्चित्तं कृत्वा यत्र केचन दर्शोऽनुशीक्ये, तत्र दर्शान्नतया वैश्वेषो न कार्यः । मोम. ४।३।१४.

● पौर्णमास्यधिकरणम् । पौर्णमासीन्याय. । २।३।३।३-८. ● पौर्णमास्यधिकरणं विना इत्याधिकरणस्य (४।४।११) पूर्वपक्ष एव स्यात् इति इत्याधिकरणस्य पौर्णमास्यधिकरणप्रयोजनत्वेन आरम्भः । सु. पृ. ७३२. ● धार्वाण्यधिकरणस्य पौर्णमास्यधिकरणेनापौनरुक्त्यम्, विद्वद्वाक्ये कर्मान्तरवावेदक्यमाणाभावात् तत्र मन्व-विनियोजकत्वानुपपत्तावपि आग्नेयादिषु तदुपपत्तेः नामयोः (चान्दोगी पौर्णमास्यमन्त्र्येते, इष्वन्वती अमावास्याया) व्यग्रस्ताऽर्थत्वं इत्यधिकाराङ्गीरसानात् । कां. ३।१।१३।२३ पृ. २११. ● पौर्णमास्यधिकरणेन अस्यास्यपवादः करिष्यते समुदायानुवादत्वात् । पौर्णमास्यधिकरणस्य च उपास्यवाक--(२।२।४) आधाराग्निहोत्र--(२।२।५), पशुलोमाधिकरणानि (२।२।६) अपवादः । वा. २।१।१।१ पृ. ३७१. ● पौर्णमास्यधिकरणे अनेकगुणोपादान-लक्षणस्य पूर्वकर्मस्योपादेतोर्लुप्त्यादानं कृतम् । सु. पृ. ८२७. ● पौर्णमास्यधिकरणे (२।२।३) अनेकगुणविधाने वाक्य-भेदापत्तेः समुदायानुवादकत्वसिद्धिराश्रयते । वाक्यार्थः पृ. २०. ● पौर्णमास्यधिकरणे एव प्राप्ते कर्मणि अनेकगुणविधानसंभवेन गुणनिमित्तकभेदो न्युत्पत्तितः । मोम. २।२।१. ● पौर्णमास्यधिकरणे 'गुणान्शु भुविशयो-गात्' 'चोदना वा गुणानां युययच्छास्त्रात्' इति मन्वाय्य-प्रमाणान्तराद्यहंमि अनेकगुणविधानं प्रशस्तयिष्येत् ।

कु. २।२।१।२३. * आग्नेयवाक्ये आग्नेयद्वयं पौर्णमास्य-
मासास्याकारमित्युक्तं ऋगुमे षौर्णमास्यधिकरणे ।
भाट्ट. ८।१।६. * अमिषावाक्ये तावत् प्रातर्नर्मा
नुवादेन इत्यदेवतारूपानेऽगुणविधानात् वाक्यभेदापत्तेः
पौर्णमास्यधिकरणे प्रसङ्गादुक्तेन वाक्यभेदापत्तेन गुणेनेव
कर्मविधित्वमविनादम् । की. २।२।१।२२. ८. २५६.
* दर्शपूर्णमासनाम्नः प्रसिद्धार्थकत्वं उपपादितं पौर्ण-
मास्यधिकरणे । भाट्ट. ४।४।११. * न केवलं अत्राध-
पञ्चमितीव वाक्येन तयोः (लिङ्गक्रमयोः) अवाधा,
अपि तु नियमविधित्वाद्यनुपरोधेनापि इत्युक्तं पौर्णमास्यधि-
करणे । की. २।२।१।२३. ८. २१२. * 'न ह्येषा'
इत्यादौ धम प्रयोगोऽपि प्रसङ्गात् कर्मात्तुवादेन काल-
योरे विनियोगविधौरेव इत्युक्तं पौर्णमास्यधिकरणे । २।
३।२।२६. ८. ९३. * यत्रनेकार्थविधियावार विना
विशेषणवैशिष्ट्याव्याप्तिसिद्धिः, तत्र विशेषणविशेष्यसम्ब-
न्धित्वात्पथं विशिष्टविधानार्थं च विशेष्यस्यप्रत्ययस्य व्यापार-
भेदात् विशिष्ट्यावाक्यभेदः, यथा पौर्णमास्यधिकरणे
विद्वद्वाक्यविहितकर्मणि आग्नेयादिवाक्यैर्गुणविधिषुषे । कु.
२।२।१।२।२७. * यत्रापूर्वमावनाविधिः, तत्र विधि-
फलस्य विशेषेण एवैकस्मिन् क्तवान् आर्थिकेन च
विषयन्तरेण विशेषणानां विधानात् नाहुतिः इति स्पष्टं
पौर्णमास्यधिकरणे । की. २।२।५।१६. ८. १९९,
* यत्र तु अक्षरस्यसंबन्धेन घृतिः यथा आग्नेयः इत्यादौ
तत्र प्राथमिकक्रियाऽन्वयं विना अक्षरत्वायोगात् कृतेष्व
पार्थक्यसंबन्धेनापि निर्वाहोपपत्तेः नादावेव अक्षकपाल-
संबन्धः । अपि तु भावनासंबन्धकारक एवामौ । विनरि-
ष्यते चेत् पौर्णमास्यधिकरणे वाक्यभेदोपपादनार्थम् ।
२।२।२।५. ८. ३८. * वार्त्तन्वीद्वयत्वयोः कालकृत्यवत्सा-
पक्षः पौर्णमास्यधिकरणे एव निराकृतः । ३।२।१।२।२२
८. २११, * वाग्नेयीद्वयत्वयोः अत्रापि चकृत्वा च
कर्मात्तु (न तु कालकृता) इत्युक्तानेन पौर्णमास्यधि-
करणे । ३।२।१।२।२३. ८. २१२. * (दर्शपूर्णमास-)
समुदाययोश्च फलभावनानाम्युपयोगे पौर्णमास्यधिकरणे
तद्विधिसादोऽपि विद्वन्ते । सु. ८. ६११

* अन्नाद्यनिमित्तेदापवादभूता समुदायानुवादा-
चिन्ता (विद्वदस्ये) पौर्णमास्यधिकरणकृता । सु.
८. ८०७.
* पौर्णमास्यधिकरणगुणसूत्रोक्तन्यायः । (२।२।
२।६) । ' नान्यान्तरेण चोदिते कर्मणि गुणानां कर्मार्थ-
त्वात् परस्परसंबन्धभावेन परस्परवैशिष्ट्याभावे सति
एकगुणविशिष्टगुणान्तविषयसमत्वात् तन्मतस्य गुणस्य
कर्तव्यत्वमुपदिश्यते ' इति । मोम. ६।१।२.
* दर्शे पूर्णमासे च त्रिकल्पविकल्प एकप्रयोगा-
सिद्धिः एकदशोक्ता पौर्णमास्यधिकरणवार्तिकोप-
पादिता उपपत्ता । बाल. ८. १९.
* पौर्णमास्यमासाव्याख्याधिकरणम् । पौर्णमासी-
न्यायः । २।२।३।३-८.
* पौर्णमास्यमासाव्याशाशब्दौ कर्मवाचिनौ, न तु
हविर्वाचिनौ । वि. ३।७।४.
* पौर्णमास्यमासाव्याशाशब्दयोरेण (पौर्णमासी-
न्यायेन २।२।३) आषाढसिद्धोक्तशब्दयोः प्रत्येकल्प-
वाचित्वावधारणात् प्रत्येकल्पस्यैव कर्मत्वं वाच्यम् ।
तत्र विद्वद्म् । सु. ८. ७६२.
* पौर्णमास्यद्विपर्ययोऽप्यनादाः सोमभावनपक्षे
सोमकाशब्दयो इति केचित् । तत्र तु अत्रनक्षत्रपरेकान-
नारो ननुद्वयपत्रत्वं (' नर्तुं धृन्त्येन गच्छम् ') ।
पर्वपञ्चाहदशाद्यादस्तु कर्तव्य एव । भाट्ट. ५।४।५.
* पौर्णमासादिसमुदायमयुक्तं नामिमर्गनाम्,
किन्तु अर्धमयुक्तं दर्शपूर्णमासयोः । भा. १।१।५।
११-१९.
* पौर्णमासीकालः वैकल्पिकी विष्णवादिः देवता
च उपास्यवने । १।०।८।१।७।९१-६१.
* पौर्णमासीगताप्रीत्येमीत्य हविषः ब्राह्मणस्य
सोमादूर्ध्वमुत्कर्षः । पौर्णमासेऽरेयोत्कर्ष इत्येकदेशितमतम् ।
भा. ५।४।४।१०-१४.
* पौर्णमासीन्यायः । विद्वद्वयद्वयं समुदाय-
द्वयानुवादः ॥
प्रकरणं तु पौर्णमासां रूपावचनात् । २।२।
३।३ ॥

भाष्यम्— एव हि समाप्तान्ति 'यदाश्वोऽष्टा
 क्षणानेऽमान्याया पोषमास्या वाच्यन्ते भवति' 'ताव
 द्वाप्रमथीषोमाश्वमेधेन नापुषाद्यु पोषमास्या यन्त इति,
 तास्यामेतमथीषोमीयमेवाद्दशकाला पोषमासे प्रायच्छन्,
 ऐन्द्र दशमावास्यायाम्, ऐन्द्र पयोऽमावास्यायाम्'
 इति । तथा 'आधारमाधारयति' 'आयभागी यजति'
 'स्विष्टकृते समप्रयति' 'पत्नीसयान्ता यजति'
 'समिप्यत्रुव्होति' । तथा 'य एव विद्वान् पौर्णमासीं
 यजते' 'य एव विद्वान्मावास्या यजते' इति ।
 तत्र संदेह सर्वाभ्येतानि समप्रयानानि उन आमेवादीनि
 पयोऽन्तानि प्रधानानि, आधारवादीनि आशुदुपकारकण्य
 ज्ञानि । तथा य एव विद्वानित्येव सयुक्तौ प्रकृताना
 क्रमशःपुनरुदितारौ अथवा 'य एव विद्वान् पौर्णमासीं
 यजते, य एव विद्वान्मावास्या यजते' इत्यपूर्वेषो
 कर्मणोविधातारौ, तत्रैते गुणविधय इति । किं प्रसूतम् ?
 शब्दान्तरत्वाद्दशशब्द समप्रयानानि । इति प्राप्ते, सूत्रम् ।
 प्रकरण तु पौर्णमास्याम्, प्रकृतानामभेदादीना अनु
 यदितारौ पौर्णमास्यामावास्यासयुक्तौ । कुत । स्थावच
 नात् । य एव विद्वान् पौर्णमासींशक वाग यजते इति
 न सर्वे वागा उच्यन्ते । य पौर्णमासीशक स विधी-
 यते । न चैतदेवमगच्छाम कीदृशमेतदशकस्य यागस्य
 रूपमिति । तेन न विधिश्च प्रतिपद्येमहि । अतो ब्रूमो
 मयुपूर्वस्य विधातारौ अनर्थकमिति । अथ नु प्रकृताना
 मत्रुयदितारौ, तत्र संतिष्ठिता पौर्णमास्यामावास्यासयुक्ता
 यागा इति गम्यते रूपम् । तथायन्ता वचनस्य । कथ
 पुनरकवचना नो बहूना वाचको भविष्यतीति यदुच्यते,
 समुदायधन्वन अत्राहृतिरपने । रूपवतो हि पूर्व
 प्रकृता थागा । तेषा च प्रचरतिष्ठ समुदायोऽप्यस्ति ।
 तदपेक्षोऽपमरुशब्द । तस्मादेकवचनान्तता न दोष ।
 भवति हि षड्दशमेकवचनात् शब्द समुदायार्थो यथा
 मूय वन कुत्र परिपदिनि । यदा आमेवादीना समुदाय
 वचनात्तौ, तत्र दर्शपूर्णमासशब्देनैव एवाभिधीयन्ते ।
 तत्र एषा फलमेकथ, फलान्तिनिषेस्तु आधारवादीनि
 आशुदुपकारकानीति ।

या— समप्रयान् दर्शपूर्णमासप्रकरणयामविधीयुदाहृत
 किं सर्वा प्रधानवम्, उन केपाविदेव इति भाष्यकारेण
 विचार प्रस्तुत । तत्राभिधीयते 'अङ्गप्रधानचित्तेय
 चतुर्थाध्यायगोचर । केन नाम प्रसङ्गेन प्रस्तुता
 भेदलक्षणे ॥' अस्यासलक्षणमेदानन्तरमिदानीं सत्या
 निमित्त मेदमविचारैव कथमय लक्षणानौषधिकोऽर्थ
 चिन्त्यते । के चिदाहु, अत्रमपि लक्षणार्थे एव
 'अनन्तर प्रधानप्रधानानि परीक्षिष्यन्ते' इति (भाष्य-)
 वचनात् (भा. २।१।१।१५ ३७१) । तनु अयुक्तम् ।
 तत्रैव परंतुयुज्य वचनस्य अपथेव व्याख्यानत् । अपूर्व-
 मेदप्रतीत्यर्थो हि स तृतीयसिद्धोऽर्थ अनोपन्यद्य
 श्युक्तम् । अत्र तु कर्मणामङ्गादिभावो न कथञ्चिद्
 शक्यते । मरुता प्रकलेन अथ चतुर्थे साधयिष्यते
 'दर्शपूर्णमासशोरिज्या प्रधानानि' इत्यत्राधिकरणे ।
 सुस्त्याच्च नाप्रथा तत् नेतु शक्यते । तस्मादिह
 अविचारणीयमेतत् । 'य एव विद्वान्' इत्यव सयुक्तौ
 प्रकृतानुवादी, अथवा अपूर्वकर्मविधौ 'तत्रैते गुणविधय'
 इत्यपि सर्वे (भाष्योक्तम्) यथोपन्यस्तोनापि अधिकरण
 यै न समगच्छते । अथ तु एतदेव विचार्यते, तत्र पूर्व
 नोपपत्तितयम् । अथिच 'भेदे च दृष्टसामर्थ्यां सम
 प्राधान्यसिद्धये । कथ शब्दान्तराध्यासो हेतुत्वं
 नोपवर्णितौ ॥' 'शब्दान्तरादस्यासाध भेदस्तावदुच्यते,
 समप्रयानत्वमपि एतास्यामेव प्रतिशयते' इत्यपूर्वा
 युक्ति । न या अविचार्यद्वयरीत्यव विविधा पश्चेदतो
 दृश्यन्ते, वेन तत्रैव विचारद्वयमिदं प्रस्तुत इत्यव्यवहारेण ।
 तस्मादेनं समर्थयितयम् । इह अस्यासलक्षणमेद-
 तिप्रसङ्गात्सार्थे अथिरूपे आत्म्यमणे यथोदाहृतार्था
 मर्थे दे परोदशरणे 'य एव विद्वान् पौर्णमासीं यजते'
 'य एव विद्वान्मावास्या यजते' इति । तत्र
 संदेह किमेते यजतिगन्ते अपूर्वेषो कर्मणो
 विधायको, तत्र पौर्णमास्यामावास्याशब्दान्या स्वाभिधेव
 कालविशेषयुक्तकर्मप्रतिपादकस्या विशेष्यभागी प्रकृतानेव
 चाभिन् यागान् अनुपदत इति । तत्र हतरेषामभेदादीना
 गुणान्, प्रशासदीनामव्याखान्, आधारवादीनां शब्दान्ता
 त्यान् सिद्धे भेदे अथिद्वयपश्चदयमनभूतमयप्रयान-

मवाङ्गाङ्गिमायविषयत्वेन उपन्यासो नापि नराशरीर-
विषयत्वेन । नहि समप्रधानमवाङ्गाङ्गिमायश्च अधि-
करणश्री इत्युक्तम् । तदिह पौर्णमास्यानासा-
स्युक्तयोर्विधातुरयम्, तदभिधेयकर्मभेदः, समप्रधानश्रीना-
मप्रधानयम्, इत्येतन् त्रयं उत्तरोत्तरसशब्देन
अविनाभावमन्यात् एकः पञ्च । तथा तयोस्तुवाङ्कम्,
सङ्गायकमनिदः, आग्निवादीन् प्रति आषाढश्रीनामङ्कम्,
इति तैवेव प्रकारेण अपरः त्रिकः । त्रितयस्यविकल्पस्य
च सागविनाभावमात्र एकविध्यैव इत्यद्वयसिद्धिर्भवति
इति पञ्चदशेऽपि शब्देन साधितम्, तैरेव द्वयसिद्धि-
मत्वा कर्मभूतस्तृतीयः तृतीयोऽयं उपन्यस्तः । तत्र चार्थ-
रहीताऽपि भेदाभेदो विस्वीकृत्यार्थं पुनन्ते दशितौ ।
किमर्थं पुनरप्येवमवहितयोः समप्रधानाङ्गाङ्गिमायद्वारेण
भेदाभेदयोश्चक्यासः कृतः ? एषा हि आचार्यस्य शैली इति
के चित् (कृत्रदाय उपन्यासो भाष्यरूपविक्रिया इति) ।
तथाहि पूर्वोचिताश्वेतरेपि अपूर्वमेवमेव उपन्यस्तवान् ।
(स्मृतौ लिङ्गदर्शनानुसारेण एवं कृतमितं परिहरति-)
अथवा क्त् लिङ्गदर्शनं वरवति ' विह्वलो मङ्गलादयो
दृश्यन्ते ' इति (ननुर्षभते), तत् साक्षात् भेदनिराकरणाय
असमर्थं समप्रधानभाग निरणरिष्पति । तत्रिणकारणे च
सति अविनाभावात् विधिभेदापि निरुह्यावेव भवतः,
इति तदुपजीवनाय उपन्यस्तवतः । कैत्रभेदोपन्यासे तु
सदस्यभेदेन स्यात् ।

तत्र देवा पूर्ववत्सो भविष्यति । एकः समप्रधान्य-
द्वारेण आग्नेयादीना कर्मविधित्वे सत्येष पौर्णमास्य-
मासास्यापनुक्तयोः तद्व्यतिरेककर्मविधानात्, अपरः
पुनः तयोरेव कर्मविधित्वं इतरं तत् गुणविधानार्थत्वं
इत्येवम् । प्रथमं तावत् व्यतिरेकशब्दं परिहराति ' शब्दा-
न्तरमात् अभ्यासाच्च समप्रधानानि ' इति । यद्यपि
चैतौ हेतु साक्षात् समप्रधानत्वेन न शक्यते, तथापि
तत्रप्रतिपत्तेन योऽर्थो भेदः प्रतिपद्यतः, तेन संक्या-
देकताकथनम् । एतदुक्तं भवति- ' अयोग्यः सन्दा-
न्तात्तान्, योग्यश्च अभ्यासात् भेदः, तत्रश्च सम-
प्रधानानि ' इति । न च समप्रधानत्वात् किञ्चित्
प्रयोजनमस्ति । न च गुणव्यतिरेकानि किञ्चित् भूयते,

येन विधिव्यापारतः कर्मस्वरूपविधानमुपेक्षेत । न च
एषा सजा केतु चित् प्रकृतेषु प्रथिद्धा । वर्तमाना-
पदेशोऽपि च सति प्रयोगवचनापर्यवादात्प्रथमकथादी-
नायन्यतमेन ' समिधो वजति ' इत्यादिवत् विधिः ।
अत्रपि च यच्छब्दोपशब्दे ' यदाग्नेयोऽष्टाक्षपाकः '
इत्यादिवत् विधियन्यतमवलोपः । न च सागमन्तरीय-
वत् विधिविस्तृत्यः, सागमन्तरेण पुनःपुनरन्तरं प्रति प्रति-
पादनेन अर्थवत्त्वात् । न तु इह कर्मन्तरकल्पनादयम्
प्रयोजनमस्ति । न च कस्य चिद्व्यत्यस्य विवेः श्रुतिः
संभवति, एतान्कथनाभावात् । किं पुनरनयोः कर्मणे-
द्वैवदेस्तम् ? तदुच्यते । ' औपे साधारणं द्रव्यं,
क्षेपता मान्त्रयार्गिका । रूपवन्तावतो यागो विधी-
येते श्रूयकतया ॥ ' ' सर्वस्मै वा एतद् यथाय
श्रूयते ' इति सर्वाधीनात् शेषेन उपासुपाजस्य प्रौढाभ्य-
ष्ट्यस्तम्, एतन्ननोरपि चाग्नयोः । तथा आरव-
भागयोः क्रमे चत्तोऽनुपाजस्य पर्यन्ते द्वे आग्नेयो,
द्वे सौम्यौ । ते बलीयसा वाक्येन अत्रच्छ्रय अनयोः
कर्मणोर्विधौयेते ' वान्त्यौ पौर्णमास्यामनुच्येते, वृषत्वती
अमावास्यायाम् ' इति । नहि पौर्णमास्यामावासागन्त्यान्मां
एतत्कर्मव्यतिरेकं अन्यदहोच्यते । ननु कालचक्रवैद्यौ
इह प्रमुच्येते । (परिहरति-) किं (हि) कालस्य मन्त्र-
सक्येन । दृष्टश्च सप्तमीनेदिष्टाना कर्मणा प्रधानभावाः ।
तथा ' येन कर्मणोर्लेव, तत्र जवान् जुहुयान् ' इति ।
तेन अनुपाजसाद्वयस्य तुल्यार्थत्वात् विकल्पमानस्य अनु-
रूपं याग्याऽपि कल्पयित्वा । (आग्नेयानुपाजस्यपक्षे
याग्याऽपि आग्नेयो, सौमीयस्ये सौमी कथा इति एकः
परिहारः) । अथवा युगपद्विधानात् समुच्चये सति
द्विदेवत्यकर्मोप्यनुपाजान् द्वेदे वाक्ये अपि कल्पयित्वा ।
(इतरेतरयोर्विहितद्वन्द्वमास्तत्वेन एकश्रोतस्यापि इते-
तरयोगमात्रिणात् अनुपाजसाद्वयस्य समुच्चयप्रतिपत्तिरश्रीन
अग्नीयोमशेदेकतावत्यकल्पनात् द्योरेषंबलम्, याग्या
च तदालुस्येषैव आग्नेयो सौमी चान्या कस्या इति
द्वितीयः प्रकारः । कल्पनाशेषेऽपि एकैव दिदेकत्या
याग्या इति तृतीयं प्रकारमाह-) यदा एतेन अग्नीयोम-
देवता । (एकस्मिन् कर्मणि अनुपाजसाद्वयानुपाजसात्,

यायाऽनुवाक्यात्वेऽपि च इतरेतरयोगोपपत्तो अनु-
 शब्दस्य च यायायागमिपि श्रेयश्वश्राद्धाग्नेन अतिरोधात्,
 सत्वचिनाशेऽथ अङ्गत्वेन अग्नीयोरभवेव्यवर्थाभ्यन्वयान्त्,
 मनोतान्यायेन एङ्देश्वात् तत्प्रकाशनेन तमयोः
 सवदोपपत्तेः, अश्रुतव्यवस्थापरिहाराच्च श्रुतयोरेव मध्ये
 अनुवाक्या एका, याया एका । इति चतुर्थं प्रकार-
 मह-) अथवा धर्मोपयोरेव एका याया कर्तव्या,
 तथा वृषन्वयोः । अतश्च श्रुतिविहितमन्त्रकर्ममन्त्रा-
 न्यायाऽनुपपत्ता अग्नीयोरभौ देवता उभयमाभ्यवसीकते ।
 आन्वमागशेस्तु पुरुषव्यवस्थेण वाक्येन देवता तावत्
 प्रातेन, ' यस्मै कस्यै चिद् देवतायै हविर्निर्वपन् आन्व
 स्यै नो पुस्तदाद् यजन् ' इति । यायाप्रतिधावाधि-
 तैव अनुवाक्याऽऽगमश्च दाधावधीभ्यः कर्तव्यः इति
 न विशिष्टं विरुद्धम् । वस्मादग्नि कर्मान्तरत्वेऽपि रूप
 मिति भेदः । अथश्च समप्रधानानि । (आवाङ्कते-)
 भेद इति यज्ञीनः, समप्रधानञ्च तु न मृष्यमहे । कुनः ?
 ' निवेशः केपु चित् त्वेव पृथक्त्वेनाभिधानयोः ।
 फलं च तद्विनिष्टेभ्य इति साम्यं न युज्यते ॥ '
 (श्लोकं व्याचष्टे-) दर्शपूर्णमासमिधाने हि विशिष्ट
 वाग्व्यवस्थितौ, तेन तन्मात्रधैव फल्वात् इत्येता तत्सवि-
 धानात् अङ्गत्वेन भवितव्यम् । (आगङ्का निराकरोति
 पूर्वपत्नी-) अत्रामित्रीकते । ' प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य
 निरामिष्टं विशेषणम् । तस्माद् व्यञ्ज्यतोचेन नामा-
 र्थोऽत्र निरूप्यते ॥ ' सर्वत्र नामयुक्तकर्मविधाने सामा-
 नाधिकरण्यात् वदाचित् धन्यर्थविशेषो नाम्ना निरूप्यते,
 नदान्ति नामार्थो यतिना । यो यत्र पूर्वत्रयमिदार्थो
 भवति, स इतर स्वविषये व्यापयति, यथा ' ज्योतिष्टोमेन '
 इत्यत्र ज्योतिर्मि- निवृत्तादिभिः स्तोमैर्भोगात् प्रसिद्धा
 र्थेन नाम्ना दीक्षणीकाऽऽदिभ्यो यतिः निवार्यं खेन्धाने
 स्थाप्यते । तथा ' राज्यायेन ' इत्यत्र नाम वाक्यात्
 विषयत्वेन उपपन्नमान प्रहास्यगमसिद्धेन यतिना स्व
 विषय नीयते । तद्विद् प्रातिपदिकद्वयसमासदिवचनार्थानां
 दर्शपूर्णमासपदोपधानानां न प्रथितप्रसिद्धिर्गति, यथा वने
 तद्विषयत्व विहायेत । यतिः पुनर्दागमाने प्रमकः सन्
 अधिकरणे प्रकृतैषु स्थापित शक्नोति अप्रसिद्धं दर्शपूर्ण

मासशब्द स्वविषये नियन्तुम् । तदश्च ' दर्शपूर्णमासा-
 म्याम् ' इति अविचिन्तानुयसमासस्यैविवर्णनेलो-
 भावमात्ररूपेण (कर्णपट्टिकामात्ररूपत्वेन इति रुद्रिणा
 उक्ता) केवलकथयथादिप्रकृतार्थोपवागनामस्य एतन्पूर्व
 शब्दवत् प्रतिपद्यते । ' सुभा सुभो भवन्ति ' इति बहु-
 वचनस्य स्थाने द्विवचन समसामुदाहरात्कवचनत्व
 वा । कथ पुनः ' दर्शपूर्णमानाम्याम् ' इत्यप्रसिद्धम् ।
 (उत्तरम्-) यदा तावत् ' वाच्यकालयुजो वागाः
 प्रवृत्ताः सन्ति के चन । द्विसंख्योपचित्युक्ताश्च
 प्रसिद्धिर्गेषु विद्यते ॥ ' तत्राम अशेषस्वार्थपरित्यागेन
 अत्यन्तपरानुयोविशुद्धिं मजते, यत्र कश्चिदपि अंगं
 अप्रसिद्धं । इह तु दर्शन कालेन पौर्णमासेन च समुक्ता
 आग्नेयादिवाग निरूप्यन्ते । द्वित्वनुक्ताश्च आन्वमागदप्यं,
 तेषामनुक्तः परित्याग इति । (स्वार्थसमाप्तस्य वाक्यस्य
 वाक्यान्तरानन्वयवत् पदस्यापि स्वार्थसमाप्तस्य पदा-
 न्तपानन्वयात् नैवैकाग्रप्रसिद्धिमात्रेण यत्रिविधोपपत्ता
 युक्ता इति परिहरति-) तदुच्यते । ' प्रकृतियप्रत्ययौ
 पूर्णौ विशेषेण यजति श्रमौ । आग्नेयाद्याज्यसामादा
 वैकत्रैकार्थशून्यता ॥ ' यथापि आग्नेयादिषु स्वमिषेव
 कालयोगात् प्रातिपदिक वर्तते, तथापि तेषा बहुत्वात्
 द्वित्वानुपपत्तेः असमर्थं पदम्, यत्रापि द्वित्वमिति
 आचारदीक्षव्यभागोर्वा, तत्रापि प्रातिपदिकस्य अत्यन्त-
 मशक्तिः । न च अर्थप्रकरणशब्दान्तैः विस्पष्टं सामाना-
 धितरण्यमस्ति, येन केनचित् वर्णत्तमान्यात् आरण्या
 विचारण्यायेन (आख्याधिकारन्यायशब्दे इष्टयम्)
 शौक्येन वा तद्विषयत्वमभ्यवसीयेत ।
 कस्मात् पुनः इमावेव अपूर्णौ पूर्ण- (पौर्ण-)
 मास्यमावासासकतैः द्वौ कर्णौ फलान् न विधीयेते ।
 तथापि, ' सिद्धान्तेऽपि तु याहृग्भ्यां शब्दाभ्या-
 मनुकीर्तिवौ । वायेव ससुदायौ द्वौ विधान्येते फलं
 प्रति ॥ ' यदि कश्चित् ' दर्शपूर्णमासवचनोः पौर्णमास्य-
 मावासाशब्दोश्च वैलक्षण्यात् न पूर्वमन्त्रप्रसिद्धात्
 फल्वाक्ये अस्ति ' इति व्रथात्, स वक्तव्यः ' तुल्ये
 दोषोऽयम् ' इति । तत्रापि हि पौर्णमास्यमावासाशब्दकालेन
 समुदायौ फलन्ती इती, न च तयोः प्रयोगाक्ये अस्ति

शब्दत्वात् प्रत्यभिधानम् । अथ तत्र विनाऽपि एकाऽनु-
सारेण कालयोगात् इत्तिरिधत्ते, स ममापि अस्त्येव काल-
योगः ' पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत ' अमावास्याया-
ममावास्त्येषा यजेत ' इति । नैतदेवम् । एवमपि हि
' पण्यगमन्यादियानामानययोश्च (दर्शपूर्णमास-
यनयोः) द्वयोरप्यम् । समानः कालसंयोग इति
नैष्टायधारणा ॥ ' नहि अद्यनां कालसंयोगे सति
अवधारणे हेतुरस्ति, येन अनवैरेव फलसंबन्धः स्यात् ।
स्वादेनात् एतेषा मध्ये ययोः फलोश्चित् फलसंबन्ध
इति, तदयुक्तम् । ' विशेषहेत्वभावे हि ग्रहणं
निष्प्रमाणकम् । पक्षे वाऽङ्गप्रधानत्वं विशेषात्त
विकल्पते ॥ ' विना विशेषहेतुना सायत्वकाळसंबन्धस्याप्ये
सति यावेन गृहीती तत्रैव इतरेषा प्राधान्यप्रामाण्यमावा
सता अङ्गत्वापादानाद्विद्वद्भावा स्थात् । अथ विकल्पेन
संबंधा पाक्षिच्छेऽनुग्रहः कल्प्येत, तत्रापि तस्यैव
कदा चित् प्रधानत्वम्, कदा चिदङ्गत्वमिति विप्रति-
रीद्धम् । उभयशक्तता चाङ्गताया प्रवृत्तेः, प्रधानत्वेन च
नियुक्तेः आग्नेवादीना विकृतिगमने यावन्मैव संशयवन्तः ।
सर्वसंख्याश्च केन चित् अवाल्लगामान्यावच्छेदेन
संख्येषु वर्तन्ते । न चा अपूर्वयोः आग्नेवादीना वा
समस्तानामेकदेशे वा किञ्चिदालान्तराभ्यामर्थं दृश्यते,
येन द्वित्वमवधार्यते । य एव हि गृहीतस्त्वैव यागान्तरा-
पेक्षया तद्वृत्तेन बहुत्वेन केवलमापेक्षेण चैकत्वेन द्वित्वं
वाच्यते । ततश्च द्वित्वकथाप्रसिद्धिः । सिद्धान्ते तु सन्द-
र्भेन समुदायद्वयापेक्षयात् अस्मद्भाषासूत्राप्रसिद्धिदृष्ट्यात्
अज्ञानत्परमैयोगात् संभवति द्वित्वयोगः । तदस्तेन च
कालयोगात् कथञ्चित् दर्शपूर्णमासप्रातिपदिकशोभसिद्धि-
सिद्धिः, इत्युपपद्यते यागविशेषकत्वम्, न तु पूर्वपक्षे
समुदायसंज्ञापादानाभावात् सत्यावृत्तिः इति प्रकृतयाग-
गानै एव फलसंबन्धः । (अङ्गते-) अथ कस्मात्
अशापेव यागाः पौर्णमास्यमावास्याकालगतद्विवापेक्षया
रूपविशेषकाः सन्ती न विधीयन्ते, यथा सिद्धान्ते समु-
दायगतद्विवापेक्षया षट् विधासकन्ते । (पहिरति-)
न ईदृशेन अस्फुटेन प्रकृतयागान्तराभिमानं भास्वतं
शक्यं भिन्नंयितुम् । न च अदन्त-परिरेकात् कालगता

संस्था यागसामानाधिकरण्यानिर्देशाहां भवति । समुदाय-
समुदायिनोस्तु अन्यतिरेकान् अविरदः संस्थातन्वयः
सिद्धान्ते । (पूर्वपक्षप्रयोजनमुपशारितसुखसंदर्भ-)
तस्मात् पूर्वपक्षे यजिनश्चेतैव नामपदवृत्तेः अविशेषेण
सर्वे यागाः समप्रधानाः । [वस्तुतः पूर्वपक्षोपसंहार
एवावम्] ।

(नृवं द्वेषा योजयन् तद्विद्वान्तराह-) तथा प्राम्ने,
अभिधीयते । प्रकरणं पौर्णमास्यमावास्यासमुदायोः
आलम्बनं स्यात् । प्रकृते इति प्रकरणम् । अथवा
मन्त्रं तयोः सहकारि भवेत् । ततश्च तन्मात्रप्रति-
पाद्यः अर्थः प्रहीतव्यः । (पौर्णमासीग्रन्थेन उदाहरणोक्त-
विद्वदाङ्गयोः उपलक्षणम् । प्रकरणगन्तव्य फलसुत्पत्तौ
आलम्बनपदाध्याहारः, भाष्यशुल्कयो च सहकारिपदाध्या-
हारः) । कुतः ? ' विधाप्यको नियुक्ते हि सर्वो-
ऽसाधारणे यथौ । न च तत्र प्रवृत्तिः सादृशात-
द्रव्यदेवते ॥ ' नहि अनेन यजिना पौर्णमास्यमावास्या-
पदान्या वा यागसामने बुद्धि क्रियते । न च प्रकृतकर्मप्रहणं
तत्पक्षेऽस्ति । तत्र अज्ञातरूपे सति अपूर्व कर्मणि न
कथञ्चित् प्रवर्तते, ततश्च वाङ्मनेन अनर्थक भवेत् ।
प्रकृतप्रहणे तु तेषा इत्येवैकत्वयोगात् एतत्कालविक्रियाम
स्वरसानादर्थैकत्वम् । ननु उक्तं मत्वसेऽपि अस्ति इत्य-
देवतमिति, सत्यम् ' यथाकथञ्चिच्छ्रयेत द्रव्यं
साधारणं स्थितम् । तथापि देवता नास्तीत्यरूपत्वात्
मुच्यते ॥ ' नहि मानववर्गिणी देवता संभवति, मन्वाणां
कर्मविशेषेण आन्यमागार्थत्वात् । न च अस्म वास्येन
कथं, निरोधाभावात् । सर्वत्र हि अविशेषेण सामने
निलिखमाने विशेषसंख्याकल्पः । इह च (' वान्ती
पौर्णमास्याम्, ह्यनन्ती अमावास्यायाम् ' इति वाक्ययोः)
पौर्णमास्यमावास्यागन्तौ यदि कर्मवचनावेव स्यात्कम्,
ततो न विरोधः परिहितः । कालवचनत्वे तु अनयो-
रविरोधः । साधारण्यञ्च अविशेषश्च एव समर्थनीयः ।
किञ्च । ' प्रथमं काल एवाभ्यां शब्दाभ्यां प्रति-
पाद्यते । पश्चात् नन् कर्म तद्योगादतः कालोऽत्र
गृह्यते ॥ ' नहि हि सर्वत्रैकप्रसिद्धः कालः
अथ न समवेद्यत्, ततः तद्विक्रमेण वर्गीणी एते-

याताम् । अपिच उपपन्नतर कालवचनत्वे सतामी । तस्य सर्वत्रैव कालस्य अधिकरणत्वात् न कर्मणः । अपि करणगतपक्षेः यथाकथञ्चित् कर्मणीयं स्यात् । यत् किं कालस्य मन्वसत्त्वमेव इति, यदि तादर्थ्यलक्षण एवैक संकषे भवेत्, स चात्र अस्माभिरुच्येत, तत् एवं युज्यते वक्तुम् । इह तु आभ्यमगो प्रति तादर्थ्ये व्यनक्षिते, सवरे च प्राप्ते कालभेदेन प्रयुज्यमानयोर्मन्त्रयोः व्यवस्था प्रात्र क्रियते ' वार्धश्री पौर्णमासीस्यशोराभ्यभागयोः, वृषभ्वती अमावास्यास्योः ' इति । किञ्च, ' प्रज्ञात-देवतत्वाच्च दृष्टार्थाऽरूपवधानता । मत्पक्षे, भवत-स्त्वत्र प्रसक्ता बहुकल्पना ॥ ' सर्वत्रैव आकाङ्क्षा पूर्वकः संकषो भवति । आभ्यमगो च प्रज्ञातामीशोम-देवस्यो तदभिधानसमर्पणत्वाकाङ्क्षितकारणत्वेन मन्त्रान् गृह्णीत । त्वयस्के तु अपूर्वयोः कर्मणोः अज्ञातदेवतत्वात् न मन्त्रापेक्षा । तत्रश्च मन्त्राद्विशेषद्वित्वादिफल्यनात् अन्वेषितानेवार्थविधिप्रसङ्गः । पुनश्च मान्यवर्गिकानेक-देवताफल्यना । नहि एकरूप कर्मणः अनेक्या देवतया, अनेक्या अनुवाक्यया (च) कार्यमिति । पुनश्च अशुभ याज्याकर्मणाश्रयणम्, आज्यभाग्येषु अशुभतुणोऽनु-वाक्याफल्यनम् । यच्च ' एका याज्या एका चतुवाक्या मविध्यति ' इति, न तत्, अनुवाक्यफलमाल्यावाधात् । अपिच तत्पक्षे लिङ्गस्य अग्निशोचकत्वात् वाक्ये च कर्मण्येन ' आश्रयणात् ' वैश्वीमन्तृच्य ' इत्यादिवत् अदृष्टाभंग्यनेः न मन्त्रावचना, मन्त्रस्येन अनपेक्षि-तत्वात् । मान्यवर्गिकदेवताफल्यनातश्च वसमागदुपपाठ-कत्वम् । आभ्यमगयोः पुनर्द्वित्वात् प्रज्ञातद्विदेवकत्वाच्च प्रकार्याकाङ्क्षिताः प्रकाशका मन्त्राः लिङ्गकर्मविनियुक्ताः सन्तः एतन्तेन दृष्टार्थता प्रतिवपन्ते । तत्र च मन्त्र ताद्विशेषद्वित्वादिषु प्राप्तेषु कालद्वारेषु व्यवस्थामात्रविधा-नात् लक्षण शक्यस्य, न चानर्थक्यम् (तुषापठः पृ. ७२६) । नहि सनिशान्तं व्यरस्था सिद्धा । (मान्यवर्गिकदेवताप्रार्थनावशुस्तहरति-) तस्मात् देवताऽपि अगकत्वात् । (पृथ्व्यमुपमर्हरति-) अतश्च अरुपयन् अकर्मत्वरता । (वातार्थक्यापत्त्या अनु-वर्धितरनुपपत्तिमागदृते-) किं पुनः समस्तानुगदस्य

प्रयोजनम् ? (अनर्थक्यमुपपादयति-) पदत्र ' यद्-तद्भागवाक्यार्थविधिज्ञान्या हि चोदना । धर्मं प्रत्युपयोगित्वं न कथञ्चित् प्रपद्यते ॥ ' (' दृष्ट्या जुहोति ' इति कर्मण्येन दाधिविधानात् पदार्थचोदना । ' दृष्टी प्रैगानन्नाह ' इति दृष्टप्रातिपरिकार्यविधानात् तद्भागार्थचोदना । ' नोमेन यजेत ' इति विशिष्टविधा-नात् वाक्यार्थचोदना इति । विद्वद्वाक्योपरि प्रयोगं चचनाद्वर्यात् धर्मप्रमोपयोगो भविष्यति इति परिहरति-) उच्यते ' यथैशोत्पत्तिवाक्यानां प्रयोगवचनान्नता । तथैव तदुपादानात् द्वित्वासिद्धयाऽनयोपरि ॥ ' (तदुपादानात् द्वित्वस्योपादानात्) । वाच्यत्वेन हि समुदायद्वये कल्पिते ' दर्शपूर्णमासयान् ' इति द्विवचन सिध्यति इत्यर्थवत्तम् । नहि विधिवैक प्रयोजनत्वात् इति कथितं नियमहेतुरस्ति, अविधेरपि विधिशेषत्वेन अर्थवत्तात् । न त्वान विप्रक्रीर्षातामप्रेयादीना एत-द्वाक्यद्वयमन्तरेण द्वित्वस्येवाशोचित्वं समवति । एतदेव चाभिप्रेय आस्य पक्षस्य प्रयोजनमेव तुणप्रधानत्व आदित उक्त्यस्तम् (भाष्ये) । इतरथा हि ' अविशोपादनार्थकं हि स्यात् ' (२।२।२) इत्यस्योत्तरमपरिकल्प्य अनुवादपक्षो दुरुपन्यास एव स्यात् । (अनुवाद-नर्थक्यपरिहायमुपसहरति-) तस्मात् अस्ति प्रयोजनं समस्तकथयुक्तादेषु इत्युपेयः ।
कर्म पुनः अत्यन्तमिच्छाना कर्मणा समुदायोक्तं यन्वत् ? यन्वमिति नूनम् । ' एवमात्ममिसंयोगाद् भिन्नानामपि कर्मणाम् । समुदायार्थं शक्यमेक-देशस्यवृक्षवत् ॥ ' यथै हि एकदेशसिपातत् वृक्ष-नालोच्य ' वनम् ' इति समुदायबुद्धिर्भवति, एव एक-कालयुक्तकर्मसमुदायनामपेक्षबुद्धिः । तद्वैकत्वावधार-णाच्च ' पौर्णमासीम् ' इत्येकत्रयननिर्देशः । समुदाय-वचनात्वेव चैतौ तद्वक्षितसमुदायगतसहस्यद्वारेण एक-वचनान्त्वं विप्रान्ते, न समुदाययोरेव नामपेये भवतः । तथाहि, ' मामानाधिपरुष्येन यागानामत्यनिश्चयः । समुदाये च यागत्ये नाम्नादिव्यवस्थितम् ॥ ' (ननं पूर्वेण धनस्य ' किन्तु ' इत्यप्यद्वारेण उत्तरवपमे शोच्यः) । ' पौर्णमासीं यजते ' इति प्रति-

सामानाधिकरण्यात् यागानामवेयमेतत् इति गम्यते । न च व्याघ्रवादीनां समुदाये यत्नार्थं समवेतम् । किं तद्धि ? प्रत्येकनामप्राप्तियु । तस्मात् यथैव एतेषु प्रत्येकं यतिः, एवं नामपेयमपि । न च समुदायोत्पत्तिः एकेन कालेन युक्तम्, आग्नेवादीनामुपचिन्तिते परस्परानपेक्षत्वेन समुदायत्वानुपपन्नत्वात् । ततः काश्चिदनेनापि प्रत्येकनामपेयं इति शक्यं वक्तुम् । यदि च समुदायनिरपेक्षेण समुदाययोः एते नामनी स्याताम्, ततः प्रयोगजनयेन्नपि समुदायौ फले विधीयेदाताम्, ततः अवयवानां अद्यापनत्वात् समुदायत्वैकमपूर्वम् । अतश्च प्रत्येकपूर्वाणामभावात् कर्मभेदवैयर्थ्यप्रसङ्गः, सर्वव्याप्तां च एकपूर्वनिवन्धनत्वात् सद्दीर्घवृत्तित्वं स्यात् । न च प्रत्येकमिति कर्तव्यतया आग्नेवादिः संबध्येत् । ततश्च दत्तातन्नावृत्तिप्रयोगादिविचारसंबद्धत्वं भवेत् । न च प्रत्येकस्मिन्नेव सौवादी समस्तेतिकर्तव्यताऽतिरेकाः स्यात् सहस्रादिशब्दवच अवयवत्वमाभावात् एकपुरुषोऽसौ पौर्णमासी, सान्नाय्यरहितान् अमानास्या इत्येवमादिव्यवहारोऽप्येदमसङ्गः । 'गंधातस्य अनोदितत्वात्' (११।१।२५), 'संधातस्य नुणत्वात्' (७।१।३।१७) इत्येवमादियु मध्य एकप्रकरणां समुदायवचनत्वमस्युपगतम् । इतरथा हि स एव शब्दाभिहितत्वात् बोधेत, कर्त्तव्यत्वाच्च प्रधानं भवेत् । तन्मातृपदार्थमीदृशसमुदायाः समुदायिन एवामिधीयन्ते । तेषां तु बहुत्वात् बहुवचनगमनेन उक्तगता एकवचनयोगः इत्यभिप्रेत्य समुदायशब्दतया अत्रकल्पितत्वे इत्याह (भाष्यम्) । तथा च भवति हि बहुनामैकवचनान्तः (शब्दः) समुदायपेक्षः इति । अनेखां नाममेव समुदायस्य भवति, नामिषेपत्वम् । मूषननशान्ते अस्ति यत्र समुदायत्वसंज्ञकसमुदायवचनो, तदा साशब्देन दृष्टन्ते, यदा तु समुदायमेव व्रतः, तदा तस्मिन्निषेचनत्वमामात्रेण दृष्टव्यत्वम् । एतेन दर्शपूर्णमासवाद्यौ एतत्प्रवर्तौ व्याख्यातौ । तस्मादस्मि समुदायदिव्यापेक्षानिमित्तैश्चन्द्रवचनप्रसिद्धिः समुदायानुवादप्रयोगजनम् । [इदमेकं इदमेकं इति एकत्रैवस्य यः भवत्य समुदायदिव्यापेक्षानिमित्तभूतः, तस्य सिद्धिः अनुवादप्रयोगनिवर्तयः] यथा वक्ष्यति ' वृषवत्वेना-

मिषानवोनिनेयाः ' (वृषवत्वे त्वमिषानवोः इति भा-
सुनापठः । ४।४।२।१३५) इत्यत्र । (एवं सिद्धान्त-
सूत्रावयवं पठित्वा न्यायममिषेच-) तद्विद्विद्वानुवाक्री
हि दर्शपूर्णमासवाद्यौ तद्विषयो भक्तः (इति) ।
(पौर्णमास्यमास्यापान्द्रोक्तसमुदायदिव्यापेक्षानुवादित्वात् दर्श-
पूर्णमासशब्दयोः समुदायविषयत्वं इति न्यायः) । अस्ति
च पौर्णमासीपूर्णमासशब्दयोर्दुःसाक्यम् । तत्साह-
चर्याच्च दर्शशब्दस्य अभावात्प्रातिपत्कत्वम् । विपर्यय-
हेतुत्वेन च स्थीयत्येव प्रतिपत्तिः यथा काण इति
चक्षुष्मान् [काणः ' चक्षुष्मान् इति इत्यन्वयः । यथा-
श्रुतोऽप्यन्वयः समवत्येव, उदेत्यविधेयभावात्सु विप-
रीतः] । तथा च वक्ष्यति (४।४।२।१३५ सूते भाष्य-
कारः) शक्यते च चन्द्रमसः अदर्शनात् (अमा-
वास्या) दर्शः इति वक्तुम् (लक्षयितुम्) । तथा
अन्वारम्भणीयाकक्षयदिपे अमावास्यादर्शशब्दौ समाना-
धिकरणौ दर्शयिष्यति । (' दर्शो वा एतयोः पूर्वः '
इत्युपक्रम्य ' अमावास्या वै सत्सती ' इत्युपसंहारान्
दर्शमावात्सयोः समानाधिकरण्यावयवितिः । (भाष्यं
स्याचष्टे-) तेन समुदायद्वयोपेक्षितानां कल्पत्वान्
इतरेषामज्ञत्वम् । ननु च एवं सति अनेनैव गतत्वात्
चतुर्थे अपिहरणं नान्तरागम्यम्, नैव दोषः । स्थिते हि
एतस्मिन् प्रकृतवचनिमात्रश्रद्धात्तत्र पूर्वः पक्षः, सिद्धान्तस्तु
पक्षदधिकरणप्रतापान् भविष्यति । इतरथा तत्र पूर्वपक्ष
एव स्यात् इति प्रयोजनत्वेनाभिधानम् । इदमपरं समु-
दायानुवादप्रयोगजनम् ' पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत '
' अमावास्याकथामामान्याया वजेत ' इति कालसंयोगः ।
तत्र एतत् स्यात् । एतदपि वाक्यमनर्थकम्, उपरि-
यागवादेव कल्पसंवेधात्सदेरिति । उच्यते । ' अन्यथैव
ह्ययं कालः करणश्लेष्म युज्यते । अन्यथोत्पत्ति-
वाक्यस्यो निरपेक्षः परस्परम् ॥ ' उपरिचित्वाद्ये हि
अन्वोन्वनिरेषाणामपेक्षादीनां निरान्नाम च कार्यसंयोगः,
सद्रूपत्वेन उपादानात् । अथ पुनः तृतीयासंयोगात् करण-
भूतानाम् । तेषां च नष्टानं प्रयोगजनवादिद्वैतव्युत्पन्नाना-
मज्ञसहितानां चतस्रगतम्, इति तद्व्याख्या सद्रूपपदैयम्,
कालं प्रति उपादायमानत्वात् । समस्तवचिन्त्यात्वेन साह-

द्विकः परस्परगहितश्चैकौर्णमास्या युक्तः एतन्ना चाम्ना-
 वास्येवेति । यस्मिन् क्षणे एको वातः आरभ्य क्रियमाणः
 सन्नतिमनुभारति, तस्मिन्नेव इतरो, इत्यवधारणात्
 त्रिकस्यनिस्य तन्नेन प्रयोगः सिद्धो भवति । औत्प
 चिक्रकालानुरोधे तु भेदेन अङ्गवियुक्तानां च प्रयोगः
 स्यात्, इत्यस्ति विशेषः । ननु च एष संनि समुदाय-
 ह्यस्य इतरेतयुक्तस्य कारणत्वात् नाङ्गसाहित्यवत् न
 परस्परतद्विषयाऽपि (परस्परतद्विषया न इति न इति
 द्वौ ननौ प्रकृतमर्थं द्रव्यतः) इति यथैव अङ्गानां
 तत्कालकिरणम्, एव पौर्णमास्या अमावास्या आधिया,
 अमावास्या च पौर्णमासी इत्युभयोः समप्रसङ्गं, न
 वा उक्तविषयविरुद्धफलविशेषः, तत्राप्यनुष्ठानात् । नहि
 चः पौर्णमास्या अमावास्या करोति, तेन अमावास्याया-
 ममावास्या न कृता भवति, तथा पौर्णमासी । न च
 उक्तविषयकेन कालान्तर निषिद्धम्, स्वस्मरप्रतिपादन-
 माशेषेपञ्चान् । अनेच्यते । 'वाद्यो यस्य न विज्ञातः
 स्वरूपं च न नश्यति । तस्य कालः परो-
 पधिः कथ्यमानो न दुष्यति ॥' अमावास्या हि
 त्र्यस्यकालनिराकाराद्वा पौर्णमासीकालिष्यत्स्यं पौर्ण-
 मासीकालं न प्रतीच्यति, एवं पौर्णमासी अमावास्या-
 कालम्, इति एतयोः समुदाययोः कालान्तरकरणे तर्हि
 अत्रैतत्किरूपविषयादात् अदशत्कामपुर्णमासत्वं च
 स्यात् । अङ्गानां तु अनिर्वातकालत्वेन साकाङ्क्षत्वात्
 उत्पत्तिविनोदाभावाच्च अविच्छेदः साहित्यापेक्षकः
 कालः । आह- 'अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् वाक्या-
 दामाहिनाऽप्ययम् । कालोऽस्त्येवेति नैनस्य
 यवमोऽत्र निमित्तता ॥' उच्यते । 'मुख्यकालव-
 मङ्गानां न स्थितं मान्यमार्गिकम् । इदमेव हि तद्-
 वाच्यम्, यद्दलेनेतदुच्यते ॥' ननु दूरस्थानि उप-
 कर्तुं न शक्नुवन्ति । (अथ आह-) संनिष्ठस्ये-
 र्वकर्मण्ये इत्येतद्वा कुतः ? सर्वत्र वचनादुकारेण उप-
 कारानुकाराद्यौ विहायेते । सय संनिर्णयवचनाभावे
 विप्रकृतं नोरनयेति इति न विहितं प्रमाणम् । ननु च
 अन्वयेनैव वाक्येन एव तत्रप्रयोगः, किञ्चित् 'य इष्टया
 पशुना देवेन' इत्यादीनां तथापि वर्यविभाचिनिर्देशात्

इष्टेः सरगुदायित्वाङ्गसाहित्यायाः वाद्य प्रति उपादानात्
 ईदृशी विवक्षा लभ्यते । सत्यं उच्यते, न तु इष्टः
 प्रयोगः सिध्यति । तथाहि, 'इष्टिः सत्यं वा
 प्रत्येकं वाऽप्रलभ्यते । न तावत् त्रिकमित्येक-
 मन्वाद्यक् चेष्टितं भवेत् ॥' न तावत् त्रिकस्य
 इष्टिः शब्देन प्रहणमित्यवधार्यते । तत्र प्रत्येकं वाद्यत्वेन
 इष्टिः शब्दप्रवृत्तेः एकैकस्याममावास्यायां पौर्णमास्या वा
 प्रयोगः, इति न सम्भ्यप्रयोगविधिः । अथ नमस्ताना-
 माशेषादीनां कथञ्चित् रुटः 'प्रवृत्त्यादिष्टेः तोमे प्रवृत्ति'
 इतिवत् प्रहणम्, एवमपि प्रयोगान्वयेकत्वात् समुदाय
 ह्यस्यापि पौर्णमास्याममावास्यायां वा अनुष्ठानं स्यात्,
 तत्र च एव उक्तविशिष्टफलविशेषः । तदनुरोधेन व्य-
 स्थितविक्रयवाश्रयणमिति चेत्, एस्मपि यथोत्पत्त्यु-
 योभावात्येकानुष्ठानप्रसङ्गः । तथा अङ्गानां भेदेन पौर्णमास्य-
 मायान्ये प्रति उपादानमात्रात् यवकचन एकत्र प्रदेशे
 अनुष्ठानं स्यात् । तस्मात् न (य इष्टया इति-) एत
 द्वाकर्म ताभ्यां (पौर्णमास्यामावास्यावाक्याभ्यां) तुष्वा-
 संमिति प्रवृत्तौ अकिञ्चिद्वत्त्वात् विकृतीरिच सदस्माल
 तापे गच्छति । ननु अनेन तत्रप्रयोगः सिध्येत् 'समे
 दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति देशस्वानुपादेयत्वासाहित्य-
 विवशोरपत्तेः । तत्रोच्यते । 'ममस्य केवलाय चैव
 तन्त्रता प्रतिपाद्यते । तेन सर्वैरसावेको प्राणो, न
 बहवः समाः ॥' भेदेनापि हि प्रवृत्त्यमात्रानामन्य-
 देशगमनमात्रेण देशतन्त्रत्वविधिः । अथ इतरेतर-
 बोधभावात् सर्वैर एकः यमेन जागो पुन्यते, तत्रैव
 इतरोऽपि इति तन्त्रत्वमुच्यते । तथा नवि षण्णामपि
 सुगणदुपादानात् तथैव प्रयोगप्रसक्तेः । स एव विशेषः ।
 यदि पुनः उक्तविषयानुरोधेन प्रार्तते, ततः प्रत्येकं
 कालस्युक्तानां सम प्रति साहित्य उपादानीयं इति घट्टत्वेव
 पौर्णमास्यमात्रास्यानु प्रयोगः उपाप्यते । अङ्गानि च
 तावत् कालात् अनुत्पन्नमापानि प्रयोगकामानि इति
 यदवचन अन्वयते क्रियेत् । अथवा प्रतिपद्यानाङ्गवे-
 न्याः पर्यायैकैकं प्रमाणं साङ्गमपश्येत् । अप तु यावता
 उत्पत्तिशब्दो विद्यते, तावन्मात्र परिहाय योभावेन

उमप्रबन्धः कर्तव्यः इत्यवधार्यते, तत एफस्थानेव पौर्ण-
मास्यामनावास्याया वा मित्रयोः प्रमुन्यमानयोः सम्पत्कम्प
चित् समीपे अज्ञानि प्रमुन्येस्व । अथवा तदर्थमासा-
न्तराले यत्रचन अहनि । उच्ये हि यद्ये प्रधान-
कालः, प्रधानकालावधिर्मात्रं समावपितव्यो नात्यन्त-
समीपम्, अत्यन्तत्वात् । तस्मात् नैतेनापि व्यभि-
प्रेतप्रयोगसिद्धिः । अनेनेर फलव्यवस्यमि मस्तुक्तम्,
फलस्यापि देशादेर अनुपादेकत्वात् । समान् इतरे-
तरुत्यान् साङ्गान् प्रति तन्नेने सिद्धे न प्रयोगान्त्व-
सिद्धिः, विप्रकृष्टजलैरेव हि एवं फल साध्यते । अथो-
च्येत, फलं भवत् भावयेदेते. इत्यं इति साङ्गानि प्रधा-
नानि युगपत्फलभवतकालेऽनुग्रहतानि भूयते, तदथा
न विप्रकृष्टानीति । तत्रापि समुदायव्यवस्य युगपत्प्रयोगा-
पत्तिर्योगः । उत्पत्तिरस्यानुग्रहेण वा पूर्णवदेव प्रत्येकं
प्रयोगादियोजना । न च फलमनगत्यः अस्त्यप्रयत्नः ।
सोऽपि हि प्रधानेति कर्तृपताकालेनैव परिच्छिद्यते । तत्रश्च
असत्कालालोचनेन यावन्त प्रयोगकाले अद्भ्यप्रधानानि
स्यान्नुपपत्ति तावानेव फलभवतकाल, तदत्रेव तद्विषय
योग्यत्वम्, इति सर्वथा घट्टम् पौर्णमास्यावास्यायु
इत्येवां साङ्गाना चापवर्गः । एकसमुदायसमीपे वा अद्भ्य-
प्रयोग. अर्थमासांतराले वा यत्रकचित् इति प्रवृत्तम्
नैतद्वाच्यमप्यः त्रिकस्यत्रिकस्य साङ्गस्य स्वकाले प्रयोग.
वाच्यसान्तरात् सिध्यतीति । उक्तार्थेवान् 'पौर्णमास्या
पौर्णमास्या इत्येत' इति कालविधिः । ननु एवं कति
जलात् इत्युच्यतेः अन्तरं । कथमन्तरं ? इत्य,
'यद्युत्पत्तौ न विद्येव यागानां कालस्यगतिः ।
समुदायानुवादत्वं निर्निमित्तं न लभ्यते ॥'
पौर्णमास्यावास्यावास्याद्यौ स्वाभिधेयकालयुक्तयागानुवादी
इत्येते । तदनापे तु नैव शक्यते वा पौर्णमासी वा अमा-
शस्येति । तदज्ञानात् अलभ्यार्थेद्वयपूर्वमासपदानिशेषित
धृष्टयागमात्रमद्वान् उच्येणि समप्रधानानि इत्येतेदेव
स्यात् । तस्मात् अर्थस्य भवितव्यं प्रथम कालसंयोगेन ।
अत एव वा उपायुगाजाय अनुत्पत्तिवाक्यमपि यन्
पौर्णमासीसमुत्तमुदाहृतम् ।

विशेषदृशनाच्च पूर्वेषां समेषु क्षापयुक्तिः स्यात् ।
४ ॥

भाष्यम्— यदि च सर्वाणि समप्रधानान्यभविष्यन्
न विज्ञेते प्रयागा इत्यन्ताम् । इत्यन्ते तु 'प्रत्यजे-
प्रयाजे कृणाल जुहोति' इति । अस्ति आत्रेयगुरुवै
प्रयाजस्य तत्रोपपत्ते । अतो न सर्वाणि समप्रधानानि ।

वा— यदि चैते कर्मान्तरे स्याताम्, तत आघार-
दीनि समप्रधानानि स्युः । ततश्च 'कर्मणस्त्यप्रवृत्ति-
त्यात् फन्वियमर्तृसमुदायस्थानव्यस्तद्वन्धनत्यात्' इत्य-
नेन न्यायेन अप्रेशादित्यत् प्रवाजादीना कृणाशोपनिपातात्
विहितकरण्या विवृतिभावनया कथभावाकाङ्क्षिण्या
तत्पूर्णासमर्थानामपहणात् प्राप्तप्रवाजानुवादेन कृणाल-
विधान नोपपद्येत । तस्माद्भ्येयगुरुत्वं प्रयाजादेः कथं
स्यादिति समुदायानुवादी ।

गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् । ५ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति पौर्णमास्यावास्यासमुत्तौ
समुदायश्रावणिति । किन्तु अपूर्णयोः कर्मशेषविधातारी ।
तथा न लक्ष्यशब्दो भविष्यति । ननु स्य नास्ति ।
वाच्यान्तरेण रूपमवगतिष्यमः । पौर्णमास्याप्रेयोऽष्टा-
कालो भवतीति । यदेतद् पौर्णमासीनाम कर्म, तस्य
पेतद् रूपमधिदेवता, पुणेहाशो इत्यमिति । अत आम्बेया-
दिभिर्गुणो विधीयते इति ।

वा— पौर्णमासीमित्येकरं प्रातिपदिकार्थगतमेव
भविष्यति, न तत्रश्चित्तसमुदायगतम् । प्रत्यक्षमुत्तश्च यजि-
दैव्येदेवतासम्भवात् हेतुनातुमातव्यो न भविष्यति । सोऽपि
वा अनेकतद्पूर्वमप्यनेकम्, समुदायानुवादत्वाच्च विधित्व
गुणवत्तम् । प्रवाजादिदेवतमपि 'यम गितानुवाद-
वचनानि स्युः' इत्येव विशिष्टविधानेन वा प्रवृत्तिस्य-
प्रयाजगुणविधिना वा सुपरिहर मन्वमानः एतानेव
कर्मविधी, शेषा गुणविधय इत्युक्त्यापरिहारमाह-
अष्टाकालादियाकृषेयु पौर्णमास्यावास्यावास्यादयोः कर्म-
वचनत्वात् वाक्यसिद्धमेव रूपवदिति ।

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राचोदिते हि तदर्थत्वात् तस्यतस्योपदिश्येव । ६ ॥

भाष्यम्— स्मैचोदना वा आग्नेयदयः स्युः । कुतः ? गुणानां युगपच्छास्त्रात् । एकैनेव वाक्येनाशनेके गुणो विधातुमिष्यते भवता । न च शब्दान्तरेण चोदिते कर्मणि अनेको गुणः परस्परसन्नधे चानति शक्यते विधातुम् । कथम् ? यदि तत्रत् ' पौर्णमास्यामष्टा कपालो भवति ' इति संकल्पे विवक्षितः, न तदा अयमर्थः अष्टाकपालः सत्या अभिसंनधयते इति । कलाहि ! अष्टाकपालः पौर्णमास्या अभिलेखयते इति । तदा तदा भगविर्यत्ने । तदानीं ' आग्नेयः ' इत्यर्थं अस्यान्तितादपि उपनिषदितः भवति संकल्पेनाभावत् नानेन संकल्पे मूर्हति ' अष्टाकपालः आग्नेयो भवति ' इति । अथ ' आग्नेयः पौर्णमास्या भवति ' इति विवक्षयते, तदा आग्नेयपुरोडाशयोः असंनध एव स्यात् । अथ पौर्णमास्यामष्टाकपालस्य आग्नेयता विधीयते, वक्तव्य चेन्नस्यामष्टाकपालो विहितः इति । अथ तस्यामाग्नेयस्याष्टा कपालता, तथाप्येव दोषः । अथ पौर्णमासीत्युभयमा संव्यते, परस्वरेण रूपद्वयत्वोत्सन्नध एव स्यात् । अथ रूपद्वयत्वे परस्वरेण विशिष्टे न्यौ पौर्णमास्या सन्नधेवास्तमित्युच्यते आग्नेयोऽष्टाकपालो यः स पौर्णमास्या भवतीति । तस्य अत्रसिद्धत्वात् एतद्व्यवृत्तम् । अथ केन चिदग्रेयै संकल्पितः पौर्णमास्या विधीयते, तथापि देवताया अविधानात् रुपाभावः एव । अथाग्निदेवता भविष्यतीति कश्चित् सूत्रात् स वक्तव्यो मियश्चानर्थमसन्नध इति, नहि आग्नेयशब्दोऽनुवादो विषिक्ष भवतीति । कस्यापिअगमो देवतामिति चेन्न । अगति विधाने देवताया अभावात् । सन्नधिगन्धोऽय देवतेति । स एवाभिष्टा कपालस्य देवता, नागस्य । सप्तादवपरमाग्नेयाष्टाकपाल संकल्पो विधातव्यः, न एव यागो भवतीति । तेन पौर्णमासीत्यन्यास्यो यागः संकल्पो विधीयते, न त्रय देवता वा । न च यावत्स यागात्तर रुचं भवति । अतो रूपानुचनत् पौर्णमास्यामष्टाकपालयुक्तीं नापूर्वयोः कर्मणो विधातव्ये । यत्कालं पौर्णमास्यामष्टाकपालान्दो लक्षणया प्रकृतान् यावाननुवदितुं दानुतो नाश्रयन्तेति ।

नैव दोषः । यदा आश्रयत्वेन शब्दाभौ नावकस्यते, तदा लक्षणयाऽपि कल्प्यमानं साधुमवति । यथा अग्नौ तिष्ठति अवते तिष्ठति, अग्निस्मिन्नेव अवतरामिणे तिष्ठतीति भवति संव्यवहारः । अष्टाकपालस्य हि लैखिक्येनेति ।

वा— नैते अष्टाकपालद्वयो गुणविषयः । कुतः ? ' प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहुवोऽप्येककृततः ॥ ' कर्मोत्पत्तिमात्रे हि प्रत्ययो भावनामप्राप्तत्वात् विबालु-भुवन्नमते । सा च (भावना) यावत् भावत्वकारत्वेन परिपूर्वते, तावत् अनुग्रहप्रयोगेण इति न विधित्वपूर्वक-ज्ञानम् । तत्र भावना आत्मज्ञानात्तदागतकारकत्वात्मान्या-न्यथानुपपत्त्या आश्रितविद्योपोपलब्ध्याया स्वभावकोशाति-कारकविभक्त्यन्तपरप्रतीतिविशेषैः भावनामात्राद्वाक्षिभिः शाक्यदेव विद्योष्यते । प्रतिपदं च यावत्किञ्चिद्ब्रह्माश्रितं जातिलिङ्गसहस्रादि, तत् सर्वं एककृतो पादानलक्षणभूतिप्रतिरन्ध्रविशेषणविशेष्यभावं अप्रतिपद-परस्वरोपशेषित्व विभक्तिसुसैव कारकभावात् भावना-यैव प्रतिव्यते । एवं यावन्ति पदानि संनिकर्षविप्र-कर्षस्थानि, तानि सर्वाणि अनुपङ्गाधिकरणोक्तेन मार्गेण अनाहत्या संनिकर्षविप्रकर्षौ युगपत् संनियन्तति । ततः सर्वविशेषणविशिष्टा अनुग्रहकोस्या भावनामासाद्य विधिः समाप्यते । स च एतेनैव प्रकल्पेन वः विशिष्टा निदप्रति इति तानेकागसिक्त्वनऽऽपत्तिदोषः । तथाहि, ' श्रौत-क्यापारानानात्वे शब्दानामतिगौरवम् । एकोक्त्यव-सितानां तु नार्थाक्षेपो विरुध्यते ॥ ' विशिष्टया भावनायामासाद्य श्रौत विधित्व यदि अन्यत्रापि भुवैव पुनर्वर्षीभ्येव, ततः पुनरकारणद्वेष अवैदिकत्वात्तथा लभेत । अथ पुनः सङ्घत् विधाय निवृत्तयात् सार्धा-न्यथाऽनुपपत्त्या सर्वविशेषणेषु प्रत्येकनिष्ठानि विष-न्तराणि आविर्भावयन् समाभ्यासाद्यगैकरूपापरित्यागेनैव असङ्घट्टाचारणकले वर्तते । ' विशेषणविधिश्चायं पञ्चादशपि गम्यते । तथापि स्यादृत्विन्यायात् ततः प्रागेव जायते ॥ ' विशिष्टनिमित्तत्वात् अर्थापत्तिः पश्चात् भवतीति यद्यपि विशेषणविधीन् उत्तरकालमगम-यति, तथापि तु आहृत्यधिकरणभावेन विशेषणानि अनु-

पादाय विशिष्टयापारासमजात् सूत्रं पूर्वतः विनोपविधयो
निष्पत्ताः, यत्. तदधीनविद्धि. विशिष्टप्रययो इत्येते इति ।
तेन बहव एवैते विषयः इति प्रत्यक्षार्थापत्तिरुच्यते ।
युगपत् नमेय वा व्याप्तिरनेते इति अनेकविधैः प्रत्यक्ष-
समर्थैर्विशिष्टविधिप्रवादेन अनेकगुणविधानं अपूर्व-
भावनानिविषये सुलभम्, नेतरन । कथम् ? 'प्रधानं
नीयमानं हि तत्राहान्यपकर्षति । अहमाहुष्य-
माणं तु नाहान्तरमसंगतेः ॥' यदा हि भावना
व्यक्त-प्राप्ता भवति, तदा तस्या. विधेयवज्जत् प्रति
हृदयकिंविधायकः सामविधानेन न तत्संगत्यापानेकविधि
व्याप्यप्रवृत्तयेषु प्रतिपद्यते । विशिष्टविधाने हि अर्था-
पत्त्या विध्यन्तराणि कल्पन्ते, न चात्र तत् समकृति,
इति अनुपपन्नश्रौतयापारासमजात् एव पत्त्या 'अनर्थ-
व्याप्तं तदङ्गम्' इत्यनेन न्यायेन भावनतः अवतीर्य
तत्सङ्घाति कारणाणि उरुर्षति । वर यावन्ति एक-
पदोपात्तैस्तत्कविशेषाणि नास्ति द्वयस्यत्वाऽऽदीनि,
तानि विशिष्टभावनानां विधायकैरेव तद्व्यक्तकथेयान्
सर्वाणि विधीयन्ते इति प्राप्तायामपि भावनाया अनेकार्थ-
विश्रुत्यपत्तिः । यदा तु अनेकपदोपात्तैस्तत्संगत्यापाने
भवति, तदा क्वचनप्राप्तायामपि तत्सङ्घा-
दपि असंबन्धमानेषु यदि एकत्र विधिर्गच्छति, तदा
नेतरन यतो भावति, एवमित्युदाहरणेऽपि अन्यगमनानु-
पपत्तिः, असङ्गतात् । एव च न भावनायत् एतेन
विहितेन इत्यत् अर्थादशेषं वक्ष्यते । एत अर्थेऽन्य-
विध्यन्तरप्रसूतो अथवा एतस्मिन् श्रौतो विधिं एकत्रो-
पक्षीप्राप्ते यत्रपि अन्यत्रापि अस्तीति वक्ष्यते, तत्
नासदुपापारात्ते सिद्धति इति पौरुषेयः अनेकौघारण-
मसङ्गः । तदर्थं गति (सूत्रवारः) चोचिते हि प्रागे
कर्मणि तदर्थत्वान् गुणार्थत्वात् तस्यतस्य गुणस्य
विषये पुनःपुन उपदिद्येत उच्यते, प्रत्यय. इत्यर्थः ।
'परस्परसङ्घे चास्ति' इति भाष्य-वार्थान्तरिसूत्रेच्छेद्
प्रदर्शनायम् । लोकेऽपि च यत् प्रधानं राजप्रभृति
कचित्प्रियते, तत् आत्मना अविनाभूतानि अमान्या
स्यन्ति अहान्यपि अनेकाणि आक्षिपति । यदा तु
वक्षित् भूताना वचित् गच्छति, तदा तद्व्यवस्थानि

भूयान्तराणि एवमपि न चरन्ति, तत्रावश्यं प्रयत्नान्तर-
मास्येयम् । न च क्व एकपदासाक्षात्प्रतिनि अशक्यं
सङ्घत् भूतो उपादानुमिति । एतमेवार्थं प्रवक्ष्यति (भाष्य-
वारः) । यदि हि पौर्णमास्युद्देशेन अष्टाकपारो विधी-
यते, तदा तत्सङ्घोत्पत्तिरपि तावदनुक्ता सती नद्येनेन
लब्धा किमुत पदान्तरविधानम् । तदाह (भाष्यम्)
भवति सङ्घाभावात् नानेन तत्कल्पते । अपाद्येयः पौर्ण-
मास्यामित्यनापि स्वसङ्घोत्पत्तिरुच्यते; पूर्वोक्त एव इत्यर्थः
इति तत्रप्रदर्शयैव अष्टाकपाठसङ्घात्वात् प्रदर्शितः ।

एव पौर्णमासीविशिष्टान्यतरानुपादेऽपि अनुपमान-
स्योत्पत्तिः, पौर्णमासीगतम्, विधीयमानान्याप्तुत्पत्तिः,
इतरेतरसङ्घम्, इति अतिगौरवम् । पौर्णमासीपदवचन-
त्वेऽपि उभयोत्पत्तिः कर्तव्या, परस्पर सङ्घम् इति
दोषो । न च अत्रैकस्यापनीयत् परस्परनिवृत्तिरिति,
विशिष्टविधानदोषात् । अतः अष्टकपालानुपपत्त्या
पौर्णमास्या अत्रेयः उच्यते, तदनुपपत्त्या वा (आमेया-
ननुपपत्त्या पौर्णमास्या वा इत्यर्थः) अष्टकपाठः इत्य-
सङ्घः । एतत्परिहाराय परस्परसङ्घं इत्यद्वैकयोः
प्रथममेव कुर्वन् उभयवत्सङ्घोत्पत्तिः, अन्यत्रेत्य च
अन्वयन विधानम्, इति युगपद्विधीयमानपरस्परसङ्घ-
द्वैशमनुभूय पुनः पौर्णमासीसङ्घद्वैशः । तत्रपरिहारायै
अन्यतः सिद्ध देवतासङ्घमनुस्र केवलकर्मसङ्घ
दर्शयति- 'अथ केन विदश्ये सकल्पितः' इति । तत्र
सकल्पितसङ्घयोगेन केविदाहुः ' केनविदद्युताया संक-
ल्पित ' इति । न तु एतत् सुकल्पिते 'अन्येन अर्थकर्मणि
तदीयस्य हाविषो हर्षम्' इति । तस्मात् हि निजजनः
सङ्घिकाद्यन्तः केन विन् वाक्येन (' आमेयमष्टाकपाल
निर्घेयत् वक्ष्यते ' इत्यनेन) वक्ष्यमाणदुक्तेन विहितः
इत्यर्थः । तदाह अष्टाकपालसङ्घविद्वेष्ये आमेयसङ्घे
अनुपमाने पौर्णमासीगतत्वा का देवता इति न ज्ञापते ।
युगपदुपपत्त्यविधिकल्पने वाक्यमेव इति । अनेनेव
मात्रेण व्याकृत्यापि सङ्घप्रदर्शितेः वचनव्यतिप्रसारः
वाक्यभेदानस्य प्रपञ्चयितव्यम् । तेन अनर्थविधातयोऽन
इत्यद्वैकसङ्घः । न च ए पूर्वप्रागे कर्मणि समकृति,
इति ' गुणप्रापूर्वसामोने ' इति कर्मान्तरत्वम् । कर्मान्तरत्वे

च सति षडवसं रूपान्वनं षडनुवाददा । अतश्च षण्णात्
 एकवचनशुद्धादि आश्रयणीयम् । किञ्च ' न वाऽन्य-
 क्रियायोगे वाक्यमेतत् समाप्यते । न च
 स्वार्थसमाप्तत्वाद्वाक्यान्तरमपेक्षते ॥ ' अथाकपालो
 भवति इति नाव पुरुरपयापारः । न च पुरोहामव्यापार-
 मार्थं विधातुं शक्यम्, अभावनाचितोपात्मकत्वात् ।
 तत्र अरदयकल्पनीये पुरुरपयापारविशेषे यागवस्वना
 व्यावर्तते । तत्र यद्यपि प्रत्यक्षे लभ्यमाने न युक्तं
 अनुमानिकत्वम्, तथापि अत्र अपरिपूर्णे वाक्ये
 वाक्यान्तरमपेक्षितिं शौर्णमास्यमासास्वाकावस्थो यजिः
 असिद्धिः एवेति नानुमानं प्रविशत्यति । अनुमिते च
 सति ' य एवं विद्वान् ' इति अनुवादसकृत्वात् अनुवाद
 एव विद्यते । क्रियासामानाधिकरण्याच्च ' यदभ्येयोऽ-
 द्वाह्यतः ' इत्यादेर्यच्छब्दात् विलक्षणः कर्तृसमानाधि-
 वरणोऽप्यु ' य एवं विद्वान् ' इत्युपरन्वयमानो विधि
 सामर्थ्यं निरूप्यात् । तथा चोक्तं ' क्रियापदैक्ययोगित्वे
 यच्छब्दो न रजेद् विधिम् । कर्तृयुक्तः स
 यवान्यप्रापितायांनुवादश्च ॥ '

व्यपदेशश्च तद्वत् । ७ ॥

भाष्यम्— ' उपाधि इ वा एतानि हवीषि अमा-
 वास्यावा मग्निवन्ते, अग्नेय प्रथममेन्द्रे उत्तरे ' इति
 समुच्चयं दृश्यते । अग्नेयादीनां गुणत्वे विकल्पः स्यात् ।
 तत्र अग्नेयं प्रथमम्, ऐन्द्रे उत्तरे द्वे इति व्यपदेशो
 नावकस्येत् । निरूप्ये घमास्योर्यवर्षानुपचक्षितिः ।

षा— ' एषेष्टिर्वसमायासा सांन्यायौषधयो-
 ष्टव । विकल्पे सति संभारपीर्यपर्यं कुतो
 भवेत् ॥ ' कर्ममेदे दि मिश्रितश्रतान् सान्नाय्यपुरो-
 हायशुद्धये एति संश्रित्ये इति समस्तसंमेलनं प्रथमो-
 षासिधपनं चारकस्येत् नान्यथा, प्रथमस्ये च चतुर्थ-
 मसि अरमगणीत्युद्यमीति स्थान् नेचरे इति ।

द्विद्वदशंताच । ८ ॥

भाष्यम्— ' चिदं च ददने, ' चतुर्थं शौर्ण-
 मास्यमासुषो हृत्ते, अर्षेदशमासस्यायाम् ' इति ।

षा— कर्मान्तरस्ये अन्वयिष्यत्वात् गुणविकल्पे
 म्यातात् षडोदरचतुर्दशानुवादस्येप । पुनः ।

' शौर्णमान्यां यदा तिस्रो द्वे दर्शयिष्ये यदा ।
 प्रधानाहुतयः सन्ति तदा संख्योपपद्यते ॥ ' तस्मात्
 अनुदायानुवादी इति सिद्धम् । आह च— ' अरुप-
 त्वाद्विषेयस्य प्रकृते शब्दशक्तिः । तत्रैव रूप-
 लभाच्च समुदायानुवादता ॥ '

शा— इति श्रौते, अग्निधीयते । ' कर्मान्तरविधा-
 यित्वे स्यात् सर्वेषां प्रधानता । समुदायानुवादी तु
 रूपाभावादिर्मां मती ॥ द्रव्यं कर्माश्चद्वयमेत देवता
 तु न लभ्यते ॥ लभ्यते मन्त्रवर्णांशेऽत्राज्यभागा-
 द्भता यतः ॥ लिङ्गरूपाभ्यां मन्त्राणामाज्यभागा-
 द्भता स्थिता । यत्नं तु व्यवसायाऽर्थमन्यार्थत्वाद्-
 वाद्यतः ॥ ' इदानीं पूर्वपक्षकायै प्रचारान्तरेण प्रत्य-
 तिष्ठते ' अग्नेदेयमरूपस्ये समुदायानुवादता । यदा
 प्रेयादिवाक्यैस्तु तयो रूपं विधीयते ॥ अत्रोच्यते
 गुणोऽनेकः प्राप्तकर्मानुवादतः । नैकेन विधिना
 शस्यो विधातुमसकृच्छ्रुते ॥ ' ततः समुदायानु-
 वादी ।

के— अपवादः संगतिः ।

सोम— सूत्रार्थानु-शौर्णमास्या शौर्णमास्युत्पत्तित-
 विद्वदाक्यस्ये प्रारणं प्रद्वन्द्वेय कर्मज्ञानं स्यात् ,
 कर्मान्तरविधौ रूपान्तरवचनाभावात् इति ।

वि— ' एव विद्वान् शौर्णमासीममावास्यामिदी-
 रितम् । कर्मन्यदुत पूर्वोक्तसमुदायानुवादकम् ॥ कर्म-
 न्तर स्वादन्यायार् भौन द्रव्य हि देवता । कर्मन्ती-
 त्यादित्वे लभ्याऽनुवादेषु न युज्यते ॥, याम्प्रीत्या
 व्यमाणात्र प्रत्येतेनं देवता । शौर्ण्यद्वृत्ते शौर्णमासी
 युक्तं त्रिं तथा ॥ अग्नेयापि शमुहस्य दित्तमिदिः प्रमे-
 बनम् । सहस्रितिः शौर्ण्यस्यामित्युक्तित्वात् विषेयिके ॥
 त्रिदशपरिषो निष्पात्रुत्तरेषुकादिना । विहितस्य
 पत्तित्वेन प्रपान्यमितरे गुणाः ॥ ' (एतदर्थेत्, ' य एष
 त्रिदश शौर्ण्यमासीम् ' ' य एष त्रिदशमासस्याम् ' इति
 वाक्यद्वयमिदम् । याम्प्रीत्याः ' याम्प्री शौर्ण्यमास्या
 मन्वधेदे, दृषन्त्या अमवासायाम् ' इति मन्त्राणां
 देवता इत्या । अनुवादश्च न युज्यते विषेयन्तरस्य

कस्य विददर्शनत् । पौर्णमासीत् ' पौर्णमास्या पौर्ण
मास्य यनेत ' इत्यनेन त्रिसमपूर्वात् । अनेनपि ' अमा-
वास्याकामावास्या यजेत ' इत्यनेनापि अमावास्या-
मुक्तं त्रिसमपूर्वात् । अनुवादस्य प्रथेवनं तु समूहस्य
दिवसिदिः । ' पौर्णमास्यां पौर्णमास्या, अमावास्या-
याममावास्याया ' इत्युक्तिभ्यां तु विक्रैपिकै सहस्रदितिः
सहानुष्ठानं सिध्यति । निद्रद्राकचयोः विधौ स्वीकृते तु
आग्नेयादिना ' आग्नेयोऽश्वत्थालेऽम्बरात्वाया पौर्णमास्यां
चाप्युनो भवति ' इत्यादिना वाक्येनेन विहितत्वात् विधेः
शाश्वतयोः । तन्मात्रं विदद्राकचे न विधिः । विहितस्य
आग्नेयादिशामपद्रुस्य प्रतिवेन पञ्चदशेन प्राधान्यं
इत्येतां प्रवाजानां गुणर च श्रेयम् । इति । के.)

भाट्ट—तत्रन एव 'य एव विद्वान् पौर्णमासी यजेत
चाद्रुस्येनोपामोति चाद्रुस्यमोति, न एव विद्वानमावास्यां
यजेत चाद्रुस्यमोति ' (तैत्थ. १।६।९) इत्यादिवाक्ये-
ऽपि अम्बाशब्दं कर्मभेदः । न चायं लट्, लोट्त्वेऽपि वा
यच्छन्देन विधिप्रतिबन्धात् विधिपुनःश्रुतभाव । ' समिधो
यजति ' (तैत्थ. २।६।१) इतिरिद्धिवाच्यते ।
यच्छन्दस्य ' यो दीक्षितः ' इतिरत् वेदत्रिक्रियामानविधि-
प्रतिबन्धकत्वात् । अत एव पौर्णमास्यमावास्यापदमपि
नाम्येवम् । ' पौर्णमास्यां पौर्णमास्या ' इति वाक्यद्वयेन
एतद्राकचविहितकर्मणोरैव कालविधानत्वात् । न च रूपामाः
' धार्मात् पौर्णमासेऽन्येने, दृष्टवती अमावास्यायाम् ' (तैत्थ. २।१।२) इति वचनेन आग्रयणमात्रमाश्रयता-
मपि मन्वाणां कर्मं कथित्वा एतद्राकचविहितकर्मोद्देशेन
विधानत् । मानाश्विनिकर्मणोरुदेवकथनाः ' सर्वान् वा
एतदहाय एवने वद् पश्चात्कामावाप् ' (तैत्थ. ३।३।५)
इति वचनेन न श्रयस्त्र मानात् । अथवा, आग्नेयादि
वाक्यैरेव पौर्णमास्यमावास्यादिसंज्ञकत्वान्नैतद्राकचविहित-
कर्मत्वभावेन द्रव्यदेवविधानत्वात् रूपत्वात्प्रसिद्धे । न
यनेन विधानत्वात् वाक्यभेदः । अत्रैतेन देवताविहितद्रव्य-
कथित्वात् एतद्वचनस्य श्रुतत्वेन विधिप्रतिबन्धकत्वे ।
न ह्यनुष्ठानेन रूपामास्यु कोमुने एव दृश्यं । सर्वेषां
विद्वत्त्ववे कर्मन्त्वविधिः । एवं च ' दार्णमामास्यां
सर्वाणो यजेत ' इति वाक्यद्वयेन एतद्राकचविहितकर्मणोरैव

सर्वेषामाग्नेयादीनां एतद्राकचविहितकर्मणोश्च प्रथमेषु
फलसम्भ. । द्वितीये तु तत्कालात्प्येन सर्वेषु दशपूर्णा-
माश्रयतिपादिकस्य कालोमेपि प्रविद्धत्वेऽपि दिनचरन्त्या-
प्रसिद्धत्वात्, आग्रयणाचारिणो तस्य प्रसिद्धत्वेऽपि प्राति-
पदिकस्यप्रसिद्धत्वात् । अत्र यत्रस्यन्यायेन नाम्नः कर्मोच-
कत्वानुवचने. प्रसङ्गात् सर्वेषामेव यागानां फलसम्भः ।
प्राशाधिकरणन्यायेन द्विवचनस्याप्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपदिक-
मान्यप्रसिद्धत्वात् काव्योक्तिनामेव वा अनयोरेव वा द्विर-
स्यापि कथयित्दुपपत्तेः फलसम्भः । न तु यन्मासेवा-
ग्नेयादीनाम् । इति प्राप्तौ, त्रिद्रुक्रमाभ्यामाज्यभागद्रव्येन
वाग्नेयीबुधन्वतीमन्वाणां प्रातानां अवेक्षितयवस्या-
विधायकत्वेन वाग्नेयीवाक्यस्योपरत्वे नानवेक्षितपौरुष-
पाठकविद्वद्राकचविहितकर्मोद्देशोपपत्तम् । अत एव
काव्यद्वयेन कर्मद्वारेण वा व्यवस्थापरत्वेव तदिति
वक्षते । अतश्च न तावदेन देवताप्रति, ' नाप्यग्नेया-
दियाक्येन, प्रातर्कर्मानुवादेन अनेकगुणविधाने चाक्य-
भेदान् । विधिक्रमस्य हि अज्ञातत्वापत्तय एकविपरस्य-
मेव सर्वत्र न्यूनम् । तस्यानेकविपरत्वे वाच्यमश्रुत् । न
च विधिप्रतिबन्धनादवाक्यभेदः, विशिष्टव्याप्त्युत्पत्त्यन्वात् ।
उक्तं घेनत् कारकत्वात्प्रत्येन यम तद्विज्ञादिदृष्टिः, न
तत्र परस्परान्यत्, अपि तु यम अश्रमिषानीमिवादी
तद्विदितिकल्पनत्वेन श्रुतिलाभैव स इति । अतश्च प्रकृतौ
देवतातस्य यत्रदानद्वाराक्यत्वात् परस्परसंभक्तानुपपत्तेः
उपपत्तिरिति कर्मन्त्वविधानमे तावदवश्यम् । अतश्च रूपा-
भारस्तदवश्य एव । अस्तु वा कथयित् रूपानामः ।
तथापि न विद्वद्राक्ये कर्मविधिः, यच्छन्देन विधि-
शक्तिप्रतिबन्धेन विधिपुनःप्रकारैरामावात् । न च
तत्र वेदत्रिक्रियाशक्तिप्रतिबन्धकत्वम्, यच्छन्दैरेव
तच्छ्रयपिध्वनिरन्वहरत्वेव स्तुत्यतिप्रसिद्धत्वात् ।
त्रिद्रु, अन्वागमादिरे नाम्नामख्यानविधिः । तथा दि,
तत्र विद्वद्राकचव्यवहन्वन्दिना प्रकृत्यात् आग्नेया-
द्यमान एव तत्कालवेदिनः तत्प्रकारैरनुवादे-
न्यन्ते । तदप्येवम वा कथेन कथित्वा अनेकेद्यवत्वात्
मनुशाक्येदिः । तस्यापि प्रथेवत कालकवे यन्मासेव
कार्यकचयिदिः, प्रातिपदिकस्य च न्यूनं कर्मणोरैव

प्रसिद्धत्वात्, दिवचनस्य च स्वरावधारणमुदाहरणवत्क
 समुदायिष्ठितत्वसंकेपेन बहुवचनप्रयोगत्वात् । एषणा
 तात्पर्यग्रहकमेव च शक्यसंन्यस्यत्समुदायसिद्धिद्वारा
 विद्वद्राजवद्वयम् । अस्या हि विद्वद्राजयामावे आग्नेय-
 द्रव्यस्यैव एकत्राक्योपादानावगतद्विवशोमिनः कालद्रव्य-
 युक्तस्य च पृथक्च प्रापतिः । यथा च ' यदाग्नेवोऽऽ-
 कपाल ' इत्यत्र आग्नेयवसिद्धिः तथा कौस्तुभे एव
 प्रयत्नितम् । अतः एषणा कर्मसंन्यसिद्धिरेव उक्तविधया
 विद्वद्राजवद्वयमेव इत्यन्तरत्वादि न ' नैश्वदेयेन
 यजेत ' इतिवत् अस्यास्यरूपसिद्धिः । न चैव ' पौर्ण-
 मास्या पौर्णमास्या ' इति वान्यद्वयवैयर्थ्यापत्तिः, तस्य
 समुदितयागत्रिभूययोगविधित्वेन सार्यक्यस्य एकदेशे
 वश्यमभूत्वात् । अस्या हि उत्पत्तिवाक्येषु प्रत्येक
 कारयोगात् प्रत्येकमेव पूर्वोत्पन्नसिद्धितैवप्रधानप्रयोगा
 भवेत्तु । एवं चोत्पत्तिवाक्ये कालश्रवणमपि विद्वद्राजया-
 धिष्णत्वात्प्रत्येकत्रिभूययोगोचार्थमेवेति समुदायसिद्धयर्थं
 एषुदायिनामनुवादत्वात्तैौ, न कर्मान्तरविधी इति सिद्धम् ।
 मण्डन— ' वाक्य न कर्म विद्वाति य एव-
 मादि । '

शंकर— ' विद्वद्राजकेऽनुवादः स्यात् । '

● पौर्णमासीन्यायं अमाश्रयस्यापामपि दर्शयति ।
 ' पूर्वा पौर्णमासीमुपवसेदिति वैद्यम्, उत्तरमिति
 कीर्तितम् । ' ' या पूर्वा पौर्णमासी सा अनुमतिः, या
 उत्तर एव एषा ' इति पौर्णमासीन्यायः, तस्य अमा
 वास्याया आविदेयाः ' या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवासी,
 योत्तरा सा दुहः ' इति । ऐतान्सा ३२।५२-३.

● पौर्णमासीमात्राहृत्य वैश्वस्य । ४।३।१२।
 ३२-३५.

● पौर्णमासीमात्राहृत्य वैश्वस्य । १०।

८।१०।१-११.

● पौर्णमासीरुपांशुयाजः स्यात् । २।२।११९ ॥

' वानि य एवग्रहस्य किने यदन्वयी पुरोडाश-
 युक्तं यजमानस्य दशति ' इति । तथा ' विष्णुस्य
 यदन्वोऽवमिराय, यजति यद्यज्ज यदन्वोऽवमिराय,
 अमीशोमायुपु यजति यजतिराय ' इति । तत्र

एदेह किं विष्वादिगुणानां प्रकृतानां यागनां भुम्
 दायातुवादस्य, उत अपूर्वत्व यागस्य इति । इदानी-
 मधिकरणयेण पौर्णमास्यधिकरणोक्तसमुदायानुवादे कर्तव्ये
 सर्वात्मना पौर्णमास्यधिकरणसिद्धान्तोपजीम्नात् उपाश्र
 याजपूर्वपक्षस्य अनन्तरप्रारम्भः । अत्राय पूर्वपक्षिणो-
 ऽभिप्रेक्ष्यति । यथा पौर्णमास्यधिकरणे रूपकतामाशेषादीनां
 सनिधित्वमाहृत्यस्य विद्वद्राजयुगलस्य रूपाभावात् अग्ने-
 यादिसमुदायात्तु शक्यत्वम्, तथैहापि ' उपाश्रयाजमन्तरा
 यजति ' इत्यस्य विष्वादिवाक्यसिद्धित्वात्कर्मसमुदाया
 नुवादकत्वम् । तथाहि विष्वादिवाक्यानां तत्रप्रत्ययस्यात्
 विधित्वं तावद्वद्विषयम्, देवता च विष्वादिदेवैः
 प्रतीतैव । द्रव्यमपि प्रौढाग्न्यम् । उपाश्रयाजवाक्ये वर्त-
 मानरूपात् विधित्वमेव तावत् सदिधम् । यथाकथञ्चित्
 श्रौतान्यप्राप्तमपि न देवता समिति । न चोपाश्रयाज
 श्रमसमाप्ततन्मन्त्रकथात् देवतालाभः, विष्वादिदेवता-
 प्रकाशक मन्त्रा यागेष्वेव सिद्धत्वेन संबन्धने,
 नान्तरवाक्ये । न च कर्मानुसिद्धित्वप्रत्ययेन विष्वा-
 दिदेवतानामेव कर्तव्यत्ववगमात् न यागविधानमिति
 याच्यम् । यदतीत्यादी उपसर्जनस्यपि यागस्य प्राधान्य
 वगतदेवतासिद्धिस्तस्य अगत्या प्राधान्यविधानात् ।
 न चान्तराग्न्यमिति, अन्तराग्न्यमिति रूपा-
 भावाच्च कर्मानुपावकत्वस्य उक्तत्वात् । तदुक्तम्—
 ' यागान् विष्वादिसंयुक्तीर्षित्वान् रूपयन्तया ।
 अरूपान्तराग्न्युक्तमग्न्येवापरत्वमेव । ' इति (वा.
 पृ. ४८९) । न च अन्तराग्न्यस्य अनुपादेयत्वात्
 तस्यैव कर्मणो उपादानात् अनुपादेयत्वेन अन्तराग्न्यक्ये
 एव कर्मणो विषेयत्वमिति याच्यम् । बुद्धिविच्छेदे
 हि सति अनुपादेव प्रति उपादानं प्रकल्पन्तव्यमेव
 कर्ममेव भवति । न चान्तराग्न्यविच्छेदोऽस्ति, विष्वा-
 दिवाक्योपादितस्यैव सनिधानात् । ननु वामिजो
 श्रमं अत्रामिरायस्यनेक वाक्यदशमन्त्रे, वामि-
 त्वावामिरायोरेकविषयत्वात् । तथैव समाने, यदि
 अन्तराग्न्यकथय विषयकत्र विष्वादिवाक्यानां च
 अर्थेवादानम् । विष्वादिवाक्यानां विषयकत्रे विधि-
 मतेन वाक्यमेव अग्नौदानात्कत्र विह्वल्ये । एक-

वाक्यसम्भवे हि वाक्यभेदे दोष एवेति । अत्र च अन्तरालवाक्यस्य अधिवाचकत्वस्योक्तत्वात् विष्णादियुक्तानां विधायनत्वम्, तथा सति मित्रविधिप्रयोगत्वेन वाक्यभेदस्यैव प्रमाणप्रकारादात्तत्वात् दोषत्वहत्वम् । यच्च जामित्वाजामित्वयोः एकविषयत्वम्, तद्विद्वत्वाक्येऽपि जामित्वे तस्य तु अनुषङ्गकल्पना अवश्यत्वंम् । तेन यथा 'तनुः' ('तनुर्निष्ठा गहरेऽग्रे यत्रो अथाकर्षो तेषां तत्रो अथाकर्षो आह' इति मन्त्रः ।) इत्यस्य तन्नोच्चारितस्यैव ' राजाया, हरया ' इत्येतत्संज्ञकः, तथा जामित्वस्यापि विष्णादियुक्तवाक्यस्येऽपि सत्येव संज्ञकः । न च वाक्यसंज्ञिकजामित्वेऽप्यत्र तस्यान्तरालवाक्यस्यैव हेतुस्य कर्म विष्णादिवाक्यैः संज्ञकः, अन्तरालवाक्यस्यापि तदनुवादकत्वेन तद्व्यवथायकत्वात् भवति । ननु भवतु विष्णादिवाक्यानां कर्मविधायकत्वम्, अन्तरालवाक्यस्य तु कर्म संप्रतिवादकत्वम्, अन्तरालस्यैव अग्रतत्वेन विधानात् । सैवम्, जामिताः संज्ञितैः विष्णादिवाक्येऽपि अजामित्वाद्युक्तानेन अन्तरालवाक्यस्यैव प्राप्तवान् । मनसि च अनुकारतोऽपि स्थाननियमः । यथा ' न गिरारिरेति ज्ञयात् ' इति गिरापरदन्तिषेधातुवादकत्वात् इरापदस्थाननिवेशित्वम् । इति न किञ्चिदेतत् । अनुवादप्रयोजनं च ' उपाशुयाजमन्तरा यजति ' इत्यनेन विष्णादियुक्तमर्णां सर्वेषामुपाशुयाजनामस्य भवति । तथाच सति ' उपाशु पौर्णमास्या यजन् ' इति गणैकदेशेन अनुदितानां पौर्णमासीकालमन्त्रकः । एतच्च फलवाक्ये सर्वेषामेवोपादानमिति । अतः पौर्णमासीवत् ' उपाशुयाजमन्तरा यजति ' इत्येतदपि वाक्यं सधुरायातुवादकभेदेति ।

चोदना याऽऽप्रकृतव्यान् । १० ॥

एवं प्राप्ते, क्रमः । सर्वदेवं यदि विष्णादिवाक्यैः परिधिधानं भवेत् । न नैवदक्षि । तथाहि यथा ' वैश्वानर इन्द्रपशुभलं निर्वपेत् ' इत्युक्तस्य ' यद् शम्भकपालो भवति ' इत्यादिना इन्द्रपशुभलस्यैव ह्युचिदर्शनात् वाक्योपसंहारोदेवविषयने सति तदन्तर्गतानामश्लेषणं न एवमिति विषयकम्, तथासांनि ' जामि वा एतदवस्य भिषते ' इत्युक्तने पुरोडासाद्योर्वांमिताद्योर्वा-

क्रमत् अन्ते च तदपनयनरूपजामित्वोपसंहारादेकवाक्यत्वम् । तथा तदैव संगतपि, यदि एकस्यैव निर्विषं इतरेषामर्थवादत्वम् । उपक्रमस्यजामित्वोपेक्ष्य अन्तरालसंज्ञिकमर्णां विधानदेवापेक्षते । तस्यैव जामित्वोपाशुयानेन नपनइतुवात् । तथास्यैव च ' उपाशुयाजमन्तरा यजति ' इति वाक्यम् । गतस्यैव विधायकम्, विष्णादियुक्तानां चाथैवाह्वयमेव निर्णीयते । यत्कम्, यथा ' तनुः ' इति पदस्य तन्नोच्चारितस्यैव राजायाहारायावाचकसंज्ञकः, तथा जामित्वस्यापि तन्नोच्चारितस्य विष्णादिवाक्यस्य संज्ञकत्वात् मन्त्रेऽप्येवोपक्रमोपसंहारोदेकविषयत्वमिति । तदनुक्तम्, तत्र हि एकवाक्यत्वेन विष्णादियुक्तानां अन्तरालवाक्यविधिशेषात्संभवात् वाक्यभेदे सति अपरस्य कल्पनीयत्वात् पदान्तरसंज्ञकस्य अर्थाहारात् तन्नोच्चारितपदान्तरस्यैवनाया एव लघुत्वात् तथा अभिमतमिति ज्ञानीमः । इदं तु प्रथमावयवैकवाक्यत्वेन विष्णादियुक्तानामन्तरालवाक्यविधिशेषात्संभवात् वाक्यभेदे सति अपरस्यैवोपक्रमस्य तत्रवत्कल्पनाया प्रमाणमिति । एवं च सति अर्थवादसंज्ञकविधित्वमर्थविषयम् । न च स्वभावात् न कर्मविधिवमिति चाच्यम् । तथाहि, द्रव्यं तावत् साधारणं प्रोच्येया यमिति । देवताऽपि च मान्यवर्गिणी । उपाशुयाजकमे हि वैष्णवप्रजापत्याग्नीषोमीयवाज्यातुवाज्याद्युगलानि आप्राप्तवन्ते । तैश्च गुल्पापैतथा विकल्पमानैर्नैतत्स्विक्र एव देयताः प्राप्सन्ते । नहि अन्यथा क्रमावगता मन्वा अङ्गभाषं प्रतिपद्यन्ते, समवेतार्थप्रकाशनेनैव मन्वस्यङ्गत्वात् । न च एकराज्यातुवेन अर्थवादस्यैव देयतासमर्थकत्वमिति चाच्यम् । अर्थवादानां सर्वार्थिकत्वनियमत्वेन मुख्यैस्तुतिपरभाषात्वात् । तत्राप्येव तावयं वाक्यभेदप्रमत्तम् । न च गण्यन्तरं नास्तीति तार्थवादत्वेन संज्ञकः । किञ्च ' विष्णुस्यैव यजन् ' इत्याद्यभिधानात् उरस्यैर्वाग्नीषोमीयार्थे प्रतीयते, विष्णवदस्य प्रमाणतया । यागाद्युपाशुये च विष्णुदेवतातो भागः वक्ष्ये इति निष्ठाया रूपमन्त्रेण यागे विष्णवदस्य अग्रधानमूत्र इत्यर्थम् कल्पनीयम् । न च ' उपाशुयाजमन्तरा यजति ' इति यागस्य प्राधान्येन प्रत्यक्षविधौ सति कल्पनामर्हति । ' विष्णुं यजति ' इत्यादिषु युगल-

उपसर्जनमितिपरमपि स्वीकृतम् । अत्र तु अन्तराल
वास्यमप्येव निमित्तत्वेन गतिरुभयत्रैवमप्यम् । अत अत
रालाकयस्यैव . . विष्ण्वादिवाक्यानां तु उपसर्जनत्वम् ।
वदुक्तम्- ' निष्ण्वादियागसन्ध्ये कृते यागोऽर्धतो
भवेत् । उपसर्जनभूतश्च श्रौते चैतन्न तुज्यते ॥ '
इति (वा पृ ४९१) । अत कर्त्तव्या विष्ण्वादिवाक्यानां
विधित्वात्मभवात् अत्रावाक्यस्यैव कर्मविधायकत्वम्,
न तु अर्धवादेरिति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्- पूर्वपक्षे वैष्णवदिग्दर्शनानुष्ठानम्,
सिद्धान्ते तु एवस्यैविति । सूत्रं तु अन्तरालक्ये कर्म
चोदना निष्ण्वादिवाक्यानामभिधानत्वेन कर्मणामप्रकृत-
त्वरिति । तदुक्तम्- ' प्रकृतानामसद्गानाद् गम्यते
नानुष्ठान्वा । यागो निष्ण्वादिस्तुयुक्तेर्न हि यान्ये
र्निधीयते ॥ ' इति (वा पृ ४००) । अत्र
के चित् ' तावन्नानामभीपोमावा'यस्यै नानुवाद्यु
पौर्णमास्या यन्त् ' इत्यतदेवोपासनाजस्य अर्धचिन्तावय
मिति वदन्ति । अथ च तेषामभिषधि — अत्र तावत्
द्रवदेवताकालोपास्यविशिष्टो याग प्रतीयते । विधेश्चात्र
निष्ण्वात्तदोदराभावेन अनुवादवाच्यमत्र परेणपि
पौर्णमासीकाविधानामवयवत्व कल्पनीय । स चात्र
रूपसमानयागलाभसौक्यात् द्रवदिदिविधियामपि एव
कल्पनीय । अन्तरालावये तु कर्मोपचौ द्रवदेवतादि
कल्पनेन कल्पनीयम् । किञ्च पौर्णमासीका'स्यप्रदामयाश्री
पोषी'पु'पेडा'गदयान्तरा'कि'कामो उपसर्जन' आश्रयतो
च पौर्णमासीकालस्य प्राप्तत्वात् ' तावन्नानाम' इति वाक्य
मन्यकर्म मनेत् । अनेन तु विशिष्टकर्मविधौ अन्त
रालस्य अग्र्यत्वात् तद्विधानेनैव अन्तरालावयवत्वव्यव-
रिति । तेन ' तावन्नानाम' इत्यतदेव उपासनाजस्यैव
वाक्यम् । अन्तरालावयव तु अन्तरालनिषायकमेवेति ।
एव च एति धर्मोपमेव उदयो का'य'व'प'स'विशेषात्
एव'क'प'न'ग'उ'प'स'र'ज'न'ग'द'स'क'प'नेन ' य ए' सिद्धत्
इ'त'दि'न' प्रदममुपसर्जनमिति धर्म्यति ।

सुदुष्कम्, अथवा'द'रूप' तावदिद वाक्यम् ।
एवं च अनुवादपूर्व प्रतीतिहेतुमेषाण्येव प्रयत्ने
प्रमातृनां भवति । तदल्पमे रूपमद्भन इतिविधिना

अनुचमानतया प्रतीयमानो विधीयते इति स्थितम् ।
तत्र पूर्वमतीतिहेतुमेषाण्ये ' उपासनात्मनस यजति '
इति संनिहिते प्रत्यक्षयागविधिरदीनात् न तावत्
यागविधि कल्पयितुं शक्यते । तेन विशिष्टयाग-
विधानार्थमकम् एव एव युगो विधातय, प्राप्ते
कर्मणि अनुवगुणनिधाने दाक्यमेदात् । तत्र आ-यस्यापि
मुखावाक्यप्राप्तत्वात् विधानम् । देवता चान प्रतीयते
एव । अग्नीषोमसवधे तद्विद्वत्तुष्पो अश्रयत्तद्ग्रीषोमौ
इति प्रथमादिस्त्वेन प्रातिपदिकायमाननिधानात् एवपि
वा देवताप्रत्यये मात्रवर्णप्राप्तानुवादधेनैव उपपत्तौ न
विधि यम् । उपास्यत्वमपि अन्तर्गताक्यप्रधान न विधेयम् ।
न च उपास्यताजस्य नामत्वात् नोपास्यत्वमप्यतो लभ्य
मिति वाच्यम् । यत् समभिधाहारमात्रेण अन्तरालावयवे
नामत्वं स्फुरति । यस्तुतन्मु तत्प्रत्ययान्तराभावात्
अथवादस्य चाविषायाक्यत्वात् यावद्यन्धेन नानुवाद,
उपास्यत्वं च निधीयते एवेति । तदुक्तम्- ' न च त
द्व्ययत्पेण नामैतदुपपद्यते । विहितं न ह्युपा-
स्यत्वं शास्त्रेणान्येन वेन चित् ॥ ' इति (वा पृ
४९४) । अत्र पौर्णमासीकाल एव अग्र्यत्वात् अत्र
विधीयते इति युक्तम् । ननु तस्यापि पुरोडाश्यादन्तराल-
विधानेन अथग्र्यत्वात् तद्विधानमपि ' यदम् । मेवम्,
यदि पौर्णमासीकालविधिने स्यात् ' उपासनात्मनस
यजति ' इत्यत्र पुरोडाश्यादन्तरालाभावात् उपासनाजसो
न भवेत् । यदा तु अन्तरालावयवस्यैव पौर्णमासी-
काले केवल पौर्णमासीकालविधानम्, तेनैव शक्यते-
अन्तरालमेष एव पौर्णमासीकाल, उपासनाज्ञाना
न्तरालस्य च आश्रयोत्तरकालावयवत्वमिति ।
तस्य च कालस्य एकपुरोडाशायापि पौर्णमास्या सद्गाना
दुक्तमुपासनाजसुप्रधानम् । एतदेव दशमे वक्ष्यति-
' अन्तयो हि कालस्य रक्षणं हि पुरोडाशो ' इति ।
अतो वा नाप का'रि'विधिति । एवं यदा ' वाक्य'त
विशेषोऽपि नास्ति । एव हि यजति जैमिनि -
' तदय देवताया स्यात् ' इति । अनेन गृहेण उपास
नाय यदा द्वये अनियम, तथा देवतायापि अनियम
पूर्वपक्ष मतिरायते । तदेतदुभयमपि तोययते ।

अन्तरालवाक्ये हि कर्मोत्पत्तौ द्रव्यदेवत्वोपनिषत्तः सम्भाव्यते । तत्र द्रव्यदेवत्वोपनिषत्तः 'तादृशताम्' इत्यम उपाधुपाजोत्पत्तौ त्वराक्ये एव द्रव्यदेवत्वोपनिषत्तः व्यनियमाशङ्क्यः कृतः । तथा 'विश्व्याम्' शब्दोपनिषत्तः व्यनियमाशङ्क्यः इति । तथा 'प्रौढाद्वा कर्मोत्पत्तौ' इति च । सिद्धान्तेऽपि मानवनिषत्तदेवतात्वात् तत्रान्तरालगतप्रौढाशङ्क्ये सति संभवति, न त्वराक्यगतद्रव्यदेवत्वोपनिषत्तः सति, इति यन्निश्चिदेतदिति यथावार्तिकं अन्तरालवाक्यमेव उपाधुपाजोत्पत्तौ साधयति ।

सौत्वा ।
 ॐ पौर्णमासीन्दुपांशुयाजः स्यात् । २।२।४।९ ॥
 'जादि वा एतत्सत्यं कियते यदन्वयौ पुरोहामो, उपाधुपाजमन्तरालं यवति' 'विश्वुदराशु यद्वेऽजामि दराय' 'प्रशापतिदराशु यद्वेऽजामितराय' 'अग्नीषोमादुराशु यद्वेऽजामितराय' इति श्रुते । तत्र हि उपाधुपाजवचनः विष्वादिगुणमाना मन्त्रानां यागानां समुदायस्य वाचकः, किंवा अर्घ्वस्य यागस्य इति विचारे पूर्वपक्षमाह । उपाधुपाजः इति शब्दः समुदायवाचकः स्यात् पौर्णमासीयत् विद्वत्वाक्यतपौर्णमासीयमानासाधुवचनत् ।

चोदना वाऽप्रवृत्तत्वात् । १० ॥
 पूर्वपक्षं वाशब्देन परिहरन् सिद्धान्तमाह । उपाधुपाज इति शब्दः चोदना कर्मान्तरवाचकः स्यात् । यागानां अग्रवृत्तत्वात् । 'विश्वुदराशु यद्वे' इत्यदन्तु न विषयः, किन्तु अर्घ्यमाहः । तस्मात् यागान्तरवचनमुपाधुपाजः ।

गुणोपपन्नात् । ११ ॥
 'उपाधुपाजमन्तरालं यवति' इत्युपाधुपाजवचनेन उपाधुपाजगुणस्यैव उपपन्नात् विधानात् विद्विद्विधानाच्च न वाक्यभेदः । किंवा 'उपाधु पौर्णमासीया यवति' इति कालमन्त्रवचने वाक्ये उपाधुपाजगुणस्य उपपन्नात् विधानात् व्यनियमिते उपाधुपाजगुणस्यैव गुणस्य उपपन्नात् उपाधुपाजगुणस्यैव उपपन्नं भवति । इति अन्तरालवाक्ये एव कर्मचोदना ।

प्राये वचनाच्च । १२ ॥
 प्राये बहुप्रधानकर्मसमन्वितादरे 'शिरो वा एतच्छुभ्य यदाग्रेनो हृदयसुपाधुपाजः पादाग्रयोमीयः' इत्यर्थेनैव उपाधुपाजस्य वचनात् पठन्तां उपाधुपाजस्य प्राधान्यात्प्रायः अन्तरालवाक्ये उपाधुपाजविधिरेव । तस्मात् नोपाधुपाजगुणस्य पौर्णमासीवाक्यस्य समुदायात्प्रायः इति सिद्धान्तः ।

'प्रधानेति माष्येण (प्रधानप्राये वचनं प्रधानकर्मसमुपेद्रव्यति) उपाधुपाजस्य प्रधानप्राये वचनात् प्राधान्यात्प्रायेः विष्वादिवाक्येषु त्रिषु उपाधुपाजभेदे सति व्यतीषोमीयस्यैव उपाधुपाजस्य कालविधिप्रसङ्गात् विद्वत्वाक्यानुदितत्वात् कालवाक्यप्रसङ्गे प्राधान्यात् वेदान्प्रधानवाक्येषोऽनुपाधुपाजयोः गुणराशयोः उपाधुपाजमन्त्रप्राधान्यात्प्राधान्यात्प्राधान्यात् नोपाधुपाजवाक्यं पौर्णमासीवाक्यस्य समुदायानुदायः इत्येवं स्यात् स्यात्प्रायः ।' इति सुपा. पृ. ७५९ । के.

० पौर्णमासीशब्दः त्रिषु आवेषेऽपि यः समुदायः, तत्र (तद्वाचकः इत्यर्थे) । मा. ४।४।११।१४४.

० पौर्णमासीशब्दोपाधुपाजभाषणेः कार्त्तवी, वृषण्यती अमान्तास्यस्थोः इति व्यनस्य । वा. २।२।३।३ पृ. ४७८.

० सर्वत्र हि तुल्यरूपाणां तुल्यधर्माणां विभागे पौर्णपर्यं भवति । तत्रया देवदत्तमनुगच्छतीति । यदि देवदत्तोऽपि गच्छति प्रथममनुगच्छति । तथा अनुयजनमपि । वा २।२।१०।१२१, न चाकस्त्वत्तुल्यजातीययोरेव पौर्णपर्यं भवति अनुयजनातीययोरेपि पौर्णपर्यं भवति । तथा वाक्यमनुगच्छते इति व्यनितोपपत्तेः । यत्तु देवदत्तो गच्छति तत्रानुगच्छतीति एतत्तुल्यकर्मस्य गच्छते इति श्रुतम्, तत्र कर्तृमात्रेणैव सति त्रिषुऽन्तरालुपाधुपाजात् २२, ० पौर्णपर्येण शिरोपे पूर्वं परेण वाच्यते । प्रातःमाषोऽत्र । १।२।३।४ पृ. ८६०. ० पौर्णपर्ये अपच्छेदयोः परनिमित्तकं प्रादक्षिण्यकर्मम् । अपच्छेदस्यापि । ६।५।१९।१५४ ० 'पौर्णपर्ये पूर्वदीर्घस्य प्रकृतित्' इत्यच्छेदापिनिरूपणात्प्राये उपपन्नत्वात् परेण वापि, इति चैत्र, परस्य

लभ्यात्मकत्वे एव वन्यापप्रवृत्ते । कु ३।३।१।२
 * 'पौर्वापर्ये' इति यावेन काम्य नित्यस्य बाधकम् ।
 (वातेनै द्वादशकपालस्य अष्टकपागादिर्बाधक । पूर्वं
 पक्षे) । सु घृ ८८८, * 'पौर्वापर्ये' इति यावेन
 पश्चाद्वाधिविधिवनुयौघेन अपवाद वाच्यत्वा उभयो सप्रति
 पश्चात्पत्वात् आनयकपरिहार । इति शङ्का । घृ १५००
 * 'पौर्वापर्ये' इति यावेन प्रथमोत्तराया अपि कर्ता
 भोक्तृव्यादिष्विष्य उच्यते ब्रह्माभ्यामनन बाध्यम् । उप
 देशसाहस्री पद्य प्र २ श्लो ३ रामायी * 'पौर्वा
 पर्ये' इति यावेन श्रुतैव प्रामाण्य माहोपक्रमे उक्तम् ।
 कल्पतरु ४।१।२।३ ब्रह्म * ननु पौर्वापर्ये' इत्यनेन (न्यायेन) उक्तमपि अथवादात् सुत्पत्ते
 शान वाधिरा विध्युत्तरानयेन एवेत । वा ३।३।१।२
 घृ ८०६, * साक्षात् (आधान) मासाङ्गर्भं
 (उच्यते) शीघ्रतरमवगम्यते । प्रयोगवचनस्योत्तर
 काल तु पश्चात्त एव प्रधानमप (उपायुक्त) 'पौर्वा
 पर्ये' इत्यन गणते । ३।३।२।१ घृ ८११ * 'पौर्वा
 पर्ये' इति न्यायस्य अन्योन्यान्वयमुद्दिश्यपिपव
 रात् सापेक्ष लिङ्गात् अपाति । सु घृ १२२०

॥ पौर्वापर्ये पूर्ववैर्नित्य प्रवृत्तिवत् । ६।५।
 १९।१४ ॥

यस्मिन् पौर्वापर्येनैवो वधिष्यमानार्थे विधी
 लिङ्गपरवृत्तिन् अन्वयस्य गच्छता कृतिरत्रा मध्ये
 उदात्त प्रतिवृत्त अपच्छदे घेन चित् क्रमण चाते
 बो-पच्छदे पूर्वं चत लक्षिमिच्छ क्रमश्चिन् कर्तव्यम्,
 नात्तरनिमित्तक इति पूर्वपक्ष सिद्धान्तमाह । अपच्छदेवो
 पौर्वापर्ये सति पूर्ववृत्तत्वं पूर्वस्य उत्तरपक्षेया दुमल्ल
 वेदम् । उत्तरस्य अपच्छदेस्य प्रवृत्तम् । तेन उत्तर
 पच्छदेनिमित्तक यत् प्रापश्चित् तत् कर्तव्यम् । प्रवृत्ति
 वत् प्रवृत्तिगतं पूर्वं भवति विहितस्य च उत्तरम् । तत्र
 प्रवृत्तिगत अवाधिका विहितस्य प्रवृत्तं नये । यथा
 दसं प्रवृत्ति पश्चात्प्रवृत्ति । दशान् पयो पय प्रवासा
 प्रवृत्तिवन्ति । पयो तु एकादश प्रवासा विहितः । तत्र
 वैद्वत् एकादशत्वं प्रावृत्त पश्चात् वाधिवैव प्रवृत्ते,
 नापयः । तदत् अपच्छदेऽपि उत्तरपच्छदेनिमित्तक-

मेन प्रापश्चित् कर्तव्यं भवति न पूर्वपच्छदेनिमित्तकम् ।
 यत्र पौर्वापर्येण ह्य प्राप्त तत्र उच्यतेतुशान विधिषे सति
 अथ पौर्वापर्येण प्रवृत्ते । यत्र तु उच्यतेतुशाने न
 विरोधपक्षे तत्र नाप न्याय । यथा उत्तराधिकरणे ।
 के

* 'पौर्वापर्ये पूर्वनिविद्यस्यैव बाधनम् ।' वा
 ३।३।३।१० घृ १०३३

* नित्यनैमित्तिकयो, नित्यशाम्ययो, प्राट्ठपरैश्च
 योश्च पौर्वापर्येनैमित्तिक यावेन पूर्वबाध । तुप्
 ६।५।१९।५४

* पौर्वापर्येणाय । पौर्वापर्यमलीयस्त्वयात् ।
 ६।५।१९।५४ नीको घृ ४९६ 'अपच्छदेन्याय'
 इत्यन प्रवृत्तम् । * ज्येष्ठप्रामाण्यस्यैव पौर्वापर्येणान्येन
 बाधायुक्ता । कल्पतरु १।१।१ ब्रह्म घृ ९

* बाधे प्रयोगे केवलोद्धानपच्छेदे, द्वितीयप्रयोगे च
 केवलप्रतिहेतुपच्छेदे पौर्वापर्येणायप्रवृत्ति । बाल
 घृ ११०

* पौर्वापर्यप्रत्यासत्तिप्रधानं यथासंभवम् बली
 यान् । काम्ये यायाकाण्डे पौर्वापर्येणयाम्तिरुमेण
 एतदप्रमानयुगल्यो इष्टिद्वयेऽपि अनियमेन प्राप्नुवतो
 यथासंभवमेण अत्यन्तदेशसाम्येन प्रमादन्तान्
 विनियोगो भवति । वा ३।३।३।१४ घृ ८४०

* पौर्वापर्यमलीयस्त्व तत्र नाम श्रुतिष्ये ।
 अन्योन्यनिर्येक्षणं यत्र क्रमश्चिथा भवेत् ॥ 'ये हि मित्र
 वाक्यगता परस्परानुरोधे विरोधिनोऽर्था श्रूयन्ते, तेषा
 पूर्वस्य उत्तरानुपपन्नैरेव लभ्यान्मक वात् उत्तरस्य पूर्वोप
 भवेन विना आगत्यान्मानुपपत्ते पौर्वापर्यमलीयस्त्वन्वायो
 भवति । यत्र तु एकवाक्यतया परस्परपेक्षणा भवन्तम्,
 न तत्र एतद्व्यति । तत्र हि आकाङ्क्षावनेन एव वाक्यता
 भवति । पूर्वमति च उत्तरमागत्युण अधिक वा
 आकाङ्क्षति । अवयव यत् अनधिक अन्तराण वा, तद
 नपेक्षितान् नैव तस्मिन् वाक्येऽस्ति । न चाविद्य
 मानेन पूर्वबाध इत्यप्ये इति पूर्वमलीयस्त्व भवति ।
 वा ३।३।१।२ घृ ८०६

• श्रुत्यादिकल्पनाद्वाराऽपि ऽपिद्गादीना म्रमाण-
त्रिरोधेऽपि स्मृतिवत् भ्रन्त्यादिचतुष्टयान्यतरमूलरूपयोगेन
श्रुत्यादिकल्पनस्य दुर्वासस उक्तकल्पनापेधनेन श्रुत्या-
दित्य. पश्चात् प्रवृत्तेः कल्प्यश्रुत्याद्यपेधत्वेऽपि च विरोधि-
श्रुत्यादनपेधश्चरतात् पौर्णपर्यवलीयस्वन्यायेन एव
(६।१।१९) वैपरील युक्तमित्ये। सु. पृ. १२१८.

• पौष्णं नाम साम 'एवम्व मधुमत्तमः'
(६१२-१३) इति ऋजुम्-सतोबृहतीम्पकण्ड्यात्मके
सूक्ते गेः तृतीये वनेन आर्षभकमाने । (इति पूर्ववदे
उक्तम्) । पौष्णं च वृत्ते न गेः किंतु एकस्मिन्नेव ऋषि
'ऋजुमि' इत्येकवचनेन विरोपविधानात् (इति विद्वान्ते
उक्तम्) । वि. १।२।१६ वर्णकं ३.

• पौष्णं पेपणं केनल्पपूर्ववत्, न तु सोमामौष्णदौ
द्विदेवसे । (सोमामौष्णः, ऐन्द्रामौष्णः राक्षस्ये ।) ।
३।३।५.

ॐ पौष्णं पेपणं चरावेव ॥

वत् सर्वार्थमपिधोपात् ॥ ३।३।११३५ ॥

भाष्यम्— पौष्णं पेपणं प्रकृतौ श्रुयमाणं पिड्डतौ
इत्युक्तम् (पूर्वाधिकरणे) । तत्र तदेहः किं चरते, पशौ,
पुरोडाशे च, उक्तं चरावेवेति । किं तान्त्रं प्राप्तम् ? तत्
सर्वं स्यात् चरते पशौ पुरोडाशे च । कुतः ?
अपिधोपात् । न चश्चित्त्रं विज्ञेयः आर्षभवते । तस्मात्
सर्वंनेति ।

वा-- वत् सर्वार्थमपिधोपात् ॥ (धूम्रमात्रं पठितम्,
न व्याख्यातम्) ।

चरते चाऽर्थोक्तं पुरोडाशेऽर्थविप्रतिपेपात् पशौ
न स्यात् ॥ ३६ ॥

भाष्यम्— चरते वीष्णं पेपणं निमित्तमुच्यते । पुरो-
डाशेण तद्यत् पेपणमथर्दिपे प्राप्नोति । नैमन्त्याया पुरोडाशो
भरति । तदर्थं तत्रैव धनम् । पशौ च न स्यात् ।
इदमपि पितृभ्राणेषु तेषामाकाशचिन्तायाः स्यात् । तत्र
को दोषः ? ' इदमस्मात्पुत्रयति ' इति न इदमपिदवदा-
पिष्यते । तथा अन्यदपि अन्वयं न पशुभुतादवदाप्यते ।
ननु यत्पते पिष्टेभ्योऽपि इदमपिदवदाप्यते । नेति
नूनः । आकाश इदमपिदवदे न माहात्मि । उक्तमेतत्

व्याकृतिः अन्वयं इति । यद्यपि पुनस्तदाकृतिः क्रियते,
तथापि अन्वयसादनपदेशं प्रति प्रत्येयुः । तस्मात् चरते
वीष्णं पेपणं मविष्यतीत्येवमर्थं बन्वम् ।

वा— चरते चाऽर्थोक्तम् ॥ यदि कश्चिद्वदेत्
लैमिकपिधोपादानेनापि पुरोडाशर्दिदेनैः फलनेन अर्थोक्तिप
इति, तं प्रति उच्यते । अर्थो नाम प्राकृत लपपत् ।
तस्य प्रकृतौ पेपणं साधनमासीत् अतस्तेन पूर्वतपस्तेन
उक्तं पुरोडाशो पेपणम् । पशौ च प्रधानरैगुणं स्यात् ।
तस्मिं इदमपिदवदाप्यते तत्रैव अन्वयेन साधयितव्यम् ।
न च पिष्टे तदाकृतिः स्यादवद्येते । पुनस्तदाकारकणेषुऽपि
मूत्रव्यादिवत् गौगादवदीयमाने वैगुण्यमेव । ' उक्तादन-
देशादप्यति ' इति च श्रूयते । न च इदमपिदः पिष्टस्य
शब्देन कतरेण प्रदेशेनेदं पशोश्कृतमिति । तस्मात्
चरावप्रतिपिधं अनर्थप्राप्तं च पेपणमिति तत्रैव
विधीयते । ननु ' अन्वयतो हि ' इति हेत्वविरोधात्
पशुपुरोडाशयोरपि प्राप्ते. त्रयकदानानि उच्छेदात् पिष्टव्या
दास्यते । न च प्रतिप्रतिपिधेयौ मविष्यत । उच्यते ।
इत्यत्रदानस्य प्रधानप्रकृत्यात् नान्तरा पेपणेन व्ययचानं
युक्तम् । हेतुवसिगदस्य च स्तुतिमानार्थैव वचने । तेन
स्वक्रमस्यैव पेपणस्य विधिः । उपनीतमानमेव च
पेपणं पुरोडाशे अनुवादवदव्या स्यते, चरते च निवर्त-
माणं प्रतिप्रवर्ततेन, पशौ पुनरवकाशप्राप्तचित्तेन । न
चैतानि एकस्यैव वाच्यपसंतावन्ति रूपाणि विश्वापते ।
तान्तरस्यैकरूप्ये अस्मिन्मन्त्रेण वाच्यत्वंपरावाच्यं प्रति-
प्रवदस्यैवावकाशणीयम् । एवं सिद्धं केन्द्रस्यैवविषय-
त्वम् ।

चरावपीति चेत् ॥ ३७ ॥

भाष्यम्— इति चेत्यवर्धति भवान्, अर्थविप्रति-
पेपात् पशुर्धर्ममिति । ननु चरावपि अर्थविप्रतिपेप. ।
विशदसिद्धे ओदने चरतान्द्रव्यचरन्ति । पिष्णमाणो हि
पिष्टकं यत्रागूर्वां स्यात् राक्षसं ।

वा— चरावपीति चेत् ॥ (मूत्रगतमात्रं कृतम्) ।
न, पकिनामत्यात् ॥ ३८ ॥

भाष्यम्— अन्वयेत्येते । सत्वं विशदसिद्धे ओदने
चरतान्द्रव्यं प्रपुष्यते । विशदसिद्धअर्थवर्धते इति, न तस्य

विशदसिद्धिर्निमित्तम् । यदि विशदसिद्धिर्निमित्तं स्यात्, न पिष्टसिद्धे प्रवृत्ते । तथापि हि प्रवृत्ते, 'पिष्टक च द्र साध्यते' इति । अत्रोऽन्यदेतयो सामान्यं तदधि निमित्तम् । तदे ह्युच्यते न पत्तिनामत्वादिति । न चरौ विप्रतिषेध । कथम् ? पत्तिनामत्वात् । पत्तिनामैतत् चर्षीरिति । अनन्तहावितान्तरूपमापकेन अभिनिर्वर्त्यस्य भवति चरुद्रव्ये वाचक । तेन पिष्टे ओदने विशदौदने च प्रयोक्तारो भवन्ति चर्षीरिति । पशोचमेव प्रयोजनम् । पूर्ववन्धे पनाकपि पेपणम् । सिद्धान्ते चरावेव ।

वा— न, पत्तिनामत्वात् ॥ न चरुवर्षविप्रतिषेध । कथम् ? 'गति सर्वपदार्थानां लौकिकव्यवहारत । तत्र पाकविशेषश्च चरुत्वेनाप्रघार्थते ॥ ओदनपिष्टक चरुप्रमुखस्य चरुद्रव्यस्य अनेकार्थत्वमाशङ्क्यमिति उभय साम्नायनचनत्व विज्ञाप्यते । तयोश्च सामान्यमगन्तव्यवि वाल्तरूपपरकत्वम् । तस्मादविप्रतिषेध । पशोच प्रयो जनमिति । मन्द पशुचम् । एतावान् समापि अवि शेषेऽपि न पुरोडासाथत्व प्रयोजनम् । किं तर्हि ? पशु चरामिति ।

शा— सर्वत्र स्यात् इति प्राप्ते, उच्यते । 'पुरो ढारोऽन्यत्र सिद्धम्, पशोडाष्टविनाशनम् । पेपण तेन न तयोर्विघातव्यं चरौ पुन । अविघातक- मप्राप्तमिति तत्र विधीयते ॥'

सोम— प्राग्निनी सगति ।

वि— 'चरौ पशौ पुरोडासो चरावेवेति पेपणम् ।, विशेषादर्शनादेतत् सर्वत्रापि सिधीयते ॥, प्रातस्वाद्य पुरोडासो द्वादशवारान्तराद्यनात् । न पशौ पारिसौख्येण चरावेव हि पेपणम् ॥' १९

भाट्ट— तद् पेपणं पूषदेक्ये चरौ पशौ पुरोडासो च स्यात्, उत चरावेवेति चिन्तायाम्, अविशेषाददन्तकरारहेतुवशाच्च सर्वत्र । इति प्राप्ते, पुरोडासो वाक्च पाक्यत् पूर्वं पेपणस्य प्राप्तकदेव विधानं व्यथम्, तदुक्तं तु पुरोडासपदवाच्याहृति विनाशापि । एव पशुद्वयमाशयति । तेषामपि आकारविशेषस्यैश्यासाव्यवित्वात् । न च उभयत्र अन्तरदोचरकाल पेपणविधि, अत्यन्तप्रातपेपण

विधी यौरागपते । चरौ अविशेषो न प्रसवत्वस्य प्रयोक्तार भावेन निवर्तमानस्य प्रतिप्रथममाशङ्करो तु लघवम् । प्रहृत्तौ हि प्रदेवपुरोडासासिद्धे अन्ययोपगाटयितुमशङ्क्य स्यात् अर्थप्राप्तमपि पेपणं अश्वसुर्कर्तुं मत्स्यदिप्रयोजन सिद्धयर्थं सधर्मकं विहितम् । तत् चरौ प्रदेवसिद्धे तद् व्यतिरेकेण बाधमानतया च दवावच्छिन्नं प्रति पेपणस्य अनागणत्वात् निवर्तमानं प्रतिप्रसूयते । अत एव प्रथक प्रतिपत्त्य कारणान्तरेण निवृत्तिप्रसक्तौ विधि प्रतिप्रसव । तत्र चोपसिधिसिद्धेमाङ्गसंशयदे यथासमम विवर्षा पाराभावात् लघवम् । अत एव पेपणस्य प्रदेवसिद्धिरुप प्राकृतप्रयोजननेपेन अत्र अदृष्टयोनानानात्करूपनेऽपि न प्रतिप्रसवत्वविघात । धर्माणा तु पेपणस्य कर्मांतरत्वा सावेन 'प्रधानं नीयमानं हि तन्नाप्त्यसक्यमिति' इति न्यायेन प्राकृतपेपणात्तथा प्राताना अत्रैवादृष्टरूपकया न्यय्युक्तत्वस्थपन न दोषाय । इत्येव च अयमर्थं अपि सस्कारकमथनादे पशुप्रकरणान्नातस्य वचनात् चातु- मांस्ताङ्गत्वेन विनियोगे तदधर्माणां कार्यान्तरप्रयुक्तत्व वक्ष्यताम् । वस्तुतस्तु अत्र पेपणस्य न कार्यान्तर वक्ष्यताऽपि, प्रदेवसिद्धयत्पत्वादेव । यत्रापि हि चरुवा वच्छिन्नं प्रति पेपणस्याकारणयम्, तथापि पिष्टकचरापि चरुवाच्यप्रयोगात् पेपणविधिवत्त्वेन च 'पौष्णं चरुम्' इत्यत्र साम्नायनविनोऽपि चरुद्रव्यस्य पिष्टकचरुविशेष परत्वनिश्चयात्, तस्य च प्रदेवस्य पेपणमन्तरेण अतिदन्तं पेपणस्य कार्यान्तरकल्पनाऽपि । अत एव चरुच नाम अन्वहावितान्तररूपपरकगुणवृत्तिवत् । अत्र मत्त-पशुत्वे अनन्तहावितेति । मत्त-पशुत्वे अन्त-रिति । सपशाकादियानुत्तै ताणुलेति । अत एव पिष्टक चरावपि तत्त्वमनाद्य पेपणस्य विघातत्वमिति तत्रैव पेपणम् ।

मण्डन— 'चरावेरपि पौष्णे ।' १९

शुक्र— 'चरावेव तु सोक्तव्या ।' वा प्रपिष्टता ।

१९

तु पौष्णं पेपणं पूषमाश्रदेक्ये चरौ ॥
एवस्मिन्नेकसयोगात् । ३।३।५।३९॥
भाष्यम्— पौष्णं पेपणं विद्वेषी मगति चरौ एवे-

सुकम् । अथेदानीं सदिद्धते (किं एतदेवत्ये पौष्णे एतत् भवति, उत द्विदेवत्येऽपीति । किं द्विदेवत्ये उदाहरणम् ? यज्ञस्ये उतरे त्रिभुक्के 'सौमणोष्ण एकदशकमाह, ऐन्द्रापौष्णश्च (पौष्णश्च,) द्यावो (मो ?) दक्षिण' इति । तत्र ऐन्द्रापौष्ण उदाहरणम् । किं प्राप्तम् ? एकदेवत्यस्यैव पेयणमिति, कदाचस्योगात् यथा चतुर्षांकरणे ।

धा— एकस्मिन्नेकस्योगात् ॥ इदानीं किमन्यसहिते पूषणि देवताया ऐन्द्रापौष्णे चणौ पेयणं भवति, उत एकरिमशेव इति सदेहे चतुर्षांकरणेन्द्रपीतन्यायात् त्रिदालेदेव तावत् उपपद्यते । पूषा इत्येकस्योगधराणात् तथाभूते एवार्थे स्मादिष्टि ।

धर्मविप्रतिषेधाच्च । ४० ॥

भाष्यम्— द्विदेवत्ये विप्रतिषेधेत् धर्मः । पूष्णः पेयणं नेतरस्य । तत्र यदि पूष्णो भागः विन्येत, अपिष्ट इतरस्य स्यात् । तत्र विपयः पावो भवेत् । पाकनिमित्तश्च चयनम्, स विप्रतिषेधस्येव । अर्थावयोरन्यमाना अपरास्यापि भागं विष्णुः, मागसमोहः स्यात् । तत्र को दोषः ? अन्यस्य भागोऽन्यस्मि अवदीयते । तथा अथथाऽप्यु विधेय । तस्मादपि एकदेवत्ये पेयणमिति ।

वा— इतश्चेद्वेपत्ये । ध्रुवः । 'पिप्यादूर्ध्वं समस्रं वा द्विदेवत्ये चरौ भवान् । पूर्वमिन्नु फाक्यपम्यं पररिमन् भागसंकरः ॥' अर्थेपेयणे हि सिद्धोऽन्तः प्राणतः सिध्यति, इतरक्षरेण । तत्र पिष्टभाकानन्तरसुद्रामने इति इतरस्य आमतं भवेत् । तत्पाकप्रतीक्षणोऽपि वा पिष्टस्य पिच्यमान् अचरन्तं स्यात् । पाकवैराद्येन हि पिष्टरुचरति चरन्मरति । न चैतदस्मिन् पक्षे भवति । अथ तादृशान् पूर्वं प्रक्षिप्य पश्चात् पिष्टं निक्षिपेत्, ततो योगस्य सम्पन्नं श्रापेत (पिष्टकण्डुसमाययोर्द्वेयोरपि एकस्यावतापनत्वेन एकहृदिपिष्टात् कृत्वाय च हविषः 'हृदीपि श्रपयति' इति सुतराच्छुपराविधानात् श्रपकार्यनिधेरस्यापि योगसमिह अतिदेनात् सम्पन्नं श्रापेत—सु. पू. १३१९) । पूषानुपेयेन ह ऐन्द्रोऽपि भागे विष्णुभागे भागसंकरात् अन्यद्वये भागे अन्यस्मै दीयमाने वैशुषं प्राप्नोति । ननु चैतत् सर्वं द्विदेव-

त्येषु भनतोऽपि समानम् । तथाहि, 'चरौ पशौ पुरोडाशे दीयमाने द्विदेवते । पूर्वं हविष एकत्याज्जायते भागसंकरः ॥' स चाग्नीकृतः, मिश्रस्य हविषो मिश्रदेवतोद्देशेन दुर्गादाने विरोधाभावात् । उच्यते । 'यागापूर्वंप्रयुक्तेषु धर्मेष्वेवं भवेद्विदम् । भवतः पेयणं त्वेतदेवताधर्मसंगतम् ॥' अस्मत्पक्षे पुनः पूषदेवत्ययागापूर्वंप्रयुक्तपेयणम् । न च तत् द्विदेवत्ये तत्पाकस्थितं इत्यत्रान्तिरिच । हविस्तरेष्वपि च द्विदेवत्येषु एवंप्रकारकमेवेति देवताशुणभूता । न च शुषानुपेयेन प्रधानमानवर्तनीयमिति सङ्गदानान्मुपगममात् सर्वैरिमन् स्रह निवमाने तकारदोषानाश्रयणम् । भनता पुनस्मदशुपसमोऽन द्विदेवत्ये पेयणपक्वमममनुवता अयस्य देवतानिमित्तस्वमशुपगन्तव्यम् । ततश्च देवतयोः प्राधान्यादेवैका स्वमागममवीर्यं प्राथेयते इति तथेन दानमनुष्येयम् । आदितश्चेत् एव भागः पेयणाहं इत्यवधारितम् । ततश्च पक्षिदोषः स्यात् । अथ तद्बुद्ध्यान्वयोऽपि वायः पाकसाम्यार्थं सिध्यते । तत्र द्रूमः । यवदनुसारासमागतिकेक द्विदेवः, तावत् किण्वन्स्य भागः इत्यनवधारणात् सस्वरोधो न ज्ञायते । कस्मिन्ने तु विवेके वचनादृते पुनरुत्पीकर्यानुपवत्तरवर्षीर्णदानं प्राप्नोति । तत्रान्यस्य भागात् अन्यस्मै अर्वादीयमाने वैशुषं भवति । पानमेवेन पशतीति चेत् । चरामिति याव प्रति उपादीयमानत्वेन विवक्षितैकमस्यस्य पानकृतमेनाश्रयणे शास्त्रशाकसङ्गतम् । अतो न कथञ्चिदपि प्रतिषिद्धधर्मकं द्विदेवत्ये पेयणं भवतीति न कर्तव्यम् ।

अपिचा, सद्द्वितीये स्यात् देवतानिमित्तत्वात् । ४१ ॥

भाष्यम्— देवताविमित्तमेकं पेयणं भूत्वे । पूषा प्रपिष्टभागः कर्तव्य इति । स च द्विदेवत्येऽपि भागे विष्णुभागे प्रपिष्टमागः कृतो भवति । न यथा चतुर्षांकरणे । तत्र हि तद्विरो नित्येऽल्पं भवति, न सद्द्वितीयस्य । इन्द्रपीत इति समणोऽपि नित्येऽल्पस्य, न सद्द्वितीयस्य । इह तु प्रपिष्टशब्दस्य भागधर्मेन स्रह अन्यदासो कृत्वीहिः समासः । एतेऽपि समर्पणेरेव,

न तु अत्र द्विदेवत्ये हविर्देवतादीयानो षोषः । तस्मादेक-
देवत्ये द्विदेवत्येऽपि वा चरो अग्न्य भागः पेटय्य एव ।

घा—सद्वितीयेऽपि वा पूषणि स्यादेव पेपणम् ।
कुतः । 'हविषो यदि पौष्णस्य तद्यथाह्नस्य वा
भवेत् । अनुक्तत्वाद् द्विदेवत्ये न भवेत् पेपणं
ततः ॥' पूषणद्राशिमित्तमेतत् पेपणं न च तद्
विशेषितमस्तुमित्तम् । व्यासत्रिंशत्त्वात् [व्यास-नवृत्ति-
त्वात्] देवतात्वस्य द्विदेवत्ये पूषणिसिद्धता न स्यात्,
न तु पूषा तद्भागे वा नास्तीति । यथा मनोऽवया
वश्चति (भाष्यं पृ. १९३९) 'तथाहिः अदेवता, न तु
अहमवेतः' इति । तेन अस्यपि अत्र पूष्णो देवतात्वे
समस्तव्यमेषेण उक्तश्रुतम् इत्येदेनेनापि च त्य-
गमात्स्य 'सम स्यादश्रुतत्वाद्' इत्यनेन न्यायेन अर्घं पूष्णो
भाग इति गम्यते । तस्य पेपणे नियमाने यदि तावत्
कल्पनेत्रिन्यायेन असुर्येऽपि इत्येव इतरभावपेपण-
मपि विद्वेत्, तद्यपि न किञ्चित् दुष्यति । यथापि
किमेतेन अश्रुतेन कृतेन इत्येव अर्घ्यमात्रेणैव अच्य-
वनीकते, तद्यपि चेन्न किन्तु क्रीडलेन पाकसंपादनात्,
युगसिद्धेयसमैकारणोर्वा गुणज्ञात् वर बाधः । इति
निरूप्य (पात्रे षोषाभ्यामनुपशब्दोत्पत्तयः) कथमेव पेपण
मिति । अथ यदुक्तं चतुर्भ्रंशरूपेणैतन्निरिति, तन्नानि-
र्घायते । 'ममासतद्वितोरपचिन्नासमर्षपदाश्रया ।
असमर्षत्वमेकारय द्विदेवत्येषु चेप्यते ॥' तेन
आश्रये तर्पातशान्त्या समासमीन्द्रमादिभ्या द्विदेवत्यादृष्टेण
शुभम् । इह पुनः पूषणस्य अरुमात्रभासनात् प्रसिद्ध-
भागान्द्रयोश्च कार्ष्णेऽपि पूषणि सामर्थ्याविधात्वात् न
किञ्चित् दुष्यतीत्युक्तव्यम् ।

छिद्र इर्गनाप । ४२ ॥

भाष्यम्— िद्रमप्येवं भवति, 'मस्तान् पूषा
प्रसिद्धमनोऽदृष्टो हि' इति, देवतामित्तित पेपणमिति
स्तुतिर्दशयति । तथा 'सौमनौय चर निरंशेमपि
पुष्णमः' इति नेमिनित्तं दशयति । तथा 'अर्घं
पिष्टमर्षमपिष्टं भवति द्विदेवत्यपाय' इति देवतामित्त-
मेव वेदान् दशयति ।

घा— 'अदन्तो हि' इति हेतुर्देवताधर्मत्वं
दशयति । न च सद्वितीयस्य पूष्णो दन्ता जायन्ते इति
हेतुभावात् युक्त पेपणम् । तथा च सौमनौये नेमपिष्ट-
तावुनादः अन्यत्र च द्विदेवत्ये 'अर्घं पिष्टमर्षमपिष्टं
द्विदेवत्यपाय' इति देवताधर्मत्वदर्शनमवबल्लिष्यते ।

घचनात् सर्वपेपणम्, तं प्रति शास्त्रवत्त्वाद्वा-
भावाद्धि चरावपेपणं भवति । ४३ ॥

भाष्यम्— इदं पदोच्यते सूत्रम्, नेमपिष्ट भवतीति
कस्मादेतन्न वचनमिति । उच्यते । यदि वचनमेतद्भवेत्,
सौमनौयमात्रमनुत् सर्वत्र पेपणं विदध्यात् चरो पगौ
पुरोद्धाने च । तेन सौमनौयस्य चक्षुःशब्दे नेमपिष्ट-
संबन्धे च उभयसिद्धिं विधीयमाने वाक्यं भिद्येत ।
तस्मात् षोषः सौमनौयः तत्रैव नेमपिष्टः । तं प्रति
सौमनौयमानं प्रति शास्त्रवत्त्वं अर्घ्यपेपणस्य । पुरो-
दाते अर्घ्यात् सर्वपेपणे प्राते अर्घ्याभावाच्च पगौ चरौ
वा अर्घ्येणे प्राते वचनमेव भवेत् । तेन चक्षुःशब्दे न
विशेषितत्वात् स्यात् । प्रदर्शनार्थः कल्प्येत । पेपणानु-
वादपक्षे पुनर्नैव विशेषो भवति । तस्माद् भगवत्स्य
छिद्रम् । ननु अह्ननाशमथात् पयोरपेपणम् । नेति
भूमः । अर्घ्यपेपणे नाशनाशः, अपिष्टादश्रुतस्येति ।
पेपणं चादृष्टार्थम् ।

घा— विधिज्ञानात् नेमपिष्टत्वमलिङ्गं निरपेपणधर्मं
च इत्यत्र आह (भाष्यम्) 'यदि एतात् वचनं मनेत्'
ततः अनेकार्थविध्यमभावात् नेमपिष्टत्वं विधीयमानं च
वा तद्विदप्य विधीयते नौमनौय वा । तत्र य एव
तद्विदः तस्यैव इत्येव विदोऽप्यत्रकव्यत्वात् कार्ष्णेतिवत्-
प्रतीतिः सर्वपेपणं प्राप्नोति । तत्रैव अन्यतरयदानसंस्कार-
प्रवृत्तः । तन् यदि तावत् 'यश्च', ए नेमपिष्टः' इति
विधीयते, ततः सर्वचक्षुषिपयसकाणो मति सौमनौय-
शब्दः एव हेतुनादः अन्वयः स्यात् । अथ नौमा-
नौयमात्रमुद्दिश्यते, ततोऽपि सर्वपेपणमेव, तदेवन्वहवि-
मन्त्रद्वारात् पशुषोऽश्वशयोरपि प्रदह्यन् । तत्रैव पूषणं
वदश्रुतानर्षवत्प्रवृत्तः । तं प्रति हि सौमनौयमपि-
रेपितं प्रति वेपणस्य शास्त्रवत् विदोऽप्यभावात् ।

एतस्मिन् पक्षे चरी अर्धपेषणं भवति । ननु अर्धप्रातस्तात् पुणेडाभाय अथवा न्यं फोक्ष अर्धविप्रतिपेक्षात् इत्युक्तम् ['चरी वा, अर्धैकं पुरोडाशे, अर्धविप्रतिपेक्षात् पशौ न ख्यात्' (पेषणं) इति ३।३।१।४।३६ सूत्रे] इति चेत्, न, अत्र तयोः समपेक्षं अग्रमज्ञात् । सर्वपेषणे हि प्राप्ते पुरोडाशस्य अर्धपेषण विधीयते, तावतापि च कथञ्चित् पुरोडाशो निव्यते । हृदकदीनामपि ख्यात्तदेवोद्देश्यं विध्यमागाना नार्धविप्रतिपेक्षो भवति । न चालम्बाहृतिर्नपेत् । न चोत्साददेव-मेहः स्यात् । इत्योत्साददेशस्य स्पष्टत्वेन च पिष्टोऽपि सन् पूषभोग उपलभ्यते, न सर्वपेषणानुभवेन । अथवा अस्मिन् पक्षे प्राचीनरुवाद्दृष्टार्थं पेषणे कति अपिष्टा-देवारादीयेत् । न हि तदैवत् देवतानिमित्तं पेषणं स्यात् । तस्मात् सर्वविप्रतिपेक्षापरिप्रेषितं चरोः पेषण-मिति तच्छुद्धिर्नार्धपेक्षा प्राप्तेत्येवेति चरदेवतासंबन्ध विधिरं वाक्ये नैमपिष्टव्यमनुष्यते इत्यन्यमनुभवान्त-स्यम् । अतश्च त्रिङ्गासिद्धिः ।

एतस्मिन् पाऽऽर्धमर्त्यादेन्द्रामरदुःसयोर्न स्वादन्नोदितत्वात् । ४४ ॥

भाष्यम्-- एतदेवमेव सा पौष्णं पेषणं भवितु-मर्हति, नैन्द्रापौष्णे । उतः ? नैप देवताधर्मो विधीयते, पूष्णे भागः पिष्ट. उपशोक्तं च इति । कस्य तर्हि ? अर्धस्य धर्मः । इः पुनरर्थः ? याव. । कथमन्यगम्यते न देवताधर्मं इति ? उच्यते । न हि तस्या भागोऽस्ति । ननु यद् देवताधर्मो दीयते, तद् तस्या भागो भवति । उच्यते । एतदि देवतासुदिस्य स्यात्ते । न च त्यागभावेन देवताधर्मं भवति । परिग्रहणेन हि स्वस्वमित्तस्य आचरणे । न च परिग्रहीत देवतावेति किञ्चन प्रमाणमिति । यद्य यं मन्त्रे, स तस्य भागः । न च हृदिन्मत्त मन्त्रे । तस्मात्तस्मिन् पूष्णे भागः । अत्रपि कथञ्चिद्व्येत् भागः, तथापि न देवताया धर्मः पेषणं भवितुमर्हति । निष्पद्येत्को हि तथा स्यात्, अथागधर्मत्वात् । कथं तर्हि प्रजाणान्तरे तस्मा-त्प्राप्ते यागधर्मो भविष्यतीति । उच्यते । यागधर्मोत्पत्त्यात् ।

लौ. श्र. ३३२

ननु च देवताधर्मो भवति, श्रयते, न चरोनेति । उच्यते । मन्त्राभावात्तदनर्थकत्वाच्च न देवताधर्मो इत्युक्तम् । तथापि तु यथा यागसम्बन्धो भवति, तथा वक्तव्यम् । तदुच्यते । अथमत्र पूष्णे भागो न. पूषणसुदिस्य स्यात्ते । यस्य इत्यस्य स्वामे पूष्ण देवता । न चैन्द्रापौष्णे भवति पूष्ण देवता, न स चरः पूष्ण. स्वत्वेन सज्यते । तस्मादेन्द्रा-पौष्णे न कश्चिदस्ति पूष्णस्यत्वात् सम्बन्धः । चेत्ते तु पूष्णि देवताभूते तस्मै सञ्चितो भागो भवति । कथम् ? यमुदिस्य सक्तव्यो भवति, स तस्य भाग इति प्रसिद्धि-रेषा । तेन कपि पूष्ण संनोचारेणैव इन्द्रापौष्णोऽप्यन्यत्र मूषाणां कुर्वन्नुपहारको भवेत्, तथापि न तस्य द्विदेवत्वो भाग इत्युच्यते, अस्मात्सनात् । चेन्नैः पूष्णि देवताया चरोः पेषणं नियते, नैन्द्रापौष्णोऽपि द्विदेवत्वोऽस्ति ।

वा-- एकस्मिन्नेव पूष्णि देवताधर्मात् पूष्णं भवेन्न सद्धितीये । 'न ह्येष देवताधर्मो न तद्भागस्य गम्यते । पूषदेवत्वयागार्थं धर्मस्त्वेव प्रतीयते ॥' न तावदेवताया भागोऽस्ति तस्यैव धर्मः वक्तव्येत् । नहि तदुद्देश्यत्वामानेन भागो भवति । किं तर्हि ? परिग्रहेण । कर्मसाधने हि भागशब्दः । मन्त्रत इति भागः तेष्यते इत्यर्थः । तेन यं यो मन्त्रे, स तस्य भागः । न च हृदि-रथां देवता मन्त्रे । योऽस्यैव नवमे नियेयात् । अथापि भवेत् तथापि तस्याः प्रयोक्तृत्वं तत्रैव नियार-यिष्यते । तेन देवतायात् भागधर्मोऽनुपत्तेर्यागद्वारात् अर्धमर्त्यादेन्द्रामरदुःसयोर्न स्वादन्नोदितत्वात् । भाष्यकारेण तु देवताधर्मत्वनिवारणारेण यागधर्मत्वमभिहितमिति दृश्यम् । 'कथं तर्हि प्रजाणान्तरे तस्मात्प्राप्ते यागधर्मो भविष्यति' इति वाक्यसंप्रयोगस्य देवता-विषयत्वात् प्रकृतेन च विना अर्धपेषणत्वात्पुनःपुनः-पत्तेर्नैव कथञ्चिदप्येवोपायं या संस्य. इति अन्वयानन्वय मभ । तत्र 'वाक्यसंयोगात्' इत्यनेन परेण स्वामिन्त्रये विद्युते भागान्त्रेनैव मुष्णार्थाभवात् यागोत्पत्त्यामिति दर्शयति । परन्तुवैचर्यकारणस्य भागस्यैव अविद-मानत्वात् यद्यदुद्देशेन स्वयन्तानात्मानाऽप्येव नियते, तेन यागो स्यात्ते । स वैचर्यस्यैव पूषणसुदिसो भवति इत्यु-क्तं । द्विदेवत्वे पुनर्भावात् नैव

सकलपेऽन्यत्रोपे भ्यषदेष्टुनभावर इति । यथैत्र वेत्त्रादस्य
पुणेदाशस्य ब्रह्मस्य च आग्नेयेन्द्रपितृसत्रान्यामग्रहणम्,
तथैत्रापौष्णदेः पूषमभात्वेन । यद्यपि च एतन्निष्पन्नो-
च्चारणादिह समासोपासम्भो नास्ति, तथाप्यर्थ एव भाग-
नन्दप्रसन्नो न विद्यते इत्यप्रवृत्तिः । यद्यपि च इत्यो-
रर्थोर्देवताया प्रतिपत्तमानसोः समुदायप्रसिद्धिर्धर्मत्वेन
अवयवोऽप्युपेते, तथापि सकलस्य अन्यत्रोपायपदेसा-
दनुपलक्षणत्वं लिङ्गम् ।

हेतुमात्रमदन्तत्वम् । ४५ ॥

भाष्यम् — यदुक्तम्, अदन्तको हीति देवताधर्मं
दर्शयतीति । अर्थपाद एष इतिरस्मिन्नपि पक्षे उपपद्यते ।
या — यत् 'अदन्तको हि' इति हेतुनिदर्शनात्
देवताधर्मं गमिति । तन्नोच्यते । हेतुप्रतिपत्तिर्देवताधर्मस्य
यागधर्मप्रसंगस्यैवमिति धारिण्यदन्तिये साधना ।

वचनं परम् । ४६ ॥

भाष्यम् — अथापर यत्कारणमुक्तम्, नेमपिधमिति
द्विदेवत्ये पेपणं दर्शयति, 'अर्थे षिष्ट मन्त्रसंमपिधं
द्विदेवत्यावाच' इति देवताधर्मं दर्शयतीति । अत्रोच्यते ।
एवं सति वचनमिदमप्रोक्ते मन्तरीति । ननु अनेकार्थ-
विधानमेक वाक्यं प्राप्नोति । उच्यते । सति पञ्चान्तरे
अने सार्थविधिः पञ्चान्तरप्रपणेन परिहित्येन । असति
पुनः पञ्चान्तरे उच्चारणार्थकव्यमप्यपि जिहीर्षया अने-
कार्थं वाक्यमभ्युपगन्तव्यं मन्तरीति । तस्मात् द्विदेवत्ये
पेपणमिति लिङ्गम् ।

या — नेमविशदियु प्राप्स्यमाग्राहचनं मन्विशति ।
विशिष्टविधानाच्च वाक्यमेदाभावात् । अरुणैकहाधनीरुच्य
पस्सगनिमन्तदसर्गनिपत्त्वम् । अतिविशिष्टविधिं चापेक्ष
विशिष्टविधिर्दुर्लभो मन्तरीति न तु अत्राग्राहसि । तस्मा-
दलिङ्गमित्येष्टेनताविपत्त्वमिति ।

शा — 'यत्प्रकरणभावाद् वाक्ये चाश्रवणा-
दिदम् । पेपणं देवताधर्मो नापूर्वस्यान्यधर्मवत् ॥
तन् स्वरूपप्रयुक्तं सद् द्विदेवत्येऽपि विद्यते ॥'
इति श्रुते, अमिषीत्ये । 'देवता निष्फला नैव
पेपणस्य प्रयोजिका । उपादानं च यत्तस्य भाग-
शब्देन विद्यते ॥ मुख्यार्थासंभवाद् यागलिङ्ग-

विपत्त्याऽत्र हि । श्रूयते भागशब्दोऽयं नानुपा-
दानमस्त्यतः ॥'

यि — 'द्विदेवत्येऽपि किं पिण्डयुतं पूषेकदेवके ।,
द्विदेवत्येऽपि तत् पूष्णं सत्त्वात् पेपणमागिनः ॥, देवता
निष्कल्वेन पेपणं न प्रयोजयेत् । यागस्य तत्त्वे भागो-
क्तेर्न यागान्तरागमि तत् ॥' २० तत्रे पेपणप्रयोजकत्वे ।

भाट्ट — यत्र अन्यग्रहितः पूषा देवता यथा राज-
सूये 'ऐन्द्रासौणक्षर' इति तत्रापि पेपणम्, उत यत्र
केवल एव देवता तत्रैव इति चिन्तायाम्, 'अदन्तको
हि सः' इत्यर्थेवादानुशासत् पेपणस्य पूषस्वरूपप्रयुक्तत्वा-
वगतैः, तत्स्वरूपस्य च अन्यग्रहितेऽपि मन्त्रात् युक्तमेव
पेपणम् । अत एव 'सोमपौष्णं चर्चं निर्वापेत्तमपिष्ट
यद्युक्तम्.' इति नेमग्रन्थान्तरविश्वानुवादेऽपि स-
बच्छेने । यदि तु नममायन्नायेन पूषस्वरूपे आनर्थक्यत्वात्
अपूर्वसाधनत्वलक्षणाया आवश्यकत्वमाग्राह्यत्वेन, तदा-
ऽस्तु पूर्वोक्तमिषया पूषमपिष्टसंबन्धाननययागागुमित्येव
तात्पर्यमाहिकायाः सत्त्वात् साऽपि पूषधे । परन्तु अर्थ-
वादानुसरोषात् पूषापिधानं त्रैयतामसोऽप्यपूर्वोक्तत्वलक्ष-
णाया एवाङ्गीकारात् द्विदेवत्येऽपि पेपणमर्थस्य । यथा चेवं
इति पाठस्यपक्षिस्तथा यत्किञ्चन अन्तरायकरत्वेन वा क्रमिक-
विशेषणं वा पाठप्रवेदेन वा । इति श्रुते, आनर्थक्यपरि-
हारान् अपूर्वसाधनत्वलक्षणाया अन्तरायकत्वात्, अवि-
धानद्वारात्कत्वजन्यनस्य च पूष्णो देवतात्तोपस्थितिमुत्त-
रेणातुपपत्ते, तदुपस्थितौ च तदुत्तरकरत्वात्तत्त्वत्पत्तैव
आनर्थक्यपरिहारात्, द्विदेवत्ये च चतुर्षांकरणवि-
करणत्वायेन केवलस्य पूष्णो देवतात्प्राभावात्, यत्र
केवल एव पूषा तत्रैव पेपणम् । न च अपूर्वसाधनीभूत-
देवतात्त्वस्यैव प्रकाशनाय पूषधेन लक्षणोऽपि तस्य
पूषोपरि माने स्वरूपसम्बन्धेन सम्बन्धिषया विशुधेन
परान्तरविशुध्यात्, तस्य च द्विदेवत्येऽपि एकस्मिन्
पूष्णि सत्त्वेन तस्यप्युद्देशकत्वोत्पत्तेः कर्म न पेपणमिति
वाच्यम् । न्यासवृत्तचिन्तनप्रकारात्तान् एकमात्रचित्तस्य
व्यस्य सम्भवात्तुपपत्तेः । अन्यथा एते द्वित्तसमयावयव
इति यत् 'एते द्वित्तान्' 'एरो दो' इत्यादिशब्द-
बोधोपपत्तेः । अतो व्यासवृत्तद्विदेवतात्तर पर्याप्तिसंबन्धे-

नेत्र प्रसारणात्, तस्य च पूष्णि केषले ज्ञायात्, पूष्णमाशुचित्तेषवात्यस्त्वैव प्रसारवेन तत्रैव वेपथानि । अदन्तकर्म तु अशंसारमजराद्य विरुध्यते । नेत्रपिष्ट-राम्पानि च तत्रैव विषेपसङ्घीकाण्यु विरिष्टमानना-विधानेन अयासपमेदात् अगमनत्वम् ।

मण्डन— 'नेत्रापौष्मेऽस्ति वेपथम् ।' २०.

शंकर— 'नेत्रापौष्मे तु वा मता ।' वा प्रविष्टता । २०.

• पौष्पं वेपथं प्रहृती भूयमानमपि विहृती ।

३३११३१५.

ॐ पौष्पं वेपथं विहृती प्रतीयेताचोदना-व्यहृती । ३३११३१३४ ॥

दशपूर्णमासयोः समामन्त्रि 'तस्मात्पूषा प्रविष्टभागो-ऽदन्तो हि नः' इति । तत्र उद्वेहः किं पौष्पं वेपथं प्रहृती उत विहृती इति । अथ च विचारः पूर्वोक्त-संबन्धव्याप्येन गतायः । एते न हि दशपूर्णमासयोः पूषा नाम देवता समस्ति । न च लक्षक्या दशपूर्ण-मास्येनाग्नेन प्रविभाष्यते, 'अदन्तो हि' इति हेतु-यन्मिदमवसायात् । न द्वाभ्यादीनामदन्तवत्तत्तत् वेदे पुराणे वा कश्चिद्व्यहृतिम् । पूष्णस्त्वदन्तकर्म वेदे पुराणे च प्रतीयते । अस्ति च विहृती तस्य तस्य हविषः पूषा देवता । अतोऽभेदस्यैवैव यत्प्रमलेन वेपथ-मुहृत्स्यते । तदयं पूर्वायतिदोऽप्यथ उक्तविद्याद्वयार्थं संश्रित्या इति मत्वयम् । सूत्रं तु पूर्वसम्बन्धिवेपथं विहृताणुहृतेः । प्रहृती तस्यचोदना अविधान-विपर्ययः । वीणा.

ॐ पौष्पं वेपथं विहृती प्रतीयेताचोदनात् प्रहृती । ३३११३१३४ ॥

दशपूर्णमासकरणे 'तस्मात् पूषा प्रविष्टभागोऽदन्तो हि नः' इति पौष्पं पूषदेवतां देवतामिदितम् । त् पूषदेवताचरिहृती प्रतीयते । विहृती उच्यते । प्रहृती पूषा. अचोदना चोदनामासत् । हे.

• पौष्प. इत्यम हेकारदिनेषु चतुर्षुः पण्ड-सन्तोषे षोडशोने च । वि. ८।१।३. • 'पौष्पं इत्यमयमेवैवशब्दः' इत्यत्र एतोः पुठेहानि

'पूषा प्रविष्टभागोऽदन्तो हि' इति पौष्पं वेपथं कर्तव्यम् । ३३११३१५.

ॐ पौष्पवेपथधिकरणम् । दशपूर्णमासकरणे श्रुतस्य पौष्पवेपथस्य पौष्पे याने उक्तयः ॥

पौष्पं वेपथं विहृती प्रतीयेताचोदनात् प्रहृती । ३३११३१३४ ॥

भाष्यम्— दशपूर्णमासयोः समामन्त्रि 'तस्य-त्पूषा प्रविष्टभागोऽदन्तो हि नः' इति । तत्र उद्वेहः किं पौष्पं वेपथं प्रहृती, उत विहृतामिति । किं याताम् । प्रहृतामिति । श्रुतः । प्रसरणात् । ननु प्रहृती पूष्ण न कस्यचिद्विधो देवता समामन्त्र्यतीति । उच्यते । प्रहृती का विदेवता पूष्णव्यो वसवति । एवं प्राप्ते, श्रुतः । यत्र पौष्पं हविरेति, तत्र तस्य वेपथं विभाषुं वसवम् । न च प्रहृती पूष्णव्यति । तस्माद्भुक्त्यर्थं वेपथमिति । यदुक्तं वा विदेवता पूष्णव्यो वसवतीति । मयात् यदि अन्यत्रापि मुख्यः पूष्ण न स्यात् । तन्वयस्य प्रिन्त्यमे प्रसरणमुपलभ्येत । उच्यते । यत्स्य हि अश्वोप-रोधकम् । अथवा नैरात्र उद्वेहः । एतमेव श्रुतमुच्यते । पौष्ण वेपथं विहृती न प्रहृतामिति । नास्ति पूष्णः प्रहृती चोदनेति । विमथं प्रातमुच्यते । उच्यते कथा यतिप्रते । वा— संवर्तनादिप्रायेणैव वास्यप्रसरणविरोधे कति विहृत्वयत्वं सिद्धमन्तविशेषार्थं प्रारम्भते ।

सोम— प्रसरणानुसारेण दशपूर्णमासयोर्विधेयः इति पूर्वसंख्यं मन्वरात् । नेदमधिकरणत्वात्, विन्तु षि सर्वत्र निवेग, उत चरयेत इति करिष्यमाश्रित्यारम्भ वास्यप्रसरणविरोधादिरोधविनाप्रहृते साध्यांगगतत्वा भावात् तस्य प्रसृष्टिस्तदधिकर्षणं वेपथस्य वास्येनोदरायः इति स्मृतिनामनेन कृत्वा प्रियते ।

वि— 'प्रविष्टभागः एतेति प्रहृती विहृताणुत् ।, इतिप्रसरणदेव प्रहृतामिति पुत्रने ॥, संवर्तनादिना वास्यत् विहृती पूष्णमासत् । विद्वन् पुनरप्युक्ति रधिष्यन् विरायत् ॥' १८.

भाट्ट — दशपूर्णमासप्रहृते 'पूषा प्रविष्टभागो-ऽदन्तो हि नः' इति श्रुतम् । तत्र हि दशपूर्णमासयो-रेव अत्र येन कर्मानुष्ठीयते, उत पूषदेवतस्यैव वेपथ-

मात्रविधिः इति चिन्तायाम्, न तावत् भाग्यान्द्रुशित-
यातोद्देशेन देवगविधिः, एकप्रकृताभङ्गापत्तेः, पूषपदेन
विशेषणे वाक्यभेदाच्च, कप्रत्ययाद्यं देवोपसर्जनस्य
पेयस्य यागानुपपत्तेश्च । अत एव न पूषपदमेव
शाक्याभस्य उचितपूषदेवत्ययागस्य बोधिस्यतापरम्, पूषा-
अन्वमितरितननुसंभवाभावेन ऋतूपस्थितौ प्रमाण-
भावाच्च । अतो गुणात् द्रव्यदेवताविशिष्टकर्मान्तर्गविधि-
रेणम् । इति प्राप्ते, प्रपिष्टभागपदेन तावत् भागो
मन्त्रीय संयमत्वेति व्युत्पत्त्या सेवनासमवेऽपि संकल्प-
मान देवस्वादिष्यनहाप्रमाणं प्रपिष्टपूष्णोः प्रतीक्यते ।
तच्च यावत् पिना अनुपपन्नमिति यागानुमापयति इत्ये-
तान् उभयोर्निवादात् । तत्र च विशेषप्रमविधिसंभवे
विशिष्टविश्वार्दकप्रत्यय अन्वयव्यत्वात् प्रमाणान्वयेन न
अपूर्वफागान्तद्युमिति इत्यपि प्रथमतोऽनगमेव ।
अतश्चातुमीयमाने यागे अनुमापकत्पसन्वेन प्रसिद्ध-
पूषदेवत्ययागत्वोपस्थितिरपि सुलभैः । अतश्च याग-
विशेषानुमितरेव तावत्पर्यवहकत्वात् पूषपदं विजातीय-
पूर्वसाधनीभूतपूषदेवतापरम् । तदुद्देशेनैव च स्वकव-
चागप्रदेवच समृत्तित्वसन्नेन प्रपिष्टप्रत्ययस्य प्रपिष्टभाग-
समासाद्यो निर्धीयते । समर्थेति च द्रव्योद्देशेन देवताविधि-
कं देवतोद्देशेनापि निरुक्तसंभवेन द्रव्यविधिविशेषण-
मात्रविधिः । यद्यपि च द्रव्यनिश्चयस्त्वापि अविदेशेन
समस्त्यनित्यता, उदासि तत्. पूर्व विधानाद्रीकारात्
एकमपरप्रमत्ताकार्षेति । पेयप्रमाणविधिवश्च कर्ममिति
गुणादिप्रमाणभावात् कर्मान्तरता । एतेन पूषपदेन
तदेवचवर्त्मन्तगया तदुद्देशेन प्रपिष्टभागपदरुशितपेयण-
विधिरिति प्रकृतोऽपि निपादस्त्वयश्चित्करणयायेन लक्षणा-
पेष्टका कर्मान्तर्गतिरेन न्याय्यत्वात् 'वपदक्तुः प्रथम-
मयः' इत्यादौ अतिप्रसङ्गात्तेश्च उपोक्षित । तत्र
अन्वयदुष्प्रकारम् भवत्य प्रवक्ष्यद्विधिनैव प्राप्तत्वेन तत्.
पूर्वप्रवृत्तीद्याउदुपारचेरुभरी । तदेतत्परं सिद्धमेवो-
त्तरापरः स्मात्ते इति प्राञ्चः ।

मण्डन - 'विद्वानो पौष्पपेयणम् ।' १८.

शंकर - 'पूष्युष्ट्या प्रसिद्धता ।' १८.

● पौष्ण - सावित्र - रागस्वत - घातापुथिभीयात्रु-
मन्त्रानि (दर्शपूर्णमासप्रकरणत् तत्तरेक्ये कर्मणि)
उत्कृत्यन्ते । भा. १।३।१।२५.

● 'प्राप्तै' इत्यस्य अग्निगुप्तैरस्य न विनाष्टे
यदा अग्नीषोमीयः स्वनीयाश्च न्मानविधानाः । १।३।
८।२३. ● 'श्रोत्रावृषाम्' इत्यन विभक्तिस्वारस्वाव
प्रातिपदिकस्वान्यथानयनम् । न च षडौबहुवचनस्य प्रथमै-
कवचनवत् अन्यनाविधानेन तस्यान्यथानयनसमर्थाति
बहुवचनानुसारेण प्रातिपदिकस्य प्रस्तोनादिच्छन्दोगेषु
रक्षणा आश्रिता इति वाच्यम् । 'सकृत् जुहोति'
इत्यनेन अन्यत्र नयनस्य सम्भित्त्वत् । अद्वैत.
२।२९ (३०) । ३७. ● 'प्रेतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः
श्रोत्रावृषा प्र यजमानस्य' अर्थ मन्त्रः सुगमूदत यनिधिः ।
वाल्. घृ. ६४. ● 'प्र णो देवी सरस्वती' इत्यादिना
हौत्रकण्डे चिन्तायामीयचतुर्थपञ्चमद्विधयोः सारस्वतयोर्मध्ये

स्त्रीदेवत्यस्य यानुक्तवाक्ये प्रथमः पठिते, ततः पुं-
देवत्यस्य 'पैषिवाचं सरस्वतः' इत्यादिना । वि. ५।१।७.
● 'प्र वो वाचा अभिवचः' इति ऋ. दर्शपूर्णमासयोः
सामिधेनीषु प्रथमा । क्विप् विद्वानो तु अन्याऽपि प्रथमा ।
यदा वा प्रथमा तैव त्रिवक्त्या । (उगसदिशो 'उप-
सत्राय मीहृष्ट्ये० (ऋ. ७।१५।१) इति विश्व
एतेना चिन्तयानं ताः सामिधेय. ' (आश्वधी. ४।८)
अत्र 'उपसत्राय' इत्येषा प्रथमा । महापितृषुषे तु
'उपसत्स्त्वा' इत्येवैव सामिधेनी ।) । वि. ९।१।१०.

● प्र-शुद्धः प्रथमं सिद्धः । भा. १।२।८।११.
● प्रउगं नाम रात्र होवा ईशमीयम् । अग्निष्टोमे
प्रातःवन्दे वहिष्यमनोचर ऋतुवाकोत्तर आत्यसत्र
महात्तमनुशय तन पर प्रउगं दस्यते । के. ● 'प्रउग
उचति' इति शब्दं प्रधानकर्म, न गुणकर्म । स्तुत-
यत्नाधिकरणम् । -१।५।११-२९.

● 'प्रउगचितं चिन्तितं पशुधाम.' इति श्रुतम् ।
चयनविशेषोऽयम् । अत्र प्रउगं नाम दशकस्य वय-
द्वयम् । यद् एकः चतुर्दशस्यैव प्रउगमपत्रेहमया-
न्यतदुदमये वप्यते, आरतश्च युगमप्ये वप्यते ।

एतादृशप्रयुगात्तरं चकनं प्रउगचितम् । तत्र द्विविधे एतः प्रउगचितं उभयतः प्रउगचितं चेति । के.

- प्रकरणमपि विनियोगे प्रमाणम् । ३।३।४।११.
- प्रकरणं अभिधीयमाना आकाङ्क्षा, आकाङ्क्षायां वा भावना । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८५२. ● प्रकरणं अवा-न्तर संदेशोद्भूतिक्रमेन । तत्र प्रकृतेर्नास्तेन । प्रकृत्य-ङ्गव तु भवति यथा प्रयानातामिक्रमे । बाल. पृ. ११.
- प्रकरणं उभावाकाङ्क्षा (कृत्वाशाङ्कानिदिष्टकथम्भावा-काङ्क्षा । वैशिष्ट्यं च स्वाश्रयभावानुसिद्धितभावनता ऽऽश्रितत्वंस्त्वेत, न तु एवंप्रयानगतत्वादिता । उक्त-सम्भेन यदीयकत्वाद्वाभिदिष्टा अभिधीयतेतदङ्गव्य-गता वा कथम्भावाकाङ्क्षा, सा तद्विनियोजक प्रकरणं इति तु निष्कर्षः) यथा प्रयानादिषु । तदिदं प्रकरणं विधाया एव विनियोजकं न इत्युच्यते । तयोस्तु क्रिया-योगात् विनियोजकम् । मीमांसा. पृ. १६९, १७२.
- प्रकरणं कथमागतमकं क्रतुधर्ममपेक्षानां पुरुषधर्मे विधीयमाने अत्यन्तं बाधितं भवति । वा. २।४।१।२.
- प्रकरणं कर्तृपथं शक्तिर्नैवताऽऽवाहृशस्य पचनम् । प्ररणो हि स तदकः वचनविधायाः । स एव विध्यदिः विष्णुतामसः । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८५२. ● प्रकरणं प्रयात् वशीयः । तेन विदेचनादौ न अभिपेच-नोपादानम् । अभिपेचनीयस्य तु मध्ये स्थानं विदेचना-दीनाम् । ४।४।१।२. ● प्रकरणं क्रमाग्नयेक्षया प्रकरणम् । 'अग्नेर्नैवति' 'रक्त्यं विनाति' 'द्यौं रोप-माग्नयवति' एतेषां उक्त्यात्प्रकरणम् । न तु अभिपेच-नोपादानम् । दि. ३।३।१०.

॥ प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् । २।२।३।३ ॥

एव समाप्तमिति 'यद्यप्येतेऽशकृत्वालेऽस्यास्ताया च पौर्णमास्या चाच्युतो भवति' 'तावत्प्रकृतमग्नीषोमा-वावर्धयेत् तावत्प्रकृतं पौर्णमास्या यकश्रिति' 'ताम्यामेत-ग्नीषोमीयमेवात्सरात्वात् वर्णनासे प्रायच्छत्' 'ऐन्द्रं दृष्पात्सरात्सरात्वात्, ऐन्द्रं पौर्णमास्यात्वात्' इति । तथा 'आपारनापारवति' 'आव्यमानो वजति' 'विष्ट-वृते समवदति' 'पत्नीः धयावति' 'सविष्ट-

यर्ग्वि जुहोति' 'य एव विद्वान् पौर्णमासी यजते' 'य एव विद्वानमावास्या यजते' इति । तत्र संदेहः किं वर्जयेतानि समप्रधानानि, उतामे-वादीनि पौर्णमास्यानि प्रधानानि, आधारादीनि उपकार-माद्यानि । तथा 'य एवं विद्वान्' इत्येवं ययुक्तौ प्रकृतानां कर्मवामनुवदितारौ, अथवा पूर्वयोः कर्मणोविधा-तारौ, तदुत्तरे गुणविषय इति । पूर्वोपिकारणेन अन्वयतातो मेदमसिधाव इदानीं तदपवादः कियते । अत्र 'य एव विद्वान् पौर्णमासी यजते, य एवं विद्वान् अमावास्या यजते' इति वाक्यद्वयमेव विचार-विषयत्वेनोदाहरणम् । इत्तु भाष्यकारेण दर्शपूर्णमास-प्रकरणपठितानि ब्रह्मि अङ्गप्रधानताकथायि उदाहृत्य किं सम्प्रधानस्य अङ्गाङ्गिमासो चेति उदाहरणार्थेन इत्यम्, न तद्विचार्यमेव, किं तर्हि ? प्रकृत्यापिप्रकरणपूर्वपठितद्वान्त-प्रयोजनत्वेनेति मन्तव्यम्, क्षेत्रोपेधिविचारस्य किरि-माणत्वात् । अत्रापि पूर्वोपिकारोऽभिपेधि. विद्वान्कृत्य-प्रतिपादितयोः कर्मणो. आपारादिमन्त्रावत् अथारूपेभ्यः राब्दान्तरादेव मेदः, यावत्कर्मभ्यः आग्नेयादिभ्यः अम्याहा-देव मेदः । अतः पृथगेनेत् कर्मद्वयम् । ननु कर्त-मन्त्रापदेवात्सत्यत्वात् कर्तृशोभित्वात्कर्मत्वेनैव विधि-रूपतिस्कारात् नान्योपिधितम्, किन्वप्यातस्य मेदक-शुभ्रत्वात्, तत् कथमनयोर्विषयमात्रत्वं कर्ममेदप्रतिपादक-त्वम् ? न चेत् इति वाक्यद्वयमेतदपेक्षम्, 'दर्शपूर्ण-मासाभ्या स्वर्गनासो यजते' इत्यपि सारताकथापेक्षितसमु-दायद्रव्यकरणेन अर्थकज्ञात् । उच्यते । वर्तमानापदेव-उत्पत्तेऽपि प्रयोगवचनोपसंभवेय यद्यमन्त्रादिनिर्णयादेव अस्य विधिदम् । तथाहि, प्रयोगवचननिर्णयमात्रमेव तदेकस्यतापन्नमिदं वाक्यद्वयम् । तदेकस्यत्वत्वं च तदपेक्षितार्थप्रतिपादने भवति । तदन्वयं मन्त्रार्थ-वाद्कृतत्वाभावात् कर्मविधियेनेव निर्णीयते । न य कर्मणोविषयत्वात्कर्मवचनान्ता विधिनिर्णयः, किन्तु-विशेषितकर्तृत्वोमी हि यच्छब्दो विशेषणीभूतानि-श-रिषान्तरिकेभ्यो भवति यथा 'सो दीवितो यदी-षोमीय पशुमात्मभेदे' इति । अत्र हि दीवत्करणिका-विशेषितकर्तृत्वोमी यच्छब्दो दीवत्विषयान्तरिकेभ्यो भवति,

न तु पशुद्वयप्राप्तिर्योगेयतायागविधानपरिषधी ।
 एवमिहामि यो विद्वानिति वेदनक्रियाविशेषितकर्मयोगी
 यच्छ्रोत्रो वेदनक्रियाविधानमेव प्रतिरन्धानि, न यागक्रिया
 विधानमिति । तथा एवद्यद्योषि एव विद्वानिति वेदन
 विधानपर्यायक एव, न यागविधानपर्यायक इत्यत्राहतमेव
 विधि नमिति । न च अधिकारापेक्षितसमुदायपररणेन
 अनुवादशब्दात्तत्र यत्पशुद्वयं पशुद्वयकर्मनेन समुदायररण
 समयात् । न चैव सति 'उजम्येने ह्येव' 'दसंपूष
 मानेन' इत्येवचनप्रयोगप्रयत्न । 'सुधा सुषो भवन्ति'
 इत्येवचनस्यानप्रयुक्तस्य एकचनसमावायेत्यात् । अत
 सन्निविदिवत् विष्वग्भ्यावातेव पैण्यमात्मनास्थानामा
 वच्छिन्ननयेन कर्मद्वय विधीयते । न च प्रवृत्तनिमित्ता
 भावात् न नामवचम् । अग्निहोत्रदीनानि विद्याम्यमान
 दक्षयवर्धनरीशधनेन 'पौर्णमास्य पौर्णमास्या यजेत'
 'अमावास्यायाममावास्या यजेत' इति वाक्यद्वय
 विद्यासमानकालस्य यमपूजिनिमित्तनिरीशधनेन कर्मद्वये
 नामवेदतोत्पत्ते । न च अग्निदे शानि क्य तदुत्पत्तेन
 कालीयि, अन्योचाम्यदिनि वाच्यम् । यत्
 'अग्निहोत्र उच्येति' इतिवत् सामानाधिकरण्यात् नमत्वे
 विदे तदुत्पत्तेन भाविकाग्निरविना प्रवृत्तिनिमित्तमात्र
 निर्गमन इति नातुराद्यम् ।

ननु इत्येवते हि कर्मणो रूपम् । न चात्र देव
 ताऽस्ति । न च अयत्नचोदनापसामान्येन शौमिकद्रव्य-
 देवतात्वेन रूपत्वम्, यतो निरपथो हि विधि
 सापक्षगोर्नन्ते । अथ च गोमतिषे दीधण्यथाद्य
 द्वारेण दसंपूषामावविभ्युपवीरितेन कर्मपरात्वम् । तत्र हि
 दसंपूषामावविषेति तदुपवीचनम्, तथा इतरतरग्रथा
 पति । तत्र कथं कर्मविधानमिति । मैत्रम्, 'सवस्मै
 वा एतदहाय यजते, यद्भुगवामाचम्' इति प्रकरण
 भुगवामाचम् प्रुगवामाचम् इव तावन्नि । न च
 एकैनेन वाक्येन आरभ्य प्रुगवामाचविधानं वाग्यवच
 विधानं च वाक्येने, 'यद्भुगवामाचम्' इत्यस्य
 प्रुगवामाचमन्त्रं वाग्यवचनविधानम् । तत्र यदि
 आरभ्यप्रुगवामाचविधानं वाक्येनैव ध्वनयति, तथा
 तन्मन्त्रपुरादेन अतुराद एव । अथ नस्ति, तथा एत-

दयसादन्यथाऽनुपपत्तिकल्पितान्यत्पशुद्वयस्यैवानुवाद इति
 नानुपपत्तम् । देवताप्राप्तिरपि मानसार्थिनी । 'वार्ध्वी
 पूर्णमासेऽन्वते, वृषधन्वी अमावास्यायाम्' इत्येत
 शक्यान्वयेन वार्ध्वीमावास्यामिषेदनुपपन्नं वृषधन्वीमावा-
 मियेन च ऋग्वेद आत्रमागक्रमणितमपि वाक्यरत्नेन
 अथ वापिह्य एतत्तर्मसंनिहितेन विधीयते । तत्रोक्त
 यत्नामेयो, अपरा शौमी । तत्र च एकैस्मिन् कर्मणि युग
 पद्विभक्तमत्रद्वयेन युगपदेवताद्वयपरमर्षात् देवतयो
 एकैस्मिन् कर्मणि समुपय एव । तथा सति मनयोरी
 समुपय एव । एतदनुपपन्नं यद्यपि अथ दत्तवर्षावादात्
 भवतीति नानुपपत्तम् । तेन आचमामे एव वाक्-
 म्यस्याऽर्थे वाक्यद्वय यथासिद्धान्तमेव भविष्यति । पौष
 मास्या यावाचमामो, तो वृहत्सद्वमनरी, अमा
 वास्या यावाचमामो, तो वृहत्सद्वमनवाकिति । मैत्रम्,
 पूषपशु कालविद्यायकवाक्यद्वय विद्वत्कर्मविधेयकर्मद्वयस्य
 एकैकाग्निसमात् । आचमामयो पौर्णमास्यायास्ता
 काल्यालो न तद्वत्पशुद्वयमिति माग्यिकायकवमेवेति ।
 तदुक्तम्— 'श्रौत साधारण द्रव्य देवता मान्य
 यथिनी । रूपान्तावतो यागो विधीयते पृथक्तया ॥'
 इति (वा पु ४०५) । आचमामयोसु 'यस्यै
 कस्तेषुदेवतादे ह्यनिर्वचनम् आचम्यैव नो पुस्तावन्न'
 इति पुराकल्पसम्पेण वाक्येन अग्नीषोमयोर्लाभात् अथापि
 तयोर्देवतात्वम् । अथ एवमि माहादग्नीषोमयो धरण
 नास्ति, तथापि 'वाग्नात्माग्नीषोमावा यथैव नो' इत्यत्र
 नौगम्येन तदुपपन्नं परस्वित्तादत्रापि नौशब्देन तयो
 रयोपादानमिति । या नानुमन्त्रप्रमत्तात् अराधितैव
 अनुवाक्यानुपपन्नमथ वाक्येन अन्यत् विनिवृत्तवान् ।
 अनुवाक्याप्रतिशब्ध दारातपोनामुद्यम्यादेव इत्यत्र पूर्वं
 पत्र ।

अथना आद्यवादिवाक्यैरेव विद्वत्कर्मोत्पत्तर्मद्वय
 संस्थान युगविधानात् रूपलाभो भविष्यति । न च
 प्रोते कर्मणि अनवविधानेण । 'पुरोडाश संवृत्तिः'
 'पुरोडाश पथमि करोति' इत्यदिभिर्वाक्यान्वयानेन
 नत पुराडाशार्थेद्वयनयो अत्रादिदेवताभावविधानात् ।
 यद्वा निरन्तरात्कालेनैवविधानं हि विन्युति'यने

वाक्यमेवेति भरति । यथा 'वायसा नीपाति' इत्यनेन
 उच्यते त्रये अथवादिवाक्येन अनेकगुणनिधाने । अत्र तु
 एतेनैव आग्नेयादिपदेन अत्रावृत्तेन आग्निदेवताविशिष्ट-
 पुत्रोद्भवादिरूपद्वयोरपदानात् प्रचयेन च एकदेवता-
 निधानात् नातुचित्तद्वये वाक्यभेदः । यत्र तु २मपदपदेन
 द्रव्यदेवतोपादानम्, यथा 'वाग्नुतामश्रीपोमाज्ञान्यस्यैव
 नातुग्राह्यं पौर्णमास्या यजन्' इत्यस्य पुत्रकलरूपत्वेन
 अत्रिधापनस्यात् (?) ।

तदेवं द्विष्य पूर्वपक्षे चपद्यते । एतन्न आग्नेयादि-
 वाक्यविहितानि पदं कर्मणि विद्वद्राक्यपुत्रकलविहितं च
 कर्मद्वयं इत्यग्री कर्मणि । अत्रापि च आग्नेयादिवाक्ये
 गुणनिधानात् विद्वद्राक्यपुत्रकलविहितकर्मद्वयमेव । तदेवं
 पूर्वपक्षदेशेऽपि दर्शपूर्णमासोपपदस्य कर्मिभित् कर्मणि
 प्रतिद्वारात् यत्रैतु वायमानविषयत्वेन प्रतिद्वारात्
 यदिसामानाधिकरूपेण यत्रिमाजनात्मत्वम् । तदुक्तम्—
 'प्रतिद्वेगाप्रतिद्वस्य नित्यमिष्टं विदोपणम् ।
 तस्माच्चयनुरोधेन नामार्थोऽत्र निरुप्यते ॥'
 इति (वा. पृ. ४७६) । तथा सति प्रवृत्तयागान-
 मेन चले विधानात् यजस्यत् सर्वेषामेव प्रयाजाग्-
 याजानामपि सम्प्रधानत्वमेवेति । नन्वेवं सति प्रधानस्य
 अनतिदेशात् कथं विद्वन् प्रयागातिदेशः ? यत्रनादि-
 त्पुत्रने 'प्रयाजे प्रयाजे गुणो जुहोति' इत्यादि । अत्र
 प्रयाजानुपपदेन कृष्णहोमविधानादेर इति नातुपपद्यम् ।
 अथ कसादेतावेव विद्वद्राक्यपुत्रकलविहितौ पौर्णमास्य-
 मागम्यसकरो अफले तयोस्त्रिधानम् । एव तर्हि
 समुदायनामनेऽपि तयोरेवमिद्विज्ञानात् सिद्धान्तेऽपि रूप
 फले विधानम् । अथ सिद्धान्ते न सत्कारेण अनुदाय
 दर्शोपस्थपनय, हि नहि । कात्कारेण । एवं तर्हि एत-
 द्दर्शनदेशेऽपि अविशिष्टम्, 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या
 यनेन, अग्नागम्याममगम्याश्च यजेत' इति वाक्य-
 द्वयेन साविधानस्तोत्रत्वात् । तेन अनयोरेव कृ-
 षाकमेन त्रिभिषोगात् कुतः समग्रान्यमिति । नैतम् ।
 सान्ययोगस्य आग्नेयादीनामपि दग्नामत्रियिज्ञत्वेन कस्य
 यागस्यैव ग्रहणमिति निर्देतुमसक्यं यत् । तदुक्तम्—
 'पण्यग्नान्यादियागानामनयोद्भूतं ह्यनोरवम् ।

समानः कालसंयोग इति नेष्टावधारणा ॥' इति
 (वा. पृ. ४७७) । न च वाच्यं द्विकर्मपक्षे वाग्नुदयं
 परिहृत्ये न संभवेत् । अत्रकर्मपक्षेऽपि एवं सति
 नात्कारेण अष्टानामेव कर्मणा फले त्रिभिषोगे न
 भविष्यतीति प्रजावादिभिः सह समग्रान्यमिति । यतः
 पूर्वप्रसिद्धं हि स्वयं फलवाक्यमुपादत्ते । न तु फल-
 समन्वयपर वाक्यम् । उपपदस्यापि वृत्तकारेण अर्थांतर-
 पदत्वमापादयितुमुत्तरेते । तदिहापि कालरचनी दर्शपूर्ण-
 मासयज्यो नक्षत्रभ्रमणा कालयोगिनी यागान् उपस्थाप-
 यितुमर्हते । तेन उपपदस्याप्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धार्थयन्त्रि-
 खामानाधिकरण्येन यत्रार्थसमेव निर्णीये । सिद्धान्ते तु
 समुदायानुवादस्यैव फलवाक्यस्योपपदप्रसिद्धप्रयोजनत्वात्
 युक्तं समुदायस्यैव फलविधानम् । न चेह तथा सम-
 स्तीति पूर्वपक्षदेशेऽपि समग्रान्यमेवेति ।

यद्यं प्राप्ते, अभिधीयते । भवेदेव विधम्यासतः
 कर्मभेदः, यदि विद्वद्राक्यपुत्रकलस्य कर्तृयुक्तवच्छब्दस्य
 एवसम्प्रयोगेन अनुवादकत्वं न भवेत् । यत्तु वेदन-
 कर्तृयोगी यच्छब्दो न प्रागकर्तृयोगीयुक्तम् । (तत्र)
 अपभित्तारेणैव वेदनकर्तृत्वस्य प्राप्तत्वेन यच्छब्दाविशो-
 षणीयत्वात् । 'यो दीक्षितः' इत्यत्र तु दीक्षितादीक्षित-
 नोरपि यागकर्तृत्वाविशेषात् 'यो दीक्षितः' इत्यविशोष-
 णम् । न चेह वेदनरहितस्य अनेनस्य यागकर्तृत्वं
 मस्तीति यो वेदनकर्ता स यजेतेति विशेषणस्यैवर्थात्
 यत्राकर्तृविशेषणमेव यच्छब्दः । तद्व्यवहारितथ एव-
 शब्दोऽपि तथा, तदनुवादकरादत्रिधापन्यमेवेति । तदु-
 क्तम्— 'क्रियापदैकयोगित्वे यच्छब्दो न स्तु-
 द्विधम् । कर्तृयुक्तः स एसाग्यमापिनाभ्यानुपाद-
 द्यन् ॥' इति (वा. पृ. ४८८) ।

त्रिष्य क्साभावादपि न यागाविषयवृत्तम् । तत्र
 भरतु हात्तु यथाकथञ्चिद् अण्यम्, देवतालाभस्तु न
 कथञ्चिदपि समरति । न च मान्यार्थिष्वेवैतत्प्राप्तिः,
 याग्यानुवाक्यामन्त्रयोः आत्यमग्नयमपदिनत्वेन तदर्थशा-
 भावात् । न च वाक्येन इमं याचित्वा कर्मद्वयकयो
 मन्त्रस्य त्रिपदे, 'वाग्नुतौ पूर्णमासेऽनुन्देते दृष्यन्ती
 अनागम्यायाम्' इति सुव्यवहारचनयोः कर्मपस्था-

भवत् । तदुक्तम्— 'प्रथमं काल एवाभ्यां शब्दाभ्यां प्रतिपाद्यते । पश्चाच्च कर्म दशोपादत्तः कालोऽत्र गृह्यते ॥' इति (वा. प्र. ४७८) । नापि कालोपलक्षणा कर्मपरत्वं, आद्यभारतीयैरेव पौर्णमास्यावास्थाकालयोगेन मन्त्र-यज्ञपरकतया मुख्यधोरूपतौ क्रमवाचने तादृशिकत्वस्वीकारासम्भवात् । न चाज्यभागयोः पौर्णमास्यावास्थाकालस्य प्राप्तत्वात् न मन्त्र-यज्ञा-पकत्वं वचनस्येति याच्यम् । यत्. सिद्धान्ते तावत् प्रयोगद्वयेन साहस्यैव पौर्णमास्यावास्थाकाले लब्ध एव । तथा पूर्वपक्षेऽपि सर्वेषां समप्राधान्येन सहचौताना मध्ये अथाना कालसंज्ञस्य श्रुतत्वात् इतरेषामपि कालसंज्ञे कल्प्यमाने प्रयोगविधित्वात्कालस्यैव शुद्धौ विपरिवृत्ते तत्कालसंज्ञनेव कल्पयति । तत्र पौर्णमास्यावास्था कालो विनियमनाप्रमाणमावाप्त इच्छावशात्तुष्टाने सति भवति व्यसंसाध्यं वचनम् । यदा पौर्णमास्याव्यभागी तदा वार्ग्यां अनुच्येते, यदा अभावावस्थाव्यभागी तदा वृषभार्ग्यां अनुच्येते । अतो मन्त्रवर्णनदेवताया अभावेन अहपरकत्वं कर्मविधित्वम् । किञ्च नामावच्छिन्नं हि कर्म-द्वयमेतत् विभक्तयम् । न च प्रवृत्तिनिमित्ताभावेन पौर्णमास्यावास्थापरयोर्नामिषेयत्वमस्ति । नापि काल-विधिपरं वाक्ये विधास्यमानभावात्कालसम्बन्धिरीक्षण्येन नामधेयवमिति याच्यम् । उत्पत्तौ हि नामप्रवृत्ति-निमित्तत्वं कालस्य । न च कालविधिपरं वाक्यद्वये विद्वत्कथयद्येतत्वं कर्म प्रतीयते । तेन वषाभूतस्य नाम धन्यो न तथाभूतस्य कालसकथं, यथाभूतस्य काल-सकथो न तथाभूतस्य नामसकथं इति । अग्निहोत्रादौ तु यथाभूतस्य उत्पत्तिः तथाभूतस्यैव । यद्यप्ये च प्रजा-पतये च सायं शुद्धौ ' इत्युत्पात्तिकात्मगतहोमस्वस्वाव-गमात् वैषम्यादिति नानुसन्तम् ।

नन्वेवं तर्हि आग्नेयदिवाक्यैरेव देवतामात्रविधानात् स्वमात्रो भवति । भवन्, प्राप्ते कर्मणि द्रव्यदेवतास्वा-नेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न च स्वस्वरत्वाव्य-पर्यायवचनेन द्रव्यपरतौ देवतामात्रविधानात् वाक्यभेद-इति याच्यम् । द्रव्यविधानम तरेण संस्कारत्वात्सम्भवात् । अन्यथा 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे मुखत्वेनासिद्धं रूपं' इति

न्यायेन प्रधानकर्मत्वापत्तेः । किञ्च भवतु तावत् द्रव्य-प्रति, तथापि आग्नेयपदोपान्नाग्निविधाने अष्टावकाल-भेदोपान्नाष्टवविधाने च वाक्यभेदः । तेन यदुक्त-तद्विधानैकपदोपात्तेरेवतात्रिंशद्विधविधानात् वाक्यभेद-इति, तदपि निरस्तम् । अष्टावकालभेदोपान्नाष्टवसंख्या-विधानस्य आवश्यकत्वेन वाक्यभेदस्य तदवस्थत्वात् । तथा च सूत्रम्— 'चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्रा-भेदिने हि तदर्थत्वात्तस्यतस्पोपदिश्यते ॥' इति ।

ननु सिद्धान्ते च एकैकं वाक्येन द्रव्यदेवतासंज्ञ-ध्यात्यागानां विधाने वाक्यभेदः समान एव । न ससृज-विशेषविशिष्टैकभावनाविधाने भावार्थतः अभावात् । न चैव सति विशेषणानामविधानम्, विशिष्टविध्यन्यायाऽनु-पपत्तिरभिव्यक्तिविधिरिव विशेषणविधानात् । तदुक्तम्— 'श्रौतव्यापारान्नात्वे शब्दानामतिसौख्यम् । एषो-वत्यवसितानां तु नार्थाभेदो विरुध्यते ॥ प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहुतोऽप्येक्यतत्त्वः ॥' इति (वा. प्र. ४८५) ।

ननु यथा विशिष्टविधिर्विशेषणविधिरापेक्षः, तथा विशेषणविधिरपि विशेषणानाम् विशिष्टविधिसमेष्ट एव इत्यन्योन्याश्रयात् विशिष्टविधिरपि न सम्भवति । उच्यते । स्यादेव यदि विशिष्टविधिः विशेषणविध्य-गमापेक्षप्रवृत्तिर्भवेत् । किं तर्हि ? आत्मा इक्षितसंनिहित-योग्यविशेषणभावगमापेक्षप्रवृत्तिः । तन्न च विशेषणानि विशिष्टविधिविधयै एव परप्रतिपादितानि, किन्तु विधि-प्रतिपादितानि विशिष्टविधिरपि कर्तव्यता न विशेषणाना-कर्तव्यतामनासात् पर्यवस्यतीति विशेषणकर्तृयथापेक्षाया-पूर्वसिद्धा एव विशेषणविधयः श्रुतापर्यन्तं वक्ष्यन्ते । तेन विशिष्टविधौ विशेषणविधयः पूर्वसंज्ञकमात्रेणैव उपयुज्यन्ते । यथा जीवते गृह्यभूते बहिर्भावं । यथा वा शब्दाद्यैरुत्पत्तौ स्वतः ध्वन्यहारादर्शानां प्रथमं व्यक्त्यर्थत्वमाद्यभवेत् । तत्र आद्यव्यवहारेण प्रागनव-गतमपि सत्तामात्रोपयोगि पश्चात् तु आनन्त्ययमि-च्छाम्या स्वहेतुस्यत्वात् आहृतेर्यथाप्यत्र निश्चीरते, न चेत्तरेतराद्यनन्त्य, त्वेहापि । तदुक्तम्— 'विशेषण-

विचारोऽयं पञ्चाद्यष्टमि गम्यते (विज्ञेयव्यतिथिधा-
 यमिति मुद्रितपुस्तकपाठ) । तथापि त्वाकृतित्वायात्
 तत्र प्रागेव ज्ञायते ॥ ' इति (वा पृ ४८५) ।
 तत्र च आग्नेयादिवाच्यैर्विद्ययापूर्वमात्राविधौ न यत्न
 मेट । तेन तद्व्याख्याहितस्मृत्युक्त्यानुवाच्यत्वमेव
 विद्वद्राक्ययुगल्येति । तदुक्तम् ' अपूर्वत्वाद्भिधानस्य
 प्रकृतेः अज्ञशक्ति (अरुत्तापिति मुद्रितपुस्तक
 पाठ) । तत्रैव रूपलाभाद्य समुदायानुवादता ॥ '
 इति (वा पृ. ४८९) । इदं तु इव वक्तव्यम् । किं
 पुन समुदायानुवादस्य प्रयोजनम् । तदुच्यते । फलज्ञाने
 हि ' दर्शपूर्णमास्याम् ' इति वचनात् द्वयो वरयत्वस्य
 ज्ञानम् । न च क्व फलम्बन्धनेषुम्, तेषां ननु ज्ञान् । नापि
 यत्रयवन फलपक्षम्, तथा सति ' यज्ञयत्नेन ' इति नत्
 एवत्रचननप्रसङ्गात् । न चोत्पत्तिरक्यगतमलद्वयपक्षम्,
 तथापि अन्तरिक्षे चैव एवत्रचननप्रसङ्गादिव । यत् ' सुरा
 सुतो भवति ' इति बहुवचनस्थाने एवत्रचननेकसिन्
 वाक्ये द्विवचनमि युक्तम्, अगत्या हि अर्थेषां युक्तसंभवात्
 प्रयोगेषु न्मात्रार्थं तथा आभिन्नम् । इह तु विद्वद्राक्य
 युगलादिभ्यस्तुत्रैर्विद्वत्प्रधानेन अर्थेषां युक्तसंभवे सति
 न प्रयोगेषां युक्तसंभवात् यत्नम् । तथा हि, प्रथमाभाष्येप्राती-
 पोमीतेषां प्रथमाभाष्ये एवत्र इति एवत्र इत्येवमेवमात्राया
 फलज्ञानं प्राप्तम्, प्रथमाभाष्यान्वैक्यसंभवात् । विद्व-
 द्वाक्ययुगलेन फलज्ञानयत्नेनैव विद्वद्व्ययं समुदायानु
 वाद प्रयोजनमनेनेति । तदुक्तम्— ' यद्येतेत्पत्ति-
 यास्तथा प्रयोगवचनाद्भवात् । तथैव तदुपादानात्
 द्विवचनमिदापानयोरपि ॥ ' इति (वा पृ ४७९) ।
 ननु पौर्णमास्यास्तथापि मात्राविद्वत्प्रधानस्य क्व
 दर्शपूर्णमास्यान्वयानुवाचनम् ? अत्र पूर्णमास्यात्वेन
 तद्विद्वत् पौर्णमासीत्यत्रो लक्षणे, एव तर्हि दर्शयत्नेन
 विद्वद्व्यापारेन अर्थानात् चन्द्रमस्य अभागास्तया प्रति-
 पाद्यते इत्युच्यते । तत्र किमर्थम् ' सुरा सुतो भवति '
 इत्यनुपादायत्नेन एवत्रचननस्थाने द्विवचन बहुवचनस्य
 वेति । सैषम् । अत्रयत्नोत्पत्तिरक्यस्य अत्रचननेन
 साधनेन विधिना फलज्ञानयत्नेनैव तदुपादानात्

प्रतिविद्वद्व्ययस्य अर्थापि तदुपादान
 न वेत्तम् । पूर्णपक्षे तु नैवविधेः किञ्चिदस्ति निमित्तमिति
 वेत्तम् । एव च पण्यानेव फलज्ञानेन विद्विष्यत्वात्
 इतरेषामाचारार्थानां फलज्ञानविधियन्त्येन तदुपादानेव
 भवतीति सिद्धान्तस्य प्रयोजनम् ।
 सूत्र तु—प्रकृतये इति प्रकरणम्, तेन आग्नेयादि-
 र्मं अभिधीयते । पौर्णमास्यामित्यनेन पौर्णमासीपान्युक्त-
 विद्वद्राक्ययुगलमुक्त्यवति । तेनायमर्थः— अस्मिन्
 वाक्यद्वये प्रकृतये कर्म प्रतिपाद्यम्, न तत्पूर्वकमे
 दम् । स्थापनान्त इत्येवमात्राप्रतिपाद्यकर्मज्ञान-
 मागतिर्यम् । सौना
 ॥ प्रकरणं तु पौर्णमास्यां ह्युपादानम् ।
 २।२।३।३ ॥
 ' यद्येतेऽष्टाकपाठोऽभावात्स्वयो पौर्णमास्यां चाच्युतो
 भवति ' ' तादृशप्रतीपौर्णमासी आच्यते नै उगात्
 पौर्णमास्यां यन् ' ' उगात्प्रायजन्त्युप वजति ' ' तान्ता
 मेतन्मौर्णमासीत्येवमलक्षणात् पौर्णमासे प्रायजन्त्यु ' ' एव
 द्यमात्रास्यायाम् ' ' एव फलज्ञानमात्रास्याम् ' इति फल
 युक्तानि वाक्यानि ध्रुवन्ते । तथा ' अत्रागमाधारयति '
 ' आच्यमागो यवति ' ' स्थित्वा यवति ' ' पनीस-
 यायान् यवति ' ' समित्प्रायश्चित्तेति ' इति अत्रयत्नयुक्तानि
 वाक्यानि । तत्रमिथैव ' य एव विद्वान् पौर्णमासी यवते '
 ' य एव विद्वानमात्रास्या यवते ' इति ध्रुवन्ते । किं तर्हि-
 ध्येतानि समप्रधानानि, उत आग्नेयादीनि यत्नेऽतानि
 प्रधानानि, आगत्यैनि समिद्वद्व्ययानि आगत्यु-
 पारहाणि अत्रानि इति विचारः । तथा ' य एव विद्वान् '
 इति विद्वद्राक्यद्वय प्रकृत्यानां फलज्ञानयत्नम्, उत
 अपूर्वयो वनयोर्विचारकम्, इतरे च युगाविषय इति
 विचारः । तत्र सिद्धान्तमाह । ' पौर्णमास्याम् ' इति अत्र
 वास्तव्या अत्र वदन्त्यम् । पौर्णमासीत्यद्वयद्वये अत्र
 वास्तव्यात्प्रतिवेति विद्वद्राक्ये प्रकरणप्रकरणेन आग्ने-
 यादिधर्मजात अनुच्यते, न तु अपूर्व कर्मतर प्रीतिर्ये ।
 स्थापनान्त कर्मस्य फलज्ञानस्य इत्येवमात्रेण अत्रानात्
 अभिधीयान् भाषितान् । अत्रयत्नोत्पत्तेः तु संविदिष्य
 आश्रयान्ते यत्न पौर्णमास्यात्कर्मद्वययुक्त इति

गमते रूपम् । तस्मात् समुदायसद्वत्तया आग्नेयादियानां समुदायो पौर्णमास्यान्वास्वाद्यान्वौ बोधयत । एतावेव समुदायो दर्शपूर्णमासद्वन्द्वान्या अविधीयते, फलसर्वथश्च बोधयते स्वर्गकामपदेन । तत्रश्च फलसन्निरो अकल्पनि आत्माद्यदीनि आशुद्वयस्वप्नानि इति सिद्धान्तः ।

विशेषदर्शनाथ पूर्वेषां समेषु ह्यप्रवृत्तिः स्यात् ।

४ ॥

आग्नेयादीनां आधारादीनां च समप्राधान्याभावे सिद्धान्ते साधकात्तरमाह । चण्डः साधकसमुदायकः । हि यस्मात् आग्नेयादीनां प्रयागादीनां च प्रधानतया समेषु सत्तु पूर्वेषां प्रवृत्तानां प्रयागादीनां सौपरिदिविह्वलौ अप्रवृत्तिः स्यात् प्रवृत्तिर्न स्यात् प्रधानत्वात् । तन्नानिष्ट विह्वलौ 'प्रयागेप्रयागे जुगल उद्योति' इति कृष्यल-होमादौ विशेषस्य दर्शनात् । उरमाह न सर्वेषां सम-प्राधान्यम् ।

गुणस्तु धृतिसंयोगात् । ५ ॥

'य एव विद्वान् पौर्णमासीम्' 'य एव विद्वान् अमावास्याम्' इति विद्वद्व्यवहृत्य पूर्वोक्ताग्नेयादीनां मनुवादक इति सिद्धान्ते पूर्वपक्षी यद्वृत्ते । उच्यते प्रधानस्थाने । आग्नेयादिव्यवहृत्य विद्वदाकपविहितकर्मणि वादेन अन्यदिदेनत्वरूपं गुरोराशादिद्रव्यरूपं गुण-विशिष्टमिधिया पिबोयते । श्रुतिसंयोगात् विद्वदाकप निहितकर्मानुवादकस्य पौर्णमास्यादिरूपस्य शब्दस्य संयोगात् विग्रहमानत्वात् । तत्रश्च विद्वदाकप विधायक मेव नावच्यते ।

चोदना वा, गुणानां गुणपच्छासनाच्चोदिते हि तद्वर्षत्वात् तस्यतस्योपदिश्यते । ६ ॥

'यदाग्नेयोऽष्टाकञ्चल' इत्यादिव्यवहृत्य प्रयवेद्यत्वरूपगुण विधि विद्वदाकपविहितकर्मानुवादेन इति यदुक्तं पूर्वं पठित्वा तस्मिन्स्थितिं यावत्तः । चोदना कर्मचोदना आग्नेयस्य स्य न गुणचोदना । कुत ? गुणानां गुणानुवादात् प्राप्ते पौर्णमास्यादिकर्मणि एतेनैव मानयेन अत्र अनेके गुणो विद्यन्तेत्येवमेव मनता । न च शब्दा न्तरेण चोदिते कर्मणि अनेके गुण परस्परसंबन्धे अवति शक्यन्ते विद्यन्ते । हि यस्मात् चोदिते प्राप्ते कर्मणि

तद्वर्षत्वात् गुणार्थत्वात् तस्यत्यस्य गुणस्य विधेये पुन पुनः उपदिश्येत उच्यते प्रत्ययः । तन्नानिष्टम् । तस्मात् आग्नेयादिव्यवहृत्य न गुणविधिः । किन्तु कर्मचोदना एव इत्याह सिद्धान्ती ।

व्यपदेशश्च तद्वत् । ७ ॥

'उपनिष्टं ह वा एतामि हनीषि अमावास्याया मन्त्रियन्ते आग्नेय प्रथमम्, ऐन्द्रे (दक्षिणपथी) उत्तरे' इति प्रयागा उरमावापरवांशप्राधान्यन्यपदेशोऽपि तद्वत् गुणविधिपक्षे व्यपदेशवत् न युज्यते आग्नेयव्यवहृत्ये भवत्यथे गुणविधिविधेन आग्नेयस्य प्राधान्याभावात् । तस्मात् विद्वदाकप आग्नेयादीनामनुवादकमेव ।

सिद्धिपूर्वनाथ । ८ ॥

'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते प्रयोदसानां वास्यायाम्' इति आहूयनीयगतपञ्चकाराहुतिपिगणनस्य लिङ्गस्य दर्शनादपि आग्नेयादिव्यवहृत्य कर्मविधायकानि, विद्वदाकपं तु तेषां समुदायव्यवहृत्येनानुवादः । विद्वदाकपे कर्मानुवादापक्षे व्यपदेशकत्वात् आग्नेयादिव्यवहृत्ये गुणविधि पक्षे न्यूनत्वात् त्रयोदशचतुर्दशानुवादविरोधः । सिद्धान्ते तु पञ्च प्रयागा द्वावान्यभागी स्विङ्कृतं नवोऽनूयावाः पौर्णमास्यां प्रधानाहुतित्रयम्, अमावास्यायां सानारस्य सहागुणानां प्रधानाहुतित्रयम् । इति चतुर्दशव्यवहृत्येनानुवाद उपपन्नः । तस्मात् विद्वदाकपमनुवादकमिति सिद्धम् । के

● प्रकरणं द्विविधं महाप्रकरणं अवाप्तप्रकरणं चेति ।

तत्र फलभावनायां प्रकरणं महाप्रकरणम् । तत्र प्रयागादीनां आहूयकम् । तत्र प्रवृत्तावेव । तत्र च उरमावाहूयक रूपं प्रकरणं संभवति, आहूयकत्वात्तस्मात् । विह्वलौ तु न प्रकरणं संभवति । तत्र तु अन्यराकाङ्क्षाकारुष्यसत्तावेव अपूर्वाहूयकम् । यत्तु विह्वली प्राज्ञताहूयकत्वादेन विधीयते, यथा 'औदुम्बरस्यो वृषो भवति' इति यूपानुवादेन औदुम्बरस्य, तत् प्रकरणत्वं गच्छते । यत्तु विह्वलावपि प्राज्ञत्ववर्मानुवादेन विधीयमानशैर्वर्मशौरन्तराले अपूर्वमङ्ग केवल पश्यते, तदपि प्रकरणेन विनियुज्यते यथा आमनहोमा । ते हि प्राज्ञताहूयकत्वादेन विधीयमानयो रन्तराले विधीयन्ते । अवाप्तप्रकरणं तु कर्मभावनायाः

अन्तर्गते यत् अन्नमायनाराः प्रकरणं क्व । तत्र अमि-
 क्रममात्रेणा प्रयाजारितु विनियोजकम् । तत्र संदरोन
 जायते । तदिदं अत्रान्ताप्यनरं महाप्रशरणात् बलीयः ।
 तदिदं स्थानदिप्रमाणात् कल्पन् । (संखिष्य खी-
 तम्) । मीमंसा. पृ १०५-१०८. ० प्रकरणं धर्माज्ञा-
 नोपकं प्रमाणम् । मणि. पृ. १३. ० प्रकरणं न धर्माणा
 विरोधम्, किं तर्हि ? विनियोजकम् । ' इदमन ममति '
 इत्येतत् प्रकरणस्य सामर्थ्यम्, न ' अस्वयं यत् तन्मेदम् '
 इति । भा. १।१।६।१२.

० प्रकरणं निरूप्यते । अथ किं प्रकरणम् । न
 तावत् समिपिपठितत्वम्, सर्वस्यै यदि तद्विषयनिधि
 पठितत्वेन दर्शयन्ते । न च तत्समिपिपठितत्वं
 तद्विनियोजकप्रकरणं इति विधिष्य निरचनाव् नोक्त-
 दोषः, अद्वाना प्रधानसंनिधिपठितत्वेन प्रधानाद्विवा-
 पत्तेः, दर्शयन्मात्रयोः गोदोहनसमिपिपठितत्वेन तद्विवा-
 पत्तेषु । अथ अधुतमायस्त्वसमिपिपठितं तद्विनि
 योजकप्रकरणम्, प्रधानाना अधुतमायस्त्वानुगतयाग-
 संनिधिपठितत्वेन तत्समिपिपठितत्वेन च । अथ अधुत-
 मायस्त्वो मत् अधुतमायस्त्वसमिपिपठितत्व तदि-
 नियोजकप्रकरणम्, समिपिपठित्व अधुतमायस्त्वानुग-
 तागतसमिपिपठितत्वेऽपि श्रुतप्रकरणमावात् नोक्त-
 दोषः । गोदोहनस्य दर्शयन्मात्राद्भेदात्प्रमाणं अधुत-
 मायस्त्वो । इति चेत्, विश्वजिज्ञे विदित्वेन प्रकर-
 णिपठितात् तत्र अत्राप्यप्रमाणेऽपि सिद्धयित्वास्तस्य
 भूतकलात्तानायेन साद्वनसमिपिपठितात्तेः, प्रमाणादीनां
 श्रुतप्रकरणेऽप्यप्रमाणत्वे । अतः अथप्रकरणं निरचनं
 प्रमाणम् । इति चेत्, न, समिपिपठितत्वे सति इति-
 कर्तव्याऽऽवाह्यत्वात् । एव प्रमाणप्रकरणम् । तत्स-
 मिपिपठितत्वेन तद्विषयमात्राद्वा गद्विनियोजकप्रकरणं
 इति तु निरुपयः । अतः चेत् प्रमाणविनियोजकप्रकरणं
 पूर्वप्रमाणविरुद्धात्प्रमाणप्रकरणम् । अथप्रमाणप्रकरणे,
 दर्शयन्मात्रादीनां प्रमाणविनियोजकत्वम् । दर्शयन्-
 मात्रादिषु दीर्घीत्वाऽऽद्यदीर्घात्प्रमाणं, विज्ञेः
 मूलप्रमाणविरुद्धत्वात् च विधिष्यत् । प्रमाणादीनां

पुरोडाशादिरुद्रमाद्वत्यकारणाय कथमावावाह्योति ।
 वदुक्तम् ' अस्युक्तं प्रकरणविनियोजकत्वात् ' (३।३।६।११) इति । प्रमाणान्तरसमुक्तं इति कर्त-
 व्यताश्चित्कत्वात् प्रकरणम् अन्नं इति स्वार्थः ।
 अथ अध्यादिप्रमाणान्तरविनियोजकस्य प्रोक्षणदेः प्रयोजका-
 वाद्वाह्यत्वात्प्रमाणान्तरविनियोजकत्वात् न प्रकानीयप्रमाणमात्र-
 वाद्वाह्यत्वात्प्रमाणान्तरम् । प्रमाणादेरेव प्रयोजना-
 वाद्वाह्यत्वात्प्रमाणान्तरम् अन्नम् इति प्रकरणविनि-
 योजकविनियोजकत्वनाय प्रमाणान्तरसमुक्तत्वात्, न
 तु तस्य लक्षणे नियेयः प्रयोजनाभावात् । प्रमाणादेरेव प्र-
 योजनाद्वाह्यत्वात्प्रमाणान्तरम् अन्नम् प्रमाणसमिपि-
 पठितत्वादिप्रमाणप्रमाणान्तराद्वाह्यत्वेऽपि न प्रमाणान्तां
 अनाह्यत्वं । न च समिपिपठितत्वेः प्रयोजनाद्वाह्यत्वात्
 तद्विवाह्यत्वात् तद्विवाह्यत्वात्प्रमाणान्तरम् इति वाच्यम् ।
 तद्विवाह्यत्वादेः इति कर्तव्याऽऽवाह्यत्वात् तद्विवाह्यत्वेः
 प्रयोजनाद्वाह्यत्वात् । तद्विवाह्यत्वादेः कल्पनात्प्रमाणान्तर-
 इति इति कर्तव्याऽऽवाह्यत्वात् तद्विवाह्यत्वेः प्रमाणान्तरमात्र-
 इति कर्तव्याऽऽवाह्यत्वात् प्रमाणान्तरमात्रेण सति भवेत्,
 प्रमाणान्तरविनियोजकत्वात्प्रमाणान्तरम् च स्वप्रयोजनाद्वाह्य-
 त्वात्प्रमाणान्तरमात्रं तद्विवाह्यत्वं । इति समिपिपठितत्वे अत्र-
 त्वात्प्रमाणान्तरम्, इति न तद्विवाह्यत्वात्प्रमाणान्तर-
 एव ज्योतिषोपासितानाम् ' पशुकाम उक्तं यद्विवाह्यत्वं '
 इत्यादिवाक्येऽप्यत्राना दीर्घीत्वाऽऽद्यमेदित्वविशिष्ट-
 कथमावावाह्यत्वात्तेऽपि न प्रमाणान्तरं दीर्घीत्वाऽऽद्यमे-
 दित्वत्वात् । अन्यत्वात्प्रमाणान्तरसमुक्तत्वात्प्रमाणान्तर-
 पूर्व दीर्घीत्वाऽऽद्यत्वात् आधारीभूतत्वोपि प्रमाणान्तर-
 नानात्प्रमाणान्तरं प्रयोजनाद्वाह्यत्वात् । अतो गुण-
 प्रमाणान्तरम् इति कर्तव्याऽऽवाह्यत्वात् आधारीः अति-
 देशादेर धर्मशक्तिः इति वाक्यप्रमाणविषय इत्युक्त-
 वृत्तये (भाट. ३।६।१६) । प्रयोजनाद्वाह्यत्वात्प्रमाणान्तर-
 च न कल्पयन्तु च आधारीत्वं । विधिविवाह्यत्वं तु
 अत्रापि विनियोजकत्वत्वेऽपि न विनियोजकत्वत्वात् तद्वि-
 वाह्यत्वात्, कात्प्रमाणान्तरं प्रमाणान्तरं विनियोजकत्वं ।
 वाक्यविनियोजकत्वे तु विधिविवाह्यत्वं कल्प-
 यितुमशक्यं कल्पयन्तु च । न कल्पयन्तु च ।

विद्वितिसिधितितोपहोमाना तु स्वसनिधिपठितत्वविधिष्ट
 निरुतिमान्नाक्यम्भासाकादृशास्वरूपकरणसत्त्वेऽपि न तत्
 अद्भवम्, उच्यतेमेव कश्चोपकारकत्वेन पूर्वान्वितै
 प्राहुताङ्गै कथम्भासाकादृशावां शातत्वेन उपहोम
 विनियोगोद्योग्याहृत्पूर्वै निरुक्तप्रकरणमात्रम् । अपि तु
 सनिधिरूपव्यानमरात् विद्वत्याङ्गैश्चासुरभाष्य तत्र एवा-
 इत्यन् । न च एतस्युपायाकादृशावा प्रकरणलक्षणवि-
 श्रुतिः, तस्मा अपि स्थानकल्पप्रकरणत्वेन लक्ष्यत्वात् ।
 उच्यतेमेव प्राकरिगिधत्त्वं यवहारपत्तिस्तु निरुक्तिविनि-
 योयमनेषु धीताङ्गतापत्तिपत्तु कल्पनिरुक्तकथम्भासा
 कादृशावा एव तदपवहारविधायकत्वेन निराकर्वा इति
 बोध्यम् ।

नव्यानु अवगच्छन् उभयवर्षनिहितताकथमविवदयं-
 वृत्ति यत् पूर्वप्रमाणानवगताङ्गताप्रियये इति कर्तव्यता-
 दाप्रकारापेक्षाम्, तत् प्रकरणम् । अस्ति च दर्शपूर्ण-
 मन्वते प्रयाजादिक्रियये तत् । समिदागतस्य प्रकरणान्
 तन्ननयागाद्भवत्प्रमाणस्य अवगतफलमवपेति पदार्थ
 विशेषम् । प्रयाजादीना प्रकरणदसंनिहित योक्तिगोमा-
 यद्भवत्प्रमाणस्य संनिहितताकथमिति तद्विशेषणम् ।
 अद्भवत् पूर्वप्रमाणानवगताङ्गतापेतिविशेषणस्य न प्रो-
 षधीना धुनिलिङ्गयक्यै अवगतीत्याङ्गप्रमाणाना प्रकर-
 णान् दर्शयद्भवत्प्रति । 'वामेदेव्य गापति' इत्यादौ
 प्रमाणान्तरेण अनवगताङ्गताकथमविवियये अवगतत्वस्य
 न्यस्य स्तोत्रान् स्वभाषनीभूतकथयत्प्रमाणिन्यस्यार्थं अपेक्षा
 कृतान् प्रकरणेन अद्भवत्प्रमाणै तद्व्याप्यत्वं इति कर्त-
 व्यत्वेन इति विशेषणम् । नस्य कथयत्प्रमाणिन्यस्यार्थं
 कथोपेक्षाकथमि सिद्धतामपेक्षया इति कर्तव्यतामप्यद्भवत्प्र-
 णानाम् इत्याहु । अत्र समिदागतदौ तन्नया
 दागाद्भवत्प्रमाणं, प्रोषणादीना प्रकरणान् दर्शयंमन्वाङ्गत्वस्य
 च उक्तरीत्या कारणमन्वात् अवगतत्वमवपेति, पूर्व
 प्रमाणानवगताङ्गतापेति च विशेषणं स्वस्वार्थवृत्त्यन्व-
 िष्टेणान् विनियोगप्रणेत्रेभ्यस्तत्पत्तिरे प्रकरणविनि-
 योरातिरपि विशेषणार्थमेव । अस्तु वा तन्नयादादौ
 समिदागतप्रमाणं यवहारप्रणेत्रेभ्यस्तत्पत्तिरे
 अन्वयार्थवपेति विशेषणम् । दर्शयंमन्वादी प्रो-
 ष

णादिप्रकरणित्वं यवहारस्य तु सर्वानुभवसिद्धत्वात् तद्वारक-
 विशेषणोपादानं तु अद्वयितमेव । अस्तु वा गोदोहनादौ
 प्रयाजादिप्रकरणित्वं यवहारभावात् पूर्वप्रमाणानवगताङ्गता-
 वेति स्वपूर्वप्रमाणानवगताङ्गतापेतिव्यर्थकम्, न
 तु प्रकरणपूर्वोदितश्रुतिनिरुक्ताकथानवगताङ्गतापेतिव्यर्थकम्,
 दर्शपूर्णमासादौ प्रोषणादिप्रकरणित्वं यवहारभावात् । गो
 दोहनमात्रमात्रमात्राकादृशात् पूर्वप्रवृत्तदर्शपूर्णमास-
 मावनतधर्मावाकादृशास्वरूपप्रकरणेन प्रयाजादीना अद्भवत्-
 ऽवगताङ्गतां न गोदोहनादिषु न्यवहारित्वं यवहार । अत
 इदं यवहारप्रणेत्रेभ्यस्तत्प्रमाणत्वम् । विनियोगप्रणेत्रे-
 लक्षणं तु अस्युक्तमेव । तन्नयादादिषु समिदादिविनि-
 योक्तप्रकरणसत्त्वेऽपि समिदादीनामुक्तरीत्या तद्भवत्त्वस्य
 वारयितुं शक्यत्वात् इति तत्रम् ।

केचित्तु " उभयाकादृशा प्रकरणम् " । (मीन्या.
 पृ १६९) सा च फलाकादृशाविशिष्टकथम्भावना-
 कादृशः । वैशिष्ट्यं च स्वाध्यायभावात्संनिहितभावना-
 श्रितवस्यत्वेन, न तु एकपुरुषान्यतवादिना । तेन न
 विश्वविदादे प्रकरणेन दर्शाङ्गत्वम् । उक्तस्यत्वेन
 (प्रकरणोक्तस्यत्वेन) यदीदृशकार्याविशिष्टा निर्गीत-
 (अनिर्गीत-) तद्वद्भवत्कथयत् (त्वगला) वा कथ-
 म्भावाकादृशा, सा तद्विनियोक्त- (क) प्रकरण इति
 (तु) निरूप्ये । उक्तं हि " अस्युक्तं प्रकरणमिति
 नानं यथायिचत् " इति । अत्र पञ्चमत् (पञ्चम्य
 न्तयो) सामानाधिकरण्यात् कथम्भासाकादृशैरे प्रकरण
 मित्यवसीयते । अस्युक्तपदं च फलाकादृशोत्पत्त्यकम्, न
 तु संनिधित्विनिराणम् (न तु संनिधित्विनिराणार्थं)
 त्वत्त्वं [भाट्टालङ्कार] । तद्वतीर मन्दम् । तयदि,
 विनियोगप्रणेत्रेभ्यस्तत्प्रमाणस्य वा इदं लक्षणं तत्स्वरूप-
 योग्यस्य वा । नायं, स्वाध्यायभावात्संनिहितभावना
 ऽऽभित्यस्यत्वेन प्रयाजादिप्रमाणानवगताङ्गताविशि-
 ष्टायां धुनभाव्यत्वेन निर्गीतयवहारप्रणेत्रेभ्योद्योगदि-
 मान्वागतकथम्भावाकादृशायां प्रयाजादिविनियोगप्रणेत्रेभ्य-
 ष्यत्वात् अतिशयोक्तेः, प्रधानकथम्भावात्कादृशास्वरूपप्रणेत्रे
 फलत्वेन अवगते तन्नयादादीदृशकथम्भावाकादृशोदकम्
 निर्गीतानवगतप्रणेत्रेभ्यस्तत्प्रमाणत्वम् तस्यो उक्तस्यत्वेन

समिदासी फला माह्वा विशिष्टत्वेन अतिव्यापेन । न च प्रभावकप्रभावेन तन्नपत्ताणीयकप्रभावानामसमप्रभावेन समिदासस्यापि फलत्वानामेव फलाकाङ्क्षोपरमात् तदुत्तरकालोत्तन्नपत्ताणीयकप्रभावाकाङ्क्षाया न तद्विशिष्टम इति वाच्यम् । आदोकप्रामर्शबन्धानुमेवै समानाधि करणसम्बन्धेन अतीतधूमपरामर्शवैशिष्ट्यस्यैव उक्तसम्बन्धेन अतीतसमिदासीयफलाकाङ्क्षावैशिष्ट्यस्य उन्नत्तपत्ताणीय-सम्बन्धाकाङ्क्षाया उपर्ये नापकाभावात् । यदि तु धूमपरामर्शबन्धाऽवच्छेदकश्रेयो उक्तदोषाकारणं स्वाय-बहितोत्तरकालप्रवृत्त्यापि निवेश्यत् अन रामानकाख्येन-तत्तन्पर्यायि निवेशः ह्युच्यते तत्र निर्णीततद्भवेति स्वर्थम्, अत्रकप्रभावानाकाङ्क्षाया उक्तसम्बन्धेन अतीत-प्रधानफलाकाङ्क्षावैशिष्ट्यावच्छेदेण अतिव्यापकत्वात्, उच्यते तद्व्यवहारेण तद्व्यवहारत्वात् । न द्वितीय. अत्र-कप्रभावानाकाङ्क्षायाः प्रधानविनियोगात्प्रवृत्त्युपप्रवृत्त्ये-ऽपि प्रधानपत्ताकाङ्क्षाकारणव्यवहारविरुद्धत्वात् तन्नपत्ताणीय-कप्रभावाकाङ्क्षायाः समिदासविनियोजकप्रवृत्त्येऽपि समिदासपत्ताकाङ्क्षाकारणव्यवहारविरुद्धत्वात् अत्रत्यप्रवृत्त-कारणोपपत्तौ फलाकाङ्क्षावैशिष्ट्यावच्छेदकत्वात्, निर्णीत-व्यवहारविरुद्धत्वात् च स्वर्थत्वात् । तदुपपत्तिवैदी-ऽपि प्रधानादीना प्रोक्षणाकाङ्क्षानुपपत्त्या फलाकाङ्क्षायाः व्यवहारविरुद्धत्वात् आनयकत्वात् इति दिक् ।

एतस्य च प्रवृत्त्यस्य आकाङ्क्षाकारणत्वेन स्वतः अप्रमाणत्वात् वाक्यफलनादरैव प्राप्तायम् । तथाहि, प्रधानयत्नेविकर्तृयत्ताऽऽकाङ्क्षया प्रकाशादिगतप्रयोजना-वाकाङ्क्षाकाङ्क्षाया प्रभावकप्रवृत्त्य, प्रधानप्रवृत्त्यस्य च स्वस्वापत्तराशकप्रयत्नानामपि महावाक्यैरदेशालकर-पदवाक्यप्रत्यय समिधिरुपं वाक्यं कल्प्यते । उक्तकारि-माधिक्यपदानामपि स्वार्षोपस्थितिव्याप तन्निष्ठाश्रुतदान्तर-कल्पनाऽनुकूलोपस्थितारूपलिङ्गानुमात्रद्वया इतिकर्तव्यतात्व-वाच्योपस्थित्यादिगोश्रुतिकल्पन इति परंपरया प्रवृ-त्त्याय अत्रत्ये प्राप्तायम् । वाक्यैकान्यपदानात्मनप्रकारश्च 'समिधो यन्ति, इयं दसार्णमासाया यनेव' इति । अत एव दसार्णमासप्रवृत्त्यात्तेन 'सस्याप्य षोडशमासी वैश्वपमानुनिर्देश' इत्यनेन विहितवैश्वस्य प्रवृत्त्यात्

दसार्णमासोभवाङ्गत्वसकौ वाक्यात् षोडशमास्यङ्गत्वं इत्युक्तं कल्पवृत्त्यर्थे । इति प्रकरणविरुद्धम् । सुरारि. पृ. ११८१-११८५.

● प्रकरणं प्रकृतम् । तस्य लोकेश्वरयोः अर्गनातो-पायस्य प्रथितम् । सु. पृ. ११९. ● प्रकरण प्रमाण-न्तरम् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८५२. ● प्रकरण बाधित्वा वाक्येन (अन्यावैषप्रकरणे समानात्तानि पयमानहवीषि) अत्रे. (गुणवृत्तानि) भवन्ति । भा. ३।१।१२।२९. ● प्रकरणं बाधित्वा वाक्येन इत्येतोप-सत्ता अधीनस्यैव, न च्योतिष्टोमस्य । ३।३।८। १५-१६. ● प्रकरणम् । महाप्रकरण प्रधानस्य अर्थदशोद्भूतिक प्रकृतैः, विद्वेषु सदगोद्भूतिकम् । बाल पृ. ११. ● प्रकरण मुख्यत्वेन वाङ्मानम् । वि. ३।७।२. ● प्रकरण यत्र प्रवृत्तकृत्युत्पादेन विधिः उदंशो वा उतैव विज्ञौ विनियोजकम्, अन्यत्र तु सनिधिरिव । शाल. पृ. ११. ● प्रकरण दुग्धत्वं सर्वाङ्ग-प्राहि । भाट्ट. १।७।९ पृ. ८३. ● प्रकरण वाक्येन अविकृत अर्थेयद् भवति । भा. ३।४।१९, ● प्रकरण वाक्येन गच्छते । पञ्चमीपोषीयो वाक्येन, शब्दलोहिते पदोः प्रकरणेन भवेत्ताम् । ४।१।२।२७. ● प्रकरणं वाक्यलिङ्गभूती. फलपित्वा विनियोजकम् । वाक्य तु लिङ्गभूती द्वे एव कल्पयित्वा विनियोजकं इति शौभो-पस्थापकत्वात् वाक्य प्रकरणत्वं बोधाय । वि ३।३।९. ● प्रकरण विनियोजकम् । प्रकरणाधिकरणम् । ३।३।४. ● प्रकरणं श्रुतस्य द्रव्यस्य वाक्ये नहि समर्थम् । भा. ३।४।१।११ पृ. ३७० । यदा द्रव्यस्य अग्न्या-दिसम्बन्धो विधीयते, न तदा प्रकरणोपदेश्यते. वा. ● प्रकरणं सविहितस्य फलतः अनर्थकताङ्गानाकारार्थ-विषये इतिकर्तृत्वात्वेन अपेक्षयम् । (पदद्वयं तु प्रकरणाधिकरणवैरी माटे एव द्रव्यम्) । भाट्ट. ३।३।४. ● प्रकरणं समाख्यानत्वं वक्तव्यम् । षोडशदिक्कामाख्यान-प्राज्ञाप्रदायाना प्रकाशादीना समाख्याप्रामर्शे वेचलोप-यानाङ्गत्वं दूरित्वस्य प्रकरणेन सान्त्वोपायानाकार्यत्वमपि सिध्यति । मीन्या ● प्रकरण शब्दाङ्गकल्पनाभिधिः । सु. पृ. १४७७. ● प्रकरणं सामान्यम्, निमित्तप्रयोगो

तरुणान्यनुस्रवणनाडित्त-योगार्थ-पदान्तरखनिधनेभ्य
 अत्र घञ्प्रयोगोऽस्ति । तस्मान् प्रकरणादीनि प्रमाणा
 न्तराणि । इति प्राप्ते, अमिधीयते । 'अविच्छिन्ने
 क्रयम्भावे यत् प्रधानस्य पठ्यते । अनिर्घातफलं
 कर्म, तस्य प्रकरणाद्भावा ॥' दसंपूर्णमात्मन्या स्वर्ग
 वापयेत् । यथम् ? इत्येतस्यामानाद्दृष्ट्या अविच्छिन्नाया
 अमुताप्रयोजनानि यमाणि पठन्ते 'समिधो यजति'
 'तनुयात यजति' इत्येवमादीनि । ततश्च दसंपूर्णमास्यो
 कुनश्चित् अनुग्रहसिद्धया भवितव्यम् । प्रजावादीनां च
 येन चित् साध्येन (भवितव्यम्) । न च दसंपूर्णमास्यो
 सिद्धयुक्तार स्वपदस्वरात्मकप्रकरणप्रणालीसु अन्य
 शास्त्रिप्रत्येन (प्रत्ययानुमानोपमानाद्यनुस्रवण्यभि)
 प्रत्ययानुस्रवणकारणत्वेन वा (वैकृति-) घञेन उपरमा-
 न्ते । तथा प्रजावादीनां अपत्य नोभयेनापि कुनश्चित्
 भवितव्यम् । यदि तु येन चित्तसारेण नारागमिधाम ,
 तत्रे नालीत्यनगमिधाम् । अग्नि च प्रमाण प्रकरणम् ।
 नहि अन्यन्तर्निताप एवैव संव्ययारणम् । यथायथा
 हि सान्निध्यं न लभ्यते, तथाभ्या निवृष्टे वेदादि
 गोरति । तदि उपरमात्कननायकस्य सतिष्ठप्रमत्तव्य
 विपश्यन्नि अतुशल इत्युभयाकाद्द्वारासेनेन विभापने
 'य दसंपूर्णमासे उपरमाकात्प्राप्त, स नूनमेभि प्रमा-
 जतिभि विवृते । यत्र प्रजावादी प्रयोजनमकाले,
 तद् दसंपूर्णमासोपकार' इति । नहि उपरोत्तपे अन्यत्
 सान्निध्यमनेन । यथायत् कल्पते, तस्यान्वेन मह
 संवयं पितृकाद्रीभूतम् नैह संव्ययकारणा विवृते ।
 तेन च प्रजावादीनां विश्वविगतिरित् फलान्वयम् । नापि
 दसंपूर्णमासोपकार । उपरमाकाद्द्वारासेनेन विभापने
 हि अन्यत्प्रमात्प्रमाण्य स्वयं यद्वै, न समये ।
 तस्मात् तद्व्यवहारभावेन परस्परविषय सिद्ध ।
 अमुताप्रयत्न विमर्षम् ? इतिविद्वत्प्रकारे गणुभ्या
 दिवस्वरात्प्राप्तविषयानुपादिशक्यत्वेण प्रकरण-
 विविधगमिधुवयत् । प्रकरणविशेषिता वा अमुता
 मिति द्वापत् । अत्रोपविद्युतानां 'मीदीत् प्रोथी'
 'बर्हिस्मान् दामि' 'अस्मान् दीगानि' इत्येव
 गोरतां प्रकरणादीनि देवदि नैव संव्ययानानां प्रमाण

सम्भवेद्योपपत्ते । तदु सानर्थसिद्धिनात् सूत्रकारेण
 नोक्तम् ।

शा-- (ननु ' स्वर्गनामो यजेत' इति वाक्यस्य
 ' स्वर्गनामस्य यागविषयकं कार्यम्' इत्यर्थे । यागस्य
 च कार्यं पिपयत्वा कार्यविशेषो मूहृतिविषयफलमेव ।
 ततश्च यागविषयैव इति शक्यम्, न तु यागप्रतिका
 स्वर्गइति । अत उक्तरीत्या आनादृशोपमानानुस्रवम्,
 इति प्रामाण्यतनुषारेण आगत्यम् निरूप्यते-) ननु
 'यजेत' इति वागविषयैव इति शक्येनोच्यते ।
 (उत्तर-) इतिद विपयत्वरम् ? साध्यत्वमिति चेत्,
 न । स्वर्गो यत्र साध्यता संभव्यते, न याग । नहि एव
 संभवति स्वर्गं कुर्वन् यागमिति । (स्वर्गमिति स्वरीत्यो
 चम् । प्रमाकरतीत्या इ स्वर्गपरमसुसंपरम्) । अथ
 यागविषयकं इत्या स्वर्गं कुर्यादिति, स्यादेव यदि प्रत्येन
 इतिद्वयमुक्तं स्वर् । कुर्वन् इत्येतानुस्रव प्रमाणम् ।
 ' कुर्या साधयेत्' इति कृत्य तरतोपेय व्याख्यातुनामर्थ-
 क्यनम्भयम् । कुर्वन् इत्येतिश्च स्वर्गं साध्यं तत् ।
 न यागस्य साध्यत्वम् । अथ विशेषण विरभयम्,
 नय विशेषणमेव याग, येन सम्भवेतिदं निरूपयाम ।
 न तातत् सीतेत्यदिक्त्वात् साध्यत्वे, यागभावनयो
 भेदात् । अत फलकानेन सोमादिकत्वात् यागस्य विषय-
 विशेषणत्वम् । तत्र च साध्यतामात्रं भावनतयेन
 संवयं । तेन यागकरीणा स्वर्गइतिरेव शक्यम्, न तु
 यागानुष्ठानम् । एव च यागना सामानाधिकरण्य संभवेति,
 नायथा । अत इत्येव इति इति अन्यत्वेधा । तत्र
 तयाकाद्द्वाराऽनुस्रवो 'समिधो यजति' इति यानात् एव
 भावेन 'अममयो व्यासत्, येन यागत् स्वर्गो मरति'
 इति । संभवेति च मित्तरदिशियात्वा यागविषयत्वमद-
 द्यात्, अत्रात्प्राप्तौ तु दृष्टान्तम् । आनुस्रवश्च याग
 अनासत्त एव साधयितुं शक्यं, इत्येवम् यागानुष्ठान
 सामने, न शक्यत् । तेनाप वाच्यम् ' कामेन स्वर्गं
 कुर्यात्' । अथ येन प्रमाण (व्यासारे) यगात्
 स्वर्गो भवति, तदा 'समिधो यजति, मीदीनदग्नि'
 इत्यादि । साध्यत्वो भवति, समिधदिभि अदृष्टत्वम्,
 अत्रात्प्राप्तिसिद्ध इत्येवैवयथासात्, इत्येवैवैव न

अनक्ति । तद्विशेषितश्च यत्रतिपुहोयादबोऽपि नार्थान्तरे
 वरन्ते । नार्थान्तरेण विना किञ्चिदन्वयं भवति । न च
 श्रतविधानं तेषु न सम्भवि । यावधीयादिविधिमिः सह
 दुस्यकल्पेन विस्मयोपपत्तेः । यो वै तेषा कर्म्यभोगो,
 तस्य अनन्यतद्गत्वविशेषत्वात् नाद्यपरिमाणविकारमिच-
 दोपः । प्रकरणस्य च वाक्यं बाधकमिष्टमेव । अथवा
 रोधिकत्वनिमित्तेन प्रतिपिदानामपि मास्यारमिनः प्रति-
 प्रथवः । स तु प्रयोगमध्ये एव क्रियते । अथवा
 ताव्येनाभिहोनादीनि अत्र पुरुषस्थाप्य सोमयागसहितानि
 सनप्रयोगवचनेन फले विधीयन्ते । नहि केवलमोशी
 देवदत्तः अन्यैः सह पद्वत्सा मुञ्जानः अन्यत्र
 प्रवृत्तः । न च पदन्तरस्यैव कर्मान्तरत्वेन विना
 न घटते इत्युक्तं अथेष्टवचिकरणे (२।१२) । न
 चारभ्यमङ्गैरेव प्रत्यन्तर गन्तव्यम् । प्रधानमपि हि
 अन्तर्पूर्णे कृपाद्ये स्वस्यन्देन निधीयमानं न विद्यते ।
 तन्मादेयमपि ताव्येनाभिहोनादीनि । इति प्राप्ते, उच्यते ।
 'उपसद्भूयः परं होतव्यमिहोत्र विधीयते । न च
 नैयमिकस्यैताः सर्वात्येतेन भिन्नता ॥' यदि हि
 मावः शुद्धो विधीयेत, ततः पूर्वकर्मानुवादे दुर्द्धिमवेदपि,
 न त्वेदमिति । उपसद्भूतकारत्वेन श्रवणात् विद्यमानमि-
 ह्यसद्भिः यक्ष्यः वाग्ये लक्षयितुम् । न च नैयमित्ते ताः
 स्थायाः परया वा नियन्ते । यदि तु ताः तदुत्तरकालत्वं
 मासश्च विधीयेत्, एव सति अनेनार्थनिधानात् वाक्य-
 भेदः स्यात् । एतन्मादेय हेतोः दीप्तिप्रदानहोमशक-
 प्रतिपेक्षेन प्रतिपिदस्य प्रतिप्रसररूपेण वा समैकदेशकेन
 वा अप विधिः प्रत्युक्तः । तन्नापि हि उपसद्भूतकारत्वं
 मासश्च इवनेकस्यैतमेव । कर्मान्तरविधाने तु अनेनार्थं
 त्वमयोपः । तस्मात् कर्मान्तरमिति भाव्यधारः ।
 इदं विद्मि वक्तव्यम् । यदि वाक्यभेदप्रदत्तान्
 कर्मान्तरत्वम्, एव तर्हि स एव मेद्वेतुः प्रप्नोति, न
 प्रकरणान्तरम् । अथवा गुणादेव अनेनाव्यक्त्येन पूर्वना-
 सम्भवात् भेद इति पक्षरान्तरयवक्ष्यः । तथाहि,
 ' यद्यपि प्रकृतौ तस्मिन्नाभिहोत्रे भवेद्वेदम् । तथा-
 ऽप्यसंभवात्तस्मिन् वृष्यान् कर्मान्तरं गुणः ॥'
 इत्य 'अभिहोत्रस्य चैतेन भेदः हेतोः संभवत् ।

उत्तरेषां तु नैव स्यादुपसत्संगतेर्विना ॥' मास
 दशपूर्वमासाया यत्रते ' इत्यादिषु हि केवलमाससक्य-
 विधानात् वाक्यभेदः प्रप्नोतीति अहर्मात्तरत्वप्रसङ्गः ।
 तेनैव स्यात् । इहापि 'उपसद्भिश्चरित्वा' इत्यनुपपत्ता-
 दभिहोनादुत्तरमिति । तदुत्तरम् । पुनः ? 'विना
 यत्रानुपपत्तेण भवेच्छ्रुतिरन्वयिका । तत्रैव ह्युक्ता-
 र्थानामनुपपत्ते न चेह सः ॥' तन्नुपपत्ते पुनः,
 यत्र तेन विना न किञ्चिदुक्तं भवति । यथा अन्ये 'मास
 वैश्वदेवेन' इत्यादिषु वाक्यत् 'यत्रते' इति नानुपपत्ते,
 तावत् न किञ्चिदुक्त इत्यवयवमनुपपत्तव्यम् । इह पुनः
 दशपूर्वमासादिवाक्यानि तावत् स्वपरैरेव नियन्तरी-
 भूतानि । 'उपसद्भिश्चरित्वा' इत्ययमपि पूर्वैरेव चरितार्थ-
 व्याज किञ्चिदपेक्षते । तत्र न किञ्चिदपि हेतुपेक्षितं, केना-
 नुरज्येत । सत्यु वाक्यभेदप्रसक्त्यनेनैव अनुपपत्तिमिच्छेत्,
 कुर्वादिषु सः (अनुपपत्तम्) । तत्र तु पुनः पुनः चात्वा
 इत्यस्य विधानात् यान्दुपपत्तं उपसत्समनुपपत्तं प्रप्नोति ।
 अनेष्ट चेत्, वेदान्तुज्ञानाभावात् । अथ यदि
 होनस्यैव पुस्तान् कृतापिः सर्वातुपपत्तयैषाणां इष्टु-
 च्येत, तथा सति शब्देस्वारणमपि एवमेव अवशिस्त
 अभिहोनादीना पाठनानुपपेतेन उपसद्भिश्चरित्वा इति
 नार्थः अनुपपत्तेण । तस्मात् नैव व्याख्यानमुपपत्ते ।
 इति एव वर्णनायम् 'उपादेयो गुणो यत्र भवेत्
 प्रकरणान्तरे । तत्राकर्मान्तरं युक्तमुद्देश्ये त्वन्य-
 कर्मता ॥' इह तावत् नैव प्रकरणान्तरत्वात्वात् भेद-
 अवगम्यते । किं तर्हि ? पूर्वप्रकरणविच्छेदात् । अरि-
 वांशाने हि पूर्वकर्मणि केनापि प्रकारेण उत्तरस्य
 भेदः प्रतीयते । न तु प्रकरणान्तरं सद्यः किञ्चिदुप-
 करोति । तथा च 'प' चाकर्मान्तरे' इत्यत्र
 वक्ष्यामः । अनेन च निश्चितप्रकरणस्य कर्मणः स्वन्धि
 द्विपक्षर अश्वने उपादेयमनुपपदेवं च । तत्र यदुपादेय
 यथा आहर्णोयप्रतिपदादि, तत् प्रदेयान्तरस्योद्देशेनापि
 शक्यं निधातुम् । यत् अनुपादेय देयकालनिमित्तकव-
 सत्कार्यामन्त्रम्, तस्य प्रदेयान्तरप्राप्तिस्य कर्म प्रति
 विष्यत्परेण एवैव चर्चितमिति ' एतेन कर्म कर्तव्यम्'

इति । फोहेद्वेन च कर्म विधीयमानं यदि अन्येन तदुपमेय कश्चेन्नोपस्थाप्यते, ततः तदेव इति अकर्म-
न्दबुद्धिर्भवति । अथ तु ईषदपि तिरोधानात् नोप-
तिष्ठेत्, ततः पर- विधीयमानत्वेनैव विहितत्वाद्यत्सुबुद्धिः-
स्त्विता न शक्या अपानेनुगिति कर्मान्तत्वं भवति । एवं-
हि च विधाकारः तत्रोपदिशति ' अक्षिभेयं वदार्थं प्रति-
मया एतत् कर्म विधीयते, तच्च स्वरूपेण अनुत्पन्नं न-
शक्य तत्र विधातुं इति क्लृप्तदुत्पत्तौ । तत् यदि-
कश्चित् पर्वविध शक्नोति उत्पादयितुम्, तत् उत्पादयतु,
यावदहमपि अत्र विधिं करोमि, अथ नोत्पादयति, ततो-
मयैव उत्पन्नितो मा कश्चित् पश्चादात्म्य ममापराधं मत्वा-
इति । तेन एव आच्छेदिते [आच्छेदिते इत्यर्थः ।
अपनेन वा पाठः, स्वात्] यदि कश्चित् तथाविधयुप-
नयति, ततः अस्मावपि तदेव देवादौ विषयते । अथ-
नोपनयति, ततः स एतौलादप्यसि इति निरूप्यते ।
तद्विह मारुजानत् दूरमहोमानुवादेन न शक्यते-
विधातुम् । नहि कश्चित् होमाद्यतुरगेन अथैव मासं-
छंदादभित्तं समर्थः । तेन अन्यन्तं स्वतन्त्रमुपधायेन मत्सं-
नेय प्रति होमादिषु विधीयमानेषु दूरस्थैः तत्पत्ति-
विधिमिः उत्पादनसकौ व्यस्त्यमानाया इदानीमेव-
रूपतिः क्रियते । न चोत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिः सम्भवति,
इति अपूर्वविधानं विज्ञापते ।

ननु च अग्निहोत्रादिपदेन उत्पन्निसहचारिण्य-
त्सम्बन्धितौ अपनीयमानानां प्राससत्त्वप्रमाणान्पापूर्वोऽर्थ-
निधिः उत्पादकत्वात् विहन्येत । ' संनिधानोपनीतं-
चेत् कर्म नोत्पद्यते पुनः । नामधेयोपनीतं तत् तत्र-
नोत्पद्यतेवगम ॥ ' यत्र कश्चिन्मत्तमपि एतन्निधान-
मानादेव प्रत्यभिज्ञायमानं न भिद्यते, तत्र स्वसक्यमतेन-
साम्रा व्यनीयमानं न प्रत्यभिज्ञास्त्वै, इति कुत एतत् ?
उच्यते । ' यथाऽऽभिहितं यत्र दुर्वलेनापि हेतुना ।
कर्मोपस्थाप्यते तत्र तदेवेत्युपनीयते ॥ ' संनिधानेन-
हि कारोच्य देशादिवाक्येषु कर्म अत्रगम्यते, तादृशेव-
उपनिष्ठे इति न भिद्यते । नामधेयं पुनः अद्वितस्तवत्-
आख्यातपरद्वन्द्वत्वात् नैव मेदाभेदयोः व्याप्यते
(नाम- पूर्वकर्मोपस्थापकत्वस्य पूर्वकर्मोपस्थापकत्वनिमित्तकत्वात्

आख्यातस्य च पूर्वकर्मविषयस्य निना तत्पत्त-रस्य नाम्न-
पूर्वकर्मोपस्थापकत्वानवधारणात् पूर्वकर्मोपस्थापकत्वानुपपत्तेः-
नोत्पत्तिरिति न्यक्तत्वमित्याशयः) । तस्मिन् अस्त्वत्-
मवृत्तिप्रतीतिरिति अत्रस्थिते ' मासं बुद्धौ ' ' मासं-
यजते ' इति बुद्धौतिपद्यतिपरमात्रसंगतौ आनोप्यमानायां-
अन्यस्य बुद्धेत्वादेः स्वजाक्यस्यप्रकरणेषु अविपरिवर्त-
मानत्वात् अप्रत्यभिज्ञानम् ।

किञ्च ' नाम्ना धात्वर्थमात्रं च संनिधाप्येव-
शक्तितः । भावना त्वनुपस्थानात् भिद्यमाना-
ऽवधार्यते ॥ ' सामानाधिकरूप्येन हि सर्वनामधेयानि-
धात्वर्थानां नामधेयत्वेन अवस्थिताति, न भावनायाः ।
तेन भावनाऽन्यत्वात्तद्व्यपरीक्षयित्वा तस्यपि धात्व-
र्थत्वे भावना तावत् अनन्यप्राणत्वात् आख्यात-
प्रत्ययान्तरेण अनुपनीयमाना न कथञ्चित् प्रत्यभिज्ञावते-
इत्युपपत्तेः प्रयोजनान्यत्वम् । अथवा ' धात्वर्थोऽपि-
यथाऽऽख्यातेऽस्तस्यभूतः प्रतीयते (सुबुधाच्छिद्-
सख्याऽन्वयायोगः) । सस्त्वभिधायिना नाम्ना-
तादृह नैवोपनीयते ॥ ' अस्त्यभूतो हि धात्वर्थोऽत्र-
बुद्धौतिना विधेयपनीयते । न च तादृशस्यैव इत्यन्यत्विद्-
सत्प्रयोग्याध्यामिधेयिभिः अग्निहोत्रादिपदैः अधिधीय-
मानं इति अप्रत्यभिज्ञानात् सोऽपि भिद्यते । न-
तु प्रकरणान्तरेऽपि तथाभूत्. (अस्त्यभूत्) नोपा-
दात्मने, भावना वा तावदनुपस्थापना (अत्यन्त-
पारमार्थानुपस्थापना) न विनश्यते, तत्र तदेव कर्म-
एकेन वचनेन पदुपस्थाप्य अपरेण क्लृते विधीयते इत्यव-
गमात् कामकर्मन्तः भवतु । तस्या ' अतिरान-
शुनुविद्यः प्रायणीयमहः ' ' चत्वारोऽभिप्लवः पदहः
पृष्ठपः पडहः ' इत्यादिषु, यथा च चक्रमप्रशस्ते ' अ-
शुभं यन्ति ' इति । यदा तु प्रकरणान्तरगतकर्म-
सब्दं विधीयते उत्पात्तिसि संसृष्ट्य दावात् ब्रह्मिण्या
उत्पत्तिविधियपिपृच्छ्या विप्रकपोत् अनिवाप्यमाणं भिन्नसि-
इति निश्चीयते, तदा एतदादिष्वपि मेद एधेत्वंगम्यते ।
परगामेन तु ' भिद्यते भावनामात्रं धात्वर्थो ना-
यजिष्ठतेः । नाम्ना हि तदुपादानमासतोपविधयो-
दिते ॥ ' नामविद्यतायात्तदभये हि तदर्थमेवैवे भवति ।

स्वरूपप्रदानेन वागे व्यापिते । एवमूनेऽगौ व्यापार ,
 देन वागन् सगौ भवति, यमा पत्न्यमम्यामिनुन्ने
 भवति । वाचरम्यामिनुन्नेवोचकार , इति समिदादे
 अन्तरात् पत्नम् । (प्रामात्र -) ननु एत समिदादिभि
 अस्तु कुरन् इत्यन्ति क्रियाविशेषपरिहानात् आकाङ्क्षा
 स्यात् । (उत्तर-) कस्य चैतदनिगम् । अत एत अत्रान्तर
 प्रकरणमित्यने । ननु एत (प्रगतदितु देवप्रतिहियात्)
 सौमिकधनान्देशे स्यात् । (तथाह-) भद्रमते वा
 तितुरस्य वापिकारस्य किमिति सौमिकधनादिदेशो न
 मन्ति ! वाचनिकज्ञानापमसद्भात् इति चेत्, इहापि
 सदानम् । अति च सर्वो अन्धाकाङ्क्षा (निपनते
 इतुत्तरेगन्त्रोऽस्य), वाचनितेन जौहनायकादिप्रयोगे
 तन्त्राकाङ्क्षा, मानसिकिया च देवताया, वेदिवादिस्त्री
 प्यतिमि लक्ष्यकारिभ्य अद्रव्यनवाकाणौ , ' अमि
 धन उवाचि ' ' समानत्र (समान श्रेयो) होतव्य ' इत्यादिभिश्च
 वाचनितेनैव निवर्तते । इति न सौमिक धनान्त्रिदेशादि
 असादृश्योपपत्तम् । तेषु हि अथवा
 पनादप सनिपतिन अद्रव्यनवाचरणा, तेन उवाचु
 यदन्तु प्रवावादेऽपि कृष्णनिषया । न च कृष्ण
 विषयानु अनिदेशोऽपि । संनिपयोगपरिक्रामने तु
 कृष्णनिषयन अतरे वसते (' प्रवृत्तवादि ० ' ८।१।
 ३।३) । अत एत हि तितुरस्य अरूपत्वम् । अन्यथा
 वाचिद्वयानु दुर्गत्त मोनवम निदेश स्यात् । तस्मा
 त्पिने इतिवत्तनाऽऽकार्क्षा । तन्त्रविधि प्रकरणम् ।
 ' अत प्रथमनवाचस्य प्रधापानाऽऽज्ञापरान्ताम् ।
 पलाकाङ्क्षा प्रधापानादि तदहत्त्व प्रपद्यते ॥ '

गोन—तु प्राथंशु-भु-रन्तुपुनतमि प्रकरणम्
 विदितेऽपि, प्रथमस्य इतिवत्तनाऽऽकार्क्षित्यात्
 प्रामात्राकारिभिः ।

दि- ' न अत्र प्र-दि प्र-प्र ए, न
 तद्वत् । प्र-दि-प्र अमन्त्राऽऽकार्क्षितेन एववत् ॥,
 प्र-दि-प्र कनेऽपला कथामयेऽपि च क्रमे । तत
 प्रामात्रान्त तन्त्र-दि-प्र गते ॥ '

यादृ- एत कथये निरूपिते प्रकरणमित्यने
 निरूपते । ननु विदित प्रकृतानन ! न कथन्

सनिधिमानम्, गोदेशनादेशेऽपि दशाङ्कतपत्ते । अथ
 वाकाङ्क्षरमानम्, विदितेऽपि प्राकृतान्त्रिणये तदापत्ते ।
 नापि वाकाङ्क्षते सति सनिधिसिद्धेऽपि, वाहोमादावपि
 तदापत्ते । अथ तन्वाकाङ्क्षप्रतिष्ठा तत्, सिद्धरूपाणा
 मन्वादीनामपि तदापत्ते । प्रधापानमन्त्राकाङ्क्षितत्वेन
 चेतनापत्तेश्च । अथ दशाङ्कमात्रतो प्रकृततरणे प्रधापान
 नानादृष्टचेऽपि इतिकर्तव्यत्वेन तदानाङ्कोनचत्तेऽपि
 प्रकरणमिते चेत्, किमि- इतिकर्तव्यत्वं नाम ? न
 कारकत्वे अर्पुं वा सहकारिणम्, प्राधान्यापत्ते, प्रधापान
 दिवदामयस्यापि विद्वत्प्राविशेनापत्तेश्च । नापि कल
 वनकरम्, प्रधापानदितु वाचात् । इति चेत् । संनि
 हितस्य कल्पनेऽनन्तरगताइवाकरपुन्यनिरये इतिकर्तव्य
 त्वेनापयस्यैव प्ररणपरदापरतात् । अनासनिहितयोति
 शोनाइतस्य प्रधापानादी करणाव आद्य विशेषणम् । अतु
 वाजान्त्रवत्करणाव फलत इति द्वितीयम् । प्रोधापाने
 श्रुत्यादिश्रवणविनिमुक्तस्य प्रकरणवपयवाचरणाव तुदीपम् ।
 सिद्धरूपस्य लिङ्गाविनिमुक्तमनादे प्रकरणानिपयन
 सिद्धयर्थ इतिकर्तव्यत्वेनिति चतुर्थम् । सर्वत्र अज्ञातस्य
 करणावायोगान् शक्ति कर्णनिष्ठा समन्तीति निविरादम् ।
 एत च कारणताऽऽकार्क्षित्या कारणरूपस्य वा इत्यन्त्र
 देवत् । तस्याथ जन्वृत्तितेन जन्वृत्तितेऽप्युक्तम् ।
 सामान्यरूपे पर अनाशितेऽपिनात् । तन्त्र तसामान्य-
 येषैव इतिकर्तव्यत्वापेक्ष । तथा च सनिहितप्रापानादे
 रहतरणेऽप, प्रधापानेऽपलात्मप्रीत्यात् । सिद्धरूपस्य च
 प्रधापानेऽपलापेक्ष निना तन्त्रमन्त्रीनामपान् तथा
 अमहत्त्वम् । अत च प्रथममन्त्रेऽपि तन्त्राकाङ्क्षाया
 प्रधापानदितान प्रयोचनाकाङ्क्षासहस्युक्त्या तत्तदाकारण्य
 स्वन्वास्तन्त्राकारणो समानस्यानि महानाश्वेऽपेक्षेऽप्य
 परिमार्थित्वदप्रतिष्ठापरवाकार्क्षित्याया निवृत्तपदातो
 च स्वार्थोऽपिदिशा तन्त्राभुनरान्तरकल्पनाऽऽनुद
 येऽप्यन्त्राङ्क्षित्वावयवा च ' सनिधौ भवति इत्य एतं
 पूर्वाभाष्या स्वार्थोऽपिनेत ' इति अभ्युपगमिनाऽप्य
 तन्त्राकारण्यप्रतिष्ठापनता न इतिकर्तव्यत्वात् इति
 काङ्क्षत प्रमाणम् । संनिप हि प्रधापानाननी

उक्तवक्तिजननेन माननायामन्वयः । तस्मात् सिद्ध प्रकरण नाम चतुर्थं प्रमाणम् ।

यु अत्र पार्यसायिना अननुगृहीतव्यापि कर्मादेः सपेगविभागात्प्रभक्तप्रदर्शनात् नेटं प्रकरणम्, अति तु व्यापारसामान्यस्य आख्यातायेवमद्रीहृत्य तद्विरोधापेधै-
वेतिप्रसंगतापेधा, तस्यै च प्रशान्दादीना तस्तेनन्वयः इति, तदेव च प्रकरणमित्युक्तम् । तत्र । तस्मत्ते निरुद्ध-
प्रकरणस्य तद्व्यतिरिक्तानुसंगकप्रकरणानुपपत्तेः, प्रशान्दादे-
र्मान्नात्वे तस्यै च प्रकरणव्यपत्तेः । अस्मत्प्रते तु
यनस्यै माननात्वात्तस्य च यामजनकत्वेनैव कृतायैत्वात्
सदापिनिर्दिष्टे वैषम्यम् । किञ्च एव प्रदानस्य स्वतो
निरुद्धस्य अन्यत्रसादृश्येन प्रकृतौ प्रमानाप्रद्वय
पक्षि, तिरुही च माननाया विरोधापेधायामन्वयस्यो-
क्तस्यै चनिर्दिष्टस्योभेदेन निरुद्धात्प्रलोपपत्तेर्नातिदेय-
कल्पनाऽऽपत्तिः इत्यादि बौद्धमे विनाऽ ।

गणहन— ' प्रमा प्रकरण भवेत् । ' (प्रमा प्रमा-
णम् ।)

गंर— ' प्रमेया विनियोग्यसि । ' (प्रक्रिय
प्रकरणमपि विनियोग्यं इत्यन्वयः ।) ।

● व्यापारानादित्यस्य द्रव्यस्य तद्विरोधप्रयोगान् न
तस्तेन प्रथम इति विरोधाऽपि प्रकरणाधिकरणे निरूप
यिष्यते । कौ. २।१।२।५ पृ ४३-४४. ● युव्यादि-
षडुपमानायापि प्रकरणविनियोग्यं प्रकरणाधिकरणे एवं च
तत्र प्रदानगन्तव्यम् । सोम. १।१।१.

● माननायाः स्वयन्वकरणेन एते जन्वमाने अनु-
साह्यापेधाया प्रकरणाधिकरणान्तरायेन प्रशान्दादि इति-
कर्तव्यमन्वयेन कर्तव्यते । कौ. २।१।२।५ पृ. ४३.

● प्रकरणार्थितेय अनारम्भाधीतं शक्यते, अप्रमा-
णस्यः । या. १।१।३।४ पृ ८६०.

● प्रकरणार्थितसासिधेनीपाद्वाद्द्वय- अनारम्भा-
धीतप्रकारस्यकल्पनाय । या. १।६।२।१.

● गोरोहनेन पशुकाण्य इति पशुी कल्पनाप्र-
धानिनी, हीपादिन्यायेन सर्पकामगवप्रदातसुप्रभोक्क-
माननकल्पसंभवत्वेन प्रकरणानुपेयेन पशुदेनेन
संरोहत् निर्णीयते । इति प्रमे, दुर्गमं प्रमाणानुपेयेन

परम्पराप्रवृत्त्याङ्गीकारे प्रमाणभागात् साहाय्येवोदस्थवं
पठ्यम् । भाट्ट. ४।१।२ वर्गक ३.

● प्रकरणान्तरं अनुपादेयमिधिविधितः अर्धनिधिः
इति कं नित् । तत्र ' वाक्यस्य निष्कान्हेन तुयैश्चामुर्ध
यन्ति ' इत्यत्र अन्यस्येः । तन्तु ' विधेः उपपत्त्य-
सक्रमासमन्वेन पदद्वयः अर्धनिधिः ' इति । नाप
अर्धनिधिरिव स्वरूपतः अनुपादेयमिधिविधेः प्रवेद्यः
किन्तु तत्कार्यं विधेः उपपत्त्यसंजनमासभारः । न च
यथा अनुपादेयमिधिविधेना भवति, एवं अर्धनिधिः अर्धनिधि-
नापि भवति । बाल. पृ. ८८, ● प्रकरणान्तर कर्मभेदकं
वैदिकोपदेशरूपं सत्यप्रमाणम् । पृ. ८. ● प्रकरणान्तर
धर्मभेदे प्रमाणम् । मणि पृ. १३. ● प्रकरणान्तरं
नित्यामिहोनात् भाष्यामिहोम्य भेदे हेतुः । वि. ३।३।
११. ● प्रकरणान्तरस्य भेदकमे फलदि अनुपादेय-
मपि सहायि, न तद्विरुधेन प्रकरणान्तर भेदकम् । सु.
पृ. १५६. ● प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्तरं व्यवधिकरणे
कर्मभेदप्रतिपाद्यम् । आशरणं. ३।१।१।४।२५ व. सू.
● प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्तरम् । २।३।१।१।
२४ ॥

बुष्टपाविनामकमे ' मासमिहोमं लुहोति ' इति
ध्वने । अत्र मिधेऽमिहोमे मासकस्यः काले विधीयते
इति पूर्ववत्ते सिद्धान्तमाह । निर्यामिहोमप्रकरणम्
अन्यत् बुष्टपाविनामनन्वय प्रकरण प्रकरणान्तरम् ।
तत्र प्रकरणान्तरे पठ्यमाने मासमिहोमराकमे प्रयो-
जनान्तरम् । प्रयुज्यते अनुशीको इति प्रयोजनं कर्म ।
स्योदनस्य अन्यत्र प्रयोजनान्तरम् । अन्वृत्ताभि-
धानात् मासमिहोमस्य नित्यामिहोनात् कर्मान्तरत्वमिति
सिद्धान्तः । मासमिहोमराकमे तु मासमिहोमं अमि-
होमसकक कर्मान्तरमेव विधीयते । अथवा पूर्वमा-
यनिधानापरस्वयं च प्रकरणान्तरे चान् मासमिहोमादिविधेः
अमट्टवरिपयया प्रयोजनान्तरं कर्मभेदः सि-
ध्नुयः । के.

● प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्तरम् । २।३।१।१।
२४ ॥

बौद्धप्रविनामकमे ध्वने ' मासमिहोमं लुहोति ।

मासं दशपूर्वमासाभ्या यजेत' इत्येवमदि । तत्र संदिश्यते
अग्निहोत्रे नियतयोश्च दशपूर्वमासयो मासो विधीयते
यात्, अथ नियतान् अग्निहोत्रत् नियतान्या च दशं
पूर्वमासाभ्या कर्मान्तर इति । पञ्चसु भेदप्रमाणेषु पर्य
वर्तितेषु इदानीमवसरयात् प्रकरणान्तरनिर्वाचनं कर्म-
भेदं प्रतिपाद्यते । अत्रायमभिप्राय पूर्वपक्षिण - अग्नि
होत्रदशपूर्वमासनामको ग्रथिद्वयात् सप्तमियादयस्य
जुहोनेर्वेत्तेह तदर्थेत्वे सेचनान् प्रकरणान्तरे क्षुतत्वेन
अर्धान्तरेपवन्तम् । नैवमपिदशार्थान् अत्रवादिशब्दा
नामपि वेदे अर्थान्तरप्रशङ्गात् । तेन यत्र लोकप्रसिद्धा-
यस्य प्रथमिद्वयानामस्य वेदे नार्धान्तरेष्वनम्, तत्र वेदे
एव प्रकरणान्तरमात्रेण अर्धान्तरमिति । कुत एतत् ।
चतुष्टयम् । अग्निहोत्रादिशब्देन पूर्वं कर्मानुबोधितम् ।
न विप्रकर्षमात्रेण भेदरूपं प्रवद्यते ॥' इति
(वा ५ ६ १३) । अत एव पूर्वस्मिन्नेन कर्मणि जुहोति
यत्रमिद्वयानुदिते पाठयेन प्रकरणं वाचित्वा साकारयो
गुणे विधीयते । न च यावन्तीरभ्युतिरियेषात् मास
स्य ऋणे रिचात् न शक्यते इति याच्यम् । काय
प्रयोगवियञ्जनेन अविद्येयात् । अथवा यावन्तीरा
धिहोत्रेऽपि सप्तम्यस्यैवियतशाऽपि स्वसंविधत्तिकत्वे
नैव उपपत्ते ।
अत्रैके विद्वान्नेनशुभार्थंनिति ' उत्सङ्गिभिरित्या
मसमादिहोत्रं जुहोति ' इति शक्यमिदम् । अत्र तत्र
दुस्तरकात्प्राप्तं कर्मानुत्तरं सामक्ष्येत्वेके गुणा भूपन्ते । न
चेत्ते गुण नैवमिहाग्निहोत्रे सन्ति । न च प्राप्ते कर्मणि
अनेनगुणविधानं संभवतीति अनेनगुणविद्येयकमान्तर
विधानमेवेत् । न चैव सति गुणदेव भेदः, न प्रकर
णान्तरेणैति याच्यम् । यत्र सम्यक्त्वं हि प्रकरण
न्तरेणम् । सम्यक्त्वं च पुदिचिच्छेदप्रत्ययम् । यत्र
नाम्नो बुद्धिसंनिधानम्, तत्र प्रतिमभूतानेनशुभे-
निरन्तम् । मिश्रते च तस्मिन् प्रतिशब्दत्वं प्रकरणान्तर
मेव भेदकमिति । न च ' मासं दशपूर्वमासाभ्याम् ' इत्यत्र
अनेनगुणानामात् नान विद्वान्प्रत्ययान्ति याच्यम् ।
यत्र नत्र पूर्वपक्षिणोपयोगेनशक्यत्वात्तत्रो होमस्य
दशपूर्वमासयोगो । पूर्वमेव एतदेव अत्रयवन्तान् उपपत्ते

पौर्णमासमावास्याकालावकद्वाराश्च कारणान्तरेपेक्षामावात् ।
किं तर्हि ? उत्तरद्वयम् । तेन ' मासं दशपूर्वमासाभ्याम् '
इत्यत्रापि अनुपपन्नो उत्सङ्गव्यतिपादेवमन्वयः मासमुप-
सङ्गिभिरित्याऽग्निहोत्रं जुहोति, मासमुपसङ्गिभिरित्या दशं
पूर्वमासाभ्या यजेत इति । तेनोदाहरणद्वयेऽपि प्रकरण-
ान्तरमेव भेदकमिति । न च वाच्य एव सति गुणादपि
भेदकित्ते किं प्रकरणान्तरपेति । यत्रो नानविगतान्त्र
प्रमाणम्, किन्तु अनपेक्षम् । अस्ति चानेकगुणश्रुत्यभावे-
ऽपि ' फलं तत्रमेवनिचो ' इत्यत्र अग्रन्तरमात्रेण कर्म
भेददर्शनम् । अत प्रमाणान्तरं सिद्धमिति ।
चैतदालम्बित्वम्, एव सति गुणस्यैव भेदकता
एते । तथाहि ' आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति ' इत्यादियु
प्राप्ते कर्मणि अनेनगुणविधानस्यैव कर्मभेदकत्वं दृश्यम्, न
तु बुद्धिविच्छेदकत्वात् । तदत्र प्रतीपमानादष्टकामर्त्यपरि-
त्यागेन दृष्टकामर्त्यैवत्यस्या बुद्धिविच्छेदमानोपश्रीयमानेक
गुणविधानं व्यसंख्यान्मानं अनन्तरमात्रेण मनसि पर
शोभते । किञ्च यत्र प्रकरणसंनिहितेऽपि कर्मणि अनेक-
गुणविधानस्य भेदकत्वम्, तत्र अन्वयानामपेक्षमात्रोपश्रीते
कर्मणि गुणस्य बुद्धिविच्छेदमात्रेदेत्तत् न कर्मभेदकतामिति
हाम्यास्वदमेन । किञ्च कथं ' मासं दशपूर्वमासाभ्याम्
यजेत ' इत्यत्र अनुपपन्नोपपत्त्यन्वयः, आसादष्टाका
अमाशात् । न चोत्सङ्गिभिरित्याऽपौर्णमासाभ्यामालम्बित्या
कादृशे कर्मणि मासास्त्येकान्वासंघात् मासपदावाहृत्या
संशयः, यदस्तिपन्तरमिदं त्रिपन्तरकाङ्क्षानिरसंशो
मयि । ननु मासादिनिदिशतीपकालाकादृशाविवर्तकत्वेन
' मासं दशपूर्वमासाभ्याम् यजेत ' इत्यादयोपपत्ते
अनुपपन्नानामेन अनेनगुणविधानमात्रान् नैवादाहरणत्वं
दशपूर्वमासशक्यत्वेति । न च प्रयोगसंग्रहोऽपि, विद्या
दपेक्षात्, कराभ्या उत्सङ्गित्तिपोगात्, जुहोतिना च
मासविधानादिति । किञ्च भाष्यकारभुजमपि एतद्गुण-
मनादृत्य ' मासमग्निहोत्रं जुहोति ' इत्येवमात्रमुदाहृत
रान्, तपि नापिना भाष्य निरूप्येति परिकल्पितेन
दिनि यथावद्विषये विद्वान्तेऽपि मीचीते ।
यत्रैव विधिच तत्र कर्मं संशयो मुने मरुति
उदादेयोऽनुपदेवम् । तत्र उदादेयस्य पूर्वाग्रहपक्ष

दृष्टः, समानरूपस्यैवान्यदव्ययप्रतियोगित्वान् । न हि
 अन्यो ब्राह्मण इत्युक्ते प्रतियोगी दृष्टः प्रकाशते । किं
 तर्हि । ब्राह्मण एव । तद्वदपि अन्यो दृष्टः अन्ये
 यत्कदाचि इति पूर्ववगतोपादानात्, पूर्ववगतप्रतियोगि
 निरूपणीव एवायमन्वयपदार्थः । तेन अन्यदव्ययत्वेनैव
 दर्शपूर्णमासज्ञोतिष्टोमोत्पत्तेरपस्थितत्वात् 'सर्वेभ्यो दर्श-
 पूर्णमासौ' 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इत्येतयोः तच्चक्रतु
 कृतविनियोगास्तत्वेऽपि अन्यदव्ययत्वेऽप्यत्राभावात् न
 चर्मान्तरनिमित्तं । 'य इष्टया पशुना सोमेनाब्रह्मणेन वा
 यजेत, सोऽमानस्याया वैर्णमश्व वा' इत्यपि
 यच्छ्रेयस्वद्वयजिनैः पूर्वोत्पन्नपशुपशुनादेव अन्तर्-
 न्वम् । 'दर्शपूर्णमासाम्नामिष्ट्या सोमेन यजेत' इत्यत्र
 तु स्वमेव धार्मिककारणैः प्रोत्तियोगनकारणे श्रूयते
 इत्यभिधानात् प्रकरणान्तरेण येषो नाशङ्कनीयः (१) ।
 एवदृते नाम्नान्तरार्थमनुपूर्वकारणमितिः कृत्वाऽपि नाम-
 धेय बाधितमुच्यते । तस्मादनुपादेव प्रति उपादानसुद्धि
 विच्छेदाभ्यां विशिष्टसर्वोत्पत्तेर्भेदसिद्धिः । अग्निहोत्र
 दिनभवेन तु नाम्ना तद्वर्तमानदेशार्थं भासितुमशोभ
 निराशयेन योग्येनश्रयणनिर्दिष्टा स्वीकृतमिति न
 विद्विदनुपपत्तमिति ।

प्रयोजनम्— पूर्ववत् प्रकृतभूतस्यैव अग्निहोत्रस्य
 प्रकृतस्यैव दर्शपूर्णमासज्ञो. मासमनुष्ठानम् । सिद्धान्ते
 तु शब्दभेदेन मासनिशिक्षाप्रसिद्धादिकर्मानुपपत्तमिति ।
 सूत्रं तु— प्रकरणान्तरे प्रकरणान्तरनिमित्तकं प्रयोजनान्यत्र
 कर्मान्तरमित्यर्थः । तौवा.

● ननु अग्निपरिजनमानत्रत्वरूपेदेनेन न बालो
 विधानं एकत्र 'प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्' इति
 न्यायात् सत्यम्, इह तु 'एष वाच प्रथमो दशो
 यशानाम्' इति पशुपदेन विपरिवर्तनात् यथाः अग्नि-
 शोमोत्पत्तौ विधीयते इत्येतोः । रत्न. ५।३।१।४।
 १९-४२. यदि गृह्यवेदीचे दार्शनीर्णमासिको विध्यन्ते
 न स्यात् तथा सति 'प्रकरणान्तरे' इत्यनेन न्यायेन
 कर्मान्तर स्यात् । टुप्. १०।७।१२७.

● प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं वाक्यं दस्य प्रकरणे, तस्य
 वाचार्थं भवितुमर्हति । भा. २।३।११२४ पृ. ६१४.

● प्रकरणान्तराधिकरणम् । २।३।११२४. 'प्र-
 रणान्तरन्यायः' इत्यत्र दृश्यम् । ● प्रकरणान्तराधि-
 क्षरणे 'भायना इत्युपस्थानाद् भिद्यमाना न वापि ।'
 ('भिद्यमानाऽवधार्यते' इति मूले पाठः । २।३।११२४
 पृ. ६१६) इति धार्मिकोक्तरीत्या भावनाभेदव्युत्पा-
 दनमिति पठः । सोम. ७।३।१. ● प्रकरणान्तराधि-
 क्षरणे वाक्यमदोषादेव अग्निहोत्रपदस्य गौणत्ववर्णनम् ।
 वाक्यार्थः पृ. २०. ● यजेत इति प्रत्ययमिहितवर्ण-
 मान्तरेदेनेन विनिर्दिष्टानवयवत्वात् वाच्यत्वात् विधि-
 विधेः प्रकरणान्तराधिकरणे व्युत्पादितत्वेन ('य
 इष्टया पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमानस्यावात्'
 इति इष्टयादिदानामनुष्ठानमात्रत्वात् । वौ. ३।३।१२
 पृ. ३१५-३१६. ● यद्यप्यत्रसेषु अवसृष्टः सौमिक-
 दवसृष्ट कर्मान्तरम्, तृणानो व्यर्थकर्म, निष्कृतो च
 प्रतिवृत्तिः, इत्युक्तं चोत्पत्तेर् प्रकरणान्तराधिकरणे । भाट्ट.
 १।२।१४.

● अष्टमो प्रथमादे विश्वजितो प्रकरणान्तराधि-
 क्षणोक्त्यायेन कर्मान्तरे नामान्तिदेनेन एकाहवाच्य-
 पठितविश्वजितो धर्मः सर्वत्र दक्षिणः । भाट्ट. ६।७।८.

● प्रकरणान्तराधिकरणपर्यालोचनवा (१।३।
 ११२४) अनुपादेयानि पञ्च इति प्रतिभाति ।
 यजमानस्य आत्मीयमेकत्वं ब्राह्मणादिवानिरी च
 अनुपादेयमेव । वाङ्. पृ. ९७.

● प्रकरणान्तरनिष्कर्षनिरूपणम् । प्रकरणान्तर-
 क्षरणे (२।३।११२४) पञ्चविधं अनुपादेयमुक्तं
 देशः, कालः, पत्न्यम्, निमित्तम्, संस्कार्यं चेति । अनु-
 पादेयसमिधिसन्धिश्च असमिधिः प्रकरणान्तरम्' इति
 प्रकरणान्तरश्रुतत्वं सर्वप्रत्ययेषु । तत्र 'वाक्यं
 निष्प्रसेनं तृपेऽवसृष्टं यन्ति' इत्यायात्तम् । तत्र हि
 प्रकरणान्तरेणैव भेद उक्तो धार्मिके प्रकरणान्तराधिकरणे
 एव । शास्त्रार्थविकारायामपि सन्ते 'तथाऽवसृष्ट-
 होमान्' इत्यधिकरणे (७।३।१।३-१६) उक्त
 'यन्ति' इत्यनेन प्रकरणान्तरव्ययेन कर्मान्तरं विधीयते
 इति । अत्र भट्टसोमेधरः सम्यग्दे- 'अस्येतोच्यन्त्य
 तत्र वाक्यनिष्कृत्य तृणाणां च न्यूनयोगित्वेन

संस्कारपत्रम् अनुपादेशतयात्' इति । तदुक्तं तेन 'तुष्ठी-
यथा तुषनिष्ठास्य (तुषपदो नास्ति सु.) सापत्तयो-
क्तारवि निष्ठास्य कार्यामिन्द्रोपादात् (कार्यामिन्द्रा-
योगोपुक्तदन्तोपेदात् इति सु.) तुषाणां च आद्यर्था-
दिसागनेश्वरात् (आशेषयागाद्दन्तोपेदात् इति सु.)
'यत् किञ्चित् सोमलिङ्गं न्यात् (न्याच्छब्दे नामि नु)
तेनापत्यं यन्ति' इति यत् 'प्रकाशोपेगं ह्यव्यभि-
चारति' इति यत् 'प्रतिपाद्यरूपसंभार्यंकरितोय.'
इति (सु. पू. ९९४) । तन्मन्त्रम् । अथिहरणविशेषात् ।
एतदन्ते हि (१११।१५।६२-६५) अस्मिन्नेव वाक्ये
राज्ञीपरात् प्रचारविशेषं पूर्णवत् विवाहान्तरेण निरस्य,
प्रतिपत्तिः इति पूर्वपक्षान्तरं तुषनिष्ठासापत्तयप्रकार्यद्वयो-
द्देशात् वाक्यभेदोपेदात् इत्यस्य अर्थस्मृत्येवोक्तम् । अत
एव प्रकरणान्तरव्युत्पत्तिं वाच्यम् । नात्र अग्निविशेष
स्वरूपतः अनुपादेशसन्निधिः प्रवेश्य, किन्तु तत्कार्यं
विधेः उपपदायैकमासभवात् । य च यथा अनुपादेश-
सन्निधिना भवति, एवं उपपदायैकसन्निधिनाऽपि
भवति । तस्मात् 'विधेः उपपदायैकमासभवेन
चहृत्, असात्तिवि. प्रकरणान्तरम्' इति प्रकरणान्तर-
व्यवधानमभिप्रेतम् । अत एव 'विश्वजित् वनेत'
इत्यादि यव उपादायो विधेःो भाव्येन नामभेदमात्र-
भवेत्, तथापि उपपदायैकमासभवेन सहस्रान्
अश्विनियेन भेद. इत्युक्तेषुम् । अत एव अग्निदात्री,
गृध्रैश्चैनमायीका भेद., इति अश्विनियेन नाम भेद
उक्तः । एवम् 'अथेव ज्योति.' इत्यादिषुपि ।
अप्यमन्त्रोत्तरे च (अवि. २) पत्तयुक्तपत्तयुक्तपत्तयुक्त
'काराति विद्विन् अहनि अग्निशोमयुजानि'
इति वाक्ये चतुःशब्दा-विभवा-रूपान्तेनापेदायुग
अपेदा तुषनिष्ठासापत्तयत् प्रकरणान्तरन्यायैवेव भेदो
ऽभ्युपगम्यते । अत एव च प्रकरणान्तरविशेषतः 'मास-
मसिहोमं ज्योति' इत्यादी 'अनुपादेशसुगणे वा' इति
वाक्ये 'उपपदायैकसन्निधि' इति सुगणव्युत्पत्त्यात्
संरूपतः सप्तपि वाक्यभेदं सिद्धान्तसिद्धयनुपयोग्यात्
उपपदेसुगणव्युत्पत्त्यादशमिप्रमाणे एव सिद्धान्तैस्तुषा
उक्तो भाव्ये । आचार्यैश्च (पार्यसाधिविधि.) मासादि-

वाक्येभ्यः तस्य सिद्धान्तसिद्धयनुपयोगो दूषितः, न
शर्वादिः इति ध्येयम् । यावत्, पू. ८८-८९.

॥ प्रकरणान्तरन्यायः । कुण्डपादिनामनी नामा-
मिहोमंदिना कर्मान्तरवत् ॥

प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्ययम् । २।३।११।२४।।

भाष्यम्— कुण्डपादिनामनी धृत्यै 'मासमिहोमं
ज्योति' 'मास दन्तपूर्णमासात्वा वजते' इत्येवमादि ।
तत्र सविद्वानो किं नियतेऽमिहोमे निरवयोश्च दर्शपूर्ण-
मासयोर्मौणो विधीयते वाच्यः, अथ किं नियतमिहोमात्
निश्रवत्या च दर्शपूर्णमासायां कर्मान्तरविधानमिति ।
किं तावत् प्रामां ? निश्चिते वाच्यविधिरिति । कुतः ?
कासविधिरस्य एव शब्दे मासमिति । कथं वासविधि-
स्यरूपना ? यत् अमिहोमं ज्योतिर्विद्विद्वत्, मासमि-
त्तादितम् । एवं चािमिहोमशब्दे दर्शपूर्णमासशब्दश्च
नापान्तरवृत्तौ भविष्यतः । तस्मात् वाच्यविधिः । ननु
कुण्डपादिनामन्यप्रकरणं वाच्येतेरम् । अस्मिं वाच्यताम् ।
वाक्यं हि वाच्यताम् । एवं प्राप्ते, द्रुमः । प्रकरणान्तरे
भ्रूमाणां वाक्यं यस्य प्रकरणे तस्य वाच्यं भविष्यतीति ।
ननु प्रकरणेऽमिहोमस्य दर्शपूर्णमासयोश्च गुणविधिः ।
नेत्युच्यते । कथम् ? उपपदायैकसन्निधि इति हि उक्तम्
इदमभिधीयते । न नोपपदायैकमिहोमस्य दर्शपूर्णमासयोश्च
सन्निधिः । तस्मादासक्यस्तान् मासविधिः । अथोच्येत
उपपदायैकसन्निधिः विधीयन्ते इति । तथा गुणविधानार्थे
अस्मिन् वाक्ये अनेकगुणविधानात् वाक्यं भिद्यते ।
अस्मिन् पद्ये पुनः अल्पममिहोमशब्दः, न कर्म
विशेषवति । तेन वाक्यभेदे न भविष्यति । तस्मात्
कर्मान्तरमिति सिद्धम् ।

वा—गर्भं गुणव्युत्पत्त्यायैदासकात्प्रसक्तं कीदृशो गुणः
पूर्वमासमन्त्रं, भिद्विधि कीदृशो वा तत्रैव समपत्तीति ।
इदानीं यत्रसिद्धये पक्षतु मेऽस्मिन्नेषु प्रकरणान्तरव्युत्पत्तेः
भेदः प्रनूयते । तत्र तावत् 'अग्निहोत्राविश्वजित्' इत्येव
पूर्वं कर्मायवोचितम् । न विपर्ययमात्रेण भेदस्य
प्रपद्यते ॥ 'यथैव वलम्भा पादविद्युने वा अग्निहोत्रादि-
शब्द उच्चार्यमाणो नापान्तरं प्रतिपादयति, एव प्रकरणा-
न्तरेऽपि । न हि प्रकरणान्तरे तस्यावाधिवाच्यतादिति-

व्यक्तं । तद्विरोधिताश्च यत्रतिज्ज्ञेयादयोऽपि नार्थान्तरे
वर्तन्ते । नार्थान्तरेण निना किञ्चिदनर्थकं भवति । न च
श्रुतप्रियाण तेषु न समवति । यावन्वीयादिविधिभिः सह
तुल्यत्वान्नैव विकल्पोत्पत्तेः । यो वै तेषां धाम्यप्रयोगः,
तस्य अनर्थकत्वविरोधत्वात् भासपरिमाणविधानमित्य-
दोषः । प्रकरणस्य च वाक्य बाधनमिष्टमेव । अथवा
दीक्षितत्वमिमित्तेन प्रतिपिद्धानामपि भासपरिमित, प्रति-
प्रत्यक्षः । स तु प्रयोगमध्ये एव क्रियते । अथवा
तात्पर्यमिष्टेनादीनि अत्र पर्युपस्थाप्य सोमयगमद्विज्ञान
समन्वयमन्वयेन फले विधीयते । नहि केनचिन्मोची
देवदत्तः अन्यैः सह पट्टक्या मुञ्चान, अन्यत्र
प्रतिपद्यते । न च प्रणान्तरसञ्चयः कर्मान्तरत्वेन विना
न पठते इत्युक्तं अवेष्टयधिकरणे (२।३।२) । न
चावश्यमङ्गैरेण फलान्तरं गन्तव्यम् । प्रथममपि हि
अपरिपूर्वं करणयो स्वशब्देन निर्धीयमानं न विदुष्यते ।
तस्मादेवमपि तात्पर्यमिष्टोक्तदीनि । इति प्राप्ते, उच्यते ।
'उपसद्भव. परं होतद्विमिहोर्न विधीयते । न च
नैयमित्कस्यैताः सन्तीत्येतेन भिन्नता ॥' यदि हि
मात्रं शुद्धो निर्धीयेत, तत पूर्वकर्मानुगादे वृद्धिभवेदपि,
न त्वेतदपि । अत्रशुद्धतरात्त्वेन अत्रात् विद्यमानाभि-
रूपमिष्टः शक्यः कालो स्थितितुम् । न च नैयमित्के ताः
स्वार्थाः परार्था वा निरन्ते । यदि तु तां तदुत्तरात्त्व
मात्रं विधीयेत्, एव सति अनेनार्थनिधानात् वाक्य-
भेदः स्यात् । एतस्मादेव हेतो दीक्षितसामोभयक-
प्रतिपेदेन प्रतिपिद्व्यस्य प्रतिप्रसवरूपेण वा सपैकदेशत्वेन
वा अथ विधिः प्रत्युक्तः । तथापि हि उपसदुत्तरात्त्व
मात्रं इत्यनेनार्थत्वमेव । कर्मान्तरविधाने तु अनेनार्थ
त्वंदोषः । तस्मात् कर्मान्तरमिति भाष्यकारः ।

इदं त्विह वक्ष्ये । यदि वाक्यभेदप्रसङ्गत्
कर्मान्तरत्वम्, एव तर्हि स एव भेदेत्तुः प्राप्नोति, न
प्रकरणान्तरम् । अथवा शुण्देव अनेनार्थमेव पूर्व-
समन्तत् भेद इति प्रकरणान्तरत्वकायः । तथाहि,
'दृष्टपि प्रष्टे तस्मिन्नभिहोरे भवेदित्म् । तथा-
ऽप्यसंमवाचस्मिन् द्रुयात् कर्मान्तरे शुण् ॥'
इत्य 'अभिहोरेण चैतेन भेदः हेतौन समवेत् ।

उत्तरेषां तु नैव स्यादुपसंसंगतेर्विना ॥' 'मात्र
दसंपूर्णमात्राया यत्ते' इत्यादिषु हि केवलमात्रवक्ष्य-
विधानात् वाक्यभेदः प्राप्नोतीति अकर्मान्तरत्वप्रसङ्गः ।
तौतत् स्यात् । इहापि 'उपसद्भिश्चरित्वा' इत्युपसद्-
दभिहोर्नतुल्यत्वमिति । तदयुक्तम् । कुनः ? 'विना
यत्रानुपज्ञेण भवेच्छ्रुतिरनर्थिका । तत्रैव ह्यमृता
र्थानामनुपज्ञो न चेह सः ॥' तत्रानुपज्ञो युक्तः,
यत्र तेन विना न किञ्चिदुक्तं भवति । यथा अथैव 'मात्र
वैश्वदेवेन' इत्यादिषु यावत् 'यजते' इति नातुपज्यते,
तावत् न किञ्चिदुक्तं इत्यवश्यमनुपसंसंग्यम् । इह पुनः
दसंपूर्णमासादिवाक्यानि तावत् स्वपदैरेव निरस्यत्वात्-
भूतानि । 'उपसद्भिश्चरित्वा' इत्ययमपि पूर्वैव चरितार्थ-
त्वाच्च किञ्चिदपेक्षेन । तत्र न कश्चिदपि हेतुरस्ति, येन
नुपज्येत । यत् वाक्यभेदप्रसवस्यमेव अनुपज्ञमिच्छेत्,
कुर्वादि सः (अनुपज्ञम्) । तत्र तु पुनः पुनः चरित्वा
इत्यस्य विधानात् यावदनुपज्ञ उपसदानुपज्ञान प्राप्नोति ।
अनिष्टं चैतत्, वेदाभ्यनुष्ठानामावात् । अथ अपि
होतस्यैव पुस्तात् श्रुताभिः सर्वानुपज्ञार्थसंपादनं इत्यु-
च्येत, तथा सति शब्दोच्चारणमपि एवमेव भवस्ति
अभिहोर्नादीना वाटनमानुसोपेन उपरिचरति इति
नर्थः अनुपज्ञेण । तस्मात् नैव व्याख्यानमुपपद्यते ।
इति एव दर्शनीयम् 'उपादेयो शुणो यत्र भवेत्
प्रकरणान्तरे । तत्राकर्मान्तरं युक्तमुदेदये त्वन्य
कर्मात् ॥' इह तावत् नैव प्रकरणान्तरसद्भावत् भेदः
असंगतः । किं तर्हि ? पूर्वप्रकरणविच्छेदात् । अपरि-
वर्तमाने हि पूर्वस्मैण केनापि प्रकारेण उत्तरस्य
भेदः प्रतीयते । न तु प्रकरणान्तरं सदि किञ्चिदुप-
करोति । तथा च 'एत् वाक्यमर्थनिधौ' इत्यत्र
वक्ष्यम् । सर्वत्र च विच्छिन्नप्रकरणस्य कर्मणः सवन्ति
दिप्रकारं भूयते उपादेयमनुपादेय च । तत्र यदुपादेय
यथा आह्वयनीयप्रतिपदादि, तत् प्रदेशान्तरेत्योद्देशोर्नापि
शक्यं विचारितुम् । यत् अनुपादेय देशकालनिमित्तप्र-
सम्भार्यामङ्गम्, तस्य प्रदेशान्तरावस्थितस्य कर्म प्रति
विषयशब्देण वचनं यत्किमिति 'तत्रैव कर्म कर्तव्यम्'

इति । एतेर्देशेन च कर्म विधीयमानं यदि अन्येन तद्रूपमेव वाक्येनोपस्थाप्यते, ततः तदेव इति अकर्म-
गतमुक्तिर्भवति । अथ तु ईषदपि तिरोधानात् नोप-
-तिष्ठत्, ततः परं विधीयमानत्वेनैव विदित्वाद्यत्त्वमुक्तिः
-सिद्धता न शक्या अनेनोपमिति कर्मान्तरस्य भवति । एवं
-हि च विवाहः सन्तोषादपि 'अविधेयं पदार्थं प्रति
-मया एतात् कर्म विधीयते, तच्च स्वरूपेण अनुत्पन्नं न
-शक्यं तत्र निष्ठात् इति कलादुत्पाद्यते । तत् यदि
-कश्चित् एवंविधं शक्योति उपादयितुम्, तत् उपादयत्,
-यावद्दमपि अथ निवि कुर्यात्, अथ नोत्पादयति, ततो
-मयैव उत्पादिते वा कश्चित् पश्चात्तस्य ममापराध मत्तः'
-इति । तेन एव आच्छेदिते [आयोगिते इत्यर्थः ।
-भरणेन वा पाठः स्यात्] यदि कश्चित् नपाविषयुष
-भवति, ततः अन्तःपुरे तदेव देशादौ विधत्ते । अथ
-नोपनयति, ततः स एतेषादपराधि इति निरूप्यते ।
-तद्विद्म मासज्ञानत् दूरत्वहीमानुवादेन न शक्यते
-विद्यत्तम् । नहि कश्चित् होमात्प्रत्ययेन अथैव मासं
-छंसादयितुं शक्यः । तेन अत्यन्तं स्वतन्त्रमुपादेय मास-
-मेव प्रति होमादियु विधीयमानेषु दूस्वैः कृपति
-विधिभिः उपादनमपि अनुत्पन्नताया इदानीमेव
-कृपतिः क्रियते । न चोत्तरस्य पुनरुत्पत्तिः सम्रति,
-इति अपूर्वविधानं निराशये ।

• ननु च अग्निहोत्रादिपदेन उल्लिखितवारिणा
-सत्प्रसौप्तौ अग्नीयमानायां माससकचमाश्रयावृत्तौऽयं
-विधिः उपादयत्तत् विद्वेत् । 'संनिधायानोपनीतं
-चेत् कर्म नोत्पद्यते पुनः । नामधेयोपनीतं तत् तत्र
-नोत्पद्यतेनरागम् ॥' एव तत्राश्रयनमपि उचितान-
-नाशदेव प्रत्यभिज्ञापमानं न भिद्यते, तत्र स्वयाश्रयतेन
-तत्राश्रयनीयमानं न प्रत्यभिज्ञाप्यते, इति कुत्र एतत् ।
-उच्यते । 'यथाऽभिलषितं यत्र दुर्गलेनापि हेतुना ।
-कर्मोपस्थाप्यते तत्र तद्देवैस्त्ववसीयते ॥' संनिधानेन
-हि पाशेन देशादिवाक्येषु कर्म अवगम्यते, तादृशेन
-उपनिषदे इति न भिद्यते । नामधेयं पुनः आदित्यज्ञानं
-भाष्यतादृशकृत्यात् नैव वेदादेशोः व्यापिषते
-(नाशः पूर्वकर्मोपस्थाप्यत्वात् पूर्वकर्मजातिव्यतिरेकत्वात्

आख्यातस्य च पूर्वकर्मविषयत्वं जिना तत्प्राप्तनस्य नाशः
-पूर्वकर्मोपस्थाप्यत्वात् पूर्वकर्मोपस्थापकत्वात्प्रत्ययः
-नोत्पत्तिप्रतिषेधकत्वात् (मिताश्रयः) । तस्मिन् अस्याव-
-मृत्तिप्रतीक्षायां अस्थिते 'मासं जुहोति' 'मासं
-वजते' इति जुहोतिवकतिपदमाश्रयते आलोच्यमानाया
-अन्यस्य जुहोत्यादेः स्वदाकृत्यप्रकरणेषु अविपरिवर्त-
-मानत्वात् अप्रत्यभिज्ञानम् ।

त्रिंशद् 'नाम्ना धात्वर्थमात्रं च संनिधाप्येत
-शक्तिः । भारता त्वनुपस्थानाद् भिद्यमाना-
-ऽवधार्यते ॥' सामानाधिकरण्येन हि सर्वनामधेयानि
-धात्वर्थानां नामधेयत्वेन अवस्थितानि, न भारतायाः ।
-नेन भारताऽन्यत्वात्प्रत्यययोरोहाद्येनैव त्वपि धात्व-
-र्थत्वे गावनां वाचत् अन्तःपुराणत्वात् आत्प्रात-
-प्रत्ययान्तरेण अनुपनीयमाना न कथञ्चित् प्रत्यभिज्ञाप्यते
-इत्युपपत्तेः प्रयोजनान्तरम् । अथवा 'धात्वर्थोऽपि
-यथाऽऽख्यातेऽसत्त्वभूतः प्रतीयते (तुनुवाचविद्-
-सत्त्वाऽन्वयाद्येव) । सत्त्वामिधायिना नाम्ना
-तादृक् नैवोपनीयते ॥' अथर्वभूते हि धात्वर्थोऽत्र
-जुहोतिना विधेयवसीयते । न च तादृशस्यैव द्रव्यभूति-
-सत्त्वाद्येव धाविधायिभिः अभिधोत्रादिपदैः अभिधीय-
-मानम् इति अप्रत्यभिज्ञानात् सोऽपि भिद्यते । अथ
-तु प्रकरणान्तरेऽपि तत्राभूतः (अश्रयभूतः) नोपा-
-दान्ते, भावना वा तावदनुत्पत्तयना (असत्त्वभूत-
-धारयां तु तत्तात्मना) न विद्यस्यते, तत्र तदेव कर्म
-एतेन वज्रनेन व्युत्पद्यते अथैव कर्म विधीयते, इत्य-
-गमात् कर्ममङ्गलान्तरं भवति । तदथवा 'अतिरु-
-धत्तुर्विधाः प्राणोपगताः' 'वज्रनेऽपि प्रत्ययः पठ्याः
-पृथयः पठ्याः' इत्यादिषु, यथा च वज्रप्रयासेषु 'अव-
-भूयं वनि' इति । यदा तु प्रकरणान्तरगतकर्म-
-संबन्धे विधित्व उल्लिखितपि संसृज्य यावत् बलीयस्य
-उल्लिखितविधिविहितत्वात् विपर्ययत् अनियतमार्गं भिन्नं
-इति निश्चीयते, तदा एवमादिष्वपि भेद एवेत्यंगपत्तेः ।
-परमाथेन तु 'भिद्यते भावनामात्रं धात्वर्थो वा-
-यतिभूतेः । नाम्ना हि तदुपादानभासनेनोपाधिपो-
-दिते ॥' नामभिन्नमवधार्यते हि तदर्थभेदे भवति ।

श्रेते तु वज्रश्रवणात्प्रामाण्येऽपनीतप्रकृतवागप्रत्यभिज्ञानात्
तत्रात्यन्तमात्रमेव । तस्यैव साधुक्रम ' प्रकरणात्तरे
प्रयोजना फलम् ' इति (सूत्रकारेण) । भाष्यकार ' उप
सङ्गिश्चरित्वा ' इति तद्विहितकालमेव अनुपादेवरूप भेद
हेतुत्वेन दर्शयति इति द्रष्टव्यम् । ' अथोच्येत उपसदोऽपि
विधीयन्ते ' इत्यादि (भाष्य) च अन्त्यासाधिकरणवत्
(' न च यत् षमिन्सवचेन क्रियते ' इति अन्त्यासाधि
करणभाष्यम् (पृ ४७२) समिदादिपदस्य देवताऽर्वाभि
धाधित्वात् गुणहेतुकमेदानावेऽपि अन्त्युपेत्यवादेन यथा
समाधिं तद्वत् इत्यर्थ) अन्त्युपेत्यवादेन समर्थयितव्यम् ।

शा— गुणमेदप्रसङ्गे समाप्ते प्रकरणात्तरेण भेदो
ऽभिधीयते । कुण्डपायिनामयने ' उपसङ्गिश्चरित्वा मास
मग्निहोत्रं शुद्धति, मास दशमूर्णमात्मन्मा यजन्ते (मासं
वैश्वदेवेन, मासं वषणप्रपथै, मासं शुनात्सीरीयेण, मासं
त्रिवृता, मासं पञ्चदशेन) इत्यादि अनुमत् । तत्र सदेह किं
नैयमिक्कामिहोवादी मासो विधीयते, किंवा कर्मान्तरमिति ।
तदर्थं किं अनुपादेयगुणसंबन्धानुसृष्टीत अर्थनिधि
भेदकारणं भवति, उत नेति । ' तत्रामिहोत्रशब्देन
तत् कर्मापस्थितं यत् ' तस्मात् तत्रैव मासोऽय-
मप्राप्तत्वाद्धिधीयते ॥ ' उच्यते ' कर्मासनिहितं नैव
बुद्धौ विपरिवर्तते । शब्दानु तदुपस्थानमुपादेये
गुणे भवेत् ॥ यत्र चाक्येऽनुपादेयो देशकाल
दिको गुण । श्रुतो च तत्र दूरस्थकर्मापस्थान
समय ॥ ' तेन शब्दस्वरूपतः प्राप्तोपस्थानानत्र
गमात् संनिधानाभावाच्च क्रियैव विधातयेति वचनमेव ।
एव ' हस्तत्वा दक्षिणेन तीरेण आग्नेयोऽष्टाकपाल ' ।
' सत्रावावर्ग्यं विशिञ्जितं यजेत ' इति देशनिमित्तज्ञे
रपि द्रष्टव्यम् ।

वै— अत्र च मासादेरनुपादेयस्य गुणस्य पूर्वपक्षे,
सिद्धान्ते विधेयत्वे निश्चितेऽपि इतितात्पर्यरूपोपादेय
त्वेन अनिश्चयान् तादृगुणप्रयोज्यमेदिरूपणेन वाद्य
ध्यायसंपाति । दूरस्थस्यापि चयनस्य अग्निहोमपद
स्थानोत्तिष्ठोमाह्वये अभिहिते मुत्तप अग्निहोमपदवाच्य
पूर्वकर्माह्वयं मासादेर्गुणस्य संभवति इति पूर्वपक्षोपपन्नान्
अनन्तर ।

सोम— प्रयोजन— पूर्वपक्षे प्रसिद्धाग्निहोत्रे याव-
ज्जीवादिवाले मासस्य विकल्प, कुण्डपायिनामयने
अग्निहोत्रानुष्ठाने च । सिद्धान्ते तु तदुपस्थाभावा
इत्यादि । सुत्रे प्रयोजनशब्द धात्वर्थपरः ।

वि— ' मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽपि कर्म वा
गुणः । अनृत्य प्राप्तकर्मात्रं मानोऽप्राप्ते विधीयते ॥,
उपसङ्गिश्चरित्वेति नित्ये तत्तमसमवात् । अनेकस्या
विधेः शब्दं कर्म प्रकरणात्तत्तत् ॥ ' तस्मात् प्रकरणा
न्तरमेवात्र भेदहेतुः ।

भाट्ट— कुण्डपायिनामयने ' उपसङ्गिश्चरित्वा
मासमग्निहोत्रं जुहति, मास दशमूर्णमात्मन्मा ' इत्यादि
श्रुतम् । तत्र जुहोतिना अग्निहोत्रादिपदैश्च दूरस्थस्यापि
कर्मेण उपस्थितत्वात् तदनुवादेन ' यदाहवनीये जुहोति '
इतिवत् मासादिरुपगुणविधिः, उपादेयदनुवादेयस्यापि
दूरस्थकर्मानुवादेन विधाने बाधकाभावात् । कर्तृबहुत्व
कारादिरुचनेकगुणविशिष्टप्रयोगविधानाच्च न वाक्यभेदः ।
अन्ये न कर्मात्तविधिः । इति प्राप्ते, सर्वत्र प्रवर्तकस्य
विधेः कृतिविषयत्वापरपर्यायमुपादेयत्वम्, प्रमाणत्वाच्च
अशतशान्तत्वाच्च विधेयत्वं च प्रमेयम् । तदुपस्थानान्येक
शुचि समानाभिधानश्रुत्यादिना च धात्वर्थभावनाद्वृत्ती
स्तुत्यर्थं । योष्योपपदत्वे तु विशिष्टविक्रियोक्तमिच्छा
तमाश्रयति । यथा ' यदाहवनीये जुहोति ' इत्यत्र
अहवनीयस्य उपादेयत्वविधेयज्ञेभशश्रयत्वात् योष्य-
त्वम् । अत एव तत्र धात्वर्थानुवादापेक्षाया दूरस्थाना-
मपि सर्वहोमाना कथञ्चिदनुवादः । प्रकृते तु मास-
स्वानुपादेयत्वाद्युपादेयत्व धात्वर्थे एव भाष्यम् ।
अनस्तस्यानाधिकरण्येन विधेयत्वमपि तत्रैवेति विधि
तस्य विधानायोपादेयः । एव तस्यपि यदि ' यत्
साय जुहोति ' इत्यादिवत् प्रत्यभिज्ञापक संनिध्यादि
प्रमाणं भवेत्, तत्र अगत्या कालौ विधेयत्वम्, कर्मणि
च प्राप्तेऽपि उपादेयत्वमिति वैधर्षिकरूपमभ्याश्रियेत, न
त्वेतन्ति । न च संनिध्याभावेऽपि नाम्न एव पूर्वकर्मात्
स्थापकता । ' अग्निहोत्रं जुहोति ' इत्यनेन जुहोतिना
हि यादृशी विकर्तृपहोमत्वपरकारिका होमोपस्थिति,
तादृशमेव संनिधिनोपनीतं श्रुतम् ' यत् साय जुहोति '

इत्येतन्नकस्यजुहोतेरपि स्वस्वियवपियत्वं आपादपन्ती मन्ति तद्वत्विषेकं इत्यप्रतिरन्धरा । अग्निहोत्रादियाम तु अग्निदेवाकहोत्रप्रकारकहोत्रविशेष्यस्योपे ननयत् जुहोतेन पूर्वकर्मोपस्थापनमापादयितुं क्षमम् । नन्मग्नि- देवतां पूर्वं कर्मोपस्थापनमापादयितुं क्षमम् । विजातीयहोमत्वस्य नासा अनुपस्थितेः, अन्यथा पर्याप्तत्वेन सहप्रयोगानापत्तेः, अतिप्रसङ्गनिराकरण्य प्राचीनप्रयोगाम्बेयेन उक्तिद्वि- करणे स्थापितत्वेन योगान्धनङ्गीकारम् । अन्यथा मूल्यलक्ष्यादिभिरपि अतिप्रसङ्गप्रकार्यमपि रुद्धङ्गीकारे होमादारपि कदापनेः । अतो न नाम्ना तदुपस्थितिः । अत एव यत्र नामैव अनुपादेयगुणयोगेन धृतम्, न तु घटुः यथा ' तवैभ्यो दस्यपूर्वमातौ ' इत्यादौ, तत्र नामार्थत्वेन उपादेयतामानाधिकार्येण विषेकप्रपञ्चौ नामकयोपस्थित्या तत्प्रतिरन्धरा कर्मान्तरम् । अस्तु वा उदाहरण्य प्राचरणिङ्कारादकर्मन्तरत्वम् । अतो नाम्ना प्रपञ्चे जुहोतेविषेयापत्यप्रतिरन्धरायोगात् अनुपादेयगुण- युक्तानुपस्थितिरूपप्रकरणान्तरत्वात् सिद्धं कर्मान्तरत्वम् ।

अथ चानुपादेयगुणयोगस्य सङ्गसुखादेयत्वापनगदास्य धात्रिणोऽर्थात् धात्र्यर्थेयुक्तस्योपस्थापनं व्यासः । अनुप- स्थितेः उपादेयतामानाधिकार्येण विषेय-वाप्यतिशयः सः । अत एव न प्राचीनरीत्या अनुपादेयगुणयोगेन एव प्रयोक्तव्यं, अपि तु उपादेयगुणयोगान्धनभाव एव इति ध्येयम् । अतः सिद्धं कान्यद्विदिशकर्मन्तरविधानोपेदेन ।

एवम् ' सरस्यया दक्षिणेन वीर्येण आगोषोऽङ्गप्रपाकः ' इति, देशरूपानुसारेयस्य आग्नेयपदस्य साधारणत्वेन पूर्वं कर्मोपस्थापनमाभावात् । निमित्तस्य तु ' सत्रायगूर्न निधजित्त यजेत ' इति आमगुण संकल्पः, तदुक्तं स्वम- द्भुवैरोऽपं ' विधजित्त यजेत ' इत्यस्मात् कर्मान्तरम् । न चानेन रिनिबुक्तस्य प्रयुक्तस्य वा तेनोत्पत्तिः, विनि- शेषादिनामानाधिकार्येण अवगताया उपपत्तेः संनिधि- रिनि चापे प्रमाणाभावात् ।

सङ्गहः-- ' उपेऽग्निहोत्रमन्त्रा स्थात् । '

शंकरः-- ' प्रक्रियान्तरो भेदः । '

● ननु अनुपादेयान्तेऽपि विष्यादिकाव्यविहित- वागविर्त्तइतेः प्रकरणान्तरन्यायो नास्ति इत्याहं ह ।

सु. पृ. ७५३, ● ननु धात्वाद्वाध्याप्यतिनः प्रतियोगि- कर्मप्रहणसंभवत् शांताऽन्तरे प्ररुषात्तन्त्रयो भवि- ष्यति इत्याहं ह । पृ. ९८५, ● पञ्चविंशद्विषु च एकदापा गयेषु नादानान्तरेषु एकवाञ्छान्धाकिनोऽपि प्रकरणान्तरन्यायो भविष्यति इति आहं ह । पृ. ९८५, ● ' वारण्या निष्कासेन तुपैश्चायमृथं यन्ति ' इत्यादि प्ररुषात्तत्वात् भेदोक्तिः संनिधिविरुद्धमात्रेणैव न तु पस्तुतः प्रकरणान्तरन्यायोऽस्ति (अत्र) उपादेयगुणामाभावात् अवमूकपदेन आसन्नतत्प्रमाणाधिकरणेन कौमिकत्वमृथस्यै- वोपस्थितत्वात् । भेदस्तु गुणदेव । कौ. २।३।२।२४ पृ. ८४. ● प्रकरणान्तरन्यायेन ' अस्तीनि वाप्येयुः ' इत्यम कर्मान्तरत्वं निश्चितम् । सोम. १०।२।२०. ● प्रकरणान्तरन्यायेन दस्यपूर्वमाधर्मकस्यैव कर्मान्तरस्य कन्ववसोमयाग्नेदेशेन विषेयपूर्वकालवितोषणतया विधा- नम् । पूर्वपठे । भाट्ट. ४।३।२३, ● प्रकरणान्तर- न्यायेन प्रसिद्धोऽग्निहोत्रस्यतिशयविशेषया कर्मान्तरमेव तत्तद्वर्मेकं अग्नि-वाजपेयपूर्वकालस्यविशिष्टं विधीयते ' अग्निं चित्वा औत्रमन्या यजेत ' ' वाजपेयेनेयुवा ह्यस्मन्तिनेन यजेत ' इति । ४।३।२०. ● प्रकरणान्तर- न्यायेन ' मास दस्यपूर्वमाध्यामम् ' इत्यन कर्मान्तरम् । (नित्यान्वा दस्यपूर्वमाध्याम्या कुण्डवायिनामवनगौ दस्यपूर्वमाधौ कर्मान्तरम्) । कौ. २।३।२।२४ पृ. ८८. ● ' अथैव यजेतः ' इत्यादौ अपथयन्त्यस्य प्रयोगविशेषप्रनाभिहोऽभेदकत्वेऽपि कर्मप्रत्यभिहोऽभेद- क्त्वामात्र न प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरत्वम् । (पूर्वपठे म्पित्वा इदम्) । २।२।८।२१ (२२ के.) पृ. २४९, ● ' अथैव यजेतः ' इत्यादौ परितोषात् अथ शब्दानुशासनं इतिवत् अपिधार्यत्वात्तन्मात्रं युक्तमेव प्ररुषात्तन्त्रन्यायेन कर्मान्तरत्वं इत्याहं ह । २।२।८।२१ पृ. २४८. ● एतवा पुनरुपेयसमितया ह्यथा इव्वा अग्निहोत्रं जुहोति ' इति विधौ प्ररुषा- न्तरन्यायेन कर्मान्तराकारका कालविधित्कर्मान्तरविधाने योकापत्तेः होमपरिग्रह्यपत्तिः न इष्टपत्तिः । भाट्ट. १०।८।७. ● कथमिति पृष्टे ' नामि वा एवम् परस्य क्रियते ' इत्यादिना ' अनुपस्थिते ' इत्यनेन निष्कार्यतायान्ता

विधायकत्वानेगात् न कथासोपाशुत्वानुसारे. समवति
 ह्युक्ते अनुपादेवान्तरालकालान्वायात् प्रकरणान्तरन्याये-
 नानि कर्मविधिव्याभिधानम् । सु. पृ. ७५३. * केचित्तु
 प्रकरणान्तरन्यायेन (आदेशद्वयत्व) भेद नमर्थयन्ते ।
 तथाहि यदि अनिदिग्मानत्वेन अनुपादेयत्वलेऽपि
 गुणस्यैव भेदकता, ततः ' मासमहिहोत्र ' इत्यत्रापि तस्यैव
 भेदकत्वोपपत्तेः कृत प्रकरणान्तरेण । अतः अनुपादेयत्वा-
 बन्धिन प्रति तावत् प्रकरणान्तरस्यैव भेदकता इति
 स्वीकृतं न्यम् । न च एवमपि वस्तुनिव्यभावात् कथं
 तस्य भेदकता । भेदबोधकतादाशया तत्प्रतिषेधोक्तिरुक्तमौ-
 पादिश्याभावकल्पस्य अमानिषेः मासमहिहोत्रम् इहापि
 तुल्यत्वात् इत्याहुः । तत्र । कौ. २।२।३।३ पृ. १६६,
 * यथाभयनप्रकरणे ' प्राणीयमहर्भयति ' इत्यन विनि-
 यमनाविग्रहादेव कर्मान्तरत्वम् । भाष्यकारीयप्रकरण-
 न्तरन्यायेन भेदोक्तिस्तु अप्रातोपादेयगुणान्वावविशिष्टा
 सन्निधिमात्रेण व्याख्येया । २।३।१।१२ पृ. ८३,
 * दोहाधिकारे ' वस्तुमात्रेण ' अन सिद्धान्ते दार्शपूर्ण-
 मादिनेपालम्भान् अयमात्म. संसर्गपर्यन्तानुपादेयगुण-
 योगान् प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरमिति सिद्ध्यति । २।
 ३।६।१७. * न च प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरत्वसद्भा-
 वः (' ए एतेनागिष्ट्वाऽन्येन वदते ' इत्यन) । ' एष
 चाव ' इत्यनेनाग्येवादेन उद्विदादीना यजान्तराया
 सन्निहितत्वात् । भाट्ट ५।३।१४. * न च सिद्धान्ते-
 ऽपि प्रकरणान्तरन्यायेन प्रतिद्वयद्वयापेक्षया कर्मान्तरत्वम्
 न पदहाशुचि, किन्तु कर्मान्तरेष्विव तेषु पदहदिव्यन्त-
 मन्त्यैवाशुचि इति वाच्यम् । एवञ्चालीयवेषु कर्म-
 भेदात्मात् । सोम. ८।३।३. * ' ननु अथैष
 योति. ' इत्यादी अथशब्दानुरोधेन वक्ष्यमाणपणमकि-
 रस्यापि उपपत्तेः अर्थनिश्चित्येन तद्वद्वद्वद्वद्वद्वद्वद्वद्व-
 पादेयगुणस्य प्रकरणान्तरन्यायेन भेदकत्वोपपत्तिः ।
 कौ. २।२।८।२१ पृ. २४८, * प्रवृत्ते (दाशायण-
 यशनाये) पूर्वद्विविच्छेदकामात्वात् प्रकरणस्य चोप-
 स्थापकस्य सत्त्वात् न प्रकरणान्तरन्यायेन भेदः ।
 २।३।१।८ पृ. १९. * फलस्य अनुपादेयत्वेन कर्म
 उद्विदय उपादात्तमयकत्वात् फलपरस्य विधायकस्य

कर्मोद्देशेन कर्मोपादायकत्वात् प्रकरणान्तरन्यायेन कर्म-
 स्वरूपविपर्ययात् । सु. पृ. ८२०. * यत्र वेदान्तरे
 एव विनियोग वेदान्तरे च आख्यातसामानाधिकरण्या
 विना वदन्ते उपोतिष्टोमः इत्येवकल्पे कालदेग्नाद्यन्वय ,
 तथापि प्रयोगविधिव्यात् तत्सिद्धयन् एव स्वर इति
 बोध्यम् । आख्यातसामानाधिकरण्ये नति प्रकरणान्तर-
 न्यायेन कर्मावस्थापत्तेः । कौ. ३।३।३।१० पृ. ३२६.
 * ' यन्ति ' इत्यनेन तु (चरुणप्रयासेषु ' वाद्यन्त्र निष्का-
 सेन तुषैश्चावस्थयन्ति ') प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मा-
 न्तर विधीयते । शा. ७।३।४. * सजनीयस्य सनिधौ
 ' आश्विन ग्रह गृहीत्वा उपनिष्कम्य भूप परिष्ययति ' इति
 ध्रुतेन वचनेन पञ्चनयसाधारण्यरूपपरिष्ययाग-
 नेषु यथा भूपपरिष्ययागान्तर सजनीयाङ्गत्वात् प्रकरणान्तरन्यायेन
 अन्वयात्प्रादात्तपर्ययोक्त विधीयते । भाट्ट. ४।४।९.
 * सूयप्रजापत्यो उलत्तिशिष्टत्वाभावेन बलीयस्त्वानु-
 पपत्तेः, सार्थं च प्रतश्च जुहोति इत्यस्य अनुपादेयकत्व-
 सवन्धात् प्रकरणान्तरन्यायेन पूर्वपक्षे कर्मविधिव्यावयवः ।
 सु. पृ. ४३१. * सोमे दीक्षाया राज्ञो जगरणम् ।
 शशिञ्जलागणस्य दृष्टायत्वेन प्रमत्तानुपपत्तेः. तस्याप्य-
 दृष्टायत्वेऽपि प्रकरणान्तरन्यायेन विजातीययोः जागरणयोः
 एकदृष्टजनकत्वे प्रमाणाभावः । भाट्ट. १।३।१८.
 * ' हृदयस्त्रायेऽवति ' इत्यादी प्रकरणान्तरन्यायेन स्वतन्त्र-
 मेवाग्रान् हृदयानुद्देशेन विधीयते (इद पूर्वपक्षे) । कौ.
 २।२।६।१७ पृ. १०८. * एताव (उद्वतानीयया)
 गुनराधैर्यमिदया इष्टया इष्ट्वा अशिष्टो जुहोति ' इति
 वचन तु प्रकरणान्तरन्यायात् सोमाङ्गत्वात् उद्व-
 तानीयेष्टयद्वयवैव वा कर्मान्तरविधायकमिति । इदं
 पूर्वपक्षे । भाट्ट ३।९।१३. * न च प्रकरणान्तरन्यायात्
 यजान्तरागामिह वाग्विधिर्न धमवतीति शक्यम् ।
 (' एष चाव प्रथमो वशो यजानाम् ' इत्यन)
 ' यजानाम् ' इति शब्देन यजान्तरागामि विधी-
 कर्तमानत्वेन अविपरिवर्तमानत्वरक्षण-प्रकरणान्तरन्या-
 यात् इति । सोम. ५।३।१४. * ' श्वेदयतिवते ' ।
 ननु प्रसिद्धदृष्टयन्दाभिधेयत्वेतिविधानमेवास्तु, विनिति
 लक्षणया उद्वयकर्मविधिः इत्याद्यङ्कस्य प्रकरणान्तरन्यायात्

कर्मान्ताविधिरेव इत्याह ... । (इदं पूर्वपक्षे) ।
 ७।१।१४. * ब्रह्मविविधः वाच्येवप्रकरणे श्रुतस्तत्र
 प्रकरणान्तरन्यायात् कर्मान्तरमेव विधीयते । कल्पतरुः .
 १।१।१ ब्रह्म. पृ. ६८. * प्रकरणान्तरन्यायस्य
 स्वरूपम् । सत्यपि उपायेवर्तक्यै (अन्त्याधिकरण-
 न्यायस्यान्त्यात् प्रकरणान्तराधिकरण-) न्यायस्वरूपस्य
 अवाक्यम् । अन्त्यात् हि उपादेयतामन्तनीवृत्त्य पारि-
 शोभेण शास्त्रेषु विधेयत्वापादनमेव व्यापारः । प्रकरण-
 न्तरस्यत्वे तु न पारिशोभेण विधेयत्वापादनं व्यापारः ,
 विशिष्टविधिविधयः कालादेरपि विधेयत्वाङ्गीकारेण
 तद्व्यवहारः । अस्मिन् सत्यपि विधेयान्तरे स्थापादितो-
 पादेयतासामानाधिकरण्यान्वयार्थं शास्त्रमैऽपि विधेयता-
 ऽऽपादनम् । कौ. २।३।१।२४ पृ. ७९.

* अन्तेतिशोभे उदयनीयः न कर्मान्तरम्, संनिधि-
 सत्त्वेन प्रकरणान्तरन्यायाभावात् । इदं पूर्वपक्षे ।
 भाट्ट. १।१।१५. * प्रकरणान्तरन्यायाभावेऽपि
 अनुपादेयान्वयस्य अकर्मान्वितत्वापादकत्वं दर्शयितु-
 म्वाह ... । सु. पृ. ७६४.

* याग्यीयशब्दस्य निमित्तत्वत्वात् अवच्छेदकत्व-
 स्यस्यानुपादेयत्वस्योपपत्तेः अनुपादेयगुणान्वयस्य भेदक-
 त्वामेदकत्वस्य विचाणत् कर्मान्वितत्वेः प्रकरणान्तर-
 न्यायायोगेऽपि अनुपादेयत्वनिमित्तत्वमेव चिन्ताऽनन्तरं
 बुद्धिसम्यक्तोपपत्तेः प्रकरणान्तरविन्तयाऽपि सत्यपि: स-
 भवति । सु. पृ. ९६५.

* गंगां विना प्रवृत्तवृत्तिच्छेदाभावे प्रकरणान्तर-
 न्यायाविषयत्वात् भेदकत्वं न संभवति । सु. पृ. ८२०.

* पारुषर्षीयत्वेन उक्तव्यवहारः अस्मिन्नेव प्रकर-
 णान्तरन्यायासम्भवेन कर्मान्तराद्यनुपपत्तेः तस्यैव अ-
 नुपपत्तेः कारणत्वात् अवप्यन्तरमात्रपरिधाने लाघवम् ।
 भाट्ट. १।०।८।

* अनुपादेयान्वयस्य विधेयत्वेव प्रकरणान्तर-
 न्यायोपयोगित्वात्, भाट्टे (शपथं धेनुं, ईशमात्र-
 भेत् इत्यदौ) उदाहरणामेव इत्यस्य । (इदं पूर्वपक्षे) ।
 कौ. २।३।५।११ पृ. ४५.

प्रकरणान्तरप्रत्युदाहरणन्यायः । अनुपादेयानां
 देशादीनां कर्मत्वानि विद्यमानानां कर्मभेदकत्वं नास्ति ।
 अवेष्टेरन्त्यायपक्षत्वम् ॥

संनिधौ स्वधिभागात् फलार्थेन पुनःश्रुतिः ।
 २।३।१३।२६ ॥

भाष्यम्— अस्ति अवेष्टिः ' आग्नेयोऽष्टाङ्गपालः
 पुत्रेहाशौ भवति ' इत्येवमादिः । ता प्रकृत्य उच्यते
 ' पत्न्याऽष्टाङ्गकामं वाचयेत् ' इति । स न उदेहः, किं
 कर्मान्तरमवेष्टेः, उत अवेष्टिरेवेति । किं प्राप्तम् ! कर्मा-
 न्तरमिति उक्तेन न्यायेन । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । संनिधौ
 फलार्थेन पुनःश्रुतिः अवेष्टेरिव, न कर्मान्तरमिति । कुतः !
 अविभागात् । एतया इत्येव शब्दो न शक्योति
 अवेष्टया विभक्तं वागमन्यं वक्तुम् । संनिधित्वस्य प्रति-
 निर्देशक एव शब्दः । तस्मात् अवेष्टिरेव अष्टाङ्गकामस्य
 विधीयते इति । किं प्रशोचनम् ! यदि अवेष्टिः आग्ने-
 यादीनि हवीषि, अथ कर्मान्तरं अन्यहविष्यो वाग इति ।

वा— सर्वेषामेव अस्मिन्नेवप्रत्युदाहरणार्थमिदं
 मारभ्यते । कल्पकल्पं प्रदर्शनमात्रम् । तत्रापि तु
 देशाङ्गीत्यभि उदाहरणानि । ' उभे दर्शपूर्णमास्या
 यजेत् ' ' वीर्णमास्या वीर्णमास्या यजेत् ' ' वान्नीवं
 दर्शपूर्णमास्या यजेत् ' ' दर्शपूर्णमास्या स्वर्गकामो
 यजेत् ' ' दीपात् त्विष्टहृतं यजति ' इति । सर्वेषु
 पूर्वाधिकरणेन देशादीनि प्रति विधीयमानत्वात् कर्मा-
 न्तरम् प्राप्तम् । आह प, ' विहितस्य विधिनोन्ती-
 त्वनुपपत्तेः प्रकृत्यपत्तेः । अत्रानुपपत्तेः न
 चात्रोदेहसंभवः ॥ ' अत्रानुपपत्तेः तु एकात्म्येन
 उदेहस्यापि कर्माणि । न च उदेहानां उदेहैः त्वन्वयः
 अवकस्यते । देशानुपपत्तेः तु विधीयमानानां कर्मण्यं
 स्वप्नानुपादकत्वं सुगपदिष्यनुदाहरणत्वात् अनुक्तम् ।
 तस्मात् कर्मान्तरम् । इति प्राप्ते, अस्मिन्नेव ।
 ' भिन्ने हि विधिसामर्थ्ये उत्पत्तिविनियोगयोः । तत्र
 मत्तं गतावेकमसत्त्वं तद् द्वयं भवेत् ॥ ' अस्या
 हि तदेवोदात्तं तदेव च विनियोगः किञ्चे । स्यात्
 तु गतो विनियोगकस्य उदात्तविधेयार्थानुपपत्त्यात्
 अन्येनैव उदात्तानां च विनियोगानां विनियोग-

सामर्थ्यमात्रमेव शक्यते । ' न चात्युद्दिश्यमानत्व-
मनुवादत्वकारणम् । नोपादानं विधेयत्वे प्राप्य-
प्राप्तियशो हि ते ॥ ' यद्यपि देवादीनि अनुपादेय
स्वमाचक्षत् उद्दिश्यन्ते, तथापि अज्ञातत्वात् तेषामेव
ज्ञाते विधेयत्वम् । उपादीयमानस्य च कर्मणः तादृश-
स्यैव अन्येन पर्युपस्थापनात् अनुवादत्वम् । अचनिधाने
तु व्यपस्युपस्थापनात् विधि नोपादानमात्रात् इत्य-
विशेषः । तस्मादभेदः । विपरिदृच्छिरेव चेह अविभागा-
शब्देनोच्यते । विशेषेण तु अवेष्टौ एतच्छब्दप्रत्ययात्
इति ।

प्रयोजने तु बोधयन्ति । कर्मान्तरेऽपि किल एत-
च्छब्दवृत्तात् सादृश्यप्रत्ययात् आप्रेषादीन्त्येव हवींषि इति
वचनं अन्यहविषो वाग इति । तत्तु अत्रोच्यम् । ज्योति-
शदिवत् एतच्छब्दस्य प्रस्तुयमानमुपस्थाप्योपपन्नौ ख्या
साहचर्यलक्षणाऽनुपपत्तेः । तस्मात् सुष्ठुक्त कर्मान्तरे
अन्यहविषो वाग इति (भाष्ये) ।

एवमुक्तानि उपादानानि यत् भेदकारणानि । इत्य-
न्तरे तु चत्वार्षेव भेदकारणानि शब्दान्तर-संज्ञा-गुण-
परानि उदाहृतानि । पुनः श्रुतिप्रत्ययोः शब्दान्तरे एव
अन्तर्मात्रात् प्रकरणान्तरस्य च पर्याप्तप्रहृष्टा-सार्थत्वात् ।
तत्तु अमुक्तमिव दृश्यते । न हि पञ्चदशत्वोऽप्यस्तौ
यजति शब्दान्तरस्य प्रतिपद्यते । नापि एकशेषेण तन्त्रे-
चचारिणः समदृश प्रजापत्यशब्दाः समरन्ति, यज्यै-
करप्रत्यभिज्ञानात् । तथा चोक्तम् ' आदित्ययौगपयम्
इति ' गंधकाऽमात्रात् ' इति च । चरन्ति च एववागीक-
वानामेतरत्वम् ' अपि याऽ' यतिरेकाद्रयशब्दाविभागाद्वा ' इति ।
तस्मात् एकशब्दे सत्येव कारणतायात् भेदमपश्यतः ।
शब्दान्तररक्षणं तत्रभवत्ते माथ्यान्तरवृत्तः । प्रकरणान्तर-
राश्या विना पत्यादीनां भेदकत्व उक्तमपि न दृष्टं ' सनिधौ
राविभागात् ' ' कर्मान्तिर्वाग्येन पुन श्रुतिः ' इत्यादौ ।
तेन प्रचभिज्ञाननिमित्तत्वात् फलायनशुद्धीनं प्रकरणान्तर-
मेव भेदकारणे भवदपि उच्येदितम् । फलं च प्रकरणान्
गन्तव्यत्वेन न निर्दिशितम् । इदमपि ' एक वा सयोग-
स्वचोदनाख्याऽविद्योपात् ' इति एकरवदेतुविपर्यवचतुष्टय
(एकरवदेतु च तत् विपरीतचतुष्टय च इति त्रिहः)

अस्य ज्ञापक इत्युक्तम्, तदपि प्रस्तुतेऽधिकरणे अन्ये-
यामधमशात् इति नालोचितम् ।

तस्मात् यथोच्यते । पठेन भेदहेतवः । तथापि तु
सिद्धान्ते संज्ञा-शब्दान्तरयोः गुणसंख्ययोश्च भेदो वक्तव्यः
सन् नोक्तः इत्यभिधीयते । ' स्वरूपानभिधानत्वात्
संज्ञा शब्दान्तरात् पृथक् । व्यासस्यसमवायाच्च
संख्या भिन्ना गुणान्तरात् ॥ ' संज्ञा हि स्वयंस्वा-
पत्तानि क्रियामभिधाना निच्छेदमानात् भिन्नि ।
सत्याऽपि युगात् अनेकेतेषामानसमवेता पूर्वसमव-
दगुणान्तरात् गिर्यते इति ।

शा— ' अत्रापि नाशदेशादेरुद्देशान् कर्म वत्
प्रति । उपादेयं, तथा च स्याद् विधेयं, तेन
भिद्यते ॥ ' अत्र श्रुतः ' संनिधावविभक्तत्वं कर्मणः
प्रत्यभिज्ञया । गम्यते तेन तस्यैव फलाद्यर्थो पुन-
श्रुतिः ॥ सर्वं कर्म विधातव्यं तथापि तु न
भिद्यते । उपात्तिविधिभेदे हि भेदो नास्ति च
कोऽत्र न ॥ '

देवकालनिमित्तान्तरमस्काराणां सनिधौ पूर्वाधिक्य-
प्रत्युदाहरणार्थं इदमधिकृत्य इति प्रत्युदाहरणत्वमान्तर-
समतिः ।

सोम— प्रयोजनम्—पौर्णमास्यादिवाक्येषु कर्मान्तर-
विधौ कर्माधिक्य पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु तदभावः । एतासा
इति वाक्यस्य कर्मान्तरविधायात्वे तसिन्तु कर्मणि
' अ-यत्तगु तु सोमस्य ' इति सौमिकधर्मशास्त्रे । अत्रापि
वाक्येन सोमहविषो वाग, कर्तव्य पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते
वाग्नेयविहविष्या अवेष्टितेव इति दार्ष्टिके व्यक्तम् । एते
विभागात् निर्दिश्यते । इत्यर्थः ।

वि— ' यजेत् समे पौर्णमास्या यावधीव तथैतया ।
अत्रायकाम इत्यादौ कर्मभेदोऽयथा गुणः ॥, विष्णुपा-
दानत्रोक्त्याद् देशादेरनुपपत्तित्वात् । आबद्धपक्षे कर्माधिक्ये
तद्वेद पुनरुक्तित्वात् ॥, देवादिशोकासाप्राक्षेविधिनं शेषता
तयोः । पुनरुक्तयोर्वास्तुत्वात् पुनरुक्त्या ररन्त्यते ॥ '

भाट्ट— पञ्चानामपि अनुपादेयानां सनिधौ प्रत्यु-
दाहरणानि । दर्शापूर्णिमास्यकल्पे ' पौर्णमास्या पौर्णमास्या
यजेत ' ' समे दर्शापूर्णिमास्यमा यजेत ' ' यावधीव

दशपूर्णमास्या खजेत' 'दशपूर्णमास्या स्वर्गकामो खजेत' इति चतुर्णाम् । स्वित्पूर्वप्रकृत्य 'शेषात् स्विष्टकृतं वदति' इति श्लेषरूपसंस्कारस्य । अत्र सर्वत्र संनिधानात् स्वविषयवृत्तिविषेयत्वप्रतिबन्धात् प्राप्तसौष कर्मणः कालदेशनिश्चिष्टप्रयोगमार्गं विधिलान्नस्य अनु- भव्यते, न तु कर्मोत्पत्तिमिति विचरे । यत्र तु प्रयोगोऽपि प्राप्तः 'य इत्यम्' इत्यादौ, तत्र प्राप्तप्रयोगानुवादेन कालदिग्मात्रविधिः समरति । देशकालयोः उपादेयत्वा- संमतेऽपि यागाङ्गत्वेन विनियोगविधिः । निमित्तत्वेले तु सिद्धे निमित्तनेमित्तिरुद्धेः अङ्गङ्गित्वात्समवात् प्राप्तव्यापि कर्मणः निमित्तसम्बन्धानुमित्वात्प्रथमार्थत्वेन विनियोग- विधिः इति वक्ष्यते । पञ्चतल्कावेषोस्तु तदुद्देशेन प्राप्त- कर्मविनियोगविधिः स्पष्ट एव । अतो न संनिधिसत्त्वे- ऽपि अनुपादेवगुणगौरेऽपि कर्मन्वयम् ।

मण्डन— 'देवात्रकामव्यापेष्टिः ।'

शंकर— 'संनिधौ कर्मभेदे न ।'

* प्रकरणान्तरच्छायां अनुपादेव-संनिधिसचिचः अर्थनिधिः इति के चिद् । तत्र 'कारणा निष्कत्वेन त्रुपैश्चाकृत्यं सन्ति' इत्यत्र अव्याप्तेः । किन्तु विषेः उपपदावर्गसंक्रमात्सर्वत्रैव सहकृतः अर्थनिधिः इति । तान् व्यसंनिधिरिव स्युस्वतः अनुपादेयसंनिधिः प्रवेदवः, किन्तु तन्नामै विषेः उपपदावर्गसंक्रमात्समवा । य च यथा अनुपादेवसंनिधिना भवति, एवमुपादेवद्वयसंनिधिनाऽपि भवति । सा. उ. ८८.

* प्रकरणप्रकरणान्तरानुपादेवः वेदेनैव कृतः । या. ३।४।८।२०.

॥ प्रकरणविभागे च विप्रतिषिद्धं ह्युक्तयम् । ३।४।३।१॥

राजसूये उपसदः प्रकृत्य 'पुरस्तादुपसदा सौम्येन मन्वन्ति, अन्तत्वात्वापेक्ष, उपरिष्ठाद् वैष्णवेन' इति पठ्यते । यत्र 'पुरस्तादुपसदा सौम्यं चरुं निर्वपति, अन्तत्वात्वापेक्ष, उपरिष्ठाद् वैष्णवम्' इति सत्त्वापाठमूलात् प्रयोगेऽप्येते चरुः इति स्पष्टम् (३।४।३) । प्रयोग- चन्द्रिकायां तु 'पुरस्तादुपसदा सौम्यं चरुं निर्वपति, अन्तत्वात्वापेक्ष, उपरिष्ठाद् वैष्णवं विक्रपालम्' इति

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रात् (३।४।३।१९) । वीधायवश्रौते तु (३।४।३।७) 'मय्ये (उपसदहनि) उपसदानन्तरेण त्वाद्युत्सृज्यकालम्' इति विशेषः । अयं तानीमानि हवींषि किं उपसदमङ्गत्वेन विधीयन्ते, काल- मानं वा विधीयते इति विचारे पूर्वपक्षमाह । पूर्वावि- करणे प्रकरणविभागोऽपि सिद्धान्त उक्तः । तत्रैव उपाय- श्वन्तर । प्रकरणस्य उपसदा सौम्यवर्वादीना च प्रकरणस्य न विभागः । प्रकरणस्य अविभागे सति सौम्यादयः उपसदङ्ग स्यात् उपसदसंयोगस्य श्रुतत्वात् । हि यस्मात् उभयं उपसदङ्गत्वं कालविधित्वात्पुन्य विप्रतिषिद्धं विकृतमेव । तस्मादुपसदङ्गत्वम् ।

अपिवा कालमात्रं स्याददर्शनाद् विशेषस्य । ६॥

अपिवा इति चन्देन पूर्वपक्षान्तरात् श्रोतयित्वा सिद्धान्तमाह । न इमानि हवींषि उपसदङ्गत्वेन विहि- तानि, किन्तु तदनुष्ठानस्य उपसदां पुरस्ताद् अन्यत्र उप- रिष्ठादिति कालानामुक्तं स्यात् । इमानि सत्त्वा हविःसु अहमादिदशमान्तानि शीघ्रि हवींषि उपसदु तदाकदा कर्तव्यानि इति तदोच्यते । इतरन्तत्वात् कालविधानात् एषा हविषा विशेषस्य भेदकत्वं धर्मस्य अवर्शनात् दर्शनस्य सम्भवात् । इतरत्वात् कालविधानं तु 'आग्नि- माकृतादूर्ध्वं अनुवाशैश्चरन्ति' इत्यादि । तस्मात् पूर्वमन्तरे कालसयोग उक्तः इति सिद्धान्तः । के.

* प्रकरणान्तरस्य यतदेव प्रयोगेन कर्म नाम तदङ्गत्वं विज्ञायते इति । यदि व्यपकरणाधीतव्यापि कर्माङ्गत्वेन स्यात्, ततः प्रकरणान्तरस्यैकं भवेत् । वा. ३।४।८।२०.

* प्रकरणक्रमधिकरणम् । प्रकरणक्रमयोर्विषये प्रकरणं वक्तव्यं । ३।३।१।४. 'यदावलाभिकरणम्' इति विन्धो प्रथमम् ।

* प्रकरणान्यां पवमानहविषा व्याधानार्थता वाचित्वा 'यदाहवनीये जुह्वति' इति वाक्येन अन्व- यंता विज्ञापते । वा. ३।४।३।२२ तु. ७३७.

* प्रकरणपूर्वितानामपि क्लेश पुनस्तदर्थमादि- र्भवति । वा. ३।४।३।१४ पृ. ८३३.

● प्रकरणवाचः । यत् स्ववाक्ये एव विधीयमान-
स्यैव किमंशपूर्व पदान्तरेणोपनीयते, यथा 'युं हि सः
स्वांती' इति प्रतिपद्विधीयमानैव वाक्येन द्वियज-
ज्ञानेन कृतुना संकल्पते, एव प्रकरणवाचो युक्तः । यथा
च द्वादशोपसर्गस्य विधीयमानस्यैव किमंशपूर्व अहीन-
शब्दः करोति । या. १०।५।१।१३०.

● प्रकरणलभ्येऽर्थे शब्दव्यापारमानः । सोम.
६।५।६ छ. ४८४.

● प्रकरणस्येन तदुपचारिमाने धर्मा विधीयन्ते न
साक्षादन्नेवेव वेद्येण इति 'आरादधीति चेत्, तदाक्ये
हि तदर्थत्वात्' इत्यन वक्ष्यति । वा. ३।१।१०।१२८
पृ.७२९.

● प्रकरणविनियोगाधिकरणम् । ३।१।५।११.
मीमां. छ. २६६४ 'प्रकरणधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● 'प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य' (३।७।१।
१-५) इत्यधिकरणे प्रकरणस्येन बहिर्धर्माणां अत्र-
प्रधानार्थान् धनस्यापविष्यते । कु. ३।१।१०।२०.

● प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य । ३।७।
१।११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः बहिः छेदनाश्रमभगाद्यो बहिर्धर्माश्च,
वेदिः हविषासादानाद्यो वेदिधर्माश्च आग्राताः । ते सर्वे
मन्वात्स्यैव नाश्रमाः प्रधानानीनाम् । तदिः धर्मजात
अत्रापूर्वेन प्रधानार्थत्वेन वा विशिष्य असंयुक्तं न
संयुक्तम् । प्रकरणविशेषान् प्रधानानामेव हि प्रकरणम्,
नाश्रमानामिति । इति पूर्वः पद्यः ।

सर्वेषां वा, शेषत्वस्यातन्मयस्युक्तत्वात् । २ ॥

पूर्वपद्यस्य निरुक्तयो वाच्यः । न प्रधानमात्रस्य
ते धर्माः, किन्तु सर्वेषां अश्रमा प्रधानानां च म्युः ।
बहिर्धारिणां च शेषत्वम्, तस्य अश्रमस्युक्तत्वात् ।
तच्छब्देन पूर्वपद्योक्तप्रकरणविशेषस्य परामर्शः । शेषत्वस्य
प्रकरणविशेषस्युक्तत्वात् । 'सैवां हवींसादादयि'
इत्यादिवाक्यसंयुक्तं हि शेषत्वम् । तस्मात् अत्रेण प्रधानेण
च ते धर्माः धर्मिनः इति सिद्धान्तः ।

आरादधीति चेत् । ३ ॥

पिण्डपितृयज्ञीयं बहिर्हपि आरात् आराधिकृतधर्मकत्
स्यात् दर्शपूर्णमासगतबहिर्धर्मसंयुक्तं स्यात् इति । इति चेत्
पूर्वपद्यो वाच्यम् ।

न, तद्वाक्यं हि, तदर्थत्वात् । ४ ॥

न पिण्डपितृयज्ञस्य बहिः दर्शपूर्णमासबहिर्धर्मैः धर्म-
कत् । हि यस्मात्, धर्मजातस्य यद् वाक्यम्, तद् प्रधान-
वाक्यैकवाक्यभूतं वाक्यम् । तथा च प्रकरणसहकृतं धर्म-
वाक्यं विभाषकम् । पिण्डपितृयज्ञश्च न दर्शप्रकरणगतः ।
तस्मात् पिण्डपितृयज्ञे न दर्शधर्मप्राप्तिः । तदर्थत्वात्
इति स्वप्नोपे पद्यमी । तदर्थत्वं प्रधानार्थत्वमालोच्य धर्म-
जातस्य शेषत्वात् । बहिर्वेदितद्वर्माणो तु यद् वाक्यम्,
तद् दर्शपूर्णमासाम्ना सह एकम् । तेन वाक्येन सह एक-
वाक्यता गतमित्यर्थः । तेन यत् तदेकवाक्यान्तर्गतं बहिः,
तस्यैव दर्शनार्हियः तद्वर्माणितः, न तु निषेधवाक्यगतस्य
पिण्डपितृयज्ञस्य बहिःपः ।

लिङ्गदर्शनाथ । ५ ॥

'स वै प्रयामेवधेऽभिधायति, ततो हि प्रथमावाच्य-
भागो वक्ष्यन् भवति' इति अभिधारणस्य आश्रयभागा-
त्वेत्वं दर्शयति । तदेतत् लिङ्गदर्शनं धर्मिणा अत्रप्रधान-
र्थता बोधयति । चकार 'धर्मेण शेषः' इति सिद्धान्त-
प्रतिष्ठापकस्यैव । तस्मात् अत्रप्रधानोभवायाः धर्माः
के.

● प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य । ३।७।
१।११ ॥

सो दर्शपूर्णमासो । एव सन्ति बहिर्धर्मां वेदिधर्माश्च ।
एव सर्वेहः किं बहिर्धर्मो बहिर्धर्माश्च प्रधानस्य अत्रा-
प्रधानानामिति । वाक्यप्रकरणविशेषाविशेषादत्रेण समाना-
समानविधानात्समेव धर्मिणा निरूप्यते । न तु वाक्येन
प्रकरणविशेषाविशेषात्वेन, तयोः पूर्वमेव निरूपितत्वात् ।
अत्रां पूर्वपद्योक्तप्रमाणितः । यद्यपि 'बहिर्हपि हवीं-
सादादयि, बहिर्वेदितः, वेदि गन्तः' इति वाक्ये
विशेषे च बहिर्हपि हविषासादनसंयुक्तः तद्वर्माणो
च वेदिबहिर्धर्मव्ययः प्रतीयते, तथापि हविषा-
सादनमात्रकथनेन बहिर्वेदनविशेषार्थकत्वात्, शीर्षिक-

वर्हिषश्च प्रवृत्तत् अवसरे अपूर्णसापनताश्चरितः
 पुंशो बक्तव्यः । न चापूर्वसापनता प्रकरणमन्व-
 रेण लभ्यते । प्रकरणं च नामानाम्, किन्तु प्रधानत्वै-
 वेति प्रधानमात्रसंक्रय एव वर्हिषस्तद्दर्शनात् । तेन
 यद्यपि प्रकरणं न विशेषकं कर्तुं ग्राहकमेव, तथा-
 प्यधिकारविषयात्प्रादा पशु प्रकरणम् । ग्राहकत्वं च
 तस्यैतदेव वस्त्राहासावतोरधिष्ठातृविशेषेण ग्राहकत्वम् । स
 च प्रधानोपकारार्थमेव संनिधिंशुताम् धर्माननुष्ठातीति
 मंगलार्थाद्दिशेषणफलमिति । अतो भवति ग्राहकत्वान-
 वशादेव कर्मण्य प्रधानोत्तरोप विनियोजकत्वमिति ।
 तदुक्तम् 'प्रकरणविशेषात्' इति । न च वेद्यादीना
 देशरूपत्वात्, देशस्य च प्रयोगाद्भवेनाङ्गनामार्थरक्षण-
 वेद्यादीनामङ्गप्रधानार्थत्वमेवेति वक्तव्यम् । यतः 'सो
 दर्शपूर्णमासाभ्या वनेत्' 'प्राचीन्प्रवणे वैश्वदेवेन यजेत'
 इति यागप्रधाने (१) वैश्वदेवस्यैव कारणत्वेन देशसंक्रय-
 विधानात् तद्विशेष एव न्याय्यः । वेद्यादीनां तु प्रकरण-
 नियतेन वाक्येन प्रधानमात्रत्वत्वात्प्रधानार्थत्व-
 मेवेति नानुपपन्नम् । नापि द्वादशोपसत्यवद्विरोधि-
 संयोगोऽस्ति सर्वेषामेवेति वेद्यादीनां प्रकरणे समावेशात् ।
 तेनोपसत्यवद्व्यवहाराद्येन निरोध्यसंयुक्तं बहिरादि
 प्रकरणेन प्रधानमात्रत्वमेवेति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते ।

सर्वेषां वा शेषत्वस्तावत्प्रयुक्तत्वात् । २ ॥

अयममिन्द्राय, भवेदेवं यद्यत्र प्रकरणं विनियोजकं
 भवेत् । किं तर्हि ! वाक्यमेव । असंयुक्तं हि प्रकरणेन
 विनियुन्येतेत्युक्तम् । इह चात्र प्रधानसाधारणहविरा-
 सादुत्पद्योमेनैव वेदिबहिषी भवेत् । तदभावं वेदि-
 बहिर्मात्रसंक्रयेन । अतः कथं प्रकरणशून्ये प्रधान-
 माश्रयोपरं वेदिबहिषोत्तद्दर्शनात् च । ननु एवं
 सति प्रकरणस्य वाक्यार्थान्वयस्यावसरे वाक्यमन्ययापि
 प्रसज्येत । तनानर्थक्यमिमा मा नाम लौकिकं विदधातु,
 मिच्छति तु शीघ्रे तु दूरस्थे हविरासादने वेदिबहि-
 र्निष्ठित्वम् । नैतदेवम् । स्वयैवं यदि स्वतन्त्रमत्र वाक्यं
 विनियोजकं भवेत् । किन्तु दर्शपूर्णमासाधिकारविधि-
 मनिधिषमासापनयेन तदेकवाक्यत्वात्पन्नम् । तेन दर्शपूर्ण-
 मासापनार्थमेव वेदिबहिर्विधेः साङ्गत्वं नमः । उच्यते ।

स्तादेवदेवं यदि वेदिबहिषोत्तद्दर्शनात् न साक्षात्तद्वत्वेदि-
 बहिषोः स्वल्पं स्वनादिधर्मविधिः । न च पिण्डपितृ-
 यज्ञविदेशपूर्वमातवाकाशान्तर्गतम्, येन तत्रापि धर्मविधि-
 भवेत् । तथा च सूत्रम् 'न तदाकथं हि तदर्थं
 त्वात्' (३।७।१४) इति । दर्शपूर्णमासापनार्थहीत-
 त्वेन तदेकवाक्यत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणं च प्रधानत्वैवेति
 प्रधानसंक्रयः प्राप्नोति, कथमङ्गसंक्रयः ? उच्यते ।
 स्वादेवं यदि वर्हिषस्तद्दर्शनात् च वासाध्यधान-
 संक्रयश्चे भवेत् । किन्तु प्रधानीयहविरासादनद्वारेण वेदि-
 बहिषोत्तद्दर्शनात् च प्रधानीयवेदिबहिर्हविरण प्रधानसंक्रयो
 वक्तव्यः । प्रधानीयत्वं च देशा भवति, प्रधानार्थत्वेन
 प्रधानोपकरणत्वेन वा । तत्र यदि प्रधानार्थहविरासादना-
 दिसंक्रयः पुनरिहयते, तदा वाक्यस्थितिसंश्लेषो भवेत् ।
 प्रधानोपकारकत्वानामनुपपत्तेः तु न वाक्यविरोधो नापि
 प्रकरणविरोधः । संव्यत्वं च उपकारकत्वमेव धर्मसंक्रये
 प्रयोक्तव्यम्, न तु तादर्थ्यम् । तदुक्तम् 'अनुपकारिणि
 हि स्थितं नोपकरोति, न च तदर्थम्' ('नातरथं' इति
 वार्तिकपाठः) (या. पु. २०७६) इति । तेनायं
 वाक्यार्थः, बह्वर्शपूर्णमासोपकारकं हविः तद्व्या वर्हिषि
 समासादयति, या दर्शपूर्णमासोपकारिका वेदिस्था एतति,
 बह्वर्शपूर्णमासोपकारकं बहिस्तन्नुत्तरीति । दर्शपूर्णमासोप-
 कारकत्वं च यथा प्रधानहविषामेवमहहविषामन्यत्रि-
 शिष्टम् । प्रधानार्थस्येटीतानामपि धर्मानामङ्गप्रधानार्थत्वं
 युक्तमेवेति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्— पक्षोक्तम् । सूत्रं तु सर्वेषामेवाङ्ग-
 प्रधानहविरासादनादीनां वेदिबहिर्हविरादीनां (च) शेषमूलाः,
 शेषत्वस्य प्रकरणप्रयुक्तत्वादिति । गौतमः ।

७ यत्र पुनः उषीर्षेण नास्ति, तत्र सर्वे प्रधानार्थमेव
 अभ्यनृतात्पाम् । तस्य नु किं केवलस्य अथ साज्ञस्य
 इत्यत्र विवेकं 'प्रकरणविशेषाद्' इत्यात्म्यं दृश्यति ।
 वा. ३।१।४।४ इ. ७४२.

तु प्रकरणविशेषात् विदुती निरोधि स्यात् ।
 ३।६।१।१॥

अनारम्य किञ्चित् सन्निवेदीनां परिभाषनात्प्राणम्
 'सतस्य सामिनेनीस्तुभूषात्' इति । तत्र संदेहः किमे-

एत् प्रकृतौ निमित्ते उक्तं विहृत्यति । इदानीमनारम्य
 श्रुतानां प्रकृतौ निमित्तनोपपत्तेः । अनानं पूर्वपक्षः । यद्यपि
 पाञ्चदश्यां प्रकरणे श्रुते तद्यथाप्यनारम्य श्रुतस्यापि सात-
 दशस्य पूर्वविहृत्यगत्यायेन प्रकृत्यर्थत्वात् साम्प्रियेभ्य
 तु ननु नादेककार्येण सातदशपाञ्चदशपर्यो विहृत्य एवेति ।
 ननु अनारम्यश्रुते सातदशस्य साम्प्रियेभ्यस्तुवचनद्वारेण
 तस्य संबन्धितुमाश्रयं कथं ऽथवा गते । प्रकरणेन च क्रु-
 तिविशेषः । तेन विशेषेण सामान्यस्य कथात् कुतो
 विहृत्यः । स्यादेवं यदि वाक्यमेव ऋतुविशेषसंबन्धं
 प्रतिपादयेत् । न त्वेतास्ति, इत्येव वाक्ययोस्तुल्यम्प-
 र्यात् । किन्तु प्रकरणेन विशेषसंबन्धे वाक्यः । तत्र
 कथात्तुल्यम् । तेन यान्प्रकरणेन विशेषसंबन्ध
 क्रियते, तादृशप्रकरणेन तुल्यत्वेन सातदशपाञ्चदशयोः
 प्रकृतौ विहृत्य प्रकरणार्थं इति । तदुक्तम् ' तत्र नाम
 विशेषेण सामान्यस्य निराक्रिया । प्रत्यक्षो यत्र
 संबन्धो विशेषेण प्रतीयते ॥ ' इति (वा. पृ.
 १०१०) । तस्मात् सातदशस्य प्रकृत्यर्थमेवेति । एवं
 प्राप्ते, अभिधीयते । भवेदेवं यथाप्यश्रुतानारम्यश्रुत-
 वाक्ययोः तुल्यरूपान् भवेत् । तथाहि, पाञ्चदश्यां प्रकरणेन
 कथात्पूर्वसंबन्धं वाक्येन विधीयमानपूर्वीकानपूर्वीयोत्रोः
 संबन्धार्थं भवन् अतुर्विद्वान्प्रकरणेन अपूर्वीकसामि-
 धेनीसंबन्धेन विधीयते । सातदशस्य अनारम्यश्रुतं
 प्रथमप्रकरणपूर्वसंबन्धेन वाक्येन विधीयते । अतश्च
 एतद्विषयान् आनर्थक्यपरिहारय साम्प्रियेभ्यसामि-
 धादेरहितेनापूर्वसंबन्धे । न साम्प्रियेभ्योत्पद्यते कथा-
 विशेषेऽपि प्रकरणभूतं वाक्यम् । तत्तु अपूर्वीकसामि-
 धेनीसंबन्धेन वाक्यद्वयं विदधाति । अनारम्य श्रुतं तु
 साम्प्रियेभ्योत्पद्यते सातदशस्य विदधाति । पश्चात्तु
 गदुत्तरार्थं प्रकरणसंबन्ध इति । अतः प्रथमं
 पाञ्चदशपाञ्चदशे श्रुते सातदशस्यानारम्यश्रुतं तु
 विहृत्यः । तदुक्तम् ' तुल्यो यद्यपि संबन्धः सामि-
 धेनीः प्रतीयते । तथापि श्रुतसंबन्धवैषम्यात्
 विहृत्यते ॥ ' (' विहृत्यते ' इति शब्दविहृत्यः)
 इति (वा. २. १०१०) । ननु प्रकृत्यनार-
 म्यश्रुतं सातदशस्य वा इति गतिः । विहृत्यति

चेत्, न, तस्मिन् प्रकृतौ विहृत्यते तस्य साम्प्रियेभ्य-
 तुवचनस्य पाञ्चदशपाञ्चदशत्वेन सातदशस्यभेदात्प्रभवत् ।
 तेन ' आनर्थक्यपरिहारात् सातदशस्य ' इति
 न्यायेन प्रकृत्यर्थे विहृत्येनास्य निवेद्योऽभ्युपेतम् इति ।
 उच्यते । स्यादेवं यदि निम्नविहृत्यपरिहारात् विहृत्ये
 सातदशस्यैवावधारो न भवेत् । तात्तु खलु प्रकरणभूतमेव
 साम्प्रियेभ्योत्पद्यते । अतः तेनातिविहृत्य पाञ्च-
 दशस्य नापिहितत्वात् भवति सातदशस्यैवावधार इति ।
 न च प्रकरणभूतमेव सातदशस्यविधानस्य वैषम्यमिति
 वाच्यम् । उपपत्तिविशेषात्सातदशस्य भेदेनाप्येवत्वात् ।
 अनारम्य श्रुतेन हि वाक्येन सातदशस्य साम्प्रियेभ्योत्पद्यते-
 नोत्पादितम् । प्रकरणभूतवाक्येन च क्रुतुविशेषसंबन्धेन
 विनियुज्यते इति निमित्तपक्षम् । ।

प्रयोजनम्— पक्षोक्तम् । सूत्रं तु प्रकरणविशेषा
 त्पाञ्चदशस्य ऋतुविशेषसंबन्धाविशेषात् तद्विशेषात्
 दस्य विहृत्यो मित्तिविहृत्यकल्पनात् भवेदिति । तौता.
 ५ प्रकरणविशेषात्तु विहृत्यो विशेषेण स्यात् ।
 ३।६।२।१ ॥

विहृत्यमत्रम् । ' सातदश साम्प्रियेभ्योत्पद्यते ' इति
 अनारम्य आम्नातम् । तत् किं प्रकृतौ, उत विहृत्यौ
 इति संदेहे पूर्वेषु पूर्णमप्रीत्यायेन प्रकृतौ सातदशस्य
 निवेद्यः, परन्तु प्रकृतौ पठितेन पाञ्चदशस्येन विहृत्यः
 इति उच्यते पूर्वपक्षे विहृत्यः । प्रकरणे दशपूर्णमात्रप्रकरणे
 यो विशेषः ' पञ्चदश साम्प्रियेभ्योत्पद्यते ' इति तस्मात्
 सातदशस्य प्रकृतौ निवेद्यार्थमात्रात् पाञ्चदशस्येन विशेषेण
 यत् सातदशस्य, तत् विहृत्यौ स्यात् । इत्यन्तः पूर्वं
 पवादनपूर्वकः । ' विहृत्यो एवंकातीत्यर्थो विधिः स्यात् ' इति
 भाष्यात्तु ' विहृत्यो विधिः स्यात् ' इति पक्षे पाठः
 निष्पत्तिः । तत्र चैतन्मर्थः, प्रकरणविशेषात् प्रकरणे
 सातदशस्य प्रकृतौ निवेद्यार्थमेव सातदशस्य अनार-
 म्यविधिः विहृत्यो एव स्यात् इति । ननु तर्हि ' विहृत्यो
 विधिः स्यात् ' इति निमित्तः पाठः तु नो न स्वीक्रियते ।
 उच्यते । भाष्येऽपि ' एतद्विहृत्यं विशेषेण स्यात् ' इत्यपि
 पाठः लिप्यन्तां प्रविधानः, य एव प्रकृत्यनार-
 म्यः । अतो न निमित्तः । के.

• 'प्रकरणविशेषात्' इति न्यायस्य स्वरूपम्
 'सामिचेनीमानसयोगेन श्रुतस्य सातद्वयस्य अङ्कसूत
 प्रत्युपयोगत्वात् पाञ्चदशेन प्रकरणकृतमक्रुशयोगेन
 वाचो युक्तः' इति । सु. प्र. ४१४, • अनागम्या-
 चीतत्वात् चित्रत्वकील्ययोरेव 'प्रकरणविशेषात्तु०'
 इति कार्त्तिकन्यायेन. वाचः स्यात् इत्यशङ्का ।
 प्र. ४१४, • श्रीतराजकमोन्नाशवचनचन यदपि अर्था-
 वेदेऽस्ति (तस्मद्दीक्षितस्य विज्ञातस्य श्रीतराजकस्य भोव्य
 भवति-सु प्र. १४८) तथापि तस्य अह्वदनीफलवद-
 यत्तर्जोपरामर्शनात् तदधिष्ठानत्वीप्रतिपादितानीशोमीय-
 संज्ञानधिभोजनप्रतिपेपरिशेषात् 'प्रकरणविशेषात्तु०'
 इत्यनेन न्यायेन अधिकृतानधिष्ठानशब्दविशेषाभिप्रायेण
 स्मृतिप्रवृत्तिशेषात् भाष्यकारेण उदाह्रियते । वा. १।३।
 २।३ प्र. १८१. • प्रकरणविशेषात् यूपमन्त्रेणतः
 (यूप अन्त्र एष्यत्. यूप आप्तु गमिष्यत्) एषावा-
 हुतिविधीयते इति गम्यते । भा. १०।१।६।११.
 • 'प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्य-
 यत् ।' (३।१।५।१५) इति अग्न्यावेकस्य इष्टय-
 चासिद्धकारणात् श्रुतिवाक्यप्रारभेः अपिदद्वैः इष्टय-
 चाग्न्यायैत्वमन्त्रावर्ते । (इदं पूर्वपक्षे) । वा. ३।६।४।
 ११, • 'प्रकरण० द्रव्यत्' इति हि श्रुतितोमप्रक-
 रणगतत्राजगभ्यलक्षित तदपूर्वोक्तान चममानसंस्कारत्वात्
 सधुमापगनिरमापूर्वस्य फलप्रतिप्रणयोर्यत्साधानार्थे तदा-
 श्रितमेव निहायते । १।२।८।२७ प्र. १८४, • यदि
 कान्त (ऋदिवहोऽमयश्च) पुरुषार्था अपि इत्यभिप्रायः,
 स यत्नभक्षणो प्रकृत्यामन्त्रेण कृत्यधीत्याशुमुक्तः । उक्तं
 हि 'प्रकरण० द्रव्ययत्' इत्यादिषु । ३।७।१५।२५
 प्र. ११०२. • यत्ने विशीयमानं क्षीमं फलत्वात्
 आधानसंनन्धिनः पुरुषस्य धरुने भविष्यति । यथा
 ब्रह्मव्यनामन्त्रचरुने 'प्रकरण० द्रव्यत्' इति न्यायेन
 प्रारभे एव न्यस्यतिउते । रत्न. ६।१।५।२२ वर्णक २.
 • विद्वन्तनादी नैा मया (अन्वतददनादियेषाम्)
 येषात्पुरुषार्पतमइह्याम्, किं गतिः । 'प्रकरण० द्रव्य-
 यत्' इत्यनेन मनुष्यकपुरुषार्थम्. अमिफमणवत् विहायते,
 न सर्वमिदः (इति) । वा. ३।४।१।१५ प्र. १०९.

• प्रकरणविहितं सामिचेनीसातद्वयम् स्मृतिविन्द्या-
 ऽप्यस्यसाऽऽदी एव अतिदेशमात्रपाञ्चदशयथायेन
 निविद्यते । वा. ३।६।२।१५ प्र. १०३१.
 • प्रकरणशब्दनामान्याचोदनानामनङ्गत्वम् ।
 ४।४।१।११ ॥
 अनुमत्सादय इष्टयः, महत्सादयः पराकः, पवित्र-
 दयः सोमाः, वस्तीकवपया होमो इत्यादयो रविहीमाः
 इति यागरूपा धर्माः पठिताः । 'पृथोही ईह्यति,
 राजन्वं विनाति, शौन.शेषमान्यापयति, अभिपिच्यते'
 इति अज्ञागरूपाश्च धर्माः पठिताः । वेद्या सर्वेषां एतिसौ
 'राजस्येन स्वाराज्यकामो यजेत' इति सूयते । स एव
 राजस्यः यागरूपाणामंयागरूपाणां च धर्माणां समुदाय-
 रूपः इति भाष्ये । तत्र राजस्यप्रशब्दः यागायासस्य-
 दायस्य सौल वाचकः, उत कैया विदेव वाचकः कैया
 चिच्च नेति विचारे पूर्वपक्षवति । प्रकरणे राजस्यप्रकरणे
 शब्दानां यागशेषकानां अयागशेषकानां च यागान्यात्
 समानत्वात् चोदनानां चोदन्ते इति चोदना, तासां
 सर्वाणां चोदनानां चोदिनानां यागायागरूपधर्माणां अन-
 ङ्गत्वमेव अङ्गत्वम्, किन्तु प्रधानत्वमेव । तस्मात् राज-
 स्ये इष्टयादीनां देवनादीनां च सर्वेषां प्रधानत्वमिति ।
 • अपिवाऽङ्गमनिज्याः स्मृततो विशिष्टत्वात् ।
 २ ॥
 राजस्ये अनिज्या. इष्टयादिना. यागमिदाः विदेवना
 दयः क्रिया, राजस्यस्य अङ्ग एतुः, न प्रधानम् । यथा
 एव तु सर्वे प्रधानश्रुताः । विदेवनादीनां ततः शरणात्
 विशिष्टत्वात् भिन्नत्वात् अकारणत्वरत्वात् । इति विद्वान्त-
 न्प्रमिदम् । के.
 • 'प्रकरणान्द्र०' ४।४।१।११ । तथा 'राजस्येन'
 इत्यत्र नाम यागायागविषयत्वेन उपपन्नमानं प्रहृतयाग-
 प्रसिद्धेन यजिना स्तविषय नीपृते । वा. २।१।३।३
 प्र. ४७६ । यजिना नामार्थवितोपणे 'प्रकरणान्द्र०'
 इति न्यायमुदाहरति- तर्पेति । 'राजस्येन स्वाराज्य-
 कामो यजेत' इति फलविधिरेव पावने यजेत
 प्रहृतौपसुहोमकामासातुवादितासंस्काराणात् प्रसिद्धार्थेन
 यजिना नाम वितोप्यते इत्यर्थः । सु. प्र. ७२४.

● प्रकरणसंबन्धकल्पना फलरूपस्यायाः व्यापसी ।
वा. ३।३।१।८.

● प्रकरणसमाख्ययोर्विरोधे षोडशशिक्षमा-
ख्यकान्ताज्ञाप्राप्तानां प्रजावादीनां प्रकृत्यात् सान्त्वोपागु-
माजायत्वं इत्युदाहरणम् । (वा. घृ. ८३७) । शेष्यनेकत्वे
इदम् । शेष्यनेकत्वे तु ' तस्मान्मैत्राचरयः प्रेष्यति चतु-
चाह ' इत्येतेषु षोडशोर्म प्रति उदाहरणम् । तस्य हि
समाख्यया हेतुकर्तृकं प्रैपानुवचनं प्राप्नोति, प्रकृत्या तु
मैत्राचरयकर्तृकं निर्मायते । प्रैपानुवचनस्वरूपापेक्ष तु
पूर्वोदाहरणमिति मेघः । (वा. घृ. ८३९) । वा.
३।३।१।४.

● प्रकरणसामान्यं प्रकरणविशेषेण बाध्यते । भा.
१०।१।६।११.

● प्रकृत्यापवादास्तुसर्गाऽभिनिविशते इति
१४. ' ब्रह्मकलाधिकरणम् ' इति विन्दी ब्रह्मम् ।

● प्रकृत्यापवादस्तुसर्गाऽभिनिविशते इति
न्यायः । संप्रहः. ● ' इदस्य चापवादविधि-
मुष्मोऽभिनिविशते ' इति न्यायेन सामान्यवाक्यस्य
विशेषाश्रयविषयव्यतिरिक्तविषयत्वम् । सना. घ. प्र.
प्र. प्र घृ. २९७.

● प्रकृतौ नाम सामान्यस्य भेदतो विरोधः । मीन्या.
● प्रकाटविरोधयोरेषु चान्द्रवास्तुसर्गास्य उभय-
सममि वाहुरगम्यत्वात् सर्गाः संसर्गमर्वाद्या लभ्यः ।
इति नैयायिसः । मणि. घृ. १७३.

● यदि परमापेक्ष एव ब्रह्म. पश्चिदात्मा प्रकाशाश्रय-
न्यायेन (प्रकाशः उदाश्रयश्च संविता दमित्री एव,
तथापि अंशविभाषेन मिश्रावपि भवतः । उदत् ।)
परस्य आत्मनः एकदेशभूतः अन्युपगम्येत ततः वार-
मार्गिकस्य बन्धस्य विरक्तुं प्रशक्तत्वं स्यात् । शां.
मा. ३।२।६।२९ अम्.

● प्रकाशितस्य प्रकाशान्तरेण न प्रयोजनमस्ति ।
दुम्. ९।१।१।११ घृ. १७६६.

● ' प्रकृत्यात् कर्मणो यस्यात् तन्मनोषु कर्मसु ।
धर्मदेशेन येन स्थान् लोऽतिदेश इति स्थितिः ॥ ' भा.
७।१।१।१२.

● प्रकृतगामित्यं नान्यस्य न्याय्यम् । भा. १२।१।
१।४.

● प्रकृतप्रत्ययः कस्यात् कलवान् । दुम्. ६।१।
१।२.

● प्रकृतिः अग्नीषोमदेवताकस्य कर्मणः अग्नीषोमीयः
पुरोडासः । भा. ५।४।८।२५.

[इत् आरभ्य ' प्रकृत्या ' इति पददर्शनात्
प्राक् ' प्रकृतिः ' इति पदं प्रति लघुसिद्धान्तं अवि-
कृतं वेदितव्यम् ।] ● अग्नीषोमीयस्य पशोः दशपूर्ण-
मासो । भा. ८।१।५।१२ । तत्रापि सान्त्वयम् । ८।१।
२।१०-१४ । तत्रापि पय एव, न दधि । ८।१।३।
१५-१८, ● अन्वरक्त्यासस्य आम्रावैष्णवादेः अग्नी-
षोमीयः पुरोडासः । ८।३।१।१-२, ● अन्वरक्त्यासस्य
बाह्वृत्तत्वचतोः अश्वेयः पुरोडासः । ५।३।१।०।७-१८,

● अन्वरक्त्यासस्य सारस्वत्यास्य उपासुभक्तः ।
५।१।१।०।१७-१८, ● अग्निविदादित्योमनां प्लोतियोमः
(अग्निषोमः सोमः) । ८।१।५।१६, ● अहर्गणा
द्विचक्षदीनां द्वादश्याहः । ८।३।१।०।१७, ● अहीनानां
अहीनारमधे द्वादश्याहः । ८।२।५।२५-२९, ● आग्ने-
यस्य पयसः सान्त्वयत्वं पयः । ८।१।१।७।३२-३४,

● आग्निधायाः पय एव, न दधि नोमयम् । ८।२।४।
१९-२४, ● आग्निधाया वैश्वदेवामिक्षा । ७।३।१०।
२६-२७, ● इषोः इयेनः । ७।१।२।१३-१६,

● दधीना दशपूर्णमासो । ८।१।४।११, ● उचर-
ताहसाणां प्रथमः साहसः, उत्तरसाद्यःक्राणां च प्रथमः
साद्यसः । ८।१।१२।१९, ● उन्निदादीनां अग्निषोमः ।
८।१।५।१६, ● एकदेवताकस्य औषधद्वयकयागस्य
आश्वेयः पुरोडासः । ८।१।१६।२७-३१, ● ऐकदशि-
नानां पशूनां सप्तमी. पशुः । ८।१।७।१४, ● ऐन्द्रस्य
एकदशकयागस्य आश्वेयः पुरोडासः. न तु सान्त्वयम्,
हवि सामान्यस्य देवतासामान्यात् अन्तरकृत्यात् ।
८।१।१।७।३२-३४, ● ऐन्द्रमार्वादीनां दशपूर्णमासो ।
८।१।४।११, ● कुण्डपायिनामपनस्य सनासदो द्वाद-
श्याहः । ८।१।६।३०-३२, ● कृष्णत्वचतोः अश्वेयः
पुरोडासः । ८।१।१८।३५-३९, ● गवामपनस्य सना-

रमहो द्वावशाहः । ८।२।५।२४-२८, * गवामयनगत-
 रजोतिरादेः एकहन्कण्डविभो ज्योतिरादिः । ७।४।३।
 १३-२०, * गवामयनगतवृष्यपदहस्य द्वावशाहगतः
 पृथयः पदहः । १०।६।३।४-५, * चित्रायागीय-
 मपूदकयोः उपासुयाजः । ८।१।१९।४०-४३,
 * जनककृतपनस्य द्वावशाहिकः सप्रहः । ८।३।२।
 ३-५, * न उपशयस्य रूपः । ७।१।१३।२३-२५,
 * न गवामयनगतप्रापणीयस्य द्वावशाहगतः प्रापणीयः ।
 ७।१।२।५, * न चन्देष्टरापासुयाजस्य निर्मेत्यस्य
 अग्नीषोमीयपशुगतनिर्मन्यः । ७।३।७।२८, * न यज-
 सूतस्यपूर्वनिर्घुक्तगतवैष्णवस्य आतिप्यागतवैष्णवः ।
 ७।३।६।२७, * पशुदशयस्य सनात्मको द्वावशाहः ।
 ८।२।६।३०-३२, * पशूना अग्नीषोमीयः । ८।१।
 ६।१३, * प्राञ्जल्यपरशूना एकाद्रिदिनाः परशवः ।
 ८।१।८।१५, * मातामिहोतस्य नित्यामिहोतम् ।
 ७।१।१।१-४, * मूलभूता अमिहोतहोमः, दर्श-
 पूर्णमासौ, अमिहोतः होमश्च । वि. ८।१।३
 चर्षकं २, * यज सममाहोतपदेशा, यथा दर्शपूर्ण-
 मासपरिः । विद्वतिः यतः अत्रानि यज्जति सा ।
 मीन्या, * यक्षप्रशासकस्य अवधृयस्य सीमिषी-
 ऽपमृषः । भा. ७।१।४।१२-१५, * वरुणप्रशासकानां
 पशुवचरणा वैश्वदेवपर्वगतपशुवचरणि । ७।१।१।
 ७-२१, * वागिनारय सानायमम्, न तु सोम । ८।२।
 १।१-९, * विश्विकृषर्षुप्रधाना पदहन्कृषानि । ७।३।३
 ७-१२, * वैश्वदेव्यामिहायाः सानायमगतं पशुः । ८।२।
 ४।११-१४, * श्लोकव्यादिसंस्वागयाना द्वावशाहः ।
 ८।३।४।८-९, * संवत्सरमनाया गवामयनम् । ८।१।
 १।११८, * सन्तीयस्य पशोः अग्नीषोमीयः पशुः । ८।१।
 ६।१३, * शाकमेधगतस्य एककृषावाप वरुणप्रशासकगत
 एककृषायाः । ७।१।५।२३, * शाकमेधगतयोः ऐन्द्राग्रेक-
 षायाज्योः वरुणप्रशासकानो ऐन्द्राग्रेकृषाणो । ७।१।४।२३,
 * मुष्टप्रधाना दाक्षीणीमासिकः पुष्टेयारः । ८।२।
 १।१-५, * सोपंचरोः अग्नेयः पुष्टेयारः । ८।१।१६।
 २७-३१, * अग्नेयदय विकल्पेन । ८।१।१५।२६,
 * प्रकृतिः स्वस्वामेककृषाकामिहाया कर्मान्तरागना

गवामयनगतस्वरखानैककृषायाभिधाः । ७।१।१०।२७.
 * प्रकृत्या विकृतेः प्रधानप्रकृतो यथा दर्शभादेन नित्य-
 भादस्य । बाल. घ. १४९. * प्रकृत्या हि विकृतिस्तुल्य-
 शब्दा मवति (यनेत जुहुयात् आशीस् अयुः इति) ।
 भा. ८।२।५।२५. * प्रकृतेः अत्रान्तप्रकरणं नास्त्येव,
 प्रकृत्यङ्गस्य तु भवति यथा प्रथानाया अभिक्रमणे ।
 बाल. घ. ११. * प्रकृतेः दर्शश्च पूर्णमासश्च नाञ्च ।
 भा. १२।२।६।२०. * प्रकृतेर्भर्ग्या साहस्यविशेषेण
 विकृतौ अवितेद्यः । ८।१।२।२.

॥ प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यात् नक्ष-
 चोदितस्य जेषान्नामम् । ५।२।९।१७ ॥

नक्षत्रेषु 'जोऽन जुहोति अग्ने स्थाहा कृत्तिकाभ्यः
 स्थाहा' इत्येवमादयः उपहोमाः समागताः । प्रकृतितश्च
 नारिष्ठहोमाः 'दर्शं ते स्तुवो यज वशिषाः' इत्यादयः
 प्राप्ताः । तथ किं नारिष्ठहोमाः पूर्वम्, अत्र उपहोमाः पूर्वं
 कर्तव्या इति विचारे प्रथमतः सिद्धान्तमाह । विकृतौ
 चोदकेन प्रकृतेः सकामात् नारिष्ठहोमाना पूर्वोक्तत्वात्
 उपहोमेभ्यः पूर्वं प्रातस्तात् अपूर्वं विकृतौ विगोपविहितं
 उपहोमात्म्यं कर्म कृते नारिष्ठहोमानामन्ते स्यात् ।
 प्रकृतेरत्यचिबलि अवचरितस्य अविहितस्य अनुत्तरस्य
 कर्मणः शोषामानं घर्गत्वेन आम्नानं न सम्भवति । अतः
 उत्तरानन्तरं उत्तरस्य कर्मणः संनिधिपाठश्चात् अङ्गत्वेन
 मह्यं स्यात् । तस्मात् तत्र प्राङ्गनेभ्यो नारिष्ठहोमेभ्यः
 पश्चात् स्यात् । तत्रश्च पूर्वं नारिष्ठहोमाः पश्चात् उपहोमाः
 स्युः इति सिद्धान्तः ।

मुष्टयानन्तर्यमात्रेयस्तेन मुख्यमुष्टित्वाद्दर्श-
 त्वात् प्राकृतानां व्यवहारः स्यात् । १८ ॥

पूर्वंप्रथमाह । मुष्टानन्तर्यं वैश्वदेवप्रधानस्य उपहोमानां
 च आनन्तर्यं आत्येय आचार्यो मन्थते । तेन वैश्वदेवप्रधानेन
 उपहोमाना तुल्यभुविरयात् । प्रधानानन्तरसेव हि
 उपहोमाना पाठः प्रभवः । प्राकृतानां नारिष्ठहोमानां
 अत्रान्तरत्वात् विकृतौ साक्षात् शब्देन अविवक्षितत्वात्
 तेषां प्रागनुक्रमेण वैश्वदेवप्रधानस्य वैश्वदेवहोमाना च
 व्यवहारः व्यवहृतं स्यात् । तद्यत्तुक्तम् । तस्मात्

उग्रहोमाः पूर्वं पश्चात् नारिग्रहोमाः इति युक्त इति पूर्वपक्षः ; चाधिकशब्दप्रत्ययेन पक्ष स्वीकृत्यनि ।

अन्ते तु वादरायणस्तेषां प्रधानशब्दत्वात् । १९ ॥

सादम्यपष्ट आचार्यः अन्ते नारिग्रहोमान्ते उग्रहोमान् आह । तेषां नारिग्रहोमानां प्रधानशब्दत्वात् प्रधानविषयशब्दविषयत्वात् । तथा च प्रधानोत्तर नारिग्रहोमाः तत उग्रहोमाः इति सिद्धान्तः ।

तथा चान्यार्यदर्शनम् । २० ॥

नक्षत्रेण्यु प्रकृतिप्राप्ता नारिग्रहोमाः पूर्वं कर्तव्याः सतः तत्रान्तर्गोष्ठपठिता उग्रहोमाः इति सिद्धान्त्य अन्यायः वाक्यनेपोऽपि दर्शयति ' अथ्वरस्य पूर्वमशामे. उपाधि स्तेवर् कर्म यदाविकम् ' इति । अत्रिचयने यद् वीधा-
ऽऽहुदयः अथ्वरस्य सोमस्य कर्मभूताः पूर्वं कर्तव्याः, अथ अमे. सन्निधन्यः ' व्यावृत्तिर्मि प्रयुज स्वाहा ' इत्यादयः कर्तव्याः । यत् आधिक अत्रिसन्निधे कर्म तत् उपाधि औपाधिक अत्रिचयने निमित्ते सति क्रियते इति वाक्य दोषार्थः । अत्र पूर्वं समान्यतस्य पूर्वमनुशातमित्युक्तम् । तथा च नक्षत्रेण्यु चोदकप्राप्तत्वात् पूर्वपठितमित्य नारिग्रहोमात्मक कर्म पूर्वं कर्तव्यमिति भाष्ये । के.

● प्रकृतेः प्रधानस्य महाप्रकरणम्, असदंशोद्भूति कम् (यथा दस्यपूर्णमासादेः), विहृतेस्तु शदशोद्भूति कम् । बाल. पृ. ११. ● प्रकृतेः प्रसङ्गविद्विषयकताद्वा प्रकृतिविहितो. समानतन्त्रत्वे । कृत्वादिन्वा । १२।२। १३।३१. ● प्रकृते. फलस्य स्वरादिः विषयस्य यावन्जी विकृत्वादेः, कर्तुः स्वर्गकामादेः, समुद्रावस्य आशेरादि-
पृक्त्वस्य विहृतौ नातिदेशः । ८।१।१३।२०-२२ ● न वैवलायाः (सुतिदादिभ्यस्य'हेतावा ') प्रकृते. प्रयोगः, अपभ्रंशरत्नप्रज्ञात् । वा. २।१।१११ पृ. ३७९. ● प्रकृतौ (निर्गमे) अङ्गिप्रहृत्वात् वचनान्नञति । दुप्. १०।२।२७।६३. ● प्रकृतौ अङ्गानि संशेषेण विस्तरेण बोध्यन्ते । 'पञ्च प्रयाचान् पञ्चति' इति संशेषेण । 'सुनिधो यञति' इत्येवमादिना विकृतेषु । इहार्थि ' यस्य

वादिरः सुवो भवति' इत्येवमादि विस्तरः, ' यत्सैवंरूपाः सुचः ' इति संशेषः । भा. ३।१।११६, ● प्रकृतौ अनारम्भाधीतानि पात्राणि निस्त्रिदेशेत् । ३।६।१।२. ● प्रकृतौ अनारम्भाधीतस्यापि सावित्रेणोत्तरादयस्य न निवेशः । ३।६।२।९. ● प्रकृतौ अनुकामोत्तरादाथे (पिष्ट लेपकनीकरणहोमे) दाक्षिणाधिकौ दृष्टौ, तथापि अनु-
याशेऽर्थे नोक्तव्येते । दुप्. ५।१।१५।२८. ● प्रकृतौ अग्निमर्शन्द्वयं ' चतुर्होत्रं पौर्णमासीमग्निमुरोत् पञ्चहोना-
ऽमावास्यायाम् ' इति । भा. ८।१।१।२।२६. ● प्रकृतौ अविद्यमानमङ्ग विहृतौ नातिदेशामर्हति । वि. १०।१।४. ● प्रकृतौ उपदिष्टपदार्थविषयो भावाभावविकल्पो यथा अग्निहोत्रे दध्यधिक्यगतदभावयोः विकल्पः ' न दधि अधिश्रयेत्, अधिश्रयेत् इत्येके ' इति बहुवच-
(औपीतवि)श्रद्धामात् । बाल. पृ. १६२, ● प्रकृतौ उपदिष्टपदार्थविषयो भावविकल्पो यथा मासाग्निहोत्रप्रकृतौ नित्साग्निहोत्रे पयआदिदशद्रव्याणां विकल्पः । पृ. १६२, ● प्रकृतौ उपदिष्टपदार्थविषयः समुच्चयः (सोम-)कृपे गवारम्भादीनाम्, क्रमणा च ज्योतिष्टोमे । दर्शपूर्ण-
मासयोः व्यदोपनिर्गतार्थप्रामात्रित्तानाम् । याम्याउ-
वाचपथेः च । पृ. १७६. ● प्रकृतौ उहामावः । वा. ३।२।११।२८. ● प्रकृतावेव बहुजनान्तपद्यमन्त्रस्य निवेशः । याथाधिकरणम् । ९।३।५।१५-२०. ● 'प्रकृता-
वेव विकारण्यः ' इति न्यायानुश्रुतिश्रुत्या भूतेषु विद्व-
त्कल्पानियमः । न्यायनि. ४।२।७ अमृ. ● प्रकृतौ औप-
देशिकेन भावेन औपदेशिकस्य भावस्य दापः यथा व्रीहि-
यसोः । बाल. पृ. १३३, ● प्रकृतौ औपदेशिकयोः भवाभासयोः श्रापकाशकञ्च यथा अग्निहोत्रे ' न दधि अधिश्रयेत्, अधिश्रयेदित्येके ' इति । पृ. १३३. ● प्रकृतौ औपचयर्णनां प्रथममनुष्ठेयत्वात् अथ्वरस्यार्थं बार्हस्पत्यवचयन्ती एव प्रथममनुष्ठेयाः । इन्द्र आग्नेयस्य प्रथममादिनो विहृतिः बार्हस्पत्यवचयः, उग्रहोत्रावस्य पश्चात्प्राप्तो विहृति. उत्तरावलायाम् । अतः अन्तर्प-
त्वात् चरुधर्मा एव पूर्वमादिनः । वि. ५।१।१०. ● प्रकृतौ चैदमि, चोदनेनेव विहृतिं प्राप्नोति । भा. ३।६।१।२.

ॐ प्रकृतौ तु स्वस्वच्छन्दाद् यथाक्रमं प्रतीयेत ।
५।१।८।१५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः औपशयर्थाः निर्वाणवशात्तदयः पूर्व-
गाम्नाताः, तत आग्रस्य उत्पन्नतदयः । यागक्रमे
पूर्वं आग्रस्य यागः, ततोऽग्नीषोमीयस्य । एवं सति किं
पूर्वं आग्रस्य धर्माः कर्तव्याः, उत यथापाठं इति
विचारे मुख्यक्रमानुसारेण उपशयज्ञानस्य धर्माः पूर्व
वर्तया इति प्राग् पूर्वेपाठं तुशब्देन निराकृत्य सिद्धान्त-
माह । प्रकृतौ पूर्णमासयोः अज्ञानानुष्ठानं यथाक्रमम्,
यथा पाठक्रमः तथा प्रतीयेत, तथा अनुष्ठानतः, पूर्व-
मग्नीषोमीयपुरोडाशस्य पश्चात् उपशयज्ञानस्यस्येति ।
स्वस्वच्छन्दाद् स्व. स्वीयः अन्नक्रमविपर्ययः शब्दः वस्य
तादृशत्वाद् । अन्नक्रमपाठस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाद् इत्यर्थः ।
तथा च पाठक्रमेण प्रारभेन मुख्यक्रमस्य यागः इति
भावः । के.

● प्रकृतौ धर्मा यद्द्वारा इत्याः, तद्द्वारात् पिड्यो
नान्यद्वार । भा. ३।८।१६।११. ● प्रकृतौ निराकृत्यो-
भूता धर्माः विकृतीर्गमिष्यन्ति । वा. ३।३।७।१४ पृ.
८३३. ● प्रकृतौ धर्मास्तु ससरेण कर्तव्यं उपशयनदुष्टयं
प्रवक्तुम् — आग्रस्य-पद-मन्त्र-सूत्रोपद्वयः । दुप्य.
१०।३।११२५. ● प्रकृतौ प्रथमो विघ्नतः विकृतौ
तु आनुमानिकः । नामधेयं पुनर्विकृतायपि प्रथमम् ।
प्रथमं चानुमानाद् कथितं । भा. ७।४।३।१५.
● प्रकृतौ यत्र पाठादिप्रमाणः क्रमः तत्र तद-
वर्गान्तरं तत्तदार्थः कार्यं इति निरिच्छैव वाक्य-
रूपतया, मुख्यक्रमे तु व्ययगतं धर्मिशाहकप्रमाणवलाद्य
आयप्रमाणधर्मानन्तरे उत्तरप्रमाणधर्मा अनुप्रेयाः इत्येव
नल्पन्तम्, न तु विधिस्य न वा आमेरत्वादिप्रवेयः ।
अतः आतिरेयिनश्चातविशेषे एव मुख्यक्रमादेशैर्बोध्यम् ।
भाट्ट. ५।१।१०. ● प्रकृतौ यथोक्तसिद्धनमर्थानां
सथोक्तस्या ततो तत्प्रकृतित्वात्सर्वं ज्ञानार्थं ज्ञान्' (५।३।
११) इत्यधिकृत्ये ' अथये हुपं निर्वापामि ' श्रीदीणा
मेधं शुभमस्वमानः' इति श्रीप्राग्मिशाब्दी क्रमदेवताऽ-
न्तरुक्त्याया विकृतौ उक्तौ अन्वौ यो इति निर्णयार्थं
(संदिग्धं पूर्वपक्षविरात इत्युक्तस्यान्यथाः ।) किं अर्थ-

प्रकृतानवत् शब्दस्वरूपमपि निषेधितं न वा इति संदिग्ध
शब्दस्वरूपानादरे समाम्नातानर्थक्यापत्तौ औत्पत्तिक-
समाप्तायावगतशब्दस्वरूपमनतिक्रम्य अर्थान् यच्चनं
अभिधानं प्रकृतान्वयि इति कृत्वा उत्तरस्यामपि ततो
विकृतिविस्तारे तथाभूतं अतिकृत्यैव शब्दस्वरूपं प्रयोक्त-
व्यम्, प्रकृतितदर्थस्यैव शब्दस्वरूपस्य प्रकृतित्वच्छब्देन
विनियुक्तदत्तं इति ' प्रकृतौ यथोक्तविवचनमर्थानां
तयोत्तरस्या ततो तत्प्रकृतित्वात् ' इति सूत्रवचनेन
पूर्वपक्षयित्वा क्रमेणमेवार्थप्रकाशनेदेशेन विहिताना
मन्यथा प्रधानव्यवर्तित्वेन प्रकृतौ इतिकृत्वा च अर्थ-
प्रकाशनेनिरपेक्षशब्दादायोगात्, विकृते च स्वर्णीयता-
द्यर्थे अग्नीषोमादिशब्दानां प्रकृतान्तरव्यवर्तित्वात्
तत्तमर्थव्यवधानेन विकृतौ मन्त्रोक्तार्थं युक्तं इति ' अर्थे
च अर्थात्त्वात् ' इत्युक्तपक्षवचने सिद्धान्तविधत्ते । सु.
पृ. २८०.

ॐ प्रकृतौ यथोक्तविचयचतमर्थानां तयोत्तरस्यां
ततो तत्प्रकृतित्वात्सर्वं चकार्यत्वात् । ९।३।१।१॥
' ऐन्द्राग्रेकादशकपालं निर्वपेत् प्रशापाम.' इत्या-
ज्ञातम्, प्रकृतौ च ' अथये हुपं निर्वापामि ' इति निर्वाप-
म वः । स ऐन्द्राग्रे चोदयेन प्रातः । स किं ऐन्द्राग्रे अदि-
कारेण प्रयोक्तव्यः, उत ' इन्द्राग्निष्यां हुपं निर्वापामि '
इत्युदेन प्रयोक्तव्यं इति विचारः । तथा ' इन्द्राय मद्यवते
नैराग्नेकादशकपालं निर्वपेत् ' इत्याम्नातम् । प्रकृतौ च
' रथेन ते... श्रीदीणा मेधं शुभमस्वमानः ' इति मन्त्रः
पठ्यते । स किं मद्यवतीये अविकारेण प्रयोक्तव्यः, उत
' श्रीदीणा मेधं शुभमस्वमानः ' इति रुदेन प्रयोक्तव्यः
इति विचारः । तत्र ' तद्यजुतिवात् ' इत्युदेन सूत्रानेन
पूर्वपक्षमाह । यथा प्रकृतौ अर्थानां अग्नीषोमादीनां
उत्पत्तिवचनं उत्तरतो यच्चनं शब्दपाठः तथा उत्तरस्या
ततो विकृतेः प्रकृतौ स्यात् । यथा प्रकृतौ पठितं तथैव
विकृतायपि पठनीयं विनाशमप्युक्तम् । तद्व्यतिरिक्त्यात्
तद्व्यतिरिक्त्यात् दर्शपूर्णमासप्रकृतिसंज्ञात् ऐन्द्राग्नी-
नाम् । प्रकृतित्वात् विकृतौ कर्तव्यम् । तस्मात्तद्व्यतिः इति
पूर्वः पक्षः । अथ तुगाद्व्यानयोः चतुश्चनेन पूर्वपक्षं
व्यावर्तयति । अर्थे ऐन्द्राग्रेतिरूपे अग्निपरिचरस्य

निर्वापमन्त्रस्य अकार्णत्वात् अविद्यमानं कार्यं यस्मै सः अकार्यः । तस्य भावः अकार्यत्वम् । अग्निपदस्य ऐन्द्राग्रे फलं नास्ति । अदृष्टकल्पात् प्रत्येतत् । एव व्रीहियदेऽपि ईदृश्यम् । तस्मात् अग्निपदे व्रीहियदे चोदः कर्तव्यः इति सिद्धान्तः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । अस्मिन्नर्थे लिङ्गस्य दर्शनं भवति । ' न मात्रा वक्षते न पिता, न भ्राता, न सखा ' इति अग्निगुणैपयिष्य निरुपेधवचनं पञ्चगुणविषयकम् । प्रत्यर्थं च मात्रा पितरं भ्रातरं वा उपमानं परेषाम् । तस्मात् नार्थवृद्धिप्रतिषेधोऽयम् । किन्तु शब्दवृद्धिप्रतिषेधोऽयम् । मात्रैः मात्राः पितरैः पितरः भ्रातरैः भ्रातरः इति शब्दवृद्धिं प्रतिषेधति । तथा च ऊहनिषेधोऽन युक्तः । अतोऽवगम्यते अन्ये शब्दा उच्यन्ते इति । तस्मात् निर्वापमन्त्रे, ' व्रीहीणां मेघ ' इत्यादौ च ऊहो भवतीति सिद्धान्तः । त्रिच ' विक्षेपा देवाना उद्याणा वपाना मेदशोऽनुवृष्टि ' इति ऊहिवाना पदानाहुकारणं ऊहे लिङ्गम् ।

[इत उक्तरं तृतीयं सूत्रं अन्तर्यामिणीत्वान् अप्यत्र पठितम्, नात्र ।]

अधिकारमेकेऽनापत्त्वात् । ४ ॥

पूर्वपद्यमाह । एके व्याख्यायाः अधिकार विकारस्य ऊहस्य अभावः मन्यन्ते । अनापत्त्वात् ऊहितस्य पदस्य आर्पणत्वामवात् वैदिकत्वामावात् ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ५ ॥

प्राहुतमन्त्रे ऊहो न कर्तव्ये विहृतौ इत्यत्र लिङ्ग दृश्यते । आग्नेये वैकृते पशौ ' अग्नेये छागस्य वपाना मेदशोऽनुवृष्टि ' इति पद्यते । ऊहपद्ये नैतत् विधातयं भवति । विधानं तु विद्यते, तेन अग्रहः सिद्धो भवति । त्रिच, अग्नीषोमीये पशौ श्रुते ' अग्नेर् यूपमुपसृष्टौ एव ते वायो इति ब्रूयात्, यदि द्वौ एतौ ते वायू इति, यदि धृष्टु एते ते वायव इति ' । यदि ऊहो भवेत् एतदपि न विधातयम्, प्राप्तत्वात् । विधानं तु विद्यते, तस्मात् ऊहः इति पूर्वपद्यः ।

विकारो वा तदुक्तो हेतुः । ६ ॥

विहृतौ ऊहो न कर्तव्यः इति पूर्वपद्यं वाशब्दो व्याख्यानं भवति । विकारः ऊहः स्वादेयः । तत् तत्र भक्षित्वा अर्थे ऊहः कर्तव्य इत्यत्र हेतुः उक्तः ' अर्थे चाकार्यत्वात् ' (५।३।१।१) इति । चोदनी मन्त्रार्थमनुस्यूते न मन्त्राश्चरामि । अर्थपरणी हि तानि, न खलुपथानामि । तस्मात् ऊहः कर्तव्यः इति सिद्धान्तः ।

लिङ्गं मन्त्रचिन्तीर्षायाम् । ७ ॥

ऊहो नास्तीत्यत्र पूर्वपक्षिणा यत् लिङ्गमुच्यते ' अग्नेये छागस्य वपाना मेदशोऽनुवृष्टि ' इति विधानमिति, तत् मन्त्रचिन्तीर्षायाम् तस्य पदसमुदायस्य मन्त्रचिन्तीर्षायाम् । अन्वया ऊहितस्य मन्त्रं न त्वात् । तत्रच न वेन अनूहसिद्धिः ।

नियमो घोभयभागीत्यात् । ८ ॥

उहाम्भावे पूर्वपक्षिणा यदत्र लिङ्गमुच्यते ' एव ते वायो एतौ ते वायू एते ते वायवः ' इति, स नियमः क्रियते । अन्यथा यूपस्यार्थस्य उभयभागीत्वं स्यात् अग्नि यमेन तर्षेभ्यै । एकस्यः स्यात् । तस्मात् ' यदि एक यूपम्, यदि द्वौ, यदि त्रयम् ' इति तत्रतत्र मन्त्रविशेषस्य नियमः क्रियते । तत्रच तदपि उहाम्भावे न लिङ्गम् । तस्मात् निर्वापमन्त्रादौ विहृतौ ऊहः कर्तव्य इति सिद्धान्तः । के.

• ' प्रहृतौ वा द्विरुक्तत्वान् ' (' अद्विरुक्तत्वात् ' इत्यपि पाठः ३।६।१।२) इत्यधिकारो द्विरुक्तत्वदोषापत्तिः कालौघम्यं चेति सिद्धान्त-हेतुद्रव्यमुच्यते । तत् अन्वयान् यमिवावात् ' सतदशौ वै पञ्चपतित्तोद्योऽन्वायवः ' इति तदधिकारान्ते एव वार्तिकद्वयके प्रत्युदाहरणे प्राहुतद्व्याप्यतीक्ष्णाननेश्वरत्वात् प्रातिकाल्येषाम्भावेऽप्युक्तवैशतिदेशाम्या प्राप्तौ दिव-कृताप्रवृत्तः अस्त्येव । तथा फलमग्ने सोमसाधनविष्ये उच्यमाने विहृतिस्त्रस्य उभयवाद्यसिद्धत्वेन दिवकृतोद्गा-वनायोग्यात्, नियमिष्ये प्रवृत्ते, नैमित्तिकविष्येस्तु पश्यात् प्रवृत्तेः प्रातिकाल्येऽप्यमस्त्येव । तेन ' नैमित्तिक-कृतुत्वत्वाद्समानविधानं स्यात् ' इति शोभवर्षसंज्ञान-विश्याधिकरणे (३।६।१।३।६) ' अग्निव नैमित्तिकः

फलत्वमतः न भोमयर्मात् प्रगीष्यति तत्र धर्माः साधारणाः सन्तो द्विरुक्ता इत्युच्येत्' इति प्रमेने सापानविधौ द्विरुक्तप्रकृतप्रतिषेधान् भाष्यकारेण उपेक्षयमेवेति ।

ननु 'सप्तदशो वै प्रजापतिः' इत्यत्र द्विरुक्तत्वमसौ सति सामानविध्ययोगात् कथं प्रत्युदाहरणं चातिरुक्ता उक्तम् । उच्यते । तदर्थेद्याह्लादाविष्य अजननकं स्वपरिहास्य 'प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात्' इत्यधिकरणपूर्वपक्षयोगेन कथं । पणतादावपि एवमेव तदुदाहरणम् । अतश्च प्रातिमहावैषम्यमेव अत्र मुख्यो हेतुः सिद्धान्तसिद्धेः । द्विरुक्तत्वप्रसक्तु अम्युच्यते हेतुत्वे । अन्यथा हि सशय एव स्वान् । किमतिदेशाम्युपगमेन द्विरुक्तत्वात्प्रत्ययानर्थक्यं परिहृतं यत्, किंवा अतिदेशेन प्राप्स्यमानस्यापि पणताऽऽदेः पूर्वपक्षप्रयोजनकप्रपञ्चिक्तनिर्देशाम्युपगमेन प्राप्स्यमानस्यापि अनर्थक्यं इति उद्दिष्ट एव दुष्परिहृतः स्यात् । अम्युपगमे हि तत्र शक्त्याः अतिदेशादिगन्धप्रमाणान्तरप्राप्स्यमानस्यापि अर्थस्य पुनर्निधि प्रयोजनविशेषेण अत्रेदमभ्यादौ 'तनुकथ्येन' इत्यादिना । गणनायमे च आनयोऽदौ । वेदत्रयव्यवहाराविधिना भागधर्मत्वात् प्राप्स्यमानायाः ऐन्द्रकथनाप्रतायाः । तथा वर्धयन्ताञ्जनायामपि विद्वांसु प्राप्स्यमानस्य मन्त्रस्य । तथा ज्योतिष्टोमादौ नार्थक्यान्प्राप्तस्य स्वर्गवर्तव्यस्य । एवं आग्रमेनार्थक्यादेन विधिय आशेषव्यमानस्यापि प्राप्तस्य । एवमनापि । तस्मात् प्रातिकालवैषम्यमेव संशयापनवाय उपास्यम् 'प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात्' इत्यत्र इति निष्कर्षः ।

अथ एतादधिकरणप्रयोजनं न मुख्यं इत्यतोऽपि धीयते । परमि 'कोऽर्थः सामानाधिक्ये चेद् गुणकाम् अर्णनम्' इति अन्यथोक्तम्, तथापि तद् चयनादिक्रियायामेव युज्यते तदाभितलुणकामसंभवात् । पणताऽऽदिजालेस्तु अत्रियारत्वेन तदाभितलुणकामो न समन्विति । अतः प्रसङ्गान्तर वाच्यम् । तत्र 'पूर्वपक्षे पणतावैषम्यानुपदिष्टाविशेषेण तत्रेपे प्रकृतौ विद्वानौ च प्रापश्चित्तमम्यम्, सिद्धान्ते तु उपदिष्टातिदिपयोर्लेपे प्रापश्चित्तविशेषः' इति भवदेवः । तत्र । गहि उपदिष्टातिदिष्टयोर्लेपे प्रापश्चित्तविशेषः सापि आम्नातो

हरयेते । अतः प्रयोजनं वाच्यम् । तदुच्यते । नान्यपादावे (३।३।१) 'सर्वैर्केना क्रियते' इत्यादिस्वरस्य 'यदि प्रकृतौ यत् आतिमित्यात् भूः स्वादेति गाईरस्ये सुदुयात्' इत्यादिनैमित्तिकप्रयश्चित्तस्य च वेदवर्धनत्वमुक्तम् । ततो द्वितीयापि हरणे उत्पत्तिवेदनिगन्धनमिदमुक्तं इति पूर्वपक्षिते सिद्धान्तिनं विनिर्देशादिपिनिगन्धनमुक्तं ऋग्वेदादिना यत् रिपुच्यते तत्रोपेक्षत्वादि, तस्यैव कार्त्तौ प्रापश्चित्तमिति । तत्रय यानुर्वेदिकात् ज्योतिष्टोमात् तद्विद्वानौ, सामवेदिके रथेने वा वंशणीयादौषधः स्वाङ्गविशिष्टा अतिदिष्टाः, तावपि वा जुहुः, तनानि पणता अत्यपूर्वपक्षे यानुर्वेदिकविधिविनिर्णयका, इति तदुपेपे यानुर्वेदिकाङ्गप्रापश्चित्तकार्यम्, सिद्धान्ते तु तस्याः प्रकृतौ यानुर्वेदिकविधिविनिर्णयकेऽपि रथेने सामवेदिनातिदेशादिपिनिगन्धनत्वात्तन्वैदिकाङ्गप्रापश्चित्तम् । न च ऊहादीना अनाम्नादमन्त्रत्वमिव (२।१।१। ३४) अतिदेशात्प्रावेदत्वम् । ऊहपरतान्मा अमन्त्रत्वं इत्यनेन हीदमुक्तम् । अवदानादिविधौ इवादिपदत्वात्, विश्वामिदावौ फरमववत्, सौरीरौ अतिदेशवत्, ऊहावेरपि भुवाःप्रापश्चित्तकल्पस्य 'अर्थादा ऋत्वेनैकदेशत्वात्' (२।१।१।४।२५) इति वेदेकदेशत्वोक्तेः वेदवाच्युपगमेऽपि मन्त्रो वाङ्मण इत्युक्त द्वैराद्य प्रत्यक्षवेदस्यैव, न कल्पस्य इति प्रयत्नात् वक्तु एतदधिकरणम् (२।१।१।३४) इति । बाल पृ. १०४-१०६. * 'प्रकृतौ वा०' तत्र द्विपक्षत्वात्, अत्रिपक्षत्वादा म्म इति सूत्रम् । वा. ३।१।१।२, * किमाहवनी-यादवः प्रकृत्यां, आगोस्विन् सर्वापौ इति सशये 'तत् प्रकृत्यां यथाऽन्वेऽनारण्यवादाः' 'प्रकृतौ वा०' इति पूर्वपक्षे । ३।३।१।२९ पृ. ११०४, * 'तत्राहवनीयेन सहेनास्तातिदेशत् । प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिशय निश्चयो भवेत् ॥' ३।३।१।२९, * प्रतिषेधः प्रातिमहापेक्षित्वात् उपदेशमसिद्धेयं वा अनाहस्य उभयस्यापि (प्रकृतौ विद्वानौ च) प्रवर्तते । शक्यं तु इह वक्तुम् 'प्रकृतौ वा०' इति । ३।३।१।३। ३३ पृ. ८०८-८०९, * स च (प्रवर्धयः) 'प्रकृतौ वा०' इत्येवं ज्योतिष्टोमं गच्छति । ३।३।१।३।३२.

॥ प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात् इति न्यायः अना-
रम्भवीतनाम् । साहस्री. ८६५.

● 'प्रकृतौ वा०' इति न्यायेन सर्वप्राणिद्रव्यरू-
पायप्रकृतिभ्रूमीयोमीयपर चिन्तनम् । पूर्वपक्षः । कौ.
१।४।३।३ पृ. १७६. ● अनारम्भाधीनवेऽपि अपमि-
चरितकृतत्ववाभिः उपरिदिः वाक्चकृतान्वयेन कृत-
त्वपं प्रहास्य 'प्रकृतौ वा०' इति न्यायेन ज्योतिष्टोमे
गमनम् । सु. पृ. १३१०. ● 'पुरस्तादुपसदा
प्रथमं प्रकृति' इति वाक्यपर्येव 'प्रकृतौ वा०'
इति न्यायेन प्रथमस्य प्रकृतिगामिनासिद्धिः । सोम.
३।३।१२. ● प्रथमस्य निषेधस्येऽपि 'प्रकृतौ
वा०' इत्यनेन न्यायेन विकृतिनिषेधत्वयोगान् प्रकृति
मात्रविषयत्वात्वातिः (इति आक्षेपरूप्य.) ।
सु. पृ. १३१०. ● प्राणिगामाद्यङ्घ्रिनी चिन्त-
नीत्वे 'प्रकृतौ वा०' इत्यनेन न्यायेन सर्वप्राणियाग-
परप्रकृतिभ्रूमीयोमीयस्य चकृतः । पूर्वपक्षे । वा. १।४
२।३ पृ. ३२८. ● 'विश्वजित् सर्वपृष्ठे अहीत वाः
(अत्रिप्राण्यः) अप्यग्निष्टोमे' इत्यत्र सर्वमानोऽग्नि-
ष्टोमस्य. 'प्रकृतौ वा०' इति न्यायेन प्रकृत्यग्निष्टोम-
स्यः । संकर्ष. ३।३।२. ● वैदिकस्य गुणविधेर्विषय-
पेक्षाया वैदिकत्वसामान्येन बुद्धिसत्त्वान् वैदिकशोरेव
आलम्भनिर्वाणेषोर्विषयत्वात्वातिः 'प्रकृतौ वा०' इत्यनेन
न्यायेन प्राङ्गालम्भनिर्वाणविषयैव अत्रायति । सु.
पृ. १२५. ● अग्निष्टोमस्य 'प्रकृतौ वा०' इति
न्यायान् ज्योतिष्टोमे एव प्रकृत्ययोगात् तदुपस्था-
कृतोत्पत्तिः । कौ. २।३।१०।२९ पृ. ६८. ● अत्र
रम्भाधीनत्वान् प्रथमस्य प्रकृतौ निहितस्य सत्. अति-
देशेन विकृत्यस्यैव उपसदा प्रातिषिद्धेः अद्विरुक्तत्वमात्र
'प्रकृतौ वा०' इति न्यायान् ज्योतिष्टोमे एतेषुपसदा सह
विधान युक्तम् । कल्पतरु. ३।३।१।४।१५ अन्. पृ.
७८७. ● सत्य सामान्यतः प्रकृतौपत्वनगमनम्, तस्य
किं प्रकृतौपत्वं इत्यपेक्षायाम् 'प्रकृतौ वा०' इति
न्यायान् प्रकृत्यर्थत्वात्, आधानेन तु अस्मिन्मात्रस्येव-
त्वात् प्रकृतौपत्वेनेन नास्ति इति नास्य प्रकृतिगामित्वम् ।
सोम. ३।६।५. ● अथवा सर्वप्राणानुपसदेन गुणविधा-

नात् नान (' चिन्तय यवेत पशुजानः ' इत्यादी)
'प्रकृतौ वा०' इति न्यायप्राप्तिः । अतिदेशात् पूर्व-
मुपदेशप्रकृतौ अतिदेशस्यैव अकल्पनेन द्विरुक्तत्वाभावात् ।
कौ. १।४।३।३ पृ. १७६. ● प्रकृतौ विकृतौ उभय-
भिन्ने च कर्मणि समानविधानो निषेधो यथा 'द्युजान्मतेः
ऋषनीतेः कर्म कुर्वन् पतयथः ।' इति बुधानिषेधः । बाल.
पृ. ३५, ● प्रकृतौ वैकल्पिकयोः वृहद्वयतयोः अष्टधार्पयोः
अन्यतरस्य कृत्वि विकृतौ नियमः, अप्य नियमविधिः
अष्टधार्पः । पृ. २५, ● प्रकृतौ वैकल्पिकश्रवणकर्मस्येव
वाजपेयगुणविधिनस्ये यज्ञै कर्मस्वरूपम्, उद्देशत्वोपा-
देयत्वरूपम्, गुणप्रधानत्वरूपम्, विधेयत्वानुवाचकत्वं
चेति । पृ. १८१. ● प्रकृतौ (दर्शपूर्णमासयोः) स्वाहा-
कारस्य अर्थवत्त्वं नास्तिहोमेषु पार्वणहोमयोश्च 'पूर्ण-
मासस्य सुपक्षे स्वाहा' इति । भा. ८।४।१।१५.
● प्रकृत्योः प्रधानप्रसङ्गो यथा- कान्येनाग्निष्टोमे
नित्याग्निष्टोमस्य प्रसङ्गः । बाल. पृ. १४९.
● प्रकृत्यर्थं नैमित्तिकं कामिनेनीसहस्रश्यादि ।
३।६।३।१०. ● प्रकृत्यर्थः अनारम्भविधिः । ३।६।
३।१-८. ● प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थे अन्यतः स्युष्पत्ति-
विदः । रहस्य. पृ. ६०-६१.

॥ प्रकृत्यर्थत्वात् पौर्णमास्या त्रिषेणम् । १११
३।१४।४५ ॥

यथाप्राणि जङ्गलीन् धारयित्कनीत्युक्तम् । तानि
किं पौर्णमास्या आरम्भे धारयित्कानि, उत अन्यापेय-
मारम्य इति विचारे पूर्वपक्षमाह । पौर्णमास्याः आरम्भ
पशुप्राणि त्रिषेण् धार्वाणि । प्रकृत्यर्थत्वात् अना-
रम्भोपत्तेन दर्शपूर्णमासार्थानि एवानि । पौर्णमास्या-
मेवायमुत्पत्तिः । तस्मात् पौर्णमासीमारम्य धारयित्कानि ।
अन्यापेयाद्वाऽविप्रतिषेधान् तानि धारये-
न्मरपस्यानिमित्तत्वान् । ४६ ॥

न पौर्णमासीमारम्य धारणं किन्तु अन्यापेयादारम्य
तानि धारयेत् । एव सति मरपस्य अनिमित्तत्वात्
यानिपत्तत्वात् प्राक् पौर्णमास्याः मरणेऽपि अत्रिजति-
पेयात् धारणस्यस्मरपेयाभावेन विप्रतिषेधाभावात् ।
यद्यपि प्राणि पौर्णमास्यादुपपन्नं तत्रापि चोदकेन

अन्वादेशे यस्मान्नेष्टियु प्रस्तानि भवन्ति । तस्मात्
अन्वादेशेभ्योऽपि यस्मान्नाभ्ये यस्मान्नाभ्ये इति सिद्धान्तः । कै.

● प्रकृतिगतः आरदुपकारकक्रियानिषेधो यथा ' न
प्रथमश्वे प्रदुःक्यात् ' । बाल, पृ. २५. ● प्रकृति-
गतानां कार्यकृदमंशानामेव विकृतौ अतिदेशः । पि.
१।८।१७. ● प्रकृतिगतानां गुणकामानां विकृतौ नाति-
देशः । ८।१।१४।२३-२५.

● प्रकृतिगतप्रतिपत्तिनिषेधो यथा 'अभिहो-
नहृष्याश्च लेहः' इति कश्चै निषेधः । बाल, पृ. ३६.

● प्रकृतिगतप्रतिपत्तिव्यतिरिक्तद्वयार्थसंनि-
पात्तिनिषेधो यथा अभिहोन्होमे हुते 'अभि-
मुपविष्टे' इति विधानं 'तन्मानोपतिष्ठेत्' इति शत-
षो द्वाप्याग्निषेधककर्मनिपात्युपस्थाननिषेधः । बाल,
पृ. ३६.

● प्रकृतिगतसंनिपत्तोपकारकद्वयार्थ-क्रियानिषेधो
यथा 'मधुर्के च घोमे च अन्वु प्राणहुतीषु च ।
नोच्छ्रो भवति दिवाः' इति । अत्र आचमननिषेधः ।
वाट, पृ. ३६.

● प्रकृतिगतसाधिवेन्यादिगमुदापत्य एकदेशो एव
विकृतौ विहिते अशिक्षना लोपः कर्तव्यः । स च
अन्वयानामेवाधिष्ठानम्, न प्रथमादीनाम् । अयमेव
एवात्प्रत्ययः, अन्यत्रोपधिकरणं च । १०।५।१।
१-६.

● प्रकृतिगतहृष्यिर्वाचः लोभं च यौ चकृद्व्याच्यौ-
दनेन । १०।१।१०।३६-४६.

● प्रकृतिगतोऽपि अन्वयानोत्तरव्ययं अप्राप्ते, पुरो-
दाशोद्यद्रेडामस्योत्तरमेव पिदलेपनीकरणाहोमी । भाट्ट,
५।१।१५.

● प्रकृतिगतद्वैवावर्णयैव निपासकान्तरभावे निपा-
सकत्वाद्वाक्यत्वं वाच्यं सन्धीयस्य प्रमाणमुपाकरणम्,
तदुत्तर देशस्य, तदुत्तरमनुबन्धनम् । भाट्ट, ५।१।६.

● 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह द्रूतः' इत्यनुशासनं
संबन्धवामान्याभिप्रायकार । कौ. १।५।६।६ पृ. २।९.

● 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह द्रूतः' इत्यनुशासनेन
प्रत्ययानां निषेधेन प्रकृत्यर्थवित्त्वार्थयोश्चत्वावगतेः

('घोमेन यजेत्' इत्यादौ) शुद्धमन्वाविधानानुपपत्तिः ।

यस्तुतो धात्वर्थविकृतेभ्योऽपि धात्वर्थव-
च्छेदस्य प्रमाणान्तरप्रसत्त्वात् विशेष्यमात्रादे विधिपक्षेप-
पत्तेः । (इदं पूर्वपक्षे) । २।१।२।१ पृ. १३८. ● 'प्रकृति-
प्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह द्रूतः' इत्याचार्योपदेशात् कर्ता

शब्दार्थः कर्म चेत्यवगम्यते । क्तरि शब्, कर्मणि यक्
इति प्रत्ययार्थं कर्तारं कर्मं च समाप्ततत्त्वाच्चार्याः ।
तस्माच्छब्दार्थः कर्ता कर्म चेति । उच्यते । नाचार्य-
वचनात् सश्वश्ववचनात् वा शब्दार्थो भवति । प्रत्यापादौ
गम्यते । अनुष्ठेया च क्रिया प्रतीजा सर्वा क्तराणि

प्रत्यापयति इत्यवगतमेतत् । भा. ३।५।५।२३ पृ.
१२२-१२३ । यद्यपि कर्ता शब्दार्थः इत्येवमाचार्या
वदन्तुः, तथापि क्तरिपयदन्वयवदन्तो वादतंभ्या भनेयुः ।
ते तु नैव तथा वदन्ति (अन्यसदमिप्राप्तौ वर्गनीयः
श्लेषः) । वा. पृ. १२२. ● 'प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह
द्रूतः' इति स्मृत्यनुशासनात् धात्वर्थे भावार्थोपपत्तिः ।

मु. पृ. ५८४. ● 'प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह द्रूतः' ।
प्रकृतिः स्वार्थं प्रत्ययार्थविशेषणत्वेनोपनयति इति प्रत्ययेन
सह तदर्थमाह्वयार्थः । स चोक्तसिद्धयर्थं निश्चिते एवार्थे

प्रत्ययो यत् प्रमुच्यते, तत् पूर्वतरविज्ञातप्रकृत्यर्थविशेष-
णत्वात् । नामन्यार्थ, पृ. १२. ● 'दक्ष जुहोति' ।
द्विहोत्संभोगस्य अत्र 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह
द्रूतः' इति विशेषानुशासनश्लेन पदार्थविषया भनेऽपि

सर्वगम्यार्थत्वात् तस्य तत्तात्पर्यकत्वाभावात् न त्वंत्तद्व-
त्त्वम् । कौ. १।५।१५।२९ पृ. २९५. ● नहि अत्र
('घोमेन यजेत्' इत्यादौ) सर्वगः अन्वयसर्वकम्
संज्ञाविषया भावते 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह द्रूतः'
इति साहित्यव्ययसंज्ञायां अनुशासनवैधर्म्यपत्तेः । अपि तु

पदार्थविषयेव वाक्ये निरुत्तरव्यञ्जनं वा । (इदं पूर्व-
पक्षे) । २।१।२।१ पृ. ६. ● यत् 'प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्य-
यार्थं सह द्रूतः' इति, तत् कर्मनिमित्तेषु नामन्यदेशु

वाचको तावक इत्येवमादिषु । आरच्यते तु न कर्ता, न
क्रिया प्रधानतः, किं तर्हि । भाव्यप्रधानमप्युदात्तम् । भा.
१।१।५।२४. ● 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह द्रूतः'
तद्योस्तु अत्ययः प्राधान्येन' इति साहित्यः । वि.

३।४।८. * 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः तयोः प्रत्ययस्तु प्राधान्येन' इति स्मृत्यैव प्रकृत्यर्थनिरूपितप्रत्ययार्थ-प्राधान्यस्य सुवर्षधाधारण्येन सिद्धिः । १८२५ पृ ३८.

* 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन' इति स्मृत्या प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यगततेः (विशेषतया च इति पाठः) कथं प्रकृत्यर्थस्य व्यापारस्य विरोधता इति न च शक्यम् । 'भावप्रधानमाख्यावाप्तम्' इति निरुक्तस्मृत्या भावसंबन्धव्यापारस्य प्राधान्यावधानेः, तस्य च 'धातुर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते' इति वैयाकरणस्मृत्या धातुधातुत्वान्नगते । विशेषस्मृत्यनुसारेण सामान्यरूपायाः प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेः शुभादिभिषयत्वेन व्याख्यानत्वात् । वस्तुतस्तु नेनं प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतिः प्रत्ययार्थवाचकत्वेन प्राधान्यनिर्णयित्री, लिङ्गभेदादेः प्रत्ययार्थत्वेऽपि प्राधान्यनिर्णयिणी । नास्ति प्रधानस्य सतः प्रत्ययार्थव्यतिरेकपरा, 'सर्वप्रधानानि नामानि' इति स्मृत्या लिङ्गसत्त्वादीन् प्रति प्रधानस्यपि प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थत्वात्मात्वात् । किन्तु यत्र प्रमाणान्तरेण सुवर्षस्य कण्ठत्वादेः प्रातिपदिकार्थं प्रति प्राधान्यं प्रतिद्वयम्, तदनुवादमात्रनियमस्मृतिः इति नाम्नः व्यापारस्य धातुवर्षत्वेऽपि विरोधताप्रतिबन्धः ।

कौ. २।१।२।५ पृ. १६, * प्रातिपदिकार्थः प्रधानभूते कर्त्तृरूपे प्रत्ययार्थे अन्वेति, 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन' इति स्मृत्या प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यावगात्मात् । सामान्यस्मृतिरप्येव प्रमाणान्तरेणानुसारात् कारकादितिष्यैव न तु सत्त्वविशेषात् । अत्रापि प्रातिपदिकार्थस्य सत्त्वमाख्याऽनुसारेण । २।१।२।५ पृ. ३०.

* 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन' इति आचार्याणां प्रत्ययार्थं प्राधान्योपदेशः । सु पृ. १४१७, * 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन' इति प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतिः । पृ. १०१४, * 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन' इति प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेः कर्त्तृरूपत्वादेः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यावगात्वात् प्रत्ययार्थः प्रधानमेव इति नियमाधीनोऽपि

प्रत्ययार्थ एव प्रधान इति नियमोपपत्तिः । पृ. ५६६,

* 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन' इति सामान्यस्मृतेः 'भाष्यप्रधानमाख्यावाप्तम्' इति विशेषस्मृत्या बाधात् भावनायाः एव प्राधान्यात् प्रत्ययार्थता युक्ता । (इति चेत् उच्यते) धातुवर्षातिरिक्तायाः भावनायाः स्वरूपेणैव सिद्धायाः प्राधान्यप्रत्ययार्थत्वयोः दूर्येन्यारितत्वात् 'धातुवर्षः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते' इति भावसंबन्धस्य स्वतन्त्रधातुवर्षवाचिल्लस्मृतेः विशेषस्मृतिवलेन प्रकृतिप्रत्ययार्थप्राधान्यविषयमन्युपगम्य कर्त्तृविशिष्टयागासमिधानं युक्तम्, न तु भावप्राधान्यपरैव स्मृतिः इति । पृ. ५४७, * 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन' इति कारणं आख्यातेऽपि अपवादामाशङ्क्यर्थम् । पृ. १३७६.

* आख्यातत्वाच्चैव भावना, न धातुधातुत्व, प्राधान्येन प्रतीयमानस्य व्यापारस्य धातुवर्षतायाः 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, तयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यम्' इति न्यायविरुद्धत्वात् । इति मीमांसकः । भूषणसारः धातुवर्षनिर्णये अष्टमस्कारिकवतरणम् ।

* 'प्रकृतिप्रत्ययौ ब्रूतः प्राधान्येन सहेति यत् । मेदेनैवमिधाने हि प्राधान्यं तत् तयोच्यते ॥ स्यात्केल उभयोर्वाच्यं प्रत्ययार्थः कथं भवेत् । व्यपदिश्येत नैकेन कथं उभयोरथौ ॥ सर्वदा तुच्यते यस्मात् प्रकृत्यर्थस्य चर्जनं । तेनासत्त्वमयोरर्थः प्रयोजनतोदितः ॥ याऽन्याऽवयवशक्तित्वा शक्तिः का चित् पदाशया । विशते यत एकस्माद्विशिष्टार्थगतितेनेत् ॥' इति । उन्ने प्रकृतिप्रत्ययोरपि अन्वितामिधानस्य निरस्तत्वात्तदनुसंधमेव स्वार्थं प्रयोजे वदति इत्यावाहात् । सु. पृ. ७०७-७०८.

* 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः, तयोः प्रत्ययः प्राधान्येन' इत्युक्तत्वेन प्रधानार्थत्वात्प्रत्ययप्रत्ययैव प्राधान्यम् । अद्वैत. २।२९ (३०)।४१-४२.

* 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यम्' इति प्रत्ययार्थप्राधान्यस्योपदेशस्मृतेः 'भावप्रधानमाख्यावर्त' इति विशेषस्मृत्या बाधाः । किंच तस्याः प्रमाणान्तरसिद्धप्राधान्यानुवादकत्वं इति वैयाकरणाः । मणि पृ. १०५.

● 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहं भूतः' इत्यनुयाचनमात्र-
 चरत्तरुत्पन्नस्य पदार्थविषया माननिकमसम्, न
 तु सकृद्युक्तमान्यस्य । श्रौ. १।१।६।८ पृ. २२३.
 ● प्रकृतिप्रत्यययोः अन्यव्यतिरेकान्मा प्रत्येकं अर्थं
 प्रत्यायनशक्यत्वमिति । सु. पृ. ६८४. ● प्रकृति-
 प्रत्यययोः केरल्लोः प्रयोगसंभवः । वा. २।२।१।१
 पृ. ४६३. ● प्रकृतिप्रत्यययोः पौरुषपर्यन्तियमात् छव-
 प्रत्ययार्थानुपात्तोः धात्वर्थस्य अतुरज्जना सर्वत्राविशिष्टा ।
 सु. पृ. ७६९. ● प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थेनोपपत्तम् ।
 वा. २।२।१।१ पृ. ४६३. ● प्रकृतिप्रत्यययोः शक्ति-
 मेदान् पूर्वाभिहितेऽपि (वितोषणे) प्रत्ययेन वितोष्या
 मिधानं अविरहम् । ३।१।८।२।१ पृ. ७७७.
 ● प्रकृतिप्रत्यययोः स्वार्थमिधाने स्तुतेषाचारुच नित्य-
 विवक्षितकर्मणेन पूर्वप्रयुक्तप्रकृत्यर्थान्मात्रेण प्रतिपन्न्यु
 प्रत्ययान्तः समिपत्तु कृतानुबन्धमेव स्वार्थं यदस्ति, तन्मात्र
 यदास्ति प्रत्ययार्थः शुद्धो लभ्यते । २।२।१।२।२. ४६५.
 ● प्रकृतिप्रत्यययोः स्वार्थशुचयोरेव नेरुनपाद् अन्तराले
 संज्ञोऽवगम्यमानो भवति । २।२।१।२।३ पृ. ५३४.
 ● प्रकृतिप्रत्यययोः स्वार्थमिधातुत्वं अमिधानी
 श्रुतिः । ३।१।७।१।३ पृ. ७००. ● प्रकृतिप्रत्यययोर्हि
 प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यं इत्युक्तम् । शुद्धी. पृ. १३.
 ● प्रकृतिप्रत्ययान्पादधानसृष्टेः 'पदावकाशो-
 पायान् बहूनिच्छति सूर्यः । क्रमन्मूनाविरिक्तमवा-
 वाक्यश्रुतिस्मृतीः ॥' इति पदमेदावधारणोपायत्वेन
 दृष्टमात् । सु पृ. ८१३.
 ● प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्य-
 मिति न्यायः ॥ यथा औपमने वाक्क इत्यादी हि
 प्रत्ययार्थस्य अपत्यत्राविरुपस्य प्राधान्यं यातीत्यादि-
 किरान्वात्, एवमन्यथापि बोध्यम् । साहस्री. ६०.
 ● प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् प्रावि-
 शदिकं गौणमित्याचरते । वा. ३।७।१।१०. ● प्रकृति-
 प्रत्ययार्थयोर्भित्ताप्येवरेषि छन्दो पूरं प्रत्ययोधारणं
 (प्रत्ययोधारणम् प्राक्) प्रकृतेः स्वान् न भिन्नम्
 प्रत्यापिनं भवेत् । विशिष्टप्रमत्तौ तु तौ प्रत्यायतः ।
 उप्. १०।३।१।१।२.

● प्रकृतिप्रत्ययवाच्यः । 'शक्त्यः सर्वैश्वर्यानां
 नातुयोग्याः स्वभावतः । तेन नाना यदन्यार्थान् प्रकृति-
 प्रत्ययवाच्यः ॥' वा. २।१।१।१ पृ. ३७८.
 ● प्रकृतिप्रत्यययोर्भयाशुचित्तिलक्षणः वाक्यभेदः ।
 वाल. पृ. १८१.
 ● प्रकृतिप्रधानेन अङ्गस्य प्रकृतौ यथा कामेन
 अनावासाशब्देन यानाद्यङ्गभूतशब्दस्य । वाल. पृ. १५०.
 ● प्रकृतिप्रधानस्य स्वाङ्गविकृत्या सह प्रकृतान्गतत्वं
 यथा 'यस्योगं हविर्गतिमान्छन्दै र्देन्द्रं पञ्चरात्रवागोदरं
 निर्वापेत्' अत्र सान्प्रत्ययाङ्गभूतया अम्येवयागविकृति-
 भूतया इष्टया सह सान्प्रत्ययगतस्य तत्त्वम् । पृ. १४८.
 ● प्रकृतिप्राप्तत्वादित्वादेर्वैकृतौ दुम्बरत्वेन वाचः ।
 १०।७।१।८।११-६३.
 ● प्रकृतिप्राप्तद्वयदेवतादीनां विकृतानुपदिष्टद्वय-
 देवतादिभिर्वाचः । १०।७।२।७।१८-६०.
 ● प्रकृतिप्राप्तव्यवादीनां शोभारौद्रादौ विहितैः
 शुक्लादिरीक्षिभिः वाचः । १०।७।१।१६।४-७१.
 ● प्रकृतिमात्रोहः यथा 'सूर्याय शुभम्' इति । नात्र
 लिङ्गं यत्नं चोद्यते । वाल. पृ. १२६.
 ● प्रकृतिरूपं वैदिकं कर्म अमिहोपदर्शपूर्णमासादि ।
 वाल. पृ. ८५.
 ● प्रकृतिलिङ्गेन च विष्णुवितोष उक्तः
 'यस्य लिङ्गमर्थसंयोगात्' (८।१।२) इति । के.
 ● प्रकृतिलिङ्गयोरेव क्लेशे यथा 'अम्ये इष्टम्' इति
 प्रकृतौ । 'आदये इष्टम्' इति विकृतौ । वाल. पृ. १२७.
 ● 'प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्' (१०।४।१।१-२)
 इत्यधिकृत्ये नक्षत्रेण उपदिष्टानुपहोमाना अतिदिष्टानां
 नारिष्ठहोमाना च संयुक्तः उक्तः । वाल. पृ. १७७.
 ● प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्म संस्कारं
 विकृत्याधिकं स्यात् । १०।४।१।१॥
 नक्षत्रेषु 'अम्ये स्वाहा' इति नान्यः स्वाहा
 इत्यादय उरहोमा विहितः । नारिष्ठहोमाश्च प्रकृतेश्चोदक
 प्राताः । तत्र विकृतौ वृत्तिरावीष्टौ संस्कारं शक्तिरूपे
 अरुष्टविशेषगणितं कियते अनेन क्व नारिष्ठहोमममकं
 कर्म अधिकं स्यात् । उरहोमाः नारिष्ठहोमैः समुप्यन्ते

इत्यर्थः । कुतः ? प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् प्रकृतेः लिङ्गेन कार्येण संयोगात्वात् । तथा च प्राकृतकार्योपस्थापकान्तरसंयोगाभावात्प्रत्ययसंयोगादिलक्षणं नर्म संस्कार अदृश्यं प्राकृतादधिकं स्यात्, न तु वाच्य इति सिद्धान्तः ।

अथ द्वितीये वर्णके इदं सूत्रं पूर्वपक्षमन्वयेन व्याख्येयम् । नृणांशर्यसु स एव, नेबल उदाहरणानुहारिण, शब्दः मित्राः । एवम्, भाष्यम्— इदं प्राकृतं ' होमारोदं चर्चं निर्वैवत् कृष्णानां प्रीहीया अभिचरन् ' इति । तदेदं भूते ' शरमं बर्हिर्भवति ' इति । तत्र शरमः किं शरमय निरर्तते मेति । किं भ्रमम् ? उभयस्य प्रमाणव्यवहारात् चोदनेन कुक्षानाम् ' शरमं बर्हिः ' इति विशेषवाक्येन च शरम्य एवमुच्यते । इति पूर्वः पक्षः ।

अथ तृतीयं वर्णकम् । वाच्येय ' रपकोपेण माद्रेऽन्य स्तोत्रमुपाकरोति ' इति श्रुतम् । प्रकृतौ तु ' उगान्तर्पमिति दर्माया स्तोत्रमुपाकरोति ' इति श्रुतम् । अत्र उभयनुभयस्य निवर्तकं घोषो मन्मस्य निवर्तकः रयो दर्मायोः इति पूर्वः पक्षः । नृणांशर्यः स एव ।

चोदनालिङ्गासंयोगे तद्विधवारः प्रतीयेत प्रकृतिसंनिधानात् । २ ॥

ननु होमारोदचर्चो ' शरमं बर्हिर्भवति ' इति शरः कुक्षान् निरर्तयन्ति एव नक्षत्रेषु उपक्षेमाः नारिद्रहोमान् निरर्तयन्ति, इति चेत्, तत्र दृष्टान्तस्यप्यमाह । शरौ चोदनालिङ्गासंयोगे चोदनायां प्राकृतियौ अचभिवरितं यत् लिङ्गं वैदिकस्मृत्यापनर्हि शब्दः तत्संयोगे ' शरमं बर्हिः ' इत्यत्र तस्मिन् प्रकृतिसंनिधानात्प्रकृतियेषु चोदनालिङ्गासंयोगात् तद्विधवारः प्रातिगतश्चोदनालिङ्गः स्यात् प्रापितः । उगोमेपु तु नास्ति चोदनालिङ्गं इति न चोदनालिङ्गासंयोगे प्राकृतनालिङ्गासंयोगः । इति सिद्धान्तः ।

अथ द्वितीयं वर्णकम् । इदं सिद्धान्तमन्वयम् । अत्रार्थः प्रमाणव्यवहारे । विद्येयसु अस्ति हि तत्र प्रकृतिलिङ्गेन बर्हिः शब्देन संयोगः । तस्मात् प्राकृतस्य कुक्षानाम् निरर्तयति ।

अथ तृतीयं वर्णकम् । वाच्येय ' रपकोपेण माद्रेऽन्य स्तोत्रमुपाकरोति ' इति श्रुतम् । प्रकृतौ च ' उग-

वर्तभवमिति दर्माया स्तोत्रमुपाकरोति ' इति श्रुतम् । तत्र उभयं उभयस्य न निवर्तकं किन्तु रपसंबन्धी घोषः मन्मस्य दर्मायोश्च निवर्तकः । न चोपसृज्जो रयो वा रपभिन्नस्य घोषो वा । इति सिद्धान्तः । एवं द्वितीये तृतीये च वर्णके इदं सूत्रं सिद्धान्तसूत्रमेव, न प्रथमवर्णके इव शब्दानिरासद्वारा सिद्धान्तोपेक्षकम् । के ।

● प्रकृतिलिङ्गासंयोगानां ऊहः यथा ' अपो देवीः शुद्धाः स्य ' इति प्रोक्षणीयु प्रकृतौ, घृते प्रोक्षणे तु ' घृतं देव शुद्धमसि ' इति वाच्यं । घृ १२७० ।

● प्रकृतिलिङ्गासंयोगः प्रपञ्चदर्थनेन भवति । यथा ' नैवारश्चः ' इति । अत्रावे विधानेन वा भवति । यथा ' बर्हिः वृषभः पशुहः सतिष्ठते, मधु आशयेत् पूर्णं वा ' इति । विकारेण वा यथा ' नैर्हस्तः चक्रः नगत्-पूतानाम् ' इति । स्वशब्देन वा भवति, यथा ' परिषो पशु नियुञ्जीत ' इति । प्रतिषेधेन वा भवति, यथा ' न विरागिरेति ब्रूयात्, ऐर हृत्वोद्वेयम् ' इति । अनेन वा येन अपरागम्यते प्राकृतं कार्यं अमिनिर्वर्तयतीति । भा. १०।४।१।१ घृ. १९०७ ।

● प्रकृतियचनयोरेव ऊहो यथा ' अत्रये लुप्तम् ' इति प्रकृतौ ' विश्वेभ्यो देवेभ्यो लुप्तम् ' इति वैश्वदेवे चो । वाच्यं, घृ. १२७० ।

● प्रकृतियचनदुकरणां भवति इति न्यायः । प्रकृतिरथ परमात्मनेति पठते । अनुकरणं च उदरीकरणम् । यथा परमात्मसदृशा एव तद्वताश्च इति बोध्यमित्यन्यत्र विसारः । साहस्री. १९९ ।

● प्रकृतियत् कर्तव्यमिति न्यायः । ' यथा-न्यायम् ' इति पृथग्दर्शम् । अथ सुतोषिर्ना- ' यथाव्यर्थं प्रकृतियत् कर्तव्यं इति न्यायसिद्धम् ' इति । घृ. ५।४।७।२२ ।

● प्रकृतियत् । प्रीयदागमने तु गौरं परिहाडिः शक्तिः शंस्यमान्य. शब्दः परिपरीतः ' प्रकृतियत् ' इति । भा. ८।१।२।२ घृ. १९८५ ।

● प्रकृतियत्प्रकृतिः कर्तव्या इति न्यायः । अथ मारायाव्यवहारानां वैरतेजोताः । तस्मात् ' उग्रः पत्स्यती ' इति भाष्यद्वारा ' इ' यस्मिन् कर्णे

इति कर्त्तृयनोपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते वा प्रकृतिः, येनोपजीव्यते वा विकृतिः । ' प्रकृतिरिति कर्त्तृया ' इति भीमासनेर्षमस्मापि न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामहं वैयान्तरणः सम्प्रगिबन्नाति । साहस्री. ५९४.

● उक्त्याद्यः अग्निशोभन्य विकृतयः, विशेषस्यैव तत्र प्रथमोपदेशेन स्यादित्यत्वात् । अवशिष्टं तु सर्वमनुष्ठेयं ' प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तृया ' इति न्यायेन स्यात् । येप्रासा. १११ पृ. ५.

● प्रकृतिविकारयोः शास्त्रपरदर्शनम् । सु. पृ. ५७.

● जगत् ब्रह्मोपादानत्वेन न कुलधर्मतयोक्तम्, किन्तु प्रकृतिविकाराभेदम्यायेन अद्वैतसिद्धये । कल्पतरुः. पृ. ८७.

● प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिहा-
सिद्धिरवगम्यते । तथाहि ' येनाश्रुते भृतं भवति ' इति प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तेः कार्यकारणभेदप्रतिपादनपरि-
प्रतिज्ञेया सम्यक्ते । मृदादेः प्रकृतेः सन्नधात् पद्मदेः
विनासस्य स्वातिरेकः तास्विको भेदः न भवति इति
श्लो५५ न्यायः रीतिः अन्यथापि । आंभा. २।१।६ अष्ट.

● प्रकृतिविकारन्यायः । प्रकृतेः मृदादेः सना-
शात् पद्मदिर्विकारः यथा सत्पत्तो मित्रो न भवति एव-
मन्यथापि । प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेन समानार्थकः
अवं न्यायो दृश्यः । के

● प्रकृतिविकारभावो भेदं विना न युज्यते । सु.
पृ. ४०९. ● नहि ' दस्यम् ' इत्यत्र प्रकृतिविकार-
भावः । दस्यन्तर्गमिकाण्य यमरः । न च शास्त्रपरमं
दृश्या प्रकृतिविकृतिर्नोच्यते, नहि दक्षिणैकक दृष्ट्या बुन्द-
पिठक च प्रकृतिविकारभावोऽवगम्यते । भा. १।१।
६।१६.

● प्रकृतिविकारभारामाभेन (पुरोडाशरूपालेन
इति शब्दे) तदर्थ्यं समासायोगः । (पूर्वपक्षे) भाट्ट.
४।१।११.

● प्रकृतिविकृतयोः प्रधानत्वं धीते मृगम् । सावे
४ अन्तरायापत्तीशान्द्राश्रयिना एकदिनकर्त्तव्यतापत्तौ
इति देवादिना उक्तम् । बाट्ट. पृ. १४८.

● प्रकृतिविकृतयोः समानत्वन्त्रये विकृतिवन्त्रेण
प्रकृतेः प्रसङ्गसिद्धिः । (कृत्याचिन्ता) ॥ १
अपूर्वं च प्रकृतौ समानतन्त्रा चेदन्वित्यत्यादनर्थकं
हि स्यात् । १।२।२।१३।३ ॥

भाष्यम्— यदा प्रकृतिविकृत्या समानतन्त्रा, तदा
किं प्राकृतं तन्न कर्त्तव्यम्, उच्यते वैकृतम् ? ननु नैव
प्रकृतिविकृत्या समानतन्त्राऽस्ति । समानतन्त्रा चेदित्येवं
कृत्याचिन्त्यम् । किं प्राकृतम् ? यदि पूर्वं प्रकृतिः प्रयुज्यते
तत् प्राकृतम्, अथ विकृतिस्मृतौ वैकृतम् । किं पुन-
रत्र युक्तम् ? प्रकृतिरिति । नित्या प्रकृतिः, अगन्तु-
विकृतिरिति । क्रमेण वा निमित्ते योपपन्ने आगच्छति । पूर्वा-
वसायिनाश्च क्लीनयो जपन्याससाधिम्यः । तस्मात्प्रकृतिः
पूर्वं प्रयुज्यते । तस्य तत्र कर्त्तव्यम्, प्राकृतत्वत्वात् ।
तस्मात् प्राकृतं तन्न कर्त्तव्यमित्येव प्राकृतम् । एवं प्राप्ते,
जूमः । अपूर्वं च वैकृतं तन्न प्रकृतौ प्रचल्यते, समान-
तन्त्रा चेत्, अनित्यत्ववद्विद्यते । अनित्या विकृतिः
कामे बोधये निमित्ते वा अथावागच्छति । नैमिचिरी
विनीर्षा नित्या विकृतीर्षा ब्रह्मतेः । सत्या हि विक्रिया सा
भवति । अतस्त्वामाभमाना नैतौल्यते । यदि न बाध्यते,
अनर्थकं साद्वैक्यं निष्कानम् । तस्य विकृतीर्षा प्रायुपरिष्ठा
तस्य पूर्वं प्रयोगः । तस्माद्विद्यतेः पूर्वं क्रिया । यस्य च
पूर्वं क्रिया, तत्त्वं पूर्वं यथा कर्त्तव्यम्, तत्पूर्वपक्षे
उक्तम् । तस्माद्वैक्यं तन्न प्रकृतौ प्रचल्यते इति ।

शा— प्रकृतिः यावन्जीव पदैर्णियदैर्णिय प्रयुज्यते,
विकृतयोऽपि कामेन निमित्तेन वा परैर्णियैर्णियति । तत्र
प्रकृतिविकृतयोः तन्त्रेण प्रयोग इत्या चिन्त्यते । कामेन
निमित्तेन वा पत्तौ विकृतिरेव औत्सर्गिकी नित्य-
विकृतीर्षा बाधित्वा निमित्तेन इति वैकृतमेव तन्न प्रकृतौ
प्रचल्यते इति (सिद्धान्तः) ।

भोम— कर्त्तृ विकृतीनां परिकल्पना वा अप
विषयः । यथा पत्तौ प्रकृतत्वत्वात् तन्त्रित्वं एवमिहापि
दृश्यते. संगतिः । सूत्रार्थस्तु— विकृतिः प्रकृत्या
समानतन्त्रा चेत् अपूर्वं वैकृतं प्रचल्यते, विकृतौ. तदाथ
विना निवेशावगमात्, अन्यथा वैकृतविकृतसमान-
मनर्थकं स्यात् इति ।

नि— 'प्रवृत्तिवृत्तिना स्यात् तजिणी, प्रवृत्ति
वंत । मियाऽसाकुविद्याया, मैत्र कामबलित्व ॥'

भाट्ट— यस्यान्तु वाप्य मिया वा विकृत्यन्त्या
'यश्चा' शब्देन परिकारविधानात् एवंषि सच
स्त्रालया कृत्वा प्रकृतेस्त्वाधानमिति नैव तत्र तत्र
प्रसङ्गविचारः । यत्रापि पवित्रमाहादिनिमित्तकेष्व्यादौ
निश्चयेन प्रकृतिप्रयोगमध्ये निमित्तत्वात् तत्र तस्य एव
प्रसङ्गित्यन्त्याविधानम् । तत्र प्रायसो नैव सातदपर्यादि,
यत्रपि वा भवेत्तथापि तस्य निरवकाशत्वात् तदसौ प्रकृते
रेव प्रसङ्गित्व प्रयत्नादसौ तु विकृतेरिति श्येयम् । यत्र
तु प्रयोगमध्ये गृह्यारोह्यादि, तत्र प्रकृतेरेव तजिन्वम्,
सातदपर्यादे प्रयोगादिभूतनिमित्तप्राप्त्येत् सावकाश
र्यात् । यत्र तु प्रकृत्यन्त्याव्येलापामेव वस्य शोभित्यते
निमित्ततात्, तदापि वस्तुतो विकृति सप्रसाला कृत्वा
प्रकृत्यारम्भ इति न कश्चित् प्रसङ्गवाहावकारः ।
प्रवृत्तिवृत्तौ सातदपर्यादे कृत्वाचित्वा तु प्रयोगैक्य
विधाने, विकृत्यन्त्यादि कस्य तन्त्रित्य कस्य प्रसङ्गि
त्वमिति । तत्र विकृते प्रकृत्यन्त्यावकाशत्वात् एव
प्रसङ्गित्वम्, प्रकृतेस्तु तजिन्वम्, तस्याङ्ग्याहकत्वाभावे
व्यतिदेश्यभैरानाशये । इति प्राप्ते, तस्य पाठद्वया
प्राहकृतेरेति इत्यद्वयप्राहकृते वाप्यन्त्यावत् विकृत्यन्त्या
भूतस्य च सातदपर्याय च निरवकाशत्वात् एव
तद्विषये तन्त्रित्य प्रकृतेश्च प्रसङ्गित्वम् । प्रयत्नादिविषये
तु तस्या एव तजिन्व विद्यते च प्रसङ्गित्वमङ्ग्याहकत्वा
नुपेक्षापि श्येयम् ।

मण्डन— 'शब्दे तत्र तु वेद्यम् ।'

शङ्कर— 'विकृते प्रवृत्ति प्रवृत्ति ।' तजिन्वम् ।

● प्रकृतिविकृतिव्युप परस्य घर्मा परस्य न भवन्ति ।
भा ६।३।१५

● प्रकृतिविकृत्यना मकृत्प्रयोगादिप्रयोगविषय समु
धान आपने परमवर्गीनाम् । बाळ. ट. १००

● प्रकृतिविकृत्यन्त्यामया मक वेदिक क्रम यथा
वर्तिशोना नातिप्रत्य गृह्येधीरदि च । बाळ १ ८५

● प्रकृतिविकृत्युपसमा मक वेदिक क्रम यथा
अदीपेनीपवर्गीयपररादि । बाळ १ ८५.

● प्रकृतिविकृतिरूपसर्वकर्मणा अग्र्य । अन्वयर्ष
च आपान इति सर्वार्थमाधानम् । ३।६।१।१४-१५

● प्रक्रम रीति, व्याख्याप्रकार इति यावत् ।
सु पु ६०

● प्रश्नमातु नियम्येत्ताऽऽरम्भस्य क्रिया-
निमित्तत्वात् । ६।२।३।१४ ॥

'कारीयां वृष्टिकामो यजेत' 'प्रसाकामो यजेत'
इत्यादि काम्य कर्म श्रुतम् । तत्र कारीयां आरम्भया
यदि वृष्टिश्चकार तदा किं आरम्भ कर्म तत्रैव त्यक्त यम्,
नियोगात् परिहृयमानापी वा इति विचारः । तत्र आरम्भ
कर्म नियोगात् परिहृयमानापी इति सिद्धान्तः । यदाह
प्रश्नमातु आरम्भमातु अनन्तर समापन नियम्येत् ।
आरम्भोत्तर निश्चयत समाप्ति कर्तव्या । क्रियाया
समापनक्रियाया निमित्तत्वात् आरम्भस्य । समाप्तनिमित्त
मारम्भम् । तस्यान्व समाप्ते प्राक् कल्पेऽपि फले सिद्धत्वादि
वा ह्यने प्रारम्भ कर्म समापनीयमेवेति सिद्धान्तः ।

फलार्थित्वाद्वाऽऽनियमो यथाऽनुपपान्ते । १५ ॥

अथ पूर्वप्रश्नाह । यावत् सिद्धान्तस्य व्याख्येयार्थः ।
अनियम स्यात् फलमादावपि कश्चित् आरम्भ
समाप्त्युपात्त कश्चित् अर्थो एव त्यजेत्, न समाप्त्युपात्तः ।
न नियमकारः कुत ? फलार्थित्वात् । फलार्थो कर्म
आरम्भे । कल्पे तु फले क्रियायात्पदेन वयस्य । तन्मात्र
समाप्तिनियमः । यथा अनुपपान्ते । येन अवापि कर्म
नैव उपपान्ते, न तस्य समाप्तिनियम अनुपपान्त
त्वादेव । तथा उपपान्तेऽपि कर्मण फलार्थित्वात् फलस्य
कल्पयन्तु न समाप्तिनियम स्यात् । तस्मात् समाप्ति-
नियम इति पूर पठ ।

नियमो वा तत्रिमित्तत्वात् कर्तुंस्तन् प्रारण
स्यात् । १६ ॥

सिद्धान्ती अह । यावत् अनियमनिरुहाय । न
समाप्तिनियमः । किन्तु आरम्भ समापनीयमेवेति
नियम स्यात्, तत्रिमित्तत्वात् । आरम्भम्येति
पूर्वतत्त्वात्तदनुपपान्ते । आरम्भस्य तत्रिमित्तत्वात् समाप्ति-
निमित्तत्वात् । समाप्त्यप्येवमारम्भ, न कल्पे त्वाप्य ।
तन् आरम्भ अग्रतः कर्तुं कारत सिद्धिगार्ह्यहरण

स्यात् । अथवा कर्तुः आरभ्य समापने तत् कारणां
 अर्थकल्पाकारणं स्यात् । यो हि आरभ्य न समापयति
 तं विद्या विगर्हन्ते 'प्रक्रमिषीत्यं अथ यथाहर्षः' इति ।
 ननु विद्याः पुनः क्लिप्तं विगर्हन्ते । तथाह भाष्यशरः-
 'अन्यत्, विगर्हन्ते तावत्, किं नो विदितेन कारणेनेति'
 इति । अन्नात् आरभ्य समापनीयमेव इति विद्वान्तः ।

तत् कारणं स्यात् आरभ्य अस्मापनं प्रत्यक्षपक्ष
 कारणं स्यात् इति सुषोभिनी ।
 शिक्षाविगर्हणं कारणं स्यात् निन्दानोषधस्मृत्युपलब्धौ
 मूलं स्यात् इति कुतूहलम् । के.

● 'प्रक्रमात् निष्पद्येत्' इत्यत्र प्रधानत्वं कर्म अत्रयं
 समापनीयं इत्येवदुपपादनार्थं माष्यहना उपक्रमादारभ्य
 समापितपर्यन्तस्य स्थापनसमूहस्य आत्पत्तेन विविक्षित-
 स्यात्वागादि समापयेत् इति शास्त्रार्थः इत्यादि
 सूचितम् । सु पृ. ७४९. ● द्वादशवर्षिकश्रयानवयानां
 अपनादिपु तत्तत्कालेषु प्रवृत्तस्य मन्थे वीतकलेन्द्रस्य
 क्रममुक्तिफलेश्च प्रक्षेपात्तनाथा प्रवृत्तस्य तन्मध्ये एव
 लभ्योपान्नाशास्त्रारभ्य 'प्रक्रमात्तु निष्पद्येत्' इति
 न्यायेन (६/२।३।३३) अत्रयसमापनीयत्वेन प्राक्तानि
 द्वादशवर्षिकश्रयानि । परिमलः. ४।१।२।२।२६ नसु.

● शिक्षाविगर्हणान्कारणवत्प्रयोगप्रमाणमिति प्रति कामना-
 दिनात् प्रयोगप्रक्रमस्यपि अनुप्रापकत्वं पठे 'प्रक्रमात्तु'
 इति श्रुते यत्रते । यौ. २।१।२।५ पृ. ११.

● प्रधान्तमवस्यं समापनीयम् । या. ६।३।४।१६
 पृ. १४१६.

● प्रधान्तासिमासिदोषपरिहारार्थं (अत्रकर्मणः)
 प्रदाहोमः कर्मणः, वापहोमे कृते यदा नाम यत्रमानस्य
 कदाचित् आसत् (मरणम्) मरति तदा । (इदं ताव
 आत्तरस्यन्तोऽप्येव एव प्रयोगः इति पठे) । या.
 २।१।४।१६ पृ. ५०८.

● प्रधान्तिनियमस्याग्रे शिक्षापरिषेधः । शा.
 १।१।१।१.

● प्रक्षालनादि पठ्यस्य द्वादशवर्षानं धरमिति
 न्यायः । (पठ्यशास्त्रमप्येतेषु मन्थेव) । पठ्येतेषु
 प्रधान्तोपदेश पठ्यन्तमेव न कर्तव्यमिति लोकाभिदि-

वदन्प्रधाननिष्ठापनस्य कारणान्तरेण निवारणमपेक्ष्य
 अनिष्टसाधनमेव न कर्तव्यमिति यत्र विषया, तथास्य
 मनुचिरिति । साहस्री. ३४२.

● कर्म हि शास्त्र स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा
 स्वयमेव पुनः प्रतियेवति 'प्रक्षालना० वरम्' इति
 (शङ्का) । आं. भा. ३।२।६।२२ बसु. ● तादृशमावे
 अष्टमिष्यत्वोपदिष्टम विवेक्य वत्कार्यक्यस्य 'प्रक्ष-
 लनादि०' इति न्यायेन अयुक्तत्वात् । विद्वल. पृ. ८७,
 ● न च 'प्रक्षालनादि० वरम्' इति न्यायेन पूर्वं तदुपनाम
 एव इया इति वाच्यम्, तस्य विषयवृत्तिरेवार्थ-
 कत्वात् । पृ. ८७. ● यदि पुण्यस्वार्थि अशेषविनाशौ,
 ह्यल निष्कमि अशिक्षेनादि न कर्मण्यं योगमाहक्युणा,
 तस्यापि इतरुपपन्नत् विषया विनाशत् 'प्रक्षालनादि०
 वरम्' इति न्यायात् । मामती. ४।१।२।२।१६ बसु.

● प्रक्षेपः अद्भ्यम्, यागः प्रधानम् । 'यत्तत्र
 यागः, तस्य प्राक्तन्यात् । यस्तु प्रयोगः, सः आद्भ्यम्' ।
 या. ३।४।१।४।१४ पृ. ९८२. ● प्रक्षेपः यागस्य
 त्यागाद्भ्यन्तप्रसक्तः । माट्ट. ४।१।७. ● प्रक्षेपस्य
 (आद्यप्रक्षेपस्य) सिष्टश्रयणः प्रयोगो मारयेत् ।
 ४।१।१२.

● प्रक्षेपांश्यापि प्राधान्यश्रेष्ठौ निवेद्य श्वेषु न
 मृत्यामहे, प्रक्षेपस्यापि प्राधान्ये एतत् तस्य विद्वदिति-
 देशान्तरार्थः 'कर्मणस्त्वमनुचितत्वात्' इत्यादिनिर्वाचि-
 करणै यक्षमागन्वात् । सु. ३।१।२।४।७ पृ. ३८७.

● विरोधतया प्रीतस्य त्यागात्तस्य प्रक्षेपाद्यज्ञत्वे
 प्रधानमाद्यः । माट्ट. ४।१।७.

● प्रक्षेपमात्रस्य िधिः चतुरस्रचर्कस्त्यार्थम् 'चतु-
 रस्रच जुहोति' इति । के.

● प्रगाथः । प्रहर्षे हि प्रसन्दे सौतरति । प्रहर्षेण
 गन पन स प्रगाथः । कथं प्रहर्षः । यत् किञ्चित्
 पुनर्गायति । मा. १।२।५।१७ वर्णक १, न हि (प्रगाथ-
 शब्दः) प्रहर्षे गानस्य मरति । प्रहर्षश्चेद पुनः काने
 ज्यादोयमाने मरति । वर्णक २. ● प्रगाथः, प्रहर्षेण गन
 कथं । प्रहर्षेण आन्नात्तद् कर्तृशब्दात् आधिक्यम्,
 तस्य वादात्तदनुसरत कान्तारोपाननेन मरति । इत्येः

विष्टया वा क्त्वा प्रप्रथनान् प्रगाथः । वि. १।२।६
वर्णकं १. (प्रगाथमेदस्तु ऋत्वेदीयसर्वानुक्रम्यामुक्तः
खण्डः ११ । ' बृहती-सतोऽहृत्सो बार्हवः । वक्तु-
चेत् पूर्वा, शकुभः । महावृहती- महासतोऽहृत्सो
महाबार्हवः । बृहतीविपरीते निरीतोत्तरः । अनुष्टुप्,
गापण्यौ चानुष्टुभः । ' इति पञ्च प्रगाथजातयः । के.)

● प्रगाथेन । स्वयन्त्युचखोर्बृहतीपहृत्सोरेव प्रथयेन
संपादितककुभोरेव बृहद्रथैतयोर्गानं ज्योतिष्टोमे । १।२।
६।२५-२८ वर्णकं १. ● प्रगाथस्य ऐन्द्रस्य प्रकरणात्
पञ्चेतिष्टोमाङ्गत्वे अवगतोऽपि द्वारविष्टोपायेषाम् ष्टाख्य-
स्तोत्रदास्य क्रमादवगायते । सू. पृ. ६।४२.

● प्रगाथप्रमथनपद्धतिः । ' रथंतरं वृद्धं भवति '
इति चोदनया रथंतरखोनिव्वेन ' अग्निं स्वा घूर ' इति
ऋचः उपस्थितिः । ' एकं सामं तृचे त्रितये स्तोत्रीयम् '
इति च स्तोत्रवाधानभूतस्य साम्नः तुवापारवश्रुतेः
ऋगन्तरापेक्षायाम् ' यद्योम्यां गायति तदुत्तरयोगापति '
इति योन्मुच्चरत्सोपेक्षया त्रित्वपूरणविधानात् उत्तराप्रमे
च तदुत्तरत्वेन ' न लावान् ' इति ऋचः पात्रावुच-
स्थितिः (एवं सति ऋचस्य सपन्नम्,) त्रित्वपूरणं तु
तयोः ' पूर्वा बृहती, ककुभाउत्तरे ' इति वचनान्
(प्रथमयाः पादत्रयेण एका बृहती कृत्वा) प्रथमाया-
श्चतुर्थपादेन द्वितीयायाश्च अर्धेर्देन एका ककुभं कृत्वा,
द्वितीयाया द्वितीयादिपादत्रयेण अंतरां ककुभं कृत्वा
भस्मिष्यति । ' अग्निं स्वा०, न लावान्० ' इति ऋचस्यं
प्रगाथो नाम उक्तरीत्या प्रप्रथनान् । सू. पृ. ५.
६।४१-६।४२.

● प्रगाथं मन्त्रवाक्यं साम इति तत्रमन्त्रन्तरेन्द्रस्यः
संपादितः । गौतमः एव सामानि इति मीमांसामिद्वान्तः ।
भा. १।२।१।१-२. ● प्रगाथीया ' अयं सहस्रमानवः '
इति ऋचा द्वादशाहयते दशमेऽहनि पत्नीसथानोत्तर
मानसस्तोत्रात् प्राक् आहवनीयोपस्थानम्, न अप्रागीतया ।
१।२।८।२९-३० वर्णकं २. ● प्रगाथीया एव
ऋचः वैकृतापूर्वसोत्रवाधानत्वम् । १।२।८।२९-३०
वर्णकं १. ' सामैव स्तोत्रत्रयम् ' इति विन्दी अधिकरण
द्रष्टव्यम् ।

● प्रमथनेन अनुष्टुभो गापण्योदयस्य च संपादिते
आनुष्टुभे तृचे इत्याधान्धीयसाम्नोर्गानम् । १।२।६।
२५-२८ वर्णकं ३. ● प्रमथनेन द्वयोर्द्वयोर्ऋचोः गवा-
मयने ब्रह्मसामगानं कार्यम् । १।२।६।२५-२८ वर्णकं ४,
● प्रमथनेन बृहतीविष्टापहृत्सोः (बृहती=सतोऽहृत्सो.)
संपादिते चाहते तृचे रौरावौषाजयसाम्नोर्गानं ज्योतिष्टोमे ।
१।२।६।२५-२८ वर्णकं २.

● प्रचयः एकभ्रुतिः तानः इति पर्यायाः । उदात्त-
अनुदात्त-स्वारेत्यो भिन्नः चतुर्थोऽयं स्वः । एकः
स्वरोऽयम् । वि. १।२।८ वर्णकं ३. ● प्रचये
सति दादर्थ आह्वयैविद्या भवति, तदर्थैश्चय प्रयासो न
कृतवियाम् । (प्रचयो बह्वुत्सम् । ऋ.) । बृहती.
पृ. २।४१.

● ' प्रचरण्या वैतर्जनानि जुहोति ' ज्योतिष्टोमे
अग्नीषोमीयसोऽस्त्ये प्रक्रान्ते सति । वि. १।३।३.
(सत्यापादः- प्रचरण्या चतुर्गृहीतं गृहीत्या... शाला-
मुखीये वैसवंनौ जुहोति स्व होमं तनुङ्गद्रव्यं इति पूर्वा-
माहुतिं जुहोति, जुषाणो भक्ष्युपाख्यस्य वेत्त स्वारेति
द्वितीयाम् । ७।८।१७. शेषमाख्यस्य करोति । १८.) ।

● प्रचरणीहोमः । जुहुवद्यमानविरोपः प्रचरणी,
तस्याधानकः ' शृणोन्त्रि- सधिया हवम् ' इत्यादिमन्त्र-
करणतो होमः । सोम. ५।१।१३. ● प्रचरणीहोमः
मातरुनाकसमापकऋक्काठकात् । के. (वा. ५।१।१३।
२५).

● प्रचरणीहोमादयः अग्नीषोपात्याकृतनाः पदायाः
सौमिकाः पश्चात् कर्तव्याः, ततः पूर्वैवेव तु स्वर्गाय-
निर्वापोत्तर प्रोक्षणादयः अलक्षणात् पूर्वनाम्नि. पौठि-
दासिकाः । ज्योतिष्टोमे मुख्यायाम् । सोम. ५।१।१३.

● प्रचरणीहोमादिकं सौमिकं स्वर्गायपुष्टोपाया-
लक्षणोत्तर कर्तव्यम् । वि. ५।१।१३.

● प्रजा विद्या सोमश्च त्रैवर्णिकानां निव्या, न
दाक्षणात्तमेव । भा. ६।२।१।३१.

● प्रजोत्पादनं लोकसिद्धयर्थमपि नियम्य, ' अनु-
त्पाद्य मुक्तान् न लोकं गच्छति ' इति स्मृतेः । वि.
६।२।१३.

• ' ऐन्द्रमेतद्वक्त्रकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः ' ।
 भा. १०।७।७।८, • ' दाद्यामण्येन यजेत प्रजा-
 कामः ' । २।३।४।९, • ' यः प्रजाकामः पशुधनो वा
 स्यात् स एतं प्राजापत्यं तूपमन्त्रयेत् ' । (द्रवरः
 दृष्टरहितः छागः) । १।२।१।१० पृ. १२४, • प्रजा-
 कामाः वावामवनहुपेयुः । ७।४।३।१३, • ' अतिरमेण
 प्रजावामं यावयेत् ' । ३।६।१।६।१, • ' एतन्नि-
 नातिप्रेण प्रजाकाम यावयेत् ' । १०।४।१०।२०,
 • ' दादादेन प्रजाकाम यावयेत् ' । १०।५।१।१९.
 • प्रजाकामस्य नवषट्दशतिष्ठतः कालीये । ब्राह्म.
 पृ ३४.

• ' प्रजापतिव्रतमनो कथमुद्गुरिदत् ' इत्यस्यायो-
 ऽयम्— निव्यः षड्विधः स्यात् प्रजापतिर्वायुपुत्राद्य
 आदित्यो वा । स आत्मनो वषामुद्गुर्विदत् इति वृष्टि
 वायुं रविम् वा । सोमस्यो प्राचङ्गात् वेजुने आग्निं लौकिके
 वा । ततः अज इति अर्धं वीज वीरुद् वा (आग्निं
 मरीचन्तर्षति । या., ऋचीपुत्राद्यस्य मरीचान्चितात्
 तदन्वर्त्तनी अग्निः आर्षीषः अग्निर्षीषते । सु.
 पृ. ५९) । भा. १।२।१।१०, • प्रजापतिः ।
 उर्वाणुधर्मयोगी हि विश्वुप्रजापती । २।२।४।१०
 पृ. ४९५. • प्रजापतिर्वेद्य योगी सृष्ट्याप्री पुण्यकर्मो-
 क्तान्मुपगमेन, पशुनामभावाद् न्यमान्हात्म्येन आत्मन
 एव पशुस्यमग्निर्मायं कपोलननादि कृतवान् । वा.
 १।२।१।१० पृ. १२६. • प्रजापतिः विश्वो अमी-
 पोमी वा उपागुभावे देवता । ' विश्वोपागु पशुयो-
 ऽजामिराय, प्रजापतिव्रतम्, अग्नीपोनापुपागु पशु-
 म्पायनामिराय ' इति । भा. १०।८।१।७।९-३१.
 • प्रजापतिः सहदशो दृष्टाय एव ।
 ' एव ये छन्दसः प्रजापतिर्वहन्ववायवः ' इति
 भुक्तः ' आभाषष ' इत्यादिवाच्य अदृष्टायै एव पूर्व-
 पूर्वशर्षैरेवोत्तरशर्षैस्सालेन दृष्टयोरुत्तरान्तप्रभावात् ।
 ऋत्वित्रां कर्त्तव्यं दृष्टयैरेन परच्छान्दशपौत्तरशर्षादि-
 श्यानि तन्तरशर्षस्य उत्तरशरेऽपि स्मृतिर्षमादात् ।
 ' आभाषन इति पशुशर्ष ' इत्यादिभूती ' चतुर्भिः
 चतुर्भिः ' इत्यादिभूती च अत्यन्तविश्वस्य ' वायव

ई विश्विति क्षेमयतः ' ' कामो योनिः कमला ध्य-
 पाणिः ' इत्यादिशुक्तिषु मन्त्रेन्द्रारक्ष्येन उद्विष्यमाणाना-
 मदृष्टयैरेव सामशस्यच । इति प्राप्ते, प्रकृति-
 प्रत्ययावधिभागेन ' एव, पश्यामि ' इत्यादाविव प्रै-
 प्रतिवचनापथ्यावगतेः अनुभूयमानत्वा परित्यागायोगात्
 मन्त्रोद्धारस्य नियमादृष्टयैतया स्तुत्यर्थतया चाविरोधात्
 दृष्टाय एव छन्दसः । सुप्रमाणयोः ' धज, वैयनामदे ' इत्यनयोरेवोदाहरण, तु लिङ्गदर्शानानुगुणाय प्रैप्रप्रति-
 वचनार्थप्रतिपत्त्येन तत्र अल्पयुद्धोरोरेव कीर्तनात् ।
 संकष. २।३।१.

• प्रजापतेश्चायम् धर्मः । ' तस्मत् मत् विश्वि
 प्राजापत्यं यजे क्रियते, उपायवेव तत् क्रियते ' इति ।
 भा. १०।८।१।७।९. • प्रजापतेऽन्नात् ' प्रजापतिव्रत-
 मम्यैव सा दृष्टिरम् ' इत्यगम्यायमन्त्रात् अघर्मा-
 न्रणात् धर्मपतिक्रमः । वा. १।३।१।७ पृ. २०३ ।
 (नेत्रं) प्रजापतिस्तावत् प्रजापतानाधिनारात् आदित्य
 एवोच्यते । स च अस्मोदस्यैकाया उपां उपायं अय्यैत्,
 सा तदागमनादेव उपजायते इति तद्दृष्टित्वेन ध्य-
 दिव्यते, तस्मा च अस्मोदस्यैकायैकान्तिवेत्तात् श्रीपुत्र-
 योगननुपचारः । पृ. २०८. • प्रजापतेः तृष्णीम्नायधर्म-
 ट्यविधानम् ' प्रजापतिं मनता यजेत ' इति । सु.
 पृ. ७५५, • प्रजापतेः प्राचन्यपतिदिः ' एत इति वै
 प्रजापतिर्देशानसृजत ' इति मुते । पृ. ७५५. • प्रजा-
 पतेर्मुनात् अग्निश्च ब्राह्मणश्च इत्युभो उपरन्तो, क्तो
 ब्राह्मणस्य अग्निरेक एव वेपता इति आमेवः एव ब्राह्मणः ।
 यदा तु स सोमेन यजेते तदा स ब्राह्मणः अग्नीषोमीयः
 स्यात् । अतः सोमनुदग्रानोत्तर अग्नीषोमीयः पुरोडाशः
 कर्मन्वः । वि. ५।४।४.

• प्रजापतेर्द्वैद्वयं नाम स्य । उद् अद्वि
 त्वप्रम् । ' प्रजापतेर्द्वैद्वयमनूय गापति ' । भा. ७।३।
 १।१४.

• प्रजापतिव्रतम् । ' नेषेतेत्यन्मादिनाम् ' अन मन्-ईतिर्ष्या ईद्यामायवस्यन्मन्त्रियैव लयनवा
 विधीयते । उद्यदादिनेष्टान्मायवस्यन्मन्त्राणा एव उदये
 निधिषे विधीयते । भाट्ट. ४।१।१, • प्रजापतिव्रतम् ।

‘नेष्टेनेष्टानामादित्यम्’ इत्यादि पर्युदास आर्यवादिक् फल्गुयुक्तं । ४।१।३ • प्रजापतिव्रतानि उच्यदा दिव्यानीक्षणसंकल्पानीनि पुरुषार्थानि । ४।१।३ ‘प्रजापतिव्रताधिकरणम्’ इति िन्दे श्रष्टयम् । • प्रजापतिव्रताना फलेन उच्यते ‘एतावता हेनसा विबुक्तो भवति’ इति । भा ३।४।८।२४

ॐ प्रजापतिव्रताधिकरणम् । प्रजापतिव्रतानि उच्यदादिव्यानीक्षणसंकल्पानीनि पुरुषार्थानि ॥

तदुत्सर्गे कर्माणि पुरुषार्थाय शास्त्रस्यानति शङ्कयत्वात् च द्रव्य चिक्वीर्यते तेनार्थेनामि स्वयंभात् क्रियाया पुरुषभृति । ४।१।३ ॥

भाष्यम्— इह प्रजापतिव्रतान्मुदाहरणम् । ‘नोयन्त मादित्यमीशेत, नास्त यन्तम्’ इत्यादीनि । तत्र सदेह किं तत्त्वधानि प्रजापतिव्रतानि, उत पुरुषार्थानीति । किं प्राप्तम् ? तत्त्वार्थानीति । कुत ! एव हि फल न कल्पयित्वा भविष्यतीति । ननु श्रवणे एतेषां फल्गु ‘एतावता हेनसाऽबुक्तो भवति’ इति । उच्यते । नैतत् पन्पर वचनम्, वर्तमानापदेश एवैव शब्द इति । तेन यत्र आदित्य ईशितय प्राप्त तत्राय प्रतिषेध । उच्यते अस्त यतश्च नियमो वा स्यात् कश्चिन् कर्माह्रमन् । यत्र प्राप्ते, व्रम । तदुत्सर्गे प्रीत्युत्सर्गेऽपि कर्माणि पुरुषार्थाय मयैवुरेवजातीयकानि । कर्तव्येतानि उच्यते न कर्मण । अर्थप्राप्तेन कर्मां संबधो य स विधिचित्त । न कर्मसंबध अवियमान एव । शास्त्र च अनतिशङ्क्य पितृमातृवचनादपि प्रमाणतम् । स्वय हि तेन प्रयेति । इन्द्रियसहानीय हि तत् । न च एवमादि भिर्द्रव्यश्च कश्चिन् दृष्ट उपकार साध्यते । तस्मात् तेन पुरुषार्थेन अगिंसयोगात् दिवायामेवजातीयकाया पुरुष भूयते । अथैव पुरुषयत्न पदामतिभिमान लक्षयितुं बुचायैव । स्वयमविशेषित स्यात् । अथ यदुत्तम्, यत्र आदित्यस्वेक्षण प्राप्तम्, तेन उच्यतेऽस्त यतश्च प्रतिषेध इति । तत्र प्रतिषेधो न्याय्य । तथा भृति रतुदत्त, इतरथा निभयो लक्षयेवेति । किन्तु इह नियम सन्देह भूयते, तस्य प्रमिति तेन नियम एव ‘नोयन्तमादित्यमीशेतय’ इति । अथैव, ‘एतावता

हेनसाऽबुक्तो भवति’ इति पुरुषसंबधो दोष धील्पते, न कर्मसंबध । तस्मात् पुरुषार्थानि प्रजापतिव्रतानीति । नोयन्तायपि एवमेव कर्तव्यकर्मां कर्तव्या इत्येव मादीनि ।

तुप्— तदुत्सर्गे पुरुषभृति ॥ (यदि प्रीत्य विभवरत्वात् द्रव्यार्थेनस पुरुषार्थत्वेऽपि फल्गुत्वनाऽभावात् पुरुषार्थता प्रीत्युत्सर्गे, तर्हि प्रजापतिव्रतानां अप्रकरणक्षानामपि फल्गुत्वनाभावात् तत्त्वर्थत्वमनु इत्येव प्रस्तुते । तत्र प्रतिषेधवादेव तावत् प्रत्येवैतत् पुत्र इत्येतत् प्रतिपादयत् प्रविषेधत् समययते—) ‘नोयन्त मादित्यमीशेत’ इति । ननु—उच्यदादित्य ईशितयत्न कर्तव्यतावचनन (मय्येन इगर्थ) सव्यन्ते । (यथा उच्यते आदित्यस्य प्राप्यकमतया सत्रय, यथा च ईशितयत्नो करणयथा संबध ईशणेन आदित्य प्राप्तुं भात् इति, एव ननोऽपि तेनैव सत्रय ‘न प्राप्तुंभात् वयन्तामादित्य ईशणेन’ इति) एवम् (प्रत्येवसंबधे सति) भृतिवृत्तानि पदानि भवन्ति, न लक्षणवृत्तानि । यदा तु ननु धातुपदयो (ननुपपदयो इति वा पाठ) सत्रय, तदा स्वार्थं हि या वत्सवता लक्षयन्ति । (उपपदानियममाभिप्रायेण बहुवचनम् । उदाहरणबहुला येश वा बहुवचनम्) । तस्मात् (लक्षणदोषात्) प्रतिषेध । स च प्रतिपूर्वक । प्रातिश्च दर्शपूर्णमासादिषु विद्यते । सा प्रतिषिष्यन्ते । एव च फल न कल्पयित्वा तत्रम् । यवपि नैव प्रतिषेध (सिन्तु अनीक्षण नाम अन्तःकरणकल्प्यरूप नियम्यते) तथैव फल्गुत्वनाभावात् कल्पय (एवायम्) नियम । (ननु) ‘एतावता हेनसा अबुक्तो (बुक्तो इति कश्चित् पाठ) भवति’ इति (अनेन एतेनिवर्हणस्य फल्गुत्व श्रवणात् न फाः फल्गुनीयम्, अत आह—) फल्गुत्वनाऽप्य (न फल्गुविधि) । एव प्राप्ते, व्रम । तत्र प्रतिषेध । ‘तस्य व्रम’ इति हि प्रहृत्य ‘नोयन्त मादित्यमीशेत’ इति (वचनम्) । ‘व्रम’ इति च सामान्येव कर्म लक्ष्यते । तत् विनोयमाकाङ्क्षमाण अनेन विशेष्यते ‘तत् इह कर्म’ (‘नोयन्तमादित्यमीशेत’ इत्यादि) इति । प्रतिषेधे हि पूर्वं (सामान्यवचन)

शान्दाहमेवमितिदेत । तेन च अभुतः कर्मविदोषो गृह्यते । एवं च वाक्यमेदात् हिः अष्टं कल्प्येत (पूर्वं कल्पयित्वा पुनरत्र कल्प्येत) । एवं प्रतिषेधे बहु अरमन्वचम् । अतः (अस्मात्) विरोधात् न (नन्) कर्तव्यतावचनेन संव्यते । तस्मात् मन्व्युतः अनन्तरेण ईक्षतिना संव्यते । अतः (अनीक्षणरूपः) नियमोऽयम् (कर्तुं धर्मश्रीयते) । अर्थप्रानेन विपरिवर्तमानेन अस्ति कर्ता संवन्धः । श्रुत्याद्यभावात् नास्ति ऋतुना (हन्व्यः) । (सूत्रे -) 'शास्त्रस्य अननियतकल्पत्वात्' इति ऋत्वर्थेऽपि श्लेषत्वात् (नायं हेतुः पुरुषार्थसन्निधः इति -) कस्य चित् आशङ्क्य स्यात् इति तन्निवृत्त्यर्थम् (सूत्रे उक्तम्) 'न च द्रव्यं चिकीर्ष्यते' इति । (तत् व्याचष्टे -) न च ऋत्वर्थं द्रव्यं संसिद्धयते चिकीर्षयते वा (प्रदत्तं नमेतन् प्रातिनिवृत्तोरपि), येन सामर्थ्यात् तत्संन्येन प्रगाड्या ऋत्वर्थता स्यात् । अतः पुरुषार्थान्वेतानि ।

(किं पुनरेतानि काम्यानि, अप्य नित्यानि इति विचिन्तते । तत्र कश्चिन् तावदाह—) फलाधिना कार्याणि इत्येवमर्थ उपदेत एषाम् (विश्वनिर्वादिषत् । तन्निरूपयति—) न (न फलाधिना कार्याणि इत्येवमर्थ उपदेयः । किं तर्हि इत्याह—) नित्यत्वेन संजोषात्तन्निवृत्तिरिति । ननु ईक्षणभावः अनीक्षणम् (तस्य) अभावत्वात् सर्वव्यता न स्यते । एतन् (नाम्नात्स्य विधिः । भा एव तु अयं लक्षणना विधीयते सकल्परूपः इति प्रतिपादयत् लक्षणनिमित्तं संकल्पं दधंयति— सर्वम्—) प्रयुक्तो वा निवृत्तो वा (कर्तव्यत्वात्) मानसं व्यापारमङ्गीकृत्य प्रवर्तते निवर्तते वा । (अनापि अनीक्षणं कुर्वाणः) आशियस्व अनीक्षणं कर्तव्यमिति मनसा सम्भवति । अतः अनीक्षणस्य (ईक्षणभावस्य) मानसो व्यापारः (संवत्साल्यः) अविनाभूत् । तस्य अविनाभावत्वात् (ईक्षणमानः शब्दमिहितः) शकनोति (तम्) लभयितुम् । यथा आकृतिर्येकिम् । स्वर्गादीनामनापद्यन्तानामपि तदभावविनामानामाभात् न तेषां कर्तव्यता (लक्षणार्हा) ।

(' अपिच पुरुषप्रयत्नः कृतिः ' इत्यादिभार्य्याचष्टे—) कल्पयंति (धति) विधायकः कर्मोपतिमात्रनिष्ठ एव भवेत् (अलक्ष्मिहणं विनियोगस्याप्युपलक्षणम्) । एवं च (धति) यदेवाभ्य तदर्थ्यप्रतिपादकत्वम् (प्रयोगप्रतिपादकत्वमित्यर्थः) तदेव हीयेत्, प्रयोगवचनेन कृतत्वात् । तस्मात् च पक्षो प्रहीतव्यः, यत्र विधायकः अर्थवान् ।

अधिज्ञोपात्तु शास्त्रस्य यथाश्रुति फलानि स्युः । १॥
भाष्यम्— उच्यते । यद्येवम्, इमान्यापि पुरुषार्थानि स्युः, 'समिषो यवति, तन्नृपातं यवति' 'नास्तं यदेत्' इत्येवमादीनि । अनापि पुरुषप्रयत्नसंकीर्तनम्, अनापि न द्रव्यं चिकीर्ष्यते इति ।

अपिषा कारणप्राहणे तदर्थमर्थस्यानभिसंवाधान् । ५ ॥

भाष्यम्— अपिषेति पञ्चदशबुधः । नैतदस्ति, समिषादीन्यापि पुरुषार्थानि प्राप्नुवन्तीति । कारणप्राहणे पुरुषार्थानि प्रजापतिमत्तानि भवेयुः । न तत्र श्रुत्यधिकं किञ्चित् कारणं गृह्यते, येन कर्मप्राप्तं भूतानीति गम्यते । तस्मात्तानि पुरुषार्थानि । अर्थस्य कर्मणो नामिषं वचनः प्रजापतिरतिः । इह तु समिषादीनां प्रकरणं नाम कारणं गृह्यते । येन कर्मापानोति विज्ञायते । तस्मादिदम उपन्यासः । पुरुषप्रयत्नस्यैव एति अनुवादः ।

तथा च लोकभूतेषु । ६ ॥

भाष्यम्— लोकेऽपि विषयकार्यादियु प्रज्ञेजन्मपरतु यदस्तुतं फलेन भूयते, तां तदङ्गं विज्ञायते इति मन्यमाना उपराध जर्षं योगविरत्यैव कृत्विनो मन्वन्ते, न कल्पे, इदमस्य प्रज्ञेजन्मोऽङ्गमिति । तथा च अरेऽपि मन्यमाना न दुर्यन्ते मन्वन्ते । तस्मात् समिषादीनि कर्माङ्गाणि, न प्रजापतिमत्तानीति सिद्धम् ।

शा— 'प्रतिषेधे क्षुतिः शब्दः, पशुंदासे तु लक्षणा । प्रतिषेधश्च सन् प्राप्ति मार्गमात्रः कर्तुं प्रजेत् ॥' इति भाते, नमः । 'उपक्रमे क्षुतं कर्मवाचि त्रतपदं यतः । तदन्ययस्यैव कर्मविरोधोऽतोऽत्र चोद्यते ॥ तत्र लक्षणशाऽप्यत्र पशुंदासः, स च क्रतोः । यद्भिः क्षुतः फलाकाङ्क्षी परुषार्थस्य-

च्छति ॥ श्रुत्वादि क्रतुसबन्धे प्रमाणं नात्र विद्यते ।
पुरपापेक्षितार्थत्वं विधिना चावधेयमितम् ॥ साक्षा-
दपेक्षितं तस्य फलमेव न तु क्रतु । अतः फलार्थेन,
तत्र वाक्यशेषादवश्यम् ॥ ’

सौम— इत्याजनेनवत् प्रत्यक्षेण प्रीत्यनवगमात्
फलार्थत्वमेव इति प्रत्ययस्यानात् समाप्तिः । फलत्वस्यान-
भयात् क्रतुर्थत्वस्य विश्वजित्— राधिस्य— हिरण्यभरणा
द्वाराणि वस्तु शक्यत्वात् तेषामपि एतदधिकरणविषयत्व-
मित्याहुः । सूत्रार्थस्तु— तस्या प्रीतेरुत्तमोऽपि इत्यार्ज-
नादिवत् प्रीत्यनुपलभ्येऽपि प्रजापतिव्रतादीनि पुरुषार्थानि
शास्त्रस्य अनविशद्भवत्वात् शास्त्रेण पुरुषार्थत्वे घोष्य-
माने प्रीतमानप्रयुक्तावाङ्मया. अन्वयवादात् इति वाक्यत् ।
शास्त्रस्य क्रतुर्थत्वेऽपि उपपत्तिमाहाङ्क्य आह— न
चेति । न च एभि. कर्मणि क्रतुसन्धिषु इत्यधिकृत्ये
क्रतुर्थत्वव्यसम्भवे नैपामिति वावत्, येन तद्द्वारा
प्रत्ययैतत् स्यात् । अतः तेनाथेन पुरुषार्थेन संबन्धात्
ईश्वरानुक्तिर्याया पुरुषस्य कर्तृत्वेन शेषित्वेन वा
श्रुतिरिति ।

वि— 'नेसेतोयन्तनादित्य क्रतुर्थं तत्र वा,
ऽपिम् । फलस्याकल्पनात्वात् क्रतौ प्राप्त निधि-
धत्ते ॥, प्रलोक्त्या पर्युदासत्वे संकल्पोऽभीष्टयोऽत्र घ.)
न क्रतुव्रतममानत्वात् पुमर्थे पापहानये ॥ ’

भाट्ट— 'तस्य व्रतम्' इत्युपक्रम्य स्वातकपुर-
स्कारेण 'नेसेतोयन्तनादित्य नान्त यन्त कदाचन । नोप-
रक्त न वारिस्त्र न मन्य नमसो गतम् ॥' इत्यादि प्रजा-
पतिव्रतं श्रुतम् । तत्रापि भाग्यकारादिभिः प्रतिषेधत्वे
पर्युदासत्वे च उभयथाऽपि फलकल्पनाभिया क्रतुर्थत्व-
माहाङ्क्य अनारम्भाधीतात्वात् श्रुत्यावभाषेन फलार्थत्वा-
नुपपत्तेः पर्युदासत्वमद्रीकृत्य पुरुषार्थव सिद्धान्तितम् ।
तदपि कलङ्कमसगप्रतिषेधहिरण्यकारणत्यायेन क्रतुर्थत्व-
माहाङ्कानुपपत्तेरपेक्षितम् ।

विचारानु एवमेवात्र फलं च. क्रियम प्रतिषेध पर्यु-
दासो वेति । सिद्धान्ते आर्यवादिकप्रथमपुरुषत्वात् प्रति-
षेधसंघे च तदमात्रादभ्यासवर्धयतिः । तत्र नमः प्रजाप-
तुपस्य अर्घ्यदत्तत्वात् भावनाऽन्वयपुरात्तेषांयथाय

न्वयस्य लक्षणविभिया अनुपपत्तेः पर्युदासत्वायोगात्
सगमातोयदादित्येक्षणभावनायाः प्रतिषेध एवाय पुन-
पार्थं कलङ्कमसगप्रतिषेधवत् । अतश्च निषेधेन ईश-
्वरस्य अनिष्टसाधनत्वाक्षेपेऽपि फलान्तरावाङ्क्षाऽभावत्
'नैसायता हेनसा युक्तो भवति' इत्यार्थवादिकनापक्षयक-
रूपेणऽनुपपत्ते नार्थवादिकफलप्रयुक्तत्वम् । अर्थवादरतु
ईश्वरकल्पप्रत्यवायानाक्रोधोपनद्वारा ईश्वरनिन्दा । इति
प्राप्ते, 'तस्य व्रतम्' इति व्रतशब्देन उपक्रमस्येन अनु-
ष्टेयत्रिवाप्रतिपादनात् तदनुशेधेन उपसंहारस्य निषेधोऽपि
अनुष्टेयमेव क्रिया विशचे । अत एव नजीभक्तिम्
ईश्वरभावसंकल्पव्यभिचिपैव लक्षणाया विशेषणे । मानस
संकल्पस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यविनाभूतत्वात् ईश्वरतिषेध वा
लक्षकः, नम्यद् तावत्वाहाङ्कम् । न चैकमुद्यदादित्यस्य
पदार्थबन्धे ईश्वरे अन्वयप्राप्तिः, कारणाणा प्रथमतो
भावनाऽन्वयस्यैव स्वीकारेण एकदेशान्वयप्रपन्चे ।
पन्मते हि गोमादीना प्रथमत एव धारयते अत्र ,
वमने एवेद दूरगम्, न त्वस्मयते । अत अनी
प्तिवकमेत्वेन उक्तवत् लक्षितकरणत्वेनैव वा भावना
ऽन्वय । पाण्डिकान्वये तु समस्तपदघटितवाक्यस्यैव कल्प-
नात् न कोऽपि दोषः । अतश्च उद्यदादित्येक्षणभाव
संकल्पभावनेव उदये निमित्ते 'विधीयते । णमुत्थादिवत्
शतुप्रथवेन निमित्तत्वाभिधानात् । नतल च आर्प-
यारिक्रमफलस्य । अतः सिद्ध भावनाऽतिरिक्ते नम-
यक्यमात् पर्युदास स च फलप्रयुक्त इति । ननु एव-
मपि नमः मेदवदाचित्यस्य 'तदन्वयत्वेकद्वन्द्वभावेतु
नन्' इति प्रसिद्धे. उद्यत्पदैनेव संख्याद्गीताणव्
उद्यत्प्रिन्नादित्येक्षणस्यैव अक्षयकलन्त्वेन विज्ञानोपपत्तेर्न
सकल्पलक्षणा । न च सुबन्धसंघे नमसमासापत्ति ,
नानुगाधेयितिवदुपपत्ते । न च नमः आदित्यस्येन
वा संबन्ध उद्यत्पदेन केवल विनियमकभावः, विशेष-
साकाङ्क्षत्वस्यैव विनिगमकस्य उत्तरादिवि चेतु,
तथात्वेऽपि उद्यत्तमिति सुबन्धरदस्य निपातान्वयक्युत्पत्त्य-
भाषेन उद्यत्प्रिनेऽपि पदद्वयत्वगता आवरकत्वत्वात्,
तथात्वे स्वभावनेव तादृशादित्येक्षणस्य सर्वदा जायमान-
त्वेन अक्षयतोपपत्तेर्विधिवैकल्याय, स्वतः, प्रतीमभव-

निर्घणस्य सकललक्षणयाऽपि अपारित्वागेन भवतुक्तपयु-
दासानुपपत्तेः । अस्मिन् उदाहरणे वगाऽऽहीकोरेऽपि
'न वारिष्यम्' इत्यत्र 'एकादशा न भुञ्जीत'
इत्यादौ च सकललक्षणया आवश्यकत्वाच्च ।

प्रयोजनम्— स्पष्टमेव । सूत्राप्यपि अस्मिन्नेव
विचारे सुवीभिर्गोत्र्यानि ।

मण्डन— 'अनीधनत पुरुः ।' ५.

शंकर— 'पर्युदासोऽनीधनादौ ।' ६.

* " एतावता हेनहा अयुक्तो भवति " इति पुरुष
संबद्धो दोष कील्यते " इति प्रजापतिव्रताधिकरण-
भाष्ये (४।१।३) दोषोक्त्वा प्रजापतिव्रताना अकरण-
निमित्तदोषपरिहारायैव एतावता कर्मणा कृतेन व्रता
पापेन अयुक्तो भवति इति वाक्यशेषार्थान्युपगमनेन
वक्ष्यते । सु. पृ. १५८२.

* एति तु निषेधे तत्परिपालनाय प्रवृत्तस्य निवृत्तेऽपि
अकस्याविनाभावस्य प्रजापतिव्रतनये उक्तत्वात् विशेष-
नियमपहितमेव ब्रह्मपथजनसंज्ञकत्वनिवृत्तय एकादश्याम् ।
(प्रजापतिव्रताधिकरणम्) । पुरुषार्थचिन्तामणिः .

* प्रजापतिशब्दं देवताविशेषे स्तु । सु
पृ ७८५ .

* प्रजापतिसप्तदशत्वस्य अम्प्यादिदेवतायोगेऽपि न
मद्म । सकर्ष २।३।२ मीको पृ २१५२ 'देवता
पदयोगेऽपि०' इत्यत्र दृश्यम् ।

* प्रजा । 'विकल्पिता हि जिज्ञासो प्रजा
विकननडमा ।' या. १।१।१।३० पृ २९५.

॥ 'प्रथमन्यनपायमुत्थित प्रतिषेचान्द्रमिव
प्रजा नृपम्' इति न्यायः. (मारवि २।१।१) ।
साहस्री ९६५.

* प्रणयनं अत्र चातुर्मास्यत दार्शपौर्णमासात्-
प्रणयनम् न सौमिकप्रणयनम् इति भाष्यमतम् । न
दार्शिकं न सौमिकम्, किन्तु अपूर्ववेदे इति वातिक-
मतम् । के ७।३।८।१९-२०. * प्रणयन (अया)
प्रत्यय आत्मनिर्वर्तक साधन अपेक्षमाण गोदोहन
पुराणं गृह्यति । गोदोहनमपि पुराणं सत् आश्रम-
गपेक्षमाण प्रणयन प्रपञ्च यज्ञति । या. ८।१।३।५.

* प्रणयनस्य (अयाम्) अवाप्तप्रकरणत्वात् गोदोह
नाशयत्वम् । सु. पृ. ८५५. * प्रणयनस्य (अयाम्)
पानम् ' गोदोहनेन पशुकायस्य प्रणयेत्, कालेन ऋ-
षचंसनामस्य, मात्तिकेन प्रतिशक्नस्य ' इति नैमि-
निकम् । वारण तु निरयम् । (गोदोहनं यस्मिन् पात्रे
अग्निहोत्री गौर्हृच्छते, तत् पात्रम् । वारणं वरजावृजजन्य
पात्रम् ।) भा. ४।१।२।४. ।

॥ प्रणयनाधिकरणम् । चातुर्मास्येषु अग्निप्रणयने
सौमिकप्रणयनधर्मातिदेशो नास्ति ॥

सौमिकं तु प्रणयनमवाच्यं हीतरत् । ७।३।८।
२० ॥

भाष्यम्-- चातुर्मास्येषु श्रुते ' द्वयो प्रणयन्ति,
तस्मात् द्वायामेति ' इति । अस्ति तु छान्दे प्रणयन धर्म-
वत् । तथा दर्शपूर्णमासयो अर्धमवत् । तत्र संदेहः किं
सौमिकमेतत् प्रणयनम्, उत दार्शपौर्णमासिकमिति । तत्र
सूत्रेणैवोपक्रम । सौमिकं तु प्रणयनमवाच्यं हीतरत् ।
सौमिकमेतत् प्रणयनम् । किं कारणम् । अवाच्यं हि
इतरत् दार्शपौर्णमासिकम्, चोदकेन प्राप्तत्वात् । कथं
पुनरस्य प्रणयतिशब्दं प्रणयनमानवचनं सन् सौमिकं
प्रणयनविशेषं गन्वतीति वक्तुम् ? उच्यतेति ज्ञान ।
तीर्थशब्दवत् । तथाया तीर्थशब्दं तीर्थमावचनं सन्
तीर्थविशेषं पर्युदासनं कदाचित् श्रुते ' तीर्थयात्रा यतः '
इति ।

उत्तरवेदिप्रतिषेधश्च तद्वत् । २। ॥

भाष्यम्-- ' न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपवपति न
शुनावीरिणे ' इति । प्रातिपूर्वो हि प्रतिषेधो भवति ।
वौदिके च प्रणये उत्तरवेदि, न दार्शपौर्णमासिके ।
प्राकृत याऽनामत्त्वात् । २। ॥

भाष्यम्-- प्राकृतं वा एतत् प्रणयनं दार्शपौर्ण-
मासिकम् । कुत्र । अनामत्त्वात् । प्रणयनशब्दं सौमिकस्य
प्रणयनस्य न नामधेयम् । नैतत् तस्य वाचकमित्यर्थः ।
यदि अयं तस्य वाचकं स्यात्, तत्रादित्तं नूपात् । इत्
तु पदार्थनामधेयम्, पदार्थस्य प्राङ्मन्यस्य वाचकम् ।
यस्य वाचकम्, तदित् शङ्कोति अग्नें प्राचीनं नयनं
वक्तुम् । तत्रोदास्येव । तस्मात् तस्य वाचकं । एव

● प्रणयनलोपेनापि (अमेः) सायमभिद्वेष्य काष्ठानुग्रह एव न्यायः साहचर्योक्तौ सायमभिद्वेष्य-होमोक्तौ च । भाट्ट. ५।१।१७.

● प्रणयविधानं सामिपेनीयु अन्ये ऋगधरे एव हेः स्थाने । संकर्ष. ४।१।१२. ' सामिपेनीयु प्रणयविधानं अन्ये ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● प्रणयविधानं सामिपेनीयु ऋगधरस्थाने एव । संकर्ष. ४।१।११. ' सामिपेनीयु प्रणयविधानं ऋगधरस्थाने एव ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रणयनवदवाच्यस्य ओट्कारस्यैव सामिपेनीयु विधानम्, न तु ' प्रणय ' इति शब्दस्य । संकर्ष. ४।१।१३. ' सामिपेनीयु प्रणयवदवाच्यस्य ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रणाहपाऽपि च येन क्रियते, तत् कारणं भवति यथा ' होमयैः रचाव, तुष्यता भवति ' इति । भा. ७।१।१३.

● प्रणीताः नाम हविःश्रवणस्युत्पत्त्याः उपवनादि-धर्मसंस्तुता आसुः । वि. २।१।१४. ● प्रणीताः प्रणेयन् वाच यच्छति ता सहविष्कृता विसृजति ' इति अस्मिन् देशे ये वदार्थास्तोत्रा धर्मो वाग्यमः, न वदार्थापूर्वम् । १।१।७।२३-२४. ● प्रणीताः सयनप्रयुक्ताः दर्शपूर्ण-मासयोः । ४।२।५।१४-१५. ● अन्तर्दि प्रणीता निनयति । भा. ४।२।५।१४, ● ' प्रणीताभिर्हवीषि संयौति ' (मिषयति) । ४।२।५।१४. ● प्रणीतानां अर्षा अन्तर्दि निनयनं प्रतिपत्तिः । निनयनं प्रणीतानां न प्रणेबकम् । हवि सयनोत्तरं अवशिष्टानामया नादो निनयनं द्रष्टव्यं, न हदयै हुतस्या प्रणयनं कर्तव्यम् । के. (वि. ४।२।५) . ● प्रणीतानां अर्षा वाक्येन विष्ट-संयानसाधनत्वावगमेऽपि आनुषाङ्गिकत्वात्साधनत्वात्सायि सत्वात् औषादिचरो अम्युदितेष्टौ च प्रणीताधर्मोपपत्तिः । भाट्ट. १।१।१३. ● प्रणीतानामया संयानं प्रणेबकम् । निनयनं तु प्रतिपत्तिः । दर्शपूर्णमासयोः । ४।२।५। १४-१५. ● प्रणीतानामयाः प्रतोषामामाये वया पयस्याकम् । भा. ४।२।५।१५.

मी. को. ३२३

● प्रणीतादि तथेति चेत् । १।१।७।२३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' प्रणीताः प्रणेयन् वाच यच्छति, ता सहविष्कृता विसृजति ' इति श्रुतम् । प्रणीता-प्रणयनात् प्राक् वाक् यन्त्या ' हविष्कृदेहि ' इति प्रीषीकारपर्यन्तमिति तदर्थः । अर्षं वाग्यमः साहचर्यादेव-धर्मः स्यात् । तदेतदाह प्रणीतादि प्रणीता आस्य हविष्कृतपर्यन्तं यत् वाग्यमननुक्तम्, तत् तथा उपाह्वय-त् देशसंबन्धं स्यात् इति पूर्वः पद्यः । इति चेत् । अन्तर्गामिष्पविनयस्य पूर्वपद्यस्यमिदम् ।

न, यदास्याश्रुतित्वात् । २४ ॥
' प्रणीताः प्रणेयन् वाचं यच्छति ता सहविष्कृता विसृजते ' इत्युक्तं वाग्यमनं न देशप्रयुक्तं यद्यप्रयुक्तम्, परमापूर्वेष्वुक्तमित्यर्थः । यद्यस्य अश्रुतित्वात् नानं शक्यं यद्यशब्दः श्रूयते । किन्तु तददेशगतपदायप्रयुक्तं नैव वाग्यमनमिति सिद्धान्तः । के.

● प्रणीताकार्ये अर्षणापूर्वम् । सु. पृ. ८५९.

● प्रणीताधर्माः इत्यर्थे दधनि पयति च पाके उपतुर्वन्ति । भा. ३।१।७।१४ पृ. ७१६. ● प्रणीता-धर्माः उत्सवनादय, शान्ताग्यस्युत्पत्तयोः दक्षिणयोः अम्युदितेष्टौ चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य अर्षणोत्तरत्वात् संन्याः । के. (१।२।५।४३-४४) . ● प्रणीता-धर्मोपगामनुष्ठानं अम्युदितेष्टौ दधियस्योः । १।२।५। ४३-४४. मी. को. पृ. ५७९ ' अम्युदितेष्टौ दधियस्योः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रणीताधर्मन्यायः । प्रणीतावाच्यन्यायः । दर्शपूर्णमासयोः प्रणीतावाग्यमः तदेवपदायान्तत्वात्पूर्व-प्रयुक्तः ॥

प्रणीतादि तथेति चेत् । १।१।७।२३ ॥

भाष्यम्— ननु इदानीमेवोक्तम् ' पक्षं तन्विष्कृतौ अर्षस्युपजमानौ वाच यच्छत. ' इति । (यद्य ' प्रणीताः प्रणेयन् वाचं यच्छति ता सहविष्कृता विसृजति ' इति । अस्मिन् देशे ये वदार्थाः वेगा धर्मो वाग्यमः, न प्रणयानापूर्वम्—इति २४ सुप्ते भाष्यम् ।)

दुप्— अथवा नापिद्वौ दृष्टान्तौ भवति इति दृष्टान्तद्वये अपिचरत्वं प्रकियते । ' प्रणीतादि तथेति

चेत्' इति । यथा 'यज्ञेन संयोगात्' इति उपायुत्व परमापूर्वप्रयुक्त एतन्निहायि न पदार्थप्रयुक्तो बाह्यनियम इति । 'ननु इदानीमेवोक्तम्' 'सिंहादुत्तरम्' इति चैतस्मात् प्रत्यात् अनुगम्यते अधिकरणान्तरम् ।

न यज्ञस्याभ्युत्तित्वात् । २४ ॥

भाष्यम्— उच्यते । तद्देशप्रयुक्ततायामपि परतदव-
कल्पते । कथम् । यज्ञं विद्वद्धारयितुं वाचं पच्छतः ।
तौ वाचयमौ सन्तौ अविश्लिष्यमानचेतस्यौ पदार्थेषु
क्रियमाणेषु अप्रमादयन्तौ तथा करिष्येते, यथा न कश्चिन्
पदार्थं, पदार्थावयवो वा हीयते । अप्ययुः वाग्यमेन
अनन्यचेतस्यो न पदार्थात् प्रमादविष्यति । यज्ञमानक्ष
एव वाग्यमेन अनन्यचेतस्कः प्रमादविष्यत त बोध
शिष्यति । अद्वैरपि अनन्तरीयमणौ यज्ञो विस्तार्यते, न
केवल स्वैरायमैः अद्वैक्ष विस्तारयितुं वाग्यम शक्नोति ।
अस्मिन् अन्ते क्रियमाणो न स्वैरान्तरना । यज्ञसंयोगश्चाव
निस्तारसंबन्धः । तस्मात् अङ्गप्रयुक्ततायामपि उपपद्यते
'यदप्ययुःयज्ञमानो वाचं पच्छतः तत् प्रज्ञापतिभूयगतौ
यज्ञं तन्वाते' इति दृष्टेन कारणेन, नादृष्टेन इति वर्त-
मानकारणपदेत्याद्वयगम्यते, यथा वयं वाग्यमेन तावमान
यज्ञं विद्मः त्वयेति ।

दुष्— 'न यज्ञस्य' इति उक्तस्येष्टे सूत्रं वर्ण-
नीयम् ।

शा— वाग्यमानं तु यज्ञस्येष्टेगाभावात् अवागन्तरा-
पूर्वप्रयुक्तम् । तदिदमुक्तं 'प्रणीतादि त्वयेति चेत् ।' 'न
यज्ञस्याभ्युत्तित्वात् ।' इति । अथवा अनेन सन्नदयेन
अधिकरणान्तर प्रस्तुताधिकरणविद्यमानस्य दृष्टान्तविद्वय-
र्थम् । तदीयपूर्वप्रयुक्त्यायेन च पूर्वप्रयुक्तं यज्ञं अन्तरा-
गर्भणीत्यायेन विचार्यते ।

वि— 'प्रणीतावाग्यमे पत्तौ योजनीयो पुरेव तौ ।
इत्तु हविष्कृदाह्वानात् वे तनापूर्वप्रारिता ॥'

भाट्ट— इदमधिकरणं सूत्रकारेण पूर्वधिकरणे अन्तरा-
गर्भणीत्येन इदमपि व्याख्यातव्यं यथायथा दृष्टमपिधीयते ।
दशपूर्वप्रयुक्तयोः । 'यज्ञं तन्विष्यन्तौ' अप्ययुःयज्ञमानौ
पाचं पच्छतः । यदप्ययुःयज्ञमानो वाचं पच्छतः, तत्
प्रज्ञापतिभूयगतौ यज्ञं तन्वाते । तस्मात् प्रणीता. प्रणेप्यन्

वाचं पच्छति, ता एह हविष्कृता विसृजति' इति श्रुतम् ।
तथाच वाग्यमः प्रणीतावाग्यमानाङ्गमेव, विधिवान्कस्यस्यदृ-
प्रत्ययेन तन्मानार्थत्वायुगमात् । अतो हविष्कृदाह्वानकाल
वधिकवाग्यमस्य तन्मानार्थत्वायुगमात् न भागधर्मत्वम्,
न वा तावत्पदार्थधर्मत्वम् । यदि तु 'प्रणीता. प्रणे-
प्यन्' इति वाक्यस्य वाग्यमोत्पत्तिपरत्वे उत्पत्तिशिष्टकर्म-
कत्वानुगोचनेन तत्र यज्ञमानावाग्यमानावात् पूर्ववाक्यस्य अर्थ-
वादत्वानुपपत्तेः यज्ञमानान्तरविधानस्य वा मुद्रतामनुपपत्तेः
अवधारणम् 'यज्ञं तन्विष्यन्तौ' इति वाक्यस्यैव वाग्यम
विधायकत्वमुच्येत, ततः अस्तु नान्यत्कृतश्रुत्या परविस्तार
सार्थत्वमेव । तदा हि उत्तरज्ञाकस्या वाग्यमानानुवदेन
प्रणीतावाग्यमनहविष्कृदाह्वानयोः पूर्वोत्तराधिकारेण निषेधः ।
अत एव तत्रत्यमेकवचनमपि अनुवाच्यगन्तव्यात् 'प्रदं
संमाष्टि' इतिवदविवक्षितम् । अतश्च विधेयतामर्थात्
कारत् उद्देश्यभूतो यज्ञविस्तारापरतामप्येष्टे यज्ञभागोऽपि
वदवधिक एव ।

यत्तु मूले पूर्वप्रयुक्तं यज्ञादस्य विस्तारविधायकत्व-
मनङ्गीकृत्य मानार्थत्वमुक्तम्, तत् यज्ञादस्य विस्तार
विना अन्यन्त्ययस्य दुष्परिणामत्वात् भागधर्मत्वम्
श्रवणयोगोपेक्षितम् । अतः अप्ययुःयज्ञमानकर्तृत्ववाग्यम
एव यज्ञविस्तारपरत्वान्प्रमाणधर्मत्वेन विधीयते, न तु
पदार्थधर्मत्वेन तत्रत्य रूपदानावात् । अतश्च पूर्वाधिकरण-
पूर्वप्रयुक्तदेव यज्ञापूर्वप्रयुक्तो भागधर्मश्च वाग्यमः ।
इति श्राने,

यज्ञमानावाग्ययुःकर्तृत्वविशिष्टवाग्यमस्य यज्ञभावात्पूर्वे पद-
विधिप्रसारापत्तेः (धात्वर्थोद्देशेन विमिश्रण्यविधिः)
रनिष्करोपकारकृत्वत्वमात्र द्वितीयविधिप्रसारादिष्वया
(अन्वोद्देशेन धात्वर्थविधि) च अप्ययुःयज्ञमानसंस्कार
कवेनेव वाग्यमविधिः । यथा च नैव सति उद्देश-
नेऽप्य, तथोक्तं श्रद्धैवत्वाधिकरणे कोऽप्ये । तस्य च
दृष्टार्थत्वात् मन प्रविधानमेव संस्कारः । हाङ्कृतयोश्च
तयोः उपयोगावेषथाया वचनप्रमाणकारिष्यमानाङ्गार्थत्वमेव
कल्पितम्, न तु भागधर्मत्वम् । न च तयोर्भागोपयोगित्व-
स्यापि तद्देश्य रूपसिद्धं कारत् 'यज्ञं तन्विष्यन्तौ' इति
विशेषणमाकर्ण्यत् यज्ञविस्तारोपयोग्यत्वरत्नमानसंस्कार-

जो ३ । इति प्रतिगीर्णं । अयं प्रतिगर इत्युच्यते-
इति श्रौतपदार्थनिर्वचनम् ।

● 'प्रतिगृहीत्यात्' इति विकल्पप्रत्ययस्य अर्ध-
चातविरोध्युपक्रमानुसारेण 'प्रतिग्रहयेत्' इत्येव अन्त-
र्भावितगिर्धर्षणतया व्याख्येयम् । तथा च अश्वदानु-
वर्गस्फोटिः, न प्रतिग्रहीतुः । वि. ३।१।१५ .

● प्रतिग्रहः । दानप्रतिग्रहविषयको विचारः
'अनारम्य श्रुते अश्वप्रतिग्रहेष्टिः' इत्यत्र वार्तिकप्रत्ये
द्रव्यः । के. (३।४।१०।२८-२९) . ● प्रतिग्रहः
पात्रजनव्यापनं च भागजस्यैव इत्युक्त्याः स्मृत्युक्त्याः ।
भा. १।३।४।५।४३. ● प्रतिग्रहस्य कृत्वनङ्गत्वेऽपि
ऊर्णकारित्वान् प्रतिग्रहेतिङ्गन्तयत्वात् प्राङ्गत्येकस्यः ।
सु. ४. १४५०. ● प्रतिग्रहस्य 'प्रतिग्रहस्यर्षोऽपि
प्रग्रह तत्र वाच्येत्' इति पात्रजनकत्वश्रुतिः । भाट्ट.
४।१।२. ८५. ● दानविषयानैव प्राक् परस्वल्पापा-
दानात् अर्धसम्पत्ता प्रतिग्रहस्य आक्षिप्ततात् दानमात्रं
यत्रे विशिष्टं न प्रतिग्रहः इति अनुक्तम् । वा. ३।४।
३०।२८. ४. ९५९. ● सर्वद्रव्यप्रतिग्रहाणां दातृदोषेण
दुष्टत्वम् । वा. ३।४।१०।२८. ४. ९५९. ● प्रतिग्रहे
वैदिकेऽपि अग्रतिग्राह्यान् प्रतिग्रहृतः पापमतिः । वा.
३।४।१०।२८. ४. ९५९.

● प्रतिग्रहेष्टथां (अश्वस्य) प्रतिपुरोडाशं कपाल-
चतुष्कमेदः । १।१।४।१।४२-४४.

● प्रतिग्रहप्रतिषेधः अशानाम् । 'नोमयनोदतः
प्रतिग्रहति' इति श्रुति । भा. १०।३।१।४।४७.

● प्रतिग्रहीतुः स्वीकरणमेवो न्यायः, अग्रे दातुः
तन्मार्गान्वरण समर्पणदिरूप इति दाने द्वौ न्यायौ ।
वा. ३।४।१०।२८. ४. ९६०.

● प्रतिग्राह्य कर्तृसंपुष्टगर्भविज्ञाणयाः । ४।१।१।१.
● प्रतिग्राह्य धर्मविज्ञाणयाः । १।१।१।१. ● प्रतिग्राह्य धर्म-
परिच्छिन्नमिर्षयाः । दलाकर ४. ३६१. ● प्रतिग्राह्य
यत्र भाष्येत् पूर्वोक्तैर्यत्र बाधैः । तन्परजयतः कार्यो
निर्गन्ते वापराजंनत् ॥ 'इत्यनेनः विद्वद्वात् स्वमि-
(निरुद्धाप्यमि-) चारिणः शिष्येव अन्यत्र. परिच्छेदः ।
सु. ४. १५१ । (पार्थिवके 'परान्तरिषदे हि विद्वान्-

व्यभिचारिवत् । प्रमाणे यत्र दृश्यते तन्मान्येव
निर्गन्तः ॥ ' (१।३।१।३. ४. ३८३) इत्युक्ते इयं
श्रुत्या— के.) . ● प्रतिग्राह्य स्वस्वविच्छिन्नप्रतिपादक-
वाक्यं यथा 'पवंतो बहिमान्' इति । मणि. ४. ३९.

● प्रतिग्राह्यऽधिकरणम् । द्रव्यकर्मणा साम्यवैषम्य-
प्रतिग्राह्य । प्रयुक्तिविचारप्रतिग्राह्यऽधिकरणम् । ४।१।१।१.

● प्रतिग्राह्यऽधिकरणम् । विशेषातिदेशप्रतिग्राह्यऽधिकरणम् ।
८।१।१।१. ● प्रतिग्राह्यऽधिकरणम् । दोषान्वितविचनप्रतिग्राह्य-
ऽधिकरणम् । ३।१।१।१.

● प्रतिग्राह्यपूर्वकत्वं सर्वविचाराणाम् । बृहती.
४. १५.

● प्रतिग्राह्यविरोधः । 'निष्पद्यथाशानादोक्तो विरोधो
हेतुसाध्ययोः' । ('प्रतिग्राह्यविरोध. प्रतिग्राह्यविरोधः'
इत्यसारादेनोक्तम् । ४।१।१.) । श्रेया. निराजन्ते
१५४.

● 'प्रतिग्राह्यमिति ह वा य एता रानीरुपयन्ति'
अत्र 'प्रतिग्राह्यमिति रानीरुपयुः' इति अन्यथात्वे
कल्पिते ये इत्यस्य रानिरुपयन्तिवाहृतस्य 'ये प्रति-
ग्राह्यमिति' इति व्यनक्तिरुपयन्ति । बाल. ४. ५.

● 'प्रतिग्राह्यमिति उपयन्ति' अयं कल्पविधिः, नर्ष-
वादः । भा. ४।१।१।१७-१९. ● 'प्रतिग्राह्यमिति
उपयन्ति' अयं व्यनक्तिरुपयन्ति यिधिः । बाल.
४. २६.

● 'प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसंयोगात्' (१।१।
१।२) इत्यनेन न्यायेन (अवेष्टेः) तन्मैदः प्राप्नोति ।
दुपू. १।१।१।१९. अत्र माय्य तु- न वा तन्मैदः ।
श्रुतः । उक्तो न्यायः 'प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसंयोगः स्वयत्'
इति- इति । सूत्रे पाठमैदोऽत्र । परतु १।१।१।१९. ४. १५.

● प्रतिदानं दत्तस्य प्रतिनियतं दानक्रयोरसत्-
प्रत्युत्पन्न. इति यावत् । 'तिलेभ्यः प्रतिवन्द्यते
मागम्' । रहस्य. ४. १२४.

● प्रतिनिधिः अट्टार्यंथ नक्षि । मीम्बा.

● प्रतिनिधिः अधिकृत्याणाम् कल्पते मुन्यस्य विगुणो
कल्पते, तदा विगुणोऽपि मुन्य एतौगदेयः, कल्प-

विद्वये गुणश्लेषस्य सोढु शक्यत्वात् । रथुत्पदति कदरात्
 दृशोऽपि तद्विर, कल्लवति कदरात् यकोऽति तद्विरः
 ज्ञासः । के. (६।३।१९.) * प्रतिनिधिः भवेच्छा-
 ऽऽक्षिता । या. ६।३।१९. * प्रतिनिधिः शब्दविजा-
 मलि । वि. ६।३।८.

* 'प्रतिनिधिश्च तद्धर्मा स्यात्' इति न्यायेन
 (पालक्यः सूत्रपाठो नैरास्ति, 'प्रतिनिधिश्च तद्धर्मा'
 ३।६।१४।३७ इति सूत्रगततद्धर्मा इति शब्दस्य स्थाने
 'तद्धर्मा स्यात्' इति अर्थतः पाठं कल्पयित्वा लन्द-
 फण्डितेन ईदृशो निवेशः कृतः स्यात् । तेन त्रयेण वा
 चंनमुपलब्ध स्यात् ।) क्षेत्रज्ञादीनां सकलैरुत्पन्नैर्प्राज्ञादपि
 साषिण्डव्यस्य नानिदेशः 'सगोत्रेषु कृता ये खुदंत्तमीता-
 दय. सुखः । यिषिणा योनता यन्नि न साषिण्डव्य
 विधीयते ॥' इति तस्य निषेधात् । दृक्तकमीमांसा
 पृ. ९४.

॥ प्रतिनिधिश्च तद्धर्मा ३।६।१४।३७॥

अस्ति प्रतिनिधिः श्रुते इत्येऽपचरिते यथा श्रीक्षप-
 चारे नीचाराः । तत्र सद्देहः किं नीचाराः समानविधानाः
 उत नेवि । पूर्वापचरदेनेदमारम्भते ।

अन्यत् पूर्वपक्षः । नित्यश्रुता धार्यतादयो नित्यश्रुतै-
 र्ग्रीहिभिरेव सकम्भर्हन्ति न नीचारेः, तेषामभुक्त्वात् ।
 किन्तु श्रीक्षपचारेऽवश्य कर्तव्यं नित्यम्, कश्चिच्च
 प्रास्त्यमनस्य समारणीयम् । तत्र इत्यापेयाणां अनचरित
 द्रव्यसदृशा नीचारा एवोपादीयन्ते । तेनसमानविधानान्ना-
 मेषु ग्रीह्विज्ञानैव कश्चमहत्तरतिदेशादेषु धर्मसंज्ञो
 भवतीति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते ।

न तद्धर्मा प्रयोजनैकत्वात् । ३८ ॥

अथमभिप्रायः । भवेदेवं यदि फलचमन्नवत् स्वेनैव
 महिम्ना नीचाराः कर्मसाधन मनेषुः । किन्तु ग्रीहि-
 शालस्त्राययनपर्यन्तत्वात्, श्रीक्षपयवना च कतिपयानां
 नीचारेषु विद्यमानत्वात् बहुपादिसव्या पुत्रप भवतंमानो
 गन्तव्यीयकत्वात् नीचारात्कत्रुपादये । तद्वृत्तिकेण श्रीक्ष-
 पयवोपादानासम्भवात् । ते च नीक्षवपक्ष. 'ग्रीहिभि-
 र्यंनेत' इति प्रत्ययशाल्वचोदिता एवेति सुक्ष्मवपतादे-
 चमोना नीचारेषुपि समानविधानत्वमिति ।

प्रयोजनम्— पूर्वापठे ग्रीहिणामपचारे ग्रीह्विज्ञाने
 नीचारपदोदहः कर्तव्यः । विद्वान्ते तु ग्रीह्विपदस्यैव प्रयो-
 गात् न तद्वृहः । ननु 'ग्रीहिभिर्यंनेत' इति वाश्लेष
 ग्रीह्विपदातिः साधनत्वेन प्रतिपादिता, ग्रीह्वपचारात् ।
 ग्रीह्वत्वमन्यत्र लिङ्गात् ग्रीह्वित्वमतिप्रकाशते एव विनि-
 श्चक. । तेन यथा येषु लिङ्गानां चार्थप्रयोगः, तथा नीचा-
 रेण्यपीति कथं सिद्धान्ते ग्रीह्विपदप्रयोगादनुहः प्रयोजन
 मिति । उच्यते । स्वदेवं यदि स्वकृपेणामूर्तां वाविर्यां
 यापन भवेत् । किं तर्हि । आभयन्यतयत्रयवोपलक्षण-
 त्वेन । तेषामेव पुणेडासप्रवृत्तिन्तेनापेक्षितविधानात् । तेन
 यथा 'ग्रीहिभिर्यंनेत' इति विधौ साधनत्वान् ग्रीहि-
 बुद्धिर्ग्रीहिलोपलक्षितान् पुणेडासप्रवृत्तिभूतान् अनपचा-
 नेव विपयीन्नेति, एवमत्र येषु ग्रीह्विपदो विलु-
 देशानुपेयां प्रनर्तमानः तथाभूतानेव अनपचात् विपयी-
 क्तेति । ते च नीचारेण्यपविशिष्टा एव । तेन यद्यपि
 नीचारेषु ग्रीह्विज्ञानसम्भवाः, तथापि ग्रीह्विज्ञानेपलक्षिताना-
 मेव अनपचानां नीचारेषुपि प्रत्यविज्ञानातिरेकंपा प्रति-
 निध्यममवान् अस्यैव ग्रीह्विज्ञानेपलक्षितत्वमपि इति सूक्त
 सिद्धान्तेऽप्यहं प्रयोजनमिति ।

सूत्रं तु यद्वदुपदेशेन ग्रीह्वो धर्मवन्तः, तद्वनीचारा
 अपि । ग्रीह्विज्ञानैर्न यागविद्विप्रयोजनात्वावगमादिति ।
 तौता.

॥ प्रतिनिधिश्च तद्धर्मा ३।६।१४।३७॥

द्वयैर्पूर्वोपचारे श्रुतस्य ग्रीह्वारिद्रव्यस्य कश्चिज्ज्ञाने
 तत्प्रतिनिधित्वेन नीचारा श्यन्ते । ते नीचारा अपि किं
 ग्रीहिभिः समानविधाना न वेति सगये पूर्वपक्षमति-
 दिशति । अत्रसमानविधानं इति अनुस्यत्वात् इति च पद-
 द्वयमनुवर्तते । तत्र असमानविधानपदं पुंलिङ्गत्वेन विपरि-
 णम्यते । तद्वत् नैमित्तिकफलचमन्नवत् नीचारस्त्वपि
 निविष्टे ग्रीहिभिः समानविधाने न स्यात्, जगत्प-
 त्वात् । का अतुत्पता ? ग्रीहिणा निर्वयादयो धर्मा
 सिद्धिः, नीचाराणां तु न सिद्धिः इति । अर्थात्तथा तु
 नीचाराणां श्रु ।

न वद्वत् प्रयोजनैकत्वात् । ३८ ॥

पूर्वैश्च निधिष्य सिद्धान्तयति । न असमानविधानः प्रतिनिधिः, किन्तु तद्वत् शुद्धव्यवत् प्रतिनिधिरपि समानविधानः स्यात् । अथवा पूर्वपक्षिणा यदुक्तं तद्वत् इति तदेव निधिष्यते ' न तद्वत् ' इति । प्रतिनिधिः तद्वत् फलवत्सवत् असमानविधानो न भवति । किन्तु समानविधान एवेति तु आर्थिकम् । कुतः समान-विधानत्वम् ? प्रयोजनैकत्वात् । ' पुरोडाशानिष्पत्तिरूपस्य प्रयोजनस्य व्रीहौणा नीवारणा च एकमेव ' इति सुबोधिष्या व्याख्यातम् । प्रयुज्यते विधीयते अनेनेति प्रयोजनकरणे स्युट् । निर्वापावघातादयो धर्माः व्रीहियन्देन द्रव्य-मन्वू विहितः इति प्रयोजनशब्देन व्रीहियन्देन बोध्यते । तस्य नीवारण्यपि एवन्वात् समानत्वात् इत्यर्थः । नीवारण्यपि हि व्रीहियदवाव्यस्य व्रीहिव्यस्य आश्रयभूताः केचिदवघाताः नीवारण्यपि वर्तन्ते एव । इति नीवारोऽपि व्रीहियदबोध्य एवेति उभयोः समानविधानत्वम् । व्रीहियु यदा निर्वापादयो विधीयन्ते, तदा नीवारण्यपि ते अर्थात् विधीयन्ते एवेत्यर्थः ।

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च । ३९ ॥

सिद्धान्ते देवन्तरमाह । श्रुतेः व्रीहिसिः प्रतिनिधिभूताना नीवारणा प्रवृत्तिविकारभावे नास्ति अशास्त्रलक्षणत्वात् शास्त्रलक्षितत्वाभावात् शास्त्रबोधितत्वाभावात् । अथवा नीवारण्यस्य अशास्त्रलक्षणत्वात् इति । तस्मात् मुख्यप्रतिनियोः समानविधित्वम् । चकारो हेतुसमुच्चयार्थे । के.

• प्रतिनिधिर्न भवति देवतायाः अग्रे द्वाव्यस्य (मन्वस्य) त्रियास्य. (प्रयागादे-) चापचारे । ६।१। ५।१८-१९. • प्रतिनिधिर्न भवति मापादि. प्रतिनिधिदपरार्थः । ६।१।६।२०.

ह्यु प्रतिनिधिर्न भवति स्वामिनः ॥

तथा स्वामिनः फलसम्भवात्फलस्य कर्मयोगित्वात् । ६।१।७।२१ ॥

भाष्यम्— अग्निहोत्रादीनि कर्माण्डादहरणम् । तेषु स्वामिन्यपचरति संदेहः किमन्यः प्रतिनिधातयो नेति । हि प्राप्तम् । प्रतिनिधातव्य इति । कुतः । आगमो वा

चेदनायांविशेषादिति । एवं प्राप्ते, धूमः । तथा स्वामिनः स्यात् । कोऽर्थः ? न प्रतिनिधिः । कुतः । फलसम्भवात् । दोऽर्थी स्वल्पमेव कस्विजः परिक्रीणोते, यश्च स्वं प्रदेयं त्यजति स स्वामी । यदि स प्रतिनिधीयते, स्वामिना यत् कर्तव्यं तत् सर्वं कुर्यात् । क्व सर्वं कुर्वन् स्वाम्येव स्यात् प्रतिनिधिः । स एव हि फलेन संवध्यते । य उल्लंगं करोति, स फलवान् भवति । तदुक्तं शास्त्रकं प्रयोक्तरीति । तस्मात् स्वामिनः प्रतिनिधिरिति ।

सुप्— तथा स्वामिनः० शोयित्वात् ॥ यदा प्रतिनिधीयमानः (प्रतिनिधिर्यादीयमानः इति तन्त्रलेपाठः) दक्षिण्यदानं हविष्यदानं च करोति, तदा स एव फलसंभवात् स्वामी स्यात् । यदा इत्यपरिचयात् कृत्वा अन्यत्र (लौकिके कार्ये) व्यापृतो भवति, तत्र यानि क्रत्वर्थानि (आन्यावेशणादीनि) तेषु अन्वयुरेव प्रतिनिधित्वेन करोति (इति नाम्न्यः प्रतिनिधातव्य) । पुरुषसंस्काराणां च (कृत्वापर्यादीनां) नत्वर्थत्वात् (विनाऽपि यजमानेन) न वैतुष्यम् (अप्वर्तुणा तदनुष्ठानसम्भवात्) । यानि च मन्त्रवर्नादेनि फलप्रतिग्रहणयोग्यतायां कारणानि, तानि बहिरवस्थितेन (यजमानेन) नियमाणां प्रतोषनकारणान्येन । तस्मादेक (द्वाव्यावेशनादौ अप्व्येषादे) नियमान्तरात्, इत्यस्य (ब्रह्मचर्यादौ) असंभवात् अनुपपन्न (यजमानस्य) प्रतिनिधिः । सूते तु (यजमाने) नैव प्रतिनिध्यागङ्काऽस्ति (प्रतिनिधातुरसम्भवात्) । पत्नीति चेन्न, तस्यः पतिहीनास्य अन्यभावेन अधिकाराभावात् ।

(फल्पा मृताया किञ्चित् प्रतिनिधिः, उत नेति ? नाग्यमन्याभिनयस्य विषय । तथापि हि यदा तावत् ' भाषांथे पूर्वमारिण्ये दत्त्वाऽमीनन्त्यकर्मणि ' इत्ययं पद्यः समाश्रीयते, तदा अन्यभावादेव अनधिकारः सिद्धः । यदा तु नाग्यं फल्पा दत्तः, तदाऽपि आचारप्रामाण्यात् नापत्नीकस्य दर्शपूर्णमाशाद्यनुष्ठानम् । अग्निहोत्रमात्रं तु वचनादनुष्ठीयते । ' तदाहुः अपत्नीनोऽपि अग्निहोत्रमाहरेत् ' इति वचनात् । तस्मात् नास्ति फल्पाः प्रतिनिधिरिति । तन्त्ररत्नम्) ।

सोम— आतिथेयिणी संगतिः । सुत्रार्थस्तु—
फल्य कर्मयोगित्वात् कर्मप्रयोगवृत्तामितात् प्रतिनिधित्व-
स्यैव फल्यमवगाप्यते । स्वामिनः तथा न प्रतिनिधिः
इति ।

वि— 'स्वामिनोऽस्ति प्रतिनिधिनं वा, इत्यप्यदस्ता-
सः ।, न मृते रेवकावागीवौऽप्यस्तिवत् ॥ '

भाट्ट— मृते वाक्यमभागे पत्न्या वा नान्यतरेणा-
न्यतरस्य प्रतिनिधिः । मरणाने मृते पत्न्या अन्यमावा-
देनाभिधायकत्वात् पत्न्या मृतत्वात् यजमानस्याभि । 'जादायै
पूर्वमारिण्यै रत्नाऽभीनन्त्यस्मिंषि' इति पक्षे वाच-
दम्भभावादेव, निवाहात् पूर्वमभिधातुम् । तथापि
विद्युराशालयसे अनौक्तत्वेदिककर्मणा पत्नीव्यतिरेकेणैव
वाचनिकत्वेन पत्नीप्रतिनिध्यापकतेः । यदा तु नखीना
पत्न्यै दानम्, तदाऽपि 'तदाहुःपत्नीकोऽप्यसिहोमना-
होत्' इति वचनात् पत्नीव्यतिरेकेणैव अग्निहोममना-
नुष्ठानमिति न प्रतिनिधिकर्तव्यः । यदा तु फल्य वित्
कर्मणो मन्थेऽन्वयस्य मृतिः, तदा दाहात् पूर्वमेव
वसुभाभने वक्ष्यमाणरीत्या प्रोक्षितादिवदेवानुष्ठानमिति न
प्रतिनिधिकर्तव्यः । वेगादिना अगतौ कार्यान्तरत्वात्ते
षा अन्यतराधिकारिककर्मणु यदपि स्वामिनः काला-
दिवत् प्रयोगविध्यविपर्ययात् तत्पदेकवादिवदेव न
प्रतिनिधिकर्तव्यः, तथापि 'घष्यामिधिं चर्चं होमम-
सगौनेन कारयेत्' इत्यादिवचनत्वात् शिष्टत्वात्वाच अनु-
मतिद्वारा कर्मन्तरेणाप्यनुष्ठानम्, स्वकस्यायमानं तु सति
समये स्वयं कार्यम् । नो चेत्तस्मिन् वैतरे 'अग्रये इदं न
सरीयवममानस्य' इत्येव कार्यम् । उपयाधिकारिकेषु
दत्तादिषु स्वागच्छेदौ कर्म अन्यन्तरेणैव कार्यम्, इत्येवपि
संसृष्टस्वत्ववाचकात् । अत एव स्यादोऽपि तादृशसूत्रे
'मम यजमानस्य च न' इत्यादिरूपः । उपयोरप्यतौ
अप्यर्थ्युर्न, अस्मिन् बोधे सामान्यसमाख्यानं तथातेः ।
एव यजमानमवशसेऽपि । फल्यस्तु प्रयत्नेऽभिचिन्तयेद
एव । एवमान्यावेक्यादिवचनमनवधानामभ्यर्थुगैव वर-
णम् । पत्नीपदार्थानां च सामान्यसमाख्याऽनुष्ठाने यज-
मानस्याप्राप्तेः । एव फल्येऽन्वयत्वेनपि आर्त्तयमाने फल्य-
मावात् न प्रतिनिध्यापकः । अनवधेयामवकाशानो लोप

एव । न तु दम्पतिव्या परस्परमपि करणम्, तदाहस्ये
यजमानत्वादेकदेशतत्त्वात्पत्न्येदकश्रोत्रियविद्यत्वात् । अथ-
व्यांशेनामवशत्वाद्वा तु अप्यव्यांशन्तरेणोपादेयमिति न
तत्र प्रतिनिधिः ।

मण्डन— 'न स्वामिनः प्रतिनिधिः ।'

मुंकर— 'स्वामिनो न प्रतिनिधिः ।'

* प्रतिनिधिः प्रधानपरीतमुख्यतामेव सति न प्रायः ।
मेपकार्यतोषस्तु तत्र योऽर्थः । अत्यन्तहिलमे इडाऽऽदि-
लोपः कार्यं, परन्तु प्रधानतावापत्तया ग्रीह्य आदयश्च
एव । के. (६।३।२०) । * प्रतिनिधिर्भवति चने
मृतत्वात् कस्य वित् स्वामिनः । ६।३।८।२२, परन्तु तस्य
कर्मकरत्वमेव, न फल्यस्वामित्वम् । १।२२-२५, तथापि
तस्य अनुष्ठाने स्वामिधर्मत्वं भवत्येव । १०।२६, * प्रति-
निधिर्मुख्येन समानविधानः । न तु तयोः प्रकृतिकार-
णम् । भा. ३।६।१।३७-३९. * प्रतिनिधिर्मुख्यत्वा-
भावे यः कश्चिद् उपदीयते सः । रहस्य. पृ. १२४.
* प्रतिनिधिर्मुख्यकार्यसमर्थो लभ्यते, युत इत्थं च न
मुख्यकार्यसमर्थम्, तदा प्रतिनिधिरैव भाष्यो न मुख्यम् ।
६।३।१९।३९. * प्रतिनिधिर्मुख्यकार्यसमर्थः सत्कारसम-
र्थश्च लभ्यते, क्षुद्रत्वात् च न सत्कारसमर्थं परन्तु मुख्य-
कार्यसमर्थं लभ्यते, तदा मुख्यमेव यादम्, न प्रति-
निधिः । भा. ६।३।८।३८. * प्रतिनिधिः संस्कृतो-
ऽपि । प्रधानतन्त्रत्वात् प्राक् मुख्यतामे, मुख्यं संस्कृत्य
प्राणम्, संस्कृतोऽपि प्रतिनिधिरित्यान्वयः । कदल्युपसंस्कारो-
त्ता प्रगुणियोजनान् प्राक् तद्विद्यमाने नस्ति. संस्कृत्य
प्राणम् । के. (वि. ६।३।१०) । * प्रतिनिधिः वाचाह
श्रुनोऽपि मुख्येन समानविधानः यथा पूर्तीनाः शोणेन ।
अन्यं तु नियमार्थम् । ३।६।१५।१०. * प्रतिनिधिः
सोमस्य पूर्तीकाः शीतः । ६।३।१३।३१. * प्रतिनिधिः
शोमालामे आदाराः फल्युत्तानि च । 'यस्य श्रौतम-
श्रेयः आदारश्च फल्युत्तानि चामिदुत्तानि' ('आदाराः
शीतमुत्तानि शोमयोः । फल्युत्तानि लोकन्वहारे फल्यु-
त्तान्येव प्रयोजनं येषां आर्द्रत्वाद्भुङ्गादीनां तुणानां गतिं
फल्युत्तानि' इति सायणभाष्यम् ।) फल्युत्तान्येव फल्यु-
त्तानिनासे येषां कर्त्तव्यमिदं विदुः तादृशं यद्विधीयोः

पाल्नुनाति, फाल्नुनाद्वस्त्र द्विधार्थंकरणव्यायुक्तत्वात् ।
 आदारस्तु पृतीका एव स्युः अवान्तरो वा मेदः
 स्यात्सयोः । के. * अभावे हि श्रुतस्त्यनुकल्पः प्रति-
 निधिः । भा. ६।३।१६।३५, * मुख्य इत्थं नस्कार-
 समर्थमपि प्रधानकार्यसमर्थं लब्ध चेत् सर्वसमर्थोऽपि
 प्रतिनिधिर्न प्राक्, किन्तु मुख्यमेव प्राक् । ६।३।२०।
 ४०-४१, * शुभ्रद्रयापचारे कतपरा एव प्रतिनिधिः ।
 (व्रीहीषामपचारे नीवावः प्रतिनिधेयाः) । ६।३।
 १।१२७. * मुख्यपचारे प्रतिनिधौ ष्ठीवे पुनर्मुख्य-
 लामे प्रतिनिधिं लब्ध्वा मुख्यमेव प्राक् । ६।३।
 १६।३५.

हु प्रतिनिधिना प्रधानकार्ये निष्पादिते लते
 मुख्यद्रव्यलामेऽपि प्रतिनिधिनैव समापनम् ॥

प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥ ६।३।१७।३६ ॥

भाष्यम्— अयं अग्निहोवादिषु कर्मसु श्रुतद्रव्या-
 पचारे प्रतिनिधौ उपाते ह्येव केमुचित संस्कारेषु यदि
 तदेव श्रुतमुपलभ्येत, किं श्रुतमुपादीयेत, उत तेनैव
 प्रतिनिधिनेन समापयित्वा मिति । किं प्राप्तम् ? श्रुतमुपा-
 दीयेत प्रवृत्तेऽपि । तदुच्यते ' आगने हि तदभावात् '
 (६।३।१६।३५) इति । तस्मात् प्रतिनिधात्प्रमिति ।

दुप्— प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥ (रन—यदा पुनः
 प्रतिनिधिमुपादाय वैचन संस्काराः कृताः, तदा यद्यपि
 मुख्य लब्धम्, तथापि शास्त्रीयस्वोपादानस्य कुलात्वात्
 निवृत्तयापार शाल न मुख्योपादानं प्रवृत्ते, इति
 केवलेनापि प्रतिनिधिनैव निर्वाचयित्वायम्, न पुनर्मुख्य
 मुपादात्तयम् । इति पूर्वश्वः । सिद्धान्तमाह—) केमु-
 चित् संस्कारेषु ह्येतेषु अनभिनिर्वृते प्रयोजने (नति)
 श्रुतमेव (दुप्—) उपादात्तयम् । (ननु एव संस्का-
 रणा कृतानामनर्थकं स्यात्, अत आह) न संस्कारणा
 मनुदोष (कर्तव्यः), द्रव्यगुणत्वात् (द्रव्यस्य मुख्य-
 त्वात्, गुणत्वात् च संस्कारणमित्यर्थः) तस्मात्
 (द्रव्यगुणत्वात्) ये अभिनिर्वृताः संस्काराः, तेषा-
 माह्वयिः स्यात् (प्रधानवरेण गुणवृत्तेर्न्यायत्वात् ।
 ' प्रवृत्तेऽपीति चेत् ' इति मुख्यम् ' नानर्थकत्वात् '
 इत्युक्तत्वेण एवमवयवया पूर्वपक्षत्वात् आम्नाति,

न तु तथा मन्तव्यमित्याह—) एवम् (उच्येन
 न्यायेन मुख्योपादानस्य न्याय्यत्वात्) इदम् (स्वयम्)
 सिद्धान्तस्तु भवति (वाक्यभेदेन ध्यात्वात्तमिति वेदि-
 तव्यम् । अयं च स्वार्थः— पूर्वसूत्रे ' मुख्यधियाने
 मुख्यम् ' इत्युक्तं तदपेक्षमाह— इति चेत् न्यायः, ततः
 प्रवृत्तेऽपि प्रतिनिधौ मुख्यमेवोपादात्तव्यमिति । पूर्वपक्षस्तु
 अनुमितः स्यादित्याह—) पूर्वपक्षस्तुल्येश्वरः ।

नानर्थकत्वात् ॥ ३७ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । येन हि रदिराभावे कदरे
 पशुनिवृत्तो भवति, व्ययं रदिरमुपलभते । प्रवृत्तेऽर्थे किं
 कदरेण कुर्यात् ? अर्थार्थे हि कदरेोपादानम्, न
 कदरेोपादानार्थमेव । तस्मात् श्रुतमुपादीयेत ।

दुप्— नानर्थकत्वात् ॥ (रन—कृतेऽपि तर्हि कदरे
 नियोजनादौ प्रधाने कदरे पुनर्लभ्ये शब्दगुणाय
 नियोजनमावर्तयित्वा इति शब्दप्रधानस्योत्तरं नानर्थ-
 कत्वादिति । तस्यार्थमाह—) इदमपि सिद्धान्तज्ञ-
 मुदपेक्षपूर्वपक्षम् (न पूर्वसूत्रस्योत्तरम् । अधिष्ठाणात्
 सिद्धान्तस्यभिदमित्यर्थः । एव यथामार्थं सूत्रं न्याय्यम्
 स्यात्तुमुच्यते ऐकाधिकरण्यमेव समर्थयते—) अपवा
 ' प्रवृत्तेऽपीति चेत् ' कृते (अपि) प्रयोजने श्रुतम्
 (एव) आगमयित्वा मिति (पूर्वपक्षस्यभिदम्) ।
 एतस्योत्तरम् ' नानर्थकत्वात् ' इति ।

सोम— इह तु न मुख्यं स्यात् इति प्रत्यवधानात्
 संगतिः । सूत्रार्थस्तु— चेत् इति पूर्वसिद्धान्ततरमार्थः ।
 मुख्यधियामे मुख्य इति चेत् न्यायः, ननः प्रवृत्तेऽपि
 प्रतिनिधौ मुख्यमेवोपादेयम् । इति चेत् इति अर्थस्यै
 रदिरवचनम् ।

वि— ' अनुकल्पे संसृते मुख्यलामे किं प्राक्
 मेतयोः । अनुकल्पस्यैव स्यात् खादिरस्तथागतं पुनः ॥ '

[' नानर्थकत्वात् ' इति सूत्रस्याधिकरणान्तर-
 मालम्ब्य शास्त्रदीपिकादिषु उच्यते—]

श— कृते प्रतिनिधिना नियोजने यदा मुख्यमेव
 लब्धं तदा कृतमपि नियोजनं शब्दगुणाय पुनः कदरे
 कर्तव्य इति मन्वमानस्योत्तरम् । कृते नियोजने एवोऽपि
 कदरेः अनर्थक एव । नियोजनार्थं कदरेण

वा— यदि अशास्त्रलक्षणत्वात्नीवारणा कार्यासिद्धिर्नास्ति, पूर्वीकानां तर्हि शास्त्रलक्षणत्वान्नित्यत्वाच्च फलचमत्त्वकार्यासिद्धिप्रसङ्गः । इति श्रान्ते, अभिधीयते । 'वागसाधनत्वां कुर्यात्पूर्वीकानां यदि श्रुतिः । ततः स्यात् कार्यावर्तित्वं न त्वेषां सा प्रवर्तते ॥' सोमनादो हि प्रतिनिधयेच्छाया सत्यां पूर्वीका विधीयन्ते न वागसाधनान्पेक्षायाम् । अतोऽयं प्रतिनिधिनिधम एव भवति, यत् सकलसोमधर्मासभवे विकलान् सोमधर्मानुपादयेत् तत् पूर्वीकगतानिति । यद्यति हि 'नियमार्थः क्वचिद्विधिः' 'तद्विषयं तदधिकीर्णा हि' इति च । अतश्च नैवान् पूर्वीकसर्वं कर्माहम् । किं तर्हि ! सोमधर्मोपलक्षणाथम् । तेन श्रुतिलक्षणस्यापि पूर्वोपाविशिष्टत्वमिति । तेनेहापि तदेव चिन्तायाः प्रयोजनम् । अतश्च तदाश्रयस्य तद्बुद्धयन्तपायात् गुणवायेः प्रवर्तितयम् । अन्ये त्वाहुः । सन्त्यन्त्याश्रयिणो हि गुणकामा वैकल्यादिह न प्रवर्तन्ते । नियस्य हि धर्मणोऽयदथं प्रमात् प्रकृतस्य च सर्वस्यादथसमापनीयत्वात् किञ्चिन् धर्मवेदित्वेऽपि अत्रैगुण्यम्यनुष्ठा युज्यते । यथा तु काम्याना प्रतिनिधिभिः प्रक्रमो नास्ति, तथा गुणकामैर्न प्रवर्तितयम् । यदि तु प्रक्रमो कस्मिंश्चिद्गुणकामकल्पे द्रव्यनादो यति प्रविधिर्थापते ततस्तस्यानदथसमापनीयत्वात् विकारेण प्रतिनिधिना वा तुल्य समानधर्मित्वान्हावेव प्रयोजनम् ।

सोम— प्रयोजनम्— 'सोम ते नीचमि' इत्यादेः पूर्वान् ऊहादौ ।

वि— 'पूर्वीकाभिपनोऽनुत्पद्यन्त्यो ना, सोम-तुल्यवत् । नास्ति नैमित्तिकरूपेण, तुल्यः प्रतिनिधित्वतः ॥' अभिपरिक्रयद्विभिः सोमपूर्वीकयोस्तुल्यत्वात् ।

माट्ट— यत्र तु पूर्वीकदौ तत्वेन अभावे विधिः, तत्र सकलद्रव्यसोमधर्मयथागप्रयोगासभवे पश्चादेव क प्रवृत्तेः न समानविधानम् । नद्यत्र पूर्वीककारणत्वात्वा प्रतिनिधिनिधम । तेषां मन्दसहस्यत्वेन पथेऽपि अप्रयोगे, पूर्वीकदो अन्वयप्रयोगप्रसङ्गात् । न च नियमविधित्वापरानुपेक्षेण तदानीकार, तस्य पञ्चमत्वेन निपाद-गत्याधिपारत्वाद्येन अधिकित्वरत्वात् । इति श्रान्ते, पूर्वीकदार्पणस्य हि पूर्वीकत्वस्य नाथ कारणतश्चनम्,

द्वितीयान्तरत्वात् । अतश्च नियमविधित्वापरानुपेक्षेण तथा न पूर्वीकत्वस्य साक्षात्वागसाधनत्वं लभ्यते, अपि तु अवयवनिर्दिष्टाधनतान्त्वरीयक्रमयोर्नकत्वमेव इति न पूर्वीकपदे अवयवलक्षणा, सदशानियामकृपायप्रवृत्तेः पूर्व-मेव च अस्य विधेः प्रवृत्तेः नियमविधित्वोपपत्तिः । अतश्चात्रापि कतिपयावयवसाधनत्वस्य सोमशास्त्रादेव सिद्धेः समानविधानत्वम् ।

मण्डन— 'पूर्वीकगण्डोऽप्युपदिष्टधर्मा ।'

शंकर— 'पूर्वीकेश्वयेवमेव ।' १६. समान-विधित्वम् ।

ॐ प्रतिनिधावपि मुख्यधर्माणामनुष्ठानम् । मुख्यप्रतिनिधयोः समानविधित्वम् ॥

प्रतिनिधिश्च तद्वत् । ३६।१४।३७॥

भाष्यम्— अस्ति प्रतिनिधिः श्रुते इत्येऽपचरति । यथा श्रीहिल्वपचरन्तु नीचराः । तत्र संदेहः किं नीचराः समानविधानाः, सव नेति । किं प्राप्तम् । प्रतिनिधिश्च तद्वत् । यथा नैमित्तिकं नित्येनासमानविधानमेव प्रतिनिधिः । अनुत्पद्यतात् । का अनुत्पद्यता ? श्रीहीणा निहिता, न नीचाराणाम्, इवमनुत्पद्यता । श्रीहीणा विहिता नीचाराणामर्थापत्वा भवन्ति ।

वा— प्रतिनिधावपि अपमेव न्यायः प्राप्नोति । न तद्वत् प्रयोजनैकत्वात् । ३८ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, असमानविधानः प्रतिनिधि-रिति । तद्वत् स्यात्, यद्वत् भुतः । न प्रवृत्तिविधात्-स्यचः । कुतः ? श्रीहिल्व हि श्रीहिल्वमाणा श्रीहिल्व्यौ निसिद्यम् । न च श्रीहिल्वस्य स्थाने नीचारत्वं भवतीति श्रुदने । नस्मात् प्रवृत्तिविधारभावः । कथं तर्हि नीचारेऽपि धर्मा भवन्तीति ? उच्यते । या श्रीहिल्वेन परिच्छिन्ना श्रीहिल्वकथः, नीचारेण ता. सन्ति । तासांमर्थेन ते धर्माः क्रियन्ते । तासां न व्यक्तौनामन्यासा च श्रीहिल्वगता तुल्य एव विधिः । अत्र तुल्यता ? उभयोऽपि श्रीहिल्वविधा इति । नस्मात् समानविधाना इति ।

वा— यदि नीचाराः स्तेनैर महिशा धर्मोत्पादं भवेयुः, तत्र कार्यापत्ता धर्मैः संबध्येरन् । न तु धर्मोत्पादनं किञ्चिन् प्रमाणास्ति । ये हि तावद् श्रीहिल्वधर्मैः

कतिपया इत्यन्ते तदुपादिस्तथा पुरुषः प्रकर्मिणो नान्त-
रीवक्तव्यात् नीवारस्त्वुपादान्ते, न कर्माङ्गव्या । श्रीहिधर्माः
पुनर्मीहिज्ञान्देन प्रत्यक्षेणैव चोदिता इति समानविधानाः ।
नहि नीधारन्मो श्रीहिदुष्टिः भ्यावर्तते इति वदन्ति
' सामान्यं तच्चिद्वीपां हि ' इति । तेनाऽऽह तद्वदेवापौ
प्रवर्तते इति ।

अशास्त्रश्रणत्वाच्च । ३९ ॥

भाष्यम्— इत्थं न प्रतिनिधेः ध्रुवेन सह
प्रकृतिविकारभावः । कुतः । अर्थलक्षणत्वात् । अपादि
प्रतिनिधिः क्रियते । न चाधेनेतद्वद्वान्त्वं शक्यते श्रीहि-
त्स्य स्थाने नीवारत्वं भवतीति । तस्मात् प्रतिनिधेः
श्रुतेन सह प्रकृतिविकारभावो भवतीति ।

या— अशास्त्रचोदितप्र प्रतिनिधिरपार्त् क्रियते ।
तस्मादपि निप्रमाणकस्य कर्मापेक्षत्वमिति केचित् ।
न तु प्रतिनिधिरशास्त्रलक्षणः, प्रधानसमाप्तियेदोदितत्वात् ।
यदि वा अशास्त्रलक्षणः स्यादैव क्रियेत । न च तद-
कारणात् कश्चिदपेक्षः स्यात् । अत एवै वर्णयितव्यं
सूत्रम् । अशास्त्रलक्षणानीवारत्वस्य कार्यापत्तिर्नास्ति ।
ने तु श्रीहिधर्माः प्रधानचोदनया सकाशमार्गमात्रं श्रीहि-
चोदनया विकला आश्रिताः, ने अर्थान्तरत्वाभावात्
कार्यापत्ताः ।

सोम— प्रयोजनम्— नाम शुभनामप्रद्वृत्तप्रवृत्ति-
रूपं संभवति, यथा काम्यस्य कर्मणः प्रतिनिधिभोगक्यो
नास्ति, तथा गुणज्ञानानामपि प्रतिनिधिना उपक्रमसंभ-
वात् । तस्मात् मुख्याश्रयेण प्रवर्तमानानां गुणकामानां
प्रतिनिधौ प्रद्वृत्तसंभवात् ' श्रीहीना मेव ' इत्यादेः उदा-
हरणमेव प्रयोजनमिति कारिकायैकं व्यक्तम् (उत्तराधिकरण-
कारिकायैकं व्यक्तम्, न तु अत्राधिकरणे) ।

वि— ' नीवारप्रतिनिधेरुत्त्वो वा त्रिधिः समः ।,
पुरेतामुत्स्यत, साम्यमाकार्यत्वं श्रीहीना यतः ॥ '

भाट्ट— श्रीद्वयसामवे नीवारप्रतिनिधेः अपि
एकस्यविधितः पूर्वं साधनत्वानवधानात् असमानविधान-
त्वम्, सकलानुपकर्महीनस्यप्रमाणसामवे कर्मसाक्षेण
तदशेषत्वात् । इति प्राप्ते, कल्पं उत्तराङ्गत्वं तदाशेषः,
सामयि श्रीहिवासाध्यानेनवेनवेनयामेव श्रीहिरनवायेपांग-

साधनत्वे अवगत्ये तदन्यथाऽनुपपत्त्या तदवच्छिन्नकल्पेः
तदारम्भक्रीभूतावयवानां च साधनत्वमाश्लिष्यते । अतश्च
जादिव्यक्तवयवसाधनतानां पूर्वमेवाकातना सर्वासा-
नसंभवे कतिपयपहणस्य उत्तराङ्गप्रतीतिकल्पेऽपि स्वरूपेण
पूर्वावगतेः समानविधानत्वोपपत्तिः । नहि नीवारत्वेन
रूपेण वेगमुपादानम्, येन तद्रूपेण साधनत्वोपपत्त्य
औत्तरकाणिकत्वात् असमानविधानत्वोपपत्तिः, अपितु
प्रीक्षारम्भभाववचनतानाङ्गीय—कतिपयावयवत्वत्वेन ।
अतश्च तेषां श्रीद्वयवचनित्प्रशाधनतासाम्यस्य भवर्त्तनीय-
तया उपादानेऽपि अवयवसाधनतायाः संस्कारविधिभ्यः
पूर्वमेव प्रमितत्वात् समानविधानत्वोपपत्तिः । संस्कारविधिषु
हि मूहतापूर्वसाधनीभूतमपेक्षमकृतित्वत्वावच्छिन्नप्रकृतित्व-
स्यैव उद्देश्यत्वात् उच्येदकत्वात् अवयवनिष्ठाधनताया
अवयवनिष्ठाधनताभेदेऽपि न विशेषः । एवं च यत्र न
अवयवपरिचिततादृश्येन प्रतिनिधिः, तत्र न समानविधा-
नत्वम्, न वा कर्मापेक्षाऽपि धर्मप्राप्तिः । यथा भवपात-
प्रतिनिधितया नखनिर्मुञ्चनार्थेः कल्पे नखेषु प्रोक्षणभेदेः,
यूषावटास्तरणविधिर्दत्त लौकिकेणिकर्तव्यतोपादानेन अपि
चरितार्थत्वात् । कल्पवसते तु ' तस्मै मध् प्रयच्छेत् '
इत्यादिशास्त्राण्डिप्रवेन अविद्येयकल्पनमिति विशेषः ।

प्रयोजनम्— ' श्रीहीना मेव ' इति मन्मस पूर्वपक्षे
ल्लेपः । सिद्धान्ते अनुरः । मन्मन्वर्तनीयादिदानां
श्रीहिन्वाधनताऽऽश्रितसाधनताकान्नामित्यर्थेनादवयवेष्वपि
प्रयोगोपपत्तेः ।

मण्डन— ' धर्मोपदेशः प्रतिनिधुपाते । '
शंकर— ' साम्यं प्रतिनिधौ विधेः । ' १५.
* प्रतिनिधौ वदरे हस्तुते पञ्चनिधोश्चे हृते हतः
एतद्विद्येऽपि सुतः एतद्विरे नियोगं न कार्यम् । वि.
१६।३।१८.

॥ प्रतिनिधौ चाविकारान् । १।३।१२।४॥
श्रीहीनामवचारे नीवारो प्रतिनिधित्वेन उपादी-
नानेषु ' श्रीहीना मेव शुभनस्यमानः ' इति मन्मः
ऊदेन प्रवर्तते भवद्वेन वेति विचारे सिद्धान्तमाह । प्रति-
निधौ नीवारद्विरूपे प्रयुक्तो एति उद्धो न इत्युत्तरवर्ते ।
प्रतिनिधौ उद्धो न कर्तव्यः । अतिकार्यत्वं अविचारोपेय

मन्त्रः प्रवर्त्यताम् । चक्षुःशब्दः दृष्टागतार्थः पत्नीवत् ।
अभिगौ इव इति ।

अनाम्नानादशब्दत्वमभावाच्चेतरस्य स्यात् ।
२५ ॥

सिद्धान्तं न्यावर्तयति पूर्वपक्षी । अशब्दत्व ऊहित-
शब्दस्यैव अनाम्नानात् वा स्यात् इतरस्य अभावाद्वा
स्यात् । यदि मन्त्रे ग्रीहिशब्दस्य आम्नान न स्यात्,
यदि वा इतरस्य प्रतिनिधिभूतस्य नीवारणस्य अभावः
स्यात् तदा अशब्दत्व स्यात् । अत्र तु ग्रीहिशब्दः
आम्नानः । प्रयोगे च ग्रीहयो न सन्ति, नीवारण
शब्दोक्तः । तस्मात् नीवारणा अभिधानसिद्धये ग्रीहि-
शब्दस्यैव नीवारणस्य ऊहितयो भवति 'नीवारणा
मेव मुमनस्यमानः' इति । तस्मात् ऊहः कर्तव्यः ।
इति पूर्व पक्षः ।

तादर्प्याद्वा तदाख्यं स्यात् संस्कारैरविशिष्ट-
त्वान् । २६ ॥

वाच्यः पूर्वपक्ष स्यावर्तयति । ग्रीहिल्लाने प्रतिनिधि-
त्वेन नीवारणमे गृहीते 'ग्रीहीणा मेघ' इत्यत्र 'नीवा-
राणा मेघ' इति ऊहो नैव कर्तव्यः । कथम् ? नीवारणा
तादर्प्यात् ग्रीह्यर्पत्वात् नीवारणस्य तदाख्यं ग्रीह्यस्यमेव
स्यात् । संस्कारैरविशिष्टत्वाच्च । ग्रीहीणा विशेषेषु
सम्भ्रमण क्रियन्ते । ते च ग्रीहिविशेषाः संस्काराः
नीवारणेषु सन्ति । एवं च नीवारणः संस्कारैः अवि-
शिष्टः अनिला । अतोऽपि नीवारणस्य तदाख्यम् ।
तस्मात् प्रतिनिधिभूता नीवारणः ग्रीहिशब्देनैव वक्तव्या
भवति । तस्मात् ऊहः कर्तव्यः इति सिद्धान्तः ।

उक्तं च तत्परमस्य । २७ ॥

ग्रीहिशब्दे विशेषः नीवारणेषु इत्यस्य तत्त्वम्
'यामन्य तच्चिकीर्षा हि' इत्यत्र (६।३।१।१२७)
उक्तम् । ग्रीहिभिः नीवारणः अस्यन्त महदाः । सादृश्येन
चातुमीयन्ते ग्रीहिविशेषा नीवारणेषु रुन्तीति । तस्मात्
नीवारणेषु प्रतिनिधिभूतेन गृहीतेषु 'नीवारणा मेघ' इति
कोहः । इति सिद्धान्तः । के

● प्रतिनिधौ श्रुतेऽपि पूर्वीकारो क्रयानिपचादयो
मुख्यधर्माः कर्तव्याः । ३।६।१५ ● प्रतिनिधौ संस्कार

योग्ये लब्धेऽपि संस्कारयोग्यस्य मुख्यस्यापि लभे
मुख्यस्यैव उपादानम् । ६।३।१८।३८. मीको. घ.

२१८५ 'द्रव्यसंस्कारविशेषाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रतिनिधौ संस्कारसमर्थे लब्धुं शक्येऽपि संस्कारसम-

र्थोऽपि प्रधानसमर्थश्चेत् मुख्य एवोपादेयः । ६।३।१९.

● प्रतिनिधौ स्थानिधर्माणामूहः । ९।२।१२।१९.

'स्थानिधर्माणामूह प्रतिनिधौ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● मुख्य-
द्रव्यापचारे प्रतिनिधौ गृहीते द्रव्यभेदो भवति तथापि न
पागनेद । ६।३।३।११-१२.

● प्रतिनिध्यधिकरणम् । प्रतिनिधावपि मुख्य-
धर्माणामनुष्ठानम् । ३।६।१४।३७-३९

● प्रतिनिध्यधिकरणसिद्धान्तोत्तरसाध्येन 'प्रवेज-
नैकत्वान्' इत्यनेन द्विविधतादृक्कापालक विधानैक्यमेव
पिबक्षितम् । रमायणम्, घ. १५६.

● प्रतिनिध्यपचारे मुख्यसदृशस्यैव प्रति-
निधित्वम् ॥

न प्रतिनिधौ समत्वात् । ६।३।१४।३२ ॥

भाष्यम्— इदं विचार्यते । श्रुते द्रव्ये उपाचे अत्र
चरिते प्रतिनिधिमुपादान प्रयोगः प्राप्तः । यदा सोऽपि
विनष्टः प्रतिनिहित, तदा किं प्रतिनिधिसदृशमुपादेय-
मुत्तोपातस्य विनष्टस्येति । किं प्राप्तम् ? प्रतिनिहिते
विनष्टे तत्सदृशमुपादेय पूर्वेन न्यायेन इति । एवं
प्राप्ते, ब्रूमः । प्रतिनिधौ न स्यात् प्रतिनिधिरिति ।
कुतः ? समत्वात् । यथैवासी पूर्व, प्रतिनिहितं श्रुत
चिकीर्षया, न प्रतिनिधिचिकीर्षया । एवमवयवि श्रुत
चिकीर्षया, न प्रतिनिधिचिकीर्षया । तस्मान्न प्रतिनिधि
सदृशमुपादेयम् । उपाचयस्यैव सदृशोऽन्वेषितय इति ।

सोम— पूर्वीकारा प्रतिनिधित्वेऽपि तदपचारे
पूर्वीकसदृशोपादानमेव न तु सोमसदृशोपादानमिति
पूर्वाधिकरणप्रबोचनाच्छेषात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु—
प्रतिनिधौ अपचारेने न तत्सदृशः प्रतिनिधिः, प्रति
निध्यपचारेऽपि श्रुतावयवलिप्सदा द्रव्यान्तरोपादानस्य
द्रव्यावादिनि ।

वि— 'प्रतिनिध्यपचारे तु तेन मुख्येन वा समम्, ।
प्रकान्तत्वादिभिः, अन्य श्रुतारणमतमत्र ॥'

[भाट्टे तु ३१-३४ सूत्रैरुपनिष्पादने कृतम् । इति नैर्दं वृषम् ।]

गणनम्— 'मुक्यदक् सद्यग्रहः ।' यः सद्यग्रहस्य ग्रहः, स मुक्येन दक् सद्यः सद्यः, न तु प्रतिनिधिना सद्यः ।

शंकर— 'नाहौ प्रतिनिवेर्गतः ।' प्रतिनिधेः प्रतिनिधिः प्रतिनिधिना सद्यः न मतः ।

● प्रतिनिधिकण्डन्यायः । ६।१।४।१३. 'प्रतिनिधिन्यायः' इत्यत्र दृष्टम् । ● प्रतिनिधिकण्डन्याये स्थिते समुच्चयस्यैव (कर्त्तव्यनीचयेः) युक्तत्वात् कथमिदमधिकरणमारभ्यते ? उच्यते । टुप्. १०।८।८।१६ पृ. २०६९.

● प्रतिनिधित्वं न भवति वैकल्पिकस्य द्रव्यस्य । (यथा सदिश्वचारे पाराशरदिर्न प्रतिनिधिः श्रीमन्नचारे वा यथा न प्रतिनिधिः) । ६।१।१२।१८-२०. ● प्रतिनिधित्वं भूतद्रव्यापचारे तत्सद्यग्रहस्यैव । ६।१।१२।२७.

● हविषः इत्यनानां दोषे वा आगत्यस्य प्रतिनिधित्वम् । टुप्. ६।४।१।२.

● प्रतिनिधित्वं प्रतिपिदस्य मापादेर्नैवस्य नास्ति ॥

प्रतिपिदं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः । ६।१।६।२० ॥

भाष्यम्— अथ यत् प्रतिपिदम्, 'अपक्षिया वै नरकाः कोद्रवाः, अपक्षिया वै मृषाः' इति । किं ननु भूतद्रव्यापचारे प्रतिनिधित्वं यदुत नैव । किं प्राप्तम् । प्रतिनिधेयमिति । आगतो वा चोद्गाराविशेषादिति । एवं प्राप्ते, वृत्तः । प्रतिपिदं च न प्रतिविचालयामिति । अविशेषेण श्रेयदुच्यते, न यथाहौ मापा शरका. कोद्रवा. श्रेति । यत्सर्वकथ एषा प्रतिपिचते । नैते यज्ञद्रव्यावन्त एता इति । प्रतिनिधीयमानाश्च अद्रव्यावन्त एता. स्युः । तदन्त एते प्रतिनिधातव्या इति ।

टुप्— प्रतिपिदं ॥ शरकादेः भूतद्रव्यापचारेण उपादानम्, न तेषामन्वयेन विधानम् । अद्रव्यं च प्रतिपिच्यते । तस्मात् यदादि वयादेयम् । एवं प्राप्ते, वृत्तः । अर्थात् यदन यज्ञापन (नयनम्) मानम्,

तत् तत्र प्रतिपिच्यते (अस्मच्छ्रिते तु 'अर्थात् ये यत्र यज्ञापनं प्राप्ताः, ते तत्र प्रतिपिच्यन्ते' इति बहु-वचनानाः पाठः) ।

सोम— इह तत्कर्मकत्वस्य प्रत्यक्षरगात् अस्तु प्रतिनिधानमिति प्रत्यक्षरानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— प्रतिपिदं मापादिश्रमणे न प्रतिनिधेयम्, यस्मादविशेषेण यज्ञावन्तमात्रे निषेधश्रुतिः इति ।

वि— 'मापायाः प्रतिनिध्यहौ न वा, ऽऽपस्तम्ब-वारणात् ।, नाहौ अपक्षितोत्तरेणात् तद्विनिवारणात् ॥'

भाट्ट— अनारभ्यभूतेन 'अपक्षिया वै मापा नरकाः कोद्रवाः' इत्यनेन मापादीनां यज्ञाज्जन्तप्रतिषेधात् यत्र सत्त्वात् तेषां विधानम्, तत्रैव विकल्पामैः प्रतिषेधः । अपयानं यत्र धान्यत्यादिना रामान्यकर्मणं विधानम्, तत्र स्वेच्छाप्राप्तमापाद्यज्ञप्रतिषेधो 'बहिषि रजतं न देयम्' इतिनत् । अतश्च कर्मयोगानुरोधेन मापादीनां प्रतिनिधित्वेन साधनत्वेऽपि अङ्गत्वाभावात् तत्र न प्रतिषेधः । यद्यप्यमाणावन्त इत्यत्राहानुरोधेन मापादि-रूपसद्यग्रहप्रतिनिधित्वेन श्रीमन्नचारेणैव तेषां ग्रहणात् अवर्त्तनीयत्वात् मापापुपादानादन्वयत्वाभावेन न प्रतिषेधः । अतस्तेऽपि प्रतिनिधेयाः । इति प्राप्ते, 'अपक्षियाः' इत्यनर्हसिन्धुत्वेन साधनत्वमात्रनिषेधात् विशेषविहित-तिरिक्तस्य सर्वत्रैव मापादिप्रतिषेधप्रतीतेः न प्रति-निधेयाः । इत्यत्रामात्याभावे तु प्राप्ता एवेति ध्येयम् । अथ वा कथंवा यज्ञोद्देशेन मापनिषेधविधानात् नैक-प्रसक्त्यामद्गः ।

गणनम्— 'प्रतिपिदं न श्रते ।'

शंकर— 'प्रतिपिदस्य नापि सः ।' प्रतिपिदस्यपि सः प्रतिनिधेयत्वः न ।

● प्रतिनिधिनिष्पादितेऽपि कर्मणि द्रव्यपूर्णमासा-रिनामभेदं यागिनि प्रयुक्तमनेदापादकम् । सु. पृ. ३४४.

● प्रतिनिधिनिष्पादितकर्मविषयस्यापि 'अपिवा-ऽप्यतिरेकत्' (६।१।१।२९) इति न्यायस्य विषय-न्तविहितेत्यपि तुल्यत्वं के विन्ययते । सु. पृ. ३४४.

ॐ प्रतिनिधिन्यायः । अग्निहोत्रादित्यकर्माणि
श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधिना समापनीयानि ॥

श्रुतिप्रमापत्वाच्छ्रुताभावेऽनागमोऽन्यस्याशिष्ट-
त्वात् । ६।३।४।१३ ॥

भाष्यम्— अग्निहोत्रादीनि नित्यानि कर्माण्युदाहर-
णम् । तेषु श्रुतद्रव्यापचारे भवति सदेहः किं प्रति-
निधिसुपादाय प्रयोगः कर्तव्यः, उत तदन्तं कर्म उरुहृष्ट-
व्यमिति । किं प्राप्तम् ? शिष्टस्य अभावे अनागमः
अन्यस्य । तदन्तमेवोत्तरव्यमम् । कुतः ? अग्निहोत्रात् ।
यद् व्रीहियवगुणकं भुतं फल्ग्वत् तन्नीवागुणकं क्रिय-
माणमफल्गु भवति । तस्मात् तदन्तमेवोत्तरव्यमिति ।

दुष्— व्रीह्यभावे तदन्तमेवोत्तरव्यम् । निवम-
फलपत्नी हि यथाश्रुताद्भवतः । तस्मात् (फल-
भावात्) श्रुताभावे (श्रुतद्रव्याभावे) तदन्तोत्तरगः ।

क्वचिद्विधानाश्च । १४ ॥

भाष्यम्— क्वचिद्विधीयते । यथा ' यदि सोम न
किन्देत् पूतीनाभियुग्यात् ' इति । यदि च प्रति-
निधिसुपादाय प्रयोगः कर्तव्यः स्यात्, न विधीयते ।
विधीयते तु । वस्रात् नच (यत्र) न विधीयते, न
तत्र प्रतिनिधिरिति ।

अनागमो वा चोदनायादिशेषात् । १५ ॥

भाष्यम्— अनागमो वा प्रतिनिधेयस्य द्रव्यस्य ।
कुतः ? चोदनायादिशेषात् । यत्रतचोदनाचोदितो
द्रव्यो न विधिष्यते व्रीहिरिनीवारैर्वा क्रियमाणः ।
वागश्च अनस्यकर्तव्यो नित्येषु अनित्येषु च ब्रह्मेषु ।

दुष्— ' अनागमो वा ० ' ॥ ' आग्नेयोऽष्टाकपालः '
इतीय चोदना नीवारैरनि सपादयितुं शक्यते (द्रव्यान्तरेऽपि
कर्माभेदस्य स्थितत्वात्) प्रारम्भमस्य समापनीयमिति
निवमः (अवरयममाशः) अस्यामेव (शिष्टविगहंशा-
कल्पितया श्रुत्या) चोद्यते । (एतद्रूपव्यमम् । नैमि-
त्तिकं कर्म अनास्यमपि सुत्यद्रव्याभावे निश्चितेऽपि
प्रतिनिधिवेव अदीह्यत् प्रारम्भयमेव इति) । या च
(प्रधानचोदना) नियमेन अर्थात् द्रव्यमावाहयति, या
श्रुतैरुक्तान्तरा प्रतिषेधमात्र (द्रव्यान्तराणाम्)
अपेक्षांति वाचते । श्रुताभावे (तु) या अपेक्षाः, सा

येन निवार्यते ? तस्मात् (द्रव्यान्तराणाम्) अनागमः
कर्तव्यः ।

नियमार्थः क्वचिद् विधिः । १६ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं क्वचिद् विधानादिति ।
उच्यते । नियमार्थः क्वचिद् विधिः । सोमस्यैव
बहुषु सदरोषु प्राप्तेषु नियमः निवते ' पूतीना एष
मिषोतयाः ' इति । तस्मात् प्रतिनिधिसुपादाय प्रयोगः
कर्तव्य इति ।

दुष्— एतदयुक्तम् । उत्पत्तिवाक्यशिष्टतात्
सोमस्य नक्षि प्रतिनिधिः । वधम् (उत्पत्तिवाक्य-
शिष्टस्य न प्रतिनिधिर्भवति । उत्तरम्—) उत्पत्तिवाक्ये
यद् रूपमवगतम्, तद् रूपमेव (' ज्योतिष्टोमेन स्वयं-
कामः ' इत्यादिना कर्म) प्रयोगवाक्येन (स्वयं-
अरूपेण फले विधीयते । (द्रव्यपूर्णमास्योत्तराह कथं
प्रतिनिधिः ? अथ आह—) नीवारैः क्रियमाणे, उत्पत्ति-
वाक्ये यद् रूपम्, तत्र भिद्यते । इह तु सोमेन विना
भिद्यते । तस्मात् तद्रूपमेव (कथंस्वरूपस्य भेदः) ।
रूपमेवैव गन्धान्तरम् (मृगम् । इतश्च न प्रतिनिधि-
रित्याह—) यत्र हि अगुणा (उत्पत्ति-) चोदना
भरति (उद्दिनादिषु), वाक्यान्तरेण वा (यत्र) गुणः
(विहितः यथा द्रव्यपूर्णमासयोः), तत्र तदभावे
(तस्यादिष्टस्य वाक्यान्तरशिष्टस्य वा गुणस्याभावे अपि)
उत्पत्तिचोदनासुपादयश्च द्रव्यम् (द्रव्यान्तरम्) उपा-
दीयते । यथा उपतेः (उत्पत्तिवाक्यानामवस्थापरि-
त्यागेन) स्थितस्य तस्य वागस्य अपेक्षावदनः प्रति-
निधिः । सोमे तु यस्मिन्नेन क्षणे (विधि-) प्रत्ययेन
परमार्थो वागस्य, द्रव्यस्यापि तस्मिन्नेव उतः (द्रव्यात्—)
पूर्वमनुपगतत्वात् अपेक्षा नास्ति (वागस्य द्रव्यापेक्षा
नास्ति) । अपेक्षाऽऽस्तित्वाच्च प्रतिनिधिः । ' नियमार्थो
विधिः ' इत्येतदपि अयुक्तम् । (इत्येतत् अस्मादि-
कारणात् अयुक्तमिति रत्न.) नहि (सोमस्य)
सुषुहरो (द्रव्यान्तरे) सति ईपलवद्याः (पूतीकाः)
पक्षेऽपि प्राप्तः । तस्मात् अल्पान्तरात्तो विधीयमानः
(पूतीकाः) न नियमार्थो भवतीति । (समाचने—)
अनोच्यते । प्रकृतं (कर्म) अदश्यं समापनीयम् ।

तस्मात् सोमाभावे द्रव्यान्तरनुपादेयम् । (यत्न अपेक्षा-
ऽभावादिशुक्तं तत्राह-) ' यत्रैत ' इत्येतत् (पदम्)
परिकल्पितं द्रव्यमपेक्षमाणं ' सोमेन ' इति पदान्तरेण
निराकाङ्क्षीकृतम् । यथा (अग्नेषोऽष्टाकमालः इति-)
चाकसं चाकान्तरेण ग्रीहिमिः (~यत्रैत) इति
(अग्नेनैकमग्नेन) । एवं चेतु पदान्तरव्याख्यान्तरयातयोः
(द्रव्ययोः) न (कश्चित्) विशेषोऽस्ति, अपेक्षाया-
स्तुल्यकतात् ।

[इतः परं दुपवीक्षा एतदधिकरणीया लिखिते
नास्ति । आनन्दाश्रमीये तन्त्ररत्ने चास्त्येय इति सा
संग्रहते ।] अथ यदुक्तम् (अपेक्षानिराकरणार्थम्)
सोमकल्पितस्य (एव) उपपत्त्यात् शुद्धस्य (यागस्य)
प्रत्यय-नाशार एव (विष्यात्मकः) नास्ति, तत्र कुतः
पदान्तरपेक्षा (इति । तत्र-) उच्यते । पदार्थपूर्व-
कतात् चाककार्थस्य अपेक्षया किंवा संकल्प एव नास्ति ।
अन्यदिदानीयेतत् एकस्य पूर्वकालः परमर्थाः, एकस्य
(अग्रज्येय्यर्थः) समकाल इति । (तथा) एकस्य
पूर्वकालेन संकल्पः, एकस्य (३) समकालेनेति
न (तेन) कश्चिदित्येव । (सर्वत्र) अपेक्षा
शावदन्ति । अपेक्षाऽऽश्लिष्य प्रतिनिधिः । (तथैव
युक्तन्त्रमाह-) अयिच सोमो वैम (याज्ञात्) याग-
साधनम्, किन्तु तदुपलक्षितो रवः । स चाविशिष्टः
पूर्वतैश्चरति । तस्मात्प्रकृति रूपभेदः । एव च शब्द-
भेदः (अथि) नास्ति (इति न नामान्तरं मृष्यम्) ।
अतः (ज्योतिषोम-) नामपेक्षमतिरुद्धम् । (कथं
पुनः रक्षस्य साधनत्वमत आह-) एवं च दत्तामे
वक्ष्यति (१०।७।१२) ' षडङ्गहृत्पुलहितं हृदयादि
हृदिः ' इति (षडङ्गहृत्पुलहितं इत्यस्य हृदयादीनि यानि,
यानि हृदीणि इति तु भाष्यास्यणि पृ. २०२२ । अनु-
शादन्तु अयंत) । इहापि स तुल्यः (प्रथमं न्यायः अमि-
पनादिरिषानात्) । अन्येभ्यश्च सोमाङ्गानुपलक्षितो यो
रवः, स यागसाधनम्, न पूतीकाङ्क्षितो रवः । (इति ।
परिहरति-) दर्शपूर्णमासयोरेव यत्र यदितुम् ' ग्रीष्मा-
हृत्या उपलक्षितमस्मानं यागसाधनम्, न तु नीवायाङ्गता ' इति
नास्ति वैपरम् । अथ यदुक्तम् (तथैव प्रति-

निधौ पूतीकानामीपसदशतयात् प्रातिनिधिति इति-)
अभावे विधिः (एवायम्) इति । तथोच्यते । यत्र
कदाचिदपि प्राप्नोति स विधिः (कर्मणि- ' उपसर्गो योः
क्तिः ') यथा ' अग्निहोत्रं हृदुपात् ' (जुहोति पाठान्-
तरम्) इति (होमः विशेषो भवति) । पूतीकाः (तु)
कदाचित् प्राप्नुवन्ति । तस्माद् जुक्तमुक्तम् ' नियमायः
कदाचिद् विधिः ' इति । यदि (अक्षरमाभावे) विधिः
स्यात्, (ततः) इन्द्रवास्यादिभिः (देवताभिः) न
(यागस्य) सन्त्यः स्यात् । कथम् ? (इति आनन्दा-
श्रमीये) सोमरसग्रहणे (हि) ताः (श्रुताः, तद्वदेन
तत्साधनक-) यागसंश्लेषिन्यः (भवन्ति) न (तु)
याज्ञात् (याने श्रुताः) सोमद्रव्याश्रितः (ग्रहणात्म्यः)
संस्कारः, स तद्द्रव्याभावे (आश्रयभूतस्य द्रव्यस्या-
भावे) न भवति । न च पूतीकाः (भवन्त्येव)
सोमः इत्यनेनाहोत्रं यद्गन्ते, यथा ग्रीहयो नीवाया-
शेन । न च विकल्पेनोपादेयस्य ग्रीहियानत्, अभाव-
विषयमुपगमात् । न च कार्यविधिः (स्थानपरिकल्पः
अतिदेशः अयि तद्वर्गप्रतिपत्ता मतिरुद्धेति) प्रत्य-
विधानात् । तस्मात्तस्मिन् देवतासन्त्यः । कदाचिद् अपूर्व-
प्रयुक्तत्वे द्वाराभावात् धर्मसन्त्यः । तत्परिज्ञापयित्वा
(शिष्टत्वेनेत्यर्थः) प्रतिनिधिनिष्पन्नः अभावे विधान
प्रतिनिधिनिषेधश्च न स्यात् । कर्मान्तरं तथा सति
प्रचल्यते (कर्मान्तेरे च सति) प्रकान्तं (कर्म) न समा-
प्येतेति (तत्रायुक्तम्) इतिः समाप्तौ ।

तत्रित्यं तच्छिष्योर्षो हि । १७ ।।

भाष्यम्— कथं पुनरिदमगच्छते नियमार्थमेव
तद्वचनमिति ? उच्यते । यतः प्रकान्तः पूतीकाः । कथं
च ते प्राप्ताः । तच्छिष्योर्षो हि । तत्र साहचर्यं चिकीर्षो
इत्येतद्वचनम् : (१।१।१।२७) । तच्छिष्योर्षं च
प्रकान्तः पूतीकाः । तस्मात् तस्मिन्वत् । वचनमेतत्
नियमस्य नियममिति गम्यते ।

सोम— सूत्रार्थानु— श्रुतिप्रमाणस्य गतं ग्रीष्मादि-
द्रव्यकर्मणः भूतिप्रमाणवगतत्वात् शिष्टस्य ग्रीष्मादेरभावे
अस्य अनायस्य अतिवदत्वात् इति ।

वि— 'द्रव्ये प्रतिनिधिर्नास्ति विद्यते वा, न विद्यते । मानाभावा, दृष्टि कर्मचोदनाऽऽक्षेपिती यतः ॥ '

भाट्ट— काम्ये आरम्भोत्तरम्, नित्ये ततः पूर्वमपि, श्रुतद्रव्यावयवमे द्रव्यान्तर प्रतिनिधेवं न वा इति चिन्तायाम्, अत्रात्तौ अद्वाहनेन प्रयोगेऽपि अनद्गप्रद्वये प्रमाणभावः । तथाहि, न तावत् द्रव्यादिशास्त्रम्, तस्य श्रीहित्वाद्यश्चिच्छब्दविशेषकत्वेन नीवगद्यविशेषकत्वात् । नहि तेषु श्रीहितमस्ति । नापि कर्मदावं तदाद्येवकम्, द्रव्यशास्त्रेण द्रव्यान्तरसाधारणत्वेप्रतिबन्धेन श्रीद्यादि-विधानात् द्रव्यान्तराद्येवास्तुपत्तेः । नहि श्रीहित्वात् शब्दतो नियमविधिः, अपि तु आद्येप्रतिबन्धद्वारा फलतः । अतश्च यथैव अग्नि-विद्ययोः स्वविधिप्रयुक्तयो-रेव त्वम्भात् आद्येप्रतिबन्धेन अशक्यस्य सूत्रादेवं न तद्गद्येः, अपि तु अग्नि-विद्ययोः अधिकारिविशेषणत्वमद्वाह्यत्वे तदत एवाधिकारः, एव द्रव्याद्यंतेऽपि प्रधान-विधिना अनाद्येपात् श्रीद्यादिसुतद्रव्यतः एव अधि-कारिवत्त्वेनेन न द्रव्यान्तराद्येवादानमिते प्रयोगोत्कर्षं एव युक्तः । इति प्राप्ते, द्रव्यान्तरेण द्रव्यान्तरसाधारण्येन आद्येप्रतिबन्धेऽपि श्रीद्यादीना अग्नि-विद्ययोरेव स्वतन्त्र-प्रयोगविधिविधेयत्वाभावात् प्रयाजादिवत् प्रधानविधेरेव श्रीद्यादिप्रयोगविधेयत्वात्, प्रयोगविधिविधेयमीभूतानां तेषामधिकारिविशेषणत्वाद्युपपत्तौ निमित्तत्वत्वात् अगक्तौ एवाग्नेनापि प्रधानकर्तव्यताऽवगतौ, तस्य च द्रव्यान्तर-मन्तरेण अयोगात् युक्त तदाद्येपकत्वम् । अग्नि-विद्य-योस्तु स्वतन्त्रप्रयोगविधिसिद्धयोः एतदप्रयोगविधिविधेय-त्वाभावेन यथाशक्युपपन्नविधेयत्वाभावात् युक्त अधि-कारिविशेषणत्वमिति वैयम्यम् । न च एकमपि द्रव्यस्थो-लत्त्वाक्ये श्रुतस्य निमित्ताद्यत्वात् पूर्वमेव यागाद्य-त्वात् पश्चादवगम्यमाननिमित्तो एव द्रव्यावच्छे-दकत्वमद्वा द्रव्यावच्छिन्नजीवनादेरेव निमित्तत्वावगते. कथ-द्रव्यान्तरेण वाग इति वाच्यम् । विदिष्टविधौ निमित्त-त्वात् पूर्व भावनायामन्वितस्यपि द्रव्यस्य विशेषणविधौ यागाद्वाद्येवद्वारा यागगतत्वत्वत्वदानार्थं काम-याग-चौचवत्त्वयाग्यं एकयावत्त्वाद्वाक्येण निमित्तत्वावगत्याद्य-

न्ययोत्तरेण द्रव्यस्य यागाद्वाद्येन प्रयाजादिवत् तथापि यथाशक्युपपन्नोपपत्तेः । अतस्तदा कर्मशास्त्रेण सदृश-साधारण्येन द्रव्यान्तराद्येपात् युक्तः प्रतिनिधिः । तस्य च अद्वाह्याभावेऽपि उपकारकत्वमात्रेण ग्रहणं बोध्यम् । एवं च कर्मचोदनाया यत्किंचिद्द्रव्यप्राप्तौ युक्त्यन्तरेण सदृशास्य, वचनेन च पूर्वीकाना नियमः इति वक्ष्यते ।

मण्डन— 'सुरत्याभावे तमागयेत् ।' प्रतिनिधिम् ।

शंकर— 'द्रव्यादेः प्रतिनिधयः ।' प्रतिनिधेः अयः आयः आगमः श्रद्धामित्यर्थः ।

● सत्कार्याग्ने (जनपदपुरपरिपालनकण्डकोदण-स्वरावकार्याग्ने) प्रतिनिधिन्यायेन आगमत्वे एव शब्द इति द्रष्टव्यम् । वा. २।१।२।३ पृ. ५८५.

● प्रतिनिधिपेटिका । भा. ६।३।४-२० इति सप्तदशाधिकरणानि । एतु हि प्रतिनिधिविधयको विचारः कृतः । के.

● 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च पसात्' (पा० ३।३।११) अत्र कर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमी । प्रयुक्तः कृष्णात् प्रति, तिलेभ्यः प्रतिपच्छति मायान् । मणिः पृ. १३२.

● प्रतिनिधिप्रयोगेऽपि श्रीद्यादिमन्त्रस्य न विचारः । १।३।१५४-२७.

● प्रनिनिमित्तं नैमित्तिकानुष्ठान घटे वक्ष्यते । सु. पृ. ७८६.

● प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिः इति न्यायः । जीवनिमित्तिकाग्रिहोदाद्यौ निमित्तस्य प्रतिबन्धं मेदात् प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्त्या सतदानुष्ठानप्रतीतेः तदु-पेक्षेन अशक्याद्वाग्राः वक्ष्यते । भाट्ट. ६।२।७.

● 'यावतोऽक्षान् प्रतिपृच्छीयात् तावतो वाचमन्-चतुर्विधान्' इत्यत्र न च यावत्तावच्छब्दाभ्यां क्रिया द्वयस्य सक्रम्यमाश्रयणौ नोपिस्तस्ये आरादुपकारकत्वेन तन्त्रत्वापत्तेः तावच्छब्दार्थप्राप्त्यभावेन विधेयत्वप्रसङ्गात्, निमित्तत्वपक्षे च प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तित्यायेन तावच्छब्दार्थस्य प्राप्तत्वेन अविवेक्यात् विधिव्यापवत् शेषेन निमित्तत्वावगतिः सिद्धान्तेऽपि मुह्यता इति वाच्यम् । पञ्चदशेऽपि निमित्तान्तुतेने प्रधानानुपेक्षेन

वा आङ्घ्रियसक्तौ कालेक्येन तन्मत्स्ययोः तावच्छब्दस्य प्रतिप्रसवविधित्वावश्यमावात् । भाट्ट. ३।४।१४, * 'वसन्तेष्वन्ते ज्योतिषा षण्णेत' इत्यन गुणशून्य-काव्यानुशेषेन प्रधानाङ्घ्रिः अप्राप्तत्वा वीप्साऽयंभ्यामि विषेयत्वे वाच्यभेदात् 'प्रतिनिमित्तं' इति न्याय-प्राप्तवीप्साऽयंभ्यावदन्त्यात् तदाव्यवस्था एव सप्तम्याः निमित्तप्रस्तावसाधः । ६।२।११.

* प्रतिनिर्व्याप्तं प्रतिदानम् । तिलैभ्यः प्रतिपद्यति मापान् । के.

* प्रतिनिर्वापादिगत्याङ्घ्रिः । १।४।१४.

* प्रतिनिहितस्य अस्वाभिसम् (वृषे) । ६।३।९.

* प्रतिपन् (दू) ' उपास्म ' इत्यादि विवृत्तौ न प्रवर्तते । अतिदेशो न विवृत्तौ प्राकृतकाम्प्रदानाम् ।

भा ८।१।१४।२३-२५. * प्रतिपत् शस्त्रादौ मथया कृद् । के. * प्रतिपत् (बहिष्यमानगता) सस्य-गोसव-

-अपचिन्नादौ उभयपार्श्वे न उपवर्ती, न अधियवती, किन्तु अन्यैः । भा १०।१।६।९९-६१०. * प्रतिपदोः

('युव द्वि स्व. एते असुग्रम्' इत्येवयोः ज्योतिष्टोमात्) कुण्ठायौ लक्ष्यः, न तु ज्योतिष्टोमे एव निवेशः ।

३।३।५।१७-१९. मीको. घृ. २२।१९ 'द्वित्वबहुत्व-पिकरणम्' इत्यन द्रष्टव्यम् । * प्रतिपदोः प्रथमतयोः

उपकलप्रत्ययोः नैमित्तिकयोः प्राकृतयोः सप्त्यादिपिङ्गुतौ नानुग्रहम् । १०।५।१६।९९-६१. मीको. घृ. १।१६४

'उपकलप्रथमयोः नैमित्तिकयोः' इत्यन द्रष्टव्यम् । * प्रतिपदि (तियो) अहनि अगामाभ्यन्तम् । भा.

१३।२।५।१५.

* प्रतिपदधिकरणम् । प्रतिपदोः कुलावादौ उत्कर्षः । द्वित्वबहुत्वाभिरणम् । ३।३।९।१७-१९.

* प्रतिपद्विद्यातस्य द्वित्वबहुत्वपुनक्त्य भ्रुवा द्विवहु-यजमानकल्पन्तस्तयुक्तस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे विनियोग-निवृत्तिः । सु. घृ. ११।९५-९६.

* प्रतिपत्तिः । (क्रमं माधित्वा अपि प्रथम स्थानानि संवदन्ते, अनन्तर उदाहरणदीनि ।) अन-

-दिष्टस्य यः कोऽप्युपयोगः । वि. ३।४।२३, * प्रति-पत्तिः इष्ट-(यद्) शिष्टस्य ईकारः । ३।८।१९.

मी. को. ३४९

* प्रतिपत्तिः कुत्रप्रवेशनकस्य द्रवस्य रिक्तीकरणद्रव्यः संस्कारः अन्यत्रापयात्पकः । कु. ३।२।५।१३ घृ.

२।८७. * प्रतिपत्तिः नाम कर्म श्लोचप्रयोगद्रव्यसत्त्वापर्यु-ष्टार्थं अनियतोरपकारं क्रवर्थं प्रवृत्तिरूप वैदिकं कर्म ।

सा च प्रतिपत्तिः त्रिविधा- प्रधानोत्तरहाला, प्रधानपूर्व-कान्ता, प्रधानसमकाला चेति । द्राळ. घृ. ८२. * प्रति-

पत्तिः नाम सस्वरूपो दृष्टोऽर्थः । वि. ४।२।५.

* प्रतिपत्तिर्नाम संस्कारः । तत्रश्च राजनिर्मात्यजगदाक्षिणा परेण विरमा धारणरूपसत्कारे कृते राजः स्वात्मनि अति-

शय्यदुः मान्यप्रत्यासिद्धित्वात् इदमपि (विधाणामावनेः ऽपि) निष्पन्नसापि कायेस (कण्डूकनस्य) तदीयः

द्रव्यप्रतिक्रिया समवस्थातिशयः । इदश्च वाजपेयापूर्वस्य बृहस्पतिसवेन अतिशयः । सोम. ४।२।७. * प्रतिपत्तिः

आग्नेयपुक्तद्रव्यसत्कारः । वि. १०।२।९. * प्रतिपत्ते-ल्लंघनमुक्तम् ' उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तद् धूमनिवृ-

त्वात् तक्षार्यान्तरागमे सोपत्वात् प्रतिपत्तिः स्यात् । ' (४।२।१९) इति सूत्रेण । एतावन्तु मीको.

११०४ पृष्ठे द्रष्टव्यः । के. * प्रतिपत्तिः अग्नीषोमीये पत्तौ ऐक्यदिनादिषु च सुईसवजनम् । भा १२।४।

४।८. * प्रतिपत्तिः अतिरिक्तस्य, न तु अतिरेकवित्तं इति शास्त्रमसिद्धिः । अतिरेकश्चावश्यमावात् । दुष्. ४।२।

५।१५. * प्रतिपत्तिः अवश्ये कर्तव्याभिनयनम् । ४ । २।८।२०-२२. मीको. घृ. ६।९९ 'अवश्ये कर्तव्याभि-

नयनम्' इत्यन द्रष्टव्यम् । * 'प्रतिपत्तिरिति चेन्न नर्मसयोगात्' (११।२।१५।१५-६६) । न चैवं

निष्प्रासस्य एम्भार्यावधे (अर्थकर्मत्वषष्ठोऽन्यः) 'प्रतिपत्तिः' इत्येकादशापिकरणसुनपिरोधः, तस्य तुपत्तौ

प्रतिपत्तिनिराकरणार्थेदेनापि उपपत्तेः । (वाक्यत्र निष्प्रा-सेन तुपैश्चावश्यं यन्ति-इत्यन) (कौ. २।३।१।१४

घृ. ८५. * प्रतिपत्तिः इयमेकदेशस्य, एकदेशस्य च होमः । ज्योतिष्टोमे 'पुष्येष्टायाकल्पमैत्रवायस्य पापे

निदधति, षाना आश्विनपक्षे, पयसा मैत्रवायसापे' इति । ३।८।१।१३१. * प्रतिपत्तिः उपवनं नार्थकर्म

उपयुक्तोपत्तात् । के. (मा. १२।४।२।८) . * प्रति-पत्तिः चानात्के कृष्णविषाणामाः प्राधानम् । ४।२।७।१९.

मीको. घृ. १५८२ ' ह्यभविषाणाप्राग्नाधिकरणम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रतिपत्तिः द्रव्यं न प्रयोजयति । भा. १११५११३८. * प्रतिपत्तिः । न चान्यथानुसक्तस्य प्रतिपत्तिर्बुद्ध्या । वा. २३१७१८८ घृ. ६०४. * प्रतिपत्तिः न जायती फलीसंयाजेषु दर्शपूर्णमासपूर्वा, अग्नीषोमीये पशौ वा, पद्मगणेषु वा, किन्तु अर्थकर्मै । कै. १२१४१६१०-१६. * प्रतिपत्तिर्न ज्योतिष्टोमे मैत्रावरुणस्काराय दण्डदानं किन्तु अर्थकर्मै । ४१२६. * प्रतिपत्तिः । न ह्यहुते प्रयोजने कश्चित् प्रतिपादनमर्हति । भा. ३१५११३२. * प्रतिपत्तिः प्रयोक्तृनिवयनं दर्शपूर्णमासयोः । ४१२१५१२४-२५. मीको. घृ. २३४६ ' जिनयनन्याय. ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रतिपत्तिः प्रशजरोधेण हविरभिधारणमिति उपयुक्तसम्कापेऽपिनारणम् । ४१११४१३३-३९. * प्रतिपत्तिः प्रस्तरस्य शाखायाश्च ग्रहणम् । भा. ६१४१२३०४. * प्रतिपत्तिः प्रस्तरग्रहणम् । ३१२१५११५. * प्रतिपत्तिः यजमानगरीरे निलेपणं यजमानाणामग्नीनां च परिधानीये कर्मणि विधीयते ' आदित्याग्निमग्निभिर्वह्निं यज्ञपात्रैश्च ' इति । ११३१२३१४४. * प्रतिपत्तिः । यदि कृतप्रयोजनमाहीर्षिकरमारतिष्ठते, तत् प्रतिपादयितव्यम् । ३१५११६. * प्रतिपत्तिलेहितं कर्त्तरसनं च अग्नीषोमीये पशौ । कै. (भा. ४१११२१२०). * प्रतिपत्तिः यजिनम्यानुभिष्यन्नस्य चातुर्मास्यैश्वदेवपर्वणि । भाट्ट. ४११९. * प्रतिपत्तिः । वेदविक्षिप्त्यतिपत्तभावे लौकिकप्रतिपत्तिविधिः । वा. ३१५१०१११ घृ. १००६. * प्रतिपत्तिः घातुच्छेदितनिरसनं स्वित्कृत्वा, चात्रालप्रासनं च प्रतिपादनस्य दृष्टोदितस्य रोपस्य वृणविपालादेश्च त्रययोजनम् । वाळ. घृ. १०८. * प्रतिपत्तिः शाखाग्रहरणम्, न तु अर्थकर्मै । दर्शपूर्णमासयोः । ' गृहशाखायां प्रस्तरं प्रहरति ' इति । ४१२१११०-१३. ' शाखाग्रहरणाधिकरणम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रतिपत्तिः रोपस्य इण्डाऽऽदिरोपभागाः । १०१२११३०-३४. * प्रतिपत्तिः समिष्टपु । एतस्य तु (' उपस्तृणान् अभिनारयन् आगमस्य यजन् ' इति) वैचितीयगात्रादेश्चया उपतौ अन्यसंयोगान्, समिष्टपुपश्च त्रुहोति

चोदितत्वेनापहतत्वात्, प्रतिपत्तिवमवधारयितुम् । वा. ३१५११६. * प्रतिपत्तिः सोमसित्तद्रव्याणामवधृष्टाणामम् । ४१२१८१०-२२. * प्रतिपत्तिः हानोपदानादिकार्यावगम्या । बृहती. घृ. २५५. * वचनान्तेण रोपभावे अवगते अन्यत्र संयोगे भवति प्रतिपत्तिः, यथा स्वित्कृत् । टुप्. ४१२१५१४. * कृतार्थप्रतिपत्तयः शेषकार्याणि स्वयमेव न अष्टतमयोजनमपि द्रव्यं प्रयुञ्जते । वा. ३१५११६. * प्रतिपत्तेः प्रथमकृतसामयिकाद्रमानानुसृष्टीतपमानानन्तर उत्पत्तेः प्रयानोत्पत्तपूर्वत्रियमाणायाः प्रात्यारिभ्रमणानोत्पत्तपूर्ववह्कारिणावगमः । सु घृ. १५१२२. * प्रतिपत्तेः प्रयोगनये विधानामावेन समयान्तरे प्रतिपत्तिविधानादेव कल्प्यते ' विनाऽपि प्रतिपत्तिं कर्म स्वकृतं साधयति, परन्तु अन्यथाप्रतिपत्तौ दुष्यति ' इति । तत्रश्च कर्मणः स्वार्थजनने प्रतिपत्त्यनपेक्षणात् न फलजनकत्वविरोधः । सोम. १११११२३. * न च प्रतिपत्तेर्मन्त्रोऽङ्गं न भवति । निष्प्रयोजनस्य तु अङ्गं नेष्यते । प्रतिपत्तिस्तु दृष्टाव्येन सुतरां प्रयोजनवती नियमादष्टसिद्धयर्थं च अत्येते वैदिकानि शासनानि । वा. ३१२१५११५. * प्रतिपत्तौर्जा प्रतिपाद्यप्रयोजनत्वाद्योगरूपन्यथेन यथा प्रतिपाद्यैर्यत्प्रयोजनत्वभावात् सिध्यति, एष प्रतिपादनस्य शाखवः कृत्स्नहोमे प्राति तद्द्वाराप्रयोगकत्वमपि सिध्यत्येव । तदुक्तम् ' सोमेऽवचनात् ' इत्यधिकरणे (३१५१६) शाखदीपिकायाम् । वाळ. घृ. १०९. * प्रतिपत्तौ नियमापूर्वं फलमस्येव । ' इत्यमेव प्रतिपत्तिः नान्यथा ' इति नियमः । वि. ४१२१०. * प्रतिपत्तिर्कर्मणी सिद्धेलेपक्रीकरण्यहोमी । भा. ८१५११२०. * प्रतिपत्तिनियमः गुदस्य दृष्टार्थं अग्नीषोमीये पशौ । भा. १२१४१८८. * प्रतिपत्तिविधिः नियमविधिः द्रव्योदेरन एष । वाळ. घृ. २३. * प्रतिपत्तुः संवेदनम् । यत्र स्वरूप परिच्छिद्यते तत् संवेद्यमित्युच्यते, तत्र स्वरूपपरिच्छेदः संवेदनमुच्यते । अत्र सत्य प्रतिपत्तुः संवेदनं प्रययमित्यु-

इत्येते । स्वरूपग्रहणं हि, प्रत्यक्षं विहाय अन्यदतो नास्ति इति स्वरूपग्रहणं प्रत्यक्षम् । स्वरूपग्रहणं च उच्येदनाम् । अतः सिद्धं उच्येदनां प्रत्यक्षमिति । ऋजू. पृ. ६५. ॥ प्रतिपदाधिकरणम् ॥ (२१११११) ।

भाष्यम्— (उच्येदनाः) प्रथमेऽध्याये प्रमाण-लक्षणं वृत्तम् । तत्र विश्वव्यापकत्वमन्वयः तदर्थो निर्णीतः । गुणविधिर्नामयेवं परीक्षितम् । संदिग्धानामर्थानां वाच्यरूपोपादर्थाभ्यवधानमुक्तम् । तत्र प्रसक्त-ध्वम् । अनन्तरं प्रधानप्रधानानि परीक्षित्यन्ते, भिन्नान्य-भिन्नानि चेति । एष एवार्थो वर्णनीयो नान्यः । एष एव वाच्यार्थवचनः ।

या— उच्येदनां उच्येदनादस्य करोति । तत्र 'प्रथमेऽध्याये प्रमाणलक्षणं वृत्तम्' इत्युक्तम् (भाष्ये) । तद् वृत्तः । नैव हि प्रथमेऽध्याये नृत्रवरेण किञ्चन लक्षणं प्रमाणादेः स्वरूपमुपनिर्णीतम् । तत्राम लक्षणमुच्येते, येन तद्व्यतिरिक्तैः तस्य स्वरूपं व्याख्याकारं निरूप्यते । न चेद् प्रमाणादीनां लक्षण-मुक्तम् । अतमानदीनि तत्रात् नैव सूचितानि । प्रत्यक्ष-मपि धर्मं प्रति अनिश्चितत्वेन उपपन्नम्, न लक्षणत्वेन इति व्याख्यातम् । न च शब्दोऽपि बभूव धर्मप्रमाण-भूतो र्नास्तः, अभिप्रेतविकल्पे तस्य लक्षणमाणात् । यदपि च वृत्तिकारेण सर्वेषां लक्षणं प्रदक्षितम्, न तद् व्याख्याकारेण उपपन्नं युक्तम्, सहाध्यायार्थोपपत्त-रान् (गूढारुहः अप्याचार्यः इति शास्त्रार्थविद्यादिव्यात् मध्यमप्रत्ययेन समाप्तः) । सुधा.) । कथं च समस्त-लक्षणार्थव्यतिरिक्तैः एकांशं नूनानि लीयेत् । अगिच वृत्तिकारेण चोऽपि उक्तः (प्रमाण) युक्तः प्रत्यक्षपूर्वकः अर्योऽप्यन्य, चोऽपि नैव लक्षणोच्यते । श्लेषविद्वा-र्थाणि हि तानि अर्योऽप्यन्येनेकात्मनि, न प्रथमाध्याय-विपरत्वेन उपपत्तास्मरन्ति । तस्मात् यद् प्रथमाध्याये वृत्तम्, तत्रान्ये एतद्व्याप्यं नैवम् । तत्र प्रमाणलक्षणं वाच्यं चोदनालक्षणाभयत्वात् (भयत्वात् इति युक्तम्) । विष्वादिवाच्यनिर्णीतः प्रमाणेनैव विना । समस्तो हि प्रथमः शब्दः चोदनालक्षणात् । तत्र च धर्मस्य चोदना-लक्षणं ननुम् । अतः अवधारितवैकल्यात्प्रकारहचकारं

प्रमाणशब्दः 'प्रतिपाद्यते' इत्येवं व्युत्पन्न धर्मविययः एव व्याख्येयः । स्वल्पे प्रथमप्रमाणविले अस्मिन् शास्त्रे विज्ञापयत्वेन धर्मः प्रमेयः प्रकान्तः, इति च एष एव उच्यते । (एवं प्रमाणशब्दस्य कर्मव्युत्पत्तिरुक्त-) अथवा कारणमेव प्रमाणम्, तस्मै च लक्षणमुक्तम् । यदपि च सर्वप्रमाणां तत्रोक्तम्, तथापि धर्मप्रमाणस्य चोदनात्वं लक्षणं इत्येताप्येव उक्तं मन्यते । न चात्र सर्वव्यापकत्वेन लक्षितं लक्षणत्वम्, विशेषरूपमाप्तानन्तेन सर्वलक्षणाभावप्रसङ्गात् । अपिच औचित्यसूत्रेण विशेषो-ऽप्युक्त एव येन आगमविशेषो गम्यते । अथवा उच्येदनास्य चोदनात्मकस्य प्रमाणस्य लक्षणं प्रामाण्य-भरणमित्युक्तं हारः । तथा यदपि 'विधेरेदं रूपम्, इदमर्थवादस्य, इदं मनस्य' इत्येवं उक्तम्, तथापि धर्मं प्रति उच्येताभिधानात् तत्त्वं निर्णीतम् । अस्मत्-प्रधानान् तत्त्वरूपं न निर्दिष्टम् । ध्रुतिपूर्वकं विज्ञानस्य स्मृतिप्रमाण्ये तत्त्वम्, नामधेयस्य चोदनात्त्वं तत्त्वात् प्रमाणत्वम्, संदिग्धानिर्णये वाच्यशेषसामर्थ्येः प्रामाण्यं इत्येवं समस्तप्रमाण्यं प्रमाणलक्षणमाचक्षते । 'तत्र प्रसक्तस्य' इति (भाष्यम्) अविराम-नामाग्ये हि वेदादिप्रतिपादनम् 'अविशेषादनर्थकं हि स्यात्' (२११२) इति कियमाणं सद्द्वे । अन्यथा हि 'अनर्थकं नाम' इत्येव प्रत्यवहिते । ननु प्रमाण-प्रधानादिना तृतीयव्युत्पत्तौ विययः कथमप्युच्यते ? (अय) कैचिदाहुः— 'इह इत्युच्येतेः, उच्येते तु धर्मगतेश्च गुणप्रधानत्वविचारान् अपेक्षितव्यम्' इति । तदुच्यते । 'इत्युच्येतेः' इत्यत्र सर्वविधानात् । तेन एवं वाच्यम्— 'लक्षणावोऽत्र तत्त्वेन भेदः शब्देतरादिभिः । तामन्वपूर्वभेदोऽपि प्राप्यात्वं तत्त्वसिद्धये ॥' (अतः प्रामाण्यं विचार्यमाणं नाप-गतमिति भावः) । कर्मभेदात्वात् औत्तराधिकारो लक्षणार्थः, तत्रास्तत्त्वेन अभेदः, तदनुनिष्ठादिना तु आनुभवेदा-भेदो । तत्र प्रतिकर्मभेदं अपूर्वभेदत्वतो र्द्वीपरिष्ठा-प्रधानप्रधानविचारः पुनरुपपादयते आपत्त्ये । मनसि आह्वयानां शब्दान्तरादिभिर्भेदे कर्मतादृशित-प्रतीकनामप्रधानान् न क्रियात्मकपूर्ववत्त्वोक्तिः । यत्

नियमापूर्वम्, तत् क्रियकृतं च भवति इति न तथा ध्यपदिश्यते । तेन यत्रैव इत्यादीनि प्रति क्रियाणा प्रधानत्वम्, तदेव तद्वेदनिमित्तापूर्वमेदसिद्धिः । अथ च विषेकार्थं यत् गुणप्रधानलक्ष्यं वक्षते, तदव्यापार्यम् ' धर्ममात्रे तु ' ' स्तुतप्रकृतयोः ' इति चाधिकरणद्वयं प्रसोच्यते । ततश्च आह्वयतद्वैविध्ये विचारिते प्रसङ्गान् नृत्तीय प्रभारं अभिषेककर्तृ प्रतिपादयितुं मन्त्रप्रस्तावः । तद्व्यवहारानि तु प्रवक्तानुप्रवचनेन यावत्प्रस्तावति । सन् शब्दान्तव्याख्यायां मेदद्वयत्वा पौर्णमास्यधिकरणेन अग्राह्यापनादः कतिपये, समुदायानुवादत्वात् । ततः तदव्यापार्यं उपायानुवाचादिभिर्होत्रसमुदायधिकरणानि । तत्र मन्त्रसंशुद्धीर्मेदः । तावद्य गुणगतो विचारो यावत्प्रवक्तानुप्रवचनम् । तत्र तन्व्यायानुबुद्धिः आद्याग्राह्यविशेषणात् । तत्र च पट्टातिरिक्तमेदकारण्युदासः, संज्ञाऽप्यनगुणप्रक्रियायां न आरब्धानुबुद्धिः इत्येतावान् मेदलक्षणार्थः । एष एव चार्थः अनन्तर वक्तव्यं अह्नः क्रियमाणप्रकारण्यम् । न च अन्यस्य इदानीमवगतोऽस्ति इत्यमेताव्यावृत्तम् । कुतः ! ' शेषशेष्यादयः सर्वे कर्मभेदानियन्तनाः । कार्ये ज्ञातेऽधिकारः स्यादुपदेशोऽतिदेशधीः ॥ ' प्राक् तावत् प्रमाणलक्षणत वेदार्थविचारानुक्तवत् कस्य विद्वेदलक्षणशब्देः प्रस्तावः, इत्युच्यते । तत्रापि शेषशेषित्वं प्रत्येककर्मयो ज्ञानं क्रमश्च भिन्नाना भवतीति न मेदलक्षणत्वं प्राग्वत्स्यते । तथा अधिकारः कर्मस्वरूपेऽवधारिते तत्रोपपत्त्या वक्तव्यो निरूपयितुमिति पञ्चापि लक्षणानि प्रतीयते । तयोस्तत्र पट्टेऽतिदेशविषयत्वाद्युपदेशकानाधीनसिद्धिः समान्तरं समस्त पूर्वपट्टकर्मवत् । ततश्च परिशेषसिद्धोऽयं मेदलक्षणस्य संबन्ध इत्यथाऽऽरभ्यते ।

(द्वितीयाध्यायान्तरवर्षम् -)

भाष्यम्— तद्विह पट्टविषयः कर्मभेदो वक्षते, अन्वयान्तरम्, अग्राह्यः, संख्या, गुणः, प्रक्रिया, नाम धेयमिति । वक्ष्यमाणमनुर्भवीत्येते, प्रसिद्धतदुच्यमानं मुनिं प्रहसिष्यते इति, भोदुश्च बुद्धिः समाधीयते । तदेतन्नानासमंलक्षणमित्यप्यावभाषयते, एतन् तावयैव श्लोऽप्यनुवादप्रवक्तानुप्रवक्तं चेति ।

चा— ' पट्टविषयः कर्मभेदः ' इति साधनभेदोपचारात् । वक्ष्यमाणसूनकमानुषोपाध्यामयेयं संख्यान्तरं पठितव्यं सत् अनादरदन्ते पठितम् । इति कणो हेत्वर्थः । पट्टविषयः कर्मभेदः एतैः कारणैरिति यावत् । अथवा कर्मो मेदशब्दं न्युत्पाद्य सामानाधिकरण्यादेव शब्दान्तरादीनि व्याख्येयानि । मंत्राद्यन्तरयोः सत्यागुणयोश्च अपौनरुपस्य स्वस्थाने वक्ष्यामः । सर्वदा चैषां भिन्नविषयत्वाच्च ध्यायितव्यं बलाच्चकिंचिन्ना भविष्यतीति तद्वेदप्रतिपादनमान तावयैव । अनुबुद्धौद्वयतप्रवक्तानुप्रवक्त्यादिना । तत्र ' चिन्तां प्रकृतसिद्धवर्थासुषोऽज्ञातं प्रचक्षते । प्रसक्तानुप्रसक्त्यादि प्रस्तुतादुपजायते ॥ ' यथा इदमेवाधिकरणं प्रकृतानुनिपाद्यपूर्वयेदानुवारसिद्धयर्थं उपोदात्तत्वेन भविष्यति । (अनुभरति इति कर्तारं घञं व्युत्पाद्य प्रकृतौ य. अनुनिषयपूर्वकः मेदानुवाचो कर्मभेदः, तद्विद्वयर्थमिति योग्यम् । कतरस्तात् पदात् फलेव संबन्धमनात् अपूर्वभेदादेशौ अनुगतव्यो इति । (अनेन च ' नामार्थस्य फलमाकर्णयत्तं धात्वर्थस्य वा ' इत्यधिकरणार्थः सूचितः) ।

भाष्यम्— (प्रतिपदाधिकरणम्) तत्र प्रथमं तावदिदं चिन्त्यते । प्रथमेऽप्याये इदमुक्तम् ' चोदनाल्लक्षणोऽर्थो धर्मः ' इति । चोदना च क्रियाया अभिप्रायकं वाक्यम् । वाक्ये च पदानामर्थः । तत्र किं पदेनपदेन धर्मः, उत सर्वैक एवेति । किं तावत् प्रागम् ? प्रतिपद धर्म इति । एवं प्राप्ते, उच्यते । यदा एकस्मादपूर्वम्, तदा अन्यत् तदर्थं मनिष्यति, एतन्नस्वीयसी अट्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भविष्यति । तस्मादेकमापूर्वम् ।

चा— यदा निरारयौ वाक्यवाक्यार्थौ स्याताम्, ' ततः किं प्रतिपदं धर्मः ' इत्यादि. अर्धवद एव विचारः स्यात् । अत्र आह— (मार्धं) ' वाक्ये च पदानामर्थः ' इति । अत्रापि चोचते । ' चोदनाल्लक्षणत्वेन वाक्यार्थोऽवशिष्यते यदा । धर्मः प्रतिपदं वाक्यः कथमागच्छक्यते तदा ॥ ' यदि हि धर्मस्वरूपमभिधीयते, तत्रः ' किं पदेनपदेन ' उच्यते इति विचारो युज्यते, कल्पनिके तावुक. । अट्टक्यते

‘धर्मत्वं फलसंबन्धात् पदार्थस्यैव युज्यते । तद्वि-
 सेवस्य सर्वेषामिति युक्ता विचारणा ॥’ न चात्र
 यो धर्मः स किं पदेनपदेनोच्यते इत्येवं विचार्यते । किं
 तद्वि ? यः पदेनपदेनोच्यते, स किं फलसंबन्धोत्तरकालं
 चाक्यार्थस्यैव गम्यमानो धर्मो भवति, अथेतरपदार्थानु-
 ग्रहीतः एकः पदार्थ इति । तथा च सर्वैरेकस्य धर्मत्वं
 प्रतिपादितं भवति । साक्षात् फलतापनमाप्तस्य धर्मत्वा-
 भ्युत्पत्त्यात् । न तु सर्वेषामेकः कश्चिद्योऽस्ति, यः सर्वै-
 रेक इत्येवमाधीयेत । यस्य फलपदेन सह संबध्यते
 तस्मात् धर्ममपूर्वधापनं च मन्यन्ते । तेन किं धर्म्याणि
 पदानि फलेन संबध्यन्ते किंवा एकमिति विचारः । किं
 प्राप्तम् ? प्रतिपदमिति । कुतः ? ऐकहृद्येण संयम्यः
 प्रदानेन च सिध्यति । तस्मात् फलपदेनैव सर्वं
 संबध्यते पदम् ॥’ यदि हि विशेषो गम्यते ‘इदं फल-
 संबन्धयोग्यं इदं न’ इति, ततः किञ्चिदेव संबध्यते ।
 अनवागम्यमाने तु सर्वानि पदानि फलेनैव सज्यन्ते ।
 यदि च एकं फलसंबन्धि इतराणि च तत्संबन्धीनि इति
 कल्प्यते ततो कार्येषामधिकरणमप्येन एकस्य फलं प्रति
 स्वपादत्वविधानगुणभावात् इत्यतः प्रत्युद्देशानुवादमाधान्यात्
 चैक्यनिमित्तसंबन्धमेदमप्रवृत्तः । सर्वेषां तु फलं प्रति
 उपादीयमानानां ऐक्यस्यात् तत्रसंबन्धोपपत्तिः । सर्वेषां
 एतत् संबन्धे तु गम्यते इत्यप्य प्रथमैवैव नित्यं संबध्यते ।
 तस्मात् सर्वेषां फलसंबन्धात् धर्मत्वम् । तत्र तु किं तद्विना
 मन्तेकं फलत्वं फलं साधयन्ति, अथ सर्वेषामागतसंबन्धत्वं ।
 तथा किं विवक्ष्यते समुदायेन वा इत्यादि केषां कल्पनी-
 यम् । तत्र फलसंबन्धोत्तरकालं धर्मत्वोत्तरकालमाभावात्
 यद्यिदं प्रत्येकं साधनसंबन्धमागतं धर्मत्वम् । त्वेषु फल-
 मिति पदः । अथवा अर्थानुसंधियामेन एकैवाक्यो-
 पारत्वात् उचितानां फलम् । अथवा एकनिवृत्तइतरात्
 न तदानीमेव इत्यसंबन्धोत्तरकालः, तस्मात् विवक्ष्यते इति ।
 अत्रानिधीयते ‘फलेन चाम्य संबन्धस्ततोऽपूर्वं
 प्रपत्स्यते । तद्वत्त्वोपपत्तौ च न युक्तं बहु-
 धनपत्ना ॥’ यदि हि फलसंबन्धोत्तरकालेनैव एव
 फलं भवेत्, ततः कदाचिदपि धर्म्याणि फलेन संबध्येन् ।
 इदं तु फलत्वादेव अर्थिदं कार्यात्पदं कल्पितव्यम् ।

तत्र यदुपपत्तिप्रमाणकम् । तत्र एकापूर्वकल्पनाया उपपत्ते
 नाहसान्तरकल्पनाप्रमाणमस्ति । यो हि अनेकानि अपूर्वाणि
 कल्पयति, कल्पयत्येव एकम् । तमेतु कल्पितम्, अर्थ-
 वत्त्वाद् वाक्यस्य धीमा अन्वयात्तदुपपत्तिः नापूर्वन्तरस्य
 प्रमाणं भवति । तस्मादेकमेव फलसंबन्धि, तस्माच्च अपूर्वं
 इतरत् फलवदुपकारि इत्यन्वयवर्णीयते । न चात्र
 विशेषो भवित्यति, नामभेदपत्तेन परिष्कारात्, अगत्या वा
 ‘दशापविशेषे वर्दे संघाते’ इतिवत् मूलसंबन्धग्राह्य-
 ध्ययात् अर्थाधिक्यान्वयाद्वारेण वा धर्म्यर्थः आत्मीय-
 करणब्रह्मसिद्धेः ।

एव स्थिते कृतार्थकं संबन्धतामिति सर्वथा अनेका-
 दृष्टकल्पनापरिहारात् अनिश्चयान्नो लक्ष्यते ‘प्रधानं
 फलसंबन्धि तत्संबन्ध्यज्ञमिष्यते । प्रधानाङ्गत्व-
 मेकस्य न चैकत्रायकल्पते ॥’ नहि एकस्मिन् वाक्ये
 तदेव कदाचित् फलसंबन्धात् प्रधानम्, कदाचित् फल-
 वदुपकारात् अत्रं युज्यते, निपत्तस्मत्तद्वद्वाङ्मिष्यते ।
 तस्मात् विशेषैवैव व्याख्यातारदात् नामादादा अपूर्व-
 प्रदीतिः ।

शा— यद्यद्विद्वत् अदृष्टार्थं विधानं प्रत्यर्थं पुरु-
 पायं धर्म्यं नैमित्तिकं वा इत्येवंपदं वा नामोपपदं वा
 गुणोपपदं वा, तत् सर्वमुदाहरणम् । (प्राधान्यरतमुप-
 न्यस्य निरन्तरि-) केचित्तु अधिकारोपपत्ता एते-
 दाहरन्ति । तासु च सर्वान् विद्वदधिकारोपपत्ता नामै-
 वोपपदम् । अतो नामोपपत्तान्वयोदाहरणं इत्याहुः । उद्-
 युक्तम् । तत्रहि, यद्यपि तासुदधिकारोपपत्ता एतेदा-
 हरणम्, तथापि तासु सर्वान् न नामैवोपपदम् । तदेव
 हि चौरिह—वाक्यमेव—तदस्य—तद्वत्पदेनोपपदम्, तदेव
 नामोपपदम्, इत्यतु अधिकारोपपत्तयामि गुणोपपत्तेः । तथा
 ‘य- कामपेतं धीमे म आभायेतेति स चतुर्होतारं उद्दु-
 यात्’ इति चतुर्होतारो मन्त्ररचनः, न नामोपपदम् ।
 तथा ‘यदेनमात्विज्यात् पूर्वं धनं प्रीद्वैरन् आत्मीये
 उद्दुयात् दशहोतारं चतुर्होतीतेनाग्नेन’ इति नैमित्तिक-
 धियारण आद्यदं न नामोपपदम् । न च विद्वदधिक-
 द्ययार्थिः, मूलसंबन्धयोग्य परिष्कारविधिप्रसङ्गात् । परं च
 मन्त्रसंबन्धात् अर्थिद्व्याप्यकलापत्वात्, इत्याद्या दि ‘शोमेन

यजेत्' इत्यपि होमपदं नामधेयं स्यात् । उत्पत्तिनामधेयऽपि गुणस्यै लक्षणा अस्ति इति अन्वयाधिकरणे (२।२।२) स्वयमेव निवन्धनकारणे उक्तम् ' यागविधानेन ' इत्यादिना । युक्तं चैतत् । यद्यपि प्रथमं अपूर्वान्तरे अप्रतिपन्न तथापि प्रत्ययेन तावत् तदेवामिषीयते । तत्करणं च शयः इति शेषसाभ्यान् नामन्त्व स्यात्, न चैव युक्तम् । किञ्च ' सौर्यं चर्चं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चस-कामः ' वाच्यं श्वेतमात्मैत' इत्याधिकारबोधनेयम् । अत्र ' चर्चं, श्वेतं ' इति द्रव्यगुणशब्दौ, सौर्यादिपद-भाराद्यं नियोगविषयः इति निवन्धनकारः शब्दानु-बन्धवादी मन्यते । तेन तदपि अत्रोद्धरणम्, भावार्थ-युक्तविचारबोधनत्वाच्च । तथा ' हिरण्यं भार्यं ' इति अस्त्यर्थत्वात् । विश्वहिदादिवत् अत्रोद्धरणम् । चर-श्वेत-हिरण्य-सौर्यशब्दाः द्रव्यगुणदेवतावचनाः न नामधेयम् । अतो नामोपपदान्येव उदाहरणमित्ययुक्त-मेतत्, भाष्यविरुद्धं च । भाष्यकारो हि भावार्थाधि-करणस्य प्रयोक्तृत्वमिदं ध्यानः सिद्धान्ते श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिष्ठायादानं प्रयोजनमाह । नामधेयत्वे हि वस्य प्रति-निधिः स्यात् । न चाप्यस्य अधिकारबोधना एवोदाहरणम्, ' धोमेन यजेत् ' ' हिरण्यं ददाति ' इत्यादिष्वपि कुतोऽपूर्वमिति विचारसंभवात् । यद्यपि तेषु प्रधानपूर्वातु-चाद् उद्धृता न प्रथमं अपूर्वान्तरे प्रतीयन्ते, तथापि पश्चा-दपि तावत् प्रतीयमान किंविपदं प्रत्येयु न्यायं इति सम-बन्धि चिन्ता । ननु तत् पश्चात् कारकविशिष्टस्य कर्मणो ग्राहकग्राह्यस्य अस्त्यर्थत्वात्कारणत्वेन कल्पमान भावार्थ-विपर्ययैरेव निर्गतिमिति न विचारकव्यस्यः । स्यादेवम्, परं कर्मन ग्राहकेण युक्ते इति प्रागस्त्यात् अधिकरणत्वात् सिद्धं स्यात्, न तु तत् सिद्धम् ।

अथैव हि एतद्विषयैरे किं सर्गमि पदानि क्रिया-कारणस्य चानादरेण अपूर्वस्य विपरीतमस्ति, उत विप्र-कारणस्य चानादरेण इतत्परिवर्तितनेकमेव पदम् । दशाऽप्येकं तदाऽपि इत्यादिपदं भावार्थविरोधितम्, विपरीतं वेति । तत्र क्रियाकारणसंभवावगमनात् प्रागपि, तत्रापि द्रव्यगुणयोः भावार्थकारकत्वेन भगवत् अन्यो-दात्तस्य चानादरेण भावार्थविरोधमिति । सिद्धं चास्ति

क्रियाकारणसंभवापत्त्यागन्याये ग्राहकग्राह्यमपि भावा-र्थस्यैव भवति, तस्य अन्योदात्तकत्वभावात्वात् कारकत्वाच्च द्रव्यगुणयोः । अतश्चापूर्वमपि तत एव स्यात् । अतएव तु अस्मिन् न्याये हिरण्यं ददातिश्च मिथः सन्धानादरेण ग्राहकेण ग्राह्येयाताम्, दानोपसर्जनं वा हिरण्यम् । तदश्च अपूर्वमपि पश्चात् कल्पमानं उभयविषयं हिरण्यविषयं वा स्यात् । तस्मात् तत्रापि भावार्थविपर्ययत्वमपूर्वस्य एतदधिकरणार्थिनम्, इति युक्तमुदाहरणम् । तस्मात् अदृष्टार्थं सर्वमत्रोदाहरणम् ।

' वि-- ' विधिवाक्ये पदेः सर्वपूर्वं प्रतिपाद्यते । प्रत्येकमप्येकेन, सर्वैस्तत्प्रतिपाद्यतम् ॥, फलान्वयित्वात् सर्वेषां प्रधानान्वयत्वमनतः । साधनशब्देऽप्यन्वयं तच्छेषेषु पदान्तरम् ॥ ' तन्मादेकमेव पदमपूर्वप्रतिपाद्यकम् ।

भाट्ट-- एव धर्मार्थप्रमाणेषु निरूपितेषु अणुना कल्पेन निरूप्यते । यद्यपि च तदपि एतावत्प्रमाणप्रति-पाद्यत्वेन रूपेण बुद्धमेव तथापि एकत्वनेकत्वादिभ्येण श्रुतुदत्तान् इह तेन रूपेण निरूप्यते । अत्र च गान्धा-न्तरादिपदप्रमाणकमवनामेद एवाप्यायायः । धात्वर्थ-भेदेषु तद्विद्वदर्थः वाचित्वात् निरूप्यते, अपूर्वभेदेऽपि कल्पने इति न तु अप्यायायौ ।

पञ्जीभूतापूर्वभेदेऽपि अपूर्वसाधनभेदाधीनः इति कत्वापान्तिशक्त्या स्वर्गादिवापनस्यैवावन्तरणकारकत्वा-पूर्वं प्रति साधनत्वात् स्वर्गादिकत्वं प्रति किं धात्वर्थस्य कर्णत्वं, उत उपपदायस्य सोमादेरपीति चिन्तापत्, अप्रतिक्रमावनान्वयस्य तावत् सिद्धान्तिनोऽपि समतलान् औत्तरकालिक फलान्वयोऽपि सर्वोपमेव । इति प्रति, सर्वेषां कर्णत्वे अनेकग्राहकत्वनाप्रवृत्तात् एकस्यैव फल-निरूपिता कर्णता, अन्येषां तु ह्यविषयैर कर्णार्थत्वम् । तत्र धात्वर्थस्यैव कर्णत्वेन सोमादीनां तद्वनकल्पनेन दृष्टार्थता । सोमादीनां कर्णत्वे च पारतर्प्येयाश्रयविषयेन दृष्टार्थतेति ज्ञानेश्वरकल्पना ।

मण्डन-- ' एकः पदार्थो जनपत्यपूर्वम् । ' शंकर-- ' धर्मः प्रतिपदं न तु । ' ॐ प्रतिपदाधिकरणम् । (२।१।१) । प्रथमेऽ-प्याये प्रमादशब्दा इत्यन् । तत्र विध्वंस्यसाधनमप्युक्त-

स्तारतो निर्णीताः । गुणविधिनानामेवं च परीक्षितम् ।
 तत्र सदृशानामर्थानां वाक्यस्योपादर्शोच्चारण्यसामुक्तम् ।
 तत्र प्रथमैवम् । अनन्तर च प्रधावाप्रधानानि परी
 क्षिष्यन्ते मित्तान्मिप्रानि वेदि । एष एवाथो वर्णनीयो
 नान्यः । एष एवाभ्यापदंन्यः । तदिह पद्विधः
 कर्मभेदो यश्चते शब्दान्तरम्, अभ्यासः, सख्या, गुणः,
 प्रक्रिया, नामवैयमिति वक्ष्यमाणमनुदीर्त्यते, प्रदर्शित-
 मुच्यमानं मुपु ग्राहयिष्यते, श्रोतुश्च बुद्धिः समाधीयते ।
 तदेतवानामर्मलक्षणमित्युपधावनाचक्षते । अतोऽन्यदु-
 पेक्षावप्रकृतुप्रवच च ।

प्रथमं तद्वदिदं चिन्वते, प्रथमेऽध्याये इदमुक्तम्
 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति । चोदना च क्रियाया
 अभिधानक वाक्यम् । वाक्ये च पदानामर्थः । तत्र किं
 पदेनपदेन धर्म उच्यते ? उत सर्वैरेकः इति । अन भाव्य-
 खरेण 'प्रथमेऽध्याये प्रमाणाय वृत्तम्' इति उपपद्यम
 मिषाय 'अनन्तर प्रधानप्रधानानि परीक्षिष्यन्ते, मित्तान्य
 भिप्रानि वा' इत्यनेन प्रथमद्वितीयपोरभ्यासयोर्हेतुहेतुमद्भा-
 वरूप. संकचो दर्शित । तत्र वद्यपि वृत्तमपेक्षार्थविचार-
 स्यैव प्रमाणलक्षणवीनत्वम्, तथापि कर्मभेदलक्षणा-
 पेक्षलादन्तेपा कर्मभेदलक्षणस्य प्रमाणलक्षणमात्रापेक्षलादि-
 तमेवात्र त्रप्रारब्धं यम् । तथा च भाष्यम् 'एष एवाथो
 वर्णनीयो नान्यः' इति । तदुक्तम् 'सोपेक्षेऽध्याय सर्वे
 कर्मभेदनिगन्धना । कार्ये शक्तेऽधिकारः स्यादुप-
 देसोऽविदेशधी ॥' (वा. ६. ३७१) इति ।
 अत्र चापूर्वमेतानुन्धी कर्मभेदोऽध्यायार्थः । धात्वर्थानि-
 च्छिन्ना च मान्वा कर्मणि लोभ्यविद्यम् । तद्वदि धात्व-
 र्थात् फलम्, तदा तदवच्छिन्नताया एव भावनाया अ-
 र्थात्तुक्त्वात्तस्यैव प्रतिपादनमुचितम् । अथ नामार्थत्
 तदा धात्वर्थस्यैवापूर्वोतुनन्धिनात् किं कर्मभेदप्रतिपाद-
 नेनेति । तदत्र नामार्थस्य फलवाचननिगन्धनेन
 भावार्थस्यैव फलवाचनत्व प्रतिपादयितु उपेक्षावभूत्
 भावार्थविचरणमारूप्य यम्, यदुभयवाचनवनिगन्धने
 एकस्यैव फलवाचनत्वम् । इदो फलवाचनत्वे फलवादे-
 फस्मादिति सदेहाभावात् । तदर्थमुपेक्षावभूत् प्रतिपदा
 धितरणमेव प्रथममात्रवन्ते । तत्र 'इत्येनामिचरन्

यजेत' 'चिन्तया यजेत पशुनाम.' इति श्रुती सदेहः
 किं पदेनपदेन धर्म उच्यते, उत सर्वैरेकः इति ।
 अथमर्थः, किं पदेनपदेनाभिहितस्यार्थस्य फलवाचन-
 विशेषेण धर्मत्वम् ? अनेतरानुपेक्षितस्यैकत्वैवेति ।
 तत्राप पूर्वपक्षिणोऽभिर्षधिः 'इत्येनामिचरन् यजेत'
 इत्यत्र विध्यवच्छेद भावना अभिचाररूपफलवाचन-
 मपेक्षमाणा वाक्योपात्त नामार्थ धात्वर्थ चाविशेषा-
 दुभयमेव धावनमनुमन्यते । ननु पदप्रत्यया सनि-
 कृष्यस्य धात्वर्थस्यैव फलमावनायाः करणत्वेन प्रथम-
 मन्ववाचनते. तदवच्छेदाया च तस्या विप्रकृत्यन्व
 नामार्थस्यान्वयासामवात् कथमविशेषेणोभयो. समन्यय
 इति । मैवम्, स्यादेवं यदि धात्वर्थस्य करणत्वं धुनं
 भवेत्, किन्तु फलमावनादाङ्ग्या कल्पनीय तत् । तेन
 यद्यपि स्वल्पतः सनिःकृतो धात्वर्थः, तथापि कल्पनीयतरण
 भावेन विप्रकृतोऽसौ । नामार्थो यद्यपि सरुजतो विशकृष्टः,
 तथापि तस्य करणत्वेन युतत्वात् तेन रूपेण तस्य
 सनिःकृत्यमेव । तेन सनिकृत्यविप्रकृतयोः सापेक्ष-
 सापेक्षत्वात्फलमाचनत्वम् । न चैवं इति परस्परनिर्पेक्षो-
 भयवाचनत्वात्तन्निर्पेक्षभावालक्षणे वाक्यभेद इति वक्ष्यम् ।
 अरण्ये कृष्यानीरीशितेऽन्यभावनविधानेनात् नामार्थधात्व-
 र्थविशिष्टैव फलमावनाविधानेन समुदाये वाक्यपरितगन्ते.
 वाक्यभेदाभावात् । यथा तत्र परस्परपेक्षावजात्
 प्रत्यस्य गुणशक्यत्वेन, गुणस्य च प्रत्यावच्छेदकत्वे-
 नान्वय, तद्येहापि नामार्थस्य धात्वर्थोचितस्य, धात्व-
 र्थस्य च नामार्थसहितस्य साधनत्वात् परम्यतपेक्षावा-
 मन्धोऽन्यत्व इति । न चैव सन्नेकादृशकल्पनादपेक्षो-
 ऽपि, नामार्थधात्वर्थयोर्गुणभेदात्पूर्वस्वभावेन नानेकादृ-
 कल्पनाप्रमाणमावात् । भवतु धानेकादृशकल्पना,
 तथापि 'प्रमाणमन्त्यदृशानि कल्पन्ते सुकृन्परि'
 इति न्यायादनेकादृशकल्पनाऽपि न दोषायेति । अत्र.
 अविशेषात् इदोरेव नामार्थधात्वर्थयो फलान्वर इति ।
 तदुक्तम् 'ऐक्यलक्षणे सन्धः प्रधानेन च सिध्यति ।
 तस्मान् फलपदेनैव सर्वं संयज्यते पदम् ॥'
 (वा. ६. ३७३) इति । एष प्राप्तेऽभिधीयते । भवेदय
 यद्यत्र कल्पयो समुद्य. समवेत् । धानेकादृशकल्पनाऽपि

समुच्चयो भवति । न चात्र करणीभावात्तत्रोनांमार्यं धात्व-
 र्थयोः सहभागः समस्ति । निष्पन्नस्य हि धातुस्य
 करणत्वं वक्तव्यम् । नामार्थस्य करणत्वं धात्वर्थनिष्पादक-
 त्वेनैव । तच्च धात्वर्थान् प्रगेन । नहि निष्पन्ने धात्वर्थे
 धात्वर्थनिष्पादकमस्ति । अथोच्यते । माऽस्य भवतु
 नामार्थस्य स्वरूपतः साहित्यम्, कार्यत्वात् भविष्यति ।
 तथाहि, वसिन्नेत्र काले नामार्थेन धात्वर्थो जन्वते,
 तत्रैव तत्साहित्यमपूर्वांतरं जनिताम्, अतस्माद्भूतेषु
 साहित्यसद्भावात् युक्तः समुच्चयः । एतच्च शब्दा-
 यगतकरणान्यथाऽतुरपत्तम् कल्प्यमानं न दोषमाह-
 तीति । तद्व्युत्थम् । स्यादेव यदि द्योतेव फलमावना-
 करणत्वं श्रौतं भवेत्, किन्तु भावनाकारण्यत्वात् कल्प-
 नीयम् । तत्र धात्वर्थस्य अत्रिदृश्यम् करणत्वं फलमावना-
 संकल्पत्वं कल्पनीयम् । नामार्थस्य च बन्धनकरण्यमात्रम्
 विद्वृष्टस्य फलमावनाधरूपतः कल्पनीयः । कल्प्यमानं
 तदेव कार्यतुमुचितम्, यत्र नादेकादृशकल्पना भवति ।
 उपयङ्गत्वेन समुच्चयसिद्धयर्थमत्रत्यमेवापूर्वांतरं कल्प-
 नीयमित्युक्तमेव । न चैकस्य करणत्वेऽन्यतरस्य कार्यता-
 न्वयो न समरति, इत्यनुब्रह्मकथनेनैवेतदप्यन्योपपत्तेः ।
 तेन यदि जनितामेतत्तत्र धात्वर्थः करणम्, तदा नामा-
 र्थस्य कारणत्वं धात्वर्थगतमेव । अथ श्रौतकरणत्वमेत-
 त्प्रदृश्यमपि नामार्थस्य करणत्वं, तदा धात्वर्थस्य
 तद्व्यापारत्वेनैव समन्वयान्न कारणमपि कल्पनीयम् ।
 तदुक्तं भाष्ये 'यदैकस्मिन्पूर्वं तदेतत्तदर्थम्' इति ।
 न चैवं धात्वर्थस्य फलमावनाकारम्, नामार्थस्य च धात्वर्थे
 विधानात्तद्वर्गोक्तैरुक्त्यपत्तः । अथ तत्परीहारार्थं
 धात्वर्थस्या आधीयते, तदा तत्रोक्तं दोष इति
 धात्वर्थस्य कल्पनीयैवेति । उच्यते । स्यादेवनापूर्वकत्वात्
 तत्रैवेति मारुती धात्वर्थस्य धात्वर्थस्य कल्पनादेव ज्ञायसी
 न भवेत् । तथाहि, अत्रिदृश्यं गतु निमित्तोक्तः ।
 अत्रिदृश्यं न धात्वर्थस्य कल्पनाकारणम्, निमित्तोक्तत्वात्-
 मपि धात्वर्थस्य कल्पनाकारणत्वं, किन्तु भावनाकारण्य-
 त्वात् धात्वर्थस्य कल्पनाकारणम् । तत्र यत्पि अत्रिदृश्येणु-
 धात्वर्थस्य धात्वर्थस्य न स्यात्तदा भावना कल्प्यत्वेन
 वर्णयन्ति, तथापि आह-उचितस्य लक्षणस्योपपत्तौ

भावविनिर्णयविधिसाध्य-फलमावनाकरणत्वाच्चानुगत्या
 भावनाकारण्यत्वात्संस्वरूपप्रतिपत्तिर एव भवति । तथा-
 भूतेनैव धात्वर्थेन द्योतेदिनांमार्यो विनैव मत्वर्थस्य धात्व-
 र्थस्येन धात्वर्थेन । तेनाथमर्थो भवति 'द्योतेन धात्व-
 र्थोर्थादित्येवम्' इति । एवं सति विनियोगदशाया एहीत-
 द्योतेनाधिकारकत्वेन यागादेः धात्वर्थस्य करणत्वात्
 करणस्य करणत्वपत्त्यासंभवात् पूर्वप्रतीत्यर्थकत्वात्तत्रोपेन
 मत्वर्थस्य धात्वर्थेन दोषमात्रमिति । तस्मात्पूर्वकत्वात्तत्रोपेन
 एकस्मादेव द्योतेनोक्तो यागात् यागवतो वा द्योतेनपूर्व-
 मिति सिद्धम् । तदुक्तम् 'फलेन चस्य संबन्धः ततो-
 ऽपूर्वं प्रकल्प्यते । तद्व्युत्थोपपत्तौ तु न युक्ता बहु-
 कल्पना ॥' (वा. घृ. ३७३) इति । वौटा.

- भावार्थाधिकरणप्रवृत्तेः एकस्मात्पूर्वं इति निर्णय-
 धीनत्वात् तदुपेक्षात्वेन प्रतिपदाधिकरणमारण्ये ।
 कु. २।१।१।१ घृ. १२१. • प्रतिपदाधिकरणस्य
 'तानि द्वेषम्' २।१।१।६ अपवादः । कौ. २।१।१।१
 घृ. २. • प्रतिपदाधिकरणस्य सिद्धान्तः (न्यायस्वरूपमेव
 इत्यम्) 'त्रिधाकारण्यत्वात्तत्रोपेन एकस्मादेव
 अर्थात्, न तु सर्वस्य' इति । सोम २।१।१ घृ. १७.
 • प्रतिपदाधिकरणे 'एकस्मात्पूर्वं' इति सिद्धम् ।
 कु. २।१।१।१.

• प्रतिपदाधिकरणोक्तस्य अनेकादृशकल्पनाप्रवृत्-
 त्वनिवारणाय न सोमादेः पक्षकथनं. ('सोमेन
 यजेत्' इत्यादी) । कौ. २।१।१ घृ. ८.

• अन्यान्विते शक्तिः इत्यत्र प्रतिपदाधिकरणस्य
 भाव्यं प्रमाणवति .. । शास्त्रप्रवादिना (बृहदारण्यक-
 भाष्यशक्तिवर्द्धकः) उच्यते. ६।११.

• प्रतिपदाधिकरणन्यायस्य स्वप्नम् 'अर्थात्-
 दृश्यम् एककरणमेव तत्रोपेन धात्वर्थे भावनेकत्वेन उ-
 पपत्तिम्' इति । भा. २।१।१ घृ. १८.

• तत्र हि तत् निष्पन्नम्, यत्र तत्रार्थे. पूर्वं
 विद्यमानेन अनेकेषु शक्तिः, यत्र प्रतिपदाधिकरण-
 सिद्धान्तोपेन यागोपपत्तेः । कौ. २।१।१।१।१
 वनेक २ घृ. ११४.

• प्रतिपञ्चम्यदर्शनात् जिहत् पञ्चमणेषु ऐक्य-
दशिनविरचन्त. । ८।१।८।१५.

• प्रतिपाद्यप्रयोजकत्वायोगरूपन्यायेन प्रति-
पत्नीना प्रतिपाद्योत्पत्तिप्रधानरूपाभावात् सिच्यति । बाल.
घृ. १०९.

• प्रतिपूर्णे श्रुतानाः । न हेतत् प्रतिपूर्णे पूर्वस्वा-
वदानस्य संस्कारस्य, अष्टाष्टव्यवसायात् । अरेकस्तु
उचरकार्यार्थः प्रत्ययः । वा. ३।१।१।१२.

• प्रतिप्रधानमज्ञावृत्तिः इति लोकसिद्धौ न्यायः
'प्रतिप्रधानमावः' १।१।१।१।४ इति पदेन दर्शितः ।
घृ. १।१।१।१।४. २ प्रतिप्रधानमज्ञावृत्तिर्न्यायः । सु-
घृ. १।१९८. • 'यस्य सप्ततरिण... स्वा यत्रस्य'
इति गार्हपत्यात् संतनमूलपरजीं स्तृणाति वा आहव-
नीयात्, तूष्णीं दक्षिणा तूष्णीमुच्यते । सत्यापाडशौ
१।४।२२ । तूष्णीनामि प्रधानकर्माण्येष । ततस्तु
'प्रतिप्रधानमज्ञावृत्तिः' इति मन्त्रावृत्तौ प्राप्तयाम्
'तूष्णीम्' इति पाठप्रसंगे आवृत्तिनिकाशार्थम् ।
वैजयन्ती. • शेषात् स्विकृत्यतेऽवयानि । यदि शेष-
धर्माणा हविः प्रधानं स्यात्, तदा प्रतिप्रधान इति न्याय-
प्राप्तिः, तदेव न शेषकार्ये प्रति अज्ञातत्वात् हविषः इति
चेन्न, हविषः प्रधानत्वेन छत्रकारणकारणस्य अवि-
शेषात् सर्वेभ्यः अवयवानं प्रतिप्रधानमज्ञावृत्तिः इति
न्यायात् । कस्तूरि. ३।४।१।४८-५१. • न च
वधान विधेय, यत् इन्द्रस्यविधेयं अनेन मन्त्रेण ('कदा
चन सप्रेरुषि') गार्हपत्यमपि । ननु अयमेव विधेयः
सहदुपस्थान नोदितम्, अष्टाष्टमिनिर्णये इति । लव-
स्वेषमेदात् प्रतिप्रधानमावर्तने गुणाः इति न्याय
प्रैषः, न विरोधः । (पूर्वपक्षे) । भा. ३।३।७।१४
घृ ८४४. • इन्द्रगार्हपत्योः प्रधानत्वाविशेषात्
उपस्थानस्य च गुणत्वात् 'प्रतिप्रधानं गुणः' इति
न्यायेन उपस्थानाद्या भुक्तिविद्रोहोः उच्यते. इति
द्वितीयः पूर्वपक्षः । वि. ३।३।७.

मी. शं. ३४२

• प्रतिप्रधानं गुण आवर्तनीय इति न्यायः ।
साहस्री. ८६८.

• महमिति द्वितीयया महस्योद्देश्यतया प्रयोजनवत्तया
च प्राधान्य गम्यते । अहं प्रति गुणः समार्गः । 'प्रति-
प्रधानं गुण आवर्तनीयः' इति न्यायेन यावन्तो
महाः सन्ति ते समार्गनीयाः । वि. ३।१।७.
• प्रतिप्रधानं गुणो भिद्यते, न च प्रधानं प्रतिगुण
भिद्यते । भा. ३।१।१।१२ घृ. ६९७. • चोदक-
भाषेयु पञ्चमु प्रयाजेषु एकैकस्य एकादशालस्यया गुणा,
भवाजानुदिरस्य सख्यागुणौ विहिते इति 'प्रतिप्रधानं
गुणस्याभ्युपेयत्वात्' इति प्राप्ते । वि. ५।१।१.
• प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः । 'प्रधानसन्निधौ च गुणः
विष्पन्नाम प्रतिप्रधानं नियेत' । भा. १।०।३।१।३९.
• न च (वैश्वदेवस्य अन्नमाकारत्वे) 'प्रतिप्रधानं
गुणावृत्तिः' इति न्यायात् प्रत्येकं तदावृत्तिः स्यात्
इति वाच्यम् । आचारमयूख. घृ. ५१. • मरुतायत्वात्
ऋविना प्राधान्ये सति प्रतिप्रधानं गुणावृत्त्या सर्वेषु
भवि ऋदिना हिण्यमालिदाविस्कारः आभ्युपेय ।
वागमेये । वि. ३।८।५. • इन्द्रस्य, चयने तदङ्गभूते-
द्भेदस्ये अविहितमन्त्रके होमे च इति सगुणधेनेन उभ-
यैकत्वेन, प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेरुक्तत्वेन निवृत्तत्वा-
त्सत्तात्वात् । पूर्वपक्षे । वी. ३।३।७।१४ घृ. ३५०.
• ऋचा प्रधानत्वात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्याग्यत्वात् राम
ऋचूच परितमवनीयं इति चिजम् । भाट्ट. १।१।३.
• 'युगं युगला' इति होमो मन्त्रः ऐक्यदशिन्या
एकादशयाच प्रयोक्तव्यः 'प्रतिप्रधानं गुणावृत्ते' इति प्राप्ते,
किन्माणातुसादिमन्त्रस्य अष्टाष्टव्यदेवेन तत्पत्तये । न्यायस्तु
'परिवीरसि' इति अष्टाष्टव्यमन्त्रपरः तस्य ऋणत्वात् ।
वैकर्म. १।४।१५. • प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिर्न्यायः ।
'शेषम् हि पश्येत्तदादिधानात् प्रतिप्रधानमावः स्यात्' ।
१।१।१।१४ सूत्रम्. • एकादश्यादिसहस्रा प्रति-
प्रधानं गुणावृत्तिर्न्यायेन पृषदायथादिवत् एकैकस्मिन्
भवाजानु प्रत्येकमिति संरज्येन इति एकैकः एकादश्याच-
वर्तनीयः । इति प्राप्ते । भाट्ट. ५।३।१. • दर्शपूर्ण-
मासयोः अन्नपातमन्न. प्रतिप्रधानं आवर्तते नवेति

चित्ताया मोमादिकत् प्रथमतो भावनाऽन्वितायापि मन्त्रस्य
 अत्राप्रत्याहृत्यानायायात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तित्यायेन
 वदावृत्तौ आवृत्तिः, इति पूर्वपक्षः । ११।५।१२. * न
 चैवमपि द्वितीया मुष्टीना प्राधान्यात् प्रतिप्रधानं गुणा-
 वृत्तित्यायेन चतुर्षु मुष्टिषु चरारो निर्वाया विहिताः
 सृजता इति मुष्टयनुसमय एवेति वाच्यम् । सोम, ५।२।२. * 'ममाग्रे वर्च इति पूर्वमत्रि परिहृह्यति' । न
 च पूर्वपदस्य अग्निपदसामानाधिकरण्यादेनाहूनीयपरत्वात्
 प्रतिप्रधानं गुणावृत्तित्यायेन प्रतिप्रारण मन्त्रावृत्तिः, बोधा-
 यनेन अस्य गार्हपत्यान्वाधाने विनिष्कृतत्वा पूर्वपदस्य
 त्रिशाविरोपणरमद्वीहृत्य प्रथमन्वाकानविधिपरत्वात् ।
 भाट्ट. १२।१।१०. * 'मैनावरणः प्रेषति चान्वाह
 च' अत्र मैनावरणः प्रैपानुवचनोद्देशेन विधीय-
 मानः सर्वत्र (केवलप्रैपे केवलानुवचनेषु प्रैपसहितानु-
 वचनेषु च) स्यात् न तु प्रैपानुवचनेष्वेव उद्देश्य-
 विरोपणस्य साहित्यस्याविधितत्वात् । चरान्दस्यापि
 प्रैपानुवचनरूपधर्मयोः ऐकाधिकरूपरूपधर्मिसाहित्यपरत्वेन
 प्रैपत्वानुवचनरूपधर्मयोः ऐकाधिकरूपरूपसाहित्य-
 बोधकत्वाभावात्, तस्य च प्रतिप्रधानं गुणावृत्ति-
 न्यायेनैव अस्मन्मतेऽपि सिद्धेनूनादाकरत्वाच्च । अतश्च
 सर्वत्रैव समाख्याप्रारम्भन्तरवाचने वाचयात् मैनावरण-
 निवेदाः इति पूर्वपक्षः । ३।७।२२, * विरोपेण
 सामान्वावावे अवगते प्रतिप्रधानं गुणावृत्तित्यायेन मन्त्र-
 वृत्तिस्वीकारेऽपि न कश्चिदोपः । इति श्रुते । १०।२।१५,
 * सामः ऋगक्षरामित्यक्त्यर्चनेनैव प्रातलात् ऋचा
 प्रधान्यावगतेः प्रतिप्रधानं गुणावृत्तित्यायेन मत्वेननेव
 नेय साम । ९।२।३. * प्रतिप्रधानं गुणावृत्ति-
 न्यायान् प्रतीष्टकप्रधानावृत्तिः । कौ १।५।१७।
 २७ पृ. २८८. * द्विरप्यचक्रेः प्रोक्षणं प्रतीष्टकं
 कर्तव्यम्, प्रतिप्रधानं गुणावृत्तित्यायात् । इति श्रुते ।
 सोम. ९।१।७.

* प्रधानमूलानामपि ऋचा आधिक्यं सामसाधनत्वं
 अत्येवेति तद्वत्त्व मित्यस्य युक्तमेव सामाङ्गल्यम् ।
 वचनन्याय प्रतिप्रधानावृत्ति (प्रतिप्रधानं गुणावृत्ति-

मित्यर्थः । सोम.) वाचिका व्यासज्य मेयम् । इति
 श्रुते । श्रु. ९।२।३.

* एकस्मिन्नेव प्रयोगे (उत्रेपु) प्रतिप्रधानावृत्ति-
 न्यायेन प्रत्येकं फलावश्यम्भावः । सोम. ६।२।१.
 * (उत्रे) ब्रह्मदीना यजमानत्वेनैव प्रतिप्रधानावृत्ति-
 न्यायेन दीक्षाया. तत्तत्संस्कारकत्वात्प्रतिः । भाट्ट. ५।१।
 १, * 'य एतेनानिष्ट्वाऽधान्येन यजेते गन्पन्मेव
 तद्ममति' इत्ययं वाक्यतोपस्य ऋग्विरोपोपस्थापकत्वेऽपि
 विधौ प्रतिप्रधानावृत्तित्यायेन सर्वविधोपस्यप्रतीतेः सर्वेष्ट-
 भावः । ५।३।१५. * होमस्य तत्तद्व्याप्तये प्रतिप्रधाना-
 वृत्तित्यायेन तत्तद्व्याख्यापूर्वसाधनीभूतस्य त्रिदशेन विधि-
 तस्य दशमुष्टिपरिमितस्य होमस्य चतुर्मुष्टिपरिमितव्रीहि-
 भेदवत् भेदः प्राप्नुयात् । कौ. २।२।६।१८ पृ. २२६.
 * प्रतिप्रधानावृत्तित्यायात् काव्यस्य यादविच्छया
 आवृत्तौ काररतापि अङ्गत्वेन हेतुना वीक्षा विनाऽपि
 आपत्त्येमानकया सित्यत्तत्तत् वीक्षाऽऽनर्थक्यापत्तेः ... ।
 सु. पृ. ९७९. * अग्निचयने परवेष्टदशिनीविधाना-
 देव अविहिताऽपि यूपैकदशिनी प्रतिप्रधानावृत्ति-
 न्यायात् मविष्पति इत्यादाव् । पृ. ९९८. * ऋग्वि-
 गुद्देशेन हि एते गुणाः लोहितोष्णीपरादायः विधीय
 माना, प्रतिप्रधानावृत्तित्यायात् सर्वेषां भवन्ते न
 दाक्याः समाख्यया वाधितुम् । वा. ३।८।५।१९.
 * मृत-नामि-गुत्फमदेवावनामेषु 'चित्तिसिखा
 युनाश्च' इत्यदिम-नेषु 'अच्छिद्रेण यजेनेव' इत्यदि-
 रोपोऽपि अनुपज्यते प्रतिप्रधानावृत्तित्यायात् । भाट्ट.
 २।२।१७.
 * 'अविवा कर्मवृत्तत्वात् तेषां तन्त्रविधानात्
 सङ्गन्नामुपदेशः स्यात्' (११।२।३।१६) इति एका
 दशवक्ष्यमाणप्रतिप्रधानावृत्तित्यायाभावेऽपि ... ।
 सु. पृ. ७३५.
 * 'ब्रह्म संमार्धि' । प्रतिप्रधानगुणावृत्तित्यायेन
 प्रत्येकमुद्देशेषु अर्थसिद्धस्य एकवक्ष्य अनुवादाकर्मक-
 वचनम् । कन्तूरि. ३।१।७।१५.
 * प्रतिप्रसवः अकर्तव्यत्वेनोक्तस्य कर्तव्यत्वेनोक्तिः ।
 वाल पृ. ९९. * प्रतिप्रसवः प्रवृत्तप्रतिकस्य कारणा-

न्तरेण निवृत्तिप्रश्नो विधिः । भाट्ट. ३।३।१४.

• प्रतिप्रसव प्राथमिकप्राप्त्यनुसारी । सोम. ३।५।१७.

• प्रतिप्रसवविधिना अपूर्णविधिः कल्पते, यथा 'यथा प्रतिप्रसागः' इति श्रौतसूत्रे च प्रतिप्रसवेन पत्नी पुरोडाशे च अपूर्णविधिः । याज. घृ. १४४.

• प्रतिप्रसवविधिना नियमविधिर्नास्ति यथा 'द्वे अग्रयति' इति अणप्रतिप्रसवस्तु कृत्विचमस्य नैवमन्वाक्ये कर्त्तव्यत्वात् पूर्वोत्तरयोश्च कल्पितान्वाक्यमात्रेणानुवाद इत्युच्यते । १०।३।१४. घृ. १४४.

। • प्रतिप्रसवविधिविपर्ययः । विकृतत्वविशेषात् प्रादिरादेरेव प्रात्या प्रतिप्रसवत्वादेन नौप्रा-पौष्पनयो अग्रौ न उद्वन्मत्वातिः । रसायनम्. घृ. २।१३.

• • प्रतिप्रसवात् अग्नेपति (पत्नी) अपत्यं दिशतः । स हि अग्रदान करोति, 'दक्षिणतो मिश्रान् प्रतिप्रसवात् अवपति' इति (चेत् उच्यते) यस्यां शास्त्रामेतत्रास्ति तत्रैव (प्रतिप्रसवः, भयः अस्ति च न वा इति) विचारणा । भा. १०।३।२३.

• प्रतिप्रसवात् अर्घ्यो वृषभः । द्वितीयर्गोऽयम् । अर्घ्यं चाप्यमुन्यदक्षिणाया अर्घं पृष्ट्वा गाः लभते । 'प्रतिप्रसवात् अपत्यं दीक्षयति, प्रादानार्द्धसिन् वरुणः, प्रसोतासुद्रातुः, गैशावरण ह्येदुः' । 'प्रतिप्रसवात् नेश दीक्षयति' । वि. ३।७।१७.

• प्रतिप्रसवात् अग्रयति नाभ्यर्घ्यमर्षे पतते इति (पत्नी) नाम्ना अग्नेयु भयः स्यात् । भा. १०।७।२३, • प्रतिप्रसवात् ऐन्द्र ब्रह्म आरत्ते नौप्राणयत् । 'तत्रेऽग्री पशोपहन्तु ब्रह्मति, दक्षिणेऽग्री सुप्राणयत् ।' ३।५।३।१४. • 'प्रतिप्रसवात् मन्थिनं ब्रूतेति' । (मन्थी ब्रह्मविशेषो ज्योतिष्टोमे) । वि. ३।७।१९.

• प्रतिप्रसवात् वशाभयं करोति । हा च वशा सर्वेव हुता इति सोपमानात् प्रतिप्रसवः इदामयो नास्ति । के. (१०।७।८). • प्रतिप्रसवात् अर्घ्यो वृषभः चातुर्मास्यगत-वरुणप्राप्तेषु दक्षिणविहारे मन्त्रोच्चारण कार्यम् । १२।१।१।१८.

• प्रतिप्रसवात् मन्थाः अपत्यैः वृषभान्करीषाः पचन्प्रसवेषु दक्षिणविहारे । १२।१।१९. 'वरागवयातेषु

दक्षिणविहारे' इत्यत्र दृष्टव्यम् । • प्रतिप्रसवात् अग्नीषोमीये पत्नी इदामयो नास्ति । हृदयाद्यनदान-कर्तृत्वं प्रतिप्रसवः इति पश्ये प्रतिप्रसवः अस्ति भयः इति शास्त्रदीपिका । तपश्चेऽपि नास्ति इति भाट्ट-दीपिका । के. १०।७।८.

• प्रतिप्रसवात् वृषभप्राणयत् । १०।७।८।२२। तथापि अणप्रसवयोः कर्म प्रतिप्रसवात् करोति । तस्मात् अग्नीषोमीये पत्नी प्रतिप्रसवात् दोषमन्नः स्यात् । इति पूर्व. पद्यः । चत्वारः प्रपूर्वाधिकरणानुगतमैना-वरुणप्राणयत् ।

अमश्रो वा कर्मभेदात् तस्याः सर्वप्रदानत्वात् । २३॥

तत्राह पूर्वपक्षचावर्तकः । प्रतिप्रसवात् अमश्रः स्यात् । अविद्यमानो भयो वस्य सः अमश्रः । कर्मभेदात् । प्रतिप्रसवात् वया अग्रयति, यथाश्रयणं च नाभ्यर्घ्यकर्म । प्रतिप्रसवात्पुत्रेव हि तत् कर्म विहितम् । तस्माद्ब्रह्माभयः । ननु यथाभेदेन प्रतिप्रसवात् मश्रपत् । नेत्याह । तस्याः यथागः सर्वप्रदानत्वात् सर्वैव वया अग्नीषोमीये, नास्ति तस्याः दोषः । सर्वकर्मः प्रदानं सर्वप्रदानम् । कर्मव्युत्पत्तेः प्रदानशब्दं रह्यत्वा तेन सर्वान्यदस्य कर्मानाधिकरण-त्वात्तुदीहितु नैव सम्भवति । तस्मात् इत्यो वा पुत्रदानो वा सोमोऽन स्वीनार्घः । तस्मात् प्रतिप्रसवात् अमश्रः इति सिद्धान्तः । के.

• प्रतिप्रसवः पत्नी भयो नास्ति । १०।७।८। २२-२३. मीको, घृ. ११३ 'अग्नीषोमीये पत्नी प्रतिप्रसवः' इत्यत्र दृष्टव्यम् ।

• प्रतिप्रसवात्पद्यः अर्घ्यमर्षेण अपत्यं वृषभाः धर्मितारः, न वृषभं कश्चित् । ३।७।१३.

• प्रतिप्रसवात्पुत्रान्करीषादयो होत्रकाः । (प्रतिप्रसवात् मेधावरुणः ब्राह्मणाच्छेरी पोता मेधा अच्छा-काकः आग्नीमः इति) । वि. ३।७।१०.

• प्रतिमा न प्रनायम् । 'श्री मे भ्राता अग्रयत्' इति प्रतिमाऽऽख्ये अग्निश्रावकवाच मानम् । तेन ऋषीणां प्रतिभया कर्माकर्म्ममा इति वस्तुम् । मणि. घृ. ६२. • प्रतिमा नाम नियतसाधनान्निष्ठप्रिया-

प्रतिपत्त्यनुकूलः प्रहा । (यकदेदिमत्प्रतिमिति कर्मिणः) ।
विधिः पृ. २४६. (व्यभिचारत् अर्थानिष्पत्त्यात्मकं
अनेकान्तिवलिङ्ग्यमूलं संवेदन प्रतिभा इति चेतिवत् ।
त्रय (एकदेदिनः) तु साध्यसाधनेतिवत् यथावच्छिन्नायाः
क्रियायाः प्रतिपत्तौ अनुकूल तत्प्रतिपत्तया कर्म अनुष्ठान-
लक्षणे कर्तव्ये सहकारिणी कर्तव्यमिति प्रहा प्रतिभा-
मध्यगोप्यहि । कणिका. पृ. २४६-२४७) ।

ॐ ' प्रतिभातश्च (पञ्चम्यास्तसिद्धि) पद्यन्ति
सर्वं प्रहापत्तां धियः ' इति न्यायः । ' प्रहा नव-
नानेनेप्यास्ति प्रतिभा मता ' । सर्वतोमुखी बुद्धिः
इति यावत् इति । स्पष्टार्थोऽयम् । साहस्री. १४५.

* ' प्रतिगन्वन्तरं चैव स्मृतिरन्या विधीयते । '
वा. १११।१।७ पृ. २०२.

● प्रतिपच्छति । विद्येभ्यः प्रतिपच्छति मापान् ।
प्रतिदान विनिमयः, प्रतिनिर्यातनम् । मणि. पृ. १३२.

● प्रतिपत्नः । सतो गुणान्तराधानम् । रूपरेण
उदकस्य उपस्तुद्धते । मणि. पृ. १२६.

● प्रतियोगिनि श्रुते अभुतप्रतियोगिकल्पनाऽनु-
पत्तिः । सु. पृ. ११९१.

● प्रतिवचनकार्ये ' व्यहृत् ' इति मन्त्रः, ' उ-
ह्यस्य ' इति प्रश्नकार्ये सोमश्चे, ज्योतिशोमे । के.
(मा. ३।५।१।५२) .

ॐ प्रतिपिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः । ६।
३।६।२० ॥

वरसाः कोत्रवा मापाः इति प्रतिपिद्ध इत्यं न प्रति
निधित्वेन श्रद्धाम् । हि यस्मात् अविशेषेण मापत्ता-
दिना कामान्पेनेन तच्छ्रुति निषेधश्रुतिः ' अपठिया वै
वरस्य कोत्रवा. ' ' अयशिया वै नया. ' इति ।
तस्मात् प्रागादि इत्यं न प्रतिनिधानायम् । चकार.
देवताऽऽदिराश्रयः । यथा देवताऽऽश्रीना न कश्चिन्
प्रतिनिधि तथा मापादिकं न कस्यापि प्रतिनिधिरिति
सिद्धान्तः । के.

● प्रतिपिद्धानुष्ठाने अनिश्चयतः । के. (माट.
६।२।९) .

* प्रतिपिद्धद्वयस्य मापादेः प्रतिनिधित्वात्प्रः ।
६।३।६,

● प्रतिषेधः । उपादानगतो हि प्रतिषेधः प्रत्ययं,
नाधिकारगतः । ऋजु. पृ. ३१.

● प्रतिषेधो द्विविधः प्रत्यक्षः कल्प्यश्च । प्रत्यक्षोऽपि
अनेकधा बध्यते । कल्प्योऽपि सप्तधा स्मृतिकल्पः,
आचारकल्पः, निषेधकल्पः, अर्थवादकल्पः, मन्त्र-
कल्पः, प्रायश्चित्तकल्पः, दण्डनकल्पश्चेति । तत्र स्मृति-
कल्पो यथा ' सधोना न परिणेषा ' इत्यादिः । आचार-
कल्पो यथा हरिवातस्परिणामयिते काले पारयानिषेधः ।
निषेधकल्पो यथा विशिष्टनिषेधान् विदोषनिषेधः । अर्थ-
वादकल्पो द्विविधः स्वतन्त्रार्थवादकल्पः, विषयन्तराणां
र्थवादकल्पश्च । आद्योऽपि द्विविधः दोषार्थवादकल्पः,
सिद्धवर्तीतनार्थवादकल्पश्च । आद्यो यथा स्मृतः ' मिष्या-
ऽमिष्यन्ते दोषो हि समो भूतनादिनः । मिष्याऽमिष्यन्त-
दोष च समादत्ते मृषा वदन् ॥ ' इति । द्वितीयो यथा
अग्निहोत्रप्रकरणे ' तस्माद्दत्तं चात दद्यात्प्रीतं दुहति '
इति । चात वत्स अनुकल्पयित्वा तदनन्तरं दत्तत्रयं गौर्न
दोह्या इति सिद्धवर्तीतनार्थवादाऽनुपपत्त्या निषेधः कल्प्यते,
' यदग्नेयोऽष्टाक्षपालोऽमावास्याया पीर्णमास्या चाप्युद्यो
भवति ' इति विधिवत् इति । विषयन्तरार्थवाद-
कल्पो यथा ' तस्मादापयमेवाभीयात् ' इति विधिशेषेण
' न वा एते मापान् हविर्गृह्णन्ति ' इत्यनेन मापनिषेधः
कल्प्यते, ' उपरि हि देवेभ्यो धारयति ' इति विधिवत् ।
मन्त्रकल्प्योऽपि निषेधो विधिवत् द्विधा, मन्त्रप्रत्ययैव
ननुचवर्तमानापदेशस्य निषेधत्वकल्पनात्, निषेधशुल्क-
याकान्तरकल्पनात् । आद्योदहणं मृष्यम् । द्वितीयो यथा
' मोषमत्र जिन्दते अप्येवाः ' इति । प्रायश्चित्तकल्पो
यथा ' तदाहुर्यं आहिलिपरिदि एतन्नात्र श्राभीयात्, य
तत्र प्रायश्चित्तिरिति, सोऽग्नये तनुमतेऽष्टाक्षपालं पुष्टमर्पं
निर्वपेत् ' इति । दण्डकल्पो यथा कर्मप्रदीपे ' व-
नीयेऽहि सोमश्चेष्टाक्या दिशि हृषते । तत्र न्याद्वि-
मिर्हृत्वा दण्डं दद्याद् द्विवात्ये ॥ ' इति । नेत्र पश्या,
श्रुतिव्यमत्वात् । अत्र च पूर्वदिने अन्वाधाने दण्ड-
विधिरिव कल्प्यं, तेन तु निषेधः कल्प्यते इति ।

निषेधः स्मृत्यादिकल्पोऽपि यथासमर्प जातिव्यक्ति-
गुणक्रियाविपर्ययेन चतुर्विधः । तथाचो यथा श्राद्धे
चण्डादिनिषेधः । मरीचिः ' कुरुद्रव्याभ्रणकाः श्राद्धे न
देयाश्चैव कोद्रवाः । ' इति । न्यक्तिनिषेधो यथा श्राद्ध एव
सोप्यादिनिषेधः । याज्ञवल्क्यः ' योगी क्षीनातिरिच्छाङ्गः
फलः पौनर्भवस्तथा । ' इति । रोप्यादिसन्दभ्य यौगिकत्वात्
(न्यक्तिवाचकत्वम्) । गुणनिषेधो यथा मरीचिः
' कट्टुनामि च सर्वाणि विस्वामि तथैव च । ' इति ।
श्रियानिषेधो यथा वृद्धमनु ' ऋतुकाले निपुणो वा नैव
मच्छेत् क्विय कश्चित् । ' इति ।

निषेधः स्मार्तादिः पुनर्द्विविधः इत्यर्थः पुरुषार्थश्च ।
तथाचो यथा उक्त एव चतुर्विधः । पुरुषार्थोऽपि आति-
द्रव्यगुणक्रियानिषेधमेवेति चतुर्विधः । तत्र पुरुषार्थो
जातिनिषेधो यथा मन्त्रादिनिषेधः । यथा हि मोजना-
मित प्रारुमुपलं विधीयते न भोजनम्, एवमपि
भक्षणाभित मन्त्रादेव निषिध्यते न मन्त्रणम् । पुरु-
षार्थो द्रव्यनिषेधो यथा ' जच्छिष्टं न भक्षयेत् ' इति ।
सच्छिष्टशब्दस्य यौगिकत्वेन द्रव्यवाचित्वात् । पुरुषार्थो
गुणनिषेधो यथा ' नृकं न मक्षयेत् ' इति । कश्चपि-
चागब्राम्भरत्स्य द्रव्यशब्दार्थत्वात् । पुरुषार्थः क्रिया-
निषेधो यथा स्मार्तः, मनुः ' गुरु वै मन्मथानां पाप्मा
न मत्समुच्यते । तस्माद् ब्राह्मणराजन्वी वैश्यश्च न गुरा
पिषेत् ॥ ' इति ।

निषेधः स्मार्तादिः पुनर्द्विविधः । अदृष्टार्थो दृष्टा-
र्थश्च । पूर्वोदाहृतः सर्वोऽपि अदृष्टार्थ एव । दृष्टार्थो यथा
पितादे ' अतोमिणी ' इत्यादिः । तदुक्त विज्ञानेश्वरेण
' योगिण्यादिषु तु दृष्टसिद्धे एव ' इति ।

निषेधः स्मार्तादिः पुरुषार्थोऽपि द्विविधः । पुरुषार्थ-
मात्रविपर्ययः कर्तव्यमात्रविपर्ययश्च । आचो यथा श्राद्ध-
वत्तादे नैपुनादिनिषेधः । द्वितीयो यथा श्राद्धे विहित-
स्यामि मागम्य निषेधः । ' अक्षत (कन्या)
गोपशुभेव श्राद्धे माणं तथा मणु । देवस्य च शुभोत्पत्तिः
करो पञ्च विपदंयेत् ॥ ' इति निगमः । तथा ' घामिं
पैप पिशागो ' इति । पुरुषार्थंस्तु स्मार्तदिनिषेधः एक-
विध एव पुरुषार्थमात्रविपर्यय इति ।

पुरुषार्थमात्रविपर्ययः पुरुषार्थनिषेधो द्विविधः रग-
धासविपर्ययः विधिमात्रविपर्ययश्च । आचो यथा ददा-
हृतो मगवः सुगनिषेधः । द्वितीयो यथा पठे ' तस्य
कावहुक्तम् ० ' इत्यधिकरणे (६।१।१२४) क्रिया
अध्ययननिषेधः इति ।

प्रथमो निषेधः श्रौतः, सोऽपि चतुर्विधः जातिनिषेधः,
व्यक्तिनिषेधः, गुणनिषेधः, क्रियानिषेधश्चेति । तत्र जाति-
निषेधो यथा ' तस्माद् बहिषि रजतं न देयम् ' इति ।
व्यक्तिनिषेधः श्रौतो यथा ' नाशोमपाजी सनयेत् ' इति ।
अशोमपाविपर्ययस्य यौगिकत्वात् । कर्तृनिषेध एव चाप्यत्र,
न क्रियानिषेधः, तथात्वे विहितक्रियानिषेधात् जैत्रेय
विकल्पसिद्धौ दशमे ' तद्दु समेऽपनयेत् ' इति प्रति-
प्रसवत्वेन विकल्पोक्तिरयुक्ता स्यात् । गुणनिषेधः श्रौतो
यथा पठे सप्तमपादे (अधि० १०) आवासे ' एवा देया
..... द्वादश देवाः ' इत्यादि विधाय ' अपरिदमितं
देयम् ' इति । तत्र पूर्वपक्षित अयं पूर्वोक्तव्यवहारप्रति-
षेध इति । स्थित्योदाहरणं तु सूर्यम् । क्रियानिषेधः
श्रौतो यथा ' नानिखने षोडशिनं दक्षति ' इति ।

श्रौतो निषेधः पुनर्द्विविधः कर्तव्यं, पुरुषार्थश्च । तत्र
पूर्वोदाहृतश्चतुर्विधोऽपि इत्यर्थः । पुरुषार्थोऽपि जाति-
द्रव्यगुणक्रियानिषेधमेवेति चतुर्विधः । तत्र पुरुषार्थो
जातिनिषेधो यथा अनारत्याम्नातः ' न कश्चन मयदेव
दद्यानं न यञ्जन्म् ' इति । अत्रापि जातिमात्रनिषेधो
मन्त्रनिषेधोक्तयुक्त्या । द्रव्यनिषेधः प्रथमो यथा ' न
मन्त्रद्रवस्तदा तद् संवेदेत् ' इति, मन्त्रद्रव शब्दस्य
यौगिकत्वात् । गुणनिषेधो पुरुषार्थः प्रथमो यथा ' रज-
स्वत्याग्रनेपु न एवैव पाशेय पिषेत् ' इति परिमाण-
निषेधः । पुरुषार्थं श्रौतः क्रियानिषेधो यथा ' न द्विस्थात्
सर्वो भूतानि ' इति नम्यैकाया वर्तिकृत्योक्तः ।
प्रत्यक्ष निषेधः सर्वोऽपि अदृष्टार्थ एव, दृष्टार्थस्तु
नारत्येव ।

श्रौतो निषेधः कर्तव्यं द्विविधः पुरुषार्थमात्रविपर्ययः
कर्तव्यमात्रविपर्ययः समविपर्ययश्च । आचोऽपि
द्विविधः रगधासविपर्ययो विधिमात्रविपर्ययश्च । तथाचो
यथा ' सन्ध्यावत्समस्तमस्तुपुरुषार्थमपि भिजः । प्रति-

पेषः क्रतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात् ॥' इति व्याकरण-
धिकरणे उक्तः (वार्तिक वृ. २८४) । निधिप्राप्त
पुरुषार्थमात्रविषयः क्रत्वर्थो निषेधो यथा 'दाक्षितो न
ददाति न कुरोति' इति । नत्वर्थमानविषयकः बधो-
दाहृत एव 'नातिराते षोडशिन गृह्णाति' इति ।
नत्वर्थपुरुषार्थोपविषयकः क्रत्वर्थः श्रौते निषेधो यथा
दशरूपीमाहाङ्ग 'नानृत वदेत्' इति । प्रतिषेधोऽपि
'ग्रीहिर्मिष्ये' इति सकल्प्य बयैरोचानस्य यस्मत् ग्रीहि-
चकत्यरूपमनृतं क्रत्वर्थं प्रपञ्चेत् तद्विषयोऽपि भवति,
भजति च पुरुषार्थसागप्राप्तानृतकदनविषयेऽपि इत्युक्तं
दृवीये 'अकर्म क्रतुसमुक्तं सयोगान्निस्तानुवाङ्गः स्यात् ।'
(३।१।१२) इत्यत्र । पुरुषार्थस्य श्रौतनिषेध
प्रकविध एव पुरुषार्थमात्रविषय इति । क्रत्वर्थमात्र-
विषयकस्य पुरुषार्थो निषेधो नास्त्येव, उदाहरणसाग-
वात् । स हि अनारम्भाधीतोऽपि न पुरुषार्थः कृत्-
कस्त्वनामत्रज्ञात् । क्रत्वर्थस्य युक्तः 'नल्ययमिचारिक्रत्वर्थ-
निषेधस्य क्रतोरङ्गमिष्टः ।

पुरुषार्थमानविषयकः पुरुषार्थः श्रौतनिषेधोऽपि
द्विभिन्नः सागप्राप्तविषयो विधिप्राप्तविषयश्च । आचो यथा
'न हिंसात् सर्वा भूतानि' इति । तथा 'न वल्क-
अभयेत्' 'तस्मात्पूर्वो नोपशृणु' इत्येवै सागप्राप्त-
कृत्प्रत्ययपूर्वोपमपञ्चननिषेधो पुरुषार्थः । द्वितीयो यथा
अतोमयाजिनः सान्नाय्यनिषेधः । तौऽपि क्रतूनिषेधेन
फलितः ।

प्रतिषेधः पुनरपि षोडा सामान्यप्रतिषेधः, विशेष-
प्रतिषेधः, प्रतिप्रसरूपः प्रतिषेधः, अम्यनुशास्त्र-
प्रतिषेधः, उपलहाररूपः प्रतिषेधः, व्यनयारूपः
प्रतिषेधश्चेति । तेषां यथा 'न हिंसात् सर्वा भूतानि'
इति । द्वितीयो यथा 'ब्राह्मणं न हन्यात्' इति ।
तृतीयो यथा 'न हिंसात्' इत्यस्य 'गा न हन्यात्'
इत्यस्य वा 'गौरुद्रव्यः' इति वाक्ये प्रसक्ते पुनः कलौ
प्रतिप्रसरः 'अथवा गोपशुभ्र' इति । अम्यनुशास्त्र-
प्रतिषेधो यथा 'एष ऋष्याः एतत्कर्म' इति ऐतरेये
द्वितीयतत्पर्ये 'तस्मात् काल एव दद्यात् काले न
दद्यात्' इति । अत्र काले दारिद्र्याद्यवस्थारूपे न दद्यात्

इति न दाने दोषः प्रतिपाद्यते, नहि भोजनमात्रवर्षात-
यतोऽपि अतिव्यायायमाने तस्मै तद्दद्यात् स्वयमनघं
कुर्वतोऽपि दोषो युज्यते, तथाचै 'सकनुप्रथस्य वो
विप्रा न वचः सहयो मतः ।' इत्याद्युपाख्याननिषेधात् ।
तस्मात् 'काले न दद्यात्' इति अम्यनुशास्त्रे इति
तत्रादत्त ईषदोष इति । उपलहाररूपः प्रतिषेधो यथा
'मृतःतुगमन नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनवा ।' इति
सामान्यनिषेधः, 'वृषभू चितिं समाह्वय न शिवा
गन्तुमर्हति ।' इत्यनेन विशेषे उपलह्यते । क्रत्वर्थो
दाहरण तु हेमाद्रौ षैठीनसिः 'धृन्वाक्रनालिकारोर्वच-
कुमुम्भारमन्तमाधेति शाकानामभयः ।' इति । तदिदं
धृन्वाक्यमान्यनिषेधकम् । 'कण्टक श्वेतवृन्वाक धृन्वाङ्ग
च विवर्जयेत्' इति देवलवचनेन विशेषे उपलह्यते ।

व्यनयिष्यतः प्रतिषेधोऽपि सप्तमः, दशमः, षष्ठः,
चतुर्थः, कर्मतः, निमित्ततः, सकार्यतः, फलतश्चेति ।
तत्र दशतो व्यवस्थितो निषेधो यथा 'वृष्णपथादिकं मया
नाहीकुर्वन्ति के चन । येऽपीच्छन्ति न तेषामपीधो
निष्यस्य दक्षिणे ॥' इति त्रिकाण्डमण्डने । कालो
व्यवस्थितो निषेधो यथा 'सांप्रदातिर्दिवातीनामनन प्रति-
चोदितम् । नाभर नो ज्ञानं कुर्वीत्' इति । कुर्वतो
व्यवस्थितो निषेधो यथा 'नातोमयाजी सन्वेत्' इति ।
कर्मतो व्यवस्थितो निषेधो यथा कातीयसूत्रे 'प्रवा-
नामस्य नवसत्रद्वाराऽऽतिरात्रो नाम प्रथमः, ज्येष्ठस्य
ज्येष्ठिनेदस्य विपुत्रात्तम द्वितीयः । अतुम्यवतो गौर्नाम
तृतीयः, स्वर्गनामस्य आमशादिनो वा आतुर्नाम चतुर्थः,
शुद्धिकामस्य ज्योतिष्टोमातिरात्रो नाम पञ्चमः, पशुकामस्य
विश्वजिद्विरात्रो नाम षष्ठः, ब्रह्मवैवसिकामस्य त्रिकुटि-
रात्रो नाम सप्तमः, वीर्यनामस्य षड्वारान्विरात्रो नाम
अष्टमः, अज्ञानकामस्य सप्तदशतिरात्रो नाम नवमः,
पतिष्ठाकामस्य एकविंशतिरात्रो नाम दशमः, अतोयान्ति-
रात्रो नाम एकादशः, ...अभिजिद्विरात्रो नाम श्राव-
व्यवतो द्वादशः, सर्वस्वोमातिरात्रो नाम दुर्भुवतः त्रयोदशः,
इति श्रयोदशतिरात्रात् नवसत्रमाणात् 'श्रयोदशतिरात्रः'
इत्युपक्रम्य 'तेषां चत्वारोऽपोहशिकाः प्रथमाः' इति इत्येन
चतुर्थैव व्यवस्थितः षोडशनिषेधः इति । निमित्ततो

व्यवस्थितो निषेधो यथा 'स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोऽन्यत्र मूलके ।' इति, गहोः मूलशब्दान्तर अन्वयस्तोके, स्मार्त-कर्मपरित्यागः इत्यभि अर्थाश्रयणात् । ननु अस्मार्तान्तरं पूर्वमुक्तं (भा. वृ. १६ पं. ३-४), सताम्, तथापि श्रवणद्वयवचनस्य अन्वयान्तरगतवाक्यद्वयवलेन तादर्थ्यप्रहात् अन्वयान्तरव्यत्यागिरोधात् हेमाद्रिणा तथा व्याख्यातम् । सत्कारणतो व्यवस्थितो निषेधो यथा आध्यायनसूत्रे होम्यद्वेषु 'परिस्वीर्ये' इति सर्वत्र परिस्वार्णं विधाय 'कृताकृतमायवहोमेषु परिस्वार्णम्' इति अङ्गनगब्देन निषेधः अन्यत्र व्यक्तस्था उक्तः । फलतो व्यवस्थितो निषेधो यथा 'नो ब्राह्मणायवगुरोर्त् सं शक्तेन यातयात्, यो निहनेत् षट्श्रेण, यो लोहितं कुर्वन्त् याचत प्रमूढ्य पांन्त् शंयद्धोवात् चापतः सक्तपदान् दुर्बर्णं लोकं न प्रेजानीयान्त् तस्मान् ब्राह्मणपापवगुरोर्त्, न इन्शात्, न लोहितं कुर्वन्त्' इति । निषेधकत्वान्वेव हि निषेध-कथयति, तेतु चान् निषेधा न्यरखिताः ।

सामान्यनिषेधः पञ्चविधोऽपि चापं श्रौतस्मार्तविधेदेन प्रयत्नकल्प्यभेदमिच्छः । तस्मन्नास्मानिः यथाममद श्रौत-स्मार्तोदाहरणानि उक्तानि । तथा कृतवर्षपुरुषान्येवमोरपि सामान्यनिषेधनिषेधनिषेधेषु संभवात् यथाममं श्रवण-पुरुषार्थोदाहरणान्यपि क्वचित् कानि किदुक्तानि । इतरणि अपि नृप्याणि ।

श्रवणक्रियायाः प्रतिषेधः इति प्रतिषेधभेदः श्रौतः स्मार्तो वा सः पूर्वमुक्तः सोऽपि श्रवणक्रियायां पोष्य-विषयान्त् पोष्यविषयः । तथाहि प्रकृतौ विकृतौ अप्रकृति-विकृत्यामके च कर्मणि समानविषयतो निषेधो यथा 'श्रद्धानीतैः श्रवणैर्यैः कर्म कुर्वन्त् पतत्यथः ।' इति सर्वत्र उपदिष्टकुण्डो निषेधः । तथा आणद्वयपरक-क्रियानिषेधः सनिस्वार्णकारकक्रियानिषेधः । तथायोऽपि त्रिविधः प्रकृतिगतः, विकृतिगतः, अपूर्वकर्मगतश्च । तत्रायो यथा 'ना. प्रथमपत्रे प्रवृत्त्यात्' इति । विकृति-गतोऽपि द्विविधः, अतिदिष्टविषयः अतिदिष्टविषयश्च । आयो यथा, 'न वो पत्रो कपोति' इति आन्वयान्तर-निषेधः । वैकृतोपदिष्टाणद्वयपरकविषयो निषेधो यथा चार्तीयसूत्रे 'भ्रमीषोर्नये पत्रो' 'स्वाहा देवेभ्यः'

'देवेभ्यः स्वाहा', इतिमन्त्राभ्यां परिवशये आहुती आरादुपकारिके उवाचनपूर्वपरिकल्पनोपिधाव 'न चैते जुहोति' इति निषिद्धे । अपूर्वकर्मणि उपदिष्टाणद्वय-कारकक्रियानिषेधो यथा अन्वयान्वये वारनन्दीयादिस्म-गानं निषिध्यते 'न ब्रह्मा सामानि ग्रायति' इति । अत्र ब्रह्मणः सामगानस्वामानेः अनुवादमानत्वात् साम-गानानिषेधात् निरतं सामगानं, इत्याद्यद्वय अनुवाद-मानस्य आनर्थक्यात् सामगाननिषेध एवायम्, ब्रह्म-शब्दस्य ब्राह्मणपत्रेऽनुवादः इत्युक्तं दशमे (१०।८। ६।९-११) ।

संनिपत्योपस्वरकृतिनानिषेधोऽपि त्रिविधः । प्रकृति-गतः, विकृतिगतः, अप्रकृतिविकृत्यामककर्मगतश्च । प्रकृतिगतविषयानिषेधोऽपि द्विविधः अद्य-यनिषेधः, दृष्टार्थविषयश्च ।

दृष्टार्थविषयोऽपि द्विविधः प्रतिपत्तिभिरद्वयस्वर-विषयः, प्रतिपत्तिविषयश्च ।

अपूर्वकर्मगतोऽपि एवमेव त्रिविधः, विकृतिगतोऽपि एवमेव त्रिविधः । स तु त्रिविधोऽपि विकृतिगतो निषेधः पुनर्द्विविधः उपदिष्टविषयः अतिदिष्टविषयश्च ।

उद्वेवं द्वादश निषेधभेदाः सिद्धाः । तेषां तु द्वा-दशाना उदाहरणानि द्वादश उच्यन्ते । तत्र (१) प्रकृति-गतविषयविषयविषयानिषेधो यथा 'मनुष्ये च सोमे च अस्तु प्राणाहुतीषु च । नोऽपिष्टो भवति द्विजः' इति सोमे पुंशुद्वयपर्यन्तेन अद्यार्थस्य संनिपातान् आचमनस्य निषेधः । (२) प्रकृतिगतविषयविषयविषयविषय-संनिपातिसंनिपातनिषेधो यथा अग्निहोत्रहोत्रे 'हुते 'अग्नि-मुपविष्टे' इति विधाय 'उत्समलोपविष्ट' इति श्रुत-पथे दृष्टार्थसंस्कारकसंनिपातस्य संनिपातनिषेधः । (३) प्रकृतिगतविषयविषयनिषेधो यथा 'अग्निहोत्रहोत्राश्च वेदः' इति वक्ष्ये निषेधः । (४) अप्रकृतिविकृत्या-त्मककर्मगतविषयविषयविषयानिषेधो यथा फातीये 'कृतनस्यसंभवात्सामगानवचनवाप्यारपत्रागणेऽप्यपूर्वाभा-न्यास्मयशापर्यन्तेन वा कुर्वात्' इति वचननिषेध आचाने । (५) अप्रकृतिविकृत्यात्मककर्मगतवि-पत्तिव्यतिरिक्तदृष्टार्थसंनिपातविकृतिक्रियानिषेधो यथा अन-

वृत्तेः कर्तायस्त्रगत एव उच्यते पदार्थरक्षणार्थत्वेन
 दृष्टांशस्य कृत्विपत्तिनो जागरणस्य निषेधः । (६)
 अत्रकृत्विपत्तिर्यात्मकवर्गगतप्रतिपत्तिनिषेधो यथा 'आहि-
 ताग्निमिदिदं हन्ति यज्ञपानैश्च' इत्याद्यानकर्तृसंस्कारः
 तच्छरीरप्रतिपत्तिरूपो विहितः, तस्य आत्महन्तने निषेधो
 भविष्योत्तरे 'खेच्छन्ना मरण विप्रात्' इत्यादिना
 आत्मप्राण्यतीतुक्त्या 'न तेषां म्यानमस्काभौ' इति
 संस्कारशब्देन दाहो निषिद्धः । (७) विहृतिगणोद-
 दिष्टदृष्टायेऽपिनातिक्रियानिषेधो यथा अतिराने षोडश-
 अदनिषेधः । (८) विहृतिगणदृष्टायेऽपिप्रतिपत्तिर्यति-
 रिच्छन्निपानिद्रियानिषेधो यथा शतपथीयः पूर्वोक्तः
 अग्नीधेमीरुचौ विहितस्याग्निमन्मस्य निषेधः 'नामि
 मन्वेत्' इति । (९) विहृतिगणोददिष्टप्रतिपत्ति-
 निषेधो यथा भागावदानानि 'कलेम ब्रह्मणे, प्लिहं यज्ञ
 मानाव, पुंशतनमभ्यवे' इत्यादीनि, 'दानि अनारम्य-
 निहितानि अग्नीधेमीयनायापानि' इति वर्षोक्तेः, पुन-
 स्तेनोक्तम् 'शापान्तरे अग्नीधेमीयप्रतिषेधात् विचार-
 पशुपुगाच्छन्ति' इति, तेन निरुद्धे उपदेशादेव प्रातानि,
 तेषां निरुद्धे एव निषेधः, शतपथे 'कलेमप्लीहाच्छुभी-
 पुरीतान् चेच्छन्' इति अत एव तत्र विकल्पः इति ।
 (१०) विहृतिगणानिदिष्टदृष्टायेऽपिनातिक्रियानिषेधो
 यथा वाजसनेयिस्मिन् पूर्णमासविहृतिरनेन समवेपु ६नि-
 होमरूपेऽपि नैवम्वकहोमेषु शतपथे श्रुते 'ते वा अक्ताः
 स्युः' 'तस्मात्तन्ना एव स्युः' इति च, षोडशं प्राह-
 तस्याप्रथम निषेधः । अत एव तन्मूलकं कात्यायनसूत्रं
 'अतान् वा' इति । (११) अतिदिष्टदृष्टायेऽपिना-
 पानिनिषेधो यथा 'पूषति वा एतद्वेऽऽधरं येदेनूहति,
 तस्मात्त्वं नोदेत्' इत्युच्यते। प्राहृतान्मनुनाम्नाया-
 युद्धनिषेधः । (१२) विहृतिगणानिदिष्टप्रतिपत्ति-
 निषेधो यथा शतपथे विधायाम् 'तानुवहृषैश्चानिप्रन्ति,
 न प्राश्नन्ति' इति मन्थस्य इदोराह्वानानन्तरं अत्रमानो
 विधाव प्रगर्जनं निषिद्धम् ।

प्रतिषेधः पुनः प्रत्येकं पदविषयं दिह्येत्कृत्यकृत्याय-
 पयमलक्षारमेदात् । प्रतिषेधः पुनर्दिशः श्रौत-
 स्तर्तम् । श्रौतः प्रतिषेधे िदृ यथा 'न चशुद्धिदिदि

मृषात्' इति । श्रौतः प्रतिषेधे लोट् मृष्यः । श्रौतः
 प्रतिषेधे कृत्यो यथा 'तस्माद् बर्हिषि रजतं न देस्य'
 इति । श्रौतः प्रतिषेधे पञ्चमलक्षणे यथा 'न सत्तुगति'
 'दीक्षितो न जुहोति' इत्यादि । श्रौतः प्रतिषेधे तैप्रथमो
 यथा 'तस्माद् ब्राह्मणेन न ग्लेच्छिज्जने' इति । केन्
 'नापगादे' नापगाहितयं इति काशिक्यायाम् । एव
 केन्यत्वनी मृग्यो । वाल. पृ. २९-४०.

● प्रतिषेधः 'न ब्राह्मणायावतुरेत्' इत्यादिः नरक-
 परिहारार्थः । वा. ३।४।६।१७, ● प्रतिषेधः । नहि
 पदर्थे कर्मणि यो नियमप्रतिषेधो तत्रैव केवली तदर्थो
 भवतः । तथाहि, 'स्युपययमांसभक्ष्यादिपुरुषार्थमपि
 श्रितः । प्रतिषेधः श्रुतोरह्नि मिष्ट, प्रकरणाश्रयान् ॥
 ऋषयर्थान् स्यादिरात्रेणा वीर्यसिद्धिर्विधानतः ।
 भोजनान् चाप्यतिथ्यथांशपूर्वं दातुंश्रितम् ॥'
 अतश्च पर्यायकारणाश्रितानपि नियमप्रतिषेधो स्वप्रयोजन-
 काङ्क्षेलावा सनिदिष्टपुरुषप्रधानो विरायेते । १।१।८।
 २७ पृ १८४. ● प्रतिषेधो नित्यानुवादः असति शब्दे
 'नान्तरिक्षे न रिति' इत्यादिः । भा. १।२।१।८.
 ● प्रतिषेधः पावाशिरनैवति । 'नान्तं वदेत्' इत्यादिः ।
 वा. ३।४।४।३ पृ. ९११. ● प्रतिषेधः प्रदेसेऽनार-
 म्यविधाने च प्राप्तप्रतिपिदत्तात् विकल्पः स्यात्
 (१०।८।१।१२) इति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा 'अर्थप्राप्त
 रिति चेत्' (२) इत्यनेन अर्थप्राप्तपुराणानिनिषेधे
 विकल्पान्नापत्तिरप्युक्तप्राप्तनिषेधेऽपि अनापत्तिमायदन्त्य
 'न तुल्येदेतत्वात्' (३) इत्यनेन वैपर्यं वक्ष्यति । सु.
 पृ. १३९३.

● प्रतिषेधः प्रदेसेऽनारम्यविधाने च प्राप्त-
 प्रतिपिदत्तात् विकल्पः स्यात् । १०।८।१।११॥
 प्रदेसः उपदेशः । चोदकेन उपदिष्टे वरते, 'न
 होतारं वृणीते नार्ययम्' इति महाभितृष्ये प्रतिषेधः
 श्रुते । तथा अनारम्यविधानेन प्राप्ते वैवत्रामहम्ये
 'ननुवागेषु येवत्रामहं करोति' इति प्रतिषेधः श्रुते ।
 षोडशं प्रदेसो चोदकेनोपदेशो अनारम्यविधाने च श्रु-
 त्वाः प्रतिषेधः विकल्पः स्यात् विकल्पितः स्यात् प्रती-
 प्रतिपिदत्तात् । प्रमाणेन प्रकृत्यात् प्रमाणेनैव च प्रति-

पिद्धयात् । उस्मान् साकमेपेयु महापितृषो होशार्थेय-
यणस्य अनुयायेषु येयनामहस्य च 'विक्रसः स्यात् इति
पूर्वः पक्षः ।

अर्थप्राप्तयदिति चेत् । २ ॥

सिद्धान्तां शङ्कते । अर्थप्राप्तयत् स्यात् । यथा लोके
अर्थप्राप्ते यत्र प्रतिषेधो भवति, 'न विप भवति' इत्य-
ह्यारौ तस्यार्थस्य अक्रिये भवति, न विक्रयः । तेन
मन्यामहे विधिप्रतिषेधसौ, प्रतिषेधो क्लीयात् इति ।
तसावक्रियेभ्य अनुयायेषु येयनामहस्य महापितृषो च
होशार्थेयकरणस्य । इति चेत् सिद्धान्तां नूयान् ।

न तुल्यहेतुत्याहुर्भव्यं शब्दलक्षणम् । ३ ॥

पूर्वपत्नी उच्यते । सिद्धान्तिना यदुक्तम्, नत्र ।
प्रातिप्रतिषेधसौस्तुल्यहेतुत्वात् तुल्यप्रमाणकत्वात् । तुल्य-
हेतुत्वमेव विवृणोति, उभयोः प्रातिषेध प्रतिषेधश्च शब्द-
लक्षणम् । 'येयनामहं त्येति' 'नानुयायेषु' इति
नत्र एव उभयोर्लक्षणं प्रमाणम् । उस्मान् महापितृ-
षो होशार्थेयणस्य अनुयायेषु च येयनामहस्य
विक्रय एवेति ।

अपितु वान्यस्योपः स्वादन्याय्यत्वाद् विकल्पस्य
विधीनामेकदेशः स्यात् । ४ ॥

सिद्धान्त्याते । अपितु इति पक्षसावृत्तिः । न
विक्रयः । नानुयायेषु इति न-शब्दः साकशोपः साकस्य
साकशेदस्य अनुयायनस्य सौप. स्यात्, न
हु कयोनिघञस्य सौप. । नानुयायेषु अनुयायनविधेयु
इत्यर्थः । तथा च अत्रलो नन् न प्रतिषेधास्यैकः किन्तु
पुंसस्यैकः शब्दोन्मात्रप्रमाणनी । विकल्पस्य अन्त्याय्य-
त्वात् । ननः कयोनिघञस्य स्वीकृतो विधिलिपेकस्या
विक्रयः स्वीकार्यः स्यात् । स चाश्वोपेदुष्टत्वात् अन्त्याय्यः ।
एतन् 'न होवार कृणीते' इत्यभाषि होतृमित्र ऋत्विज
कृणीते इत्यर्थः । तस्मात् विकल्पप्रसङ्गो ना भूत् इति
तत्पत्तनस्यैकमनुयायनविधेयं विधीना क्रोति, कृणीते
इत्यादीना एवदेशः स्यात् । एवं च अत्रलो नन् न
निषेधास्यैकः किन्तु पुंसस्यैकः इति प्रतिषेधामावात्
न विकल्पप्रसङ्गः । इति पुंसस्यैकविधिरिति सिद्धान्तः । के.

● 'प्रतिषेधः प्रदेसो अनादन्त्यनिधाने च प्राप्तयति-
पिद्धत्वाद् विक्रयः स्यात्' । यस्य शास्त्राद्वेत् प्रातिप्रतिषेधः,
तस्य प्रातिप्रतिषेधस्य प्रतिषेधास्यनुयाय अवश्यं प्रति-
षेधेनैव तद्विधेयोऽपि विधिर्नर्हति नयः । स चेदद्वैतज्ञः
शास्त्रावविशेषात् तुल्यनल्दन्तम् । अतः सर्वथा अतिराने
विकल्पेन भवितव्यम् । तस्मात् द्विषत्वात् उपदेशानि-
वेद्यस्य प्रातिप्रतिषेधस्य प्रवृत्त्यर्थेन यदिति (इति
सूत्रार्थः) । या. ३।३।१।३३ पृ. ८७९, ● तु
अत्यन्तदुर्गोऽपि विधिः तदधीनामप्यलोमेन प्रतिषेधेन
तुल्यत्वमेव भवति इति 'प्रतिषेधः प्रदेसोऽनादन्त्य-
निधाने च' इत्यत्र वक्ष्यते । अत्र, यस्य शास्त्र-
मन्तरेण अप्रातिप्रतिषेधः, तत्रैतदेवम् । यत् पुनः
अर्थप्राप्तं निषिध्यते, तत्र निषिध्यन्त्यनुयाये लक्ष्या-
त्मानः प्रतिषेधा कर्त्तव्यो भवति इति तत्रैव वक्ष्यते
'अर्थप्राप्तयदिति चेत्' इति । १।२।१।२ पृ. १०७,
● प्रतिषेधः प्रातिपूर्वकः । ४।३।३।३ पृ. ११९८.
● प्रतिषेधः वाच्ये प्रमाणम् । मणि. पृ. १३. ● प्रति-
षेधः शोदशिश्रमस्यतिराने । १।०।१।३६. ● प्रथकस्य
च प्रतिषेधो न्याय्यः (न अप्रथकस्य) । भा. ६।७।
१२।२७. ● यस्य च प्रतिषेधः तस्य निमित्ते प्रातिप्रतिषेधं
प्रवृत्त्य इव (यस्य पुरुषस्य प्रतिषेधोऽङ्गं तस्य प्रतिषेधा-
विकल्पस्ये निमित्ते सति प्रतीकारमेवया प्रायश्चित्तविधानं
ब्रह्महत्यास्य युज्यते) । तुम्. ९।३।४।९ पृ. १७४८.
● विधिप्रतिषेधस्यैः प्रतिषेधो कर्त्तव्यः । प्राति हि विधौ
प्रतिषेधो भवति । येन च नाम प्राप्ते यदुच्यते, तस्य
वाचक भवति । भा. १।०।१।२. ● विधिप्रतिषेधौ
वार्त्तमानस्यै साक्षात् विधेयस्यै, तद्द्वारा तु वदि-
शेषानि कारवर्ति । वाल. पृ. ७४. ● प्रतिषेधेन
प्रवृत्तिविज्ञानस्यो यथा 'न विद्यतेति नूयान्', एव
कृतोऽप्येवम्' इति । भा. १।०।१।२ पृ. १९०८ ।
गिर्यस्य प्रतिषिध्यमानस्य यत् वार्त्त वक्ष्यते, तत्र
इत्यपदं निषीयते । तुम्.

● प्रतिषेधाद्यर्थमनुयायेऽपि । ६।१।१।४२२।
उच्येतिहोमे अवस्यत्वात् तर्ष्वं वा उद्वहानीयायाः
इतिः अविपदानामपि अविहोमहोमानां प्रतिहोमो न

विवृते इति चकारेण पदवपस्यानुकृतिः । प्रतिषेधात् ' एताव पुनउपेयमनिउदेवा अत्रिहोने होवन्म ' इति प्रागुद्वतर्णान्यायोः होमस्य प्रतिषेधान् । इति सिद्धान्तः । के.

● प्रतिषेधस्य अतिप्रयोगकृतम् । इदविपरिती चानिउम्, यप्रदा यथेउम्, तद्विपरिते तदा वसानियं भवति । शा. ३।४।८ पृ. २६५. ● प्रतिषेधस्य अर्थ-वपदशब्दस्य भुक्तार्थवत्त्वा अर्थवदक्ष्यकत्वम् । सु. पृ. ४१, ७ प्रतिषेधस्य निन्द्या अविनाशकत्वात् अन्वय-दशनेन अन्वयवदनुमाच वाक्यं पूरितयम् । पृ. ४१.

● प्रतिषेधस्य नियमानुष्ठानात् पुरुषस्य अट्टलिङ्गिः । भा. १०।६।१२।३३. ● प्रतिषेधस्य (परी) आत्मभाष-प्रतिषेधत्वार्थवादः सोमे आत्मभाषप्रतिषेधः । के. १०।८।२।५. ● प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वं नाम पुरुषानिष्ठ-प्रवचनजनकक्रियाविषयत्वम् । ऋगुमन्त्रेषु पुरुषगत-योगेनप्रवचनदक्रियाविषयत्वं च ऋगुस्यपुरुषवर्णनम् । ऋगुमन्त्रेषुप्रवचनदक्रियाविषयत्वं सुदृक्प्रवर्णनम् । माट्ट. ३।१।८ पृ. ३१६. ● विधिप्रतिषेधयोर्विषये गुणान्त्वेऽनुवृत्तौ । भा. १०।८।१।३.

● प्रतिषेधेष्वर्थमत्वान् क्रिया स्यात् प्रति-सिद्धानां विमत्तत्वादर्थमत्वान् । ६।२।५।२०॥

प्रतिषेधेषु सिद्धान्तः प्रतिषेधत्वेन अभिप्रेत्ये ' न कञ्च मउदेत्, न एउन्म् ' इत्यादिवाक्येषु अर्थमत्वान् मउगनिरोधिसङ्घर्षनिषिधत्वात् क्रिया स्यात् कञ्चमनाराहित्यरूपेण मउगमनुदेय स्यात् । अर्थमत्वे मउगनिरोधसङ्घर्षवर्णनप्रतिपादकत्वात् पदुंशस-कृत्या प्रतिषिद्धानां च विमत्तत्वात् परस्पर विमतत्वात् । 'नमरात्मनिग्राह्यतथायोः स्वविस्मये लक्षणा दय वक्तुं च पदुंशसः प्रत्येकं वक्तव्यं, प्रतिषेधस्य निरोधं वाचयन्मिति ।' इति मुनेधिनी ।

प्रतिषेधेषु नञ्प्रयोगवद्गतवाक्येषु प्रतिषिद्धानां दर्शनानां कञ्चमउगदीनां कञ्चमनाराहित्यानां क्रिया स्यात् । अर्थमत्वान् क्वेति प्रत्ययमन्त्रार्थानां नदः स्वपरिचयेन अन्वयवर्णनम् । तथा च मउगमनारा-हित्या एव विधीयते । अर्थमत्वा तु मउगमनाराणां

विमत्तत्वात् मित्रप्रदोपात्तत्वात् । अगत्रा अर्थमत्वा नञ-पादाभ्यानां विविधत्ववत्त्वात् विमत्तत्वात् व्याहृतत्वात् इति व्याख्येयम् । तथा च नञ्प्रयोगाद्वाहृतत्वात् नञ्प्र-मउगमनाराहित्यवत्त्वात् स्वार्थाभिना अनुदेयः इति पूर्वः पदः । अन्विन् पूर्वपद्यमूने प्रतिषेधप्रतिषिद्धस्यै सिद्धान्तमवातुकारेण । इति कुतूहलम् ।

शास्त्रार्थां त्वर्थवत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते, तयोरेतमनारायित्वात्, तादर्थ्ये विध्यतिप्रमाः । २१ ॥

' न कञ्च मउदेत् ' इत्यन कञ्चमप्राग्विरोधि-सकलो विधीयते । परस्परानाराहितेन तु कञ्चमप्रा-हृष्ट्या कर्तव्यं इति सूत्रेण पूर्वपदे प्राते उदात्तेन तं निरस्यन् सिद्धान्तमाह । प्रवचननिष्ठत्वे तु तावत् ' तस्य वतम् ' ' नेकेतेचन्तमादितान् ' ' एतावता हैनया विमुक्तो भवति ' इति नराणां व्याख्यायां वाक्यना अर्थवत्त्वेन साङ्ग्यायं पुरुषार्थः पुरुषस्य अर्थः पदं परत्वात् इति व्युत्पत्त्या फल्गुवाचनः ईश्वरविरोधोपनीष-सकलो विधीयते, इति युक्तं तत्र पदुंशस्यप्रवचनम् । प्रवृत्ते तु तयोः प्रवचननिष्ठवत्त्वं प्रथममनुवीचकयोः असम्भवात्वात् अग्रात् तादर्थ्ये तादर्थ्याय शब्दार्थ-तामाय विध्यतिजन-विधे. विधीयमानार्थस्य अतिरिक्तः निरोधः स्यात् । तथा च प्रत्ययप्रतिषेध एवम् । नियोगतः कञ्चादि न मउगपितयम् । इति सिद्धान्तः । के.

● प्रतिषेधार्थो नञ्प्र. ' नातिशये एहति प्रेह-यितम् ' इत्यन । भा. १०।८।१।६.

● प्रतिषेधार्थवत्त्वाद्योक्तस्य परत्वात् प्रतिषेधः स्यात् । १०।७।१३।४० ॥

व्येतिहोने संयन्त्या धाराणीय, इत्यान्ता आतिष्ठा-चोक्ता । तत्र द्वौ धनुवक्त्रौ पत्नीसंवाचनेभ्यः प्रमुत्तर च, एवं दे इहे मयनोत्तर पत्नीसंवाचनोत्तर चेति । तत्रह उतरम्या शयिद्याम्ना संयिद्धान्तवन्मिति । प्रतिषेधार्थ-वत्त्वात्, तदैव द्वि पत्नीसंवाचाना अनुवादना च प्रति-षेधस्य अर्थवत्त्वं कञ्च्यं संभवति, न पूर्वसंयिद्धान्तवत्त्वे । शब्दस्य इत्यान्ता इत्यनेन तु उतरस्य शयिदश्व पाठ्यात्

यन् कर्तव्यम्, तस्य प्रतिषेधः स्यात् । तस्मात् उत्तराग्न्या शश्विडाभ्यां शश्विडान्तस्त्विति पूर्वः पक्षः । चकारः पूर्वधिकस्यापूर्वपक्षदेतुः दृष्टान्तिवः पत्यनुयाजप्रतिषेधानर्थक्यवत् प्रतिषेधार्थवत्वात् इति ।

प्राग्नेर्वो पूर्वस्य वचनादतिक्रमः स्यात् । ४१ ॥

वागन्वः पूर्वपक्षस्याङ्गिमिमाह । पूर्वस्य शश्विडस्य अहर्णो नोत्तरस्य शश्वन्ता इवान्ता इति वचनात् प्राग्नेः प्रथमोपशिवत्वात्, प्रथमस्यानो कारणाभावात् । पत्नीत्याजा-नुयाजप्रतिषेधस्तु नित्यानुवाद इत्युक्तम् । पूर्वस्य शश्विडस्य अग्रहणे तु अतिक्रमः स्यात् प्रागत्य समाप्तिनियामकार्य अतिक्रमः कृतः स्यात् । तथायुक्तम् । तस्मात् पूर्वस्यां शश्विडाभ्यां शश्विडान्तस्त्विति सिद्धान्तः ।

प्रतिषेधस्य त्वरायुक्तत्वात् तस्य च तान्यदेश-त्वम् । ४२ ॥

इत्थं पूर्वशश्विडान्तस्य स्यात् । प्रतिषेधस्य त्वरा-युक्तत्वात् । त्वरायुक्तोऽयं प्रतिषेध उक्तः ; 'ते प्राक्णीय निरवयन् । तच्छन्तमासीत् । अगामुर यशमान् ततो वसस्तवरे तमेव कृत्वा स्वरितमाश्रित्ये' इति, 'आश्रित्य निरवान्, तदिदन्तमासीत्, अथासुगा यशमान्, एतो वसस्तवरे इति, तदिदन्तमेव कृत्वा स्वरितमाश्रित्ये' इति । त्वरायुक्तस्य च पूर्वशश्विडान्तस्यै एव सगवति । तस्मात् तस्य पत्नीत्याजादिप्रतिषेधस्य तान्यदेशत्वं नोत्तरदेशत्वम्, किन्तु प्राग्नेरायमेव । ततश्च पूर्वशश्विडान्तत्वमेवेति सिद्धान्तः । के.

● प्रतिषेधाख्यशब्दाभावनानिरूपणम् । निवा-याख्याऽपि अन्यथावना निवर्तनाकरुणामान्यतः निवा-याख्यविशेषतश्च विधिनिवेद प्रमाथ्या । साऽपि च निवृत्ति-हेतुः निवर्तयितुर्धर्मरूपा 'अहमेन निवर्तयामि' इति, निवर्तयितुः मानसप्रत्ययवेद्या प्रवर्तनावत् । साऽपि च न्यूनोत्तमसमाविपयत्वेन तेषां लोकेषु धर्मः, वेदे च पुराणा-भावात् तवीयाशयविशेषरूपत्वनशर्तमनात् सिद्धादेरेव निवर्तकत्वात् तदमभूत् चतुर्थी असि विधा अङ्गीकर्त्वा । धेन च प्रतिषेधः विषेधः इति च शीघ्रते । तेषु तु तदु-भक्त्यवहारो विधिष्यथदाखन् मातः ध्व । वन तु एता-वान् विशेषः, न निवर्तनाया विधिनिम्नत्वेतिवत् प्रवर्त-

नाया भक्तिप्रादुर्भावमनुशासनमस्ति । तथापि अनादौ ससारे ननुपहितलिङादिभवाशुविधाधिनीं प्रयोष्यद्द्विनिवृत्तिं दृष्ट्वा आवायोद्वापाभ्यां ननुपहितलिङादेः निवृत्तावेव शक्तिग्रहे प्रवृत्ते 'गुणस्य निवर्तकेन निवर्तितोऽहं निवर्ते' इत्यादि गुरौ निवर्तकत्वस्यनहाराण्यथाऽनुपपत्त्या प्रवर्तनायापि प्रवर्तकत्वान्यथाऽनुपपत्त्या तद्व्यापारनूताया निवर्तनाया शक्तिग्रहो भवति श्युक्तिभेः । तदुक्तं तद्भूताधिकरणवार्तिके 'विधायकैःसंयुक्तो नहि नस्य प्रतिषेधकः ।' (२०८) । विधिना युज्यते यत्र च ह्यन्यात्र विधेदिति ।' (२१४) 'तत्राभावाधर्था नैव स्वयं पुंसो रूपाद्वि हि ।' (२१५) इति । अन नभो निवर्तनाया शक्तिरुक्ता । नञ्दीर्घ्यां (वा. १११/१३७ घ. २१२ पं. ८-१०) तु 'प्रतिषेधविधियरे हि विधानकः' इत्यादौ 'प्रत्ययश्रुतिलक्षणो वाक्यमेवमवज्ञः' इत्यन्ते मन्वे विधायकमदेन लिङ एव प्रतिषेधायेता इत्यपि पक्ष उक्तः । तथा च निषेधसिद्धिविषया सस्यैवावृत्तिरुक्ता न नञ् । 'येषां तु' इति अन्ते तु पूर्वोक्तमपि उक्तम् । तत्र नञादे-रभाश्रित्यथायाः लिङादेश्च प्रवर्तनाविषयायाः मन्वेः त्यागसाक्षिणेऽपि तथा नञादेः निवर्तनाश्रित्यवच्छे-तत्वात्तस्याह्वारलिङादेः शत्यादिप्रातःप्रवर्तनानुयाजप्रत्यय-लिङादेश्च निवर्तनायापिपक्षे नञादेः तत्कली-मूर्ताधर्म-स्यभावाशुवादकार्यस्याविशेषेऽपि 'अमानोनाः प्रतिषेधे' इत्यन्यत्रचतुष्टये शश्विडचतुष्टय कस्य इत्यासपक्षे लाघवम् । लिङ्ज्येदृष्यमन्वात्तस्या तस्यास्तीना च अनेकेषां कृत्यानां चतुष्टयाधिक्यशक्तिरूपानपस्या गौरवात् न प्रत्ययशक्ति-कस्यानाशु शुक्त इति नञि शक्तेः तात्किकृता द्विरपि-धानेन तत्रादर सूचयता प्यनितिविति । दाल, घ. ७८-७९.

● प्रतिषेधविधिः नत्रयैर्पर्यवन्तायी । बृहती. घ. २८.

● प्रतिष्ठा याचनी । ऋग्वेद अथराणि ८।७।६। उदा० 'आपः पूजित मेवमम्' (कथं. १०।१।७) । के.

● प्रतिष्ठाकामं प्रथञ्जिरोनातिराजेण याचयेत् । भा. १०।४।१।२०, ● प्रतिष्ठाकामस्य एकविधित्व-मनुष्यान् साभिषेनीः दक्षपूणेमाद्योः । द्वाविंशति

वा अनुब्रूवात् । १०।५।८।२०. * प्रतिष्ठाकामस्य
एङ्गिउतिष्ठतः कर्त्तव्ये उक्तः । बाल. घृ. ३४.

* प्रतिष्ठाकामस्य स्मार्त्तिकेन प्रायेत् । भा. ४।३।२।८.

* प्रतिस्माद्येवाङ्गवैकल्पस्याधिकारः अग्निहोत्रा-
दियु कर्मसु । ६।१।९।४१. मीको. घृ. २८२
' अधिकारः अग्निहोत्रस्यै० ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* प्रतिहृतां उदात्तः पुष्यः । तृतीयवर्गस्योऽप्यम् ।
अर्षं तृतीय-तृतीयाराम् । चतस्रो गा लभते । के.
३।७।१०. * प्रतिहृतां गादा, न उदात्ता । ' गातासौ
हि प्रतोतृप्रदिहृतासौ, गोदातासौ ' । वा. ३।१।८।२६

घृ. १००२. * ' प्रतिहृतां प्रतिहरति ' प्रतिहृतां नाम
सामावयम पद्यति । वि. ३।०।९. * वरि प्रतिहृतां
अपच्छिद्येत्, सर्वसं दद्यात् । ६।५।१७. * ' प्रति
हृतां नेदा दीक्षयति ' । ३।७।१०. * प्रतिहर्तुः

अपच्छेदस्य फलत्वे पूर्वप्रयोगे सर्वस्य दत्त्वा पुनःप्रयोगेऽपि
तदेवम् । भाट्ट. ६।५।१० घृ. ३०६.

* प्रतिहर्तृजघन्यत्वे पुनःप्रयोगात्. अपच्छेदे ।
बाल. घृ. १।५-११६.

* प्रतिहारः नाम पाञ्चमविक्रमस्य सामन्धतुयौ-
ऽनयनः सातमनिक्रमस्य सामन्सु पञ्चमोऽवयवः । के.
(३।५।८).

ॐ प्रतिहोमधेनुं सायमग्निहोत्रप्रभृतीनि हूये-
त् । ६।५।१३।४३ ॥

यत्र अननुष्ठितनामग्निहोमक्षेपना परिगणनपूर्वकं
प्रतिहोम अनुष्ठेयते, तत्र कः क्रमः इति निर्धार आह,
प्रतिहोमः चेत् क्रियेत, तदा अग्निहोमे सायमग्निहोम-
प्रभृतीनि हूयेत् अर्षं कालीनक्षेत्रमारम्य परिगणन कृत्वा
प्रतिहोमः कर्त्तव्यः, न तु प्रातहोममारम्य इति सिद्धान्तः ।
मध्याह्नसौ हि प्रायः अन्त्येष्टौ भवति । तेन प्रातहोम-
नपिपर एव । सायहोमधिकारस्तु प्राप्नोति । अतः
सामहोममारम्य एवदुष्टानम् । दृष्टव्येतिवन्,
अग्निहोमार्म्यत्र तदुक्तं अधिकारोक्तिः । के.

* प्रतिहोमाः अतिप्रान्तहोमाः । प्रज्यादिना
नित्यप्रतिहोमप्रकारे इति प्रतिगणनानन्तरं प्रायतनो
होमाः अतिप्रान्तः ते एते सुगन्तुं चिन्ते । के.

(६।५।१३) . * प्रतिहोमा नातुष्टेयाः अन्त्येष्टौ-
ऽपि दीक्षाया अनुब्रूवात् होमादिनिषेधानुवर्तनात् ।
वि. ६।५।१२. * प्रतिहोमा नातुष्टेयाः उद्वहणीयो-
क्त्येऽपि । ६।५।२।४२. मीको. घृ. १११६ ' उद्व-
हणीयोक्त्येऽपि प्रतिहोमना ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रति-
होमा नातुष्टेय ज्योतिषोक्तौ । ६।५।३।४०-४१.

मीको. घृ. १८४४ ' ज्योतिषोक्तौ प्रतिहोमाः '
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रतिहोमः षोडशिसंख्यां प्रातःपि
होममारम्य कर्त्तव्यः । ६।५।१४. ' षोडशिसंख्यां
प्रातःपिहोममारम्य ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रतिहोमानां
क्रम. होमक्रमेणैव । वि. ६।५।१४.

* प्रतिहोमानुष्ठानं प्रातःपिहोममारम्य षोडशि-
संख्ये प्रातःपिहोमप्रभृतीनि अतिपञ्चानि इति प्रातःपि-
होमादेव समारम्भाणि । भा. ६।५।१४।४४.

ॐ प्रतिहोमपक्षे सायमग्निहोत्रप्रभृतीनि हूयेत् ।
प्रतिहोमधेनुं सायमग्निहोत्रप्रभृतीनि हूयेत् ।
६।५।१३।४३ ॥

भाष्यम्— एतेनेत्रोदाहरणेषु भवति सायम कि
प्रतिहोमे सायमग्निहोत्रप्रभृतीनि आरभ्येत्, उत्र प्रातः-
पिहोत्रप्रभृतीनि । ननु नास्त्येव प्रतिहोम इति सिद्धम् ।
उच्यते । अस्तीति कृता चिन्तयामः । कृत्वाचिन्तेवम् ।
अन्येषु अहमन्यायेऽदाहरणेषु अरवाः प्रागेवमस्तीति
चिन्त्यते । किं प्रातम् ? अनियमः । अर्षंरुतरवात् ।
एवं प्राते, क्रमः । यदि प्रतिहोमः क्रियते, सायमग्नि-
होमदारम्भातिपञ्चानि, तेनैवानुपूर्वेषु प्रतिहोतव्यानीति ।
सोम— प्रातःपिहोमसंगतिः । यद्यपि ' प्रातम्
षोडशिनः ' इति सूत्रान्तरस्त्वान् भाव्ये प्रथमो षोडशि-
त्रिचाः कृतः, तद्यपि न्यायस्यैकत्वात् उदाहरणमेतत्
कामेनात्रैव एव सूत्रभाष्यबोद्धव्यम् ।

वि— ' कृत्वाचिन्ता क्रमो नो चेत् प्रतिहोमेऽति-
पानिनः । क्रमोऽत्यग्निहोमस्यै सायं षोडशिनोत्तरः ॥ '
षोडशिनः इत्यः प्रमः प्रातःपारम्य ।

भाट्ट— यदा अन्त्येष्टौ प्रतिहोमः, तदा इत्वा-
चिन्तया निवारये । अग्निहोमसंभारकरोऽहोमे भव-
त्यस्य सायंरवात् पूर्वैव कर्त्तव्येन तदुत्तरं एव

काले एकस्यैव कार्यहोमस्य दीक्षाभिमीचेतर गौणकाले
 चरत् आप्रतदाहुतेः सायंमोमस्य गौण. कालः वाचनिकः,
 प्रातर्होमस्य सामंशत्वावधिकत्वं । गौणकालस्यातिक्रमे
 स्वकालक्रियमाणप्रातर्होमेन सह समस्यहोमविधया तन्त्रेण
 करणम् । अत्र ननु चोत्तरैर्ग अत्रैव होमकालानिपतौ च सर्वान्
 सायहोमान् प्रातर्होमाश्च पद्यहोमविधिना समस्यहोम-
 विधिना च स्वकालक्रियमाणहोमेन सह तन्त्रेण कुर्यात् ।
 न च अतिप्रातिक्रमेण होमाना क्रमेणैव करणं शङ्क्यम्,
 एव देवकालानुत्तरेण समस्यहोमस्यहोमविधिविधिव्यस्येन
 चानेकदर्शपूर्णमासवित्तिनिमित्तमपि हृद्रदेव पृथ-
 ककरणानुपपत्तेः । अथ एव सर्वान् सायंहोमान् कार्यकाले
 प्रातर्होमाश्च प्रातःकाले कुर्यादिति पाठः । स्वकालक्रिय-
 माणहोमान् पूर्वमेव अतिप्रातर्होमाना कर्तव्यात् । एवं
 च षोडशसिद्धोत्तरादि क्रान्ते तस्य समसाप्युपि तत्राद्येनाप्येन
 अयस्यस्य सन्तयेव क्रियमाणत्वात् तस्य द्वितीयादिने
 तस्यै प्रातर्होमस्यैव पूर्वोक्तविधया अनुष्ठानम्, अनेक-
 होमकालविधिविधौ तस्यै । न च इदं पूर्णमासयोः
 पूर्णमासोपक्रमणोरैव निश्चितयोः कल्पशाधनत्वात् साय-
 नुपक्रमणोरैव सायप्रातर्होमाभ्यासयोः एककालावन्तस्य
 कल्पशुभेऽभिधानात् षोडशदिना सायंहोमे अनधिकारे
 कथं प्रातर्होमेऽप्यविकार इति वाच्यम् । 'प्रातस्तु
 षोडशदिनि' इति जैमिनिस्मृत्युक्तत्वादेव सायनुपक्रम-
 कल्पस्य नैवसायानुपपत्तये । अथ एव कृत्वा चिन्तोद्वा-
 दनेऽपि यदि उदयसानीयायाः रात्रौ करणम्, तदा
 प्रातर्होमानुष्ठानं जैमिनिमते नानुपपन्नम् ।

मण्डन— 'होमाश्चेत् सायमादितः ।' १४.

शंकर— 'प्रतौ सायमादितः ।' १५.

● प्रतीची दिक् सायंकालीनार्थादी प्राप्ता । वि.
 ३।१।६.

● प्रत्यक्षं अनुमानात् कल्पयन्ते । भा. ३।५।
 ८।२३. ● प्रत्यक्षमेव हि प्रत्यक्षिहायेत नान्यत् । ऋजु.
 पृ. २५०. ● प्रत्यक्षं अनुमानात् बलीयः । भा. ३।८।
 १०।२१. ● प्रत्यक्षं चानुमानाद् बलीयः । आनुमानिको-
 ऽस्य (कामस्य) सगौनमेत एककालवचनायः प्रत्यक्षल
 पादमन्त्रेण । ४।३।१।२२. ● प्रत्यक्षं न कल्पयेदयम् ।

३।१।५।५ पृ. ३४. ● प्रत्यक्षं परोवाद् बलीयः । ३।
 ६।३।२०. ● प्रत्यक्षं प्रमाणं लौकिकमेव । बाल. पृ. ८.
 ● प्रत्यक्षं वर्तमानकालाऽऽकलितमनिर्दिष्टदेशावस्थितार्थ-
 मानविषयम् । ऋजु पृ. ७३. ● प्रत्यक्षं वर्तमान-
 मानविषयत्वात् धर्मस्य चातथात्वात् न धर्मं प्रमाणात् ।
 नाप्यनुमानम् । वि. १।१।४. ● प्रत्यक्षं विद्यमानविष-
 यम् । ऋजु. पृ. ६५. ● प्रत्यक्षं व्यभिचरति, वृत्तिक
 हि रजतवत् प्रमायते यतः । तन्मूलद्रवाचानुमानादीन्यपि ।
 भा. ३।१।५।५ पृ. २६. ● प्रत्यक्षं षड्विधं ब्राह्मण-
 श्रौत-स्वान-भ्राह्मण-रसन-मानसमेवात् । बाल.
 पृ. ८. ● प्रत्यक्षं समाहितमनसि प्रत्यक्षमेव कुर्वते
 (अनुमानात्) मन्यमाने । बृहती पृ. २०४.
 ● प्रत्यक्षम् । 'तस्यप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्य
 तत् प्रत्यक्षम्' सूत्रायाः ३।१।४।५। वीन्द्रियाण्येषस्ये वा
 पुरुषस्य बुद्धिर्वायते, तत् प्रत्यक्षम् । भा., तस्यप्रयोगे
 पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्यं सत्यवयवम् । यदिपुं
 ज्ञानम्, तेनेन सप्रयोगे इन्द्रियाणां पुरुषस्य बुद्धिजन्यं तत्
 प्रत्यक्षम् । इन्द्रियमनोऽर्थस्यनिकर्षो हि सम्यग्ज्ञानस्य हेतुः ।
 प्रकृतेर्नास्ति चरन्तो न चेहोपमवगच्छेदिति प्रमाणाभावात्,
 अदृष्टमिति मन्येदिति । इति वृत्तिकारमतम् । ३।१।५।५
 पृ. २६-२८. ● नहि प्रत्यक्षमनुपपन्नं नामास्ति ।
 ३।३।२।३ पृ. १८५. ● प्रत्यक्षोऽपि ('वायस्यं
 श्वेतमात्मते' इति) श्वेतशब्दः सायमेव परिच्छिन्नात्,
 नान्यं वस्तुमिति । ३।१।३।६९. ● प्रत्यक्षेण अनु-
 मानं वाच्यते (अथातथाच.) मृगनृण्यादिकल्पशाध ।
 वा. ३।३।७।१४ पृ. ८५९. ● प्रत्यक्षेण अनुमानस्य
 उत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वोपायो भवति । सु. पृ. १३७.
 ● प्रत्यक्षेण कार्यापत्तिः यथा 'नैवारक्षधः' । अत्र विकार-
 तद्विनेन नीवारणा चरुमरुतिलोकेः प्रत्यक्षसहकृतविधिना
 प्रदेवप्रदित्वकल्पनीहिकार्यापत्तिः । बाल. पृ. १३०.
 ● प्रत्यक्षेण कार्यापत्तिर्या 'नैवारक्षधर्मति' इति ।
 वीदीणां सायं नीवारणं वर्तन्ते । ब्रौह्मः पुरोडासा निर्वर्त-
 यन्ति, पुरोडाशो वाकम् । एवं नीवारणकर्म, चरुयां
 इत्युभयेषामपि हविर्निर्वर्तनत्वं प्रत्यक्षम् । तुप्. १०।५।
 १।१ पृ. ११०८. ● प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षमात्मो वाच्यते ।

अपं नित्यः प्रातःवायः । वाळ. पृ. १३१. * प्रत्यक्षैः
शुचादिभिः अतिदेशप्राप्तः शुचादयः बाधन्ते । वा.
३।३।७।१४ पृ. ८४१. * प्रत्यक्षस्य धर्मप्रमापक-
त्वाभासः । १।१।४. * प्रत्यक्षे इन्द्रियस्य करणत्वं
तत्त्ववत्त्वं च व्यापारत्वम् । मणि. पृ. १९.

ॐ प्रत्यक्षे किमनुमानमिति न्यायः । प्रयच्छानु-
मानयोश्चाविवक्षितप्रतीतिरूपत्वात् प्रत्यक्षं बलीय इति ।
साहस्री. १६२.

* प्रत्यक्षे लम्बमाने न पुत्रकामानुमानकत्वम् ।
वा २।१।३।६ पृ. ४८८ * प्रत्यक्षया विग्रहवा
स्मृत्या अनुमित्तं स्मृतिर्वाच्यते । अत एवाह ' आका-
शानु स्मृतिं श्रुत्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम् । तेन बन्ध-
रितं तेषां प्रमाप्य विग्रह्यते ॥ ' वि. वाविक्रमतेन
१।३।६ वर्णकं २.

* प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परं कर्मेवं निर्गीयो, त्
आपत्त्यं तन् समानार्थमेवेति न निरमः । अतमाप्ते
दृशानिष्टप्रसङ्गे तु तन् समानार्थमेव इति तु प्रत्यक्षानु-
मानान्माने सिध्यति । के. (६।२।४). * प्रत्यक्षानु-
मानयोश्च विपक्षे धर्मः । वि. १।१।२. * प्रत्यक्षानुमान-
योश्च प्रत्यक्षं बलीयः । बृहती. पृ. २१२. * प्रत्यक्षानु-
मानयोश्च द्वाभ्यम्बुचरत्वात् प्रत्यक्षं बलीय इति सकल्प्यादिनां
निवृत्तम् । अनुमाने तु संकल्पयोग्यप्रहणस्मरणरक्षणैराऽ-
प्यन्यथाशक्तौ समीचीं बहवः किरणव्यवहारमीवा । प्रत्यक्षे
तु मार्गान्तरारिच्छित्तव्यवहारा वा विद्यन्ति । प्रजु. पृ.
२१२. * प्रत्यक्षानुमानयोः द्वाभ्यम्बुचरगामित्वाद्दोषप्र-
वृत्त्याः । सोम. ७।१।२.

* प्रत्यक्षानुमानानिर्दिष्टं प्रमाणं शाक्यानां नेटम् ।
त्लाप्रः. अनुमानं श्रे. १५५.

* प्रत्यक्षाद्यवतिर्नाम अदुष्टो हेतुः । बृहती.
पृ. ११०.

* प्रत्यक्षादि धर्मं न प्रमाणम् । भा. १।१।४।६.
* प्रत्यक्षादीनि पञ्चरत्नोपनिषदि पञ्च प्रमाणानि । वा.
१।१।१।६ पृ. ३९०. * प्रत्यक्षादीनामन्यत्रं अप
अन्यत्रैतस्य दोषः अतन्मन्वेद्यत्र न प्रमाणम्, किन्तु
अभिज्ञं प्रमाणम् । भा. ७।१।१।१ पृ. १५२४.

* प्रत्यक्षाद्यापि द्वयी एव गतिः प्रमाणस्वरूप प्रमाणा-
भासं च । न तत्र यत् प्रमाणं तत्त्वद्विवेदि प्रमाणा-
भासो भवति । बोधिं तदाभासः सोऽपि नैव प्रमाणं
भवति । निर्वचं च प्रमाणाभासवाचः, न प्रमापत्य । वा.
३।३।७।१४ पृ. ८२९.

* प्रत्यक्षाद्यविषये चन्द्र एव प्रमाणम् । ' २ च
अतिशब्दप्रत्यक्षविषये अर्थे चन्द्रमन्वरेण पच्छेदो-
ऽपकल्पते ' । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८४४-४५.

* प्रत्यक्षादिपञ्चकेन (प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दापरि-
पक्षिरूपेण) प्रत्यक्षादिपञ्चकावगतेन वा शब्देन द्रव्य-
पूर्णमासयोः सिद्धमुपकारं स्वयत्त्ववाक्यत्वप्रकरणप्रकर-
न्तरेण नोपलभ्यामेव । वा. ३।३।४।११ पृ. ८१८.

* पञ्चराशद्वारा स्यात् वाक्यसंयोगात् प्रत्यक्षोप-
कारदर्शनात् । भा. १०।६।१०।१०.

ॐ प्रत्यक्षोपदेशसमसामानाधिक्यः शेषे । ३।५।
१११३ ॥

ज्योतिष्टमे भूते ' श्रेय होतृक्षमयः प्र वक्राः
श्रेयान्गाम् ' इति । तत्रैव उच्यते किं चमत्सेषु होमनि-
पत्रवर्तये वपट्टवर्तारश्च मद्येषुः उत न इति । एवं
समाख्यादिरूपेण निमित्तेषु सन्तु नैमित्तिको भजो मर्तति
निरूप्य इदानीमेतेषां निमित्तानां यत्र समुदायो भवति,
तत्र नैमित्तिको मद्यः किं विकल्पेन स्यात् अपवा
समुच्चयेन इति प्रवृत्तिरुच्यते । अत्राप पूर्वशक्तिगोऽभि-
संधिः, नैमित्तिके भजणे विकल्प इति । इत्यः ।
एतार्थवाक्यप्रमाणम् । अरुचिष्टम्य हृत्वाव प्रतिनिर्णयः
सत्कारः । उ च सर्वैरामिरीष्ट इत्यतो विकल्पेन मद्यः
स्यादिति । एवं प्राज्ञे, उच्यते । न तद्वदित्यः
समावति, तस्याद्योषदुष्टत्वेनाप्याव्यवत्वात् । समुच्चयार्थे
मद्योऽभिप्यतीति चेत् । सोऽपि न संभवति, एतार्थ-
त्वात् । एतेन निमित्तेन मद्यरूपे कृते सति इत्यस्य
निरस्यारसत्वात् । अतः पारिदोषाद्वायोऽभ्युनेतवः ।

तत्र किं समाख्यानिमित्तो मद्यः इत्यतोः वपट्ट-
होमामिपराभिनिधयोः मद्यतोः वापकः स्यात् इत्यो वा
वापको इति उच्यते, समाख्यानिमित्त इत्यतोः वापकः
स्यात् । इत्यः । ' श्रेय होतृक्षमयः ' इति विशेषान्वय-

त्वात्, इतरशेष उमान्प्रतिपत्तत्वात् । सामान्याच्च विशेषो
वत्प्रतिपत्तिरिति स एव तयोर्वाचक इति । ननु इतरयोः
प्रत्यक्षोपदिष्टत्वेन बलीयस्त्वात् अस्य च सामान्यया
वत्त्वमात्रत्वेन दौर्बल्यात्तात्वेन चापत्तौ स्यातामिति ।
उच्यते । प्रत्यक्षोपदिष्टत्वेन क्लीबस्त्वमनयो, तथापि
'आनपेक्ष्यप्रतिहतात्ता विपरीत बलावत्त्वम्' इति न्ययेन
सामान्यानिमित्तत्वेन भक्षणस्य यदीयस्त्वात् स एवेतरयो-
र्वाचक स्यात् । किञ्च व्यवस्य चमस्यन् विद्यायान्यन निरव-
पादात्तादितरशेषे प्रथेपु सापरास्यत्वात् स एव बलीया
निति । वत्त्वात् समत्वेपु चमसिनो मध्ययोरिति । एवं
प्राप्ते, अमिचीयते ।

स्याद्वा कारणभावाद्निर्देशश्चमसिनां कर्तु-
स्तद्वचनत्वात् । ३४ ॥

चमसेपु वपट्कारो होमाभिपवकर्तृश्च मध्यसेपु,
गङ्गानिमिषत्त्वज्ञात्वात् । तथाहि 'वपट्कारश्च मध्य-
सेपु । ३।१।१०।३१ इत्यन वपट्कारस्य, 'होमा-
भिपवाम्या च ।' ३।१।१।३१ इत्यन होमाभिपव-
योश्च अमुदितयोर्मैक्षणनिमित्तत्वमुक्तम् । तच्च निमित्त-
द्वय चमसेप्यपि अस्ति । अतो निमित्तत्वज्ञात्वात्
चमसेप्यपि वपट्कारो च नैमिषिको भवति । स्वयदिति ।
किञ्च निरतं कालाद्दर्शनात् समं निवृत्तं भवति । न हि
किञ्चिन् चमसेपु वपट्कारो होमाभिपवनिमित्तत्व मध्यस्य
निर्नर्तनवाक्यमस्ति । 'प्रेत होतृक्षमणः' इत्येतदेव
निवर्तकं भविष्यतीति चेत्, न, सामान्यानिमित्तमध्य-
मान्प्रयो एवात्स स्यादतो नास्मिन्नेतौ उदर्यमस्ति,
त्रिदोषद्वयपरिसङ्ख्यासङ्गहात् । ननु 'प्रेत होतृक्षमणः'
इति विशेषविपत्त्येन प्रश्नजन्यविरतशेषे सामान्यविप-
त्त्वात् सामान्यानिमित्तको भवति बलवानित्युक्तम् । मैवम्,
'वपट्कारुं, प्रथममस' इत्यस्यापि विपत्तिविरतत्वात् ।
तथाहि, न तावद्वपट्कारुं सामान्य निश्चिदस्ति, वपट्कारुं-
शब्दस्य वृद्धत्वेन यौगिकत्वात् यौगिकानां च समिद्धि-
विशेषाधिकारात् । अतो वपट्कारुं विशेषनिमित्तत्वेन
प्रथमविशिष्ट नैमिषिक भवति विधीयते । तदपि
विशेषरत्नयनेति वपट्कारुं निमित्तो भवति विशेषविहित-
रत्नात् ज्ञास्योर्वाचक इत्यस्ति । किञ्च अस्ति संभवे सर्वेन

भाषोऽङ्गीक्रियते । तेन चानैतद्विपत्तौ नैमिषिके भवे इते
इतरशेषमवबोद्धेति । होमस्य साव्यवत्त्वेन दोषसङ्घात्वात् ।
विशेषात्तात्त्विकवद्वक्तृत्वात् 'अस्य मध्यसेपु' इति वचनात् ।
अतः प्रतिपत्त्येष्टाया सत्त्वा यावन्तो नैमिषिकश्च भक्ष-
सेप्या प्रतिपत्तिः बर्तय्येति । तद्यथाऽध्ययशब्दा इति
सिद्धम् ।

प्रयोजनम्-- पूर्वपक्षे चमसेपु चमसिनिरेव मध्य-
मित्त यम् । सिद्धान्ते तु वपट्कारो होमाभिपवकर्तृमिषोपि ।
सूत्रं तु स्याद्वा चमसेप्यपि होमाभिप्यारिनिमित्तोऽपि
मध्यः कारणस्य त्वनन्वय भावात् । अनिर्देशात्, न हि
चमसिनामेव चमसेपु निर्देशः अन्येषां निषेध, चमसि-
मध्यकरणन्यतामतिविधायकत्वात्, सामान्यान्वयनिक-
स्येति । तौवा ।

॥ प्रत्यक्षोपदेशश्चमसानामन्यक्तः श्रेये । ३।१।
३२।३३ ॥

चोमचमसमसे समत्त्वात् वपट्कारुं होमाभिपवकर्तृ-
हारश्चेति निमित्तानि । तत्र निमित्तत्वप्रकृते विकल्पो
वा कृत्वा विशेषो वा एतुचको वा इति उदेहे न एतुचकः
इति पूर्वपक्षप्रतिपादकमिदं सूत्रम् । चमसिना चमसिनः
प्रति 'प्रेत होतृक्षमणः' इत्येवमादिभिः विशेषवचनैः
प्रत्यक्षत विशेषतः उदेयात् चमसिनामेव विशेषविहित
एव मध्यः स्यात्, न चमसिना सामान्येनोपदिष्टो मध्यः
स्यात् । अन्यक्तः सामान्येनोपदिष्टस्तु भवतः सेपे चमसि-
न्यतिरेके एव स्यात् । तथा च न निमित्तत्वमुक्तम् ।
एव च अत्रेपु वपट्कारो होमाभिपवाम्या च शप्टुवक्तो-
र्मैषयोः श्लेषत्वात् विकल्पः स्यात् । समाख्यायाम्
मृते निरवपादात्तेन मान्यत्वात् तथा इतरनिमित्तत्वान्
इति पूर्वः पक्षः ।

स्याद्वा कारणभावाद्निर्देशश्चमसिनां कर्तु-
स्तद्वचनत्वात् । ३४ ॥

पूर्वपक्षस्य निषेधार्थः सूत्रे वाच्यम् । न विकल्पो
न वा शप, किन्तु मनुष्य एव । वपट्कारुं होमा-
भिपवकर्तृश्च स्यादेव चमसेपु मध्यः । कारणत्वात्,
वपट्कारुदे, कारण मध्यनिमित्तत्व भावात् निय-
मानत्वात् । वपट्कारुदेति प्रत्यक्षोपदेशेनैव प्राप्तिः ।

समाख्याऽपि निरवकाशत्वात् प्रकृत्यैव तस्मात् समुच्चयः ।
 'श्रेयस्वत्वात्' इत्यादिस्तु तद्वचनत्वात् उद्गात्रादेः भक्ष-
 यावक्तृत्वात् तेन वचनेन चमसाना कर्तुं होनष्वन्वादिः
 अनिर्देशः न निर्देशः, न निष्कर्षः, न वाचः, एकस्य
 वाक्यस्य विधिनिषेधोपपत्त्याभावात् ।

चमसे चान्यदर्शानाम् । ३५ ॥

सिद्धांते हेबन्त्येपन्यासाथं सूत्रमिदम् । 'चमसा-
 श्चमसाध्यावे प्रवच्छति, तान् च वषट्कर्त्रे हरति' इति
 वचने, चमसे अन्येषां चमसिना दर्शनात् । एकस्य हि
 वषट्कर्तुः एक एव चमस उपहृत्यः । अत्र अनेके
 चमसा उपहृतान्वा उक्ताः । तस्मात् चमसेषु अनेके भक्ष-
 यितार इति ज्ञानेते । तेन भक्षयिनिमित्ताना समुच्चय एव ।
 अन्यदर्शनात् इत्यत्र कल्पेया दर्शनात् इति समासः ।
 चमसे हेत्यन्तर्यामिः । के.

* प्रत्यक्षोपदेशस्य धीमदुद्दिष्टजनकतया कल्प्याति-
 देशान् प्रकृतम् । यि. २।३।८.

* प्रत्यक्षज्ञानपरिच्छेदः । न ज्ञानत् 'इन्द्रियजन्य
 ज्ञान प्रत्यक्षम्' इति लक्षणम् । ज्ञानमानस्य मनोजन्य-
 त्वान् । अतः 'इन्द्रियार्थव्यवजन्य ज्ञानं प्रत्यक्षम्' इति
 सूत्रकारः । न चेश्वरजन्ये वा यातिः ईश्वरज्ञानस्य अनु-
 मितिरित्युक्तवचनत्वं प्रत्यक्षमित्युक्तत्वात् इति जीर्णाः ।

यदा ज्ञानाकारकं ज्ञानं प्रकृतम् । अनुमित्युप-
 मितिग्राह्यमोक्षार्थासिद्धयतीना ज्ञानकरणात्त्वात् । न
 च सविज्ञानवस्तुतये विधिद्वैविध्यप्रत्यक्षे चाचातिः,
 तयोर्निर्विकल्प्यदिशानकारणत्वात् इति वाच्यम् ।
 व्यापारपरमाध्याकारणस्य वस्तुतया तज्जन्तले सति
 तज्जन्यजनकस्य व्यापारतया च निर्विकल्पकादेः
 कारणत्वेऽपि अकारणत्वात् ।

जन्यज्ञानजन्यमाहृतिजातिज्ञानज्ञानत्वं वा । सर्वत्र
 प्रत्यक्षे इन्द्रियस्य वस्तुत्वात् तत्सम्बन्धस्य व्यापारत्वाच्च
 तादृशानामनुमितिरादीना प्रत्यक्षे अभावान् लक्षण-
 संगतिः । सविज्ञानवस्तुत्वात् न जातिः । तच्च
 प्रत्यक्षं निर्विकल्पकं सविज्ञानकं चेति द्वेषः । तत्र
 प्रत्यक्षमात्रे महत्त्वं हेतुः । तत्र इत्यन्तर्यामि
 वाचने, गुणक्रियावादिप्रत्यक्षे समवायव्यतिद्वेषामानादि-

करत्वेन, गुणक्रियागतजातिप्रत्यक्षे तु एकार्यवचनेतद-
 वाचने । चाक्षुषे च उद्भूतरूपम्, उद्भूतानमिभ्य-
 रूपालोकस्योपदेशः हेतुः । 'कालादिवाक्षुषे महतोद्भूत-
 रूपादीना न हेतुता' इति के चित् । स्यान्ने च
 उद्भूतत्वस्य, न तु रूपमपि । तेन वाक्षुषि त्वाच्यत्वं ।
 एवं च बहिरिन्द्रियवस्तुत्वं वस्तुत्वं न उद्भूतत्व-
 कारणतावच्छेदकम्, किन्तु चाक्षुषपरत्वादिजातिरेव इति
 लाघवम् । 'मानसेऽपि महत्त्वं हेतुः' इति के चित् ।
 नैत्यन्त्ये । के चित्तु निश्चयं न प्रत्यक्ष, किन्तु विमतो
 चरसयोगान्मानमनुमेया । अतस्तदप्रत्यक्षे महत्त्व
 न हेतुता इत्याहुः । गणि. पृ. १९-२१.

* प्रत्यक्षतो दृष्टसंज्ञयानुमानं यथा- धूमावृत्ति
 दर्शनात् अग्न्यावृत्तिविज्ञानं इति । भा. १।१।१५।
 पृ. ३६ । यत्र विदोषयोरेव प्रत्यक्षेण सम्बन्धे दृष्टते, तत्र
 विदोषविषय प्रत्यक्षतो दृष्टसंज्ञ इत्युच्यते । वैचानार्थी.

* प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्च अनुमानोपमानार्थापेक्षाना
 अकारणत्वम् (धर्म) । भा. १।१।१५।

* प्रत्यक्षज्ञानाद्यवच्छिन्नचित्तज्ञाना इष्टजावाविशुद्ध-
 चन्द्रविनियुक्तमन्त्रोपपेक्षत्वं इत्युक्तेन भूमाधिरापी
 (१।१।१७) । भाट्ट. ५।३।७.

* प्रत्यक्षलक्षणम् । साक्षात् प्रतीतिः प्रत्यक्षम् ।
 साक्षात्प्रतीतिः स्वल्पप्रतीतिः । स्वल्पेन रूप स्वल्प जला-
 धारणरूपमित्यर्थः । यस्य वस्तुतो यदवाधारणं स्वरूपम्,
 तेनेन रूपेण वा व्यवहारयति, सा साक्षात्प्रतीतिः । काला-
 दिविधिदृष्टस्य सविज्ञानज्ञानस्य साधारणकारणनिर्णयान्
 प्रत्यक्षं न स्यादिति चेत् न, असाधारणकारणेषु
 निरपीकारान् । असाधारणकारणस्यैवोप-
 न साधारणकारणवृत्तिरिति । अनुमाने तु साधारणमूर्ति-
 व्यापककारणैव सन्धप्रतीतेन साक्षात्त्वम् । यदा अयं
 हितप्रतीतिः साक्षात्प्रतीतिः । त्रिदिविज्ञानस्य विशेष-
 ज्ञानन्याहिकत्वात् मन्त्रमिज्ञानस्य पूर्वज्ञानपबहिकत्वात्
 तयोः प्रत्यक्षत्वं न स्यादिति चेत्, अयं हितत्वं नाम
 स्वधिययानन्तर्गतज्ञानानुपपन्नहितत्वं अभिप्रेतम्, तेन
 उभयत्र लक्षणम् । एव वा-साक्षात् स्वभावकलितमह-
 त्वावयवोपपत्त्यम्, यत्प्राचीनं ज्ञानं तत्तानुसंधविषयव-

विषयविवर्त्यैः । प्रत्यक्षिणा तु स्वकालप्रवृत्तिरस्तुविषय-
स्वमप्यतीति न दोषः । तद्विधानामनुमानस्य प्रत्यक्षत्वं
स्थादिति चेत्, न तस्यापि स्वकालकलितत्वम्, किन्तु
स्थापितात्मकलितत्वमेव । अनुमानस्य तु स्थापितान्ता
कलिते शक्तिः कृता, इतरथा भूतानुमाने प्रविष्यदनुमाने
वा शक्यन्तस्त्वस्याना स्थादिति न दोषः । अतः सिद्धं
साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षमिति । प्रवि. पृ. २६.

● प्रत्यक्षवचनेन एकस्मिन् काले साद्राना सर्वेषां
प्रयोगविधिना प्रधानसाहित्यत्वं अत्रैवैपि साहित्याव-
गमात् प्रत्यक्षेण सर्वप्रधानाना युगपदुपकर्तव्यमित्यर्था-
वगम, इति पदार्थानुसन्ध्यायः । उदाहरणं प्राजापला
पशुनाभेनमुपाकरणाख्यमद्र सर्वपद्राना कृत्वा नियोजन
कार्य इति पदार्थानुसन्ध्यायः । भाट्ट. ५।२।१. ● प्रत्यक्ष-
वचनात् चोदको दुर्बलः । के. ● प्रत्यक्षवचने
सति अन्यथाऽनुपपत्तिवशे सति अर्थापत्तिरन्यथास्य
परिग्रहः । या २।३।३।४ पृ. ५८९.

● प्रत्यक्षविधिः (पुनः) अष्टविधः । १ धात्वर्थ-
मात्रविधिः, २ सन्तुणधात्वर्थविधिः, ३ किञ्चिदुद्देश्यक-
धात्वर्थविधिः, ४ किञ्चिदुद्देश्यकविशिष्टधात्वर्थविधिः,
५ धात्वर्थविशिष्टान्यविधिः, ६ धात्वर्थे अन्ययोः
सन्धविधिः, ७ धात्वर्थानुरक्तव्यत्येन अन्ययोः सन्ध-
विधिः, ८ धात्वर्थं मुक्तवा अन्ययोरेव सन्धविधिः ।
याल पृ. २२ ● प्रत्यक्षविधिः भूयस्त्वन् वल्ल्यात् ।
प्रत्यक्षेण पुरोडाशतन्त्रमयो विधानेन बहुव्यपि देवस्रुवां
हवीरि पुरोडाशधर्मैः प्रत्यक्षसिद्धानि । वि. १।२।१२.

● 'प्रत्यक्षविधिसद्भावात्, उभयते नानुमानिकम्'
('कः' इति अभ्यन्ताधर्मोपे षड्.) या २।३।१।४
पृ. ५८९) इति न्यायविशेषात् 'धोमेन यवैत'
इति प्रत्यक्षवागविधौ सति ऐन्द्रवागवादिनाकेषु द्रव्य-
देवानामनुमानितस्य यागस्य विधाने न संभवति ।
तौल. २।२।१।७ पु. ३६८.

● प्रत्यक्षविरुद्धं अनुमानं नोदेति त्यकार्षं या (न)
साधयति । मा. १।१।६।२०, ● प्रत्यक्षविरुद्धम-
प्रमाणम् । १।२।१।२ पृ. १०९.

मी. को. ३४४

● प्रत्यक्षश्रवणं विशेषवचनेन परिस्पृष्टातुं न
शक्यम् । भा. १०।५।१३।१४ वर्णक २.

● प्रत्यक्षश्रुतं ज्योतिष्टोमे कर्तुरेकत्वं न सामर्थ्येन
वाच्येत् । भा. ३।३।१।१९, ● प्रत्यक्षश्रुताः (धर्माः)
न शक्या वाधितुम् । ३।३।१।२९, ● प्रत्यक्षश्रुतेन

दुल्यस्त्राणेन आनुमानिकं वाच्यते । १०।७।१।३७,
● प्रत्यक्षश्रुतेन यस्य हि चोदकप्राप्तस्य धारणमभिमन्यैत्येते

तत् तेन निवर्त्यताम् । १०।२।२।६७ (६८),
● प्रत्यक्षश्रुतात् आनुमानिकं दुर्बलम् । ६।१।७।३७.

● प्रत्यक्षसंयोगः (वाक्यसंयोगः) प्रकणात् कठ-
वान् । भा. ४।३।१।३५.

ॐ प्रत्यक्षसूत्रम् ॥

सत्संयोगो पुरुषस्वेन्द्रियाणां बुद्धिजन्यं तत्
प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्यान् । १।१।
४।४ ॥

भाष्यम्— इह परीक्षते । प्रत्यक्षं तावत् (धर्मं)
अनिमित्तम् । किं कारणम् ? एवं लक्षणं हि तत्
' सत्संयोगो पुरुषस्वेन्द्रियाणां बुद्धिजन्यं, तत् प्रत्यक्षम् '
(इति) । सति इन्द्रियार्थमन्ये वा पुरुषस्य बुद्धि-
जन्यते, तत् प्रत्यक्षम् । अविद्यस्य एषोऽर्थो न जानकाले-
ऽस्तीति । सतश्च एतदुपलम्भनम्, नास्तः । अतः
प्रत्यक्षमनिमित्तम् । बुद्धिर्वा जन्यं वा सन्निकर्तो वेति
नैया कल्पविद्वधवारमाथैतत् सूत्रम् । सति इन्द्रियार्थ-
संप्रयोगे गराति, इत्येतावदवभाष्ये । अनेकस्मिन् जन-
धर्ममागे मित्रेत वाच्यम् । प्रत्यक्षपूर्वं सत्याच्च अनु-
मानोपमानात्प्राप्तोपानामपि अकारणत्वमिति । (अस्य
सूत्रस्य वृत्तिसारत्वेनैतदुत्तु वृत्तिप्रत्ये भवित्यति) ।

श्रे कवार्तिकम्— (भवदासिन एतत् सूत्रं त्रिधा ब्रूता
' सत्संयोगे ' इत्येवमादि ' तत्प्रत्यक्ष ' इत्येवमन्तं प्रत्यक्ष-
लक्षणपरम् । ' अनिमित्तम् ' इत्यादि च सत्स धर्मं प्रति
अनिमित्तत्वापरं स्यात्वाद्यम् । तदुपलम्भन्य दूषयति—)
' वर्णवते सूत्रभेदेन येन प्रत्यक्षलक्षणम् । तेन
सूत्रस्य संशयो वाच्यः पूर्वप्रतिहाया ॥ १ ॥
लक्षणप्रयासिधानं तु केनाद्येनोपयुक्तं । किमर्थं
चानुमानादेर्लक्षणं नात्र कथ्यते ॥ २ ॥ न

सायदप्रमाणत्वं तेषां नाप्यस्युद्धिषु । शक्यते
 ऽन्तर्गतित्वं न च लक्षणतुल्यता ॥ ३ ॥
 न चापि सिद्धिरेषां स्वादर्थात् प्रत्यक्षलक्षणात् । न
 हि तत्पूर्वकं सर्वं प्रमाणमिति निश्चितम् ॥ ४ ॥
 प्रत्यक्षलक्षणोक्तिश्च नानुमानादिलक्षणात् । विना न
 सिध्यतीत्येवमर्थाक्षेपो न युज्यते ॥ ५ ॥ तदेव
 त्पूर्वकत्वे धीर्न च तल्लक्षणाद् भवेत् । तदुच्यते
 ऽनुमानादि किं न स्यात् तदपूर्वकम् ॥ ६ ॥ न च
 लक्षणभेदस्य स्वल्पे यत्तयोपि । प्रत्यक्षलक्षणादेया
 फयस्त्रिदशधारणा ॥ ७ ॥ प्रसिद्धत्वाद्वाच्यत्व
 प्रत्यक्षेऽपि प्रसज्यते । तेनायपरिसरार्थं सूत्र
 मुद्देन बोध्यते ॥ ८ ॥ न त्वेक लक्ष्येदेपु सुद्धि
 पूर्वं कथंचन । समवत्येकान्यत्वे नाक्यभेदश्च
 नेष्यते ॥ ९ ॥ न चाप्येतेन सूत्रेण प्रत्यक्षं लक्ष्यते
 सूत्रम् । वदामासेऽपि तुन्यत्वात् स्वप्नज्ञानैक
 यत्नानात् ॥ १० ॥ तद्वीन्द्रिवार्यसवन्धव्यापारेण
 विना भवेत् । केनचित् सप्रयोगे तु भ्रात्यादि
 स्यान्नियोगत्वं ॥ ११ ॥ ग्राह्येणान्येन वेत्येतत् कृत
 नैव निरोपणम् । सप्रयोगस्य येन स्याद् विशेषो
 वदन्यमाणत्वं (वृत्तिकारणे) ॥ १२ ॥ अस्मात्पर्यं
 च मत्वाऽस्य वृत्तिकारेण लक्षणे । ' तत्सप्रयोग
 इत्येष पाठान्तरमुदाहृतम् ॥ १३ ॥ तेनान्येनापि
 सयोगे च लक्षणदेवैर्दुत्थितम् । विषयान्तरविज्ञानं तत्
 प्रत्यक्षं प्रसज्यते ॥ १४ ॥ तत्सप्रयोगनिर्देशो व्यर्थं
 श्रेदेतदेव हि । प्रतिपाद्य परस्परानि लक्षणासिद्धिरेव
 च ॥ १५ ॥ स्वप्नादीना निवृत्तिर्वा फलं तस्य
 भविष्यति । तस्माद् निष्पत्तुयादित्य नानुके
 लक्षणे भवेत् ॥ १६ ॥ तेन नैषा यचोव्यतिर्न
 सतीन्द्रियसमभे । विज्ञानं ज्ञायते (जायते)
 तस्य प्रत्यक्षत्वं प्रतीयताम् ॥ १७ ॥ प्रत्यक्षं यज्जने
 सिद्धम्, तस्यैव धर्मकत्वत्वं । विद्यमानोपलम्ब
 त्वम्, तेन धर्मोऽनिमित्तत्वात् ॥ १८ ॥

(धर्मस्य वातिकस्य निवृत्तत्वात् एतावन्नेव विरम्यते) ।

वृद्धी— अथ कस्यादनुमानादेरनिमित्तधर्मः ?
 अनुमानादीनां हि निमित्तप्रदृश्यपूर्वकं स्वार्थं प्रमाणवत् ।

निमित्तं चाप्यप्रत्यक्षप्राप्तमेव वर्णादि । तस्मात्परि
 अप्रमाणम् ।

शा— प्रत्यक्षं तत्रैव इन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यत्वेन
 नियमानोपलम्बनत्वाद् भविष्यति धर्मं न निमित्तम् ।

वि— ' प्रत्यक्षादिमिरत्येव गम्यते विधिनेव वा ।
 अथादीनां प्रमाणत्वात् मेवधर्मोऽभासिवा ॥, वर्तमानैक
 विषयमथ धर्मस्तु भाव्यौ । अथमूलेऽनुमानादित्तेन
 विष्येकमेवत् ॥ ' तस्माद् विधिनेव धर्मो गम्यते ।

भाट्ट— (तृतीयवचनस्य मन्वात्मेकमेवाधिकरणत्वे)
 साध्यमने इतिविशेषोऽप्यो धर्मोऽर्थो । तान्त्रिकमते द्व
 अदृश्यौ । अतः तयोश्चाद्युपायविषयत्वेऽपि अस्मात्ते
 दप्यादिद्रयगुणत्रियारूपत्वेन अलौकिकं नामानेन सम्यक्
 प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयम् । इति प्राप्ते न तत्रैव
 दप्यादीनां स्वल्पेण धर्मवत् । अपि तु फलान्तरादिव
 च्छेदकप्रतिमत्वेन । तद्वत् न स्य प्रत्यक्षाद्ययोग्यत्वेन,
 प्रत्यक्षस्य इतिवचनसिद्धव्यवहाराद्यविषयकत्वं नियमत्वं ।
 अत एव नानुमानात्प्रमाणमपि तत्र प्रवृत्तिः, तेषां मत्त्वं
 पूर्वकत्वात् । नापि योगिना प्रत्यक्षे तौ विषयो, तेषां
 मनोविकारत्वं । एतेन दक्षरप्रयत्नमपि यत्प्रमाणम् ।
 इन्द्रियार्थविकारिणां चनेन मगवत्प्रमितेस्त्वैकित्वात् ।
 तस्मात् चोदनैव धर्मोऽर्थोऽपि प्रमाणं नाप्यत् ।

भाट्टन— ' अयाप्राप्त्याप्यसिद्धौ हि चोदनैवेति
 सिध्यति । तेन प्रत्यक्षसूत्रे हि धर्मोऽप्यत् प्रतिपिष्यते ॥ '

शङ्कर— ' प्रत्यक्षलक्षणोक्तश्च । '

● प्रत्यक्षसूत्रं ' सत्प्रयोगेन ' इति ' यो धर्मश्च
 चोदनैव प्रमाणम् इति नियमफल उपसादवितुम् । तत्र
 धृत्या प्रत्यक्षमात्रस्य अप्रमाणत्वमुक्तम्, अर्थादितरेषाम् ।
 तदुक्तं भाट्टे ' प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् नानुमानोपमानायापितीना
 मपि अकारणत्वम् ' इति । अत एव च सुद्धिद्वयव
 चननिरासिनाऽपि सिद्धा इति च । अत्र सर्वत्रनिवृत्त
 प्रत्यक्षनिरागवैवति । बाल पृ ५ ● नहि तावद्यदि
 प्रदाना वेदमूल्यव चचिनिराहृतम्, प्रत्यक्षसूत्रे प्रत्यक्ष
 मूलकत्वाद्भीक्ष्वरेण धर्मं प्रमाणत्वस्य निराकरणत्वं । पूर्वं
 पद्य । वी १।३।२।७ पृ २७ ● यदि अद्य
 विशेषा गोत्यादयः अर्थे न विद्यन्ते, ततो गवादिशब्द

स्यै स्वरानुसृत्यदिञ्जनकत्वेन अप्ये अन्त्याः स्यात्, तेषां तु विद्यमानानामेव गवादिताद्वैः निष्कर्षमामं जित्यते इति अन्तवर्गैके घञिणि एकधर्मावधारणे शब्दः आभ्युपगमात्वं स्यात्ताव्याच्यरोपकारणं इति प्रत्यक्षसूत्रे अभिहितम् । सु. घृ. ४०९.

● प्रत्यगाग्नीर्मन्त्रेषु त्रियमणानुवादिषु ' आभुदां अनेऽस्यामुने देहि ' इत्यादिषु श्रुतं फलं यानमानम् । वि. ३।८।१४.

● प्रराधिष्ठानं नानैवेन्द्रियम् । भाट्ट. ९।३।११२.

● प्रत्यभिधारणं अवज्ञानधर्मः । पुरोऽनादी यतः अवत्त तत्रान्यप्रक्षेपः प्रत्यभिधारणं नाम । कै. ● प्रत्यभिधारणं पाठ्येषु सर्वेषु अत्रेषु । संकर्म. २।२।१७. मीको. घृ. १५९ 'अत्रेषु पाठ्येषु ०' इत्यन द्रष्टव्यम् ।

● प्रत्यभिज्ञा । अन्यत्वावामूर्तकं हि यत्र अनेद-
ज्ञानं तत्र प्रत्यभिज्ञा भवति । अन्यत्वावगमने तु वेदा-
ग्रहणनिवृत्तवत् एव एवावसायप्रमः । ऋजु. घृ. १९२.

● प्रत्यभिक्षेपे हि अभिप्रायदर्शनं इत्युच्यते, न पुन-
रप्यत् । घृह्ती. घृ. २३९. ● प्रत्यभिज्ञा । यज्ञेते हि
नस्तुति संस्कारोद्देशे सति प्रत्यभिज्ञा । ऋजु. घृ. २१८.

● प्रत्यभिज्ञा तु 'तदेवेदम्' इति प्रविदा लोके । घृह्ती,
घृ. २४०. ● प्रत्यभिज्ञा नाप्रत्ययेऽर्थे प्राप्नोति । घृ.
२४४. ● प्रत्यभिज्ञा । न च नित्यनुमेयानां स्वरूपप्रत्यमसि ।

● प्रत्यभिज्ञानलेन अमित्यञ्जनैपग्यानुमानं
नाप्यते । ऋजु. घृ. २०८.

● प्रत्यभिज्ञानादेव हि ज्ञानन्तएवस्थाधिता
विभक्ति । घृह्ती. घृ. २३९.

● प्रत्ययः । अनुपसृत्तश्रौतयापारावस एव प्रत्ययः
'अनयंकेवात्तदेतेषु' इत्यनेन न्यायेन स्यवातोऽवतीर्णं
वसंभ्रवति वापराणि अत्रसंति । तत्र नास्ति एकधरो-
पात्तैकवारविशेषगमि जातिविद्भ्रम्यवगम्यादीनि, तानि
विशिष्टमायनाधिपिन्यायेनैव त्वत्वात्सार्थान् सर्वानि

विधीयन्ते इति प्राप्तायामपि भावनायां अनेकाधर्मावप्यु-
पपत्तिः । यदा तु अनेकवदोपात्तानेकत्रस्तोपनिपातो
भवति, तदा कारणाणां परस्परसंबन्धाभावात् तत्तत्तदेवत्रि
असंनप्यमानेषु यदि एकत्र निविशेच्छति, तदा नेत्रत्र
गतो भवति । एवमित्यगमनेऽपि अन्यगमनातुपपत्ति-
रसम्भवात् । एव च न भावनात् एतेन विहितेन
इतरदर्शाद्येत्वं शक्यते । तत्र अर्थेऽन्यविभक्तप्रसूतो
असत्या एकारमकः श्रौतो विधिः एकशेषस्वीयप्रयोगे यत्रपि
अन्यप्राप्त्यनीति कल्प्यते, तत् नारुद्दुष्टावगाहते
सिष्यति, इति पौत्रेयः अनेकोच्चारणप्रसङ्गः । वा. २।२।
३।६ घृ. ४८६. ● प्रत्ययः अर्थात्मकः । न (वीद्म-
यत्) निरात्मकः प्रत्ययः । भा. १।१।५।५ घृ. ३५.
● प्रत्यय एव (लिट्) विष्यभिधातिरनात् विष्णुदेशः ।
वा. १।२।१।७ घृ. १२०. ● प्रत्ययः क्रिया विषये ।
तुप्. १०।३।१७।६३ घृ. १८९८. ● 'प्रत्ययश्च
यथा मन्त्र विषये वातुचोचरे । स्वपदार्थे श्रुते शीघ्रं,
न नामार्थे तथा श्रुते ॥ ' वा. ३।१।७।१४ घृ. ७१०.
● प्रत्ययः । न च एकः प्रत्ययः सहसुच्यति. यामनेत्रि
गुरुवप्रधानत्वे युगपरभिधातुम् । ... एतदुच्यतेस्वपि
प्रत्ययस्य अविशदानेकभाक्ताकर्तृमुख्योपग्रहविशेषाद्यर्थ-
वानित्वाभ्युपगमेन, अनेकगर्भकल्पशक्तेः विरोधनिवृत्त-
त्वावसायात् कर्तृश्च गुणवमपानान्तर्भावितविषयत्वेना-
विशेषात् प्रत्ययस्योभयोरुक्त्याकलाकलो विप्रतिषेधः ।
ह्रस्वर्दीर्घवच्च गुणप्रधानत्वयोः आवेशिकत्वेन दृग्द्व-
कृष्णत्ववत् स्वभापतो विरोधाभावात् आध्वैक्यमात्रेण
विरोधायोगः । सु. घृ. १२८३, ● प्रत्ययो त्रिविधो
नास्ति । घृ. १०. ● प्रत्ययः पूर्वं विशेषणे व्याप्तिवते
अन्यथाऽनुपपत्त्या, न हि अप्रक्षीतविशेषणा विधिष्टे
बुद्धिः इति । तुप्. ४।१।५।१५. ● प्रत्ययः प्रातिपदि-
धर्म्यमप्यवधारणीयः । न वैचलं प्रातिपदिक स्वार्थं
वर्तते । ६।४।६।२२. ● प्रत्ययो विधिरेव, घातयोऽनु-
नादः ('दम्य जुहोमि' इत्यादौ) । वा. २।२।४।१६
घृ. ५०५. ● प्रत्ययः 'शक्त्यः सर्वमात्राता नष्टुपयोग्यः
सामावत् । तेन ज्ञाना यदन्त्यर्थात् प्रकृतिप्रत्ययद्वय ॥ '
३।१।१।११ घृ. ३७८, ● प्रत्ययः संतिदृष्टार्थविधि

साधत् करिष्यति । न चान्यपर ङ्यसिम् । यार्ग हि फडे विदधत् प्रत्ययः न विप्रगृह्यते । न च अनुलसिपरः सन् उलसिमापि कल्पयिष्यति । २।२।२।२।२७ पृ. ५६१. • प्रत्ययः (शर्तं) शर्माचीनः ' फः पुनरसी ! नामजात्यादिभेदेन उत्पद्यते यः ' । घृहृती. पृ. ३८ । नामभेदेन यथा ' देवदत्तः ' इति । जातिवोगेन यथा ' गौः अयम् ' इति । गुणवोगेन यथा ' शुक्लोऽयम् ' इति । क्रियाशेगेन यथा ' पचति ' इति । द्रव्यवोगेन यथा ' दण्डी ' इति । ऋजु • प्रत्ययः (लिटादिः) स्मार्थं भावनाया पुरुष प्रवर्तयति । ... तस्माच्चैव वदाञ्चिन् यागे प्रथम उपनिषन्ति छत्येवानन्तरे (प्रत्ययार्थो भावना न यार्गं माचयता स्वीकरोति सत्यप्यनन्तरे इत्यर्थः) । दुपू. ६।१।१।३ पृ. १३५२. • कारक अमिदधत् प्रत्ययः द्यक्षिमाश्रुपेथ अमिदध्यात्, न द्रवरूपेय, तस्मात्कारकान्नात् । वा. ३।४।४।३ पृ. ९३३. • प्रवृत्तिप्रत्ययो प्रत्ययार्थ सह व्रतः । ऋ. १।४।६।६ पृ. २३९ (इद वाक्य अनेकग्रन्थेषु बहुवार उभायाति, नञ ' प्रवृत्तिप्रत्ययो ' इति प्रवृत्ते कद्रयम्) । • प्रत्ययेन कारकत्वमेकत्वं च इत्युच्यते निर्दिष्टम् । तत एकतरस्य आसन्नवरे कारके प्रथमं उच्यते भवति । ' पशुमान्मेत ' इत्यत्र । वि. ४।१।५. • प्रत्ययेन विशेष्यमिधानं अविक्रमम्, पूर्वाभिहितेऽपि विशेषणे, प्रवृत्तिप्रत्यययोः द्यक्षिमेदात् । वा. ३।२।८।२१ पृ ७७७. • प्रत्ययेन हि श्रुत्या धात्वर्थस्य सत्ता उच्यते । मा. १०।४।६।९. • प्रत्ययस्य अत्यन्तब्राह्मणपेक्षया प्रातिपदिकस्य अत्रह- रत्वार्यंशेन युक्ता, अबहल्लाम्यंलक्षणाया मुख्यायस्य परिस्वागाभावेन काल्यभोजिन्येन तस्मा एव न्याय्यत्वात् (यथा ' प्रोदात्तम् ' इत्यत्र) । सोम. ३।५।७. • प्रथमस्य अन्वितामिषादिव तदितरेषा स्वरूपमाना- मिषाविषम् । वारुदस्तु अन्वितामिषान ऋषि नास्ति । वाल. पृ. ४३. • प्रथमस्य इत्येव केवल्यो. प्रयोगा- समतः । ' केनलप्रवृत्तिप्रत्ययप्रयोगासमनात् अरत्वं वादात् घातुपत्यार्थं प्रत्यय. पुनरुपवर्तनीयः ' । वा. २।१।१।१ पृ. ४६३. • प्रवृत्तिप्रत्यययो स्वार्थवृत्तयोरेव नैरुत्तयोन् अन्तर्गते संकल्पोऽङ्गाम्भमानो भवति । २।२।

२।२३ पृ ५१४. • ' प्रत्ययानां प्रत्ययार्थावित- स्वार्थनोषधनाम् ' इति निबन्धः । मणि. पृ. १६२. • प्रत्यये वैरुत्पाश्रयो पाकभेदः, ' महम् ' इत्येकस्य संभारं महं वा प्रति गुणते, द्वितीयवतिभक्त्या अथे प्रहापेक्षया प्राधान्यं इति । वाल. पृ. १८१. • प्रत्ययार्थः प्रधानं न प्रातिपदिकार्थः । ' सत्वप्रथा- नानि नामानि ' इति शास्त्रस्मृतेः (१।१) प्रातिपदि- कार्यस्य प्राधान्यात् प्रधानान्वयस्य अम्यहितत्वात् पदशुल्का (पदं) पक्षन्वय एव संख्यायाः, न तु प्रत्ययशुल्का शारकान्वयः । न च प्रत्ययार्थप्राधान्यमपि शार्किकैः स्पर्धते इति याच्यम् । तस्य आख्यातविपयत्वेनापि उपपत्तेः । सख्यादीनामपि प्राधान्यारण्यम तत्प्रभृतेः सकोचाकशयम्भान्नात् । एवं च संख्यायाः प्रथमश्रुति- गम्भारमान्वयस्यापि परित्याग्यते सति शास्त्रमदाय पञ्चाङ्गत्वं दूरयेत् । न च एकतरस्य पक्षन्वये पशोः कारकान्वयप्रयोगापापेक्यविशिष्टस्यैव तस्यान्वयात् एकव- स्थापि यथाङ्गत्वं शङ्कनीयम् । विरम्ययापारवोगेन प्रत्ययेन प्रथममेकतरस्य पदुत्तरेण्य बोधयित्वा तदनन्त- भेकराभिधिष्टस्य तस्य कारकत्वबोधनायोगात् युगादेव संख्याकारकाम्या पशोरन्वयेन संख्याविशिष्टवेपेण कारक- न्ययाऽनुपपत्त्या केवलस्यैव पशोः कारकत्वान्नात् । अत्रोच्यते । यदि प्रातिपदिकार्थस्य प्राधान्यम्, तदा तस्य कारकेण चर्वाकस्यामावात् कारकस्य तद्गुणमात्रे सति कृत्वाभिहितस्यैव कारकस्य नियाऽन्वयो न भवेत् । अतो न प्रातिपदिकार्थं प्रधानम्, किन्तु प्रत्ययार्थ एव । तथापि शास्त्रस्य क्रियाप्रधानत्वात् तदर्थत्वाच्च कारकस्य तन्मैव प्रधानम्, न सख्या- ऽऽदेः । यत्र तु ' गौः शुक्ल. ' इत्यादौ न नियाऽन्वयः तद- भिन्नाय वाक्यस्यारम् । न चैवं प्रत्ययशुल्का लक्षणाङ्ग- रूढे कारके तुर्वलया पदशुल्का पशोरन्वयो न स्थासि- ति याच्यम् । ' एकसंख्येन कारकेण यदन्वयम् ' इत्युक्ते ' क्रियावीय तत् ' इति विशेषणेषात्तत्वेन अनुगुणत्वा- दुर्कलप्रमाणकस्यापि पशोः अन्वयविरोधात् । प्रत्ययेन कारकप्रत्ययोः पृथगभिधानमाश्रित्य एकपदोपासप्राति- पदिकार्थपेक्षया एकप्रत्ययोपासकारकस्य सतिहिततरत्वात्

प्रधानत्वाद्य कारकौ च सध्यासंयन्धो न प्रातिपदिकार्थेन ।
 वस्तुतस्तु संख्याकारकयोः न पृथगभिधानम्, किन्तु
 संसृष्टान्वितयोश्च नास्ति कर्मभिधायकते । तत्रैव अभिधान-
 द्वायायामेव कारकान्वितत्वात् कल्याणः, न पश्चात्
 प्रातिपदिकान्वयप्रसक्तिः इति ब्रह्मम् । सोम. ४।१।५
 पृ. ३५३. * प्रत्ययार्थो भावना इति याज्ञे ब्यनहृतः ।
 वा. २।१।१।१ पृ. ३८०. * प्रत्ययार्थः व्यापारश्रवः
 फलाश्रयश्च इति वैयाकरणः । मणि. पृ. १०१,
 अनुकूलन्यापारः प्रत्ययार्थः इति मण्डनः । पृ. १०१,
 आत्म्यातस्य क्तो वाच्यः इति नैयायिकाः । १०६,
 उत्पन्न आश्रयतावः इति रत्नसोमकारः । १०७,
 आत्म्यातत्वेन यत्त्वेन वा प्रत्ययवाच्यो यत्तो भावना
 इति सिद्धान्त. । पृ. ११०. * प्रत्ययार्थः शुद्धः
 न लभ्यते । प्रकृतिप्रत्यययोः स्थायाभिधाने स्मृती-
 राद्यायाश्च नित्यविद्यमानत्वेन पूर्वप्रयुक्तप्रकृत्यर्थेऽप्यप्ये
 प्रतिपत्तु प्रत्ययवाचः सनिपत्तु कृतानुक्रमेणैव स्वार्थे
 यदानी । तस्मात् न कदाचित् प्रत्ययार्थः शुद्धो लभ्यते ।
 वा. २।१।१।१ पृ. ४६५, * 'प्रत्ययार्थः समानो-
 ऽपि षष्ठ्येन मित्ये ।' २।१।१।२ पृ. ४६८,
 * 'प्रत्ययार्थं सह व्रतः प्रकृतिप्रत्ययौ सदा ।
 प्राधान्याद् भावना वेन प्रत्ययार्थोऽवधार्यते ॥'
 २।१।१।१ पृ. ३८०. * प्रत्ययार्थेन हि इति
 कर्तव्यता आकाङ्क्षते कर्तव्य कथमिति । मा. १।१।
 १।३ पृ. १६३९. * 'प्रत्ययार्थेन हि इतिकर्तव्यता
 सन्त्यते न प्रागेन । कागस्तु पूर्वापरीभूताः इतिकर्तव्यता
 यद्वापि, न निपातरूप. ' इति न्यायस्तान्त्वं वर्णित एव ।
 ('प्रत्ययार्थेन हि इतिकर्तव्यता आकाङ्क्षते कर्तव्यं
 कथमिति, न यत्किं कीदृश इति' इति माष्य १।३।१
 पृ. १६३९ इत्यन) । टुप्. १।१।१।२।१०.
 * 'प्रत्ययार्थस्य भावस्य चान्यथा प्रतिपादिता ।'
 वा. २।१।१।३३ पृ. ३०६. * प्रत्ययार्थस्य भावनायाः
 प्रकृत्यर्थं प्रति ('प्रकृतिप्रत्ययौ') ' तयोश्च प्रत्ययस्य
 प्राधान्येन ' इति स्मृत्या प्राधान्यस्य अनुशासितत्वात्
 ' शीरीनवरन्ति ' इतिनद् भाषान्ये अवगते धारस्य
 श्रुतेश्च तदङ्गप्रोपपत्तिः । कौ. २।१।१।५ पृ. ३०.

* 'प्रत्ययार्थप्रधानत्वात् प्रतिपात् (भावना)
 न मित्ये ।' वा. २।१।१।१ पृ. ४६३.
 * प्रत्ययार्थप्राधान्यनिवन्मस्य भावप्रत्ययार्थीति-
 रितकभाताजतिरितकत्वम् । मणि. पृ. १६२.
 * प्रत्ययार्थलक्षणं भावप्रत्ययार्थेनादिभिरेव प्रणीतं
 नेतेः । वा. ३।५।५।२२ पृ. ९०३.
 * प्रत्ययार्थेऽप्येत्वं प्रकृतिप्रत्यययोः । वा. २।१।
 १।१ पृ. ४६३,
 * प्रत्ययार्थवृत्तिः । अनेककारकप्रदोपात्तयोः कारक-
 विभक्तिभूत्या क्रियाऽन्वयावगतेः क्रियाऽन्वयात् प्राक्
 निरोपणनिरोम्बवाप्रतीतिः प्रत्येकं विधिन्वापात्त
 विधायकप्रत्ययार्थवृत्तिः स्यात् । सु. पृ. ७८३-७८४.
 * प्रत्ययार्थवृत्तिलक्षणः वाक्यभेदः चतुर्धा, सुप्-
 तिह-कृत्-वृद्धिनभेदात् । वाच. पृ. १८१.
 * प्रत्ययोधारणानन्तरमेव लिख आकाङ्क्ष्य उत्प-
 यन्ते । टुप्. ६।१।१।३ पृ. १३५२.
 * 'प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति' । कुर्मः ज्ञयादौ
 लघुपद्युगङ्कारलोकोः प्राप्नो नित्यत्वाद्दुकारलोपः ।
 गुणस्तु लोपे कृते 'प्रत्यय० प्राप्नोति' इति न्यायेन
 अनिय. । तत्त्वप्रकाशिका. पृ. १६४.
 * 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति न्यायेन
 एतेऽपि प्रत्यये यथा कार्यं भवति, तत्र न सनिपातलक्षण-
 न्यायवतारः । अद्वैत. ५०८ निर्णय०
 * प्रत्ययश्रुतिबलेन परमुक्तिवापः । सु. पृ. ९२.
 * प्रत्ययितः । प्रत्ययो विधातः अस्य संजात
 इति 'तस्य संजात तस्यैवैतस्य इत्' (पा० ६।२।
 ३६) इति संजातार्थेऽनुनेः इत्त्वत्त्वान्तेन प्रत्ययित-
 त्वन्वेन विश्वनीकत्वमुक्तम् । सु. पृ. ९०१. * प्रत्य-
 यितस्य (पृथगर्थ) हि वचनमन्वयिनिर्णारि प्रमाण-
 त्त्वात्पूर्वकमुक्तमन्वयनिर्णयम् । वृहती पृ. २२.
 * 'प्रत्यर्थं चामिसंयोगात् कर्मतो कर्मिण्कच-
 सत्त्वात् कर्मोपदेशः स्यात् ।' (६।१।१।३) इत्यनेन
 अर्थमान स्वर्गादि प्रतीत्य लक्षणीकृत्य उद्दिश्य तदामि-
 मुत्त्वेन तत्तत्प्रत्या कर्मण. शनीकृतत्वार्थान्वयवगतेः

इति वदता फलस्य उद्देश्यत्वादिरी तदर्थ्येन कर्मविधिः इति वक्ष्यते । सु. पृ. ८.

● प्रत्ययवर्षं वाक्यपरिसमाप्तिरिति न्यायः । तस्या देवदत्तवदत्तविष्णुमित्रा मोन्न्तामिति, न चोच्यते प्रत्येकमिति, प्रत्येकं च भुक्तिः परिसमाप्यते । साहस्री. ५९६.

● प्रत्ययवर्षं वाक्यपरिसमाप्तिः इति न्यायेन 'सर्वाणि हवींषि' इति सर्वशब्दः प्रातानुवादः हविर्नाशमानस्य निमित्ततन्म । (वाक्यानां च समाप्तत्वात् ३।१।१४। २४) । सोम. ६।४।१.

● प्रत्ययवरोहः अग्नेः अरण्योरेव आत्मसमारोपपक्षेऽपि । संकल्प. ३।२।३६. मीको. पृ. ९०८ 'आत्म-समारोपपक्षेऽपि' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रत्ययवरोहः अन्यादारभ्यानुग्रहानम् । रत्न. १०।५।२५।८५.

● प्रत्ययवर्षः 'अत्राधिते तु विशाने योऽन्यो न क्रियते तथा । विहितक्रमात्तत्र प्रत्ययवर्षः प्रसज्यते ॥' वा. ३।१।७।१४ पृ. ७०६. * प्रत्ययवर्षः पुष्टस्य निषेधातिक्रमे । ६।२।५।२०-२१. विहितक्रमादि प्रत्ययवर्षः सार्थते । नाकरणमात्रात् प्रत्ययवर्ष, किं तर्हि । विहितक्रमात् । दुम्. ६।३।१।२ पृ. १४०९.

● प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत् सर्वासां सर्व-शेषत्वात् । १०।६।१।८।६९॥

एकदशराने षोडशीके अर्हीने प्रत्यहं अहनिअहनि सर्वसंस्कारः सर्वासां दक्षिणानां संस्कारः स्यात् । प्रकृति-वत् प्रकृती द्वादशाहै यथा प्रत्यहं दक्षिणासंस्कारः क्रियते तद्वत् । सर्वासां दक्षिणानां सर्वशेषत्वात् सर्वेषा-महा शेषभूत्वात् । तस्मात् प्रत्यहं नयनःदिनसंस्कारः कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः ।

एकार्थत्वात्तेति चेत् । ७० ॥

षोडशीके प्रत्यहं दक्षिणानां संस्कारो न कर्तव्यः, विन्तु सृष्टदेव स्यात् । एकार्थत्वात् । दक्षिणानामेक कर्तव्यं ऋतुवामानमनम् । तत् सृष्टसंस्कारेऽपि विव्यति । तस्मात् न प्रत्यहम् । इति चेत् । इयं द्वितीयाय पूर्व-पक्षस्य शङ्का ।

स्यादुत्पत्तौ षाडशमेदात् । ७१ ॥

स्यात् प्रत्यहं दक्षिणासंस्कारः षोडशीके उत्तरचौ दक्षिणासंस्कारोत्पत्तिविधौ कालमेदात् कालविशेषजन्यस्य भूयमाणत्वात् । 'तस्मात् निद्रुभो लोके माष्यदिने सन्ने दक्षिणा नोपने' इति । सर्वाश्चैता दक्षिणाः सर्वेषा-महा शेषभूताः, तेषां चत्वारो माष्यदिनानि सवनानि भिद्यन्ति । तस्मात् प्रत्यहं संस्कारः । इति पुनः प्रथमः पूर्वपक्षः ।

विभज्य तु संस्कारो, वचनात् द्वादशाहवत् । ७२ ॥

शिद्धान्तव्यति । षोडशीके प्रत्यहं दक्षिणा विभज्य विभक्ताना तद्दिने देयाना तद्दिने नयनदिः संस्कारः कर्तव्यः । वचनात् द्वादशाहवत्, यथा द्वादशाहै 'अन्वहं द्वादशाहत्वं ददाति' इति वचनात् प्रत्यहं नयनदिः संस्कारः क्रियते । तद्वत् द्वादशाहविकारे षोडशीकेऽपि परिकल्पकत्वेऽपि वचनात् विभज्य मेदेन प्रत्यहं दक्षिणा-संस्कारः इति । के.

- प्रत्यादेशः नियतकृतिः, निराकरणम् । के.
- प्रत्याज्ञानं वापे प्रमाणम् । मणि. पृ. १३.
- प्रत्याज्ञानेन प्राप्तं चाप्येते आरम्भाधीतेन अना रन्पाधीतेन च । बाल पृ. १३१.
- प्रत्यायको वेदः । वि. १।१।७.
- प्रत्यायनार्थाः मन्त्राः (अर्थप्रत्यायनार्थाः) । पृ. १।२।५।३१-५३.

● प्रत्यासत्तिन्यायः । यत्र शीघ्रोपस्थितिविषया, तथाऽसम्बन्धतार इति । प्रत्यासत्तिः । सबन्धः सतिर्कर्तव्य । तस्य न्यायः रीतिः । साहस्री. ९९८.

● प्रत्युद्येयः । वृद्धवयाः प्रत्युद्येयः समानचित्तव्यस्य इत्यादेश्यचिन्तिमिच्छाद्यौ । भा. ६।२।१०।३०.

● प्रथमः शृङ्खलीकरणयोः वाचः लीये वयौ । १०। १।२७.

● प्रथमं अनुश्रद्धीतव्यं विरोधाभावात्, पश्चात्तत्र च विरोधात् व्यस्यता कल्पनीयम् । भा. ३।४।१।१११ पृ. ९६६.

• 'प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात् ।' ११११८/१३ इत्यत्र मुख्यनियमेश्चैतुः मुख्यतातिक्रम-कारणाभावे कथ्यते । सु. पु. १५५१. • 'प्रथमं वा नियम्येत' इत्यनेन न्यायेन अथात्र फले नोत्तर-कर्मानुष्ठानप्रयोजनमिति । वा. ११२१४. • 'प्रथमं वा नियम्येत' इत्येवं कर्मत्वप्रतिपादकमेकत्वचनम् ' श्रद्धं समाधि' इत्यत्र । वा. ३११७/१४ पु. ७२३. • 'प्रथमं वा नियम्येत' इह एक एव कर्त्वी बहूनाम्नालम्भः । च त्रिभिश्चतुर्वादिभिस्तुल्यः । अगस्त्यो यो ल्युमुत्सृज्य गुह्यकल्पमतिष्ठेत्, तस्य पुत्रभूषस्त्वं न भविष्यमर्हति । (' कपिञ्जलमालमेतं' इत्यत्र इदम्) । भा. ११११/८४३. • अथाददवे तु (अधिके) प्रथमे दद्याथाळे चरणप्रवासाः, 'प्रथमं वा नियम्येत' इति न्यायान् । न च पुनर्द्वितीये 'अपचायेऽविशते' इति ध्रुतेः । शांशौ. भाष्यम् ३११८/१. • बहुवचननियमे 'प्रथमं वा नियम्येत' इति नित्ये प्राप्ते दद्यापेयं ज्योतिष्टोमनियमि-दद्यत्तुवाकः । वा. ३१७/१२२७. • समस्तो हि प्रथमः पदः चोदनाभूत्परिकरः, तत्र च परमस्य चोदनालक्षणत्वमुक्तम् । ३१११११ पु. ३७०. • प्रथमातिक्रमे मानामावात् प्रथमद्विःशेषेयैव संस्कारादिः । (' दोषात् सिष्टवृत्ते समवदाति' इत्यत्र) । वि. ३११२०. • प्रथमाध्यायकृतीयापदे स्मृतिमूलविचारः प्रक-र्णार्थः । सु. पु. ३७०. • प्रथमाध्यायप्रतिपादितो हि प्रमाणविवेकविधि-अर्थवाद-मन्त्र-स्मृति-गुणविधि-नामधेय- वाक्यगोपा-र्यद्वयमदिग्बिधिविनिर्णयप्रविभागः प्रत्येकं भेदादित्युक्तं मेदेनोपयोक्तव्ये । वा. ३११३१३ पु. ३५५. • प्रथमास्मिन्नेन हि पदार्थे क्रियमाणः उत्तरं प्रथममस्मिन्निवन्दति । भा. १०१५२८. • प्रथमोचमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधात् । ७१११९/२४ ॥ चतुर्नामेषु 'द्रयोः प्रणयन्ति' इति ध्रुतम् । तत्र क्रमोऽर्थोः इति विचारे पूर्णपद्यमाह । इदं प्रणयनं प्रथमोचमयोः प्रणयनचतुर्थयोः पूर्वयोः स्यात् । कुतः ।

उत्तरवेदिप्रतिषेधात् । 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिस्तुप्रवन्ति, न श्रुतासीरीये' इति उत्तरवेदेः प्रतिषेधः । अस्मिन् प्रणयने उत्तरवेद्यां अस्मिन्निधानं विहितम् । अतो यत्र प्रणयनम्, तत्र उत्तरवेदिप्राप्तिः । प्राप्तिं च क्त्वा प्रति-षेधः । प्रथमचतुर्थपर्यणोऽथातो । तस्मात् उत्तरवेदिप्रति-षेधात् तयोः पूर्वयोः प्रणयनम् । ' इदं नैतिकं प्रणयनं इतिपक्षे प्रथोननसूत्रम्' इति नातिक्रमः । 'प्रथमयोर्वा गत्यर्थवाद्वात् । २५ ॥ पूर्वपठं सूत्रेण प्रातं पाराशन्देन निरस्य सिद्धान्त-माह । मध्यमयोः पूर्वयोः 'नक्षत्रप्रवासकामेध्याभ्योः अग्निप्रणयने स्यात् । गत्यर्थवादात् । ' तस्मात् द्राम्या यन्ति ' ' ऊन वा एतौ यत्स यद्वक्ष्यप्रवासाश्च सारु-रोषाश्च' इति गतिप्रतिपादकेन आर्षयादेन मध्यमयोरेव प्रणयनस्य शपितत्वात् । औत्तरवेदिकोऽनारभ्यवादप्रतिषेधः । २६ ॥ पूर्वतरवृत्ते उत्तरवेदिप्रतिषेधात् इति योऽय औत्तर-वेदिकः प्रतिषेध उक्तः, सः ' उपाय यपन्ति' इति अनारभ्यवादस्य अनारभ्यविषेः प्रतिषेधः स्यात् । अत्र चातुर्नारवेषु उच्ययन्ति अग्निं इति अनारभ्यनारभ्यकार्यः । अनेन चतुर्थपरि पूर्वमु श्रामं मध्यमयोर्नियम्यते । तस्मात् मध्यमयोः पूर्वयोः अग्निप्रणयनमिति सिद्धान्तः । अत्र सौमिकं प्रणयनमिदमिति शक्तिरनुष्ठापि कुतहूलमत्रम् । के. • प्रथमोपसिद्धित्यायः । शशमिहविशेषोपादेय शेषकर्म ॥ एकस्माच्छेद्याथाकाम्यविदोपात् । ३१११६१ ४६ ॥ भाष्यम्— अप कृतवाचिन्ता । यदिकस्मात् कर्त-व्यानि मयेषुः, किं तदा यत्र कुतश्चिदुत् प्रथमादिति । किं प्राप्तम् । यत्र कुतश्चिदिति । कुतः । न चश्चिदित्येव आधीयते इति । तस्मादनियम इति । या— याथाकाम्यमित्यस्यैव बुद्धिमानानाधिकरण्येन स्वीयवशात् ' पित्रौपदिम्यश्च' इति दीपि कृते ' ह्य-स्तदितस्य' इति प्यह्यकारे एते कार्याकर्म मयि ।

मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात् । ४७ ॥

भाष्यम्— मुख्याद्वा कर्तव्यानि । कुतः ? पूर्वकालत्वात् । ततः कर्तव्येषु नास्ति निमित्तविधातः । अस्ति निमित्तविधाते नैमित्तिक कर्तव्यमिति । ततः कृतेषु द्वितीयादीना निमित्तविधात इत्याकिया । तस्मान्मुल्यादेव क्रियेरिति ।

वा— शेषनिमित्तकं हि विहितप्रवृत्तव्यनिमित्तं च शेषकार्यं प्रथमस्य चावत् पाठकमानुसारात् पूर्वमापत्तिः । न च तदा कश्चिद्विरोध इति श्रियते । तस्मिन् कृते निवृत्तव्यापारा बोधानां न निमित्तौभयतीति विरोधादकरणम् ।

नोस— मुख्येन प्रधानानुष्ठानकाले एव शेषकार्यार्थं शेषः स्थाप्यः इति बुद्धेः शेषस्थापननिमित्तकभूतायाः सत्त्वेन तस्या सत्या शेषस्थापनावश्यकत्वात् एव एवाऽऽकाङ्क्षाशान्तेर्नैरेत्यः स्थानम् । भाष्यवद्वारपक्षे तु यद्यति शेषकार्यवशेन शेषस्थापनाभावेन शेषस्थापनस्य नैमित्तिकत्वाभावात् निमित्तविधाते नास्तीति शेषकार्यसमये सर्वेषां सुव्यवस्थापितेः अविशेषसत्ताऽपि प्रधानहविःशेषाणामेव शेषकार्ये विनियोगात् प्रधानपूर्वापरस्य शेषकार्यानुष्ठानसमयेऽवशानुसन्नेवत्वात् प्रधानानुसारेण मुख्यशेषाच्छेषकार्यस्य प्रधानमनुष्ठेयत्वे सति तेनैव नैराकाङ्क्षाशान्तेरेत्यः कार्याणीति ब्रह्मण्यम् । 'पुरोवाक्यकालेन तुपात्तुपवति' इति तुपोपकायः पूर्वपक्षे येन केन चिरम्कालेन कर्तव्यः । सिद्धान्ते तु प्रथमोपवेचेनेति कृत्वाचिन्ताप्रयोजनमाहुः ।

वि— 'यदेकस्मात्तदा मुख्यनियतिर्नो विद्यते । नाश्रुतेरस्ति मुख्यानिर्गमणे हेतुभावात् ॥'

भाट्ट— परशुनद शेषजीविनेऽयं कर्मणश्च तुपोपवापदेरथे अनेकपुरोवाक्यीयकृतानना मध्ये एकस्मिन् कपाले यद्ग्रामाणेऽनियमप्रस्तावमेवस्य मुख्यत्वेन प्रथमोपसितत्वात् तदतिक्रमकारणाभावेन तदीयकपालस्यैव ग्रहणम् । प्रादस्तावच्छेदकं च प्रथमोपसितत्व न त्वाप्रेयस्यम् । अतो गृह्णावन्पविहारास्य सत्त्वेन तदीयमेव कपालं प्राद्व्यम् । यद्यपि मूले सगतिरिमेन कृत्राचिन्ताया ददा शेषकार्यानुष्ठेयेन यद्यकस्यचित्स्थापनं तदा कस्येत-

पेषायां मुख्यस्येति सिद्धान्तितम्, तदाप्रेयस्येराया शेषकार्याणामनुष्ठितत्वात् शेषस्थापनाशेषानुपपत्तेः शेषकार्यानुष्ठानवेत्याया चान्तरस्यैवोपसितत्वेन तस्यैव स्थापनापेक्षेः स्थितम् । तत्रह्यमुख्यपदं वा प्रथमोपसितपरम्, तत्रश्च यस्यैव यत्र प्रथमोपसितिराद्यस्यान्त्यस्य वा तस्यैव तत्र ग्रहणमिति न्यायशरीरार्थः ।

मण्डन— 'यदेकतः सा हविषस्तु मुग्धात् ।' (सा शेषक्रिया) ।

शंकर— 'एकस्माच्छेत् तदागतः ।' (तत् शेषकार्यम्) ।

* दर्विहोमेषु 'चतुर्दशीतं जुहोति' इत्यादिनियमानुपलम्भात् अनियतसत्त्वाकार्हीते प्राप्ते, प्रथमश्रुतेः नापि होमकमानात् प्रथमोपसितन्यायेनैव सत्या निवभ्येत । संकल्प. २।१।६.

॥ प्रथमप्राप्ते शक्तिप्रवादा इति न्यायः । अयं कर्मप्राप्ते एव विप्रसमवे अवतरतीति । साहस्री. ७५२.

* प्रथमद्वितीयादिशब्दाः क्रियाया आवृत्तौ मुख्याः, तत्संनन्धात् वस्तुत्पन्नन्ते । यथा प्रथमं काण्डम्, प्रथमः पुनः । एव 'प्रथमो यज्ञो यज्ञाना यज्योतिष्टोम' इत्यथापि प्रथमः योतिष्टोमप्रयोग इत्ययं । वि. १।१। १७.

* प्रथमप्रवृत्तिक्रमः उत्तरानुष्ठाने निषामकः । वृ. ५।१।५।८.

* प्रथममक्षः षण्डकृतः एकपक्षे । १।५।११। ३६-३९. * यावति विषये षण्डकारः तावत्त्वेन प्रथममक्षः । पा. १।५।१०।३२ पृ. १००७.

* प्रथममहोऽपि अक्षिचयनसमयः । सोम. १०। १।५.

* पूर्वस्य द्वितीयादीनपेक्ष प्रथमश्रुते भवति । भा. १।३।१२।३३.

* प्रथमश्रुतात् चरमश्रुते दुर्बलः । 'चतुरो मुदीर' 'सप्तदशतावक्षः' अत्र सत्या प्रथम, मुष्टेर्वाचः । वि. १०।३।२८.

● प्रथमश्रुतानुसारात् चरमश्रुतं नेपं इति न्यायोऽपि द्वितीयाश्रया ऋचो दुर्वन्द्यात् । न्यायनि. ४।१।५६ ब्रू ।

● प्रथमश्रुतलोपकारार्थ्यां ज्योतिष्टोमे द्वादशगत-
र्यत्या गौद्रमस्यैव, नान्यस्य पशोर्नां मापतिवदेयां
मिथिलानां वा । के. (१०।३।११)

● प्रथमसाद्यग्रहसाहस्रयमाः द्वितीयादिगाग्रह-
साहस्रेषु अतिरिच्यन्ते । (चरानः साद्यग्रहः साहस्राद्य) ।
विं. ८।१।१२.

● ' प्रथमहविःश्लेषादेव श्लेषकार्वाणं प्रथम-
भनुष्ठाने सति तेनेन नेराद्वाद्भ्यान् नेतरेभ्यः
श्लेषकार्वाणि ' अनेन न्यायेन (३।४।२०।५२-५३)
पुरोक्ताग्रन्याग्लिङ्गादितुवोरमापः पूर्वपक्षे येन केन
चित् क्वालेन कार्यः, सिद्धान्ते तु प्रथमोपवेयस्याप्येन
इति कल्पे । कु. ३।४।२०।५३.

● प्रथमा अमिहितऋक्मंत्राणि इति के चित् ।
प्रातिपदिकार्थे प्रथमा इत्यन्ये । मणि. पृ. ११२.

● प्रथमा उत्तमा इति अनेन्यमिषत्वे भरति । भा.
१०।२।१६।२८. ● प्रथमा । ' प्रातिपदिकार्थे लिङ्ग-
परिभ्रमणचरमाने प्रथमा ' (पा० २।३।४६) लिङ्गपरि-
भ्रमणचरानाम् लिङ्गपरिभ्रमणचरम्भावात्तमभारद्वाकस्या
लिङ्गादितु प्रथमायाः शक्तिः । प्रातिपदिकार्थे इति
कचित् प्रथमाया अर्थे नास्ति इति सूचनाय । पुमान्
देवदत्त, श्रेणो मीहिः, एको यतः इत्यादी पुंस्वर-
श्रेणोःकस्याना प्रातिपदिकार्थानां देवदत्तादी न समजाय-
स्यन्तेन अन्वय संभ्रमति, नामार्थयोः सेदान्यवन्व
अत्युत्पत्तेः । अतो लिङ्गादिकं प्रथमार्थः । तत्र च
प्रातिपदिकार्थानां पुरुषादीनां अपेक्षेन अवयवः ।
शिमन्त्यर्थेऽथ देवदत्तादी प्रकाशतव अन्येति । एवं च
पुंस्त्वमिदलिङ्गान् देवदत्तः, श्रेणाभिनपरिभ्रमणान्
मीहिः, एकव्यभिन्नमन्थान् यतः इत्यादिसौषोपपत्ति
रिति वैयाकरणः ।

भगवद् । नामार्थयो अनेदान्वयपटुर्बन्धुलाग
विमरन्नेप्रतिपदिकार्थयोः अनेदान्वयपुपवचिरुत्पन्न न
मुक्तम् । टिप्प एरु कति नामार्थयोःमेदान्वयः प्रादि
मौ. धे. ३५५

न स्यात्, प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिपदिकार्थे प्रथमायाः
शक्त्या ' नीलो यतः ' इत्यादावपि नीलमिषप्रप्राति-
पदिकार्थस्य उमनायमकथनेन घटे अन्वयात् । न चैत्रा-
पत्तिः, प्रातिपदिकार्थस्यस्य शक्यताऽवच्छेदन्त्वे गौरवत् ।
किंच ' तण्डुलः पचति ' इत्यादावपि प्रातिपदिकार्थरूप-
विमरन्त्यस्य कर्मरसनस्यैव पाके अन्वयात्तया ततोऽपि
बोधापत्तिः । नहि विमरन्त्यस्य अपि घातव्यार्थस्यै
निरूपेण कदितवत् कर्मत्वस्य संसर्पतया भाने किञ्चिदाग्र-
मस्ति । अत्र प्रातिपदिकार्थेन विमरन्त्यस्य अपेक्षाति-
रिक्तमरन्त्येन अन्वयबोधो नास्ति इति व्युत्पत्त्यन्तरकथने
गौरवम् । अत्रो नेद शक्तिग्राहकम्, किंतु प्रथमोच्चारणे
अन्यार्थस्याभावात् नेपं कारकविभक्तिः इति सूत्राशयः ।
एवं च मापदपदं समञ्चते । शक्तिग्राहकत्वे मापद
वेद्यन्मप्रमत्तम् । एष ' संशोधने च ' (पा० २।३।४७)
इत्यपि संशोधये प्रथमाया न शक्तिरुच्यते ' हे देव-
दत्त पच ' इत्यपि संशोधय विमरन्त्यस्य कार्वाणं
मूर्तत्वेन अन्वयात्तयोः । तेन आमन्त्रितादिमशाऽन्तर-
प्रवृत्तार्थसाधकस्यै ' संशोधने च ' इति गृह्यम् । संशोधने
वा प्रथमा सा आत्मन्वितं इति सूत्रार्थः । अतो न
प्रथमायाः किञ्चिदाश्रयम्, किन्तु आख्यातानुकार्थानुवादः
इति दिक् । मणि. पृ. १२५-१२५.

● नामार्थेऽन्तो यत् प्रथमाऽन्तं गुणभूतम्, प्रथम
मपि भरति क्रियाया तथा ' मलिनः स्थायात् ' इति ।
वा ६।१।१।१।१ पृ. १२५६. ● स्तार्थे समानविमर्शानि
उमर्षतपानि प्रथमान्तानि भरन्ति । भा. १०।३।
११।४२. ● प्रथमान्तस्य त्रिवापदसाहाय्यत्वे न
प्रमाणाभावात् । ' चैव ' इत्योपात्मत्वस्य शास्त्रोपायव-
क्यत्वेन तस्यापि साहाय्यत्वात् । न च तथात्वेऽपि परिज्ञा-
द्विपदमभिव्याहारेणानि (चैवः परिज्ञवः) शास्त्रोप-
जनकान् त्रिवापदसाहाय्यत्वे प्रमाणाभावात् । ' अस्ति-
मंन्वीपरः प्रथमपुरो अत्रपुरमनानोऽप्यस्ति ' इति
पात्यायनस्मरणेन तस्यापि त्रिवापदसाहाय्यत्वात् ।
भान्दीपर. कश्चन इत्यर्थः । न चैवं तर्हि प्रथमपुरो-
मिद्रे ' अहं परिज्ञवः, रं परिज्ञवः ' इत्यादी उपा-
साहाय्यत्वे प्रमाणाभावात् । तत्रापि प्रातिपदिकार्थव्याकर-

शाब्दमुद्दितावच्छिन्नं प्रति विशेषतासम्बन्धेन सुवृत्तयो-
पस्थितिः कारणम्, लिङ्गसंख्यायतिरिक्ततुर्थाप्रकारक-
शाब्दमुद्दितावच्छिन्नं प्रति क्रियापदसंश्लेषस्थितिः कार-
णम्, इति कृत्प्रकार्यसंज्ञानामयोरैव प्रमाणात्वात् । अतः
एत प्रथमास्यथेऽपि न प्रातिपदिकोपस्थितस्यैव चैनस्य
क्रियावामन्वयः, अपितु प्रथमोपस्थितस्यैव । 'प्राति-
पदिकार्थमात्रे प्रथमा' इत्यनुरासनेन प्रातिपदिकार्थस्यैव
प्रथमायैरान् । प्रकृतिश्लेषार्थयोश्च अमेदसंज्ञेन
अन्वयाच्च कृत्प्रत्ययसंज्ञाः । प्रातिपदिकं वा तात्पर्य-
प्राहकं इति वक्ष्यते । यदा तु अभिहितकारकाचिनी
प्रथमा इति मत्तं तदा मुक्तम् । रहस्य. पृ. ४१-४२.

● प्रथमाऽर्थस्यैव लिङ्गसंख्याभिनः भावनाया
प्रकारयोगान्वेति । न च तस्याः साधुतमानार्थ-
मुच्चारणेन तदर्थे भावनाभावः, सञ्ज्ञेनेन अभिमुगत्व
स्यपि भावमानत्वेन तदसिद्धेः । तच्च प्रकृतशाब्द
बोधाश्रयत्प्रकारकवस्तुभिन्नविशेष्यक-वकिन्च्छानिपदी-
भूतशाब्दज्ञानवत्तम्, प्रकृतशाब्दबोधमिच्छविषयतानिरू-
पितवस्तुभिन्ननिष्ठवकिन्च्छाविषयतायां वा । युष्म-
त्सदस्यकताऽवच्छेदकं न तदेव । अस्ति चेदम्
'देवदत्त गामानय' इत्यादौ, 'देवदत्त चैत्रो
गामानयति' इत्यादौ च, तस्य ठकविषयज्ञानवत्त्वात् । न
च यत्र स्तुपा बोधमित्यु क्त्यासंज्ञेय्यशाक्यप्रयोगः (कन्या
संज्ञेय्या यस्मिन् वाक्ये) तत्र स्तुपायामति यतिः, तत्र
स्तुपायाः धनोपस्येऽपि कृत्योपपन्नत्वं सन्त्युत्पत्तयपिषय-
त्ताभावेन तस्या संबोधनप्रथमाऽनापत्तेः । तात्पर्यविषय-
त्वस्यैव भरत्येव सा । अत एव चेतने एव संज्ञेय्य
मुच्यते, अचेतने तु ज्ञानवशोरोपेयं गौरो व्यरहारः ।
अत एव आद्योदाहरणे (देवदत्त गामानय) अभिमुगत्वं
कृत्यं च उक्तं प्रथमाऽर्थः । तत्र आवेयत्वं प्रातिपदि-
कार्यसंज्ञाः । तत्रोच्य निषयत्वनिष्पन्नत्वाम्या यावनाया-
मन्वयः । अन्ये च (देवदत्त चैत्रो गामानयति)
अभिमुगत्वस्यैव निषयत्वसंबन्धेन ।

'चैत्र' मेत्रः कीदृशः' इत्यादौपि 'अस्मिन्मन्वी-
पर' इत्यादिना क्रियापदाभ्याहारस्य आश्रयकत्वात्
शाब्दोपाधिगतः । 'चैत्र' मेत्रो ग्राम गच्छतु' इत्यादौ

तु लोडर्षप्रार्थनाविषयीयताया भावनाया निश्चयसम्बन्धेन
सञ्ज्ञेय्यस्य स्वरूपसंज्ञेन त्वनिष्ठवशात्प्रयोगवत्त्व
अन्वयः । प्रतीत्यनुसारेण तत्तदर्थकलोडादेरेव तात्पर्य-
प्राहकत्वात् । अत्र च प्रथमाऽऽदेराविशेषोपात्तमेव सञ्ज्ञेने
शक्तिः पृथगतुशासनवत्त्वात् । हेतुव्यादिकं तु तात्पर्य-
प्राहकम् । व्यापारस्योन्वयत्वात् तु लक्षणेव । 'चैत्र मेत्रो
ग्राम गच्छति' इत्यादौ प्रथमान्ते च तार्किकमतेऽपि
भावनाविशेषार्थं नास्ति प्रथमार्थरूपावच्छिन्नोपपत्तात् ;
तत्र आख्यातोपात्तसंख्याऽन्वयाभावात् । अतः तैः
समुद्दिभिन्नप्रथमाऽन्तपदजन्योपस्थितैरेव भावनाऽन्वय
प्रयोगिज्ञ इति वाच्यम् । न च तदपि वस्तु शक्यम् ।
'चैत्र गामानय' इत्यादौ तदनापत्तेः । न च तत्र
स्वपदाभ्याहारः, तथात्वे 'मो ब्राह्मणाः स्व पत्न' इति
प्रयोगापत्तिः । न च युष्मदर्थकवृत्तबुद्धयोः एकस्य-
कत्वम्, युष्मत्प्रत्ययवत्त्वनाऽऽपत्तेः ।

एतेन अभिमुगत्वयोः सर्वत्र प्रातिपदिकार्थे प्रकार-
त्वमिच्छापि अशक्यम् । 'चैत्र' मेत्रः पचति' इत्यादौ
चैत्रे भावनाऽऽशब्दनापत्तेः । यस्तुतस्य असममतेऽपि
'चैत्र मेत्रः पचति' इत्यादौ चैनस्य कर्तृत्वेन भावनाऽ-
न्वयस्य निवारयितुमशक्यत्वात् सर्वत्र सञ्ज्ञेय्यनेन समुद्दि-
प्रथमाया अर्थः, न तु कर्तृत्वमपि । 'चैत्र पत्न' इत्यादौ
मन्वयपुरुषस्यैव आख्यातेन सञ्ज्ञेय्यत्वात् तद्व्यतिरेकं
कर्तृत्वेन लक्षणात् न संज्ञेय्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वप्रसङ्ग इति
त्येवम् । अतो द्वितीयादिसापत्त्येन प्रथमादुक्तं नापि
प्रकारत्वमेव सर्वत्र युक्तम् ।

न च प्रथमायाः लिङ्गसंख्योरेव संबोधनरूपार्थ-
वत्त्वेऽपि तदतिरिक्तार्थमात्रम् । 'चैत्रः पचति' इत्यादौ
प्रातिपदिकार्थतिरिक्तस्य विशेषभूतार्थस्य अभावेन त्रयं
द्वितीयादिसापत्त्येन सर्वत्र प्रथमार्थस्य प्रकरत्वं इति
वाच्यम् । अशक्यद्विप्रथमाया अपि अनुशासनत्वेन
लिङ्गसंख्यायतिरिक्तार्थवत्त्वाभावात् । तथाहि ।
पाणिनिमतं तावत् 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणनचनमात्रे
प्रथमा' (पा. २।३।६) इति सूत्रात् प्रातिपदिकार्थे
एव । इदं हि लिङ्गाद्यते शक्यत्वात्सुशासनवत् प्रातिपदि-
कार्थोऽपि शक्यत्वानुशासनमेव, न तु प्रातिपदिकार्थे

प्रातिपदिकेन विवक्षिते प्रथमायाः साधुत्वमित्येवंपरम्, वैषम्योपपत्तेः वैरुत्यापत्तेश्च । अतश्च प्रातिपदिकस्य-
श्लेषादिवेन प्रथमाऽर्थः ।

न च एवमपि तस्य प्रातिपदिकेनैव नोपसिद्धेः प्रथमायास्तदशे साधुत्वाय धनुवाद्भक्तत्रा न प्रथमाऽर्थस्य अन्यत्र प्रकृता इति वाच्यम् । प्रातिपदिकस्यैव प्रथमा-
ऽर्थविरोधात्पर्यायवाक्याङ्गीकारेण प्रथमाऽर्थस्य अन्यत्र प्रकृतत्वे बाधकत्वात् । इतरथा तुव्यप्रकारकशाब्द-
बुद्धिस्वाचच्छ्रमं प्रति पात्वादिपदत्रयोपरिचितिः कारणं इत्येवंविधकार्यकारणभावे प्रथमाऽतिरिक्तत्वप्रपञ्चे गौर-
वात् । प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थे प्रति प्रकृतत्वे प्रथमान्त-
प्रातिपदिकातिरिक्तत्वप्रपञ्चे गौरवात् च । आत्पातात्तदर्थ-
भावनाऽऽदेः प्रथमाऽन्ताय प्रति प्रकृतत्वे व्युत्पत्त्यन्तर-
कल्पनाऽऽपत्तेश्च । अतो ताप्रशात् सुरस्यैवेन प्रथमार्थ-
स्यापि चैत्रादेः आख्यातार्थभावनायामेव प्रकृता । अत एव एतादृशे विषये प्रकृत्यर्थेन चैत्रादेर्न प्रथमाऽर्थ-
चैत्रादौ अन्यतः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः न्युत्पत्त्यस्य मेदा-
न्वयस्य पाथात् अभेदान्वयस्य चाव्युत्पत्त्यत्वात् । अतः प्रातिपदिकं तु प्रथमाऽर्थविरोधतत्पर्यं ब्रह्महन्मेव । प्रथमोपस्थापितस्तु च एत आख्यातार्थभावनाऽन्वयी ।

न चैवमप्यातापदाभावे नप्य अनन्वयः, 'कष्टे रोदनम्' इत्यादौ क्रियानशान्यादारेणैव 'नीले पटः' इत्यादावपि 'अस्ति' इत्यध्याहारानुशासनविष्टतया सुतरायुपपत्तेः । नीलपटस्यापि यश्चनानशीत्या नील्युगो नीलपत्राणौ वा शक्तस्य लक्षणया लक्षितलक्षणया वा नीलपत्राण्येवमुगुणविशिष्टपरपरस्य तात्पर्यं ब्रह्महन्त्वात् तदुत्तरप्रत्ययोकस्य तद्व्युत्पत्त्यापि न पठेन सह अभेदेन अन्वयः । अपि तु घटत्रयेन अस्तीत्यप्युक्तोपात्त-
भावनायामेव । एकमुत्सवैर शब्दत्रयोपपत्तेः । इतरथा विशेषणवाचकनामार्थस्य व्यभेदसङ्केधेन नामादीन्तरा-
न्वयकल्पना, तदुत्तरद्वितीयाऽऽदिगिभ्योरेरपि साधु-
रतायैवत्यकल्पना, प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थे अन्वयपुरस्केश्च विशेषणवाचकप्रकृतिसिद्धिविषयकत्वस्य इत्येव गौरवा-
पत्तेः ।

न च नीलपटयोः अभेदानुभवात्तदोपेन गौरवाङ्गी-
करणमपि न दोष इति वाच्यम् । प्रथमाद्वयार्थस्य नील्युगविशिष्टस्य घटस्य च कर्तृतासंबन्धेन शब्दत्रयोपे-
मावनाविरोधके जाते पश्चात् पटस्य परिच्छेदकीभूत-
गुणपेक्षाया गुणविशिष्टस्य च जात्यपेक्षाया मानसः अभेदानुभवः इति पाठिक्रयोपमादाय अनुभवोपपत्तेः ।

न च शब्दात् अमासमानस्य अभेदस्य वेदोत्पत्तान-
विषयत्वान्मावात् 'अहमप्यैकहामन्या' इत्यन आह्वयस्य एकहामन्या अन्वयाकरणेऽपि दोषाभावापत्ति, वेदा-
पेक्षितार्थविषयत्वस्य मानसस्यापि ज्ञानस्य वेदात्पर्य-
विषयतया वेदार्थत्वात् । नहि वेदपदद्वयविषयत्वेन वेद-
गन्तरान्द्रोपविषयत्वमेव वा वेदात्पर्यविषयत्वप्रयोज-
कम् । तथात्वे 'इमाप्यग्णरु रदानामृतस्येनश्चाभिधानी-
मादत्ते' इत्यन शब्दत्रयोपे मन्नाक्षाभिधायावीक्षन्प्रमान-
स्यैव विषयीकृणात् । तस्य च किञ्चिदन्वयभ्रमेन सिद्धौ एतन्नकार्यवैषम्योपपत्तेः । तत्परिच्छेदार्थं अनुनीयमानस्य वैदिकश्रुत्युत्पत्त्यापि वेदान्तरथविषयत्वानापत्तेः परि-
सङ्ख्याकृत्कृत्यानापत्तिः । अतो वेदापेक्षितत्वानविष-
यत्वमेव वेदात्पर्यविषयत्वप्रयोजकम् । तस्य गुणविशिष्ट-
त्वस्य एकहामन्यादेश्च अभेदेऽपि अवलम्बेव । आक-
र्यकं चैतत् परेणामपि श्लेषामान्यताधनरत्नस्यैव लिङ्ग-
त्वात् स्वर्गादिपदार्थस्य च अप्रमानविशेषणत्वेन श्लेषे अभेदान्वयानुपपत्तेः । श्लेषाधनीभूत्यापानुल्लङ्घितमान् स्वर्गकामः इति शब्दत्रयोपय आचरपकरात् । तदुत्तर श्लेषे स्वर्गभेदत्रयोपे मानस एव शब्दत्रयत्वविषय इति । एतादृशतात्पर्यविषयीभूतः प्रत्ये च श्लेषे स्वर्गभेदनिश्चय-
शक्तिरन्वयः, न तु शब्दत्रयोपे इति तत्राऽपि अङ्गीकार्यं इति न ममेव तत्त्वोपाचक्रामः ।

पदि तु तस्य एतादृशदोषमिमा स्वर्गादिस्थापन-
मेव शक्या लक्षणया वा लिङ्गर्थः, स्वर्गादिपदं च तात्पर्य-
श्लेषकं इत्यभ्युपेनते, तदा मयाऽपि नीलपटोत्तरप्रथमार्थस्य नुपविशिष्टत्वस्य स्वाभिमतपटद्विकृत्युत्तरसंबन्धेन ज्ञानना-
ऽन्वयः पटपदं च स्वर्गेऽपि तात्पर्यवाक्यं चयदोत्तर-
प्रथमाऽर्थस्य स्वर्गचित्कृतुंतेन इति शक्यं वक्तुम् । तदश्च अभेदस्यापि शब्दत्रयोपत्तेः न कश्चिदोपः । केचित्तु

विदिश्रिषादी विरोधपारिष्वादिप्रकृतप्रसङ्गहृत्स्वना-
 वत् अमेदेशप्रकृतान्तात्पर्येणैव ह्याहुः । सर्वथा
 प्रथमाऽप्यस्य माननाया द्वितीयाऽऽदिवाधात्पेन मेर-
 र्भक्ष्येन प्रकृता इति सिद्धम् ।

एतेन चैवादेशोऽप्यस्य प्रथमायस्त्वेव वा
 अग्न्यातोराचक्रान्तो अमेदान्तर इति चैवादेशान्तरमपि
 आह्वयम् । व्युत्पत्त्यर्थेन प्रमाणाभावात् । यत्
 'सोऽह पचति' इत्यादी नामास्यस्य सोऽहस्य पाठे
 अमेदान्तराये अमेदप्रकृत्येन निरर्थकत्वं प्रसङ्गमिच्छन्
 नामार्थप्रकृत्याब्धत्वावच्छिन्नं प्रति निरुक्तमानसमपि
 ब्रह्मवत्प्रकृत्यावच्छिन्नं कृत्ये इति कान्त्यात्प्रमाणस्य
 अन्तराभावात् तेषां चैवादेशः योग्यता कर्तव्ये अमेदान्-
 त्रयोग्येति सिद्धेति । तत्र चैवादेशोऽप्यस्य नामायाः निरर्थक-
 त्वस्य पारिष्वादिप्रकृत्यात् स्वरूपनिरुद्धत्वात् ।
 सोऽहमिति द्वितीयः सोऽहस्य, द्वितीयाऽर्थो लक्षणस्य
 आश्रयत्वं, तस्य च साक्षात् परंपरा वा पाठद्वी
 माननाया वा अन्वयत्वं न निरर्थकत्वं इति तादृश-
 व्युत्पत्तिप्रमाणस्य अयिदंशः । यस्यापि सोऽहमिति
 प्रवृत्तिरिति, तस्यापि मते अमेदो व्युत्पत्त्या
 द्वितीयाऽर्थः । स च सोऽहमिति द्वितीयोऽर्थोऽप्यस्य
 कृत्येन, सोऽहस्येव । तस्य च मेरुत्प्रकृत्येणैव पाठद्वी
 अन्तर । 'इत्युत्पत्त्यर्थेन चिद्व्युत्पत्त्यात् पठः' इति-
 यच्च सोऽहमिति चिद्व्युत्पत्त्यात् पाठद्वि इति
 साध्यबोधः इति च नामार्थस्य अमेदप्रकृत्येन अन्तर, ।
 क्व वा द्वितीयाया निरर्थकत्वं । न च लक्षणोपमिना
 व्युत्पत्त्यर्थेन द्वितीयाया निरर्थकत्वं च न
 दोषः । तदपत्ते 'चैवो वाचति' इत्यादी आश्रय-
 तत्त्वप्रमाणः शिरोमणिसिद्धन्तयाः अन्तरायेः । यस्यापि
 कृत्यविषयस्यैव प्रकृत्याप्यस्य व्युत्पत्त्यर्थेन नामार्थ-
 कृत्येनैव, लक्षणस्य, कृत्येनैव, अन्यथा लक्षणो-
 ष्टेदात्तेः । तस्मात् सुष्ठं प्रथमाऽर्थस्यापि कृत्येन-
 त्वस्यस्यैव आश्रयप्रमाणत्वात्प्रमाणस्य, प्रातिपदिकं
 च तापत्रयं ह्यस्मिन्, त्रिपुल्लङ्घनस्य प्रथमायै एवेति ।
 इति सर्वमन्तरावम् ।

सर्वथा आश्रयतन्निर्माणत्वात्कृत्येनैव, न तु
 कृत्युत्पत्त्यावत् । तेन 'पाठकश्चैवः पचति' इत्य-
 चैवप्रथमाऽर्थस्य पाठद्विपाठकृत्येनैव अन्वयः
 आश्रयतोराचक्रान्तरावन्तं योग्यत्वात्, न तु द्वि-
 त्वान्त्वस्येति कृत्युत्पत्त्या पाठकृत्ये, तस्यान्तरावत्-
 कृत्येनैव अन्वयत्वात् । एतादृशप्रमाणत्वात्प्रा-
 धिक्ये च 'चैवः पाठकेन पचते ओदनः' इत्यस्य
 आपत्तेः । अतः चैवः पाठकृत्या च इत्यपि पाठकृत्य-
 येन तन्निमित्तकृत्येनैव अन्वयते । तत्रोः परस्पर-
 भेदमानं तु पूर्ववत् (प्रातिपदम्) । चैवस्य पाठकृत्य-
 अन्वयमानं तु सर्वमते मानसमेव । एतत् 'पक्व ओदनो
 मुनते' इत्यपि ओदनस्य प्रथमाऽर्थस्य मोक्षकृत्ये-
 निरर्थकत्वं तत्त्वगतं मोक्षकृत्येनैव अन्वयः, न तु
 पाठकृत्येनैव त्वेन पाठकृत्ये तदुत्पत्त्यात्, तथाचै
 'ओदनं पक्वं चैवो मुनते' इत्यस्यान्वयः । अतः
 तस्यापि पूर्ववदेवान्वयः । 'चैव इव मेधो गच्छति'
 'विपुल्लङ्घि सवर्षं स्वर्गं लक्ष्मणप्रदम्' इत्य-
 आश्रयतोराचक्रान्तरावन्तं प्रातिपदिकं इति प्रातिपदिक-
 कृत्येनैव अन्वयत्वात् तदुत्पत्त्यात्प्रा-
 धिक्ये चैवविषयस्योः प्रथमोऽर्थोऽन्वयः अन्वय-
 पाठेति । तदेव प्रातिपदिकं प्रथमाऽर्थनिष्कर्षः ।

आश्रयान्तरं, न प्रातिपदिकार्थं प्रथमा । तदपि
 प्रातिपदिकस्य तदर्थेनैव कृत्येनैव अन्वय-
 कृत्यावत्तेः । अतिसु अमिद्विचारप्रयत्ने प्रथमा-
 ऽर्थः । तस्मिन् कृत्येनैव अन्वयः प्रातिपदिकार्थ-
 श्चेनादिः मेरुत्प्रकृत्येनैव अन्वयते । एतत्प्रातिपदिकं च
 द्वितीयावत् इति इति न इत्यपि व्युत्पत्त्यर्थेन ।
 कृत्येनैव च सुष्ठुत्पत्त्येवैव निराश्रयार्थे इति न त्वपि
 सा (अन्वयते) । न च कृत्येनैव आश्रयतोराचक्रान्तर-
 मानत्वात्प्रातिपदिकं पूर्ववदेवैव, चैवत्वावच्छि-
 त्त्येनैव तस्य आश्रयत्वेन अन्वयमानत्वात् कार्यकृत्येनैव ।

न च त्वपि आश्रयतन्निमित्तं मानस्यैव
 प्रकृत्यावत्तस्यैव, तस्य प्रथमोऽर्थोऽन्वयः, इत्य-
 इत्येव त्वपि आश्रयत्वेः । नहि कृत्यावत्प्रातिपदिकं
 तदर्थोऽन्वयः, मानस्यैवैति 'चैवो मुनते' इत्यादी

कृत्वा चिबरणेन कृतमिधानात् प्रथमोपपत्तेः । अतः कर्तृत्वादिमिधानमेव प्रथमाप्ररोधेनम् । तत्र शक्या शक्या वा इत्यप्यदेतत् । तस्मात् अभिहितकारणं प्रथमाऽऽपत्तिः । न च ' प्रासादे आसे ' ' एक मुद्के ' इत्यादौ वृत्तप्रत्ययेन अधिकरणत्वकर्मन्वयोः उक्तत्वात् प्रथमाऽऽपत्तिः, तिङ्निपाताभिहितकर्तृत्वकर्मत्वयोरिव प्रथमाऽर्थत्वात्, प्रासादे इत्यत्र सदिशात्तरपना अधिकरणनाभिधानेऽपि सप्तम्यविरोधात् । एक इत्यत्र कर्मन्वयेन कर्मत्वामिधानेऽपि द्वितीयाया अविरोधात् । तिङ्निपातोदाहरणानि तु पूर्वमेव प्रदर्शितानि ।

ननु एवं तिङ्निपाताभिहिते कल्पते प्रथमा, तदनभिहिते तु तृतीयदिः इत्यर्थान्तेः तिङ्निपातविधि चैत्रादौ प्रथमोपपत्तावपि कर्तृत्वकृतुपात्रावधानान्येव विवक्षिते तृतीयऽऽपत्तेः ' चैत्रेण पाचको मुद्के ' इति प्रयोगापत्तिः । नहि कृतुपात्रावधानायां कारकागमनन्वयः ' काष्ठैः स्वात्वा भोदनस्य पाचकः अत्रे मुद्के ' इत्यादौ काष्ठार्थानामन्वयदर्शनात् । अतश्च तद्वदेव कर्तृकारकस्यापि अन्वयव्यपत्तेः । तत्र च तिङ्निपातविधानान्यविवक्षितत्वात् प्रथमाऽऽपत्तेः कृतुपात्रावधानान्यविवक्षितस्य चैत्रस्य तिङ्निपाताभिहितकर्तृत्वार्थायां तृतीया दुर्वांग । एवं ' ओदन पत्रे सुगन्ते चैत्रे ' इत्यपि द्वितीयान्तप्रयोगापत्तिः, कर्मत्वस्य पाचकत्वरूपस्य तिङ्निपातानुपपत्तेः । शाब्दरोषश्च तत्र चैत्रकर्तृत्वकृतुपात्रावधानयोः मुद्के इति । शाब्दं कर्तृत्वरोषश्च ' पश्यन् पठः ' इतिवन्तुपपत्तेः । एवं ' ओदन पत्रे सुगन्ते ' इत्यपि शाब्दरोषो वादन्वय कर्मत्वरोषश्च अनुत्पत्तेः । इति चेत् । अनाभिहिते इत्यस्य स्वान्वयविधिः कृदादिभिः अनाभिहिते इत्यर्थात् । अतश्च तत्र कृत्वा कर्तृत्वकर्मत्वयोश्चकारत्वात् न तृतीयान्तपत्तिः । प्रथमाप्रत्ययानु तदन्वय- (कृदर्थक्रिया-न्वय-) विषयज्ञाया निमित्ताभाव एव (तिङ्निपातोपान-कर्तृत्वकर्मत्वयोः प्रथमाभिहितयोः कर्तृत्वक्रियाया उच्यते-सम्भवात्) ।

न चैवमपि वदन्वय- (कृदर्थक्रियान्वय-) विन-शया पठ्यापत्तिः । ' अनाभिहिते ' (पा० २।३।१) इत्यपिहास्य प्रथमाविषयकक्षेत्रेण (पा० २।३।४६)

विच्छेदात् ' कर्तृकर्मणोः कृति ' (पा० २।३।६६) इति कर्तृवृत्तिविधायकस्य अनुबुद्धत्वात् इति वाच्यम् । मन्तृकृत्यनिष्ठायेन तत्रापि तदनुवृत्तेः सर्वमान्यत्वात् । अन्यथा ' चैत्रः पचका मुद्के ' इति वक्तव्ये ' चैत्रस्य पाचको मुद्के ' इत्यपि प्रयोगापत्तेः । अतः ' चैत्रः पाचकः ' इति प्रथमान्तवोचमयोरपि मुद्के इति क्रियाया-मेवान्वयः । परस्परमेदाद्यवशोऽपि पूर्ववत् । यत्रापि क्रियापदाश्रयणं तत्रापि ' अस्तिर्भवन्तीपरः ' (महा-भाष्यं २।३।४६) इत्यनेन व्यपहृत्यम् ।

न चैवं प्रथमायाः तिङ्निपातात्परतयागमनाधिकरण-विभक्तत्वेन ' चैत्रः पच् ल् ' इति स्थितिदर्शनां तिङ्निपातात्प्रथमाभिहितत्वाभावेन अप्रथमासमानाधिकरणत्व-स्वरूपस्य शत्रुशान्तोर्ध्वविभक्तस्य सत्त्वात् ' लटः शत्रुशान-त्वावप्रथमासमानाधिकरणे ' (पा० ३।२।१२४) इत्यनेन पितोपविधिना शत्रुशान्तोरेव लटि प्राप्त्यापत्तेः तिङ्निपा-त्तिङ्निपातावधिप्राप्तत्वेनापि सामान्यविधिवत्सादुपपत्तेः लटि तिङ्निपातावधिप्राप्तत्वेनापि सामान्यविधिवत्सादुपपत्तेः लटि तिङ्निपातावधिप्राप्तत्वेनापि सामान्यविधिवत्सादुपपत्तेः लटि तिङ्निपातावधिप्राप्तत्वेनापि सामान्यविधिवत्सादुपपत्तेः लटि तिङ्निपातावधिप्राप्तत्वेनापि सामान्यविधिवत्सादुपपत्तेः लटि तिङ्निपातावधिप्राप्तत्वेनापि सामान्यविधिवत्सादुपपत्तेः । अत एव शापकेन भाषितदिगादिर्क निमित्तीकृत्य सर्वो एव विभक्तयो ल्यटि भवति इति शाप्यते । तत्र च प्रथमा-भिषयविभक्तत्वात्तान्त्रिकरण्ये शत्रुशान्तोः विधानेऽपि न तयोः पूर्वमिति तिङ्निपातावधिप्राप्तत्वात् । एवं च ' अप्रथमा-समानाधिकरणे ' इत्यस्य पूर्वगतत्वेऽपि लटि तिङ्निपा-तपत्तिः । प्रथमप्राप्तयेकवशेऽपि तु उपपत्तेः ।

महाभाष्यकारिणः लटि तिङ्निपातावधिप्राप्तत्वेऽपि तु दुपपत्तेः इह न स्तिष्ठिताः ।

सर्वथा तिङ्निपातोपपत्तिविहितकर्तृत्वकर्मत्वयोः प्रथमा इत्याह । तयोश्च द्वितीयाद्यप्यवदेव आख्यातोपात्तनावना-न्वयः इति सिद्धम् ।

न च एवमपि प्रथमार्थस्य आख्यातापदादौ एव अन्यथा, द्वितीयापदादौ कृदाद्यर्थेऽपि इति कथं कर्तृ-कारणान्तरिकं इति वाच्यम् । सुगन्तेपठकश्चान्तरित्वात्-

च्छिन्न प्रति लिङ्गानन्वयिषदन्वयोपरिधये. भावनाविरोध-
तासकन्धेन कारणत्वेऽपि प्रमाणान्तरजन्यामिहितत्वाद्युप-
स्थितिरूपकारणान्तरवरोधेन विरोधलाभोपपत्ते. इति दिक् ।
रहस्य. पृ. ५७-६७.

● प्रथमाऽऽदीनां तिसृणास्तुपकदा स्वस्थानाहन्वा
अभिन्वयेन गडुवसद. । ५।१।२

● प्रथमोत्तमे ऋचौ विरम्यस्यावशिष्टानामगमेन
संख्यापूरणं सम्भिधेनैविष्टदौ । १०।५।८।२७-३३.

● प्रथमाप्रयोजकं तु सर्वं कर्तृत्वोक्तिरेव । हा
पर कर्तृत्वप्रकारिका कर्तृत्वविरोधिका वा इत्यन्वदेत् ।
रहस्य. पृ. ३८.

● प्रथमाप्रयोजकविचारः । किञ्च सत्यमि संख्या-
भावतोभारशाधारणेन उक्तविषयप्रथमाऽन्तपदञ्चोपस्थितेः
कारणत्वे भवन्मते प्रथमातृतीयादिप्रयोजकं किम् ? न
तावत् त्रयांशमिधाने तद्व्योमदे, तस्य त्वया अनटुगी
नापत् । नापि संख्याऽभिधानानिधाने, संख्याया सर्वेन
आख्यातामिधेयत्वेन सर्वेन प्रथमाऽऽपत्ते. द्वितीयाऽऽ-
दितिभवत्प्रभावप्रसङ्गात् ।

अथ तिटुपाचनद्वयाऽन्वयित्वमेव प्रथमाप्रयोजकम् ।
तदन्वयश्च यागदिगमभिव्याहारेणैव कृतिविषयत्वाद्यव-
पलाश्रये कर्मणि, शवादिस्मभिव्याहारे कृत्वाश्रयस्त्वे
कर्तारि । यादृशस्मभिव्याहारे आख्यातस्य कर्तृत्वचित्तव्य
चैयाकरणमते, सीमांरुमते वा कर्तृत्वशक्यम्,
तादृशस्मभिव्याहारे तिटुपाचनसंख्याया. कृत्वाश्रयस्त्वकृते-
गमितम् । यादृशस्मभिव्याहारे च तयोर्मते कर्मपरत्व
तादृशस्मभिव्याहारे तिटुपाचनसंख्याया. कृतिविषयत्वस्य
कर्मगापित्वम् । अत. तादृशसंख्याऽभिधानमेव संख्या-
विशेषाचिन्मत्परयोत्प्रेषणाम्बोश्चकम् । तादृशसंख्या-
भिधानं तु तद्विरोधवाचिनामपरोक्षकर्तृत्वकोविधापक-
तृतीयाद्वितीयाऽऽदिविभक्तिप्रशोबकम् । अत एव भावा
ख्यातस्यै कर्तृत्वमेतत्संख्याऽभिधानात् 'चैत्रेण मुप्यते'
इति तृतीया । 'चैत्रेण पच्यते ओदन.' इत्यत्र कर्म-
स्माते कर्मयानिपदे एव प्रथमा । 'चैत्र पचति' इत्यत्र
कर्माश्रयते कर्तृत्वविपदे एव इति व्यवस्थालाभः इति
चेन् । तात्पत्ते 'चैत्रेण पाचकस्य पुत्र., ओदन पकस्य

विकल्पिते.' इत्यादिप्रयोगापत्ते. । इत्यत्रयेन कर्तृकर्मगत
संख्याया. अनुत्तत्पत्तात् । 'चैत्रस्य पाचकस्य पुत्र,
ओदनस्य पकस्य विकल्पिते.' इतिप्रयोगानापत्ते. । 'चैत्र,
पाचक, ओदनः पक.' इति प्रयोगानापरिपरि ।
'विपश्यतेऽपि सर्वथै स्वयं छेत्तुमसाप्रतम्' इत्यादावपि
प्रथमाऽनापनेश. । न च तत्र कृत्वात्ययेन, सापत्र इति
निपातेन च कर्वाश्रमिधानादेव प्रथमासिद्धिः । संख्या-
कर्वाश्रम्यन्तरानभिधाने च तृतीयाऽऽदिः इति एतन्न
इति वाच्यम् । तथात्वेऽपि 'चैत्र इव गच्छति मैत्र'
इत्यादौ चैत्रे प्रथमाऽनापत्ते. । गच्छतीति तिङा चैत्रगत-
संख्यायाः चैत्रगतकर्तृत्वस्य च अनुत्तत्पत्तात् । गतु
'कृत्यनभिधाने तृतीया, फलानभिधाने द्वितीया,
अभिधाने तु सर्वथ प्रथमा' इति मतम्, तदपि न ।
भावाख्याते भावनाऽभिधानेन प्रथमाऽऽपत्ते. । कर्मा
ख्यातेऽपि 'क्रियते' इति विवरणानुरोधेन कृतिवाचित्वस्य
आवश्यकत्वात् प्रथमाऽऽपत्तेश्च । असम्भवे तु सत्यमि
तिङो भावनावाचित्वे वक्ष्यमाणरीत्या कर्मादि. अपि
रक्षणया अभिधानात्कृत्वात्ययेन सापत्रमिति निपातेन च
दकस्यैव कर्वाश्रमिधानात् सर्वेन प्रथमोरपत्तिः । सापत्र
इति निपातेन 'योग्य.' इत्यर्थकैः कर्माभिधानात् ।
चैत्र इव इत्यादावपि इयश्चन्द्रेण गमनकर्तृत्वरूपमाह'वा
मिधानात् कर्माभिधानम् । 'चन्द्र इव मुषम्' इत्यादा
वपि अस्ति इति त्रियापदाप्याहारस्य आवश्यकत्वात्
आहृतादक्यावच्छिन्नसत्ताऽऽश्रयत्वरूपकर्माभिधानम् ।
अत एव कर्वाश्रम्येनापि समानकर्तृत्वमिधानात् 'चैत्र
पक्त्वा मुड्कते' इत्यादौ चैत्रपदेऽपि प्रथमोरपत्तिः ।
न चैव 'चैत्रेण पक्त्वा मुष्यते' इत्यत्र चैत्रपदे तृतीया
ऽनापत्तिः, क्त्वाश्रम्येन कर्तृत्वादानात्, इति वाच्यम् ।
तत्र 'आत्मनमातरना वेतिष्ठ' 'अनेन जीवन्मात्मनाऽ-
प्रविश्य नामरूपे ध्यावन्वापि' इत्यादिवत् कर्त्वात्यय
तृतीयाऽप्येत्वात् । अत एव वदुक्तिकारश्च स्वान्वि-
क्रियाप्रतिपादनेन पदेन कृत्वा प्रतिपादते, तत्र प्रथमा-
प्रयोजकीभूतमिहित्वान् इत्यत्र आहृतीविधापाम् ।
अस्ति चेदं 'चैत्र पचति, ओदन. पच्यते' इत्यादौ, चैत्र-
दिशुचित्तुत्वकर्मवादेः निवृत्तक्रियापदेन अभिधानात् ।

'पाचनेन गम्यते' इत्यादौ च कृतुपाचस्य पुद्गलस्य गमनक्रियैव अन्वयः, न तु पाकक्रियया, प्रथमं तस्या एव तस्मिन्त्वयात् । अन्वयश्चान् प्रथमिकतासन्दर्भोप-
 विषयीभूत एव विपरिहितः । तेन 'औदुम्बरो यूषो यानति, सार्गकामो यजेत' इत्यादौ यूषस्वर्गादीनां प्रथमया कर्म-
 भादिच्छान्नायामपि प्राथमिक्यपूर्वपूर्वकभङ्गनाऽऽशक्तवादि-
 शब्दबोधे कर्तृत्वस्य उक्तत्वात् प्रथमोपाचिः । न च
 तत्र प्रमाणाभावात्, तथात्वे धर्मिष्ठानामावेन वैयर्थ्यप्रति-
 मत्तानामाभावात् तात्पर्यज्ञानामावेन लक्षणाऽनुपपत्तेः । अत
 एव यत्र अन्वयानुपपत्तयैव लक्षणा, तत्र लक्षणानन्वयाद्-
 बोधस्यैव प्राथमिकत्वात् तत्र च तत्कर्तृत्वानुक्तौ प्रथमा-
 ऽन्वयस्य अशोभनत्वेन । यथा 'अग्निना चैनः पाके
 यतते' इत्यर्थे 'अग्निं धैव (संशोभयति इत्) पाके यतते'
 इति । अथ हि प्रथमायाः कर्मात्तल्लक्षणा शब्दबोधः ।
 अथ हि अन्वयानुपपत्तयैव करणत्वलक्षणा । अतः तत्र
 लक्षणात् पूर्व शब्दबोधोपात्तात् अन्वयैव बोधः प्राथमिको
 वाच्यः । न च तदानीं मात्मानं करणत्वं स्वान्वयि-
 क्रियाप्रतिपादकेन यतते इति पदेन उक्तम् । यत्
 यत्ने इत्यनेन उक्तं कर्तृत्वम्, न तदभिहितं, इति
 प्रथमाभ्योपशक्तत्वाभावात् तत् वाच्यं तस्मिन्वै
 असाद्यु । उक्तविषं तद्वृत्ति कर्तृत्वं न कर्मिष्ठ्यावेन
 अभिहितं इति युक्तैव तत्र तृतीया ।

एव 'चैत्रेण मुक्त्वा गम्यते' इत्यत्र चैत्रस्य
 मुक्तिविशेष अनन्वयात् गमनक्रिययामन्वयश्रीकरणे
 तृतीयोपपत्तिः । एवं च 'यक्त्वा ओदनो भुज्यते'
 इत्यादौ पविषाणोः कर्मात्तद्व्याप्या द्वितीयान्तोदन-
 पदाध्याहारेण वाच्यपूरणम् । नहि 'प्रधानक्रियाया
 मुक्तस्य कारकस्य गुणभूतक्रियायामपि उक्तिः' इति
 नियमे प्रमाणमिहा, येन अध्याहार विनाऽपि वाच्यं
 पूर्वेत । तथात्वे 'ओदनं भुज्यते शास्त्र पठ्यते'
 'श्रुत्याऽप्यर्थं नानुप्रतस्तेन सोऽर्थः कुमुदिना' इत्यादौ
 द्वितीयाप्रयोगो नोपपद्येत । अतः स्वर्गकर्मवृत्तकर्म-
 प्रत्ययस्ते द्वितीयाऽन्तोदनपदाध्याहारेऽपि कर्तृविशेष-
 नापिपद विनाऽपि शब्दबोधोपपत्तेः 'चैत्रेण मुक्त्वा
 गम्यते' इति प्रथमोपाचिः इति विभाष्यते, तदा भाऽस्तु

क्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वपूर्वकारणयोः गतिः । किं
 भावः कृत्वात् भाव एव । तस्यैव उत्तरक्रियायां समान-
 कर्तृकरणपूर्वकारकत्वसंज्ञायां अन्वय इति । एवं च 'चैत्रेण
 पक्त्वा चैत्रो मुक्त्वा' इति अन्वयप्रयोग एव । 'प्रधानक्रियाया-
 मुक्तस्य कर्तृत्वकारकस्यैव गुणभूतक्रियायामपि उक्तिः' इति
 नियमाद्विभाष्यते वा तस्य साधुत्वम् । प्रधानक्रियायां चिनः
 कर्मात्तत्वे कर्मात्तत्वायस्यापि समानकर्तृकरादौ लक्षणा
 इति वा भ्रम्यम् । अत एव 'चैत्रेण पक्त्वा चैत्रो
 मुक्त्वा' इत्यपि अन्वयप्रयोगः । अत एव 'मयैव पक्त्वा
 मयैव भुज्यते' इत्यपि कर्तृत्वैव तृतीया । 'पक्त्वाऽदो
 मुज्यते' इत्यादौ कर्मकारकाध्याहार एव । 'ओदनं
 भुज्यते शास्त्र पठ्यते' इत्यादयः प्रयोगाश्च सुतोप-
 पादाः । एवं 'पचनी खाली, शनीमो नानाणः, कुडाराः
 कर्णम्' इत्यादौ अधिकरणत्वादेः कृतुत्वात् प्रथमोप-
 पत्तिः । न चैवमपि यत्र तिङन्तोपरि 'पचति' इति पचति-
 कत्वं पचत-कत्वं पचति-कत्वं' इत्यादौ अतिव्याप्यकः
 ईपदसमाप्यर्थको वा प्रत्ययः कृतः, तस्य तद्विगतत्वेन
 प्रातिपरिष्कारस्य प्रातिपरिष्कार्यमानविवक्षायां प्रथमा-
 न्तत्वात् तत्र प्रथमाभ्योपशक्तत्वाभावात्, तद्वृत्तिपूर्वत्वस्य
 तिष्ठा अनुक्तत्वात् । ईपदत्वात्तस्य मेदसकत्वेन
 पाकभावनायामेव अन्वयात् इति वाच्यम् । तादृशस्ते
 क्षणोरेव ईपदसमाप्यत्वादी लक्षणाद्विभाष्यात् । कर्मवादि-
 प्रत्ययस्य लक्षणात्तत्पर्यव्याहरणमनानाद्विभाष्यते तदपान्वय-
 स्यैव अनङ्गोपपत्तेः तत्रैव प्रथमायाः साधुत्वमाशयेत्वात् ।
 अत एव शब्दबोधजनकप्रत्ययत्वात् एवेदं प्रयोगकम्, न
 तु साधुत्वात् । तस्मात् प्रथमाऽपि कर्मोपात्तानान
 एव (प्रयोगक) । इदं च अच्युतद्विषयते, संशोभन-
 प्रथमायाः लक्षणविशेषत्वात् । अत एव तद्वृत्तिपूर्व-
 त्वानभिधानेऽपि 'चैत्रेण पक्त्वा' इति प्रयोगः ।

के चित्तु कृदादिभिः अनभिहितप्रयोगे तृतीयाऽऽ-
 दिधिभक्तिप्रयोगकम् । प्रथमायां तु कर्तृत्वविधानं
 कर्तृत्वविषयविवक्षा च प्रयोजिका । अतश्च पचति-कत्वं
 इत्यादौ विभक्त्यर्थविवक्षायां प्रातिपरिष्कार्यमानविवक्षायां
 प्रथमोत्पत्तावपि वाच्यत्वात् । अत एव अविद्यमान-

विरहविशिष्टानभिधानं तृतीयाऽऽदिप्रयोगकम्, तदनायः प्रथमाप्रयोगकः श्लोचानुगमः ।

न चैवमपि प्रकारतया वरणत्वाद्यविवक्षाया भवन्त्यते करणत्वादिमसंगेण काष्ठप्रदीना भावनाऽन्वयापत्तेः 'चैत्रः काष्ठानि खालो ओदनः पचति' इति प्रयोगाऽऽपत्तिः । परमते तेषां धातुर्थे अन्यथात्, तत्र च अमेद-संज्ञेनैव नामार्थान्वयात् न तथा प्रयोगापत्तिः । तेषां मपि 'दधि पचति' इत्यादियत् काष्ठकरणत्वकलमया प्रयोगापत्तिरनिवार्यैव । भवन्त्यते तु सर्वेषु आपत्तात्तार्थे एतान्वयात् न न नामार्थस्यापि चैत्रादेः भेदसंगेण अन्यथाद्वीकारात् काष्ठदीनामपि अन्वयोपपत्ति इति दाच्यम् । एतादृशप्रयोगालम्बितादेव मयाऽपि स्वरोध-कृदाद्यभिहितकारुण्यविनामभिधानामर्थस्य तद्गतलिङ्ग-सख्यादेवां निवासकथे सुसुपात्तलिङ्गसंख्यान्यतिरिक्त द्वितीयविनिमयसुखितार्थद्वारपरत्वं तत्र इति निवमस्य कल्पनात् । स्वपद स्वान्वयिक्रियापरम् । अत्र नामार्थ-स्यापि चैत्रादेः 'चैत्रः पचति' इत्यादौ साक्षादेव क्रियान्वयात् सिद्धेत्वंताम् । 'पाचकमानव' इत्यादौ वृदाद्यभिहितकारुण्यविनिमयेऽपि पाचकपदस्य आनयनानु-पपन्नो अन्ये द्वितीयोपस्थानितरमेतद्वारणस्य आव-श्यकतात् स्वरोधनेत्युक्तम् । पाचकं पत्र इत्यादावपि लक्ष्यया भारतालोचस्य वक्ष्यमाणत्वात् तत्र काष्ठप्रदीना मन्वये करणत्वादिबोधकतुलीयादि आरदयकम् । अत एव एतद्विपनापुरोपेनेव भौलुमादौ प्राग्विशिष्टार्थस्य सुसु-पात्तलिङ्गमस्ययोश्च साक्षात् भावनान्वयः साद्वीहृतः । अतः पचतिवरस्य इत्यादौ प्राग्विपरिकार्यमात्रविवक्षाया प्रथमा इत्याहुः ।

तत्र । एवमपि ईपरमते, कल्पप्रत्ययसंख्यायाः भावनाया सह भेदसंज्ञकविद्यया पद्यपचत्तुर्वोदात्वात् । ईपरमतेरपि तादृशनामावर्तना निवृत्तमिवावर्तने द्वितीयविनिमयस्यैवापत्तत्वाभावात् व्यभिचारपत्तेश्च । अत्र अन्यत्र व्याकरणस्य वृत्तिशेषकत्वेऽपि मन्वये तात्पर्यमहत्तमाप्रपत्ता इति सुखमुत्पद्यमान ।

के चित्तु पचतिक्तर इत्यादौ तिष्ठति इत्यप्यहापत् 'पाचमानवापत्तिः ईपरमतिः तिष्ठति' इत्यर्थः ।

असिद्ध पद्ये पचति इति विहर्षोऽपि कल्पप्रत्ययार्थे भेदसंज्ञेन अन्येति एकपदोपात्तत्वात् । अतश्च कल्प-प्रत्ययस्य पाचकत्वेऽपि तस्य तिष्ठति इत्यर्थवान्वयात् प्रथमोपपत्ति इत्याहुः । तत्र । बहुत्वविवक्षाया पचति-करणा, इत्यस्यापि आपत्तेः ।

एव चासमते सर्वत्र प्रथमाप्रयोगकरुण्यताम सुगम, न तु भवन्त्यते इति सिद्धम् । रहस्य. ४. २०-२५

* प्रथा पृथुता, कपालवद्विस्मितस्य पुरोडासस्य हस्तसंयत्नेन सर्वेषु कपालेषु प्रतरणम् । इदं चो-पाचितम्, पुरोडासो तत् कर्तव्यम् । वि. १०।१।१०

* प्रदानं अनदनीयानां (अभि) कृष्णलाना क्रियते । भा. १०।२।३।१६. * प्रदानमाहता अप्येस्य पद्यप्रत्ययम् । ११।१।१।१।६।८-७१.

प्रदानं चापि सादन्वत् । १०।५।२।७। ११ ज्योतिष्टोमे कलविरोधार्थं आश्विनाप्रत्ययकालात्प्रत्य-प्रता उक्तः । तत्र आश्विनादीनां ग्रहणा ग्रहणं सादनं च ऐन्द्रवायवात् प्राक् इत्युक्तम्, अथ सादनवत् प्रदानं चापि ऐन्द्रवायवात् प्राक् कर्तव्यम् । आश्विनं हुवा तत्र ऐन्द्रवायवो होतव्य इति पूर्व. पथः ।

न वा प्रधानताच्छेषत्वात् सादनं तथा । ७६॥ पूर्वपक्षं वाशब्दो व्यावर्तयति । प्रदानं न प्रतिवृ-ष्यम् । प्रदानस्य प्रधानत्वात् । नहि प्रदानं ग्रहणोप । सादनं तु ग्रहणोपत्वात् तथा प्रतिवर्तयति । तस्मात् प्रदानस्य न प्रतिवृष्ये । इति सिद्धान्तः । के.

* प्रदानं कल्पलालया सुखम् । अवदानं तु तद्वत् । वि. ५।१।२. * प्रदानं वचनात् कृष्णलाना अनदनीय-नामपि क्रियते । १०।२।२. * 'प्रदानानि जपो होमो मातृहोमादप्यथ' धर्मा एव । या. १।३।३० ६ २०५. * प्रदानानि हि विवर्षन्ते (ज्योतिष्टोमव उक्त्यादिषु गत्याद्यु) । मत्. ३।३।१।१।२९. * प्रदानस्य श्रद्धा शेषः । ग्रहणस्य च सादनं शेषः । वि. १०।५।३२. * प्रदानस्य नापकर्तव्यः ग्रहणप्रतिवृष्येऽपि । १०।५।२।१ ७५-७६. * प्रदाने संप्रतिवृष्यदेवताकरणात् तन्मन्वये । माट्ट. ५।३।२. * प्रदानेषु अविहितस्वाहाकारेण स्वाहाकारविधानम् । वि. १०।८।१०.

● प्रदानान्तावदानमेकः पदार्थः । 'चतुर्वर्त्तं जुहोति' इति अवसहोमो विधीयते । न चाहुत्वावदानं अन्त-होमसम्भवं इति अवदानं न विधातव्यम् । 'द्विहोमिपोऽव-यति' इत्यपेप्रामत्यावदानस्य विशेषमात्रविधानम् 'हविषो द्विः' इति । आ. ५।२।१।६-९ । चतुर्वेत्तयास्ये 'यद्यतुर्वत्तन्' इत्यन्य तत्संस्कारतया होमविधिः इति पर्व-अपत्तविशिष्टहोमविधिपक्षे च दृग्मे वक्ष्यति । तत्र प्रथम-पक्षे प्रदानान्तत्वं प्रन्तुताधिकरणप्रतिपाद्यम् । सोमं । ● प्रदानान्तमयदानं एकः पदार्थः । न तु उपलक्षणं अयदानं अविधानं होमः इति प्रत्येकं पृथक् पदार्थः । अयं प्रदानान्तानुसमयः आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडागादौ । वि. ५।२।२० । ● प्रदानान्तेन अवदानादिना (होमात्वेन) अनुसमयः दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयादौ । ५।२।१।६ । ● प्रदानान्तेन दैवतावदानादिना अनुसमयः विभिन्नदैवत्ये पशुगणे । माह. ५।२।६ ।

● प्रदानार्थं ग्रहणम् । सादनेन ग्रहणं होमयोग्य-मवति । भा. १०।५।२।१।७३ । ● प्रदानार्थो पवत्कारः । के.

● प्रदानोपक्रमाः प्रदानार्थमेव क्रियन्ते अवदाना-भिघाणाय । भा. ५।१।२।२-४ ।

॥ प्रदातदर्शनं श्रपणे तद्धर्मं भोजनार्थत्वात्-संसर्गाय मधूदकवत् ॥ १।४।९।३२ ॥

अग्निहोमे 'आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुः' इति आन्त्याये । आदिर्निर्देशता अस्वेति आदित्यः । तत्र पयसि प्रदानार्थाः पयोधर्माः कर्तव्या न वेति विचारे पूर्वपक्षमाह । श्रपणे, चगेः पयसा सह श्रपणे तति प्रदानस्य यागस्य दर्शनं चरोरित पयसोऽप्यन्ति । चरु-पयसोः भोजनार्थत्वात् यागार्थत्वात्, संसर्गाच्च उभयोः । पयः तद्धर्मं प्रदानस्य धर्माः यस्मिन् तत् तद्धर्मं प्रदान-धर्मकं स्यात् । मधूदकवत् चित्राणो दक्षिमणुपयसा यथा संसर्गात्सहत् । तस्मात् पयसि प्रदानधर्माः कर्तव्याः ।

संस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ ३३ ॥

पूर्वपक्षे मुक्तिमाह । संस्काराणां केवाचित् प्रतिषेधः इत्येव प्रतीतिज्ञानं । प्रतिपूर्वकारात् निषेधस्य ।

'अप्यनुया यस्यानाकरोति, अपविनाति वा दोहयति' इति यत्तापाकरणे यद्गमन्वस्य निषेधः दोहने च पवित्रस्य निषेधः यत्तापाकरणार्थान् प्राप्तिमेव सूचयति । तस्मात् पयसि प्रदानधर्माः कर्तव्याः । तद्वत् भोजनार्थत्व-सर्गाय पूर्वोक्ते हेतु यथा प्रदेशधर्मसाधको तद्वत् प्रति-षेधोऽपि प्रदेशधर्मसाधकः इति ।

तदप्रतिषेधे च तथाभूत्वव्य दर्जनात् ॥ ३४ ॥

पूर्वपक्षे युक्त्यन्तरमाह । तत्रप्रतिषेधे पयसः प्रतिषेधे च तथाभूत्वस्य पयसा असृष्टस्यापि वर्जनात् यथा वा 'तैले शीले पातीयं न पेयम्' इति प्रतिषेधे शनीय मिश्रितमपि न पीबते । तत्तन्मात्वदर्शनेन चरोः प्रदेशये तत्ससृष्टस्य पयसोऽपि प्रदेशकत्वं स्यात् । इति पयसि प्रदेशधर्मा यत्तापाकरणायः कर्तव्याः । पयसः अन्-देश्यत्वे वा चरोरपि अन्प्रदेशत्व स्यात् ।

अधर्मं त्वप्रदानात् प्रणीताऽर्थे विधानाद्-तुल्यत्वादसंसर्गः ॥ ३५ ॥

सिद्धान्तमाह । तुल्यत्वं पूर्वपक्षे व्यावर्तयति । अधर्मं तु अप्रदानात् इति पवच्छेदः । पयः अधर्मं अविद्यमानाः धर्मा अस्या इति अधर्मं । बहुव्रीहिः, अनित्य-समासान्तः । प्रदानधर्मशून्या स्यात् पयः । अप्रदानात् पयसः प्रायणीये स्वातन्त्र्येण प्रदानं नास्ति । प्रणीताऽर्थे विधानात् । अत्र पयः प्रणीताऽर्थे विहितम् । प्रणीत-स्याने पयः क्रियते अर्थात् चरुयपणार्थं पयः । आपः प्रणीता अपि पिष्टययवधार्था एव भवन्ति पौर्णमासादौ । यत्रापि प्रदेशेन चक्या सह पयसः संसर्गोऽस्ति, तथापि चरुयवयोः अनुत्पत्तवम् । प्रत्यक्षतः अक्षिकरणत्वेन पयः श्रपणे, प्रदेशत्वेन चरुः । तस्मात्पयः प्रदेशत्वेन संसर्गः । विधानान्नोऽपि संसर्गः प्रदेशत्वेन तुल्यत्वाभावात् असंसर्गं एव । तस्मात्पयसि प्रदेशधर्मा न कर्तव्याः ।

परो नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३६ ॥

पूर्वपक्षे 'संस्कारप्रतिषेधश्च' इति पक्षेण यत् स्थि-मुत्तमं, तन्नोत्तरमाह सिद्धान्तौ । 'अप्यनुया यस्यानाक-रति' 'अपवित्रयति वा दोहयति' इति एतः परेण सूत्रेण उक्तः संस्कारप्रतिषेधः नित्यानुवादः स्यात् ।

विहितप्रतिषेधो वा । ३७ ॥

तत्र अन्वदुस्तरमाह सिद्धान्ती । केपश्चिन् ' यजुषा वत्सानपाकरोति ' , ' पवित्रवति गा दोषि ' इति यन् विहितम् , तस्य प्रतिषेधोऽयं ' अयजुषा कत्सानपाकरोति ' ' अपवित्रवति गा दोषि ' इति । अत्र प्रतिषेध- अर्थ- भावेन भवति ।

वर्जने गुणभावित्वात् तदुक्तप्रतिषेधात् स्यात् कारणान् केवलाशनम् । ३८ ॥

पूर्वपक्षे यत् सामान्यतोऽष्टमुक्तम् ' तद्विधिषेधे च तथाभूतस्य वर्जनात् ' इति, तस्मिन्साधमाह सिद्धान्ती । लोके प्रायदा. पयसो भोजनादौ गुणभावित्वात् गुणभूतत्वात् अग्रधानत्वात् ' पयो न सेवनीयम् ' इति वर्जने निहिते उक्तप्रतिषेधात् पूर्वपक्षिणा उक्तस्य पयःसत्त्विकस्य पयःसमुद्भस्यापि प्रतिषेधो भवति इति तत् पयः सर्वथा वर्ज्यते । ननु लोके केवलमपि पय उपभुज्यते । सत्यम् । कारणान् केवलाशनम् । न्न औपयं वा यस्य विहितं भवति, तस्य तस्मान् कारणान् केवलस्य पयस्य अशनं भवति । प्रायणीये तु अधिकरणत्वेन च अग्रधानार्थमेव पयो विहितम्, इति चरो. प्रदेयत्वेऽपि पयसः उच्यत्वाभावेन न प्रदेयत्वमिति ।

व्रतधर्माच्च लेपवान् । ३९ ॥

पूर्वपक्षे ' तद्विधिषेधे च ' (१।४।१।३४) इत्यादिना सूत्रेण यत् सामान्यतोऽष्टमुक्तं तत्परिहारः प्राचीनमतेनाह । व्रतधर्मान् वधा लेपोऽपि वर्ज्यते । ' ब्रह्मधारिणा मासं न मक्षयित्वा ' इत्युक्ते दर्शितमपि लेपं वर्जयन्ति । तद्वत् ' पयो न सेवनीयम् ' इत्युक्ते यद्यत्किंच पयसा संसृष्टमपि वर्जयन्ति इति । प्रायणीये तु पयसः अप्रदेयत्वे चरोगपि अप्रदेयत्वन्वीकारे चोदनाभङ्ग एव स्यात् । तस्मान् चरोः प्रदेयत्वं स्वीकार्यमेव । पयसः अधिकरणत्वेन निर्देहात् न प्रदेयत्वम् ।

रमप्रतिषेधो वा पुरुषधर्मत्वात् । ४० ॥

पूर्वपक्षे ' तद्विधिषेधे च ' इति सूत्रेण यत् सामान्यतोऽष्टमुक्तम्, तस्य परिहारः प्राचीनमतेन ' व्रतधर्मान् लेपवान् ' इति हतः । त दूषयति सिद्धान्ती । नैव परिहारः संभवति इति वाचस्पत्यः । ' ब्रह्मचारी

मासं वर्जयेत् ' इति माससम्बन्धि प्रतिषेधः रक्ष्यति- षेधः । नायदपि मासस्य न भक्षयित्वां यावति मत्- रसमानं विदितं भवति । तत्र चादृष्टं फलम् । पयःप्रति- षेधे तु न किञ्चिददृष्टम् । तेन भोज्यत्वस्य अल्पस्यापि वा पयोविन्दोर्मक्षणे श्लेष्मणोपादि दृष्टमपि नास्ति । तेन विरमो दृष्टान्तो लेपवत् इति । सर्वथाऽपि तु पयसः अप्रदेयत्वेऽपि चरोः प्रदेयत्वप्रसङ्गे न संभवति, चरो. प्रदेयत्वे वा पयसः प्रदेयत्वं न संभवति इति प्रायणीये पयसि प्रदानधर्मा कत्सानपाकरणदयो न कर्तव्याः इति सिद्धान्तः । के.

● प्रदानधर्माः श्वेतोद्योमे प्रायणीयेषु पयसि ननु-
तेषाः । १।४।१।३२-४०.

● प्रदानधर्मानुष्ठानं अशुदितेष्टौ दधिपयसोः ।
१।४।१।४१-४२.

● प्रदानभेदः कृष्णपयसोः श्वेतपयसोः । १।४।
१।४८-७१. ● प्रदानभेदः मित्तगुणकदेवताभेदे ।
संक्षेपे. १।२।१५. मीक्षणे. पृ. २३१२ 'नानाप्रदानाधि-
करणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रदीपस्य वैदिकाऽर्थे निर्मितस्य अर्थैतिकं मार्ग-
दर्शकत्वमनिवार्यम् । एतादृश. प्रसङ्गधर्माः । धि.
१२।१।१. ● प्रदीपानां कारिकाश्रुतिविधिं दात
यदाचारः । सु. पृ. १८७.

● प्रदीपे प्रदीपं प्रज्वाल्य तमोनाशाय यत्-
मानं इति न्यायः । प्रदीपं प्रज्वालय प्रदीपे तमो-
नाशाय यतमानः इत्यर्थः । लपोरुपायात् साधकित्तो
भवत्या गुरौ लपाये प्रवर्तमानस्य इदं दोषोद्धानाम्-
प्रदीपे प्रदीपं प्रज्वालय तमोनाशाय यतमानत्वेन पुंश्च
इति । अयं काम्यरीषिकानाम् । साहस्री ६९१.

● प्रदीपन्यायः । अर्थे न्यायः यत् अन्वोत्पत्तिरुद्धानामपि संभूयैकतायैकारित्वम्, तत्र सचरति । यथा हि धर्मितैले अभिविरोधिनौ, वधितैलमग्नयः सत्वे परस्पर-
निरोधिनः संभूयैकं प्रहायलक्षणं कार्यं कुर्वन्ति, तथा सारजस्तमसि परस्परं विरुद्धानपि संभूयैकं देहादिकं
ग्रहणादिकं च कार्यं जनयन्तीति । साहस्री. १०४.

● प्रदीपप्रभाप्रभृतीनां कथञ्चित् प्रत्यक्षत्वादुपपद्येते (सकोचविकाशे) । न च प्रदीपप्रभायाः सकोचो भवति, शराकादिच्छादने शेषप्रभाविनाशात् । अनादृता हि ज्वाला आत्मखमीरे प्रभामण्डलमारब्धु समर्था, नाच्छादितः । एतेनैव च विकारोऽपि प्रत्युत् । अन्ये एव हि अपचना तत्र प्रवीयमाना विस्फार जलपन्ति च तत्रात्रापि विकाराः । स्वर्षवत्ता च परस्परदेशप्रति क्रन्थात् देशान्तराभ्याप्या विकारो घटते । वा. २।१। २।५ पृ ४०३.

● प्रदीपवत् । यथा प्रासादे क्लमः प्रदीपः सनि-
धानात् राजमार्गेऽप्युपकरोति, एव यथाचपि क्रियमाणानि
व्यङ्गानि संनिधानात् पुष्टेयाशस्य उपकुर्वन्ति । भा.
१२।१।१।३, ● विनान्ना प्रदीपवत् । तत्रापा, प्रदीप
एकस्मिन् प्रदेशे सुखानाना बाह्यगतमेकस्य सन्निधौ
प्रवृत्तः । सर्वेषामुपकार करोति । १२।१।१०।६१.

● 'प्रदेशान्तरसिद्धेन स्थणेतोदुगम्यते । देशा
न्तरस्थितं द्रव्यं लक्ष्मणोऽन्यसम्यक्त् ॥' वा १।३।
८।२४ पृ. २६०.

● 'प्रद्वेषाद् वेदपूर्वत्वमनिच्छताः कथञ्चन ।'
(शास्त्रयोरोपिकाद्व. 'असक्तमात्मनः नित्यः' इति
आहुः) । वा. १।३।१।२ पृ. २३५.

● प्रधानं अन्यत्र, अङ्गमन्यत्र उत्पन्नम्, तत्र अङ्गस्य
केन वेदेन व्यपदेशोऽस्तु इति चिन्ता । तत्रश्च प्रधान-
वेदेन व्यपदेशः इति निर्णयः । वा. ३।३।२।९
पृ. ८९४. ● प्रधानमात्रं शुभं. सामधानम् । भा.
३।३।२।९ पृ. ८९०, ● प्रधानमात्रं तेषु गुणा न
शक्तुवन्ति । ३।४।२।१६. ● प्रधानं गुणाद्येक-
मिति नियमः । मणि. पृ ११४.

● 'प्रधानं नीयमानं हि तत्राङ्गान्यपकर्षति ।
(अङ्गाङ्गव्यभागं तु नाङ्गान्तरमर्षते ॥)' । वा.
२।२।३।६ पृ. ४८६ । अदमेन अङ्गाङ्गव्यन्यायः प्रधान-
नपन्यायश्च । इति न्यायेन आपश्चक्रजोत्पत्त्याद्यनु-
शेषेन च छात्रत्येन रथतरस्य रथतरपदेन व्यख्याया
विधानात् विश्वमिति धनमानापूर्वेषामन्यत्रोपेयान्ति ।
भाट्ट. २।०।६।५. ● 'प्रधानं नीयमानम्' इति

न्यायेन रथतरादिधर्मानां भावस्यकसोभादीनां पद्यमानादि-
कार्यान्तरोपशेगिरथतरादिकाधनत्वेनापि प्राप्तिरिवद्वत् ।
भाट्ट. ७।१।३, ● अन (कृष्णज्वरो) मुख्यश्रणा-
भावात् नान्ये (श्रणात्) श्रणधर्माः कर्षा, अपि
तु अनिसशेगङ्गभूत एव, 'प्रधानं कर्षति' इति
न्यायेन । १०।२।१, ● यौष्ठा वेपणं चरौ पुताडाशो न
स्यत् उत चरुवेवेति चित्ताया वेपणस्य कर्मान्तरता-
भावेन धर्मानां 'प्रधानं नीयमानम्' इति न्यायेन प्राकृत-
वेपणाङ्गताया प्राज्ञानां अनेन अदृष्टस्वभावान्तरप्रयुक्तत्वं
कल्पनं न दोषाय । ३।३।१४, ● यैर्विना रथतरस्येव पठितुं
न शक्यं यथा खोभादिभिः, तत्रेताद्येष्वेव प्रमाण-
मावात्, यदा तदाश्रयभूता ऋचोऽपि ऋगन्तरपाहक-
प्रमाणभावे आश्रित्येन, तदा तदङ्गभूतसोभादीनां
'प्रधानं कर्षति' इति न्यायेन अतुष्टाने न कान्चन शक्तिः ।
१।२।१।६. ● यत्र विद्वत्तित्तरोपे अपूर्वाय समिवापुना-
श्रयणम्, तत्रापि तन्मनतादिसिद्धिकाया आहुत्तं तस्मि-
न्नाङ्गत्वेन 'प्रधानं नीयमानम्' इति न्यायेन प्रतीतेः
पञ्चत्वोऽस्तुऽप्रधानं अन्यथापि तत्रोपेयविधिपूर्वकते
प्रयोजनम् । कौ. २।२।२।२ पृ. १५२. ● प्रधानं प्रति
यत् फलवत् करोति, तदङ्गं नाम । वा. १२।३।
५।१६, ● प्रधानं प्रतिगुणं न मिथ्येन प्रतिप्रधानं
तु गुणो नियते । ३।३।१।२ पृ. ६९७, ● प्रधानं
फलवत् । ४।४।१।२।३९. ● 'प्रधानं फलमंशक्ति,
तत्सम्बन्धमिथ्यते ।' (तत्सम्बन्धि प्रधानसम्बन्धि) ।
वा. २।१।१।१ पृ. ३७४. ● प्रधानं सगुणं न्यायित्ति
अङ्गं गुणवत् क्रियते । तत्रेदं गुणवन्ति क्रियमाणे प्रधानं
विरुद्धमापद्यते, कोऽर्थोऽङ्गेन गुणता इत्येन । भा.
१२।२।१।२५, ● प्रधानं हि फलप्र वा क्रियते फल-
वत्त्वकारणं वा, नाङ्गप्र । १२।३।४।१०, ● न सर्वं
प्रधानम्, प्रधानार्थमपि विशिदस्तीति । १०।३।१।२९,
● नहि प्रधानं प्रधानेन अङ्गमङ्गेन यन्त्रय याति । १०।८।
१।७।९. ● प्रतिप्रधानं शास्त्रमेदं । वा. ३।३।७।१४
पृ ७८५, ● न फले चोपने च इति सर्वव्यतया संबन्ध-
मान इति फलवत्तां प्रति प्रधानम् । ७।३।१।२ पृ.
१६२६. ● यत् फलं तत्रैव प्रधानम् । भा ४।४।१।२।

४०, * तस्य प्रधानं भवति । ६।४।६।२३ पृ. १४४२.

* 'प्रधानान्वयतोऽङ्गानामङ्गानि स्युरनुग्रहात् । स्वाद-
न्योन्योपकारश्च तेषामन्योन्यशेषश्च ॥' वा. ३।१।२।२
पृ. ६५६, * प्रधानानि हि फलं प्रति विधीयन्ते नेति-
कर्तव्यतायाम्, अतस्तेषां फले विवक्षितं साहित्यं नेति-
कर्तव्यतायाम् । इतिकर्तव्यता प्रति तानि लक्ष्यमानानि
भवन्ति । ३।२।६।१९ पृ. ७६६, * प्रधानेन अङ्ग
घ्रायते । प्राप्तवाघोऽन । ३।३।७।१४ पृ. ८६०.

॥ प्रधानेनामिसंयोगाद्गङ्गानां मुख्यकालत्वम् ।
४।३।१७।४१ ॥

'अग्निं क्त्वा लौनामण्या यजेत' 'वाजपेयेनेष्ट्या
बृहस्पतिसर्वेन यजेत' इति भूतम् । अयं अङ्गप्रयोजन-
सम्बन्ध इति प्रयुक्तम् (४।३।१२।२९-३१) । एव
लौनामणौ चित्तमने तन्मध्ये एव कर्तव्यः उच्यते, एव
एवं वाजपेयमप्ये एव बृहस्पतिसर्वः कर्तव्य उच्यते स्वफले
बन्तादौ इति विचारे पूर्वपक्षयति । अङ्गानां प्रधानेन
सद् अभिसंयोगात् अङ्गप्रधानयोर्विस्संबन्धात् अङ्गानां
मुख्यकालत्वम् । मुख्यस्य बाल एव फले येषां तानि
मुख्यकालानि अङ्गानि । मुख्यस्य यः बालः न एव
अङ्गानां इति । तस्मात् अभिचयनदौ असमाप्ते एव
सौधामण्यादि कर्तव्यम् ।

अपवृत्ते तु चोदना तत्सामान्यात् स्वकाले
स्यात् । ४२ ॥

तुगन्देन पूर्वपक्षं व्याचरन् विद्वान्तमाह । अ-
वृत्ते समाप्ते साहित्ये कौ वाजपेये वा चोदना ।
विना इति चयनस्य पूर्वकालत्वशेषधेन चयनस्य साद्रस्य
समाप्त्युत्तरकालं लौनामण्याः, एव इत्या ह्यनेनापि
साङ्गानपेपठमाप्युत्तरकालमेव बृहस्पतिसर्वस्य चोदना
विधिर्भवति । तस्मात् न चयनदिग्ध्ये लौनामण्यादेस्तु-
ग्रानम् । सिन्धु स्वकाले स्यात् अनुग्रानम् । स्वकालश्च
तस्मात्स्यात् प्रवृत्तिसामान्यात् । लौनामण्याः इष्टिनिसार-
एतत् पर्यन्तः स्वकालः । बृहस्पतिसर्वस्य च ज्योति-
ष्टोमविकाररात् बन्तः साकारः । के.

* सर्वथ सति संभवे शुभमश्लिष्टस्य प्रधानेनेव
निर्णयन्ते । वा. २।१।१।१ पृ. ३७३. * पितृया

गार्हपत्यम्' इत्यत्र यथा न केनस्या भूया विरोधः नैवं
वाचयेनापि. तस्मापि गार्हपत्यसमीपे इत्येवमुपपत्तेः । अन्-
श्लोभयविरोधत्वेऽपि 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति'
इति न्यायेन श्रुतिविरोधोदाहरणत्वम् । भाट्ट.
२।३।७. * प्रधानैरष्टषक् कालनामङ्गानां एव न
द्वादशाह । भा १।१।४।६ । २६-२९ मीको. ४.
२२०४ 'द्वादशाहे सुत्वाकालीनानाम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
* 'प्रधानैरष्टषक्तानि कुर्याद्वाङ्गानि कश्चन ।' वा. ३।१।
२।२ पृ. ६५६. * प्रधानैः सह अङ्गानामेकदेशकाल-
कर्तव्यम् । १।२।२।२३, ८-१२.

॥ प्रधानाद्यान्यसंयुक्तात् सर्वाभ्यामभिवर्तता-
नङ्गत्वात् । १०।१।३।५ ॥

रगन्तु इष्टिषुलोमदर्शितोऽहोमः प्रधानभूता । तत्र
अनुमत्यादिषु इष्टिषु आरम्भणीया न कर्तव्या । अन्य-
संयुक्तात् प्रधानात् सोमादियुक्तात् अनुमत्यादियुक्तात्
प्रधानभूतात् निवर्तते आरम्भणीयेष्टिः । सर्वारम्भान्
सर्वारम्भायैतं तत्र ज्योतिष्टोमः समासायते 'अग्निमेवं
प्रथममाहरति' इति । तेनैव अनुमत्यादीनां आरम्भार्थं
सिद्धे न पुनः आरम्भणीया भवितुमर्हति । सर्वाभ्याम्
अनुमत्याद्यनङ्गत्वात् । तस्मात् अनुमत्याद्यर्थं अन्वा-
रम्भणीया न कर्तव्या इति सिद्धावः । के.

* प्रधानस्याङ्गस्य च धर्मविरोधे प्रधानधर्मैरेकत्वं
प्रहः । १।२।१।९।२५. * प्रधानस्याङ्गस्य च धर्मेन
भिन्नदेशकालकर्तव्यत्वमपि । १।३।१।१०. * प्रधानस्य
अङ्गानुसंधेन संकोचो न युक्तः । 'इन्द्राय त्वा वृत्तुमे
गृह्णामि' इत्येन्द्रमन्त्रसाध्यस्यापि सोमप्रहणस्य मन्त्रभावे
ध्यानदिनाऽपि स्मृतस्य अनुग्रानोपपत्तेः न अङ्गभूत
मन्त्रानुसंधेन प्रधानस्य सोमप्रहणस्य इन्द्रप्रदाननामसंकोचो
युक्तः इति तृतीये 'विद्वानितोषनेर्दोषात्' (३।१।
१।२८) इत्यत्र कथ्यते । सु पृ. ५२७-५२८,
* प्रधानस्य अनुमन्त्रयानाकाङ्क्षतेऽपि अनुमन्त्राकाङ्क्षा
आकाङ्क्षातुल्याव विनियोगो भवितव्यः । पृ. १।१८.
* प्रधानस्योत्तरात् (वाजमानाङ्गे. वपनदिग्धिः) एव
एव, यदस्य फलप्रहाय योग्यं कर्त्तव्यं निश्चयं । वा.
३।३।२।६. * प्रधानस्य उपकारिणो ये धर्माप्ये अति-

दिसन्ते । प्रधानं हि चोदोऽपेक्षते न धर्मान् । प्रधानस्य हि चोदकेन सामान्य न धर्माणाम् । भा. ३।८।१६।३१. * प्रधानस्य चोदित्यभानस्य क्लोषपक्ष-
 विवक्षितम् । डुम्. ७।१।१२ पृ. १६२६. * प्रधानस्य पदान्तरप्रपेक्षमाणत्वापि भवति समाप्तः । यथा राज-
 पुरयो दर्शनीयः इति प्राधान्यात् पुरुषस्य दर्शनीयत्वम-
 पेक्षमाणस्य उक्तं तद्ध समानो भवति, एव प्रपञ्चोद्योदय-
 नीययोः ऐकादशिनानपेक्षमाणयोरपि भवति समाप्तः । १०।६।४।८. * 'प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वप्रधानप्रयो-
 कृता । फलचित्ता नन्याङ्गचित्तैलेते चतुर्थमाः ॥' वि.
 प्रस्तावना १६. * प्रधानस्य वैदान्तोक्तस्य यत्र वैदा-
 न्तोक्तस्य भवति, तत्र प्रधानपरिचयं अङ्ग कर्तव्यम्
 (इति तात्पर्यम्) । वा. ३।१।२।९. * प्रधानस्य साङ्गस्फुटान्न ज्योतिषोऽवस्थेऽप्यु । भा. १।१।२।
 ८।३०-३४. * प्रधानस्य साङ्गस्य एकप्रयोगत्वम् ।
 वा. ३।०।१।४. * प्रधानस्य सिद्धस्य न गुणानु-
 रोधेन आनुचित् । ३।६।१।२० पृ. १०२६. * भवति
 च प्रधानस्य सापेक्षत्वापि समाप्तः (महाभाष्य २।१।१
 पृ. ५ कारी) । २।१।१।१७ पृ. ४२२. * यदङ्ग प्रकमेन
 नियमेनापेक्षितं तादृशाङ्गत्वम् प्रधानस्य सकोचः । यत्तु
 अङ्ग प्रधानेन नियमेन अनपेक्षितं तादृशाङ्गत्वम्
 प्रधानस्य न सकोचः । अत एव 'इन्द्राय न्य' इत्यादि-
 मन्त्राणात् ऐन्द्रप्रदानविषयतया ठोमस्य न सकोचः ।
 विन्दु ऐन्द्रानैन्द्रत्वप्रदानसाधारण्यमेव । अनेन्द्रप्रदानेऽपि
 मन्त्र विनाऽपि उपसङ्गरेण मन्त्रेश्वर्यैः सृष्टिसमयेन
 मन्त्रस्य ऐन्द्रप्रदानैः नियमेनानपेक्षितत्वात् । अन्यथा तत्रापि
 ऐन्द्रप्रदानमात्रविषयतया सकोचः स्यात् इति नेष्यम् ।
 सोम. ३।४।१९. * शेषकार्याणि यदि न साधयानि,
 साङ्गानुरोधेन प्रधानस्य गुणो बाधितः प. । भा. ६।३।
 २०।४२. * प्रधानानामप्रदाना वैक. काल इति वक्ष्यते
 'अत्रानि तु विधानत्वात्' इति । ४।१।१७।४०.
 * प्रधानानामप्रदाना च समानकर्तृत्वम् । वा. ३।८।
 ७।१७. * मन्थमानामप्रदाना वा अनेषेया एकेन प्रयोग-
 पिथिता उपसंहारत् साङ्गाना यत्र साहित्यारम्भ तत्र
 पदार्थात्समय कर्तव्यं, न तु काशानुसमय इति

पदार्थानुसमयत्वम् । के. (५।२।१।१-३). * प्रधाना-
 नानपूर्वाणा मेद उक्तः शब्दान्तशब्दिभिर्हेतुभिः द्वितीये-
 ऽप्याये । के. * प्रधानानामप्रयोगान्तेन देशकालकर्तृ-
 क्तत्वं दर्शपूर्णमासचानुमांस्वादौ । १।१।२।१।१-२, ४-७.
 * प्रधानाना गुणानुरोधेन आङ्गचिरयुत्वा । धा. २।२।
 १।१ पृ. ४६३. * प्रधानाना तन्त्रेण स्वर्गः फलं दर्श-
 पूर्णमासादौ । १।१।१।१।१-६. * प्रधानाना परमान्ये
 साहित्यविषया । सु. पृ. १०२६. * 'प्रधानाना
 प्रधानैश्च विनाभात्रो न दृश्यते । तत्र खान्छेयशौचित्यं
 तेषामपि परस्परम् ॥' वा. ३।१।२।१२ पृ. ६५४.
 * प्रधानाना समवेतानामेक फलम् । भा. १।१।१।२।५.
 * प्रधाने अनर्थकं तु तदङ्गे अवतरति । ३।१।१०.
 मीको. पृ. ९३९. 'आनर्थक्यतदङ्गनायः' इत्यत्र
 द्रष्टव्यम् । * प्रधाने असमवन्तं पदार्थं, तदङ्गणे कल्प्यते,
 उक्तमेतत् (३।१।१) । भा. ३।१।१।२।२ पृ ७३७.
 * प्रधाने कार्यसम्बन्धः । के. * प्रधाने इते सिद्धं सर्व-
 शेषानर्थाकारणम् । भा. ६।४।२।२.

ॐ प्रधाने गृहीते अप्रधानग्रहस्यानाप्यवत्या-
 दिति न्यायः । यथा 'अयं सप्तः' इत्यत्र सप्तकेन-
 सुप्तुदादिप्रत्ययदर्शनमिति भावः । साहस्री ५३७.

* प्रधाने मुख्यत्वम् । भा. ७।१।१।१२ पृ. १५२४.
 * 'प्रधाने हि श्रुतं द्रव्यं साङ्गत्वस्य आधिक्यम् । प्रधाने-
 ज्याप्यत्वात् ।' वा. २।१।३।८ पृ. ४०७. * प्रधानेऽप्य-
 नेनेऽपि साधेयात्पिता पदार्थानुसमयः । ५।१।१।१२-२
 मीको. पृ. २४३७ 'पदार्थानुसमयः' इत्यत्र
 द्रष्टव्यम् । * प्रधानेऽपि समसङ्गेषु सहातुषीयमानेषु धर्म-
 विरोधे प्रथमपठितस्यैव धर्मानुसङ्गः । २।२।१।८।२१-२४.
 मीको. पृ. ८२६ 'आध्यात्मिकत्वः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 * प्रधानेषु सहातुषीयमानेषु धर्मविरोधे मूषोऽनुरोधेन
 धर्माङ्गानुसमयम् । 'भूषोऽनुसमयः' इत्यत्र
 द्रष्टव्यम् । १।२।२।७।२२.

* प्रधानाङ्गोभयार्थता अभिपर्यायस्य दर्शपूर्ण-
 मासयोः । ३।७।४।८.१०.

• प्रधानाङ्गवर्गं द्वेषा, प्रकृतिप्रधानस्य स्वाङ्ग-
विहृत्या एह एव विहृतिप्रधानस्य स्वाङ्गविहृत्या एह
इति । बाल. पृ. १४८.

• 'प्रधानाङ्गत्वमेकस्य न चैकनाङ्गत्वते ।' नहि
एकस्मिन् वाक्ये तदेव कदाचित् फल्यकथात् प्रधानम्,
कदाचित् फल्यदुपकायात् अङ्ग युज्यते, निश्चयत्वात्
अङ्गाङ्गिभावस्य । वा. २।१।२।११ पृ. ३७४.

• प्रधानाङ्गसाधारण्यं बहिष्करीनाम् । ३।७।१।
१-५. • प्रधानाङ्गसाधारण्यं सौमिकवेद्यादीनाम् ।
३।७।१।७,९.

• प्रधानानुरोधेन गुणादृते. सर्वश्रेष्ठत्वम् । वा.
३।१।७।१४ पृ. ८४३-८४४.

• प्रधानापूर्वं त्रिगुणे. अङ्गहविर्भिन्नं निष्पद्यते ।
वा. ३।७।१।४. • प्रधानापूर्वाणां फले योग्यस्य
प्रयुक्तम् । (पूर्वपक्षे इदम्) । २।१।२।६ पृ. ३९३.

• प्रधानापूर्वाप्रत्ययं यवमानस्य । वा. ३।८।२।७.

• प्रधानापूर्वमयुक्तानामेव अङ्गोऽपि क्रिया
युक्ता । वा. ३।७।१।४.

• प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः
इति न्यायः । यथा लोके बहुषु गच्छत्यु हेन्यारेणु
'कोऽयम्' इति प्रश्ने 'तथा' इत्युत्तर इत्यने ।
अयं न्याय 'नपुंसकमपुंसकैकस्वस्थान्यनरत्स्याम्'
(पा० ३।१।६९.) इति 'हेतुमति च' (पा० ३।१।
२६.) इति सूत्रयो महामापर्येदयो रूपेण । साहस्री.
६७.

• अन्वयान्निष्ठता प्रमेतु तदुप्यतिवादानायानुपया
उपायान्ते, एतन्न परार्थदुपयमानतया तेषामुपायान्
स्वरेण त्र स्वार्थदुपयमानतया प्राप्यन्त्यम् । तेन
तेषामेव संज्ञा न तदुप्यचनान् । 'प्रधाना०' इति
न्यायात् । शब्दधौगुम. २ अन्ते.

• क्व पुन संदर्भेन नास्ति (संदर्भे नास्ति) इत्य
एवं प्रधानायमेकस्वस्थान्यम् । वा. ३।१।१।४।२४
पृ. ७२९. • प्रधानार्थो योग. प्रधानार्थो विमोक्ष.
इति अन्वये विमोक्ष. । (अङ्गप्रधानार्थो योगविमोक्षे)

इति सर्वज्ञे विमोक्षः इति कविप्रकाशेतरम्) । मा.
१।१।१।९।७-२०. • प्रधानार्थाः एव ज्योतिषे
स्वामिर्लक्ष्यतः, न अङ्गप्रधानार्थाः । ३।७।१।९.

• प्रधानार्था एव, नाङ्गप्रधानार्था. ज्योतिषे दीक्ष
दक्षिणश्च । ३।७।१।११-१२. • प्रधानार्थस्यैवायां-
न्तरेषामन्वय इति सामान्यन्यायः । आभरणम्
३।७।१।२५ इत्. • प्रधानार्थयोश्चमयो. नान्योन्य
पेक्ष । के.

• 'प्रधानादौ विधीयन्ते ये शाखाद्येदनादयः ।
विष्कारिष्विहितेषात् ते मान्दुपुंरंशोपपन्नम् ॥' वा.
३।१।२।११ पृ. ६५५.

• प्रधानारम्भेणैव अङ्गमूलस्य सिद्धिः । मा.
१.०।१।४।७.

• प्रधानाङ्गुत्तिर्गुणानुरोधेन न न्याया । भा. १०।
६।११।७२.

• प्रधानाश्रयिणां गुणत्वम् । वा. ३।१।७।१४
पृ. ७२८.

• प्रधानाश्रितस्य अङ्गाश्रितेन बाधाश्रमव ।
भाट्ट ४।१।१७

• प्रधानोत्तरकाला प्रतिपत्तिः यथा 'यान्ते
वृष्णविपाणा प्राप्स्यति' इति । बाल. पृ. ८२. प्रधानो-
त्तरकालायामपूर्वसिद्धौ समकालस्यापि संभारस्य प्रबन्
सहायत्वोपपत्ति । सु. पृ. १५३३.

• प्रधानोपकारकत्वं सर्वेषामङ्गानां समुच्चिन्ना-
मेव काम्ये कर्मणि । १।१।१।१।१-१९.

• 'प्रधानोपयिक इत्य संस्कारेऽपि युग्मे । तेन
हन्त्यादिभि सर्वा संस्कारेभ्यः प्रियद्वार ॥' वा. ३।१।
३।८ पृ. ४०७

• प्रधानस्यम्भावः अभितेऽन्वयैव प्रधानमनुपया
यादन्त गच्छति, इति न्यायस्यात् अनुपयान्निष्ठता ।
वा. ३।१।१।४।२४ पृ. ७४१.

• प्रधानकर्म वैदिक अग्निहोत्रादि पारंगतान्
मृष्टिनिष्ठयुक्तस्य वैदिक कर्म । बाल. पृ. ८१.
• प्रधानकर्म साधारण्यकारणम् । इ. ३।१।१।५

० प्रधानकर्म लोचनं च । वि. २।१।५. ० प्रधान-
कर्माणि पुरुषाणामि यजनानस्य भवन्ति । भा. २।८।
१।४.

ॐ प्रधानकर्मार्यत्वाद्गङ्गां तद्वेदात् कर्मभेदः
प्रयोगे स्यात् । ११।१।१०।२४ ॥

अङ्गानां प्रधानकर्मार्यत्वात् प्रधानार्थत्वात्, तद्वेदात्
दर्शपूर्णमासयोश्च तेषां प्रधानानां मेदात् अङ्गानां प्रयोगे
अनुष्ठाने कर्मभेदः क्रियाभेदः स्यात् । प्रतिप्रधानं मेदेन
अङ्गानुष्ठानं कर्तव्यम् । प्रतिप्रधानमङ्गभेद इति पूर्वः
पक्षः ।

क्रमकोपश्च यौगपद्ये स्यात् । ५५ ॥

अङ्गानां यौगपद्ये सर्वप्रधानार्थं तन्ने स्वीकृत्य प्रधानानां
क्रमस्य कोपः विरोधः स्यात् । साङ्गमाशेषं अङ्गत्वा
अग्नीषोमीयः प्रकृतः स्यात् । साङ्गमाशेषं समाप्त्य ततः
यदि अग्नीषोमीयः साङ्गः क्रियेत तदा क्रमकोपो न
स्यात् । वस्यत् अङ्गारापोहनादीनि सप्तशोदीनि च
प्रतिप्रधानं यथा मित्यन्ते तथा आघारशोदीनामपि इति
चोचितम् ।

तुल्यानां तु यौगपद्यभेदाद्बोपदेशात् स्याद्
विशेषाप्रवृत्त्यात् । ५६ ॥

तुल्यः पञ्चान्तरमाह । न प्रतिप्रधानमङ्गभेदः । किन्तु
कर्तुं वेदात्, कालस्य प्रयोगः तुल्यानां अङ्गानां यौग-
पद्यं कर्तव्यं स्यात् । एकशब्दोपदेशात् 'दर्शपूर्णमासा-
याम्' इति एकेन शब्देन प्रधानानामङ्गानां बोपदेशात्,
'विशेषाप्रवृत्त्यात्' विरोधस्य' अनुकूलत्वात् 'वृत्तात्त्वात्' ।
आशेषस्य वा एतन्माङ्गानि अग्नीषोमीयस्य वेति विशेषो
न कथ्यते । एसात् प्रतिप्रधानं नाङ्गभेदः । इति
हिद्वान्तः ।

ऐकाध्याद्व्यव्यायः स्यात् । ५७ ॥

बहुकाम् 'क्रमकोपे यौगपद्ये' इति तत्राह । ऐका-
ध्यात् एकार्थत्वात् एककल्पत्वात् प्रधानानां समुद्-
कार्यकारित्वम् । अनुष्ठानार्थं ह्य अन्यस्यः आनुपूर्व्यं
स्यात् । तस्मान्ने तथा प्रयोगे क्रमः । तुल्यः क्रमकोपः ।
अङ्गानामपि समुच्चयकारित्वात् उपक्रमेऽपि नास्ति
क्रमकोपः ।

तथा चान्यार्थदर्शने कामुचयनः । ५८ ॥

तथा च न प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिः इत्यत्र 'वद्वर्दस्य
पौर्णमास्यामाहुतवो ह्वयन्ते प्रसोदराभावोऽस्वाम्' इति
अन्वार्थदर्शने भवति इति कामुचयन आचार्यो 'मन्यते
स ।

तन्व्यायत्यादशकेऽनुपूर्व्यं स्यात् संस्कारस्य
तदर्थत्वात् । ५९ ॥

यत्तु चकारार्थतया उक्तं संनिपातिनामिव आराहुप-
कारिणामपि आशुचित्तु इति । तत्राह । तन्व्यायत्यात्
समुच्चयकारिणा सह क्रिया इति न्ययात् अङ्गानां प्रति-
प्रधानं नावृत्तिः । स न्याये येषां तानि तन्व्यायानि
अङ्गानि तादृशत्वात् । अशोकः अशयत्वात् अङ्गारा-
पोहनादीनामानुपूर्व्यं मेदेन कर्षणं स्यात् । नहि एकस्य
पुरोडासस्य अङ्गारापोहनेन अन्यस्यापि शक्यं कर्तुं
शक्यते । संस्कारस्य अङ्गारापोहनादेः तदर्थत्वात् पाक-
कार्यत्वात् च प्रतिपुरोडासं तन्निधा युक्ता । तस्मात्
संनिपातिनामानुचयवपि आराहुपकारिणामावृत्तिः ।

असंसृष्टोऽपि तादर्थ्यात् । ६० ॥

संसृष्टं संनिपत्योपकारि । असंसृष्टः आराहुपकारकः
आपारादिः । असंसृष्टोऽपि आराहुपकारकरोऽपि आपा-
रादिः प्रतिप्रधानमावर्तनीयः । तादर्थ्यात् प्रधानार्थत्वा-
द्गङ्गानाम् ।

विभवाद् वा प्रदीपवत् । ६१ ॥

अन्योच्यते । एतानि अङ्गानि कस्य चित् संनिधौ
नियन्तव्यामपि सर्वेषां प्रधानानामनुकृत्य विभवंति
समर्थानि । प्रदीपवत्, यथा प्रदीपः एकस्मिन् प्रदेसो
भुजानानां ब्राह्मणानां एकस्य संनिधौ प्रवृत्तौऽपि
सर्वेषामनुकरोति तद्वत् । एवमङ्गानां वैभवात् प्रतिप्रधानं
नावृत्तिः । हेत्वन्यमर्थो वाच्यः ।

अर्थात्तु लोके, विधितः प्रतिप्रधानं स्यात् ।

६२ ॥

पूर्वशो आह । लोके एकत्र कृतस्यापि प्रदीपस्य
अनेकेषां प्रकाशनं हर्षं प्ररोजनम् । तस्मात् अर्थात्
प्रदीपनात् प्रदीपदशान्तो युक्तः । प्रकृते तु विधितः

विधानादेव उपकारानुपकारी शक्यते इति प्रतिप्रधान-
माधारधीना भेदः स्यात् ।

सहृदिन्यां कामुकायनः परिमाणविरोधात् ।
६३ ॥

'चतुर्दश शौर्णमास्याम्' 'त्रयोदश अमावास्या-
याम्' इत्युक्तेन आहुतीना परिमाणेन विरोधात्
आधारधीनामङ्गानां सहृद् इत्या कामुकायन आचार्यो
भेदे इति । पूर्वोक्तस्य अनुवादः लक्ष्यार्थः ।

विधेस्त्वित्रार्यत्वात् सहृदिन्या श्रुतिव्यतिक्रमः
स्यात् । ६४ ॥

तमाह पूर्वपक्षी । निधीयते इति अङ्गं विधिग्रन्थेन
उच्यते । विधेः अङ्गस्य इत्यपर्यन्तात् यस्य सनिधौ
पठितम्, तदप्रधानार्थत्वात् सहृदिन्या श्रुतिव्यतिक्रमः
स्यात्, सहृदिन्या श्रुतिविरुद्धा । असहृदिन्या इति पाठे
तु असंगत् इत्या स्यात् । अन्यथा सहृदिन्याया तु
श्रुतिव्यतिक्रमः स्यात् इति योजनीयम् । 'चतुर्दश शौर्ण-
मास्याम्, त्रयोदश अमावास्यायाम्' इत्यत्र तु आहुति-
निधीना संज्ञा उक्ता नाहुतीनाम् ।

विधिवत् प्रकरणाविनाशे प्रयोगं वादरायणः ।
६५ ॥

विद्वान्मी अह । प्रयत्नाना प्ररक्षणव्य अविनाशे
अभेदे सति अङ्गाना तन्त्रेण प्रयोग वादरायण आचार्यो
मन्थने स । विधिवत् यथा विधौ सति प्रकरणस्य
द्वेषत्वात् सर्वाधिकानि अङ्गानि निश्चयन्ते, न यस्य सनिधौ
दर्शानि । तस्मान् आधारधीना तन्त्रेण प्रयोगः ।

यच्चिद् विधानात्प्रति चेत् । ६६ ॥

पूर्वपक्षी पुनरह । 'सहाङ्गप्रति' 'सह विपति' ।
इति ऋचिन् सहस्यस्य विधानात् नान्यत्र सहस्यम् ।
परिवेष्ट्यापे रिपने देव सहस्य नान्यथेति । तस्मात्
न सहृद् । इति धेद् ।

न विधेऽङ्गोदितत्वात् । ६७ ॥

विद्वान्मी अह । निधीयते इति विधिः निर्वाणः ।
विधेः निर्वाणस्य चोदितत्वात् नान्यत्र परिशेष्य । अत्रेता-
धीनोमीषयोः भेदेन निर्वाण उच्यते । तत्रोभेदेन अग्रहजन-
नेने प्रपुत्राः, एतदर्थं सहस्य विधेयम् । तस्मात्

आणदुपकारकाणा आधारधीना न प्रतिप्रधानमात्रेण
किन्तु सहृदनुद्धानमिति सिद्धान्तः ।

व्याख्यातं तुन्यानां यौगपद्यमगृह्यमाणविशेषा-
णाम् । ६८ ॥

येषा विशेषो न गृह्यते कश्चित् तेषा अग्रप्रमाण
विशेषाणा तुन्याना यौगपद्यं सहानुद्धानं व्याख्यातम्
(११।१।१०।१६) । 'आग्नेयं कृष्णश्रीमण्डे,
शौर्म्यं वसु, आग्नेयं कृष्णश्रीवं पुरोधायां स्वर्णमाः'
रूपनयोः द्वयोः कृष्णश्रीवयोः तुल्यत्वात् एवकल्पत्वात्
यौगपद्यं प्राप्तम्, तस्मात् सह प्रदानं स्यात् । इति पूर्व-
पक्षी ।

भेदन्तु कालभेदाच्चोदनाव्यवायात् साद्
विशिष्टानां विधिः प्रधानकालत्वात् । ६९ ॥

विद्वान्मी अह । द्वयोः कृष्णश्रीवयोः यौगस्य
चोदनाया स्यात्वात् स्ववधानात् कालस्य भेदः स्वी-
कर्तव्यः । कालत्रयेण विशिष्टाना आग्नेयोऽप्यग्नेयाना
विधिरयम् । तस्मात् विशिष्टविधेः एकेकस्य कश्चिदकालस्य
प्रधानकालत्वात् अपि प्रयाणा पशुना कल्पभेदः ।
कालभेदाद्य द्वयोः आग्नेयोः प्रदानस्य भेदः स्यात् ।
तस्मात् भेदेन प्रदानमिति सिद्धान्तः ।

यथा चान्वार्यदर्शनम् । ७० ॥

तथा च कृष्णश्रीवयोः भेदेनानुद्धाने 'अभितः शौर्ण-
माग्नेयौ भरतः' इति अन्वार्थदर्शनं भवति । तस्मात्
प्रदानभेदः ।

विधिरिति चेन्न वर्तमानापदेशात् । ७१ ॥

'अभितः शौर्म्यं आग्नेयो भरतः' इति विधिः
स्यात् । विधिना च आग्नेयोः भेदः स्यात् । विन्-
भावे तु सहस्यमेव मन्त्रितुमर्हति । इति चेन्नार्थं विधिः,
'भवतः' इति वर्तमानेन वर्तमानाद्येन एव अग्नेयस्य
स्वरदेशान् । तस्मात् पूर्वोक्तहेतुभिः आग्नेयोः प्रदानस्य
भेद एव स्यात् इति सिद्धान्तः । सर्वथाऽपि दर्शन-
माग्नेयोः प्रतिप्रधानं नारायणभेदः । के.

● प्रधानधर्मलक्षणम् । 'येदं न्य न विधिपि
कानि प्रयत्नमकानि, इत्यन्वयं तुन्यामकानम्' । (१।१।
३।७) भाष्यवाच्यार्थैः धर्मैः न इत्यनुचितेन,

तेषां कर्मणा प्रधानत्वात् तदाचीनि भव्यशब्दाख्यानि
शास्त्रायाञ्चि प्रधानकर्मवाचीनि (इति भाष्यकृता
व्याख्यातम्) । सु. पृ. ६२३.

● प्रधानकर्मविधाने सति अनैरार्थविधानं उप
पद्यते । वा. १।४।२।३ पृ. ३२९.

● प्रधानकालात् सर्वे पदार्था न विपकृष्टव्या इति
प्रयोगवचनेन प्रतिपादितम् । वा. १।३।३।६ पृ. १९७.

● प्रधानकाले एव अहानामनुष्ठानम्, फलवाक्येन
साध्यतापनेतिकर्तव्यताविशिष्टमात्रविधाधिना अङ्ग-
प्रधानयोगपत् प्रयोगविधानम् याथा विलम्बेन विना
अनुष्ठानायोगिः ततोऽधिकस्य विलम्बस्य निवृत्ततात् ।
सु. पृ. ७३५.

● प्रधानकालत्वं अहानामनुष्ठानकालानां वक्ष्यते
(१।१।१।१ इत्यत्र) । वा. ३।६।७।२२ पृ. १०४७.

● प्रधानकालात् अङ्गकर्म । भा. ५।१।७।१४.

● प्रधानक्रिया हि विशेषणानि शिष्टोक्तोक्ति ।
वा. १।४।२।३ पृ. ३३२.

● प्रधानगुणः अङ्गगुणेन न बाध्यते, ' अङ्गगुणेन
प्रधानगुणबाधस्य व्यप्यव्यवसात् ' । वा. ४।१।१७।४८
पृ. १२२४. ● प्रधानगुणः अङ्गगुणात् कश्चिन्नात् ।
पोढशिशुत्व उक्त्यपरमावस्वरूपेनः प्रधानभूतप्रहृगुणत्वात्
अङ्गभूतस्त्रीनगुणभूतात् कात्यात् वसीवान् । अतस्तदनु-
रोधेन स्तोत्रकाल बाधित्वा उक्तव्यः पोढश्री । रत्न.
५।१।२।१२५.

● प्रधानता नास्ति समाजनादीनाम् । २।१।४.

● प्रधानद्रव्यशोभे सति शेषकषयिणि कियते ।
वा. १।५।८।९.

● प्रधानद्रव्यप्रक्रमात् तत्रिर्वापरकर्म । विनायागे
' सारस्वतो मनसः सरस्वती च सरस्वाः ' इति वाक्य-
निहितप्रधानद्रव्यप्रक्रमात् तत्रिर्वापरकर्मः । भाट्ट. ५।१।७.

● प्रधानधर्मेण अङ्गधर्मो बाध्यते । प्रासनापोऽय ।
वा. ३।१।७।१४ पृ. ८६०.

● प्रधाननिर्याहकत्वे अङ्गनिर्याहकपदोक्त्यापि
मुख्यत्वोपादानम् । ६।३।२०.

मी. को. ३४७

● प्रधानपीडायां कालभोगिन्यापो नाकतरति
इति द्वादशे वक्ष्यते । कु. ६।३।१।८।३८.

● प्रधानपुरुषेष्वपरमाणुकारणव्यतिक्रिया. सृष्टि
प्रत्यादिरूपेण प्रतीत्ता, ता. स्वर्गः मन्दादैवाद्यज्ञाना-
देन दृश्यमानसुश्रमरभूत्त्र पप्रकृतिविहारमावदग्नेन च
द्रष्टव्याः । प्रयोगेन च स्वर्गपाण्युत्पाद्योत्पादकविभाग-
ज्ञानम् । स्वर्गप्रत्ययोपवर्गनमपि दैवगुणकल्पमावप्र-
वित्वात्सर्धनार्थम् । सर्वेन हि नदृष्टेन प्रवर्तते, तदुपरमे
च उपमेति इति विशानगापक्षणमङ्गनैरात्थादिविदानां
अपि उपनिपदर्थेनादप्रभवानं विषयेषु आत्यन्तिकं उर्गं
निवर्तयितुं इति उपपन्न सर्वेषां प्रामाण्यम् । वा. १।३।
१।२ पृ. १६८.

● प्रधानपूर्वकाला प्रतिपत्तिः यथा ' शक्यं
प्रतिपत्ति, लोहितं निरस्थति ' इति । (इद ४।१।१।२।२७
इत्यत्र प्रतिपादितम्) । बाल पृ. ८२.

● प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देन अङ्गनामपि
प्रयोगः चोच्यते । भा. १।१।२।२।८.

● प्रधानप्रयोगवचनपरिणतीतत्वात् अन्यत्रापि
त्वप्रानामज्ञाना वनेय प्रधान तत्रैव विधिः । वा. ३।३।
२।५ पृ. ८२०.

● प्रधानप्रसङ्गलक्षणः शतशोधो दया क्रम्यर्थेन
अभिहोत्रादिप्रयोगेण नित्याभिहोत्रप्रयोगस्य प्रसङ्गसिद्धिः ।
बाल. पृ. १३२.

● प्रधानभूतस्य च लिङ्गसत्यमविषयिनम् ।
कथम् ! प्रत्ययः क्रिया विधने । क्रिया विधीयमाना
कारकैर्विना न भवति । कारकानि च स्वविशेषणैर्विना
न भवन्ति । तस्मात् क्रियाकारकानि कारकविशेषणानि
प्रत्ययेन परमृश्यन्ते । तत्र यः क्रिया प्रति उद्विगन्ते, स
प्रधानभूतः क्रिया प्रति । न तु स क्रियाङ्गम्, क्रियैव
तदर्थः । तस्य प्रधानभूतस्य यत् शिष्टसत्यम्, तदनङ्ग-
त्वात् क्रियायाः प्रत्ययेन न परमृश्यते । तु. पृ. १०।३।
१७।६३ पृ. १८९८. ● स्वार्थं चेदुच्यते, प्रधान-
भूता (आहृतिः) । भा. १।३।१।२३ पृ. ३१७.

● प्रधानभूतवैद्यताविधिः मन्त्रः यथा ' स्तुहासि
स्वाहा सोमम् ' इत्युपमाप्रयासमन्त्रः । बाल. पृ. ६१.

● प्रधानभूतद्रव्यविधिः नन्वः 'सोमस्यमे वीहि' इति । बाळ. घृ. ६४.

● 'प्रधानभूतविशेष्यत्वे संभवति प्रकार-निशेष्यत्वस्य अन्याप्यत्वात्' इति न्यायेन विशेष्य-रस्यत्वनौचित्यम् । रहस्य. घृ. ४१.

● प्रधानभेदेऽपि एतस्मिन् कर्मणि अज्ञानात्त्वम् । ११११११०५४-६७.

॥ प्रधानमहनिबर्हणन्यायः । मध्य काट्यबुद्ध-विचारशक्तेषु प्रधानस्य निर्वहणं माला भूमौ प्रतिष्ठयन् कट्यप्रधानस्य तथा सरोजनमिति यावत् । यथा बन्धममेन प्रधाने निरर्हति तदपेक्षया दुर्बलकामन्येया एतावत्तु मुह्य इति न्यायार्थः । साहस्री २४४. ● 'ईधते-नांशब्दम्' इत्यास्य प्रधानकारणवादः सुदेरेव पुनः-पुनरागच्छक्य निराहृतः । अतः प्रधानमहनिबर्हण-न्यायेन अतिदिशति 'एतेन सर्वे (अभ्यारिकारण वादाः) व्याख्याताः' इति । शांभा. ११४।८।२८ अम्.

● प्रधानमात्रार्थं उपाश्रितं कान्येष्टियु । ३।८।१९।

३५-३६. ● प्रधानमात्रार्थाः यद्भवानलस्वराः ।

३।७।२।६. ● प्रधानमात्रार्थे दीर्घादक्षिणे षोडशोमे । ३।७।२।११-१२.

● प्रधानमात्रसमर्पमुष्ण्य यत्त्वमेऽति तस्यैतौक-दन्तम् । ६।३।२०।४०-४२.

● प्रधानरूपैककार्यत्वमदानाम् । भा ११।। २।५-१०.

● प्रथमस्य सशयमेव बुद्धमिति मीमांसकाः । सदसद्विषयमिति वेदान्तिनः । मणि. पृ ४८-५१.

● 'प्रथा प्रवर्तयित्वा' इति स्मृतिः । भा १।३।

१।१ घृ. १६०. ● प्रथाः दशमिति च पर्येकप्रथा, न धर्मादिपेक्षाराम्यते । तथा च दर्शनम् 'धन्वति प्रथा अभि' इति 'स्यत्रोदके परिपृच्छति' इति च । १।१।३।७ घृ. २६१.

॥ प्रधानोक्त्यापः । यथा प्राग्वतीक्याय तस्य मानसिकस्यो बहुते लीला निर्दिष्टे, द्वितीये ध्ये निब-

धाराः प्रफन्ति, एवं सकारिणे लीला निर्दिष्टे विद्युञ्जन्तीति । साहस्री. ८९८.

● प्रपाठकाप्यधनयन् समूहावृत्तिः । यथा अन्वेष्यतः प्रपाठकमात्रतयितुमामाः एकैकभारं अकृत् पठन्ति तद्वत् । वि. १०।५।२५.

● प्रपूर्वस्य वसेः म्यस्यानात् प्रथितस्य अन्वयत्वे प्रयोगः । सु. घृ. ७७२.

● 'प्रप्र' इत्यस्य 'प्रपी' पदमेव प्रयोक्तव्यम्, इत्यपदस्यानात् । इदं पूरांचिक्रणस्य प्रयोचनम्, (ननु काश्यादकाचिक्रणस्य) । टुप्. १।१।१८।५८.

● न प्रवृत्ते प्रवृत्तमित्येव दुर्बलपेक्षासिद्धे न गृह्णीति, किन्तु सति विशेषे । पराक्रमः घृ. २६. ● प्रवृत्त काम्या विश्रुतिः तत्रिकी, कामस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वात् । प्रवृत्तिसु प्रवृत्तिर्ना (इत्यानिन्वा) । वि. १०।३।३.

● 'प्रभूयाद् ब्राह्मणलोपा नेतराविति निधत्.' इति स्मृतेः प्रवचनं ब्राह्मणस्यैव । सु. घृ. १९५.

● 'प्रमिन्नक्रमेदेरे मधूनि मधुच्छः सिवति' इत्यस्य प्रसिद्धपदसाहचर्यात् अज्ञातापेक्ष्य मधुच्छयस्य अर्थोऽपि शब्दुं दावते । वि. १।१।५.

● 'प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन कर्तते । स नाप्तोति फले तस्य वस्तेन विचारितम् ॥' वा १।। २।६ घृ. २९१.

॥ प्रभूणां हि विभूत्यन्वा पावत्यधिपये मतिः इति न्यायः । अपमहत्येन्द्रप्रस्तावे दृष्टान्तभूत इति । साहस्री. ७३३.

॥ प्रमुत्वादातिव्यं सर्ववर्णानां स्यात् । ११। ४।१५।४२ ॥

आदिगणं एते ऋत्विस्तं सर्ववर्णानां सर्वेषां ब्राह्मण-पुत्रस्यैवेषानां स्यात् । प्रमुत्वात् ऋत्विगणं सर्वेषां सर्वेषां अन्वयस्यो विद्वान्मय । इति पूर्वैः पथः ।

समूहैर्वा स्याद् ब्राह्मणानाम् । ४३ ॥

'ब्राह्मणान्यन्वयप्रतिषेधाः ब्राह्मणस्यैव इत्युक्तम्' इति स्मृतेः नानास्यात् ब्राह्मणानामेव आदिगणं स्यात्, न सर्ववर्णस्येव । इति निदानम् ।

फलवन्नसविधानाच्चेतरेषाम् । ४४ ॥

‘ स यदि राजन्सं वा वैश्यं वा यावयेत्, उ यदि सोमं विमन्त्रयिषेत् न्यग्रोधस्त्रिमिनीराहृत्य ताः सविष्य दपनि उन्मूय तमस्मै भक्षं प्रवच्छेन्न सोमम् ’ इति वचनेन इतरेषा राजन्यवैश्यानां फलवन्नसस विधानात् सोमपानानधिकारो विज्ञायते । असोमपान्या च आर्त्विज्यं न दास्यते कर्तुम् । तस्मात् राजन्यवैश्यानां नाविन्याधिकारः ।

सांन्यायेऽप्येवं प्रतिषेधोऽसोमपीधहेतुत्वात् । ४५ ॥

राजन्यवैश्ययोः एव सोमवत् सान्यायेऽपि प्रतिषेध उक्तः । तत्र च असोमपीधहेतुत्वमुक्तम् । ‘ न राजन्तो न वैश्ये वा सान्याय मित्रे अहोमपीधो द्वेषः ’ इति । तेन राजन्यवैश्यानां सोमपानाभावेन आर्त्विज्यं नास्तीति निश्चीयते ।

चतुर्धाकरणे च निर्देशात् । ४६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशास्य चतुर्धाकरणमन्त्रे ‘ ब्राह्मणा-
नामिदं हविः तौम्यानां सोमपीथिना नेहब्राह्मणस्यस्ति ’ इत्यत्र ब्राह्मणानामेव दोषमशये निर्देशात् अत्रब्राह्मणस्य च निवेद्यात् आर्त्विज्य ब्राह्मणानामेव ।

अन्वाहार्ये च दर्शनात् । ४७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः अन्वाहार्ये अन्वाहार्यचरुषुपदशिषा-
वाक्यशेषे ‘ उ एते वै देवा अहुतादो अद् ब्राह्मणाः यदन्वाहार्यमाहरन्ति, तानेव तेन प्रीणाति ’ इति ब्राह्मणा-
नामेव दर्शनात् तेषामेव आर्त्विज्याधिकारः न राजन्य-
वैश्ययोः इति सिद्धान्तः ।

द्वारवाल्गव्या अन्तिगमिदं सूत्रम् । इतः परं संकर्ष-
काण्डं चतुरध्यायी । के.

० प्रवरान्दो नाम राजा । भा. १।२।४।३१-९
पृ. १४९.

०० प्रमदान्यायः । यथा एकस्यां प्रमदाया भर्तुः
दुर्गं काको, कामविन्दतथैतस्य दुःखं जायते, तस्यामेव
रूपत्वात् द्वेष इति प्रमदवैक्यैव सर्वे भावा भवन्तीति
विषये अस्य प्रवृत्तिरिति । माहस्वी. ९२८ .

० प्रमा अज्ञातविषयकं बाधतज्ञानरहितं ज्ञानम् । न
चेवं गृहीतविषयकप्रारब्धाहेतुज्ञानस्य अप्रामाण्यप्रसङ्गः ।
वाक्यस्य यद्विन्द्रियवेद्यत्वेन पूर्वज्ञानविशिष्टरटस्य विषयी-
करणेन तादृशस्य उत्तरज्ञानविषयतया अनधिगतार्थ-
विषयकत्वात् । मणि. पृ. १३. ० प्रमा कारणशेष-
बाधकज्ञानरहितं अगृहीतब्राह्मि ज्ञानम् । पृ. १९५,
० प्रमायां गुणः कर्णः इति नैयायिकाः । पृ. १४.

० प्रमात्वं ननुमेयम्, तस्य स्वतो माहृतत्वात्,
ज्ञानानुमाने तन्मानसविलम्बेधत्वात्, ज्ञानतत्त्वात् । मणि.
पृ. १६, ० प्रमारं यथायांतुमवत्वम् । याथायर्थं च
तदद्विद्विद्वेषकत्वे सति तत्प्रकारकज्ञानत्वम् । भ्रमवारणाय
विशेष्यकान्तम् । रजतविशेष्यकद्रव्यत्वप्रकारकज्ञाने रजत-
त्वप्रमात्ववारकं तत्रकारकैति । न च रजतत्वयोः रजत-
रजतप्रतीतेः प्रमात्वापत्तिः, ज्ञानेकमेव तद्विद्विद्वेषकत्वप्र-
कारकत्वयोः सत्त्वात् इति याच्यम् । तद्विद्विद्वेषकत्वा-
यच्छिन्नत्वप्रकारकत्वस्य विषयकत्वात् । तथापि सन्नस्यैव
तद्वत्त्वम्, तेन तत्रप्रकारकत्व बोध्यम्, अतो न ‘ समस्येन
लोहितः स्पष्टिकः ’ इति ज्ञाने अतिप्रसङ्गः । न च एव
पाकनने इदानीं इयामरुवत्वात् इति प्रतीतेः प्रमात्व-
प्रसङ्गः, यदवच्छिद्येतास्य निवर्धितत्वात् । रूपप्रकारतायाः
पूर्वमानकालावच्छिन्नरूपवद्विद्वेष्यकत्वात्कञ्चेदवदरात् ।
अन्ये तु ‘ अयं विनायी ’ इत्यादौ मनुष्यो वर्तमानार्थ-
त्वानामयेन सन्नवार्थवत्त्वत् अस्मिन् सन्नवार्थकत्वात्
अव्याहृतमेव प्रमात्वमित्याहुः । निर्विकल्पस्य तु भ्रमप्रमो-
भयवर्द्धिर्भूतत्वमेव आरंभं व्यक्तम् । अस्तु वा तस्यापि
प्रमात्वम्, विशेष्यादृश्यप्रकारकत्वस्यैव प्रमात्वात् । अत्र
ज्ञानत्वचिदितमेव प्रमात्वं सुवचम्, तथापि तस्य स्मृति-
साधारण्येन तज्ज्ञानस्य प्रमात्वात्तरताऽऽप्यत्र अनुभव-
पटितमेव अनुभवन्ते सांप्रदायिकाः । अनुभवत्वस्य
जातित्वेन ज्ञानत्वापटितत्वात् न गौरवमिति अन्ये ।
वस्तुतस्तु ज्ञानत्वचिदितमेव तत् लक्षणम् । न च स्मृति-
कारणस्य प्रमाणान्तरताऽऽपि, इष्टत्वात्, निर्मुक्ति-
कप्रवादस्य हेतुत्वात् । अत्र एव म-शाना स्मारकत्वेऽपि
प्रामाण्यम् । पृ. ११-१२.

● प्रमाणम् । अनधिगतार्थगतुल्यमेव प्रमाणलक्षण-
मादर्तयम् । तार्किकान्तु प्रमाकरम् प्रमाणम् । प्रमात्य
च यथार्थानुभवार्थम् । याथार्थ्यं च तद्विद्विद्वेष्यवत्वा-
वच्छिन्नतत्त्वकारकत्वम् । यत्तुप्रमत्तं च वाति-
विशेषः इत्याहुः । कु. १११।१५. ● प्रमाणं अर्थः
(प्रबोधनम्), क्रमे, व्युत्क्रमे तस्य अनुपपन्नमानत्वात् ।
भाट्ट. ५।१।२. ● प्रमाणं अर्थसंज्ञार्थं हीयते । तस्य
वापकज्ञानोत्पत्तौ सत्या पुनः प्रतिपक्षविज्ञानं तद्विमित्त
मेनेत्यनेन । वृहती. पृ. १९. ● प्रमाणं ' श्रुते
आचामेत् ' श्रुत्यादिः स्मृतिः । वि. १।१।४.
● प्रमाणं तान् मीमांसकानां विमतविमामोनेक-
विधम् । तथाहि, प्रत्यक्ष अनुमानं द्रष्ट. उपमानं
अर्थापत्तिः अमानः इति पट् । तत्र प्रत्यक्षं पशुविषं
चानुपपत्तिमेवम् । अनुमानं द्विविधं सामान्यतोदृष्टं
विशेषतोदृष्टं च । द्विविधमपि पुनर्द्विविधं स्वार्थं परार्थं
च । केवलान्वयि-केवलं यन्निरेकभेदो तु नेश्चै, ' लिङ्गिज्ञानं
च तद्वत् स्यात् त्रिरूपाङ्गिज्ञानं न तत् ' । श्लो. वा.
अनुमानं (१६७) इत्यनुमाने त्रैरूप्यव्यवस्थं लिङ्गस्या-
समरोक्ते । परार्थानुमाननाकपस्य च तार्किकवायामिव न
पञ्चानवयः, किन्तु त्रय एव । तदुक्तं ' तत्तु पञ्चतयं के-
चित् द्वयमन्ये त्वं त्रयम् । उदाहरणपर्यन्तं यद्बोधा-
हृत्पदिकम् ॥ ' इति । प्रत्यक्षानुमानोपमानावाचान्यानि
चत्वारि लौकिकान्येव । अपार्थापत्तिश्चा दृष्टार्थापत्तिः
श्रुतार्थापत्तिश्च । उत्तरादपि द्विविधा लौकिकी वैदिकी
च । शब्दोऽपि द्विविधो लौकिको वैदिकश्च ।
वैदिकोऽपि द्विविधः उपदेशातिदेशमेवम् । उपदेशोऽपि
द्विविधः विधिनिषेधश्च । पुनरुपदेशोऽनेकविधः शब्दा-
न्तरम्, अन्वयः, सत्या, सहा, गुणः, प्रकरणान्तर
चेति द्वैतिकादिभिः धर्मभेदानि पट् । श्रुतिः, लिङ्गम्,
वाक्यम्, प्रारण्यम्, क्रम, समाख्या चेति तादीं
यानि विधिषोऽनेकानि पट् । श्रुतिः, अर्थः, पाठक्रमः,
स्थानक्रम, मुख्यक्रम, प्रवृत्तिरन्वय इति पाञ्चमिकानि
क्रमप्रमाणानि पट् । प्रत्यक्षविधिः, अमानविधिः, विचारः,
सहाय्यः, निषेधानुवादश्च इति नावधिकानि कार्यापत्ति-
प्रमाणानि पञ्च इति । अतिदेशस्तु उक्तविधौ वक्ष्यते ।

वाल्ल पृ. ८. ● प्रमाणं धर्म वेदः । भा. १।१।१।२.
● प्रमाणं न प्रत्यक्ष धर्मं । १।१।४. ● प्रमाणं प्रमाण-
न्तरं न अपेक्षते अर्थपरि-छेदे । स्वस्वरपरिच्छेदे तु
प्रमाणमपि प्रमाणान्तरमेवैतत् एव । ऋतु पृ. ६६,
● प्रमाणम् । यच्च स्वातन्त्र्येण विषयं नोत्सृज्यपत्ति न तत्
प्रमाणान्तरम् । पृ. १६०. ● प्रमाणम् । येनयेन हि प्रतीयते
तत्तत् प्रमाणम् । भा. १।१।५।५ पृ. ६९. ● प्रमाणम् ।
लौकिकं च प्रमाणं परीक्ष्यैरपि अनुसरणीयम् । ऋतु.
पृ. ७३. ● प्रमाणं शिष्टाचारः । वि. १।३।४ वर्णं २.
● प्रमाणम् । शीघ्रमृत्ति प्रमाणं प्रतिष्ठितं तद्विलम्बित्य
वापकं भवति । यत्र तु शीघ्रमपि प्रमाणं प्रत्यक्षं हि
उपजातमपि दूररादिदोषेण साक्षाधिकं स्वयमेव अस्ति
ष्ठितं भवति, तत्र मन्वेष्यापि निःसशयेन निरस्तार्थं
परिच्छित्तर्भवेत्येव । रत्नाकरः पृ. ३९५-३९६.
● प्रमाणं सदाचारः । विन्दु. १।३।४. ● प्रमाणं हि
नाम वृत्तान्तरकम् । ऋतु. पृ. ९४. ● ' लौकिकं वैदिकं
वाऽपि प्रमाणं दोषरहितम् । सर्वमाश्रीयते स्वार्थं न
चास्मिन् दोषसम्भवः ॥ ' वा. ३।२।१।२५ पृ. ७८४.
● प्रमाणानि धर्माधर्मयोः अद्वै विधि-अर्थवाद-मन्त्र-
स्मृति-आचार-नामधेय-वाक्यप्ररोप-साधर्म्यरूपाणि ।
भाट्ट. १।४।२०. ● प्रमाणानि । न हि प्रत्यक्षमेव एतं
प्रमाणम्, तद्वदेव हि अनुमानादीन्वपि प्रमाणानि ।
सर्वप्रयत्नमये च एतेन अमान. परिच्छिद्यते । वा.
२।१।१।४।४ पृ. ४५६. ● प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानोप-
मानशब्दाधीनानुपपत्तयोरप्याप्यानि पट् लौकिकानि । धर्म-
प्रमाणानि विधि-अर्थवाद-मन्त्र-नामधेय-स्मृति-
शिष्टाचाररूपाणि पट् । धर्मभेदानि शब्दान्तर-अन्वय-
सहा-सहा-गुण-प्रकरणान्तराणि पट् । धर्माङ्गतादोष-
कानि श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्य-
रूपाणि पट् । नम्रवेषकानि-श्रुति-अर्थ-वाद-स्थान-
मुख्य-प्रवृत्तिरूपानि पट् । अतिदेशप्रमाणानि वचन-
नाम-लिङ्गानि शीघ्रि । उद्देशप्रमाणं स्वनापत्तिः परम् ।
वाच्यप्रमाणानि प्रत्याम्नास-प्रतिषेध-अर्थलोपरूपाणि
शीघ्रि । एवं एतद्विरुद्धं अलौकिकानि प्रमाणानि ।

एषा अलोक्तस्योक्तविवर्त सहकारित्वमाप्तम्, विधि-
रेवान्नामित्यपि वेत्ति । मणि, पृ. १३. * प्रमाणानि
चिन्तियोगेनैव सहकारिणि पदं भुक्ति-लिङ्ग-वाच्य-
प्रकरण-स्थान-समाख्यारूपाणि । मीन्या. * प्रमाणानि ।
वस्तुवदोषनाथानि प्रत्यक्षादीनि पञ्च प्रमाणानि ।
वा. २।१।२।५ पृ. ३९०. * प्रमाणानि पञ्चैव
प्रत्यक्षतुमानोपमानसम्बन्धार्थव्यतुपलब्ध्याख्यानि, ' राम
पदं युक्तयो लोके यामि सर्वोऽनुदृश्यते ' इति सम्भ-
वत् । मणि, पृ. ६२. * प्रमाणानि सर्वेष्वेव उपयुज्य-
मानमनुपयुज्यमान च ऽपि भावयोग्यतापन्न गमयन्ति,
तेनैव चैषा हानोपादानयोग्यस्तुदय' फलत्वेन वर्णयन्ते ।
वा. १।२।१।१ पृ. १०६. * प्रमाणेन क्लीयता निरा-
कारशीलत्वे वचन्यप्रमाणस्य अनुत्पानम् । ३।१।७।१९,
* प्रमाणौ वधात् पदभिरपि प्रमाणात्मत जायन्ते,
प्राप्तवाचोऽन । ३।३।७।१४ पृ. ८६०. * प्रमाणस्य
एव मुख्यं प्रमाणमेवमात्रोपाधौ । अनुत्पानोपाधौ तु
नेदार्थप्रमाणयो प्रधानोपपन्नभावः, प्रमाणमुपपन्नं न
मुपपन्नम् । वि. १।१।३. * प्रमाणस्य कार्यं अर्पणमिच्छया
यलक्षणम् । ऋजु पृ. ९४. * प्रमाणस्य दुर्गन्ध्यापि
यत्नान्तमानवर्षस्य विषयाभावात् तत्र प्रकल्प्यापि सञ्ज्ञे-
रूपं याममहीहृत्य दुर्गन्धस्य प्राप्त्यम्, यथा कपटकर-
निमित्तमेदादे, प्रकलेन श्रुत्यादिना प्रतिपाद्यत्वेन
प्राप्तस्य यत्नमानवर्षस्य इति समाख्यया विषयान्तरं प्रति
पटमानवाया. यजमानकर्तृदमशान्तरस्य होमस्तकार्यत्वेन
विधानात् प्रतिपन्नहोमैकदेशसम्भारकत्वम् । कौ. ३।३।
७।१४ पृ. ३६७. * प्रमाणस्य दुर्गन्धस्यापि विरोधविष-
यत्वे तत्र प्रकल्प्यापि सामान्यविषयस्य सञ्ज्ञेच इष्ट,
' यमिन् देशे मृतं कृणु ' इत्यादिस्मृत्या ऋतु-
स्मृतिश्रुतिसञ्ज्ञेयस्य प्रमेयत्वात्प्रकल्पेन साधितत्वात् ।
१।३।३।०. * प्रमाणस्य धर्मविषयकस्य परीक्षा ।
१।१।३. * प्रमाणस्य प्रमेयाकारविशेषं कार्यम्, न तु
प्रयोगनवद्वयवर्गति । अन्वया अर्थव्यवस्तुनः अन्व-
यगम्यत्वात् । सोम १।२।१ पृ. ५. * प्रमाणस्य वाच-
नात्मकत्वम् (अजात्यकारित्वम्) । वा. ३।३।०।१४
पृ. ८२९. * प्रमाणयोः उभयोरव्याख्यत्वे एति कस्य

चिदयेत्यासिद्धे एकस्य वाचनम् । बृहती पृ. २०४.
* प्रमाणयोः द्वयोस्तुल्यत्वयोः विरोधे एति बन्धनत्वेण
निर्णयः फलत्वेन । वा. ३।६।२।९ पृ. १०३०,
* प्रमाणयोः सह प्रसिद्धयोः येन विनियोगदेश चिरेण
प्राप्तिर्भवति च विद्येपो दौर्गत्ययो भवति । अत्रधारिते
तु चिन्तियोगे यद्यपि पश्चात् अनुमानसहस्रं भवति न
तथापि कश्चिद् विप्रकर्षः । ३।३।७।१४ पृ. ८६१,
* प्रमाणानां कल्पमूलानां प्राप्तवाचो भवति, न कल्प-
मूलानां ऋजुकम् (३।३।७) । ३।७।२।३।२.
* प्रमाणाधीना प्रमेयसिद्धिः । सु. पृ. १७९.
* प्रमाणानुत्पत्तिलक्षणो वाच भुक्तिलिङ्गादि-
विरोधे । वा. ६।५।१९।५४.
* प्रमाणान्तरत्वं असाधारणत्वरूपमुपवेदान्ध-
नम् । ऋजु पृ. ७४
* प्रमाणात्मास' गथास्य पदभिरपि प्रमाणैः
बोध्यन्ते, प्राप्तवाचोऽन । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०.
* प्रमाणाभासनाधो मित्य न प्रमाणस्यैव । वा.
२।२।७।१४ पृ. ८२९.
* प्रमाणाविति' नादशा आभयणीया द्वेषा सभवे,
अ प्रमाणान्तरं न चापेत् । वा. ३।१।१।१.
* प्रमाणचिन्तार्थं प्रथमं लक्षणम्, उत्तरा एकादश-
लक्षणो तु प्रमेयचिन्तार्थः । सु. पृ. ५३३
* प्रमाणतन्त्रा प्रमेयव्यक्तिः । कणिका,
पृ. ३०६.
* प्रमाणतर्कन्यायेन उभयोरव्याख्येन परस्पर
पेक्षाप्राप्तौ न परस्परअवयवेण । (प्रमाणं च तर्कश्च
उभयभ्यामुपपत्तिं इदौ भवतः) । परिमल ३।४।१।
१-५. बर्ष.
* प्रमाणत्वं प्रमाकरत्वम् । सु. पृ. २.
* प्रमाणपञ्चक्राङ्गीकार (अनुत्पत्तिलक्षणानि
पञ्च प्रमाणानि प्रामाकरत्वे) । ऋजु पृ. १६०.
* प्रमाणपरीक्ष्यत्वम् । न परीक्षित्य निमित्त
(धर्म), प्रत्यक्षादीनि हि प्रमेयानि प्रमाणानि, तद-
कार्यं च शास्त्रम्, अतस्तदपि न परीक्षितव्यम्, अनो-
च्यते । व्यथितत्वात् परीक्षितव्यम् । श्रुतिश्च हि रजतवत्

प्रकाशते यतः । नेन प्रत्यक्षं तावत् स्वमिचरति, तन्मूल-
रनाथ अनुमानादीन्वयति । तत्रपरीक्ष्य प्रवर्तमानोऽर्थात्
विद्वेद्येत् अनर्थं चाप्नुयात् कदाचित् [इदं ' तस्य
निमित्तपरीष्टिः ' (११११११) इति स्माधिकरण
वृत्तिकारमतने] । भा. १।१।५।५ पृ. २५-२६.

• प्रमाणप्रतिपादनं प्रथमाध्यायार्थः । त्रि पृ. ५
प्रस्तवना.

• प्रमाणप्रमेयबलाबलविचारः । यदि प्रमाणबला-
बलं क्लीबः ततो बलदृच्छति प्रमेयत्वात् तुर्वलत्वभावरि
क्रमादिभिः आचमनादीना वाधः । प्रमेयबलाबलजली-
यस्वे तु पदार्थधर्मैः क्रमादिभ्यः पदार्थत्वेन आचम-
नादयो ज्ञेयताः इति कल्पि स्मृत्याख्यप्रमाणदुर्बलत्वे
बलवदाप्रधानसि स्वरूपेण दुर्बलात् क्रमादीन् आधिष्यन्ते ।
वा. १।१।३।५.

• प्रमाणप्रमेयबलाबलविचारोद्देशे किं प्रमाणबलं
प्याम, उत प्रमेयबलं इति सद्यः । ' शिष्टाक्रोपेऽविद्व-
मिति चेत् ' (१।१।३।५) ' न शास्त्रपरिमाणत्वात् '
(१।१।३।६) शिष्टेः श्रुतिविहितैः क्रमादिभिः पदार्थगुणैः
स्मार्ताचमनादिपदार्थस्य अत्रोपे अत्रापे सति तत्स्वरूप
श्रुतिप्रमाणेन अविद्व इति सिद्धान्ती मन्वते चेत् । तत्र ।
सुतः ? शास्त्रपरिमाणत्वात् क्रमादीना श्रुतिविद्वत्त्वात् ।
अतश्च प्रमाणप्रमाणत्वात् प्रमेयबलापेक्षया च प्रमाणबलस्य
प्रायश्चरत् । तस्मात् आचमनादिसरणप्रमाण इति पूर्वः
पक्षः । सिद्धान्तपति— ' अपिवा कारणगद्ये प्रयु-
क्तानि प्रतीयेत् । ' (१।१।३।७) अपिवा इति पूर्व-
पक्षचातुत् । स्मार्तप्रमेयाचमनादिवाधे कारणस्य प्रमाण-
बलस्य स्मार्तप्रमेयाचमनाद्यगमात् पूर्व अग्रहणे अनवरगमे
सति तस्य व्यायत्वाभावात् कर्ममध्ये स्मृतिः प्रयुक्तानि
आचमनादीनि आचरणोपेतवा प्रतीयेत् । तस्मात् कल्पि
विरोधे बलविरोधाभावात् युक्त आचमनादिस्मृतीना
प्रमाणत्वम् । अथवा ' शिष्टाक्रोपे ० परिमाणत्वात् '
शास्त्रादिप्रत्येयु योऽङ्गः वेदवादीदिकल्प्यते तत्र अग्रप्रमाण-
मन्तु । शिष्टाक्रोपे शिष्ट वेदोपदिष्टं न कोपयति न वाधते
यः तस्मिन्नसो तु अर्थासत्त्वव्यवचनसम्यक्प्राप्त्याप्याना-
भ्यासादिधर्मबोधके प्रमाणमविद्वम् । इति चेत्, तत्र ।

सुतः ? शास्त्रपरिमाणत्वात् । परिमाणोति कर्मणि लृट् ।
धर्मप्रतिपादकशास्त्राणा परिमितत्वात् । शास्त्रस्वयमिदमिदं
धर्मस्थानानि परिगणितानि । न च तदन्तर्भाषा. शास्त्रा
दिप्रभाः इति सिद्धान्तः । अथवा यम-तोस्त तदितदावता.
अप्रमाणं इति चेत् आह सिद्धान्ती— ' अपिवा कर्मण-
ग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेत् ' । अपिवेति पूर्वपक्षबाधो ।
आचारप्रामाण्यविरोधाकारणस्य दोषस्य अग्रहणे ।
निमित्तसम्येया । अग्रहणात् हेतोः शिष्टैः प्रयुक्तानि
यमन्तोत्सवादाकारणानि प्रमाणतया प्रतीयेत् । अत
शिष्टाचारस्य प्रामाण्य इति सिद्धान्तः । कु. १।१।१०
पृ. ५८-६१.

• प्रमाणबलाबलात् प्रमेयबलाबलं बन्धयः । मु-
२।१।१३।४२ पृ ६८०. • प्रमाणबलाबलस्य पूर्व-
मुपस्थितत्वेऽपि प्रमेयविरोधभाषेयत्वात् तदालोचन
दशाया प्रमेयत्वान्धस्यैव पुर. स्मृतिव्यवहारेण निर्वा
यन्त्वम् । अय न्यायः उत्पत्तिविनियोगयोः परस्परविरोधे
इत्यने । कौ १।१।२।५ पृ. २२०.

• प्रमाणबलाबलापेक्षया प्रमेयबलाबलस्य व्याय-
त्यन्यायेन (१।१।३) (शिष्टाक्रोपाधिकरणन्यायेऽ
यम्) अष्टारूपेण अहीने विश्वविद्विमित्तानामहं भू-
त्वात् अहन्त्वस्यैव प्रायश्चारावगच्छेः तेनैव विश्वमिति एक
स्मिन् प्रसङ्गतिद्धिः । इति प्राप्ते । भाट्ट. २।१।३.

• प्रमाणभेदो हि विषयभेदात् न प्रमातृभेदात् ।
वृद्धती. ट. १८५.

• प्रमाणलक्षणम् । अनुभूति. प्रमाणम् । श
चातुभूतिः ? स्वतन्त्रपरिच्छित्तिः । किमिदं स्मारक्य
नाम ? परिच्छेदे पूर्वबुद्धयन्तपेक्षत्वम्, स्मृतिस्तु परि-
च्छेदे पूर्वबुद्धयन्तपेक्षेति न प्रमाणम् । अनुमान तर्हि न
प्रमाणम्, तस्य पूर्वबुद्धयन्तपेक्षत्वात्, इति चेन्न, तस्य न
परिच्छेदे पूर्वबुद्धयन्तपेक्षत्वम्, किन्तु उक्ततावत् । कर्मणि-
मवगम्यते स्मृते. परिच्छेदे पूर्वबुद्धयन्तपेक्षत्व अनुमानस्य
तु उपपत्ती इति । ज्ञानस्यभावादेव सुप्रवर्तमानं शक्यते ।
[तदाह] स्मृतिर्हि ' तत् ' इत्युपजायमाना प्राची
प्रतीतिमनुसंध्यामाना न स्वातन्त्र्येणापि परिच्छिन्नतीति न
प्रमाण स्मृतिरिति, अनुमाने तु ' तत् ' इति वेद्याभावात्.

हुतवो पूर्वबुद्धयोरिति निश्चयते । स्मृतिप्रयोगार्थं हि प्रमाणम्, 'क्व' इति वेधाभावात् । मैत्रम् । नावद्यं वेद्यत एव स्मृतिवर्णनम् । अपि तु क्वरणतोऽपि, स्मृति-प्रयोगेऽपि तु अश्रद्धाद्वरणसम्भवात् स्मृतिवर्णनत्वप्राप्ति-सामर्थ्ये व्यक्तमुक्तम् । स्मृतेः पूर्वबुद्धयमेधा नेत्यं पूर्व-बुद्धिनिशिष्टार्थपरिच्छेदाद्वा, पूर्वबुद्धयुपलक्षितार्थपरिच्छे-दाद्वा । ननु स्मृतौपि स्वामिन् मातरि च प्रमाण-मिष्टम् । तत्रम्, स्मृतेः स्वापेक्षयाऽऽत्मापेक्षया च स्मृतन्वयमस्त्वोर, अर्थापेक्षया न स्मृतिव्यमक्षात्त्वम् न । अतो नास्मिन्प्रमाणत्वं वा लक्षणम् । अतः विदं निर-पेक्षत्वं प्रमाणम् । प्रवि. घृ. २४-२५.

● 'प्रमाणान्यदृष्टानि कल्पन्ते बुद्धून्वपि' (वा. घृ. ३९९) इति न्यायात् अनेकादृष्टकल्पनाऽपि न दोषाय । तौता. २।१।२।१ घृ. २२२.

● प्रमाणविचारः । 'स्वरूपसद्व्ययं चलेषु यादिति-यन्ते विवादा बहुधा चित्तेरे । अतो नवं तदपि-धोषनिन्दये प्रमाणसत्यप्रमाणमावेहे ॥ १ ॥ अनुभूति-प्रमाणं सा स्मृत्येत्या, स्मृतिः पुनः । पूर्वनिश्चयान्कार-माणनं ज्ञानमुच्यते ॥ २ ॥ न प्रमाणं स्मृतिः पूर्वप्रति-पत्तेरपेक्षणात् । अन्वयनित्येऽस्तु धारायादिकबुद्धयः ॥ ३ ॥ तत्र पञ्चविधं मानं प्रयश्चतुर्मा तथा । शब्दं तपोपमानार्थापन्नो इति गुणेर्मेतम् ॥ ४ ॥ आद्यतर्पदीतिः प्रत्यक्षं नेयमावृत्तमात्तु सा । सेवेयिन्द्रिययोगेया द्रव्य-जातिगुणेषु सा ॥ ५ ॥ खचित्ताऽविच्छेदा च प्रयक्षा बुद्धिरुच्यते । आद्या विशिष्टविषया स्वरूपविषयेषु ॥ ६ ॥ सर्वनिश्चयहेतूपा मितौ मातरि च प्रमा । साक्षात्कर्तृवसाभावात् प्रयश्चलेन संभवात् ॥ ७ ॥ मानत्वं हविर्तां वादं हानादानादिकं फलम् । शानस्य तु फलं गेऽप्यहास्येयोरिति ॥ ८ ॥ आर्षधिकं च कर्त्तुं मन इन्द्रियेव वा । तदर्थसंनिधौ वा मनश्चेत् पूर्वकं फलम् ॥ ९ ॥ कृतसंस्पर्शनिवृत्तयैर्देहेत्यस्य दर्शनात् । एक-देवतत्वे बुद्धिरनुमाननजापि ॥ १० ॥ यः कश्चि-येन पश्येत् संस्पर्शे निरुपाधिः । प्रयश्चादिप्रमाशुद्धः य इत्यं मनसो माः ॥ ११ ॥ प्रमेयमुमानस्य दृष्टादृ-ष्टत्वम् । प्रयश्चाप्य कर्त्तव्यं प्रमाणकत्ववर्गना ॥ १२ ॥

शब्दं शब्दविदा यदर्थनिष्ठासंविज्ञानम् । सादृश्यदो-नोच्य शब्दं सादृश्यविषयमुमानम् ॥ १३ ॥ सादृश्यत्वाद् दृश्यमानाशब्दं प्रतियोगिनि जापने । सादृश्यविषय शान-मुपमानं तदुच्यते ॥ १४ ॥ विना कल्पनार्थेन दृष्टे-नानुपपन्नताम् । नयता दृष्टमर्थं वा साऽर्थोपत्तित्तु कल्पना ॥ १५ ॥ अभावेन शब्दे भाषो बहिष्कल्पनया विना । नरतामुपपन्नत्वं कल्पमाना ग्रहिर्यथा ॥ १६ ॥ गम्भस्मानुपपन्नबहिष् कल्पनया विना । मानान्तरविषयेन संदेहापत्तिलक्षणम् ॥ १७ ॥ देशेन हि विनाभावो न कदाचन दृश्यते । विनाभावेन सिद्धोऽपि तेन संदेह-माच्छेति ॥ १८ ॥ तत्तदेहेतुयुदासाय कल्पना य प्र-तैते । संदेहापत्तिसादृशार्थानुपत्तित्तौ स्मृता ॥ १९ ॥ गम-कल्पानुमाने तु विषयाऽऽस्तकल्पनाम् । गम्भस्तेऽनुपपन्नत्वं विना गम्भेन वस्तुना ॥ २० ॥ तत्सामग्रीविभेदेन मिणे एते परस्परम् । अर्थावस्थानुमानान्ते प्रमाणं इति निश्चितम् ॥ २१ ॥ अभावात्वं प्रमाणं ये पश्याद्-मनीषिणः । तेषां प्रमासत्तेरेवं प्रत्यावेदोऽस्यबुच्यते ॥ २२ ॥ प्रमाणं षड् कन्यानि प्रमेयस्यावधोकरम् । तस्यान्वयस्य किं तावत् प्रमेयमिति चिन्त्यताम् ॥ २३ ॥ ननु नास्तीति बुद्धौ तु बोधं यदुपलक्षितम् । अभावस्य प्रमाणस्य तद्व्ययं भविष्यति ॥ २४ ॥ भूतलेऽन पटो नास्तीत्येया या जापने प्रतिः । सा न भूतकाम्ये स्पष्टं प्रतलेर्घटवत्यपि ॥ २५ ॥ केवले भूतले चेत्यात्कैवल्यं तत्र कीदृशम् । स्वरूपमानं नो तावद्वर्तमानमथोच्यते ॥ २६ ॥ प्रमेयान्तरमेवमा तावताऽऽङ्गीकृतं मयेत् । तत्र नेत्रिणविज्ञानं तद्व्यापारयन्नेच्छात् ॥ २७ ॥ न्यस्य-मात्रदृष्टे हि भावे दूरगतोऽपि सन् । कथाद्विज्ञानविज्ञासो नास्तिवं प्रतिपद्यते ॥ २८ ॥ तेन यथापि नास्तिवं बुच्यते स्यात्तेन्द्रियः । भावोऽगमाय तथापि प्रयश्चस्य प्रमाणता ॥ २९ ॥ नास्तिवं च प्रमाणान्तरमुपपत्तेर गम्यते । नास्तिवं प्रतिपत्तिं च विना नास्ति बुच-विद् ॥ ३० ॥ योग्यप्रमाणानुत्पत्तेः कारणत्वपरिभवात् । अत्रिद्वन्द्वेऽपि नास्ति नास्ति नास्ति नास्ति ॥ ३१ ॥ अनु-त्पत्तिम् न ज्ञाता सर्वा कारणमयम् । तेन तिद्वन्द-वत्तोऽपि दृश्येव निरुज्जता ॥ ३२ ॥ अनुपत्तिश्च

विज्ञानहेतुश्लेष्मिन्वद्भवेत् । अननस्या मस्येव नास्तिव
 नापि सिध्यति ॥ ३३ ॥ किंच पादविज्ञापयिद्व्यन्तरस्य
 मूले । न भूतापरिच्छेदमात्रैव प्रवर्तते ॥ ३४ ॥
 प्रसङ्गज्ञानं दुर्वासं कण्टकायन्वितेऽपि हि । अथ केवल-
 भूतागपरिच्छेदान् प्रवर्तते ॥ ३५ ॥ विप्रलम्ब तत्र
 केवल्य ग्रहास्य ग्रहवत्त्वं वा । ग्रहस्य चैपुरौल्लो
 दोपस्यार्हं प्रसज्यते ॥ ३६ ॥ ग्रहस्य चेतदा मूत्रम
 तिकात्वा निवर्त्तनं भवेत् । ज्ञाता हि केवला एविवहेस्तुनो
 भूतादिन ॥ ३७ ॥ एका संसृष्टविषया तमाप्रविषया
 पण । तमानविषया या च दिवा साऽपि प्रभवते
 ॥ ३८ ॥ प्रतियोगियद्वये च द्वये च प्रतियोगिनि ।
 वन तमाप्रवीर्यं द्वये च प्रतियोगिनि ॥ ३९ ॥
 नास्तिव तैव भूमावे घटादिप्रतियोगिन । ननु संसृष्ट
 बुद्ध्या य पुस्तादवधारित ॥ ४० ॥ कथं तमानवी-
 र्त्तम ज्ञाता भावेन तस्य चेत् । यत्रयते तदभावेऽपि
 वस्तु यो यत्र सतमूत् ॥ ४१ ॥ तस्याभाव कथं तत्र
 मूलाव्येचन कारणम् । तमानविषय एवास्तु यत्र तत्कारण
 तत ॥ ४२ ॥ तथा संप्रतिपत्तव्यं ज्ञादिनोक्तमयोरपि ।
 चतुर्वेदपरममूत्रं न कारणमदर्शनम् ॥ ४३ ॥ स्वाभावस्था
 गतस्यापि कारणसम्भवत् । विशेषाप्रतिज्ञा तस्य न
 निषेचस्य दृश्यता ॥ ४४ ॥ भावरूपविरोधो हि नाभा
 वस्योपपद्यते । अदर्शने निष्ठेनेऽपि पुनर्मावस्य कस्य
 चित् ॥ ४५ ॥ प्राणास्तिव व्यतिशित्यदृश्यस्य पुत्र
 स्वन्दि । दृश्यास्वदर्शनं तेन ज्ञानं सवजोषकम् ॥ ४६ ॥
 दृश्यादर्शनमस्तस्य ज्ञानं चेदपरस्तिवत् । यदि तमान
 तनिधिरूपं तु स्याददर्शनम् ॥ ४७ ॥ तदा तस्या
 स्वसविचेदनस्था निवर्त्तते । तेनावरान्म्युपेत यो विमर्शो
 दृश्यावचर ॥ ४८ ॥ अदर्शनमन्त्रो हि तमानानु-
 मवातमकम् । तमानानुभवश्चाप्य बददर्शनरूपत ॥ ४९ ॥
 विमुच्यते भूतलदो तदभाव प्रपद्यते । तमाफानुभव
 श्रय न मेय फलपावन ॥ ५० ॥ किंच स्वय
 प्रकाशोऽधारिति यापरिदो विदुः । नास्तीमि शब्द
 सनैव स्ववेषेयं प्रवर्तते ॥ ५१ ॥ तेन नास्तीति विज्ञान
 न्यायेन न समागतम् । मेयाभावे ततो मानमभावात्प्य
 कथं भवत् ॥ ५२ ॥ पश्यता न लम्बा हि नास्ति

नोदिनक्रमात् । अभावयत्रहारेऽपि नि गङ्गागमनादि
 ॥ ५३ ॥ तमानानुभवैरैव यथोक्तेन प्रवर्तते । एत
 यत्र च दृश्यते लक्ष्यतुपलभनम् ॥ ५४ ॥ यत्रयत्र
 व्यग्रहतिस्तदानीं सप्रवर्तते । सूत्रसमाश्रितज्ञानाऽऽपत्
 सार्थकता गता ॥ ५५ ॥ ता विना नहि दृश्यता मूत्र
 सत्ताऽधिरोहनि । व्यग्रहात्प्रवृत्तिश्च दृश्या दृष्टिनिवधत्
 ॥ ५६ ॥ तेन दृश्यत्वसिद्धयर्थं शक्यं सूत्रमवधारणम् ।
 न केच लक्षणत्रयसार्थकत्वस्य कीदृश ॥ ५७ ॥ श्रीमा
 सार्थकत्वमूत्र पीयता समथामूत्रम् । प्रत्यक्षापरिच्छेदम
 भावात्प्य त्तुविषा ॥ ५८ ॥ प्रमेय साधयत् मानम
 भावात्प्य वदति ये । तत्रिणःकरणयोऽप्य यतो भाव्य
 कृता कृत ॥ ५९ ॥ अमानोऽसनिदृश्यस्य नास्तीत्यस्य
 वजोषक । प्रमाणस्य भवतीति प्रमाणभावतोच्यते ॥ ६० ॥
 किं निराकरणस्येह फलित्यस्य चे मत्तम् । उच्यते लक्षण
 त्रय प्रत्यशादे समन्विते ॥ ६१ ॥ प्रमाणं कार्यमस्य
 हि सर्वमिति विनिश्चितम् । निश्चयश्च प्रमाणस्य कार्य
 मित्यापि समतम् ॥ ६२ ॥ निश्चयश्चैदमेवेति शक्ति
 सर्ववस्तुषु । स च यस्त्वन्तराभावसविश्वानुगमे सति
 ॥ ६३ ॥ प्रमाणानुदयात्तत्र यत्रमानोऽवधीयते । तत्र
 तेन सहैव स्यात् प्रत्यशादे प्रमाणज्ञा ॥ ६४ ॥ लक्षण
 क्रियमाय इति तस्याभूतस्य युज्यते । न कृत च तथा तेन
 न कृत साधु लक्षणम् ॥ ६५ ॥ इमा शब्दा निगर्तुं
 निगर्तणमुच्यते । कथं पुनरिय शब्दा भवत्यत्र निरा
 कृता ॥ ६६ ॥ अमानाग्नौ नाम योऽस्ति यद्य प्रार्थते
 पुन । प्रमाणानामनुत्पन्नं साधु तल्लक्षणं कृतम् ॥ ६७ ॥
 इति पूर्वप्रमाणाना लक्षणानि समादधत् । भावधारक इम
 त्रय चक्रे नामावलक्षणम् ॥ ६८ ॥ नन्वेवमपि पञ्चाह
 शब्दं हिरका कथं पुन । भाव्यकार प्रमाणानि विषय
 शेषे न सद्यत् ॥ ६९ ॥ उच्यते, व्यवहारस्य हेतुत्वं
 प्रसिद्धये । एवमाहोमशक्याऽपि व्यवहारं प्रतिष्ठित
 ॥ ७० ॥ तत्र भावयवद्विनि पञ्चस्त्वैवोपलभ्यते । अमान
 व्यवहारस्तु दृश्यादृष्टिनिर्भवति ॥ ७१ ॥ ता हि भूमाग
 सद्भाग्यमानावच्छेदवधना । यदा भावयवद्वितिरिणि प्रमेय
 दर्शितम् ॥ ७२ ॥ श्रीमाशाक्तप्रशोरोपेनयनपरानिष्ठा
 निजयामन । इति धारिकनाथ इमागमपूतस्य कलापुरा

हृदीरु ॥ ७३ ॥ प्र. पञ्चिका. (अमृतमण्ड) ।
 पु. १२७-१२९.

● प्रमाणव्यवहारेषु सर्वेषु न प्रमाणमनुग्रहीतुं
 पुरुषाः प्रमेयेषु प्रान्तन्ते । किं तर्हि ? अत्रामानं व्यु-
 म्हीतुम् । वा. ३।२।१२१ छ. ७७८.

● प्रमाणशब्दस्य 'वेदाः प्रमाणं' इत्यादिप्रयोगेण
 लोके निवर्तकत्वावधारणम् । सु. पु. ३५३.

● प्रमाणसंख्या-स्वरूप-विषयादियु वादिता
 विनाशः । के विदेकम्, द्वे, त्रीणि, चत्वारि, पञ्च, षट्-
 च इति संख्याविवादः । स्वरूपविवादस्तु 'कल्याणपोद-
 मन्वान् प्रयच्छम्' इत्यादि । विषयविवादः सामान्यमेव
 अनुमानस्य विषयः इत्येवंप्रतिपाद्यः । स्वयं चोक्तं 'ननु
 व्यभिचरति प्रत्यक्षं' इति । तेन प्रमाणव्यापि व्यभि-
 चरन्ति इति विप्रतिपत्तिरस्ति । ऋजु. पु. ३७.

● प्रमादः भववधानम् । रहस्य. पु. २१६.

● प्रमादः अन्वयसिद्धिः । सु. पु. १३५.

● प्रमापकं न प्रत्यक्षं धर्मम् । १।१।४।४.

● अनुष्ठितत्वात्कर्मकरणं स्वप्रमाणेषु अङ्गीक्रियते ।
 मणि. पु. २६.

● प्रमेयः धर्मः, अस्तित्वविपर्ययस्यै सति सुख-
 मानत्वात् । वि. १।१।४.

● प्रमेयापहारलक्षणो वाचः एकः प्रातःवाचः ।
 बाल. पु. ११२.

● प्रमेयचिन्तार्या उक्त्य (२-२२) एकादश-
 खणी (प्रमाणव्यावस्तु प्रमाणचिन्तार्यः) । सु-
 पु. ५३३.

● प्रमेयवलावलं प्रमाणवलावलन् बलीयः । सु.
 पु. ६८०.

● प्रमेयवलावलं प्रमाणवलावलन् बलीयः । सु.
 पु. ६८०.

● प्रमेयवलावलं प्रमाणवलावलन् बलीयः । सु.
 पु. ६८०.

● प्रमेयवलावलं प्रमाणवलावलन् बलीयः । सु.
 पु. ६८०.

● प्रमेयसिद्धिः प्रमाणधीना । सु. पु. १०९.

● प्रपत्यः इन्द्रकारणकः । सु. पु. ३१. ● प्रपत्यश्च
 प्रत्ययवत् न विषयमन्तरेण कश्चो निरूपयितुम् ।
 कृष्णिका. पु. ३२५. ● पुरुषप्रथमस्तु विष्णुपेता
 भोजना उप्यते । वा. २।२।१।२६ पु. ५४७.

● प्रयाजः अन्वयः दृष्टदृष्टार्थः । मन्वाद्येन देवता-
 स्वरूपं दृष्टम्, सामद्वारा अन्तर्गतपूर्वजनकत्वान् अपूर्व
 अदृष्टम् । वि. ४।१।७. ● प्रयाजः उत्तमः । अत्र
 'स्वहोमि स्वाहो वीमम्' इत्यादियाः वानन्वलिङ्गकणेषु
 प्रत्ययविद्यमानानां आन्तर्भागादियु यत्प्रमाण एव देवताः
 सत्त्वार्थाः (इदं १०।१।७ इत्यत्र प्रतिपादितम्) । इदं
 च कर्म दृष्टदृष्टोपशयं द्रव्यलक्षारकं सनिष्पद्योपकारकं
 मत्वेयम् । बाल. पु. ८३. ● प्रयाजः उत्तमो दर्शपूर्ण-
 मासयोः । तेन देवतायामदृष्टं क्रियते । ४।१।७।१८-२०.

● प्रयाजः उत्तमः दर्शपूर्णमासयोः सत्त्वरुर्मा, नारायण-
 चरकम् । आन्यभावादिषु वा देवता दृष्टयासां स्थान
 देवताः । १०।१।७।१४-१५. ● प्रयाजः द्वितीयो नाता-
 शंखः रावन्त्याना वसिष्ठ-अग्नि-वायव्यश्च-शुक्र-कृष्ण-
 कश्यप-संज्ञाणां च । इतरेषां तु तदनुपात्तं द्वितीयः
 प्रयाजः इति गोत्रमेदेन अनुष्ठानप्रकारे विद्यते । वि.
 ६।६।१. ● प्रयाजः यज्ञनः आन्यभावादिप्राप्तमन्त्रकारकः ।
 १०।१।७. मीको. पु. २०६० 'दर्शपूर्णमासयोः
 प्रयाजः' इत्यत्र दृष्टम् । ● प्रयाजः पञ्चमयज्ञस्यै
 वाचनिकप्रधानविनिर्णयस्यैऽपि कृतिः । माहृ.
 ४।१।७. ● प्रयाजाः अग्नीधोमये परी एकादशैव, न
 तु प्रतिप्रयाज एवादशानुसंख्या । ५।३।१।१-२.

● प्रयाजाः अदृष्टेनोपपूर्वत्वे नोपलभ्यते । एह
 विकल्पन्ते । न च प्राप्तापककार । सु. पु. १०।८।
 ८।१६ पु. २०६९. ● प्रयाजाः अदृष्टार्थमेव आनुप-
 कारकं कर्तव्यं प्रवृत्तिलक्षणे पौष्टिकं कर्म । बाल. पु. ८२.

● प्रयाजाः आन्वेन, अनुष्ठानाथ पृथराज्याग्नीधोमोप-
 परी । तथा च द्रव्यद्वयपरिणामं पाश्चर्यं वर्तयन्, एक-
 सिन्धु पापे द्रव्यद्वयस्य धारणासम्भवात् । कै. (५।२।८).

● प्रयाजाः आन्वेन, अनुष्ठानाथ पृथराज्याग्नीधोमोप-
 परी । तथा च द्रव्यद्वयपरिणामं पाश्चर्यं वर्तयन्, एक-
 सिन्धु पापे द्रव्यद्वयस्य धारणासम्भवात् । कै. (५।२।८).

● प्रयाजाः आन्वेन, अनुष्ठानाथ पृथराज्याग्नीधोमोप-
 परी । तथा च द्रव्यद्वयपरिणामं पाश्चर्यं वर्तयन्, एक-
 सिन्धु पापे द्रव्यद्वयस्य धारणासम्भवात् । कै. (५।२।८).

● प्रयाजा आराधुपकारका दर्शपूर्णमासयो । १।२।२०-मीको घृ २०५९ 'दर्शपूर्णमासो प्रयाजा ब्राह्मदुपघ्नका इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● प्रयाजा उपस्तु नैत्र स्तित 'अथशनास्ता अनुवाजा' इति । वि १०।७।१४ ● प्रयाजा औपभृतापसमानयनस्य सत्सहृताग्नस्य च प्रयोजका उत्र अनुषया एष लपो प्रयोजका, तर्षं नैदमुमम न प्रयाजायं इति चिन्ताया प्रयाजद्वय समानयनस्य तस्यहृताग्नस्य च प्रयोजक इति सिद्धान्त । भाट्ट ४।१।१५ ● प्रयाजा श्रातुमास्येषु नव अनुवाजाश्च । भा ५।१।१।१-२ ● प्रयाजा दार्णिके अग्नीषोमीयसो च आत्येनेत्यन्ते । के (वि ५।२।८) ● प्रयाजा दर्शपूर्णमासप्रयोज्या । यदुरेन्द्रात्सहृति पात्यस्य यस्य, तत् तस्ययोजनम् । भाट्ट ४।१।१ ● प्रयाजा न समिदादिदेवतासंस्कारविधि, किन्तु वागा केजला विधीयन्ते 'अग्निषो यजति' इत्यादिना । वि १।२।२०, ● प्रयाजा नाम यागा 'अग्निषो यजति', 'तनुत्पात यजति', 'इदो यजति', 'वह्निर्यजति', 'स्वाहाकार यजति' इति दार्णिके पञ्च आराधुपकारका । १।२।२० ● प्रयाजा पशोरपि नोदनेन प्राप्त पशुपुरोडाशस्थपि । पश्यथा एव तु कृता पशुपुरोडाशस्थोपब्रुवंतीति न पुनस्तदर्थं क्रियते । भा १।१।१।११ घृ २०५९, ● प्रयाजा पाशुका विद्यति पशौ बलेते 'तिष्ठत पशु प्रयजति' इति वचनात् । १।२।१।१२, ● प्रयाजा समिदादय नैत्रायनोवासाना न समासादये । अथ च गुणा श्रूयन्ते 'अग्नेवे वै प्रयाजा समानीय होतया' इति । तेन सर्वशागाप्ययमेक कर्म । २।१।२।१९, ● अपरहित्य प्रयाजान् यजति ज्योतिष्टोमे अवश्ये । १०।०।१५।१७ ● प्रयाजे एकादशमि सोमेऽग्नीषोमीये पशौ निहिते श्राद्धवाहान्तरुपा न बाध । १०।३।१।१-१२ ● प्रयाजैकमि चाहुमान्त्येषु किञ्चित् प्राहुनात्तरुपानां न बाध । भा १०।३।१।१-१२, ● प्रयाजे पौरोडाशिके आसन्ने हविषि भवितव्यम् । १२।३।१।२ ● प्रयाजस्य पञ्चमाथ मत्र 'स्वाहामि स्वाहा सोम स्वाहामि स्वाहा मजापति स्वाहाग्नीषोमी'

इत्यादि दर्शपूर्णमासेषु । वि १०।१।७, ● प्रयाजयो चतुष्षष्टमगोर्निषादाकमानयन औपभृताग्नस्य प्रयोजक दर्शपूर्णमासयो । ४।१।१५, ● प्रयाजाना अग्नीषोमीय पशौ एकादशत्यथै स्वस्वान्विद्युदौ स्वीकृताया प्रथमस द्विराहुति, एव द्वितीयस्य तृतीयस्य चतुर्थस्य चाहुति इत्यष्टौ, पञ्चमस्य त्रिराहुति इत्येकादश । (इद सर्वेन शुद्धम् । यस्तुतस्तु पञ्चप्रयाजमना भिन्ना पशुगोत्रा द्वाप्रयाजमत्राश्च मित्रा । एकादशस्येव च पञ्चतस्येव च बाध एवेति साठे इयुषाह्वा वाशी ताथशास्त्री च केवलान्दत्र । प्रयाजैकादशत्वादि सरथा स्वसपत्यथै 'प्रकल्पन्तरामि आक्षिपन्ती चतुर्थो चममयावजतीयायेव आक्षिपति, तदङ्गसूत्यो मङ्गुत तदङ्गदेवतामत्राङ्गयोसूत्यो प्रैपथो मन्थे एणा मन्थेपामप्रोहृतदेवत्वमनाणा पशौ आमानात् । तद्वि आशाना त्रज्जगाममवाश स्यात् ततो मत्राणा अभ कर्पापति, समिदागत्वस्यतुपस्थिति च । अत्र यदि धानविदोषात् चतुर्थोचमप्रयाजयोरेव चतुश्चतुर्विंशति इति । भाट्ट ५।३।२ अयमेव च आगव भोगनापीतत्र रगादिष्वपि ।) । ५।३।१ ● प्रयाजानामपठनें पञ्चका न्तकाण्डस्यैवापकर्ष । ५।३।१।२।३-२४ ● प्रयाजाना माराधुपकारका, समिदादिपदाना नामपेक्ष्यतात् । भा १।२।२०।५८-५९ ● प्रयाजाना नम 'अग्निषो यजति' इत्यादिविधियाकषपाठक्रमेण नियमते । वि ५।१।४ ● प्रयाजाना पशौ एकादशस्य चतुर्णामस्यै च नवस्यै च कर्षचपाद्या न तु प्रलेकम् । एवमनुष्याश्च नाम् । चयने उपसदा च पशुस्य । भा ५।१।१।१-२ ● 'प्रयाजेऽपीति चेत्' (१।२।२०।५८) शत्रुपिहरणे श्रुत्या विनियुक्ताना मत्राणा स्वायम्भवायकस्यकत्वात्समात् मान्वर्गागिक देवताप्राप्त्यभावेन तेष्वयस्ययायामावात् नामपेक्ष्यात्पत्ते 'विष्णु यजति' इतिवत् समिदादिचमजाना द्वितीयान्तरना देवता विधिष्व पूर्वेपक्षयिना (नाचोदिततात् । ५९ इति-) एवे पूजानाचि चामावेन देवताया पूर्वमनाकर्मत्वायोगात् उड द्वेरायस्य वा स्यादित्येन अग्न्यायैव्यान् वस्वमंण अभि भुक्त्वेन विवशाऽनुपपत्ते, उद्वेच्येऽपि च अनीपित

त्वात् प्राधान्यव्यञ्जकमन्त्रानुपपत्तेः क्षुल्वविनियुक्तानामपि मन्त्राणा उपाश्रयानन्तर्गत् यागाकाङ्क्षितदेवताकल्पकत्वोपपत्तेः देवताविहितस्य नियमपरिष्यमाणात्वाद् । सु. पृ. ७१९.

• ॐ प्रयाजेऽपीव चेत् ॥ १।२।२०।५८ ॥
 दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आम्नाताः । समिधो यजति, तनुपततं यजति, इदो यजति, बर्हिर्दंजति, स्वाहाकार यजति । इति । भव किं देवता विधीयन्ते, उत यागा आराहुपकारका विधीयन्ते इति विचारे पूर्वपक्षमाह । प्रयाजे इति एकदचन सामान्याभिप्रायम् । प्रयाजेष्वपि छिन्दिदिरिन्द्रैः देवता विधीयन्ते (उचारयन्ते 'अचोदित्त्वान्' इत्यत्र वर्तमानस्य जुद्धभातोर्गिब्रह्मन्त्वमग्निमेव चोदन्ते इति विपरिणम्य पूर्वपक्षप्रतिषेधा समर्पणीया ।) । इति चेत् ।

माचोदितत्वात् । ५९ ॥

- पूर्वपक्ष निषेधति सिद्धान्ती । नान देवतात्वेन छिन्दिदादयस्योद्यन्ते, चतुर्थां तद्वितेन वा अचोदितत्वात् । मान्यवर्णिकस्यस्तु देवताः प्रयाजेषु । तस्मादाराहुपकारकत्वेन छिन्दिदादिनामकस्याविषय एवेति । छिन्दिदारिभिर्यौर्मावयेत् इति वाक्यार्थोऽन । के.

• ' प्रयाजे च तन्व्यायन्त्यात् ' इत्यधिकरणे, सिद्धिं देवतोद्देशानेन दृष्टार्थं द्रव्यशेषाक्षेपेन अदृष्टार्थं यथा उत्तम प्रयाज । तत्र हि ' स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोमम् ' इत्यादि वाचनमन्त्रलिङ्गात् क्रमेण प्रत्यभिहाय मान्न आन्वयाभागादिदेवताः संस्कारयोः इति प्रतिपादितम् । बाळ. पृ. ८२.

ॐ प्रयाजे च तन्व्यायन्त्यात् । १०।१।७।१४ ॥
 दर्शपूर्णमासयोः उत्तमं प्रयाजे संस्कारकर्मल प्रये क्यम् । नचन्देन पूर्वोक्तं संस्कारकर्मैत्यमन्वादिश्यते । तन्व्यायन्त्यात् तस्याः स्थाप्याहुतेः न्याय एव न्यायपरिभ्रं स उत्तमः प्रयाज. तन्व्यायः । तन्व्यायत्वात् प्रहृतवागीयदेवताना संस्कारकर्म उत्तम. प्रयाज । न्यायश्च ' शेषमूत्रा. आग्न्यमागदियुः शन्त्याहपः । तदुयो पाग सन् प्रथोबनवाद् भवति, शेषमूत्रत्वात् तदसंस्कार. ' इति । ' दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पना न

युज्यते इति न्यायसाध्यम् ' इति कुतूहलम् । इदं सिद्धान्तस्यम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १५ ॥

लिङ्गस्य दर्शनात् दर्शपूर्णमासयोः उत्तमः प्रयाजः प्रहृतवागीयदेवताना संस्कारकर्म । किं लिङ्गम् ? सम्यति पक्षदेवताक. चातुर्मास्येषु उत्तमप्रयाजस्य निगदौ दृश्यते ' स्वाहाऽग्निं स्वाहा ' सोम स्वाहा कविज्ञार स्वाहा सरस्वती स्वाहा पूषणम् ' इत्येवमश्रयः । स देवतासंस्कारपक्षेऽवकल्पते । तस्मात् उत्तमः प्रयाज. संस्कारकर्म इति सिद्धान्तः । के.

• ' प्रयाजेप्रयाजे कृणतं ह्योति ' शेषं चरो । वि. अ. ४।२. • प्रयाजेषु देवताविनिर्मात्रवर्णिकः, छिन्दिदादिनाम्नास्तु कर्मोनामपेयम् । भा. १।२।२०।५९-६०. • प्रयाजेषु न संपद्येव., प्रयाजशेषकण्ठाभिपारणविधिनेव चारणाक्षेपात् । भाट्ट. ४।११४ पृ. १०३.

ॐ प्रयाजेषु पाशुकैषु आद्याश्रितारः प्राहृतानां चतुर्थां क्रमेण विचारः । अन्वयान्त्यः पञ्चमादियु पट्सु त्रयस्यः चतुर्थपञ्चमयोर्विकार. ॥

एकाग्रप्रयाजानामपि निरसोक्तत्वेन सम्पञ्चवा विमयेन अन्वयान्त्यान्वयो विकाराः, अन्येषा दोषी । इति प्राप्ते, प्रयाजादीनां चतुर्थां देवतासामान्यात् क्रमेण चत्वारो विकाराः । एतन्त्वन्वयान्त्यः । अन्वयान्त्यमन्वये ये तावदप्रहृताः पट् प्रयाजाः पठितास्तेषा देवतासामान्याभावात् ' सम म्यन् ' इति न्यायेन चतुर्थपञ्चमयोः सत्रयस्यो विकाराः क्रमेण भवन्ति । संकर्म, २।३।६. ' • प्रयाजेषु श्रद्धिपश्रुयंतामाह । ' चतुर्थोत्तमयोः प्रतिवसानयति ' इत्युक्ते सति ' अविहायेदो बर्हिः प्रति वसानयति ' इति । भा. ५।१।४।७, • प्रयाजेषु मान्यवर्णिनो देवताविधि । १।२।२०।६०.

• प्रयाजाधिकरणम् । १।२।२०।५८-५९.) सीको. पृ. २०५२ ' दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आराहुपकारका. ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• प्रयाजातुमन्त्रणक्रमाधिकरणम् । पञ्चमे ' अजियसोऽम्यम् ' इत्यधिकरणे (५।१।१२) वाज्ञा-भेदेन आहृताना प्रयाजाद्यतुमन्त्रणा ' एको मनेस च

वक्ष' इत्यादीना 'कस्तनुमृता प्रीणामि' इत्यादीना च समुच्चय सिद्ध कृत्वा किं कश्चिदपि क्रमोऽस्ति उक्तानि यानि विनित्तम् । तत्र दृश्यते । ननु यदि अनुमन्त्रणानामदृष्टार्थम्, ततो मन्त्रापिक्रमविरोधः । तथा 'त्रयमक्ष देवदृष्टान्यात्' (३।३।१।१२) इत्यत्र 'न चाग्निशतलिङ्गानां प्रक्रिया विनिश्चिका । अतीत्यन्व च समर्थं संनिधानुपसंहृतम् ।' इत्यनुमन्त्रणदृष्टार्थ-रोक्त्या विरोधः । तथा 'मन्त्रमुच्चारयन्ते मन्त्रार्थत्वेन संसरेत् । रोषिणः तन्मना भूत्वा स्वादेतदनुमन्त्रणम् ॥' इत्येकलक्ष्यानुमन्त्रणस्याभावात् । अथ दृष्टार्थत्वम्, ततः समुच्चयाभावे क्रमचिन्ता न युक्ता इति । अत्र केचित् । मन्त्राणां स्मृतिरूप दृष्टमेव प्रयोजनं सोनयज्ञाणामिना । स्मृतिस्तु स्तोत्रमन्त्रात् अदृष्टार्था । प्रयाजानुमन्त्रणेषु च यथापि भवितुं कर्मस्मृतिर्न भवति, तथापि अनुमन्त्र-समाख्यया तावत्प्रवृत्तौ सा अन्वयानुपेया । यद् 'त्रयमक्ष' (३।३।१।१२) इत्यत्र स्मृतेः दृष्टार्थत्वात् 'प्रवृत्तयामप्रत्येक्येन दृष्टार्थत्वात्' इति प्रत्ये (वा. पृ ८१९-८२०), अन्वयानुपेयादामनयति । तदनुमन्त्रम् । तथा सन्नि पूषारिभूतेरपि अदृष्टार्थायां दत्तं मन्त्रेण प्रवृत्तयामेव तदनुमन्त्रणानां उत्कर्षार्थोपात् । अतो यत्र मन्त्राणां लिङ्गात् कर्मसमवेतार्थमप्राप्तकता तत्र स्मृतेर्गपि दृष्टार्थत्वम् । तद्विपर्ययदेव च प्रायिकं अन्तु मन्त्रणलक्षण लिङ्गमूल्यात् । अतो न तद्वशात् प्रयाजा-नुमन्त्रणमन्त्राणां लक्षणया स्मृत्यर्थता इत्यदृष्टार्थत्वमेव । 'प्रवृत्तयाम्' इत्यादि वार्तिके च स्मृत्यर्थानुमन्त्रणविपर्ययमेव नाम्नुपेत्यजद । तद्विपर्ययमेव तु 'सत्यपि चादृष्टार्थत्वे' इति वार्तिके (वा. पृ ८१०) नित्यानुवाद इति । यथा 'मन्त्रार्थत्वेन' (अनुमन्त्रणलक्षणस्थ पद) इति न मन्त्रदक्षिणायाचन इत्यर्थे, करणमन्त्रेषु अतिदृष्टत्वात् । किन्तु प्रयोजनरतनोऽप्यर्थशब्दः । तत्रश्च इच्छित् अर्पित पात्र, अर्चित् प्रतिपाद्य श्रेणी मन्त्रप्रयोजनत्वेन यत्र सन्नि, तदनुमन्त्रणमित्यर्थः । एतच्च मन्त्रमुच्चारयन् इति शतृपत्यशो वर्तमानार्थः समर्थितो भवति । मन्त्र-जयानुमन्त्रेण । मन्त्राद्येवत्काञ्च इति तत्र मन्त्रमुच्चारयन् संसरेत् इत्यनुपपत्तम् । तेन दृष्टार्थत्वमपि भाग्येणानुमन्त्र-

णश्च अदृष्टार्थस्यापि च प्रयाजानुमन्त्रणस्य पाठनत्वे शेषानुसंधानात् उत्तरप्रानुमन्त्रणताऽपि युक्ता । अदृष्टार्थ-त्वाच्च समुच्चयोऽपि इति । ऋजयस्तु 'करणयामार्थे सति' इति विवक्षितत्वात् न चरत्येव अन्वयः । उच्चारयन् इति च 'वर्तमानमामीत्ये वर्तमानवद्' इति याता, मन्त्रार्थत्वेन इति मन्त्रप्रतिपाद्यत्वेन इत्येवार्थः । तत्र च प्रयाजानुमन्त्रणेष्वपि अनुमन्त्रणसमाख्येनैव लक्षणया दृष्टार्थत्वस्यनेऽपि अभिवादानमन्त्रवत्त्वमनुमन्त्रणस्यैव भविष्यति । कृत्वाचिन्ता वा इत्याहुः । बाळ पृ. ११२-११३.

● प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्राणाम् 'यत्नं कर्तुं प्रीणामि च मा प्रीतः प्रीणानु' इत्यादीनां निवृत्तत्वात् नमाद्यभावात् नास्ति नियम क्रमः । वि. ५।१।१३

● प्रयाजानुयाजाः अङ्गकर्म न कल्पन्तुम्, तत्र फलप्रतिर्येवत् । ते च आग्नेयाद्यर्थां कल्प्या । मा ४।३।१।१-४. ● प्रयाजानुयाजाः ऋत्विष्यां । ऋत्वि-कर्मश्च प्रकरणेन । वि. ४।३।१. ● प्रयाजानुयाजाः कर्त्तव्य-देते (पात्रका रोषोदाशिकाश्च) दार्गपौर्णमासिभिः । तत्र प्रयाजानुयाजयदौ प्रजातौ । ते च बोदकेनेह प्रजातः सनिहिता विवृत्ते । प्रवृत्तपाणिव च दृष्टस्य न्यायम् । न चैव शब्दोऽनेकार्थो युक्तः । तस्माद्दार्गपौर्ण-मासिचान्ते । तदुपकारोऽप्येवा दार्गपौर्णमासिक एव । स हि तेषां प्रजातः । मा १२।१।१।१ पृ २२२०

● प्रयाजानुयाजावर्थाता औपच्युतान्यस्य । ४।१।१६।२-४५.

● 'प्रयाजानुयाजाभ्यस्तु' इत्यत्र प्रवृत्तत्वादि करणयुसादिदकौस्तुभोकरिता न वावपमेव । साह ४।१।१६. ● 'प्रयाजानुयाजेभ्यस्तु' इत्यत्र प्रयाजान्ता (च) अनूवाजेभ्यः (च) इति विग्रहे न दोषः । (परिशिष्टविधिमन्या विग्रहः) । साह ४।१।१५.

● प्रयाजानुयाजादीनामेवादेवत्यादिशक्या लक्ष-समाया परवदौ । ५।३।१. 'प्रयाजैवाद्यान्याम्' इत्यत्र दृष्टयम् ।

● प्रयाजान्ताङ्गकलापाकर्षः ग्नेतिशेमे अग्नी पौर्णमास्यौ । 'दिष्टान् वर्तुं प्रयजन्ति' इति प्रयाजानाम-

कर्त्तुं श्रुतं, स च न केवलं प्रशक्तान्मेव । वि. ५।१।१२.

● प्रयाजाभावे तदर्थमावय न गृह्यते 'अप्रयाजास्ताः (उपसद-) अतनुयाजास्ताः' इति यत्र श्रूयते तत्र । भा. १।४।१६।५४.

● प्रयाजार्यमावयमानयन औपभृत्तावयस्य प्रयो-जकम् । ४।१।१५. मीको. पृ. ८७८ 'आवयमान-नयनाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रयाजावयपात्रात् अनुयाजार्यपृषदाव्यपान म्रिच अग्नीषोमीये पशौ । भा. ५।२।८।१६.

● प्रयाजादीनि अष्टेनोपकारसंक्रमेणोपसृजन्ति । वर्हिर्गदीनि यागद्रव्यमाणेन । अपराणि अधिकरणसंस्कार-द्वारेण । कर्तारस्तु किमानिवृत्ता उपसृजन्ति । भा. ११।२।१०।५. ● प्रयाजादीन्यपि स्वकीयावान्तरापूर्वद्वारा सुत्यापर्वसाधनान्येव । वि. ३।७।१. ● प्रयाजादीनि दर्शपूर्णमासयोः श्रुतानि विव्यन्तेन सौषदिष्यपि अति-दिष्टानि । भा. ८।१।१३।२२. ● प्रयाजादिः शेषः, परार्थेणात्, मूयादिवत् । वि. ३।१।२. ● प्रयाजा-दयः एकप्रयोक्तव्यनगदीकृत्येऽपि 'गुणानां च परार्थ-त्वात्' (३।१।२।२२) इत्येव परस्पापन्नत्व न प्रति-पद्यते । वा. ३।७।१।४. ● प्रयाजादयो वेदिकत्वापूर्वस्य गुणः । भा. ७।२।१।४. ● प्रयाजादिभिः अङ्गैः परदर्थैः पशुपुरोडासस्य प्रवृत्तिदि. । १२।१।१।२-६. ● प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासङ्गत्वं प्रकरणात्, न प्रधान-त्वम् । वि. ३।७।१।१. मीको. पृ. २६६४ 'प्रकरणाधि-करणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● प्रयाजादीनां विशिष्टादि-वत् न फलकल्पनम्, नापि दर्शपूर्णमासफलानुपपत्त्यः । वा. ३।३।१।११ पृ. ८१८. ● प्रयाजादियु उपकार्य-मपेक्षमाणेषु दर्शपूर्णमासतोः च उपकारप्रयोजमाणयो-ः अनियमानस्य एवोपकारे प्रकरणात् तादर्थ्यं प्रतिपते । ३।१।१२ पृ ६५८. ● मनावादिषु एकादशत्वादि-गुणविधिः अग्नीषोमीयपन्थादौ । १०।३।१. मीको-पृ. १०७ 'अग्नीषोमीयपन्थादौ प्रयाजादियु' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रयाजाद्यङ्गानां एकस्मिन् प्रयोगे तद्वदनुपपत्त्यः । ३।१।१।२१-३७. 'पञ्चमूमाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● प्रयाजावयज्ञाना देवाकालकर्तारस्य एव, नै-मिजानात्वात् । १।१।२।२.

● प्रयाजादीतिकर्तृत्व्यता अग्नीषोमीयपशुौ प्राकृत-संख्यावापेऽपि भातिदेशिकी एव । १०।३।१.

● प्रयाजादिधर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः । ७।१।१. मीको पृ २३६ 'अतिदेशन्याय.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● प्रयाजादिधर्माणां उपदेगेन प्रवृत्तिमाश्रयणः । ७।१।१।१-१२.

● प्रयाजैकादशत्वन्यायः । अग्नीषोमीये पशौ मयाजातुवाजाकामैकादशत्वसंख्या सर्वसंपाद्या ।।

विबृद्धिः कर्मभेदात् पृषदान्यावत् तस्यतस्योप-दिश्येत् । ५।३।१।१ ।।

माध्यम्— अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते 'एकदश मयाजान् यजति, एकादशानुयाजान् यजति' इति । चातुर्मास्येषु 'नव प्रयाजान् यजति, नवानुयाजान् यजति' इति । अग्नौ श्रूयते 'पशुपसदः' इति । तत्र भवेद्दः किं प्रतिप्रवाज एकादशसंख्या प्रव्यनुयाज च, तथा चातुर्मास्येषु नवसंख्या, तथा अग्नौ नोपसदु पदसंख्या, उत सर्वसंपाद्या संख्या इति । किं प्राप्तम् ? प्रतिप्रवानं मरुषा मियते इति । मिथानि हि तानि कर्माणि । तानि च प्रधानानि प्रति मरुषा श्रूयते । प्रधानसमिधौ च गुण शिष्यमाणः प्रतिप्रवान मियते । यथा 'पृषदाव्ये-नानुयाजान् यजति' इति प्रत्यनुयाज पृषदा गुणो मियते, एवमिहाग्नीधौ ।

दुष्— 'एकदश मयाजान् यजति' इति संख्या मयाजानामङ्गत्वेन विधीयते । तथा चोद्दिश्यमानत्वात् तादृशत्वमिववक्षितम् । अत एवैक एकादशसंख्यायां संरच्यते ।

अपिथा सर्वसंख्या स्यात् तद्विकारः प्रतीयेत । २ ।।

माध्यम्— सर्वसंपाद्या संख्या कल्प्येत । कुतः ? पृषक्तानिषेदिनी हि संख्या अस्ति पृषकत्वे अग्नात्वेन कल्प्येत, यजति अग्नमवो मेदस्य तावति एत अग्नस्येव ।।

यापति सम्भवति तावति पृथक्त्वनिवेगा एव न्यास्यः । तस्मात् सर्वसंपाद्यैव सख्या । यद्वा पृथदास्यवदिति । न पृथक्ता एकस्य न सम्भवति, नास्ती पृथक्त्वनिवेशिनी । न चैकस्य क्रियमाणा सर्वेषां तन्त्रेण उपकरोतीति । तस्माद्बन्धव भेतव्या । तन्त्रेण तूकरोति सख्या । इतरेषां हि सा भवति । एव सति सहस्रस्य प्रायवः प्रयोग-बन्धन- अनुबन्धीभ्यत इति ।

उप- पृथङ्निवेशिनी संख्या । तत्र द्रव्याणां (एतावत् रत्ने नास्ति, इतं स्यात्) पृथङ्निष्पन्नरूपाणां एक- (अनपनादि-) क्रियायां संबन्धमानानां (तैनेवा- बन्धेदेन) युज्यते सख्या ' दश धन्य आनीयन्ताम् ' इति । इदं तु प्रयाजानाम् (क्रियारूपाणां द्रव्यान्तं) पृथङ्निष्पत्तेरनागतं या (इयमेकादशत्व-) सख्या (निष्पत्तिव्यतिरिक्तक्रियाऽवच्छेदनिवृत्तता), सा न युज्यते । (कुवसादाह-) उक्तत्पेक्षा हि कर्मणां सख्या । उत्पत्तौ (प्रकृतवधौ) च द्विषाऽपि (यदि एकैक- सिद्ध अप समस्तेषु इत्युभययाऽपि) एकादशसख्या न घटते । (तथाहि-) यदि (तावत्) एकस्मिन् स्यात्, तद्वत्तान् सञ्जादयुज्यमानत्वात् तादृशितेन प्रयोगेण युज्येत । एवं चैतं यत्र (प्रयाजस्वरूपे) ध्रुता (सख्या) तत्र न कृता, अश्रुते (प्रयोगे) कृता (स्यात्, तत्र विधिवाच्यमस्यः । किञ्च-) अश्रुतं च पञ्चपञ्चागतं संख्याऽन्तरमुपजायेत (एकैकस्य एकादशसख्यासम्भवात् । अतो न तावत् प्रत्येकं सख्या) । समस्तैरपि (सख्या) न शक्या भोजयितुम् । [उत्तरः द्रुपदस्य लिखिते नास्ति अस्मदीये । तस्मिन्नेव मुद्रिते चाम्नेव] । कथम् ? (व्यग्रसिन्धु पद्ये-) प्रयाजैः (एकादश-) मृग्यैकदेशः (पञ्चत्वात्) संख्येत । अन्यस्य सख्यैक देशस्य (प्रयाजान्वरूपेण-) असंबन्धमानस्य सप्तत्वे प्रयाजाः प्रयोग लक्ष्येषु (लक्ष्येषु इति रत्ने पाठः) । तेन (लक्षितेन प्रयोगेण) अलौ (संख्यैकदेशः पञ्चत्वम्) बंधयेत् । (एतं दोषमाह-) तत्र प्रयाजाः संख्या चोभयमपि बाध्येत । संख्या तावत् प्रयाजे ध्रुय माणा (प्रयाजेषु ध्रुता क्वी इति रत्नम्) प्रयोगे कृता (बाधिता स्यात्) । प्रयाजा अपि संख्यैकदेशेन

द्रोहिताः, अन्यश्च संख्यैकदेशः प्रयाजलक्षितेन प्रयोगेण युक्तः (बाध्येत । ततः निम्नत आह-) तत्र प्रयाजोऽन्ध्रं धेः श्रुतः (संख्याऽर्थः श्रुतः), अन्यार्थं उक्तावत् (स्यात् न च तदुक्तम्) । विद्वा (अयमसरो दोष-) सद्बुद्धिरितः (प्रयाज-) सख्यायां संबन्धने, प्रयोगे च लक्ष्येत् (न च युगन्तु श्रुतिकल्पानुवृत्ती सम्भवत । तेन) द्वोरपि (अनयोः पद्ययोः) अभुक्तत्वान्ना (स्यात्) । तस्मात् (श्रुतिवृत्तयोः सख्यामसम्बन्धे रत्नयापोगात्) अन्यः प्रकार आधीयते । यदि वा प्रयाजस्यैः प्रयोग लक्ष्येत्, अपवा सख्या लक्षण-वृत्ता (पञ्चत्वलक्षणार्था) । तत्र प्रायश्चित्तं अविरोधात् मुख्यवृत्ता सस्या । यदि च (सख्या) लक्षणवृत्ता स्यात्, तत्रैता पञ्चत्वे लक्ष्यमाणे (प्रकृति एव पञ्चस्य प्राप्तत्वात्) अपप्रतिविरोधकर वाक्य स्यात् । तस्मात् (पारिरोध्यात्) प्रयाजाः प्रयोग लक्ष्यन्ति । ते च लक्ष्यन्तः श्रौतेतरसत्यपेक्षा लक्ष्यन्ति । (कुतः ?) सख्याया इदमेव स्वाम्यायम् (स्वभाव स्वार्थिक- प्यत्) बहुत भिन्नैवितरेतल्लक्ष्ये कर्तते । (यत् पूर्वपक्षे श्रुतस्यैवत् तल्लक्ष्यम्, तथाह-) योऽन्यो गुण (पृथदास्यमदि) स श्रौतेतरमितरेषु सख्येत् । (किञ्च) एकैकेन च प्रधानेन परस्परमितरेषु बद्धी क्रियते । सख्याया उपभयमपि नास्ति । (न हि सा कर्म स्वरूपेण सन्नहं समर्था, न च अन्यनिरपेक्षा एकवर्तते) । अतोऽव गुणोऽपि सत् इतराण्यविवहयः (सर्वसंपाद्य-) तद्विदुः सर्वकारेण ' सर्वसम्पत्त्वात् ' इति सर्वैकचित्तप्रयोगसंपाद्यत्वात् इत्यर्थः । यदा सर्वेषां समुदितानामेकसंख्याऽन्वयसंग्रहादित्यर्थः । न्यास्यन्नान्तामाह-) प्राकृतार्थलोपमर्देन च अस्या (सख्याया) निषेधः । प्रकृतौ च पञ्चत्वं समुदितानाम्, न ख्यैकस्य । इहामि समुदितानामेव एकादशसख्या । ननु पृथङ्निदिताया अर्थात्सख्यात् प्रयाजाः अतूयन्ते । उच्यते । अर्थात् शब्दार्थं वा प्रकृतौ इत्यत्र पञ्चसंख्यापरिच्छिन्ना । इहामि प्रयाजसंबन्धित्वेन (प्रवृत्तिविज्ञेन) एकादश संख्या (समुदितानामेव) परिच्छेदिता भवितुमर्हति इति । (सर्वसंख्यात्वात् इति प्रकृतौ समुदितानां संख्या

संख्यात् इहापि एकदशसंख्या तदिकार एव युक्त इति सूत्रार्थः) ।

(अधिकरणस्य लक्षणसमिति दशयेति— सर्वसपादने अथाहणः प्रम, अन्माहदा इतरण (प्रत्येकसंख्य-पक्षे)) (क्रिद्ध) उत्तरस्य (अधिकरणस्य) च उपो-द्राताभिन्नमिदम् । सिने श्रोतस्मिन् (समुदायमवस्थे) दशकल्पितान् आहृतिं. स्वस्थानविद्विद्वेति चिन्ता अयतरति (प्रत्येकसंख्ये तु स्वस्थानविद्विद्वेति चिन्ता निश्चयात् न चिन्ता स्यात्) ।

शा— ' तत्रोद्दिश्यप्रयाजादि संख्या तस्योप-दिश्यते । उद्देश्यानां च साहसिं शक्यते न विव-क्षितुम् ॥ ' तस्मात् प्रतिप्रधानं, प्रपुण्यद च सख्या सादिति प्राप्ते, अभिधीयते । ' प्रयाजादिस्यरूपे हि नेय संख्या विधीयते । अशक्यत्वात् प्रयोगे तु सक्षिते सोपदिश्यते ॥ '

सोम— सूत्रार्थत्वात्— यथा पृथग्दानेनाप्यावानिति पृथग्दाय्य प्रत्येकं तथा एकदशत्वादिसंख्यावृत्तिरपि तस्य चत्स प्रयाजादेः उपादिश्यते इति ।

वि— ' यथावत् प्रयाजा. कि प्रत्येकं स्वकुतान्यथा । संख्यावृद्धि, रिहायोऽन्तु प्रतिमुक्तं रूपो वन ॥, प्रत्येकं समुदाये वा स्वरूपेण न सिध्यति । संख्यावृद्धिः प्रयोगस्तु साऽऽहृत्वा समविधिति ॥ ' पक्ष प्रयाजान् द्विरावर्त्य पुनरपि चत्सप्रयाजे सङ्गदासितेति ऋते एकदशसंख्या संपद्यते ।

भाट्ट— विद्वतो ' एकदश प्रयाजान् यजति ' ' पपुण्यद ' इत्यादि. वैद्वी अनेकव्यतिवृत्ति. अधिक-संख्या भुक्त । सा ' प्रतिप्रधान गुणावृत्तिन्यायेन पृथग्दानादिवत् एकैकस्मिन् प्रयाजादे प्रत्येकमसंख्येत इति एकैकः एकदशत्वर आचरनीय । इति प्राप्ते, द्विरावित्यस्या. पृथग्परगवित्तिनात् एकैकस्मिन् पञ्च-सप्तमि वा पृथग्दानवदावृत्ति निना एकदशत्वानुपपत्ते. उत्पन्नकर्मणोत्वेन च कर्मभेदकत्वानोभात् आचरणके अद्यमे प्रयाजपदे प्रयोगलक्षणया संख्याविधौ वर सक्षितैरेव प्रयाजैसङ्गत्वात् सक्षितप्रधानपक्षेणाया सक्षितानामेवो-द्देश्यात् सर्वसंख्या संख्या इति प्राञ्चः । भरतुतन्तु

प्रयोगो नाम न पदान्तरम्, येन लक्षणा स्यात्, अपि तु प्रयाजानामेव व्यक्त्यन्तम् । अतश्च यथैव प्रकृतौ ' पक्ष प्रयाजा. ' इत्यादी. तत्संख्यापञ्चालयच्छिद्रा एव व्यक्त्याः प्रयाजत्वस्याप्यपञ्चालयच्छेदेन उच्यन्ते, तथा अत्रापि एकदशत्वादिसंख्यासंपत्त्यर्थं तावद्वयनीनामुक्तौ क्व लक्षणा । अत. तदभावेऽपि व्यापकवर्णनाच्छ्रोत्रेणेन विहितैकादशत्वादिदस्य अनेकव्यथासङ्गवृत्तित्वस्याम-व्यात् व्यक्त्यन्तराण्याक्षिपन्ती लावनात् प्रकृतिवत्त-म्यस्यविशेष्यती. पदेवाक्षिपति, नाघिन. इति सर्वसंख्या-त्वसिद्धिः । न नैव प्रयोगलक्षणमात्रे ' निष्ठ आहृतीः ' इत्यादाविव व्यतिभेदावति. । तत्र विधेयताऽवच्छेदक-विजातीयहोमत्वस्य एकरा पूर्वमस्तत्सत्वेन भेदप्रतिपोगि-त्वाऽवच्छेदकत्वा यथागमेव तथा कस्यनवोपगतौ तत्त-द्व्यक्षिपत्यसं प्रतिपोगिताऽवच्छेदकीभूतस्य विधेयताऽव-च्छेदकत्वस्यैव शौरत्वात् । प्रकृते तु कर्मप्रयाजत्वस्य उद्देश्यताऽवच्छेदकत्वात् सत्यावाश विधेयत्वात् न वा चित् कल्पना इति वैषम्यम् ।

मण्डन— ' संख्या प्रयाजवृत्त्यर्थम् । ' शंकर— ' प्रयाजैकादशैः पशोः । ' सस्मरणः इत्यनुवर्तते । पशो. सस्माराः ।

* निवृत्तस्तोमकेषु संख्यासंपत्ति प्रयाजैकादशत्व-न्यायेन अभ्यासेनापि उपपत्ते न सामान्तरागममा-क्षिपति । यस्तुतस्तु प्रयाजैकादशत्वन्यायेन श्रुत्यामपि अभ्यास एव । आचारविधिस्तु यावद्यत्त अपूर्वविधिरैव, इति प्राप्ते । भाट्ट १०।२।६, * पदविशद्वये ' पदहा भवन्ति, चत्वारो भवन्ति ' अत्र सयस्येकवाक्यत्वे प्रयाजैकादशत्वन्यायेन निश्चितसंख्यात्वात् चतुसंख्या भाट्टस्यापादिकेन । ८।१।३, * सायने ' भिरस्यः साण्डः सोमकणः ' । न च एकत्वस्यापि प्रतिक्रियं निवेशपत्ते न सर्वसंख्ये एकरूपतासिद्धिः (इति यावत्) । तथात्वे इत्यनुवृत्त्यात् बहुवचनप्रयत्नेन एक-त्वस्य कस्यसमुदाये एव प्रयाजैकादशत्वन्यायेन विधेयत्वात् एकरूपत्वसिद्धे । १०।३।१६, * सोममग्ना पशु-विमिश्रयदेवतासंख्यदत्वात् उत्पन्नवाक्यसिद्धात् प्रयाजे-

कादशत्यन्यायेन पशुपुरोहारयासास्य अन्वयः संप्रते ।
१०।१।९.

* 'तिस्र आहुतीर्ब्रूहोति' इत्यस्य न प्रयाजैका-
दशत्यन्यायविषयत्वम्, एकादशावधिभिः पूर्वं प्रकृतौ
प्रकाशना प्रत्येकक्रमेण वा प्रत्येकविधिप्रत्यक्षत्वेन वा
निर्गतिसरस्यत्वात् । प्रकृते तु न संख्यानुमानम्,
प्रत्यक्षश्रुतत्वात् । कौ २.२।७।२० पृ. २३४.

* प्रयाजद्वयाय औपमत्यान् लुप्तमर्थं समानेवं
न तु अर्थानूनम् । माट्ट. ४।१।१०.

* (वक्ष्यप्रपाशावस्थे) आमिषाहविश्रोपस्य
निष्कासस्य अस्मिन् कर्मणि हविष्त्वयोगात् प्रयाज-
न्यायेन (प्रयाजश्लेषिण्यन्यायेन ४।१।१४)
प्रतिपातः स्यात् । निष्कासः सत्क्रियते । इति प्राप्ते ।
वि. १।१।११५. * दीक्षाकाले यूपच्छेदे अण्डश्रे-
प्रयाजन्यायेन (प्रयाजान्तापकर्मन्यायेन तदन्तापकर्मन्यायेन
५।१।१२) तदन्तापकर्मन्यायेन प्राणयनमपि अत्र
कृत्यतामिति प्राप्ते । वि. ५।१।१४. * सौमिकदि-
प्राणान्तापकर्मन्यायेन पदवद्वत्त्वात् 'यूप टिनचि' इत्युत्पन्नं यूप-
च्छेदेन 'दीक्षासु यूपं टिनचि' इत्यनेनापहृत्यं प्रयाज-
न्यायेन (तदन्तापकर्मन्यायेन ५।१।१२) प्राचीऽपि
पदार्थात् अप्रीणोमप्रणयनादीनपर्यन्ति । इति प्राप्ते ।
माट्ट. ५।१।१४.

* प्रयाजमन्त्रेषु 'समिधः समिधो अग्र आजस्य
व्यन्तु' इत्यादिषु समिदादिवर्गैः देवता निर्दिष्टाः । वि.
९।२।२०.

* प्रयाजश्लेषेण श्रमणस्य अभिक्रमणस्य प्रयाजे
श्लेषेन निवेशः, न तु सर्वस्मिन् दर्शपूर्णमासप्रसंगे ।
१।१।१०-१।११-२०.

* 'प्रयाजश्लेषेण हवींश्वनिधारयति' इत्येवम्
अत्रनधानार्थम् । वा. १।७।१।५. * 'प्रयाजश्लेषेण
हवींश्वनिधारयति' इति सत्यपि शेषस्य श्रुतीयानिर्देशेन
कार्ष्णोमैगिण्यत् संस्कारान्यन्यनधारणम् । १।१।८।२०
पृ. २८४. * 'प्रयाजश्लेषेण हवींश्वनिधारयति' प्रयाज-
श्लेषेण हविषु हारयति इति ध्वन्यार्थः संप्रते । कनिष्क.
पृ १८४. * प्रयाजश्लेषेण हविषमिधारणं प्रतिपादितम्

हविःसंस्कारश्लेषेण उपयुक्तोपशोऽश्रमणोभयप्रस्ताप । भा.
४।१।१।४।२६-३९.

* प्रयाजश्लेषमिधारणं आयेयुपुरोडासस्य एवं
कृतं यं ततः सान्नायस्य, प्रशुचिक्रमान्मुख्यमस्य वर्तय
स्यात् । भा. ५।४।२।२-४. * प्रयाजश्लेषमिधारण
प्रयाजश्लेषाना पैकस्त्रिकम् । वात्. पृ. १६६.

* प्रयाजश्लेषमिधारणाधिकरणनिष्ठाः । चतुर्थे
(४।१।१।२६-३९) प्रयाजश्लेषमिधारणाधिकरणे
किञ्चिदुच्यते । 'चतुर्विधा श्रुतिः प्रयाजेमस्मात्' इति
प्रधानार्थं चतुर्गुह्यं 'चतुर्गुह्यं वा एतद्गुह्यं तस्य-
पारमार्थ्यं निरिक्तः प्राचीन प्रयाजान् यजति' इत्यनेन
प्रयाजश्लेषे उपसहृतम्, तेन 'ब्रह्मा ब्रूहोति' इति श्लेषे
विहिते कृत्स्नमेव होतव्यम् । ननु प्रयाजश्लेषमिधारण
रूपप्रतिपत्त्युत्पेयेन अकृत्स्नमेव स्यात् । न । प्रति-
पत्तीनामप्रतिपत्त्युत्पेयेन न च तत्पक्षिप्रयोजकत्वमेव कदा
नास्ति, धारणप्रयोजकत्वं तु तासामस्तु इति बाध्यम् ।
अधिकरणवत्तुत्पेयवितेयात् । तथाहि [१] 'श्लेषे-
ऽवचनादशो न विद्यते' (३।५।६।१९) इति पूर्वश्लेषे
'श्रीर्ब्रूहोति' 'चमयेर्ब्रूहोति' इति सर्वश्लेषमिधारणस्य
'अस्यं ब्रूहोति' इति ध्वनयेन सिद्धान्तिवत्, त्व-
निरप्येत, अकृत्स्नमेवमेव न्यायप्रत्यये अस्यवक्तव्यस्य
विधित्वापेक्षया । [२] तथा 'आन्यास सर्वश्लेष-
यात्' (३।५।१।१) इत्यत्र 'चतुर्गुह्यं ब्रूहोति'
इति प्रौढान्यत्वं यद्येतेन चतुर्गुह्येतेन उपाश्रयके इवे
ऽपि शेषकारांतुत्पेयेन शेषः स्याप्येत इति तदधिकरण
विशेषः । [३-४] एत 'यत्कृत्स्नमेव (स्वकीये)
स्वित्कृद्विड च तद्वत्' (३।५।१।१२) 'गौकन्या
च प्रहेपु' (३।५।३।१४) इत्यनयोर्वपि अधिकरणयो
सिद्धान्तौ प्रबुद्धयौ स्याताम् । किञ्च न केवल सिद्धान्त-
विशेष एव, निन्दु प्रतिपत्तीना प्रतिपादप्रयोजकत्वायोग-
सम्बन्धयेन तथा प्रतिपादोत्पत्तिप्रयोजकत्वाभावाः सिध्यन्ति,
एवं प्रतिपादस्य शास्त्रतः कृत्स्नमेव प्राप्ते तद्व्याज-
प्रयोजकत्वमपि सिध्यत्येव । तदुक्तम् 'श्लेषेऽवचनात्'
(३।५।६।१९) इत्यधिकरणे शास्त्रदीपिकायाम् 'अप-
शेषकार्यवत्त्वात् श्लेषेत, तदन्तेनानपि प्रयाजश्लेषे

शेषनाशशेषोपहायदाशभि हविस्त्वयगमः स्यात्' इति ।
 (शोभते इत्यन शिष्येत् इति निर्णयसागरपाठः ।
 ...पहायदाशभि स्विष्टकृदाशभि हविः इति पाठश्च) ।
 तस्मात् 'अस्य जुहोति' इत्यादियचनाभावात् औदवस्य
 प्रयाजशेषेण कृत्स्नहोमात् प्रयाजशेषे एव नास्ति
 इति प्रयाजशेषाभिपारणार्थकत्वनुसंगम् । अत्र धूमः ।
 कृत्वाचिन्तेषा इति भैक्षिर्द्धि ग्रन्थैरेतनुक्तमपि वस्य-
 नीयम् । यदा कृत्स्नहोमे शास्त्रतः प्राप्ते, यदि प्रयाजान्
 सन्नेषं जुहोति, तदा इव शेषस्य प्रतिपत्तिर्निर्णीयते इति
 निवृत्तशब्दान्मन्त्रेण कल्पनीयम् । प्रतिपत्तिविधिश्च च
 कृत्स्नहोमाभावाद्दृष्टानुसंगप्रतिष्ठाभित्वाऽपि निरतंते ।
 इति । धात्व. ट. १०८-१०९.

३ प्रयाजशेषाभिपारणन्यायः । दर्शपूर्णमासयोः
 प्रयाजशेषेण हविरेभिपारणार्थं शेषधारणतत्प्राप्ते ऋधन्-
 कर्तव्ये । प्राजापत्याना यवानां प्रयाजशेषेण अभिधारण
 भवति ॥

अभिधारणे विप्रकर्षादनुयाजवन् प्राजभेदः
 स्यात् । ४१११४१२३ ॥

भाष्यम्— अस्मिन् वाक्येयः 'वाजसनेन स्वाशान्य-
 चामो यजेत' इति । तत्र धूमते 'सद्वत् प्राजापत्यान्
 पृथुत्वात्प्रते, स्याद्यो वै प्रयाजतिः, प्रजापतेष्वप्ये'
 इति । प्राजापत्याना ऋणुपयत्ना च समुद्यो यजने,
 'प्राजापत्येषु चान्मानात्' इति । अस्ति नु प्रहृती
 'प्रयाजशेषेण हवींश्चभिधारयति' इति । तत्र सदेहः किं
 प्राजापत्याना वरा अभिधारयितुं प्रयाजशेषस्य धारणार्थं
 धारणं अथवा उत्पादयितव्यम्, क्लृप्तेन प्राजापत्याना
 यथा अभिधारयितव्यम्, तत्र न शेषो धारयितव्यः
 नैव ततः प्राजापत्यानां यथा अभिधारणीया इति । किं
 धातम् ? अभिधारणे प्रयाजशेषधारणार्थं कर्मरूपात्पदे ।
 प्रातःप्राते च प्रयाजशेषः, विप्रहृष्टे वादे प्राप्तिदिने सजने
 महासामकाले प्राजापत्यानामात्मनः भूयते 'तान् पर्याम्भि-
 श्चानुसृजन्ति । ब्रह्मसाम्प्रत्यते' इति । स्यात्वा च
 जुहुर्मन्दि । सम्मात् प्राजापत्यसुत्पत्तिसंज्ञासिद्धिः । यथा
 मनुष्यान्तेषु पृथुत्वात्प्राजापत्यं प्राप्नुयात्ते 'पृथुत्वात्प्ये-
 तानुयाजान् पचति' इति पचनान् । पचमनासीति ।

न वाऽप्राजापत्यानां यथा अभिधारणार्थः । ३४ ॥
 भाष्यम्— न वा प्राजापत्यानां यथा अभिधारणार्थः ।
 युक्तः ? शेषामावात् । कथं शेषामान इति चेत् ।
 अपाजयत् । कथमप्राजात् । एकदेशत्वात् । प्रयाजशेषस्य
 हि यहीतस्य आश्रयस्य स एकदेशः शेषः । किमनो
 यजेतम् ? एकदेशान्वयतः श्रुत्यागो नाश्रयविनसुषादेश-
 त्वेन चोदयति । आह । अल्पति न चोदयेत्, पारण-
 मुत्स्नस्यार्थाद्भविष्यतीति । उच्यते । एकदेशत्वात्प्र-
 धारण इत्येव न प्रसृष्टे कल्पन्ते । कृत्वाचस्य इत्य-
 स्थापमेकदेशतः प्रतिपाद्यते, नाभिधारणमर्थकम् । ननु
 हविषा द्विवीकानिर्देशात् प्राधान्यं स्यात् । नेषुच्यते ।
 अष्टो हि हविषामुपकारः कल्प्यते । आश्रयप्राप्तये
 पुनरुद्धा रित्तत्र दृष्ट प्रयोजनम् । आश्रयभावात्तत्र
 आश्रयेनासक्तो जुद्धा रित्तया प्रयोजनम्, नाभिधृतेन
 हविषा । तस्मात् प्राजापत्यानामभिधारिताभिव्यक्तिः
 प्रयोजनमेव नास्ति, किमर्थं शेषो धार्यते इति ।

दुपू— प्रहृताश्रमि संयति विचारे विहृतिवदाहृत्य,
 तद्विषयानि लिङ्गदर्शनाभि अशाक्तानि सूत्रकारेण ।
 (सिद्धान्तमाह—) प्रयाजशेषेण इत्युच्चारणमेव अन्वय-
 नोपपत्तौपयुक्तं दर्शयति । तस्मात् ईदृशम् (अन्वय शेष-
 एतेनोपपत्तम्) न (ततः) अन्येन प्रयुज्यते यथोच्यते ।
 स्विष्टकृता । अयादीयमानत्वात् हविषा सख्या विनक्षिता
 [आनन्दाश्रमीयादितरेषु श्रियु आदौषु पाठेऽप्यम् ।
 तदुत्तर तत्रने 'यदि त्वासीयमानत्वं हविषा स्यात्,
 ततः संख्या विवक्षिता स्यात्, न तु तद्विज्ञा इति
 अवीतोक्तिरियं व्याख्येया' इति । अवीतोक्तिं प्रियेय तु
 'अनुयादीयमानत्वात् हविषा संख्या अविवक्षिता' इति
 आनन्दाश्रमीयः पाठो युज्यते । अवीतोक्तिर्वि-
 रोकोक्तिः] । जुद्धा च रित्तया प्रयोजनमस्ति । यत्
 (आश्रयमागम्यं) तथा (जुद्धा) होष्यते, तत् कथमसं-
 क्षुष्ट (प्रयाजशेषेण) स्यात् । तस्मात् प्रतिपत्तिरपेक्षिता ।
 इति सत्कारस्य नु अन्वयेऽपि तदस्य (तदस्यै) अभिधार-
 णस्य (अदृष्टे) कल्प्यम् । ततो हवींषि अश्रयो न कश्चि ।
 (कथं तर्हि 'हवींषि' इति द्वितीया । अत आह—)

अधिराजमेव तु अत्र विवक्षितम्, न तु व्याप्यमान
दत्तम् । (तस्मात् अग्रयोजकानि हवीषि इति सिद्धम्) ।

हेतुत्वाच्च सहप्रयोगस्य । ३५ ॥

भाष्यम्— हेतु वाचामिधारणस्य, 'सहाहमते' इति
स्तुतिर्भवति । ' तीर्थं वै प्रातः सवनम्, यत् प्रातः नवने
पगव आलम्ब्यते, तीर्थं एवैतानालभते, सयोनिचायायो
वपानामभिधृतत्वाय ' इत्यर्थात्तरेण वषाऽभिधारणमनु
यङ्गन् नेहास्तीति दर्शयति ।

अभावदर्शनाच्च । ३६ ॥

भाष्यम्— अभाव एतस्यपि अभिधारणस्य दर्शयति
' सत्या या एतर्हि नया यदि अनमिधुना, ब्रह्म
वै ब्रह्मवाम, इद् ब्रह्माचार्यात्मभेदे, तेनासत्या,
तेनामिधुना ' इति । सव्यगद्यो क्त्वे भाष्यते । ' सत्या
वया ' इत्यनभिधुना दर्शयति ।

सति सव्यवचनम् । ३७ ॥

भाष्यम्— आह, नैतद्दर्शनम्, सत्येव ह्यभिधारणे
भवेत्येतद् सव्यवचनम् । अस्ति हि वषाया अन्यदभि
धारणम् । ' उपमृच्छत्वायम्, द्विर्यथाकलम्, वषा,
द्विर्यथाकलम्, क्तोऽभिधारयति ' इति । तस्मिन् सति
वप वषा भवेत् । श्रूयते च । तस्मात्तच्छव्यमय
गन्तुम्, ' रुक्षास्ता वषा इत्येते ' इति । तेन नृत्-
मभिधारण प्रयाजशेषेणास्तीति । सति अस्मिन्मभिधारणे
श्रव्यमयच्छास्ता । अन्ते रुक्षानचन भ्यामोह इति ।

न तस्येति चेत् । ३८ ॥

भाष्यम्— एष चेद् इत्यन्ते, सत्यभिधारणे वषा
इति वचनमलिङ्गमिति । नास्ति प्रश्नः, तस्यैतद्दर्शनं क्व
झेहन करोति । क्वमचत् ? क्व प्रथमम् । प्रथमं हि
झेहन करोति, न द्वितीयम् । स्निग्धस्य तद्भवति । न
च स्निग्धस्य ज्ञेहनं क्रियते । यथा भवति लोके वाद,
यदस्मामि क्षान्तायानिर्गतेर्देवदत्तस्य यद्दे स्निग्धमन्न
मुत्तम्, तेन वयमरुधा कुला इति, इत्यस्य अन्तेषु
स्निग्धेष्वेव मोक्षनेषु । एष तस्यारुधाकरुष्म्याभिधारणस्य
अभावाद् रुक्षा इति वचनमुपपद्यते, अस्मिन्सु सति
नोपपद्यते । तस्मादपि प्रयाजशेषेणामिधारणं प्राजापत्यान्त
नास्तीति ।

स्यात् तस्य मुख्यत्वात् । ३९ ॥

भाष्यम्— इदं पदोचरं सूक्ष्मम् । यदि प्रथमया
गवात् सत्या इति वचनं भवत्यनुपपन्नम्, तर्ह्यस्य
प्रथमस्य विद्यमानत्वात् । फलमचरं ! यच्छ्रुत्वाभाषक
अपरमुदासिताया । अने-यते । स्यात् तस्य मुख्यत्वात् ।
यत् प्रयाजशेषेण अभिधारणं तस्यैवामावादेत्तदुपपत्ते,
सत्यपि श्रव्यमणाय अभिधारणे उदासितायाश्च । फल-
वत् श्रव्यमणाय, तदग्रेरर्चापि दहन्ति, यदुदासिताया,
तदश्रव्ययथा कृत्वावयवाश्च नाशयन्ति । सैषा रुक्षेऽह ।
इदं तु प्रयाजशेषेण शीलाया क्रियते । तत् ज्ञेहयति ।
तेन स्निग्धाया प्रदानकालमभिधारणं यत्, तत् न
ज्ञेहयति । तद्विदं ज्ञेहनस्याभिधारणस्य अभावात्
तत्प्रावचनमुपपद्यते इत्युक्तम् । तस्मान्न प्रयाजशेषो
धायते इति ।

शा— ' तत्रोपयोऽयमाणा न द्वितीयायोगिना
तथा । हविषामेव सस्कारो, न शेषस्य विपर्ययात् ॥
सत्यमेव तथापीह शेषस्य प्रतिपादनम् । न्याय्य,
दृष्टार्थतालाभादन्यथाऽदृष्टकल्पनात् ॥ हविषाभार
निवमात् तत्सस्कारोऽपि गम्यते । तस्मादुभय
सस्कारं स्वित्कृतसूक्तमात्रवत् ॥ '

सोम— यथा पूर्वं उच्यते यथावदात् प्रवृत्तप्रमाणम्,
तथेह द्वितीयमिति वचनम् इति संस्कारकत्वं इति
प्रत्यवस्थानात् सगति । सूत्रार्थस्तु— यथा पृथो
व्याजार्थेऽप्युपदान्यधारणार्थं पानभेदं, तथा प्राजापत्य
वषाऽभिधारणे निमित्ते तदर्थं पानभेदं स्यादिति ।
यद्यपि इदं सूत्रं अग्नीधोमीपहदशाचभिधारणपरत्वाऽपि
व्याख्यातुं शक्यते, तथापि ' हेतुत्वाच्च सहप्रयोगस्य '
इत्याद्यभिनिस्तुष्टाणां प्राजापत्यविपर्ययात् आद्ये तद्विपर्य
तथैव इदमपि व्याख्यातम् ।

वि— ' अभिधारणं प्रयाजानां शेषेण हविषि निम् ।
शेषेणारण्यत्वात्तमे कार्ये नो वाऽभिधारणम् ॥ नाप्यथा
तेन ते कार्ये, न कार्ये प्रतिपद्यते । प्राजापत्यकार्याय
न कोऽप्यर्थोऽभिधारणत्वात् ॥ '

भाट्ट— दर्शयन्तीमासयो ' प्रयाजशेषेण हवीष्यभि
धारयति ' इति श्रुतम् । तत्र प्रयाजशेषाभिधारणस्य

तृतीयद्वितीयान्या उर्युक्तं स्वरूपेषु चोक्तोक्षमात्र-
संस्कारान्मार्गित्यात् हविःसंस्काररूपेण, न तु
प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यैतन्म, लक्षणादयमत्रात् । न च
हविःसंस्काररूपे अष्टकल्पनाऽऽपत्तेः अपेक्षितदृष्टरूप-
प्रतिपत्त्यर्थं तन्मया लक्षणाद्व्याप्रीन्गणामपि न शेषावेति
मिथश्चतुःश्रुत्, निषादस्वयवधिकरणान्यायेन अष्ट-
कल्पनादेः कल्पनात्वात् । किञ्च, द्वितीयान्या सप्तम्यर्थ-
लक्षणरूपे हवियामभिधायं प्रति उशदेयत्वापत्तेः तद्वत्-
चतुर्वक्ष विवशाऽऽपत्तौ निष्वेव फलनापत्तिः । तथा
च ग्रहैक्यवधिकल्पे तद्विकल्पाऽभिधानं वार्तिककारेण्यं
नोपपत्तेः । यत्तु अभिपारणं प्रति आधारत्वेनान्विता-
नामपि हवियामाधारत्वानियमं प्रति उदेयत्वात् तद्वि-
शेषाग्निरिति, तत्र, श्रुताभिपारणं प्रति उशदेय-
माश्रयेन विवक्षितत्वे आर्थिकाधारत्वानियमं प्रत्यपि
प्रमाणमेतदेवताऽऽपत्तेः । किञ्च, यद्यपि नियमाश्रयं,
तदर्थं एव नियम इति तर्कन क्लेशेः आधारत्वानियमोऽपि
अभिपारणनियमात् तद्द्वारा प्रप्राप्त्येवोपयुज्येत ।
इत्याद्या पशुसमाप्तौपशुशेषानादिपशुशेषानि करणत्वा-
नियमस्य जायन्तीप्रतिपत्त्यायैलक्षणसंस्काररूपत्वान्ते, एक-
रागविरक्षाऽऽपत्तिः ।

पतेन पदद्वेषेऽपि लक्षणाग्रहीत्वा आधारत्वानियमो-
द्देशत्वामागमैर हविःसत्याविशामुक्तान्तो मद्रुसोमेश्वर-
स्वापि मत् प्रत्युत्तम् । यत्तु वैधितृतीयान्या एत
द्वितीयोऽपि लक्षणाग्रहीत्वा अभिपारणस्य उभयार्थस्य
निजादीपान्तेऽदेरनभ्यक्ष्ण न वाक्यमेव इत्युक्तम्, तदपि
न, निषादस्वयवधिकरणप्रतिपत्त्या तादवस्यात्, धृतो-
द्देशत्वानो गच्छाणिस्य उपायकल्पनाच्च, त्वाप्यत्वेऽपि
वा धृतहवीरूपोद्देशत्वान्तरथैव धारणप्रयोजनस्यापत्तेः ।
किञ्च, वैजापे न तावप्रतिपत्त्युपादिपत्, समभोरपि
रैमित्तज्ञानोद्देशत्वस्य समानत्वात् । अथ वैजात्वा-
भावेऽपि नाकाहृत्स्वरादेव नानेरोद्देश्यता, तथात्वे गोरोह-
नादेरपि पशुसमयनानुभवोद्देश्यताऽऽपत्तेः । अतोऽभि-
पारणस्य पशुहविःपत्त्याऽपत्त्यात् निनयनकाटीनपुरो-
डाशकल्पनान्यायेन शेषोत्पादनाप्रयोजनरत्वेऽपि धारण-
प्रयोजनप्रयोज्यपत्तिः । अतश्च दैवे हृदयवभिपारणार्थं

वाक्येषु च प्राजापत्यस्याऽभिपारणार्थं च धारणीय एव
प्राजापत्यं प्रयाजशेषः । प्रकृतौ हि प्राजापत्यं चपायाम-
प्यम कृत्वा प्राजापत्यं हृदयादियमः । वाक्येषु च
प्राजापत्यात् ऋतुर्मूर्ध्ना हृदोपकल्प्य दशप्रधानोत्तर
पर्यन्तिकरणात्ते कृते प्राजापत्याना वैकल्पिके ब्रह्म-
नासकात्ते उक्तवैः । अतश्च पर्यन्तिकरणोत्तरमायुक्तम-
प्रयाजशेषेण ऋतुपशुत्वाऽभिपारणत्वात् कालान्तरमाति-
प्राजापत्यवप्याऽभिपारणार्थमपि धार्यः शेषः । इति प्राप्ते,
सत्यं प्रयाजशेषाभिपारणं इति संस्कारार्थनेव वाक्येन,
तथापि तु प्रयाजशेषस्य प्रतिपत्त्येवजात् तदनुरोधेन
स्विष्टकृद्देव वाक्यान्तरकल्पनया अभिपारणस्यैव तत्प्रति-
पत्त्यर्थत्वमङ्गीक्रियते । न च प्रयाजेषु सर्वहोमस्त्वेवापत्तेर्न
प्रतिपत्त्यपेक्षा, आर्थिकप्रतिपत्त्यन्तरविषयमतेऽपि प्राजा-
शेषकल्पनाभिपारणविविधैव द्वितीयपशुशेषव्यापत्तं धारण-
क्षेपात्त्वा सर्वहोमनापत्तेः । न च स्विष्टकृद्देव इहारा-
भेदाभावादाभिपारणस्य श्रुतेन हविर्द्येत्वेन अपेक्षामान-
प्रमाणकप्रतिपत्त्यर्थवशाच्च, श्रुतिविशेषाणामाद्येवपशुकि-
कल्पनागौरवपरिहाशरथेनेव एतदुत्तरप्रतिपत्तिविधिकल्पना-
ऽऽनुमतेः । अत एव ज्ञानवाद्येवशक्तिव्यनगौरवपरि-
हाशरथमपिधारितेषोचन्त स्मिहितहविःसन्नेचोऽपि न
दोषाय । अत एव यत् न प्रतिपत्तिः, यथा द्वितीयपशुशे-
पनावकात्त्वदौ, तत्र न तत्प्रत्ययना । ज्ञापत्या तु यत्पत्ते ।
न च आर्थिकप्रतिपत्तिविशेषे धारणाक्षेपशुक्तिकल्पना-
ऽऽपत्त्यद्देव भौतविशेषेव तत्कल्पनागौरवत्वमिति
वाच्यम्, पूर्वाधिकरणोद्देशेन आनुमानिकत्वं तत्प्रत्यय
अदोपत्त्यात्, अनुमानस्य फलमत्त्वाच्च । अतश्च प्रति-
पत्तिनक्षेनेऽस्थितस्य धारणशेषमीनत्वात् विक्रियमता-
विवहेण स्मिहितसर्वहविःपु अभिधारणोपपत्त्यापि न
कालान्तरवहविरपे धारणमिति । अत एव प्राजापत्य-
वपना ऋतुपशुभिः तद् धारणपत्ते 'सह पशुनाश्रभे
वपनामभिपृक्तान्' इति लिङ्गं ब्रह्मात्मजाटीनवपद्ये
तदन्तरं दर्शयति । एतद् च 'यथा वा एतादिव वा
यथानभिपृक्त' इति सूत्रात्वात् सत्यं तस्मिन् पद्ये
दर्शयति । न च अभिधारणरूपेण हृदयमिहृताः,
सत्यं तावन्माधिनर्तं स्मरेन सूत्रताया अनिर्वतनात् ।

अधिकरणवमेव तु अत्र विवक्षितम्, न तु ग्याप्यमान
रत्नम् । (उसात् अप्रयोवकानि हवीषि इति सिद्धम्) ।

हेतुत्वाच्च सष्टप्रयोगस्य । ३५ ॥

भाष्यम्— हेतुवाच्यमिषारणस्य, 'सहाडमते इति
स्तुतिर्भवति । तीर्थं वै प्रातः सवनम्, यत् प्रातः सवने
पशव आत्मन्ये, तीर्थं एवैतानालमते, सशोमि वायापो
वपानामभिवृत्तलाय' इत्यर्थान्तरेण वपाऽमिषारणमनु
गृह्यन् नेहासीति दर्शयति ।

अभावदर्शनाच्च । ३६ ॥

भाष्यम्— अभाव एवमपि अमिषारणस्य दर्शयति
'सया वा एताहि सया यद्दि अनभिवृता, ब्रह्म
वै ब्रह्मसाम, यद् ब्रह्मसाम्बालमते, तेनामया,
तेनाभिवृता' इति । सयावदो रुखे भाष्यते । 'सया
वपा' इत्यनभिवृता दर्शयति ।

सति सव्यवचनम् । ३७ ॥

भाष्यम्— अह, नैतदंशम्, सव्येव क्षमिषारणे
भवत्येत्त्वं सव्यवचनम् । अस्ति हि वपाया अयदमि
षारणम् । 'उपमृण्णत्वाग्नेम्, हिरण्यकलम्, वपा,
हिरण्यवक्रम्, ततोऽभिषारयति' इति । तस्मिन् सति
कन सया सव्ये । श्रूयते च । तस्मान्नैतच्छव्यमव
गन्तुम्, 'रुखास्ता वपा द्रव्यते' इति । तेन नून
मभिषारणे प्रयाजशेषेणासीति । सति अस्मिन्नभिषारणे
प्रवचनरुखास्ता । अतो रुखावचनं न्यामोह इति ।

न सत्येति नैम् । ३८ ॥

भाष्यम्— एव चेद् दृश्यते, क्लमिषारणे सया
इति वचनमखिलमिति । गण्डिम्, तस्यैतद्वचनं यद्
स्नेहं करोति । क्लमत्तद् । यत् प्रथमम् । प्रथमं हि
स्नेहनं करोति, न द्वितीयम् । स्निग्धस्य तद्वचनम् । न
च स्निग्धस्य स्नेहनं निर्यते । यथा भवति लोके वाद,
यद्दस्मिन् कान्ताएग्निरतिदेवद्रव्यस्य यद्दे स्निग्धमन
सुक्तम्, तेन वयमरुखा इत्या इति, क्लमसि अन्येषु
स्निग्धेष्वेव भोजनेषु । एव तस्यात्कारणस्यमिषारणस्य
वपानम् रुखा इति वचनमुपपन्नते, अस्मिन् सति
नोपपन्नते । तस्मादपि प्रयाजशेषाभिषारणे प्राजापत्याना
नासीति ।

स्यात् तस्य मुख्यत्वात् । ३९ ॥

भाष्यम्— इदं पदोत्तरं सूत्रम् । यदि प्रथमस्य
भावात् यथा इति वचनं भवत्यनुपपन्नम्, तदप्यस्य
प्रथमस्य विद्यमानत्वात् । क्वनत्तत् ? यत्प्रथमभावात्
अपरमुद्रासिताया । अत्रोच्यते । स्यात् तस्य मुख्यत्वात् ।
यत् प्रयाजशेषेण अभिषारणे तस्यैवभावादेतदुपपत्ते,
सलमि अथ्यमाणाया अमिषारणे उद्रामितायाश्च । यथा
यत् अथ्यमाणाया तदमेरुर्वापि दहन्ति यदुद्रासिताया,
तद्वययथा क्लमावयवाश्च नास्यन्ति । सैषा रुचेव ।
इदं तु प्रयाजशेषेण शीताया निर्यते । तत् स्नेहयति ।
तेन स्निग्धाया प्रदानकृतमभिषारणं यत्, नत् न
स्नेहयति । तदपि स्नेहनस्याभिषारणस्य अभावात्
सयावचनमुपपन्नते इत्युक्तम् । तस्मान्न प्रयाजशेषो
धायते इति ।

शा— 'तत्रोपयोक्ष्यमाणाया द्वितीययोर्गिण
वथा । हविषामेव सन्वरोते, न शेषस्य विपर्ययात् ॥
सत्यानेव तथापीह शेषस्य प्रतिपादनम् । ग्याप्य,
दृष्टार्थत्वात्तत्तदन्वयाऽदृष्टकल्पनात् ॥ हविराषार
नियमात् तत्सम्कारोऽपि गम्यते । तस्मादुभय
संस्कारं स्थिदृष्टत्त्वाकारत् ॥'

सोम— यथा पूर्वत्र उक्तार्थसम्बन्धनात् प्रकृतप्रथम्य,
समेहं द्वितीयमित्तिबलात् हवि संस्कारत्वं इति
प्रत्ययत्वानात् सगति । सूत्रार्थस्तु— यथा कसौ
अभूवावापदृषयस्यारणार्थं पान्नेदे, तथा सव्यव
वपाऽमिषारणे निमित्ते तदर्थं पावनेदे स्थादिति ।
यद्यपि इदं सूत्रं अग्नीधोमीयदृष्टार्थमिषारणपरतयाऽपि
व्याख्यातुं शक्यते, तथापि 'हेतुवाच्यं सव्यवचनस्य'
इत्याद्यमिममृत्तया प्राजापत्यविपर्ययात् भाष्ये तद्विपर्य-
तवैव इत्यपि व्याख्यातम् ।

वि— 'अभिषारं प्रयाजना शेषेण हनिरिष हिम् ।
शेषावचनत्वात्ते कर्त्तव्ये नो वाऽभिषारणम् ॥ नल्पस्य
तेन ते कर्त्तव्ये, न कर्त्तव्ये प्रतिपत्ति । प्राजापत्यवचनस्य
न कोऽप्यर्थोऽभिषारणात् ॥'

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयो 'प्रयाजशेषेण हवीषमि
षारयति' इति सूत्रम् । तत्र प्रयाजशेषाभिषारणस्य

तृतीयाद्वितीयाभ्या उभुक्तमकारपेक्षया चोऽप्येवमाग-
स्काराभ्याम्बहिर्त्वात् हविःस्रकारकत्वमेव, न तु
प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थेत्वं, लक्षणादप्यवज्ञात् । न च
हविःस्रकारकदे अष्टष्टस्यनाऽऽपत्तेः अपेक्षितदृष्टकृम-
प्रतिपत्त्यर्थेदालाभ्या लक्षणाद्वाग्नींस्त्वमपि न दोषायेति
मिश्रमत्तं युक्तम्, निपादस्यव्यधिकरणव्यायेन अष्ट-
कत्वनादेः फल्गुनात् । किञ्च, द्वितीयाया, क्षतम्यर्थ-
लक्षणे हविःप्राममिपारथं प्रति उपादेयत्वापत्तेः तद्वत्-
वृत्तस्य विरहाऽऽपत्तौ कियेन कणापत्तिः । तथा
च श्रेयस्वाधिकरणे तद्विरहाऽऽभिधानं वार्तिककार्याय
नोपपन्नं । यत्तु अभिधारणं प्रति आघातनेनापि ता-
नामपि हविःप्रामाप्रस्तानियमं प्रति उदेवत्वात् तदि-
शेषाभिराहेति, तत्र, धृतमिधारणं प्रति उपादेव
माश्रयेन निराश्रितने आधिक्याभावात्तानियमं प्रत्यपि
प्रसागमेकोद्देश्यताऽऽपत्तेः । किञ्च, यद्यपि नियमाश्रयः,
तदप्ये एव नियम इति सर्वत्र कथ्यतेः व्याघातानियमोऽपि
अभिधारणनियमकत्वं तद्वत्त्वात् प्रयाजशेषोपयुज्यते ।
इतरथा यद्युक्तमानीतुभोवतापादिसास्त्रेणपि कर्णता-
नियमस्य जायन्तीप्रतिपत्त्यर्थेत्वंकालसंस्कारकत्वापत्तेः एक-
राविरहाऽऽपत्तिः ।

एतेन परद्वेषेऽपि लक्षणागमनीकृत्य आपात्तानियमो-
द्देश्यतामभेदेन हविःस्रयाविरहायुक्तानो मृष्टतोमेषर-
स्यापि नत प्रत्युक्तम् । यत्तु वैश्वत्तृतीयाया एव
द्वितीयाऽपि लक्षणागमनीकृत्य अभिधारणस्य उभयार्थे
पिर्वादीयानेकोद्देश्यकत्वाच्च न यावत्तद्वेद इत्युक्तम्, तद्वपि
न, निपादस्वरत्वधिकरणविरोधस्य तादृकस्यात्, धृतो-
द्देश्यकत्वे लक्षणाप्य तत्प्राप्त्याप्यत्वाच्च, न्यव्यत्तेऽपि
वा धृतोद्देश्यकत्वेऽप्यव्यवहारस्यैव धारणयोर्विक्रमतापत्तेः ।
निष्ठा, वैशापं न तावन्मिचित्वागवियत्, उभयोरपि
ईषित्वाग्नोद्देश्यतास्य समानतात् । अथ वैश्वान्ता-
मापेऽपि साहाय्यतादेव नानेकोद्देश्यता, तथाप्ये कोदोह-
नादेवपि यदुत्पापनागुमनोद्देश्यताऽऽपत्तेः । अतोऽभि-
धारणस्य वैश्वत्तृपि सत्कारणस्यैव निवयनसत्त्वात्तदुपे-
यावत्कल्पनायेन दोषोत्पन्नमनोविक्रमोऽपि धारण
प्रयोविक्रमोपपत्तिः । अतश्च दैशे हृदयार्थमिच्छायां

वाक्ये च प्राजापत्यवपाऽभिधारणार्थं च धारणीय एव
प्राजान्तरे प्रयाजशेषः । प्रकृतौ हि प्राजाबोचर कयायाग-
मार्थं कृत्या कालान्तरे हृदयदिवागः । वाक्ये च
प्राजापत्यात् ऋतुमूर्ध्व संहोपक्रमस्य दशप्रयाजोचरं
पर्यमिच्छन्तान्ते कृते प्राजापत्याना वैकल्पिको ब्रह्म-
तामवाले उक्तयः । अतश्च पर्यामिच्छन्तोत्तमायुक्तम-
प्रयाजशेषेण ऋतुयुज्यवपाऽभिधारणवत् कल्पन्तव्यापि-
प्राजापत्यवपाऽभिधारणार्थमपि धार्यः शेषः । इति प्राप्ते,
सर्वं प्रयाजशेषाभिधारणं हविःस्रकारणमेव वाक्येन,
तथापि तु प्रयाजशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थेत्वात् तदनुपेयेन
मिष्टष्टुद्धदेव वाक्यान्तरकल्पनाया अभिधारणार्थेन तद्वि-
पत्त्यर्थेत्वनङ्गीकियते । न च यत्रोपु सर्वहोमस्यैवापत्तेर्न
प्रतिपत्त्यर्थेत्वा, आधिक्यप्रतिपत्त्यन्तरविषयमापेऽपि प्रयाज-
शेषप्रसागमिधारणविधिनं द्वितीयतुपोपपापन्त् धारणा
शेषापत्या सर्वहोमानापत्तेः । न च सिद्धं तत् इहाश-
मेदाभावाद्भिधारणस्य श्रोतेन हविरस्येत्वेन अपेशामात्र-
प्रसागमप्रतिपत्त्यर्थेत्वंवाच्यं, श्रोतनिषेधार्थवाक्योपपत्ति-
कल्पनागौत्वपरिसारार्थमेव फल्गुनाप्रतिपत्तिविधि कल्पना-
ऽऽपत्तेः । यत एव शान्तायाश्चेत्प्राप्तिकल्पनागौत्वपरि-
हारायमेविकारितंशेचरत् सन्निहितहविःस्रकोचोऽपि न
दोषाप । अत एव यत्र न प्रतिपत्तिः यथा द्वितीयतुपो-
पपापस्याप्यर्थे, तत्र न तत्कल्पना । जापत्या तु वक्ष्यते ।
न च आधिक्यप्रतिपत्तिरिषेरेषि धारणाशेषप्रतिपत्त्यन्ता-
ऽऽपत्त्यर्थेत्वेन श्रोतविधेरेन तत्कल्पनात्तौचित्यमिति
याच्यम्, पूर्वोपिस्त्रयादेव आनुमानिकतरकल्पनास्य
अदोषत्वात्, अनुमानस्य फल्गुत्वाच्च । अतश्च प्रति-
पत्तिरभ्येनैसाधिसस्य धारणयोर्जीवनात् विनिगमना-
विरहेण संनिहितसर्वहविःषु अभिधारणोपपत्त्यापि न
कालान्तरपर्यन्तरेषु धारणमिति । अत एव प्राजापत्य-
वसाना ऋतुयुज्यमि, सह कर्णशेषे 'सह पशुतामते
यानामभिष्ठागम्य' इति लिङ्गं ब्रह्मवामसानीतराशे
तदभाज दशयति । स्पष्टं च 'सन्त्या वा एतां हि वना
यमनभिष्ठा' इति कृत्यात्वात् यथैव तस्मिन् पक्षे
दशयति । न च अभिधारणान्तरं न्यव्यतिष्ठति ;
स्य तादन्नाभिनवर्ततेन सत्यताया अनिर्वाणा ।

मण्डन— 'प्रयाजार्थेऽभिधारणम् ।' १६
शर— 'हृदि पु क्षरण तथा ।' १७. तथा
अप्रवोक्तम् ।

● प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन मन्त्रस्य तद्रतकर्व-
नियमस्य वा कर्तृसंस्कारवात् हविर्विशेषाण्येव तद्दि-
शेषपदस्यापि अविमक्षा । इति पूर्वपक्ष । माट्ट ६।४।७,
● 'युदेनोपचरति' इत्यत्र असदुक्तप्रयाजशेषाभि-
धारणन्यायेन उपपुत्रत्व्य गुदस्य प्रतिपत्त्येकत्वत्
उपवत्प्रवेशेन वाक्यान्तरकल्पनया प्रतिपत्तिरुपपत्ति ।
१२।४।४, ● 'जाघन्या पत्नीस्रयाज चरति' अस्य
चननस्य नियममानस्येऽपि प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन
नियमस्यैव जाघनीस्रकारार्थचकल्पन इत्यपि अत्र
शङ्क्यम् । १२।४।६, ● नहि 'यद्विषं सत्कारकं यद्
भयम्, तद् तद्विषांगस्य विषयार्थकसंस्कारकम्'
इत्यत्र प्रमाणमस्ति । प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन हनि-
संस्कारस्य सत कर्तृसंस्कारकत्वमानकल्पनात् । इति चेत्,
यद्विषं सक्षामकं यद् भयम्, तद् तद्विषांगस्य विष-
यार्थकत्वान्तरूपम्, तद्विषांगस्य विषयार्थकत्वान्तरूप-
विषये ब्रह्मधानरूप वा संस्कार ब्रह्मधान इत्येव कल्पनात् ।
१०।७।८, ● पार्थिवारथमते तु प्रयाजशेषाभिधारण-
न्यायेन आचारानिमतस्य षण्मुक्त्वात्संस्कारपत्ति पूर्वपक्षेऽपि
सौप्तिकमन्त्रमन्त्रान् प्रवोक्तानुपपत्तिरिति भाष्यविशेषो
ऽपि । ४।१।१०, ● प्रवृत्ती इदामन्त्रादय शेषनशा
द्वितीयया शेषप्रतिपत्त्यर्था अपि प्रयाजशेषाभिधारण-
न्यायेन कर्तृसंस्कारार्था अपि इत्युक्तं पक्षे । १०।७।६,
● यत्रमानकर्तृत्वया शेषमन्त्राणामपि प्रयाजशेषाभिधारण-
न्यायेन कर्तृसंस्कारकत्वस्यापि सत्त्वात् प्रणयारण्यार्थ-
रनापत्ते । सद्यपि द्वितीयया शेषप्रतिपत्त्यपत्ते अन्म-
दुक्तप्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन आनुमानिकस्यैव प्राण-
धारणस्य प्रवोक्तत्वात्प्रवोक्तत्वे तस्य च प्रवोक्तेन प्रवृत्त-
विद्वयुरसि । इति प्राग् । १२।४।१५, ● 'यद्वान-
पक्षमा इदं मनुष्यमिति' अत्र ऋत्विजा भवत्य 'प्रयाज-
शेषाभिधारणन्यायेन' कर्तृसंस्कारकत्वात्स्यापि वक्ष्यमाणत्वेन
● शनवर्षेऽपि प्राग् प्रतिपत्त्येव न विधानम् । ६।१।३
● 'यद्वानपीनं स्यात्' इति कर्तृसंस्कारकत्वस्य यद्यपि आन-

न्तर्गते वाच्य भवति, तथापि प्रवृत्ते शक्यतापरिग्रहे अप्य-
वनस्य दृष्टार्थता भवेत् इति तद्विशेषोक्तं प्रयाजशेषाभि-
धारणन्यायेन उत्तरकालतामानमेव स्थापना प्रहीतम् ।
वैदानाथ १।१।१।१४ पृ ७ ● श्रौतविशेषकमवेऽपि
असदुक्तप्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन आर्थिकदानप्रतिपत्ति-
विन्यासकल्पनया प्रवृत्तेऽपि कर्तृमनोचोपपत्ति । न
चात्र मध्ये प्रतिपत्त्येवैवाऽभावेन कल्पनाभावात् तन्वय-
वेत्तव्यम् दानविशेषेऽपि तदर्थेऽपि तदर्थेऽपि कल्पनापि
कर्तृमनोचमङ्गीकृत्यापि मध्ये तदर्थेऽपि न । माट्ट
४।२।६, ● 'सह शाक्या प्रस्तर प्रदरति' अत्र शाक्येऽपि
गुण्यत्र भवत्येऽपि प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन आर्थिक-
प्रतिपत्त्यत्तदर्थिकत्वेन प्रस्तरवत् शालाया अपि कृताप-
त्त्वादिशेषेण प्रतिपाद्यम् । ६।४।१३, ● सामिधेनी-
विहृद्धौ प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन दृष्ट्याया 'पक्ष-
दश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इतिविहितपञ्चदशसपत्त्यर्थेन
अभ्यासमानविधानम् । इति पूर्वपक्षे । १०।१।८

● अत्र एव प्रयाजशेषन्यायेन 'थो वा वाचति'
इत्यविदितस्या प्राधान्यस्यापि इत्यपत्त्यात्, निषाद-
स्यपत्यधिकरणवाच्यत्वेन प्राचीनप्रयाजशेषन्यायस्य वा
अस्ति तत्त्वात् । इदं पूर्वपक्षे । माट्ट २।२।२ ● ऐका-
दशितेऽपि षण्णु एकादशाना गुदाना विकस्य इति चैद्,
मैरम् । प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन (प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन
४।१।१४) तृतीयाश्रुतेर्विषयमेव नति शेषप्रतिपत्ति-
संस्कारविधानात् । तस्मात् समुच्चय । वि १२।४।४
● प्रवृत्तौ शेषमन्त्रा शेषप्रतिपत्त्यर्था इति वक्ष्यते । नैव
प्रतिपत्त्यर्थत्वेऽपि प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन कर्तृ-
कल्पनापि न्यायेन कर्तृसंस्कारार्था अपि इत्युक्तं पक्षे (६।४।३) ।
माट्ट १०।२।३, ९ ● 'वाहण्या निष्कसेन गुपेया
वमृष्य यति' । इत्यत्र निष्कास्यदस्य सस्यनीकवनवा-
वाहण्या इत्यनेन विशेषणाच्च अथकर्मत्वकारिणोऽपि
पद्युक्तद्वयोपजीवितस्य आरभ्यकत्वेन लौकिकनिष्कस्य
ग्रहणानुपपत्ते उपपुत्रस्य निष्कस्यैव तेन ग्रहण-
प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन युक्त संस्कारत्वम् । पौ २।१।१।२४
पृ ८४ ● शेषमन्त्रा हवि प्रतिपत्त्यर्था प्रयाज-
शेषन्यायेन कर्तृ-कारिण्यमात्रकमपि वक्तव्यापार्थ, न तु

आनस्यार्थाः । माहृ, १०।२।९, * सोमे 'पयसा
 मैत्रावरुणं श्रीगानि, हवामिर्भूमिषन्तम्' इत्यत्र प्रयाज-
 शेषन्यायेन श्रवणस्य सोमस्यस्वास्त्ये अदृशार्थप्रसङ्गात्
 पयस्य स्वस्वास्त्यप्रसङ्गात् । अदस्यपानुपपन्ना यागे तस्य विनि-
 योगस्यनेन प्रदेयत्वमितिः इति न च वाच्यम् ।
 १।८।११, * यत्रपि आह्विताग्निचित्प्रतिपत्तयन्मयेदं ह्ये
 विश्वीकान्ते पाशाणामधीता च गुणत्वमेव तृतीयधाधराणात्,
 दाहस्य शान्तिप्रतिपत्त्यर्थतया दृशार्थनेन प्राचीनप्रयाजशेष-
 न्यायस्याप्यभावात्, तथापि न पानान्तपक्षे । ११।३।
 ११, * ऋत्विग्योमे प्रायणीयनिर्वापिण निष्कास्य दृष्ट
 प्रतिपत्तिरूपस्यत्वात्तनेन प्राचीनप्रयाजशेषन्याया-
 भावः । ११।२।१५, * 'पयसा मैत्रावरुणं श्रीगानि'
 इति श्रवणार्थपक्षः । प्रयाजशेषन्यायप्रसङ्गात्तन्मात्रेण अस्य
 दृष्टप्रयाजशेषन्यायस्यत्वात् । १।४।११, * 'स्यान्नाहुति
 पुहोति' इत्यत्र होमेन तस्य (यूपस्थागोः) प्रतिपत्त्य-
 जनेन प्रयाजशेषन्यायासंभवः । १०।१।६. * न
 चातिदेशिकप्रतिपत्त्यन्तरमिदं कर्तव्यं 'वाक्यस्य निष्कासेन
 सुषैश्चामयं यन्ति' इति वाक्यविहितनिष्कासस्य
 प्रयाजशेषन्यायनिष्कासासंभवः, अर्थकर्तृत्वपक्षेऽपि
 निष्कासागो आतिदेशिकप्रतिपत्तिराप्यस्य आवश्यकत्वात्
 प्रयाजशेषस्यापि सर्वहोमस्यनेन अनपेक्षत्वेन प्रतिपत्ति-
 निधानम् । कौ. २।१।११।२४ पृ. ८४.

॥ प्रयागे त्वार्यनिर्वृत्तेः । ११।४।१८।५४ ॥

दीक्षितस्य यद्विधानेन शांतिप्रार्थनार्थं प्रयागे 'भद्रादभि
 मैत्रः प्रेहि' इति मन्त्रः । तं किं विश्वामेविधाने पुन-
 पुनः प्रणिष्ठमानो मन्त्रं प्रयुञ्जीत, स्वगृहात् प्रस्थाने सङ्गदेव
 वा इति विचारो विद्वान्ब्रह्माह । प्रयागे तु आ अर्थ-
 निर्वृत्तेः इति पदच्छेदः । प्रयागस्य अर्पेनिर्वापिर्नन्त
 मन्त्रः । अर्थमुद्दिश्य अस्मै प्रतिष्ठते । तस्मात् स्वयंहात्
 प्रथमे प्रयागे एव सङ्गतं सत्यं जपेत् । के

* प्रयागसन्तः 'भद्रादभि श्रेयः प्रेहि' इति ।
 वि. ११।४।२९.

< * प्रयासासुत्सुषेण कर्मक्षेत्रेषु श्रित्तरतस्य दृष्टम् ।
 वि. १०।१।२३.

* प्रयासरूपेषु तान्नाविद्ययापारेषु स्वयमशक्तः
 एव कर्मक्षेत्रं कृत्विनः परिकीर्णति यत्रात्मा । वि.
 ३।८।१३.

* प्रयुक्तिनिर्णयः । आचार्यकरणविक्रियद्वयत्वात् श्रवण-
 यत्रमिति प्रतिपाद्यते, स्वविधेर्निर्वाण्यभावात् अप्यापन-
 विधिप्रयुक्तेश्चोपपत्तेः । कः पुनराचार्यैरप्रतिपत्तिः ?
 'उपनीय तु यः शिष्य वेदमव्यापयेद् दिवः । सक्तस्य
 सरहस्यं च तन्माचार्यं प्रवक्षते ॥' इति स्मृत्यनुमित-
 विधिः । ननु, स्मृतेः प्रसिद्धान्याप्यापनस्यत्वात् यच्छब्द-
 योगाच्च न विध्यनुमानमिति चेत्, न, विधिशेष्येन
 वाक्यारोहं विध्यनुमानात्, इतरस्य च विधिमिदं ननु
 चादात् । यच्छब्दयोगोऽनुवादभाग एव, न विधिभागः,
 अतो विधिलक्षणेन एतेन विध्यनुमान इतरं नु अनुवाद-
 कम् । नच लोकसिद्धार्थतया आचार्यैरस्य तदुपायस्य न
 विवेकत्वम्, यूपहाग्नीषादिनदुपपत्तेः । न च क्रियायोग
 एवाचार्यकमिति वाच्यम् । तृष्णीमुपनीय वेदाध्ययके
 तत्पदप्रयोगमाकात् । विदित्प्रक्रियायोगो वाच्य इति
 चेत्, तर्हि क्लृप्त् अदृष्टमापवितम् । प्राह्मुपपत्तौदिमिय-
 मस्य अलौकिकनिवासत्वेन, अदृष्टोपादकत्वेनेव भवति ।
 प्राह्मुपागोचरनिर्वाहिलक्षणेनैव नियमसुक्त्याचार्ये आचार्य-
 पदप्रयोगात् अलौकिकत्वार्थकमिति । उपाध्यायपदमप्येवं
 चेदेवम् । नो चेत्, नैवमिति न तदाऽऽस्ता । किञ्च
 'आचार्यान् वधे देव' इत्यतीतेऽपि क्रियायोगो
 वैदिकप्रयोगदर्शनात् तदानीमपि अनुवर्तमानस्यदृष्टस्यैव
 आचार्यपदकथ्यत्वं युक्तम्, इतरथा लक्षणाप्रसङ्गात् ।
 न च 'आचार्यैश्चो नो वेदमधीष्व' इति प्रयोगदर्शनात्
 क्रियायोग एव मुख्य इति वाच्यम् । त्रियागोहातेऽपि
 तदानीं मावात्, मत्तान्तरेऽपि वृत्तत्वात् । तर्हि सुव्याप-
 त्वाय अर्थान्तरकल्पनाया सर्वत्र लक्षणैच्छेदप्रसङ्ग इति
 चेन्न, अत्रापि पूर्वोक्तं न्यवेनार्थस्य सिद्धत्वात् । अर्थं च
 वाच्यत्वे हेतुः, नादृष्टकल्पनायाम् । अतः अलौकिकत्वात्
 आचार्यैरस्य तदुपायस्य अप्यापनविधिर्ननुः । ननु
 अत्रापि नियेष्यो न श्रूयते । आचार्यैरप्यत्रागात् कल्पयते
 इति चेत्, तर्हि तदाप्यर्थतानदर्शनात् निर्णयितं न कल्पते ?
 नैवम्, अर्थापनविधेरर्थान्यविशारदात् । आचार्य-

कस्य लौकिकत्वेऽपि दक्षिणाऽऽदिमाधनत्वेन स्मृतिविहित-
त्वात् । काम्यमानत्व द्रव्याजैननियमवत्, अर्थज्ञानस्य
तु ज्ञातेऽज्ञाते च काम्यमानत्वं न समतीति अर्थबाधाधि-
करणे वक्ष्यामः । अप्यापनस्य अव्ययनमात्रव्यवधान-
विशिष्टाव्ययनप्रयुक्तिर्न समवति, इति चेन्न, उपनयन तावत्
करणाप्रत्ययेन अप्यापनाङ्गमवगम्यते, अव्ययनं चोपनयन
प्रक्रम्य विहितम् । तेन उपनयनप्रयुक्तिकान्तरौपकृतया
विशिष्टाव्ययनप्रयुक्तिः । आटादुपकारक तु नास्त्वैव ।
ननु द्वितीयाश्रुतेः माणवकाङ्गत्वमवसीयते । द्वितीया-
श्रुते प्राबल्यम् 'यूप परिवीचोपासरोति' इत्यनेकम् ।
नैवम्, अप्यापनाङ्गभूतोपनयनस्य द्वास्तया माणवकाङ्ग-
त्वोपपत्तेः, अपूर्वाङ्गभूतस्वावघातस्य द्वास्तया ब्रीहि
सकन्ववत् । स्मृतन्तरं च व्यक्तम् 'उपनीय सुव शिष्यम्'
इत्यादि । किञ्च अव्यापनविधमावेऽपि स्वविधिप्र-
युक्तिर्न संभवति, फलविधिप्रयुक्त्युत्पत्तेः । तथा च सति
स्वगंसामस्य श्रद्धस्याप्यधिकारः स्यात् । अनुपनीत-
निषेधोऽपि प्रत्यासन्नैवाङ्गिकानुपनीतविषय एव । शूद्रे-
छेलेन निषेधोऽपि उगप्रवृत्तविषयः, न वैधविषयः
'न हिंसात्' इतिवत् । असम्भवे तु प्रयोग्यापेक्षया
अङ्गस्यार्थतया च अप्यापनविधेः प्रयुक्तिः शीघ्रतया,
कृतविधेस्तु प्रयोऽप्यफलविधापेक्षया अङ्गोपनयनोद्यया च
विरुध्यता । श्रौते वा आचार्यकरणाधिधि. 'अह्नयं
ब्राह्मणमुपनयीत' 'तमभ्यापयेत्' इति । व्यय आचार्य
करणप्रयोगेन न तत्वेरुत्तमेपदविधेः चापेक्षणापेक्षुपनयन-
मन्यम्यते, तत्र तदुत्तविधेर्नैवंहति इत्युत्तविधि-
पेक्षायाम् 'तमव्यापयेत्' इत्यप्यमाचार्यकरणाधिधिः । न
च 'अप्यापयेत्' इति परस्मैपद नोपपद्यते, कर्मभिप्राये
'णिचश्च' इत्यात्मनेपदापत्तेरिति वाच्यम् । 'हुप्लुष'
इत्यादिना त्रितोपतः परस्मैपदविधेः । न च 'अचित्त-
वत्कर्तृत्वाथोऽयमारम्भः' इति वृत्तिप्रनयविशेष, 'अणव-
कर्मनाचित्तवत्कर्तृत्वात्' इत्यकर्मवैयु चित्तवत्कर्तृत्वाणा
मास्त्वादवकर्मके एव चित्तवत्कर्तृत्वापेक्षामाह, अस्य सकर्म
वरादादिनो निषेधः । न चासिद्धे इये 'इत् गतो'
इति घातुः पठितः 'माणवकमप्यापयति' इत्युदाहरणात्

'निगरणचलनार्थम्यश्च' इति गत्यर्थस्य इणः प्रातस्त्वत् ।
अतो न परस्मैपदविशेषः ।

ननु 'उपनयीत' इत्यात्मनेपदं नोपपद्यते, कर्मभि-
प्रायेण स्वरितभित्तूलेण प्राप्ते संभ्राननपूर्ववैयर्थ्यं स्यात्,
तथा च वृत्तिकारः 'अकर्मभिप्रायार्थोऽयमारम्भः' इति ।
नैव क्रियाफलस्य कर्मभिप्रायत्वे स्वरितभित्तूले प्रवर्तते ।
अन तु कारकावस्थाया क्रियाफलमुपनेयगतयेव, आचार्यक-
तु प्रयोचनमिति तस्य कर्मभिप्रायत्वेऽपि स्वरितभित्तूलेण
न प्राप्तिः, एवं च समाननस्य आचार्यकरणे सार्यकं
स्यात्, इतरथा 'स्वरितभित्तूले कर्मभिप्राये क्रियाफले'
इति सूत्रेणैव गतायंत्वादचार्यकरणे आत्मनेपदविधानं व्यर्थं
स्यात् । क्रियाफलत्वेऽप्योपनयनविभागे तु सुन्दरमपि सवृत्त
भवति । ननु 'अश्रीनादधीत' 'ओदनं पचने' इत्यात्म-
नेपदं न स्यात्, क्रियाफलस्य विक्रान्तस्य कर्मगतत्वात् ।
नैवम्, कर्मगतत्वेऽपि क्रियाफलस्य प्रयोजनस्य कर्मभि-
प्रेतत्वात् । ननु अत्र उपनेयान्तररूपं क्रियाफलं कर्मभि-
प्रेतम्, तस्य कर्मणोऽप्यनेऽस्ति उपयोगः, शब्द-
रप्यापने । नैवम्, आसक्तिरूपस्य क्रियाफलत्वाभावात् ।
साङ्गोपनयने कृते यन्माणवकगतं तत् संस्काराख्यं फल
नालन्तरम्, तस्य लौकिकोपनयनेनापि समानतात् ।
एवं च क्रियाफलं अकर्मभिप्रेतमेवेति स्वरितभित्तूलेण
विपद्यत्वात् समाननस्यारम्भः सार्यक इति हिंसे
आत्मनेपदादपि उपनयनस्याप्यापनाङ्गत्वम् । प्र. वि.
५. १-६.

प्रयुक्तिविचारप्रतिज्ञा । प्रयोऽप्यरोशकभाव-
विचारप्रतिज्ञा ॥

अथै समर्थपम्भवतो द्रव्यकर्मणाम् । ४।१।८।
२१ ॥

भाष्यम्-- अतिक्रान्तस्मृतीधविषय । अतः प्रवृत्ति
द्रव्याणां कर्मणा चाथै प्रयोचने समर्थपदं वक्ष्यते । कर्मि-
त्साम्यं कर्मिद्रैयम् । आदिशाब्दाजिनयोर्वैयर्थ्यम्, रूप-
पास्तुना वैयर्थ्यम्, दृश्यस्य मैत्रावकगधारणे यस्मानपत्ये
च साम्यम् । एव तत्रतत्र दृश्यं साम्यं वैयर्थ्यं चेति ।

यि-- 'रोपत्वमुपरिभवे चिन्तनीययुतेवत् ।
शेषो मानात्, न तस्याप्य प्रयुक्ताव्यवहारेणात् ॥'

भाट्ट— एवं तावत् कर्तव्यपुरुषार्थविचारप्रदोऽपि
प्रयोजकत्वं विनित्तम् । इदानीं तु सत्त्वादेव नत्
निन्द्यते । तन्निन्दवर्षेण क्वाचित्कोऽज्ञादिभाष्यविचारः
इति गुणग्रहणार्थं प्रतिष्ठाभाष्यमिदम् ।

गणहन— 'तृतीयविषयो गतः ।'

शंकर— 'साम्यं वैपत्यमर्थगम् ।'

• प्रयोक्तृत्वाप्रयोक्तृत्वयोः प्रयोक्तृत्वं श्रौतम्,
अन्येषांवात्मात् । बृहती पृ. ३१-३२.

• प्रयोगः अनुमानाद् बलवान् । भा. २।३।२।३
पृ. ५८५. • प्रयोगः ऋषयश्चर्यानां यशकर्मणि तान-
स्वरेण । तानः एकश्रुतिः । १।२।८।३०-३१ वर्णकं ३.
• प्रयोगश्च अङ्गप्रधानसाधारणः । भाट्ट. १।१।२७,
सु. पृ. ७८७. • प्रयोगश्चोद्यते 'दर्शपूर्णमासांश्चा-
यजेत' इति । फलस्य क्रियाऽर्थो दर्शपूर्णमासी श्रूयते
'दर्शपूर्णमासांश्चा स्वर्गं कुर्वेत्' इति । उत्र आकाङ्क्षा
भवति 'इषाम्' इति । सा समिदादिभिर्निर्कर्यते । समिधो
यजति' इत्येवमिति । तदार्थं यथा. समिदादिचोदानां,
तेन आकाङ्क्षितत्वात् अफलत्वात् फलफलनिधानत्वात् ।
तैषा दर्शपूर्णमासयोः फलं तावत्कतोः इति कर्म-पता ।
न च इति कर्तव्यमन्तरेण कर्मचोदाना अर्थवती
भवति । तस्मात् सति कर्तव्यत्वात् एव कर्मणः प्रयोग-
क्षोभते । तथा च सिद्धत्वात् प्रधानप्रयोगवचनेनैव
चन्द्रेण अज्ञाना प्रयोगक्षोभते इति । भा. १।१।२।८.
• प्रयोगो वाक्यचतुष्पादालाभा भेदेनैव, साहित्यव्यव-
विचक्षितत्वात् । पन्तु वार्तिके तन्नरते च 'वचनान्तर-
भेदेषा साहित्ये द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम् । मोम. ५।२।१.
• प्रयोगः सद्बुद्ध अवहनमन्तरेण प्रत्यक्षपुरुषार्थः,
दर्शपूर्णमासयोः । भा. १।४।१।२।४२. • प्रयोगः
सर्वाङ्गोपसहारेण । १।१।२।१।१-१९. • प्रयोगः
कर्तव्यैवैकान्ते आसित एव अन्यतोऽप्यर्थे आरभ्यते ।
वा. ३।५।२।८।४६. • प्रयोग. साधुनामेव पदानाम् ।
वि. १।३।९. • सर्वेषामेव शब्दानामर्थाने लौकिकः
प्रयोगोऽप्युच्यते । भा. ६।१।२।१ पृ. १३४५.
• प्रयोगात् चोदको बलवान् । वि. ५।१।१।०.
• प्रयोगाद् (शब्दप्रयोगात्) स्मृतिरङ्गीयती । प्रयो-

गादि स्मृतिरनुमीयते । भा. २।३।२।३. • प्रयोगस्य
(शब्दप्रयोगस्य) असर्वलौकिकस्य सर्वलौकिकेन
प्रयोगेण विरुद्धमानस्य अप्रामाण्यं स्यात् । २।३।२।३,
• प्रयोगे असादायते किमिति भवान्नक्तं प्रयोगस्यार्थे
विचमाने वाचके । १।३।४।२४. • प्रयोगे एकस्मिन्
प्रयान्ताद्भव सङ्कटनुदानम् । १।१।१।१।२९-३०.
• प्रयोगे एकस्मिन् फलद्वयविद्वययोगे । सु. पृ. ८९७.
• प्रयोगे पुरुषश्रुतेर्वयाक्तामी प्रयोगे स्यात् ।
६।२।२।३॥

प्रयोगे प्रत्येकं प्रत्येकं स्वर्गकामादिवाक्ये पुरुषश्रुतेः
'स्वर्गकामः' इति एकस्मिन् अविष्यत्त्वेन सत्त्वा-
विशेषाद्यन्वयपुरुषमानस्य ऋषणात् प्रयोगे अनुदाने पुरुष-
माने कर्मणि वा एवो द्वौ बहवो वा क्तारिः इति वचा-
कामी स्यात् । याथाकामी इति वा पाठः । यथा इच्छा
तथा स्यादित्यर्थः । प्रयोगे अपुरुषश्रुतेः पुरुषस्य सत्त्वा-
विशिष्टस्य अक्षरणात् । तथा च कर्मैक्यविषयः इति
पूर्वपक्षः । अन प्रयोगे अपुरुषश्रुतेः इति कुन्हले
पाठः । वार्तिके तु पुरुषश्रुते. अपुरुषश्रुते. इति द्वेषा
पाठः । याथाकामी इति कुन्हलपाठः ।

प्रत्यर्थं श्रुतिभाव इति चेत् । ४ ॥

पूर्वपक्षे नूनेण प्राप्ते सिद्धान्ती भाट्ट । प्रत्यर्थं अर्थमर्थ
प्रति, प्रत्येकं गुणवाच्यप्रधानभावरूपार्थद्वये श्रुतिभावः
'यजेत स्वर्गकामः' इति श्रुतिभिभावः । तत्र फल
प्रति पुरुषस्य प्रधानभावे तद्वत्त्वत्वात् अविचक्षणान् मनु
तथापि यागानुष्ठा क्रिया विवक्षता आख्यातेन क्रिया
गुणश्रुतकर्तृत्वेपाद् विषयगत सत्त्वा विचक्षिता स्यात् ।
तन्मादेक एव कर्ता । इति चेत् सिद्धान्ती भूमात् ।

तादर्थ्ये न गुणार्थताऽनुक्तेऽर्थान्तरत्वात् कर्तुः
प्रधानभूतत्वात् । ५ ॥

अत्राह पूर्वपक्षी । तादर्थ्ये तदर्थेने फलार्थेने पुरुषस्य
प्राधान्यात् न गुणार्थत्वं, गुणभूतत्वात् तन्न न स्यात्
प्रधानत्वानुष्णरथोरेकन विरोधात् । अनुके न्याये उभय-
भाव न प्रतीतः । अर्थांतर यतः गुणभावात् प्रधान-
भावः । अत कर्त्तुं प्रधानभूतत्वात् न गुणभावाः शक्यो

विज्ञातुम् । तस्मात् कर्तृसख्यायां आधाकाम्य इति पूर्वपक्ष ।

अथवा । अनुपे दाब्देन अनुपेऽपि विरोधे अर्थांतरयात् प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्यत्वात् । प्रधानस्य पुरुषस्य न गुणयता । कर्तुं प्रधानत्वात् तादृशं सति इत्यन्वय । इति घृ ।

अथवा । तादर्थ्यं स्वर्गस्य पुरुषामिलनगोक्त्वे अत्र गते सति पुरुषस्य तद्रोक्तुं स्वर्गं याग वा प्रति न गुणयता सम्भवति । अनुपे न्याये सख्याविवक्षा भवेत् । उक्तञ्च प्रहैकवयाच प्रधानगता सख्या न विवक्षिता इति । न च सत्पाया विवक्षा चाविशक्षा च सम्भवत अर्थांतरत्वात् अभ्यमेदात् अर्थान्तरत्वात्प्रपुनचाक्यमेद दोषाभावात् । कर्तुं प्रधानभूतत्वात् । प्रधानपद भाव प्रधान प्राधान्यमित्यर्थं । यत् इति गन्तव्यौपरिष्कारात् प्राप्त्वर्थान्ति निश्च प्राप्तमित्यर्थं । प्रधानभूतत्वात् प्राधान्य प्राप्तवान् । याग प्रति कर्तुं पुरुषस्य एकस्यैव फल भोक्तृत्वलक्षण प्राधान्य प्राप्तत्वात् श्रुते नास्ति पुरुष मेद । तस्मादविवक्षिता मख्या । इति कुं ।

चोदनैकत्वात् । ६ ॥

बन्तुत नास्त्येन गुणभाव इत्याह पूर्वपक्षी । 'यजेत स्वर्गं काम' इति एतन्न विधायिका चोदना । सा यदि फलोत्पत्तिं यागोत्पत्तिं वा विधत्ते, तदा कर्ता न स्वाग्नेन । यदा पुन स्वाग्नेन, तदा याग फल वा तादर्थ्येन । न चैतन्नोपपद्येन भवति । तस्मात् न यागे फले वा पुष्टयस्य गुणभाव । अत एको द्वौ बहवो वा यजेरन् इति पूर्वं पक्ष ।

अपिवा कामसयोगे सन्नत्वात् प्रयोगाद्योय दिश्येत, प्रत्यर्थं हि विधिभ्रुतिर्विपाणायत् । ७ ॥

अग्निना इति पूर्वपक्षयावृत्ति । स्वर्गं काम इति क्रमेण काम्यमाग्नेन फलेन सयोगे गम्यमाने, संवधात् यजेते त्येकपचनेन एकस्यैव कर्तुं संवधात् यागस्य प्रयोगस्य अनुष्ठानाय एक एव कर्ता उपदिश्येत न द्वौ बहवो वा । ननु इदं अनेके अर्थां यक्तव्या भवन्ति तत्र प्रत्यर्थं अर्थे अर्थे विधिभ्रुति एवम् भवति । विपाणायत् । यथा 'कृष्णविपाणया कच्छयति' इति विपाणायकणश्चकच्छयने

एवम् विधि, 'चारुशले कृष्णविपाणा प्रास्वति' इति विपाणायकमंक्रयाग्नेने एवम् विधि । प्रष्टुते तु विधि भ्रुति एवम् नास्ति, तस्मात् स्वर्गं काम इति वा यजेत इति वा एकपचन विवक्षितमेव । अत एक एव कर्ता । हिदाब्द कृष्णविपाणादृष्टान्तस्य प्रतिद्वयवर्षक । कर्तृ-गन्तव्येनाम यजमान एव प्राश्न ।

अत्र भाष्यपदानि सूत्रार्थप्रतिपादकानि इमानि भवन्ति—अपिचेति यथायावृत्ति । प्रयोगाय उपदिश्येत कर्ता न स्वाग्नेन । कामसयोगे संवधात् कामस्य आन सन्नत्वेऽवगम्यते संवधात् । फलकाम आत्मन एव फल कामयते, न परत्वं । यत्र तु उभौ अर्थौ वक्तव्ये भवत प्रत्यर्थं तत्र विधि श्रुते । यथा 'कृष्ण विपाणया कच्छयति, चात्वाजे कृष्णविपाणा प्रास्वति' इति ।

अथ सुनोधिनी—आत्पातस्य इति श्लेष । काम संयोगे कामस्य कामगन्तव्यस्य संयोगे यस्मिन् तत्र काम संयोग 'यजेत स्वर्गं काम' इति वाक्यम् । तस्मिन् कामसयोगे याजने आत्पातस्य संवधात् चकचनेन संवधात् प्रयोगाय पुरुषप्रवृत्त्यर्थे उपदिश्यते श्रुते । आख्यातसख्या विरक्षितेति भाव । प्रत्यर्थं प्राधान्यार्थं विधेयत्वाय च विधिभ्रुति विधितान्तर्यंशारिक्त यथा विपाणायता तथा अत्र नैति ।

अथ सुतुहूलम्— यत्र गुणप्रदानभावो उभौ विधि रिसौ भवत तत्र प्रत्यर्थं प्रत्येक विधिभ्रुति विधापिष्ट श्रुतिगस्ति । विपाणवत् । त्रिलिङ्गो विपाणशब्द । कामसयोगे कामस्युक्ते याजने प्रयोगाय याग प्रयोगेऽपि पुरुष कर्तृत्वेन एकत्वेन च उपदिश्येत, न तु फल प्राप्नुयादिति फलयाप्त्यलक्षणप्रधानत्वेन । सुत । संवधात् अर्थादेव कृष्णयातेरवगमसंभवात् । इति ।

अन्यस्वापीति चेत् । ८ ॥

पूर्वपक्षी आह— अपर्यायि स्वर्गं कामयन्न कश्चिदात् आग्रे यजेत । इति नेत् पूर्वपक्षी सूत्रात् ।

अन्यार्थे नामिसुबन्ध । ९ ॥

सिद्धान्ती आह । अयस्य स्वर्गं कामयन्नोऽपि स्वर्गंतामपदानस्य स्यात्ताम तथापि अन्यार्थे अनुष्ठाने

एति तस्य अन्यस्य क्लेशे स्वर्णेष अभिसङ्गो न स्यात् ।
कर्तृगामिनि क्रियाफले एव उभयपदनातोः आत्मनेपद-
विधानात् अत्र यजेत इति आत्मनेपदप्रयोगात् ।

अन्वार्थेन अन्यस्य स्वोच्छ्रयवता समं कर्तुं न अभि-
संग्रहः, न अमेदः । आत्मनेपदश्रवणात् इति पूर्वशीपं
इति सुगोपिनी । अन्यस्य इति पूर्वस्यैव अनुवर्तते ।
' नार्थेनाभिमतम् । ' इति सूत्रम् । अर्थेन फलेन अन्यस्य
स्वमित्यर्थः व्याख्यातव्यं न भवति । क्वलेन इत्यर्थेन-
पदस्य कर्तृगामिनि फले विहितत्वात् । इति कुतूहलम् ।
फलकर्मो निमित्तमिति चेत् । १० ॥

आह पूर्वशीपि । स्वार्थं फलं अन्यस्य कामप्रयानोऽपि
फलकामः आनुपञ्चिकफलकामः ' आशासोऽयं यजमानः
आनुपरासो सुप्रभास्यमाशासो ' इत्यादि मूल्याकोक्त
फलं स्वस्य कामप्रयानः ' यजेत ' इत्यात्मनेपदस्य निमित्त
यजेत् । इति चेत् न्यात् पूर्वशीपि ।

फलकाम स्वर्णकामपद निमित्तं यजेत इत्यारम्भेपदस्य
निमित्तत्वचोक्तम् । इति चेत् । इति सुगोपिनी ।
फलकामः प्रयोक्तृवशात् फलकामना आत्मनेपदस्य निमित्त
इति चेत् । इति कुतूहलम् ।

न निरालान् । ११ ॥

पूर्वशीपि, यद्वा विद्वान्नी रतिरिति । न केवलं
आनुपञ्चिकफलकामना समगति । यद्यैव प्रधानकर्मकः
उत्थैव आनुपञ्चिकमपि फलं भवितुमर्हति । प्रधान-
योगफलस्यैव प्रयोक्तृगामित्वे आत्मनेपदस्य निरालात् ।
तस्मात् स्वस्यैव वागफलमित्यन्वयं यजेत न परस्य । स च
यागकर्ता एक एव, न द्वौ बहवो वा ।

कर्म तथेति चेत् । १२ ॥

पूर्वशीपि शङ्कते । बहिष्पन्नान्ने भूत ' सुवं हि स्थः
स्वर्षी इति श्लोकेऽयमानवो । मतिपदं कुर्यात्, एते अस्त
अमित्यतः इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः प्रतिपदं कुर्यात् ' इति,
अत्र स्पष्टमेव यजमानद्वित्वं यजमानावभूत्स चोक्तम् ।
एव च द्विनयमानके बहुपयमानके च कर्मणि प्रति-
पदिशने कर्म तथा द्विनयमानानामेव स्यात्, तथा च
यजमानसंख्याया साधनात्प्यम् । इति चेत् पूर्वशीपि
शङ्कत् । कुतूहले तु, तथा एतेन यजमानसंख्याया

अविच्छिन्नतले एतेन द्विनयमानानके ज्योतिष्ठोमे प्रति-
पदिशेषयुक्तं बहिष्पन्नमानकम् अभूमाणा संगच्छेत इति
व्याख्यातम् ।

न समवायात् । १३ ॥

यदुक्तं पूर्वशीपिना तत् न । समवायात् तादृशस्य
बहिष्पन्नमानस्य अर्थेन समवायात् । केतु चिदहीनेषु
एतेषु कुलायपत्रे च अनेकयजमाननक्तमस्त्येव ।
तत्रैतत् प्रतिपदिशेषविधानम् । तत्र तत् समर्थेति ।
तस्मात् दर्शपूर्णमासयोर्विद्योमादौ यजमानैकत्वं विव
हितमेव । तस्मात् एको यजेत, न द्वौ बहवो वा । के.

● प्रयोगाङ्गं देशकालकर्तारः न विधिदोषाः । भा.
११२।१।१-२, ४-७, ● प्रयोगाङ्गं हि कालः
पदाधानानुपकारकः । ११२।१७.

● प्रयोगाङ्गत्वात्प्यः न्याय एव विधीर्षाऽधिकरण-
(३।७।१।७, ९) सुव्यसिदन्तसुक्तिः । सू. ३।७।९
श्र. ९.

● प्रयोगे यज्ञविचारार्थं पञ्चदशोऽध्यायः श्लेषे-
यज्ञाप्रसङ्गेन । टुप्. ७।११२।१२.

इ प्रयोगोत्पत्त्यद्वारात्त्वाच्छब्देषु न व्यवस्था
स्यात् । १३।१।२४ ॥

गौर्वासी गौणी गौपोत्तलिकेलेवमादयः शब्दा उदा-
हरणम् । यथा गौशब्दः सान्नादिमतः प्रमात्रं तथा
गाम्वाद्गोऽपि, उक्तं नेति तदेह । किमत्र एकः शब्दः
अविच्छिन्नसारण्यैः अर्थाभिधाने, इतरे तु अत्रप्रदाः,
उत सर्वे अनावय इति । अत्र प्रमाकारेण संगति-
लोमात् ' न योदाहरणमादरण्येभ्यः ' इति भाष्यधरीम-
मुदाहरणमनाहव्यं ' अश्वमात्मेत ' इत्यादिचोदनागतः
अश्वशब्दः उदाहरणं विचारितः । लोके अश्वशब्दस्य
तुरगे दर्शने च प्रयोगो दृश्यते । तत्र च न शक्यते कुत्राप्यं
साधुं, कुत्र चाव्यापूरिति । न च व्याकरणमूर्तिविनिर्गमना-
कारणम् । निर्मूलत्वेन तस्मात् प्रमाणत्वासंभवात् । अतः
' अश्वमात्मेत ' इत्यनव्यवसितार्थावयवद्वयी बोधना
न प्रमाणाविति पूर्वः पद्यः । विद्वान्तरु व्यकरणस्मृतेः
अनादिप्रयोगमूलत्वेन प्रमाणत्वात् बहुरीनं तालव्य-
शकारयुक्तोऽयमश्वशब्दः तुरगे एव साधुः । इत्यश्वशब्द-

युक्तश्च 'न विद्यते स्वर्गमिन्' इति व्युत्पत्त्या दक्षिणे साधु, न तान्त्रिककारयुक्त इति 'अश्वमारुमेत' इति चोदना अभ्यवसितार्थवान् प्रमाणमेवेति । तदिदम् युक्तम्, पूर्वपक्षे हि व्याकरणधर्मो निर्मूलत्वेन अप्रामाण्ये सति प्रयोगवशादेव सर्वत्र साधुत्व वक्तव्यम् । तद्योनेय अपि भविष्यिष्ठमिति तुर्ये दक्षि च व्ययमन्त्रशब्द प्रयुज्यमान साधुरेव । तथा च सति अनेकार्थाध्यादिशब्देष्विव अर्थप्रतणाभ्यामध्यवसायसंभवात् नानध्यवसायात् अप्रामाण्यम् । इति वयवार्तिकमेवाधिकरण प्रस्तुत्ये । पूर्व स्मृत्याचारयोर्धर्म प्रति सर्वप्रकार प्रामाण्य निरूप्य इदानीं प्रहृष्टन व्याकरणस्मृते शब्दसाधुत्व प्रति प्रामाण्यमक्षि नास्तीति 'साधुमिभाषिते' इति साधुशब्दस्य धर्म प्रति उपयोगित्वेन निरूप्यते । अथमेवान पारमार्थिक सदेह । भाष्यकारेण तु किं सर्वे गोगायादय शब्दा सास्तादिमन्त्राद्यै साधन उत गोशब्द एव साधु गान्यादय अपभ्रंशा इति फलभूत नवायो दर्शित इति मन्तव्यम् ।

अत्राय पूर्वपक्षिणोऽपि संधि - गोगा यदिशब्दाना साधुसाधुविवक्षे व्याकरणस्मृति प्रमाण भवेत्, यदि मन्त्रादिभूतित्वत् मूलभूत प्रमाणमनुमातुं शक्येत । तत्र न तावत् प्रत्यक्ष मूल सन्निधि, तस्य उपलब्धत्वातिरेक वाचकशक्तिरूपसाधुविविपत्त्यासम्भवात् । नापि व्याकरण स्मृतिवदङ्गत्वं निर्मूलत्वेन व्याकरणस्मृते बहुकारित्वा सम्भवात् । नाप्यनुमानम्, तद्विषयवदङ्गिभावात् । नापि शब्द, तस्य गौरव्येत्वे अपभ्रंशप्रादोषात् । अगौरव्येत्स च प्रवृत्तिवृत्तिविपत्त्येन सिद्धविषये प्रामाण्यप्रयोगात् । उपमान तु साधुर्यैवविपत्त्यात् अनादृशनीयमेव । नापि अर्थार्पणं, तस्या अपि अर्थ प्रतिरूप्य यथाऽनुपपत्तिमयत्वेन गान्यादिपि अवि शेषात् । अत्र पदप्रमाणानुत्पत्त्या व्याकरणस्मृतिमूल अभावप्रमाणविपत्त्येवति सिद्धम् । किञ्च स्ववचन व्याघातादि व्याकरणप्रमाण साधुत्वे । तथा हि 'जनि कर्तुं प्रवृत्ति' (पा० १।४।३०) इति सूत्रम् । अन जनिशब्देन जननेव विरहितम् । तेनाप्यय, जनस्य कर्ता अपमान तस्य वा प्रवृत्ति उत्पत्त्येक तस्य

अपादानसहा भवति । न च जनिशब्देन इत्यनेन जननमभिधीयते, 'इच्छतिवै धातुनिर्देशे' इति स्वमेव प्रतिषिद्धत्वात् । तथा जनिकर्तृमिति लामोऽप्युत्पन्न, 'तृज्वाभ्या कर्तारि' (पा० २।२।१५) इति तृज्वात्स्य कर्तृशब्दस्य स्वयमेव पक्षप्रमाणप्रतिषेधात् । तथा अभ्यप्रणावात्स्यापि अनेनेन एहीमामसनिषेधात् 'तदप्रोक्तो हेतुश्च' (पा० १।४।५५) इत्यत्र सूत्रे तस्य भोजक इति तच्छब्देन सह अक्षयप्रयत्नस्य प्रयोजकशब्दस्य पृष्टीक्यावोऽपि अनुपपन्न ।

एवमर्थविपक्षानवधारणादपि न प्रमाणम् । तथाहि, 'भूवादयो धावत' इत्यत्र किं धातुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ? न तावत् गणपाठ, 'भू सत्तायाम्' इत्यत्र 'सत्ता' शब्द स्यापि धातुत्वप्रसङ्गान् । नापि क्रियावचनत्वम्, 'भू' इत्येतस्यापि अपाठुवापत्ते । अत एव न मित्तिवर्गेषु धातुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्, 'भू सत्तायाम्' इत्यत्र क्रियावचनत्वाभावात् । तत्सादर्थातिशयवदपि अप्रामाण्यम् । एव कारकानुवाचनमपि अर्थवद्वयमेव । तथाहि, 'स्तत्र कर्ता' इति कर्तृत्वशब्दात् । अत्र च स्वान्त्रयमेव न हात्रे । यदि इच्छाप्रयत्नाधारत्व स्वातन्त्र्यम्, तर्हि 'कृत्वापि पचन्ति' 'स्योऽपि पचति' इत्यत्र अकर्तृत्वप्रसङ्ग । अप धातुपात्तथाप्येव कर्तृत्वम्, तर्हि पचतोऽपि पचि कर्तुना स्वार्थीसमाजंनोपपन्नस्य सिक्त्यपरोक्षगणपर्यंतस्य अप्यपर निचयस्य उपात्तत्वात् सर्वकारकाणामपि कर्तृत्वप्रसङ्ग ।

एव कर्मादयोऽपि अधिकरणपर्यंता सर्वे एव दुर्गि श्रवा इत्युक्तमपि वार्तिके विस्तरमवात् नोच्यते । अगो व्याकरणस्य साधुशब्दप्रयोगोत्पत्तौ अशास्त्रवत् तदनुत्पत्तेष्वेव शब्देषु साधुत्व नावतिष्ठते इति न सधुत्व प्रति व्याकरणस्मृते प्रामाण्यम् । इति । एव प्राप्ते, अमिधीयते—

शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपरा सस्य भागित्वम् । २५ ॥

अयमभिप्राय । भवेदेव यदि शब्दसाधुत्वे व्याकरण स्मृति प्रमाण न भवेत् । न च निर्मूलत्वप्रमाणम्, प्रत्यक्षत्वेन मूलत्वात् । तथाहि, साधुत्व नाम अविषयविशेषे स्वाभाविसंप्रतिपादनसाधुत्वोक्तिः शब्दस्य

विश्वं रूपम् । तेष प्रवृत्तिप्रत्ययविद्भारेण व्याकरण-
भूम्या वक्ष्य प्रतिपादने, तस्यैव व्याकरणप्रवृत्तिवद्भूतेन
श्रोत्रप्रत्ययैणामुत्पन्नयाद्यत् साधुत्वस्य सुउत्तरमप्यतः
स्वाध्वन् प्रतीयते एव, नादाध्वनमित्य ग्राह्यमित्युक्तमप्य-
स्वरात्मवद्भूतेन चाक्षुषप्रत्ययेषु, रत्नतत्त्वमित्य रत्नपर्यया-
ध्यातृत्वनाहितस्वरात्मवद्भूतेन चाक्षुषप्रत्ययेण । तेन
पाणिनेरपि पूर्वतरव्याकरणस्मरणहितस्वरात्मवद्भूत-
प्रत्ययेणैव साधुत्वोत्पत्त्यात् निर्मूल्य व्याकरणस्मृते
रिति । नापि अकारमत्तु, स्मृतिप्रसङ्गोः पौरुषार्था-
नादिरात् । तदुक्तम्— ' यथा च पद्मरागादीन्
काचरफटिकमिश्रितान् । परीक्षका विजानन्ति
सामुल्यमपरे तथा ॥ ' इति (वा. १।३।८।२७
पृ. २८२) ।

अतः स्मृत्यन्तरादित-संस्कारवद्भूत-अल्पमूलत्वात्
व्याकरणस्मृते. प्रमाणमेवेति । नापि 'व्रतिकर्तुः प्रवृत्तिः'
इत्यादिषु स्तनवनयाचनादमामाणम् । दद्या हि सर्वत्रैव
सुदकाराणां सुतेषु वीण्यशयिष्य एव प्रयोगः । दया
हि कैमिनेरेव त्रिले चाये औपचित्यकारणप्रयोगः, तथा
पानिशब्दोऽपि प्राचये, जन्मनि एतन्निष्कृतात्त द्येप-
मावहति । तथा 'तृणश्याम कर्तरे' इति निषिद्ध-
पठोपपाशाधयगममि निषेधस्य वैकल्पिकत्वप्रदर्शनार्थमेव ।
यथा 'भूतादयो भावव.' (पा० १।३।१) इत्यन
पातुवन्दार्थापरिहानाजप्रसाध्यमुक्तम्, तदयुक्तम्, तिष्ठा
दिप्रत्ययप्राप्तित्वमेव हि प्रातृतम् । एतदेव 'प्रत्यय',
परश्च' (पा० ३।१।१,२) इति सूत्रान्या पाणिनिना
स्वयमेव दर्शितम् । यदपि 'सततः कर्ता' इति कर्तुं
एवञ्च स्वातन्त्र्यानिष्पन्नात् असुक्तमित्युक्तम्, तदयुक्तम्,
त्रिपासिद्धयमुक्तेतरनाकप्रयोगेणैव हि स्वातन्त्र्यम् ।
एव कविप्रयुक्तस्य, कविद्वन्द्वप्रयुक्तस्य । तदुक्तं मूर्त-
हरिणा 'भ्रूयत्तौ वा निवृत्तौ वा कारकाणां च ईश्वरः ।
अप्रयुक्तः प्रयुक्तो वा स कर्ता नाम कारकम् ॥'
इति । यत्तु 'कारानि कर्तन्ति' इत्यादिषु अचेतनेषु
कर्तृनिर्देशः, स वैकल्पिक एवेति मन्वन्त्यम् । एवं
कर्मोदिषुपि ईश्वरत्वमन्वन्तुनीयम् । अतः श्रोत्र-
प्रत्ययमूत्रेण शब्दसाधुत्वेन व्याकरणात्मनिः प्रमाणमेवेति

गवादिशब्दा एव साधव इति । गान्वादिशब्दानां युनः
उच्चारणसम्बन्धेन मूलशब्दापसंघानां विचक्षितेषु मूल-
शब्दानुसारेण अर्थप्रतिपादनत्वम्, अनिचक्षितेषु तु
वाचकज्ञानस्यैवेति ।

प्रयोजनम्— ऋषी वररमरणासंक्रयादिवाक्येषु अप-
भ्रंशेनापि व्यवहृतंभ्यम्, यदि पूर्वः पद्यः । तिद्धान्ते तु
' साधुमिर्मवित ' इति साधुत्वदेवैवेति ।

सूत्रं तु— शब्दे अभिप्रत्यमाने तदभिप्रेत्ये' प्रकला-
धीननिष्पन्निकत्वात् अपराधमागित्य अपराधद्वयं अभि-
व्यञ्जनदोषदेवेति भावः । तौवा.

ॐ प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रताच्छब्देषु न व्यवस्था
स्यात् । १।३।८।२४ ॥

गोर्षाधी गोणी गोपोतलिषा इत्येवमादिषु शब्देषु
व्ययमेव शब्दः साधुः अत्रैनेव शब्दवर्तनम्, नार्थ साधुः
न तेन व्यवहृतंभ्य इति व्यवस्था न स्यात् । व्याकरण-
स्मृतस्य व्यवस्था स्यादिति चेत्, न, प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्र-
त्वात् । प्रयोगस्य उत्पत्तिनियमः तस्य अन्तर्भावत्वात्
शास्त्रमूलकत्वाभावात् । अथवा प्रयोगस्य उत्पत्तिः व्यवस्था
यथा सा प्रयोगोत्पत्तिः व्याकरणस्मृतिः । प्रयोगोत्पत्तेः
अशास्त्रत्वात् मूलभूतश्रुतिरहितत्वात् अमान्यत्वात् ।
अथवा साधुमिर्मवित असाधुमिर्न इति प्रयोगोत्पत्तेः
उच्चारणनियमस्य अशास्त्रीयत्वात् । तस्मात् सः
कोऽपि शब्दः कर्मोदी प्रयोक्तव्यः इति पूर्वः पद्यः ।

शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् । २५॥

सिद्धान्ती आह । तस्य साधुत्वासाधुत्वनिर्णयो न
सुकरः । कर्मम् । शब्दोच्चारणे हि मरान् प्रयत्नो भवति ।
वायुमनिः उत्थितः, उत्सि त्रिस्तीर्णः, कण्ठे विचरितं,
मूर्धानमाह्वय परावृत्तः वक्ष्ये विचरत् विनिष्ठात् शब्दान्
अभिप्रेत्यन्ति । एवं शब्दे उच्चारित्तये सति उच्चारित्त-
प्रयत्नेन शब्दस्य निष्पत्तेः अभिप्रेत्येः अपराधस्य
भागित्वम् । अपराधः अवरयं भवेत्तुमर्हति । तेन गोणी
इत्यादयः शब्दा भवन्ति । तथा च अपराधस्य समवात्
नैकान्तव्यः सर्वोपान्नादिराम् ।

अथवा शब्दे अप्रयत्ननिष्पत्तेः इति छेदः । यो हि
अस्मत्प्रत्ययजः शब्दमभिप्रेत्यन्ति तस्य परपराधः

शब्दोच्चारणमात्रत्वं सर्वे समानप्रकारेण भवेयुः । यदा तु अप्रत्यक्षमित्यदिभिः शब्दैः संभाष्यते, तदा तत्र अपराधत्रयवशात्परिनिग्रहत्वात् न सर्वशब्दानां समानप्रकारत्वम् ।

अथवा शब्दे शब्दविषयस्य प्रयत्नस्य वा नियमित्यदि तस्या अपराध मुनिपुणानामपि अविकल्परक्षणानां दृश्यते किमुत अनिपुणकरणानाम् । 'अतश्चानपराधेन प्रयत्नमानेयुः साधुता । सापराधैः प्रहायुषं धनकरधैः च तत्कृतम् ॥' (वा पृ २७५) । 'अपराधस्य भागित्वाद्भयं साधुतायाः । साधोरनियता प्राप्तिरसाधोश्च प्रत्येक्यता ॥' तथा सति साधुताविषयमकारिणोऽप्यकारणदे निवामवत्त्वं उपपद्यते । तस्मान् साधव एव प्रयोक्तव्याः नसाधव इति सिद्धान्तः ।

शब्दे वाच्यशब्दे प्रयुग्मत्वेन अपराधत्रयं अयथोच्चारणस्य भागित्वम् । भागो भवनं प्रवृत्तिः । अत्रकृतं सत्रवेन तद्भागे भागी, तस्य भावः भागित्वं प्रवर्तकत्व इति यावत् । प्रत्यक्षनियन्ते प्रत्यक्षविशेषत एव शब्दस्वरूपस्य यथायत् अभि यते । इति कुतूहलम् ।

अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् । २६ ॥

ननु सर्वेषामेव वाचकत्वं कुतो न स्वीक्रियते इति चेत्, तत्राह । अनेकशब्दत्वं अनेक शब्द वाचको यस्य एवस्यार्थस्य स अनेकशब्दः, तस्य भावः अनेकशब्दत्वम् । स अन्यायः । नीयते इति याव । सर्वमपि धम् । धनवता पुति इति नियमपुत्रिज्ञानं । ननुतुल्यत्वे परव्यतिष्ठ इति युक्तम् । परस्मैथस्य अनेकशब्दशब्दत्वं न युक्तं योस्यार्थवत्त्वंतदुदात्तं अया नर्तकत्वात् विवक्ष्यमाने अर्थभेदापत्तेः वाच्यत्वावच्छिन्न वाचकव्यतिष्ठेकव्यतिष्ठानेन उपपत्तेश्च ।

अस्यैव सन्स्य रूपपरिवर्तनेन 'अयायश्चानेकार्थत्वम्' इति परिभाषा प्रसक्तिरिति शेषम् ।

तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात् स्यात् । २७ ॥

ननु गनादिनाम्ना एव साधुतो वाचकाः सायादि शब्दास्तु अपात्तिना इत्यत्र किं विनिवामम् ? अत आह सिद्धान्ती । तत्र गोगान्यादिशब्देयुः सत्र साधुत्वस्य

ज्ञान अभियोगविशेषात् स्यात् । 'लक्षणधनगाम्यका दभियोगं प्रवर्तते । तेन लक्ष्यतातरणां तद्विशेषोऽपि धीयते ॥' (वा पृ २७८) । लक्षणस्य व्याख्यास्य धनग अग्यास्य चाम्या अभियोगविशेषो भवति । यत् तत्र उदाहरणीयत्वं तत्रागं श्रुतमप्यस्तं च तन्मति रिक्तानामपि तुल्ययातानां लक्षणाणां ज्ञानं भवति । एव च लक्षणधनगाम्यासाविशय अभियोगविशेषः । तेन शब्दस्वरूपज्ञानं भवति । तथा च शब्दसाधुत्वे व्यत्यय विनिवामम् ।

तदशक्तिश्चातुरूपत्वात् । २८ ॥

ननु गान्यादिशब्दस्य शक्यत्वात् द्विना इव अर्थ प्रतिपादकता लोकसिद्धा संभवति । तत्राह । तदशक्तिं तेषां गान्यादिशब्दानां गवाद्यर्थे अशक्तिं नास्ति मतिः । अर्थप्रतिपादकता तु गौशब्दानुरूपत्वात् गोशब्दलक्ष्यत्वात् । अयं भावः — गोशब्दमुच्चारयित्वाकमेव येन चित् इन्द्रियापाटयेन गावीयुच्चारितम् । अपरेण ज्ञातं साम्यादिमात्रार्थं अस्मि विवक्षितं इति । तत्र विवक्षितं अपरेऽपि साम्यादिमति विवक्षिते गावीयुच्चारयति । एव गान्यादीनां अर्थप्रतिपादकता गानुगच्छस्वरणद्वारा ।

एकदेशत्याग विभक्तिव्यत्यये प्रत्यय स्यात् । २९ ॥

'युक्त आगतोऽस्ति' इति लृटे 'अस्मन्नेभ्य आगच्छामि' इति षष्ठीने चेत्यित् 'अस्मन्नेभ्य आगच्छामि' इत्युक्तम्, तत्र अस्मन्नेभ्योऽपिदिकस्य एकदेशत्वात् अस्मन्नेभ्य इति शब्दस्वरणात् षष्ठीनेतरं षष्ठी प्रतिपत्ते । एव अस्मन्नेभ्य इत्यत्र अस्मन्ने इति विभक्तिव्यत्ययेऽपि यथा इष्टस्वाथस्य प्रत्ययो भवति तथा गान्यादिशब्दानुगच्छस्वरणद्वारा अर्थस्य प्रतिपत्तिः । २७ ॥ गान्यादिशब्द वाचकं नाथु । तस्मात् व्याकरणं शब्दसाधुत्वात्साधुत्वज्ञानम् । साधुरेव प्रयोक्तव्यो नाराधु इति सिद्धम् । के

* प्रयोगकाले पदार्थैस्तोषस्थानं मात्रस्य वचनार्थं । मनेगोपस्थितं पदार्थं कर्तव्यं इति विशयते । भा १२।१।२०।२५

ॐ प्रयोगचोदनाभावाद्यैरुत्वमविभागान् ।
११३।१।३०॥

अथ गीरिलेखमादय शब्दा विभाङ्गने प्रमाणम्, उत व्यक्ते इति सदेहे उच्यते । इदं तावत् परीक्षया किं ये एत लौकिका शब्दास्ते एव वैदिका, उत अन्ये इति । यत्र ते एव, तदा किं ते एत एवामर्शा, उत अन्ये इति भवत्य । अत्र प्रमाफरेण य एव लौकिका ते एत वैदिका उत अचे इत्यस्यापि विचारस्य आङ्गनापिभ्रमणोपेद्घाततामस्युपायापि स्यात् सगति-लोयात् अप्रमाणेन पूर्वैकशुभ्रतया पृथक् मगविर्दिशिता । सा चेवमतिदानरसिद्धता नामानुसदास्यपि योत्रुवन-निव भाति । यतो न हि उगोद्घातस्यापि पृथक् सगत्य-पेक्षा भवति । प्रकृतविनासिद्धपर्यंतया तत्सगत्यैव तस्य सगत्यवदिति यथागतिक्रमेव अधिष्ठण प्रत्युक्ते ।

पूर्वाधिकरणे हि गनादिशब्दाना वाचकत्वे निरु-
पिते तत्सगत्येन वाच्यनिष्पणमास्त्वै निमेपाभाङ्गनि-
र्घात्वा, उत व्यक्ति इति । अस्य च विचारस्य नि-
प्रशोकात्त्वमासङ्गत्वं तत्सगत्यनन्तराय इदमुपेक्षातेन-
विचार्यते किं ये एव लौकिका शब्दा ते एव वैदिका,
ते एवैवामर्शा, उत अन्ये इति । तत्रापि पूर्वपक्षिणो-
ऽमित्यपि - 'अयं शब्दानुसदातनाम्' इत्युक्त्वा 'केषां-
शब्दानाम्, लौकिकाना वैदिकाना च' इत्यभिप्रायाना-
मेव शब्दविदां (मराभाष्यनाशाना) व्यवदेशमेद-
दर्शानत् भेदहावदवगम्यते । तथा रूपमेदादपि भेद ।
रथादि, वेदे 'अष्टास्रकृत' इति षडन्ति । जेते च
'अष्टस्रपाल' इति । तथा वेदे 'अग्निदोम' इति, रोवे
च 'अग्निदोम' इति । एव वेदे 'रथ्यामि' इति,
रोवे 'रथ्यामि' इति । तथा अर्थभेदोऽपि दृश्यते ।
वेदे भृष्यते - 'उत्ताना वै देवगवा वहन्ति' इति,
तथा 'सुवर्णैर्षाणो वनस्पति' एव 'सुव मसु' इति । न च
गनादिशब्दानामेवमूलोऽर्थं लोके समसि । तेन यमापि
गनादिशब्देषु रूपभेदो नागम्यते, तनाप्यभेदादेव
शब्दभेदो सादस्यनिर्णयनत्वं एकत्राभ्यासाय इति ।
यथापि रूपभेदो तत्रापि तद्वैयर्थ्येव अभ्यभेदोऽपि । अर्थ-
प्रतिपत्तितु वेदे लौकिकशब्दादव्यादेवेति । अथे लोके

वेदे च शब्दार्थयोर्मिश्रत्वात् लौकिकगवादिशब्दानामा-
ङ्गतिव्यक्तिवाचित्वनिरूपण वेदप्रामाण्यानुपपत्तौत्वेनायुक्त-
मेवेति । एव प्राप्ते, समिधीयते । भवेदेव यदि लौकिक-
वैदिकशब्दयोर्भेदो भवेत् । तौ तु प्रत्यभिहानात् लौक-
वेदयोरपि एकावेद । ये एव गवादिशब्दा लोके प्रवी-
यन्ते, ते एव वेदेऽपि प्रत्यभिहापन्ते । न च अद्या-
कात्प्राग्निदोमगृणामीत्यादिशब्दा निश्चिद्विकारात् न
प्रत्यभिहापन्ते इति वाच्यम् । यतश्चित्तनात्सगत्य-
विद्योगस्येवनिवत् प्रत्यभिहाव्यभानत्यात् । अन्यथा
लौकिकविद्वत्तादृश्यादिगवाद्याना वैदिकाद्यादृश्यादि-
शब्देष्वपि अविद्वत्ताप्राक्गमाभावात्प्रवृत्तात् । भवतु वा
येगाङ्गित् अन्वतम्, न नैवम्, अविद्वत्प्रत्यभिहाप-
मानाना गवादिशब्दानामपि अन्वत्वे विशिष्य कारणमसि ।
व्यवदेशमेदस्तु ब्राह्मणपरिभाषावङ्कर मिश्ररूपवैदिक-
वाचयान्तर्गतेनिर्णयन एव । यत् 'उत्ताना वै देव-
गवा वहन्ति' इति तदपि अर्थसादमानम्, लोकसिद्धस्य
योपदायैस्थेलावहननपक्रियाविशेषप्रतिपादनाय प्रसङ्गा-
ऽर्थात् । एव उदाहरणान्तरमपि स्तुत्यर्थमेव इति ।
तदुक्त भाष्ये 'य एव लौकिका शब्दास्त एव वैदिकास्त
एव नैवामर्शा' इति ।

प्रयोजनम्- पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुक्तव्यक्तिरूपानारम्भा-
रम्भाविति । सूत्र तु लोकेवेदो शब्दरूपस्य अर्थरूपस्य
नैकत्व प्रत्यभिहारूपान्यप्याविभागत् । एव च सति
दरंपूर्णमावादिप्रयोगचोदनाया भाव स्यादिति । तौता.

ॐ प्रयोगचोदनाभावाद्यैरुत्वमविभागान् ।
११३।१।३० ॥

गौ श्वेयमादयो य एत लौकिका शब्दा ये च
तेषामर्शा किं त एव वैदिका उताये इति विचारे
शिद्धान्तमाह । अर्थैकत्व अर्थस्य अभिप्रायस्य व्यभि-
चेयस्य च दृश्यम् । य एत लोके शब्दा अर्थाश्च त
एत वेदे नाये । प्रयोगचोदनाभावात् लोकेवेदो पद-
पदार्थात्त्वामप्ये वैदिकपदाना अङ्गीतव्यतिरिक्तया वेद-
वाक्यार्थवैधाय वाचयैचारणानमना । प्रयुज्यते इति
शब्दो नो वाच्यम् । तस्य चोदना उच्चारण तथा माषात्
विद्यमानत्वात् । तथा च प्रयोगचोदनासिद्धयर्थं पद-

पदार्थैक्य अवश्य स्वीकार्यं लोकवेदयो । ननु प्रयोजन-
सिद्धम् । हेतुवच्यताम् । उच्यते, अविभागात् पद-
पदार्थयो विभागेन भेदेन अनुपलब्धत्वात् अर्थैक्य-
तिष्यति । पदपदार्थयोर्भेदे तु सर्ववैदिकप्रदाना अनव-
गतसम्भवेन अर्थज्ञानाभावात् क्रियाकारकसंस्कारात्मक-
प्रयोगचोदनाना अभावात् अभावप्रसङ्गात् । एव च
भावात् अभावात् इत्युभयथा पदच्छेद । तस्मात् लोके-
वेदे च पदना तदर्थाना चैक्य इति सिद्धान्त ।

अथ आकृति शब्दार्थो व्यक्तित्वा इति विचारे पूर्व-
पक्षमाह । नक्ति शब्दार्थो नाकृति । प्रयोगचोदना
ऽभावात् आकृते पदार्थत्वे 'जीहीनमहन्ति' 'पशु-
मालभते' इत्यादीना प्रयोगचोदनाना अभावात् अभाव-
प्रसङ्गात् । गृही अवहनन आलभन आकृते सम्भवति ।
तस्मात् व्यक्ति शब्दार्थ ।

अद्रव्यशब्दत्वात् । ३१ ॥

शब्दस्य शक्ति व्यक्तौ एव स्वीकार्या न ज्ञातो ।
वाचिशक्तिपक्षे अद्रव्यशब्दत्वात् द्रव्यशब्दत्वाभाजप्रसङ्गात्
शब्दस्य द्रव्यवाचकत्वाभावप्रसङ्गात् । 'एका देया,
पद् देया, द्वादश देया' इति आधानदक्षिणा
विवायमादिवाक्ये पदादिगान्धाना गोपदेन अन्वयो न
स्यात्, गोपगतैरेकत्वात् ।

अन्यदर्शनाच्च । ३२ ॥

'यदि पशुशपाकृत फलयेत अय तद्वर्णं तद्वपस
माम्भेत' इति वचने प्रथम स्वीकृतस्य पशो स्थाने
अयस्य दर्शनात् । यदि पशुशब्द आकृतियचन स्यात्
तदा अन्यस्य आलम्भो नोपपन्न । अयस्यैव पशो
सैवाकृति । तस्मात् व्यक्तियचन शब्द इत्येव स्वी-
कृतं च इति पूर्व पक्ष ।

आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् । ३३ ॥

शब्दाना व्यक्ति शक्योऽर्थ इति पूर्वपक्षे प्राप्ते,
सिद्धान्तप्रसङ्गम् । इत्यन्त पूर्वपक्षनाशकार्थम् । आकृति
आकृतिगह्वरा ज्ञाति शब्दाना शक्योऽर्थ न व्यक्ति ।
ज्ञानैरेव क्रियार्थत्वात् । 'स्थेनचित्त चिन्वीत' इत्यादि
प्राक्कार्यानां स्थेनसदृशान्वात्सव्य-स्थितिलक्षितेय-निष्पादक-

चयनादिक्रियाप्रतिपादकत्वसम्भवात् व्यक्तेर्वाच्यत्वे तद्
संभवात् ।

न क्रिया स्यादिति चेदर्थांतरे विधान, न
द्रव्यमिति चेत् । ३४ ॥

शब्दस्य शक्तिगह्वरौ इति पक्षे अवहननादि क्रिया
न स्यात् । व्यक्तावेव ह्यवहननालम्भनादिक्रियाना सम्भ-
न ज्ञातो, इति चेत् । आकृतिगह्वरिपक्षे 'यदि पशु-
कृत पलायेत अय तद्वर्णं तद्वपसमालभेत' इति अर्था-
न्तरे व्यक्त्य तरे विधान न स्यात् तत्रासि आकृतेरेकत्वात्
इति चेत् । 'पद् देया द्वादश देया' इत्यादि
पदत्वादेरेकत्व गवदी न स्यात् आकृतेरेकत्वात् न द्रव्य
उपदिश्यमान युक्त स्यात्, इति चेत् । तस्मात् व्यता
वेव शक्ति स्वीकार्या, इति चेत् पूर्वपक्षी द्रव्यात् ।
त्रिष्वैकत्रिसद्वात्रिसस्येषु पूर्वपक्षेरेतयो ये उक्ता तेषा-
मेव अननुवाद । अत्र च वाक्यस्य 'न क्रिया
स्यादिति चेत्' इत्येकम्, 'अर्थांतरे विधान न
स्यादिति चेत्' इति द्वितीयम्, 'न स्यात् द्रव्यमिति
चेत्' इति तृतीयम् ।

वस्तुतस्तु अस्मिन् ऋते ये पूर्वपक्षहेतवस्त्रय उक्ता ते
पूर्व सूत्रैरेतेषा इति पुनरनुवादो व्यर्थ इति सूत्रमेवेदं
व्यर्थं भवति ।

अत्र सुधा-- आकृत्यभिधानपक्षपरामर्शात् आकृति
वाचिताया आलम्भनादिक्रिया न स्यात्, 'अय तद्वर्णं
तद्वपसमालभेत' इति चार्थांतरे आलम्भविधान न
स्यात्, 'पद् देया' इति च द्रव्याश्रयस्य सत्त्वाल्लग्न्य-
वाचक पङ्क्ति शब्दो न स्यादिति पूर्वपक्षनाशकार्थं
भाषणार्थे सत्र इति ।

तदर्थत्वात् प्रयोगस्यापिभाग । ३५ ॥

शब्दस्य व्यक्तौ एव शक्ति नाकृतौ इति पूर्वपक्षे
ये हेतन त्रिस सूत्रमारण्य ऋतुक्रियात्तपदेरे उक्ता तत्र
उच्यमानेन सूत्रेणोच्यते सिद्धान्तिना । प्रयोगस्य अवहन-
नादिप्रयोगस्य तदर्थत्वात् व्यक्त्यर्थत्वात् व्यक्तिस्य
आकृतौ सिद्धत्वात् न वक्षित विरोध । अविभाग,
यस्यात् वातेः व्यक्तेः सकारात् अवहनन विभागे नास्ति
तस्मात् न विरोध । ज्ञातिवाचित्वेऽपि लक्षणा व्यक्ति-

बोधकत्वात् अपह्नवनादेशव्यपत्तिः । शब्दशक्तिरुद्धे आकृता-
वेवेति निद्रान्तः ।

अथ वार्तिकम्— अदर्थत्वात् अपूर्वार्थत्वात्,
आलम्बनप्रोक्षणायज्ञानां अपूर्वत्वान्न प्रयोगो भवित-
व्यम् । इत्थं च अपूर्वत्वान्न यागेन स्वविद्वत्त्वार्थं आश्रित-
रान्, नाकृतिः अस्मर्यात्वात् । तदभिधानं तु इव्य-
नियमार्थं प्रतिपत्तयं न स्वार्थं जातेरनेषधितत्वात्
अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्, हाथनत्वान्प्रतीक्ष्य । यद्यपि जातेः
प्रातिपदिकाभिहिततायाः करणत्वं प्रतीकत्वे तदपि इव्य-
नियामकत्वेनैव न खाद्यात् व्यनोप्यत्वात् । तेन व्याकृत्य-
मिधानस्य (तदर्थत्वात्—) इव्यनियमार्थत्वात् इत्ये-
व आलम्बनप्रोक्षणसंस्कारकामानाधिगम्यादिसंभवा-
ददृष्टया । तदह— प्रयोगस्य अविभागः । (सूत्रं)
इति । आकृतिपक्षेऽपि आलम्बनादिप्रयोगस्य श्रव्यात्
अविभक्तत्वेति । यदा आकृतिक्यकयोः अत्यन्तमेद-
भानात् कदाचित् न्यतिरुमेण त्रय अभिधीयते, कदा
चित् सामान्यरूपेण, यथा विचक्षितं तथा, शब्दस्य
उभयस्वरूपस्त्वर्थत्वात् (तदर्थत्वात्) । व्यक्त्यनभि-
धानेऽपि न प्रयोगस्य विभागः नानारूपेति । जातेयां
व्यक्तिः अत्यन्तमेदप्रधानत्वात् व्यक्ती कृता धर्मा जाते
श्रुता एव भवन्ति इति न प्रयोगस्य विभागेन प्रयोञ्जन-
मिति । यदा आकृतिक्यकयोश्चमयोः (तदर्थत्वात्—)
आगार्थरान् धर्मणा च यत्र क्व च यागसाधने कृतानां
प्रयोञ्जनमनात् त्रयादविभक्ततेति ।

रन्मात् आकृतिपक्षेऽपि आलम्बनादिभेदमनात् आकृति-
रेव शब्दार्थ इति सिद्धम् । के.

● प्रयोगपरिच्छेदस्य कर्मविधिं निना अक्षितिः ।
सु. प्र. ८१६.

● प्रयोगवचनः उपसग्रहः । उपसग्रहः समीपवचनं,
संसग्नः सङ्ख्यवचनं, ग्रहशब्दे ग्राह्यवचनः । एव
व्यंशः प्रयोगवचनः । कर्त्तव्यं ग्रहणमसंख्यरूपः । (अंश-
नमस्ये वः अनुग्रहमाख्यग्रहणोः स प्रयोगवचनस्य
स्वरथं इति भावः) । इत्थं त्वय्य समीपवचनस्यैव
विशेषणे । ताभ्यां विशिष्टः सर्वानोपलभ्यते । दुर्ग. ११११
११७. ● प्रयोगवचनं चोदकात् दुर्गं अकथ्यकाल्यत्वात्

इति उक्तं गुणसुखयतिक्रमपरिकल्पे (१११२)
न्ययम् । उच्यते च भाष्येण (५१११०१८) इत्यत्र ।
वा. ११०१२१५१. ● प्रयोगवचनश्चोदकावधिष्या दुर्गल
इति वादसे (११११२१७) वक्ष्यते । सोम. ५१११२०.
● प्रयोगवचनत्वात् पदार्थान् प्रापयति येषां कत्वर्थ-
त्वम् । भा. ५१११०१२७. ● प्रयोगवचनः प्राता-
नाशुपसंवाहकः । चोदकस्तु धर्माभाशुत्पादकः प्रापकश्च ।
तेन प्रयोगवचनः उत्तरशब्दः अर्थान्प्रकर्षणं दुर्गलः ।
५११११५. ● प्रयोगवचनः सर्वान्नोपसंवाहरी । ५१११५
१७. ६१५१८१५२. ● प्रयोगवचनः सर्वान्नप्राणी ।
१०११४२६. ● प्रयोगवचनः सहकर्तृत्वान्नपक्षे
पदार्थेषु सर्वान्मना त्वरमाणस्य पाषाणेवात्यन्तागकथा
कालविप्रकर्षो भवति तावन्मामनेव अनुगम्यते । शक्तस्तु
क्षणमात्रमपि यदि विधेयं कुर्यात् तदस्य प्रयोगवचन-
निधिः न उदेत् । वा. ११११६. ● प्रयोगवचनेन सर्वे
पदार्थाः प्रधानकायात् विप्रकर्षणाः इति प्रतिपादितम् ।
११११६. ● प्रयोगवचनेन हि एकेन शब्देन अङ्ग-
प्रधानानि उच्यन्ते । भा. १०१११६. ● प्रयोग
वचनत्वात् उत्पत्तोपसंवाहकात् चोदकः उत्पादकः
प्रापकश्च ब्रह्मवात् । तेनाख्यरूपकथायां शब्दोपसंवाहः
पूर्वम्, वस्तुत्वान्नधर्मा. पञ्चा. ५१११०१७-१८.
● प्रयोगवचनस्य व्यापारः उपसग्रहः । चोदक-
व्यापारेण उपसंवाहः । दुर्ग. ११११२१३.

● प्रयोगवचनाश्रयं चोदकावधिष्ये वाच्यते, यथा
न्येने प्राकृतान्नु उद्गाथुः कर्त्तव्यं चोदकप्रधानेन मान-
त्विकर्तृत्वेन । वा. प्र. १५१.

● प्रयोगवचनाश्रितं चोदकावधिष्ये वाच्यते,
अप्राप्तवाचः अयम् । वा. ११११०१४ प्र. ८६०.

● प्रयोगवचनाश्रितत्वात् मुख्यप्रवृत्तिक्रमयोर्दोषत्वं
चोदकाश्रितत्वात् तु मुख्यार्थावकाशदाना वदीयस्त्वम् ।
दुर्ग. ५१११०१८.

● प्रयोगवचनाश्रयेन अक्षय्यत्वस्यापि कर्मापि शक्यते ।
वा. ११२१११ प्र. ४६६.

● प्रयोगविधिः एककर्तृत्वानेकवर्तमानुष्ठापकः ।
सोम. ५१११ प्र. ४०६. ● प्रयोगविधिः कृतिविद्यत्वात्

बोधको विधि । भाट्ट ११।२।१९ पृ १५१ * प्रयोग विधि क्रमविपर्येऽपि दुर्बल । स्वतन्त्रत्वनाशनास्यापि प्रयोगविधे कस्यामूलोच्छेदात् न कनान्तरकल्पवत्त्वम् । सोम ५।१।१०, * प्रयोगविधिओदकाद्दुर्बल, पदार्थ मास्वपीनचात् प्रयोगविधे तत्प्राप्तोदकाधीनत्वात् । इति अश्वरकस्याया शार्हस्पत्यन्वचनिर्वाण पूर्व तत्र हर स्वत्याग्यनिर्वाण । ५।१।१० * प्रयोगविधि चोदको पत्नीवितया दुर्बल । ५।१।१०।१७-१८ * प्रयोग विधि नित्याधिकारेऽपि सर्वाङ्गविशिष्टमेव प्रधान अनु द्वापयति । सु पृ ५३२ * प्रयोगविधि साद्धानुष्ठान बोधको विधि । स च नित्यकलो मित्र उपरतिविनि योगविध्युपबोधकश्च । न च विमर्षे तत्कल्पन इति वाच्यम् । समानदेशकालकर्तृताया अन्वेन अष्टमात् । तन्नाभाय तस्यवदयकवात् । अङ्गप्रधानविष्येकवाक्यता बोध एव प्रयोगविधिरित्यन्ये । मणि पृ ९९ * प्रयोगविधिना यथा श्रुतिखिन्नादिमिर्विनियुक्ता पदार्था विधीयन्ते तथा भृत्यवादिमिर्विनियुक्तरवात् क्रमोऽपि प्रयोगविधिना विधीयते । सोम ५।१।१९ पृ ४०६ * प्रयोगविधे निमित्तपरतन्त्रमात् तदनु रोधेन निमित्तश्रुतिप्राणयोग । सु पृ ५३२ * प्रयोगविधौ प्रवादादेरुपलत्वात् न प्रत्येकमेकक्रिया वय । व्याल पृ १६५

* प्रयोगविध्याश्रितस्य रोगेऽप्यनुवर्तन निश्चितम् ।

भाट्ट ११।२।७

* प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वेन यस्यैव शक्तौ अनुष्ठान प्रवृत्ति, तस्यैव आत्तौ निमित्तश्रुत्यनुरोधेन त्याग ।

भाट्ट ३।२।७

ॐ प्रयोगशास्त्रमिति चेत् । १।३।७।११ ॥

इह कल्पशास्त्राणि उदाहरणम् । माशक हासिक वीण्डुयकमित्येवैवञ्चयामि किं प्रमाण अप्रमाणमिति उदिश्यामि । अत्र प्रमात्रेण संगतिलोमात् इत्यभधिकरण सुपर्यवर्तितम् । कल्पशास्त्रामपि वेदवत् स्वाध्यायान ध्यायरूपादयविशेषात् अर्थाविशेषाच्च, माशकादिसमा रयाना च काटकादिवत् प्रवचनत्वेऽपि उपपत्तर्वेदत्वम् । एते च वेदत्वे परस्परपाशातोऽप हृदयते । तथाहि,

‘सर्वास्तु तिथिषु दर्शपूर्णमासौ’ इति कल्पसूत्रम्, रौर्णमास्यमाशान्यशोरेवेति चेदा । न तत्र श्रीहिवरत्त विकल्पा समभति । असंकीर्णार्थेयोर्हि परस्परविरोधे विकल्पो भवति । अत्र सर्वास्तु तिथिषु दर्शपूर्णमास विति रौर्णमास्यमाशान्यशोरपि प्राप्तत्वात् विन्यासमभेद विद्वाथर्थे परस्परपाशातत् अप्रामाण्यमेवति पुं पञ्च । सिद्धातस्तु स्यादेवम् । काठकादिस्तु ममान्या मायमन भवेत् । किन्तु अनिच्छित्तद्वदत्तरमशादिरर्तु स्मृते त कर्तृकत्वमेव । वेदतुस्यादस्तु नान्तरीयसं वेदमिश्रामानात् । अत कल्पसूत्राणा रौर्ण्येयकात् वेदविरोधेन अनहरणीययमेवेति । तदेतदप्रबद्धम् । च हि संकीर्णार्थेयो परस्परविरोधेन अप्रामाण्य भवति । तथा नति ‘एदा देया’ इत्यादिवपि अप्रामाण्य प्रनद्वात् । अथ तत्र कल्पभूतवत्कल्पनया अविरोध तथा अत्रापि कल्पसूत्रवार्थमेव रौर्णमास्यमाशान्यशो अत्र भावित्यतीति यथावार्तिकमेव अधिकरण प्रस्तुते ।

पूर्वं मवादिस्मृतिमुदाहृत्य तुल्यत्वावतया कल्प सूत्राणा पुराणाना च श्रुतिमूल्यता प्रामाण्ये निरूपिते इदानीं कल्पसूत्रादाहृत्य तेषामेव स्वातयेण वेदसू प्रामाण्यमाहाहृत्य तनिपत्करणेन स्मृत्यधिकरणयत् एव यत्स्वाप्यते । न च याच्यम् ‘धर्मस्य शब्दमूलं चार शब्दमनपेश्य स्यात्’ इत्यनुपलभ्यमानमूलशब्दानामेव अष्टकादिगृहीताना तन्नायविषयत्वात् कश् प्रत्यसौ पलभ्यमानमूलाना कल्पसूत्राणामपि तन्नायविषयवत् । यतो न स्मृतीनामपि स्वर्गसांमुपपत्तयमानमूलत्वम् उपनयनादिस्मृतीना मूलभूतप्रत्ययवेदोपलभ्यात् । नापि कल्पसूत्राणा सत्येयानेव प्रत्ययवेदमूलत्वम् । नानाशास्त्रा गनाज्ञापसमाह्निषा तेषा मूलभूतकृत्स्नवदोपलभ्यमानाभावात् । स्वल्पभूतस्ये पर विशेषे । न चैदावत तन्नायविषयत्व भवति । यत् प्रथम कल्पसूत्रप्रमाणमेव उदाहरणमित्यु क्तम् तत् भाष्यानुसारेणेति नादर्शनीयम् । अत्राप पूर्वं पश्चिणोऽभिप्रायि - स्मृतीना पुराणानां कल्पसूत्राणा च महानानादपरिपरीक्षीताती प्राथम्यविषयत्वात् अहिहोत्रादि चोदानात् वेदत्वमेव । तथा आचार्यवचन प्रामाण्यनिधि वेदादेवावगम्यते । तथैवा निरूप्ये एति उपपत्ते ।

अन्वया नित्यानित्यसंयोगविनोपात् मासकादिसमाख्या-
याश्च कठनादिस्मात्स्थापयत् प्रवचनादेवोपपत्तेः । कर्तृ-
व्यपदेशश्च मन्त्रकृद्ग्रहपदेशकद्रूपस्त्यक्ते । यथाहि
'शिष्टुर्वाऽऽङ्गिस्तो मन्त्रकृत्वा मन्त्रदृष्टासीत्' इति (ता.
ता. १३।१।१५) मन्त्रप्रवक्तारि मन्त्रकृद्ग्रहपदेशो वेदे,
तथा प्रवक्तारि मासकादौ लोके कर्तृव्यपदेश इति । एवं
च सति बुद्धाद्यागभानामपि वेदवदेव तुल्यन्वायतया
प्रयोगशास्त्रत्वाविशेषात् धर्मं प्रामाण्यं पूर्वपक्षिणोऽभिमत-
मिति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते ।

नासन्नियमात् । १२ ॥

अयमग्निप्रायः । भवेदेव यत्रय प्रह्वाननादरपरिशी
सावीन्द्रियाधविपयत् वेदव्यमन्त्रेण उपपद्यते । तत्तु
उभयथाऽपि उपपद्यते, वेदत्वेन वेदमूलत्वेन च । तत्र
अतिच्छिन्नदृढवर्तकर्मभूतेः पौंस्येकत्वेन वेदव्याप्त्यभावात्
स्मृत्यधिकरणसिद्धान्तन्यायेन वेदमूलत्वेनैव स्पष्टस्याप्यने ।
यत्तु नियत्येवैऽपि मन्त्रकृद्ग्रहपदेशवत् कर्तृव्यपदेश इत्यु-
क्तम्, तदसंगतम्, व्यपदेशमानं हि मन्त्रकृद्ग्रहपदेशवत्
यथाकथञ्चिन् समाधानमधिकृते । दृढतरकर्तृस्मृतिस्तु
नाभिलक्ष्यमन्त्रेण कथञ्चित् समापातुं शक्यते । न च
सा वेदे समस्ति । तथा सति वेदस्यापि अनित्यत्व-
प्रसङ्गात् । एव च सति समाख्याऽपि पौण्येयत्व-
निरूपणा, न तु साकाशात् प्रवचननिरूपणा ।

यत्तु 'आचार्यश्च प्रमाणम्' इति वेद एव कल्प-
समादीना नित्यत्व प्रतिपादयति, इतरथा नितान्नित्य-
मयोगनिरोधादित्युक्तम्, तदमत् । नह्यप्य वेदो मन्त्रका-
दीना कल्पसूत्रकप्रवचनविषय, किं तर्हि ? आचार्य-
वचनविषयं एतापम् । आचार्यश्च मन्त्रादिभिश्चक एव ।
'उपनीय तु यः शिष्य भेदमन्थापवेदं द्विजः । सकल्प
सहस्य च तमाचार्यं प्रवचते ॥' इति (मनु.
२।१५०) । ताव च वचन शिष्यविषय प्रमाणमेवेति ।
तुक्तम् 'व्याकृष्टागम्य वेदासीत् वेदांश्च धृदतः
स्वयम् । शिष्याश्च प्रत्याप्तमावात्सादाचार्योक्ति-
प्रमाणात् ॥' इति (वा. १।३।६।१५ पृ. २४२) ।
नापि नित्यानित्यसंयोगविशेषः । आचार्यशब्दस्य प्रवृत्ति-
निमित्तोपाधिप्रामाण्याश्रयणेन पाचकादिशब्दवत् नित्यार्ग-

मी. को. १५९

त्वात् । अथवा आचिनोति श्रोतुञ्चिदिति व्युत्पत्त्या
आनामो वेद एवेति नातुपपन्नम् । अत एव दृढतर-
कर्तृस्मृतेः बुद्धाद्यागभानामपि न स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यता ।
इयान्तु विशेषः— कल्पसमादीना वेदमूलत्वेन प्रामाण्यम्,
तेषां तु अकल्पमूलत्वेन अप्रामाण्यमेवेति ।

प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे अर्थात्कल्पसूत्रप्रसारणेऽपि
वेदप्रत्यक्षप्राप्यधिकतम्, सिद्धान्ते तु अवैदकत्वमिति ।

सूत्रं तु— न वेदत्वं कल्पसमादीना प्राक् असता-
मेव मसकादिभिः नियमात् निवन्धनादिति । तौता.

शु प्रयोगशास्त्रमिति चेत् । १।३।६।११ ॥

मासकं ह्यसिद्धं कौण्डिन्यक इत्येवंजातीयक कल्प-
सूत्र प्रमाणं न चेति त्रिचारे पूर्वपक्षमाह । प्रयोगशास्त्र
प्रयोगस्य अनुष्ठेयपदार्थपौर्वापर्यस्य शास्त्र शासक कल्प
सूत्र प्रमाणं स्वातन्त्र्येण इति नेत् ।

नासन्नियमात् । १२ ॥

पूर्वपक्ष निषेधति सिद्धान्ती । न कल्पपूर्वं स्वातन्त्र्येण
प्रमाणम् अमतिव्यमात् । नैतत् मन्त्रकृद्ग्रहपदेश स्वर-
भावान् इति भाष्यम् । प्रागवद्विः इत्येः बोधापनादि-
पुरुषैः नियमान् नियमनात् प्रणीतत्वात् इति कुतूहलम् ।
अवाक्यसोपाह । १३ ॥

सिद्धान्ते युक्तान्तरमाह । यथा वेदे वाक्ययोग्याः
अर्थजादाः सन्ति तथा कल्पसूत्रेषु न सन्ति इति अवाक्य-
योग्यान् वाक्ययोग्यमन्यत्वात् न वेदवत् स्वातन्त्र्येण प्रमाण
कल्पसूत्रम् । वर्णनानकल्पप्रत्ययनिर्देशाच्च इति चकार्गम् ।
सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात् संनिगानशास्त्राच्च ।
१४ ॥

कल्पसूत्राणि तत्पवाचा वचनानि इति स्वातन्त्र्येण
प्रमाणानि इति पूर्वपक्षोक्तं दूषयति सिद्धान्ती । ' पूर्व-
पक्षे सर्वत्र नियमित्वा अमत्यास्या' इति कल्पमन्वयने
सर्वत्र सर्वत्र पूर्वपक्षतिथिषु अभावात्साशब्दस्य प्रयुक्त
त्वात् अभावात्साध्यामकर्तृत्वात् उक्ता । अभावात्साध्याम-
सन्निधने शास्त्र श्रुतिवचनं तु ' अभावात्साध्या अमा-
वास्या यजेत' इति । एवं सर्वत्र प्रयुक्तत्वात् संनि-
धानशास्त्राच्च न नद्वयवचनता कल्पसूत्रकारस्य सिध्यति ।
तस्माच्च स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं कल्पसूत्राणा इति सिद्धान्तः ।

अत्र कुतूहलम्— चकारः इत्यर्थः हेतौ यतो वेदमूलकृतयेव कल्पसत्राणि प्रमाणं न स्वतन्त्रतया, तस्मात् प्रत्यक्षधुति-विशेषे अप्रमाणं इति । द्वितीयधकारस्तु 'अविशेषा-दुभौ वा' इत्यादिविषयान्तरसमुच्चयार्थः— इति । कै.

● प्रयोजकं अपूर्वं अग्निहोत्रादिगणानामग्रानाम्, तेन ऊहसिद्धिः । १।१।२।१. ● प्रयोजकं अपूर्वं आगदुप-कारकाणामिव संविपत्योपकारकाणामपि अज्ञानाम् । भा. १।१।१।१, ● प्रयोजकं अपूर्वं उद्व्यनलमुसल्योः प्रोक्ष-णस्य । १।१।२।२-३, ● प्रयोजक अपूर्वं चतुर्होतृपञ्च होतृमन्त्राभ्या अभिमन्त्रणस्य न तु दर्शपूर्णमाससमुदायः । १।१।५।१११-११९, ● प्रयोजकं अपूर्वं 'नीन् परिधीन्' इति मन्त्रस्य, न तु परिधिमित्वं दर्शपूर्णमासयोः । १।१। ५।१११-११९, ● प्रयोजकं अपूर्वं देवताप्रकाशकस्य मन्त्रस्य । १।१।१।४-५. ● प्रयोजकं अपूर्वं प्रोक्षणादीना संविपत्योपकारकत्वा वाक्यविनियुक्तानाम् । १।१।२।२-३, धुतिविनियुक्तानाम् । १।१।५।१११-११९. ● प्रयोजकं अपूर्वं कल्पसत्रमन्त्रस्य । भा. १।१।३।४, ● प्रयोजकं अपूर्वं श्रीहोत्रोक्षणस्य न तु श्रीहोत्रमन्त्रं दर्शपूर्णमासयोः । १।१।५।१११-११९, ● प्रयोजकं अपूर्वं 'दार्णेन ज्ञोति' इति उक्तस्य होमस्य, न तु शर्णुत्पात्रत्रयेऽप्रयुक्तः होमः वक्ष्यन्प्रसासेषु । १।१।५।१११-११९. ● प्रयोजकं आय-संस्कारकं समानयनं आच्यस्य दर्शपूर्णमासयोः । भाट्ट. ४।१।१५. ● प्रयोजकं आतिथ्योपसदश्रीपोमौयत्रितय एकस्य बर्हिषः ज्योतिष्टोमे । ४।२।२।४।२९-३०. ● प्रयोजकं एकहायन्यास्तप्रनस्य वा न भवति अज्ञा-म्यञ्जन पदपासवः पदहोमो वा ज्योतिष्टोमे सोमकये । ४।१।१.०।२५. ● प्रयोजकं चतुर्थपञ्चमवाचनान्याद-कमानयनं औपभृताज्यस्य दर्शपूर्णमासयोः । वि ४।१। १५, ● प्रयोजकं न फलं चतुर्होतृस्य, फलधुतिस्तु सन अर्षमाद । १।३।१. ● प्रयोजकं न निरस्य लोहितदेः पन्तान्मभय वा अग्नीषोमीये पशौ । ४।१।१।२।२७. ● प्रयोजकं न परमापूर्वं अग्निष्टोमे अग्नीषोमीयात् प्राचीनस्य उपायुक्तस्य, किन्तु तत्तत्तदार्थजन्यापूर्वमेव । १।१।६।७-८-२२, २५. ● प्रयोजकं न प्रदृश्य शाक्यः किन्तु प्रतिपत्तिः दर्शपूर्णमासयोः, तय पूर्ण-

मासपामे नास्ति । ४।२।४।१०-१२. ● प्रयोजकं न फल आश्वत्या उपभूतं, । तदिरस्य सुवस्य, एर्षमा वा जुहाः च । तत्र फलधुतिर्येवाद्यः । भा. ४।३।१।१-४, ● प्रयोजकं न फलं कर्मणा आचरन्मभयप्रशापद याजानाम् । तानि च कर्माणि क्रत्वर्थानि । तत्र फल-धुतिः अर्षमादः । दर्शपूर्णमासयोः । ४।३।१।१-४, ● प्रयोजकं न भवति नित्यं नैमित्तिकानाम् । ज्योति-ष्टोमे बर्हिद्विर ब्राह्मणस्य प्रसक्तम्, पार्थरथ्यं राज-न्यस्य, राजोवाजीयं वैश्यस्य इति नैमित्तिकमेव न नित्यम् । ४।३।२।४. ● प्रयोजकं न भवति फल द्रव्य-मंस्कारकर्मणाम् । तत्र फलधुतिरर्षमादः । ४।३।१।१-४, ● प्रयोजकं न भवति कल्पे संयोगेन यत् निर्दिष्ट अन्यनोपदिश्यते । वा. ४।१।१।२।६. ● प्रयोजकं न वाचिन दधानयनस्य चातुर्मास्येश्वदेवपर्वणि । ४।१। १।२२-२४. ● प्रयोजकं पश्चादिकलं गोदोहनादेः, न तु क्रतुः । भाट्ट ४।३।२. ● प्रयोजकं पुन्यनपूतवारि-फल वैश्वानरेष्टेः । ४।३।१।६।३८-३९. ● प्रयोजकं प्रतिष्ठाफलमेव राजिसनाणा न तु स्वर्गः । ४।३।१। १७-१९. ● प्रयोजकं प्रधानं स्विष्टकृतप्रसेपस्य दर्शपूर्ण-मासयोः । भाट्ट. ४।१।१२. ● प्रयोजकं प्रवाजद्वयं जास-समानयनदेः दर्शपूर्णमासयोः । ४।१।१।५।८०-८१. ● प्रयोजकं प्रैणतुवचनं नैदावकणाय दण्डदानस्य । भाट्ट. ४।२।६. ● प्रयोजकं फलं क्रतुक्षोभं अग्नि-होमे दद्यादेः । ४।३।३।५-७. ● प्रयोजकं फलं 'नेष्टे-नोद्यन्तमादित्यम्' इति पयुंदासस्य प्रजापतिव्रतेषु । ४।१। ३।३-६. ● प्रयोजकं यस्मिन् कृते यन्निष्पद्यते प्रयोजक-वत् तत् तस्य प्रयोजकमिति गम्यते (यथा तने पण्डि दधानयने कृते आभिधा निष्पद्यते इति आभिष्ठा दधानयनस्य प्रयोषिका इति) । भा. ४।१।१।२।२ । यत् प्रयोगनन्तं तत् प्रयोजकम् । दुर्ष. ● प्रयोजकं बन्ध्यासङ्करणमेव शाक्यच्छेदनाहणपरिवासानाम्, न तु कल्पानुपदानं दर्शपूर्णमासयोः । भा. ४।२।३।८-९. ● प्रयोजकं श्रीद्वारागतस्य प्रधानं दर्शपूर्णमासयोः । वि. ४।१।१. ● प्रयोजकं धारणं पुरोडासकालस्य, न तु तुषोपवासः । ४।१।१।२।२६. ● प्रयोजकं सपत्यं

प्रणीतानाम्, निनयन्तु तु प्रतिपत्तिः । दर्शपूर्णमासयोः ।
 ४।१।५।१४-१५. * प्रयोजकं सर्वं फलं ज्योति-
 शोमस्य दर्शपूर्णमासयोश्च । भा. ४।१।१०।२५-२६.
 * प्रयोजकं हविष्कृत्वाह्वानात् प्राचीनावाहनापूर्वं प्रणीता-
 वाह्नियमस्य दर्शपूर्णमासयोः । ४।१।१।२३-२४.
 * यदि फलम् तत् प्रयोजकम् । यज्ञकर्म च
 प्रयोजकं न देवता । भा. १।१।५।९. * यस्य च
 अङ्गदारेण प्रयोजकानं तदेव प्रयोजकं इति आगिष्ठादि-
 करणे व्यवहाराः । ऋजु. घृ. ९. * येतु धर्मेषु विशीथ-
 मानेषु यदूर्ध्वगुण्यते तत् वेद्या प्रयोजकं भवति, न
 यावत् किञ्चित् । वा. ३।१।५।१० घृ. ६७०. * यद्यै
 हि क्रियन्ते धर्माः तत् प्रयोजकम् । यस्मिन् क्वचि क्रियते
 तत् निमित्तम् । भा. ४।१।१।२ वर्णकं २, यद्दि
 येन कर्तव्यं भवति, तत् तस्य प्रयोजकम् । ४।१।१।२.
 * यस्मिन् कृत्वाप्यन्यत्किञ्चित्नेदं प्रयोजकं इति च तत्
 तस्य प्रयोजकम्, यथा- आगिष्ठादग्निं दक्षानयना-
 (नप्रयाजा) देः । भाट्ट ४।१।१. * प्रयोजकै न
 शक्यतेऽहिते पशोः आग्नीषोमीये पशौ । ४।१।१।२।२७.
 * प्रयोजकानि अग्निप्रतभिधाने आकाङ्क्षावोग्वा-
 संनिकथननि, न तु धन्येषामतन्मपि । सोम. ५।१।१
 वर्णकं २. * प्रयोजकः आग्नेयस्यः पुरोडासास्य, न
 सिद्धकृतुः । ४।१।१।२।२८-३२. * प्रयोजकः कतुः
 मासणादिरूपाधिरारिम्कारकेन विहितस्य पशोः प्रवादेः
 पशोतिथोमे । ४।१।१।८-९. * प्रयोजको द्रव्याजनेन
 पुत्रप्राप्ते एव न कतुः । भा. ४।१।१।२ वर्णकं ३.
 * प्रयोजको न अववातः प्राचीनस्तुपोषवापि कपाले-
 पादानभ्यादनयोः । भाट्ट. ४।१।१. * प्रयोजको न
 तुपोषवासः पुरोडासाकारस्य दर्शपूर्णमासयोः । ४।१।१।१
 २६. * प्रयोजको न निनयन्तः प्राचीनस्तुपोषवापि कपालो-
 पादानस्य । भाट्ट. ४।१।१. * प्रयोजको न पुरो-
 डासाय सिद्धकृतुं दर्शपूर्णमासयोः । ४।१।१।२।२८-३२.
 * प्रयोजको न विधिः फलदास्य । भा. ४।१।१।२
 वर्णकं २. * प्रयोजको न शक्यतेऽप्येवः पश्चात्तमस्य
 किन्तु प्रतिपत्तिः । आग्नीषोमीये पशौ । ४।१।१।२।२७.
 * प्रयोजको न आग्नेयस्य उपवेगः । षोडशस्य तु

उपवेगार्थं किञ्चित् काणं ग्राहम् । ४।१।१।८-९.
 * प्रयोजको न स्वच्छेदनादेः आग्नीषोमीये पशौ ।
 ४।१।१।१-६. * प्रयोजको न सिद्धकृत्यागः अवयवितो
 हविषस्तदुत्तरार्थस्य वा, आग्नेयस्य तु प्रयोजकः ।
 दर्शपूर्णमासयोः । भाट्ट. ४।१।१. * प्रयोजकः
 निनयन्तः प्राचीनस्तुपोषवापि कपालधारणस्य । ४।१।१।१.
 * प्रयोजकः पुनः द्विविधः, स्वार्थं एव प्रयोजकः
 परार्थं एव प्रयोजकश्चेति । आद्यो यथा- श्रेणी स्वर्गादिः
 श्रेणं यागादिकं स्वार्थं प्रयुङ्क्ते न परार्थम् । द्वितीयो
 यथा- निमित्तं जीवनमेदनादि अशेषिभूतं देवादिकं
 प्रेक्षन्तुभ्यादिकं न न स्वार्थं प्रयुङ्क्ते । धातु. घृ. १००.
 * प्रयोजकः पुत्रप्राप्ते एव वेदकृत्यागततयाः, वेदेः
 आहार्यपुरोडासायाः, अमतिद्वयकारणस्य, गोदोहनस्य च ।
 भा. ४।१।१।२ वर्णकं २. * प्रयोजकः प्रजापति-
 प्रताना पुत्रप्राप्तेः । ४।१।१।३-६. * प्रयोजको रागः
 स्वर्गादिफलस्य न विधिः । वि. ४।१।२ वर्णकं २.
 * प्रयोजकः स्वर्गो विश्वजिदादेः । ४।१।५।१०-१२.
 * प्रयोजकः सिद्धकृत्यागोऽपि सिद्धकृत्यागस्य दर्शपूर्ण-
 मासयोः । भाट्ट. ४।१।१. * प्रयोजकः हृदयादि-
 जागः पशोः, न तु अकृत्यागस्य. लोहितनिस्येन वा ।
 ४।१।१।२।२७. * प्रयोजकौ प्रयाजानुवाजौ औपमृता-
 न्यस्य दर्शपूर्णमासयोः । भा. ४।१।१।६।४२-४५.
 * प्रयोजकाः न प्रयाजाः औपमृताज्यस्यमन्यस्य
 तस्यमृताज्यस्य च, किन्तु अन्तःप्राजाद्वयमेव । भाट्ट.
 ४।१।१. * प्रयोजकस्य च प्रयोजक्यागोऽपि कर्तव्यं
 न विहन्यते । वा. ३।८।२।२।२४. * प्रयोजकस्य
 प्रयोज्यं प्रति (उपवेगस्य उवाच प्रति) यो व्यापारः,
 तं भाव्येऽनुष्पते । टुप्. १।१।२।१०. * प्रयोजिका
 आगिष्ठा दक्षानयनस्य सत्तुर्मासौऽभेदवर्षेण । ४।१।
 ९।२२-२४. * प्रयोजिनः शापा छेदनादेः दर्शपूर्ण-
 मासदेः । ४।१।१।८-९.
 * प्रयोजकाप्रयोजकत्वं चतुर्थाध्यायार्थः । वा.
 ४।१।१।१ घृ. ३०२. * प्रयोजकाप्रयोजकत्वं शेष-
 शेषिभ्यादौ कस्ति । टुप्. ७।१।१।१. * प्रयोजका-
 प्रयोजकत्वं हि 'अर्थे समीपस्यम्' ४।१।८।२ इत्यतः

प्रभृति साक्षात् चित्ता आलोमल्लिखित्वात् (४।१। ८।२०-२२) । एतन् ५।१।१।१ । * प्रयोजक-प्रयोजकत्वाद्दृष्टे क्रमो नास्ति । वा ७।१।१।१ ।

* प्रयोजकप्रयोजकनिरूपणं चतुर्थाध्यायार्थं । चतुर्थे प्रयोजकप्रयोजकौ निरूपितौ । तत्र प्रयोजकं एतत्, अप्रयोजकं ऽपि एतत् । तथाहि, [१] कश्चित् उत्पन्ने रपि प्रयोजकं, उपादानस्यापि पालनस्यापि । यथा- आग्नेययामिष्टायामादिर्यथाक्रमं अष्टमपागमिथादे । [२] कश्चित् नित्यस्यापि अप्रयोजकं, यथा- तुषोपापायं कपालस्य नोत्पत्ते प्रयोजकं, नोपादानस्य, न पालनस्य । स तु पुरोडाशायमेवोत्पन्न उपात्तं पालनं च कपालं साधनत्वेन गृह्णाति । [३] कश्चित् उत्पत्तेरप्रयोजकं, उपादानप्राप्त्यर्थं प्रयोजकं, यथा- अष्टमयज्ञं न पालनास्यत्वे प्रयोजकम्, स्वत एव द्रव्यस्या टिडाना तेषां पदप्रहणरूपोपादानस्य प्रयोजकं पालनस्य च । एव प्रतर्दोहयोगोऽपि अश्विनीजोषणस्यैव रूपं अश्विनदुग्धस्य दोहनरूपमुपादानं पालनं च प्रयुज्यते । वाजिनयोगोऽपि वाजिनोत्पत्ते अप्रयोजकं तस्या आमिष्टार्थदधानयनादीनात्वात्, वाजिनोपादानपालनयोस्तु प्रयोजकं एव । [४] कश्चित् उत्पत्तेरप्रयोजको नोपादानपालनयो, यथा- आमिष्टा वाजिनोत्पत्ते प्रयो- जिकं, नोपादानपालनयो । एव स्वर्गादिकं यामोत्पत्ते रेव प्रयोजकम्, न यामोपादानपालनयो, उत्पत्तियति रिक्तवायोपादानाद्यभावात्, क्षणिकस्य च पालनाद्यभावात् । [५] कश्चित् उत्पत्त्युपादानयोर्न प्रयोजकं पालनमात्रस्य तु प्रयोजकं, यथा- स्निग्धकागादि शेषस्य । [६] कश्चित् उपादानस्यैव प्रयोजकं, नोत्पत्तिपालनयो यथा- आरुणि एतमपदिनापादे अष्टमयज्ञं असकृतं पालनपालनस्यैव प्रयोजकम्, न पालनत्तिपालनयो । एव चतुर्थे तुषोपापायं हस्तोपादानस्यैव प्रयोजकं, न तदुत्पत्ते पालनस्य वा । एव आग्नेययामिष्टो वैश्वताया उद्देशात्तमोपादानस्यैव प्रयोजकं, न वैश्वतोत्पत्ते तत्पालनस्य वा । [७] कश्चित् उत्पत्तिपालनयोरेव प्रयोजकं, न तत्पादानस्य, यथा- स्वर्गादिकं अप्रयोज्योत्पत्ते प्रयोजकं पालनस्यापि धमनाद्यन्वयान्तराद्युत्पत्त्यादी

हि वृत्ते स्वर्गाद्युत्पत्ते, न तु उत्पत्तिप्रतिरिक्तं सिद्धिद्वयं अपूर्वत्वोपादानम्, यत् स्वर्गादिना एतेन प्रयुज्यते । [८] कश्चित् उत्पत्त्युपादानयोरेव प्रयोजकं, न पालनस्य, यथा- आग्नेययामिष्टस्य विकारि निरुद्धस्यो अश्विनी शिखरे मैत्रावरुणाय दण्डदानं दण्डोत्पत्त्युपादानयो प्रयोजकम्, न तत्पालनस्य पूर्वमविविगमानत्वात् उत्पत्ते ।

एव प्रयोजकं आद्यमेदस्य तृतीयादिभेदानां च गणनया एतद्विधे । अप्रयोजकं ऽपि द्वितीयस्य तुतुवादिभेदानां च गणनया एतद्विधे इति सिद्धम् ।

पुनरपि प्रयोजको द्विविधः । कश्चित् स्वार्थं प्रयुज्यते, यथा- शेषी स्वर्गादि शेषं वागादिकं स्वार्थं प्रयुज्यते, न परार्थम् । कश्चित् परार्थं निश्चितं प्रयुज्यते, न स्वार्थम्, यथा- निमित्तं जीवनेदनादि भरोपिभूतम्, इत्यदिकं भेदनहोमादिकं च न स्वार्थं प्रयुज्यते, किन्तु पालन्यं कृतकारादिशेषार्थं प्रयुज्यते । तदुक्तं भाष्ये - 'तथा होमा प्रयुज्यते भेदनरक्तननादिभिः । निमित्तैर्न च तेष्वेषां होमानां शेषता मता ।' इति । अप्रयोजकं ऽपि पुनर्द्विविधः । कश्चित् स्वाहृत्स्यापि अप्रयोजकं, यथा- तुषोपापायं कपालस्य स्वाहृत्भूतस्यापि अप्रयोजकं । कश्चित् पराहृत्स्य स्वोपकारिणोऽपि अप्रयोजकं, यथा- दधान्यनस्य वाजिनयामं, यथा वा अष्टमयज्ञं एकहायनीनन्- साध्यमपि न तस्य प्रयोजकम् । यथा वा प्रतिवर्षं शकृ- लोहितनिरसनस्निग्धकागावात्प्राप्त्यनादि मन्त्रिनस्य शकृलोहितस्य, शेषस्य, कृष्णविषाणादेश्च अप्रयोजिषः । तथा प्रसङ्गे अपि पशुपुरोडाशवागादि परवहस्य प्रयोजकं स्वोपकारिणोऽपि अप्रयोजकं । वाल- ४ १०६-१०८.

* प्रयोजकत्वं अन्यदयतिरिक्तान्ते कर्तुं निवृत्तं पूर्ववृत्तित्वम् । मणि ४ ५५ * प्रयोजकत्वं द्वेषा भवति, यदि वा गण्डरा समर्प्यते अभयं त्रिहृत्तानि धीयाने इति । वा ३।८।८।१८ * प्रयोजकत्वं वस्य सिद्धार्थं निश्चितं क्रियते तत्त्वम् । वि १।१।१।१ कर्षकं ३

* प्रयोजकनिरूपितं प्रयो यत्र चतुर्थेऽध्याये निरूप्यते । आह ४।१।१

● 'प्रयोजकवशौ चैवै मुख्यप्रावृत्तिरन्मौ ।'
वा. १।१।१।१११ पृ. ६९१.

● 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रय-
तते' इति न्यायः । अयं न्यायो महाचार्यविद्वतः ।
तथाहि, 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रयतते ।
अगम्यान्वयस्य किं नाम न कृतं भवेत् ॥' इति ।
(श्लोत्रार्थिते सवन्पाद्येपरस्काररक्षणौ 'व्याचामुजव-
दास्य किं नामेष्टं न सिध्यति ॥ ५४ ॥ प्रयोजनमनुद्दिश्य
न मन्दोऽपि प्रयतते ' ॥ ५५ ॥ इति पाठः । के.) ।
साहस्री. ३५९.

● 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रयतते' इति
न्यायेन प्रयोजनं विना परे (परमाण्वि जगत्सृष्टि-
स्थित्यादिषु) प्रवृत्तिर्न संभवति (इति ब्रह्मा) । सन-
त्सुजातीये, नीलकण्ठः १।१९. ● प्रयोजनं असंख्यं अपि
भवति सङ्ख्यवचनेन शतस्य पुनर्वचने । भा. ५।१।
१।१. ● प्रयोजनं कृत्रयचित्तायां न वदतगम् । ३।२।
२।३२. ● प्रयोजनं (अर्थः) अस्मै प्रमाणम् । व्युत्पन्ने
नस्य अनुपपन्नमागतम् । भाट्ट. ५।१।२. ● प्रयोजनं
दक्षिणानां सर्वेषामुत्पत्त्या आत्मनस्य । भा. १०।३।
१९।७१. ● प्रयोजनं प्रति द्रव्यणि शेषमृतादि ।
६।३।१५।३९. ● प्रयोजनं तद्व्यवसर्गनि न वक्तव्यम् ।
४।२।१२।२०. ● 'यमर्थमपि कृत्यं प्रयतते तत्
प्रयोजनम्' इति नैयायिकेण लक्षणम् (न्या. द. १।१।
२४) । सु. पृ. ४४९, कपिश, पृ. ३३९. ● 'सर्वेण
निषिद्धेनैवा प्रयोजनमपेक्षते' । 'एतदप्यर्थं ब्रह्मादि'
श्रुतेतदात्मप्रवृत्तिशाले किं प्रयोजनमित्यपेक्षा भवति ।
वा. २।१।६।१९ पृ. ६९९. ● प्रयोजनेन पदोपेक्षेनैव
भविष्यति इति न नियमः । ३।४।१।१०. ● प्रयोजनस्य
प्रयोजनं गोच्यते । यत् प्रयोजकस्य तस्य प्रयोजनम् ।
भा. १०।३।१।१०.

● प्रयोजनाधिकरणम् । तत्रे प्रयेकं कृत्मेन
पलेदाधिकारमधिकारः ॥

पुरुषार्थसिद्धित्वात् तस्यतन्वाधिनारः स्वान् ।
६।२।१।१॥

भाष्यम्— 'द्वारादेन प्रजापामं यावदेत्'

'ऋद्धिनामा उपेयुः' । तथा तत्रतत्र एवंनामाः 'सु-
मुपेयुः' । 'समदशाव्यभृतिरिवादिपस्याः सनमासीत्'
इति । तेषु सवेहः किं तस्यतस्य कृत्मेन पलेन अधिनः
स्ये अधिनारः, नव पर्यदः अधिन्या अधिनार इति ।
आह, ननु अधिनो ब्रह्मसंख्याविशिष्टा निर्दिश्यन्ते, कथ-
मेया एकैकशोऽधिकारो भविष्यतीति । उच्यते 'ऋद्धि-
नामाः' इत्येवमादि विषयमानं ऋद्धिलक्षितेषु समस्तेषु
व्यमेषु च प्राप्तं न शक्यं बहुवचनेन विभेदे अवस्था-
पयितुम् । तेन तत्रं अधिद्वयात् पर्यदं वेति भवति
सवेहः । किं त्वयत् प्राप्तम् ? एकैको न समसौ बहुवचनं
सर्वं रचयितुम् । पर्यदं तु कर्त्तुं अधिनी अवगच्छामः । न
त्वाकर्त्तुः फलं भवति । न चैकः कर्त्तव्यते । तस्मात्
नमस्ताना एतं एकैकस्य पदारवयवः, मध्यमं त्वात् कृतं
पग्निति । एवं प्राप्ते, श्रूमः । तस्यतन्वाधिनः कृत्मेन
फलं सनात् निर्वर्तते । सुतः । पुरुषार्थस्य एषैकस्य
सिद्धिर्यतो भवति । सह नियमाणे सर्वः एषैव पुरुषार्थं
साधयति तन्नेज । कर्त्तुया फलं च भवति, एषैकस्याय
कर्त्ता । आह, ननु एतदुक्तम्, एकैको न मन्त्रोति
बहुकर्त्तुं कर्त्तुमिति । उच्यते । शक्योति एषैकस्य
स्वात्मविपद्यायाम् । यदा एषैकः स्वात्मनेन प्रयतते
तदा अन्यत् सत्यनिर्हृत्यर्थं क्षमादिभिः प्रयोष्यते ।
एष एकः पुरुषार्थं साधयति इतर इतरश्च । तेन सर्वे
कर्तारः सन्पेक्षा भविष्यन्ति । सर्वे चेत् कर्त्तारः, एष-
कृत्यमेव पलेन संभवत्यने ।

दुष्— ननु इतरेतसुक्ता इतत्प्राप्ति अतुतिइति
इतरप्राप्ति । तस्मात् प्रयोगे नादित् विरोधः । प्रयोगमात्र
या अधिनारविन्ता सा युक्ता (वर्तुम्) । कृत्मेन पलेन
न्यायते प्लानपनेन वा इति पाकदन्तरीश्र, प्रयोग-
विरोधत् । उच्यते । किं कृत्मेनप्राप्तियेन वागोपदेशः,
उत (फल-) अयत्प्राप्तियेनोऽपि इत्येवमुपदेशः अधिनार
एव चिन्त्यते । (वमोपदेशो योऽयं ऋद्धिनामाधिकारः । न
एव चिन्त्यते इति कृत्मेनैव न्यायकम् । अधिनार इति
सङ्गन्तं जिवा अधिनाराप्याये चिन्त्यते इति न
अप्यनाश्रयति । इतिभिरभ्यन्त्याय शक्यमिति सर्वं
प्रतीमः । के.) सन्वि (वाचिकवाचिक-) अनुग्रहा-

विशेषे (मानसी स्मृति किं कृत्स्नफलविपयाधिकारिविशेषे)
पणम्, उत तद्व्यवचयिषया इति मुक्ता चिन्ता । एतेन
लक्षणपरिचयिणीता । अथवा क्रियाफल कर्तृगामि
भवति एकस्मिन् पक्षे इत्यत्र अकर्तृगामि । (पूर्वपक्ष
कार्यमिच्छाशब्दमुक्त । स हि पर्यन्तक मन्वमान स्वयं-
स्वपक्षे कर्तृगामि फलम्, सिद्धा तस्यै तु प्रत्येक भोक्तृत्वान्
तेषामकर्तृत्वात् अकर्तृगामि फलमिति भ्रमते । एकमध्ये
नाह-) एव चेत् (यथा पूर्वपक्षी भ्रमते तथा चेत्)
समुदायस्य कर्तृत्वात् न ते (समुदायिन) वतार ।
ईदृश्या प्रतीतो, (समुदायकर्तृत्वप्रतीतो, अनुदाने-)
अनि विशेष । (तथाहि,) समुदायकर्तृत्वे कर्ममध्ये
एकस्मिन् प्रमते नात्र आनेतु लभ्यते । सिद्धान्ते तु
एकैकस्य कर्तृत्वात् (एकस्मिन् मृते सप्तदश-) सत्या
पूर्णाधर्मानीयते । ननु इत्यापि (पूर्वपक्षेऽपि) अविशिष्ट
सत्प्रापणम् । (उच्यते,) द्रव्यभेदात् तत्र (पूर्वपक्षे)
एत्या, न कर्तृत्वात् । एव चेत् ' सप्तदशप्रापणयान् '
इत्यत्र तथा पूर्वपक्षे एकस्मिन् पक्षे विनये (समुदाय
एक मायन विनयम्, इति) कृत्स्न पशुपण्य आवश्यकं,
एवमिहापि एकस्मिन् विनये (य सत्यापूर्णाधर्मानीत,
तेन च) एतन्ना भूत्वा पुनरपौ आरभ्य बागमनु
सिद्धिनि, ईदृशस्य (सप्तदशसंख्यस्य) साधन बाधयमात् ।

(एव संदेह प्रताप्य पूर्वपक्ष शङ्कति-) किं ताक्त्
प्रसम् ? (एव-) फलानवधेनैव (प्रत्येक) समर्थ ।
(न इत्यनेन एतेन) बुध ? इत्यत्र फल प्राप्नुयात्
यदि एकैक, (तत्र) प्रथम् पृथक् प्रयोग स्यात् ।
ततो बहुवचन नोपपद्यते (तस्मात् फलानवधयत्नस्य
शब्देऽपि सार) । अपि च यत् कर्म (ज्योतिषेनादि)
बहुषु फलेषु चोच्यते, तत्र (अपि तावत्) एकत्र प्रयोग
एकमेव फल साधयति इत्युक्त (योगसिद्धयधिकरणे ४
३।११) विमुक्त शब्देकत्रमेव चोदित (सजादि । एव
तत्र च आख्यातावयवसम्प्रयोगव्येतेन फलेऽपि साहित्य
इत्युक्तम् । इदानीं कामशब्दादि बहुवचनान्तात् अत्र
मर्थो गम्यते इत्याह-) निबन्ध ' कृदिकामा ' इत्येक
शेषोऽयम् । तत्र यदि इतरेतरमुक्ता फल कामपत्ते, एव
(इतरेतरयोग प्रतिपादयन्) एतन्नोप उपपद्यते ।

इत्यापवादो हि अय (एवशेष । तस्मात् अनेन
इतरेतरयोगस्य प्रतीते सहस्रादानमेव फलम्) । ननु
उद्दिश्यमानत्वात् (श्रद्धिकामानामेकदेशादवगतो) इत
रेतरयोगाधिकारः (स्यात्) उच्यते । सत्यम्,
(यद्यपि) अस्मिन् पदे अविवक्षित (इतरेतरयोग),
तथापि (आरंभतोयाधाना) सादृशाना साधनमात्र
(कर्तृमात्र) अग्रगत, सादृशानामेव फलसत्त्वो युक्त
(कर्तृगामिवात् फलस्य) । इतरेतरयुक्ताश्च साधकत्वेन
(आख्यातेन) अग्रगता । तत्र इतरेतरयुक्ता एव
फलं संभवत्यने । (कामशब्दावगतस्तु इतरेतरयोग
अभ्युत्पन्नमानत्वेन उक्त ।)

एव प्राप्ते, द्रव्यम् । ' यस्मिन् प्रीति पुष्टयः '
(४।१।१२) इत्यनेन ' यानेन (फलसाधिवेद्यत्वात्)
एकैकस्य कृत्स्न फल प्रापण्यमानस्य समुदाययो विधीयते,
न सत्र प्रति ते विधीयन्ते (तेषा तु सत्र प्रति उदित
मानस्यान् अविनाशित साहित्यम् । अत्र प्रत्येक व्यधि
क्रियते । तस्मात् प्रत्येक कृत्स्न फलम् । तत्रैव हेतवत्
माह-) कर्ममिच्छाये क्रियाफलं आत्मनेपद भवति
(कर्तृत्वं च प्रत्येकमेव) यदि च एकैक कर्ता (स्यात्)
ततो बहुवचान् कर्तृणा बहुवचनमुपपद्यते । इत्यर्थ
(प्रत्येक कर्तृत्वमात्रे) परिपद्य कर्तृत्वात् तस्या (च)
एकत्वात् कर्तृत्वमात्र, कर्तृत्वमात्रात् (च आख्यातो
पात् कर्तृत्व-) नहुत् अनुपपन्न (स्यात्) । अत्र
कर्तृत्वे (कर्तृत्वमे) श्रुत (बहुवच) द्रव्येषु कल्पते तत्र
अथमेव दोष यत् अत्र श्रुत अन्वय कल्पते (इति) ।
' सामादिति प्रयोक्ष्यते ' इत्यस्य (भाष्यस्य अत्र-)
अर्थ, फल प्रापण्य समुदाययो विधीयते, तत्र (सत्र)
बहुवचनक फलसाधने समर्थम् (आख्यातोपात्तस्य बहुवचस्य
विवक्षितत्वात्) । तत्र (एक स्वतन्त्र प्रवर्तमान अन्य
मपि स्वतन्त्र प्रवर्तमान सहायोपेक्षिण एव ब्रवीति-) मया
सह भवता यद्यप्य, नान्येन इति अस्मिन् (सहाय
निबन्ध) विषये सामाद्व अन्तर्गति (उपाया)
पथिकत्वं (यथा दुर्गं पथानमभिमतिदमाना सर्वे
स्वतः एव सतः मिथ सहाया भवन्ति, वदन्) ।
यदि एकस्य (स्वतन्त्र) कर्तृत्वम्, इतरे (तु) संख्या

पूरणामां (करिवस्यानीया) स्यु, तत (तेषां स्वकृत्-) कर्तृत्वाभावात् बहुवचनभावा इति च (एव पूर्ववक्तोच) दोष (तस्मात् ययोक्त एव भाष्यार्थं इति) ।

यदुक्त (प्रत्येक वर्तुते) प्रयोगेशत् बहुवचनभावा इति, (तत्र) उच्यते । च एव (प्रयोग) एकैस्त्व (तत्र) त्वत् (न त्वत्), तत्र न गम्यते विशेष , इतस्त्व प्रयोग नेतरस्येति । (न्य न गम्यते ? दसाह-) देवतेदेतेन द्रव्यस्य च सत्त्व, च एकैक स्यादिति । एव च (सति एकस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वेषामेव कर्तृत्वोपपत्ते) प्रयोगेश्च न ह्यस्यो (प्रसज्यते) । अपि चोत्पत्तिस्वयोगाद्यथा स्यात् सत्त्वदर्शन तथा भावोऽविभागे स्यात् । २ ॥

भाष्य— अपि च नैतद्विद्वद् ' यदेक कर्म बहुभि क्रियते ' इति । यदि उच्येत, विषदस्य, एवेन कर्मणि श्रुते द्वितीये क्रि क्रुयादिति । अनेच्यते । पर्यायेण त्रिधापामेन दोष । तन्नेग तु त्रिधाया भवति क्रियत् संभन । यथा स्यात् सत्त्वदर्शन तथा भावोऽविभागे स्यात् । यथा एकैकस्य सत्त्वस्य हस्तिनोऽक्षस्य वा दर्शन एवैतेन कृतस्य अभिनिर्वर्तते, एवमेव तत्र तत्रभागे भवेत् । सर्वेषां मन्थक द्रव्यम् । मन्थकस्य आह्वनीय स्वोपरि अर्घ्यं उपविध्यति । तत्र सर्वे कनास्तत्रेण भवन्ति । न चात्र उत्पन्नप्रयोग । उत्पत्तौ तु सम्बन्धा कर्म समुच्यते । यदि हि उत्पन्न संसृज्येत, तत्र ' अनेक-सप्तधाये ' इति वचन गम्येत । उत्पत्तिरूपोते तु एत प्राप्ति । तस्मात् एकैकस्य कृत्स्नेन कृतेन अभिसेराय इति ।

रत्न— इदं परोक्षं सूत्रम् । ' ननु एकस्मिन् प्रयोगे न कर्तृत्वा कर्तृत्वं संभ्रमति, एतेन कृते कर्मणि अपरस्य कर्तृत्वयोगात् ' इति पदानि । तत्र चोत्तर ' अपि चोत्पत्तिरयोगात् ' इति ।

द्वम्— (उत्पत्तिरयोगात् इति सूत्रपदव्याख्यानाथ म्पिद भाष्यम्—) नामोत्पत्तप्रयोग , (तिन्नु) उत्पत्तौ च संभन्धया कर्म संसृज्यते (इति । तन् व्याचो—) ' कर्तृत्वभावा ' इत्यत्र उत्पत्तिरुक्तये एव (कर्तृत्वभावे एव)

(स्वकृत्-) कर्तृत्वामिनी सख्या श्रूयते । यदि (हि) गुणवाक्ये श्रूयते, न (तु उत्पत्तमाने) योगे, तत्र एवैकस्य त्रिधाकृतेन संयोगो न स्यात् । तस्मिन् (उत्पत्त- संयोग-) पक्षे न कृतेन व्याप्यमाना स्यु इति (एव मर्थं बहुवचन) उभाप्यते, किं तर्हि ? यद्यो बहुसख्या- विशिष्टं कार्यं इत्येवमर्थं (उभाप्यते) उत्पत्तिरुक्तये तु बहुवचनस्यैव सत्त्व-कर्तृत्वामिषापिन कर्तृत्वोपा भावात् कर्तृत्वमेव बहुत्वात् प्रत्येनेमेव फलम् ।)

ज्ञा— ' समुदायस्य कर्तृत्वात् तस्य कृत्स्नफला- न्वग । फलावयवयोगो स्यात् प्रत्येक समुदा- यिनाम् ॥ ' इति श्रुते, अभिधीयते ' समुदायस्य कर्तृत्वं यद्यपि स्यात्तथापि तु । प्रत्येकमधिकारि- त्वात् तथैव फलमाप्नुयु ॥ कर्तृत्वमपि चैतेषां प्रत्येकमथगम्यते । कर्तृत्वमपि बहुत्व हि द्रव्य- गाम्यन्यथा भवेत् ॥ '

सोम— पूर्वोक्तं पदे स्वर्गनामनिपादत्वस्यादिति- रक्षितारिणोपस्थापनशब्देरपिनाते निरूपित , इह तु आत्मातेनाधिकारो निरूप्यते । आत्मात् च अनवरत संस्थापानप्रतिपादकं तद्द्रव्यं नश्यतीतिविलिखित इति पादान्तरत्वमानन्तरं चेन्नाहु । सूत्रार्थस्तु— तत्पत्तस्य दृश्यमधिकार स्यात्, पुत्रप्राप्तस्य फलस्यैकविद्वत्त्वात् प्रत्येकसिद्धत्वादि ।

वि— ' एते फलारा प्रत्येक एते वा, ५५७ कम्- हके । कर्तृत्वा, इत्ये एकैकस्यपि तस्मात् बहुत्वम् ॥ '

भाट्ट— ' कर्तृत्वान्ना कर्तृत्वोत्पत्तौ ' इत्यादी अनेकानुत्पत्तिसंभवात् एकं फलं सर्वे कर्तृभि अव- यक्तो भुज्यते उच कृत्स्न इति निचारे यद्यपि सर्वेषां प्रत्येकं कर्तृत्वं यदि वा दृश्यलोचिण व्यासक्तम्, उभयापि एकैकप्रयोगात् अनेकफलनिष्पत्तौ दर्शादपि एकसादेव प्रयोगात् युगपत् प्रमेयं वा अनन्तस्वर्गोत्पत्तौ एव प्रयोगात् एकैकपौत्तिसिद्धयर्थं अवश्यं वाच्यं तत्र एक मेव फलं सर्वे अवयवो भुज्यते । इति श्रुते, न तावत् एतस्य फलवचिनो दुष्प्रतापस्य उपपत्तिरुत्पत्ति- मुत्पत्ति-

रूपस्य रूप अत्रयवासभावात् । सनत्रयताऽवच्छेदक-
 हुदित्वादे तावदुत्तरनिष्ठबुद्धिम् व्यासज्यवृत्तित्वमान
 पर वाच्यम्, न च तत्र प्रमाणमस्ति, मृतकदिकामादि
 शब्दानां फलमानप्रतिपादनप्रत्ययात्, कदिकामकर्तृनिष्ठ-
 पदभोगप्रतिपादके कल्प्याधिकारविधावपि कदिकामभावा
 व्यासज्यवृत्तित्वस्य बाधितत्वेन व्यासज्यवृत्तित्वमानान्त
 रूपातिरिक्तधर्माङ्गीकारे प्रमाणाभावाच्च प्रत्येकमेव कदिक
 कामवाचसायात् प्रत्येकमेव फलवगति । नहि तत्र बहु
 वचनातकदिकामपदेन बहुवाचच्छिन्नात् कदिकामत्य
 प्रतिपाद्यते, येन व्यासज्यवृत्तित्वावगतिर्भवेत् । अपि तु
 कदिकामान्वावच्छिन्नानां बहुवचम्, पश्यन् इत्यदिवत् ।
 न च कर्तृत्वस्य व्यासकृतत्वात् फलत्वस्य अपूर्वं
 वचस्य च व्यासकृतत्वम्, फलादौ कर्तृत्वनामानाधि
 कारणस्य प्रत्येकवृत्तिव्यंङ्गि उपपत्तयेन एतादृशानियमे
 प्रमाणाभावात् । अतश्च दत्तस्य वासज्यवृत्तिकर्तृ
 त्वेऽपि अपूर्वं फल च भिन्नमेव जयताऽवच्छेदकधर्म
 पर्याप्त्यधिकरण वाच्यम् । प्रकृते तु बहुवचनश्रवणेन
 कर्तृत्वमेदन्मैव अवगते न फलवत्त्वादे व्यासज्यवृत्तित्व
 फलानुपपत्त । न च एतदभोगात् अनेकफलानुत्पत्ति,
 समनापसवधेनैव फलत्वावच्छिन्न प्रति फलत्वेन प्रतिपक्ष
 क वचनभावात् आत्मा तरे वाचकाभावात् । न च एव
 मपि प्रत्येकवृत्तिवापेक्षया फलत्वत्वत्वे र्थान्वयवृत्तित्वकल्पने
 गौरवादेनभावात् निवाम्काभाव, जयताऽवच्छेदककदिक-
 त्वादे व्यासज्यवृत्तित्वकल्पने तदर्थान्वयधिकरणताऽवच्छे
 दकस्य श्रेये वाचकतृनिष्ठतद्व्यङ्ग्यत्वादे कल्पनीयत्वेन
 गौरवापत्ते । तद्वर सप्रत्ययपञ्चत्वादेरेव तत्त्वकल्पनाया
 लपवात् प्रत्येकमेव फलम् । प्रयोजन सकल्पे तादृशानु
 संधानम् ।

मण्डन— 'एकैकश सत्रफल समग्रम् ।'
 शबर— 'श्रेये प्रत्येकमेव च ।' फलम् ।

● 'प्रयोजना- (एकप्रयोजना इति मु-पाठ)
 भिसन्धात् पृथक् सत्रा तत स्यादेककर्म्येक
 श्वात्मिसयोगात् ' (११।१।११) इति न्यायेन
 दशपूर्णमासो मह्यस्य प- स्रपत्त । मु पृ ५४८

॥ प्रयोजनाभिसन्धात् पृथक्सत्रा तत स्या
 दैककर्म्येकशब्दाभिसयोगात् । ११।१।११॥
 दशपूर्णमासयो आश्रयादीनां षण्णा पृथक् सत्र
 स्वरूपत मिश्रानां सत्रा एकशब्दाभिसंयोगात् ' दशपूर्ण
 मास ' इति एकेन शब्देन अभिसयोगात् कोटीक्यात्
 प्रयोजनाभिसन्धात् एकेन स्वार्थेण प्रयोजनेन परेन
 र्थाभिसन्धात् तत तस्मादेतस्मात् वारणात् ऐककर्म
 स्यात् । कर्मशब्देनात्र फलमुच्यते क्रियते इति कर्म
 व्युत्पत्त्या । एक कर्म फल वेदा षण्णा यागानां ते
 एककर्मणि । तेषां भाव ऐककर्म्यं एकफलवृत्तिमिति ।
 ततश्च षण्णामपि यागानां दशपूर्णमासोत्प्रेकशब्दाव्यक्त
 तेन च एकेन शब्देन एकेन फलेन संबन्ध इति शक्यते ।
 तस्मात् नयेन फलम्, न येनेन इति सिद्धत्वं ।

शेषवद्वा प्रयोजन प्रतिकर्म विभज्येत । २ ॥

पूर्वपक्षी आह । यथा ' गणाय स्नानम्, गणाशत
 लेपनम् ' इत्युक्ते स्नानादि शेष न समुदायेन सप्रत्यो
 किन्तु समुदायिभिः । एव शेषवत् स्वार्थेण प्रयोजनमपि
 पृथु यागेषु प्रतिकर्म श्रितियाग विभज्येन विभज्येन
 अत्रिय स्यात् । तस्मात् न दशपूर्णमासमनुदास्य
 तत्रेण फलम् । इति पूर्व पक्ष ।

अविधानानु नैव स्यात् । ३ ॥

पूर्वपक्ष निस्स्यति । नैव स्यात् समुदायिनां प्रत्येक
 फल न स्यात् । तथा अविधानात् प्रत्येक फलस्य विधाना
 भावात् । किन्तु समुदायादेव फलम् । कर्ममुदिस्य समु
 दास्यैव साध्यत्वेन विधानात् ।

शेषस्य हि परार्थत्वाद् विधानात् प्रतिप्रधान
 भाव स्यात् । ४ ॥

शेषवत् इति पूर्वपक्षोक्त दृष्टात् वेपत्रेण परिहृति ।
 शेषस्य स्नानानुलेपनादे परार्थत्वात् विधानात् परार्थेन
 पुरवसस्वारकत्वेन विधानात् प्रतिप्रधानभाव स्यात् ।
 प्रतिपुरुष प्रधानभाव प्रधानत्व स्यात् । दार्शणिकी
 मासिकपट्ट्यागेषु तु नैतदर्थ निश्चिदिति समुदायस्यैव
 फलम् । के

● प्रयोजननिष्पत्तिपर्यन्तमभ्यास दशवर्षानां
 धातादीनाम् । ११।१।५।२०

• प्रयोजनलक्षणं अक्षपदोक्तं 'वदधिद्वयं कृतिः प्रवर्तते तत् प्रयोजनम्' (१११२४) इति । ऋजु. पृ. ९८.

• ये यत्र क्रियमाणाः प्रयोजनयन्तः ते तत्र कर्मव्याः । अनुपकारकास्तु न कर्मव्याः । भा. १११४१७.

• प्रयोज्यं गोदोहनं पशोः स्वनन्यकामनायावेव । भाट्ट. ४१११२ वर्णिकं ३, • प्रयोज्यं दधानयनं आमिषायाः नातुमारयेषु वैश्वदेवपर्वणि । ४११११२२-२४.

• प्रयोज्यं दधान्यजनं पुष्यायन्त्येव न तु मत्तोः । भा. ४१११२१२ वर्णिकं ३. • प्रयोज्यं न एकहापनीयन्तं व्यक्षाम्य-जानस्य पदपाशुना पदहोमस्य वा ज्योतिष्टोमो सोमकुर्ये । भाट्ट. ४११११०. • प्रयोज्यं न दधानयनं वाजिनस्य चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्वणि । ४११११२२-२४. • प्रयोज्यं न पुरोडाशकपालं गुणोदवापस्य । ४११११२२६.

• प्रयोज्यं न बोहिनं निरम्भनस्य शकृत् संभवेयनस्य पशोः । ४११११२. • प्रयोज्यं प्रजापतिनजनात् पुष्यार्थस्य । ४११११३-६. • प्रयोज्यं वैश्वदेवतन्वातुवम्, वैश्वेस्मृति-द्वयस्वत्पणम्, वैश्वेः आहावैपुरोपस्य च पुष्यार्थम् । भा. ४१११२१ वर्णिकं २. • बहुदेवप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वं नस्य तत् सदायोज्यं यथा दधानयनं आमिषा-मयोन्वम्, प्रयावादि वा दसंपूर्णमाश्रयोज्यम् । भाट्ट. ४१११२.

• रणप्रयोज्यं स्वर्गादिफलं न जिधिप्रयोज्यम् । वि. ४११२ वर्णिकं २.

• प्रयोज्यः न परयालम्भः लोहितनिम्भनस्य गह्व-र्त्तप्रवेधनस्य वा । ४१११३१२७. • प्रयोज्यः न पुरो-डायाः शिष्टहृतः । ४१११३१२८-३२. • ऋशयोज्यः 'तेष्टोणन्तमादित्यम्' इति पर्युदायः प्रजापतिनतेषु । भाट्ट. ४११३.

• 'प्रयोज्यकर्तृके भान्त्यव्यापार्यतिपादकाः । श्यन्ता एव प्रयुज्यन्ते तद्व्यभोजकनर्मसु ॥' या. २१११११ पृ. ३७८ । सुधा— प्रयोज्यकर्तृरगणा भवनादीनां व्यापाराणां प्रतिपादकाः दे मूनादेषो जातवः तेषां प्रयो-ज्यानां पशवहीना ये प्रयोजकाः कुल्यन्त्येव, तेषां व्यापारेषु व्यन्ता एव प्रयुज्यन्ते (भव्यवृत्ति, विस्फेदवृत्ति इति) । भवनादीनां अन्योपादानुकूल्यव्यापारैव व्याप्या-

पारत्वाभावात् एव एतान्नेषु कृत्वा । अन्योत्पानां तु कृत्वा-भावेऽपि अनिष्पन्नत्वात् एतान्नेन व्यापारतां अस्ती-त्याशयः । पृ. ५५८.

• प्रयोज्यत्वं परोक्षप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वम् । कृति-व्याप्यत्वं च अनुशास्यत्वरूपं कल्पविष्णुमृतं वाजपेयाधि-करणे कौस्तुभे यज्ञोपपादितम् । अतश्च यज्यादेः कृति-कारकत्वघटितानुक्तत्वेऽपि प्रयोज्यत्वाभावात् । व्यह-त्वाच्च प्रयोज्यत्वेऽपि मेदः । तेन बहुदेवप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वं मस्य, तत् तदप्रयोज्यं यथा दधानयनप्रजाजादि आमिषा-दसंपूर्णमाश्रादेः । उद्वेदयता चान् अनुपादेऽप्यत्र कथाव्याप्यो-गच्छा । तेन कायनिमित्तादेः प्रयोज्यकलाविधात् । यद्यपि विश्वेदेव सर्वत्र अनुशासकः, प्रवर्तनारूपत्वात् । प्रवर्तना-रूपो हि निषि. इत्यथान्यत्रमिव कृतिव्याप्यत्वात्पर्यवर्षयं प्रयोज्यत्वमपि विपर्यस्य आक्षिपति, इति भवति प्रयोज्यः, तथापि च बहुदेवेन प्रयोजयति तस्यापि प्रयोजकत्वम्यत्रहाराः धात्ते । भाट्ट. ४११११.

• प्रयोज्यप्रयोजकभारविनिरूपणप्रविज्ञा । ४१११८११. मीको. पृ. २०९०. • प्रयुक्तिविचारप्रतिष्ठा इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• 'प्रवृत्तकृते यद्यत्' इति बहुवचनान्नं भवति । आपश्रौ. ८५. (इदं च वाक्यं ऐतरेयने कौपीयके च नास्ति तेन बहुवचनान्नान्तव्यपि कन्तीति शक्यते) ।

• प्ररोचना (अर्थथादाय) अन्वये कृता न कर्मा-ज्ञम् । या. ११२११७ पृ. ११५. • यदा न स्तुतिपदानि विश्विदन्वेनेव तदा प्ररोचना, यदा स्तुतिवचनं तदा स्वयनेन । भा. ११२११७, प्ररोचनया तु प्रवर्तते, देवा-धिचर्तते । ११२११०. (इदं सर्वत्रैव अर्थवाराधिकारो भाव्ये वातिके च द्रष्टव्यम्) ।

• प्ररोचनाधिषेः प्रवृत्तिप्रतिषेधकत्वादिप्रवृत्तकथा इति कर्मव्या, न स्तुतिः । स्तार्थं तु स्या स्तुतिः व्याक-रुह्यते, विव्यवगतश्रेयःसाधनत्वादेन तु प्रवृत्तिविशेष्यता-धननेन तद्विरोध्याहस्यादिनिराकरणविधेः अर्थाधका स्तुतिः । सु. पृ. ५०.

● प्ररोचनाशब्देन इच्छाविरोधित्वात्प्ररोचनाशब्देन तदेतन्मृत्युमातिव्ययत्वकल्पना प्रायस्त्व लक्षणया व्युत्पत्त्या वा उक्तम् । सु. पृ. १५.

● प्रलपितमन्त्रः 'अर्धे वे इन्द्र विद्महे दुवेरिव' इति । वाच. पृ. ५९.

● प्रलयः । न च प्रलयः (उच्छेदः क्षुतीना) न संमान्यते । ददते हि प्रमादात्प्रलयमिति. पुत्रप्रसवाद्य अत्याविषयत्वम् । ' न चैवं सति यत् किञ्चित् प्रमाण आपस्तम्बे, शिष्टेनैव किञ्चिदस्तरणान्यपानुपचि- लम्भत्वात् श्रुच्यनुमानस्य । वा. १।३।१।२ पृ. १६५.

● प्रयः । ननु प्रये किं मानमिति चेत्, न । काळकृतान्यश्रुतिः प्रागभाव. कार्यद्वयानाद्यत- कार्वाणिकप्रयुक्तः, अभावत्वात्, आत्मश्रुत्यन्योन्या- भाववत् इत्यनुमानेन, यतः कार्यद्वयानधिकरणकार्याधि- काराश्रुतिर्ष्वसंप्रतियोगी, भावकार्यत्वात्, शब्दवत् इत्यनु- मानेन च लक्षणप्रत्यय सिद्धिः । यतः अदृष्टासमान- कालीनत्वसंप्रतियोगी, भावकार्यत्वात्, शुक्लव्यवहित- प्राकार्यनदानवत् । बुद्धिः प्रागभावसमानकालीनत्वस- प्रतियोगिनी, भावकार्यत्वात्, मुख्यव्यवहितप्राकालीना- दृष्टवत् । कुत्र गन्तव्यापारतत्त्वश्रुतिव्यवहितियोगी, व्युत्पत्त्यात्, तस्मात्प्रयत्नश्रुत्यवयववत् व्यतिरेकेण आकाशवत् । एकप्रयत्नः सर्वे परमाणवः समप्रोपादेय- प्रकृतवत्त्वात्, आरम्भकत्वात्, नष्टवत्त्वात्प्रमत्तपरमाणुवत् । द्रु त्वसंततिः अत्यन्तमुच्चित्वे, सततित्वात्, प्रदीपसंतति- वत् इत्याचार्योर्दार्ढ्यतानुमानेन च महत्प्रत्ययस्य च सिद्धेः । एवं च 'नन्दान्तं क्षमिपकुल' इत्यादिप्रोप- ग्गवत्प्रोपगमिः इत्याहुः ।

अन जैमिनीयाः । उक्तानुमानेन ' धाता यथापूर्वं मङ्गल्यम् ' इत्यादिमन्त्रविज्ञेन अकल्पत्प्रत्ययसिद्धागमि महत्प्रत्यये नागिव प्रमाणम्, उक्तानुमानेना टाधिप्रस- रणम् । तथाहि, अनूर्तमानवृत्तभावत्वस्य टाधिकत्वात् । उक्तः पद्य. कार्यद्वयानाद्यथाः मूर्तभाववृत्तभावत्वान्, तन्मुनिद्वरप्रमाणवत् इति सप्रतिपत्त्यात् । एव दिवीयन्तुवीयते. अनूर्तमानवृत्तिमानवत्ताधिः । एव

महाप्रमाणानुमाने उक्तः परमाणवः समप्रोपादेयत्वव- दन्तः, प्रागभाववत्त्वात्, कथञ्चन इति सत्यविरागम् ।

आचार्यानुमानं तु ' धाता यथापूर्वमन्त्रस्यम् ' इति धुतिविरोधात्, ' अचन्द्रार्कमा भूमिः कदा विवृ मविष्यति । अगौरा तु पृथिवी कदापि न मवि- ष्यति ॥ ' इति ह्यविद्यमान्यासम्भूतिविषयत्वात् ' व- चेत् तावद् व्याख्यानम् ' इति दृष्टान्तप्रतिद्वैतमात्रवि- रूपाधिपि विस्मरणाच्च अनानायांनुमाननेन । अन्यथा नरशिरःकपालं भुवि, प्राण्यङ्गत्वात् शङ्क्यत्वं इत्यनुम- न्स्यापि प्रामाण्यात्तेः । एवमन्येवत्यनुमानेन दूरगति- उक्तमिति इति दिक् । मणि. पृ. ४६-४८.

● प्रलयः अर्थोत्तः ' न वैतद् विद्यो ब्राह्मः एते वयमब्रह्मण वा ' इति । वाच. पृ. ५०.

● प्रलीनशाखायादः । मूलकाधिवत्प्रवहारात् प्रलीनशाखामूलत्वकल्पनाया यस्मै परोचते स त् प्रमाणोक्तुर्पत् । वा. १।३।१।१ पृ. १६१, ददे तु प्रलीनशाखामूलात् कल्प्येत (स्तुवीना) क. सर्वात् बुद्धादिभ्युर्वीना अपि तद्द्वार शम्भस्य प्रत्ययेव । एतैव च यदमितेन स एव त् प्रलीनशाखामुलात् सिद्धि- प्रमाणोक्तुर्पत् । (इद पूर्वपक्षे) । १।३।१।२ पृ. १६१.

● प्रवचनं प्रयोगे वचनं अनन्तसाधारणम् । भा. १।३।८।३०. ● प्रवचनं ब्राह्मणस्यैव ' प्रवच्यद् ब्रह्म शेषा नेतृपतिरि निष्पत्तेः ' इति सूतेः । सु. पृ. १९५.

● प्रवचनम् । यथा ' प्राचीनप्रयोगे वैश्वदेवेन यजेव ' इति देयः कर्माहम्, तथा आर्हन्तिपुत्रादीना अत्र देयः । (इद पूर्वपक्षे) । वा. १।३।७।२२.

● प्रवटः यत्र यत्रमानस्योर्षेयं त्रिवते स. । वा. २।१।५।२५.

५ प्रवटः होतुरेष पूर्वः, अर्ध्वयोरुत्तरः ॥ होतृप्रवटध्वंशुपनखो. त्रयेण मन्त्रवाह. ब्राह्मणवत्त्वं धातामेदेन वचिद्विपरीतोऽपि दृश्यते । तथापि अर्ध्व- प्रवर एव पूर्वः स्यात्, मन्त्रलिङ्गोद्भूतित्वात्ब्राह्मणवत्त्वं मन्त्रवाहत्वं कथञ्चनम् । ' प्रवच्यद् वा वचद् ' इति मन्त्रे वरोल्लिप्ति विधि रूपावाहनं कुर्वादित्यावाहनस्य- सिद्धत्वेन मनात् । आवाहनोत्तरस्य मन्त्रस्य वापि-

सर्वदासतेः । इति प्राप्ते, मनुष्येण होत्रा देवहोत्रार
प्रति 'आह' इति प्रथमादे कृतेऽपि सदात्ये एव देवाहोत्रा-
हूताः इत्यन मानामात्रेण अग्निहोत्रवैचक्षण्यहस्ताधुना-
ऽप्यपिद्वल्लिङ्गामेवैत्रेण मन्त्रविद्भोगपत्तेः मन्त्राद्यनुसारेण
होत्रप्रवर एव पूर्वः । संकर्म. ४।२।६.

● प्रवरा. । ध्यायेदस्यैव कर्माधिकारो नान्यस्य । भा.
६।१।११।४३ । नित्यसत्त्वादनसमणोऽधिक्रियते । चतुर्थे-
यस्य नित्यसत्त्वादे अस्ति काम्यम् । मनुष्यस्ये तु
यस्याप्येके यस्यापि पञ्च तस्यापि सङ्घदेशोकार्थं मनु-
वदिति । वा. ● चतुर्थापि पञ्चमेषापि च कर्मणि
त्रय एव प्रवरा उच्यते । भा. ६।१।११।४३.

● प्रवरेषु अथर्ववेदात् हेतुषि आनुपूर्वीनिबन्धः ।
संकर्म. ३।४।४. मीको. घृ. १.०.५ 'आप्येवरणे
अथर्ववेदात् हेतुषि' इत्यत्र दृश्यम् ।

● प्रवरनामधेययोनि मन्त्रत्वम् । तत्र प्रवर एवं
पञ्चि 'अद्विस्र सहस्रस्य भारद्वाज' इति । नामधेय
स्य 'अतो देवदत्तः अद्भुष्य पुत्रः अद्भुष्य पौत्रः अद्भुष्य
माता, अनुष्याः पुत्रः अद्भुष्या. पौत्रः अनुष्या नता'
इति । भा. २।१।६।३४.

● प्रवरप्रवरणे पञ्चप्रवरा अपि श्रौतेषु प्रवराणु-
चारयेषु, न न्यून नाम्यधिकम् । वि. ६।१।११.

● प्रवरवत् । यथा शय्यापापमनीषमानाया प्रवरो
नापनीयते । भा. ३।५।१८।४४.

● प्रवरवरणे दिगोषाणाम् 'एकतो द्वौ अन्वत् एक.'
इति त्रयः । संकर्म. ३।४।८. मीको. घृ. २.२.१९
'दिगोषाणा प्रवरवरणे' इत्यत्र दृश्यम् ।

● प्रवर्यम्. अग्निष्टोमस्य प्रथमे प्रवारे निषिद्धः, न
तु ऋषिष्टोमस्य प्रथोगमने । ३।३।२।३२-३३.

● प्रवर्यः अग्निष्टोम प्रथमाहारे नित्यमेव न कर्तव्यः ।
षिष्टमन्त्रेषु नित्यमेव कर्तव्यः । अग्निष्टोमे प्रथमाहारे
विकल्पः । वा. ३।३।२।३२ घृ. ८८०. ● प्रवर्यः
कौपीनक्रियास्यो ऋषिष्टोमप्रवरणे अर्चिताः । सु.
घृ. १.२.२१. ● प्रवर्यः प्रथमप्रयोगदुल्लङ्घः सर्वत्रान्यत्र
मर्त्यवः । घृ. ३.२.२. ● प्रवर्यः यस्मिन् कर्मणि प्रदुर्जनं
पर्वते सः । प्रदुर्जनं च तस्मै कृते पर्यप्रथेयः । वा.

३।३।२।३२ टिप्पणी. ● प्रवर्यं प्रकृत्य 'न प्रथमयथे
प्रदुर्जनात्' इति निषेधः । स चानुत्तान-प्रवित्तिकर्तृके
अग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे एव । वि. ३।३।२७ । अग्निष्टोम-
प्रथमप्रयोगे अनुत्तानस्य प्रवर्गस्य नित्य प्रयोगः, अन्येषां
नित्यमप्रयोगः । अग्निष्टोमप्रथमाहारे तु सर्वेषामेवप्रयोगः,
प्रतिप्रवराभावत् । शा. ३।३।२२ । अनुत्तानस्या-
श्रोत्रिकस्य कर्मण्यधिकारात् प्रथमज्ञानुत्तानपरः अनुत्तान-
शब्दः इति वार्तिके । सोम. ● प्रवर्यस्य अग्निष्टोमे
प्रथमाहारे विकल्पः । तत्रापि 'काम्योऽनुत्तानः श्रोत्रियः
स्यात् तस्य प्रदुर्जनात्' इति वचनं तदा प्रतिप्रवरा-
वचनस्य विपर्ययकारिणः कर्तृषिष्टोमामित्याच्छिष्य एव
विकल्पः । अन्येषां नित्यमेवामावः । वा. ३।३।२।३३.

● प्रवर्यस्य अतिप्रथममाहारे नित्य प्रतिषेधः, अग्नि-
ष्टोमे तु विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्प इति केचित् ।
३।३।२।३२ घृ. ८८८. ● प्रवर्यस्यापि उपसदत्
पूर्वाह्वापराहमेवेन कर्तव्यस्यापि 'पुरोडासपचदा प्रवर्येण
वरन्ति' इति एकप्रयोगत्वामयतिः । सु. घृ. ७.८७.

● प्रवर्यस्य कौपीनक्रियास्यो ऋषिष्टोमप्रकरणे एक
स्वकर्मस्वरय उत्पत्तिः (वौ. ८।३) । वा. ३।३।
१।३२. ● प्रवर्यस्य प्रतिषेधः अतिप्रथमस्यस्य
ऋषिष्टोमस्यैव प्रथमाहारे, अग्निष्टोमे तु विधिः इत्यनरे ।
शोऽयं सामान्येन उभयोः सस्येषु. प्रतिषेधः, अग्निष्टोमे
तु विशेषविधिः स बलीयान् इति । एतदपि न युक्तम् ।

३।३।२।३३. ● प्रवर्यस्य साङ्ख्य उधैष्टवम्, 'तस्यै
प्रवर्येण' इति करणविभक्तिनिर्देशात् । दुपु. १।१।
६।२५. ● प्रवर्ये 'न प्रथमयथे प्रदुर्जनात्' इति
प्रथमप्रयोगस्येन ऋषिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगगमने एतत्,
न सर्वस्य. सर्वप्रयोगवत्सञ्च एतत्ते । वा. ३।३।२।
३२-३३. ● प्रवर्ये वैदिके नाम पुरोडागौ यवगौ
तृण्यौ कार्यौ, पुरोडागशब्दस्य जातिवाचकत्वात् । सोम.
३।४।८ टिप्पणी .

● प्रवर्यस्य अतिप्रथममाहारे, अग्निष्टोमे तु विधिः इत्यनरे ।
शोऽयं सामान्येन उभयोः सस्येषु. प्रतिषेधः, अग्निष्टोमे
तु विशेषविधिः स बलीयान् इति । एतदपि न युक्तम् ।
३।३।२।३३. ● प्रवर्यस्य साङ्ख्य उधैष्टवम्, 'तस्यै
प्रवर्येण' इति करणविभक्तिनिर्देशात् । दुपु. १।१।
६।२५. ● प्रवर्ये 'न प्रथमयथे प्रदुर्जनात्' इति
प्रथमप्रयोगस्येन ऋषिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगगमने एतत्,
न सर्वस्य. सर्वप्रयोगवत्सञ्च एतत्ते । वा. ३।३।२।
३२-३३. ● प्रवर्ये वैदिके नाम पुरोडागौ यवगौ
तृण्यौ कार्यौ, पुरोडागशब्दस्य जातिवाचकत्वात् । सोम.
३।४।८ टिप्पणी .

● प्रवर्यस्य अतिप्रथममाहारे, अग्निष्टोमे तु विधिः इत्यनरे ।
शोऽयं सामान्येन उभयोः सस्येषु. प्रतिषेधः, अग्निष्टोमे
तु विशेषविधिः स बलीयान् इति । एतदपि न युक्तम् ।
३।३।२।३३. ● प्रवर्यस्य साङ्ख्य उधैष्टवम्, 'तस्यै
प्रवर्येण' इति करणविभक्तिनिर्देशात् । दुपु. १।१।
६।२५. ● प्रवर्ये 'न प्रथमयथे प्रदुर्जनात्' इति
प्रथमप्रयोगस्येन ऋषिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगगमने एतत्,
न सर्वस्य. सर्वप्रयोगवत्सञ्च एतत्ते । वा. ३।३।२।
३२-३३. ● प्रवर्ये वैदिके नाम पुरोडागौ यवगौ
तृण्यौ कार्यौ, पुरोडागशब्दस्य जातिवाचकत्वात् । सोम.
३।४।८ टिप्पणी .

● प्रवर्यस्य अतिप्रथममाहारे, अग्निष्टोमे तु विधिः इत्यनरे ।
शोऽयं सामान्येन उभयोः सस्येषु. प्रतिषेधः, अग्निष्टोमे
तु विशेषविधिः स बलीयान् इति । एतदपि न युक्तम् ।
३।३।२।३३. ● प्रवर्यस्य साङ्ख्य उधैष्टवम्, 'तस्यै
प्रवर्येण' इति करणविभक्तिनिर्देशात् । दुपु. १।१।
६।२५. ● प्रवर्ये 'न प्रथमयथे प्रदुर्जनात्' इति
प्रथमप्रयोगस्येन ऋषिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगगमने एतत्,
न सर्वस्य. सर्वप्रयोगवत्सञ्च एतत्ते । वा. ३।३।२।
३२-३३. ● प्रवर्ये वैदिके नाम पुरोडागौ यवगौ
तृण्यौ कार्यौ, पुरोडागशब्दस्य जातिवाचकत्वात् । सोम.
३।४।८ टिप्पणी .

● प्रवर्यस्य अतिप्रथममाहारे, अग्निष्टोमे तु विधिः इत्यनरे ।
शोऽयं सामान्येन उभयोः सस्येषु. प्रतिषेधः, अग्निष्टोमे
तु विशेषविधिः स बलीयान् इति । एतदपि न युक्तम् ।
३।३।२।३३. ● प्रवर्यस्य साङ्ख्य उधैष्टवम्, 'तस्यै
प्रवर्येण' इति करणविभक्तिनिर्देशात् । दुपु. १।१।
६।२५. ● प्रवर्ये 'न प्रथमयथे प्रदुर्जनात्' इति
प्रथमप्रयोगस्येन ऋषिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगगमने एतत्,
न सर्वस्य. सर्वप्रयोगवत्सञ्च एतत्ते । वा. ३।३।२।
३२-३३. ● प्रवर्ये वैदिके नाम पुरोडागौ यवगौ
तृण्यौ कार्यौ, पुरोडागशब्दस्य जातिवाचकत्वात् । सोम.
३।४।८ टिप्पणी .

● प्रवर्यस्य अतिप्रथममाहारे, अग्निष्टोमे तु विधिः इत्यनरे ।
शोऽयं सामान्येन उभयोः सस्येषु. प्रतिषेधः, अग्निष्टोमे
तु विशेषविधिः स बलीयान् इति । एतदपि न युक्तम् ।
३।३।२।३३. ● प्रवर्यस्य साङ्ख्य उधैष्टवम्, 'तस्यै
प्रवर्येण' इति करणविभक्तिनिर्देशात् । दुपु. १।१।
६।२५. ● प्रवर्ये 'न प्रथमयथे प्रदुर्जनात्' इति
प्रथमप्रयोगस्येन ऋषिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगगमने एतत्,
न सर्वस्य. सर्वप्रयोगवत्सञ्च एतत्ते । वा. ३।३।२।
३२-३३. ● प्रवर्ये वैदिके नाम पुरोडागौ यवगौ
तृण्यौ कार्यौ, पुरोडागशब्दस्य जातिवाचकत्वात् । सोम.
३।४।८ टिप्पणी .

● प्रवर्याधिकरणम् । १।३।१२।२२-३३ ।
 ' प्रवर्याय ' इत्यत्र इत्यम् ।

● प्रवर्याधिकरणदूपणोद्धार । प्रवर्याधिकरणे
 (१।३।१२।२२-३३) वार्तिककृता मिश्रेण सिद्धान्त
 उक्त 'न प्रथमपक्षे प्रवृत्तत्वात्' इति प्रथमप्रयोगाद्भूतो
 ऽय निषेधः । तस्य च प्रतिप्रयत्नेऽयम् ' अग्निश्रोत्रे
 प्रवृत्तकि इति । तद्यत् न द्वितीयादिप्रयोगविषयम्, तत्र
 'यत् प्रवर्ये प्रवृत्तन्ति' इति प्रवर्यात्वात्किंचिदित्येव अनुग्रह
 सिद्धे । अतः प्रथमप्रयोगे निषिद्धस्य प्रतिप्रयत्नार्थनिवेदम्,
 अतस्तत्र विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः । अतिरानप्रथमा
 ह्यरे तु नियमकरणमेव वैकल्पिकातिरानप्रथमाहारविधानेन
 तत्र निषेधातिदेशात् अग्निश्रोत्रमन्वत्त्वाभावेन च प्रति
 प्रथमानतिदेशादिति । तत्र न्यायमुपाकृता दूपणद्वय
 मुक्तम् । इत्यने 'प्रतिषेधे प्रदेष्टेऽनारम्भविधाने च प्राप्त-
 प्रतिषिद्धत्वादिफलं स्यात्' (१०।८।११।१) इत्यनोक्तेन
 ' इवञ्चोऽपि विधि तदधीना मन्वायेन मन्वित्येन इत्यवयवे
 मन्ति' इति न्यायेन 'न प्रथमपक्षे प्रवृत्तत्वात्' इत्यस्य
 प्रतिषेधत्वं वैधप्रवर्ये प्रतिषेधवन्नादेव विकल्पसिद्ध
 अग्निश्रोत्रमन्वत्त्वाभावेन इत्येको दोषः । 'न प्रथमपक्षे'
 इत्यस्य प्रतिषेधत्वे तु अतिदिष्टतद्व्यतिरेक अग्निश्रोत्र
 प्रथमप्रयोगे इव अतिरानप्रथमाहारेऽपि विकल्प एवावयवे,
 न नियमकरणं चिन्त्येत् इति द्वितीये दोषः । स्वयं तु
 (मुखाकृता) समाहितम्, 'न प्रथमपक्षे' इति न
 प्रतिषेधः, किन्तु पशुंदास 'यत् प्रवर्यं प्रवृत्तन्ति' इति
 प्रवर्यात्वात्प्रवृत्तत्वात्, पशुंदासप्रतिप्रयत्नश्च अग्निश्रोत्र
 वाक्यम् ।

ननु अकृत्येन उक्तस्य कर्तव्यत्वेनेके प्रतिप्रयत्नत्वात्
 पशुंदासस्य च अकृत्यत्वात्कर्तव्यत्वात्वात्स्य 'विधीना
 शेषेदेव स्यात्' इति सूत्रम् (१०।८।११।१ सूत्रेदेव)
 अविकल्पात् इत्यने सिद्धात्प्रतिप्रयत्नत्वात्, पशुंदासप्रति
 प्रयोगे न युक्तः । अत एव अग्निश्रोत्रप्रथमप्रयोगे विकल्पो
 ऽपि अयुक्तः, कर्तव्यत्वात्तद्व्यतिरेकान्तेन पशुंदासेन
 समान्यविधेः द्वितीयादिप्रयोगान्तरव्यतिरेकान्तेन पशुंदासेन
 प्रथमप्रयोगे तु विष्णुमात्रादेव अननुग्रहे प्राप्ते अग्निश्रोत्र
 विधि तन्नाप्यनुग्रहमात्रं चिन्त्येत् । इति चेत्, क्वम्,

अन्यत्र पशुंदासो नैव अकृत्यत्वात्कृत्यर्थः, तथापि इह
 अवयव तद्व्यतिरेकान्तेन । अथवा प्रथमप्रयोगे नित्यतु
 अनमानस्य पशुंदासाग्निश्रोत्रमन्वत्त्वात्प्रवृत्तत्वात् अतस्तत्र
 वादेनेन सिद्धे तद्व्यतिरेकान्तेन स्यात् । 'ननुपशुंदासः'
 इतिवत् नित्याननुग्रहानेन पशुंदासवाक्ये तु पुनर्दिष्टत्वं
 स्यात् । अतोऽन्यत्र पशुंदासस्य अकृत्यत्वात्कृत्यर्थत्वात् पुन
 र्विधिना विकल्पः, तस्य च प्रतिप्रयत्नत्वं युक्तमिति । यदपि
 निषेधत्वे अतिराने विकल्प्यापत्तिश्चा, साऽपि न, प्रवृत्तौ
 सामान्यनान्यत्वात्प्रवृत्तत्वात् पशुंदासस्य अतिराने अतिरेकात्
 प्राप्ते नियमकरत्वात् विकल्पार्थस्यैव प्रतिप्रयत्नस्य नन
 तिदेशादिति । तदेतदपि सोमेश्वरमतमनुक्तम् ।
 यत्तावदिह पशुंदासोऽपि अकृत्यत्वात्कृत्यर्थः इति वार्तिके
 अत्र न अट्टमभुक्तं च कल्पितम्, तत्र, एव हि
 तथापि अतिरानप्रथमाहारेऽपि विकल्पः अनिहितः ।

यत् अनेन विकल्पार्थस्य प्रतिप्रयत्नस्य अनतिरेकात्
 नित्याकरत्वेमिति, तदपि न । नहि विकल्पः प्रतिप्रयत्न
 वाक्यार्थे एव किन्तु पशुंदासस्य अकृत्यत्वात्कृत्यर्थत्वात्
 द्वार प्रयोजनम्, तत्रैव तावत्प्रवृत्तत्वात्स्य अनतिरेकेऽपि
 तेनाकृत्यत्वात् गृहीतत्वात्प्रवृत्तत्वात् निर्णीताशस्यैव पशुं
 दासस्य अतिदेशात्, एकस्य च तस्य प्रवृत्तौ अकृत्य
 न्यत्वे तावत्पर्यन्तं, किन्तु तु न इति परंपरिच्छेदान्तेन
 पर्यवस्येत्, किन्तुपि अकृत्यत्वात्कृत्यर्थत्वात् अति
 रानेऽपि विकल्पस्यैव तत्रापि दुष्परिहरः । किन्तु
 चैतजस्यै एकवाऽधिकरणे (१।३।१२।२०-३२) यदुक्तं
 'प्रवृत्तौ अन्यात्वेनेन निर्णीतस्य शास्त्रस्य किन्तु अति
 देतो अपर्यापरता न न्याय्या' इति (शा आर्षिकोऽ
 नुवादः) । तेन पशुंदासस्य अकृत्यत्वात्कृत्यर्थत्वात् अति
 रानप्रथमाहारेऽपि विकल्प्यापत्तिपरिहारात्, इत्यपशुंदासस्य
 अकृत्यत्वात्कृत्यर्थत्वात्वात् अग्निश्रोत्रप्रथमप्रयोगे नित्या
 नुग्रहान्तेन विकल्प्यापत्तिः, इति तत्रैव प्राप्ता एव,
 अग्निश्रोत्रमन्वत्त्वाभावेन चिन्त्येत् इति स्वादिति ।

ननु एव मट्टोपेश्वरमतदूपणेऽपि वार्तिककृता
 तदुक्तं दूपणद्वय कथमुक्तं च इति चेत् । अत्र सूत्रम् ।
 'न प्रथमपक्षे' इति प्रतिषेध एव, तत्र च वैधप्रियविषय
 त्वात् विकल्पः सिद्ध एव, न तत्रो अग्निश्रोत्रमन्वत्त्वात् ।

प्रकार्यन्यायः

नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगादित्थं च तन्निमित्त-
त्वात् । ३३ ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति यदस्य एष वादः इति ।
चतुर्विधं वेदेयु न 'प्रथमः' इत्येवंतत्रकः कश्चिदशो-
ऽस्ति । भवति तु प्रथमो यदस्य प्रयोग, कर्तृसंयोगात् ।
पूर्वस्य द्वितीयदीनवेद्ये प्रथमशब्दो भवति । स
प्रयोगप्रयोगपदाने न क्रमोः । प्रयोगः श्रवणात् गम्यते ।
ऋतुः प्रयोगसमयत्वात् । सुविश्वं वहीयसी न खयात् ।
तस्मात् प्रथमे प्रयोगे न मर्त्तवित्यभिप्रायः । अप यद्-
कामं, ज्योतिष्टोमेन सामानाधिकरण्यात् तद्वदन इति,
कृच्छ्रण्य सामानाधिकरण्यामिति च परिट्ठम् । तु
प्रथमपद्ये इति यदशब्देन सामानाधिकरण्यात्, तदपि
यदशब्दस्य वाच्यत्वंत्वात् अस्यपक्षस्य अभावस्यम् ।

वा— 'यदि प्रथमशब्दोऽयं नाम स्यात्प्रयो-
गिपः स्यात् । तत् एवं भवेद्येप प्रयोगस्य तु
चाचकः ॥' प्रथमशब्देन हि कर्त्तुं, अप्रशुचपूर्वस्य
आय प्रवर्तनम्, तदभिधीयते, न कर्म किञ्चित् । तत्रो-
क्तानु क्रमोपि प्रतीतिः स्यात् । ताडनि च तदश्लेषगत-
स्त्वेन । नहि द्वितीयदीन प्रयुजानः कश्चित् प्रथमं पद्यते
इत्युच्यते । न चैवं अयजमानस्य प्रथमपद्यो नम्
भवति । तत्राथ पूर्वमिहितप्राप्यस्युक्तकृच्छ्रण्य तद्वति
पदानाम्ने अर्थाविपर्ययः आपद्यते । तत्र च त आभी-
यते, यत्र तेन विना एकत्रान्यस्य नापकल्पते । यथा
'एष वायु प्रथमो यजमानः' इत्यम् । न त्विह प्राथम्यस्य
प्रतिषेधमिति चिन्ता न संभवति, येन पूर्वपत्नीत्वं च
वृद्धकृच्छ्रण्य तदप्रयोगलोऽपि तावत् कर्तुं शक्यं । प्रयोग-
न्तस्यस्यु दुर्गमपट्ट एव । नन्वेव सति यस्य कस्मचित्
मध्यमप्रयोगो निमित्तं प्राप्नोति । प्राप्नुयात्, यदि विपरिपेय
स्त्वत् । अथ तु प्रतिषेधत्वात् प्रतिमपेक्षयागो लौकिक-
स्यापारम्भो वैदिनेत्येवमथ अत्यन्तपानामिहोमः संपूर्णे-
माशुदित्यः प्रवर्णयत्समाजान् दिवसंमानः सामर्थ्येन
शोमं सन्धति । तस्मिन् अतन्मस्य तादृशयेन उच्येतिशोमम्,
प्रथमशब्दाय तस्य आद्य प्रयोगम् । एवं च उक्तलीयतेन
प्रचास्येवम तस्यैव द्वितीयदिनप्रयोगपेक्षयां पुनश्च
नैमित्तिकं, इतरथा तु दूरस्थरहन्तवैद्याया तस्या

विशुद्धकृतत्वं भवेत् । तस्मात् प्रकरणं तन्निव्या वाक्येन
प्रथमप्रयोगविपर्ययत्वात् सिद्धा । उच्यते कस्मचित् नैमित्तिका-
दीनाम् 'अग्निशोमे प्रयुगकि' इति पुनर्वैधानसिद्धि
(तैआ. ५।६।३) । तद्यदि तावत् द्वितीयदिनप्रयोगनियम
कल्प्यते, ततः प्रतिषेधमात्रात् पूर्ववचनेनैव सिद्धेः
विधानानयंस्यम् । तस्मात् आद्यप्रयोगविपर्ययमेव ।
तत्रश्च प्रतिषेधो वाक्यमनः कल्पन्तप्रयमप्रयोगं कावसाय-
त्वात् गच्छतीति के चित् । (वरमनेन उक्तदृष्टान्ति-)
तनु न युक्तम् । अग्निशोमस्मिन् संस्कारणस्य अन्यत्र
विधानान्त्वात् । न च प्राथम्यं तावत्समात्, 'य एतेना-
मिष्ट्या' इति केयस्येतिशोमापिपत्वात् । प्रथमं हि
यजनं प्रथमं यजः, न चैतत् अन्यस्य क्रोत्रेति । तस्मात्
श्लोकेतिशोमस्यैव अतिशयसंक्षयं प्रथमहारे (आहाः
प्रयोगः) प्रतिषेधः अग्निशोमे विपरिपत्वात् । विपरित्तथ
अनितान्त्वापि पक्षिकः प्रथमाहारः 'तस्मात् प्रथमं
यजमानोऽनिराशेण यजेत्' इति । सोऽयं सत्कालेन उक्तोः
कृच्छ्रण्ये, प्रतिषेधः अग्निशोमे तु निसेपविधिः, स कर्त्तव्यः ।
यादपि न युक्तम् । अग्निशोमस्मिन् द्युत्प्रयोगान्तरकल्प-
नत्वात्प्रतिषेधेन सुतरा सामान्यत्वात् । अतः अनिरान-
प्रथमहारे नित्यं प्रतिषेधः अग्निशोमे तु विहितप्रतिषेध-
त्वात् विकल्पः इति के चित् । अत्र पुनश्चोदयन्ति ।
यद्येप प्रतिषेधः, तत् एवं स्यात् । पर्युदासस्य एवविधा
इति दशमे वस्यते । अपि तु वाक्यस्योपः स्यात्' इति
(१०।८।१।४), न चासौ अग्निशोमस्यपरोपरो भवति ।
यदि हि, 'अप्यपमपद्ये अग्निशोमे प्रयुगकि' इति कल्प्येत
ततः तस्मादेव सामान्यत्वात् प्रादस्तात् अग्निशोम-
स्यकविधानस्य अपकल्पते (वेत्) । तेन सामान्य-
विपरित्त एव रोपः, 'वत् प्रथमं पुनर्वैत, तत् अप्यपम-
यसे' इति । तत्रश्च अविशेषकप्रयत्नमेव फलतो मवति ।
न च एक एव शोमः उक्तमेवंविधयोः सम्भवति, एक-
प्रायतवात् नित्यमेव तत्र स्मिन्तमिति । (विकल्प-
शोमनोच निरुक्तुंवाह-) उच्यते । स्यादेतदेवम्, यदि
अर्थात् पर्युदासो भवेत्, न त् अथ पर्युदास, वाक्यस्योप-
स्यानुपपत्तेः । तत्र अग्निशोमस्यैव तस्मात् भवति प्रति-

पादितम् (दृष्टान्तत्वेन अग्निष्टोमवाक्येणोपलब्धस्य अनु-
 पपन्नत्वं त्वयैवेत्तम्) । अतिगणनात्वेऽपि यदि तदीय-
 कथनभावात्पूर्ववैलया एतदुच्येत, ततः शेषो भवेत् । न
 तु गणोक्तम्, सत्याना असमानविधानत्वात्, अत्रान्त-
 प्रकरणे च प्रतिषेधाश्रवणात् । न हि अनेकत्वोत्तिष्ठो-
 मिक्रानाकान्ताख्यवद्विज्ञातिरानप्रवृत्तिवच्छब्दस्य एव शेषः
 अवकस्यते । तस्मात् ' न तौ पशौ ' इतिवत् प्रतिषेधः
 एवाम विशयते । ननु प्रतिषेधोऽपि सन् प्रतिविषय
 एव प्राप्नोति । श्रानुयात्, यदि विज्ञातापि नोपपद्यते ।
 स तु (प्रतिषेध.) प्रतिमात्रपेक्षितत्वं उपदेशमविदेश
 वा अनादृत्य उपागनापि प्रवर्तते । (प्रवृत्तिमात्रविषयव-
 मनुजानाति-) शक्यं तु इह (अपि) वक्तुं ' प्रवृत्तौ
 वा द्विरुक्तवत् ' इति । ननु च तुल्यार्थत्वे एतदेव
 व्यतिषेधे च चोदकप्रामस्य नित्यप्रतिषेधात् । न एतत्
 (द्विरुक्तत्वपक्षः) अस्ति । वक्ष्यति हि एतत् ' प्रति-
 षेध. प्रदेसे, अनात्म्यविधाने च प्राप्तप्रतिषेधत्वाद्
 विकृत. स्यात् ' (१०८।११) इति । (सूत्रार्थमुप-
 पादयति-) यस्य शब्दाद्वे प्राप्ति नास्ति, तस्य प्राप्ति
 अनम्यतुल्य प्रतिषेधार्थभावात् अवश्यं प्रतिषेधेनैव
 तद्विषयोऽपि विधि. अङ्गीकर्तव्यः । स चेत् अङ्गीकृतः,
 शास्त्रान्तिरोपात् तुल्यवत्त्वं (विधिप्रतिषेधयो-) ।
 अत उच्यते अग्निष्टोमे विकल्पेन मन्वितयम् । तस्मात्
 द्विरुक्तत्वात् उपदेशातिदेशयोश्च प्राप्तिफलवैषम्यात्
 प्रवृत्त्यर्थैव वर इति । ननु एवं सति ' अग्निष्टोमे प्रवृ-
 त्ति ' इत्यनेनैव प्रवृत्तिविधेः सिद्धत्वात् अनात्म्यशब्दः
 अनर्थकः प्राप्नोति । नैव दोषः । तेन उत्पत्ति, अनेन
 विनियोग. इत्येन न्यायापेक्षात् । अथवा अनात्म्यवादः
 अग्निष्टोमन्यतिरिक्तविषयो मन्वित्यपि । ननु अग्निष्टोम-
 वाक्येन उपसंह्रियते । न शक्यमेतत् उपसंहर्तुम् । तत्राम
 निरोधवचनेन उपसंह्रियते, यत् ननुसंगोपाय असमये
 कथयितुं परोक्षतुल्या संयुज्यते, यथा सन्नदस्यम् । अथ
 तु शास्त्राद्यवकाशप्रकार्यात् नोपसंहारमर्थेति । अतश्च
 विद्वत्स्यो मन्वित्यपि तथा सति च ' न प्रथमपक्षे '
 इत्यनात्म्यशब्दोप- उपपद्यते इति अतिशयप्रयमाहारे

नित्यमप्रयोग अग्निष्टोमे च वेदमन्वित्यस्यार्थं नित्यं
 प्रयोगः । नहि तद्वक्तव्यतोषोऽपि अथ भवतीत्युक्तम् ।
 (एकदेशी अनात्म्यवादस्य विद्वत्स्यैव निरूपितो-)
 एतावत्तु इह अवकाशितुं शक्यम्, माधमनारम्भसद
 प्रकृतेरन्यम गच्छति । यदि गच्छेत्, ततः श्विपु-
 वानामपि गच्छेत् । न च गन्तुमर्हति, ' पुरासादु
 खदाम् ' इति स्वानिपयस्य तत्रातुपपत्तेः । अतो यत्र
 उपसद, तत्र गच्छति । तत्रश्च प्रापिकल्पवैभक्त्य
 प्रवृत्तौ तावत् ता. (उपसदः) सन्ति, इति अन्वेषणापि
 वचनं गच्छेत्, विमुक्त यदा विरूपमेव वचनम् ।
 सुष्ठुसामान्यसम्बन्धस्यापि च एवमपदे- उपसहार इति
 व्याख्यातं चतुर्थाधिकरणे (३।१।१५ इति तु विष्णु-
 युक्तम्) तस्मात् उदात्तविनियोगोपायमेव अपुनरुक्त-
 त्वम् । एवं सति येषां प्रकरणे एव प्रवर्यपाठ, नै सह
 संगतार्थता मन्वित्यपि । (एकदेश्युक्तं वृत्त्यपि-) यदि
 तर्हि द्वयोरेपि एकत्राकस्येन ' अग्निष्टोमे प्रवृत्ति ' इत्येव
 अग्रप्रमपक्षे अग्निष्टोमे इत्येन प्रवर्तमानस्य न कश्चित्
 विरोध इति पशुंदात् नित्यमेव अन्वेषणेन भवित्यप्यम् ।
 अग्निष्टोमवाक्यं विकल्पमिदं च वर्णयितुमाह- (अतः-
 एवं वर्णनीयम् । अनात्म्यवादस्य प्रवृत्त्यर्थताया विद्वत्स्यो
 ' अग्निष्टोमे प्रवृत्ति ' इत्येतस्य अनन्यप्रयोजनत्वात्
 प्रतिषेधप्रतिप्रसवार्थता गम्यते । ननु नैवान् प्रतिषेध
 इत्युक्तम् । अग्निष्टोमसुक्तवाक्यार्थवत्त्वाय प्रतिषेध. इति
 सूत्रः । नहि अनेन सह पशुंदात् अवकस्यते इति दधि-
 तम् । न च अनात्म्यवाद. अनाग्निष्टोमार्थः, यत्. तद्वि-
 षयः पशुंदात् अवकस्यते । तेन द्वयोरेपि (पशुंदात्-
 अग्निष्टोमवाक्ययो.) अग्निष्टोमविषयत्वम् । अतश्च यद्यपि
 अप पशुंदात्, तथापि उभयोः सामर्थ्यात् विकल्पेनैव
 मन्वितयम् । कुत ? ' नित्यं हि क्रियमानोऽस्मिन्
 पशुंदात्तो वृथा मन्वेत् । नित्यमनियमाणा वा पुन-
 र्विधिरनर्थकः ॥ ' ततश्च यस्मादिकल्प्यात् विष्णुः
 पशुंदात् आशीर्वते, स तस्मिन् सन्धि अगतः,
 इति वर सन्दहरकल्पस्य प्रतिषेधः एव आश्रितः । तेन
 प्रयमाहारे अग्निष्टोमे विकल्पः । तथापि यदा येषां

प्रवर्तनोपायाः

• प्रवर्तनोपायाः सामदशोऽपि । परिक्रमस्तु यत्ने प्रकृतमानान्तः । भा. १०।१।८।१५.

• प्रवर्तनात्यं (लिङ्गः सङ्घातावच्छेदकं) परिश्रुतिप्रवृत्तिजनकज्ञानविषयप्रवर्तकधर्मत्वम् । मणि. पृ. ११७, दृष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तना इति मण्डनः । पदापान्तरं प्रवर्तना इति भाटाः । अर्थभावनाभिधानानुकूलशक्तिरेव प्रवर्तना इति चित्तचरणः । ११८. • प्रवर्तनात्वं प्रवृत्त्यनुकूलत्वात्त्वम् । अनुकूलत्वं च अन्तकत्वम् । तत्र लोके पुरुषायप्रवृत्ति । वेदे च तदभावात् इच्छान्निवृत्त्य कस्य चित् प्रवर्तनात्वं बोध्यम् । अर्थभावनाभिधानानुकूलत्वात् विहादिनिश्रयक्षेत्रेव अविधाख्यायाः प्रवर्तनात्वेन रूपेण लिङ्गव्यत्यव परिकल्पवत्त्वज्ञानस्य प्रवृत्ति प्रति कारणत्वमात्रं कल्पयते इति पार्यंसागयिः । रङ्गस्य. पृ. ११.

• प्रवर्तनारूपो हि विधिः । भाट्ट. ४।१।१.

• 'प्रवर्त' इति शब्दं येन चन्द्रेण जल्पते । स चोदनीच्यते यद्वा प्रवर्तनकल्प मतिः ॥' इत्युक्तम् । सु. पृ. ५७-५८, रत्नाकरः, चोदनाप्यम् स्तो. १३.

• प्रवादः । नियुक्तिप्रवादः हेयः । मणि. पृ. १२.

• प्रवासगतस्य यत्रमानस्य अग्निशेषेण अग्न्युपस्थानार्थं आशीर्षन्त्यः 'इहैव सन् तत्र सन् त्वान्ने' इति । वा. ३।८।६।१६.

• प्रवाह्नित्यत्वं सजातीयप्रवाहसमयात्सजातीयव्यत्यवस्थानम् । मणि. पृ. १७५. • प्रवाह्नित्यत्वास्य नैमित्तिकत्वाविषये । सु. पृ. १२०१.

• प्रवाहसमुद्रान्वायेन सर्वाणि वेदान्तवाक्यानि ऋतुद्विपरिमाणेन परमविषयप्रतिपादकान्येव । (गङ्गादिप्रवाहा. सर्वे अन्ततः समुद्रेण प्राप्नुवन्ति तद्वत्, इति न्यायाध्यायः) । श्रीकृ. १।१।२२ ब्रह्म.

• प्रवीणः । यद्गुण वीणाचारस्य गुणेषु खलु निपुणो एव प्रवीणश्चेत्तु वर्यमानो ह्ये इत्युच्यते । भा. ६।३।१।२२.

• प्रवृत्तं तद्वृत्ते प१.प्रथेयः । वा. ३।१।१२।३२ टिप्पणी.

• प्रवृत्तेऽपीति चेत् । ६।३।१।७।३६ ॥

श्रुतद्वयानुसारे प्रतिनिधौ उपास्ते, प्रवृत्तेऽपि कर्मणि कृत्येण केतु चित् सस्वारेण यदि तदेव मुख्यं उपपन्ने मुख्यमेव आहम् ।

• अत्र दुपुटीका-- 'केतु चित् सस्वारेण कृत्ये अनभिनिर्वृते (मुख्ये) प्रयोजने श्रुतमेव उपागतम् । न संस्काराणामनुरोधः, द्रव्यगुणत्वात् । तस्मात् वेदमिनिर्वृत्ताः संस्काराः तेषां (मुख्ये) आश्रयिताः स्यात् । एवमिदं सिद्धान्तम् न भवति । पूर्वपक्षस्य उद्वेगः । अथवा प्रवृत्तेऽपीति चेत् कृत्ये (मुख्ये) प्रयोजने मुख्यमागमयित यमिति (पूर्वः पक्षः)' इति ।

एतद्व्यत्यव कदरेण प्रयोगः प्रारब्धः । पशुनिषेधत्वात् प्राचीना. संस्काराः कृताः । तावति काले लक्षिते लब्धः । तथा सति एतद्विरे आदित्य आगम्य सर्वे संस्काराः पुनः कर्तव्याः । पशुनिषेधजनं च एतद्विरे कृत्ये विधिः प्रयोगः समापनीय इति सिद्धान्तः । अत्र 'प्रवृत्तेऽपीति चेत्' इति प्रवृत्तवाच्यः पशुनिषेधनातिरिक्तसंस्कारात् ।

अथवाप्ये तु प्रवृत्तवाच्यः पशुनिषेधनात्वात् स्वर्गसंस्कारान् शङ्काति । पशुनिषेधनात्तेषु संस्कारेषु कृत्ये पश्चाच्छब्द एतद्विरेः । तदापि सर्वे प्रयोगः एतद्विरे पुनः कर्तव्यः इति पूर्वः पक्षः । तत्र प्रथमस्ये न्यायस्य 'इति चेत्' इति पूर्वसिद्धान्तपरमार्थः । मुख्यविधिमेव मुख्य इति चेन्न्यायः ततः प्रवृत्तेऽपि प्रतिनिधौ मुख्यमेवोपादेयं इति । अथवाप्ये तु न क्लेशः ।

नानर्थकत्वात् । ३७ ।

मुख्यस्य श्रयस्य एतद्विरेण अल्पमे कदरे प्रतिनिधौ पशुनिषेधनं कृत्यम्, अथ एतद्विरे लब्धः, परंतु प्रवृत्ते बान्ते निषेधने सति एतद्विरे मुख्योऽपि न आहम् । अनर्थकत्वात् निष्कलत्वात् । इति सिद्धान्तः । के.

• 'प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्ति. ह्यात्' इत्यष्टमाधिकरणे (८।१।३१) पूर्वपक्षपरमार्थक कन्तरोपपन्नत्वात् दार्शनोपेयाविकाना धर्माणाः प्रवृत्तस्य ह्यस्त्वविकानात् तत्पूर्वत्वमिति सिद्धान्ते निरुक्तिपरमार्थत्वेन अभावात् । सु. पृ. ११७८.

ॐ प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः न्यात् । ८।१।
३।३।।

सोमे इष्टेः प्रवृत्तिः स्यात् प्रवृत्तत्वात् । वीथणीयाया
आयणीयाया आतिथ्याया पयो उदवनीयाया च दर्शयौग-
मशक्तौ विध्यन्तः प्रवृत्तः । नन्वव्य रतिमि सोमेऽपि त
एव विध्यन्तः स्यात् । वीथणीयायिषु प्रवृत्तत्वात् इति
पूर्वं पद्यः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ४ ।।

सोमे दर्शयौगमशक्तौ विध्यन्तः इति पूर्वपक्षे लिङ्ग-
माह । 'तस्यैक्यात् प्रजाजानुयाजाः' इति ऐष्टिकम् ।
प्रजावाद्यो धर्माः सोमे हृदयन्ते । तदेतलिङ्गं सोमे
ऐष्टिकस्य विध्यन्तस्य । भूतो तस्येति दोमस्यैयर्षः ।
चक्रारे हेतुवमुच्यते ।

कृत्तमविधानाद्वाऽऽपूर्वत्वम् । ५ ।।

सोमे ऐष्टिको विध्यन्तः इति पूर्वपक्षे मूलाभ्या
प्रातं वासव्येन निरन्तरं सिद्धान्तमाह । सोमे इत्यनु
बर्तते । सोमे अपूर्वत्वं स्यात् । त न कुतश्चित् धर्मान्
यद्वापि । कृत्तमविधानात् । सोमे कर्तव्याना सर्वेषामेव
धर्मणा सोममवरणे निधानं भवति । तस्मात् विश्व-
धर्मनोऽप्यम् । अविहितधर्मकेषु तु अतिदेशः । तस्मात्
सोमः स्वतन्त्रा प्रवृत्तिः ।

तुगाभिधारणामात्रस्य च विल्यानुवादात् । ६ ।।

सोमे ऐष्टिको विध्यन्तो नास्ति, स्वतन्त्रत्वात् तस्य
इति सिद्धान्तिना उक्ते इयं शङ्का—ननु 'पूर्वं वै देवा
यत्र कृष्या सोममजन्तु, सुवो वाहू । तस्मात् सुचि
सोमहविनाशयते । न सोममात्रेणाभिधारयति' इति
निषेधोऽनुपपन्नः, प्रसिद्धैक वाधिषेधस्य । तस्मात्
निषेधात् लिङ्गात् ऐष्टिकस्य सोमे प्रातिरिति । तस्मात्
सिद्धान्तो । सुहू च अभिधारण च तयोः अभावस्य
मिसानुवाद स्यात् । विनाशित्वस्यैव अभावस्य मन्तु-
पादा, न तु प्रातस्य निषेधः । तस्मात् सोमे नैष्टिको
विध्यन्तः ।

विधिपरिति चेत् । ७ ।।

पूर्वपक्षां द्वे । सुचि सोमबहणस्य, आनाभधार-
णस्य च योऽयं निषेधः त न सिद्धानुवादः किन्तु

विधिरैव निषेधस्यः । ततश्च सोमे ऐष्टिकविध्यन्तस्य
प्राप्तिः । इति चेत् ।

न वाक्यशेषत्वात् । ८ ।।

सिद्धान्ती द्वे । सोमे योऽयं सुचि सोमाहादनस्य
आनाभधारणस्य च निषेधः त न विधिः किन्तु नित्य-
सिद्धानुवाद एव । तस्मात् न वाक्यशेषत्वात् । 'अवधि-
पूर्वा एतत् सोम यदमिषुवन्ति । यदस्य सूचो वाहू
कुर्यान्ति, यथायमन्तिकमक्षापुः, यदाह, अंशुराद्युक्ते देव
सोमायापयति । यदेवास्यामन्तुं तु क्षुम्तुर्वैतु तदा-
प्यामयन्ति' इत्यत्र योऽयं 'अंशुराद्युक्ते' इति विधिः,
तस्य वाक्यशेषोऽयं 'धृतं वै देवा यत्र वृत्रा सोममजन्तु
सुचो वाहू । तस्मात् सुचि सोमहविनाशयते, न सोम-
मात्रेणाभिधारयति' इति । अस्य निषेधस्यैव निषेधत्वात्
नाह निषेधरूपो विधिः समन्वितः । तस्मात् सिद्धानुवाद
एव निषेधः । ततश्च ऐष्टिकविध्यन्तस्य सोमे न प्राप्तिः ।

शक्यते चानुषोपपत्तात् । ९ ।।

सोमः अपूर्वं एव न तत्र ऐष्टिको विध्यन्तः इति
सिद्धान्तो हेत्वन्तरमाह । अनुषोपपत्तात्का हेत्वन्तरम् ।
उपोषणं नाम वह्निये उरुः । उप दाहे इति धातुः ।
यदि सोमे ऐष्टिको विध्यन्तः स्यात् उपोषणस्य प्राप्तत्वात्
अनुषोपपत्तात् न स्यात् । अनुषोपपत्तात् च शक्यते
'यदनुषोषं यथाभात् शीवदमेन अनुषिच्छेके नैनी-
येत्' (नैप, ३।३।८।३) इति । तस्मात् सोमे
नैष्टिको विध्यन्तः ।

दर्शनमैष्टिकानां न्यात् । १० ।।

सोमे ऐष्टिको विध्यन्तः इत्यत्र 'तस्यैक्यात् प्रजाजानु-
याजाः' इति लिङ्गमुक्तं 'लिङ्गदर्शनाच्च' (८।१।३।४)
इति सूत्रे तथोक्तत्वात् सिद्धान्तो । उक्तं दर्शनं लिङ्गदर्शनं
सोमगायाना ऐष्टिकानां स्यात् । सोमे या वीथणीयादत्र
इष्टम्, ताद्यु सगन्तु मिलिता ये प्रजाजानुयाजाः तेषा
ता सख्या । अङ्गाङ्गमपि च 'तस्य' इति धक्यते वक्तुं
यथा 'वाजपेयस्य गृधः' इति । तथा न न तद्विष्टं
सोमे ऐष्टिकस्य विध्यन्तस्य सापत्नम् । के

॥ अयं समस्तानामाशेषादीना वयं चित् रुदेः
'प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात्' इति न

प्रवृत्तवर्णात्

प्रणमम् । (इष्टिवाच्येन) । वा २।१।२।३
 पृ ४८२.

ॐ प्रवृत्तवर्णात् प्रवृत्तवर्णं वरणं होतुः क्रियेत ।
 १२।१।१८।३६ ॥

पूर्वपूर्णावसरे. होतुर्वर्णं ' अग्निदेवो देव्यो होता
 देवान् यथा ' इत्यान्नात्म् । तद् सोमाद्भूतेषु ऐष्टि-
 न्नेषु कर्मसु प्राप्नोते । औभिकं होतुर्वर्णं ' अग्निर्होता स
 मे होता होतस्व मे होताऽसि इति होतार वृणीते ' इत्यान्नात्म् । तत्र सौमित्रेण वरणेन आमतो होता इति
 दार्ढिकं वरणं न कर्तव्यं इति प्राये सिद्धान्तमाह । प्रति-
 त्तत्र प्रतीष्टिकर्मं होतुः वरणं क्रियेत । उत ? प्रवृत्त
 वर्णात् वर्णात् प्रवृत्ते कर्मणि दार्ढिकं वरणं क्रियते, अतः
 तत्र आनत्ययम् । किं तर्हि ! कर्ममात्रम् । तदकरणे
 गुणैरुपयुक्तं स्यात् । तस्मात् प्रतिकर्मं होतुर्वर्णं भेदेन
 कर्तव्यं इति सिद्धान्तः ।

ब्रह्माऽपीति चेत् । ३७ ॥

पूर्वपक्षी अतिप्रसङ्गेन दृष्टते । यदि प्रवृत्ते कर्मणि
 होतुर्वर्णं नियमात् प्रतिकर्मं कर्तव्यं तर्हि ब्रह्मा अपि
 प्रवृत्ते कर्मणि क्रियते प्रणीताप्रणयननात्, तस्मात् तदपि
 धर्ममाश्रयत् प्रतिकर्मं कर्तव्यम् । इति चेत् ।

न प्राङ्निगमान् तदर्थं हि । ३८ ॥

होतुर्वर्णवत् ब्रह्मन्वर्णमपि प्रतिकर्मं कर्तव्यं इति चेत्
 तत्राह सिद्धान्ति । न ब्रह्मवर्णं प्रतिकर्मं कर्तव्यम् । न
 तदर्थमात्रम् । प्राक् निगमात् प्राक् वर्णात् न क्रियित्
 ब्रह्मत्वमिति । वर्णादुत्तरकालं ब्रह्मणः कर्म । हि तस्मात्
 ब्रह्मवर्णं तदर्थं कर्मासंभवेन न धर्मासंभवे । तस्मात् ब्रह्म-
 वर्णं न प्रतिकर्मं कर्तव्यम् । नास्ति तेनातिप्रसङ्गः ।

निर्दिष्टमेवेति । ३९ ॥

पुनः पूर्वपक्षी दृष्टते । निर्दिष्टस्य वर्णात् ब्रह्माऽपि
 प्रवृत्तवर्ण इति चेत् । अमावास्यायां औनवत्येऽहनि
 वेदिकर्मं निर्दिष्टम् । ' पूर्वपूर्णावसरे वेदिं करोति ' इति । तत्र वेदिरतिप्रसङ्गः ब्रह्मणः क्रियते । तेन
 ब्रह्माऽपि प्रवृत्तवर्णः । प्रवृत्तवर्णात् प्रतिकर्मं ब्रह्मणो
 ब्रह्मा विदेन इति चेत् ।

नास्तुनन्वात् । ४० ॥

अमावास्यायां पूर्वपूर्णेदिकर्मणो निर्दिष्टत्वं वर्णात्
 ब्रह्मणोऽपि प्रवृत्तवर्णात् तद्वर्णमपि प्रतिकर्मं कर्तव्य-
 माप्येतेति चेत् । न । पूर्वपूर्णावसरे वेदिकर्म
 धृतम्, न परिग्रहणम्, अश्रुतत्वात् यथाकाम्येन
 प्रवृत्ते ब्रह्मणि परिग्रहः करिष्यते । अतो न प्रतिकर्मं
 ब्रह्मवर्णं कर्तव्यम् । विषयो दृष्टान्तः ।

होतुस्तथेति चेत् । ४१ ॥

पूर्वपक्षी दृष्टते । यदि प्रवृत्ते कर्मणि ब्रह्मणो वर्णम्,
 न च वर्णात् प्राक् क्रियित् ब्रह्मणः कर्मास्ति, तस्मात्
 प्रवृत्तवर्णो ब्रह्मेति । तर्हि होतुः अपि तथा प्राक्कालं
 क्रियित् कर्मास्ति । ततः तस्यापि वर्णं न धर्ममात्रम् ।
 इति चेत् ।

न कर्मसंयोगात् । ४२ ॥

न होतुर्वर्णं न धर्ममात्रं निवृत्तं धर्ममात्रमेव । दृष्टान्तं
 कर्मसंयोगात् । अस्ति होतुः प्राक् वर्णात् सामिप्येनै
 कर्मणा संयोगः । ' अवृत्तं सामिप्येनैरन्वाह ' इति । तत्
 पीरुणीकदिपु ऐष्टिकेषु कर्मसु कर्तव्यम् । इति सिद्धान्तः ।
 के.

● प्रवृत्तिः धर्मोपेक्षं प्रमाणम् । मणि. पृ. ११।

● प्रवृत्तिः देवा स्वच्छापीना पशुपीना च । एत आगर्भ-
 इष्टिवाच्यत्वादिषोः कारणम् । अन्वयाया रावतुपरि-
 आशामेणादिषोः । पृ. ८९. ● प्रवृत्तिः प्रथमा द्वितीया
 त्रिपदासंक्रमनियामिका, यथा माचपेये प्राजापत्यस्य
 संस्कारेषु । वि. ५।१।५. ● प्रवृत्तिः निषिद्धिः । सु-
 पृ. ६. ● वेदिं वह्यं चोदितान्तेना प्रवृत्तिः निषिद्धी ।
 वा. ५।१।३।३.

ॐ प्रवृत्त्या कृतकालान्नाम् । ५।१।३।३।२५ ॥

ज्योतिषोमे सुयादिने प्रथमं प्रातस्तुवाकं, तत्र
 प्रचरणाश्वत्था सुचा ' गुणोत्तमिः ' इति प्राञ्च्ये होमः,
 तत्र. एतन्वीचपुरोडाशानिर्वाहः इति पठितम् । अथ्युत्तरे
 प्रातस्तुवासास्य दत्ता मतिप्रयत्नात्प्रथमे प्रेष्यति ' मतिप्रयत्नः
 एतन्वीचकियंयस्य ' इति । तेन प्रचरणीहोनादिभ्यः
 ऊर्णं प्राणोऽपि एतन्वीचपुरोडाशानिर्वाहः प्रातस्तुवाकास्ये
 प्र्ययथादपश्य । एत ' महिष्यमाने स्तुते भूह

अनीदनेन विहर, बर्हिः स्तुणीदि, पुरोडाशानलङ्कृतम् ।
इति प्रेषवशाच्च पुरोडाशात्तद्व्याप्येत्त्वर्षः । एवं स्थिते
प्रचरणोद्देशादिभिः गृह्यध्वजमान्यैः सौमिकपदार्थैः
मोक्षशादिप्रदानानां ऐशिकानां एकत्रान्तरेण अनुष्ठाने ज्ञाने
आकर्तुं शक्यते तदानीयनिर्वाचित्त प्रथम किं प्रचरणी-
होमादयः सौमिकः पदार्थाः वर्तन्ते उत पौरुषादिकः
प्रागल्भ्यात् तेषां पदार्थान्ते कर्तव्याः इति विचारे नियम-
प्राज्ञाभावात् अनियम इति पूर्वपक्षे अस्त्ये प्राप्ते सिद्धान्त
माह । कृतकालानां प्रवृत्तौ विहितकालानां शातकालानां
पदार्थानां प्रवृत्त्या प्रवृत्तेन प्रथमोपस्थितेन निर्वर्गणेन
नियमः स्यात् । प्रवृत्त्या इति कर्मणि क्तिन् । प्रवृत्त्या
इति षाठ् स्त्रीकृत्य दशैश्वर्याभासप्रयोगेण कृतकालानां
शातकालानां नियमः इति वृत्तौ व्याख्यातम् । मयूत-
मलिकामा तु कृतकालानां शातकालानां प्रवृत्त्या नियमः
इति व्याख्यातम् । तथा च आर्षे पौरुषादिकः पश्चात्
सौमिकः इति क्रमः इति सिद्धान्तः । अत्र प्रावृत्तिकः
क्रमः ।

शुद्धिप्रतिषेधाच्च । २६ ॥

सिद्धान्ते देवन्तरस्य सूत्रम् । चकारः सप्रथमे ।
पूर्वपक्षे श्रुतिकृते शब्दविनिर्देशात् शब्देन विरोधस्य
अवज्ञात् । अतदङ्कुर इत्युक्ते मोक्षणादीन् प्रतिषेधेत् ।
असात्तच्छे तु अतदङ्कुर इत्युक्ते अलङ्कारमेव प्रति-
पात्यते । तस्मादेव प्रावृत्तिकः क्रमः । के.

● प्रवृत्त्या क्रमो नियम्यते । वाचपेरे प्राज्ञास्य-
पशुप उपाकरणक्रमेण निषेधनादिक्रमनियमः । ५।१।१५।
८-१२. ● प्रवृत्त्या क्रमः प्रातरुद्युक्ते सजनीयनिर्वापा-
दिप्रागल्भ्यात् पौरुषादिकानां वर्तमानम् । ५।१।
१३।१५-२६.

ॐ प्रवृत्त्या तुल्यकालानां शुणानां तदुप-
क्रममाह । ५।१।१।८।।

वाचपेरे 'सप्तम्यं प्राज्ञास्यान् पशुपान्ते' इति
श्रुते । तेषु पशुपु चोक्त्यात् । मोक्षणादयो धर्मः ।
वन प्रथम पदार्थः । यत् कुतश्चित् पशोरुत्पत्त्यः ।
द्वितीयादिषु पदार्थेषु भवति सजायः किं तत् एव
द्वितीयादिरपि पदार्थे आरम्भ्यन्तः सत द्वितीयादिषु

अनियम इति । अनियमः नियमकारणभावात् इति
पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तपति । तुल्यकालानां एकत्रादीनां
गुणानां उपाकरणादीनां प्रवृत्त्या प्रथमाद्भवत्यनुष्ठारेण
क्रमः स्यात् तदुपपन्नत् प्रथमाद्भवत्यनुष्ठारेण ।
तथा च प्रथमप्राज्ञास्यानुष्ठारेण द्वितीयाद्यङ्कुरः तत्र
स्त्रीकार्यैः सोऽय प्रवृत्त्या क्रमः ।

सर्पमिति चेत् । १ ॥

पूर्वपक्षी आह । प्रतिपशु सर्वे अङ्गशाते काष्ठा-
यमयेन स्यात् इति । इति चेत् ।

नाकृतत्वात् । १० ॥

पूर्वपक्षिणा उक्तं निरूपयति सिद्धान्ती । इति चेत् ।
अङ्कुरत्वात् उक्तस्य साहित्यस्य अङ्कुरत्वमङ्गत्वात् ।
तस्मात् प्रवृत्तिक्रमेण पदार्थानुसमय एव ।

कृत्वन्तरवदिति चेत् । ११ ॥

वाचपेरे प्राज्ञास्यपशुप उपाकरणदिसर्वैरुपाकरणैः
प्रतिपशु पृथक् वर्तन्ते कृत्वन्तरवत्, यथा शीर्षे ऐन्द्राग्ने
च प्राज्ञास्येभ्यः कृत्वन्तरे सर्वे गुणकाण्डं प्रवेकं पृथक्
क्रियते तद्वत् । इति चेत् पूर्वपक्षी नृणात् ।

नासमवायात् । १२ ॥

तत्र । कुतः ? असमवायात् सौमिकानाम्प्रेषीना
तत्तत्कालेषु विहितानां साहित्यस्य अद्यमानात् गुण-
काण्डं पृथक् वर्तते । प्राज्ञास्येषु तु एकसिन्नेव ननुप-
कारे साहित्यावगमात् न गुणकाण्डं पृथक् कर्तुं अक्यते ।
तस्मात् अत्र उपाकरणादीनां पदार्थानुसमयेन प्रथम-
प्रवृत्त्यनुष्ठारेण द्वितीयाद्यङ्कुरस्य अनुष्ठानक्रमः स्त्रीकार्यैः
इति सिद्धान्तः । के.

● प्रवृत्त्या प्राज्ञास्येषु पशुपु उपाकरणादीनां प्रवृत्तौ
अनिरूपित एव क्रमो निरूप्यते । प्रवृत्तावपि च समवति
तथा क्रमनियमः । यथा साहाय्यपौर्षे पूर्व धर्मः ततः
पशुप इति । रत्न. ५।१।१।१२. ● प्रवृत्त्या मोक्षणादीनां
सौमिकपूर्वमागतौ ज्योतिष्टोमे सुत्याक्रमः । ५।१।१।१३।
२५-२६. ● प्रवृत्तेः तत्रकारणनिश्चयहेतुत्वम् ।
मणि. प्र. २८. ● प्रवृत्तीनां अभिधाकालाव्यावर्तनीय
ऐदमर्थं निरूप्यते । वा. ३।१।१।१२ प्र. २०।
● प्रवृत्तौ (क्रमे) अङ्गनिरूपितप्राज्ञास्यपशुपे चोक्तः ।

भाट्ट. ५।१।७. • प्रवृत्तौ सरोहितव्यवसायव्यय एव वाक्यम् । सोम. १।२।१ पृ. ६. • प्रवृत्तौ हेतुः । अन्यथाख्यातिरूपवत्त्वविशिष्टज्ञानस्यैव प्रवृत्तौ हेतुता । न च एवं चेतो रजतज्ञानवत्, कार्य-ताज्ञानवत्वात् इति ज्ञानात् मैत्रस्य प्रवृत्त्यापत्त्या भ्रान्त-भ्रान्तिरुपपत्तिरिति वाच्यम् । भ्रान्तिरुपपत्त्या वाचा-देव प्रवृत्तमात्रोपपत्तेः । परकीयजनकत्वप्रकाररञ्जानज्ञान-वत्-धर्मविलम्बेन रजतत्वप्रकारकज्ञानादेव प्रवृत्त्यङ्गी-कायत्, ज्ञानाविवर्कज्ञानत्वेन प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । यदा रजतविषयप्रवृत्तित्वावच्छिन्ने प्रति रजतत्वप्रकारज्ञानि-रूपितरजतनिष्ठसुखविशेषतावादिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् न ह्यऽप्यनुपपत्तिः । सपि. पृ. २७.

• प्रवृत्तिरूपमः अतिदेशविषयेऽपि । टुपू. ५।१। १।१ । न उपदेशविषय एव । प्रवृत्ता हि प्रातापत्त्ये पश्यु रसावरागपीना प्रवृत्तौ अनिरूपित एव क्रमो निरूप्यते । प्रवृत्तानि च संमत्त्वेन तथा प्रमनियमः यथा साजाध्यधोर्दमः पूर्वं धर्माः सतः पयस इति । रत्न. • प्रवृत्तिक्रमः प्रयोगनचनाश्रयत्वात् दुर्लभ । श्रुत्यर्थ-पाठकाण्डानु चोदनाश्रितत्वात् बलीयासः । टुपू. ५।१। १।१।८. • प्रवृत्तिक्रमः । यतः पूर्वपदार्थं आरम्भकत्वात् दोषोत्तर आरम्भणीयं, प्राशयिकवत्त्वस्यपश्यु मीलनकारि-धर्मो कञ्चपे । भा. ५।१।५।८. • प्रवृत्तिक्रमेश-ति पूर्व दमः अवदानानिधारेणानुदानानि त्वत् सुख-प्रमेण पूर्वमाश्रयेत्येति संदेहे, अवदानादीनां प्रदान-चोदनापटीतत्वात् पूर्वमाश्रयेत्येति सिद्धान्तः । प्रवृत्तिक्र-मत्वात् मुख्यत्वतो बलीयात् । मुख्य प्रधानम् । ५।१।२। २-४. (दशपूर्णमासयोः निवृत्तद्वयदानम्, प्रयाजसोका-भिफारणम्, बर्हिषि हविष्यदानं चोदाहरणानि-घाति-कम् । न तु प्रधानमनुपत्तत्वावधारणानिधारेणविषयवत्-तन्प्रदानं.) • प्रवृत्तिक्रमात् मुख्यः क्रमः प्रथमः । अथ एव गताप्यवदानादित. भाट्ट आग्नेयवदानादिकं क्रिनो । अन्यथा हि गताप्यवदाने पूर्वादिने प्रवृत्तकम् आग्नेयनिधारेण च उत्तरे दिने प्रवृत्तकम् धैर्यसिं-साम् । वि. ५।१।२. • प्रवृत्तिक्रमात् मुख्यत्वतो बन्-कम् । ५।१।२।२-४. मीमे. पृ २०३. • द्यौं

आग्नेयपुरोडासस्य०' इत्यत्र प्रवृत्त्यम् । • प्रवृत्तिक्रमो अङ्गनिरूपितप्रत्यासत्त्यनुग्रहो बीजम् । भाट्ट. ५।१।१. • प्रवृत्तिक्रमनिधयमाधिकरणम् । ५।१।५।८-१२. 'प्रवृत्तिक्रमन्यायः' इत्यत्र प्रवृत्त्यम् । • प्रवृत्तिक्रमविचारस्य पदार्थानुसमयो बीजम् । भाट्ट. ५।२।१. • प्रवृत्तिनिवृत्तयोः कार्यान्वयपूर्वकत्वम् । ऋजु-पृ. १६. • प्रवृत्तिनिवृत्त्युभयरूपं वैदिकं कर्म । इत्येव पदुंदात् इत्युच्यते । इदं द्विविधं कृत्यं पुरुषार्थं चेति । धाल. पृ. ८६. • प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म कृत्यं पुरुषार्थानुसमत्त्वं, यथा कर्मरत्ने लिप्सासुने अन्वयनेन व्याधानं च । धाल. पृ. ८१. • प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म । तत्र इत्यप्रवेष्टोने अष्टादशं देवतोद्देशेन च द्वाधर्मम्, यथा उत्तमः प्रयाजः । पृ. ८३. • प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म द्विविधं कृत्यं पुरुषार्थं चेति । पृ. ८१. • प्रवृत्तिविशेषकरो यो न भवति सोऽनर्थकः । भा. १।५।१।२. • प्रवृत्तिः १।४।१।२।२३-४ । 'अपगतो वा अन्ये गोभयेभ्यः पशवो गोभयाः' 'अपशो वा एष वोऽग्रामा' 'अस्रं वा एतद् पर-च्छन्दोमं' इति भूयते । अर्षवादा एते । गोभयान् मोतुं इत्येवा अश्वदीना अपशवमुक्तम् । एवं सामवदित्यस्य अग्निशोमादेः प्रसंगार्थं दर्शपूर्णमासदीनां सामवदितानां अयकानुक्तम् । एव छन्दोमवदितानां दादगहादीनां अयकार्थं छन्दोमवदितानां अयकानुक्तम् । तेनात्र आगम-अपश. अतश्च एते शब्दाः गौष्वा प्रवृत्ताः । निमित्तं इ अत्र प्रसंगा । 'पशवर्षाणांशुवदपाति' इत्युक्तम् । 'पुरवृत्तं प्रवृत्तिनिधयमाधिकरणम्, यथात् प्राचीनवृत्तम्' इति यथाशक्तिधर्मकमेव ततोः प्राशयिकवत्त्वस्य इति 'अपगतो वै' इत्युक्तम् । के. • प्रयत्न गौष्वाः शब्दवृत्तेः अन्वयतो हेतुः । 'अपगतो वा अन्ये गोभयेभ्यः पशवो गोभयाः'

अज्ञान्येभ्यः पशुभ्यः शोभश्चानां प्रशंसता निमित्तीकृत्य
 'अन्ये अपगवः' इत्युक्तम् । शा. १।४।१६ ।
 * प्रशसा टेष्ठा [१] वस्तुनि विद्यमानगुणोत्कर्षैः,
 [२] स्तान्नेन शब्देन सपादितगुणोत्कर्षश्चेति । प्रयतो-
 दाहरण 'अपगवो वा अन्ये शोभश्चेभ्यः पगवो गौमश्वः'
 इति । 'आगवो वै ब्राह्मणो देवगवा' इति द्वितीयोदा-
 हरणम् । वि. १।४।१६ । * 'प्रशसा वा संस्कारः प्रस्तस्य
 संनिधानाद् समिन्धनार्थं इत्यः' । छन्दः. २।४।३
 सिद्धान्तप्रश्नम् । कु. ३।४।५।३.

॥ प्रशंसाऽधिकरणम् ॥

प्रशंसा । १।४।१२।२३-४ ॥

भाष्यम्-- 'आशतो वा अन्ये शोभश्चेत्य पशवो
 गौमश्वः' 'अपगवो वा एष योऽसामा' 'अगव वा
 एतद् यदन्धोमम्' इति श्रूयते । तत्र विषयैवात्मवेदे
 अर्थवत्त्वात् विषयः । इति प्रामे, अभिधीयते । यदि
 विषयो मषेयुः शोभश्चा एव पशवः सुदः, कामकलेव
 यदः, छन्दोमत्रेव छनम् । अन्येषा पशूना यज्ञाना
 सनाथा च उल्लिखितानि स्यात् । विज्यात् न नाव-
 कल्पेन । अतः सुख्यं मश्वदः । शोभश्चान् प्रशंसितुं
 अन्येषा पशूनाः निन्द्य । सामयवः प्रशंसितु अस्मान्ना
 निन्दा । छन्दोमन्त्रित प्रशंसितु अन्धोमन्त्रानि
 निन्द्यन्ते । यथा वदशुन अभोजन तत् । कर्मणि
 अस्वास्तत् इति ।

धा— ननु सर्वेन प्रशंसानिमित्तत्वं गुणवादस्य
 लक्षम् । तस्यम्, फलमनन्त गुणवादस्य प्रशंसा, अत एव
 गुणवादस्यैवार्थं प्रशंसित्विच्छम् । कथमिति चेत्,
 'गवाश्चादिगतां पूर्वमुपादाय प्रशंसत्वाम् । तद्-
 भाषोऽन्वपश्वामौ लक्ष्मामाप्तेन कल्पते ॥' न
 तावत् महिषादीना पशुत्वस्वभावावः शक्यते वक्तुम्,
 प्रशंसतिरोधात् । फलप्रतिषेधः कल्प्येत । तदपि तत्रतत्र
 पर्यन्तविरहितत्वात् न शक्यमेव । न च निकल्पः, वैप-
 ग्नात् । कथ्यो हि अयं विधिः, इत्यत्र क्लृप्तः ।
 स्यात्वा वा अर्थवत्त्वात् नागतत्वा तदोक्तत्वात् । तुल्यश्च
 ह्युपादानम् । 'पशवो गौमश्वः' इति च पुनस्ता-
 दानमनर्थकम् । न च पशुत्वैकार्थ्यमावादिन क्रियतुषाः

शक्याः प्रविषेक्तुम् । अयं गवाश्चतमवादिनो विशेषैः
 प्रतिषिध्येरन्, एवमपि नन्दं फलम् । अन्यशब्देनैव च
 लक्षणार्थः सिद्धः इत्यनर्थकम् । अवश्य च उत्तरपदेन
 प्रतिषेच्ये अर्थे प्रथममुपादानेन तत्र अनुवर्तितव्यम्,
 विशेषरहितप्रतिषेधार्थमनात् । न च प्रशंसनात् अन्यत्
 उपादीयमानं उपपद्यते । शक्युपनि च गवाश्चादिपशु-
 र्णात् तत्रैव प्राधान्यं समचित्तम् । यद्यपि अग्रशक्यत्वमपि
 शक्युवन्ति, तथापि प्रथमपक्षेया सदिह अस्मान्प्रद्वित-
 मिति प्रादास्यन्नेव निगम्यते । तद्यतिरोपमानमपि च
 नैव औपविक्तम्, इति तद्वारेण अन्येषा प्रशंस-
 त्वस्य कल्पते । एतदुक्तं मश्वति, गवाश्चादीनपक्षे नैव
 अन्यस्य प्रादास्यन् विद्यते इति । एव अन्यस्यप्रादास-
 न्निमित्तः प्रतिषेधः । सा चेह प्रथमन्वमाभित इति
 अन्त्यप्रयोक्तव्या पश्चात्प्रयाम् । अन्यत्र पुनः उत्तर-
 काश्चैव एषा भवन्ती निमित्तत्वेन उच्यते ।

शा— 'अपशवो वा अन्ये शोभश्चेत्यः', पशवो
 गौमश्वः' इत्यत्र नामधेयत्वमाशङ्क्यमिति शुभाश्रयि-
 त्वेनैव पूर्वः पलः । ('अपशवो वा अन्ये शोभश्चेत्यः'
 इत्यन्यशब्देन यशस्यो नोच्यन्ते, किन्तु उपात्तावाश
 लक्षणमत्र अगाद्य एवोच्यन्ते । तैत्तिरीयशास्त्रेणा
 'अपशवो वा अन्ये शोभश्चेत्यः पशवः' इत्यन्यशब्द-
 चापानाधिकरण्येन पशुशब्दअवगाय । तत्रैव अन्यशब्द-
 यमानाभिज्ञतस्य अपशुशब्दस्य अजादिनामवगमेन वाच्यम्,
 तत्र विशेषोपादानागङ्गीयमित्यर्थाः) पशुकार्ये गवाश्च-
 व्यतिरिक्ताना प्रतिषेध क्रियते अजादीनामिति । सिद्धा
 न्त्वम्, तत्रैव अजादीना विहितत्वात् अदास्यः पशु-
 कार्ये प्रतिषेधः । तस्यादर्शवादः । प्रशंसानिमित्तम् पशु-
 शब्दस्य पशुव्यतिरिक्तपशुव्यतिरिक्तस्य अपशुशब्दस्य परन्त
 अकारितु पशु प्रयोगः । ननु सर्वं एव प्रशंसानिमित्तो
 ऽर्थवादः, किञ्च विशेषयोग्यत्वस्य ? तस्यम्, फल-
 मन्वयं शुभवादस्य प्रशंसा । तस्मिन्प्रशंसितां गुणेन
 पशुशब्दः प्रयुक्तः प्रशंसापरो भवति । इह तु शब्दमह्यनि-
 त्तिमित्तमपि गुणः प्रशंसैव । १।४।१६ ।

सोम— नामधेयप्रत्यये तद्यतिरोपशब्दस्य प्रत्ययानु-
 यित्यर्थवादाविचाररूपत्वात् संगतिः । अत्रिचयने पुनः

श्रीर्षोपचारे 'पुरस्तात् श्तीचीनमश्वस्योपदधाति, पश्चात् प्राचीनमृषमस्य' इति विधेः अर्थवादोऽयं 'अपगतो वै०' इत्यादिः ।

वि— 'पशवोऽन्वे गलाशेष्योऽपशवो वा इति श्रुतम् । अत्रादिपशुत्वस्य यद् गुणो वादोऽथवा, ऽस्तु तत् ॥ स्तुत्यभावाद्गुणस्तेषु पशुकार्यनिषेधनम् । अशक्यत्वशिषेयस्य पशुकार्यनिषेधना ॥, पशवोऽपशुत्वान्देन प्रशस्त्यभावात्साम्बन्धः । लक्ष्यानत्र निमित्तं तु प्रशमैव गवाश्वयोः ॥'

भाट्ट— 'अपशवो वा अन्ये०' इत्यत्र अजादीना लक्षणं विहितत्वात् पशुकार्ये प्रतिषेधस्य पशुदासस्य वा अनुपपत्तेः अर्थवादश्चम् । अपशुत्वान्दे पशवौ मुख्यः गवाश्वगतप्रशस्त्यभावात्पशुत्वयोगात् अजादौ गौणः सत् लक्षणं गवाश्वगतस्तुत्यर्थः । प्राजा मते तु नन्दमासा-न्तर्गतमृषपदेन गवाश्वगतप्रशस्त्य लक्षयित्वा, नञा तद् भावस्यो गुण लक्ष्यमाने इति विशेषः । सर्वथा प्रशस्त्य गौणनिमित्तपठिका इति सिद्धम् ।

मण्डन— 'प्रशस्त्ये पशुक्तिः स्यात् ।' १६ ।

शंकर— 'प्रशंसनः कचिषेयम् ।' १६ । इव गौणी ।

• अर्थवादना अवयवार्थपरत्वामात्रे प्रशंसाधिकरणविरोधः । तत्र अपशुत्वस्य अमादास्त्वगुणयोगात् गौणा वृत्त्या अजादिपशुषु षुचेर्षवस्त्वपनात् । ऊ. १ । २।१।१८.

• प्रशंसाधिकरणः 'वायुर्वै क्षेमिष्ठा देवता' इति । बाल. पृ. ५०.

ॐ प्रशस्त्याऽप्यभिधानम् । १।४।४।२३॥

अग्निगुणैरे 'प्रशस्त्या वाहू' इति पठितम् । तत्र प्रशस्त्य इति प्रातिपदिकेन अन्वभिधानं अस्तेः अभिधानं स्यात् । अथौ हि शाश्वतम् प्रसिद्धः 'दश प्रशस्त्यानिष्ठाऽऽह शाश्वताद्देवि', 'असि वै शाश्वताचघते' इति । तस्मात् प्रशस्त्या अस्तिना वाहू उच्यते इत्यर्थः । इति पूर्वः पद्यः ।

वाहुप्रशंसा वा । २४ ॥

अग्निगुणैरे 'प्रशस्त्या वाहू' इति पठ्यते । तत्र प्रशस्त्य इत्यस्य अस्तिना इत्यर्थः इति पूर्वः पद्यः । तं वाच्येन च्वावर्त्तं सिद्धान्तमाह । प्रशस्त्या इति शब्देन वाहुगुणो वाहोः प्रशंसा बोध्यते । प्रशस्त्या वाहू कृणुतात् प्रशस्त्यो वाहू छेत्तव्यो इत्यर्थः । पशुविशक्त्यर्थं स्वधितिः (चुरिका) विहिता नासिः । असिश्च पूर्वपठिना उच्यते इति वैचिष्यम् । तस्मात् प्रशस्त्या प्रशस्त्यो इत्यर्थः । के.

• प्रशस्त्याऽन्वेन अग्निगुणैर्यगतेन वाहोः प्रशंसा । १।४।४. मीको. पृ. ३४५ 'अग्निगुणैर्यगतेन प्रशस्त्याऽन्वेन०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• प्रशस्तं च प्रतिपाद्यम् । भा. ६।७।१२।१६.

• प्रशंशः अर्थवादः 'वेदकर्णपती सूमिष्' इति ।

बाल. पृ. ५०. • प्रशंशैर्नोपक्रमो भवति (इविव), यथा—वा नामेयं नदी, को नामेयं पर्वतः, किमीदं फलं इति । भा. ३।३।४।११, • पूर्वं हि प्रशंशेन मतिक्रियं ततः प्रतिवचनेन । ३।५।१६।४२.

• प्रशमन्त्रः 'वृत्तमि त्वा परमन्त वृथिन्याः' इति । बाल. पृ. ५९.

• प्र(प)शौही कर्षमयवयस्का । वि. ४।४।११.

• 'प्र(प)शौहीमश्विन्याम्' (नैत. १।८।१।९) इति राजसूये पद्यः । ४।४।१९.

• प्रसक्तस्य च प्रतिषेधो म्नायः (नाप्रसक्तस्य) । भा. ६।७।१२।२७.

ॐ प्रसक्तानुप्रसक्तन्यायः । अयमन्वोद्देशेन कन्द-शेषस्वामि सदानुष्ठाने अन्वोद्देशेन प्रशुतौ अन्वस्वामि विदो वायत् तत्र प्रसक्तते । यथा अन्ते प्रसक्तानुप्रसक्तेन इष्टुक्तिः प्रायो श्रम्येषु दृश्यते । साहस्यी. ५६५.

• प्रसङ्गः अभिचयने देवतुवा हविषु अनुनिर्वायेषु अग्नीषोमीयपशुषुदेहाशक्तयस्य । १२।१२।३-८. मीको. पृ. ३८९ 'अनुनिर्वायेषुदेहाशक्तयस्य' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• प्रसङ्गः । अमुना प्रसङ्गलक्षणं द्वास्ते व्याख्याते । प्रसङ्गशब्दार्थः अन्यैककः (साधारणं भवितव्यं पश्ये तत्रप्रयोजकः) 'एवमेव प्रसङ्गः स्यादियमाने सके

दिव्ये' इति । अन्यत्र कृतस्य अन्यथापि प्रकृतिः प्रयुक्तः । यथा मदीयस्य प्रासादे कृतस्य राजमार्गेऽप्या-
 लोचनकरणम् । भा. १२।१।१।१. * प्रसङ्गः अनु-
 बन्ध्याया अनुनिर्वाप्येयु देविकाहनि पु पशुपुरोडास-
 तन्त्रस्य । १२।१।२. सीको. घ. २८३ 'अनुनिर्वाप्या-
 भिरुणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रसङ्गः अन्योद्देशेन
 अन्यत्रैवस्थानि महापुत्रानम् । पथर्षे प्रथमेषु कृतेषु पशु-
 पुरोडासार्थं प्रयुक्तं प्रजाया न क्रियन्ते, प्रसङ्गसिद्धत्वात्
 पशुद्देशेन क्रियमाणानां पशुपुरोडासार्थप्रजायानां अनुष्ठानं
 भवत्येवेति । वि. १२।१।१ प्रहाणश्र. * प्रसङ्गः अमा-
 नासात्पत्न्यस्य निशीठी । १२।१।५. सीको. घ. २३८५
 'निशीष्टिन्याप' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रसङ्गदान, यत्र
 धन्यार्थेनाग्नेन अन्यस्योपकारः । यत्र सङ्गं कृत सर्वेषां
 मुक्त्वरति तत्र तु तन्त्रम् । रत्न. १२।१।७।२४. * प्रसङ्गः
 निविध. अनुष्ठानप्रसङ्गः, पदार्थप्रसङ्गः, शास्त्रप्रसङ्गश्चेति ।
 तत्र पदार्थस्य तन्त्रे सति पदार्थमनुष्ठानेन परस्योपकारः
 अनुष्ठानप्रसङ्गः । यथा पशुपुरोडासादी पथर्षेयप्रजाजादेः ।
 पदार्थस्य भेदे सत्यपि पथर्षेयुपानेन परस्योपकार. पदार्थ-
 प्रसङ्गः । यथा लौकिकस्य वेदेः इष्टिपशुवेत्प्रोक्षया
 भेदेऽपि तथा सोमानांतेष्टिपशु उपचारः । एतेन
 ब्राह्मणे शास्त्रान्तरस्य उपकार. शास्त्रप्रसङ्गः । यथा
 'राजानादिमित्राद्यो धनमर्चयेत्' इति श्रमार्जनाशान्त्रेण
 ज्योतिष्टोमार्जनाश्रमस्य ऋत्विगवेक्षणस्य अविशेषेण
 त्रैविधिक्रमार्जिवन्मन्त्रेष्व्य वृत्तस्य उपकारः । तस्मात्
 'अन्त्याभेन पशुपानविशेषेण अन्यस्य तन्त्रमुविशान्-
 स्त्रोपचार प्रसङ्ग' इत्यादिक्रमन्त्रदेव प्रसङ्गशामान्यलक्षणं
 बोध्यम् । सोम. १२।१।१ घ. ८४६. * प्रसङ्गः
 निविधः प्रथमप्रसङ्ग, अज्ञप्रसङ्गः, प्रथमप्रसङ्गश्च
 इति । तत्र प्रथमप्रसङ्ग' निविधः प्रश्नयोः पिङ्गयोः
 प्रश्ननिवृत्त्यर्थेति । तत्र [१] प्रश्नयोः प्रश्नो यथा-
 क्षम्येन अग्निहोमदिप्रयोगेण नियतव्ययोगस्य प्रसङ्गः ।
 [२] विद्वत्प्रधानयोः प्रश्नो यथा- या विद्वत्तयो
 निमित्ते कामे च विद्वितास्तत्र बुयापत् निमित्तफलज्योत्सौ
 अग्निहोमप्रवेद्य काम्यप्रयोगेण नियतयोगस्य प्रसङ्गश्चेति ।
 स्वातन्त्र्यदाहरणं तु दर्शभाद्रविष्टविभूतयो, महालयप्रपराय

आह-नित्यआहोर्नमे पूर्वेण उत्तरस्य प्रसङ्गश्चेति ।
 प्रकृतिविद्वत्प्रसङ्गस्तु दिविधः प्रकृत्या विद्वत्प्रोक्त्या वा
 मूढतेः । तत्रोभयत्र श्रौतमुदाहरणं मृगम् । स्मार्तं तु
 [३] आयोदाहरणं यथा- दर्शभाद्रेन नित्यआहस्य
 प्रसङ्गसिद्धिरिति । [४] द्वितीयोदाहरणं तु यथा-
 तीर्थभाद्रेन दर्शभाद्रेस्य प्रसङ्गसिद्धिरिति । अज्ञप्रसङ्गस्तु
 पेश्य, तत्रया [५] औपदेशिकेन अग्नेन औपदेशिकस्य
 प्रसङ्गः, यथा- वैदयनिमित्तकेन स्मत्प्रदयेन नित्याहस्य
 पात्रद्वयस्य । [६-७] तथा काम्येन नित्यस्य वैमिचि-
 कस्य च, यथा- प्रतिश्रायस्य एकविंशत्यनुवचनस्य अग्नेन
 एकविंशतिलेन नित्यस्य पात्रद्वयस्य, वैदयनिमित्तस्य
 च स्मत्प्रदरस्य प्रसङ्गसिद्धिः । [८] तथा औपदेशिके-
 नाग्नेन आतिदेशिकस्य प्रसङ्गो यथा- दर्शयैन प्रयजाः
 दिना निशीष्टपयस्य प्रजाजादे प्रसङ्गश्चेति । [९] तथा
 आतिदेशिकेन आतिदेशिकस्य प्रसङ्गो यथा- पदार्थेन
 प्रयजादिना पशुपुरोडासार्थस्य प्रजाजादेः प्रसङ्गश्चेति ।
 [१०] तथा आतिदेशिकेन औपदेशिकस्य प्रसङ्गो
 यथा- स्वयेन अनिदिष्टैः कर्तृभिः श्वेननिविधः लोदक-
 सखीयस्त्वेन प्रापितैः श्वेनस्य औज्ञानस्यमास्यस्य प्रापितस्य
 उदाहृत्य कार्यसिद्धेः प्रसङ्गः । प्रथमप्रसङ्गस्तुर्था ।
 प्रकृतिप्रधानेन अज्ञस्य प्रसङ्गश्चेति, अग्नेन च प्रकृति-
 प्रधानस्येति द्वौ भेदो । विद्वत्प्रधानेन अज्ञस्य प्रसङ्ग
 सिद्धिः, अग्नेन च विद्वत्प्रधानस्य इति द्वौ भेदविति ।
 एषु चतुर्विधे भेदेषु औतोदाहरणानि मृग्याणि ।
 स्मार्तानि तस्यन्ते । [११] तत्राये भेदे उदाहरणं यथा-
 काम्येन अमावास्याप्रादेन याज्ञानस्यसूत्रशादस्य प्रसङ्ग-
 सिद्धिः । [१२] द्वितीयभेदे उदाहरणं यथा- याज्ञा-
 नस्यभूतभाद्रेन नित्यमावास्यास्य प्रसङ्गसिद्धिः । [१३]
 तृतीयभेदेोदाहरणं यथा- काम्यभाद्रेनाश्रादेन याज्ञा-
 नस्यभूतभादस्य प्रसङ्गसिद्धिः । [१४] चतुर्थभेदेोदा-
 हरणं यथा- याज्ञानस्यभूतभाद्रेन नित्यभादस्य प्रसङ्ग-
 सिद्धिरिति ।

तत्रैव चतुर्दशभिः प्रसङ्गो निरूपितः । वाच.
 घ. १४९-१५०. * प्रसङ्गः दादशाप्यार्यैः । द्रुप.

प्रसङ्गः

०१११११. ० प्रसङ्गे न ज्योतिष्टोमे दीक्षाकाटीनेन जागरणेन दार्शिकजागरणस्य । १२११८।१७.

इह प्रसङ्गे न ज्योतिष्टोमे मन्वीयपुरोडाश-
द्विषु सौमिकपात्रैर्होमसंसेः दार्शिकपात्राणां जुहा-
दीनाम् ॥

पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्दोमार्थत्वात् । १२।१।
४११० ॥

भाष्यम्— सोमे एव शानि दर्शपूर्णमास्यहवीनि
ग्रहचनेषु प्रयुक्ते वर्तन्ते, यथा सावन पशुः, सावनाः
पुरोडाशाः, सौम्यक्षरिति । तेषु चिन्तयति किं तेषां
ग्रहैश्चमन्वीर्वा होमः कर्तव्यः, अथवा दार्शिकैः स्यादिति
पात्रैरिति । तत्रोच्यते । पात्रेषु च प्रसङ्गः स्यात् ।
कुतः ? होमार्थत्वात् । होमार्थानि तानि पात्राणि । स
च होमो ग्रहचमनेनापि निर्वह्यते । सौम्यव्यव-
पतितानि कर्माणि । तेषु ग्रहैश्चमन्वीर्वा होमः कर्तव्यः ।

न्यायानि वा, प्रयुक्तत्वात्प्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् ।

११ ॥

भाष्यम्— न्यायानि वा दार्शपूर्णमासिकानि स्युः ।
वैर्होमः क्रियते । कुतः ? प्रयुक्तत्वात् । प्रयुक्तानि तानि
विकल्पे । यदृशीत्याऽऽन्यानि सोममासादयेषु अश्वानि
यज्ञमानम् । अथ यदृशीत्या आन्यान्पासादवन्ति, न
यज्ञमानमपहन्ति इति प्रथमं तावत् तेषां प्रयोगः । प्रौढां
संमार्जनं च, तव आन्यग्रहणम् । तन्वेन आश्वप्रयुक्तानि
विद्यन्ते । अत्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् । यन्मन्वीयपुरोडाशं न
प्रयुक्तम्, तन्कार्यं तन्विषोऽङ्गं प्रसज्यते । स्वस्वामावे
हि परकीयपुरोडाशं प्रसज्यते । अत्रनिदिष्टे हि स्वस्मिन् याने
देवदत्तो यद्वदत्तवानपात्रोहवि । संनिदिष्टे तु स्वयमेवैव
हि याति । तत्र हि तस्य यादसं स्तकन्वेण गमनमुच्यते,
न तादसं परकाने । पुरोडाशानामपि दार्शिकैः पात्रैः
यादसं सादृश्यं तादसं ग्रहचमनेन । न तत्र ग्रहत्वो
दृश्यतव. प्रोक्षणाद्यश्च संस्कारा सम्पन्ने । ग्रहचमने
देषाममानः । येषु चि सौमिका, तैः पुरोडाशानामसंक्षयः ।
यदि पुनर्दार्शिकान्यप्रयुक्तानि मन्वीयुः, किं ग्रहचमने प्रस-
ज्येत ? नेति नूनम् । दार्शिकान्येव प्रसज्येत । यत्र तन्वि-
षोऽङ्गं क्रियमाणं इत्यत्रापि कृतं भवति, तत्र प्रसङ्गः

यथा पात्रैषु प्रवाजेषु क्रियमाणेषु पौरोडाशिनः । इह
तु ग्रहचमने प्रयुक्ते, नेतरणि प्रयुक्तानि भवन्ति । न हि
सोमे ह्ययमने पुरोडाशा हुताः । तस्मान्मन्वीय प्रसङ्गः ।
किं तर्हीदमुच्यते अत्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यादिति । यदि
प्रयोग एवा नोपपन्नैव, तन्निरिष्येत वा, ततः प्रसङ्गः
स्यादित्यर्थः । अथि च न्यायानि दार्शपूर्णमासिकानि, न
ग्रहचमनम् । किं तेषां न्यायत्वम् ? दर्शपूर्णमासयोक्तानि
शब्देनेक्तानि । तदक्षोदकेन पुरोडाशो अनिदिरिष्यते इत्यस्मि
शब्दसंस्पर्शः । ग्रहचमनेन तु हविर्घटे न हविर्घटोम
हुतः । अर्थात् क्रियेत । अस्मि शब्दोक्ते अर्थात्क्रिय
भवति । दर्शयति चैतानि पात्राणि, 'युनक्ति ते द्विषी
स्वोविषा सदेति ध्रुवामभिमृशति, युनक्ति वायुमन्वीर्येष
ते सदेत्युपमृतम्, युनक्ति वाचं सह दिवा सुवेगेति
बुहू' इति । तस्मादेतैर्होमः कर्तव्यः ।

श— होमार्थेषु पेशिकेषु कर्मासु किं सोमार्थानेव
पात्राणि प्रसज्येरन्, उत बुद्धवदीनि पात्राणि पृथक्
प्रयोजकत्वादि इति सदेहे सोमिकैरेव होमार्थैः पेशिकाना-
मपि होमादिकार्यसिद्धेः प्रसङ्गं मन्यते । जुहादिकार्याणि
होमादीनि अन्यैः क्रियमाणानि विरुपीयवेषुः । न वा
अन्यैरेव होमादयः कृताः, नेन दृष्टदाव्यातदाकृत् न
पुनः क्रियेरत् । तेन कर्तव्याः सन्तो होमादयः सादृश्य-
संभवे किमिति विगमाः क्रियन्ते । तस्मात् पात्रप्रसङ्गः ।

सोम— यदि प्रकाशयंतयादि तेषां प्राक्कालवि-
गमादतसिद्धिः, तदा विमुक्तं चक्रं होमार्थेण कर्मा-
नर्थैः पात्रैः प्रकृतहोमसिद्धिः इत्युच्यतेः सगातिः ।
वि— 'सौम्यवर्षादिहोमः किं सोमिकैरेविक्रेत
(पात्रैः) । कार्यसिद्धेः सोमिकैः स्या, देवेषुमादिकै-
रिति ॥'

माह— सौमिकानां ग्रहचमनपात्राणां सत्प्रस-
नोचरं यान्नेदिकविस्तराणि सवनीयथादीनि, तेषु
तेरेवोपात्ते. कार्यसिद्धेः न प्रकृतवृद्धादिपात्राण्येवकृतम् ।
इति प्राप्ते, न तावत् तैः सोमप्रयोगेण ह्यविलस्यप्रसेप-
सिद्धिः, तस्य प्रथमनुष्ठानावश्यंभवात् । इविलस्यप्रसेप-
च न ग्रहवदीनां कारणतः प्रकृते प्रामाणिकी, उरदेशादि-
देशयोपपावत् प्रवाजापवृष्टानां हि पुरोडाशोपकारत्वे

अग्निदेशेन मिद्रे युक्तं यत् सिद्धान्तमेव तेषामुपजीवनम्, प्रकृते तु हीनिक्रान्तमेकशेषावद्भवे प्रमाणाभावात् महो-
चेदिवच्च गृहचमत्सेषु आप्तरविशेषाविशिष्टकार्ठावशेषत्वादि-
रूपशून्यत्वादिरूपशब्दे प्रमाणाभावात्, आग्निदेशिकप्रमाणा
चापानवेकशेषावशेषात्तत्रैव लक्षणव्यवस्थाप्यभावात् नात्र
प्रसङ्गनिर्दिष्टः । अत्र एव सुत्यादिने 'युनक्ति ते पृथिवीं
ज्योतिषा सधेति सुबधमिमृगति' इत्यादिना ऐष्टिक-
पाशाणममिमृगं विदितम् । अत्र एव 'महैर्जुहोति'
इत्यादिना अङ्गप्रधानसाधारणप्रक्षेपानुवादेनैव 'हित्यमस्याः
सुतो भवति' इति तद् महादिशानामनुपदेशेनैव हवि
स्त्वरप्रक्षेपे प्रकृतिशान्तिरैष्टिकप्राप्त्याः रूपि अयास्ताम्,
तयात्वे प्रुवादिदर्शनवैभवात्, प्रहादीना खेममाश्रायन्ते
नमस्तस्मिन्नात्मनि यत्नात् ।

मण्डन— 'प्रहादिभिर्नैष्टिकस्योम इत्येते ।'

शंकर— 'पाशाणि प्रसजन्ति न ।' सौमिकानि
देशादी ।

ॐ प्रसङ्गे न सोमङ्गेष्टिगतशेषमक्षणां
सौमिकदक्षिण्या ॥

शेषमक्षान्तयेति चेत् । १२।१।७।३४ ॥

भाष्यम्— अथ शेषमक्षा अपि तथा निर्वर्तेत्,
यथा अन्वाहार्यः, इति चेत् । परिक्रमार्थाशङ्कशोच्यते ।

न, कर्मसंयोगात् । ३५ ॥

भाष्यम्— नन्वे निर्वर्तेत् । नन्वे परिक्रमार्थाः ।
अन्वाहार्येण कर्मार्थमनताना निर्वृतेः भूषिणे चर्मण्येते
विधीयन्ते । न चालमानमनाय । तासाञ्चैव परिक्रमार्थाः,
किं सस्कारार्थाः । अतस्तदर्थं कर्तव्याः ।

शा— पूर्व यद्यमानमक्षस्य कृष्यर्थत्वात् अनेन
निवृत्तिगृह्यत्किना । संप्रति ऋत्विग्मक्षाणां परिक्रमार्थ-
स्या प्रथमदक्षिण्या निवृत्तिगृह्यत्स्वते । निराकृत्या च
तत्रदेव शेषप्रतिपाद्यार्थं मक्षाः नास्त्यर्था इति । दशमे
एव च (शेषमक्षा च तद्वत् १०।१।१।३०) अत्रत्य-
र्थस्य मक्षाया निरुपहृत् । तस्यैव प्रयोजन प्रसङ्गात्प्रक-
त्वेन इहोक्तम् ।

सोम— यदि प्रथमदक्षिण्या आगतिः कृता ह्यं-
न्वाहृर्भूमिभृत्तिः, तदा मक्षानामपि निवृत्तिः स्यात्
इत्युच्यते. संगतिः । सूत्रे तथा अन्वाहार्येणा इत्यर्थः ।

वि— 'ऋत्विग्मक्षा, निर्वर्तेत् यत्नान्वाहार्येव,
न तत् ।, यावमानवदेतेषा कर्तव्यत्वात् प्रतिपत्तये ॥'

भाट्ट— ऋत्विक्कृतृक्षाणां शेषमक्षणां द्वितीयया शेष-
प्रतिपत्त्यर्थेऽपि प्रथमशेषाभिः शरण्यायेनानन्वर्थयत्वापि
ऋत्विग्मक्षाणामेति बलाघातार्थत्ववत् समवात्, तस्यैव
चानुमतिप्रकृत्या प्रयोजकत्वात्वादे. युक्त एव द्वादशघात-
दक्षिण्या प्रसङ्गः । इति प्राप्ते, अन्वाहार्यदक्षिण्यानियम-
विधिरनेन शेषमक्षान्त्यर्थेऽप्यक्षणात् केवल द्वितीयया
शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वम् । प्रयाजशेषव्यवधेन च ऋत्विक्क्षाणां
धारणापरत्वात्परप्रधानार्थव्यमित्युक्ते दशमादी । अतो
नात्पि प्रसङ्गसिद्धिः ।

मण्डन— 'न चानतिद्वारभृत्प्रदानादङ्गेष्टिमक्षा
विनिवर्तनीयाः ।'

शंकर— 'ऋत्विग्मक्षास्तैष्टिकाः स्युः ।' २८.

॥ प्रसङ्गे निशेषे अभावात्प्रातःप्रथमं, परतु इत्या-
र्थः पृथक् कार्यं अन्वन्वाधानं च यदि देवतार्थम् ।
१२।१।५।४-१८. * प्रसङ्गः परार्थमनुष्ठितस्यापि
पर्योपकरणत्वम् । रत्न. १।२।१।१. * प्रसङ्गः
पशुपुरोडाशतत्पन्म्यैवावृत्तिनिर्वाप्येयु (अग्निवचनादी) देव-
मुक्ता इतिगदियु । १२।३।२, मीको. घ. ३८३
'अनुनिर्वाप्याधेहरणम्' इत्यत्र प्रथमम् । * प्रसङ्गः
विशेषग्रहणे तदुक्तनुष्ठानम् । विशेषग्रहणं च खनधा— फल-
काप्रगतः निमित्ततः रूपतः सख्यातः फलतः पश्यतः
कान्तश्रेति । भा. घ. १५९. * प्रसङ्गः सखीय-
पुरोडाशेषु पापुक्तन्तस्यैव, न विकल्प. । १२।१।२।
३०-३२. 'सवनीयादिन्याय.' इत्यत्र प्रथमम् ।
* प्रसङ्ग. सौमिकवेद्या दार्तिकवेदेः । १२।१।३।८-९.
* 'एवमेव प्रसङ्गः स्यात् विद्यमाने स्वके विधी' ।
नन्वदेव प्रसङ्गः । अर्थं तु विशेषः विद्यमाने स्वके
विधी इति । यद्यप्यस्य अन्यो विधिर्विद्यते, पर्यविधिना
तु कृत्वाप्येतात्र किलते । यथा प्रजापतः परीरति चोदकेन
प्रातः पशुपुरोडाशस्यापि । यद्यथा एव तु इत्या. पशु-

प्रसङ्गः

पुरोडाशस्योपश्रुयन्तीति न पुनस्तदर्थं क्रियन्ते । मा. ११।१।१।१. * न च तुल्यफाल्गवे प्रसङ्गे भवति । यथा वैहृत्यः इत्ययः दशपूर्वमात्मन्य्वा तुल्यफाल्गा अपि न दार्शपूर्णमासिक तन्त्रं उपजीवन्ति । १२।२।१।१५. * प्रसङ्गस्य विषयः । अस्ति प्रसङ्गः । तस्य विषयो निरूप्यते । अन्यस्य तन्ने प्रवृत्ते यदन्वत् तुल्यधर्म-क्यापत्तति कर्म, तस्य पूर्वकर्मणो वैतिकर्मण्य्वा, सा प्रसज्यते । यथा पशौ प्रवृत्ते पशुपुरोडाशा आगतति । तस्य पाशुकीतिर्मन्त्रता प्रसज्यते । कर्म । तदुच्यते । भावयेत् । किम् ? पशुपारम् । केन ? पुरोडाशपात्रेण । कथ इत्यनेन चावगच्छेत् 'यापार' । स नोपमितलक्षित-प्रापणेन अग्नीधोमीयस्य नो दारागले व्यथारः, त साट् श्वेनावाहृषति । स इह पाशुकेन प्रयोगवचनेन वृत्त-त्वात् न भूयः पौरोडाशिकः तमीपे भरोति । तस्मात् पौरोडाशिकः प्रयोगवचनेन हुष्यते । एष प्रसङ्गः । दुष्- १२।१।१।२.

* प्रसङ्गत्वं त्रिषोपसङ्गात् अन्यार्थस्यापि अन्योप-कारकत्वम् । विन्दुः. १२।१।१।११

* प्रसङ्गलक्षणः प्राप्तनाथ समविधः - प्रथम प्रसङ्गः एक, अह्वयसङ्गः पौष्ट । बाल पृ १३२.

* प्रसङ्गलक्षणे (ब्रह्मनाप्याये) अन्यार्थैरेव अङ्गै-र्यानिन्माणा पशुपुरोडाशादप- न स्वाह्वान्मुपसङ्गन्ति । न च तदन्त्या किञ्चिद्रेयुष्य भवति । वा. २।६।१।१०.

* प्रसङ्गसंगतिः । यत्प्रसक्त्या यो निन्वार, तत्समाप्तौ च एष बुद्धिस्तो भवति । सु पृ ४७०.

* प्रसङ्गमिदं ज्योतिष्टोमे ऐधिक्येषु कर्मसु दार्शिक आरम्भयोजन चोदकप्रसक्त सौमिकेन पशोवतादिना । १२।१।४।३०. * प्रसङ्गसिद्धि दार्शिकं ज्ञत प्राग्गीयादियु सौमिकप्रशोवतादिना । १२।१।११. सीको पृ. १८१८

' ज्योतिष्टोमे प्राग्गीयादियु ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रसङ्ग सिद्धि न होयुर्वेरा ज्योतिष्टोमे ऐधिक्येषु कर्मसु । कर् प्रतिभयं भेदेन कर्तव्यम् । मा. १२।१।१८।३५-४१.

* प्रसङ्गसिद्धि प्रातः सवनीयाना पुरोडाशाना तत्र पाशुवेन तन्नेन, माणादिनसवनीय-दृवीदसवनीय-पुरोडाशतन्त्रं पशुवेन वा प्रातः सवनीयपुरोडाशतन्त्रेण वा प्रसङ्गसिद्धम् ।

१२।२।१२।३०-३२, * प्रसङ्गसिद्धि तद्वारण ज्योति-ष्टोमे ऐधिक्येषु कर्मसु दार्शिक चोदकप्रसक्त सौमिकेन । १२।१।१८।३६-३९. * प्रसङ्गसिद्धि हविष्कृतसङ्गं पशुधेन आह्वानेन सवनीयपुरोडाशेषु । १२।२।१।११.

* प्रसङ्गसिद्धिः न दार्शिकः ऐष्टद्विः नोपसक्त ज्योति-ष्टोमे ऐधिक्येषु कर्मसु चोदकप्रसक्तः, सस्तराण्येत्वात् । १२।१।१५।३१-३२. * प्रसङ्गसिद्धिः परिक्रम अन्वा हार्प. दार्शिकः ज्योतिष्टोमे ऐधिक्येषु कर्मसु चोदकप्रस-

क्तौमिकेन परित्रयेण । १२।१।१६।३३. * प्रसङ्गसिद्धि न आरम्भणीया विद्वत्पिपु दशपूर्वमासात्प्रभण्यया । १२।२।१।१५-२१. * प्रसङ्गसिद्धि हविष्कृत सवनीय-पशुवेन, दृवीयसवने सवनीयपुरोडाशेषु, सौम्ये न्यौ आश्रिते द्विकाले च, भेदेन नाह्वान्यत् । १२।२।१। १२-१३.

* प्रसङ्गसिद्धिः अग्नीधोमीयपशुपुरोडाशत्वेन देव-सुखा हविषा तन्त्रय । १२।२।२।२-८. * प्रसङ्ग सिद्धिः अनुबन्ध्यात्तन्नेन अनुनिर्वाच्याया वैकिंवाहविषा तन्त्रस्य । मा. १२।२।२।२-८. * प्रसङ्गसिद्धिः उपसक्तसौमिकीयवर्हिः प्रेषणस्य आतिव्यावर्हि प्रेषणेन । १२।२।२।९. सीको. पृ ८८७ ' आति-प्रावर्हि प्रेषण दिना ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रसङ्गसिद्धिः दार्शिकप्रसक्त योजनस्य सौमिकप्राग्गीयादियु पशोवतादिना । १२।२।४।३०. * प्रसङ्गसिद्धि. दार्शिकचदेः सोमाद्रेः-परराष्टियु सौमिकचेला । १२।२।३. ' सौमिकवेदिनाय.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रसङ्गसिद्धि दीक्षणीयादियु अन्वाहार्प दक्षिणाया. सौमिकदक्षिणाया । १२।२।१६. ' सौमिक दक्षिणान्याय ' इति किन्चौ द्रष्टव्यम् । * प्रसङ्गसिद्धि-र्नाशित आतिव्यावर्हिद्वारणामन्नेनाग्नीधोमीयार्थेस्तराण्यन्यत्र ज्योतिष्टोमे । १२।२।२०।४४. * प्रसङ्गसिद्धिर्नाशित ज्योतिष्टोमे दीक्षाकालीनजागरणेन प्राग्गीयादियु दार्शिक-जागरणस्य । १२।२।१८।३७. * प्रसङ्गसिद्धिर्नाशित दश-पूर्वमासाधान्वातरमणीयया विद्वत्पिपु अन्वत्प्रभण-यायाः । १२।२।६।१९-२१. * प्रसङ्गसिद्धिर्नाशित दार्शिककरोवृत्तरास्य सौमिकेष्टिपस्यास्तियु सौमिकेन हो-वराणेन । १२।२।१८।३५-४२. * प्रसङ्गसिद्धिर्नाशित

पशुपुरोडासो आग्र्यमाश्रयोः । १२११२।१०. * प्रसङ्ग-
सिद्धिर्नास्ति सोमार्घ्येषु नैवप्रशङ्गा सौमिकदक्षिणस्य ।
'१२।१।१०।३३-३४. * प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति सौमिकेन
दीक्षाकालीनप्रापरणेन दार्शिकजापरणस्य । १२।१।८.
मीको, पृ. १७५३ 'जागरणस्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
* प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति सौमिकयानैर्दार्शिकमात्राणां चरनीय
पुरोडासादिषु ज्योतिषोमे । १२।१।४।१०-११.
* प्रसङ्गसिद्धिर्न इभ्यश्च बर्हिषः अग्न्यन्वाधानस्य च
निमित्तम् अमावास्याजननगतस्य । भा. १२।१।५।१८.

प्रसङ्गसिद्धिर्न ऐष्टिकश्रेयसभक्षाणां सौमिक-
व्रतभक्षणे ॥

श्रेयसभक्षाद्यधेति चेत् । १२।१।१५।३१॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः श्रेयसस्य ऐष्टादिः,
शोमे वैष्टिकेषु कर्मसु चोदकमासः । सोऽपि सौमिकेन
श्रेतेनाऽऽत्पन्ननिर्गतेति इति चेत् ।

नग्न्यार्थत्वात् । ३२॥

भाष्यम्— न । कस्यात् इ न स वृत्त्यर्थे । नहि
अल वृत्त्ये । संस्काराघोऽसौ, उपयुक्तरोषात् नशा-
णम्, द्वितीयानिर्देशाच्च 'यवमानपञ्चमा इवा भक्षयन्ति'
इति । उसात् कर्त्तव्यम् ।

श्रा— तदिदं षष्ठे एव साधितम् (६।८।८) । तस्य
तु इदं प्रयोजनकथनं प्रसङ्गात्मकत्वात् इहोक्तम् (इति
संगतिः) ।

सोम— सूत्रे आरण्यगतत्वं अकर्त्तव्यत्वं तथा-
शब्दाभ्याः ।

वि— 'यवमानगता भक्षा, न मन्वापरण्यवद् यदि, ।
नं गुल्बार्थं ह्ये हिन्नु कर्त्तव्यः प्रनित्यत्वे ॥ '

भाट्ट— एव तर्हि यवमानकर्तृकाणां श्रेयसभक्षाया-
मपि प्रथमतोपामिधारण्यभाष्येन कर्तृसंस्कारकृत्यादि
सत्त्वात् प्राग्भाषण्यर्थत्वोपपत्तेः, सत्यपि द्वितीयया दोष-
प्रतिबन्धार्थत्वे असदुक्तप्रथावश्यामिधारण्यभाष्येन आहु-
मानिकस्यैव प्राग्भाषणस्य प्रयोजकत्वात्पत्तेः, तस्य च
पयोनतेन प्रसङ्गविद्युत्पत्तिः । इति प्राप्ते, आरण्यगत-
नियमविधानात् तेनैव ऋणभक्षणस्यैवगलपतीते, यजमान-
भक्षस्य वैश्वसोपपत्तिपस्यशोभापत्त्यात् तस्य च प्रसङ्ग

सिद्धिप्रभाषेन स्यादित्यत्र एव यवमानेन प्रायणीयादि-
ष्वपि श्रेयः ।

सण्डन— 'स्वाच्छेपमशः पुनरन दर्शवत् । '

शंकर— 'यष्टुमशः पृथक् तु स्युः । ' १६.

* प्रसङ्गसिद्धिः निधियत्वे वेद्युदननस्य तस्य च
अमावास्याजननगतस्य । भा. १२।१।५।१४-१८.

* प्रसङ्गसिद्धिः, यववर्षात्तुषितप्रयाजादिभिः पशुपुरो-
डासस्य । १२।१।११-६. * प्रसङ्गसिद्धिः पशुपुरो-
डायालुवाजनां प्रागैकैरुवाजैः । विन्दु. . ५।१।१५.

* प्रसङ्गसिद्धिः प्रह्वैर्वैष्ट्याग्नेन प्रकृतिविकृत्योः सदान-
तन्त्रत्वे । (कृत्वादिना) । १२।१।११।३३. मीको.

पृ. २६९५ 'प्रकृतिविकृत्योः सदानतन्त्रे' इत्यत्र
द्रष्टव्यम् । * प्रसङ्गसिद्धिः प्राकृतत्वेन आरण्यभोजनस्य

सौमिकपशुमेवतादिना प्रायणीयादिषु । १२।१।१४.
मीको, पृ. १७२ 'आरण्यभोजन-याव.' इत्यत्र द्रष्ट-
व्यम् । * प्रसङ्गसिद्धिः सोमार्घ्यदीक्षणीयादीषु अन्वा-

ह्यार्थदक्षिणयाः सौमिकदक्षिणयाः । १२।१।१६।३३.

प्रसङ्गसिद्धिः सौमिकेन पत्नीसंनहनस्य
सौमिकेष्टिपशुषु पत्नीसंनहनस्य ॥

संनहनं च, वृत्तत्वात् । १२।१।१३।२९॥

भाष्यम्— पत्न्या. संनहनं च दर्शपूर्णमासयोः
समाप्तात् 'योश्चेन्न पत्नी संनयति' इति । तत् सोमार्घ्य-
भूतेष्वैष्टिकेषु कर्मसु चोदनेन प्राप्तमपि न कर्त्तव्यम् ।

कुन. । वृत्तत्वात् । दीक्षाकाले सोमार्थं कस्याः संनहनं
वृत्तम्, 'योश्चेन्न पत्नी संनयति, मेघकल्या दीक्षितात्,
मिथुनाशाप' इति यदाभ्यासात् । संनहनं च कामने
पारणार्थं कर्त्तव्यम् । सौमिकेनैव आकर्त्तव्यत्वात् प्रसङ्गेन
विप्यतीति ।

सोम— पूर्वोक्तान्याभाषण्येवैक्यभावात् संगतिः ।
सूत्रार्थेऽपि संनहनं च न कर्त्तव्यं सोमे तस्य प्रकृतत्वात्
इति ।

वि— 'पत्नीसंनहनं, कार्यं चोदनादिति चे, यं
तत् । अन्वेषणोपायशोषोक्त्वात्तत्सिद्धिः ॥ '

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः 'योश्चेन्न पत्नी संनयति'
इति विहितं संनहनं प्रायणीयादिषु दीक्षाकालकृतेन योष्य-

कराकर्मलोचनहृतेन प्रसङ्गसिद्धेर्न कार्यम्, दीक्षाणीयायां तु वर्तन्त्येव । बोधायनेन तु तथापि नेत्युक्तम् । नहि तददृष्टार्थम्, येन जागरणव्यायेन पुनः क्रियेत, वासोधारणार्थत्वरूपदृष्टप्रयोजनसमवे अदृष्टकल्पनस्यान्यास्यत्वात् । न च अत्र अन्वाधानञ्च आद्यवासोधारणार्थत्वाप्रतीतिः वदन्त्युक्त्यापि पुनः लघीभावसंभवेन वदन्तीवे सू-दादृष्टवित्यायाम् परिष्वाणान्तरवत् पुनः संग्रहोपपत्तिरिति वाच्यम् । उपादिष्टपरिष्वाणस्य विद्वतो प्रयोजनान्तरकल्पनायामपि प्राकृतस्य संग्रहनस्याद्यनदसंग्रहनाथ-त्वेन कल्पप्रयोजनस्य विद्वतौ कार्यन्तरफलानुपपत्तेः । यदि तु संग्रहनं प्रकृतमेव न वासोधारणार्थम्, अपि तु चरित्रमाणस्मृषि वक्ष्यमानार्थमित्युच्येत, तथापि सोमार्थसंग्रहणेनैव वक्ष्यमानसिद्धेः, लघीभावे च तत्रैव प्रतिबन्धकप्रयोगेषुः प्रसङ्गसिद्धयतिरोधः ।

मण्डन— 'पल्याश्च संग्राह इरेष्यते न वै ।'

शंकर— 'पलीसंग्रहं नैव ।' 'तेने दृष्टिः । १५.

● प्रसङ्गसिद्धिः सौमिकवेद्ये दार्शनिकवेदेः सोमा-ङ्गेश्वरिण्युः । १२।१।३।८-९. ● प्रसङ्गसिद्धिः सौमिक-अनेः ज्योतिष्टोमीप्रार्थनायादियु दार्शनिकव्रतानाम् । १२।१।१।१२०-२३. ● प्रसङ्गसिद्धेः उदाहरणानि मीको. पृ. १२९१ 'एकादशाभ्यागार्यः' इति विन्दौ द्रष्टव्यानि ।

● यदीयकप्रमध्ये अर्थांतरं स तन्वी, अर्थांतरं प्रसार्द्ध । वि. १२।२।१२. ● यस्य पूर्वमुपक्रमः यस्य वा पश्चात् समाप्तिः स तन्वी, रत्नस्य प्रसङ्गी । श. १२।२।१२.

● प्रसङ्गित्वम् । भूयणो गन्धर्वम्, अय्यात्ता प्रसङ्गितम् । प्रसङ्गः उपवाक्यमनिमित्तः । (यस्य प्रसङ्गेन सिद्धिः स प्रसङ्गी, येन च तन्वं स तन्वी) । भाट्ट. १२।२।७-८.

● प्रसङ्गप्रतिषेधः । 'प्रतिषेधः स विधेयः कियथा सह यत्र नञ्' । ('न कलञ्च मथयेत्' इत्यादौ नञयः प्रसङ्गप्रतिषेधः) । मीन्या.

● प्रसङ्गप्रतिषेधार्थकत्वे ननो विधावनेनान्वयः, षडुदाकार्यकत्वे तु धातुनाञ्चयः । ' न कलञ्च मथयेत्' अत्र नञः लिङा अन्वयः, प्रसङ्गप्रतिषेधार्थकत्वात् । 'नेहेलोद्यन्तमादित्यम्' अत्र नञः 'ईध' धातुनैवान्वयः । वि. १।२।५.

● प्रसङ्गमन्विषेधस्थले ननो न समासः ' उ तौ पथौ करोति ' । वि. १०।८।२.

● प्रसङ्गकचिन्ता । यद्यत्रकत्या या चिन्त क्रियते तत्रमातौ प्रसङ्गकचिन्ता बुद्धिस्या भवति । सु. पृ. ८०७.

● 'प्रसरं न लभन्ते हि यावन् केचन मर्कटाः । नाभिद्रवन्ति ते वायव् पिशाचा वा स्वर्गोचरे ॥' इति न्यायः (वा. १।३।२।३ पृ. १७१) । आरौपि-तार्थसमेव गौणत्वं लोकवेदानुगुणं इति चेत्, लम्प । तथापि वेदे आरोपितार्थत्वस्वीकारे अप्रामाण्यकनेः अर्न पक्षः आचार्यैः (पार्यसाधयिभिः) दूषितः । यदापि स्वरोद्गादिषु अस्वर्धेनापि स्तुतिप्रमत्तात् नाम्नाभ्य-प्रसक्तिः, तथापि 'अवर्गो गोचरे' इति न्यायेन वेदे प्रामाण्यविरोधिनः आरोपितार्थत्वस्वीकारो न देयः इत्याद्येन तत्रितोक्तत्वं वृत्तमिति ध्येयम् । सोम. १।३ पृ. ८५. ● कांतित्रादियु यदातेप्रमत्तादन (अवे-पितत्वरूपगोचरत्वस्य निषेधः) तु वेदप्रामाण्यसंरक्षण-व्यसन्नितया । 'प्रसरं न लभन्ते हि' इति न्याय-मवलम्ब्य वेदप्रामाण्यप्रतिषेधकारणस्य स्थितौऽपि अ-काशस्याल्यगाय आरोगाशः मौढ्या प्रच्यदितः । परिमल. १।२।४।९ पृ.

● प्रसर्पकाः प्रसर्पन्ति यज्ञमण्डपेषु तनत्र । यद्ये अर्थसंशये निर्णायकाः । यथार्थवालोपविद्याः चिदाद्यः शिष्टा ब्राह्मणा जिनभूतयः । ज्योत्स्ना. १०।१।१०.

● प्रसङ्गे देवताकित्तवाक्यः 'शुन श्वेनमिन्द्रा प्रजया पशुभिरुत्पयति' इति चेत्, न, अर्थवदार्ता स्वार्थे तावपार्थभावात् । वि. ९।१।४.

● प्रसिद्धबुद्धिश्चाप्रसिद्धो बोधयेत इति न्यायः । उपदेशसाहस्री. पद्य. १८।१७७ समतीर्थ. ● प्रसिद्धेन अप्रसिद्धं निर्णीयते । मीन्या. ● 'प्रसिद्धे'

गाप्रतिद्वयस्य नित्यमिष्टं विशेषणम्' इत्यनेन न्यग्नेन विश्वत्रिदादिपदवत् वागनामपेयत्वमेव अमीयां (दाहा-
व्यपह-आनप्रसायीय - सक्रमण्यस्यदानाम्) । वीवा.
२।३।४।५ पूर्वपद्ये ।

● प्रसिद्धस्य मनिषी यदभिधीयते किञ्चिद्विद-
कृत्यमिति तत्र आहूतिवचनं गम्यते, यथा-अमी
पिप्रियव्याः सिंहाः क्रियन्तां इति, अर्जुनवदरा भोजलः
किन्त्या इति, सिंहाहूतिवचनं भोजलहूतिवचनं च
गम्यते । भा. १।४।१।२५.

● प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धं निरूपणीयमिति
न्यायः । अयं न्याये दृग्दृक्विवेकप्रत्ययवाक्यसुधा-
स्यप्रथमीवाया व्यवहृतः 'वाक्यार्थज्ञानस्य चान्वयम्यति-
रेक्याया पदायपरिणोपनपूर्वकत्वात्, पदार्थपरिशीघ्रनस्य
' प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धं निरूपणीयम्' इति न्यायेन
मतिशरीर अहमहमिति प्रसिद्धनीचवाचकत्वं पदार्थपरि-
शीघ्रनपूर्वकत्वात्" इति । साहस्री. ६२९.

● प्रसिद्धिः नाम प्रथानम् । भा. ३।२।१।१
पृ. ७४८, ● प्रसिद्धिद्वयेन वाच्यते । २।३।७।१८.

● प्रसिद्धिदानाप्रसिद्धकल्पनं अनाहारन्देदकार-
णम् । वा. ३।४।१।२।३-१ पृ. ३५६.

● प्रसूनप्रतिनिर्दिप्त आग्रयेन कल्प्यवाप्युधियानु-
रोधेन मुक्त्वाप्यैदादेः विरोधान्वात् । भा. १।२।३।
१।३५.

● प्रसूनमयं बहिः आग्रयेन चापाहूधिवैककपाल-
तुणारेण हविक्रितयेऽपि । प्रसून पुषितम्, अलरोषात्
मुक्त्वा पुनत्वरं वा । वि. १।२।१।२४.

● प्रस्तारः आहूतिः, सूक्तमात्रे वाग्या इति पूर्वपद्ये ।
भा. ३।२।५।१२, ● प्रस्तारः उक्तो बहिःपः (ऊपरि)
साद्विक्रियः । १।४।१।२।३-१. ● प्रस्तारस्तान्
मलङ्कारकोया स्वनीचपुरोदासनाम् । यदर्थे च प्रस्तारः
पक्षार्थः तदर्थे महत्त्वम्, महत्त्वम् च सूक्तार्थकम् ।
द्वम्. १।३।१।३।५४. ● प्रस्तारः दर्भगुणिसिधेरः
(मयमन्त्रः उमाहूतिः) । वि. ३।२।५. ● प्रस्तारः
सुष्कारार्थः । भा. ३।२।५।११, ३।२।५।४४.
● ' वचनानः प्रस्तारः' अत्र, विषयः प्रस्तारः यत्प्रामा-
नी, को. ३५५.

शब्देन सूच्यते । यद्यथापन्नं चात्र यत्प्रामाण्यम् । वि.
१।४।१३. ● प्रस्तारस्य शाखायाश्च प्रहृणं प्रतिपत्तिः ।
भा. ६।४।१।४।४४, ● रोपन्यायि वचनम् अनेकम्
सुखमालो भवति, यथा प्रस्तारस्य । १।२।५।१।३६.

● प्रस्तारे शाखा श्रयणवत् । ६।३।१।४।४।४।
दर्शपूर्णमासयोः ' सह शाखायाश्च प्रस्तारं प्रहृति' इति
श्रूयते । तत्र प्रस्तारे अमी प्रहृयमाणे शाखा मङ्गं न्यात् ।
प्रस्तारस्य अङ्गम् आशात् । अष्टाश्च शाखाया प्रस्तारे
वचनारः । प्रस्तारे प्रहृते वदङ्गत्वात् शाखाऽपि अमी
महर्त्तया इति पूर्वः पक्षः । श्रयणवत् । यथा ' पपया
मैवावर्णं श्रीगति' इति मैवावर्णप्रहृते यतः श्रयणं
मिश्रणं श्रुतम् । तत्र द्वितीयश्रुतीयार्थयोगात् अष्ट
उपकारे गम्यते उक्तम् ।

कालविधिव्योभयोर्विद्यमानत्वात् । ४५ ॥

पूर्वपक्ष एतेन प्रातः वाशब्देन निमित्त्य सिद्धान्तमाह ।
' सह शाखायाश्च प्रस्तारं प्रहृति' इति कालविधिः स्यात् ।
यस्मिन् काले प्रस्तारप्रहृणं तस्मिन् काले एव शाखा-
प्रहृणं इति कारार्थः संयोगः । नाम प्रस्तारस्य विधिः,
नापि शाखायाः, तयोः द्वाप्राप्तान्तयोः नियमान-
त्वात् । क्त्वाप्राकरणार्थां शाखा पूर्वं विहित्वा । अन्तरे-
ऽपि सुष्कारार्थे प्रातः । तस्मात् कारार्थः संयोगः ।

अतस्त्वंकारार्थत्वात् । ४६ ॥

पूर्वपक्षस्य निराकरणे हेत्वन्तरमाह विद्वान् । तस्य
प्रस्तारस्य संस्कारः तत्संस्कारः । तत्संस्कारः अर्थः प्रयो-
क्तो यस्याः सा तत्संस्कारार्थी, पञ्चाशशाखा च तत्संस्का-
रार्थी न भवति । न शाखाया प्रस्तारस्योपकारे दृष्टः
क्षियते । काष्ठ दहनानन्तरं दृष्टस्य नोपकारे वर्तते, दृष्टम्
तु काष्ठस्योपकारार्थम् । तस्मात् शाखा प्रस्तारार्थी ।

सम्मात्र विप्रयोगो स्यात् । ४७ ॥

' सह शाखायाश्च प्रस्तारं प्रहृति' इति यस्मात्प्रस्तारस्य
शाखा नाम्ना उच्यते तस्मात् शाखायाश्च प्रस्तारस्य
निप्रयोगे अलवोयेऽपि विना शाखायाः प्रस्तारः प्रहृतेया
स्यात् । किंच स्वनीचेषु इतिषु स्वनीचस्युक्तत्वं प्रहृतेयो
इति शब्दो वच्यते । अतः वाच्यं एव प्रस्तारः स्वनी-
चाना नाम्नाः ॥ तत्र च प्रहृणं तदापुनर्न्यायेन

आगिमास्तादूर्ध्वं अनुवायेषु उक्तानामेषु उक्तं वृत्तीय-
 चक्रं । शात च सवनीमहविस्त्वर्गद्वारस्वार्थमुत्सादिता
 अपूर्वत्वात् वैदिकरगन्तव्येन नोक्तव्ये । अथ सा प्रातः-
 शान्ते एव महत्वेन्य विनाऽपि प्रस्तौण । इति सिद्धान्तः ।

उपवेपथु पठे स्यात् । ४८ ॥

'सह शानया प्रस्ता म्हरति' इत्यत्र शाखा न
 प्रस्तोत्रे इति सिद्धान्ते शान्तायनस्य विद्यमानत्वाः
 शाखायाः प्रतिपत्तिः इति सन्ताप्यस्ये एव उपवेपोऽपि
 स्यात् । सम्मान् कालस्यः संशेषः । पत्तुवस्तु 'उप-
 वेपेना कृत्वात्पुनरुदधाति' इति 'उपवेपेन अज्ञापरिवर
 दोहृङ्गुनीमधिभयति' इति च अथवात् उपवेपे. शान्ता-
 यनस्यः ब्राह्मोत्तरपथाय । उद्यम पूर्णनसे दोहाम्भावे-
 ऽपि कालोन्मान अन्तर्मिर्त्यस्य उदवेपं प्रयोष्येत् ।
 तत्र शाखाया अन्तर्मेऽपि काराहृत्स्वोत्तरेषः कार्यः ।
 इति हुनहूले उक्तम् । के.

● प्रस्तोत्तरेणुत्यर्थो यजमानाण्डः 'यजमानः
 प्रस्तः', 'यजमान एककालः' इति । वि. १।१।१३.

● प्रस्ताप्रहरणे 'इदं वावागृयिषी' इत्यादिना
 मूक्तसङ्घमनेन प्रस्तस्य अग्री मधेयः । वि. ३।२।२,
 ● प्रस्तप्रहरण देवतासंस्कारः । ३।२।५. ● प्रस्तप्रहर-
 णम् । 'न च महर्षेण वागमनस्येऽवतिष्ठते । होम एव
 तत्र स्पष्टः, प्रयेवविस्त्वोदनात् ॥ अथवायदि यथा
 इत्युक्तमदोमना गतम् । तथा प्रयेवस्वनात् हरणस्यपि
 (प्रहरणस्यपि) होमता ॥' या. ३।२।५।२२ ट. ४.

● प्रस्तप्रहरण प्रतिपत्तिः. यागोऽपि । 'प्रति-
 पातेन प्रस्तो वागश्च निर्यचते । प्रयच्छतः प्रतिपत्ते,
 यवनन् इमा वापरति ।' भा ३।२।१।१५.

● प्रस्तप्रहरणम् । प्रस्तप्रहरण इदं प्रस्तोत्तरेणाकृत्वा-
 र्थेन च देवतास्यन्त् पणोऽप्यं प्रिष्टमन्त्रः प्रयेवविष्-
 त्वात् होम इत्यन्वये । या. ३।२।१।१३ ट. ७६३.

● प्रस्तप्रहरणेन सह दशे शाखाप्रहरणं प्रतिपत्तिः । न
 च संवत् एव, न तु अर्धवत् । वि. ६।१।१५.
 ● प्रस्तप्रहरणस्य सुगन्धनोत्पुत्रप्रस्तप्रतिपत्तयं-
 तात् । सु. ट. ११४. ● प्रस्तप्रहरणे अग्निज्ये

सुगन्धिनोत्पुत्रे सुक्तवाक्यमन्त्रगतः यजमानाऽऽद्यन्वये
 भाग. 'अथास्तेऽप्यं यजमानोऽसौ' इत्यादिर्लुन्ते ।
 (इत्यादिना) । वि. १।१।२१. ● प्रस्तप्रहरणे
 सुक्तवाक्यं दशपूर्णमासयोः मन्त्रः, न तु कालस्य. उद्येगः ।
 भा. ३।२।१।११-१५.

● प्रस्तप्रहरणकरणसूक्त्याके बहुकृते तिरते
 यजमानस्य उद्विष्यः । भा. १।२।१।१।४१.
 ● प्रस्तप्रहरणकाले शालप्रहरणम् । ६।१।१।
 ५३-५७. मीको. ट. २०२४ 'दशे शाखाप्रहरणं'
 इति विन्दो द्रव्यम् ।

● प्रस्तप्रहरणान्यायः (प्रस्तप्रहरणार्थं सूक्तम्.) ।
 ३।२।५. 'सूक्तवाक्यत्वः' इत्यत्र द्रव्यम् ।

● प्रस्तोत्तरेणुत्तः पृथक्. । पाठेषु अष्टाग्री १४
 १२।८।८ । उद्यो 'तस्याः समुद्रा अग्नि' (इति
 १।१६।४।२) । के.

● प्रस्ताः 'अष्टाधरेय प्रथमाया कच. प्रस्तो,
 द्वयधरेणोत्तरे' इति. भा. १।२।३।१८, १०।३।१८
 ● प्रस्तावः द्वितीया साममतिके. । वा प्रस्तोत्तरे गार्गी ।
 वि. ३।२।८.

● प्रस्तोत्तरे उद्योतः पुष्यः । द्वितीयवर्षेणोऽप्यम् ।
 अयं अर्था दक्षिणार्धमाक् पृ ग् गा समते । वि.
 ३।७।१७. ● 'प्रस्तोत्तरे प्रस्तोति' । ३।७।९, प्रस्तो
 नाम द्वितीयं साममार्गं गायति । ३।१।८.

● 'प्रस्तोत्तरे प्रतिपत्त्यता दीक्षयति' । ३।७।७.
 ● प्रस्तोत्तरेण एव उद्योः नाम, नान्ये के वि ।
 वि. ३।७।१४.

● प्रस्तोत्तरेणुत्तरेणो गजरी न उद्योत्तरे । वा.
 ३।५।८।२६.

● प्रस्तोत्तरे (प्रस्तस्य) प्रतिपत्तिः प्रथमः । न
 सुक्तवाक्यमन्त्रः अत्रम् । वा. ३।२।६।१५. ● प्रस्तं
 (प्रस्तस्य) पठिः । मान्यार्थिद्वि देवतापिः ।
 महर्षेऽप्यं प्रतिपत्तिः । एवं सुक्तवाक्येन प्रस्तो
 यज्यते यदि महर्षेऽप्यं प्रतिपत्तिः काल्पितेराहम् । भा.
 ३।२।५।१३. ● प्रस्तोत्तरे शाखाया न प्रस्तोत्तरे, न

चापेकर्म, किन्तु प्रतिपत्तिः दर्शपूर्णमासाद्यै । तत्र पूर्णमास्ययो नाति । ४।२।४।२०-२३. * प्रहरणं छायायाः प्रस्तरप्रहरणकाले । ६।४।२।४।२४-४८. * प्रहरणं छायायाः प्रस्तरस्य च प्रतिपत्तिः । भा. ६।४।२।४।२४, * प्रहरणे सोमान्ते स्वर्गेः अग्नीषोमीये उपानस्य कनकया प्रवृत्तस्य, नानुवन्ध्याकालस्य । २।१।३। ५।८-१२. * प्रहरणे ब्रह्मरसन च प्रतिपत्तिः योग्याया अग्नि । तत्र अग्निगतसले प्रहरणे प्राप्ते सह प्रहर्यति इति विवीकते ' सह गात्रका प्रस्तरं प्रहरति ' इति । टुप्. ४।२।४।२१.१.

* प्रहास. अत्राद्यत्वेन ज्ञाननः तादृशत्वकथनम् । मणि. घृ. १.१६.

॥ प्रागप्यरोधान्मन्त्रब्रह्माससः । ३।४।१।१८॥

दर्शपूर्णमासयोः भूयते ' मन्त्रब्रह्मासस न भवेदत, नास्य अन्नमवात् ' इति मन्त्रब्रह्मासस सह संवादस्य प्रतिषेधोऽथ किं दर्शपूर्णमासाङ्गस्य उत पुरुषस्य सर्वथ प्रतिषेध इति विचारे सिद्धान्तमाह । मन्त्रब्रह्माससः रत्नस्रजयाः संवादादिप्रतिषेधः पुरवयस्य सर्वत्र । पुरुषार्थं एवायं न भवेदर्थः । अन्तु राज्ञोऽगारम्मात् प्रागेव तस्याः अपरोधान् अपरोक्ष्य उक्तत्वात् ' यस्य मन्त्रोऽहन् फली अन्नात्समुक्ता भवति तामसंख्यं यजेत ' इति । तस्मात् पुरुषार्थः । इति सिद्धान्तः ।

अन्नप्रतिषेधाच्च । १९ ॥

मन्त्रब्रह्माससः नाम एतत्त्वज्ञानाः स्त्रियाः ' नास्या अन्नमवात्, व्यस्यन्नं वै स्त्रिया अन्नम् ' इति श्रुत्या अदस्य अन्मन्त्रानामप्यर्थासस्य लोटदेशमिदस्य सिद्धमयकनस्य प्रतिषेधाच्च संवादादिनिषेधस्य पुरुषकर्मत्वसिद्धिः । तस्मात् अयं निरोधः न क्रतुर्धर्मः किन्तु पुराणार्थः प्रकरणदुक्कटः इति सिद्धान्तः । के.

* प्रागुपपन्नत्वात् आमन्त्रवाद्महाः । टुप्. ६।२।६। २२. * ' प्रहृन्नामिषर्षनात् पुंसो आत्तर्क्यं विधीयते । ' अयं पक्षमन्त्रकारेण विधिः स्यात् । घाल. घृ. ४०. * प्राग् लोकेष्टुपायाः चिन्विण्याद्युपधानम् । भा. ५।२। ८।२०.

॥ प्राग् लोकेष्टुपायास्तस्याः संपूर्णपार्थक्यत्वात् । ५।२।८।२०॥

चिन्विण्यादय इष्टकाः मन्थमाया चित्तौ उपयेयाः इति पूर्वाधिकरणे उदाधियतम् । मन्थमायामपि लोकेष्टुपायाः नाम इष्टकयाः प्रागेव उपयेयाः न परस्तात् । तस्याः लोकेष्टुपायाः चित्तेः संपूर्णात्त्वात् । चित्तेः संपूर्ण श्लोकैष्टुपाया कियते । तस्मात् एा अन्ते एव उपनिधीयते एता अनेका वा । तत्र उत्तरं न काऽपि उपबन्तुं शक्यते । तस्मात् चिन्विण्यादयः मन्थमाया चित्तौ लोकैष्टुपायाः प्राक् उपपातन्याः इति सिद्धान्तः । के.

* प्राकरणिकेन अनारम्भादीर्तं बाध्यते यद्य सतः दहनं पाञ्चदशेन । घाल. घृ. १४१. * प्राकरणाकार्त्तौ कृत्स्नानामङ्गं हस्तावनेकनं वायमः इष्टिकरणं इत्यादि । वि. ३।१।१४.

* प्राकरणाकार्त्तता उच्यतीत्य दर्शपूर्णमासयोः । ३।१।१।२१.

॥ प्राकरणाकार्त्तप्राकरणिकेष्टकासाधारणं इष्टकाधर्माणां अष्टकत्वादीनाम् । चिन्विण्यादयोऽपि अन्यङ्गम् ॥

अन्वङ्गस्यकरणे सङ्घत् । ३।६।२२।२५॥

भाष्यम्-- अनारम्भाद्यिदुच्यते ' चिन्विणीरुपदधाति, तत्रिणीरुपदधाति, भूनेष्टका उपदधाति ' इति । अन्ति तु प्रकरणे इष्टकाधर्माः ' अपरण्डाम्भ्याणामिष्टका कुर्वात् ' इति, तथा ' मसनेष्टकाः संपुर्यात् ' इति । तत्र सर्वेहः किमप्रकरणे स्याद्भ्रान्तानामिमे धर्माः कर्त्तव्या उत मेति । किं प्राप्तम् । न कर्त्तव्याः । कुतः ? व्यभिचिनात् । इति प्राप्ते, उच्यते । अन्वङ्गमेवंशापीयकं एतदेव स्यात्, यदत् महाः । प्रकरणदि वाक्यं ननुवत् । अर्था चैष्टकानामन्वर्णत्वात् ।

आ— पूर्वत्र अंशदान्ययोः अनारम्भोत्वन्नोरेपि प्राकरणिकेन वाक्येन विनिर्णयोऽस्तीति प्रकरणस्यसर्वाद्युपो धर्मसंबन्धः, चिन्विण्यादीनां तु विनिर्णयोऽप्यनारम्भवादेनैवेति प्रकरणस्यसर्वाकारत्र तदसंसंबन्ध इति चित्तोपासङ्गात्, प्रकरणसंसर्वाभावेऽपि प्रकृत्यापूर्वसंसर्वात् तत्प्रकृत्यनिवेदिनो धर्माद्वातामपि भवन्तीति सिद्धान्तः ।

सोम—सुश्रायंस्तु अग्रहणे यदभ्यङ्गं चिकित्सा-
दिकं तदपि अंशदाभ्यामहृदधर्ममुक्तं स्यात् इति ।

वि—‘अग्रहणादीष्टकायर्माभिनिगदिषु नोचिताः ।
सन्ति वा, वाक्यमप्यनारम्भोक्तं ततो न ते ॥, प्रहृता-
पूर्वसम्प्राप्तादृशदपि वाक्यतः । अग्रहृतादयोऽभ्यङ्ग-
चिकित्सादिषु उन्ति ते ॥’

साह—इष्टाग्रहणामुक्तत्वादीनामनारम्भाधीत-
चिकित्सादीष्टकायर्माभिनिगदिषुनाम्पाधीतत्वात् प्राकृष्टि-
कैष्टकामात्रवर्त्मम् । इति प्राप्ते, पूर्ववदनुग्रानघादेश्वात्
इष्टकाग्रहणोपपत्तनापूर्वसंक्रियत्वस्य तत्परोपपत्तत्पूर्व-
संक्रियत्वस्यैव वा लक्षणीयनानारम्भाधीतत्वस्यविनेया
श्चानुपुमपचर्मत्वम् ।

मण्डन—‘सुरिष्टका दूरगताः सधर्माः ।’

शंकर—‘चिकित्साग्रहणमैकम् ।’ १३

● प्राकारन्यायः । हृदयात् पुरीतन गच्छते
(जीवन्) नाडीना मार्गलोपादानाय हि ‘हृदयात्
पुरीतनमिप्रतिष्ठते’ इत्युक्तम् । अतः प्राकारन्यायोऽन
न प्रवर्तते । नहि ‘प्राकाराधिकार्यं प्राकारे सेवे दृष्यति ।’
इति वाक्यं प्राकारसेवितप्रासादनमप्यगतस्यैवुद्यमेनोप-
पादयितुं शक्यम् (चङ्गाप्रत्य.) । परिमल ३।२।२।७
असू. , ‘प्राकारे सेवे, प्राकारे सेवे, पूर्वङ्के सेवे’
अत्र घञे अधिहरणत्वेन त्रयाणामपि समुच्चयः ।
नाडीना पुरीतनसेवितेष्टहृदयपुण्डरीकमप्यगतप्रहस्यशौ-
मार्गत्वेन समुच्चयो घटते । पुरीतनोऽपि प्राकारन्यायेन
स घटते (सिद्धान्ते) । ३।२।२।७।

● प्राकारौ अच्युंमागस्यैव निवर्तकौ, न ह
कृत्स्नस्य ऋतुराशियस्य अश्वमेधे (इति माध्यम् ।
उत्पत्तत्त्वं राजस्ये दशमेये तैत्तिरीयके प्राकारावाक्यम्) ।
भा. १०।३।१७।६३-६४.

॥ प्राकारौ तथेति चेत् ॥ १०।३।१७।६३॥

राजस्ये दशमेये ‘प्राकारावाक्यस्ये दशति’ इति
श्रुतम् । इतो प्राकारौ तथा चेत्तत् (१०।३।१७।६७)
कृतस्य ऋतुराशियस्य निवर्तकौ । इति चेत् पूर्वपक्षी
ब्रूयात् । प्राकारौ दशति इत्यन्वयः । अच्युंमागस्य
अच्युंमागस्येव ।

अचित्त्वययरायंत्वात् विभक्तप्रकृतित्वात् गुणे-
दन्तानिकारः स्यात् । ६४ ॥

पूर्वपक्ष अपितु इति शब्दो प्यावर्तयति । प्राकारौ न
कृत्स्नऋतुराशियनिवर्तकौ । अवयवार्थत्वात् सर्वग-
मृदियता समुदायरूपाया दशिगायाः अच्युंमाग. अर्-
थतो नरति । शोऽनयनः अर्थः प्रपञ्चन इति. दौ
प्राकारौ अवयवार्थौ । सर्वोर्मात्र. अवयवार्थत्वम् ।
विभक्तप्रकृतित्वात् विभक्ता ‘इदमन्वयो.’ इति विभक्त्यं
सुखा प्रकृति. ज्योतिष्टोमरूपा यथोः तौ प्राकारौ विभक्त
प्रकृती, तयोर्मात्रः विभक्तप्रकृतिर्द्वं तस्मात् । यस्य
प्रकृती अच्युंमागः, तस्मात् विह्वाराणि । प्राकारयो.
अवयवार्थत्वात् विभक्तप्रकृतित्वाच्च गुणेदन्ताविकारं स्यात्
प्राकारौ । किमिदं गुणेदन्ताविकार इति, गुणस्य अच्युं
मागस्य इदन्ता इत्यत्र परिमाणं गुणेदन्ता । इदम मा.
इदन्ता । गुणेदन्ताया. विकारः गुणेदन्ताविकारः ।
अच्युंमागस्य सर्वस्य विकारः प्राकारौ इत्यर्थः ।
प्राकारौ एव अच्युंमागस्ये दशति नान्यत् इति श्रुति-
वाक्यार्थः । तस्मात् प्राकारौ अच्युंमागस्यस्य
निवर्तकौ न सर्वस्याः ऋतुराशियाः इति सिद्धान्तः ।
के.

● प्राकारौ वीपलम्भौ इति के चित् । दर्शौ
इत्यत्रे । अश्वमेधे (१ राजस्ये दशमेये) ‘प्राकार
वध्वमेधे दशति’ । वि. १०।३।१७. ● प्राकारौ
धीवर्णदर्पणौ इति महामास्त्र. । सोम. १०।३।१७.
● प्राकाराभ्यां अश्वमेधे विहितम्या श्राद्धाच्युंमाग
मानस्य बाध. । १०।३।१७।६३-६४.

● प्राकाराधिकारणे अन्मुदितेष्टेः दशंयागमेदेश्च
उद्वच्छिन्नमननाऽन्वत्तस्युच्यमेन वाक्यमेदः परिहर्तुं
प्यते । सु. ७. ७७३, ● समस्ताया ज्योतिष्टोमिक्तौ
दशिण्या अश्वमेधे अविदेशप्रमाण्या. प्राकाराधिकारणे
अच्युंमागस्यविकारत्वमभिहितम् । ७. ७६९.

॥ प्राकारान्यायः । राजस्येन दशमेये दशित-
रूपाया प्राकाराभ्यां अच्युंमागस्यैव प्राहृतस्य बाध. ॥
प्राकारौ तथेति चेत् ॥ १०।३।१७।६३॥
माध्यम्—अश्वमेधे (१ राजस्ये) श्रुते, ‘दिर-

प्राकाशव्यायः देवति' इति । तत्रैतौऽपि-
 साधिकाः, किं प्राकाशौ कृत्स्नस्य ऋतुदादिभ्यस्य निर-
 र्त्तकौ, क्ताभ्युमागस्य निर्वर्तकानि । कुतः संशयः ।
 इह प्राकाशावित्तेषु यदि ददातिना सज्जते, ततः
 कृत्स्नस्य ऋतुदादिभ्यस्य निर्वर्तकः । अथाभ्युमा, तदा
 अथाभ्युमागस्य । किं प्राप्तम् । कृत्स्नस्येति । तत्रैतदप्येति,
 प्राकाशाविति शब्दो ददातिना संश्रयते इति । कुतः ?
 एवं ददातिर्वचनविधाने श्रुतिरनुपहीता । अथाभ्युमा
 सदन्ये वाक्यम् । अपि च प्राकाशाविति द्वितीयं करक
 विभक्तिः सान्प्रथिव्ये आरभ्यतेन संश्रयते, न नाम्ना ।
 तस्मान् ददातिना सज्जः । अथाभ्युसज्जये आभ्यु-
 सज्जत् पृथी अमविभ्यत् । तस्मादपि ददातिना सज्जः ।
 ददाति लक्षयिता प्राकाशौ विधीयते । तत्र न शक्यो
 ददातिरभ्युमा विधेयुम् । वाक्यं हि तदा भिद्यते । अपि
 च विशेषणे नलापि यदि ददातिरविभक्तिः पदान्तरेण
 सज्जते, अविशिष्ट एव कार्यं प्राप्नोति । प्रत्युत्पमानमपि
 हि विशेषणमद्यत्वं न विद्येयं विधिना । तस्मान्
 योऽप्यर्त्त युनक्ति शोऽभ्युसज्जितान्निधेः । अतः कृत्स्नस्य
 ऋतुदादिभ्यस्य निर्वर्तकौ प्राकाशाविति ।

दृष्टम्— ददाति (प्रकृतितः प्राप्तं) अन् प्राकाशौ
 विधीयते, हिरण्यमौ इति न विधीयते । कुतः ? प्राकाशौ
 इति हिरण्यमवनेर उच्यते, नाप्यत्रमथौ धेनुदादिभ्यत् ।
 यदि प्राकाशाभ्युसज्जन्थो मथेत् तथा तदि अन्त्ये वाक्यं
 स्यात् । न धात्वर्थे विधीयते, न धातुर्थोऽन्त्यम्, न
 धातुर्थे विहितम् । करकविभक्तिषु धात्वैव प्राकाशावो-
 र्ददातिना संश्रय प्रवीति । अथाभ्युसज्जये (अथाभ्युसज्जत्)
 पृथी अमविभ्यत् । अथ (माप्य-) मप्य. ' अपि च
 निगेरये स्यदि यदि ददातिः अविशिष्ट पदान्तरेण
 सज्जते, अविशिष्ट एव कार्यं प्राप्नोति ' इति । (तस्य)
 शोऽभिप्रायः ? (उत्तर-) अस्मिन् वाक्ये ददातिमन्त्र
 प्राकाशौ विधीयते । एतस्मा च अत्रस्तात् (अनुयादा-
 यत्वात्) ददातिर्विधीयते (अप्युत्पमानमपि अविचक्षितम्,
 वाक्यमेवमन्त्रान् । प्रत्युत्पमानमपि विशेषणमद्यत्वं
 विशेषेण, न विधिना । कथं (अद्यत्वं ?) प्रधान-

भूतोऽन ददाति । प्रधानभूतस्य च लिङ्गवैचित्र्यवि-
 योक्षितम् । (केचिन्) प्रत्ययः (तौत्त वाद्योत्त)
 विधा विधेते, क्रिया (च) विशेषणानां कारकविधिना न
 भवति, कारकविधि (च) विशेषणविधिना न भवति ।
 तस्मात् क्रिया (च) कारकविधि (च) कारकविधिप-
 नानि च प्रत्ययेन पर्यमुच्यन्ते, न (तु) यः क्रिया
 प्रति वदिस्यते । स प्रधानभूतः क्रियां प्राप्ति, न तु स
 क्रियाङ्गम् । क्रिया (एव तु) तेषां । तस्य (प्रधान-
 भूतस्य) यत् लिङ्गवैचित्र्यं तदनेनैव क्रियायाः प्रत्ययेन
 न पर्यमुच्यते । तस्मात् परे क्रियायै प्रोक्तिसिद्धे क्ता-
 दीयते तस्य यत् लिङ्गस्य तदेव विचक्षितम्, क्रियाङ्ग-
 रणात् । (प्रधानस्य तु ददातिः विशेषणं अत्युक्तः न
 विचक्षितम् । इत्येवं भाष्यमैः । वस्तुतः कृत्स्नविभक्ति-
 प्राकाशौ अन्त्युदादिभ्यत् अन्त्युत्पानुदादि इति ।)

अपित्वययवायत्वाद् विभक्तप्रकृतित्वाद् गुणे-
 दन्ताधिकारः स्यात् । ६४ ॥

भाष्यम्— अदिविति पर्यायानुक्तिः । ददाति-
 ययवायवायौ प्राकशौ, न कृत्स्नदक्षिणोपायौ ।
 विभक्ता हि तेषां भागा अन्त्युदादीनाम् । अत्यन्त्यो-
 भागाः, इमेऽन्येषामिति । तस्मात्, गुणेदन्ताधिकारो
 स्यात् । किमिदं गुणैर्दक्षिणैर्कारो इति ? गुणैर्दन्तां गुणे-
 दन्ता । इदमर्थ इदन्ता । गुणेदन्तायां विधायो गुणैर्दन्ता
 विभक्तः । अन्त्युदादीभ्यस्य निर्वर्तकौ प्राकाशौ । कथमिदं ।
 एकमिदं हि वाक्यं ' हिरण्यमवने प्राकाशौ ' इति । नैवं
 प्रथमं, नापि दक्षिणात्पद्यन्ते संकथः, येन दक्षिणोत्तरे
 चवेवाक्यम् । का तर्था । द्वितीया । ददातिनेर सं-
 श्रयते । तदेवं वाक्यं ' हिरण्यमवने प्राकाशावभ्युसज्जये
 ददाति ' इति । अथाभ्युसज्जयनेन ददातिना एतयोः
 सज्जः । तस्मात्प्राकाशावैदित्यभिर्ण निर्वर्तकः । यदो
 वदतिविधीयतेविधौ ददातिरुक्तौ विधीयते । एतदर्थो-
 दप्यते. अन्त्या अनुत्ययान् प्रत्याख्यायति । अथ यदुदा-
 प्राकाशावोर्ददातिर्वचनयो विधीयते इति, तथाहि धुतिरु-
 ष्ठीत मविभ्यति । नातो वाक्यमवनेधितो धुतिः ।
 अतदि ददातिना आनन्त्ये नावर्त्तते । अन्त्युत्पत्ते

कारकविभक्तिराख्यातेन संबन्धयोग्येति । योग्यत्वं दर्शनेन वाच्यते । इत्यन्ते त्वानन्तरं प्राकाशयोरभ्यर्थात्संबन्धेन । यदप्युक्तं तत्रान्त्ये पद्यमभिप्यति । कथं प्राप्नोति यत्र, न तु तदभावे सन्धो नास्त्यभ्यर्थात् । अभ्यते हि स याक्येन । आह । चतुर्थाश्रुतिरत्र या, सा वाक्यमवभाषिष्यते इति । नाविधीयमाना वाचिगुमुत्सहो । कथं तर्ह्यविधिरिहते संप्रदाने श्रूयते इति । समर्प्यमात्रस्यानुवादेनेति । तस्माद्दोषः । उक्तं वा सर्वविशेषणविधिद्वयं विधीयते इति । एवमनैपाननिवृत्तौ यथाप्रकृतिभावे चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मादभ्यर्थात्प्रागास्य निवर्तकौ प्राकाशाविति ।

दुष्— न कृत्स्नस्य दक्षिण्यस्य निवर्तकौ प्राकाशौ । कुतः ! यदि दक्षिणामद्वयं (प्राकाशौ प्रथमात्तौ) विधीयेयात्तम्, ततः कृत्स्नाया दक्षिणया निवर्तकौ स्यात् 'प्राकाशौ दक्षिणा (इति), तौ चाभ्यर्थावे' (इति, यस्मात् वाक्यान्तरेण पुरुषापनयः स्यात्) यथा ' औदुम्बरं सोमचमसो दक्षिणा, स मन्त्रो देवः ' इति (न तु एवमस्ति । कथम् !) एकं वेदं वाच्यं प्राकाशौ (अभ्यर्थावे ददाति) इति (चयन्दो देवौ । प्राकाशौ इति—) न चेवं प्रथमा, यथा सोमचमसः इति । का तर्हि ! द्वितीया । सा (च) अभ्यर्थावदातिना सवप्यते (न ददातिमानेव), एकत्रक्यत्वात् (अभ्यर्थावदेक वाक्यत्वादित्यर्थः । तत्र च—) अभ्यर्थाप्राकाशयोरददातिना (ददातिपारणे विधिना) सन्धो विधीयते । (' न ददातिमभ्यर्थावदितिदृश्यम् । नापि ददातिमुद्दिश्य, अभ्यर्थावदस्य अन्वयानुवादाददोषात्, व्यवहितसंबन्धात् । किन्तु अभ्यर्थावदोदित्य इति । तत्र चतुर्थान्तोऽप्युक्तः समदानन्तः । प्राकाशप्रतिनिधिकं च द्वितीयान्तमभ्यर्थावति शुभभावेन, तयोः प्रातिनिधिकयोः सवप्यत् चतुर्थावत्यो इति । ननु ददातिमन्त्रं प्राकाशो विधीयते इत्युक्तम् । तथ्यते । अभ्यर्थावदानान्तरं वदानन्तरेण योऽर्थः स प्रदीतयः, न प्राकाशददत्तयोः संबन्धो प्रदीतयः ' इति आनन्दाश्रमीयपुस्तके अधिभ्रम, अयमदीयलिखितपुस्तके तत्रान्त्ये च अर्थं प्रथमो न अन्तमन्ते) तत्र चतुर्थान्तमभ्यर्थावत्योः प्रदीतयः (इयं पद्धिः आनन्दाश्रमीये

नास्ति) (माध्वर्थाः स्वरूपे) ; ननु भूयैव किञ्च कारकाणि सवप्यन्ते (तेषु) ददातिप्राकाशयोः संबन्धो भविष्यति (न तु अभ्यर्थाप्राकाशयोः) । उच्यते । अविधीयमानत्वात् ददातेः वाक्यवर्तकस्य एव बलवान् भवति । (एतदेव विदुषोति—) विधीयमानत्वात् त्रिधाया कारकाणि उद्भूतवाक्यीनि भवन्ति । तानि च क्रियाया संबन्धन्ते, कारकात्वात् । अविधीयमानत्वात् (त्रिधाया कारकाणि उद्भूतवाक्यीनि) न भवन्ति । तत्र (अविधियान्ते भूयर्थे सति) आनन्तर्येण सवप्यन्तो वाक्यवर्तकः (प्रतीयते) स एव प्रदीतयः, न व्यवहितेन ददातिना, अभ्यर्थावदानेन सवप्यन्तं प्राकाशयोः । ' नत्तो वाक्यान्तरेक्षिणौ ध्रुविः ' इत्यादि (भाष्य—) ग्रन्थे अनेनैव (भूयर्थस्य अविधियान्तेत्य—) न्यायेन नेयः । (' योऽर्थस्त्वं दर्शनेन वाच्यते ' इति भाष्ये अर्थत उपपादाय व्याचष्टे—) ' प्रकीर्त्तितं (कारकविभक्तिराख्यातवचनविधौ इति,) दर्शनेन वाच्यते ' इत्ययमपि (ग्रन्थः) अविधीयमानत्वादेव नेयः (तस्मात् अभ्यर्थावत् संबन्धात् तत्रान्त्येन निवृत्तिः) ।

(उल्लङ्घितं ' एका पञ्चेति ' इत्यधिकरणं व्याचष्टे—) ' एकागा ' इत्येकशब्दस्य शोभन्नेन सवप्यन्तः, न ददातिना, अनुदानान्तरादेव त्रिधायाः, इत्ययमेव न्यायः । (अति- तनमाधिकरणयमनेव सिक्त्वा सधिय्य दर्शयति—) द्वितीयं माधिकरणं (प्राकाशाधिकरणमपेक्ष्य द्वितीयम्) कृत्स्नस्य (दक्षिण्यस्य निवर्तकः) इति । तृतीयमपि (' तथा च सोमचमसः ' इति) कृत्स्नायैव (ऋतुदक्षिण्यस्य निवर्तकम् । तत्र विशेषपदशङ्कात्—) द्वि- दशकानिद्वयत्वं तु आरभ्यते । (यत्तुक्तमाधिकरणं द्व—) न कृत्स्नविनाशः, नेदन्ताविनाशः (न भाष्यविनाशः), अभ्यर्थावदानियमार्थं तु अन्त्यम् ।

शा— अक्षमेवे (वस्तुतस्तु राजस्ये श्रूयते ' प्राकाशा- कथयैवे ददाति ' इति । तत्र संशयः, किं प्राकाशौ कृत्स्नस्य ऋतुदक्षिण्यस्य निवर्तकौ, उत अभ्यर्थावदानस्य निवर्तकाविति । यदि ' प्राकाशौ ददाति ' इति संशयः, ततः कृत्स्नस्य । अथ प्राकाशौ अक्षयैवे इति, ततः

तद्व्याप्यैव । तत्र 'तदानन्तर्येत्प्राप्तं बाधित्वा-
ऽध्ययसंगमम् । द्वितीयाधुविसामर्थ्याद्ददातीति
त्रियाव्ययः ॥' इति च चोदकप्रसङ्गविरुद्धे । न
चोद्देशमध्ययैः शक्यं विरोधम् । तस्मात् 'अध्वर-
मुदके' इत्येवमर्थस्यैव च यद्विदुः कृत्विदुमाने
व्याप्यस्य (अनुवादत्वात् कचञिच् व्याख्यान न दोषः)
दानमात्रे प्राकाशविधिः, इति कृत्स्ननिवृत्तिः । 'उच्यते,
ऽध्ययसंगम एव प्राकाशवोरोहः । विधीयते-
ऽथवा पूर्वं दानं द्वाभ्यां विद्योपेतम् ॥' अन्वय-
शब्दस्वतन्त्र्येकमभावात् न दानमात्रे विधानम् । अतः
त्रियाव्ययनिमित्तो यः पश्चात्ततः सप्रदानस्याध्ययोः
संप्रदेयभूतयोश्च प्राकाशवोरोहः संगमः, स एव
विधीयते । (चतुर्थीबन्धात् अन्वयविशिष्टं सप्रदानकाल-
मुद्दिश्य द्वितीयावकात् प्राकाशविधिः कर्मकारकं
विधीयते । कारकस्य सापेक्षत्वात् उद्देश्यस्य अन्वयुणा
विरोधोऽपि न वाक्यभेदः । प्रदेयसप्रदानतन्त्र्यश्च
दानक्रियाऽधीन इति ददातिरनुवादो गार्हिको यः
संगमः, तत्र विधिपर्यवसानात्, ननुमसकचयदकवेन
अभेदितदानक्रियोपस्थापकत्वात् ददातिर्नान्वयानर्थावयवम् ।
चे चित्तु प्राकाशाध्ययस्यैवोरोहे स्वस्वामिभावसङ्गो
विधीयते । स च प्राकाशयोः अन्वयैव दानात् भवति,
इत्यन्वयसंप्रदानत्वस्य प्राकाशकर्मत्वस्य शक्यत्वस्य च
मात्रे, द्वितीयावकात्तृतीया सह ददातिरनुवादः इत्याहुः ।
तत्र कश्चादिक्रियात्पस्य स्वस्वामिभावात्सङ्गस्य निकमेन
दानोत्प्रेषकत्वात्संभवात् तदपि विधेयं स्यात् इत्यपरिनुष्यता
अशक्यतेन कारकसंगम एवोपपत्तिः) । अथवा
अन्वयसङ्गस्य आनयसंस्कारविधीयैवैव दानान्तयेनापूर्वं
अन्वयसङ्गावशिष्टं विधीयते । तेन च दृष्टार्थत्वात्
अन्वयसंगमविधिः उद्देश्यमा, प्राक्तनो निवर्तते इति न
कृत्स्ननिवृत्तिः (अथवेतिषयः पौदवादः, विशिष्टविधेः
केवलीष्यसमावर्तिवचनत्वात्) ।

सोम— एतास्मिन्वय ददात्यन्यभावात् कृत्स्न-
वाधित्वादिनाशवि इह तदन्वयसमाह कृत्स्ननिवृत्तिः
इत्युच्यते संगमिति । प्राकाशो हि, प्रकाशते कृष्णस्य
इत्यधिकरणे घञ् । 'उपसर्गस्य घञ्प्रदानुष्ये बहुलम्'

(पा० ६।३।१२२) इति उपसर्गस्य दीर्घः,
छान्दसो वा । ननु च सौवर्णद्वयप्रदय प्राकाशो इत्याह
भट्टभास्करः । सूत्रे वेतुक्त् सर्वनिवर्तते इति तथा-
शब्दार्थः ।

वि— 'किं प्राकाशो बाधते सः कृत्स्नस्याध्य-
यैवस वा ।, ददातिपोगात् कृत्स्नस्य, न विशिष्टेन
योगतः ॥' (विशिष्टेन सप्रदानविशिष्टदानक्रियया
योगतः संगमत्वात्) । प्राकाशो दीपस्तगमो इत्येके ।
द्वर्षणावियपरं ।

भाट्ट— अद्यपि 'हिरण्यमै प्राकारावध्ययै
ददाति' इति ध्रुवम् । तत्र तृतीयविधिप्रकारविधेः
दानानुवादस्यैव प्राकाशविधिः । न च हिरण्यमत्वस्यापि
विधाने वाक्यभेदः, प्राकाशपदार्थस्यान्यद्वयकलाभावेन
हिरण्यमत्वस्य नियमप्रसक्तत्वात् । उद्देश्यस्य च दानस्या-
ध्ययुणा विरोधमन्यभावात्, 'अध्वर मुनक्ति' इति
स्युत्पत्त्य अन्वयस्यैव कृत्विदुमाने कचञिच्प्राप्त्या
प्राप्तुनदक्षिणामापस्य तिष्ठति । इति प्राप्ते, अन्वयस्य-
वैपर्यापत्तिमिया तृतीयविधिप्रकारत्वापेक्षाऽन्वयसंप्रदानत्व-
मुद्दिश्य प्राकाशविधानम् । सप्रदानं च न दानातीरिक्त-
त्रियाव्ययमिति योगस्यैव दानस्याशक्यत्वसिद्धिः । यत्तु
'प्राकाशाध्ययसङ्गो विधीयते' इति मूलम्, तस्याप्य-
प्येवार्थः, न तु अपवादस्यैव युक्तस्य संगमस्य विधेय-
त्वमित्येव यथाश्रुतः । अतश्च यैः गोहृदोऽनैकत्वविधिः,
अन्वयोरोहेण वा द्विविधिः, तथाऽत्रापि सप्रदानक-
मुद्दिश्य प्राकाशविधानेऽपि उद्देश्यविधेययोगसमाहोर्वाका-
यामेवान्वयात् नाभ्युत्पन्नत्वस्यः । यदि तु विमतस्यैवकर्म-
त्वत्वात् सर्वत्र प्रातिपदिकस्यैवैव गनादेशोर्वावाप्युद्देश्य-
त्वम्, न तु कर्मत्वसंसर्गेण विमतस्यैवसंप्रदानत्वस्त्विति
विनाश्वते, अत एव न मैत्रावक्यादीनामपि सप्रदानत्व-
नैत्रोद्देश्यत्वम्, अपि तु वतनेन गुणत्वेऽपि पदान्तर-इत्यवका
तत्पदस्यैव तदित्युक्तम् । तदाऽहम् अत्र चतुर्विधि-
प्रकारस्यापि त्यागेन विशिष्टदानान्तरविधेरेव । न च
तथापि चतुर्थ्यां कर्मत्वत्वस्यया अन्वयैरोद्देश्यत्वेन
प्राकाशभावना प्राप्ति अन्वयोपपत्तेर्न दानान्तरविधिस्त्वना
सुखा इति वाच्यम्, तथापि दानस्यैव निमित्तत्वात् ।

सावेनानुवादानुपपत्ते । अतः पदविधिप्रकाराङ्गीकारे-
णापि दानात्तरमेव चप्रदानप्राक्तशोभयविशिष्ट पदान्तर-
कल्पनया विधेयसामर्थ्यानुयोजेन अध्वर्यानातिजनकत्वेन
विधेयते, कार्यान्तरकल्पनाया प्रसङ्गाभावात् । अतश्च
तत्रमन्त्रीभूतप्राकृतदानाम्यासन्त्यैव निवृत्त्या तदीयमागस्यैव
निवृत्तिः । वस्तुतस्तु लघवत्प्रतिदेशप्रवृत्तेः पूर्वप्रवृत्त्य
ङ्गीकारेणोक्तदानाम्यास एव उच्यविशेषणद्वयविशिष्टो
त्रिधीयते, पूर्वपदन्वयानतिसिद्धपर्यमिति प्राकृतदान
निवृत्त्यभावेऽपि प्राकृततन्नागनिवृत्तिः । सर्वथा न
प्राकृतहृत्लन्दक्षिणानिवृत्तिरिति सिद्धम् ।

मण्डन— ' प्राकृतयोधे न तु सर्वथाच । '

शंकर— ' प्राकृतौ मानशब्दौ । '

● प्राकृतशब्दाद्येन रश्मोऽथ ब्रह्मभगव्यैव बाधक
इति पूर्व पठ । वि १०३।१८.

● प्राकृतशब्दवाच्य प्रथमः । सु पृ. ७६९.

● ' प्राकृतं स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छन्ति
किं जन्मना ' इति न्यायः । यत्र निवृत्तजातिबोऽपि
गुणो स्वगुणोदयेन स्याति यावत् ननाय प्रचरतीति ।
साहस्री ७९३.

● प्राकृतमङ्गं यत् विकृतौ भूयते, तदेव विकृतिः
निष्पाद्यत्वात् स्वीयेति । टुपु. १०३।१११.

● प्राकृत अर्थलोपेन बाध्यते, यथा कृष्णलवरी
अपचात प्राकृतः चोदकप्रसतः वैतुष्यरुपायलोपेन, यथा
या स्वयदिते बहिषि लवन प्रागिरुपायलोपेन । बाल.

पृ. १३१, ● प्राकृत पर्युदात्तेन बाध्यते, यथा होत्
वर्ण प्राकृत चोदकप्रसत विन्याया ' न होतार वृणीते '

इति पर्युदात्तेन । पृ. १३१. ● प्राकृत पूर्व वैकृतमन्ते,
यथा नक्षत्रेण्डिप उपहोमेभ्य प्राक् नातिरहोमा । ५।२।

५।१७-२०. ● प्राकृत प्रभाषानेन अनारम्यार्थतेन
बाध्यते, यथा ' य इष्टया० ' इत्यनारम्यनिहितेन उच-

स्वात्त्वनेन निवृत्तिपु अतिदिष्टशाकाल्यम् । बाल.
पृ. १३२, ● प्राकृत प्रभाषानेन आरम्यार्थतेन बाध्यते,
यथा रुयमर्थं बहिः प्राकृत चोदकप्रसत रथेनादौ वार-

म्येन आरम्यार्थतेन । पृ. १३१, ● प्राकृत पूर्व वैकृतनेन,
बाध्यते तथापि एतदेव प्राक् ' न अगच्छित्वा पूर्वविकृतान्

वैकृत संभवति ' इति । प्राकृत च पूर्वम् । कनो विकृतो
तदपेक्षा । भा. ६।५।१९।५४. ● प्राकृत वैकृतेन
बाध्यते, प्रातथाधोऽत्र । वा. ३।३।७।१४ पृ ८६०.

● प्राकृतवाच्य पुरस्ताद्यत् । ५।२।११।२२ ॥

अत्रिचयने ' साविनागि जुहोमि ' इति सावित्रहोम
आम्नायाः । ततो महता प्रबन्धेन उत्प्रासमरणदिग्भन

मनम् । पश्चात् ' आम्नायैणवमेकादशकपाल निर्वैत्
दीक्षिष्यमाण ' इति दीक्षणीया आम्नायाः । तत्र प्रकृतौ

दीक्षणीया वल्होपकारत्वात् चयने शीर्षं सम्यंते, तस्मात्
अत्रिचयने दीक्षणीया प्राक् कर्त्तव्या, पश्चात् सवित्र

होनादयः इति पूर्वपक्षे उत्सूने प्राप्ते सिद्धान्तमह ।
चकारः ' स देशः स्यात् ' इति पूर्वसूक्तस्थानुकार्त्वा-

णार्थः । यत् सावित्रहोमादि प्राकृतात् दीक्षणीयार्थम्
पुरस्तात् तस्य स एव दीक्षणीयायाः प्राचीन एव देशः

स्यात्, न तु दीक्षणीयाया अन्ते । अत्रिकाण्डे चेरु-
प्रासत्स्यापि दीक्षणीयादेः सावित्रादिभ्य ऊर्ध्वं पुन

पाठ्यात् । तस्मात् सावित्रादयः पूर्व पश्चादीक्षणीयाः नै
● प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात् ।

१०।४।१४।२६ ॥

प्राकृतस्य प्रकृतिगतस्य देवताऽभिधानस्य विकृतौ
गुणश्रुतौ गुणस्य अवगणे सति सगुणेन देवतारव्येन

आवाहनादिनिनदेपु अभिधानं स्यात् । तथा कर्त्तव्यम् ।
यथा पवमानहविषु ' अग्निं पवमानमावह ', ' अग्निं

पञ्चक्रमावह ', ' अग्निं वृश्चिमावह ' इत्यादि वक्तव्यम् ।
न तु निर्गुण केवलमग्निशब्दम् । इति सिद्धान्त ।

अधिकारो वाऽर्थशब्दानुपायात् स्याद् ब्रह्म-
वत् । २७ ॥

पवमानेष्टिपु ' अग्नये पवमानाय जुष्ट निर्वपामि,
अग्नये पावकाय, अग्नये जुचये ' इतिरित्वा सर्वत्र

प्राकृतस्य देवताभिधानस्य विकृतौ अधिकारं स्यात्
विकारो न स्यात् निर्गुणमभिधानं कर्त्तव्यम् । बान्दना

इतरपक्षनिरासायं । अर्थशब्दानुपायात् अर्थश्च शब्दश्च
अर्थशब्दौ, तयो अनपायात् अथापामावात् । तत्र अर्थो

देवता शब्दश्च अमिराब्द । अमिराब्दस्तावत् उच्यते
एत । अप पवमानातिरुपायशब्दे सति अथति वा वैव देवता

मवति, न तस्या अपायाः । इत्यन्तद् यथा ' सा वा एषा सर्वदेवता यदजा वसा वायव्यामालमेत भूतिकाम.' इति अजावसावन्देन चोदितेऽपि कर्मणि छायावन्देन निगमा भङ्गति, न च तत्र अपेक्ष शब्दश्च अपेक्षो भवति तदन् । उक्ताश्रयिकारः स्यात् इति पूर्वः पक्षः ।

आरम्भासमवायाद्वा चोदितेनामिधानं स्वा-
दर्थस्य श्रुतिसमवायित्वाद्यवचने च गुणशासन-
मन्तयेकं स्यात् । २८ ॥

अशब्दः पूर्वस्वनिरोधार्यः । आरम्भासमवायात्
देवतायाः स्वेन रूपेण कर्मारम्भेण समवायस्य समन्वय
अभावात्, अपेक्ष्य देवतास्वरूपं च श्रुतिसमवायित्वात्
' अग्रेण पवमानाणाञ्चक्रपालं निर्वपेत् ' इति श्रुत्या
देवतारूपस्य अपेक्ष्य समवायित्वं साक्षात्समन्वयत्वं
अभिधीयते । उक्तात् चोदितेन विहितेन सगुणदेवतापदेन
अर्थस्य देवतारूपस्य अभिधानं आवाहननिग्राहियु
स्यात् । सगुणेन अवचने च पवमानादिसगुणवाचकपद-
सहितेन श्रुतिपदेन अभिधाने तु गुणशासन विशेषण-
विषयकं पवमानादिसरं अनर्थकं स्यात् । उक्तात् सगुणेन
अभिपदेन निग्राहियु देवताया अभिधानं कर्तव्यम्, न
तिरुण्णेन इति सिद्धान्तः । के.

द्रव्येष्वारम्भगामित्वादर्थेऽधिकारे सामर्थ्यात् ।
२९ ॥

पवमानेषु विशेषणपदरहितेन केवलेनाभिपदेन
आवाहनादिनिग्राहेषु देवताऽभिधानं कर्तव्यं इति पूर्व-
पक्षे ' इत्यन्तद् ' इति पदेन अजावसावन्देन उक्तः
(१०।१।१४।२७) त वैपत्येण निरूपयति । ' सा वा
एषा सर्वदेवता यदजा वसा, वायव्यामालमेत ' इति
विहिते यथावगे अजावस्य स्वेन रूपेण समवाय
रन्वति । तदेतदहं द्रव्येण आरम्भगामित्वात् इति । मर्षे
अधिकारेऽपि छायावन्दे द्रव्ये विकाररहितेऽपि अजा
वसावन्देऽपि विकाररहिते केवले छायावन्दे उच्यतेऽपि
इत्यर्थः । अत्राप्यात् अभिधानसामर्थ्योपपत्तेस्तत्राविकारो
शुक्तः । महानवपमानेऽप्यसौ तु देवतायाः स्वल्पेण कमे-
यकन्वयात् चोदानुसारेण सगुणेनैवमिधानं कर्तव्यं
इति युक्तं सिद्धान्तः ।

मी. फो. १५६

कुतूहले तु द्रव्येषु द्रव्यनिर्देशान्तके अर्थे कर्तव्यं
कर्तव्ये अविकारः प्रकृतितः अवैपत्यं आश्रयणीयं छाया-
वन्देनैव द्रव्यं निर्देश्यम् । न तु यथावन्देन । सामर्थ्यात्
चोदकस्य संगतार्थकत्वात् । यथावन्देन द्रव्यनिर्देशान-
भावेऽपि विधौ यथावन्दस्य संगतार्थकत्वात् इत्यर्थः ।
कृषः । आरम्भगामित्वात्, आरम्भः उपाकरणेन अजादि-
ह पराभिपत्तः, तद्रूपमित्वात् । विधौ यथावन्दभावे हि
अवगाऽपि परिशुद्धे, यत्रचावुचये यथावन्देऽप्यवकम् ।
इति व्याख्यातम् । के.

७ ' अग्रेण पवमानाणाञ्चक्रपालं निर्वपेत् ' इति
विहिते विमग्निः पवमानादिसगुणमव्यक्तहितेन अदिगन्दे-
नाभिधेयः केवलेन वेति रंदिहा ' प्राकृतस्य सगुणश्रुतौ
सगुणेनाभिधानं स्यात् ' इति सिद्धान्तेनोपक्रम्य,
' अविकारोवाऽर्थेऽवचनानुभावात् स्याद् इत्यन्तद् ' (२७)
इत्यनेनार्थेऽग्रेण चोदकप्रत्ययं चाग्रावन्दस्य केवलाभिधाने-
ऽपि अनपामात् यथा ' सा वा एषा सर्वदेवता यदजा
वसा, वायव्यामालमेत भूतिकाम.' इत्यन्तद्वन्देनापि विहिते
द्रव्ये यथावन्दवन्वचनस्यसगुणश्रुतेः च अतिदेशप्राप्तौ न
ज्ञानवन्देन निर्गुणेनाभिधानं तथेवापि अविकारः स्यात्
इति पूर्वपक्षसुख्यस्य ' आरम्भासमवायाद्वा चोदितेना-
भिधानं स्यादयेव्यं श्रुतिसमवायित्वाद्यवचने च गुणशासन-
मन्तयेकं स्यात् ' (२८) इत्यनेन अपेक्ष्य देवतायाः
श्रुतिसमवायित्वात् आरम्भेण स्वरूपेण कर्मणि असम-
वायात् गुणानभिधाने च गुणशासनस्य आनर्थक्यापत्तेः
चोदितेन सगुणेन अभिधानं स्यात् इत्येवं निरख्य ' द्रव्ये-
ष्वेव आरम्भगामित्वादर्थे विकारसामर्थ्यम् ' (२९) इत्य-
नेन आरम्भेण स्वरूपेण द्रव्येषु किञ्चानामित्वात् विकार-
रहितरूपणि चन्दस्य इत्यन्तेऽर्थे सामर्थ्यमिति इति
वैपत्यं यदजा द्रव्येषु अपेक्ष्येण कर्मणि समवायः अत्युप-
गतः । सु. प्र. ४६८-४६९. ७ प्राकृतज्ञानामज्ञाना
विकृतौ उदायकाना वाच. । १०।१।११-२ वर्णकं १.
७ प्राकृतज्ञानामज्ञाना वैकृत्येऽप्यः प्राक् प्रातिः ' निर्देशानु
विकृतौ पूर्वम्याविकारः । (३।८।१६।१२) इत्यन्
सिद्ध । सु. प्र. ६३४. प्राकृते यत्ने यावत्तत्रे व्यापारः

प्राकृतधर्माः

प्रयोगरचनेन कल्पितः सप्रदक्षिप्त विनये । सा. १०॥१॥

११२.

- प्राकृतधर्माः विकल्पपूर्वपदार्थानां नाशम् । यूवावच्छास्त्रवर्हिर्मांसः । बर्हिर्न्यासः । ११८।१६।१२२.
- प्राकृतधर्माणां विकृतावतिदेशो कर्म नियामकम् । वि. ११८।१७.

● प्राकृतवर्द्धि-क्षारणमन्त्रे हरितपदस्थाने रक्तपद-
स्योहो गौत्रे चो । १।३।२।३.

● प्राकृतवैकृतयोः पौनर्विकनेमित्तिक्न्यायेन पूर्व-
नाथः । डुप्. ६।५।१९।४५. ● प्राकृतवैकृतयोर्मन
सुगमर्त्तं र्भक्तः, तत्र वैकृतेन प्राकृतं वाच्यते । भा.
१०।३।१।२४.

● प्राकृतम्रीहादिस्वानापत्रेषु नीचरादिषु श्लोका-
दिवर्माणामूहेवातुद्युनम् । १।२।१।२।२६.

● प्रागमावः । ' श्रीर दधादि यत्रास्ति प्रागमावः
स उच्यते । ' श्लोका. अभाषप्रागमावसदे २. ● प्राग
मावे प्रमाणमावः । न च प्रागमावादान्नोकारे उत्तरस्य
पुनस्तदचित्प्रवृद्धः, यतस्तत्पुनरेते द्वित्यनुकपयोत्पत्ति-
प्रवृद्धश्च इति वाच्यम् । तद्यत्केरेव प्रतिरन्धकण्डो-
वारात् । अकन्तप्रमाणमावनेदेउरन्ध्रयने गौरवात् ।

के चित् प्रागभावो नामावस्त्वम् । चित्तु आद्य-
खगसंरूपरूपोत्पत्तिपूर्वकालरूप एव प्रागमावः । तस्य
उत्तरकालमेव नाशत् अनित्यत्वम् । अत एव षष्ठे
पविष्यति इति प्रतीतिः । नहि ' प्रागमावोऽस्ति ' इति
कंश्चित् प्रयेति । अतः प्रागमावो नास्ति इति यदस्ति ।
मणि. ४. २६.

● प्रागाधिकं तु । १।२।६।२५ ॥

अग्निष्टोमे ' बृहद् वृष्टं भवति, रथंतरं वृष्टं भवति '
इति श्रूयते । तत्र रथंतरस्य ' अभि त्वा चर नोद्युमः '
इति वृहती योनिः, ' न त्वांभं अन्वयः ' इति च पङ्क्तिः
उत्तरा । ते एते द्वे ऋचौ मिलित्वा प्रमाणो भवति ।
एवं वृहती योनिः ' त्वामिदि हवामहे ' इति वृहती,
' स तं नश्चि वज्रहस्त ' इति पङ्क्तिः उत्तरा,
ते द्वे मिलित्वा प्रमाणो भवति । अन्ययोः वृहत्सं-
तत्यो. गानं निरच्छन्दस्ययोः द्वयोरेव ऋचोः स्थाने

भवति । तदुक्तं ' न वै बृहद्वसंतमेकच्छन्दो यतोः
पूर्वां वृहती ककुभायुत्तरे ' इति । उत्तरे द्वे ऋचौ
अक्षरतः ककुभौ भवतः इति । अथ एव विचारो यत्
उत्तरप्रत्ये बृहद्वसंतयोः देयं उत्तरा ऋक् पठिता तत्र
पनीय तस्याः स्थाने द्वे वात्सविकौ ककुभौ आगमयित्वा
न वेति । आगमने तु ' ककुभायुत्तरे ' इति यदुक्तं

तत् सार्यकं स्यात् मान्यथा । अत्र सिद्धान्तमह ।
प्रागाधिकं गानं बृहद्वसंतयोः कर्तव्यमिति । वृहती-
पङ्क्तयोरेव प्रत्ययेन तिस्रः ऋचः सगदनीयाः । संपरिदि-
च उत्तरे द्वे ककुभौ भवतः तथा सति ' ककुभो-
युत्तरे ' इत्यपि उत्तरम् । तुगव्यः पूर्वपक्षायुत्तरेः ।
अथ द्वितीयं वर्णकम् । अग्निष्टोमे ' निच्छन्दा प्राय

स्तिनः पवमानः पञ्चसामा ' इत्युक्तम् । माध्यदिने स
मानस्तोत्रेण गायत्री वृहती त्रिवृत् इति श्रीमि छन्दि
भवन्ति । गायत्रम्, आपहीयवम्, रौरवम्, पौन-
जयम्, औशनं चेति पञ्च सामानि भवन्ति । तत्र शैव-
यौपाजययोर्विचारः । तयोः ' पुनानः सोम चारुचो '
इति प्रथमा वृहती, ' वृहान ऊर्गदिव्यं मधु ' इति उत्तरा
विचारयद्गतिः । किमेता विद्यारपत्तिः परित्यज्य तत्रापि
अन्यतः उत्पत्तिने वृहती आगमय्य समासु गानं कर्तुं
उत्त वृहतीविद्यारपङ्क्तयोरेव प्रप्रत्येन तिलो वृहती
श्रुत्वा तासु गानं कर्तव्य इति विचारे सिद्धान्तमह ।
प्रागाधिकं गानं कर्तव्यमिति । नोपचित्तो वृहती आगम-
वित्तये इति ।

अथ तृतीयं वर्णकम् । अग्निष्टोमे ' पञ्चच्छन्दा आर्गमः
पवमानः सप्तसामा ' इति श्रुतम् । तृतीयसप्तसामो
आग्नेये नाम पवमानस्तोत्रे गायत्री, अनुष्टुप्, उभिह्,
ऋक्, जगती इति पञ्च छन्दाणि भवन्ति । गायत्रम्,
पंडित्यम्, दयावाच्यम्, आन्वीयवम्, सक्म्, पौण्ड्र्यम्,
कांरं इति सप्त सामानि च भवन्ति । अत्र दयावाचा-
न्वीयवयोः सप्तोः ' पुरोहितो यो अन्यतः ' इति
प्रथमा अनुष्टुप्, ' यो धारया पावकया ' इति द्वितीया
गायत्री, ' तं दुर्षेयममी नर. ' इति तृतीया गायत्री ।
एवमप आनुष्टुमः प्रागाय. । अत्र गायत्रीद्वय परिगन्त
अन्यत एव द्वे उत्तरितः अनुष्टुमो आगमय्य समासु

गानं कर्तव्यं यत् पठित्वाप्यनेन अतुष्टुपूर्वकं प्रत्यनेन
तृचं संवाद्य गानं कर्तव्यं इति निचारे विद्वान्माह ।
श्रीमार्थिकेन गानं कर्तव्यमिति ।

अथ चतुर्थं वर्णकम् । गवामनेन अमीकतं ब्रह्म-
साम । तत्र प्रथमप्रत्यनेनः द्वयोर्द्वयोर्द्वयोः पादप्रत्यनेन
ज्ञायमाने तृचे एव गानम्, न तु प्रथमे प्रगाये
द्वितीयप्रगायकस्य प्रथमा ऋचमुदादाय, एवमुत्तरादि कृत्वा
जायमानेषु तृचेषु गानम् ।

स्वे च । २६ ॥

विद्वान्ते देवन्तरं आह । एवं सति स्वे छन्दसि गानं
कृतं भानि । उत्तरपाठेन हि पृच्छित्तैवोपदिष्टा तस्मात्
ऋष्यपाठके प्रगाये एव गानम् ।

अथ द्वितीयं वर्णकम् । अग्निष्टोमे मार्ष्यदिने परमान-
स्तोने रौत्वपौषाजयोः साम्नोर्गानं स्वे स्वीये बृहती-
विष्टारपृक्त्वात्मके प्रगाये एव कर्तव्यम् ।

अथ तृतीयं वर्णकम् । इत्यावाक्षाधीगणयोः स्वीये
प्रगाये एव गानं कर्तव्यम् ।

अथ चतुर्थं वर्णकम् । गवामनेन अमीकतं ब्रह्मसाम ।
तत्र स्वे प्रगाये एव पादप्रत्यनेन संपादिते तृचे
गेषम् ।

प्रगाये च । २७ ॥

हेतुत्तरमाह । एव सति प्रगाये गानं भविष्यति ।
प्रथमपाद्यं जगमो मभिय्यति । प्रत्यनेन कृते कृति
प्रगायः संप्रते नाम्यथा ।

अथ द्वितीयं वर्णकम् । अग्निष्टोमे मार्ष्यदिने परमाने
रौत्वपौषाजयोः साम्नोर्गानं बृहतीविष्टारपृक्त्वात्मके
प्रगाये एव कर्तव्यं न तु उपचिह्नहृत्तौ आगमयितव्ये ।

अथ तृतीयं वर्णकम् । अग्निष्टोमे आम्बे परमाने
इत्यावाक्षाधीगणयोः साम्नोः आतुष्टुमे प्रगाये एव गानं
कर्तव्यम् । न तु उपचित्तः अतुष्टुगौ अन्यत्र गानेतव्ये ।

अथ चतुर्थं वर्णकम् । गवामनेन अमीकतं ब्रह्मसाम ।
तत्र प्रथमप्रत्यनेन स्वीये पादप्रत्यनेन संपादिते तृचे एव
गेषम् ।

लिङ्गदर्शनाभ्यवितरेण । २८ ॥

अग्निष्टोमे बृहद्रथंतरे साम्ना प्रथमा बृहती द्वितीया
पृच्छित्तः इति उत्तरप्रत्यपठितयोः द्वयोरेव ऋचोः
गातव्ये । प्रथमनेन च ऋचयं संपद्यते । इति विद्वान्
तकः । तत्र हेतुत्तरमाह । ' एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती
या पुनःपद्य, सद्यत् पादं पुनारमते तस्मात् वल्लो
मातरममि दिक्वोति ' इति अप्रथाये पुनःपाठप्रभक्ति-
दर्शनस्य अभ्यवितरेणात् गन्तव्यभाषात् । किंवा व्यातिरेकः
असत्तर्गाः अभ्यवितरेकः संवत्सः प्रत्यनेन स्वीयाम्नां
ऋम्यामेव उच्यते । लिङ्गदर्शनेन स्वीयाम्नामेव ऋम्यां
संवाद्यस्य ज्ञानात् नाम्ने उपचित्तिकुम्भी अगमयितव्ये
किन्तु प्रगाये एव प्रत्यनेन संपादिते तृचे बृहद्रथंतरे
गातव्ये इति विद्वान्ते । प्रत्यनेन तु ' अभि वा इष्ट
नोत्तुमोऽदृष्टुमा इव वेनवः । ईशानस्य वगतः स्वर्ग-
मीरानमिन्द्र तस्युगाः ॥ ' इति यगाभ्युक्तबृहत्या रथंत-
रेषम् । ' ईशानमिन्द्र तस्युगो न त्वावा अन्यो न पायिषः ।
न ज्ञातो न जनिष्यते ॥ ' इति द्वितीयायां प्रत्यनेन
संपादितया ऋत्तुभि रथंतरं गेषम् । ' न ज्ञातो न जनि-
ष्यते अथाप्यतो मयवात्तिन्न वासिनः । सयन्तस्त्रा
द्वयमेव ॥ ' इति प्रत्यनेन संपादितयां द्वितीयायां
ऋत्तुभि आदितः तृतीयाया रथंतरं गेषम् । इति ।

बृहत्साम्नोऽपि इत्यनेव प्रत्यनेनोतिष्ठेया ।

अथ द्वितीयं वर्णकम् । अग्निष्टोमे मार्ष्यदिने परमाने
रौत्वपौषाजयोः साम्नोः गानं बृहतीविष्टारपृक्त्वात्मके
प्रगाये प्रत्यनेन बृहतीवृत्वात्मके संपादिते कर्तव्यं इत्येव
अभ्यवितरेकेण लिङ्गं दर्शयति ' पृच्छित्तुमो मार्ष्यदिनं
वचनम् ' इति । यदि प्रत्यनेन बृहतीकारं गानं कियते ततः
सर्वस्मिन् साने या ऋचः समाम्नाताः वा, पृच्छित्तन्ति ।
उपचिह्नहृत्तौः आनीयमानयोस्तु अभ्यवित्त्वा भवेयुः ।
तस्मात् अन्यतो गानेतव्ये । प्रथममितिषम्— ' पुनतः
सोम पारवापो वनातो अप्रंसि । आ रतथा योनिमुत्स्य
षीदस्तुतो देव हिरण्यपः ॥ ' इति बृहती पठितव्य
गातया । ' उत्तो देव हिरण्यव उत्तो देव हिरण्यवः ।
दुहान ऊर्ध्वदिष्यं मधु शिवं ऋनं सवस्यनाथदत् ॥ ' इति
संपादितया बृहती गातव्या । ' प्रानं सवस्यनाथदत्तानं

चकन्वमाहत् । आरुक्म घरां बान्पति नृमिध्वो निवहः ॥' इति समारित तृतीया बृती पाठन्य इति ।

अथ तृतीये वनंइम् । अग्निहोत्रे आग्नेये पचमाने इवावाक्षाधीनवयोः आनुष्टुभे एव प्राग्ये गानं कृत्यं इत्यन अन्वतिरेकेण लिङ्गं भवति 'चतुर्विंशतिर्गण्यः तृतीयांशं एका कहुन्' इति । उत्तरतनुष्टुभोगमपने तु एतद्विद्मं उवाचते । प्रथम तु 'पुरोदिती वो अन्वयः' इत्यनुष्टुभ चकाराडं गातव्यं । तस्या एव चतुर्थे पादे पुनश्चागम्य 'वो कारन पाचक्या' इत्यनया गायत्र्या कनोन् गेयम् । पुनस्तस्याः चतुर्थं पाठं पुनश्चाग 'वं दुरोर्षं' इत्यनया सनोन् गेयम् । इति ।

अथ चतुर्थे वनंइम् । गवामने लर्मानं ब्रह्म-
छान । तव इयोद्विभोः प्रगायत्नक्रोकेचोः पादप्रथमेन समारिते तृचे गेयम् । न तु प्रथमस्य प्रगायत्व क्रद्वा दिवोन्स्य च प्रगायत्व प्रथमा कृचं र्हीत्वा वाचनेने तृचे गेयम् । चिद्वायनायतिरेकम् 'अन्या अन्या ऋचो मान्ति' इति क्रमन्यत्वविभक्त्यद्विद्वायनस्य अन्वतिरेकम् अविशेषात् । के ।

● प्राग्वंशः ज्योतिषोमे फलोपलब्ध । सु. ४. ६४.

● प्राग्वंशे आतिष्या क्रियते । (प्राचीनया चतु-
दशविंशत्या दक्षिणतो वर्णाश्वी चतुर्विंशु अरतिमन-
मन्वशास्वती पादप्रथमकन्याला द्वादशमकन्यविश्वीणां
शरंत्तुत्वा । तस्याः छाजनः दक्षिणतो नवमनतवार
भवति । पश्चत् फलोपलब्ध । इत शान्य प्राग्वाः
इत्युच्यते) । वि. १२।१२०.

● प्राग्वंशदेगः आतिष्याया सत्येन सत्त्वः,
नोत्सरोदियेगः । आ. १२।१।२।१४.

● प्राची दिक् इति न प्रत्यये प्रतीयते, नष्टुननेन ।
उच्यते प्रतीयते । टुप्. १०।१।१।२३ । ननु प्रत्ययेव
दिक् । सत्यम्, फलनेन एतदुत्पन्नं इत्येतेः । रत्न.

● 'प्राचीनहरति' इति शम्भारतो न दिक्वाः । ४।
२।१. 'शाकावादः' इत्यन उच्यते । ● 'प्राचीना
हरति' पृथस्य प्राचीना शास्त्रिण्यर्थः । न तु प्राचीदिशं
प्रति इति । अतिशयम् दिक्वाः । माट्ट. ४।२।२.

● 'प्राची देवा अमन्वा' इति ज्योतिषोमे दिग्बिम्बग
वाक्ये विधिर्यवातो वा इति सत्यः । अर्थवादः इति
सिद्धान्तः । आ. १।४।१।१०. ● प्राच्यां रिषि
ऐन्द्रोच्यन्त्यदेयः, इन्द्रस्य पुत्रोतिहायेतु प्राचीदिस्यल्ल-
स्तस्यात् । सु. ४. १०८८.

● प्राक्त्व-कडुत्व-सतत्वानामाचारो सनुच्यः,
मित्रक्रन्त्वात् । आ. १२।१।३।१.

● 'प्राह्मुखोऽस्मानि मुञ्जीत' । अयं निम्नशिक्षेः
पुत्राणः । बाल. ४. २४.

● 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन चयेत' इति देवस्य
नियमाधिकः, नातुवादः । आ. ४।१।१।२२-२४.

● प्राचीनवंशः नाम मन्वतो द्यौषिणी वैदे-
मन्तमान्य अवतिष्ठते ज्योतिषोमे । वि. ३।१।३.

● प्राचीनवधः । मय्य मन्वतविकेतेभ्य इतिव्याज
प्रागस्य भवन्ति सः । ३।४।६, ● प्राचीनवंशे फलिन-
वद्विः पूर्वप्रतिष्ठमुत्पन्नार्हपयस्य प्राक्वैत इति पूर्वत्व-
संज्ञा । १२।१।६, ● प्राचीनवंशे पूर्वमस्त्यतिव. दोने
वैश्वर्जनहोमादूर्ध्वं हविर्गन्ति प्रागोन्ते । ५।१।१।४,
● प्राचीनवंशे समानान्ति श्रितं होनम्, शब्दे
अवस्थाप्य । ४।१।१३.

● प्राचीनवंशागतो वह्निः वैश्वर्जनहोमादूर्ध्वं अग्ने-
श्रीये प्रणीयते । वि. ५।१।१४.

● प्राचीनवंशशाखायां पूर्वमाने वर्तमानः अष्ट-
पत्रियः शाखानुकीने नाम । वि. १२।१।६.

● प्राचीनवर्तिव दक्षिणे चरकाशोन्मिन्नकडुत्वम् ।
सु. ४. १३५१. ● 'प्राचीनवर्तिव मित्रात्' इति
दशपूर्णकण्डप्रथमवक्त्रे प्राचीनवर्तिव कशोविषयम्,
न तु विद्वन्प्राचीनम् । नि. ३।४।३, ● प्राचीनवर्तिव
पैतृके कर्मणि । ३।४।३.

● प्राच्याः अन्वरेरी मिर्गतस्त्यावलिङ्गः होन्-
वादीन् तुवंत्वेव । आ. १।१।१।१५. ● प्राच्यैरेव
होन्कर्मकः कर्त्तव्य इति न मित्रम्, किन्तु कर्त्तव्यं
सः । १।१।१।१५-२३. ● प्राच्यैः होन्कर्मक
क्रियते । होन्वाद्य नाम वक्तव्यम् । वि. १।१।८.

● प्राजहितः प्राचीनवंशस्यः प्रथिमनद्विरूपः मुख्य-
गार्हपत्य एव । इयं च पूर्वार्चायं संज्ञा । वि. १२।१।६ ।
● प्राजहितेऽग्रे भासतिहोत्रध्वजम्, न शालामुखीये
कीष्कपायिताम्रवने । १२।१।६।१३. ● प्राजहिते एव
अग्निहोत्रपाठः पशोः द्व्यहकात्पत्वे । संकर्म. ३।३।२५.
मीको. घृ. ९५ 'अग्निहोत्रपाठः पशोः ०' इत्यत्र
द्रष्टव्यम् ।

● प्राजहितवाद्: 'स वैव स्यात्' इति ज्योति-
ष्टोमे । संकर्म. ३।३।२१. मीको. घृ. १८३० 'ज्योति-
ष्टोमे स वैव स्यात्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्राजापत्यं अग्नीषोमीयं वैष्णवं वेति दर्शपूर्ण-
मासयोत्सवाद्युपान्यायम् । भा. ५।५।६।२२. ● प्राजापत्यं
वैष्णवं वा उपाद्युपावाज्यं प्राजापतेन सोमान् प्राङ् कर्तव्यम् ।
अग्नीषोमीयं तु उपाद्युपावाज्यं सोमान् प्राङ् न कर्तव्यं
इति उपाद्युपाजस्य न कर्तव्यः । ५।५।६।१९-२१.

● प्राजापत्याः सप्तदश पशवो पशुभिः क्रतुपशुभिः
सहोपकान्ताः तथापि पर्यागिराजोत्वं चिरं विलम्ब्य
ब्रह्मसामकाले आलम्बन्ते, क्रतुपशुवस्तु प्रातरालम्बन्ते ।
तत्र 'दैन्याः शमिततः' इत्यग्निगुणैः आवर्तनीये न
कृतम् । वि. १२।४।२१. ● प्राजापत्याः सप्तदश
पशवः वाक्येभ्यः । तत्र एते सप्तदशैव यागाः, न तु
सप्तदशपशुगणकं एकं कर्म । २।२।७।२१. ● 'प्राजा-
पत्यं धृते चर्चं निर्वपेत् शतकृणालमायुष्कामः' इति
धृते । एस्मिन् द्विरूपे औषधपत्ये निष्पन्नो ज्ञान्यव ।
८।१।१८।३५-३९. ● 'प्राजापत्यं धृते चर्चं निर्व-
पेत् शतकृणालमायुष्कामः' 'चागारि चत्वारि कृणाल-
न्यवयति' । इति कृणालानां द्विविधम् । भा. १०।१।
१०।८०. ● प्राजापत्यान् पशुन् प्रकृत्य 'तान्
पर्यागिराज् उत्सृजति, नक्षत्राग्निं आन्यन्ते' इति
धृते । तत्र पूर्वैः पर्यागिराज् परेषां संस्काराणां प्रति-
पेपायः उत्तरार्धे वेगापेन कालान्तरे प्रतिपन्नार्थाः ।

१।१।१।२।११-५३. ● प्राजापत्यैः पशुभिः क्रतु-
पशुनां समुपयः वाक्येभ्यः । १०।१।१।६. 'वाक्येभ्योप-
रितेः प्राजापत्यैः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● प्राजापत्यस्य
उपाद्युपार्तव इति एकाः पशुः । 'ब्रह्मवति मनसा

प्रापेत्' इति तूष्णीमाद्य एव प्रजापतिधर्मः इत्यपि
पशुः । वि. १०।८।१७. ● प्राजापत्यानां आलम्बना
प्राग्पदिने सवने ब्रह्मसामकाले धृते । भा. ४।१।
१५।३३.

● प्राजापत्यानां 'पशुनां ब्रह्मसामकाले
आलम्बोक्तार्थापत्तम् ॥

पर्यागिराजानामुत्सर्गं प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः
श्रुतिसामान्यादारण्यवत् तस्मान् ब्रह्मसाग्नि
चोदनाश्रयकत्वं स्यात् । ११।२।१२.२।५१॥

भाष्यम्—वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य धृते
'तान् पर्यागिराजानुत्सृजति', 'ब्रह्मसामकालमते'
इति । तत्र विचार्यते, 'तान् पर्यागिराजानुत्सृजति' इति
किं कार्यं कर्मरोपपत्तिपेधः, 'ब्रह्मसामकालमते' इति
कर्मान्तत्वेोदना, अथवा पूर्वैः पर्यागिराजान् परेषां
संस्काराणां प्रतिपन्नार्थाः, उत्तरार्धे वेगापेन कालान्तरे प्रति-
पन्नार्था इति । किं प्राप्तम् । कर्मोत्सर्गः । कर्मरोपपत्तिपेध
इत्यर्थः । श्रुतिसामान्यात् कारण्यवत् । यथा 'पर्यागि-
रान्नादण्यानुत्सृजति' इत्ययं कर्मरोपपत्तिपेध इत्युक्तम्
'सोपपत्तिपेधो वाऽर्थाभावादिदान्तवत्' (९।४।१३।
५२) इति । तथा कृत्या तुल्येव श्रुतिः । विमन्यो-
स्तत्पत्तम् । तत्र कर्माणि चोदिताग्नि 'पत्तन्नाप कपि-
क्ष्वानात्पते' इति । तेषु सर्वेषु प्राकृता गुणाः शमाः ।
तेषु प्राग्पेः पर्यागिराजान्तं शुभनाशं पुनः धृतम्
'पर्यागिराजानुत्सृजति' इति । निर्गुणं पुनर्वचनमितरपरि-
संख्यापकं मन्त्राग्निं कर्मरोपपत्तं प्रतिपेधकं विनाशते ।
एवमिहाग्निं 'प्राजापत्यानात्पते' इति चोदिताग्ना कर्मणा
तथैव सर्वहितेषु प्राग्पेधं पर्यागिराजान्तस्य गुणहाण्यस्य
निर्गुणं पुनर्वचनं कर्मरोपपत्तं निरन्तरम् । जगत्पेधं
उत्सृज्य 'ब्रह्मसामकालमते' इति कर्मान्तत्वेोदना स्यात् ।
पूर्वापेधया ब्रह्मसामकालमते उत्सृज्य प्राजापत्याग्निः ।

तुम्—'पर्यागिराजानुत्सृजति' इति पर्यागिराजा-
न्याग्निर्वातिपेधपते । तथैते प्राजापत्या निरुत्सृज्योक्तिपते
पशुभ्योवात् । 'ब्रह्मसामकालमते' इति कर्मान्तरम् ।
तत्र परेषु ब्रह्मपेधेन पूर्वेषु वाग्नेषु तदेवानुपपत्ते ।

सस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे ऋतुसामा
न्यात् । ५२ ॥

भाष्यम्— न वा कर्मोपप्रतिषेध इति । किं
तर्हि । सस्काराणां प्राप्तावसराणां तस्मादवसरात् प्रति
षिष्य ब्रह्मसामिन् प्रतिप्रसव । किं कारणम् ? वाक्यैकत्वे
ऋतुसामान्यात् । एकस्मिन् वाक्यम् 'तान् पर्यगच्छता
गुत्सवन्ति' 'ब्रह्मसाम्नालभते' इति । कथं शक्ये ?
आलभते इति द्रव्यदेवत्वस्य शक्यत्वात् । समाने च ऋतौ
वाक्यैकत्वं भवति । तदा हि केवलं आलम्ब्यो वक्तव्यं,
द्रव्यदेवत्वस्योक्तत्वात् । अथ वाक्यभेदः स्यात्, तत्र
पूर्वेण कर्मोप प्रतिषिध्येत, परेण कर्मान्तरं चोच्येत ।
तत्र द्रव्यदेवत्व वाक्यम् । यत् पूर्वोक्तं समत्स्यत्
इति । तत् तत्रैव वृत्तायलादिह न सचक्ष्येत । तस्मादेक
वाक्यम् । न चोक्तसिद्धिर्न ऋतौ पूर्वेण सस्कार प्रति
षिध्यते, परेण विधीयते इत्यर्थमेदात् वाक्यभेद एव
भवति । न हि 'ब्रह्मसाम्नालभते' इत्युक्ते अथदिव
पर्यगच्छन्त उल्लसं सिद्धं । य न विधीयते ।
तन्मुखं आलम्ब्य वेत्त उक्तं व्येतेति नास्ति ऋतुसामान्ये
वाक्यभेदः ।

उप— यथावसरं प्राप्ता (पर्यगच्छन्तोरुत्तरवाण
आलम्ब्यादयः) संस्कारं अभिन्नु काले न कृतं वा
(किन्तु ब्रह्मसामिन्) इत्येवमपि वाक्याभेदे उपपद्यमाने
अङ्घ्रिदिविधाने न शक्यम्, (तथा सति मिय कर्मदेये
अन्ये सन चाभावात्) वाक्यभेदात् (तत्र कर्मभेदः,
कर्मभेदाददृष्टभेद इति) अदृष्टकल्पनापवाद्यः । यदा हि
आलम्ब्योऽपि सन्तु काले विहितं तदा न्यापादेव सर्वं
संस्काराणामुक्तं पर्याप्तं क प्रसङ्गं अयसिन् (पर्यगच्छन्)
काले संस्काराणाम्, येन प्रतिषिध्येत । (तस्मादुत्तरं
मात्रविधिरेति एकत्राक्यता । अत न पर्यगच्छन्त्या
माध्यदिने पुनरुत्तरनीयम्) ।

यथानां चानभिपारणस्य दर्शनात् । ५३ ॥

भाष्यम्— 'सया वा एतर्हि' यथा यदनभिप्रायः,
ब्रह्म वै ब्रह्मसामं, यद्ब्रह्मसाम्नालभते तेनास्यस्तेन
मिथुया' इति । यदि संस्कारप्रतिषेधः, ततो बुद्ध्या
सर्वानुप्यवारेण रेचितायत् श्रावणोचो नास्ति । वद

भावादतन्मिप्रायं व युज्यते । अथ कर्मोपप्रतिषेधस्तो
ब्रह्मसाम्नालभ्य कर्मान्तरे । तत्र प्रयाना पुनरिष्यन्ते ।
तेषां शेषोऽस्ति । तेनाभिपारणं स्यात् । अत्रभिपारण
दर्शनं नोपपद्येत । तस्मादपि सस्कारप्रतिषेधः ।

उप— यथापि 'ब्रह्मसाम्नालभते' इति कर्मा
न्तरम्, तस्यापि पशुपुरोडाशस्यैव (वत्सराणां कर्मान्तर
णामपि 'पशोश्च विप्रकपस्तत्रमध्ये विधानात्' इति
न्यायात्) प्रासङ्गिका प्रयाना । तस्मादेतददर्शनमप्युक्तम् ।
इत्योपि (वादिनो प्रयानाभावेन अत्रभिपारणस्य)
दुस्परत्वात् । तत्र केचित् वर्णयन्ति । तेषां (पशु
नाम्) द्वौ पक्षौ । एक पक्षो (आग्निप्रहमहमणान्तर
कृतपशुमि सहोपकृतानां पशूनां पर्यगच्छन्तान् कृत्वा
तत्र उक्तम्) ब्रह्मसाम्नालभते आलम्ब्य । द्वितीयं ब्रह्म
ऋतुपशुमि समाप्ति । असिन्नु द्वितीये वक्षे यथानामभि
पारणं भिद्यते (धर्तव्यत्वात्) । यदा च माध्यदिने
(सचने) आलम्ब्य, तदा यत् तत्रप्रागभिपारणं तत्रास्ति,
प्रयानानसरे वचया अनुत्पद्यत्वात् । सौगन्धेये ऋतौ
अभिपारणमन्तरो नान्तरीयको हविषि अनुभूतः तस्य
इदानीं अविद्यमानत्वात् (दोषस्य) आशङ्क्यवचनम्
('सया वा एतर्हि' इति) उपपद्यते । कर्मान्तरस्य
द्व (तदीयप्रागभि) च सर्वं (अभिपारणस्य)
अनुत्पद्यत्वात् । तत्र ('सया वा एतर्हि' इति)
वाद्देव नास्ति इति (दोषाङ्गाद्वचनान् अकर्मन्तत्वं
इति) । इदमपि नोपपद्यते । कर्मान्तरवादिन अपि
हविषा चोदनेन सस्कारं प्राप्नोति इति च इह नास्ती
त्यस्यङ्गावचनमुपपद्यते एव इति । (तस्मादुक्तमेवेदं
लिङ्गं परमत्वेन नेतव्यम् ।) ।

शा— अत पर्यगच्छन्त्यां प्राजापत्या ' ब्रह्म-
साम्नालभते' इति 'आग्नेन क्षेप' इतिवत् कर्मा
न्तरमिति मन्वानस्योत्तरम् 'नान्यकर्मभिधिर्गुप्तोऽनेका
दृष्टप्रकल्पनात् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् तस्मादुत्तरं
चोदना ॥'

सोम— पूर्वेण कर्मभेदादप्यभिहोनानामिव इह
कारभेदात्तुत्तरिपुरिष्वेतिः सगति । सूत्रे ऋति

तस्मात् प्राजापत्याना ऋतुपशुभिः समुखः । गृहणा-
मिवेति चगन्धर्वः । इति सिद्धान्तः । के.

● प्राजापत्येषु पशुषु कुम्भी उच्यन् । भा. १.१.१।
१.१.१९. ● प्राजापत्येषु पशुषु 'रागस्य वपाया मेदसः'
इत्यन 'ह्यगाना वपाना मेदसाम्' इत्युहः । वाल.
पृ. १.२७. ● प्राजापत्येषु पशुषु कावपेये कुम्भीघृतवपा-
श्रणीया उच्यन् । १.१.१।१।२९. ● 'प्राजापत्येषु
याजानामेकानेकपशुषु । ह्यः प्रवृत्तिवच्छन्दराक्य-
शेषि निर्णयः ॥' वा. ३।१।१।१ पृ. ६५०.

● प्राजापत्याङ्गत्रयात् कावपेये सर्वशोभोच्यम् ।
१.१.१।१।५।४८-५५.

● न च प्राजापत्याधिकरण- (२।१।७।२१)
धृष्यस्तन्वाद्यात् एकपदोत्पत्त्यात् संहिताना हृदसादीना
एकदेशतसंख्योपपत्तेः ऋषमनेकगणकत्वेन इति वाच्यम् ।
कौ. २।२।६।१७ पृ. २०९.

● प्राजापत्यन्यायः । प्राजापत्यपशुधर्माणा पदाधा-
नुक्रमो कावपेये । ५।२।१. मीको. पृ. २४३७
'पदाधनुलमथन्यायः' इत्यन प्रथमम् । ● एकदेवते
पशुषु प्राजापत्यन्यायेन (५।२।१) देवतापदाना-
दिना प्रदेकमनुलमवः । अन्ये च तन्नेप देवताहोमः ।
न च प्रकृतौ एकस्य पशोः देवतायवदानस्य आनन्तवैण
कृत्वमिति इहापि तस्यै कार्यमिति दृष्टव्यम्, प्राजापत्य-
न्यायेनैव पश्वेकस्य प्रकृतौ आधिक्येन चोदकविरोधा-
भावात् । भाट्ट. ५।२।६.

● प्राजापत्यन्यायाभासः चोदगामवे । वाल.
पृ. ८७.

● प्राजापत्यपशूनां ऋतुपशुभिः सहकणत्वस्यः
ब्रह्मसामवादीनवपशुषु । भाट्ट. ४।१।१५. ● प्राजा-
पत्यपशूना ऋतुपशूना च कावपेये प्रातःकवे सहोप-
क्रमः । प्राजापशूनां उभयार्थं प्रातरेव । प्राजापत्याना
पशुधिकरणान्तमनुष्ठानं प्रातरेव, आहम्मास्तु माध्यन्दिने
ब्रह्मसामि । तेषां प्राजाभिचारण तु सृष्यते, अग्नि-
धारणस्य शेषप्रतिपत्तित्वात् । वि. ४।१।१५. ● प्राजा-
पत्यपशूना धर्मशक्तिं प्रयोगवचनेन परिकल्पते । ५।
२।१. ● प्राजापत्यपशूनां ब्रह्मसामवादीनवपशुषु प्रजाप-

शेषाभिधारणामावः, 'सह पशूनाद्यमते वपानामग्नि-
धृक्त्वाम्' इति लिङ्गात् । भाट्ट. ४।१।१५. ● प्राजा-
पत्यपशूना वपायाः अग्निधारणार्थेन नास्ति, ब्रह्मसाम-
माहात्म्येनैव तद्राशाः स्तिग्धतायाश्च अग्निपशूनायाश्च
सिद्धत्वात् । अत एव श्रूयते 'शम्या वा एतर्हि वा
यदानाभिघृता । ब्रह्म वै ब्रह्मसाम । यद् ब्रह्मसाम्या-
द्यमते तेनाशम्यास्तेनाभिघृताः' इति । शम्याः रुधाः ।
अशम्याः शिन्गाः । वि. ४।१।१५. ● प्राजापत्यपशूना
वपाहोमः तत्र कावपेये । १.१।१।५।२५.

● प्राजापत्यपशूनां सवनीयपशूनां च शमि-
प्रोऽभिस्तन्त्रम् ॥

इत्ये पशौ 'अग्निना पुरस्तादेति रससामहस्यै'
इति श्रुतं पशोः शानिनदेशेनपदनकाले वपानपनकाले
चोल्बुक्म्य नयनं प्रत्याहणं च तदाजपेये प्राजापत्याना
ऋतुपशूना च कावपेयेन प्रचारदापवैतं, उभयेषामपि
राश्यापहननस्यवचनत्वात् । इति प्राप्ते, श्वोऽपहनन-
श्रुतेर्यैवार्थत्वेन अग्नयर्थाया एरोचितत्वात् कालवृत्ते
आनीतस्यापि अग्नयर्थावदानत्वात् तन्त्रम् । संकल्प.
१।१।९.

● प्राजापत्यपशूना साहित्यमवगम्यात् 'सतरथ प्राजा-
पत्यात् पशूनाद्यमते' इति । वि. ५।२।१. ● प्राजा-
पत्यपशुषु अत्रिसुप्तैश्च प्रापेन्माशुचिः कावपेये ।
१.१।५।२०. ● प्राजापत्यपशुषु अग्निधारणार्थं प्रजापशो-
धारणतत्त्वेन न कर्तव्ये कावपेये । ४।१।१।५।३३-३९.

● प्राजापत्यपशुषु लक्ष्ये यूपोन्मोचनप्रश्रुति
माध्यन्दिने एव ॥

कावपेये प्राजापत्यात् प्रथम 'तन् परमिहृदात्
उत्सृजते, ब्रह्मसाम्याद्यमते' इति श्रुत्योः परमिहृदात्-
संभवनशोभेभ्यर्थाविपदायैः शानिनदेशे प्रति प्रापणम्, स
च ऋतुपशुभिः सह प्रातःकवे एव कारं, अत्रिसुप्तैश्च
उदानार्थमेव वक्तव्यत्वात् । अन्यथा प्रैषस्य आहुत्यापत्तेः ।
निद्राप्रत्ययोऽस्य उच्छर्जनपूर्वत्वस्य व्यवधानेऽपि सुक्ता-
गत इत्यादाविव अविरोधात् । यूपहुन्मोचननेच शोभ्य-
पदाय इति कार्णाजिनेमतेन प्राप्ते, यूपहुन्मोचनानि-
प्राग्विषोयान्त् यूपारस एवपदायत्वात् संभवनश्रुत्यात्

पदेषु विदेश एव वाच्य घञ्प्रकाराच्छेदको वा ।
 निर्देशश्च वाच्यवर्णनात् स्वप्रत्ययम् । यथा 'कृत'
 इत्यत्र ककारसकारावैव कृतपदे प्रतीयेते । तत्र नरक-
 पदान्तरगतानुस्वारककारेण नरकप्रतीति, समाहितपदा
 न्वर्गात्सकारेण च समाहितप्रतीति । तेन स्तोत्रस्याप्य
 छानुस्वारककारसकारावयवसंघेन ककारसकारावयव
 संघेन चानुस्वारककारावयवसंघेन वा इति । एव चाण्डादि
 पदेऽपि चण्डमुण्डानयनव्यतिरेकान्तेन वर्णप्रयमेव
 शक्य शक्यतावच्छेदक वा । एव परिधितादिपदे ' परि
 क्षीणे कृते जात ' इत्यादिबंधेन तत्तद्वर्णवयव बोध्यम् ।
 एतेषु च जातियुगन्तिसंज्ञायास्तद्व्यतिरेकं आत्मादिनाम्बन्धम्,
 नापि यद्व्यतिरेकबन्धम्, मन्त्रादिदर्शनात् । नापि यौगि
 करम्, पिण्डार्थान्त प्रविष्टार्थवाचकावयवसार्वभौमत्वसंभ
 वात् । नापि लक्षणा, सन्ध्याप्रहात् । द्विरेकपदस्य
 समरूपत्वाद्दे रेफप्रयसंघप्रधानसत्त्वात् युक्ता लक्षणा ।
 नापि अक्षितलक्षणा, लक्षणाया अभावात् । अवस्तते
 र्णा एव शक्यतावच्छेदक शक्यता वेति ।

अत्र के चित् । यत्तिसंकेतपद्ये सर्वाणु व्यक्तियु
 संघेव एको नाना वा । नाच, आन्त्यात् । नाच्य,
 व्यभिचारापने । गौ शुद्ध च ल इत्यादिपदाना व्यक्तौ
 र्वेन अथमेदाभावात् सङ्गप्रयोगानुपपन्नश्च । अतो घर्मे
 एव शक्ति । हेतुताऽपि शक्तिप्रहस्य तत्त्वदवर्षमिता
 वच्छेदकत्वगोच्यप्रकारकनिश्चयन । तत्र जातो च
 निरवच्छिन्नैव प्रसारता इति लाघवम् । अन्वया गौत्व
 हर्मितावच्छेदकत्वदत्तप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुताया
 तत्त्वदवर्षस्य प्रसारतावच्छेदकताया गौत्व इति जातयेव
 शक्तिर्बुज्जा । आकाशादिपदे अन्तर्गतिकल्पनाऽभावेन
 न घर्मे शक्ति । एव च घर्मेन नानानिर्णीतकथयक्तियु
 वर्णमाना गौत्वस्वीतीत्यादिजाति गौत्वैवादिपदकथा ।
 चान्ता इत्यनापि चलनक्रियानिष्ठा जातिरेव । डिधादि
 शब्दानामपि बालाघनस्वापरीणते नानाविधवर्णान्वासात्
 भिन्नद्विधाप्रयनिष्ठा द्विर्यवजातिरेव वाच्य । ' बाल
 वृद्धयोर्गीरितशब्दभेदेन शब्दनिष्ठेन जातिर्वाच्या'
 इत्यपि के चित् ।

तथाप्येव विभाग, जातिरेव नामार्थ, उच्युक्तता
 आद्येषां च व्यक्तित्वम् । अर्थापत्ति समानविधिवेय
 या आद्येषो निरुद्धलक्षणा वा । तेन वृथा पठत्युभयाप्य
 त्वस्य प्रत्ययार्थत्वात् न प्रत्ययार्थान्वयाद्यनुपपत्ति ।
 ' शक्यादन्तेन रूपेण भावे मरति लक्षणा' इति
 नियमस्य अपरोक्षवादिता । एवं च घन्ताच्छे
 घन्ताञ्जिह्वान्तत्वे कारणताया लाघाम् ।

अन्ते तु सर्वत्र यत्तिरेव पदार्थः । अयत्कथाया अपि
 जाते उपलक्ष्यताया तदुपलक्षितव्यक्तियवत्त्वज्ञाकारेण न
 व्यभिचारात् तद्यत्तिसंकेतपदादिर्ण । तदुक्त ' आन्ते
 ऽपि हि भावनामेक वृत्तौपलक्षणम् । शब्द मुक्ता
 संघेन च न च व्यभिचरिष्यति ॥ ' इति ।

पदे तु जातिविशिष्टा व्यतिर्वाच्या । अथवा ए
 टानो शक्त्यभावेन घन्तादे शान्द्विषयत्वसम्भवात् ।
 न च घन्विशेष्यकथनप्रकारकत्वे जातिघटिकाभावेन
 यत्तिभिन्नान्तत्वेन वा हेतुत्वात् नाय शेष इति
 वाच्यम् । द्रवादिपदानामपि एवमापत्तौ घटविषयत्वं
 द्रवत्वात्प्रकारकोषापत्ते । न च पदज्ञानस्य यत्तिज्ञान
 विषया हेतुत्वेन येन रूपेण उपस्थितयो संवध तेन
 रूपेण उपस्थापकत्वानियम । एव च घटवत्तौ शक्त
 ग्रहेऽपि तेनैव रूपेण उपस्थिति इति वाच्यम् । उप
 स्थित्यस्य आकाशादेरपि अन्वयापत्तेरिति । एव च द्वि
 प्रातिपदिकार्थ इति ।

यद्वा जाति यत्तिसंकेतपद्ये इति विकल्प । लिङ्ग द्वेष,
 शास्त्रीय व्यवहारहेतु लौकिक च, अवयवसंज्ञाविशेषकत्वं
 अन्त्य तत्त्वदवर्षयक्तिविशेषनिष्ठ यवस्तितम्, इव इति,
 अथ पदार्थ, इद वस्तु इति सर्वत्र व्यवहारत् । अथ
 वस्थित लिङ्गनिर्देशनिष्ठ घनकार्यनिष्ठक आरम् । तत्र
 स-वस्तुसंज्ञेयुगाना वृद्धयवचयस्थितिरूपमिति पतञ्जलि
 स्वामिन । त्वित्युपसर्जनपुस्तकत्वादिजातिरेव इत्यपि ।
 एत लौकिके लिङ्गे शक्ति । अलौकिके गौत्व प्रयोग
 आरोधात् । ' पशुना यजेत ' इत्यादौ मुख्यपुस्तकविषय
 शात् न स्वीयुता बालाघनत्वं इत्याहु । अथे तु पठ
 शब्दस्य लिङ्गवचसात्त्वात्त्वेन प्रयोगेऽपि मा त्रयविक

च्छाप्रपदस्य व्यवसितप्रयोगेण लौकिकपुंस्त्वे शक्तिमादाय शेषोद्धार इत्याहुः ।

यदा शास्त्रीयं लिङ्गं शब्दनिष्ठमेव, लौकिकं तु अर्थ-निष्ठम् । तत्र अर्थनिष्ठे शक्तिः । बुभुक्षाम्राक्षणपदानां तत्रैव प्रयोगात् । अत्र एव 'प्राप्सा व्यभि भरते' इत्यत्र उपस्थितव्यक्तिगतपुंस्त्वे शक्तिस्वीकारात् केवलम्बेष्वाहुः । शब्दगते ऋषणा इति ।

अत्र श्रावणीनां डीकदीनां शीघ्रभृतीनां चोत्कर्तव्यं व्यसिन्मते । डीकशीनामेव वाचकत्वं इत्यपि केचित् ।

पञ्च जातिव्यक्तिलिङ्गसंख्या इति चतुष्कं प्रातिपदिकार्यः । 'इषि पपम्' इत्यादौ प्रातिपदिनामेव तत्त्वत्वात् । एवं च विश्वकोशोक्तमस्मात् । तत्रैव च नामार्थ-प्रकारकशब्दद्वये मुखादिज्योपस्थितेर्हृत्त्वनिर्वाह इति दिक् । एतत् सर्वं महाभाष्ये 'सत्प्राणामेकज्ञेयः' (वा. १।१।६४) इति क्ते स्पष्टम् ।

आलङ्कारिकात् 'विपणत्वमनादृत्य शब्देनार्यः भ्रष्टस्ते' इतिमापद्यभेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्यः ।

परे तु शब्दस्थानि प्रातिपदिकार्यात् पठ्कं प्रातिपदिकार्यः । तथादि --- 'गाढुचारय' इत्यादिलौकिक-प्रयोगे 'त्रिपितृष्वकीनु रथंतं गायति' इत्यादि-वैदिकप्रयोगे च अन्धोऽपि यासने इति निर्दिवादम् । वृत्तिविषय एव शब्दस्यैव विपणः इति निवमः । तथा च शब्दस्थानि शब्दशक्तिविरक्तत्वात् मानं अग्नीधर्यम् । सप्त पद्यादिपदे शब्दनिरूपिताऽपि शक्तिः भिन्ना कल्प्यते इति केचित् ।

अन्ये तु शक्तिविषयः अर्थो भावते । शक्तिविषयत्वं च आशयज्ञानिरूपकज्ञानरूपरूपभेदेन शक्तिरूपम् । तथा च अर्थशक्तिद्वन्द्वेनैव पदस्थानि मानम् । तेन पद्यादि-पदानां शक्तिसंभवेन पठत्वादिकत् पदमपि शक्यम् । एतावान्मु विज्ञेयः क्व संपन्नास्त्वोमर्थनिरूपत्वेन संमार्गपदयोपस्थापकज्ञानिज्ञेयात् पठत्वाद्यवच्छिन्नप्रत्ययैव पद्यादिकत् शब्दस्थानि तत्रैव वृथा उपस्थितौ क्त्वां अर्थ-बोधे तात्पर्यं सति तत्र विशेषणत्वात् स शब्दो भावते । तथापि पठत्यादिरूपेण निश्चितं शक्तिप्रकृतत्वात् पठत्वात्-मध्यप्रकारकत्वोपः । नल्लुपिष्ठित्वादिपदवादिमिष्य शक्तिप्रका-

भावे तु व्यक्तिविशेष्यकः केवलमप्यकारकः नल्लुपदवाच्यः कश्चित् इत्यावाक्यप्रकारे बोधः । एव तु उक्तोदाहरणेषु शब्दमात्रे तात्पर्यं तदा तत्र शक्यता शब्दस्वरूपस्य प्राधान्येन मानमिति । एवं च कश्चित् तात्पर्यवशात् शब्द एव प्राधान्येन भावते कश्चित् तदभावे अर्थविशेष-पणत्वेन इति सिद्धम् ।

अत्र एव 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादौ तस्य विशेषणत्वेन अन्वयात् अग्निहोत्रनामभेदेन इति बोधः ।

एतेन अग्निहोत्रनामके निरुद्धलक्षणा इति निरस्तम् । अनुपपत्त्यभावात् । मत्पर्यलक्षणात्वोत्पत्तेन सिद्धान्तानु-बन्धाच्च । अतः शब्दोऽपि वाच्यः । एवं च 'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च । संपत्तौ च निपत्तौ च महतामेकस्म्यता ।' इत्यादौ 'रक्त एवास्तमेति' इति यदा क्तिपते तदा पदान्तरातिपादितः स एवार्थः अर्था-न्तरत्वात्वेन प्रतिभासते इति काव्यप्रशासोक्तिः संगच्छते ।

अतः पठ्कं प्रातिपदिकार्यः इति । वदुक्तम् 'साहस्रं शहकृत्यं च द्वे शक्ती तेजसो पया । तत्रैव सर्वशब्दाना-मेतेषु क्त्वावस्थिते ।' इति दिक् । भाषि. घृ. ११८-१२३.

● प्रातिपदिनार्थः पद्यात् विभक्त्यर्थे गुणः । यति प्रातिपदिकार्यं विभक्त्यर्थेन भवितव्यम् । भा. १।३।

५।१५. ● प्रातिपदिकार्यो यवापि गौनः, प्रकृति-प्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्, तथापि 'पौर्ण-मास्यां चतुर्होत्रं अभिमृशेत्' इत्यादौ अभिमृश्य-विशेषानवगाभात् समस्तस्यैवविषयसंग्रहोपपत्तौ यति विशेषोऽन्यात्. एव लभ्यन्ते इति चाङ्गइच्छत्वात् अर्श-

दिवधपरिग्रहार्थं प्रथमशब्दीत्वेन च प्रातिपदिकार्यं मुख्यमाश्रित्य विगमिनः सतत्पर्यन्तं कल्पते पौर्णमास्या-मिति । वा. ३।७।१।१०. ● प्रातिपदिकार्यः सत्ता इति सत्त्ववाचित्वस्मृतिः । सु. घृ. १५४. ● गुणश्च विभक्त्यर्थः, पद्यात् प्रातिपदिकार्यः । प्रातिपदिकार्य-विशेषे विभक्त्या अभिधीयते । भा. १।३।५।१५. ● प्रातिपदिकार्यस्य लिङ्गसंख्यापेक्षया प्राधान्यं स्मर्यते । सु. घृ. १०१५.

● प्रातिपदिकार्यकारकत्वव्यक्तिः विभक्तिः । सु. घृ. ७२९.

पदेषु निर्देश एव वाच्य शक्यतावच्छेदको वा । निर्देशश्च वाचकवर्णानां स्वपरत्वम् । यथा 'कस्य' इत्यत्र ककारसकारावेव कसपदे प्रतीयते । तत्र नरक-पदान्तगतलज्जुस्वारककारेण नरकप्रतीतिः, समाश्रितपदान्तगतककारेण च समाश्रितप्रतीतिः । तेन स्वोपस्थात्मानुस्वारककारसकारावत्पदव्यसन्नत्वेन ककारसकारावेव कान्तौ वाच्यतावच्छेदको वा इति । एव चामुष्हादिपदेऽपि चण्डशुभ्रानन्वयत्वादिप्रत्ययेन वर्णव्ययमेव वाच्य शक्यतावच्छेदक वा । एव परिश्रितादिपदे 'परि' शीणे कुन्ते ऋत् 'इत्यादिसन्नत्वेन तत्परगणत्वम् नोप्यम् । एतेषु च जातिगुणश्रियसन्नत्वादिर्देवं वात्वादिशब्दत्वम्, नापि यदृच्छाशब्दत्वम्, सन्नत्वादिर्देनात् । नापि यौगिकत्वम्, सिद्धार्थान्त प्रविष्टार्थवाचकत्वयकारणत्वात्संभवात् । नापि लक्षणा, धर्मधामहान् । द्विरेष्यदस्य भ्रमरपदादौ रेफद्वयसन्नत्वात् युक्ता लक्षणा । नापि लक्षितलक्षणा, लक्षणाया अभावात् । अतस्ते वर्णा एव शक्यतावच्छेदका शक्या वेति ।

अन के चित् । व्यक्तिसंकेतपदेषु सर्वांशु व्यक्तियुक्ते एको नाम वा । नात्य, आनन्त्यात् । नात्य, व्यभिचारापत्ते । गौ शुद्ध च ल इत्यादिपदानां व्यक्त्यै क्वेन अथमेदामावात् सहप्रयोगानुपपत्तेः । अतो षमं एव शक्तिः । हेतुताऽपि शक्तिप्रहस्य तत्त्वपदवर्धमिता वच्छेदकशक्तौत्पन्नाकानिश्चत्वेन । तत्र आतो च निरवच्छिन्नैः प्रसन्नैः इति तावन्तम् । अन्यथा गोन-प्रमितान्-च्छेदकतत्त्वप्रकारकानिश्चत्वेन हेतुताया तत्त्वपदव्यय प्रसन्नत्वावच्छेदकताया गौरव इति आतावेव शक्तिर्भुक्ता । आकाशदिपदे अनन्ततापिकल्पनाऽभावेन न षमं शक्तिः । एव च सन्नत्वा नामानीन्पीडरूपव्यक्तियुक्तमान् नीलवर्णीतत्वादिजाति नीलपीतादिपदवाच्याः । चल्ता इत्येवमपि चल्तत्रियादिनां जातिरेव । दित्यादि शक्यतामपि बाह्यद्वयस्थापरीणो नामाविद्वत्त्वनाम्बुसत्तां मिभक्तिरक्षयर्धमिना द्विरत्यन्तजातिरेव वाच्याः । 'बाह्यद्वयप्रयोगे'मित्यन्वयेन शब्दनिश्चय जातिरक्षणा' इत्यपि के चित् ।

तत्राप्येव विभाग, जातिरेव नामान्तं, उक्तुत्वा आसेनाथ व्यक्तित्वम् । अर्थापत्ति समानविवक्षित्वेण वा आधेपो निरुदलक्षणा वा । तेन इत्या प्रहृत्युपस्थात्त्वस्य प्रहृत्यपत्त्वात् न प्रथमार्थान्वयात्तु उपपत्तिः । 'शक्यतावच्छेदेन रूपेण माने भवति लक्षणा' इति निष्कर्ष अत्रोक्तनादिति । एव च पदघट्टनेषु घट्टशक्तिज्ञानत्वेन कारणताया लापन्तम् ।

अन्ये तु सर्वेन व्यक्तिरेव पदार्थं । असम्भवात् अग्रे जाते उपलक्ष्यतया तदुपलक्षितव्यक्तिकरपदानीकतेन न व्यभिचारानन्तश्चिकित्स्यानादिदोषः । तदुक्तं 'आनन्त्येऽपि हि भावनामेक कृतोपलक्ष्यम् । इत्यं हुक्त्त सन्नत्वेन च व्यभिचरिष्यति ॥' इति ।

परे तु जातिविशिष्टा व्यक्तीर्वाच्या । अन्यथा पदत्वतो शक्यताभावेन पदत्वादे शब्दनिपत्तासम्भवात् । न च घट्टशक्तिरेवकल्पप्रकारकोषे जातिशक्तिरूपत्वेन व्यभिचरिणित्वात्तेन वा हेतुत्वात् नाप दोष इति वाच्यम् । इत्यादिपदानामपि एवमापत्ते घट्टशक्तिरेव प्रत्ययकारणोपापत्ते । न च पदज्ञानस्य शक्यज्ञान विषया हेतुत्वेन येन रूपेण उपस्थितयो संभव तेन रूपेण उपस्थापकत्वनिमित्तम् । एव च घट्टत्वतो इत्यं प्रदेऽपि तेनैव रूपेण उपस्थिति इति वाच्यम् । तत्र स्थितस्य आकारादेरपि अन्यथापत्तेरिति । एव च त्रिं भातिपदिकार्य इति ।

यदा जातिर्पचिल्लिङ्गानि इति त्रिकर्मणः । लिङ्ग द्वेष, शालीयन्मचहरदेतु लौकिकच, अवयवप्रस्थानविशेषत आन्य तत्तद् शक्तिविशेषनिष्ठ व्यरस्त्वत्तम्, इयं शक्ति, अयं पदार्थः, इदं वस्तु इति सर्वेन व्यवहारात् । अत्र यस्मिन् लिङ्गविशेषनिष्ठत्वनाम्बुसत्तां आरम् । तत्र सन्नत्वात्तानुगुणता इत्यवयवव्यक्तिरूपमिति पत्र वलि स्तामिन । आत्वपुष्पननुलक्षणादिर्जातिरेव इत्यन्त्ये । तत्र लौकिके लिङ्गे शक्ति । अयौकिके गोण्या प्रणेन आतोपात् । 'पश्याना येत' इत्यादौ मुख्यपुस्तकविषयात् न स्त्रीपशुना यागप्रसन्न इत्याहु । अन्ये तु पशु-शब्दस्य लिङ्गव्यवहारत्वेन प्रयोगेऽपि भातिपदिकार्य

मिन्द्राय हृष्यते । इतस्तोस्तु चवननोर्दशाद्यः । वन होन
काणा चमोषेषु सङ्गच्छन् इन्द्राय हुनेषु तच्छेदेषु सन्धेव
अमङ्गितेषु पुनरपि श्लोकशक्त्यः सोममुग्धीय मिना-
वध्यादिवेदताम्यो हुता तेषु चमोषेषु हुतशेषः सोमो
भक्ष्यते इति म्पितिः (सत्यापाठः- ८।७।१-२८) ।

शुः ३।२।१२।२७. * प्रातःसवने सानसमागदियो
प्रदुष्यन्तः पठितः अग्निं चवनत्रयेऽपि संवप्यन्ते । वि.
३।६।९. * 'स्योतानच्युः प्रातःसवने प्रहान् छ्वाति'
ज्योतिष्टोमे । भा. २।२।६।१७.

* प्रातःसवनीयानां षणोः वा तन्ने अस्तय
पेतिताः मासंदिनसवनीयवृत्तीयसवनीयषुषेडासाः । भा.
३।२।१२।३२, * प्रातःसवनीयानां पुषेडासानां तन्ने
पाशुनेन तन्नेण प्रवृत्तिद्वयम् । १२।२।१२।३२.

* प्रावहोमस्य सूर्यप्रजापती देवते । वा. २।२।
५।१६ प्र. ५०७.

* प्रातिपदिकं अग्निवाणी धृतिः । तत् द्विचिपम्,
'अर्षवदधातुप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इत्येकम्, 'कृत्-
द्वित्छासाश्च' (पा० १।२।४५-४६) इति द्विती-
यम् । चाळ प्र. ४१. * प्रातिपदिकं आइतिमान्ना-

भियारकम्, 'न चाप्य (विशेषणस्य) प्रातिपदिक-
मभियारकम्, आइतिमान्नाभियारिकात्' । वा. १।१।
६।१२ प्र. ६७३. * प्रातिपदिकं जातिं ज्ञेते लक्षणया
तु द्रव्यम् । सर्वत्रैव लक्षणया चित्रणव्ये प्रवर्तते ।

दुपु. १२।१।१।१. * प्रातिपदिकं यद् बहुषु वर्तते
ततो बहुषुचन भवति । भा. ३।५।८।२३. * प्रत्ययः
प्रातिपदिकार्थमवश्यमुच्चारणीयः । न केवलं प्रातिपदिकं
सार्थे वर्तते । दुपु. ६।१।६।२२. * खिया यत् प्राति-
पदिकं वर्तते तस्मात् खीप्रत्ययो भवति । भा. ३।१।

६।१२ प्र. ६८१-६८२. * प्रातिपदिकेन अन्वयव्यति-
रेकात्मा पाल्यमिधानम् । वा. ३।१।१।२ प्र. ९२०.
* प्रातिपदिकात् उच्यन्ती द्वितीयादिविमक्तिः प्राति-
पदिकार्थो विरोधः इत्याह । (प्रत्ययान्तं प्रत्ययान्तं
रक्तस्वार्थं बोधकं यन्वाभावात्) । भा. १।१।७।२५

प्र. १९. * प्रातिपदिकस्य विशेष्ये वर्तमानस्य भाव-
प्रत्ययार्थो निमित्तम् । वा. ३।१।६।१२ प्र. ६७४,

* प्रातिपदिकस्य समुदायप्रसिद्धौ संभवत्या भवयन्-
प्रसिद्धिर्न युक्ता 'उद्गान्ना' इत्यादौ । ३।५।८।१६.

* प्रातिपदिकानां सर्वेषां रक्ताकारित्वं आनुषङ्गविकरणे
निरस्तम् । सु. प्र. ५०६.

* प्रातिपदिकार्थो निरूप्यते । धातुप्रत्ययतदन्तभिन्नत्वे
सति अर्षवच्छब्देन प्रातिपदिकत्वम् । 'अर्षवदधातु-
प्रत्ययः प्रातिपदिकम्' (पा० १।२।४५) इति सूत्रात् ।

विभक्त्यन्तानां उत्सृष्टवारणाय प्रत्ययान्तेति । एवं च
पूर्वनिपातितेपदसमाप्त्यर्थक-बहुषुप्रत्यययुक्तबहुषुषुषुषुस्य
प्रातिपदिकसङ्गा । तत्र तद्विदितान्त्वामभवेन तस्यसङ्गायाः
'कृत्तद्वित्' इति सूत्रेण (पा० १।२।४६) अन्गभात् ।

तद्विदितयोगमात्रविवक्षायां 'पन्तकि' इत्यत्र अकृषुप्रत्यय-
युक्तेऽपि तदापत्तेः । न चेवं कृत्तद्वितात्तेषु अनर्थकसङ्गा-
शुद्धानिसमासेषु प्रातिपदिकत्वं न स्यादिति धान्यम् ।
'कृत्तद्वित्छासाश्च' इति सूत्रेण तत्र संशयविधानम् ।

अन्ये तु अर्थान्तरमेव वाक्यसमासव्येपि संहा-
प्रतौ कृत्प्रत्येण समासेषु पुनः संशयकारणं वाक्यपरिच्छेदाय-
मित्याहुः ।

तत्र प्रातिपदिकं चतुर्धा पूर्वमुक्तं कृत् यौगिक
योगरूढं यौगिकरूढं चेति । तत्पूर्वमुपमि जातिगुण-
त्रिपायदन्त्याशब्देनैदान् चतुर्विधं इति महाभाष्यकारः ।
वस्तुनिर्देशाद्यन्तवधिरा इति चन्द्रालोककारः ।

सर्वेषु द्रव्यवाचकव्यादिपदैषु जातिरेव वाच्या,
वाच्यतावच्छेदिका वा । इदं चात्रे स्फुटीकरिष्यते ।
नीत्युत्तरादिपदैषु गुणस्यसमानाधिकरणेषु गुणिवचि-
समानाधिकरणेष्वपि गुण एव वाच्यो न नीत्युत्तरादिजातिः,
गुणिनि तदन्तात् । नापि गुणी शौर्यात् । लक्षणया
सामानाधिकरण्याद्युपपत्तेः । वाच्यतावच्छेदको वा

गुण । एव पाचकादिपदे पाकक्रियैव वाच्या, तस्मात्
एव प्रदीते । तस्यैकत्वान् वाच्यत्वं वाच्यतावच्छेद-
कत्वं वा । एतदुक्ती इत्यादौ दण्डसंज्ञयो वाच्यो वाच्य-
तावच्छेदको वा । पाचकादिपदे पचनस्य विशेषण-
त्वेन मानात् इह दण्डसंज्ञस्य विशेषणत्वेन मानात्
भेदः । विद्यादिवच्छाशब्देऽपि शब्द एव वाच्यो

वाच्यतावच्छेदको वा । एतदुक्तीवच्छेदको वा । एतदुक्तीवच्छेदको वा । एतदुक्तीवच्छेदको वा । एतदुक्तीवच्छेदको वा ।

द्वन्द्वानामस्तिगौरवम् । एकोनवत्पत्तित्वात् त्वु नायादिषो
निरूप्यते ॥ १) । विदिश्रयां माननाया आशय औन
विधित्वां यदि अन्यत्रापि श्रुत्यै पुनर्नामिदेष, ततः
पुनरुच्चारणदोषं औदिक्ररापत्त्या कमेत् । अयं पुनः
सहृदिभ्यश्च निवृत्तव्यापारः स्वार्थान्यथानुसप्त्या एवं-
निशेषेणैव प्रत्येकनिशानि विभक्त्युत्थाविभक्तिवत् समा-
म्नायागमैकैकरूपपरिष्कारमेवैव स्वसहृदुच्चारणकृते वर्तते ।
१।२।१६ घृ. ४८५. * प्राप्ते कर्मणि संबन्धद्रव्यकणे वाक्यं
मिचते । १।२।११।२। घृ. ७१४. * 'प्राप्ते पुन-
रात्प्रभो नियमाव' इति न्यायेन ' यतोपवीत्येराधीयीत
यात्रयेववैत वा' इति विहिते पुनः ' उच्यते ' इति
विधि. दर्यापूर्णानाहोः मित्येऽपि कर्मणि यतोपवीत्येव
वृत्तात् । सत्याधौ. १।१।५७ वैजयन्ती. * प्राप्ते
वचनं न विधिरिति गम्यते । प्राप्तेस्तुवाक्ये भवितु-
मर्हति । मा. ६।१।२।३।३१.

* प्राप्तानुवादेन हि अत्रापि विधेयमिति न्यायः ।
(स्पष्टार्थः) । आनखण्डम्. ३।३।१।२८ ब्रम्.

* प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायः । ' अग्नीषोमीयेण यजेत
पौर्णमासीम्, अमाराम्यामिधिरत्' इति वाक्ये दार्शिक-
मेवदेवतोदेशेन प्राप्तावनव्ययेनैव सोमसाहित्यविधिः प्राप्ता-
प्राप्तविवेकेन तथा पर्यवसानात् । इति पूर्वपक्षः । संकर्म्य.
१।२।१७. * प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायः । न च (' छा
हौ' इत्यत्र) किशोःश्च विवेकत्वेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेक-
न्यायेन ' शा' वन्दे एव निषेधना पर्यवस्यति ... ।
मूर्तिः. घृ. २५८ परि. * ४०.

* प्राप्तापरिसंख्या विदोषः । अन्व भाष्यकति
नोकमुदाहरण सिद्धान्ते माल्येव । पूर्वपक्षे तु 'शहमेधीये
पदमे पक्षेऽस्ति । माध्यकाश्रयन्तरमे तु विद्धान्तेऽप्यस्ति
यथा, दशमे अक्षिरया द्वादशे ' केयान्त् पूर्वोऽहर् राम
ममति पौष्ट्युत्तरे ' इति । तत्र दिष्टमेतन्माहाना अति-
यन्मेलनान्त् पृथक्दिष्टयः पौष्ट्यवित्तिले प्राप्ते
'उत्तरेऽहर् दिष्टमन्व पदमे' इति प्राक्कान्तरेणान्तरन्या-
पीतेन पौष्ट्युत्तरे इत्येन अक्षिरया द्वादशे एव परि-
संख्यायते तेन दिष्टकन्तरे निष्पन्नः इति । साञ्जैशहरणे

तु अन्येव, यथा 'पञ्च पञ्चनेसा मरुतः' इति । वाल.
घृ. २५.

* प्राप्तावाचः द्विविधः नित्यो वैकल्पिकश्चेति । वाल.
घृ. १३१. * प्राप्तावाचः नाम ' साधारणस्य शास्त्रस्य
विशेषविषयादिना । सकोचः कृत्यरूपस्य प्राप्तावाचोऽभि-
धीयते ॥ ' यत्र कृत्यस्यैव द्वास्त्रस्य सामान्यद्वारेण
विशेषानुपसर्गत्. क्वचित् विशेषानादिना प्राप्तिरन्येति,
तत्र प्राप्तावाच. । न्यायमाला. भाङ्गनिर्णयः श्लो. १४,
* प्राप्तावाच, प्राप्तावाच्य विदोषो चोदकप्राप्तस्य अन्यान्मा-
नात् आर्षलोपात् प्रतिपेदादा यो वाचः । यथा प्राङ्गानां
कुक्षाना प्रतिश्रुतशरन्मानात्, अत्रवाचस्य कृष्णतेषु
वैतुष्यरूपप्रयोजनस्य लोपात्, विन्येष्टौ होतृवरणस्य ' न
होतार षणीते' इति प्रतिषेधात् । मीन्या. * प्राप्ता-
वाचः यत्र अतिदेशसामान्यशास्त्रादिचरिते ज्ञाने अग्रे
सर्वनिषेधे वा ' मित्येदे' इति प्रत्ययान्तर भवति स
प्राप्तावाचः । अथ प्रमेयपरिहारक्येन वाच इत्युच्यते ।
पाल. घृ. १३२. * प्रमाणादाभाह-विन्येनैमिसिद्ध-
कृत्यैःपुरवार्थ-पौर्णवर्ष-प्राप्तवैद्व-सामान्यापरोप-
निषयोऽनसप्रयोजन-अलभ्यवत्-सावकाशानवकाश-
अङ्गप्रधान-तद्वर्गवर्षे तु प्राप्तावाचः । मा. ३।३।७।१४
घृ. ८६१. * यत्र प्राक्कप्रमाण कृतं तत्र प्राप्तावाचः,
यथा सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण । प्राप्तावाचस्य नाम
कृतस्य बोधकस्य विशेषविषयकप्रतिषेधकत्वम् । कौ.
३।३।७।१४ घृ. ३६८.

* प्राप्तावाचमेदाः, नित्याः २८+ वैकल्पिकाः ४८
= ७६ । यदा तु नित्यवाचमेदाः क्वचित्पुन्यव्यक्रिया-
विषयत्वेन भिन्ना निरूप्यन्ते तदा ते ११२ भवन्ति इति
नित्याः ११२+वैकल्पिकाः ४८ = १६० इति प्राप्तावाच-
मेदा भवन्ति । वाल. घृ. १३५.

* प्राप्त्यां अधिकरणे प्रयोजनं न वक्तव्यम् । उत्तर-
विषया तत्र प्रयोजनम् । मा. ३।३।७।३२.

* प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं भवति । मा. १।२।१।
१।४।२, * प्राप्तिपूर्वकः प्रतियोगो भवति । १।०।८।
१।०।२३.

● प्रातिरूपं वैदिकं कर्म यथा, पयो दोग्धि । दोहनं दुग्धप्राप्त्यर्थम् । बाल. घृ. ८४.

● प्राप्यं ईषितं कर्म । सतः अप्राप्तस्य प्राप्यं प्राप्तिः । यथा 'पयो दोग्धि' । मणि, घृ. १२९.

● प्रायत्वं पदायत्वं पदायंभदायिष्या । वि. १।१।४. ● प्रायत्वं पूर्वापूर्वस्य श्रुतिविक्रान्दीनाम् । १।३।७।१४. ● प्रायत्वं श्रुतेः स्मृतिस्यः । वि. १।३।२.

● प्राभाकराः अनीश्वरादिनः । कु. १।१।१।१८ घृ. २६. ● प्राभाकरैः धृतिकारान्तरेषु 'आन्नायस्य क्रियार्थतात्' (१।३।१।१) इति सूत्रं चकल्वेदा-प्रामाण्यपरतया स्थापयताम् । वन्य दुग्धम् । सु. घृ. ६.

● प्राभाकरवन् अस्माभिः द्रव्यानेर्द्वाहनेषु प्रति-समाधानमनयेषु ननुग्रान्भियते । सोम. ६।१।९.

● प्राभाकरवन् कार्य-निर्गोपारस्यार्थस्वतन्त्रपूर्वाभ्युपगमे परोक्ता दोषाः स्युः, नास्वदभिमताच्छिर्याभ्युपगमे । सु. घृ. ५९८.

● प्रामाण्यं अकार्योपकथनानाम् । १।३।१। १-१८. ● प्रामाण्यं अप्रामाण्यं च ज्ञानस्य उभय स्वतः इति साम्याः, उभयं परतः इति तादृिकाः । अप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं तु परतः इति बौद्धाः । प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं तु परतः इति मीमांसकाः । पैद्यनाथ. १।१। २।२ घृ. १४.

● प्रामाण्यं अर्थात्कालपर्यवस्येति मरतः । तस्य स्वये ग्रहणे कनेनेन विपरीकियते घटादिव । बाल. घृ. ६.

● प्रामाण्यं आवमनतदिग्भूतीनाम् । १।३।३। ५-३. ● प्रामाण्यम् । तादृिध्रानु प्रमा स्वत्वं प्रमाणम् । प्रमाणं च यथायंमुत्तरम् । याथार्थ्यं च तद्वदिरोप्य

नानास्थितव्यकारपरम् । अनुभवत्वं तु 'अनु-मसामि' इतिभूतीतिविदः साक्षात्स्वभूतिव्यतिरिक्तान्-दोषायापारणः स्मृतिव्यावृत्ते जातिविरोधः । न तु अग्रहीत

प्रातिरूपं घण्टादिके अन्वयेः इत्याहुः । तदेतदयुक्तम् । 'अनुमसामि' इतिभूतीतिविदोः अनुभवस्य साधारणो

एव कथने अनुमित्यारो अन्वयेः । 'स्वयंमनुमसामि' 'परंने क्वदित्नुमसामि' इति प्रतीचभावेन अनुमित्यारो

तत्सत्त्वे मानान्मवात् । तस्मात् अनधिगतार्थगन्तुत्वेन अनुभवत्वम् । न च घाणवाहिके अस्याप्तिः, तत्त्वगत

विशिष्टघटदेः पूर्वपूर्वज्ञानाग्रहीतस्यैव उत्सरोत्तरज्ञान-विषयत्वात्, 'इदानीं स्युप्तमि' 'इदानीं परवामि'

इत्यादिप्रतीत्या नालस्यापि शक्तिन्द्रियवेद्यत्वात्, बाल्य-दृग्प्रनाशुप्रत्यक्षैव रूपकार्यलावच्छेदकत्वात्, अनुभवानु-

सारेण कार्यकारणभावकल्पनात् अन्यथा सापत्न्यात् चाभ्यु-त्पत्त्यैव कार्यतावच्छेदकत्वापत्तेः ।

न च कालः अतिसूक्ष्मत्वात् कथं प्रत्यक्षमाह इति वाच्यम् । ज्ञानधारयामुपरताया 'किमन घटोऽवधारित.'

इति पृष्टः सन् कथयति 'अस्मिन् क्षणे मनोपलम्बः' इति 'प्रातरारण्यं पलायन्तं बालं मनोपलम्बः' इति च ।

बालभेदे तु अग्रहीते कथमेव भवेत् । 'शतपरपरगत मया सूच्या युगपद् भिद्यम्' इति तु स्थूलकालविषयकम् ।

वस्तुतस्तु घाणवाहिकः घटे तावन्कालं यापिनी एकेन शान्त्यक्षिः, कारणमेदाभावात्, तद्भेदेकत्वेन माना-

मावात्, योग्यविभुविशेषगुणाना निधनाभावस्यापितस्य परिभाषामानवत्वात् ।

वस्तुतस्तु स्वप्नमानविषयकज्ञानमनोरोहोत्सुकज्ञानत-त्वेन अनधिगतार्थगन्तुत्वम् । अतः कालभेदस्य इत्यि-

वेद्यत्वाभावेऽपि न शक्तिः । दिनान्तरे गृहीतस्य घटदेः दिनान्तरे पुनर्ज्ञानमपि प्रमैर । याथार्थ्यमपि मन्वा-

लक्षणे दीयम् । तस्य तद्वति तद्वतारक्तत्वम्, विरोधाङ्ग-प्रकारक्षरं यत् । अनुमित्येव इति बहिर्विशिष्टः पर्वतो

विषयः इति अनधिगतार्थगन्तुत्वम् । न च पर्वतस्य अनुमितिक्रियते 'पर्वतमनुमिनोमि' इत्यनुत्पत्ताप-

पत्तिः, विवेकताव्यतिरिक्ततायास्तिन एव 'अनु-मिनोमि' इत्यनुत्पत्तव्यताप्रमत्तनिधनात् । एवं तस्मिन्-

वपि अनधिगतार्थगन्तुत्वं बोध्यम् । लौकिकवस्तुत्व-ज्ञानं तु न प्रमा, अनधिगतार्थगन्तुत्वाभावात् । न च

लौकिकज्ञानः प्रमाणम्, उक्तप्रमाणत्वभावात् । लौकिके घटने तज्ज्ञानेन च प्रामाण्यव्यवहारानु तद्वति तद-

कारणत्वाभावात् गौगः । आतत्त्वं च अनेनेपुन्यते । वेदस्य प्रमाणात्, तस्य उक्तव्यव्यवहारान्त्वात् । 'श्रीवेदि-

वेदेत' इत्यादिकत्वेन यागादिपदार्थविषये अप्रामाण्य-

मिथोने । तदुक्तम् 'ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्
ब्राह्मणकर्मणे । देवदत्ताद्यो वक्तव्ये तथैव स्युस्त्वर्थः ॥'
इति (वा. १।३।८।२४ पृ. २७३) । (अत्र श्लोके
सुधा-यथा ब्राह्मणशब्दे ब्राह्मणशब्दार्थो नचर्षथ नकारार्थं
एव वा शान्तरत्यः अनिश्चयत्वश्च नास्ति, चञ्चलत्वञ्च न
केशवार्थ-बलमन्वार्थो वा नास्ति, तथा देवदत्तादयः
शब्दाः वाक्ये अनर्थकाः स्युः इति टीकाकारश्लोकार्थः ।
पृ. ३०४) ।

प्रामाण्यं च स्वतः । अप्रामाण्यं तु परतः । स्वतस्त्वं
च कारणगुणधराद्यर्थक्रियाज्ञानानधीनत्वम् । परतस्त्वं तु
वाचकज्ञानकारणदोषविषयादज्ञानाधीनत्वम् । याथाव्यं-
थित्वप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम्, अप्रामाण्यरूपाप्रामाण्यस्य
च परतस्त्वं ज्ञानप्राप्त्यर्थं कारणदोषादिज्ञानप्राप्त्यर्थं च
क्रमेण बोध्यम् । कु. १।१।५।५ पृ. ६-७. * प्रामाण्यं
नास्ति 'औदुम्बरी सर्वा वैष्टमिक्या' इत्यादिस्पृतेः ।
वि. १।३।२. * प्रामाण्यं नास्ति प्रत्यक्षादेर्षोः । १।१।४।
४. * प्रामाण्यं नास्ति शक्यज्ञानम् । वा. १।३।१।४
पृ. १९४. * प्रामाण्यं नास्ति वेदाविषयस्वामि शक्य-
वचनस्य । भाट्ट. १।३।३ वर्णके २. * प्रामाण्यं नास्ति
श्रुतिविक्रम्याः स्पृतेः । १।३।२।३-४. * प्रामाण्यं
नास्ति स्वतः कृत्यरूपज्ञानम् । १।३।१।११-१४.
* प्रामाण्यं परत उच्यते (गुणतः) एवं ज्ञानान्तरेण
गृह्यते च । अर्थक्रियादिज्ञानेषु तु अगत्या स्वतःप्रामाण्य-
प्रज्ञाहीनत्वः । इति नैयायिकाः । मयि. पृ. १४,
* प्रामाण्यं प्रमाकरणात् । पृ. ११. * प्रामाण्यं
म्लेच्छप्रसिद्धराश्यायैव आर्यप्रसिद्धावतिरोधे । १।३।१९.
* प्रामाण्यं याचनामत्रय उच्छिद्-बलमिद्-विश्वशित्-
व्यादीनाम् । १।४।१।१. * प्रामाण्यं वाच्यार्थस्य
पदार्थमूक्तत्वात् । भा. १।१।७।२४-२६. * प्रामाण्यं
कदाचारणा वञ्चोत्सवादीनाम् । वा. १।३।३।७ पृ.
२०३. * प्रामाण्यं स्मृतीनाम् । १।३।१।१-२.
* प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं तु परतः । स्वतस्त्वं च कारण-
गुणधराद्यर्थक्रियाज्ञानानधीनत्वम् । परतस्त्वं तु वाचक-
अनकारणदोषविषयज्ञानाधीनत्वम् । कु. १।१।५।५.
* प्रामाण्यं स्वतः विधेः, अशोधकत्वकारणत्वमोक्षप्रामाण्य-

कारणयोरभावात् । वि. १।१।५. * परिच्छेदकत्वत्वादि
प्रामाण्यमुपवाचने ।' श्लोवा. शब्दपरिच्छेदः १०४.
* प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं कारणगुणधराद्यर्थक्रियाज्ञाना-
नधीनत्वम् । बाल. पृ. ५-६.

* प्रामाण्याभावः (अननुज्ञानलक्षणः) श्रुति-
विषयस्मृतीनाम् । भा. १।३।२।३-४.

* प्रामाण्यपरीक्षा धर्मं प्रमाणानाम् । भा. १।१।
१।३.

* प्रामाण्यवादः । ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानहेतुमित्त-
रेतुजन्यं ज्ञानवाहकमित्तज्ञानमध्यं च, उत्तरज्ञानसामर्थी-
जन्यं ज्ञानवाहकसामर्थीमात्रं वेति निवृत्ते ।

अत्र नैयायिकाः । 'प्रमाणं ज्ञानसामान्यकारणमित्त-
कारणजन्यतावच्छेदकं ज्ञानहेतुमित्तपरमत्वात् अप्रामाण्य-
वत्' इत्यनुमानेन प्रमात्वस्य इन्द्रियादिगतगुणजन्यत्वं
सिध्यति । दोषाभावस्य कारणत्वे गौरवात्, 'पीतः
गृह्यः' इति शब्दप्रमातृत्वचिप्रसङ्गाच्च । अन्यत्वाति-
रेक्याम् उद्वेगकत्वविरोधे । एवं च प्रमाया गुणः भ्रमे
च दोषः कारणम् ।

किञ्च रद्धानपि रजतज्ञानोपसिद्धिर्ज्ञानात् न ज्ञान-
प्रामाण्यं तत्रकारणकत्ववच्छिन्नतद्विदोषकत्वनिवृत्तः । अत-
स्तत्र भिन्ना सामर्थी वाच्यता । ज्ञानसामान्यकारणजन्यत्वे
जन्यज्ञानमात्रस्य प्रमात्वप्रसङ्गः । तेन प्रामाण्यं अप्रामाण्यं
न परत उच्यते । एवं ज्ञानान्तरेण गृह्यते । तत्र 'इदं
ज्ञानं प्रमा, मुपलक्षणजन्यत्वात्, अर्थक्रियासदात्तात्,
वाच्यतावात्' इत्याद्यनुमानम् । सैवादेवं च तद्विषय-
विषयकत्वम् । न चैवं वेदान्तजन्यतागम्यताभ्य-
वाचनभावज्ञाने अर्थक्रियासदात्ताभावात् न कदापि
प्रामाण्यनिश्चयः स्वार्थित्वे वाच्यम् । तथा ईश्वरवाचन-
जन्यताया गुणवत्त्वजन्यत्वेन तदनुमानात् । न च
अर्थक्रियादिज्ञानेषु कर्म प्रामाण्यनिश्चयः इति वाच्यम् ।
अगत्या तत्र स्वतःप्रामाण्यव्यवहारीकारणम् । तस्मात्
परतः प्रामाण्यं निश्चयिते इत्याहुः ।

सिद्धान्तस्तु— अननुगुणाना हेतुत्वमपेक्ष्य ज्ञान-
सामान्यसामर्थीजन्यत्वस्यैव उचितत्वात् दोषविक्रिय-
जन्यत्वात् धर्म्यतो प्रमात्वाच्च ।

एतेन गुणज्ञानशाप्यत्वं दोषाभावज्ञानशाप्यत्वं चापा-
द्याम् । अनेकदोषानाचाना अननुगतत्वेन गौरवात् ।

अतो न ज्ञानोत्पत्तेः परतत्त्वम् । नापि ज्ञेतेः परतत्त्वं
संभवति । तथाहि, नोदकाहृण्यार्याक्रियाज्ञानेन अर्थ-
निश्चयकारा पूर्वज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयः । वस्त्यापि स्वमा-
यायाया अर्थव्यभिचारेण तेन अर्थनिश्चयसंभवात् ।
नापि तन्मन्युजोत्पाया, अयथायादपि स्वमे चन्दनलेया-
दिज्ञानान् सुयोग्यत्वेः वस्त्यापि अर्थव्यभिचारात् ।

किञ्च, उदकाहृण्यादिरुपायैक्रियया म्याप्यनिपया घट-
निश्चयः । व्याप्तिश्च संकल्परूपा इति नाएहीते संरन्ध्रिनि
अर्थात्तुं शक्यते । तत्र सवन्धिघटज्ञाने स्वत एव प्रामाण्य-
निश्चयो वाच्यः । एवं गुणज्ञानसंवाद्ज्ञानधोरपि । न च
एतन्मा विपयो निश्चेतुं शक्यते । न च तथापि ज्ञाना-
न्तरेण प्रामाण्यनिश्चयः, अनवस्थापत्तेः ।

एवं च स्वत एव अर्थतयात्वनिश्चयो वाच्यः । एवं
तर्हि घटादिज्ञानेऽपि स्वत एव प्रामाण्यम्, तस्यापराधा-
भावात् । तेन ज्ञानमाहृकेणैव तस्य ज्ञानं इति सिद्ध
प्रामाण्यपक्षमेः स्वतस्त्वम् ।

किञ्च, ज्ञानं न प्रत्यक्षम् । तस्य प्रत्यक्षत्वे निर्विकल्पक-
प्रत्यक्षधारणाव-निष्कारकत्व-निर्विकल्पकत्व-निःसंशयक-
रुतानां विनिगमनभावेन अयागामपि प्रतिरूपकत्वकल्पने
शौरवात् । न च विविष्टवैशिष्ट्यप्रत्यये विरोधगजाव-
च्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वा तदभावात् न निवि-
कल्पकप्रत्यक्षतापत्तिः इति वाच्यम् । ' विरोधे विरो-
धस्य ' इति रीत्या ' एवमेवमं ' इति रीत्या वा हादश-
प्रत्यये विरोधगजावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वाभावेन
तदीत्या निर्विकल्पकप्रत्यक्षतापत्तेर्दुर्भावत्वात् ।

एव च भारतवर्षप्रतिरूपप्रतिरूपकमावकल्पनमपेक्ष्य
धामनिष्ठगुणप्रत्यये तादात्म्येन ज्ञानस्वैव धर्माधर्म-
भावनामाधिव ज्ञानभावनादृष्टलाभाणरैवात्यकल्पनवा
संमान्यच्छेदेनैव वा प्रतिरूपकप्रकारकत्वमुचितम् ।
' ज्ञानमि ' इत्याद्यनुमानानामपि ' अनुमानमि ' इत्य-
धर्मोत्तमानाम् ।

एव च विरपनिष्ठगजावच्छेदकान्तेन ह ज्ञानं अनु-
मीयते ' पदे ज्ञानम्, इतज्जवरात् ' इति । तत्र

पटत्वनिष्ठप्रकारानिरूपितविरोधतासंबन्धेन ज्ञानानुमिती
तादृशप्रकारतानिरूपितविरोधतासंबन्धेन प्रामाण्यम् । न च
ज्ञानतायाः प्रामाण्यत्वात् तदनुभाषकत्वासंभव इति
वाच्यम् । प्रमात्वस्यननुमेयत्वात् । ज्ञानानुमने
सम्बन्धेनविरोधतया ज्ञानत्वज्ञ् प्रमात्वस्य स्वगत-
संभवात् ।

न च ज्ञानतायाः प्रामाण्यः । तस्याः विपयज्ञानादे-
रिकायाः आवययकत्वात् । तथाहि । न तावत् विपयज्ञा
ज्ञानस्वरूपा, घटप्रकारकमूतन्विरोधकज्ञानात् भूतव्यक्त-
कथतविरोधकानुत्पद्यत्वापत्तेः । नापि विपयस्वरूपा,
विशिष्टज्ञानसमूहात्मनयोः अवैलक्षण्यपत्तेः । अत
उभयातिरिक्ता । हा च नित्या, लघवात् । अन्यथा
अनन्ततत्तद्विपयकज्ञानैः अनन्ततद्विपयतोत्पत्तितादा-
कल्पनात् गौरवापत्तेः । एवं च नष्टपुष्टिगदिविपय-
ज्ञानोत्पत्तिरपि सुलभेति युक्तम् ।

अन्ये तु आत्मघटयोः व्याप्यतालक्षणः संशयो
मानसप्रपञ्चः स विपयता इत्याहुः । तेषां भावं नाकुरु-
यामः ।

अन्ये तु तत्तज्ज्ञानजन्या तत्तद्विरपनिष्ठा ज्ञानात् । अ
च नष्टभाविविपयनिष्ठाऽपि ।

न च असतः कथं कार्योत्पत्तिरिति वाच्यम् । शिवा-
दिन्त् उल्लेखी वाच्यताभावात् । न च तत्र नष्टदिरत्त
स्वात्मसिद्धि वाच्यम् । अननुभूतदिरवस्व स्वरूपसंभवान् ।
न च पावदाशयप्रत्ययं विना कथं दिव्यप्रयत्नसिद्धि
वाच्यम् । साप्येन संयोगप्रत्यये तस्य हेतुत्वात्तदोष
व्याख्यमृत्तिधर्मप्रत्यये तस्य हेतुत्वाभावेन तदवयवस्य
सुपचरतात् । न चाभयप्रत्ययं विना कथं तद्विद्युत्पन्नत्वं
इति वाच्यम् । यादुपत्यत्त्वताभावेऽपि तद्विद्युत्पन्नत्वं
धरव त्वपेरे (नैवापिनेन) अद्वीक्यत्वात् । अथे दिव्य-
यदुवयोर्माविभूत्प्रदायैनिष्ठवयन् तत्तज्ज्ञानोत्पादविपय-
ताया अपि साविभूत्प्रदायैनिष्ठगाम् । न च शिवादे-
गुणस्य समवापिधरताभावेन भाविभूत्वयोः कथमुत्पत्ति-
रिति वाच्यम् । समवापिधरत्वेन भावकप्रयोगेन तदवयव-
संरूपेन ज्ञापय्य जनकता इति तद्व्यतिरिक्ततासंबन्ध-
संरूपेन ज्ञापय्य जनकता इति तद्व्यतिरिक्ततासंबन्ध-

अत्राप्येते, इत्यपरे (नैवायिकाः) । तदपि अपेक्षलम् । एवं हि गुणदोषावधारणात् प्राक् अन्यतरेणापि आकारेण अपि अनङ्गमप्यत् विज्ञानं निःस्वभावं स्यात् । तस्मात् अप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं तु प्रवादशानादिभिः श्वेत-देव युक्तम् (इति सौगताः) । तथाहि । न शन-मुत्सवं इत्येतावता अर्थतयात्वावधारण युक्तम्, व्यभि-चारत्वं व्यभिश्चाद्य । अप्रामाण्यमेव तस्या चेलाया म्भक्तम् । पक्षान् चरणगुणशानात् संवादशानात् अर्थ-क्रियशानाद्वा प्रामाण्यावयवमात् अपरोक्षते । शब्दे च व्याहृतीतत्वं गुणः । न च वेदे तदस्ति, अपरोक्षेय स्वाम्यगममात् । 'यनस्पतयः सत्रमागत' 'शृणोत आह्वयः' इत्येवमादीनां लम्नचमडपरिवक्तृत्वत्वात् अत्य-पिक्ततत्परीतत्वात् अप्रामाण्यमेव वेदानाम् । इति प्राप्ते, क्षमिषीष्यते । 'परपेक्षं प्रमाणात्वं नात्मानं उभते कथिन् । मूखेच्छेदकरं पक्षं को हि नामाध्य-वस्यति ॥' यदि हि सर्वमेव शन स्वविपयतयात्वाव-धारणे स्वयमहमर्थं विज्ञानान्तरमपेक्षते, ततः कारणगुण-सञ्ज्ञा- अर्थनिश्चयानान्यपि स्वविपयभूतगुणाद्यवधारणे परमपेक्षेत्, अपरमपि तथा, इति न कश्चिदर्थो जन्म-सङ्क्षेपेणापि अप्यवधीयते इति प्रामाण्यमेव उच्यते । अप्य अर्थक्रियाज्ञान स्वतःप्रामाण्यमिति चेत्, यो पितोपः । अन्यमिचार इति चेत्, न, स्वभावत्वाया अहत्पपि उदाहरणे अर्थक्रियाविज्ञानदर्शनात् । अथ सुखज्ञान-मेव अर्थक्रिया, तद्य अर्थभित्तिरपि एव । नहि क्वचिदपि अस्ति सुखे सुखज्ञानमस्ति । सत्यमेवार्, न तु तेन पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्यावधारणं संभारवि, अपरान्तेनापि त्रिपार्श्वमविज्ञानेन समाप्सत्वात् सुखदर्शनात् । तस्मात् स्व-प्रामाण्यं प्रत्य अर्थान्यथात्वप्रत्येकज्ञानात्मा अपो-क्षते ह्यनरत्वं अङ्गीकरोष्यन् । एवं च शब्देन म्हापुरण-संभारोद्भूतत्वात् दोषात्मा अपरोक्षेये वेदे तदभावात् कश्चन अर्थान्यथात्वज्ञानात्मात् अन्वोदितं प्रामाण्यं भवति । वीक्षणेपरचनानि तु पुरातुद्विममन्वान् भ्रान्त्या त्रिपार्श्वक वा प्रयुक्तानि मूकदोषेण दुष्टत्वात् अपधा-मानि भवन्ति इति वैशम्भ्यम् । अनासत्त्वलां छन्दे

अप्रामाण्ये यकटुदोषाधीनत्वात् वेदे च तदभावात् प्रामाण्यं वक्तव्यम् । शा. उर्कपादे पृ. २०-२३ ।

● प्रामाण्यवादार्थः । 'विज्ञानस्य प्रमाणात् स्वतो निर्णयिते यथा । परतद्वाप्रमाणात्वं तथा न्यायोऽभिधीयते ॥ १ ॥' स्वतः सर्वमज्ञान-मित्यारम्भ स्वतःप्रामाण्यं परतश्चाप्रामाण्यमाचार्यैर्निबद्धम् । तत्र व्याख्यातारो विवदन्ते— स्वशब्दः किमात्मवचन आत्मीयवचनो वा, तथा प्रामाण्यं किं स्वतो भवति किं वा भाति, तथा प्रामाण्यं नाम किं अर्थतयात्वं किं वा तथाभूतार्थनिश्चयकत्वमिति । तत्र च 'आत्मवाची स्वराद्यदोऽयं स्वतो भाति प्रमाणता । अर्थस्य च तथाभावः प्रामाण्यमभिधीयते ॥ २ ॥' तत्र के चित्तावदाहुः प्रामाण्यं नाम अर्थरूपमिच्छासं तथाभूतार्थविपयत्वमिति यावत् । तत्र ज्ञानान् स्वत एव जायते । स्वराद्यदोऽयमात्मीयवचनः स्वीयादेव कारणत्वं तथाभूतार्थविपयत्वं ज्ञानस्य जायते, न गुणात् । अग्र-माण्यं तु अर्थार्थनिश्चयकत्वज्ञानं न स्वीयादेव कारण-जायते, अपि तर्हि वदतादोषादिति परत इत्युच्यते । यदि हि स्वार्थविपयता गुणनिमित्ता स्यात् स्वारा-दोषात् त्वव्याविषयत्वे, तथा सति दोषयुक्तात् गुणहीना दिन्द्रिकादेः पीतगङ्गादिशनेषु न किञ्चित् कर्त्तव्यमेव । गच्छते तु तत्रापि शङ्खस्वरूपादिकं वच्यम् । दोषहीने त्वव्यापयार्थत्वे स्वकारणाधीने स्वविपयत्वे कस्युमाणां मिच्छायां व्यापयमानं कलात्कारार्थविपयकं भारतीशुभ-पत्रम् । तस्मात् स्वीयात्कारणात् यथापरतत्त्वज्ञानं प्रामाण्यं जायते, न तु भाति । न हि ज्ञानमात्मनमात्मीयं वा प्रामाण्यमनामप्यति, अर्थमद्यसमाशेषहीनत्वात् । परतन्नु अर्थदोषादवधारणार्थत्वज्ञानप्रामाण्यमिति दोषाभावादेव यथापरत्वमिति । अस्मिन्नु पद्ये 'जातेऽपि यदि विलते' (श्लोका. चोदनाष्टम ५९) इत्यादिना अनस्त-प्रपञ्चेन परतप्रामाण्यदूषणं न पठते । गुणज्ञानधीने हि प्रामाण्ये स्वादनवसा । गुणान्वरुपात्ते तु अनस्त-प्रपञ्चे गुण इन्द्रियवत् ज्ञानरूपमात्रं अवधारित इति न अनस्त-पत्तिः । तथा 'दोषाभावे गुणोन्मथेन उच्यते' इति

(श्लोवा. चोदनासूत्रम् ६६) इति चोदकित्वा 'वदा न व्याप्तिभूते हि ज्ञापमानतया गुणाः' (श्लोवा. चोदनासूत्रम् ६७) इति परिहरन् परस्वे गुणज्ञानादेव प्रामाण्यम्, न गुणस्वरूपात् इति दर्शयति । तथा 'तस्माद् चोपात्मकत्वेन प्रज्ञा बुद्धेः प्रमाणात् । अर्थान्य-
मात्सहेतूयदोषशानैर्योदते ॥' (श्लोवा. चोदनासूत्रम् ६३) इति वदन् सिद्धान्ते दोषज्ञानादेव अप्रामाण्यम्, न दोषपरत्वात् इति न्यक्तमेव ब्रूह । तथा 'अपरे वास्तोऽसम्बन्धदोषाचारणात्' (श्लोवा. चोदनासूत्रम् ३४) इत्यादयो बहवः श्लोवा अस्मिन् पक्षे न षण्ण्यन्ते । अतो न वर्तितककारणमित्येव पक्षः । अन्ये त्वाहूः । अनभिगतताभूतापैरिनिश्चायकतः प्रामाण्यम् । तत्र ज्ञानाना स्वतः एव जायते । स्वयम्ब्रह्मायामात्मरचनः । ज्ञान-
स्वरूपादेव तथाभूतापैरिनिश्चयो जायते न गुणज्ञानात्, संज्ञाज्ञानात्, अर्थप्रकाशानादा, अनवस्थाप्रसङ्गात् । अर्थान्यथावनिश्चयस्तु परतो दोषज्ञानात् अर्थान्यथाव-
ज्ञानादेति परत इत्युच्यते इति । अस्मिन्पि पक्षे स्वतः प्रामाण्य जायते, न तु तावते । अतरे वक्तव्यम्-
यदि प्रामाण्यं जन्मनि स्वयमेव काले ज्ञानम्, तथा स्वतःप्रामाण्यस्यापि जन्मन्वेव दोषज्ञानसाधकज्ञानयोः कार-
णतः वक्तव्यम् । तत्र क्वाप्रामाण्यं कारणदोषज्ञाना-
ज्ञाचक्षानादा जायते ? न हि दुर्गा रजतज्ञानस्य आधकादिरन्त्यमप्रामाण्यम्, उपचावेर तत्प्रामाण्यत्वात् ।
अपचाभूतापैरिनिश्चयो प्रमानाण्यम् । तत्र अप्रामाण्यज्ञानं स्वत एव भवतीति न तद्वाचकज्ञानादिकमपेक्षते । न ह्युच्यते प्रमाणं यत् पश्चात्तपकेनाप्रमाणेऽक्रियते, अपि ह्युच्यते नभूतप्रमाणं बाधकेन न्याय्यते, न रार्येत्प्राण्यमाभावाभावादिनिश्चयो बाधनेनैव जन्वते । यद्यपि, न तु तदेवप्रामाण्यम् । नक्षत्रार्थयथाभावनिश्चयः पूर्वज्ञानस्याप्रामाण्यम्, किन्तु बलुतेऽर्थम्यान्धधामाव, अन्यथाभूते वा तथामावनिश्चायकम् । नैतदुभयमपि बाधकत्वम्, स्वत एवार्थस्याप्रामाण्यत्वात्, स्वत एव
प्रामाण्यत्वात्तथाभूतोऽर्थे तथावनिश्चायत् । तथा प्रामाण्यमपि स्वत एवोदयते । 'तस्मात् चोपात्म-
कत्वेन प्रज्ञा बुद्धेः प्रमाणतः । अर्थान्यथावदेतदवरोध-

ज्ञानैर्योयते ॥' (श्लोवा. चोदनासूत्रम् ६३) इति श्लोकेऽपि भवता इत्थं न्याय्येयः बुद्धेः स्वतो जातं प्रामाण्यं पश्चाद्दोषोद्यते इति । तद्युक्तम्, उपचा-
वेनाप्रमाणत्वात् । अथ निश्चायकतं प्रामाण्यम्, तदभावा-
त्प्रामाण्यम्, तत्र बाधकेन निराकियते इति मतम् । तद्युक्तम् । न हि प्रापनेन निश्चयस्य विनाशः कियते, तस्य स्वत एव विनशत्वात् । तस्मादेव वक्तव्यम् । 'बुद्धेः स्वोयं प्रमाणत्वं स्वत एवाजायते । परतश्चा-
प्रमाणत्वं दोषवाचकनोपयतः ॥ ३ ॥ नन्यथापि अन्य-
विदोषो न्यायविदोषश्च स्वतः । तथाहि । न हि विज्ञान-
मात्मानं यद्वाति, नतदमात्मीयं प्रामाण्यम्, अर्थग्रहणो-
पक्षीणत्वात् । तथा च ' ननु प्रमाणमित्येवं प्रयथापि न
यद्यते । न चैतन्मार्गद्वयेन व्यवहारोऽनकल्पते ॥' (श्लोवा.
चोदनासूत्रम् ८२) इति प्रामाण्यग्रहणदोषं चोदकित्वा
'प्रमाणं ग्रहणार्थं स्वरूपेणैव सिद्धितम् । निरर्थकं स्व-
चायेतु गृह्यते मयावाचैः ॥' (श्लोवा. चोदनासूत्रम् ८३)
इति प्रामाण्यग्रहणमर्थात्स्वैव दोषप्रसङ्ग समापत्ते, तद्वि-
रुद्धपने प्रामाण्यत्वात्तना ग्रहणे । तथा ' निश्चायकरतु-
त्वात् प्रामाण्यं जन्वते गुणैः' इति निश्चायकप्रमाणयो-
त्पादने तु वस्तुस्वरूपात्तत्वात् अत्राकारणगुणज्ञानकार्यत्वेन
अव्यस्यतामिति पूर्वपक्षे प्रामाण्यस्य जन्मन्वेव गुणाना
कारणरामिति वदन् सिद्धान्तेऽपि जन्मैव स्वत इति
दर्शयति । तस्मात् स्वतो भावोऽव्ययमपि पक्षोऽनुपपन्न
इति ।

अभाषिणीयते । यत्तावत् वक्तव्यं ' न ज्ञानं आत्मानं
यद्वाति, विपक्षप्रकारकत्वात् । न चानन्वयप्रमाणे तत्सं-
बन्धितत्वात् प्रामाण्यं शक्यते प्रदीदुम् ' इति । यदि वयं
ज्ञानं ' अहं प्रमाणम् ' इत्येव ' मदीयं वा प्रामाण्यम् ' इत्येव
गृह्णातीति वदेम तदेवमुपायान्वेदमिह, न त्रेतनस्त-
मिदन्वये । यद् वस्तुतो ज्ञानस्य प्रामाण्यं यदत्रात् ज्ञानं
प्रमाणं भवति तत् प्रमाणबुद्धिदृष्टयोरभिहितत्वात् तन्प-
प्रामाण्यत्वात्तदभिधानीयकप्रकारमेव ज्ञानेन यत्नत इत्युच्यते ।
किं पुनस्तत् अर्थव्याप्यम् ? इदमेव हि ज्ञानस्य प्रामाण्यं
यदर्थस्य तथाभूतत्वम्, अत्राभावेनविपक्षस्य ज्ञानस्याप्रा-
ण्यत्वात् । इत्येव चाप्रामाण्यं वर्येत्प्राण्यत्वात् । तेन

सत एव ज्ञानादर्थतयात्वरूपमात्मिणं प्रामाण्यं निश्चियते, न तु गुणज्ञानात् संवादज्ञानात् अपेक्षितज्ञानाद्वा तदव-
 गन्तव्यम् । अप्रामाण्यं स्वामीयमर्थान्यथात्वरूपं स्वतो
 नादगम्यते, न तु (? किन्तु) कारणोपशान्तात् उक्ता-
 दिव वा नैतदेवमिति ज्ञानादवगम्यते इत्येतदत्र प्रति-
 पाद्यते । आह च । ' मिथैतत्तत्तर्विगणमिति नास्ति
 तेन हि । प्रमाणमिदं तेनापञ्चमैवेत्यवधारितः । अन्य-
 थान्यं कुतश्च मिदं ज्ञानान्तरादते ॥ ' इति । तथा
 ' अप्रमाणं पुनः स्वायं प्रमाणमिव हि स्वतः । मिथ्यात्वं
 तस्य गृह्यते न प्रमाणान्तरादते ॥ न कार्यस्यातथाभाव-
 पूर्वोत्पत्तिसंभवात् । तथात्वे खुपलब्धत्वात्प्रिष्ठा
 स्यात् पुनः प्रमा ॥ अन्तर्गतत्वे स्वकिदन्त्यात् सावकारं
 प्रमान्तरम् ॥ ' इति । तथा विचारोपक्रमे ' प्रमाणत्वं
 प्रमाणत्वे ज्ञानस्य स्वत एव किम् । अपथैकमपि रपट
 स्वभावेनानिरूपितम् ॥ परप्रकारंदिग्यनेकं पञ्च प्रप-
 द्यते ॥ ' इति चदत्र प्रमागत्वाप्रमाणत्वनिरूपणमेव हि
 स्वतः परतो वेति चिन्त्यते इति स्पष्टमेवाह । यत् तु
 ' ननु प्रमाणमित्येन प्रत्यक्षादि न गृह्यते । (न
 चैतदप्यहोतेन व्यवहारोऽवश्यते ॥) प्रमाणं प्रहणात्
 पूर्वं स्वल्पेव संशयम् । ' (श्लोका, चोदना-
 म् २२-८३) इति वार्तिकं तत्र प्रमाणमस्तीत्यनेन
 अकारणेण अहणात् तथा च प्रमाणमित्येवं प्रत्ययादि न
 गृह्यते इत्याह । ननु यदि प्रमाण्यं ज्ञानोत्पत्तिरूपमे
 अवगम्यते, यत् उक्तौ प्रमाणतया न चकारिस्त तदप्रमा-
 णमित्युत्पत्तावेव परिशेषाभिधेयं शक्यं विनापि कारण-
 दोपज्ञानकप्रत्ययाद्या इति अप्रामाण्यमपि स्वत एवापद्यते ।
 मैत्रं शोच । न हि स्वप्नोऽप्यं प्रामाण्यपरतया
 ' प्रत्युक्तः प्रामाण्यदेव प्रामाण्यं मतीति, नापि प्रमाणपर-
 तया । यदि हि तथा स्यात् ततोऽप्रमाणेण प्रामाण्यतया
 भ्रष्टात् परिशेषादिप्रमाण्यं स्यात् । विश्रान्तप्राप्त
 स्वराज्यः विश्रानादेव प्रामाण्यं मतीति । ततश्चाप्रमाण-
 ज्ञानादपि प्रामाण्यमेवामनोऽप्यदि बोध्यत इति तत्रात्र
 ' इत्यपि परिशेषादिः । अप्रामाण्यं तु प्रतीतप्रमाण्यार-
 यादरूपेण पश्चादप्यत इति । यथाऽऽह- ' यस्तान्
 स्वतः प्रामाण्यं सर्वत्रोत्कर्षकं विद्यतम् । कारणान्नुदात्त-

बोधान्या तदपोद्यते इति ॥ ' इत्यंतं प्रारं प्रतिपन्नमित्यर्थः ।
 सर्वत्रेति न केवलं प्रमाणेण, ज्ञानमात्रे इति यावत् । तथा
 ' अप्रमाणमपि स्वायं प्रमाणमिव हि स्वतः । ' इति ।
 न च प्रमाणज्ञानान्तराधिकृत्य चिन्त्येवं प्रामाण्यं प्रामाण्य
 स्वतः परतो वेति । किं तर्हि ? यानि तावन् स्थानानि
 पुरुषो वा इति परस्परोपमर्दबन्धकोटिसर्वांशिशरणेण
 स्मृतिरुमेभ्यश्चातिरिक्तानि पटोऽप्यं पटोऽप्यमित्येवमपि
 ज्ञानानि तानि सर्वान्तराधिकृत्य चिन्त्येयम् । ' तद्विज्ञान-
 विषयमिदं तावत्परिष्कृतम् । ' (श्लोका, चोदनाम्यम् ३३
 प्रतीक्यतामिति पाठः ।) इत्युपक्रमते । यदि
 प्रमाणान्येव विषयीकृत्य चिन्त्येत ततो विषयसोभयवधि-
 सिद्धत्वात् यान्युभयोः प्रमाणतया प्रसिद्धानि तेषां प्रामाण्य
 स्वत इत्येवावत् सिद्धान्तेत । ततश्च वेदसोभयवधि-
 सिद्धप्रामाण्याभावेन विचाराविषयत्वात् नास्य स्वतः
 प्रामाण्यं साधितं स्यात् । तत्र वेदप्रामाण्यानुपपत्तेरिति
 चिन्त्वा कान्दन्तपरीक्षावदन्तव्या स्यात् । ज्ञानमात्रं
 स्वधिदृश्यं स्वतः प्रामाण्ये परतश्चाप्रामाण्ये साप्यभावे
 वेदस्यापि स्वतस्तावद्विषयतात्वरूपं प्रामाण्यमवधानं स्यात्
 (? इत्) कारणोपशानादेरभावाविरपवादं स्वतः प्र-
 तीति प्रतीक्यतावती चिन्ता ।
 ननु नायं तयात्वरूपं प्रामाण्यम्, स्मृतेरपि तथात्वं
 प्रमाणम् । स्वतः, न तावन्मात्रम् । अस्मिन् प्रारणे
 तावन्मात्रमेव स्वतः परतो वेति चिन्त्यते । प्रमाणान्तरो
 द्वापगततया अननुसंधीयमानतयाभूतायैनिश्चयकत्वात्वापी ।
 तस्य भावः प्रामाण्यम् । कथं तस्य भावः ? प्रमाणान्तरो-
 धिगततया अननुसंधीयमानतयम्, तथाभावश्च अर्थस्य,
 ज्ञानस्य तत्रिधयजनकता, इति त्रितयं मिलितं प्रामा-
 युद्विष्टयोर्वाचकं प्रामाण्यम् । तत्र यदेतदर्थस्यावगतप्रक
 अननुसंधीयमानतया तावन्मात्रपरिष्कृत्यमेव न ज्ञानस्व-
 रूपाद् गम्यते । न हि घटज्ञानं घटस्वभावतः अवगम्यतां
 प्रतिपादयति । नापि गुणज्ञानादिमिच्छाद्वयगतिः । तेन न
 तत्र स्वतः परतो वेति चिन्त्वा । पदेव तु नव्यावभू-
 नित्यनेनाप्यार्थपर्यवश्यमप्रामाण्यावगाहिनः तत्प्रतिपाद्य-
 र्थतयापर्यवश्यमेव प्रामाण्यं स्वत इति साध्यते । यत्
 ' निश्चयतयाप्रामाण्योत्पादनम् ' इति प्रथमः श्लोऽप्य-

विरुद्धः । तथाहि यदपंतथात्तन्निश्चायकं तदेव तद्विषयस्य निश्चयप्रतीत्यारकं भवति । यदेव हि शेषापेक्षया श्रापकं तदेव शान्तपेक्षया अनकं भवति । निश्चयेऽपि च प्रमाण-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् प्रामाण्यमेव । 'तेन अर्थतथात्व-
सङ्गं प्रामाण्यं गुणज्ञाननिश्चीयते' इति प्रतिपाद्यतः
पूर्वपक्षिणो नासंगतः 'निश्चयान्नप्रामाण्योत्पादनं तु
वस्तुस्वरूपत्वात् संवादागुणज्ञानकार्यत्वेन स्वप्नरजानम्'
इति श्रवः । यदि पुनरिदमेव साक्षात्स्यते 'निश्चयान्नकं
'प्रामाण्यं स्वतो जायते, अत्रामाण्यं परतोऽवताम्यते'
इति । तस्मात् स्वतः परतश्च प्रामाण्यप्रामाण्यं चाव-
गम्यते इत्येव प्रकरणाभिः । एवं हि न्यायो अन्यश्च
समञ्जसो भवति ।

तद्वचनत्र पूर्वोत्तरपक्षसंश्लेषः । पञ्चदशपञ्च पट-
शानदर्शनात् तन्मानेष पटो निश्चेतुं शक्यते । तेनार्थ-
क्रियारंशानवैष तदेतुभूतपटनिश्चयपुरःसरं पूर्वस्य पट-
शानस्य पटादुत्तरविनिश्चेत्तया । अर्थक्रियाशानं तु अन्वमि-
चात् स्वतःप्रामाण्यमर्थक्रियायां निश्चायवत् शक्येति
पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्यं निश्चायवितुम् । तथा शानान्तर-
संबन्धेऽपि नार्थतथात्वानावे पटते इति ततोऽन्वय-
तथात्तनिश्चयः । तथा गुणवत्कारणस्य विशानं यथार्थमेव
भवतीति कारणगुणवत्कारणादपि शक्यतेऽर्थस्य तथा-
भावो निश्चेतुम् । तस्मात् परत एव शानस्य प्रामाण्य-
निश्चयः, न स्वतः । तस्मात्तथात्त्वसङ्गं प्रामाण्यं निश्चेतुं
शक्यम्, अन्यथात्तत्त्वात् । अनिश्चिते चाप्यं नास्ति
प्रामाण्यमित्यप्रामाण्यमेव शानस्य स्वतः । किञ्च निश्चय-
प्रामाण्यो न शोणशनेन शक्यते जनयितुम्, निश्चयस्तु
अस्तुत्वान्शक्यते गुणज्ञानादिना जनयितुम् । तस्मात् परत
एतामेतथात्वप्रामाण्यं निश्चीयते इति पूर्वं पक्षः ।

विज्ञानस्तु न शानमव्यभिचारमुखेनैव अर्थं निश्चा-
ययति, किन्तु स्वत एव । यदि हि एतन्नो निश्चेतुं न
शक्यत्वात् तथा यदि निश्चयास्तन्मान एव सादित्वा-
न्ययमेततोपस्य जगते भवेत् । न हि स्वतोऽनिश्चितो-

ऽर्थः परतो निश्चेतुं शक्यते, परस्वमि वददेवावगम्यत्वात् ।
यथा हि घटशानमसत्त्वमपि पटे दृष्टमित्यनिश्चयकम्,
तथा अर्थक्रियाज्ञानमव्यक्तत्वामेवार्थक्रियायां स्वप्नवत्त्वात्
दृष्टमिति न तेनापि सा निश्चेतुं शक्या, नतएव तथा
घटनिश्चय इत्याथातमान्प्यमदोपस्य जगतः । अप्यर्थ-
क्रियाशानेन नोदकसहस्रादिरामुच्यते, किन्तु शानमेव
सुगमनकम्, सर्वं च सुगमजानं ह्यतस्मिन् स्वत एव
प्रामाण्यम्, अव्यभिचारात् इत्युच्यते । तथा यदि
भवतु नामार्थक्रियानिश्चयः, तथापि तु न तथा
पूर्वज्ञानस्य शक्यं यथार्थं विशातुम् । अथार्थादपि
स्वये चन्दनलेपादिना सुगोलत्वे । अपि च यहीदा-
विनाभावयाऽर्थक्रियायां पूर्वज्ञानविषयस्य निश्चयः । अनु-
मानं श्वेतत् कार्वात् कारणवोरकम् । न चानुशीते
संविधिनि सक्वमहणसमयः । तेन संवन्धमहणसमये
अपरसं घटशानोदेव पटनिश्चयोऽङ्गीकर्तव्यः । एव गुण-
ज्ञानसंबन्धज्ञानवोरपि वाच्यम् । न हि गुणज्ञानाद् गुणो-
ऽपि निश्चेतुं शक्यते, किं पुनः पूर्वज्ञानप्रामाण्यम् ।
तथा स्वतोऽपि । संबन्धो नाम तद्विषय शानान्तरम् ।
तस्य पूर्वज्ञानात् को वितोपः येन पूर्वज्ञानानिश्चितमनेन
निश्चीयते । यद्यपि वस्तुत्वान्नो निश्चयः तथापि शने-
तेन ज्ञपते, नान्येन । तस्मात् स्वत एव प्रामाण्यं परत-
श्चाप्रामाण्यं दोषज्ञानादाद्यकृतानादा निश्चेयम् ।

ननु अव्यक्तत्वात् दोषजन्यप्रामाण्यं भवति, अतः
जन्यं च न ततोऽवधारयितुं शक्यम् । उच्यते । न
तावन्निश्चयशानभावल्पमप्रामाण्यं शोषेणैव इति मूलः,
किन्तु अर्थान्यथात्वकम् । तदि शक्यं दोषज्ञानेन निश्चे-
तुम्, शोषनिमित्तकत्वाद्यथार्थत्वत्वाद्दुष्टे कारणमथार्थ-
त्वरुतनात् । वेदेऽपि स्वतःसावत् प्रामाण्यं शोषमावा-
दनशोदितं स्थितम् ।

कथं पुनरगम्यते दोषनिमित्तमवधारयत्वम्, न गुण-
भावनिमित्तमिति ! सर्वमे हि गुणविशेषेण दुष्टेषु च
कारणेषु, अथशार्थैव शपते । तत्र कुत्रोऽव विवेकः
दोष एव निमित्तं न गुणवैयर्थ्यमिति । ताम्नाययपि परत
एताप्रामाण्योपस्य तथापि गुणभावोदोषवत्त्वमवता-
देवे च आतस्मिन्तत्त्वगुणयोर्वात् स्वतःप्रामाण्यमवस्थापि

वेदस्य परत एव गुणामात्रप्रामाण्यमापद्यते इति । तदभिधीयते । दृष्टानुकारिणो हि कल्पना भवति, न दृष्टपैतृत्वेन । तेन वेदस्य स्वत एव प्राप्तं प्रामाण्यं यथा न विरुध्यते तथा चैतत् कल्पयितुं शक्यते । त्वो विरुद्धं न कल्पयितुं युक्तम् । तेन यद्यपि प्रसिद्धे-
भयधर्मशब्देऽपि गुणामात्रे दोषश्च दृष्टः, तथापि वेदे गुणामात्रेऽपि प्रामाण्यदर्शनात् कृत्वा वाधीति दोष-
प्रतिनिधेयत्वधर्मस्यैव शुचिरुक्तारिक्तानामा कल्प्यते । अन्यथा हि शनरतनिबन्धनमेव्ययधर्मस्यैव कल्प्येत, सर्वेष्व-
प्रमाणेषु शनरदर्शनात् । तत्र यथायथं प्रत्यक्षादिषु शनरदर्शनात् तदभिहितमयधर्मत्वम् । एवं गुणामात्रो-
ऽपि यथायथं वेदे दृष्टत्वात् नायधर्मत्वस्य निरूपणम् । अस्मिन् तस्य यथायथमिति चेत्, प्रत्यक्षादीनां वा कुतः सिद्धम् ? स्वत इति चेत्, तदेवेऽपि तमानमन्वय-
नास्तिनयामिनिवेद्यात् । तस्मात् तद्विबन्धनं प्रामाण्यम् । यदि न शुचिकारखतादिशब्दे गुणामात्रेऽपि शुद्धमास्वर-
त्वादिरूपाणां तथामतानामेव दर्शनात् गुणायत्त यथायथं शनस्य । यदि तु स्वराणां देव यथायथं दोषाद्यायधर्म-
त्वमिति । तथा यदि शुचिकारखतादिशब्दानि स्वकारण-
न्यायोपाद्यं तथायत्तं शुद्धत्वादि अतयाम्नां च रजतत्वा-
दिकं बोधरूपतीक्ष्णपथं भवति । तस्मात् स्वतः सिद्धं प्रामाण्यं सर्वज्ञानानाम्, तत्र वेदस्त्वानवोदितमिति सिद्धम् ।
'पार्थसारथिमिथेण स्वतःप्रामाण्यनिर्णयः । व्याख्याविषादसंज्ञातमोहस्यावृत्तये कृतः ॥ ४ ॥ रत्नमाला. पृ. ३०-३१.

● प्रायोवृत्त्या भवति हि तदुत्तिः, यथा अन्य-
मये क्षिप्रः अन्यः इति तस्ये । भा. १।४।
११५०.

● 'प्रायेणात्रतारिषत् पुंशं भ्रन्त्यादिर्धमपात्' इति न्ययेन पुणर्विशेष्यगीतेव्यं प्राकम्यानवधारणम् । पृ. १।३।११२.

● 'प्रायेण मायादी-शीलस्य स्नेहान्तपो नैक्षते जनः' इति न्यायः । स्वार्थः । साहस्री. १४९.

● म्रदेन दयनां शतं नृणां शक्यम् । भा. ७।१।१२.

● 'प्रायेण सामान्यविधौ गुणानां पराह्मुक्ती विश्वसूजः प्रपत्तिः' इति न्यायः । साहस्री. ७०२.

● प्रायादपि च अर्थनिश्चयो भवति । यथा अन्य-
प्राये लिखितः अन्य इति गम्यते । भा. १।३।१११.

● प्रायदर्शनात् । 'प्रायश्चनाच्च' (२।१।४।१२) इत्यत्र प्रधानप्राये यत्नानि प्रधानानि तत्र यचनात् इत्युक्तम् । तथा 'विषये प्रायदर्शनात्' (२।१।४। १६) इत्यत्र संस्कारप्राये यत्नान्ये संस्कार गोदेहेतुदस्य तथास्य दर्शनं इत्युक्तम् । 'वेदो वा प्रायदर्शनात्' (३।१।१।२) इत्यत्र तु वेदप्राये वाक्ये वेदोपक्रमे निगम्यमाना इमे शब्दाः भूयन्ते इत्यर्थः भाष्ये । वा. ३।१।१।२, ● विनापि वाक्यग्रहणेन 'प्रायदर्शनात्' इति वाक्यविनियोगः वाच्यते । ३।१।१।१ पृ. ६५३. ● सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वेन अन्यत्र विहितानां अन्यत्रोपासन-
विधानाद्योपक्षानात् प्रायदर्शनन्यायेन उपासनानामपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसिद्धिः । शांभा. ३।३।१।४ मू.

● 'प्रायश्चनाच्च' (२।१।४।१२) इत्यत्र हि प्रधान-
प्राये यत्नानि प्रधानानि तत्र यचनात् इत्युक्तम् । वा. ३।१।१।२ पृ. ८०६.

● प्रायणीयं द्वादशारे प्रथममहः यथामथे च प्रथम-
महः, तयोः प्रवृत्तिवृत्तिभावो नास्ति इति न द्वादश-
प्रायणीयात् धर्मातिदेशः । वि. ७।१।२. ● प्रपत्ति अनेन इति प्रायणीयम्, प्रपत्तौ अनेन ख्ये इति एव (प्र-
णीय-) उच्यते गुणेन त्रिपायोणेन तस्मिन् कर्मा-
श्रितेन प्रपुष्यते । भा. ७।१।२।५ । प्रपत्ति अनेनेति प्रायणीयमित्यनेन योगेन द्वादशारे एवं संज्ञा प्रज्ञा । यथामथेऽप्यत्र योगो विप्रत एवेति धर्मातिदेशो नास्ति । दुपू. ७।१।२।५. ● पाठस्य अथे गच्छति प्रपत्तौ कर्म अनेनेति म्युत्तराया 'प्रायश्चित्तिर्हि कर्म' श्र-
णीयं नाम । वि. ७।१।२. ● प्रायणीयोऽतिउप-
यथामथे द्वादशारिकं प्रथममहः, तस्य धर्मो द्वादशो-
रथम् । भा. ७।१।१।१९. ● प्रायणीयो योनिद्वये 'भादिव्यः (अतिविदेवकाः) प्रायणीयः पत्तिः पत्तः' इति सिद्धिः । तत्र यद्यपि यत्नानापरणादयः यथाम-
धर्माः न सर्वथा, किन्तु उपायनादयः प्रतीकधर्माः

कर्त्तव्याः । वि. १।४।१०. * प्रयन्ति शरमन्ते अनेन इति प्रायणीयः । बाहुल्यत्वात् ऋणे अनीयत् प्रत्ययः । प्रायणं आरम्भः, तत्र भवः इति वा प्रायणीयः । गद्वादिषु वेणुत्रयेयहृतिगणत्वात् छण् । तथा च प्रायम्य प्रायणीय-दन्प्रतिनिमित्तम् । सोम. ७।३।२. * प्रायणी-यस्य निष्पत्ते उदयनीयानिर्वाप अर्थकर्म सरकारः । १।१।२।१६।२०-६९. * प्रायणीयस्य पूर्वममाप्तया प्रयम्य, देवता, अग्न्याधारभूतं पयश्च इत्येकमनेकेरुंविशिष्टं कर्म एकैकं वाक्येन ' आदित्य प्रायणीयः पयसि चक. ' इत्यनेन विधीयते ज्योतिष्टोमे । वि. १।४।११. * प्राय-णीयेऽतिरणे पञ्च ऐक्यदिनाः आत्मन्वन्ते उदन्तीये पटु । १०।६।४।६-१२. * प्रायणीये आदित्ये चरौ श्रुक्ते ' अग्नये त्विद्वकृते समनवति ' इति ' अग्न्या-दैकस्याय हविषोऽववति ' इति । भा. ३।५।१।३। ' आन्वस्य एनं चक्षमिपूर्वं आन्वभागा. पय्यादय-श्चतस्रो देवता यन्त्याः ' इति । या. * प्रायणीये पय्या-दयश्चतस्रोऽपि यागाः इत्यसामान्यात् उपाश्रयाजविकाराः । आदित्य अरुणपयविकारः । ३।१।१।३. * प्रायणीये पयसि त्वरः । तत्र पयसि प्रदन्तरीं यमो न कर्त्तव्याः । १।४।९।३२-४०. * प्रायणीयायां चतुर्विंशतितमं दिनस्य दक्षिणा स्येमे । भा. ८।१।१।१६. * प्रायणीयाया दार्वा पौर्णमासिको विध्यन्त पटुचः । ८।१।३।३. * प्रायणी-याया द्वादशाहपताया ऐन्द्रवायशाम्रत्वम् । वि. १०।५।२३. * प्रायणीयाया प्राह्वानि उमापसानि यमानीं क्रियन्ते । या. १।२।१।१०. पृ. १२६. * ' प्रायणीयाया मन्द्रं अनुवृत्त्वा ' अथ त्वः प्रायणीयापूर्वपटुकः न परमा-पूर्वपटुकः ज्योतिष्टोमे । १।१।२।२-३ वर्णकं २. * प्रायणीयमात्रः फर्मानविदेयकत्वम् । ७।३।१।५-६. मीको. पृ. २४८ ' अतिदेशो न प्रायणीयमात्र ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रायणीयन्यायः । १।४।९. मीको. पृ. ९०९ ' आदित्ययोऽधिकारत्वम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रायणी-यन्यायेन (१।४।९।३२-४०) पञ्चामेष्टौ दक्षिणतयोः क्तव्या अग्न्याधारवयमात् प्राणीदा यमो एव कार्यः । वि. १।४।१२. * प्रायणीयन्यायेन (वि. १।४।१०)

सप्तमीनिदिष्टयोर्दक्षिणतयोः प्रदेयक्षयधर्माः न कर्त्तव्याः, किन्तु प्रणीताधर्माः । इति पूर्ववक्ताः । १।४।११. * प्रायणीयशब्दः परत्रापि क्षयमात्रो न धर्माणां ग्राहकः । भा. ७।३।२।५ । यत्र तु पञ्चमः पटो वा प्रायणीयः तदप्ये न पूर्वाधिकरणपवादः । डुपु. * प्रायणीयातिरात्रे द्वादशाहयवामयनयोः ज्योति-ष्टोमिको विध्यन्तः । डुपु. ७।५।३।१९. * प्रायणीयातिथ्ययोर्निषेधेन शक्यद्वान्तरं ज्योति-ष्टोमे । १०।७।१३।२८-३९. मीको. पृ. १८१७ ' ज्योतिष्टोमे प्रायणीया संख्यन्ता ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रायणीयातिथ्ययोः पूर्वान्यायेव ईयिदान्या संख्य-द्वान्तत्वं ज्योतिष्टोमे । १०।७।१३।४०-४२. मीको. पृ. १८१५ ' ज्योतिष्टोमे प्रायणीया पूर्वख्यन्ता ? इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रायणीयातिथ्यादौ ' सतन्या तु तदाधत्ते याजान्मन्त्रः प्रश्रयते । तस्य सर्वस्य मन्त्रादित्स्वरयोरो-ऽङ्गमाश्रितः । ' वा. ३।३।२।९. पृ. ८३२. * प्रायणीयादीनि दर्शपूर्वमासप्रवृत्तिक्रमि चोदक-प्राप्तानि अविषयके । भा. १०।३।२।१।५२. * प्राय-णीयादौ सर्वन्तारे लौघदशाया क्रियमाणे सुकृत्वाक-न्तर्गतपुष्याशानोदेःस्तुग्रन्म । १०।२।२।५।६१-६२. * प्रायणीयादीष्टियु दार्शिकारणमोक्तया सौमि-कपौकतादिना प्रश्रयिदिः । १२।१।१।४।३०. मीको. पृ. ९७२ ' आरग्यमोक्तान्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रायणीयादीष्टियु दार्शिकरक्षणस्य सौमिकरीश-जागरणेन प्रश्रयिदिर्न भवति ज्योतिष्टोमे । १२।१।८।१७. * प्रायणीयादीष्टियु दार्शिकरक्षणा नापुत्रानं ज्योतिष्टोमे । १२।१।१।१२०-२३. मीको. पृ. १८१८ ' ज्योतिष्टोमे प्रायणीयादिषु ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रायणीयादीष्टियु फलीसंनद्ध सौमिकसंनद्धेन प्रश्र-यिदत्वात् पृषट् न कार्यम् । १२।१।१।३।२९. * प्रायणीयादीष्टियु शेषमस्यस्य सौमिकपौकतादिना प्रश्रयिदिर्नास्ति । १२।१।१।३।३१-३२. * प्रायणीयादिशब्दान्तं नैमिकानां नात्यन्तियेय-कत्वम्, तत्र नाम्न धर्मातिदेशो नास्ति । व्यभिहोयादि-

शब्दानां तु कर्मनामधेयानां अतिदेशकत्वमस्ति । वि
७।३।१-२

● प्रायणीयेष्टौ पयसि प्रदेयधर्मां नानुष्ठेया । १।
४।१ मीको घृ ९०९ 'आदित्यपत्रोऽधिकरणम्'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रायणीयेष्टपादौ अस्त्रियुक्ते मृताधिकारपत्रे
प्रज्ञापदहृष्ये सूक्तकामन्त्रगतं यजमानाऽऽशासनपर
'आसास्तेऽयं यजमानोऽसौ' (असौ इति नाम यद्वाति
'केशवधर्मा' इत्यादि) इत्यादि छुण्यते (इत्यादि चित्ता) ।
१०।२।२।१९३-९५.

● प्रायणीयोदयनीययो ऐकदशिनानपेक्षमाणो-
रपि भवति समाप्त । प्रधानस्य पश्चत्तरमेष्टमाहत्यापि
भवति समाप्त । दुष् १०।६।१८.

● प्रायणीयोदयनीयैकादशिनोवत् अवयवश्च
संबन्धो भवति (सूक्तवाक्ये) । वा ३।२।६।१९। सुधा-
प्रायणीये पञ्च, उदयनीये पञ्च अन्त्योऽपि आहृतत्वात्
उदयनीये एव इत्यवयवश्च द्वादशादे प्रायणीयोदयनीया
न्ययो वक्ष्यते दशमे ।

● प्रायणीयानिष्कारस्य उदयणीयानिर्वाण उदय
नीयसंस्कार, नात्यं कर्म नापि प्रलप्यति । ११।२।१६
मीको घृ १११३ 'उदयनीयानिर्वाणधिकरणम्'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोषसामान्यात् ।
६।१।१५।४५॥

दशपूर्णमासयो अधिकारे 'मित्रे ज्ज्ञोति, कृत्रे
सुहोमि' इत्यादि यत् किञ्चित् प्रायश्चित्त उक्तं तत् सर्वत्र
यत्रयत्र भिद्यते सन्त्यते वा तत्रतत्र अग्निहोत्रदायसि
स्यात् । दोषसामान्यात् दोषस्य मेदनादे समानायात्
इति पूर्वं षट् ।

प्रकरणे वा शब्दहेतुत्वात् । ४६ ॥

पूर्वपक्ष मूत्रेण प्रातः वामभेदेन निरस्तुं सिद्धान्तमाह ।
प्रायश्चित्त एवमादीपक प्रकरणे तस्मिन्नेव कर्तव्यं स्यात्
न्यत्र कर्मणि । शब्दहेतुत्वात् प्रातःकालकृतपादकप्रयोग
यवनरूपस्य शब्दस्य तत्र हेतुत्वात् । तस्मात् यत्

प्रायश्चित्तं यस्मिन् प्रकरणे उत्पन्नं तत् तत्रैव प्रकरणे
स्यात्प्रायश्चित्तं फलान्तरकल्पनाप्रसङ्गात् । इति सिद्धान्तः ।

अतद्विकारणम् । ४७ ॥

हिदाम्ने हेतवन्तरमाह । अग्निहोत्रस्य ज्योतिष्टोमादेर्नो
अतद्विकारात् तद्विकारत्वामावात् दर्शपूर्णमासविकारत्वा
भावात् । भावयथानो निर्देस । प्रश्नो उत्पन्न प्रायश्चित्त
विज्ञौ तु स्यात् । चकारते हेतवन्तरसमुत्पत्तेः । छे

● प्रायश्चित्तं अपच्छेदयौषधयोऽपि । ६।५।१५
४९-५० मीको घृ ४९८ 'अपच्छेदयौषधयोऽपि
प्रायश्चित्तम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● प्रायश्चित्तमभ्युदितेति
रूपं च द्वाभ्युदयनिमित्तकं अर्धनयतोऽपि भवति । ६।५।

६ मीको घृ ५८३ 'अभ्युदितेतिरूपं च द्वाभ्युदय
निमित्तकं' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● प्रायश्चित्तं कणालदेः
एकदेशमेतत्सन्तदनादायसि । ६।५।१।१०-१२ मीको.

घृ २०३९ 'दर्शपूर्णमासो कणालदेः' इत्यत्र द्र
ष्टव्यम् । ● प्रायश्चित्तं कृत्स्नपुरोडाशदादे । ६।५।५।
१७-२१ ● प्रायश्चित्तं पञ्चशयण ओदन दौष दोषयो-
रेकान्तोऽपि । ६।५।६।२२-२३ मीको घृ ९९२

'आर्तिन्वाय' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● प्रायश्चित्तं षट्
निमित्तकमनुष्ठेयं अपच्छेदपूर्वापर्यं । ६।५।१।९।५४.

● प्रायश्चित्तं पापानिहृतास्य भूयते । सोम ६।८।५.

● प्रायश्चित्तं पुनरावाण उभयाग्निनाः । ६।५।८।२६-२७

मीको घृ ९४ 'अग्निहोत्रे उभयाग्निनाः' इत्यत्र
द्रष्टव्यम् । ● प्रायश्चित्तं पुरुषार्थे लौकिक एव यूपोपस्थाने
न वैदिके । 'यत्केच यूपमुपस्थानेत् एष ते वायो इति
ब्रूयात् । यदि द्वौ, एतौ ते वायु इति । यदि बहुव
एते ते वाया इति' । ९।३।३।९ मीको घृ ११८

'अग्नीषोमीये पत्रो यागसमाप्युत्तरम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रायश्चित्तं प्रादान्येनाग्निना आहवनीयादे संज्ञौ
'अग्नेये द्रव्येऽष्टकपालं निर्वेदेत्' इति । भा १।२।५।
७।२२ ● प्रायश्चित्तं यूपविरोहणे प्रकृतवसि । सकर्ष

१।३।१० 'यूपविरोहणे प्रायश्चित्तं प्रकृतावपि' इत्यत्र
द्रष्टव्यम् । ● प्रायश्चित्तं विनष्टसंस्कारार्थम् । भा ६।५।

५।११, ● प्रायश्चित्तं (कर्मणि) व्युद्रे । १।५।२।८.

● प्रायश्चित्तं शरत्पर्वप्रवेश-लोहितनिरस्त-लोपनिमित्तं

मयत्वेव, यद्दुष्टोद्दिनयोरमावे नान्ते वा अग्नीषोमीवपथौ ।
भाट्टः ५।१।१९. * प्रायश्चित्तं होमेत्रेणामाकचकः
वैदिकलोमयानन्यापरि । १।५।१२।२-३३. * प्राय-
श्चित्तानि द्विप्रमाणानि । कानि चित् वैगुण्यस्य प्रमादा
दापतितस्य समाधानार्थानि, कानि चित् निमित्ते कर्मा
ज्ञानि । भा. १२।३।१६, * विष्यपरत्वे च प्राय-
श्चित्तानि विधीयन्ते, निमित्ते कर्माद्भूतानि, यथा
' भिन्ने जुहोति ' इति । ६।३।१७. * प्रायश्चित्तानां
अदोषनिर्घातार्थानां समुच्चय । १२।३।१७. ' यद्-
दुःखश्चिक्रमणम् ' इत्यत्र अतिक्रमणं दृश्यम् ।

- ॐ प्रायश्चित्तानां दोषनिर्घातार्थानां विकल्पः ॥
प्रायश्चित्तोपु चेकावर्ज्याभ्रिपत्रेनामिसंयोगस्त-
स्मात् सर्वस्य निर्यावः । १२।३।१६ ॥

भाष्यम्— प्रायश्चित्तानि द्विप्रमाणानि । कानि
निर्दुग्गुण्यस्य प्रमादादापतितस्य समाधानार्थानि । कानि
विभिन्नित्ते वर्माद्भूतानि । तत्र उक्तप्रमाणार्थानि यथा
' यद्दुःखो यद्दुःखं आर्तिमियात्, भूः स्वाहेति वाह्वये
जुहुयात्, अथ यदि यजुष्टो दधिष्णोः भुवः स्वाहेति,
यदि कामत स. स्वाहेत्याहवनीये । यद्यजुष्टो
भूर्गुः स स्वाहेत्याहवनीये एव ' इति । आर्तिमियात्,
विनाशमिधादित्यर्थः । कः पुनर्पञ्च विनाशः । शिष्ट-
स्मार्तिया, प्रतिविद्वेषेण च । कथं पुनर्मायते विन-
ष्टस्य समाधानार्थं तत् प्रायश्चित्तमिति । वाक्यसंयोगात् ।
यथाऽर्तिमियादि कुर्यात् । यदि तस्मिन् भूतेऽपि तत्
विनष्टमेव, कोऽप्येतेन हृतेन । यस्त्वत्र हृते, आर्तो
हृमिन्ते कर्मान् प्रायश्चित्तमिति । स च पतत्ये । अत्र
नाम उक्तं, यद्दुःखं कल्पत् फलेति । प्रमाणं च
विनाशादकल्प्यमापन्नम् । यदि तस्मिन् कल्पत् क्रियते
तत्र एवद्वन्द्वम् । तयोश्च प्रपञ्चयेते कल्पत् क्रियते,
तत्र तद्दिनात्स्य विनष्टस्य समाधानार्थम् । अथ न
क्रियते, न तर्हि कर्माद्भूतम् । तत्र यद्दुःखे निमित्ते
कर्माद्भूतमिति तदेव नास्ति । अपि च तत्रापि नदृश्या-
पाननेव वाक्ययोरे भ्रूयते ' अग्निं देवानां पथिहृत्
स्येन मागवेयेनेषाह्वीत् ' इत्येवैव कथयामसि नगति,
इ एव धर्मतात्मयति ' इति । तस्मादेते दोषानि-

पञ्चायाः । वेपु विनश्यः स्यात् । कुतः । एकावर्जात् ।
कथमेवाक्यमेतेषाम् । निष्पन्नेन दोषेण केवलस्य तस्य-
तस्यामिसंयोगः, ' यद्दुःखो यद्दुःखं आर्तिमियात्, भूः
स्वाहेति जुहुयात् ' इति । तस्मान् सर्वस्य दोषस्यैकेन
निर्घातः । एकेन चेन्निर्घातो दोषो द्वितीयादीनि प्रयोगा-
न्तर्गथानि भवन्ति । एव स्मार्तव्यमि दृश्यम् ।

सोम— न नैमित्तिकप्रमाणस्य वैगुण्यसमाधानार्थत्वम्,
किन्तु कर्मवैगुण्ये नैमित्ते विधीयमानस्य । तेन मित्रादि-
होमाना न वैगुण्यसमाधानार्थत्वम् । भवनाद्यस्तु (प्रभा-
करातुष्यथो) यथाऽर्तिरूपेण अज्ञानव्ययः, न तु श्रमाद्या-
र्तितया इत्येकार्थग्राहः । सुश्रायार्तु— प्रायश्चित्तोपु यस्मात्
निष्पन्नेन वैगुण्यमपत्तिमितेन योगः, तस्मादेकार्थम् ।
तत्र च एतेन सर्वस्य वैगुण्यस्य निर्घातः इति विकल्पः
इति ।

वि— ' वैश्वानरे पथिहृते साहित्ये वा विकल्प-
नम् ।, साहित्ये स्वादृष्ट्याव, विकल्पः स्यात् उमाप्ये ॥ '
वैगुण्यसमाधानाय ।

भाट्ट— प्रायश्चित्तानि कर्मवैगुण्यनिमित्तदोषनिर्घा-
तार्थानि । तेषु यानि एकसिलेव वैगुण्ये अनेनानि
निरपेक्षानि तत्राद्यर्थैर्निर्घातयेते तेषामपि स्वामि अदृष्ट्या-
र्तये पूर्ववत् विकल्पः । यथा ' युरि. कामतो यद्दुः
आर्तिमियात् भुवःस्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् ' इति कर्म्या-
दिच्छात्ताशामन्वयकृतं होमः । अपरस्य तु ' यदि
कामतो यद्दुःखं आर्तिमियात् स्वर्गित्याहवनीये ' इति
ब्रह्मकर्तृतो होमः । इदं चैकत्रावपिपञ्चतविधं तस्यरि-
हाण्यं प्रायश्चित्तद्वयम् । तथा दण्डपूर्णाभावात्कर्मणे एव
कथित्वापिदृष्टीयिः, इतिच वैश्वानरीतिः । तदर्थमपि दर्शः
पूर्णाभावात्तस्मिन्निमित्तकमप्यथापरिहाण्यत्वमपेक्षितमिति-
मन्वात् वाचपरोपात्तं च अत्रमन्वते । अतश्च मीहित्यत्र-
दिग्देव तत्तद्दिनियोगविधित्वेनामेव एकत्रैवगुण्यस्य-
स्वायत्तत्वरकार्यैरेवेत्येव सापन्नतावगमात् सुतोऽप्यपि
विकल्पः । न च कारणाऽप्यन्वयेदवचैवकार्यात् यम-
स्यवस्यासिद्धये च अगन्तव्यपूर्वमेदस्यावचयकार्यात् यथा न
प्रधानादित्त्वं समुच्चयः । तत्रैवेऽपि नैवेत्येवैव विनि-
योगनिर्दिष्टायां उक्तप्रोक्तदृष्टयोः एकैरगुण्यस्यचक्रन-

स्वावातेः प्रशान्नादिवत् औचरकरलिकेन प्रयोगविधिना समुच्चयप्रदीतेः । नदि एकादशोक्तरीत्या (११।१।५) एकस्मिन् द्रव्यनोपकारणत्वे महात्तरे प्रशान्नात्वेना सर्वेषामङ्गानां प्रयोगविधिना शाहिलावगमनम् अचान्तरकार्येऽपि साहित्याग्रगमः, तथात्वे उपचित्तिनिवोगग्रन्थतनैरपेक्ष्य-
काचापत्तेः । अतश्चास्य निमित्तयोगवाचकमित्यवन्तरकार्य-
निरूपितत्वस्य आचरपञ्चवात् युक्तो विकल्पः । न चैव-
मपि प्रकृते नैरपेक्ष्यस्य तदवधान्तरपर्यन्तनिरूपितत्वेनैवोपपत्तेः
वैगुण्यस्यनिरूपितत्वे प्रमाणाभावः, तस्य वैगुण्यस्यैव-
निरूपितत्वेनैरपेक्ष्यग्रन्थोत्तरकालं धर्मव्यवस्थादिविद्वयमे
कल्पितस्य तद्वाचकगतुपपत्तेः ।

मग्दहन— ' प्रायश्चित्तं स्यात् विकल्पेन नाशे । '

शंकर— ' दोषे प्रायश्चित्तयोश्च । ' विकल्पनम् ।

● ' प्रायश्चित्तेषु चैकाध्यात् ' (१२।३।१।१६)

इयधिसरूपे पायिकृतस्य वैश्वानरद्वाराकपालस्य च विकल्पे नश्यते, एकाध्यात् । बाल. दृ. ८५.
● ' प्रायश्चित्तेषु चैकाध्यात् ' इति न्यायेन एतेषां नैमित्तिकानां कर्मणा (चन्द्राम्युदयेष्टयादीनां) स्वकाले क्रियमाणदर्शाङ्गत्वे प्रकरणात् । तच्च अवालोपक्रममिति उ-
दोपनिर्वातायैवात् च द्वयदशाधिसरण्यायेन विकल्प्येत,
इति प्राप्ते । भाट्ट. ६।५।१९.

॥ प्रायश्चित्तेषु चैकाध्यान्निष्पन्नेनामित्युपयोग-
स्तस्मान् सर्वस्य निर्वातः । १२।३।१।१६॥

' यदि कञ्चो यत्र आर्तिमियात् सूः स्वाहा इति गार्ह-
पत्ये तुहुषात् ' इत्यादिषु दोषनिर्वातायेषु प्रायश्चित्तेषु
ऐकाध्यात् एकस्यैवात् विकल्पः स्यात् । नियन्त्रेण
दोषेण अभिसंयोगः तस्यैव प्रायश्चित्तस्य नाशकत्वेन
भवति इति देशस्य भवति । तस्मात् अन्त्यतमेन प्राय-
श्चित्तेन सर्वस्य दोषस्य निर्वातः नाशो भवति । इति
शिवान्त. । एव स्मार्तेऽपि । के.

● प्रायश्चित्ताचरणान् दुःखेनान्येनापि सता महते
दुःखान्तरणं मनुष्य. सन् अपमौ विनाशये इति
वचनात् गम्यते । वा. ३।८।३।५.

● प्रायश्चित्तवर्षांसि यानि तेषां दोषाग्रहणमप्येव
कृत्वा । वा ३।८।३।५.

● प्रायश्चित्तपञ्चः (माल्यपञ्चः) आचानस्यद्वि-
सोमानुष्ठाने सोमात् प्रागेन सोमाधिक्यपरिद्वयं कर्तव्यं ।
न तेन न्यवधानं भवति । दुपु. ५।४।३।९.

● प्रायश्चित्तरूपो वैश्वानरवागः अग्रियन्ते एव
सम्मुख्यादिधारणसमये नैमित्तिकः । ४।४।६।१२-१३.

● प्रायश्चित्तरूपञ्चोत्पिप्पतीष्टिः दर्शपूर्णमासार्थे-
दृष्टमिनादेऽपि मातृशेषा । १।४।६।१२८.

● प्रायश्चित्तविधिः । वैकल्पिकानामादित एवाङ्गी-
कृतात् आश्रितकामाधिक्ये प्रायश्चित्तविधिरुपपत्त्यते ।
वा. २।४।२।२३.

● प्रायश्चित्तदोषाः दर्शपूर्णमासयोः, फलीकण्डोमे-
त्तं कपालोद्वाहनात् प्राक् क्रियन्ते । वि. १।०।३।१३.

● प्रारब्धं परिहृतापनीयं गम्यते । मा. १।०।४।२८.

● प्रारब्धकाम्यकर्मणो विलकर्मणश्च श्रुतव्या-
चारे प्रतिनिधिना समापनम् । ६।३।४।१३-१०.

● प्रारब्धकाम्यकर्मणः समाप्तनिवचनम् । ६।२।३।
१४-१६. ' सिद्धगर्हाधिकरणम् ' इत्यनं प्रथमम् ।

● प्रारब्धलौकिककर्मलमातेः अनियमः । ६।२।४।
१०-१५.

● प्रारचनस्यः प्रवचनकाळीनः स्वः श्रेयसम् ।
मा. १२।३।८।२०.

● प्रानाहृषिः यः प्रवहयति । मा. १।१।८।३१.

● ' यदि प्रायश्चित्तं यजेत् सङ्घट्टपस्तुणीनां द्विनि-
पायेत् ' । मा. १।०।४।२५।५९.

● प्रायश्चित्तः क्रमः प्रयोगकृतः । वा ३।१।१।११
४. ६५१. ● प्रायश्चित्तः नमः प्राज्ञान्यन्यसुसंग्रहो
द्वितीयादिषु, प्रथमे उपाकरणे तु द्विच्छया मृष्टिः । वि.
५।१।१५.

॥ प्रायश्चित्तक्रमन्यायः ॥

मनुष्या तुल्याकालानां गुणानां तदुपकर्मात् ।

५।१।५।८ ॥

भाष्यम्— वाजपेये ' सप्तदश महापञ्चान् पञ्चान-
लमते ' इति श्रूयते । तेषु पञ्चु चोदकप्रताः श्रेष्ठ्या-
दयो वर्णाः । एव प्रथमं पञ्चमं सत्. कुतश्चिदुत्तरणम् ।
द्वितीयादिषु भवति सद्यः, किं तव एव द्वितीयेऽपि

पदार्थ आरम्भय उत द्वितीयादिप्लविधम इति । किं वाच्यं प्रथमम् ? नियमकारिणः शास्त्रत्यागमादभिव्यक्त इति ।

एवं प्राप्ते, दूनः । यतः पूर्वं आरम्भस्तत एव द्वितीयादयोऽपि पदार्था आरम्भया इति । कुत एतत् । बहुपदमात् । सर्वे हि पदार्थाः प्रधानताराज्ञ विप्रकृष्ट्या । प्रथानं हि विस्तीर्णितम् । कृतं वा तेषां निमित्तम् । बहुवचनं हि भवति पदार्थैः सह प्रधानं कर्तव्यमिति । बहुपदान्येवप्रधानत्वात् तु आरम्भमाली विप्रकृष्टैः । तथापि तु यात्रद्विज्ञान्यचक्षितः उच्यते पदार्थः यतः सात्रद्विज्ञान्यचक्षितं कर्तव्यम्, ततोऽभ्यधिकेन न स्पृशतव्यमिति । यदि द्वितीयं पदार्थमन्वत् आरमेत, ततोऽभियेयसि स्पृशन्त्यात् । तथा प्रयोगान्वनं चापेत । ननु तथा सति कश्चिद्व्येयवहितो भविष्यति । उच्यते । अनुमतानां स्पृशपापदानां त्यागेन कश्चिद्व्ययिके गुणो भवतीति । तस्मात्ततः पूर्वपदार्थे आरम्भस्तत एतौत्तर आरम्भणीय इति ।

दुसू — 'वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यं अरुचि' इत्यस्मिन्काले टरासीपमानाः सेतित्वत्पताकाः इतरेषुलुताः (वैश्वदेवानन्तरकाले कश्चिद्व्येन उपाचलत्वात्) सह कार्या इत्यवगतं प्रमथिन्यते । उच्यते प्रथमे पदार्थे अनियम (एव) । यतः कुनश्चित् (प्रयोगारम्भ) कर्तव्यः । द्वितीयस्तु (पदार्थैः) किं प्रथमो यत आरम्भः तत एवाभ्यन्तरीयः उत (तत्रापि) अनियमः (एव) इति (संशयः) । धृतरथकृष्णान्वादनियमे प्राप्ते (अभिधीयते—) प्रवृत्तौ नियमः । (प्रथमः पदार्थो येन प्रयोगे कृतः स एतौत्तरेष्वपि नियम्येत ।) कुतः एतत् । (इति प्रथममप्यम् । प्रयोगविधियमपौत्तरकालमाश्रितं प्रवृत्तिः कथं तदाचारस्य नियन्त्री भवति इत्यर्थः ।) बहुपदमात् (बहुवचनमात्) । सर्वे हि पदार्थाः प्रधानतयात् न विप्रकृष्ट्याः । बहुवचनं हि भवति पदार्थैः सह प्रधानं कर्तव्यं इत्येवं स्पृशद्विज्ञे प्रथमैकपः (शब्दः) । कथं (स्पृशद्विज्ञेयः ? उच्यते —) प्रधानतयात् न विप्रकृष्ट्या इत्यपि हि बहुवचनं भवतीत्युच्यते । (अतो यौग्येयैरप्येव नियमः) यौग्येयैरप्येव

प्रथानं हि विस्तीर्णितं इत्यादिभाष्यं अवश्यमभावी विप्रकृष्ट इत्यस्य अनन्तरं प्रकृष्टम् ।) कथं (पदार्थैः सह प्रधानस्य यचनं वाच्यं ' दर्शपूर्णमासाम्या दमेत ' इत्यादिषु प्रधानमाथं भूयते ।) भवत्तं भाष्येयौग्येयैरपिमिति (' यनेत ' इत्यस्य अर्थः) । तत्र पथ्यमेव वेत्त्या स्वागो भवने कर्तव्यं प्रतिपद्यते तस्मिन्नेव शणे वरगेतिकर्तव्यते अपि व्यापियेते । तस्मात् वितयस्य फलरूपेनिकर्तव्यत्वस्य (युगपत्) यनेतेत्येन कर्तव्यतोप्यने । शब्दद्वये तावदेवम्, एतरेष्वेयमेव । यदि भूयत्कालं भाष्यम्, भविष्यति चाते करणेति कर्तव्यते, ततोऽभ्ययोः करणेति कर्तव्यतात्वमेव न स्यात् । (न हि पश्चाद्भाषि करणम् ।) भविष्यति भाष्ये भूते (च) करणे अन्वयेन दोषः (न हि विनष्टं कर्णं भवतीति ।) करणेनिकर्तव्यत्वोपि विप्रकृष्टे अपमेव दोषः । अतः शब्दवस्तुत्यानोक्तकालौपाम् । तत्र यदि फलस्य कालः अवगम्येत, ततसादीयेन कालेन करणेनिकर्तव्यत्वयोः परिच्छेदः स्यात् । इह तु स्वर्गस्य अनवगतः कालः, करणेनिकर्तव्यत्वतोस्तु अवगतः । ततोऽनु कालेन स्वर्गमानकालः परिच्छेद्यते । ततः प्रधाने सेतित्वत्पताका एकेकस्मिन् शणे सहकर्तव्ये प्राप्ते, एककर्ता बहुनि प्रधानानि इतिकर्तव्यतां ना अवस्यतेः कर्तुं यौग्येयैरप्येवरायगमावी विप्रकृष्टः । ईदृशेन विप्रकृष्टेण त्रियमाणेन अपि सहैव पदार्थाः कृता भवन्ति । तत्र प्रधान (आरुचि—) नियमेन पदार्थाः प्राप्नुयन्ति आग्नेयादीनां एकान्ते । तत्र धृतरथकृष्णैः अनियमेन या आरुचिः सा भ्यावर्धते । (नियममात्रे धृतरथकृष्णौ व्यापारः, न तु क्रमात्स्वरूपे इत्यर्थः । असिधारसरे ऊट्टं माथं व्याग्यावयमित्याह—) अरम्भयमभिमि विप्रकृष्टे प्रधानं हि विस्तीर्णितम्, कृतं वा तेषां निमित्तं इत्यर्थतो भ्रष्टव्यः । (' विस्तीर्णितं कृतं वा ' इत्यन्वयोः म्यत्कालं दर्शयति—) अन्वयतयादीनां करिष्यमानं प्रधानं निमित्तम्, स्मिच्छृशदीनां तु कृतम् । तेनेन (अरम्भयमभिमि विप्रकृष्टे) के चित् पदार्थाः एतत्परहिताः (प्रधानेन) भवेत्यन्ते, के चिद् दाम्याम्, के चिद् बहुभिः । प्रवृत्तव्यमर्थ इति (इह) विज्ञान्यमेव व्याय. (यौग्येयैः) ।

अभ्यन्वधानादि प्रागुपाकरणात् साधारण सर्वेषां (पशूनां) सृष्टुं कृतम् । उपाकरणादयोऽपि सनिपत्योपकारका साहित्येन (पशुभिः) अनुभवितव्याः, सह चोदितत्वात् तेषाम् ।

तदेव यस्य प्रथममुपाकरणं क्रियते, तस्य पाठेन पशुभिः द्वितीयं पदार्थं (नियोजनरूपः) उपस्थाप्यते, तथापि सहवचनादिममर्यादाकृद्दृष्टि, सजातीयेन पोदश-क्षणान्यवहितं द्वितीयं पदार्थम्, द्वितीयस्तु (पशुः) पशुदशगिरिणाकरणक्षणेरेकेन च (प्रथमस्यैव पशोः) नियोजनधनेन (व्यवहितं स्वीयं द्वितीयं पदार्थम्) । एव तृतीयादयोऽपि (पशवः) सजातीयविजातीयव्यवहितानपेक्षाने । अभ्यन्तस्तु विजातीयक्षणान्यवहितमेव अपेक्षते । संनिपत्योपकारकानालोच्य ईदृशी अपेक्षा (पोदशक्षणान्यवधानापेक्षा) प्रधानाना भवति । अत आह (भाष्यकारः—) यावद्भिनन्व्यवहितं शक्यं पदार्थैः कर्तुं तावद्भिः व्यवधानमवश्यम्, ततोऽप्यधिकैस्तु न न्यवधातव्यम् । यद्येकं पदार्थं कृत्वा द्वितीयोऽपि तस्यैव क्रियेत, सहवचनं गोपयते । एव एवं च योग्यम् । (उत्तरभाष्य अनुभाष्ये—) उच्यते । अनुमतानां व्यवधान-कानां त्यागे न कश्चिदप्यधिको गुणो भवतीति किञ्चकं भवति । अनुमतैर्व्यवधानैः परित्यज्यमानैर्दोष एव, अभ्यधिकैर्व्यवधाने अश्रुतकरणम्, न्यूनैरपि अश्रुत-करणमेव । तस्मात् साहित्यसंयत्तये यः क्रमोऽपेक्षितः स द्विधा (न्यूनैरधिकैश्च व्यवधाने) शाप्यते ।

सर्वमिति चेत् । १ ॥

भाष्यम्— इति चेत् परंपरि प्रथानाविप्रकर्षणं प्रयोगवचनादुक्तं इति । सर्वं ताँई गुणकाण्डमेवस्मिन् पवर्जयित्वा, यथा सौर्वादिषु ।

दुष्— यदि प्रधानादत्वा अज्ञाना विप्रकर्षो नैष्यते, एवं तद्वैकैः पशुत्वान्तरप्रयोगवचनेन निरपेक्षं पदार्थ-काण्डेन संभव्यताम् । (उत्तरभाष्ये श्रीशशुचरं दत्तं सदायति—) उत्तरं तु एवं एवैते (प्राजापत्याः पशवः) इतिरतपुत्र आदीप्यते ।

नाकृतत्वात् । १० ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । सहप्रयोग एव हि नाव-
धितः स्यात् ।

ऋचन्तरवदिति चेत् । ११ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, यथा कृत्वन्तरेषु सौर्वादिष्विति, तत् परिहृतं व्यम् ।

नासामवायात् । १२ ॥

भाष्यम्— न तेषामर्थात् क्रमः प्राप्नोति चो नियम्येत । अज्ञातयो हि नियमो भवितुमर्हति । अनङ्ग-
उपाश्रितस्य स्वयमङ्गता कल्प्येत ।

दुष्— ये होक्प्रयोगवचनपरिच्छेदान्तेषां क्रमो निवारकः । सौर्वं इतिकर्तव्यता एतत् ऐन्द्रप्रतिरोधो यच्छति । अत ऐन्द्रास्य वेतिकर्तव्यता सा सौर्वंसा नङ्गम् । तस्मात् क्रमः परिच्छेदकत्वेन नापेक्ष्यते । अत आह— अज्ञातयो हि नियमो भवितुमर्हति । अनङ्ग-
उपाश्रितस्य स्वयमङ्गता कल्प्येत । येषां पदार्थानामङ्गतर-
नावगतं तेषामङ्गता निष्प्रमायिका कल्प्येत । अङ्ग-
श्रितश्च क्रमः ।

ज्ञा— नियामकाभावात् प्रथमवत् द्वितीयादौ अपि अनियमः, इति प्राप्ते, सिद्धात्प्राह— ' प्रवृत्त्या वा नियम्येत प्रत्यासन्नैरनुग्रहात् । अन्यथा व्यवधानं स्यादनुज्ञानाधिकैरपि ॥ '

सोम— प्रथमपदार्थो येन क्रमेण कृतः तत्रैव क्रमेण द्वितीयाद्यनुष्ठाने प्रतिपदार्थं योडयामि एव व्यवधानं भवति, इतरथा प्रथमपदार्थानुष्ठाने वा प्रथमं तस्य पशोः सर्वांन्ते द्वितीयपदार्थानुष्ठाने द्वात्रिंशत्त व्यवधानम्, द्वितीयपशोः सर्वांन्ते द्वितीयपदार्थानुष्ठाने एकत्रिंशत्त व्यवधानम्, तृतीयपशोः सर्वांन्ते द्वितीयपशोः कर्तव्यत्वे निश्चयः, इत्येव अतिव्यवधानं स्यात्, अत ' वैश्वदेवी कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्ति ' इति तृतीयाध्याये कल्पप्रधानां प्राजापत्यानां साहित्यावगमात् सेतिकर्तव्यतानामेव कल्प-
त्वात् साङ्गत्वं पशूनां साहित्ये सति पर्याप्तैरुपपन्नं योडयामि. पदार्थं व्यवहितं प्रत्यासत्तिः शास्त्रार्थं इति नायः । सूत्रार्थरतु-तुल्यकारणा विरोधनादीनां प्रवृत्त्या क्रमः नियुज्येत, तदुपक्रमत् तेषामङ्गानां प्रधानशरीरे

योगेऽपि पुरुषनिर्णयं प्रति उपयोगेनैव अर्थवादप्रामा-
ण्योपपत्तेः । स्वतः सिद्धस्वरूपवत् । मन्त्रजन्यस्मरणस्य अनु-
पयोगेऽपि मन्त्रज्ञानस्योक्तं तन्मन्त्रस्मरणस्य अभ्युदयकारि-
त्वत्पत्नवत् । अर्थवादप्राधान्येन तद्विधितप्राधान्यस्य
अभ्युदयकारित्वस्योपपत्तेश्च ।

एनविधेयाद्यस्यादेश्च लक्षणैश्च अर्थवादैः प्रतिवा-
दात् साक्षात्प्रतिबन्धनस्यपि न भङ्गः । सा च साक-
दृशयथा बाधशाम्बात् अर्थवादस्यपदस्युदाये एवमित्येव
या पदे लक्षणा । इतरपदानि तादात्म्याहकारि इत्यन्य-
देश्च ।

सद्यः प्राधान्यप्राधान्यस्यैव वा इतिकर्तव्यतास्वसंबन्धेन
शाब्दानुवाच्यमन्वेति इति बहवः । स्वरूपसंबन्धेन
घात्वर्थाशयेव अन्वेति इति के चिन् । यस्तुतस्तु
वक्ष्यमाणद्वया अत्युच्चत्वार्थवदेव कार्यकारणभावस्वभा-
वानुपयोगेन प्राधान्यस्य स्वविषयप्रधानत्वस्यैव
कोटिद्वयगतत्वसंबन्धेन प्रवृत्तौ, अप्राधान्यस्य च
स्वविषयप्रधानत्वानुपयोगेन प्रवृत्तौ प्रयोगेऽपि
योगित्वसंबन्धेन प्रवृत्तौ एव अन्वयः । न चैवं प्रधा-
नार्थवादनेन त्रियात्रयतात्कालिकद्वयापेक्षया स्वफले
आधिक्यविद्धौ अङ्गार्थवादवैयर्थ्यम्, प्रधानत्वप्रधान-
पेक्षया अङ्गजन्यफलस्य भेदाभावात् ऋणकारे च आधि-
क्यात्मभावात् इति वाच्यम् । तत्रत्रयत्वतात्कालिकद्वय-
व्यापेक्षया प्रधानत्वे आधिक्यदोषनार्थत्वात् । अत-
त्रियात्रयार्थेषु प्रवृत्तौ तत्रत्रयत्वप्राधान्यस्वरूपज्ञा इति
मूलप्रयोगीतः फल्यः ।

यस्तुतस्तु अभ्यनुपकारिव्यर्थवादेषु 'नातिरने दोषश्चि-
य्कति' इत्यादिनिषेधार्थवादेषु च नैवविद्यमानस्य
मातस्त्वरूपसाधनत्व । नहि 'रुताया वषाया ईक्षिता-
क्षमश्रीयात्' इत्यत्र त्रियात्रयानिर्णयस्य तुल्यात्म्यस्य
फलस्य आधिक्यं बोधयितुं शक्यम्, निषेधप्रयोजनस्य
आधिक्यप्रसरणभारात् । त्रियात्रयतात्कालिकद्वया-
पेक्षया आधिक्यस्य लोकसिद्धत्वेन निषेधत्वे तद्व्या-
नय प्रत्यनुपयोगित्वात् । योऽधिक्यमङ्गल्युत्थापेक्षया
सहजद्वयस्य आधिक्यं नैव संजायमितुं शक्यम् ।

अपि च श्येनार्थवादे श्येनजन्यतात्कालिकद्वया-
पेक्षया यदि अमिचाराधिक्यं बोधयेत् तदा तद्व्यत्य-
नैव प्रवृत्तुपयोगित्वम् । श्येनप्रयोगपरत्वादिदुःसापेक्षया
आधिक्यं तु नैव बोधयितुं शक्यम् । 'न हिस्वत्'
इति निषेधार्थवादेन तस्य अमिचारापेक्षया आधिक्य-
बोधनाच्च ।

अतो विषय्यवादेषु विषेयतावच्छेदकशामानाधि-
करण्येन बन्धनिर्णयानुपयोगित्वरूपं प्राधान्यं लभते ।
निषेधार्थवादेषु च निषेधतावच्छेदकशामानाधिक्यत्वेन
बन्धनिर्णयानुपयोगित्वरूपप्राधान्यम् । अतः अनिष्टे कलत्र-
उत्कटद्वेषविपर्ययम्, न तु आधिक्यम् । स्वर्गयूयैः
तात्कालिकद्वये प्राचीनकर्मवशेन कदाचित् उत्कटद्वेषो
दयात् । अत एव नैव तदा यथासौ प्रवर्तते । नरकज्ञे-
ऽपि च तात्कालिकमुक्षे प्राचीनकर्मवशेन उत्कटद्वेषो-
दयात् । अत एव अमिचारादौ प्रवर्तते । अत एव यथासौ
कदाचित् प्राचीनशुभकर्मवशेन उत्कटनिर्णयानुपयोगित्वम्,
न तु सर्वदा । अत एव विषेयतावच्छेदकशामानाधि-
करण्येन इत्यनेन तस्य कालिकासापेक्षस्य विविधितम् ।
एवं 'न कलत्रं मस्येत्' इत्यादौ कदाचिदेव शुभकर्म-
वशात् वल्लवनिर्णयानुपयोगित्वानाम् । अतस्तत्रापि वृद्धि-
सामान्यवृत्तिसिद्धयर्थं निषेधतावच्छेदकत्वमिति । एत-
द्वयासापेक्षानुपयोगित्वमेव यौगुमादौ योग्यतापदम् ।
(यौगुमे तावत् 'तत्र च - प्रायस्तादात्म्यस्य ब-
न्धवदनिर्णयानुपयोगित्वयोश्चरम्' इति पृ. २८
पं. १० । मातृदीपिकायां च आदिशब्दोक्तार्थां
'स्तुतिनिन्द्यापदवाच्ये प्रायस्तादात्म्यपदवत्पत्ति बन्ध-
निर्णयानुपयोगित्वानुपयोगित्वयोश्चरम्' पृ. २२ पं.
१५-१६) । एतद्विषयवच्छेदकनिर्णयानुपयोगित्वस्य
नेन पुरुषेण योगे सर्वदेव बन्धवदनिर्णयानुपयोगित्वं हुडम्,
तं प्रति तद्वृत्तिज्ञाने अप्रामाण्यज्ञानादिदोषद्वय-
लक्षणयोगः । येन च कालत्रयस्य बन्धवदनिर्णयानुपयोगित्व-
सर्वदेव हुडम्, तं प्रति तद्वृत्तिज्ञाने अप्रामाण्यज्ञान-
संयद्वयस्य एवविषयबन्धवदनिर्णयानुपयोगित्वज्ञानयोगोऽयम्,
अनच्छेदकानच्छेदेन तद्वृत्तौ प्रति सामानाधिक्यत्वेन
वदभवत्तानिभ्यस्य विरोधित्वात् । अतः एतद्वय-

प्राशास्त्रज्ञानस्य सामग्रीसंपादनद्वारा प्रवृत्तौ उपयोगः । तादृशान्नाद्याख्यानस्य च प्रवृत्तिसामग्रीविघटनद्वारा निवृत्ताहुपयोगः । संभवति चेदमम्यस्तुत्राविष्यवादे, यथा-होमोत्तरीशितात्मजो जनस्य त्रिषेधप्रयुक्तानिष्ठाननुबन्धित्व-त्वच्छापनात् । न च तस्य दोषाभावरूपस्य विधिभेद आशेषात् कृतपर्यवादेन इति वाच्यम् । तेन तदाशेषेऽपि सामानाधिकरन्धेन बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्य अर्थवादेन बोधनोपपत्तेः । एवं षोडशिमहानियेषार्थनादेऽपि महान्त्ये वात्कालिके स्वल्पेऽपि दुःखे सामानाधिकरन्धेन इत्यत्रोपविषयत्वत्वेन पठ्यत्वं बोधने इति न का चिदनुपपत्तिः ।

अयः एषविधे स्तुतिनिधे कचिन् ' वायुं ह्येषिष्ठ ' इत्यादौ अर्थवादप्रदेः स्वकार्यार्थानजन्यशाब्दबोधविषयी-भूतवाक्यार्थसंज्ञावादेन लक्ष्यते । स च वाक्यार्थः ' ह्येषि-ष्ठत्वादियुगले वायुः स्वदेवताकर्मबन्धं फलं शीघ्रं प्रपठति ' इत्येवरूपः । अत्र हि ' स एव ' इत्यत्र एवकारस्य नेपथ्यपरिहासार्थं गमकत्वेन इत्येवं बोधना । तत्र च तेन श्रोतृणीन्सत्यापि ध्युदासात् दाने दीप्यत्वादि-प्रतीतिः । शाब्दबोधश्च तात्पर्याविषयीभूत एव ज्ञयते ब्रह्मवादेन प्रबोधोत्पत्तिरिति । पञ्चमतेऽप्यज्ञानस्य च प्रायसः कृते तर्गतोत्पन्नानुबन्धनात् तत्संज्ञकसत्त्वेन स्तुतिव्यवहारसिद्धिः । एवमन्यत्रापि लक्षणम् ।

अथ तु अयोम्यतानि अशक्ये नैत्रादृशशाब्दबोधः तथा ' यजमानः प्रस्तरः ' इत्यादौ अमेज्ञानपरप चापितत्वात्, तत्र यजमानवद् यजमानकार्यकारित्वसमानतावीमकार्य-कारित्वरूपगुणयोगेन प्रस्तरे गौणमहीत्यत्र ' यजमानः प्रस्तरः ' इतिवाक्यजन्यशाब्दबोधोपेतत्त्वं स्वकार्यवृत्तरूप-पाकसर्पसंज्ञात् तेन वाक्येन बलवदनिष्ठाननुबन्धित्व-रूपस्य सिद्धयथा ।

न च यजमानवादे गौणीमहीत्यस्यैव बलवदनिष्ठाननु-बन्धित्वरूपणा अहीत्यस्य तस्य प्रस्तरे अन्वयः किं न स्यात् इति वाच्यम् । यजमानवदस्य प्रस्तरुत्तिनिबन्ध-स्तुतिव्यवहाराणां वाक्यसंज्ञाभावात् । अम्यन्ते मुस्तबोधे परस्परबन्धभावात्तेन प्रस्तरे अन्वयानुपपत्तेश्च ।

न चैवं तात्पर्याविषयीभूतशाब्दबोधरूपणा गौण्या-दुक्त्या उक्तस्य ध्वनार्थकारित्वविशिष्टस्यापि अमेद्वयध्वनेन प्रस्तरे अन्वयानुपपत्तिः । अय्याहुत-अस्ति-आख्यातार्थे एव उभयोस्त्वयनेन परस्परान्वयस्य पाठिकत्वात् । तस्मात् अय्याहुतवाक्यवाक्येन वाक्येन शाब्दबोधे चानिते पश्चात् तद्विशिष्टावस्थाया विषयी अन्यथा ।

न चैवं पश्चादपि यजमानवदेनैव प्राशास्त्रवर्त-त्यवस्थित्वा तस्य पाठिकान्वयव्यवस्थापरस्परसंबन्धगात्रीकारेण अय्याहुताख्यातार्थे एव उभयान्वयो भवतु । पूर्वमेव यजमानवादे गौणीमयो स्तुतीलक्षणा अहीत्यस्य तदन्वयो-पपत्तेः । एक एव वा शाब्दबोधोऽस्तु, कृतं विव्यन्धनेन, वाक्यैकान्वयतया एव तदाकाव्यव्यवस्थापरोपपत्तेः इति वाच्यम् । वाक्ये लक्षणमहीत्यस्यैकान्वयत्वे संभवति वाक्यमेदस्य अन्यायत्वत्वात् ।

न च असदुचरीत्या अय्याहुताख्यातार्थान्वयेऽपि ' परस्य मृगो धावति ' इतिवत् एकाख्यातार्थस्य विव्या-ख्यातार्थे प्रस्तरतया अन्वयेनापि एकवाक्यबोधोपपत्तिः । आख्यातार्थस्य मुस्तबोधोपपत्त्युत्पत्तिमहामयेन ' स्योने-वे ' इतिवत् आख्यातवदवसत्त्वे मित्रवाक्यवत्स्यैव आया-कात् । अन्वयस्य प्रमाणावबोधाननाया भाषि इतिवत्-त्वात्वेन प्रमानभावान्त्वयापत्तेः सर्वस्वार्थे एकाक्यवा-पत्तिः । ' परस्य मृगो धावति ' इत्यादौ तु ' परस्य ' इत्यस्य कर्मान्वयं विना शाब्दबोधजन्यत्वात् युक्ते धावन-भावनायाः कर्मत्वेन तस्मान्त्वयः । नहि कर्मान्वयं विना शाब्दबोधपर्यवधानवत् इत्यकारकान्वयं विना तदपर्यव-धानम्, वाक्यमार्थस्य धारादृशरूपतेः । तस्मात् यज-मानवदभावे प्राशस्त्यलक्षणा अहीत्यस्य अय्याहुताख्यातार्थे अन्वयगात्रीकारे वाक्यभेदापत्तेः वाक्ये लक्षणगात्रीकरणम् ।

वस्तुतस्तु आख्यातवदवसत्त्वे वाक्यमेदस्य व्योपत्तेन वाक्यलक्षणया प्रमाणाभावात् । तेन ' यजमानः प्रस्तरः ' इत्यादौ वाक्यैकान्वयत्वेऽपि न का चिन् इतिः । न चैवं ' अतिशयताया वा सुदुस्यात् ' इत्यादावपि प्राशस्त्य-लक्षणाया भवोद्गोमिभिर्देवताकृत्यनापत्तेः मित्रवाक्य-लक्षणायाः तत्र वाक्येन एकाक्यव्यवहारीतेः । ' एहं इत्येते ' इत्यादावपि विषयव्यवस्था मित्रवाक्यव्यवस्था

विकल्पापादकृतया अनुपपत्तेः अगत्या वाक्ये प्राशस्त्य-
लक्षणयाऽपि एकत्राप्यत्रादीकरणात् । नहि तत्र 'यत्र-
मानः प्रतारः' इतिवत् एकस्मिन् पदे लक्षणामङ्गीकृत्य
लक्षितप्राशस्त्यस्य उत्तरपदार्थे अन्वयः संभवति । अत
स्तत्र वाक्ये एव लक्षणा । तेन यत्र एकस्मिन् पदे
प्राशस्त्यलक्षणामङ्गीकृत्य तत्र इतरपदार्थान्यत्र अङ्गीकृत्य
वाक्यार्थपर्यवसानं तत्र अर्थवादविषयोः वाचकत्वाक्यता ।
यत्र तु न तथा तत्र सर्वत्र वाक्य एव प्राशस्त्यलक्षणा
मङ्गीकृत्य पदार्थविषया उपस्थितस्य विध्याख्यातायै
एव अन्वयात् विध्यर्थवादयोः पदैकवाक्यत्वेव इति युक्त-
मुत्तराणाम् । रहस्य, पृ. २०-२५.

● प्राशस्त्य फलोत्पत्तरूपम् । इदं च बलवदनिष्ठानु-
बन्धिष्ये पर्यवस्यति । सोम. १।२।१ पृ ७.

● प्राशस्त्य मृत्विपदवाच्य बलवदनिष्ठाननुबन्धित्ययोग्यता
रूपम् । भाट्ट. १।२।१.

● प्राशस्त्यरूपोऽर्थः अनन्तरप्रवृत्तविषुदेयाकाङ्क्षि-
कृतात् प्रयोक्तृनाकाङ्क्षा शक्तोति पूर्यन्तुम् । शा.
१।२।१ पृ. ६.

● प्राशित्वावदानं दर्शादौ 'आमेवस्य मस्तकं विमान
प्रशित्तनवप्रति' इति सर्वेभ्यः । तत्र आमेवस्य मस्तका-
देवावगमनम्, असीधोमीयादेस्तु मस्तकात् अन्यस्माद्वा
इत्यनिवृत्तः । मा. ३।१।१।५।२६-२७.

● प्राशित्वादिभक्ष्याः ज्योतिष्टोमगतैश्चित्रेषु सन्त्येव,
प्रविपत्यर्थेत्वात् । वि. १।२।१।५.

● प्राशित्वादिभक्ष्यां कृत्विज्जनेव, मान्येषाम् ।
६।४।३. ● प्राशित्वादिभक्ष्यं गृहमेवायै नास्ति, स्विष्ट-
कृदाभ्यगागाम्या इतरेषा अज्ञाना परिष्पत्यात्वात्
(पञ्चमपूर्वपञ्चाभिप्रायेण परिष्पत्या कृत्वा-चित्तैवम्) ।
१.०।३।१२.

● प्राशित्वादिभक्ष्योत्तरं अनुयाया दसंपूर्ण-
माशयोः । वि. १.०।२।२१.

● प्राशित्वादिभक्ष्याः प्रतिपत्तया, न कर्तव्य-
क्रियायां । १.०।२।९.

● प्राशित्वादिभक्ष्याः प्रकृतौ द्वितीयः । भा. १.०।२।१।
२३. ● प्राशित्वादिभक्ष्याः शेषवर्तमानम् । भा. ३।४।१।५।२९,
वा. ३।४।१।५।३०.

● प्राशित्वादिभक्ष्याः उपहारः । उपहारः उपहार
समपंगम् । वि. १.०।२।४. ● प्राशित्वादिभक्ष्याः मन्वस्य
नासौ प्राशित्वादिभक्ष्यलोपः । ६।४।२.

● प्राशित्वादिभक्ष्याः दर्शपूर्णमासादौ । वि. १.०।३।१२.

● प्राशित्वादिभक्ष्याः अविलम्बः । मीन्या.

● प्राशित्वादिभक्ष्याः च नोत्कर्षेदसंयोगात् । ५।१।
१।५।२।८।।

रक्षणीये पशौ 'आग्निमास्यद्वयमनुयायैश्चरति'
इति वचनात् उक्त्यामाया अनुयायाः दाक्षिणायि
पिष्टोपकलीकरणहोमौ अपि तदायुक्त्यर्थान्वायेन उक्त-
पेन्ति न वेति विचारे संन्यायदुर्करेणिति इति उक्त्यात्वे
प्राप्त पूर्वपत्रं चक्षुष्येन निरस्य सिद्धान्तयति । प्राशित्वादि-
परार्थं वा प्रज्ञात् पशुपुराणसौ उपकरणक अनुयायकर्म
दाक्षिणागिरी होमो नोत्कर्षेत् । तयोः प्राशित्वादिभक्ष्याः
असंयोगात् अर्थकथात् । तस्मात् तयोः सत्त्वात्
एवानुष्ठानम् । के.

● प्राशित्वादिभक्ष्याः प्राशित्वादिभक्ष्याः न विद्यते परार्थत्वात्,
तदर्थे हि विधीयते । ९।३।६।२।८।।

अग्निहोने आजापते 'अग्ने ज्योतिष्मतेऽश्वत्थस्य
निर्वपेत् यस्यामिद्दृष्टुलोऽहुतेऽग्निहोने उदायेत्' इति ।
यदि दर्शयैतौ षोणमासाद्येन वा अग्निहोने अहुते
अग्निहोने उदायेत् तदा किं ज्योतिष्मतीति कर्तव्या न वा
इति विचारे सिद्धान्तमाह । दर्शयैतौ षोणमासाद्येन वा
अग्निहोने प्राशित्वादिभक्ष्याम् । तस्मिन् प्राशित्वादिभक्ष्या
अनुगते (गन्ते सति) प्राशित्वादिभक्ष्या ज्योतिष्मती न विद्यते
न कर्तव्या । परार्थत्वात्, तत्र उदायेन परार्थं दर्शपूर्ण-
मासाद्येन, न स्वायें अग्निहोनाद्येन । हि यस्मात् दर्श
स्वायें अग्निहोनाद्येन अग्नी उद्भूते अनुगते प्राशित्वादिभक्ष्या
विधीयते न परार्थे । तस्मात् अग्निहोनाद्येन अनुगते
अनुगते एव प्राशित्वादिभक्ष्या इति सिद्धान्तः । के.

● प्राशित्वादिभक्ष्याः प्रकृत्याप्यवधिना । सु पृ.
१५०.

-● प्रासन (लाग) इत्याद्या' इत्यापाने इडासस्कार एव । वि १०।३।९ ● प्रासनं कृष्णविषाणान्याश्वात्वाले ऋद्ध्यादे उक्तमाहदक्षिणारान्नोचरम् । पृच्छिञ्च तस्या प्रथमाहदीक्षाकात् अत्रम्य । १।१।३।६।१५-१६. ● प्रासनं कृष्णविषाणान्या न प्रचोचरम्, किन्तु प्रतिपत्तिर्म्म, षण्ण्यन तु प्रचोचरम् । ४।२।७।१९

ॐ प्रासनवर्गमैत्रायस्वाय दण्डप्रदानं कृत्वाय-
त्यात् । ४।२।६।१६ ॥

'ज्योतिष्टोमे 'श्रुते शोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति' इति श्रुतम् । बीद्याया दीक्षिताय प्रचो दण्डं शोमकनो चर मैत्रावरुणाय प्रदीयते । तदिदं दण्डप्रदानं प्रतिपत्तिर्मा अर्पणं वा इति विचारे पूर्वपञ्चपति । प्रतिपत्ति इति शब्द पूर्वतनाद्भवति । मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं प्रति पत्ति स्यात्, तस्य दीक्षाया कृतमत्वात् । एकरं कृता र्मस्य दण्डस्य अन्यत्र विनियोगं प्रतिपत्तिर्माति । प्रासनम् । यथा दीक्षितस्य स्वाङ्गकण्डपने कृतायर्षाया कृष्णविषाणया दक्षिणादानोत्तरं चास्वाले प्रासनं प्रक्षेप प्रतिपत्तिं बहत् । अत्र माय्ये यद्यपि 'मैत्रावरुणाय दण्डं दानं' इत्येतेन न तु दण्डप्रदानमिति तथापि विषय-
श्रुतौ 'प्रयच्छति' इति प्र-उपसर्गप्रयोगात् प्रक्षेपेऽपि प्रदानपञ्चमयोग एव युक्तो भवति इति असम्भिसिपि स्ते चर्षोत्तरस्य प्रदानपञ्चमयोग एव स्वीरुत इति ध्येयम् ।

अर्पणं वा कर्तव्ययोगात् खण्डत् । १७ ॥
विद्वान्तमृषम् । ज्योतिष्टोमे मैत्रावरुणाय औदुम्बरस्य दण्डस्य प्रदानं न प्रतिपत्ति, किन्तु अर्पणं । कर्षो मैत्रावरुणेन प्रदानेन गुणभूतस्य दण्डस्य संयोगात् 'मैत्रा वरुणाय दण्डं प्रयच्छति' इति श्रुत्या संयोगस्य प्रतिपाद नात् । सप्तत् सप्त इव खण्डत् । यथा 'खञ्जुद्राने' इति उदात्ते सपदान अर्पणं गजस्ये तद्वत् ।

कर्णयुक्ते च दर्शनात् । १८ ॥
विद्वान्ते रेतस्वतरत् एणम् । चक्रते रेतस्वतरत्समु धारार्थं । कर्णयुक्ते मैत्रावरुणाय अर्पणं संयुक्ते एव मैत्रा वरुणे 'दक्षी मैत्रावरुणाद्' इत्यनुवादवाक्ये दण्डस्य

दर्शनादपि दण्डप्रदानं अर्पणं, न प्रतिपत्ति इति सिध्यति । के

● प्रासादपर्यङ्गन्याय । नावीपुत्रीतद्व्रतगणा प्रासादपर्यङ्गन्यायेन (प्रासादे गेते, पर्यङ्गे गेते इत्यत्र अधिकरणयो समुच्चय ।) समुच्चो संभवति न पाश्चि-
म्राषापादयो विरुद्धे उपरान्तु युक्त (अयमेव प्राकार-
न्याय) । आभरणम् . ३।२।२।७ अम् .

ॐ प्रासादयासिन्याय । यथा एक एव देवदत्त, कल्पनेन प्रासादोपर्यं वक्ष्य कश्चपि प्रासादावश्रायान्येन प्रासादवसोस्तुच्यते, तथा 'मुषानासिकावचनोऽनुनासिक', (पा० १।१।८) इति सूत्रस्यमहाभाष्ये तु मुत्तग्रहणं वक्ष्य-
मर्क्युम्, केनेदानीमुभयवचनानां सिद्धिर्भविष्यतीति, प्रासादयासिन्वाचनेति । तदप्या केचित् प्रासादयासिनं, केचिद्भूमिवाचिनं, केचिद्भूमिवाचिनं । ये प्रासाद-
यासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादावशिग्रहणेन, ये भूमिवाचिनो गृह्यन्ते ते भूमिवाचिप्रहणेन, ये भूमिवाचिप्रहणेन, ये भूमिवाचिप्रहणेन, ये भूमिवाचिप्रहणेन च, एवमिह्यपि केचित् भूमिवाचिनं, केचिन्नासिकावचना, केचिद्भूमि-
वचना । तत्र ये भूमिवाचिनो गृह्यन्ते ते मुत्तग्रहणेन, ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाप्रहणेन, ये भूमि-
वचना गृह्यन्ते ते भूमिप्रहणेन नासिकाप्रहणेन चेत्युच्यते ।
साहस्री ३६.

● मियङ्गव दीर्घग्रहाय (सक्त) पूर्वस्ये क्षीणे नवति । भा १।३।४।९. ● 'मियङ्गव चरत्वास्तावद्व्यञ्जति हि क्षयम् । यदा यर्षानु मोदन्ते सम्पन्नता मियङ्गव । तदा नानौपधिगलि सर्वासा मेव मोदन्त ॥' वा १।३।४।९ वृ २१८.

● मियङ्गवधिकरणम् । यवपठ्याधिकरणमेवेदम् । १।३।४।८-९. 'यवपठ्याधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
● ग्रीवर्यं हि पुष्पो वरते । भा. ६।१।१।२.
● प्रेक्ष्यारोहणं उरुवादी साराचारं महाव्रते इव । वा १।३।३।७ वृ. २०५.

● प्रेताग्निहोत्रे 'अप्यस्ताहं क्षयिष्यं चारत्वं अतु श्वेत् उरि हि देवेभ्यो धारयति' अत्र दीपिते हरिपि सुदण्डव्योपति कविद्वारां अपूर्वतादिधीयते । तस्य च

प्रेताग्निहोत्रादुत्कर्षः, न तु उपरिधारणस्य स्तुत्यर्थं अनु-
वादः । वि. ३।४।५ । इदं समिदात्र स्युःशोपरि इति
सह्यः । विलसोपरि इति शा. । शापान्तरे विभोपरि-
धारणानवपसद्भावात् इति सोम. । कृत्वाचिन्तेषं
'सुन्दण्डे निषाय समिषमनुद्रवति' इति न्यासमुधाह
लिखितानवनकदानात् इति भाट्ट. । * प्रेताग्निहोत्रे
'प्राचीनावीची दोहपेद्व यशोपवीती हि देवेभ्यो दोह-
यति' । अनेपवीतमनुष प्राचीनावीत मृतस्य अग्नि-
होत्रदोहने विधीयते, न तु अनेपवीतस्य विधिः, प्राण-
त्वात् । उपवीतानुवादश्च प्राचीनावीतस्तुतये । वि. ३।४।
५, * प्रेताग्निहोत्रे 'ये पुरोदशो दर्भासाद् दक्षिणाग्रान्
स्तुपीयात्' अत्रोत्तराप्रत्यमनुष दक्षिणाग्रान् विधीयते ।
उत्तराग्रत्वानुवादस्तु दक्षिणाग्रत्वस्तुतये । ३।४।५.

* प्रेरणं शुभादिना कर्मस्वरूपदुर्गार्यं आत्माभि-
मुल्येन शेषः । सु. घृ. ८९०.

* प्रेरणा प्रहृष्टुःपादक-पाशात्वात् भावनाराब्देन
गीयते, भायोत्सादात्तुल्यस्य व्यापारस्य भावनात्प्रतिभेः ।
व्यापारत्वं च तस्याः सिद्धरूपत्वे निर्व्यापारयाः प्रवृत्तु-
त्वादवत्सासामनेन, शानस्य च शेषव्यापारत्वव्योगात्
व्यापाराकारकत्वनापत्तेः गौरवपरिहारार्थं कल्प्यते । प्रेरण-
ध्येयणादीनामापि पुष्टयाशयविशेषाणां अनेनैव न्यायेन
व्यापारणाध्यवसानं द्रष्टव्यम् । के. * प्रेरणा विधिः
निनेग शब्दभावना इत्येतेऽर्थः । बाल. घृ. ७५

* 'प्रेयङ्गवश्चक्रुः' इति वाक्यात् प्रधानयागसाधन-
चर्यहृत्तित्वप्रतीतेः त्रिवद्भाषा प्रधानमाकर्णनाम्, न
प्रकरणत् । सु घृ. ६३४. * प्रेयङ्गवं चक्रुः मासं निर्व-
पेत् इधीना दुग्धे शमकाम. । भा. १०।१।१०४१.

* प्रेयङ्गवन्व्यायेन (यथा प्रेयङ्गवे नरो प्रधानमात्रे
पियङ्गुमि' व्रीहिनिवृत्तेः व्रीहिसाधनक एव अवघात.
वया) प्रधानमात्रे मासेन पुरोदशो निर्वर्तितः । वा. २।
१।४।२२ घृ. ४१५.

॥ प्रेयः अजैदमिरित्यतः घृषक् उपप्रेष्य होत-
रिति ॥

प्रयो अर्ध्वर्धुर्मैत्रावरुण प्रेषति, च च 'अजैदमिरत
नद्राजद्' इत्यादिना 'उपप्रेष्य होतर्हत्या देवेभ्य' इत्य-

न्तेन मन्त्रेण होतारं प्रेष्यति, सोऽपि 'देव्याः शक्तिर
आरगञ्ज्य' इत्यादिना मन्त्रेण गमितुन् प्रेष्यतीति
रिधयिः । एवं सति 'उपप्रेष्य होतर्हत्या देवेभ्य' इत्यादि-
श्रुतेभ्यमपैपविपयकमैपरिधौ तावन्मात्रस्य मन्त्रस्य अदर्श-
नात् 'अजैदमिः' इत्यस्त्वैवान्त्यप्रतीकोपादानेन विनिर्देश-
विधिः, प्रथमप्रतीक एवोपादेय इति निरूपे मान-
भावात् । 'पट्टविद्यतिरेत्येन ह्याद्' इति मन्त्रप्रतीक
स्याप्युपादानादिति, 'अमृतमसि प्रणाव स्वेत्यमिन्वयकि'
इत्यन 'आ न. प्राणः' इति मन्त्रान्त्यप्रतीकस्य उ-
पादानात् । इति प्राप्ते, 'एतानप्ययुगह' इति प्रहृष्य
'उपप्रेष्य' इति विधेयान्नादान्ते च 'सोऽन्वाहवैमि
रघनद्वावन्' इति 'इति श्रुतेश्चाध्ययुगशास्त्रोः प्रेषकृत्व-
तदर्थप्रतिपत्तुत्वाद्योगमात् तावन्मात्रस्य प्रेषककन्तार्ये
प्रेय एव नोपप्रेयः । संकर्म. २।३।८.

॥ प्रेयः अजैदमिरिति अर्ध्वर्धुर्मैत्रावरुणं प्रति ॥
त्रस्मिन्नेव प्रेये होतरिति संशोधनादिद्विज्ञाद्योत्तरं प्रति
एवायमुपप्रेयविधयः प्रेयः । 'यदप्रतिपत्तिद्वितीयो
होताऽन्वाह' इत्यादौ इव द्वितीयारिपदसामानाधिकरण्या-
भावे मुख्यहोतरोपस्थितेऽप्युपप्रेयत्वात् । इति प्रेये,
'अजैदमिः' इत्यस्य मैत्रावरुणकृत्वत्वेन वृत्तस्य
'होतरूपेण' इत्यस्योक्त्यात्वेनैव तस्मिन् प्रेषात्मकत्वं
होतृदेवकृतत्वावदवगतत्वा प्रेषद्वयस्य वैषम्यत्वात्
'अर्ध्वर्धुन् वृणीते' इति निरूपणदानामपि गण्टेः प्रयोग-
दर्शनाच्च मैत्रावरुण इत्येकस्य प्रेयः । अत एव 'यदर्ध्व-
होतारुपेणैतलाय कस्मिन्नेवाववण उपौषं प्रतिपद्यते'
इति लिङ्गदर्शनमुपपद्यते । संकर्म. २।३।९.

* प्रेयः आर्ध्वर्धुव, प्रेषार्थं तु आग्नीम, न तु
वैपरीत्यम्, दर्शपूर्णमासयोः । १।८।१।२।४-१५.
मीको. घृ. २०७२ 'दर्शपूर्णमासादौ प्रेय' इत्य-
द्रष्टव्यम् ।

॥ प्रेयः उक्थशा यज सोमस्य' इति शक्य-
न्माने निवेदयते ॥

'उक्थशा यज सोमस्येति स्तुतभाष्येन. सोमानाह'
इति विहितः प्रेयः सोमराश्रीभयदन्तो ये सोमकणा-
म्याहास्तेष्वेव निविशते, न वैचलान्यादिशक्यन्तु वीच-

भाग्याद्येषु, इन्द्राग्गाहाहिल्वयात् । इति प्राप्ते, सोम-
वदलोप्रस्ताप्राण्येन यजन्नन्मादेऽस्य निवेदाः । 'उक्तं
यज्ञं दंशवीत्युक्तयथा' इति मन्त्रलिङ्गात् । केनचनङ्ग-
धराणा केवढप्रतुर्धराणा च समवाये षतु.तइग्वषय इमे
इति प्रयोगदर्शनाद्य । आख्यादिशब्देभ्यसि सोप्रत्वेनाप्य-
साददर्शनात् तदमिप्रायेण तेषामपि स्तुतयस्यत्तनोप-
पत्तेश्च । संकर्ष. २।१।१०.

॥ प्रेषः 'उक्तयथा यज सोमानां' इति शब्द-
परत्सपि चमसौमंद्देश्य युगपद्ध्यमानेष्वेव सोमेषु
निवेदयः ॥

'उक्तयथा यज सोमानामिति स्तुतयस्यतः सोमा-
नाद्' इति बहुवचनान्तोपपदप्रतिमन्त्रस्यापि उक्तान्यायेन
शब्दपरत्वेव निवेदादिकल्पः । इति प्राप्ते, यजन्नस्त्वरी ये
चमसौमंद्देश्य युगपद्ध्यमाने सोमास्तेर्ष्वर्वायं मन्त्रः स्यात् ।
द्रवादिद्रव्याणा तदाधारसात्रसंख्येयैश्च एकदिक्द्रवादि-
स्यन्तहारदर्शनात् । एकवचनान्तमन्त्रस्य केवढप्रकृताह-
होम एवेति लिङ्गाद् व्यपदिष्टत्वे । संकर्ष. २।१।११.

● प्रेषश्चानुवासा च यत्र सहोच्येते तत्र मैत्रावरुणः,
न केनचनङ्गेषु केवलानुवचनेषु च । १।७।२।१४३-४५.

● प्रेषः 'देवान् यज' इति अनुवायेषु त्रिव्यताप्राण
एव । संकर्ष. २।१।३. श्रीको. घृ. ४२४ 'अनुवायेषु
देवान् यज' इत्यत्र इष्टम्यम् । ● प्रेषो गिक्तो दसंपूर्ण-
माद्ययोः 'प्रोक्षणीयसादय' इति । भा. ६।८।८।२८.

● प्रेषः प्रमाणान्तरप्रमितेऽप्ये पुरुषनिष्ठा पुरुषप्रवर्तना ।
रहरप. घृ. १९. ● प्रेषः प्राप्ते प्रवर्तनम् । अयमेव
च विधिपेशयोर्विनोयः । प्रवर्तनस्युक्तिः प्राप्ते, प्रेष
इत्यभिधीयते । अत्रापिपेशे सर्वा विधित्वं प्रतिपद्यते ॥
या. २।१।१।११ घृ. १८५, बाट. घृ. ७६ .

॥ प्रेषः 'र्षिः सृणीदि' इति सोमार्थः ॥
सर्वनापत्य पदो. क्रमे 'अमीदमीन्विहर र्हिः
सृणीदि पुरोहाडानन्तद्भुक् पशुनोदेदि' इति प्रेषः
भुजः । तत्र र्हिःस्यत्वे परपरं पुरोहाडायं च ।
उभयोपदिदेशेन संनिधानात् आद्यादुक्षितान् च,
मर्षादिनृजीस्यनपेशेभ्येभ्ये प्रेषसंज्ञान्, तत्र च
पशोरन्तकान् तद्देहस्याय उरुपुरोहाडार्थनेन वा ।

इति प्राप्ते, ऐषिकेषु प्रयत्नम् बर्हिभिरेवभावात् 'अनु-
पृष्टयं बर्हिः सृणाति' इति सोमिष्वर्हिर्विधेः सत्याय
तत्सैत्रायं स्वरणार्थः प्रेषः । संकर्ष. १।३।१५.

● प्रेषः यूपपरिष्ठाणे 'यूपस्य परिष्ठीयमानानु-
ग्रहि' इति । या. ३।८।१०।२१, ● वेदलोद्देश्यापा-
रेषु त्रकनूत्तरदिषु 'यज' इति प्रेषो भवति । २।२।
४।१० घृ. ४९२, ● यथाश्च ब्राह्मणगतः प्रेषः स त्वयः
प्राप्त्यभावादिभिरेव भवति । २।१।१।१ घृ. ३८२,
● प्रेषाः अस्त्रा आचर्येदाः । वि. १।७।२१. ● प्रेषं
विना मन्त्रमयुक्तपायोगः । सु. घृ. १०९८.

॥ प्रेषान् मैत्रावरुण एव द्रूयान् ऋतुयानेषु ॥
प्रातःधनेन दि आदौ प्रक्षिप्तवाग्माहादुत्तरकाले ऋतु-
यान्याः । उत्तरधनेनयेत् प्रक्षिप्तयाग्या एव न ऋतु-
यान्या इति सिद्धिः । तत्र प्रक्षिप्तयान्यास्तत्र ऋतुयान्ये-
भ्यसि प्रेषान् अन्वयुर्विभक्तयः ब्रूयात्, प्रेषाणाभावाच्चर्व-
समास्यज्ञानाद् । इति प्राप्ते, प्रेषकाण्यौकमिगदोद्देशेन
'मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह' इति यचनेन प्रयास्तु-
यान्कल्पविधिः, स च प्रक्षिप्तयान्यासु व्यवनिष्ठे ।
संकर्ष. २।३।१३.

● प्रेषाणां सर्वेषां आचरणं कर्तव्यम् । या. १।७।२।१।
४३. ● प्रेषेषु अन्वयुर्विभक्तयो मैत्रावरुणः । मा.
१०।७।६।१९. ● प्रेषेषु च पराधिकारान् । (३।८।
१।१।२२) इत्यनेन प्रेषानालात् पराधिकारो नास्ति
इति । या. २।१।१।१३०.

॥ प्रेषेषु च पराधिकारान् । ३।८।१।१।२३ ॥
दसंपूर्णमाद्ययोः 'प्रोक्षणीयसादय इत्यादिहिर-
सादय' इत्यादयः प्रेषा आस्तातः । 'इदं युज इदं
च युज' इति आस्तासं प्रेषः । आस्तासिधार्थः
प्रेषार्थः । अनयोः प्रेषपेशयोः कर्ता एक एव स्यात् ।
आसादय इत्यादिः षोड् प्रस्तकाळे अपे स्यात् । तत्रत्
कमे कृतं अयं कालः प्राप्त इति मनसि कृता म आस्ता
सं प्रत्येव आस्तासिधार्थे इति पूर्वगणे उक्ताने प्राप्ते,
सिद्धमन्त्रमाह । अन्य इति परं अनुवाण्ते । प्रेषु कर्ता
प्रेषार्थः कर्तुः सञ्चयान् अन्यः स्यात् । प्रेषार्थेषु च कर्ता
प्रेषः कर्तुः सञ्चयान् अन्यः स्यात् इति चञ्चयार्थः । कुत्रः ।

पराधिकारात्, प्रेषो हि परस्मिन्नुपपद्यते नाम्नि । संभवति प्रेषे लोटः प्राप्तकालार्थं स्वीकर्तुं न युक्तम् । प्रेषस्तुः परस्य अन्यत्वेव प्रेषार्थकरणे अधिकारः न स्वल्पेन । तस्मात् प्रेषाणा कर्ता प्रेषार्थकुरन्त्य एवेति विद्वान्तः । के.

ॐ प्रेषेण च पराधिकारात् । ३।८।११।२२ ॥

स्तौ दर्शपूर्णमासौ । तत्र प्रेष. समान्नातः 'श्लेषणी-
राशदय, इध्वावर्हिस्यशदय, ह्यव च सुचश्च संमृद्धि,
पत्नी सनद्याऽऽज्येनोदेहि' इति । तत्र रुदेहः किं थ
एव प्रेषे स एव प्रेषाये उत अन्यः इति । प्राप्तकालं
समाप्येदानीं प्रवृत्त एव समाख्याया रिन्नैव विरोध-
श्रित्यते ।

अत्राप्य पूर्वपक्षः । 'श्लेषणीराशदय' इत्यादिप्रेष-

भन्त्यस्य श्लेषणासादनारिरूपस्य प्रेषार्थस्य समाख्यया
अन्यार्थकृतृत्वमेव ग्रह्यते । तेन द्वयोरैक एवाध्वर्युः कर्ता ।
न च आत्मनि प्रेषार्थत्वेन प्रेषरूपलिङ्गविरोधात् व्याप्य-
र्थस्यमाख्याभावेन भिन्नकृतृत्वमिति वाच्यम् । यतो
नैवाप्य प्रेषः, किं तर्हि । प्राप्तकालतायामप्य लोट्प्रत्ययः ।
तत्रापि लोट्प्रत्ययानुसंगतत्वात्, तस्य स्वाय प्रसञ्जत् ।
तत 'श्लेषणीराशदय' इति श्लेषण्यसादनरूपयाः
सातनाल इत्यर्थो भवति । तथा च यति एक एवाध्वर्यु-
प्राप्तकालता निदिश्य श्लेषण्यसादनं करिष्यति ।
भवतु प्रेषार्थत्वम्, तथाप्येक एवाध्वर्युः शरीरिसरीरयो-
रर्थांतरत्वात् भेदमाश्रित्य प्रेषकः प्रेषस्य भविष्यतीति
एककृतृत्वमेवेति । एवं प्राप्ते, अग्निधीयते । भवेदेव
यदि प्राप्तकालतायामत्र लोट्प्रत्यय उपपद्यते । तथाहि,
'श्लेषणीराशदय' इति मध्यमपुत्रनिर्देशोऽयम् । अथमत्र
च प्रेषो वक्तव्यः । स चात्तर्मावित्युष्मदर्थत्वात्पुणे
चर्तिकृतृत्वमप्य एव पर भवति । यथा 'माणवक,
अग्निधमाह' इति । प्राप्तकालताश्च त्रिधायाः प्राप्त-
कालता वक्तव्या । न च तत्र युष्मदर्थः कथञ्चिदपि
संभवति, अर्धनिवागात् अर्धेत्वनत्वाच्च । न च प्राप्तकाल
इति त्रिधाया निर्देशः संभवेत् । तेन प्राप्तकालत्वेयं प्रथम-
पुत्र एव कथञ्चिद् संभवति, न तु मध्यमोत्तमपुत्रयोः
सम्भवि । एतद्वति तु प्रेषार्थत्वे, अग्निहिंसस्य पुत्रा-

न्तरस्य युष्मदर्थतोऽप्युपपत्तेः । तेन प्रेषामिवावकमन्त्रिक-
विरोधात् प्रेषार्थतोऽभिन्नकृतृत्वमेव । यत्तु शरीरिसरीर-
योरर्थांतराणां साभेदे सति एकस्यैव प्रेषनस्य प्रेषत्वं
च भविष्यतीत्युक्तम्, तदयुक्तम्, प्रेषासादनरूप-
मसङ्गात् । विनापि प्रेष शरीरिस्यन्नादेव शरीरवेद्योक्ततेः
गौणत्वप्रसङ्गाच्च । श्रुत्यविरोधे सुव्याख्यातमेव मन्त्राणां न
गौणत्वमित्यवधारित गुणसुव्याख्यकरणे । तस्मादेवमपि
नैककृतृत्वत्वं प्रेषप्रेषार्थयोः, किन्तु भिन्नकृतृत्वमेवेति
सिद्धम् ।

प्रयोजनम्— पक्षोक्तम् । सूत्रं तु प्रेषेण यः कर्ता
ततोऽन्यः प्रेषार्थः प्रेषस्य स्वभावतोऽन्यविषयत्वमिति ।
तौवा.

● सोमयागेष्वपि 'यज' इति शब्दः 'प्रेषेण च
पराधिकारात्' इत्येवं निवर्तमानः प्रेषावशस्यैव । चा.
३।७।२।१४४. ● याविसर्गापूर्वपक्षवादिमते 'उत्थिप्र-
न्याह अग्नीध्रीन् विहर' इत्यस्य मन्त्रस्य प्रेषत्वाभावेन
अभिविहरणादेः 'प्रेषेण पराधिकारात्' इति न्याय-
विषयत्वाभावात् अग्नीध्रीकृतृत्वात्पुत्रपरि., स्मृत्यास्य
आश्वर्यकन्तात् । कौ. ३।२।१।१० घ. २३९.

ॐ प्रेषाशस्य उद्धारः अनुवाक्यासु ऋतुमहेषु ॥

ऋतुमहे 'होवा यद्यदित् होवात्' इत्यादीन् 'होव-
वंज' इत्यन्ताम् प्रेषान् आम्नाय 'प्रेषेण वन्ति'
इति आम्नातम् । तथापि यथासमान्नातत्वेव मन्त्रकृतं
प्रदानाहयो. येयवामहेवपट्टकारयोः ऋगावन्तभाग्ये
रिव श्लेज्जया प्रयेये प्राप्ते, 'होवा यद्यत्' 'होव-
वंज' इत्यंशयोरेवन्तिकत्वेन तावुन्मूल्य तस्मान्मे तयो-
मेवम प्रयोगः । संकर्ष. २।१।२५.

● प्रेषधिकरणम् (प्रेषप्रेषार्थो भिन्नकृतृको) । ३।
८।१२. मीको. घ. २०५४ 'दर्शपूर्णमासयोः प्रेष-
प्रेषार्थो' इत्यत्र इष्टव्यम् ।

● प्रेषानुवचनं प्रेषावशस्य दण्डदानस्य प्रयोगः
रोमे । ४।२।६।६-१८.

॥ प्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् । ३।७।
२१।४३ ॥

अस्ति ज्योतिषोमे षड्गुणीयोनीयः 'ओ हीक्षितो यदमीयोनीयं षड्गुणालम्बते' इति । तत्रैवमामनन्ति— 'स्यमन्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाह' 'चानु चाह' इति भाष्यादौ पाठः इति । तत्र संशयः किं सर्वानुवचनेषु प्रेषेषु न मैत्रावरुणः स्यात् तत्र यत्रानुवचनं तत्र प्रेषः इति । सामान्यसामान्याया विशेषप्रकारव्याया वाच्ये निरूपिते इदानीं यत्र वचनेन सामान्यसामान्याया वाच्यः स किं सर्वानुवचनः उत एकदेशविषयः इति प्रवृत्तान्तिरुच्यते ।

पूर्वपक्षस्तु सर्वप्रेषाणां व्याख्येयवसमाख्यया व्यर्थं कर्तव्यम् । सर्वानुवचनानां च हीक्षितव्याख्या हीक्षितव्यम् । एवं च कीं प्रेषेषु कृतानि वाच्यमयमदुष्प्राणि प्राप्नुवन्ति । विशेषेण च प्रेषे वचनत उपदेशेन मैत्रावरुणोपादानं प्रतीयते । तत्र यत्र 'प्रेष्यति चान्वाह' इति स्वस्वरालम्बवाच्येऽवगम्यते, तथापि उदेश्यत्वेन अनिश्चितत्वात् स्वस्वरानुवचनमायोदेश्येनेव मैत्रावरुणो निर्णयते इति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते ।

पुरेणुनाक्याधिकारो वा प्रेषसंनिधानात् । ४४ ॥

अनममिमाय । भवेदेव यद्यपि विदोषो नावगम्यते । तथापि, चेदे पुरेणुनाक्याधिकारः, तत्रैवमनुवचनं प्रतीयते । तयोस्वरुणस्योपदेशेन वचन्यम् । न चानुवचनकर्ता होतुः प्रेषितुर्गर्हति । न चानुवचनकर्ता कर्तुमर्हति । प्रेषकर्ता हि प्रेषते । तेनैव पुरेणुनाक्यावरुणः प्रेषानुवचनं वचन्यते इति । कर्तुमिषो च 'मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाह' इति भूषणार्थं अपेक्षितविधानात् अपेक्षितविषयप्रकारात् । तत्रैव वाहचर्यरुणस्यैव प्रेषसंनिधानं तत्र मैत्रावरुणविधानमुचितम् । 'मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाह' इत्यत्र चहचरित एव प्रेषानुवचनः प्रतीयते, पुरेणुनाक्याया च तयोः वाहचर्यमवगम्यते । एवं प्रथमं प्रतीयते । तेन मैत्रावरुणविधानं केवलम्बुवचनेति न सर्वत्र सामान्यव्याख्यास्य इति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्— पञ्चोक्तम् । सूत्रं तु पुरेणुनाक्या-
स्वेव मैत्रावरुणविधिः स्वप्रेषानुवचनत्वेन तावामेव संनि-
धानात् । सौता,

॥ प्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् । ३।७।
२१।४३ ॥

पूर्वपक्षस्य । प्रेषाश्च अनुवचनानि च तेषां समु-
हारः प्रेषानुवचनम् । तत्र प्रत्येकं मैत्रावरुणस्य कर्म
स्यात् । कुतः ? 'मैत्रावरुणः प्रेष्यति च चानु चाह' इति-
तस्य उपदेशात् । वाच्ये चकारो उद्देश्यवत्त्वान्
अभिव्यञ्चिता, तेन प्रेषानुवचनयोः समुदायो न निश्चितः ।

पुरेणुनाक्याधिकारो वा प्रेषसंनिधानात् ।
४४ ॥

वाग्यम्— पूर्वपक्षविशेषः । मैत्रावरुणस्य पुरेणु-
नाक्याधिकारः । यत्र प्रेषश्च अनुवचनं च सह
व्यत्येन तत्र मैत्रावरुणः । यत्र केवलपुरेणुनाक्या केवले वा
प्रेषः तत्र न मैत्रावरुणः । सूत्रस्यः पुरेणुनाक्याधिकारः
प्रेषानुवचनपरः । पुरेणुनाक्याधिकार एव मैत्रा-
वरुणस्य कर्ता । प्रेषसंनिधानात् 'मैत्रावरुणः प्रेष्यति
चानु चाह' इति विशेषे अनुवचनकारः प्रेषस्य संनि-
धानात् । तस्मात् यत्र प्रेषसंनिदिता अनुवचनानां तत्रैव
मैत्रावरुण इति गायते ।

अत्र वृत्तहलम्— केवलपुरेणुवचनेषु हीक्षितव्याख्या
होतुः प्रातः, केवलपुरेणु च आख्येयवसमाख्यया
अप्युं प्रातः । उभयवचनेषु तु 'होतुः यस्तु' इत्या-
दिषु गणेषु मन्येकत्वेन कर्तुमेदांशमात् अप्युः
होतुश्च प्रत्युत्तरात् अपेक्षितकर्तृविशेषत्वेन मैत्रावरुणस्य
विधिः, इति ।

भातरुणस्यैव हीक्षितव्यत्वात् । ४५ ॥
सिद्धान्ते हेतुस्तत्परं सूत्रमिदम् । न केवलपुरेणुवचने
मैत्रावरुणस्यधिकारः । कुतः ? भातरुणोः केवलानु-
वचनत्वमेव हीक्षितं कर्तुः दृष्टान्तात् । 'यत्र होतुः
प्रातरुणस्यमनुवचनं वचन्यताम्' तथाप्युंमूलीयात्
(अनः) इति प्रातरुणस्य हीकारं दर्शयति । चकारो
हेतुस्तत्परत्ववचः । के.

६ प्रेषानुवचने एते एक एव दण्डः । भाट्ट.
४२।६.

७ प्रेषानुवचनाधिकरणम् । अमीषोमीये पशो
प्रेषानुवचनयोः समुचितयोः मैत्रावरुणः कर्ता ॥

प्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् । ३।७।२।।
४३ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुसमीषोमीयः 'यो
यौक्षिते यदमीषोमीयं पशुमात्मभते' इति । तत्र
समामन्ति, 'तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह'
इति । तत्र शंशयः किं सर्वानुवचनेषु सर्वप्रेषेषु च
मैत्रावरुणः स्यात् उत पशानुवचने प्रेषः इति । किं तावत्
शतम् ? शर्वाणुवचनेषु अपिशोषणम् । न हि कश्चिन्
विशेष आश्रीयते, अस्मिन्ननुवचने मैत्रावरुणः अस्मिन्
नेति । तस्मात् सर्वानुवचनेषु सर्वप्रेषेषु च मैत्रावरुणः
स्यात् ।

धा— उपदेशात् सिद्धे समाख्याशेषे समस्तैकदेश-
निगमत्वेन निवारः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे एव एतत् श्रूयते
'तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह' इति । प्रदश-
नार्थं तु अमीषोमीये इत्युक्तम् । तत्र सर्वप्रेषाणां पशु-
सर्वं सर्वानुवचनानां च ह्येव समाख्यानम् । तत्र किम-
नेनोपदेशेन समस्तविषयः समस्त्ययोर्गर्षः, उत क्वचि
देवेति । किं प्राप्तम् ? प्रेषानुवचनोद्देशेन मैत्रावरुणो-
पादानात् उद्दिश्यमानयोश्च शब्दप्रतिपादितसाहित्यविक्रान्त-
नुपपत्तेः श्रयमावश्च चशब्दः समुच्चयन्वाच्यमानं प्रति-
पादयति नेतरेतरयोः समाहारो, नित्यं समासगम्यत्वात् ।
न चेद् अन्वाचयलक्षण उभयोस्तुल्यत्वात् उपपद्यते, इति
समुच्चयः स्यात् । स च पृथगापि सर्वेषु अनुष्ठीयमानेषु
संभवत्येव इति सामान्यवचनात् सर्वप्रत्ययाः ।

पुरोनुवाक्याधिकारो वा मैषसंनिधानात् । ४४ ॥

भाष्यम्— एतेषुगान्वा वा मैत्रावरुणः अनु-
व्रयात् । कुतः ? यत्र प्रेषमातृकाकथा च सर्वेष्वेते तत्र
मैत्रावरुणः । यत्र केवलानुवाक्या, न तत्र मैत्रावरुणः ।
यत्र वा केवलः प्रेषः तत्रापि न । ययोमे समुचीयेते
तत्र च श्रूयते । तथाहि समुचितयोः तं समामन्ति,

'तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह' इति । च-
शब्दात् समुचितयोरिति गम्यते ।

धा— न सर्वप्रेषानुवचनेषु अमी भवेत् । कर्त्तुः ?
पुरोनुवाक्यात् । प्रेषान्त्वानि अनुवचनानि पुरोनुवाक्याः ।
ताश्च प्रकृत्य एवमवचनं प्रकृतं 'तस्मात् मैत्रावरुणः'
इति । ताश्च तादृश्यो ह्येते एव पठितः इति तत्रैव
केवलस्य प्रप्नुवन्ति । यस्तु तावन्तं यत्र इति शब्दः
स इष्टिमह्यतिकेपु तावत् अङ्गेषु अतिदेशेन अप्यर्थोः
प्राप्नोति । सोमयागोष्वपि 'प्रेषेषु च पराधिवारात्'
इत्येवं निवर्तमानः 'तेषां याने विशेषः स्यात्' (३।
८।१०।२।) इत्येवं मैत्रावरुणस्यैव । अपवा प्रपकस्य
उभयत्र कर्तृत्वात् वक्ष्यमाणेन न्यायेन प्रेष्यत्वं मैत्रा-
वरुणस्य कल्पयित्वा होतुरेव प्राप्नोति । तथा मध्यर्थो-
'प्रेष्य' इति प्रेषान्तरान्त्वानात् 'यत्र' इत्येव निवर्त-
मानः प्रतिप्रस्थातुः प्राप्नोति । शोषाणि तु प्रेषानुवचनानि
निर्वातकर्तृविशेषोपवात् निराकाङ्क्षाण्येव इति न तेषु
मैत्रावरुणविधिः सम्भवति । पुरोनुवाक्यानां पुनः उभ-
याद्यापातित्वात् एकपदार्थत्वेन च नानाकर्तृत्वानुपपत्तेः
होतुरश्वर्थोश्च प्रथममानानां साकाङ्क्षत्वात् सतिपानाच्च
युक्तो मैत्रावरुणविधिः । एव चराश्वोऽपि सहयोगो-
दपि प्रकृतार्थः समर्थितो भवति, प्रेषान्तिवचनात् ।
न च 'प्रेष्य' इत्यादयोऽपि प्रेषाः तन्नैव व्यास-
विषयाः संभनन्ति ।

प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् । ४५ ॥

भाष्यम्— इतश्च पश्यामो न सर्वानुवचनेषु मैत्रा-
वरुणः इति । कुतः ? यत्र प्रातरनुवाके होतारं दर्शयति ।
कथम् ? यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुव्रुवत उपशृणुयत्
तदाऽप्यनुवृत्तौ इति । तस्मात् एतानुवचनेषु मैत्रावरुणः
इति ।

धा— उपदेशात् सिद्धे समाख्याशेषे तद्दिशेन-
चिन्त । 'प्रेषानुवचनोद्देशात्साहित्यमविवक्षितम् ।
विधीयते प्रजास्ताऽतः समस्तान्यस्तयोस्तयोः ॥
नैवं समस्तयोरेव मैत्रावरुणचोदना । अज्ञातकर्तृ-
पद्वेन व्यस्ते हि ज्ञातकर्तृके ॥'

सोम—सुप्रार्थतु—सर्वं प्रेषाः सर्वाभ्यनुवचनानि च मैत्रावरुणस्य कर्मण्यपि स्युः उपदेयात् इति ।

वि—‘कर्मत्रावरुणः प्रेषत्यनु कारेति यादनम् । होत्रादिरुक्ताभ्यायाहात् सर्वत्रोत् कुत्र चित् ॥, आघो-
ऽस्तु वचना, न्येवं कारित्वेनरुपलभ्यमानात् । प्रेषानु-
वचने यत्र संहिते तत्र दाधनम् ॥’

माह—ऋषिधेने ‘मैत्रावरुणः प्रेषति चान्वाह च’ इति श्रुतम् । सानि च तत्र के चित् केवलाः प्रेषाः ‘अग्रे समिभ्यमानानुवचि’ ‘सुप्रार्थयमानानुव-
चि’ इत्यादयः । केवलानि च अनुवचनानि ‘प्र चो
ग्रहा अग्निद्वयः’ ‘अह्नन्ति तामृष्यो देयप्रक्तः’
इत्यादीनि उपदेयातिदेशाप्रदानानि । प्रैरोचरत्वाच्च एषा-
मनुवचनत्वम् । कानि चित्तु प्रैपत्ये हत्येव अनुवचनानि
यया ‘हेता वधत्’ इत्यादीनि । एषा च ‘प्रेष्य’
ह्यप्यधुंयैरोत्तरमाभित्वात् ‘होतर्वन’ इत्यन्ते मैत्राव-
उमवरुणत्वम् । तद्विद मैत्रावरुणः प्रेषानुवचनोद्देशेन
विधीयमानं सर्वं स्नात्, न तु प्रेषान्तानुवचनेष्वेव,
उद्देश्यविशेषणस्य साहित्यस्माद्विधिवद्भावात् । च—उद्-
स्यापि प्रेषानुवचनरूपधर्मिसाहित्यपरत्वेन प्रेषत्वानुवचन-
त्वरूपधर्मयोः ऐक्यधिकरण्यान्वयादित्येवोपकर्तव्यमभवात् ।
तस्य च प्रतिप्रधानं सुप्रावृत्तित्वादेवेव असमन्वयेऽपि
विद्येः अनुवादकत्वाच्च । अतश्च सर्वत्रैव समाख्यादाहा-
कर्तव्यत्वात्वेन वाचयान्मैत्रावरुणानिवेशः । न चात्र अने
कोद्देशे वाचयमेवो वेषः । ‘अर्धमन्वरेदि मिलोति’
इतिवदात्मैतत्तरमाभावात् । अत एव एकाव्ययोपदान-
गम्यसाहित्यस्य उद्देश्यतात्स्येन अश्रुतत्वात्वादेव न पिच-
द्यापि । न चैवमपि शुद्धप्रेषैव अभ्यर्तुकर्तृक
त्वत्, शुद्धानुवचनेषु च हेतुकर्तृत्वत्वात्सैव समाख्यया
प्राप्तेः कर्मन्तदानपेक्षालादेव न मैत्रावरुणविधिः ।
प्रेषान्तानुवचनेषु तु प्रैपत्येन अप्यर्तुकर्तृकत्वस्य,
अनुवचनेष्वेव च हेतुकर्तृकत्वस्य प्राप्तेः विरोधेन
उभयोरपि निवृत्तौ, कर्मन्तदानपेक्षाया तत्रैव मैत्रावरुण-
विधिः इति पर्यायकारण्युक्तं सुक्तं इति याच्यम् ।
प्रेषान्तानुवचनानामपि हीने एत पाठसा कार्तिकेकत्वेन
अभ्यर्तुकर्तृकत्वात्प्राप्तेः, उभयत्र पाठेन तदासावपि वा

विकल्पेन उभयनिवेद्योपपत्तेः निरुत्तरमलङ्कारः । यदपि
कार्तिके अग्नीषोमीयायज्ञसूत्रेषु प्रेषान्तानुवचनेषु यत्र
इतिशब्दस्य माहृत्कारात् तन्प्राप्ते अतिदेशेन व्यर्थयोः
प्राप्तिः, ‘प्रेष्य’ इति प्रेषान्तरुपान्तात् ‘इत्यस्म्यः’
इति न्यायेन (३१८१०) प्रतिप्रस्थातुः, घोमाङ्गत्व-
वृत्तियजैतिशब्दे तु ‘होतर्वयं’ इति लिङ्गानुसारेण
अमाख्या साधित्वा मैत्रावरुणस्य, तदतिरिक्तपदार्थान्तरेषु
होत्रेषु च । तत्रश्च अंशमेदेन नानाकर्तृप्राप्तेः एकरुपवर्धनेन
च कर्तृव्यवर्धनभावात् प्रभ्युत्तरोत्तरोः मैत्रावरुणविधिः
इत्युक्तम्, तदपि ‘यत्र’ इति शब्दस्य अग्नीषोमीयादौ
हीने एव प्रत्यक्षपठितत्वेन समाख्यया अतिदेशिमाहृत्कार-
दिचाप्येन होतृप्राप्तेः, तस्य च ‘होतर्वयं’ इति लिङ्गेन
शब्देऽपि तद्व्यवस्थेन मैत्रावरुणस्यैव ‘यत्र’ इति शब्दे
तदेकवाचक्यतापरवचनान्तरेषु च प्राप्तेरपेक्षितम् । अपापेऽपि
वा समाख्यया कर्तृकत्वेन यजेतिशब्दे तदेकवाचक्यतापर-
पदान्तरेषु च प्रतिप्रस्थातुरेवैकरुप प्राप्तेः न कर्मन्तदानेऽपि ।
एवं घोमाङ्गत्वोपपि जोष्यम् । अतः सर्वत्रैव मैत्रावरुणः ।
इति प्राप्ते, वाचकमेदाङ्गीकारे अतुपपन्नगतेः चराज-
वैपण्याच्च परह्येन प्रेषान्तानुवचनान्येव ‘अर्धमन्वरेदि’
इतिवत् सञ्चयित्वा वेत्येव मैत्रावरुणविधानम् । चपन्नेन
च धर्मिणोः इतरंत्तरयोगस्य स्वरूपे कार्ये वा अश्रमत्वात्,
यस्यचनस्य च स्यात्वादेव प्राप्तेः आनयैक्यतदन्वयानेन
(३११९) धर्मयोगेन प्रेषान्तानुवचनत्वयोः इतरेतरयोग-
प्राप्तेः, निपातरहात् च परस्परान्वयस्य व्युत्पत्तिविद्यत्वेन
पाक्यमेदाभावात् रुषणा विनेव परस्परसुक्तेणत्वानुवचन-
त्वाच्चिन्तनीदेशेन मैत्रावरुणो विधीयते । अत एव
प्रेषानुवचनान्यतरव्यावृत्तिर्नैव एव लक्षणोपरतेः न सुतो
वाक्यसंकोचः इत्यप्यवाह्यम् । चरुतास्तु शुद्धानुवचन-
त्वसि अस्तु चित् मैत्रावरुणस्य साधिकर्मन्तजलात् च-
शब्दे न इतरेतरयोगायै, अपि तु धर्मिणमुपचायै एव
वत् अनुवादः । न चैव सार्वभिकत्वापत्तिः । ‘अनु-
वाहस्य सति संमने धर्मिहित्वापित्वम्’ इति नियमेन
कानि केवलान्यनुवचनानि प्रेषान्तानुवचनानि च तान्य-
धिकृत्य अत्रं विधिः प्रवृत्तः तद्विपरवत्त्वस्यैव आङ्गी-
कारात् ।

मण्डन- 'प्रशास्ता न वदेदेकम् ।'
 शंकर- 'प्रशास्ता कविदेव तु ।' २२.
 * प्रैपार्थस्य आशीर्षकर्तृकत्वं प्रैपस्य चाध्वर्तृकृत-
 त्वम् । ३८।१२।२४-२५
 * प्रैपप्रैपार्थौ तु निरर्थवेद्यान्मातौ विषयवेद्यं कर्तव्यौ
 (इति आर्थे क्रम) । भा ५।१।२।२, * प्रैप-
 प्रैपार्थयो मिश्रकर्तृकत्वम् । ३८।११।२२
 * प्रैपमन्त्र 'अग्नीदमीन् विहर' इति । बाल
 पृ ५९ * प्रैपमन्त्रे द्विह्रुपत्नीके दशपूर्णांमासप्रयोगे
 पत्नीशब्दे उहो न । ५।१।६।२१, एव विवृतावति ।
 ५।१।७।२२.
 * प्रैपयागाधिकरणन्यायात् (३८।११।२३)
 ऋतुपैषु इन्द्र होवात् 'इत्याद्य एव मन्त्रा भवन्ति ।
 संकर्म ३।४।१२
 * प्रोक्षण अमिचने ' हिरण्यसकलसहस्रेणाग्नि
 प्रोषति ' ' दग्ना मधुमिश्रेणाग्निं प्रोषति ' इति ।
 संव प्रोक्षणं न प्रतीष्टकं किन्तु सकृदेव, अग्ने
 रेकत्वात् । १।१।८ * प्रोक्षण अनवदन्तिरपि य
 सतत्प्रतिपन्नं तत्र मन्त्रेषु, यथा नपतिभिन्ने चो
 नलेषु प्रोक्षणं भवति । भा १।१।२।३ पृ १६४५,
 * प्रोक्षण अकहननं निर्वपण इत्याद्य औपश्रवर्मा ।
 ३।१।४।७ * प्रोक्षण उद्धृत्तमुसलयोग्यैर्प्रयुक्तम् ।
 ५।१।२।२-३ * प्रोक्षण किं हतिमिषिप्रयुक्तं उत
 अपूर्वप्रयुक्तं इति (संशय) । भा ५।१।२।२-३ ।
 वाक्यत्वं हन्तिगीर्ण्यं प्रोक्षणम्, प्रकरणाद्पूर्वार्थम्, वाक्य
 च प्रकरणाद् बलीय । इति पूर्व पक्ष । वाक्यम
 वाक्या योऽर्थं स प्रहीतव्य । वाक्ये चोच्चारिते द्वैविध्य
 भवति । प्रकरणपादात् तदुक्तनिर्वृत्तिप्रणाल्या संकल्प
 पूर्णं लक्षयितुम्, नकथते च नौकर्ये प्रोक्षणं प्रतिपत्तुम् ।
 तत्र लक्षितव्यथाया उपसर्गनाया फलकल्पना न भवति ।
 भुविष्ठे फलकल्पना स्यात् । तस्मात् फलकल्पनामथात्
 लक्षितलक्षणयाऽपुत्रार्थे प्रोक्षण इति सिद्धान्त । दुपू
 * प्रोक्षण ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयम् ' अदम्यस्त्वौपधीन्यो
 शुभं प्रोक्षामि इति पशु प्रोषति ' इति । भा ८।२।२।११,
 * प्रोक्षण पुरोडाशपर्यं (पशुपर्यं च) । ८।२।२।११,

* प्रोक्षण दर्वीपूर्णमासो न द्रव्यप्रयुक्तम् (न ग्रीहि-
 तरूपप्रयुक्तं), किन्तु अपूर्वप्रयुक्तम् । ९।१।५।११-१५,
 * प्रोक्षणं प्राकृतोद्धृतमुसलधर्मं राजसूये नैकैते
 चरौ नलेषु भवति । ५।२।१।२।४०, * प्रोक्षणं बहिष
 संस्कार । १२।१।१।१।४३, * प्रोक्षणं यवमनीभि
 रङ्घ्रि यूपधर्मं । १२।२।२।०।२६ * प्रोक्षणं
 ग्रीहिवर्गं । वि ३।१।१ * प्रोक्षणस्य स्पष्ट
 बहिषि निवृत्ति । दुपू. १०।१।१।५ * प्रोक्षणस्य
 त्वरुनं प्रयोजकं अग्नीषोमीये पशौ । ४।२।१।१-६,
 * सानात्यथात्रप्रोक्षणस्य अङ्ग 'शुभश्च देयान् कर्मणो'
 इति मन्त्र संनिधिक्रमात् दर्वीपूर्णमासतौ । वि
 ३।१।५ * प्रोक्षणे मन्त्र अन्वयुं प्रतिप्रत्यावृत्त्या भेदेन
 प्रयोक्तव्यं, न तत्रम् । दशमपत्रालेषु विहायुषकले ।
 भा १२।१।५।१८
 * प्रोक्षणादि आतिथ्यावर्हिषि कृत्वा सत् उरुसु
 अग्नीषोमीये च प्रसङ्गिदं प्रतिफलं न कर्तव्यम् । भा
 १२।१।१।५।३-४४, * प्रोक्षणादयो धर्मा भुवि
 विनियुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता, न तु द्रव्यसम्बन्धेषु प्रयुक्त
 प्रयुक्ता । ५।१।५. मीको पृ २।७२ ' द्रवसंख्या
 हेतुसमुदायस्य ' इत्यत्र दृश्यम् । * प्रोक्षणस्यो
 ग्रीहिवर्गं आनयेये नीकारेषु भवति । भा ५।२।१।
 ४० * प्रोक्षणादीना पुरोडाशानां लौकिकदार्ढ्यत्व
 पूर्वभावित्वं ज्योतिष्टोमसुयायाम् । ५।१।१।३।२५-२६.
 मीको पृ १७९४ ' ज्योतिष्टोमे ऐदंकि प्रोक्षणदत्त'
 इत्यत्र दृश्यम् । * प्रोक्षणादीना सनिप्रत्योकाराणां
 प्रयोजकं अपूर्वं वाक्यविनियुक्तानाम् । ५।१।२।२-३ ।
 * प्रोक्षणमन्त्रस्य वेदविषयकस्य सकृत् प्रयोगे
 दर्वीपूर्णमासो । १२।१।१।५।४९-५०
 * प्रोक्षणस्य इति उपसर्गप्रातःप्रत्ययसमुदायस्य जति-
 निमित्ता प्रयोगाद्गुनीयते । ऐचनस्येयात् उपसर्ग
 प्रातःप्रत्ययसहित अष्टम प्रवर्तते इति (प्रोक्षणोभि
 उदेजिता स इति) प्रतिद्विरुपश्रीका भविष्यति ।
 भा १।४।८।११, * 'प्रोक्षणीरादाय' इति
 प्रोक्षणोच्यन्त यौगिक, न सस्कारनिमित्त, नापि
 काविकिञ्चि । १।४।८।१२. * 'प्रोक्षणोच्यदत्त'

इत्यादिर्विषयस्य ' इत्यादिः प्रैयः व्याख्येयं कर्म । आशादानादिकं तु आशीर्षम् । वि. १।८।११ ।
 ● प्रोक्षणीभिः अर्चिताः सः इति असंस्कृतास्वेवाप्यु-
 क्तिविशेषे भक्त्या भवन्ति । सा. १।४।८।११ ।

ॐ प्रोक्षणीध्वर्धसंयोगात् । १।४।८।११ ॥

' प्रोक्षणीरसादय ' इत्यादिप्रैयमन्त्रे प्रोक्षणीरसः किं संस्कारनिमित्तकः उत जातिनिमित्तकः किंवा यौगिकः इति विचारे सिद्धान्तमाह । प्रोक्षणीय अप्यु केवलात् प्रोक्षणीरसः यौगिकः स्यात् । अर्थसंयोगात् अवयवार्थ-संयोगात् । प्रोक्ष्यते अभिः इति प्रोक्ष्यन् । इति योगः । येनयेन सेचन क्रियते सा चर्वा प्रोक्षणी । तस्मात् प्रोक्षणी-रसो यौगिकः इति सिद्धान्तः । के.

ॐ प्रोक्षणीध्वर्धसंयोगात् । १।४।९।११ ॥

' प्रोक्षणीरसादय ' इति प्रोक्षणीध्वर्धं प्रति संदेहः, संस्काराद्यन्ते जातिनिमित्तो यौगिको वा इति । तनायं पूर्वोक्तोऽभिर्भिः । बहिःराज्यवन्दन्तु अर्चन्तुतास्वप्यु प्रोक्षणीध्वर्धप्रयोगादर्शनात् संस्कारवचनत्वमेव । इति प्रथमः पूर्वः पक्षः । तदयुक्तम् । सा नाम सर्वत्र प्रयुज्यताम् । प्रयुज्यते तावत् केचु चिदेष्टानिदोषेण अर्च-
 स्तुतास्तु । तदुक्तं भाष्यसंश्लेषे ' प्रोक्षणीभिर्देहिताः सः इति कस्मिंश्चित् देशे भवन्ति वक्ताः ' इति (पृ. १४४) । अतो बहिःराज्यवन्दयेनैव न तावत् संस्कारवचनम् । नापि यौगिकार्थत्वम् । प्रकरोणं तद्वदेत्यनेन इत्यस्य योगस्य धृत्वमूलादिशाभाष्येन बलजाति-
 निमित्तमन्यात् । किंच तपस्यर्वाचातुप्रत्ययार्थपरामर्शेन यौगिकप्रतीतिरित्यनेनोक्तव्यते । समुदायप्रतिष्ठित्वा अक्षर-
 प्रक्षेपमात्रपैक्षिणी नाप्यत्रातुसंपानमयेवते । अतस्ततो विप्रक्ष्यते अक्षरप्रतिष्ठिः । तदुक्तम् ' अक्षरैरेव धर्म्यन्ते समुदायप्रसिद्धिषु । अर्थमागोपसंस्कारादितरा यिप्रक्ष्यन्ते ॥ ' इति (वा. १।४।८।११ पृ. १४४) । अतः समुदायप्रतिष्ठित्वेन बहिःराजादिवन्तु जातिवचन-
 त्वमेव । इत्येवं प्राप्ते, अस्मिधीयते । मयेदेवम्, यवत्र समुदायप्रतिष्ठिः वन्द्या भवेत् । तमेव हि सा कल्प्यते, यथावयाथातुगोप्यतिरेकेण प्रयोगो दृश्यते, यथा इत्यदिदेशे अक्षरार्थवत्त्वम् । तदुक्तम् ' अक्षरत्व-

वयवार्थेषु योऽन्यत्रार्थे प्रयुज्यते । तत्रानन्यगति-
 त्वेन समुदायः प्रसिध्यति ॥ ' (वा. पृ. १४४) इति । अतः समुदायवक्तोः अक्षरत्वत्वात् बलजावयव-
 शक्तिद्वारेणैव च प्रयोगोपपत्तेः प्रोक्षणीध्वर्धस्य यौगि-
 कत्वमेव । ननु पूर्वमूलादिशाभाष्यात् योगोऽति-
 व्यापकः । सत्यम् । स्युदन्तात् पूर्ववत् उज्ज्वेयतोः सेचनसमर्थं द्रवद्रव्यमात्रमेवावगम्यते, बहुवचनस्योक्ति-
 यशात् आप एव शब्दार्थः इति निश्चीयते । तेन ' प्रोक्षणीरसादय ' इति वाक्यार्थविद्वयौगिकत्वमेव प्रोक्षणीध्वर्धस्येति सिद्धान्तः ।

प्रयोजनम्— विद्वतो वच भूयते ' पूत प्रोक्षं भवति ' इति ' प्रोक्षणीरसादय ' इति च प्रैयः अति-
 देशप्रसक्तः, तत्र यदि संस्कारवचनत्व तदा ' प्रोक्षणी-
 रसादय ' इत्यतिवृत्तस्यैव प्रयोगः । अथ जातिवचनत्वम्, तदा ऊरेण ' पूतमासादय ' इति प्रयोगः । सिद्धान्ते तु यौगिकत्वेन वाच्यलिङ्गत्वात् श्रुतस्य नपुंसकलिङ्गत्वेन ' प्रोक्षणीरसादय ' इति प्रयोगः ।

सूत्रे तु प्रोक्षणीयु यौगिकत्वं अर्थसंयोगात् अव-
 यवार्थसंयोगादित्यर्थः । टीका. १।४।९।१०.

ॐ प्रोक्षणीधिकरणम् ॥

प्रोक्षणीध्वर्धसंयोगात् । १।४।८।११ ॥

भाष्यम्— ' प्रोक्षणीरसादय ' इति भूयते । तत्र प्रोक्षणीध्वर्धं प्रति संदेहः, किं संस्कारनिमित्तकं उत जातिनिमित्तकं उत यौगिकः इति । तत्र संस्कारेषु समु-
 दर्शनात् संस्काराद्यन्तायामवगम्यमानायामर्चस्वने दान्-
 दान्माजातिरान्तः । अर्चन्तुतास्वेवाप्यु प्रोक्षणीभिर्देहिताः सः इति कस्मिंश्चित् देशे भवन्ति वक्ताः । तेन जातिरान्तः इति प्राप्ते, यौगिक इत्युच्यते । कुतः । अर्थसंयोगात् । प्रोक्ष्यन् इत्यपस्यर्वाचातुप्रत्ययसंज्ञायास्य जातिनिमित्तता प्रयोगादनुमीयते । सेचनसंयोगात् तपस्यर्वाचातुप्रत्यय-
 शक्तिद्वारेणैव इति प्रतिष्ठित्वायहीना मविष्यति । यदुच्यतेऽपि सेचनं प्रोक्षणीध्वर्धेनोच्यते तथा ऊर्ध्वयोगा-
 देवाप्यु मविष्यतीति न समुदायार्थः कल्पयितुं शक्यते । तस्मात् यौगिकः । प्रयोजनम् ' पूतं प्रोक्षं भवति '

इति, यदि संस्कारशब्दं प्रोक्षणीरासादयेति प्रैव., यदि जातिशब्द., धृत्मासादयेति, यदि यौगिकं प्रोक्षणमिति ।

वा— ननु समुदायप्रसिद्धे. धुत्स्वानीयग्रद्राक्ष्य-
स्वानीयनयप्रसिद्धिर्बुर्वला स्यात् । तथाहि । ‘अक्षरै-
रेव धुष्यन्ते समुदायप्रसिद्धिषु । अर्थभागोपसंहार-
विवरण विप्रकृत्यते ॥’ सत्यमेवमेवत् । अक्षरं त्वव-
यवानामपि स्वाथं शक्तिश्रयणीया तदनाश्रयणेऽवयव-
प्रतिष्ठितत्वाभावात् । तत्र च ‘असत्त्ववयवार्थेषु यो
ऽन्यत्रार्थे प्रयुज्यते । तत्रानन्यगतित्वेन समुदाय-
प्रसिध्यति ॥’ लघुपरिमका हि समुदायप्रसिद्धिरवयव-
प्रसिद्धिं बाधते, तस्मात्सामलभो यत्र प्रमाधान्तरेण पूर्वा-
नुसूतवयवार्थरहितेऽर्थे शब्दप्रयोगे दृश्यते, यथाऽक्षर-
कर्णत्वरहिते शब्देऽक्षरार्थान्तरत्वे । न अत्र पूर्वशक्त्यनु-
सारेण प्रतीतिरूपपठते इत्यर्थान्न शक्यन्तरं कल्प्यते ।
तत्रश्रोतृमार्गमथे अवयवार्थानुसंगानाद्विधित्वाया अवयव-
प्रसिद्धेरश्रयश्रयगतत्वत्वत्वादिप च्छीयसी भवति । अत्र
पुनरप्यु प्रकंपसेचनक्रियाकरणत्वसमवादावयवशक्तिमिरेव
वानपनत्रयोगोपपत्ते शक्यन्तरे प्रमाणाभावात् तदुदाय-
प्रतिष्ठयभावः । तथाहि ‘भवेतां यदि धुष्येणु घाजिकर्णौ
कथञ्चन । अट्टा समुदायस्य क’ शक्तिं जातु
रूपयेत् ॥’ तस्मात्समुदायप्रसिद्धिरिति इत्यव्य-
मानसाधारणता । ननु संस्कारनिमित्तत्वेऽपि अन्तर्माना
धिकरणरूपत्वादीकारस्य धृताविशुक्ति स्मन् । यदि हि
प्रागीकारसंस्कारनिमित्ताऽवगम्येन तत्र स्त्रीपत्ययोऽप-
माश्रयलिङ्गनिमित्त इत्यवधारणान्न्यलिङ्गात्प्रिवर्तेत । अयं
पुनरन्यप्रयोग संस्कारेऽप्येवामान एवानवगतविभागो
वेद्यादिकत् प्रयुक्त इत्यन्तादृशस्य वाचस्त्रय नयवार्थेत्,
तस्मादीकारणत्वं स्यात् । यौगिकत्वे तु प्रागीकारयोगो
गम्यते इति स्त्रीपत्ययोऽप्य निमित्तानावादादुच्ये न प्रोक्ष्यते,
चोदक्यता तु प्रतिपरिचमान प्रोक्तव्यम् । न च
इत्येत्त्वमवगम्याद्विधिसंस्कारोपनिमित्त, यथा प्रोक्ष्य
शब्दान्तेन जातिपद्यवद् धुत्स्वमित्येव प्रयोग स्यात् ।

शा— ‘रुटिर्लघुपरिमका योगं बाधते न त्वल-
न्धिका । वनेन चात्मलामोऽस्या यत्र नात्रयवा-
र्यता ॥ यथा धृष्टेऽश्वकर्मास्य सत्यु त्वयवार्थेषु ।

तत्र एवोपपन्नत्वार्थापत्तिः परिक्षीणा ॥ नाट्य
समुदायस्य शक्तिं कल्पयितुं क्षमा । सन्ति
त्वयवयवार्थाः प्रकृत्योक्षणहेतुत्वात् ॥ स्त्रीलिङ्गत्व
तेनात्र नात्मानं लभते रुटिः । वाचवार्थं वाच्य
वत् तस्मात् यौगिकः प्रोक्षणीशब्दः ॥’ (एषो
चतुर्णामपि श्लोकाणां चक्रास्यवृत्तिविरोधतः बोध्यम् ।
सोम)

सोम— अप्यवार्थिका संगतिः । सूत्रार्थेषु-
प्रोक्षणीषु अवयवार्थसंवेगात् योगत्वम्, न तु समुदाय-
शक्ति इति ।

वि— ‘ प्रोक्षणीः सङ्कृतिर्वातिभोगो वा, सर्व-
भूमिषु । तथोक्तेः संसृति, वाति स्याद्दे. प्रक-
त्वतः ॥ अन्योन्याश्रयते नात्यो न जाति कल्प-
शक्ति । योगः स्यात् कल्पद्रव्यत्वात् कल्पित्वान्-
गाद् भवेत् ॥’

भाट्ट— प्रोक्षणीशब्दस्यापि पूर्ववत् संस्कारशक्ति
‘ प्रोक्षणीभिरद्वेविता. स. ’ इति लोके संस्कार विद्य
जातिमाने प्रयोगदर्शनात् रुट्या जलत्ववाचिते प्रमे,
कल्पतावयवयोगेनोपपत्तौ रुटिकल्पने प्रमाणाभव । अत्र
एवाश्रयणीशब्दादे योमत्रथे एव तत्कल्पनम् । न चात्-
मोदासीन्यासस्याया प्रकृत्योक्षणताघनत्वस्ययोगाभावः ।
फलोपधानार्थनयेऽपि उक्तत्वस्यरूपयोग्यत्वस्य गम्यतात् ।
न चैव रथकारपदेऽपि रथकर्तृत्वयोग्यत्वस्यरूपयोग्यमनेन
जातिविरोधशक्तिकल्पनानुपपत्तिः । अनुदायनश्लेष्
तत्त्वत्वेनात् । कर्तृत्वस्यरूपयोग्यत्वस्य अन्यावर्तकतेन
‘वर्णात् रथकर्तृ. ’ इत्यस्य वैदन्त्यावरोधः । प्रोक्षणी-
शब्दे तु रुटिकल्पने प्रमाणाभावात् यौगिकत्वमेव ।

प्रयोगेन तु विकृतौ ‘ धृत् प्रोक्ष्य ’ इत्यादौ ‘ प्रोक्षणी
रासादय ’ इत्यविकृत. प्रयोगः संस्कारवाचित्वरुषे ।
‘ धृत्मासादय ’ इति वातिवाचित्वे । ‘ प्रोक्षणमासादय ’
इति यौगिकत्वे इत्यव्यम् ।

मण्डन— ‘ यौगिकं प्रोक्षणीपदम् ।’

शंकर— ‘ प्रोक्ष्यशब्दो तु यौगिकम् ।’

• अरध्वन्मसिदिः विप्रहृषोपादनार्थम् 'अध्वरैव बुध्पन्ते' इति प्रोक्षण्याधिकरणवार्तिकोक्तं शौर्यस्य स्मारयति । सु. पृ. ८३३.

• प्रोक्षण्यादिशब्दानां शैगिकता । ११४८.

• प्रोक्षण्यासादनादीनां अनाश्वयंक्ता । वि. ३।८।२२.

• प्रोक्षणीशब्दः प्रकर्मनेचनयोग्यकरणस्य द्रव्यस्य अयुः स्वाभाविकस्य भावात् उदासीनात्प्रति ताडु । सु. पृ. ९००.

• प्रोक्षति अग्नीषोमीयं पशुं ज्योतिष्टोमे 'अद्वय-स्त्वौपशोम्यो ह्यष्ट प्रोक्षामि' इति । भा. ८।२।२।११.

• प्रोक्ताहनाधानां मन्त्राणां अगम स्व. ० उच्योतिपाऽभूम' इत्यादीनां 'पदेव अद्वयं करोति तदेव

वीर्यवत्त भवति' इति वाक्यावधारितकर्मभूतमध्वा-जनार्थं अनुप्रेषकर्मस्मृतिफलत्वम् । सु. पृ. १०९.

• प्रोक्ताहनामन्त्राणां याजमानत्वम् । ३।८।६। १५-१६. मीको. पृ. १०९२ 'आशीधिकरणम्' इत्यत्र इष्टयम् ।

• पृक्षशाखायाः अग्नीषोमीये पशवेव विनियोगः । संकर्ष. १।१।१४. मीको. पृ. ११० 'अग्नीषोमीये पशो प्रक्षशाखायाः' इत्यत्र इष्टयम् ।

• ध्रुवङ्गनगतिन्यायः । यथा पिपीळितपौषका प्रवङ्गमः शाखाऽन्तरे उपवनमानो द्विनिश्चरुत्पदेष्वव-मसि शारवफलं खलयायामेन लभते, तथैव मध्यमा-चिकारी अशान्तपेषुया जन्मान्तरीयसुदसंकारतया द्युद-मनस्कः सद्गुरुरयथावात् उन्माश्वारवविश्विद्वानन्त्यैय-रत्तं ह्यदिन्यात्वादेव इति । साहस्री. ५.१६.

फ

'फलमत्र उपपत्तेः' (३।१।८।३८ ब्रह्म.) इत्यधिकरणन्यायेन अतिथे. फलदातृत्वार्थमभावात् ईश्वर एव फलदाता । परिमल. ४।१।१।५ ब्रह्म. • फलं अत्युपादेशं कर्ममेदकम् । तस्य उदाहरणम् 'आग्नेयमष्टा कपाल निर्वपेदुकामः' इत्यादि । या. २।३।२।२।२५. • फलं आपि पुराणं प्रति शेषः इति जैमिनिः । भा. ३।१।१।५. • 'फलमाग्नेयो निर्देशाद्भ्रुवौ ह्यनुमानं स्यात्' (४।३।८।१८) । 'पुराणेषु तु निर्देशात् फलमाग्नेयदर्शनात् । 'पुराणस्य नियमस्य अवरयत्स्व-नीयप्ररोक्तत्वान् अर्थवादेोपात्तमेव फल्याध्वणीयम् । या. ३।३।२।२० पृ. २८३. • अथयवनकणिकाया भावनाया निषेधे प्रतीकमानः निषेग्यविषेण विना अथयंस्त्वम् अशुक्लवाग्निपरिस्वागेन 'फलमाग्नेयो निर्देशात्' इति न्यायेन ह्युदुस्यादिकमवलम्ब्यते । सिद्धान्तचन्द्रिका. १।१।१. • अथपि चार्थवाद्यपरुपत्त्ये पाठार्थानवधारणात् 'दुर्वर्णोऽस्य आदुभ्यो गजति' इत्यादीनां फलविधिवं वक्ष्यति 'फलमाग्नेयो निर्देशात्' इति न्यायात् । वा. ३।४।८।२४. • फलं कर्मजन-

मकारणं कर्मोपयोगि फलत्वमाप्ति । भा. ३।८।१।४। २८-२९. • फलं करणमन्त्रप्रकाशय यावमानम् । ३।८।१।३।२६-२८. • फलं क्रतुना इति कर्मोप्युक्ता-मित्युत्तराद्येन प्रकारेणो ह्युक्ते, तदवयवं क्रतव्यं भवति । रत्न. ५।२।१।११.

• फलं चाकर्मसंनिधौ । २।३।१।२।२५ ॥ अनारम्य क्रियितं भूयते 'आग्नेयमष्टाकपाल निर्वपेदुकामः, अग्नीषोमीयमे सद्यमकणक निर्वपेद् ब्रह्मचर्यस-कामः, ऐन्द्राग्नेयकद्वयकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' इति । तत्र सदिशते किं पक्षेऽप्योक्तमित्यु फलं निमीयते उच्यतेऽस्यः कर्मोन्तर इति । इक्षुनीं यो नाम पूर्वोद्गहणे प्रकरणात्तप्यत च कर्ममेवं मन्वते, न बुद्धिचिन्तेदगुपादेशं प्रत्युपादनबोधेय, (अत्र ग्रन्थः अविलम्बः । अत्र अतु-मितः ग्रन्थः एषं स्यात्— यो नाम पूर्वोद्गहणे प्रकरणा-न्तरकृतमेव मेदं मन्वते, न बुद्धिचिन्तेदगुपादेशयस्तु-संन्यतम्, तं प्रति अनबोधेय—) मेदकत्वप्रतिपादना-र्थमिदमात्मन्वते । तत्र पक्षत्वमुपादेशेण कर्मदेसापोलुपा-देशत्वं स्वभावादेव मुक्तं भवति । निमित्तत्वापि निमित्त-

स्वादेव । यस्मिन् देवानिष्यन्ने कर्मण्यस्य कार्यता तत्
निमित्तम् (यस्मिन् निष्यन्ने कर्मणोऽस्य कार्यता तत्
निमित्तम्) । न च तदुपादेय संभवति । तेनैतेषां तुल्यत्वात्
पूर्वाधिसरणविषयत्वमेव । तत्र कालस्योदाहरणमुक्तमेव ।
देशस्यापि ' दक्षिणेन तीरेण उत्तरस्या आग्नेयेनाष्टा-
कपालेन ' ' शम्पापरसमीपात् ' इत्यादि । अत्र च यद्यप्य
वित्तजादित् यनिश्वरण नास्ति, तथापि द्रव्यदेवतासंब-
न्धस्य य यन्मान यतिरेषेणाप्यवसानादिग्रहोमादितुल्य
रामेव इति कर्मांतरत्वमेव । निमित्तमापि ' सत्रायावर्ग्यं
विश्वजिता यजेत ' ' साम्युपादे विश्वजित् ' इत्यादिपि
पूर्वाधिसरण एव द्रष्टव्यम् । इह तु फलसंस्कार्योरेव
चरनीयमस्तीति विचारविषयम् । तत्र फलोदाहरण
मुक्तमेव । तत् तुल्यत्वात्तथा उत्सर्गाप्यनुक्तमपि
द्रष्टव्यम् । ' त्रैधातयीया दीक्षणीया भवति ' इत्यादि ।

अत्र अप्य पूर्वसंहितोऽभिप्रायि । फलस्य तावत्
तु यापारनिष्ठाया वाचानुपादेयत्वम् । संस्कार्यस्यापि यत्र
मानादे निरासिद्धयर्थमुपादेयत्वमेव । तेन एतन्नोरनु-
पादानामावात् न कर्ममेव । तन्न उपादेयत्वेऽप्येतयो
भ्रमत्वेनाविषेकत्वात् कर्मेषां विघातयम् । तत्र न
संनिहितमिति अग्रिहोनादितुल्यमेवेति । मैवम्, अग्रि-
होने सः सः शुद्धोत्पत्त्याद्यत्वेन नामासन्न भ्रमोणो विधी-
यते । नामचेय च उपरतत्रत्वान्न पूर्वसंभोगत्सुपस्थापक
मिति कर्मान्तरत्वम् । इह तु पूर्वकगतस्य कर्मणो द्रव्य-
देवतासंबन्धेनैवोपस्थापितत्वात् तदेव कर्मफलस्य नाम्न
मानत्वेन उपादेयस्य च भ्रमत्वेनाविषेकत्वेऽपि तस्मिन्
विधीयमानं कर्म न निरते इति वैपरम्यम् । एव ' त्रैधात-
यीया दीक्षणीया भवति ' इत्यत्रापि ' मासं दशैर्पूर्वं
मासाम्या यजेत ' इतिवत् य यश्वत्पात् त्रैधातवीया
चाग्रहात्परतत्रत्वाभावात् पूर्वसिद्धस्य स्थानस्थितैषा
रथीयोपस्थापकत्वमेव । सपाच प्रकरण बाधित्वा वाक्येन
पूर्वसिद्धैः त्रैधातवीया संस्कारसंभूता यन्मानसंस्कारत्वे
नैव दीक्षणीया (' कर्म ' इति मुदित कल्पते)
विधीयते । तेन प्रकरणात्तत्रावस्थाप्यनुपादेय प्रत्युपा-
दाननुदितिवच्छेदरूपस्याभावात् अत्राप्यन्तरत्वत्वमेवेति ।
एष प्राप्ते, अग्रिधीयते । अनेदेव यदि देशकालभोरित

फलसंस्कार्यभोरपि स्वभावसिद्ध अनुपादेयत्व द्रम ।
किं तर्हि ! सममि यादृक्तक्रियापेक्षम् । तथाहि अन्यार्थ-
मनुत्पाद्यत्वं हातुपादेयत्वम् । तत् देशकालनिमित्तान्तर-
पर स्वभावसिद्धम् । फलसंस्कार्योस्तु न सममिया
दृक्तक्रियार्थमुत्पाद्यत्वम् । किं तर्हि ! क्रियाया एव सर्व-
मुत्पादनमिति तदपेक्षमनुपादेयत्वमेव । नापि पूर्वोत्पत्तस्य
कर्मणो द्रव्यदेवतासंबन्धेनोपस्थापनम् । यतो ह्यनुमानसंभोग
द्रव्यदेवतासंबन्धस्य यागप्रविशदकत्वम् । न चैतन्नैव
यत्रिपदस्य पूर्वोत्पत्त्युपस्थाने फल प्रति विनियोगे चैतन्न
करणत्व संभवतीति फलसममि यादृक्तस्य कर्मण
श्रुत्वैवेवानुमित्तस्यापि अग्रिहोनादिवत् अनुपादेय प्रत्यु-
पादानं शब्दाम्या कर्मान्तरत्वमेव इति । तन्न
' त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति ' इत्यत्र न यति भूद्वे ।
नापि द्रव्यदेवतासंबन्धेनानुमीयते, तदभावात् त्रैधातवीय-
पदस्य आर्यापारपरतत्रत्वाभावात् अतिशयादिवाक्यस्य
पूर्वकर्मोपस्थापकत्वमयाहृतमेवेति कथं कर्मान्तरत्वम् ।
उक्त्यते । स्वादेव यदि सद्रुत्वारितत्रैधातवीयापद पूर्वं
कर्मोपस्थापन कार्यान्तरे च विनियोगं कर्तुमुत्सहते । अत्र
कार्यान्तरविनियोगस्य आवरन्तत्वात् अनपेक्षितपूर्वकर्मो-
पस्थापन कर्मान्तरमेव विनियुक्तम् । अतिउत्तरदिवाक्येषु
विनियोगेनोपस्थापकत्वस्यदशोपस्थापितरिति पाठोक्तैकत्वम् ।
एतच्च ' साम्युपादे विश्वजित् ' इत्यत्रापि समानमिति
सिद्धमनापि प्रकरणात्तरादेव कर्ममेव इति ।

प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे दशैर्पूर्वमासप्रत्युत्पत्तेन अग्र्या
संबन्धत्वमेव फलत्तमिति न प्रयत्नमुत्पन्नम् । सिद्धान्ते
तु दशैर्पूर्वमासप्रयोगाद्ग्रहरेव आग्नेयधर्मोत्पन्नमिति ।
सूत्रं तु अग्रमसंनिधी धूममाण फल कर्ममेव कर्तव्य-
सर्थे । तौता

ॐ फल चाकर्मासनिधौ । २।३।१।२।२५ ॥
अनारम्य श्रुयते ' आग्नेयमष्टाकपाल निर्दिष्टं काल-
' ऐन्द्राग्नेयमादशकपाल निर्दिष्टं प्रजाकाम ' इत्यादि ।
अन प्राद्वेषु आग्नेयादिषु फलविनियोगे विधीयते इति
पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । अकर्मासनिधौ प्राद्वेषोपारिकर्म-
संनिधभावे प्रकरणादप्यत्र धूममाण फल कर्ममेव क-
मरति । अतुवादे सति न शक्येत फल विघातम् ।

तस्मात् दार्शयैर्णमादिकात् कर्मान्तराप्येतानि इति सिद्धान्ताः । एव अपभ्रंशे 'त्रैपातवीया दीघगीया' इति श्रूयते । तत्रापि सस्कारण्यं यजमानस्य संस्कारण्यं त्रैपातवीया कर्मान्तरमेव । कै.

● अग्निहोत्रवाक्यं हि केवल्युपविधिः इति पठे एव परं 'साय जुहोति' 'प्रातर्जुहोति' इति वाक्ययोः अनुपादेवकालसकृत् कर्मविधिप्रमत्ता, न तु अग्निहोत्र-वाक्य कर्मविधि, इति पठे । तदा 'सायं जुहोति' 'प्रातर्जुहोति' इत्यनयोः सयपि अनुपादेवकालसकृत् न कर्मान्तरविधायकत्वं 'फलं चाकर्मसंनिधौ' इति न्यायस्य धर्ममेदप्रयोजकत्वाभावात् । सोम. १।४।४ घृ. ६४. ● अनुपादेवकाले 'फलं चाकर्मसंनिधौ' इति न्यायेन कर्मान्तरविधिरिव सद्यं नाम्नासविधि । 'शतोक्त्यं भवति' इत्यादौ शताभ्यासस्य । ८।१।४. ● फलं तावत् पुरुषस्थोपकरोति न कर्मणः । उक्तं हि 'फलं च पुरार्यत्वात्' (१।१।१।५) इति । भा. ८।१।१।१११.

● 'फलं तु वृत्तप्रधानायाम्' (४।१।१।१) इति च कामपदोपपन्नया (चोदनाया) तदर्थत्वं (कामार्थत्वं) यथ्यते । वा ३।४।१।१५ घृ. ६४६. ● अत्रात्राविक्रमे 'फलं तु सह चेट्या' (शब्दार्थो-ऽभावाद् विप्रयोगे स्थात्' १।१।८।१०) इत्येयो-ऽर्थे. योऽप्यित्यर्थ. १।१।८।१० ● फलं देशः कालः निमित्तं सस्कारं इत्यनुपादेयपत्रकम् । बाल घृ. ८८.

घृ फलं न विधेयम् ॥

यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थ-रक्षणोऽविभागात् । ४।१।२।२ वर्णकं २ ॥

शा— (विचारशक्ते लक्षणकमन नालन्तसगत ह्यनुपादेयेन भाष्यानुक्रमवि शर्णकान्तरमाह -) अङ्ग, फलस्य किं विधिः प्रयोजको वेति चिन्त्यते । विधेय-भावनाविशेषणत्वात् वराशक्तिवत् फलस्यापि विधेयत्व-बद्धा । रागास्तु प्रवृत्तिभेदे. अभिधेयत्वम् ।

● सोम— प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे श्येनरागफलस्या-भिचारस्य हिंसात्मकस्य विधेयत्वेन तत्र 'न हिंसात्' इति निषेधप्रवृत्तिः । सिद्धान्ते तु तत्प्रवृत्तिरिति ।

सूत्रार्थः— यस्मिन् स्वर्गोऽयं अनुसूयमाने पुरुषस्य प्रीतिः वृत्तिर्भवति, तस्य चिन्ता अर्थलक्षणा स्वाधिकी इति श्रूयते । फलस्य प्रीत्याः अधिमानात् इति ।

- वि— 'फलं विधेयं नो च, ऽऽद्यो भावनास-त्वेतोऽन्यथात् । न भाष्यादौ विधेयः स्यात् रागात् तत्र प्रवर्तना ॥'

भाट्ट— यदा नानेन लक्षणकरणम् । अपि तु फल-स्याधीताराण्यत् भाष्यानवितोषकत्वाद्भिवेयत्वम् । न ह्यभा-शयोरापि विशेषणत्वात्तिरिक्तं विधेयत्वम् । यदि तु विधि-भाष्यनामिषौ अर्थादितराद्ययोर्विधिरन्येत तत् फलस्यस्य-विधिष्टम् । इति प्राप्ते, विधिष्टभाष्यनामिषां आर्थिक-विशेषणविधेरारवत्कत्वात्, तस्य च यदस्य अप्रति-सदस्ये एव कलनत्वात्, फलस्य च रागमाहारेण तत्कलने प्रमाणाभावादविधेयत्वम् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे श्येनफल-स्याभिचारस्य विधेयत्वाविधेयत्वमित्येवम् । सिद्धान्ते तु रागमाहारेण 'न हिंसात्' इति निषेधविपरम् । न च हिंसाशब्दस्य मरणदुःखं शशापानाचिन्तात्, तस्य च वैरिभ्रमण्यभिचारफलकत्वेनतत्स्यस्य विहितत्वात् कथं निषेधविपरत्वमिति वाच्यम् । 'अभिचरन् यजेत' इति रागमाहारेणत्वात् श्येनकमानकर्तृकत्वावगते. अन्वि-चारपदस्य मरणानुसूलयेनकर्तृनिष्ठविषयानादिस्य पापरा-वाचित्वावगतेस्तस्यैव श्येनफलत्वावसायात् रागमाहृत्य निषेधविपरत्वोपपत्तेः । एवं चाप्यसं श्येनेन विपरानादु-त्ववि तेन वैरिभ्रमण्यम्, न तु श्येनेन साक्षादिति ध्येयम् । यत्तु वैरिनिष्ठो मरणदुःखस्यैव एवाभिचार-पदार्थः, तत्र न यजमानस्य श्येनदारा प्राप्तेनकर्तृत्वमिति तस्य निषेधाविपरत्वेऽपि यजमानस्य पापेतरत्तिरिति तेन चिदुक्तम्, तत्र श्येनस्यैव यजमानस्याप्यस्तत्वात्, तस्य च विहितत्वात् तादृक्त्वेन यजमाने पापेतराननुपपत्तेरु-चित्तम् । यत्र तु 'वैरिभ्रमण्यं यजेत' इति कृतम्, तत्र वैरिभ्रमण्यं कर्तृनिष्ठो वैरिभ्रमण्यं यजमानेऽपि वैरि-भ्रमण्यं यजमानेऽपि विहितत्वादेव पापमिति ध्येयम् । अन्वि-चारार्थकर्मणस्तत्सर्वमलसंशुद्धा तया । घट्टनेऽपि तथैवास्तु ।

शंकर— 'विधेय न फळं मतम् ।' ३.

● फळं प्रति कर्मणि शेष इति वैमिनिः । भा. ३।१।३।४, ● फळं प्रयोजकं गोदोहनस्य, न व्रतुः । ४।१। २।२ वर्णकं २. ● फळं 'मद्रं' इति मन्येत्तं व्यर्थदु- यस्मान्नोपयगामि ज्योतिष्टोमे उपखेपु । वि. ३।८।१६. ● फळं पागादिकर्मणां स्वर्गादिकम् । ६।१।१।२-३. ● फळं काथ्यं प्रदानम् । वि. १।४।६. ● उदिरमग्नं हि कर्षनं फळं भवति । वा. १।४।५।८. ● कर्मप्रयोगेण फळं भाष्यते । वयं ज्ञायते । प्राक् कृतात् कर्मणः फळं नास्ति । यदि भवेत् कर्मनिर्यक्यं स्यात् । कर्मोत्तरकाले च अस्तीति श्रुतितोऽवगम्यते । यत्र प्राक् कर्मणो नास्ति, कर्मोत्तरकाले च भवति, तत् तेन कर्मणा भाष्यते । वृषिवात् । भा. १।१।१।४।२०. ● यस्मैव प्रदानवर्णफळं तस्यैवाऽऽनुपद्विक्रममि मवित्तुमर्हति । ६।२।२।१०, ● साङ्गादि फळं ध्वयेत् प्रदानात्, न केवलत् । शब्दश्च साङ्गात् फलमाहेति वक्ष्यामः । ६।३।२।९. ● स्वातन्त्र्येण (अन्येच्छाधीनेच्छामा अविपक्षेन अन्येच्छानधीनेच्छा- क्तिपक्षेन वा) यन्मुल्लंघा वृत्त्या कायते तदेव काम- शब्दोपनधात् फळं प्रतीमः । विश्वेरेण चैतत् 'असाधकं तु तादस्यात्' (६।१।१।२) इत्यत्र वक्ष्यामः । वा १।४।२।२ पृ ३३०. ● फळेन व्यापमानाः कर्वा भवति । तुप्. ६।३।८।२२. ● 'फलेभ्यो याति' इयं कर्मणि चतुर्थी वारचमुष्पिमज्जिरुपा निमित्तोक्तनी भुति । बाल. पृ. ४४. ● फलस्य अविधेयत्वम् । वा. २।२।१। २५ ट. ५४१, वि. पृ. ४३७. ● फलस्य अवेष्टि- यत्नेन सक्रमो विधीयते, न कर्मान्तरम् 'एतयाऽन्नाद्यकर्म याजयेत्' इति । वि. २।३।१३. ● फलस्य उद्देश- तायाः स्वर्गसामाधिकरणत्वेनेच्छत्वात् मेदहेतुत्वं समवति । सु. पृ. ९५८. ● फलस्य कृत्नस्य भोक्तृत्वं सने सर्व- षम् । ६।२।१।२-२. ● फलस्य पुरुषार्थत्वं कामप्रदो- पादानादेव सम्यते । वा. ३।१।२।५. ● फलस्य पुरुषार्थत्वमहापे माक इत्युक्तम् (३।१।१) । तदुद्देशेन विधीयमानकामादित्तु भवति पुरुषार्थः । भाट्ट. ४।१।२. ● फलस्य प्रकृतिगतस्य विद्वयौ नातिदेशः । वि. ८।१।१३. ● फलस्य धर्मोपकारत्वेण उद्देश्यत्वात् न

विधेयत्वोपपत्तिः । सु. पृ. ९५८. ● फलस्य वार्गं प्रति प्राधान्यात् तस्यापनं पुरुषमपि प्रति प्राधान्यम्, पुरुषं प्रति गुणत्वात् तदनुश्रेये वार्गेऽपि गुणत्वम् । वा. ३।१।१६. ● फलस्य वृष्टिरूपस्य नामना यत्रमानत्वेन, ज्योतिष्टोमे सदोमाने । वि. ३।८।६. ● विधित एव सर्वत्र फलस्य कर्तृगामित्वमिति । सोम. ६।२।२. ● फलानां देहिष्य- दुष्मिन्नेवमप्यत्वात् । विष्णु. ४।३।१०. ● फले एतन्नित्तु चोरितानां तन्नेन इति कर्तव्यता भविष्यति । तुप्. १।४। ५।१७. ● फले पुरुषः सौन्दर्यं जानन् स्वर्गं एतदेव प्रवर्तते इति व्यर्थेक्ष्य विधिः, यथा स्वर्गे । वि. ४।१।२ वर्णकं २. ● फले यश्चोयते स इति कर्तव्यता संवत्- मान इति कर्तव्यता प्रति प्रधानम् । तुप्. ७।१।१२. ● फले हि निर्गामुदरे स्वयमेव लिप्सा भवति । तरसाधने तु दुःस्वकारे स्वतन्त्रात् द्वेष एव, अवश्य च साधने प्रवर्तमानस्य तत्रैव रुच्या भवितव्यम् । वा. १।२।१ ट. ७. ● फले हि स्वताः प्रवृत्तिः । फलार्थि- तया च प्रधाने । प्रधानोपकारकतया चाश्रेपु । ऋतु. पृ. ३१.

● फलापूर्वं येन कारणात् स्वर्गादिफलं वचते तत् । वि. २।१।२.

● फलार्थं सर्वनीयत्वानुष्ठानं न दोषापादनम् । सु. पृ. १६६.

● फलार्थता पुरुषप्रयत्नस्य स्वभावतः । भा. ६।१।१।१.

● फलार्थत्वात् अत्यन्तश्रेयसादिसेलानां व्रतुमान- नान्तर्भावो नास्ति, अतिश्रेयसात्वात् तु व्रतुमानान्तर्गतं । वा. ५।३।१३.

● फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात् । ६।१।२।४।।.

'दृष्टपूर्वमहात्मा स्वर्गागमो वनेत' इत्यादि शास्त्रं सर्वाधिकार सर्वस्य प्राणिजातस्य अधिकारो यस्मिन्, तदर्थं स्यात् । प्राणिमानस्य शुचकापुत्रत्वात् कर्मणश्च सुतस्य फलार्थत्वात् । योषः फलं कामयते तस्य सर्वस्य फल- साधनकर्मविधायके शास्त्रे अधिकारः स्यात् । त्रिधा वनस्पतीनां देवानाम्पृथीणां मनुष्याणामिति च । इति

पूर्वपक्षः । फल्गुर्षत्वात् इति षडे तु ऋणः विधावक्र
शाब्दं धर्माधिकारं स्यात् सर्वस्य प्राणिमानस फल्गुर्षत्वात्
फल्गुसुखत्वात् इति सूत्रार्थः ।

कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् विधिः कालम्येन गम्यते ।

५॥

पूर्वपक्ष मूलेण प्राप्त कागन्धेन प्रत्याख्याय सिद्धान्ता-
माह । कालम्येन कर्तुं साङ्गप्रधानाद्युद्धानसमर्पस्य एव
विधिः कर्मविधानं गम्यते । धुनिप्रयोगात् लोकेऽप्ये
विनितापर्यात् । अयम् अथियम्भः कर्मणि सिञ्चन्तः ।
तथा न श्रुतेन फलेन साङ्गश्च प्रधानत्वैव संयोगात्
साधनत्वेन सन्धात् । तस्मात् साङ्गप्रधानाद्युद्धानसमर्पस्य
कर्तुरेव शास्त्रे अधिकारः । न विस्वाम्, न वनस्पती-
नाम्, न मनुष्याणामपि अन्यत्वादीनाम् । के.

● फल्गुर्षत्वात्-स्वतन्त्रार्थत्वात्-कर्मणो विधिर्यया—
'वस्य वर्णमयी जुहूर्गन्ति न स याग श्रेष्ठं दृणोति'
इति । अत्र 'पौनं तु कुप्यते' इति विधिः फल्गुः
वाल पृ. १२.

● फल्गुवाम्बा शब्दशक्तिः । वा. ३।४।४।१३
पृ. ९।४.

● फल्गुदे. सनिधौ कर्मभेदत्वात्माव. (देवनाल
निमित्तरूपमस्वात्पाम्) । भा. २।३।११२६.

● फल्गुदीनां अनतिदेवः । ८।१।११२२०-२२.

● फल्गुदिसंज्ञेन समुदायत्वापादनं भवति, यथा
राजसूयेन स्वात्पनाम । वा. ३।३।१।१ पृ. ४३२.

● फलेच्छायां वीताया अवामो वा फले समानि-
नियमो दृश्यते वृष्टिर्गोष्ठ्याम्, 'यदि वर्षते तात्रयेव
जुहुयात्, यदि न वर्षते श्रोतृते जुहुयात्' इति । भा.
४।३।१२२१.

● फलोत्पत्तिः निर्वर्णायत्वात् षातिविशेषात् तद्व-
कल्पते । वा. ३।६।१।१.

● फलोत्सर्गयात्रात् (सर्वं फलं यकमानस्य इति)
कर्तुंशर्गत्वाद्वा दुर्गन्तः प्रधानाक्षयगतान्मनोपद्भुतेः ।
परिमल. ३।४।११४४ वसू.

● फल्गुदेवपूर्वकस्य अनुद्धानस्य कादाचित्कत्वेऽपि
तन्निषेधाद्युद्धानस्य निषेधात् उपपन्नः । सु. पृ. ८७३.

मी. को. ३६२

● फलोपहितं वाणत्वं गृहत्राणं चरताहिल्यम् ।
मणि. पृ. ४५.

● फल्गुर्षत्वं सौमस्मिधनयोः (सौमर काम) ।
अत्र निषेधविशेषानियमविधिः । ३।३।११२८-२९.

● फल्गुकल्पना विश्वजिति अन्यथातुपपत्त्या । तुप्.
७।१।१।२. ● फल्गुकल्पनायाः प्रकल्पसम्बन्धकल्पना
व्यापत्ती । वा. ३।३।१।२८. ● गुणे फल्गुकल्पनायां
युक्तेर्न विवक्षा । भा. १।४।२।३.

● फल्गुक्रमनामः विशेषग्रहणं काम्याग्रिहोत्रेषु नित्या-
मितिनस्य प्रवृत्ते । वाल. पृ. १४७.

● कर्मयोगे चरे अत्यस्य कर्मणः परिमाणसामान्येन
फल्गुचरे अत्यमेवोपनिवृत्ते, मध्यमस्य मध्यमम्,
महतो महत् इति स्थान्येव विनिर्णयः । वा.

● फल्गुमसः अनिस्यः, ब्राह्मणपक्षे विधानामावात्
(राजसूयैश्चपरोरेव विधानात्) । वा. ३।३।११३६.

● फल्गुमसः इत्याधिकारः, न भव्यधिकारः । मक्षस्तु
फल्गुमसस्य अर्थादेव फल्गु । भा. ३।४।१।१४७-१९.

● फल्गुमसो नैमित्तिको भव्यधिकारः श्रुति-
संयोगात् । ३।५।१८।४७॥

ज्योतिष्टोमे धृको 'यदि राजसूयं वैश्व वा यजन्वेत्
स यदि सोमं विमशयिषेत् न्यम्रोवस्तिमिरीगृह्यत् वाः
पिपिष्य वषट्कुमुन्वा तममे मक्ष प्रक्वन्तेन सोमम्'
इति । तत्र सर्वदेहि किं फल्गुमसः सोममक्षयिकारः उक्त
इत्यधिकारः इति । प्रकृत्योरमक्षयानुपपत्तेन इदानीं
फल्गुमसोऽपि मक्षयसंज्ञेन भृगुग्राहो विचार्यते ।

पूर्वपक्षस्तु, सोमस्य तावत् उभयसंज्ञकः शरीर्यते
यास्तद्वयो भवणसंज्ञकश्च । तत्र तावत्तावत्संज्ञकश्च न
सोमस्यैव फल्गुमसो विकारः, यागस्यैवित्पत्तेन भस्वा-
श्रवणात् । किं तर्हि ! यदि सोमं विमशयिषेत् ततः
फल्गुमसमरमे मक्ष प्रक्वन्तेदिति श्रुतेर्भ्रगुसंज्ञकसोमं
विकार एव । तथाहि, पशौ धृयते 'यद्दे. सिष्टवृत्तं
यजति' इति । इत्येवैकदशमिन्द्रैः प्रपानयूतः पशु-
यागो निर्धेर्निः । षट्को न संज्ञायामसोपस्येद

स्विट्टकृत. प्रतिपादितत्वात् अत्राप्येकारदशाना अवयवानां मध्ये वै. कैश्चिदभिरद्वैरिष्टोपैः. स्विट्टट्टयाग. कर्त्तव्य इति पूर्ववदन्त्या, यागप्रत्ययप्रत्यय मित्यस्य अङ्गैः सः समासासमासप्रदेशादात्तु मध्ये भयाया अत्रान्त-सामान्यमङ्गाना निर्वातयितुमशक्तेन यागशेषाणामुपादानम् । किं तर्हि ? ' दोषो दक्षिणस्य पूर्वोर्ध्वमये सम-व्याप्ति, सुदस्य मध्यतः, शोभ्या जपनतः ' इत्येकेनाप्यु-द्देशेन सञ्चयान् नोन्वयव्यतिरिक्तानि । तैरेव त्रितोपैः स्विट्ट-कृत्वागः कर्त्तव्य इति सिद्धान्तिवत् । तेन यथा शैर्वर्द्धिपा विहारः, तथा इहापि श्रमोपायागमनिन्वयोपैः विहार इति । तदुक्तं सूत्रेण ' व्यङ्गैर्वा शरद्विहारः स्यात् ' (१०।१।११) इति । अतोऽश्रमनिन्वयोपेय फल-चममेतेत्यादौपस्य सोमस्य विहाये न त्रितोप्यते । एवं च सति उच्यतेऽपि. सोमः प्रदानकर्मणि भागे बाधितो न भावियति । ' न सोमम् ' इति अथैवात्तमश्रमगत-सोमनिवृत्त्यनुगतेनैव बाधान् अत्राप्युपपत्त्यते इति ।

' ये त्वारदुषकारकं फलचममसाधन मश्रुं विधायत इति पूर्ववदन्ति, तैश्च पूर्ववदन्नायिकाश्रमणि अन्तकलि-तानि । न चायं पक्षे सुक्याऽपि समच्छेदे, अनेकदोष-दुष्टत्वात् । तथापि, फलचमसन्तं मश्रुं प्रवच्छेदिमि विनियोगमङ्गि (?) न मश्रुं कुर्वीदिति । तथा सोम मश्रमस्य फलचममेनातुल्यकार्यत्वेन अनिर्वाकितत्वात् सोममिति नायमर्थमात्रानुवादः, निषेधरत्वे च वाक्य-भेदः । विद्विन्नसोममश्रमतिरिक्त्वाद् अष्टदोषदुष्टविकल्पा-पत्तिः । तथा अष्टकस्यस्यदोषो दोषो अप्यगिदिताः । सिद्धान्तमये पञ्चविकल्पानि यद्विन्ति तदेवात्र तैः पूर्ववदीकृतं इत्युपेक्षणीयमेवेति । तस्मान् मश्रुधुवि संयोगान् राखन्वैरपनिमित्तकः फलचमसो मश्रुविहार इति । एवं प्राप्ते, अनिधीयते ।

इत्याधिकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वान् । ४८ ॥

असमन्निषः । भवेदेवं यदि पूर्ववत् फलचमस, प्रतिरिक्तमपहो भवेत् । द्वितीयं हि श्रमकीर्णमश्रमिति प्रतिरिक्तमश्रुते, कृतप्रत्ययत्वान् यथा सोमस्य. सुतो दासो वा, श्रमोपानाथोपादानान्तरीयवोपादानान् यथा

' व्यङ्गैः स्विट्टकृतं यजति ' इत्यादिषु व्यङ्गादि । न च पूर्व-पक्षे फलचमस. कृतप्रत्ययत्वः । नापि श्रमोपानाथोपादान-नान्तरीयवोपादान इति प्रतिरिक्तमपहोपादान प्रतिरिक्-सन्त्यो पद्यते । व्यङ्ग्यत्वं तु पशुश्रमार्थोपादानान्तरीयवोपादानस्य आशीर्षान्तत्वेन प्रतिरिक्तमपहोपादानात् वचनात्प्रत्ये-पुपेच्छाचीना वा बाधित्वात् प्रतिरिक्तमेवेत् । वचनसङ्गते तु यथावचनमेव प्रतिरिक्तमेवेत् । तेन यागीश्रमोपहोपादान-मश्रमश्रमव्ययानुपपत्त्या फलचमसस्य सोमस्य अन्तं यागसाधनत्वं कल्पनीयम् । तथापि ' स यदि सोम विम-स्येति ' इति यजमानस्यव्ययमश्रमश्रमश्रमत्वेनान् यत् स्वहेऽनुपपत्त्यमानो यजमानमश्रमश्रमकारः प्रातरोपे, तावत्तैव यजमानोपायत्वात् सन्त्य इति यजमानस्य एव सोम विकरोति, न प्रह्वमश्रमश्रमोपेति सिद्धम् । नैमिषिकस्यदुष्टव्यतिरिक्तसोमस्योऽपि न दोषः । एवं च सति ऋषामिषयद्विष्टकृतैरेव यष्टयमित्यन्वय पादे प्र-पादनीयम् । एवं यदि सोम न त्रितोपे पूर्वीकान्तिदु-यात् ' इत्यथापि सोमभावे सोममश्रमिषनोऽमिषरत्न संस्कारस्य पूर्वीयेषु वर्धनात् पूर्वीगना यागसाधनत्वेने-नेव न्यायेनायमन्वयम् ।

प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे यजमानस्य चन्दोपि सोमेनेयं यष्टयम् । मश्रमगतं तु फलचमसस्य । सिद्धान्ते तु फलचममेनेव यष्टयम् । सूत्रे तु इधवासा सञ्चन्दोपे सोमस्य विहायेव मश्रमगत संस्कारस्य मश्रमस्य तदर्थत्वान् यागसाधनत्वात्परत्वात् इति । तौव ।

फलचमसो नैमिषिको भक्षरिधारः सुवि-संयोगान् । ३।१।११।४० ॥

च्योतिशोमे भूयते ' स (अर्पणं.) यदि श्रमं वैरत वा कञ्चयेत्, स (शक्यो वैरतो वा) यदि सोमं विमश्रयेत् न्यस्येति सोमश्रमस्य साः श्रमिष दप्यु-न्यूनं तस्मै मश्रुं प्रवच्छेत् न सोमम् ' इति । विमश्रयेत् मश्रुविमिच्छेत् । न्यस्येति निसी-अर्पणम् (न्यस्येति निसी-वा) । अनेन वचनेन शक्यस्य वैरतस्य वा फलचमस उपाः । (फलचम-पसं उच्यते मश्रुं ' फलचमसः, नरूप प्रयोगश्च ' इति

विन्दौ श्रद्धयाः ।) स किं भक्षयिकारः उत इत्याधिकारः, किं फलचमसम भक्षयेदित्यर्थः उत फलचमसेन यजेत इत्यर्थः इति भक्षये पूर्वपदमाह सूत्रम् । नैमित्तिकः एतन्नेन वैदयेन वा निमित्तेन निरृत्तः फलचमसः भक्षय्यै विचारः स्यात् नैत्यायाः । विभक्षयितेत् इति भक्षभृत्संयोगात्, ' तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत् ' इति च भक्षपदभृत्संयोगात् ।

इत्याधिकारो वा संस्कारस्य तदर्धत्वात् । ४८ ॥

सिद्धान्तप्रतिपादनार्थं सूत्रम् । वाताब्दः भक्षयिकार-त्वनिवृत्त्यर्थः । फलचमसः व्यास- आश्रय- औदुम्बर- फलैश्चिपितुः युक्तः चमसः इत्याधिकार एव । यागार्थः सः, न केवलं भक्षार्थः । संस्कारस्य कृष्णमिषवादि-रौस्कारस्य वदर्थत्वात् यागार्थत्वात् । लोमचमसेषु तथा दर्शनात् । तस्मात् यागार्थः फलचमसः ।

होमान् । ४९ ॥

ज्योतिष्टोमे राजन्यस्य वैश्वस्य वा यजमानस्य सतः यजमानचमसं न्यगोषफलचमनो पवति न लोमचमसः । स चापे फलचमसो यागार्थे एव विधीयते, भक्षस्तु शेषस्य चाप्यान्तरेण प्राप्तः स्यात् इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरं वक्तुं सूत्रमिदम् । ' यदा अन्याश्रमसात् कुड्गति, अभैतस्य दर्भतण्येन उपहृत्य कुड्गति ' इति होमान् होमस्य वचनत्वात् यागविकार एव फलचमसः ।

चमसश्च तुल्यकालत्वान् । ५० ॥

सिद्धान्ते रैत्वन्वरं वक्तुं सूत्रमिदम् । ' यदा अन्यां-श्रमसात् उग्रपत्नि अयेनं चमसमुग्रयति ' इति वचनेन इतिः लोमचमसैः तुल्यकालत्वं फलचमसस्योक्तम् । यदा लोमचमसाणां उग्रयनं क्रियते तदैव फलचमसस्यापि उग्रयनसुत्रम् । उग्रयनं नाम अन्यापानस्त्रिणात् लोम-सस्य पिष्टानां दक्षिमिषितानां न्यगोषफलानां च चमसे होमार्थं प्रहणम् । ततश्च शगार्थं एव फलचमसः । तुल्यः कालो गम्य स तुल्यकालः फलचमसः । तस्य भावः, मत्स्यत् ।

द्विहृदर्यानाच । ५१ ॥

सिद्धान्ते रैत्वन्वरं वक्तुं सूत्रमिदम् । ' तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत् न लोमम् ' इति वाक्ये यागार्थस्य सतः लोमस्य

ऋत्विजामिष राजन्यवैश्यपद्मज्ञानस्यापि प्राप्तस्य भक्षस्य वा सिद्धो निषेधः तस्मानुवादः कुतो हस्यते । तदिदं यागार्थत्वत्वात् सस्य विद्वंस्य दर्शनम् । अस्मान् विद्व-दर्यानाच लोमस्यैव फलचमसस्यापि यागार्थत्व सिध्यति । तस्मात् इत्याधिकारः फलचमसो न भक्षयिकारः । के.

॥ फलचमसः राजन्यस्य वैश्यस्य च ज्योतिष्टोमे, न लोमचमसः । ' स यदि राजन्यं वा वैश्यं वा याजयेत् स यदि सोमं विभक्षयितेत्, न्यगोषपत्निर्गृह्यत्वात् ततः संपिप्य दधति ऊनुव्य उमसै भक्षं प्रयच्छेत् लोमम् ' इति । फलचमसः लोमचमसस्य विकारः । मा. १।६। २३।३६. ७ फलचमसः, स्वरूपं प्रयोगश्च । ऐतरेय ब्राह्मणे— औदुम्बरणि आश्रयस्थानि प्लाहाणि च फलानि ' एतानि अन्य (क्षयिकादेरर्थे) पुरस्तात् (लोमकषात् प्रागेव) उपवस्युतानि भवन्ति, अथ लोमं राजानं क्रीणन्ति, ते (ऋत्विजः) राश एव आवृता (लोमस्य एव पदत्वा) औक्त्वत्वात् (रिनात् पूर्वं) प्रतिवेशे श्रयन्ति (पूषा नैवेश्यत्परं च कुर्वन्ति) । ३।५।१-४ । ' त्वय एतान् (लोमम्) चमसान् उग्रयेयुः तदेतं यजमानचमसं उग्रयेत्, तस्मिन् (फलचमसे) द्वे दर्भतण्यके (द्वौ द्रवौ दर्भौ) प्रास्ते स्याताम् (एकं प्राप्य ततो द्वितीयं इति रीत्या) तपोः (मध्ये) वपट्कुले अन्तःपरिधि पूर्वं (प्रासं दर्भं) (प्रासेत् ' दक्षिणवर्णे अकारिणं ' इत्येवया ऋचा मत्स्याहाकारणा, अगुवपट्कुले अपरं (चमसे पश्चात् प्रासं दर्भं) ' आ दधिभाः शक्या पत्र कुटीः ' इति । ३।५। ७।१ । ' तदभैतान् चमसान् (लोमचमसान् भक्षार्थं) आहरेयुः, उदेतं यजमानचमसमाहरेत्, तान् यत्र उद्-गुह्येयुः तदेन उग्रोद्गुह्येयुः । तदथा इत्या होता उप-हृत्य यदा चमसं भक्षयेत् (होता लोमचमसं,) अथ एतं (फलचमसं यजमानः) एतथा भक्षयेत् ' ' यदस्य शिष्टं रयिनः सुतस्य यदिज्ञो अपिबच्छवीभिः । इदं तदस्य मनसा शिवेन सोमं राजानमिह भक्षयामि ' इति । ३।५।२-३ । ' स न पपि हृदे पीतः स ण आयु-र्वीसे लोमं तपोः ' इति आत्मनः श्रवणवर्णः । ५ । ' आप्यासत् एतेषु ते, सं ते पपाति एषु मन्त्रं कानाः ' इति ।

इति (द्रव्यम्) चमसनाप्यावयति अभिरूपान्याम् । ७ ।
 'तद्यत्र एतान् चमसात् सादयेयुः, सदेत यजमानचमस
 सादयेत्, तान् वत्र प्रक्रमयेयुः तदेनमनु प्रक्रमयेत्,
 अपेनमाहव भक्षणेत् ' नराचंसपीतस्य देव सोम ते
 मतिविद ऊमैः पितृभिर्मथितस्य भक्षयामि ' इति प्रातः-
 सवने नारायणो पशुः, 'ऊमैः' इति मार्यादिने, 'काल्यैः'
 इति हृदीयपवने' (ऊहः क्तव्यः) । ३५।८।१।
 ' समान आमनः प्रथमिभर्ता, समानमाप्यायन चम-
 सस्य ' । ५ । इति । अथ सत्यापाठस्तु आह— ' न
 वेत्पराश्रमयोः सोमभक्षणं विद्यते ७।१५२ । यदि आश्र-
 म्यः सोम पिबेत् न्यगोपसिन्धिनीणहृत्य तत्र सपिण्य
 दधनि उन्मूय्य यदन्याश्चमसानुनयति अपेन यजमान-
 चमसं अत उन्नयति । यदन्याश्चमसात् हुहुति अपेनस्य
 दर्भतस्थेन उपहृत्य अन्तःपरिधि आहवनीयाद्द्वारं निर्वृत्य
 ' अह त्वर्हसि ' इति जुहोति । यदन्याश्चमसात् भक्ष-
 यन्ति अपेनस्य चमसस्य यजमानो मध्यपति' ७।१५३ ।
 इति । ७ फलस्य न्यगोपमुकुलरूपस्य षिट् चम्यते भक्ष्यते
 यत्र स फलचमसः । वि. ३।६।१३. • फलचमसेन
 सोमस्य अगत्या वाध. । सु. घृ. ८८२. • फल-
 चमसस्य सोमपर्मात् ष्टुः, सोमविद्यत्वात् । ३।६।
 १३।३६. • फलचमसस्य खानापत्या सोमचर्मलाभः ।
 वक्ष्यति हि ' नैमित्तिकमक्रयत्तदसमानपिबान स्यात् '
 (३।६।१३।३७) ' घर्मसार्थद्वैतत्वात् ' (९।२।१२।
 ४०) इति च । वा. ३।५।२०।५३. • फलचमसस्य
 होमः दर्भतस्थेन क्रियते ' दर्भतस्थेनोपहृत्य जुहोति '
 इति । वि. ३।५।१९. • फलचमसे ऊरोऽपि कर्तव्य
 इत्युक्तं भवति । ' इन्द्राय त्वा वसुमते सोम गृह्णामि '
 इति सोमपरस्वने फलचमसादस्वनेषः कर्तव्यो भवति ।
 वा. ३।६।१३।३६ टिप्पणी च. • पञ्चमते मुख-
 चागन्तां अयवृत्ति । भा. ३।६।१३।३६.

४ फलचमसाधिकरणम् ॥

• फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः, क्षुति-
 संयोगात् । ३।५।१९।४०॥

भाष्यम्— नैमित्तिको भूयते ' स यदि राजन् वैस्य
 वा वाजयेत्, स यदि सोम विभक्षयिषेत्, न्यगोपसिन्धि-

राहृत्य वा सपिण्य दधन्मुन्मूय तगमै मध प्रपञ्चेत्
 सोमम् ' इति । तत्र सदेतः किं फलचमसो भक्षविकारः,
 उत इत्याविकार इति । किं फलचमस भक्षयैदित्यर्थः,
 उत फलचमसेन यजेतेति । किं प्रातःम् । पञ्चमते
 नैमित्तिको भक्षविकारः । भक्षणो हि क्षुतेनैव वाक्क
 भवतीति । तस्मै मध प्रपञ्चेदिति, न तेन यजेतेति-
 शब्दोऽस्ति । तस्मान्भक्षविकारः ।

वा— योऽयं ज्योतिष्टोमो राजन्वेन वैदयेन च त्रिदि-
 तेन नैमित्तिकः फलचमसः भूयते, न्यगोपसिन्धीः न्यगे-
 पाद्भूकुरान् न्यगोपफलानि वा, ताः सपिण्य दधनि उन्मूय
 तगमै मध प्रपञ्चेत्, इति । स किं भक्षविकारः,
 उत इत्याविकार इति सदेते, विभक्षयिषेदिति क्षुतिर्न्यो-
 गान् तमिति प्रहृतमाहि क्षुतिर्नयोगात् पुनरपि भक्षक्षुति-
 संयोगान्, आनन्तर्भूतेः समानवाक्योपपत्त्याद्य भक्षो
 भूत्वा तत्समानस्थानं भक्षयन्नेव सोमं विदुर्वाच या-
 गान् । नहन्त्यन्तं भुतं अन्त्यविषयस्य बाधेन कर्मणम् ।
 यागसंबन्धभास्य प्रकरादिहायने । तत्र दुर्बलम् । एवं च
 उत्पत्तिवाक्यशिशुः सोमो यागादर्शकर्मणो न निर्वाप्यते ।
 प्रतिपत्तिनाथे तु विनाऽपि तावत् श्रुत्या मन्वोऽप्यप्यः
 किमुत् भुतावेव सत्याम् । तस्मात् भक्षविकारः ।

इत्याविकारो वा, संस्कारस्य तदर्थत्वात् । ४८॥

भाष्यम्— इत्याविकारो वा फलचमसः । फल-
 चमसेन यजेतेत्यर्थः । कथम् । सदेतद्वयमम्, एतत्
 सोमसंस्कारार्थम् । फलचमसस्यापि परि भक्षणं फल-
 चमससंस्कारार्थम्, फलचमसस्य अन्यत्रानुपयोगात् अन्यै-
 कम् । अथ भक्षणं प्रथमं तथा ' न सोमम् ' इत्यनुपरो
 नावक्यते । यदि तु इत्याविकारो भवेत् तत्र फल-
 चमससंस्कारोऽवक्यते । तस्मादिन्द्राविकारः । अह ।
 कथं यजिष्यन्त्ये अर्हति, इत्याविकारो भविष्यतीति ।
 उच्यते । अस्ति यजिष्यन्त्ये । कथमिति । ' यदि राजन्
 वैस्यं वा वाजयेत्, न्यगोपसिन्धीः सपिण्य तगमै मधं
 प्रपञ्चेत् ' वाजयिषुमिति कश्चने । भक्षणवर्धे हि न
 पुनर्भुतोषे मक्षयन्ते । यदि सोम भक्षणो तदर्थः
 मिच्छे, न्यगोपसिन्धीः संरक्षणीति । हन्त्यन्

मत्तगतवन्धः । पाणो हि प्रकृतोऽस्ति, तेन एह तम-
नस्पते, न दोषो भविष्यति । ननु ' तमस्मै भयं प्रय-
च्छेत् ' इति वचनात् भयञ्जयनमिति गम्यते, न याव-
साधनमिति, भयव्याजानन्तर्यात् । उच्यते । अयमागो
सकन्धे अनर्पकमिति कृत्या प्रकृतसकन्धः शयुच्यते ।
कथं तु भयसकन्धः इति । यदि यागद्रव्यम्, भय-
पितृत्वं तन्चोदयेन भवति, तस्मात् भयव्यवृत्तं समते,
भयव्यवृत्तेन च यागसकन्धः एव रूपते । यदि तेन
इत्यने ततः स भयो भवति । तस्मात् भयव्यवृत्तं
मुत्तय तेनेत्यते इति गम्यते । तेषां व्यवहारकल्पना ।
तमस्मै भयं प्रयच्छेत् तमस्मै भयं वृत्तदिलयः ।
यथा स भयो भवति, तथा वृत्तदिति । यदि च तेन
इत्यते, ततोऽयं भयो भवति । नमस्मानेन यद्व्यमिति ।

या— लिङ्गद्वयेन तावत् भाष्यकार उपक्रमते ।
एति हि इत्याधिकारत्वे ऋणिकमभयसकन्धोऽप्य उच्यते ।
ततश्च तत्त्वज्ञानात्पा निरुत्तरत्वात् । ' न गिर गिरिति
ब्रूयात् ' इतिवत् ' न होमम् ' इत्यनुवादः सेत्स्यति ।
लिङ्गं तु एतत् तावत्या यागसकन्धप्रामौ साधनमिति
मन्यमान आह ' कथमसति यजिसकन्धे ' तद्विचारल-
मिति । इतरस्य दस्यविति, ' स यदि सकन्धे वैदवं वा
यावयेत्, न्यग्रोधयित्रीप्राहृत्य, ताः सतिष्य, दपन्तु-
न्मृग्य, नामिषांजयेत् ' इति संबध्यते । नद्वारस्य प्रत्येन
श्रुतेन आख्यातेन सह सन्धो भवति । न च पाठापेक्षया
पूर्वसकन्धं समासादेनोच्यते । भवति हि शक्यति
भुक्तवैद्यसि गमनमपेक्ष्य भोजनसा पूर्वजावत्त्वात् । अतो
चाक्येनैव यजिसकन्धः । अयसि यावन्तिसंयन्ने यजि-
सकन्ध एताव द्रव्यम् । आसनात् यावयेत् ' इतिवत् ।
अद्वन्द्वैः प्रसारवादेव निष्कल्पनेन चातुपदेदत्त्वात् । एव
च एति ' तमस्मै भयम् ' इति ' न होमम् ' इति च
उच्यते इति प्रारम्भमुच्यते ।

न त्वेषां योजनाऽवकल्पने । कथम् ? ' व्यय-
धानात् तमितस्य वायादधिकशक्तिः । निमित्त-
त्वोपयुक्तस्य पुनश्च विधिकल्पना ॥ तुनीयार्थश्च
कल्प्यः स्याद् द्वितीयार्थश्च बाधनम् । समस्तसोम-
वायश्च यजिनिकर्षकत्वपत्ता ॥ ' ' स यदि होम

विभययिषेत् ' इत्येवद्वयवधाने एति यावन्तिसंयन्ने
कल्पयितव्यः, ' तमस्मै ' इति च सर्वनाम्नः श्रुतेन
प्रकृतद्रव्यसामर्थ्यापानन्तर्यं न कथ्येयात् । ' स यदि
सकन्धे वैदवं वा यावयेत् ' इत्यप्य यदिशब्दप्रत्ययात्
उपहृतविभक्तिना फलवमससंयोगं निषेधे । निमित्त-
त्वेन चोपयोगे एति निराकाट्यश्रुत्यै सत पुनरन्व-
विरतीतं विहितं कल्पनीयम् । तानिर्गोत्रयदिति च ।
अन्यथाश्रुतवृत्तीत्यर्थः कल्प्येत् । तमस्मै इति च प्राधा-
न्येन निर्देशः अवगम्यमानः अपहृत्पूर्वेण । प्रयच्छेदिति
च अनन्याररे विस्तरे ऋणौ एति नानुवादत्वाद्गीर्ण्य
युक्तम् । न च यावन्तिसकन्धत् उपवृत्तेश्रुतं यद्वि-
निष्कृत्य फलवमससंयन्ने युक्तः । सर्वेण च ऋणो-
त्तमेन सवन्धात् समस्तं होमं बाधितम् तेनैव यागः
क्रियेत, सर्गं विकर्तं नैवत् । भाष्यकारोऽपि ' याव-
न्तिसकन्धेन गम्यते ' इत्याह, न यावन्तिसकन्धेन संकन्धम् ।
एवकारोऽपि च ' सकारस्य तदर्थत्वात् ' इति हेतुमाह,
न यावन्तिसकन्धादिति । तस्मादयुक्तमेतत् ।

अन्ये तु— पाणो हि प्रकृतोऽस्ति, इत्यतः
वचनात् यागसकन्धानवकल्पसि मन्यमानाः ' तमस्मै प्रय-
च्छेत् ', किमर्थम् । प्रकृत्यात् ' यावन्तिसकन्धे ' इति गम्यते
— इति वक्ष्येति । तेषामपि तु समस्तसोमनिदा-
रत्वं तच्छब्दोपवीतस्य यावन्तिसकन्धव्याप, ' न ' इति
च पुच्छिन्ननिर्देशो न कथ्यते । भयव्यवृत्तितेन
च ' प्रयच्छेत् ' इति आशयानेन सन्धः । तस्मात्
भयसकन्धापरिहारानेन चिदात्मोऽपि व्याख्येयः ।
कथम् ? ' अपूर्वो वैष चोदित भयः प्रकृत एव
था । संसारोऽर्पकिया (आरुद्रुपारित्ता) न स्यात्
संस्कारो यागसाधनम् ॥ ' यदि तान्त् अपूर्व एव
भयं चोदये, ततोऽपि आरुद्रुपकारसत्त्वं न भवति,
अदृष्टकल्पनात् प्रकृतविधियोगविभक्त्यात् अतस्तद्व्य-
कारित्वम् । तथा ' त प्रयच्छेत् ' इति द्वितीया विस्तरे
संस्कार्येन गम्यते । अन्यथा हि तेनेति प्राप्नोति ।
तस्मात् संस्कारः । संस्कारस्य चैव स्वभावे यदुप-
युक्तं उपयोग्यमात्रं वा द्रव्यमन्यते । तन्नापि भवितव्यं
पुनरुपयोग्यं भवात् उपयुक्तसंस्कारत्वमेव शक्यते ।

तेन पञ्चमस्य स्वस्वारभूत मध्यमुपसर्गनेन दक्षणे निर्देशम्, ' यदि क्वचिदुपयोगो गच्छति ततो मध्यणेन संस्क्रियते नायथा ' इति । स चोपसर्गमानय प्राथम्यमान प्रसङ्गात् यतोपयोगित प्रविपद्यते । तन्नामि यावति धनुष्युपमानौ यत्तमानमध्यमस्कारत्पत्त न प्रतिपद्यते, तापतैव यत्रभागेन अर्थापत्त्या धरन्वते इत्यवधारणात् यजमानचमसाध्यादेतैव एकेन सज्जयते । नहि ग्रहचमसान्तरेषु अनुपसुपमानम्यास यजमान मखन अनुपानम् । अत सोमोऽपि धनुषशीथ्यते । यद्वा ज्योतिष्टोमप्रसङ्गेन सवद्वोऽप भाजान् उच्चार्य माग प्रकृत सोममध्यमेव अजन्वते । स च दागो पशुनन्त्यशेषसम्भारत्वेन प्रकृत इति फलचममपि तादृशमेव सम्भर्तुं यत्नोति । न तु असौ इदानीं अन्य प्रदेनेन शक्य कल्पयितुम् । न च तस्य कर्मान्तरत्वे किञ्चिद् शब्दान्तरादिकारणमस्ति । अपि च ' स यदि सोम त्रिपद्यतिषेत् ' इति स्वजन्वोपादेनेन सोगम्यत्वेन संवधो विज्ञाप्यते । अन्यथा हि तदुपादान व्यर्थमेव स्यात् । न च ' न सोमम् ' इत्यनुवाद अत्रस्यते । यदि मध्यन्तरमेवेद आयात् ऊनारक चोपान, तत्र समानार्थानामानाम् नैव सोम निरर्तयेत् । अत्रि वर्तिने च तस्मिन् न प्रतिषेधात्तुवाद स्यात् । न च निधिषुक्त, वाक्यमेद-अनेकादृशत्वेनप्रसङ्गात् । अयंनद च वाक्य भवेत् । यदि सोम मध्यणेन संभर्तुं विच्छेत्, तत पञ्चमसमद्य अव्यवृत्तकारक वुर्थात्, फलचमस वा सञ्चुर्थात् इति । यद्वा तु अवमर्गो रक्षते ' येन मध्यणेन यथाभूत सोम सञ्चुर्भिच्छेत्, तेन तथाभूतेन फलचमस सञ्चुर्थात् ' इति, तदा अर्थापत्त्या यजमानचमसदागम्या अवसनप इत्येव भवति । तस्मात् इत्याद्यमस्य सोमविकार इति सिद्धम् ।

' सैष व्यवधारणकल्पना ' इति (भाष्यम्) । यथैव अथप्रतिषेधस्या ' यावद्वोऽश्वात् प्रतिपृच्छीयात् ' इति श्रुते प्रतिषेधदेव इति व्यवधानं कथितम्, तथैवान ' मज्ज प्रसञ्चेत् ' इति श्रुते यागलापन प्रसञ्चेत् इति कल्पने । एतेन ' पूर्वोक्त्वनमिदुपुनात् ' इत्यादीनि व्याख्यातानि ।

होमात् । ४९ ॥

भाष्यम्— होमविशेषपरचन भवति ' यदा अन्वचमसम् उड्वति, अर्थात् (फलचमसस्य) दर्शनसर्गने (निश्चिन्त्येन दृष्टेन प्रादेचमाधेण दर्शने) दण्ड्य जुहोति ' इति । इत्याधिकारे सति दर्शवृत्तयेन इति उद्देशेनो गुणचमनमन्कल्पते । तस्मादपि इत्याधिकारः । वा— होमानुवादेन दर्शवृत्तयविरधि इत्याधिकारत अत्रस्यते ।

चममेश्च तुल्यकालत्वात् । ५० ॥

भाष्यम्— ' यदाऽन्याधमसातुन्नवन्ति, अपैव चमननुत्तवन्ति ' इति । इत्याधिकारे सति, ऊनान्तरेण युज्यते, न मध्यधिकारे । तस्मादपि इत्याधिकारः । वा— सद्विषयागसाधनोत्पत्त्येवकावत्ता चैतनुच्छेदे अत्रस्यते, नायथावे ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ५१ ॥

भाष्यम्— इत्यथ पदकम इत्याधिकार इति । कुत । लिङ्गदर्शनात् । किं लिङ्गं भवति । सोमप्रतिषेधा नुगात् । ' तस्मै भक्ष पञ्चच्छेत् सोमम् ' इति । इत्याधिकारे सति सोमो न भवत्येव । तस्मात् पदकम इत्यधिकार इति । वा— सोमप्रतिषेधानुवादश्च लिङ्गमिति न्यस्यजम् । वा— ' यागार्थद्रव्यस्वस्काररूपभक्षणस्यते । स्तिमिनीधमसो वागो द्रव्यमिदंवाच्यते ॥ ' (यशोवर्तिमिनी न्यस्योपपत्त्यानि तत्कल्पयुक्त चमस) ।

मोम— पूर्वत सपूर्णपशुनश्रवणात् यजमानस्य वपत्कारसञ्चयेऽपि इह फलचमसस्य न यागसञ्चय अश्रवणात् इति प्रथमस्यानात् मगति । सूत्रे कृति सथेवात् श्रुतौ फलचमसस्य मधेऽपि संयोगस्य अनममत् इत्यथ ।

वि— न्यस्योपाधिणो सोमस्य स्वाने क्षत्रिवरैरुक्ते । मध्यमान विदुषात् तद् सोमयागेऽपि वा तथा ॥, विमस्यपिपया वाक्यनुपपत्त्योपसङ्गतम् । मज्ज कच्छेऽपि ततो निश्चयो मध्यमानम् ॥, फलचमसमोनात् यत्नेनेति श्रुतत्वात् । इत्याथा च विकारोऽस्ति यागार्थो मध्यसञ्चयि ॥'

भाट्ट— तत्रैर ' यदि राजस्य वैश्य वा वाजयेत्, च यदि सोमं विभक्तयित्तेत्, न्यक्षोऽन्विनिनीयहृत्स ताः संपिन्त्य दधन्मुन्मुत्प तमसैर् भक्षं प्रथच्छेत्, न सोमम् ' इति श्रुतम् । तत्र द्वितीये यदिमन्यो निधिसंस्कारः । आगस्तु विनिसंस्कार एव । त्रिमिनीः अङ्कुरान् फलानि च । तत्रैतस्य फलचमसपदमिधेयस्य किं भक्षण- माश्रम्, किंवा यागोऽपीति विन्तायाम्, त्रिमिसत्वेन अपक्षीगल्य यागस्य फलचमसान्विक्रिदानुपपत्तेः तच्छब्द- परभूयस्य च तस्य मङ्गलान्वयश्रवणान् प्राप्तपापानुवादेन अनेकपेपणादिस्मरणविधाने वाक्यभेदापत्तेश्च अनेकरूप- विशिष्टं भक्षान्तरमेव फलचमसकरणं विधीयते । फल- चमसस्य विनियोगाभावेन सत्कार्यत्वानुपपत्तेः मनुष्यायेन विनियोगाभावेन स्वापदस्य स्वरत् । तदपि आगत्यकारक- मपि यजमानसोममस्य वाषकम्, ' न सोमम् ' इत्यनु- वादकृतात्, ' न गिरि गिरिति ब्रूयात् ' इतिवत् एरु- कार्याकारितानामनेऽपि प्राचरत्वकृत्वा एव स्वापदपरेरही- कारत् । अस्तु वा अयं स्वतन्त्र एव तत्रिधेयः । इति ब्राह्मे, यद्यपि भक्षान्तरमिदम्, तथापि तस्य न आग- बुधवारकत्वम्, ' तम् ' इति द्वितीयाभिर्देशेन फलचमस- सस्मरार्थत्वप्रतीतेः । अनुपयुक्तस्य च स्मरणयोगेऽपि ' अन्वृत्तुं शृणोते ' इत्यादिवत् विनियोगात्मना । तथापि ' स यदि सोमं विभक्तयित्तेत् ' इत्याद्यनुपादरणात् यज- मानकृत्यैकमेवमश्रय च तत्रतैरोपसौ स्वयं सोमवायेन सर्वोपैरुपस्ये प्रमाणाभावात् यजमानचमसपागान्वासा- स्थापनरमेव फलचमसस्य कल्पते इति न आचिदनुप- पत्तिः । अस्तुतस्तु, भक्षान्तरमेव प्रमाणाभावात् सोममश्रय एव यजमानकर्तृकः पेषणदधन्मुन्मुत्पत्सालद्वयविशिष्टः फलचमससंस्कारकत्वेन विनियुज्यते । ' राजा राजस्येन ' इतिवत्, ' तस्य वाषयात् ' इतिवत् विनियोगविशिष्ट- अनेकविधानात् अशक्यभेदः । तस्य च यजमानचमसा- म्यानीपदपर्यस्कारकमङ्गलसंस्कारात् पूर्वोक्तपुत्रैश्च तदी- यनानुष्ठानान् कथितवाक्येन फलचमसस्य उक्तपागा- म्यासंस्कारत्वसिद्धिः । नैमित्तिकराश च न्यस्यसोम वाषकत्वम् । एत च स्थानात्तत्रैव फलचमसे इतरसोम- संस्कारात् यजमानमश्रयापि प्राप्तिप्राप्ते पूर्वप्रवृत्त्या

तद्विन्वाहीकरणं गुणद्वयविधानार्थम्, फलचमसस्य वाय सापनत्वसिद्धयर्थे चेति द्रष्टव्यम् । एतेन ' यदि सोमं विन्देत् पूतीकानमिपुणुवात् ' इत्यन अमिपवयुक्तपूतीका नामपि वायसापनत्व व्याख्यातम् । १५.

मण्डन— ' फलस्य मक्षणदि स्यात् । ' . . .

शंकर— ' त्रिमिनीचमसो यज्ञी । ' . . .

● फलचमसधिकरणे स्थानान्तर्यातदेगः निरु- पितः । वाळ. पृ. ११८.

● फलचमसादौ यत्र वागान्तरविषयसंभनः प्रमाणा- न्तरागितः तत्र निरुक्तयोः नैमित्तिकेन निनापनया- भावेऽपि नित्यस्य वाचः । भाट्ट. ६।५।२. पृ. २८७ .

● फलचमसस्यायः (३।५।११४७-११) वाषोपदेतिः श्रवणवाचनत्वस्य नैमित्तिकेन अणुपयुक्तत्वेन नैमित्तिकवृत्त्यत्वात् फलचमसस्यायेन स्थानापनयैर दधि- गुतयोः प्रणोताधर्मप्राप्तिः, न तु श्रीहियसन्धानेन । भाट्ट. ९।२।२।४८-४९.

● फलचमसविधिः । अयं विशेषविधिः द्वापर्यः । वाळ. पृ. ११.

● फलतः वाचनिको व्यवस्थितविकल्पो यथा, ज्योतिषोमसंस्थानु गौमरे ' हीम् इति वृष्टिक्रमात् निपत्तं कुर्वात्, ऊचित्यन्वायज्ञाम्, ऊ इति स्वर्गतामाष ' इति । वाळ. पृ. १६०, ● फलतः वाचनिको व्यवस्था यथा ' मृष्ययेन प्रतिष्ठाप्यमस्य दणयेत् कालेन दक्ष- वर्चरक्तामस्य ' इति । स्मार्ते तु- ब्रह्मयज्ञ एव फल- विशेषार्थं कल्पन्तु, नामाध्ययनविधिः । पृ. १९, ● फलतः व्यवस्थाकथः प्रतिपक्षे यथा, ' यो ब्राह्मणावाचगुरेत् नं शनेन वासवात्, यो निहनेत् महेश्वेण, यो लोहितं कुर्वात् ययनः प्रकण्ड्य पाशुन् सृष्टहीयात् तावतः संवत्सरान् सुवर्षं लोकं न प्रजानीयात्, तस्मान् ब्राह्मणा- वाचगुरेत् न हन्यात् न श्रेहितं कुर्वात् ' इति । पृ. ३५, ● फलतः व्यवस्थितविकल्पो यथा- ज्योतिषोमे पौडशिसस्ये ' छौमगुहस्याना ब्रह्मराम भवति ' इत्युक्तस्य- त्रयप्रसङ्गोपेक्षापत्तयेन नित्यं छौम विदितम् । ज्योति- षोमातिपत्ते तु ' यदि मृष्टसामातिराश. स्यात् छौम- मुष्मन्ना ब्रह्मराम वार्थम् ' इति ब्रह्मरामत्वेन नैमित्तिके

'यदि रथं तस्मान्नाम सौमरं कुर्यात्' इति चोदय्यत्येऽपि नैमित्तिकं विहितम् । तत्रो नित्य नैमित्तिकं च सौमरं पुनः फलत्रयसाधकत्वेन विहितम् । 'बो दृष्टिकामो योऽ-
न्नाथकामो यः स्वर्गकामः च सौमरेण स्तुवीत' इति । सौमरस्य च नामादात्त्वं च नामानिधनकस्यापवसित-
विकल्पे प्राप्ते 'हीपिति दृष्टिकामाय निघनं कुर्यात्
छिन्विपत्तायकामाय क इति स्वर्गकामाय' इति तन्तच्छ्ले
तत्तन्निघनकस्य सौमरस्य विधानात् फलत्रये व्यवसित-
वित्तम् । पृ. १६०० .

* 'फलदेवतयोश्च' (११११३१४) इत्यत्र
लिङ्गेन ये संयुक्ताः ते अपूर्वार्था न समवन्ति इति
पूर्वपक्षः । डुम्. १।१।१।२. * 'फलदेवतयोश्च' कर्तव्यं
इति साध्यभूतमपूर्वम्, अथवा विधेयत्वानुष्ठेयत्वाभ्या
भाव एव प्रययवाच्योऽभिधीयते । (शङ्करो) साध्या-
द्योपनिशात् स्वर्गादिफल कर्तव्यमिति चेन्न । तस्य
कालान्तरमाविरत्वेन प्रयोगाद्यवभाषिते एव तद्विद्वय-
थापूर्वत्वेन कर्तव्यत्वावधारणात् । तेन अपूर्वं दृष्टव्य
नान्यपेति । तथा च..... फलदेवतयोश्च इत्युक्तस्य
निराकरिष्यते (उक्तस्य फलदेवतयोश्च इति निरा-
करिष्यते इत्यन्वयः । सुधा. पृ. १२५६ द्रष्टव्यम्) ।
धा. ३।१।७।१४ पृ. ८५९.

ॐ फलदेवतयोश्च । ११११३१४ ॥

दशपूर्णमासयोः 'अग्न्य स्त स ज्योतिषाऽभूम'
इति परसंख्यो धर्मः श्रुतः । तथा 'अग्नेरह्युजिति-
मन्त्रोपम्, सोमसाहसुजितिमन्त्रोपम्' इति देवता-
संख्यः । तत्र किं एते मन्त्रा. न्वादिभ्योऽप्युक्ताः उत
अपूर्वप्रयुक्ताः इति विचारे पूर्वपक्षमाह । फलदेवतयोः
फलस्य स्वर्गस्य, देवताया अग्न्यादेश मन्त्रप्रयोजकत्वं
स्यात् । तथा च सौमर्यागे स्वर्गस्यफलस्य अग्निरूप
देवतावाच्यं अभावेन प्रयोजकत्वात् नान्यनिवृत्तौ ऊछे
न संभवति इति ।

न चोदनातो हि तादृशप्रयुक्तम् । ५ ॥

विद्वान्त्वत्तमिदम् । दशपूर्णमासयोः 'अग्न्य स्तः
स ज्योतिषाऽभूम' इति मन्त्र. स्वर्गस्यफलप्रयुक्तः,
'अग्नेरह्युजितिमन्त्रोपम्' इत्यादिमन्त्रश्च अग्न्यादि-

देवताप्रयुक्त इति पूर्वपक्षिणा यदुक्तम्. तत्र । हि यस्मात्
चोदनातः अपूर्वत्वेन फलत्वेन चोदनात् तादृशप्रं
वदुक्तत्वं मन्त्राणा फलवत्पूर्वपक्षम् । तस्मात् अपूर्व
प्रयुक्तत्वमेव मन्त्राणाम् । तथा च सौमरं नती' अग्न्य
मन्त्रवर्चसम्, सूर्यासाहसुजितिमन्त्रोपम्' इत्यहसिदिः
अपूर्वप्रयुक्तत्वस्य तत्रापि समानत्वात् । के.

ॐ फलदेवताधिकरणम् । दशपूर्णमासयोः धर्माः
फलप्रयुक्ताः ॥

फलदेवतयोश्च । ११११३१४ ॥

भाष्यम्— दशपूर्णमासो सः, 'दशपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेत' इति । तत्र फलसंख्यो धर्मो देवता
संबद्धश्च श्रूयते । फलसंबद्धत्वात् 'अग्न्य स्त' स
ज्योतिषाऽभूम' इति । देवतासंबद्धोऽपि 'अग्नेरह्युजिति-
मन्त्रोपम्' 'सोमसाहसुजितिमन्त्रोपम्' इत्यादिः । तत्र
संख्य, किं स्वर्गसंबद्धस्य कर्मणः स्वर्ग एव प्रयोजकः,
अग्न्यादिष्वस्य अग्न्यादयः एव, उत उभयत्रापि
अपूर्वं प्रयोजकमिति । यदि एतन्मिमन्त्रश्च. त्रिवे
यता स्म स्वर्गम्, अग्न्यादीना चोच्चिन्मन्त्रेव इति,
वतः स्वर्गान्यादिप्रयुक्तः । अथ एव रिपते अग्न्या
दशपूर्णमासकामम्, दशपूर्णमासदेवतासाश्च उच्चिन्मन्त्रो-
पम् इति तत्र. अपूर्वप्रयुक्तः । किं प्रातः । स्वर्गा-
न्यादिप्रयुक्त इति । कुतः । मन्त्राप्रानसाम्पत्तिर् । तस्य
मन्त्रो वाचक. न इह वदितव्य इति गन्तव्ये । मुला
च स्वर्गान्यादीना वाचको मन्त्रः । नक्षत्रस्य दशपूर्ण
मानकत्वदेवतयोः । तस्मात् मन्त्रदेवतं इति उच्यते
स्वर्गान्यादि, तदप्रयुक्तो धर्मः त्यादिति ।

डुम्— (चतुष्पणेकंमात् वहित. असाहिविनाशतः,
षष्ठस्तस्य आनन्दाश्रमीयः अधिपक्षरः इति देवम् ।
के.) दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तो चाहनिमन्त्र, न परमार्थ-
प्रयुक्त इति पूर्वपक्षिणाप्रयुक्तोऽयम् । दीक्षणीयादिवाचने-
नेय [फलदेवतयोश्च] इति अत्र पूर्वपक्षः । अग्निसंब-
धप्रयुक्तोऽय [मन्त्र.] स्वर्गप्रयुक्तश्च, [लिङ्गेन हि अत्र
विनिश्चेषः । हासर्थ्यं च लिङ्गम् । स्वल्पे च मन्त्राणां
वाचकत्वं, नापूर्वप्रयुक्तत्वं । अक्षणा हि तथा स्यात् ।
न च प्रकरणावरोने लिङ्गवाचो युक्तः । तेन धर्मां कल्पं

प्रकरणेन शक्यताम् । लिङ्गं च ततो बलवत्तरम्, न ततो वाधिर्तु युक्तम् । तेन यथा चाट्टमिथो ज्योतिष्टोमार्थ-दीक्षणीयार्थः तथा मन्त्रोऽपि ।] अथवा अर्थं [मन्त्रः] स्वस्वामर्थ्येन [' स्वस्वामर्थ्येन ' इति पाठः तन्त्रले तु पञ्चमन्त्र एव पाठः] आत्मिकपाठः । तत्र ज्योतिष्टोमिः स सामश्रीष्टोमस्तु प्रकाशनीयः । एवं प्रकरणवाचं सामर्थ्येन मन्त्रमानः पूर्वपत्रं करोति [' आरभते ' इति पाठः । तन्त्रले तु करोति इत्येव पाठः] प्रोक्षणयत् तु उच्यते ।

न चोदनातो हि तादृगुष्णम् । ५ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति स्वर्गाद्यादिप्रयुक्त इति । चोदनातः तादृगुष्णं स्यात् । मन्त्रं कृत्यत् चोयते क्त इति कर्तृत्वतया अन्तुच्यते । अपूर्वं च फलदत्, न स्वर्गा-न्यादि । तदर्थं वचनं क्त अहृद्यर्थं कल्प्यते । गच्छया च अपूर्वकार्त्तवेकतायने दृष्टोऽर्थः स्यात् प्रोत्साहनात् । एतस्मिन् पक्षान्तरे ह्ये यानि न स्वर्गाद्यादिजननस्य अपूर्वत्वता न्यास्या । शब्दार्थस्य च फलदेवतत्वेन संप्रतिपक्षानात् लक्षणा अदृष्टा । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्त एवंजातीयतो धर्म इति । किं भवति विचारस्य प्रतो वनम् ? यथा पूर्वः पक्षः, सौम्यं कर्त्तव्यं अतिकारेण मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । यथा तर्हि सिद्धान्त-ऊहेन, ' अग्न्यं दहावर्त्तयन् ' ' सूर्यस्योच्चिति (स्याहमुच्चिति) मन्त्र-ज्येपम् ' इति । फले पर्ववसितम् । देवतापामुत्तरा निन्ता नतिगते ।

शा— ' तत्र स्वर्गादिशेषत्वं भवेद्विज्ञेन मन्त्रयोः । फलत्याहृष्टत्वत्वात्प्रधानत्वाच्च सर्वतः ॥ स्वर्गादेयोच्चमानस्य फलदायित्वसंभवात् । तादृश्यामेव मन्त्रस्य युक्तम्, नापूर्वशेषता ॥ (सिद्धान्तमाह—) सर्वं फलस्य सर्वस्मात् प्रधान्यं न तु वाज्या । मन्त्रतादृश्याशेषः स्यादात्म्येक्य-प्रसङ्गतः ॥ '

सौम्य— पूर्वम् यथा परमापूर्वाधीक्षणीयाऽपूर्वाधीक्षं चाट्टमिथस्य न परमापूर्वमित्यम्, एतं मन्त्रस्यापि अन्वयार्थत्वं न तद्वत्ता दर्शपूर्णमासाधीक्षं श्शुद्धिधनेः संगतिः ।

वि— ' अग्न्यादेः स्वर्गदेवो हेतु रदाऽन चोदि-तम् । आद्यो लिङ्गात्, मैत्रमन्त्रस्यापूर्वाकाट्टितत्वनः ।'

भाट्ट—पूर्वोक्ताया अपूर्वतायधिकत्वेन उदेष्यतायाः ऋचिदायित्य समाधानार्थं इदमधिकरणम् । दर्शपूर्ण-मासयोः ' अग्न्यं सुवः सुवरत्नम् ' इति स्वर्गमति-पादयो मन्त्रः । ' अग्नेहमुच्चितिमन्त्रज्येपम् ' इत्यादिस्य अग्न्यादिप्रसङ्गस्ये मन्त्रः भुवः । तयोश्च स्वर्गलक्ष्या-न्यादिनैव स्वर्गाम्योः लिङ्गकल्पश्रुतौ उदेष्यता उप-स्थितत्वात्, न तु अपूर्वसंवाचित्वेन भुवो एताभौ विधि-योगस्य औत्सर्गिकतायाः साधितत्वेन तेन रूपेण स्वर्गादि-पदैः अवभिधानात् । न च स्वर्गादित्तरपे आनयैववयम्, ताशात् फलरूपस्य तस्य अनिर्हातौपात्तवाचिरोपेयं तद-र्थत्वे वैवर्ण्याभावात् । मन्त्रजन्यप्रसादान् यन्निरेकेण इतय-द्रयुक्तप्रधानमापादेव उपचित्तित्तेः आनयैवर्षं अपूर्व-ऽपि तुच्यम् । प्रयोगविधिना दर्शद्राष्टिवाच्यगतेः मन्त्रजन्यप्रसादान् यन्निरेकेण अपूर्वातुयतिः ' इति तु स्वर्गोऽपि तुच्यम् । एवं देवतापामपि मन्त्रार्थत्वेति-हासादिवशात् कल्पपि अपूर्वं कञ्चनितेवताप्रसादादेव फलत्पारवगतेः प्रसदात्म्यं च मन्त्रजन्यप्रसादान्वाचि-रेकेण उच्यते प्रमाणाभावात् तदर्थैवम् । अत एव लिङ्गकल्पश्रुतिविधिवोगविधौ उपस्थितत्वात् प्रसादा-असीत्कारोरेव तस्येन उदेष्यता, न तु अपूर्वोपदेवतात्वेन इति न शौर्गादौ ब्रह्मवर्षसपूर्वादिपदोऽहः । इति प्राप्ते, न तानत् सौपामेव आपातादीनां आपूर्वाधैत्यमहाय स्वर्गाधैलं शङ्कितुं शक्यम्, दीक्षादिपदेन प्रसादात्प्रत्यय-तेपामर्थाधिनरण-वाचने आगेणत्त्वत्पवृत्तापान्तरस्यैव लक्षणात् । एवं अपूर्वाधीनारेण देवताप्रसादाधीन्य अव-पातादीना निरुपसंभ्यम् । देवताप्रसादस्य अपूर्वजन्यत्वेना-प्रसादात्प्रसङ्गात् । उदाहृतमन्त्रस्योऽपि च न स्वर्गाम्यस्य स्वर्गार्थत्वमन्त्रः । तद्वि किं दर्शपूर्णमासकल्पस्वर्गाधैरिति प्रत्येव मन्त्रजन्यप्रसादात्म्येवयोगः, उत स्वर्गं पक्षान्तर-मिति । नन्त्यः, तथात्वे दर्शपूर्णमासाद्रन्त्राभावात्तामात्य-संस्पर्शोपक्रमप्रमाणमावेन लिङ्गकल्पश्रुतेरेव अकरानेन स्वर्गार्थत्वे एव प्रमाणाभावात् । न च स्वर्गाधिकार-एव सामान्यवर्षकवचोपकं प्रमाणम्, स्वर्गस्य वागात्य-

कणेनेत्र निपहाइशतया सदधिकारस्य अल्पकृत्वात् । न च मन्त्रस्य प्रयोगान्नाइशेषं लिङ्गेन श्रुतिकल्पनम्, वाचसोमे विनियोगेनेत्र तस्य निरासइशतयात् । अत एव लिङ्गमानेनापि न श्रुतिकल्पनम् । पाके समर्थस्यापि देवदत्तस्य आकाइशाऽभावे विनियोगादर्शनात् । नाद्यः । तथात्वे हि दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यप्तीना न स्वर्गवादिना उद्देश्यता, अतिप्रसङ्गात् । नापि दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गारोने, तस्यापूर्वद्वारकल्पेन शुभभूतत्वात् । किंतु विवातीयापूर्वसंभिकत्वेनेत्र । अत एव छिन्निप्रयोपकारकत्वेऽपि स्वर्गप्राप्त्यसक्तत्वात् अपूर्वमपि परमापूर्वमेव, न तु अवान्तरापूर्वं उद्देश्यतावच्छेदकचोष्टिप्रविष्टम् । स्वस्त्वस्य तु मीहिःकादिदेव अग्रवेश. गौमयात् । अतश्चैव मन्त्रलिङ्गकल्प्या श्रुतिः अनेन मन्त्रेण शक्तिजन्योपद्रवा परमापूर्वतास्य संक्षुभ्रादिति । शक्तिजन्योपद्रव वस्तुतः स्वर्गप्रकारकः स्वर्गविशेषक एव द्वारताया शक्तिजन्योपद्रवतेन प्रविष्टः, न तु अपूर्वसंभिकत्वप्रकारकः, तथात्वे शक्तिजन्यत्वानुपपत्तेः । अत एव ब्रह्मवर्चसारी द्वारभावात् स्वर्गपदलोपे ब्रह्मवर्चसविषयकशक्तिजन्योपद्रवविषये ब्रह्मवर्चसपरोहः । इत्यथा प्रकृतवैव लक्षणया स्वर्गपदेनापूर्वगतचित्तवप्रकारकोपद्रवने ब्रह्मवर्चसप्राप्ति तेनेत्र रूपेण बोधोपपत्ते उक्तानुपपत्तिः । अत एव पुनः चर्षदर्शपूर्णमासप्रयोगेऽपि मन्त्रोपः । तत्रापूर्वताव्यवहृत्य स्वर्गतेन बोधानुपपत्तेः । अत एव च 'मुस्य एतस्यै मन्त्राया विनियोगः' इत्युच्यते । यदि मन्त्रोपेन च अपूर्वतास्ये शातताया आधानात् तस्य संस्कार्यते उद्देश्यतापरिपन्ना नानुपपन्नम् । तादृशोपपत्त्ये च स्वजन्यभद्राजन्यादृशस्य परमापूर्वं एव कणोत्तरकनुत्त योग्यताजननात् फले उत्पत्तेः, न तु कणोत्तरादृशत्वम्, तथात्वे समवायाव्यपत्तया प्रकरणाथापत्तेः इत्यात्मन्येव विद्यते ।

एवं अग्न्यादिप्रसङ्गमन्त्रेणैव स्वतन्त्रमिन्द्राद्यनाश्वरस्य अनुपकरणान् सामान्यसंबन्धबोधप्रमाणाभावात् पूर्वम् । लक्षणानुपपत्तेः आसन आगिर-ह्यन्वयप्रसङ्गात्तानार्थस्यैव कर्तव्यतात् आगिरस्यस्येव यत्नसंबन्धेन प्रपञ्चप्रसङ्गात् तदुत्तरापूर्वपदेऽत्राग्नेनेत्र

अग्न्यादेः उद्देश्यत्वकल्पना । न तु प्रसादाश्रयतेन, प्रसादस्य परमापूर्वकल्पनेन विप्रकृष्टत्वात्तद्वेव भोगोक्तानुपपत्तेः । अत एव नाग्निदेवस्य उद्देश्यताऽवच्छेदकचोष्टिप्रवेदाः गौरवत् । एव च प्रसादाश्रयत्वस्य उद्देश्यताऽवच्छेदकत्वकल्पने ऊहसिद्धिः अप्रसूहेव । परन्तु प्रसादासामान्याश्रयत्वस्य अग्निहोनादौ अनिप्रवन्नात् नोद्देश्यतावच्छेदकत्वम्, आग्नेयापूर्वकल्पसादाश्रयतावच्छेदा तदोपदेवतावत्स्य लघुत्वाच्च । अतश्चाग्नि अनेन मन्त्रेण शक्तिजन्योपद्रवाग आग्नेयोत्सर्गपूर्वपदेवत्तत्स्युक्ति इति लिङ्गकल्प्यश्रुति कल्पयित्वा ऊहसिद्धिः पूर्ववत् उपपादनीया । उपयोगोऽपि निवर्णदिमये स्मृतिदाढयेन त्यागकाले सृष्टिते देवतास्मृतिरस्य उत्पत्तपूर्वत्वानुक्त्यामिन्द्रयोपद्रवात्तात्पादने एव इत्यनन्तर विस्तारः ।

मण्डन — ' स्वर्गस्तथाग्निश्च नहि प्रोक्ता । (धर्मस्य) ४ .

शंकर — ' निमित्ततोत्पादपूर्वस्य । '

* फलदेवताधिकरणेन प्रोक्षणार्थानामपूर्वपुत्राधिकरणस्य अगतार्थत्व । सोम. १।१।५. * प्रोक्तान्नाधानामपि ' अग्नम मुनः ' इत्यादीना अधानमर्थ अनुपपत्त्यपि कर्मसमवेतस्य फलादेः स्मृतोपेक्षितत्वात् तदर्थत्वेन दृष्टवित्तैवोक्तव्यापारसिद्धिः नमो मन्त्रे फलदेवताधिकरणे एवोपपत्तिः । चौ. १।१।१।५.

* फलदेवताप्रकाशकयोर्मन्त्रयोः अपूर्वत्वोच्यते । १।१।१।६-५.

* फलनियमकर्तृसमुदाया उदाहरणम् । एवं स्वर्गः, नियमो यावज्जीवितोऽग्न्यास, कर्ता स्वर्गामः, समुदायो दर्शपूर्णमासौ । तेषां यैर्पशिशु न प्रचि । ८।१।१।३१०-२२. मीचो. वृ. २५.० ' अग्निहो न फलनियमः ' इत्यत्र दृश्यम् ।

* फलपरत्वे संभसति न श्रुतिपरत्वं ही न्नाः यदि आभीयते तथा छिन्नि प्रजावादिष्वपि परंश्वराशरस्य फलरतेन स्यात् । (पूर्वस्ये) । आभारम्. ३।३।२।१।२.

● फलप्रयुक्तत्वं नास्ति इत्यसंस्कारकर्मणाम्, तत्र फलभूमाधिकरणम् । ४।३।१।१-३.

● फलभावनाशब्दः नास्ति अर्थः । वा. २।२।३।३ पु. ४८३, सु. पु. ७३३.

● फलमात्र एव प्रधानत्वपूर्त्वं इति न्यायः । परिमल. ३।४।१३।४४ वृत्.

● फलभावनाशब्दत्वं एकत्वेन । मोन्या.

● फलभूमाधिकरणम् । अज्ञाना प्रयानादीना एकरिन्त् प्रयोगे सृष्ट्युत्पन्नम् ।

● फलभूमाधिकरणम् । फलभूमाधिकरणम् । फलभूमाधिकरणम् । फलभूमाधिकरणम् ।

● भाष्यम्— प्रयानादीनि उदाहर्य चिन्तयेत् । किं सृष्ट् प्रयोग एषा जन अश्रुताभ्यासोऽपि कर्त्तव्य इति । तत्र ' धर्ममात्रे इत्यर्थत्वाच्छब्दार्थेनापत्तयः स्यात् ' (१।१।१।१८) इत्यनेन न्ययानेन सृष्ट् प्रयोगे प्राप्ते एवमुच्यते, ' सृष्ट्प्रयानादीनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ' । अस्यासः कार्यं । कृतः ? यत्. अस्यास्य फलभूमा स्यात् । कथं छाये । अनुमानेन । किं सृष्ट्प्रयानम् ? प्राक् अज्ञप्रयोगात् प्रधानोपभारे नास्तीत् ऊर्ध्वं ततो भवति, तेन विज्ञापते तुल्येन अज्ञेन विद्यते इति । विद्यते चेत् पुन पुनरपि कथिष्यते । सृष्ट्प्रयत्, शब्दया धर्मस्य हीनोदितु फलं धर्मस्य विद्यते इति कर्त्तव्यात् फलभूमास्त्वम्, प्रयानादीनि ।

सृष्ट्प्रयानाधिकरणम् । ३० ॥

● भाष्यम्— सृष्ट् वा अज्ञ प्रयोगश्च, जातव्या । कृतः । कारणात् । एक कारणप्रदाना प्रधानोप- पत्तयः । न. पुनरपि ? येन प्रयानादि फलं ददति । तथैव सृष्ट्प्रयानेनाज्ञेन कृतं जानाति प्रयानादि फल- यन्तीति, पुनरज्ञप्रयोगः । अथ न श्रुतम्, मुक्तस्य प्रयोगः । येन सृष्ट्प्रयानेन नोपसृष्टम्, स पुन. विद्यमाना उत्तरिष्यति इति वा आशा ।

परिमाणं चानिधयेन स्यात् । ३१ ॥

● भाष्यम्— परि चानिधयः सृष्ट्प्रयाने प्रयोगः, ततः ' चतुर्दश धर्ममात्रमात्रकृतो हृत्पत्ते, ततोदया- क्षयात्पत्तयम् ' इति शेषेऽपि नित्यवदाहुनिपरिमाणानुवादः,

स न स्यात् । स तावत् प्रयाना पाथिका वत्पत्ते एषा चास्य रूपं नाप्येत । तस्मादनन्यात् ।

● फलभूमाधिकरणम् । फलभूमाधिकरणम् । फलभूमाधिकरणम् । फलभूमाधिकरणम् ।

● भाष्यम्— यत् सृष्ट्प्रयाने, युक्तं यत् सृष्ट्प्रयानेन । फलस्य आरम्भनिधयः । कर्मरूपमेव तत्र फल निष्पद्यते । आरम्भान्तरेण अपर निष्पत्तये इति । अज्ञस्य पुनः उत्तरपरिमाणं फल प्रयानात् फलत्वात्तत्पदा- नम् । तथैव सृष्ट्प्रयानेन वृत्तम्, न भूय. किंवाऽन्वीति । एकमवशिष्टो हेतुः । तस्मादनन्यात्तः (अस्यास्य दृष्टा- तत्त्वम्) ।

● अर्थत्वात्तु नैकत्वाद्भ्यासः स्यादनर्थको यथा भोजनमेवमित्यर्थस्यापरिमाणत्वात् प्रधाने च क्रियायत्त्वाद्बिधयः स्यात् । ३३ ॥

● भाष्यम्— तदुक्तं सृष्ट्प्रयानेन अज्ञेन कृतत्वात् अर्थस्य अनर्थकोऽस्यास इति । अत्र शून्यः । अर्थत्वात्तु अस्यास्य अज्ञप्रयानस्य, नानर्थकोऽस्यासः । कथं कृत्वा ? एकादादस्यास. स्यादनर्थकः । यदि एकमेवार्थं अन्वय- मानमपि अज्ञ करोति, ततः अस्यासोऽनर्थकः स्यात् । यथा भोजनमेवमित्युक्ते शब्दे अज्ञप्रयानस्य एकमेव फलं श्रुतिं करोतीति नाभ्यास्ये । अग्रेह अर्थस्य अपरिमाण- त्वम् । इत्यनुपपत्तयः करोत्यज्ञं इति न गम्यते । तदु- यत्तया प्रधानं फलत्वात्तु तावत् करोति इति गम्यते । तत्त्वमेवम् । किन्तु प्रधाने क्रियायत्त्वात् अनिधयः स्यात् । प्रधानस्य फलक्रियायत्त्वम् । तत् प्रधानत्वम्- परिमितम् । तदज्ञोपपत्तयः भूयस्त्वे गृहो भविष्यति । अज्ञाने अत्यम् । अस्यास्य च अर्थत्वात् भूयानुपपत्तयः स्यात् मानवत्तु तस्य । तस्मादनन्यात् स्यात् सृष्ट्प्रयाने, अस्यास्य वेति ।

पृथक्त्वाद्बिधयः परिमाणं स्यात् । ३४ ॥

● भाष्यम्— यत् आहुतिर्दद्यात् विद्यते इति, तृयस्तादुपकारस्य अस्यास्य न्ययान्ते शेषे आहुति- र्दद्यात्तुतः. स विधितः स्यात्, आहुतिविधौनभिमेष ' चतुर्दश धर्ममात्रं आहुतिविधयः, प्रयोदश अमा-

वाभ्यायाम्' इति । नहि आहुतिसदस्य युजेत ।
आहुतिविधिष्वन्या तु लक्षणया उपरयते ।

अनभ्यासो वा प्रयोगवचनेकत्वात् सर्वस्य
युगपच्छाखादफळत्वाच्च कर्मणः स्यात् क्रियार्थ-
त्वान् । ३५ ॥

भाष्यम्-- अनभ्यासो वा अज्ञानात् । कुतः ?
प्रयोगवचनेकत्वात् । एक प्रयोगवचन. अज्ञाना प्रधा-
नाना च । तस्यैकत्वात् सर्वस्य युगपच्छाखन 'अनेन
कर्मणा साधने यजेत' इति । सङ्कृतैश्चाङ्गैः तन् साध-
नात्मनि न पुन. क्रियाया हेतुस्ति । नतु उपकार
भूयस्त्व भावित्वति । यदि अज्ञानि अदृष्टमुपकार कुयुं.
तत. तदभ्यासे उपकारभूयस्त्वमनुमीयते । दृष्टमेव तु
अप्यं अज्ञानि कुर्वन्ति प्रधानभ्याङ्गवचाम् । या च
अभ्यासेऽपि शास्त्रेण अज्ञानात् । सा चेद् फलपदा
साधने यजेत इति, नाज्ञानि । अज्ञानि तन्साधनेन
अप्यंरन्ति । नतु एतदुक्तमिव । यदा हि प्रवाचाः,
न तदा प्रधानवचिः अपूर्वं वा । यदा च यच्च अपूर्वं
च, न तदा प्रवाचाः । तदेव अदृष्टपरिहिते तस्मिन्दिग्ने
सति व्यङ्ग्यत्वेव नास्ति, कुत उपकारः ? अपि च यदि
यस्मान्मेवाङ्गेषु, नापूर्वपश्याति, ततः धोमाङ्गमत्ताना
इष्टिपञ्चमत्ताना चोदक एव नास्ति । अतएव हि अपूर्वं
इति कर्तव्यताकाङ्क्षा नास्ति । यजतेः प्रकृतिवर्तन्यता
कृत्वत् इति कर्तव्यता चोदने नास्तिदिशेत् । तस्मिन्नि
दर्शनानि नोपपद्येत् । 'तस्यैकत्वात् प्रमाणाव्याचाः,
न च समिष्टवर्तनेषु जुहोति, प्रद्वत्य परिधीन् जुहोति
हृषीचोवनम्' इति । तस्मादेव अन्या व्याख्या ।
अनभ्यासो वाऽज्ञाना प्रयोगवचनेकत्वात् । एकः प्रयोग-
वचन. अज्ञाना प्रधानाना च । तस्यैकत्वात् सर्वस्य
अङ्गप्रधानकदाप्य युगपच्छाखनम् । तत प्रधानाना-
मनभ्यासः । इम्य हेतोः ? सङ्कृतैः प्रधानै. कृत.
क्षयार्थः, 'दण्डपूर्वमाशान्या स्वर्गदानो यजेत' इति ।
कृते श्रुतये यन् शास्त्रविहितं फल लक्ष्य इति न पुन.
क्रियाया हेतुस्ति । एतन्मन्त्रेषु सङ्कृतेषु यदज्ञाना
भाक्क क्षास्त्र तस्यार्थः कृतः । तस्मिन् कृते यन् शास्त्रा-
धिपतं अङ्गत्वात् तदभ्यभिधानी इत्यनन्तव्यम् । तथा च

सति अभ्यासोऽनर्थकः । यतु फलभूयस्त्व भावित्वतीति ।
तदुक्तम् । दण्डपूर्वमाशुषोर्पत् फलं तन्नाशनाना अङ्गोपकार
उपयुज्यते, नापूर्वस्य फलभूयोत्पत्तौ । यदि अपूर्वं फलं
अङ्गैश्चाप्येव, अङ्गैश्चमेव तत् स्यात् । न चाङ्गानि
फलानि । प्रधानाना स्वकार्यं साधयता अदृष्ट उदात्त
तै. क्रियते । सङ्कृतैश्चासी कृत. । तस्मात् नाङ्गाव्यौ
फलभूयस्तामस्ति ।

दुष्- भाव्यः स्वर्गः भाव्यो ऋणः । इतिकर्तव्य
यागस्यानुमह करोति, न पत्रसाधिका । तस्या. पत्र न
भूयते, वरणात् फलमिति । ह्ययम्, कर्मदल फलं
साधयत. अभ्यस्त्वमाणा इतिकर्तव्यता महान्तमुत्तर
करोति । तव महता उपकारेण अनुदीहीत महत् फल
करोति । अत्राह, सङ्कृत इतिकर्तव्यता । कुत ?
भावनाया वरपेतिकर्तव्यते आकाङ्क्षिते । ज्ञानं कृते
व्याप्तियत्वे, इतिकर्तव्यता कारणमनुपूर्वार्था आकाङ्क्षित ।
सङ्कृतव्यथा च निरुपानाङ्गीकृता भावना । द्वितीयदि
प्रयोगः केन आकाङ्क्षिते । तस्मात् सङ्कृत भाव कृत्वा
'यदा प्रवाचाः, न तदा प्रधानवचि. अपूर्वं वा, यदा च
यदि अपूर्वं च न तदा प्रवाचाः' इति (भावनाया)
एतदुक्तम् । कथम् ? यस्मिन्नेव धर्मे स्वर्गो भवते
वर्तुलं प्रतिपद्यते, तस्मिन्नेव कारणमपि भावकत्वेन
व्याप्तियत्वे । इतिकर्तव्यताऽपि तस्मिन्नेव कारणमनुपूर्वार्थे ।
यदि अन्यसिन्धु धर्मे स्वर्गो भवते वर्तुलं प्रतिपद्यते,
करणमपि अन्यसिन्धु भावकम्, तथा यति भाव्यत्वात्-
सङ्कथ एव न स्यात् । तस्मात् योग्यपच स्वर्गान्तगते ।
एवमेव कारणतिकर्तव्यतयोः । तस्मादेवा तुल्यकृत्वा । न
च अवाप्त्यभिधियाः परत्याभिप्रेता । भिन्नकला अपि
सर्व- प्रजावादिनिशा एवाभिप्रेताः । तदुक्तम्,
स्वस्याणा भिन्नत्वादिति ।

अभ्यासो वा छेदनसंमार्गानवदानेषु वचनान्
सङ्कृतव्यम् । ३६ ॥

भाष्यम्-- अभ्यासो वा अज्ञानात् । कुत ?
पितृशब्दे भूयते 'सङ्कृतव्यङ्ग्यं बहिर्भवति' इति । तथा
अनुक्तं 'सङ्कृतं परिधीन् समर्पति' इति । त्विह इति

च 'उत्तरार्धात् सङ्ख्यवर्गि' इति । न च अङ्कद्वयज्ञाना प्रयोगः ततः एतानि वचनानि उपपन्ते । तस्मादन्यासः ।

अनन्यासस्तु वाच्यत्वान् । ३७ ॥

भाष्यम्— अनन्यासस्तु अज्ञाना वशोक्तेन न्यायेन । यत् छेदनादिषु वचनात् सङ्ख्यत्वस्य अन्यत्र अन्यासो विहायते इति । अनं भूमः । यद्यपि अनन्यासः, तथापि छेदनादिषु वाच्यं षड्कानम् । दशपूर्णमानयोः 'असङ्ख्य विद्युत् बर्हिर्मवति' इति वचनात् । तद्यद्दमित्यात् विदु-
यनेऽपि असङ्ख्यं प्रायम् । तथा प्राये सङ्ख्यं वाच्यम् । एवं प्रयाजेषु नि समारं उक्तं । सोऽनुयाजेषु पुन-
रावर्तते । तथापि यित्ने प्राये सङ्ख्यं विधातयम् । तथा 'द्विहविषोऽनपत्ति' इत्यविशेषेणोक्ते स्विष्टकृत्वपि द्विरनं प्रात तत्र षड्कानं विकीरते । तस्मात् छेदनादिषु षड्-
द्वचनात् नान्यत्र अन्यस्यो विशदं न्यायः इति ।

शा— फलभूमार्थिना वसोणि पुन पुन प्रयोजक्यानि इति खिते चित्त्यते, किं एकस्मिन् प्रयोगे अज्ञानि पुनः पुनः प्रयुञ्जानस्य फलभूयस्त्व भवति, नेति । तत्र अन्य-
न्यमानानि अज्ञानि षड्गुणपकारान् जनयन्ति, षड्गुणपकारक च प्रथम फलभूयस्तथाप भवति इति मनानन्योत्तरम् । यमप्रकारग्राहकाश्चि कार्पमानर्तते, प्रथमं च साष्टं फल साम्री नाङ्गमानम्, अतस्तन्मानाङ्कत्वा न भूयः फल-
रामः । न च उपकारभूयस्ताप फलभूयस्त्व प्रमाणा-
भावात् । न चात्र अज्ञान्यासः शास्त्रीयः । नचाशास्त्रीयेण प्रयासगौरवेण फलभूमा दान्यते वन्ययितुम् । अतः फलभूमार्थिना साष्टं प्रथमं अभ्यसितयम्, नाङ्गमानम्, नापि प्रथममानम् ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— अङ्गं फलभूमार्थमन्यासमर्थेति सङ्ख्यत्वात्, शीर्षादिवत् इत्यनुमानेन व्याख्यासि फलभूमा स्यात् इति ।

वि— 'अङ्गेऽन्यासो न वा, भूयान्ऽन्यासो, नाङ्गे दृष्यत् फलम् । अङ्गानुत्पत्तेर भूमाऽतः प्रयोगेऽङ्ग यङ्गत्वेत् ॥'

भाट्ट— एकस्मिन्नेव प्रयोगे पुनः पुनः क्रियमाणै-
रङ्गैः प्रयासगौरवेण फलभिरय मन्वानत्योत्तरम् । न तत्र च फलान्तोत्पत्तिः, एवमसात् प्रयाजात् एकस्यैव फलस्य

उत्पत्तिनिवन्नेन प्रथमानुत्पत्तौ चामन्यभावेन फल-
न्तरोत्पत्तौ प्रमाणाभावात् । नापि तन्प्राप्तेव फलयत्तौ अतिशयमानम् 'अविद्येन षोडशान गृह्णाति' इत्यादि-
वत् फलभूमा । स हि यत्र तद्व्यतिरेकेण कृत्तृप्रकार-
सिद्धिः प्रमाणाभिता, तत्रैव तद्विधिवैयर्थ्याभिधा कल्प्यते,
यथा षोडशिमहणात्, यथा वा 'एका देवा, षड् देवाः'
इत्यादौ । प्रकृते तु अङ्गविधीना सङ्ख्यरूपेण चरिता-
यैरात् क्रतोश्च एककृतपकारमाशेषितय पुनः-
नूत्पनाशेषत्वात् गुणैश्चमानेणैव आदृत्तौ फलभिर्ये
प्रमाणाभावाः । यत्र हि 'षड्गुणत्वमेत' इत्यादौ महान्
पञ्चालभ्यते, यत्र स्वल्पः, तत्रापि न फले तारतम्य इत्युक्त
माये (११११११४४ अक्षरमेदेन) । तत्र प्रयाजा-
नीना पुनः रूपे का एभावना । 'गा द्यात्' इत्यादौ तु
समीचीनगोदमे फलभिरन्यतयेव इति श्येयम् ।

मण्डन— 'अत्र प्रयाजादिति सङ्ख्यं प्रकृत्या ।'

शंकर— 'नाङ्गाङ्कत्वा फलं बहु ।'

● फलभूमार्थी बहुकृत्वः प्रयोगे प्रसङ्गः, सङ्ख्यः सङ्ख्यं । भा. ११११४१४४.

● फलभेदः कर्मभेदेद्युः । सु. उ. ११२.

॥ फलभूमगौरवं न दोषाद्यहमिते न्यायः । यत्र गौरवे फलसपत्तिर्भवेत् तत्रार्थं प्रवर्तते । यथा चायं न्यायो मुक्तावत्या समासलक्षणाभिरूपणप्रसाधे निरूपित-
साधाहि, अत एव 'निपादसपत्तिं याजयेत्' इत्यत्र न तस्युक्तो लक्षणापत्तेः, किन्तु कर्मधारयः लक्षणा-
नामात् । न च निपादस्य सङ्ख्यसत्तिविशेषस्य वेदान-
विधायकत्वात्तानामप्य इति चाप्यम्, निपादस्य विद्या-
प्रयुक्तेस्तत्र एव कल्पनत्वात् लाघवेन मुख्यार्थान्तये तदनुपपत्त्या कल्पनायाः फलभूमगौरवता इति दिक् । साहस्री. ४७६ .

● फलभूमप्रतिपत्तिविधिकल्पनानुमति औपविषेः शरणाप्रवेशकिकरपनसोत्पत्तिरित्यर्थम् ('प्रथमं शोषेण हरींविधायसति' इत्यत्र) । भाट्ट. ११११४.

● फलभूत् दशोदाते तद् इति कर्मधारयत्वा अनुपपत्तेः । भा. ११११४६ .

॥ फलवद्भेदे हेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यात् ।
४।४।४।७।

‘वैश्वदेवो साग्रहणी निर्वपेद् ग्रामकामः’ इति विधाय ‘आमनमस्वामनस्य (आमन अस्ति आमनस्य इति पदच्छेदः) देवा इति तिस्र आहूवीर्होति’ इति आमनहोमा उपाः । ते किं साग्रहणीया समप्रधाना उत तस्या अङ्ग इति विचारे समप्रधाना इति उरसूत्र पूर्वपक्षे प्राप्ते वागन्देन त निरस्य सिद्धान्तमिति । फलवत् सफल साग्रहणीकर्म इतरस्य आमनहोमत्रयस्य प्रधानं स्यात् आमनहोमत्रय च अङ्ग स्यात् । उक्तहेतुत्वात् ‘फलवत्संनिधावफल तदङ्गम्’ इति हेतौरुक्तत्वात् । उक्तो हेतुरस्य इति उक्तहेतु तादृशमन् । के

- फलवद्दि अफलस्य प्रधानम् । भा. ४।४।४।७।
- वत् फलजन्तु वत् पुत्रस्य चिकीर्षितम् । १०।६। १८।६७, ● वो हि आरभ्य परिसमापयति च फलजन्तु । एष हि आरभ्यजायते । स हि उपक्रममभूति अपरमप-पन्तमाह । ६।१।१।२४ घृ. १४२२, ● फलवति च प्रयागे विधीयमाणोऽर्चनान् भवति । ७।१।१।१९.

● फलजन्तुफलन्यायेन अग्निहोमस्य अन्वयन्मन्त्रो-संज्ञधरोपेनहास क्तसंनिधिसमाप्ताना अनिर्दिष्टफलना कर्मणा तदङ्गत्वप्राप्तिः । (‘फलवत्संनिधौ अफल तदङ्गम्’ इति न्यायफलरूपम्) । ‘वृषतले स्वमिधानयोर्निवेशः ०’ ४।४।१।१।२४ इति सूत्रोक्तोक्त्याय न्यायः) । रमायनम्. घृ. ६७. ● कर्मान्तरत्वे (रथंतस्तामा, बृहत्सामा इति ज्योतिषोपात् कर्मान्तर इति पक्षे) तस्य फलजन्तुफल-न्यायेन ज्योतिषोपात्तत्वात् ज्योतिषोपात्तत्वेन केवलरप-तरगामक कर्मान्तरमनुष्ठेयम् । (इति पूर्वपक्षे) । सोम. २।१।१९.

● फलजन्तुत्वं मुख्यत्वान्म । ‘तत्पुनर्मुद्वल्यं यद् फलजन्तुम्’ । सूत्रं ४।४।१।१।२४. ● फलवत्संनिधौ विधिविदादीनाम् । ४।३।५।१०-१२.

● फलजन्तुमा अपि विशेषस्तान्मा । १।२।२. भीषो घृ. १३३६ ‘औदुम्बर्याधिकरणम्’ इत्यत्र दृष्ट-स्यम् ।

● फलवत्संनिधावधिकरणं अर्थवादाधिकरणस्यैव रूपे । सु. घृ. ९३.

● ‘फलजन्तुवहाराङ्गभूतार्थप्रत्ययाङ्गानां किफल-त्वेन शब्दस्य योग्यत्वादवधारयति ॥’ (श्लो. शब्द-नित्यताधिकरणम्-श्लो. २३८) इति न्यायः । सु. घृ. २३. अत्र रत्नाकर - फलवतः गगनयनादिवापरस्य अङ्गभूत. अर्थप्रत्यय. तत्फलत्वेनैव फलवान्, शब्दस्योच्चारणस्यारम्भश्च. स्वयमफलस्य फलवत्त्वस्याङ्गत्वं अत्र गम्यते इति ।

● ‘फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम्’ इति न्यायः । [‘वृषतले स्वमिधानयोर्निवेशः, भूतितो व्यपदेशाच्च, तत्पुनर्मुद्वल्यम् यत् फलवत्त्वम्, तन्मिधानवस्तुतं तदङ्गं स्यात्, भागित्वात् कारणस्य, अशुक्तत्वात्सर्वत्र’ ४।४।१।१।२४ इति सूत्रम्, तदवयव. ‘तत्संनिधानं संयुक्तं तदङ्गं स्यात्’ इति । तदर्थं एव फलवत्संनिधाव-फलं तदङ्गमिति न्यायः । के] इतरत्तु (सार्थेय) फलवत्संनिधानान् तदङ्गं भवति । शा. ४।४।१.

● ‘फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम्’ इति न्यायः । ननु अन्योन्यविरोपान्नितोयभावहितानामपि अङ्गाङ्गिभावो भवति । चेति ब्रूम ‘फलवत् ०’ इति न्यायवैयर्थ्यात् । नृमिहपूर्वतापनीयोपनिषद्भाष्यम् १।१. ● सफल-वाक्यस्य निर्गुणवाक्यसंनिधौ पठितम् । फलवत्संनिधौ अफलं तदङ्गम्’ इति न्यायेन तदनुपपत्तौ ने-त्वम् । अद्वैत २।४।२५५. ● ‘फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम्’ इति न्यायान् फलवत्संनिधावधिकरणानां तदङ्गता । न्यायानि ३।३।१।४।२५ ब्रम्. ● ‘फल-वत्संनिधावफलं तदङ्गम्’ इति न्यायात् स्वतः फलवत्सं-सोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वासम्भवः । वि. ४।३।१६.

● निष्पन्नवाक्येष्वेव फलवत्त्वान् ‘फलवत्संनिधाव-फलं तदङ्गम्’ इति न्यायात् सप्रपञ्चवाक्यानां तदङ्ग-वाक्यता इति (वृत्तिकारमतम्) । न्यायानि. ३।२।५।२६ ब्रम्. ● सफल हि सर्वा विद्या आग्राता । तन्मिधानो मन्वा कर्माणि च समाग्रातानि ‘फलवत् संनिधावफलं तदङ्गम्’ इति न्यायात् विद्याद्वयमावेन विद्यापत्ते । भासती ३।३।१।४।२५ ब्रम्. ● फलवत्संनिधौ अङ्ग

वदन्म' । कलत्रसन्धिषु आषाढशुक्ल आषाढपक्षरज-
शौचि । भा २।२।३।१, * कलत्रसन्धिषु अष्टम वदन्म ।
नेत्रेऽपि निम्नतराणांदिषु प्रवेदनवत्सु वक्ष्यन्तु फलेन
भूयते वत् वदद् विशाफने इति मयनाना उर्यात्
व्य वा उपदिद्वैतं वृत्तिनो मय्यत्वे, न मन्वे इत्यस्य
प्रवेदनरगेऽङ्गमिति । ४।१।३।२ * कलत्रसन्धिषु
अष्टममान प्रधानस्यमानवदन्म । सु पृ १०७०

ॐ कलत्रसद्वक्तव्याय । यथा आपत्तमस्मृत्यु,
वक्ष्या- 'आम्र फणेषु किमिति छायापणे अनूत्पयेते,
एव धमे चर्चमाणे अयादयोऽनूत्पयेते' । यथा 'आम्र
द्वचूतो खगोऽथै वदगयोऽतिशौर्ये' इत्यमिथानादिति
शौर्ये आम्रवृक्षोऽतिमधुरपत्रफलमित्यर्थान् समुपवताप
छायाधिन् जनाप फल परिमल चाप्राथितमपि ददाति,
तथैकफलाश्राव्या खेददेवताछायाभयदपि फल प्रदच्छ-
तीति । एतत् समानविषयकैश्चिन्न्याहारात्तराश्रयि
वोध्यम् । साहस्री. ४

● कलत्राक्षयस्य स्वल्पेण कलत्रिधिमारायत्तम्,
उत्पत्तिनिमित्तयोगसक्यैकसक्यतया च प्रयोगविधानार्थ
रम् । सु पृ ७१५

● कलत्रिधानमपि वाक्यान्तरस्यन विविधशब्देनापि
भवति । भा ४।३।१।२ * कलत्रिधान इ ईदृशेन
शब्देन ('श्रावणानावेवात्मन् पते' इत्यादिना) न
त्रिपते इति षडयाम् (४।३।१।१-३ द्वाय) । या
३।४।१।१५

● कलत्रिधि अर्थसाद 'प्रतिदिग्नि ह वा य एत
शरीरशरित' इति । यात् पृ. ७३ * कलत्रिधि
'गादिर वीर्यवामस्य भूय बुर्वात्, पाल्य प्रदरचंच-
कामस्य, वेत्तमजावामस्य' इति । भा ४।३।१।१.
● कलत्रिधि मात्र विरिधेय यजमानगामिकलत्रिधि,
ऋतियामिकलत्रिधि, उभयगामिकलत्रिधिधेनि । यात्
पृ ६२

● कलत्रिधिमन्त्र अर्थसाद 'स्य फर्ममयी तुह
भंति' इति । यात् पृ ७३, * कलत्रिधिस्य
मन्त्र 'आयुता अमेऽस्यायुमे देहि' इति । पृ ६३

● कलत्रश्रुति श्रवेषु स्तुतिरेव, न कलत्रिधि ।
भा ४।३।१।१९ * कलत्रश्रुति अक्षयवक्ष्यपक्ष-
निशावशास्यवादिताम्यवादन्वात् न कलत्रिधित्तिष्ठमा
विद्यापते । यथा 'योऽश्वमेधेन यजते, य उ वैनमेव वेद'
इति शानमानादेन वदद् यावत्तया यदि शिव्येत् को वाह
द्विन् बहुद्वय यथापास्ताभ्यमधमेष कुपति । वा १।३।
१।२० पृ २८७ * कलत्रश्रुति अर्थसाद आषाढो ।
आषाढो हि अन्नकर्म करयेत् । भा ४।३।१।२-४.

● 'कलत्रश्रुतेस्तु कर्म स्यात् कलत्र्य कर्मयोगि
त्वान्' (२।२।१।२-२६) इत्यधिकरणे गुण-
करणान् व्युत्पद्यते । सु पृ ८४८

ॐ कलत्रश्रुतेस्तु कर्म स्यात् कलत्र्य कर्मयोगि-
त्वान् । २।२।१।२५ ॥

'अग्निहोत्र प्रवृत्त यज्ञेन्द्रियामस्य वृत्तयान्' इति
सामानन्वि । तत्र कि अग्निहोत्रहोमात् होमान्तर दप्य
ग्निहोम ह्य दप्यदेरुणान् फल इति विकारे पूर्ववत्-
माह । 'दमा वृत्तयान्' इति कर्म होमान्तर स्यात्, फल
श्रुते । इन्द्रियान् फलमय श्रुते, तत्र कर्मणो न्यायम् ।
फल्य कर्मयोगिनात् फलस्य चात्सम्भवात् ।
तस्मात् दधिगिग्निगो होम फणय विधीयते इति कर्म-
न्तरगेवत् । गुण्य पूर्वाधिसुपसिद्धान्तात् वैपग्यमाह ।
अतुत्पत्त्यात्तु धारण्ययोगुणे तस्य प्रतीयेत् ।
२६ ॥

एवमथ वृत्तयेन स्यात्तयत् सिद्धान्तमाह । अक्षययो,
'अग्निहोत्र वृत्तयान् स्वर्गस्य' 'दग्नेन्द्रियामस्य
वृत्तयान्' इति वाक्ययो अतुत्पत्त्यात् वृत्तयान्मात्रात्
तस्य अग्निहोत्रहोमस्य गुणे दधिष्वपे फलमवय
प्रतीयेत् गुणान् फल इति । स्वर्गसामस्ये होम एव
स्वगायत्रेन विधीयते । इन्द्रियकामस्ये तु होमाभिधस्य
दग्नेन्द्रियशरवेन विधि इति अतुत्पत्तरम् । तस्मात्
न कलत्रश्रुतिविधि किन्तु फल्य गुणत्रिधि । के.

ॐ कलत्रश्रुतेस्तु कर्म स्यात् कलत्र्य कर्मयोगि-
त्वान् । २।२।१।०।२५ ॥

अग्निहोत्र प्रवृत्त सामानन्वि 'दग्नेन्द्रियामस्य
वृत्तयान्' इत्येवमादि । तत्र संदेह कि अग्निहोत्रहोमात्

होमात्त दध्यादिहोम उत दध्यादेर्गुणात् फल इति ।
इदानीं पूर्वप्रतिपदितस्य गुणनिमित्तस्य भेदस्यापवाद
दियते ।

अत्राय पूर्वपक्षिणोऽमिसधि । भावार्थाधिकरणे
हेतुदवस्थितम्, आरत्यान्तद्वान् फलपदस्यविधौ न इत्य
गुणशब्दा । नदत्रापि तेनैव न्यायेन 'इन्द्रिय भावयेत्'
इतीन्द्रियभावना साधनाकाङ्क्षिणौ समानपदोपात्त होम
(रूपवाच्यत्वमेव कर्णतया उह्यति, न विप्रकृष्ट इत्यम् ।
न चैव सति फले होमविधानाद्दोमे च दधिविधाना
द्वाक्यभेद, अगत्या 'दशापविनेण शूद्र समाष्टि' इति
यत् दधिमता होमेनेन्द्रिय भावयेदिति मत्वर्थलक्षण
(या विशिष्ट)विधानैव कर्मान्तरविधानोपपत्ते । ननु
भवत् होमात् फलम्, तथापि प्रकृत एव होम 'सन्निधौ
त्वविमामाफलार्थेन पुन श्रुति' (२।३।१३।२६)
इति न्यायेन स्वगत्यामीक्योरिवेन्द्रियफले विधीयताम् ।
भैष्यम् । दधिविशि (एत) होमेन उपपत्तिरकर्मगतहोम
स्वरूपाप्रत्यभिधानात् । तदुक्तम्— 'होमो हि प्रकृत
शुद्ध स्वाकाद्यादपारित । सोऽस्मिन् दधिविशि
ष्टव्यान्नाविभागेन गम्यते ॥ इति (वा ४ ५४०) ।
न च 'दध्या उह्यति' इति दधिविशिष्टोऽपि होमो
विद्यत एवति त प्रत्यभिधानमिति वाच्यम् । यद्ये गुण
वाक्य इत्यत् । न च गुणवाक्यफलत्राक्ययोपपत्तिवाक्य
पेक्षयो परस्परानिरेपेभावात् सन्धोऽस्ति । तदुक्तम्—
'सान्युत्पत्तिमपेक्षन्ते सा चान्यवद्विहा यत ।
गुणादीना त्वसन्धोऽप्यवधि त्यात् परम्परम् ॥'
इति । (वा ४ ५४१) ।

न च उपात्तवाक्यवगतमेव कर्म गुणवाक्यपारित
दधिसंज्ञक फले विधास्यतीति वाच्यम् । नित्यानित्य
स्योपात्तेषात् । एव ह्यन वचनयक्ति । यदेन्द्रिय-
काम स्वात्तदा निय केवलदधिविशिष्टहोम (भावये)
दिति दधि वैकल्पिकचन दगमे पक्षे सवप्यते । अतो
यवाप्तौ नित्यदधिविशिष्टो होम इन्द्रियकामवाक्ये
प्रतीयते, तादृशस्याप्रत्यभिधानात्, अनुपादेव फल मत्व
पादानात् कर्मान्तरमवति । तदुक्तम्, 'दध्यात् दशमे पक्षे
तद्धोमस्य विधेःपणम् । नित्य चैन्द्रियकामस्य तेनापि

न निरूप्यते ॥' इति (वा ४ ५४१) । न च प्रकृत
होमाभ्रितस्यैव दध्न फले विधानमस्ति, किं किंविधौ
मत्वर्थलक्षणाश्रयणेनेति वाच्यम् । दध्न फलस्य विधाने
आश्रयसंज्ञविधाने च वाक्यभेदमशङ्कत् । न च
प्रकरणादाश्रयत्वम इति वाच्यम् । 'अस्युक्त प्रकरणात्'
इति न्यायेन फलार्थस्य दध्न प्रकरणात्प्रहणात्प्रकृतम् ।
न च विशिष्टप्रकरणादाश्रयत्वमभो भवतीति वाच्यम् ।
यत शब्दो हि सन्निधिवशात् विशेषणत्वे प्रकृतम् ।
न तु सन्निधान नाम यागस्य प्रमा(गम)निति । न चान्
प्रकृताश्रयसंज्ञप्रतिपादक शब्द कश्चिदस्ति, श्रौतेन्द्रिय
कामवाक्यस्य उपात्तस्य प्रकरणे वाक्यभेदस्योक्तत्वात् ।
कतिपयशब्दस्य चाऽऽश्रयस्य प्रकरणे कल्पनेव शेष
इति श्रुतस्यैव वाक्यस्य विशिष्टकर्मविधायकत्वमेव
युक्तम् । तेनान्द्रियकामवाक्ये फलस्य श्रुतत्वात् कर्मा
न्तरेण विधेय भवेदिति । एव प्राप्तोऽमिधीयते ।

अतुल्यवाच्य वाक्ययोगेणैव तस्य प्रतीयेत । २६॥
अयमस्मिप्राय, मन्वेदेव यदि भावाधीनप्रमाणवेव
भावार्थविषयो विधिर्भवत् । सर्वत्र एव भावनास एव
निमित्तादर्थभेदेन तत्र तत्र भिद्यते । एव फलस्यैव
भावनासाधन्य भावत्यर्थेपरो विधिर्भवति, तत्र भावार्थभेद
फलकारण करोति । यत् तु स्ववाक्योपात्तविषयगुणान्तो
पादानमपस्ति तत्र विशिष्टविधौत्वमिया गुणमत्र
निधानतोऽप्ये यदि फलत्वमिति पश्यति तदा समष्ट
मद्वय गुणमात्रमेव फले विद्यत । अथ न पश्यति, तदा
विशिष्टविधान मत्वर्थलक्षणा च स्वीकुर्यते इति स्थितम् ।
'यानद्धि विधिसामर्थ्यं घाल्यर्थादनपोदद्भुतम् ।
तावय फलसन्धय स भावार्थस्य गम्यते ॥
मन्वेदकलश्रुतिर्था तु गुणसचरिते विधौ । सा तद्वय
विधिरपुष्टा तेन वात्येववाक्यताम् ॥' (वा ४
५४६) । तद्विहापि प्रकृतपाठप्रमाणमिगानान् तदुपेय
गुणशब्दान्तो विधि गुणमेव फले विपत्ते । कर्मस्यैव
मत्वर्थप्रयोगात् प्रयुक्त । (ए व पूर्वो, जेन घातुन
प्रकरणप्राप्तोऽनूयते । एव सति मत्वर्थलक्षणतो
विशिष्टविधौरेव च न भवित्यति । ननु भवत् तादर्थ्यस्य
होमस्यस्य प्राप्तत्वात् अनुपाद, दधिविधानस्योऽप्य

निमित्तार्थः निमित्तार्थत्वैव उपपद्यते, नान्यथा । न हि क्वात्मनो तदन्वेषणार्थं इष्टिः क्रियते । जातेष्टेः तु अन्यथापि उपपद्यमानत्वात्, भूत्वादि फल पुत्रगतमेव, न तु कर्तुः इति सिद्धान्तः ।

अथवा अनेन एकेन सूत्रेण वर्णक द्वितीयम् । 'वैश्वानर द्वादशकपाल निर्वपेत् पुने जाते' इति श्रुता इष्टिः किं पुत्रे जातमात्रे कर्तव्या उत जातकर्मोत्तर इति संशये जातमात्रे इष्टिः इति च पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्त-पक्षे । इत्यन्वः पूर्वपक्ष निरस्यति । अङ्गानां कालरूप-स्याङ्गस्य उपघातः उदराभिर्गमनं पुत्रजननं इति यावत् । उपघातस्य सयोगः केवलं निमित्तार्थः निमित्ते सति विद्यमानार्थः । तस्मात् जातेष्टिः जातकर्मानुष्ठानोत्तर कर्तव्या ।

अथ अनेनैव सूत्रेण तृतीय वर्णकम् । इयं जातेष्टिः किं अन्तर्देशहे कर्तव्या क्रिया जननाशौचसमाप्त्युत्तर पौर्णमास्यामवासास्याया वा कर्तव्या इति विचारे निश-मकाभावात् अन्तर्देशहे कर्तव्या इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तपक्षे । अङ्गानां उपघातसयोग काल्पन्येन सयोग-निमित्तार्थः कामनानिमित्तविहितकर्मार्थः, काम्यकर्मसु सर्वाङ्गोपसहस्यस्य आवश्यकत्वात् । के.

● 'फलसंयोगान्तु स्वामियुक्तं प्रधानस्य' (३।३।२।६) इत्यनेनैव गतार्थत्वात् दीक्षाणामनुदाहरण-त्वेन । वा ३।३।२।११,

ॐ फलसंयोगान्तु स्वामियुक्तं प्रधानस्य । ३।३।२।६ ॥

ज्योतिषोमे वचन पचोक्त उपभ्रान्तादि । तेषां राजमानस्य तृतीयस्थाष्टने फादे द्वितीयाधिकरणे लेख्यते । ते वचनादयो धर्मा, किं कर्तारि संभ्रदा. सन्तः अङ्ग-प्रधानार्था उत भोक्तारि संभ्रदा. सन्तः वैचल्यप्रधानार्था इति सद्यो कर्तृत्वतोऽन अङ्गप्रधानार्था इति पूर्वाधिकरण-न्यायेन पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तप्रामाण्यमिदम् । इत्यन्वः पूर्वाधि-करणमिदं प्रामाण्यमुदाहरणमूलकम् । स्वामियुक्तं यजमान-स्युक्तं यत् वचनादिधर्मज्ञानं तत् भोक्तारि संबद्धं सत् प्रधानस्य वैचल्यस्य भवितुमर्हति नाङ्गानाम् । फलसंयो-

गात् फलेन संयोगात् । एते हि धर्मा. यजमान फल-मोगसमर्थं कुर्वन्ति । तस्मादेते प्रधानार्था एव । के.

ॐ फलसंयोगात्स्वामियुक्तं प्रधानस्य । ३।३।२।६ ॥

ज्योतिषोमे केशरमशुणोर्वचनम्, पचोक्तदि, तस्य आम्नातामि । तेषु संदेहः निमङ्गप्रधानार्थानि उत एषा नार्थानि इति । अस्मिन्नधिकरणे तेषां संस्काराणां पच-मानगामिन्य व्यवस्थान्धने, तेषामेव विषयत्वम् । अजान-पूर्वपक्षः । यद्यपि यजमानस्य हेतुत्वमिति वामकर्तृत्व-फलभोक्तृत्व च, तथापि कर्तृत्वाद्यगमपूर्वकत्वात्तत्त्व-गमस्य सर्वेषामेवाङ्गप्रधानानां उपभ्रान्तोपशित्वात् कर्तृत्व-यशोपनिपाते च यजमानस्य साक्षात्प्रयुक्तत्वा च सङ्ग-प्रधानकर्तृत्वेन सङ्गप्रधानोपकारोपपत्तेः कर्तृत्वयशोप-निपातात् अङ्गप्रधानार्थत्वमेव वचनादिसंस्काराणामिति । एवं प्राप्ते, अस्मिधीयते । भवेदेव यदि कर्तृत्वयशोप-निपातितः सत्कारा अवेयुः । भोक्तृत्वानिपातितस्य तु । कर्तृत्वस्य संस्कारोर्वचनानि अपचयननामदिपत्तिर्वेदेन सर्वलोकमिद्वत्त्वात् । फलभोक्तृत्व तु न संस्कारोर्वचनो-भवेतीति न प्रमाणांतरसिद्धम् । तेन फलभोक्तृत्वाने एव यजमानस्य योग्यतामादाधानाः क्रियाः संस्कारा इत्यु-च्यन्ते । फलपूर्वस्य च प्रधानजन्यत्वात् प्रधानार्था एव यजमानसंस्काराः । तेन यथा यानि अष्टाध्यायान्यङ्गानि तैः फलभोक्तृत्वम्, न तत्र न्यायेन पूर्वपक्षो विरोधगम् (१) दृष्टार्थान्यङ्गानि दैवादीनि फलयोग्यतामादाधानान्येवाङ्गानि भवन्ति, तथैतेऽपि संस्कारा इति सिद्धं यजमानसंस्काराणां केवलप्रधानार्थत्वमिति ।

प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे यद्यङ्गैर्यत्त्वमपि संस्काराणाम्, तदा दैवादयो ज्योतिषोमाङ्गानि विकारोपध्वनि कर्तव्या । सिद्धान्ते तु नेति । सूत्रं तु फलभोक्तृत्वान् स्वामिभू-तयजमानस्युक्तं वचनादि प्रधानस्यैवेति । तौता

ॐ फलसंयोगाधिकरणम् । जातेष्टि एतदङ्गोपसह-स्युक्तम् ॥

फलसंयोगस्य चोदिते न स्वादेशोपभूतत्वात् । ४।३।१६।३८ ॥

भाष्यम्— 'वैश्वानर द्वादशकपाल निर्वपेत् पुने

जाते' इति विषय आम्नायते, 'वसिन् जाते एतामिष्टि निर्वपति, पूत एव स तेजस्वभाद् इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इति । तत्र संदेहः किन्नात्मनिःश्रेयस्य, उक्तं पुननिःश्रेयसायेति । आत्मनिःश्रेयसायेति ब्रूमः । नेमानि फलानि परस्य भवन्ति कर्माणि । कुतः ? आधाने आत्मनेपदनिर्देशात् । यथा 'यदेकं कपालं नखेदेको मासः शंखरस्यापेतः स्यात् । अथ यजमानः प्रमीयेत, चावसृषिवीषमेककपालं निर्देयेत् । यदि द्वे नखेतां द्वौ मासौ संवत्सरापेतौ स्याताम् । अथ यजमानः प्रमीयेत, आश्विनं द्विकपालं निर्देयेत् । सत्यापोद्वाएषति, यजमानस्य गोयोगाय' इति कपालान्तरे निमित्ते आत्मनिःश्रेयसफलं कर्म दर्शयति । एतन्निहायि द्रष्टव्यम् । तस्मात् आत्मनिःश्रेयसायेति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । फलसंयोगो न स्यात् पितुः । फलजननं शेषभूतं पुत्रस्य, न पितुः । कथम् । एवं भूयते, 'वेधानर हादशकपाठं निर्वपेत् पुंषे जाते । यद्दशकपाले भवति, गायत्र्येयैर्न ब्रह्मवर्चसेन पुनाति । यज्ञप्रकपालो भवति, मित्रैवासिद्धोद्भो दधाति । यदेकादशकपालास्त्रिभूमेवासिन् इन्द्रियं दधाति । यद् द्वादशकपालं, जगत्त्रैवासिन् पश्यत् दधाति । यस्मिञ्जाते एतामिष्टि निर्वपति, पूत एव स तेजस्वभाद् इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इति । यो जातस्तत्र फलं भूयते । नास्ति यजनप्रकारविभक्त्यः । तस्मात् पुत्रस्य फलमिति । यदुक्तं न परस्य फलान्येतानि कर्माणीति । तदुच्यते । यत् पुत्रस्य फलम्, आरमनः सा प्रीतिः । तस्मादात्मने-पदं न विरुप्यते । एतमेव आत्मनः प्रीतिमपिरेत्य भवति यवनम्, 'आत्मा वै पुत्रः' इति । 'अङ्गा-पद्मान्भवन्ति हृदयवमिजायते । आत्मा वै पुत्र-नामाऽसि स जीव शरदः शतम् ॥' इति ।

दुष्— अर्थतरो रात्रिचयन्यायेन फल्यतिवत्पर्यं इति सिद्धे, किं पुत्रवन्निमित्तं पितुः फलमुत्पत्स्येति । पुत्रस्यैव । कुतः ? 'वसिञ्जाते एतामिष्टि निर्वपति, पूत एव सः' इति सर्वनाम्ना पुत्रस्य फलं प्रतिपाद्यते, पूत एव सः । फः ? यो जातः इति । अतो यवनस्यमन्वात् पुत्रस्यैव फलम् । एवमादिशुक्तः पुनः इत्येते एव ह्यात्मनेपदमतिररन् ।

अङ्गानां तूपचातसंयोगो निमित्तार्थः । ३१ ॥
भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, 'यदेकं कपालं नखेदे' इत्येवमदि । तत्रोच्यते । अङ्गानां उपचातसंयोगो निमित्तार्थे उपपद्यते, नान्यथा । नहि कपाले नखे तद-न्वेपणायां इष्टियुक्ता । नहि कश्चिन्ना गृह्यायां तदन्वेपणं कार्यापणेन क्रियते ।

शा— 'येनैव वाक्ययोरेण फलमेतत् प्रक-ल्प्यते । तत्रैव पुत्रगामित्यप्रतिपत्तिरपि रकुटा ॥' १७ ।

सोम— योमस्य दर्शपूर्णमासोत्तरहृदये अभिहिते तत्प्रसङ्गात् उच्यतेष्विच्छेदे वैश्वानरेष्टेः ब्रह्मे निरूप-यिष्यते । तत्र कुमारविषयिचमश्रुत्वात् वातकर्मनिन्तर इति करिष्यमाणः सिद्धात्तः पूतत्वादेः पुत्रगतत्वं विना नोप-पद्यते इति तदुपयोगितया पुत्रगतत्वनिरूपणात् संगतिः । ननु पुत्रजनननिमित्तकत्वात् अस्या श्रेः प्रत्यक्षपरिहार एव फलम्, न ह्य पूतत्वादिफलमिति चेत्, उच्यते, विषेः फलाकाङ्क्षायां श्रुतत्वात् भाष्यवादिर्पूतत्वादिकमेव फलमेव स्वीक्रियते । पूतत्वादिफलसंबन्धान्तरं तापता नैमित्तिकत्वात्निर्वाहान् तस्मिन्निर्वाहार्थं पश्चात् प्रत्यक्षपरि-हारः अश्रुतोऽपि पत्न्येन कल्प्यते इति पूतत्वादिर्कं प्रत्यक्षपरिहारश्च इत्युभयमपि व्यक्तं फलम् । तत्र च उच्यते निमित्तशुक्तस्यैव पूतत्वादिर्कं फलं इति निमित्त-प्रयुक्तानुष्ठानानुष्ठीयता पूतत्वादेः स्वात्मन्यामायात् एह-न्मिमेव प्रयोगे पूतत्वादिफलप्रत्यक्षं (पूतत्वं-तेजसित्य-अन्नादत्वं-इन्द्रियावित्य-तद्युगलस्वरूपं) भवति, न तु योगसिद्धिन्नायात् (४१११२) एकैकं फलम् । सूत्रार्थानु-पाक्यतोपगतफलभावत्वेन व्योच्यते पितरि फलसंयोगो न स्यात्, तद्वत्त्वेन व्यपतिष्यदितस्य फलस्य तं प्रति शेषत्वात्मायात् इति । १७ ।

वि— 'वैश्वानरेष्टया पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वा, ऽभिः । कुतरेव फलं सुक्तं कर्तृत्वं पितुरेव हि ॥, षाते यस्मिन्निमित्तेतां निर्देयेत् तस्य पूतता । तयोच्छिर्त्तं पितुस्तोत्रं पित्रा वनं वनंते ॥'

माट्ट— वैश्वानरेष्टयावभूताकाकार्यवादिश्रुत्यायां, सत्यापे निमित्तसंयोगेन अङ्गयोः प्रत्यक्षयोः भाष्यनामायात्त्वेन

निमित्तार्थं निमित्तार्थत्वैव उपपद्यते, नान्यथा । न हि वृषात्प्रानो तद्व्येपचार्यं इष्टिः प्रियते । नादोषेः तु धन्यथापि उपपद्यमानत्वात् पूतवादि फल पुत्रगतमेव, न तु फलं इति सिद्धान्तः ।

अथवा व्यनेन एकेन सूत्रेण वर्णक द्वितीयम् । 'वैश्वानर इन्द्राकृपात् निर्वपेत् पुने जाते' इति श्रुता इष्टिः किं पुने ज्ञातमाने कर्तव्या उक्त वाचकमूर्त्तर इति संशये ज्ञातमाने इष्टिः इति च पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्त-यति । इत्यन्वः पूर्वपक्ष निरस्यति । अज्ञाना कालरूप-स्याद्गम्य उपपात. उदरार्थिगमनं पुत्रजननं इति यावत् । उपपातस्य संयोगः केवलं निमित्तार्थं, निमित्ते सति विधानार्थः । तस्मात् नादोषिः जातवर्मानुग्रहनोचर कर्तव्या ।

अथ व्यनेनैव सूत्रेण तृतीय वर्णकम् । इयं नादोषिः किं अन्तर्देशादे कर्तव्या क्विवा वननाशौवयनात्पुत्रर पीयेमास्याममावास्याया वा कर्तव्या इति विचारे निषा-मद्यामात्त अन्तर्देशादे कर्तव्या इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तयति । अज्ञाना उपपातसंयोगः फलस्यैव संयोगः निमित्तार्थः कामनानिमित्तविहितकर्मार्थः, फल्यकर्मसु सर्वाङ्गोपसंहारस्य आकरयकरणात् । के.

● 'फलसंयोगात्तु स्वामियुक्तं प्रधानम्' (३।७।२।६) इत्यनेन गतार्थत्वात् दीक्षागामनुदाहरण सन् । या ३।७।१।११.

● फलसंयोगात्तु स्वामियुक्तं प्रधानस्य । ३।७। २।६॥

उपोतिष्ठोमे वपन पयोत्त लक्ष्मणादिनि । तेषा काश्चमानत्वं तृतीयस्यैव पादे द्वितीयाधिकरणे सेक्यति । ते वानादोषे धर्माः किं कर्तारि संयदा सन्तः अज्ञ-प्रधानार्था उक्त मोक्षरि संयदा. सन्त. केन्द्रप्रधानार्था इति संशये कर्तृत्वज्ञेन अज्ञप्रधानार्था इति पूर्वाधिकरण-भवेन पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तपूर्वमिदम् । इत्यन्वः पूर्वाधि-कर-निदान्तनुदाहरणं सूचक । स्वामियुक्तं यजमान-समुक्तं च वानादिधर्मैरेव तु मोक्षरि संयदा सन् यजमानस्य केन्द्रस्य भविष्यति नाज्ञानम् । फलसंयो-

गात् फलेन सयोगात् । एते हि धर्माः यजमान-फल-संयोगधर्म्यं कुर्वन्ति । तस्मादेते प्रधानार्था एव । के.

● फलसंयोगात्स्वामियुक्तं प्रधानस्य । ३।७। २।६ ॥

उपोतिष्ठोमे केन्द्रमक्षुगोर्वपनम्, पयोत्तवि, लक्ष्मणादिनि । तेषा अस्मिन्नधिकरणे वेधा सत्कारणा यज-मानगामित्य व्यवस्थास्यते, तेषामेव विधिपवन् । अत्र पूर्वपक्षः । यद्यपि यजमानस्य हेतुत्वमिति वागवृत्तं फलभोक्तृत्व च, तथापि कर्तृत्वावगमपूर्वकत्वात्कृतव-गमस्य सर्वेषामेवाज्ञप्रधानाना उपकारोपेक्षितान् कर्तृत्वा-वशोपनिपाते च यजमानस्य साक्षात्पुत्रया च सा-प्रधानकर्तृत्वेन साज्ञप्रधानोपकारोपपत्तेः कर्तृत्वज्ञे-निपातात् अज्ञप्रधानार्थत्वमेव वपनादिहेतुत्वमिति । एवं प्राप्ते, अनिधीयते । भवेदेव यदि कर्तृत्वज्ञे-निपातिन सत्त्वात् भवेत्तुः । भोक्तृत्वानिर्दिष्टमिदं ते । कर्तृत्वस्य सत्कार्यविनापि अर्थव्यवधाननिमित्तत्वेन सर्वलोकसिद्धत्वात् । फलभोक्तृत्व तु न सर्वलोकसिद्ध-मतीति न प्रमात्रान्तरसिद्धम् । तेन फलभोक्तृत्वो एव यजमानस्य योग्यतामादधानाः क्रियाः संस्कारा इतु-च्यन्ते । फलभोक्तृत्व च प्रधानजन्यत्वात् प्रधानार्था एव यजमानसंस्काराः । तेन यथा यामि अष्टाध्यायप्रज्ञाने वैः फलभोक्तृत्वम्, न तत्र न्यायेन पूर्वपक्षो निरौपगर् (१) उद्योगसंस्काराणि देवादीनि फलयोग्यतामादधानान्येव इति भावन्ति, तथैतेऽपि संस्कारा इति सिद्धं यजमानसंस्कारा-नेत्यप्रधानावंतरमिति ।

प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे यजमानस्यमि संस्कारान्, तत्र देशादयो उपोतिष्ठोमादनि विहरेष्वपि कर्तव्यं । सिद्धान्ते तु नेति । सूत्रं तु फलभोक्तृत्वम् सन्निभं यजमानसमुक्तं वपनादि प्रधानसंस्कारेति । तौता

● फलसंयोगाधिकरणम् । अदोषि. पुत्रगतस्य-दिकल्पयुता ॥

फलसंयोगात्स्वयोदिते न स्यादस्योपमृतत्वात् । ४।३।१।६।३८॥

भाष्यम्— 'वैश्वानर इन्द्राकृपात् निर्वपेत् पुने जाते' इति श्रुता

जाते' इति विद्याय आत्मान्यते, 'वसिष्ठ जाते एतामिधि
निर्वपति, पूत एव स तेजस्त्वन्नाद् इन्द्रियाणी पशुमान्
भवति' इति । तत्र संदेहः किमात्मनिःश्रेयस्यम्, उत
पुत्रनिःश्रेयस्येति । आत्मनिःश्रेयस्येति वृत्तः । नेत्यानि
कृतानि परस्य भवन्ति कर्माणि । कुतः ? आपाने
आत्मनेपदनिर्देशात् । यथा 'यथेकं कपालं नरपेदेनो
मासः संवत्सरस्यापेतः स्यात् । अथ यजमानः प्रमीयेत्,
चातृपृथिवीयमेककपालं निर्वपेत् । यदि द्वे नरपेता द्वौ
मासौ संवत्सरस्यापेतौ स्याताम् । अथ यजमानः प्रमीयेत्,
आश्विन द्विकपालं निर्वपेत् । उत्सवापीडास्यति, यज-
मानस्य गोपीयाय' इति कयाठनादो नितितो आत्मनिःश्रे-
यस्कर्त्तुं कर्म दर्शयति । एवमिहापि ब्रह्मण्यम् । तस्मात्
आत्मनिःश्रेयस्यार्थमिति । एवं प्राप्तिः, वृत्तः । फलसंयोगो
न स्यात् पितुः । फलसंचनं श्रेयस्यं पुत्रस्य, न पितुः ।
कथम् ? एवं भूयते, 'वैश्वानरं द्वांशकपालं निर्वपेत्
पुत्रे जाते । यद्दशकपालो भवति, निवृत्तेवासिष्ठेणो दद्याति ।
यद्देवादशकपालं विष्टुभेवासिष्ठः इन्द्रियं दद्याति । यद्
द्वादशकपालं, जलसैवासिष्ठः पश्यत् दद्याति । यस्मिञ्जाते
एतामिधि निर्वपति, पूत एव स तेजस्त्वन्नाद् इन्द्रियाणी
पशुमान् भवति' इति । यो जातकन पत्नं भूयते ।
नास्ति वचनरथातिभारः । तस्मात् पुत्रस्य फलमिति ।
यदुक्तं न परस्य फलदान्येतानि कर्माणीति । उच्यते ।
यत् पुत्रस्य फलम्, आत्मनः सा प्रीतिः । तस्मात्तस्मिन्ने-
पदं न विकल्पते । एतामेव आत्मनः प्रीतिगमित्येव
भवति वचनम्, 'आत्मा वै पुत्रः' इति । 'अद्वा-
दद्वात्संभवमिह द्वादशकपालावसे । आत्मा वै पुत्र-
नामाऽसि स जीय शरदः शतम् ॥' इति ।

दुपु— अर्धपादो रश्मिभक्त्याप्येन फलप्रतिपत्त्यर्थं इति
स्ति, किं पुत्रकर्मनिमित्तं पितुः फलमुत पुत्रत्येति ।
युवस्यैव । कुतः । 'यस्मिञ्जाते एतामिधि निर्वपति, पूत
एव सः' इति धर्तृनाम्ना पुत्रस्य कर्म प्रतिपाद्यते, पूत
एव सः । कः ? यो जातः इति । अतो वचनरथान्तरान्
पुत्रस्यैव फलम् । वचनादिर्मुक्तः पुत्रः इत्येत एव
ह्यत्मानेपदमविकल्पन् ।

अद्वात्संयोगाधिकरणम् । निमित्तार्थः । ३९ ॥
भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, 'यथेकं कपालं नरपेता'
इत्येवमादि । ततोच्यते । अद्वात्संयोगो
निमित्तार्थं उपपद्यते, नान्यथा । नहि कपाले नटे त-
न्वेपणार्था इष्टिमुक्ता । नहि काश्चिन्ना नद्यायां तदन्वेपणं
कार्पापयेन क्रियते ।

शा— 'येनैव वाक्यस्येयेण फलमेतत् प्रक-
ल्प्यते । तत्रैव पुत्रगामित्यप्रतिपत्तिरपि 'पुष्टा ॥'
१७ .

सौम— शोभस्य दर्शपूर्णमासेचकारादत्ये अमिहिते
तद्यज्ज्ञात् उत्तराधिकरणे वैश्वानरेष्टेः काले निरुप-
शिष्यते । तत्र कुमारविपशिष्यज्ञात् जातकर्मनन्तरं इति
करिष्यमाणः सिद्धान्तः पूतत्वादेः पुत्रगठनं विना नोप-
पद्यते इति तदुपयोगेनतथा पुत्रगत्यनिरूपणात् संगतिः ।
ननु पुत्रजनननिमित्तकत्वात् अस्या इष्टेः प्रत्ययपरिहार
एव फलम्, न तु पूतत्वादिफलमिति चेत्, उच्यते,
विषेः फलावाद्वाप्या श्रुतात्वाद् आत्मैवादिफलं पूतत्वादिफलमेव
फलत्वेन स्वीक्रियते । पूतत्वादिफलसंबन्धानन्तरं तावदा
नैमित्तिकस्त्वनिरर्थात् तत्रिवाहार्थं पश्चात् प्रत्ययपरि-
हारः अभूतोऽपि पश्यत्वेन कल्प्यते इति पूतत्वादिफलं
प्रत्ययपरिहारस्य इत्युपमयापि अत्र फलम् । तत्र च
उत्पत्तौ निमित्तचर्युक्तत्वेन पूतत्वादिफलं इति निमित्त-
प्रयुक्तानुष्ठानानुष्ठारिताया पूतत्वादेः स्वातन्त्र्याभावात् ए-
कस्मिन्नेव प्रयोगे पूतत्वादिफलस्यैव (पूतत्वं-वेबसित्य-
अनादत्वं-इन्द्रियावित्य-पशुमवत्त्वं) भवति, न तु
योगादिद्विधायात् (४।३।१२) एतैक फलम् ।
सूत्रार्थानु- वाक्यतोपगतफलभावेन अत्रोदिते पितरि
फलसंयोगो न स्यात्, तद्वत्त्वेन अप्रतिपादितस्य
फलस्य तं प्रति शेषवामाकात् इति । १७.

वि— 'वैश्वानरेष्टया पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वा,
ऽपिभः । कर्तुरेव फलं युक्तं कर्तृत्वं पितुरेव हि ॥,
जाते यस्मिन्निमित्तेतां निर्वपेत् तस्य पूतता । तत्रोच्यते
पितृत्वेन पिता तत्र प्रवर्तते ।'

भाट्ट— वैश्वानरेष्टयापुत्रगामित्यार्थादिकर्तृत्वात्,
तस्यपि निमित्तसंयोगेन अत्रोदिते प्रत्यये भाष्यनाभाष्यत्वेन

शा— 'आग्नेयमहाकरणात् निर्वापेद् वक्रामः' इत्य-
नारण्य धृतम्, तथा 'त्रैपातवीया वीषणीया' इत्यथ-
मेये । अत्रापि कर्मसेदः इति सिद्धान्तः ।

सोम— पूर्वन्यापातिदेशात् संगतिः । प्रयोजनं
पूर्वपक्षे वक्रामार्थे नै पृथक् प्रयोगः, किन्तु गुणफलम्
दर्शपूर्णमासयोगेणैव तद्विधिः । सिद्धान्ते तु कर्मान्तर-
दान् पृथक् प्रयोग इति ।

वि— 'अथकपालमाश्रेय वक्रामः प्राङ्गते फलम् ।
कर्मान्यद्, फल भानात् पूर्वन्यायाप्रवेशनात् ॥, मा
भूद् मित्र प्रमर्णं कर्मान्तरमसिन्धे । अनारभ्याघीत-
नेतद् रूपं स्वमूनीयते ॥'

भाट्ट— फल्स्य 'आग्नेयमहाकरणात् निर्वापेद् वक्रामः'
इति (कर्मोद्देशक्यम्) । संस्कारस्य तु 'ओदुम्बरी
प्रोक्षति' इति प्रीहिस्रोतुणात् कर्मान्तरम् ।

मण्डन— 'आग्नेयोऽन्यो स्मार्थिनः ।'

शंकर— 'फलसंस्कारोत्सवा ।' मेदकत्वम् ।

● फलसिद्धिः आदित्य आरम्य कृत्स्नाग्नेय-
प्रधानप्रयोगार्थीना । कु. ६।३।५।२५.

● फलस्वाम्यं कर्मैकन्यक्त्वमीकृत्यम् । मीन्या.

● फलस्वाम्यं पुरुषविरोपणत्वेन श्रयमानाधिकारिविरो-
पणविशिष्टस्यैव । 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यमभो
यजेत' इत्यत्र राठः स्व. स्वाराज्यकामस्य फल-
स्वाम्यम् । मीन्या.

● फलीकरणहोमः सिद्धेपरोमश्च प्रतिपत्तिकर्मणो ।
भा. ८।१।५।२७. ● पत्नीकरणहोमः । वीषण्यघते वै

अग्निशयः कणाः, - दान् बुद्ध्या चतुर्गोत्रे अन्वये प्रसिध्प
दक्षिणाश्चै 'अग्नेऽदन्वायो०' (तै. ३।१।२।३।३)
इति मन्वेण लुहोति । पत्नीकरणाः तदुत्पन्नाः ।
(फलीकरणाः तदुत्पन्नेषु क्रियमाणेषु आपनेया मालि-
न्यायाः — तैसंभा.) । वि. ५।१।१५. ● फलीकरण-
होमः पत्नीकरणपरोऽप्यनुपायैः सह अग्निमाहतादुर्व्यं
मोक्षत्यः । ५।१।१५. ● पिष्टलेपफलीकरण-
होमयोः प्रवृत्तिरिति अनुयायोरतलं नास्ति । भाट्ट.
५।१।१५.

● फाल्गुनानि नाम ऋताविशेषः सोमस्य प्रति-
निधिर्भवति । 'आद्यद्यम फाल्गुनानि चाग्निपुण्यात्'
(तै. १।२।७) । सादृश्येन प्रतिनिधितया अनेकेषु
द्वेषु प्रातेषु फाल्गुनाना नियमविधिरयम् । स्वामी-
पक्षपयुक्तपूर्णमासते येषां पत्नीर्गादिभिर्दक्षिणाहवर्त्य-
विशेषः फाल्गुनानि इति अस्माकं मतम् । वायनाचार्यः
तु लोकयबहारे फल्गु स्वल्पमेव प्रयोजनं येषां आर्द्र-
दूर्वाद्बृश्रवीना कृणाना तानि फाल्गुनानि इति । के.
(वि. ६।१।३३). ● 'फाल्गुन्यां पौर्णमास्या
प्रसुहके' इति वाक्येन चातुर्मास्यारम्भः विहितः ।
संक्षेपं. ३।१।१८.

● फाल्गुनीप्रतिपदग्रन्थेऽप्यधीना न शास्त्रादवे
नियमक्रियाप्रमाणमस्ति । वा. १।१।२।७ पृ. २०५ ।
फाल्गुनीपौर्णमास्यन्ततया प्रतिपदि वसन्तनिमित्त
ऊनया । सु. पृ. १८७.

घ

ॐ यद्गन्धतन्त्यायः । यत्र कथनाय यत्रस्य शिरसि
गवनीकल्पप्रनादावो यथा वृथा । नन्वीतन्पापननाले एव
कथनस्य गुणाभ्यन्ताम् । (के.)

ॐ यत्रयुक्तितन्त्यायः । स्वतोऽर्थः । माहृत्सी. १५७.

ॐ यधितान्मन्त्रार्थः श्रेयानिति न्यायः । स्वथो-
र्चोऽयम् । साहस्री. १९९.

ॐ यधिरकर्णत्रयपन्त्यायः । यत्र क्रिय निरुप
तत्र अस्य प्रवृत्तिः । साहस्री. १०८.

● वनर इति शब्दावुद्भवतिः (यथा मनेरः) । भा.
१।१।८।३३.

● वभ्रुः वीष्णुः ऐशानिनेषु तृतीयः पद्यः अधमेये
ज्योतिष्टोमे च । वि. ८।१।७.

● बर्हिर्त्वं महिषत्व- (१ मेघत्व) एतार्थसमावा
यिनी भाष्यावान्तर्यामिः । सु. घ. १४११.

● बकुः वाणिः । ' इति ह स्वह हर्षुर्वाणि,
मायातेव मद्य पचत्, न वा एतेषा हविर्गृह्णाति ' ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणे एतत् । वि. ६।७।१२.

● बर्हिः आतिष्यायाः उपसदा अग्नीषोमीयस्य च
शाधार्थं ज्योतिष्टोमे, न पश्यत्यस्योपदेवाः न निरिष्ट-
कस्य न वा बर्हिर्विधिः । ४।२।१४।२९-३०. मीको.
घ. ८८४ ' आतिष्योपसदग्नीषोमीयपशुनाम् ' इत्यत्र
श्रष्टयम् । ● बर्हिः कुशमयं दर्शपूर्णमासयोः । वि.
१०।४।१९. ● बर्हिश्च अद्रमपानार्थम् । ड्रुप. ४।२।
१४।२९. ● बर्हिः दर्शपूर्णमासयोः अलङ्कृदाच्छिन्नं
मयति । भा. १।१।७।३७. ● ' बर्हिर्देवसदनं
दामि ' इति मन्त्रः ब्राह्मविधिस्मरणः । वाल. घ. ६४.

● ' बर्हिर्देवसदनं दामि ' इति लवनमन्त्रः सुष्यस्य
कुशमयादेर्लवनस्याङ्गम्, न तु लवणयजिदन्दितास्य
गौरस्य लवनस्य । वि. १।२।१८. ● बर्हिः निशिपते
आमानास्थातन्मात् पृथक् नार्थम् । भा. १।२।२।४।१८.

● ' बर्हिः प्रति समानयते जुहामौपश्रुतम् ' इत्यनेन
जुहामौपश्रुताव्यस्य समानयते कालमात्र विधीयते । भाट्ट.
४।१।१५. ● बर्हिः ' वसन्त शोषदग्नि ' इत्यस्मिन्नुवाके
(तैम. १।१।२) शोचैर्मन्त्रैर्द्वान्छिन्नं कर्त्तुं संयते

दर्शपूर्णमासयोः, राजसूये रतिना हविःपु मैत्राणाहंस्यते
तु ' स्वर्दिनं (नं) बर्हिः ' न तत्र छेदनादि मन्त्रा वा ।
वि. १०।१।१८. ● बर्हिः वेदिहरणार्थम् । भा. १।२।४।
५।१८. ● बर्हिः वैश्वदेवपर्वणि ' प्रेषा संनदं बर्हि-
र्भगति ' इति विहितम् । वि. ७।१।३. ● बर्हिः सर्वं
संसृजं वेदेहरणयो समस्तं मयति इति कृश्व पवित्र-
करण परिशोबनीकार्थम् । ३।८।१८.

● ' बर्हिः स्तृणीहि ' इति प्रियः सोमार्थः ॥
सर्वनीयस्य पशोः श्रमे ' अग्नीदग्नीन् विहर, बर्हिः
स्तृणीहि, पुरोद्यामानं सुषु, पशुनोदेहि ' इति प्रियः धुनः ।
एव बर्हिःहरणं पश्यते पुरोद्यामानं च, तमयोर्विदोषेण
हनिषन्नात् आभाट्छिन्नराया । मन्वदिनपृथीवकनयो
श्वेदेमेव प्रैशदर्शनत् एव च पशोरमावात् तदेकस्याच

केवलपुरोडाशार्थमेव वा । इति प्राप्ते, ऐतिहेनु प्रत्यक्ष
बर्हिर्विधेरभावात् ' अनुश्रुयं बर्हिः स्तृणाति ' इति
गौमिकबर्हिर्विधेः सत्त्वाच्च तस्यैवायं स्तरणार्थः प्रियः ।
संकर्य. १।३।१५

● पितृवशे ' सङ्कृदाच्छिन्नं बर्हिर्भवति ' । भा.
१।१।१०।१६. ● सौमरीष्टे चरी आमिचारिके ' हर-
मयं बर्हिर्भवति ' । वि. १०।४।२. ● बर्हिषा त-
लक्षितकालस्य गौर्णमसि व्रतार्थं विधानं क्वनेन च सर्वं ।
६।४।१२।४४-४०. मीको. घ. २०६० ' दर्शपूर्ण-
मासयोः अत्रे ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● ' बर्हिषा पूर्णमासे
व्रतमपैति ' इत्यानुककालस्य सनपदसंनपदुचमत्तान-
त्वम् । ६।४।१३।४१-४२. ● ' बर्हिषा पूषाव-
मवस्तृणाति ' इति पशुगत बर्हिः दर्शपूर्णमासगतबर्हि-
र्धर्मार्था न ग्राहकम् । भा. ७।३।७।१८. ● ' बर्हिषा
पूषावटमवस्तृणाति ' इति बर्हिषि मङ्कृतबर्हिर्धर्मो न
वर्तव्याः ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीये पशौ । ३।८।१९।
३१. ● बर्हिषः आतिष्याज्ञस्य अग्नीषोमीयार्थं स्तरण-
काले स्तरणमन्त्रावृत्तिः कर्तव्या ज्योतिष्टोमे । १।२।१।
२०।४५. ● बर्हिषः आतिष्यादेशान् अग्नीषोमीयदेशो
नयनकाले संनहननस्य हरणमन्त्रस्य च न शृणुति ।
१।२।१।१।४६-४७. ● बर्हिषः प्रसन्नस्य चतुर्ष्वेका
दर्शयति, ' चतुर्थोत्तमयोः प्रति समानयति ' इत्युक्ते
एति ' अतिहायेदो बर्हिः प्रतिसमानयति ' इत्युक्तान् ।
भा. ५।१।४।७. ● बर्हिषः प्रसन्नस्य नियम आग्रसो
जल्पयत्वावापृथिव्यापुत्रोपेन मुक्त्वस्याप्येन्द्रागदेः तिरोका-
भावात् । १।२।१।४।३४. ● बर्हिषः बर्हिर्धर्मार्था च
वेद्याः वेदिधर्मार्था च तिथिः विमिश्रोकावाचरत्यतिथिः ।
वाल. घ. २०. ● बर्हिषः ह्यन्त्य संनहनहस्ये उता-
दानार्थे । तत्र मन्त्रो स्त्रीक्रियमात्रस्यैव उतरपीनान्तौ ।
भा. १।२।१।२।४६. ● बर्हिषः वेदिहरणस्योपस्य
उतादानं एवमेव प्रयोजनम् । १।२।४।१।४४. ●
● बर्हिषः संश्रायः शोषयम्, अमाणागुणस्यजनम्,
मृणानामग्नेजनम् । १।२।१।१।४२.

● बर्हिर्धिवरणम् । १।२।१।१-२. ' बर्हि-
र्त्वाय. ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

० वर्हिरनुयाज नास्त्यवशे 'अपानिहोवतुनाजै यज्ञे' इति । वि. १०।०।५

ॐ वर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्द । १।१।५।१०॥

'वर्हिर्हन्ताति' 'आज्य निवेपति' इति वर्हिराज्य शब्दो संस्कारनिमित्तो जातिशब्दो वा इति विचारे सिद्धान्तमाह । अर्षस्कारे वृषाणमायेऽपि लोफप्रतिबन्धो वर्हिराज्ये पदामनोनिषेधे चन्दलाभात् वर्हि शब्दस्य आज्यशब्दस्य च लाभात् । अतच्छब्द न मन्कारवाचकं वर्हि शब्द आशयशब्दो वा । एव पुष्टेराद्य-अभिधा-धानादिशब्दा अपि इत्या । के

ॐ वर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्द । १।१।८।१०॥

वर्हिराज्ययो पुष्टेराद्यो च संदेह इतिमेव संस्कार शब्द उत जातिनिषेधन इति । अत्र प्रभाकरेण संघतिनेषात् अतः प्रभृति अधिवरणपरमेतत् इत्युप-वर्जितम् । जातिनिमित्तमस्कारनिमित्तयोर्मिथयोरानुष्यय-राशात् आग्रागण्य पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु यथागाण्य-प्रामाण्यमिति । तदुक्तवन् । नक्ष्यगण्युपपन्न्यायैवैव सर्वत्राभ्यन्तरावधमगात् यत्किञ्चिदेतत् । इति यथाशक्ति-नेवाधिसूत्रं प्रस्तुते । इदानीं कर्मनामधेयशब्देन इत्य-नामन्यपि प्रवृत्तिनिमित्तं अधिवरणत्वेव निरुच्यते । तन्मैतदधिकरणे तात् तस्य पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । 'वर्हि-र्हन्ताति' इत्येतद्व्यतिहितान्नसंस्कृते पुष्टौ वर्हि-शब्द मातिसा प्रमुधाना इत्यन्ते । तथा 'आज्य-विनापयति' इत्येतद्व्यतिहितविलापनसंस्कृते वृष्टे आशयम् । एव 'पुष्टेराद्य प्रपयति' इत्येतद्व्यतिहित-प्रयनसंस्कृते षिष्ठे पुष्टेराद्यशब्दम् । तेन यथा 'यूप-टिनति' इत्येतद्व्यतिहितद्वेदननित्तमस्कारयति काष्ठे यूपशब्दप्रयोगशब्दानात् षष्ठे टिष्ठते च यूप इति संस्कार-यचनत् यूपशब्दस्य, तथा यत् इत्यन्ते तद् वर्हि, यद्-विश्रुत्ये तदाम्यम्, यत् प्रप्यते च पुष्टेराद्य इति सर्वत्र-संस्कारचनत्वमेव । ननु यूपशब्दस्य अलोऽकारत्वेन संस्कृतेष्वेव प्रयोगदर्शनात् मन्त्रु संस्कारयचनत्वम् । वर्हिरादिशब्दानां तु अर्षस्कारेणैव प्रयोगदर्शनात् इव

संस्कारचनत्वम् । मैत्रम्, 'शास्त्रशा वा तद्विमिचरतात्' इति न्यायेन शास्त्रशानामेष यथिष्ठाना प्रथिद्विर्देवी-यसी । सा तु संस्कृतगोचरेव । अतस्तद्विरोधवशात् शास्त्रस्यसिद्धेर्लोकत्वेनाप्युपपत्तौ संस्कारचनत्वम् वर्हि-रुदिशब्दानामिति । एव प्राप्ते, अभिधीयते । अत्रेव च यदि शास्त्रशाशास्त्रसाप्रयोगोर्विरोधो मूलेत् । न चैतदस्ति । तथाहि, यस्मात्मेव कुरावाती वर्हि शब्द अग्रागण्य-प्रयुक्तते सा जाति शास्त्रसाप्रयोगोऽपि अनागतैव । तेनैव तमप्रयोगानुगतेकृत्वातिपचनत्वेनैव अविरोधात् संस्कृत-प्रयोगोपपत्तौ न क्वचित् गौणत्वम्, क्वचित् उत्तार-यचनत्व इत्युपपद्यते । तदुक्तम् 'एकदेशोऽपि यो दृष्ट-शब्दो जातिविमित्तक । (जातिनिषेधन इति मूले-गाठ) तद्व्यागात् तस्यासित निमित्तान्तरकल्पना ॥' इति (वा ४ ३४२) । एव च उच्यते 'वर्हिर्हन्ताति' पूर्वसिद्धवर्हिच्छदनेन लनविधानात् 'यद् वर्हि, तद्-हन्ताति' इति यथावस्थितचनत्वोपपत्तौ 'यत् टिनाति, तद् वर्हि' इतिवचनपक्षिविपर्ययोऽपि न भविष्यति । पूष्टे तु गत्यन्तरागात्तत् तथाभितम् । तदुक्तम्, 'न च-यूपद्वितुल्यत्वमन्यायाऽप्युपपत्तित । लोकादलभ्य-मानार्थास्ते ह्यगता तयाऽऽभिधा ॥' (वा ४ ३४२) इति ।

प्रयोजनम् - पूर्वपक्षे 'वर्हिशा युवात्प्रयवस्तुगाति' इति संस्कृतैराश्रयितव्यम् । सिद्धान्ते तु कुरावन्तेनेति । सूत्रं तु वर्हिह-प्रपयत्यो व्यसंस्कारे व्यत्ययि संस्कारे-शब्दाभात् वर्हिराज्यशब्दप्रयोगात् अतच्छब्द-अर्ष-स्काराच्चो वर्हि शब्द आशयशब्दश्चेति । तौता

ॐ वर्हिराज्याधिकरणम् । आज्यपक्षिकरणम् । वर्हि-राज्यशब्दो जातिरचनो तेन यूपयन्तरगर्हि यूप-क्षान्त्य च लौकिकमेव असंस्कृतं शास्त्रम् ॥

वर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्द । १।१।५।१०॥

भाष्यम् - वर्हिराज्ययोः पुष्टेराद्यो च संदेह इतिमेव संस्कारशब्दा, उत जातिरचना इति । संस्कृतशब्दा इति सूत्रम् । संस्कृतेषु श्लेषेषु वर्हि शब्दमुपयचनति संस्कृत-संस्कृतेषु । संस्कृते च वृष्टे आज्यशब्दम् । तथा संस्कृते

निष्ठे पुरोडाशशब्दम् । नन्वसंस्कृतेऽपि कस्मिंश्चिदेते उपचयते यथा बर्हिण्यस्य गात्रे गत्वा इति भवन्ति यत्प्राग् । तथा आभ्य त्रय्यमिति, पुरोडाशेन मे माना प्रवेष्टक ददावीति । सादरवात् तेषु प्रयोगः । यथोपशये यूपशब्दः । कुत एतत् । यत् एकदेशे हि शब्दप्रयोगः । तस्मात् संस्कारशब्दा इत्येवं प्रातम् । एवं प्राते, द्रूमः । बर्हिण्यस्य अपसृष्टोऽपि शब्दलाभात् संस्कारशब्दाः । नन्वृक् सादर्यादेकदेशे भवित्यन्ति । तत्र । प्रसिद्धे हि संस्कारशब्दले, सादर्यादिति शक्यते वक्तुम् । तथा-प्रसिद्धम् । ऋणम् । बर्हिण्यस्यैकदेशस्य संस्कारात् विधीयते । तेन ऋणु शब्देऽपि संस्कारैर्भवेत्त्वम्, त्वति च संस्कारे शब्दलाभः इतीतरेतवश्रयं भवति । न च अतिरिक्ता. संस्कारा भवन्ति, यान्तापोऽप्येव लोकः प्रयुञ्जीत । तस्मात् लोकाः संस्कृतेषु बर्हिण्यस्य प्रयुञ्जते । तत् एकदेशेऽपि जातिनिमित्ता दृष्टाः, सर्वे जातिनिमित्ता गतिपुमर्हन्ति । न चालौकिकानां सत्ता वेदादेव पूर्वोत्तर-परसंज्ञामनपेक्ष्य शक्यतेऽर्थोऽप्युपगताम् । पूर्वोत्तरपदे अनर्थके ऋ भूतामित्येन स परिकल्प्येत । अशक्यस्तु भननागम्यमान. परिपत्ययितुम् । अर्थवती च ते पदे पूर्वोत्तरे लौकिकेन असंस्कृतप्रयोगेण गतिव्यतः । तस्मात्-व्यातिशयात् एवकार्यवशः । प्रयोजनम् 'बर्हिणा यूपशब्दमरत्नपाति' इति संस्कृतैव स्मृतत्वं यदि पूर्व. पद्य., विपरित विद्वान्ते ।

धा— नापभेदप्रस्तावेन द्रव्यनाम्न निमित्तं प्रति अधिष्ठाणप्रदमात्म्यते । तुल्यहेतुत्वात् पुरोडाशोऽपि उदाहृतः । तत्र 'शास्त्रस्य वा तन्निमित्तात्' (१।१। ४।९) इति शक्तिनाम्न संस्कृतेषु प्रयोगात् सार्वभिक-राटिपकौतव्यात् संस्कारनिमित्तता । तथाहि, 'पुरो-डाशादिमित्ते च्यवहारो न दृश्यते । तस्माद् यूपशब्दप्रदेशात्तत्र संस्कारहेतुता ॥' तथास्ति । कुत । 'एकदेशेऽपि यो दृष्टः शब्दो जाति-निवन्धन । वदत्तागात्र वायाति निमित्तान्तर-कल्पना ॥' 'दे एव लौकिकः शब्दास्ते एव वैदिके एवामीतानर्था' इति मित्कम् (१।१।९ पदं १) शोभन्निदिश्याये वेदे एव एकदेशेऽपि

जातिनिमित्तता लभ्यते, न तत्र पुननिमित्तान्तरादि-कल्पना संभवति । संस्कृतेष्वपि जातिरक्षणमात्रं तन्नि-मित्तताकिन्मो न शक्यते वक्तुम् । अतश्च शास्त्रस्यैव विशेषज्ञ वाचः । किंच, 'वेदेनापि च संस्कारात् प्रागेव च्छेदनादिकात् । तद्विधौ जातिशब्दव माश्रितं लोकसंमतम् ॥' तेन जातिमते न व्यभि-चरन्ति । व्यभिचरन्ति तु संस्कारात्, अतिरिक्त-त्वात् लोक्यवहारलेखां संस्काराणांमभावात् । 'न च यूपशब्दोऽप्युपपत्तितः । श्रोत्रा-च्छभ्यमानार्थास्ते ह्यगत्या तथाऽऽश्रिताः ॥' यदि हि छेदनिमित्तलेखा वन्धनविधौ वा ब्रह्मिहो-षोऽप्येव लभ्येत, ततः किमेवं व्यवहितवन्धनव्यतिरि-ययेण कल्प्येत 'यच्चिद्यते स नूनं यूप.' इति । अति च बर्हिण्यस्यैवैतत्समादनुत्पत्ता ।

धा— कर्मनामप्रसङ्गात् द्रव्यनाम्ना बर्हिण्यस्युपशेष-शब्दानां संस्कृतेषु शास्त्रस्यैः सर्वैः प्रयुज्यमानानां असंस्कृतेऽपि जातिमाने वैश्विदशास्त्रस्यै. प्रयुज्यानां हि संस्कारनिमित्तता यूपशब्दात्, उत जातिवाचिता इति चिन्तये । नन पीलादिदत्त अध्यानादिवशं शास्त्र-वाचिनप्रविद्धिः सार्वलौकिकी च अरात्मन्त्येच्छति पद्यप्रसिद्धेऽप्येव, इति संस्कारनिमित्तता । इति प्राते, द्रूमः । 'अन्यव्यतिरेकाध्यामेतेषां जाति-वाचिता । व्यभिचारान् संस्कारनिमित्तत्वं प्र-कल्प्यते ॥' तस्मात् जातिवचना. । ८.

सोम— पूर्वत्र पुरोडाशविपकौशेराश्रय विप-रित्वात् तद्व्यथेन पुरोडाशशब्दस्य, तदुपयोगेभेनत्वा बर्हिण्यस्यशब्दोऽपि बुद्धयुक्तात्वात् तद्विषये विपर-इतानीं कियते इति समनन्तराधिकरणसंगतिः प्राग्निः । प्रयोजनम्— संस्कारात्तिले 'बर्हिण्य यूपशब्दमरत्नपाति' इति यूपशब्दमरत्नपातिं यन्मना समनन्तरं, 'आग्नेन यूपमनकि' इति यूपशब्दात् आग्ने-निष्ठात्तद्व्यथेन, शीदिगुणोऽप्येव समनन्तरवन्धनं कर्त्तव्यं, त्रि-मात्रतयित्ते तु न कर्त्तव्यं इति । सूत्रार्थम्— आग्ने-संस्कारात्तद्वि बर्हिण्यस्यैव शब्दलाभात् प्रयोग्यम् अतश्च संस्कारव्यतिरिक्तव्यतिराचक. बर्हिण्यस्य

इति । अत्र न्यायव्याप्त्यात् मते वर्हिराज्यान्वयप्रवृत्तौ
लक्षणं इत्याश्रित्य पुत्रेणोद्युक्त्यादहत् ।

वि.— 'वर्हिराज्याद्युत्रेणोद्युक्त्याः संस्कारवाचिनः ।
वात्पर्यायं वा, शास्त्ररूपेस्ते स्मः संस्कारवाचिनः ॥ ,
वाति स्वकृत्य न संस्कारे प्रयुक्ता लोकप्रवेशोः । विनाऽपि
सन्वृतिं लोके दृष्टत्वाच्च विराचिनः ॥' शुक्लतमाह—
'वर्हिराज्ये निमित्तस्य दुर्वचत्वाच्च मेति चेत् । वातिस्त्रय
निमित्तत्वात् तदुक्ता चोदता प्रमा ॥' न मा प्रमाणं
इति चेत् । ८.

भाट्ट— वर्हिराज्य-पुत्रेणोद्युक्त्यादिव्याप्त्या सत्त्वेपु
शास्त्रस्यैः प्रयुक्तमानसत्त्वं यूपदिशब्दवत् संस्कारमात्र-
वाचित्वे संस्कारविशिष्टदृष्ट्यादिवाचित्वे वा प्राप्ते, वाति
विहाय वैरप्यस्युक्तमानसत्त्वं संस्कार विनाऽपि लोके
'वर्हिराज्यं गात्रे गत्य' 'आर्णं नव्यम्' 'पुत्रे-
णोद्युक्त्या मे माता प्रदेष्टुं ददाति' इत्यादौ प्रयुक्तमानसत्त्वात्
अत्रानिवाप्यपराचं दृष्ट्यादिकाविकारित्वेन ।

प्रयोजनं यूपयज्ञस्तत्पर्यायवर्हिराज्ये पूर्वपक्षे संस्कार-
करणम्, सिद्धान्ते नेति ।

मण्डन— 'वर्हि शब्दस्त्वुप वसित ।'

शंकर— 'वर्हिराज्यादि जालयम् ।' ८.

● न च वर्हिराज्याधिकरणन्यायेन (१।४।
१०) अनार्षणसहायसि सजादस्य छत्रिपञ्चातिफलं
स्यात् इति वाच्यम् । वर्हिराज्यस्यै अनार्षणसहायसि
जालयस्य, आर्षणसहायस्य जालयमिचारिराज्यं,
इदं पूर्वपक्षे । सु. २।३।२।३.

● वर्हिराज्याधिकरणसतिशोक्त्यायः । 'एक-
देशेऽपि सः सन्ते दृष्टो जातिनिष्पन्नः । तद्व्यापार
सम्पत्ति निमित्तान्तरकल्पना ॥' इति । तेन सन्पण्डिते
क्षत्रिये जातिनिमित्तत्वेनाभ्युपगम्य चन्द्रशब्दस्य सन्प-
योगित्वेपि क्षत्रिये जात्यन्यात् अश्रितिवेऽपि च क्षत्रिय-
कार्यापत्त्या प्रत्येगोपनिः । सु. ४. १००.

● वर्हिराज्यादिशब्देपु एवदेशेऽपि जातिनिमि-
तत्त्वे सन्पण्डिते निमित्तान्तर न बलनीयम् । वा.
२।१।१।२. ५८१.

मी. सं. १६५

● वर्हिराज्येपि यागद्रव्यधारणेन दृष्टेन उपकार-
संन्येन उपकुर्वन्ति । भा. १।२।१।०।४५. ● वर्हि-
राज्यां अङ्गप्रधानसाधारण्यम् । ३।७।१।१ - ५.
'वेदिवर्हिरर्षेर्न्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● वर्हिराज्यरक्षणमन्त्रः आतिथ्याच्चा 'ऊर्णाप्रदं
तस्य स्तुतामि' इत्यादिः स चाग्नीषोमीयवर्हिरपि पुन-
रावर्तनीयो देवमेवात्, वर्हिरस्तु स्वरूपेण तदेव । वि.
१।२।१।२०.

● वर्हिरर्षी अङ्गप्रधानार्थाः न केवलं प्रधानार्थाः
दर्शपूर्णमासयोः । वेदिवर्हिरर्षेर्न्यायः । ३।७।१।१-५ ।
द्रव्यसंस्कारन्याय । ३।८।१।५।३१ (वेदिवर्हिरर्षेर्न्याये
द्रव्यसंस्कारन्याये च सम्यगे विचारः । उत्तरेष्विचक्षण
च प्राणान्तर न दोषः) ।

● वर्हिराज्याः । गौणमुज्ज्वलितरक्षणम् । मन्त्रविनि-
योगे मुख्यार्थे । लिङ्गविनियोगाधिकरणम् । लिङ्गाधि-
करणम् ॥

अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु श्लेषभावः स्यात्,
तस्माद्दृष्टव्यस्योऽर्थेन निवससंयोगात् । ३।२।
१।११।

भाट्टयम्— इह मात्र लडाहरणम् 'वर्हिराज्यं
वापि' इत्येवमाद्य । किं मुख्ये एवाभिधेये मन्त्राया
विनियोगः, उत गौणेषुऽपि । सः पुनर्मुद्रणः को वा
गौण इति । उच्यते । सः शब्दादेव अवगम्यते, स
प्रथमोऽर्थो गुणः । गुणमित्त्व गणनीति मुख्यः इत्युच्यते ।
सत्त्वं तालु प्रतीतादर्थात् येन चित्तु संन्येन गम्यते,
स पञ्चम्यानाम् उच्यन्ति गणनीति गम्यते । गुण-
संन्येन गौण इति । तदेव सर्व एव मुख्यः । तर्हि हि
शब्दात्प्रत्यये । तदेव हि अग्निस्त्रेणोद्युक्तौ परत्नसंन्येनः ।
एवमेव अग्निर्मात्रक इति शब्दे एषोऽपरिते मागस्यै
संन्येन । अयोच्यते । वसिष्ठ निरनपञ्चम्यात्
संन्येनः स मुख्यः, वसिष्ठ उच्यते तस्य गौण इति ।
नैवगुणम् । यद्य हि शब्दस्य रूपं तस्य चिद्त्वस्य निमि-
तत्त्वं, उच्यते तस्यापि तदेव रूपं निरनपञ्चम्यापि । न च
शब्दं निमित्ते उचि नैमित्तिकेन न मयितुम् । किन्तः ।
यदेवम्, इदं न शक्यते वरितुं तदवगम्यते न गोऽर्थे

भवति, उपपदे तु संज्ञते सोऽर्थः सन्नमित्येते इति । न चागौ सद्युदाहार्यः शक्यते विज्ञातुम् । अन्वययतिरेकाम्बा हि निम्नगोऽवगम्यते । अथ वाक्यार्थोऽप्यनित्युच्यते । नैरं शक्यम् । नहि अन्वितः पदार्थो भवति वाक्यार्थः । तदेवं दृश्यताम् । अग्निशब्द एवाय ज्वलनजनः । अग्निशब्दः एव माणववस्त्राभिधानेति । तस्मात् गौणे मुख्य इति वदित्तद्विदोषः । अथोच्यते, य. सुष्ठु प्रविद्धः स मुख्यः, यो मनागिव स गौग इति । इदमपि नोपपद्यते । अत्रिद्विनाम प्रज्ञानम् । न च प्रज्ञाने कश्चिद्विज्ञेयोऽस्ति । अथोच्यते । यस्य बहुता. प्रयोगोऽस्ति स मुख्यः, अल्पताः प्रमुखमानो गौग इति । नैतदेवम् । अल्पशोऽपि प्रमुखमानो नास्ति सामर्थ्यं प्रत्याख्येत् । अतः सोऽपि शब्दात् प्रतीयते इति मुख्य एव । अत्रोच्यते । अस्त्यन विदोषः । माणवश्चो नाग्निशब्दात् प्रतीयते । कथमवागम्ये ? उच्यते ' अन्वयश्चानेकार्यताम् ' इति । कथं न विपर्ययः ? उच्यते । अनादृत्यैव माणवकप्रत्यय ज्वलनमभिशब्दात् प्रतीयन्ते दृश्यन्ते । न ह्यनादृत्य ज्वलनप्रत्ययं माणवकमभिशब्दात् प्रतीयन्ति । कुत एतत् ? येषः अग्निदृशो विवक्षते, तत्रनाग्निशब्दो निज इति । अत एव विज्ञानसादृश्यात् अर्थं तु दृश्यते (विगतसादृश्यमिति तु अपं दृश्यते ।) अतः अग्निशब्दस्य आह्वय प्रज्ञो निमित्तम् । न च ज्वलने अप्रतीति तत्सादृश्यं प्रतीयते । तस्मात् ज्वलनाय अग्निशब्दो निमित्तम्, न माणवकस्य । तस्मात् ज्वलने मुख्यः, न माणवके । एवमेव वृषप्रत्ययस्य वर्द्धि शब्दो निमित्तम्, न वृषशब्दप्रत्ययस्य । तदेव द्वैते एति मुख्यताया शब्दस्य, उत गौप्रत्ययस्येति युक्तो विचारः । किं तान् प्राप्तम् ? मुख्ये गौणे च विनियोगः । कुतः ? उभयस्य गत्वत्वात्, उभयमपि वर्द्धि-शब्देन शक्यते प्रत्ययवित् तृणं च वृषशब्दस्य च । तृणं साक्षात्, वृषशब्दस्य वृषप्रत्ययेन । यच्च नाम दर्शपूर्णमासयोः साधनभूतेन वर्द्धि-शब्देन शक्यते प्रत्याख्यितुम्, तत् तृणं प्रत्याख्यितम्, विनिगमनाया देयप्रत्ययः । अपि च एवमाधीयमानो पूषाद्युपपन्नपदसि स्तंभूनांलाभ्या नोपपद्यते । तत्रैव गौनेनाभिधानेन प्रज्ञा देयप्रत्यय-

वदिष्यन्ति । एवं प्राप्ति, द्रूमः । मुख्ये एव विनियोगेन मन्त्रः, न गौणे इति । कुतः ? उभयप्रादाक्यत्वात् । प्रत्यये हि समाज्ञानात् प्रधानेन एकवाक्यताशुषेति । तत्रैतदपतति, यच्छक्यनुपादानेन मन्त्रेण साधयितुम्, तथा साधयेदिति । स चाग्नी अर्थाभिधानस्योपात्त शक्योऽप्युक्तम्, न गौणमर्थं शक्योऽभिधानम् । तस्मात् गौणे विनियोगः । ननु मुख्यमन्त्रत्वात् शक्यते गौणः प्रत्याख्यितुम् । अत्यन्तम् । मुख्यप्रत्याख्यनेवास्त्य प्रयोगनवचा निवृत्ते न गौण प्रति विनियोगे विद्विद् प्रमाणमस्ति । मुख्ये विनियोगेन तु आनर्थक्यं परिहितम् । परिहृते अल्पसंज्ञे न गौणमिधानमावद्यति । न हि अन्वयिधार मुण गौणमभिनन्दति शब्दः । अतः प्रमाणाभावात् गौणे विनियुज्यते । अपि च गौणस्य प्रत्याख्यने सामर्थ्यात् बहुशोऽभ्युपायः प्राप्नुवन्ति । सामर्थ्यं च शब्देकदेश इत्युक्तम्, ' अर्थाज्ञा कल्पनेकदेशत्वात् ' इति । तत्र मन्त्रे विद्योगो गौण प्रति विनियुज्यमाने उपपन्नतर विना प्रधानेन बाध्यते । मन्त्राज्ञानं प्रमाणमिति चेत् । न तन्मोहापत्त्यन्तिवृत्तौ सामर्थ्यमस्ति । ननु मुख्येऽपि विनियुज्यमानस्यैव एव दोषः । नेवुच्यते । यदि मुख्येऽपि न विनियुज्यते, नैव प्रधानत्वोपकुर्वात् । स च अत्योत्तरेणोपैकस्यत् । तस्मादस्ति गौणे मुख्ये च विदोषः । अपि च । यो गौणे मन्त्रं विनियुक्ते स यन्त्रव्यः, विपर्ययं मुख्यं प्रत्याख्यतीति । स चेत् प्रत्यत्, नान्यथा गौणप्रत्ययेऽस्तीति । प्रतिप्रत्याख्येनम्, अन्येऽपि गौणप्रत्ययस्याप्युपायः सन्तीति । अथ स प्रथमभियुक्तः प्रतिप्रत्यात्, मुख्य प्रत्ययोऽपि पाथियोऽभ्युपाय इति । प्रत्याख्येनम्, न नहि विद्योगो गौणे विनियोजनीयः । यदा गौणप्रत्याख्य मुख्यमुपादत्ते, तदा एतानवर्तिनां भवति, मुख्ये एव विनियोगः इति । अयं च प्रतीतेन प्रत्याख्येनम्, न प्रत्याख्येन मन्त्रेण । अतोऽप्येताप्युपायाने गौण प्रत्याख्यितम् । न स एव मन्त्र आदर्शनः । अपि गौणेन प्रत्याख्येन प्रत्याख्यं स्यात् एकापि मुख्यप्रत्याख्येनैव निवृत्त प्रत्याख्येति ननु गौणे विनियुज्यते । तस्मात् मुख्यगौणोऽप्येते कर्तव्यप्रत्ययः इति सिद्धम् ।

या— इदानीं लिङ्गविनियोगः प्रसूयते । लिङ्गं नाम मन्त्राणामर्थप्रज्ञापनसामर्थ्यम् । तत्र मुख्ये गौणे च केन चित् प्रसारेण विभ्रते । तत्र विनियोगः क्रि मुख्ये प्रसारे भवति तत्र गौणेऽपीति छन्दो नैव गौणे नाम कश्चिदस्तीति मन्वान आह— 'वः पुनर्मुख्यः को वा गौणः' इति । तस्मिन्दिक्षते तु सिद्धे गौणे तस्मिन्निभेदः स्वायंपरित्यागवृत्तित्वं च व्याख्यातं इत्यनर्थविचारः पूर्वं प्रत्येतयः । तत्र च 'अद्वाय-
स्त्वैव मुरयत्वं मुरयत् प्रथमोद्भूतः । अर्थागम्यस्य गौणत्वं गुणागमनहेतुकम् ॥ शापादिभ्यो य (पा० ५।३।१०३) इत्येवमिदं मुख्यं इत्ययम् । शब्दः शब्दाभिधेयत्वात् सर्वेष्वेव प्रसज्यते ॥' परगुणानां परनामानादव्ययं शुण्येव आयातः इत्येवं-
उक्तं गौणं इत्यः सर्व एव (अर्थः) शब्दे उच्यते अभिधीयमानत्वादन्यगतिः शब्दशक्तिरूपानां पुनर्न अर्थान्तरेणा कश्चित्वात् प्रथममेव मुरयति भव-
तीति मुख्यः । तत्र परपरिकल्पितानि तत्रत् गौणत्व-
कारणानि त्वन्यगत्वाद्—अथोच्यते यस्मिन्निभेदपरि-
त्यादि । 'सर्वथा लक्षणं नाम यद् व्यचच्छेद-
कारणम् । परार्थानुपपत्तिश्च गौणो नित्यं प्रतीयते ॥'
(परार्थानां शब्दप्रवृत्तिरस्तिप्रवृत्तिः) नहि यथा केवला-
दमिदं शब्दं प्रत्यक्षप्रयोगो भवति, एवं माणकप्रयोगः,
पदानुपपत्तिरस्यत् । यस्मिन् पदान्तरं न भवेत्, तत्रापि
अर्थप्रसारादिभ्यं तदेवं म्याश्रिते इत्यभिचारः ।
तदेव च सामान्यं नाम प्रवृत्तिहेतुगुण इति । नेतदेवम् ।
कुतः ? 'शब्दायस्त्वैव साहित्यादभिव्यक्तिरियं
कृता । अन्यस्य द्योतकत्वाच्च नापेवं मुख्यलक्ष-
णम् ॥' यथा नक्षत्रः प्राणानुपपत्तिहेतुः सत्वमर्थः,
यथा वा मुक्तसंशयस्य मुख्यस्य वनं वनमात्राद्गणपंकार-
स्फुटिर्गणानुपपत्तिहेतुः, तथा अथोपपत्तिरिति नेत्र-
रिना सामान्यं नामाभिधानं शक्यते । अथेवमागमनि च
द्योतकत्वेन इतिरने वतागमनपरत्वात् मुख्यता निदान्ति ।
तेन निनाऽप्युपपत्तेर ए तन्मार्थो भवत्येव, कश्चिच्च
नाभिधायते । तथा वा यदियद्व्यानां वृत्तिगतादिः ।
अथोपपत्तस्य द्योतकत्वं परित्यज्य त्वस्यत्वोच्यते,

यस्मान्नित्यं मागवकामिगब्दसमुदायात् अस्माथेव्य प्रतीतिः
अतः अशक्यकारित्वत् समुदायात्प्रत्ये कति अनवयस्य
गौणत्वमिति । तदुच्यते । 'न चासी समुदायायः
शक्यो वक्षुमिह त्वया । अन्यव्यवितरेकाभ्यामर्थ-
भेदो हि दृश्यते ॥' तत्र समुदायप्रतिदिग्भवति, यथा-
वयणार्थो तिरोधान लक्षणेदः समुदायः एव प्रतीयते ।
गम्यते तु अत्राभिधायस्य पैङ्गल्यम्, माणकशब्दस्य च
विण्डस्वरूपं विनित्तं चाच्यम् । अत उभावापि भाषा-
दिमन्त्रोपनि पाठकत्वात् मुख्यत्वमिति । इदानीमवयवता-
सारेणैव समुदायायत्वं समर्थयमान आह— अनुगतत्वापे-
पदद्वयगम्यात् नीलोत्पलशब्दाकार्यः । अतश्च तस्य
पदायंभ्यामवयवतात् शब्दं प्रति पूर्ववदेव गौणत्वमिति ।
तस्मिन्निभेदोति । 'अभिधापवकत्वाभ्यां यद्येकोऽर्थो
विशेषितः । नीलोत्पलवद्वियेव ततो वाक्यार्थता
भवेत् ॥' न तु अत्र तदीयो मुख्यार्थोऽत्रित्यमस्ति । न
च भवतः पैङ्गल्यं चाच्यम्, अलक्षणाभेदप्रसङ्गात् ।
तस्मात्त वाक्यार्थः । तेन जलद्वे मागवकस्य च पैङ्गल्ये
त्ववयवत्वमिति सिद्धं मुख्यम् । मागवकस्येति भाष्ये
पैङ्गल्यमतिरेकवृत्तिता पद्ये, नाभिधावृत्तिरेकवृत्तिता ।
न हि मागवकस्वरूपं अत्रित्युदाहरते । नहि पर्यायते
माणवकशब्दः प्रत्येव । अथोच्यते शः मृत्तु मसिद्ध इति
मुक्तत्वा उपपत्त्यायां पठृतं तस्मात्प्रवणमनाप्रयोगं च, ते
एव मन्त्रस्युपपत्तिदी गौणमुक्त्यविभागात् दर्शयति ।
तयोत्तरम्— 'प्रसिद्धिरिति विधानं न चाभ्योनाति-
रिक्तते । वस्मान्न तत्कृतः शस्यो विशेषो वक्तु-
तस्तमा ॥'

इदानीं श्लोक्तमभिव्यक्तिभेदपूर्वं वक्तव्यत्वं वदन्-
प्रयोगिनं विभागाय दर्शयति । यस्य वा बहुवः प्रयोग
इत्यादि । तस्मिन्निभेदोति । 'अथशोऽपि प्रयुक्तस्य
मत्कृतचित्तिरिति विता । न निनर्तते इत्येवमुभयो-
स्तुल्यता पुनः ॥' इत्यपि च गोगब्दस्य वृत्तियत्वादे
मन्त्रस्युपपत्तिप्रयोगो दर्शयित्वाचो । तथा चाहुः—
'मण्डपैर्वेदुश्रुतिभिः यदा चित् रणहमोदकेः ।
न पान मण्डपं मुक्त्या गौणा वा रण्ड-
मोदकाः ॥' इदानीं विद्येयं कथयति । अस्मिन् तावत्

या-- अत्रोदिते पूगदौ, दर्शपूर्णमासयोर्मन्वा न विनियुज्यते, युक्तमेव तत् । संस्कारस्य कल्पार्थमस्वात् लिङ्गेन च प्रहरणवाचात् । कथं पुनरेवास्तुकृतानां वैदिकैः कर्ममियां, कथं वा कल्पद्रव्यामन्यविनियोगमन्तरेण लिङ्गं देवतायामेव केवलयां विनियोजकमिति ? उदुष्यते । 'यागानुमन्त्रणानीति समाख्या क्रतुयोजिनी । तन्माच्छक्त्यतुरोवेन प्राप्तिस्तद्देवते क्रवौ ॥' यागानुमन्त्रणमाख्या दोगं यागसंक्रवाहते अनुपपय-माना यागणामन्यात्तरं गमयति । 'अतो विज्ञेप-चिन्त्यायामगन्धेष्वन्यविनियोजनात् । शक्त्यायंविनि-योगाय लिङ्गव्यापारसंभवः ॥'

जा-- 'अथानां स्मरणार्थत्वान्मन्त्राणां चापि शक्तिः । प्रतिप्रधानमावृत्तौर्पानामुमायार्थात् ॥' तन्माहमय (मुल्ये गौणे न) विनियोगः । इति प्राप्ते, अभिधीयते । 'गौणे सदपि सामर्थ्ये न प्रमाणान्तराद् विना । आविर्भवति, मुख्ये तु शब्दादेवाधिरक्षितं तत् ॥ तात्पर्यं च स्तुते मुख्ये, गौणार्थपरता युनः । प्रमाणान्तराधिकेया तदभावात्त स्थिति ॥'

मोम-- प्रयोजनम्-- मन्त्राणां गौणेऽपि विनियोगे प्राहृतानां मन्वाणां गौण्या वृत्त्या वैदिकद्रव्यदेवता-ऽऽदिप्रकाशकरवर्षमवात् उहासिद्धिः, सिद्धान्ते तु मुख्य-र्थवाच ऊहसिद्धिरिति । सूत्रार्थस्तु--यतः कल्पत् अपर्याभिधानसंयोगात् अर्थाभिधानलक्षणप्रकारसंयोगात् मन्त्रेषु क्रतुसौपत्यं स्यात् । तन्माह उक्तिसमयोगः श्वेतजितेन कल्पार्थेन संयोगः स्यात्, तेनार्थेन निगमसंयोगात् इति ।

वि-- 'देशेष्वदन्तर्बर्हिर्दाग्नीर्मुख्यगौणयोः । त- लिङ्गसंयोगेभ्यो न्युदुक्ते मुख्य एव वा ॥', दृष्टार्थ-त्वाद् इत्येवमुक्ते विनियोजनम् ।, प्रमाणवगतत्वेन मुख्ये तद् विनियम्यते ॥'

भाट्ट-- एवं भुक्त्यवधिनिधिचारे वृत्ते अमुना लिङ्गो-पयोगिविचारः प्रस्तुते । तत्र लिङ्गं नाम अक्षररचरकी-भूतपदोद्देशवत्तत्कारणस्त्वाच तदरकल्पनानुसूया कल्प-पदपदार्थविद्या गेयता । यथा 'सुजेभाऽनयति' इत्यत्र सुवनिशा द्रव्यव्यपदकल्पनाऽनुसूया । एवं मन्त्रेषु सार्थ-

हृत्युदेरकतावाचिपदकल्पनाऽनुसूया स्ववृत्तिकारकत्ववाचि-पदकल्पनाऽनुसूया च योग्यता लिङ्गम् । ता च पदरूप-श्रुतिकल्पकत्वात् तदुदात्त तदर्थविनियोगे प्रमाणम् । तत्र यस्तुतामर्थकल्पस्य लिङ्गस्य वितोपविचारसंभवात् मन्त्र-सामर्थ्यरूपस्य किं शक्ये एकार्थे विनियोजनत्वम्, उत जल्पव्युत्तिप्रतिशयिऽपीति संदेहे, क्रतुप्रकारमात्रावमन्त्रस्य ' बर्हिर्देवतदन्तं दामि' इत्यादेर्मन्त्रे इव जल्पनेऽपि उदा-गन्वाद्यौ समासकात्तद्वाहिरुक्तसामन्वविरोधात् तस्या-पारम्प्येनैव विनियोगः । 'यद्यीः प्रवेद्यय' इत्यादि-वशाकाद्वाऽऽदिरूपतात्पर्ययाहनस्ये मुख्यार्थवापस्य यकिञ्चित्कल्पत्वात् । इति प्राप्ते, कल्पनाकल्पमाहृतापेक्षत्वेन जल्पार्थमप्रीतेर्विलम्बितत्वात् प्रथमप्रीतमुख्यविनियोगेन चरितार्थस्य मन्त्रादेः जल्पार्थविनियोजनस्यानुपपत्तेः । अत एव तन्मात्रकाद्वाद्या ध्वनाद्युवाचाचर्यैव निवृत्तिः । अत एव यत्र प्रकृतो मुख्यार्थयोगो न कल्पतः, तत्र मन्वाग्मनावलादेव तत्कल्पना । यत्र तु वितोपविनियुक्तपरोपः प्रवरणे, तत्र सामान्यसंक्र-योचकप्रमाणस्यै उक्तयैः यथा दर्शपूर्णमासप्रश्नान्नात-पूयात्मुख्यमन्त्रादेः, यागानुमन्त्रणव्यवस्थाया एव सामान्यसंक्रयोपकल्पत्वात् । उक्तसंस्वाप्यर्थमेव प्रकृतो एव जल्पार्थे विनियोगः यथा मनोऽऽदौ । अप्रयुक्त-व्यथादिना तन्माप्यर्थमेव उक्तार्थविधानस्यैव अदृष्टार्थत्वं यथा जयादौ ।

मण्डन-- 'मन्त्रे न गौणे विनियोजनीयः ।'

शंकर-- 'गौण्या वृत्तेस्तथाऽस्तित ।'

● बर्हिर्न्यायः । 'अथसंस्कारः प्रकृत्यापिज्ञेपात् सर्व-धर्मणाम्' (१।८।१९।१) इति सूत्रोक्तः धर्माणि-मन्त्रप्रधानसाराधारक्यस्य । सु. १।८।१९।१५. ● बर्हि-र्न्यायः । पूषावत्समपरार्थि' अर्थमन्त्रणम्-- लौकिकम् । १।८।१६. 'पूषावत्समपरार्थिर्न्यायः' इत्यत्र दृष्टयम् ।

● बर्हिःप्रहरणान्तं ह्यरिपोजनादि कर्म द्वाद्वादे मथमादिनमन्त्रेषु एद्वाद्वादेऽहनि च न कर्तव्यम्, निन्तु पत्नीसंवाजान्ते विद्यतः कर्तव्यः । अत्रिष्टं च द्वाद्वादेऽहनि पत्नीसंवाजोक्तं कर्तव्यम् । वि. १।१।१५.

● वर्हि प्रोक्षणादिना आतिष्यात्तेन उभयदक्षी
पोमीयने तत्रप्रसिद्धि ज्योतिष्टोमे । १२।१।१९।४३
-४४.

● वर्हिल्यने प्रतिमुष्टिल्यन मन्वाहुचि । भा
१।१।१।४।४४-४५

● वर्हिल्यनादि प्रश्यावपि न सर्वायम् । ३।८।
१० 'विभृतिपरिनाविनरणम्' इत्यन इत्यम् ।

● वर्हि गन्धं तुषप्रत्ययस्य निमित्तम्, न तुषप्रत्यय
प्रत्ययम् । भा २।१।१।१ पृ ७८९ ● वर्हि शब्दो
न उत्तरत्रयको नियमेन, यथा 'वर्हिगदाय गावो
मता' इत्यम् । चवन तु अथ जातिरायी । अथ एव
'वर्हिणा सूषम्प्रमवस्तुगति' अथ विना सम्कारेण
स्यात्प्रसिद्धि । वि १।१।८ ● वर्हि शब्द सस्कारात्
अथ जातिराय इति संदेहे कानिदायोऽयम्, न सम्कार
शब्द इति सिद्धान्त । भा १।१।७।१०, ● वर्हि
शब्देन उभयपार्श्वे शक्यते प्रत्यायवितुं तृष च तृणसदृश
च, तृष साक्षात्, तृणसदृश च तृषप्रत्ययेन । ३।२।१।१
पृ ७८९

● वर्हि सगहनमन्त्र 'इन्द्राग्नौ सगहनम्' (तैत्ति
१।१।२।२) हरणप्रत्यय 'वृहस्पतेर्भूमिं हवामि'
इति । आतिष्यात्सुते वर्हिषि सगदा अग्नीपोमीपदेसो
नीयमाने, तौ मन्त्रौ न प्रयोगौ । तौ हि सगदेशात्
आनयने प्रयोगौ न तु गार्हपत्यैश्चात् आहवनीयदेश
प्रति आनयने । आतिष्य गार्हपत्यदेशे क्रियते, अग्नी
पोमीपयगुञ्ज आहवनीयदेशे । वि १।१।२।२

● वर्हि स्तरणमन्त्रे शक्यते हरितपदस्थाने रक्तपदस्य
उच्च मीत्रे चषे । ३।१।२।१ मीत्रो हृ १२२६
'उच्च रक्तपदस्य' इत्यन इत्यम् ।

● बलयधिकरणे (३।१।७।१४ बलयनलधिक्रणे)
विदेवमदीना स्वानत् अभिनेचनीयाङ्गमस्य प्रतिमास
मन्त्रस्य प्रकृष्णामनेन रावम्प्राङ्गत्वेन वाचो कथ्यते ।
सु हृ १०५९

● बलयनलम् । अतिरोषे दुर्गन्धस्यपि प्राञ्जयम् ।
यदेव अयन्त प्रनाशनासमेन मृगमृगानामनम्रवति
तन् कर्तव्यं परिहर्तव्यम् । यद् पुन कन्त्रशिरोषावेध

अप्रमाण मरति तन् विरोधाभावात् प्रमाणमेवैकशा
पीयम् । वा १।१।५।१० पृ २२७, ● बलयनम्
'एकशोपानमर्षेको भूमिश्चापसदृशो । उभयोश्च क्व
स्तुष्य प्रतिमपश्च नाहत् ॥ विरोधिनोसदृशे हि
तत्कल प्राप्नुयात्तयो । प्रथमेन गृहीतऽस्मिन् पक्षिने
ऽवतरेन्मुधा ॥' ३।१।७।१४ पृ ८३४, ● बलयनम् ।
'वाल्मीक्या प्रतिदेशे अथ नद्व्या वा र्णायली' ।
३।१।५।१० पृ २२७ ● बलाक क्रमविपर्यय
दीना पक्षमेऽप्यप्ये उच्यते । भा ५।१।१।१
● 'भुव्यादिभमशये च वक्ष्यते यद् बलावलयम् ।
तच्छरिण्यविद्वज्जलात्तेपगोचरत्वेन न ॥' वा ३।१।
१।१ पृ ६७२ ● श्रौत-आयशानात् कल्पवृक्षप्रकृष्ण
बलयनमाशेच्यते ('उत्पैर्कृत्वा नियते' इत्यौ), अथ
विरोधेतुक्वात् मुख्यप्राङ्गावापेधम्, न विपर्यय
पदस्य वागेचनान्त् विपदान भवति । सु हृ १।१।७।१४

● बलयनलधिक्करणम् ॥
श्रुति- लिङ्ग- वाक्य- प्रकरण- स्तान-समा
रथाना समनाये पारवौर्नत्वमर्थविप्रकर्षात् । ३।१।
७।१४॥

भाष्यम्- उक्तानि विनियोगकार्यानि श्रुति लिङ्ग
वाक्य प्रकरण स्थान समानानामिति । तेषा मनस्ये किं
कृत्वा इति चिन्त्यते । एकाशेषुचित्वात् वाचो गुणस
संगच्छाद्दशोर्दशो सप्रधारण ।

श्रुतिमदानलधिक्चार-— तत्र श्रुतिरिङ्गो किं
श्रुतिर्नदीयलो आहोस्विन्नमिति । किं पुनस्तेदाहत् ।
'येऽय गार्हपत्यभुपतिने' इति । अत्र चिन्त्यते ।
किमिदम्य गार्हपत्यस्य चोपस्थान कर्त्तव्यमिति नियम उक्त
गार्हपत्यस्यैवति । यदि दुह्यनले एते कार्पे, त्वो निष्कल ।
अथ श्रुतिर्नदीयली, गार्हपत्य एवोपस्थेय । क्व पुनस्य
श्रुति ? किं लिङ्गम् ? श्रुतिगार्हपत्यव्यञ्जकत्वम् । लिङ्ग
पुन 'कदा चन स्वरीति नेन्द्र मअति दायो' इति
इन्द्रपत्यस्य विशिष्टपेयतामिषानसामर्थ्यम् । अथ किं वाक्च
नाम ? सह्य कर्त्तव्यमिदमिति पदानि वाक्यम् । यदेव
दिनामपि वाक्यम् 'येन्द्रया गार्हपत्यस्यसिद्धये' इति,
इदमपि 'कदा चन स्वरीति' इति । उक्तस्यापि सह्य

अर्थमभिदधति पदानि । तेन वाक्यस्य वाक्यस्य चैव समपारणा, न भ्रुतिभिर्द्रव्योः । यदि वा, भ्रुतिभिर्द्रव्यवाक्यस्य विवेकशक्तिः, इदं भ्रुतिवाक्ययोस्तरम्, इदं लिङ्गनाक्ययोरिति । तदभिधायते, यथापच्छन्दस्यैवमभिधातुं सामर्थ्यम्, तच्छिद्रम् । यदर्थस्याभिधानं शब्दस्य श्रवणमानादेवावगम्यते, स ध्रुत्याऽवगम्यते । श्रवणं भ्रुतिः । एतन्नियमनेकं पदं वाक्यमित्युक्तमेव । तदेतत् तन्नैवेव बान्धेयु समवेतं विविकं च दृश्यते । इह वाच्यं, 'कदा चन स्तरीरसि' इत्यनेन भवेण इन्द्र उपस्थातव्य इति नैतत् कस्य चिच्छन्दस्य श्रवणादेवावगम्यते । नापि शब्दान्तरस्य समर्पणे त्वागीतस्य सामर्थ्यमस्ति, येनैतदवगम्यते । एतन्मा रात्रु क्वचि इन्द्रशब्दो भिद्यते, यो निविष्टा देवाणामवगमयितुं शक्नोति । तथा चावगमित्वा प्रथो बन्मस्तीति । तेनेन्द्रोपस्थाने इन्द्रशब्दः प्रयुज्यते । एतेकराक्यत्वाच्च अविशिष्टानि पदानि । न त्वेवमप्यमृचि कस्य चिच्छन्दस्य सामर्थ्याद्गार्हपत्यस्योपस्थानं भवति । अकणादेव तु गार्हपत्यस्य च नवनमिं प्रवीर्यः, न लिङ्गात् । यदि तु लिङ्गं वक्षीय, इन्द्र उपस्थातव्यम् । यदि गार्हपत्यश्रवणम्, ततो गार्हपत्यः । एव तर्हि लिङ्गवाक्ये विदग्धमाने इह संशयान्, न भ्रुतिलिङ्गे । इन्द्रशब्दस्य विशिष्टदेवाभिधानसामर्थ्याद्विरोधस्थानम्, यदि लिङ्गं वक्षीय, अथ तु वाक्यम्, गार्हपत्य उपस्थेयः । वाक्यं श्लेषात्, 'ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपनिवते इति' । नैतदेवम् । यद्यपि एन्द्राश्रयम्, भ्रुतिरपि अत्रास्ति, तन्न भ्रुतिः, सा लिङ्गेन विरुध्यते, न यद्वाच्यम् । कथम् ? वक्षीयत्यसि हि लिङ्गे, ऐन्द्रयोपनिवते इत्येतद्गार्हपत्यशब्देन सह एकशब्दत्वात्सुपैरेण । यदि हि नोपेयात् तत्र लिङ्गेन विरुध्येत । वातु गार्हपत्यश्रवणादेवार्थं प्रतीयते, न लिङ्गेन वक्षीयति विरुध्यतो भवति । नातो समस्थानेन सव्यते । तदा हीन्द्र गार्हपत्यशब्दोऽभिव्यक्तमिच्छामीषं वा । अथ तु भ्रुतिः प्रमाणं भवति, तत्रो लिङ्गेनावगत इन्द्रोपस्थानं वाप्येत । तस्मात् भ्रुतिलिङ्गयोरेव विरोधः, न लिङ्गवाक्ययोरिति । अथवा नानैकशक्यत्वात् इन्द्रशब्दान्य गार्हपत्यशब्दान्य चोपस्थानस्य । सुतर्हि हि ? इन्द्रशब्दत्वात् मन्त्रस्य इन्द्रशब्दान्यम्, द्वितीयाभिहितश्रवणात् गार्हपत्यशब्दान्यम् । तस्मात् भ्रुतिलिङ्गोर्विरोधः ।

वा— (अस्मिन् अविच्छेदे कारिकापुरी पाष्याद्यनुसारेण मनाक् परिवर्तिता इत्यवयेषम् ।) इदानीं पन्नामपि भुक्त्वादीनां बलाबलं विचार्यते । तत्र चित्र-विषयाणां न समतीति समवाये एकार्थोपनिवृत्तौ विषय-त्वेनोदाहृतः । तत्र केचिदाहुर्विरोधप्रमाणं कर्तव्यमिति । उक्तः ? 'क्रीणात्वरूपयेत्यत्र समवाये हि सत्यपि । विरोधाभावतो नैव चिन्तयन्ति बलावलात् ॥' एक एव व्यप्यादिः शेषः भ्रुत्या सामान्त्रिकमाश्रयन्ती, वाक्येन तद्विरोधस्य श्रम्यत्वं, प्रकृतेन उपेगितोमिच्छत्वं । एतदपि बान्धनिकप्रकरणसमवाये परस्परानुपहृदिमिच्छत्वाद्-विरोध इति बलावलात्प्रविचारो न भवति, निर्विशेषकमवगम-नुरपत्तेः । अत्रत्यस्यमात्रप्रयुक्तत्वे चानर्थक्यात् अपेक्षिते हि भ्रुतिवाक्याभ्यां वाक्यप्रकरणे । तस्मात् कर्तव्यं विरोध-मवगमिति । न वा कर्तव्यम् । कुतः ? 'समानविषयस्य हि समवायोऽभिधीयते । न चैकार्थ्यं प्रमाणानां शेषाणामवगम्यते ॥' अस्यादौ तावत् नैव प्रमाण-समवायोऽस्ति । नपेन्द्रं समवन्तं समवायः । किं तर्हि ? विषयैकत्वम् । इह चास्यास्य विराट्त्वम्, भ्रुत्या । तस्य तु भ्रुतिकल्पितक्रियाकारकसदृश्यस्य भूयोऽप्यपेक्षा-वशेन कथंविषयत्वम् । तावता च प्रथोबन्धनवासेः अपेक्षान्तरं सति अपूर्वसदृशतया कृत्वस्य ज्योतिष्टोमार्थ-त्वमिति विषयतानात्परः । अत्रश्च सर्वेषां विनिशेक-कत्वमविरुद्धम् । न चापि विप्रकृत्यदृष्टेः संनिक्षेपस्य वाच्ये दृश्यते । नहि क्वं एतत् अत्राद्याः किरणरूपं पाथवे, नापि ज्योतिष्टोमे हृदयं कृत्वमवगम्यम् । यत्र तु एकं शेषः, तावानेव च संख्यानस्यविरोधिना एकेन प्रमाणेन अन्यरोप्यार्थो विहायते, पौषे चतुर्धापानुपपत्तिसा रोप्यन्तवर्षः, एवत्यवये च कृत्वार्थस्य आत्माद्वाऽनवात् पुनर्विनिशेकान्तरानुपपत्तिः, तत्र प्रमाणयोः परस्परप-दार्थसमानविषयत्वच्छब्दः समवायः । तथा यत्र शेष-भेदेऽपि एकस्मिन्नेव शेषिणि गुण्योपपत्तिसम्बन्धः एतेन प्रमाणान्तरं शेषं साधनत्वेन प्रतीयते, अत्रेतावत्, न चैकार्थ्यविरोधतः शेषी शेषान्तरत्वेन सति, तत्रापि एत-दविषयस्यपरिहृत्यात् समवायः । स च विरोधे एव सति

भवतीति समवायग्रहेणेव सिद्धो विरोधः । यत्र पुनः
 स्पष्ट एव शेषमेदो यथा 'समिधो यजति' इत्यादिषु,
 यत्र वा तस्यैव किञ्चिदधिक्यं भवति यथाऽऽरुणाय
 म्याप्यात्मम्, तथा यत्र शेषनिर्देशो यथाऽऽमेवादित्यघ्न-
 कमाप्तादीनाम्, यत्र वा तद्वत्तमाधिक्यं यथा दर्शपूर्ण-
 मासाङ्गानामेवोपकारमेदः, तथापि विषयान्यत्वादसमवाय
 इति । यच्च श्रुत्या विनियुज्यते, यत्र समाख्यया, तत्र
 सर्वं तुल्यम् । यन्तु सर्वाङ्गजन्य एकः प्रबानोपकारः, तत्र
 एवामपरापविधानादेकमेव प्रमाणम्, शेषत्वं चेति
 व्यापारमेदादसमवायः । तथा यत्र स एव शेषसिद्धेव
 शेषिणि सन्निवृष्टेन विप्रवृष्टेन च प्रमाणेन विनियुज्यते,
 तत्राप्येकस्यैव प्रमाणत्वेन इतरस्य प्रयोजनान्तरार्थत्वाद-
 समवाय इति । तस्मात् विशेषविषयमेव समवायग्रहणम् ।
 तत्र यस्यामप्येकमेव बलाबले क्रयविक्रये क्रमवर्तिनात्
 वाचो सुगपदशकैरेकैकस्य संप्रधारणा । यत्तु द्वितीयो-
 पादानं तत्र प्रतियोगिना विना बलाबलकथनसोक्तैः तेनो-
 प्यते— द्वयोर्द्वयोः इति । एकार्थवर्तिताद्वाचः इत्यन्य
 अपरा व्याख्या, येषं बलाबलवागेषा प्रत्येकं श्रुत्यादिषु
 नमप्रैति न समुदाये । तानि हि शेषविनिर्देशोनाथैवन्ति
 न बलबलम् । अतस्तस्मात् प्रतिप्रधानवृत्तित्वादौगपदेन
 एकैकस्य संप्रधारणाया कर्तव्याया द्वितीयोपादानं विशेष-
 धलाबलवाधाना प्रतीयोगिन्यनुपपत्तिं दर्शयितुमर्हन्मात्
 'द्वयोर्द्वयोः संप्रधारणा' इत्युक्तम् । तत्र एकैकस्य
 पञ्चभिः पञ्चभिः तत्र विचारे कर्मन्वे वदेकैरेण सह
 क्रियते तत्रापितथापत्य शेषकथापनेन भाषस्य सुखान-
 त्वात् । यानि हि श्रुतिवाच्यैर्द्विजातिभिर्वाच्यन्ते तानि
 श्रुत्या वाच्यन्तेतरमिति न तथा सह संप्रधारविष्यन्ते ।
 तत्र प्रथमं तावत् क्रमवाच्यं श्रुतिलिङ्गयोः संप्रधारण-
 मिति । 'किनिहोदाहरणम्' इति केवल्यपदप्रयोगाभावात्
 सर्वत्र वाक्यत्वे सति न श्रुतिलिङ्गयोः स्वतामर्थ्या
 त्रिको लब्धते इति मन्यमानस्य प्रथः । वक्ष्यमाण-
 रिवेनाभिप्रायेण आह— 'येन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते'
 इति । किमिन्द्रस्यैवोपस्थानं कर्तव्यम्, उत इन्द्रस्य गार्ह-
 पत्यस्य वा, अथवा समुचिततोः, अथवा गार्हपत्यस्य
 एवेति । यदि लिङ्गं बलीयः, तत्र इन्द्रोपस्थानम् । अथ

तुल्यबलत्वं विशेषश्च, ततो विकल्पः । अथ इल-
 धरत्वेऽप्यविरोधः, ततः समुच्चयः । अथ विशेषे श्रुति
 बलीयत्वं च, ततो गार्हपत्यस्यैवोपस्थानमिति । यत्तु
 सिद्धवत् गार्हपत्यार्थत्वाद्भिरूपेण 'नवनास्त्वथर्षमैत्री
 स्यात्' ३।२।२।३ इत्युक्तम्, तदिह स्यादपिप्राप-
 श्रुतिशक्तीयस्त्वामिप्रायेण । तेनैव सर्ववाक्यत्वमिप्रायेण
 श्रुतिलिङ्गे अर्थे वाक्यत्वमप्राप्या पुनः पृच्छति 'वा
 पुनरत्र श्रुतिः किं लिङ्गम्' इति । तत्रोत्तरं गार्हप-
 शब्दश्रवणं म-प्रथमार्थं चेति । परः पुनराह— येष-
 विषयपदसमूहात्मके श्रुतिलिङ्गे, हन्त तर्हि वाक्यं नाम न
 किञ्चिदप्यात्त । तदुच्यताम्, अथ वाक्यं नाम किं
 (अथ किं वाक्यं नाम इति भाष्ये पाठः) इति ।
 सिद्धान्तवाची तु तथैव शक्यविवेकज्ञानत्वं मन्यमानं आह
 'संहत्यार्थमभिदधति पदानि वाक्यम्' इति । यत्तु न
 न संहत्याना कश्चिदेकोऽभिधेयः, तथापि गम्यमानमि-
 प्रायेणोक्तम् । अथवा एकैकस्यमात्रार्थप्रयुक्तता एषात्
 त्वमापादितानि यदा स्वाथैगमिदधति, तदा तदुच्यते
 सन्ति वाक्यत्वं प्रतिपद्यन्ते इति । यत्तु ततः उभयो
 रपि उदाहरणयोर्मन्त्राङ्गणयोर्वाक्यत्वमप्युपादाक्यपरीत्यं
 संप्रधारणा, न श्रुतिलिङ्गवोरिति । यदि वा अवश्य
 श्रुतिलिङ्गयोः विशेषः समर्थनीयततः श्रुतिलिङ्गवाक्यनि-
 लक्षणतो विवेकस्यानीदं नाम तेषां परस्परमन्तरमिति ।
 तदभिधीयते— 'यच्छब्दस्योक्तिसामर्थ्यं तद्विज्ञेयं,
 त्रिविधा श्रुतिः । विद्युत्किपिनियोगात्वा, वाक्यं
 तु प्राङ्निर्वर्षितम् ॥' ननु सामर्थ्यपूर्वकत्वाद्भुक्ति-
 विषिविनियोगानाम्, 'येन्द्रा गार्हपत्यम्' इत्यपि
 शब्दसामर्थ्यमिति । 'कदा चन सारिरसि' इत्यपि न
 इन्द्राभिधाननित्यविशेष एव श्रुतिलिङ्गयोः प्राप्नोति ।
 तथाहि, 'विद्युत्किपिनियोगा हि न निना शब्द-
 शक्तिभिः । न चेन्द्रशब्दसामर्थ्यमभिधाश्रुति-
 वर्जितम् ॥' सत्यमभय उभयमप्यति । 'किं त्वेन्द्रा
 गार्हपत्यस्य नोक्तिः शुक्लाऽऽगम्यते । इन्द्राहंत्व-
 मतिध्याया नाथरश्रुतिवारिता ॥' या हि 'येन्द्रा
 गार्हपत्यम्' इत्येषा शक्तिः, तथा एतान्येव पदानि प्रथमं

लोकै विनियुक्तानि, न मन्त्र ऐन्द्रो गार्हपत्याद्गम्, अन्यत्र
 ततया शक्त्या अन्यथाविनियोगात् । स्वामपर्थश्रुतैस्तु
 गार्हपत्यैः शक्त्या शक्त्यनेपेक्षामुत्तरमभिधीयते । न
 चान सामर्थ्यं प्रथमे उच्यते, निवृत्ताभिधानान्यवानुपपत्तैर
 तस्य साम्यमानत्वात् । तेन शक्ते विनियोगे शक्तिः
 कल्प्यते इति नास्ती विनियोगावरणम् । यद्यपि वस्तुतः
 प्रथमं विद्यते, तथापि प्रमाणतः पश्चाद् उच्यते, इति फलक-
 हेतुत्वे मन्त्रसि शपकल्पेनाकारणमित्युच्यते । यदि ह
 यौक्ष्येयमिदं भवेत् तथा सति वस्तुनिधानशक्तिर्जनं
 विनियोगाभिधानात् प्रथमपरं भवेत् । न त्वेवमस्ति,
 वेदस्यानौक्ष्येयत्वात् । तस्मात् सर्वपुरुषाणां प्रतिपत्तरात्
 पश्चात्तत्र शक्तिर्जातिगतशक्त्याभ्युत्पत्तः एतस्य गार्हपत्या-
 ह्युत्पत्तयः । ' कदा नन स्तरीरसि ' इत्यत्र पुनर्वचपि
 इन्द्राब्धेनेन्द्रोऽभिधीयते, तथापि विनियोगो नाभिधीयते
 इति श्रुतेरव्यापारः । नह्यत्र मन्त्र चिच्छब्दस्य भवत्वात्
 इन्द्रस्य शेषित्वम्, मन्त्रस्य शेषत्वं श्रुतीयते । स्येतरत्र
 दित्वाश्वरणात् गार्हपत्यत्र ईभिक्तमत्वमेवैतदश्व श्रुतीवा
 क्षुत्वा कल्पयम् । केवलं तु मन्त्रस्याभिधानसामर्थ्या-
 द्रिनियोगप्रयोगता दृश्यते । न च तावत् विनियोगोऽभि-
 हितो भवति, न च विहित, मन्त्रस्याविधायकत्वात् ।
 गार्हपत्यादये तु अविधान विधान चोपपत्तयः निष्पन्नम् ।
 ननु मन्त्रस्यापि अभिधानपूर्वकमेव सामर्थ्यरक्षणम् ।
 सत्वमेवम् । न तु तद्विनियोगस्याभिधानम् । किं तर्हि ।
 अपेक्षरूपमानस्य । अन्यैश्च तेन प्रथमे तत्रविधान
 शक्तिः कल्प्यते, अन्त्या च तदनेन विनियोगशक्तिः ।
 कम् । ' यो हि यथाभिधानाय शक्त इत्यव-
 गम्यते । विनियोगोऽप्यसौ शक्ते न ह्यशक्तो नियु-
 प्यते ॥ ' एतच्च द्वितीयात्मव्यतिनिवेशः कल्पयित्यते,
 न प्रथमात् । प्रथमेन हि विनियोगनिरपेक्षानिद्राभिधान-
 मान इवम् । अत इह ईदृशो विवेकः प्रणिपत्तयः ।
 ' एकत्रासति सामर्थ्ये मन्त्रः शेषोऽभिधीयते ।
 अन्यत्रानुशेषत्वं सामर्थ्यं संपत्तीयते ॥ ' अविद्य-
 मानमेव ऐन्द्रा गार्हपत्याभिधानसामर्थ्यामिद्विविनियोग-
 विधानात् कल्पनीयम् । विनियोगस्तु प्रथमेव श्रुतः ।
 इदं मति तु सामर्थ्यं कल्पनालेख्य विनियोगोऽभिहितो

निहितो येत्येत्त्वं कल्पनीयम् । वाग्ने पुनः ' अर्थं प्रति
 न सामर्थ्यं न च शेषत्वमुच्यते । केवलः पद-
 संघातः प्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥ ' कथमात्रवेदसामान्य-
 यौमिकरूपाणां तु प्रत्यक्षमसामान्यत्वात् विवेकः सुगत
 एवेति न प्रथो न निरूपितः । तदेतत् सर्वेष्वेव वाक्येषु
 सम्येते विवेक च दृश्यते इति । नहि किञ्चिदपि वाक्यं
 मन्त्रसामर्थ्येनाभिधानेन पदान्तरानिधानेन वा विना
 विद्यते । विवेकश्च प्रतीयते । क चित् कस्य चित् पूर्व-
 तत्प्रतीतिः । तदर्थयति, इह तावत् ' कदा चन स्तरीरसि'
 इति न विनियोगोऽभिधीयते, न पदान्तरसन्निवेशो गम्यते,
 किं तर्हि, एतस्माच्चोदनात् इन्द्राभिधानसमर्थो विद्यते,
 शेषाणि च पदानि तेनैकवाक्यता यतासीति समस्तो मन्त्र
 इन्द्राभिधानसमर्थो गम्यते । सोऽपि च इन्द्रः कर्माद्भवाद्-
 मिधानार्ह इत्यगत्यापि कचने मन्त्रमभिधीयतामित्युद्योश ।
 (इन्द्रः अभिधीयता इत्युद्योश भवति इत्यन्वयः) । गार्ह-
 पत्ये पुनर्विनेर मन्त्रसामर्थ्येन विनियोगे गार्हपत्याभियते
 इति वगण्य विनियुक्तम् । अत के चिदाहुः— " एवं
 तर्हि लिङ्गावाक्ये ' इत्येतस्मादागतं प्रथमो योजयितव्यः
 ' अथवा नापैकवाक्यवादिन्द्राभिधानम् ' इत्यादिः । पुनः ?
 ' लिङ्गत्वमभ्युपेनं चेदिन्द्रोपसमानकल्पने । उभय-
 त्रापि वास्तव्यं कथं भूयोऽवकाशते ॥ ' यत्र
 वाक्यप्रथमेवित्युत्पत्त्यं तत्रैवेतत्पुन्यते वक्तव्यम् ' अथवा
 नानैकवाक्यत्वात् इन्द्राभ्यामन्य गार्हपत्याभ्यामन्य शेषत्वा
 नस्य ' इति तथा सुभाषणात्वेनवाक्यत्वमापारनितकल-
 मववत्यते । अगत्या तु मन्त्रस्य लिङ्गविनियोग्यत्वे
 पूर्वपक्षवादिनैवाभ्युपगते पुनस्तदनपेक्षानिद्रोपसमानस्येक-
 वाक्यलक्षणमेवेत्याशङ्क्य निराकरणमवकाशमेव स्वात् ।
 तस्मात् प्रमादाद्गृह्यत्वं कल्प्य अपत्रुष्य व्याख्यानं
 कर्तव्यम् । " न त्ववकाशमेतदादर्शव्यम् (के चिन्मन्त्रम्) ।
 नवत्येव हि वक्ष्यातां परिचोदानां मध्ये परिचोदाना-
 र्थिभक्तवालेऽपि पूर्वपरिचोदानाविरहाः । अपि च ।
 यदा ' अथवा नापैकवाक्यत्वात् ' इत्येतत् प्रथममुक्तम्,
 वदाऽपि पुनः ' एवं तर्हि लिङ्गावाक्ये ' इत्यत्र
 वाक्यप्रथमसमर्थमेव स्यात् । ततो यथावाक्यमव-
 स्थिते अभ्युपेयत्वाद्भावेन पूर्वपक्षवादिनेभ्य लिङ्गमुक्त-

मनोऽप्य वाक्यत्वात्प्रयत्नोपपन्नयामौल्येवमाह 'अथवा
 नानैकवाक्यत्वात्' इति । यद्वा ब्राह्मणगतमेवेकवाक्य
 त्वमन्तरण विवक्षन् प्रवृत्तामनेऽप्युक्तमिति ब्रह्मणे
 यम् । तत्र वाक्ये हेतौ 'देऽया गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।
 इत्यस्याभिप्राय - परेश्या तृतीयाश्रुत्या शोपत्वमानमन
 यतशोपिविशेष प्रतीयते । यत्तु (एष) गार्हपत्यमिति
 द्वितीयाया किमपि प्रति शोपित्वमात्रम्, न तस्य लिङ्गेन सह
 कश्चिद्विशेष । परस्परसंबन्धे स्रष्टति यथागम्येव देऽया
 करणत्व स्यात् । गार्हपत्यस्य वा या का चिदाश्रयो प्रति
 शोपित्व भवेत् । परस्परसंबन्धेन त्मनोपरिन्द्रोपस्थान
 वापत्ते तत्र वाक्यमिति । नैतदेव इति गार्हपत्याभिधान
 श्रुति तापदुपन्यस्यति । परस्परसंबन्धानमपि हि श्रुति
 पीडयित्वा शक्यमविशेषेण नैतम् । यदि तु गार्हपत्यशब्दो
 गृह्यतेरदमित्येव इन्द्र अभिवदेत्, यद्युत्पन्नत्वेन वा
 लक्ष्येदविसमीप या, ततो लिङ्गाविशेषेणैव तत्सन्निधिस्य
 पत्तते । यतस्त्वच समुदायप्रसिद्धिद्वयमिदेषापरित्यागेन वनते,
 ततो विरुध्यते इति श्रुतिविशेष । अथवा नानैकवाक्य
 त्वात् इति निमित्तमिति विशेषोपपास । यदि हि सप्त
 शब्धे वा तृतीयायै वा द्वितीया वदेत्ततोऽपि नैव विशेष
 स्यात् । यतस्तु ईषितनमत्वमाह तेन विरुध्यते । लिङ्ग
 विशेषस्तु प्रागुक्त एव एषवाक्येन वापारगिराकरणात्मा
 र्थेन्युपयस्यते । कथं पुनर्यथोक्तेन वायेनोभयथा विशेष
 संभवे श्रुतिलिङ्गविशेष एव परिणमते, न वाक्यविशेष ।
 उच्यते । 'यथा शीघ्रप्रवृत्तित्वाल्लिङ्गादेर्वाधिका
 श्रुति । तथैव विनियोगोऽपि सैव पूर्वं प्रवर्तते ॥'
 यथा शीघ्रतर विनिपुङ्क्ते, तथैव प्रतिशोभिना सह
 विशेषे लक्ष्यते । ननु च श्रुतिमान न विरुध्यते इत्यु
 क्तम् । कथं न विरुध्यते, यदा प्रतिशोपितावतौ श्रुति
 वाक्यसंबन्धो एक शोपरोपिरूप, अथो विशेषविशेष्या
 रमक । तत्र च श्रुतिरेत वदति वाक्यसम्बन्धस्य विशेष
 स्वैरविष शोपरोपित्वमिति । लिङ्ग द्व शोपरोपिसंबन्धे
 नैव सह विरुध्यते न वाक्यसम्बन्धे विशेषोपचितोप्य
 भावेन । अतश्च निष्प्रतिवृत्तिना वाक्येन यदा विशेषण
 विशेष्यभाव वृत्त, तदा श्रुत्या सह लिङ्गविशेष उप
 लब्धमानो विचारयितव्य । अथवा यदैव देऽया इत्युक्तम्,

तदैव तदर्थोक्तावायेन इन्द्र यतिरिच कौऽप्युपस्थातय
 स च लिङ्गागम्येन्द्रविशेषोपीवेतत्प्रतीयते । तस्मात् श्रुति
 लिङ्गशेरेवैव विशेष इत्युपपन्नो विचार ।
भाष्यम्— (श्रुतिलिङ्गाधिकरणे पूर्वं पक्ष)
 किं तावन् प्राप्तम् ? तुल्यबले एते कारणे इति । कथम् ?
 इदमपि कारण इदमपि, श्रुतिरपि लिङ्गापि । नहि विद्य
 नस्य विज्ञानस्य च कश्चिद्विशेष उपलभ्यते एव नहि,
 अस्य भङ्गगुणस्यैव रूप अस्य दृढस्येवेति । ननु लिङ्ग
 भङ्गगुणस्यैव रूपम् । सविचिकित्सो हि भवति लिङ्गात्
 प्रत्यय निश्चिकित्स श्रुते । नैतद्युक्तम् । यतो लिङ्गात्
 सविचिकित्स प्रत्यय, तस्य च श्रुतेऽथ नैव सम्यक्त्वा
 अस्ति । यतस्तु सप्त लिङ्गाभिर्विचिकित्स प्रत्यय स
 श्रुत्या चिकित्सुपमर्हति । ननु नैव कदा चित् लिङ्गात्
 विचिकित्स प्रत्ययोऽस्ति । नैतदेवम् । एव हि सवि नैव
 लिङ्ग नाम विद्विन् प्रमाणमभिविद्यत् । काम ना सू
 प्रमाणम् । भवति तु संशयो लिङ्गापरिज्ञातेष्वपि । यदि
 वा विरुध्यतेवाप्राप्त्यम्, न संशय । कथम् ? सत्यं
 भेत्त्वं इममर्थेनभिनिर्वर्तयितु इति लिङ्गादेवात्कव्यगम्यते ।
 न च यथस्य निर्वर्तनायात्, तदसत्येव वचने तत्रिर्वर्त
 यितुमर्हति । तस्मान् लिङ्ग कितिषोपकमिति ।
अत्राभिधीयते । प्रकरणबलोर्यस्य सतिफाने यत्स्यै
 मामनन्ति, स तस्य वापन्नभूत इत्येव गम्यते । रूप
 खतु उपकरिष्यतीति सदिश्रमाने, भवति वापन्यत्त परि
 निश्चय । यत्राप समर्थस्तत्र शक्यो विनियोगमिति ।
 तस्माद्रवति लिङ्ग प्रमाणमिति । न च लिङ्गागम्ये
 विनिगमनाया हेतुस्ति । तस्मानुल्यबले एते कारणे ।
 'कदा चन स्तीरति' इति लिङ्गादिन्द्र उपस्थातय,
 श्रुतेर्गार्हपत्य इति । अविशेषात् सत्त्वमि इममेवार्थे
 प्रतिपन्नमहे । यतीयानपि हेतु विरुध्यमानमकपीयत्
 सधितमर्हति, नाविरुध्यम् । न च कथं विशेष, यदिन्द्र
 मुपनिष्ठेतानेन मन्त्रेण गार्हपत्यमपि । नन्वयमेव विशेष
 सट्टुपस्थान चोदित असट्टुमिनिर्वर्तयेति इति । उपस्थेय
 मेदान् 'प्रतिप्रचलनमावर्तने गुणा' इति न्याय इवैव न
 विशेष । अथ तर्हि विशेष । गार्हपत्ये उपस्थीयमाने
 यमिषवचन इन्द्रतन्त्रो गुण क्रियायोग वा अनेकमणो

भावेतिवृत्तिः । इन्द्रे नपस्यातये निरोध इन्द्रवचन एव ।
 'गौणमुखयोश्च मुखे सप्रत्ययः' इति । नैति ब्रूमः ।
 विरोधे मुखेन गौणो बाध्यते । न च कश्चिद्विरोधः ।
 युगादभिधानं हि विरुध्योयात् । इह च अन्यस्मिन्
 प्रयोगे अग्निवचनः अन्यस्मिन् इन्द्रवचनः । अतः तुल्य-
 श्लेष एते पारणे इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । श्रुतिलिङ्गयोः
 श्रुतिर्नैवीयसी । कुतः ! अर्थविप्रकर्षात् । किमिदमर्थ-
 विप्रकर्षाविति । अर्थस्य निरूपणं अर्थविप्रकर्षः । नः
 पुनरर्थः ! श्रुत्यर्थः । गार्हपत्यमुपवितते इति सनिद्रुष्टः
 श्रुत्यर्थः । इन्द्र उपस्येत् इति निद्रुष्टः । कथम् ?
 'कदा च न सतीरति' इत्यनेन मन्वेण इन्द्र उपस्यात्स्य
 इति न श्रूयते । सत्यपि इन्द्राभिधानसामर्थ्ये यचना-
 भावाद्गुणस्यानीन इन्द्र श्लेषे सम्पत्ते । ननु इन्द्रपुर्कं
 प्रख्यापनात्तद्वद्भूमित्यवगम्यते, सामर्थ्याद्विनियोग इति ।
 नैतदस्ति । उक्तमेवैतत् 'धर्मस्य शब्दमूलत्वाद्वाच्यमन्वेषं
 स्थान्' (१।३।१।१) इति । यदेतत् प्रकर्षं लिङ्गं
 च, उभयमप्येतत् अवचदम् । न चातिशयान्नाप्रत्यक्षविषये
 एवंलक्षणहेतुर्नैव शब्दमन्वेषेण परिच्छेदोऽवगम्यते । अतो
 मन्वाभ्ये विप्रकृष्ट भुत्वर्थादिङ्गमिति । यद्येवम्, श्रुति-
 र्थं विरोधिनी न विज्ञो, तन्नापि न लिङ्गदर्थपरिच्छेदः ।
 तत्रैवैव नास्ति, किङ्गं प्रमाणमिति । कुत एवैतेनैव
 श्रुतिविरोधस्ते इति । तत्र श्रुतिलिङ्गयोर्नैवीयस्यं प्रति
 संप्रधारणेन नोपपद्यते इति ब्रूमः । अत्रोच्यते । इति-
 कृतंन्यतास्मिन्ः प्रकरणकतोऽर्थस्य सनिधौ उपनिषदितो
 मन्वः आम्नाससामर्थ्यात् इतिकर्तव्यत्वाद्वाच्यस्य वाच्य
 शेषतामनुपेत्य (अग्युपेति) एतेन मन्वेण यजेतेति ।
 किमुक्तं नयति ? सरोनामोऽस्मिन्ने साध्यमाने अनेन
 मन्वेणोपपुष्यादिति । न चात्तरेणोन्द्राभिधानं अप मन्त्रः
 उपकृत् शकनोति । तैरेवदुक्तं भवति, अनेन इन्द्रोऽपि-
 धातव्यः इति । अतः श्रुतिमूल एवावगम्ये । यदि श्रुति-
 मूले न श्रुत्यन्तरेण बाधितुं शक्यः । तदेतदिति, परि
 वा नैव प्रमाणम्, यदि वा श्रुत्या विकल्पितुमर्हतीति,
 नाप्यत्रमांभं भविष्यति, नापि विकल्पितव्ये इति ब्रूमः ।
 कथम् ? श्रुतिव्यङ्गोऽयमर्थ इत्युपपादितम् । तस्मात्सा-
 म्नामम् । यदुक्तं श्लेष आनुपादानिकीमेकवाचयता लिङ्ग-

सामर्थ्यं कापेक्ष श्रौतोऽयमर्षो, यदिन्द्रस्योपरधानमनेन
 मन्वेणेत्यवगम्यते । प्रत्यक्षा तु श्रुतिगार्हपत्यमुपवितते
 इति । स एषोऽर्थविप्रकर्षः, धर्मसं तत्रलिङ्गजनम् । ततः
 सामर्थ्याच्छब्देनायमर्थोऽभिहितो भवति । तदेतत् श्रुति-
 विरोधे नावगम्यते । विषयं हावगतमेतदनेन मन्वेण गार्ह-
 पत्या उपस्येत् इति । तत्र विज्ञातं एतदेवमममुपकरोति
 मन्त्र इति । एतस्मिन्निर्गते कृतसामर्थ्येवार्थव्य-
 पकरणोर्नैतदेवं कथयितुं क्षमयस्मिन्द्रोपस्थानं शब्देनापि-
 हितमिति । तस्मादर्थविप्रकर्षात् श्रुत्या लिङ्गं बाधते
 इति । विकल्पस्य चान्याय्यत्वात् । अन्याय्यश्च विकल्पः ।
 तत्र क्षमापः पक्षे । नियवत् च ' ऐश्या गार्हपत्यमुप-
 वितते ' इति श्रुत्याने यदमापः एते परिकल्प्यते,
 तदभुतं भवति । भुतं च हीयते । गानाश्च भुतस्या-
 र्थस्य उत्तमं बोधसाक्षान् अश्रुतरिक्त्वपामाम् । उभ-
 यश्च हि प्रतिदिर्वाप्यते । तस्मादन्याय्यत्वात् विकल्पस्य
 श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्वैवीयसीरावगच्छामः ।

अप यदुक्तं यति विरोधे न्यायो वाधः । न चात्रास्ति
 विरोध इति । अवमस्ति विरोधः । यदुक्तसामर्थ्यो-
 र्वाभ्यवकरणयोः इन्द्रोपस्थानवर्चिनी श्रुतिर्नैवति । कृत-
 सामर्थ्योस्तु नावगम्यते । न च वाच्यप्रकरणस्या युग-
 पत् कृतसामर्थ्याभ्यामकृतसामर्थ्याभ्यां च शक्यं भवितुम् ।
 तस्माद्विरोधः । विरोधे च श्रुतिलिङ्गद्वैवीयसीति ।

वा— इदानीं सन्धतोषमनुकथिव्यामः । ' सत्र
 तुल्यबलत्वोक्तिः स्वतःप्रामाण्यविभ्रमात् । प्रदेश-
 न्तरदृष्टं च रूपं तुल्यं द्वयोरेपि ॥' सत एव
 मन्त्रत्वं दृष्ट्वा श्रुत्यनुमानान्तरेणैव विनियोगादुद्दिर्भवति
 इति श्रुतिगुल्यत्वम् । ' नहि विज्ञानस्य विज्ञानस्य च
 विशेष उपलभ्यते ' इति मन्वाभ्यान्वेलाया इन्द्रार्थत्वं
 श्रुतम्, श्रुत्युपागणकालेऽपि गार्हपत्यापत्यम्, इत्युभयोः
 लभ्यात्वतोः अविधिहलम् । नहि अविज्ञातस्यो मन्त्रः
 श्रुत्या शक्यो विनियोक्तुम्, इति श्रुत्या प्रथमं क्वनिलक्षण
 कर्तव्यम् । अतश्च तदवधारणवेलाया इन्द्रोपस्थानजन्यो
 वातो न शक्यो निर्वर्तयितुमिति मन्यते । ' ननु किङ्गस्य
 भद्रुरास्येव स्यात् । सतिविक्रितो हि ' इति श्रुतौ
 दृढमनाया अनुमानार्थमत्रान् भद्रुरास्यम् । सतिवि-

विस्तो हि ब्रु अयम्, विशेषणत्वात् । नहि अस्य स्वतः प्रामाण्यं इत्यभिप्रायः । परः पुनः प्रत्ययोल्लादन ऐकान्तिकं पृथीत्वा सविनिक्रान्तत्वं सदेहविपर्ययान्भव सायाना अन्वयम मन्वमान आह— 'नैतलुक्तम् । यतो लिङ्गात् सविचिह्नितः प्रत्ययः । तस्य (च) श्रुतेश्च नैव संप्रधारणा अस्ति' इति किमिष ऐःश्री भवति न भवति, इत्यभिहितः । तस्य श्रुत्यविरोधे अप्रमाणत्वात् नैन तथा सह ब्रह्मबलचिन्ता । यतस्तु निर्विचिक्रिप्त एतान्ते एतदेतयोऽय मन्व इति प्रत्ययः, स श्रुत्या सह ह्येवमल्लादिकल्पियुमर्हति । ननु नैव कदा चिदिति । पूर्ववदेव कदा चिद्विरोधेभ इति मन्वते । इतरस्तु स्वामिप्रेतमेव सविचिक्रिन्त्व पृथीत्वाऽऽह ' एवं हि सनि नैव लिङ्ग नाम किञ्चित् प्रमाणमभिविष्यत्' इति । सिद्धान्तवादी तु वदति यदि सविशेषप्रत्ययोल्लादनमात्रेण युक्तिं किं प्रामाण्यमेव मुञ्चति ' काम मा नूत् प्रमाणम्, भवति तु एतयोऽपि लिङ्गपरिच्छातेष्वप्येव' इति । कथं पुनः सविशेषत्व परित्यज्य सत्य एव सविचिक्रि- स्त्वमुदाह्रियते । कथं वा लिङ्गपरिच्छातत्वं सिद्धवद- भिविष्यते । नैव दोषः । लिङ्गपरिच्छातत्वं तावदविरोध- वेलाभिप्रायम्, सद्विषयत्वं विरोधवेलापाम् । एतदुक्तं भवति । यदविरोधकाले लिङ्गस्वायगतं विनियोजकत्वम्, तत्र तथैव भवैरेव अवतिष्ठते । किं तर्हि । सद्विषयते । अन्वय भविष्येतात् विनियोगोऽङ्गीकृतः, स इह किं तथैव भवति अथ केन चिद्व्यावर्तिष्यते इति । यदि वा विस्पष्टमेवाप्रामाण्यमिति । सापेदेव सदेहो भवति तावत् प्रत्यक्षा श्रुतिर्नोपलभ्यते । तस्या तु तस्या इतरकल्पनानु- पपत्तेरप्रामाण्यम् । लिङ्गे हि सामर्थ्यमान प्रत्यक्षम् । न च तावदा विनिर्गम उक्तो भवति । न चातुक्तस्य क्रियाया प्रामाण्यमस्ति । यथा सत्यमि सामर्थ्यं विप्रराजन्थौ न न वैष्यस्तोम कुतः । तस्मात् लिङ्ग विनियोजकमिति । परन्तु विरोधविषयप्रमाणान्याभिधानं अस्तत्वा सार्वत्रिक- मेदेदमुक्तमिति मीतः प्रामाण्यमार्गं दर्शयति 'प्रकरणवतो- ऽर्थस्य संनिधाने यथार्थमभिननि' इति । तदेतत् 'अपि वा प्रयोगलाभार्थमन्वोऽभिधानवाची स्यात्' इत्यत्र 'अवि- शिष्टरूपं वाच्यार्थं' इत्यत्र च वर्णितम् । अपयत् सिद्धान्त-

वादिनाऽपि विरोधे सुखतरमप्रमाणत्वं वक्ष्यमिति भवे- मानेन प्रथम स्वतन्त्रमेव तावदप्रामाण्यं दर्शितम् । एषाते स्वयमेवैतस्य श्रुत्यनुमानद्वाराप्रामाण्यकल्पनमाशक्यते । तत्र मम मुञ्चयो भविष्यति । तत्र इतरेण विरोधविपर्ययनात् प्रामाण्यं तावदन्तीति निरूप्य तुल्यवन्तमभिहितम् । अमृत्युगन्त्यापि बलात्वं अविरोधादशक्यं । तदुप- पदेयादिदेराग्न्या प्रथाबाधुपकास्य प्रकृतिविकृणर्ण-त्वात् अविरोधः । सहृदोदितस्यासङ्करणेऽपि प्रधानतुपोऽयं गुणानुबुद्धेः सर्वत्रेष्टत्वात् । इन्द्राब्दस्य गार्हपत्ये यौगाय- दवयवप्रमिद्वौ इन्द्रे मुख्यत्वात् समुदाश्रयिद्वैविधेय इति चेत् । न । प्रयोगभेदेन परिह्रायत् । युगायुदिस्य मान दोतत्वं संभवत्तंभक्तव्यप्यादिकथ्यते । प्रयोगभेदे तु गति गार्हपत्याभिधानवेलाया यत्सक्यतर वा गुण इन्दति किमप्युपैश्वर्ययोगं वाऽङ्गीकृत्य प्रवर्त्तति । इन्द्र- भिधानकाले तु मुख्य इत्यविरोधः । तस्मात्प्रति- वाधः, इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । भुक्तिः किञ्चिद्दर्श- यसी । कुतः ? ' मन्वोऽयं गार्हपत्यां गवदेनैवा- मिधीयते । इन्द्राङ्गत्वं तु मामर्थादेशव- मनुमीयते ॥' यत् प्रकृत्या सामर्थ्यान्वाहृत्वातु- मानमुक्तम्, वच्छब्देनासंस्पृष्टं ईदोऽप्येषु अग्रगण्य- त्युक्तम् । परन्तु सार्वत्रिकमेव लिङ्गस्याशब्दत्वमुक्तमिति मन्वमानो न तर्हि विरोधाद्वाधः । किं तर्हि । अप्रमाण- त्वादेवेति विवक्षन् पृथेवमित्याह । सिद्धान्तवादी तु यथा प्रथम पूर्वपथवादिना लिङ्गस्य प्रामाण्यं उक्तमासीत् तथेकानीं स्वयं प्रतिपादयति । भवति हि प्रकरणदेवोऽर्थः, यथा मरुतुपात्तया दासस्य अनेनोपकुर्वाति । न च स्वाधीभिधानादन्वया शक्येति असत्पुण्यमिति तत्र विनियोगश्चेदितो भवति । परन्तु मदीयमेवाय पूर्वोक्तं मार्गमापातः, कवेदानीं गर्भित्वात्सुखदेवेनाऽऽह ' यदि भुक्तिमूलः, न श्रुत्यन्तरेण याधितुं शक्यः' । तेन यदि तावत् अगान्दोऽप्यमर्थः, ततो नैव प्रमाणम् । अथ शाब्दः, ततस्तत्त्वमल इति । सिद्धान्तवादी तु इयमपि परिहरति— नापीति । आनुमानिक्याः भुतेः अविरोधे सनि आत्म्यमानत्वं विरोधे चातुल्यत्वात् । यत्र हि प्रत्यक्षा भुजा मन्त्रे न विनियोगं प्रति निराकाङ्क्षीकृतः तत्रास्य

विनियोगसिद्धयर्थं यावत् कल्पते तत्सर्वं आसाम्ना-
न्यथाऽनुपपत्तिमुद्रामुद्रितत्वात् वैदिकं भवति । यत्र
विष्णुस्त्वेषावगतं अनेन गार्हपत्य उदस्येय इति तत्र
आगानामयोऽनेन साध्ये प्रयोगोपकरणे विरुद्धे नैगानत्
कल्पमानं वेदः सहते अनेन इन्द्रोपस्थानं कर्तव्य-
मिति । तस्मात् दुर्बलं लिङ्गम् । किंच ' सर्वत्रैव
विकल्पानामस्याप्यत्वमवधिप्रयत्नम् । पक्षे हि
सर्वसद्भावानेकत्रयैर्दुश्रयौ ॥ ' स्वतन्त्रां श्रुत्या
मित्यनेन गार्हपत्योपस्थानं चोदितम्, लिङ्गेन स्वतन्त्रेण
इन्द्रोपस्थानम् । तन्मन्त्रावधयेति इतरन्चोदितं सप्त
क्रियते, तदपेक्षया चेत्तदचोदितं सत् कृतम् । तदकरण-
मन्त्रचोदितम् । श्रुतहास्यभूतकल्पनयोश्च तुरयो दोषः ।
प्रसिद्धिवाचात् । चोदितस्य कर्तव्यतां प्रसिद्धिः, इतरस्या-
वकंशयम्, तदुभयप्रतिक्रियते । तस्माच्चापय विकल्पः ।
यस्तु विधेधपरिहारार्थं सत्त्वन्वेऽपिहितस्यत्र ब्रूमः,
अस्त्येन विरोधः । कथम् ? ' श्रुत्या ह्ययं निराकाङ्क्षे
सन्त्रप्रकरणे कृते । लिङ्गं साक्षाद्वाससाध्यार्थं तथै-
कान्ताद्विरूप्यते ॥ ' एतेऽयं मन्त्र एकं च प्रकरणम् ।
सकृत्काऽऽस्मात्तत्सकलत्वेन भविकल्पम् । तत्र श्रुतिविनि-
योगधेराया मन्त्रप्रकरणेनोपनिषाद्वाङ्मूलं भवेद्वा न वा ।
उपदि तावत् नास्ति, ततो विनियोग एतादितिः । नहि
विनियुक्ताऽऽकार्णा युज्यते । अप तु अस्ति, तत्रैव
आकार्णाऽऽधीनमिदित्वात् वैदिकविनियोगानुपपत्तिः ।
युगपत्प्रकाशयथो हि अस्माद्वाङ्मूलं नास्ति वेति विपत्ति-
रिजं स्यात् । एवं सत्त्वपि तु यदि प्रमाणयोस्तुल्यमवृत्तित्वं
भवेत्ततो विधीयाद्वाङ्मूलं शान्ते केन प्रथमतः निघ-
ण्टादृशं इति । युगपदेव उभयस्या निघण्टुश्रीत्रियमाणः
उभयार्थो भवेत् । अस्ति तु प्रमाणयोर्विरोधः । कृतेः
श्रीप्रतप्रवृत्तिरात् । भक्तस्यपि मिनिपुके मन्त्रे, न लिङ्ग-
स्त्वारवायोऽस्तीति श्रुतिवैदिकस्यैवितिः । ' सूत्रेण पर-
दौर्बल्ये भुविने सन्नि, माध्यकृत् । आर्यं पूर्ववकी-
यस्वन्वाचोऽतद्वाद्वात् ॥ ' (१. ८४१-८४७),
(श्रुतिशास्त्रविधिपाठः—) किं तावत् प्रातम् ?
सर्वप्रमाणानि तुल्यव्याप्ति इत्यवगन्तव्यम् । कुतः ?
' कश्चित्प्रमाणं स्वस्वकार्येणधारितम् । नहान्या-

पेक्षया तस्य सा शक्तिरयमच्छति ॥ ' सर्वत्र प्रत्यक्षा-
दावपि इत्येव गतिः प्रमाणस्वरूपं प्रमाणमात्रं च । न
तत्र यत् प्रमाणम्, तत् कदा चिदपि प्रमाणमस्ती भवति ।
योऽपि उदाहरणः, योऽपि नैव प्रमाणं भवति । निर्यं च
प्रमाणासाध्यापः, न प्रमाणस्यैव । न च तत्र कल्पस्य
प्रमाणमप्युपगतम् । वाधनाद्यमत्वात् प्रमाणस्य । श्रुत्या-
रिपदकल्प च समस्तस्य स्वविषये प्रमाणार्थं स्यादेतम् ।
न चैषा विषयात्तरत्वादेऽस्ति यत्र दीर्घत्व्याङ्गकृते,
न चैतदुपलक्षितं ज्ञानमनुत्सव शक्यं च वेदितुम् । न
चोत्सवस्य स्वस्रभट्टगुत्वात् उत्तरेण विनाशः । न च
संस्कारावयवत्वम् । स्मृतिहेतोः संस्कारस्य सर्वत्रानुच्छे-
दात् । नाप्यनुग्रामत्वात् फलत् विनियोगः शक्यते
कर्तुम्, अनुग्रामप्रत्ययस्य दृढतात् । तस्मात् सर्वत्र तुल्य-
वत्तादिकल्पः । ' वाधस्तु यदि कल्पयेत्, विपरीतः
प्रसज्यते । तद्दि पूर्वमवाधित्वा परेषां जन्म
छज्यते ॥ ' श्रुत्याधीना हि पूर्वं पूर्वं शीघ्रतरं प्रार्तते ।
तेन पश्चात्तत्र तदुपमद्वैत आत्मजायेन भरितव्यम् ।
अतश्च विपरीतभावपङ्कः । किञ्च, ' श्रुत्यादिना
समर्थस्य विनियोगोऽपि कल्पते । न सामर्थ्यादि-
रूपं स्यादेकवाक्यादिभिर्भिर्ना ॥ ' (यद्यपि श्रुत्या
विनियोगः प्रतीकते, तथापि अयत्कल्पे नावकल्पते इति
अपिवाच्यार्थः । सामर्थ्यैकवाक्यस्य तु आकाङ्क्षाकारणां
विद्वा-वाक्य-प्रकरणानां एकतावत्त्वाकाङ्क्षांनिधिस्यैः
वाक्यप्रकरणसाधैरिति रूपमेव नास्तीत्यर्थः) सुधा. पृ.
१२२८ । अत्र यद्यपि व्याज्याप्रथमे ' योऽोऽव-
कल्पते ' इति पाठः, तथापि सुधाऽनुसार्धैव पाठो भावः ।
(के.) । उक्तशिकले वस्तुविपत्तिसामर्थ्यमवयवम्, न
तस्य तद्विनिवृत्तकाले फलवर्तयितुं शक्यते । विनियोगात्
छागर्प्यतुसारिती तुकमप्यवगतम् । एवं सन् येन षड्
संख्यं एकवाक्यतत्र न विद्यते, न तस्य तद्विषया गतिः
कल्पते । संख्ये सति तदप्यथाऽनुपपत्त्येव शक्तिविदि-
रिति वाक्यस्य गवीयत्वम् । तथा सर्ववैषाण्यकल्पं
आकाङ्क्षामूलम् । अतः तस्मादुपपत्त्यमानाया तदेवन्नेन
प्रतीकते । तदभावे तु नैतदस्तीति पूर्वतरंभावित्वाद्य-
काङ्क्षात्मकं प्रकरणमेव उच्यते । तद्विरोधिनी, न. अ

अग्नेन सह एकवाक्यत्वात्कर्मिणां, सा भ्रान्तिः । तथा सर्वाङ्गान्ता अनिहिलकर्मिण्यो भवन्ति । नह्यसंनिहितमपेक्षितं सवस्तुं वा दत्तकम्, अतो यत्र संनिधिः तत्र सर्वमिति चलीयत्त्वम् । सामान्या पुनः प्रत्यक्षमेव सक्त्य वदति । तस्मात् विपरीतं यत्नम् । अथवा वितेषु कल्पेनान्यते । न च इह विरोधः । उभयत्रापि विनियोगोपपत्तेः । अतः समवायेऽपि सर्वेषां प्रामाण्यम् । इति प्राप्ते, अमिधीयते । श्रुत्यर्थविप्रकर्षात् परपरमेया वाच्यते इति । कुतः ? 'विनियोजनी श्रुतिस्त्वावन् सर्वेष्वेतेषु संमत्वा । धीस्तस्याः संनिकर्षेण विप्रकर्षेण च स्थिता ॥' यदि श्रुतिवृद्धिद्वयीनामपि स्वतन्त्राणां प्रामाण्यमभियुज्यते, तत्र एतदुपायव्यत । तेषां तु स्मृतिवत् श्रुत्युत्तमानन्दार प्रामाण्यम् । श्रुतिरेव द्वावेकं प्रमाणम् । सा तु मह्येषाश्चरुत्कानुषेवेन घोडाऽवतिष्ठते । क्व पुनरेषा स्वात्स्व्येण प्रामाण्यं न भवति । उच्यते । 'चोदानालक्षणोऽर्थो धर्मः' (१।१।२१) इति स्थापितम् । तथा चोक्तम् 'अव्यवहमनेषु स्थित' (१।२।११) इति । तत्र प्रत्यक्षदृष्टीनामि वाच्यश्रुति विनियुज्यते, सा श्रोत्रश्रुत्यात् श्रुतिरित्युच्यते । यत्र तु अविनियोजकान्यश्रुति प्रत्यक्षेण दृष्टीनां विनियोजकान्यथावत्वात् कल्प्यते तत्र सिद्धासति भवति । तत्रैवै अर्धविप्रकर्षो भवति । ऐतदीविनियोगे हि प्रति श्रुतिलिङ्गयोः सह प्रसिक्तयोर्वैदाश्रुतेर्विनियोजकान्यश्रुति दृश्यते, तदा लिङ्गे स्मरणसमाधानि, ततो यावत् तेषां प्रकरणात्सामान्यत्वात्तुपरतया विनियोजकानि कल्पयितुमारभ्यन्ते, तानदितरे । प्रत्यक्षोर्विनियोगः प्रस्थापितः । तस्मिन् प्रतीते नञोऽपि प्ररुचिर्न प्रने निगद्यद्दृष्टीभूतः । प्रकरणादि मन्त्र प्रति । तथा हाि प्रकरणात्सामान्य अन्वयात्तुपरवचनान्तरात् नेन्द्राभिधानश्रुतिरुच्यतासमर्थाविति । प्रमदति । न च श्रुतिमन्त्रेण विनियोगः सिध्यति । बहुधा यत्किं चैतदुपरुत्तान्, यथा साकार्ये वेदायै वाक्य्यते, अद्वैदिङ्गम्, नेतरदिशि । तस्मात् श्रुतिर्नैवैवै । नहि तस्याः प्रसिक्त्यव्यवहारीयमिति, यथा लिङ्गस्य श्रुतिरेवम् । आह च । 'जायेथा वय्य यत्राष्टि, या तामाट्टययान् भवेत् । यः पयापीनश्रुतिः स तटाथं कथमा-

चरेत् ॥' श्रुत्यादीनां हि पूर्वपूर्वतुल्योत्तरमित्येवं प्रवर्तमानं वाक्यद्वयविति, परंपरं तु पूर्वापीनप्रामाण्यं न शक्नोति तस्यैव वाधं कर्तुम् । नहि श्रुतिमन्तुमात्रे लिङ्गदे. प्रामाण्यमभ्यवसीयते इत्युक्तम् । ननु एतदभ्युक्तम्. नासमर्थं विनियुज्यते इति । सत्यमुक्तम् । श्रुतं त्वक्तम् । कुतः ? 'न श्रुतेर्विनियोक्तुत्वं लिङ्गापीने प्रवीयते । विहाते विनियोगे तु वदशाच्छक्तिनिर्णयः ॥' विनियोगोत्तरकाले हि कथमेव वाध विनियति इत्यपेक्षिते, यथा दानोदीत्यवधारणा भवति । तत्र यद्यपि स्वरूपेण वद्विपया यत्किं दृश्यते, तथापि विनियोगदर्शनादेव अनुमीयते । तदुक्तम् 'वचनत्त यथायंमैन्द्री स्यात्' (१।२।२१) इत्यत्र । ननु च प्राग्विद्यमानसामान्यस्य विनियोगो न समवर्तति पूर्वत सामान्यमनुमात यम् । ततश्च प्रत्यक्षादिद्वारं दुर्बलवापत्तिः । सत्यम् । पूर्वभावित्वेन तत् कल्प्यते, न इ पूर्वमेव गम्यते । नह्यविनियुक्तया ऐन्द्रया. गार्हस्त्याभिधानसामान्यप्रतिपत्तिकारणमस्ति । निर्वृत्तविनियोगन्यायाऽनुपपत्त्या पूर्वमपि विद्यमानं पश्चादेव अनुमीयते । ननु एतमपि त्वयोऽर्थविप्रकर्षः । तथापि, 'विशेषो यावता लिङ्गे स्यात् श्रुतेःसुमापके । लिङ्गानुमानं भूत्वायां चावर्तते श्रुत्वावपि ॥' तर्थां च दृश्यमानानुमानेन मत्प्रवचिकर्षो भवति । तयोपपत्तिरसामान्यः । सत्यमेतावत्सामान्यं, न तु तत् बलात्सं प्रति उपपत्तेः । कुतः ? 'विनियोगाभिधानस्य दृष्टत्वाद्दुर्बलत्वपी । तथा पूर्वांनुमायां स्यान्नोत्तरत्र वयद्धान ॥' लिङ्गे हि प्रागभाविना श्रुत्यनुमानेन विना विनियोगाभिधानमवत्तु दृश्यं भवति । अतो पुनरवयवते विनियोगाभिधाने कला देतदेवम्, तस्मात् नूनं विमति सामान्यमवर्तति पश्चात् भरतमानमनुमानम्, न विनियोगाश्रयवचिधेवं कृते । सहप्रतिपत्तयोर्हि प्रमाययोर्देन विनियोगदेवदक्षिणेण कलो भवति, स विशेषेण वीरवचने भवति । अहमिति इ विनियोगे, यद्यपि पश्चात्तुमानग्रहणं भवति न तदपि कश्चिद्विप्रकर्षः । एतेन लिङ्गावकाशितुगुणानि मन्त्रेणानि । गर्धनं हि पश्य पूर्वमनुमानं विनियोगानुपपत्तिः । पूर्व इ इते विनियोगे पश्य नह्यीव इ

वद्रावमात्रकल्पनमिति प्रतिपत्तिः । आह । धृतैस्तान्-
द्रव्यकल्पनेन लिङ्गात् षष्ठीयत्वं युक्तम् । (घृ. ८२८
-८२९)

(श्रुत्योर्विरोधे-) । यथा सैषामर्षविषमर्षाद्विजा-
तीयैः यद् यत्कल्पमेवं यदातीयेषां यद् हेतुवामान्यं तद्
दर्शयितव्यम् । तद्यथा धृतैरेव तावत् सामान्यविशेषा-
दिग्रावेन शेषविषयः समग्रः । 'पुरोवाचं चतुर्षां
करोति ' इत्यविशेषभरणान् अभीषोमीयादावपि प्राप्नुक्
' आग्नें चतुर्षां ' इति विशेषभरणेन विशेषे चतुर्षां-
करणमुपसर्पयत्ये । तथा शेषिसमवाये ' आहवनीये
ज्जोति ' इति समीचीन्या प्रोतिशामानाधिकरण्येन
अवमृष्टेऽपि आहवनीयः प्राप्यमाणो विशेषसंयुक्तश्च
' अपत्यनयेन ' इत्यनया वाच्यते । संदिग्धासंदिग्धत्वेन
च कल्पवलाविशेषो मतिव्यति । एवं पौराण्यविशेषाद्
गुणविशेषादिष्वपि श्रुतिद्वयमुदाहर्तव्यम् । ' तथा
पदबद्धमेकत्वं पदभुला प्रतीयते । समानप्रत्यय-
भ्रुत्या बलीयस्या क्रियाद्गता ॥ तथा घाल्यर्थ-
फर्मत्वे पदभ्रुत्योपपादिते । भावनाया विधिभ्रुत्या
पुरुषार्थस्य साध्यता ॥ ' (घृ. ८४०) ।

शेषोपसर्गमात्रावश्रवणं तत्रैक विविच्योदाहर्तव्यः । एवं
तावत् प्रत्ययेषु श्रुतादिषु विचारितम् । एतदेव दिशा
अनुमानदिशाम्बेध्यां सजातीयविज्ञातीयसमवाये विचार-
यितव्यम् । तत्र च प्रत्ययगमनानुमानिकैः, अनु-
मानिकाना चानुमानिकैः सह पूर्वोक्तैश्च मार्गेण सजाती-
यविज्ञातीयकल्पनं व्याख्येयम् । तद्यथा अतिदेशाग्राहः
भ्रुत्यादयः प्राप्यशैविःकृतिषु धाचिष्यन्ते । विपरीतोऽपि
चेद् वागो मन्ति । पूर्वपूर्वमपि सानुमानिकं परेषादे-
षापि प्रत्यक्षेण वाच्यते । यथा भ्रुणलेपु घातयैनावसातः ।
सर्ववस्तुविषयं च सामर्थ्यम्, किङ्ग केवले मन्तव्यमेवा-
नन्तव्यम् । तथा च शान्त्त्यन्तव्यैदर्शनानि अनन्यगतीनि,
सैषामपि लिङ्गत्वमभिधास्यते । का पुनर नष्टिङ्गस्य प्रसक्तिः,
अनन्यघासंम न इत्यादि । यत्र पुनः श्रुतिः अलुमानिकी
लिङ्गं च प्रत्ययम्, वन कथम् । तथा स्मृतिवैदिकलिङ्ग-
विशेषे । यत्र स्मृत्येर्मूलान्वयमपि सग्राह्यते, न तु लिङ्ग-
स्मृतिं तदेव बलवदित्युदाहर्तव्यम् । सर्वत्र दुर्मलस्यापि

प्रमाणस्य वापे यदि किञ्चिदनर्थाकी भवति, ततो विपरीतो
वापो योजयितव्यः । तदुक्तम् ' श्रीतीन् मोक्षनि ' इत्यत्र
श्रुतिमुत्सृज्यापूर्वसाधनत्वमहमिति । तथा ' दुर्बलस्य
प्रमाणस्य बलगतानाशयो यदा । तदाऽपि विपरीतत्वं
शिष्टाकोपे यथोदितम् ॥ ' सर्वप्रमाणानामेव अर्थद्वयः
परस्परविरोधो न स्वरूपमिच्छितः । नत्र यदा पदार्थ-
तदर्थमितिपयो प्रमाणे विहास्यते, तत्र यद्यपि प्रमाणतोऽन्या-
दयं ब्रह्मन्तम्, तथापि प्रमेयानुत्पेदेन तदाश्रयणात्
स्वरूपदुर्बलेनापि बलवत् कायमानं तदनुत्पत्त्यं प्रतिपद्यते ।
तदुक्तमावचनादयः पदार्थास्तोषा गुणः उभ इति । तथा
च लोके 'अत्यन्तबलान्तोऽपि पौरजानपदा जनाः ।
दुर्बलैरपि वाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवान्धितैः ॥ ' एवं
सूत्रम्, श्रुतिलिङ्गविशेषोपपादनान्तं च भाष्यं व्याख्या-
वत् । (घृ. ८४१) ।

श्रुतिवाक्ययोर्विरोधे, अरुणादिवाक्यतामर्थात्
आनन्तव्यमानानाधिकरण्ययो एवहास्यत्यादिशैल्यं प्राप्नु-
वत् तृतीयाभुष्या ऊर्ध्वमन्विष्येन विज्ञापते । द्वितीय-
शेषानभूताशरीरकपोरिव ह्यन यावत् यावत् चानर्थ-
कत्पयति, तावत् क्षुष्या विनिर्दोषः कल्पितः, इति मह-
दन्तरम् । श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधे मकरणदेकविधत्वा-
चतुनचनता दर्शपूर्णमासाङ्गने प्राप्ते, श्रुत्येव प्रतिश्र-
वामादिषु पुरुषार्थधारणात् प्रकरणबाधः । अनुचनना
च क्रियात्मकत्वादितिर्कर्मन्प्यतास्त्वत्वात् प्रकरणप्रत्ययेन
तद्विरोधोदाहरणम् । ' तिस्र एव साहस्योपसर्गो द्वादशा-
दीनस्य ' इति तु द्वादशत्वं अक्रियात्वात् अनिति-
कर्तव्यतामकल्पे तत्रि कथमभावप्रकरणशब्दानुपपत्तेः
सन्निधिमौल्येण प्रत्ययकल्पानापूर्वकर्मन्प्यतास्त्वत्वात् श्रुति-
स्थानविरोधोदाहरणत्वं युक्तोत्तरैके । तनु नैवमभित्तम् ।
युतः । ' यदि द्रव्यगता संख्या स्वतन्त्रा चा भवे-
द्वियम् । नेत्यम्भावेन गृह्यते क्रियारूपेण वर्ज-
नात् ॥ इति कर्तव्यताग्राह्यं येनोद्दिश्योपस-
त्क्रियाम् । द्वादशत्वविधित्वेन कथमभावेन गृह्यते ॥
द्वादशैव च कथमभावेनियुक्तोपसद्गता । यावत्
संख्यैकवाक्यत्वतामर्थात् कल्पयिष्यति ॥ तावत्
प्रत्यक्षया श्रुत्या पदधाऽहीनाङ्गतां गता । नैव

सहार्थात्तद्व्यवहान्महीनमुच्यते ॥ ' श्रुतिक्रम-
विरोधे विमुदाहरणमिति । ' उच्यते रक्षणाधर्मा
दधर्मपत्यादयः क्रमात् । अग्नीषोमीचशेषाः स्युः
श्रुत्या श्रूयान्तां गताः ॥ एतद्यूपपरिव्यागशेषो
हि रक्षणा श्रुता । सह धर्मैर्न सा याति क्रमेण
पशुशेषत्वात् ॥ यावत् प्रकरणादीनि तस्याः कल्प-
यति क्रमः । चतुर्मिनैर्व्यपेतत्वाच्छ्रुत्या तावत्
स जीयते ॥ आह्लादक्षामान्नैवेक यावत् कल्पयति
क्रमः । दूरेण तावदप्रार्थनां रक्षणां हरति श्रुतिः ॥ '

श्रुतिममाप्योर्विरोधे विमुदाहरणम् । षोडशशि-
कमिनि समाख्याते दर्शपूर्णमासकण्ठे पठिते मन्त्रः
साधारणे प्रकरणे वर्तमानः क्रमेण चानुन्नीलिषदिनेन
अधिनियुज्यमानः पुरोडाशस्यैव वा प्राथम्यात् प्राप्नु-
यन्, श्रुत्या तानाप्यर्थादाराद्भवेन विधीयते ' इवे त्वेति
शाखा छिननि ' इति । तत्रापि यावत् समाख्यया
त्रिद्विगु सामान्यं कल्प्यते, तावत् श्रुत्या विनियुक्तत्वात्
प्रकरणवाक्यमप्यर्थश्रुतिषु अत्र लिखतास्यैव बाधः ।
(४. ८१५-८१६) ।

एतत् तावदेकस्य शेषस्य अनेकं शेषिणं प्रति नीय-
मानस्य विरोध उदाहृतः । एतस्यैव तु दिवा अनेकस्य
शेषस्य एकं शेषिणं प्रति नीयमानस्य विरोध इदानीमुदा-
हर्तव्यः । तत्रापि श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे 'देव्या गार्हपत्य-
मुपतिष्ठते ' इति मन्त्रवचनकृत्यापारविधाने कृते लिङ्गान्
कर्मिभिरुदाहरेते मन्त्रे शेषत्वेन प्राप्नुवति श्रुतेः विनि-
युज्यते । तदवस्थे चोपरताने नेत्रस्वायत्ताजो नियते ।
श्रुतिनाम्ययोर्विरोधे यथायत्नकृत्यापारविधाने निरु-
पमन्तौ इत्यपदविधानमुदाहरणम् । तथा विधेयां देवानां
श्रुत्या आभिधेय, शेषो हि तेषां यावयेन वाजिनम्, तत्
दुर्बलमागतवत् तथा श्रुत्या निराहृतम् । श्रुतिप्रकरण-
योर्विरोधे प्रतिष्ठाकामदर्शपूर्णमासप्रशोधने प्रकरणात् पशु-
दशमंशकामिषेभ्यस्तुतये अक्षरेण श्रुते श्रुत्या एकवि-
ंशतिव्याजवचनान्त्वद्वयव्ययमात् प्राकरणे इतिव्याज-
वचनस्य । श्रुतिमन्त्रविरोधे ' पशुवामप्रयोगे च
क्रमेण धर्ममाहृता । धीत्वा गोदोद्गनापत्र धर्म-
सम्य निराक्रिया ॥ ' श्रुतिममाप्योर्विरोधे ' याज-

पेयः समाख्यानात् प्राप्नोत्यप्यर्थवर्तकः । श्रुत्या
स्वाराज्यकामस्य तथाऽप्यर्थोनिराक्रिया ॥ ' तथा
'यजमानस्य याज्वा' इत्युदाहरणम् । ऋतुमतेषु हि होम-
कमाख्यया होतुः प्राप्ता शान्त्य यजमानकर्तृत्वेन कर्तु-
सक्त्वाचिन्त्या षष्ठीश्रुत्या प्रतिपाद्यते । (४. ८१८) ।

शा— ननु लिङ्गवाक्ययोरेव (अत्र) विरोधः,
न श्रुतिलिङ्गयोः । अत्राभिधीयते— ' सत्यं यावत्-
विरोधोऽस्ति श्रुतिश्चापि विरुध्यते । सहिते हि
विरुध्येते, न तु लिङ्गेन केवले ॥ ' इति
श्रुतिलिङ्गयोरेवैष विरोधः । ' तत्र स्वतःप्रमाणत्वं
लिङ्गादेः श्रुतिवन्मतम् । सामर्थ्यालोचनादेव
तादर्थ्यं हि प्रतीयते ॥ गार्हपत्यार्थात् श्रुतेषु मयो-
स्तुल्यकक्षया । तेन द्वयोरुपस्थानं विरुद्धेन भवि-
ष्यति ॥ समुच्चयेन वा मन्त्रः प्रयुज्येत द्वयोरपि ।
प्रतिप्रधानमावृत्तिगुणानां न विरुध्यते ॥ यदापि
स्याद् वलीयस्त्वं श्रुतेर्लिङ्गात्, तथापि तु । अग्नि-
रोधादबाधः स्यात् संभवी हि समुच्चयः ॥ यदा
सामर्थ्यरूपत्वात् लिङ्गं स्यात् प्रयत्नं श्रुतेः । षट्-
शक्यत्वात्सारी हि सर्वः शब्दः प्रवर्तते ॥, अत्र-
निधीयते सत्यं यद्यन्तमशाक्यता । गार्हपत्ये तु
सामर्थ्यं गौणं मन्त्रस्य विद्यते ॥ गुणाद्वाऽन्व-
निधानं स्वादित्यत्रैतद्धि साधितम् । तत्र वाग्-
यलीयस्त्वं लिङ्गस्य न च तुल्यता ॥ विनियोगः
श्रुतेः पार्थ (तमीपे) लिङ्गस्याप्यसौ स्थितः ।
यावदेव हि मन्त्रार्थो मन्त्रेण प्रतिपाद्यते ॥, ताव-
देव श्रुतिर्नन्तं गार्हपत्यार्थात् नयेत् । मन्त्रार्थं
मन्त्रतो सुदृष्ट्या पद्याच्छक्ति निरूप्य च ॥
मन्त्रात्प्राज्ञानयोगेनेन्द्रशेषत्वे श्रुतिकल्पना । श्रुत्या
प्रत्ययश्रुत्या पूर्वं गार्हपत्याहृतां गते ॥ निराकारश्री-
कृते मन्त्रे निर्मूला श्रुतिरूपत्वात् । तेन शीघ्रप्रव-
र्तिन्या श्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम् ॥ प्रत्यक्षे पानुमाने
च यथा लोके दलायत्तम् । जीघ्रमन्त्ररूपतितानात्
तथेह श्रुतिलिङ्गयोः ॥ अधिरोधादबाधो यो धर्तव्यः
स न गुण्यते । लिङ्गस्य हि प्रमाणत्वं मन्त्राद्याहृता-
निकल्पनम् ॥ तां च श्रुतिर्निवृत्तन्ती नाविरोधेन

गच्छति । विरोधे च भुक्तिर्लिङ्गं बलीयस्त्वेन वाधते ॥'

सोम—एवं श्रुत्यादिभिः विनियोगप्रकारे कथिते कति अन्वयादौ उपक्षिप्तः अन्वयविचारः प्राप्तवस्तुः (इति संशयः) ।

वि—'विद्योपस्थीयतां बहिरिरीन्द्रान्धोर्विकल्पनम् । समुच्चये योन उक्त एतामि । केचनेऽप्या ॥, विकल्पः श्रुतिलिङ्गान्या गुणाङ्गान्या समुच्चयः । श्रुतिः शक्य-मुचारेति यत्र एतेऽन लिङ्गानः ॥, शक्तिवक्ता श्रुतिः शीघ्र लिङ्गं शुकुमुपाकम् । नैपकाङ्कधाभने बोधे शुकुऽग्नौ केचने स्थितिः ॥'

भाट्ट— तदेवं परम्पराणेषु निरूपितेषु अधुना विरोधे मत्तान्तं निरूप्यते । विशेषशक्यस्य शेषस्य शेषि-द्वये प्रमाणद्वयत्वे यथा ऐन्द्रियत्वस्य श्रुत्या गार्हपत्या-इत्ये लिङ्गाद्य इन्द्राङ्गत्वे । यथा वा एकस्मिन् शेषिणि शेषद्वयविरोधकप्रमाणद्वये यथा गार्हपत्ये श्रुत्या ऐन्द्रिय-त्वान्तः, लिङ्गादायोगः । अथ च शेषद्वयविरोधो गार्हपत्ये सत्येव च ज्ञानप्रमाणकः, न तु तद्वदेऽपि, वाक्य-प्रकरणान्या नैशुभपथावादीना एकशेषयत्वेऽपि तद-माणात् । यत्र तु एकस्य शेषस्य एकस्मिन्नेव शेषिणि प्रमाणद्वयम्, तत्र वैषम्ये प्रकल्प्येव प्रयोजनार्थं विनि-योजकत्वम् । वाक्ये तु एकस्य विनियोजकत्वम्, इतस्य पुनःश्रुतित्वेन प्रयोजनान्तरकल्पनम् । निष्पत्क-भागे द्वयोस्म्युद्गाशिरस्त्वकल्पनं कर्मानुसौषकत्वं वा । एवं यत्र 'अरुणाया कीर्णाति' इत्यादौ आरुण्यस्यापूर्न-साधनीभूतकथायत्वे प्रमाणत्वम्, तत्रापि श्रुतेरेव विनियोजकत्वम्, न त्वन्यस्य, वाक्योद्देश्यसमर्पकच-मात्रत्वात् । अत्र एत न 'ऐन्द्र्या' इत्यत्र लिङ्ग-वाक्यविरोधः । वाक्यस्य उद्देश्यमात्रसम्बन्धत्वेन श्रुति-उद्देश्यतात्वेऽपि कृतिकारस्वरूपैव प्रवक्तव्यविनियोजकत्वा-मानत् । प्रकरणं तु अपूर्वसाधनत्वकालात्ययग्राहक-मानम् । न तु तदपि विनियोजकम्, गौरवात् । अत एव विनियोजकप्रमाणत्वमपि निरूप्यते ।

तद्विह श्रुत्योर्विरोधे ऐन्द्रियत्वस्य तृतीयया गार्ह-पत्याङ्गमेव, न तु तद्विह श्रुत्या इन्द्राङ्गत्वम् । तस्य

सूक्तवदितत्वेन प्राधान्येन कृतिकारस्त्ववाकित्वाभावात् । अतश्च तस्य मुख्यश्रुतित्वाभावाद्बुद्धवत्त्वम् । एवं च तस्यैव मनस्य लिङ्गात् इन्द्राङ्गत्वमिति । लिङ्गविरोधो-ऽपि एतदेव उदाहरणम् । अत्र हि सर्वत्र उक्तोक्तस्य पूर्वपूर्वत्वकालेन प्रामाण्यस्य तत्रातिरूप्यभावेरे स्वावि-तत्वाद्बुद्धोत्तरोत्तरस्य श्रुतिकल्पनं वाच्यव्यगनस्यैव पूर्वपूर्वेषु शेषशेषिणो निराकाङ्क्षापादनेन वाकः । न च अङ्गानां प्रकृत्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षाणामपि विकृत्याङ्गाङ्गत्वोक्तिदेव-कल्पनवत् इन्द्रायाकाङ्गत्वेन लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकलो-पपत्तिः, तस्य ध्यानानुपपत्त्याचरेणापि स्मृतिसिद्धेर्निर्णयोन विवृतिरुक्तान् अङ्गत्वात् । अतः श्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वमेव । न च श्रुतेः कण्ठत्वमात्राभिधाना कालेन गार्हपत्याङ्ग-पितृत्वस्य वाक्यार्थत्वत्वात् नाथं श्रुतिर्लिङ्गविरोधो जति वाच्यम् । तथाप्येऽपि ब्राह्मणानुकारेण यन्-लिङ्गाभिषय 'यवपत्न्यदेवताः पशुः' इतिवत् प्रकल्पोपात्तेः । यन्मुक्तसु यत्र न केऽत्रया श्रुत्या विरोधो नैव वाक्ये-नापि, तस्यापि गार्हपत्यसमीपे श्लेषानुपात्तेः । अतश्च उपायविरोधसत्त्वेऽपि 'प्रधानेन न्यवेदेता मवन्ति' इति न्यायेन श्रुतिर्लिङ्गविरोधोदाहरणत्वम् ।

भाट्टन— 'बलीयसी श्रुतिर्लिङ्गात् ।'

शंकर— 'श्रुत्या लिङ्गस्य वाधः स्यात् ।'

(लिङ्गबटावलाधिकारः—) भाट्टान्— लिङ्ग-वाक्ययोर्विरोधे किमुदाहरणम् ? 'स्योन ते सदनं कृणोमि इत्यस्य धारया सुतेऽयं कल्पयामि । तस्मिन् सीदाम्ने प्रतितिष्ठ श्रीहीमा मेघ सुमन्स्यमानः ॥' इति । अत्र सवेदः किं कृणोमि मन् उक्तत्वात् पुरोडा-शाशादने च प्रयोजकत्वं, उक्त कल्पयामन्त उपस्तरणे, 'तस्मिन् सीद' इत्येनमिति, पुरोडाशाशादने इति । यदि वाक्यं बलीयस्यतः इत्यत्र उभयत्र । कथम् ? 'सुतेऽयं कल्पयामि' इत्येतदपेक्ष 'तस्मिन् सीद' इत्येनमितिः पूर्वगौकनाक्यतासुपैति यत् कल्पयामि तस्मिन् सीदेति । अथ लिङ्गं बलीयसः, ततः कल्पयामन्तः सदनकरणे । कथम् ? 'स्योनं ते सदनं कृणोमि' इति सदनकरण-मभिव्यक्तिरुभयमलमिति । 'तस्मिन् सीद' इत्ययमपि पुरोडासं सादयितुमिति सादने विनियुज्यते । किं ताकत्

प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे इति । यथा लिङ्ग प्रति
 श्रुतेर्बलीयस्त्वमुक्तम्, न तथा वाक्य प्रति लिङ्गस्य
 उच्यते । अथवा वाक्यमेव लिङ्गात् बलीय । कुत ?
 तद्धि श्रुत्याऽपि बाध्यते । न च बलीय कारण शक्यते
 बाधितुम् । तेनास्य भङ्गुरतामव्यवस्थाम् । यत्वेकेन
 बाध्यते, शक्योऽसौ अयेनापि बाधितुमिति । एव
 प्राप्ते भ्रूम । लिङ्गवाक्ययो लिङ्ग बलीय इति । कुत ?
 अर्धविप्रकर्षात् । कोऽन अर्धविप्रकर्ष ? प्रकरणवत्
 संनिधौ आग्रानात् शर्त्पूर्वमावाङ्मन न न इत्यव
 गम्यते । ' तस्मिन् सीद ' इति पुरोडाशाण्डनाभिधान-
 सामर्थ्यात् सादने विनियुभमाने कृतसामर्थ्यं मात्राग्रान-
 मिति नास्ति प्रमाणम्, येन उपस्तरणेऽपि विनियुज्येत ।
 तथा, 'स्योन ते सदन कृणोमि' इत्येतेऽपि प्रकरणाज्ञान
 सामर्थ्यादेव दर्शपूर्णमासाह्वानाप्रान्न सामर्थ्यादेवोपस्तरणे
 विनियोगात् कृतप्रयोजने न पुरोडाशासादने विनियोग
 महति । न ह्यस्मिन् विनियुग्यमानस्य किञ्चिदपि प्रयोजन
 नास्ति । एव उपस्तरणे ' तस्मिन् सीद ' इत्यस्य नास्ति
 सामर्थ्यम्, पुरोडाशासादनेऽपि 'स्योन ते' इत्यस्य ।
 पूर्वैकवाक्यतामुपेत्योपस्तरणे सामर्थ्यम् । पूर्वस्य परेणैक-
 वाक्यत्वात् सादने, न तु स्वरूपेणोभयो । तदेतेऽर्ध-
 विप्रकर्षं, यत् 'स्योन ते' इत्यस्य प्राक् सदनकर्मणो
 ऽभिधानसामर्थ्यं तमुक्तम् । ' तस्मिन् सीद ' इत्यस्य
 पुन पूर्वैग सहैकवाक्यतामुपगतस्य भवति जगन्वयम् ।
 तदन पूर्वस्य मात्राभाभिधानसामर्थ्यादुपस्तरणे विनियोग
 उक्तो भवतीति संनिद्धो लिङ्गस्य भुक्त्यर्थं । उत्तरस्य
 त्वजनितेऽभिधानसामर्थ्ये तत् भुक्त्यर्थे इति लिङ्गान्तरितो
 विप्रकर्षो भवति । एवमुत्तरस्य सादने संनिद्ध पूर्वस्य
 च लिङ्गान्तरित । तस्मदर्थश्चिदर्थत् लिङ्गवाक्ययोर्लिङ्ग
 भवत्परम् । ता स्थेननित्येव शब्दो यद्युत्तरेण
 आनाद्धित इति सादनेऽपि प्रयोगमहति, तथापि नित्या
 वाक्यमुपस्थाणे एव विनियोजनम् । ' तस्मिन् सीद '
 इत्येव च सादने । ननु 'स्योन ते' इत्यस्य शब्दस्य
 यथैवोपस्तरणाभिधानसामर्थ्यं एवमुत्तरेणैकवाक्यतामुपगन्तु
 सामर्थ्यम् । सामर्थ्यं च लिङ्गमित्युच्यते । तस्माद्भियमाने
 शक्ये लिङ्गमेव बाधितं भवतीति । सत्यमेवम् । एत

दपि लिङ्गम् । लिङ्गमपि स्वस्वदेवत्वान्न किञ्चिदर्थं
 नेव भवति । लिङ्गदेकवाक्यता, तस्मादभिधानताय
 र्थम्, तत् भुक्त्यर्थे इति विप्रकर्षात् । विप्रकर्षात्
 च बाधने देयुभूता । तस्मान्नेतरेणैकवाक्यता कल्पतीति ।
 एव ' तस्मिन् सीद ' इत्युत्तर न पूर्वैगापि । अपि चेत्
 रेणैकवाक्यतामुपगतस्य न किञ्चिदपि दृष्टमस्ति कार्त्तम् ।
 उपस्तरणप्रत्यापन तु दृष्टम् । कुत ? श्रुतत्वमुपस्थाप्य
 सादनस्य च । एवमुत्तरस्य गादनप्रत्यापनम्, न तु पूर्वै
 एकवाक्यतायाम् । न चैतौ पूर्वोत्तराभ्यामेकवाक्यताप्रति-
 रेण पृथग् यथापथ कार्ये न कुर्वत । तस्मात् पूर्व पूर्व
 विनियोगनीय, उत्तर उत्तरेति । अथ यदुक्तं श्रुत्या
 ऽपि तद्वाचितमिति वाक्येनापि तद्वाचितमिति । नैत
 देवम् । नहि वाचितस्याप्येनापि बाधनमेव न्यायम् ।
 बाधितं ह्यनुग्रहीत यमर्गवत्त्वाम् । श्रुतिं प्रति विप्रर्ष
 र्थम्, वाक्य प्रति संनिद्धार्थम् । तस्माद्लिङ्ग बलीय
 इति ।

वा -- लिङ्गद्वयविरोधे 'स्योन ते सदन कृणोमि'
 इत्येवोदाहरणम् । द्वे हि तन लिङ्गे । परस्परैकवाक्यता
 यमनसामर्थ्यात्मकमेकम्, अभिधानवक्तिरूपपरम् ।
 एतच्च श्रुत्यनुमानस्य प्रत्यासन्नम्, विप्रकर्षमित्यु-
 वाक्यादपि जगन्वत्त्वात् श्लोक भाष्ये (लिङ्गवत्त्व
 विरोधोदाहारेण) । पृ ८४० ।

लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे एक तावदिद उदाहरणम् ।
 ज्योतिष्टोमे होत्रप्रवचनाधीता प्रैषा वाक्येन मैत्रावरुणस्य
 विधीयन्ते ' तस्मा मैत्रावरुण प्रेष्यति वातु वाऽऽह'
 इति । तेषा मन्त्रे कश्चिन् प्रेष एव पठ्यते ' प्रयास्तारंभ'
 इति । सोऽय स्वसामर्थ्येन मैत्रावरुण नियुङ्क्ते । तत्र
 यदि वाक्य बलीय, ततो मैत्रावरुण प्रेषेत् । आमनि
 च प्रैषासंभवात् होता यजेत् । अथ तु लिङ्ग बलीय,
 ततो मन्त्रे मैत्रावरुणो नियोज्यम् । न चाऽऽत्मनिवा
 ऽऽत्मान नियोज्यमर्हतीति परेण विनियोजनम् । स च
 ' तेषा यतो नियोगं क्तात् ' (शं० ११०/१२१) इत्येव
 विज्ञापने । सामान्यसमाख्याया पूर्वमत्र होत्रेव प्रापित
 क्त्वा वाक्येन बाधितं आसीत् । तद्यदा वाक्यं लिङ्गेन
 बाध्यते, तदा उपात्तरथैव प्रतिप्रसूता होतृकर्तृत्व

विहायते । मैत्राण्यवारी तु मैत्राण्यवरो विहायते एव ।
 यथापि ' तस्मान्मैत्रावरुणः ' इत्येतद्वाङ्मणम्, तथाऽपि
 पदसंविधिमानात्मकत्वेनाश्रुतिव्याप्त प्रत्यासन्नतरश्रुतिस्वर-
 तेन लिङ्गेन वाच्यते । यदि हि मैत्रावरुणः प्रेष्येत्, ततः
 प्रशास्तृण्यो होतरि अनर्थकः स्यात् । ननु च मैत्रा-
 वरुणोऽपि प्रेष्यमाणः ' होता यस्तु ' इत्यादिरेव अर्थद्वयः
 स्यात् । यौग इति चेत् । प्रशास्तृण्येऽप्येवं प्रसङ्गात् ।
 अपि च पश्चात्तन्वाक्यपुत्रातविरोधः प्रशास्तृशब्द एव
 वरं गौत्र, न प्रणमोचारितो विनैव विरोधेन होतृशब्दः ।
 तस्माच्छ्रित्तयोरैव विरोधो न लिङ्गवाक्ययोरिति । अत्र
 ब्रूमः । सर्वथा नावदनयोरेव्यत्रस्य विशेषे गौणत्वं कल्प-
 यीयम् । तत्र प्रशास्तृशब्दस्य होतरि अत्यन्तनिमित्तः
 प्रयोग, होतृशब्दस्य तु होतृकार्यापेक्षामेवकस्येऽस्ति
 निमित्तम् । एवं एव प्रवानविषयचनाः तस्युत्प्रेषु प्रमुच्य-
 माना दद्याः, न तु विषयैव । तस्मात् प्रशास्तृलिङ्ग-
 त्वाद् मन्त्रकमेव विनियुञ्जीत । न चैतद्वाक्यगत्यन्त-
 मन्त्रकमेव भवति । मैत्राण्येव चरितार्थत्वात् । अतो-
 ऽस्मिन्विषये वाच्येतेति । ' ह्येवं वे सदनं कुणोमि '
 इत्यनोऽहस्ये (भाष्यके) बोधते । ' भिन्ने एते
 यतो वाक्ये पुरस्तात्प्रतिपादिते । तस्माच्च समु-
 द्घातोऽयं वाक्येन विनियुज्यते ॥ ' सत्यपि
 विमज्यमानसाङ्गात्प्रत्ये अर्थमैदाङ्गिनवाक्यत्वेन एते
 पुरस्तात्प्रतिपादिते । तस्मान् समुदायस्यैव सदानामि-
 धारणे पुरोडाशप्रतिष्ठापने च समुदायेन विनयेन वा
 विनियोग आशङ्कित्यम् । तत्र के चिदाहुः । नैषात्र
 सङ्घेन वाक्येण सह विचारः, किं तर्हि । अनेनेव सह ।
 (अन्यथा सनाधरे-) अथवा ' साकाङ्क्षाधरध-
 त्वेन प्रायेणैकैकवाक्ययता । सिद्धा लिङ्गबलीयस्त्वान्
 प्रत्युक्ता मित्रवाक्यता ॥ ' ' तस्मिन् षोड ' इत्येतद्कृतं
 साकाङ्क्षत्वात्प्रत्येकवाक्ययत्वेनोदाहृतमित्येव प्रधानकार-
 णम् । वाक्ये हि तदमेव यथेष्टं विशेषणविशेष्यभावं
 कल्पयित्वा एकार्थत्वेनैकवाक्यत्वम् । यद्यथा, पूर्वस्य
 सावदुत्तरेण सह यदहं पुत्रस्य धरया शुभ्रुव तव सदन
 कल्पयन्ति तस्मिन्नेवमिति नोऽप्यन्तके प्रतिक्षिप्तत्वमिति त-
 र्कान्पताविशिष्टपुरोडाशप्रतिष्ठापनमेकं प्रयोजनम् । अथवा

पुरोडाशप्रतिष्ठापनफलं सदानामिधार्णं करोमीत्येवं विशिष्ट-
 कण्ठसदकथा प्रकाशयनं प्रयोजनमिति शक्यमेकवाक्य-
 त्वम् । यत्तु पुरस्तादेवैतानात्वात् नानावाक्यत्वमुक्तम्,
 तद्विद्मि स्तिष्ठं लिङ्गबलीयस्त्वं च । यदि हि लिङ्ग बलीयः,
 ततः संभ्रमन्त्यतरविशेषणत्वेनैकवाक्यत्वं परित्यज्योऽप्योः
 प्रत्येक स्वरप्रधानं लिङ्गावगतमाभिन्य विशेषणबुद्धि-
 तिरस्कारेण प्रयोजनमैदाङ्गाक्यमेवो भवति । तेन अर्थ
 विनियोगद्वारेण वाक्यतरलाभस्य लिङ्गप्रधानत्वम् अप्र-
 यत्न्यवलम्बित्वात् । तत्रापि प्रतीतेः लभ्यारमके वाक्ये
 सति वाक्यप्रत्ययसदस्यवाचिवार इति शक्यम् । किं
 प्राप्ताम् । ' तुव्यवडे ' इति । तदा चेदस्य कर्म, कदा
 चिदिभ्यत्व मन्त्रो प्रयोगोऽप्यो, कदा चित् समुदायोऽव्य-
 तत्र, कदा चित्त एवोभयर्थेति, ' कथं पुनरयम् ' इत्यमनव-
 खितः शास्त्रार्थो भवति ? सर्वथा यदि प्रमाणत्वं एवमन्-
 त्रमन्त्रे किं नो वाच्यते ? लिङ्गवाक्यत्वत्पत्रत्वत्वात्प्रयत्ने
 सर्वमेतत् प्रविति । नदा तु श्रुतिवत् लिङ्गात् प्रमाणा-
 न्तरत्वाद्वाक्यमेव वाक्यमित्यवपायते, तदा नियत एव
 समुदायप्रयोग इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । ' स्योनादिः
 कल्पयाम्यन्तः स्वसामर्थ्येन शक्यते । निराकाङ्क्षः
 स्वकार्याय साकाङ्क्षत्वं पराशयम् ॥ ' सर्वसावद्वारित
 आरभ्य विनियोग निरोधने । तद्विद्मि कल्पयाम्यन्तः
 अस्य न कदा चित् परवापेक्ष इत्येते इति तावति पर्य-
 वानतं विशिष्य प्रयोजनसाकाङ्क्षानियुक्तेः अभिधारणाइत्ये-
 नाऽऽभीयते । तेनैव तावत् प्रतिष्ठापन आचनं कदा
 चिन्नोपते, न च परस्य एतेन विना अन्तर्यकथापत्तिः,
 यत्तस्मिन्नेन नीयते, सोऽपि हि प्रतिष्ठापनाङ्गत्वेनार्थवत्
 भविष्यति । यद्यपि च तच्छब्दः पूर्वोपेक्षः, तथापि
 प्रकाशितं निर्जुतं च पूर्वोक्तकार्यमालोच्य भिन्नव्यापि
 प्रवमानस्य च कश्चिद्विरोधः । तद्यथा ' तस्ते पशुषु
 दप्यनवति ' इति संस्वारविधाने पर्यवसिते ' सा
 वैश्वदेव्यामिहा ' इति वाक्यान्तरैणैव इत्येवैतत्संस्वारः
 किमते । तस्मादेवेन विनियोगस्य प्रत्यासन्नतरश्रुतिव्या-
 न्नेतरानिपथसंक्रान्तिर्भविष्यते । एवमुत्तरारणे ' तस्मिन्
 षोड ' इत्यस्य नास्ति सामर्थ्यमिति पूर्वोपेक्षं यद्यार्थमायं
 सत् निरुपणशुद्धार्थं पुनः परमुच्यते । यन्वैक्येकोक्तम्,

दस्येतरत्वाभावात् दर्शयित्वा पुनरात्मवर्षमुपनीय इतरधर्म निराकरणमिति प्रथमो निराह्वयवर्तय । पूर्वं प्रस्तान प्रमाणसदसद्भावाभावात्, मध्यमं शक्यशक्तिभ्याम्, अन्तश्च दृष्टार्थेनादृष्टार्थत्वमिति विवेक । तस्मात् वाक्याच्छिन्नं बनीय इति सिद्धम् । (पृ ८४७-८५१) ।

अथ लिङ्गवाक्यादीनां अनुमीयमानं श्रुतिरूपत्वं अविशेषे सति किं ह्यत्र बलावलमिति ? तदुच्यते । 'एकद्वित्रि चतुस्रपञ्चमस्वन्तरणकारितम् । श्रुत्यर्थं प्रति धेपस्य लिङ्गादीनामपीच्छते ॥' श्रुतिमात्रानुमानात्तरितो हि लिङ्गस्य श्रुत्यर्थः । वाक्यस्य पुन लिङ्गश्रुत्यनुमानात्तरितं हेतु । कथम् ? 'वाचकैरेकवाक्यत्वविहातद्वाचिना सत्ताम् । कल्पयित्वाऽभिधाशक्तिं श्रुतिं पञ्चात् प्रकल्प्यते ॥' सर्वत्र हि मन्त्रे किञ्चिदेव पदं कर्मसमपेक्षमर्थं वदति । यथा 'अग्नेये लुष्ट निर्वाणम्' इत्यादि निर्वेपामिषं दे । शिष्टानि तु अष्टमधतार्थाभिधानित्वात् प्रयोगाह्वाणि सन्ति दृश्यमानैकवाक्यत्वाऽऽप्याऽनुपपत्त्या अनुमितशामर्थ्याभिधानानि सति स्वार्थसुपमर्त्रीत्यल तद्विशिष्टमन्तवार्थप्रकाशनेन प्रयोगार्थत्व प्रतिपद्यते । ततश्च श्रुतिमनुमाय विनियुज्यन्ते । तच्च विरोधे सति सर्वप्रम्यनुमायते । यदा दृश्यमानैकवाक्यवयोर्मन्त्रयोः पृथक् पृथक् प्रकाशयितव्ये अर्थो कर्मसमवेतो दृश्यते, तदा उभयोरपि भेदेन प्रकाशकपेक्षणात् प्रकाशकयोश्च प्रकाशकपेक्षणात् विनियोगाद्य प्रसिद्यते सति यस्य यत्र क्लृप्तं सामर्थ्यम्, स तत्र शीघ्रतरं प्राप्नुवन् नाचवैक्य वाक्यतया नेतुं शक्यते । नाप्यन्येभ्यः तत्राऽऽगच्छन्नस्य चोऽवकाशः ददाति । कथम् ? 'एकवाक्यतया यावत् सामर्थ्यमनुमीयते । सामर्थ्येन श्रुतिरतावत् कल्प्यते विनियोजिका ॥' समुदाये हि विनियुज्यमानो नाव यवान् अनिनिमुस्य विनियोकुं शक्यते । तत्र पूर्वोत्तरयोर्भाषाधारेण वाक्यस्य प्रत्ययम्, नैकावधिप्रधानमप्यम् । मिश्रार्थाभिधानसामर्थ्यं तु आर्थे प्रत्ययदशनात् सिद्धम् । तत्र समुदायावयवविनियोगाद्य वाक्यसामर्थ्येन सह प्रस्थितयो अष्टमर्थविनियोगसंभवात् यावदाक्येन पूर्वो माग उच्चर्याभिधानसमर्थः, उच्चरे वा पूर्वसमर्थे दृश्यनुमीयते, तद्वत् प्रत्येकभाषागतं सामर्थ्येन पूर्वं

स्यापि स्वायें, परस्यापि स्वायें श्रुतिरनुमित । तद्वत् यावदितरत्र विनियोजकश्रुत्यनुमानाय प्रयत्ने तद्विद्वि विनियोगे विद्ये निराकङ्कलत्वात् प्रक्रामानान्य, न कश्चिदपि हेतु श्रुत्यनुमाने इत्यनुपजातमूने विनियोगे वाध्यते । मनस्यापि हि पूर्वस्य पूर्वार्थे शीघ्रं त्रिं योग, उच्चस्य चिरेण । तदोच्चोत्तरस्य शीघ्रं पूर्वस्य तत्र चिरेण । शीघ्रविनियुक्तश्च मनः त्रिनिनियोगे नाऽऽद्विष्यते । तथाऽर्थोऽपि प्रथममगतमत्रावच्छेदे तदं गच्छति । स्वप्रायं ये च संभवति न परोपमजगतत्वं प्रति पश्यते । तस्माच्छिन्नं बनीय इति मित्वा वाक्य विनियोग इति । नन्वेव सति 'निर्वेपामि' इत्यादिना कल्पसामर्थ्येन शीघ्रतरं प्रातेनावच्छेदोऽयं विप्रकृतप्रकाशना देवस्य स्वा' इत्यादीनां वाधाविनियोगः प्राप्नोति । न चैवा मित्र प्रयोजनत्वात् समुच्चय, तथा सत्येकवाक्यत्वाभावात् । अत्र च वैतैरेकवाक्यद्विनिर्वाप एव प्रकाशयितव्ये नाथ प्रकाशानम्, कर्मानन्तं च प्रकृष्टान् । अतः समानविषयवत् समुदाये सति वाक्यप्राप्यपदान्तरवापेन भक्तिं पतिति । अत्रोच्यते । 'पदान्तपणि यत्रार्थं वेदेषु धर्मवर्ति नम् । तत्रैवमितरेषा तु वाक्यमप्यगतैर्वरम् ॥' यानि अष्टमवेतार्थवचनानि, तानि यदि स्वाश्रीकियन्ते, ततोऽनर्थकानि भवति । तेन कल्पसंभवेनैतत्प्राप्त्युत्तरोऽप्यर्थे इतरेषा साक्षाद्भवान् पुनस्तद्व्यवस्थान् प्रसिद्यते । यथा प्रकरणपूरितानामपि क्रमेण पुनस्तद्वर्गप्रतिभषति । यथा प्रकृतौ नियन्त्रादृशीगत्वा पर्या विद्वीर्यमित्थित । तथा च क्लृप्तो न्याऽप्यावत् । तस्मादेवमादी यपि सन्नप्यते । येषां तु प्रकाशयोऽर्थे समवेतो दृश्यते तेपामानिपेयेना सवत्प्रमानानामपि अर्थवत्ताऽस्तीति नाऽऽनर्थक्यमित्थित मनकाश सम्पत्ते । सर्वेषामेव च श्रुत्यादीनामन्वयस्य प्रतिहतत्वात् दुर्घटैरपि बाध्यत्वमित्थिते । तत्राशा श्रीधरीनां प्रोक्षणादीन् प्रति श्रुत्या रोपित्व मातुषदपि अश्रीकियन्ते प्रकरणस्य पूर्वोत्तरावन्तत्वेन संबन्धो भविष्यति । तेनापि स्तित वाक्यात् लिङ्गस्य क्लीबत्वरम् । तथा च भवति वाचं दधितम् । (पृ ८६१-८६३) ।

एव लिङ्गस्य प्रकरणादिविरोध उदाहृतं । तत्र प्रकरणविरोधे साधत् पूरानुपपन्नानि उदाहृतं यानि ।

वायस्य प्रकरणेनैकत्रयस्य कल्पते, तावद्विज्ञेन श्रुति । तथा वायदित्यत्र प्रवृत्तावादिप्रसङ्गनसामर्थ्यम्, तावद्विह विनियोग इति वाच । लिङ्गक्रमयोर्विरोध स्यात् यत्राधिकरणे दांशत 'अपेन तपहृष्येत' (२।१।५ १५) इति । खिलोद्गारणमपि यथा अन्यतुनापनाम्यनु ह्येषे प्रजातक्रमो 'उपहृत उपहृष्य' इत्येव मन्वाच म्नात् । ती देशमात्मा वाचयेत्तद्वया शान्तुत 'उपहृ' इति अनुशापने 'उपहृष्य' इति अनुशापाम् । न तु तथा सामर्थ्यमसीति विपरीत शेषत्वम् । वायदि स्थानेन प्रकरणमुत्पाद्य एकाकारत कल्पते, तावद्विज्ञेन श्रुति क्यगिना यापितो विनियोग, इत्यत्रस्वित्लिङ्गश्रुति पदस्यैव क्रमस्य वाच । तथा परिवाणकप्रक्रियमाणानु पादिनो 'परिवाणसि' 'सुता सुता' इति अग्नी पोमीयपरिवाणद्वये श्रुते लिङ्गत् सकर्माकार्यद्वितीय परिवाणानुशापनि । क्व न मनोता अग्नीपोमीयक्रम- आधनसमर्थेन लिङ्गेन आग्नेयसमीयप्रवाणानुशापिति चेत् । न । 'यचनालायकार्यमैन्द्री' म्यात्' (३।२।२।३) इतिनत् यत्रवत्श्रुतिप्रतिभियोगान्त्वित्प्रणाल्यद्वयेयाग्नी पोमीयाङ्गत् । एव छाद 'यत्प्रयदेवय पद्युत्तरे येन मनोता कार्या' इति । अन्व हि भुगा लिङ्गेन स्त्रयभगा मनोता वारिता । हिदेपत्वेऽपि एरुदेवयैव, न ये रत्वादिदेवयत्वेनाग्नीपोमीयादुत्तारणीयेत्यर्थ । यद्वा एव कर्त स्वस्वमनादानीव यथाक्रम कार्थैवत्यव ययोवना कर्ते लरधार्ये । लिङ्गसमात्वाविरोधे तु भङ्गानुपाके प्रह वादित्रयक्यानि तमात्त्वानाद्रथाद्वत्वेन सप्त यथामान्यादि कल्पनया भङ्गप्रत्यविनियोगाव प्रसिस्तानि लिङ्गेन ग्रहणापेक्षयाभ्यन्तरेण विनिवृत्तये इति लिङ्गम् । वाय्वात्समात्वावयवे च मनोर्कषा प्रपुनवस्योक्ष लिङ्गेन सामिदेवीत्वेन विनियोग इत्युक्तम् । (४ ८३६-८३७) ।

(अनेकस्य शेषस्य शेषेष्टये) लिङ्गवाक्य विरोधे 'स्थोनादेरपि शेषत्व यात्येन सदनं प्रवि । सीदेत्यस्वैत्र लिङ्गेन तेनाथ पूर्ववापन ॥ तथा ऽभिपारणे तस्मिन्सीदेत्यस्वैत्र शेषता । स्थोना- देरेव लिङ्गेन तस्मात्त परवापन ॥ अनेकशेषेति

शेषत्वात् पूर्वमेतादुदाहृतौ । अनेकशेषसवन्त्याद् सप्रत्येकस्य शेषिण ॥ पूर्वं स्थोनं त इत्यादि सदनं नाभिपारणे । याम्नेत्याङ्गतया प्राप्त लिङ्गाच्छुद्धे- ऽभिपारणे ॥ तस्मिन्सीदेत्यस्य वाक्यात् प्राप्त शेषोऽभिपारणे । लिङ्गात् सदनस्यैव तत्रैवात् प्रयुज्यते ॥ एकैकस्मिन् शेषत्व याम्नात्प्राप्त द्वयो र्द्वयो । एकैकस्य तु लिङ्गेन तच्च सप्रति गृह्यते ॥ एकस्मिन्नेव मार्गे तु यत् सकीर्णचतुष्टयम् । अभाषि भाष्यकारेण विवेचित्तय तदात्मना ॥ 'लिङ्गस्य प्रकरणक्रमसमाख्याविरोधे निर्वापदिपु लिङ्गेन 'देवस्य रत्वा' इत्यस्मिन् प्रकरणप्रतभात्तत्वात् । प्रथमस्य काभ्यस्य पेशप्रथम्य क्रमात् सामिपेनैकशेषात्तस्य वाय्वात्वाक्यपुष्पत्वं लिङ्गेन वाप । समाप्यया मनोर्कषा सोमारीष्टेपु वाय्वात्वाक्यत्वेन प्राप्ताना सोमवदलिङ्गाभिपारानुनाक्याभिर्वाच इत्युदाहरणानि । (४ ८३८-८३९)

श — चायन्ति हि प्रयुज्यन्ते पदानि सति सम्भवे । तेषा म्पादेकत्रयत्वम्, वाक्यभेदो न युज्यते ॥ तस्मिन् सीदेति पूर्वोक्तमापेक्षत्वाच्च गान्यते । वाक्यैक्येन, सत सर्वमुभयत्र प्रयुज्यते ॥ यद्वा तुल्यपञ्च स्यादुभयोर्लिङ्गवाक्ययो । भुत्वा प्रत्यक्षया लिङ्ग कल्प्यश्रुति निराहृतम् ॥ कल्प्य- श्रुतित्वमिह तु समानमुभयोरपि । तेन तुल्यपञ्च स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ सत्य कल्प्या श्रुति किन्तु लिङ्गादहाय कल्प्यते । वाक्येन प्रथम लिङ्ग कल्पयित्वा वत श्रुति ॥ कल्पनीये, यतो याम्नात् भुत्वर्यो विप्रहृष्यते । सनिवृष्टस्तु लिङ्गस्य तनेतम् प्रकल तत ॥

नि — 'स्थोनं त इति पूर्वोपै तस्मिन् सीदेति चोत्तरम् । सदनं गारुते पाप सतो वाऽपे यमिषिणे ॥ ताच्छ्रुत्वादेकत्रयत्वे भवेदाय, श्रुति प्राप्ति । लिङ्गस्य सनिवृष्टत्वाद् वाक्यस्यैव व्याप्तिरिति ॥ उदाहृति एव वाक्यस्यैव न तैद्विदेवयो । वाय्वात् पूर्व निरपेक्षत्वात्- प्रामाण्यवद्गत ॥ ८

भाट्ट— लिङ्गव्यतिरेके मुख्यतामर्थ्येन गौणस्य बाध । लिङ्गवाक्ययोस्तु 'स्यो न ते' इति मदन करणप्रकाशकस्य पूर्वार्थस्य 'तरिम्न् सीद' इत्युत्तरार्थेन सादनप्रकाशकेन 'तस्मिन्' इति विभागे साकाङ्क्षेणैकवाक्यत्वात् सकलस्य मानस्य धदनसादनपोरयत्तरेभ्यस्य वा प्रतिष्ठाने एव 'तस्मिन्' इति पदसंनिधिरूपेण वाक्येन विनिर्घोने प्रारिप्तिते तत् पूर्णप्रवृत्तेन लिङ्गेन तत्तदाख्यातस्य मुख्यविशेष्यत्वेन स्वार्थबोधकस्य परोपमर्जनत्वकल्पने प्रमाणाभावात् तच्छब्दस्य च 'वा वैशदेवी' इतिवद्वाक्यात्तरेमन्वितायैपरामर्शकत्वेनापि चरितार्थत्वात् प्रत्येकमेव विनियोग इति ।

मण्डन— 'लिङ्ग वाक्यस्य बाधकम् ।'

शंकर— 'वाक्यस्यापि च लिङ्गत ।' बाध । ८

(वाक्यब्रह्मवाक्यविचार —) भाष्यम् - अथ वाक्यप्रकरणयोर्विशेषे कथमिति । किं पुनः प्रकरणनाम ? कर्तव्यत्वेति कर्तव्यताकाङ्क्षस्य वचन प्रकरणम् । प्रारम्भे हि स वक्ष्या वचनक्रियाया । स एव विन्यादिर्विभ्यन्तापेक्ष । वाक्यं तत्तमेव । तयोर्विशेषे किमुदाहरणम् ? सूत्रवाक्यनिर्गद । तत्र हि पौर्णमासी देवता अमावास्यादेवताश्चाऽऽज्ञाता । ता परस्परमेकवाक्यता नामनुपपत्ति । स च लिङ्गसामर्थ्यात् पौर्णमासी प्रयोगादि द्वाविशब्द उत्कृष्टयोऽमावास्याया प्रयोगस्य । अथेदानीं संदिग्धते योऽस्य शेष, 'अधीवृदेता महो ज्ञायोऽज्ञताम्' इति, स किं वाक्यत्वं सूत्रवाक्ये समाज्ञात तावत्कृत्व उभयो पौर्णमास्यमावाक्ययो प्रयोगस्य प्रकरण बलवत्तरमिति, उ न ये द्वाविशब्द उत्कृष्टय नीतस्त्रयैव प्रयोगस्यो वाक्य बलवत्तरमिति । एव सर्वेषु संक्षय । किं तावत् प्राप्ताम् ? तुल्यबले एते कारणे इति । कुत ? इतन्नाम्नाकाङ्क्षा, इतरापि । तुल्यायामाकाङ्क्षाया नास्ति विनिर्गमनाया चेत् । तस्मात्तुल्यबले इति । अथवा वाक्यं दुर्बलम् । बाधितं हि तद्विज्ञेनेति । एव प्राप्ते, शून्य । प्रकरणाद्राक्यं बलीय । कथम् ? अपविप्रपदात् । कोऽप्रार्थविप्रार्थ ? । वाक्ये एकैक पद विभाव्यमान साकाङ्क्ष भवति, कृत्स्न परिपूर्णं भवति । तत्र प्रत्येक एकवाक्यमात्र । प्रकरणे तु अप्रत्यक्ष । कथम् ?

इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षस्य समीपे उपनिपतितं पूर्णमिति तस्य प्रकृतस्य साकाङ्क्षत्वमवगम्यते । नैकवाक्यवृत्तेरनुपपत्तये । एकवाक्यत्वस्य नाभिधानसामर्थ्यमवकल्पयामि द्वितीयमेव भवतीति परिकल्पना । एषोऽपार्थविप्रार्थयद्वाक्यस्य समासज्ञा भूति, प्रकरणस्य विग्रहः । तस्मात् सूत्रवाक्येन प्रकृतं प्रहरति इति पौर्णमासीदेवतावाचिनामावास्यादेवतावाचिना च मिश्रण्य प्रयोगे, वच्छेपागामिनिश्रय प्रयोग । तेन यद्यपि प्रकरणसामर्थ्यात् पौर्णमासीदेवतापदशेषागामिमावास्यादेवतावाचिनि वृद्ध एकवाक्यताऽनुमीयते, प्रत्यक्षा तु अमावास्यादेवतापदै वृद्ध । न च प्रत्यक्षविरोधेऽनुमानं सम्भवति । अर्थवति च प्रकरणे संज्ञाते, न निराकाङ्क्षागामाकाङ्क्षा शक्योपपादयितुम् । अथ बहुवचनम्, लिङ्गेनापि हि वृद्धाभ्यते । अतः प्रकरणेनापि बाधितत्वमिति । न यदन्वेनापि वाक्ये, तद् बहुगुरुमन्यनपीत्यवगन्तव्यम् । अथ भट्टगुरु प्रमाणोक्तं नामविषयत् । किं चित्तु प्रति कस्य चित् प्रभाव । वाक्यस्य प्रकरणं प्रति बाधकशक्ति न तु लिङ्गं प्रति । वाक्यं प्रति विप्रहरणार्थमेतत्, प्रकरणं प्रति सनिवृष्टार्थम् । तेन वाक्येन प्रकरणं शाप्यते इति ।

वा— वाक्ययोर्विशेषे 'पञ्चदश कर्मिणेनैव ज्ञेयात्' 'सतदश वैश्वस्य' इत्येतदुदाहरणम् । उभयत्रापि हि सामानाधिकरण्यादेकवाक्यत्वे इत्ये विनिर्घोने सति निमित्ताविशेषपर्यवगात् सप्तदश बलीयो भवति । (पृ ८४०) ।

किं पुनः प्रकरणं नामिति । सर्वत्र सिद्धवत्प्रकरणेन व्यवहार, न चेत् कचिच्चिररूपितपूर्वम्, तद्विहाय तादृशस्य स्वरूप निरूप्यताम् । निर्यातित्वरूपस्य हि क्वाचल गुणत्वे इति । अथवा नैवाक्यं वाक्यकामान्या भेद । साकाङ्क्षपदसंनिधिमात्रं हि वाक्यमित्युच्यते । तच्च प्रकरणेऽप्यवशिष्टम् । न च वाक्यस्य पदेवत्त्वात् प्रमाणमस्ति । विमन्यमान— साकाङ्क्षसर्वहं यमनैकमवशेषेन मात्रोपलक्षणत्वात् । तेन वाक्यमेवैकमलपदं अथ बहुवचनम् । अत्रान्वयार्थवशीरुताना महाप्रयोगेनवक्त्रेन महासंज्ञावाचते । यद्यपि हि वाक्यं द्वैक दर्शपूर्णमासात्मा सहपूर्णमासमिति । अथवा सतिप्यामक क्रम इत्युच्यते । स च प्रकरणेऽप्य

वदन्मन्वी क्षितिधिः । अत्र कमाद्व्यभिर्त्तं प्रत्ययमिति मन्वते । तद्विदानीं तत्त्वमेदपूर्वाधैर्मन्वपति । तत्र तत्त्वं तावदुच्यते 'वर्तयस्वतेति कर्तृ यताहृष्टस्य वचनं प्रकरणम्' इति । कर्तृ यमिति साध्यभूमत्पूर्वं अथवा विशेषतानुपेक्षरान्धा भाव एव प्रत्ययान्तोऽभिधीयते । साध्याद्योपनिपातान् स्वर्गादिफल कर्तृयमिति चेत् । तस्य फलान्तरमवित्वेन प्रयोगात्मवाकित्वे सति तद्विधद्वयार्था-पूर्वत्वेव कर्तृपरवाचकारणात् । तेनापूर्वं वृत्ता नात्य-येति । तथा 'यत्कर्म प्रधानं तद्वि चोदनागमम् (५।१। १।) इति तस्मै प्रयोजनत्वं वच्यते । 'फलदेवतरोध' (५।१।३।८) इत्युपन्यस्य तिराकरिष्यते । तत्र कथमित्यनु-भ्रोभावाकाहस्यगमाकाहस्येति ध्येन व्याख्यायते । यद्वा इतिकर्तृत्वता आकाहृष्टतीतिकर्तृत्वताकाहृष्ट भावापूर्वयो-रेवैकम्, तस्य यद्वचनमिति सभानाधिकरणे पश्यन्ते । वचनमिति शब्देन प्रयापनम् । एतदुक्तं मयति यन्मुखेण विप्रयान्ताऽप्यकाहृष्टा न प्रकल्पितमभि-धीयते । किं वदि । प्रतीयमाना । साऽपि च कर्तृ यतार्थो पदार्थनत्वेन गूढमाणा, न स्वतन्त्रेण । एतेन आकाहृष्टाऽभिधीयमाना प्रकरणम्, आकाहृष्टाकती या मानतेति वृष्टयम् । इदानीमामप्युत्पत्त्यात्वेन मेदेन कथयति । तत्र प्रत्यन्तसारप्रारम्भमाह, वरणमात्रं, क्रियाम्, प्रकरणं प्रकियेत्यर्थं । का धुवरिह क्रिया गूढते, नामाह 'वचनक्रियाया' अर्थाभिधानक्रियाया इति यावत् । भावनाभिधानक्रियाया हि प्रयोगवाक्यप्रवृत्तिरूपम् । फलकारणप्रपूर्य पदद्वयभाजसाध्यम्, इतिकर्तृत्वतालाभ-स्त्वेन इतान्प्रयान्तराजसिद्धिः । अतस्तत्त्वमन्नालेवना-पेक्षया कथममान प्रकरणमभिधानविधाननियमोत्तरम् इत्युच्यते । कारणप्रत्यक्ष क्रियामाननाद्यपि त्वं आगत-विषय प्रयुज्यमानोऽभिधानक्रियाया वक्ते । 'स एष विष्यादि.' इति वर्णायकथनम् । आन्त्ययो. संबन्धि-शब्दत्वात् किमपेक्ष आदितमित्यत्र आह 'विष्यन्ता-पेक्ष.' इति । विष्यन्ते नाम इहमभाववृत्तमितिकर्तृव्य-तावकारणम् । तस्य चानेकाङ्कारकत्वदर्थ-तथयोजना-लेननपच्यस्य कथमन्ना आदितिरयान्तरार्था विष्यादि-स्त्वेन प्रसिद्धिः । तत्र च स्वपरमाणेन किञ्चयि

प्रयोजनेऽवस्थितानामैव वाक्याना पुनः कार्यान्तर-पेक्षापेक्षेण सक्षय इति वाक्यादियोगः । तत्र आदित इचिदपि प्रयोजनत्वेन विगम्यमानाना वृत्ति-नास्ति, सन्त्यनेन अर्थलाभ । क्रमेण तु सह वैल-साध्यमन्तारमेव यस्याम् । तस्मात् प्रमाणान्तर प्रकरणम् । 'विमिह उदाहरणमिति' तेनेकवाक्यतानपनाभिधायेण शृञ्चति । विद्वान्तवादी तु विधापयन्सारकत्वेन भिन्-वृत्तिस्वात् मन्त्राहणार्थेन कश्चिदेकवाक्यता घटन इति सूक्तवाक्यमुदाहरति । विद्वादेवतापदेषु निष्कृष्टेषु तन्त्रेणाः किमुत्पत्त्यन्तामप उदाहृता अपि प्रयुज्यन्तामिति । प्रकर-णेन वातत् सर्वशेषा उगपय म्पानुनति । सिद्धमपि साधा-रणम् । द्विनचनैकचनचोपमयन विद्यमानार्थत्वात् । ननु वाऽऽतीचेनेव शेषेणावकशेषु देवतापदेषु शेषान्तरमन-वकारात्मेव स्यात् । सत्यम् । एवमपि तु वाक्यप्रकरण-योर्विशेषो नैवपैति । प्रकरणेन सन्तीतदेवतकोऽपि शेष. प्रशोभ्य प्राप्नोति वाक्येनेतर इति वाक्यप्रत्यय-स्त्वादेव तदाश्रयणम् । अथकृदा प्रकरणेन तावत्प्रयोगः प्राप्नोति । वाक्येन तु यथादेवतापदानुसारतु सङ्गतिरिति विशेषः । फलप्रकरणत्वात् वाक्य बलीयः । कथमभ्येन हि, इत्य पत्रेनेति प्रकरणिना सह धनपदनुमाय वाकदा-म्यान शेषप्रयोग । तथा कतप्रयोगदोषैवतालोपदेवतापदेः सह पुन सन्त्यकल्पनमिति निवर्कणं । तस्मात्तत्र । ततश्च देवताशेषाया नियमेषावकर्णं, न प्राधिक्र. सर्वदा वा विनियोग इति सिद्धम् । (छ. ८.५१-८.५४) ।

वाक्यप्रकरणयो. प्रकरण अर्थाविप्रकारात् दुर्बलम् । अथादि, 'प्रत्यक्ष संशयविकीक्ये न च प्रकरणे-ऽस्त्यसौ । आकाहृष्टातोऽनुमातव्या तावता विप्र-कृष्टता ॥' प्रकरणे हि सार्धपरीपूर्णानामाङ्गिकवाक्य-तामुपकार्योपकारकवाक्याङ्गान्तर हतते । वाक्ये तु प्रत्यक्ष-संबन्धः । तत्रश्च सहप्रत्यययोर्भावत् प्रकरणेनैकवाक्यता कल्प्यते, तावदाक्येन अधिधानसामर्थ्यम् । वाच्यतत्त्वे वाक्येन सामर्थ्यम्, तावदिह सामर्थ्येन श्रुतिः । वाच्यतत्त्वे सामर्थ्येन श्रुति, तावदिह स्यात् विनियोगोऽपिदिह इति विच्छिन्नायामाहाह्वाया भुक्तनुमाने गूढमाभादिहते ।

कल्पितमपि शेषत्व निष्पत्तिमत्त्वा अन्तरेव विनीयते ।
तस्माद्दानं वगीय ॥ (पृ. ८३३) ।

वाक्यक्रमयोर्विरोधे परिष्कारप्रणयप्रमाणानुवादि-
परिचीरसिपरिचीतपद यतिरिक्तपदानां 'युक्तं मुनासा
आम्नात्, स उ श्रेयान्' इत्येवमादीनां लिङ्गविनियुक्त
परिचीतपदैरुक्तत्वात् सर्वनीयपरिष्कारे विनियोगः ।
वाक्यसमाख्ययोर्विरोधे मध्यमवाक्ये एव 'सप्यसम्'
इत्येवमादिषु ग्रहणादौ विनियुक्तत्वात् तदेकवाक्यगत-
शेषपदानां चिरद्वयार्थत्वात् । तथा आत्म्यवैदिममाख्यानात्
प्योतिशामादिश्रवणेषु तदर्थेषु प्रबन्तुनायु स्वर्गकामाद्ये
कृत्वाक्यवार्थाधिमात्रविषयत्वं विहायते । ननु च श्रुति
रैवैषा भवेत् । नानं वस्य चित् श्रवणदेतत् विहायते
रिहा कर्तुं न विधानात् । किं तर्हि । पदद्वयविकल्पवैद्य
एतत् एवमप्य समानाधिकरण्यादवगम्यते । तस्मात्
वाक्येनैव समाख्या बाध्यते इति । (पृ ८३७) ।

(अनेकत्व शेषत्व शेषैकत्वे वाक्यप्रकरणयो-
र्विरोधे 'पूर्वपुत्रावासाया वेदिं करोति' इत्युदाहरणम् ।
प्रकरणेन हि हविराग्भवात्मोक्तकालं यत् विधानं तस्य
ग्रहणं प्राप्नोति । अमात्रत्वात्तमपि याहारेण तु पूर्वपुत्रं ।
न चान् श्रुतिरम् । नहि समीचीनेपिसन्धं वदति ।
यत् अविष्णत्त्वमभिपद्ये, तत् तत्कर्मणोऽनुपपन्नमेव ।
तस्मात् पदसन्निधानेनैव सवधः । न च शीघ्रतरं भारती-
त्युक्तम् । वाक्यक्रमयोर्विरोधे किमुदाहरणम् । ज्योतिषोमे
काम्येनैविसिषु प्रतिपत्तयेषु प्रतीकग्रहणात् पादमान
श्रुत्या विभिद्युज्यते । तत्र द्वितीयापादात् मन्थति यथासक्य
क्रमेण निर्यानामेवर्चां प्रवृत्तः । तवथा 'द्वया पवत्
घारया इति राजयाप प्रतिपदं कुपात्' इत्यनं 'पवमा
नायेन्द्वे । अग्नि देवा इत्यथे' इत्येतावेन द्वितीय
तृतीयादीं प्राप्नुत । वाक्याच्च 'मन्थने च मत्सरः' । विश्वा
द्वान ओन्नतः' इति । ननु विमर्शितभेदादत्र लिङ्गविरोध
स्यात् । नैव दोषः । सर्वथा सेमतिङ्गान्द विमर्श
भेदेन तु एव वाक्यरमेव नोपपन्ते । तस्मात् आत्माद्या
पूर्वमेवैकवाक्यत्वादि कल्प्यते, तावदितरेण आनर्थात्
समानविषयतायं तामर्थ्यादि वस्तुविज्ञान विनियोगेन कृत
इति वक्ष्यमाणम् । वाक्यसमाख्ययोर्विरोधे 'तस्मा-

न्मैश्वर्येण प्रैयति चानु चाऽऽह' इति ह्येकवाक्यत्वे
प्रवचने प्रैपानुचनमात्रात् । तस्य कर्तृनिरोधेपकाङ्क्षित
समाख्यया होल प्राप्नोति, वाक्येन मैश्वर्येण । एतेन
न कृतार्थस्य न कर्मनगापेक्षा भवति । तत्र शीघ्रतपने
मैश्वर्येण प्रकरणकल्पना गान्तु प्रता समाख्या बाध्यते ।
न चायं श्रुतिविरोधः । आख्यातपदेन कर्तुं नमि
धामात्, मैश्वर्यपदे च कारकविभक्तिप्रयोगाभावात् ।
(पृ. ८३९) ।

शा— (वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे) ये तु (प्रमाणम्)
आरादुपकारशेषेव प्रकरणस्य व्यापार, सन्निहित
तु प्राहकग्रहणत्वेन प्रमाणेन लतीवधुत्वानिस्तिन
अपूर्वार्थत्वम्, द्वारेदमध्ये श्रुत्यार्थिभि औपादानिक कत्व
यत्त्वम्, प्रकरणस्य तु न कश्चित् व्यापारः इति मन्यते,
तेषामेवायं सन्निधानं श्रुत्य प्रकरणविनियुक्तानां
प्रकरणाविनियुक्तत्वात् नैव वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरण
युक्त इत्युक्तान्मो नास्मान्कम् ।

द्वयोरी वाक्यप्रकरणयोः प्रमाणत्वात् श्रुतिकल्पा-
धीनत्वसाम्यात्, अन्यत्व च विप्रकर्षकणस्य अत्राय
कथितत्वात् तुल्यनल्ता मन्यन्ते । यत्र प्रणानाङ्का
प्रकरणम्, प्रणानार्थं च सर्वम्, इति तद्विषयन
एव विनियोगो क्रीयान् । इति प्राप्ते, अभिधीयते ।
'येनैकवाक्यता तत्र सामर्थ्यं गम्यते मनाह् ।
सामर्थ्याच्च श्रुति, श्रुत्या विनियोगो, ऽपरत्र तु ॥
पूर्वयोरेकवाक्यत्व कल्प्य स्यात् प्रक्रियानशब्दः ।
ततो लिङ्ग, श्रुति पश्चाद्, विनियोगत्वं ।
पर ॥' इति दुर्लभ वाक्यात् प्रकरणम् ।

वि— 'अग्नीषोमिदं हयमजुषाभिरातिरात् ।
अगच्छेदमित्यदि सर्वसेपो भवेत् वा ॥, प्रक्रि-
यातो भवेत्, मैश्वर्येण प्रक्रियाऽन्तरिणा विधिः । वाक्य
द्वयन्तरित तेन भवेत् प्रकरणद् वळि ॥' ९

भाट्ट— वाक्ययोर्विरोधे उपाधुत्वस्य 'सद्य वा
एषा वक्षस्य' इति वाक्येन यत्रपदैकवाक्यत्वात् वर-
भाषयमेव 'तस्मान्प्रतिवृत्तिं प्राचीनममीषोमीयात् तेनो-
पाधु चरन्ति' इत्यनेन संनिहितत्वविशिष्टादौ वक्ष्यमाणं

अवयवतयार्थपर्यन्तेन बाध्यते । वाक्यप्रकरणविरोधे च नैवमध्यम चान्यथागतोने षोडशसङ्गत्वेन प्रकरण-
-संज्ञादाहृत्यापः ।

यन्तु अप्रीप्तोमार्दिवैकवाक्यतापदाना ' इदं हविः ' इत्यादिपदाना अयावाक्याद्भेदवत्प्रकाशनायैत्वं प्राक-
-रमिकं वाक्येन बाध्यते इति उदाहरणमुक्तं मूले । तन्नु
भुक्तिद्विविधमित्युक्तस्य सिद्धरूपत्वेन प्रकरणाविषयस्य च
सूक्तवाक्यस्य मुख्यप्रकरणविनियोगस्यप्रवक्ष्यमावे अति
अधिकारताख्यगीणप्रकरणस्य अपूर्वतावन्तत्वाध्यानात्पर्य-
-याहक्यस्य प्रवक्तव्यत्वं तद्व्याधिप्रियेण द्रष्टव्यम् ।

मण्डन — ' वाक्येन प्रक्रिया बाध्या । ' ९.

शंकर — ' वाक्यात् प्रकरणं बाध्यम् । ' ९.

(प्रकरणक्रमाधिकरणम्) भाष्यम्— अथ
प्रकरणस्य क्रमस्य च विरोधे विन्दुदाहरणम् । रायम्
प्रकरणे अभिप्रेचनीयक्रमे शौनशैपाय्यानाद्यामाताम् ।
पदि प्रकरण इत्येव सर्वेषां तद्वद्भ्रम, यदि क्रमः अभि-
-पेननीयस्यैव । किं तावतासम् । तुल्यपक्षे एते कारणे
इति । कुतः ? न तावद्विरोधमुपलभामहे, येनावगच्छाम
इदं वक्षीय इति । तस्मात्तुल्यपक्षे एते कारणे इति । अथि
च प्रकरणं वाक्येन बाधितम् । वस्माद्वाच्येत क्रमेणापीति ।
एवं प्राप्ते, द्रुमः । प्रकरणं क्रमादलीयः । कुतः ? अर्थ-
-दिप्रकर्षात् । कोऽव्यर्थप्रकर्षः । मन्व्यवतः साकृदुच-
-त्वात् तत्पनिषी आजातेन परिपूर्णेनापि अवयवत्वेन-
-वाच्यत्वम्, न तु क्रमवत् क्रमे आजातेन । अनेकस्य
आजातमानस्य सतिविधिगेषाज्ञानमात्रं हि क्रमः । तत्र
संनिविधिशेषाज्ञानसामर्थ्यात् क्रमवतः सनिषी आजात-
-स्तुपुनर्यमानमेव आकाङ्क्षापक्षमस्तीत्यवगन्त्यम् ।
प्रकरणे तु प्रकरणवतः प्रत्यक्षम् । न च प्रकरणवता
कन्यता च शौनशैपेनैकवाक्यस्य संभवति आन्नातरयेति
विरोधः । तत्र प्रकरणे प्रत्यर्थं साकृदुचत्वम्, क्रमे आ-
-मानिकं बाधितमर्हति । साकृदुचत्वादेनचाक्यत्वम्, एव-
-वाक्यत्वसदभिसान्ध्यामर्थम्, सामर्थ्यात् भ्रुत्यर्थं इति
संनिवृत्तः अक्षरस्य अन्वयः, विप्रवृत्तः क्रमस्य । तस्मात्
क्रमप्रकरणयोः प्रकर्षां बल्यवत्प्रतिपत्तिः । अथ यदुक्तं वाक्ये-

नापि हि तद्व्यवितमनोऽन्गेनापि तद्व्यवितम्यमिति । नैवत् ।
बाधितस्त्वनुग्रहे न्याय्यो न बाधितम्यमिति ।

वा — प्रकरणयोर्विरोधे ' अभिप्रायं ज्ञेयति ' इत्युदाहरणम् । महाप्रकरणेन हि अन्यं दर्शपूर्णमासाद्यैः ।
अवान्तरप्रकरणेन तु प्रवक्तव्यं, तत्र क्लीयः । तत्र
हि प्रत्यासत्तेः अननुभूते महाप्रकरणसंसर्गं पूर्वतरं
वाक्यसत्तानीयः संबन्धः अवकश्यते । (पृ. ८४०) ।

अथ क्रमप्रकरणयोर्विरोधे विन्दुदाहरणमिति । यथा-
-संस्कृतप्रकरणमभिप्रेषोदाहरणसंभवत् पुनस्तात् परस्तादा
आजातस्य संनिविद्युत्वेन अवान्तरप्रकरणेन प्राप्तेनैव
किञ्चिदुदाहरणमिति विषयवददत्तेन अज्ञानसंशयो अति-
-क्रम्यापि प्रभः । अत्रयं तु इहानान्तरप्रकरणत्वप्रसङ्ग-
-निरकरणमित्यभिप्रेतोदाहरणोपन्यासः । राजसूयप्रकरणे
अभिप्रेचनीयस्योपरि ' शौनशैपाय्याप्यपति ' ' राजसूयं
-क्रियति ' ' श्रौहीं दैव्यति ' ' अमिपिच्यते ' इत्येव-
-मादीन्याजावन्ते । तेषां चाज्ञाने नैव कस्य चित् सुदेहो
विमतिपत्तिर्वा इति रोपितोपलब्धसिद्ध्यापेक्षितं विचा-
-येते किं समसाक्यम्यस्य एहान्यज्ञानि, उताभिप्रेचनीय-
-स्यैव, अथ किञ्चयः अनुपपन्नमन्वादिपति । प्रकरणस्य
क्रमस्य च दशमवत् एतद्विज्ञानत्वम् । ननु चाभिप्रेच-
-नीयस्यनान्तरप्रकरणात् प्राप्तिरिति महाप्रकरणं बाध्यते ।
नैव रोपः । यदि अनिराकृष्टाङ्कितेऽभिप्रेचनीये तेषां
पाठः स्यात्, ततोऽवान्तरप्रकरणमवगायेत । स तु प्रायेण
विदेवताधिपः प्राज्ञैर्नैः निरनाङ्गीकृतः । कलागपि
प्रत्यामनी अकलसोपकारानेतात्पुनकारणैः कतुः उल्लङ्घन
महतिमेषुषेते । तथा च शौनशैपाय्यादनेन पुरिते कथ-
-म्भाधे निवृत्तं प्रकरणम् । समीपज्ञानपर्यायव्यवसापनि-
-भवादेव पुनस्तानेन, तातश्च कश्चन भवति । निर-
-काङ्क्षस्य हि एत आकाङ्क्षा यान्तरिप्रेचनीयस्योपावते
तावत् राजसूयकथमन्वेन प्रत्ययेण सिद्धे विनिर्दोषः ।
रावयो हि कथम्भानः पवित्रादारस्य दशस्य भूति
सावदनुवृत्तः शननीति निदेवतादीनि मंघट्टम् ।
(पवित्र, शनस्य भूतिश्च शोमवागी राजसूयान्तर्गते ।
तत्र दशस्य भूतिः अनिभः) । अतो नाक्षयन अवात्तर-
-प्रकरणमभिप्रेचनीयस्य । यस्मात् तु विद्वतो प्राज्ञं विधि-

द्वं सकीर्यं तस्य पुरस्तात्प्रस्तादा वैकृतमङ्गमाम्नायते, तत्र कथंभाववृद्धीताङ्गमध्ववर्तित्वात् प्रकरणपाठो विशयते । न चेह सदस्तीति नमस्यैव व्यापारः । 'सनिधवाग्नात्तेन परिपूर्णेनादि' इति-वाचनार्थपूर्त्वाभिप्रायम् । 'अनेकस्यऽऽम्नारम्भानस्य सनिधिविशेषाम्नायमाव हि क्रमः' इति केन चित्तनिधानस्य नान्दरीयकृतं दर्शयति । यो हि वदूनामर्थेन आम्नायते, तस्य सर्वप्रधानप्रत्यक्षप्रदेहाधमत्रादवश्यम्भाविनी केन चित्तह प्रत्यासत्तिः । न तु प्रकरणपाठस्य एव मान्दरीयकत्वम् । अतः सह प्रवृत्तयोः क्रमप्रकरणयोः प्रकरणस्य शीघ्रतरभुत्यर्थेप्राप्तिरिति बल्वयस्त्वम् । (पृ. ८५५) ।

तथा क्रमप्रकरणयोः क्रमस्य अर्थविप्रकर्षः । कथम् ? 'आकाङ्क्षातः प्रभृत्येकं ब्रह्मार्थं प्रति गच्छति । तमपि त्वन्यतो लब्ध्वा ध्रुतिरेकस्य कल्पयते ॥' क्रमो नाम निरपेक्षणा सत्ता पाठानुष्ठानदेशमात्म्यमानम् । यदि तु आकाङ्क्षावतः सनिधौ आजायेत, ततः प्रकरणमेव सञ्चत् । अत्र च प्रायेण महाप्रकरणोक्तिपातिन्यो विवृतय उदाहरणम् । तस्य हि यत् प्राङ्गताङ्गमध्ववर्तित्वेन नोत्स्र तत् पुरस्तात् परस्तादा अवस्थितक्रममागमति । प्रकरणस्य वृत्तयोपरैः प्राङ्गतेःपरिवर्तित्वात् । तत्र यन्निवृत्तवाङ्मयस्य कस्य चित् समीपे पश्यते, अन्यस्य चाङ्गङ्क्षा, तत्रतदनुमान्या गृह्यमाणं यावत् क्रमवतो निवृत्तमगती-माकाङ्क्षानुपजनयति, तावत् प्रकरणवता सहैकवाक्यता गच्छति, यावत् इतरन एकवाक्यता भवति, तावत् प्रकरणेन प्रति उपकारसामर्थ्यं रूप्यता । यावत् इतरसामौ, तादृहि भूत्वनुमानम् । यावत् इतरं ध्रुतिरनुमान्यते, तादृहि सिद्धे विनिशेषे अनुमानवीजहीनेन अकरत भूति सर्वं अयमानी भवति । (पृ. ८३३-८३४) ।

(अनेकस्य शेषस्य शेषोक्ते) प्रकरणक्रमयोर्विशेषे विद्यतेऽप्यदे एव स्तोत्रोपदेशोदाहरणम् । अभिष्टोमप्राप्तः प्रयोगे गिरुपदं प्राप्नोति, प्रख्यातिरुपपत्तम् । तथ वनीया । पूर्वं तु कामपेशशेषेणहृत्तमतीदित्य-उंशिरुविषयकम् । प्रक्रियाम्नात्प्रयोर्विशेषे 'तस्मान्मैत्रारण्ये मेव्यति चानु चाऽऽह' इत्येवदेव श्रोतिस्रोतेः प्रति उदाहरणम् । तस्य हि यमात्पसा होयुर्दुर्कं प्रैपानु-

वचन प्राप्नोति, प्रकृष्यात्तु मैत्रावरुणकर्तुं कं निर्गतिरे । प्रैपानुवचनस्यरूपशेषं च पूर्वोदाहरणमिति भेदः । (पृ. ८३९-८४०) । (एकस्य शेषस्य शेषोक्ते तु) प्रकरणसमाख्ययोर्विशेषे योरोडाशिशिकमत्प्रशतस्यरूप-स्रताना प्रत्यावादीना प्रकरणात् सान्नाय्योपह्वनयार्पण इत्युदाहरणम् । (पृ. ८३८) ।

सोम— तैत्तिरीयशास्त्रस्या अभिषेचनीयप्रयोगस्य 'विशोऽभ्यय राजाऽभूत् इति पञ्चाधानं प्रवर्त्तन्ति' 'शौनःशेषमाख्यायते' इति विदेवनादीनाम्नाय ददन्तम् । मास्तस्य वैकविशतिकाफलस्य वैश्वदेवशामिधायाः अग्रये स्विष्टकृते समवद्यति' इत्यभिषेचनीयाङ्गेषु इष्टिविशेषमाग्नाय 'अपानये स्वाहा, ऊर्वो नये स्वाहा, अग्रये गृह्यतये स्वाहा इति त्रिस्र आहुती-जुहोति' इत्यभिषेचनीयाङ्गहोमविशेष आम्नायते । तेन विदेवनादीना अभिषेचनीयाङ्गसंज्ञकतया आम्नायते तदवान्तरप्रकरणेन अभिषेचनीयमाश्रयत्वात् तेषां क्रम-प्रकरणविशेषोदाहरणस्य नोपपन्नते इति । न च शास्त्र-ऽन्तरे अभिषेचनीयप्रयोगपरिसमाप्त्युत्तरं आम्नायत् तदभिप्रायेण उदाहरणत्वमुपपद्यते इति धार्यम् । अतन्वरप्रकरणस्य बलवत्त्वेन कविच्छात्राया अवान्तरप्रकरणेन अभिषेचनीयमाश्रयाना तेषां शास्त्रान्तरे महाप्रकरणेन सर्वार्थत्वानुपपत्तेः । तस्मात् वृत्तयचित्तया इदमुदाहरणं इत्युक्तः । पृ. ९४६ ।

वि— 'राजभूयेऽभिषेचन्याख्ययोगे ये देवनादयः । तच्छेषान्तेऽविविधार्थं वा, तच्छेषास्तस्य संनिपे ॥', राजसूक्तस्य भावानुवृत्ते. सर्वयोगेन । कल्प्याङ्गाऽऽभिषेच्यस्य प्राप्तिषा प्रबला वतः ॥' १०.

आह— प्रकरणयोर्विशेषे महाप्रकरण अवान्तर-प्रकरणेन । प्रकरणक्रमयोर्विशेषे 'अपेरीयति' शार्दूल-विदेवनादीना संनिधानाद् अभिषेचनीयाङ्गस्योपयोगस्य-प्रसक्तौ प्रकरणत्वं सञ्जायते । न च अभिषेचनीयप्रयोगे कल्पान्तेन प्रकरणसाहा, तस्य विवृत्तित्वेन कल्पान्तरस्याङ्गानुष्ठानेऽप्यङ्गस्य तदभावात् । न च विवृत्तयसि यत् प्राङ्गताङ्गानुवादेन वैकृतमत्र वाचनिक विधीयते यदा पुरश्चाति, तस्यापि विवृत्तिपठसाहाय्य-

यामानिब्रुताग्रमेव विधेयत्वात् तत्सदृष्टस्य तत्पूर्वभावित्वे
 रति प्रमानोत्तराभाविनः अपूर्वाङ्गस्य वा प्रत्यगैव
 प्रहोषोपपत्तोः, विदेवनादीनां च अभिषेकगीषोत्सस्तुक्त-
 विश्वमिषेकपूर्वमादित्वेन पाठान्त प्रकरणप्रहोषोपपत्ति-
 रिति याच्यम् । प्राकृताङ्गानुवादेन विहितस्याप्यपूर्वा-
 ङ्गस्य उपहोमन्तु विद्वन्नाकाङ्क्षाया निवृत्ताग्रामेव विधा-
 नात् । यद्य हि प्राङ्गुत्तराविव्यतया वैद्वन्नाङ्गस्य विधानं
 यथा औद्गम्यत्कारादेः, तथैवानिवृत्ताकाङ्क्षाया विश्वानं
 तत्सदृष्टस्यैव च तत्पूर्वभावित्वेन वा प्रधानोत्तराङ्गस्य विद्व-
 न्निप्रकरणेन प्रहोषम् । अभिषेकस्य तु प्राङ्गुत्तराविव्यतया-
 गान्धन तत्पूर्वपट्टितानां विदेवनादीनांमभिषेकगीषप्रकरण-
 प्राङ्गुत्तराविव्यतया । बलुतन्तु अभिषेकस्य अपि स्वतन्त्रो-
 त्पन्नस्य प्रहोषात् राजसूयाङ्गत्वावगतेः 'मादेन्द्रस्य स्तोत्र
 प्रत्यभिगच्छते' इत्यत्र प्रतिशब्दयोगेन कार्यासुयोगः
 इति वक्ष्यते । अतो विदेवनादिमभिषेकान्तानां सर्वेषामेव
 संनिधानादाभिषेकगीषाङ्गप्रसक्तौ प्रकरणेन तद्वाच्यः । न
 च राजसूयास्यापि पत्तेकं विद्वन्निवात् प्रकरणाभावः,
 एवित्वादास्य धर्मस्य 'तुतिं वाक्त्वं राजसूयाङ्गस्यपुरस्कारेण
 वाचानेकाङ्गाज्ञानात् तत्सदृष्टविदेवनादीनां प्रकरणप्राङ्गु-
 त्पत्तेः । एवं प्रकरणस्य क्रमान्तरेणैव उदाहरणानि
 कृतानि ।

मण्डन— 'प्रक्रिया राधने क्रमम् ।' १०.

शंकर— 'स्थान प्रकरणेन च ।' ब्राह्मम् । १०.

(क्रमबलावहाधिकारः) भाष्यम्— अथ क्रम-
 समाख्ययोर्विगेषे विद्वन्नाङ्गम् ? किं यत्तत्तर-
 मिति । पौरोडाशिकमितिसमाख्याते काण्डे सान्नाय्यनमे
 'शुभ्यन्चं दैव्याय क्रमेण' इति श्रुत्वात्तार्थो मन्त्रः समा-
 म्नातः । तत्र संदिग्धे किं समाख्यानात् बलीयस्त्वात्
 पुरोडाशायानाया शुभन्ते विनिश्चोक्तस्य, उत क्रमस्य
 बलीयस्त्वात् सान्नाय्यप्राज्ञामिति । किं तावत् प्राप्तम् ?
 उत्पन्नते एते कारणे स्यात्ताम् । कुतः ? अविशेषात् ।
 यदि वा समाख्येन बलीयसी । चापि त्वे हि क्रमः प्र-
 रणेनापीति । एवं प्राप्ति, क्रमः । क्रमो बलीयान् ।
 कुतः ? अर्थविप्रकर्षात् । क. पुनश्च अर्थविप्रकर्षः ।
 निशेति प्रकरणेन केनचि शक्यत्वावगते बलनिधा-

वाम्नापते, तत्र आकाङ्क्षा परित्यक्त्य तेनैकवाक्यतेत्त्व-
 गन्धते । लौकिकस्य शब्दः समाख्या । न च लोक
 एवंविधेष्वर्थेषु प्रमाणम् । तस्मात् क्रमो बलीयामिति ।
 यद्येवं भवति एतदङ्गत्वात् क्रमेण विनियोगः, न त्वयं-
 विप्रकर्षात् क्रमो बलीयान् । कथम् ? द्वौर्हि प्रमाणयो-
 र्बलीयस्त्वं प्रति उपधारणम् । न चेवं सति समाख्या
 प्रमाणम् । लौकिकस्याच्छब्दस्य पुनस्तस्य प्रमाणान् भव-
 तीति । नैव दोषः । नानाङ्गभावः पुरुषप्रामाण्यात्तरयते ।
 पौरोडाशिकशब्द एतस्य काण्डस्येतदन्तर्गतं पुरुषप्रमाण-
 कम् । भवति चास्तिर्धर्मेषु पुनः प्रमाणम् । यथा सान्नाय्य-
 स्ये आम्नात् पुरुषप्रमाणकम् । यथाप्रकरणेकवाक्यत्वं
 वेदशब्दश्चायमिति । नन्वेतदितिन्द्रियविषया अर्थाः । उप-
 पत्ते एवमित्युक्तानां प्रामाण्यम् । ये तु अनिन्द्रियविषयाः
 तेषामित्युक्ता न प्रमाणम् । तस्मात् समाख्या कारणम् ।
 कारणत्वे च सति बलीयस्त्वं परीक्ष्यमिति ।

उच्यते । अर्थविप्रकर्षस्यैव बलस्यः समाख्यायाः ।
 व्ययमर्थविप्रकर्षः । उपदिश्यते हि क्रमेण समाख्यानात्
 सान्नाय्यसम्बन्धः, नोपदिश्यते समाख्यासम् । शब्दप्रकार्य-
 माणमुक्तस्य अर्थावस्था नूनं भस्तीति वक्ष्यते । तस्मात्
 पूर्ववदेवार्थविप्रकर्षात् क्रमेण समाख्या वाच्यते इति ।

चा— क्रमयोर्विशेषे काये एव सान्नाय्याण्डे पौर्वा-
 पर्यायगतित्तमेण तयोरेव वेदप्राप्तिपत्तेः सुगुणोः अमि-
 यमेन इतिद्वयेऽपि अतिवनेन प्राप्नुवतोः यथासंख्य-
 क्रमेण अत्यन्तदेशात्तान्मेन प्रत्यासक्तत्वात् विनियोगो
 भवति । (पृ. ८५०) ।

'क्रमसमाख्ययोर्विशेषे किमुदाहरणम्' इति ।
 अनासि अज्ञातस्यशब्दप्रधानान्तर शैमिन्त्वात् समा-
 ख्यायाः श्रुतिशब्द शब्दं सन्धयत्तुतमिति बलीयस्त्वं
 मन्यमानस्य विपर्ययत्तेः प्रश्नः । पौरोडाशिकमिति
 सप्तमेव दर्शपूर्णमासकाण्डमभिधीयते । तत्र सान्नाय्य-
 पात्रशुभ्यनक्रमे शुभ्यन्त्वमिति मन्त्रः पठितः । य
 च प्रकरणाच्छिन्ना च दृष्टौर्गौमासिकावसानशुभ्यन्त्वर्थः इति
 सामान्येनावपस्तिं वदित्तरे विश्वसया संदिग्धे कि
 समाख्या पुरोडाशवाच्यार्थो भवति अथ क्रमेण
 सान्नाय्यवाच्य इति । यत्तदनीयः, तेन विनि-

सोऽस्ते । तुल्यवत्त्वादिकल्प, विरोधमावादा समुच्चय । क्रमस्य च दृष्टान्तवत्त्व सर्वधानमिधाविनश्च अदृष्टान्तधया संन्यासमिधान्या च समारण्या वाच्य, इति प्राप्तौ । अथविप्रकर्षात् समारण्या वाच्यते इति ब्रूम । तथाहि, वैदिक देशसामान्य प्रत्यक्ष दृश्यते ऋग्ने । समाख्याया तु सामान्य कल्प्यत्वाद् विप्रकृत्यते ॥ 'क पुनस्वार्थविप्रका' इति । समाख्यायामन्तर्गीतस्य च संव्यभिक्त्याक्रियात् न समन्तीति मायते । 'निश्चिन्ति प्रकरणेन केनापि सहैकवाक्यदे' इति । प्रकरणा विरोधिन क्रमविनियोगे केवलसमाख्याप्रतिषेधित्वेन च दर्शयति । कथं पुन प्रकरण न विरुध्यते, यदा तेन सर्वार्थत्व शपमानम् दुःख क्रमरहितं केवलसामान्यार्थत्व विज्ञायते । नेप दोष । यदि हि अप्रकृते क्व क्रमविनि योयमभ्युत्पाद्यते, तत्र एव स्यात् । इह तु प्रकरणेन दर्शपूर्णमासा पदसार्थत्वेऽवधारिते तद्विशेषाकाङ्क्षाया केऽल एव ऋग्ने व्याप्रियते इत्यविरोध । ननु सर्वार्थत्वेनावधारणात् यत् कुतश्चिदपि निवृत्तौ प्ररूप्य वाच्यते । न चाऽन्य सर्वाथत्व प्रकरणेनावधारणे, मानस्य एकेनापि सत्यत्वे ह्यवार्थत्वात्, प्रकरणिना च मन्त्रान्तरैरुपसंहिते । सामान्यविनियोगाश्रुतिमात्रमेव च इह उच्यते पूर्वतर नियम्यते । तत्र यावद्विशेषश्रुतिवैक्येकं प्रथि कल्पयति तावत् नयेणापि काल्यनेवेति प्राकरणिना विशेषश्रुतिवत्सङ्घिषते । समाख्या पुन क्रमविपरीतार्थत्वादिप्रकृत्यते, विप्रकर्षात् दुर्मल । सर्वो हि सर्वथ केन विद्वत्तन्त्रसामान्येन भवति । न च मन्त्रपुरे वाद्ययोस्तद्वत्त्वात् किञ्चिदस्ति, यदा सामान्येन च देवावाक्याम् । 'नैत्रिकस्तु शब्द समाख्या' इति । मञ्जुसूत्रे परिहृतमपि सत् वैदिकसंवधिप्रकर्षादभ्युत्पद्यते । परस्तु विद्वान्निराकरणोक्तैर्वा मार्गेण नूतनैर्नैर्न पनास्थां निरुहना मयमान आह वयवमित्यादि । किञ्चान्तस्य तु मञ्जुसूत्रोक्तयोरेचर दर्शयति । 'यदि ह्यङ्गाङ्गिमातेऽत्र पुरूपप्रत्ययाद् वेत् । तत स्वाद्यप्रमाणत्व स तु वैदिक एव न ॥' वीरोधशिक्षशब्दे मन्त्राङ्गशेषविद्वत्त्वादेदिने नाङ्गाङ्गिमात् । स च शब्दस्यावैदिकत्वेऽपि अनादिसंभव

त्वाद्विद्यमानस्मृतिमूल्यत्वात् प्रमाणम् । वीरोधाधिक्यवत् अल्प वाचक इति नैतदतीन्द्रियम्, यद्यार्थन्यव्यापि शृङ्गारिष्विव प्रत्यक्षत्वात् । संभवति हि सर्वेणाम्यत उपरम्य प्रयोग । तदस्येति 'भवति चास्मिन्ने पुर प्रमाणम् । यथा सामान्यक्रमे आम्नात प्ररणमेकस्य त्वम्, वेदवाच्यत्वात्' इति । सर्वं हि पुराणात्स दर्शनपूर्विका पुराणातराणा प्रकृति । समान्येणान्न प्रकरणेन पदान परस्परसन्धि सत्य वा न क्ये वदति । किं तर्हि ! पुरोष्यामानतस्तु तथा इत्येते, तैरप्येवमन्येभ्यो दृष्टमिचनादिवेऽपि सर्वेणा दर्शनसंभवात् अथपरम्परान्याये निवृत्ते भवति प्रमाणम् । अन्वय हि वेदावेदप्ररूपणप्ररणीनि अप्रमाणान्येव भवेत् । अनेकपुरोष्यत्वात् नान् कल्प चित् स्वातन्त्र्य, यद्वेदेण शेषाशङ्का स्यात् । तस्मान्नवत्वेनाच्य प्रमाण्ये अर्थविप्रकर्षात् न राध । स चोक्त सूत्रवाक्यम् । एवमेतेषा यथासाध्यवस्थिताना श्रुत्यादीना (मन्त्रे) 'वाधिकेन श्रुतिर्नित्य समारण्या वाच्यते सदा । मध्यमाना तु वाच्यत्व वाच्यत्वमपेक्षया ॥' (४५५-४५६) ।

तथा क्रमसमारण्यायो ऋग्ने वेदकल्पितमेव मन्त्राङ्गिनोर्देशसामान्यमिति च परस्परपुंल्लक्षणम् । सर्वं हि केन चिदभिन्नवेदेन सर्वथोऽवकल्पते । न च समारण्यात् किञ्चिदसामान्य वेदकल्पसमुत्पन्नमहे । देन सर्वधामिभ्युत्पद्यते । ननु च समारण्या सर्वथोक्तमि दधाना प्रवर्तते, इति श्रुतिरुक्ता प्राप्नोति । नैतदेवम् । 'अन्य एव हि सत्यं कल्प्यते य समाख्याया । अन्यस्य शेषशेषिष्व यच्छ्रुत्या प्रतिपाद्यते ॥' अर्थात् प्रथम केन चित् प्रकरणेन कल्पितं च घातं समाख्या प्रवर्तते । सा च शेषशेषित तावन्तै प्रतिपाद्यति । केन चित् संव्यभिक्त्याप्यमानत्वात् सन्वयमानमपि नैराभिष्यते । नहि शैबिकै संव्योऽभिधीयते इत्युक्तम् । समारण्याऽप्यस्यैव सत्यो मीयते । सर्वधामान्य नैतद्रूप किञ्चिदभिन्नतामस्ती त्यवगम । ततश्चाऽऽपत् क्रमात् जयन्त्यात् । नहि

किञ्चित्तन् सामान्यमनुमतस्यम्, देहात्मन्यस्य प्रत्यक्ष-
त्वात् । इह तु तत्प्रत्यक्षमात्रत्वात् आनुमानिकत्वमिति
विप्रत्ययः । समाख्या हि यावत् किञ्चित् सामान्यमस्तीति
कल्पयति, तावत् क्रमेण सूत्रमनयोः का निदर्शनाऽस्ति,
येनेऽय समासदेवो पाठेऽती इति प्रकृतं कल्पते । यावच्च
किञ्चित् सामान्यमपेक्षा कल्पयति, तावदित्यत्रैक्याक्यता
कल्पता । तथा यावदिदं सामान्यमस्ति, तावदित्यत्र
उपसर्गात्मन्यर्थसिद्धिः । शक्यं ह्योपसर्गसामर्थ्यनल्पता,
तावदित्यत्रेण श्रुतिरुत्पादिता । तत्रश्च यावदिह श्रुतिमनु-
मातुमुपक्रमते, तावदित्यत्र विविचये सिद्धे निराकारदृष्टी-
भूते प्रकृतप्रवादे, सर्वमेतत् प्रचित्तमपि अपरिचित्यच्छे-
दादात्मन्यस्यैव ह्यनु निर्विनिं भवति । तस्मादर्थविप्र-
कर्षात्तु पर पर बाध्यत इति सिद्धम् । आह च ।
' निःश्रेण्यारोहणप्राप्यं प्राप्तिमात्रोपपादि च । एक-
मेव फलं प्राप्नुयुः समाहारोऽहो यदा ॥ एकस्योपान-
वर्त्येको भूमिद्वाराप्रसक्तयोः । उभयोश्च जवस्तुल्यः
प्रतिग्रन्थश्च नान्तर ॥ विरोधिनोऽसिद्धेऽहो हि तत्
फलं प्राप्नुयात्तयोः । प्रथमेन गृहीतेऽसिद्धम्
पश्चिमेऽवतरेणुयात् ॥ तेन यद्यपि सामर्थ्यं
प्रत्येकं सिद्धमन्यदा । तथाऽपि युगपद्वावे जप-
न्यस्य निराकिया ॥ अन्यथेव हि शून्येषु दुर्बले-
रपि चयते । अन्यथा यत्प्रदृश्यतेः सर्वशक्तिक्षये
सति ॥ ' तस्मात्प्रददात्तमनु शुक्रम्, यन् क्वचिदुत्त-
रेण प्रमाणमिष्टम् । तस्माद्भवतिद्विषयेऽपि तेन भवे
तद्यमिति । यत्तु प्रमाणभासो बाध्यते न प्रमाणमिति,
तद्वन्मः, अपामपि प्रमाणभास एव । कर्म ! ' नैवे-
त्तेषां प्रमाणत्वमासीत् च यदा चन । अन्यत्र दृष्ट-
मेतत्तु समारोपेण कल्पितम् ॥ ' नहि यत् विषये
बाधनमेव प्रमाणम् । किं तर्हि ? प्रदेनान्तरे केचन-
नानुपनक्षितं सामान्यरोहणस्यैव अत्रापि प्रतिपाति ।
यत्तु क्लीयसा अपद्वारविषयत्वान् सीदतीति यथा-
आन्तिकत्वेन व्यपनयीयते । अथवा यत्तनात्स एवामर
आसीत्तमिहापि प्रक्रमते एव । स तु यवत्ताऽन्येन
निषेधेऽपद्वये सूत्रच्छेदाद्यया सं न गच्छति, तत् किं
क्रियताम् । तेन सूत्रतुष्णादिपदेषामप्य प्रमाणमेव

बाध्यते । अनुपलभ्यते चेह धृत्यमावात् रोपज्ञानं
बाध्यते आन्तरिकज्ञानमिष्यात्कल्पनया, इति गोत्वचि-
तामान्येन तुल्यवत्त्वम् । अतश्च ज्ञानस्यरोहणेऽहोनादि-
रूपो बाधो नैव आवाह्यकृतियः । योऽपि च उत्पत्त-
बाधः, तमपि पञ्चविधोपात्मना रूपवादविन्यासः ।
एवं तावत् द्वयोर्दोषोर्विरोधे वक्षितम् । व्यभिद-
त्वात्तु पाञ्चमारेण दवरैः सह न प्रवर्तितम् । (पृ.
८२४-८२५) ।

(अनेनच रोपस्य रोमेकत्वे) क्रमसमाख्ययोर्विरोधे
विद्युदाहरणम् । शक्यं यथाशास्त्राधीनयोर्द्वययुगल्यो-
रुभयोरपि विषयेन कर्मद्वयेऽपि प्रयोगः समान्यत्वात्तुयोरेण
प्राप्नोति । क्रमस्वीयत्वात्तु प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य
द्वितीयमेवेति स्वयत्वा । लिङ्ग तु पञ्चद्वयेऽपि तुल्यार्थ-
मिति क्रमसमाख्ययोरेव विरोधः । (एवं दोषैरूपे
शेषेकत्वे च श्रुत्यादिकमत्रावगच्छन्तिः) । (पृ ८४०) ।
समाख्ययोस्तु विरोधे सामान्यविशेषसमाख्ययोः
सूत्रप्रदः एव बाधो भवित्यति ' तत्क्षोपदेवात्मन्यन्येन
निर्देशः ' इति (१) ७१९०४२, व्यधिकरणं तु मीको,
पृ. १२५१ ' कृत्विना गतिपतनपदार्थं ' इति निन्दी
ग्रन्थम्) । पृ. ८४१ ।

शा-- (क्रमसमाख्ययोर्विरोधे) ' विशेषा-
पहणात् तुल्यवत्त्वमुभयोर्भवेत् । संवन्धवाचिनी-
त्वेन समाख्या वा क्लीयसी ॥ नेतदेवं समाख्या
हि च संवन्धवाचिवाचिनी । यद्यपि त्वमिथाश्री
स्यात्, प्रमाणं न तु तत्र सा ॥ ' नहि बौधिकैः
गन्धैः सन्तोऽमिषोचते ।

वि-- ' धुपप्यसिद्धि मन्तोऽहं पौष्टेहादि-
शोभने । सामान्यपानस्यद्वौ वा, प्रयोऽस्तु क्माख्या ॥,
पौष्टेहातिक्रमिष्यन् प्रकृत्या तदित्येन वा । तमिव्यनु-
क्तिर कल्प्यं यत्तन्नात्मन्यः क्रमात् ॥ ' ११.

भाट्ट-- एव क्रमयोर्विरोधे सतिपानेन शक्यादयस
काम्येऽसत्तद्वाद्वादे अत्रयमेन प्रत्येकं यथाक्रमं पाठम्
आपस्य आवाह्यत्वम् । क्रमसमाख्ययोर्विरोधे पौष्टे-
हादिक्रमस्यकाले शक्येऽसत्तत्त्व ' धुपप्यन्म् ' इति
मन्थवे. संनिधानात् साक्षात्पाद्भवत् । न च महाधि-

कारेण संनिविधाद्य, तस्यापि बाधनिकाङ्क्षदृष्टेन बलवाचत्वात् । न चैनं तस्य प्रकरणात्प्राप्ति, मनस्य सिद्धरूपत्वेन लिङ्गविनियोगत्वेन च प्रकरणाविषयत्वात् । संनिधानस्यापि समाख्यावदपूर्ववाचनत्वलक्षणतात्पर्यमाह कवे एव बलावलात्, न तु विनियोगे । तत्र तु उदाहरणान्तरं मृगम् ।

एव समाख्योक्तिरिति आप्तपंचमिति यामान्य समाख्याया बलमानमिति विशेषमाख्यत्वात् वाच । एव अन्तरितवन्तरिवादिसमाख्यया पूर्वं एह विरोधे रोषा नैकत्वे च उदाहरणानि कौमुदे द्रष्टव्यानि ।

मण्डन— 'कम समाख्या बाधेन ।' ११

शंकर— 'हानान् समाख्या बाधा स्यात् ।' ११

(बाधयोग्यताधिकरणम् । प्रातर्नाशाप्रातर्नाश

विचार —) भाष्यम्— अथ यत्तत्र तत्रोच्यते, इदमेनेन बाध्यते, इदमेनेनेति । तत्र यत् बाध्यते, तत् किं बाधकविषय प्राप्तम् उत अप्राप्तमिति । किं चात ? यद्यप्राप्तम्, किं बाध्यते ? अथ प्राप्तम्, कथं शक्येत बाधितुम् ? प्राप्त बाधकविषय पूर्वविज्ञानमिति मूम । कथम् ? सामान्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वात् । अथ कथं निरतते ? नैव हि तत् निवर्तते । कथं तर्हि ? निष्काज्ञानमिति प्रत्ययान्तरं भवति ।

किं तु क्वत्वमिष्यज्ञानस्य स्वरूपम् । यस्य बाधक प्रत्ययो विमृश्यमानास्मापि नोपपद्यते न तत् मिष्य । गदे रोषा भुक्तिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमाख्याना पूर्वपूर्वं क्व कारणम्, तत् परपरं प्रति कर्णीको भवति । नेतस्पोलस्य विमृश्यमानास्य बाधक विज्ञानात्तस्मात् । तस्मात्तेषा समाख्ये विरोधे परतोक्त्वमर्थविश्रयदादिति ।

वा-- इदानीं बाधस्य स्वरूपमाद्येपदारेण कथयति 'अथ यत्तत्र तत्रोच्यते इदोद्वेगोक्तिरेव इदमेनेन बाध्यते इदमेनेन' इति । भुक्त्वा लिङ्गेन बाधकमित्यादि । तदा बाधकविषय प्राप्त बाध्यते अत्रास्य वा । तथापि तावदप्राप्तम्, तत्र समाख्य एव नास्तीति किं बाध्यते ? समाख्य सिद्धस्यैव त्वय प्राप्त बाध्यते, तत्र उपरोरपि प्राप्तमेव स्वात्तुत्ववद्वैमिति न बाध्यम् प्रामाण्यम् । तत्रोत्तरम् । 'सामान्यकारणान् प्रातर् पूर्व बाधकरोचरम् ।

बाधकेन बलीयस्यान्पूर्वैरिति कल्प्यते ॥' यथे मृगतृष्णादिज्ञानान्युत्पन्नानि मिष्यात्वकल्पनया बाध्यते हानोपादानादिव-विषयोभाष्य बाध्यत्वपदेन तन्मे तथा लिङ्गादिना हानमप्युत्पन्नं सत् श्रुत्वादिज्ञानेनानुभाष्यत्वात् श्रुत्वादिभ्युत्पन्नान् बाध्यते । न त्वैतदप्युत्पन्नते । कुत ? 'बाधस्योक्तप्रकारत्वात् प्रभक्तान्नं युज्यते । सिते चाप्रातर्नाशत्वे प्रातर्नाशोऽपि नोत्तरम् ॥' तत्र नम प्रभो भवति यद्यप्यम नोत्तरम् । एतानि तु लिङ्गादिभ्यं विभक्त्यान् अननुमितभूतानि सप्यन्ते इति हातकत्वे प्रभमर्हन्ति । यद्यपि च वृत्तयते तथाऽप्यसिद्धते नोत्तरं न दातव्यम् । अननुमितभूतिबाधेन व्यस्तव-सित । स इदानीं प्रातर्नाशोपपन्ननेन प्रत्युत्प्रेषितं विनो यत्त्वा । यदुच्यते 'सामान्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वात्' इति । तद्विज्ञादीनां साक्षात्प्रमाणत्वात् प्रमाणभूतत्वात् श्रुतेरविद्यमानत्वात्तुपपन्नम् । अथ तु तामनुभव प्रति रिष्यते ततो लक्ष्यामकरवाद्यनुभाषिक्या श्रुते प्रत्यक्षा बाध न कश्चिद्विरोध इति तुल्यत्वत्वमेव प्रामेयि । यदि वा मिष्यात्वकल्पनरूपबाधान्युत्पन्नानाद्विरोधे स्ति तत्र त्वनादिपरातबाधपदङ्ग । कथम्— 'पूर्वं परमनात् त्वाद्नाधिदैव्यं जायते । परस्यानन्ययोत्पादादि त्वराधेन सम्य ॥'

श्रुत्याः शीघ्रतरत्वं प्रथमं प्रवृत्ते लिङ्गादीनि इव उन्ते । तत्र यदि प्रातर्नाशसिद्धयर्थं पश्चात् प्रवर्तमानमिति लिङ्गं श्रुतिमनुमापयति तत्र सा तुल्यविषयसमिधिया पूर्वाप्रबाधितत्वा नाऽऽभ्यन त्पन्न इति मृगतृष्णादिष्व मिष्यात्व कल्पनत्वेव ज्ञापमाना बाधना स्यात् । तस्मान्नेन श्रुत्वादिषु प्रभो ष्यत इति । यद्यप्यसिद्धरूपान्तेपदङ्गात् तद्विषय प्रतिमाति तस्यापि सामान्यत्वं पूषात्तुमन्व-वृत्तव्येन । विद्यात्प्रकारत्वात् नैषाधमथ यव तद्वि श्रुत्वादिषु बाध सव्यते । किं तर्हि ? बाधविचार्यादि हाऽऽचार्यस्य वाक्येन शास्त्रोपनिषदा बाधमेनेते सर्वे इदमनुभाष्या । तेषां च न श्रुत्यादिसदो बाध उत पद्यते । सर्वेषु चैकरूपेण बाधमार्गेण भवितव्यम् । अतो यदि वा तर्तीय प्रकारं श्रुत्यादिष्वस्तु श्रुत्यादिप्रकारेण वा वेपु । तत्र श्रुत्यादिगतत्वावच्छेदनेन कथित इति किं तेन

दृष्टेन । ये खेतद्वन्द्वनिरकास्तेषु कृषमिति मन्यमानो
 पदति 'अथ यत्तत्र तत्रोच्यते इदमनेन वाच्यते' प्रत्यक्षे-
 षानुमानं मृगवृणादिप्रत्याशय, यथासं पद्भिरपि प्रमाणैः
 प्रमाणानाम्, भ्रुत्वा स्मृतिः, आभासिगीतस्मृत्या अनास-
 विगीतस्मृतिः, अदृष्टार्थया दृष्टार्था, श्रुतिमग्नया जिज्ञा-
 दिप्रभवाऽर्थवादप्रभवा च, स्मृत्याऽप्याचारः, सोऽप्यसि-
 सुक्तप्रचारेण, परिग्रहप्रसक्तिर्भेन, दुर्बलाभय दल्यदा-
 शयेण, उरुसंहारस्युपक्रमस्येन, अत्यन्तादृष्टार्थे नियमा-
 दृष्टार्थेन, आराजुपभारस्य जननायिनत्वेन, अगोचार्थ-
 विधानमेकार्थविधानेन, अनेकशब्दार्थत्वमेकार्थशब्दार्थत्वेन,
 बहुवाचोऽस्यवाचनेन, वेदागतोपसर्ग वेदागतराजितत्वेन,
 परस्परान्विहित स्वसारवाग्विहितेन, निरर्थ नैमित्तिकेन,
 द्विप्रकारमन्वेतत्प्रत्यर्थं पुत्रार्थेन, अनारम्भापीतं प्ररु-
 रणामीतेन, पौर्णवर्षेण तिरोधे पूर्वं परेण प्रकृतं
 वैकृतेन, प्रयोगवचनाश्रित चोदकाश्रयेण, निष्पक्षो-
 जन ह्यसोक्तनेन, साक्षात्प्रत्ये मन्त्रक्रमेण, देवता-
 श्रयं श्रवणश्रयेण, पश्चादान्नातं पूर्वाभ्यासेन, अल्प
 भूतसा, गौण मुच्येन, शनान्प्रविहित विशेषविहितेन,
 सावकाशं निरवकाशेन, अहं प्रधानेन, अङ्गधर्मं प्रधान-
 धर्मेण, तत् सर्वमेव किं प्राप्त वाचने, अथ भ्रुत्वाविव-
 देव अशास्यमिति । तत्रादि तान्त्रं श्रुत्यादिप्रत्यं यामान्य-
 विशेषप्रतिदेशोपदेशिकादिप्रति अग्रप्रसाधः ततोऽधरथ
 छिन्नादाविव श्रुतिः चिन्तितोक्तसाक्षात्साक्षात्ततोऽभ्युप-
 गन्तव्यः । तथा सति तस्यैकत्वात् विशेषविषयवदितर-
 ज्ञाप्यभाव इति सायैकिकव्यवप्रसङ्गः । अथाविशेषकषेक्षया
 सद्भावेऽभ्युपगम्येत तत्र इतराणि सद्भावं एवेति तुल्य-
 वन्त्यावधिः । विशेषताप्रवृत्तनुपपत्तेन चऽऽसत्प्रत्याभा-
 भावात् वदन्त्युपगमे विपर्ययवाच्यप्रसङ्गः । न श्लेकरथैव
 शास्त्रस्य विश्वित्वादि सद्भावं किञ्चिदस्यसर्व इति
 युज्यते । तेन 'दक्षि साक्ष्येण्यो दीपता तत्र कौण्डि-
 न्यायः', 'प्रकृतित्वत् सुवर्णच्छरमयं बर्हिः' इत्यादौ प्रति-
 साक्षेण प्रसङ्गं च शास्त्रागाशब्दक शास्त्रम् । तत्रादि
 शरतकालोचनेन कुसकौण्डिन्ययोर्नास्तीत्यवधार्यते ततः
 प्रयासादिमात्तादिविषयप्रवृत्तिः । अथ तेन्यदि ततः कुसा-
 कौण्डिन्ययोरेष भवितव्यम् । अथ तौ प्रति नास्ति इत-

रान् प्रचक्षणीयेतदप्येकवस्तुनि विप्रतिषेधादिप्रमाणकम् ।
 न चान प्रतिपचुमैदो विद्यते । येन संबन्धप्रहासप्रद्वय
 यदविरोधः स्यात् । न च सकृद्गुणमात्रवाच्यत्वात्तमेदो-
 ऽवयवमनो, येनात्मस्यैव सत्त्वमन्वस्य वासातमित्यभि-
 धीयेत । व्यक्तिसंखे च कदाचिदेतद्वदेत् । आकृतिपक्षे
 तु यागवत्त्वापरातिदेशपक्षे च विपर्ययकवाद्युपपदेकमेव
 प्राप्तं प्रवर्तते । एतेनैवैकाल्यव्यापनं प्रत्युक्तम्, साक्ष्य-
 प्रकृतिवच्छब्दयोः तुल्यवैक्येन किञ्चिदनेनानवभावात् ।
 तथा च 'तद्वर्णं तु पचनपातो' (३।६।११२)
 इत्युक्त्या 'न चोदनायैककल्पत्वात्' (३।६।११८) ।
 इत्युच्यते स्यात् । पौष्पेऽपि साक्षात्तमे हृदया-
 र्थत्वात्, चित्तं शब्दव्यापारेणैव तद्वर्णं मया प्रयुक्तमित्येव-
 मीश्वरशानुसूतेण भवेत्, न त्वेवद्वेदेऽनकल्पते । न चेह
 सामान्यसाक्षात्परतो विशेषमात्राणि कल्पन्ते, येन
 सामान्यसाक्ष्यस्य तत्प्रकृतितममात्रमाश्रित विशेषसाक्षा-
 त्पक्षया सद्सद्भावविरोधः परिहृयेत । तस्मादश्वत्थमा-
 किन्यैककल्पे नाभिधेयवाचोऽनकल्पते । अथ कथञ्चित्
 साक्षात्तमेव सिम्भाव्यकल्पनया आश्रित्येवमाश्रित्यविरोध
 इत्युच्यते, तत्र एवं भ्रुत्वादीनामपि साक्षात्ततोऽपि कल्प्यः ।
 तत्र चोक्तम् 'अतो न वाच्यमार्थकल्प्यं वदते' इति ।
 तदुच्यते । 'न वाच्यरथैकरूपत्वमेवित्यर्थं नियोगतः ।
 न किञ्चिद्विरुद्धीह नानारूपं प्रमाणत्वात् ॥'
 यथैवेति पुरासाक्षात्तमोचय भेदा चर्णित नैतेत्येक
 रूपमद्भिकृतं तथाऽन न वाच्यकारनानान्येऽपि गम्य-
 माने कश्चिद्विरोधः । तत्र भ्रुत्वादिषु तावत्रथोक्त एषा
 प्राप्तवाचः । न च तत्र किञ्चिद्विरुध्यते । तद्विपर्यायव्य-
 न्तरता-युगलमात् । येऽप्येतच्छास्त्रानुमानिनोऽर्थविपर्यय-
 वेव स्मृत्याविकाषा भवति तेषां हेतुतामर्थकषणत्वात्
 भ्रुत्वादिवाच्यैव व्याख्याताः । ये तु प्रमाणतदाभास-
 नित्यमैमित्तिकफलत्वेपुत्रार्थपौर्णवर्षेणप्रकृतवैकृतसाप्त-म-
 विशेषानिष्यकोमनस्ययेननास्त्वभूत्सत्त्ववत्तज्ञाननकासा-
 त्प्रधानतदमैवाशान्तिप्रसक्तं प्राप्तं भाष्यते इति ।
 'कथमिति' भ्रुत्वादिवैषम्यव्यतिरिक्तस्य मशः । उत्तर-
 माह 'सामान्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वात्' इति ।
 दशिनमेतद्व्याप्यप्रकृतिवच्छब्दयोः । यत्तु प्राप्तस्य ज्ञान-

स्वानुत्पादोच्छेदसत्कारविच्छेदानामशक्यत्वावाप्ति बाधनमिति । तथाऽऽह 'नैव निरर्तते । किं तर्हि ? मिथ्याज्ञानमेतदिति प्रययान्तर भवति' इति । शास्त्रान्तरानन्यमिति ह्यत्रा मृगानुत्पादिरदेव सामान्यापहतुदेभमेव भ्रान्तिः पूर्वमेतदियवपरिकल्पनया जातेत्यवबक्षति । तस्मात् प्रजावादिमाठवादिप्रातिनेलपयामुपजाताऽपि कुशरीरिहृन्वयुद्धिभ्रान्तिरिति निश्चिन्य षड्विमुक्तत्वानुपपन्नमर्थं शास्त्रं वा वाचितु मन्यते । किं नु तत्र अभिप्राज्ञानस्य स्वमिति— यद्युत्पन्ना अपि भवत्याः प्रत्ययान्तरीरस्य निराकिरन्ते ततोऽन्यनामि क आश्रय इति मन्यते । तत् वपयति । यस्यान्वेषणेऽपि हृते बाधकप्रत्ययान्ता नोत्पद्यत इति । यत्तु कारणदोषदानं द्वितीयमुपरुध्णं तदोक्त्वियपत्वात्तं वेदे समवतीति नोपपन्नम् । प्रासङ्गिकमुक्त्वा, इदानीमधिकरणमुपसहस्य अधिकरणान्तमारभ्यते ।

शा— 'अथ यत् तनत्र' इत्यादिमाष्यल्यश्रुत्यादिविययत्वं ('वाध्यश्लेषप्रकृतत्वात् प्रथमत्वात्तदुच्यते ।) स्थिते चाप्राप्ततापत्वे प्राप्तबाधोऽपि नोत्तरम् ॥' इत्यनेन वार्तिनेन दूषितम् । के चन (प्रमाकर्ताः) अन्य दूषणस्य सामान्यतः प्राप्ति मन्वानाः विरोधमवस्थन्तः स्मृतिप्रनोपनिमित्तं प्रातिज्ञान स्वपरिहसन्ति विरोधावगमात् सेवा निरर्तते इत्यनेन न कश्चिदपि परिहारयेद्यः । नहि विप्रकृष्टप्रमाणं सन्निहृष्टप्रमाणत्वं प्राक् प्राक्तं व्यग्रहस्यमनि निवर्तयति । यत्तु वधिमार्तकता सन्निहृष्टस्य स्यात् । अतो नैद उपदेष्टानाथविदा अभिधानम्, अपि गु अतदिदा इत्युपरस्यते । (सोम-अत्र 'सामान्यतः प्राप्ति' इत्यारम्य 'निरर्तते' इत्यन्तः सुकृतस्य ऋतुविमलादा तथा लेपनात् । तत्र च गुरुप्रत्ये अपेक्षितं पूर्यितु मन्वकारेण (शा.) 'के चन' इत्युक्तम् । तस्य च 'म्यपरिहसन्ति' इत्यनेन अव्ययः । 'अस्य दूषणस्य' इत्येकं 'न कश्चित् परिहसालेवोऽमिहितः' इत्यनेन संबध्यते । 'इत्यनेन' इत्यादिः प्रमाकृष्टप्रत्ययस्य ।) 'श्रुत्यादीनामवः यण्णामेवायोर्योपनिपातिनाम् । पूर्वपूर्वं षटीयः स्यात् दुपुंछं धोसरोत्तरम् ॥'

वि— 'बाधो न युक्तो युक्तो वा, प्राप्तापत्त्यन्तेर्न युज्यते । अप्रवृत्त प्रसक्तं यद् धिया तायास्तु बाध्या ॥ प्रमाणत्वं प्रसक्तस्य बाधो दाम्यदिभेदोऽन त्र । विप्रमेय प्रसक्तस्य तस्मादप्राप्ततापनम् ॥' ३।३।१२.

भाट्ट— स चायं भ्रुतिलिङ्गादिकाधोऽप्राप्तबाध । तत्र च अङ्गत्वाधोषकलिङ्गादिकल्पप्रमाणप्रतिबन्धकत्वम् । पूर्वपूर्वप्रमाणेन हि अङ्गत्वेऽवधारिते निरुक्तदृष्टत्वदुत्तरोत्तरतः पूर्वपूर्वप्रमाणकल्पनेन नोदेतीति सोऽनमण्यताबाधः । एव ग्रहमेधीये 'आज्यभायो यत्रति' इत्यादावपि । अन्यत्र तु सामान्यविशेषनियन्तमितिकभावादीप्राप्तबाधः । तत्त्वं च कदसल्य रोषकस्य विशेषविषयताप्रतिबन्धकत्वम् । सामान्यतात्त्वादेहि विशेषतात्त्रादिनापदरोमादिविषयतामान प्रतिवच्यते, न तु सामान्यतात्त्रमपि । तस्य कदात्वेनानस्यनीयत्वात्, होमान्तरेष्वपि आहवनीयाभाववापरा मिथ्यात्वंवापि कदाचित्तुमप्यवस्थास्य । अथ एव येन सामान्यतात्त्रमेव पूर्वमनोचितम्, तस्य विदोपादर्वानजनिभ्रमः एव विशेषविषयताविषयको विशेषशालेय बाध्यते । एव यनापि 'न तो पयो कपोति' इत्यादी शास्त्रप्राप्तस्य निषेधः, तनापि प्राक्शास्त्रस्य यदपि निषेधस्य प्रातिपादेष्वत्वेनोपनीयत्वत्त्यन्तताधानुपपत्तेर्विशेषविषयत्वमावदयकम्, तथापि तत्र निकस्याङ्गीकारदभावपत्ते विरोधविषयत्वप्रतिरुद्धाश्लेषलक्षणाभ्यासि । यथा च तत्र रागप्राप्तनिषेधवत् प्राप्तिप्राप्तस्य बाधमङ्गीकृत्य न विवक्ष्यः, तथा कौस्तुभे इदम्यम् । वक्ष्यते च अत्रापि दर्शने । अतः सिद्धं बाधस्य द्वैविध्यम् ।

मण्डन— 'बाधः प्राप्ते नचचिद् भवेत् ।' १२.

शंकर— 'प्राप्ततापत्तेरितः ।' १२.

● बलावलाधिकरणे प्रत्यक्षलिङ्गविरोधे स्मृतिरहिते भ्रुते यामाभ्येनिश्चयमायेन दुर्बलत्वं वार्तिहृतेर वक्ष्यते । पौ. १।३।१०९. ● बलावलाधिकरणे लिङ्गलीयस्य वक्ष्यते । ३।३।१२४ श्र. २००. ● यत्तु बलावलाधिकरणे सामान्यतापस्य दुर्बलतामिधानं तत् मूलनवगमेऽपि यत्तु परीक्षितमात्रेण पदार्था-

शमः तत्र मूलवदामवर्तन्त बाध्यते इत्येवपरम् । २।४। ३।२३.

• योकापामपि (भामना) बलानल्यधिकरणानु-
क्रमणे ऐन्द्रोमजादीना प्रथमप्रवृत्तश्रुतादिभिः त्रिः-
ऋद्वीकरणेन अमात्राद्य एव वर्णितः । परिमल.
३।३।१४।२५ पृ. ८०२.

• श्रुतिर्हि बालकद् बलीद्वी बलावल्यधिकरण्योक्त-
न्यायात् । वैदानाथः .

• प्रकरोत्तरमाधानं बलावल्यधिकरणवद्व्य-
भाजन्यायेन मन्परप्रवृत्तत्वात् अज्ञानोपक्रमानु-
पपत्तिः । कौ. ३।३।४।११.

• बलावल्यधिकरणवार्तिके संदग्ध्य मेदमर्ष
उक्तम् । धाल. पृ. १०.

• तद्विद्विद्विदोऽन्त्यस्य बलावल्यधिकरणसिद्धत्वेन
ऐन्द्राधिकरणप्राप्तत्वाभावः । कौ. १।२।१।३.

• बलानल्यचिन्तायाः विधेयविपत्तयम् । सु.
पृ. १२०६.

• बलावलपरिच्छा नोदकनामधेययोः ' न वा
न्यविधानात् ० ' (७।४।२।१५) इत्यन सिद्धा ।
भा. १।२।२।७।२९.

• बलानल्यविचारः । ' मिषवशागते ये च
प्रमाणे तत्र धावनः । तयोः शीघ्रेण निषेति मन्पर न
प्रवर्तते ॥ तद्वि दरमपि प्राप्तमेकमन्परतं पदम् । इतरेण
वते तदावेहात्तेनैव जीयते ॥ मन शीघ्रतर नास्ति
उत्पाथेऽप्यहारकम् । विरेणापि ब्रजेतत्र दुर्गतं न
निवार्यते ॥ नञि येन प्रमाणत्वं लभ्यपूर्वं वदा चन ।
तेन तत्सर्वदा लभ्यमित्याहायवर्तीश्वरः ॥ ' वा. १।३।
२।३ पृ. १७३.

• अन्वमित् । ' पञ्चदशो कल्पिद्वयति रणवरधामा
उत्सेपनरुक्ताया ' (तन्वसारथ्याश्चन्द्रादिप्राणयेषु) ।
कु. १।४।६।७. • ' बलमिदा यजेत ' इति कल्पि-
च्छब्द कर्मनामधेयम् । भा. १।४।१।१-२.

• बलमिच्छब्दद्वय धावनान्यत्रा प्रमाणम् ' बल-
मिदा यजेत ' इत्यनः । वि. १।७।१.

मी. को. ३६९

• बलवत् प्रयोगकालप्रगतकमात् देवतागामान्यं
स्वगसितमयागतम् । संकर्म. २।३।५. • ' नपेक्षा
यस्य यथाक्षि य तस्माद् बलवान् मवेत् । यः परावीन-
द्विः स तद्वापे कथमाचरेत् ॥ ' श्रुत्यादीना द्वि पूर्वं
पूर्वं लक्ष्योत्तरनिषेधं प्रवर्तमान बलप्रवृत्ति, परपर द्व
पूर्वावीनप्रमाण्यं न शक्नोति तस्यैव धार्यं कर्तुम् । नहि
श्रुतिगन्तुमाय विद्वादेः प्रमाण्यनप्यवधीयते । वा.
३।३।७।१४ पृ. ८३०. • बलवता प्रमाणेन प्रयान-
कथम्माव धावित्वा अङ्गमुपलव्ययमे संद्वेषमव. ।
यैषा च अवात्तप्रकणितेनामिमाजना श्रुत्यारिभिः
साक् तद्वदुत्तरत्वा पश्चादि तदङ्गपरमवीनज्ञायात्
न क्वचित् संद्वेषाभावः शङ्कनीयः । सु. पृ. १०७०.
• ' बलवति हेतौ प्रयुक्ते दुर्बल्येपन्यासः
द्विष्टो यवति ' इति न्यायः । ननु ' प्रयोगोदना-
मायात् ' (१।३।१०।३०) इत्यनेनैव शब्दार्थवत्य
त्वेदेः ' अविभागात् ' इत्यनवैकम्, ' देवन्तरमिधाना-
येत्ये वा शब्देकपदानवित्यवत्वेन अन्वापकतया दोर्ब-
ल्यात् ' बलवति भवति ' इति न्यायेन पूर्वदुर्बल्येन
इत्याद्यङ्क । सु. पृ. ३९५.

• बलवदाश्रयेण दुर्बलाभय बाध्यते । अमस्त-
मायोऽयम् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०; धाल.
पृ. १४०. • बलवदाश्रयात् दुर्बल्यपि लिङ्गस्य
प्रवत्याः श्रुतेरपि अन्यधाननम् ' आश्रयशक्तिज्ञात् '
इत्यन ' शिधाशोपे यथोदितम् ' इति न्यायेन ।
परकर्मः. ६२।१-२.

• बलवदाभितत्य दुर्बलस्य प्रवृत्तयम् । ' दुर्बलस्य
प्रमाणस्य बलानामर्थो यदा । तदापि विपरिप्राय शिधा-
शोपे यथोदितम् (१।३।३) ॥ अन्यन्तबलान्तोऽपि
पौरजानवदा चना । दुर्बलस्येपि बलान्तो पुनरपि धार्मिक-
श्रिते ॥ ' वदा पदार्थतद्गमविषयो प्रमाणे विदग्धते तत्र
यद्यपि प्रमाणतोऽन्वाद्यत्वा बलबल तयापि प्रमेयतुरोपेन
तदाश्रयणात् स्वल्पदुर्बलानि बलवत् नाप्यगानं तदा-
नुगुण्य प्रतिवर्ते । तदुक्त आश्रयनादय. यदायाः वयः
तेषा परमं । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१.

● बलीयः देवतावदितसदस्यापेयया द्रवपयित सादस्यम् । ८।१।७।३२-३४. ● बलीयानपि हेतुः विरुध्यमानमबलीयास बाधितुमर्हति नाविरुद्धम् । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८४३-८४४.

● बलीयस्त्वं धृतिरिह्लादीना पूर्वापूर्वस्य । भा. ३।३।७।१४.

● बलीयर्दाभ्यर्चनं तदावनारिकं च ज्येष्ठौर्ण-मासा उदीच्यां कुर्वन्ति । अस्तोत्सवस्य 'उद्गृहण-यतः' इति नामपेयम् । वि. १।३।८.

● कृत्यजाः दृग्विरोधः । सोम. २।१।४ पृ. १०८.

● बहिरिन्द्रियाणि प्राप्यकारीणि । ऋजु. पृ. २४२.

● बहिष्पवमानं ज्योतिष्टोमे प्रातः। एकने स्तोत्रविरोधः । वि. १।३।५ वर्णक ३. ● बहिष्पवमान पवमानार्थमन्-कृत्वात् बहि सवन्धाच्च । भा. १।४।२।३. ● बहिष्पव-मानं सद्यो बहि प्रथमिन्द्रि-प्रमुष्यते इति 'बहिष्पव-मानम्' इत्युच्यते । वि. १।४।३, ● 'निवृद् बहिष्पव-मानम्' अत्र निवृच्छस्य ऋचा नवकर्मित्वर्थं । १।३।५ वर्णक ३ वार्तिकमतम्. ● 'निवृद्बहिष्पवमा-नम्' इति बहिष्पवमानशब्द-नामपेयम्, न शुण्विधिः ।

भा. १।४।२।३. ● बहिष्पवमानस्य अविबृद्धस्तोमः अग्निष्टोमे प्रात उच्यते । वि. १०।५।७, ● बहिष्पव-माने, अतिरात्रे चोदकप्रसते, 'एकविंशोनातिरात्रेण प्रनाकाम याजयेत्, निषेनेनौजस्नामम्, प्रथमिन्द्रो न प्रतिष्ठाकामम्' इति काममेदेन एकविंश-निगव-नवस्त्रिणा स्तोमा विहितः । ५।३।४. ● बहिष्पवमाने अतिरात्रने एकविंशदिकाम्यस्तोमेषु मंख्यापूर्णाप आगमितदृष्टाना अन्ते निवेद्य । ५।३।४ मीको. पृ. २५८ 'अतिरात्रे काम्यस्तोमसिपुद्गौ' इत्यत्र दृश्यम् । ● बहिष्पवमाने अतिरात्रयते एकविंश-दिगा-त्रयस्त्रिंशेषु काम्यस्तोमेषु ऊर्ध्वगानार्थं संख्या-पूर्णाप के चित् तृचाः आगमयितयाः । वि. ५।३।४. ● बहिष्पवमाने अतिरात्रयते काम्यस्तोमेषु ऊर्ध्वगानमेव । ऊर्ध्वगान आहुतिं विना ऋचा पाठक्रमेण

गानम् । ५।३।४, ● बहिष्पवमाने अतिरात्रयते, माभ्यधिये निवृद्धस्तोमः एकविंश. । तत्र सामागमेन स्तोमपूरणम्, न ऋगागमेन । आगमितसामनिवेद्य नान्ये नियुग्न्दस्के तृचे, किन्तु 'उचा ते चातमन्वत्.' इति गायने तृचे एव । ५।३।५. ● बहिष्पवमाने अ-पच्छेदे, ह्यदद्याद्वाद्वा अहर्गणे, सर्वोऽहर्गणो नावर्तनीयः, किन्तु तदेवैकं अहणवर्तनीयं प्राप्यशिक्षत्वेन, यस्मिन्-पच्छेदः सजातः । ६।५।२।१५६. ● बहिष्पवमाने आदौ उद्गात्रपच्छेदः, ततः प्रतिहर्षकच्छेदः एव ऋणापच्छेदस्य उत्तरापच्छेदनिमित्तक सर्वस्वान विसि-क्षेत् प्रयोगे कर्तव्यम्, पुनः प्रयोगस्तु नास्त्येव । अपच्छेदन्यायः । ६।५।२९. ● बहिष्पवमाने उद्गात्र-पच्छेदनिमित्तक प्राप्यशिक्षत्वं 'यनुद्गात्राऽपच्छिद्येत्-दक्षिणो यज्ञः संख्याप्यः, अथान्य आहृत्य, तत्र एव दद्यात् यत् पूर्वस्मिन् दास्यत् सवत्' इति । वि. ६।५।२७. ● बहिष्पवमाने उद्गात्र-प्रतिहर्षोः युगादपच्छेदे-ऽपि अस्त्येव प्राप्यशिक्षत्वं । ६।५।२७. ● बहिष्पवमाने उद्गात्र-प्रतिहर्षो युगादपच्छेदे प्राप्यशिक्षत्वं प्राप्तमेव, तथापि विरुद्धत्वात् समुच्चापसम्भावात् विक्रमेण दैकमनुष्ठेयम् । वि. ६।५।२८, ● बहिष्पवमाने 'एक दि-तत्र साम' इति सामिक्रमम् । २०।५।७. ● बहिष्पव-माने ज्योतिष्टोमीये तृचेपु त्रिपु ऊर्ध्वगानेन निवृद् स्तोमो भरति, नात्र आहुत्तगानम् । ५।३।४, ● बहिष्पवमाने ज्योतिष्टोमीये तृचात्मकेषु त्रिपु सृत्केषु गायत्र साम यीयते । १।४।३, ● बहिष्पवमाने ज्योतिष्टोमीये प्र-स्तृचा, 'उपास्ते गायताः' 'दविचुत्वा हवा' 'पवमानस्य ते' इति स्तोत्रिभ-अतुल्य-पर्याप्तानाम-क्रमेण । तेषु ऊर्ध्वगानं निवृत्स्तोमैः । तासामेव ऋचा नवाना आहुत्तगानं तु पश्चदपस्यदादितोनेषु भवति । १।४।३.

● बहिष्पवमाने तु ऋगागमः सामिक्रवान् । १०।५।७।२६।।

निवृद्धस्तोमेषु एकविंशनिगवावतिरात्रणेषु बहिष्पव-माने तु न सामागम, किन्तु ऋगागमः । 'यदुत्तरतो-पमानयोस्तुचापतृचाय हि कथेति अथ कस्य'

बहिष्पवमाने बहुदेव हि कपोर्ताति, एकं हि सप्त समेति ब्रूयात् स्वानेव गायत्र (स्वरात्मैव) गायति' इति वचनात् समेन्त्यात् सामागमो न समवति । नापि अन्वयेन संख्यापूर्णा ' पराबहिष्पवमानेन सुवीत ' इत्यन्यासवचनेन पराबहिष्पवमानेन अन्वयेन सुवीत नियिद्धत्वात् तस्मात् ऋगागमः । के.

● माध्वकारेण विद्वद्रस्तोमेषु ऋगु 'बहिष्पवमाने तु ऋगागमः सामैकत्वात्' इति न्यायेन आगम्यमानानां ऋचा क्रमानियमः आशङ्कितः । तन्त्ररत्न. ५।१।६।१२. ● बहिष्पवमाने द्वादशरातपाठदिके द्वितीयेऽहनि विद्वद्रस्तोमके पञ्चदशे आगमितवृषपपत्तुचाः यत्तुस्वरयोक्तोर्मध्ये त्रिवेगनीयाः ' स्तोत्रियत्तु-रुमो तुयो मनतः, वृषपवन्तस्तुचा भवन्ति, तुच उत्तमः पर्यावः ' इति वचनात् । वि. ५।३।४. ● बहिष्पवमाने प्रतिहर्षपच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तं सर्वस्वदक्षिणत्वम् । ' यदि प्रतिहर्षाऽपच्छिद्येत् सर्वैश्च दद्यात् ' । ६।५।१८. ● बहिष्पवमाने प्रथमतः प्रतिहर्षपच्छेदः पश्चाद्ब्रह्मपच्छेदः तथा प्रथमप्रयोगः अर्द्धदक्षिणः समानशेषः । द्वितीयः प्रयोगश्च नर्त्याः, तत्र च सर्वस्वमेव दैवम्, न तु द्वादशरातम् । ६।५।२०. ● बहिष्पवमाने प्रातःसपने ऋत्विजः सद्यो बहिः प्रवर्षन्ति । (' अथ सूर्य उदयः ब्रह्माः बहिष्पवमानाय पश्चत्विजः समन्वारन्वाः सर्षन्ति, अथर्षु प्रस्तोताऽन्वारभते, प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता, प्रतिहर्तामुद्रात्, उद्रात्तारं ब्रह्मा, ब्रह्माणं यजमानः ' इति । वैशं. मा ३।१। १०) । अथर्षुः प्रस्तोता उद्रात् प्रतिहर्ता ब्रह्मा यजमान. प्रशास्ता चेति एते क्रमेण पुरोगन्तुः कच्छ पाशःस्यो गृहीत्वा विपीलिकापट्टकितवद्रक्षन्ति । वि. ६।५।२७. " बहिष्पवमानस्तोत्रार्थं हविषानात् वदिर्गच्छता अन्या-रमः श्रुतः ' अन्येषु प्रस्तोता संतनुयात्, प्रस्तोता-रमुद्रात्, उद्रात्तारं प्रतिहर्ता, प्रतिहर्तारं ब्रह्मा, ब्रह्माणं यजमानः, यजमानं प्रशास्ता ' इति " । नोम. ६।५। १७. अथर्षुं प्रस्तोताऽन्वारभते, प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता, प्रतिहर्तारमुद्रात्, उद्रात्तारं ब्रह्मा, ब्रह्माणं यजमानः (उद्रात्तारं यजमानः), यजमानं ब्रह्मा इत्येकेषाम् ।

सलाश्री. ८।५।४४. ● बहिष्पवमाने रयंतरपुत्रं विश-जिति सर्वपुत्रे । भा. ७।३।३।८. ● बहिष्पवमाने विद्वद्रस्तोमकेषु ऋगु साम अन्वसितकम् । ऋगागमेन संख्या पूर्विख्या । १०।५।७।२६. ' विद्वद्रस्तोमके ऋतो ' इत्यत्र अधिकरणं ब्रह्मणम् ।

● माध्वदिनामं वषपमानेनोः बहिष्पवमानवत् ऋगागमनं न भवति, विन्दु सामागमेन स्तोमपूरणं इति दशमे (१०।५।६।१५-२५) वचने । वि. ५।३।५.

● बहु । ननु आपेक्षितमेतत् बहु अधिकं इति । यदेव हि बहु तदेन अन्यापेक्षया अबहु भवति । सत्यमेवम् । यत्तु यदेवेव बहु न तत् तदेव अपेक्षय अबहु । भा. १।१।१।८।३८. ● ' बहुः समुद्रः, बहुषोदनः ' इत्यत्र वैपुल्यं महत्त्वं वा शब्दस्थायैः । वा. ३।५।४। १३ ष. १२५.

● बहुभ्यः श्रोतव्यं बहुषोति न्यायः । अपं न्यायः सत्तु बहुषु गुरुत्वेन वक्षिदेतो ब्रह्मविद्यामो लभ्यते, ततः संवारप्रसापनोदकं सम्यग्दानं सलक्षणां सिध्यतीत्यभिप्रायकोऽस्ति । न तु बहुषो ज्ञानं संवा-दवीयन्ति, ' श्रोतिषं ब्रह्मनिष्ठम् ' इत्येकवचनभङ्गात्, ' व्यतीक्षीदेकमेव उदयुक्तं ब्रह्मविद्याम् ' इत्येकवचनात् चेति । साहस्री. ५३१.

● बहुनामनुप्रदो न्याय्य इति न्यायः । यथाहुः- ' बहुनामन्वशात्प्राणा मेरुनं नार्येषाचरन् । तृणैः संघायने रज्जुत्वया नागोऽपि बन्धते ॥ ' इति । साहस्री. ३६५.

● बहुनामनुषो न्याय्य इति न्यायः । साहस्री. ५६७.

● बहुनामनुसरणं न्याय्यमिति न्यायः । साहस्री. ३६६.

● बहुनां तु बहुषुऽन्यमागमयेद्वैगुण्यात् । ६।३।८।२२॥

बहुनां स्वामिना सपने कर्मणि बहुषु, अन्यत्वे सामिनि अपचरति सति अन्यमागमयेत् अपचरतः स्वामिनः प्रतिनिधिम् । अनेगुणात्, स्वप्नेने पञ्चमी,

अनीगुण्य संकटयितुम् । प्रतिनिध्यभावे वैगुण्य स्यात् ।
'तथा स्वामिनः' इत्यस्य अत्रादाधिकरणमिरम् ।
अत्रादामूचनासंधेयं तुग्रन्तः । के.

● बहूनां पुरतो नृत्यश्रवकः सर्वेषां सुखं सुगण्डि-
यन्तयति । रि. ११।१।१०. ● 'बहूनां स्यात् सधर्म-
स्त्वम्' इति न्यायः ('भूयसा स्यात् सधर्मत्वम्'
१०।१।०।२२ इति न्यायः इत्यर्थः) । न च
'बहूनां स्यात् सधर्मत्वम्' इति न्यायेन अनेकेषु देवा-
चनाद्य एव अशाना तन्त्रितनत्रादयमाहकः इति वाच्यम् ।
भाट्ट. ११।१।८. ● बहुषु च सामान्यं नितीयाद्य
भवन्ति । भा. ९।१।६।२५.

● बहुनुपहन्त्याय. (भूतोऽनुपहन्त्यायः । १२।१।
०।२९) । तस्मात् दहएकान्यो नष्ट इति बहुनुपह-
न्त्यायेन निर्णयः, नोपसहायावत्येन । पराक्रम. . ५७।१,
● तस्मान् सिद्धमेतत् दहएकिकरणे नोपसहायावत्यो-
पसीमनमिति न वा सहायावतिप्राप्तम्, उत्तरेभ्यः इति
बहुनुपहनेन बहुनुपहन्त्यायत्येन सूचनात् । ६२।१.

● बहुष्वप्रतिप्रहृष्टले चतुष्पाण्डेयु काण्डातुसमये
नानुशानम् 'काण्डातुसमयायः' । ५।२।२.

● बहुकर्तृकत्वं सम्यक् । १०।६।१।४५-५०.

● बहुकृत्योऽपि चोद्यार्थमाणो नान्यार्थो भवति ।
यत्रपमे उच्यते गम्यते यत्रपमेऽपि तदेव गम्यते ।
भा. २।१।२।२०. ● प्राकृष्टिद्वन्द्वोदनाप्रामाण्येन च
'बहु-
हृत्योऽपि पच्य वेदितम्' इत्येव पुनः कथितमेत-
त्तुल्ये । शा. ५।१।१.

● बहुश्रीरादिवाच्येषु ('इव गौ. 'नेत्रया,
बहुश्रीरा' इत्यादिषु) रूपमन्वेषादि पुरुषार्थसंबन्धादि
दृश्यते । सु. पृ. २१.

● बहुच्छिद्रवद्रप्रदीपन्यायः । अथ श्रीशंकर-
चार्यैः संक्षेपेन भाष्यतात्पर्यसंग्रहणे श्रीमदक्षिणामूर्ति
सोपेऽभिहितः । तस्मात् 'नानाच्छिद्रवद्रोदपलितमहा
दीपप्रभामान्तरं, ज्ञानं यत् तं चतुर्दिक्तराज्यं बहिः
स्यन्दते । ज्ञानात्मीति तमेव भास्वतनुभात्येवत्समस्तं
ज्ञानं, तमेव श्रीगुरुमूर्तेयं नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तेये ॥'
इति । सादृशी. १६३.

● बहुत्वं किमित्युच्यते । बहुत्वं वृद्धिः उपच-
आधिक्यम् । कथं कृता । बृहत्त्वं वृद्धयर्थः ।
तस्यौणादिक उकारः प्रत्ययः 'बृहन्तलोपश्च' इति ।
तस्य रूपं बहु इति । बहु-वृद्धं-अधिकं इत्यर्थः । भां.
११।१।८।३८, ● बहुत्वं चापेक्षिकम्, निश्चिदनेके
गतोऽधिकं बहु इत्युच्यते । अत्रन्यामपेक्षया अपारिपूर्णे
मेतत् । ६।०।१।२।२५. ● बहुत्वं श्रवणं यस्मिन्
कुर्व्यात्, यथा 'प्राजापत्यान्' इति 'वाङ्मन्' इति
च । दुप्. ५।२।२।१.

● बहुत्ववन् । 'सत्राहुदक्कय पृथग्रामनीयेन पने-
रन्' इत्यत्र बहुत्व स्याद्व्यवहितं तथा 'यावतोऽथात्
प्रतिगृहीयात् तावतो वाङ्मन्' इत्यत्र बहुत्वमविव-
क्षितम्, निमित्तेवचाप्रतिपादनेन नैमित्तिकेवचाका अत्र-
गतत्वात् । सोम. ५।१।१.

● बहुदेवत्ये पगौ एकवचनान्तेवविदप्यस्य
द्विवचनान्तेन विकल्पः । भा. ६।३।१३।४२-४३.

● बहु-द्वि-एकजन्दाः संख्यावचनाः, सामान्य-
घाय संख्येये वृत्तसंभवात् इत्याहुत्वधिकरणे स्थापितम् ।
वा. ३।४।४।१३ पृ. ९२५.

● बहुद्विपत्नीके दसंपूर्णमासप्रयोगे प्रेपमन्वे पत्नी-
शब्दे उच्ये न । १।३।६।२१.

● बहुपत्नीक. द्विपत्नीकश्चास्ति यवमानः । भा.
९।३।६।२०.

● बहुनाघः अल्पभावेन वाच्यते, (अत्रादावाच्य)
यथा अश्वदविश्वेद्यौ । प्रतिप्रदीपचिरपत्ने 'वदगाव'
इति चतुर्णां पञ्चम्यर्थत्वम्, 'अनयत्' इत्यस्य प्रति
महार्थत्वम्, 'स स्वा देवताम्' इत्यत्र हल्यदस्य
अत्रादावाच्यनिश्चिन्नश्वपरमसितम्, वदगाव इत्यत्र च
अदेवतात्वात् देवताव्युत्थोऽयम् इति बहुवाच्य । राउ-
पिडिपद्ये तु प्रतिगृह्णतिमानस्य स्वार्थत्ववाच्यः । वाङ्.
पृ. १५०. ● 'बहुनाघादल्पवाचो वरम्' इति
न्यायः । यत् 'सद्यीश्वरपाति' इत्यत्र उपसंहारतु
कारेण समुदाहरणवाच्यत्वं तत् 'बहुवाचादल्पवाचो
वरम्' इति न्यायात् । तदुपसंहाराधरणे हि मन्वेऽ

अभूदितिङ्गमन्त्रोपवेपेष्टकास्तुतीनां इष्टकासातदरकधीर्त-
नस्य सर्वथा ज्ञाय. स्यात् । पराक्रमः. ४१।१-२,

● बहुवाचस्य अन्वयान्वयम् । ५५।२.

● बहुभवतकामस्य पञ्चशारतीयः अधीनः । भा. ११।२।११।५४.

हु बहुयाजी नाम सोमयाजी एव ॥

बहुभाविपदेन यामनाहुत्वप्रतीति. बहुयैवैव प्राण ।
सहस्रदक्षिणयागस्तीर्थेति सहस्रद इति प्रयोगदर्शनाद्बहु-
दक्षिणोपडरीकादिवाजी का प्राण । इति प्राप्ते, ऐष्टिक-
पायुक्तनर्माण्येक्ष्य सोमस्येतिस्तीर्थतावाहुत्वादिष्यजा
मयान्ताखिलवैद्वान्यनुगतत्वाद्य सोमयाज्येय बहुयाजी ।
अत एव ' सो प्राणभो बहुयाजी स्यात् तस्य वृम्भ्यां
शुद्धीमात् ' इति विश्वम् ' स हि रयीववस्तीवरीकः '
इति विश्वणमुपपन्नो । संकर्म. ४।२।३.

हु बहुराजकपुरन्यायि । यथा एकस्मिन्पुरे यदा
बहो राजानस्रादा तेषामेकमत्यामावेन प्रजाना ह्येयस्यथा
एकस्मिन् देहे नानेन्द्रियाणां कर्तृत्वे स्वीकृते मिथो निरो
धार्थैकमपि शिष्येत् । तथाहि, यदा चमुदर्थंमाय प्रथम-
मान भवति तदाऽन्यानि इन्द्रियाणि स्वस्वकिषया निर्वा
होवतानि मरति चेत् तदा दर्शनादि नैकमपि ज्ञायते,
एव विमहायामस्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री १९.

● बहुलश्रणा अल्पलश्रणा वाच्ये । बाल. ५. १४३.

हु बहुवृत्ताष्टसृगान्याय । यथा बहूना इत्याया
प्रत्येक भोवृत्त्ये मूनामैकमत्यासर्भमेन रिच्छादिकिषया
मृगदेहस्थोन्मथनप्रवृत्तक्षया प्रवृत्तेऽपि । साहस्री १८.

● बहुयैवप्यं दोष. । वि ३।१।५.
● बहुवचनं एकस्वैः पूर्णम् । भा. १०।४। २५।५३. ● बहुवचन साधारण्येन वर्तते निरा-
दियु, यथा अक्षराब्द सामाज्यननो विदेवनादियु ।
अथवा घन एक-रक्षित्वे न सत तत्राय वर्तते । एतस्मिन्
पक्षे खामान्यनचोऽयम् । (पूर्वस्मिन्पक्षे बहु-
वचनस्य नानार्थत्वापत्तिः, अन तु द्विरुपाधिकस्य सामान्यं
चर्ष्यं. इति न नानार्थत्वम्) । विद्वान्तेऽपि अयमेव

शब्दाद्यो न प्वावर्तते । दुप्. ११।१।८।३८. ● यद्
बहुषु शान्तिदिर्देर्न वर्तते ततो बहुवचनं भवति । भा.
३।१।८।२३, ● यथा लोके वृथक्त्वेनापि मुर्गाशोना
बहुवचनं दृश्यते । ' वेचक्षेद् यन्तेत् यद्वयः कृपिं कुपुः,
सस्य चेत् उगयेत् बहुषो भाहगा यवेत्' इति । तथा
वेदेऽपि प्रयोगदर्शनम् ' सश्राद्धवसाय घृश्रामनीयेन
यजेत्' इति । १०।६।१।४।५. । तेषु अन्यत्र प्रवृ-
त्तस्य अयस्य अनुवादभूतः शब्द उच्चार्थमाणाः सामान्य
क्रियासकृत्कामिगमीत्या उच्चरितः इति गमते । तथा
भिन्नानि उद्बसनानि उपलब्ध क्रियामात्र विधीयते
तद्बहुत च समानकर्तृत्वादेव प्राप्तमद्वयते इत्युच्यते ।
१०।६।१।४।४८. ● चतुवचनेन नप एव कपिञ्जल
प्राणा नाधिकः । १।१।१।८।२८-४६. ● बहुवचनेन
प्रयक्षत्वार. पञ्च वा सर्वे एते सव्याविशेषाः प्राच्यन्ते ।
सर्वे तस्य वाच्या सर्वेव प्रयोगात् । (प्रायम्यात् नित्यं
नियम्येन, वारणादितिङ्गमः स्यात् ।) । भा १।१।
८।३८.

हु बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् । ११। १।८।३८।

' वस्त्याय कपिञ्जलानामेत' इति श्रुते । वय
कपिञ्जलान् इति बहुवचनेन नित्यचतुष्टयादीना उर्वासां
संख्यानां प्राप्ते बहुत्ये सर्वाशामन्तर्भावान् कपिञ्जलधल्यासु
पिन्त्य. स्यात् नयो वा चत्वारो वा पञ्च वा आल
ग्यन्ताः इति पूर्व. पञ्च ।

दृष्टः प्रयोग इति चेत् । ३९ ॥
बहुवचनस्य न नित्येव वाच्यम्, यत् ' चत्वारो
प्राणाः ' ' पञ्च भूतानि ' इति चतुरदियु बहुवचनस्य
प्रयोगो ष्ट । वस्त्यात् बहुवचनेन धा ससया विवक्षिता
इति विचार कार्य्य. इति चेत् ।

दृष्टेह । ४० ॥
तथा बहुवचनस्य चतुरदियु प्रयोगत्वात् कपिञ्जल-
शब्दस्य कपोते मयूरं च प्रयोगो दृष्टः । वस्त्यात्
' वयन्त्याय कपिञ्जलानामेत' इति वान्यसकृदपिञ्जल-
पदार्थस्य विचार कर्तव्यः स्यात् । न इत्त एव ।
एत सव्याविचारोऽपि भा भूत् ।

भक्त्येति चेत् ॥ ४१ ॥

नैवम् । महति कपोते अल्पे मयूरे च कपिञ्जलद्राव्यः
भक्त्या गुणवृथा प्रयुज्यते । तस्मात् कपिञ्जलप्रतिपदि-
द्यायो न विचार्यः । इति चेत् ।

तथेतरस्मिन् ॥ ४२ ॥

यथा महाप्रपोतादौ कपिञ्जलद्राव्यो गौण्या प्रयुज्यते
तथा बहुवचनमपि चतुरादिषु रक्षणया प्रयुज्येत ।
बहुत्वान्मान्यं तु बहुवचनार्थः । तस्मात् कपिञ्जलेषु
संख्याया विषयः इति पूर्वं पक्षः ।

प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात् ।
४३ ॥

वाच्यन्देन पूर्वपक्षनिरासः । बहुत्वान्तर्गतानु संख्यासु
प्रथमं त्रिव नियम्येत । त्रय एव कपिञ्जला आलम्बया
नाधिका इति । विदोपात् कारणात् त्रिवस्य अतिक्रमः
स्यात् । यथा 'पट्ट देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः'
इत्यादौ । तस्मात् अत्र बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानम् ।

श्रुत्यर्थविशेषोपात् ॥ ४४ ॥

कपिञ्जलानां त्रित्वे स्वीकृते श्रुत्यर्थस्य न कश्चित्
विशेषः । त्रिलस्यापि बहुवचनश्रुत्यर्थत्वात् । तस्मात्
त्रय एव आलम्बयाः । नेदं तुं किन्तु भाष्यं इति
बहुवः ।

तथा चान्वार्यदर्शनम् ॥ ४५ ॥

'वृष्णा याम्या, अवलिता रौद्रा, नमोरुणाः
पार्जन्त्या, तेषामेन्द्राग्रो दशमः' इति अन्यास्ये अश्रयोपे
पञ्चविशेषविधानार्थं दर्शनं बहुवचनस्य उत्सर्गतः त्रिव-
मर्थे इति दर्शयति । यदि याम्या यमदेवताकाश्रयः रद्र-
देवताकाश्रयः पार्जन्यदेवताकाश्रयः त्रयः स्युः तदैव
त्रियोगेन ऐन्द्राग्रो दशमः स्थानान्यथा । तस्मात् त्रिव
नियमः ।

प्रवृत्त्या च पूर्ववत् तदासत्तेः ॥ ४६ ॥

प्रवृत्त्या अश्रीयोमीशेण । प्रवृत्तिगतेन एकरत्नेन तदा-
सत्तेः सत्यं त्रित्वस्य आसत्तेः सतिधानात् कपिञ्जलान्
इति बहुवचनेन त्रिवनेष निश्चीयते । पूर्ववत् इत्यनेन
लिङ्गान्तासुक्तम् । एहमेपीये श्रुत्वे 'धोदनानुद्धरति'
इति । तत्र मध्यमन्वेति निरूपयद् श्रयाणां मध्यमस्य इति

ज्ञायते । तस्मात् श्रूनेव कपिञ्जलानाम्पेत नविद्यद्
इति सिद्धान्तः । के.

● बहुवचनस्य असति बाधके त्रित्वे पर्यवसानम् ।
११११।८।३८-४६. मीमो. पृ. १३५८ 'कपिञ्जल-
धिकरणम्' इत्यत्र इत्यम् । ● बहुवचनस्य एवम्
श्रुतत्वेन प्रातिपदिक प्रति गुणत्वम् । सु. पृ. १०४९.

● बहुवचनान्तस्य पाशमन्त्रस्य विकल्पेन प्ररत्ने
एव निवेशः । ९।३।५।१५-२०.

● बहुवचनान्तौक्यवचनान्तपाशमन्त्रयोर्द्विवचनान्ते-
नोह. त्रिपञ्चकाया विवृते । ९।३।५।१०-१४.

● बहुवचनस्थले, अवगमनादिति प्रथमप्रातिपदिके
राशये च समवति अधिकप्रवृत्ते दोषवत्त्वे च क्वि
त्रित्वमेव ग्राह्यं न चतुष्वादि । वि. ११।१।८.

● बहुसपत्नीकन्यायः । यथा बहुसपत्नीक-
पुरयः स्वर्वासा पत्नीनां युगपत् कामनाकर्मणेऽपको
दुःखमनुभवति, तथा नामेन्द्रियविषयभोगेन तदविद्वि-
परोऽपि युगपत्कार्यमाप्तौ दुःखमनुभवतीति । यथा
चोक्तम्- 'निहेक्तोऽमुमपकर्षति कर्हि तरां, शिभोऽन्यत-
सवगुदरं श्रवाणं व्रुतश्चित् । प्राणोऽन्यतश्चपलकृत् स
च कर्मशक्तिर्बहुवः सपत्न्य इव रोहपति इवन्ति ॥'
इति । साहस्री. ४६९

● बहुव्रीहिः म्हुवर्कः इति के चिद्, नेत्ये ।
मणि. पृ. १५०. ● बहुव्रीहिः समानाधिकरणात्
इति स्पृति । रत्नाकर'. पृ. ४४६. ● चिक्रवा गवा-
मयं इतीदमेऽपे बहुव्रीहिः कर्ते । संकथयति शिष्टमि-
गौमिः देवदत्तादिति शिष्टः इति समासार्थो निश्चयते ।
बहुव्रीहौ अपि न समन्वयप्राधान्यम् । स च अन्यपदार्थः
संबन्धी शोयतावरोने जातिवद् सगुणक्रियाधामान्यतमः परि-
गृह्यते । वा ३।१।६।१२ पृ. ६७७. ● बहुव्रीहिः अन्य-
पदार्थं शक्तिः इति निरूपणम् । अठ्ठकारिकल्पे (३।१।६।
१२) बहुव्रीहिः अन्यपदार्थं शक्तिः इत्युक्तं 'अतश्च
दष्टिद्यन्नेन मन्त्रोद्योच्यते यथा । तथैव यौगिदैः शब्दैः
पिट्गापकविपरैरपि ॥' इत्युक्तमात्रं (वा. पृ. ६७७),
'तस्मादुपपन्नं पिट्गापक्यादीनां प्रत्ययवचनत्वम्' इति चो-
संहास्यम् (वा. पृ. ६७९) । इन्द्रपीठ-निरादत्तसन्धि-

करप्रद्वयपर्यलोचनात् (३।१।११, ६।१।१२) लक्ष-
णिकः अन्यपदार्थः इति भावि । तथाहि, आये इन्द्र-
पीतशब्दः सोमविशेषं तत्पुरुषः, तत्र पूर्वपदार्थमान-
लक्षणपक्षेः, न बहुव्रीहिः स्वभावविशेषणम्, तत्र पदद्वये-
ऽपि अन्यपदार्थलक्षणऽऽपत्तेः इति पूर्वपक्षिते बहुव्रीहौ
अन्यपदार्थः शक्यः इत्येवोक्तं वाच्यम् । तत्तु
अनुवक्तव्यं हताहुतसप्रभुमाचिनः इन्द्रपीतशब्दस्य
हृदयव्यये लक्षणपक्षे तत्पुरुषे वदतः सिद्धान्तिनः
पूर्वपक्षुक्ता बहुव्रीहौ अन्यपदार्थलक्षणा अभिप्रायेति
सम्भते । निपादसप्तस्यपिपत्त्ये च तत्पुरुषात् कर्म-
धारयव्रीहयस्त्वेन सिद्धान्तिताम् । तत्र बहुव्रीहौ अन्य-
पदार्थस्य शब्दत्वे विश्वप्रयुक्तिलामनात् नगंशरस्य हिरना
निपादः स्वपतिपंस्य इत्येवं बहुव्रीहोपपत्त्या पूर्वपक्षः
परार्थेति । तत्र लक्षणपक्षे बहुव्रीह्यादेः अलक्षणशब्दस्य
च द्वयलक्षणकारिणोरे किं विनिगमकम्, यत् बहुव्रीह्या-
देरेव प्राथमिवाधिता, नास्मिन्नस्मिन्नेति । प्रसूत बहुव्रीहौ
लक्षणपत्त्याः समसमानानेकपदालोचनापेक्षयेन किञ्चित्-
त्वात् न नैव द्वयविधिः स्यात्, किन्तु गुणतद्भेदेनैव
इति अस्मात्पदस्यपिपत्त्येव एवोक्तपक्षयोः साम्यात्
तदापेक्षपूर्वपक्षस्य कार्यापत्तिरिति सिद्धान्तस्य च
अपेक्षात् अस्मात्पिपत्त्येवामनुपपन्नं स्यात् इति वाच्य-
त्वपक्ष एव संमतः । न च लक्षणा न्याय्या । न हि
किं अकृतिन्यायः ' नाएहीवविशेषण' इत्ययं शीघ्रम्,
' अनन्यलभ्याः शब्दार्थः ' इति कर्मविकल्पन्यायो वा ।
नाय, आहुतिन्यायो हि तत्र प्रवर्तते, यः शब्दः कदा
चिदपि विशेषणमात्रेण दृश्यते । तेन पात्रक - नप्तु -
त्वात् - कुत्रकादिशब्दाः न तपोसहस्रं इत्युक्तम् । अतो
बहुव्रीहेरपि विशेषणमात्रेण कदा चिदपि अपेक्षात् न
आहुतिन्यायः इति विशिष्टाकारितेन । न द्वितीयः, तथापि
हि आद्येपतः अन्यपदव्यय वा स्यात् लक्षणया वा ।
नाप्ये, विद्वांस्यदौ न्वन्विद्यमिचारेण आद्येपसमवेऽपि
विज्ञानादौ व्यन्विचारेण आद्येपसोक्तम् । न द्वितीयः,
निवमतः शक्तिप्रकाशेषु शब्दे ' अनन्यलभ्यो हि
शब्दार्थः ' इति न्यायक्यप्रवृत्तेः । अन्यथा बहुव्रीहियदे-
पदस्य लक्षणया प्रतीतिरसंभवत् अनन्यलभ्यन्यायाद-

वाच्यता स्यात् । अस्ति च चिन्मादिबहुव्रीहेः अन्य-
पदार्थेनेपे शक्तिप्रकाशेति । तत्पुरुषे तु न राज-
संघन्विनि राजस्यस्य शक्तिप्रकाशेति । यत्तु इन्द्र-
पीत-निपादस्यपिपत्त्येवोक्तव्या बहुव्रीहेः पक्षी-
तत्पुरुषात् कर्मधारयाच्च इष्ट शीघ्रं न किञ्चेदित्यु-
क्तम्, तत्र । कर्मधारये तावत् शब्दान्तः श्रुतपदार्थाः
तावता वाक्यार्थे अन्यः । बहुव्रीहौ तु एकस्यैव इति
दौर्भेदम् । पक्षीतत्पुरुषादौ तु एकस्यैव उक्तपदार्थस्य
शब्दार्थे अन्यः, बहुव्रीहोपि एकस्यैव इति साम्यं
यद्यपि, तथापि तत्पुरुषे एकस्यैव त्यागः, बहुव्रीहौ तु
अनेकस्यागः इति दौर्भेदम् । अतः ' सर्वेन यौगिकैः
शब्देभ्यस्त्वेषामिषीरते । ' इति वार्तिकं (वृ. ६.७५)
बहुव्रीहिविषयमसि न कृणदितमानविषय इति सर्वम-
नववम् । ' यौतमीवैरिस्त्वान्यपदार्थस्येह वाच्यता ।
बहुव्रीहौ चैमिनीगे मते विश्वेपपदिता ॥ ' इति बहुव्रीहौ
अन्यपदार्थवाच्यताविषयम् । वाङ्. पृ. ९३-९४ .
* बहुव्रीहिः अन्यपदार्थे शक्तिरेव, न तु लक्षणा इति
अस्मात्पिपत्त्येवोक्तव्ये (३।१।११) व्यस्यपितम् ।
सोम. ३।२।२० . * बहुव्रीहिः शब्दार्थे वा अभिप्रेतः
इत्य वा इति संग्रहे ' बहुव्रीहिसमासेऽयं मनुष्यं विशी-
यते ' इति पूर्वः पक्षः । ' बहुव्रीहिरतो द्रव्यमभिप्रेतं न
तद्व्युत्पन्नः ' इति सिद्धान्तः । वा. ३।१।१२
पृ. ६०२-६०९, * बहुव्रीहेर्मूलार्थेपिपत्त्यात् एवहाप-
त्यादिशब्दैः सप्तशोऽभिधीयते । इति पूर्वः पक्षः ।
पृ. ६०४ . * बहुव्रीहिः सर्वनामाद्यैश्चित्तम् । सु.
पृ. ७८० .
* बहुव्रीहौ अत्रयशर्षविक्रान्तपदार्थस्ये द्वये
एव शक्तिः इति प्रायः । अन्यपदार्थे पदत्रयस्य लक्षणा
इति तु बहुवः । भाट्ट. ३।१।१६ पृ. १९५ . * बहु-
व्रीहौ पूर्वपदमकृतित्वः । वि. ३।२।११ .
* बहुव्रीह्याभिप्रेतव्यलक्षणाधिकत्वविचारः । मीमे.
पृ. ६०८ ' अस्मात्पत्त्याः ' इति भाष्येपिपत्त्ये
दृश्यः ।
* बहुव्रीहिविचारः ' कर्मधारयः ' इति विन्दो
मणिशब्दे दृश्यः ।

● बहुव्रीहिसमासार्थः किमपि चैवः गच्छणिको भेति चिन्ताया लक्षणिक इति के चित्, अमिषेव इति सिद्धान्तः । वा. पृ. ६७८-७९.

● बहुव्रीहिसमासार्थविचारः । सीको. पृ. ६०८ 'अवगन्नायः' इति भाष्यीयाधिकरणे द्रष्टव्यः ।

● बहुवृत्त्याः अभ्यापकाः महाव्रतप्रतिपादकं आश्र-
त्यननिर्मितं कल्पसूत्रं अख्येऽधीयानाः 'पञ्चममाख्यक'
इति वेदत्वेन व्यग्रहरन्ति । तत्र कर्तृविस्मरणमूलकम् ।
वि. १।२।१ वर्णकं २. ● बहुवृत्तैरेव वासिष्ठं
धर्मसूत्रं परिगृहीतम् । वा. १।१।७।१०.

● बहुवृत्तब्राह्मणे (अभ्यर्चुणाद्ये इति वार्तिकं)
'यावचीपमिहोय लुहोति' इति जीवनं निमित्तीकृत्य
मित्योऽमिहोययोगो विधीयते, न तु काम्ये कालरूप-
धर्मः । २।४।१।१-७.

● वाणोऽनीन्यायः । यथा कश्चिदुष्टपतिरजगणेण
वेष्टितुष्टु रक्षन् वागैरजगर जघानेति लौकिकी गाथा,
तथा निषेधवाक्यानि बाधाविधेयानांऽऽत्मान रक्षयन्ति
अनात्मानं बाधन्ते इति । साहस्रौ. १०४.

● वाणवन्तः परिषयः यम उम नाणवन्त एव
उत्पादयित्वाः सिद्धान्ते । पालाशास्तु पूर्वपक्षे । भा.
२।१।४।१२.

● वादरिः आचार्यः सर्वाधिकार (चातुर्नर्णाधिकार)
शास्त्र मन्यते स्म । भा. ६।१।७।२७.

● वाच्यधिकरणम् ॥

द्रव्यगुणसंस्कारेषु धारिः । ३।१।३।३॥

भाष्यम्— वादरिचार्वाक्येण द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव
शेषस्य इति भेदे, न यामकल्पुपेक्षेण । द्रव्य क्रिया-
धर्मम् । यदि प्रयोजनवती क्रिया व्यक्तं सा द्रव्येण निरन्त-
रपि द्रव्ये । तस्या निर्गुणत्वेनान्ते न भवतीति तन्निरुत्तये
द्रव्यमेवित्यन् भवति । तस्मात् क्रियाधर्मं द्रव्यम् । गुणः
शक्तनोति विशिष्टं द्रव्यं शक्तिं लब्धवितुम् । लक्षितेन च
तेन प्रयोजनम् । विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वम् । तस्मात्
तेऽपि द्रव्यद्वारेण क्रियाया उपचरोतीति विषयं एव ।
इत्यादि नाम च भवति, परिमन् वाते दशाधर्मो भवति
दोष्यः इत्यपि रस्य । तेनानि क्रियाया इतीत्यायां

प्रयोजनमिति शोऽपि परार्थः । तस्माद्द्रव्यगुणसंस्कारः
परार्थसाध्यैपभूता न तु यामकल्पुपेक्षाः । यामकल्प-
कर्तव्यः पुत्रपत्यस्य । न हि तस्मिन्निर्णयिते निश्चिन्त-
परिस्ति कर्तव्यम् । स हि पुरुषार्थः । यदन्वद् द्रवादि त्व,
तदर्थं तस्य शेषसूत्रम् । स तु न किञ्चिदभिनिर्वर्तयितुं
क्रियते । फलमपि न तेन क्रियते । तस्मिन्सु कृते
स्वयमेव तद्व्रतति । तस्मिन्कृते फलमस्य मतीत्येताव-
द्रम्यते । नास्ति दृष्टो यागेन क्रियते फलमिति । कला-
दागो न शेषभूतः कस्य विदर्यस्य । फलमपि न पुरां
प्रत्युपदिश्यते । य. स्वयं कामयते च पात्रं कुपादिते-
तावच्छब्देनोपदिश्यते, नाऽऽत्मनः परस्य वेति । स्वयं
मतीच्छामनेण स्वयंकाम इति भवति । तस्मात् पुरां
प्रति गुणभावेन न श्रूयते स्वयं । तस्मात्तेऽपि न
शेषभूतः । न चेत् फलदागो गुणभावेन बोधेते, कस्य
पुरुषः प्रधानभूतो भवति । प्रत्यक्षधत्स्य द्रव्यत्वात् कर्म
प्रति गुणभावः । तस्माद्द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषस्य
वादरिमेने इति ।

वा-- इदानीं शेषत्वस्य विषयं कथयति । तत्र
वादरिमेने तावत्त्व एव शेषः । द्रव्यं हि 'द्रव्याणां
कर्मसंयोगे गुणयैनाभिसंश्लेषः' इति समकल
एव शेषभूतं नियमाक्षिप्रयोजनत्वेन केवलं व्याक-
रन्ते । गुणोऽप्यव्यभिचः क्रियायाः स्वसाधनमुद्भव-
परिच्छेदसामर्थ्यात् उत्तरस्यैव शेषः । तथा संस्कारोऽ-
प्यवहन्त्यादिः सामसाधनपुरेडासादिनिर्वृत्तये शोदितानां
मीमादीनां सारूपेणायोग्यतादवहतानां योग्यतादवहतानां
योग्यत्वमापादयन् उत्तरस्यैव शेषः भवतीति । न तु यामादा-
वैवाचित्तं शेषत्वं दृश्यते । न च शब्देन शेषेने ।
यागसाधनत्वं सर्वकारवैरुपेक्षितम् । न चान्यस्य व्याप्तिरभागे
दृश्यते । फले इति चेत्, न । चिन्तितुंते एते फले-
त्यसिप्रतीतेः । ननु च भाष्यार्थाधिकरणे कर्तव्यं वागस्यो-
क्तम् । सत्यमुक्तं न तु साधितम् । स्वयंशामाधिकरण-
धीनसिद्धिना तेन नामपरदक्षणात्प्रमाणनिराकरणम् । अतः
इदानीमादिवाच्यस्यैव द्रव्यत्वेन व्यग्रहरति । पञ्चम-
वार्थं प्रति साध्यमानत्वान् प्रपानम्, पुरां प्रति तस्य
शेषभावे नैशेषात्, साम्यमानत्वेन सुवर्तं प्रपानम् ।

एतावता तुल्यधर्मत्वात् सद् निर्देयः । ' कर्माण्यापि
जैमिनि. ' इत्यादिभिरुक्तगीतद्वयाकारामेव शेषत्व प्रति-
पादितम्, पारार्थ्यलक्षणशेषत्वानीकरणात् । नन्वेव सति
पुरुषस्य इत्यत्वात् पूर्वपक्षवादिनैवाभ्युपगम्य शेषत्वम्,
शेषित्वे निराहृतं सिद्धान्तवादिना तदेव प्रतिपादनीय-
मिति न चकथं 'पुरुषश्च कर्मार्यत्वात्' इति । नैव शेषः ।
तेन हि बागफल्योरशेषत्वात्तस्य शेषित्वं निराहृतम् ।
तत्र च बागदेव सद्भवेन बागफल्योः शेषत्वं प्रतियारितं
तावदेव बागोपसर्जनं फलं प्रति प्रधानत्वाद्गुणौ प्रति
येकं शेषित्वमेव प्रवक्तव्यमिति प्रकृतं द्वयानुसन्धेः पुनः
शेषत्वप्रतिप्रसंगार्थमुच्यते 'पुरुषश्च कर्मार्यत्वात्' इति ।
अथवा परशेषत्वाद्वाशेष शेषत्वमभ्युपगतम्, तदुक्तं
मन्यमानः फलवायोरशेषत्वात्पि पारार्थ्यकृतमेवेति प्रति-
पादयित्वाह 'पुरुषश्च कर्मार्यत्वात्' न तदुपकारित्वा-
दिति । वृत्तिकारमतेन सन्वत्तुल्यधर्मत्वात्वात्वात्वात्वाह
' अथवा भाग्यम्' इति । नैवेदानीं वादिरामं पूर्वपक्षः ।
किं तर्हि । 'शेषः परार्थत्वात्' इति सामान्येन लक्षण-
मुच्यते तस्यैव नियमप्रसंगेन शेषोत्तरः प्रसङ्गः कियते ।
तेन पूर्वव्याख्याया इत्युक्तसंस्कारोपेव शेषत्वमित्येव-
मवधारणं पूर्वपक्षे कृतम् । इदानीं तु सिद्धान्तरूपेणैव
वादिरामनियमित्येवैतन्नमुत्तं कृत्वा लक्षणप्रपञ्चस्या शेषत्वं
वर्णयित्ते । द्वयगुणसंस्कारोप शेषत्वमेवेत्यवधारयति ।
अतश्च द्वयगुणसंस्कारः शेषत्वेन नियतः शेषित्वं न
प्रतिपन्नते । शेषत्वं पुनरनियतत्वात् बागफल्युपसर्गधर्म-
स्त्वेनेति तद्वत्तिपादानार्थान्तरशङ्क्यप्रकल्पने । तस्मादा-
पेक्षितशेषत्वोपसर्गात्तयोर्धर्मैः शेषैः प्रतिपाद्यते । तथा च
मान्ये दर्शितम् । अतश्च द्वयगुण एव शेषत्वोपसर्गो नैवमिह
धापेक्षिकश्चेत्युक्तं भवति । ननु च द्वयगुणसंस्काराणामपि
स्वाप्तामि प्रति प्रधानत्वात्तत्र च प्रति गुणभागादापेक्षिकमेव
शेषत्वमित्युक्तम् । तथा हि 'वीक्षादीनां प्रधानत्वमप-
पाताविषु स्थितम् । मुरालादीन्वपेक्ष्यैवमवपातं-
प्रधानता ॥' मीमांसके धर्मप्राप्तौ प्रति प्रधान-
भूतः, पुण्येवामिर्गुणैः प्रति गुणभूताः । तथा गुणः
एतन्कारिः संकल्पेन प्रीति परिच्छेदापेक्षेण । देवाः तु
शुचान् निष्कारां च एव प्रति शेषित्वी । तथा

संस्कारः समार्णवपातादिभिर्वीक्षादेः शेषः, स्वका-
नानामिष्मत्तं हनोत्प्रत्युत्पललादीना शेषी । तस्मात्प्र-
धारणं सिध्यतीति । तदुच्यते । 'द्वयवादेर्ष्यं शेषत्वं
तत्र नैवास्ति शेषिता । फलवागनराणां तु
व्याकारत्वं परस्परम् ॥' इत्यनुसन्धेः कात् हि पश्यते
यागं प्रति नियोगतः शेषभूताः । सत्यं स्वाप्तामि
प्रति शेषित्वे तं प्रति नास्तीत्यभिधीयते । अत
एव भाष्यकारोऽपि 'नियोगतो' यत्र प्रति शेष-
भावः' इत्याह, न श्रूयति 'नियतः शेषभावः'
इति । 'धापेक्षिक इत्येवाम्' इत्यपि यत्र प्रतीत-
मुच्यते । तथा शेषैकस्य द्वौ द्वौ प्रति गुणत्वं प्राधान्यं च
दृश्यते । बागस्य तावद् इत्यात्मकं निर्वर्तकं पुरुष प्री-
ति प्राधान्यम्, फलं प्रति गुणता । यश्च फलं प्रति गुणः च
शक्यते फलस्य स्वामिनं पुरुषमपि प्रति सुतारं गुण इति
वक्तव्यम् । तथा यस्य पुरुषं प्रति प्राधान्यं तस्य तदुप-
सर्जनं फलं प्रति सुतारं तादृशपि शक्यनिरूपणम् । एवं
फलस्य बागं प्रति प्राधान्यानन्त्याभेन पुरुषमपि प्रति प्र-
धान्यम्, पुरुषं प्रति गुणत्वात्तदनुष्ठेये कार्येऽपि गुणत्वम् ।
तथा पुरुषस्य फलं प्रति प्राधान्यात्तत्प्रधानं बागमपि
प्रति प्रधानत्वम् । बागं च प्रति गुणभागात्तत्प्रधाने फले-
ऽपि गुणत्वम् । नन्वेवं द्वयगुणसंस्कारोऽपि विशेषः ।
यत्किञ्च पारम्येणापि शेषत्वं प्राधान्यं चोच्यते, इत्युक्तं-
लक्षणं वस्तुमात्रस्येतेत्यनगन्तव्यम् । न भवद्वागधर्मम् ।
मा भूत् अज्ञात्वात्तत्र विज्ञौ फल्युपसर्गापि अतिदेश-
सिद्धान्तविरोधः । तस्मादेतावदाद्य एव वक्ष्यमाणत्वात्
शेषत्वविषयसंक्षेप इति सिद्धम् ।

शा— 'वादिर्देव्यसंस्कारोपेवैवाह शेष-
ताम् । श्रुत्यादेर्दर्शनाच्चेति कर्मणापुपात्तः ॥'
जैमिनिस्तु उपाकारलक्षणस्य शेषत्वस्य उक्तशेषता
पारम्यमेव शेषत्व इत्यभिधेयं कर्मणाते कर्माणां
शेषत्वमाह ।

पि— 'किं द्वयगुणसंस्कारात्मनं शेषोऽपत्तः फलम् ।
पुण्यं कर्म च पशुं द्वारदेवै मन्येदसः ॥ शेषता-
मुरकारित्वं इत्येवमाह वादिरः । पारार्थ्यं शेषता तस्य
शेषत्वमिति जैमिनिः ॥'

भाट्ट— यद्यपि पारार्थ्यताग्रस्तं तथापि न यागादे-
र्द्वयता, समानपरश्रुत्या यागादेरेव भावनाभाव्यत्वेन
तस्य स्वर्गादेशेन विहितत्वाभावात् । सिधेः प्रवृत्तिस्वल्प-
योपत्तेर्नैव लिङ्घ्यतया इष्टसाधनत्वान्नोपपत्त्यात् ।
आद्योपकृत्येऽपि वा अग्रप्रमाणसाधारणेनेष्टसाधनत्वज्ञान-
स्यैव पारणतया इष्टसाधनत्वसिद्धौ प्रमाणाभावाच्च ।
स्वर्गाक्रमपदस्य तु 'परलोकात्मः प्रायश्चित्तं कुर्वाण' इति
वदन् कर्तृपरत्वादिनाऽप्युपपत्तेर्न भाव्यपरत्वत्वव्य-
कृता । अतो न यागादेर्लक्ष्यत्वम् । यद्युक्तस्तु उपकार-
कत्वमेव शेषत्वम् । तदर्थेऽप्यवकाशे शेषत्वव्यव-
हारमावात् । तन्न भूतिलिङ्गवाक्यरूपप्रमाणव्यवगम्य-
मेव । अत एव शीघ्रादेशेनैव आरम्भादेशेनैव अव-
घातादेः संस्कारस्य बोधकारकत्वदर्शनाच्छेषत्वम् । प्रोक्ष-
णादिस्कारास्य तु लिङ्गेनाहत्वासंभवेऽपि भूतिवाक्याभ्या-
मङ्गलप्रतीतिस्तद्वलेनैव उपकारकत्वकृत्यतया शेषत्वोपपत्ति-
रिति तेषामेव लक्ष्यत्वम् । इति प्राप्ते, नोपकारकत्वं शेष-
त्वम्, गोदोहनदधाननयादेरपि प्रयत्नवर्जितानयागान्नत्वा-
पत्तेः । अत्र तु पारार्थ्यमेव । अपकारकत्वले तु तदप-
कारकत्वैरेष्टत्वेन उद्वेयता, न तु तस्यैव न तदर्थेऽप्यप-
कारके शेषत्वव्यवहारः । तदपि श्रुत्यादिष्वग्रप्रमाणव्यवगम्यमिति
वक्ष्यते । अतश्च वाक्याद्योऽपि फलद्वयम् । तथा हि यद्यपि
सिधेः स्वरूपयोभ्यन्तरेव प्रवृत्त्यनुद्वेयत्वं लिङ्गाऽवगम्यते,
तथापि कदा विदमि प्रवृत्तभावे विधिवैक्यमिति । अवश्य
कदा चित् तथा भवितव्यम् । तथा चैष्टसाधनतामान-
दिना तदर्थमेवात् तस्य च बाधकाभावे अग्रप्रमाणतात्
इष्टसाधनत्व नावगम्य विधिव्यवहारमप्ये । इष्टविशेष-
साधनत्व न स्वर्गाक्रमादिपदसमिप्याहादिति यागस्य
स्वर्गाङ्गवैक्यमिति । एव फलमपि योक्तव्यपुराणत्वम् ।
मोक्षा च उत्तरीतो विधिरात् नाम्नावयात् । अतन्ने-
पदवशाच्च कर्तव्य । प्रमाणतये त्वन्व्य । अत्राह्वयव्यवहारो
भाक् इति तु ध्येयम् । पुराण पुनः कर्तृत्वादिना यागा-
द्युदेयककृत्यतिप्रकारकत्वात् वाक्यादेव तद्व्यापित्वविनादमेव ।

माण्डन— 'कर्माद्यपि फलदिनः ।' शेषः ।

शंकर— 'निरस्तो वादे, यत् ।'

* बादर्थधिकरणं देवा च्छाब्दात्तम् । उपकाररक्षण-
शेषरथाभिप्रायेण श्रुत्यादिलेखे शेषत्वमिति शेषत्वव्यवहार-
णया वादरिमत पूर्वपक्षं कृत्वा कर्मादिवापि शेषत्वमिति
पारार्थ्यश्रुणात्कार इति कैमिनितं सिद्धान्तितं प्रथमे
व्याख्याने । द्वितीये तु वादरिमतमपि, सिद्धान्तमङ्गीकृत्य
द्रव्यादिषु शेषत्वमेवेति नियम्य कर्मादिषु शेषत्वं शेषित्वं
चेति । तन्वरत्न, ४।१।२।२.

* वार्तिककृता तु बादर्थधिकरणान्तौ (अभ्यवसनस)
संस्कारान्तरमपि उक्तम् । कौ. १।१।२।१०.

* बाधः अविशेषार्थोद्धारणमन्त्रस्य दशार्थाङ्गुदण्डे ।
भाट्ट. १।४।७. * बाधः अन्वयं वेनुवत्परकपभतव्योप-
दिष्टगोद्वेषेण । भा. १।०।१।१५।६. * बाधः अत्रिगु-
प्रेयसा सास्वत्या मेधाम् । कृत्वाचिन्ता । १।१।१७.
'निध्वयिकराम' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः अन्वयस्मणी-
वाकः दीक्षणीयादिविक्रुतिषु ज्योतिशेन । १।०।१।२।४.
मीको, पृ. ९७४ 'आरम्भणीयायाः ज्योतिशोमाङ्ग०'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः अन्वयस्मणीवाक्याः रात्वत्ये-
ऽनुप्रव्यादीषु । १।०।१।३।५. मीको, पृ. ९७७
'आरम्भणीयायाः शक्युष०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः
अन्वाहार्यदक्षिणया आश्रयणोपदिष्टवातोऽप्यवशिषया ।
१।०।३।६।३४. मीको, पृ. ८५४ 'आश्रयणे उपदिष्ट०'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः अविशेषणस्य अन्वाहार्यत्वान्-
पन्नोत्तरमणो वातोवन्धोः । १।०।३।१।०।३८. मीको.
पृ. ८५५ 'आश्रयणे वातोवन्धोः०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
* बाधः अविशेषणस्य शतकृष्णत्वचरी । १।०।२।२।३
-३३. * बाधः अन्वयस्य शौर्वे नरी । १।०।१।१।८।५६.
* बाधः शयथातस्य कृष्णत्वचरी । १।०।३।३।३-३
वर्षक २. मीको पृ. ६७९ 'अवघातस्य कृष्णत्वचरी०'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः अवलोकनस्य शौर्वे चरी ।
१।०।३।१५।६०. 'शौर्वे चरी अवलोकनस्य बाध'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः अविशेषणस्य कर्तृव्यदिष्ट-
गामिनिः शक्युत्तरमणम् । १।०।१।०।१०. * बाधः
आतिदेशिककृत्यनुदक्षिणया. भूशक्येनादे औपदेशि-
कचेतुदक्षिणया । १।०।३।४।५।६-५८. मीको,
पृ. २२७७. 'चेतुदक्षिणया' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः

आधानादिप्रस्तराणां अग्निचयनप्रकरणे श्रुतस्य ज्वल-
 द्ब्रह्मप्रासादादतस्य साम्यस्यप्रतिः । १२।४।१९. मीको.
 पृ. ४८ 'अग्निचयने श्रुतस्य०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 * वाच. आरम्भणीवायाः आरम्भणीवायाम् । १०।१।
 ४।६-८. मीको. पृ. ९०८ 'आरम्भणीवायान्' इत्यत्र
 द्रष्टव्यम् । * वाच. उतत्तिप्रतिपत्त्य. प्रत्यक्षेण अनु-
 मानस्य । सु. पृ. १३७. * वाच. उपधानस्य लोके
 चरौ । १०।१।२६।१७. ' लोके चरौ उपधानस्य वाचः '
 इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाच. उपसाराणामिधारणयोः कृष्णलेपु ।
 १०।२।२. मीको. पृ. १४७६ 'कृष्णलचरौ उपसाराणा-
 मिधारणयोः०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाच. ऊहस्य (ऊहो
 न) चातुर्मास्येषु अनुसावदेवताप्रकाशनायं प्राकृतावा-
 हनमन्तस्य, किन्तु अतिकारेणैव प्रयोगः । १०।४।२५।
 ५१-६०. * वाच. ऊहस्य । मनोतामसस्य वाच्यकारि-
 पत्तौ नेहः । १०।४।२।४३. * वाच. ऋतुपेये
 विहितलोमचमसदक्षिणया कूर्त्स्नाकृतुदक्षिणायाः पुष्पा-
 न्तरस्य च । १०।३।२०।७२-७३. मीको. पृ. १२४२
 ' ऋतुपेये सोमचमसेन ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाच. काम्येन
 भ्रातृशुभिनो नित्यन्त्रोक्त्याग्रेक्ष्यने । १२।४।७।१७-२५.
 मीको. पृ. १४ ' अग्निचयनगतने ज्वलद्ब्रह्मप्रासादादतेन '
 इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाच. । चक्षुःशून्यता प्रमाणाया प्राप्त-
 वाचो भवति. न कल्प्यमानता इत्युक्तम् १।३।१।१४। वा.
 ३।७।२।५१. * वाच. गिरापदस्य इत्यपदेन ज्योतिष्टोत्रे
 यथावशीये । १।१।१।८।५०-५३. मीको. पृ. १५६९
 ' गिरापदस्य इत्यपदेन ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाच. सुय-
 कामान्मसिखरहास्य मृताधिकारिखरपक्षे । १०।२।२०.
 मीको. पृ. ७६० (३) ' अस्त्रिखरहास्य मृताधिकारिख-
 रपक्षे ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाच. चतुर्नाकरणादीनां उत-
 कृष्णत्वचरौ । १०।२।७।२२. मीको. पृ. १४७९
 ' कृष्णत्वचरौ चतुर्षाकरणास्य ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाचः
 (अजायाः) स्त्रियेष्टे तच्छ्रुत्वे प्राकृतनीहियसाम्यतमिद-
 मस्य । १०।२।११।१०१. * वाच. तच्छ्रुत्वादीनां सावस्त्रे
 ब्रूतेनात्वात् । १०।२।३।४७२-७३. मीको. पृ.
 १५३५ ' ब्रूतेनात्वा उच्यतेनोरगादि ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 * वाच. दृग्मेऽन्ध्यापे उच्यते । वि. मत्तानना.

पृ. ५. * वाच. द्विविधः अथात्वाद्य. प्राप्तवाचश्चेति ।
 तत्र तार्त्तवी वाच. अमलतवाच. । मीन्या. * वाचः न
 अत्रद्रवस्य वाच्यपत्तौ उपदिष्टेन श्वेतगुणेन । १०।२।
 ३०।३०. मीको. पृ. २१५४ ' द्रवस्य गुणेन न बर्ष '
 इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाचः न अङ्गनाम्बन्जनात्पदो-
 दिष्टगोशुलबाम्बन्जनादिना प्राकृतनस्तीताम्बन्जनस्य ।
 १०।४।६।१०-१२. * वाचः न अतिदिष्टानां क्रतुगुणै
 वाच्येषोपदिष्टप्राजापत्यपद्युभिः । १०।४।३।६. * वाचः
 न अतिदिष्टेन्द्रवाचनान्दिग्रहाणां अक्षमेवोपदिष्टलोकान्त-
 ग्रहाम्याम् । १०।४।२।३-५. * वाच. न अक्षयोः
 दास्यदिभ्यागान्तरस्य वाच्येषुश्रुतपद्युक्तत्वेन । १०।१।
 २।७४-७५. * वाचः न अवचातस्य महाशिवेषु
 घानासु । १०।२।३।२।५९. ' महाशिवेषु घानासु ' इत्यत्र
 द्रष्टव्यम् । * वाचः न आतिदिष्टोपगानकर्तृगुणमूर्ति-
 यवामयनगत- महान्तोपदिष्टोपगानकर्त्तृमि. पत्नीभिः ।
 १०।४।५।८-९. * वाचः न आभिधायागस्त्रिष्टवत्. ।
 संकर्ष. १।४।२. मीको. पृ. ९५९ ' अग्निहागा-
 स्त्रिष्टवत्तो० ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाचः न एकद्वितीका-
 पद्याणां सात्रितिले कृतौ । संकर्ष. २।१।२९. मीको.
 पृ. २६ ' अग्निचयनविधिष्टे कृतौ ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 * वाचः न ऋतुयानामस्त्रिखरहास्य मृताधिकारिखरपक्षे ।
 १०।२।१९।५१. मीको. पृ. ७६० (५) ' अस्त्रि-
 खरहास्य मृताधिकारिखरपक्षे कल्पयानाम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 * वाच. न कृतुदक्षिणायाः अन्विचेवृद्धिगता । संकर्ष.
 १।१।८. मीको. पृ. ५६ ' अन्विचेवृद्धिगता न कृतु-
 दक्षिणाकच. ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाचः न तच्छ्रेयस्यै
 उपदिष्टैरुपहोमादिभिः आतिदेशिकानां नातिउहोमादीनाम् ।
 १०।४।१।१-२. * वाच. न निर्वपस्य अग्निहोत्रहवन-
 मावेऽपि पत्रमावेष्टिषु । १०।२।२।७६४. मीको. पृ.
 १५९२ ' गुणक्षेत्राव्याच. ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाचः न
 पथोजतादेः आतिदेशिकस्य पृथपपदो उपदिष्टेन मन्व-
 यनेन । १०।४।१।१-२. * वाच. न पर्वण्युद्गादिप्रस्त-
 रणां सावस्त्रे पालेनात्वात् । १०।२।३३. मीको.
 पृ. १५३६ ' पालेनात्वा पर्वण्युद्गादि ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 * वाच. न पाकन कृष्णत्वचरौ । १०।२।१।१-९.

मीको. घृ. १५७५ 'कृष्णेषु मुख्यपाकसमवात्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः न प्राकृतान्तराणां अन्वये विहितेषाम्पुं लुपप्रसन्नेन । १०।३।१।१-१२. * बाधः न प्राकृतान्तराणां चतुर्मास्येषु विहितैर्नवप्रसजैः । १०।३।१।१-१२. * बाधः न प्राकृतान्तराणां वायव्यपत्तौ विहितेन अपारम्पनेन । १०।३।१।१-१२. * बाधः न प्राकृतान्तराणां नेमेऽशोषीमीषे पत्तौ विहितैरेकादशमस्यैव । १०।३।१।१-१२. मीको. घृ. १०७ 'अशोषीमीषस्यैव' प्रमाणादिषु' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः न प्राकृतान्तराणां विद्वत्सोमऋक्पदिष्टसामभिः । १०।४।१०२०. 'विद्वत्सोमऋक्पु उपदिष्टैः सामभिः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः न बृहस्पतिस्वादिगतौषदिष्टिकर्वाहस्यसादिमहैः आतिदेशिनैश्चवायवादिग्राह्याम् । १०।४।२।१-५. * बाधः न भक्षणस्य दातृकृष्णलचरो । १०।२।३।४-१७. मीको. घृ. १४८० 'कृष्णलचरो मन्वाणा न बाधः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः न मन्ये पेषणस्य महापितृपक्षे । १०।२।३।७५. 'महापितृपक्षे धानासु' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः न महाभते ताप्यादिभिः प्राकृतान्तराणां । १०।४।७।१३-१५. * बाधः न महाभतास्तोनात्तराणांभीतृश्लोकादिसामभिः प्राकृतान्तराणां । १०।४।८।१६-१७. * बाधः न विपुयति विहितेनाहर्षेण आतिदेशिकानायेन्द्रवायवादिग्रह्याम् । १०।४।२।३-५. * बाधः न दग्नेने उपदिष्टैर्लक्षितोष्णोष्णसादिभिः आतिदेशिकस्योष्णोष्णस्य । १०।४।१।१-२. * बाधः न सने ऋतुनाप्राकरणाहिरण्यदानयोः अदृष्टार्थयोः । १०।७।२६।३२. मीको. घृ. १२७६ 'ऋतुवाज्यापणहिरण्यदानयोः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः न सर्वस्वार्थे पञ्चमाननीवद्वाया क्रियमाणप्रायणीयाऽऽदौ सूक्तपाकान्ताप्रयुगाशासनार्थेः । १०।२।२।५।६-६२. 'सर्वस्वार्थे पञ्चमानभावस्वीवद्वाया' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः न सामहणेदिविहितानन्तरोपैशतिदेशिकानुयाजानाम् । १०।४।४।७. * बाधः नाम चोदकाप्रपितृस्य उद्वननायनुष्ठेयप्रप्रायस्य भ्रान्तिव्येन निश्चयः । वि. १०।१।१. * बाधः नाम त्रदेव इदमिति निश्चितं विधानं (तत्) अरणाज्येण

मिथ्येति वक्ष्यते । भा. १०।१।१।१. * बाधः नित्यस्य साम्येन । १०।४।७।१७-२५. * बाधः नित्यप्रयोगीयगतवायवाद्यप्यामानस्य ज्योतिष्टोमे नैमित्तिकैः ऋदिष्टोदक्षिणया । १०।३।१५।९. ६२. 'सोमपहादादौ एकादितोदक्षिणया' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः नैकैश्चरुवित्तकृष्णोद्दिभिः प्राकृतपञ्चानाम् । १०।७।१।७।१-७१. * बाधः पदार्थविवृतिः । वि. १०।१।१ प्रस्तावे. * बाधः परिकल्पस्य (पञ्चिका) सने । १०।२।१।१।३६-३९. 'सने ऋत्विज्याकारस्य वाच' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः पाकस्य आम्रपणेऽन्वाहार्यस्थानापनस्य कसे । १०।३।८।३६. मीको. घृ. ८५३ 'आम्रपणे अन्वाहार्यस्थानापनेऽपि कसे' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः पाकस्य वानति आम्रपणे अन्वाहार्यस्थानापनेऽपि । १०।३।१।३७. मीको. घृ. ८५३ 'आम्रपणे अन्वाहार्यस्थानापनेऽपि वासति' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः पुनराधानभूतदक्षिणया आधानसामान्यवित्तिकैः कादिदक्षिणया । १०।३।१।२०-२३. मीको. घृ. २४०१ 'नैमित्तिके पुनराधने' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः पेषणस्य सौर्वे चरो । १०।१।२।५२-५३. 'सौर्वे चरो पेषणस्य बाधः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः प्रहृषिप्रमद्वयवेत्तादीनां विद्वत्सुपविद्रव्यदेवताभिः । १०।७।१७।५८-६०. मीको. घृ. १४४३ 'काम्यासु विकृतिषु उतदिष्टैः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः प्रहृषिप्रमद्वयवेत्ता सोमारीद्र-पूतचरुवित्तिकैः शुकुचीदिभिः । १०।७।१९।५८-७१. 'सोमारीदादिनां भूयमाणैः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः । प्रयत्नेषानुमानं मूलाद्यादिप्रत्यक्षं वा-स्ये यथासं पट्टविरपि प्रमाणैः प्रमाणाभावात्, भ्रुता स्मृतिः, आनादिगीतस्त्वुला जननविगीतस्त्वुतिः, अष्टाशेषा दृष्टाः, भ्रुतिप्रभवया लिङ्गादिप्रमवा अप्येवमप्रमवा च, स्मृत्याऽपि व्याचारः, सोऽपि अभियुक्ताराचारेण, संदिग्धमन्दिग्धेन, दुर्गन्धप्रप वदवृत्तभवेण, उपसहस्यमुपक्रमस्येन, अत्यन्तदृष्टार्थे नियमादृष्टार्थेन, आशुपकारकत्वा समवायिकत्वेन, अनेकार्थविधानं एकार्थविधानेन, अनेकार्थानर्थेन एकराश्यायत्वेन, बहुबाधः अत्यन्तार्थेन, वेदान्तोत्पत्ते

इति । घृ. १३८-१३९, ● अन्नस्रावभेदाः
शास्त्रीयाः क्रमप्रमाणेषु श्रुति-अर्थ-पाठ-स्थान-मुख्य-
प्रवृत्तियु । श्रुतिः अर्थादीन् बाधते इति ५ बाधभेदाः ।
अर्थेन पाठादीना चतुर्णां बाधात् ४ बाधभेदाः । पाठेन
स्थानादीना नवाणां बाधात् ३ बाधभेदाः । स्थानेन मुख्य-
प्रवृत्तयोः बाधात् २ बाधभेदाः । मुख्येन प्रवृत्तेः बाधात् १
बाधभेदः । सर्वेषां उदाहरणानि तु न सन्ति । घृ. १३६,
● अन्नास्रावभेदाः शास्त्रीयाः । ध्रुव्या लिङ्गादीनि पञ्च
बाध्यन्ते । लिङ्गेन वाक्यादीनि च चारि । वाक्येन
प्रकरणदीनि श्रीणि । प्रकरणेन क्रमादिद्वयम् । क्रमेण
समाप्त्वा इति । तथा - श्रुत्यादिषु द्वाम्ना प्रमाणाभ्याम्,
एकः शेषः द्वयोः शेषिणोः विनियु-क्ते तत्र दुर्गमप्रत्ययेन
बाधः इति ५ भेदाः । एव एकस्मिन् शेषिणि द्वयोः
शेषयोः प्रनाशप्रत्ययेन विनियोगे प्रत्ययेन दुर्गमस्य
बाधः इति ५ निवृत्त्या १० । घृ. १३४, ● अन्नास-
बाधभेदाः ७ शास्त्रीयाः । १ श्रुत्या श्रुतिः प्रत्यया
दुर्गम बाध्यन्ते, २ श्रुत्या श्रुतिः अघटिष्वबा
घटिष्व, ३ लिङ्गेन लिङ्गम्, ४ वाक्येन वाक्यम्, ५
प्रकरणेन प्रकरणम्, ६ क्रमेण नमः, ७ समाप्तया
समाप्त्या । एते च पञ्च शेषशेषिभेदेन त्रियुगा भवति ।
घृ. १३५, ● अन्नास्रावभेदाः शास्त्रीयाः स्मृत्या ।
श्रुतिप्रमत्तया स्मृत्या लिङ्गादिसमाप्त्यात्प्रमत्तया स्मृति-
बाध्यते । अत्र श्रुतिलिङ्गादीना बाधानां पञ्चदशभेदत्वात्
वचनानुवन्मवृत्तिरित्येऽपि १५ एव भेदा भवन्ति ।
तथापि शेषशेषवारे पञ्चदश शेषिणमकथे च पञ्चदश इति
३० भेदाः । घृ. १४०, ● अन्नास्रावभेदाः शास्त्रीयाः
स्मृत्याचारसंग्रहाः षट्, आस्रस्मृत्या अनास्रावमृतिः
बाध्यते, अविगीतस्मृत्या विगीतमृतिः, अदृशयस्मृत्या
दृशय मृतिः, अज्ञाचारेण अज्ञाताचारः, अविगीत-
चारेण विगीतचाराः, अदृशयं आचारेण दृशयं
आचाराः । बाल. घृ. १३०.

● बाधभेदनिरूपणम् (ते च भेदाः ५५,
भारति) । बाधो निवृत्तिः अननुष्ठान इति ऋक् । स च
द्विषः, प्रतपः अयमगाधभेति । यत्र अनिदेशान्-
अन्वयात् अद्विजतिवै ज्ञाने भवेत् सर्वत्रिये वा 'निष्येद'

इति प्रत्ययान्तरं भवति स प्रागुक्तः । यत्र तु लिङ्गरी
श्रुतिव्यत्ययप्रतिवन्धात् ज्ञानोत्पत्तिरेव प्रतिवन्धते अथै
अप्रागुक्तः इति । अनयोश्च मध्ये पूर्वा मिश्रेः 'प्रमेय-
पहार' शब्दो बाधः' इत्यपि व्यवहृतः । उत्तरश्च 'दूरो
च्छेद' इत्यपि । तत्र प्रागुक्तयोऽपि द्विविधे
नित्यो वैकल्पिकश्च । तत्र निचस्तावत् एकमिदमि
भेदः । तथा [१] प्रत्ययेण तदनाशो बाध्यते ।
[२] अनुमानेन तदभासः । [३] चन्द्रेण वय
मासः । [४] उपमानेन तदभासः । [५] अर्थवत्ता
तदभासः । [६] अभावान्न तदभासः । एते षट् शैक्तिप्र
बाधाः । अथ शास्त्रीयाः । [१] नित्यं नैमित्तिकेन,
यथा दूर्यभूमिमासयोः 'पञ्चदश सामिनेरीतुम्बा' इति
नित्यं पाञ्चदशं 'सप्तदश वैश्वस्त' इति
वैश्वानिमित्तकेन साप्तदशेन वैश्वकृतके प्रयोगे बाध्यते ।
[२] उभयमपि ऋतुवर्षे पुराचार्येन, यथा-पूर्वोक्तं
पाञ्चदशं सामदशं च 'एकविंशतिमनुम्बा' प्रतिश-
काम्बा' इति वाक्येन एकविंशतिवत्त्वेन बाध्यते । [३]
पूर्व परेषु, यथा- 'यदुद्गाताऽपचित्येत अदृशितो यः
परिचमाम्यन्ते, यत् पूर्वसिन्धु दृश्यन् स्यात् उद्गात् ।
यदि प्रविहतां सर्वैरेतं दद्यात्' इति द्वयोर्नित्ययो रे
नैमित्तिके किरिते, तत्र नित्यिकयोः पौराण्ये परेषु नैमि-
त्तिकेन पूर्वनैमित्तिकं बाध्यते । [४] शकृतमर्थलोपेन
बाध्यते, यथा- कृष्णचरो अवपातः प्राकृतभोरकृतो
वैतुष्यपायलोपात् । यथा वा स्वर्गिते बहिषि एव
प्रतिहरादीनात् । [५] प्राकृतमेव पशुमनेन
बाध्यते, यथा 'न होतार कृषीते' इति तिप्पया
श्रुतम्, तत्र वैषमिषे विच्छेदप्रयोगः पशुमत्तल नि-
बाधाय दृश्यते उक्तम् । (१०।८।१।१-४) । [६]
प्राकृतमेव प्रयामानेन बाध्यते, तदा आस्र-
पीतेन अनारम्भापीतेन वेति द्विधा । अन्नेग-
हरण यथा- 'कुशमं बहिर्मरति' इति प्रकृत-
प्रमा. कुशाः 'शामयं बहिर्मरति' इति निवृत्ती
(सोमरीशरी) विहितेः शरीरान्त्ये ! (७) शरीरके-
दाहरणं यथा- 'य इत्या' इत्यनारम्भ विहितेन
सवस्वत्त्वेन निवृत्तियु अतिरिष्टेऽप्युक्तस्य बाधः ।

[८] सामान्यविहितं विशेषविहितेन बाध्यते । तदपि विशेषभेदे विधेयत्वे चेति द्विधा । तत्राद्योदाहरणं यथा-
 पदेन आह्वयनीयस्य बाधः । [९] द्वितीयोदाहरणं
 उपसहारः । [१०] सामान्यविशेषज्ञाने न बाधनात्कृते
 एव, किन्तु बाधयन्नेऽपि, यथा- कस्ये (७।३।५।१६)
 उक्तं ' बाहय्या निष्कसेन ' इति द्रव्यविशेषेण अवभृष-
 नात् सामान्यतोऽतिदिशः पुरोऽशौ बाध्यते । [११]
 निष्करोन्न सवरोत्तरेन बाध्यते, यथा निगदेपु पर-
 संशेषनाथेपु तदपि कल्पितविधिनाऽपि प्रागेन उचैत्वेन
 उपास्तव्यम् ' उपास्तु बहुषा ' इत्यनेन प्रकृतं बाध्यते ।
 [१२] अस्व भूयसा बाध्यते, यथा- पद्मद्वयगदे
 नाम्ना मिथश्चिताया (१२।१।७।२२) एवं अश्विष्टु-
 क्षाम अश्वेयीश्वद्राण्यप्रवर्तकं अनेनेन्द्रीसुखदण्यप्रवर्तकेन
 ज्योतिरादिनाम्ना बाध्यते । [१३] शवनाशे निरवनाशेन,
 यथा - ' यत्किञ्चित् प्रवीनं ' इति वीष्कार्यप्रयत्कि-
 श्चिच्छब्दस्येन अश्वीश्वेनीयप्रामाभिवे-यदार्थविशेषोद्देशेन
 विहितं दीक्षणीयातोऽन्यथापि सावकायमुपास्तुव दीक्षणी-
 यादिमात्राशेन ' मायसा ' इति स्वोपे अन्वय निरव-
 काशेन बाध्यते । तथा विशेषतमगत्वया सामान्यसमा-
 ख्यामात्रेऽपि तार्वीषा (३।७।२०।४२-४३) अन्तो-
 दाहणम् । [१४] अन्नं प्रधायेन बाध्यते, यथा-
 पदमानेष्टिपु अग्निहोमशरणे निरापेण बाध्यते । अन्नपर्यः
 प्रधानपर्येण बाध्यते, यथा- दीक्षणीयायाः पर्येकत्वत्वं
 तुन्यापर्येकत्वेन । [१५] उपादेय अनुपादेयेन, यथा
 - तातपनीयोत्सर्पे अग्निप्रणयनं कालेन धार्यते ।
 त इमे पञ्चदश गान्धीक्याभेदाः, पूर्वं च लौकिकाः
 षट्, इति एकविंशतिर्नामभेदाः ।
 प्रकृतान्तोऽपि बाधः प्राप्तपद्य एव । त तु सप्त-
 विधः । [१] प्रधानप्रकृत एकः प्रकारो यथा-
 काम्याथेन अनिहोमदिप्रयोगेन नित्यत्वव्यवहारस्य प्रकृत-
 सिद्धिः । अन्नप्रकृतं तु पोदा । तस्या औपदेशिवेनाद्नेन
 औपदेशिकस्य प्रकृतः । [२] तत्रापि नैमित्तिकेन
 नित्यस्य यथा- वैद्यनिमित्तकस्यैतद्वेन नित्यस्य पाद-
 दस्यस्य । [३-४] तथा काम्येन नित्यस्य नैमित्ति-
 कस्य च यथा- प्रतिशब्देन एकविंशतित्वेन पाददस्यस्य

नित्यस्य, वैद्यनिमित्तकस्य च साप्तदस्यस्य । [५]
 औपदेशिकेन आतिदेशिकस्य यथा- दर्शयित्वा प्रयाजा-
 दिना निरीक्षणपर्यस्य प्रयाजादेः । [६] आतिदेशिकेन
 आतिदेशिकस्य यथा- परवर्गेन प्रकृतानिना पशुपुरो-
 ष्याथेस्य प्रयाजादेः । [७] आतिदेशिकेन औपदेशिक-
 कस्य यथा - ' एकविंशतिमनुष्णात् प्रतिशब्दास्य ' इति
 काम्ये अनुषचनप्रतरे नित्यानुषचनप्रकृतिके अति-
 दिशामिः कादिवेनीमिः प्रकृतस्यविनेनीकस्यस्य अति-
 सम्भिन्नस्य प्रकृततः सिद्धेः तासां बाधः ।
 ते इमे सप्त प्रकृतान्तरावाधाः पूर्वं एकविंशति-
 सत्येः बाधेः सह अष्टविंशतिर्नामभेदाः सिद्धाः ।
 वैकल्पिकस्य प्रतनावः पूर्वमुद्दिष्ट, सोऽपि विभक्त-
 विभागेन चतुर्विधः । तथाहि औपदेशिकेन औपदे-
 शिकस्य कश्चित् । सोऽपि चतुर्धा, भावयोः भावाभाव-
 योश्च । द्विविधोऽपि चाप्य प्रकृतौ विकृतौ चेति । [१]
 तत्र प्रकृतौ उपादिष्टयोर्भावयोर्बंधा-वीक्षियवयोः । [२]
 विकृतौ उपादिष्टनोर्भावयोर्बंधा- ' सादिपो यूपो भवति ' ' वैश्वो यूपो भवति ' इति । [३] प्रकृतौ उपादिष्टयोः
 भावाभावयोर्बंधा- ' अग्निहोत्रे न दध्मपिधयेत्, अपि-
 धयेदित्येके ' इति । [४] विकृतौ उपादिष्टयोः भावा-
 भावयोर्बंधा - ' अतिथयेन योऽशिनं गृह्णाति, नातिथये
 पोऽशिनं गृह्णाति ' इति ।
 कश्चित्नु उपदिष्टेन अतिदिष्टस्य वैकल्पिको बाधः,
 स तु निषिधः उपदिष्टेन भावेनातिदिष्टस्य चापस्य
 वैकल्पिको बाधः । [५] यथा पित्र्यामा ' द्वौ शीतं या
 परिधीन् परिदध्यात् ' इत्यापत्तान्त्वसुनुम् । अत्र हि
 प्राकृतपरिधानानुपादेन नित्यत्वापि विधौ वाक्यभेदावचोः
 परिशिद्धमेव वैकल्पिकस्य विधीयते, तदभापये
 अनिदेशप्राप्तमेव परिधिनिष्कमस्यते । [६] उपदिष्टेन
 भावेन अतिदिष्ट्याभावस्य वैकल्पिको बाधः, स च तत्र
 यत् प्रकृतौ किञ्चिन्मित्येन निषिद्धम्, विकृतौ तदेष
 वैकल्पिकतया विधीयते, तादृशमुदाहरणं मृग्यम् । [७]
 उपदिष्टेनाभावेन अतिदिष्टस्य भावस्य वैकल्पिको बाधो
 यथा - पशौ आश्वयामो अतिदेशः प्रातो ' न तौ पशो

करोति' इति निषेवात् बाधेते । उपदिष्टेनाभावेन अति-
दिष्ट्याभावस्य वैकल्पिको बाधो नैव संभवति इति ।

ते एते वैकल्पिकाः सप्त बाधभेदाः । एकचत्वारिंशत्तु
वैकल्पिकबाधभेदाः द्वादशाध्याकार्यनिरूपणे एकचत्वारिं-
शद्विधिकलोकस्या अर्थात् वक्ष्यन्ते । तेन इमं सप्त
वैकल्पिकबाधभेदाः तैः एकचत्वारिंशत्संख्यैः वैकल्पिक-
बाधभेदैः सह अष्टाचत्वारिंशद्वैकल्पिकबाधभेदाः, पूर्वो-
क्ताश्च अष्टाविंशतिः नित्यबाधभेदाः मिलित्वा षट्-
सप्ततिः प्राप्तबाधभेदाः सिद्धाः । यदा तु वक्ष्यमानौक-
चत्वारिंशद्वैकल्पिकबाधभेदेषु पूर्वोक्ताः अष्टाविंशति-
संख्या अपि नित्यबाधभेदाः जानिद्रव्यगुणक्रियादि-
विषयत्वेन भिन्ना निरूप्यन्ते, तदा ते द्वादशोक्तं शतं
भवन्ति । तेनैते नित्यैः अष्टाचत्वारिंशत्संख्यैः प्राप्त-
बाधभेदैः सह षट्षष्टिकं शतं प्राप्तबाधभेदाः सिद्धाः ।
इति प्राप्तबाधभेदनिरूपणम् ।

यद्य अप्राप्तबाधभेदा उच्यन्ते । ते च विभक्त-
विभागेन पञ्चविंशत्यधिकं शतचतुष्टयं भवन्ति । तथाहि,
प्रत्यक्षेण अनुमानादीनि पञ्च बाध्यन्ते इति ते पञ्च बाध-
भेदाः । प्रत्यक्षधर्मातिरिक्तानां तु मध्ये यदेव प्रथमं
प्रवृत्तम्, तेनोत्तरस्य उपचिप्रतिषेधः एव भवति । तेन
अनुमानकृताश्चत्वारो बाधभेदाः, उपमानकृताश्चत्वारः,
शब्दकृताश्चत्वारः, अर्थातिरिक्तताश्चत्वारः, अभावकृत-
श्चत्वारः । यौगपदे तु द्वयोर्भयोः प्रमाणयोः सामर्थ्योरेक-
विषयत्वेन विरोधे अन्योन्यप्रतिषेधात् प्रमाणसंप्रत्यय एव
ज्ञानात्मकतिलक्षणः इति नैयायिकाः । ते इमे लौकिकाः
पञ्चविंशतिर्बाधभेदाः ।

अथ शास्त्रीयाः अप्राप्तबाधभेदा उच्यन्ते । श्रुत्या
लिङ्गादीनि पञ्च बाध्यन्ते, लिङ्गेन वाक्यादीनि चत्वारि,
वाक्येन प्रकरणादीनि त्रीणि, प्रकरणेन क्रमादिद्वयम्,
श्लेषेण समाख्या इति ते एते पञ्चदश बाधभेदाः, यत्र
एकः दोषो द्वयोः दोषिणोः द्वयस्या प्रमाणान्या विनियुज्यते
तन्नामि संपरान्ति, यदा एका ऐन्द्री भूत्वा गृह्यते,
लिङ्गेन इन्द्रे, तथा यत्र एकस्मिन् श्रेणिणि द्वौ दोषौ
द्वयस्या प्रमाणान्या विनियुज्येते, तन्नामि संपरान्ति,
यथा— एकस्मिन् गृह्यते दोषिणि भूत्वा ऐन्द्री,

लिङ्गेन या का वित् प्रकृता आग्नेयी सामान्यसंख्यापेक्ष-
त्वात् इति विंशत् । ते च पूर्वोक्तैः पञ्चविंशतिषुल्लै-
लौकिकैः प्रत्यक्षादिबाधभेदैः सह पञ्चपञ्चाशत् बाधभेदाः
संघाः ।

[१] श्रुत्यादिषु च यथा विजातीयैर्विजातीयानां बाध,
एवं सजातीयैः सजातीयानामपि बाधः । तस्या श्रुत्या
तावत् श्रुतिर्बाधते, तदुक्तम् 'तथा पञ्चदशमेकत्वं परश्रुत्या
प्रतीयते । समानप्रत्ययश्रुत्या मन्त्रीयस्या क्रियाइता ॥'
इति (वा. घृ. ८५०) । [२] तथा अर्थादिषु-
श्रुत्या संदिग्धश्रुतिबाधो यथा— आमिक्षायाम् वैशदेवी
इत्यस्यदिग्धश्रुत्या वाणिभ्यः इति चतुर्थी पञ्चमौत्वेन
सदिश्यायाः श्रुतेर्बाधो गुणाधिकरणे (२१२११३)
उक्तः । [३] लिङ्गेनापि लिङ्गं बाध्यते, यथा— 'स्तेनं
ते सदनं कुणोमि' इत्यत्र मन्त्रे उपचोर्धयोः बर्गसं-
वेतसहस्यार्थप्रकाशनसामर्थ्येन 'तस्मिन्' इत्येवाव्यक्त-
तोषगमनसामर्थ्यात्मकं लिङ्गं बाध्यते । [४] वाक्ये-
नापि वाक्यं बाध्यते, यथा— 'श्लोक्षिताभ्यामुत्सृज्य-
मुसलाभ्यामवहति' इत्यत्र श्लोक्षिताभ्यां इति तृतीयोक्त-
कप्रत्ययोक्तोत्सृज्यमुसलागतकरणकारकानुवादिवात्वात् श्लो-
क्षिनिषेधानामावेन वाक्यीवविनियोगो ऽस्ति अथौ वैकथि-
करणप्रमाणानां, किन्तु उक्तप्रत्ययसंख्येरेव इति नक्तो
'उत्सृज्यसंयोगात्' इत्यधिकरणे (संक्षरते पुन्यमनानां
१।१।२-३ इत्यधिकरणे) वक्ष्यते ।

यत्तु अत्र (वाक्ययोर्विरोधे) वातिके उदाहरणमुक्तं
(३।३।७१४ घृ. ८५०) 'पञ्चदश सामिनेनीरु-
भूयात्' 'सप्तदश सामिनेनीरुभूयद्देवस्य' इति । 'उभय-
त्रापि हि सामानाधिकरण्यात् एकबाधवाक्येते विनियोगो
ऽस्ति निमित्तविरोधसंयोगात् साप्तदशं बलीयो भवति'
इति । तदुक्तम् । निमित्तनैमित्तिकन्यायेनेव तत्र बाध-
सिद्धेः । किञ्च नैमित्तिकत्वेन बाधः प्राप्तबाधः, वैत बाध-
चन्तरत्वे व्युत्पन्नं नित्यबाधश्चदस्यतात्पर्येः स एव युक्तः,
चास्यदोषेषु अन्यत्वेन बाधः अनातबाधः, स बाधयैस्तने एव
युक्तः अवघातव्यभिचारनिमित्तविरोधानुत्पत्तेः इति ।
[५] प्रकरणेन प्रकरणं बाध्यते, यथा— 'अभिज्ञानं
ज्ञेयोति' इत्यन्तरप्रकरणेन महाप्रकरणम् । महाप्रकरण-

मयि महाम्परत्वेन बाध्यते, यथा ऋषितिशोमप्रकरणेन
 निव्यानित्यप्रयोगविरोधग्रहकृतेन संस्थाप्रकरणम् । [६]
 क्रमेणापि क्रमो बाध्यते, यथा— ऐन्द्राग्रयोः क्रमणोः ऐन्द्रा-
 ग्रयोश्च यान्माऽनुवाक्यानुगच्छतोः यथासंख्यक्रमेण देवा-
 सामान्यलक्षणेन पौर्वापर्यप्रथासक्तिक्रमो युगलद्वोरनियमेन
 क्रमद्वये प्राप्तौ बाध्यते । [७] समाख्यवाऽपि समाख्या
 बाध्यते, यथा— विद्वेषसामाख्यथा सामान्यसामाख्यायाः ।
 येषोक्तं तृतीयं ' तस्योपदेशसमाख्यानैर्न निर्देशः ' (३।७।
 ' २।४१) इत्यधिकरणे ।

ते एते षट् बाधभेदाः सोपरोपिभेदेन द्विगुणाः ,
 पूर्वोक्तैः पञ्चपञ्चाशत्संख्यैः अभासनाधभेदैः षट् द्विपष्टिः
 अप्राप्तबाधभेदाः सिद्धाः ।

शब्दान्तरपदीनां तु मिथः समन्तापानावात् न बाधभेदाः
 संभवन्ति । क्रमप्रमाणानामपि भुक्तिविज्ञादिवत् यण्यां
 पञ्चदश बाधभेदाः । तत्र तु तावतीमवत् न सूत्रक्रमेण
 ब्रह्मवत्, किन्तु अन्यथा । तथा च निरुल्लङ्घनवादे
 भुक्त्यर्थात्तत्त्वानमुत्पत्त्यासत्तिप्रवृत्तिभिः इत्यवस्थाभूतमनुक्रम्य
 विरोधे सति वैध्वल्यमेतेषामपि पूर्ववत् इत्युक्तम् ।
 पूर्ववत् भुक्तिविज्ञादिवदिव्ययैः । मूलक्रमेण बलाबले
 सति शब्दानामिषारणकादनेषु प्रवृत्तिक्रमात् मुख्यक्रमस्य
 बलीयस्त्व पञ्चमेतां (५।१।२२-४) विवक्ष्येतेति ।
 ते च श्रुत्वार्थदीनां यणा पञ्चदश बाधभेदा एवपु-
 श्रुतिः पञ्चमोऽपि बलीयसी इति स्पष्टयेव, तेन श्रुत्या
 अर्थादीना पञ्चाना पञ्च बाधाः ॥ अर्थात्यप्रयोजन-
 विरोधे यारादीनामनुसर्षत् तैः क्रमकल्पनाऽऽधभवात्
 नाभेन गाढदीना चतुर्णां कल्पने बाधाः ॥ पाठः सान्ना-
 दिनिभ्यो वचकान् इति सूत्रमेव । स हि श्रुतिवत्
 अस्मातेन प्रत्यक्ष एव । स्थानादिषु तु न तदधि ।
 श्रुतिस्तु साक्षात् क्रमविपर्ययैव, न पाठः, इति श्रुतितो
 भेदः । तेन ते त्रयो बाधाः ॥ स्थानमपि मुख्यप्रवृत्तिन्या
 प्रबलं इत्यसंदिग्धम् । पाठे हि क्रमवतोऽनेन प्रत्यक्षक्रमेण
 जाते अनुमानक्रमेण स्मृतिः, तत्त्वमेण चानुमानक्रमः ।
 स्थाने तु भाषितलक्षणेन सवनीयमासङ्गानम्, पञ्चत्वात्स्य
 तु चोदकमद्वयपर्यवर्तित्वत्वात् ' सट् पञ्चन् ' इति साहित्य-
 र्ज्ञाने सवनीयानन्तद्विषयार्थं परिशोभात् प्रयोगविधिना,

न तु पञ्चत्वात्स्य सवनीयानन्तरं शानं पाठेनेवास्ति ।
 मुख्यक्रमे तु मुख्यस्यैव शानमस्ति, न तु क्रमवतोऽस्य-
 त्तस्यापि पाठेनेव शाने स्तः । एवं प्रवृत्तावपि क्रमवद्वन्तां
 पूर्ववोरैव शाने सिद्धे, न तु क्रमवतोऽस्यवत्स्यापि पाठे-
 नेव, तेन तौ द्वौ बाधौ ॥ मुख्यक्रमोऽपि प्रवृत्तेः
 प्रबलः । पूर्वो हि प्रथानाना अङ्गाख्यार्थः, उत्तरान्तु
 अज्ञानामेन परत्स्यप्रत्यासत्तयर्थः, इति अत्रगुणविरोध-
 न्यावादेव (१२।१।१।२२) अर्थ बाधः सिद्धः ॥ इति
 पञ्चदशैते बाधाः । तद्वैते पञ्चदशापि बाधाः ' विप्रति-
 पत्तौ वा प्रकृत्यन्वयावस्थाकृति ' इति सूत्रे (५।१।
 १०।१८) तन्वाते उक्ताः । ' श्रुत्वादिचतुष्टयं मुख्य-
 प्रवृत्तिमन्तां सर्वत्र बलीयः । यणाप्रपि हि भुक्त्वादीनां
 पूर्वपूर्वबलीयस्तु तातत्र शापयिष्यते ' इति । अतोऽ-
 हरणानि । तत्र भुक्त्वा अर्थकाधे नित्यतोदाहरणमावात्
 इत्यादिस्तान्वातेन उदाहरणमुक्तं तन्वातेन ' कयनेतो-
 ऽर्थव्याख्या ' इत्यधिकरणे (५।१।१।११) ' भुक्त्यर्थ-
 योविंगोचस्तु नैव क चन संभवी । यथाभुक्त्येव हि
 न्याय्यगर्थस्य परिकल्पनम् ॥ कृत्वाऽभिहितेन पक्तन्या
 यवागमिति हि भुते । पाठोऽदृष्टार्थ एव स्यादनुग्रहं
 च पश्चिमम् ॥ ' इति । अनुग्रहं च पश्चिमं होमो-
 चरं स्यात् इत्यनुपपन्नः ॥ अर्थेन तु पाठबाधः क्रम-
 कोपाधिकरणे (५।१।१।११) एव ' अग्रिहोतं बुधेति '
 ' यन्मन् पचति ' इत्युदाहरणं सिद्धान्वितः । इति अर्थतो
 दुर्बलत्व पाठस्य भुक्तिो वैर्बलं केषुतिग्रन्थापेन अर्था-
 देव सिद्धं इति तदुदाहरणानुक्तं ॥ एवं असत्पु-
 न्यवच्छरीरणा पाठान् दुर्बलस्य शानस्य, श्रुत्वार्थान्या
 गुणा रौर्बल्य कैमुतिक्रमपरिच्छेदम् । तत्र तु श्रुति-
 स्थानयोः अर्थस्थानयोश्च बाधोदाहरणे पञ्चमे अनुसर्षणात्
 न स्तः इति गम्यते ॥ पाठेन स्थाननाधे वृक्षह्यं
 ' प्राकृत्याच पुरस्ताथात् ' इत्यधिकरणे (५।१।१।१।२२)
 उक्तम् । साधिनहोमोऽसत्तन्वात्पूर्वपदापर्यन्तं विधाय
 दीक्षणीयादयः प्राकृत्याः सन्नाः भुताः, तत्र प्राकृतेन
 दीक्षणीयाप्राचीनेन पक्ष्मभेदोपरिष्कारना दीक्षणीयादीनां
 स्थानेन प्रागनुग्रहं ततः प्रात् पाठः साधिनहोमादेर्वै
 स्यात् इति पाठक्रमेण स्थानात् क्रमो बाध्यते इति ॥

[८] सामान्यविहितं विशेषविहितेन बाध्यते । तदपि विशेषमेवे विशेषेके वेति द्विष्ट । तत्राद्योदाहरणं यथा-
 पदेन आह्वयनीयस्य बाधः । [९] द्वितीयोदाहरणं
 उपमंहरः । [१०] सामान्यविशेषबाधो न काक्यानेकत्वे
 एव, निवृत्त वाच्यैक्येऽपि, यथा- कामे (७११/११६)
 उक्तं ' वास्त्या निष्कसौन ' इति इत्यविशेषेण अत्रभूय-
 नासा सामान्यतोऽतिरिष्टः पुरोदासो बाध्यते । [११]
 निष्पद्येकं सप्रयोजनेन बाध्यते, यथा निगद्येत् पर-
 संबोधनायैव तदपि कल्पितविधिनाऽपि प्राप्तेन उच्यते
 उपांशुत्वम् ' उपांशु वज्रपा ' इत्यनेन प्राप्तं बाध्यते ।
 [१२] अल्पं भूयसा बाध्यते, यथा- पञ्चदशरात्रे
 नाम्नां मियभिस्तानां (१२११/१२२) एकं अग्निष्टु-
 त्वाय आमेषीष्टुद्रव्यप्रवर्तकं अनेकेन्द्रीष्टुद्रव्यप्रवर्तकेन
 ज्योतिषादिनासा बाध्यते । [१३] सावकाशं निरवकाशेन,
 यथा - ' वाक्किञ्चित् प्राचीनं ' इति वीष्कार्यक्यकि-
 ष्विन्धवत्त्वेन अग्नीषोमीयप्रामाभिवि-पदाभिविशेषोद्देशेन
 विहितं दीक्षणीयानोऽन्वयापि साक्यद्रुमुपांगुलं दीक्षणी-
 यादिमात्राधेन ' गवता ' इति स्वरेण अन्वय निरव-
 काशेन बाध्यते । तथा विशेषप्रामाण्यया सामान्यसमा-
 स्तनानोऽपि तार्तीयः (३१०१२/१४१-४२) अरो-
 दाहरणम् । [१४] अङ्गं प्रकलेन बाध्यते, यथा-
 पचमानेषु अपि अमितेनहृष्टे निषायेण बाध्यते । अङ्गधर्मः
 प्रधानधर्मेण बाध्यते, यथा- दीक्षणीयायाः पर्येकालं
 मुत्वावर्षं कालेन । [१५] उपायेव अनुपादेयेन, यथा
 - गतवनीगोर्कषं अक्रिययत्न कालेन बाध्यते ।

त इमे पञ्चदश साक्षीयत्रयभेदाः, पूर्वं च लौकिकाः
 यद्, इति एकविधतिरिपभेदाः ।

प्रसङ्गलक्षणोऽपि बाधः प्रथमाप एव । स तु सत-
 तिः । [१] प्रधानप्रसङ्ग एकः प्रकारे यथा-
 काम्यार्थेन अभिहितोऽपि योगेन नित्यतत्प्रयोगस्य प्रसङ्ग
 सिद्धिः । अङ्गप्रसङ्गस्य पौदा । तत्राया औपदेशिकेनाङ्गेन
 औपदेशिकस्य प्रसङ्गः । [२] तत्रापि नैमित्तिकेन
 नित्यस्य यथा- वैश्वानिस्तकलात्प्रत्येन नित्यस्य वाज-
 दस्यस्य । [३-४] तथा काम्येन नित्यस्य नैमित्ति-
 कस्य च यथा- प्रतिश्रुतेन एकविधतित्वेन शब्ददस्य

नित्यस्य, वैश्वानिस्तकस्य च सादृश्यस्य । [५]
 औपदेशिकेन आतिदेशिकस्य यथा- दशार्थेन प्रयाजा-
 दिना विधीयर्थस्य प्रयाजादेः । [६] आतिदेशिकेन
 आतिदेशिकस्य यथा- पचयनेन प्रयाजादिना पशुपुरो-
 दाशार्थस्य प्रयाजादेः । [७] आतिदेशिकेन औपदेशि-
 कस्य यथा - ' एवविद्यातिमनुभूयात् प्रतिश्रानामस्य '
 इति काम्ये अनुवचनान्तरे निरवयवचनप्रकृतिर्के अति-
 दिष्टाभिः सप्रतिपैनीभिः प्राकृतवामिपैनीकार्यस्य अग्नि-
 सम्भवनस्य प्रसङ्गतः सिद्धेः काला बाधः ।

ते इमे सप्त प्रसङ्गलक्षणवाचाः पूर्वं एकविधति-
 संख्यैः बाधैः सह अर्थान्वितिरिपभेदाः सिद्धाः ।
 वैकल्पिकस्य प्रथमापः पूर्वोद्दिष्टः, सोऽपि विभक्त-
 विभागेन चतुर्विधः । तथाहि औपदेशिकेन औपदे-
 शिकस्य चभित् । सोऽपि चतुर्धा, भावयोः भावाभाव-
 योश्च । द्विविधोऽपि च्वापं प्रकृतौ विकृतौ चैति । [१]
 न च प्रकृतौ उपदिष्टयोर्भावयोर्वथा- कीदृश्ययोः । [२]
 विकृतौ उपदिष्टयोर्भावयोर्वथा- ' सादितो भूयो भवति '
 ' वैलो भूयो भवति ' इति । [३] प्रकृतौ उपदिष्टयोः
 भावान्भावयोर्वथा- ' अग्निहोत्रे न दध्मिभ्येत्, अधि-
 अयेदित्येके ' इति । [४] विकृतौ उपदिष्टयोः भावा-
 भावयोर्वथा - ' अतिरात्रे पौदशिने गृह्णाति, नातिरात्रे
 पौदशिने गृह्णाति ' इति ।

कश्चित्तु उपदिष्टेन अतिरिष्टस्य वैकल्पिको बाधः,
 स तु विविधः उपदिष्टेन भावेनातिरिष्टस्य भावस्य
 वैकल्पिको बाधः । [५] यथा पित्र्यायां ' शौ भर्तृ पा
 परिधीत् परिदध्यात् ' इत्यापसम्भवम् । अत्र हि
 शक्यत्परिधानानुवायेन शिन्वन्मपि विधे वाचनमेदापत्तेः
 परिधिदस्यमेव वैकल्पिकतया विधीयते, तदभावपक्षे
 अतिदेशप्रामाण्ये परिधिनित्यमवगृह्णाते । [६] उपदिष्टेन
 भावेन अतिरिष्टस्याभावस्य वैकल्पिको बाधः, स च तत्र
 यद् प्रकृतौ किञ्चिन्नियमेन विधिश्च, विकृतौ तदेव
 वैकल्पिकतया विधीयते, तादृशप्रदाहरणं सूत्रम् । [७]
 उपदिष्टेनाभावेन अतिरिष्टस्य भावस्य वैकल्पिको बाधो
 यथा- पशौ आश्वयजानी अतिदेशः प्राप्ते ' न तौ पशौ

पाठेन मुख्यक्रमवाचे तदाहरण 'प्रकृतौ तु स्वदाब्दत्वात्' इत्यधिकरणे (५११।८।१५) उक्तम् । अग्नीषोमीयनिर्वाप आचमननिर्वापोत्तर मुख्यक्रमत्वात् प्राप्त औपघनिर्वापत्वेन आचमननिर्वापात् प्राक् पाठाच्चयैव कार्यं इति ॥ मुख्य क्रमेण प्रवृत्तिक्रमवाचे तदाहरण 'अवदानामिषारणासादने प्दानुपूर्व प्रवृत्त्या स्थान्' इत्यधिकरणे (५१४।१।२-४) उक्तम् । सान्नाय्यवर्मा हि पूर्वे प्रवृत्ता पश्चादमेववर्मा, प्रदान इ आग्नेयस्य प्रथमम्, पश्चात् सान्नाय्यस्य तत सिष्टद्वयदानम् । मयाजतोषाभिकारण वेदानामासनं तु सान्नाय्यस्य पूर्वं प्रवृत्तिक्रमात् प्राप्तम्, मुख्यक्रमानु आग्नेयस्य पूर्वं कार्यमिति ॥ एव पश्चदसाना बाधना मध्ये अर्थेन पाठवाच्य, पाठेन स्थानवाच्य, पाठेन मुख्य वाच्य, मुख्येन प्रवृत्तिवाच्य इत्येतेषां चतुर्णां बाधभेदान्मुदाहरणानि चत्वारि चतुर्धाधिकरणेषु विक्षेपत उदाहृतान्युक्तानि । आचमनभेदोदाहरणं न 'क्रमनेपोऽर्थदाट्याभ्याम्' इति कैमिनित्वात् कृत्वाचित्तोषेऽग्निनक्षत्रपुत्रम् । इतरेषां तु दशानां बाधभेदानमुदाहरणानि अनुपलभ्यात् पञ्चमे नोक्तानि अस्माभिक्षेपत ॥ श्रुत्यर्थादिषु च श्रुति त्त्रिदिवन् सजातीयानामपि अन्येष्वन्याषां श्रुत्यो, अर्थेषो, स्थानयो, मुख्ययो, प्रवृत्तेश्च इत्येवविधा उदाहरणार्थं भवन् पञ्चमे न विनित्ता । पाठोत्तर निधि मन्त्रप्रयोगेऽप्यगो वल्बान् इत्युक्त 'मन्त्रानु विधेयेभ्यात्' इत्यधिकरणे (५११।९।६६) अग्नीषोमीयत्रादान प्राक् पठितम्, पश्चादग्नेयब्रह्मणम्, मन्त्रकाष्ठे तु प्रगाग्नेयस्य बाज्यानुवाक्यापुण्ड्रम्, ततोऽग्नीषोमीयस्य, तत्र मन्त्राक्रमेण विधिसाष्टकप्रवाधात् आग्नेय पूर्वमनुष्ठेय पश्चादग्नीषोमीय इति । ते एते नोदका बाधभेदा पूर्वोक्तैर्निषेधित्वेन बाधभेदे सह अद्वयतन्त्रि अग्रत बाधभेदा विद्वा ।

तथा ध्रुवा स्मृतिर्वाच्यते । यथा- 'औदुम्बरी स्मृतेऽप्येव' इति ध्रुवा 'औदुम्बरी यदा वेष्टयित्वा' इति स्मृति ॥ तथा ध्रुवा आचारे वाच्यते । यथा- 'आग्नेयप्रयोगश्च आचार' 'तस्माद् ब्रह्मणेन न भेदित्वा' इति त्रिरेचमस्य भन्वा ॥ तथा स्मृत्याऽपि आचारे वाच्यते । यथा- 'मातृशब्दं गुणद्वयं

मातृगोत्रा तथैव च । समानधरा चैव त्यक्त्वा चात्र वम चरेत् ॥' इति स्मृत्या मातृशब्दरूपपरिचयनाचारे दाक्षिणात्यानाम् ॥ तथा प्रत्यक्षवैदिकलिङ्गेन स्मृतिर्वाच्यते । अतोऽग्रस्य सोमेश्वरेषोक्तम् । मातृशब्दो द्वाहनिषेधस्मृति पूर्वोक्ता श्रौतलिङ्गेन वाच्यते । श्रौतलिङ्गस्य च तत्रोक्तम् । 'गर्भे तु नो जनिता दधी कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूप' इत्येकम्, 'आ वाहीष्ट पयिभिराळितेमि' इत्यपर मन्त्ररूपम्, वाच्यतेषु 'सुची व्युहति, प्राचीं शुद्ध प्रतीचोपुपुण्ड्रम्' इति सुपुण्ड्रनिषेधाक्यरूपरूपम् 'तस्मात् समान देव पुत्रादत्तं चावश्च जायते, उत तृतीये मगच्छ-महे, चतुर्थे सगच्छामहे' इति तृतीयम् । तस्य तनितस्यश्च शास्त्रदीपिकाप्रकाशेऽस्मात्कृतो विश्वरूपस्य इहोक्त । इदं तु तत्रोदाहरण 'आग्रमण विगतमये अविधिकर्तनम् । सूर्याया पदय रूपाणि त्रिणि नक्षत्रं पुपति ॥' इति । सूर्यास्याया मन्त्रवल्ब आग्रमण विगतनिषेधोनास्त्य-वक्ष्यन्वधारणविषयश्रीवमन्त्रलिङ्गेन 'सूर्यादिदे वधुवल्बं दद्यात्' इति स्मृते एकत्रयचार-णार्थाया बाध ॥ तथा प्रत्यक्षवैदिकलिङ्गेन आचारे वाच्यते । यथा यक्त्वादाहधिकरणे (१११।४।८-९) 'यथा अन्यो भोपथो न्यायन्ते अर्थेते मोदमाना इहोत्तिप्रति' इत्यर्थेवादिङ्गेन मिषदनुपु यत्रशब्दप्रयोगरूप आचारे वाच्यते ॥ एव श्रुतिस्मृत्याचारसंश्लेषदा पञ्च बाधभेदा पूर्वोक्ते अष्टकतिसंज्ञेन बाधभेदे सह स्मृतिवि अग्रतबाधभेदा विद्वा ।

तथा [१] आग्रमृत्वा अनागतस्मृतिर्वाच्यते, यथा 'नाहमा वातयेत्' इति मन्त्रादिस्मृत्या 'वेदारे वातये-देह' इति पाण्ड्यादिस्मृति ॥ [२] तथा अतिरिक्त स्मृत्या विगीतस्मृतिर्वाच्यते, यथा- 'न स्तेन स्मृत्' इत्यनया 'तथैव सप्तमे मन्त्रे मनानि परनभवा । अथ सानविधानेन हर्तव्यं दीनकर्मन ॥' इत्यनमृतिरपि दण्डापावनाश्रय अत्यन्तपरत न ॥ [३] अहदा वंशमृत्वा दद्यात् स्मृतिर्वाच्यते, यथा- 'न बाहुं दद्यात् इत्यात्' इत्यनया 'निषेधस्य निषेधीयम्' इत्यन्य-रथनादिरक्षायां । [४] एव आगाचारेण अनगतवाच्ये

बाधते, यथा- पीत्यधिकरणे (१।३।५ का.) उक्तं ब्रह्म-
विषयपीत्युपशब्दप्रयोगरूपान्कारेण हृदित्विषयभेदरूपाना-
सप्रयोगत्वात्कारणः इति ॥ [५] तथा अविगीता-
चारेण विगीतान्तरे बाध्यते, यथा- राधियात्पानां नान्त-
भक्षणवर्जनात्तः प्राच्यारिना च मासमक्षणाचारः ।
तनोभार्या आचाराभ्यां ध्रुपनुमानं सामान्यत एव
स्यात् दाक्षिणात्प्राच्यात्पुषद्वत्त्वनायाः होलकाधि-
करणभावने (१।३।७।१५-२३) निरस्तात्वात् । तत्र
किं विवक्ष्यः उत अन्यन्तरेणान्यतरत्वाच्च, बाधेऽपि केन
कस्य इति वीक्षाया लोनादिमूत्रत्वेन भक्षणचारात्स्य
विगीतस्य अक्षमब्रह्मोनादिमूत्रत्वेन अक्षीतेन वर्जना-
चारेण बाधः ॥ [६] तथा अदृष्टार्थेन आचारेण
दृष्टार्थः आचारे बाध्यते, यथा- वसन्तोत्पवाया-
चारेण 'अपिवा कारणग्रहणे मयुक्तानि प्रतीयेरन्' इति
वर्णके (१।३।१।७ का.) श्रुतिक्रान्तोक्तिः अदृष्टार्थेन
तत्तमानकाठीनस्व यस्य कस्य चित् दृष्टार्थस्पाचारात्स्य
बाधः ॥

पश्येते पट् स्मृत्याचारत्वंगदा बाधभेदाः पूर्वोक्तैः
श्रुतीतिर्मन्त्रैर्नांभेदेः सह एकोनवतिः बाधभेदाः
सिद्धाः ।

तथा येत्या इतिषत् श्रुतीयादिप्रमवया स्मृत्या लिङ्गा-
दिकमाख्यान्त्यमवा बाध्यते । यथा ' पुनं प्रतिगहीयन्
निवेशनस्य मध्ये ग्राह्यतिमितुला ' इत्यायवा होमादीति-
वर्तन्वनायुक्तपुनप्रतिग्राह्यविषयत्वात् विधिभ्रुतिश्रुतीया-
श्रुतिप्रमवया स्मृत्या ' न दोषो अग्रे अन्यत्वात्तमस्ति ' इत्यादेः दोषः अगत्य अन्योत्पादितं नास्ति इत्यर्थेत्वेन
वचकपुननिषेधत्वेत्वात् तदप्रमना ' अथ ये वीक्षितो
जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ' इत्याया इति ।

नेन एतेऽपि पञ्चदश भेदाः श्लेषप्रमवये, पञ्चदश च
दोषितमवापे इति किरात् । तत्रैते पूर्वोक्तैः एकोन-
वतिबाधभेदेः सह एकोनविंशत्यधिक गतं अष्टात्रिंश-
भेदाः सिद्धाः ।

[१] तथा विधिप्रमवया स्मृत्या अपेक्षाप्रमवया
या बाध्यते, यथा- ' मा गामनागामनितिं वष्टि ' इति
विधिप्रमवया ' गां न हृत्वात् ' इत्यनया 'तजदेकादे

मनुष्यगत्य आपते व्यन्त्रिमन् वाऽहंति, उच्छर्ष वा पेहत्वं
वा हृदन्ते ' इत्यर्थवादप्रमया ' महोर्षे वा महार्जे वा
श्रेविषायोपकल्पयेत् ' इति ॥ [२] तथा संरिष्यम-
संदिश्येत्, यथा- शर्कपाञ्जं केन इति संदिग्धं ब्रह्म-
स्तुत्या ॥ [३] तथा तुर्वैत्यभयं बलवदाश्रयेण बाध्यते,
यथा- दुर्षलक्रमाश्रयं ' वेदं कृया वेदिं करोति ' इति
वेदवचनं कथ्यत्तदाश्रयेण ' क्षुते आचामेत् ' इति
स्मृतिवाक्येन ॥ [४] तथा उपतंहारत्वं उपक्रमत्वेन,
यथा- ' उच्येकैवा ' इत्यायुपनोहारत्वं कषादिपद वेदोप-
क्रमेण ॥ [५] तथा अत्यन्तादृष्टार्थं नियमादृष्टार्थेन,
यथा- अत्रवाते आच्यम्बानाख्यायैत्वमप्रीषाद्यैस्तेन ॥ [६]
आरादृष्टकारित्य संनिपातित्वेन, यथा- पञ्चपुरोडाश्यात् ॥
[७] अनेकार्थविधानं अल्पार्थविधानेन बाध्यते, यथा-
' दन्वा जुहोति ' इत्यादी विशिष्टनिश्चिन्तविधिना ॥
[८] तथा अनेकार्थत्वं एकार्थत्वेन बाध्यते, यथा-
आहुत्यविकरणे (१।३।१।३०-३५ वर्णकं २) ॥
[९] तथा अनेकशब्दत्वं एकशब्दत्वेन बाध्यते,
यथा- स्याद्व्याधिकरणे (१।३।८।२४-२९) ॥ [१०]
बहुवाचः अल्पवाचने बाध्यते, यथा- अक्षप्रतिबद्धेष्टेः प्रति-
गहीतुविषयते ' वक्ष्याप ' इति चतुर्थाः पञ्चवर्षान्त्,
' अनयत् ' इत्यन्य च प्रतिग्राह्योपत् ' स स्तां देवतां '
इति च तच्छब्दस्य अप्रामान्यनिर्दिष्टरूपपरामर्शित्वम्,
दातृत्वे च वक्ष्यसादेवनात्वात् देवतासन्दायोगः इति
बहुवाचः । दातुरिष्टिपथे प्रतिशक्तदिमानस्य स्वार्थसाधः ॥
[११] तथा वेदान्तरूपत्वे वेदान्तरविहितत्वेन बाध्यते,
यथा- आधाने सामवेदोत्तरे चारवन्तीयादि उच्येस्त्वेन
प्रातं पञ्चमैश्वरित्वेन उपाहृतत्वम् ॥ [१२] तथा
पञ्चाक्षरविहितं स्वनाम्नविहितेन बाध्यते, यथा- तद्वि-
होमादि अनुदितहोमादिना ॥ [१३] अनारम्भाधीतं
मात्राधिकेन बाध्यते, यथा- अनारम्भाधीतं साहस्रं
पाञ्चदशेन । ननु इह मित्रविन्दो उरसंहारेण प्रहृष्टो
अनारम्भाधीतमात्रदन्त्यबाधः सिद्धः, न प्रकरणाधीतमात्र-
दन्त्येन, इत्यसर्वोर्णमुदाहरणं बाध्यं यव प्रकरणाधीतेनैव
अनारम्भाधीतं बाध्यते इति । सत्सुच्यते । अतो मुत् ' यद्
वेदिसंमितात् मितुयात् ' इति पूर्वकारिणीयानम्, तत्र

अप्रमत्त्वात् वच्छब्दस्यागेन विधिरङ्गीकृतो वार्तिकमते, तेन ज्योतिष्टोमे अग्निविधिना प्रकणाधीतेन ग्रथित ' रथाश्च मन्थानि यूष्ण तयागनि भवन्ति ' इत्यादिनास्त्वयादा विद्विती आतिरहिता गच्छति इति । तदिदं शास्त्रान्तराधिकरणे उक्त (२१४/२१८) ॥ [१४] तथा प्रयोगवचनाभय चोदनाश्रयेण बाध्यते, यथा- इत्येने शङ्कताज्ञेयु उहाउ कर्तृत्व चोदकप्रभेतेन नानास्विन्पूर्वकत्वेन ॥ [१५] तथा देवताश्रय इत्याश्रयेण बाध्यते, यथा- ऐन्द्रपुरोडाशे देवतासामान्यात् सानाम्यविध्यन्त स्यात्, स तु इव्य सामान्यात् प्रवृत्तेनाग्निविध्यतेन बाध्यते ॥ [१६] पश्चादागत पूर्वाज्ञातेन, यथा- अध्वरकस्याया आमा वैष्णवद्वन्द्वकपालस्य ऐन्द्रमविकारत्वात् आमावास्य तनेन खस्त्वया आचममागाया प्राप्त पौर्णमासतन्त्रम् ॥ [१७] मृत्या लक्षणा बाध्यते, यथा- उन्निदादी नामत्वे ध्रुवा सजिष्णामनाधिकरणात् गुणविषी प्रवक्ता मन्थर्यलक्षणा, निपादत्वपवादो च ॥ [१८] श्रुत्वे च गौष्यपि बाध्यते, यथा- बहिर्मन्थराद्य गौष कुशावह्य उल्पादि मुत्सुकुशरूपायने ॥ [१९] लक्षणयाऽपि गौषी बाध्यते, यथेन तद्व्यवदेगाधिकरण्ये (११४/२१) पूर्वपक्षे ' वन्धर्षोयदानेन कर्मणि षट्त्वी अल्पत्वविमृष्टा गौषाता स्यात् ' इति (वा पृ ३३६) । न चैतत् पूर्वपक्षोचिम्मानम्, सिद्धान्ते कल्पत्वेन गौष्य द्वीकरणत् अवलम्ब्य दौर्नल्यस्य समतवात् । दौर्नल्यपीन तु लक्षणया चकचन घमानापेक्षणात्, गौष्या शकच धर्षाचिगुणधनभापेक्षणात् । अत्र स्थितोदाहरण सप्तमे (७३६/१४३५-३६) ' पृष्टेदन्तिष्ठते ' इत्यत्र विशाधिकरणन्यायेन स्तोत्रचन पृष्टव्य इति निर्विवादम् । स ' भावमिहोन्म ' इतिवत् गौष्या द्विद्वयादिपृष्टधर्मतिदेशर्य इत्याद्यङ्क्य गौषीतो वलीयस्या लक्षणया मात्रा एव कर्णजया विधीयन्ते इति सिद्धान्तिनम् । ननु ' उवा मन्थरणे ' इति मात्रकरणके ' अभिधानेऽप्ये प्रयोगेने विवक्षिते उप पूर्वात् तिष्ठते आत्मनेपदमलम्बत् अभिधानार्थं अग्नि समीपे तिष्ठेत् इत्याख्यातदशार्थावयमात् समीपसिली च पृष्टधर्मानां द्विद्वयधीना अमाहृतकर्वतापत्तेरतिदेश

इति न्यायान्तरेणैव सिद्धान्त उक्त, न लक्षणयाप्रव- स्यात्, इति चेत् । सत्यम् । तथापि न्यायद्वयेन सिद्धान्त साधन न विद्वष्यते । यथा- नैमित्तिकेन साधरसा दिना निरवयाहदवनादिबाधे, यथा वा काम्येन ' एक- विद्यतिमनुभूत् प्रतिष्ठाकामस्य ' इत्यादिना नित्यनैमि- चिक्रनोऽपि तार्त्तमि इति ॥ [२०] तथा लक्षणया मपि मध्ये लक्षणया लक्षितलक्षण बाध्यते, यथोक्त नये (१११/२२-३ धर्मक २) ' यावया वाचा कर्मात्र तावत्या दीक्षाणीयायामनुभूयात् ' इत्यादि स्वरोर्निपयो न लक्षितलक्षणया ज्योतिष्टोमापूर्वाशं, किन्तु लक्षणया दीक्षाऽपूर्वाशं एवेति ॥ [२१] तथा लक्षणया मध्ये अजहत्स्वायया बहत्स्वायां बाध्यते, पूर्वस्या मुल्या र्यस्य वाक्यार्थान्वयात् उच्यते तदभावात् । एतद्विषय गौषीतो मन्थर्यलक्षणया वलीयस्त्वया तद्व्यवदेगाधि करणपूर्वपक्षे वार्तिकज्ञानेक (वा पृ ३३६) ' गुण विधिपक्षे हि स्वार्थापरित्यागेनेव इत्येवद तद्वत् उच्य काले लक्षयति, आत्मोच्चारणकाले तु स्वार्थेव चिनि युञ्जे, भगवस्तु स्वोर्गान्तुपयोगात् आदिह एव सादर्यविषयस्य एव म्बुच इत्यनुपयोगात् श्रुतिनाम प्रवृत्त इति । एतच्च नीच बहत्स्वार्थानहत्स्वार्थलक्षण योऽपि कलान्ते तुल्यम् । ततोदाहरण ' गून्वाजेन प्रहृत् प्रहृति ' इति । अत्र हि श्रुतिनिमित्तपुत्रस्य मन्थवाक्यस्य करणत्वात् तदमनादाना देयाना सयमे नक्षिते गनुष्यवर्षं कश्चितो याग प्रहृतिगा लक्ष्यते, तत्र यागमान न लक्ष्यते, किन्तु प्रहृतिविशेष्यक इति । गौतमीयास्तु दन शक्यत्वस्यो उमयोऽपि प्राधान्य ' वानेभ्यो दधि रक्षताम् ' इत्यादी तत्रैव अजहत्स्वार्था लक्षणा इत्याहु । तत् परिभाषामात्रम् । तदिदं प्रहृत्प्रहृत्स्य प्रहृतिरूपेण चान्वयिष्यम् ॥ [२२] प्रहृतिप्रथमस्य चान्वयेदवियत् तु उदाहरण यथा- ' प्रोत्रातृणा ' इत्यत्र उदानुमातिपदिक उदीयास्त्वद्वितीयसाममते गतिरेवत्येव मुलस्य पुरुषस्वामिषायसम्, तत्र उदानुमादिपुरुषस्य लक्षणया अजहत्स्वार्थां बहत्स्वार्थे तु एकत्वलक्षणा बह- स्वार्था, वा पूर्वया बाध्यते इत्युक्त तुल्ये (११५/८३ २३-२६) ॥ [२३] तथा निरुद्धलक्षणया अनि-

रुद्रलक्षणा बाधते, उदाहरणं मृगम् ॥ [१४]
 तथा एतल्लक्षणं अनेकलक्षणा बाधते, यथा- दशमे
 (१०।४।१ धर्मिकं २) ' रथयोगे ' इत्यत्र समाहार-
 इन्द्र इति पूर्वपद्ये पदद्वयलक्षणा ख्यात्, तत्पुर्ये तु
 पूर्वपदे एवेति स एव हुक्तः इति सिद्धान्तितम् ॥
 [२५] तथा अल्पलक्षणा बहुलक्षणाया बाधः
 ' बहुवापः अल्पवापेन ' इत्यनोदाहृतः ॥ [२६]
 तथा कल्पमया लक्षणया अकल्पता लक्षणा बाधते,
 यथा- ' कृग्भिः प्रातर्दिशि देव. ईयते यस्तुर्दे विद्यते
 मध्ये अह् ॥ रामवेदेतासामये मदीयते वेदैरह्ण्यजिभि-
 रेति सूतेः ॥ ' इत्यत्र श्रमादिचन्दानां वेदपर लक्षणा
 कल्पता, इति ' उचैरुचा किने ' इत्यत्र ऋगादिराज्या
 एव वेदपरा, न वेदपदं ऋगादिर्लक्षं वदलक्षणया अकल्-
 तात्वादिति ॥ [२७] तथा लक्षणयोरपि कार्यलक्षणया
 धर्मलक्षणा बाधते, यथा- ' त्रैधाक्या दीक्षणीया ' इति ॥ [२८]
 तथा गौरीनामापि मध्ये भूम-लक्षण-
 समवायाम्ना या गौरी तथा इता गौरी बाधते । पूर्वस्या
 महर्ष्यलक्षणायाभिन्न धर्मवत्त्वापि वाक्तापान्दवात्, उच
 रथा तदनामात् ॥ [२९] भूमलक्षणसमवायोरपि पूर्वपर
 उत्तरा बाधते । पूर्वस्यां बहूनां शक्यानां वाक्यार्था-
 न्ययात्, उत्तरस्या तदनामात् ॥ [३०] तथा नियम-
 विधिना अपूर्वविधिः बाधते, यथा ' उपायु यशुवा ' इति
 निगदेषु अपूर्वविधिलापवेः यदन्तरेषु नियम-
 विधिरेव अङ्गीकृतः ॥ [३१] तथा नियमविधिनैव परि-
 संख्याविधिर्बाधते, यथा- ' क्तौ भार्यामुपगच्छेत् ' इति ॥
 [३२] तथा मन्त्रक्रमेण ब्राह्मणक्रमेण बाधते, यथोक्त
 मन्त्रतस्य विरोधे स्वात्' (१।१।१।१६) इति ॥ [३३]
 तथा उक्तनिश्चयेन उत्तरदिष्ट बाधते, यथा- आभि-
 क्षया वाजिनम् ॥ [३४] तथा अनुवादेन निर्धारणं
 (विध्वस्तर्गतिः) यथा- अथभूये ' अग्नीवदगो स्विष्टकृणौ
 यच्छति ' इति स्विष्टकृच्छ्रलक्षिते स्विष्टकृच्छ्रविशिष्टाधिक्रम्ये
 अग्नीवदपतेर्विधौ विशिष्टस्वप्तापतेः अस्विष्टकृच्छ्रम्कं
 पचने कार्य इति पूर्वपक्षिते पचतेना प्राङ्कालिष्ट-
 ऋगामर्सेन उदिश्य अग्नीवदपतेः विधौ एकविधेभ्य-
 र्श्यानापत्तिरेव, द्वयोरेति विज्ञेयम् प्राप्तिकाम्पते स्विष्ट-

कृणौ इति इत्युक्तं दशमे (१०।४।१७।३४-३५) ।
 दैहगणकीर्णोदहरणत्वेन अनेकार्थविधिः अस्वापविधानेन
 इत्यनेनागच्छथैता ॥ [३५] तथा अर्थवादत्वेन विशिष्टं
 बाधते । अर्थवादानोपादि विधिरुक्तः ' उग्रि ई
 देवेभ्यो मारयति ' इति । तथा ' विष्णुस्वायु
 यष्टयः ' इत्यादी ॥ [३६] तथा प्रतिप्रत्ययविधिना
 नियमविधिर्बाधते, यथा- ' वृते अपयति ' इति
 अप्रणप्रतिप्रत्ययस्य फलनियमस्य च एकत्र वाक्ये
 कर्मप्राक्पत्त्यात् पूर्वयोगोत्तराग्रे उत्तरसिधाक्यमात्रशुक्तानु-
 यादः इत्युक्तं दशमद्वितीयापाद्याये ॥ [३७] तथा
 प्रतिप्रत्ययविधिना अपूर्वविधिर्बाधते, यथा- ' पूषा
 प्रसिष्टमगाः ' इति षेषपस्य चरौ प्रतिप्रत्ययेन ष्यो
 पुरोदाशे चापूर्वविधिः ॥ [३८] तथा वैदिकत्व-
 सामान्योपरिधानेन अवैदिकं बाधते, यथा- अधप्रति-
 प्रसिष्टेनिमित्तं वैदिक दानम्, न लौकिकम् ॥ [३९]
 तथा अन्वेषितविधिः अपेक्षितविधिना बाधते, यथा-
 सोमयज्ञेतिः वैदिकसोमस्य धर्मने, न तु लौकिकस्य ॥
 [४०] तथा देवताविधौ नक्षिणेन, चतुर्थी बाधते,
 यथा- ' वैश्वेदी ' इति तद्विद्येन आभिज्ञायाः विश्वेदेवैः
 संकृतं बोधयता ' तद्विज्यः ' इति चतुर्थी वाजिनस्य
 विश्वेदेवैः एतस्य षेषपत्नौ ॥ [४१] तथा नक्षितेनैव
 मन्त्रवर्णो बाधते, यथा- ' पानीयतं कृच्छति ' इति तद्वि-
 द्येन निरपेक्षस्य पानीयते देवतारौ षेषयता ' अग्राऽऽऽऽइ
 पत्नीऽऽऽऽत् ' इति आभ्यर्चनमन्त्रवर्णः स्वष्टुर्वेदात्त्व-
 श्रपकः ॥ [४२] तथा तद्विद्येन द्वितीया बाधते, मृग्य-
 मुदाहरणम् ॥ [४३] तथा चतुर्थ्यां मन्त्रवर्णो बाधते,
 यथा- सोमेश्वरानो अग्निहोत्रे ' नदग्रे न प्रजापतये च
 साय जुहोति ' इति चतुर्थ्यां केवल्यहोत्रेदेवतात्वप्रापिक्या
 ' अग्निर्गोतिः ' इति मन्त्रवर्णो ज्योतिष्टुवविधिप्रत्ययोः
 वैश्वतात्वप्रापकः ॥ [४४] तथा चतुर्थ्यैव द्वितीया-
 ऽपि बाधते, मृग्यमुदाहरणम् ॥ [४५] तथा मन्त्र-
 वर्णेन द्वितीया बाधते, यथा- उपायुजाये अग्नीर्गोमीन-
 याम्नामन्त्रवर्णेन ' तावद्रूतामाग्नयेन नो ' इति द्वितीया ॥
 [४६] तथा प्रतिविधिनिधनेन शक्यनियमविधिर्बाधते,
 यथा- पूतीकेषु ॥ [४७] तथा प्रतिविधिनिधनेनैव

अभावे विधिषि बाध्यते, यथा—पूर्वीकेष्वेव ॥ [४८]
 तथा अनुपपन्ने अभावाहारे बाध्यते, यथा—‘ या ते अग्ने
 रजातया ’ इत्यादौ ॥ [४९] तथा क्लृप्तया रुदया
 योगो बाध्यते, यथा—‘ रथकारः ’ इति ॥ [५०] तथा
 अन्यत्र योगेन रुदिः बाध्यते, यथा— प्रोक्षणीशब्दे ॥
 [५१] तथा क्लृप्तजातिवाचित्वेन संस्कारनिमित्तत्वं
 बाध्यते, यथा— बर्हिःशब्दपुणेऽपरादौ ॥ [५२] तथा
 क्लृप्तयोगेन संस्कारनिमित्तत्वं बाध्यते, यथा— प्रोक्षणीशब्दे
 एव ॥ तथा सौमिक-प्रसन्नशब्दस्य भेद-तदप्रत्यय-तद्व्यप-
 देशेषु नामभेदत्वेन गुणविधित्वात् बाध्यते । निरुद्धेषु तु
 गुणविधित्वेनैव नामभेदत्वं बाध्यते सोमादिषु । एते पञ्च
 बाधभेदाः द्विपञ्चाशदिः सह सप्तपञ्चाशत् असाप्तबाध-
 भेदाः पूर्वोक्तेः एतेनविनात्यधिकशतसंख्येय असाप्तबाध-
 भेदाः सह षट्शतत्यधिकं शतं असाप्तबाधभेदाः सिद्धाः ।
 तथा पूर्वोक्तः षट्शतत्यधिकं शतं साप्तबाधभेदाः, एते च
 षट्शतत्यधिकं शतं असाप्तबाधभेदाः, मिलित्वा शतद्वयं
 द्विशतसिंहाद्य षडभेदा गवन्ति ।

एतेषामपि च सर्वेषां बाधभेदानां आनर्थक्यप्रतिपाद्ये
 निपरीतेषु बाधो भवति, तेन सर्वेऽपि हेतुत्वमापन्नाः सन्तः
 चत्वारि शतानि चतुर्विंशतिश्च संभाष्यन्ते । तद्यथा
 ‘ मीहीनवहन्ति ’ इत्यत्र मीहीनाशयत्वात्तन्मापिना भुक्तिः
 प्रकरणेन बाध्यते । एवं तत्रैव लक्षणया मुख्यचित्ररिषि
 (बाध्यते) । इषेनादौ च उरमानार्थकत्वात् सौम्या
 मन्वयंलक्षणा बाध्यते । न केवलं तार्तीयप्रमाणमेव आन-
 र्थक्यप्रतिपात्तेन बाध्यते, किन्तु द्वैतीयवचनमपि यथा
 अनुदिनेदौ ‘ ये स्वयिष्ठाः, येऽग्निष्ठाः ’ इत्यनन्तरेऽन्ययोः
 भेदेऽप्यौदात्तानात् वाच्यभेदात्तयोः गुणेन कर्मभेदस्य
 प्रयत्नस्य ‘ सह शरयति ’ इति विधानार्थकत्वात्
 बाधः । ध्रुवादीनां च आनर्थक्यमापनेऽपि उत्तरो-
 च्छेपेन अन्यथाऽनुपपत्त्यादिषु शब्दत्वेन पूर्वस्वरूपस्य बाधो
 भवति । तत् सोमहरणं प्रत्ययणमः । तद्यथा लिङ्गेन
 भुक्तिर्याये छात्रम्, ‘ सुवेनाययति ’ ‘ स्वपिठिना-
 ऽपयी ’ इति सुकारिरेः शेषः ध्रुवा इवानादौ
 इत्यप्यनेन वा भेदेऽत्र दोषमि प्रसङ्गः, लिङ्गेन द्रवा-
 क्ताने एव निवचनात् दोषान्तरं बाध्यते । तथा एव-

सिन्त् भोषिणि द्रवावदानादौ श्रुत्वेव सुबुः वरणात्तरं च
 अनेकशेषः प्राप्ताः, तत्र लिङ्गेन सुबुमेव निवच्यते
 वरणात्तरं धोतमपि बाध्यते ॥ वाक्येन लिङ्गकारे
 ‘ देवस्य ता ’ इति मन्त्रे सविन्द्रादिदेवताप्रशान्तनामर्थ-
 रमंशं सविन्द्रादौ विनियुज्जानेन वाक्येन प्रशान्तिदेवत्व-
 निवापे विनियुज्जानेन बाध्यते । परौ च ‘ हिरण्यगर्भः
 समवर्ततामे इत्याद्यात्माधरयति ’ इत्याद्यारयतेः पूर्वोक्त-
 विषयता हिरण्यगर्भमन्त्रलिङ्गात् आरुह्यप उवरापरे
 ‘ इन्द्र ऊर्ध्वोऽन्वरे ’ इति मन्त्रवचननियमात्प्रत्यय-
 क्लृप्तत्वात् वद्विषयत्वानिश्चये तत्समाधिक्याहाण्यनन्त-
 वाक्यात् लिङ्गं बाध्यते इति दशमे (१०।३।१।३-१०)
 स्थितम् ॥ प्रकरणेन वाक्यबाधे इत्येनं ‘ निर्विघ्न
 कृत्स्विनः प्रचरन्ति ’ इति विशिष्टं निर्विघ्नं तर्तीयवेदिर्वा-
 स्तदर्थमन्यायेन (३।३।१।२-५) वाक्यात् अङ्गप्र-
 नायं प्रसक्तं स्येनप्रकरणत्वं प्रधानतामात्रं भवति । अत्र
 एव दशमे (१०।४।१।२-२ सर्वां १) एवमु-
 ऐष्टिकेषु चोदकप्राप्तमुपवीतं भिन्नविषयं इति जारिद्रहोम-
 बाधमुपचयविन्तापिषयः इति वक्ष्यते । ननु एवं विवर्त-
 अङ्गान्तरेऽपि न स्यात्, किञ्च तार्तीयविहित्वान्य-
 वेपयम् । उच्यते । सौमिकरीचादक्षिणवत् प्रधानार्थवेप-
 सत् श्वेन्द्रात् प्रयोगाद्भवत्वात् प्रथमाऽङ्गान्तरेषु उपसी-
 व्यति इति न तत्रार्थमपि वाच्यमायसनीयम् । प्रथम-
 हविषि तु वेदिर्वाहोपरासादिनेन अङ्गहविष्यतांशं भवति,
 इति उरध्वमपि वाच्यस्य वृथगागतेन भाष्यम्, इति
 तार्तीयन्यायवेपयमिति ॥ प्रयोगे प्रकरणार्थे ‘ रवि-
 नामासि ’ इति मन्त्रे आग्नेयादिष्वपि विनियुज्जानेन प्र-
 रणं उपायुषाश्रमाने विनियुज्जानेन यथाऽप्यन्यान्वाग्नेय-
 बाध्यते । न चातिक्रान्तयो मन्त्र-आर्थाभिधानक्रियानेन
 भाष्यः । अयं चापदच्छिन्नः अस्वाधोऽस्याभिवाचकः इत्य-
 शब्दात् श्वं प्रकरणविषय इति बाध्यम् । निभयते
 उपायुषावेदेनेन प्रहृत्यमहात् । अन्यत् प्रकृतौ श्वेत् ॥
 एतास्त्वया क्रमस्ये न्योतिष्टोमे वरुणोवासान्मूलिभो
 ऽग्निधानात् स्वर्नाग्नयस्त्वया कर्तव्ये प्राप्ते एतास्त्वन
 स्वरण ॥ एषभेकाव्यारितादावपि इति यस्मात् एतेऽपि
 कथाः । तेऽपि दोषितोपभेदात् विद्युगाः विद्युः, पूर्वः

बहुलाविकारवत्त्वद्वयसंघेः सह चतुर्दशाधिकानि पञ्च घटानि बाधमेदा भवति ॥ तथा प्रत्यक्षैः भुजाविभिः आनुमानिकानां भुजावीनां बाधः, यथा— स्वेनादी 'शरमयं बहिः' इति प्रत्यक्षश्रुत्या 'बहिषि हवींश्यावाद्भवति' इत्यानुमानिकश्रुतेः । तं इमे पञ्चदश बाधाः ॥ तथा आनुमानिकैः श्रुत्यादिभिः आनुमानिकानां तेषां बाधः, यथा— परी अनुमेयेः प्रयात्रादिविनियोगैः श्रुत्यादिभिः पशुपरोहारे तदि- निरोधकानां आनुमानिकानां भुजावीनाम् । तेषु पञ्च- दश बाधाः ॥ तथा आनुमानिकानां भुजावीनां प्रत्यक्षै- र्विज्ञादिभिर्बाधः, यथा— कृष्णलेपे तादृशैः 'शीले- नवहन्ति' इत्यतिदेशानुमितश्रुतेः । तेषु पञ्चदश ॥ एवं पञ्चत्वारिंशत् बाधमेदाः पूर्वोक्तैः चतुर्दशाधिक- पञ्चघटबाधमेदैः सह एकोनपञ्चषष्टिकं शतपञ्चकं बाध- मेदाः भवन्ति ॥ 'ये केऽपि तत्रतत्र स्थुनीषा न्याय- शब्दयोगाः । तेषान्तात्पर्यमन्वीरि न मेदन्तरसंभवः ॥' प्रमाणानामिदं च न्यायान्तामिदं अन्योन्यं तत्र वाच्य- बाधकभावो भवति, तं बाधकमेदित्युपपन्नानन्तरं निरूपयित्वात्मः । इति दशमोऽध्यायसंज्ञः । आल. पृ. १३२-१४०.

● बाधमार्गेण सर्वत्र एकरूपेण भवितव्यम् । (इदं पूर्वपक्षे । विद्वान्ते द्व) ' न बाधस्यैकत्वमेवैकित्यं नियोगतः । न किञ्चिद्विरुद्धीह नानात्वं प्रमाण- परत्वं ॥' वा. ३।३।७।१४ पृ. ८५९.

● बाधयोग्यताधिकरणे मीको. पृ. २९४२ इत्यत्र क्वावलाधिकरणे दृष्टव्यम् ।

● बाधधिकरणे तुल्यार्थयोः भवतः । वा. १।२। ३।७ पृ. १२०.

● बाधस्वरूपविचारः । भा. ३।३।७।१४, वा. पृ. ८५८, मीको. पृ. २९४२ इत्यत्र क्वावलाधिकरणे दृष्टव्यः ।

● बाधकम् । तद्वि बाधकं भवति यदबाधमान- मप्रत्येकं भवति । भा. १।६।१।३. ● बाधकः हेतुमात्रः । 'हेतुमात्राः' इति त्रिवी दृष्टव्यम् । मणि. पृ. ४२.

मी. को. ३७२

● 'बाधकवांचे वाच्यस्य निरूपनादस्तात्' इति भाष्येन आश्रयकृतकृत्यवत्स्य पुनरुक्तिवनादपि न श्लेषप्रतिपत्त्यर्थेह्यादिभिः । पूर्वपक्षे । को. ३।३। ५।१०.

● बाधितवाच्यस्य बाधकरावनेन वाच्यस्य सुखन- ज्ञात् वानि हि भुनिकाध्वेदिज्ञादिभिः वाच्यन्ते तानि भुजा वाच्यन्तेतरम् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८२३.

● वाच्यथावच्यविवेकः सर्वस्वारे अविशेषवत् । ३।३।२।४।६०.

● बाधकबाधकभावः) (अत्र सदाहाप्रत्ययः कुभास्यः इत्यवधेयम्) । यत् तत्र तत्र उच्यते इदमेव शक्यते (इति तदित्यम्) प्रत्यक्षेण अनुमानं यथा अन्वयोऽवमित्यादिनां बाधार्थविपर्ययप्रत्यक्षेण निरुत्सम्भानु- भानम्, मृगतृष्णादिप्रत्ययाश्च । यथासं पङ्क्तिरपि शमायैः प्रमाणाभासः । श्रुत्या स्मृतिः— यथा 'व्योदु- ख्यरीं स्पृशेन्नोद्गायेत्' इति श्रुत्या 'व्योदुःख्यरीं स्वर्गं पेषयितव्या' इति स्मृतिः । आसत्समूह्या अनासत्स्मृतिः— आसत्स्य प्रत्यादेः अविगीता 'नामानं पातयेत् प्राकः' इत्याद्यथा स्मृत्या 'कैशारे पातयेद्द्वयम्' इत्याद्यनासत्समूह्या- दित्यस्मृतिः । अविगीतस्मृत्या विगीतस्मृतिः— 'भाषां धतस्यो विप्रस्य' इत्याद्यथास्मृतिरपि 'यदुच्यते द्विजातीनां द्यु- शारोपसंज्ञः । न हन्त्य मधुम्' इति यदुक्तवादि- स्मृतिभिः (१।५६) विगीता । अदृष्टार्थेया स्मृत्या दृष्टार्था— 'न जातु ज्ञातं हन्यात्' इत्यादिप्रमाणा 'निवातनां जिघासीवात्' इत्यादिप्रमाणा । श्रुतिप्रम- ण्या विज्ञादिप्रमाणा— 'युवं प्रतिप्रदीप्यन् यधुनादुप राये भिवेव निषेधनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्दुर्वा प्रतिश्लीषात्' (यविष्ठस्मृतिः १।५।६) इत्याद्यथा होमादीनिकर्मव्या- ष्कृत्वाप्रतिप्रज्ञादिपरतरादिप्रमाणा ' न दोषो अत्रे वन्यजातमति' इत्यादेः दत्तकपुत्रनिषेधादितिप्रत्याह् तप्रमत्ता । श्रुतिप्रमत्तया स्मृत्या अर्थवादप्रमाणा स्मृतिः— 'उत्तथा मनुष्यान् आपतेऽन्मसिम्' गार्हपि उपायं वा वेहते वा धत्ते' इत्याद्यर्थवादप्रमत्ता 'महोत्तं वा महावं वा श्लोभियाजोवकल्पयेत्' इत्याद्या 'मा रामनागामरिणि'

वधित्वा इत्यादिविधिश्रुतिप्रभवया 'गोत्राद्व्यग्नान्ताम्मासि नोच्छिद्ये न पद्म सृष्टेत् । न निन्दताहने कुर्वात्' इत्याद्यया । स्मृत्या आचारः— 'सूत्राविदे वधूवन्न दयात्' इत्यादिस्मृत्या विवाहचतुर्थेऽहनि वधूवन्नपरिधानाद्याचारः । अभियुक्ततणचारेण अभियुक्तताचाः— वृद्धव्यवहाराभियुक्तानामपि म्छेच्छाना हस्त्यादौ पीत्वादि-शस्त्रप्रयोगाचारः अभियुक्ततणामार्गाणां वृद्धविषयक-प्रयोगाचारेण । सटिष्यं अक्षदिग्नेन— 'अक्षाः सर्कराः' इति सटिष्य अक्षदिग्नेन पुत्रस्रवनेन । दुर्गलाश्रयं कल्-वदाश्रयेण— दुर्गलाश्रयं 'वेदं कृत्वा वेदिं करोति' इति वेदवाक्य कर्मण्यपवादाश्रयेण मुत्तारिनिमित्तावप्रन-यत्वेन । उपनयनस्येन उपसहारस्यम्— उपसंहारस्यं क्रमादिपदं उपसंहारस्येन वेदपदेन । अन्यन्तादृष्टार्थं निस्मादृष्टार्थेन— सान्नायनस्योः अत्यन्तादृष्टार्थं अव-धात्वादि औपवे नियमादृष्टार्थेन अवधात्वादिना । आरा-दुपकारकत्वं साधवापिकत्वेन— पशुपुरोडाशास्य वारादु-पकारित्वं संनिवत्योपकारित्वेन । अनेशार्थनिधान एकार्ग-निधानेन— 'दन्वा लुतोति' इति विशिष्टनिधिपथे विरोधन-विरोधरूपानेकार्थनिधानं गुणविधियथे एकार्थनिधानेन । अनेकशब्दाभ्यर्थं एकशब्दाभ्यर्थेन— एकस्य अर्थस्य अनेक-योग्यादिशब्दत्वं एकशब्दाभ्यर्थेन । एकस्य च शब्दस्य अनेक-यक्याङ्गयर्थत्वं एकार्थ्यर्थेन । बहुवापः अत्य-धापेन— प्रतिग्रहीतुरिष्टिः इति पक्षे नश्रयायेति चतुर्थाः पञ्चम्यर्थेन, 'अश्रमनयन्' इति नश्रयेष्व प्रविगृह्य-त्वर्थेन कल्पनात् । 'स म्या देवता' इति च तच्छब्दस्य अनाधान्यनिर्दिष्टवहणपरामर्शात्वात् दातृत्वे च कथमस्य देयतात्वामानेन देवताशब्दस्य अविबधितार्थ-त्वात् बहुवापः, दातुरिष्टिः इति पक्षे प्रतिग्रह्यति-माश्रय दाने कल्पयन्तु अत्यथापेन । वेदान्तोपलक्ष वेदान्तविहितेन— सामवेदोत्पन्नवारादौत्वादेः उपायुत्वं यतुर्देविहितत्वेन उपैह्यरूपेण । परशास्त्रविहितं स्वशास्त्रविहितेन— अप्रीप्रीमीयादेदान्तककाल्पनादि एका दृष्टकाल्पनादिना । निष्यं नैमित्तिकेन— नित्यं सामि-धेनीवाद्यदस्य वैयर्थ्यनिमित्तेन एतदस्येन । जगधं पुरपापेन— निरतं पाश्चदस्यं नैमित्तिकरूपान् सत

दस्यं पुरपापेन एकविद्यात्वादिना । अनारम्याधीतं प्रकरणाधीतं— सातदस्य पाश्चदस्येन । पौर्णपे- विरोधे पूर्वं पारेण— सर्वस्वदाशिष्यादाशिष्यनिमित्त-सूत्रप्रतिहनुं द्वावपच्छेदपौर्णपयात् सर्वस्वदाशिष्यादाशि-ष्ययोः पौर्णपेणपचमानयोः विरोधे पूर्वं पारेण । प्राकृतं वैकृतेन— प्राकृतं बहिर्गादि वैकृतेन द्यादिना । प्रयोगवचनाश्रितं चोदकाश्रयेण— स्येने प्रकृतेवह्येपु उदात्तकर्तृकत्वं चोदकाश्रयेण नान्तित्वकर्तृकत्वेन । निप्रयोजनं एतद्योजनेन— निगदेपु परसोपनाधेपु उगा-शुत्वं सप्रयोजनेन उच्येत्स्वेन । ब्राह्मणकर्म-मन्त्रनेण— आग्नेयश्रीप्रीमीययोर्प्राज्ञप्रक्रमः मन्त्रनेण । देवताश्रयं द्रवाश्रयेण— देवताश्रयं ऐन्द्रपुरोडाशादौ सान्नायविष्य-न्तादि द्रवाश्रयेण औपधविध्यादिना । पश्चादात्मत्वं पूर्वमिनातेन— पश्चादात्मत्वात् उपायुभक्तिविराभूतं सार-स्वतं कर्म अमावास्याया उपायुवाच अङ्गीकृत्य अमा-वास्यातन्मन्त्रकतया भासमानं पूर्वमिनातेन अप्रीप्रीमीय-विराभूतेन आयावेणनेन पौर्णमास्यप्रवर्तनेन । अत्यं भूयता— अत्यं पञ्चदशरात्रे अग्निष्टुक्मे आग्नेयी-मुन्नापपापतक भूयसा ज्योतिरादिना ऐश्वर्यसम्पा-प्राप्तयेन । गौग सुख्येन— गौगं बहिः मन्त्रप्रकल्पं कुञ्ज-सदृश सुख्येन कुरोत । सामान्यविहितं विरोधविहितेन— आहवनीयादि, विरोधविहितेन पदादिना । सावकासं निरवकासेन— सावकासं यत्किञ्चित् प्राचीनमप्रीप्रीमीयान् प्राग्गात्रिपरिचितं उपायुत्वम्, दीक्षणीयादिनागा-वया विहितेन स्वरेण अन्वय निरवकासेन । अङ्गं प्रधानेन— अङ्गं अग्निहोत्रहवणी प्रधानेन निरवकासेन । अङ्गधर्मं प्रधानधर्मेण— दीक्षणीयादौ परंशकत्वं प्रधान-धर्मैग मुल्यायाः परंशकत्वेन ज्ञाप्यते । वा. १११। ७। १४ पृ. ८५५-८६०, सु. पृ. १२७३-१२७५.

• वाध्यावापकभावः । 'यत् यस्वैव वाप्य वत् तस्यैव वाधकं न हि भवितुमर्हति' । बृहती. पृ. १०८.

• वाध्यावापकभावः । यस्तु एकेन वाप्ये, परस्येऽप्री अत्येनापि वाधितुमिति । भा. १। ३। ७। १४ पृ. ८५५ । नैवेदयम् । नहि वाधितस्य अत्येनापि वाधनेन न्याप्यम् । वाधितं हि अनुवदीक्य अर्थरहाप ।

पृ. ८६१. * वाच्यवाचकभावः विशेषवाचिनोऽर्थो-
नोति । तुप्. १।१।१।२५. * वाच्यवाचकभावः
शास्त्रोः यत्र परम्परानिपेक्षत । मीन्या.

* वाच्यवाचकभावविचारः । भा. ३।३।७।१४

पृ. ८५८-८६२. मीको. पृ. २९४२ इत्यत्र बला-
व्यविवरणे द्रष्टव्यः ।

* वाहते तुचे बृहतीविष्टारवृत्त्योरेव प्रथमनेन
संपादिने, रोचयौवाजपसामनोर्गान् ज्योतिष्टोमे । १।२।
६।२५-२८ वर्गकं २.

* वाहद्विरे गतामयने समाम्नायते । तुप्. ६।१।
७।२८. * 'वाहद्विरे ब्राह्मणस्य ब्रह्मसामं कुर्यात्,
पथ्युर्ममं राजन्यस्य, रायोवाजीय वैश्वस्य' अयं कर्तव्यः
वाचनिकव्यवस्थाविधिः । बाल. पृ. १८-१९. * 'वाहं
द्विरे ब्राह्मणस्य ब्रह्मसामं कुर्यात्, पथ्युर्ममं राजन्यस्य,
रायोवाजीयं वैश्वस्य' इति नैमित्तिकमेव न निरयम्,
द्रादरादे । नित्यं तु 'अभीषथो ब्रह्मसाम' । भा.
४।३।२।४.

- * वाहस्पत्यः प्रहः बृहस्पतिवत् । वि. १।०।४।३.

* वाहस्पत्यध्वतुर्भः काम्यः पयुः चरकसौचामना इति
उत्पादादः । के. * वाहस्पत्यः चरः अध्वरकल्पाया
व्याश्रयेविकाः । वि. ५।१।१०. * वाहस्पत्यश्चर्माको
एवै राजसूये । भा. १।२।३।१३, * 'वाहस्पत्य-
मनूच्य धाम् वन्दव्या' । तपोऽयम् । १९।४।१।१२.

* 'वाहस्पत्यं प्रकृति' इति श्रुत्यैव विधानम् । इत्या
विशेषणान्या विशिष्टः तद्विवायो विधीयते, नोप-
सर्जनम् । तुप्. १०।४।२।३. * 'वाहस्पत्यं चरं'
(निर्घेत) । इदं तृतीयं हविः, प्राश्च, माध्वंविने च
तृतीयत्वेन च अध्वरकल्पायम् । भा. २।१।४।२९.

* 'वाहस्पत्यं चरं शिक्तिपुत्रे दक्षिणा' इयं पञ्चमी
अवेष्टिः राजसूये । भाट्ट. ११।४।३. * 'यदि
ब्राह्मणो यजेत, वाहस्पत्यं मध्ये मिश्रायाऽऽहुतिमाहुति
हुरवाऽमिहायेत्' (इदमवेष्टी) । भा. २।१।४।३।८,
* 'वाहस्पत्यास्य व्याश्रयेविकारस्य धर्माः पूर्वं कार्यः,
सरसतन्त्रस्य उपाश्रुपाजाग्यविकारस्य धर्माः पश्चात्,
मयोगत्वनत् चोदकस्य बलवन्वात्, अध्वरकल्पायम् ।

५।१।१०।१३-१८. * ऐन्द्रावाहस्पत्ये द्विदिष्याम्या-
नुचामयथोर्विचरत्यः । १२।१।४।३-४.

* वाहस्पत्यादिप्रहैः बृहस्पतिप्रधानौ उपरिष्टैः
आतिदेमिकामा ऐन्द्रावकाविग्रहणा समुद्ययः । १०।
४।१।३-५. मीको. पृ. १६४४ 'ग्रहममुच्यन्वायः'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* वाहस्पत्यचरः प्रथमभाविनः व्याश्रयेण विकारः,
सारस्वताज्यं च पश्चाद्भाविनः उपाश्रुपाजाग्यविकार
इति अन्तर्ग्रहत्वात् अध्वरकल्पाया पूर्वं वाहस्पत्यचर-
निर्वाणः पश्चात् सारस्वताज्यधर्माः । ५।१।१०. मीको.
पृ. ३५५ 'अध्वरकल्पायान्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* वाहस्पत्यचरनिर्वाणत् पूर्व आश्रयेणनिर्वाणः
ततो वाहस्पत्यचरनिर्वाणः वैकुण्ठमुख्यक्रान्तुरौघात् अध्वर-
कल्पायम् । भाट्ट. ५।१।१०.

* 'वालादपि सुभाषितं प्राचम्' इति
न्यायः । इति भावः । साहस्री. १६४.

* वाजाप्रशतभागोऽपि न कल्प्यो निष्यमा-
यकः । प्रमाणवन्व्यट्टानि कल्पयानि सुवह-
न्यपि ॥' इति न्यायः । साहस्री. ३८२.

* बाहुभ्रमंतापरत्वं अत्रितुषैरकतप्रसहाशब्दस्य ।
१।४।४।२३-२४.

* वाह्यार्थसद्भावः निरालम्बनचादनिरसेन औत्-
सिक्कत्वे एव भाष्ये उक्तः । बाल. पृ. ६.

* वाह्यमन्थानामप्रामाण्यम् । यदा यान्तेतानि
नवीचिर्निर्नं परिच्छिद्यन्ति किञ्चित्निमग्नधर्मान्कनुकु-
ञ्छायापतिवन्ति त्येकोपसग्रहणामूलाव्यातिप्रयोजनस्यपि
अधीविपरीतान्चदृश्योभादिप्रत्यक्षादुमानोपमानां चान्चि-
प्रायतुक्तिमूनेषनिक्रान्ति साक्ष्ययोगसङ्गवगाश्रुतशास्त्र-
अथपरिच्छिद्यधर्मावर्गनिर्नन्वानि विपचिन्तिस्तावशी-
करणोवाऽनोन्मादिसमर्थवतिपयमनोपयिक्तावचित्क-
शिदिनिदर्शनवलेन अहिंसासत्यचनदमदानयादिश्रुति-
स्मृतिरवादिस्तोत्रमर्थमथवाशिनोविप्रप्रायाचान्मयोपदे-
शीनि यानि च वाह्यतरापि अन्वेष्यवर्तनभक्तमोक्षमा-
चरणनिष्ययानि सेपामेवैतच्छ्रुतिविरोधैरुदरानाम्मामन-

पेशणीयं प्रतिपाद्यते । न चैतच्चिदधिकरणान्तरे निरूपितम् । न चावक्तव्यमेव, गम्पादेश्चदवाचकत्वबुद्धि-वदतिप्रसिद्धतात् । 'यदि ह्यनादरेणैवं न कल्पयेत्वा-प्रमाणता । अशक्यैवेति मत्वाऽन्ये भवेयुः सम-दृष्टयः ॥ शोभासौ कथं हेतूकिकलिवालयशेन था । यन्नोत्पत्तुर्हि सादित्यागभ्रान्तिमवाप्नुयुः ॥ ' ब्राह्मणशत्रियप्रणीतत्वानिरोपेण वा मानवादिभेदेव श्रुति मूलत्वमाश्रय सचेतनोऽपि धृतिविहितैः सह विकल्पमेव प्रतिपद्येत् । 'तेन यद्यपि लभ्येत स्मृतिः का चिद्विरोधीनी । मन्वाह्युक्ता तथाऽऽप्रतिमन्नेतदेवो-पयुज्यते ॥ त्रयीमार्गस्य सिद्धस्य ये हास्यन्तविरो-धिनः । अनिराकृत्य तान् सर्वान् धर्मगृह्णितं लभ्यते ॥ महाजनगृहीतत्वं पित्राद्यनुगमादि च । तेऽपि द्वीपान्तरापेक्षं यदन्त्येव स्वदर्शने ॥ ' तत्र श्रद्धामानमेवैक ध्वनस्त्यागिमित्तम्, सर्वेषा स्वपितृ-पितामहादिचरितानुपपत्तिवत् । वैश्व मानवादिस्मृतीना-मप्युक्तनवेदशास्त्रमूलत्वमभ्युपगतं तान् प्रति सुतरां क्षत्र्यादिभिरपि शक्यं तन्मूलत्वमेव वक्तुम् । को हि शक्युवाकुत्सब्रह्मा वाक्यविषयेयत्तानियमं कर्तुम् । ततश्च क्वचित् किञ्चित् किञ्चनमपि काच वैश्वत् आरियनाथ प्रसिद्धं गनम्, तत्रत्यस्यगाम्वाविसंवादेऽपि उत्तरशास्त्रा मूलत्वावस्थानमनुभवतुल्यकक्षतया प्रतिभायात् । अत आह—'विद्येते लनपेक्ष स्यात्' इति । पाठान्य ताव-देषा सर्वमङ्गलपुराणभित्तोपप्रणीतत्वाच्चैरेव प्रतिपत्त शक्यं कृतकत्वादिप्रतिपादानदाद्यत्वात् पार्श्वैरपि शायते ।

वेदमूलत्व पुनस्ते तुल्यकक्षतत्वात्समयैव लक्षणा च मातापितृद्वेषिदुष्टपुत्रवत् नाम्भ्युराचक्षन्ति । अन्यच्च स्मृति-वाक्यमेकमेवेन श्रुतिवचनेन विद्येष्येत । शाक्यपादिवच नानि तु श्रुतिपदमननादिवचनमर्जं सर्वान्शेषे वनस्त चतुर्दशविचारयानविक्रदानि त्रयीमार्गस्युत्तिष्ठतविक्रदा-चरणैश्च बुद्धादिभिः प्रयोगानि । त्रयीमाश्लेष्यत्तुर्वैवर्ण-निरासित्वाप्रपेक्षो व्यामृदेभ्यः समर्पितानीति न वेदमूल-त्वेन संभाव्यते । स्वधर्मतिक्रमेण च येन धर्मियेण एता प्रकृत्यप्रतिग्रहौ प्रतिपन्नौ स धर्ममविच्छेत्तनुपदेक्षतीति क. समाश्वास । उक्तं च 'परलोकविक्रदानि कुर्वाणं

दूरतत्यजेत् । आत्मानं योऽतिसंघते सोऽन्यमै स्यात्कथं हिचः ॥' इति । बुद्धादेः पुनरयमेव ध्यतिप्रको-ऽलङ्कारबुद्धौ स्थितः । येनमाह 'कलिकल्पुपट्टतानि यानि लोके मयि निपतन्तु विमुच्यतां तु लोकः।' इति । स किल लोकाहितार्थं धनिपधर्ममतिप्रम्य ब्राह्मणवृत्त प्रवक्तव्यं प्रतिपद्य प्रतिपिधानिक्रमाद्यमर्थैर्ब्रह्मणैर्ननुशिष्ट धर्मं ब्राह्मणनानुशास्त्रमपीडामन्यान्तनोऽङ्गीकृत्य पर-नुग्रहं कृतयानित्येवविधैरेव गुणैः स्तृयते तदतुमिच्छन्तुवारी णश्च एवं एव श्रुतिस्मृतिविहितधर्मातिक्रमेण ब्रह्महन्तो विरुद्धाचारत्वेन शायन्ते । 'तेन प्रत्यक्षया मुक्ता विरोधे प्रत्यकारिणाम् । प्रदीश्राचरितृणां च प्रत्य-प्रामाण्यव्यवधानम् ॥' न क्षेत्रं पूर्वोक्तं न्यायेन श्रुति प्रतिषद्धाना स्वमृत्युच्युनमानसाधर्ममिति । 'न च शास्त्रान्नरोच्छेदः कदाचिदपि विद्यते । प्रागुक्ताद्दे-दुनित्यत्वात्त चैषां दृष्टमूलता ॥' न हि यथेय-नयनादिस्मृतीनां शास्त्रान्तरदृष्टश्रुतिसंवादः । एव चैत-क्यत्वात्तद्वन्दनश्रुतसंभ्रान्तकदानादीना संवाद संभवति । मूलान्तरकक्ष्यं च प्रागेव प्रत्याख्यातम् । 'लोभादि-कारणं चात्र गृह्णैरान्यप्रतीयते । यस्मिन् समि-हिते दृष्टे नास्ति मूलान्तरानुना ॥ शाक्यपादयश्च सर्वत्र कुर्वाणा धर्मदेशनाम् । हेतुजाळविनिर्मुक्तां न कदा चन कुर्वते ॥ न च तैर्वैदमूलत्वमुच्यते गौतमादिवत् । हेतवश्चामिधीयन्ते ये धर्मं दूरतः सिधता ॥ एत एव च ते येषां याह्मात्रेणानि नाचनम् । पाटाण्डिनो विकर्मस्था हेतुकाश्चैव एव हि ॥' एतरीया प्रया एव च मन्वादिभिः परिहायै-त्वेनोक्ताः । 'या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्चित् कुट्टपृथक् । सर्वासा निष्पफलाः प्रोक्तास्तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥' तत्साद्धर्मं प्रति त्रयीमाश्लेष्यत्कालीयक प्रामाण्येनानपेक्षं न्यादिति सिद्धम् । वा पृ. १९४ -१९६ .

* विद्यालयतन्वाय । एव तर्हि सौगततागमा-यौऽपि कश्चिदर्थवादि सर्वदर्शनान्न फलिभिः अतुङ्गीयते एव वैश्वत् इति सोऽपि महाजनगरग्रहीत स्यात् । न । संदेहात् । किमयमर्हत्वादि. वैदिक एवमौ विद्यालयत-

न्यायेन अद्याप्यदनाय जीसोदनिप्रमृतिमिरुनिवद्ध आहो
स्मरदृष्ट एवेति । सता ष प्र ४ २४६

* विद्या पञ्चवचिन । वि १०।७।२०

• विवेते अर्थ अनद्वयमुद्रल्लिखा । सधि.
४ २४०

॥ विलयतिगोधान्याय । यथा विले गर्ते वर्त
मानाया गोधाया मिमन्त विमज्जकृपमैत्र निर्देशे न
संप्रति, तन्त्र अट्टलज्ज, एवमज्ञातपरिद्वान्नास्य
उद्गुण्णाय प्रवृत्तिवर्तनीत्येव निवन्तायामस्य प्रवृत्तिरिति ।
अन गोधापद निलिनादिना सर्पादिनाख्युपलक्षण शेष
मिति । साहस्री ४९८

॥ विलयतालवाटन्याय । न्यायप्रतीकस्य न्याय
स्येनेन, तन्ना- "तन्त्रादो दिवसेध्वस्य किलो संता
पितो मज्जते, वाञ्छन् देममनात्प निधिचर्याहिलस्य
मूल गत । तन्नायस्य महाफलैत्र पतता भम सशब्द
शिर, प्राप्ते गच्छति स्य भास्यरहितस्यनेन शान्या
पद ॥ ' तन्नापदा भावनम् ' इति वा पाठान्तरमिति ।

साहस्री १११

॥ विलयविमजनन्याय । अनवदुर्गम्ये प्रवृत्ति
रस्यस्येति यम विषया तन्नाम प्रवर्तते । साहस्री २२५

• ' वीजाद्योनिर्गोषी' इति न्याय । गतु
स्वरूपवेति ' वीजाद्योनिर्गोषी ' इति न्यायेन मातृ
ब्रह्मण्यभासेन श्रेयिनास्यनेन वा पुत्रे ब्राह्मणपरिच्छे कथ
दुर्गमता इत्याज्ज । सु ४ ६३ • वीजे वीजे
अयद्वयममस्य आङ्गिति नानावीजेष्टौ पान्पुवे ।
११।४।१३।२६

॥ वीजाह्णान्याय । ' अट्टुपेऽमिनवोद्विदि ' इत्यमर । वीज निना नाट्टुपे जायते, अट्टुपे विना
च । वीजोद्विदिरिति । एष वन परस्वरुपायैतवमन्त्र
स्वाशयं न्याय प्रवर्तते । तथा च वीजजातीय प्रय
द्वुरजातीयम्, अट्टुपेजातीयं च प्रति वीजजातीय
वाक्यम् । अत्रे वीजाह्णुस्यगदानारिकया च यतीव
प्रति अट्टुपेस्य अरारत तद्वद्वुर प्रति वीजस्य न
अरारतमनो नान्येवाशय । एष च प्राणागिन्त्यात्
यद्ये, स्य च न प्राणागिन्त्यं वन नानादिव्यकल्पेति ।

प्राणागिकप्राणस्यैव अनादित्स्वरूपना, नान्यस्येति
विद्वान्तात् सूचित च । तथा च शरीरकभाष्ये
' तत्त्वतवमाधर्मनिमित्त सशरीरत्वमिति चेन्न, शरीर
संनचस्य धर्माधर्मोक्तत्त्वस्य चेतरेतदध्वन्यप्रयज्ञा
दधरपर्यरैषा कल्पना ' इति । ' आमत शरीरस्यैव
जाते धर्माधर्मोत्पत्ति, तथा च सत्या भय चरुपनन्त्ये-
नो याश्चपादेकन्यासिद्रया द्वितीयास्यसिद्धि स्यादिति
परिहरति- नेत्यादिता । न त्वेतदेहजन्यधर्माधर्मकर्मण
एतदेहजन्येदेहेत्ये स्यादन्वोवाशय । पूर्वदेहकर्मण
एतदेहजन्योत्पत्ति, पूर्वदेहस्य तत्पूर्वदेहकर्मण,
तदेहस्य भोतस्य तत्पूर्वदेहकर्मण इति बीजाद्वुर
वदनादित्वासाय शेष इत्यत आह- अचेति । अत्रात्मा
गिरीत्यर्थे । न हि बीजाद्वुरुत्पत्तौ बीजात्तर च यथा
प्रत्यक्षेण शक्यते, तथा आत्मनो देहसंन च पूर्वकर्मण
प्रत्यक्ष, नाप्यास्ते कश्चिदगमः, प्रस्तुत ' अघज्ञो हि '
इत्यादिश्रुति तर्ककर्तृव्य वाक्येति भावः ' इति
आनन्दगिरि । साहस्री २१७

• ' वीजाभावे कृत फलम् ' इति न्यायेन
अट्टेत्वपामनो निरायति । उपदेशसाहस्री ११५
१९।९ रामतीर्थ, • ' वीजाभावे फलभाव ' इति
न्यायेन शोकमोहवारणव्यवहानस्य निवृत्तौ आत्मन
चमादि नहि भवेत् इति विनिश्चयः वेदविद्याम् ।
१०।१२

• वीजायाप अविचयने । इष्टे अविच्छेपे नाना-
वीजागामापन क्रियते । तत्र क्रम विनेन केचित्
तत्प्रकरणस्या चतुर्दश मन्त्रा भ्रष्टा, न आरित एव ।
१०।५।५ सीरो ४ ५५५ ' अन्यलोपायवादाधि
करणम् ' इत्यन इत्यन्वयम् । • वीजायाप इच्छानिने
स्यासितोत्पत्ते । स चाववातपदायधिपय । वि.
५।२।०

॥ वीजमुक्तन्याय । यथा वीजात् शब्दो मरति,
इत्यात् वीजमिति । साहस्री २१६

• बुद्धे(शब्दे) अपि उचारणविरोधोऽन्यत्पत्ते ।
भा १।१।४।१-१

* सुद्धाविषयसां अस्यप्रवृत्तानां प्रामाण्यसंभावना अपि नैव भवति । वैद्यनाथः . १।१।२।२२ पृ. १६.

* बुद्धिः अनुमेया मीमांसकस्य (मते) । ऋजु, पृ. ६०. * बुद्धिः । निराकारा तु नो बुद्धिः आकारवान् बाह्योऽर्थः । साकारा बुद्धिः इति श्रौद्धः । निराकारा इति मीमांसकाः । बुद्धिः प्रत्यक्षा इति श्रौद्धः । अप्रत्यक्षा इति मीमांसकाः । भा. १।१।५।५. * बुद्धिः निराकारा । सा च अर्थे ज्ञाते सति ज्ञानत्वात्तद्विज्ञानान्तात् अनुमेया । अनुमान चे-यम् । घट- विषयतासक्येन ज्ञान-विशिष्टः, स्वरूपसंप्रत्येन घटतानन्तात् इति । ज्ञातता नाम ज्ञानप्रत्यो वेद्यनिष्ठोऽतिशयविशेषः । स च मानसप्रत्यक्षविषयः । वैद्यनाथः . १।१।५।५ पृ ३३.

* न चार्परहित बुद्धिः आत्माकारमात्रमनुभवन्ती वायते इत्युक्तं शून्यवादे । या १।१।१।२।२३ पृ. ३५८.

* न च व्यग्रहार विना परबुद्धिरनुमातुं शक्यते । ऋजु पृ. १६. * नहि अज्ञाते अर्थे कश्चित् बुद्धिसुपलभते । ज्ञाते तु अनुमानात् अवगच्छति । भा. १।१।५।५ पृ. ३२. * बुद्ध्या विपरीतजन्य बाधः संभवति । वि. ३।३।१२. * बुद्धेः इव विषयप्रकाशने । विषय-प्रकाशने कर्म, बुद्धिः कर्मणः, व्यापारव्याज बुद्धेरन्वय-नान्यः । यदि ज्ञानानन्तरमेव जनयति तस्य तत्र जन्मैव व्यापारः । रत्न. ६।१।१।३. * न च अर्थव्यपदेश-मन्तरेण बुद्धेः रूपोपलम्भनम् । तस्मात् व्यपदेश्या बुद्धिः । भा. १।१।५।५ पृ. ३४. * पूर्वबुद्धेः क्षयिकत्वात् स्वरूपेण नाशोऽपि संस्कारद्वारा अनपायः । सु पृ. ६९४. * बुद्धीनां क्षयिणत्वम् । वा. १।२।५।३७. बुद्धौ संनिहितं यत् तद्विज्ञानमित्युक्तम् (८।१।१७।३३) । भा. ८।१।१७।३४.

* बुद्धिकर्मणी न प्रत्यक्षे तस्मात् ते प्रत्यक्षित्वेन । बुद्धिकर्मणोः कार्यैकसाम्येन. प्रत्यभिज्ञा नास्ति । ऋजु पृ. २४७.

* बुद्धिपूर्वकारि तावत् कर्मिणं नाप्यनस्यति न च प्रसूते । अनुदिपूर्वकारिणा तु अज्ञातवस्तुना पुंला यच्छ्रुत्या प्रथमात्वे व्यापारे ज्ञतेऽपि वस्तुनिष्पत्ति-नैकान्वाद्भवति । सु. ३।७ पृ. ३३. * बुद्धिपूर्वकारि

पुरुष. न च पुरुषार्थेऽद्वैत व्यापार वचनरतेनापि उक्तोऽनुतिष्ठति । या. २।१।१।१३ पृ. ३८३.

* ' बुधन्वानाम्नेयः कार्यः ' इत्यत्र तद्विज्ञाते अभिषयपदे उपसर्जनीयूतो देवतावाचकोऽग्निशब्दः बुध-न्वच्छब्देन विशेष्यु नाहंति । तथा च मन्वर वाक्यम् । आग्नेयः आग्नेयभागः, बुधन्वान् बुधर्वातुषटितमन्वपुक्तः कार्यं इत्यर्थः । पवमानेष्टिषु आग्नेयभागादेवौ न सगुणौ, तेन अग्ने. बुधन्वान् इति विशेषणं न सम्भवति । ' अग्निं स्तोमेन बोधय ' इति मन्त्रो बुधन्वात् । (' अग्निं स्तोमेन पर्थय ' इति भाट्ट., परतु वैसं., ऋषं., अत्र ' बोधय ' इत्येव) । वि १०।४।१७.

* बुधन्वान् पवमानवद् विशेषनिर्देशात् । १०।४।१५।३० ॥

पवमानेष्टिषु आग्नेयभागोः ' बुधन्वानाम्नेयः कार्यं, पावकवान् सौम्यः ' इति श्रूयते । तत्र त्यागादिषु बुधन्वान् अग्निः, पावकवान् गोमश्च अभिषातव्य एतुः । ' बुधन्वतेऽग्नय इदं न मम ' ' बुधन्वानग्निरिदं हवि-रुपत ' इति, तथा ' पावकवते सोमस्येदं न मम ' ' पावकान् गोम इदं हवित्पुपत ' इति । विप्रौ तथा विशेषस्य निर्देशात् । पवमानवत्, यथा पवमानेष्टिषु पवमानादिविशेषणविशिष्टोऽग्निशब्द उच्यते तद्वत् इति पूर्वः पक्षः ।

मन्त्रविशेषनिर्देशात् देवताविचारः स्यात् । ३१ ॥

पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्ते सिद्धान्तमाह । न देवताविचारः स्यादयम् । मन्त्रविशेषनिर्देशात् मन्त्रविशेषस्य निर्देशोऽत्र बुधन्वानाम्नेयः कार्यं इत्यादिः । ' अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् ' इत्यादिः मन्त्र. बुधर्वातुषट्त्वात् बुधन्वान् उच्यते । तथा च मन्त्रनिर्देशोऽत्र न देवता-निर्देशः इति सिद्धान्तः । के.

* सुसुक्ष्माणाः के चित् क्षीतरात्रकस्य मोहन-साचरितकन्तः । भा. १।३।२।४ पृ. १८६.

* सुसुधितः किं द्विधरेण बुद्धके इति न्यायः । अर्थं हारुकादिभ्ये वर्तते । यथा ' ज्ञानंति लेपो पवति मदीयः स्वामीनः पवति वीरुष मे ।

धौःप्रमाणं मुह कान्च धैर्यं ब्रुमुक्षितः किं द्विकरेण मुहते ॥' इति । साहस्री. ६४१.

ॐ धुमुक्षितः किं न करोति पापं (वरिष्ठ किं न कुर्वते) इति न्यायः । साहस्री. ६४३, ६४४.

ॐ धुमुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चिदिति न्यायः । उक्तं च— ' नागर्तुं लोत्रे ज्वलतु प्रदीपं सखीवनः पदयतु कोपकं ते । ध्वेःप्रमाणं न करोमि धैर्यं ब्रुमुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् ॥ ' इति । साहस्री. ६४२.

• धुमुक्षो. अमोक्ते पितृशोभ. । वि. ६।३।२.

• धुभूपतः सर्वतोमादिपद, पाठीये । वाळ. पृ ३४.

• धुसत्यशब्दः बृहच्छत्र्यस्य गमयति ' सरस्वति देवनिदेशे निर्दर्यं प्रजा विश्वस्य बृषणस्य मायिनः ' इत्यन । मा १०।१।१।३२.

• बृहत् आर्भकपराधाने, विश्वजिति सर्वश्रेष्ठे । मा. १०।६।१।१४, • बृहदेव पुत्र विद्विषिभितोये । १०।७।१६।१-१७, • बृहत्. (घाम्.) योनिः बृहती (उन्द) ' एतानिदि ह्यवामहे ० ' इति । उक्तं बृहृकिः ' एत न विधिय ' इति । १।२।६।२६.

• बृहन्त बृहगण । दन्. १०।५।२५।८५.

• बृहदादीनां सर्वेषा विश्वजिति नैक्य निवेश. । भा. १०।६।८।२४.

• बृहदानं प्रागाधिपम् । बृहतीपट्टक्यो प्रपयन कटुपकारम् । भा. १।२।६।२५ वणक १

• ' बृहत्तमं अपरमित स्वर्गनामभिव्यत ' । संवर्ष २।१।१०.

• बृहद्वर्गो. विश्वदिस्तुनौ निरञ्ज. बृहति मधेयुः, न रथते । मा. १।२।१५।४७.

• बृहद्वष्टं आर्भके परमाने विश्वजिति । भा. ७।१।३।८. • बृहद्वष्टस्य प्रतिपत् ' अप्रवर्ती ' नरोति शोमे । ' दसवतीं पशदाष्टस्य प्रतिपदं कुर्वन् अप्रवर्ती बृहद्वष्टस्य ' । ' प्रमुने वाको अमिय. ' इति अमिय-कवी ऋग् प्रतिपत् । वि. १०।१।१६.

• ' बृहद्रथंतरं शूद्र भरति ' इति न बृहत्प्राथन्य न रथतरकाथनकमिति । नैर तत्र बृहत् निमित्तं भाति

रथतर वा । भा. ६।१।१।९, • बृहद्रथंतराभ्यां अन्यतरोणं पुत्रं साधिव ज्योतिशोमे । १०।६।८।२४,

• बृहद्रथंतरयो. एषस्मिन् कर्मणि विकल्प, एषार्भ-टागद् । १२।२।४।१०-१५, • बृहद्रथंतरयो. प्रपेक-मेनेस्त्वैर गमामफलगतदुपपदहे व्युत्पन्नम् । १०।६।

३।४-८. मीमो पृ १५० ' गमामपने पूषये पदहे ० ' इत्यन श्रुत्यम् । • बृहद्रथंतरयो. सधवे, गोत्तवे, अपवित्रो, पूष्टोऽन एष समुचिय निवेश. । १०।६।८।

२४-२६. ' संस्रष्टौ उभयवामके प्रती ' इत्यन श्रु-त्पम् । • बृहद्रथंतरयो. सस्रष्टौ प्रधानक्रियापेक्ष साहि-

त्पम् । तत्र व्यस्तयोरपि क्रियामाग्यो. साहित्यं न विर-प्यते । एकं साम किञ्चित् स्रोत्रमभिनिर्वर्तयिष्यति द्विती-

यसि अयम् । प्रचानोपकारपेक्ष साहित्यमिति समस-संयोगो न विकोत्पत्ते । इति चेत् । तत्रामिधीयते । यत्र

परस्परसंयोगोयोगो भवति तत्रैतदेव न्याय्यम्, येन क्रियात्रयनेन आरम्भेकं प्रत्येनावधानेन वा योगे तेन

सहितयो, न पूषत्याः । यथेन अनैतोपकर्तव्य इत्यन-गम्यो एषामित्यलङ्घितेनेति । ते च शक्यतः सहिते पृष्ठं

संस्कृतम् । अतः तयो साहित्यमेव युक्तम् । भा. १०।६।८।२५ • बृहद्रथंतरयो स्वधोऽनुष्ठायपयनेन

सपादितकटुभोरैव गान (ज्योतिशोमे) । १।२।६।

२५-२८. मीमो. पृ १८११ ' ज्योतिशोमे बृहद्रथ-रयो ' इत्यन श्रुत्यम् । • बृहद्रथंतरयोऽि ऋक्षसंसा-

त्वेन विनियोग । मा १०।६।८।२६.

• बृहद्रथंतरादिशब्दाः. आयमिरोपसन्निः । कामवन्द्यन्तु सामान्यतया चानामाये वर्तते, न तु गान-विशिष्टाणामिति । वि १।२।११.

ॐ बृहद्रथंतरोमयसामके प्रती रथंतरपविधर्माणां प्रकृतिवद् व्यवस्था ॥

उभयवामिन् चैवमेकार्यापत्तेः । १।२।१।७।३८ ॥ भाष्यम्— सन्नुभयवामानं प्रतर. । ' संस्रष्ट उमे कुर्वन्, गोधन उमे कुर्वन्. असन्निवाम्येधरे उमे

बृहद्रथन्ते कुर्वन् ' इति श्रुते । अन्ति तु प्रहती पृष्ट कर्मा रथतरवर्गाम् । ए इह बोधनेन श्रुत्यत्ते । एन संशय. विश्वामानि उभयवर्गाम् कर्तव्य. अथवा

इहामि तथैव व्यतिष्ठेत् इति । किं प्राप्तम् ? उभय
 सामि चैवं स्यात् । यथा कण्वरथंतरे । उभे द्वान्
 सामी पृष्ठकार्ये वर्तते, नैकैकम् । तस्मान्नैकैकधर्मान्
 लभेत । उभे द्वान् संहते, उभे धर्मं संयुज्येयादाम् ।
 उभे हि ते संहते, एकार्णापचेः पृष्ठकार्ये वर्तते इति ।

स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्था स्यात् प्रकृतियत् । ४९ ॥

भाष्यम्— पाषाण्डः पक्षं व्याचरतेपति । न चैतदस्ति
 बृहद्रथतरयोः संश्रुतयोः धर्माः भर्तव्या इति । रथंतरे
 रथतरधर्मा बृहति बृहद्रथमां । कुतः ? स्वार्थत्वाद्धर्मा-
 णाम् । रथतरधर्मा रथतरधां, बृहद्रथमां बृहद्रथमां ।
 साम्नोश्चैते धर्माः, न पृष्ठस्य । तत्र साम् प्रयुज्यते रथ
 तर बृहद्रथ । रथंतरे प्रयुज्यमाने तद्धर्माः प्रयोक्तव्याः,
 बृहद्रथसि प्रयुज्यमाने बृहद्रथमां । साम्प्रयुक्ता एवैते
 धर्माः । साम्नाऽपि हि दृष्टमदृष्ट च क्रियते । तस्मात्
 साम्पि धर्मप्रयोजने समर्थम् । अतो व्यवस्था धर्माणां
 प्रकृतियत् । तथा प्रकृतौ रथंतरे प्रयुज्यमाने तद्वद्
 प्रयुज्यते । बृहति तद्वद्भवत् । एवमिहापीति ।

ट्टम्— पृष्ठानुवादेन कण्वरथतरविधिः, यत् पृष्ठं तत्
 कण्वरथंतरमिति । बृहद्रथंतरे च न पृष्ठानुवादेन विधी-
 येते । नोदकेन विधयेन प्राप्नुवती नचनेन समुचीयेते
 (अन्यथा अग्राहुवकार्यता स्यात्) । तस्मान्प्रयाग्रे मनो
 क्तव्ये । यद्यपि च पृष्ठानुव्ये नोन्नास्तिवस्तथापि पृष्ठ
 वापने प्रकृतौ दृष्टे इति विद्वन्नास्ति पृष्ठवापने एव
 भवत् । नास्तिस्मिन् वैरो प्रयोक्तव्ये इति ।

शा— द्वाभ्यामापि सहाय एकैकस्व कार्ये साध्यते इति
 द्वयोःपि धर्मप्राप्तयुज्यते— ' नोदकेन विकल्पेन
 प्राप्तयोः पृष्ठयोर्हि । स्वधर्मयुज्योरेव समुच्चय-
 विधिस्वयम् ॥ '

सोम— यथा कण्वरथंतरे उभयधर्माः तद्वत्
 इहापि उभयव उभयधर्मा इति कण्वरथंतरे विकल्पे
 ऽपि इह समुच्चयः इति च व्यक्यात् संरातिः ।
 सूत्रार्थस्तु— उभयसामि संयुजादावपि एवं कण्वरथं-
 तरादिवदुभयस्यैव एकार्णापचेः उभयधर्माः स्युः इति ।

वि— ' द्विसामने द्वयोर्धर्मकार्यं वा व्यवस्थितिः ।
 श्रुतेःपात् संज्ञते, मेवं धर्माणां साम्भवतः ॥ '

भाट्ट— यत्र संयुज्योरेवयत्नेनादौ बृहद्रथंतरयोः
 प्रकृतित एव विकल्पे प्राप्ते ' उभे बृहद्रथंतरे भवत् ।'
 इति धृतम् । तत्र यन्मते तावदेकं पृष्ठस्तोत्रं साधनसाम्नां
 रेव च तस्मिन् विकल्पः, तदा तेन वचनेन तयोः समु-
 यमानविधानादेकसिद्धौ च तद्वस्तोमके पृष्ठेऽसात् । साम-
 द्वयम्, तत्र च व्यनस्थिता एव तद्वधर्मा । यत्र उ
 प्रकृतियेव पृष्ठस्तोमद्वयं वैषल्यिक इह च तयोरेव बृहद्रथ-
 तरपदप्रकृतयोः समुच्चयस्तदा तत्तत्साम्नां पृष्ठद्वयस्य प्रत्येकं
 समद्वयस्तोमकस्य करणादमांशा व्यवस्थेव । ननुनैकैककार्ये
 समुचितस्तोमद्वयविधानम्, येनैकैककार्ये उभयविधानात्
 उभयधर्मोभयधर्माः स्युः । विशिष्टविधिगोरत्वाद्प्रकृतकार्य-
 तापत्तेश्च यथावस्थितयोरेव समुच्चयमादाविधानाङ्गीकारात् ।
 अतः तत्तत्तामि तद्वधर्मा एव संमीळनादयः ।

नैमित्तिकग्रहप्रतानियमारतु सत्यपि साम्द्वये तयो-
 विरोधित्वाभावेन निमित्तदत्ताभावात् भवति इत्यु-
 क्तौकामे । अत्र च पृष्ठद्वयजन्यापूर्वस्यैकशतीवत्वेऽपि
 समुच्चयानुलोपेन व्यक्तिद्वयोपचिरिति ध्येयम् । इदं च
 पृष्ठद्वयसमुच्चयोदाहरणं संयुज्योरेवविधिर्न मूले इत्या-
 चिन्तेति श्रुत्यम् ।

यत्तुतस्तु तेषु ' उभे बृहद्रथंतरे भवत् ।' इति
 श्रुत्यं ' परमान रथतर कुर्वात् बृहद्रथं यवति ' इति
 पञ्चविंशत्याज्ञानुलोपेन लाट्वापनिकल्पे रथतरस्य एक-
 मानस्तोत्रे निवेशामिधानात् न पृष्ठरतोत्रे उभयो-
 वाम्नोर्न वा एकस्मिन् ऋताकुम्भयोः पृष्ठस्तोत्रयोः समु-
 चयः । अत एव परमानेऽपि रथंतरे विधौपन्नान् न
 संमीळनादीन् धर्मान् यच्छति । रथंतरस्य तैस्मिन्नाऽपि
 जायमानत्वेन रथतरस्वरूपे आनर्थक्यात् अपूर्वतापन्नत्वं
 लक्षणायां पृष्ठजनकसंस्कारसहस्रापन्नत्वेनैव लक्षणीय-
 स्तत् । तदभावे दूशयत्ताकारणार्थैवंदप्रकृतकार्यनि-
 रथतरादावप्राप्तेः ।

अत एव योर्वेना रथतरमेव पठितुं न शक्यं यथा
 स्तोभादिभिः तनेतपक्षेपक्षत्वे प्रमाणमावात् यदा तदा-
 न्यभूता ऋतोऽपि अगन्तव्यत्वाद्ग्रहप्रमाणामापो आश्लिष्येरत्
 तदा तद्वद्भवत्स्तोमादीनां ' प्रथान नीयमान हि तत्रा-
 न्नाप्यकर्मति ' इति न्यायेनानुष्ठाने न काचन क्षतिः ।

गतः कालन्दरे पलाशवाक्यसन्ने स्त्रोतानन्दरे विनि-
योगमाये चेदमभिकरणं द्रष्टव्यम् ।

मपहन— 'प्यक्स्थोममहाभके ।' ३४.

शंकर— 'दिशामि चाग्नेयेः स्यात् ।' २८.

• बृहद्रथंतरमयीणां अविद्वाना वैदपस्तोमि
कथरथंतरे समुच्चयः । १।२।१६।४७. मीको. पृ.
१३६ : 'कथरथंतरे अविद्वाना०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• बृहद्रथंतरमयीणां व्यवस्थया वक्तव्यम-
यानकाले अनुष्ठानम् ॥

पक्षर्यत्वाद्भिभागः स्यात् १।२।१५।४५ ॥

भाष्यम्— 'योनिष्ठोमे समागनन्ति 'बृहद्रथं
भवति' रथंतरे वृष्टं भवति' इति । प्यक्को हि बृह-
त्रंतरथोविनत्यः । यस्मिन् कार्ये रथंतरे प्रवर्तते, तस्मि-
न्नेव कार्ये बृहद्रथविद्विद्वारेण धर्मा विहिताः । तस्मात्
बृहद्रथं रथंतरमयीभोभवन कर्तव्या इति । बृहद्रथं
रथंतरग्रहणं च लक्षणार्थं भवति ।

दृप्— पुराणः स्तोत्रमिच्छाया । सा (स्तुतिः)
साक्षात्संयुक्तम् (स्तुतवाक्यविक्रमे) । तस्माद्भवना-
द्विकल्पः बृहद्रथं रथंतरे वा इति । तत्र स्तुतिरद्वयम्,
साम ऋगशामिचकत्वा दृष्टोपकारि । तस्माद्ये साम्नुप-
निबद्धा धर्मा उच्येयत्वाद्यस्तोत्रागुणवचन (वृष्टि रथंतरे
च) सक्थे न व्यवसा । यथा श्रीहिस्यदर्दं प्रोक्षण न
मीहिषेवाकतिष्ठते (यवेध्वनि भवति) एवमिहापि ।

निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेत् ४६ ॥

भाष्यम्— 'निर्देशाद्वा रथंतरे रथंतरमयीः कर्तव्या
'नोच्येयम्', न च वक्तव्यमयम्', ' रथंतरे प्रस्तु-
यमाने संगीकथेत्', 'स्वर्गं प्रतिशोषेत्' इत्येव-
मर्थः । बृहद्रथं 'बृहति उच्येयम्', ' बृहति
गीपमाने समुद्र मनस प्यावेत्' इत्येवमाद्यः । एवं
निर्देशोऽयंवाच्य मविधति । इतरथा रथंतरग्रहणं च
बृहद्रथं च प्रदर्शनार्थं स्यात् । तथा लक्षणा मयेत् ।
न च भुविर्गमने लक्षणा न्यासा । यदुच्यते अपेक्षयाद्
बृहद्रथंतरशोरिति । तस्यैकोऽयैः पृष्टिदिः । एत-
दप्येव अन्यथा बृहद्रथं कथ्यते पृष्टम्, अन्यथा
रथंतरेणैति । यथा धर्मि विभक्त्यमाने प्राप्युयायौ ।

यथा, द्वौ पुरुषानन्तर्गोर्गृहीत्वाऽऽकर्षाः, यद्वा तीर्थेन
वाक्येण छेदनम् । तत्र यच्छत्रस्य तीर्थीकरणे इत्थं
तच्छेदनाभ्युपाये संभव्यते, नाऽऽकर्षणभ्युपाये तदर्थो-
पयेऽपि । एवं बृहद्रथं रथंतरे तदर्थार्थेभ्ये भवेयुर्वा
न वेति वाप्ये विचारणा । तत्र निर्देशाद्यर्थोविद्वान-
गच्छामः, अन्यथा बृहत् सावयति, अन्यथा रथंतर-
मिति । प्रत्येकं पस्वप्यनुपलभामहे । रथंतरे दृष्टादिकां
संस्तुतिं कुर्वन् वृष्टं सावयति, बृहत् विनाविद्वान् ।
तस्माद्रथंतरमयीः दृष्टादिकाया स्तुती निबद्धा रथंतरे
प्रस्तुयमाने भवेयुर्वा बृहति । बृहद्रथं अपि चिनादिकथां
स्तुती निबद्धा बृहति भवेयुः, न रथंतरे । तस्माद्रथंतर-
मयीणापिति ।

दृप्— 'अन्यथा बृहता कथ्यते पृष्टमन्यथा रथं-
तरेण' इति । (अनुभूयितं माभ्यं चोदयति—) नन्वेवं
बृहता मीहिषवोरपी धर्मव्यवसेयुक्तं भवति । अन्यथा
मीहिषः साधनस्यन्यथा वा यथा इति । उच्यते ।
श्रीहृयकादुल्लेखितं कुर्वन्ति । ततः पितामि, तेभ्यः
पुरोडाशाध्यायः, यागादपूर्वम् । यवेवेत्तुल्यं त्वम् ।
किमतः । एतदतो यवति । मीहिषवोरसन्तदप्येवला-
पूर्वमेदः । तस्मादपूर्वं यागवापनकारेण धर्माभिलषि ।
उभौ च मीहिषयो धारावाचनम् । अत उमदन धर्माः ।
नस्ति व्यवसा । मीहिषमनीयं ताम, प्रोक्षणस्यातीया
उच्येयत्वाद्यः । तत्र यद्यपि ताम दृष्टोपकारि, तथापि
यस्योपकारि (तदृष्टनिवर्तकम्) । ते च स्तुती मेदेन
चोदिते । अदृष्टार्थत्वाच्च तयोर्पूर्वमेदः । अयुर्प्रपुलाभ
धर्माः । नन्वेनसिखेयार्थे द्वे अपि स्तुती चोपेते । एका-
धीयन्त तयोर्वक्तव्यो मीहिषवोरपि । तस्मात् व्यवसा ।
उच्यते । न निमित्तमपूर्वमात्रे, यथैते चोपेते । किन्तु
वाक्यमेवपूर्वं ज्ञेयते । तस्मादृष्टार्थत्वात् स्तुतोः, यदेव
दृष्टादिका ज्ञेयते तदेव चिनादिक्येति । कुत एतत् ।
तस्मात् चिनादिका यथा सावयति, येन साधनेनोप-
पद्यते, दृष्टादिकाऽपि तैः साधयिष्यतीति नास्येत् ।
अत एव क्वचनद्विकल्पः । अतीनात्वात् । तस्मादाया
क्षयणनामपूर्वमेदाद्यं व्यवसा, एवमिहापि । मीहिषयो न
साक्षादपूर्वत्वं साधको । यागादपूर्वम् । स नामेकादि-

मिहस्तादिनो व्रीहियथाक्यवेदेव्यविधानाद्यज्यते । न तु
 ताव्या पागोलातिः किरते । येन कागमेदोऽपूर्वमेदश्च
 स्यात् । तस्मात् तत्रापूर्वस्य भिन्नत्वात्तत्रा न्यवस्था ।
 अन्ये त्वाहुः । यद्यपि साम दृशोपहारि, स्तोमास्त्य-
 दृशोपहारिय । तस्मात् स्तोमप्रयुक्ता उच्येतेऽश्वत्थः ।
 अत्रो न्यवस्था । तथा च वक्ष्यति (भाष्यकार-)
 'साम्नाऽपि दृष्टमदष्टं च क्रियते' इति । तद्युक्तम् ।
 रथतरशब्द, स्तोमश्लेषार्थः स्यात् । अपि च स्तोम-
 श्लेषार्थोऽश्वत्थश्च यामि गुणमूलाः 'गुणना च परार्थ-
 तादसंख्य' (३।१।२।२।२) इत्युक्तम् । अथगा-
 न्यायोऽपि (३।१।६।१२) नास्ति, स्तोमानामुच्यै-
 स्तादीना च परस्परनिष्कारदृष्ट्यात् । यत् 'साम्नाऽपि
 दृष्टमदष्टं च' इति ऋगश्रुतिव्यवस्था दृष्टम्, येन
 पुनरदृष्टार्थो स्तुतिमुत्पद्यति तेनादृष्टम् ।

ज्ञा - 'उभयोरैककार्यत्वात्कार्यसाधनगोचरः ।
 धर्मा द्वयोर्द्वैतेऽपि स्युर्ब्रीहिधर्मा यवेत्पिन ॥'
 इति प्रश्ने, ब्रूम - 'साम्नोर्व्यवस्थया यामानिर्देशो
 मीलनादिषु । तस्मान्न संकरो युक्तो न त्वेन प्रोक्ष-
 पादिषु ॥'

सोम - यदि कार्यसाधनव्ययुक्ता धर्मा तदा
 रथतरादृष्टोः एककार्यत्वात् तदर्थसंकरः स्यादित्युक्तिनेः
 संगतिः । वचने नाम 'रथतर बृहद् वा श्रुं कार्यम्'
 श्रुतेरुपरतिनि भीमावकाशवत् । सूत्रार्थानु - रथतर
 बृहत्तरेकार्यत्वात् धर्माणामभिभागः संकरः स्यादिति ।

वि - 'बृहद्रथनो धर्मं संकीर्णो वा व्यपस्थिते ।
 श्रुतेरवच्छ्रं संकरो धर्मं निदेशादेव्यं सतिष्ठिः ॥'

भाट्ट - ज्योतिषोमे 'दृष्टे सृजते' इत्यनेन यद्
 दृष्टमेतन्मि विहितानि । तत्र बृहद्रथतराग्रामशाप्यको-
 'बृहद्रथं तत्र पा श्रुं नगति' इति वचना
 दिश्यते । तथा नौबधत्तरेताम्यपोरिति । तथा च
 निरुक्तानि चयातीकरि विवाधिराणे कौमुभे स्युम् ।
 तत्र च रथतरापुरमात्रेण केचिदर्थं विहितं । 'रथ
 तरे मन्त्रमन्त्रे संकीर्णयेत्, नोपैर्गम्' इत्यर्थः ।
 केचिच्च बृहत्पुस्तकाण्ये 'बृहति मन्त्रमन्त्रे समुदं
 मनत्रा न्यवेत्, उपैर्गम्' इत्यर्थः । अत्र उम-

यगारि साम्नः रोषित्वमेव, न तु निम्बित्वत्वं उच्येत्तादि
 प्रायपाठात् । ते किमुमयत्रापि सर्वाणां उत न्यवस्थितं
 इति चिन्तायाम्, यत्पि लोकोभेदे तन्मन्त्रादृष्टस्य रथ-
 वादेकगादीयस्यैव कर्तव्यादेकापूर्वसाधनीभूताप्यनेन धर्मा
 यामवधातादिकत् संकरः । न ह्यनयोः प्रयोजनान्तरात्
 समुच्चयः येनादृष्टवैजालमावदवत् स्यात् । अत एव विकल्प
 वचनस्याप्यदृष्टैक्य एव तात्पर्यमित्यपि सुवचम् । अत-
 श्चापूर्वस्यैकत्वात् तत्तत्तलोनासाम्नोश्च स्वरूपेणाप्रवेष्टाणुचो
 धर्मसंकरः । अत एव रथन्तरस्य 'अभि त्वा इत्'
 इत्यसाम्भृत्युत्पन्नत्वेन श्रुतिप्रकारस्य, बृहत्तथ 'त्वमिदि
 हवामहे' इत्यस्या उत्पन्नत्वेन आनाहनादिप्रकारस्य
 च भेदेऽपि न प्रवेशः । अथ ऋक्सामयजुसाम्नात्वेन
 सामशापनतापठकत्वमात्राच्च । न हि ऋगर्थभेदेऽपि साम्नः
 अश्रुतिव्यवस्था भिद्यते । कारणरथतरे प्रकाशव्यव-
 स्थानेन धर्मप्राप्यनापत्तेश्च । अत एव वेदुचित्त्वेनेषु रथ
 न्तरस्थोपादाने वेदुचित् बृहत् इति प्रतिनिधित्तिर्निर्देशाद्य-
 न्दत्त्वादिबिषयशा धर्मव्यवस्थेत्यप्युपाद्यम् ।

न चैवमपि रथन्तरादिगीतेः ऋगश्रुत्यर्थस्य
 दृष्टार्थत्वेऽपि स्तोभाश्रुत्यर्थस्य व्यदृष्टार्थत्वात् तद-
 दृष्टार्थोऽपि गीतिभेदेन येषात् तत्तदपूर्वशापनत्व-
 लक्षणा धर्माणां प्रकृतौ न कार्णस्य, कारणरथस्य
 बृहद्रथतरस्यानापन्नत्वेन वदन्तस्तोभाश्रुत्यर्थस्य प्राकृत-
 स्तोभाश्रुत्या 'यस्यजन्तादृष्टार्थत्वेने' द्विरप्यममन्त्र-
 वचनात् तथापि धर्मप्राप्युपारत्तिरिति वाच्यम् ।
 एतन्मि ऋगश्रुतिरुदगीतश्रुते उच्येत्तत्रादिभ्यस्संज्ञां
 कर्मव्यतिरिक्तत्वात् । न च तथापि साम्नस्यजन्तिसमा-
 दृष्टमेतत् तस्मिन्मादृष्टव्यवहारस्यैव न तदर्थसिद्धा-
 युदेरथश्रुतेऽदृष्टवत्त्वात् कारणरथरे च द्विरप्यममन्त्र-
 व्यापेन तद्वेदाभावात् तांश्रुत्याश्रुत्यतिरिति वाच्यम् ।
 नियमाददृष्टस्य नियमव्यवस्थेन साम्नस्यव्यवहारत्वात् ।
 तन्व्यवस्थेऽपि वा दृष्टयोरन्यस्यैकस्यव्यवस्थेः प्रु-
 र्दृष्टिविज्ञाता श्रुत्यन्तरधर्मस्योपकारेण नियमाददृष्टस्य तत्रो-
 पकाराभावात् । इतरथा स्यात्प्रवृत्तयपि अथप्यन्तरध-
 र्मप्राप्यत्वेः । इति प्रश्ने, तथापि स्तोमद्वयव्यवस्थेः
 अकारणत्वात्तदर्थस्य व्यवस्थेऽपि । तथा हि स्तोमार्थं

१४२९-३१. * बृहस्पतिसवः वाजोयाद्गुम् । ४।३।
 १४२९-३१. 'बृहस्पतिसव्यायः' इत्यन द्रष्टव्यम् ।
 * बृहस्पतिसवः वाजोयाद्गौऽपि स्वराष्टे (वसन्ते)
 कर्तव्यः । भा. ४।३।१७।४०-४१. * बृहस्पति-
 सवस्य ऋषोऽपि विद्वद्विद्यात् वष्टन्तकात्क्षोदकप्राप्तः ।
 वि. ४।३।२०. * बृहस्पतिसवये 'वाहंस्वरं ब्रह्मं
 यज्ञाति' । अस्य प्राहुः नैः ब्रह्मैः समुद्यतः । १०।४।२।
 ३-५.

बृहस्पतिसवाद्गौ दाशतयीभ्यः उत्पन्नगायत्री-
 पामानयनम् ॥

गायत्रीपु प्राठ्वीनामरच्छेदः प्रहृत्यपिकात्-
 त्तंल्यात्वाद्भिष्टोमवद्व्यतिरेकान् सदारयत्यम् ।
 ८।३।६।१२ ॥

भाष्यम्— उत्पन्नश्चित्तितः । अपचय इदानीं
 विन्यसे । इदं श्रूयते 'वाजयेयेनेष्टया बृहस्पतिसवेन
 यजेत' इति । तमेव समागतात् 'गायत्रयेतद्दर्मवति'
 इति । अत्र विचार्यते । किं प्राठ्वीना विद्वन्ब्रह्मतीनाम-
 श्वरान्तेनं बृहन्न गायत्रं तदहं कर्तव्यम्, उत उपस्ति-
 गायत्रीणा दाशतयीभ्यः आगतं कृत्येति । अत्र श्रुतेनै-
 शेषप्रथमः । गायत्रीपु प्राठ्वीनामरच्छेदः । गायत्रीपु
 भूयमाणाम् 'गायत्रमेवदर्मवति' इति प्राठ्वीना विद्व-
 न्ब्रह्मतीनामरच्छेदेऽष्टाष्टान्तोयः कर्तव्यः । जुतः । प्रहृत्य-
 पिकात् । शोदरेनात्र प्राठ्व्यास्त्रिष्टुब्जगण्यः प्राप्ताः
 अपिष्टा विद्यन्ते । यदि अन्यातामृचानामगमः त्रियैत,
 प्राहुः प्रचये कथ्येत ।

ननु प्रत्यक्षमुताः गायत्र्यः । तामिक्षोदकप्राप्ता इत्या
 बाधितयाः । नेत्याह । वामान् ? संख्यात्वात् । अथ
 गायत्रीपुः संख्यावाचकः । कर्षं शक्ये ? वाचनीरेका-
 श्रुतिर्गतिर्गण्यमेव न व्यभिचरति । न च विद्यनुपिचिति-
 संख्या विना दृष्टः । चतुर्विंशतिर्संख्याहीनापु त्रिष्टु-
 ब्रह्मतीपु न कदापिभवति । तस्मात् संख्यावाच्योऽयम् ।
 संख्यावाच्यश्चेत्तदुपारणोयः कर्तव्यः । अमिष्टोमवत् । यथा
 'वाजमिष्टोमं भवति' इत्युक्ते द्वादशद्विंशतीनामप्रा-
 मुक्त्यापचयेनः त्रियौ । एतन्निर्वा ।

सं नित्यवच्च पृथक्सतीपु तद्ब्रह्मन्म् । १३ ॥
 भाष्यम्— तं नित्यवत्संख्यामार्गं ब्रुवतं गायत्रीपुर्दं
 नत्वा, पृथक्सतीपु पृथग्भूतापु गायत्रीभ्यो जगतीपु,
 अगायत्रीपु तदचनं भवति, गायत्रीवचनं भवति 'ये हि
 द्वे गायत्र्यो रैका जगती' इति । यदि संख्याया गायत्री-
 शब्दस्ततो जगत्या द्वे चतुर्विंशतिर्संख्ये श्रूयैतदचनमुप-
 पद्यते । अथ क्वचि ततो द्वे कचौ जगत्या न सः इत्येव-
 द्ब्रह्मन्मदुपपन्नं स्यात् । तस्मादपि संख्याया गायत्री-
 शब्दः । तमेवमत्र च दर्शनम् । 'विष्टोऽस्तुमुभक्तो
 गायत्रीः कुरोति' इति ।

न विद्वान्तौ ददोति चेत् । १४ ॥
 भाष्यम्— अथ कश्चिद् ब्रूयात्, न विद्वान्तौ
 ददासंख्याऽस्ति । न संख्या संख्यान्तरे वर्तते । गुणे हि
 संख्या । न च गुणा गुणेषु वर्तन्ते । एवमष्टाचत्वारिंश-
 त्तंल्याया चतुर्विंशतिर्संख्या नास्ति । तस्मात् संख्या-
 यैऽपि गायत्रीशब्दे 'एका चयनी द्वे गायत्र्यो' इत्येव-
 दनुपपन्नमेव । मक्षोभयोर्दोषो नास्तिवेत्यस्य वाच्यः ।

एकसंख्यमेव स्यात् । १५ ॥
 भाष्यम्— अत्रोच्यते । न द्वयः संख्याया संख्या
 वर्तत इति । किं तर्हि ? अष्टाचत्वारिंशत्संख्यापरिचिन्ने-
 प्यष्टीपु अवचयन्ते द्वे चतुर्विंशतिर्संख्ये, न तु द्वे कचौ
 इति । न च संख्या संख्यान्तरं निवर्तयति । यदि
 निवर्तयेदैकसंख्यमेव स्यात् । यस्य दश गायत्रस्य द्वौ
 पञ्चमी गयमिष्टेतद्ब्रह्मन् न स्यात् । भवति च तत् ।
 तस्मात् संख्या संख्यान्तरं निवर्तयति ।

एवं वा । न विद्वान्तौ ददोति चेत् । यदपि
 संख्यायां गायत्रीशब्दः, एवमपि नाश्रुतागतेनं कर्तव्यः ।
 किं वागम् ? विद्वान्तौ दश त्रियन्ते । किमतः ? इदं
 तावदतः । येन विद्वान्तिद्वयताः, दशतच्छेन दश
 भवति । एतं येन त्रिष्टुब्जगण्यः प्रयुक्ताः, प्रयुक्त्वात्
 तदन्तर्गतं गायत्र्यो भवन्ति । तस्मादपि शक्ये प्रयोगः ।
 एतं वोदशतुपुश्च भवति । गायत्रं चाह । इत्तं भवति ।
 ऐकसंख्यमेव स्यात् । अथाऽऽह ब्रह्मणा त्रिष्टुभि
 योऽशतादीनां गायत्र्य उतासा भवन्ति । कथम् ? एतस्य
 परिच्छिद्यती संख्या कर्तनी भवतीत्यति । न चयथाः

कः पुनर्विधौ विद्येयः । विधौ शब्दार्थेन व्यवहारे मन्त्रे । तिस्रोऽनुष्ठुभञ्जलो गायत्र्ये न शक्याः ऋतुम् । शक्यस्तु चतस्रश्चतुर्विंशतयः । तस्मात्तत्र संख्याया गायत्रीशब्द इति ।

यावदुक्तम् । २४ ॥

भाष्यम्— अथ ब्रूमः । इहैकत्र संख्यायो नान्यत्र । न्वचिदर्शनात् । आह । यद्येवम्, न संख्यावचनः । कश्चिद्द संख्यायै ज्ञात इति । उच्यते । छद्मगणऽपि विधान मन्त्रे । यथा लोके अग्नी पिष्टपिष्टाः सिंहाः क्रियन्तामिति, वेदेऽपि 'पृष्टरुपतिष्ठते' इति । न च तत्र सिंहशब्दः प्रतिवृत्तिवचनो दृष्ट इत्यन्यत्रापि प्रतिवृत्तिवचनो विज्ञापते, पृष्टशब्दो वा पृष्टसाधनमन्त्रवचनम्, न च छद्मगण्य प्रयोगे शब्दार्थः परिच्छिद्यते । यत्कारणम्, स्वार्थ एव वर्तमानोऽर्थान्तरं लक्षयति । स्वार्थं बहुरैव लक्षयेत् । तस्मादयमन्त्रवेदुः ।

अपूर्वे च विकल्पः स्याद्यदि संख्याविधानम् । २५ ॥

भाष्यम्— अपूर्वे च दर्शपूर्णमासकर्मणि विकल्पः स्यात्, यदि संख्याया गायत्रीशब्दः । तत्र हि श्रुते 'गायत्र्या परिदध्यात्' इति । एव श्रुते, आजुष्टेतायाश्चतुर्विंशत्यक्षरस्य षडक्षरस्य च विकल्पः स्यात् । विषये पक्षे आजुष्टेताया गाय । स चायुक्तः सत्या गतौ । तस्मादपि नैवन्संख्याविधानम् ।

ऋग्यजुषत्वान्नेति चेत् । २६ ॥

भाष्यम्— अनोच्यते । न प्रकृतौ विकल्पो भविष्यति । कुतः ? ऋग्यजुषत्वात् । ऋग्यजुषो हि तत्र प्रयोगोऽङ्गीकृतः । ऋचस्यस्य सप्तमिष्ये आह्वातः । यदि अत्रैवा परिदधीत्, ऋग्यजुषत्व बाध्येत । तस्मात्तत्रोऽङ्गीकृतोऽर्थेन परिभास्यति । तथा सति गायत्र्या परिदहितं भविष्यति । ऋग्यजुषत्वं चोपसर्गहीतम् ।

तथा पूर्ववति स्यात् । २७ ॥

भाष्यम्— पूर्ववत्यपि बृहस्पतिश्रुते तथा स्यात्, यथा अपूर्वे । अगमि ऋग्यजुषः प्रयोगोऽङ्गीकृतश्चोदयेन । तथापि ऋतुतादीयमानाया गायत्र्यै चैसाहः कृतं मन्त्रेति, ऋग्यजुषश्च न न बाधितम् । तस्मात्तत्रोपसर्गः ।

गुणावेशश्च सर्वत्र । २८ ॥

भाष्यम्— गुणशब्दस्य स्थाने चशब्दः । दृष्टम् तुशब्दस्यार्थे चशब्दः यथा, निश्चेद्भवति इति । गुणस्य चतुर्विंशतिषडध्यायाः सर्वत्रोऽङ्गीकृतः । इत्यन्तत्प्राप्तौ ताभ्याम्, नावपवे । अतस्तस्मात्प्रादीयमानायासुगुणत्वं चोपसर्गहीतं भवति, शक्या च । बृहस्पतिश्रुते पुनर्गो ऋचश्चोदकेनाङ्गीकृता, तासां अवयवे चतुर्विंशतिषडध्याया निविष्टा । तस्मिन्प्रादीयमाने ऋग्यजुषत्वमनुपसर्गं भवति । मन्त्रविगायनीषु तत्रात्तं भवति । तस्माच्च छद्मगण्ये गायत्रीशब्दे प्रकृतिगायत्रीगामापम्, प्रप्नोति ।

अपर आह । इदं तावदयं संख्यावार्ता प्रष्टव्यम् । तस्मादक्षरगतायामेव सरत्याया भवानवस्तिः, न पुनः सत्यर्थेऽप्येवमतायामपि, प्रहृगतता चममगतता वा यावत्तऽङ्गीकृतैष्ये श्रुतम् 'गायत्र्येवदहर्ध्ववति' इति । एव सति सर्वत्र गुणावेशः सरत्यावेशः प्रप्नोति ।

निष्पन्नप्रहृगान्नेति चेत् । २९ ॥

भाष्यम्— स चेद् ब्रूवात्, यथाच निष्पन्नो गायत्रीशब्दः, प्रसिद्धः इत्यर्थः । तस्य ग्रहणं न्याय्यम् । अथ चाक्षरगतायामेव संख्याया प्रसिद्धो न सर्वत्र । तस्माच्च सर्वत्राप्येवमतोऽङ्गीकृत इति ।

तथेहापि स्यात् । ३० ॥

भाष्यम्— स वक्तव्यः । यथाऽक्षरगतायामेव संख्याया दृष्टो नाग्यत्र, एतन्मन्त्रेण दृष्टो नाग्यसिद्धत्वं चिन्तयन्तरे मये वा । यथा चाक्षरेष्वेव दृष्ट इति नानुसरे विरासते । एवमुक्तं दृष्ट इति नाहं चिन्तयन् न्याय्यम् ।

यदि वाऽविशये नियमः प्रकृत्युपसर्गमन्त्राच्छरेऽप्यपि प्रसिद्धः स्यात् । ३१ ॥

भाष्यम्— अनाऽङ्गीकृतः । यद्यप्यवयवेषु गायत्रीशब्दः, एवमप्यक्षरगतेषु एव कार्यम् । किं कारणम् ? प्रकृत्युपसर्गमन्त्रेण । चोदकेनायं प्राञ्जयस्त्रिष्टुप्स्यवत् । अथिदाः । ता इमा नोऽङ्गीकृता भविष्यन्ति । गायत्रीशब्दश्च संख्या सामान्याच्छ्रुतेनोति तदवयवान् वक्तुम् । एवमग्नौ विधौ अनुपसर्गो भविष्यन् प्राङ्गो वैकृतश्चेति । अत उक्तं पठति । यद्यविशये मन्त्रेष्वेऽपि, गायत्रीषु तिष्ठेतासु प्रकृत्युपसर्गमन्त्राद्गायत्र्या गायत्रीशब्दः कल्पते, शक्यते

‘ धारमं बर्हिर्भवति ’ इति कुरोषु शरशब्दः कल्प-
वित्पयः । नौशमेव बर्हिः कर्मम् । वक्तव्यो वा
विशेषः ।

दृष्टः प्रयोग इति चेत् । ३२ ॥

भाष्यम्— अय विशेषो दृष्टः । चतुर्विंशतिस्तत्या-
पामक्षराननाया गायत्रीशब्दस्य प्रयोगः ‘ ये द्वे गायत्री
सैवा जगती ’ इति । तेन शक्यते कल्पयितुम् ।

तथा शूरेष्वपि । ३३ ॥

भाष्यम्— शरशब्दस्यपि कुरोषु प्रयोगो दृश्यते,
शरत्वमेवेदं कुतश्चनिति ।

भवत्येति चेत् । ३४ ॥

भाष्यम्— अनेप्यते । उ तत्र शरशब्दो भाक्तः
प्रयुज्यते । दीपेत्यात् पृथुपत्रत्यात् साहस्यशब्दोऽपि,
शरत्वमेवेदं कुतश्चनिति । स्वार्थे वर्तमानाः साहस्य
गमयति । स्वार्थं बहून् वय गमयेत् । तस्माच्छरेष्वेव
तत्र शरशब्दस्य प्रयोगो न कुरोष्विति ।

तथेतरामिन् । ३५ ॥

भाष्यम्— तथेतरामिन् ‘ ये द्वे गायत्री सैवा
जगती ’ इति भाक्त एव गायत्रीशब्द इत्युक्तम् । सोऽपि
स्वार्थे एव वर्तमानत्वेत्तद्वय गमयतीति, ऋत्वेव प्रयुज्यते
न संख्यायाम् । तस्मात् संख्यायां गायत्रीशब्दः । अतो
नाशरत्वलोपः कर्तव्यः ।

अर्वाभ्य चासमाप्तत्वात् तामामेकदेशे स्यात् ।
३६ ॥

भाष्यम्— अपि च त्रिपञ्चाशीनामेकदेशे वाक्च-
मपरिष्कारात् भवति । न चापरिष्कारात् वाक्चनेनायाः
कश्चिदभिधीयते । अर्वाभिधानार्थकं मन्त्रप्रयोगे । एत
मन्त्रप्रयोगे एतन्नर्कः न्यत् । तस्मात् तामा त्रि-
पञ्चाशीनामेकदेशे वाक्चनीशब्दः न्यत् । तस्मादुत्पत्ति-
गायत्रीशब्देन दाशतरीय आगमः कर्तव्य इति ।

ज्ञा— ‘ संख्यामात्राभिधावित्त्वे सर्वरीच प्रस-
ज्यते । मन्त्रान्तरे घटादौ च तस्मात्संख्यान्विता-
सुचम् ॥ अष्टाश्वरिभिः पादैर्बुधामभिधधा-
स्वतो । तिस्रोऽनुष्टुभ इत्यत्र गौणः शब्दो न

सूक्तवतः ॥ ’ तस्मादुत्पत्तिगायत्र्य आनेयाः । पूर्वाधि-
कत्वे उपवर्गश्चिन्विता, उपग्रहान्तरयोऽप्य चिन्विताः ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— ‘ गान्तं भवति ’ इति गाय-
त्रीषु श्रुतासु प्राकृत्यानां त्रिष्टुमादीनामवच्छेदः अश्व-
वलोपः चोदतेन प्राकृत्यानामभिधरात् सतिधानात् ।
न च प्रत्यक्षाभिस्तमि. प्राकृत्यानां गान्तं शङ्कनीयम् ।
सह्यात्वाद् गायत्रीशब्दार्थस्य कल्याणमरूपत्वे दद्विदेषा-
मात्वात् । यथा ‘ शताक्षिप्रोम भवति ’ इत्यत्र शतदा-
क्षिकानामह्ना उपन्यासलोपः तथा अत्रापि अश्ववलोपः
इति । गायत्रीशब्दस्य सत्यावाचित्वं च संख्याया
अन्यमिचारात् ।

वि— ‘ अहर्थात्प्रमित्यत्र ऋणोप ऋचोऽपवा ।
आशः संख्योक्तितो, मैव गद्यादौ कल्पवृत्तः ॥ ’

भाट्ट— बृहस्पतिर्षवे प्रकृतीतो गायत्रेष्टुमादिना-
शब्दस्तु प्राप्तेषु ख्योऽन्तर्यामिण्येवार्थं ‘ गायत्रयेतद्-
र्भवति ’ इति श्रुतम् । उत्र गायत्रादिशब्दानां चतुर्विंश-
त्याश्वरसंख्यामात्राभिल्यात् नाश्वरीत्वस्यैव गान्धारमेव
उक्तत्वाऽपि ऋतु प्रयोगोपपत्तेरत्रापि न शक्तिः ।
अत्रश्च प्राकृतीषोच ऋतु अधिकाश्वरलोप कृत्वा चतुर्विं-
शत्यश्वरत्वेव पत्नोपयति । अत एव ‘ ये द्वे द्वे गायत्री
सैवा जगती ’ इति त्रिष्टुमपि सत्यावाचित्वपक्षे उप-
पत्ते, न ऋत्याचित्वपक्षे, ‘ तिस्रोऽनुष्टुभश्चतले गायत्र्यो
भवति ’ इति च । अन्तर, शताक्षिप्रोम उपन्यासि-
लोपद्विहायत्रिष्टुमाश्वरलोपप्रसक्तो न गायत्र्यादिशब्दानां
संख्यामात्रवाचित्वम्, तथात्वे पदादिष्टत्यापामपि प्रयो-
गापत्ते । प्रयोगानुसारेणाश्वरसंख्यावाचित्वे तेनैव ऋत्वि-
क्षीपस्य वाच्यतापत्ते । इतरथा तावत् अश्वरगणैऽपि
प्रयोगापत्ते । अतोऽष्टाश्वरपदान्ययुक्तः ऋत्विक्त्ववरोप
एव गायत्र्यादिपदान्यन् । निवचन्निष्ठो तु संख्यामात्रे
कालमिक् । तेन दाशतरीय एवोपन्यासस्य आनेया
नाश्वरत्वलोप । तथात्वे धावार्थपरिपूर्व्यप्रवेनायैवकाश-
कत्वात्तुपपत्तेश्च । पूर्वाधिकत्वे अधिकागमरूपोपपत्त-
श्चिन्विता, तद्वदज्ञात्-इहापचवश्चिन्विता इति नाम
तथाऽप्यापचमौ यदित्यन् ।

मण्डन— 'गायत्रा नाशरूपेणे स्यात् ।'

शंकर— 'गायत्री वर्षलोपात् ।'

• बृहस्पतिसवादिपिकृतौ औपदेशिकैः प्रह्वैः (प्रह्वैः) आतिदेशानामैन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयः । १०।४।२।३-५. मीको. घृ. १६५४ 'ग्रहसमुच्चय-न्यायः' इत्यत्र दृष्टयम् ।

॥ बृहस्पतिसवन्यायः । सौयामन्यादेः अग्निपयना-दङ्गता ॥

समवाये चोदना संयोगस्यार्थवत्त्वात् । ४।३। १२।२९ ॥

भाष्यम्— 'अग्निं चित्वा सौयामन्या यजेत' 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इति । तत्र शब्देहः किमङ्गप्रयोजनसंबन्ध एव स्त वाच्यार्थः संयोग इति । अङ्गप्रयोजनसंबन्ध इति द्रूमः । एवं हि श्रुतिविनियुक्तोऽर्थः । इतरथा काले लभ्येत । श्रुतिस्थानविशेषे च श्रुतिन्याय्या, न पृथगा । तस्मादन्यत्र सौयामनी, वाजपेयाङ्गं बृहस्पतिसव इति ।

टिप्पणम्— यदि वाजपेयः पाराय्म्येनोच्चार्येत, अत्रिकार-माऽपि श्रुत्या हीयेत । तस्मादङ्गत्वायोर्बाध्यमाणः स्वार्थैः, तेनाङ्गाङ्गिसम्बन्धः ।

कालश्रुतौ काल इति चैत् । ३० ॥

भाष्यम्— एवं चैतमपि, अङ्गप्रयोजनसंबन्ध इति । अथ कालविधानं कस्मात् न भवति । कालविधिस्तपो हि शब्दः, चित्वा चयनेऽभिनिवृत्ति इति ।

टिप्पणम्— अङ्गद्वित्वे हि बृहस्पतिसवः कर्मान्तरम्, तन्प्राप्तान्तरम्, धर्मलब्धत्वं च । तस्मादेवमादिदोष-परिहास्य निर्जान्तव्यं बृहस्पतिसवस्य वाजपेयेन काले सन्वते । इष्ट्वेति च कालमिदानीं समर्पणः शब्दः ।

नासमवायात् प्रयोजनेन स्यात् । ३१ ॥

भाष्यम्— नैवदेवम् । अवमनायात् । शब्दप्रशो-बनेन शब्दायैनेत्यर्थः । शब्दायैश्चयनम् । तेनासमवायः स्यात् सौयामन्या, वाजपेयेन च बृहस्पतिसवस्य । प्रकरणं च चाप्येत । अग्निप्ररूपे श्रुयमाणोऽर्थार्थानां गम्यते यगः । वाजपेयप्रकरणे च वाजपेयस्य । इतरथा तयोः प्रकरणे-

ऽन्यस्य धर्मः काले गम्येत । तस्मादङ्गप्रयोजनसंबन्धः इति ।

टिप्पणम्— प्रकरणान्तरत्वादविपरिहृतिः । अविपरिहृति-श्रेत् कथं कालोऽस्य विशेष्यते । यदि 'बृहस्पतिसवेन यजेत' इत्यनेन विपरिहृतिः, तदस्मान्नैव क्षीयत्वात् कालविधिः । अथ कालविधिः, न विपरिहृतिः । तस्मात् प्रकरणान्तरे श्रुतं कर्मान्तरं विधीयते । तत्र वाजपेयाङ्गम् । तत्र प्रकरणकालत्वादङ्गानां प्रभावकालत्वे प्राप्ते यवनत्वात् वाजपेयेन सङ्गेन बृहस्पतिसवस्यजितेनापूर्वं कृत्वा तत्र त्रै-कतं यमिति ।

शं— 'उभयोर्वाजपेयस्य बृहस्पतिसवस्य च । प्रभावफलयोर्नैव मिथोऽङ्गद्वित्वसंबन्धः ॥ न च कर्मान्तरं युक्तं लक्षणा हि तथा भवेत् । क्त्वा-प्रत्ययेन कालस्तु श्रुत्यशेषो न लक्षणा ॥' इति प्राप्ते, द्रूमः । 'वाजपेयश्रुतेरेव स्यादत्यन्तपरायणता । तत्प्रक्रिया च वाच्येत, न च दूरगतं प्रति ॥ कालः शक्य उपादातुम्, काले कर्म हि चोच्यते । काले च चोद्यमानं सत् कर्माविपरिवर्तनात् ॥ प्रसिद्धात् कर्मणो निम्नमनिर्ज्ञातप्रयोजनम् । वाजपेयाङ्ग-भाषेन धाक्येनैव विधीयते ॥'

सोम— यथा पूर्वं पश्चादिफक्त्वप्रानवेदक-शब्दस्वारस्यात् अनियमः एवमिह क्त्वास्वारस्यात् काल-विधिः इति प्रयत्नस्तानात् उच्यते । सूत्रार्थस्तु— 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इत्यादिषु सम-वाये अङ्गाङ्गिभावप्रकरणे चोदना स्यात् वाजपेयप्रकरणौ-स्वार्थवत्त्वात् ।

वि— 'इष्ट्वा तु वाजपेयेन बृहस्पतिसवं यजेत् । कालं वा दोषवेद् वाक्यमुत्पन्नस्य जेषम् ॥, क्त्वाश्रुत्या भवति कालोऽत्र, मैवमङ्गलशेषनम् । श्रुतेर्नृत्वं प्रक्रिया च तथा कालमुत्पन्नते ॥' 'अग्निं चित्वा' इत्यत्रान्येयं योजनीयम् । ११.

भाष्यम्— 'अग्निं चित्वा सौयामन्या यजेत' 'वाज-पेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इत्यग्निवाजपेयप्रकरणे श्रुतम् । तत्र प्रकरणान्तरन्यायेन (२।३।११) प्रसिद्ध-सौयामन्यैर्बृहस्पतिसवस्येभ्यः कर्मान्तरानेव तत्तदनेकं

बौद्धोत्पत्तेन अघर्म एव । ततो न बौद्धस्मृतिः अहिंसा-
यामपि प्रमाणम् । यथा श्वद्वौ गोपय । वि. वार्तिक-
मतम् १।३।४ वर्षक २.

● बौधायनकल्पसूत्रं पौष्येकमेव वेदमूलकात्तु
प्रमाणम् । वि. १।३।७.

● बौधायनीयं आपस्ताम्बीयं च धर्मस्यसूत्रं
वैत्तिरीरैरेव प्रतिपन्नम् । वा. १।३।७।१५.

● ब्रह्मा आहवनीयस्य दक्षिणोऽवस्थितः कृता-
कृतप्रयवेक्षणैश्च अनुभावचनेन च अनुष्णाति । भा.
१।१।२।१०।४५. ● ब्रह्मा ऋत्विक् आधाने उद्गात्रा
सह विष्कम्भ्यते कल्पसूत्रानुसारेण । तदानीं गान्तव्यैव
विकल्प । भाट्ट. १।०।८।६. ● ब्रह्मा ऋत्विक् । तस्य
पुरुषास्तस्य. ब्राह्मणाच्छयी, अग्नीत्, पोता चेति ।

वि. ३।७।१७. ● ब्रह्मा ऋत्विक् । प्रथमगणस्योऽयम्,
पूर्वा दक्षिणा द्वादश रा. लभते । ३।७।१७. ● ब्रह्मा
प्रवृत्ते कर्मणि त्रियते प्रणीताप्रथमकाले । अथवा अम-
बास्याया वेदिकरण पूर्वेषु. वचनेनोपदिष्टम् । तस्मिन्प्र-
कृष्यमाणे परिग्रहोऽप्यनुष्ठेयः. प्रसन्नोऽपि ब्रह्मवर्षमपि ।
पौर्णमास्या प्रथमकाले ब्रह्मवर्षम्, अमावास्याया
पूर्वेषु । भा. १।१।१।८।३६, ३९. ● ब्रह्मा वेदत्रयो-
क्तस्य प्रत्यवेक्षणं कुर्यात् । वि. ३।७।१७. ● ब्रह्मा
सारस्वतं ग्रह आदत्ते सौत्रामण्याम् । 'उत्तरेऽग्नी
पथोऽग्रहान् शुद्धति, दक्षिणेऽग्नीं युगग्रहान्' । भा.
३।५।३।१४. ● 'वाशिष्ठो ब्रह्मा' इति वाचनं
न वाशिष्ठस्य ब्रह्माधिकारत्वानुपपन्नम् । 'रश्मिरसि धवाय
त्वा' इत्यादौ गन्नाः स्तोमप्रभागा । तानधीयानः
स्वयमवाशिष्ठोऽपि ब्रह्मात्ममर्ति इति स्तोमभावा-
प्रशारारूपे अर्थवादे 'वाशिष्ठो ब्रह्मा' इति पठितत्वात् ।
वि. ६।६।४. ● ब्रह्माणीं अर्धपूर्वैर्वाधयति द्वादशादे षीक्षा
याम् । ३।७।१७. ● 'ब्रह्मानं ऋणीने' । भा. ३।७।९।
२४. ● ब्रह्मणा युगपदुपहृतानां सर्वमहाणां स्वस्वकाले
महान् शतदण्डचरौ । १।०।२।६।२१. मीको. पृ. १४८१
'कृष्णलचरौ युगपदुपहृता.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● ब्रह्मणे एव
पशानां च दक्षिणं उग्रहन्मास्ये
एकदे । इत्येव्यं ऋत्विग्यस्तु न किमपि शास्त्रीयं दैवम्,

लौकिकेन तु दानेन मानसिः । वि. १।०।३।१८.

● ब्रह्मणे परिहारः सर्वमहाणां पुरुषान्तरेभ्योऽपनीयं शत-
कृष्णलचरौ । १।०।२।५।१९-२०. मीको. पृ. १४८२

'कृष्णलचरौ सर्वे शोपनशा.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● ब्रह्मणे ये सङ्घट्टाश्च कृष्णलाना इडादिभगाः, ते तेन
सङ्घट्टेव न मञ्जवीया, किन्तु स्वस्वकाले । १।०।२।६।

२१. ● ब्रह्मणोऽपि अगस्त्यौ नाजाराहृदिशेषेष्टव्यम्,
वेदमन्त्रैर्द्वेष्येन सापेक्षत्वात् इति न्यायान् । पराक्रम..

५३।२. ● ब्रह्मणः ऋत्विक्. अर्धपूर्वैर्वाधेत्तु
प्रयोगेषु प्रसक्त वैकल्प्यं समाधातुं वेदनं ऋष्यकामपेषिष्ठम् ।

वि. ६।३।२४. ● ब्रह्मणः (ब्राह्मणस्य) गृहे यार्ह
स्वत्यश्वश्च रात्रन्ध्रे । भा. १।१।३।३।३३. ● ब्रह्मणः
एव चातुर्मास्यगतवदणप्रशासेयुं विहारयदे । १।१।२।१०।

४४-४८.

● ब्रह्मादिष्वेव योऽग्रहो सप्तदशम् वा ऋत्विक्
शब्दस्य नियमः । ३।७।१७.

● ब्रह्माभक्षणां युगपत्परिहरणं शतकृष्णलचरौ ।
१।०।२।५।१८. मीको. पृ. १४७९ 'कृष्णलचरौ
ब्रह्मभक्षा.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● ब्रह्मभक्षे चतुर्वाक्सा-

दीनामभावः । १।०।२।७।२२.

● ब्रह्ममाणो न दक्षिण, दक्षिणावपौ हि सः ।
भा. १।०।३।१९।७१.

● ब्रह्मयजमानो दक्षिणत आधाते कर्मणः स्थि-
नागस्य । भा. १।५।१।२।३३-३४.

● ब्रह्मवर्षं च्योतिष्टोमे ऐधिक्ये कर्मसु शार्शिक
चोदकप्रसक्तौ मीकेन प्रसङ्गसिद्धमेव । भा. १।२।१।१८।
३६-३९. ● ब्रह्मवर्षणं दृष्टार्थम्, तत् ऐमित्येनैव कृत
त्वात् न कार्यम् । १।१।१।१८।४४. ● ब्रह्मवर्षम् ।
पौर्णमास्या प्रणीताप्रणयनात् पूर्वं ब्रह्मणः कर्त्तव्याभावात्
अप्रवृत्तावपि अमावास्यायां पूर्वैर्दुर्गैर्द्विक्रयाद्ब्रह्मणः
दानाय अस्थेव प्रणीताप्रणयनात् पूर्वं ब्रह्मणः प्रशुचिः ।
इदं च पूर्वपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणुका अवसि इति पक्षे । उत्तर-
परिग्रहमात्रे ब्रह्मणुकावपि पूर्वैः प्रथमदानाय ब्रह्मणः
प्रशुचिर्भवति इति पक्षेऽपि । न च परेषुः हनि-
रहादोचरताते आशातया वेदेः पूर्वैर्दुर्गैरेव सति

• 'ब्रह्मद्वयस्यमेधाभ्यां न पर पुण्यवापयोः ।
 आभ्रतसम्बन्धानं च फलमिष्टं तपोर्द्विज ॥' इति
 स्मृतम् । सु. प्र. ६६.

• ब्रह्मद्वयादीनां अनुकूलनरूपकगना प्रतिषेधो-
 परहात्प्रमाविना वैदिक्रत्वेनैव नरकप्रतिषेधमां अर्द्ध-
 कलनोपपत्तिः । या. २।१।२।१५ प्र. ३९७.

• ब्राह्मणं निवाचकम् । भा. १.०।८।१.०।२०,

• 'ब्राह्मणम्' इति शब्दः विधीना अर्थकदापि च समानः ।

७।१।३।८, • तद्वि तेषा ब्राह्मणं येन विधीयन्ते ।

७।१।३।१७, • मन्त्राश्च ब्राह्मणं च वेदः । २।१।८।३३.

• 'विवायके सदर्थ्यं ब्राह्मणं म्पारिष्पतिः ।' मन्तस्तु

विशेषे स्थात् । (५।१।२।१६) इत्यत्रैतद्विधिते ॥ "

या २।१।६।३०. • 'ब्राह्मण' न ह्यतः यः' इति ।

तत्र अर्थात् ह्यत्र प्राप्तं कुञ्जी वा न वेति । यदा करोति

सदा प्रातिषिध्यते न ह्यतः इति । तत्र अर्थपातस्य शान्ते

नित्यवचनः । टुप्. १.०।८।१।१. • ब्राह्मणः परिब्राह्

णान्तरस्य इति धर्ममैदात् संज्ञा यवशा । भा. ८।२।

५।२४ • 'ब्राह्मणो बृहस्पतिरुच्येन वज्रेत' इत्यत्र यथा

पुष्पविशेषविधिः तथा 'स्वर्गोद्यमो यजेत' इत्यत्र

पुष्पविशेषविधिः समन्वति । सोम. ६।१।१. • ब्राह्मणः

भूयते 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः' इत्यत्र आग्नेयत्वेन ।

सुव्रजन्तराद्युभयोर्मैः । तथा हि 'प्रजापतिरामव्रज

प्रजाः सृजेथेति, स सुव्रजस्त्रिभुव निर्यमितीत, तमग्नि

देवताऽन्यथ यत्, गायत्री उवा, रयता सप्त, ब्राह्मणो

मनुष्याणाम्, अथः पयसात्, तस्मात्ते मुञ्चताः, सुव्रते

अष्टमन्त' इति । वि १।५।१४. • ब्राह्मणः ।

समाप्योवा ब्राह्मण्य ब्राह्मणदुष्कालान्कथयैव ब्राह्मण्यम् ।

तथ मनेकसमधिकम्, इत्यत्र तु दुर्विज्ञानम् । छु

१।२।१।२३. • 'अद्यत् प्रक्रमेत् ब्राह्मणोऽग्निमादधीत' ।

भा. ६।१।७।२८. • 'यस्मै ब्राह्मणेऽग्नीनाऽधीत' ।

६।१।७।२६. • 'ब्राह्मणो आत्म' इति प्रथमः

पुष्टि सदितीये द्यः तथा यस्मैना आदधीतात् इति

पुनान् सदितीये स्थात् (इ पूर्वपठे) । ६।१।५।२.

• 'ब्राह्मण्य आगताः परित्राजका जप्यागताः'

इति न्यायः ब्राह्मणपरिब्राह्मण्यः एषाणम् । 'सोम

शाखाया सर्वेषां प्रजगता' इति ब्राह्मणम् । अत्र सायणः

— 'ब्राह्मणा आगता. • इति न्यायेन वैश्विष्टपदिवशात्

प्रजगता पृथक् निवेशः' । इति । ऐआ. १।५।१४.

• ब्राह्मणा एव दर्शपूर्णमासयोः बन्वाहायंक्षिणया दृश्यन्ते

'यद्ब्राह्मणा यदन्वाहार्यमाहन्ति' इति । भा. १.२।८।

१५।४७, • ब्राह्मणा एव दर्शपूर्णमासयोः पुत्रोऽगस्त्य

कृष्णोऽस्य निवेशः 'ब्राह्मणानमिद हविः सोम्या-

नाम्' इति । १.२।४।१५।४६. • ब्राह्मणा. महुभुवः । ' न

ते निर्माह्यता यन्ति विनिशोभ्याः पुत्रः पुनः' । सु. प्र.

१.२.२. • ब्राह्मणा. 'याननाम्भतनपतिमहाः ब्राह्मण-

स्यैव त्रुत्तुपाया' इति भृश्यातोचनया अन्यवातीतानां

व्यार्त्विग्यतिषेधावगतः । 'वस्तुद्राऽन्येर्वादि यः सपुत्र

भूला देवेभ्यो हव्यं यदति ब्राह्मणेन च छन्दोभक्ष' इति

च ब्राह्मणानमेव आत्विग्यभुतेः । 'एता वै प्रजा हुतादो

यद् ब्राह्मणाः' इति छिद्रान् ब्राह्मणकृतस्यैव व्यार्त्विग्यस्य

आपूर्वसाधनत्वात्तर्गाते । सु ३।७ प्र. ३४. • 'ब्राह्मणं

न हन्नात्' इति अर्थ विशेषप्रतिषेधः । वाळ.

प्र. ३३. • 'वधन्ते ब्राह्मणं वधनीत' । भा. ६।१।

७।३३. • ब्राह्मणेन (घान्येन) एकवाक्यत्वे

अमन्त्रत्वम् । या १।१।१।६. • 'ब्राह्मणेन निष्कारणः

परज्ज्ञो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इय कर्तारि तृतीया कारक-

विभक्तितया विनिशोक्तौ भुतिः । घाळ. प्र. ४४.

• ब्राह्मणान् सुव्रजदोषः गौत्राणया पान् दीयते ।

भाष्यप्रमाणयो वलीकृत्तया वा सतानुणाया वा

अवनीयते । वि. २।५।३. • 'यो ब्राह्मणाय अद-

दुरेत् स ज्ञतेन यावदात्' इत्यादि प्रायश्चं पुरुषार्थं वेति

सतये पुरुषार्थं पुण्यमात्मनः इति छिद्रानाः, दर्शपूर्ण-

मासयोः । ३।५।६।१७. • 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीय-

ताम्, तत्र कौण्डिन्याय' इत्यत्र तत्रविधिः न दधिविधिं

अपेक्षते प्रार्थितम् । तत्रैतद्विद्वन्प्रायः अपमेन ।

भासरी. ३।१।५।२६. • 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,

तत्र कौण्डिन्याय' इत्यादि ब्राह्मणपदस्य त्रिविधवि-

द्वयत् कौण्डिन्यायस्य प्प्रकिलनिरकार्य विशेषेण

प्रमाणस्य चाप. इति प्रथेकनं एतन्वति । सोम.

• ब्रह्मचर्यकाले एवास्व समस्तो वेदोऽध्वेत य ।
यदि तु कश्चिदध्वनो नाधीते सकल अग्निहोत्रदस्यपूर्ण
मासमात्र कषाञ्चिदधिगच्छति न तस्य तत्रानधिकार ।
वा २।८।८।१८

• ब्रह्मचारिणा मास न मध्यमित्यमित्युक्ते दधि
गतमपि लेप वर्जयन्ति । अदृष्टार्थे ब्रह्मचारिणे मासा
भक्षणम् । तत्र वाचदपि माससमात्र विहित भवति
तत्त्वानि दोष न श्लेषप्रकोपादि विद्भिद् दृष्टमपेक्षते ।
भा १।४।१।४० • ब्रह्मचारिण अवर्षिणित्वे 'स
गर्दम पशुमाश्रमेत' इति विहितो गर्दम पशु, स च
लौकिकेऽप्यौ । वि ६।८।८, • ब्रह्मचारिणे नापना
धिकार । ६।८।४ • ब्रह्मचारिण विद्यकानियोग
अनुचित । सु ४ १८५ • ब्रह्मचारिणा मधु
मास च प्रतिषिध्यते 'मधु मासं च वर्जयेत्' इति ।
भा २०।६।१२।१२ • ब्रह्मचारिणा मधुपाननिषेध
पुमर्थे । वि १०।२।१२

• ब्रह्मयज्ञे एव ऋषयस्तु तामाभ्यवर्णयिषि फल
विशेषार्थे । इव फलतो वाचनिकी व्यवस्था । बाल
४ ११

• ब्रह्मवर्चसकाम । 'विद्वृद्धिमुद्विष्टोऽस्य
वयःशत्रु एकविंशत्यभिषेकमात्रं कृत्वा ब्रह्मवर्चसकाम
यजेत' । भा २।१।१२।२७, • 'अग्नीषोमीयमेकादश
काल निर्वपेत् श्यामाः ब्रह्मवर्चसकाम' । १०।७।१७।
५८, • 'सोमरोद्र घृते चर्चं निर्वपेत् पुत्राना ग्रीहीषा
ब्रह्मवर्चसकाम' । १०।७।१७।६४, • ब्रह्मवर्चस
कामेन अग्नीषोमीये ऋषौ वैलो यूप कर्तव्य । ३।६।
३।१० • ब्रह्मवर्चसकामे ग्रीहीभिरेव याग सोमरोद्र
यागे । १०।७।१७।६४-७१. • ब्रह्मवर्चसकामस्य
आपनेन पत्रमानद्विषां जपणा सह प्रयोग 'ये ब्रह्मवर्चस
काम स्यात् तस्य शर्वाणि हवीषि निरूप्याणि' इति ।
भा १।४।८।११-१४, • ब्रह्मवर्चसकामस्य कायेन
प्रवेष्टे । ४।१।२।४ • ब्रह्मवर्चसकामस्य गायत्रिचिते
पाराशरिणे चपने गायत्राण्येव आग्नेयमूक्तानि प्राप्नोति
नेत्रच्छन्दस्त्रयानि । सकारे २।१।१७ • ब्रह्मवर्चसकामस्य
चतुर्विंशतिमुत्सृज्य रामिषेयै र्दस्यपूर्णमाहने । भा

१०।५।८।२० • ब्रह्मवर्चसकामस्य त्रिवृद्धिमात्र कार्त्तये ।
बाल ४ ३४ • ब्रह्मवर्चसकामस्य सर्वाणि हवीषि
सह निरूप्याणि । तत्र निर्वापे सहचोदिते वचनात् तत्रै
भवति । टुप् १।४।४।१४ • 'पालाश ब्रह्मवर्चस
कामस्य' (यूप कुशान्) इति फलविधि । भा ४।१।
१।१-४, • 'वृक्षाग्रजगलत् ब्रह्मवर्चसकामस्याऽऽह-
त्यावदध्यात्' नयने उल्लयमभिम् । १२।४।१।१७

• ब्रह्मसाम अमीवर्ने अविशेषेणाप्राप्तम् । भा
६।१।७।३१ • ब्रह्मसाम उरुष्यस्तोत्राणा प्रणया मध्यमम् ।
सोम २।२।१३ • ब्रह्मसाम ज्योतिष्टोमे उरुष्यता
सौभरविहितम् । वा २।२।१३।२८ • ब्रह्मसामवाह्यदि
नाम ब्राह्मणस्य कुर्मन्त, पार्श्वरसम राजन्यस्य, राधेवाजीय
धैर्यस्य इति ज्योतिष्टोमे नैमित्तिकमेव न नित्यम् । निष
तु 'अमीवर्तो ब्रह्मसाम' । ४।३।२।४ • ब्रह्मसाम
वैराजम् । विश्वजिति सर्ववृष्टे । भा २०।६।१।१४
• 'ब्रह्मसामि आरुमते' (काजयेने प्राजापत्यात् पश्यत्
प्रकृत्य श्रूयते इदम्) इति कर्मान्तर इति पूर्ववत् ।
टुप् १।१।१।२।५१

• ब्रह्मसामकाले प्राजापत्यानां पशूनां आरुमते
स्वरुमात्रविधानम् । १।१।१।२।५१-५३ मीनो ५
२८४५ 'प्राजापत्याना पशूनाम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• ब्रह्मसामगतान् गवामयने द्वयोर्द्वयोर्द्वयोर् प्रथम
नेत । १।१।२।२५-२८ गवक ४ मीको ५ १५४७
'गवामयने द्वयोर्द्वयोर्द्वयोर्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• ब्रह्मसामस्य 'नित्यज्योष्वती' इति स्मृत्युक्तस्य
पुरुषपरवम् । सु ४ १३५५

• ब्रह्महत्या । 'ब्राह्मणस्त्रीवपे शो वा ब्रह्महत्यां
निषेधति । प्रायश्चित्तान्तरं तस्या मीतमान्तीरप
नम् ॥' न वाचनिकप्रायश्चित्तारुपनेन ब्राह्मणीकपदतोऽप
एव नाम्नीरुपाद्यदृष्टिकल्पम् । वा १।१।३।७ ५ १११

• ब्रह्महत्याविरिचनक्षयात्कारिणां आरिहस्त
उदीच्यात् दधिग्राह्यानां च आचार । वा १।१।
३।७ ५ २०४

• 'ब्राह्मणशास्त्रेणैवाभ्यां न परं पुण्यसंपत्तौ ।
आमृतस्येव नान्तं च कर्ममिदं ततोऽत्रिंशत् ॥' इति
स्मरणम् । सु. छ. ६६.

• ब्राह्मणशास्त्रिणां अनन्यतन्त्रकल्पना प्रतिषेधो-
त्तरबन्धनानि वैदिककालेनैव नरत्नप्रतिष्ठामयां व्यपूर्व-
कल्पनोपपत्तिः । या. २।१।२।१. पृ. ३९७.

• ब्राह्मणं विधायात् । मा. १.०।८।१.०।२०,
• 'ब्राह्मणम्' इति शब्दः विधीना अर्थवादानां च समानः ।
७।१।३।१८, • तद्धि तेषां ब्राह्मणं येन विधीयन्ते ।
७।१।३।१७, • मन्त्रश्च ब्राह्मणं च वेदः । २।१।८।३३.

• 'विधायां च सत्यं ब्राह्मणं न्यायिष्पतिः । मन्त्रस्य
विशेषे स्थात्' (५।१।२।१६) इत्येतद्विद्यते ॥"
या. २।१।६।३०. • 'ब्राह्मणः न हन्तयः' इति ।
तत्र अपांत् हनन्तं प्रांतं कर्षां वा न वेति । यदा करोति
तदा प्रतिविध्यते न हन्तय इति । तत्र अर्थप्रसक्त्य शास्त्रेण
नित्यताः । सुपु. १.०।८।१।११ • ब्राह्मणः परिव्राट्
धान्यस्य इति धर्ममेवान् सदाप्यवस्था । भा. ८।२।
५।२४. • 'ब्राह्मणो बृहस्पतिवचनेन यजेत' इत्यत्र यथा
पुरुराविशेषविधिः तथा 'स्वांग्रामो यजेत' इत्यत्र
पुरुराविशेषविधिर्न समवति । सोम. ६।१।१. • ब्राह्मणः
सूत्रे 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः' इत्यत्र आग्नेयत्वेन ।
सुपु. १.०।८।१।११. • 'प्रजापतिरनामसत
प्रजाः सज्येवेति, स सुप्रतद्धितं निगमिमात्, नमसि
द्वैवत्तऽन्वसुव्यत्, सामनी ऊन्व, रथात् साम, ब्राह्मणो
मनुष्याणाम्, अत्रः परुणात्, नस्मात्ते सुखात्, सुप्रतो
वसुवन्त' इति । वि. १।४।१४. • ब्राह्मणः ।
स्वभावात्वा ब्राह्मण्यत्वा ब्राह्मण्युत्पत्त्यवस्थासामेव ब्राह्मण्यम् ।
तत्र भावेकसमविधमन्त्र, इत्यस्य तु द्विविशाम् । कु
१।२।१।१३. • 'अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्निमदधीत्' ।
भा. ६।१।७।२८, • 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत्' ।
६।१।७।२६, • 'ब्राह्मणौ आत्मय' इति प्रयोगः
पुंसि सद्भितीये दृष्ट. तथा नसानौ आदधीयात् इति
पुमान् सद्भितीयाः स्यात् (इदं पूर्वपक्षे) । ६।१।५।२२.

• 'ब्राह्मणा आगताः परिव्राजका अप्यागताः'
इति न्यायः शास्त्रपरिच्छेदकथायः एवावत् । 'उर्वेया

व्राह्मणा उर्वेया प्रजाणा' इति ब्राह्मणम् । अत्र साक्षात्
— 'ब्राह्मण आगताः • इति न्यायेन वैशिष्ट्यवचिन्नाया
प्रजायाः प्रयुक्तं निर्देशः ।' इति । ऐजा. १।५।१४.

• ब्राह्मणा एव दर्शपूर्णमासयोः अन्वाहार्यवृद्धिभावा इत्यन्ते
' वदन्नाहणा वदन्नाहार्यमाहरन्ति' इति । भा. १.२।४।
१.५।४७, • ब्राह्मणा एव दर्शपूर्णमासयोः पुषोडावस्य
चतुर्धाकरणे निर्दिष्टाः ' ब्राह्मणानामिदं हविः सौम्या-
नाम्' इति । १.२।४।१.५।४६. • ब्राह्मणाः बहुभुक्ताः । ' न
ते निर्मांस्यतां सन्ति विनियोगाः पुनः पुनः' । सु. पृ.
१.२.२. • ब्राह्मणाः । 'यत्ननाप्यारमयतिः ब्राह्मण-
स्यैव वृत्तुपायाः' इति स्मृत्यालोचनया अन्यवार्तादानां
आतिथ्यविधेयतायतिः । ' वसात्तऽप्येवैर्हं यगः सपुम्
भुक्ता देवेभ्यो हन्यं गहति ब्राह्मणेन च सन्दीभश्च' इति
च ब्राह्मणानामेव आतिथ्यशुचिः । ' एता वै प्रजा हुतावो
यद् ब्राह्मणाः' इति भिन्नान् ब्राह्मणकृतस्यैव आतिथ्यस्य
अपूर्वतावन्तत्वावगतिः । सु. ३।७. पृ. ३४. • 'ब्राह्मणं
न हन्त्यात्' इति अर्थ विशेषप्रतिषेधः । वात्स.
पृ. ३३. • ' वसन्ते ब्राह्मणं उपगपीत्' । भा. ६।१।
७।२३. • ब्राह्मणेन (वाचनेन) एकनाकल्पे
अमन्त्रस्वम् । वा. १।४।१।१. • 'ब्राह्मणेन निष्करणः
पटङ्गो वेदोऽप्ययो ज्ञेयश्च' इत्य कर्त्तरि तृतीया कारक-
विभक्तिरुपा विनियोकश्चै श्रुतिः । वात्स. पृ. ४४.

• ब्राह्मणाय मुगमहरोपः सौभाग्यात् पातु दीयते ।
ब्राह्मणायमाभावे धर्माकरणात् वा सतापृष्णाय वा
अवनीरते । वि. ३।५।३. • 'यो ब्राह्मणाय अ-
गुरेत् न सतेन याजयात्' इत्यादि कर्त्तव्यं पुत्रप्राप्तं चेति
सद्यसे पुत्रार्थं पुत्रमन्त्रमर्चः इति सिद्धन्ताः, दर्शपूर्ण-
मासयोः । ३।५।६।२७ • ' ब्राह्मणेभ्यो दधि दीय-
ताम्, तर्कं वैशिष्ट्यव्यय' इत्यत्र तर्कविधिः न दधिविधि
अपेक्षते प्रवर्तितुम् । तर्कवैशिष्ट्यव्ययः व्ययमेव ।

• 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तर्कं वैशिष्ट्यव्यय' इत्यादि ब्राह्मणशब्दस्य जातिशक्ति-
त्वात् कौण्डिन्यशब्दस्य स्थित्यावित्त्वात् विशेषेण
सामान्यस्य भाव. इति प्रथेयत्वं संभवति । सोम.

• 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तर्कं वैशिष्ट्यव्यय' इत्यादि ब्राह्मणशब्दस्य जातिशक्ति-
त्वात् कौण्डिन्यशब्दस्य स्थित्यावित्त्वात् विशेषेण
सामान्यस्य भाव. इति प्रथेयत्वं संभवति । सोम.

• 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तर्कं वैशिष्ट्यव्यय' इत्यादि ब्राह्मणशब्दस्य जातिशक्ति-
त्वात् कौण्डिन्यशब्दस्य स्थित्यावित्त्वात् विशेषेण
सामान्यस्य भाव. इति प्रथेयत्वं संभवति । सोम.

• 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तर्कं वैशिष्ट्यव्यय' इत्यादि ब्राह्मणशब्दस्य जातिशक्ति-
त्वात् कौण्डिन्यशब्दस्य स्थित्यावित्त्वात् विशेषेण
सामान्यस्य भाव. इति प्रथेयत्वं संभवति । सोम.

• 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तर्कं वैशिष्ट्यव्यय' इत्यादि ब्राह्मणशब्दस्य जातिशक्ति-
त्वात् कौण्डिन्यशब्दस्य स्थित्यावित्त्वात् विशेषेण
सामान्यस्य भाव. इति प्रथेयत्वं संभवति । सोम.

• 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तर्कं वैशिष्ट्यव्यय' इत्यादि ब्राह्मणशब्दस्य जातिशक्ति-
त्वात् कौण्डिन्यशब्दस्य स्थित्यावित्त्वात् विशेषेण
सामान्यस्य भाव. इति प्रथेयत्वं संभवति । सोम.

• 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तर्कं वैशिष्ट्यव्यय' इत्यादि ब्राह्मणशब्दस्य जातिशक्ति-
त्वात् कौण्डिन्यशब्दस्य स्थित्यावित्त्वात् विशेषेण
सामान्यस्य भाव. इति प्रथेयत्वं संभवति । सोम.

• 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तर्कं वैशिष्ट्यव्यय' इत्यादि ब्राह्मणशब्दस्य जातिशक्ति-
त्वात् कौण्डिन्यशब्दस्य स्थित्यावित्त्वात् विशेषेण
सामान्यस्य भाव. इति प्रथेयत्वं संभवति । सोम.

१।३।१० वर्णक १. * ब्राह्मणस्य अग्नीषोमीयपुरोडाश-
 श्वेष सोमाद्युत्कर्षः । 'यदेचाद्. वीर्णमात् हविः' इत्यादि-
 कान्येन उपासुवाजाज्यमपि ब्राह्मणेन सोमात् प्राक् अग्नी-
 षोमीयं न कर्तव्यम्, प्राज्ञपर्ययैष्वं वा कर्तव्य-
 मेवेति न तस्योत्कर्षः दर्शपूर्णमासयोः । भा. ५।४।६।१९,
 * ब्राह्मणस्य अत्रिभिरेषोडशी बृहते । १०।५।९।३४.
 * ब्राह्मणस्य अपि सोमपूर्वत्वेष्टिपूर्वत्वरूपकस्यद्रवम् ।
 ५।४।४।१०-१४, १७-१८. मीको. पृ. १०९३
 'उत्कर्षाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * ब्राह्मणस्य न
 अभिपेक्षः । 'अभिपेक्षोऽपि धर्महेः सन्निधयेन पठ्यते ।
 एहासी राजान्भदेन, तेन नक्षत्रिये मतः (राज्या-
 मिषेकः) ॥' । वा. १।३।३।३ पृ. ५८२. * ब्राह्मणस्य
 ज्योतिष्टोमे पयोव्रत कर्तव्यम् । भा. ४।३।४।८-९.

ब्रह्म ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन
 संयोगात् । ६।२।११।३२ ॥

' होमेन यजेत ' इति होमश्राव उक्तः । ' तस्मात्
 साध्यासोऽप्येतस्य ' इति विद्या उक्ता । ' प्रजातन्तु
 मा म्बवच्छेसीः ' इति प्रजा उक्ता । सोमश्च विद्या न
 प्रजा न तेषा सहाहारः. सोमविद्याप्रवर्गः । ब्राह्मणस्य
 इत्युपलक्षणम् । तदिदं होमविद्याप्रजं ब्राह्मणवैश्वेर्णिकस्य
 नित्यं स्यात् । ' वाधमानो ह वै ब्राह्मणस्मिभिर्यथा
 जायते, ब्रह्मचर्येण कृषिभ्यः, यथैव देवैभ्यः, प्रजया
 धितुभ्यः इति । स वै तर्हि अनृणो यदा यथा ब्रह्मचारी
 प्रजावान् ' इति ऋणवाक्येन सोमविद्याप्रजानां संयोगात् ।
 यथा ऋणस्य प्रत्यर्पणं नित्यं तथा सोमाद्यपि नित्यम् ।
 तुसाब्दः अनित्यत्वंशुद्ध्यावृत्त्यर्थः । ' तुगाब्दः अप्यर्थः ।
 ब्राह्मणस्य तु ब्राह्मणस्यापि इत्यर्थः । नैनं क्षत्रियवैश्ययोः
 संग्रहः ' इति कुतूहलम् । के.

* ब्राह्मणस्य तेज सस्तवः । भा. ६।६।२।१४.
 * ब्राह्मणस्य इन्द्राग्ने प्रतिग्रह-यज्ञान-अध्यापनान्येव
 नियमानि । अथयान्तरात् प्रत्ययाय । वि. ४।१।२
 वर्णक ४. * ब्राह्मणस्य वीर्णमातीगताग्नीषोमीयस्य हविषा
 होमाद्भ्रंशुत्कर्षः । वीर्णमासेष्टेरेण उत्कर्षः इत्येकदेशि-
 नम् । ५।४।४।१०-१४, १७-१८. * ब्राह्मणस्य
 प्रतिग्रहविधिः. दायशिशोऽज्यवर्षमवे रोपायावमानशोच-

कतया अम्यनुज्ञाविधिरेव । न नियमविधिः, नापि
 परिषंप्तनाविधिः । माहृ. ४।१।२. * ब्राह्मणस्य
 बार्हृष्टिरे ब्रह्मसामं कुर्वति इति ज्योतिष्टोमे नैमित्तिकमेव
 न नित्यम् । भा. ४।३।१।४, * ब्राह्मणस्य बार्हृष्टिरे
 ब्रह्मसामं द्वादशाहे । ६।६।३।१७. * ब्राह्मणस्य मधु-
 शीघ्रयोः नाम माध्वीगौडीसुरयोः वैष्ट्याश्च निषेधः ।
 अग्रसुरायाः नैवर्णिकानां प्रतिषेधः । वा. १।३।१।७
 पृ. २०९-२१०. * ब्राह्मणस्य राजसूताधिकारो
 नास्ति । वि. ३।४।१३. * ब्राह्मणस्य विधायकस्यापि
 ब्रह्मपठे ब्राह्मणेन विनियोगः दृश्यते । सु. पृ. ६६६.
 * ब्राह्मणानामेष शश्विपुत्रं न राजन्यवैश्ययोः । १२
 ४।१५।४२-४७. मीको. पृ. २८४ ' अधिकृतः
 आरिक्त्वे ब्राह्मणस्यैव ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * ब्राह्मणाना-
 नेव राजसूयदशपेयं राजन्यचमसानुप्रसर्पणम् । ३।५।
 २०।५२-५३. * ब्राह्मणानामेव सत्रेऽधिकारः । ६।६।३।
 १६-२३. मीको. पृ. ३०२ ' अधिकारः सत्रे ब्राह्-
 मणानामेव ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * ब्राह्मणानां व्यर्षेयभित्तानां
 मनुवत् कथ्यः । संकर्ष. ३।४।५. ' मनुवत्कथ्यः
 व्यर्षेयभित्तब्राह्मणानाम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * ब्राह्मणे
 न तावत् सर्वेषामेव (मन्त्राणां) विनियोगोऽस्ति ।
 वा. २।१।२।४।४६, * ब्राह्मणे भूवातः प्रत्ययं
 विधावकाः, अरपे तु अधिधावकाः । २।१।६।२९.
 * ब्राह्मणे मन्त्राः भागिवेण स्वरेण उच्यन्ते । कर्मप्रयोगे
 तु त्रेत्वर्थेषु प्रयोक्तव्याः । १२।३।८।२०-२२.
 * ' ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षम् ' इत्यनेन उपसंहारेण व्याव-
 र्तिताश्च शश्विदादेः ' चातुर्वर्ण्यं चरेद् भैक्षम् ' इति उप-
 संहारस्यावर्तिताविषयः अम्यनुज्ञाविधिः । वाहृ. पृ. १७.
 * ब्राह्मणामिधः विधिरिव । वा. १।३।४।५.
 * ब्राह्मणावगोरुणे गतमवत्सरं यान्ताप्राति. ।
 वि. ३।४।१०.

* ब्राह्मणावगोरुणनिषेधस्य ब्रह्मविद्यानमनार्थं प्रथ-
 कावपि ब्राह्मणमानविषयत्वात्तान्ताप्रातः प्रकरणादुत्कर्षः ।
 सु. पृ. १२३-१२४.

* ब्राह्मणादेः ज्ञानपुत्राय अनाहितास्रे. वयोऽर्धा-
 त्रिकमे अवश्यं विद्वितामिहोदान्तुदान्तानिमिचमत्सवाप-

यत् आधानाननुष्ठाननिमित्तोऽपि अवरः प्रयवाद्यो भवति । सु. घृ. ११४-११५. ● ब्राह्मणादिपु स्थानापत्त्या अनुमानेन वा राजसूयः । वा. ३।५।८।१६.

● ब्राह्मणादिकर्तृकायाः अवेषेः कर्मान्तरवम् । भा. २।३।२।३. ● ब्राह्मणादिकर्तृकाया अवेषेः राजसूयात् सिद्धत्वता । १।१।४।३।९-१२. मीको. घृ. ७।१३ 'अवेषेः ब्राह्मणादिकर्तृकायाः ०' इत्यन द्रष्टव्यम् ।

● ब्राह्मणादिशब्दवन् । ब्राह्मणादिशब्दा यथा विशेषरुमर्थाः, न तथा स्वर्गनामरब्दः । सोम. ६।१।१.

● ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्राणां भाषिकस्वरनिधयः । १२।१।१।२३-२४. मीको. घृ. १४९७ 'ऋतौ ब्राह्मणोत्पन्नानाम् ०' इत्यन द्रष्टव्यम् ।

● ब्राह्मणोपेताः धर्मिणाः ब्राह्मणेन पुनस्त्वेन स्वीकृताः ब्राह्मणवृत्त्या जीवन्तः । तेषामपि आर्यैरुत्पन्नं स्वराष्ट्रीयमेव । संकर्म. ३।६।७. मीको. घृ. १००५ 'आर्यैरुत्पन्नं राजोपेतब्राह्मणैरेतयोः ०' इत्यन द्रष्टव्यम् ।

● ब्राह्मणकर्तृका अवेषिणः 'यदि ब्राह्मणः स्येत कर्हृत्पत्वं मध्ये विधाय व्याहृतिमाहृतिं हुत्वा अग्निधारयेत्' इति । भा. १।१।२।८.

● ब्राह्मणक्रमो मन्त्रक्रमेण वाच्यते, अग्रस्तत्रयः । वा. ३।३।७।१४ घृ. ८६०, घाळ. घृ. १४१.

● ब्राह्मणक्रमस्य प्रथममानवित्तेऽपि अनुष्ठाने निम्नपृष्ठत्वाद्दुर्गन्धवम्, मन्त्रक्रमस्य तु अनुष्ठानतत्तिकर्तात् प्रथमम्, तेन दर्शयुग्मेमाद्येः आग्नेयकर्मां. प्रथमम्, ततः अग्नीषोमीयधर्माः इति क्रमः । सोम. ५।१।९.

● ब्राह्मणश्रुतिविशं कृष्णनयापाकण मित्यम् । वि. ६।२।११.

● ब्राह्मणगतं आस्वात्तदं प्रधानगुणनोरुक्तस्य विधायकम् । वि. २।१।६. ● ब्राह्मणगवाम्नापि आप्तगतानि हविश्च विधायकानि, यथा 'यन्मोषय हविर्गतिमन्त्रैः' इत्यादीनि । वा. २।१।६।३०.

● ब्राह्मणगवाम्नां मन्त्रादानं चास्वात्तद्वन्दाना येषा मन्त्रान्वेषेण विधित्तिरन्यच्छनि तेषामभिधायकत्वम् । २।१।६।३१.

● ब्राह्मणप्रामन्यायः । साहस्री. २७.

● ब्राह्मणत्वं इत्यादि । मातापितृसकृपदस्य अपत्ये ब्राह्मणादिप्रत्ययः तावत् मदेहवापरितः स्वयमेव । न च निर्निषयः प्रत्ययोऽस्ति इत्युक्तम् । न चास्य सतान-विरोपन्नस्य विषयः । निराशम्बन्धरूपप्रयोगयोगेन जातिव्यतिरिक्तस्य संतानान्तरस्याद्ब्रह्मस्य विशेषस्य असम्-वात् । न च अस्मद्ब्राह्मद्विसततानमपि सतानः समा-प्यते । येन सन्निधिविरोधेणैव संबन्ध. सतानिविशेषेण सतानो विरोधुं शक्यते । तदाद्योत्पादकक्रमेण अव-हित्वाः पुत्र्या एव हि सतानान्दवाध्याः, न सतानान्तं विश्रित् यस्तु अस्ति । वस्तुत् सज्येण ब्राह्मणेपु अतु-म्यूनं प्रत्येकमप्येतं ब्राह्मणप्रत्ययविषययुतं किञ्चिद्व्यव-मेष्टव्यम् । तस्मात् समानाकारेभ्योपि पिण्डेषु ब्रह्मण-ब्राह्मणप्रत्ययवेदाब्राह्मणपदविधानिः नापहोतुं शक्यते । न चासौ शास्त्रस्य विषयः । प्रमाणान्तरगृहीतार्थां जातौ अगृहीतसकृपत्वेन ब्राह्मणादिपदापठितानात् । 'ब्राह्म-णान् ब्राह्मणा यो जायते स ब्राह्मणः' इति धाक्यायानिव-धारणात् । सकृन्नागृहणादेव नातुमेयत्वम् । सद्वानुपपद्य-मानार्थमाणात् उपमानार्थान्त्वसम्भवात् धारितोप्यात् प्रत्ययत्वम् । उत्पादकजातितानात् तु प्रागप्रतीतेः तस्य गहनारित्वं शक्यते । सु. घृ. १०-११. ● ब्राह्मण-त्वस्य न उपवीतव्ययनादि निमित्तम्, वर्णव्यवहारव-त्वात् । अध्यापनव्यापि धिदाचारश्चनिवैश्वर्यप्रतिबोधि-त्यत् सद्विषयम् । सर्वे च दृष्टशब्देषु सम्भाव्यमानत्वादिनि-श्चितम् । नपि क्षत्रधार्मिणां सपुत्राणो ब्राह्मण्यम्, न दशमितः संस्कारः, न तदपि यद्ग्या जातिः । किं तर्हि ? मातापितृजातिज्ञानाभिचङ्गा प्रत्यक्षतमधिगम्या । वा. १।२।२।२.

● ब्राह्मणत्वादिः न शास्त्रविषयः, लोकप्रसिद्धत्वात् वृक्षत्वादिवत् । घा. १।२।२।२. ● ब्राह्मणत्वाच्चः (जातय.) येषामपि आचारनिमित्ताः तेषामपि दृष्ट-विरोधस्तादस्त्येव । न तु आचारनिमित्तवर्णनिधने प्रमाण किञ्चित् । सिद्धाना हि ब्राह्मणवर्णना आचारान् विधीयन्ते, तेषां तैरुत्पन्नत्वता मनेत् । स एव शुभाचार-काले ब्राह्मणः, पुनरशुभाचारकाले यद् इत्यनवरितत्वम् ।

वीत वा एतस्याग्रयः । अग्रंसा 'वायुर्वै शेषिशा देवता' इति । सद्यः 'होतयं गार्हपत्ये न होतयम्' इति । विधिः 'यजमानांमौत्तुम्बरी मर्षति' । परकृतिः 'मागान्मे पचत' इति । पुराकल्पः 'उत्सुर्बेर्हं म्म पूते सनान्मः' इति । व्यवधारणकल्पना 'यामतोऽथार प्रतिगृहीयात्' इति । 'हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रमांसा संशयो विधिः । परकृत्या पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥ उपमानं दर्शते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु । एतत्प्राप्तवर्षवेदेषु निघण्टं विधिलक्षणम् ॥'

एतदपि प्राचिकम् । इतिगन्धहृले मन्त्रोऽपि कश्चित् 'इति वा इति मे मनः' इति । इत्याहोप-
निषदश्च 'ममं मरीत्याह' । व्यायामिकाग्रवर्णं च 'उभो ह मुजुम्' इति । हेतुः 'इन्दवो वामुद्यन्ति हि' इति । निर्वचनम् 'तस्मान्नापो अतु खन' इति । निन्दा 'मोषमधं विन्दते अपचेताः' इति । प्रमासा 'अग्निर्मासा' इति । सद्यः 'अथ. सिदासीदुपरि सिदासीत्' इति । विधिः 'पृथीयादिघाथमनाय' इति । परकृतिः 'सहस्रममुता पदत्' इति । पुराकल्पः 'यन्ने यममवन्त देवाः' इति ।

वा— 'परिरोषतिदत्तात् ब्राह्मणलक्षणमपचनीयम्' इति । सुविदमनास्यमिति प्रतिभाति । तत्र रोषशब्द प्रयोगात् लक्षणानभिधानात् सूत्रवाक्यनगोवेदमिति इष्ट-
म्यम् । किमर्थं पुनः सूत्रमारभ्यते ? ताऽऽश्च्येत, यदि मन्त्रब्राह्मणमपच एव मेव इति सर्वेषां प्रतिज्ञा भवेत् । येषां तु अग्रसिद्धिं तथा सूत्रीशक्तिप्रकारनिवारणार्थं ब्रह्मव-
नेच वेदस्य इति प्रतिपादयितुमाह— 'शेषे ब्राह्मणशब्दः' इति । एकपुरुषवस्तुक्रमुपाख्यानं परकृतिः । बहुकृतं पुन्यफलः । यन्मया अयं प्रतिभात पोर्वाणो श्वेचनेन ध्ववकार्शयथा कल्पते सा ध्ववधारणकल्पना, नद्यमा 'प्रतिगृहीयात्' इति भूत् 'प्रतिगृह्येत्' इति कल्पयित्यते । विभिलक्षणमित्यत्र ब्राह्मणसची विधिसम्बन्धः ।

शा— मन्वात्मकस्य वेदस्य लक्षणमुक्तम् । कल्पव-
शात् ब्राह्मणलक्षणमभिधानम् ।

मी. को. ३७५

वि— 'नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ।, नास्तीयतो वेदभाग इति कर्त्तरभावतः ॥, मन्त्रश्च ब्राह्मण चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रव. । अन्यद्ब्राह्मण-
मित्येतद् मभेद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥'

भाट्ट— 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीषि' इति वेदप्रयुक्तब्राह्मणशब्दार्थपरिज्ञानार्थं तद्वक्ष्यमपि प्रकृता-
देव । मन्त्रातिरिक्तवेदकल्पेन ब्राह्मणत्वम् ।

मण्डन— 'मन्त्रततो ब्राह्मणत्वव्याप्यः ।'

शंकर— 'सक्षयं ब्राह्मणस्य च ।'

• ब्राह्मणलक्षणं चातुर्मास्येषु 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीषि' इति वेदमन्त्रकृतब्राह्मणशब्दार्थपरिज्ञानार्थम् ।
भाट्ट. २।११९ .

• ब्राह्मणत्वस्य इष्टवाः मन्थमाया वितौ उपपेयाः ।

५।३।७।१७-१९ .

हू ब्राह्मणपरिसिद्ध्यायः । यथा 'ब्राह्मणा आयाता',
शंसिष्टोऽप्यायातः' इत्यत्र प्रथमनास्येनैव ब्राह्मणत्वेन
रूपेण वामिष्टस्याप्यायातस्य सिद्धौ यत् 'पत्तिष्टोऽप्या-
यातः' इति वाक्यान्तरं प्रयुज्यते, तत्पूर्ववाक्यमट्ट-
ब्राह्मणपदोपाचरसिद्धेत्वायद्वयाहृतमर्थविशेषोपपन्नपतया
पर्यदक्ष्यति । अस्योदाहरणानि यथा महामाथे 'हल-
स्यम्' (पा. १।३।३) इति सूत्रे 'स्वरतिउत्सवं हलि-
स्यम् भवतीति वक्तव्यम्' इति वार्तिकस्यव्यवसितपदं
व्याख्यातम् 'के पुन यतिविनाः ? यतुप्रतिपत्तिकप्रत्यय-
निष्पन्नगमादेशाः' इति । अत्र प्रातिपदिकपदेनैव प्राप्ति-
पट्टवत्त्वेन रूपेण निष्पन्नानामपि समेदे सिद्धे मूळव्यवहित
निष्पत्तयोपादानमिति शैलरक्तवादः । साहस्री. २०४.

• ब्राह्मणवाक्यस्य मन्त्रलिङ्गेन न साथः, मन्त्रस्य
ब्राह्मणविहितार्थप्रकाशकत्वेन तदपरन्तत्वात् । अन्यथा
मन्त्रोहात्म्यस्यपि साधनान्नकृत्वाहिप्रमाणस्येव सिद्धात्
सदनीयाइत्यापत्तौ 'यदप्यन्वदेवचः पञ्चः अतोत्येव
मनोहा नारा' इति वाक्यान्तराशीपोमीणद्वयथापत्तौ ।
शै. ३।३।७।१४ पृ. १५९ . • ब्राह्मणवाक्ये तु
अविधानं विधानं चोभयमपि निष्पद्यम् । वा. ३।३।७।
१४ पृ. ८२५.

* ब्राह्मणविहितानां एकाद्याना मन्त्राणा विकल्प, न तु समुच्चयः । १२।३।१५।३१-३५. 'मन्त्राणा ब्राह्मणविनियुक्तानाम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

ॐ ब्राह्मणविहितेषु च संत्यागन् सर्वेषामुप-
दिष्टत्वान् । १२।३।१५।३१॥

चकारेण समुच्चयोऽनुकर्षते । ब्राह्मणविहितेषु ब्राह्मणे
ये मन्त्रा विहिता. 'उह प्रयत्नेति पुणेहाद्य प्रयत्ति' इत्यादयः
तेषु समुच्चयः स्यात् । सर्वेषा उपदिष्टत्वान्
ये न प्रयुज्येत तदुपोपदेशो बाधितः स्यात् । तस्मान्
समुच्चयः इति पूर्व. पा. ।

याम्यानपट्टकारयोश्च समुच्चयस्य दर्शनं तद्वत् ।
३२ ॥

'यान्याया अधि वपट्ट क्येति' इति यान्याया.
वपट्टकारस्य च समुच्चयस्य दर्शनं भवति । तन् पदत्
प्रमाणं तद्वत् ब्राह्मणविहिताना मन्त्राणा उपदेशः समुच्चये
प्रमाणम् । इति पूर्वपक्षे दृष्टान्तप्रदर्शनं कृतम् ।

विकल्पो वा समुच्चयस्याश्रुतित्वान् । ३३ ॥

विकल्पो वा ब्राह्मणविहिताना मन्त्राणा स्यात्, न
समुच्चयः । समुच्चयस्य अश्रुतित्वात् श्रुतिग्रन्थत्वात्
विषयानामावात् । संप्राप्तवशे तु विधिब्रह्मन् समु-
च्चयः । तस्मान् एकार्थत्वात् विकल्प. इति सिद्धान्तः ।

गुणार्थत्वाद्दुपदेशस्य । ३४ ॥

'उह प्रयत्नेति पुणेहाद्य प्रयत्ति' इत्यादेशदेशस्य
गुणार्थत्वात् । मन्त्रेण पुणेहाद्यप्रयत्नस्य स्युच्यते. उ-
पदेशः । नैवाद्यै मन्त्रप्राप्तये उपदेशः । तस्मान् समु-
च्चयः ।

वपट्टकारे नानार्थत्वात् समुच्चयः । ३५ ॥

यदुक्त यान्यवपट्टकारोश्चेति तत्र वपट्टकारे यान्याया
च नानार्थत्वात् समुच्चयः । याम्या देववास्तुत्वयां
संप्राप्तये च, वपट्टकारम् प्रदानार्थः इति लक्षणे. नाना
भित्तौ अथा । तस्मान् ब्राह्मणविहिताना मन्त्राणा विकल्प
इति सिद्धान्तः । के.

* ब्राह्मणपैदयोः राजभूये नाधिष्ठातारौ । राजभ्य-
स्त्वेन च । भा. १।१।५।१०. * ब्राह्मणपैदयो-
रपि प्रजापातनेन राजशब्द उपचरितो भवति । (तथा
च राज्यकर्तृत्वं ब्राह्मणपैदयोरपि समवति) । वि.
२।३।२. * ब्राह्मणवैश्वयोः यद्यपि न द्वास्त्रदृष्टया राज-
योगः, धनियस्त्वैव परिपातनविधानात्, तथापि द्वास्त्रो-
द्धृत्पनेन ब्राह्मणवैश्वयोरपि राजयोगो दृश्यते । सोम.
२।३।२.

* ब्राह्मणशब्दः 'ब्राह्मण' पाण्डित्यं निर्विघ्नं कालेन
विद्यासेत्' इत्यादौ जातिवाचिनोऽपि ब्राह्मणशब्दस्य परि-
श्रवणब्राह्मणविशेषणमित्यम् । 'प्रजापत् ब्राह्मणश्रैया'
इत्यावाश्रमन्तरक्षब्राह्मणविहितप्रवचनादिकर्मणः कर्मान्तो-
पदेशः न विकल्पते । सु. घ. १.०.५.

ॐ ब्राह्मणश्रमगम्यायः । श्रमणे बौद्धरतिः ।
यथा श्रमणस्य अश्रमस्त्रीविविधिता स्वतन्त्रितासुरक्ष-
देत्यक्तनित्यादिकर्मणश्च इदानीं ब्राह्मणत्वामावेऽपि
भूतपूर्वैर्ब्राह्मणत्वेन निर्देशः, तथा शिवसास्यमन्तान-
मपि प्राचनया मानवसंज्ञया निर्देश इत्युदाहरण-
संगतिरिति । साहस्री. १६८.

* 'ब्राह्मणक्षीरपे को वा ब्रह्महत्या निषेधति ।
प्रायश्चित्तकाले तस्याः स्त्रीत्वमाननिवन्धनम् ॥' न शान-
निकप्रायश्चित्तस्यत्वेन ब्राह्मणोपपत्तिषु एव नास्ती-
साद्यशक्तित्वम् । वा. १।२।३।० घ. २११.

* ब्राह्मणाच्छंसी इन्द्रं ' इन्द्र त्वा शुभम वयम्'
इति पुनरुच्यते होमे यवति । भा. ३।२।१२।३०.

* ब्राह्मणाच्छंसी ब्रह्मणः पुरुषः । द्वितीयवर्गस्योऽयम्,
अर्षी दक्षिणार्धे पट्ट गाः सम्ये । वि. ३।०।१५,
* 'ब्राह्मणाच्छंसिने प्रतिप्रसक्तो दीक्षयति' इत्यादि
दीक्षायाम् । ३।०।१७. * ब्राह्मणाच्छंसिनः रैवतं
समं पृथ निश्चरति । भा. ७।१।३।८.

* ब्राह्मणीनां मुपयान निषिद्धम् ' तस्मात् ब्राह्म-
ण्यो वैश्यस्य न मुपयानिन्' इत्यनेनैव । वा.
१।३।१।० घ. २११.

* ब्राह्मण्यम् । 'सर्वोन्मः अर्णामु बायले हि
 वजातयः ।' (यास्मृ. १/१०) ' विदारत्रेय विधिः
 स्मृतः ' (यास्मृ. १/३२) इति स्मृतिविद्धं ब्राह्मणात्
 स्वभार्यायां ब्राह्मण्यभूतश्रवणस्य ब्राह्मण्यं मातुरेव
 एवस्याः सुविज्ञानम् । इतरस्य तु दुर्विज्ञानम् । कु.
 १/१११/१३.

* ' ब्राह्मौदनिके अत्रौ धरणौ सत्याम् सुदुर्गो
 मस्य अग्निं भन्वति, सैव साधे. सततिः ' इति
 मन्यनमात्रातम् । संकर्म. ३/२११, * ब्राह्मौदनिके
 अत्रौ गार्हपत्यमेव आधाने । तनारणौ निष्ठप्य
 माथित्वा सर्वेण भयितेभ गार्हपत्याः व्यावेद्यः, न तु सर्वे ।
 १/२११.

